PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRA, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM, SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD ÆTATEM INNOCENTII III (ANN. 1216) PRO LATINIS ET AD PHOTII TEMPORA (ANN. 863) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM PRIORA ECCLESIÆ SÆCULA ET AMPLIUS,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA;
DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;
OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS DETECTIS AUCTA;
INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI SUBSEQUENTIBUS, DONATA;
CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;
OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;
DUCENTIS ET AMPLIUS INDICIBUS LOCUPLETATA; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, ABSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT.
EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS, CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES GRÆCA

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIÆ GRÆCÆ A S. BARNABA AD PHOTIUM,

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE

CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIÆ, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIA NEMPE LATINA, ALIA GRÆCO-LATINA; LATINA, JAM INTEGRE EXARATA, VIGINTI ET DUCENTIS VOLUMINIBUS MOLE SUA STAT, CENTUMQUE ET MILLE FRANCIS VENIT. GRÆCA DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST. PRIOR GRÆCUM TEXTUM CUM VERSIONE LATINA LATERALIS COMPLECTITUR, ET FORSAN CENTUM VOLUMINUM EXCEDET NUMERUM. POSTERIOR AUTEM VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET IDEOQUE INTRA QUINQUAGINTA CIRCITER VOLUMINA RETINEBITUR. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM OCTO, UNUMQUODQUE MERE LATINUM QUINQUE FRANCIS SOLUMMODO EMITUR: UTROBIQUE VERO, UT PRETII HUJUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR, COLLECTIONEM INTEGRAM SIVE GRÆCAM SIVE LATINAM COMPARET NECESSE ERIT; SECUS ENIM, CUJUSQUE VOLUMINIS AMPLITUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETIA ÆQUABUNT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS IX.

CLEMENS ALEXANDRINUS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM
SEU PETIT-MONTROUGE.

1857

SÆCULUM III

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ

ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

—

CLEMENTIS

ALEXANDRINI

OPERA QUÆ EXSTANT OMNIA

JUXTA EDIT. OXON. AN. 1715.

ACCEDUNT

D. NICOLAI LE NOURRY

COMMENTARIA IN OMNES CLEMENTIS ALEXANDRINI LIBROS.

ACCURANTE ET RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

TOMUS SECUNDUS

VENEUNT DUO VOLUMINA 22 FRANCIS GALLICIS.

—

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA *D'AMBOISE*, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1857

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUI IN HOC TOMO IX CONTINENTUR.

CLEMENS ALEXANDRINUS.

FRAGMENTUM OMISSUM.

Octavum *Stromatum* librum vel omnino desiderari, vel, si verus est titulus ejus qui exstat, certe esse imperfectum, jam diu critici docuerunt. Nunc libri octavi Vaticanum hoc fragmentum habemus, addendum parallelis pag. 643, 751, 753. Contradicit autem, ut arbitror, Clemens Alex. iis qui metempsychosin tuebantur, quam fabulam non aliunde quam ex Ægypto hausisse Pythagoram, tradit Diodorus Siculus I, 98, quicum conferendi sunt Herodotus II, 123, et Origenes *contra Celsum* I, 20, 32. Quanta enimvero Græci poetæ, philosophi, artificesque ab Ægyptiis mutuati fuerint, docent late Diodorus Siculus I, 96 sqq., Herodotus II, 50, 85; Clemens Alex. *Strom.* I, 15, 16; VI, 2, 4; Eusebius *Præpar. evang.* I, 6; III, 4; X, 4 sqq. — Ang. MAI, *Script. vet.* tom. VII, pag. 88.

Κλήμεντος ἐκ τοῦ η′ στρώματος.

Ὁ Θεὸς ἡμᾶς ἐποίησεν οὐ προόντας· ἐχρῆν γὰρ καὶ εἰδέναι ἡμᾶς ὅπου ἦμεν, εἰ προῆμεν, καὶ πῶς καὶ διὰ τί δεῦρο ἥκαμεν· εἰ δὲ οὐ προῆμεν, τῆς γενέσεως αἴτιος μόνος ὁ Θεός· ὡς οὖν οὐκ ὄντας ἐποίησεν, οὕτως καὶ γενομένους σώζει τῇ ἰδίᾳ χάριτι.

Clementis ex octavo stromate.

Fecit nos Deus antea non exsistentes. Si enim antea exstitimus, nosse debemus ubi et qualiter exstitimus et cur huc venimus. Si autem non antea exstitimus, creationis nostræ solus auctor Deus est. Sicut ergo nos ante non exsistentes creavit, sic et creatos gratia sua servat

Ex Typis MIGNE, au Petit-Montrouge.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΣΤΡΩΜΑΤΕΩΝ

ΤΩΝ ΕΙΣ ΟΚΤΩ ΛΟΓΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ.

CLEMENTIS ALEXANDRINI

STROMATUM

LIBER QUINTUS.

233 CAPUT PRIMUM.

De fide.

Περὶ μὲν τοῦ γνωστικοῦ τοσαῦτα ὡς ἐν ἐπιδρομῇ· χωρῶμεν δὲ ἤδη ἐπὶ τὰ ἑξῆς, καὶ δὴ τὴν πίστιν αὖθις διαθρητέον. Εἰσὶ γάρ οἱ τὴν μὲν (1) πίστιν ἡμῶν περὶ τοῦ Υἱοῦ, τὴν δὲ γνῶσιν περὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι διαστέλλοντες. Λέληθε δὲ αὐτοὺς, ὅτι πιστεῦσαι μὲν ἀληθῶς τῷ Υἱῷ δεῖ, ὅτι τε Υἱὸς, καὶ ὅτι ἦλθεν, καὶ πῶς, καὶ διὰ τί, καὶ περὶ τοῦ πάθους· γνῶναι δὲ ἀνάγκη, τίς ἐστιν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. Ἤδη δὲ οὔτε ἡ γνῶσις ἄνευ πίστεως, οὔθ' ἡ πίστις ἄνευ γνώσεως. Οὐ μὴν οὐδὲ ὁ Πατὴρ ἄνευ Υἱοῦ· ἅμα γὰρ τῷ Πατὴρ Υἱοῦ Πατήρ. Υἱὸς δὲ περὶ Πατρὸς ἀληθὴς διδάσκαλος· καὶ ἵνα τις πιστεύσῃ τῷ Υἱῷ, γνῶναι δεῖ τὸν Πατέρα, πρὸς ὃν καὶ ὁ Υἱός. Αὖθίς τε, ἵνα τὸν Πατέρα προγνῶμεν, πιστεῦσαι δεῖ τῷ Υἱῷ, ὅτι ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱὸς διδάσκει· ἐκ πίστεως γὰρ εἰς γνῶσιν διὰ Υἱοῦ Πατήρ. Γνῶσις δὲ Υἱοῦ καὶ Πατρὸς ἡ κατὰ τὸν κανόνα τὸν γνωστικὸν, τὸν τῷ ὄντι γνωστικὸν, ἐπιβολὴ καὶ διάληψίς ἐστιν ἀληθείας διὰ τῆς ἀληθείας (2). Ἡμεῖς ἄρα ἐσμὲν οἱ ἐν τῷ ἀπιστουμένῳ πιστοὶ, καὶ οἱ ἐν τῷ ἀγνώστῳ γνωστικοί· τουτέστιν ἐν τῷ πᾶσιν ἀγνοουμένῳ καὶ ἀπιστουμένῳ, ὀλίγοις δὲ πιστευομένῳ τε καὶ γινωσκομένῳ, γνωστικοί· γνωστικοὶ δὲ, οὐ λόγῳ ἔργα ἀπογραφόμενοι, ἀλλ' αὐτῇ τῇ θεωρίᾳ. Μακάριος ὁ λέγων εἰς ὦτα ἀκουόντων· πίστις δὲ ὦτα ψυχῆς. Καὶ ταύτην αἰνίσσεται τὴν πίστιν ὁ Κύριος, λέγων· *Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω*· ἵνα ἡ πιστεύσας συνῇ ἃ λέγει ὡς λέγει. Ἀλλά τι καὶ Ὅμηρος ὁ ποιητῶν πρεσβύτατος, ἐπὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι τῷ ἀκούειν, ἰδικῶς (3) ἀντὶ γενικοῦ χρησάμε-

A ✠ De Gnostico quidem, hæc quodammodo cursim sumus persecuti; jam autem pergamus ad ea quæ deinceps consequuntur. Atque fides quidem rursus est consideranda; sunt enim qui ita distinguant, ut fidem quidem nostram esse de Filio, cognitionem autem esse de Spiritu dicant. Non animadverterunt autem, quod vere quidem credere oportet Filio, et quod Filius, et quod venerit, et quo modo, et propter quid, et de passione: nosse autem necesse est quis sit Filius Dei. Jam vero neque est cognitio sine fide, neque fides sine cognitione. Sed neque Pater est sine Filio; simul enim cum eo, quod est Pater, est Filii Pater. Filius autem verus est de Patre magister: et ut credat quis Filio, oportet nosse Patrem, ad quem refertur etiam Filius. Et B rursus, ut Patrem præcognoscamus, oportet credere Filio, quoniam eum docet Dei Filius. Ex fide enim ad cognitionem ✠ per Filium Pater. Cognitio autem Filii et Patris, quæ est ex gnostica regula, ea quidem, quæ vere sit regula cognitionis, est conceptio et comprehensio veritatis per veritatem. Nos ergo sumus fideles in eo, quod non creditur, et Gnostici in eo, quod non cognoscitur: hoc est, Gnostici in eo, quod ignoratur ab omnibus et non creditur, tamen a paucis creditur et cognoscitur. Gnostici vero, non oratione opera describentes, sed ipsa contemplatione. Beatus qui dicit in aures audientium. Fides autem sunt aures animæ. Hanc autem fidem tacite innuit Dominus, dicens: *Qui*

✠ P. 643, 644 ED. POTTER, 544, 545 ED. PARIS.

(1) *Μέν*. Hanc particulam in Flor. omissam ipsa C structuræ ratio postulat. SYLBURG.

(2) *Ἀληθείας διὰ τῆς ἀληθείας*. Respicere videtur Joan. XIV, 6, 7: Λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· *Ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς, καὶ ἡ ἀλήθεια, καὶ ἡ ζωή. Οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν Πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ. Εἰ ἐγνώκειτέ με, καὶ τὸν Πατέρα μου ἐγνώκειτε ἄν.*

(3) *Ἰδικῶς*. Forte melius εἰδικῷ, *speciali*. SYLB.

habet aures audiendi, audiat [1], ut scilicet cum crediderit, intelligat ea quæ dicit, ut dicit. Cæterum Homerus quoque, poetarum antiquissimus, pro sentiendo, verbo *audiendi*, hoc est specie pro genere, usus, scribit: *Cum audiebant maxime et ipsi.* In summa enim, concentus et consensio fidei amborum, in uno fine versatur, nempe salute. Verus autem nobis testis est Apostolus dicens: *Desidero enim videre vos, ut aliquod vobis donum impertiar spiritale, ut vos confirmemini. Hoc autem est, ut simul consolationem in vobis accipiam per eam, quæ est inter nos invicem, fidem, vestram et meam* [2]. Et rursus paulo inferius subjungit: *Justitia autem Dei in ipso revelatur ex fide in fidem* [3]. Videtur ergo Apostolus duplicem fidem annuntiare, vel potius unam, quæ augmentum suscipit et perfectionem. Nam communis quidem fides alteri subjicitur tanquam fundamentum. Iis quidem certe qui cupiebant curari, ut qui fideliter moverentur, dicebat: *Fides tua te salvum fecit* [4]. Quæ autem eximie superædificatur, fideli consummatur, et rursus perficitur per eam, quæ accedit ex doctrina et ratione peragendi mandata. Hujusmodi erant apostoli, de quibus dictum est, *fidem montes transmovere et arbores transplantare* [5]. Unde cum sensissent magnitudinem potestatis, rogabant ut *adderetur eis fides*, quæ ut *granum sinapis* [6] morderet utiliter animam, et in ipsa adeo cresceret, ut in ipsa requiescerent de rebus sublimibus rationes. Si quis enim Deum scit natura, ut existimat ✠ Basilides, intelligentiam eximiam fidem simul et regnum vocans, et creaturam essentia dignam, prope eum qui fecit ipsam esse interpretans essentiam, sed non potestatem, et naturam, et substantiam creaturæ quæ superari non potest indefinitam pulchritudinem, non autem

A νος,... *μάλιστα δ' ὅτ' ἔκλυον αὐτοί* (4), γράφει. Τὸ γὰρ ὅλον, ἡ συνῳδία καὶ ἡ συμφωνία τῆς ἀμφοῖν (5) πίστεως, εἰς ἓν πέρας καταγίνεται, τὴν σωτηρίαν. Μάρτυς ἡμῖν νημερτὴς ὁ Ἀπόστολος, λέγων· *Ἐπιποθῶ γὰρ ἰδεῖν ὑμᾶς, ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα ὑμῖν πνευματικὸν εἰς τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς. Τοῦτο δέ ἐστι, συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν διὰ τῆς ἐν ἀλλήλοις πίστεως ὑμῶν τε καὶ ἐμοῦ.* Καὶ πάλιν ὑποβὰς, ἐπάγει· *Δικαιοσύνη δὲ Θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν.* Φαίνεται οὖν ὁ Ἀπόστολος διττὴν καταγγέλλων πίστιν· μᾶλλον δὲ μίαν, αὔξησιν καὶ τελείωσιν ἐπιδεχομένην. Ἡ μὲν γὰρ κοινὴ (6) πίστις καθάπερ θεμέλιος ὑπόκειται· τοῖς γ' οὖν θεραπευθῆναι ποθοῦσιν ὁ Κύριος πιστῶς κινουμένοις, ἐπέλεγεν· *Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε·* ἡ δὲ
B ἐξαιρέτως ἐποικοδομουμένη συντελειοῦται τῷ πιστῷ, καὶ συναπαρτίζεται αὖ τῇ ἐκ μαθήσεως περιγινομένῃ καὶ τοῦ λόγου τὰς ἐντολὰς ἐπιτελεῖν (7)· ὁποῖοι ἦσαν οἱ ἀπόστολοι, ἐφ' ὧν *τὴν πίστιν ὄρη μετατιθέναι, καὶ δένδρα μεταφυτεύειν* δύνασθαι εἴρηται. Ὅθεν, αἰσθόμενοι τοῦ μεγαλείου τῆς δυνάμεως, ἠξίουν (8) *προστιθέναι αὐτοῖς πίστιν* τὴν ὡς *κόκκον σινάπεως* ἐπιδάκνουσαν ὠφελίμως τὴν ψυχὴν, καὶ ἐν αὐτῇ αὔξουσαν μεγαλωστὶ, ὡς ἐπαναπαύεσθαι αὐτῇ τοὺς περὶ τῶν μεταρσίων (9) λόγους. Εἰ γὰρ φύσει (10) τις τὸν Θεὸν ἐπίσταται, ὡς Βασιλείδης οἴεται, τὴν νόησιν τὴν ἐξαίρετον πίστιν ἅμα καὶ βασιλείαν, καὶ καλῶν κτίσιν οὐσίας ἀξίαν· τοῦ ποιήσαντος πλησίον ὑπάρχειν αὐτὴν ἑρμηνεύων οὐσίαν, ἀλλ' οὐχ ἐξουσίαν, καὶ φύσιν, καὶ ὑπόστασιν κτίσεως
C ἀνυπερθέτου κάλλος ἀδιόριστον, οὐχὶ δὲ ψυχῆς αὐτεξουσίου, λογικὴν συγκατάθεσιν λέγει τὴν πίστιν. Παρέλκουσι τοίνυν αἱ ἐντολαὶ, αἵ τε κατὰ τὴν παλαιὰν, αἵ τε κατὰ τὴν νέαν Διαθήκην, φύσει σωζομένου, ὡς Οὐαλεντῖνος βούλεται, τινὸς, καὶ φύσει πι-

[1] Matth. xi, 15. [2] Rom. i, 11, 12. [3] Ibid. 17. [4] Matth. ix, 22. [5] Matth. xvii, 20; Luc. xvii, 6; I Cor. xiii, 2. [6] Luc. xiii, 18. ✠ P. 645 ED. POTTER, 546 ED. PARIS.

(4) *Μάλιστα δ' ὅτ' ἔκλυον αὐτοί.* Alludere videtur ad illud Achillis, *Iliad.* A:
Ὅς κε Θεοῖς ἐπιπείθηται, μάλα τ' ἔκλυον αὐτοῦ,
A. Sylburg. — Scribendum potius,
..... *μάλιστα, δέ τ' ἔκλυον αὐτοί.*
..... *maxime autem audiunt ipsi.*
Quod hemistichium sumptum est ex *Odyss.* Z, vers. 186.

(5) Ἀμφοῖν. Scilicet, magistri ac discipuli.

(6) *Κοινή.* Hoc est ea, quæ vulgo Christianorum convenit: quam opponit τῇ ἐξαιρέτως ἐποικοδομουμένῃ, qualis erat apostolorum fides.

(7) *Καὶ τοῦ λόγου τὰς ἐντολὰς ἐπιτελεῖν.* Cum hac clausula subaudiendum ὡς, significatione finali pro ἵνα, ut cum alibi, tum supra p. 196, lin. 18. Sylburg.

(8) Ἠξίουν. Nempe apostoli, Luc. xvii, 5: *Καὶ εἶπον οἱ ἀπόστολοι τῷ Κυρίῳ·* Πρόσθες ἡμῖν πίστιν. Dein respicit Luc. xiii, 18, 19, ubi Christus de *regno* cœlorum dicit: *Ὁμοία ἐστὶ κόκκῳ σινάπεως, ὃ λαβὼν ἄνθρωπος ἔβαλεν εἰς κῆπον ἑαυτοῦ, καὶ ηὔξησε, καὶ ἐγένετο εἰς δένδρον μέγα, καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατεσκήνωσεν ἐν τοῖς κλάδοις αὐτοῦ.* Conf. Matth. xiii, 31; Marc. iv, 31.

(9) *Τῶν μεταρσίων.* Hoc est *rerum sublimium*, quæ vulgi captum superant: quæ τὰ πετεινὰ mystice significare dicuntur.

(10) *Εἰ γὰρ φ.* Hæc non adeo difficilia essent, ac jam videntur, si Basilidæ scripta exstarent, ex quibus ejus dogmata plene intelligi possent; interea vero, dum aliquid melius se obtulerit, sic scribi et explicari posse videntur: Εἰ γαρ φύσει τις τὸν Θεὸν ἐπίσταται, ὡς Βασιλείδης οἴεται, τὴν νόησιν, καὶ τὴν ἐξαίρετον πίστιν, ἅμα καὶ τὴν βασιλείαν καλῶν κτίσιν οὐσίας ἀξίαν τοῦ ποιήσαντος, καὶ πλησίον
D ὑπάρχειν αὐτὴν ἑρμηνεύων οὐσίαν, ἀλλ' οὐχ ἐξουσίαν, καὶ φύσιν καὶ ὑπόστασιν, κτίσεως ἀνυπερθέτου κάλλος ἀδιόριστον, οὐχὶ δὲ ψυχῆς αὐτεξουσίου λογικὴν συγκατάθεσιν λέγει τὴν πίστιν. *Nam si quis Deum scit per naturam, ut opinatur Basilides, qui intelligentiam, et eximiam fidem, simul ac regnum vocat creaturam dignam essentia Creatoris, et prope illum existere non potentiam sed essentiam interpretans, et naturam, et substantiam; inexploratam quamdam recentis creaturæ pulchritudinem, non vero rationalem liberæ animæ assensionem dicit esse fidem.* Nam Basilides affirmabat, intelligentiam, eximiam fidem et regnum cœleste ad quosdam homines natura pertinere; et per naturam eos, non autem per rectum arbitrii usum, *Deo* similes et *propinquos* fieri; proinde fidem illis a prima creatione, absque prævia exercitatione vel doctrina, insitam esse; unde eam vocat κτίσεως ἀνυπερθέτου (vel, si mavis, ἀνυπέρθετον) κάλλος.

στοῦ, καὶ ἐκλεκτοῦ ὄντος, ὡς Βασιλείδης νομίζει· ἦν δ' ἂν καὶ δίχα τῆς τοῦ Σωτῆρος παρουσίας χρόνῳ ποτὲ ἀναλάμψαι δύνασθαι τὴν φύσιν. Εἰ δὲ ἀναγκαίαν τὴν ἐπιδημίαν τοῦ Κυρίου φήσαιεν, οἴχεται αὐτοῖς τὰ τῆς φύσεως ἰδιώματα, μαθήσει, καὶ καθάρσει, καὶ τῇ τῶν ἔργων εὐποιΐᾳ, ἀλλ' οὐ φύσει σωζομένης τῆς ἐκλογῆς. Ὁ γ' οὖν Ἀβραὰμ, δι' ἀκοῆς πιστεύσας τῇ φωνῇ (11), τῇ ὑπὸ τὴν δρῦν τὴν ἐν Μαμβρῇ ἐπαγγειλαμένῃ· *Σοὶ δίδωμι τὴν γῆν ταύτην καὶ τῷ σπέρματί σου*· ἤτοι ἐκλεκτὸς ἦν, ἢ οὔ. Ἀλλ' εἰ μὲν οὐκ ἦν, πῶς εὐθέως ἐπίστευσεν οἷον φυσικῶς; εἰ δὲ ἦν ἐκλεκτὸς, λέλυται αὐτοῖς ἡ ὑπόθεσις, εὑρισκομένης καὶ πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας ἐκλογῆς, καὶ δὴ καὶ σωζομένης· *Ἐλογίσθη γὰρ αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην*. Ἐὰν γάρ τις τολμήσας λέγῃ, Μαρκίωνι ἑπόμενος, τὸν Δημιουργὸν σώζειν τὸν εἰς αὐτὸν πιστεύσαντα, καὶ πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας, ἐκλογῆς καὶ δὴ καὶ σωζομένης τὴν ἰδίαν αὐτοῦ σωτηρίαν (12) παρευδοκιμηθήσεται (13) αὐτῷ ἡ τοῦ Ἀγαθοῦ δύναμις, ὀψὲ καὶ μετὰ τὸν ὑπ' αὐτῶν εὐφημούμενον Δημιουργὸν ἐπιβαλλομένη σώζειν, καὶ αὐτὴ ἤτοι μαθήσει ἢ καὶ μιμήσει τούτου. Ἀλλὰ κἂν οὕτως ἔχων σώζῃ κατ' αὐτοὺς ὁ Ἀγαθὸς, οὔτε τοὺς ἰδίους, οὔτε μετὰ τῆς γνώμης τοῦ πεποιηκότος τὴν κτίσιν ἐπιχειρεῖ τὴν σωτηρίαν, βίᾳ δὲ ἢ δόλῳ. Καὶ πῶς ἔτι ἀγαθὸς ὁ οὕτως, καὶ ὕστερος; Εἰ δὲ ὁ τόπος διαφέρει, καὶ ἡ μονὴ τοῦ παντοκράτορος λείπεται ἀπὸ τῆς τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ μονῆς· ἀλλ' ἡ τοῦ σώζοντος βούλησις οὐκ ἀπολείπεται τοῦ ἀγαθοῦ, ἥ γε προκατάρξασα. Ἀνόητοι ἄρα οἱ ἄπιστοι ἐκ τῶν προδιηνυσμένων ἡμῖν δείκνυνται· *Αἱ γὰρ* (14) *τρίβοι αὐτῶν διεστραμμέναι, καὶ οὐκ ἴσασιν εἰρήνην*, φησὶν ὁ προφήτης. *Τὰς δὲ μωρὰς καὶ ἀπαιδεύτους ζητήσεις παραιτεῖσθαι* ὁ θεσπέσιος παρῄνεσε Παῦλος, *ὅτι γεννῶσι μάχας*· ὅ τε Αἰσχύλος (15) κέκραγε·

animæ libero arbitrio utentis rationalem assensionem dicit fidem. Sunt ergo supervacanea præcepta tam in Veteri quam in Novo Testamento, cum natura salvus fiat aliquis, ut vult Valentinus, et sit natura fidelis et electus, ut putat Basilides; fieri etiam poterat ut, absque adventu Servatoris, aliquo tandem tempore posset natura resplendescere. Sin autem necessarium dixerint adventum Domini, evanescit eis naturæ prærogativa : cum doctrina et purgatione et bonorum operum effectione, non autem natura, servetur electio. Abraham itaque, qui per auditum credidit voci, quæ sub quercu, quæ erat in Mambre, est pollicita : *Do tibi terram hanc et semini tuo* [7], electusne erat, an non? Sed si non erat quidem, quomodo statim credidit tanquam naturaliter? sin autem erat electus, solutum est eorum fundamentum, cum inveniatur atque etiam salva fiat electio ante adventum Domini : *Reputatum est enim ei ad justitiam* [8]. Si quis enim ausit dicere, sequens Marcionem, Creatorem servare eum, qui in ipsum credidit, etiam ante adventum Domini, cum propria ejus salute servetur etiam electio; plus quam par sit ab eo commendabitur Boni potestas, ut quæ sero, et post eum, qui ab eis jactatur, Creatorem, ipsa quoque salutem dare aggrediatur, vel ab eo edocta, vel eum imitans. Quod si ita se habens, det salutem Bonus, ex eorum sententia, neque suos, neque cum ejus voluntate qui fecit creaturam, tum aggreditur dare salutem, sed vi, vel dolo. Et quomodo erit utique bonus qui sic facit, et est posterior? Si autem differt locus et mansio Omnipotentis, remota est a mansione boni Dei; at ejus, qui dat salutem, voluntas non est remota a bono, ut quæ prior cœperit. Ex iis ergo, quæ diximus, **234** infideles esse amentes ostenditur. *Semitæ enim eorum sunt perversæ, et nesciunt pacem*, inquit ✠ propheta [9]. *Stultas autem et ineruditas quæstiones vitare*, divinitus suasit Paulus [10], *quoniam generant pugnas*; et clamat Æschylus :

Τὰ μηδὲν ὠφελοῦντα μὴ πόνει μάτην.

Ne in iis labores temere, quæ nihil juvant.

Τὴν μὲν γὰρ μετὰ πίστεως συνιοῦσαν ζήτησιν, ἐποικοδομοῦσαν τῷ θεμελίῳ τῆς πίστεως τὴν μεγαλοπρεπῆ τῆς ἀληθείας γνῶσιν, ἀρίστην ἴσμεν. Ἴσμεν δὲ ὡς ἄρα οὔτε τὰ φανερὰ ζητεῖται, οἷον, εἰ ἡμέρα ἐστὶν, ἡμέρας οὔσης· οὔτε τὰ ἄδηλα καὶ οὐδέποτε γενησόμενα φανερὰ, ὡς τὸ, εἰ ἄρτιοί εἰσιν οἱ ἀστέρες ἢ περιττοί· ἀλλ' οὐδὲ τὰ ἀντιστρέφοντα (16)· ἀν-

Nam eam quidem, quæ una cum fide convenit, quæstionem, quæ fundamento fidei superædificat splendidam ac magnificam veritatis cognitionem, optimam esse scimus. Scimus autem, quod neque ea utique quæruntur, quæ sunt manifesta; ut, exempli causa, an sit dies, cum est dies; neque ea quæ sunt incerta, et nunquam fieri possunt ma-

[7] Gen. XVII, 8. [8] Ibid. XV, 6; Rom. IV, 3. ✠ P. 646 ED. POTTER, 547 ED. PARIS. [9] Isa. LIX, 8. [10] II Tim. II, 23.

(11) *Τῇ φωνῇ*. Dictum est Abramo. Gen. XVII, 8 : *Καὶ δώσω σοι καὶ τῷ σπέρματί σου τὴν γῆν, ἣν παροικεῖς*. Verum non eo loco, sed cap. XVIII, 1, dicitur Deus juxta *quercum in Mambre* cum eo versatus fuisse.

(12) *Τὴν ἰδίαν αὐτοῦ σ.* Hoc est, *salutem Creatori propriam*, seu ab illo collatam.

(13) *Παρευδοκιμηθήσεται*. Perperam interpres, *commendabitur*. Verti debuit, *obscurabitur*. Nam *παρευδοκιμεῖν* est *gloriam* alicujus *superare*, adeoque *obscurare*. Suidas, Παρευδοκιμησάσης, νικησάσης, ἤτοι εἰς δόξαν ὑπερβάσης. Vult auctor, quod si quos *mundi Creator*, quem hæretici mali omnis auctorem esse putabant, ante Christi adventum servaverit, consequi, ut *ab eo boni Dei*, quem Christi patrem appellabant, *potestas* et gloria *obscuretur*, ut qui non ex se, sed per *imitationem* Creatoris homines *salvos præstet*.

(14) *Αἱ γ. Isa.* LIX : *Αἱ γὰρ τρίβοι αὐτῶν διεστραμμέναι, ἃς διοδεύουσι, καὶ οὐκ οἴδασιν εἰρήνην*.

(15) *Αἰσχύλος*. Theodoretus lib. IV. *Contra Græcos* citat hunc versum :

Τὰ μηδὲν ὠφελοῦντα μὴ ζήτει μάτην·
Ne quære frustra, quæ nihil tibi conferunt;

non ut habet Clemens, μὴ πόνει μάτην. COLLECT. Versus ille in Æschyli *Prometheo vincto* exstat.

(16) *Τὰ ἀντιστρέφοντα*. Quid ea sint, docebit A. Gellius lib. IX, cap. ult., et plenius lib. V, cap. 10.

nifesta, ut illud, sintne stellæ pares an impares; sed neque ea quæ convertuntur; ea vero convertuntur, quæ ab iis, qui adversantur in disserendo, ex æquo dici possunt; ut illud, an sit animal, quod est in utero, an non animal. Quartus modus est, quando ex alterutra horum parte producitur argumentum, contra quod dici, et quod solvi non potest. Si ergo quærendi causa omnibus modis de medio tollitur, fides firmatur ac stabilitur. Eis ergo illud producimus, contra quod dici non potest, quod Deus est, qui dicit, et de unoquoque eorum, de quibus quæro, tradit in scriptis. Quis est ergo adeo impius et a Deo alienus, ut Deo non credat, et probationes a Deo postulet, tanquam ab hominibus? Rursus ex quæstionibus, aliæ quidem sensu indigent; ut si quis quærat, an ignis sit calidus, aut nix alba: aliquæ vero admonitione et increpatione, ut ait Aristoteles: ut illa interrogatio, an oporteat honorare parentes. Sunt etiam quædam dignæ quæ puniantur; cujusmodi est, quærere probationes, an sit Providentia. Cum sit ergo Providentia, non ex Providentia factam fuisse et prophetiam, et eam, quæ in Servatorem facta est, œconomiam, putare, est nefarium. Et fortasse ne conari quidem oportet hæc demonstrare, cum sit manifesta divina Providentia, ex aspectu omnium, quæ videntur, effectorum, quæ arte constant et sapientia, quorum alia quidem ordine fiunt, alia vero ordine manifestantur. Qui nos autem essentia et vita impertiit, etiam participes fecit rationis, nos simul convenienter rationi volens, et bene vivere. Nam Logos Patris universorum non est verbum, quod profertur, sed sapientia et Dei bonitas manifestissima: et ✠ etiam omnipotens potestas et vere divina, quæ non est ejusmodi ut intelligi non possit vel ab iis qui ipsam non confitentur, voluntas omnia continens sua omnipotentia. Quoniam autem partim quidam sunt infideles, partim vero contentiosi, non omnes assequuntur boni perfectionem. Nam neque fieri potest ut sine nostro animi proposito consequamur, neque universum est positum in nostra voluntate; quale est, quod est eventurum: *gratia* enim *servamur* [11], sed non absque bonis operibus;

A τιστρέφει δὲ ἃ καὶ τοῖς τὸν ἐναντίον χειρίζουσι λόγον, ἐπ' ἴσης ἐστὶν εἰπεῖν, ὡς τὸ, εἰ ζῶον τὸ κατὰ γαστρὸς, ἢ οὐ ζῶον. Τέταρτός ἐστι τρόπος, ὅτ' ἂν ἐκ θατέρου τούτων μέρους ἀναντίῤῥητον καὶ ἄλυτον ἐνθύμημα προτείνηται. Εἰ τοίνυν ἡ τοῦ ζητεῖν αἰτία κατὰ πάντας τοὺς τρόπους ἀναιρεῖται, πίστις ἐμπεδοῦται· προτείνομεν γὰρ αὐτοῖς τὸ ἀναντίῤῥητον ἐκεῖνο, ὃ ὁ Θεός ἐστιν ὁ λέγων, καὶ περὶ ἑνὸς ἑκάστου ὧν ἐπιζητῶ, παριστὰς ἐγγράφως. Τίς οὖν ἔτι ἄθεος ἀπιστεῖν Θεῷ, καὶ τὰς ἀποδείξεις ὡς παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖν τοῦ Θεοῦ; Πάλιν τῶν ζητημάτων ἃ μὲν αἰσθήσεως δεῖται, οἷον, ἐὰν ζητῇ τις εἰ τὸ πῦρ θερμὸν ἢ ἡ χιὼν λευκή· τινὰ δὲ νουθεσίας καὶ ἐπιπλήξεως, ὥς φησιν Ἀριστοτέλης (17), ὡς τὸ ἐρώτημα ἐκεῖνο, εἰ χρὴ γονεῖς τιμᾷν· ἔστι δὲ ἃ καὶ κολάσεως B ἄξια· ὁποῖόν ἐστι τὸ αἰτεῖν ἀποδείξεις εἰ Πρόνοιά ἐστι. Προνοίας τοίνυν οὔσης, μὴ κατὰ Πρόνοιαν γεγονέναι πᾶσαν τήν τε προφητείαν καὶ τὴν περὶ τὸν Σωτῆρα οἰκονομίαν, ἡγεῖσθαι ἀνόσιον. Καὶ ἴσως οὐδὲ χρὴ τὰ τοιαῦτα πειρᾶσθαι ἀποδεικνύναι, φανερᾶς οὔσης τῆς θείας Προνοίας ἔκ τε τῆς ὄψεως τῶν ὁρωμένων πάντων τεχνικῶν καὶ σοφῶν ποιημάτων· καὶ τῶν μὲν τάξει γινομένων, τῶν δὲ τάξει φανερουμένων· ὁ δὲ μεταδοὺς ἡμῖν τοῦ εἶναί τε καὶ ζῆν, μεταδέδωκε καὶ τοῦ λόγου, λογικῶς τε ἅμα καὶ εὖ ζῆν ἐθέλων ἡμᾶς. Ὁ γὰρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων Λόγος οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ προφορικὸς, σοφία δὲ καὶ χρηστότης φανερωτάτη (18) τοῦ Θεοῦ, δύναμίς τε αὖ παγκρατὴς καὶ τῷ ὄντι θεία· οὐδὲ τοῖς μὴ ὁμολογοῦσιν ἀκατανόητος, θέλημα παντοκρατορι- C κόν (19). Ἐπεὶ δὲ οἱ μὲν ἄπιστοι, οἱ δὲ ἐριστικοὶ, οὐ πάντες τυγχάνουσι τῆς τελειότητος τοῦ ἀγαθοῦ. Οὔτε γὰρ ἄνευ προαιρέσεως τυχεῖν οἷόν τε· οὐ μὴν οὐδὲ τὸ πᾶν ἐπὶ τῇ γνώμῃ τῇ ἡμετέρᾳ κεῖται· οἷον τὸ ἀποβησόμενον· *χάριτι* γὰρ *σωζόμεθα* (20)· οὐκ ἄνευ μέντοι τῶν καλῶν ἔργων· ἀλλὰ δεῖ μὲν πεφυκότας πρὸς τὸ ἀγαθὸν, σπουδήν τινα περιποιήσασθαι πρὸς αὐτό· δεῖ δὲ καὶ τὴν γνώμην ὑγιῆ κεκτῆσθαι, τὴν ἀμετανόητον πρὸς τὴν θήραν τοῦ καλοῦ· πρὸς ὅπερ μάλιστα τῆς θείας χρῄζομεν χάριτος, διδασκαλίας τε ὀρθῆς, καὶ εὐπαθείας (21) ἁγνῆς, καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς πρὸς αὐτὸν (22) ὁλκῆς. Ἐνδεδεμένοι γὰρ τῷ γεώδει σώματι, τῶν μὲν αἰσθητῶν διὰ σώμα-

✠ P. 647 ED. POTTER, 548 ED. PARIS. [11] Ephes. II, 5.

(17) Ἀριστοτέλης. Respicit auctor Aristotelis *Topic.* lib. I, c. 11: Οὐ δεῖ δὲ πᾶν πρόβλημα, οὐδὲ πᾶσαν θέσιν ἐπισκοπεῖν· ἀλλ' ἀπορήσειεν ἄν τις τῶν λόγων δεομένων, καὶ μὴ κολάσεως, ἢ αἰσθήσεως. Οἱ μὲν γὰρ ἀποροῦντες, πότερον δεῖ τοὺς θεοὺς τιμᾷν, καὶ τοὺς γονεῖς ἀγαπᾷν, ἢ οὔ, κολάσεως δέονται· οἱ δὲ πότερον ἡ χιὼν λευκὴ, ἢ οὔ, αἰσθήσεως. Οὐδὲ δὴ ὧν σύνεγγυς ἡ ἀπόδειξις, οὐδὲ ὧν λίαν πόῤῥω· τὰ μὲν γὰρ οὐκ ἔχει ἀπορίαν, τὰ δὲ πλείω ἢ κατὰ γυμναστικήν. *Nec vero oportet omne problema, aut omnem thesin in quæstionem revocare; sed eum, de qua quispiam posset dubitare egens rationum, non pœnæ, aut sensus. Nam qui ambigunt, utrum oporteat deos colere, et parentes diligere, necne, pœna; qui vero dubitant, utrum nix sit alba, necne, sensu indigent. Nec igitur de his disceptare oportet, quorum in promptu est demonstratio, nec quorum est nimis remota; quoniam illa non habent dubitatio-* D *nem, hæc vero majorem habent, quam exercitationi dialecticæ conveniat.*

(18) *Φανερωτάτη*. Conf. *Protreptici* pag. 86, not. 3.

(19) *Θέλημα παντοκρατ.* Conf. *Pædagogi* lib. III, c. ult., p. 309, not. 6. Clemens infra p. 573, edit. Paris.: Τῷ παντοκρατορικῷ βουλήματι ὑπέχων λόγον καὶ εὐθύνας. *Omnipotenti voluntati rationem reddens.*

(20) *Χάριτι σωζόμεθα*. Ephes. II. 5, *Χάριτί ἐστε σεσωσμένοι.*

(21) *Εὐπαθείας*. Forte convenientius εὐπειθείας, *obedientiæ*. SYLB.

(22) *Πρὸς αὐτόν*. Scribendum πρὸς αὑτόν, *ad se*. Respicit auctor Christi verba Joan. VI, 44: *Οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρός με, ἐὰν μὴ ὁ Πατὴρ, ὁ πέμψας με, ἑλκύσῃ αὐτόν.*

τος ἀντιλαμβανόμεθα, τῶν δὲ νοητῶν δι' αὐτῆς τῆς λογικῆς ἐφαπτόμεθα δυνάμεως. Ἐὰν δέ τις αἰσθητῶς τὰ πάντα καταλήψεσθαι προσδοκήσῃ, πόῤῥωθεν τῆς ἀληθείας πέπτωκε. Πνευματικῶς γ' οὖν ὁ Ἀπόστολος ἐπὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ γράφει· *Βλέπομεν γὰρ νῦν ὡς δι' ἐσόπτρου* (23)· *τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*. Ὀλίγοις γὰρ ἡ τῆς ἀληθείας θέα δέδοται. Λέγει γ' οὖν καὶ Πλάτων ἐν τῇ *Ἐπινομίδι* (24)· *Οὔ φημι δυνατὸν εἶναι πᾶσιν ἀνθρώποις* (25) *μακαρίοις τε καὶ εὐδαίμοσι γίνεσθαι, πλὴν ὀλίγων. Μέχρι περ ἂν ζῶμαι* (26), *τοῦτο διορίζομαι· καλὴ δὲ ἐλπὶς τελευτήσαντι, τυχεῖν ἁπάντων*. Τὰ ἴσα τούτοις βούλεται τὰ παρὰ Μωϋσεῖ· *Οὐδεὶς ὄψεταί μου τὸ πρόσωπον* (27), *καὶ ζήσεται*. Δῆλον γὰρ, μηδένα ποτὲ δύνασθαι παρὰ τὸν τῆς ζωῆς χρόνον τὸν Θεὸν ἐναργῶς καταλαβέσθαι. *Οἱ καθαροὶ* δὲ *τῇ καρδίᾳ τὸν Θεὸν ὄψονται*, ἐπὰν εἰς τὴν ἐσχάτην ἀφίκωνται τελείωσιν. Ἐπεὶ γὰρ ἠσθένει πρὸς κατάληψιν τῶν ὄντων ἡ ψυχὴ, θείου διδασκάλου ἐδεήθημεν· καταπέμπεται ὁ Σωτὴρ, τῆς ἀγαθοῦ κτήσεως διδάσκαλός τε καὶ χορηγὸς, τὸ ἀπόῤῥητον τῆς μεγάλης προνοίας ἅγιον γνώρισμα· *Ποῦ τοίνυν γραμματεὺς, ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου;* φησί. Καὶ πάλιν· *Ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν, καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω*· τῶν δοκησισόφων καὶ ἐριστικῶν τούτων δηλονότι. Παγκάλως γ' οὖν Ἱερεμίας φησί· *Τάδε λέγει Κύριος· Στῆτε ἐπὶ ταῖς ὁδοῖς, καὶ ἐρωτήσατε* (28) *τρίβους αἰωνίας, ποία ἐστὶν ἡ ὁδὸς ἡ ἀγαθὴ, καὶ βαδίζετε ἐν αὐτῇ, καὶ εὑρήσετε ἁγνισμὸν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν*. Ἐρωτήσατε, φησὶ, καὶ πύθεσθε παρὰ τῶν εἰδότων ἀφιλονείκως καὶ ἀδηρίτως. Μαθόντες δὲ ἄρα τῆς ἀληθείας τὴν ὁδὸν, εὐθεῖαν βαδίζωμεν ἀμεταστρεπτεὶ, ἄχρις ἂν περιτύχωμεν τῷ ποθουμένῳ. Εἰκότως ἄρα ὁ μὲν βασιλεὺς Ῥωμαίων (Νουμᾶς ὄνομα αὐτῷ), Πυθαγόριος (29) ὢν, πρῶτος ἀνθρώπων ἁπάντων Πίστεως καὶ Εἰρήνης (30) ἱερὸν ἱδρύσατο. *Τῷ δὲ Ἀβραὰμ*

A sed oportet quidem, cum natura apti simus ad bonum, ad id aliquod adhibere studium. Oportet autem mentem quoque habere sanam, et quæ nulla retardetur pœnitentia a pulchri venatione, ad quod quidem maxime divina opus habemus gratia, rectaque doctrina, castaque et munda animi affectione, et Patris ad ipsum attractione. Terreno enim corpori illigati, sensilia quidem per corpus apprehendimus; quæ intelligentia autem percipiuntur, per ipsam vim rationis. Si quis autem exspectaverit fore ut omnia sensiliter comprehendat, longe a veritate excidit. Spiritaliter quidem certe scribit Apostolus de Dei cognitione: *Videmus enim nunc tanquam per speculum, tunc autem facie ad faciem* [12]. Paucis enim datum est spectaculum veritatis. Dicit B itaque Plato quoque in *Epinomide: Haud dixerim fieri posse, ut omnes homines sint beati et felices, præterquam pauci. Donec vixero, hoc sic definiam. Bona autem spes est fore ut, postquam excessero, omnia consequar*. Eadem sibi volunt quæ dicuntur apud Moysen: *Nemo videbit faciem meam, et vivet* [13]. Clarum est enim, neminem unquam vitæ tempore posse Deum evidenter comprehendere. *Qui sunt* autem *mundi corde, Deum videbunt* [14], postquam ad extremam pervenerint perfectionem. Cum enim ad ea, quæ sunt comprehendenda, imbecillis esset anima, et divino magistro egeremus, demittitur Servator, boni possessionis et doctor et suppeditator, arcanum magnæ providentiæ sanctumque C signum et indicium: *Ubi est ergo scriba? ubi inquisitor hujus sæculi? non infatuavit*, inquit, *Deus sapientiam hujus mundi* [15]? Et rursus: *Perdam sapientiam sapientum, et intelligentiam intelligentium reprobabo* [16]: horum scilicet, qui sibi videntur sapientes, et sunt contentiosi. Pulcherrime itaque dicit Jeremias: *Hæc dicit Dominus: State in viis,* ✠ *et interrogate semitas æternas, quænam sit via bona, et in ea ambulate, et invenietis expiationem animabus vestris* [17]. Interrogate, inquit, et audite ab

[12] I Cor. XIII, 12. [13] Exod. XXXIII, 20. [14] Matth. V, 8. [15] I Cor. I, 20. [16] Ibid. 19; Isa. XXIX, 14. [17] Jer. V, 16. ✠ P. 648 ED. POTTER, 549 ED. PARIS.

(23) *Νῦν ὡς δι' ἐσόπτρου*. I. Cor. XIII, *ἄρτι δι' ἐσόπτρου*.

(24) *Ἐπινομίδι*. Quæ sequuntur, in ipso *Epinomidis* principio exstant.

(25) *Δυνατὸν εἶναι πᾶσιν ἀνθρώποις*. Plato, εἶναι δυνατὸν ἀνθρώποις, omisso πᾶσιν, quod supervacaneum est.

(26) *Μέχριπερ ἂν ζῶμαι*. Scribendum potius ex Platone μέχριπερ ἂν ζῶμεν, *quamdiu vivimus*.

(27) *Οὐδεὶς ὄψεταί μου τὸ πρόσωπον*. *Οὐ γὰρ μὴ ἴδῃ ἄνθρωπος τὸ πρόσωπόν μου*. Exod.

(28) *Ἐρωτήσατε τρ. Ἐρωτήσατε τρίβους Κυρίου αἰωνίους, καὶ ἴδετε ποία ἐστὶν ἡ ὁδ.* Jerem.

(29) *Πυθαγόριος*. Conf. *Strom.* I, p. 358, not.

(30) *Πίστεως καὶ Εἰρήνης*. Πίστεως καὶ Τέρμονος, *Fidei et Termini*, ut refert in *Numa* Plutarchus, pag. 70, edit. Paris.: Πρῶτον δέ φασι καὶ Πίστεως καὶ Τέρμονος ἱερὸν ἱδρύσασθαι· καὶ τὴν μὲν Πίστιν ὅρκον ἀποδεῖξαι Ῥωμαίοις μέγιστον, ᾧ χρώμενοι μέχρι νῦν διατελοῦσιν· ὁ δὲ Τέρμων ὅρος ἄν τις εἴη, καὶ θύουσιν αὐτῷ δημοσίᾳ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τῶν ἀγρῶν περιορισμοὺς νῦν μὲν ἔμψυχα, τὸ παλαιὸν δὲ ἀναίμακτος ἦν θυσία, Νουμᾶ φιλοσοφήσαντος, ὡς D χρὴ τὸν ὅριον Θεὸν, εἰρήνης, καὶ δικαιοσύνης μάρτυν ὄντα, φόνου καθαρὸν εἶναι. *Hunc* Numam *memorant primum Fidei et Termini templum* (perperam interpres *templa* vertit) *excitavisse: fidem autem constituisse Romanis maximum jusjurandum, quod etiamnum observant. Termino publice et privatim in finibus agrorum immolant, hoc quidem tempore animalia, olim hostia erat inanima; docente Numa, debere eos Deum Terminalem, cum pacis sit præses, et arbiter justitiæ, cæde purum esse.* Hinc patet, unde factum sit, quod Clemens Pacem pro Termino dixerit: scilicet Terminus, ὅριος ὢν θεός, *cum esset limitibus* terræ *præpositus deus*, erat quodammodo εἰρήνης φύλαξ, *pacis custos*, ut Plutarchi verbis utar. Alii soli Fidei templum a Numa constructum fuisse memorant. Livius lib. I: *Et soli Fidei solemne constituit. Ad id sacrarium Flamines bigis curru arcuato vehi jussit, manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere: significantes, fidem tutandam, sedemque ejus etiam*

iis qui norunt, citra contentionem et decertationem. Cum didicerimus autem viam veritatis, recta ingrediamur, minime nos retro convertentes, donec consecuti simus id, quod desideratur. Merito ergo rex quidem Romanorum, (Numa erat ei nomen) cum esset Pythagoreus, primus ex omnibus hominibus posuit templum Fidei et Pacis. *Abrahæ autem, qui credidit, reputata fuit justitia* [18]. Is cum sublimem eorum, quæ in aere eveniunt, et excelsam eorum, quæ in cœlo moventur, persequeretur philosophiam, vocabatur Abram, quod exponitur *Pater sublimis*. Postea autem, cum in cœlum suspexisset, sive viso in spiritu Filio, ut quidam exponunt, sive glorioso angelo, sive etiam alias agnito **235** Deo, creatura et quolibet ejus ordine præstantiore, assumit alpha, nempe cognitionem unius et solius Dei, et dicitur Abraam : ut qui pro naturæ indagatore, sapiens, et Dei amicus factus esset. Exponitur enim *pater electus, sonitus*. *Verbum* enim voce prolatum *sonat*. Hujus autem *pater*, est mens ; ejus autem, qui est virtute præditus, est mens *electa*. Mihi autem lubet Acragantinum poetam laudare, qui fidem laudibus sic celebrat :

Dilecti, scio quod verum sermonibus insit,
✠ *Quos dico, res difficilis sed et ardua valde,*
Atque ægre mentem fidei subit impetus ipsam.

Propterea hortatur quoque Apostolus [19], *Ut fides*

A *πιστεύσαντι, δικαιοσύνη ἐλογίσθη*. Οὗτος (31), τὴν μετάρσιον τῶν κατὰ τὸν ἀέρα συμβαινόντων, καὶ τὴν μετέωρον τῶν κατὰ τὸν οὐρανὸν κινουμένων φιλοσοφίαν μετιὼν, Ἀβρὰμ ἐκαλεῖτο· ὃ μεθερμηνεύεται, *πατὴρ μετέωρος*. Ὕστερον δὲ, ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εἴτε τὸν Υἱὸν (32) ἐν τῷ πνεύματι ἰδὼν, ὡς ἐξηγοῦνταί τινες, εἴτε ἄγγελον ἔνδοξον, εἴτε καὶ ἄλλως ἐπιγνοὺς Θεὸν κρείττονα (33) τῆς ποιήσεως, καὶ πάσης τῆς ἐν αὐτῇ τάξεως, προσλαμβάνει τὸ ἄλφα, τὴν γνῶσιν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ, καὶ λέγεται Ἀβραάμ· ἀντὶ φυσιολόγου σοφὸς καὶ φιλόθεος γενόμενος. Ἑρμηνεύεται μὲν γὰρ *πατὴρ ἐκλεκτὸς ἤχους* (34)· ἠχεῖ μὲν γὰρ ὁ γεγωνὸς λόγος (35)· *πατὴρ* δὲ τούτου ὁ νοῦς· *ἐξειλεγμένος* δὲ ὁ τοῦ σπουδαίου νοῦς. Καί μοι σφόδρα ἐπαινεῖν ἔπεισι B τὸν Ἀκραγαντῖνον (36) ποιητὴν ἐξυμνοῦντα τὴν πίστιν ὧδέ πως·

Ὦ φίλοι, οἶδα μὲν οὖν, ἔτ' ἀληθείη (37) *παρὰ μύθοις,*
Οὓς ἐγὼ ἐξερέω· μάλα δ' ἀργαλέη γε τέτυκται
Ἀνδράσι, καὶ δύσζηλος ἐπὶ φρένα, πίστιος ὁρμή.

Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος παρακαλεῖ, *Ἵνα ἡ πίστις*

[18] Rom. iv, 3, 5, 9, 22. ✠ P. 649 ED. POTTER. [19] I Cor. ii, 5.

in dextris sacratam esse. Dionysius Halicarnassensis *Antiquitatum Roman.* lib. ii : Πρῶτος ἀνθρώπων ἱερὸν ἱδρύσατο Πίστεως δημοσίας, καὶ θυσίας αὐτῇ κατεστήσατο, καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς, δημοτελεῖς. C *Primus omnium hominum* Numa *Fidei publicæ templum sacravit, assignatis ex ærario sacrificiis, quemadmodum diis cæteris.* Ibidem vero honorum etiam, qui diis Terminalibus solvebantur, meminit.

(31) *Οὗτος*. Philo Judæus lib. *De Abrahamo* pag. 561 : Ἐκαλεῖτο γὰρ Ἀβρὰμ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, προσερρέθη δὲ ὕστερον Ἀβραάμ· φωνῇ μὲν ἑνὸς στοιχείου τοῦ *α* διπλασιασθέντος, δυνάμει δὲ μεγάλου πράγματος καὶ δόγματος ἐνδειξαμένου τὴν μεταβολήν. Ἀβρὰμ μὲν γὰρ ἑρμηνευθέν ἐστι *πατὴρ μετέωρος*· Ἀβραὰμ δὲ *πατὴρ ἐκλεκτὸς ἠχοῦς*· τὸ μὲν πρότερον ἐμφαῖνον τὸν ἀστρολογικὸν καὶ μετεωρολογικὸν ἐπικαλούμενον, οὕτω τῶν Χαλδαίων δογμάτων ἐπιμελόμενον, ὡς ἂν τις πατὴρ ἐγγόνων ἐπιμεληθείη· τὸ δ' ὕστερον τὸν σοφόν. Διὰ μὲν γὰρ τῆς *ἠχοῦς τὸν προφορικὸν λόγον αἰνίττεται*, διὰ δὲ *τοῦ πατρὸς* τὸν ἡγεμόνα *νοῦν*· πατὴρ γὰρ *ὁ ἐνδιάθετος*, φύσει τοῦ λεγομένου πρεσβύτερός τε ὢν, καὶ τὰ λεκτέα ὑποσπείρων· διὰ δὲ τοῦ ἐπιλεγομένου τὸν D ἀστεῖον. Εἰκαῖος μὲν γὰρ καὶ πεφυρμένος ὁ φαῦλος τρόπος, *ἐκλεκτὸς δὲ ὁ* ἀγαθὸς ἐπικριθεὶς ἐξ ἁπάντων ἀριστίνδην. *Prius enim Abram vocatus, mox cœpit appellari Abraam, unius tantum duplicatione litteræ, videlicet* a, *sed quæ magnum quiddam significavit. Abram enim explicatur* pater sublimis, *Abraam vero* pater electus vocis. *Prius indicat virum astrologicum, et meteorologicum, Chaldæorum placitis tanta cura deditum, quantam solent parentes impendere suis liberis : posterius vero, sapientem. Nam per* vocem, sermo prolatus subindicatur*: per* patrem, mens, *cujus est principatus. Nam* sermo internus *naturaliter est pater prolati, ut antiquior, et qui dicenda seminat. Cæterum quod additur* electus, *bonitatem declarat. Nam quidquid malum est, confusum et indigestum est ; bonum vero eligitur, ut præcipuum inter omnia.* Similia scribit idem auctor lib. *De nominum mutatione*, pagg. 1054, 1055.

(32) *Τὸν Υἱόν*. Illum intelligit, qui ab Abrahamo se visendum præbuit, Gen. xvii, 1, quem nonnulli Dei angelum, plerique vero ex antiquis Patribus Filium unigenitum fuisse existimant. Conf. Justini M. *Dialogus cum Tryphone.*

(33) *Θεὸν κρείττ*. Apud Philonem hæc etiam sequuntur p. 362 : Τῷ μὲν οὖν μετεωρολογικῷ μεῖζον οὐδὲν κόσμου τὸ παράπαν εἶναι δοκεῖ, ᾧ καὶ τὰς τῶν γινομένων αἰτίας ἀνατίθησιν· ὁ δὲ σοφὸς ἀκριβεστέροις ὄμμασιν ἰδὼν τὸ τελειότερον νοητὸν, ἄρχον τε καὶ ἡγεμονεῦον, ὑφ' οὗ τὰ ἄλλα δεσπόζεται καὶ κυβερνᾶται. *Itaque meteorologico viro, nihil omnino majus hoc mundo videtur, quem etiam rerum auctorem existimat. At sapiens certioribus oculis videns illum perfectiorem, intelligibilem rectorem ac principem, cujus dominum agnoscunt cætera, et imperata faciunt*, etc.

(34) *Ἤχους*. Scribendum ἠχοῦς, *soni*, in genit. cas. ab ἠχώ. Sic enim Philo plus quam semel in lib. *De mutatione nominum* : Ἀβραὰμ δὲ πατὴρ ἐκλεκτὸς ἠχοῦς. *Abraham autem, pater electus soni.*

(35) *Ὁ γεγωνὸς λόγος*. Id est, ὁ προφορικὸς λόγος. D Philo libro jam dicto : Φαμὲν δὲ τὴν μὲν *ἠχὼ* τὸν προφορικὸν εἶναι λόγον· τοῦ γὰρ ζώου *ἠχεῖον* ὄργανόν ἐστι τὸ φωνητήριον· τούτου δὲ *πατέρα* τὸν νοῦν· ἀπὸ γὰρ διανοίας, ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς, φύεται τὸ τοῦ λόγου νᾶμα· *ἐκλεκτὸν* δὲ τὸν τοῦ σοφοῦ· ὅ τι γὰρ ἄριστον ἐν τούτῳ· *Quare dicimus* sonum *esse ore prolatam orationem, siquidem animantis* resonans *instrumentum est vocale. Atque hujus* parentem, *appellamus mentem. Nam a mente, tanquam a fonte, flumen orationis profunditur.* Electum *autem sapienti tribuimus ; quod enim præstantissimum est, in hoc inest.*

(36) *Ἀκραγαντῖνον*. Nempe Empedocles.

(37) *Ἔτ' ἀλ.* A. et H. ὅτ' ἀληθείη, *quando vera....* et seq. vers. Οὓς γ' ἐγὼ ἐξερέω. Rursum, H. ms. *περὶ μύθοις* pro *παρὰ μύθοις*· et seq. versu idem ms. ἀργαλέους, contra structuræ normam ; forte pro ἀργαλέος. Sylburg.

ἡμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων τῶν πείθειν ἐπαγγελλομένων (38), *ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ*, τῇ μόνῃ καὶ ἄνευ τῶν ἀποδείξεων διὰ ψιλῆς τῆς πίστεως σώζειν δυναμένῃ. *Δοκεόντων γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει φυλάσσειν· καὶ μέν τοι καὶ δίκη καταλήψεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας*, ὁ Ἐφέσιός (39) φησιν. Οἶδε γὰρ καὶ οὗτος, ἐκ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας (40) μαθὼν, τὴν διὰ πυρὸς κάθαρσιν (41) τῶν κακῶς βεβιωκότων, ἣν ὕστερον *ἐκπύρωσιν* ἐκάλεσαν οἱ Στωϊκοί (42)· καθ' ὃν καὶ τὸν ἰδίως ποιὸν ἀναστήσεσθαι (43) δογματίζουσι· τοῦτ' ἐκεῖνο, τὴν ἀνάστασιν, περιέποντες. Ὁ δὲ Πλάτων (44)

A *nostra non sit in sapientia hominum*, qui profitentur persuadere; *sed in Dei virtute*, quæ sola et absque demonstrationibus, per solam fidem potest dare salutem. *Eorum enim, qui sunt probati, probatissimus novit servare. Quin etiam falsorum quoque architectos et testes comprehendet justitia*, inquit Ephesius. Norat enim ille, a barbara philosophia doctus, malorum hominum purgationem per ignem, quam Stoici ἐκπύρωσιν, *exustionem*, postea dixere, qui et per eam hunc talem quempiam revicturum docent, hujusmodi vocibus obtegentes resurrectionem. Plato autem terram quibusdam temporibus dicit per ignem

(38) *Τῶν πείθειν ἐπαγγελλομένων*. Exprimit Apostoli verba, quibus affirmat *prædicationem* suam οὐκ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις consistere.

(39) *Ἐφέσιος*. Scilicet Heraclitus.

(40) *Τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας*. Hoc est, παρὰ Μουσέως καὶ τῶν προφητῶν, *a Moyse et prophetis*, ut paulo post ait. Conf. Theophilus, *ad Autolyc.* sub finem lib. II.

(41) *Τὴν διὰ πυρὸς κάθαρσιν*. Heraclitus existimavit ignem esse primum principium, et proinde eo τὰ πάντα συνεστάναι, καὶ εἰς τοῦτο ἀναλύεσθαι· *omnia constare, et in eum omnia resolvi*; ut refert Laertius lib. IX, segm. 7, 9; Plutarchus, *De placitis philosophorum* lib. I, c. 3; Cicero *Academicarum quæstionum* lib. IV; *De natura deorum* lib. III; Aristoteles *Metaphys.* lib. I, c. 3; Clemens infra in hoc *Stromateo*, pag. 599, ἐκπυρώσεως meminit, ut etiam Sextus Empiricus *Hypotyposeon* lib. I, c. 29; Marcus Antoninus, lib. III, cap. 3, cum aliis pluribus.

(42) *Στωϊκοί*. Stoici duplicem mundi interitum statuebant, quorum alterum, κατακλυσμόν, qui aqua; alterum, ἐκπύρωσιν, qui igne, inferendus esset. Etenim ope calidi et humidi omnia fieri putabant, γίνεσθαι δὲ τὸν κόσμον, ὅταν ἐκ πυρὸς ἡ οὐσία τραπῇ δι' ἀέρος εἰς ὑγρότητα· *mundum vero fieri, cum substantia ex igne in humidum versa per aerem fuerit*; ut refert Laertius lib. VII, seg. 142. Unde nil mirum, si iidem in ignem omnia reversura crediderint. Cicero *De natura deorum*, lib. 2: *Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panætium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum humore consumpto neque terra ali posset, neque remearet aer, cujus ortus, aqua omni exhausta, esse non posset; ita relinqui nihil præter ignem.* Porro inter Stoicos, non solum Panætius ἄφθαρτον ἀπεφήνατο τὸν κόσμον, *incorruptibilem asseruit mundum*, ut loco jam dicto refert Laertius, sed Boëthius, Posidonius, et alii hoc dogma rejiciebant. Conf. Lipsii *Physiologia Stoicorum* lib. II, dissert. 22, 23, 24.

(43) *Ἀναστήσεσθαι*. Mundum igne *renovandum* esse, cum Heraclitus, tum etiam Stoici sensere. Simplicius in Comment. in Aristot. *De cælo* lib. I, cap. 9: Καὶ ὁ Ἡράκλειτος δὲ ποτὲ μὲν ἐξάπτεσθαί φησι τὸν κόσμον, ποτὲ δὲ ἐκ πυρὸς αὖθις συνίστασθαι. Ταύτης δὲ τῆς δόξης ὕστερον ἐγένοντο οἱ Στωϊκοί. *Heraclitus mundum quodam tempore dicit arsurum, alio vero tempore ex igne renovandum esse. Idem etiam sensere Stoici.* Cicero post verba jam allata, *A quo igne rursum animante*, inquit, *ac Deo, renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur.* Multa in hanc rem disputat Philo Judæus lib. *Quod mundus sit incorruptibilis*, p. 953 et seq. Chrysippus, *De providentia*, apud Lactantium lib. VII, c. 23: Τοῦτο δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλον ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι πάλιν, περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνων, εἰς ὃ νῦν ἐσμεν ἀποκαταστήσεσθαι σχῆμα. *Hoc cum ita se habeat, apparet non esse impossibile, ut et nos post mortem, sæculorum certis circuitibus revolutis, restituamur in eum, quo nunc sumus, statum.* Tatianus, *Orat. ad Græcos*, p. 12, ed. Oxon.: Τὸν γὰρ Ζήνωνα διὰ τῆς ἐκπυρώσεως ἀποφαινόμενον ἀνίστασθαι πάλιν τοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς· λέγω δὲ Ἄνυτον καὶ Μέλιτον κατηγορεῖν, B Βούσιριν δὲ ἐπὶ τῷ ξενοκτονεῖν, καὶ Ἡρακλέα πάλιν ἐπὶ τῷ ἀθλεῖν· παραιτητέον. *Jam quis non aversetur Zenonis sententiam, mundo per conflagrationem renovato, eosdem rursus homines ad eamdem vitam eademque facinora resurgere; ut Anytum et Melitum ad Socratis accusationem, Busiridem ad hospites interimendos, Herculem ad repetendos certaminum labores?* Ubi conf. Notæ. Origenes *adv. Celsum* lib. V, p. 244, 245, edit. Cantabrig.: Φασὶ δὴ οἱ ἀπὸ Στοᾶς κατὰ περίοδον ἐκπύρωσιν τοῦ παντὸς γενέσθαι, καὶ ἑξῆς αὐτῇ διακόσμησιν πάντ' ἀπαράλλακτα ἔχουσαν. *Aiunt de Porticu philosophi post sæculorum circuitus fore incendium universi, deinde ejus formationem, quæ eadem omnia habeat.* Deinde addit: Κἂν μὴ ὀνομάζωσιν οὖν τὸ τῆς ἀναστάσεως ὄνομα, τὸ πρᾶγμά γε δηλοῦσιν. *Quamvis igitur resurrectionis non usurpent vocabulum, rem tamen agnoscunt.* Conf. quæ adnotavit G. Spencerus.

(44) *Πλάτων*. Integrum Platonis locum haud pigebit C attulisse ex *Timæo*, p. 1043, ubi Ægyptius sacerdos Soloni Græcos rerum antiquarum imperitiores fuisse, hoc modo ostendit: Καί τινα εἰπεῖν τῶν ἱερέων, εὖ μάλα παλαιῶν· Ὦ Σόλων, Σόλων, Ἕλληνες ἀεὶ παῖδές ἐστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν. Ἀκούσας οὖν, Πῶς τι τοῦτο λέγεις; φάναι. Νέοι ἐστὲ, εἰπεῖν, τὰς ψυχὰς πάντες· οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοὴν παλαιὰν δόξαν, οὐδὲ μάθημα χρόνῳ πολιὸν οὐδέν. Τὸ δὲ τούτων αἴτιον τόδε· πολλαὶ καὶ κατὰ πολλὰ φθοραὶ γεγόνασιν ἀνθρώπων, καὶ ἔσονται, πυρὶ μὲν καὶ ὕδατι μέγισται, μυρίοις δὲ ἄλλοις ἕτεραι βραχύτεραι· τὸ γὰρ οὖν καὶ παρ' ὑμῖν λεγόμενον, ὥς ποτε Φαέθων, Ἡλίου παῖς, τὸ τοῦ πατρὸς ἅρμα ζεύξας, διὰ τὸ μὴ δυνατὸς εἶναι κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς ὁδὸν ἐλαύνειν, τά τ' ἐπὶ γῆς ξυνέκαυσε, καὶ αὐτὸς κεραυνωθεὶς διεφθάρη· τοῦτο μύθου μὲν σχῆμα ἔχον λέγεται, τὸ δ' ἀληθές ἐστι, τῶν περὶ γῆν καὶ κατ' οὐρανὸν ἰόντων παράλλαξις, καὶ διὰ μακρῶν χρόνων γινομένη τῶν ἐπὶ γῆς πυρὶ πολλῷ φθορά. Τότε οὖν D ὅσοι κατ' ὄρη καὶ ἐν ὑψηλοῖς τόποις καὶ ἐν ξηροῖς οἰκοῦσι, μᾶλλον διόλλυνται τῶν ποταμοῖς καὶ θαλάττῃ προσοικούντων. Ἡμῖν δὲ ὁ Νεῖλος εἴς τε τἄλλα σωτὴρ, καὶ τότε ἐκ ταύτης τῆς ἀπορίας σώζει λυόμενος. Ὅταν δ' αὖ οἱ θεοὶ τὴν γῆν ὕδασι καθαίροντες κατακλύζωσιν, οἱ μὲν ἐν τοῖς ὄρεσι διασώζονται βουκόλοι νομεῖς τε, οἱ δ' ἐν ταῖς παρ' ὑμῖν πόλεσιν εἰς τὴν θάλατταν ὑπὸ τῶν ποταμῶν φέρονται. Κατὰ δὲ τήνδε τὴν χώραν οὔτε τότε ἄλλοτε ἄνωθεν ἐπὶ τὰς ἀρούρας ὕδωρ ἐπιῤῥεῖ· τὸ δ' ἐναντίον, κάτωθεν ἐπανιέναι πέφυκεν· ὅθεν καὶ δι' ἃς αἰτίας τἀνθάδε σωζόμενα λέγεται παλαιότατα. *Tunc ex sacerdotibus quemdam grandem natu dixisse: O Solon, Solon, Græci pueri semper estis, nec quisquam e Græcis senex. Cur istud diceret, percontante Solone, respondisse sacerdotem: Quia juvenis semper vobis est animus, in quo nulla est ex vetustatis commemoratione prisca opinio, nulla cana scientia. Quod ideo vobis contingit, quia multa et varia hominum exitia fuerunt, eruntque. Maxima quidem aut ignis conflagratione, aut aquæ inundatio-*

et aquam expurgari, hoc modo : *Multi sæpe fuerunt hominum interitus, et* ✠ *erunt igne quidem et aqua maximi; quin etiam aliis quoque innumerabilibus alii breviores.* Et paulo post subjungit : *Revera autem est eorum, quæ terram et cœlum obeunt, immutatio, et qui post longa temporum intervalla, eorum, quæ sunt in terra, multo igne fit interitus.* Deinde subjungit de diluvio : *Quando autem rursus dii terram aquis expurgantes inundant, qui sunt quidem in montibus bubulci et pastores, conservantur; qui autem sunt in iis quæ sunt apud vos urbibus, in mare feruntur a fluviis.* Ostendimus autem in primo *Stromate*, Græcorum philosophos dici fures, qui a Moyse et prophetis præcipua dogmata non grate acceperunt. Quibus illud quoque adjiciemus, quod angeli illi, quibus superna sors obtigerat, delapsi ad voluptates, enuntiarunt arcana mulieribus, et quæcunque ad eorum venerunt cognitionem, cum alii celarent angeli, vel potius reservarent in adventum Domini. Illinc profluxit doctrina Providentiæ, et sublimium rerum revelatio. Cum autem prophetia jam Græcis esset tradita, tractatio de dogmatibus suscepta est a philosophis, alicubi quidem vera, ut qui scopum tangerent; alicubi vero falsa, cum quod allegoria occultaretur prophetica minime intelligerent : quod etiam paucis propositum est adnotare, ea quæ urgent persequentibus ; fidem ergo non otiosam et solam, sed cum inquisitione ostendere oportere dicimus. Non hoc enim dico, non oportere omnino quærere : *Quære enim*, inquit, *et invenies :*

> *Quod autem quæritur,*
> *Capi potest; quod negligitur vero, effugit :*

ut ait Sophocles. Similia autem dicit etiam Menander comicus :

τὴν γῆν χρόνοις τισὶ διὰ πυρὸς καθαίρεσθαι καὶ ὕδατος ὧδέ πώς φησι· *Πολλαὶ κατὰ* (45) *πολλὰ φθοραὶ γεγόνασιν ἀνθρώπων, καὶ ἔσονται πυρὶ μὲν καὶ ὕδατι μέγισται· μυρίοις δὲ καὶ ἄλλοις ἕτεραι βραχύτεραι.* Καὶ μετ' ὀλίγα ἐπιφέρει· *Τὸ δ' ἀληθές, ἐστι τῶν περὶ γῆν καὶ κατ' οὐρανὸν ἰόντων παράλλαξις, καὶ διὰ μακρῶν χρόνων γινομένη τῶν ἐπὶ γῆς πυρὶ πολλῷ φθορά.* Ἔπειτα περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ ἐπιλέγει· *Ὅτ' ἂν δ' αὖ θεοὶ γῆν ὕδασι καθαίροντες κατακλύζωσιν, οἱ μὲν, ἐν τοῖς ὄρεσι διασώζονται, βουκόλοι, νομεῖς, οἱ δ' ἐν ταῖς παρ' ἡμῖν πόλεσιν* (46) *εἰς τὴν θάλασσαν ὑπὸ τῶν ποταμῶν φέρονται.* Παρεστήσαμεν δ' ἐν τῷ πρώτῳ *Στρωματεῖ*, κλέπτας λέγεσθαι τοὺς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφους, παρὰ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν τὰ κυριώτατα τῶν δογμάτων οὐκ εὐχαρίστως (47) εἰληφότας. Οἷς δὴ κἀκεῖνα προσθήσομεν, ὡς οἱ ἄγγελοι (48) ἐκεῖνοι οἱ τὸν ἄνω κλῆρον εἰληχότες, κατολισθήσαντες εἰς ἡδονὰς, ἐξεῖπον τὰ ἀπόῤῥητα ταῖς γυναιξὶν, ὅσα τε εἰς γνῶσιν αὐτῶν ἀφῖκτο, κρυπτόντων τῶν ἄλλων ἀγγέλων, μᾶλλον δὲ τηρούντων εἰς τὴν τοῦ Κυρίου παρουσίαν. Ἐκεῖθεν ἡ τῆς Προνοίας διδασκαλία ἐῤῥύη, καὶ ἡ τῶν μετεώρων ἀποκάλυψις, τῆς προφητείας δὲ ἤδη εἰς τοὺς τῶν Ἑλλήνων (49) διαδοθείσης, ἡ δογματικὴ πραγματεία τοῖς φιλοσόφοις, πῆ μὲν ἀληθὴς, κατὰ στόχον ἐπιβαλλομένοις, πῆ δὲ πεπλανημένη, τὸ ἐπικεκρυμμένον τῆς προφητικῆς ἀλληγορίας μὴ συνιέντων, γέγονεν· ὃ καὶ παρασημήνασθαι πρόκειται διὰ βραχέων, ἐπιδραμοῦσι τὰ κατεπείγοντα. Τὴν πίστιν τοίνυν οὐκ ἀργὴν καὶ μόνην, ἀλλὰ σὺν ζητήσει δεῖν προφαίνειν (50) φαμέν. Οὐ γὰρ τοῦτο λέγω, μηδ' ὅλως ζητεῖν· *Ζήτει γὰρ, καὶ εὑρήσεις*, λέγει (51).

> *. . . τὸ δὲ ζητούμενον*
> *Ἁλωτόν· ἐκφεύγει δὲ τἀμελούμενον·*

κατὰ τὸν Σοφοκλέα (52). Τὰ δ' ὅμοια καὶ Μένανδρος ὁ κωμικὸς λέγει·

✠ P. 650 ED. POTTER, 550 ED. PARIS.

nibus provenire necesse est; minora vero aliis innumeris calamitatibus fieri. Nam quod apud vos fertur, Phaethontem quondam Solis filium, currus ascendisse paternos, nec patris aurigatione servata, exarsisse terrena, ipsumque flammis cœlestibus conflagrasse, quamvis fabulosum videatur, verum quodammodo esse putandum est. Fit enim longo temporum intervallo cœlestis circuitus permutatio quædam, quam inflammationis vastitas necessario sequitur. Tunc hi, qui edita et arida incolunt loca, magis pereunt, quam mari fluviisque vicini. Nobis porro Nilus, cum in plerisque rebus salutaris est, tum hujusmodi a nobis arcet exitium. Quando vero dii aquarum colluvione terræ sordes diluunt, pastores ovium atque bubulci, qui juga montium habitant, periculum illud evadunt, vestræ autem civitates in planitie sitæ impetu fluminum ad maria rapiuntur. Sed in hac nostra regione neque tunc, neque alias unquam aqua in agros descendit, contra vero sursum e terræ visceribus scaturit. Quamobrem antiquissimarum rerum apud nos monimenta servantur.

(45) *Πολλαὶ κ.* Hæc Platonis auctoritate sic distinguenda sunt : Πολλαὶ κατὰ πολλὰ φθοραὶ γεγόνασιν ἀνθρώπων, καὶ ἔσονται· πυρὶ μὲν καὶ ὕδατι μέγισται, μυρ. δ. *Multa exitia fuerunt hominum, et posthac erunt : quarum maxima quidem ab igne et aqua, leviora ab aliis infinitis calamitatibus fiunt.*

(46) *Ταῖς παρ' ἡμῖν πόλεσιν.* Scribendum ex Platone, ταῖς παρ' ὑμῖν πόλεσιν, *vestris civitatibus*. Agit enim Ægyptius sacerdos de Græcis civitatibus. Item paulo ante, βουκόλοι, νομεῖς τε.

(47) *Οὐκ εὐχαρίστως.* Nempe, quia se invenisse jactabant, quæ ab aliis didicerant. Nam Græci philosophiam in Græcia natam gloriabantur. Diogenes Laertius procemii seg. 4 : Ἀφ' Ἑλλήνων ἦρξε φιλοσοφία, ἧς καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τὴν βάρβαρον ἀπέστραπται προσηγορίαν. *Philosophia a Græcis initium habuit, cujus et ipsum nomen barbaram omnino abhorret appellationem.*

(48) *Οἱ ἄγγελοι.* Conf. p. 222, 310, 450, 693, 801, ed. Paris.

(49) *Εἰς τοὺς τῶν Ἑλλήνων.* Cum hoc commatio subaudiendum φιλοσόφους, aut simile quid. Sylburg.

(50) *Προφαίνειν.* Non minus verum προβαίνειν, progredi. Sylb.

(51) *Λέγει.* Nempe Christus, Matth. VII, 7 ; Luc. XI, 9: *Ζητεῖτε, καὶ εὑρήσετε.* Quod de oratione ad Deum dictum, Clemens ad rationis investigationem detorquet.

(52) *Κατὰ τὸν Σοφοκλέα.* Profert hanc sententiam J. Stobæus tit. 29, De assiduitate, ex Sophocle in *Œdipode*, et sequentem Menandri ex ejus *Eunucho*. Senarii sunt, quos ita Latinis exprimere potes :

> *. . . quæ quæri solent,*
> *Cura indigere cuncta sapientes volunt.* Collect.

A

. . . *πάντα τὰ ζητούμενα*
Δεῖσθαι μερίμνης φασὶν οἱ σοφώτατοι (53)·

ἀλλὰ τὸ μὲν διορατικὸν τῆς ψυχῆς ἀποτείνειν πρὸς τὴν εὕρεσιν χρὴ, καὶ τὰ ἐμποδὼν διακαθαίρειν· φιλονεικίαν τε αὖ καὶ φθόνον, καὶ τὴν ἔριν αὐτὴν, τὴν κάκιστα ἐξ ἀνθρώπων ὀλουμένην, ἀποῤῥίψαι τέλεον. Παγκάλως γὰρ ὁ Φλιάσιος Τίμων (54) γράφει·

Φοιτᾷ δὲ βροτολοιγὸς (55) *ἔρις κενεὸν λελακυῖα,*
Νείκης ἀνδροφόνοιο κασιγνήτη καὶ ἔριδος (56)·
Ἡ τᾶλλα (57) *περὶ πάντα κυλίνδεται· αὐτὰρ ἔπειτα*
Ἔς τε βροτοὺς στήριξε κάρη, καὶ ἐς ἐλπίδα βάλλει.

Ἔπειτα, ὀλίγον ὑποβὰς, ἐπιφέρει·

Τίς γὰρ τούσδ' ὀλοῇ ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;
Ἠχοῦς σύνδρομος ὄχλος (58)· *ὁ γὰρ, σιγῶσι χολωθεὶς,*
Νοῦσον ἐπ' ἀνέρας ὦρσε κακὴν (59), *ὀλέκοντο δὲ πολλοί·*

B

περὶ ψευδαποφάσκοντος (60) λόγου καὶ κερατίνου (61), διαλεληθότος (62) τε αὖ καὶ κροκοδειλίνου, σωρίτου (63) τε ἔτι καὶ ἐκκεκαλυμμένου (64), περί τε ἀμφιβο-

. . . *quidquid quæritur,*
Egere cura maxumi viri autumant,

sed perspectivam quidem animæ facultatem ad inventionem oportet dirigere, et quæ impedimentum afferunt expurgare : et rursus contentionem, invidiam, et ipsam litem pessime perdendam abjicere. Pulcherrime enim scribit Timon Phliasius :

✠ *Pernicies hominum resonans lis venit inanis,*
Cui soror et socia est facies contentio, cædes,
Cunctas res alias quæ circumvolvitur ; at dein
Cervicem obfirmans, hominem ad spes trudit inanes.

Deinde paulo inferius subjungit :

Quis pugnaturos lite hos commisit acerba?
Concurrens cum Echo turba indignata, silentes
Ulta viros morbum immisit, multique cadebant :

de oratione falsa negante, et ceratine, et latente, et crocodilino, et sorite præterea, et de ea quam detectam vocant, et de ambiguitatibus et sophisma-

✠ P. 651 ED. POTTER, 551 ED. PARIS.

Apud Plutarchum in principio libri *De fortuna*, hoc Sophoclis dictum sic exstat :

. . . *Πᾶν τὸ ζητούμενον*
Ἁλωτὸν, ἐκφεύγει δὲ τἀμελούμενον.
. . . *Quidquid quæritur,*
Spes deprehendi est : omne neglectum perit.

(53) *Σοφώτατοι*, Σοφώτεροι Stobæus ex *Eunucho* Menandri hæc recitans serm. 29.

(54) *Ὁ Φλιάσιος Τίμων.* Quis ille fuit, ex Aristotele docet Eusebius *Præp. evang.*, lib. XIV, c. 17 : Ἐγένετο δὲ μαθητὴς αὐτοῦ (Πύῤῥωνος) Τίμων Φλιάσιος, ὃς τὸ μὲν πρῶτον ἐχόρευεν ἐν θεάτροις· ἔπειτα δ' ἐντυχὼν αὐτῷ, συνέγραψεν ἀργαλέας παρῳδίας καὶ βωμολόχους, ἐν αἷς βεβλασφήμηκεν πάντας τοὺς πώποτε φιλοσοφήσαντας. Οὗτος γὰρ ἦν ὁ τοὺς Σίλλους γράψας. *Is Pyrrho discipulum habebat Timonem Phliasium, qui cum antea saltatorem ageret in scenis, ubi deinde Pyrrhonem audivisset, mordaces et aculeatos versus edidit, quibus totam philosophorum nationem proscidit. Fuit enim is Sillorum auctor.* Conf. Diogenes Laertius lib. IX in *Timone*. Versus, qui jam sequuntur, sic recitat ex Timonis *Sillis* Eusebius ejusdem Operis lib. XV, cap. ult., ut quos Clemens priori, ille posteriori loco collocet.

(55) *Φοιτᾷ δὲ βρ.* A. *Φοιτᾷ δ' ὁ βρ.* et seq. versu, *ἥ τ' ἄλλη*· et C. *ἥ τ' ἀλαή, quæ cæca*, ex Eusebio. Sylburg.

(56) *Ἔριδος.* Ἔριτος, Euseb.

(57) *Ἡ τᾶλλα.* Eusebius lib. XV *Præpar. evang.* cap. 61, hæc Timonis carmina refert ex ejus *Sillis*, legitque, *Ἥ τ' ἀλαὴ περὶ πάντα κυλίνδεται*, rectius quam apud Clementem, Ἡ τ' ἄλλα περὶ πάντα. *Cæca omnes alias circum res volvitur.* Item,

C

Ἐς βρίθος ἐστήριξε κάρη καὶ ἐς ἐλπίδα βάλλει, non *ἔς τε βροτούς*, vertitque Trapezuntius, *Gravitate confirmavit caput, et in spem conjicit.* Est imitatio seu parodia illius loci *Iliad.* Δ, p. 153 edit. Crisp.

Οὐρανῷ ἐστήριξε κάρη, καὶ ἐπὶ χθονὶ βαίνει.
In cœlo firmavit caput, et super terram ingreditur.

Ille autem alter locus, qui sequitur, alludit ad initium Iliados, ubi de contentione Agamemnonis et Achillis agitur,

Τίς τ' ἄρ σφῶε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;
Quis ergo illos deorum ut lite pugnarent commisit?
Collect.

D

(58) *Ἠχοῦς σύνδρομος ὄχλος.* Trapezuntius, *Echo concurrentis turbæ.* Sequitur apud Eusebium, *ὁ γὰρ σιωπῶσι χολωθεὶς*, rectius Clemens *σιγῶσι*, sed χολωθεὶς ad Echo referri non potest; verum in tertio versu melius legit Eusebius, *Νοῦσον ἐπ' ἀνέρας ὦρσε λάλην*, quam habeat Clementis liber *ὦρσε κακήν*, licet in 1 *Iliad.* sit, *Νοῦσον ἀνὰ στρατὸν ὦρσε κακήν, Morbum inter homines excitavit loquacitatem : peribant autem multi.* Hæc ex eodem Timonis opere desumpta sunt, ne quem forte decipiat Trapezuntius interpres, qui vertit : *Alius quoque vir quidam clarus*, quod est Græce, ὁ δηλωθεὶς ἀνήρ, *jam nominatus auctor.* Gellius lib. III, cap. 17 : « Timon amarulentus librum maledicentissimum conscripsit, qui *Silli* inscribitur. Fuit patria Phliasius, ut scribit Simon Apollonides Nicenus, non autem Apolloniates aut Nicenus, ut auctor *Dictionarii Poetici* tradit. Suidas, Τίμων, Φλιάσιος, καὶ αὐτὸς φιλόσοφος τῆς Πύῤῥωνος ἀγωγῆς, ὁ γράψας τοὺς καλουμένους *Σίλλους*, ἤτοι ψόγους τῶν φιλοσόφων, βιβλία γ'. Ab Athenæo lib. IV, similis versus ejusdem affertur :

Δειπνομανὲς, νεκροῦ ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάχιστον.

parodia illius 1 *Iliad.*

Οἰνοβαρὲς, κυνὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο. Collect.

(59) *Κακήν.* C. *λάλην* pro *κακήν.* Sylburg.

(60) *Περὶ ψευδαποφάσκοντος.* Diversam argumentandi formarum mentionem injicit, quod in bellis modo memoratis, his armis, hisque de rebus pugnatum sit. Nam Timon in *Sillis*, ὡς ἂν Σκεπτικὸς ὤν, πάντας λοιδορεῖ καὶ σιλλαίνει τοὺς δογματικούς· *cum Scepticus sit, in Dogmaticos omnes invehitur;* ac proinde Dialecticorum rixas convellit. Ψευδαποφάσκων λόγος, quid sit, et a quo inventus, vide apud Diogenem Laertium in *Euclide*, lib. 2, segm. 108. De eo librum scripsit Theophrastus, ut etiam Chrysippus; quod in eorum Vitis refert idem auctor. Philetam Coum, dum eum exquisivit, macilentia vitam finiisse, testatur Hesychius Milesius. Ψευδόμενον vocat Cicero lib. II *De divinatione :* ejusdem præterea meminit in *Lucullo*, iterumque in *Hortensio :* ut etiam Plutarchus lib. *De communibus notionibus contra Stoicos;* Hieronymus *in Rufinum*, necnon in *Amos* VIII, orat. 1; Augustinus, *Contra Academicos*, etc.

(61) *Κερατίνου.* De hoc argumento, alias dilemmate, conf. Quinctilianus lib. V, cap. 10; Laertius in *Chrysippo;* Gellius lib. XVI, cap. 2.

(62) *Διαλεληθότος.* Conf. Lucianus in *Vitarum auctione* p. 383, edit. Amstelodam., et Laertius loco jam dicto.

(63) *Σωρίτου.* Vel σωρείτου. Conf. Cicero, *De divinat.*, lib. 2 ; *Academicarum quæst.* lib. IV ; Sextus Empiricus, *Adv. Mathemat.* pag. 339.

(64) *Ἐκκεκαλυμμένου. Detecti.* Scribendum ἐγκε-

tibus. De Deo ergo quærere, si non ad litem, sed ad inventionem tendat, est salutare. Scriptum est enim in David : *Comedent pauperes, et implebuntur, et laudabunt Dominum, qui quærunt ipsum ; vivet cor ipsorum in sæculum sæculi* [20]. Qui enim quærunt vera inquisitione, laudantes Dominum, implebuntur dono, quod a Deo proficiscitur, hoc est cognitione, et vivet anima eorum (anima enim per allegoriam dicitur *cor*, quæ vitam suppeditavit), ✠ quoniam Pater per Filium cognoscitur. Sed nec omnibus, qui impudenter et temere dicunt et scribunt, oportet aures præbere. Nam calices quoque, qui a multis corripiuntur auribus, hoc est ansis, detriti, aures quidem amittunt, præterea autem etiam ipsi excidentes confringuntur. Eodem modo ii quoque, qui multis nugis fidei castam incestarint auditionem, ad veritatem jam tandem obsurdescentes, et inutiles fiunt, et in terram decidunt. Non ergo temere pueris præcipimus, ut apprehensis auribus amicos osculentur, hoc utique tacite significantes, ingenerari per auditum sensum dilectionis : *Deus autem est dilectio* [21], qui cognoscendum se præbet iis,
236 qui diligunt; sicut *Deus est fidelis* [22], qui fidelibus traditur per disciplinam; et oportet nos ei effici conjunctos ac familiares per divinam dilectionem, ut simili contemplemur simile, pure et citra fraudem verbum audientes veritatis, instar puerorum, qui nobis obediunt. Hoc autem erat, quod tacite significabat, quicunque is fuerit, qui inscripsit in aditu templi in Epidauro :

Esse decet castum, sancti qui limina templi
Ingreditur......

Castitas autem est, sancta cogitare. *Quod si non facti*, inquit, *fueritis ut hi puelli*, *non intrabitis in regnum cœlorum* [23]. Hic enim Dei templum tribus

A λιῶν καὶ σοφισμάτων. Τὸ δὲ ἄρα ζητεῖν περὶ Θεοῦ, ἂν μὴ εἰς ἔριν, ἀλλὰ εἰς εὕρεσιν τείνῃ, σωτήριόν ἐστι. Γέγραπται γὰρ ἐν τῷ Δαβίδ· *Φάγονται πένητες καὶ ἐμπλησθήσονται, καὶ αἰνέσουσι Κύριον οἱ ἐκζητοῦντες αὐτόν· ζήσεται ἡ* (65) *καρδία αὐτῶν εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος*. Οἱ γὰρ ζητοῦντες (66) κατὰ τὴν ζήτησιν τὴν ἀληθῆ, αἰνοῦντες Κύριον, ἐμπλησθήσονται τῆς δόσεως τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ, τουτέστι τῆς γνώσεως· καὶ ζήσεται ἡ ψυχὴ αὐτῶν· (*καρδία* γὰρ ἡ ψυχὴ ἀλληγορεῖται, ἡ τὴν ζωὴν χορηγήσασα·) ὅτι δι' Υἱοῦ ὁ Πατὴρ γνωρίζεται. Οὐδὲ μὴν πᾶσιν ἀναίδην (67) τοῖς λέγουσί τε καὶ γράφουσιν ἔκδοτα τὰ ὦτα παρέχειν χρή· ἐπεὶ καὶ αἱ κύλικες, πρὸς πολλῶν λαμβανόμεναι τῶν ὤτων, καταρυπανθεῖσαι, ἀποβάλ-
B λουσι μὲν τὰ ὦτα, πρὸς δὲ τούτοις, ἀποπίπτουσαι, κατάγνυνται καὶ αὐταί. Τὸν αὐτὸν γὰρ τρόπον καὶ οἱ ταῖς πολλαῖς φλυαρίαις καταρυπάναντες τὴν ἁγνὴν τῆς πίστεως ἀκοὴν, τέλος ἤδη ἐκκωφούμενοι πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀχρεῖοί τε γίγνονται, καὶ εἰς γῆν ἀποπίπτουσιν. Οὔκουν εἰκῇ τοῖς παιδίοις παρακελευόμεθα, τῶν ὤτων λαμβανομένοις (68) φιλεῖν τοὺς προσήκοντας : τοῦτο δήπου αἰνιττόμενοι, δι' ἀκοῆς ἐγγίνεσθαι τῆς ἀγάπης τὴν προαίσθησιν· *Ἀγάπη δὲ ὁ Θεὸς*, ὁ τοῖς ἀγαπῶσι γνωστός· ὡς *πιστὸς ὁ Θεὸς*, ὁ τοῖς πιστοῖς παραδιδόμενος διὰ τῆς μαθήσεως· καὶ χρὴ ἐξοικειοῦσθαι ἡμᾶς αὐτῷ δι' ἀγάπης τῆς θείας· ἵνα δὴ τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ θεωρῶμεν, κατακούοντες τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας ἀδόλως καὶ καθαρῶς, δίκην τῶν πειθομένων ἡμῖν παίδων. Καὶ τοῦτο ἦν ὃ ἠνίξατο, ὅστις
C ἄρα ἦν, ἐκεῖνος, ὁ ἐπιγράψας τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ νεώ·

Ἁγνὸν (69) *χρὴ νηοῖο θυώδεος ἐντὸς ἰόντα*
Ἔμμεναι......

ἁγνείη δ' ἐστὶ, φρονεῖν ὅσια. *Κἂν μὴ γένησθε ὡς παιδία ταῦτα, οὐκ εἰσελεύσεσθε*, φησὶν, *εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*. Ἐνταῦθα γὰρ ὁ νεὼς τοῦ

[20] Psal. XXII, 26. [21] I Joan. IV, 16. [22] I Cor. I, 9; X, 13. [23] Matth. XVIII, 3. ✠ P. 652 ED. POTTER, 552 ED. PARIS.

καλυμμένου, *tecti*, *operti* ; ut superius *Strom.* IV, p. 518, edit. Paris. ἐγκεκυφότες pro ἐκκεκυφότες. Ἐγκεκαλυμμένον, non vero ἐκκεκαλυμμένον, hoc argumentum vocant Laertius et Lucianus locis modo dictis, et Themistius orat. 1, aliique. Cui nomini ejus forma convenit. Lucianus : Τὸν δ' αὖ ἐγκεκαλυμμένον καὶ πάνυ θαυμαστὸν ἀκούσῃ λόγον. Ἀπόκριναι γάρ μοι· Τὸν πατέρα οἶσθα τὸν σεαυτοῦ; ΑΓΟ. Ναί. ΧΡΥ. Τί οὖν, ἤν σοι παραστήσας τινὰ ἐγκεκαλυμμένον, ἔρωμαι· Τοῦτον οἶσθα, τί φήσεις ; ΑΓΟ. Δηλαδὴ ἀγνοεῖν. ΧΡΥ. Ἀλλὰ μὴν αὐτὸς οὗτος ἦν ὁ πατήρ ὁ σός. Ὥστε εἰ τοῦτον ἀγνοεῖς, δῆλος εἶ τὸν πατέρα τὸν σὸν ἀγνοῶν. *Rursus vero* opertum *illum ac plane mirabilem sermonem audies. Responde mihi : Nostine tuum patrem ?* Mercat. *Maxime.* Chrys. *Quid igitur ? si prope te statuerem quempiam* opertum, *atque interrogarem ; Nostine hunc ? quid diceres ?* Mercat. *Scilicet me non nosse.* Chrys. *Atqui hic tuus erat pater. Itaque si istum non nosti, palam est te patrem tuum non nosse.*

(65) *Ζήσεται ἡ κ.* Psalm. XXII : *Ζήσονται αἱ καρδίαι αὐτῶν εἰς αἰῶνα αἰῶνος.*

(66) *Οἱ γὰρ ζ.* Hæc sic etiam distingui et explicari possent : Οἱ γὰρ ζητοῦντες, κατὰ τὴν ἀληθῆ αἰνοῦντες Κύριον, ἐμπ. *Nam qui quærunt, si in vera inquisitione laudent Dominum, implebuntur ... cognitione.*

(67) *Ἀναίδην*. Vel ἀνέδην. Conf. *Index Græcus.*

(68) *Τῶν ὤτων λ.* Meminit ejus consuetudinis etiam Plutarchus *De auditu*, et quidem aliquanto luculentius. Quare verba ejus hic libet ascribere : Οἵ τε πολλοὶ, τὰ μικρὰ παιδία καταφιλοῦντες, αὐτοί τε τῶν ὤτων ἅπτονται, καὶ τούτοις ταὐτὸ ποιεῖν κελεύουσιν, αἰνιττόμενοι μετὰ παιδιᾶς, ὅτι δεῖ φιλεῖν
D μάλιστα τοὺς διὰ τῶν ὤτων ὠφελοῦντας. H. SYLB. — Conf. *Archæolog.* nostræ *Græcæ* lib. IV, c. 19.

(69) *Ἁγνόν*. Distichum hoc imperite in editione Florentina divulsum, sic continuandum esse nos monuit Fed. Morellus P. R.

Ἁγνὸν χρὴ νηοῖο θυώδεος, ἐντὸς ἰόντα
Ἔμμεναι, ἁγνείη δ' ἐστὶ, φρονεῖν ὅσια.
Ingreditur, *castus pectore sancta sapit*,

Sacra templa nemo profanus, aut non initiatus frequentabat, nisi cum periculo, aut mortis vel alterius damni, cujusmodi apud Pausaniam multa leguntur exempla. Ad eumdem modum veteres philosophi a scholis suis tanquam a mysteriis abigebant illitteratos, ut scholæ Pythagoræ inscriptum erat :

Ἀείσω συνετοῖσι, θύρας δὲ ἐπίθεσθε, βέβηλοι.
Cantabo doctis : vos vani, claudite portas ;

et Platonis, *Ἀγεωμέτρητος οὐδεὶς εἰσίτω.* Ita septem sapientum dicta foribus templi Delphici inscripta fuerunt. M. Neander in *Phocylidem*. COLLECT.

Θεοῦ (70) τρισὶν ἡδρασμένος θεμελίοις, πίστει, ἐλπίδι, ἀγάπῃ, φαίνεται.

A cernitur fundatum fundamentis, fide, spe, charitate.

CAPUT II.

De spe.

Περὶ μὲν οὖν πίστεως ἱκανὰ μαρτύρια τῶν παρ' Ἕλλησι γραφῶν παρατεθείμεθα· ὡς δὲ μὴ ἐπιμήκιστον παρεξίωμεν, καὶ περὶ τῆς ἐλπίδος καὶ τῆς ἀγάπης πλεῖστα φιλοτιμούμενοι συναγαγεῖν, ἀπόχρη μόνα ταῦτα εἰπεῖν, ὡς ἐν τῷ *Κρίτωνι* ὁ Σωκράτης, πρὸ τοῦ ζῆν (71) τὸ εὖ ζῆν καὶ τεθνάναι τιθέμενος, ἐλπίδα τινὰ ἑτέρου βίου μετὰ τὴν τελευτὴν ἔχειν οἴεται. Καὶ γὰρ καὶ ἐν τῷ *Φαίδρῳ* (72). *Αὐτὴν καθ' αὑτὴν γενομένην τὴν ψυχὴν* λέγων *μόνην δύνασθαι τῆς ἀληθινῆς σοφίας καὶ κρείττονος τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως μεταλαβεῖν, ὅταν αὐτὴν ὁ ἐνθένδε ἔρως εἰς οὐρανὸν πτερώσῃ, διὰ τῆς φιλοσόφου ἀγάπης εἰς τὸ τῆς ἐλπίδος τέλος ἀφικομένην*, φησὶν *ἄλλου βίου ἰδίου ἀρχὴν λαμβάνειν*. Ἐν δὲ τῷ *Συμποσίῳ*. *Πᾶσι μὲν ἔρωτα φυσικὸν ἐγκεκρᾶσθαι* λέγει *τῆς τοῦ ὁμοίου γενέσεως· καὶ τοῖς μὲν ἀνθρώποις ἀνθρώπων μόνον, τῷ δὲ σπουδαίῳ τοῦ παραπλησίου. Ἀδύνατον δ' ἐστὶ τοῦτο ποιῆσαι τὸν σπουδαῖον, μὴ ἔχοντα τελείους τὰς ἀρετάς, καθ' ἃς παιδεύσει τοὺς προσιόντας νέους*· καί, ὡς ἐν *Θεαιτήτῳ* φησί, *Γεννήσει, καὶ ἀνθρώπους ἀποτελέσει· κύειν γὰρ τοὺς μὲν κατὰ σῶμα, τοὺς δὲ κατὰ ψυχήν*· ἐπεὶ καὶ παρὰ τοῖς βαρβάροις φιλοσόφοις (73) τὸ κατηχῆσαί τε καὶ φωτίσαι (74) *ἀναγεννῆσαι* λέγεται· καί, *Ἐγὼ ὑμᾶς ἐγέννησα ἐν*

Atque de fide quidem satis testimoniorum adduximus earum, quæ sunt apud Græcos, scripturarum. Ne autem sit nostra prolixior progressio, si de spe et charitate plurima conemur colligere, sufficiet hæc sola dicere, quod Socrates in *Critone*, qui ipsi vitæ honestam et vitam et mortem præponit, aliquam spem alterius vitæ se post mortem habere existimat. Etenim in *Phædro* quoque dicens, *Ipsam* B *animam cum per se fuerit, solam posse veræ sapientiæ*, ✠ *et quæ vires humanas superat, esse participem, quando ipsam, qui hinc sumitur, amor in cœlum sustulerit, per philosophicam charitatem ad spei finem pervenientem*, dicit *accipere principium alterius vitæ æternæ*. In *Convivio* autem dicit, *Omnibus quidem esse immistum naturalem amorem generandi simile, et hominibus quidem solum homines, viro autem bono similem: hoc autem non potest vir bonus efficere, qui non perfectas habeat virtutes, per quas sit eruditurus juvenes, qui ad eum ventitant*; et ut dicit in *Theæteto*, *Generabit, et homines efficiet; alios enim procreare quidem corpore, alios vero anima*. Nam apud barbaros quoque philosophos, per auditum instituere et illuminare, dicitur C *regenerare*; et, *Ego genui vos in Christo Jesu* [14], dicit alicubi præclarus Apostolus. Empedocles autem

✠ P. 653 ED. POTTER, 553 ED. PARIS. [14] I Cor. IV, 15.

(70) Ὁ *νεὼς τοῦ Θεοῦ*. Scilicet, vir vere pius.

(71) *Πρὸ τοῦ ζῆν*. In toto fere *Critone* hoc unum ostendit Socrates, honeste potius moriendum, quam turpiter vivendum esse. Locus, quem præcipue respicit Clemens, videtur exstare in principio pag. 36: Καὶ τόνδε (λόγον) αὖ σκόπει, εἰ ἔτι μένει ἡμῖν ἢ οὔ, ὅτι οὐ τὸ ζῆν περὶ πλείστου ποιητέον, ἀλλὰ τὸ εὖ ζῆν. ΚΡ. Ἀλλὰ μένει. ΣΩΚ. Τὸ δὲ εὖ καὶ καλῶς καὶ δικαίως ὅτι ταὐτόν ἐστι, μένει, ἢ οὐ μένει; ΚΡ. Μένει. *Ac rursus hanc rationem considera, utrum nobis maneat, necne, videlicet, non multi faciendum esse vivere, sed bene vivere*. Crit. *Manet*. Soc. *Sed hoc quoque maneine, bene et honeste et juste vivere idem esse?* Crit. *Manet*.

(72) *Φαίδρῳ*. His, quæ sequuntur, similia quædam exstant in *Phædri* p. 1222, 1223, nec pauca in principio *Phædonis*. Idem Auctor in *Convivio* hæc dicit pag. 1196: Κύουσι πάντες ἄνθρωποι καὶ κατὰ σῶμα καὶ κατὰ ψυχήν. Καὶ ἐπειδὰν ἔν τινι ἡλικίᾳ γένωνται, τίκτειν ἐπιθυμεῖ ἡμῶν ἡ φύσις. *Omnium hominum prægnans et gravidum corpus est, prægnans et anima. Et cum primum ad certam ætatem pervenerimus, parere nostra natura cupit*. Post alia quædam, hæc etiam addit p. 1197, 1198: Εἰσὶ γὰρ οὖν, οἳ καὶ ἐν ταῖς ψυχαῖς κυοῦσιν ἔτι μᾶλλον ἢ ἐν τοῖς σώμασιν ἃ ψυχῇ προσήκει καὶ κυῆσαι, καὶ κυεῖν. Τί οὖν προσήκει; φρόνησίν τε καὶ ἄλλην ἀρετήν, ὧν δή εἰσι καὶ οἱ πάντες ποιηταὶ γεννήτορες, καὶ τῶν δημιουργῶν ὅσοι λέγονται εὑρετικοὶ εἶναι· πολὺ δὲ μεγίστη εἶναι καὶ καλλίστη τῆς φρονήσεως, ἡ περὶ τὰς πόλεών τε καὶ οἰκήσεων διακοσμήσεις· ᾗ δὲ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη. Τούτων αὖ δ' ὅταν τις ἐκ νέου ἐγκύμων ᾖ τὴν ψυχήν, θεῖος ὤν, καὶ ἡκούσης τῆς ἡλικίας, τίκτειν τε καὶ γεννᾶν ἐπιθυμεῖ. *Sunt et qui animam gravidam et fecundam magis quam corpus habeant. Hi sane concipiunt ea, quæ animæ et concepisse, et concipere convenit. Sed quidnam convenit? prudentiam videlicet, et alias virtutes; quarum rerum poetæ omnes genitores sunt; necnon artifices illi, qui inventores dicuntur; maxima vero et omnium præstantissima prudentia est, qua civilia et domestica gubernantur, cujus nomen est temperantia atque justitia. Quisquis ergo virtutum hujusmodi natura plenus et gravidus est, ideoque divinus, ætate debita imminente, parere jam generareque affectat*. Alia eodem pertinentia ibidem sequuntur. Similia sunt, quæ in *Theæteti* principio ac fine de sua obstetricia arte, qua juvenes in parienda sapientia adjuvabat, disserit Socrates.

(73) *Τοῖς βαρβάρ. φ.* Sic vocat Christianos, ut superius Judæos.

(74) *Φωτίσαι*. Hæc vox synonyma est τῷ κατηχῆσαι, translatione ab oculis corporeis ad animum facta. Sic Paulus Ephes. I, 8: *Πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας*. Proinde Christus est *φῶς τῶν ἀνθρώπων*, Joan. I, 4, 5, 7, etc., et *φωτίζει πάντα ἄνθρωπον*, ibid. 9. Eodem sensu Apostolus *τοὺς ἅπαξ φωτισθέντας* dixisse videtur Hebr. VI, 4. Unde Maximus ad c. 3 Dionysii Areopagitæ *De cœlest. hierarch.* adnotat: Σημείωσαι ὅτι τὸ φώτισμα πρὸ τοῦ βαπτίσματος. *Nota quod illuminatio baptismum præcedat*. Est tamen hæc vox pro ipso baptismo sæpe usurpata.

in principiis connumerat etiam amicitiam, intelligens quamdam charitatem, quæ cogit ac conciliat :

Quam mente aspicias, oculis nec cernere cures.

Quin etiam Parmenides in suo poemate De spe innuens, hæc dicit :

Attamen et quæ absunt, cum iis quæ sunt, mente [videto
Firma : namque quod est ab eo nunquam resecabit,
Undique nec toto quod dispersum fuit orbe,
Nec quod consistit . . . .

A Χριστῷ Ἰησοῦ, ὁ καλός που λέγει Ἀπόστολος. Ὁ δὲ Ἐμπεδοκλῆς ἐν ταῖς ἀρχαῖς καὶ φιλότητα συγκαταριθμεῖται, συγκριτικήν (75) τινα ἀγάπην νοῶν,

Ἣν σὺ νόῳ δέρκευ, μὴ δ' ὄμμασιν ἧσο (76) τεθηπώς.

Ἀλλὰ καὶ Παρμενίδης ἐν τῷ αὐτοῦ ποιήματι, περὶ τῆς ἐλπίδος αἰνισσόμενος, τὰ τοιαῦτα λέγει·

Λεῦσσε (77) δ' ὅμως ἀπεόντα νόῳ παρεόντα βεβαίως·
Οὐ γὰρ ἀποτμήξει τὸ ἐὸν τοῦ ἐόντος ἔχεσθαι (78).
Οὔτε σκιδνάμενον πάντη πάντως κατὰ κόσμον,
Οὔτε συνιστάμενον . . . . .

CAPUT III.

Tam fidei quam spei objecta mente tantum percipi posse.

Nam is qui sperat, sicut etiam qui credit, mente videt intelligibilia et futura. Si quid ergo dicimus esse justum, si quid honestum, si quid denique veritatem esse affirmamus, at ex his nihil oculis unquam vidimus, sed sola mente. Logos autem Dei, *Ego sum*, inquit, *veritas* [23]; est ergo ✠ Logos mente contemplandus. *Veros autem*, inquit, *philosophos quosnam dicis? Eos, dixi ego, qui sunt studiosi contemplandæ veritatis.* In *Phædro* autem Plato veritatem declaravit esse *ideam*. Idea autem est Dei notio : quod quidem barbari dixerunt, Dei Logon. Ipsa autem verba sic habent : *Audendum enim est verum dicere, maxime cum dicatur de veritate.*

B Ἐπεὶ καὶ ὁ ἐλπίζων, καθάπερ ὁ πιστεύων, τῷ νῷ ὁρᾷ τὰ νοητὰ καὶ τὰ μέλλοντα. Εἰ τοίνυν φαμέν τι εἶναι δίκαιον, φαμὲν δὲ καὶ καλόν· ἀλλὰ καὶ ἀλήθειάν τι λέγομεν· οὐδὲν δὲ πώποτε τῶν τοιούτων τοῖς ὀφθαλμοῖς εἴδομεν, ἀλλ' ἢ μόνῳ τῷ νῷ. Ὁ δὲ Λόγος τοῦ Θεοῦ, Ἐγὼ, φησὶν, *εἰμὶ ἡ ἀλήθεια*· νῷ ἄρα θεωρητὸς ὁ Λόγος. *Τοὺς δὲ ἀληθινοὺς* (79), ἔφη, *φιλοσόφους τίνας λέγεις; Τοὺς τῆς ἀληθείας, ἦν δ' ἐγὼ, φιλοθεάμονας.* Ἐν δὲ τῷ Φαίδρῳ περὶ ἀληθείας ὡς ἰδέας (80) λέγων ὁ Πλάτων δηλώσει· ἡ δὲ ἰδέα ἐννόημα τοῦ Θεοῦ· ὅπερ οἱ βάρβαροι Λόγον εἰρήκασι τοῦ Θεοῦ. Ἔχει δὲ τὰ τῆς λέξεως ὧδε· *Τολμητέον γὰρ οὖν τό γε ἀληθὲς εἰπεῖν, ἄλ-*

[23] Joan. xiv, 6. ✠ P. 654 ED. POTTER.

(75) *Συγκριτικήν*. Hanc vocem explicare potuerint Diogenis Laertii verba, lib. VIII, segm. 76, quo loco Empedoclis dogmata recensens, hæc dicit : Ἐδόκει δὲ αὐτῷ τάδε· Στοιχεῖα μὲν εἶναι τέτταρα· πῦρ, ὕδωρ, γῆν, ἀέρα· φιλίαν τε, ᾗ συγκρίνεται· νεῖκος, ᾧ διακρίνεται. *Hæc autem illi visa sunt et placita: Elementa esse quatuor : ignem, aquam, terram, aerem : amicitiamque, qua* copulentur : *discordiam, qua secernantur.* Dein post alios Empedoclis versus, quibus quatuor elementa descripsit, hos etiam recitat :

Ἄλλοτε μὲν φιλότητι συνερχόμεν' εἰς ἓν ἅπαντα,
Ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορεύμενα νείκεος [ἔχθει.
Nonnunquam connectit *amor simul omnia, rursus*
Nonnunquam sejuncta jubet contentio ferri.

Cicero *De amicitia: Agrigentinum quidem doctum quemdam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura, totoque mundo constarent, quæque moverentur : ea* contrahere *amicitiam, dissipare discordiam.* Plutarchus in lib. *De placitis philosophorum*, ἑνωτικόν id vocat, quod Clemens ac Laertius συγκριτικόν. Dicit enim Empedoclem, præter elementa quatuor, statuisse δύο ἀρχικὰς δυνάμεις, φιλίαν τε καὶ νεῖκος· ὧν ἡ μέν ἐστιν ἑνωτική, τὸ δὲ διαιρετικόν· *duas principales potestates, amicitiam et contentionem : illam quidem* uniendi, *hanc vero* dirimendi *principium.*

(76) *Ἧσο*. Non minus aptum ἧσο, *sede*. SYLBURG.

(77) *Λεῦσσε*. Theodoretus lib. I, *Contra Græcos : Sed et Parmenides Eleates, qui socius fuit Xenophanis Colophonii, rebus iis, quæ intellectu solo percipiuntur, fide occursandum nobis hortatur, inquit enim :*

Λεῦσσε δ' ὅμως ἀπεόντα νόῳ παρεόντα βεβαίως.
Nam quæ aberant, animo tanquam præsentia vidit.
Nempe quia nobis ad ea, quæ capiuntur intellectu,

C *sola mente licet appropinquare.* COLLECT.

(78) *Ἔχεσθαι*. Flor. ἔχθεσθαι, repugnante metro pariter et sententia. Sic præpostere eadem editio mox ἀπειληφότες κηλίδας pro ἀπηλειφότες κ. SYLBURG.

(79) *Τοὺς δὲ ἀλ.* Verba Platonis in lib. V *De republica*, pag. 667.

(80) *Περὶ ἀληθείας ὡς ἰδ.* Quæ de anima dicit Plato, Clemens ad veritatem detorquet. Nam ille, cum *Phædri* p. 1221, hæc dixerat : Ἐξ ἀνάγκης ἀγέννητόν τε καὶ ἀθάνατον ψυχὴ ἂν εἴη. Περὶ μὲν οὖν ἀθανασίας αὐτῆς ἱκανῶς· περὶ δὲ τῆς ἰδέας αὐτῆς ὧδε λεκτέον. *Necessario ingenita et immortalis est anima. Ac de animæ immortalitate satis jam dictum : de* idea *vero ipsius in hunc modum est dicendum;* post unius fere paginæ intervallum hæc adjicit : Τὸν δὲ ὑπερουράνιον τόπον οὔτε τις ὕμνησέ πω τῶν τῇδε ποιητὴς, οὔτε ποθ' ὑμνήσει κατ' ἀξίαν· ἔχει δὲ ὧδε· τολμητέον γὰρ οὖν τό γε ἀληθὲς εἰπεῖν, D ἄλλως τε καὶ περὶ ἀληθείας λέγοντα· ἡ γὰρ ἀχρώματός τε καὶ ἀσχημάτιστος καὶ ἀναφὴς οὐσία ὄντως οὖσα ψυχῆς κυβερνήτῃ μόνῳ θεατῇ νῷ χρῆται· περὶ ἣν τὸ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης γένος τοῦτον ἔχει τὸν τόπον. *Locum vero supercœlestem nec quisquam nostrorum laudavit adhuc poetarum, nec unquam pro dignitate laudabit ; habet vero se hunc in modum : audendum enim est verum dicere, præsertim de veritate loquenti, sine colore, sine figura, sine tactu essentia vere exsistens animæ, gubernatore solo intellectu contemplante utitur, circa quam veræ scientiæ genus hunc habet locum.* Ubi pro θεατῇ νῷ Clemens Θεῷ θεατῇ posuit, vel quia sic legit, vel quia id ejus instituto convenientius putavit. Quamvis apud Platonem etiam post verba jam allata Dei mentio statim injecta est : Ἅτ' οὖν Θεοῦ διάνοια τῷ τε καὶ ἐπιστήμῃ ἀκηράτῳ στρεφομένη, καὶ ἁπάσης ψυχῆς, ὅσῃ ἂν μέλλῃ τὸ προσῆκον δέξεσθαι, ἰδοῦσα διὰ χρόνου τὸ ὄν, etc.

Phaedrus 247 C

A λως τε καὶ περὶ ἀληθείας λέγοντα· ἡ γὰρ ἀχρώματός τε καὶ ἀσχημάτιστος καὶ ἀναφὴς οὐσία ὄντως οὖσα ψυχῆς, κυβερνήτῃ μόνῳ Θεῷ θεατή. Προελθὼν δὲ ὁ Λόγος (81), δημιουργίας αἴτιος ἔπειτα καὶ ἑαυτὸν γεννᾷ, ὅταν ὁ Λόγος σὰρξ γένηται, ἵνα καὶ θεαθῇ (82). Ὁ τοίνυν δίκαιος ζητήσει εὕρεσιν ἀγαπητικὴν, εἰς ἣν σπεύδων, εὐτυχεῖ. *Τῷ κρούοντι* γὰρ, φησὶν, *ἀνοιγήσεται. Αἰτεῖτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν.* Οἱ γὰρ *ἁρπάζοντες τὴν βασιλείαν βιασταὶ* (83) οὐ τοῖς ἐριστικοῖς λόγοις, ἐνδελεχείᾳ δὲ ὀρθοῦ βίου, *ἀδιαλείπτοις* τε εὐχαῖς (84) *ἐκβιάζεσθαι* εἴρηνται, τὰς ἐπὶ τοῖς προτέροις ἁμαρτήμασιν ἀπηλειφότες κηλῖδας·

Τὴν (85) *μέν τοι κακότητα καὶ ἰλαδὸν ἔστιν ἑλέσθαι.* B
Τῷ (86) *δ' αὖ πονοῦντι καὶ Θεὸς συλλαμβάνει.*

Οὐ γὰρ (87) *ἐν μέσοισι κεῖται δῶρα δυσμάχητα Μοισᾶν τὠπιτυχόντι φέρειν.* Ἡ γοῦν τῆς ἀγνοίας ἐπίστασις τὸ πρῶτόν ἐστι μάθημα τῷ κατὰ Λόγον βαδίζοντι. Ἀγνοήσας τις, ἐζήτησε· καὶ ζητήσας, εὑρίσκει τὸν διδάσκαλον· εὑρών τε, ἐπίστευσε· καὶ πιστεύσας, ἤλπισεν· ἀγαπήσας τε ἐντεῦθεν ἐξομοιοῦται τῷ ἠγαπημένῳ, τοῦτ' εἶναι σπεύδων ὃ φθάσας ἠγάπησε. Τοιαύτην τινὰ μέθοδον Σωκράτης ὑποδείκνυσιν Ἀλκιβιάδῃ, ὧδε πυνθανομένῳ· *Οὐκ ἂν οἴει ἄλλως* (88) *εἰδέναι με περὶ τῶν δικαίων* (89); *Ναί, εἴ γε εὕροις. Ἀλλ' οὐκ ἂν εὑρεῖν με ἡγήσῃ* (90); *Καὶ μάλα γε, εἰ ζητήσαις. Εἶτα ζητῆσαι οὐκ ἂν οἴει με; Ἔγωγε, εἰ οἰηθείης γε μὴ εἰδέναι.* Ταύτῃ τοι καὶ *αἱ τῶν φρονίμων παρθένων λαμπάδες*, C αἱ νύκτωρ ἀνημμέναι ἐν πολλῷ τῷ τῆς ἀγνοίας (91) σκότει· ἣν νύκτα ἠνίξατο ἡ Γραφή. Φρόνιμοι ψυχαὶ, καθαραὶ ὡς *παρθένοι*, συνεῖσαι σφᾶς αὐτὰς ἐν

Nam cum sit coloris et figuræ expers, et non tactilis, vere vera est animæ essentia, et a solo gubernatore Deo potest aspici. Logos autem progressus, opificii causa est et creationis; deinde etiam seipsum generat, quando *Logos caro factus fuerit* [26], ut etiam cadat sub aspectum. Justus ergo quæret inventionem, quæ oritur ex charitate, ad quam prospere contendit. *Pulsanti* enim, inquit, *aperietur. Petite et dabitur vobis* [27]. Qui enim *regnum rapiunt*, sunt *violenti* [28], non contentiosis orationibus, sed rectæ vitæ assiduitate; et orationibus, quæ fiunt *sine intermissione*, dicti sunt *vim afferre*, maculis, quas e prioribus peccatis contraxerant, abstersis :

Turmatim vitium certe vel pendere possis.
Deusque duris fert opem laboribus.

Non enim expugnatu difficilia Musarum dona, in medio sita sunt, a quolibet auferenda. Ignorationis itaque animadversio est prima disciplina ei qui Logo convenienter ambulat. Cum ignorasset quispiam, quæsivit : et cum quæsiisset, invenit magistrum; et cum invenisset, credidit : et cum credidisset, speravit; et cum hinc dilexisset, dilecto similis efficitur, hoc esse studens, quod prius dilexit. Talem fere viam et rationem Socrates indicat Alcibiadi, sic roganti : ✠ *Non aliter existimas me de iis, quæ sunt justa, cognoscere? Certe, si quidem inveneris. Sed non putas me posse invenire? Et maxime quidem, si quæsieris. Deinde existimas me non posse quærere? Ego quidem existimo, si putaris te non nosse.* Hac ratione sunt etiam *prudentium virginum lampades* [29], quæ noctu sunt accensæ in densis tenebris ignorantiæ, quam per noctem in-

[26] Joan. I, 14. [27] Matth. VII, 7. [28] Matth. XI, 12. [29] Matth. XXV, 1 seq.

✠ P. 655 ED. POTTER, 554 ED. PARIS.

(81) *Προελθὼν δὲ ὁ Λόγος.* Dei Logos respectu creationis ab eo factæ, et quatenus se ut hominem generavit, ex Patre προελθεῖν, *processisse* dicitur. Quod notandum adversus illos qui ex iis antiquorum scriptorum locis quibus Logon in tempore *processisse* dicunt, eum ab æterno non exstitisse concludunt. Justinus M. *Dialogi cum Tryphone* p. 358, ed Paris.: Ὁ Πατὴρ, ὅταν βούληται, δύναμιν αὐτοῦ προπηδᾷν ποιεῖ. *Pater, quando velit, potentiam suam prosilire facit.* Tatianus *Orat. ad Græcos*, p. 20, edit. Oxon.: Σὺν αὐτῷ γὰρ διὰ λογικῆς δυνάμεως, αὐτὸς καὶ ὁ Λόγος, ὃς ἦν ἐν αὐτῷ, ὑπέστησε, θελήματι δὲ τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ προπηδᾷ Λόγος. *Cum ipso enim per Logicam potentiam, tum ipse, tum Logos, qui inerat, exsistit; cum voluit autem ipse, Logos ex ejus simplicitate prosilit.* Conf. Cl. Bulli *Defensio fidei Nicænæ*, sect. 3, cap. 6. D

(82) *Θεαθῇ.* Ex Joan. I, 14: *Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ.*

(83) *Βιασταί.* Matth. XI, 12: *Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βιάζεται, καὶ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν.*

(84) *Ἀδιαλείπτοις τε εὐχαῖς.* I Thess. V, 17: Ἀδιαλείπτως προσεύχετε.

(85) *Τὴν.* Hesiod., *Operum et Dierum* I, 285.

(86) *Τῷ.* Stobæus tit. 29, De assiduitate, hoc carmen tribuit Alexidi in *Orchestride*; libro tamen VI *Stromat.* Euripidis esse dicitur. COLLECT. — Stobæus serm. 29, primo Alexidi in *Orchestride* seu *Achaide*, dein Euripidi in *Hippolyto* hunc versum tribuit: huic postremo eum dat Grotius *Florilegii* pag. 127, et in Euripidis *Operibus* exstat inter fragmenta Hippolyti τοῦ καλυπτομένου v. 15, sed velut ex Euripidis Phaethonte eum recitat Grotius in *Excerptis e Trag. et Com.*, p. 411.

(87) *Οὐ γάρ.* Lyrici cujusdam poetæ versus hoc modo distinguendi et explicandi :

Οὐ γὰρ ἐν μέσοισι κεῖται
Δῶρα δυσμάχητα Μοισᾶν,
Τὠπιτυχόντι φέρειν.
Non enim in medio jacens
Dona invicta Musarum,
A quovis ferenda.

(88) *Οὐκ ἂν οἴει ἀλ.* Platonis verba in *Alcibiade primo* p. 433, hoc modo se habent : Ἀλκ. Οὐκ ἂν οἴει με ἄλλως εἰδέναι περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων; Σωκρ. Ναί, εἴγε εὕροις. Ἀλκ. Ἀλλ' οὐκ ἂν εὑρεῖν με ἡγῇ; Σωκρ. Καὶ μάλα γε, εἰ ζητήσαις. Ἀλκ. Εἶτα ζητῆσαι οὐκ ἂν οἴει με; Σωκρ. Ἔγωγε, εἰ οἰηθείης μὴ εἰδέναι. Alc. *Nonne putas aliter me justa atque injusta dignoscere posse?* Socr. *Imo, siquidem inveneris.* Alc. *Annon censes invenisse me?* Socr. *Et maxime quidem, modo quæsiveris.* Alc. *Deinde non credis me quæsivisse?* Soc. *Credo equidem, modo te ignorare putaveris.*

(89) *Περὶ τῶν δικαίων.* Malim ex Platone, περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων.

(90) *Ἡγήσῃ.* Malim ex Platone ἡγῇ.

(91) *Ἀγνοίας.* Flor. edit. præpostere ἁγνείας. Nostræ lectioni sensus ipse patrocinatur. SYLBURG.

nuit Scriptura. Prudentes animæ, mundæ ut *virgines*, cum intelligant se esse sitas in mundana inscitia, lumen accendunt, et mentem excitant, tenebras illuminant, et ignorationem expellunt, et quærunt veritatem, et exspectant adventum præceptoris. *Fieri ergo non potest, inquam ego, ut sit vulgus philosophum.*

Thyrsigeri multi, pauci sunt re quoque Bacchi,

ex Platonis sententia. *Multi enim sunt vocati, pauci vero electi* [30] : et, *Non est in omnibus*, inquit Apostolus [31], *cognitio. Orate* **237** *autem, ut liberemur a pravis et perversis hominibus. Non est enim omnium fides* [32]. Quinetiam Cleanthis quoque Stoici philosophi Poetica, hoc modo scribit similia :

Ne spectes famam, dum vis sophos esse repente,
Terreat amentis nec te sententia vulgi.
Judicium sapiens et justum non habet ullum

Vulgus, et in paucis vix hoc reperire licebit.

Magis autem sententiose et breviter comicus :

Pulchra in tumultu judicare non decet.

Audierunt enim, ut existimo, pulchram illam, quæ nobis dicit, Sapientiam : *In medio insipientum, observa occasionem; in medio autem cogitantium, versare perpetuo* [33]. Et rursus : *Sapientes occultabunt sapientiam* [34]. Vulgus enim exigit demonstrationem, tanquam pignus veritatis, non contenti nuda, quæ est ex fide, salute.

✠ *Inpravis sed qui vincunt, non credere tutum est.*

Præcipiat nostræ tibi sic persuasio musæ.

Dissecto noscas intra tua viscera verbo.

Pravis enim, inquit Empedocles, *hoc est familiare, velle quæ sunt vera vincere, ex eo quod non credant.*

A ἀγνοίᾳ καθεστώσας κοσμικῇ, τὸ φῶς ἀνάπτουσι, καὶ τὸν νοῦν ἐγείρουσι, καὶ φωτίζουσι τὸ σκότος, καὶ τὴν ἄγνοιαν ἐξελαύνουσι, καὶ ζητοῦσι τὴν ἀλήθειαν, καὶ τοῦ διδασκάλου τὴν ἐπιφάνειαν ἀναμένουσι. *Φιλόσοφον* (92) *μὲν οὖν, ἦν δ' ἐγώ, πλῆθος ἀδύνατον γενέσθαι·*

Πολλοὶ (93) *μὲν ναρθηκοφόροι, Βάκχοι δέ τε παῦροι,*

κατὰ τὸν Πλάτωνα. *Πολλοὶ γὰρ κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί·* καὶ, *Οὐκ ἐν πᾶσι*, φησὶν ὁ Ἀπόστολος, *ἡ γνῶσις. Προσεύχεσθε δὲ ἵνα ῥυσθῶμεν ἀπὸ τῶν ἀτόπων καὶ πονηρῶν ἀνθρώπων· οὐ γὰρ πάντων ἡ πίστις.* Καὶ ἡ Κλεάνθους δὲ τοῦ Στωϊκοῦ φιλοσόφου ποιητικὴ ὧδέ πως τὰ ὅμοια γράφει·

B *Μὴ πρὸς δόξαν ὅρα, ἐθέλων σοφὸς αἶψα γενέσθαι·*
Μηδὲ φοβοῦ πολλῶν ἄκριτον καὶ ἀναιδέα δόξαν.
Οὐ γὰρ πλῆθος ἔχει συνετὴν κρίσιν, οὔτε δικαίαν,
Οὔτε καλήν· ὀλίγοις δὲ παρ' ἀνδράσι τοῦτό κεν εὕροις.

Γνωμικώτερον δὲ ὁ κωμικὸς ἐν βραχεῖ.

Αἰσχρὸν (94) *δὲ κρίνειν τὰ καλὰ τῷ πολλῷ ψόφῳ.*

Ἀκηκόασι γὰρ, οἶμαι, τῆς καλῆς ἐκείνης λεγούσης ἡμῖν σοφίας· *Εἰς μέσον* (95) *ἀσυνέτων συντήρησον καιρόν· εἰς μέσον δὲ διανοουμένων, ἐνδελέχιζε.* Καὶ πάλιν· *Σοφοὶ κρύψουσιν αἴσθησιν.* Ἐνέχυρον γὰρ τῆς ἀληθείας τὴν ἀπόδειξιν ἀπαιτοῦσιν οἱ πολλοὶ, οὐκ ἀρκούμενοι ψιλῇ τῇ ἐκ πίστεως σωτηρίᾳ.

C *Ἀλλὰ κακοῖς μὲν κάρτα πέλει κρατέουσιν ἀπιστεῖν·*

Ὡς δὲ παρ' ἡμετέρης (96) *κέλεται πιστώματα μούσης,*

Γνῶθι διατμηθέντος ἐνὶ σπλάγχνοισι λόγοιο.

Τοῖς μὲν γὰρ κακοῖς τοῦτο σύνηθες, φησὶν ὁ Ἐμπεδοκλῆς, *τὸ ἐθέλειν κρατεῖν τῶν ἀληθῶν διὰ τοῦ*

[30] Matth. xx, 16. [31] I Cor. viii, 7. [32] II Thess. iii, 1, 2. [33] Eccli. xxvii, 12. [34] Prov. x, 14.

✠ P. 656 ED. POTTER, 555 ED. PARIS.

(92) *Φιλόσοφον.* Hæc Platonis verba sunt in lib. vi *De repub.*, p. 678, ubi cum dictum fuisset, quod *vulgus non possit, id quod per se pulchrum est, attingere*, infertur : Φιλόσοφον μὲν ἄρα, ἦν δ' ἐγὼ, πλῆθος ἀδύνατον εἶναι. *Philosophus ergo vulgus esse non potest.*

(93) *Πολλοί.* Socrates philosophis hoc proverbium ingerit in *Phædonis* Platonici pag. 52 : Εἰσὶ γὰρ δὴ, φασὶν οἱ περὶ τὰς τελετὰς, ναρθηκοφόροι μὲν πολλοὶ, Βάκχοι δέ γε παῦροι. Οὗτοι δ' εἰσὶ, κατὰ τὴν ἐμὴν δόξαν, οὐκ ἄλλοι ἢ οἱ πεφιλοσοφηκότες ὀρθῶς. *Sunt enim, ut vulgo aiunt, qui in mysteriis versantur*, thyrsigeri quidem multi, Bacchi vero pauci. *Hi vero, ut equidem opinor, non alii sunt, quam qui recte sunt philosophati.*

(94) *Αἰσχρόν.* Hunc incerti comici versum H. Grotius in *Excerptis e Trag. et Com.*, p. 910, sic Latine vertit :

Honesta judicare ex strepitu non decet.

Gatakerus eum hoc modo scribi voluit in Adnot. ad M. Antonini lib. ix :

Αἰσχρὸν δὲ κρίνειν τὰ καλὰ τῶν πολλῶν ψόφῳ.

Turpe est bona judicare ex vulgi strepitu.

Sylburgius ait : « Sunt, qui malint τῷ πολλῶν ψόφῳ· sed retineri tamen et vulgata lectio potest. »

(95) *Εἰς μέσον.* Hoc offendes Eccles. xxxvii, 13, quod ita est in vulgata Lat. : *In medio insensatorum serva verbum tempori; in medio autem cogitantium assiduus esto.* C. Jansenius id exponit : *Significat, cum quis inciderit in consortium imprudentium, non temere sapientiæ doctrinam inculcandam, ne sanctum detur canibus, sed servandum verbum tempori opportuno : at cum in prudentum consortio quis fuerit, ibi liberum esse et utile, ut in docendo sit assiduus.* Alter porro locus est Proverb. x, 14 : D *Σοφοὶ κρύψουσιν αἴσθησιν· Sapientes abscondent sensum;* sic quoque habet Clementis liber Græcus, at in vulgata Latina, *Sapientes abscondunt scientiam.* Videtur ex Aquila vertisse συγκρύψουσι γνῶσιν, aut ex Hebræo. Empedoclis versus, quos subjicit, aliter convertit e Græco Acciaiolus Theodoreti interpres lib. i *Contra Græcos :*

Infidos vitare malos, nec credere quidquam,
Certa jubent nostræ cunctis oracula Musæ.

Inter malos itaque homines reponendos esse infideles Agrigentinus censet. Collect. — Hæc autem nec Theodoreti, nec Clementis interpres ad ejus mentem exponunt. Clemens enim primo versui hunc sensum tribuit, quod *mali* scilicet *homines* διὰ τοῦ ἀπιστεῖν κρατῶσιν, *per infidelitatem* suam, hoc est fidem dictis denegando, veritatem *vincant*, ejus scilicet auctoritati non cedentes.

(96) *Ὡς δὲ παρ' ἡμ.* Malim ὧδε γὰρ ἡμετ. quod in Theodoreto exstat serm. 1, p. 476.

ἀπιστεῖν. Ὅτι δέ ἐστι τὰ ἡμέτερα ἔνδοξα καὶ πι- A στεύεσθαι ἄξια, γνώσονται Ἕλληνες τοῦ λόγου μᾶλλον ἐξεταζομένου διὰ τῶν ἑπομένων· τῷ γὰρ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἐδιδασκόμεθα· ὅτι, *Ἀποκρίθητι* (97), φησὶν ὁ Σαλομὼν, *τῷ μωρῷ ἐκ τῆς μωρίας αὐτοῦ*. Διὸ καὶ τοῖς τὴν σοφίαν αἰτοῦσι τὴν παρ' αὐτοῖς ὀρεκτέον τὰ οἰκεῖα, ὡς ἂν ῥᾷστα διὰ τῶν ἰδίων εἰς πίστιν ἀληθείας εἰκότως ἀφίκοιντο. *Τοῖς* (98) γὰρ *πᾶσι πάντα ἐγενόμην*, λέγει, *ἵνα τοὺς πάντας κερδήσω*. Ἐπεὶ καὶ τῆς θείας χάριτος ὁ ὑετὸς (99) ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους καταπέμπεται. *Ἢ Ἰουδαίων* (1) *μόνων ἐστὶν ὁ Θεὸς, οὐχὶ καὶ ἐθνῶν; Ναὶ, καὶ ἐθνῶν· εἴπερ εἷς ὁ Θεὸς*, ὁ γενναῖος κέκραγεν Ἀπόστολος.

Quod autem nostra sint probabilia, et digna quæ credantur, cognoscent Græci, si sequentem sermonem diligenter perpenderint. Simili enim edocemur simile. Dicit enim Salomon: *Responde stulto secundum stultitiam suam* [35]. Quocirca iis quoque, qui petunt eam, quæ est apud ipsos, sapientiam, ea sunt exhibenda quæ eis conveniunt et sunt familiaria, ut per ea quæ ipsis propria sunt, facilius adducantur ad fidem veritatis: *Omnibus* enim *omnia factus sum*, inquit, *ut omnes lucrifacerem* [36]. Nam imber quoque divinæ gratiæ super *justos et injustos* demittitur [37]. *Num Judæorum solum est Deus, non etiam Gentium? Certe etiam Gentium, si quidem unus est Deus* egregius clamavit Apostolus [38]

CAPUT IV.

Res divinas per involucra tradere tum apud ethnicos tum sacros scriptores usu esse receptum.

Ἀλλ' ἐπεὶ μήτε τῷ ἀγαθῷ δικαίως, μήτε τῇ γνώ- B σει εἰς σωτηρίαν πιστεύειν ἐθέλουσιν, ἡμεῖς αὐτοὶ τὰ ἐκείνων ἴδια ἡγούμενοι, ὅτι πάντα τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλιστα ἐπειδὴ τὰ καλὰ παρ' ἡμῶν ὥρμηται τοῖς Ἕλλησιν, ἐγχειρῶμεν αὐτοῖς, ὡς ἀκούειν πεφύκασι· τὸ γὰρ συνετὸν, ἤτοι τὸ δίκαιον, ὁ πολὺς οὗτος ὄχλος οὐκ ἐκ τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἐξ ὧν ἂν ἡσθῇ, δοκιμάζοι. Ἥδοιτο δ' ἂν οὐχ ἑτέροις μᾶλλον, ἢ τοῖς ὁμοίοις αὐτοῦ· ὅσον γὰρ (2) τυφλὸν ἔτι καὶ κωφὸν, οὐ ξύνεσιν ἔχον, οὐδὲ φιλοθεάμονος ψυχῆς ὄψιν ἀθαμβῆ τε καὶ ὀξυδερκῆ· ἣν ὁ Σωτὴρ ἐντίθησι μόνος· ὥσπερ ἐν τελεταῖς ἀμύητον, ἢ ἐν χορείαις ἄμουσον, οὔπω καθαρὸν, οὐδὲ ἄξιον ἁγνῆς ἀληθείας, ἐκμελές τε καὶ ἄτακτον καὶ ὑλικὸν ἔτι, ἔξω θείου χοροῦ ἵστασθαι δεῖ. *Πνευματικοῖς* τε γὰρ *πνευματικὰ συγκρίνομεν*· διὰ τοῦτό τοι τῆς ἐπικρύψεως τὸν τρόπον, θεῖον C ὄντα ὡς ἀληθῶς καὶ ἀναγκαιότατον ἡμῖν, ἐν τῷ ἀδύτῳ τῆς ἀληθείας ἀποκείμενον, ἱερὸν ἀτεχνῶς λόγον, Αἰγύπτιοι μὲν διὰ τῶν παρ' αὐτοῖς ἀδύτων (3) καλουμένων, Ἑβραῖοι δὲ διὰ τοῦ παραπετάσματος (4) ᾐνίξαντο· μόνοις δ' ἐξῆν ἐπιβαίνειν αὐτῶν τοῖς ἱερωμένοις, τουτέστι τοῖς ἀνακειμένοις τῷ Θεῷ, τοῖς περιτετμημένοις τὰς τῶν παθῶν ἐπιθυμίας διὰ τὴν πρὸς μόνον τὸ Θεῖον ἀγάπην. *Οὐ καθαρῷ* (5) *γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι*, οὐ θεμιτὸν εἶναι συνεδόκει καὶ Πλάτωνι. Ἐντεῦθεν αἱ προφητεῖαι, οἵ τε χρησμοὶ λέγονται δι' αἰνιγμάτων, καὶ αἱ τελεταὶ τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἀναίδην οὐ δεικ-

Sed quoniam nec bono juste, nec cognitioni ad salutem volunt credere, nos ipsi ea, quæ sunt illorum, propria existimantes, quoniam Dei sunt omnia, maxime vero quia quæ sunt pulchra et honesta a nobis ad Græcos pervenerunt, ea tractemus, prout ipsi apti sunt ad audiendum. Sapientiam enim vel justitiam, non ex veritate, sed ex iis quibus delectatur, maxima pars vulgi metitur. Delectatur autem non magis aliis, quam iis. quæ sunt ei similia. Quidquid enim est adhuc surdum et cæcum, nec habet scilicet intelligentiam, neque animæ contemplandi cupidæ interritum et perspicacem visum, quem solus præbet Servator, sicut in mysteriis profanum, vel in choreis musicæ imperitum, nondum mundum, nec casta veritate dignum, inconcinnumque et inordinatum et adhuc materialem, stare oportet extra chorum divinum. *Spiritalibus* enim *spiritalia comparamus* [39]. Propterea certe per modum occultationis eum, qui est vere divinus, et maxime nobis necessarius, in adyto veritatis repositum sermonem vere sacrum, Ægyptii quidem per ea, quæ apud ipsos vocantur adyta, Hebræi autem per *velum*, significarunt: quæ adire solis licebat iis qui erant ex ipsis consecrati, hoc est Deo dedicati, ✠ quibus erant circumcisæ vitiorum cupiditates, per suam in solum Deum charitatem. *Non mundo enim mundum tangere*, Platoni quoque

[35] Prov. xxvi, 5. [36] I Cor. ix, 22. [37] Matth. v. 45. [38] Rom. iii. 29, 30. [39] I Cor. ii, 13.

✠ P. 657 ED. POTTER, 556 ED. PARIS.

(97) *Ἀποκρίθητι*. Prov. xxvi, 5: *Ἀποκρίνου* D *ἄφρονι κατὰ τὴν ἀφροσύνην αὐτοῦ*.

(98) *Τοῖς*. *I Cor*. ix, 22: Ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ὡς ἀσθενὴς, ἵνα τοὺς ἀσθενεῖς κερδήσω· τοῖς πᾶσιν γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω.

(99) *Ὑετός*. Respicit Matth. v, 45: *Τὸν ἥλιον ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους*.

(1) *Ἢ Ἰουδ*. Rom. iii: *Ἢ Ἰουδαίων ὁ Θεὸς μόνον; οὐχὶ δὲ καὶ ἐθνῶν; ναὶ καὶ ἐθνῶν· ἐπείπερ εἷς ὁ Θεὸς, ὃς δικαιώσει*, etc.

(2) *Ὅσον γάρ*. H. ὅσον γε, *quantum quidem*. Sylb.

(3) *Ἀδύτων*. Auctor *Quæstionum et respons. ad Orthodoxos*, respons. 25: Τιμία δὲ ἦν τότε παρ' αὐτοῖς μαθήματα τὰ ἱερογλυφικὰ καλούμενα, τὰ ἐν τοῖς ἀδύτοις οὐ τοῖς τυχοῦσιν, ἀλλὰ τοῖς ἐγκρίτοις παραδιδόμενα. *In pretio autem apud Ægyptios fuere tunc temporis, quæ vocantur, litteræ hieroglyphicæ, quæ in adytis non cuivis e vulgo, sed eximiis et delectis tantum tradebantur*.

(4) *Παραπετάσματος*. Similis allegoria occurrit Heb. ix, 3 seq.

(5) *Οὐ καθαρῷ*. Socrates in *Phædonis* Platonici pag. 51, ait: Μὴ καθαρῷ γὰρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτὸν ᾖ. *Nam impuro quidem purum attingere nefas est*. Unde colligit, quemadmodum etiam Clemens, eum, qui corporeis affectibus implicitus est, veritatem contemplari non posse.

videbatur esse nefarium. Hinc prophetiæ et responsa dantur per ænigmata : nec ostenduntur mysteria quibusvis accedentibus, nisi post certas expiationes et præcepta :

Musa enim lucri cupida
Nondum erat, nec mercenaria,
Neque dulcia vendebantur
Mellisona a Terpsichore
Vultu argentata
Mollia carmina.

Jam vero qui docentur ab Ægyptiis, primum quidem discunt Ægyptiarum litterarum viam ac rationem, quæ vocatur epistolographica; secundo autem hieraticam, qua utuntur hierogrammates; ultimam autem hieroglyphicam; cujus una quidem species est per prima elementa, cyriologica dicta; altera vero symbolica. Symbolicæ autem, una quidem proprie loquitur per imitationem; alia vero scribitur veluti tropice; alia vero, fere significat per quædam ænigmata. Qui solem itaque volunt scribere, faciunt circulum : lunam autem, figuram lunæ cornuum formam præ se ferentem, convenienter ei formæ, quæ proprie loquitur. Tropice autem, per convenientiam traducentes et transferentes, et alia quidem immutantes, alia vero multis modis transfigurantes, imprimunt. Regum itaque laudes fabulis de diis immiscentes, anaglyphicis describunt. Tertii autem generis, quod fit per ænigmata, hoc sit indicium : alia quidem astra, propter obliquam conversionem, assimilabant corporibus serpentum;

A νυνται, ἀλλὰ μετά τινων καθαρμῶν καὶ προῤῥήσεων·

Ἁ μοῦσα (6) *γὰρ οὐ φιλοκερδὴς* (7)
Κὼ τότ' ἦν, οὐδ' ἐργάτις·
Οὐδ' ἐπέρναντο γλυκεῖαι
Μελίφθογγοι ποτὶ Τερψιχόρας
Ἀργυρωθεῖσαι πρόσωπα
Μαλθακόφωνοι ἀοιδαί.

Αὐτίκα οἱ παρ' Αἰγυπτίοις παιδευόμενοι (8), πρῶτον μὲν πάντων τὴν Αἰγυπτίων γραμμάτων μέθοδον ἐκμανθάνουσι, τὴν ἐπιστολογραφικὴν καλουμένην· δευτέραν δὲ τὴν ἱερατικὴν, ᾗ χρῶνται οἱ ἱερογραμματεῖς· ὑστάτην δὲ καὶ τελευταίαν τὴν ἱερογλυφικήν· ἧς ἡ μέν ἐστι διὰ τῶν πρώτων στοιχείων κυ-
B ριολογική, ἡ δὲ συμβολική. Τῆς δὲ συμβολικῆς ἡ μὲν κυριολογεῖται κατὰ μίμησιν, ἡ δ' ὥσπερ τροπικῶς γράφεται· ἡ δὲ ἄντικρυς ἀλληγορεῖται κατά τινας αἰνιγμούς. Ἥλιον γοῦν γράψαι βουλόμενοι, κύκλον ποιοῦσι· σελήνην δὲ, σχῆμα μηνοειδὲς κατὰ τὸ κυριολογούμενον εἶδος· τροπικῶς δὲ, κατ' οἰκειότητα μετάγοντες καὶ μετατιθέντες· τὰ δ' ἐξαλλάττοντες· τὰ δὲ, πολλαχῶς μετασχηματίζοντες, χαράττουσι. Τοὺς γοῦν τῶν βασιλέων ἐπαίνους, θεολογουμένοις μύθοις παραδιδόντες, ἀναγράφουσι διὰ τῶν ἀναγλύφων. Τοῦ δὲ κατὰ τοὺς αἰνιγμοὺς τρίτου εἴδους δεῖγμα ἔστω τόδε· τὰ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων ἄστρων διὰ τὴν πορείαν τὴν λοξὴν ὄφεων σώμασιν ἀπείκαζον, τὸν δὲ ἥλιον τῷ τοῦ κανθάρου (9)· ἐπειδὴ κυκλοτερὲς ἐκ τῆς

(6) Ἁ *μοῦσα*. Ex Pindari *Isthmionic*. Od. 2, vers. 9.

(7) *Οὐ φιλοκερδής*. Flor. corrupte *οὐ φιλοκερδήσω*. Dorismus est pro communi phrasi, *οὔπω φιλοκερδής*. SYLBURG. — Mox, *πὼ τότ'* pro *κὼ τότ'* apud Pindarum.

(8) *Οἱ παρ' Αἰγυπτίοις παιδ*. Tria scribendi genera Ægyptiis in usu fuisse indicat : 1 Ἐπιστολογραφικήν. 2 Ἱερατικήν, seu ἱερογραμματικήν. 3 Ἱερογλυφικήν. Primam universi discebant, quibus politioris vitæ cura erat; posteriores vero duas, soli sacerdotes, et qui studiis penitioribus vacabant. Proinde illa quidem δημώδης, *vulgaris;* hæ vero duæ, ἱεραί, *sacræ* dictæ sunt. Diodorus Siculus *Bibliothecæ historicæ* lib. III, pag. 144, edit. Hanov. : Ἰδίων γὰρ Αἰγυπτίοις ὄντων γραμμάτων , τὰ μὲν δημώδη προσαγορευόμενα πάντας μανθάνειν, τὰ δ' ἱερὰ καλούμενα παρὰ μὲν τοῖς Αἰγυπτίοις μόνους γινώσκειν ἱερεῖς, παρὰ τῶν πατέρων ἐν ἀποῤῥήτοις μανθάνον-
C τας, παρὰ δὲ τοῖς Αἰθίοψιν ἅπαντας τούτοις χρῆσθαι τοῖς τόποις. *Cum enim suæ Ægyptiis sint litteræ, ab omnibus promiscue disci quas* vulgares *appellitant :* sacras *autem quas nominant, a sacerdotibus tantum, secreta parentum disciplina traditas, cognosci; quibus tamen omnes indiscriminatim Æthiopes utantur.* Dein de litteris hieroglyphicis hæc addit : συμβέβηκε τοίνυν τοὺς μὲν τύπους ὑπάρχειν αὐτῶν ὁμοίους ζώοις παντοδαποῖς, καὶ ἀκρωτηρίοις ἀνθρώπων, ἔτι δὲ ὀργάνοις, καὶ μάλιστα τεκτονικοῖς· οὐ γὰρ ἐκ τῆς τῶν συλλαβῶν συνθέσεως ἡ γραμματικὴ παρ' αὐτοῖς τὸν ὑποκείμενον λόγον ἀποδίδωσιν, ἀλλ' ἐξ ἐμφάσεως τῶν μεταγραφομένων καὶ μεταφορᾶς μνήμῃ συνηθλημένης· γράφουσι γὰρ ἱέρακα, καὶ κροκόδ. *Formæ earum variis bestiis et hominum membris, præterea etiam instrumentis, præcipue fabrilibus, similes sunt. Nam ars apud eos litteraria, non compositione syllabarum, sed descriptarum imaginum significatione et translatione per exercitationem memoriæ insculpta* *subjectam orationem exprimit et absolvit. Jam enim depingunt accipitrem, crocodilum*, etc. Plinius, *Natur. historiæ* lib. XXXVI, c. 8 : *Sculpturæ illæ effigiesque, quas videmus, Ægyptiæ sunt litteræ.*

(9) *Τοῦ κανθάρου*. Porphyrius lib. *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* refert, Ægyptios cantharum seu scarabæum, tanquam vivam solis imaginem, coluisse: Αἰγύπτιοι δὲ ἐσέφθησαν ὡς εἰκόνα ἡλίου ἔμψυχον· κάνθαρος γὰρ πᾶς ἄῤῥην, καὶ ἀφεὶς τὸν θορὸν ἐν τέλματι, καὶ ποιήσας σφαιροειδῆ, τοῖς ὀπισθίοις ἀνταναφέρει ποσὶν, ὡς ἥλιος οὐρανὸν, καὶ περίοδον ἡμερῶν ἐκδέχεται σεληνιακήν. *Hunc* scarabæum *Ægyptii venerantur, quasi vivam et spirantem solis imaginem. Nam scarabæus omnis mas est, et semen in cœnum immissum, ac sphæricam in figuram conformatum postremis pedibus in aversam partem convolvit, solis in cælo motum æmulatus, et integram lunæ dierum conversionem exspectat.* Quæ verba, cum aliis pluri-
D bus, Eusebius in suæ *Præparationis evangel.* lib. III, cap. 4, transtulit. Conf. quæ in hanc rem disserit Horus Apollo *Hieroglyph.* lib. I, cap. 10. Suidas: Κάνθαρος, παρὰ τὸν κάνθωνα, τουτέστι τὸν ὄνον· καὶ παρὰ τὸν ὀρὸν, τουτέστι τὸ σπέρμα. Φασὶ γὰρ, ὅτι ὁ κάνθαρος οὕτω τίκτεται· ἐπὰν αἴρῃ ὄνου κόπρον στρογγύλην, μένων κυλίων τοῖς ποσὶ, καὶ ἐν τῷ κυλίειν ἀποσπερμαίνει, καὶ ἐκ τούτου ὁ κάνθαρος τὸ ζῶον γίνεται. Porro Clementis de cantharo sententiam Eustathius in sui *Hexaemeri* pag. 44, hoc modo transtulit : Ὁ δὲ κάνθαρος, ἐκ τῆς βοείας ὄνθου κυκλοτερὲς σχῆμα πλασάμενος, ἀντιπρόσωπος κυλινδεῖ· φασὶ δὲ αὐτὸν ἑξάμηνον ἐπάνω τῆς γῆς, καὶ σπερμαίνειν εἰς τὴν ὄνθιον σφαῖραν, καὶ τίκτειν ἄῤῥενα κάνθαρον, οὐ γὰρ θῆλυς ὑπάρχει κάνθαρος πώποτε. Καὶ οἱ Αἰγύπτιοι διὰ τὴν τοιαύτην φύσιν αὐτοῦ σέβονται αὐτὸν εἰς ἥλιον μετασχηματίζοντες, ἐπειδὴ κυλίει σφαῖραν, καὶ τὰ ἄστρα ὄφεων σχήμασιν ἀπεικάζουσι διὰ τὸ λοξὴν ποιεῖσθαι τὴν πορείαν αὐτούς. *Scarabæus ex bovino stercore, rotundæ figuræ*

βοείας ὄνθου σχῆμα πλασάμενος, ἀντιπρόσωπος κυλίνδει (10). Φασὶ δὲ καὶ ἑξάμηνον μὲν ὑπὸ γῆς, θάτερον δὲ τοῦ ἔτους τμῆμα τὸ ζῶον τοῦτο ὑπὲρ γῆς διαιτᾶσθαι· σπερμαίνειν τε εἰς τὴν σφαῖραν, καὶ γεννᾷν· καὶ θῆλυν κάνθαρον μὴ γίνεσθαι. Πάντες οὖν (11), ὡς ἔπος εἰπεῖν, οἱ θεολογήσαντες, βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες, τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις, ἀλληγορίαις τε αὖ καὶ μεταφοραῖς, καὶ τοιουτοισί τισι τρόποις παραδεδώκασιν· ὁποῖα καὶ παρ' Ἕλλησι τὰ μαντεῖα· καὶ ὅ γε Ἀπόλλων ὁ Πύθιος Λοξίας (12) λέγεται. Ναὶ μὴν καὶ τῶν παρ' Ἕλλησι σοφῶν καλουμένων τὰ ἀποφθέγματα ὀλίγαις λέξεσι μείζονος πράγματος δήλωσιν ἐμφαίνει· οἷον ἀμέλει τὸ, *Χρόνου φείδου* (13)· ἤτοι ἐπεὶ ὁ βίος βραχὺς, καὶ οὐ δεῖ τὸν χρόνον τοῦτον εἰς μάτην καταναλῶσαι· ἢ κατ' ἐναντιότητα, φείσασθαι τῶν ἀναλωμάτων τῶν ἰδιωτικῶν, ἵνα, κἂν πολλὰ ἔτη ζήσῃς, φησὶ, μὴ ἐπιλείπῃ σοι τὰ ἐπιτήδεια. Ὡσαύτως καὶ τὸ, *Γνῶθι σαυτὸν* (14), πολλὰ ἐνδείκνυται· καὶ ὅτι θνητὸς εἶ, καὶ ὅτι ἄνθρωπος ἐγένου· καὶ ἤδη πρὸς τὰς ἄλλας τοῦ βίου ὑπεροχὰς κατὰ σύγκρισιν, ὅτι οὐδενὸς λόγου ὑπάρχεις, ἔνδοξον λέγων ἢ πλούσιον· ἢ τοὐναντίον, ὅτι, πλούσιος ὢν καὶ ἔνδοξος, οὐ παρὰ μόνῳ σεμνύνῃ πλεονεκτήματι· καὶ εἰς τί γέγονας γνῶθι, φησὶ, καὶ τίνος εἰκὼν ὑπάρχεις· τίς τέ σου ἡ οὐσία, καὶ τίς ἡ δημιουργία, καὶ ἡ πρὸς τὸ Θεῖον οἰκείωσις τίς, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Λέγει δὲ καὶ διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου τὸ Πνεῦμα· *Δώσω σοι θησαυροὺς σκοτεινοὺς, ἀποκρύφους*· θησαυροὶ δὲ τοῦ Θεοῦ, καὶ πλοῦτος ἀνεκλειπὴς (15), ἡ δυσθήρατός ἐστι σοφία. Ἀλλὰ καὶ οἱ παρὰ τούτων τῶν προφητῶν τὴν θεολογίαν δε-

solem vero, scarabæi; quoniam cum rotundam ex bubulo ✠ stercore effinxit figuram, eam vultu adverso convolvit. Aiunt autem hoc quoque animal, sex quidem mensibus sub terra, alteram vero partem anni vitam degere super terram, et semen in globum emittere, et gignere, et non nasci feminam scarabæum. Omnes ergo, ut semel dicam, qui de rebus divinis tractarunt, tam barbari quam Græci, rerum quidem principia occultaverunt; veritatem autem ænigmatibus, signisque ac symbolis, et allegoriis rursus et metaphoris, et quibusdam talibus tropis modisque tradiderunt: cujusmodi sunt etiam apud Græcos oracula: et Apollo quidem Pythius dicitur Λοξίας, id est *obliquus*. Quin etiam apophthegmata eorum, qui apud Græcos vocantur sapientes, paucis dictionibus rei majoris significationem innuunt: cujusmodi **238** certe est illud, *Parce tempori;* aut quoniam vita est brevis, et non est hoc tempus temere consumendum, aut contra, parcendum privatis sumptibus, ut, etsi, inquit, multos annos vixeris, non desint tibi necessaria. Similiter etiam illud, *Nosce teipsum*, multa indicat: et quod sis mortalis et quod homo natus es, et quod, si flat collatio aliorum, quæ sunt in vita præstantissima, nulla sit tui habenda ratio, quod te gloria insignem, vel divitem esse jactes; vel contra, quod cum sis dives et gloria insignis, non de solis commodis, quibus alios superas, te jactare oporteat; et ad quid natus sis, inquit, cognosce, et cujus sis imago, et quænam sit tua essentia, et quod opificium, et quænam cum Deo conjunctio et affinitas, et quæ sunt his similia. Dicit autem per Isaiam quoque prophetam Spiritus:

✠ P. 658 ED. POTTER.

pilulas volvit adversus; ferunt hunc sex mensibus super terra immorari, semenque in stercoream pilam emittere, indeque oritur mas scarabæus, nusquam enim scarabæum feminam invenire est. Propter hanc ejus naturam Ægyptii scarabæum inter numina colunt, soli similem asseverantes, quod sphæram volvat: et sidera serpentium figuris assimilant, quod tortuosum et obliquum sit eorum iter.

(10) *Κυλίνδει*. Scribendum ex Eustathio κυλινδεῖ.

(11) *Πάντες οὖν*. Origenes *contra Celsum*, lib. I, p. 11, postquam de Ægyptiis verba fecerat, hæc præterea adjicit: Ἃ δ' εἴπον περὶ Αἰγυπτίων σοφῶν τε καὶ ἰδιωτῶν, δυνατὸν ἰδεῖν καὶ περὶ Περσῶν· παρ' οἷς εἰσι τελεταὶ, πρεσβευόμεναι μὲν λογικῶς ὑπὸ τῶν παρ' αὐτοῖς λογίων, συμβολικῶς δὲ γινόμεναι ὑπὸ τῶν παρ' αὐτοῖς πολλῶν καὶ ἐπιπολαιοτέρων. Τὸ δ' αὐτὸ καὶ περὶ Σύρων, καὶ περὶ Ἰνδῶν καὶ τῶν ὅσοι μύθους καὶ γράμματα ἔχουσι. *Quod autem de Ægyptiorum sapientibus et vulgo dixi, idem liceret etiam de Persis dicere, apud quos sunt mystica sacra, quæ certis rationibus curantur a viris eruditione præcellentibus, a vulgo autem quoad externa tantum signa tractantur, nihil sollicito de penitiore cognitione eorum, quæ per illa significantur. Idem sentiendum de Syris atque Indis, et quotquot alii simul cum fabulis scripturas habent.*

(12) *Λοξίας*. Λοξίας cur sit dictus Apollo, meminit etiam Plutarchus p. 339: Διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἀδολεσχίαν μᾶλλον ἢ τὴν ἀσάφειαν. H. Sylburg. — Aristophanes in principio Pluti:

... *τῷ δὲ Λοξίᾳ,*
Ὃς θεσπιῳδεῖ τρίποδος ἐκ χρυσηλάτου.
Apollini autem, qui ex tripode suo aureo
Ambigua solet responsa dare quærentibus.

Ubi vetus interpres hæc adnotat: Τῷ δὲ Λοξίᾳ, τῷ Ἀπόλλωνι, ἤτοι τῷ λοξὴν ἴαν πέμποντι· λοξὰ γὰρ μαντεύεται ὁ θεός· ἢ τῷ λοξὴν πορείαν ποιουμένῳ· ὁ αὐτὸς γάρ ἐστι τῷ ἡλίῳ. *Etymologici* auctor: Λοξίας ὁ Ἀπόλλων, ὡς μὲν οἱ Πυθαγορικοὶ, ἀπὸ τοῦ λοξὴν τὴν ἴαν πέμπειν, τουτέστι τὴν φωνήν· ἢ παρὰ τὸ λοξῶς ἰέναι τὸν ἥλιον διὰ τοῦ ζωδιακοῦ· καὶ Λοξίας ὁ λοξὴν κίνησιν κινούμενος· ὁ αὐτὸς γὰρ τῷ ἡλίῳ. Conf. noster in Lycophronis *Cassandræ* v. 14 Commentarius.

(13) *Χρόνου φείδου*. Idem censet, quod G. Hervetus in hunc locum, Gilbertus Cognatus. Centuria 3, Adag. 208. Ciceronis scilicet locum ex III *De finibus bonor.* ita legendum, *Tempori parcere.* Verumtamen et Erasmus, Cent. 1, Chil. 1 in proverb. *Servire scenæ*, affert ex Phocylide celebre illud, *Καιρῷ λατρεύειν*, *Tempori servire;* et Lambinus apud Ciceronem legit, *Parere tempori*, et, *Sequi Deum*, *Καιρῷ πειθαρχεῖν*, *Θεῷ ὑπείκειν*· Græcos, omnesque libros veteres ait habere, *parere*, non *parcere*. P. Victorius putat legendum *parcere*. Theophrastum memoriæ proditum est dicere solitum, πολυτελὲς ἀνάλωμα esse tempus, Stobæo teste. Collect. — Præceptum hoc Stoicis admodum familiare fuit. Dixit enim Zeno, eorum magister: *Μηδενὸς ἡμᾶς οὕτως εἶναι ἐνδεεῖς ὡς χρόνου*· *Nulla re nos tantopere indigere ac tempore;* ut refert in *Zenone* Laertius lib. VII, segm. 23, et Stobæus serm. 96.

(14) *Γνῶθι σαυτόν*. Conf. *Strom.* I, p. 351, not.

(15) *Πλοῦτος ἀνεκλειπής*. Luc. XII, 33: *Θησαυρὸς ἀνέκλειπτος ἐν τοῖς οὐρανοῖς.*

Dabo tibi thesauros tenebrosos, occultos [40]; Dei autem thesauri, et quæ non deficiunt divitiæ, est quæ est venatu difficilis, sapientia. Quin etiam poetæ, qui a prophetis didicere theologiam, per arcana sensa ✠ multa philosophantur; Orpheus, inquam, Linus, Musæus, Homerus et Hesiodus, et qui ea sunt ratione sapientes. Velum autem eis apud vulgus est poetica delectatio. Somniaque et symbola sunt omnia hominibus obscuriora, non propter invidiam (nefas enim est Deum intelligere patibilem), sed ut ænigmatum notionem subiens inquisitio, ad inveniendam recurrat veritatem. Ea ratione dicit utique Sophocles, poeta tragicus :

Deum ipse credam semper esse ejusmodi,
Oracula ut sapientibus det abdita,
Malum scelestis, multa qui paucis docet.

Malum ponens pro simplici. Aperte itaque de tota nostra Scriptura in Psalmis scriptum est, quod dicta sit in parabola: *Audite, populus meus, legem meam, inclinate aurem vestram in verba oris mei. Aperiam in parabolis os meum, loquar propositiones ab initio* [41]. Præclarus quoque Apostolus sic dicit quodammodo similia: *Loquimur autem sapientiam inter perfectos; sapientiam autem non hujus sæculi, neque principum hujus mundi, qui destruuntur: sed loquimur Dei sapientiam in mysterio absconditam; quam præfiniit Deus ante sæcula in gloriam nostram, quam nullus ex principibus hujus sæculi cognovit. Si enim cognovissent, Dominum gloriæ non crucifixissent* [42]. Philosophi autem cum non laborarunt ut adventum Domini afficerent ignominia; sequitur ut invehatur Apostolus in vanam persuasionem eorum qui erant sapientes apud Judæos. Et ideo subjungit: *Sed prædicamus*, inquit, *ut scriptum est, quæ oculus non vidit, et auris non audivit, et in cor hominis non ascenderunt, quæ præparavit Deus iis qui ipsum diligunt. Nobis enim revelavit Deus per spiritum. Spiritus enim omnia scrutatur, etiam profunda Dei* [43]. Spiritalem enim et Gnosticum novit esse sancti Spiritus discipulum, cui Deus suppeditat, quid sit Christi sensus ; *Animalis autem homo non suscipit ea quæ sunt spiritus; sunt enim ei stulti-*

A διδαγμένοι ποιηταὶ δι' ὑπονοίας (16) πολλὰ φιλοσοφοῦσι· τὸν Ὀρφέα λέγω, τὸν Λῖνον, τὸν Μουσαῖον, τὸν Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον, καὶ τοὺς ταύτῃ σοφούς. Παραπέτασμα δὲ αὐτοῖς πρὸς τοὺς πολλοὺς ἡ ποιητικὴ ψυχαγωγία (17). Ὄνειροί τε καὶ σύμβολα ἀφανέστερα πάντα τοῖς ἀνθρώποις, οὐ φθόνῳ, (οὐ γὰρ θέμις ἐμπαθῆ νοεῖν τὸν Θεόν·) ἀλλ' ὅπως, εἰς τὴν τῶν αἰνιγμάτων ἔννοιαν ἡ ζήτησις παρεισδύουσα, ἐπὶ τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας ἀναδράμῃ. Ταύτῃ τοι Σοφοκλῆς, ὁ τῆς τραγῳδίας ποιητής, φησί που·

Καὶ τὸν Θεὸν τοιοῦτον ἐξεπίσταμαι,
Σοφοῖς (18) *μὲν αἰνικτῆρα θεσφάτων ἀεὶ,*
Σκαιοῖς δὲ φαῦλον, κἂν βραχεῖ διδάσκαλον·

B τὸ φαῦλον ἐπὶ τοῦ ἁπλοῦ τάσσων. Ἄντικρυς γοῦν περὶ πάσης Γραφῆς τῆς καθ' ἡμᾶς ἐν τοῖς Ψαλμοῖς γέγραπται, ὡς ἐν παραβολῇ εἰρημένης· *Ἀκούσατε* (19), *λαός μου, τὸν νόμον μου· κλίνατε τὸ οὖς ὑμῶν εἰς τὰ ῥήματα τοῦ στόματός μου. Ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγξομαι προβλήματα ἀπ' ἀρχῆς*. Καὶ ὁ γενναῖος Ἀπόστολος τὰ ὅμοια ὧδέ πως λέγει· *Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις· σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου, οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ λαλοῦμεν Θεοῦ σοφίαν* (20) *ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην· ἣν προώρισεν ὁ Θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων εἰς δόξαν ἡμῶν, ἣν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν· εἰ γὰρ* C *ἔγνωσαν, οὐκ ἂν τὸν Κύριον τῆς δόξης ἐσταύρωσαν*. Οἱ φιλόσοφοι δὲ οὐκ ἐνηργήθησαν ἐνυβρίσαι τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου· ἀπόκειται τοίνυν τὴν οἴησιν τῶν ἐν Ἰουδαίοις σοφῶν ἐπιῤῥαπίζειν τὸν Ἀπόστολον. Διὸ καὶ ἐπιφέρει· *Ἀλλὰ κηρύσσομεν* (21) *καθὼς γέγραπται*, φησὶν, *ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη· ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν. Ἡμῖν γὰρ ἀπεκάλυψεν* (22) *ὁ Θεὸς διὰ τοῦ πνεύματος· τὸ γὰρ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ*. Πνευματικὸν γὰρ καὶ γνωστικὸν οἶδε τὸν τοῦ ἁγίου Πνεύματος μαθητὴν, τὸν ἐκ Θεοῦ χο-

✠ P. 659 ED. POTTER, 557 ED. PARIS. [40] Isa. XLV, 3. [41] Psal. LXXVII, 1, 2. [42] I Cor. II, 6, 7, 8. [43] Ibid. 9, 10.

(16) *Ὑπονοίας*. Ὑπόνοια est locutio, qua aliud dicitur quam audiens exspectabat. Plato, aliique veteres Græci pro allegoria ὑπόνοιαν dicebant. Plutarchus lib. *De audiendis poetis*, pag. 19 : Παρὰ δὲ Ὁμήρῳ σιωπώμενόν ἐστι τὸ τοιοῦτον γένος τῆς διδασκαλίας· ἔχει δὲ ἀναθεώρησιν ὠφέλιμον ἐπὶ τῶν διαβεβλημένων μάλιστα μύθων· οὓς ταῖς πάλαι μὲν ὑπονοίαις, ἀλληγορίαις δὲ νῦν λεγομέναις, προσβιαζόμενοι καὶ διαστρέφοντες ἔνιοι, μοιχευομένην φασὶν Ἀφροδίτην ὑπὸ Ἄρεος μηνύειν τὸν ἥλιον· ὅτι τῷ τῆς Ἀφροδίτης ἀστέρι συνελθὼν ὁ τοῦ Ἄρεος, μοιχικὰς ἀποτελεῖ γενέσεις, ἡλίου δὲ ἐπαναφερομένου καὶ καταλαμβάνοντος, οὐ λανθάνουσιν. *Apud Homerum tacitum id doctrinæ genus exstat, considerationem habens utilem iis in fabulis etiam, quæ maxime vituperantur. Quas* allegoriis (*ita enim nunc vocant, cum aliud dicitur, aliud intelligitur : antiqui* ὑπονοίας *ab occulto, qui* subesset, sensu *nominabant) nonnulli alio detorquentes ac pervertentes, indicium de Venere a Marte adulterata Solem detulisse aiunt hoc sensu,* D *quod Veneris sideri Martis sidus congressum, adulterio obnoxias nativitates reddat : Sole autem rursus elato ac deprehendente, non lateant*. Alia subjungit τῶν ὑπονοιῶν exempla; cujusmodi etiam plura legi poterunt in Heraclidæ, seu potius Heracliti, Pontici libro *De allegoriis Homericis*.

(17) *Ψυχαγωγία*. Periodi notam loco commatis post hanc vocem posuimus, sensu exigente.

(18) *Σοφοῖς*. Duos posteriores Sophoclis versus recitans Plutarchus lib. *De Pythiæ oraculis*, pag. 406, in eorum priori αἰεὶ pro ἀεὶ, in posteriori βραχὺ pro βραχεῖ scribit, utroque loco ex Clemente corrigendus.

(19) Ἀκούσατε. Psal. *Προσέχετε... τῷ νόμῳ μου*.

(20) *Θεοῦ σ*. I Cor. II, *σοφίαν Θεοῦ*.

(21) *Κηρύσσομεν*. Hæc vox a Clemente ad complendum Apostoli sensum addita fuisse videtur.

(22) *Ἡμῖν γὰρ ἀπ*. I Cor. II : *Ἡμῖν δὲ ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ*.

ρηγούμενον (23), ὅ ἐστι νοῦς Χριστοῦ. *Ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος* (24)· *μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστιν.* Αὐτίκα ὁ Ἀπόστολος πρὸς ἀντιδιαστολὴν γνωστικῆς τελειότητος τὴν κοινὴν πίστιν πῆ μὲν *θεμέλιον* λέγει, πῆ δὲ *γάλα*, γράφων τὸν τρόπον τοῦτον· *Ἀδελφοί, οὐκ ἠδυνήθην λαλῆσαι ὑμῖν ὡς πνευματικοῖς, ἀλλ' ὡς σαρκικοῖς, ὡς νηπίοις ἐν Χριστῷ· γάλα ὑμᾶς ἐπότισα, οὐ βρῶμα* (25)· *οὔπω γὰρ ἐδύνασθε· ἀλλ' οὐδὲ ἔτι νῦν δύνασθε· ἔτι γὰρ σαρκικοί ἐστε. Ὅπου γὰρ ἐν ὑμῖν ζῆλος καὶ ἔρις, οὐχὶ σαρκικοί ἐστε, καὶ κατὰ ἄνθρωπον περιπατεῖτε;* Τὰ αἱρετὰ τοῖς ἁμαρτωλοῖς τῶν ἀνθρώπων· οἱ δὲ τούτων ἀπεσχημένοι τὰ θεῖα φρονοῦσι, καὶ βρώματος γνωστικοῦ μεταλαμβάνουσι. *Κατὰ τὴν χάριν* (26), φησί, *τὴν δοθεῖσάν μοι, ὡς σοφὸς ἀρχιτέκτων, θεμέλιον τέθεικα· ἄλλος δὲ ἐποικοδομεῖ* (27) *χρυσίον καὶ ἀργύριον* (28), *λίθους τιμίους.* Ταῦτα γνωστικὰ ἐποικοδομήματα τῇ κρηπῖδι τῆς πίστεως τῆς εἰς Ἰησοῦν Χριστόν· *καλάμη* δὲ τὰ τῶν αἱρέσεων ἐπαναθήματα, *καὶ ξύλα καὶ χόρτος. Ὁποῖον δὲ ἑκάστου τὸ ἔργον, τὸ πῦρ δοκιμάσει.* Τὴν γνωστικὴν οἰκοδομὴν κἀν τῇ πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολῇ αἰνισσόμενός φησιν· *Ἐπιποθῶ γὰρ ἰδεῖν ὑμᾶς, ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα ὑμῖν πνευματικὸν, εἰς τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς.* Ἀποκεκαλυμμένως δὲ οὐχ οἷόν τε ἦν τὰ τοιαῦτα τῶν χαρισμάτων ἐπιστέλλειν.

A tia [44]. Jam vero Apostolus ad distinctionem perfectionis gnosticæ, communem fidem alicubi quidem dicit *fundamentum*, alicubi vero *lac*, scribens hoc modo: *Fratres,* ✠ *non potui loqui vobis tanquam spiritalibus, sed tanquam carnalibus, tanquam infantibus in Christo; lac vobis potum dedi, non cibum; nondum enim poteratis, sed neque adhuc nunc potestis, adhuc enim carnales estis. Ubi enim inter vos est æmulatio et contentio, nonne carnales estis, et secundum hominem ambulatis* [45]? Quæ quidem eliguntur ab hominibus peccatoribus. Qui autem ab eis abstinuerunt, quæ sunt divina cogitant, et gnostici cibi sunt participes. *Secundum gratiam*, inquit, *mihi datam, ut sapiens architectus, posui fundamentum; alius autem superædificat aurum, et argentum, et* B *lapides pretiosos.* Hæc sunt ædificia gnostica, quæ ponuntur super fundamentum fidei, quæ est in Christo Jesu. *Stipula* autem sunt, quæ superimponunt hæreses, *et ligna et fenum. Quale autem sit uniuscujusque opus, ignis probabit* [46]. Cognitionis ædificium in Epistola quoque ad Romanos innuens, inquit: *Desidero enim videre vos, ut aliquid vobis donum impertiar spiritale, ut vos confirmemini* [47]. Non poterant aperte litteris scribi ejusmodi dona.

CAPUT V.

De symbolis Pythagoræ.

Αὐτίκα τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας πάνυ σφόδρα ἐπικεκρυμμένως ἤρτηται τὰ Πυθαγόρια σύμβολα (29). Παραινεῖ γοῦν ὁ Σάμιος, *Χελιδόνα ἐν οἰκίᾳ* (30) *μὴ ἔχειν*, τουτέστι, λάλον, καὶ ψίθυρον, καὶ πρόγλωσσον ἄνθρωπον, μὴ δυνάμενον στέγειν ὧν ἂν μετάσχῃ, μηδὲ δέχεσθαι (31). *Χελιδὼν* γὰρ *καὶ τρυγὼν, ἀγροῦ*

C Jam vero a barbara philosophia admodum occulte dependent symbola Pythagorica. Suadet itaque Samius ille, *Domi non habere hirundinem*, hoc est, loquacem, et susurronem, et effrenatæ linguæ hominem, qui non potest continere nec capere ea quæ illi fuerint communicata. *Hirundo* enim *et tur-*

✠ P. 660. ED. POTTER, 558 ED. PARIS. [44] I Cor. II, 14. [45] I Cor. III, 1, 2, 3. [46] Ibid. 10, 12, 13. [47] Rom. I, 11.

(23) *Τὸν ἐκ Θεοῦ χορηγούμενον*. Melius legeretur τοῦ ἐκ Θεοῦ χορηγουμένου. LOWTH.

(24) *Τοῦ πνεύματος*. I Cor. II: *Τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ.*

(25) *Οὐ βρ.* I Cor. III, *καὶ οὐ βρῶμα· οὔπω γὰρ ἠδύνασθε· ἀλλ' οὔτε ἔτ*.Dein, *καὶ ἔρις, καὶ διχοστασίαι, οὐχ.* Ibid.

(26) *Χάριν*. *Χάριν τοῦ Θεοῦ*. Ibid.

(27) *Ἐποικοδομεῖ*. Apud D. Paulum hæc sequuntur: *Ἕκαστος δὲ βλεπέτω, πῶς ἐποικοδομεῖ· θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς ὁ Χριστός. Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ.* Quæ propter repetitum ἐποικοδομεῖ, ut librariorum negligentia sæpe alias fit, exciderunt; vel forte a Clemente consulto sunt omissa.

(28) *Χρυσίον καὶ ἀργύριον*. Χρυσόν, ἄργυρον. Ibid.

(29) *Πυθαγόρια σύμβολα*. Pythagoras in symbolis tradendis Ægyptiorum hieroglyphicam doctrinam imitatus fuisse dicitur. Plutarchus lib. *De Iside et Osiride*, pag. 354, ed. Paris.: Μάλιστα δὲ οὗτος, ὡς ἔοικε, θαυμασθεὶς, καὶ θαυμάσας τοὺς ἄνδρας, ἀπεμιμήσατο τὸ συμβολικὸν αὐτῶν καὶ μυστηριῶδες, ἀναμίξας αἰνίγμασι τὰ δόγματα· τῶν γὰρ καλουμένων γραμμάτων ἱερογλυφικῶν οὐθὲν ἀπολείπεται τὰ πολλὰ τῶν Πυθαγορικῶν παραγγελμάτων· οἷόν ἐστι τὸ μὴ ἐσθίειν ἐπὶ δίφρου, μηδ' ἐπὶ χοίνικος καθῆσθαι, μηδὲ φοίνικα φυτεύειν, μηδὲ πῦρ μαχαίρᾳ σκαλεύειν ἐν οἰκίᾳ. *Pythagoras autem maxime, ut apparet, in admiratione habitus, admiratusque sacerdotes istos, imitatus est rationem eorum, res symbolis quibusdam et per ambages proponendi, suasque sententias involucris texit. Nam quæ vocantur litteræ hieroglyphicæ, his pleraque nil concedunt Pythagoræ præcepta: qualia sunt, non edere in curru, non insidere chœnici, non plantare palmam; ignem in ædi-* D *bus gladio non agitare.*

(30) *Χελιδόνα ἐν οἰκ.* Jamblichus hoc symbolum sic recitat in *Protrept.* pag. 50: Χελιδόνα οἰκίᾳ μὴ δέχου. Laertius, l. VIII, segm. 17, hoc modo: Ὁμοροφίους χελιδόνας μὴ ἔχειν. Alii vero aliis id modis efferunt. Plutarchus *Symposiac.* l. VIII, prob. 7, hoc argumentum tractans, eumdem, quem Clemens, auctorem in manibus habuisse videtur.

(31) *Τουτέστι... δέχεσθαι*. Perperam hæc vertit Interpres, quæ sic explicanda sunt: *Hoc est, loquacem, et susurronem, et effrenatæ linguæ hominem, qui ea, quorum particeps est, continere nequit, ne domo quidem excipere.* Porro hanc symboli hujusce interpretationem rejicit Plutarchus, loco jam dicto: Ψιθυρισμοῦ μὲν γὰρ ἥκιστα χελιδόνι μέτεστι, λαλιᾶς δὲ καὶ πολυφωνίας οὐ μᾶλλον ἢ κίτταις, καὶ πέρδιξι, καὶ ἀλεκτορίσιν. *Minimum enim, inquit, susurri habet hirundo, nec magis garrula aut vocalis est, quam pica, perdix, gallina.*

tur, passeres agri, noverunt tempora suorum ingressuum [48], inquit Scriptura : nec oportet unquam simul habitare cum nugis. Jam vero turtur murmurans, querelæ ingratam ostendens maledicentiam, ædibus merito expellitur :

Edatis varios mihi ne hinc illincque susurros : hirundo autem, cum innuat fabulam Pandionis, abominanda sunt, quæ propter illam vulgo jactantur accidisse : ex quibus Tereum alia quidem esse passum, alia vero ✠ etiam fecisse accepimus. Persequitur autem cicadas quoque musicas : unde merito expellitur, qui verbum persequitur. *Per eam, quæ Olympum despicit, sceptriferam Junonem, est mihi in lingua fideli promptuarium*, ait poetica ; et Æschylus :

Mihi quoque in lingua clavis est custodiens.

Rursus Pythagoras, *Olla ab igne sublata*, **239** præcipit *non relinquere figuram in cinere, sed eam confundere :* et *qui surgunt e cubili, conturbare stragula.* Innuebat enim, non solum esse delendum fastum et superbiam, sed ne iræ quidem esse relinquendum vestigium. Cum autem ebullire cessaverit, eam esse componendam, et omnem esse delendam injuriæ memoriam. *Sol autem vobis ne occidat super iracundiam* [49], inquit Scriptura. Et qui dixit, *Non concupisces* [50], sustulit omnem acceptæ injuriæ recordationem. Ira enim invenitur impulsio

A *στρουθία, ἔγνωσαν καιροὺς εἰσόδων αὐτῶν* (32), φησὶν ἡ Γραφή· καὶ οὐ χρή ποτε φλυαρίᾳ συνοικεῖν. Καὶ μὴν γογγύζουσα ἡ τρυγὼν, μέμψεως καταλαλιὰν ἀχάριστον ἐμφαίνουσα, εἰκότως ἐξοικίζεται·

Ὡς (33) *μή μοι τρύζητε παρήμενοι ἄλλοθεν ἄλλος*·

ἡ χελιδὼν δὲ (34), ἡ τὸν μῦθον αἰνίττεται τὸν Πανδίονος, ἀφοσιοῦσθαι ἄξιον τὰ ἐπ' ἐκείνῃ θρυλλούμενα πάθη· ἐξ ὧν τὸν Τηρέα τὰ μὲν παθεῖν, τὰ δὲ καὶ δρᾶσαι παρειλήφαμεν. Διώκει (35) δὲ ἄρα καὶ τέττιγας τοὺς μουσικούς· ὅθεν ἀπωθεῖσθαι δίκαιος ὁ διώκτης τοῦ λόγου. *Ναὶ τὰν Ὄλυμπον καταδερκομέναν σκαπτοῦχον Ἥραν, ἔστι* (36) *μοι πιστὸν ταμιεῖον ἐπὶ γλώσσας*, ἡ ποιητική φησιν· ὅ τε Αἰσχύλος·

B *Ἀλλ' ἔστι κἀμοὶ κλεὶς ἐπὶ γλώσσῃ φύλαξ.*

Πάλιν ὁ Πυθαγόρας· *Τῆς χύτρας* (37) *ἀρθείσης ἀπὸ τοῦ πυρὸς, τὸν ἐν τῇ σποδῷ τύπον μὴ ἀπολιπεῖν, ἀλλὰ συγχεῖν* προσέταττε· καὶ *ταράττειν ἀναστάντας ἐξ εὐνῆς τὰ στρώματα.* Οὐ γὰρ τὸν τύπον (38) ἀφανίζειν μόνον δεῖν ᾐνίττετο, ἀλλὰ μηδὲ ὀργῆς ἴχνος ἀπολιπεῖν· ἐπὰν δὲ ἀναζέσασα παύσηται, καθίστασθαι αὐτὴν, καὶ πᾶσαν ἀπαλείφειν μνησικακίαν. *Ἥλιος* (39) *δὲ ὑμῖν τῇ ὀργῇ*, φησὶν ἡ Γραφὴ, *μὴ ἐπιδυέτω*. Καὶ ὁ εἰπὼν, *Οὐκ ἐπιθυμήσεις*, πᾶσαν ἀφεῖλεν μνησικακίαν· θυμὸς γὰρ εὑρίσκεται ὁρμὴ ἐπιθυμίας ἡμέρου ψυχῆς, κατ'

✠ P. 661 ED. POTTER, 539 ED. PARIS. [48] Jer. VIII, 7. [49] Ephes. IV, 26. [50] Exod. XX, 17.

(32) *Χελιδὼν* κ. τ. λ. Jerem. VIII : *Τρυγὼν καὶ χελιδὼν ἀγροῦ, στρουθία ἐφύλαξαν καιροὺς εἰσόδων ἑαυτῶν.*

(33) *Ὡς*. Homeri locus est *Iliad.* I, SYLB. Verba sunt Achillis Ulyssem ac cæteros Græcos ad se missos alloquentis *Iliad.* I, v. 311 :

Ὡς μή μοι τρύζητε παρήμενοι ἄλλοθεν ἄλλος.

In quem locum Eustathius: Ἔστι δὲ τρύζειν τὸ πολυλογεῖν ἢ πολυφωνεῖν· ἐξ οὗ καὶ τρυγὼν, ἣν ἡ παροιμία ἐπὶ σκώμματι τῶν πολυλογούντων παραλαμβάνει, λαλιστέρους τρυγόνων καλοῦσα. Ideo Clemens, cum turturem loquacitatem designare dixisset, hoc utitur verbo. Vide proverbium, *Turture loquacior.* Suidas: Τρύζει, ἀσήμως λαλεῖ, παρ' ὃ καὶ ἡ τρυγὼν, ἐπεὶ ἀσήμως φθέγγεται καὶ γογγυστικῶς. COLLECT. Ex *Iliad.* I, v. 311.

(34) *Ἡ χελιδὼν δέ*. Mox, post Πανδίονος clausa periodo, e præcedenti membro subaudiendum ἐξοικίζεται, ut cohærentia sit, καὶ ἀφοσιοῦσθαι ἄξιον. Symbolum hoc Pythagoræ cum seq. exponit etiam Plutarchus *Sympos.* lib. VII, pag. 575. H. SYLBURG. Sensus est, *Turtur, propterea quod murmuret, — est domo ejicienda : — hirundo autem, quæ Pandionis fabulam innuit, eo quod abominari debeamus, quæ propter eam accidisse vulgo dicuntur.* Pleniora sunt illa Plutarchi : Ἆρα οὖν διὰ τὸν μῦθον τὸν περὶ τὴν παιδοφονίαν ἀφοσιοῦνται τὰς χελιδόνας, ἄποθεν ἡμᾶς πρὸς ἐκεῖνα τὰ πάθη διαβάλλοντες, ἐξ ὧν τὸν Τηρέα καὶ τὰς γυναῖκας, τὰς μὲν δρᾶσαι, τὰς δὲ παθεῖν ἀθέμιτα καὶ σχέτλια λέγουσι ; *Numnam ergo ob infantis necem fabulis vulgatam abominantur hirundines, ut nos eminus a tali flagitio deterrerent ; quando Tereum et mulieres impia ista et nefaria partim perpetrasse, partim sustinuisse aiunt?* Clementis verba ob pravam interpunctionem hactenus perperam a multis intellecta fuisse videntur.

(35) *Διώκει*. Sic etiam Plutarchus : Σαρκοφάγος γάρ ἐστι, καὶ μάλιστα τοὺς τέττιγας, ἱεροὺς καὶ μουσικοὺς ὄντας, ἀποκτίννυσι καὶ σιτεῖται. *Carnivora*

C *enim est* hirundo, *et maxime cicadas Musis sacras et canoras interficit, iisque vescitur.* Plura hac de re ibidem videre licet.

(36) *Ἔστι*. H. Junius cent. 4, proverb. 39, Æschylo tribuit hunc versum, pariter ac sequentem, sicque utrumque vertit : *Fidum penu*, vel *ærarium, linguæ. Et nostra præfert lingua custodem clavem.* Deinde addit hunc Luciani similem versum :

Ἀρρήτων ἐπέων γλώσσης σφρηγὶς ἐπικείσθω.
Arcanum ut celet, claudenda est lingua sigillo.

COLLECT.

(37) *Τῆς χύτρ.* Plutarchus loco superius dicto : Τὸ συνταράττειν ἀναστάντας ἐξ εὐνῆς τὰ στρώματα, καὶ χύτρας τύπον ἀρθείσης ἐν σποδῷ μὴ ἀπολιπεῖν, ἀλλὰ συγχεῖν. *E lecto surgentes* jussit *conturbare stragula ; et, olla sublata, ejus vestigia in cinere non relinquere, sed confundere.*

(38) *Τύπον*. Flor. τύφον, *tumorem*, nempe excandescentiam et ebullitionem furentis iræ. *Tumorem iræ* dixit Virgilius *Æneid.* VIII, vers. 40:

D *Neu belli terrere minis, tumor omnis et iræ*
Concessere Deum . . . . . .

Sic accepta Clementis verba hunc sensum præbent, quod *non modo iræ tumor et ebullitio, sed quodvis ejus vestigium sit delendum.* Sed τύπον Sylburgius in sua editione exhibuit, quam reliquæ secutæ sunt. Plutarchus : Τῆς μὲν γὰρ χύτρας τὸν τύπον ἔφη Φιλῖνος ἀφανίζειν αὐτοὺς, διδάσκοντας ὅτι δεῖ μηδὲν ὀργῆς ἔνδηλον ἀπολιπεῖν ἴχνος, ἀλλ' ὅταν ἀναζέσας παύσηται, πᾶσαν ἀπηλεῖφθαι μνησικακίαν. *Ollæ formam aiebat Philinus Pythagoricos dum abolere mandant, docere nullum evidens iræ relinquere vestigium ; sed ubi ea deferbuit, animusque consedit, omnem esse memoriam offensarum penitus delendam.*

(39) *Ἥλιος*. Ephes. IV : *Ὁ ἥλιος μὴ ἐπιδυέτω ἐπὶ τῷ παροργισμῷ ὑμῶν.*

ἐξοχὴν ἀμύνης ἐφετικὸς ἀλόγως (40). Τῷ ὁμοίῳ τρόπῳ *καὶ ἡ κοίτη ταράσσεσθαι* παραινεῖται· ὡς μήτε ὀνειρωγμοῦ τινος, μηδὲ μὴν ὕπνου μεθ' ἡμέραν (41), ἀλλὰ μηδὲ τῆς ἐν νυκτὶ ἡδονῆς ἐπιμεμνῆσθαι ἔτι. Τάχα δὲ καὶ φαντασίαν τὴν ζοφερὰν συγχεῖν τῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ δεῖν ᾐνίσσετο· *Ὀργίζεσθε, καὶ μὴ ἁμαρτάνετε*, ὁ Δαβὶδ λέγει· μὴ συγκατατίθεσθαι τῇ φαντασίᾳ, μηδὲ τὸ ἔργον ἐπάγειν κυροῦντα τὴν ὀργὴν χρῆναι διδάσκων. Πάλιν, *Ἐπὶ γῆς μὴ πλεῖν*, Πυθαγόριόν ἐστι σύμβολον· δηλοῖ δὲ τὰ τέλη καὶ τὰ ὅμοια τῶν μισθωμάτων, ταραχώδη καὶ ἄστατα ὄντα, παραιτεῖσθαι δεῖν. Διὰ τοῦτό τοι ὁ Λόγος τοὺς τελώνας λέγει *δυσκόλως* (42) σωθήσεσθαι. Πάλιν δ' αὖ, *Δακτύλιον* (43) *μὴ φορεῖν, μηδὲ εἰκόνας αὐτοῖς ἐγχαράσσειν θεῶν*, παρεγγυᾷ ὁ Πυθαγόρας· ὥσπερ Μωϋσῆς πρόπαλαι διαῤῥήδην ἐνομοθέτησε, μηδὲν δεῖν γλυπτὸν, ἢ χωνευτὸν, ἢ πλαστὸν, ἢ γραπτὸν ἄγαλμά τε καὶ ἀπεικόνισμα ποιεῖσθαι· ὡς μὴ τοῖς αἰσθητοῖς (44) προσανέχωμεν, ἐπὶ δὲ τὰ νοητὰ μετίωμεν· ἐξευτελίζει γὰρ τὴν τοῦ θείου σεμνότητα ἡ ἐν ἑτοίμῳ τῆς ὄψεως συνήθεια· καὶ τὴν νοητὴν οὐσίαν δι' ὕλης σεβάζεσθαι, ἀτιμάζειν ἐστὶν αὐτὴν δι' αἰσθήσεως. Διὸ καὶ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων οἱ σοφώτατοι τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἕδος ὕπαιθρον (45) ἀφώρισαν, ὡς Ἑβραῖοι τὸν νεὼν ἄνευ ἀγάλματος (46) εἰσάμενοι. Εἰσὶ δὲ οἳ, τὸν Θεὸν σέβοντες,

A cupiditatis mansuetæ animæ, ultionem citra rationem supra modum desiderans. Similiter etiam suadetur, ut *cubile quoque conturbetur*, ut nec alicujus turpis insomnii, nec somni quidem interdiu, sed nec alicujus, quæ fuit in nocte, voluptatis meminerimus. Forte autem caliginosam quoque phantasiam significabat oportere luce veritatis confundere. *Irascimini, et nolite peccare* [81], inquit David: non assentiri phantasiæ, neque factum inducendo iram ratam facere, oportere docens. Rursus, *Super terram non esse navigandum*, est symbolum Pythagoricum. Significat autem, vectigalia, ✠ et similes conductiones, quæ sunt turbulentæ et instabiles, esse recusandas: propterea dicit Logos, publicanos *difficiliter* [82] salutem assecuturos. Rursus autem, B *Non esse gestandos annulos, neque deorum imagines esse eis insculpendas*, præcipit Pythagoras; sicut Moyses [83] multis ante sæculis aperte legem sanxit, nullam oportere sculptilem vel fusilem vel fictam vel pictam imaginem simulacrumve facere; ut sensilia minime attenderemus, sed ad ea transiremus, quæ percipiuntur intelligentia. Ut Dei enim majestas vilis et contempta reddatur, efficit frequens videndi consuetudo: et intelligibilem essentiam colere per materiam, est eam per sensum dedecorare. Quocirca Ægyptiorum quoque sacerdotum sapien-

✠ P. 662 ED. POTTER. [81] Psal. IV, 4; Ephes. IV, 26. [82] Matth. XIX, 23. [83] Exod. XX, 4; Levit. XXVI, 1; Deut. IV, 15, 16 seq.

(40) *Θυμὸς . . ἀλόγως*. Hæc sic distingui et explicari possunt: Θυμὸς γὰρ εὑρίσκεται ὁρμὴ ἐπιθυμίας, ἡμέρου ψυχῆς κατ' ἐξοχὴν, ἀμύνης ἐφετικὸς ἀλόγως. *Excandescentia est impetus concupiscentiæ, quam mansueta lenisque anima præcipue patitur, sine ratione vindictam appetens*. Quod dicit θυμὸν esse ἐπιθυμίαν, id ex Stoicorum scriptis petitum est, qui iram inter species ἐπιθυμίας numerabant. Stobæus in *Eclogis ethicis* cap. *De affectibus*, Stoicorum dogmata describens, ait: Ὑπὸ μὲν οὖν ἐπιθυμίαν ὑπάγεται τὰ τοιαῦτα, ὀργὴ καὶ τὰ εἴδη αὐτῆς, θυμὸς, καὶ χόλος, καὶ μῆνις, καὶ κότος, καὶ πικρίαι, καὶ τὰ τοιαῦτα. Eadem scribit Diogenes Laertius in *Zenone*. Item Cicero *Tusculan.* lib. IV: *Libidini subjecta sunt ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, . . . et cætera ejusmodi*. Quod Clemens θυμὸν dicit esse ἄλογον, id etiam est ex eorumdem philosophorum sententia, qui quamlibet ἐπιθυμίαν dicebant esse λόγῳ ἀπειθῆ, *rationi inobedientem*, ac proinde vitiosam. Hinc Laertius lib. VIII, segm. 113, ἐπιθυμίαν definit ἄλογον ὄρεξιν· et Stobæus in *Eclogis*, ὄρεξιν ἀπειθῆ λόγῳ· et Cicero *Tuscul.* III: *Altera cupiditas, quæ recte vel libido dici potest, quæ est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans*. Denique, quod θυμὸν præcipue ἡμέρῳ ψυχῇ tribuit, inde fortasse est, quod sit ira brevis, et quæ facile sedari possit. Proinde a Laertio in loco jam dicto dicitur ὀργὴ ἀρχομένη, a Stobæo pariter et Andronico, ὀργὴ ἐναρχομένη, a Cicerone *Tuscul.* IV: *ira nascens, et modo exsistens*. Ammonius autem sic distinguit ὀργὴν et θυμόν, ut illa sit πολυχρόνιος μνησικακία, hic vero tantum πρόσκαιρος.

(41) *Ὕπνου μεθ' ἡμέραν*. Plutarchus: Ὁ δὲ Σύλλας εἴκαζε κοιμήσεως μεθημερινῆς ἀποτροπὴν εἶναι τὸ σύμβολον, ἀναιρομένης ἕωθεν εὐθὺς τῆς πρὸς τὸν ὕπνον παρασκευῆς. *Syllas autem putabat hoc symbolum dehortari a diurno somno, notarique mane ideo apparatus ad somnum sublationem*.

(42) *Τελώνας .l. δυσκόλως*. Videtur id respicere, quod Christus dicit Matth. XIX, 23; Marc. X, C 23; Luc. XVIII, 24: *Δυσκόλως πλούσιος εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*.

(43) *Δακτύλιον*. Symbolum de annulo non gestando explicat Plutarchus lib. *De educandis liberis* p. 12, ed. Paris., ubi tamen δακτύλιον στενὸν non ferendum ait. Alterum de deorum imaginibus explicat Laertius loco superius dicto. Utriusque vero meminit Jamblichus *Protreptici* p. 150, 151. Conf. C. Rittershusii notæ in *Pythagoræ vitam* p. 65.

(44) *Μὴ τοῖς αἰσθητοῖς*. Jamblichus in loco jam dicto: Τὴν ἄρα Πυθαγορικὴν μέτιθι σπουδῇ μεγάλῃ τὴν ἀφιστᾶσαν ἑαυτὴν διὰ τοῦ νοῦ ἀπὸ σωματικῶν πάντων, καὶ περὶ τὰ νοητὰ καὶ ἄϋλα διὰ τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων καταγινομένην. *Magno igitur studio ad hanc Pythagoricam philosophiam accedito, quæ seipsam per mentem ab omnibus corporalibus segregat, et circa ea, quæ mente percipiuntur, et materiæ expertia sunt, per disciplinas contemplativas occupatur*. Deinde addit: Τὸ δὲ, *Θεοῦ τύπον μὴ* D *ἐπίγλυφε δακτυλίῳ*, κατὰ τὴν προλεχθεῖσαν ἔννοιαν προτροπῇ τοιᾷδε· *Φιλοσόφει, καὶ ἀσωμάτους πρὸ παντὸς ἡγοῦ θεοὺς ὑπάρχειν*. *Hoc vero, «Dei formam annulo ne insculpito,» juxta sententiam prædictam hortatione utitur tali: «Philosophare, et ante omnia deos ducito incorporeos esse.»*

(45) *Ἕδος ὕπαιθρον*. *Ædes absque tecto*. Qualia nonnulla Græciæ quoque templa fuisse memorantur. Διὸς Κονίου ναὸς οὐκ ἔχων ὄροφον, *Jovis pulverei delubrum sine tecto*, memoratur a Pausania in *Atticis* p. 75, edit. Hanov. Branchidarum templum apud Milesios διέμεινε χωρὶς ὀροφῆς, *permansit absque tecto*, ut refert Strabo lib. XIV, edit. Paris.

(46) *Ἄνευ ἀγάλματος*. Quod apud veteres Ægyptios ἀξόανοι νηοὶ ἦσαν, *templa non habuerint simulacra*, memorat Lucianus in libro *De dea Syria*. Idem mos apud Persas veteres obtinuit, ut tradunt Herodotus et Strabo: ut etiam, teste Eusebio, apud Græcos usque ad Cecropis tempora. Nec Ro-

tissimi Minervæ ædem sub dio esse constituerunt, ut Hebræi, qui templum posuerunt absque simulacro. Sunt autem, qui Deum colentes, facta cœli effigie, quæ astra continet, eum adorant; cum nostra quidem certe dicat Scriptura : *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* [54]. Operæ pretium autem existimo, Eurysi quoque Pythagorei vocem adducere, quæ sic habet: nam cum in opere *De fortuna* dixisset, *Opificem seipso exemplari utentem, fecisse hominem*, subjunxit : *Corpus autem est reliquis simile, ut quod factum fuerit ex eadem materia : a præstantissimo autem effectum est artifice, qui ipsum est fabricatus, seipso usus archetypo.* Et in summa, Pythagoras, et qui sunt ex eo cognominati, una etiam cum Platone, maxime ex aliis philosophis, usi sunt legislatore, ut conjici potest ex ipsis dogmatibus; et cum per recte conjectantem famam divinationis, non absque instinctu divino concurrissent cum quibusdam vocibus propheticis, et veritatem per partes et species tractassent, non obscuris appellationibus, ✠ nec extra rerum declarationem ingredientibus, honorarunt, cum accepissent manifestationem conjunctionis, quæ intercedit cum veritate. Unde Græca quidem philosophia est similis splendori ex lampade, quam homines accendunt, lucem artificiose a sole suffurati. Logo autem prædicato, universa illa sancta lux eluxit. Deinde furtum quidem noctu utile est in ædibus, interdiu autem illustratur ignis, et universa nox illuminatur tanto sole lucis, quæ percipitur intelligentia. Jam

A οὐρανοῦ (47) μίμημα ποιησάμενοι, περιέχον τὰ ἄστρα, προσκυνοῦσι· ναὶ μὴν λεγούσης τῆς Γραφῆς, *Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα* (48) *καὶ ὁμοίωσιν ἡμετέραν*. Ἄξιον ἡγοῦμαι καὶ τὴν Εὐρύσου (49) τοῦ Πυθαγορίου παραθέσθαι φωνὴν, οὕτως ἔχουσαν· ὃς ἐν τῷ *Περὶ τύχας*, *τὸν Δημιουργὸν* φήσας, *αὐτῷ χρώμενον παραδείγματι, ποιῆσαι τὸν ἄνθρωπον*, ἐπήγαγε· *Τὸ δὲ σκᾶνος τοῖς λοιποῖς ὅμοιον, οἷα γεγονὸς ἐκ τᾶς αὐτᾶς ὕλας, ὑπὸ τεχνίτα δὲ εἰργασμένον λῷστω· ὃς ἐτεχνίτευσεν αὐτὸν ἀρχετύπῳ χρώμενος ἑαυτῷ.* Καὶ ὅλως ὁ Πυθαγόρας καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ, σὺν καὶ Πλάτωνι, μάλιστα τῶν ἄλλων φιλοσόφων σφόδρα τῷ νομοθέτῃ (50) ὡμίλησαν, ὡς ἔστιν ἐξ αὐτῶν συμβάλλεσθαι τῶν δογμάτων· καὶ κατά τινα (51) μαντείας εὔστοχον φήμην, οὐκ ἀθεεὶ B συνδραμόντες ἔν τισι προφητικαῖς φωναῖς, τὴν ἀλήθειαν κατὰ μέρη καὶ εἴδη διαλαβόντες, προσηγορίαις οὐκ ἀφεγγέσιν, οὐδὲ ἔξωθεν τῆς τῶν πραγμάτων δηλώσεως πορευομέναις, ἐτίμησαν, τῆς περὶ τὴν ἀλήθειαν οἰκειότητος ἔμφασιν εἰληφότες. Ὅθεν ἡ μὲν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῇ ἐκ τῆς θρυαλλίδος (52) ἔοικεν λαμπηδόνι· ἣν ἀνάπτουσιν ἄνθρωποι, παρὰ ἡλίου κλέπτοντες ἐντέχνως τὸ φῶς. Κηρυχθέντος δὲ τοῦ Λόγου, πᾶν ἐκεῖνο τὸ ἅγιον ἐξέλαμψε φῶς. Εἶτα κατὰ μὲν τὰς οἰκίας νύκτωρ χρησιμεύει τὸ κλέμμα, ἡμέρας δὲ καταυγάζεται τὸ πῦρ, καὶ πᾶσα ἡ νὺξ ἐκφωτίζεται τῷ τοσούτῳ τοῦ νοητοῦ φωτὸς ἡλίῳ. Αὐτίκα (53) ἐπιτομὴν τῶν περὶ δικαιοσύνης εἰρημένων Μωϋσεῖ, ὁ Πυθαγόρας πεποίηται λέγων, *Ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν* (54), τουτέστι, μὴ παρέρχεσθαι τὸ

✠ P. 663 ED. POTTER, 560 ED. PARIS. [54] Gen. I, 26.

manis per annos CLXX ab urbe condita ullas fuisse C deorum imagines, superius retulit auctor, in *Stromat.* I.

(47) *Οὐρανοῦ*. Pro οὐρανοῦ Interpres legendum putat ἀνθρώπου· quoniam alioqui aut nullus, aut frigidus sit sensus. Ego vulgatam lectionem retinendam puto. *Cælum* enim *Dei sedes est*, teste Scriptura : et, ut vulgata Hori Hieroglyphica testantur, pag. 25 Merceriana editionis : Θεὸν ἐγκόσμιον σημαίνοντες, ἢ Εἱμαρμένην, ἢ τὸν πέντε ἀριθμὸν, ἀστέρα ζωγραφοῦσιν Αἰγύπτιοι. SYLBURG.

(48) *Κατ' εἰκ.* Gen. I : *κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν.*

(49) *Εὐρύσου*. Malim Εὐρύτου, *Euryti*. Nam Eurytus ἐμαθήτευσε Πυθαγόρᾳ πρεσβύτῃ νέος, *adolescens Pythagoram senem habuit magistrum* ; ut refert Jamblichus *De vita Pythagoræ*, c. 23. Idem D ejusdem libri capite ultimo inter Pythagoræ discipulos Eurytum recenset ; Eurysi vero nusquam meminit.

(50) *Νομοθέτῃ*. Nempe Moyse.

(51) *Καὶ κατά τ.* Quæ sequuntur, sic distingui et explicari possent : Καὶ κατά τινα μαντείας εὔστοχον φήμην οὐκ ἀθεεὶ συνδραμόντες, ἔν τισι προφητικαῖς φωναῖς τὴν ἀλ. *Et felici quodam divinationis augurio non sine Dei instinctu concurrentes, veritatem propheticis quibusdam vocibus secundum ipsius partes ac species comprehensam, nominibus haud obscuris, aut a rerum manifestatione alienis ornarunt, postquam eorum cum veritate conjunctionem manifeste deprehenderant.* Vult enim auctor, Pythagoram aliosque a prophetis Hebræis edoctos, veritatem propheticis quidem et allegoricis atque obscuris, non tamen a rerum natura alienis, verborum involucris comprehensam tradidisse.

(52) *Θρυαλλίδος*. Thryallis, seu lychnetis, herba est ad lucernas faciendas idonea : de qua conf. Plinius lib. XXV, c. 10; Dioscorides, lib. IV, c. 99; Suidas, et Aristophanis vetus scholiastes.

(53) *Αὐτίκα*. Hoc Pythagoræ symbolum seu præceptum ita exponit D. Hieronymus in *Apolog. in Rufinum: Stateram non transiliendam, id est, ne prætergrediare justitiam:* ita Cyrillus, et alii, ut docet Gregor. Gyraldus in libello *in Symbola Pythag.* Versus autem, qui consequuntur, Jocastæ sunt apud Euripidem in *Phœnissis*, act. 2, Eteoclem alloquentis. COLLECT.

(54) *Ζυγὸν μὴ ὑπ.* Diogenes Laertius in *Pythagora : Τὸ Ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν*, τουτέστι τὸ ἴσον καὶ δίκαιον μὴ ὑπερβαίνειν. *Stateram non transiliendam, hoc est æquum et justum non transgrediendum.* Plutarchus, *De liberis educandis*, p. 12 : Μηδὲ ζυγὸν ὑπερβαίνειν· ὅτι δεῖ δικαιοσύνης τὸν πλεῖστον ποιεῖσθαι λόγον, καὶ μὴ ταύτην ὑπερβαίνειν. *Stateram ne transgrediaris. Summam docet habendam esse rationem justitiæ, neque ejus fines transgrediendum.* Jamblichus sub finem *Protreptici :* Τὸ δὲ, *Ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν*, δικαιοπραγεῖν παρακελεύεται καὶ προτιμᾶν ἰσότητα καὶ μετριότητα θαυμαστῶς, καὶ τὴν τελειοτάτην ἀρετὴν γιγνώσκειν δικαιοσύνην. *Hoc autem, Jugum non esse transiliendum, justitiam esse exercendam, et æqualitatem honore præ cæteris afficiendam, mediocritatemque et justitiam perfectissimam virtutem cognoscere, mirabiliter jubet.* Porphyrius, *Ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν*, τουτέστι μὴ πλεονεκτεῖν. *Jugum non transilire, hoc est non esse pluris appetentem.* Conf. superius *Strom.* II, p. 470; Lactantius, p. 314, edit. Oxon.; Minutius, in *Octavio*, etc.

πρὸς τὰς διανομὰς ἴσον, τιμῶντας τὴν δικαιοσύνην, A vero eorum, quæ a Moyse dicta sunt de justitia, compendium fecit Pythagoras, dicens, *Stateram non esse transiliendam*; hoc est, non prætergrediendam esse æqualitatem, quæ versatur in distributionibus, honorando justitiam :

.... ἢ φίλους ἀεὶ φίλοις,
Πόλεις τε πόλεσι, συμμάχους τε συμμάχοις (55)
Συνδεῖ· τὸ γὰρ ἴσον νόμιμον ἀνθρώποις ἔφυ.
Τῷ πλέονι δ' αἰεὶ πολέμιον καθίσταται
Τοὔλασσον, ἐχθρᾶς θ' ἡμέρας κατάρχεται·

.... amicis scilicet
Junges amicos, oppida oppidis, manus
In prœlio; est jus ipsa quippe æqualitas.
Semperque pugnat amplius simul et minus,
Offensionum causa quæ primaria est:

κατὰ τὴν ποιητικὴν χάριν, Διὰ τοῦτο ὁ Κύριος· *Ἄρατε τὸν ζυγόν μου*, φησίν· *ὅτι χρηστός ἐστι καὶ ἀβαρής* (56)· καὶ τοῖς περὶ πρωτείων φιλονεικοῦσι γνωρίμοις μετὰ ἁπλότητος τὴν ἰσότητα παρεγγυᾷ, λέγων, ὡς *τὰ παιδία αὐτοὺς γενέσθαι δεῖν*. Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀπόστολος (57), *Μηδένα εἶναι ἐν Χριστῷ δοῦλον ἢ ἐλεύθερον*, γράφει, *ἢ Ἕλληνα* B *ἢ Ἰουδαῖον· καινὴ* γὰρ *ἡ κτίσις ἡ ἐν Χριστῷ*, ἀφιλόνεικος καὶ ἀπλεονέκτητος, καὶ ἰσότης δικαία· *φθόνος* γὰρ ἔξω θείου χοροῦ ἵσταται, καὶ *ζῆλος*, καὶ *λύπη*. Ἢ καὶ οἱ μύσται (58) *καρδίαν ἐσθίειν* (59) ἀπαγορεύουσι· μὴ χρῆναί ποτε διδάσκοντες ῥαθυμίαις καὶ ὀδύναις ἐπὶ τοῖς ἀβουλήτως συμβαίνουσι, δάκνειν καὶ κατεσθίειν τὴν ψυχήν. Ἄθλιος γοῦν ἐκεῖνος (60), ὃν φησι καὶ Ὅμηρος πλανώμενον μόνον, *ὃν θυμὸν κατέδειν*. Πάλιν αὖ, δύο *ὁδοὺς* (61) ὑποτιθεμένου τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀποστόλων ὁμοίως τοῖς προφήταις ἅπασι· καὶ τὴν μὲν καλούντων *στενὴν καὶ τεθλιμμένην*, τὴν κατὰ τὰς ἐντολὰς καὶ ἀπαγορεύσεις περιεσταλμένην· τὴν δὲ ἐναντίαν τὴν εἰς ἀπώλειαν φέρουσαν, *πλατεῖαν καὶ εὐρύχωρον*, ἀκώλυτον ἡδοναῖς τε καὶ θυμῷ· καὶ φασκόντων, *Μακάριος* C *ἀνὴρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν, καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔστη*· ὅ τε (62) τοῦ Κίου (63) Προδίκου ἐπί τε τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας μῦθος πρόεισιν· καὶ Πυθαγόρας (64) οὐκ ὀκνεῖ

ut habet venustas poetica. Propterea Dominus, *Tollite*, inquit, *jugum meum, quoniam benignum est et leve* [55]; et discipulis de primatu contendentibus, cum simplicitate præcipit æqualitatem, dicens *oportere eos fieri puellos* [56]. Similiter etiam Apostolus scribit [57], *Nullum esse in Christo servum, vel liberum, vel Græcum, vel Judæum. Nova* est enim *creatura quæ est in Christo*, contentione et avaritia vacua, et justa æqualitas. Stat enim *invidia* extra chorum divinum, et *æmulatio*, et *tristitia*. Qua ratione mystæ quoque prohibent *vesci corde*, docentes non oportere animum mordere et exedere socordia et dolore, propter ea, quæ præter consilium et opinionem eveniunt. Miser ergo ille est, quem Homerus quoque dicit solum errantem *suum animum exedere*. ✠ Rursus vero, cum duas *vias* ponat Evangelium, et apostoli [58], atque omnes prophetæ : et unam quidem vocent *arctam et angustam*, quæ contracta sit in præceptis et prohibitionibus; alteram vero contrariam, *latam et spatiosam*, et in quam voluptatibus et iræ liber est aditus ; et dicant, *Beatus vir, qui non ambulavit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit* [59]; hinc et Prodici Cei proficiscitur fabula de virtute et vitio; et Pythagoras, jubens *ingredi via regia*, non veretur prohibere sequi vulgi sententiam, quæ plerumque teme-

✠ P. 664 ED. POTTER, 561 ED. PARIS. [55] Matth. xi, 29, 30. [56] Matth. xviii, 3. [57] Galat. iii, 28; vi, 15; v, 19, 20, 21. [58] Matth. vii, 13, 14; Luc. xiii, 24. [59] Psal. i, 1.

(55) *Συμμάχους τε συμμ.* Ξυμμάχους τε ξυμμάχοις Euripides in *Phœniss.* v. 540.

(56) Ἀβαρής. Matth. xi, ἐλαφρός.

(57) Ἀπόστολος. Respicit Galat. iii, 28: *Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος, οὐδὲ Ἕλλην· οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἔνι ἄρσεν, καὶ θῆλυ*. Ibid. vi, 15: *Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὔτε περιτομή τι ἰσχύει, οὔτε ἀκροβυστία, ἀλλὰ καινὴ κτίσις*. Ibid. v, 19, 20, 21, ubi cum inter *opera carnis* recensuisset ζήλους, φθόνους, etc., addit : *Ὅτι οἱ τοιαῦτα πράσσοντες βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν*.

(58) *Μύσται*. Hesychius : Μύσται, μυστήρια εἰδότες. Suidas : Μύστης, ὁ τὰ μυστήρια ἐπιστάμενος ἢ διδάσκων.

(59) *Καρδίαν ἐσθίειν*. Diogenes Laertius in loco superius dicto : Διὰ δὲ τοῦ *Καρδίαν μὴ ἐσθίειν* ἐδήλου μὴ τὴν ψυχὴν ἀνίαις καὶ λύπαις κατατήκειν. *Cor non edendum, animum angoribus doloribusque non excruciandum*. Plutarchus : Μὴ ἐσθίειν καρδίαν· μὴ βλάπτειν τὴν ψυχὴν, ταῖς φροντίσιν αὐτὴν κατατρύχοντα. *Cor ne edas. Vult animam curis non esse affligendam*. Μὴ λυπεῖν ἑαυτὸν ἀνίαις, *se angoribus non contristare*, inquit Porphyrius. Alio vero modo Jamblichus hoc symbolum exponit.

(60) *Ἐκεῖνος*. Nempe Bellerophon, de quo Homerus *Iliad.* Z, vers. 200, hæc dicit :
Ἀλλ' ὅτε δὴ κἀκεῖνος ἀπήχθετο πᾶσι θεοῖσιν,
Ἤτοι ὁ καππεδίον τὸ Ἀλήϊον οἶος ἀλᾶτο,
Ὃν θυμὸν κατέδων, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.
Sed cum ille invisus factus est omnibus diis,
Solus in Aleio campo vagabatur,
Suum animum exedens, semitam hominum vitans.

(61) *Δύο ὁδούς*. Conf. *Clementinorum* lib. vii, cap. 7.

(62) *Ὅ τε*. Aptius forte reposuerimus ὅπῃ, *qua*, seu *quo*. Sylb.

(63) *Κίου*. Χίου editt. nonnullæ. Vera lectio est Κείου, *Cei*. Erat enim Prodicus ex insula Ceo oriundus. Conf. quæ superius dicta sunt *Pædag.* lib. ii, c. 10, p. 236, not.

D (64) *Καὶ Πυθαγόρας*. Pythagoræ symbolum, *Τὰς λεωφόρους μὴ βαδίζειν*, exponit Diogenes Laertius pag. 315. Philo, pag. 593, e quo Laertii locus corrigi potest. H. Sylburg.—Græca sic olim habebant : Καὶ Πυθαγόρας οὐκ ὀκνεῖ ἀπαγορεύειν, *Τὰς λεωφόρους ὁδοὺς βαδίζειν* προστάττων, μὴ δεῖν ταῖς τῶν πολλῶν ἕπεσθαι γνώμαις. Sed, mutata interpunctione, ita vertere potes ad verbum : *Et Pythagoras non veretur prohibere, ne via regia incedamus, jubens, ne vulgi sententiam sequamur*. Certe enim hoc loco Pythagoram vult Clemens *prohibere, ne regia via ingrediamur, quæ communis est*. Tametsi enim apud Laertium in *Vita Pythagoræ* legimus, *Μὴ βαδίζειν ἐκτὸς λεωφόρου*, suspicatur tamen illud μὴ delendum Brodæus lib. ii, c. 20 *Miscellan.*, neque hæsitandum esse Erasmo, utrum sit Pythagoræ. Idem censet L. Greg. Gyraldus, profertque loca D. Ambrosii ad Irenæum epist. 6. Nam cum ex populo Judæorum, ut plerique arbitrantur, ge-

raria est et absona. Aristocritus autem, in primo libro eorum quæ statuit contra Heracleodorum, meminit cujusdam epistolæ, quæ sic **240** habet: *Rex Scytharum Atœas populo Byzantino : Nolite afferre detrimentum meis vectigalibus, ne mei equi aquam vestram bibant.* Symbolice enim bellum, quod eis erat illaturus, significavit barbarus. Similiter Euphorion quoque poeta inducit dicentem Nestorem :

Nondum fluvio Simoente caballos irrigavimus.

Et ideo Ægyptii ante templa ponunt sphingas, quia doctrina, quæ de Deo est, ænigmatica est et obscura : forte autem quod Deum oporteat amare et timere : amare quidem, ut sanctis benignum et propitium ; timere autem, ut qui sit impiis justus inexorabiliter. Feræ enim simul et hominis imaginem sphinx significat.

A ἀπαγορεύειν, *Τὰς λεωφόρους ὁδοὺς βαδίζειν*, προστάττων μὴ δεῖν ταῖς τῶν πολλῶν ἕπεσθαι γνώμαις, ἀκρίτοις καὶ ἀνομολογουμέναις οὔσαις. Ἀριστόκριτος δ' ἐν τῇ πρώτῃ τῶν πρὸς Ἡρακλεόδωρον ἀντιδοξουμένων μέμνηταί τινος ἐπιστολῆς, οὕτως ἐχούσης· *Βασιλεὺς Σκυθῶν* Ἀτοίας (65) *Βυζαντίων δήμῳ· Μὴ βλάπτετε προσόδους ἐμὰς, ἵνα μὴ ἐμαὶ ἵπποι ὑμέτερον ὕδωρ πίωσι.* Συμβολικῶς γὰρ ὁ βάρβαρος τὸν μέλλοντα πόλεμον αὐτοῖς ἐπάγεσθαι παρεδήλωσεν. Ὁμοίως καὶ Εὐφορίων ὁ ποιητὴς τὸν Νέστορα παράγει λέγοντα·

Οὐ δ' οὔπω Σιμόεντος Ἀχαΐδας *ἄρσαμεν ἵππους.*

Διὰ τοῦτό τοι καὶ Αἰγύπτιοι πρὸ τῶν ἱερῶν τὰς σφίγγας ἱδρύονται, ὡς αἰνιγματώδους τοῦ περὶ Θεοῦ λόγου καὶ ἀσαφοῦς ὄντος· τάχα δὲ καὶ ὅτι φιλεῖν τε B δεῖ καὶ φοβεῖσθαι τὸ Θεῖον· ἀγαπᾶν μὲν, ὡς προσηνὲς καὶ εὐμενὲς τοῖς ὁσίοις, δεδιέναι δὲ, ὡς ἀπαραιτήτως δίκαιον τοῖς ἀνοσίοις. Θηρίου γὰρ ὁμοῦ καὶ ἀνθρώπου ἡ σφίγξ αἰνίσσεται τὴν εἰκόνα.

CAPUT VI.

Mysticam tabernaculi Judaici ejusque apparatus significationem exponit.

Longum autem fuerit omnia persequi prophetica et legalia, ea afferendo quæ dicta sunt per ænigmata ; fere enim universa hoc modo oracula sua effert divina Scriptura. Ei autem, qui est sanæ mentis, ad ostendendum id, quod est propositum, sufficiunt, ut existimo, pauca quædam exempla exposita. Ita, exempli gratia [**], ostendit occultationem hanc, quæ in veteri templo narratur septem ambituum, quæ ad aliquid spectabat, apud Hebræos relatio; et quæ erat in talari, per varia symbola apparatus, [*] quæ referuntur ad apparentias, significans compositionem, quæ a cœlo ad terram usque pertingit. Et operimentum et velum hyacintho et purpura et cocco et bysso erat variatum. Significabat autem, quod natura elementorum obtinet Dei re-

Μακρὸν δ' ἂν εἴη πάντα ἐπεξιέναι τὰ προφητικὰ καὶ τὰ νομικὰ, τὰ δι' αἰνιγμάτων εἰρημένα ἐπιλεγομένους· σχεδὸν γὰρ ἡ πᾶσα ὧδέ πως θεσπίζεται Γραφή. Ἀπόχρη δ', οἶμαι, τῷ γε νοῦν κεκτημένῳ εἰς ἔνδειξιν τοῦ προκειμένου ὀλίγα τινὰ ἐκτεθέντα παραδείγματα. Αὐτίκα ὁμολογεῖ τὴν ἐπίκρυψιν ἡ περὶ τὸν νεὼν τὸν παλαιὸν τῶν ἑπτὰ περιβόλων πρός C τι ἀναφορὰ, παρ' Ἑβραίοις ἱστορουμένη· ἥ τε κατὰ τὸν ποδήρη (66) διασκευὴ διὰ ποικίλων τῶν πρὸς τὰ φαινόμενα συμβόλων τὴν ἀπ' οὐρανοῦ μέχρι γῆς αἰνισσομένη συνθήκην· τό τε κάλυμμα καὶ παραπέτασμα ὑακίνθῳ καὶ πορφύρᾳ, κόκκῳ τε καὶ βύσσῳ πεποίκιλτο. Ἠνίττετο δ' ἄρα, ὡς ἡ τῶν στοιχείων (67) φύσις ἐπέχει τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ· ἐξ ὕδατος μὲν γὰρ ἡ πορφύρα, βύσσος δὲ ἐκ γῆς· ὑάκινθός (68)

[*] P. 665, ED. POTTER, 562 ED. PARIS. [**] Exod. XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX.

nus duxerit, ex ejus disciplina derivavit etiam magisterii præcepta. Legerat Moysi divino præceptum oraculo : *Solve calceamentum pedum tuorum :* id etiam præceptum Jesu Nave, videlicet ut detritæ et popularis viæ ponerent pulverem, qui viam Domini ambulare desiderarent. D. Hieronymus *Apol. in Ruf.: Per viam publicam ne ambules, id est, ne multorum sequaris errores.* Sed et Origenes eodem fere sensu exponit evangelicum illud, spatiosam et *latam viam* declinandam. Sic vero Olympiodorus enuntiat φεύγειν τὰς λεωφόρους. Euphorionem citat Athenæus lib. *De Isthmiis*, et Stobæus in *Philoctete*, sed in versu quem citat Clemens, erat Ἀχαΐδας ἵππους, *equas Achaicas.* COLLECT.—Jamblichus in *Protreptico : Τὰς λεωφόρους ὁδοὺς ἐκκλίνων, διὰ τῶν ἀτραπῶν βάδιζε. Publicas vias devitans, per semitas incede.* Athenæus lib. IX : Λεωφόρους ὁδοὺς μὴ στείχειν, ἀντὶ τοῦ, γνώμῃ πολλῶν μὴ ἀκολουθεῖν. *Publicas vias non ingredi : hoc est, vulgi sententiam non sequi.* Consentiunt Philo Judæus in principio libr. *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον εἶναι ἐλεύθερον*· Ælianus *Variæ hist.* lib. IV, c. 17; Porphyrius, *De vita Pythagoræ*, etc.

(65) Ἀτοίας. H. ms. Ἀντέας, alibi *Ateas.* Sylburg. in *Indice Latino.*

(66) *Ποδήρη.* Intelligit *talarem* pontificis Judæorum amictum : quo putabant totum mundum, ejusque præcipuas partes significari. Philo Judæus lib. *De monarchia*, p. 824 : Ἡ δ' ἐστὶν ἡ τῆς ἱερᾶς ἐσθῆτος κατασκευὴ μίμημα τοῦ παντὸς, θαυμάσιον ἔργον D ὀφθῆναι, καὶ νοηθῆναι. *Hoc cultu pontifex utitur, totum mundum referens ornatu mirando, cum oculis, tum etiam menti.* Quod quo se modo haberet, latius exponit lib. *De somniis* p. 597, et lib. III *De vita Moysis* pag. 671.

(67) *Στοιχείων.* Philo, p. 299. H. SYLBURG.

(68) Ὑάκινθος. Philo lib. III *De vita Moysis*, p. 671 : Οὗτος ὁ χιτὼν σύμπας ἐστὶν ὑακίνθινος, ἀέρος ἐκμαγεῖον· φύσει γὰρ ὁ ἀὴρ μέλας. *Hæc Pontificis tunica tota est hyacinthina, ad exprimendam aeris naturam. Nam aer natura nigricat.* Idem lib. *De congressu quærendæ erud. gr.* p. 441 de Tabernaculi aulæis agens, hæc dicit : Τὰς αὐλαίας ἐκ τοιούτων συνύφηνεν, ἃ τῶν τεσσάρων στοιχείων σύμβολά ἐστιν· ἐκ γὰρ βύσσου, καὶ ὑακίνθου, καὶ πορφύρας, καὶ κοκκίνου δημιουργοῦνται, τεσσάρων, ὡς ἔφην, ἀριθμῶν. Σύμβολον δὲ γῆς μὲν, ἡ βύσσος· φύεται γὰρ ἐκ ταύτης· ἀέρος δὲ ὑάκινθος· μέλας γὰρ οὗτος φύσει· ὕδατος δὲ ἡ πορφύρα· τὸ γὰρ τῆς βαφῆς αἴτιον ἐκ θαλάττης, ἡ ὁμώνυμοῦσα κογχύλη· πυρὸς δὲ τὸ κόκκινον·

τε ὡμοίωται ἀέρι, ζοφώδης ὤν, ὥσπερ ὁ κόκκος τῷ πυρί. Ἀνὰ μέσον δὲ τοῦ καλύμματος καὶ τοῦ παραπετάσματος, ἔνθα τοῖς ἱερεῦσιν ἐξῆν εἰσιέναι, θυμιατήριόν τε ἔκειτο, σύμβολον τῆς ἐν μέσῳ τῷ κόσμῳ τῷδε κειμένης γῆς· ἐξ ἧς αἱ ἀναθυμιάσεις. Μέσος (69) δὲ καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος τοῦ τε ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος, ἔνθα μόνῳ τῷ ἀρχιερεῖ ἐπετέτραπτο ῥηταῖς εἰσιέναι ἡμέραις, καὶ τῆς ἔξωθεν περικειμένης αὐλαίας τῆς πᾶσιν ἀνειμένης Ἑβραίοις τὸ μεσαίτατον οὐρανοῦ φασι καὶ γῆς· ἄλλοι δὲ κόσμου τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ λέγουσιν εἶναι σύμβολον. Τὸ μὲν οὖν κάλυμμα, κώλυμα λαϊκῆς ἀπιστίας (70), ἐπίπροσθε τῶν πέντε τετάνυστο κιόνων, εἶργον τοὺς ἐν τῷ περιβόλῳ. Ταύτῃ τοι μυστικώτατα *πέντε ἄρτοι* πρὸς τοῦ Σωτῆρος κατακλῶνται καὶ πληθύνουσι τῷ ὄχλῳ τῶν ἀκροωμένων. Πολὺς γὰρ ὁ τοῖς αἰσθητοῖς ὡς μόνοις οὖσι προσανέχων. Ἄθρει (71) *δὴ περισκοπῶν*, φησὶν ὁ Πλάτων, *μή τις τῶν ἀμυήτων ἐπακούει* (72). *Εἰσὶ δὲ οὗτοι οἱ ἄλλο οὐδὲν οἰόμενοι εἶναι, ἢ οὗ ἂν ἀπρὶξ ταῖν χεροῖν λαβέσθαι δύναιντο· πράξεις δὲ καὶ γενέσεις καὶ πᾶν τὸ ἀόρατον οὐκ ἀποδεχόμενοι*, ὡς ἐν οὐσίας μέρει· τοιοῦτοι γὰρ οἱ τῇ πεντάδι τῶν αἰσθήσεων προσανέχοντες μόνῃ. Ἄβατον δὲ ἀκοαῖς καὶ τοῖς ὁμογενέσιν ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ. Ἐντεῦθεν *πρόσωπον* (73) εἴρηται *τοῦ Πατρὸς* ὁ Υἱὸς, αἰσθήσεων πεντάδι, σαρκοφόρος γενόμενος ὁ Λόγος ὁ τοῦ πατρῴου μηνυτὴς ἰδιώματος. *Εἰ δὲ ζῶμεν πνεύματι, πνεύματι καὶ στοιχῶμεν. Διὰ πίστεως περιπατοῦμεν, οὐ διὰ εἴδους*, ὁ καλὸς Ἀπόστολος λέγει. Ἔνδον μὲν οὖν τοῦ καλύμματος ἱερατικὴ κέκρυπται διακονία, καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ πονουμένους πολὺ τῶν ἔξω εἴργει. Πάλιν τὸ παραπέτασμα τῆς εἰς τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων παρόδου· κίονες τέτταρες αὐτόθι, ἁγίας μήνυμα τετράδος διαθηκῶν (74) παλαιῶν. Ἀτὰρ καὶ τὸ τετράγραμμον (75)

velationem. Purpura enim est ex aqua, et byssus ex terra: et hyacinthus similis est aeri, cum sit ater et obscurus, sicut coccus igni. In medio autem operimenti et veli, quo licebat ingredi solis sacerdotibus, erat situm thuribulum, symbolum terræ, quæ est sita in hoc mundo medio ex qua oriuntur exhalationes. Illum quoque locum, qui medium obtinet inter eum, qui est intra velum, in quem soli permissum erat pontifici ingredi statis diebus, et exterius atrium, quod patebat omnibus Hebræis, dicunt esse medium cœli et terræ. Alii autem dicunt esse symbolum mundi, qui intelligentia percipitur, et sensilis. Operculum ergo, quo arcebatur populi infidelitas, expansum erat ante quinque columnas, arcens eos qui erant in ambitu. Ea ratione valde mystice franguntur *quinque panes* a Servatore [61], et multiplicantur eorum, qui audiunt, multitudini. Multi enim solis attendunt sensilibus, perinde ac si sola sint. *Contemplare jam*, inquit Plato, *et simul diligenter cave ne quis profanus hæc audiat. Profani vero sunt, qui nihil aliud esse putant, nisi id quod possint manibus apprehendere: actiones autem, et generationes, et quidquid non est aspectabile*, in eorum quæ sunt *numero non habent*. Tales enim sunt, qui ad nil aliud attendunt præter quinque sensus. Auditus autem, et quæ sunt ejus generis, adire non possunt Dei intelligentiam. Hinc *facies Patris* dictus est Filius, sensibus quinque, conspiciendam carnem gestans Logos, qui et index paternæ proprietatis: *Si autem spiritu vivimus, spiritu et ambulemus* [62]. *Per fidem ambulamus, non per speciem*, egregius ait Apostolus [63]: igitur intra operimentum abditum ✠ fuit sacerdotale ministerium, et eos, qui in ipso laborant; longe arcet ab iis, qui sunt extrinsecus. Rursus velum ponitur aditus ad

✠ P. 666 ED. POTTER, 563 ED. PARIS. [61] Joan. VI, 11. [62] Galat. V, 25. [63] II Cor. V, 7.

ἐμφερέστατον γὰρ φλογί. *Aulæa contexta sunt ex rebus quatuor elementa significantibus; videlicet bysso, hyacintho, purpura et cocco: quæ illa numero referunt. Byssus terram significat, ex qua nascitur: hyacinthus aerem sua natura nigricantem: purpura aquam, quod hæc tinctura ex cognomine conchylio facta, aquæ suam originem debeat: postremo, ignem color coccineus, cui persimilis est*. Similia dicit idem auctor *De vita Moysis*, lib. III, p. 667.

(69) *Μέσος*. Iis, quæ jam sequuntur, lucem allatura videntur, quæ Philo *De vita Moysis* lib. III, p. 666, de quinque columnis agens, dicit: Τὴν δὲ αἰτίαν, ἧς ἕνεκα τοὺς πέντε τοῖς πεντήκοντα συγκατατάττων, καὶ χωρὶς αὐτῶν τίθημι, δηλώσω· ἡ πεντὰς αἰσθήσεων ἀριθμός ἐστιν· αἴσθησις δὲ ἐν ἀνθρώπῳ, πῇ μὲν νεύει πρὸς τὰ ἐκτὸς, πῇ δὲ ἀνακάμπτει πρὸς τὸν νοῦν, ὑπηρέτις οὖσα φύσεως νόμοις αὐτοῦ. Διὸ καὶ τὴν μεθόριον χώραν ἀπένειμα τοῖς πέντε· τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐκνένευκε πρὸς τὰ ἄδυτα τῆς σκηνῆς, ἅπερ ἐστὶ συμβολικῶς νοητά· τὰ δ' ἐκτὸς πρὸς τὸ ὕπαιθρον καὶ τὴν αὐλὴν, ἅπερ ἐστὶν αἰσθητά. *Causam autem cur illas quinque cæteris quinquaginta nunc annumerem, nunc detraham, indicare non pigebit: quinarius est sensuum numerus; sensus autem in homine aliquando ad externa pronior, aliquando ad mentem reflectitur, cui a natura minister est additus. Proinde his quinque tabulis locus attributus est in confinio. Nam interna earum spectant adyta tabernaculi, quæ significant res intelligibiles; externa vero sunt obversa ad atrium, quo significantur res sensibiles.*

(70) *Λαϊκῆς ἀπιστίας*. Hoc est λαοῦ ἀπίστου, *populi infidelis*: qui eo velo ab adyto introspiciendo arcebatur.

(71) *Ἄθρει*. Ex Platonis *Theæteto*, p. 115.

(72) *Ἐπακούει*. Congruentius *ἐπακούῃ*, subjunctivo modo, vulg. Platonis edit. in *Theæteto*, p. 74. Eadem mox οὐκ ἂν δύνωνται ἀπρὶξ ταῖν χεροῖν λαβέσθαι. A. SYLBURG.

(73) *Πρόσωπον*. Sic superius *Pædag.* lib. I, c. 7, p. 132: Πρόσωπον δὲ τοῦ Θεοῦ ὁ Λόγος, ᾧ φωτίζεται ὁ Θεὸς καὶ γνωρίζεται. *Facies autem Dei est Logos, quo Deus illuminatur et cognoscitur*. Ubi conf. Adnotata.

(74) *Τετράδος διαθηκῶν*. Quatuor fœdera vocare videtur, quæ cum Adamo, Noacho, Abrahamo et Moyse inita sunt.

(75) *Τετράγραμμον*. H. τετραγράμματον, ex Philone, p. 456, et mox Ἰαώ pro Ἰαού. Ad vulg. pronuntiationem magis accederet Ἰωαά. SYLBURG. Gr. Ἀτὰρ καὶ τὸ τετράγραμμον ὄνομα τὸ μυστικὸν, ὃ περιέκειτο οἷς μόνοις τὸ ἄδυτον βάσιμον ἦν, λέγεται δὲ Ἰαού. D. Hieronymus ad Fabiolam de veste sacerdotali: *Octava est lamina aurea, in qua scriptum est nomen Dei Hebraicis quatuor litteris Jod He Vau He, quod apud illos ineffabile nuncupatur. Hæc super pileolum lineum in pontifice additur, ut in fronte vitta hyacin-*

Sancta sanctorum; quatuor illic columnæ declarant sanctum quaternionem veterum testamentorum. Quinetiam mysticum illud nomen tetragrammatum, quod iis solis imponebatur, qui poterant ingredi aditum; dicitur autem Iaou, quod exponitur, *qui est, et qui est futurus*. Quinetiam apud Græcos nomen Θεός, id est *Deus*, litterarum continet quaternionem. Cum autem in mundo qui percipitur intelligentia solus fuisset Dominus, ingreditur perpessiones, subiens cognitionem ejus, quod est ineffabile, exsuperans *omne nomen*[64], quod voce cognoscitur. Jam vero candelabrum quoque erat situm in australibus partibus thuribuli, per quod declarati sunt motus septem luminarium, quæ australes faciunt conversiones. Ex utraque enim parte candelabri tres inserti sunt rami, et in ipsis lucernæ, quoniam sol quoque, tanquam candelabrum, collocatus in medio aliarum errantium, et iis qui sunt

A ὄνομα τὸ μυστικὸν, ὃ περιέκειτο οἷς μόνοις (76) τὸ ἄδυτον βάσιμον ἦν· λέγεται δὲ Ἰαοὺ, ὃ μεθερμηνεύεται *ὁ ὢν καὶ ὁ ἐσόμενος*. Καὶ μὴν καὶ καθ' Ἕλληνας Θεὸς τὸ ὄνομα, τετράδα περιέχει γραμμάτων. Εἰς δὲ τὸν νοητὸν (77) κόσμον μόνος ὁ Κύριος γενόμενος, εἴσεισι τῶν παθῶν εἰς τὴν τοῦ ἀῤῥήτου γνῶσιν παρεισδυόμενος, ὑπὲρ *πᾶν ὄνομα* (78) ἐξαναχωρῶν, ὃ φωνῇ γνωρίζεται. Ναὶ μὴν (79) ἥ τε λυχνία ἐν τοῖς νοτίοις ἔκειτο τοῦ θυμιατηρίου· δι' ἧς αἱ τῶν ἑπτὰ φωσφόρων κινήσεις δεδήλωνται, νοτίους τὰς περιπολήσεις ποιουμένων. Τρεῖς γὰρ ἑκατέρωθεν τῆς λυχνίας ἐμπεφύκασι κλάδοι, καὶ ἐπ' αὐτοῖς οἱ λύχνοι· ἐπεὶ καὶ ὁ ἥλιος, ὥσπερ ἡ λυχνία, μέσος τῶν ἄλλων πλανητῶν τεταγμένος, τοῖς τε ὑπὲρ αὐτὸν τοῖς τε ὑφ' αὐτὸν κατά τινα θείαν μουσικὴν ἐνδίδωσι τοῦ
B φωτός. Ἔχει δέ τι καὶ ἄλλο αἴνιγμα ἡ λυχνία ἡ χρυσῆ, τοῦ σημείου τοῦ Χριστοῦ, οὐ τῷ σχήματι μόνῳ, ἀλλὰ καὶ τῷ φωτεμβολεῖν *πολυτρόπως* (80) *καὶ πο-*

[64] Philip. II, 9.

thina constringantur. Idem ad Marcellam, epist. 136: *In Græcis libris repertum non intelligentes PIPI legere consueverant;* ut apud Procopium nunc etiam legimus. Theodoretus q. 15, in Exodum: Τοῦτο δὲ παρ' Ἑβραίοις ἄφραστον ὀνομάζεται, ἀπείρηται γὰρ παρ' αὐτοῖς διὰ τῆς γλώττης προσφέρειν. Γράφεται δὲ διὰ τῶν τεσσάρων στοιχείων, διὸ τετράγραμμον αὐτὸ λέγουσι. Καλοῦσι δὲ αὐτὸ Σαμαρεῖται μὲν Ἰαβὲ, Ἰουδαῖοι δὲ Ἰαώ. *Hoc autem apud Hebræos dicitur inenarrabile, prohibeturque apud eos lingua pronuntiari; scribitur quatuor litteris, et ob id* τετράγραμμον *appellatur. Samaritani vocant illud nomen Iabe, Judæi vero Iao.* Auctor commentariorum in
C Psalmos apud D. Hieronymum legi posse ait Iaho, scribens in psalm VIII. D. Irenæus lib. I, cap. 34, Iao numerari ait inter nomina Dei. Macrobius lib. I *Saturnal.* cap. 18, profert oraculum Apollinis:

Φράζεο τὸν πάντων ὕπατον Θεὸν ἔμμεν Ἰαώ.

Diodorus lib. I, Epiphan. hæres. 26, *Contra Gnosticos*. At P. Galatinus lib. II *De arcanis cathol. verit.* cap. 10, notat nomen hoc eisdem litteris constare, ex quibus tria tempora verbi substantivi componuntur. Et sic apud eos sonant היה *haïah*, id est, *fuit;* הוה *hove*, quod significat, *est;* יהיה *Iihie*, id est, *erit:* ut earumdem scilicet personarum æternitas pateat; Patrem scilicet, Filium, et Spiritum sanctum semper fuisse, esse et fore. G. Genebrardus alterum Theodoreti locum ex Polymorpho profert lib. I *De Trinit.*, et ait illa Græcorum profanorum loca de Iao Clementi occasionem dedisse ut observaret illud sonare Ἰαού· lectionem ejus non aliunde petendam, quam a Moyse, cui pri-
D mum tam præclari vocabuli facta est revelatio. Ei a Domino quod nomen esset ipsi percontanti, responsum est אהיה *Ehie, qui sum. Ehie misit me ad vos.* Deus prima persona usus est; Moses cum alios alloqueretur per tertiam expressit יהוה *Iehue*, aut יהיה *Iihie*. In Chronologia idem pronuntiari posse docet *Iahue*, sed semper pronuntiasse Adonai cum veteres, tum recentes doctos, præter unum sanctum Pagninum, si modo ab hæreticis non sit corruptus, qui vocem peregrinam *Jehova* primus confinxit. Sic itaque verti hic Clementis locus: *Quinetiam mysticum illud quatuor litterarum nomen quod iis s. i. q. p. i. a. dicitur autem* Ἰαού, *quod exponitur*, etc. COLLECT.

(76) *Μόνοις*. Nempe Aaroni, ejusque successoribus: quorum πέταλον Dei nomine insculptum fuit, *Exod.* XXVIII, 36. Philo *De vita Moysis* lib. III, p. 670: Χρυσοῦν δὲ πέταλον ὡσανεὶ στέφανος ἐδημιουργεῖτο, τέτταρας ἔχων γλυφὰς ὀνόματος, ὃ μόνοις τοῖς ὦτα καὶ γλῶτταν σοφίᾳ κεκαθαρμένοις θέμις ἀκούειν καὶ λέγειν ἐν ἁγίοις, ἄλλῳ δὲ οὐδενὶ τὸ παράπαν οὐδαμοῦ· τετραγράμματον δὲ τοὔνομα φησὶν ὁ θεολόγος εἶναι. *Ad hæc lamina aurea quasi corona insculpta fuit quatuor litteris nominis illius, quod solis aures linguamque sapientia purgatis fas est audire nominareque in sacris, præterea nemini: id theologi aiunt esse tetragrammaton.*

(77) *Εἰς δὲ τὸν ν.* Verba fecerat de adyto, in quod pontifex singulis annis semel ingrediebatur. Id typus fuit τοῦ νοητοῦ κόσμου, in quod Christus, *διὰ τῆς αὐτοῦ θυσίας* ingressus est, ut refert
C Apostolus Hebr. IX, cujus capitis argumentum hac sententia complecti videtur Clemens: *In mundum autem, qui mente percipitur, solus intrans Dominus, per passiones suas ingreditur, in ejus cognitionem, qui est ineffabilis, perveniens, super omne nomen, quod voce profertur, evadens.* Quæ sententia facilior erit, si pro τῶν παθῶν scribamus διὰ τῶν παθῶν, ut *διὰ τῶν παθημάτων* Hebr. II, 10, *διὰ τῆς θυσίας* Hebr. XI, 26.

(78) *Ὑπὲρ πᾶν ὄνομα*. Respicit Philip. II, 9: *Διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα.*

(79) *Ναὶ μήν*. In epitomen redigit auctor Philonis Judæi verba lib. III *De vita Moysis* pag. 669; quæ his lucem dabunt: Τὴν δὲ λυχνίαν ἐν τοῖς νοτίοις, δι' ἧς αἰνίττεται τὰς τῶν φωσφόρων κινήσεις ἀστέρων· ἥλιος γὰρ, σελήνη, καὶ ἄλλοι πολὺ τῶν βορείων ἀφεστῶτες, νοτίους ποιοῦνταί τὰς περιπολήσεις. Ὅθεν ἓξ μὲν κλάδοι, τρεῖς δ' ἑκατέρωθεν τῆς μέσης λυχνίας ἐκπεφύκασιν εἰς ἀριθμὸν ἕβδομον·
D ἐπὶ δὲ πάντων λαμπάδιά τε καὶ λυχνία ἑπτὰ, σύμβολα τῶν λεγομένων παρὰ τοῖς φυσικοῖς ἀνδράσι πλανητῶν. Ὁ γὰρ ἥλιος, ὥσπερ ἡ λυχνία, μέσος τῶν ἓξ τεταγμένος, ἐν τετάρτῃ χώρᾳ φωσφορεῖ τοῖς ὑπεράνω τρισὶ, καὶ τοῖς ὑφ' αὐτὸν ἴσοις ἁρμοζόμενος τὸ μουσικὸν καὶ θεῖον ὡς ἀληθῶς ὄργανον. *At candelabrum austrum versus, subindicans motum siderum luminarium; nam sol, lunaque, cum cæteris longe a septentrionalibus partibus deflectentes, magis obversantur australibus. Hinc factum est, ut terni rami producti sint ex medii candelabri utroque latere, ad numerum septenarium. In summitatibus eminebant septem lucernulæ, figuræ planetarum, ut vocant physici. Sol enim, tanquam lucerna, inter illos sex medius lucet, quartus a summo pariter ac infimo, temperans musicum illud et vere divinum organum.* Idem auctor hanc allegoriam alio modo exponit in lib. *Quis sit rerum divinarum hæres*, p. 511.

(80) *Πολυτρόπως*. Respicit Hebr. I, 1.

λυμερῶς τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας, ἐλπίζοντάς τε A καὶ βλέποντας διὰ τῆς τῶν πρωτοκτίστων (81) διακονίας. Φασὶ δ' (82) εἶναι *ἑπτὰ ὀφθαλμοὺς* Κυρίου (83) *τὰ ἑπτὰ πνεύματα*, ἐπαναπαυόμενα *τῇ ῥάβδῳ τῇ ἀνθούσῃ ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί*. Πρὸς δὲ τοῖς βορείοις (84) τοῦ θυμιατηρίου τράπεζα εἶχε τὴν θέσιν, ἐφ' ἧς ἡ παράθεσις τῶν ἄρτων· ὅτι τροφιμώτατα τῶν πνευμάτων τὰ βόρεια. Εἶεν δ' ἂν μοναί τινες εἰς ἓν σῶμα καὶ σύνοδον μίαν συμπνεουσῶν Ἐκκλησιῶν· τά τε ἐπὶ τῆς ἁγίας κιβωτοῦ ἱστορούμενα μηνύει τὰ τοῦ νοητοῦ κόσμου, τοῦ ἀποκεκρυμμένου καὶ ἀποκεκλεισμένου τοῖς πολλοῖς. Καὶ μὴν (85) καὶ τὰ χρύσεα ἐκεῖνα ἀγάλματα, ἑξαπτέρυγον ἑκάτερον αὐτῶν, εἴτε τὰς δύο ἄρκτους, ὡς βούλονταί τινες, ἐμφαίνει, εἴτε, ὅπερ μᾶλλον, τὰ δύο ἡμισφαίρια. Ἐθέλει δὲ τὸ ὄνομα τῶν χερουβὶμ δηλοῦν *ἐπίγνωσιν πολλήν*. B Ἀλλὰ δώδεκα πτέρυγας ἄμφω ἔχει, καὶ διὰ τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου, καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν φερομένου χρόνου, τὸν αἰσθητὸν κόσμον δηλοῖ. Περὶ τούτων οἶμαι καὶ ἡ τραγῳδία φυσιολογοῦσα φησίν· *Ἀκάμας τε χρόνος περί τ' ἀενάῳ ῥεύματι πλήρης φοιτᾷ, τίκτων αὐτὸς ἑαυτόν· δίδυμοί τ' ἄρκτοι ταῖς ὠκυπλάνοις πτερύγων ῥιπαῖς τὸν Ἀτλάντειον τηροῦσι πόλον*. Ἄτλας δὲ, ὁ μὴ πάσχων πόλος, δύναται μὲν εἶναι καὶ ἡ ἀπλανὴς σφαῖρα, βέλτιον δὲ ἴσως αἰῶνα ἀκίνητον νοεῖσθαι. Ἄμεινον δ' ἡγοῦμαι τὴν κιβωτὸν, ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ ὀνόματος *θηβωθὰ* καλουμένην, ἄλλο τι σημαίνειν. Ἑρμηνεύεται μὲν *ἓν ἀνθ' ἑνὸς πάντων τόπων*. Εἴτ' οὖν ὀγδοὰς καὶ ὁ νοητὸς κόσμος, εἴτε καὶ ὁ περὶ πάντων περιεκτικὸς (86), C ἀσχημάτιστός τε καὶ ἀόρατος δηλοῦται Θεὸς, τὰ νῦν ὑπερκείσθω λέγειν. Πλὴν ἀνάπαυσιν μηνύει τὴν μετὰ τῶν δοξολόγων πνευμάτων (87), ἃ αἰνίσσεται χερουβίμ· οὐ γὰρ ἄν ποτε, ὁ μηδὲ γλυπτὸν εἴδωλον δημιουργεῖν παραινέσας, αὐτὸς ἀπεικόνιζε τῶν ἁγίων ἄγαλμα· οὐδ' ἔστι τὴν ἀρχὴν ἐπισύνθετόν τι καὶ αἰσθητὸν ζῶον ἐν οὐρανῷ ὧδέ πως ἔχον. Σύμβολον δ' ἐστὶ λογικῆς μὲν τὸ πρόσωπον ψυχῆς· πτέρυγες δὲ

super ipsum, et iis, qui sunt sub ipso, divina quadam musica lucem indit. Habet autem aliud quoque ænigma, aureum candelabrum, signi Christi, non figura sola, ✠ sed eo etiam, quod lucem immittit *multifariam multisque modis* in eos [65], qui in ipsum credunt, sperant, et respiciunt, per ministerium eorum, quæ sunt primo creata. Dicunt autem esse *septem oculos* Domini, *septem spiritus* [66], requiescentes in *virga, quæ floret ex radice Jesse* [67]. Ad boreales autem partes thuribuli, sita erat mensa, super quam panum erat propositio, quoniam ex spiritibus maxime nutriunt boreales. Significabant autem quasdam mansiones Ecclesiarum, quæ conspirant in unum corpus et unum cœtum. Quæ autem de sancta arca narrantur, significant mundum, qui percipitur intelligentia, qui est vulgo occultus et occlusus. Porro autem aureæ illæ imagines, utraque sex habens alas, aut duas ursas, ut quidam volunt, significant, aut, quod magis quadrat, duo hemisphæria. Vult autem nomen cherubim significare *multam cognitionem*. Sed habent ambo duodecim alas, et per circulum zodiacum, et tempus quod in ipso fertur, significant mundum sensilem. De his, ut existimo, dicit etiam tragœdia describens **241** naturam : *Et indefessum tempus perenni fluento plenum circuit, ipsum seipsum pariens. Et geminæ ursæ perniciter errantibus alarum motionibus Atlanticum servant polum.* Atlas autem, seu qui non patitur polus, potest quidem esse inerrans sphæra ; melius est autem fortasse intelligi ævum immobile. Melius autem existimo arcam, quæ ex Hebraico nomine appellatur *Thebota*, aliquid aliud significare. Exponitur autem *unum pro uno ex omnibus locis*. An ergo ogdoas, id est octonarius, et mundus, qui percipitur intelligentia, an etiam qui superat omnia et comprehendit, estque figuræ expers, et non cadit sub aspectum, Deus sit, in præsentia differatur. Cæterum significat illam quietem, quæ est cum spiritibus

✠ P. 667 ED. POTTER. [65] Hebr. I, 1. [66] Apoc. V, 6. [67] Isa. XI, 1, 2.

(81) *Πρωτοκτίστων*. Nempe apostolorum, aliorumque Christi discipulorum; quorum *ministerio* evangelica lux per orbem *diffusa* est.

(82) *Φασὶ δ'*. Eadem de re Gregorius Naz. homilia in *Pentecosten*, et Nicetas ejus paraphrastes. *De borealibus flabris* Philo p. 456. Paulo post ad ἐπίγνωσιν πολλὴν, addit idem Philo καὶ ἐπιστήμην, p. 455. H. SYLBURG.

(83) *Ἑπτὰ ὀφθαλμοὺς Κυρ*. Respicit Apoc. V, 6: *Καὶ ἰδοὺ ἀρνίον ἑστηκὸς ὡς ἐσφαγμένον, ἔχον κέρατα ἑπτὰ, καὶ ὀφθαλμοὺς ἑπτὰ, οἵ εἰσι τὰ ἑπτὰ τοῦ Θεοῦ πνεύματα*. Et Isa. XI, 1, 2 : *Καὶ ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης τοῦ Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ῥίζης ἀναβήσεται· καὶ ἀναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέσεως, πνεῦμα βουλῆς καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας*.

(84) *Πρὸς δὲ τοῖς β*. E diverticulo jam ad Philonem redit, qui post verba modo allata, hæc statim adjicit : Ἡ δὲ τράπεζα τίθεται πρὸς τοῖς βορείοις, ἐφ' ἧς ἄρτοι καὶ ἅλες· ἐπειδὴ πνευμάτων τὰ βόρεια τροφιμώτατα. *Versus septentriones autem mensa, in qua panes cum sale : quoniam septentrionales venti vegetant maxime.*

(85) *Καὶ μήν*. Philo paulo ante verba jam dicta, hæc etiam habet : Τὸ δ' ἐπίθεμα τὸ προσαγορευόμενον ἱλαστήριον βάσις ἐπὶ τῶν πτηνῶν δυεῖν, ἃ πατρίᾳ μὲν γλώσσῃ προσαγορεύεται χερουβὶμ, ὡς δ' ἂν Ἕλληνες εἴποιεν, *ἐπίγνωσις καὶ ἐπιστήμη πολλή*. D Ταῦτα δέ τινες μέν φασιν εἶναι σύμβολα τῶν ἡμισφαιρίων ἀμφοῖν, κατὰ τὴν ἀντιπρόσωπον θέσιν, τοῦ τε ὑπὸ γῆς, καὶ ὑπὲρ γῆν· πτηνῶν γὰρ ὁ σύμπας οὐρανός. *Nam operculum arcæ, quod vocatur propitiatorium, basis est duarum imaginum volucrium, quæ sermone vernaculo nominantur cherubim, hoc est* multa scientia; *per has quidem aiunt significari utrumque orbis hemisphærium, illum supra terram, alterum infra terram : totum enim cœlum volucrium est.*

(86) *Ὁ περὶ π. π.* Haud scio, an rectius ὁ πέριξ *πάντων περιεκτικός, qui circumquaque continet omnia*. SYLBURG.

(87) *Δοξολόγων πν*. Respicit Isa. VI, 3, ubi de angelis ait propheta : *Καὶ ἐκέκραγεν ἕτερος πρὸς τὸν ἕτερον, καὶ ἔλεγον*, Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος *Κύριος Σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ*. Suidas, *Δοξολογῶ σε, ὑμνῶ σε.*

glorificantibus, quos significat Cherubim. Nunquam enim, qui jussit ut ne sculptile quidem fabricaretur simulacrum, ipse sanctorum effinxisset imaginem. Neque est omnino compositum et sensile aliquod in cœlo animal, quod ita se habeat. Est autem facies quidem symbolum animæ præditæ ratione. ✠ Alæ autem sunt ministeria et operationes sublimes, dexterarum simul et sinistrarum potestatum. Vox autem est gratæ mentis gloria, in contemplatione indesinente. Sufficit mysticam interpretationem huc usque procedere. Pontificis autem vestis talaris est signum mundi sensilis. Septem quidem errantium quinque gemmæ, et duo carbunculi, propter Saturnum et Lunam. Ille enim est meridionalis quidem, et humidus, et terrestris, et gravis : hæc vero aeria : unde a nonnullis dicta est ἄρτεμις quasi ἀεροτόμος, hoc est, *secans aerem :* est autem aer obscurus. Eos autem, qui conferunt ad eorum, quæ hic sunt generationem, eos, inquam, qui præsunt stellis errantibus, divina providentia et in pectore et in humeris merito describit fuisse positos, per quos actio effectrix generationis est primus septenarius. Pectus autem est habitaculum cordis et animæ. Erunt autem alias quoque gemmæ varii modi salutis : aliæ quidem in supereminentibus, aliæ vero in inferioribus partibus positæ cujusvis corporis, quod salutem assequitur. Trecenta autem sexaginta tintinnabula, quæ pendent a veste talari, sunt tempus annuum : *annus*, inquam, *Domini acceptus, prædicans* et resonans maximum adventum Servatoris [68]. Quin etiam pileus aureus, qui est extensus, significat regalem Domini potestatem : siquidem *caput Ecclesiæ* est Servator [69]. Signum certe principalis imperii, est pileus capiti impositus : et alioqui audivimus, *Et Christi caput est Deus* [70], et Pater Domini nostri Jesu Christi. Jam vero pectorale quidem constat, et ex superhumerali, quod est symbolum operis, et ex Logio : hoc autem significat Logon, et est imago cœli, quod a Logo factum est, et subjicitur *omnium capiti*

A λειτουργίαι τε καὶ ἐνέργειαι αἱ μετάρσιοι δεξιῶν τε ἅμα καὶ λαιῶν δυνάμεων· ἡ φωνὴ δὲ δόξα εὐχάριστος ἐν ἀκαταπαύστῳ θεωρίᾳ. Ἀπόχρη μέχρι τοῦδε προχωρῆσαι τὴν μυστικὴν ἑρμηνείαν. Τοῦ δὲ ἀρχιερέως ὁ ποδήρης (88) κόσμου ἐστὶν αἰσθητοῦ σύμβολον· τῶν μὲν ἑπτὰ πλανητῶν οἱ πέντε λίθοι καὶ οἱ δύο ἄνθρακες, διά τε τὸν Κρόνον καὶ τὴν Σελήνην· ὁ μὲν γὰρ μεσημβρινὸς καὶ ὑγρὸς, καὶ γεώδης καὶ βαρύς· ἡ δὲ ἀερώδης· διὸ Ἄρτεμις πρός τινων εἴρηται, ἀεροτόμος τις οὖσα· ζοφερὸς δὲ ὁ ἀήρ. Συνεργοῦντας δὲ εἰς γένεσιν τῶν τῇδε, τοὺς ἐφεστῶτας τοῖς πλανήταις κατὰ τὴν θείαν πρόνοιαν ἐπί τε τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων εἰκότως ἱδρύσθαι διαγράφει· δι' ὧν ἡ πρᾶξις ἡ ἐπιγενεσιουργὸς ἡ ἑβδομὰς ἡ πρώτη· στῆθος δ' οἰκητήριον καρδίας τε καὶ ψυχῆς. Εἶεν δ' ἂν καὶ
B ἄλλως λίθοι ποικίλοι σωτηρίας τρόποι· οἱ μὲν ἐν τοῖς ὑπεραναβεβηκόσιν, οἱ δ' ἐν τοῖς ὑποβεβηκόσιν ἱδρυμένοι παντὸς τοῦ σωζομένου σώματος. Οἵ τε τριακόσιοι ἑξήκοντα κώδωνες οἱ ἀπηρτημένοι τοῦ ποδήρους χρόνος ἐστὶν ἐνιαύσιος, *ἐνιαυτὸς* (89) *Κυρίου δεκτὸς, κηρύσσων* καὶ κατηχῶν τὴν μεγίστην τοῦ Σωτῆρος ἐπιφάνειαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ πῖλος (90) ὁ χρυσοῦς, ὁ ἀνατεταμένος, τὴν ἐξουσίαν μηνύει τὴν βασιλικὴν τοῦ Κυρίου· εἴ γε ἡ *κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας* ὁ Σωτήρ. Σημεῖον γοῦν ἡγεμονικωτάτης ἀρχῆς ὁ πῖλος ὁ ὑπὲρ αὐτήν· ἄλλως τε ἀκηκόαμεν, ὡς εἴρηται, *καὶ τοῦ Χριστοῦ κεφαλὴ ὁ Θεὸς*, καὶ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ναὶ μὴν τὸ μὲν περιστήθιον, ἔκ τε ἐπωμίδος, ἥ ἐστιν ἔργου σύμβολον, ἔκ τε τοῦ Λογίου· τὸν Λόγον δὲ τοῦτο αἰνίσσεται,
C ᾧ συνέστηκεν, καὶ ἔστιν οὐρανοῦ εἰκὼν, τοῦ Λόγῳ γενομένου, τοῦ ὑποκειμένου *τῇ κεφαλῇ τῶν πάντων τῷ Χριστῷ*, κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως κινούμενα. Οἱ οὖν (91) ἐπὶ τῆς ἐπωμίδος σμαράγδου φωτεινοὶ λίθοι, ἥλιον καὶ σελήνην μηνύουσι, τοὺς συνεργοὺς τῆς φύσεως. Χειρὸς δὲ, οἶμαι, ὦμος ἀρχή. Οἱ δὲ ἐπὶ τῷ στήθει (92) τέτραχα τεταγμένοι δώδεκα τὸν ζωδιακὸν διαγράφουσιν ἡμῖν κύκλον κατὰ τὰς τέσσαρας τοῦ ἔτους τροπάς. Ἄλλως τε ἐχρῆν τῇ κεφαλῇ τῇ Κυριακῇ (93), νόμον μὲν καὶ προφη-

✠ P. 668 ED. POTTER, 564 ED. PARIS. [68] Isa. LXI, 2; Luc. IV, 19. [69] Ephes. V, 23. [70] I Cor. XI, 3; II Cor. XI, 31.

(88) *Ποδήρης*. Alio modo hæc exponit Philo *De vita Moysis*, lib. III, p. 671.

(89) *Ἐνιαυτός*. Conf. superius *Strom.* I, p. 407, not.

(90) *Πῖλος*. Philo *De vita Moysis*, lib. III, p. 673 : Κίδαριν δὲ ἀντὶ διαδήματος ἐπιτίθησι τῇ κεφαλῇ, δικαιῶν τὸν ἱερώμενον τῷ Θεῷ, καθ' ὃν χρόνον ἱερᾶται, προφέρειν ἁπάντων, καὶ μὴ μόνον ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ βασιλέων. *Cidaris autem pro diademate imponitur capiti, quia quantisper sacerdos honore suo fungitur et ministerio, non solum privatis hominibus est eminentior, sed etiam cunctis regibus.* Porro idem sunt πῖλος et κίδαρις. Suidas, Πῖλος κόσμος περικεφάλαιος, ὃν οἱ μὲν κυρβασίαν, οἱ δὲ τιάραν, ἄλλοι δὲ κίδαριν καλοῦσιν. Philo in libro jam dicto p. 670, 671 : Πρὸς δὲ καὶ κίδαρις κατεσκευάζετο· κιδάρει γὰρ οἱ τῶν ἑῴων βασιλεῖς εἰώθασι χρῆσθαι. *Superimposita erat et cidaris : quo insigni reges Orientis uti solebant pro diademate.*

(91) *Οἱ οὖν*. Philo *De vita Moysis* lib. III, p. 671: Πρῶτον μὲν οἱ ἐπὶ τῶν ἀκρωμίων σμάραγδοι δύο λίθοι περιφερεῖς μηνύουσιν, ὡς μὲν οἴονταί τινες, ἀστέρας τοὺς ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἡγεμόνας, ἥλιον καὶ σελήνην. *Primum smaragdi duo rotundi humerales indicant, ut quidam existimant, solem et lunam, illum diei, hanc noctis præsidem.*

D (92) *Οἱ δὲ ἐπὶ τῷ στήθει*. Philo ejusdem libri pag. 672 : Ἐπειθ' οἱ κατὰ στέρνα δώδεκα λίθοι ταῖς χροαῖς οὐχ ὅμοιοι, διανεμηθέντες εἰς τέτταρας στίχους ἐκ τριῶν, τίνος ἑτέρου δείγματ' εἰσὶν, ἢ τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου; καὶ γὰρ οὗτος, τετραχῇ διανεμηθεὶς, ἐκ τριῶν ζωδίων τὰς ἐτησίους ὥρας ἀποτελεῖ, ἔαρ, θέρος, μετόπωρον, χειμῶνα, τροπὰς τέτταρας, ὧν ἑκάστης ὅρος τρία ζώδια. *Præterea in pectore duodecim gemmæ discolores, ternæ distributæ in quatuor ordines quid aliud significant, quam zodiacum circulum? nam et hic in quatuor partes e ternis signis constantes dividitur, atque ita horas anni conficit, ver, æstatem, autumnum, hiemem, mutationesque quatuor, quarum singulas tria signa determinant.* Paria dicit in libro *De monarchia*, p. 823, 824.

(93) *Τῇ κεφαλῇ τῇ Κυριακῇ*. Nempe capiti Christi, quod *Pileus* significabat, subjacere vult auctor legem et prophetas, quæ *gemmæ pectorales* pileo quodammodo subjectæ innuebant.

τας ὑποχεῖσθαι, δι' ὧν οἱ δίκαιοι μηνύονται καθ' ἑκατέρας τὰς Διαθήκας. Προφήτας γὰρ ἅμα καὶ δικαίους εἶναι τοὺς ἀποστόλους λέγοντες, εὖ ἂν εἴποιμεν, *ἑνὸς* (94) *καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐνεργοῦντος* διὰ πάντων *ἁγίου Πνεύματος*. Ὥσπερ δὲ ὁ Κύριος ὑπεράνω τοῦ κόσμου παντὸς, μᾶλλον δὲ ἐπέκεινα τοῦ νοητοῦ, οὕτω καὶ τὸ ἐν τῷ πετάλῳ ἔγγραπτον ὄνομα ὑπεράνω (95) πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας εἶναι ἠξίωται· ἔγγραπτον δὲ διά τε τὰς ἐντολὰς τὰς ἐγγράφους, διά τε τὴν αἰσθητὴν παρουσίαν (96). Ὄνομα δὲ εἴρηται Θεοῦ· ἐπεὶ, ὡς βλέπει (97) τοῦ Πατρὸς τὴν ἀγαθότητα ὁ Υἱὸς, ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς Σωτὴρ κεκλημένος, ἡ τῶν ὅλων ἀρχή· ἥτις ἀπεικόνισται μὲν ἐκ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου πρώτη καὶ πρὸ αἰώνων, τετύπωκε δὲ τὰ μεθ' ἑαυτὴν ἅπαντα γενόμενα. Ναὶ μὴν τὸ λόγιον τὴν προφητείαν τὴν βοῶσαν τῷ Λόγῳ καὶ κηρύσσουσαν, καὶ τὴν κρίσιν τὴν ἐσομένην δηλοῖ· ἐπεὶ ὁ αὐτός ἐστι Λόγος ὁ προφητεύων, κρίνων τε ἅμα καὶ διακρίνων ἕκαστα. Φασὶ δὲ καὶ τὸ ἔνδυμα τὸ ποδήρες τὴν κατὰ σάρκα προφητεύειν οἰκονομίαν, δι' ἣν προσεχέστερον εἰς κόσμον ὤφθη. Ταύτῃ τοι ἀποδὺς (98), τὸν ἡγιασμένον χιτῶνα ὁ ἀρχιερεὺς, (κόσμος δὲ καὶ ἡ ἐν κόσμῳ κτίσις ἡγίασται πρὸς τοῦ καλὰ συγκαταθεμένου (99) τὰ γινόμενα·) λούεται, καὶ τὸν ἄλλον ἐνδύεται ἅγιον ἁγίου ὡς εἰπεῖν χιτῶνα, τὸν συνεισιόντα εἰς τὰ ἄδυτα αὐτῷ· ἐμοὶ δοκεῖν ἐμφαίνων τὸν Λευΐτην καὶ Γνωστικὸν, ὡς ἂν τῶν ἄλλων ἱερέων ἄρχοντα (ὕδατι ἀπολελουμένων ἐκείνων καὶ πίστιν ἐνδεδυμένων μόνην, καὶ τὴν ἰδίαν ἐκδεχομένων μονήν), αὐτὸν διακρίναντα τὰ νοητὰ τῶν αἰσθητῶν, κατ' ἐπανάβασιν τῶν ἄλλων ἱερέων σπεύδοντα ἐπὶ τὴν τοῦ νοητοῦ εἴσοδον, τῶν τῇδε ἀπολούεσθαι, οὐκ ἔτι ὕδατι, ὡς πρότερον, ἐκαθαίρετο, εἰς Λευϊτικὴν ἐντασσόμενος φυλήν. Ἀλλ' ἤδη τῷ Γνωστικῷ λόγῳ καθαρὸς μὲν τὴν καρδίαν πᾶσαν, κατορθώσας δ' εὖ μάλα καὶ τὴν πολιτείαν ἐπ' ἄκρων (1) παρὰ τοῦ ἱερέως ἐπὶ μεῖζον αὐξήσας, ἀτεχνῶς ἡγνισμένος καὶ λόγῳ καὶ βίῳ ἐπενδυσάμενος τὸ γάνωμα τῆς δόξης, τοῦ πνευματικοῦ ἐκείνου καὶ τελείου ἀνδρὸς τὴν ἀπόρρητον κληρονομίαν ἀπολαβὼν, ἣν *ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη*· υἱὸς καὶ φίλος γενόμενος, *πρόσωπον* (2) ἤδη *πρὸς πρόσωπον* ἐμπίπλαται τῆς ἀκορέστου θεωρίας. Οὐδὲν δὲ οἷον αὐτοῦ ἐπακοῦσαι τοῦ Λόγου, πλείονα τὸν νοῦν διὰ τῆς Γραφῆς ἐνδι-

A *Christo* [71], ut quod similiter et eodem modo movetur. Lucidæ vero smaragdi gemmæ, quæ sunt in superhumerali, significant solem et lunam, qui sunt adjutores naturæ. Manus autem, ut opinor, principium est humerus. Duodecim autem illæ, quæ sunt in quatuor ordinibus locatæ super pectus, describunt nobis circulum zodiacum, convenienter quatuor anni conversionibus. Et alioqui oportebat ※ capiti Dominico legem quidem subjici et prophetas, propterea quod justi significantur in utrisque Testamentis. Prophetas enim simul et justos dicentes esse apostolos, recte dixerimus, cum *unus et idem sanctus Spiritus operetur* per omnes [72]. Quomodo autem Dominus est supra mundum universum, atque adeo ultra mundum, qui percipitur in-B telligentia; ita etiam nomen, quod inscriptum est in lamina, dignum fuit habitum, quod esset super omnem principatum et potestatem. Inscriptum est autem, ut significaret præcepta mandata litteris, et sensilem præsentiam. Dictum est autem nomen Dei, quoniam sicut Filius aspicit bonitatem Patris, ita operatur Deus Servator, vocatus universorum principium, quod ex Deo quidem invisibili, imago effectum est primum, et ante sæcula. Formavit autem omnia quæ post se facta sunt. Jam vero Logium prophetiam, quæ per Logon clamat et prædicat, et futurum judicium significat. Nam idem est Logos, qui simul prædicit, et judicat, et singula discernit. Aiunt autem indumentum, vestem, inquam, talarem, prædicere carnis susceptæ dispensationem, per C quam in mundo visus est propinquius. Ea certe ratione sanctificatam exuens pontifex tunicam (mundus autem, et, quæ est in mundo, creatura, sanctificata est ab eo, qui quæ facta sunt bona simul composuit) lavatur, et induitur aliam sanctam sancti, ut ita dicam, tunicam, quæ una cum eo ingreditur in adyta, ostendens, ut mihi videtur, levitam, et Gnosticum, utpote aliorum sacerdotum principem (cum illi quidem aqua sint abluti, et sola fide induti, et propriam exspectent mansionem), postquam ea, quæ percipiuntur intelligentia, discrevit a sensilibus, superatis aliis sacerdotibus, contendentem ad pervadendum id, quod percipitur intelligentia, ab iis, quæ hic sunt, elui, non amplius aqua emundatum, ut prius, cum in tribus leviticæ

※ P. 669 ED. POTTER, 565 ED. PARIS. [71] I Cor. XI, 3; Ephes. V, 23. [72] I Cor. XII, 11.

(94) Ἑνός. Respicit I Cor. XII, 11: *Πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα.*

(95) Ὑπεράνω. Respicere videtur Philip. II, 9.

(96) Αἰσθητὴν παρουσίαν. Scilicet τὴν ἐν σαρκὶ παρουσίαν, seu Christi *in carne præsentiam*.

(97) Ὡς βλέπει. Respicit Joan. V, 9: *Οὐ δύναται Υἱὸς ποιεῖν ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδὲν, ἐὰν μή τι βλέπῃ τὸν Πατέρα ποιοῦντα· ἃ γὰρ ἂν ἐκεῖνος ποιῇ, ταῦτα καὶ ὁ Υἱὸς ὁμοίως ποιεῖ*, etc. Coloss. I, 15, 16: *Ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως· ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα*, etc.

(98) Ἀποδύς. Astipulatur Clemens Judæorum sententiæ, qui vestes a summo sacerdote die expiationis indui solitas a communi ejusdem amictu D distinguunt, moti verbis ultimis 23 vers. Levit. XVI: *Relinquet illas ibi*. LOWTH.

(99) Συγκαταθεμένου. Interpres, *simul composuit*, perperam. Vertendum fuerat, *annuit*; respicit enim Gen. I, 31: *Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν*. Sensus igitur, *mundum, et omnes, quæ in eo sunt, creaturas, sanctificata fuisse a Deo, qui ea bona esse annuit et pronuntiavit.*

(1) Ἐπ' ἄκρων. Ἐπ' ἄκρων agnoscit etiam Herveti versio, *in extremis*. SYLBURG.

(2) Πρόσωπον. Respicit I Cor. XIII, 12: *Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον.*

referretur ordinem. Sed cum jam verbo Gnostico toto quidem corde sit mundus, valde autem se recte gesserit, et vitæ institutionem in extremis a sacerdote datam in majus auxerit, revera et verbo et vita purificatus, indutus exsultatione gloriæ, spiritalis illius et perfecti viri arcana accepta hæreditate, quam *oculus non vidit, et auris non audivit, et in cor hominis non ascendit* [73], effectus filius et amicus, ✠ *facie jam ad faciem* [74] impletur contemplatione, quæ non potest satiari. Sed nihil melius 242 fuerit quam ipsum audire Logon, qui per Scripturam majorem affert intelligentiam. Sic enim dicit : *Et exuet vestem lineam, quam induerat, cum ingrederetur in sancta, et eam illic deponet, et lavabit corpus suum aqua in loco sancto, et induet vestem suam* [75]. Aliter autem, ut opinor, Dominus exuit et induit, descendens ad sensum : aliter autem qui per ipsum credidit, exuit et induit, ut etiam significavit Apostolus, vestem sanctificatam. Hinc ad imaginem Domini eligebantur pontifices, qui erant probatissimi ex tribu sanctificata : et qui ad regnum, et qui ad prophetiam erant electi, ungebantur.

A δόντος· λέγει γὰρ ὧδε· *Καὶ ἐκδύσεται* (3) *τὴν στολὴν τὴν λινῆν, ἣν ἐνδεδύκει εἰσπορευόμενος εἰς τὰ ἅγια· καὶ ἀποθήσει αὐτὴν ἐκεῖ, καὶ λούσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ὕδατι ἐν τόπῳ ἁγίῳ, καὶ ἐνδύσεται τὴν στολὴν αὐτοῦ.* Ἄλλως δ', οἶμαι, ὁ Κύριος ἀποδύεταί τε καὶ ἐνδύεται, κατιὼν εἰς αἴσθησιν· ἄλλως ὁ δι' αὐτοῦ πιστεύσας ἀποδύεταί (4) τε καὶ ἐπενδύεται, ὡς καὶ ὁ Ἀπόστολος ἐμήνυσε, τὴν ἡγιασμένην στολήν. Ἐντεῦθεν κατ' εἰκόνα τοῦ Κυρίου ἀρχιερεῖς ἀπὸ τῆς ἁγιασθείσης ᾑροῦντο φυλῆς οἱ δοκιμώτατοι, καὶ οἱ εἰς βασιλείαν καὶ οἱ εἰς προφητείαν ἐκλεκτοὶ ἐχρίοντο.

CAPUT VII.

Ægyptios iisdem res sacras per symbola et ænigmata repræsentasse.

Unde etiam Ægyptii non quibuslibet ea, quæ B erant apud ipsos, committebant mysteria : neque rerum divinarum cognitionem deferebant ad profanos; sed ad eos solos qui erant ad regnum perventuri, et ex sacerdotibus iis, qui judicati fuerant probatissimi, et educatione, et doctrina, et genere. Ergo quod attinet ad occultationem, sunt Hebraicis similia Ægyptiorum ænigmata. Ex Ægyptiis alii quidem in navigio, alii vero super crocodilo solem describunt. Significant autem, quod sol per aerem dulcem et humidum ingrediens, gignit tempus, quod ænigmatice significat crocodilus per quamdam aliam sacerdotalem historiam. Porro C

Ὅθεν καὶ Αἰγύπτιοι οὐ τοῖς ἐπιτυχοῦσι τὰ παρὰ σφίσιν ἀνετίθεντο μυστήρια, οὐδὲ μὴν βεβήλοις τὴν τῶν θείων εἴδησιν ἐξέφερον, ἀλλ' ἢ μόνοις γε τοῖς μέλλουσιν ἐπὶ βασιλείαν προϊέναι, καὶ τῶν ἱερέων τοῖς κριθεῖσιν εἶναι δοκιμωτάτοις ἀπό τε τῆς τροφῆς, καὶ τῆς παιδείας, καὶ τοῦ γένους. Ὅμοια γοῦν τοῖς Ἑβραϊκοῖς κατά γε τὴν ἐπίκρυψιν καὶ τὰ τῶν Αἰγυπτίων αἰνίγματα. Αἰγυπτίων (5) οἱ μὲν ἐπὶ πλοίου, οἱ δὲ ἐπὶ κροκοδείλου τὸν ἥλιον δεικνύουσι. Σημαίνουσι δὲ, ὅτι ὁ ἥλιος, δι' ἀέρος γλυκεροῦ καὶ ὑγροῦ τὴν πορείαν ποιούμενος, γεννᾷ τὸν χρόνον· ὃν αἰνίσσεται ὁ κροκόδειλος, διά τινα ἄλλην ἱερατικὴν ἱστορίαν. Ναὶ μὴν (6) καὶ ἐν Διοσπόλει τῆς Αἰ-

✠P. 670 ED. POTTER, 565 ED. PARIS. [73] I Cor. II, 9. [74] I Cor. XIII, 12. [75] Levit. XVI, 23, 24.

(3) *Καὶ ἐκδύσεται.* Hæc in Latina vulgata habentur Levit. XVI, 23 : *Depositis vestibus quibus prius indutus erat, cum intraret sanctuarium, relictisque ibi, lavabit carnem suam in loco sancto, indueturque vestibus suis.* At in Græco LXX omnia ut apud Clementem, hoc excepto, *εἰσπορευόμενος εἰς τὰ ἅγια*. Clementis Antuerpiensis editio, *εἰσπορευόμενος αὐτὸς εἰς τὸ ἅγιον*. Romana rectius, *εἰσπορευομένου αὐτοῦ εἰς τὸ ἅγιον*. COLLECT.

(4) *Ἀποδύεται.* Respicere videtur II Cor. V, 2, 3, 4, unde corpus, quod Apostolus σκῆνος, noster D στολὴν vocat.

(5) *Αἰγυπτίων.* Paria sunt quæ dicit Eusebius *Præparationis evangelicæ* lib. III, cap. 11 : Ἥλιον δὲ σημαίνουσί ποτε μὲν δι' ἀνθρώπου ἐπιβεβηκότος πλοίου, ἐπὶ κροκοδείλου κειμένου. Δηλοῖ δὲ τὸ μὲν πλοῖον τὴν ἐν ὑγρῷ κίνησιν, ὁ δὲ κροκόδειλος, πότιμον ὕδωρ, ἐν ᾧ φέρεται ὁ ἥλιος. Ἐσημαίνετο τοίνυν ὁ ἥλιος, δι' ἀέρος ὑγροῦ καὶ γλυκέος τὴν περιπόλησιν ποιεῖσθαι. Quorum verborum pars prior Clementis auctoritate, sensu etiam exigente, hoc modo scribi debet : Ἥλιον δὲ σημαίνουσι, ποτὲ μὲν δι' ἀνθρώπου ἐπιβεβηκότος πλοίου, ποτὲ δὲ ἐπὶ κροκοδείλου κειμ. *Iidem aliquando solem hominis navem conscendentis, aliquando crocodilo impositi symbolo repræsentant : ac navigium quidem, motum in humida mollique regione significat : crocodilus vero, aquam ad bibendum facilem, per quam sol feratur. Itaque per humidum ac suavem aerem solis conversionem fieri, declarare voluerant.*

(6) *Ναὶ μήν.* J. Pierius Valerianus lib. XXXI *Hieroglyphicorum* : « Ut vero scripturæ hieroglyphicæ speciem aliquam oculis subjiciamus, in Sai pro vestibulo templi, quod Palladi dedicatum erat hujusmodi argumentum : Infans, senex, accipiter, inde mox piscis, postremoque omnium fluvialis equus : quod humanæ fragilitatis conditionem indicat a pueritia vergentis in senium, ac iterum repuerascentis, accipiter vero Deum, ac perinde amorem, quodque in nobis divinum est. Piscis, odium simul atque mortem, propter mare, quod exitium ac perniciem appellabant. Equus vero fluvialis impudentem violentiam notabat, ut qui nec patri quidem parcat suo, verum eum interficit, ut matris ipse connubio potiatur, et pro dissidio ponitur, quod in duobus contrariis elementis vivit; atque ita propemodum concors ea discordia, quæ corporum temperaturam constituit, cum dissidere penitus cœperit, mors inde sequatur necesse est. » Sic ergo hæc interpretatur Valerianus : *Nascimur, Senescimus, Vivimus, Morimur, Naturæ dissidio.* Atqui in singulorum interpretatione convenit cum Clemente, quanquam non crocodilum, ut ille, sed hippopotamum insculptum fuisse velit, et in diversa Ægypti urbe. Quod vero ait, pro vestibulo templi, facit ut videatur hic fuisse vertendum, non, *in æde sacra quæ vocatur Pylon*, est enim Græce, ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ καλουμένου πυλῶνος, sed, *in vestibulo quod sacrum dicitur.* COLLECT.

γύπτου ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ καλουμένου πυλῶνος, διατετύπωται παιδίον μὲν, γενέσεως σύμβολον, φθορᾶς δὲ ὁ γέρων· Θεοῦ (7) τε αὖ ὁ ἱέραξ, ὡς ὁ ἰχθῦς (8) μίσους· καὶ κατ' ἄλλο πάλιν σημαινόμενον ὁ κροκόδειλος ἀναιδείας. Φαίνεται τοίνυν συντιθέμενον τὸ πᾶν σύμβολον δηλωτικὸν εἶναι τοῦδε· *Ὦ γινόμενοι* (9) *καὶ ἀπογινόμενοι, Θεὸς μισεῖ ἀναίδειαν*. Τά τε ὦτα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς (10) οἱ δημιουργοῦντες ἐξ ὕλης τιμίας καθιεροῦσι, τοῖς θεοῖς ἀνατιθέντες εἰς τοὺς νεώς· τοῦτο δήπου αἰνισσόμενοι, ὡς πάντα Θεὸς ὁρᾷ καὶ ἀκούει. Πρὸς τοῖσδε ἀλκῆς (11) μὲν καὶ ῥώμης σύμβολον αὐτοῖς ὁ λέων· ὥσπερ ἀμέλει γῆς τε αὐτῆς, καὶ γεωργίας, καὶ τροφῆς, ὁ βοῦς· ἀνδρείας τε καὶ παῤῥησίας ὁ ἵππος· ἀλκῆς τε αὖ μετὰ συνέσεως ἡ σφίγξ, τὸ μὲν σῶμα πᾶν λέοντος, τὸ πρόσωπον δὲ ἀνθρώπου ἔχουσα. Ὁμοίως τε τούτοις σύνεσιν καὶ μνήμην, καὶ κράτος, καὶ τέχνην ὁ ἄνθρωπος αἰνισσόμενος, τοῖς ἱεροῖς πρὸς αὐτῶν ἐγγλύφεται. Ἤδη δὲ κἀν ταῖς καλουμέναις παρ' αὐτοῖς κωμασίαις (12), τῶν θεῶν χρυσᾶ ἀγάλματα, δύο μὲν κύνας, ἕνα δὲ ἱέρακα, καὶ ἶβιν μίαν περιφέρουσι· καὶ καλοῦσι τὰ τέσσαρα τῶν ἀγαλμάτων εἴδωλα, τέσσαρα γράμματα· εἰσὶ γοῦν οἱ μὲν κύνες σύμβολα τῶν δυεῖν ἡμισφαιρίων, οἷον περιπολούντων καὶ φυλασσόντων· ὁ δὲ ἱέραξ ἡλίου (13)· πυρώδης γὰρ καὶ ἀναιρετικός· αὐτίκα τὰς λοιμικὰς νόσους ἡλίῳ (14) ἀνατιθέασιν· ἡ δὲ ἶβις σελήνης· τὰ μὲν σκιερὰ τῷ μέλανι (15), τὰ δὲ φωτεινὰ τῷ λευκῷ τῶν πτίλων εἰκαζόντων. Εἰσὶ δὲ οἳ τοὺς μὲν τροπικοὺς πρὸς τῶν κυνῶν μηνύεσθαι βούλονται, οἳ δὴ διαφυλάσσουσι καὶ πυλωροῦσι τὴν ἐπὶ νότον καὶ ἄρκτον πάροδον τοῦ ἡλίου. Τὸν δ' ἰσημερινὸν, ὑψηλὸν ὄντα καὶ διακεκαυμένον, ὁ ἱέραξ δηλοῖ, καθάπερ ἡ ἶβις τὸν λοξόν· ἀριθμοῦ γὰρ ἐπινοίας καὶ μέτρου μάλιστα τῶν ζώων

A autem Diospoli quoque, quæ est urbs Ægypti, in æde sacra, quæ vocatur Pylon, expressus est puellus, signum generationis; senex vero, interitus; et rursus Dei symbolum, accipiter, ut piscis symbolum odii. Et in alio rursus significato, crocodilus est signum impudentiæ. Videtur ergo universum hoc symbolum simul positum hoc significare: *O qui nascimini et interitis, Deus odio habet* ✠ *impudentiam*. Et aures et oculos fabricantes ex materia pretiosa, consecrant, diis in templis dedicantes, hoc utique tacite significantes, quod Deus omnia videt et audit. His accedit, quod roboris quidem et fortitudinis signum est eis leo; sicut certe et ipsius terræ, et agriculturæ, et alimenti, est bos; fortitudinis et libertatis, equus; roboris autem
B rursus cum ingenii solertia, sphinx, quæ totum quidem corpus habet leonis, faciem autem hominis. His quoque similiter, ingenii solertiam, et memoriam, et potentiam, et artem homo significans, ab eis in templis insculpitur. Jam vero in iis quoque, quæ ab ipsis vocantur deorum κωμασίαι, aureas imagines, duos quidem canes, unum autem accipitrem, et ibin unam circumferunt: et quatuor imaginum simulacra, vocant quatuor litteras. Atque duo quidem canes sunt symbola duorum hemisphæriorum, ut quæ circumeant et custodiant: accipiter vero, solis; est enim igneus, et qui vim habet interimendi: pestilentes itaque morbos soli attribuunt. Ibin autem, lunæ; umbrosa nigris, lu-
C cida albis plumis assimilant. Sunt autem, qui volunt quidem tropicos significari a canibus, qui custodiunt, et instar janitorum observant accessum solis ad austrum et septentrionem; æquinoctialem autem, qui est altus et perustus, significat

✠ P. 671 ED. POTTER, 567 ED. PARIS.

(7) Θεοῦ. Horus Apollo lib. I: Θεὸν βουλόμενοι σημῆναι·... ἱέρακα ζωγραφοῦσι·... διὰ τὸ πολύγονον εἶναι τὸ ζῶον καὶ πολυχρόνιον. *Deum cum volunt significare, accipitrem pingunt: quod fecundum sit et diuturnæ vitæ hoc animal.*

(8) Ὁ ἰχθῦς. Scribendum ἰχθύς in sing. numero.

(9) Ὦ γινόμενοι. Forte ὦ γινόμενοι, compellative scilicet, *O vos, qui nascimini et defungimini.* SYLB.

(10) *Τοὺς ὀφθαλμούς*. Diodorus Siculus, *Bibliothecæ historicæ* lib. III: Ὁ δὲ ὀφθαλμὸς δίκης τηρητής. *Oculus autem est justitiæ servator.*

D (11) Ἀλκῆς. Horus lib. I, cap. 18: Ἀλκὴν δὲ γράφοντες, λέοντος τὰ ἔμπροσθεν ζωγραφοῦσι, διὰ τὸ εὐσθενέστερα αὐτῷ ὑπάρχειν ταῦτα τὰ μέλη τοῦ σώματος. *Robur notantes, leonis anteriora membra pingunt, quod hæc ei ex toto corpore robustissima sunt.*

(12) *Κωμασίαις*. Conf. quæ de hac voce adnotat Nicolaus Caussinus, in libro *De symbolica Ægyptiorum sapientia*, p. 207, 208.

(13) Ἡλίου. Horus lib. I, de accipitre agens, ait: Δοκεῖ καὶ ἡλίου εἴδωλον ὑπάρχειν παρὰ πάντα τὰ πετεινὰ πρὸς τὰς αὐτοῦ ἀκτῖνας ὀξυωποῦν· ἀφ' οὗ καὶ οἱ ἰατροὶ πρὸς ἴασιν ὀφθαλμῶν τῇ ἱερακίᾳ βοτάνῃ χρῶνται· ὅθεν καὶ τὸν ἥλιον, ὡς κύριον ὄντα ὁράσεως, ἔσθ' ὅτε ἱερακόμορφον ζωγραφοῦσιν. *Solis præter cæteras volucres simulacrum esse videtur, utpote qui defixis in ejus radios oculis intueatur. Atque hinc est, quod medici ad sananda oculorum vitia hieracia herba utuntur. Inde etiam fit, ut solem, tanquam visus auctorem et dominum, accipitris forma pingant.*

(14) Ἡλίῳ. Heraclitus Ponticus lib. *De allegoriis Homericis* ait: Αἱ λοιμικαὶ νόσοι τὴν μεγίστην ἔχουσι τῆς φθορᾶς πρόφασιν πρὸς τὸν ἥλιον. *Pestilentibus morbis præcipua corruptionis causa in sole sita est.* Proinde vult Homerum Apollini auctori pestem, qua Græci laborarunt, tribuisse in *Iliad.* A.

(15) Τῷ μέλανι. Hæc explicabit Aristoteles *Histor. anim.* lib. IX, c. 27: Αἱ δ' ἴβιες, αἱ ἐν Αἰγύπτῳ, εἰσὶ μὲν διτταί· αἱ λευκαὶ αὐτῶν, αἱ δὲ μέλαιναι. Ἐν μὲν οὖν τῇ ἄλλῃ Αἰγύπτῳ αἱ λευκαὶ εἰσί, πλὴν ἐν Πηλουσίῳ οὐ γίνονται· αἱ δὲ μέλαιναι ἐν τῇ ἄλλῃ Αἰγύπτῳ οὐκ εἰσὶν, ἐν Πηλουσίῳ δ' εἰσί. *Ibes Ægypti duplici genere distinguuntur; sunt enim aliæ candidæ, aliæ nigræ. Candidæ apud Pelusium tantum non sunt, cum in reliqua tota Ægypto habeantur. Nigræ contra, apud Pelusium tantum, in cætera Ægypto nullæ.* Similiter Plinius, *Nat. hist.* lib. X, cap. 30: *Ibis circa Pelusium tantum nigra est, cæteris omnibus locis candida.* Ælianus autem loquitur, ac si eadem Ibis utrasque, nigras et albas pennas habuerit, *Hist. animal.* lib. X, cap. 30, ubi narrat, Ibin *Mercurio sermonis parenti in amore esse, quod sermonis speciem quamdam præbeat, namque ejus nigræ pennæ cum tacito et nondum emisso sermone, candidæ cum prolato, quique internos sensus enuntiat, conferri possunt.*

accipiter, sicut ibis obliquum seu signiferum. Numeri enim inventionis et mensuræ, maxime ex animalibus, ibis videtur principium præbuisse Ægyptiis, sicut ex circulis obliquus.

A ἡ ἴβις ἀρχὴν παρεσχῆσθαι τοῖς Αἰγυπτίοις δοκεῖ, ὡς τῶν κύκλων ὁ λοξός.

CAPUT VIII.

Apud varios, præsertim poetas et philosophos, non minus quam apud sacros scriptores, usu receptum fuisse res sacras symbolice repræsentare.

Sed enim non solum qui ex Ægyptiis vi ratiocinandi plurimum valuere, sed ex aliis quoque barbaris ii, qui erant dediti studio philosophiæ, symbolicum genus sunt consectati. Aiunt quidem certe Idanthuram quoque Scytharum regem, ut refert Pherecydes Syrius, Dario, qui Istrum trajecerat, bellum minantem, symbolum misisse pro litteris, murem, ranam, avem, jaculum, aratrum. Cum autem de his, ut ✠ erat consentaneum, exorta esset dubitatio, Orontopagas quidem tribunus militum, dicebat eos traditur os imperium, conjectans ex mure quidem, habitationes; ex rana autem, aquas; ex ave vero, aerem; ex jaculo autem, arma; ex aratro vero, regionem. Xiphodres autem contra est interpretatus. Dicebat enim: « Nisi tanquam aves evolaverimus, aut tanquam mures terram, vel tanquam ranæ aquam subierimus, illorum tela non effugiemus: non sumus enim domini regionis.» Anacharsin quoque Scytham dicit dormientem, sinistra quidem continuisse pudenda; os autem dextera, significantem oportere quidem utrumque, sed majus esse, linguam cohibere, quam voluptatem. Et quid opus est, ut in barbaris referendis immorer, cum liceat ostendere ipsos Græcos valde esse usos occultatione? Androcydes certe Pythagoricus litteras, quæ vocantur Ephesiæ, vulgo autem valde sunt celebres, dicit locum tenere symbolorum: significare autem ἄσκιον quidem *tenebras*; eas enim non habere umbras: κατάσκιον autem, *lucem*; quoniam illustrat umbram: λίξ autem,

Ἀλλὰ γὰρ οὐ μόνον Αἰγυπτίων οἱ λογικώτατοι, πρὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων βαρβάρων, ὅσοι φιλοσοφίας ὠρέχθησαν, τὸ συμβολικὸν εἶδος ἐζήλωσαν. Φασὶ γοῦν καὶ Ἰδανθούραν τῶν Σκυθῶν βασιλέα (16), ὡς ἱστορεῖ Φερεκύδης ὁ Σύριος, Δαρείῳ διαβάντι τὸν Ἴστρον, πόλεμον ἀπειλοῦντα, πέμψαι σύμβολον ἀντὶ B τῶν γραμμάτων, μῦν, βάτραχον, ὄρνιθα, ὀϊστὸν, ἄροτρον. Ἀπορίας δὲ οὔσης, οἵας εἰκὸς (17), ἐπὶ τούτοις, Ὀροντοπάγας μὲν ὁ χιλίαρχος ἔλεγε, παραδώσειν αὐτοὺς τὴν ἀρχήν· τεκμαιρόμενος ἀπὸ μὲν τοῦ μυὸς τὰς οἰκήσεις, ἀπὸ δὲ τοῦ βατράχου τὰ ὕδατα· τὸν ἀέρα τε ἀπὸ τῆς ὄρνιθος· καὶ ἀπὸ τοῦ ὀϊστοῦ τὰ ὅπλα· ἀπὸ δὲ τοῦ ἀρότρου τὴν χώραν. Ξιφόδρης δὲ ἔμπαλιν ἡρμήνευσεν· ἔφασκε γὰρ, « Ἐὰν μὴ ὡς ὄρνιθες ἀναπτῶμεν, ἢ ὡς μύες κατὰ τῆς γῆς, ἢ ὡς οἱ βάτραχοι καθ' ὕδατος δύωμεν, οὐκ ἂν φύγοιμεν τὰ ἐκείνων βέλη· τῆς γὰρ χώρας οὐκ ἐσμὲν κύριοι. » Ἀνάχαρσίν (18) τε τὸν Σκύθην φησὶ καὶ αὐτὸν κοιμώμενον κατέχειν τῇ μὲν λαιᾷ τὰ αἰδοῖα, τῇ δεξιᾷ δὲ τὸ στόμα· αἰνιττόμενον, δεῖν μὲν ἀμφοῖν; μεῖζον δὲ εἶναι γλώττης κρατεῖν ἢ ἡδονῆς. Καὶ τί C μοι περὶ τοὺς βαρβάρους ἐνδιατρίβειν (19), ἐξὸν αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας σφόδρα τῇ ἐπικρύψει κεχρημένους παραστῆσαι; Ἀνδροκύδης γοῦν ὁ Πυθαγορικὸς τὰ Ἐφέσια καλούμενα (20) γράμματα, ἐν πολλοῖς δὴ πολυθρύλλητα ὄντα, συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν· σημαίνειν δὲ *ἄσκιον* μὲν *τὸ σκότος*· μὴ γὰρ ἔχει τοῦτο σκιάν· *φῶς* δὲ *κατάσκιον*, ἐπεὶ καταυγάζει τὴν σκιάν· *λίξ* τέ ἐστιν *ἡ γῆ* κατὰ ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν· καὶ *τετρὰς* (21) ὁ ἐνιαυτὸς διὰ τὰς ὥρας· *δαμναμε-*

✠ P. 672 ED. POTTER, 568 ED. PARIS.

(16) *Ἰδανθούραν τῶν Σκ. β.* Non minus concinnum, τὸν Σκυθῶν βασιλέα, ut articulus feratur ad remotius nomen. Meminit autem illius symbolicæ legationis etiam Herodotus lib. IV, pag. 167, et Athenæus lib. VIII, p. 166. H. SYLB.—Porro regem hunc Herodotus Indathyrsum vocat lib. IV, c. 127. Indathyrsam Plutarchus lib. *De communibus notionibus, adv. Stoicos.*

(17) *Οἵας εἰκός.* Ms. adverbialiter οἷα εἰκός, *ut verisimile est.* SYLB.

(18) *Ἀνάχαρσιν.* Laertius lib. I, segm. 104, *De Anacharside*, hæc scribit: Ἐπιγράφεται δὲ αὐτοῦ ταῖς εἰκόσι, *γλώσσης, γαστρὸς, αἰδοίων κρατεῖν. Inscribitur autem ipsius imaginibus,* linguam, ventrem, pudenda continere. Plutarchus lib. *De garrulitate:* Ἀνάχαρσις, ἑστιαθεὶς παρὰ Σόλωνι, καὶ κοιμώμενος ὤφθη τὴν μὲν ἀριστερὰν χεῖρα τοῖς μορίοις, τὴν δὲ δεξιὰν τῷ στόματι προσκειμένην ἔχων· ἐγκρατεστέρου γὰρ ᾤετο χαλινοῦ δεῖσθαι τὴν γλῶσσαν. *Anacharsis convivio acceptus apud Solonem, dormiensque conspectus est, sinistram quidem manum pudendis, dextram ori applicuisse: fortiori enim freno putabat indigere linguam.*

(19) *Ἐνδιατρίβειν.* Post hoc verbum subaudiendum χρή, χρεία, vel simile quid. Ad sequentia quadrant, quæ de Alexarchi Uranopoli narrantur ab Athenæo lib. III, p. 50; lib. XIII. SYLBURG.

(20) *Τὰ Ἐφέσια καλ.* Ita prius Clemens τῶν Ἐφεσίων λεγομένων γραμμάτων, *Strom.* I, p. 360, ubi conf. adnotata. Eustathius nominis rationem tradit: Ἐφέσια γράμματα ἐπῳδαὶ, δι' ὧν τινες ἐκ μεγάλων κινδύνων ἐσώθησαν, καὶ ἀγῶνας ἐνίκησαν· φωναί τινες ἦσαν ἐπὶ στεφάνης, καὶ ζώνης, καὶ τῶν D ποδῶν τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος αἰνιγματώδες γεγραμμέναι· ὅθεν καὶ τοῖς ἀσαφῶς λαλουμένοις λέγεται· Ἐφέσια γράμματα.

(21) *Καὶ τετράς.* Th. Canterus l. I, c. 18 *Var. lectionum*, Ephesiis voces quasdam et notulas magicas fuisse docet, quibus utentes in omni negotio superiores evaderent. Hesychius, Ἐφέσια γράμματα ἦν πάλαι, ὕστερον δὲ προσέθεσάν τινες ἀπατεῶνες καὶ ἄλλα. Φασὶ δὲ τῶν πρώτων τὰ ὀνόματα τάδε· ἄσκι, αἷξ, τέτραξ, δαμναμενεὺς, αἴσιον. In iis quæ sequuntur, Erasmus ait librariorum incuria omissum, quid τέτραξ significaret, id, quod resarcit ex loco Canter. Vide Erasmum, Chil. 2, cent. 8, prov. 49. Suspicari tamen potes, cum in interpretatione singulorum legas τὸ δὲ αἷξ, αὐτὸς, ac esse hæc duo αἷξ ἡ γῆ, τέτραξ ἐνιαυτός· nisi malis corrigere ex Clemente λὶξ ἡ γῆ. Nota item Hesychium tenebras dicere ἄσκι, lucem κατάσκι, αἴσιον, ἀληθὲς verum, et Clementem τετράδα dictum putare annum

νεὺς δὲ ὁ ἥλιος, ὁ δαμάζων· τὰ αἴσιά τε ἡ ἀληθὴς A φωνή. Σημαίνει δ' ἄρα τὸ σύμβολον, ὡς κεκόσμηται τὰ θεῖα· οἷον, σκότος πρὸς φῶς, καὶ ἥλιος πρὸς ἐνιαυτὸν, καὶ γῆ πρὸς παντοίαν φύσεως γένεσιν. Ἀλλὰ καὶ Διονύσιος ὁ Θρᾷξ (22) ὁ γραμματικὸς ἐν τῷ *Περὶ τῆς ἐμφάσεως τοῦ περὶ τῶν τροχίσκων συμβόλου* φησὶ κατὰ λέξιν· *Ἐσήμαινον γοῦν οὐ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων ἔνιοι τὰς πράξεις· διὰ λέξεως μὲν, ὡς ἔχει τὰ λεγόμενα Δελφικὰ παραγγέλματα, τὸ Μηδὲν ἄγαν, καὶ τὸ Γνῶθι σαυτὸν, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια· διὰ δὲ συμβόλων, ὡς ὅ τε τροχὸς* (23) *ὁ στρεφόμενος ἐν τοῖς τῶν θεῶν τεμένεσιν, εἱλκυσμένος παρὰ Αἰγυπτίων· καὶ τὸ τῶν θαλλῶν* (24) *τῶν διδομένων τοῖς προσκυνοῦσι.* Φησὶ γὰρ Ὀρφεὺς ὁ Θρᾴκιος· B

Θαλλῶν δ' ὅσσα βροτοῖσιν ἐπὶ χθονὸς ἔργα μέμηλεν,
Οὐδὲν ἔχει μίαν αἶσαν ἐπὶ φρεσίν, ἀλλὰ κυκλεῖται
Πάντα πέριξ· στῆναι δὲ καθ' ἓν μέρος οὐ θέμις ἐστίν,
Ἀλλ' ἔχει, ὡς ἤρξαντο, δρόμου μέρος ἶσον ἕκαστος.

Οἱ θαλλοὶ ἤτοι τῆς πρώτης τροφῆς σύμβολον ὑπάρχουσιν, ἢ ὅπως ἐπίστωνται οἱ πολλοὶ τοὺς μὲν καρποὺς δι' ὅλου θάλλειν καὶ αὔξεσθαι διαμένοντας ἐπιπλεῖστον· σφᾶς δὲ αὐτοὺς ὀλίγον εἰληχέναι τὸν τῆς ζωῆς χρόνον· τούτου χάριν δίδοσθαι τοὺς θαλλοὺς βούλονται· ἴσως δὲ καὶ ἵνα ἐπίστωνται, ὅτι ὡς οὗτοι αὖ καίονται, οὕτω καὶ τοὺς εἰς τοῦτον τὸν βίον (25) ταχέως ἐκλιπεῖν, καὶ πυρὸς ἔργον γενήσεσθαι. Χρησιμώτατον ἄρα τὸ τῆς συμβολικῆς ἑρμηνείας εἶδος εἰς πολλὰ, καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν θεολογίαν συνεργοῦν, C καὶ πρὸς εὐσέβειαν, καὶ πρὸς ἐπίδειξιν συνέσεως, καὶ βραχυλογίας ἄσκησιν, καὶ σοφίας ἔνδειξιν· *Σοφοῦ γὰρ τὸ χρῆσθαι τῇ συμβολικῇ φράσει*, δεξιῶς φησιν ὁ γραμματικὸς Δίδυμος, *καὶ τὸ γνωρίσαι τὸ διὰ ταύτης δηλούμενον.* Καὶ μὴν ἡ στοιχειωτικὴ τῶν παίδων διδασκαλία (26) τὴν τῶν τεττάρων στοιχείων περιείληφεν ἑρμηνείαν· Βέδυ μὲν γὰρ τοὺς Φρύγας τὸ ὕδωρ φησὶ καλεῖν, καθὰ καὶ Ὀρφεύς·

Καὶ βέδυ Νυμφάων καταλείβεται ἀγλαὸν ὕδωρ.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Θύτης Δίων ὁμοίως φαίνεται γράφων· *Καὶ βέδυ λαβὼν, κατὰ χειρῶν καταχέου, καὶ ἐπὶ τὴν ἱεροσκοπίαν τρέπου.* Ἔμπαλιν δὲ ὁ κωμικὸς Φιλύδεος (27) Βέδυ τὸν ἀέρα, βιόδωρον ὄντα, διὰ τούτων γινώσκει· D

A prisca appellatione est *terra*, et τετράς, hoc est *quaternio*, annus, propter horas; δαμναμενεύς autem sol, *qui domat;* et αἴσια, vox *vera*. Significat autem symbolum, rerum divinarum eum esse ornatum, qui est tenebrarum, si conferantur cum luce, et sol cum anno, et terra cum omnis generis naturæ generatione. Quinetiam Dionysius Thrax grammaticus, in libro *De declaratione symboli de rotulis*, dicit ad verbum: *Significabant autem non per verba solum, sed etiam per symbola, nonnulli actiones: per verba quidem, sicut se habent, quæ dicuntur præcepta Delphica: Nihil nimis, et Nosce teipsum, et quæ sunt his similia; per* **243** *symbola autem, ut et rota, quæ vertitur in deorum templis, quæ tracta est ab Ægyptiis; et rami, qui dantur iis, qui adorant.* B Dicit enim Orpheus Thracius:

✠ *Ramorum est queis sunt hominum terrestria curæ,*
Non uno stant fata loco in mente, omnia circum
Volvuntur, nec fas una est consistere parte,
Sed quam cœperunt cursus partem omnia servant.

Rami autem, aut sunt symbolum primi nutrimenti, aut ut sciat vulgus fructus quidem in universum germinare et augeri, longissimo tempore permanentes; se autem accepisse exiguum vitæ tempus, ea de causa volunt dari ramos. Fortasse autem etiam ut sciant, quod sicut ii rursus uruntur, ita illos quoque hanc vitam cito esse relicturos, et ignis opus futuros. Genus ergo symbolicæ interpretationis est ad multa utilissimum, ut quod et ad rectam C conferat theologiam et pietatem, et ad indicandam ingenii solertiam et brevitatis exercitationem, et ad ostendendam sapientiam. *Sapientis enim esse uti dictione symbolica*, apposite dicit Didymus grammaticus, *et declarare id, quod per eam significatur.* Jam puerorum quoque doctrina, quæ versatur in elementis, complectitur interpretationem quatuor elementorum. Dicit enim Phrygas aquam vocare Bedy, sicut etiam Orpheus:

Nympharumque Bedy promanat limpida lympha.

Quin etiam Dion Thytes, videtur scribere similiter: *Et acceptum Bedy effunde manibus, et convertere ad aruspicinam.* Contra autem comicus Philydeus, Bedy aerem, qui vitam suppeditat, per hæc intelligit: D

✠ P. 673 ED. POTTER, 568-69. ED. PARIS.

διὰ τὰς ὥρας, propter quaternionem tempestatum quadripartitarum hiemis, veris, æstatis et autumni, quas antea τέσσαρας τοῦ ἔτους τροπάς dixit, quatuor anni conversiones 570, 60. Eodemque modo interpretatus est duodecim lapides illos S. Hieronymus ad Fabiolam *De vestitu sacerdotum*, cum in singulis versiculis singula dixit assignari tempora, et his ternos menses deputari. Collect.

(22) *Διονύσιος ὁ Θρᾷξ*. Erat ille patria Alexandrinus, Rhodius etiam dictus. Strabo lib. xiv: Διονύσιος ὁ Θρᾷξ, καὶ Ἀπολλώνιος ὁ *Ἀργοναύτας* ποιήσας, Ἀλεξανδρεῖς μὲν, ἐκαλοῦντο δὲ Ῥόδιοι. *Dionysius Thrax, et Apollonius* Argonauticorum *auctor, Alexandrini fuere, sed nominati sunt Rhodii.* Conf. Ger. Vossius lib. I, *De hist. Græc.*

(23) *Τροχός*. Conf. N. Casssinus libri superius dicti pag. 201, 202, 203, 223.

(24) *Τῶν θαλλῶν*. Conf. idem p. 203, 204, 205, 206.

(25) *Τοὺς εἰς τοῦτον τὸν βίον*. Post hæc verba desideratur εἰσιόντας, vel simile quid. Sylburg.

(26) *Στοιχειωτικὴ τῶν π. δ.* Scilicet verba quædam, quibus pueri litterarum elementa edocebantur: de quibus infra.

(27) *Φιλύδεος*. Sequentes versus Φυλλιδίῳ, *Phyllidio*, adscriptos H. Grotius in *Excerptis e Trag. et Com.*, p. 899, sic vertit:

Oro uti liceat ut salutari covo:
Nam sanitas pars hæc est potissima,
Haurire purum spiritum, non turbidum.

Isaac. Casaubonus in *Animadv. in Athenæi* lib. III, c. 9, pag. 169, hæc dicit: « Fabulæ, cujus nomen

Haurire possim ut Bedy salutiferum precor.
Quod sanitatis pars cluit potissima.
Ut aerem, inquam, haud noxium et purum traham.

Huic opinioni consentit etiam Neanthes Cyzicenus, scribens sacerdotes Macedonum in precibus invocare Bedy, ut sit eis propitius et filiis : quod quidem interpretantur aerem. Zaps autem alii quidem indocte pro igni existimarunt poni, a nomine ζέσις, quod significat ebullitionem. Sic autem vocatur mare, ut Euphorion in iis quæ rescripsit ad Theoridan :

Impulit ad scopulos et perdit naufraga quem Zaps.

✠ Dionysius dictus Iambus similiter,

Et Zaps insano nunc urget in æquore salsa.

Similiter autem Cratinus junior comicus :

Producit et squillas Zaps et minutulos
Pisces.

Et Simmias Rhodius :

Ex Amasignetis nata et Telchinibus est Zaps
Salsa.

Χθών autem est terra, quæ est *effusa* in magnitudinem. Et πλῆκτρον, id est *plectrum*, alii quidem polum, alii vero aerem, qui omnia pulsat et movet ad naturam et augmentum, aut qui omnia implet. Non legerunt autem isti Cleanthem philosophum, qui solem aperte vocat πλῆκτρον. In oriente enim jubar fulciens, mundum veluti pulsans, in concinnum aptumque cursum lucem deducit. Ex sole autem reliqua quoque astra significat. Sphinx autem non est intelligentia universorum, et ex poetæ Arati sententia, *mundi conversio*, sed forte fuerit quidam spiritalis tenor, qui pervadit mundum et continet ; melius autem fuerit eam accipere pro æthere, qui omnia continet et constringit, sicut etiam dicit Empedocles :

Principium solis tibi nunc age carmine dicam,
Atque orta unde sient, quæ a nobis cuncta videntur :
Tellus, atque mare exundans, atque humidus aer,
Titan, atque æther, qui cuncta astringit in orbem.

Apollodorus autem Corcyræus dicit hos versus fuisse prolatos a Brancho vate, Milesios expiante a

A *Ἕλκειν τὸ Βέδυ σωτήριον προσεύχομαι·*
Ὅπερ μέγιστόν ἐστιν ὑγιείας μέρος·
Τὸ τὸν ἀέρ' ἕλκειν καθαρὸν, οὐ τεθολωμένον.

Συνομολόγος τῆς τοιᾶσδε δόξης καὶ ὁ Κυζικηνὸς Νεάνθης, γράφων τοὺς Μακεδόνων ἱερεῖς ἐν ταῖς κατευχαῖς, Βέδυ καταχαλεῖν ἵλεω αὐτοῖς τε καὶ τοῖς τέκνοις· ὅπερ ἑρμηνεύουσιν ἀέρα. Ζὰψ δὲ τὸ πῦρ οἱ μὲν παρὰ τὴν *ζέσιν*, ἀμαθῶς ἐδέξαντο· καλεῖται δ' οὕτως ἡ θάλασσα, ὡς Εὐφορίων ἐν ταῖς πρὸς Θεωρίδαν ἀντιγραφαῖς·

Ζὰψ δὲ ποτὶ σπιλάδεσσι νεῶν ὀλέτειρα κακύνει.

Διονύσιός τε ὁ Ἴαμβος ὁμοίως·

Πόντου μαινομένοιο περιστένει ἁλυκὴ Ζάψ.

Ὁμοίως δὲ Κρατῖνος ὁ νεώτερος κωμικός·

Καρίδας ἡ Ζὰψ ἐκφέρει κ' ἰχθύδια.

B Καὶ Σιμμίας ὁ Ῥόδιος·

Ἀμασιγνήτων (28) *καὶ Τελχίνων ἔφυ ἡ ἁλυκὴ*
Ζάψ.

Χθὼν δὲ ἡ γῆ, εἰς μέγεθος *κεχυμένη*. Καὶ *πλῆκτρον* οἱ μὲν τὸν πόλον, οἱ δὲ τὸν ἀέρα, τὸν πάντα πλήσσοντα καὶ κινοῦντα εἰς φύσιν τε καὶ αὔξησιν, τὸν πάντων πληρωτικόν. Οὐκ ἀνέγνωσαν δ' οὗτοι Κλεάνθην τὸν φιλόσοφον, ὃς ἄντικρυς *πλῆκτρον* τὸν ἥλιον καλεῖ· ἐν γὰρ ταῖς ἀνατολαῖς ἐρείδων τὰς αὐγὰς, οἷον πλήσσων τὸν κόσμον, εἰς τὴν ἐναρμόνιον πορείαν τὸ φῶς ἄγει· ἐκ δὲ τοῦ ἡλίου σημαίνει καὶ τὰ λοιπὰ ἄστρα. Σφὶγξ δὲ οὐχ ἡ τῶν ὅλων σύνεσις (29), καὶ ἡ *τοῦ κόσμου* κατὰ τὸν ποιητὴν Ἄρατον *περιφορά*· ἀλλὰ τάχα μὲν ὁ διήκων πνευματικὸς τόνος καὶ συνέ- C χων τὸν κόσμον εἴη ἄν. Ἄμεινον δὲ ἐκδέχεσθαι τὸν αἰθέρα πάντα συνέχοντα καὶ σφίγγοντα, καθὰ καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς φησιν·

Εἰ δ' ἄγε (30) *τοι λέξω πρῶθ' ἥλιον ἀρχὴν,*
Ἐξ ὧν δὴ (31) *ἐγένοντο τὰ νῦν ἐσορώμενα πάντα·*
Γαῖά τε καὶ πόντος πολυκύμων, ἠδ' ὑγρὸς ἀὴρ,
Τιτὰν, ἠδ' αἰθὴρ, σφίγγων περὶ κύκλον ἅπαντα.

Ἀπολλόδωρος δ' ὁ Κερκυραῖος τοὺς στίχους τούσδε ὑπὸ Βράγχου ἀναφωνηθῆναι τοῦ μάντεως λέγει, Μι-

✠ P. 674 ED. POTTER, 569-70 ED. PARIS.

erat *Πόλεις*, incertum fuisse auctorem declarat auctor cum ita loquitur, Φιλύλλιος δὲ ἢ Φρύνιχος, etc.; idem tamen hoc ipso libro verum auctorem *Philyllium* agnoscit, Φιλύλλιος ἐν *Πόλεσι*. Apud Clement. Alex. lib. v *Strom.* Φιλύδεος perperam nominatur, qui nullus unquam fuit in rerum natura; quare ita corrige, ὁ κωμικὸς Φιλύλλιος, etc. » Reinesius, *Var. lect.*, lib. III, c. 3, pag. 382, hæc ait : « Athenæus lib. III et XI citat Philyllium, quem male Φιλύδεον vocat Clemens Alex. lib. v *Strom.* ἐν Αὔγῃ, sed ea Eubuli est, et melius Suidas, qui in Ἀνάλφιτον Φιλύλλιον ἐν Αἰγεῖ laudat. »

(28) *Ἀμασιγνήτων*. Si legamus Ἄτε κασιγνήτων καὶ Τελχίνων, ἔφυ, ἁλυκὴ Ζάψ, metrum quidem constabit; sed parum consentanea reddi videtur sententia. Sylburg.—Bochartus *Chanaan.*, p. 400 : Fortasse Telchines et Ignetes idem populus. Utrisque saltem eadem origo. Clem. Alex. lib. v *Strom.*, dum in eo est ut probet voce Ζάψ apud veteres mare significari, postquam id probavit exemplis ex Euphorione et Dionysio Iambo et Cratino allatis, addit ex Simmia Rhodio : Ἀμασιγνήτων καὶ Τελχίνων ἔφυ ἡ ἁλυκὴ Ζάψ, id est, ut quidam volunt, *Ex Amasignetis et Telchinibus nata est Zaps salsa*. Quod est perridiculum. Primo enim illud *ex* nusquam comparet. Deinde Amasignetæ nulli sunt ; denique juxta fabulatores, *Zaps* (id est mare) nata non est ex Telchinibus, sed Telchines ex Zabe, id est ex mari nati. Diodorus lib. v : Τὴν δὲ νῆσον τὴν ὀνομαζομένην D Ῥόδον πρῶτοι κατῴκησαν οἱ προσαγορευόμενοι Τελχῖνες. Οὗτοι δὲ ἦσαν υἱοὶ μὲν Θαλάσσης, ὡς ὁ μῦθος παραδέδωκε. *Insulam Rhodum nomine primi habitarunt, qui dicuntur Telchines ; illi autem erant maris filii, ut fabulæ tradunt.* Itaque in Clemente legendum :

. . . Ἄμμας
Ἰγνήτων καὶ Τελχίνων ἔφυ ἡ ἁλυκὴ Ζάψ.
Telchinum Ignetumque parens Zaps salsa creata est.

Sic non modo constabit versus, sed et sensus erit commodus.

(29) *Ἡ τῶν ὅλων σύνεσις*. Forte verius ἡ τῶν ὅλων σύνδεσις, *universi colligatio*. Sylburg.

(30) *Εἰ δ' ἄγ*. Metrum explebitur, si legamus, Εἰ δ' ἄγε τοι λέξω πάντων πρῶθ' ἥλ. Sylburg. — Editiones Sylburgiana posteriores exhibent, Εἰ δ' ἄγε τοι νῦν λ. π. ἥλ. ἀ. Scribendum potius fuerat, Εἰ δ' ἄγε τοι μὲν ἐγὼ λ.

(31) *Δή*. Seu potius δῆτ'· dein, ἠδ' ὑγρ. item, ἠδ' αἰθ.

A λησίους καθαίροντος ἀπὸ λοιμοῦ. Ὁ μὲν γὰρ ἐπιῤῥαίνων τὸ πλῆθος δάφνης κλάδοις (32), προκατήρχετο τοῦ ὕμνου ὧδέ πως·

Μέλπετε, ὦ παῖδες, Ἑκάεργον καὶ Ἑκαέργαν·

Ἐπέψαλλεν δὲ, ὡς εἰπεῖν, ὁ λαός· *Βέδυ, Ζάψ* (33), *Χθὼν, Πλῆκτρον, Σφίγξ, Κναξζβὶ, Χθύπτης, Φλεγμὸς, Δρώψ.* Μέμνηται τῆς ἱστορίας καὶ Καλλίμαχος ἐν Ἰάμβοις. Κναξζβὶ δὲ κατὰ παραγωγὴν ἡ νόσος παρὰ τὸ *κναίειν* καὶ *διαφέρειν* (34)· θῦψαι τε τῷ *κεραυνῷ φλέξαι.* Θέσπις (35) μέντοι ὁ τραγικὸς παρὰ τούτων ἄλλο τι σημαίνεσθαί φησιν, ὧδέ πως γράφων· *Ἴδε σοι σπένδω Κναξζβὶ τὸ λευκὸν ἀπὸ θηλαμόνων θλίψας κνακῶν· Ἴδε σοι Χθύπτην τυρὸν μίξας ἐρυθρῷ μέλιτι, κατὰ τῶν σῶν, Πὰν δίκερως, τίθεμαι βωμῶν ἁγίων· Ἴδε σοι Βρομίου* B *αἴθοπα φλογμὸν λείβω.* Αἰνίσσεται, οἶμαι, τὴν ἐκ τῶν τεσσάρων καὶ εἴκοσι στοιχείων ψυχῆς γαλακτώδη πρώτην τροφήν (36)· μεθ' ἣν ἤδη πεπηγὸς γάλα

fame. Ille enim multitudinem ramis lauri aspergens, hymnum dicendo præivit hoc modo:

Cantetis, pueri, heus Hecaergan atque Hecaergum.

Ita autem acclamavit populus, ut diceret, *Bedy, Zaps, Chthon, Plectrum, Sphinx, Cnachzbi, Chthyptes, Phlegmos, Drops.* Meminit autem historiæ Callimachus quoque in Iambis: Cnachzbi autem per derivationem est morbus, ex eo quod est κναίειν, id est, *angere et dolore afficere*; et διαφέρειν, quod est *differre* ac *dispergere*; et θῦψαι, quod est *fulmine comburere.* Thespis autem tragicus per hæc dicit aliquid aliud significari, scribens hoc modo: *Ecce tibi libo* ✠ *Cnachzbi candidum, quod ex albis expressi altoribus. Ecce cum tibi Chthyptem caseum, rubro melle miscuerim, Pan bicorniger, in tuis sanctis id pono altaribus. Ecce tibi Bromii candens fulgur libo.* Significat autem, ut existimo, primum animæ lacteum nu-

✠ P. 675 ED. POTTER, 570-71 ED. PARIS.

(32) *Δάφνης κλάδ.* Scilicet ex recepto lustrandi apud Græcos more. Conf. *Archæologiæ nostræ Græcæ* lib. II, c. 4.

(33) *Βέδυ, Z.* Conf. Origen., *contra Celsum*, pag. 416, 417, 418 et seq. ed. Cantabrig.; Salmasii, *Exercit. Plinianæ*, pag. 629, ed. Traject. ad Rhen. Κνακὸν pro albo multi dixere. Hinc Κνάξ pro lacte in *Symbolica veterum theologia*, his verbis quæ leguntur apud Clement. Alex. *Strom.* v: Βέδυ, ζὰψ, χθὼν, πλῆκτρον, σφίγξ, κνάξ, ζβίχ, θύπτης, φλεγμὸς, δρώψ. Ubi κνάξ quidam interpretabantur morbum ἀπὸ τοῦ κναίειν. Alii lac. Hesychius: Κνάξ, γάλα. Sic autem distinximus apud Clementem, ubi vulgo habetur, κνὰξ ζβὶ, χθύπτην. Ibi quippe κνὰξ C ζβίχ lac album significat juxta quosdam. Hesychius: Ζβίχ, λευκόν. Thespis tragicus ita accepit his versibus qui exstant apud eumdem Clem. sic emendandi ac digerendi:

Ἴδε σοι σπένδω κνὰξ ζβὶχ λευκὸν
Ἀπὸ θηλαμόνων θλίψας κνακῶν.
Ἴδε σοι θύπτην τυρὸν μίξας
Ἐρυθρῷ μέλιτι, κατὰ τῶν σῶν, Πὰν
Δίκερως, τίθεμαι βωμῶν ἁγίων·
Ἴδε σοι Βρομίου αἴθοπα φλεγμὸν
Λείβω.

Verba illa veteris ænigmaticæ theologiæ ita Thespis interpretatus erat, κνὰξ ζβίχ de lacte albo, expresso ex matribus rufis: Ἀπὸ θηλαμόνων κνακῶν. Vaccas ita vocat, quæ rufæ sunt. Hesychius: Θηλαμὼν, τροφός. Albas etiam vaccas liceat exponere. Θύπτην idem Thespis caseum exponit. Hesychius: Θύπτης, τυρός. At φλεγμός est sanguis. Idem: Φλεγμὸς, αἷμα. D Hinc αἴθοπα φλεγμὸν Βρομίου de vino accepit. Gale Præfat. ad Apollod. in *Hist. poet. Script. antiq.*, pag. 16, 17. Apollodorus Corcyræus memoratur a Clem. Alexandrino *Strom.* v, ubi narrat quid de Branchi vatis lustrali carmine (non autem Empedoclis, ut scripsit Jonsius) Apollodorus ille prodidit. De hoc alibi me legere non memini; cur autem cum Atheniensi aliquis hunc eumdem esse velit, nihil est, opinor, quod vereamur. Quoniam autem incidit mentio *carminis* istius apud Clem. Alex. valde ænigmatici, in quo explicando multi olim sudarunt viri docti, proferam hic in medium, quæ Porphyrius ad id commentatus est, nondum, quod sciam, a quoquam producta. Πορφυρίου φιλοσόφου περὶ τοῦ κνάξ· ζβί· χθύ· πτίς· φλεγμοῦ· δρώψ· ἑρμηνεία. — Apud Clementem Alex. paulo aliter: κναξζβί, χθύπτης, φλεγμὸς, δρώψ· et quidem rectius: nam voces istæ sunt τεχνικαί, et continere debent elementa linguæ Græcæ omnia, prout Clementis locus ea exhibet. Sed Porphyrium audiamus: Ἐν Δελφοῖς εἰς τὸν ναὸν ἐπιγέγραπται· *τράγος ἰχθύϊ ἐπὶ δελφῖνος ἐπικείμενος.* Κνὰξ μὲν γάρ ἐστιν ὁ τράγος κατ' ἀποκοπὴν τῶν στοιχείων τοῦ κῶς· ἢ καὶ πάλιν ἀφαίρεσις τοῦ ξ. Κνακὸν γὰρ καλεῖται, ὡς καὶ Θεόκριτος ἐν *Βουκόλοις* λέγει· οἷον τράγος καὶ ἰχθὺς, ὁ μὲν φλεγόμενος, ὁ δὲ δρῶν ὀψόν. Λέγει δὲ, ὅτι ὁ τράγος φλεγόμενός ἐστιν πάντοτε ὑπὸ λαγνείας, ὅτι ἐάν τις τὰς ῥῖνας αὐτοῦ ἀπασφαλίσῃ, διὰ τῶν κεράτων ἀναπνεῖ. Multa in his sunt, sive scribæ antiqui incuria, sive rei ipsius obscuritate δυσνόητα. Imo ipse philosophus quasi nec sibi nec aliis satisfecisse se crederet, aliam statim subnectit interpre- C tationem, et ipsam quoque mancam. Ἔχει δὲ καὶ ἑτέραν ἑρμηνείαν, οὕτω· Τὸ κνὰξ ζβὶ γάλα ἐστί· τὸ δὲ χθὺ πτὶς τυρός· δρὼψ ὁ ἄνθρωπος· δρῶπες γὰρ ἄνθρωποι λέγονται. Hæc eadem fere apud Hesychium habes in ζαβίχ, δρώψ, et κνακόν, ubi πυῤῥός pro πυρός non esse substituendum constat ex eodem Hesychio in κνηκόν et κνηκός. Apud Clementem Alexand. aliud eodem loco adducitur carmen, huic plane simile. Βέδυ, ζὰψ, χθὼν, πλῆκτρον, σφίγξ, in quo etiam Alphabetum Græcum comprehenditur. Nec multum discrepat Porphyriana hujus carminis explicatio a Clementina. Sic enim pergit Porphyrius: Καὶ ἕτερα δὲ πλεῖστα τοιαῦτα διὰ τῶν κδ στοιχείων ἀπαρτίζοντα ἴδιον σκοπὸν εὕρομεν, οἷον, βέδω (βέδυ), ζὰψ, χθῶ (χθὼν perperam), πλῆκτρον, σφὴγξ (σφίγξ), ἅ ἐστιν οὕτω· Βέδυ ἐστὶν ἡ ὑγρὰ οὐσία· ζὰψ ἡ πυρώδης οὐσία· χθὼν ἡ γῆ. Πλῆκτρον ὁ ἀήρ· σφὴγξ ἡ τούτων φιλία διὰ τὸ συνεσφίγχθαι. Κλώδιος δὲ ὁ Νεαπολίτης οὕτως ἑρμήνευσε τὸ προκείμενον· Ἀήρ, θά- D λασσα, γῆ, ἥλιος. Καὶ ἕτεροί τινες φιλόσοφοί τε καὶ ποιηταὶ τοῦτον τὸν σκοπὸν (τρόπον male) ἑρμήνευσαν. Quanquam autem ex his dictionibus pleræque aliquam significationem in Græca lingua obtinuerint, inventas tamen existimo a grammaticis ad puerorum memoriam et pronuntiationem confirmandam; quod ipsum Clemens Alexandrinus innuit, ubi vocat στοιχειωτικὴν τῶν παίδων διδασκαλίαν. Monet quoque Quintilianus alicubi de hujusmodi auxiliis.

(34) *Διαφέρειν.* Forte aptius διαφθείρειν, *corrumpere*: et mox, τὸ κεραυνῷ φλέξαι, ut articulus ad verbum feratur, non ad nomen. Ibidem Flor. edit. pro θῦψαι habet θρῦψαι, *frangere*, nihil ad rem. Eadem mox confuse, πανδικαίρως pro Πὰν δίκερως, SYLBBURG.

(35) *Θέσπις.* Utrum ea quæ sequuntur, Thespidis, an alterius cujusquam fuerint, disputat Cl. Bentleius nostras, *Dissert. in Phalaridis epistolas*, p. 241.

(36) *Γαλακτώδη πρώτην τροφήν.* Ita edimus, cum male legeretur ante, πρώκτην. Nisi si quis malit ex

trimentum, quod est ex xxiv elementis, post quod lac concretum in cibum succedit. Postremum autem denotat sanguinem *vitis*, seu Logi, candens illud *vinum*, nempe perficientem lætitiam, educationis. Drops autem est Logos efficax, qui ex prima catechesi, ad *viri* incrementum, *in mensuram ætatis*[76], hominem accendit et illuminat. Fertur etiam tertia puerilis in hunc modum descriptio, μάρπτες, σφίγξ, κλὼψ, ζυγχθηδόν. Significat autem, ut opinor, per elementorum et mundi administrationem, oportere nos progredi ad perfectiorum cognitionem, vi et labore æterna superata salute: μάρψαι enim significat comprehendere. Sphinx autem mundi compagem; ζυγχθηδόν autem difficultatem, et κλὼψ latentem Domini cognitionem simul et diem **244** significat. Quid vero, an non Epigenes quoque in libro *De poesi Orphei* voces Orpheo peculiares exponens, dicit, κερκίσι ✠ καμπυλόχρωσι, id est, *radiis incurvi corporis*, aratra significari? στήμοσιν autem, hoc est *staminibus*, sulcos; μίτον autem, hoc est *filum*, dici allegorice semen, et *Jovis lacrymas* significare pluviam; μοίρας autem, hoc est *partes*, vices lunæ, tricesimam, quintamdecimam, et novam lunam. Quocirca dicit etiam Orpheum eas vocare λευκοστόλους, id est, *candidatas*; ut quæ sint partes lucis. Rursus ἄνθιον quidem, id est, *floridum*, ver significare propter naturam. Noctem autem ἀργίδα, propter *quietem*; et lunam γοργόνιον, propter eam quæ est in ipsa faciem. Et Ἀφροδίτην, id est *Venerem*, apud Theologum dici tempus, quo seminare oporteat. Hujusmodi etiam ænigmatibus utebantur Pythagorei: Proserpinæ quidem canes, stellas errantes: Saturni autem lacrymam, mare dicentes allegorice. Et innumerabilia inveniemus tam apud philosophos, quam apud poetas dicta ænigmatice; cum etiam toti

A βρῶμα· τελευταῖον δὲ αἷμα *ἀμπέλου* τοῦ Λόγου, τὸν *αἴθοπα οἶνον*, τὴν τελειοῦσαν τῆς ἀγωγῆς εὐφροσύνην διδάσκει. Δρὼψ (37) δὲ ὁ Λόγος ὁ δραστήριος, ὁ ἐκ κατηχήσεως τῆς πρώτης εἰς αὔξησιν *ἀνδρός*, *εἰς μέτρον ἡλικίας*, ἐκφλέγων καὶ ἐκφωτίζων τὸν ἄνθρωπον. Ἀλλὰ καὶ τρίτος ὑπογραμμὸς φέρεται παιδικός· *μάρπτες*, *σφίγξ*, *κλὼψ*, *ζυγχθηδόν*. Σημαίνει δ', οἶμαι, διὰ τῆς τῶν στοιχείων καὶ τοῦ κόσμου διοικήσεως τὴν ὁδὸν ἡμῖν δεῖν ἐπὶ τὴν τῶν τελειοτέρων γίνεσθαι γνῶσιν, βίᾳ καὶ πόνῳ περιγινομένης τῆς αἰωνίου σωτηρίας· *μάρψαι* μὲν γὰρ τὸ καταλαβεῖν. Τὴν δὲ τοῦ κόσμου ἁρμονίαν ἡ σφίγξ· *ζυγχθηδὸν* δὲ τὴν χαλεπότητα μηνύει· καὶ *κλῶπα* τὴν λανθάνουσαν Κυρίου γνῶσιν ἅμα καὶ ἡμέραν δηλοῖ. Τί δ'; οὐχὶ καὶ Ἐπιγένης ἐν τῷ *Περὶ τῆς Ὀρφέως ποιή-* B *σεως*, τὰ ἰδιάζοντα παρ' Ὀρφεῖ ἐκτιθέμενος, φησὶ, *κερκίσι καμπυλόχρωσι* τοῖς ἀρότροις (38) μηνύεσθαι; *Στήμοσι* δὲ τοῖς αὔλαξι· *μίτον* δὲ τὸ σπέρμα ἀλληγορεῖσθαι· καὶ *δάκρυα Διὸς* τὸν ὄμβρον δηλοῦν· *μοίρας* τε αὖ τὰ μέρη τῆς σελήνης, τριακάδα καὶ πεντεκαιδεκάτην καὶ νουμηνίαν· διὸ καὶ *λευκοστόλους* αὐτὰς καλεῖν τὸν Ὀρφέα, φωτὸς οὔσας μέρη. Πάλιν *ἄνθιον* μὲν, τὸ ἔαρ διὰ τὴν φύσιν, *ἀργίδα* δὲ, τὴν νύκτα, διὰ τὴν ἀνάπαυσιν· καὶ *γοργόνιον* τὴν σελήνην διὰ τὸ ἐν αὐτῇ πρόσωπον· *Ἀφροδίτην* τε τὸν καιρὸν κατ' ὃν δεῖ σπείρειν, λέγεσθαι παρὰ τῷ Θεολόγῳ (39)· τοιαῦτα καὶ οἱ Πυθαγόρειοι (40) ᾐνίσσοντο, Φερσεφόνης μὲν κύνας τοὺς πλανήτας· Κρόνου δὲ δάκρυον, τὴν θάλασσαν ἀλληγοροῦντες· καὶ μυρία ἐπὶ μυρίοις εὕροιμεν ἂν ὑπό τε φιλοσόφων, ὑπό τε ποιητῶν αἰνι- C γματωδῶς εἰρημένα· ὅπου γε καὶ ὅλα βιβλία ἐπικεκρυμμένην τὴν τοῦ συγγραφέως βούλησιν ἐπιδείκνυνται· ὡς καὶ τὸ Ἡρακλείτου (41) *Περὶ φύσεως*· ὃς καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο *σκοτεινὸς* προσηγόρευται. Ὁμοία τούτῳ τῷ βιβλίῳ καὶ ἡ Φερεκύδους θεολογία (42) τοῦ Συ-

✠ P. 676 ED. POTTER. [76] Ephes. iv, 13.

eo fieri τρώκτην alimentum esui accommodatum. Heinsius. Πρώκτη τροφή forte quasi προΐκτη, nisi verius τρωκτή. Sylburg. in *Indice Græco*.

(37) *Δρώψ*. Hesychius, δρὼψ ὁ ἄνθρωπος.

(38) *Τοῖς ἀρότροις*. Τοῖς ἀρότροις, et τοῖς αὔλαξι, absolute posita sunt; eodem nempe casu, quo vocabula, quæ per hæc explanantur. Sylb.

(39) *Θεολόγῳ*. Hoc est, Orpheo rerum divinarum interpreti.

(40) *Πυθαγόρειοι*. Stobæus, serm. 5, p. 69, lin. 36, D edit. Aurel.: Καὶ μὴν οὐδέν ἐστιν οὕτω τῆς Πυθαγορικῆς φιλοσοφίας ἴδιον, ὡς τὸ συμβολικόν· οἷον, ἐν τελετῇ μεμιγμένον φωνῇ καὶ σιωπῇ διδασκαλίας γένος, ὥστε μὴ λέγειν, *Ἀείσω ξυνετοῖς, θύρας δ' ἐπιθέσθαι βεβήλοις*· ἀλλ' αὐτόθεν ἔχειν φῶς, καὶ χαρακτῆρα τοῖς συνήθεσι, τὸ φραζόμενον, τυφλὸν δὲ καὶ ἄσημον εἶναι τοῖς ἀπείροις. Ὡς γὰρ ὁ Ἄναξ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει κατὰ τὸν Ἡράκλειτον· οὕτω τῶν Πυθαγορικῶν συμβόλων καὶ τὸ φράζεσθαι δοκοῦν κρυπτόμενόν ἐστι, καὶ τὸ κρύπτεσθαι νοούμενον. *Nihil plane adeo proprium est philosophiæ Pythagoricæ, quam symbolicum doctrinæ genus, voci et silentio permistum, velut in sacra initiatione, ut non opus sit præmonere:*

Cantabo doctis, claudatur porta profanis;

sed statim quodlibet dictum exercitatis lucem et characterem sui in promptu ostendit, cæcum autem et obscurum est imperitis. Quemadmodum enim Apollo in Delphis, non dicit, nec abscondit, sed innuit, juxta Heraclitum; sic e Pythagoricis symbolis, et id quod dici videtur, absconditur; et quod abscondi, intelligitur.

(41) *Ἡρακλείτου*. Heraclides, seu Heraclitus, lib. *De allegoriis Homericis* ait: Ὁ γοῦν σκοτεινὸς Ἡράκλειτος ἀσαφῆ καὶ διὰ συμβόλων εἰκάζεσθαι δυνάμενα θεολογεῖ τὰ φυσικά. *Nam obscurus Heraclitus de physicis intricate et symbolice deorum adhibens nomina disserit*. Seneca, epist. 12.: *Heraclitus, cui nomen* Σκοτεινόν *fuit, orationis obscuritas*. Cicero, *De finibus*, lib. ii: *Heraclitus, qui cognomento* Σκοτεινός *perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit*, etc. Tatianus, p. 11, ed. Oxon.: Φασὶν Εὐριπίδην τὸν τραγῳδοποιὸν, κατιόντα καὶ ἀναγινώσκοντα, διὰ μνήμης κατ' ὀλίγον τὸ Ἡρακλείτου σκότος σπουδαίως παραδεδωκέναι. *Euripidem poetam tragicum ædem Dianæ frequentasse, et paulatim tenebras istas Heracliti relegendo memoriæ prorsus infixisse produnt*. Diogenes Laertius, lib. ii, seg. 22, de Socrate hæc narrat: Φασὶ δ' Εὐριπίδην αὐτῷ δόντα τὸ Ἡρακλείτου σύγγραμμα ἐρέσθαι, Τί δοκεῖ; Τὸν δὲ φάναι· Ἃ μὲν συνῆκα, γενναῖα· οἶμαι δὲ καὶ ἃ μὴ συνῆκα· πλὴν, Δηλίου γέ τινος δεῖται κολυμβητοῦ. *Fertur cum Euripides ei legendum Heracliti opusculum dedisset, rogaretque quid sibi videretur, dixisse: Ea quidem, quæ intellexi, præclara sunt: puto item et quæ non intellexi: verum Delio quopiam natatore indigent*. Eadem refert Suidas in v. *Δηλίου κολυμβητοῦ*.

(42) *Ἡ Φερεκύδους θεολογία*. Pherecydes in epi-

ρίου. Εὐφορίων (43) γὰρ ὁ ποιητὴς, καὶ τὰ Καλλιμάχου A *Αἴτια* (44), καὶ ἡ Λυκόφρονος *Ἀλεξάνδρα* (45), καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια, γυμνάσιον εἰς ἐξήγησιν γραμματικῶν ἔγκειται ἅπασιν. Οὔκουν καὶ τὴν βάρβαρον φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἡμῖν πρόκειται λέγειν, ἐπικεκρυμμένως, καὶ διὰ συμβόλων προφητεύειν ἔνεστιν, ὡς ἀποδέδεικται. « Τοιαῦτα γοῦν ὁ Μωϋσῆς (46) παραινεῖ· τὰ κοινὰ δὴ ταῦτα, *οὐ φάγεσθαι χοῖρον, οὔτε ὀξύπτερον, οὔτε ἀετὸν, οὔτε κόρακα*. Ὁ μὲν γὰρ χοῖρος φιλήδονον καὶ ἀκάθαρτον ἐπιθυμίαν τροφῶν, καὶ ἀφροδισίων λίχνον καὶ μεμολυσμένην ἀκολασίαν μηνύει, ἀεὶ κνηστιῶσαν, ὑλικήν τε καὶ ἐν βορβόρῳ κειμένην, εἰς σφαγὴν καὶ ἀπώλειαν πιαινομένην. Ἔμπαλιν δὲ ἐπιτρέπει διχηλοῦν καὶ μαρυκώμενον ἐσθίειν· μηνύων, φησὶν ὁ Βαρνάβας, κολλᾶσθαι δεῖν μετὰ τῶν φοβουμένων τὸν Κύριον, καὶ μετὰ τῶν μελετώντων ὃ B ἔλαβον διάσταλμα ῥήματος ἐν τῇ καρδίᾳ, μετὰ τῶν λαλούντων δικαιώματα Κυρίου καὶ τηρούντων, μετὰ τῶν εἰδότων ὅτι ἡ μελέτη ἐστὶν ἔργον εὐφροσύνης, καὶ ἀναμαρυκωμένων (47) τὸν λόγον Κυρίου. Τί δὲ τὸ, *διχηλοῦν* (48); ὅτι ὁ δίκαιος καὶ ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ περιπατεῖ, καὶ τὸν ἅγιον αἰῶνα ἐκδέχεται. » Εἶτα ἐπιφέρει· « Βλέπετε, πῶς ἐνομοθέτησεν ὁ Μωϋσῆς καλῶς. Ἀλλὰ πόθεν ἐκείνοις ταῦτα νοῆσαι ἢ συνιέναι; Ἡμεῖς δικαίως νοήσαντες τὰς ἐντολὰς λαλοῦμεν, ὡς ἠθέλησε Κύριος· διὰ τοῦτο περιέτεμε τὰς ἀκοὰς ἡμῶν καὶ τὰς καρδίας, ἵνα συνίωμεν ταῦτα. Καὶ μὴν ὅτ' ἂν λέγῃ, *Οὐ φάγῃ τὸν ἀετὸν, τὸν ὀξύπτερον, καὶ τὸν ἰκτῖνον, καὶ τὸν κόρακα*· Οὐ κολληθήσῃ, φησὶν, οὐδὲ ὁμοιωθήσῃ τοῖς ἀνθρώποις τούτοις, οἳ οὐκ ἴσασι διὰ C πόνου καὶ ἱδρῶτος πορίζειν ἑαυτοῖς τὴν τροφὴν, ἀλλ' ἐν ἁρπαγῇ καὶ ἀνομίᾳ βιοῦσιν· ἀετὸς μὲν γὰρ ἁρπαγὴν, ὀξύπτερος δὲ ἀδικίαν, καὶ πλεονεξίαν ὁ κόραξ μη-

A libri indicent abditam scriptoris voluntatem; cujusmodi est liber Heracliti *De natura*, qui etiam propterea appellatus est σκοτεινός, id est *obscurus*. Huic libro est similis Pherecydis quoque Syri theologia. Euphorion enim poeta, et Callimachi *Causæ*, et Lycophronis *Alexandra*, et quæ sunt his similia, sunt instar exercitii proposita ad explicandum omnibus grammaticis. Non est itaque absimile quod barbara philosophia, de qua nunc agimus, occulte et per symbola prædicat, ut demonstratum est. « Talia ergo Moyses quoque præcipit: his ✠ immundis, *non vesci porco, neque aquila, neque accipitre, neque corvo* [77]. Nam porcus quidem, significat voluptati deditam et immundam ciborum cupiditatem, et salacem ac turpem in re venerea libidinem, semper B prurientem, materialemque et in luto jacentem, et quæ ad cædem pinguescit et interitum. Ex adverso autem permittit vesci iis, quæ habent fissam ungulam et quæ ruminant, significans, inquit Barnabas, oportere adhærere iis, qui timent Dominum, et in corde meditantur eam, quam acceperunt, verbi distributionem, qui loquuntur, et servant Domini justificationes; qui sciunt, quod meditatio est opus lætitiæ, et verbum Domini ruminant. Quid vero sibi vult *bifidum?* Quod justus et in hoc mundo ambulat, et sanctum exspectat sæculum. » Deinde subjungit: « Videte, quam pulchre legem Moyses tulerit. Sed undenam illis venit, ut hæc intelligerent et comprehenderent? Nos juste præcepta intelligentes, loquimur ut Dominus voluit, propterea aures C nostras et corda circumcidit, ut hæc intelligamus. Quando certe dixit, *Non vesceris aquila, accipitre, et milvo, et corvo*. Non adhærebis, inquit, neque assi-

✠ P. 677 ED. POTTER, 572 ED. PARIS. [77] Levit. XI; Deut. XIV.

stola ad Thaletem, quæ apud Laertium exstat, de suo libro hæc dicit: Ἄσσα δ' ἂν ἐπιλέγῃ θεολογέων, τὰ ἄλλα νοεῖν χρή· ἅπαντα γὰρ αἰνίσσομαι. *Quæcunque autem dicat ad deos pertinentia, allegorice intelligenda sunt; omnia enim sunt ænigmatice scripta.* De Pherecydis Θεολογίᾳ seu Θεογονίᾳ, conf. quæ memorat Suidas. Conf. etiam Tatianus p, 14, edit. Oxon.; Origenes *adv. Cels.*, p. 303, edit. Cantabrig.

(43) *Εὐφορίων*. Cicero, *De divinat.* lib. II, c. 64; *Quid? poeta nemo, nemo physicus obscurus! Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. At non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus, minime* D *Democritus, num igitur conferendi?*

(44) *Τὰ Καλλιμάχου Αἴτια*. Cl. Bentleius nostras ad Callimachum hæc adnotat pag. 345: « Clemens Alex., *Strom.* lib. V: Εὐφορίων γὰρ ὁ ποιητὴς, καὶ Καλλιμάχου *Ἶβις*, καὶ τὰ *Αἴτια*, καὶ ἡ Λυκόφρονος *Ἀλεξάνδρα*, καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια γυμνάσιον εἰς ἐξήγησιν γραμματικοῖς ἔκκειται ἅπασι. Ita codex ms. Dionysii Salvagnii: in vulgatis Ἶβις abest. Huc itaque vel ad Αἴτια refer illud Statii IV *Sylvarum*, in Epicedio patris:

Tu pandere dictus
Carmina Battiadæ.

Suidas v. *Καλλίμαχος*. Ἶβις. Ἔστι δὲ ποίημα ἐπιτετηδευμένον εἰς ἀσάφειαν καὶ λοιδορίαν εἴς τινα Ἶβιν, γενόμενον ἐχθρὸν τοῦ Καλλιμάχου. Ἦν δὲ οὗτος ὁ Ἀπολλώνιος ὁ γράψας τὰ *Ἀργοναυτικά*. Ovidius in *Ibide*:

Nunc quo Battiades inimicum devovet Ibin,
Hoc ego devoveo teque tuosque modo.
Utque ille, historiis involvam carmina cæcis:
Non soleam quamvis hoc genus ipse sequi.
Illius ambages imitatus in Ibide dicar,
Oblitus moris judiciique mei.

(45) *Ἡ Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα*. In hoc poemate, olim a me edito, Lycophron Cassandram, seu Alexandram, Priami filiam introducit, de Græcorum Trojanorumque calamitatibus obscure, et oraculorum more vaticinantem. Unde τὸ σκοτεινὸν ποίημα D dictum est.

(46) *Μωϋσῆς*. Paria superius scripsit auctor, *Pædag.* lib. III, c. 11, pag. 296, 297, et *Strom.* II, p. 464. Quæ cum his conferri poterunt. Sunt autem eorum pleraque, nonnullis mutatis, aliis omissis atque additis, sumpta ex Barnabæ epistola c. 10 et 11, pp. 30, 31, 35, 36, 37, edit. Antuerp.

(47) *Ἀναμαρυκωμένων*. Barnab., μαρυκωμένων.

(48) *Τί δὲ τὸ, διχηλοῦν*. Cl. Cotelerius ad Barnabæ locum, postquam Clementis nostri verba attulisset, hæc insuper adnotat: « Quibus similia traduntur ab Origene homil. 7, in Leviticum, a Theodoreto quæst. 2, in eumdem Scripturæ librum, et a Procopio Gazæo ibidem. Nobilis in primis locus Porphyrii, ex Chæremone de sacerdotibus Ægyptiorum ita disserentis, lib. IV *De abstinentia ab animatis*, num. 7: Ἰχθύων ἀπείχοντο πάντων, καὶ τετραπόδων ὅσα μώνυχα, ἢ πολυσχιδῆ ἢ μὴ κερασφόρα. Πτηνῶν δὲ, ὅσα σαρκοφάγα. »

milaberis his hominibus, qui labore et sudore nesciunt sibi parare victum, sed in rapina vivunt et iniquitate. Aquila enim rapinam, accipiter autem injustitiam, et corvus avaritiam, et plura habendi cupiditatem significat. Scriptum est autem : *Cum viro innocente innocens eris, et cum electo electus eris, et cum perverso perverteris* [78]. Sanctis ergo convenit adhærere, quoniam ii, qui eis adhærent, sanctificabuntur.» Hinc scribit Theognis :

Te bona namque boni, si una versere, docebunt :

Pravi sed periment quod fuit ingenium.

Et rursus quando dicit in *Cantico* : *Gloriose enim magnificatus est, equum et ascensorem dejecit in mare* [79]; concupiscentiam multiplicem, et belluinum atque impetuosum affectum, una cum ejus auriga, qui scilicet habenas laxarat voluptatibus, *in mare projecit*, ✠ in mundi nempe dejiciens tumultus et perturbationes. Ita etiam Plato in libro *De anima*, et aurigam, et equum qui defecerat, partem scilicet expertem rationis, quæ bipertito dividitur, nempe in iram et cupiditatem, dicit decidere. Qua ratione Phaethontem quoque propter incontinentiam fabula e curru excidisse significat. Ita etiam se habet de Joseph. Cum ei adolescenti fratres invidissent, ut qui amplius aliquid prævideret in cognitione, eum varia exuerunt tunica, et acceptum in lacum projecerunt [80] (lacus autem inanis erat, nec habuit aquam), ut qui variam viri boni cognitionem, ex diligenti studio comparatam amandassent, et valere jussissent; aut nuda, quæ est ex lege, fide utentes, projecerunt in lacum aqua vacuum, ut qui vendidissent in Ægyptum divino verbo desertam. Vacuus autem scientia lacus erat, in quem projectus ille occulte sapiens cum exuisset cognitionem, videbatur similis fratribus, id est

A νόει· γέγραπται δέ· *Μετὰ ἀνδρὸς ἀθώου ἀθῶος ἔσῃ, καὶ μετὰ ἐκλεκτοῦ ἐκλεκτὸς ἔσῃ· καὶ μετὰ στρεβλοῦ διαστρέψεις*. Κολλᾶσθαι οὖν τοῖς ἁγίοις προσήκει, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται.» Ἐντεῦθεν ὁ Θέογνις γράφει·

Ἐσθλῶν (49) *μὲν γὰρ ἄπ' ἐσθλὰ μαθήσεαι· ἢν δὲ κακοῖσι*

Συμμιγῇς (50), *ἀπολεῖς καὶ τὸν ἐόντα νόον.*

Ὅταν τε αὖ ἐν Ὠδῇ (51) λέγῃ· *Ἐνδόξως* (52) *γὰρ δεδόξασται· ἵππον καὶ ἀναβάτην ἔῤῥιψεν εἰς θάλασσαν*, τὸ πολυσκελὲς (53) καὶ κτηνῶδες καὶ ὁρμητικὸν πάθος, τὴν ἐπιθυμίαν, σὺν καὶ τῷ ἐπιβεβηκότι ἡνιόχῳ, τὰς ἡνίας ταῖς ἡδοναῖς ἐπιδεδω-
B κότι, *ἔῤῥιψεν εἰς θάλασσαν*, εἰς τὰς κοσμικὰς ἀταξίας ἀποβαλών. Οὕτω καὶ Πλάτων ἐν τῷ *Περὶ ψυχῆς* (54), τόν τε ἡνίοχον καὶ τὸν ἀποστατήσαντα ἵππον, τὸ ἄλογον μέρος, ὃ δὴ δίχα τέμνεται, εἰς θυμὸν καὶ ἐπιθυμίαν, καταπίπτειν (55) φησίν. Ἦ καὶ τὸν Φαέθοντα δι' ἀκρασίαν τῶν πώλων ἐκπεσεῖν ὁ μῦθος αἰνίττεται. Καὶ μὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Ἰωσήφ, νέον τοῦτον ζηλώσαντες οἱ ἀδελφοί, πλεῖόν τι προορώμενον κατὰ τὴν γνῶσιν, ἐξέδυσαν τὸν χιτῶνα τὸν ποικίλον· καὶ λαβόντες, ἔῤῥιψαν εἰς λάκκον (ὁ δὲ λάκκος κενὸς, ὕδωρ οὐκ εἶχε), τὴν ἐκ φιλομαθίας τοῦ σπουδαίου ποικίλην γνῶσιν ἀποσκορακίσαντες· ἢ ψιλῇ τῇ κατὰ νόμον πίστει κεχρημένοι, ἔῤῥιψαν εἰς λάκκον τὸν ὕδατος κενὸν, εἰς Αἴγυπτον ἀπεμπολήσαντες (56), τὴν τοῦ θείου λόγου ἔρημον. Κενὸς δὲ
C ἐπιστήμης ὁ λάκκος· ἐν ᾧ ῥιφεὶς, καὶ τὴν γνῶσιν ἀποδυσάμενος, ὅμοιος τοῖς ἀδελφοῖς ἐδόκει γυμνὸς γνώσεως, ὁ διαλεληθὼς σοφός (57). Κατ' ἄλλο σημαινόμενον, εἴη δ' ἂν ἐπιθυμία ποικίλον ἔνδυμα, εἰς

✠ P. 678 ED. POTTER, 573 ED. PARIS. [78] Psal. XVII, 25, 26. [79] Exod. XV, 1. [80] Gen. XXXVII, 23 et seq.

(49) *Ἐσθλῶν*. Hi versus exstant in Theogn. *Gnom.*, v. 35. Eosdem laudat Plato in *Menone*, ubi pro μαθήσεαι exstat διδάξεαι.

(50) *Συμμιγῇς*. Συμμιγῇς habent etiam Platonis ed. vulg. in *Menone* : metrum tamen requirit potius συμμιγέῃς, vel συμμιχθῇς. Sunt qui συμμίξῃς legant et mox ἐνόντα. SYLBURG. — Συμμιχθῇς in Theognide exstat.

(51) *Ὠδῇ*. Nempe Moysis Exod. XV, post Ægyptios in mari Rubro demersos.

(52) *Ἐνδόξως*. Paria dicit Philo in lib. *De somnis*, pag. 1145 : Τέθνηκε τὸ ἐπιτιθέμενον ἡμῖν πάθος, καὶ πρηνὲς ἄταφον ἔῤῥιπται, μὴ μέλλωμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ στησάμενοι, τὴν ἱεροπρεπεστάτην ᾄδωμεν ᾠδὴν, παρακελευόμενοι λέγειν πᾶσιν· Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ· ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται· ἵππον καὶ ἀναβάτην ἔῤῥιψεν εἰς θάλασσαν. *Mortuus est in nobis positus affectus, et præceps insepultus projectus est, ne cunctemur nos, sed sistentes nos, divino cultui convenientissimum canamus cantum ; excitantes omnes ad dicendum : « Canamus Domino : gloriose enim magnificatus est; equum et insessorem dejecit in mare.»*

(53) *Τὸ πολυσκελές*. Philo lib. *Περὶ τῶν μετονομαζ.*, pag. 201, H. SYLBURG.

(54) *Οὕτως καὶ Πλάτων ἐν τῷ Περὶ ψυχῆς*. Dialogum *De anima* adducit Clemens, cum tamen locus de auriga, καὶ τοῦ ἀποστατήσαντος ἵππου, e Platonis *Phædro* sit desumptus. In quo Dialogo, plane metaphysico, *Περὶ τοῦ αὐτοκάλου*, hoc est, *De ipso pulchro*, agitur. Describitur autem ibi ἐντελέχεια sapientis, sicut in Clementis Gnostici, Christiani. Utriusque autem ἐντελέχεια est, alterius quidem, ut falsa pulchri, alterius ut falsa scientiæ εἴδωλα fugiat, et ut alter κατὰ τὸ ἀληθῶς καλόν, alter κατὰ τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, conjungatur cum Deo : qui utrumque καὶ τὸ αὐτόκαλον est, καὶ αὐτὴ ἡ γνῶσις. Non recte ergo Clemens id, quod est proprium *Phædonis*, in quo agitur de anima, et immortalitate ejus, *Phædro* tribuit : quanquam
D obiter et ibi de anima agatur : non προηγουμένως, sed quatenus τοῦ αὐτοκάλου, qui est Deus immortalis, per communionem pulchri, particeps fit anima. HEINSIUS.

(55) *Καταπίπτειν*. Hoc est, *in terram decidere*. Platonis verba in *Phædri* pag. 1222, sunt hæc : Βρίθει ὁ τῆς κάκης ἵππος μετέχων, ἐπὶ γῆν ῥέπων τε καὶ βαρύνων. *Gravatur pravitatis particeps equus, ad terram vergens atque trahens*. E contra alter equus, qui animam virtute præditam comitatur, in cœlum volare dicitur.

(56) *Ἀπεμπολήσαντες*. Interpres, *qui vendidissent*. Verum Josephi fratres eum non vendiderant, quo tempore in *lacum* projecerunt, sed postea vendebant. Scribendum igitur, una littera mutata, ἀπεμπολήσοντες, *venditurі*, in futuro tempore.

(57) *Ὁ διαλεληθὼς σοφός*. Malet forte aliquis ὁ δὴ ἀληθῶς σοφός. Sed nil opus est mutatione, si cum διαλεληθώς subaudiendum infin. εἶναι. SYLBURG.

ἀχανὲς ἀπέχουσα βάραθρον. *Ἐὰν δέ τις ἀνοίξῃ* A *λάκκον, ἢ λατομήσῃ* (58), φησὶ, *καὶ μὴ καλύψῃ αὐτὸν, ἐμπέσῃ δ' ἐκεῖ μόσχος ἢ ὄνος, ὁ κύριος τοῦ λάκκου ἀποτίσει ἀργύριον, καὶ δώσει τῷ πλησίον· τὸ δὲ τεθνηκὸς αὐτῷ ἔσται*. Ἐνταῦθά μοι τὴν προφητείαν ἐκείνην ἔπαγε· *Ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον, καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ· Ἰσραὴλ δέ με* (59) *οὐ συνῆκεν*. Ἵνα οὖν μή τις τούτων, ἐμπεσὼν εἰς τὴν ὑπὸ σοῦ διδασκομένην γνῶσιν, ἀκρατὴς γενόμενος τῆς ἀληθείας, παρακούσῃ τε καὶ παραπέσῃ, ἀσφαλὴς, φησὶ, περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ λόγου γίνου· καὶ πρὸς μὲν τοὺς ἀλόγως προσιόντας ἀπόκλειε τὴν ζῶσαν ἐν βάθει πηγὴν, ποτὸν δὲ ὄρεγε τοῖς ἀληθείας δεδιψηκόσιν. Ἐπικρυπτόμενος δ' οὖν πρὸς τοὺς οὐχ οἵους τε ὄντας παραδέξασθαι τὸ βάθος τῆς γνώσεως, κατακάλυπτε τὸν B λάκκον. Ὁ κύριος οὖν τοῦ λάκκου, ὁ γνωστικὸς, αὐτὸς ζημιωθήσεται, φησὶ, τὴν αἰτίαν ὑπέχων τοῦ σκανδαλισθέντος, ἤτοι καταποθέντος τῷ μεγέθει τοῦ λόγου, μικρολόγου ἔτι ὄντος· ἢ μετακινήσας τὸν ἐργάτην (60) ἐπὶ τὴν θεωρίαν, καὶ ἀποστήσας διὰ προφάσεως τῆς αὐτοσχεδίου πίστεως. *Ἀργύριον* δὲ *δώσει*, τῷ παντοκρατορικῷ βουλήματι ὑπέχων λόγον καὶ εὐθύνας. Οὗτος μὲν οὖν ὁ τύπος *νόμου καὶ προφητῶν, ὁ μέχρις Ἰωάννου*· ὁ δὲ, καίτοι φανερώτερον λαλήσας, ὡς ἂν μηκέτι προφητεύων, ἀλλὰ δεικνύων ἤδη παρόντα τὸν ἐξ ἀρχῆς καταγγελλόμενον συμβολικῶς, ὅμως, *Οὐκ εἰμὶ*, φησὶν, *ἄξιος τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος λῦσαι Κυρίου*· μὴ γὰρ ἄξιος εἶναι ὁμολογεῖ τὴν τοσαύτην βαπτίσαι δύναμιν· C χρῆναι γὰρ τοὺς καθαροποιοῦντας, ἀπολύειν τοῦ σώματος καὶ τῶν τούτου ἁμαρτημάτων τὴν ψυχὴν, ὥσπερ τοῦ δεσμοῦ τὸν πόδα. Τάχα δὲ καὶ τὴν τελευταίαν τοῦ Σωτῆρος εἰς ἡμᾶς ἐνέργειαν, τὴν προσεχῆ (61) λέγω, τὴν διὰ τῆς παρουσίας ἐπικρυπτομένην τῷ τῆς προφητείας αἰνίγματι, ὁ διὰ τῆς αὐτοψίας τὸν θεσπιζόμενον δείξας, τὴν εἰς φανερὸν πόρρωθεν ὁδεύουσαν μηνύσας ἥκουσαν παρουσίαν, ὄντως ἔλυσεν τὸ πέρας τῶν λογίων τῆς οἰκονομίας, ἐκκαλύψας τὴν ἔννοιαν τῶν συμβόλων. Καὶ τὰ παρὰ Ῥωμαίοις (62), ἐπὶ τῶν διαθηκῶν γινόμενα τάξιν εἴ-

A nudus cognitione. Juxta aliam interpretationem varium indumentum accipitur pro cupiditate, quæ in vastum barathrum abscedit. *Si quis autem*, inquit, *lacum aperuerit, vel ædificaverit, et ipsum non texerit, vitulus autem vel asinus in eum inciderit, lacus dominus solvet pecuniam, et dabit proximo; quod autem fuerit mortuum, ejus erit*[81]. Hic mihi illam subjunge prophetiam: *Cognovit bos possessorem suum, et asinus præsepe domini sui; Israel autem me non intellexit*[82]. Ne quis ergo ex iis, cum inciderit in eam, quæ a te docetur, cognitionem, nec possit continere veritatem, non obediat et excidat, sis cautus in usu verbi: et apud eos quidem qui accedunt citra rationem, occlude fontem qui vivit in profundo, potum autem præbe iis qui sitierint B veritatem. His autem qui non possunt accipere profunditatem cognitionis, **245** tege lacum. Dominus ergo lacus, ipse scilicet gnosticus, mulctabitur, inquit, ut in quem culpa conferatur, quod is fuerit offensus et absorptus verbi magnitudine, cum tantas opes verbi minime caperet, aut quod eum qui operabatur traduxerit ad contemplationem, et ea occasione subitanea fide illum abduxerit. *Pecuniam* autem *dabit*, voluntati omnipotenti sui facti reddens rationem. Hic est ✠ ergo typus et figura *legis et prophetarum*, quæ fuit *usque ad Joannem*[83]. Ille autem, etiamsi sit locutus apertius, ut qui non amplius prædiceret, sed eum jam præsentem monstraret qui ab initio per symbola annuntiabatur, *Non sum* tamen, inquit, *dignus qui solvam corrigiam ejus calcei*[84]. Fatetur enim se non C esse dignum, qui tantam baptizet potestatem. Oportet enim eos qui mundos faciunt, animam exsolvere a corpore et ejus peccatis, tanquam pedem a vinculo. Fortasse autem postremam quoque Servatoris in nos operationem, proximam, inquam, quæ prophetiæ ænigmate occultabatur per præsentiam, is qui ipsis oculis videntium monstravit eum, qui prædicebatur, eam, quæ e longinquo in apertum veniebat, indicando præsentiam, revera solvit finem eloquiorum de dispensatione carnis, detecta

✠ P. 679 ED. POTTER, 573-74 ED. PARIS. [81] Exod. XXI, 33, 34. [82] Isa. I, 3. [83] Matth. XI, 13; Luc, XVI, 16. [84] Marc. I, 7; Luc. III, 16; Joan. I, 27.

(58) *Λατομήσῃ*. Vulg. Bibl. Exod. XXI: *Λατομήσῃ λάκκον· dein καὶ ἐμπέσῃ ἐκεῖ μ.*, et mox, *ὁ κύριος τοῦ λάκκου ἀποτίσει, ἀργύριον δώσει τῷ κυρίῳ αὐτῶν· τὸ δὲ τετελευτηκὸς αὐτῷ ἔσται*.

(59) *Ἰσραὴλ δέ μ*. Isa. I: *Ἰσραὴλ δέ με οὐκ ἔγνω, καὶ ὁ λαός με οὐ συνῆκεν*.

(60) *Τὸν ἐργάτην*. *Operarium*, qui nondum est ad contemplationem paratus. Sic interpretatur τὸν ὄνον, vel βοῦν, superius dictum.

(61) *Τὴν πρ*. Hæc sic distinguuntur et exp.: τὴν προσεχῆ λέγω, τὴν διὰ παρουσίας, ἐπικρ.: *proximam, inquam, per ipsius præsentiam, quæ olim prophetiæ ænigmate occultabatur*.

(62) *Παρὰ Ῥωμαίοις*. A. Gellius lib. XV, c. 27, testamentorum tria genera fuisse tradit; unum, quod *calatis comitiis* in concione populi fieret; alterum, *in procinctu*, cum viri ad prælium faciendum in aciem vocabantur; tertium, *per familiæ emancipationem*, cui *æs et libra* adhiberetur. Quorum postremum (inquit Brissonius, *De formulis* D lib. VII, 653) prioribus duobus abolitis diu in usu mansit, eaque res *Libripende* et *Familiæ emptore* adhibito, et quinque *testibus* præsentibus, agebatur. *Familiam* enim, id est hæreditatem, testator *mancipabat imaginario emptori*, qui *Familiæ emptor* dicebatur, nummo uno, aut item altero, dicis causa, intercedente; Clementem vero ibi χαρπισμῶν nomine intellexisse *mancipationes*, quæ testamentis intercedebant, verisimile penitus inspicientibus fiet, cum in solemnibus testamentorum, quæ per æs et libram fiebant, totus ille locus versetur. Eoque in genere præter ζυγά et ἀσσάρια, id est *æs* et *libram*, *mancipatio* intercedebat, πρὸς τιμῆς (id est *pretii*) μερισμόν, ut Clemens censet. Item testatio, cujus gratia factas τὰς τῶν ὤτων ἐπιψαύσεις significat: quandoquidem in ima aure memoriæ locus erat: quem tangentes, *antestabantur*, teste Plinio lib. XI, c. 45. Hæc inter alia ibi Brissonius. Attigit eumdem locum etiam Paulus Leopardus, *Emend.* lib. VI, c. 9, p. 575. SYLBURG.

notione symbolorum. Et quæ a Romanis fiunt in testamentis, locum obtinuerunt : nempe libræ illæ, et asses justitiæ causa adhibita, et mancipationes, et aurium contrectationes; illi quidem, velut signum juste faciendi; hæc autem, ad honoris divisionem; tertium vero, ut qui incidisset, veluti quodam onere ipsi imposito, stans audiret et loco intercessoris esset.

A ληχε (63), τὰ διὰ δικαιοσύνην ἐκεῖνα ζυγὰ καὶ ἀσσάρια, καρπισμοί τε, καὶ αἱ τῶν ὤτων ἐπιψαύσεις. Τὰ μὲν γὰρ, ἵνα δικαίως γίνηται· τὰ δὲ, εἰς τὸν τῆς τιμῆς μερισμόν· τὸ δ', ὅπως ὁ παρατυχὼν, ὡς βάρους τινὸς αὐτῷ ἐπιτιθεμένου, ἑστὼς ἀκούσῃ, καὶ τάξιν μεσίτου λάβῃ.

CAPUT IX.

Rationes afferuntur cur veritatem involucris symbolicis obtegere visum fuerit.

Sed, ut videtur, nimio quodam demonstrandi studio, plus quam par sit, sum progressus. Vita enim me deficiet, eos omnes recensentem, qui symbolice philosophantur. Memoriæ ergo causa, et brevitatis, et ut se homines ad veritatem intenderent, talia barbaricæ philosophiæ sunt scripta. His enim qui sæpe ad eos accedunt, et dederunt sui experientiam, et in fide, et in vita universa, communicari volunt eam, quæ revera est, philosophiam et veram theologiam. Quin etiam nos quoque volunt opus habere aliquo interprete et duce; sic enim fore, ut majus in eas studium conferatur, et nos minime decipiamur, cum accipiamus a peritis, et denique profuturos iis, qui se sunt digni, existimarunt. Et alioqui omnia quæ ostenduntur per aliquod velamentum, majorem et angustiorem exhibent veritatem, sicut ✠ fructus qui in aqua pellucent, et formæ quæ per tegumenta concedunt aliquam sui evidentiam. Aliquid enim addunt splendori, præterquam, quod quæ sunt manifesta, uno modo intelliguntur. Cum ergo liceat pluribus modis accipere, sicut certe accipimus, in iis, quæ occulte dicta sunt, ea cum ita se habeant, fallitur quidem indoctus et imperitus, comprehendit autem Gnosticus. Jam ergo nec quibuslibet volunt omnia exponi temere, nec communicari bona sapientiæ, iis qui ne somniando quidem sunt anima expurgati (neque enim fas est quibuslibet obviis ea exponere, quæ parata fuere cum tot certaminibus), neque profanis narrare Logi mysteria. Aiunt certe Hipparchum Pythagoreum, eo quod aperte scripsisset decreta Pythagoræ, expulsum fuisse e schola, et ob id ipsum, tanquam mortuo, impositam columnam fuisse. Quocirca etiam in barbara philosophia vocant mortuos,

Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, ἔλαθον ὑπὸ φιλοτιμίας ἀποδεικτικῆς, περαιτέρω τοῦ δέοντος παρεκβάς. Ἐπιλείψει γάρ με ὁ βίος τὸ πλῆθος τῶν συμβολικῶς φιλοσοφούντων παρατιθέμενον. Μνήμης τε οὖν ἕνεκεν καὶ B συντομίας, καὶ τοῦ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀνατετάσθαι, τοιαῦταί τινες αἱ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας γραφαί. Τῶν γὰρ πολλάκις αὐταῖς πλησιαζόντων, καὶ δοκιμασίαν δεδωκότων κατά τε τὴν πίστιν κατά τε τὸν βίον ἅπαντα, μόνον ἐθέλουσιν ὑπάρχειν τὴν ὄντως οὖσαν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἀληθῆ θεολογίαν. Καὶ μὴν ἐξηγητοῦ τινος καὶ καθηγητοῦ χρείαν ἔχειν ἡμᾶς βούλονται· οὕτω γὰρ καὶ σπουδασθήσεσθαι μᾶλλον, καὶ ἀνεξαπατήτους ἔσεσθαι, παρὰ τῶν εὖ εἰδότων παραλαμβάνοντας, καὶ ὠφελήσειν τοὺς ἀξίους αὐτῶν, διελάμβανον, ἄλλως τε καὶ πάνθ' ὅσα διά τινος παρακαλύμματος ὑποφαίνεται, μείζονά τε καὶ σεμνοτέραν δείκνυσι τὴν ἀλήθειαν· καθάπερ τὰ μὲν ὤρια διαφαίνοντα τοῦ ὕδατος, αἱ μορφαὶ δὲ διὰ τῶν παρακαλυμμάτων, συνεμφάσεις τινὰς αὐταῖς προσ- C χαριζομένων. Ἐλεγκτικαὶ γὰρ αἱ περιαύγειαι πρὸς τῷ καὶ τὰ φανερὰ μονοτρόπως κατανοεῖσθαι (64). Συνεκδοχὰς τοίνυν πλείονας ἐξὸν εἶναι λαμβάνειν, ὥσπερ οὖν λαμβάνομεν, ἐκ τῶν μετ' ἐπικρύψεως εἰρημένων, ὧν οὕτως ἐχόντων, σφάλλεται μὲν ὁ ἄπειρος καὶ ἀμαθής· καταλαμβάνει δὲ ὁ γνωστικός. Ἤδη γοῦν οὐδὲ τοῖς τυχοῦσι ἤθελον ἀναίδην (65) ἐκκεῖσθαι πάντα, οὐδὲ κοινοποιεῖσθαι τὰ σοφίας ἀγαθὰ τοῖς μηδ' ὄναρ τὴν ψυχὴν κεκαθαρμένοις (οὐ γὰρ θέμις ὀρέγειν τοῖς ἀπαντῶσι τὰ μετὰ τοσούτων ἀγώνων πορισθέντα), οὐδὲ μὴν βεβήλοις τὰ τοῦ Λόγου μυστήρια διηγεῖσθαι. Φασὶ γοῦν Ἵππαρχον τὸν Πυθαγόριον, αἰτίαν ἔχοντα γράψασθαι τὰ τοῦ Πυθαγόρου σαφῶς (66), ἐξελαθῆναι τῆς διατριβῆς, καὶ στήλην (67) ἐπ' αὐτῷ γενέσθαι οἷα νεκρῷ. Διὸ καὶ ἐν

✠ P. 680 ED. POTTER, 574-75 ED. PARIS.

(63) *Τάξιν εἴληχε*. Nempe ἐν τοῖς διὰ συμβόλων εἰρημένοις. D

(64) *Ἐλεγκτικαὶ . . . κατανοεῖσθαι*. Hervetus vertit : *Arguunt enim splendores, præter id, quod quæ sunt manifesta, uno modo intelligantur.* Quod cum nimis obscurum esset, sic est ab Heinsio mutatum, ut appareat illum auctoris sententiam minime assecutum fuisse. Nam cum dixerat Clemens, res augustiores videri cum per velum oculis nostris exhibentur, rationem ejus dicti hanc adjicit : Ἐλεγκτικαὶ γὰρ αἱ π. *Nam ejusmodi splendor, qui rem quampiam undequaque illustrat, omnes ejus defectus arguit et ostendit; ad hæc etiam accedit, quod quæ aperta sunt, uno solum modo intelligantur;* cum interea, ut ibi sequitur, veritatis intersit, ut sermones, quibus traditur, diversis sensibus explicari possint, ut ab iis solis percipiatur, qui ea digni sunt.

(65) *Ἀναίδην*. Vel ἀνέδην. Conf. *Index Græcus.*

(66) *Σαφῶς*. Notissimum est illud Pythagoræorum effatum, Μὴ εἶναι πρὸς πάντας πάντα ῥητά. *Non esse omnibus pandenda omnia.* Conf. Cicero in procemio 4 *Tuscul.* Porro Diogenes Laertius, in *Pythagora* hæc refert :*Erat autem ignotum Pythagoricum dogma usque ad Philolai tempora. Hic enim solus tres libros illos præclaros evulgavit, quos Plato centum minis sibi emi per litteras oravit.*

(67) *Στήλην*. Th. Canterus, lib. I, cap. 2 *Var. lect.* Origenes, *contra Celsum : Cæterum Pythagoræi cenotaphia exstruebant iis, qui defecissent a philosophia reflexo cursu ad idioticam vitam, nec ideo deterior habitus est Pythagoras in doctrina et demonstrationibus, aut ejus discipuli.* Hic autem Hipparchus, cujus hic meminit Clemens, increpatur gravissime a Lyside Pythagorico in quadam ad eum

τῇ βαρβάρῳ φιλοσοφίᾳ νεκροὺς καλοῦσι τοὺς ἐκπεσόντας τῶν δογμάτων, καὶ καθυποτάξαντας τὸν νοῦν τοῖς πάθεσι τοῖς ψυχικοῖς. *Τίς γὰρ μετοχὴ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνομίᾳ;* κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον· *Ἢ τίς κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος; Τίς δὲ συμφώνησις Χριστῷ πρὸς Βελίαλ; ἢ τίς* (68) *μερὶς πιστῷ μετὰ ἀπίστου;* Δίχα (69) γὰρ Ὀλυμπίων καὶ φθιμένων τιμαί. Διὸ *καὶ* (70) *ἐξέρχεσθε ἐκ μέσου αὐτῶν καὶ ἀφορίσθητε, λέγει Κύριος· καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅπτεσθε· κἀγὼ εἰσδέξομαι ὑμᾶς, καὶ ἔσομαι ὑμῖν εἰς πατέρα· καὶ ὑμεῖς ἔσεσθέ μοι εἰς υἱοὺς καὶ θυγατέρας.* Οὐ μόνοι ἄρα οἱ Πυθαγόρειοι καὶ Πλάτων (71) τὰ πολλὰ ἐπεκρύπτοντο, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐπικούρειοί (72) φασί τινα καὶ παρ' αὐτοῖς ἀπόῤῥητα εἶναι, καὶ μὴ πᾶσιν ἐπιτρέπειν ἐντυγχάνειν τούτοις τοῖς γράμμασιν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Στωϊκοὶ λέγουσι Ζήνωνι (73) τῷ πρώτῳ γεγράφθαι τινὰ, ἃ μὴ ῥᾳδίως ἐπιτρέπουσι τοῖς μαθηταῖς ἀναγινώσκειν, μὴ οὐχὶ πεῖραν δεδωκόσι πρότερον, εἰ γνησίως φιλοσοφοῖεν. Λέγουσι δὲ καὶ οἱ Ἀριστοτέλους τὰ μὲν *ἐσωτερικὰ* (74) εἶναι τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν (75), τὰ δὲ κοινά τε καὶ *ἐξωτερικά*. Ἀλλὰ καὶ οἱ τὰ μυστήρια θέμενοι, φιλόσοφοι ὄντες, τὰ αὐτῶν δόγματα τοῖς μύθοις (76) κατέχωσαν, ὥστε μὴ εἶναι ἅπασι δῆλα. Εἶθ' οἱ μὲν, ἀνθρωπίνας καταχρύψαντες δόξας, τοὺς ἀμαθεῖς ἐκώλυσαν ἐντυγχάνειν· τὴν δὲ τῶν ὄντως ὄντων ἁγίαν καὶ μακαρίαν θεωρίαν οὐ παντὸς μᾶλλον ἐπικεκρύφθαι συνέφερεν; Πλὴν οὐδὲ τὰ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας, οὐδ' οἱ μῦθοι οἱ Πυθα-

eos qui exciderunt a dogmatibus, et mentem subjecerunt animæ perturbationibus. *Quæ est enim participatio justitiæ et injustitiæ?* ut ait divinus Apostolus [85]: *aut quæ societas luci cum tenebris? Quæ autem est conventio Christo cum Belial? aut quæ pars est fideli cum infideli?* Olympiorum enim et mortuorum sunt separati honores. *Quocirca egredimini e medio ipsorum, et separemini, dicit Dominus, et immundum ne tetigeritis, et ego suscipiam vos, et ero vobis in patrem, et vos eritis mihi in filios et filias* [86]. Non soli igitur Pythagorei et Plato multa occultabant, sed etiam Epicurei dicunt quædam esse apud se arcana, et non permittere omnibus ut ea scripta legant. Quin etiam Stoici dicunt a Zenone primo quædam fuisse ✠ conscripta, quæ non facile permittunt legere discipulis, quorum non prius fuerit factum ab ipsis periculum, an germane et sincere philosophentur. Aristotelei quoque dicunt, ex suis scriptis alia quidem esse ἐσωτερικά, id est *interna*; alia vero communia et ἐξωτερικά, hoc est *externa*. Quin etiam ii qui instituere mysteria, cum essent philosophi, sua dogmata obscuraverunt fabulis, ut non essent manifesta omnibus. An vero illi quidem humanas celabant opiniones, et arcebant indoctos ne ad eas adirent; eorum autem quæ vere sunt, sanctam et beatam contemplationem, non multo magis celari conferebat? Sed neque dogmata barbaræ philosophiæ, neque fabulæ Pythagoricæ, neque quæ sunt apud Platonem in *Republica* de Ar-

✠ P. 681 ED. POTTER. [85] II Cor. vi, 14, 15. [86] Ibid. 17, 18.

epistola, quæ etiamnum exstat, et quam subjicit Canterus. In ejus calce est hæc sententia : *Si igitur mutatus fueris, gratulabor; sin minus, jam obiisse mihi videberis.* Ad quam alludit et D. Gregorius Nazianz. in quadam epistola : Εἰ μὲν οὖν μεταβάλλοιο, ἀλλὰ νῦν χαρήσομαι, τῶν Πυθαγορικῶν ἔφη τις φιλοσόφων ἑταῖρον ἐκπεπτωκότα θρηνῶν· εἰ δὲ μὴ, ἐκεῖνος μὲν ἔγραφε *Τέθνηκάς μοι*, ἐγὼ δὲ τοῦτο μὲν οὐκ ἐρῶ σὴν χάριν ἔτι. Collect. — Origenis verba jam allata exstant in lib. iii *contra Celsum*, pag. 142. Conf. ejusdem Operis lib. ii, p. 67, edit. Cantabrig. Jamblicus, in *Vita Pythagoræ* hæc refert, cap. 17, p. 79 : Εἴ γε... δυσκίνητος ἔτι τις καὶ δυσπαρακολούθητος εὑρίσκετο, στήλην δή τινα τῷ τοιούτῳ καὶ μνημεῖον ἐν τῇ διατριβῇ χώσαντες, καθὰ καὶ Περιάλλῳ τῷ Θουρίῳ λέγεται, καὶ Κύλωνι τῷ Συβαριτῶν ἐξάρχῳ ἀπογνωσθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν, ἐξήλαυνον. *Si quis piger ac torpidus inveniebatur, huic cippo monimentoque in schola erecto, quemadmodum et Perialo illi Thurio, et Cyloni Sybaritarum principi, ab ipsis rejectis* [publico judicio factitatum fuisse (*a*)] *fertur, hominem exigebant*, etc.

(68) *Ἢ τίς*. Τίς δέ. II Cor. vi.

(69) *Δίχα*. Ita vox δίχα sumitur p. 143 edit. Paris. Δίχα σωζομένων καὶ φθιμένων τροφαί. Lowth. — Videntur hæc e poetarum aliquo sumpta esse.

(70) *Καί*. Hæc particula a Clemente addita est.

(71) *Πλάτων*. Diogenes Laertius, in *Platone*, lib. iii, segm. 63, de eo dicit : Ὀνόμασι δὲ κέχρηται ποικίλοις, πρὸς τὸ μὴ εὐσύνοπτον εἶναι τοῖς ἀμαθέσι τὴν πραγματείαν. *Cæterum nominibus utitur variis, ut ne illius opera rudibus et ignaris conspicua sint.* Unde Timæus, Boëthius, Plutarchus, aliique libros memorantur edidisse *Περὶ τῶν παρὰ Πλάτωνι λέξεων*.

(72) *Ἐπικούρειοι*. Diog. Laertius lib. x, segm. 5, refert, Idomeneum, Herodotum et Timocratem τοὺς ἔκπυστα αὐτοῦ τὰ κρύφια ποιήσαντας, *obscura Epicuri dogmata illustravisse.*

(73) *Ζήνωνι τῷ πρώτῳ*. Zenonem intelligit Citticum, Stoicorum parentem.

(74) *Ἐσωτερικά*. Hujusce distinctionis meminit etiam Cicero *Ep. ad Attic.* lib. iv, ep. 16 : *Aristoteles in iis quos ἐξωτερικοὺς vocat.* Item, *De finib.*, lib. v, c. 5, de Aristotele, ejusque discipulo Theophrasto agens, ait : *Duo genera librorum sunt : unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικὸν appellabant; alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt.* Origenes, *contra Celsum* l. i, p. 7 : Παρ' οἷς τινες μὲν ἦσαν ἐξωτερικοὶ λόγοι, ἕτεροι δὲ ἐσωτερικοί. *Apud quos philosophos exterior alia, et alia interior doctrina fuit.* A. Gellius l. xx, c. 5 : *Commentariorum suorum artiumque, quas discipulis tradebat Aristoteles philosophus, regis Alexandri magister, duas species habuisse dicitur. Alia erant, quæ nominabat ἐξωτερικά· alia, quæ appellabat ἀκροαματικά. Ἐξωτερικά dicebantur, quæ ad rhetoricas meditationes, facultatem argutiarum, civiliumque rerum notitiam conducebant. Ἀκροαματικά autem vocabantur, in quibus philosophia remotior subtiliorque agitabatur; quæ ad naturæ contemplationes disceptationesve dialecticas pertinebat.*

(75) *Αὐτῶν*. Forte rectius αὐτῷ, *ei*. Sylb. — C. Rittershusius αὐτοῦ scribendum monuit in Notis ad Porphyr. *De vita Pythag.* p. 53.

(76) *Τοῖς μύθοις*. Credebant plerique, Orphei, Homeri, aliorumque veterum poetarum fabulis arcana quædam dogmata inesse. Conf. Heracliti libellus *De allegoriis Homericis*, alios ut taceam.

(a) Quæ Latinis inter uncinos clausis respondent, in Græco desunt, hallucinato adnotatore vel typographo. Edit. Patrol.

menio, et in *Gorgia* de Æaco et Rhadamantho, et in *Phædone* fabula Tartari, et in *Protagora* Promethei et Epimethei, et præterea fabula belli gesti inter Atlantinos et Athenienses in Atlantico, non sunt in singulis vocibus exponendæ allegorice, sed ea solum, quæ ad generalem spectant sententiam. Atque hæc certe inveniemus **246** significari per symbola sub velo allegoriæ. Quinetiam Pythagoræ consuetudo, et quæ cum familiaribus erat duplex conjunctio, vocans quosdam auscultatores, quosdam vero *mathematicos*, qui sincere ac germane attingebant philosophiam, significabat aliud quidem *dictum* fuisse, aliud vero fuisse a multis *occultatum*. Fortassis autem illud quoque duplex orationis genus Peripateticorum, nempe quod opinabile, et quod scibile vocatur, non multum abest quin ✠ dividat opinionem ac famam a vera gloria et a veritate.

A γόρειοι, ἀλλ' οὐδ' οἱ παρὰ Πλάτωνι ἐν *Πολιτείᾳ* (77) πρὸς τοῦ Ἀρμενίου (78), καὶ ἐν *Γοργίᾳ* (79) Αἰάκου καὶ Ῥαδαμάνθυος, καὶ ἐν *Φαίδωνι* (80) ὁ τοῦ Ταρτάρου, καὶ ἐν *Πρωταγόρᾳ* ὁ Προμηθέως καὶ Ἐπιμηθέως, πρός τε τούτοις ὁ τοῦ πολέμου (81) τοῦ Ἀτλαντινῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων ἐν τῷ Ἀτλαντικῷ, οὐχ ἁπλῶς κατὰ πάντα τὰ ὀνόματα ἀλληγορητέοι (82), ἀλλ' ὅσα τῆς διανοίας τῆς καθόλου σημαντικά· καὶ δὴ ταῦτα ἐξεύροιμεν ἂν διὰ συμβόλων ὑπὸ παρακαλύμματι τῇ ἀλληγορίᾳ μηνυόμενα. Ναὶ μὴν (83) καὶ ἡ Πυθαγόρου συνουσία, καὶ ἡ πρὸς τοὺς ὁμιλητὰς διττὴ κοινωνία, *ἀκουσματικοὺς* τοὺς πολλούς, καί τινας *μαθηματικοὺς* ἑτέρους (84) καλοῦσα, τοὺς γνησίους (85) ἀνθαπτομένους τῆς φιλοσοφίας· ἀλλὰ τὸ μὲν *φάσθαι*, τὸ δὲ *κεκρυμμένον εἶναι* πρὸς τοὺς B πολλοὺς ἠνίσσετο. Ἴσως δὲ καὶ τὸ διττὸν ἐκεῖνο εἶδος τῶν ἐκ τοῦ Περιπάτου, τὸ ἐν τοῖς λόγοις ἔνδοξόν (86) τε καὶ ἐπιστημονικὸν καλούμενον, οὐκ ἀπήλλακται διαιρεῖν (87) δόξαν ἀπό τε εὐκλείας καὶ ἀληθείας.

Mortale a seclo flores decerpere honorum,
Te minime subiget, pia possis quo mage fari.

Μὴ δέ σέ γ' εὐδόξοιο βιήσεται ἄνθεα τιμῆς,
Πρὸς θνητῶν ἀνελέσθαι, ἐφ' ᾧθ' ὁσίης πλέον
[*εἰπεῖν*.

Musæ certe Ionicæ palam dicunt, « Vulgus quidem hominum, et eos, qui sibi videntur sapientes, sequi poetas, et uti legibus, ut qui sciant multos esse malos, paucos bonos, eos autem, qui sunt optimi, gloriam persequi; eligunt enim, inquit, optimi ante omnia perennem gloriam mortalium. Multi autem se explent, tanquam pecora, ventre et pudendis, et rebus ex iis quæ sunt in nobis turpissimis, metientes beatitudinem. » Magnus quoque ille Parmenides

Αἱ γοῦν Ἰάδες μοῦσαι διαῤῥήδην λέγουσι, « τοὺς μὲν πολλοὺς καὶ δοκησισόφους δήμων ἀοιδοῖσιν ἕπεσθαι, καὶ νόμοισι χρέεσθαι, εἰδότας ὅτι πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί· τοὺς ἀρίστους δὲ τὸ κλέος (88) μεταδιώκειν· αἱρεῦνται γάρ, φησὶν, ἐναντία πάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέvναον θνητῶν. Οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηνται ὅπως κτήνεα, γαστρὶ καὶ αἰδοίοις, καὶ τοῖς αἰσχίστοις τῶν ἐν ἡμῖν, μετρήσαντες τὴν εὐδαιμοC νίαν. » Ὅ τ' Ἐλεάτης Παρμενίδης ὁ μέγας διτ-

✠ P. 682 ED. POTTER, 576 ED. PARIS.

(77) *Πολιτείᾳ*. Nempe *De repub.* lib. x, p. 761.

(78) *Πρὸς τοῦ Ἀρμενίου*. Pro præpos. πρός, reponendum nomen proprium Ἡρός, ut infra, p. 255, quod prolixius declarat Paulus Leopardus *Emendationum* lib. IX, c. 2. Sylburg. — Pro πρός lege Ἡρός, ut infra p. 598 edit. Paris., inquit Lowth.

(79) *Γοργίᾳ*. Sc. sub finem *Dialogi*, p. 357.

(80) *Φαίδωνι*. Respicit *Phædonis* p. 83 et seq., et mox *Protagoræ* p. 223 et seq.

(81) *Πολέμου*. Ægyptius quidam sacerdos in *Timæo* Platonis Soloni hæc narrat, pag. 1045: Λέγει γὰρ τὰ γεγραμμένα, ὅσην ἡ πόλις ὑμῶν ἔπαυσέ ποτε δύναμιν ὕβρει πορευομένην ἅμα ἐπὶ πᾶσαν Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν, ἔξωθεν ὁρμηθεῖσαν ἐξ Ἀτλαντικοῦ πελάγους. *Traditur enim vestra civitas restitisse olim innumeris hostium copiis, quæ ex Atlantico mari profectæ, prope jam cunctam Asiam Europamque obsederunt*, etc.

(82) *Ἀλληγορητέοι*. Editiones Sylburgiana recentiores ἀλληγορητέον perperam exhibent.

(83) *Ναὶ μὴν*. Videtur hæc sententia, inserta particula τί, cum interrogatione scribi oportere: Ναὶ μὴν τί καὶ ἡ Πυθαγ. — ἀλλὰ τὸ μὲν *φάσθαι*, τὸ δὲ *κεκρυμμένον εἶναι* πρὸς τοὺς πολλούς, ἠνίσσετο· *Imo vero quid Pythagoræ duplex cum familiaribus consuetudo — nisi aliud quid esse* eloquendum, *aliud vero a vulgo* occultandum, *innuit?* Porro huc pertinent, quæ memorat A. Gellius lib. I, c. 9: *Ordo atque ratio Pythagoræ, ac deinceps familiæ successionis ejus, recipiendi instituendique discipulos hujuscemodi fuisse traditur. Jam a principio adolescentes qui sese ad discendum obtulerant*, ἐφυσιογνωμόνει. *Id verbum significat, mores naturasque hominum, conjectatione quadam de oris et vultus ingenio, deque totius corporis filo atque habitu, sciscitari; eum, qui exploratus ab eo idoneusque fuerat, recipi in disciplinam statim jubebat, et tempus certum tacere; non omnes idem, sed aliud aliis tempus pro æstimato captu solertiæ. Is autem qui tacebat, quæ dicebantur ab aliis, audiebat; neque percunctari, si parum intellexerat, neque commentari, quæ audierat, fas erat; sed non minus quisquam tacuit quam biennium: hi prorsus appellabantur intra tempus tacendi audiendique* ἀκουστικοί· *ast ubi res didicerant rerum omnium difficillimas, tacere audireque, atque esse jam cœperant silentio eruditi, cui erat nomen* ἐχεμυθία· *tum verba facere et quærere, quæque audissent scribere, et quæ ipsi opinarentur expromere potestas erat. Hi dicebantur in eo tempore* μαθηματικοί· *ab his, scilicet, artibus, quas jam dicere atque meditari inceptaverant: quoniam Geometriam et Gnomonicam, Musicam, cæterasque item disciplinas altiores* μαθήματα *veteres Græci appellabant.*

D (84) *Ἑτέρους*. C. Rittershusius ἑταίρους mavult in notis ad Porphyrium *De vita Pythagoræ* pag 53.

(85) *Γνησίους*. Forte rectius γνησίως adverb. Sylburg. — Sic paulo superius, γνησίως φιλοσοφοῖεν.

(86) *Ἔνδοξον*. Hanc distinctionem cum aliis in locis, tum in *Topicor.* lib. I, c. 1, tradit Aristoteles, τὰς ἐπιστημονικὰς ἀρχάς, *scientifica principia*, tradens esse τὰ δι' αὑτῶν ἔχοντα πίστιν, *quæ a seipsis fidem habent*: τὰ ἔνδοξα, *probabilia* esse, τὰ δοκοῦντα, *quæ videntur* esse vera, sed certo non constant sic se habere.

(87) *Διαιρεῖν*. C. Ritterhusius in loco superius dicto διαιροῦν scribendum esse monuit.

(88) *Τοὺς ἀριστοὺς δὲ τὸ κλέος*. Flor., τοὺς ἀρίστους τὸ κλέος δὲ διώκειν· quæ lectio non consistit, nisi τὸ κλέοσδε dictum aliquis velit pro τὸ εἰς κλέος φέρον, insolenti locutionis genere. Sylburg.

τῶν εἰσηγεῖται διδασκαλίαν ὁδῶν, ὧδέ πως γράφων·

Ἡ μὲν (89) *ἀληθείης εὐπειθέος ἀτρεμὲς ἦτορ,*
Ἡ δὲ βροτῶν δόξαις, ταῖς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής.

A Eleates, introducit duarum viarum doctrinam, sic scribens :

Una quidem veri est, bene quam cor credere constans
Possit, opinio sed nimium levis altera vulgi,
Cui non certa fides nec inest persuasio vera.

CAPUT X.

Apostolorum sententia de mysteriis fidei occultandis.

Εἰκότως ἄρα ὁ θεσπέσιος Ἀπόστολος, *Κατὰ ἀποκάλυψιν*, φησὶν, *ἐγνωρίσθη* (90) *μοι τὸ μυστήριον* (*καθὼς προέγραψα ἐν ὀλίγῳ, πρὸς ὃ δύνασθε ἀναγινώσκοντες νοῆσαι τὴν σύνεσίν μου ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῦ Χριστοῦ*) *ὃ ἑτέραις γενεαῖς οὐκ ἐγνωρίσθη τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, ὡς νῦν ἀπεκαλύφθη τοῖς ἁγίοις ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ προφήταις.* Ἔστι γάρ τις καὶ τελείων μάθησις, περὶ ἧς B πρὸς τοὺς Κολοσσαεῖς γράφων φησίν· *Οὐ παυόμεθα ὑπὲρ ὑμῶν προσευχόμενοι καὶ αἰτούμενοι, ἵνα πληρωθῆτε τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θελήματος αὐτοῦ ἐν πάσῃ σοφίᾳ καὶ συνέσει πνευματικῇ, περιπατῆσαι ἀξίως* (91) *τοῦ Κυρίου εἰς πᾶσαν ἀρέσκειαν· παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ καρποφοροῦντες καὶ αὐξανόμενοι τῇ ἐπιγνώσει τοῦ Θεοῦ, ἐν πάσῃ δυνάμει ἐνδυναμούμενοι, κατὰ τὸ κράτος τῆς δόξης αὐτοῦ.* Καὶ πάλιν· *Κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ τὴν δοθεῖσάν μοι*, φησὶ, *εἰς ὑμᾶς πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν, ὃ νῦν* (92) *ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ· οἷς ἠθέλησεν ὁ Θεὸς γνωρίσαι, τί τὸ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν.* Ὥστε ἄλλα μὲν C τὰ μυστήρια τὰ ἀποκεκρυμμένα ἄχρι τῶν ἀποστόλων, καὶ ὑπ' αὐτῶν παραδοθέντα ὡς ἀπὸ τοῦ Κυρίου παρειλήφασιν· ἀποκεκρυμμένα δὲ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις. Ἄλλο δὲ *τὸ πλοῦτος* (93) *τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσιν*, ὅ ἐστιν ἡ πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς ἡ εἰς Χριστὸν, ὃν ἀλλαχῇ *θεμέλιον* εἴρηκεν. Καὶ πάλιν, οἷον φιλοτιμούμενος ἐμφῆναι τὴν γνῶσιν, ὧδέ πως γράφει· *Νουθετοῦντες πάντα ἄνθρωπον* (94) *ἐν πάσῃ σοφίᾳ* (95), *ἵνα παραστήσωμεν πάντα ἄνθρωπον τέλειον ἐν Χριστῷ·* οὐ *πάντα* ἁπλῶς *ἄνθρωπον*· ἐπεὶ οὐδεὶς ἂν ἦν ἄπιστος· οὐδὲ μὴν πάντα τὸν πι-

Merito ergo dicit divinus Apostolus : *Per revelationem notum mihi factum est sacramentum* (*sicut prius scripsi paucis, prout potestis legentes intelligere prudentiam meam in mysterio Christi*) *quod aliis generationibus non est agnitum filiis hominum, sicut nunc revelatum est sanctis ejus apostolis et prophetis* [87]. Est enim aliqua etiam perfectis discenda doctrina, de qua dicit scribens ad Colossenses : *Non cessamus pro vobis orare, et petere ut impleamini agnitione voluntatis ejus, in omni sapientia et intellectu spirituali, ut ambuletis digne Deo, per omnia placentes, in omni opere bono fructificantes, et crescentes in cognitione Dei, omni virtute confirmati, secundum potentiam gloriæ ejus* [88]. Et rursus, *Secundum dispensationem Dei quæ data est mihi*, inquit, *in vobis, ut impleam verbum Dei, mysterium quod fuit absconditum a sæculis et a generationibus, quod nunc manifestatum est sanctis ejus, quibus voluit Deus notum facere, quæ sint divitiæ gloriæ mysterii hujus in gentibus* [89]. Quocirca alia quidem sunt mysteria quæ fuerunt absconsa usque ad apostolos et tradita sunt ab ipsis ut a Domino acceperunt ; absconsa autem in Veteri Testamento, quæ nunc manifestata sunt ✠ sanctis. Aliud vero sunt *divitiæ gloriæ mysterii in gentibus* [90], quod est fides et spes in Christum, quem alibi dixit *fundamentum* [91]. Et rursus veluti cupiens manifestare cognitionem, sic scribit : *Admonentes omnem hominem in omni sapientia, ut exhibeamus omnem hominem perfectum in Christo* [92]. Non *omnem hominem* absolute, quoniam sic nullus esset infidelis ; sed nec omnem, qui credit, *perfectum vocat in Christo* ; sed *omnem* dicit *hominem*, perinde ac si diceret, totum hominem, utpote purificatum corpore et anima. Quod enim *non sit omnium cognitio* [93], subjungit aperte : *Constructi in*

[87] Ephes. III, 3, 4, 5. [88] Coloss. I, 9, 10, 11. [89] Ibid. 25, 26, 27. [90] Coloss. I, 27. [91] I Cor. III, 10. [92] Coloss. I, 28. [93] I Cor. VIII, 7. ✠ P. 683 ED. POTTER, 577 ED. PARIS.

(89) *Ἡ μέν*. Proclus in Platonem : Ὁ μὲν οὖν Πλάτων διαῤῥήδην τούς τε λόγους, καὶ τὰς γνώσεις τοῖς γνωστοῖς διεῖλεν· ὁ δέ γε Παρμενίδης, καίτοι διὰ ποίησιν ἀσαφὴς ὢν, ὅμως καὶ αὐτὸς ταῦτα ἐνδεικνύμενός φησιν·
Ἡ μὲν ἀληθείης ἐμφεγγέος ἀτρεμὲς ἦτορ,
Ἡ δὲ βροτῶν δόξας, αἷς οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής.
Clementis Græcus liber habet in v. 1 *εὐπειθέος*, et in 2 *δόξαις*. Diogenes Laertius ita citat :
... *Χρέω δέ σε πάντα πυθέσθαι,*
Ἡμὲν ἀληθείης εὐπειθέος ἀτρεκὲς ἦτορ,
Ἠδὲ βροτῶν δόξας, τῶν οὐκ ἔτι πίστις ἀληθής.
... *Velim simul omnia noscas,*
Aut verum simplex, et pectore semper aperto,
Aut male constantis laudem et suffragia vulgi.
COLLECT. — Hos versus recitat etiam Sextus Empiricus lib. *adv. Mathematicos*, pag. 158, apud quem in primo versu Clementinum εὐπειθέος exstat ; in secundo autem versu idem scribit — ταῖς οὐκ ἔνι πίD στις ἀληθής, quod rectius est, quam illud Laertii τῶν οὐκ ἔτι.

(90) *Ἐγνωρίσθη*. *Ἐγνώρισε* Ephes. ubi mox *ὃ ἐν ἑτέραις*.

(91) *Περιπατῆσαι ἀξίως*. *Περιπατῆσαι ὑμᾶς ἀξίως* Coloss. Dein, ibidem ἐν παντὶ ἔργῳ, et mox, εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ, ἐν πάσῃ δυνάμει δυναμούμενοι.

(92) *Ὃ νῦν*. *Νυνὶ δέ* Coloss., ubi mox, τίς ὁ πλοῦτος, mascul. gen. Sed Clemens eidem voci neutrum genus paulo inferius bis tribuit.

(93) *Τὸ πλοῦτος*. Coloss., *ὁ πλοῦτος*, ut prius : et mox, *μυστηρίου τούτου*.

(94) *Νουθετοῦντες π. ἄνθ*. *Καὶ διδάσκοντες πάντα ἄνθρωπον* addunt vulg. Biblia.

(95) *Ἐν πάσῃ σοφίᾳ*. Vulg. Bibl. *ἐν πάσῃ σοφίᾳ*, ut paulo ante : et mox, *ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*. SYLBURG.

charitate, et in omnes divitias certitudinis intelligentiæ, in agnitionem mysterii Dei in Christo, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi [94]; *orationi instate, vigilantes in ea cum gratiarum actione* [95]; gratiarum autem actio, non solum fit gratia animæ et bonorum spiritalium, sed etiam gratia corporis et bonorum corporis. Adhuc quoque apertius ostendit, *cognitionem non esse omnium* [96], subjungens : *Orantes simul et pro nobis, ut Deus aperiat nobis ostium ad loquendum mysterium Christi, propter quod etiam vinctus sum, ut manifestem ipsum ita ut oportet me loqui* [97]. Quin etiam tradebantur Hebræis quædam sine scriptis : *Etenim cum deberetis*, inquit, *esse doctores, propter tempus*, ut qui in Testamento veteri consenueritis [98], *rursus opus habetis ut vos doceam quænam sint elementa initii eloquiorum Dei, et facti estis quibus lacte sit opus, non solido cibo. Omnis enim qui lactis est particeps, est imperitus sermonis justitiæ; est enim parvulus*, ut cui primæ solæ creditæ sint disciplinæ. *Perfectorum autem est solidus cibus, qui propter habitum habent sensus exercitatos ad discretionem boni ac mali. Quocirca, dimittentes initii Christi sermonem, ad perfectionem feramur.* Quin etiam Barnabas, qui ipse quoque prædicavit verbum una cum Apostolo in ministerio gentium : *Simplicius*, inquit, *vobis scribo, ut intelligatis.* Deinde paulo inferius, exhibens manifestius traditionis Gnosticæ vestigium, dicit : *Quid eis dicit alius propheta Moyses? Ecce hæc dicit Dominus Deus : Intrate in terram bonam, quam juravit Dominus Deus, Deus Abrahæ, et Isaac, et Jacob, et possidete eam terram fluentem lacte et melle* [99]. *Quid dicat cognitio, discite : Sperate*, inquit, *in Jesum, qui in carne est vobis manifestandus. Homo enim est terra patiens : ex facie* ✠ *enim terræ fuit Adæ formatio. Quid ergo dicit in terram bonam fluentem* **247** *lacte et melle? benedictus Dominus noster, o fratres, qui sapientiam et intelligentiam posuit in nobis occultorum suorum. Dicit enim Propheta : Parabolam Domini quis intelliget, nisi sapiens et sciens, et diligens Dominum suum?* Paucorum est hæc capere. Non enim invidens, inquit, præcepit Dominus in aliquo Evangelio : *Mysterium meum mihi, et filiis domus meæ;* in tuto et extra sollicitudinem sta-

A στεύοντα τέλειον ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ πάντα ἄνθρωπον λέγει, ὡς εἰπεῖν, ὅλον τὸν ἄνθρωπον, οἷον σώματι καὶ ψυχῇ ἡγνισμένον· ἐπεὶ ὅτι *οὐ πάντων* (96) *ἡ γνῶσις*, διαῤῥήδην ἐπιφέρει, *Συμβιβασθέντες ἐν ἀγάπῃ, καὶ εἰς πᾶν πλοῦτος* (97) *τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως, εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας, καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι· τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖτε, γρηγοροῦντες ἐν αὐτῇ σὺν εὐχαριστίᾳ·* ἡ εὐχαριστία δὲ οὐκ ἐπὶ ψυχῆς μόνον καὶ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος γίνεται, καὶ τῶν τοῦ σώματος ἀγαθῶν. Καὶ ἔτι σαφέστερον ἐκκαλύπτει τὸ, *μὴ πάντων εἶναι τὴν γνῶσιν*, ἐπιλέγων· *Προσευχόμενοι ἅμα καὶ περὶ ἡμῶν, ἵνα ὁ Θεὸς ἀνοίξῃ ἡμῖν θύραν* B *τοῦ λαλῆσαι τὸ μυστήριον* (98) *τοῦ Χριστοῦ, δι' ὃ καὶ δέδεμαι, ἵνα φανερώσω αὐτὸ ὡς δεῖ με λαλῆσαι.* Ἦν γάρ τινα ἀγράφως παραδιδόμενα αὐτίκα τοῖς Ἑβραίοις· *Καὶ γὰρ ὀφείλοντες εἶναι διδάσκαλοι, διὰ τὸν χρόνον*, φησὶν, ὡς ἂν ἐγγηράσαντες τῇ Διαθήκῃ τῇ παλαιᾷ, *πάλιν χρείαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς, τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων τοῦ Θεοῦ· καὶ γεγόνατε χρείαν ἔχοντες γάλακτος, καὶ οὐ στερεᾶς τροφῆς. Πᾶς γὰρ ὁ μετέχων γάλακτος ἄπειρος λόγου δικαιοσύνης· νήπιος γάρ ἐστι*, τὰ πρῶτα μαθήματα πεπιστευμένος. *Τελείων δέ ἐστιν, ἡ στερεὰ τροφὴ, τῶν διὰ τὴν ἕξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ. Διὸ ἀφέντες* C *τὸν τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστοῦ λόγον, ἐπὶ τὴν τελειότητα φερώμεθα.* Ἀλλὰ καὶ Βαρνάβας, ὁ καὶ αὐτὸς συγκηρύξας τῷ Ἀποστόλῳ κατὰ τὴν διακονίαν τῶν ἐθνῶν τὸν λόγον, *Ἁπλούστερον* (99), φησὶν, *ὑμῖν γράφω, ἵνα συνίητε* (1). Εἶθ' ὑποβὰς, ἤδη σαφέστερον γνωστικῆς παραδόσεως ἴχνος παρατιθέμενος λέγει· *Τί λέγει* (2) *ὁ ἄλλος προφήτης* (3) *Μωϋσῆς αὐτοῖς; Ἰδοὺ τάδε λέγει Κύριος ὁ Θεός· Εἰσέλθετε εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν, ἣν ὤμοσεν Κύριος ὁ Θεὸς, ὁ Θεὸς Ἀβραὰμ* (4), *καὶ Ἰσαὰκ, καὶ Ἰακὼβ· καὶ κατακληρονομήσατε αὐτὴν γῆν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι. Τί λέγει ἡ γνῶσις* (5) *μάθετε· Ἐλπίσατε*, φησὶν, *ἐπὶ τὸν ἐν σαρκὶ μέλλοντα φανεροῦσθαι ὑμῖν Ἰησοῦν· ἄνθρωπος γὰρ* (6) *γῆ ἐστι πάσχουσα· ἀπὸ προσώπου γὰρ γῆς* (7) *ἡ πλάσις τοῦ* D *Ἀδὰμ ἐγένετο. Τί οὖν λέγει εἰς* (8) *τὴν γῆν τὴν*

✠ P. 684 ED. POTTER, 578 ED. PARIS. [94] Coloss. II, 2, 3. [95] Ibid. IV, 2 [96] I Cor. VIII, 7. [97] Coloss. IV, 3, 4. [98] Hebr. V, 12, 13, 14; VI, 1. [99] Exod. XXXIII, 1; Levit. XX, 24.

(96) *Οὐ πάντ.* Respicit I Cor. VIII, 7 : *Οὐκ ἐν πᾶσιν ἡ γνῶσις.*
(97) *Πᾶν πλοῦτος.* Coloss., *πάντα πλοῦτον* masculine, ut supra : et mox, *τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ τοῦ Χριστοῦ*, dein, *ἐν εὐχαριστίᾳ.*
(98) *Θύραν τοῦ λαλῆσαι τὸ μ. Θύραν τοῦ λόγου, λαλῆσαι τὸ μ.* Coloss.
(99) *Ἁπλούστερον.* Ex Barnabæ cap. 6, p. 18 ed. Antuerp.
(1) *Συνίητε.* Συνιῆτε, Barnab.
(2) *Τί λέγει ὁ ἄλλος προφήτης Μωϋσῆς αὐτοῖς.* Barnabas, Λέγει δὲ καὶ Μωϋσῆς αὐτοῖς. Porro in iis quæ sequuntur, respicit Exod. XXXIII, 1; Levit. XX, 24.
(3) *Ὁ ἄλλος προφήτης.* Forte aptius, ὁ ἅγιος προφ. vel ὁ παλαιὸς προφ.; nam ἄλλος parum huc quadrat : inquit Sylburgius non advertens præcessisse apud Barnabam, e quo Clemens hæc recitat, *alterius prophetæ mentionem.*
(4) *Κύριος ὁ Θεὸς Ἀβρ.* Κύριος τῷ Ἀβρ. Barnab.
(5) *Γνῶσις.* Sic vocat sensus spiritualis et mystici doctrinam.
(6) *Γάρ.* Hæc particula abest a Barnaba.
(7) *Γῆς.* Τῆς γῆς, Barnab.
(8) *Εἰς.* Hæc propositio abest a Barnaba, ubi mox, εὐλογητὸς ὁ Κύριος ἡμῶν, ὁ σοφίαν καὶ ν

ἀγαθὴν, τὴν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι; Εὐλογητὸς Κύριος ἡμῶν, ἀδελφοὶ, ὁ σοφίαν καὶ νοῦν θέμενος ἐν ἡμῖν τῶν κρυφίων αὐτοῦ. Λέγει γὰρ ὁ προφήτης· Παραβολὴν (9) *Κυρίου τίς νοήσει, εἰ μὴ σοφὸς καὶ ἐπιστήμων καὶ ἀγαπῶν τὸν Κύριον αὐτοῦ;* Ἐπὶ ὀλίγων ἐστὶ (10) ταῦτα χωρῆσαι· οὐ γὰρ φθονῶν, φησὶ, παρήγγειλεν ὁ Κύριος ἔν τινι Εὐαγγελίῳ, *Μυστήριον* (11) *ἐμὸν ἐμοὶ καὶ τοῖς υἱοῖς τοῦ οἴκου μου*, ἐν τῷ ἀσφαλεῖ καὶ ἀμερίμνῳ τὴν ἐκλογὴν ποιούμενος, ἵνα τὰ οἰκεῖα, ὧν εἵλετο λαβοῦσα, ἀνωτέρα ζήλου γένηται. Ὁ μὲν γὰρ μὴ ἔχων γνῶσιν ἀγαθοῦ πονηρός ἐστιν, ὅτι *εἷς ἀγαθὸς* (12), ὁ Πατήρ· τὸ δὲ ἀγνοεῖν τὸν Πατέρα θάνατός ἐστιν, ὡς τὸ γνῶναι (13), ζωὴ αἰώνιος, κατὰ μετουσίαν τῆς τοῦ ἀφθάρτου δυνάμεως· καὶ τὸ μὲν μὴ φθείρεσθαι θειότητος μετέχειν ἐστί· φθορὰν δὲ ἡ ἀπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ γνώσεως ἀπόστασις παρέχει. Πάλιν ὁ προφήτης· *Καὶ δώσω σοι θησαυροὺς ἀποκρύφους* (14), *σκοτεινοὺς, ἀοράτους, ἵνα γνῶσιν ὅτι ἐγὼ Κύριος ὁ Θεός*. Τὰ ἐοικότα τούτοις καὶ ὁ Δαβὶδ ψάλλει· *Ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας, τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια τῆς σοφίας σου ἐδήλωσάς μοι. Ἡμέρα* γὰρ *τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα*, τὸ γεγραμμένον ἄντικρυς· *καὶ νὺξ νυκτὶ ἀναγγέλλει γνῶσιν*, τὴν ἐπικεκρυμμένην μυστικῶς· καὶ *οὐκ εἰσὶ λόγοι οὐδὲ λαλιαὶ* (15), *ὧν οὐκ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν*· τῷ Θεῷ τῷ φήσαντι· *Ποιήσει* (16) *τις κρύφα, καὶ οὐχὶ ἐπόψομαι αὐτόν;* Διὰ τοῦτο *φωτισμὸς* ἡ μαθητεία κέκληται, ἡ τὰ κεκρυμμένα φανερώσασα, ἀποκαλύψαντος μόνον τοῦ διδασκάλου τὸ πῶμα τῆς κιβωτοῦ, ἔμπαλιν ἢ οἱ ποιηταὶ τὸν Δία (17) φασὶ,

A tuens electionem, ut cum ea acceperit quæ sunt conjuncta et convenientia iis quæ elegerit, sit zelo superior. Qui enim non habet boni cognitionem, est malus, quoniam *unus est bonus* [1], nempe Pater; Patrem autem ignorare, est mors; ut nosse, vita æterna, per participationem potestatis, in quam non cadit interitus; et non interire quidem, est esse participem divinitatis; interitum autem affert recessus a Dei cognitione. Rursus propheta : *Et dabo tibi thesauros absconditos, obscuros, invisibiles, ut cognoscant quod ego Dominus Deus* [2]. His convenienter David quoque psallit : *Ecce enim veritatem dilexisti, incerta et occulta sapientiæ tuæ manifestasti mihi* [3]. *Dies diei eructat verbum*, ut aperte scriptum est, *et nox nocti annuntiat scien*-
B *tiam*, quæ nempe est abdita mystice : et *non sunt loquelæ neque sermones*, *quorum non audiantur voces eorum* [4]; a Deo nempe, qui dixit, *Faciet quis clanculum*, *et non videbo ipsum?* Propterea disciplina dicta est *illuminatio*, ut quæ manifestaverit ea quæ erant occulta, cum magister solum aperuerit arcæ operculam, contra quam poetæ dicunt Jovem bonorum quidem dolium obturasse, malorum autem aperuisse. ✠ *Scio quod veniens ad vos*, inquit Apostolus [5], *veniam in plenitudine benedictionis Christi. Spiritale donum*, et traditionem nempe Gnosticam, quam iis præsentibus præsens cupit impertire (neque enim ea poterant significari per epistolam) *plenitu*-
C *dinem Christi* vocans *per revelationem mysterii, quod æternis temporibus fuerat tacitum, nunc autem*

✠ P. 685 ED. POTTER, 579 ED. PARIS. [1] Matth. XIX, 17. [2] Isa. XLV, 3. [3] Psal. L, 6. [4] Psal. XVIII, 2, 3. [5] Rom. XV, 29.

(9) *Παραβολήν*. Hæc verba in sacris libris frustra quærentur. Similia occurrunt Isai. XL, 13; Proverb. I, 6; Eccles. I, 10.

(10) *Ἐπὶ ὀλίγων ἐστί*. Convenientius ἐπεὶ ὀλίγων ἐστί, *quia paucorum est*. SYLBURG.

(11) *Μυστήριον*. Ex Isaiæ cap. 2, v. 16, sumpsit hæc, quodcunque tandem sit, illud Evangelium : *Μυστήριον*, inquit, *ἐμὸν ἐμοὶ καὶ τοῖς υἱοῖς τοῦ οἴκου μου*. A Græco LXX in Antuerpiensi editione absunt hæc, at in Romana nupera in Adnotationib. post illa verba, *ἐλπὶς τῷ εὐσεβεῖ*, in nonnullis libris hæc sequuntur, *Καὶ εἶπε τὸ μυστήριόν μου ἐμοί. Τὸ μυστήριόν μου ἐμοὶ καὶ τοῖς ἐμοῖς*. Latina vulg.: *Secretum meum mihi*. S. Hieronymus monet in LXX non haberi, sed de Theodotionis translatione esse addita, nec habet Cyrillus. S. quidem Chrysostomus, et Theodoretus ita legunt. Apud Procopium a J. Curterio editum, adduntur hæc sub asterisco tanquam ex aliis editionibus accepta, et in commentario ex interpretatione Symmachi, ea esse significatur. Citantur a D. Augustino in Ps. VII. Translatio paraph. Chald.: *Secretum præmium justorum revelatum est mihi, secretum vindicta in justorum revelata est mihi*. COLLECT.

(12) *Εἷς ἀγαθός*. Respicit Matth. XIX, 17 : *Οὐδεὶς ἀγαθὸς, εἰ μὴ εἷς, ὁ Θεός*.

(13) *Τὸ γνῶναι*. Respicit Joan. XVII, 3 : *Αὕτη δέ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωὴ, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν, καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν*.

(14) *Θησαυροὺς ἀποκρ*. Isai. XLV : *Θησαυροὺς σκοτεινοὺς, ἀποκρύφους, ἀοράτους ἀνοίξω σοι, ἵνα γνῷς ὅτι ἐγ*.

(15) *Λόγοι οὐδὲ λ*. Psal. XIX : *λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀν*.

(16) *Ποιήσει*. Hæc verba quo loco S. Scripturæ exstent, nondum potui reperire.

(17) *Τὸν Δία*. Respicere videtur Pandoræ dolium, e quo Jovis consilio mala omnia in humanum genus provolasse feruntur. Hesiodus, *Oper. et dier.* l. I, v. 94 :

Ἀλλὰ γυνὴ, χείρεσσι πίθου μέγα πῶμ' ἀφελοῦσα,
Ἐσκέδασ', ἀνθρώποισι δ' ἐμήσατο κήδεα λυγρά.
Μούνη δ' αὐτόθι ἐλπὶς ἐν ἀῤῥήκτοισι δόμοισιν
Ἔνδον ἔμιμνε, πίθου ὑπὸ χείλεσιν, οὐδὲ θύραζε
D *Ἐξέπτη· πρόσθεν γὰρ ἐπέμβαλε πῶμα πίθοιο,*
Αἰγιόχου βουλῇσι Διὸς νεφεληγερέταο·
Ἄλλα δὲ μυρία λυγρὰ κατ' ἀνθρώπους ἀλάληται.

Sed mulier manibus vasis operculum dimovens,
Dispersit, hominibus autem machinata est curas graves,
Sola vero illic spes in infracta domo
Intus mansit, dolii sub labris, neque foras
Evolavit, prius enim injecit operculum dolii,
Ægiochi consilio Jovis nubicogæ :
Alia vero innumera mala inter homines errant.

Vel alludit ad *Jovis dolia* quæ memorat Homerus Il. Ω, v. 527 :

Δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει,
Δώρων, οἷα δίδωσι, κακῶν, ἕτερος δὲ, ἐάων·
Ὧ μέν κ' ἀμμίξας δοίη Ζεὺς τερπικέραυνος,
Ἄλλοτε μέν τε κακῷ ὅγε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἐσθλῷ·
Ὧ δέ κε τῶν λυγρῶν δοίη, λωβητὸν ἔθηκε,

fuit manifestatum per Scripturas propheticas, secundum mandatum æterni Dei, ad obedientiam fidei in omnes gentes cogniti [6]; hoc est in eos qui ex gentibus eum esse credebant. Paucis autem ex his ostenditur quænam sint ea quæ sunt in mysterio. Merito ergo Plato quoque de Deo tractans in Epistolis, *Dicendum est*, inquit, *tibi per ænigmata, ut si quid huic tabellæ in mari, vel in terra acciderit, qui legit non intelligat.* Deus enim universorum, qui omnem vocem, omnem cogitationem, et omnem superat conceptum, nunquam mandari poterit litteris, cum sit potestate sua ejusmodi, ut verbis non possit exprimi : quod ipsum quoque Plato significavit, dicens : *Hæc ergo considerans, cave ne te aliquando pœniteat eorum quæ nunc indigne exciderunt.* Maxima autem *hujus rei custodia est, nihil scribere, sed addiscere. Non potest enim, non potest fieri, ut quæ scripta sunt non excidant.* His germana dicit sanctus quoque apostolus Paulus, propheticam et vere antiquam conservans occultationem, a qua quæ apud Græcos fuerunt pulchra profluxere dogmata. *Sapientiam autem loquimur inter perfectos; sapientiam dico non hujus sæculi, neque principum hujus sæculi qui destruuntur; sed loquimur Dei sapientiam in mysterio absconditam* [7]. Deinde paulo inferius cautionem ne sermones in vulgus exeant, docet hoc modo : *Et ego, fratres, non potui loqui vobis tanquam spiritualibus, sed tanquam carnalibus; tanquam infantibus in Christo : lac vobis potum dedi, non cibum : nondum enim poteratis, sed neque nunc potestis, adhuc enim carnales estis* [8]. Si ergo *lac* quidem est *infantium*, cibus autem *perfectorum nutrimentum* dictus est ab apostolis : *lac* quidem intelligetur catechesis, veluti primum nutrimentum animæ : cibus autem, epoptica contemplatio; quæ sunt ipsæ carnes et sanguis Logi, hoc est comprehensio divinæ potentiæ et essentiæ, *Gustate et videte*, inquit, *quod Christus est Dominus* [9]. Sic enim seipsum impertit iis qui sunt talis cibi spiritualis participes, ✠ quando *anima* ipsa seipsam *nutrit* ex

A τὸν μὲν τῶν ἀγαθῶν πίθον ἐπιλαβεῖν, ἀνοῖξαι δὲ τὸν τῶν φαύλων. *Οἶδα ὅτι, ἐρχόμενος*, φησὶ, *πρὸς ὑμᾶς*, ὁ Ἀπόστολος, *ἐν πληρώματι εὐλογίας Χριστοῦ* (18) *ἐλεύσομαι· τὸ πνευματικὸν* (19) *χάρισμα* καὶ τὴν γνωστικὴν παράδοσιν, ἣν μεταδοῦναι αὐτοῖς παρὼν παροῦσι ποθεῖ (οὐ γὰρ δι' ἐπιστολῆς οἷά τε ἦν ταῦτα μηνύεσθαι) *πλήρωμα Χριστοῦ* καλέσας *κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου χρόνοις αἰωνίοις σεσιγημένου, φανερωθέντος δὲ νῦν διά τε γραφῶν προφητικῶν, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ αἰωνίου Θεοῦ εἰς ὑπακοὴν πίστεως εἰς πάντα τὰ ἔθνη γνωρισθέντος*, τουτέστι τοὺς ἐξ ἐθνῶν πιστεύοντας, ὅτι ἔστιν. Ὀλίγοις δὲ ἐκ τούτων καὶ τὸ, τίνα ταῦτά ἐστι τὰ ἐν μυστηρίῳ, δείκνυται. Εἰκότως τοίνυν καὶ Πλάτων ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς (20) περὶ Θεοῦ διαλαμβάνων, *Φρα-*
B *στέον δή σοι*, φησὶ, *δι' αἰνιγμάτων* (21), *ἵν' ἤν τι δέλτος ἢ πόντου ἢ γῆς ἐν πτυχαῖς πάθῃ, ὁ ἀναγνοὺς μὴ γνῷ.* Ὁ γὰρ τῶν ὅλων Θεὸς, ὁ ὑπὲρ πᾶσαν φωνὴν καὶ πᾶν νόημα καὶ πᾶσαν ἔννοιαν, οὐκ ἄν ποτε γραφῇ παραδοθείη, ἄῤῥητος ὢν δυνάμει τῇ αὐτοῦ· ὅπερ καὶ αὐτὸ δεδήλωκεν Πλάτων λέγων· *Πρὸς ταῦτ'* (22) *οὖν σκοπῶν εὐλαβοῦ μή ποτέ σοι μεταμελήσῃ τῶν νῦν ἀναξίως ἐκπεσόντων.* Μεγίστη δὲ *φυλακὴ τὸ μὴ γράφειν, ἀλλ' ἐκμανθάνειν· οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστι* (23) *τὰ γραφέντα μὴ οὐκ ἐκπεσεῖν.* Ἀδελφὰ τούτοις ὁ ἅγιος ἀπόστολος Παῦλος λέγει, τὴν προφητικὴν καὶ τῷ ὄντι ἀρχαίαν σώζων ἐπίκρυψιν, ἀφ' ἧς τὰ καλὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐῤῥύη δόγματα· *Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις·*
C *σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου, οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ λαλοῦμεν Θεοῦ σοφίαν* (24) *ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην.* Ἔπειτα ὑποβὰς, τὸ εὐλαβὲς τῆς εἰς τοὺς πολλοὺς τῶν λόγων ἐκφοιτήσεως, ὧδέ πως διδάσκει· *Κἀγὼ* (25), *ἀδελφοὶ, οὐκ ἠδυνήθην ὑμῖν λαλῆσαι ὡς πνευματικοῖς, ἀλλ' ὡς σαρκίνοις, ὡς νηπίοις ἐν Χριστῷ· γάλα ὑμᾶς ἐπότισα, οὐ βρῶμα· οὔπω γὰρ ἐδύνασθε· ἀλλ' οὐδὲ ἔτι νῦν δύνασθε· ἔτι γάρ ἐστε σαρκικοί.* Εἰ τοίνυν (26) τὸ μὲν *γάλα τῶν νηπίων*, τὸ βρῶμα δὲ

✠ P. 686 ED. POTTER, 580 ED. PARIS. [6] Rom. xv, 25, 26. [7] I Cor. ii, 6, 7. [8] I Cor. iii, 1, 2, 3. [9] Psal. xxxiii, 9.

Καὶ ἑ κακὴ βούβρωστις ἐπὶ χθόνα δῖαν ἐλαύνει·
Φοιτᾷ δ' οὔτε θεοῖσι τετιμένος, οὔτε βροτοῖσιν.
Duo quippe dolia jacent in Jovis limine
Donorum quæ dat, alterum *malorum*; *alterum vero bonorum :*
Cui quidem miscens dederit Jupiter fulmine gaudens,
Interdum quidem in malum ille incidit, interdum et in bonum :
Cui vero ex malis dederit, injuriis omnibus *obnoxium facit;*
Et illum exitialis dolor acerbissimus super terram almam exercet,
Vagaturque nec diis honoratus, neque mortalibus.

(18) *Εὐλογίας Χρ.* Rom. xv : *Εὐλογίας τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ.*

(19) *Τὸ πνευματ.* Respicit Rom. i, 11 : *Ἐπιποθῶ γὰρ ἰδεῖν ὑμᾶς, ἵνα τι μεταδῶ χάρισμα ὑμῖν πνευματικὸν εἰς τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς.* Dein Rom. xv, 29 : *Οἶδα δὲ ὅτι ἐρχόμενος πρὸς ὑμᾶς ἐν πληρώματι εὐλογίας τοῦ Χριστοῦ ἐλεύσομαι.* Dein Rom. xvi, 25 : *Τῷ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίξαι κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου καὶ τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ ἀποκάλυψιν*, et quæ sequuntur.

D (20) *Ἐπιστολαῖς.* Respicit epist. 2 ad Dionysium pag. 1269.

(21) *Αἰνιγμάτων.* Plato αἰνιγμῶν exhibet. Mox idem, ἤν τι pro ἄν τι. Dein, ἡ δέλτος πόντου pro δέλτος ἢ π.

(22) *Πρὸς ταῦτ'.* Ex ejusdem epistolæ p. 1270.

(23) *Οὐκ ἔστ.* Absunt hæc a Platone.

(24) *Θεοῦ σοφίαν.* Σοφίαν Θεοῦ apud D. Paulum.

(25) *Κἀγώ.* Καὶ ἐγώ, ibid., ubi mox ὑμῖν λαλῆσαι pro λαλῆσαι ὑμῖν. Dein σαρκικοῖς pro σαρκίνοις· item *καὶ οὐ* pro *οὐ*· et ἠδύνασθε pro ἐδύνασθε· item *οὔτε* pro *οὐδέ*· denique *σαρκικοί ἐστε* pro *ἐστὲ σαρκικοί.*

(26) *Εἰ τοίνυν.* Respicit Heb. v, 13, 14 : *Πᾶς γὰρ ὁ μετέχων γάλακτος, ἄπειρος λόγου δικαιοσύνης (νήπιος γάρ ἐστιν)· τελείων δέ ἐστιν ἡ στερεὰ τροφή.*

τῶν τελείων τροφὴ πρὸς τοῦ Ἀποστόλου εἴρηται· *γάλα* μὲν ἡ κατήχησις, οἱονεὶ πρώτη ψυχῆς τροφὴ, νοηθήσεται· βρῶμα δὲ ἡ ἐποπτικὴ (27) θεωρία· σάρκες αὗται καὶ αἷμα τοῦ Λόγου, τουτέστι κατάληψις τῆς θείας δυνάμεως καὶ οὐσίας. *Γεύσασθε καὶ ἴδετε, ὅτι Χριστὸς* (28) *ὁ Κύριος*, φησίν. Οὕτως γὰρ ἑαυτοῦ μεταδίδωσι τοῖς πνευματικώτερον τῆς τοιαύτης μεταλαμβάνουσι βρώσεως, ὅτε δὴ *ἡ ψυχὴ* (29) αὐτὴ ἑαυτὴν ἤδη *τρέφει* κατὰ τὸν φιλαληθῆ Πλάτωνα· βρῶσις γὰρ καὶ πόσις τοῦ θείου Λόγου (30) ἡ γνῶσίς ἐστι τῆς θείας οὐσίας· διὸ καί φησιν (31) ἐν δευτέρῳ *Πολιτείας* ὁ Πλάτων, *θυσαμένους* (32) *οὐ χοῖρον, ἀλλά τι μέγα καὶ ἄπορον θῦμα*, οὕτω χρῆναι ζητεῖν περὶ Θεοῦ. Ὁ δὲ Ἀπόστολος, *Καὶ τὸ Πάσχα ἡμῶν ἐτύθη*, γράφει, *Χριστός*· ἄπορον ὡς ἀληθῶς θῦμα, Υἱὸς Θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν (33) ἁγιαζόμενος.

A sententia Platonis qui veritatis studiosus est. Cibus enim et potus Logi divini, est cognitio divinæ essentiæ. Quamobrem Plato quoque dicit in secundo *De repub.*: *Sacrificato, non porco, sed magno aliquo et comparatu difficili sacrificio*, ita demum oportet de Deo quærere. Apostolus autem: *Et pascha*, inquit [16], *nostrum immolatus est Christus*, rarum vere sacrificium est Filius Dei qui pro nobis sanctificatur.

CAPUT XI.

Ad veram Dei cognitionem optime perveniri, si mentem a rebus carnalibus et mundanis quam maxime abstrahamus; idque auctoritate philosophorum probari.

Θυσία δὲ ἡ τῷ Θεῷ δεκτὴ σώματός τε καὶ τῶν τούτου παθῶν ἀμετανόητος χωρισμός· ἡ ἀληθὴς τῷ ὄντι θεοσέβεια αὕτη. Καὶ μήτι (34) εἰκότως μελέτη θανάτου (35) διατοῦτο (36) εἴρηται τῷ Σωκράτει ἡ φιλοσοφία; ὁ γὰρ μήτε τὴν ὄψιν παρατιθέμενος ἐν τῷ διανοεῖσθαι, μήτε τινὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων ἐφελκόμενος, ἀλλ' αὐτῷ καθαρῷ τῷ νῷ τοῖς πράγμασιν ἐντυγχάνων, τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν μέτεισιν. Τοῦτο ἄρα βούλεται καὶ τῷ Πυθαγόρᾳ ἡ τῆς πενταετίας σιωπὴ (37), ἣν τοῖς γνωρίμοις παρεγγυᾷ, ὡς δὴ ἀπο-

B Sacrificium autem Deo acceptum, est corporis et ejus affectionum nunquam pœnitenda separatio; is est verus revera Dei cultus. Annon autem propterea merito dicta est a Socrate philosophia *mortis meditatio?* qui enim neque visum adducit in cogitando, neque aliquem trahit ex aliis sensibus, sed ipsa pura mente se rebus applicat, is veram persequitur philosophiam. Hoc sibi vult etiam Pythagoræ quinque annorum silentium, quod præcipit discipulis, ut scilicet, aversi a rebus sensilibus, nuda

[16] I Cor. v, 7.

(27) *Ἐποπτική*. Plenam atque ultimam mysteriorum inspectionem ἔποψιν vocabant.

(28) *Χριστός*. Χρηστός Psalm.; quod Clemens, una littera mutata, ad propositum suum accommodavit, ut superius *Protrept.* p. 72.

(29) *Ψυχή*. In Platonis *Protagora*, p. 219., Hippocrates et Socrates hæc loquuntur: Ἱππ. *Τρέφεται δὲ ψυχή, ὦ Σώκρατες, τίνι;* Σωκρ. *Μαθήμασι*. Hipp. *Verum quibus alitur anima?* Socr. *Disciplinis*.

(30) *Λόγου*. Joan. I, 14: *Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο*. Respicit etiam Joan. VI, 53, et seq., ubi de esu carnis sanguinisque sui agit Christus.

(31) *Φησίν*. Ms. Paris., Κύριός φησιν.

(32) *Θυσαμένους*. Platonis verba reperiuntur *De repub.* lib. II, pag. 604, sensu paulum diverso ab eo, quem voluisse videtur Clemens. Nam cum facinora quædam, quæ diis tribuunt poetæ, memorasset, statim addit: Οὐδ' ἂν εἰ ἦν ἀληθῆ, ᾤμην δεῖν ῥᾳδίως οὕτω λέγεσθαι πρὸς ἄφρονάς τε καὶ νέους, ἀλλὰ μάλιστα μὲν σιγᾶσθαι· εἰ δὲ ἀνάγκη τις ἦν λέγειν, δι' ἀπορρήτων ἀκούειν ὡς ὀλιγίστους, θυσαμένους οὐ χοῖρον, ἀλλά τι μέγα καὶ ἄπορον θῦμα, ὅ τι ὅπως ἐλαχίστοις συνέβη ἀκοῦσαι. *Quæ quidem etsi vera essent, non tamen putarem tam aperte ad homines mentis inopes adolescentesque proferenda, sed tacenda potius. Sin autem necessitas adesset loquendi, in arcanis audienda paucis, non porcum sacrificantibus, sed pretiosam quamdam raramque victimam, ut quam paucissimos audire contingat.*

(33) *Ὑπὲρ ἡμῶν*. In verbis D. Pauli non puto consulto omissa esse illa a Clemente ὑπὲρ ἡμῶν, quæ sic ipse explicat ὑπὲρ ἡμῶν σφαγιαζόμενος, ut ego quidem legendum arbitror, non ἁγιαζόμενος. Fed. Morellus Prof. Regius. COLLECT.

(34) *Καὶ μήτι*. H. ms., καὶ μέντοι. SYLBURG.

(35) *Μελέτη θ*. Multa in hunc sensum loquitur Socrates Platonicus in *Phædone*, pag. 48 et seq., ubi inter alia dicit, quod οἱ ἁπτόμενοι φιλοσοφίας... C οὐδὲν ἄλλο ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι· *qui philosophiam tractant, nihil aliud commentantur, quam ut moriantur et sint mortui*. Quod explicans, addit paulo post: Ἄλλος ἐστὶν ὁ φιλόσοφος ἀπολύων ὅτι μάλιστα τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος κοινωνίας· *apparet philosophus animam quam maxime potest a commercio corporis segregare*. Dein rationem inferius subjungit: Λογίζεται δέ γέ που τότε κάλλιστα, ὅταν αὐτὴν τούτων μηδὲν παραλυπῇ, μήτε ἀκοὴ, μήτε ἀλγηδὼν, μήτε τις ἡδονὴ, ἀλλ' ὅτι μάλιστα αὐτὴ καθ' αὑτὴν γίγνηται, ἐῶσα χαίρειν τὸ σῶμα, καὶ καθόσον δύναται, μὴ κοινωνοῦσα αὐτῷ, μηδ' ἁπτομένη, ὀρέγεται τοῦ ὄντος. *Ratiocinatur autem tunc optime, quando horum nihil eum perturbat, neque auditus, neque visus, neque dolor; sed quam maxime seipsam in se recipiens, deserit corpus, neque quidquam, quoad fieri potest, cum eo communicans, neque attingens, ipsum quod vere est affectat.*

(36) *Διατοῦτο*. Forte διὰ τοῦτο. MONTFAULC.

(37) *Πενταετίας σ*. Quinquennalis apud Pythagoram silentii meminit Plutarchus *De curiositate*, pag. 309: Πυθαγόρας, inquit, ἔταξε τοῖς νέοις πενταετῆ σιωπὴν, *ἐχεμυθίαν* προσαγορεύσας. H. SYLB. —Laertius in *Pythagora* lib. VIII, seg. 10: Καὶ αὐτοῦ οἱ μαθηταὶ... πενταετίαν ἡσύχαζον μόνον τῶν λόγων κατακούοντες, καὶ οὐδέπω Πυθαγόραν ὁρῶντες, εἰς ὃ δοκιμασθεῖεν. *Ipsius discipuli quinquennium totum silebant, solum quæ dicerentur audientes, ac donec probarentur nunquam Pythagoram videntes.* Similia referunt alii quamplurimi, sed Clementi proxima sunt, quæ exstant in *Auctione animarum* apud Lucianum: Ἀγο. Φέρε δὴ ἢν πρίωμαί σε, τί με διδάξεις; Πυθαγ. Διδάξω μὲν οὐδὲν, ἀναμνήσω δέ. Ἀγο. Πῶς ἀναμνήσεις; Πυθ. Καθαρὰν πρότερον τὴν ψυχὴν ἐργασάμενος, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῇ ῥύπον ἐκκλύσας. Ἀγο. Καὶ δὴ νόμισον ἤδη κεκαθάρθαι με· τίς ὁ τρόπος τῆς ἀναμνήσεως; Πυθ. Τὸ μὲν πρῶτον ἡσυχίη μακρὴ καὶ ἀφωνίη, καὶ πέντε ὅλων ἐτέων λαλεῖν μηδέν. Non tamen omnibus idem erat silentii

mente Deum contemplarentur. Hæc ergo a Moyse accepta philosophati sunt Græcorum præstantissimi. Præcipit enim ut *holocausta, cum ea excoriaverint, membratim dividant* [11], quoniam Gnosticam animam cum nuda fuerit a pelle materiali, absque nugis corporis et omnibus vitiis, quæ afferunt vanæ et falsæ opiniones, carnalibus exutam **248** cupiditatibus, luci consecrari necesse est. Plurimi autem homines, id quod est mortale tanquam cochleæ induentes, et circa ✠ suas ipsorum libidines instar erinaceorum in orbem conglobati, de beato ac incorruptibili Deo, talia qualia de se opinantur. Non animadvertunt autem, etsi sint nobis propinqui, Deum dedisse nobis innumerabilia, quorum ipse non est particeps : generationem quidem, cum ipse sit ingenitus : nutrimentum autem, cum ipse eo non egeat : et augmentum, cum æqualis consistat ; senectutis et mortis potestatem, cum ipse sit senii et mortis expers : quocirca et manus, et pedes, et os, et oculos, et ingressus, et egressus, et iras, et minas, nemo existimet dici Dei affectiones apud Hebræos. Nequaquam : est autem magis pium quædam ex his nominibus dici allegorice, quæ quidem procedente tempore suo loco aperiemus. *Ex omnibus medicamentis est maxime salutaris sapientia*, Callimachus scribit in *Epigrammatibus*. *Alius autem ex alio sapiens, et olim et nunc*, inquit Bac-

A στραφέντες τῶν αἰσθητῶν, ψιλῷ (38) τῷ νῷ τὸ Θεῖον ἐποπτεύοιεν· παρὰ Μωϋσέως τοιαῦτα φιλοσοφήσαντες οἱ τῶν Ἑλλήνων ἄκροι. Προστάσσει γὰρ, *τὰ ὁλοκαυτώματα δείραντας, εἰς μέλη διανεῖμαι*· ἐπειδὴ γυμνὴν τῆς ὑλικῆς δορᾶς γενομένην τὴν γνωστικὴν ψυχὴν, ἄνευ τῆς σωματικῆς φλυαρίας καὶ τῶν παθῶν πάντων, ὅσα περιποιοῦσιν αἱ κεναὶ καὶ ψευδεῖς ὑπολήψεις, ἀποδυσαμένην τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας, τῷ φωτὶ καθιερωθῆναι ἀνάγκη. Οἱ δὲ πλεῖστοι (39) τῶν ἀνθρώπων, τὸ θνητὸν ἐνδυόμενοι, καθάπερ οἱ κοχλίαι, καὶ περὶ τὰς αὐτῶν (40) ἀκρασίας, ὥσπερ οἱ ἐχῖνοι σφαιρηδὸν εἱλούμενοι, περὶ τοῦ μακαρίου καὶ ἀφθάρτου Θεοῦ τοιαῦτα οἷα καὶ περὶ αὐτῶν δοξάζουσιν. Λέληθε δ' αὐτοὺς, κἂν πλησίον ἡμῶν τύχωσιν, ὡς μυρία ὅσα δεδώρηται ἡμῖν ὁ Θεὸς, ὧν αὐτὸς ἀμέτο- B χος· γένεσιν μὲν, ἀγέννητος (41) ὤν· τροφὴν δὲ, ἀνενδεὴς ὤν· καὶ αὔξησιν, ἐν ἰσότητι ὤν· εὐγηρίαν τε καὶ ἀθανασίαν (42), ἀθάνατός τε καὶ ἀγήρως ὑπάρχων. Διὸ καὶ χεῖρας, καὶ πόδας, καὶ στόμα, καὶ ὀφθαλμοὺς, καὶ εἰσόδους, καὶ ἐξόδους, καὶ ὀργὰς, καὶ ἀπειλὰς, μὴ πάθη Θεοῦ τις ὑπολάβῃ παρὰ Ἑβραίοις λέγεσθαι· μηδαμῶς· ἀλληγορεῖσθαι δέ τινα ἐκ τούτων τῶν ὀνομάτων ὁσιώτερον· ἃ δὴ καὶ, προϊόντος τοῦ λόγου, κατὰ τὸν οἰκεῖον καιρὸν διασαφήσομεν. *Ἡ πανακὴς* (43) *πάντων φαρμάκων σοφία*, Καλλίμαχος (44) ἐν τοῖς *Ἐπιγράμμασι* γράφει· *Ἕτερος* (45) *δὲ ἐξ ἑτέρου σοφὸς τό τε πάλαι τό τε νῦν*, φησὶ

✠ P. 687 ED. POTTER, 581 ED. PARIS. [11] Levit. I, 6.

tempus, sed aliud aliis pro æstimato captu solertiæ. Sed non minus quisquam tacuit quam biennium : quod superius observatum est ex A. Gellii lib. I, cap. 9.

(38) *Ἀποστραφέντες τῶν αἰσθητῶν, ψιλ.* H. ms. ἀποστραφέντες τῶν τοιούτων, ψ. Sylb. — Consentit ms. Ottob.

(39) *Οἱ δὲ πλεῖστοι.* Philo lib. *De sacrificiis Abel et Cain.*, pag. 146 : Οὐ γὰρ δυνάμεθα διηνεκῶς τὸ ἄξιον τοῦ Αἰτίου κεφάλαιον ἐν ψυχῇ ταμιεῦσαι τῇ ἑαυτῶν, τὸ, Οὐχ ὡς *ἄνθρωπος ὁ Θεός*· ἵνα ἅπαντα τὰ ἀνθρωπολογούμενα ὑπερκύψωμεν· ἀλλὰ πλεῖστον μετέχοντες τοῦ θνητοῦ, καὶ χωρὶς αὐτῶν ἐπινοῆσαι μηδὲν δυνάμενοι, μήτε ἐκβῆναι τὰς ἰδίας χήρας ἰσχύοντες, ἀλλ' εἰς τὸ θνητὸν εἰσδυόμενοι καθάπερ οἱ κοχλίαι, καὶ περὶ αὐτοὺς ὥσπερ ἐκεῖνοι σφαιρηδὸν εἱλούμενοι, καὶ περὶ τοῦ μακαρίου καὶ ἀφθάρτου, καὶ περὶ αὐτῶν δοξαζόμενον, τὴν μὲν ἀτοπίαν τοῦ λόγου, ὅτι ἀνθρωπόμορφον τὸ Θεῖον, ἀποδιδράσκοντες, τὴν δὲ ἐν τοῖς ἔργοις ἀσέβειαν, ὅτι ἀνθρωποπαθὲς, ἐπανορθούμενοι· διὰ τοῦτο χεῖρας, πόδας, εἰσόδους, ἐξόδους, ἔχθρας, ἀποστροφὰς, ἀλλοτριώσεις, ὀργὰς προσαναπλάττομεν, ἀνοίκεια μέρη καὶ πάθη τοῦ Αἰτίου. *Non potest enim anima nostra semper in promptu habere præcipuam illam de Deo sententiam, non esse eum homini similem, ut transcendamus quidquid prædicatur de homine; sed quia maxima ex parte affines sumus rerum mortalium, et præter eas nihil cogitare possumus, neque proprios morbos egredi; sed induti rebus mortalibus tanquam cochleæ, eisque harum in morem involuti, easdem de illo beato immortalique, quas de nobis opiniones habemus, verbis quidem negantes Deum humana forma præditum, re autem ab impietate quorumdam, qui affectus ei tribuunt, non alieni, utcunque tergiversamur; ideo manus, pedes, introitum, exitum, odium, alienationem, aversationem, iram ei affingimus, affectus nihil ad auctorem illum summum pertinentes.* Ubi pro ὥσπερ C ἐκεῖνοι σφ. scribendum ex Clemente, ὥσπερ ἐχῖνοι σφ. Mox, pro καὶ περὶ αὐτῶν legendum itidem ex Clemente, οἷα καὶ περὶ αὐτῶν.

(40) *Αὐτῶν*. Vel αὐτῶν.

(41) *Ἀγένητος*. A. mavult ἀγέννητος, *ingenitus*. Sylburg.

(42) *Ἀθανασίαν*. A. mavult εὐθανασίαν, *bonam, seu facilem, mortem*. Sylburg.

(43) *Ἡ παν.* F. Morellus idem hoc Callimachi pentametrum sic implet :

Ἡ πανακὴς πάντων φαρμακικῶν σοφία. Coll.

Inter Callimachi fragmenta, quæ collegit Spanhemius, hic versus hoc modo exhibetur :

Ἡ πανακὴς πάντων φάρμακον ἡ σοφία.

Omnium malorum remedium est sapientia.

(44) *Καλλίμαχος*. Verba ipsa sat bene distincta sunt : res tamen aliam desiderare distinctionem videntur : ita sc. ut Callimacho tribuatur sententia quæ sequitur, non quæ antecedit : itidemque Bac- D chylidi. Id sane innuit Callimachi locus similis infra, p. 234. Unde mutilatione aliqua perversam esse structuræ cohærentiam non absurde suspiceris. Sylburg.

(45) *Ἕτερος*. Apud D. Cyrillum lib. I *contra Julianum : Atqui illud in præsentiarum dixisse operæ pretium existimarim, quod vere a quibusdam celebratur proverbium, Sapiens alius ab alio. Manifestum autem, quod posteriores a prioribus didicerint, et non priores a posterioribus.* In margine additur, Σοφὸς ἄλλος ἀπ' ἄλλου. At hic in Græco ἕτερος δ' ἐξ ἑτέρου σοφός. Bacchylidis a Plutarcho et Stobæo citantur multa e *Pæanibus*, quæ collegit H. Stephanus, sed hoc prætermisit, quod reperitur et apud Theodoretum lib. I *De curatione Græcorum : Audire vero est et Bacchylidem in Pæanibus hæc dicentem :* Οὐδὲ γὰρ ῥᾷστον ἀρρήτων ἐπέων πύλας ἐξευρεῖν· hoc est, *Haud enim facile est occultorum verborum portas invenire.* Collect.

Βακχυλίδης (46) ἐν τοῖς *Παιᾶσιν*· *Οὐδὲ γὰρ ῥᾷστον ἀῤῥήτων ἐπέων πύλας ἐξευρεῖν*. Καλῶς ἄρα Ἰσοκράτης ἐν τῷ *Παναθηναϊκῷ*, *Τίνας οὖν* (47) *καλῶ* (48) *πεπαιδευμένους*; προθεὶς (49), ἐπιφέρει· *Πρῶτον μὲν, τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἑκάστην προσπίπτουσι, καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ* (50) *τῶν καιρῶν ἔχοντας, καὶ δυναμένην ὡς ἐπιτοπολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος· ἔπειτα, τοὺς πρεπόντως καὶ δικαίως ὁμιλοῦντας ἀεὶ τοῖς πλησιάζουσι* (51), *καὶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ἀηδείας καὶ βαρύτητας εὐκόλως καὶ ῥᾳδίως φέροντας, σφᾶς δ' αὐτοὺς ὡς δυνατὸν ἐλαφροτάτους* (52) *καὶ μετριωτάτους τοῖς ξυνοῦσι παρέχοντας· ἔτι δὲ τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν κρατοῦντας, τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν* B *ἡττωμένους, ἀλλ' ἀνδρωδῶς ἐν αὐταῖς ἀναστρεφομένους* (53), *καὶ τῆς φύσεως ἀξίως* (54) *ἧς μετέχοντες τυγχάνομεν. Τέταρτον, ὅπερ μέγιστόν ἐστι* (55), *τοὺς μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγιῶν, μηδ' ἐξισταμένους* (56) *αὐτῶν μηδὲ ὑπερηφάνους γινομένους, ἀλλ' ἐπιμένοντας τῇ τάξει τῶν εὖ φρονούντων* (57). Εἶτα (58) ἐπιφέρει τὸν κολοφῶνα τοῦ λόγου· *Τοὺς δὲ μὴ μόνον πρὸς ἓν τούτων, ἀλλὰ πρὸς ἅπαντα ταῦτα τὴν ἕξιν τῆς ψυχῆς εὐάρμοστον ἔχοντας, τούτους φημὶ καὶ φρονίμους εἶναι καὶ τελείους ἄνδρας, καὶ πάσας ἔχειν τὰς ἀρετάς*. Ὁρᾷς πῶς τὸν γνωστικὸν βίον καὶ Ἕλληνες (καίτοι μὴ εἰδότες ὡς ἐπίστασθαι χρή) ἐκθειάζουσι; τίς δ' ἐστὶν ἡ γνῶσις, οὐδὲ ὄναρ ἴσασιν. C Εἰ τοίνυν λογικὸν ἡμῖν βρῶμα ἡ γνῶσις εἶναι συμπεφώνηται, *μακάριοι* (59) τῷ ὄντι κατὰ τὴν Γραφὴν οἱ *πεινῶντες καὶ διψῶντες* τὴν ἀλήθειαν· ὅτι *πλησθήσονται* τροφῆς ἀϊδίου. Πάνυ θαυμαστῶς ὁ ἐπὶ τῆς σκηνῆς φιλόσοφος Εὐριπίδης τοῖς προειρημένοις ἡμῖν συνῳδὸς διὰ τούτων εὑρίσκεται, Πατέρα καὶ Υἱὸν ἅμα, οὐκ οἶδ' ὅπως, αἰνισσόμενος·

Σοὶ τῷ πάντων (60) *μεδέοντι χοὴν*
Πέλανόν τε φέρων, Ζεὺς, εἴτ' Ἀΐδης
Ὀνομαζόμενος στέργεις· σὺ δέ μοι
Θυσίαν ἄπορον παγκαρπίας
Δέξαι πλήρη, προχυτίαν.

✠ P. 688 ED. POTTER, 581 ED. PARIS.

(46) *Βακχυλίδης*. Hujusce sententiæ partem posteriorem recitat Theodoretus Θεραπ. α', pag. 477, quem in librum ex Clemente nostro plurima transtulit. Porro sententia, cum ea, quæ Bacchylidis nomen præcedit, tum ea, quæ id sequitur, ejus est. Quod quidem tam ex verborum constructione et ordine patet, quam ex sensu, qui sic se habet : *Alii ex aliis sapientiam discunt; non enim facile est per se invenire*, etc. Proinde, rejicienda Sylburgii sententia superius posita.

(47) *Τίνας οὖν*. Hæc exstant in Panathenaico Isocratis p. 239, edit Stephan. 1593. Eadem recitat Stobæus serm. 1, qui est *De virtute*.

(48) *Καλῶ*. Ἔχω Isocr. elegantius.

(49) *Προθείς*. Ms. Paris. προσθείς.

(50) *Ἐπιτυχῆ*. Stobæus ἐπὶ τύχῃ.

(51) *Ὁμιλοῦντας ἀεὶ τοῖς πλ.* Ὁμιλοῦντας τοῖς ἀεὶ πλησιάζουσι, Isocrat. et Stob., quos tamen malim ex Clemente, quam hunc ex illis corrigere.

(52) *Ἐλαφροτάτους*. Isocrates ἐλαφροτέρους, sed cum Clemente ἐλαφροτάτους exhibet Stobæus. Mox, ξυνοῦσι pro συνοῦσι, Isocr., Stob. Dein, ἡδονῶν ἀεὶ κρατοῦντας pro ἡδονῶν κρατοῦντας uterque dant. Paulo post, ἡττημένους pro ἡττωμένους, Stob.

(53) *Ἀναστρεφομένους*. Rectius διακειμένους, D Isocr., Stob. Ἀναστρεφομένους glossema esse videtur.

(54) *Ἀξίως*. Stob. ἀξίους scribit, male.

(55) *Ἐστί*. Abest ab Isocr. et Stob. Proximum τούς non agnoscit Stob.

(56) *Ἐξισταμένους*. Hanc vocem tuetur etiam Stobæus; sed ἐξανισταμένους exhibet Isocrates, qui hinc emendandus videtur. Mox, γιγνομένους pro γινομένους, Isocr., Stob. Dein, ἐμμένοντας pro ἐπιμένοντας, iidem rectius.

(57) *Εὖ φρον*. Εὐφρονούντων conjuncte, Stob.

(58) *Εἶτα*. Paucis videlicet verbis interpositis.

(59) *Μακάριοι*. Respicit Matth. v, 6 : *Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην, ὅτι αὐτοὶ χορτασθήσονται*.

(60) *Σοὶ τῷ π*. P. Victorius lib. XIII *Var. lect.*, c. 2. Qui in vetere cultu deorum deos invocabant, nominibusque ipsos appellabant, timentes ne apud eos offenderent, si forte non suo nec grato illis nomine vocassent, sæpe veniam errati sui petebant,

A chylides in *Pæanibus : Neque enim obscurorum versuum fores facile est invenire*. Pulchre itaque Isocrates in *Panathenaico*, cum prius posuisset, *Quosnam ergo voco eruditos*, subjungit : *Primum quidem eos, qui recte utuntur iis quæ quotidie accidunt, et quorum facile opportunitates temporum assequitur opinio, et magna ex parte conjectant id quod est utile; deinde eos qui honeste et juste semper versantur cum eis quorum utuntur consuetudine : et quæ ab aliis quidem afferuntur molestias et indignitates toleranter et facile ferunt, seipsos autem quam fieri potest minime graves et quam moderatissimos exhibent iis qui eis utuntur; præterea autem eos qui voluptatibus quidem imperant, et sunt eis superio-* B *res : non vincuntur autem a rebus adversis, sed in eis se strenue gerunt, et pro dignitate naturæ cujus sumus participes. Quartum*, ✠ *quod quidem est maximum, eos quos non corrumpunt res secundæ, nec ab eis ad immoderationem traducuntur et insolentiam, sed permanent in ordine eorum qui sunt modesti et recte sapiunt*. Deinde colophonem addit orationi : *Eos autem qui non solum ad unum ex his, sed ad hæc omnia habent animæ habitum bene compositum, eos dico esse et prudentes et perfectos viros, et omnes habere virtutes*. Vides quomodo vitam gnosticam Græci quoque (etsi nesciant quomodo scire oporteat) divinis laudibus celebrent? quænam sit autem cognitio, ne somniando quidem norunt. Si ergo inter nos convenit, cognitionem esse cibum ratio- C nalem, revera sunt *beati*, ut aiunt divinæ Scripturæ, qui *esuriunt et sitiunt* veritatem, quoniam *implebuntur* [12] alimento æterno. Valde autem admirabiliter scenicus philosophus Euripides, iis quæ dicta sunt consentit in his, Patrem et Filium simul nescio quomodo tacite significans :

Tibi omnium regi libamen
Et molam offerens, Jupiter, sive mavis
Dis vocari : tu autem mihi
Sacrificium rarum omnis fructuum oblationis
Accipe, plenum, profusum.

[12] Matth. v, 6.

Perfecta enim et omni ex parte absoluta oblatio, et rarum pro nobis Christus est *sacrificium*. Et quod Servatorem ipsum nescius dicat, planum faciet, subjungens :

Tu enim in cœlestibus
Sceptrum Jovis tractans,
Terrestrium autem, o Dis, es imperii particeps.

Deinde dicit aperte :

Mitte quidem lucem, animas virorum
Scire volentium certamina
Undenam germinaverint : quænam radix malorum,
Et quemnam ex beatis, cum exposuerint,
Invenire possit quies laborum.

Non abs re ergo in mysteriis quoque quæ fiunt apud Græcos, primum ✠ locum tenent lustrationes, sicut etiam apud barbaros lavacrum. Post hæc autem sunt parva mysteria, quæ habent aliquod fundamentum doctrinæ et præparationis futurorum. In magnis autem de universis non restat amplius discere, sed contemplari et mente comprehendere et naturam et res ipsas. Accipiemus autem expiandi quidem modum, confessione, contemplandi autem, resolutione, procedentes ad primam intelligentiam per resolutionem, ex iis quæ sunt ei subjecta ducentes initium, abstrahentes quidem a corpore qualitates naturales, circumcidentes autem eam quæ est in profundum dimensionem ; et deinde eam quæ est in latitudinem,

A Ὁλοκάρπωμα γὰρ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ *ἄπορον θῦμα* ὁ Χριστός. Καὶ ὅτι τὸν Σωτῆρα αὐτὸν οὐκ εἰδὼς λέγει, σαφὲς ποιήσει ἐπάγων·

Σὺ γὰρ ἔν τε θεοῖς τοῖς οὐρανίδαις
Σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζων,
Χθονίων (61) *τ' Ἀΐδῃ μετέχεις ἀρχῆς.*

Ἔπειτα ἄντικρυς λέγει·

Πέμψον μὲν φῶς ψυχὰς ἀνέρων
Τοῖς βουλομένοις ἄθλους προσμαθεῖν
Πόθεν ἔβλαστον, τίς ῥίζα κακῶν,
Τίνα δὴ μακάρων ἐκθησαμένοις (62)
Εὑρεῖν (63) *μόχθων ἀνάπαυλαν.*

Οὐκ ἀπεικότως ἄρα καὶ τῶν μυστηρίων (64) τῶν παρ' Ἕλλησιν ἄρχει μὲν τὰ καθάρσια, καθάπερ καὶ τοῖς βαρβάροις (65) τὸ λουτρόν· μετὰ B ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ μικρὰ μυστήρια, διδασκαλίας τινὰ ὑπόθεσιν ἔχοντα καὶ προπαρασκευῆς (66) τῶν μελλόντων· τὰ δὲ μεγάλα, περὶ τῶν συμπάντων, οὐ μανθάνειν ἔτι ὑπολείπεται, ἐποπτεύειν δὲ, καὶ περινοεῖν τήν τε φύσιν καὶ τὰ πράγματα. Λάβοιμεν δ' ἂν τὸν μὲν καθαρτικὸν τρόπον, ὁμολογίᾳ (67), τὸν δὲ ἐποπτικὸν ἀναλύσει (68), ἐπὶ τὴν πρώτην νόησιν προχωροῦντες δι' ἀναλύσεως, ἐκ τῶν ὑποκειμένων αὐτῷ τὴν ἀρχὴν ποιούμενοι, ἀφελόντες μὲν τοῦ σώματος τὰς φυσικὰς ποιότητας, περιελόντες δὲ τὴν εἰς τὸ βάθος διάστασιν· εἶτα, τὴν εἰς τὸ πλάτος· καὶ

✠ P. 689 ED. POTTER, 582 ED. PARIS.

totosque se ad eorum voluntatem referebant, in arbitrio ipsorum ponentes, ut e multis id nomen adsciscerent, quo magis delectarentur suæque inscitiæ ignoscerent. Hoc fecit Catullus in Hymno in *Dianam;* cum enim eam pluribus nominibus vocasset, addit, *Sis quocunque tibi placet sancta nomine;* et Euripides cujus locus citatur a Clemente lib. v *Strom.*, et Socrates in *Philebo :* Καὶ νῦν τὴν Ἀφροδίτην ὅπῃ ἐκείνῃ φίλον, ταύτῃ προσαγορεύω. Collect. — Hos versus hoc modo emendavit et in ordinem digessit Grotius in excerptis ex incertis Euripidis tragœdiis p. 431 :

Σοὶ τῶν πάντων μεδέοντι χοὴν
Πέλανόν τε φέρω, Ζεὺς εἴτ' Ἀΐδης
Ὀνομαζόμενος στέργεις· σὺ δέ μοι
Θυσίαν ἄπορον παγκαρπίας
Δέξαι πλήρη προχύτην τε.
Σὺ γὰρ ἔν τε θεοῖς τοῖς οὐρανίδαις
Σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζων,
Χθονίων θ' Ἅδῃ μετέχεις ἀρχῆς.
Πέμψον μὲν φῶς ψυχαῖς ἀνέρων,
Ταῖς βουλομέναις ἄθλους προμαθεῖν
Πόθεν ἔβλαστον, τίς ῥίζα κακῶν
Τίνι δεῖ μακάρων εὖ θυσαμένους
Εὑρεῖν μόχθων ἀνάπαυλαν.
Tibi cunctorum domino vinum
Salsamque molam fero, seu Ditis
Tu sive Jovis nomine gaudes.
Cunctis larga defusa manu
De frugibus accipe dona.
Tu namque deos superos inter
Sceptrum tractas sublime Jovis,
Idem regnum terrestre tenes.
Tu lucem animis infunde virûm,
Qui scire volunt, quo sata mentis
Lucta sit ortu, quæ causa mali,
Cui cœlicolum rite litando
Requiem sit habere laborum.

(61) *Χθονίων*. Rectius Χθονίῳ θ' Ἅδῃ, et seq. v. ψυχὰς ἀναίρων, *animos attollens*. Sylburg.

(62) *Ἐκθησαμένοις*. Forte ἐκθυσαμένοις. Lowth. — Conjecturam hanc firmat ms. Paris.

(63) *Εὑρεῖν*. Post εὑρεῖν desiderari videtur εἴη, vel simile aliquod verbum. Sylburg.

C (64) *Μυστηρίων*. Cereris Eleusiniæ mysteria intelligit, quæ passim apud auctores κατ' ἐξοχὴν dicta sunt μυστήρια. Eorum dignitatem indicant hæc Aristotelis verba *Rhetor.* l. ii, c. 24 : Τὰ μυστήρια πασῶν τιμιωτάτη τελετή· *Mysteria sunt omnium honoratissima festivitas.* Initiandi variis purgationibus præparabantur. Sopater *De divis. quæst.* : Μέλλων δὲ τοῖς καθαρσίοις τοῖς πρὸ τῆς τελετῆς ἐντυγχάνειν, ἐκάλουν εὐδαίμονα ἐμαυτόν. *Ad lustrationes vero solitas ante initia accessurus, vocabam me beatum.* Meminerunt etiam alii quamplurimi. *Minora* quædam mysteria discebant, qui *majoribus* initiari cupiebant. Scholiastes Aristophanis *Plut.* act. iv, sc. 2, vers. 23 : Ἔστι τὰ μικρὰ (μυστήρια) ὥσπερ προκάθαρσις καὶ προάγνευσις τῶν μεγάλων. *Sunt parva mysteria tanquam prævia purgatio et purificatio ad majora.* Hinc petita Marini allusio in *Vita Procli* : Ἀχθέντα δὲ διὰ τούτων ἱκανῶς ὥσπερ τινῶν προτελεστῶν, καὶ μικρῶν μυστηρίων εἰς τὴν Πλάτωνος ἦγεν D μυσταγωγίαν ἐν τάξει, καὶ οὐχ ὑπερβάθμιον πόδα, κατὰ τὸ λόγιον, τείνοντα· καὶ τὰς παρ' ἐκείνων θείας τελετὰς ἐποπτεύειν ἐποίει. *Deductum vero quantum satis erat, per illa veluti per quasdam præparationes sacras et parva mysteria, ad Platonis duxit mystagogiam ordine et immodicum progressum, juxta oraculum, intendentem : et quæ apud illum vere divinæ exstant institutiones contemplari faciebat.*

(65) *Βαρβάροις*. I. e. Christianis. *Lavacrum* vocat baptismum, τὸ *λουτρὸν παλιγγενεσίας*. Tit. iii, 5.

(66) *Προπαρασκευῆς*. Non minus apte legeris προπαρασκευὴν accus. casu. Sylburg.

(67) *Ὁμολογίᾳ*. Eorum, qui ad Christi sacramentum accedebant, *confessionem* comparat lustrationi quæ Gentilium mysteriis præmitti solebat.

(68) *Ἀναλύσει*. Nempe *resolutionis* methodo, qua a posterioribus ad priora progredimur. Huic contraria est σύνθεσις, quæ a primis et simplicissimis incipiens, ad ea progreditur quæ ex his composita.

ἐπὶ τούτοις τὴν εἰς τὸ μῆκος. Τὸ γὰρ ὑπολειφθὲν ἐστι σημεῖον (69) μονὰς, ὡς εἰπεῖν, θέσιν ἔχουσα· ἧς ἐὰν περιέλωμεν τὴν θέσιν, νοεῖται μονάς. Εἰ τοίνυν, ἀφελόντες πάντα ὅσα πρόσεστι τοῖς σώμασι, καὶ τοῖς λεγομένοις ἀσωμάτοις, ἀποῤῥίψωμεν (70) ἑαυτοὺς εἰς τὸ μέγεθος τοῦ Χριστοῦ· κἀκεῖθεν εἰς τὸ ἀχανὲς ἁγιότητι προΐοιμεν, τῇ νοήσει τοῦ παντοκράτορος ἀμηγέπῃ (71) προσάγοιμεν, οὐχ ὅ ἐστιν, ὃ δὲ μή ἐστι (72) γνωρίσαντες· σχῆμα δὲ καὶ κίνησιν, ἢ στάσιν, ἢ θρόνον, ἢ τόπον, ἢ δεξιὰ, ἢ ἀριστερὰ, τοῦ τῶν ὅλων Πατρὸς οὐδ' ὅλως ἐννοητέον, καίτοι καὶ ταῦτα γέγραπται· ἀλλ' ὃ βούλεται δηλοῦν (73) αὐτῶν ἕκαστον, κατὰ τὸν οἰκεῖον ἐπιδειχθήσεται τόπον. Οὔκουν ἐν τόπῳ τὸ πρῶτον αἴτιον, ἀλλ' ὑπεράνω, καὶ τόπου, καὶ χρόνου, καὶ ὀνόματος, καὶ νοήσεως. Διὰ τοῦτο, καὶ ὁ Μωϋσῆς φησιν, *Ἐμφάνισόν μοι σαυτόν*, ἐναργέστατα αἰνισσόμενος, μὴ εἶναι διδακτὸν πρὸς ἀνθρώπων, μηδὲ ῥητὸν τὸν Θεὸν, ἀλλ' ἢ μόνῃ τῇ παρ' αὐτοῦ δυνάμει γνωστόν· ἡ μὲν γὰρ ζήτησις ἀειδὴς (74) καὶ ἀόρατος, ἡ χάρις δὲ τῆς γνώσεως παρ' αὐτοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ. Σαφέστατα δὲ ὁ Σολομῶν μαρτυρήσει ἡμῖν ὧδέ πως λέγων· *Φρόνησις ἀνθρώπου οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοί, Θεὸς δὲ δίδωσί μοι σοφίαν· ἅγια δὲ ἐπίσταμαι.* Αὐτίκα τὴν φρόνησιν θείαν ἀλληγορῶν ὁ Μωϋσῆς, *ξύλον ζωῆς* ὠνόμασεν, ἐν τῷ παραδείσῳ πεφυτευμένον· ὃς δὴ παράδεισος καὶ κόσμος εἶναι δύναται, ἐν ᾧ πέφυκεν τὰ ἐκ δημιουργίας ἅπαντα. Ἐν τούτῳ καὶ ὁ Λόγος (75) ἤνθησέ τε καὶ ἐκαρποφόρησε *σὰρξ γενόμενος*, καὶ τοὺς *γευσαμένους τῆς χρηστότητος* αὐτοῦ ἐζωοποίησεν· ἐπεὶ μηδὲ ἄνευ τοῦ ξύλου εἰς γνῶσιν ἡμῖν ἀφῖκται· ἐκρεμάσθη γὰρ ἡ ζωὴ ἡμῶν εἰς πίστιν ἡμῶν. Καὶ ὅ γε Σολομῶν πάλιν φησί· *Δένδρον* (76) *ἀθανασίας ἐστὶ τοῖς ἀντεχομένοις αὐτῆς.* Διὰ τοῦτο λέγει· *Ἰδοὺ δίδωμι* (77) *πρὸ προσώπου σου τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὸ ἀγαπᾷν Κύριον τὸν Θεὸν, καὶ πορεύεσθαι ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούειν, καὶ πιστεύειν τῇ ζωῇ. Ἐὰν δὲ παραβῆτε τὰ δικαιώματα καὶ τὰ κρίματα, ἃ δέδωκα ὑμῖν, ἀπωλείᾳ ἀπολεῖσθε· τοῦτο γὰρ ἡ ζωὴ ἡ μακρότης τῶν ἡμερῶν σου, τὸ ἀγαπᾷν Κύριον τὸν Θεόν σου.* Πά-

A post hæc eam quæ est in longitudinem. Quod enim restat signum, est unitas, ut ita dicam, habens situm. A qua si tollamus situm, intelligitur unitas. Si ergo, ablatis omnibus quæ adsunt corporibus, et iis quæ dicuntur incorporea, nos ipsos projecerimus in Christi magnitudinem; et inde in ejus immensitatem sanctitate processerimus, ad intelligentiam omnipotentis utcunque perveniemus, non ita tamen ut quod est, sed quod non est cognoscamus. Figura autem et motus, vel status, vel sedes, vel locus, vel dextra, vel sinistra, de Patre universorum ne sunt quidem cogitanda; etiamsi hæc de ipso scripta sint; sed quid significet unumquodque eorum, ostendetur suo loco. Non est ergo prima causa in loco, sed supra locum et tempus et nomen et in-
B telligentiam. Propterea Moyses quoque dicit: *Ostende mihi teipsum* [13], evidentissime innuens Deum non posse doceri, nec verbis exprimi ab hominibus, sed sola ea quæ ab ipso proficiscitur posse potestate cognosci. Inquisitio enim obscura et cæca; gratia autem cognitionis est ab ipso per Filium. Apertissime autem Salomon nobis feret testimonium, dicens: *Prudentia hominis non est in me, Deus autem dat mihi sapientiam, scio autem sancta* [14]. Jam vero divinam providentiam allegorice Moyses
249 nominavit ✠ *lignum vitæ* quod plantatum fuit in paradiso [15]: qui quidem paradisus potest etiam esse mundus, in quo orta sunt omnia quæ processere ex creatione. In eo et Logos floruit et fructum tulit *caro factus*, et eos qui ejus *benignitatem gusta-*
C *runt* vivificavit, quoniam nec absque ligno nobis venit in cognitionem. Suspensa enim est vita nostra ad fidem nostram. Porro autem Solomon quoque rursus dicit: *Arbor est immortalitatis iis qui ipsam apprehendunt* [16]. Et ideo dicit: *Ecce do ante faciem tuam vitam et mortem, diligere Dominum Deum, et ambulare in viis ejus, et audire vocem ejus, et credere vitæ. Sin autem transgressi fueritis justificationes et judicia quæ dedi vobis, perditione perdemini. Hoc enim est vita et longitudo dierum tuorum, diligere Dominum Deum tuum* [17]. Rursus: *Abraham*

✠ P. 690 ED. POTTER, 583 ED. PARIS. [13] Exod. XXXIII, 18. [14] Prov. XXX, 2. [15] Gen. II, 9. [16] Prov. III, 18. [17] Deut. XXX, 15, 16 seq.

(69) *Σημεῖον*. Hoc est, punctum. Nam corpus, sublata trina dimensione, fit punctum. Eadem voce alibi utitur Clemens, et alii perinde auctores.

(70) *Ἀποῤῥίψωμεν*. Ms. Paris. non male, ἐπιῤῥίψωμεν.

(71) *Ἀμηγέπῃ*. Ms. Paris. ἀμηγέπῃ.

(72) *Οὐχ ὅ ἐστιν, ὃ δὲ μή ἐστι*. Cicero: *Utinam tam facile possem verum invenire, quam falsa refutare*. H.

(73) *Δηλοῦν*. Ms. Paris. δῆλον, mendose.

(74) *Ἀειδής*. His lucem afferent verba Philonis Judæi lib. *De nominum mutatione*, non procul ab initio: Μωϋσῆς οὖν ὁ τῆς ἀειδοῦς φύσεως θεατὴς καὶ θεόπτης... πάντα διὰ πάντων ἐρευνήσας ἐζήτει τὸν τριπόθητον καὶ μόνον τηλαυγῶς ἰδεῖν. Ἐπεὶ δ' οὐδὲν εὕρισκεν, ἀλλ' οὐδὲ ἐμφερῆ τινα ἰδέαν τῶν ἐλπιζομένων· τὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων διδασκαλίαν ἀπογνοὺς, ἐπ' αὐτὸ καταφεύγει τὸ ζητούμενον, καὶ δεῖται λέγων· *Ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν*. *Quapropter Moyses ina-*
D *spectabilis naturæ spectator Deique inspector omnia per omnia scrutatus, ter expetitum solumque cernere perspicue quærebat. Et cum nihil reperisset, ac ne formam quidem ullam, quæ referret ea quæ sperabat, abjecta spe doctrinam ejusmodi percipiendi ab aliis, ad illud ipsum se recepit, quod indagabat, atque hac utitur precatione:* Ostende mihi teipsum.

(75) *Ὁ Λόγος*. Respicit Joan. I, 14: *Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο*. Dein, I Pet. II, 3: *εἴπερ ἐγεύσασθε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος*.

(76) *Δένδρον*. Sap. VI, 4: *ῥίζα ἀθανασίας*. A. Sylburg. Putabant Hervetus et Sylburgius Clementem respicere Sap. III, 4: *Εἰδέναι τὸ κράτος σου, ῥίζα ἀθανασίας*. Sed recitat Prov. III, 18, ubi de sapientia agens Solomon dicit: *Ξύλον ζωῆς ἐστι πᾶσι τοῖς ἀντεχομένοις αὐτῆς*.

(77) *Ἰδοὺ δ.* Hæc citavit Clemens ex Deut. XXX, 15, 16 et seq., verbis paulum mutatis. Priori eorum parti paria occurrunt Ecclesiastici cap. XV, 17 et alibi.

Perfecta enim et omni ex parte absoluta oblatio, et rarum pro nobis Christus est *sacrificium*. Et quod Servatorem ipsum nescius dicat, planum faciet, subjungens :

Tu enim in cœlestibus
Sceptrum Jovis tractans,
Terrestrium autem, o Dis, es imperii particeps.

Deinde dicit aperte :

Mitte quidem lucem, animas virorum
Scire volentium certamina
Undenam germinaverint : quænam radix malorum,
Et quemnam ex beatis, cum exposuerint,
Invenire possit quies laborum.

Non abs re ergo in mysteriis quoque quæ fiunt apud Græcos, primum ✠ locum tenent lustrationes, sicut etiam apud barbaros lavacrum. Post hæc autem sunt parva mysteria, quæ habent aliquod fundamentum doctrinæ et præparationis futurorum. In magnis autem de universis non restat amplius discere, sed contemplari et mente comprehendere et naturam et res ipsas. Accipiemus autem expiandi quidem modum, confessione, contemplandi autem, resolutione, procedentes ad primam intelligentiam per resolutionem, ex iis quæ sunt ei subjecta ducentes initium, abstrahentes quidem a corpore qualitates naturales, circumcidentes autem eam quæ est in profundum dimensionem ; et deinde eam quæ est in latitudinem,

✠ P. 689 ED. POTTER, 582 ED. PARIS.

A Ὁλοκάρπωμα γὰρ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ *ἄπορον θῦμα* ὁ Χριστός. Καὶ ὅτι τὴν Σωτῆρα αὐτὸν οὐκ εἰδὼς λέγει, σαφὲς ποιήσει ἐπάγων·

Σὺ γὰρ ἔν τε θεοῖς τοῖς οὐρανίδαις
Σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζων,
Χθονίων (61) *τ' Ἀΐδῃ μετέχεις ἀρχῆς.*

Ἔπειτα ἄντικρυς λέγει·

Πέμψον μὲν φῶς ψυχὰς ἀνέρων
Τοῖς βουλομένοις ἄθλους προσμαθεῖν
Πόθεν ἔβλαστον, τίς ῥίζα κακῶν,
Τίνα δὴ μακάρων ἐκθησαμένοις (62)
Εὑρεῖν (63) *μόχθων ἀνάπαυλαν.*

Οὐκ ἀπεικότως ἄρα καὶ τῶν μυστηρίων (64) τῶν παρ' Ἕλλησιν ἄρχει μὲν τὰ καθάρσια, καθάπερ καὶ τοῖς βαρβάροις (65) τὸ λουτρόν· μετὰ
B ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ μικρὰ μυστήρια, διδασκαλίας τινὰ ὑπόθεσιν ἔχοντα καὶ προπαρασκευῆς (66) τῶν μελλόντων· τὰ δὲ μεγάλα, περὶ τῶν συμπάντων, οὐ μανθάνειν ἔτι ὑπολείπεται, ἐποπτεύειν δὲ, καὶ περινοεῖν τήν τε φύσιν καὶ τὰ πράγματα. Λάβοιμεν δ' ἂν τὸν μὲν καθαρτικὸν τρόπον, ὁμολογίᾳ (67), τὸν δὲ ἐποπτικὸν ἀναλύσει (68), ἐπὶ τὴν πρώτην νόησιν προχωροῦντες δι' ἀναλύσεως, ἐκ τῶν ὑποκειμένων αὐτῷ τὴν ἀρχὴν ποιούμενοι, ἀφελόντες μὲν τοῦ σώματος τὰς φυσικὰς ποιότητας, περιελόντες δὲ τὴν εἰς τὸ βάθος διάστασιν· εἶτα, τὴν εἰς τὸ πλάτος· καὶ

totosque se ad eorum voluntatem referebant, in arbitrio ipsorum ponentes, ut e multis id nomen adsciscerent, quo magis delectarentur suæque inscitiæ ignoscerent. Hoc fecit Catullus in Hymno in
C *Dianam;* cum enim eam pluribus nominibus vocasset, addit, *Sis quocunque tibi placet sancta nomine;* et Euripides cujus locus citatur a Clemente lib. v *Strom.*, et Socrates in *Philebo :* Καὶ νῦν τὴν Ἀφροδίτην ὅπῃ ἐκείνῃ φίλον, ταύτῃ προσαγορεύω. Collect. — Hos versus hoc modo emendavit et in ordinem digessit Grotius in excerptis ex incertis Euripidis tragœdiis p. 431 :

Σοὶ τῷ πάντων μεδέοντι χοὴν
Πέλανόν τε φέρω, Ζεὺς εἴτ' Ἀΐδης
Ὀνομαζόμενος στέργεις· σὺ δέ μοι
Θυσίαν ἄπορον παγκαρπίας
Δέξαι πλήρη προχύτην τε.
Σὺ γὰρ ἔν τε θεοῖς τοῖς οὐρανίδαις
Σκῆπτρον τὸ Διὸς μεταχειρίζων,
Χθονίων θ' Ἅδῃ μετέχεις ἀρχῆς.
Πέμψον μὲν φῶς ψυχαῖς ἀνέρων,
Ταῖς βουλομέναις ἄθλους προμαθεῖν
Πόθεν ἔβλαστον, τίς ῥίζα κακῶν
Τίνι δεῖ μακάρων εὖ θυσαμένους
Εὑρεῖν μόχθων ἀνάπαυλαν.
Tibi cunctorum domino vinum
Salsamque molam fero, seu Ditis
Tu sive Jovis nomine gaudes.
Cunctis larga defusa manu
De frugibus accipe dona.
Tu namque deos superos inter
Sceptrum tractas sublime Jovis,
Idem regnum terrestre tenes.
Tu lucem animis infunde virûm,
Qui scire volunt, quo sata mentis
Lucta sit ortu, quæ causa mali,
Cui cœlicolum rite litando
Requiem sit habere laborum.

(61) *Χθονίων*. Rectius Χθονίῳ θ' Ἅδῃ, et seq. v. ψυχὰς ἀναίρων, *animos attollens*. Sylburg.

(62) *Ἐκθησαμένοις*. Forte ἐκθυσαμένοις. Lowth. — Conjecturam hanc firmat ms. Paris.

(63) *Εὑρεῖν*. Post εὑρεῖν desiderari videtur εἴη, vel simile aliquod verbum. Sylburg.

(64) *Μυστηρίων*. Cereris Eleusiniæ mysteria intelligit, quæ passim apud auctores κατ' ἐξοχὴν dicta sunt μυστήρια. Eorum dignitatem indicant hæc Aristotelis verba *Rhetor*. l. ii, c. 24 : Τὰ μυστήρια πασῶν τιμιωτάτη τελετή· *Mysteria sunt omnium honoratissima festivitas*. Initiandi variis purgationibus præparabantur. Sopater *De divis. quæst.* : Μέλλων δὲ τοῖς καθαρσίοις τοῖς πρὸ τῆς τελετῆς ἐντυγχάνειν, ἐκάλουν εὐδαίμονα ἐμαυτόν. *Ad lustrationes vero solitas ante initia accessurus, vocabam me beatum*. Meminerunt etiam alii quamplurimi. *Minora* quædam mysteria discebant, qui *majoribus* initiari cupiebant. Scholiastes Aristophanis *Plut*. act. iv, sc. 2, vers. 23 : Ἔστι τὰ μικρὰ (μυστήρια) ὥσπερ προκάθαρσις καὶ προάγνευσις τῶν μεγάλων. *Sunt parva mysteria tanquam prævia purgatio et purificatio ad majora.* Hinc petita Marini allusio in *Vita Procli :* Ἀχθέντα δὲ διὰ τούτων ἱκανῶς ὥσπερ τινῶν προτελετῶν, καὶ μικρῶν μυστηρίων εἰς τὴν Πλάτωνος ἦγεν
D μυσταγωγίαν ἐν τάξει, καὶ οὐχ ὑπερβάθμιον πόδα, κατὰ τὸ λόγιον, τείνοντα· καὶ τὰς παρ' ἐκείνων θείας τελετὰς ἐποπτεύειν ἐποίει. *Deductum vero quantum satis erat, per illa veluti per quasdam præparationes sacras et parva mysteria, ad Platonis duxit mystagogiam ordine et immodicum progressum, juxta oraculum, intendentem : et quæ apud illum vere divinæ exstant institutiones contemplari faciebat.*

(65) *Βαρβάροις*. I. e. Christianis. *Lavacrum* vocat baptismum, *τὸ λουτρὸν παλιγγενεσίας*. Tit. iii, 5.

(66) *Προπαρασκευῆς*. Non minus apte legeris προπαρασκευὴν accus. casu. Sylburg.

(67) *Ὁμολογίᾳ*. Eorum, qui ad Christi sacramentum accedebant, *confessionem* comparat lustrationi quæ Gentilium mysteriis præmitti solebat.

(68) *Ἀναλύσει*. Nempe *resolutionis* methodo, qua a posterioribus ad priora progredimur. Huic contraria est σύνθεσις, quæ a primis et simplicissimis incipiens, ad ea progreditur quæ ex his composita.

ἐπὶ τούτοις τὴν εἰς τὸ μῆκος. Τὸ γὰρ ὑπολειφθέν ἐστι σημεῖον (69) μονὰς, ὡς εἰπεῖν, θέσιν ἔχουσα· ἧς ἐὰν περιέλωμεν τὴν θέσιν, νοεῖται μονάς. Εἰ τοίνυν, ἀφελόντες πάντα ὅσα πρόσεστι τοῖς σώμασι, καὶ τοῖς λεγομένοις ἀσωμάτοις, ἀποῤῥίψωμεν (70) ἑαυτοὺς εἰς τὸ μέγεθος τοῦ Χριστοῦ· κἀκεῖθεν εἰς τὸ ἀχανὲς ἁγιότητι προΐοιμεν, τῇ νοήσει τοῦ παντοκράτορος ἀμηγέπῃ (71) προσάγοιμεν, οὐχ ὅ ἐστιν, ὃ δὲ μή ἐστι (72) γνωρίσαντες· σχῆμα δὲ καὶ κίνησιν, ἢ στάσιν, ἢ θρόνον, ἢ τόπον, ἢ δεξιὰ, ἢ ἀριστερὰ, τοῦ τῶν ὅλων Πατρὸς οὐδ' ὅλως ἐννοητέον, καίτοι καὶ ταῦτα γέγραπται· ἀλλ' ὃ βούλεται δηλοῦν (73) αὐτῶν ἕκαστον, κατὰ τὸν οἰκεῖον ἐπιδειχθήσεται τόπον. Οὔκουν ἐν τόπῳ τὸ πρῶτον αἴτιον, ἀλλ' ὑπεράνω, καὶ τόπου, καὶ χρόνου, καὶ ὀνόματος, καὶ νοήσεως. Διὰ τοῦτο, καὶ ὁ Μωϋσῆς φησιν, *Ἐμφάνισόν μοι σαυτόν*, ἐναργέστατα αἰνισσόμενος, μὴ εἶναι διδακτὸν πρὸς ἀνθρώπων, μηδὲ ῥητὸν τὸν Θεὸν, ἀλλ' ἢ μόνῃ τῇ παρ' αὐτοῦ δυνάμει γνωστόν· ἡ μὲν γὰρ ζήτησις ἀειδὴς (74) καὶ ἀόρατος, ἡ χάρις δὲ τῆς γνώσεως παρ' αὐτοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ. Σαφέστατα δὲ ὁ Σολομὼν μαρτυρήσει ἡμῖν ὧδέ πως λέγων· *Φρόνησις ἀνθρώπου οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοί, Θεὸς δὲ δίδωσί μοι σοφίαν· ἅγια δὲ ἐπίσταμαι.* Αὐτίκα τὴν φρόνησιν θείαν ἀλληγορῶν ὁ Μωϋσῆς, *ξύλον ζωῆς* ὠνόμασεν, ἐν τῷ παραδείσῳ πεφυτευμένον· ὃς δὴ παράδεισος καὶ κόσμος εἶναι δύναται, ἐν ᾧ πέφυκεν τὰ ἐκ δημιουργίας ἅπαντα. Ἐν τούτῳ καὶ ὁ Λόγος (75) ἤνθησέ τε καὶ ἐκαρποφόρησε *σὰρξ γενόμενος*, καὶ τοὺς *γευσαμένους τῆς χρηστότητος* αὐτοῦ ἐζωοποίησεν· ἐπεὶ μηδὲ ἄνευ τοῦ ξύλου εἰς γνῶσιν ἡμῖν ἀφῖκται· ἐκρεμάσθη γὰρ ἡ ζωὴ ἡμῶν εἰς πίστιν ἡμῶν. Καὶ ὅ γε Σολομὼν πάλιν φησί· *Δένδρον* (76) *ἀθανασίας ἐστὶ τοῖς ἀντεχομένοις αὐτῆς*. Διὰ τοῦτο λέγει· *Ἰδοὺ δίδωμι* (77) *πρὸ προσώπου σου τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὸ ἀγαπᾷν Κύριον τὸν Θεὸν, καὶ πορεύεσθαι ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούειν, καὶ πιστεύειν τῇ ζωῇ. Ἐὰν δὲ παραβῆτε τὰ δικαιώματα καὶ τὰ κρίματα, ἃ δέδωκα ὑμῖν, ἀπωλείᾳ ἀπολεῖσθε· τοῦτο γὰρ ἡ ζωὴ ἡ μακρότης τῶν ἡμερῶν σου, τὸ ἀγαπᾷν Κύριον τὸν Θεόν σου.* Πά-

A post hæc eam quæ est in longitudinem. Quod enim restat signum, est unitas, ut ita dicam, habens situm. A qua si tollamus situm, intelligitur unitas. Si ergo, ablatis omnibus quæ adsunt corporibus, et iis quæ dicuntur incorporea, nos ipsos projecerimus in Christi magnitudinem; et inde in ejus immensitatem sanctitate processerimus, ad intelligentiam omnipotentis utcunque perveniemus, non ita tamen ut quod est, sed quod non est cognoscamus. Figura autem et motus, vel status, vel sedes, vel locus, vel dextra, vel sinistra, de Patre universorum ne sunt quidem cogitanda; etiamsi hæc de ipso scripta sint; sed quid significet unumquodque eorum, ostendetur suo loco. Non est ergo prima causa in loco, sed supra locum et tempus et nomen et in- B telligentiam. Propterea Moyses quoque dicit: *Ostende mihi teipsum* [13], evidentissime innuens Deum non posse doceri, nec verbis exprimi ab hominibus, sed sola ea quæ ab ipso proficiscitur posse potestate cognosci. Inquisitio enim obscura et cæca; gratia autem cognitionis est ab ipso per Filium. Apertissime autem Salomon nobis feret testimonium, dicens: *Prudentia hominis non est in me, Deus autem dat mihi sapientiam, scio autem sancta* [14]. Jam vero divinam providentiam allegorice Moyses **249** nominavit ✠ *lignum vitæ* quod plantatum fuit in paradiso [15]: qui quidem paradisus potest etiam esse mundus, in quo orta sunt omnia quæ processere ex creatione. In eo et Logos floruit et fructum tulit *caro factus*, et eos qui ejus *benignitatem gusta-* C *runt* vivificavit, quoniam nec absque ligno nobis venit in cognitionem. Suspensa enim est vita nostra ad fidem nostram. Porro autem Solomon quoque rursus dicit: *Arbor est immortalitatis iis qui ipsam apprehendunt* [16]. Et ideo dicit: *Ecce do ante faciem tuam vitam et mortem, diligere Dominum Deum, et ambulare in viis ejus, et audire vocem ejus, et credere vitæ. Sin autem transgressi fueritis justificationes et judicia quæ dedi vobis, perditione perdemini. Hoc enim est vita et longitudo dierum tuorum, diligere Dominum Deum tuum* [17]. Rursus: *Abraham*

✠ P. 690 ED. POTTER, 583 ED. PARIS. [13] Exod. XXXIII, 18. [14] Prov. XXX, 2. [15] Gen. II, 9. [16] Prov. III, 18. [17] Deut. XXX, 15, 16 seq.

(69) *Σημεῖον*. Hoc est, punctum. Nam corpus, sublata trina dimensione, fit punctum. Eadem voce alibi utitur Clemens, et alii perinde auctores.

(70) *Ἀποῤῥίψωμεν*. Ms. Paris. non male, ἐπιῤῥίψωμεν.

(71) *Ἀμηγέπῃ*. Ms. Paris. ἀμηγέπη.

(72) *Οὐχ ὅ ἐστιν, ὃ δὲ μή ἐστι*. Cicero: *Utinam tam facile possem verum invenire, quam falsa refutare*. H.

(73) *Δηλοῦν*. Ms. Paris. δῆλον, mendose.

(74) *Ἀειδής*. His lucem afferent verba Philonis Judæi lib. *De nominum mutatione*, non procul ab initio: Μωϋσῆς οὖν ὁ τῆς ἀειδοῦς φύσεως θεατὴς καὶ θεόπτης... πάντα διὰ πάντων ἐρευνήσας ἐζήτει τὸν τριπόθητον καὶ μόνον τηλαυγῶς ἰδεῖν. Ἐπεὶ δ' οὐδὲν εὕρισκεν, ἀλλ' οὐδὲ ἐμφερῆ τινα ἰδέαν τῶν ἐλπιζομένων· τὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων διδασκαλίαν ἀπογνοὺς, ἐπ' αὐτὸ καταφεύγει τὸ ζητούμενον, καὶ δεῖται λέγων· *Ἐμφάνισόν μοι σεαυτόν*. *Quapropter Moyses ina-* D *spectabilis naturæ spectator Deique inspector omnia per omnia scrutatus, ter expetitum solumque cernere perspicue quærebat. Et cum nihil reperisset, ac ne formam quidem ullam, quæ referret ea quæ sperabat, abjecta spe doctrinam ejusmodi percipiendi ab aliis, ad illud ipsum se recepit, quod indagabat, atque hac utitur precatione*: Ostende mihi teipsum.

(75) *Ὁ Λόγος*. Respicit Joan. I, 14: *Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο*. Dein, I Pet. II, 3: *εἴπερ ἐγεύσασθε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος*.

(76) *Δένδρον*. Sap. VI, 4: *ῥίζα ἀθανασίας*. A. Sylburg. Putabant Hervetus et Sylburgius Clementem respicere Sap. III, 4: *Εἰδέναι τὸ κράτος σου, ῥίζα ἀθανασίας*. Sed recitat Prov. III, 18, ubi de sapientia agens Solomon dicit: *Ξύλον ζωῆς ἐστι πᾶσι τοῖς ἀντεχομένοις αὐτῆς*.

(77) *Ἰδοὺ δ.* Hæc citavit Clemens ex Deut. XXX, 15, 16 et seq., verbis paulum mutatis. Priori eorum parti paria occurrunt Ecclesiastici cap. XV, 17 et alibi.

cum venisset in locum quem dixit ei Deus, tertio die suspiciens videt locum eminus [18]. Nam primus quidem dies est qui fit per aspectum rerum pulchrarum; secundus est optimæ animæ desiderium; tertio vero mens perspicit spiritalia, apertis ejus oculis a magistro, qui die tertio resurrexit. Possunt etiam tres dies accipi pro mysterio signaculi, per quod, is qui vere est Deus, creditur. Inde *eminus videt locum;* est enim Dei regio captu difficilis; quem appellavit Plato *idearum regionem*, cum a Moyse eum accepisset esse locum, ut qui omnia et universa contineat. Merito autem eminus videtur ab Abraham, propterea quod sit in generatione, et per angelum continenter initiatur. Hinc Apostolus: *Videmus nunc*, inquit, *tanquam per speculum, tunc autem facie ad faciem* [19], nempe per solas illas puras et incorporeas mentis applicationes. Fieri autem potest ut quis in disserendo de Deo, divinet, si aggrediatur per rationem absque omnibus sensibus, contendere ad id quod est unumquodque, et ab iis quæ sunt non prius discedere, quam transcendens ea quæ id supereminent, id quod est bonum, ipsa apprehenderit intelligentia, versans in ipso fine ejus quod potest apprehendi intelligentia, ex Platonis sententia. Rursus Moyses non permittens aras et delubra multis in locis construi, uno Dei templo exstructo, et unigenitum esse mundum, ut ait Basilides, et unum quod non videtur Basilidi, Deum annuntiavit; et quoniam eum qui comprehendi non potest, loco non comprehendit gnosticus ille Moyses, in templo ✠ nullum posuit colendum simulacrum; Deum sub aspectum non cadere, et circumscribi non posse significans, ad Dei autem notitiam Hebræos utcunque adducens, per honorem ejus quod est in templo nominis. Quin etiam verbum prohibens et fanorum constructiones, et omnia sacrificia, omnipotentem non esse in aliquo innuit, per ea, quæ dicit: *Quam domum ædificabitis mihi, inquit Dominus? Cœlum mihi est sedes* [20], et quæ deinceps consequuntur. Et de sacrificiis similiter: *Sanguinem taurorum, et adipem agnorum nolo* [21], et quæ post hæc per prophetam prohibet Spiritus Domini. Pulcherrime igitur his quoque Euripides adstipulatur, scribens:

Quænam domus sit, fabri facta quæ manu,
Qua contineri possit immensus Deus?

A λιν· *Ὁ Ἀβραὰμ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον, ὃν εἶπεν αὐτῷ ὁ Θεὸς, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, ἀναβλέψας, ὁρᾷ τὸν τόπον μακρόθεν*. Πρώτη μὲν γὰρ ἡ δι' ὄψεως τῶν καλῶν ἡμέρα, δευτέρα δὲ, ἡ ψυχῆς ἀρίστης ἐπιθυμία (78)· τῇ τρίτῃ δὲ ὁ νοῦς τὰ πνευματικὰ διορᾷ, διοιχθέντων τῶν τῆς διανοίας ὀμμάτων (79) πρὸς τοῦ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ διαναστάντος διδασκάλου. Εἶεν δ' ἂν καὶ αἱ τρεῖς ἡμέραι τῆς σφραγῖδος (80) μυστήριον, δι' ἧς ὁ τῷ ὄντι πιστεύεται Θεός. *Μακρόθεν* οὖν ἀκολούθως *ὁρᾷ τὸν τόπον*· δυσάλωτος γὰρ ἡ χώρα τοῦ Θεοῦ· ὃν χώραν ἰδεῶν ὁ Πλάτων κέκληκεν, παρὰ Μουσέως λαβὼν τόπον εἶναι αὐτὸν, ὡς τῶν ἁπάντων, καὶ τῶν ὅλων περιεκτικόν. Ἀτὰρ εἰκότως πόῤῥωθεν ὁρᾶται τῷ Ἀβραὰμ, διὰ τὸ ἐν γενέσει εἶναι· καὶ δι' ἀγγέλου προσεχῶς μυσταγωγεῖται. Ἐντεῦθεν ὁ B Ἀπόστολος, *Βλέπομεν* (81) *νῦν ὡς δι' ἐσόπτρου*, φησί· *τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*, κατὰ μόνας ἐκείνας τὰς ἀκραιφνεῖς, καὶ ἀσωμάτους τῆς διανοίας ἐπιβολάς. Δυνατὸν δὲ κἂν τῷ διαλέγεσθαι τὸ καταμαντεύεσθαι τοῦ Θεοῦ, ἐὰν ἐπιχειρῇ τις ἄνευ πασῶν τῶν αἰσθήσεων διὰ τοῦ λόγου ἐπ' αὐτὸ, ὅ ἐστιν ἕκαστον, ὁρμᾶν, καὶ μὴ ἀποστατεῖν τῶν ὄντων πρὶν ἐπαναβαίνων ἐπὶ τὰ ὑπερκείμενα (82) αὐτῷ, ὅ ἐστιν ἀγαθὸν, αὐτῇ νοήσει λάβῃ, ἐπ' αὐτῷ γινόμενος τῷ τοῦ νοητοῦ τέλει, κατὰ Πλάτωνα. Πάλιν ὁ Μωϋσῆς οὐκ ἐπιτρέπων βωμοὺς καὶ τεμένη πολλαχοῦ κατασκευάζεσθαι, ἕνα δ' οὖν νεὼν ἱδρυσάμενος τοῦ Θεοῦ, μονογενῆ τε κόσμον, ὥς φησιν ὁ Βασιλείδης, καὶ τὸν ἕνα, ὡς οὐκ ἔτι τῷ Βασιλείδῃ δοκεῖ, κατήγγελε (83) C Θεόν. Καὶ ὅτι οὐ περιλαμβάνει τόπῳ τὸ ἀπερίληπτον ὁ γνωστικὸς Μωϋσῆς, ἀφίδρυμα οὐδὲν ἀνέθηκεν εἰς τὸν νεὼν, σεβάσμιον· ἀόρατον καὶ ἀπερίγραφον δηλῶν εἶναι τὸν Θεὸν, προσάγων δὲ ἀμηγέπῃ (84) εἰς ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ τοὺς Ἑβραίους διὰ τῆς τιμῆς τοῦ κατὰ τὸν νεὼν ὀνόματος. Ἀλλὰ γοῦν κωλύων ὁ λόγος τάς τε τῶν ἱερῶν κατασκευὰς καὶ τὰς θυσίας ἁπάσας, τὸ μὴ ἔν τινι εἶναι τὸν παντοκράτορα αἰνίσσεται, δι' ὧν φησι· *Ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι* (85); *λέγει Κύριος. Ὁ οὐρανός μοι θρόνος*, καὶ τὰ ἑξῆς. Περί τε τῶν θυσιῶν ὁμοίως· *Αἷμα* (86) *ταύρων καὶ στέαρ ἀρνῶν οὐ βούλομαι*· καὶ ὅσα ἐπὶ τούτοις διὰ τοῦ προφήτου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀπαγορεύει. Παγκάλως τοίνυν καὶ ὁ Εὐριπίδης συνᾴδει τούτοις γράφων·

D *Ποῖος* (87) *δ' ἂν οἶκος, τεκτόνων πλασθεὶς ὕπο,*
Δέμας τὸ θεῖον περιβάλοι (88) *τοίχων πτυχαῖς;*

✠ P. 691 ED. POTTER, 584 ED. PARIS. [18] Gen. XXII, 3, 4. [19] I Cor. XIII, 12. [20] Isa. LXVI, 1. [21] Psal. L, 13.

(78) *Ἡ ψυχῆς ἀρίστης ἐπιθ.* H. ms. ἡ τῆς ψυχῆς ἀρίστη ἐπιθ. SYLBURG.

(79) *Διανοίας ὀμμάτων*. Similis phrasis occurrit Ephes. I, 18: *Πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας ἡμῶν*.

(80) *Σφραγῖδος*. *Sigilli*, nempe baptismalis, quod recipientes, fidem in *tres* personas divinas profitentur; unde et in aquam *ter* immergi antiquitus solebant.

(81) *Βλέπομεν γ.* I Cor. XIII: *Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου*.

(82) *Ὑπερκείμενα*. Vide p. 581, edit. Paris. LOWTH.

(83) *Κατήγγελε*. Κατήγγελε ferri potest: si quis tamen 1 aor. κατήγγειλε malit, per me licet. SYLB.

(84) *Ἀμηγέπῃ*. Ms. Paris. ἀμηγέπη, f. ἀμηγέπῃ Montef.

(85) *Μοι*. Bibl. Græc. *μου*, ubi etiam sententia quæ huic est posterior priorem locum occupat.

(86) *Αἷμα*. Ps. XLIX, 14: *Μὴ φάγομαι κρέα ταύρων, ἢ αἷμα τράγων πίομαι;*

(87) *Ποῖος*. Exstat in Euripide inter fragmenta incertæ tragœdiæ vers. 219, et in Grotii excerptis p. 425.

(88) *Περιβάλοι*. Hoc recte substituit Grotius pro περιβάλλοι, ejusque emendationem firmat ms. Paris.

Καὶ ἐπὶ τῶν θυσιῶν ὡσαύτως λέγει·

Οὐ δεῖται (89) *γὰρ ὁ Θεὸς, εἴπερ ἔστ' ὀρθῶς Θεὸς,*
. . . ἀοιδῶν οἶδε δύστηνοι λόγοι.

Οὐ γὰρ χρείας (90) *ἕνεκεν ὁ Θεὸς πεποίηκεν* (91) *τὸν κόσμον, ἵνα τιμὰς πρός τε ἀνθρώπων, καὶ πρὸς θεῶν τῶν ἄλλων καὶ δαιμόνων*, φησὶν ὁ Πλάτων, *καρποῖτο, οἷον πρόσοδόν τινα ἀπὸ τῆς γενέσεως ἀρνύμενος, παρὰ μὲν ἡμῶν, καπνούς· παρὰ δὲ θεῶν καὶ δαιμόνων τὰς οἰκείας λειτουργίας.* Διδασκαλικώτατα ἄρα ὁ Παῦλος ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων· *Ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον*, φησὶ, *καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, οὗτος οὐρανοῦ καὶ γῆς Κύριος ὑπάρχων, οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ· οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρωπίνων* (92) *θεραπεύεται, προσδεόμενός τινος, αὐτὸς διδοὺς πᾶσι πνοὴν καὶ ζωὴν, καὶ τὰ πάντα.* Λέγει δὲ καὶ Ζήνων, ὁ τῆς Στωϊκῆς κτίστης αἱρέσεως, ἐν τῷ τῆς *Πολιτείας* βιβλίῳ, *μήτε ναοὺς δεῖν ποιεῖν, μήτε ἀγάλματα· μηδὲν γὰρ εἶναι τῶν θεῶν ἄξιον κατασκεύασμα.* Καὶ γράφειν οὐ δέδιεν αὐταῖς λέξεσι τάδε· *Ἱερά τε οἰκοδομεῖν οὐδὲν δεήσει· ἱερὸν γὰρ μὴ πολλοῦ ἄξιον, καὶ ἅγιον οὐδὲν χρὴ νομίζειν· οὐδὲν δὲ πολλοῦ ἄξιον, καὶ ἅγιον, οἰκοδόμων ἔργον καὶ βαναύσων.* Εἰκότως οὖν καὶ (93) Πλάτων, νεὼν τοῦ Θεοῦ τὸν κόσμον εἰδὼς, τοῖς πολίταις ἐναπέδειξε χωρίον (94) τῆς πόλεως, ἵνα ἔμελλεν ἀνακεῖσθαι αὐτοῖς τὰ εἴδωλα. Ἰδίᾳ δὲ ἀπεῖπε μηδενὶ κεκτῆσθαι θεῶν ἀγάλματα. *Μηδεὶς οὖν ἕτερος* (95), φησὶν, *ἱερὰ καθιερούτω θεοῖς. Χρυσὸς μὲν* (96) *γὰρ καὶ ἄργυρος ἐν ἄλλαις τε πόλεσιν ἰδίᾳ* (97) *καὶ ἐν ἱεροῖς ἐστιν ἐπίφθονον κτῆμα· ἐλέφας δὲ, ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος, οὐκ εὐαγὲς* (98) *ἀνάθημα· σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα· ξύλον δὲ μονόξυλον* (99), *ὅ τι ἂν θέλῃ τις,*

✠ P. 692 ED. POTTER, 585 ED. PARIS.

A Et de sacrificiis similiter:

Non his egebit, si modo est verus Deus,
. . . nugæ quæ poeticæ meræ.

Deus enim non fecit mundum utilitatis gratia, ut honores scilicet ab hominibus et ab aliis diis et dæmonibus, inquit Plato, *perciperet, veluti quoddam vectigal accipiens a generatione; a nobis quidem fumos, a diis autem et dæmonibus propria eorum munera ac ministeria.* Appositissime ergo et efficacissime ad docendum Paulus in Actis apostolorum: *Deus*, inquit, *qui fecit mundum, et omnia quæ in eo sunt, is cum sit Dominus cœli et terræ, non in manu factis templis habitat, neque ab humanis manibus colitur aliquo indigens, cum ipse det omnibus spiritum et vitam et omnia* [11]. Dicit autem Zeno quoque auctor B sectæ stoicæ, in libro *De republica*: *Neque oportere templa facere, nec simulacra; nihil enim quod sit compositum esse diis dignum.* Nec veritus est hæc his verbis scribere: *Neque opus erit fana ædificare, fanum enim non magni pretii, neque res sancta est existimanda. Nullum autem magni pretii et sanctum est ædificatorum opus et illiberalium opificum.* Merito ergo Plato quoque, sciens mundum esse Dei templum, civibus ostendit locum civitatis, ubi ✠ eis essent reponenda simulacra. Privatim autem prohibuit ut nemo haberet deorum simulacra. *Nemo ergo alius*, inquit, *diis templa consecret. Nam aurum quidem et argentum, et in aliis civitatibus privatim, et in templis, res est invidiosa: tum ebur ex inanimo corpore extractum, haud satis castum donum Deo.* C *Jam ferrum et æs sunt instrumenta bellorum. Ligneum autem quodcunque quis voluerit uno e ligno dedicato, itemque lapideum in templis communibus.* Merito ergo in magna epistola: *Id namque nulli*

[11] Act. XVII, 24, 25.

(89) *Οὐ δεῖται.* Ms. Paris. οὗ δεῖται corrupte. Post versiculi hujusce finem deesse οὐδενός, recte monuit Sylburgius. Ezech. Spanhemius Commentario in Callimachi Hymn. in *Jovem* v. 60, pag. 26, hæc scribit: « Inducitur Hercules ab Euripide, aniles poetarum fabulas de illegitimis deorum amoribus, similibus, quæ eos dedecent, factis sugillans, et de quibus ait Hercules furens, 1356:

. . . Ἀοιδῶν οἱ δύστηνοι λόγοι.

Et qui versus adducitur etiam, indicto tamen ubi exstaret dramate, a Clemente *Strom.* lib. v, p. 584. Cum eo qui apud Tragicum præcedit, sed qui ex eodem ibi obiter emendandus, nempe,

Δεῖται γὰρ ὁ Θεὸς, εἴπερ ἔστ' ὄντως Θεὸς
Οὐδενός.
Nam Deus, qui rerum quidem sit Deus, indiget
Nullo.

(90) *Οὐ γὰρ χρ.* Hæc a Theodoreto bis in Θεραπ. Gent. Affect. citantur, primo serm. 4, dein sub finem serm. 7, ubi ea Socrati tribuit, nempe Platoni.

(91) *Πεποίηκε.* Ἐποίησε, Theod. serm. 7. Idem mox *utroque serm.*: τιμὰς πρὸς ἀνθ. Dein, θεῶν ἄλλων absque articulo τῶν.

(92) *Ἀνθρωπίνων.* Act. *ἀνθρώπων*, et mox *ζωὴν καὶ πνοὴν*, Bib.

(93) *Εἰκότως οὖν καί.* Ms. Paris. corrupte εἰκότως νῦν καί.

(94) *Χωρίον.* Plato lib. x *De legibus*, paulo ante finem: Ἔστω γὰρ νόμος ὅδε τοῖς ξύμπασι κείμενος ἁπλῶς· Ἱερὰ μηδὲ εἷς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἐκτήσθω. Θύειν δ' ὅταν ἐπὶ νοῦν ἴῃ τινὶ, πρὸς τὰ δημόσια ἴτω θύσων. *Sit autem lex hujusmodi simpliciter cunctis imposita: sacella nemo in privata domo habeat. Cum animum quis ad sacrificium induxerit, ad publica sacrificaturus accedat.* Locus autem Platonis, quem recitare pergit Clemens, exstat lib. XII *De legibus*, pagg. 991, 992.

(95) *Ἕτερος.* Scribendum e Platone δευτέρως. Ejus enim verba sunt hæc: Θεοῖσι δὲ ἀναθήματα χρεὼν ἔμμετρα τὸν μέτριον ἄνδρα ἀνατιθέντα δωρεῖ- D σθαι. Γῆ μὲν οὖν καὶ ἑστία τε οἰκήσεως ἱερὰ πᾶσι πάντων. Μηδεὶς οὖν δευτέρως ἱερὰ καθιερούτω θεοῖς. *Donaria diis moderata a moderatis hominibus offerantur. Terra igitur et focus domiciliorum, templa deorum omnium omnibus habeantur. Quocirca ne quis iterum templa diis consecret.*

(96) *Χρυσὸς μέν.* Χρυσὸς δέ, Plato recte: Χρυσός τε καὶ ἀργ. Theodoretus θεραπ. γ', ubi hunc locum citat.

(97) *Ἐν ἄλλαις τε πόλεσιν ἰδίᾳ.* Verba ita vertit Cicero *De legibus*: *In urbibus et in fanis invidiosa res est*; quasi legisset, ἄλλως τε ἐν πόλεσιν ἰδίᾳ. LOWTH.—Malim cum ipso Platone hæc sic scribere: Ἐν ἄλλαις τε πόλεσιν ἰδίᾳ τε, καὶ ἐν ἱεροῖς· *in aliis urbibus cum privatim, tum etiam in templis.*

(98) *Εὐαγές.* Εὐχερές Plat., εὐαγές Theodor. ex Clemente scilicet hæc recitans.

(99) *Ξύλον δὲ μ.* Theodoretus imperfecte: Ξύλινα δὲ, ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τίς ἀνατιθέτω, καὶ ἐκ λίθου

pacto verbis exprimi potest quemadmodum cæteræ disciplinæ : sed ex diuturna circa id ipsum consuetudine vitæque ad ipsum conjunctione, subito tandem quasi ab igne micante lumen refulgens in anima jam seipsam alit. Annon hæc sunt similia iis quæ dicta sunt a **250** propheta Sophonia? *Et assumpsit me spiritus, et sustulit in quintum cœlum, et contemplabar angelos qui Domini vocabantur, et diadema eorum impositum in sancto Spiritu, et erat sedes uniuscujusque eorum septuplo major luce solis orientis, habitantes in templis salutis, et laudantes Deum ineffabilem, altissimum.*

A *ἀνατιθέτω· ὡς αὔτω καὶ λίθου πρὸς τὰ κοινὰ ἱερά.* Εἰκότως οὖν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐπιστολῇ (1)· *Ῥητὸν γὰρ*, φησὶν, *οὐδαμῶς ἐστὶν* ὡς τὰ (2) *ἄλλα μαθήματα· ἀλλὰ πολλῆς ξυνουσίας γινομένης περὶ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ, καὶ τοῦ συζῆν ἐξαίφνης, οἷον ἀπὸ πυρὸς πηδήσαντος ἐξαφθὲν φῶς ἐν τῇ ψυχῇ γενόμενον, αὐτὸ ἑαυτὸ ἤδη τρέφει.* Ἆρ' οὐχ ὅμοια ταῦτα τοῖς ὑπὸ Σοφονία λεχθεῖσι τοῦ προφήτου; *Καὶ ἀνέλαβέν (3) με πνεῦμα, καὶ ἀνήνεγκέν με εἰς οὐρανὸν πέμπτον, καὶ ἐθεώρουν ἀγγέλους καλουμένους κυρίους· καὶ τὸ διάδημα αὐτῶν ἐπικείμενον ἐν Πνεύματι ἁγίῳ, καὶ ἦν ἑκάστου αὐτῶν ὁ θρόνος ἑπταπλασίων φωτὸς ἡλίου ἀνατέλλοντος, οἰκοῦντας ἐν ναοῖς σωτηρίας, καὶ ὑμνοῦντας Θεὸν ἄῤῥητον, ὕψιστον.*

CAPUT XII.

Deum nec mente nec verbis comprehendi posse.

Patrem enim et effectorem hujus universi, et invenire est difficile, et cum inveneris, ut apud omnes eloquaris, nequit fieri. Verbis enim minime explicari potest, ut aliæ disciplinæ, veri amicus dicit Plato. Recte enim audierat quod sapientissimus Moyses montem ascendens per sanctam contemplationem, ad fastigium eorum quæ percipiuntur intelligentia, necessario prohibet ne totus populus secum ascendat. Et quando dicit Scriptura : *Ingressus est autem Moyses in caliginem ubi erat Deus* [23], hoc significat iis qui possunt intelligere, Deum nec esse aspectabilem, nec verbis posse enuntiari. *Caligo* autem, scilicet hominum plurimorum incredulitas et ignoratio, splendori veritatis omnino officit. Et rursus Orpheus theologus cum ex eo adjutus dixisset :

✠ *Unus perfectus per se, ex uno omnia facta,*

B *Τὸν γὰρ πατέρα (4) καὶ ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον, καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἐξειπεῖν ἀδύνατον. Ῥητὸν* (5) *γὰρ οὐδαμῶς ἐστιν ὡς τἄλλα μαθήματα*, ὁ φιλαλήθης λέγει Πλάτων. Ἀκήκοεν γὰρ εὖ μάλα ὡς ὁ πάνσοφος Μωϋσῆς, εἰς τὸ ὄρος ἀνιὼν διὰ τὴν ἁγίαν θεωρίαν, ἐπὶ τὴν κορυφὴν τῶν νοητῶν ἀναγκαίως διαστέλλεται, μὴ τὸν πάντα λαὸν συναναβαίνειν ἑαυτῷ· καὶ ὅτ' ἂν λέγῃ ἡ Γραφὴ, *Εἰσῆλθεν* (6) *δὲ Μωϋσῆς εἰς τὸν γνόφον οὗ ἦν ὁ Θεὸς*, τοῦτο δηλοῖ τοῖς συνιέναι δυναμένοις, ὡς ὁ Θεὸς ἀόρατός ἐστι καὶ ἄῤῥητος. Γνόφος δὲ ὡς ἀληθῶς ἡ τῶν πολλῶν ἀπιστία τε καὶ ἄγνοια, τῇ αὐγῇ τῆς ἀληθείας ἐπίπροσθε φέρεται. Ὀρφεύς τε αὖ ὁ θεολόγος ἐντεῦθεν ὠφελημένος (7), εἰπών·

C *Εἷς ἔστ' αὐτοτελὴς* (8), *ἑνὸς ἔκγονα πάντα τέτυκται,*

✠ P. 693 ED. POTTER, 586 ED. PARIS.

[23] Exod. xx, 21.

πρὸς τὰ κ. Mox pro θέλῃ, ἐθέλῃ, Plat., et statim καὶ λίθου ὡσαύτως recte pro ὡς αὔτως καὶ λίθου.

(1) *Μεγάλῃ ἐπ.* Septima. Exstat autem locus a Clemente citatus p. 1288.

(2) *Τά.* Abest a Platone hæc particula; ubi mox, ἀλλὰ ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης.

(3) *Καὶ ἀνέλ.* Locum istum in Hebr. textu exstare negat Fr. Junius; imo ne *Spiritus* quidem mentionem apud Sophoniam : itaque ex apocryphis hæc, ut alia multa, citata videri. SYLBURG.

(4) *Τὸν γὰρ πατ.* Citantur ab aliis Patribus sæpe hæc verba Platonis in *Timæo*, quæ ita Latine vertit Cicero *De universitate : Atque illum quidem quasi parentem hujus universitatis invenire difficile est, et cum jam inveneris, indicare in vulgus nefas.* Proferuntur a Cyrillo hæc sola lib. I *contra Julianum*; at Theodoretus lib. II et lib. IV *contra Græcos*, addit quæ hic etiam adjicit Clemens ex aliis fortasse locis Platonis : *Neque enim hoc ita effabile homini sicuti cæteræ disciplinæ.* Similis est sententia apud Mercurium Trismegistum citante Stobæo tit. 78, *De diis*, Θεὸν μὲν νοῆσαι χαλεπὸν, φράσαι δὲ ἀδύνατον. Τὸ γὰρ ἀσώματον σώματι σημῆναι ἀδύνατον. D. Cyrillus loco citato, ut quidem habet interpres Latinus : *Deum intelligere difficile est, eloqui autem impossibile, si cui etiam intelligere possibile. Incorporeum enim corpore significare impossibile.* COLLECT. — Conf. superius *Protrept.*, p. 59, n. 2.

(5) *Ῥητόν.* Hoc ex septima Platonis epistola paulo superius citatum est.

(6) *Εἰσῆλθε.* Philo lib. *De mutatione nominum*, non procul a principio : Μωϋσῆς οὖν ὁ τῆς ἀειδοῦς φύσεως θεατὴς καὶ θεόπτης (εἰς γὰρ τὸν γνόφον φασὶν αὐτὸν οἱ χρησμοὶ εἰσελθεῖν, τὴν ἀόρατον οὐσίαν αἰνιττόμενοι), πάντα διὰ πάντων ἐρευνήσας ἐζήτει τὸν τριπόθητον καὶ μόνον τηλαυγῶς ἰδεῖν. *Quapropter Moyses, inaspectabilis naturæ spectator, Deique inspector (aiunt enim oracula ipsum in caliginem fuisse ingressum; ita subobscure inaspectabilem essentiam designantes) omnia et cuncta scrutatus, ter expetitum solumque perspicue cernere quærebat.* Cf. Nazianz. Oratt. *Περὶ θεολογίας*, et *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα.*

(7) *Ὠφελημένος.* Cum ὠφελημένος subaudiendum ἐστὶν, aut pro εἰπὼν reponendum εἶπεν. SYLB. — Errat, ut nobis videtur, Sylburgius; participium enim εἰπὼν optime cum sequenti ἐπιφέρει construitur. EDIT. PATR.

(8) *Εἷς ἔστ' αὐτοτ.* Hæc jam protulit in *Protreptico*, 75: *Ex se unus genitus.* Ibi enim legitur εἷς ἔστ' αὐτογενής. At hic αὐτοτελὴς, ut et apud Euseb. lib. XIII *De præp. evang.* In hoc versu notat Clemens ipse variam lectionem : quidam enim legunt, ἑνὸς ἔκγονα πάντα τέτυκται. Alii, πάντα πέφυκεν. Prior lectio in Adhortatoria oratione Clementis ac Justini reperitur; posterior nusquam alibi, tertia vero est,

Εἷς ἔστ' αὐτοτελὴς, αὐτοῦ δ' ὕπο πάντα τελεῖται.

Sic Theodoretus lib. II, sic Eusebius lib. XIII *Præ-*

ἢ, πέφυκε· γράφεται γὰρ καὶ οὕτως· ἐπιφέρει,

..... οὐδέ τις αὐτὸν
Εἰσοράα θνητῶν, αὐτὸς δέ γε πάντας ὁρᾶται.

Σαφέστερον δὲ ἐπιλέγει·

Αὐτὸν δ' οὐχ ὁρόω· περὶ γὰρ νέφος ἐστήρικται.

Πᾶσι γὰρ θνητοῖς θνηταὶ κόραι εἰσὶν ἐν ὄσσοις
Μικραί· ἐπεὶ σάρκες τε καὶ ὀστέα ἐμπεφύασιν.

Μαρτυρήσει τοῖς εἰρημένοις ὁ Ἀπόστολος, *Οἶδα*, λέγων, *ἄνθρωπον* (9) *ἐν Χριστῷ ἁρπαγέντα ἕως τρίτου οὐρανοῦ, κἀκεῖθεν εἰς τὸν παράδεισον· ὃς ἤκουσεν ἄῤῥητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι*· τὸ ἄῤῥητον τοῦ Θεοῦ οὕτως αἰνισσόμενος· οὐ νόμῳ καὶ φόβῳ παραγγελίας τινὸς τὸ *οὐκ ἐξὸν* προστιθεὶς, δυνάμει δὲ ἁγίᾳ (10) ἄφθεγκτον εἶναι τὸ θεῖον μηνύων· εἴ γε ὑπὲρ οὐρανὸν τὸν τρίτον ἄρχεται λαλεῖσθαι, ὡς θέμις τοῖς ἐκεῖ μυσταγωγεῖν τὰς ἐξειλεγμένας ψυχάς. Οἶδα γὰρ ἐγὼ τὰ παρὰ Πλάτωνι (τὰ γὰρ ἐκ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας παραδείγματα, πολλὰ ὄντα, ὑποτίθεταί μοι νῦν ἡ γραφὴ, κατὰ τὰς πρώτας ὑποσχέσεις τὸν καιρὸν ἀναμένουσα)· πολλοὺς οὐρανοὺς νοουμένους (11). Ἀπορήσας γοῦν ἐν τῷ *Τιμαίῳ* εἰ χρὴ πλείονας κόσμους, ἢ τοῦτον ἕνα νομίζειν, ἀδιαφορεῖ περὶ τὰ ὀνόματα, ἀνωνύμως (12) κόσμον τε καὶ οὐρανὸν ἀποκαλῶν· τὰ δὲ τῆς λέξεως ὧδε ἔχει· *Πότερον* (13) *οὖν ὀρθῶς ἕνα οὐρανὸν εἰρήκαμεν ἢ πολλοὺς καὶ ἀπείρους; Ἦν λέγειν ὀρθότερον ἕνα, εἴπερ κατὰ τὸ παράδειγμα ἔσται δεδημιουργημένος*. Ἀλλὰ κἂν τῇ πρὸς Κορινθίους (14) Ῥωμαίων ἐπιστολῇ, *Ὠκεανὸς ἀπέραντος ἀνθρώποις* (15), γέγραπται, *καὶ οἱ μετ' αὐτὸν κόσμοι*. Ἀκολούθως τοίνυν πάλιν ἐπιφθέγγεται· *Ὢ βάθος πλούτου, καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ!*

A aut *nata*, nam sic quoque scribitur; subjungit:

..... *Nullus et ipsum*
Mortalis cernit, verum omnes aspicit ipse.

Apertius autem subjungit:

Non video hunc, solidus positus nam nimbus in orbem est.

Namque pupillæ oculis hominum mortalibus insunt
Parvæ et mortales; iis insunt nam caro et ossa.

Iis quæ dicta sunt feret testimonium Apostolus dicens: *Novi hominem in Christo raptum usque ad tertium cœlum, et illinc in paradisum, qui audivit verba arcana quæ non licet homini loqui*[24]; sic significans, Deum verbis non posse explicari; non propter legem et metum alicujus præcepti, illud, *non licet*, adjiciens, sed sancta potestate Deum verbis enuntiari non posse indicans: siquidem super tertium B cœlum enarrari incipit, ut fas est iis qui illic sunt electas animas initiare sacris. Scio autem quæ sunt apud Platonem (multa enim exempla ex barbara philosophia nunc mihi suggerit scribendi ratio, juxta promissum prius factum, tempus commodum exspectans) multos cœlos intelligi. Cum certe dubitasset in *Timæo*, an oporteat plures mundos, an hunc unum existimare, indifferenter utitur nominibus, citra ullum discrimen nominis, mundum et cœlum appellans. Dictio autem sic habet: *Proinde utrum recte diximus unum cœlum, an multos et infinitos? Rectius fuerit unum dicere, siquidem effectus est ad exemplar.* Quin etiam in epistola Romanorum ad Corinthios scriptum est: *Oceanus infinitus, et qui sunt post ipsum mundi.* His ergo C ✠ consequenter exclamat divinus Apostolus: *O altitudo divitiarum et sapientiæ et cognitionis Dei*[25]!

✠ P. 694 ED. POTTER, 586-587 ED. PARIS.

[24] II Cor. XII, 2, 4. [25] Rom. XI, 33.

parat. In libello etiam *De monarchia* legitur τέτυκται. Subjicit vero Clemens duos Orphei versus, qui apud Eusebium non adnectuntur superioribus. Illa enim verba, νέφος ἐστήρικται, sequitur, λοιπὸν ἐμοί. At hic et apud Justinum in *Adhortatoria*, et *De monarchia* sequitur:

Πᾶσιν γὰρ θνητοῖς θνηταὶ κόραι εἰσὶν ἐν ὄσσοις,
Ἀσθενέες δ' ἰδέειν Δία τὸν πάντων μεδέοντα.

Perionius:

Mortales nam oculi cunctis mortalibus insunt,
Cunctorumque Jovem non possunt cernere regem.

At Clemens:

Πᾶσιν γὰρ θνητοῖς θνηταὶ κόραι εἰσὶν ἐν ὄσσοις, D
Μικραί· ἐπὶ σάρκες τε καὶ ὀστέα ἐμπεφυιᾶσι.

Theodoreti interpres:

..... *Et mortalia lumina nobis.*
Et pupæ tenues, caro circum atque ossa resistunt.

Collect. — Conf. superius *Protrept.* p. 64, et quæ ibi adnotata sunt. Conf. etiam S. Justini M. lib. *De monarchia*, pagg. 156, 157, 158, edit. Oxon., et quæ ibi a nobis sunt adnotata.

(9) *Ἄνθρωπον.* Hæc nonnullis omissis, aliis mutatis recitat ex II Cor. XII. Porro Irenæus, perinde ac Clemens Paradisum a tertio cœlo distinguit lib. II, cap. 55, p. 183, edit. Oxon., ubi conf. n. 4.

(10) Ἁγίᾳ. Fortasse scripsit auctor ἀνθρωπίνῃ, *humana*: quod cum mss. codd. abbreviare soleant in ἀνῃ, facile mutari potuit in ἁγίᾳ. Periodi enim hujusce sensus est: « Deum a Paulo non dici ἄῤῥητον, *ineffabilem*, eo quod nefas sit ipsum eloqui; sed quod id sit hominibus, qui infra tertium cœlum versantur, plane impossibile. »

(11) *Πολλοὺς οὐρανοὺς νοουμ.* Hæc verba loco alieno inserta esse, cuilibet attendenti patebit. Proinde sic scribi poterit hæc sententia: Ἀπορήσας γ' οὖν ἐν τῷ *Τιμαίῳ*, εἰ χρὴ πλείονας κόσμους, πολλοὺς οὐρανοὺς νοουμένους, ἢ τοῦτον ἕνα νομίζειν. *Dubitans enim in* Timæo, *an plures mundos, quos plurium cœlorum nomine significat, an hunc unum existimare oportet.* Nisi potius ea verba interpretamenti loco margini ascripta, in textum postea irrepsisse putanda sint.

(12) *Ἀνωνύμως.* Forte rectius συνωνύμως. Sylb.

(13) *Πότερον.* Hæc in *Timæo* Platonis, ubi occurrunt in pag. 1048, hoc modo scribi ac distingui solent: Πότερον οὖν ὀρθῶς ἕνα οὐρανὸν προσειρήκαμεν, ἢ πολλοὺς καὶ ἀπείρους λέγειν ἦν ὀρθότερον; ἕνα, εἴπερ κατὰ τὸ παράδειγμα δεδημιουργημένος ἔσται. Quæ sic vertit Mars. Ficinus: *Proinde rectene mundum unum diximus? an rectius plures innumerabilesve? unum profecto, si modo ad unius similitudinem sit formatus.*

(14) *Πρὸς Κορινθίους.* Sequens commation πρὸς Κορινθίους, expungendum censet A. Sylburg. perperam. Nam citat auctor Clementis Romani ad *Corinthios* epistolam, quam totius Ecclesiæ Romanæ nomine scriptam fuisse, ex ejus principio, satis patet. Porro sententia quæ hic adducta est, exstat in ejus c. 20.

(15) *Ἀπέραντος ἀνθρ.* Ἀνθρώποις ἀπέραντος Clem. R.

Nunquid ergo hoc erat quod innuebat propheta, jubens subcinericios, qui ἐγκρυφίαι, id est *occulti* dicuntur, facere azymos? significans vere sacrum de ingenito et potestatibus ejus verbum mysticum oportere celari. Hæc confirmans in Epistola ad Corinthios aperte dixit Apostolus : *Sapientiam autem loquimur inter perfectos. Sapientiam autem non hujus sæculi, neque principum hujus mundi qui destruuntur : sed loquimur Dei sapientiam in mysterio absconditam* [26]. Et rursus alibi dicit : *Ad agnitionem mysterii Dei in Christo, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi* [27]. Hæc obsignat ipse Servator noster sic dicens : *Vobis datum est nosse mysterium regni cœlorum* [28]. Et rursus Evangelium dicit, Servatorem nostrum dixisse apostolis sermonem in mysterio. Dicit enim de eo prophetia : *Aperiet in parabolis os suum, et eructabit quæ sunt abscondita a constitutione mundi* [29]. Jam vero per parabolam quoque de fermento significat Dominus occultationem; dicit enim : *Simile est regnum cœlorum fermento, quod cum accepisset mulier abscondit in farinæ satis tribus, donec totum fuit fermentatum* [30]. Nam aut tripertita per obedientiam salva fit anima ; ex spiritali potestate, quæ in ea per fidem absconditur, aut quod vis Logi nobis data, cum sit et valida et compendiosa, quemlibet qui eam exceperit et intra se possederit, occulte et latenter ad se trahit, et totam ejus compagem ad unitatem conducit. Hæc ergo a Solone sapientissime scripta sunt de Deo :

A ὁ γενναῖος Ἀπόστολος. Καὶ μή τι τοῦτ' ἦν ὃ ᾐνίσσετο ὁ προφήτης, *ἐγκρυφίας* (16) κελεύων ποιεῖν ἀζύμους; μηνύων ὅτι τὸν ἱερὸν ὡς ἀληθῶς περὶ τοῦ ἀγεννήτου καὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ μύστην λόγον ἐπικεκρύφθαι δεῖ. Βεβαιῶν ταῦτα ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῇ ὁ Ἀπόστολος, ἀναφανδὸν εἴρηκε· *Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις· σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου, οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ λαλοῦμεν Θεοῦ σοφίαν* (17) *ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην*. Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ λέγει· *Εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ, ἐν ᾧ εἰσὶ πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι*. Ἐπισφραγίζεται ταῦτα ὁ Σωτὴρ ἡμῶν αὐτὸς, ὧδέ πως λέγων· *Ὑμῖν δέδοται γνῶναι τὸ* B *μυστήριον* (18) *τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν* (19)· Καὶ πάλιν φησὶ τὸ Εὐαγγέλιον (20) ὡς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἔλεγεν τοῖς ἀποστόλοις τὸν λόγον ἐν μυστηρίῳ. Καὶ γὰρ ἡ προφητεία περὶ αὐτοῦ φησίν· *Ἀνοίξει ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα αὐτοῦ, καὶ ἐξερεύξεται τὰ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου κεκρυμμένα.* Ἤδη δὲ καὶ διὰ τῆς περὶ τὴν ζύμην παραβολῆς τὴν ἐπίκρυψιν ὁ Κύριος δηλοῖ· φησὶ γάρ· *Ὁμοία ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ζύμῃ, ἣν λαβοῦσα γυνὴ, ἐνέκρυψεν εἰς ἀλεύρου σάτα τρία, ἕως οὗ ἐζυμώθη ὅλον.* Ἤτοι γὰρ ἡ τριμερὴς καθ' ὑπακοὴν σώζεται ψυχὴ (21)· κατὰ τὴν ἐγκρυβεῖσαν αὐτῇ κατὰ τὴν πίστιν πνευματικὴν δύναμιν· ἢ ὅτι ἡ ἰσχὺς τοῦ Λόγου ἡ δοθεῖσα ἡμῖν, σύντομος (22) οὖσα καὶ δυνατὴ, πάντα τὸν καταδεξάμενον καὶ ἐντὸς ἑαυτοῦ κτησάμενον αὐτὴν, ἐπικεκρυμμένως τε καὶ ἀφανῶς πρὸς ἑαυτὴν ἕλκει, καὶ τὸ πᾶν αὐτοῦ σύστημα εἰς ἑνότητα συνάγει. Σοφώτατα τοίνυν γέγραπται τῷ Σόλωνι ταῦτα περὶ Θεοῦ·

Mensuram haud facile est obscuram nosse sciendi,
Extrema ex rebus quæ omnia sola tenet.

C *Γνωμοσύνης δ' ἀφανὲς χαλεπώτατόν ἐστι νοῆσαι*
Μέτρον· ὃ δὴ πάντων (23) *πείρατα μοῦνον ἔχει.*

De Deo enim dicit poeta Agrigentinus :

Illum non oculis nostris apprendere fas est,
Aut manibus, via quæ revera est maxima, mentes
Ut credant hominum, quæ mox deducere possit.

Τὸ γάρ τοι Θεῖον, ὁ Ἀκραγαντῖνος φησὶ ποιητής,

Οὐκ ἔστιν (24) *πελάσασθαι* (25) *ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτὸν*
Ἡμετέροις, ἢ χερσὶ λαβεῖν· ἧπερ τε μεγίστη
Πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει.

[26] I Cor. I, 6, 7. [27] Col. II, 2, 3. [28] Matth. XIII, 11; Marc. IV, 11; Luc. VIII, 10. [29] Psal. LXXVII. [30] Matth. XIII, 33.

(16) *Ὁ προφήτης ἐγκρυφίας κ.* Allusio ad Gen. XVIII, 6. LOWTH.—Quin etiam Moyses azyma comedi jussit Exod. XIII, 6. Quæ *ἐγκρυφίας* fuisse constat ex Exod. XII, 39. Porro Philo etiam ἐγκρυφίας innuere docet τὰ ἀπόκρυφα, *occulta*, lib. *De sacrificiis Abelis et Caini*, p. 139.

(17) *Θεοῦ σοφίαν.* I Cor. II, *σοφίαν Θεοῦ*. Mox, Coloss. II, *τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ Χριστοῦ, ἐν ᾧ* pro *τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ ἐν ᾧ*. Dein, *καὶ τῆς γνώσεως* cum articulo. Ubi ms. Paris. *σοφίας καὶ τῆς γνώσεως*.

(18) *Τὸ μυστήριον. Τὰ μυστήρια*, Matth., Luc. Sed *τὸ μυστήριον* habetur Marc. IV, 11.

(19) *Τῶν οὐρανῶν. Τοῦ Θεοῦ*, Marc., Luc.

(20) *Φησὶ τὸ Εὐαγγέλιον.* Ubi id dicit Evangelium? Sane nullibi, si verba respicias. Locus vero quem respicit Clemens, exstat Matth. XIII, 34, 35 : *Ταῦτα πάντα ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς ἐν παραβολαῖς τοῖς ὄχλοις· καὶ χωρὶς παραβολῆς οὐκ ἐλάλει αὐτοῖς· ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν διὰ τοῦ προφήτου, λέγοντος· Ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου· ἐρεύξομαι κεκρυμμένα ἀπὸ καταβολῆς κόσμου.* Propheta, cujus ibi mentio fit, auctor est D psalm. LXVIII, 2 : *Ἀνοίξω ἐν παραβολαῖς τὸ στόμα μου, φθέγξομαι προβλήματα ἀπ' ἀρχῆς.*

(21) *Ἡ τριμερὴς... ψυχή.* Respicit Platonicam animæ divisionem, in partem rationalem, concupiscentem, et irascentem : de qua dictum *Pædag.* lib. III, cap. 1, et alibi.

(22) *Σύντομος.* Haud scio an convenientius σύντονος. SYLBURG.

(23) *Πάντων.* Πάντα, Theodoret.

(24) *Οὐκ ἔστιν.* Apud Theodoretum *Therapeut.* lib. I : Οὐκ ἔστιν πελάσασθ' οὐδ' ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτόν. SYLB. — Paulo planius hæc convertit Theodoreti interpres lib. I *De curat. ægritudinum ethnic.* Nec minus Empedocles ita inquit de iis quæ videri oculis nequeunt :

Nam neque ad hoc oculi valeant accedere nostri,
Non illum pensare manus, certissima nobis
Quæ via res omnes animi ad penetralia mittit.

Ibidem sententia Solonis allata præcedit hanc Empedoclis. COLLECT.

(25) *Πελάσασθαι.* Ms. Ottob. πλάσασθαι.

Καὶ Ἰωάννης (26) ὁ ἀπόστολος· *Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· ὁ μονογενὴς Θεὸς* (27), *ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός*, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο· Τὸ δ' ἀόρατον καὶ ἄῤῥητον *κόλπον* ὀνομάσας (28) *Θεοῦ*, *βαθὺν* (29) αὐτὸν κεκλήκασιν ἐντεῦθέν τινες, ὡς ἂν περιειληφότα (30), καὶ ἐγκολπισάμενον τὰ πάντα, ἀνέφικτόν τε καὶ ἀπέραντον (31). Ναὶ μὴν ὁ δυσμεταχειριστότατος περὶ Θεοῦ λόγος, οὗτός ἐστιν. Ἐπεὶ γὰρ ἀρχὴ παντὸς πράγματος δυσεύρετος, πάντως που ἡ πρώτη καὶ πρεσβυτάτη ἀρχὴ δύσδεικτος, ἥτις καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν αἰτία τοῦ γενέσθαι καὶ γενομένους εἶναι (32). Πῶς γὰρ ἂν εἴη ῥητὸν, ὃ μήτε γένος ἐστὶ, μήτε διαφορὰ, μήτε εἶδος, μήτε ἄτομον, μήτε ἀριθμός· ἀλλὰ μήτε συμβεβηκός τι, μηδὲ ᾧ συμβέβηκέ τι; Οὐκ ἂν δὲ ὅλον εἴποι τις αὐτὸν ὀρθῶς· ἐπὶ μεγέθει γὰρ τάττεται τὸ ὅλον, καὶ ἔστι τῶν B ὅλων πατήρ. Οὐδὲ μὴν μέρη τινὰ αὐτοῦ λεκτέον· ἀδιαίρετον γὰρ τὸ ἕν· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἄπειρον, οὐ κατὰ τὸ ἀδιεξήγητον (33) νοούμενον, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀδιάστατον, καὶ μὴ ἔχον πέρας. Καὶ τοίνυν ἀσχημάτιστον, καὶ ἀνωνόμαστον (34). Κἂν ὀνομάζωμεν αὐτό ποτε οὐ κυρίως· καλοῦντες ἤτοι ἓν, ἢ τἀγαθὸν, ἢ νοῦν, ἢ αὐτὸ τὸ ὂν, ἢ Πατέρα, ἢ Θεὸν, ἢ Δημιουργὸν, ἢ Κύριον, οὐχ ὡς ὄνομα αὐτοῦ προφερόμενοι λέγομεν, ὑπὸ δὲ ἀπορίας ὀνόμασι καλοῖς προσχρώμεθα, ἵν' ἔχῃ ἡ διάνοια, μὴ περὶ ἄλλα πλανωμένη, ἐπερείδεσθαι (35) τούτοις· οὐ γὰρ τὸ καθ' ἕκαστον μηνυτικὸν (36) τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀθρόως ἅπαντα ἐνδεικτικὰ τῆς τοῦ παντοκράτορος δυνάμεως. Τὰ γὰρ λεγόμενα (37) ἢ ἐκ τῶν προσόντων αὐτοῖς ῥητά C

A ✠ Et Joannes apostolus: *Deum nemo vidit unquam: unigenitus Deus, qui est in sinu Patris, ille exposuit* [31]. Cum autem id quod inaspectabile et ineffabile est, *Dei sinum* nominasset, hinc quidam eum *profundum* vocaverunt, ut qui omnia comprehenderit, et veluti sinu complexus sit, nec possit quis eum assequi, et sit infinitus. Est quidem certe hæc de Deo disputatio tractatu difficillima. Cum enim **251** cujusvis rei principium inventu longe sit difficillimum; est certe omnino primum et antiquissimum principium difficile ad demonstrandum, quod quidem est etiam aliis omnibus causa ut fiant et facta sint. Quemadmodum enim dici potuit, quod neque est genus, neque differentia, neque species, neque individuum, neque numerus, sed neque accidens aliquod, neque tale cui aliquid accidit? Neque vero totum recte eum dixerit quispiam; nam de magnitudine totum dicitur, quia etiam totius universitatis pater aliquis est. Sed neque dicendum est esse aliquas ejus partes; in unum enim non cadit divisio. Quin etiam ideo est infinitum, non quod ejusmodi concipiatur ut pervadi non possit, sed quatenus nullam suscipit dimensionem, et finem non habet: et ideo est figuræ expers, et quod nominari non potest. Et si aliquando eum minus proprie nominemus, vocantes unum, aut bonum, aut mentem, aut ipsum id quod est, aut Patrem, aut Deum, aut Creatorem, aut Dominum: non id dicimus tanquam nomen ejus proferentes, sed propter veri nominis defectum pulchris ...

✠ P. 695 ED. POTTER, 587-588 ED. PARIS.

[31] Joan. I, 18.

(26) *Καὶ Ἰωάννης ὁ ἀπόστολος· Θεὸν οὐδείς*. H. ms. καὶ ὁ θεολόγος Ἰωάννης, *Θεὸν οὐδ*. Sylburg.

(27) *Θεός*. Υἱός Joan. Utramque lectionem habet Irenæus lib. IV, cap. 37.

(28) *Ὀνομάσας*. Ms. Ottob. ὀνομάζει, et mox, ἐγκολπωσάμενον pro ἐγκολπισάμενον.

(29) *Βαθύν*. Homericum epitheton *Iliad.* Β', v. 560:

. . . *Βαθὺν κατὰ κόλπον ἐχούσας*.

Iliad. Σ', v. 339:

. . . *Τρωαὶ καὶ Δαρδανίδες βαθύκολποι*.

(30) *Περιειλ.* Philo Judæus lib. *De confus. linguarum*, p. 339, 340: Κέκληται μὲν ἑτοίμως Θεὸς, ἐγκεκόλπισται δὲ τὰ ὅλα, καὶ διὰ τῶν τοῦ παντὸς μερῶν διελήλυθε. *Vere Deus dicitur, omnia continens in gremio, et omnia pervadens.* Conf. *Strom.* II, p. 431, n. 4.

(31) *Ἀπέραντον*. H. ms. ἀπέρατον ὄντα. Sylburg.

(32) *Τοῦ γενέσθαι καὶ γενομένους εἶναι*. Hoc est, *ut primo fiant, dein ut facta consistant*. Similis est locutio quam e Platonis *Phædone* pag. 48, aliquoties citatam reperimus: Οὐδὲν ἄλλο ἐπιτηδεύουσιν (οἱ φιλόσοφοι) ἢ ἀποθνήσκειν τε καὶ τεθνάναι· *Nihil aliud commentantur philosophi, quam mori atque esse se mortuos.*

(33) *Ἀδιεξήγητον*. Duplicis scripturæ vestigia sunt, ἀδιεξήγητον, et ἀδιεξίτητον. Sylb.— Ἀδιεξήγητον probasse videntur editores Sylburgio posteriores, sed ἀδιεξίτητον scripsisse Clementem verisimilius est: quod viro etiam clariss. Montfalc. placet.

(34) *Ἀνωνόμαστον*. Nomina rebus imposita sunt, ut a se invicem distinguerentur: ac proinde Deus, cum unicus sit, nec similem paremve habeat ullum, nullo nomine indiget. Accedit, quod ejus natura quæ nobis parum cognita et ineffabilis est, proprio nomine describi non possit. Hinc Deum nomine carere, cum Patrum, tum philosophorum etiam, constans doctrina est. Clemens superius in *Pædag.*, l. I, c. 7, p. 132, asserit, Deum quidem, cum prius sine nomine perstitisset, hominem factum nomen sumpsisse. Conf. Justinus M. *Apol.* II, pag. 12, ed. Oxon.; Lactantius pag. 22, 23, ed. Oxon.; Minutius in *Octavio*, p. 143, ed. Amstelod.; Origenes *contra Celsum*, pag. 320, ed. Cantab.; Auctor *Recognitionum* lib. V, cap. 20; aliique passim.

D (35) *Ἐπερείδεσθαι*. His similia scribit Philo lib. *De confus. linguarum*, pag. 357: Ὀνόματος γὰρ ὁ Θεὸς οὐ δεῖται· μὴ δεόμενος δ' ὅμως ἐχαρίζετο τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων κλῆσιν οἰκείαν, ἵνα ἔχοντες καταφυγὴν πρὸς ἱκεσίας καὶ λιτὰς, μὴ ἀμοιρῶσιν ἐλπίδος χρηστῆς. *Deus enim non habet opus nomine, attamen humano generi nomen suum elargitus est, ut habentes refugium ad preces et supplicationes, spe bona non destituantur.*

(36) *Ἕκαστον μην.* H. ms. ἕκαστον τῶν ὀνομάτων μην. Sylburg.

(37) *Λεγόμενα*. Vult auctor, « Veras rerum descriptiones vel per aliquod, quod iis inhæret, fieri; vel per relationem ad aliquod propinquum. Porro horum neutrum Deo convenit, cui neque ullum est accidens, neque pars, neque aliud quidpiam quod ipsi inhæreat, nec ei ad aliam quamvis rem naturalis aliqua relatio est. »

chris utimur nominibus, ut in aliis non aberrans, his inniti possit cogitatio. Non enim singula ex his Deum significant, sed omnia simul Omnipotentis indicant potentiam. Quæ enim dicuntur, ex iis quæ ipsis adsunt, aut ex ea quæ est inter se invicem habitudine ac relatione dicuntur; horum autem nihil potest de Deo accipi. Sed neque scientia accipitur ✠ demonstrativa, ea enim ex prioribus constat et ex notioribus: nihil est autem ante ingenitum. Restat utique ut divina gratia, et solo, qui apud ipsum est, Logo, ignotum intelligamus; quomodo Lucas quoque in Actis apostolorum, Paulum dicere commemorat: *Viri Athenienses, per omnia tanquam superstitiosiores vos video; præteriens enim et contemplans quæ colitis simulacra, inveni et etiam aram in qua scriptum erat, IGNOTO DEO. Quem ergo ignorantes colitis, eum ego vobis annuntio* [32].

ἐστιν, ἢ ἐκ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως· οὐδὲν δὲ τούτων λαβεῖν οἷόν τε περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' οὐδὲ ἐπιστήμῃ λαμβάνεται τῇ ἀποδεικτικῇ (38)· αὕτη γὰρ ἐκ προτέρων καὶ γνωριμωτέρων συνίσταται· τοῦ δὲ ἀγεννήτου οὐδὲν προϋπάρχει. Λείπεται δὴ θείᾳ χάριτι καὶ μόνῳ τῷ παρ' αὐτοῦ Λόγῳ τὸ ἄγνωστον νοεῖν· καθὸ καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς *Πράξεσι* τῶν ἀποστόλων ἀπομνημονεύει τὸν Παῦλον λέγοντα· *Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ. Περιερχόμενος* (39) *γὰρ καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα ὑμῶν, εὗρον καὶ βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο, ἈΓΝΩΣΤΩ ΘΕΩ. Ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτον ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν.*

CAPUT XIII.

Juxta philosophos Dei cognitionem donum esse divinitus datum, et ab iis præcipue peti oportere qui divino afflatu dignati sunt.

Quidquid ergo cadit sub nomen, est genitum, velint an non. Sive ergo Pater ipse ad se trahit quemlibet qui pure vixerit et processerit ad notionem beatæ naturæ, et in quam non cadit interitus; sive liberum quod est in nobis arbitrium, veniens ad boni cognitionem, septa transilit, ut dicitur in gymnasiis: non tamen absque eximia gratia alatur et exsurgit anima, et extollitur supra ea quæ supereminent; quidquid grave est deponens, et reddens ei quod est cognatum. Dicit autem Plato quoque in *Menone*, virtutem esse datam divinitus, ut hæc ejus verba ostendunt: *Ex hac ergo ratione, o Meno, apparet nobis virtus divina sorte accedere quibus accedit.* Annon tibi videtur *divina sors* eum,

Πᾶν τοίνυν ὃ ὑπὸ ὄνομα πίπτει, γεννητόν ἐστιν, ἐάν τε βούλωνται, ἐάν τε μή. Εἴτ' οὖν ὁ Πατὴρ αὐτὸς ἕλκει (40) πρὸς αὐτὸν πάντα τὸν καθαρῶς βεβιωκότα, καὶ εἰς ἔννοιαν τῆς μακαρίας καὶ ἀφθάρτου φύσεως κεχωρηκότα· εἴτε τὸ ἐν ἡμῖν αὐτεξούσιον, εἰς γνῶσιν ἀφικόμενον τἀγαθοῦ, σκιρτᾷ τε καὶ πηδᾷ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα (41), ᾗ φασιν οἱ γυμνασταὶ, πλὴν οὐ χάριτος (42) ἄνευ τῆς ἐξαιρέτου πτεροῦταί (43) τε καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τῶν ὑπερκειμένων αἴρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τὸ βρῖθον (44) ἀποτιθεμένη, καὶ ἀποδιδοῦσα τῷ συγγενεῖ. Λέγει δὲ καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ *Μένωνι*, θεόσδοτον τὴν ἀρετὴν, ὡς δηλοῦσιν αἱ λέξεις αἵδε· *Ἐκ μὲν τοίνυν* (45) *τούτου τοῦ λογισμοῦ, ὦ Μένων, θείᾳ ἡμῖν* (46) *φαίνεται*

✠ P. 696 ED. POTTER. [32] Act. xvii, 22, 23.

(38) Ἀποδεικτικῇ. Respicere videtur auctor demonstrationis definitionem, quam tradit Aristoteles *Analyt. Poster.* lib. i, cap. 2, ubi eam fieri docet, ἐξ ἀληθῶν, καὶ πρώτων, καὶ ἀμέσων, καὶ γνωριμωτέρων, καὶ προτέρων, καὶ αἰτίων τοῦ συμπεράσματος· *ex veris, et primis, et immediatis, et* notioribus, *et* prioribus, *et causis conclusionis.* Subjungit: Οὕτως ἔσονται αἱ ἀρχαὶ οἰκεῖαι τοῦ δεικνυμένου. *Sic erunt principia propria ejus quod demonstratur.* Hinc colligit Clemens Deum *demonstrari* non posse, quod ei nulla sint *principia.*

(39) *Περιερχόμενος.* Act. διερχόμενος.

(40) *Ἕλκει.* Phrasis ex verbis Christi sumpta Joan. vi, 44: *Οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρός ἐμὲ, ἐὰν μὴ ὁ Πατὴρ ὁ πέμψας με, ἑλκύσῃ αὐτόν.* Joan. xii, 32: *Πάντας ἑλκύσω πρὸς ἐμαυτὸν*, inquit Christus.

(41) *Ἐσκαμμένα.* Suidas: Ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα· ὑπὲρ τὰ μέτρα. Ἀπὸ δὲ τῶν πεντάθλων ἡ μεταφορά. *Ultra scammata, sive fossas et limites. Translatio ducta est a quinquertionibus.* Idem paulo post: Ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾷν· ἐπὶ τῶν καθ' ὑπερβολήν τι πραττόντων. *Scammata transilire. Dicitur de illis qui in re aliqua facienda modum excedunt.*

(42) *Χάριτος . . . ἐξαιρέτου.* Virg., *Æneid.* vi:

. . . pauci quos æquus amavit
Jupiter, aut ardens evexit ad æthera virtus.

(43) *Πτεροῦται.* Phrasis e Platone sumpta qui in *Phædro* hæc habet pag. 1221: Ἡ ψυχὴ πᾶσα παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀψύχου· πάντα δὲ οὐρανὸν περιπολεῖ, ἄλλοτε ἐν ἄλλοις εἴδεσι γιγνομένη. Τελέα μὲν οὖσα καὶ ἐπτερωμένη μετεωροπολεῖ τε, καὶ ἅπαντα τὸν κόσμον διοικεῖ· ἡ δὲ πτερορρυήσασα φέρεται ἕως ἂν στερεοῦ τινος ἀντιλάβηται· οὗ κατοικισθεῖσα, σῶμα γήϊνον λαβοῦσα, αὐτὸ αὑτὸ δοκοῦν κινεῖν διὰ τὴν ἐκείνης δύναμιν, ζῶον τὸ σύμπαν ἐκλήθη, ψυχὴ καὶ σῶμα παγέν. *Omnis anima totius inanimati curam habet, totumque percurrit cælum, alias videlicet alias sortita species. Perfecta quidem dum est, et* alata, *sublimis incedit, ac totum gubernat mundum. Cui vero* alæ *defluxerint, fertur quoad solidum aliquid apprehenderit, ubi habitaculum sortita, corpus terrenum suscipit, illud sese movere apparet propter animæ potentiam: animalque totum vocatur, anima simul corpusque compactum.* Dein pergit narrare quomodo anima *alas* amittat, iisque iterum recuperatis, in cœlum redeat.

(44) *Τὸ βρῖθον.* Nempe corpoream molem, quæ, anima sursum evolante, redditur τῷ συγγενεῖ, *cognatæ* substantiæ, id est terræ.

(45) *Ἐκ μὲν τοίνυν.* Hæc verba sub finem Menonis exstant pag. 428, ut etiam apud Justinum M., *Cohort. ad Græc.*, pag. 115, 116, edit. Oxon.

(46) *Θείᾳ ἡμ.* Plato: Θείᾳ μοίρᾳ ἡμῖν φαίνεται παραγιγνομένη ἡ ἀρετὴ οἷς παραγίγνηται. Justinus M.: Θείᾳ μοίρᾳ φαίνεται ἡμῖν παραγινομένη ἡ ἀρετὴ, οἷς ἂν παραγίνεται.

μοίρᾳ παραγινομένη ἡ ἀρετή, οἷς παραγίνεται. Ἆρ' οὐ δοκεῖ σοι τὴν εἰς πάντας ἥκουσαν (47) γνωστικὴν ἕξιν *θείαν μοῖραν* ᾐνίχθαι; Σαφέστερον δὲ ἐπιφέρει (48)· *Εἰ δὲ νῦν ἡμεῖς ἐν παντὶ τῷ λόγῳ τούτῳ καλῶς ἐζητήσαμεν* (49), *ἀρετὴ ἂν εἴη οὔτε φύσει, οὔτε διδακτὸν, ἀλλὰ θείᾳ μοίρᾳ παραγιγνόμενον, οὐκ ἄνευ νοῦ, οἷς ἂν παραγίγνηται.* Θεόσδοτος τοίνυν ἡ σοφία, δύναμις οὖσα τοῦ Πατρὸς, προτρέπει μὲν ἡμῶν τὸ αὐτεξούσιον, ἀποδέχεται δὲ τὴν πίστιν, καὶ ἀμείβεται τὴν ἐπίστασιν τῆς ἐκλογῆς ἄκρᾳ κοινωνίᾳ. Καὶ δὴ αὐτόν σοι Πλάτωνα παραστήσω, ἄντικρυς ἤδη Θεοῦ παισὶ πιστεύειν ἀξιοῦντα· περὶ γὰρ θεῶν ἀοράτων τε καὶ γεννητῶν (50) ποιησάμενος τὸν λόγον ἐν τῷ *Τιμαίῳ· Περὶ δὲ* (51) *τῶν* (52) *ἄλλων δαιμόνων εἰπεῖν, καὶ γνῶναι τὴν γένεσιν*, φησὶ, *μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς· πιστευτέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὡς ἔφασαν, σαφῶς δέ* (53) *πως τοὺς ἑαυτῶν προγόνους εἰδότων· Ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν, καίπερ* (54) *ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν.* Οὐκ οἶμαι δύνασθαι σαφέστερον ὑπὸ Ἑλλήνων προσμαρτυρήσεσθαι τὸν Σωτῆρα ἡμῶν· καὶ τοὺς εἰς προφητείαν κεχρισμένους, τοὺς μὲν παῖδας Θεοῦ ἀνηγορευμένους, τὸν δὲ Κύριον, υἱὸν ὄντα γνήσιον, ἀληθεῖς εἶναι περὶ τῶν θείων μάρτυρας· διὸ καὶ δεῖν πιστεύειν αὐτοῖς, ἐνθέοις οὖσι, προσέθηκε. Κἂν τραγικώτερον εἴπῃ τις μὴ πιστεύειν·

Οὐ γάρ τι μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε·

ἀλλ' ἴστω αὐτὸν τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Υἱοῦ τὰς Γραφὰς κηρύξαντα. Πιστὸς δὲ ὁ τὰ οἰκεῖα καταγγέλλων· ἐπεὶ, *Μηδεὶς* (55), φησὶν ὁ Κύριος, *τὸν Πατέρα ἔγνω, εἰ μὴ Υἱὸς, καὶ ᾧ ἂν ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψῃ.* Πιστευτέον ἄρα τοῦτο, καὶ κατὰ Πλάτωνα, *κἂν ἄνευ γε εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων* διά τε τῆς Παλαιᾶς διά τε τῆς Νέας Διαθήκης κηρύσσηται καὶ λέγηται· *Ἐὰν γὰρ μὴ πιστεύσητε*, φησὶν ὁ Κύριος, *ἀποθανεῖσθε ἐν ταῖς ἁμαρτίαις ὑμῶν·* ἐμ-

A qui ad omnes pertingit, gnosticum habitum innuere? Apertius autem subjungit: *Sin autem nos nunc in hac tota recte quæsivimus disputatione, virtus nec fuerit natura, nec ejusmodi ut doceri possit, sed divina sorte accedet, non absque mente, iis ad quos accesserit.* Ergo divinitus data sapientia, quæ est virtus Patris, excitat quidem nostrum liberum arbitrium, admittit autem fidem, curamque et attentionem remuneratur electionis suprema ✠ communicatione. Porro autem ipsum quoque tibi adducam Platonem, aperte volentem ut credatur Dei filiis. Nam cum de diis qui sub aspectum non cadunt et sunt geniti, verba fecisset in *Timæo: Cæterorum qui dæmones appellantur, et cognoscere, et enuntiare ortum*, inquit, *majus est opus, quam ferre* B *nostrum valeat ingenium. Priscis itaque viris est hac in re credendum qui diis geniti, ut ipsi dicebant, parentes suos optime noverant. Impossibile sane deorum filiis fidem non habere, licet nec necessariis nec verisimilibus rationibus eorum oratio confirmetur.* Non arbitror a Græcis posse manifestius ferri testimonium, Servatorem nostrum, et eos qui uncti sunt in prophetiam, hos quidem cum sint liberi declarati Dei; Dominum autem, cum sit germanus filius, veros esse testes rerum divinarum. Et ideo adjecit, oportere eis credere, cum sint inspirati divinitus. Quod si quis paulo magis tragice dixerit non credendum:

Nam Jupiter non fuerat, hæc qui dixerat:

C is sciat ipsum Deum per Filium prædicasse Scripturas. Fide dignus autem est is qui sua annuntiat; quoniam, *Nemo*, inquit Dominus, *novit Patrem, nisi Filius, et cui Filius revelaverit* [33]. Est ergo hoc credendum ex Platonis quoque sententia, etiam si *absque probabilibus et necessariis demonstrationibus*, per Vetus et per Novum Testamentum prædicetur et dicatur. *Si enim non credideritis*, inquit Dominus, *in peccatis vestris moriemini* [34]. Contra au-

✠P. 697 ED. POTTER, 589 ED. PARIS. [33] Matth. XI, 27; Luc. III, 22. [34] Joan. VIII, 24.

(47) *Εἰς πάντας ἥκ.* Vult auctor γνῶσιν εἰς πάντας ἥκειν, quod a Christi cognitione nemo, nisi sua forte culpa, prohibeatur. Cum ille sit secundum Joan. I, 9: *Τὸ φῶς ἀληθινὸν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον.* Nisi potius, addita negativa particula, quam ex aliis Clementis sententiis excidisse alibi notatum est, scribamus οὐκ εἰς πάντας ἥκ., *qui ad omnes non pertingit.* Neque enim vel *virtus* Platonis, neque quæ a Clemente dicitur ἕξις γνωστικὴ, ad omnes *pertingit*, verum ad paucos θείᾳ μοίρᾳ, σὺν χάριτι beatos.

(48) *Ἐπιφέρει.* Memoria lapsus est auctor. Nam apud Platonem hæc sententia priorem locum obtinet. Eamdem recitat Justinus *Cohort. ad Græc.*, pag. 115, edit. Oxon.

(49) *Ἐζητήσαμεν.* Ἐζητήσαμέν τε καὶ ἐλέγομεν, Plato: Ἐζητήσαμέν τε καὶ λέγομεν, Justin. Mox, παραγιγνομένη pro παραγιγνόμενον uterque: et ἄνευ νοῦ iidem pro οὐκ ἄνευ νοῦ, nisi quod nonnulli editores neg. part. οὐκ in quosdam Justini libros temere inseruerint.

(50) *Ἀοράτων τε καὶ γεννητῶν.* Scribe ὁρατῶν τε καὶ γεννητῶν, *Visibilium et genitorum*, idque ex ipso Platone, qui ante verba quæ hic a Clemente

D recitantur, ait: Ἀλλὰ ταυτά τε ἱκανῶς ἡμῖν ταύτῃ καὶ τὰ περὶ θεῶν ὁρατῶν καὶ γεννητῶν εἰρημένα φύσεως, ἐχέτω τέλος. *Sed de his jam satis; et jam, quæ de natura deorum illorum, qui tales geniti sunt, ut cernantur, dicenda erant, finem habeant.* Porro *visibiles deos* vocat cœlum ejusque luminaria.

(51) *Περὶ δέ.* Hæc petita sunt e Platonis *Timæo*, pag. 1052. Citata sunt etiam ab Athenagora in *Legat.*, p. 91, edit. Oxon.

(52) *Τῶν.* Sic recte Plato. Athenagoras, et ipse Clemens in edit. Flor.; sed τόν perperam exhibent editiones posteriores. Mox, πιστέον pro πιστευτέον Plat., Athenag. Deinde ἐγγόνοις pro ἐκγόνοις, Athenag.

(53) *Σαφῶς δέ.* Σαφῶς γε, Athenag. Deinde, που pro πως, Plato, Athenag. Mox, αὐτῶν pro ἑαυτῶν Plato. Paulo post, εἰδόσιν pro εἰδότων Plato, Athenag. Sed Athenagoræ tres mss. codd. εἰδότων exhibent.

(54) *Καίπερ.* Κἄνπερ, Athen. Mox, ἄνευ τε Plato. Denique λέγωσιν pro λέγουσιν Athenag., cujus tamen cod. ms. in bibliotheca Bodleiana asservatus λέγουσιν exhibet.

(55) *Μηδείς.* Hæc e memoria recitavit auctor.

tem : *Qui credit, habet vitam æternam* [35]. *Beati ergo sunt omnes qui fiduciam habent in ipso* [36]; fiduciam autem habere, est quid fide amplius. Quando enim sciverit quispiam magistrum nostrum esse Dei Filium, *concipit fiduciam* quod ejus doctrina sit vera. Quemadmodum autem doctrina, ex sententia Empedoclis, *auget præcordia*, ita in Dominum fiducia auget fidem. Atque eorumdem esse dicimus, philosophiam quidem vituperare, fidem autem insectari, et laudare injustitiam, et beatam vitam esse ducere quæ agitur ex cupiditate et libidine. Jam vero fides, etsi est voluntaria animæ assensio, est tamen bonorum operatrix, et justæ fundamentum actionis. Quod si argutetur Aristoteles *facere* quidem docens dici de bestiis et inanimis, *agere* autem esse ✠ hominum tantum, eos corrigat qui dicunt Deum esse *factorem* universorum. Quod autem agitur, est vel bonum, inquit, vel necessarium; injuriam ergo facere non est bonum; **252** nemo enim facit injuriam nisi propter aliquid aliud. Ex iis autem quæ sunt necessaria, nihil est voluntarium; injuriam autem facere est voluntarium, quare nec est necessarium. Boni autem a malis maxime differunt, institutis et bonis desideriis. Quævis enim animæ nequitia fit cum intemperantia, et qui agit per passionem, per intemperantiam agit et nequitiam. Mihi itaque succurrit in singulis admirari divinam illam vocem : *Amen, amen dico vobis, qui non ingreditur per ostium in ovile, sed aliunde ascendens, ille est fur et latro; qui autem ingreditur per ostium, est pastor ovium, eique janitor aperit* [37]. Deinde rem prosequens dicit Dominus : *Ego sum ostium ovium* [38]. Oportet ergo eos per Christum discere veritatem, ut fiant salvi, etiamsi fuerint Græcam philosophati philosophiam. Nunc enim aperte est ostensum, *id quod aliis generationibus notum non evaserat, hominum filiis nunc esse revelatum* [39]. Nam Dei quidem unius omnipotentis manifestatio, apud omnes qui recte sapiunt, omnino erat naturalis, et æternum ex divina Providentia beneficium percipiebant plurimi, qui non plane omnem exuerunt pudorem adversus veritatem. Atque ut summatim quidem dicam, Xenocrates Carthaginiensis non penitus desperat, quin in rationis expertibus animantibus sit Dei notitia. Democritus autem, etsi nolit, confitebitur per dogmatum suorum consequentiam; fecit

A πάλιν δὲ, *Ὁ πιστεύων ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Μακάριοι ἄρα πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ', αὐτῷ*· πλεῖόν ἐστι τῆς πίστεως τὸ πεποιθέναι· ὅτ' ἂν γὰρ ἐπίστηται (56) τις, ὅτι ὁ Υἱός ἐστι τοῦ Θεοῦ ὁ διδάσκαλος ἡμῶν, *πέποιθεν* ἀληθῆ εἶναι τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Ὡς δὲ ἡ μάθησις κατ' Ἐμπεδοκλέα,... *τὰς φρένας αὔξει*, οὕτως ἡ εἰς τὸν Κύριον πεποίθησις αὔξει τὴν πίστιν. Τῶν αὐτῶν γ' οὖν φαμὲν εἶναι, φιλοσοφίαν μὲν ψέγειν, πίστεως δὲ κατατρέχειν· ἀδικίαν τε ἐπαινεῖν, καὶ τὸν κατ' ἐπιθυμίαν βίον εὐδαιμονίζειν. Ἤδη δὲ ἡ πίστις, εἰ καὶ ἑκούσιος τῆς ψυχῆς συγκατάθεσις, ἀλλὰ ἐργάτις ἀγαθῶν, καὶ δικαιοπραγίας θεμέλιος. Κἂν ὁ Ἀριστοτέλης τεχνολογῇ, τὸ μὲν *ποιεῖν* (57) καὶ ἐπὶ τῶν ἀλόγων ζώων τάσσεσθαι καὶ ἐπὶ ἀψύχων, διδάσκων, τὸ δὲ *πράττειν*, ἀνθρώπων εἶ- B ναι μόνων· εὐθυνέτω τοὺς λέγοντας *ποιητὴν* τὸν τῶν ὅλων Θεόν· τὸ δὲ πρακτὸν, ἢ ὡς ἀγαθὸν ἢ ὡς ἀναγκαῖόν φησι. Τὸ τοίνυν ἀδικεῖν ἀγαθὸν οὐκ ἔστιν· οὐδεὶς γὰρ εἰ μὴ διά τι ἕτερον ἀδικεῖ· τῶν δὲ ἀναγκαίων οὐδὲν ἑκούσιον· τὸ τοίνυν ἀδικεῖν, ἑκούσιον· ὥστε οὐδὲ ἀναγκαῖον. Τῶν δὲ φαύλων οἱ σπουδαῖοι μάλιστα ταῖς τε αἱρέσεσι, καὶ ταῖς ἀστείαις ἐπιθυμίαις διαφέρουσιν. Πᾶσα γὰρ μοχθηρία ψυχῆς μετὰ ἀκρασίας ἐστίν· καὶ ὁ διὰ πάθος πράττων δι' ἀκρασίαν πράττει, καὶ μοχθηρίαν. Ἔπεισιν οὖν μοι παρ' ἕκαστα θαυμάζειν τὴν θείαν ἐκείνην φωνήν· *Ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ μὴ εἰσερχόμενος διὰ τῆς θύρας εἰς τὴν αὐλὴν τῶν προβάτων, ἀλλὰ ἀναβαίνων ἀλλαχόθεν, ἐκεῖνος κλέπτης ἐστὶ καὶ λῃστής· ὁ δὲ εἰσερχόμενος διὰ τῆς θύρας, ποιμήν* C *ἐστι τῶν προβάτων· τούτῳ ὁ θυρωρὸς ἀνοίγει*· εἶτα ἐπεξηγούμενος ὁ Κύριος, λέγει· *Ἐγώ εἰμι ἡ θύρα τῶν προβάτων*. Δεῖ τοίνυν διὰ Χριστοῦ τὴν ἀλήθειαν μεμαθηκότας σώζεσθαι, κἂν φιλοσοφίαν τύχωσι· νῦν γὰρ ἐδείχθη ἐναργῶς, ὃ *ἑτέραις* (58) *γενεαῖς οὐκ ἐγνωρίσθη, τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων νῦν ἀπεκαλύφθη*. Θεοῦ μὲν γὰρ ἔμφασις ἑνὸς ἦν τοῦ παντοκράτορος παρὰ πᾶσι τοῖς εὖ φρονοῦσι πάντοτε φυσική· καὶ τῆς ἀϊδίου κατὰ τὴν θείαν πρόνοιαν εὐεργεσίας ἀντελαμβάνοντο οἱ πλεῖστοι, οἱ καὶ μὴ τέλεον ἀπηρυθριακότες πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Καθόλου γ' οὖν τὴν περὶ τοῦ Θείου ἔννοιαν Ξενοκράτης ὁ Καρχηδόνιος (59) οὐκ ἀπελπίζει καὶ ἐν τοῖς ἀλόγοις ζώοις. Δημόκριτος δὲ, κἂν μὴ θέλῃ, ὁμολογήσῃ (60) διὰ τὴν ἀκολουθίαν τῶν δογμάτων· τὰ γὰρ αὐτὰ πεποίηκεν D εἴδωλα (61) τοῖς ἀνθρώποις προσπίπτοντα, καὶ τοῖς

✠ P. 698 ED. POTTER, 590 ED. PARIS. [35] Joan. III, 15, 16, 36; V, 24. [36] Psal. II, 12. [37] Joan. X, 1, 2, 3. [38] Ibid. 7. [39] Ephes. III, 5.

(56) *Ἐπίστηται*. Malim ἐπίστευσε, vel aliud aliquod verbum a πιστεύω ductum. Nam cum probare vellet auctor, τὸ πεποιθέναι majus quiddam esse τῆς πίστεως, addit : *Cum enim quis* ἐπίστευσε, credidit, *Jesum esse Dei Filium*, *tum* πέποιθεν, fiduciam concipit, *eum vera docere*.

(57) *Ποιεῖν*. Conf. Herveti *Commentarius*, item Aristotelis *Ethic. ad Nicomach*. lib. VI, c. 3.

(58) *Ὁ ἑτέρ*. Scribere possis ex Ephes. III, 5: *Ὁ ἑτέραις γενεαῖς οὐκ ἐγνωρίσθη τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων, ὡς νῦν ἀπεκαλύφθη*.

(59) *Καρχηδόνιος*. Etsi hoc loco Xenocrates dicatur Χαρχηδόνιος, *Carthaginensis*, existimandum est tamen hic potius mendum esse, quam apud Laertium; nam et ipse Clemens lib. II, p. 442 et 606, l. II *Chalcedonensem* eum dicit. Plutarchus in libro *De versutia terrestrium et aquatilium animantium*, tradit Democritum demonstrasse homines ab animalibus ratione carentibus artes edoctos esse, ut ab aranea textoriam, ab hirundine architectonicam, a philomela musicam. COLLECT. — Recte omnino Χαλκηδόνιος ms. Paris. Conf. superius *Protrept*. pag. 58, n.

(60) *Ὁμολογήσῃ*. Forte ὁμολογήσει. SYLBURG.

(61) *Εἴδωλα*. Conf. quæ de his superius dixit auctor *Protrept*. pag. 57, n.

ἀλόγοις ζώοις ἀπὸ τῆς θείας οὐσίας· πολλοῦ γε δεῖ ἄμοιρον εἶναι θείας ἐννοίας τὸν ἄνθρωπον· ὅς γε καὶ τοῦ ἐμφυσήματος (62) ἐν τῇ Γενέσει μεταλαβεῖν ἀναγέγραπται, καθαρωτέρας οὐσίας παρὰ τὰ ἄλλα ζῶα μετασχών. Ἐντεῦθεν οἱ ἀμφὶ τὸν Πυθαγόραν θείᾳ μοίρᾳ τὸν νοῦν εἰς ἀνθρώπους ἥκειν φασὶ, καθάπερ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης ὁμολογοῦσιν. Ἀλλ' ἡμεῖς μὲν τῷ πεπιστευκότι προσεπιπνεῖσθαι τὸ ἅγιον Πνεῦμα (63) φαμέν· οἱ δὲ ἀμφὶ τὸν Πλάτωνα νοῦν μὲν ἐν ψυχῇ θείας μοίρας ἀπόῤῥοιαν ὑπάρχοντα· ψυχὴν δὲ ἐν σώματι κατοικίζουσιν· ἀναφανδὸν γὰρ διὰ Ἰωὴλ ἑνὸς τῶν δώδεκα προφητῶν εἴρηται· *Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα, ἐκχεῶ* (64) *ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν προφητεύσουσιν.* Ἀλλ' οὐχ ὡς μέρος Θεοῦ ἐν ἑκάστῳ ἡμῶν τὸ πνεῦμα. Ὅπως δὲ ἡ B διανομὴ αὕτη, καὶ ὅ τί ποτέ ἐστι τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἐν τοῖς περὶ προφητείας κἂν τοῖς περὶ ψυχῆς ἐπιδειχθήσεται ἡμῖν. *Ἀλλὰ τὰ μὲν τῆς γνώσεως βάθη κρύπτειν ἀπιστίη ἀγαθὴ* καθ' Ἡράκλειτον· *ἀπιστίη γὰρ διαφυγγάνει μὴ γιγνώσκεσθαι* (65).

A enim easdem imagines in homines incurrentes, et in animantes rationis expertes, ex divina essentia. Longe certe abest ut sit homo expers divinæ notionis, quem etiam scriptum est in Genesi [40] participem fuisse inspirationis, ut qui fuerit purioris essentiæ particeps quam alia animantia. Hinc Pythagoras dicit mentem divina sorte venire ad homines, sicut fatentur Plato et Aristoteles; sed nos quidem dicimus Spiritum sanctum inspirari ei qui credidit. Platonici autem mentem quidem, sortis divinæ in anima effluxionem esse; animam autem in corpore collocant. Aperte enim dictum est per Joel [41], qui erat unus ex duodecim prophetis: *Et erit post hæc, effundam de spiritu meo super* ✠ *omnem carnem, et filii vestri et filiæ vestræ prophetabunt.* Verum non ut pars Dei, est spiritus in unoquoque nostrum. Cæterum quomodo fiat hæc divisio, et quidnam sit Spiritus sanctus, ostendetur a nobis in libris *De prophetia*, et in libris *De anima*. Sed *ad celandas quidem cognitionis profunditates, bona est incredulitas* ex sententia Heracliti: *non cognosci enim, suum habet refugium ad incredulitatem.*

CAPUT XIV.

Græcos ex Hebræorum libris decreta sua mutuatos esse.

Τὸ δ' ἑξῆς ἀποδοτέον (66), καὶ τὴν ἐκ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας Ἑλληνικὴν κλοπὴν σαφέστερον ἤδη παραστατέον· φασὶ γὰρ σῶμα εἶναι τὸν Θεὸν (67) οἱ Στωϊκοὶ, καὶ πνεῦμα κατ' οὐσίαν, ὥσπερ ἀμέλει καὶ τὴν ψυχήν. Πάντα ταῦτα ἄντικρυς εὑρήσεις ἐν ταῖς Γραφαῖς. Μὴ γάρ μοι τὰς ἀλληγορίας αὐτῶν ἐννοήσῃς (68) τὰ νῦν, ὡς ἡ γνωστικὴ παραδίδωσιν ἀλήθεια, εἰ ἄλλο τι δεικνύουσι, καθάπερ οἱ σοφοὶ παλαισταὶ, ἄλλο μηνύουσιν. Ἀλλ' οἱ μὲν, διήκειν διὰ πάσης τῆς οὐσίας τὸν Θεὸν φασίν, ἡμεῖς δὲ ποιητὴν

Verum quæ sequuntur pertexamus, quæque Græci barbara ex philosophia suffurati sint, in medium proferamus. Ac primum quidem stoici Deum ipsum, perinde ut animum, corpore ac spiritu suapte natura constare definiunt. Quod utrumque C in Scripturis expressum reperies. Nec enim mihi nunc sensus earum cogites allegoricos, cujusmodi ab erudita illa et sapienti veritate traduntur, si forte (ut a peritis in luctatione fieri solet) aliud ostendant, aliud re ipsa exhibeant. At Deum illi

✠ P. 699 ED. POTTER, 591 ED. PARIS. [40] Gen. II, 7. [41] Joel. II, 28.

(62) *Τοῦ ἐμφ.* Cum epitheto legendum τοῦ θείου ἐμφυσήματος. SYLBURG.

(63) *Πνεῦμα.* Vult Clemens πνεῦμα dici a Christianis id, quod multi e philosophis νοῦν vocabant. His autem lucem aliquam dabunt, quæ scribit Tatianus pp. 45, 47, 48, 53, ed. Oxon. Justinus M. in Dialogo ex mente Platonis hæc scribit pag. 221: Ἡ ψυχὴ θεία καὶ ἀθάνατός ἐστι, καὶ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ βασιλικοῦ νοῦ μέρος. *Ipsa anima divina, et immortalis est, et illius imperantis mentis particula.* Deinde: Ἡμῖν ἐφικτὸν τῷ ἡμετέρῳ νῷ συλλαβεῖν τὸ θεῖον· *nobis concessum nostra mente Deum complecti.*

(64) *Μετὰ ταῦτα, ἐκ.* Joel. II: *μετὰ ταῦτα καὶ ἐκ.* Deinde καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμ.

(65) *Ἀπιστίη γὰρ διαφυγγάνει μὴ γιγνώσκεσθαι. Incredulitas delitescit ne agnoscatur.* LOWTH. Vel: *Incredulitas effugit suspicionem ignorantiæ.*

(66) *Τὸ δ' ἑξῆς ἀποδοτέον.* Τὰ δ' ἑξῆς προσαποδοτέον scribit Eusebius, *Præp. evang.*, lib. XIII, cap. 13, in quod ea quæ hic apud Clementem per aliquot paginas sequuntur, transtulit. Porro Latinam Vigeri versionem, quæ Herveliana multo concinnior est, nos inde, paucis mutatis, traduximus.

(67) *Σῶμα εἶναι τὸν Θεόν.* Stoici *Deum* putabant esse ζῶον ἀθάνατον, *animal immortale*, ut refert Diogenes Laertius in *Zenone*: Οὐσίαν δὲ Θεοῦ Ζήνων μέν φησι τὸν ὅλον κόσμον καὶ τὸν οὐρανόν. *Dei vero substantiam quidem ait mundum totum, at-* D *que cœlum.* Idem affirmabant reliqui Stoicorum principes, Chrysippus, Posidonius, et Antipater, ut ibidem dicitur. Scilicet illis videbatur mundus ingens esse animal, quod divina anima informabat. Seneca epist. 97: *Totum hoc, quo continemur, et unum est, et Deus est.* Hinc, ut statim addit Clemens, Διήκειν διὰ πάσης τῆς οὐσίας, τὸν Θεόν φασιν. *Deum aiunt omnem materiam pervadere.* Conf. superius *Protrept.* pag. 58, *Strom.* I, p. 346. Sextus Empiricus Hypotyposeon III, 24, varias de diis opiniones recensens, ait: Στωϊκοὶ δὲ πνεῦμα, διῆκον δὲ διὰ καὶ τῶν εἰδεχθῶν. *Stoici autem spiritum esse putabant, quod vel turpissima omnia pervadit.* Idem tradit Laertius loco jam dicto. Cicero lib. II, *De natura deorum*, cap. 40: *Sed tamen his fabulis spretis Deus pertinens per naturam cujusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi qui qualesque sint.* Iidem animas, quibus hominum ac reliquorum animalium corpora informantur, Dei particulas esse dicebant. Seneca loco jam dicto: *Et socii ejus, et membra sumus.* Virgilius de apibus agens, *Georg.* IV, v. 220:

Esse apibus partem divinæ mentis, et haustus
Æthérios dixere: Deum namque ire per omnes
Terrasque, tractusque maris cœlumque profundum.

(68) *Ἐννοήσῃς.* Ἐννοήσας, Eusebii codex ms. in bibliotheca collegii D. Joannis Baptistæ Oxon. Mox, ταvῦν pro τὰ νῦν, Euseb. Deinde δεικνύουσαι pro δεικνύουσι, ms. Paris.

naturam omnem permeare volunt, quem nos effectorem solum, et quidem Verbo effectorem esse dicimus. Quibus illud Sapientiæ imposuit : *Pervadit autem ac subit per omnia propter suam munditiam* [41*]; cum id de illa, quam Deus omnium principem creavit, Sapientia, dictum esse non intelligerent. Esto, inquiunt; sed tamen philosophi, nec Stoici tantum, aut Plato, atque Pythagoras, sed etiam Aristoteles peripateticus, materiam inter principia numerant, non principium unum statuunt. Atqui sciant isti velim, materiam illam, quam omni et qualitate et figura carere dicunt, a Platone quoque non certum quid, sive id quod non est, appellatam esse, annon autem mystice admodum et scienter ut ✠ qui verum illud unum principium agnosceret, in *Timæo* hæc habet ipsissima? *Nostra vero*, inquit, *ejusmodi ratio est. De universi seu principio seu principiis, quidve de iis sentiamus, in præsentia dicere omittendum, nec alia de causa, quam quod difficile sit, ea quam sequimur disputandi via, quæ nobis hoc in genere videantur exponere.* Cæterum, propheticum illud : *Terra autem erat invisibilis et indigesta* [42], fingendæ hujus materiæ occasionem iis dedit. Et Epicurus sane, ut casu ac fortuito omnia fieri diceret, in animum induxit, quod illius dicti vim non caperet : *Vanitas vanitatum, omnia vanitas* [43]; quemadmodum Aristoteles, ut lunari orbe providentiam definiret, ex illo psalmo hausit, *Domine, in cœlo misericordia tua, et veritas tua usque ad nubes* [44]. Neque enim ante Domini adventum propheticorum adhuc mysteriorum

A μόνον αὐτὸν καλοῦμεν, καὶ Λόγῳ ποιητήν (69). Παρήγαγεν δὲ αὐτοὺς τὸ ἐν τῇ Σοφίᾳ εἰρημένον · *Διήκει δὲ καὶ χωρεῖ διὰ πάντων διὰ τὴν καθαρότητα* (70) · ἐπεὶ μὴ συνῆκαν λέγεσθαι ταῦτα ἐπὶ τῆς σοφίας τῆς πρωτοκτίστου τῷ Θεῷ. Ναὶ, φασίν · ἀλλὰ ὕλην ὑποτίθενται οἱ φιλόσοφοι ἐν ταῖς ἀρχαῖς, οἵ τε Στωϊκοὶ, καὶ Πλάτων, καὶ Πυθαγόρας (71), ἀλλὰ καὶ Ἀριστοτέλης ὁ περιπατητικός · οὐχὶ δὲ μίαν ἀρχήν. Ἴστωσαν οὖν τὴν καλουμένην ὕλην ἄποιον καὶ ἀσχημάτιστον (72) λεγομένην πρὸς αὐτῶν (73), καὶ τολμηρότερον ἤδη μὴ ὂν πρὸς τοῦ Πλάτωνος εἰρῆσθαι. Καὶ μή τι μυστικώτατα μίαν τὴν ὄντως οὖσαν ἀρχὴν εἰδὼς, ἐν τῷ *Τιμαίῳ* (74) αὐταῖς φησι λέξεσιν ; *Νῦν δ'* (75) *οὖν τὸ παρ' ἡμῶν ὧδε ἐχέτω · Τὴν μὲν περὶ πάντων, εἴτε ἀρχὴν, εἴτε ἀρχὰς* (76), B *εἴτε πῇ* (77) *δοκεῖ τούτων πέρι, τὸ νῦν οὐ ῥητέον, δι' ἄλλο μὲν οὐδὲν, διὰ δὲ τὸ χαλεπὸν εἶναι κατὰ τὸν παρόντα τρόπον τῆς διεξόδου δηλῶσαι τὰ δοκοῦντα.* Ἄλλως τε ἡ λέξις ἡ προφητικὴ ἐκείνη, *Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος*, ἀφορμὰς αὐτοῖς ὑλικῆς οὐσίας παρέσχηται. Ναὶ μὴν Ἐπικούρῳ (78) μὲν ἡ τοῦ αὐτομάτου παρείσδυσις, οὐ παρακολουθήσαντι τῷ ῥητῷ, γέγονεν ἐντεῦθεν (79) · *Ματαιότης ματαιοτήτων, καὶ τὰ πάντα ματαιότης.* Ἀριστοτέλει δὲ μέχρι σελήνης ἐπῆλθε κατάγειν (80) τὴν πρόνοιαν (81) ἐκ τοῦδε τοῦ ψαλμοῦ · *Κύριε, ἐν τῷ οὐρανῷ τὸ ἔλεός σου, καὶ ἡ ἀλήθειά σου ἕως τῶν νεφελῶν.* Οὐδέπω γὰρ ἀποκεκάλυπτο ἡ τῶν C προφητικῶν δήλωσις μυστηρίων πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας. Τάς τε αὖ μετὰ θάνατον κολάσεις καὶ

✠ P. 700 ED. POTTER, 591-592 ED. PARIS. [41*] Sap. VII, 24. [42] Gen. I, 2. [43] Eccles. I, 2. [44] Psal. XXXVI, 5.

(69) *Ποιητὴν μόνον... καὶ Λόγῳ ποιητήν.* Nam πάντα δι' αὐτοῦ (Λόγου) ἐγένετο, Joan. I, 3. Stoici vero etiamsi Deum putarent mundi hujusce effectorem esse, *Naturam in duas dividunt partes : unam quæ efficiat; alteram quæ se ad faciendum tractabilem præstet. In illa prima esse vim faciendi; in hac materiam : nec alterum sine altero esse posse*, etc., ut ait Lactantius, *Divin. instit.*, lib. VII, cap. 3.

(70) *Καθαριότητα.* Eusebii ms. cod. Joan. καθαρότητα. Dein τὰ τῆς σ. pro ταῦτα τῆς σ., et mox, ἀποτίθενται οἱ σοφοὶ pro ὑποτίθενται οἱ φιλόσοφοι. Ibid.

(71) *Πυθαγόρας.* Nonnulli Stoicorum sententiam a Pythagora manasse existimant. Nam is quoque *censuit Deum animam esse per naturam rerum omnium intentam et commeantem*, ut ait Cicero, *De natura deorum*, lib. I. Porro ejus sententiam plenius exposuit Servius Comment. in locum Virgilii modo allatum. Mox ἴστωσαν δέ pro ἴστ. οὖν, Euseb.

(72) *Ὕλην ἄποιον καὶ ἀσχημ.* Describit Aristotelis aliorumque materiam primam, quæ τὸ ἄμορφον ἔχει, πρὶν λαβεῖν τὴν μορφήν, *forma caret, priusquam formam acceperit*, ut ait Aristoteles, *Natur. auscult.*, l. I, c. 8.

(73) *Λεγομένην πρὸς αὐτ.* Λεγομένην πρὸς αὐτῶν, τὸ μὴ τόδε, ἢ μὴ ὄν, πρὸς τοῦ Πλάτωνος εἰρῆσθαι, καὶ μή τι μυστικώτατα. Μίαν γὰρ τὴν ὄντως (Euseb. impress. Λεγομένην πρὸς αὐτῶν), τόλμηρον δὲ μὴ ὂν πρὸς τὸ Πλάτωνος εἰρ. Euseb. ms. Joan. Vigerus ad Eusebium hæc notat : « Clementis lectioni similia habet ms. Eus. Nihil tamen in nostra lectione mutandum censeo, præsertim cum ex illis καὶ μή τι μυστικ. satis commoda exprimi sententia nequeat. »

(74) *Τιμαίῳ.* Hæc exstant in *Timæo* Platonis, pag. 1058.

(75) Δ'. Δή, Euseb. Mox, τόγε παρ' ἡμ. Plato, Euseb. uterque. Dein ἁπάντων pro πάντων, iidem omnes.

(76) *Τὴν μ... ἀρχάς.* Euseb. ms. Joan. : τὸ μὲν γὰρ περὶ ἁπάντων εἴτε ἀρχάς.

(77) *Πῇ.* Πη absque accentu ms. Paris. ὅπη Euseb. impress. et ms. Mox, τανῦν pro τὸ νῦν, Euseb. impress.

(78) *Ἐπικούρῳ.* Conf. superius auctor in *Protreptico*, p. 58.

(79) *Ἐντεῦθεν.* Euseb. ms. Joan., ἐνταῦθα. Ex eodem mox, hæc verba ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης scriptoris negligentia propter ὁμοιοτελευτείαν exciderunt

D (80) *Κατάγειν.* Euseb. uterque καταγαγεῖν, et mox ἀπεκαλύπτετο pro ἀποκεκάλυπτο.

(81) *Πρόνοιαν.* Tatianus *Orat. ad Græc.*, p. 9 : Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὅρον τῇ Προνοίᾳ θείς. *Aristoteles termino Providentiæ imprudenter posito.* Idem paulo post, p. 10, de Aristotelis discipulis ait : Οἱ τὰ μετὰ σελήνην ἀπρονόητα λέγοντες εἶναι. *Qui ea, quæ lunæ subsunt nulla regi providentia dicunt.* Theodoretus, *Θεραπ.* ε', p. 561 : Ὁ δὲ Νικομάχου μέχρι σελήνης ὑπείληφε τὸν Θεὸν πρυτανεύειν, τῶν δὲ κατὰ ταύτην ἁπάντων ἠμεληκέναι, καὶ τῇ τῆς εἱμαρμένης ἀνάγκῃ παραδεδωκέναι τὴν τούτων ἐπιτροπείαν. *Nicomachi porro Filius, luna tenus putavit Dei providentiam res moderari; at ea, quæ infra lunam sunt, omnia negligere, eorumque gubernationem fatorum necessitati tradidisse.* Conf. *Athenagoræ legatio*, p. 103 ed. Ox.; Clementis *Protrept.*, p. 58.

τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν, ἀπὸ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας, ἥ τε ποιητικὴ πᾶσα μοῦσα, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὑφείλετο. Πλάτων (82) γ' οὖν ἐν τῷ τελευταίῳ τῆς *Πολιτείας* (83), αὐταῖς φησὶ ταῖς λέξεσιν· *Ἐνταῦθα δὴ* (84) *ἄνδρες ἄγριοι διάπυροι ἰδεῖν, παρεστῶτες, καὶ* (85) *καταμανθάνοντες τὸ φθέγμα* (86), *τοὺς μὲν ἰδίᾳ παραλαβόντες* (87) *ἦγον, τὸν δὲ Ἀρίδαιον καὶ τοὺς ἄλλους συμποδίσαντες* (88) *χεῖράς τε καὶ πόδας καὶ κεφαλὴν, καταβαλόντες* (89) *καὶ ἐκδείραντες, εἷλκον παρὰ τὴν ὁδὸν ἐκτὸς ἐπ' ἀσπαλάθων κνάπτοντες*· οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες οἱ διάπυροι ἀγγέλους αὐτῷ βούλονται δηλοῦν, οἳ παραλαβόντες τοὺς ἀδίκους κολάζουσιν· *Ὁ ποιῶν* (90), φησὶ, *τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ* (91) *πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον*. Ἕπεται δὲ τούτοις τὴν ψυχὴν εἶναι ἀθάνατον. Τὸ γὰρ κολαζόμενον ἢ παιδευόμενον (92), ἐν αἰσθήσει ὂν, ζῇ, κἂν πάσχειν λέγηται (93). Τί δέ; οὐχ οἶδεν ὁ Πλάτων, καὶ πυρὸς ποταμοὺς, καὶ τῆς γῆς τὸ βάθος, τὴν πρὸς τῶν βαρβάρων γέενναν καλουμένην Τάρταρον (94) προφητικῶς (95) ὀνομάζων, Κωκυτόν (96) τε καὶ Ἀχέροντα, καὶ Πυριφλεγέθοντα, καὶ τοιαῦτά (97) τινα εἰς τὴν παίδευσιν σωφρονίζοντα παρεισάγων κολαστήρια; *Τῶν μικρῶν* (98) δὲ, κατὰ τὴν Γραφὴν, καὶ *ἐλαχίστων τοὺς ἀγγέλους τοὺς ὁρῶντας τὸν*

A aperiebatur sententia. Jam luenda quoque post obitum supplicia, et illos ignium cruciatus, cum poetæ passim omnes, tum Græci etiam philosophi a barbara philosophia compilarunt. Plato quidem in ultimo *De republica* disertis conceptisque verbis : *Tum enim vero*, inquit, *feri homines, et aspectu ignei, audito mugitu, præsto aderant, aliisque seorsum abductis, Aridæum ac cæteros, manibus simul ac pedibus cervicibusque constrictis, humi afflictos, et cute detracta, foris secus viam laniandos per medios raptabant aspalathos*. Nam isti quidem homines ignei angelos apud eum significant, qui arreptos sceleratos puniunt; juxta illud : *Qui facit angelos suos spiritus, et ministros ignem urentem* [48]. ✠ Ex quibus immortalem animum esse **253** conse-B quitur. Quod enim aut punitur, aut eruditur, id cum sensu præditum sit, vivat necesse est, etiamsi pati dicatur. Quid porro? Numquid etiam Plato, et ignis fluvios, et illam terræ altitudinem agnovit, quæ a barbaris gehenna dicitur, quem ipse Tartarum poetice nominavit; Cocytum præterea, Acherontem, Pyriphlegethontem, et similia pœnarum loca generaque, quibus hominum mores castigentur, invexit? Idem quos ex Scriptura habemus *parvulorum* ac minimorum *angelos, qui Deum* ipsum *vi-*

✠ P. 701 ED. POTTER, 592 ED. PARIS.

[48] Psal. CIV, 4.

(82) *Πλάτων*. Scilicet *De repub.*, lib. X, p. 762. Hæc Justinus etiam recitat in *Parænesi ad Græc.*, p. 102, ed. Oxon., quo loco idem argumentum fusius persequitur, XIX. Quod Græci poetæ ac philosophi sua fere omnia e Judæorum prophetis hauserint. Porro Πλάτων γοῦν pro Πλάτων γ' οὖν habet Euseb.

(83) *Πολιτείας*. Post hanc vocem H. ms. addit commation hoc, περὶ τῶν μετὰ θάνατον κολάσεων. Sylburg. Mox, αὐτῆς pro αὐταῖς, Euseb. ms. Joan.

(84) *Δή*. Abest a D. Justino hæc particula. Deinde ἄγριοι καὶ διάπυροι, addita particula conjunct. Plato.

(85) *Καί*. Non agnoscit hanc particulam ms. Paris. ut neque Euseb. cod. Joan.

(86) *Φθέγμα*. Eusebii cod. Joan. φλέγμα. Vigerus ad Eusebium hæc adnotavit : « Καταμανθάνοντες τὸ φθέγμα, Hervetus reddit, *Sermonem intelligentes*. Φθέγμα, hic φθόγγος est, et μύκημα, *mugitus*, quem immanis hiatus ediderat. Præcessit enim apud Platon. Οὓς (homines teterrimos) οἰομένους ἤδη ἀναβήσεσθαι, οὐκ ἐδέχετο τὸ στόμιον, ἀλλ' ἐμυκᾶτο, ὁπότε τις τῶν οὕτως ἀνιάτως ἐχόντων εἰς πονηρίαν, ἢ μὴ ἱκανῶς δεδωκὼς δίκην, ἐπιχειροῖ ἀνιέναι. »

(87) *Παραλαβόντες*. Λαβόντες, Plato. Διαλαβόντες, Just. Mox, Ἀριδαῖον pro Ἀρίδαιον Euseb., Just. Ἀρδιαῖον Plato. Proximum τούς abest a Platone et Justino.

(88) *Συμποδίσαντες*. Eusebii cod. Joan. παρασυμποδίσαντες.

(89) *Καταβαλόντες*. Ms. Ottob. καταβάλλοντες. Mox, κνάμπτοντες pro κνάπτοντες Plato et ms. Paris.; κάμπτοντες Eus. uterque, γνάμπτοντες Just. Vigerus ad Eusebium hæc adnotat : « Si Clementis κνάπτοντες probatur, dicendum est eos non utcunque carptos et laceratos esse, verum etiam ad majorem doloris sensum aspalathis impositos. Ego alterum prætulerim. Porro Justinus ex hoc Platonis loco Resurrectionis etiam dogma colligens, Ἐνταῦθά, inquit, μοι δοκεῖ ὁ Πλάτων οὐ μόνον τὸν περὶ κρίσεως παρὰ τῶν προφητῶν μεμαθηκέναι λόγον, ἀλλὰ καὶ τὸν περὶ τῆς ἀπιστουμένης παρ' Ἕλλησιν ἀναστάσεως ἐπίστευσε λόγῳ. Οὐ γὰρ δή που τὴν ψυχὴν, κεφαλὴν, καὶ χεῖρας, καὶ πόδας, καὶ δέρμα, ἔχειν φήσουσιν. »

C

(90) *Ὁ ποιῶν*. Ita Chrysostomus in hunc psalmi locum : Τοὺς δὲ αὐτοὺς καὶ πνεύματα καὶ πῦρ προσηγόρευσε, τὸ δυνατὸν καὶ τὸ ταχὺ δι' ἑκατέρων διδάσκων· ὀξεῖα μὲν γὰρ τοῦ πνεύματος ἡ φύσις, ἰσχυρὰ δὲ τοῦ πυρὸς ἐνέργεια. Ἀγγέλοις δὲ χρώμενος ὑπουργοῖς ὁ τῶν ὅλων Θεὸς, καὶ εὐεργετεῖ τοὺς ἀξίους, καὶ κολάζει τοὺς ἐναντίους· καὶ διὰ τοῦτο καὶ πυρὸς ἐμνημόνευσεν, τὴν κολαστικὴν σημαίνων ἐνέργειαν. Hæc postrema reddidit aliter interpres. *Ac propterea de iis quoque mentionem fecit, ut scelerum vindicem Dei vim, ac facultatem designaret*. Tu vero sic verte : *Ac propterea ignis quoque mentionem fecit, ut eorum vim scelerum vindicem ac facultatem designaret*. Hebræi tamen hunc locum ita intelligunt : *Qui facis tuos nuntios spiritus ceu ventos, eorumque ministerio ut collibitum fuerit, uteris*. Collect.

D

(91) *Αὐτοῦ*. Eus. αὐτοῦ. Proximum αὐτοῦ idem non agnoscit.

(92) *Ἡ παιδευόμενον*. Ex Eusebii cod. Joan. excidit.

(93) *Λέγηται*. Euseb. βούληται. Statim οὐχί pro οὐχ Eus. uterque.

(94) *Τάρταρον*. Tartarum, et reliqua, quorum hic mentio facta est, loca describit Socrates in *Phædone*, non procul a fine.

(95) *Προφητικῶς*. Eusebius uterque ποιητικῶς, quod forte interpretamentum est. Vigero autem Eusebiana lectio præferenda videtur.

(96) *Κωκυτόν*. Eusebii cod. Joan. : καὶ Κωκυτόν.

(97) *Καὶ τοιαῦτα*. Euseb. καὶ τὰ τοιαῦτα, cum articulo.

(98) *Μικρῶν*. Euseb. σμικρῶν. Respicit auctor Matth. VIII, 10 : *Ὁρᾶτε μὴ καταφρονήσητε ἑνὸς τῶν μικρῶν τούτων· λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι οἱ ἄγγελοι αὐτῶν ἐν οὐρανοῖς διὰ παντὸς βλέπουσι τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς*.

deant [46], et diligentem illam vigilemque curam, quæ a præsidibus ac tutelaribus angelis in nos derivatur, aperiens, ita scribere non dubitat: *Ubi autem*, inquit, *suum quæque vitæ genus, prout cuique sors obtigerat, animæ omnes delegerint, tum easdem Lachesim convenire; hanc una cum singulis, quem ipsimet dæmonem optaverint, eum vitæ custodem futurum emittere, cujus etiam opera, quæ statuerint omnia, perficiantur*. Quod ipsum fortasse, attributum illud Socrati dæmonium innuebat. Præterea, quem a Moyse acceperant, mundi ortum philosophi tradidere. Quos inter Plato diserte, *Semperne fuerit*, inquit, *nullo generatus ortu, an ortus sit sub aliquo temporis principatu, quandoquidem cernitur et tangitur, et est undique corporatus*. Itemque cum ait, *Atque illum quidem Effectorem ac Parentem hujus universitatis, invenire difficile*; non modo generatum esse mundum ostendit, sed etiam ab ipso Deo, tanquam a patre filium, generatum, quippe quem ab illo uno satum, atque ex nihilo creatum esse velit. In qua de mundi ortu opinione stoici quoque versantur. Diabolum præterea, quem in barbara philosophia toties appellari audis dæmonum principem, maleficum *animum* Plato vocat *Legum* decimo, his verbis: *Nunquid necesse est, animum, qui rebus omnibus quæ quoquoversum moventur, et moderetur, et insit, ipsum quoque* ✠ *cœlum per sese moderari? Omnino. Unumne autem, an plures? Plures certe, nam pro vobis respondere juvat. Nec pauciores duobus recte posuerimus, beneficum alterum, alterum maleficum*. Idem in *Phædro* hæc habet: *Alia quoque ma-*

A Θεὸν, πρὸς δὲ καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς δι' ἀγγέλων τῶν ἐφεστώτων ἥκουσαν ἐπισκοπὴν ἐμφαίνων, οὐκ ὀκνεῖ (99) γράφειν· *Ἐπειδὴ πάσας* (1) *τὰς ψυχὰς τοὺς βίους ᾐρῆσθαι, ὥσπερ ἔλαχον, ἐν τάξει προεῖναι πρὸς τὴν Λάχεσιν* (2)· *ἐκείνην δὲ ἑκάστῳ, ὃν εἵλετο δαίμονα, τοῦτον φύλακα συμπέμπειν τοῦ βίου* (3), *καὶ ἀποπληρωτὴν* (4) *τῶν αἱρεθέντων*. Τάχα δὲ καὶ τῷ Σωκράτει τὸ δαιμόνιον τοιοῦτό (5) τι ᾐνίσσετο. Ναὶ μὴν γενητὸν εἶναι τὸν κόσμον, ἐκ Μωϋσέως παραλαβόντες, ἐδογμάτισαν οἱ φιλόσοφοι. Καὶ ὅ γε Πλάτων (6) ἄντικρυς εἴρηκε· *Πότερον ἦν ἀρχὴν ἔχων γενέσεως οὐδεμίαν, ἢ γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς* (7) *τινος ἀρξάμενος; ὁρατός τε γὰρ ὤν, ἁπτός ἐστιν· ἁπτός τε ὤν, καὶ σῶμα ἔχει* (8). Αὖθίς τε ὁπότ' ἂν εἴπῃ· *Τὸν μὲν οὖν ποιητὴν* (9), *καὶ Πατέρα τοῦδε* B *τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον*· οὐ μόνον γενητόν (10) τε ἔδειξε τὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ γεγονέναι σημαίνει, καθάπερ υἱόν· Πατέρα δὲ αὐτοῦ κεκλῆσθαι (11), ὡς ἂν ἐκ μόνου γενομένου καὶ ἐκ μὴ ὄντος ὑποστάντος. Γενητὸν δὴ καὶ οἱ Στωϊκοὶ τίθενται τὸν κόσμον. Τόν τε ὑπὸ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας θρυλλούμενον διάβολον, τὸν τῶν δαιμόνων ἄρχοντα, κακοεργὸν εἶναι ψυχὴν ἐν τῷ δεκάτῳ τῶν *Νόμων* ὁ Πλάτων (12) λέγει ταῖσδε ταῖς λέξεσι· *Ψυχὴν διοικοῦσαν τοῖς πάντῃ κινουμένοις μῶν οὐ καὶ τὸν* (13) *οὐρανὸν ἀνάγκη διοικεῖν φάναι; Τί μήν; Μίαν ἢ πλείους; Πλείους ἐγὼ ὑπὲρ σφῶν ἀποκρινοῦμαι. Δυοῖν που* (14) *ἔλαττον μηδὲν τιθῶμεν, τῆς τε εὐεργέτιδος καὶ τῆς τἀναντία δυναμένης* C *ἐξεργάσασθαι*. Ὁμοίως δὲ κἀν τῷ *Φαίδρῳ* ταῦτα (15) γράφει· *Ἔστι* (16) *μὲν δὴ καὶ ἄλλα κακά· ἀλλὰ*

✠ P. 702 ED. POTTER, 593 ED. PARIS.

[46] Matth. XVIII, 10.

(99) *Οὐκ ὀκνεῖ*. Nempe Plato lib. X *De repub.*, haud procul a fine.

(1) *Ἐπειδὴ πάσας*. Ἐπειδὴ δ' οὖν πάσας, Euseb., Plat.

(2) *Προεῖναι πρὸς τὴν Λάχ*. Eusebii cod. Joan. προϊέναι πρὸς τὴν Λ.; Eusebius impress. προσιέναι εἰς τὴν Λ. Plato προσιέναι πρὸς τὴν Λ., quæ lectio optima esse videtur.

(3) *Συμπέμπειν τοῦ βίου*. Eusebius uterque τοῦ βίου συμπέμπειν inverso ordine. Plato ξυμπέμπειν τοῦ βίου.

(4) *Καὶ ἀποπληρ*. Eusebii ms. Joan. κοινὸν ἀποπληρωτήν.

(5) *Τοιοῦτο*. Euseb. τοιοῦτον.

(6) *Πλάτων*. Hæc exstant in *Timæo* pag. 1047: D *Σκεπτέον οὖν περὶ αὐτοῦ πρῶτον, ὅπερ ὑπόκειται περὶ παντὸς ἐν ἀρχῇ δεῖν σκοπεῖν, πότερον ἦν ἀεὶ, γενέσεως ἀρχὴν ἔχων οὐδεμίαν, ἢ γέγονεν, ἀπ' ἀρχῆς τινος ἀρξάμενος. γέγονεν· ὁρατὸς γὰρ, ἁπτός τέ ἐστι καὶ σῶμα ἔχων. Πάντα δὲ τὰ τοιαῦτα αἰσθητά· τὰ δὲ αἰσθητὰ, δόξῃ περιληπτὰ μετὰ αἰσθήσεως, γιγνόμενα καὶ γεννητὰ ἐφάνη. De quo* (mundo) *primum consideremus quod in omni quæstione ante omnia investigari debet: Utrumne semper fuerit sine ullo generationis principio, an genitum sit, ab aliquo principio sumens exordium. Id profecto cernitur, tangiturque et corpus habet. Omnia vero hujusmodi sensus movent. Quæ sensus movent, opinione per sensus percipiuntur. Hæc vero talia esse constat, ut gignantur et genita sint.*

(7) *Ἀπ' ἀρχῆς*. Eusebii cod. Joan. ἐπαρχῆς.

(8) *Ὁρατ.—σῶμα ἔχει*. Euseb. Ὁρατός τε γὰρ, ἁπτός τε, καὶ σῶμα ἔχει. Ὁρατός τε γὰρ, ἁπτός τε, καὶ σῶμα ἔχων. Cod. Joan. Mox, ὁπόταν conjuncte pro ὁπότ' ἄν.

(9) *Τὸν μὲν οὖν π*. Conf. superius *Protrept.* pag. 59, n. 2.

(10) *Γενητόν*. Euseb. γεννητόν cum duplici ν.

(11) *Καθάπερ... κεκλῆσθαι*. Hæc sententia ex Eusebio, tam impresso, quam manuscripto, excidit.

(12) *Πλάτων*. Exstant hæc Platonis verba in media parte lib. X *De legibus*, p. 952: *Ψυχὴν δὴ διοικοῦσαν καὶ ἐνοικοῦσαν ἐν ἅπασι τοῖς πάντ. Animam quæ administrat et inhabitat in iis quæ undique moventur*. Quin etiam apud Eusebium tam manuscriptum, quam impressum, hæc sic scripta sunt: *ψυχὴν διοικοῦσαν καὶ ἐνοικοῦσαν τοῖς πάντ*. Proinde dubitandum non est, quin hæc verba ἐνοικοῦσαν scriptorum negligentia propter ὁμοιοτελευτείαν omissa, Clementi restituenda sint; præcipue cum, iis sublatis, hæc sententia ἀσύντακτος sit.

(13) *Μῶν οὐ καὶ τ*. Μῶν ὂν τ. Euseb. ms. Joan. Deinde διοικεῖν ἀνάγκη pro ἀνάγκη διοικεῖν, Euseb. impress.

(14) *Δυοῖν που*. Δυοῖν μέν που, Eus. uterque. Δυοῖν μέν γέ που, Plat. Proinde particula μέν e Clementis libris excidisse videtur. Paulo post ἐξεργάζεσθαι pro ἐξεργάσασθαι cum apud Eusebium, tum etiam in Platone, exstat.

(15) *Ταῦτα*. Eusebius uterque τάδε.

(16) *Ἔστι*. Plato in *Phædro*, pag. 1217, cum mala ex amore provenientia enumerasset, hæc addit: Ἔστι μὲν δὴ καὶ ἄλλα κακά· ἀλλά τις ἔμιξε δαίμων τοῖς πλείστοις ἐν τῷ παραυτίκα ἡδονὴν, οἷον κόλακι δεινῷ θηρίῳ καὶ βλάβῃ μεγάλῃ· ὅμως ἐπέμιξεν ἡ φύσις

τις δαίμων ἔμιξε τοῖς πλείστοις ἐν τῷ παραυτίκα ἡδονήν. Ἀλλὰ κἀν τῷ δεκάτῳ τῶν Νόμων ἄντικρυς τὸ ἀποστολικὸν δείκνυσιν ἐκεῖνο· *Οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς* (17) *ἐξουσίας* (18), *πρὸς τὰ πνευματικὰ τῶν ἐν οὐρανοῖς*· ὧδέ πως γράφων· *Ἐπειδὴ* (19) *γὰρ συνεχωρήσαμεν αὐτοῖς ἡμῖν εἶναι μὲν οὐρανὸν πολλῶν μεστὸν ἀγαθῶν, εἶναι δὲ καὶ τῶν ἐναντίων, πλειόνων δὲ τῶν μή· μάχη δὴ φαμὲν* (20) *ἀθάνατος ἔσθ'* (21) *ἡ τοιαύτη, καὶ φυλακῆς* (22) *θαυμαστῆς δεομένη*. Κόσμον τε αὖθις (23) τὸν μὲν νοητὸν οἶδεν ἡ βάρβαρος φιλοσοφία, τὸν δὲ αἰσθητόν· τὸν μὲν ἀρχέτυπον, τὸν δὲ εἰκόνα τοῦ καλουμένου παραδείγματος (24)· καὶ τὸν μὲν ἀνατίθησι μονάδι, ὡς ἂν νοητὸν, τὸν δὲ αἰσθητὸν ἑξάδι (25). Γάμος γὰρ παρὰ τοῖς Πυθαγορείοις, ὡς ἂν γόνιμος ἀριθμὸς, ἡ ἑξὰς καλεῖται· καὶ ἐν μὲν τῇ μονάδι συνίστησιν οὐρανὸν ἀόρατον, καὶ γῆν ἁγίαν, καὶ φῶς νοητόν· *Ἐν ἀρχῇ* γὰρ, φησὶν, *ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος*· εἶτ' ἐπιφέρει· *Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς, Γενηθήτω* (26) *φῶς, καὶ ἐγένετο φῶς*· ἐν δὴ τῇ κοσμογονίᾳ τῇ αἰσθητῇ στερεὸν οὐρανὸν (27) δημιουργεῖ· (τὸ δὲ στερεὸν, αἰσθητόν·) γῆν τε

la sunt, ut plerisque dæmon aliquis præsentem voluptatem admiscuit. Quin et *Legum* decimo, Apostolicum illud plane repræsentat : *Non est nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus principes et potestates, contra spiritualia eorum qui in cœlis versantur* [47], dum ita scribit : *Cum enim jam inter nos ita convenerit, ut cœlum multis bonis eorumque contrariis, et his quidem pluribus refertum esse fateremur ; immortalis profecto pugna hæc sit oportet, et incredibili quadam cautione indigeat.* Similiter mundum agnoscit barbara philosophia duplicem, alterum intelligentia, alterum sensu perceptum ; e quibus Archetypus ille sit, hic vero præclari exemplaris imago. Ac priorem quidem illum, quod mente percipiatur, unitati, hunc vero qui sensus movet, senario attribuit. Nam et apud Pythagoreos, senarius tanquam genitalis numerus, conjugium vocatur. Ergo in unitate cœlum illud, quod in oculos non cadit, terramque sanctam, et lucem mente perceptam constituit. *In principio* enim, inquit, *fecit Deus cœlum et terram; terra autem erat invisibilis.* Quibus deinde subjungit, *et dixit Deus, Fiat lux, et facta est lux* [48]. At in ea mun-

[47] Ephes. vi, 12. [48] Gen. i, 1, 2, 3.

ἡδονήν τινα οὐκ ἄμουσον· *Sunt alia quoque mala, sed horum plurimis in ipso statim principio dæmon aliquis voluptatem immiscuit : veluti adulatori, gravissimæ bestiæ maximæque calamitati, inseruit natura oblectamentum aliquod non inconcinnum.* Unde in argumento *Dialogi* hæc verba habet Marsilius Ficinus : *Tum vero interea mirabile nota mysterium Mosaico simile : Malorum plurimis in ipso statim principio, dæmon aliquis immiscuit voluptatem.*

(17) *Πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς ἐξουσίας*. Exciderunt hæc ex Eusebio impresso, propter initii similitudinem in utraque sententia. Ab Eusebii ms. cod. Joan. hæc tantum absunt : πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς ἐξουσίας.

(18) *Ἐξουσίας*. Addit D. Paulus, Ephes. vi, 12 : *Πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου*. Verum hoc nec Eusebius agnoscit. Statim pro τῶν ἐν οὐρανοῖς idem Paulus scripsit τῆς *πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις*. Clementem iterum sequitur Eusebius.

(19) *Ἐπειδή*. Reperiuntur hæc in posteriore parte lib. x *De legibus*, pag. 958, ubi συγκεχωρήκαμεν pro συνεχωρήσαμεν scriptum est. Deinde ἡμῖν αὐτοῖς pro αὐτοῖς ἡμῖν cum ipse Plato, tum Eusebius etiam uterque exhibent. Paulo post iidem omnes τὸν οὐρανὸν cum articulo scribunt, ut etiam ms. Paris. qui proinde Clementi restituendus est.

(20) *Δὴ φαμέν*. Particulam δὴ in Florent. edit. ut etiam in ms. Paris. omissam Clementi restituit Sylburgius ex Platone et Eusebio. Sed δὴ φαμέν ex Eusebii cod. Joan. excidit.

(21) *Ἔσθ'*. Plato ἐστίν. Mox ὡς φυλ. pro καὶ φυλ. Euseb. cod. ms. Joan.

(22) *Φυλακῆς*. *Cautione* exp. Hervetus et Vigerus : *custodia*, Marsilius Ficinus non male. Nam eo in loco de cura, quam de hominibus gerunt dii, agit Plato, ac proinde statim hæc addit : Σύμμαχοι δὲ ἡμῖν θεοί τε ἅμα καὶ δαίμονες· ἡμεῖς δὲ αὖ κτήματα θεῶν καὶ δαιμόνων. *Sed opitulantur nobis dii simul et dæmones; nos autem deorum dæmonumque possessio sumus.* Statim θαυμαστῆς omittit Eusebii cod. Joan.

(23) *Κόσμον τε αὖθις*. Hæc absunt ab Eusebii cod. Joan. ut etiam illa quæ statim sequuntur, νοητὸν οἶδεν ἡ βάρβαρος φιλοσοφία, τὸν δὲ αἰσθητόν. Τὸν μέν. Quæ supinus negligensque scriptor propter repetitum τὸν μέν omisit. Porro duplicem mundum, quorum alter æternus atque invisibilis, alter visibilis et caducus sit, e Platonicorum scholis didicerunt cum Clemens, tum alii ex antiquis Patribus. Auctor *Recognitionum* lib. viii, c. 12 : *Ego vero mundum dico a Deo factum, et ab ipso quandoque esse solvendum ; ut ille appareat, qui æternus est, et ad hoc factus, ut semper sit, et dignos se recipiat judicio Dei. Quod autem sit alius invisibilis mundus, qui hunc visibilem intra semetipsum contineat; posteaquam de visibili mundo discusserimus, tunc et ad illum veniemus.* Conf. paulo infra Clemens noster pag. 599, ed. Paris., Origenes hom. 3 in *Canticorum*, Eusebius, *Præparat. evangel.*, lib. ii, c. 23, 24, Augustinus, i *Retract.* 3, falsus Ambrosius in *I Corinth.* vi, 2.

(24) *Καλουμένου παραδείγματος*. Eusebii cod. Joan. καλοῦ παραδείγματος, *pulchri exemplaris*, non inepte. Videtur autem Clemens præ oculis habuisse Platonis verba in extremo lib. ix *De repub.*, quæ superius allata sunt in finem *Strom.* iv, pag. 642, vel alium huic similem locum. Justinus M. *Cohort. ad Græcos* pag. 110, ed. Oxon. : Τούτοις οὖν ἐντυχὼν ὁ Πλάτων, ... ᾠήθη εἶδός τε χωριστὸν προϋπάρχειν αἰσθητοῦ, ὃ καὶ παράδειγμα τῶν γενομένων ὀνομάζει πολλάκις· ἐπειδὴ τὸ Μωϋσέως οὕτω περὶ τῆς σκηνῆς σημαίνει γράμμα· *Κατὰ τὸ εἶδος τὸ δειχθέν σοι ἐν τῷ ὄρει οὕτω ποιήσεις αὐτό. Hæc cum legisset Plato, arbitratus est, prius ideam quamdam discretam, quam formam sensu comprehensibilem exstitisse : quam et exemplar eorum, quæ facta sunt, sæpenumero vocat ; quod Moyses de tabernaculo sic habet scriptum :* Secundum formam in monte exhibitam sic facies illud.

(25) *Ἑξάδι*. Euseb. cod. Joan. τὸ ἑξάδι.

(26) *Γενηθήτω*. Γενέσθω Eusebius uterque.

(27) *Στερεὸν οὐρανόν*. Nempe τὸ στερέωμα cujus mentio fit Gen. i, 6. Mox ἐδημιούργει pro δημιουργεῖ Eusebius uterque.

di procreatione, quam sensus attingit, solidum cœlum condidit (quidquid autem est solidum, idem quoque sensus movet), terramque ✠ simul ac lucem, quæ oculis cernerentur. Num tibi hoc Plato secutus videtur, dum animantium ideis in eo mundo, quem sola mens capit, relictis, formas illas, quæ in sensum cadunt, pro spiritalium generum varietate molitur? Jure ergo Moyses concretum ex *terra* [49] corpus esse docet, quod *terrenum* a Platone *tabernaculum* vocatur : animum ratione præditum cœlitus a Deo in faciem inspiratum. Hic enim principis illius facultatis sedem esse volunt, adventitium illum animi primum in parentem per sensus ingressum interpretati. Quocirca hominem etiam *ad imaginem et similitudinem* Dei factum esse [50]. Imago enim Dei, ratio divina et regia, homo non patibilis; humana autem mens imaginis imago. Quam similitudinem si alio vocabulo expressam cupis, divinam quamdam assectationem a Moyse appellatam reperies; ait enim : *Post Dominum Deum vestrum ambulate, et mandata ejus custodite* [51]. Assectatores autem, opinor, cultoresque Dei sunt, quicunque virtute præstant. Atque hinc Stoici, philosophiæ finem esse dixerunt, congruenter naturæ vivere; Plato vero ipsammet cum

A ὁρατὴν, καὶ φῶς βλεπόμενον. Ἆρ' οὐ δοκεῖ σοι ἐντεῦθεν ὁ Πλάτων, ζώων ἰδέας ἐν τῷ νοητῷ ἀπολείπειν κόσμῳ, καὶ τὰ εἴδη τὰ αἰσθητὰ, καὶ τὰ γένη (28) δημιουργεῖν τὰ νοητά; Εἰκότως ἄρα ἐκ γῆς μὲν τὸ σῶμα διαπλάττεσθαι λέγει ὁ Μωϋσῆς, ὃ *γήϊνον* φησὶν ὁ Πλάτων *σκῆνος*· ψυχὴν δὲ τὴν λογικὴν ἄνωθεν ἐμπνευσθῆναι ὑπὸ τοῦ (29) Θεοῦ εἰς πρόσωπον. Ἐνταῦθα (30) γὰρ τὸ ἡγεμονικὸν ἱδρῦσθαι λέγουσι, τὴν διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἐπεισόδιον τῆς ψυχῆς ἐπὶ τοῦ (31) πρωτοπλάστου εἴσοδον ἑρμηνεύοντες· διὸ καὶ *κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν* τὸν ἄνθρωπον γεγονέναι. Εἰκὼν μὲν γὰρ Θεοῦ λόγος θεῖος (32) καὶ βασιλικὸς, ἄνθρωπος ἀπαθής· εἰκὼν δ' εἰκόνος ἀνθρώπινος νοῦς (33). Ἑτέρῳ δ' εἰ βούλει παραλαβεῖν ὀνόματι τὴν ἐξομοίωσιν, εὕροις ἂν παρὰ τῷ Μωϋσεῖ (34) B τὴν ἀκολουθίαν ὀνομαζομένην θείαν· φησὶ γάρ· *Ὀπίσω* (35) *Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν πορεύεσθε, καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ φυλάξατε*. Ἀκόλουθοι δ' οἶμαι καὶ θεραπευταὶ Θεοῦ πάντες οἱ ἐνάρετοι. Ἐντεῦθεν (36) οἱ μὲν Στωϊκοὶ τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τὸ ἀκολούθως τῇ φύσει ζῆν εἰρήκασι· Πλάτων δὲ ὁμοίωσιν Θεῷ, ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ (37) παρεστήσαμεν Στρωματεῖ· Ζήνων (38) δὲ ὁ Στωϊκὸς, παρὰ Πλάτωνος λαβὼν, ὁ δὲ, ἀπὸ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας, τοὺς ἀγαθοὺς πάντας ἀλλήλων εἶναι φίλους λέγει. Φησὶ

✠ P. 703 ED. POTTER, 593-594 ED. PARIS. [49] Gen. II, 7. [50] Gen. I, 26. [51] Deut. XIII, 4.

(28) *Καὶ τὰ γένη. Et genera.* Malim cum Eusebio κατὰ τὰ γένη, *secundum genera*. Porro Platonis verba huc allata sunt ex *Timæi* pag. 1048, quo loco tradit universa animalia sensibilia ad imaginem alicujus animalis νοητοῦ facta esse : Τούτου δ' ὑπάρχοντος, αὖ τὰ τούτοις ἐφεξῆς ἡμῖν λεκτέον, τίνι τῶν ζώων αὐτὸν εἰς ὁμοιότητα ὁ ξυνιστὰς ξυνέστησε. Τῶν μὲν οὖν ἐν μέρους εἴδει πεφυκότων μηδενὶ καταξιώσωμεν. Ἀτελεῖ γὰρ ἐοικὸς οὐδέν ποτ' ἂν γένοιτο καλόν. Οὗ δ' ἔστι τἄλλα ζῶα καθ' ἓν καὶ κατὰ γένη μόρια, πάντων ὁμοιότατον αὐτῷ εἶναι τιθῶμεν. Τὰ γὰρ δὴ νοητὰ ζῶα πάντα ἐκεῖνο ἐν ἑαυτῷ περιλαβὸν ἔχει, καθάπερ ὅδε ὁ κόσμος ἡμᾶς, ὅσα τε ἄλλα θρέμματα συνέστηκεν ὁρατά. Τῷ γὰρ τῶν νοουμένων καλλίστῳ καὶ κατὰ πάντα τελέῳ μάλιστ' αὐτὸν Θεὸς ὁμοιῶσαι βουληθεὶς, ζῶον ἓν ὁρατὸν πάνθ' ὅσα κατὰ φύσιν αὐτοῦ συγγενῆ ζῶα ἐντὸς ἔχον ἑαυτοῦ, ξυνέστησε. *Hoc posito, quod sequitur videamus, ad cujus animalis similitudinem Deus mundum constituit. Uni cuidam propriæque animalium speciei similem fecisse ne arbitremur. Nam si imperfecto animali similis esset factus, pulcher certe non esset. Imo vero illius animalis eum simillimum esse dicamus, cujus animalia cætera et singulatim et generatim partes sunt. Illud siquidem viventia omnia, quæ sola mente perspiciuntur, in seipso complectitur, quemadmodum mundus hic nos et cætera quæ cernuntur animalia continet. Volens itaque Deus omnium quæ intelligi possunt pulcherrimo et undique absoluto mundum hunc simillimum reddere, animal unum ipsum effecit, aspectui subjectum, animalia cuncta naturæ suæ convenientia intra suum limitem continens.*

(29) *Τοῦ*. Abest ab Eusebio utroque.

(30) *Ἐνταῦθα*. Platoni caput τοῦ ἡγεμονικοῦ, cor irascibilis, hepar concupiscibilis animæ partis sedes est. Heraclitus Ponticus lib. *De allegoriis Homericis*, cum dixisset humanam animam ex Platonis sententia in tres jam memoratas partes divisam esse, addit : Καθάπερ δὲ οἴκους τινὰς ἑκάστῳ μερίζει, καὶ διατριβὰς ἐν τῷ σώματι διένειμεν. Τὸ μὲν οὖν λογικὸν τῆς ψυχῆς, ὡς ἀκρόπολίν τινα τὴν ἀνωτάτω τῆς κεφαλῆς μοῖραν εἰληχέναι νομίζει, πᾶσι τοῖς αἰσθητηρίοις ἐν κύκλῳ δορυφορούμενον· τοῦ δὲ ἀλόγου μέρους ὁ μὲν θυμὸς οἰκεῖ περὶ τὴν καρδίαν, C αἱ δὲ τῶν ἐπιθυμιῶν ὀρέξεις ἐν ἥπατι. *Tum singulis sua vero domicilia destinat, et certas in corpore sedes distribuit. Rationalem igitur partem in suprema capitis regione tanquam arce collocat, omnibus undequaque sensuum organis seu satellitibus munitam; partis autem brutæ, animositas quidem circa cor versatur, cupiditas vero in jecinore.*

(31) *Τοῦ*. Ms. Ottobon. τά. Mox καθ' ὁμοίωσιν cum præpos. Gen. I, Eusebius uterque.

(32) *Θεῖος*. Malit fortasse aliquis ὁ θεῖος cum artic. ex Euseb. Porro his similia superius scripsit auctor *Protrept.* p. 78.

(33) *Εἰκὼν δὲ εἰκόνος ἀνθρώπινος ν.* Euseb. εἰκὼν δὲ εἰκόνος ἀνθρωπίνης νοῦς, *humanæ autem imaginis imago mens.* Perperam. Nam vult auctor Dei quidem Verbum, Verbi autem imaginem esse *humanam mentem*, ac proinde *imaginem imaginis*; ut superius dixit *Protrept.* p. 78. Conf. etiam Tatianus p. 45, edit. Oxon.

(34) *Μωϋσεῖ*. Euseb. Μωϋσῇ. Mox ἀκολουθίαν abs- D que τὴν artic. Euseb. uterque, quod rectius putat Sylburg.

(35) *Ὀπίσω*. Recitare videtur Deut. XIII, 4 : *Ὀπίσω Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν πορεύσεσθε, καὶ τοῦτον φοβηθήσεσθε, καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούσετε, καὶ αὐτῷ προστεθήσεσθε.* Conf. superius *Strom.* II, p. 482, n. 6.

(36) *Ἐντεῦθεν*. Euseb. ἐντεῦθεν δ'. Paulo post ὁ Πλάτων cum articulo Euseb. uterque.

(37) *Δευτέρῳ*. Respicit *Strom.* II, p. 482, ubi conf. n. 3.

(38) *Ζήνων*. Zenonis discipuli, λέγουσι τὴν φιλίαν ἐν μόνοις τοῖς σπουδαίοις εἶναι διὰ τὴν ὁμοιότητα. ... ἔν τε τοῖς φαύλοις μὴ εἶναι φιλίαν, *dicunt amicitiam solos inter bonos, quos sibi invicem studiorum similitudo conciliet, posse consistere... inter malos autem non posse constare amicitiam*; ut ait in *Zenone* Laertius lib. VII, seg. 124. Statim τε pro δέ Euseb. cod. Joan.

γὰρ ἐν τῷ Φαίδρῳ (39) Σωκράτης, *ὡς οὐχ εἵμαρται κακὸν κακῷ φίλον εἶναι, οὐδ' ἀγαθὸν ἀγαθῷ μὴ φίλον*· ὅπερ κἂν τῷ Λυσίᾳ (40) ἀπέδειξεν ἱκανῶς, ὡς ἐν ἀδικίᾳ καὶ πονηρίᾳ οὐκ ἄν ποτε σωθείη φιλία (41). Καὶ ὁ Ἀθηναῖος ξένος (42) ὁμοίως φησὶ *πρᾶξιν εἶναι φίλην καὶ ἀκόλουθον* (43) *Θεῷ, καὶ ἕνα λόγον ἔχουσαν ἀρχαῖον, ὅτ' ἂν τὸ μὲν ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ, μετρίῳ ὄντι, φίλον ᾖ· τὰ δὲ ἄμετρα οὔτε τοῖς ἀμέτροις οὔτε τοῖς* (44) *ἐμμέτροις. Ὁ δὲ Θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη.* Εἶτα ὑποβὰς, ἐπάγει πάλιν (45)· *Πᾶς γὰρ δὴ ἀγαθὸς ἀγαθῷ ὅμοιος· κατατοῦτο* (46) *δὲ καὶ Θεῷ ἐοικὼς, ἀγαθῷ τε παντὶ φίλος ὑπάρχει καὶ Θεῷ.* Ἐνταῦθα γενόμενος, κἀκείνου ἀνεμνήσθην. Ἐπὶ τέλει γὰρ τοῦ Τιμαίου λέγει (47)· *Τῷ κατανοουμένῳ τὸ κατανοοῦν* (48) *ἐξομοιῶσαι δεῖν κατὰ* B *τὴν ἀρχαίαν φύσιν· ὁμοιώσαντα δὲ, τέλος ἔχειν τοῦ προτεθέντος ἀνθρώπῳ* (49) *ὑπὸ θεῶν ἀρίστου βίου πρός τε τὸν παρόντα καὶ τὸν ἔπειτα χρόνον* (50). Ἴσον γὰρ τούτοις ἐκεῖνα δύναται· Οὐ παύσεται ὁ ζητῶν, ἕως ἂν εὕρῃ· εὑρὼν δὲ, θαμβηθήσεται· θαμβηθεὶς δὲ, βασιλεύσει· βασιλεύσας δὲ, ἐπαναπαύσεται. Τί δέ; οὐχὶ κἀκεῖνα τοῦ Θάλητος ἐκ τῶνδε ἤρται, τὸ, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων δοξάζεσθαι τὸν Θεὸν, καὶ τὸν καρδιογνώστην (51) λέγεσθαι πρὸς ἡμῶν ἄντικρυς ἑρμηνεύει; Ἐρωτηθεὶς (52) γέ τοι ὁ Θάλης, *Τί ἐστι τὸ Θεῖον; Τὸ μήτε*

A Deo similitudinem, ut stromate secundo jam ostendimus. Quin et Zeno Stoicus Platonem et barbaram philosophiam secutus Plato bonos omnes inter se amicos esse dixerunt. Socrates enim in *Phædro nefas esse* ait, *ut vel malo malus amicus sit, aut bonus bono non amicus*. Quod ipsum in *Lyside*, fuse ✠ admodum ostendit, ubi amicitiam cum injustitia et improbitate coli nullo modo posse confirmat. Similiter hospes ille Atheniensis *rem Deo perjucundam esse* docet, *eique congruentem, cujus una quædam sit ac pervetusta ratio; ut simili quidem, si modo erit modicum, simile amicum sit; immodica vero nec inter sese, nec modicis amica esse possint: Deus ipse denique rerum nobis omnium mensura statuatur*. Quibus hæc deinceps Plato subjungit: *Bonus enim omnis bono* B *similis est; quare uti ad Deum etiam accedit, ita non boni tantum omnis, sed ipsius quoque Dei amicus est*. Qui mihi locus alterum illum sub *Timæi* finem in memoriam revocat, ubi docet hoc *cuivis agendum esse, ut intelligentiæ, vim rei perceptæ, quatenus pristinæ naturæ ratio* **254** *postulet, similem efficiat: quod ubi perfecerit, tum eum vitæ optimæ hominibus a diis propositæ, finem obtinere, qui non præsens modo tempus, sed etiam futurum complectatur*. Illa enim eamdem vim habent quam hæc. Non cessabit qui quærit donec invenerit: cum autem invenerit, admirabitur; admirans autem regna-

✠ P. 704 ED. POTTER, 594-595 ED. PARIS.

(39) *Φαίδρῳ*. Hæc occurrunt paulo post medium istius libri pag. 1227: Οὐ γὰρ δή ποτε εἵμαρται C κακὸν κακῷ φίλον, οὐδ' ἀγαθὸν μὴ φίλον ἀγαθῷ εἶναι. *Nunquam enim fato decretum est, vel malum amicum malo, vel bonum bono non amicum esse.* Dein κακῷ κακὸν inverso ordine pro κακὸν κακῷ, Euseb. cod. Joan. Mox, ἀγαθὸν ἀγαθῶν φίλον idem corrupte. Pro εἵμαρται ms. Par. ἥμαρτον itidem corrupte.

(40) *Ὅπερ κἂν τῷ Λυσίᾳ*. Eus. cod. Joan. ὥσπερ καὶ τῷ Λύσωδι. Sed rectius, ut videtur, Eusebius impress. ὅπερ κἂν τῷ Λύσιδι. Fuit enim Lysias rhetor alius a Platonico Lyside, ut recte Vigerus ad Euseb. observat. Locus autem, quo Plato demonstrat malum hominem, eumdemque amicum esse non posse, exstat pag. 504: Δοκεῖ γὰρ ἡμῖν ὅ γε πονηρὸς τῷ πονηρῷ, ὅσῳ ἂν ἐγγυτέρω προσίῃ, καὶ μᾶλλον ὁμιλῇ, τοσούτῳ ἐχθίων γίνεσθαι· ἀδικεῖ γάρ. Ἀδικοῦντας δὲ καὶ ἀδικουμένους ἀδύνατόν που φίλους εἶναι. *Videtur pravus pravo, quo propius adhæret, et frequentius cum eo versatur, eo magis ini-* D *micus fieri; nam injuriam infert. Fieri vero nequit, ut qui infert, et qui accipit injuriam, amici sint.*

(41) *Οὐκ ἄν ποτε σωθείη φιλία*. Omissa in Euseb. cod. Joan.

(42) *Ὁ Ἀθηναῖος ξένος*. Quem scilicet introducit Plato in libris *De legibus*. Nam quæ sequuntur exstant lib. IV *De leg.*, p. 832.

(43) *Καὶ ἀκ.* Abest καὶ ab Eusebii cod. Joan. Mox ὅταν conjunctim pro ὅτ' ἂν Euseb., ὅτι Plato. Quæ statim sequuntur, apud Platonem sic exstant: Τῷ μὲν ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ὄντι μετρίῳ φίλον ἂν εἴη, τὰ δὲ ἄμετρα οὔτ' ἀλλήλοις οὔτε τοῖς ἐμ.

(44) *Τοῖς*. Abest ab Euseb. Mox ὁ δὴ pro ὁ δὲ Plato.

(45) *Πάλιν*. Πλάτων Euseb. Verba autem, quæ modo allatis subjungit Plato, hæc sunt: Τὸν μὲν οὖν τῷ τοιούτῳ προσφιλῆ γενησόμενον εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα καὶ αὐτὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίγνεσθαι. Καὶ κατὰ τοῦτον δὴ τὸν λόγον ὁ μὲν σώφρων ἡμῶν Θεῷ φίλος· ὅμοιος γάρ· ὁ δὲ μὴ σώφρων ἀνόμοιός τε καὶ διάφορος, καὶ ἄδικος. *Qui igitur huic tali* C *amicus fore studet, necesse est ut quam maxime pro viribus talis efficiatur. Atqui secundum hanc rationem, quisquis hominum temperatus est, Deo est amicus. Similis enim. Intemperatus autem, dissimilis, differens, injustus.*

(46) *Κατατοῦτο*. Euseb. κατὰ τοῦτο divisim. Paulo post ἀνεθμήσθην pro ἀνεμνήσθην, mendose. Euseb. cod. Joan.

(47) *Λέγει*. Hæc reperiuntur pag. 1087, non procul a fine *Timæi*: Τῷ δ' ἐν ἡμῖν θείῳ ξυγγενεῖς εἰσὶ κινήσεις, αἱ τοῦ παντὸς διανοήσεις τε καὶ περιφοραί. Ταύταις δὴ ξυνεπόμενον ἕκαστον δεῖ τὰς περὶ τὴν γένεσιν ἐν τῇ κεφαλῇ διεφθαρμένας ἡμῶν περιόδους ἐξορθοῦντα, διὰ τὸ καταμανθάνειν τὰς τοῦ παντὸς ἁρμονίας τε καὶ περιφορὰς τῷ κατανοουμένῳ τὸ κατανοοῦν ἐξομοιοῦσαι κατὰ τὴν ἀρχ. *Ei vero, quod in nobis divinum est, motus cognati sunt, universi ipsius cognationes atque circuitus. Hos itaque secutum unumquemque nostrum oportet discursiones illas nostras in capite olim a prima generatione cor-* D *ruptas, per ipsam mundanæ harmoniæ revolutionisque intelligentiam ita corrigere, ut intellectæ rei intelligentem vim secundum pristinam naturam similem reddat, per quam similitudinem, vitæ a Deo optime nobis propositæ, et in præsenti tempore, et in futuro finem adipiscamur.*

(48) *Κατανοοῦν*. Euseb. cod. Joan. κατανοούμενον.

(49) *Ἀνθρώπῳ*. Malim ἀνθρώποις cum Platone et Eusebio tam ms. quam impress.

(50) *Χρόνον*. Hactenus Clementis verba recitavit Eusebius.

(51) *Τὸν καρδιογν.* Rectius τὸ καρδιογν. λέγεσθαι, ut articulus referatur ad verbum non ad nomen. SYLBURG.

(52) *Ἐρωτηθείς*. Diogenes Laertius lib. I, segm. 36, Thaletis responsa memoriæ tradens, refert illum, Τί τὸ θεῖον; *Quid sit Deus?* interroganti respondisse: Τὸ μήτε ἀρχὴν ἔχον, μήτε τελευτήν. *Quod initio et fine caret.* Tertullianus diversorum,

bit; regnans autem, requiescet. Quid vero? non illa quoque Thaletis quæ ex his sumpta sunt, in sæcula sæculorum Deum gloria affici, et cordis cognitorem a nobis dici aperte interpretatur? Rogatus enim Thales *quid sit Deus : Id*, inquit, *quod neque habet principium nec finem*. Cum autem rogasset alius *an Deum lateat homo aliquid agens : Et quomodo*, inquit, *qui ne cogitans quidem?* Porro solum esse bonum id quod est honestum, novit barbara philosophia, et virtutem sufficere ad felicitatem, cum dixit : *Ecce dedi ante oculos tuos bonum et malum, vitam et mortem, elige vitam* [52]. Nam quod bonum est *vitam* appellat, et pulchrum ejus electionem; ✠ malum autem electionem contrarii. Boni autem et vitæ unus est finis, esse Dei amatorem. *Hæc est enim vita tua et dierum longitudo*, id diligere quod pertinet ad veritatem. Illa autem manifestiora sunt. Servator enim cum *Deum diligere* jussisset *et proximum*, dicit *ab his duobus mandatis totam legem pendere et prophetas* [53]. Hæc dogmata vulgo jactant Stoici, et ante eos in *Phædro* precans Socrates : *O Pan et dii alii, date mihi ut intus sim pulcher*. In Theæteto autem aperte dicit : *Qui enim pulchre dicit, is pulcher est bonusque*. Et in *Protagora* fatetur Protagoræ familiaribus, se eum convenisse qui esset pulchrior Alcibiade; si quidem est pulcherri-

A *ἀρχὴν*, ἔφη, *μήτε τέλος ἔχον*. Πυθομένου (53) δὲ ἑτέρου, *εἰ λανθάνει τὸ Θεῖον πράσσων τι ἄνθρωπος· Καὶ πῶς*, εἶπεν, *ὅς γε οὐδὲ διανοούμενος* (54); Ναὶ μὴν μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν οἶδεν ἡ βάρβαρος φιλοσοφία, καὶ τὴν ἀρετὴν αὐτάρκη πρὸς εὐδαιμονίαν, ὁπηνίκα ἂν εἴπῃ· *Ἰδοὺ* (55), *δέδωκα πρὸ ὀφθαλμῶν σου τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν, τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον· ἔκλεξαι τὴν ζωήν*. Τὸ μὲν γὰρ ἀγαθὸν *ζωὴν* καλεῖ, καὶ καλὸν τὴν τούτου ἐκλογήν· κακὸν δὲ τὴν τοῦ ἐναντίου αἵρεσιν. Ἀγαθοῦ δὲ καὶ ζωῆς ἓν τέλος, τὸ φιλόθεον γενέσθαι (56). *Αὕτη γὰρ ἡ ζωή σου καὶ τὸ πολυήμερον*, ἀγαπᾷν τὸ πρὸς ἀλήθειαν. Σαφέστερον δὲ ἐκεῖνα ἔχει (57). Ὁ γὰρ Σωτὴρ, ἀγαπᾷν παραγγείλας τὸν Θεὸν καὶ τὸν *πλησίον*, *ἐν ταύταις* φησὶ *ταῖς δυσὶν ἐντο-*
B *λαῖς ὅλον τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας κρέμασθαι*. Ταῦτα θρυλλοῦσιν οἱ Στωϊκοὶ (58) τὰ δόγματα· καὶ πρὸ τούτων ὁ Σωκράτης ἐν *Φαίδρῳ* εὐχόμενος· *Ὦ Πὰν* (59) *τε καὶ ἄλλοι θεοὶ, δοίητέ μοι τἄνδον εἶναι καλῷ*. Ἐν δὲ τῷ *Θεαιτήτῳ* διαῤῥήδην φησὶν (60)· *Ὁ γὰρ καλῶς λέγων, καλός τε κἀγαθός*. Κἂν τῷ *Πρωταγόρᾳ* (61) καλλίονι Ἀλκιβιάδου ἐντυχεῖν ὁμολογεῖ τοῖς ἑταίροις Πρωταγόρου· εἴ γε σοφώτατον κάλλιστόν ἐστι· τὴν γὰρ ἀρετὴν τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς ἔφη εἶναι· κατὰ δὲ τὸ ἐναντίον τὴν κακίαν αἶσχος ψυχῆς. Ἀντίπατρος (62) μὲν οὖν ὁ

✠ P. 705 ED. POTTER. [52] Deut. xxx, 15, 19, 20. [53] Matth. xxii, 37, 39, 40.

ut videtur, philosophorum historias miscens, aliter hanc rem enarrat *Apol.* c. 46 : *Quid enim Thales ille, princeps physicorum, sciscitanti Crœso de Divinitate certum renuntiavit, commeatus deliberandi sæpe frustratus*. Eadem scribit *ad Nation*. lib. ii, c. 2.

(53) *Πυθομένου*. Laertius loco jam dicto : Ἠρώτησέ τις αὐτὸν, εἰ λήθει θεοὺς ἄνθρωπος ἀδικῶν; Ἀλλ' οὐδὲ διανοουμενος, ἔφη. *Interrogatus, lateretne deos homo male agens? Ne cogitans quidem, inquit*. Valerius Maximus lib. vii, c. 2 : *Mirifice etiam Thales. Nam interrogatus an facta hominum deos fallerent? Nec cogitata, inquit. Ut non solum manus, sed etiam mentes puras habere vellemus; cum secretis cogitationibus nostris cœleste numen adesse credidissemus*. Theon sophista in *Progymnasm*. Pittaco hoc responsum tribuit : Πιττακὸς ὁ Μιτυληναῖος ἐρωτηθεὶς, εἰ λανθάνει τις τοὺς θεοὺς φαῦλόν τι ποιῶν, εἶπε, οὐδὲ διανοούμενος. *Pittacus Mitylenæus interrogatus, si quis aliquid pravum agens, deos lateat? respondit, ne cogitans quidem*.

(54) *Διανοούμενος*. Cum hac voce subaudiendum λανθάνει. Sylb.

(55) *Ἰδού*. Hæc composita sunt ex Deut. xxx, 15 : *Ἰδοὺ δέδωκα πρὸ προσώπου σου σήμερον τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν*, et vers. 19 : *Τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον δέδωκα πρὸ προσώπου ὑμῶν, τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν κατάραν· ἔκλεξαι τὴν ζωὴν σὺ, ἵνα ζήσῃς σὺ καὶ τὸ σπέρμα σου*.

(56) *Τὸ φιλόθεον γεν*. Deut. xxx : *Ἀγαπᾷν Κύριον τὸν Θεόν σου, εἰσακούειν τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἔχεσθαι αὐτοῦ, ὅτι τοῦτο ἡ ζωή σου καὶ ἡ μακρότης τῶν ἡμερῶν σου*.

(57) *Ἔχει*. Nempe ἡ βάρβαρος φιλοσοφία, cujus paulo superius facta mentio est.

(58) *Οἱ Στωϊκοί*. Qualis fuerit Stoicorum de bono sententia omnibus notum est. Cicero lib. iii, *De officiis : Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturæ vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper*. Idem hæc paulo post infert : *Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, nec a virtute divelli unquam potest*. Nam
C Stoici docebant ἰσοδυναμεῖν τῷ καλῷ τὸ ἀγαθόν, *honestum ac bonum tantumdem valere*; ut refert in *Zenone* Laertius lib. vii, seg. 101.

(59) *Ὦ Πάν*. Extrema fere Socratis in *Phædro* verba pag. 1243 : Ὦ φίλε Πάν τε καὶ ἄλλοι ὅσοι τῇδε θεοὶ, δοίητέ μοι καλῷ γενέσθαι τἄνδοθεν· τἄξωθεν δὲ ὅσα ἔχω, τοῖς ἐντὸς εἶναί μοι φίλια. *O amice Pan, et alii omnes, qui locum hunc colitis, dii, date mihi ut pulcher intus efficiar, et quæcunque extrinsecus habeo, intrinsecis sint amica*.

(60) *Φησίν*. Hæc verba loquitur Socrates ad Theætetum, hominem, ut dialogi istius initio describitur, parum formosum et Socrati persimilem : Καλὸς γὰρ εἶ, ὦ Θεαίτητε, καὶ οὐχ, ὡς ἔλεγε Θεόδωρος, αἰσχρός· ὁ γὰρ καλῶς λέγων καλός τε κἀγαθός. *Pulcher es, o Theætete, nec, ut aiebat Theodorus, deformis; nam qui pulchre loquitur, pulcher est atque bonus*, p. 135.

(61) *Κἂν τῷ Πρωτ*. Locus sic exstat initio Pro-
D tagoræ p. 216, ubi Socrates Ἑταίρῳ fatetur Protagoram esse Alcibiade pulchriorem. Unde forte pro τοῖς Ἑταίροις apud Clementem legendum τῷ Ἑταίρῳ. Verba Platonis sic se habent : *Ἑταῖρ*. Καὶ οὕτω καλός τις ὁ ξένος ἔδοξέ σοι εἶναι, ὥστε τοῦ Κλεινίου υἱέος καλλίων σοι φανῆναι; *Σώκρ*. Πῶς δ' οὐ μέλλει, ὦ μακάριε, τὸ σοφώτατον κάλλιον φαίνεσθαι; *Ἑταῖρ*. Ἀλλ' ἢ σοφῷ τινι ἡμῖν, ὦ Σώκρατες, ἐντυχὼν πάρει; *Σωκρ*. Καὶ σοφωτάτῳ μὲν νῦν δή που τῶν γε νῦν, εἴ σοι δοκεῖ σοφώτατος εἶναι Πρωταγόρας. Hetær. *Nunquid insigni forma præditus tibi visus est peregrinus ille, ut Cliniæ filio tibi formosior visus sit?* Socr. *Quid prohibet, o beate, quo minus quod sapientius est, sit et pulchrius?* Hetær. *An forte a sapientis cujusdam colloquio venis?* Socr. *Sapientissimi profecto omnium nostræ ætatis hominum, si modo sapientissimus tibi aliorum omnium Protagoras esse videtur*.

(62) *Ἀντίπατρος*. Pertinere hæc videntur ad Antipatrum Tarsensem, philosophum Stoicum, qui floruit circa Olymp. 156, de quo Plutarchus in libro

Στωϊκὸς, τρία συγγραψάμενος βιβλία περὶ τοῦ, *Ὅτι κατὰ Πλάτωνα μόνον τὸ καλὸν ἀγαθὸν*, ἀποδείκνυσιν, ὅτι καὶ κατ' αὐτὸν αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν· καὶ ἄλλα πλείω παρατίθεται δόγματα, σύμφωνα τοῖς Στωϊκοῖς· Ἀριστοβούλῳ (63) δὲ τῷ κατὰ Πτολεμαῖον γεγονότι τὸν Φιλάδελφον, οὗ μέμνηται (64) ὁ συνταξάμενος τὴν τῶν Μακκαβαϊκῶν ἐπιτομὴν (65), βιβλία γεγονέναι (66) ἱκανὰ, δι' ὧν ἀποδείκνυσι τὴν Περιπατητικὴν φιλοσοφίαν ἔκ τε τοῦ κατὰ Μωϋσέα νόμου καὶ τῶν ἄλλων ἠρτῆσθαι (67) προφητῶν. Καὶ τὰ μὲν τῇδε ἐχέτω· ἀδελφοὺς (68) δὲ εἶναι ἡμᾶς, ὡς ἂν τοῦ ἑνὸς Θεοῦ (69), καὶ ἑνὸς διδασκάλου, φαίνεταί που καὶ Πλάτων καλῶν, ὧδέ πως· *Ἐστὲ μὲν γὰρ πάντως* (70) *οἱ ἐν τῇ πόλει ἀδελφοὶ* (*ὡς φήσομεν πρὸς αὐτοὺς μυθολογοῦντες*)· *ἀλλ' ὁ Θεὸς πλάττων, ὅσοι μὲν ὑμῶν ἱκανοὶ ἄρχειν*, B *χρυσὸν ἐν τῇ γενέσει συνέμιξεν αὐτοῖς· διὸ τιμιώτατοί εἰσιν· ὅσοι δὲ ἐπίκουροι, ἄργυρον· σίδηρον δὲ καὶ χαλκὸν τοῖς* (71) *γεωργοῖς καὶ τοῖς ἄλλοις δημιουργοῖς*. Ὅθεν (72) ἀνάγκη, φησὶ, γεγονέναι, ἀσπάζεσθαί τε καὶ φιλεῖν, τούτους μὲν ταῦτα ἐφ' οἷς γνῶσις, ἐκείνους δὲ, ἐφ' οἷς δόξα· ἴσως (73) τὴν ἐκλεκτὴν ταύτην φύσιν γνώσεως ἐφιεμένην μαντεύεται· εἰ μήτι τρεῖς τινὰς ὑποτιθέμενος φύσεις, τρεῖς πολιτείας, ὡς ὑπέλαβόν τινες, διαγράφει· καὶ Ἰουδαίων μὲν ἀργυρᾶν, Ἑλλήνων δὲ τὴν τρίτην· Χριστιανῶν δὲ (74), οἷς χρυσὸς (75) ὁ

A mum id quod est sapientissimum. Dicebat enim virtutem esse animæ pulchritudinem, contra autem, vitium animæ turpitudinem. Atque Antipater quidem Stoicus tribus quos scripsit libris, *Quod ex sententia Platonis solum honestum est bonum*, probat etiam, quod ex ejus sententia sit sufficiens virtus ad beatitudinem; et complura alia adducit dogmata, quæ conveniunt cum Stoicis. Ab Aristobulo autem qui fuit tempore Ptolemæi Philadelphi, cujus meminit is qui composuit Epitomen rerum gestarum a Machabæis[84], multos fuisse libros conscriptos quibus probat, philosophiam peripateticam ex lege Mosaica, et aliis dependisse prophetis. Et hæc quidem ita se habeant. Quin etiam fratres esse nos ✠ tanquam unius Dei filios, ac discipulos Præceptoris unius Plato satis declarare visus est, hunc in modum: *Quotquot*, inquit, *in civitate versamini* (*sic enim hanc iis fabulam pertexemus*), *fratres estis omnes. Verum fictor ille Deus, qui ex vobis ad imperandum apti essent, aurum iis dum procrearentur, admiscuit, ex quo plurimum dignitatis consecuti sunt. Qui vero ad operam aliis navandam idonei forent, his argentum aspersit; agricolis denique ac cæteris opificibus ferrum atque æs infudit*. Ex quo id necessario consequens esse ait, ut alii quæ ad cognitionem pertinent, quæ sunt opinionis alii complectantur ac diligant. Forte enim naturam illam exi-

✠ P. 706 ED. POTTER, 596 ED. PARIS. [84] II Machab. I, 10.

De tranquillitate animæ. De repugnantiis Stoicorum, et aliis locis: Laertius sæpe, itemque Cicero, qui præceptorem ei fuisse Diogenem Babylonium Stoicum ait lib. III *De officiis*, et Panætium discipulum lib. I *De divinatione*.

(63) *Ἀριστοβούλῳ*. *Spencerus* ad Origenem hæc adnotat p. 55: « Mira Clementis Alexandrini hoc in loco ἀντιλογία, inquit Scaliger. Nam duo ibi errores: prior quod pro Philometore Philadelphum ponit (recte quidem, Scaliger, teste ipso Aristobulo apud Eusebium, lib. XIII, c. 12: Ἡ δ' ὅλη ἑρμηνεία τῶν διὰ τοῦ νόμου πάντων, ἐπὶ τῶν προσαγορευθέντος Φιλαδέλφου βασιλέως, σοῦ δὲ προγόνου. Idem observat clarissimus Grotius in Adnotationibus ad Machab. 2); alter quod Aristobulum hunc eumdem facit cum eo, cujus mentio, posterioris Machabæorum capite primo commate decimo: cujus culpæ affinis etiam Eusebius libro octavo in fine capitis octavi. » Verum dubito an Clemens et Eusebius culpæ tam affines sint, quam ipse Scaliger suspicionis. Verba sic se habent (Machab. II, cap. I, com. 10): Ἔτους ἑκατοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ καὶ ὀγδόου ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις, καὶ οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ, καὶ ἡ γερουσία, καὶ Ἰούδας Ἀριστοβούλῳ, διδασκάλῳ Πτολεμαίου τοῦ βασιλέως, ὄντι δὲ ἀπὸ τοῦ τῶν Χριστῶν ἱερέων γένους, καὶ τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ Ἰουδαίοις, χαίρειν καὶ ὑγιαίνειν.—Πτολεμαίου τοῦ βασιλέως, id est Lathyri Ptolemæi Evergetis filii juxta Junium. Rectius Grotius in Adnotationibus ad Machab. II, cap. I, com. 10, Physconis dicti prioris hoc nomine, qui Eusebio etiam Evergetes alterius Evergetæ successor, coævus Antiochis Grypho et Cyziceno. Neque hactenus quidquam inveni, quod ab isthac interpretatione me dimoveat. Vide ejus allegorias apud Eusebium, lib. VII, c. 14; lib. VIII, c. 10, et lib. XIII, c. 12, *Evang. præpar.*

(64) *Οὗ μέμνηται*. Scil. II Machab. I, 10: *Ἰούδας Ἀριστοβούλῳ διδασκάλῳ Πτολεμαίου τοῦ βασιλέως, ὄντι δὲ ἀπὸ τοῦ τῶν Χριστῶν ἱερέων γένους*. Porro Aristobulum Clemens superius sub Ptolemæo Philometore collocat *Strom.* I, pag. 410. Conf. Josephus Scaliger in Notis ad Eusebii *Chron.* n. 1841, in p. 142.

C (65) *Μακκαβ. ἐπιτομήν*. Nempe secundum historiæ Machabæorum librum, qui *epitome* est quinque Græcorum voluminum Jasonis Cyrenæi, ut ipse abbreviator monet cap. II, 23.

(66) *Γεγονέναι*. Haud scio an rectius γέγονεν, indic. modo. SYLB.

(67) *Ἠρτῆσθαι*. Malit fortasse aliquis ἠρτίσθαι, vel ἠρύσθαι. Ferri tamen potest ἠρτῆσθαι, *pendere*. ID.

(68) *Ἀδελφούς*. Hæc recitare pergit Eusebius *Præpar. evang.* loco superius adnotato.

(69) *Ἑνὸς Θεοῦ*. Euseb. ms. cod. Joan. ἑνὸς Θεοῦ ὄντες, mendose. Sed Euseb. impress. ἑνὸς Θεοῦ ὄντας, *ut qui unius Dei simus*. Mox Euseb. Πλάτων καλῶς· quæ lectio ut consistat, extrinsecus subaudiendum, aut verbum εἶπεν, aut participium εἰπών, aliudve hujusmodi: inquit Sylburg. Καλῶς etiam scriptum est in cod. Joan. Porro Platonis verba occurrunt sub finem lib. III *De repub.*, p. 628.

(70) *Ἐστὲ μὲν γὰρ πάντως*. Euseb. cod. Joan. D ἐστὲ μὲν πάντως absque γάρ. Plato ἐστὲ μὲν γὰρ δὴ πάντες. Mox ἢ φήσομεν pro ὡς φήσομεν ms. Ottob.

(71) *Τοῖς*. Plato τοῖς τε.

(72) *Ὅθεν*. Hæc sic exponi poterint: *Unde necessarium fuisse dicit, ut alii quidem ea quæ ad cognitionem pertinent, alii vero, quæ ad gloriam amplectantur et ament*. Nempe quod diversa ingenia diversis studiis tractantur.

(73) *Δόξα ἴσως*. Euseb. ἡ δόξα ἴσως γάρ. Quin etiam γάρ agnoscit cod. Joan. Paulo post μήτις pro μήτι, Euseb. Deinde ὑποθέμενος pro ὑποτιθέμενος cod. Joan. In quo mox φύσις mendose pro φύσεις.

(74) *Χριστιανῶν δέ*. Χριστιανὴν cod. Joan. Eusebii editor τὴν χρυσῆν addendum esse, recte conjecit. Quod forte negligentia scriptorum propter simile initium vocis Χριστιανῶν excidit. Unde factum etiam videtur, quod in cod. Joan. hæ voces in unam Χριστιανὴν coaluerint, omissa δέ intermedia.

(75) *Χρυσός*. Euseb. ὁ χρυσός cum artic. Mox

miam et cognitionis avidam præsentit : nisi potius triplici hoc naturarum discrimine, tria rerum pub. genera, ut nonnulli opinantur, informat : ut Judæorum quidem argenteam, Græcorum tertiam, Christianorum, quibus aurum illud plane regium, sanctus, inquam, Spiritus infusus est, auream appellarit. Sane quidem Christianorum ipse vitam his in *Theæteto* verbis expressit : *Dicamus igitur*, inquit, *de summis illis philosophandi principibus : quid enim eos moremur, qui philosophiæ studio perperam abutuntur? Viam illi, quæ in forum ducat, ignorant : ubi vel exerceantur judicia, vel senatus, vel publicum aliud civitatis concilium habeatur nesciunt : leges ac plebiscita, neque dum promulgantur, audiunt; neque perscripta cum fuerint, omnino vident : sodalitiorum ad magistratus creandos factiones, conventus, et comessationes cum tibicinis; horum ipsis quidquam factitare, ne per somnium quidem in mentem venit. Rectene, an secus factum in civitate quid fuerit : num cuipiam mali a majoribus* ✠ *aliquid obvenerit, magis ipsos latet, quam nu-*

A βασιλικὸς ἐγκαταμέμικται, τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Τόν τε Χριστιανὸν (76) βίον ἐμφαίνων, κατὰ λέξιν γράφει ἐν τῷ Θεαιτήτῳ (77)· *Λέγωμεν* (78) *δὴ* (79) *περὶ τῶν κορυφαίων. Τί γὰρ ἄν τις τούς γε φαύλως διατρίβοντας* (80) *ἐν φιλοσοφίᾳ λέγοι ; Οὗτοι δὲ πον* (81) *οὐδὲ εἰς ἀγορὰν ἴσασι τὴν ὁδὸν, οὔτε* (82) *ὅπου δικαστήριον ἢ βουλευτήριον, ἤ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον· νόμους δὲ καὶ ψηφίσματα γεγραμμένα* (83) *οὔτε ὁρῶσιν οὔτε ἀκούουσιν· σπουδαὶ δὲ ἑταιριῶν καὶ σύνοδοι, καὶ οἱ σὺν αὐλητρίσι* (84) *κῶμοι, οὐδὲ ὄναρ πράττειν* (85) *προσίσταται* (86) *αὐτοῖς. Εὖ* (87) *δὲ ἢ κακῶς τις γέγονεν ἐν πόλει, ἤ τί τῳ κακόν ἐστι γεγονὸς ἐκ προγόνων* (88), *μᾶλλον αὐτοὺς λέληθεν, ἢ οἱ* (89) *τῆς θαλάσσης λεγόμενοι χόες. Καὶ*
B *ταῦτ'* (90) *οὐδ' ὅτι οὐκ οἶδεν* (91) *οἶδεν, ἀλλὰ τῷ ὄντι τὸ σῶμα κεῖται* (92) *αὐτοῦ καὶ ἐπιδημεῖ· αὐτὸς δὲ* (93) *πέταται κατὰ Πίνδαρον, τᾶς τε γᾶς ὑπένερθεν* (94), *οὐρανοῦ τε ὕπερ ἀστρονομῶν, καὶ πᾶσαν πάντῃ φύσιν ἐρευνώμενος* (95). Πάλιν αὖ τῷ τοῦ Κυρίου ῥητῷ, *Ἔστω ὑμῶν τὸ* (96) *Ναί*,

✠ P. 707 ED. POTTER.

ἐγκαταμέμνηται pro ἐγκαταμέμικται, mendose cod. Joan. Ut etiam paulo post μετὰ λέξιν pro κατὰ λ.

(76) *Χριστιανόν*. H. ms. Χριστιανῶν. SYLB.

(77) *Θεαιτήτῳ*. Scil. p. 127, paulo ante medium istius libelli. Hæc etiam laudavit Eusebius *Præpar. evang.* lib. XII, c. 29, p. 602.

(78) *Λέγωμεν*. Loquitur Plato de iis quos Coryphæos appellat; idque est p. 173, ed. H. Stephan., ubi τὸ δικαστήριον ἢ βουλευτήριον, novus interpres vertit *curia aut senatus*, rectius Hervetus, *prætorium aut curia*, neque enim curia judicum est, sed senatorum. Attamen τὰ ψηφίσματα λελεγμένα ἢ γεγραμμένα melius ille, *plebiscita aut alia publica scripta*, quam Hervetus, *et scripta decreta*. COLLECT.

(79) *Δή*. Apud Platonem hæc verba statim sequuntur, ὡς ἔοικεν ἐπεί σοί γε δοκεῖ. Quæ, tanquam ad propositum suum minus spectantia omisisse videtur Clemens.

(80) *Διατρίβοντας*. Abest a cod. Joan. Ubi mox λέγει δὲ οὔτε corrupte pro λέγοι; οὗτοι δέ που οὐδέ.

(81) *Που*. Ποῦ ἐκ νέων Plato, ut etiam Euseb. p. 602, ipsum nempe Platonem secutus. Idem vero altero loco, quo Clementem sequitur, ἐκ νέων omittit. Statim οὔτε pro οὐδέ Euseb. uterque. Quæ sequuntur apud Platonem et Eusebium p. 602, sic exstant : Πρῶτον μὲν εἰς ἀγορὰν οὐκ ἴσασι τὴν ὁδόν.

(82) *Οὔτε*. Οὐδέ Plato et Euseb. p. 602.

(83) *Ψηφίσματα γεγραμμένα*. Ψηφίσματα λεγόμενα ἢ γεγραμμένα Euseb. utroque loco et Plato.

(84) *Σπουδαὶ δὲ ἑταιριῶν καὶ σύνοδοι, καὶ οἱ σὺν αὐλ.* Σπουδαὶ δὲ ἑταιρειῶν ἐπ' ἀρχὰς καὶ σύνοδοι, καὶ δεῖπνα, καὶ σὺν αὐλ. Plato, et Eusebius p. 602, nisi quod ἑταιριῶν ibi scriptum sit absque ε. Idem vero p. 673, qua Clementis verba recitat, hæc sic profert : Σπουδαὶ δὲ ἑταιριῶν, καὶ σύνοδοι ἐπ' ἀρχὰς καὶ σὺν αὐλ.

(85) *Πράττειν*. Cum hoc verbo subaudiendum πράγματά τι, vel simile quid : id est *res agere, agere aliquid*, quod scilicet viro dignum sit. SYLB.

(86) *Προσίσταται*. Προΐσταται Plato, Eusebius impress. utroque loco, ut etiam ms. Joan. Statim αὐτοῖς omittit ms. Joan.

(87) *Εὖ*. Hæc quoque rectius Platonis interpres, quem sequere et ita verte : *Quid vero bene, aut male in civitate suo tempore geratur, aut olim apud maiores gestum sit, magis ipsos fugit, quam, ut dicitur, maris arenæ.* Id enim sunt χόες. Apud Suidam χόες est nomen festi apud Athenienses, quo loco legendum est ex ms. καὶ ἐδέξαντο αὐτὸν οἱ Ἀθηναῖοι, et εἰς Ἀθήνας περὶ Πανδίονα σ. κ. ε. βασιλεύων τῶν Ἀθηναίων, et καθαρθέντος αὐτοῦ τὸν φόνον. Item in voce χόας· ἀφικόμενος εὗρεν ἀγομένην ἑορτήν. COLLECT.

(88) *Γεγονὸς ἐκ προγόνων*. Plat. Euseb. p. 602, ἐκ προγόνων γεγονός. Iidem statim αὐτόν pro αὐτούς.

(89) *Οἱ*. Omittit cod. Joan.

(90) *Καὶ ταῦτ'*. Euseb. καὶ ταῦτα, quoad reliqua
C Clementi consentiens. Idem vero pag. 602, cum Platone hæc sic scribit : Καὶ ταῦτα πάντα οὐδ' ὅτι οὐκ οἶδ. Ms. Joan. ταῦτα οὐχ.... οἶδεν οὐδέν.

(91) *Οἶδεν*. Hæc recte Hervetus, neque aliter interpr. Platonis : Καὶ ταῦτα πάντα οὐθ' ὅτι οὐκ οἶδεν οἶδεν. *Et ne id quidem scit, se hæc omnia nescire.* Ἀλλὰ τῷ ὄντι τὸ σῶμα (addendum ex Platone μόνον ἐν τῇ πόλει) κεῖται αὐτοῦ καὶ ἐπιδημεῖ. *Sed re vera ipsius tantum corpus in civitate jacet, ac versatur.* COLLECT.

(92) *Τὸ σῶμα κεῖται*. Plato et Eusebius utroque loco, Τὸ σῶμα μόνον ἐν τῇ πόλει κεῖται. Proinde sic etiam a Clemente scriptum fuisse probabile est.

(93) *Αὐτὸς δέ*. Eodem modo Pindari verba recitat Eusebius eo in loco, quo Clementem sequitur. Plato autem hæc sic scribit : Ἡ δὲ διάνοια, ταῦτα ἡγησαμένη σμικρὰ, καὶ οὐδὲν ἀτιμάσασα, πανταχῇ φέρεται, κατὰ Πίνδ. *Mens vero dum universa ista humiliora existimat, nihilque facit, secun-*
D *dum Pind.* Consentit Eusebius pag. 602, qua hæc ex ipso Platone recitat, nisi quod πέταται pro φέρεται habeat, quod magis Pindaricum est, et forte Platoni restituendum.

(94) *Τᾶς τε γᾶς ὑπέν.* Γῆς ὑπέν. Eusebius, ubi Clementem citat. Idem altero loco Platonem secutus, sic una cum illo hæc scribit : Τά τε γᾶς ὑπένερθε, καὶ τὰ ἐπίπεδα γεωμετροῦσα, οὐρανοῦ τε ὕπερ ἀστρονομοῦσα.

(95) *Ἐρευνώμενος*. Hoc recte substituit Sylburgius ex Eusebio et H. ms. pro ἐρευνάμενος, quod prius apud Clementem scriptum fuit. Neque enim, ut ait ille, ferri ἐρευνάμενος potest, nisi per syncopen alicubi usurpetur, ut εὑράμενος. Sed cod. Joan. ἐρευνόμενος habet.

(96) *Ἔστω ὑμῶν τ.* Euseb. cod. Joan. τῷ Ἔστω ἡμῖν τ. Matthæus, *Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν Ναὶ ναί, Οὒ οὔ.* Jacobus, *Ἤτω δὲ ὑμῶν τὸ Ναὶ ναί, καὶ τὸ Οὒ οὔ.* Mox ἐκεῖνα pro ἐκεῖνο Euseb.

νυί, καὶ τὸ Οὒ, οὔ, ἐκεῖνο ἀπυικαστέον· Ἀλλά μοι A ψεῦδός τε συγχωρῆσαι, καὶ ἀληθὲς (97) ἀφανίσαι, οὐδαμῶς θέμις. Τῇ τε περὶ τοῦ ὀμόσαι ἀπαγορεύσει συνᾴδει ἤδε ἡ ἐν τῷ δεκάτῳ τῶν Νόμων λέξις· Ἔπαινος δὲ ὅρκος τε περὶ παντὸς ἀπέστω. Καὶ τὸ συνόλον, Πυθαγόρας, καὶ (98) Σωκράτης, καὶ Πλάτων, λέγοντες ἀκούειν φωνῆς Θεοῦ, τὴν κατασκευὴν τῶν ὅλων θεωροῦντες ἀκριβῶς ὑπὸ Θεοῦ γεγονυῖαν, καὶ συνεχομένην ἀδιαλείπτως· ἀκηκόασι γὰρ τοῦ Μωϋσέως (99) λέγοντος, Εἶπε, καὶ ἐγένετο· τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἔργον εἶναι διαγράφοντος· ἐπί τε τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ χοὸς διαπλάσεως ἱστάμενοι, γήϊνον μὲν οἱ φιλόσοφοι παρ' ἕκαστα τὸ σῶμα ἀναγορεύουσιν. Ὅμηρος δὲ οὐκ ὀκνεῖ ἐν κατάρας μέρει θέσθαι (1) τὸ,

Ἀλλ' ὑμεῖς (2) μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε· B

Καθάπερ (3) Ἡσαΐας, Καὶ καταπατήσατε αὐτοὺς, λέγων, ὡς πηλόν. Καλλίμαχος δὲ διαῤῥήδην γράφει·

Ἦν κεῖνος (4) οὑνιαυτὸς, ᾧ ποτε πτηνὸν,
Καὶ τοὺν θαλάσσῃ καὶ τὸ τετράπουν (5), οὕτως
Ἐφθέγγεθ' ὡς ὁ πηλὸς ὁ Προμηθέως.

Πάλιν τε αὖ (6) ὁ αὐτὸς,

.... Εἴ σ' (7), ἔφη, ὁ Προμηθεὺς
Ἔπλασε, καὶ πηλοῦ μὴ 'ξ ἑτέρου γέγονας.

merus, quod aiunt, arenarum. *Atque hæc ille omnia sic ignorat, ut eadem abs sese ignorari nesciat; sed re vera solum ejus corpus in civitate versatur et habitat; ipse quidem interea* (*ut cecinit Pindarus*), *supra terram evolat, rerumque cœlestium rationis astronomiæ vi enucleat, naturamque adeo totam penitus investigat.* Jam vero cum hoc Domini dicto, *Sit sermo vester, Est, est; Non, non* [55], alterum illud conferri possit: *At mihi nec falsum concedere, nec verum perimere ullo modo fas est.* Et cum interdicto nobis jurejurando, congruit illud decimi legum: *In omni re laus et juramentum abesto.* Et Pythagoras quidem, Socrates, atque Plato, qui Dei se vocem exaudire confirmant, dum fabricam hujus universi, quam divina manus et perfecte elaboravit, et conservat perpetuo, contemplantur; illud omnino Moysis audiere: *Dixit, et factum est* [56.57], quo Dei vocem opus ipsum esse declarat. Dum autem in illa hominis ex pulvere molitione versantur; terrenum passim philosophi corpus appellant; Homerus vero id etiam imprecationis loco ponere non dubitat,

At vos in terram cuncti redeatis, et undam.

Quemadmodum Isaias dum ait, *Et conculcate ipsos quasi lutum* [58]. Et Callimachus diserte:

Erat annus ille, quo volantium cœtus,
✠ *Et qui sub undis, atque quadrupes, vocem*
Sic proferebat, ut lutum Promethei.

Idemque rursus,

.... Si te ipse Prometheus
Finxit, et ex alio non dedit esse luto.

✠ P. 708 ED. POTTER, 597 ED. PARIS. [55] Matth. v, 37; Jacob. v, 12. [56.57] Gen. I. [58] Isa. x, 6.

(97) *Ἀληθές*. Euseb. impress. et ms. ἀλήθειαν. Mox τῇ περὶ pro τῇ τε περὶ cod. Joan. Deinde Ἔπαινός τε pro ἔπ. δέ Euseb.

(98) *Καί*. Abest a cod. Joan.

(99) *Ἀδιαλείπτως· ἀκηκόασι γὰρ τοῦ Μ.* Hæc C conjungit Eusebius tam ms. quam impress. ἀδιαλείπτως ἀκηκόασι τοῦ Μ. λέγ., *indesinenter audiverunt Moysem dicentem.*

(1) *Θέσθαι*. Euseb. impress. et ms. τίθεσθαι.

(2) *Ἀλλ' ὑμ.* Justinus Orat. *Exhortat. ad Gentes:* Καὶ Ὅμηρος ἀλλαχοῦ που τὸν Μενέλαον λέγοντα τοῖς μὴ ἑτοίμως δεξαμένοις τὴν τοῦ Ἕκτορος περὶ τῆς μονομαχίας πρόσκλησιν·
Ἀλλ' ὑμεῖς μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε.
δι' ὑπερβάλλουσαν ὀργὴν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ προτέραν αὐτοὺς ἐκ γῆς ἀναλύων πλάσιν. *Homerus alio loco Menelaum dicentem introducit iis, qui non æquis animis Hectoris ad singulare certamen provocationem acceperant.*
Sed vos terra quidem cuncti fiatis et unda,
(Sic mallem vertissent Hervetus et Perionius.) *Nimia iracundia incitatus eos in antiquam prioremque ex terra effictionem dissolvens.* Heraclides Ponticus in libello *De allegoriis Homericis* docet eum Anaxagoræ sententiam mutuatum esse hoc versu: *Nam omne corpus in ea demum fatiscens resolvitur, ex quibus natum erat: veluti restituente natura mutuum.* Ille vero terram alterum elementum aquæ conjunxit, ut mistus humor siccitati ex contraria natura ad mutuam concordiam temperaretur. Locus est *Iliad.* H, in quem scribens Eustathius monet hoc idem significare quod enecemini, quod hæc duo solum in cadaveribus restent, vel in terram resolvamini, quæ duo sunt graviora, et motus expertia elementa, vobisque similia. Sic Xenophanes dixit:
Πάντες γὰρ γαίης τε καὶ ὕδατος ἐκγενόμεσθα.
Qui versus exstat et apud Sextum philosophum, ut et ille:
Ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ.
Quem habes et lib. IV Theodoreti: hunc etiam Homeri locum citat Sextus lib. IX. COLLECT. — Vigerus ad Eusebium hæc adnotat: « Menelaus paulo commotior ita Græcos alloquitur, τοὺς μὴ ἑτοίμως δεξαμένους τὴν τοῦ Ἕκτορος περὶ τῆς μονομαχίας πρόσκλησιν, ut legimus apud Justin. Martyr. in *Parænet.* p. 23. Quod Eustathius sic explicat, Ἀντὶ τοῦ νεκρωθείητε, inquit, καὶ τοῦ μὲν ζωογόνου πνευματιώδους θερμοῦ στερηθείητε, γένοισθε δὲ ὕδωρ καὶ γῆ, ἃ δὴ ἐναπομένει τοῖς νεκροῖς σώμασι. »

(3) *Καθάπ.* Alludit forte ad illum Isaiæ locum c. x, v. 6: *Et ponam illum in conculcationem quasi lutum platearum*, vel ut cap. XI, v. 27: *Ὡς κεραμεὺς καταπατῶν τὸν πηλὸν, οὕτω καταπατηθήσεσθε. Sicut figulus conculcans lutum, sic conculcabimini.* Callimachi loco de Prometheo similis ille Juvenal. Sat. 14:
Forsitan hæc spernant juvenes, quibus arte benigna
Et meliore luto finxit præcordia Titan. COLLECT.

(4) *Κεῖνος*. Ms. Joan. ἐκεῖνος· ἐνιαυτὸς ὡς π.

(5) *Τὸ τετράπ.* Τὸ abest a cod. Joan. Τὸ τετράπουν αὐτῷ ἐφθέγγετο, ὡς ὁ πηλὸς ὁ Προμηθέως, ms. Paris. Statim οὕτως ex Eusebio posuit Sylburgius D pro οὕτω. Dein ἐφθέγγετο pro ἐφθέγγεσθ' cod. Joan. Προμήθειος Callimach. Si Ionice, inquit Sylburgius, legamus Προμηθῆος, puri erunt scazontes iambi. Porro cl. Bentlejus in Fragmentis Callimachi pag. 341, hæc sic scribit:
Ἦν κεῖνος οὑνιαυτὸς, ᾧ τό τε πτηνὸν,
Καὶ τοὺν θαλάσσῃ, καὶ τὸ τετράπουν οὕτως
Ἐφθέγγεθ', ὡς ὁ πηλὸς ὁ Προμηθῆος.
Erat ille annus, quo et aves,
Et pisces et quadrupedes ita
Loquebantur, ut lutum Promethei.

(6) *Αὖ*. Abest ab Eusebio tam impress. quam ms.

(7) *Εἴ σ'*. Εἴ σε Euseb. uterque et cod. Paris. Mox Προμηθεὺς absque articulo cod. Joan. Dein μὴ ἐξ ἑτ. pro μὴ 'ξ ἑτ. Euseb. et cod. Paris.

255 Hesiodus autem de Pandora,

Vulcanumque jubet terram perfundere lympha
Protinus, atque hominis cum voce infundere mentem.

Jam artificiosum ignem, qui certa ratione ac via feratur in generationem, Stoici naturam esse definiunt; ignis autem ac lucis nomine, Deum aut ejus Verbum allegorice Scriptura significat. Quid autem? non ipsemet Homerus, aquam abs terra separatam, planeque retectam aridam paraphrasi quadam explicat? dum ait de Tethyos Oceanique dissidio,

Namque ambos dudum tristis discordia lecto
Complexuque arcet.

Deo præterea summam rebus in omnibus potestatem Græcorum eruditissimi tribuunt. Epicharmus quidem (Pythagoreus autem is fuit) his versibus,

Nil potest Deum latere, fac ut id mente imbibas:
Ille nos per se intuetur, nec nihil solus potest.

Lyricus vero, sic,

Deus potis est ex profunda
Nocte revocare purum diem:
Nigris dein tenebris
Diei nitidum condere hoc jubar.

Qui solus, inquit, illucescente die, noctem efficere potest, Deus is est. Et Aratus in *Phænomenis* hæc habet:

✠ *Ab Jove principium, nullo qui tempore nobis*
Prætereundus erit. Cujus late omnia Numen
Compita, et omne forum, pontique profunda tu-mentis,
Atque omnes portus implet: nemoque potenti
Auxilio caruisse queat.

✠ P. 709 ED. POTTER, 598 ED. PARIS.

A Ἡσίοδός τε (8) ἐπὶ τῆς Πανδώρας λέγει·

Ἥφαιστον δὲ κέλευσε (9) περικλυτὸν, ὅττι τάχιστα
Γαῖαν ὕδει φύρειν, ἐν δ' ἀνθρώπου θέμεν αὐδὴν,
Καὶ νόον....

Πῦρ (10) μὲν οὖν τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον εἰς γένεσιν τὴν φύσιν ὁρίζονται οἱ Στωϊκοί· πῦρ δὲ καὶ φῶς (11) ἀλληγορεῖται ὁ Θεὸς καὶ (12) ὁ Λόγος αὐτοῦ πρὸς τῆς Γραφῆς. Τί δ' (13); οὐχὶ καὶ Ὅμηρος, παραφράζων τὸν χωρισμὸν τοῦ ὕδατος ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ τὴν ἀποκάλυψιν, τὴν ἐμφανῆ τῆς ξηρᾶς, ἐπί τε (14) μῆς Τηθύος, καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ λέγει;

Ἤδη γὰρ δηρὸν χρόνον ἀλλήλων ἀπέχονται
Εὐνῆς καὶ φιλότητος.

B Πάλιν, τὸ δυνατὸν ἐν πᾶσι προσάπτουσι καὶ οἱ παρ' Ἕλλησι λογιώτατοι τῷ Θεῷ· ὁ μὲν Ἐπίχαρμος (15), (Πυθαγόρειος (16) δὲ ἦν), λέγων·

Οὐδὲν ἐκφεύγει (17) τὸ Θεῖον· τοῦτο γιγνώσκειν (18) σε δεῖ·
Αὐτὸς ἔσθ' ἁμῶν ἐπόπτης· ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεός.

Ὁ μελοποιὸς δὲ,

Θεῷ δὲ δυνατὸν ἐκ μελαίνας
Νυκτὸς ἀμίαντον ὦρσαι (19) φάος,
Κελαινεφεῖ δὲ σκότει
Καλύψαι καθαρὸν ἁμέρας σέλας·

Ὁ μόνος ἡμέρας ἐνεστώσης νύκτα ποιῆσαι δυνάμενος, φησὶν, οὗτος (20) Θεός ἐστιν. Ἔν τε τοῖς *Φαινομένοις* ἐπιγραφομένοις (21) Ἄρατος (22)·

C *Ἐκ Διὸς ἀρξώμεσθα* (23), εἰπών· *τὸν οὐδέ ποτ' ἄνδρες ἐῶμεν*
Ἄρρητον· μεσταὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυιαί,
Πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί· μεστὴ δὲ θάλασσα,
Καὶ λιμένες· πάντη δὲ Διὸς κεχρήμεθα πάντες

(8) *Τε*. Euseb. δέ.
(9) *Ἥφαιστον δὲ κέλ.* Ἥφαιστον δ' ἐκέλ. Hesiod. *Oper. et dier.* lib. I, v. 60. Paulo post σθένος pro νόον, Ibid.
(10) *Πῦρ*. Stoici dicebant mundi animam esse ignem, itemque astra et cœlum, et ab his omnia vitam et vegetationem habere. Hinc Cotta apud Tullium *De natura deorum* lib. III: *Sed omnia vestri* (Stoici), *Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes*. Conf. Lipsius *Physiologiæ Stoicorum* lib. II, dissert. 12.
(11) *Πῦρ δὲ καὶ φῶς*. Nempe Exod. III, 2 et seq.; Joan. I, 4 et alibi.
(12) *Καί*. Euseb. ἤ, hinc forte corrigendus.
(13) *Τί δ';* Euseb. τί δέ;
(14) *Ἐπί τε*. Particula τε abest a cod. Joan. Sequentes versus exstant apud Homerum *Iliad*. Ξ, vers. 206.
(15) *Ἐπίχαρμος*. Citantur hæc et a Theodoreto lib. VI *De curat. ægrit. Græc.*; quæ vero sequuntur inter fragmenta Pindari reperiuntur, et loco Theodoreti citato, ubi legendum est ὄρσαι φάος, non ὀρίσαι, et hic κελαινεφεῖ δὲ σκότει, ut illic, non κελαινεφές. Sic et apud Eusebium lib. XIII, pag. 394, ubi omnia ista ex Clemente proferuntur. Collect.
(16) *Πυθαγόριος*. Sic alii Epicharmum vocant, ac speciatim Theodoretus serm. 1, p. 478. Et iterum serm. 6, pag. 564, ubi hos ejus versus laudat. Cæterum hos versus Grotius in *Excerptis* pag. 481, hoc modo exhibuit:

Οὐδὲν ἐκφεύγει τὸ Θεῖον· τοῦτο γιγνώσκειν σε δεῖ·
Αὐτὸς ἔσθ' ἁμῶν ἐπόπτας· ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεῷ.
Res nulla est Deum quæ lateat: scire quod te convenit.
Ipse est noster introspector: tum Deus nil non potest.

(17) *Ἐκφεύγει*. Διαφεύγει perperam Theodoret.
(18) *Γιγνώσκειν*. Γινώσκειν Theod. et Eusebius tam impress. quam ms. Mox ἐστ' ἁμῶν pro ἔσθ' D ἁμῶν Euseb. Deinde ἐπέπτης pro ἐπόπτης cod. Joan., perperam utrumque. Paulo post Θεῷ pro Θεός Theodoret. recte, sed ὁ Θεός habet cod. Joan.
(19) *Ὦρσαι*. Euseb. ὄρσαι, quod etsi magis analogum est, ὦρσαι tamen cum Flor. edit. retinui, quoniam illud agnoscit etiam Hesychius. Sylb. — Mox κελαινεφὲς pro κελαινεφεῖ perperam ms. Paris.
(20) *Ποιῆσαι δυνάμενος, φησὶν, οὗτος*. Ms. Paris., ποιῆσαι δυνάμενος ποιῆσαι, φησὶν, οὗτος. Illud οὗτος abest a cod. Joan.
(21) *Ἐπιγραφομένοις*. Cod. Joan. ἀπογραφόμενος.
(22) *Ἄρατος*. Euseb. ὁ Ἄρατος. Sed ὁ ἀόρατος cod. Joan. Porro quæ sequuntur, ex principio *Phænomenorum* Arati petita sunt.
(23) *Ἀρξώμεσθα*. Ἀρχώμεσθα Euseb. et Aratus. Sed ἀρχώμεθα perperam cod. Joan. ut mox etiam ἀγέλαι pro ἀγυιαί, λιμένας pro λιμένες, κεχρήμεσθα pro κεχρήμεθα.

Ἐπιφέρει (24),

Τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν.....

οἷον δημιουργία (25)·

..... ὁ δ' ἤπιος ἀνθρώποισιν
Δεξιὰ σημαίνειν, λαοὺς (26) δ' ἐπὶ ἔργα ἐγεί-
[ρει (27)·
Αὐτὸς (28) γὰρ τάδε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξεν,
Ἄστρα διακρίνας· ἐστέψατο δ' εἰς ἐνιαυτὸν
Ἀστέρας· οἵ κε μάλιστα τετυγμένα σημαίνοιεν
Ἀνδράσιν ὡράων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύηται (29).
Καὶ (30) μιν ἀεὶ πρῶτόν τε καὶ ὕστατον ἱλά-
[σκονται·
Χαῖρε, πάτερ, μέγα θαῦμα, μέγ' ἀνθρώποισιν
[ὄνειαρ.

Καὶ πρὸ τούτου δὲ Ὅμηρος (31) ἐπὶ τῆς Ἡφαιστοτεύκτου ἀσπίδος κοσμοποιῶν κατὰ Μωϋσέα,

Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανὸν (32) ἐν δὲ
[θάλασσαν, φησίν·
Ἐν δέ τε τείρεα πάντα, τάτ' οὐρανὸς ἐστεφά-
[νωται·

Ὁ γὰρ διὰ τῶν ποιημάτων καὶ καταλογάδην συγγραμμάτων (33) ᾀδόμενος Ζεὺς τὴν ἔννοιαν ἐπὶ τὸν Θεὸν ἀναφέρει. Ἤδη δὲ, ὡς εἰπεῖν, ὑπ' *αὐγὰς* ὁ Δημόκριτος (34) *εἶναί τινας ὀλίγους* γράφει *τῶν ἀνθρώπων, οἳ δὴ ἀνατείνοντες* (35) *τὰς χεῖρας ἐνταῦθα ὃν νῦν ἠέρα* (36) *καλέομεν οἱ Ἕλληνες· πάντα Ζεὺς μυθέεται* (37), *καὶ πάνθ' οὗτος οἶδε, καὶ διδοῖ, καὶ ἀφαιρέεται· καὶ βασιλεὺς οὗτος τῶν πάντων.* Μυστικώτερον δὲ ὁ μὲν Βοιώτιος Πίνδαρος (38), ἅτε Πυθαγόρειος ὤν,

Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν (39) γένος·
Ἐκ μιᾶς δὲ ματρὸς (40) πνέομεν ἄμφω.

✠ P. 710 ED. POTTER.

A Et rationem subjungit,

..... Genus omnis ab illo
Quippe trahit,

creatione videlicet,

.... qui blanda homines pietate fovendo,
Læta ollis dat signa manu, populosque frequentes
Ultro operi accingit: certo namque ordine cœlum
Sideribus sparsit variis, annique coronam
Texuit, apta suis ut munera quæque notarent
Temporibus, lætoque genus subolescere fetu
Quodque darent. Huic prima omnes, huic ultima
[semper
Vota ferunt. Salve, o genitor, quem suspicit orbis,
Atque boni auctorem sentit.

Et ante Aratum Homerus, in clypeo illo, quem Vulcanus elaborarat, mundi procreationem e Moysis
B exemplari describens, ait,

Fecerat hic terras, cœlumque, salumque profun-
[dum,
Astraque purpurea cœlum quæ luce coronant.

Qui enim et poetarum et oratorum vocibus Jupiter celebratur, is omnino Deum significat. Jam Democritus, ut id quoque dicam, *paucos admodum homines lucem intueri*, ait, *qui manus ad eum tollant, quem nos Græci aerem nunc vocamus. Quippe fatur omnia Jupiter, omnia novit, dat idem aufertque omnia, omniumque rex est.* At Bœotius Pindarus, altiore quodam mysterio, Pythagoreus enim is erat,

Virum, inquit, *unum est ac Deum genus*
C ✠ *Matre spiritum ambo hausimus ab una.*

(24) *Ἐπιφέρει.* Proximo scilicet versu; porro εἶτ' ἐπιφέρει habent editiones Sylburgiana posteriores.

(25) *Δημιουργία.* A. δημιουργίᾳ, dativo casu; id est *opificio* seu *creatione*. SYLBURG.

(26) *Λαούς.* Hemistichium hoc omittit Eusebius tam ms. quam impress.

(27) *Ἐπὶ ἔργα ἐγείρει.* Arati ed. vulg. et Theon. interpres, ἐπὶ ἔργον ἐγείρει, sing. numero, Sylburg.; sed ἀγείρει ms. Paris.

(28) *Αὐτός.* Tres versiculos, quos Aratus huic præmisit, consulto omisisse videtur Clemens. Statim τά γε pro τάδε Euseb., Arat. Deinde ἐσκέψατο pro ἐστέψατο Euseb. ms. et impress., et Arat. In seq. versu ms. Paris. mendose οἱ καὶ μάλιστα.

(29) *Φύηται.* Arat. φύωνται, plur. num.

(30) *Καί.* Arat. τῷ, *quocirca*. Nonnulli tamen Arati codices καὶ exhibent.

(31) *Ὅμηρος.* Sequens Homeri locus exstat *Il.* Σ. SYLBURG.

(32) *Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανόν.* Eusebii cod. Joan. corrupte, Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξεν δ' οὐρανόν. In versu seq. Ἐν δὲ τὰ τείρ. Euseb. et ms. Paris. Proximum πάντα e cod. Joan. excidit.

(33) *Καὶ κατ. σ.* Malim cum Euseb. καὶ τῶν καταλογάδην συγγραμμάτων.

(34) *Δημόκριτος.* Hoc Democriti effatum superius laudavit auctor in *Protrept.* p. 59.

(35) *Ἀνατείνοντες.* Euseb. ἀνατείναντες, quam lectionem Clemens in *Protrept.* firmat.

(36) *Ὃν νῦν* κ. τ. λ. Hæc eodem modo superius scribit Clemens. Sed οὗ νῦν habet Euseb. Unde hæc adnotat Sylburgius: οὗ νῦν, *ubi nunc*, apud Euseb. Sequens vocabulum, duplicis scripturæ apud eumdem Eusebium habet vestigia, ἠέρα et αἰθέρα· quorum posterius Euripides infra probat p. 257.

(37) *Πάντα Ζεὺς μυθέεται.* Πάντα διαμυθεῖσθαι Clemens corrupte in *Protrept.* pro πάντα Δία μυθεῖσθαι. Cod. Joan. μυθεῖται habet. Deinde ἀφαιρεῖται pro ἀφαιρέεται Clemens in *Protrept.* et Euseb. tam ms. quam impress.

(38) *Πίνδαρος.* Πυθαγόρας cod. Joan.

(39) *Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν.* Ἓν ἀνδρῶν ἐνθέων γένος perperam conjunctis quæ dirimenda sunt, ut prolixe docet Theodorus Canterus *Variarum lect.* lib. II, c. 11, ubi Pindari versus ita distinguit et interpolat:

Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος· ἐκ
Μιᾶς δὲ πνέομεν
Ματρὸς ἀμφότεροι.

SYLBURG.—Th. Canterus lib. II, c. 11 *Var. lect.* Delio natatore opus est in libris *Stromatum* ad omnia menda persananda. Ita legendus hic locus et persa-
D nandus est,

Ἅτε Πυθαγόρειος ὤν·

Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος· ἐκ
Μιᾶς δὲ πνέομεν
Ματρὸς ἀμφότεροι,
Τῆς ὕλης,

παραδίδωσι· καὶ ἕνα τὸν τούτων δημιουργὸν, ὃν

Ἀριστοτέχναν πατέρα

λέγει.

Quod dicit *ἀριστοτέχναν πατέρα*, inter ea quæ exstant Pindari, nisi mea fallit memoria, non legitur: ejus tamen dicti etiam Plutarchus aliquoties meminit, ut lib. I *Sympos.* ubi sic inquit: Καὶ τὸν Θεὸν ὁρᾷς ὃν ἀριστοτέχναν ἡμῶν ὁ Πίνδαρος προσεῖπεν. Et Clemens ipse in *Protreptico*. Apud Dionem Chrysostomum in Olympico proferuntur ista:

[Δωδωναῖε

(40) *Μητρός.* Euseb. ματρός.

Matris nomine materiam intelligit, unumque præterea horum Molitorem omnium constituit, quem ipse parentem ἀριστοτέχναν, hoc est *optimum ac sapientissimum artificem nominat, qui pro sua quemque dignitate, ad ipsam quoque divinitatem provehat.* Platonem enim prætereo, qui palam ac perspicue, in ea quam ad Erastum et Coriscum scribit epistola, Patrem ac Filium, nescio quo pacto, ex Hebraicis litteris palam ac manifeste aperit, ubi sic eos hortatur, *Dum juratis,* inquit, *studio non illiberali, ac studii sorore doctrina mutuo conjuncti, per Deum ipsum rerum omnium sive præsentium, sive futurarum præsidem, nec non præsidis etiam principiique parentem Dominum juretis, quem quidem si modo recte philosophabimini, cognoscetis.* Idem ea quam in *Timæo* habet concione, artificem illum Patrem appellat, his verbis : *Vos qui deorum satu orti estis, attendite. Quorum operum ego parens effectorque sum.* Quare cum idem ita loquitur, *Circa universorum regem omnia sunt, ac propter ipsum omnia : idem bonorum omnium principium est. At circa secundum ea quæ secundo, circa tertium ea quæ tertio ordine continentur, cuncta versantur :* equidem ista non

A τῆς ὕλης, παραδίδωσι· καὶ ἕνα τὸν τούτων δημιουργὸν, ὃν (41) *ἀριστοτέχναν πατέρα* λέγει, *τὸν καὶ τὰς προκοπὰς κατ' ἀξίαν εἰς θειότητα παρεσχημένον.* Σιωπῶ γὰρ Πλάτωνα, ἄντικρυς (42) οὗτος ἐν τῇ πρὸς Ἔραστον (43) καὶ Κορίσκον ἐπιστολῇ φαίνεται Πατέρα καὶ Υἱὸν, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἐκ τῶν Ἑβραϊκῶν Γραφῶν (44) ἐμφαίνων, παρακελευόμενος κατὰ λέξιν· *Ἐπομνύντας σπουδῇ τε ἅμα μὴ ἀμούσῳ, καὶ τῆς σπουδῆς* (45) *ἀδελφῇ παιδείᾳ, τὸν πάντων* (46) *θεὸν αἴτιον, καὶ τοῦ ἡγεμόνος καὶ αἰτίου Πατέρα Κύριον ἐπομνύντας· ὃν, ἐὰν ὀρθῶς* (47) *φιλοσοφήσητε, εἴσεσθε* (48). Ἥ τε ἐν *Τιμαίῳ* δημηγορία (49) πατέρα καλεῖ (50) τὸν δημιουργὸν, λέγουσα ὧδέ πως· *Θεοὶ θεῶν, ὧν ἐγὼ πατὴρ, δημιουργός τε ἔργων.* Ὥστε καὶ ἐπὰν εἴπῃ,
B *Περὶ τὸν πάντων* (51) *βασιλέα πάντα ἐστὶ, κἀκείνου ἕνεκεν* (52) *τὰ πάντα· κἀκεῖνο αἴτιον ἁπάντων καλῶν* (53)· *δεύτερον δὲ, περὶ τὰ δεύτερα, καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα·* οὐκ ἄλλως ἔγωγε ἐξακούω ἢ τὴν ἁγίαν Τριάδα μηνύεσθαι· τρίτον μὲν γὰρ εἶναι τὸ ἅγιον Πνεῦμα· τὸν Υἱὸν δὲ (54) δεύτερον, δι' οὗ πάντα ἐγένετο κατὰ βούλησιν τοῦ Πατρός. Ὁ δ' αὐτὸς ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς *Πολιτείας*, Ἠρὸς (55)

Δωδωναῖε μεγασθενὲς
Ἀριστοτέχνα πάτερ.

Qui quamvis non nominet Pindarum, eum tamen esse, ex iis, quæ dicta sunt colligere est. Hæc Canterus. Tu eodem modo Eusebium emenda hæc citantem p. 395. Et verte, *Unum virorum, dicens, unum deorum est genus. Ex una matre spiramus ambo, nimirum materia : tradit et unum opificem istorum quem* ἀριστοτέχναν πατέρα *dicit, sive optimum artificem.* Locus Platonis qui sequitur, epistola 6 legitur, Τὸν πάντων Θεὸν ἡγεμόνα, τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων, *Deum rerum omnium, et quæ sunt, et quæ futuræ sunt, principem adhibito studio non inerudito, et germana disciplina, jurantes, illiusque principis et causæ patrem.* Item, Ὃν ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν εἰσόμεθα πάντες σαφῶς, *Quem si re vera philosophemur, omnes perspicue cognoscemus.* Collect. — Porro ms. Paris. ἐν θέων habet cum edit. Flor. et Euseb.

(41) *Ὃν.* Τόν, Euseb. impress. et ms. Vigerus ad Eusebium hæc adnotat : « Canterus, lib. II *Var. lect.*, c. 11, Plutarchi loca profert, ubi ex Pindaro id nominis Deo tribuitur; Pindari versus idem ex Dionis Chrysostomi Olympico, hunc in modum refert :

« Δωδωναῖε μεγασθενὲς
« Ἀριστοτέχνα πάτερ,

« licet ibi nominatim Pindarus non appelletur. »

(42) *Ἄντικρυς.* Euseb. impress. et ms. ἃ ἄντικρυς, otiose posito relativo, inquit Sylburgius, nisi pro ὅτι, *quia* accipiat.

(43) *Ἔραστον.* Cod. Joan. corrupte ἕκαστον. Est autem hæc epistola inter Platonicas sexta, quæ inscribitur *Ἑρμείᾳ, καὶ Ἐράστῳ, καὶ Κορίσκῳ.* Porro eadem Platonis verba recitavit etiam Origenes *contra Celsum* lib. VI, p. 280.

(44) *Γραφῶν.* Euseb. φωνῶν.

(45) *Καὶ τῆς.* Καὶ τῇ τῆς Euseb., Plato.

(46) *Τὸν πάντ.* Plato plenius, καὶ τὸν πάντων Θεὸν ἡγεμόνα τῶν τε ὄντων καὶ τῶν μελλόντων, τοῦ τε ἡγεμόνος.

(47) *Ὃν, ἐὰν ὀρθ.* Plato hæc primæ personæ tribuit : Ὃν ἂν ὄντως φιλοσοφῶμεν εἰσόμεθα πάντες σαφῶς, εἰς δύναμιν ἀνθρώπων εὐδαιμόνων. *Quem, si vere philosophemur, cognoscemus aperte omnes, quatenus felicis hominis natura pertingere potest.*

(48) *Εἴσεσθε.* Cod. Joan. corrupte εἴσεσθαι.

(49) *Δημηγορίᾳ. Concio* scilicet Dei Patris universorum ad deos ex se genitos in *Timæo* Platonis p. 1054 : Θεοὶ θεῶν, ὧν ἐγὼ δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων, ἃ δι' ἐμοῦ γενόμενα, ἄλυτα, ἐμοῦ γε θέλοντος. *Dii orti ex diis, quorum ego opifex et pater sum, hæc attendite. Quæ a me facta sunt, me ita volente*
C *indissolubilia sunt.* Hæc citat Athenagoras, *Legat.*, p. 27, edit. Oxon.

(50) *Καλεῖ.* Euseb. impress. et ms. λέγει. Paulo post ἐπ' ἂν pro ἐπάν Euseb.

(51) *Περὶ τὸν πάντ.* Exstant hæc in secunda Platonis epistola, quam scribit ad Dionysium, pag. 1269 : Φῇς γὰρ δὴ, κατὰ τὸν ἐκείνου λόγον, οὐχ ἱκανῶς ἀποδεδεῖχθαί σοι περὶ τῆς τοῦ πρώτου φύσεως· φραστέον δέ σοι δι' αἰνιγμῶν· ἵν' ἄν τι ἡ δέλτος ἢ πόντου, ἢ γῆς πτυχαῖς πάθῃ, ὁ ἀναγνοὺς μὴ γνῷ. Ὧδε γὰρ ἔχει· Περὶ τὸν πάντων βασιλέα πάντ' ἐστὶ, καὶ ἐκείνου ἕνεκα πάντα, καὶ ἐκεῖνο αἴτιον ἁπάντων τῶν καλῶν· δεύτερον δὲ περὶ τὰ δεύτερα· καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα. *Ais enim, ut ille refert, non sufficienter tibi a me de prima natura demonstratum fuisse. Dicendum est igitur tibi nunc per ænigmata quædam : ut si quid huic tabellæ vel mari, vel terra contingat, qui eam legerit, intelligere non possit. Est autem ita : Circa omnium regem cuncta sunt, ipsius*
D *gratia omnia, ipse pulchrorum omnium causa; circa secundum secunda, tertia circa tertium.* Conf. superius Clemens in *Protrept.* p. 60; Justinus M., *Apol.* I, p. 114, ed. Oxon.; Athenagoras, *Legat.* pag. 92, 93, edit. Oxon.; Origenes *contra Celsum* lib. VI, pag. 287; Cyrillus Alex., *adversus Julianum* lib. I, p. 34.

(52) *Ἕνεκεν.* Euseb. ἕνεκα. Cod. Joan. ἕνεκε.

(53) *Ἁπάντων καλῶν.* Euseb. impress. et ms. τῶν καλῶν. Plato plenius ac rectius ἁπάντων τῶν καλῶν.

(54) *Τὸν Υἱὸν δέ.* Euseb. τὸν δὲ Υἱόν. Ibidem mox, ὁ δὲ αὐτός. Deinde, τῷ τῆς δεκάτ. cod. Joan. Et statim ἱερὸς pro Ἠρὸς mendose.

(55) *Ἠρὸς τοῦ Ἀρμενίου.* P. Leopardus l. IX, c. 2. Emendat. Contuli nuper Clementem Alex. Græcum cum Latino ejus interprete; et quod in conferendo deprehendi erratum Græci codicis, atque interpretis dissimulare hic nolui. Lib. V *Strom.* :

τοῦ Ἀρμενίου (56), τὸ γένος Παμφύλου, μέμνηται· ὅς ἐστι Ζοροάστρης (57). Αὐτός γ' οὖν ὁ Ζοροάστρης γράφει· *Τάδε συνέγραψεν Ζοροάστρης ὁ* (58) *Ἀρμενίου, τὸ γένος Πάμφυλος* (59). *ἐν πολέμῳ τελευτήσας, ἐν ᾅδῃ* (60) *γενόμενος ἐδάην παρὰ θεῶν*. Τὸν δὴ Ζοροάστρην τοῦτον ὁ Πλάτων δωδεκαταῖον ἐπὶ τῇ πυρᾷ κείμενον ἀναβιῶναι λέγει. Τάχα μὲν οὖν τὴν ἀνάστασιν (61), τάχα δὲ ἐκεῖνα αἰνίσσεται, ὡς διὰ τῶν δώδεκα ζωδίων ἡ ὁδὸς ταῖς ψυχαῖς γίνεται εἰς τὴν ἀνάληψιν· αὐτὸς δὲ (62) καὶ εἰς τὴν γένεσίν φησι τὴν αὐτὴν γίγνεσθαι κάθοδον (63). Ταύτῃ ὑποληπτέον καὶ τὰ τοῦ Ἡρακλέους (64) ἆθλα γενέσθαι δώδεκα· μεθ' ἃ τῆς ἀπαλλαγῆς παντὸς τοῦ κόσμου τοῦδε τυγχάνει ἡ ψυχή. Οὐ παραπέμπομαι καὶ τὸν Ἐμπεδοκλέα (65), ὃς φυσικῶς οὕτως τῆς τῶν πάντων ἀναλήψεως μέμνηται, ὡς ἐσομένης ποτὲ εἰς τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν μεταβολῆς. Σαφέστατα (66) Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ταύτης ἐστὶ τῆς δόξης, τὸν μέν τινα κόσμον (67) ἀΐδιον εἶναι δοκιμάσας, τὸν δέ τινα φθειρόμενον τὸν κατὰ τὴν διακόσμησιν εἰδώς· οὐχ ἕτερον ὄντα ἐκείνου πως ἔχοντος. Ἀλλ' ὅτι μὲν ἀΐδιον τὸν ἐξ ἁπάσης τῆς οὐσίας ἀϊδίως ποιὸν κόσμον ᾔδει (68), φανερὸν ποιεῖ λέγων οὕτως· *Κόσμον τὸν αὐτὸν ἁπάντων* (69) *οὔτε τις θεῶν, οὔτε*

A nisi de sancta Triade accipio, et tertii quidem nomine Spiritum sanctum, secundi vero, Filium intelligo, per quem ex Patris voluntate facta sunt omnia. Præterea *Reipublicæ* decimo, Eris cujusdam ✠ Armenii filii meminit, genere Pamphyli, qui quidem est Zoroastres. Certe Zoroastres ipse ita de se scribit: *Hæc*, inquit, *scriptis mandavit Zoroastres Armenii filius, Pamphylus genere; cum in bello cecidissem, apud inferos abs diis hæc didici.* Hunc ergo Zoroastrem Plato, die ab interitu duodecimo, jam rogo impositum revixisse memorat. Quibus forte resurrectionem, forte alterum illud subobscure significat, animos cum recipiuntur in cœlum, per signa Zodiaci duodecim viam inire; per quæ similiter, eosdem ait, cum hic generatio B fit, descendere solitos. Nec aliter accipiendum est, duodecim Herculem certamina confecisse, quibus exhaustis, ab universi hujus mundi angustiis animus liberetur. Nec mihi prætereundus Empedocles. Physice enim ille sic rerum omnium instaurationis meminit, ut ignis in naturam cuncta olim mutatum iri pronuntiet. Qua in opinione Heraclitus Ephesius manifeste versatur. Is enim mundum unum quemdam sempiternum esse statuit, caducum alte-

✠ P. 711 ED. POTTER, 599 ED. PARIS.

Οὐδὲ οἱ παρὰ Πλάτωνι ἐν *Πολιτείᾳ* πρὸς τοῦ Ἀρμενίου, καὶ ἐν *Γοργίᾳ* Αἰακοῦ καὶ Ῥαδαμάνθυος. Hic Gentianus *ab Armenio* vertit, cum vertere debuerit, *Eros Armenii*, et legere Ἠρὸς τοῦ Ἀρμενίου. Sequitur enim apud eumdem eodem libro · Ὁ δὲ αὐτὸς ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς *Πολιτείας* Ἠρὸς τοῦ Ἀρμενίου τὸ γένος Παμφύλου μέμνηται, ὅς ἐστι Ζοροάστρης. Αὐτὸς γοῦν Ζοροάστρης γράφει· τάδε συνέγραψε Ζοροάστρης ὁ Ἀρμενίου, τὸ γένος Πάμφυλος ἐν πολέμῳ τελευτήσας. Platonis locus est, Ἀλλ' οὐ μέν τοί σοι, ἦν δὲ ἐγώ, Ἀλκίνου γε ἀπόλογον ἐρῶ· ἀλλ' ἀλκίμου μὲν ἀνδρὸς Ἠρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου, ὅς ποτε ἐν πολέμῳ τελευτήσας. Valerius Maximus lib. I: *Quæ minus admirabilia Eris Pamphylii casus facit, quem Plato scribit inter eos, qui in acie ceciderant, decem diebus jacuisse.* Hic impressi tamen codices habent *Pheræi*, scripti *Eæretri*, mendose utrumque. Macrobius in *Somnium Scipionis* scribens: *Sed ille Platonicus secretorum relator, Et quidam nomine fuit natione Pamphylus, miles officio qui cum vulneribus in prælio acceptis*, etc. Ergo τοῦ Ἀρμενίου, nomen patris Eris sive Zoroastris est. Hæc Leopardus. Itaque et apud Platonem Ficinus et Serranus, et hic Hervetus vertere debuerunt: *Eris Armenii filii, genere Pamphylii*. Eusebium ait Zoroastris non meminisse Hervetus, quoniam hæc omnia omisit ejus interpres Trapezuntius; at in Græca editione reperies p. 395: Ἐρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου, μέμνηται, ὃς ἐστι Ζωροάστρης. Collect. — Conf. Justinus M., *Cohort. ad Gent.*, p. 101, ed. Oxon.; Origenes, *contra Celsum*, lib. II, p. 70, ed. Cantab.; Plutarchus, *Sympos.* lib. IX, q. 5; Cyrillus, *contra Julianum*, lib. VIII; Augustinus, *De civitate Dei* lib. XXII, cap. 28; Theodoretus, media parte serm. 11, p. 653. Ubi hæc verba Platonis adducit. Clemens denique noster paulo superius in hoc *Strom.*

(56) *Ἀρμενίου*. Cod. Joan. ἑρμενίου. Proximum τό omittit idem.

(57) *Ζοροάστρης*. Ζωροάστρην alibi appellat auctor, Ζωροάστριν vero Eusebius.

(58) *Ὁ*. Hanc particulam omittit cod. Joan.

(59) *Πάμφυλος*. Μῆδος superius *Strom.* I, p. 399.

(60) *Ἐν ᾅδῃ*. Euseb. impress. et ms. ὅσα ἐν ᾅδῃ. Qui locus, inquit Sylburgius, ab eodem Eusebio citatur etiam lib. XI, p. 330. Apud Plat. est Basil. ed. p. 470.

C (61) *Τάχα . . . αἰνίσσεται*. Euseb. Τάχα μὲν οὐ τὴν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἐκεῖνα αἰνίσσεται. *Quibus forte non resurrectionem, sed alterum illud subobscure significat.*

(62) *Αὐτὸς δέ*. Scil. Plato, vel vir Pamphylius; qui in loco Platonis citato longa oratione refert, quomodo animæ in corpora post obitum novis generationibus redeant.

(63) *Γίγνεσθαι κάθοδον*. Cod. Joan. κάθοδον γίγνεσθαι. Sed γίνεσθαι habet Euseb. impress.

(64) *Ἡρακλέους*. Euseb. Ἡρακλέος. Mox idem λέγεσθαι pro γενέσθαι habet.

(65) *Οὐ παραπέμπομαι καὶ τὸν Ἐμπ.* Cod. Joan. παραπέμπομαι τὸν Ἐμπ. Statim. ὁ φυσικὸς οὗτος pro ὃς φυσικῶς οὕτως, Eus. impr. et ms.

(66) *Σαφέστατα*. Euseb. σαφέστατα δ'.

(67) *Τὸν μέν τινα κόσμον.* Quomodo τίνα κόσμον ἀΐδιον, et etiam τίνα κόσμον φθειρόμενον, agnovit Heraclitus, cum ἕνα εἶναι τὸν κόσμον, *unicum esse mundum*, sensit teste Laertio lib. IX, D segm. 8? Et quidem Clementem ac Laertium conciliari haud posse putavit Menagius. Verum Heraclitus sensit unicum esse mundum eumque ἀΐδιον, æternum, ut ait Clemens, scilicet quoad substantiam; sed quoad διακόσμησιν, *ornatum*, varios esse mundos, uno pereunte, altero iterum renascente e prioris ruderibus. Hinc addit Clemens, istum alium mundum esse οὐχ ἕτερον ἐκείνου, *non alium a priore*. Simplicius *in Aristotelis Phys.* l. VIII: Ὅσοι ἀεὶ μέν φασιν εἶναι κόσμον, οὐ μὲν τὸν αὐτὸν ἀεὶ, ἀλλὰ ἄλλοτε ἄλλον γινόμενον κατά τινας χρόνων περιόδους· ὡς Ἀναξιμένης τε, καὶ Ἡράκλειτος, καὶ Διογένης, καὶ ὕστερον οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς. Ex quibus sequentia Clementis verba facile explicari poterunt.

(68) *Κόσμον ᾔδει, φαν.* Euseb. impress. κόσμον, ᾔδη φαν. Illud ᾔδη habet etiam cod. Joan.

(69) *Ἁπάντων*. Euseb ms. et impress. πάντων.

rum ac pereuntem agnoscit, at externa specie tenuis, quique alius non sit a priore, certa quadam et propria ratione spectato. Nam quod sempiternum illum agnosceret, qui ex universa rerum natura constans, sibi perpetuo similis maneat, diserte profitetur his verbis : *Mundum eumdem, inquit, rerum universitatem complexum, deorum hominumve nemo condidit; sed fuit idem, est eritque semper, Ignis quidam perpetuo vivens, quique vicissim et accenditur modice et modice restinguitur.* ✠ Quod autem illum ipsum et genitum, et corruptioni obnoxium esse tradiderit, ex sequentibus intelligas, *Sunt enim*, inquit, *ignis conversiones istæ, ut primum ex igni fiat mare, tum pars maris dimidia in terram, dimidia in vaporem* **256** *igneum abeat.* Nam quod eas conversiones potestate fieri vult, ab eo cujus vi cuncta reguntur Verbo atque Deo, ignem per aerem in humidum converti significat, quod ab eo mare vocatur, exterioris hujus ornatus quoddam quasi semen ex quo deinde cœlum ac terra, quæque amborum sinu continentur, exsistant. Quemadmodum vero idem sibi reddatur, ac rursus ignescat, plane aperit, dum ita subjungit : *Mare*, inquit, *eodem prorsus modo, eodemque mensionis genere diffunditur, quo priusquam terra*

✠ P. 712 ED. POTTER, 600 ED. PARIS.

ἀνθρώπων ἐποίησεν· ἀλλ' ἦν (70), *καὶ ἔστιν, καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον ἁπτόμενον μέτρα* (71), *καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.* Ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν αὐτὸν εἶναι ἐδογμάτιζε, μηνύει τὰ ἐπιφερόμενα· *Πυρὸς τροπαὶ* (72), *πρῶτον θάλασσα· θαλάσσης* (73) *δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ.* Δυνάμει γὰρ λέγει, ὅτι πῦρ ὑπὸ τοῦ διοικοῦντος (74) Λόγου, καὶ Θεοῦ (75) τὰ σύμπαντα δι' ἀέρος τρέπεται εἰς ὑγρὸν, τὸ ὡς σπέρμα τῆς διακοσμήσεως· ὃ καλεῖ θάλασσαν· ἐκ δὲ τούτου αὖθις γίνεται γῆ καὶ οὐρανὸς, καὶ τὰ ἐμπεριεχόμενα. Ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται, καὶ (76) ἐκπυροῦται, σαφῶς διὰ τούτων δηλοῖ· *Θάλασσα διαχέεται* (77), *καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρῶτον* (78) *ἦν ἢ γενέσθαι γῆ.* Ὁμοίως καὶ περὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τὰ αὐτά. Παραπλήσια τούτῳ καὶ οἱ ἐλλογιμώτατοι τῶν Στωϊκῶν (79) δογματίζουσι, περί τε ἐκπυρώσεως διαλαμβάνοντες, καὶ κόσμου διοικήσεως, καὶ τοῦ ἰδίως ποιοῦ κόσμου τε καὶ ἀνθρώπου, καὶ τῆς τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ἐπιδιαμονῆς. Πάλιν τε αὖ ὁ Πλάτων ἐν μὲν τῷ ἑβδόμῳ τῆς *Πολιτείας, τὴν ἐνταῦθα ἡμέραν νυκτερινὴν* κέκληκεν (80), *διὰ τοὺς κοσμοκράτορας* (81), οἶμαι, *τοῦ σκότους τούτου·* *ὕπνον* δὲ καὶ *θάνατον* τὴν εἰς σῶμα κάθοδον (82) τῆς ψυχῆς, κατὰ ταὐτὰ Ἡρα-

(70) *Ἀλλ' ἦν.* Euseb. et ms. Paris. ἀλλ' ἦν ἀεί.

(71) *Μέτρα.* Euseb. μέτρῳ, itemque statim rursus, rectius. Sylb. — Aliter legitur in vocibus multis hic locus apud Eusebium, atque inter cætera illud sine dubio mendosum est apud Clementem ἁπτόμενον μέτρα, Eusebius, ἁπτόμενον μέτρῳ, καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρῳ; *mensura accensus, et mensura exstinctus*, sive *certo quodam modulo;* nam ex igne exstincto fieri omnia volebant Heraclitus et Hippasus Metapontinus, de quibus Plutarchus lib. I *De placitis Phil.* : Ἀρχὴν ὅλων τὸ πῦρ· ἐκ πυρὸς γὰρ τὰ πάντα γίνεσθαι, καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτᾶν λέγουσι· τούτου δὲ κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα. Πρῶτον μὲν γὰρ τὸ παχυμερέστερον αὐτοῦ εἰς αὐτὸ συστελλόμενον γῆ γίνεται· ἔπειτα ἀναχαλωμένην τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ πυρὸς φύσει ὕδωρ ἀποτελεῖσθαι· ἀναθυμιώμενον δὲ ἀέρα γίνεσθαι. Πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ σώματα ὑπὸ πυρὸς ἀναλοῦσθαι ἐν τῇ ἐκπυρώσει. Hæc citata ab Eusebio lib. XIV, c. 5 *Præp.*, sic vertit Trapezuntius : *Ignem esse principium universorum putarunt, quo exstincto cætera gignuntur; cujus solidiorem partem in se contractam, atque constipatam terram fieri. Terram porro ab igne resolutam in aquam verti, et exhalationes aquarum in aerem transire. Rursus autem universa corpora, mundumque ignis ardore corrumpi.* Vel potius, *in illa exustione corruptum iri.* De qua ut de ea Stoicorum opinione quid sentiat Euseb. vide lib. XV, c. 17 et 18, *Præpar.* Collect.

(72) *Τροπαί.* Euseb. impress. et ms. τροπάς.

(73) *Θαλάσσης.* Cod. Joan. θαλάσσῃ.

(74) *Πῦρ . . . τρέπεται.* Euseb. impress. et ms. τὸ πῦρ cum articulo habet. Hanc autem Heracliti sententiam explicabit Laertius lib. IX, segm. 8 : Πῦρ εἶναι στοιχεῖον, καὶ πυρὸς ἀμοιβὴν τὰ πάντα ἀραιώσει καὶ πυκνώσει τὰ γινόμενα. *Ignem elementum esse dicit, ignisque vicissitudine, tum raritate tum densitate constare, quæ fiunt omnia.* Paulo vero post propius ad ea, quæ dicit Clemens : Πυκνούμενον τὸ πῦρ ἐξυγραίνεσθαι, συνιστάμενόν τε γίνεσθαι ὕδωρ· πηγνύμενον δὲ τὸ ὕδωρ, εἰς γῆν τρέπεσθαι· καὶ ταύτην ὁδὸν ἐπὶ τὸ κάτω εἶναι· πάλιν τε αὐτὴν τὴν γῆν χεῖσθαι, ἐξ ἧς τὸ ὕδωρ γίνεσθαι· ἐκ δὲ τούτου τὰ λοιπὰ σχεδὸν πάντα, ἐπὶ τὴν ἀναθυμίασιν ἀνάγων τὴν ἀπὸ τῆς θαλάττης. Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐπὶ τὸ ἄνω ὁδός. *Densatum quippe ignem liquescere, constantemque aquam fieri; concretam vero aquam in humum verti; eamque viam ad inferiora esse. Humum ipsum denuo effundi, atque ex ea fieri humorem. Ex eo autem reliqua ferme omnia, ad evaporationem eam referens, quæ ex mari fit, ipsamque ad superiora viam esse.* Similia, paucis mutatis, quæ ad mutationum ordinem spectant, tradit Plutarchus, *De placitis philosophorum* lib. I, c. 3. Conf. *Recognitiones Clementis* lib. II, cap. 15; *Clementina*, hom. 2, c. 26.

(75) *Λόγου, καὶ Θεοῦ.* Cod. Joan. Λόγου Θεοῦ. Paulo post Euseb. impress. et ms. οὐρανὸς καὶ γῆ pro γῆ καὶ οὐρανός.

(76) *Καί.* Omittit hanc particulam cod. Joan.

(77) *Θάλασσα δ.* Quæ has voces sequuntur per aliquot paginas usque ad hæc verba χρονιζόμενον, ἀμίμητον, e cod. Joan. exciderunt.

(78) *Πρῶτον.* Euseb. πρόσθεν. Statim γῆ ab eodem abest.

(79) *Στωϊκῶν.* Conf. superius pag. 649, n. 5.

(80) *Νυκτερινὴν κέκ.* Euseb. νυκτερινὴν ἡμέραν κέκ. Porro multa hujusmodi dicit Plato principio lib. VII, *De repub.*, ubi hunc mundum καταγείῳ οἰκήσει σπηλαιώδει, *subterraneo, specus instar, domicilio* comparat. Locus autem, quem respicit Clemens, exstat quatuor circiter paginis ab istius libri initio pag. 696 : Τοῦτο δὴ, ὡς ἔοικεν, οὐκ ὀστράκου ἂν εἴη περιστροφὴ, ἀλλὰ ψυχῆς περιαγωγὴ, ἐκ νυκτερινῆς τινος ἡμέρας εἰς ἀληθινὴν τοῦ ὄντος ἰούσης ἐπάνοδον, ἣν δὴ φιλοσοφίαν ἀληθῆ φήσομεν εἶναι. *Hæc, ut videtur, non erit testæ revolutio, sed animæ circumductio, a nocturno quodam die ad ejus quod vere est contemplationem; quem quidem ascensum veram philosophiam dicimus.*

(81) *Κοσμοκράτορας.* Respicit Ephes. VI, 12, ubi dicit Apostolus : *Εἶναι ἡμῖν πάλην πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου.*

(82) *Κάθοδον.* Euseb. ὁδόν.

κλείτῳ (83). Καὶ μήτι τοῦτο ἐπὶ τοῦ Σωτῆρος προεθέσπισε τὸ Πνεῦμα, διὰ τοῦ Δαβὶδ λέγον· *Ἐγὼ ἐκοιμήθην, καὶ ὕπνωσα· ἐξηγέρθην, ὅτι Κύριος ἀντιλήψεταί μου.* Οὐ γὰρ τὴν ἀνάστασιν μόνην τοῦ Χριστοῦ (84) ἐξ ὕπνου ἔγερσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν εἰς σάρκα κάθοδον τοῦ Κυρίου *ὕπνον* ἀλληγορεῖ. Αὐτίκα ὁ αὐτὸς Σωτὴρ παρεγγυᾷ, *Γρηγορεῖτε·* οἷον, Μελετᾶτε ζῆν, καὶ χωρίζειν τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος πειρᾶσθε. Τήν τε Κυριακὴν ἡμέραν ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς *Πολιτείας* ὁ Πλάτων διὰ τούτων καταμαντεύεται· Ἐπειδὴ (85) *δὲ τοῖς ἐν τῷ λειμῶνι ἑκάστοις ἑπτὰ ἡμέραι γένοιντο, ἀναστάντας, ἐντεῦθεν δὴ* (86) *τῇ ὀγδόῃ πορεύεσθαι, καὶ ἀφικνεῖσθαι τεταρταίους* (87). Λειμῶνα μὲν οὖν ἀκουστέον τὴν ἀπλανῆ σφαῖραν, ὡς ἥμερον χωρίον, καὶ προσηνὲς, καὶ τῶν ὁσίων χῶρον· ἑπτὰ δὲ ἡμέρας (88) ἑκάστην κίνησιν τῶν ἑπτὰ, καὶ πᾶσαν τὴν ἐργαστικὴν τέχνην εἰς τέλος ἀναπαύσεως σπεύδουσαν. Ἡ δὲ μετὰ τοὺς πλανωμένους πορεία, ἐπὶ τὸν οὐρανὸν ἄγει, τουτέστι τὴν ὀγδόην κίνησίν τε καὶ ἡμέραν. Τεταρταίους δὲ τὰς ψυχὰς ἀπιέναι λέγει, δηλῶν τὴν διὰ τῶν τεσσάρων στοιχείων πορείαν. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἑβδόμην ἱερὰν οὐ μόνον οἱ Ἑβραῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἴσασι· καθ' ἣν ὁ πᾶς κόσμος κυκλεῖται τῶν ζωογονουμένων καὶ φυομένων ἁπάντων. Ἡσίοδος (89) μὲν οὕτως περὶ αὐτῆς λέγει·

Πρῶτον ἕνη τετράς (90) *τε καὶ ἑβδόμον ἱερὸν ἦμαρ.*

Καὶ πάλιν·

Ἑβδομάτη δ' αὖθις λαμπρὸν φάος ἠελίοιο.

Ὅμηρος δέ (91)·

Ἑβδομάτη δ' ἔπειτα κατήλυθεν ἱερὸν ἦμαρ.

fieret. Quod ipsum de aliis similiter elementis intellige. Huic affinia docentur a Stoicorum eruditissimis, cum ab iis, de conflagratione, de gubernatione mundi, de eo, qui talis proprie sit, mundo et homine, deque animorum nostrorum permansione disputatur. Rursus Plato ipse *Reipub.* septimo, *nostrum hunc diem, nocturnum, ob mundi principes, opinor, tenebrarum harum* [59]: *somnum* vero atque *mortem*, animi descensum in corpus vocavit, Heraclitum secutus. Annon id Spiritus de Servatore nostro Davidis ore prædixit, his verbis: *Ego dormivi, et soporatus sum; exsurrexi, quoniam Dominus suscipiet me* [60]. Nec enim solam Christi Servatoris resurrectionem, a somno excitationem, sed etiam Domini in carnem descensum allegorice *somnum* [61] appellat. Atque adeo Servator ipse nos ut *vigilemus* admonet, hoc est ut de vita recte instituenda serio cogitemus, animumque nostrum a corporis complexu abstrahere conemur. Porro diem etiam Dominicum, *Reipub.* decimo, his verbis vaticinatur Plato : *Postquam eo in prato singuli dies septem* ✠ *constituerint, octavo demum inde proficisci oportet, eoque quatridui itinere pervenire.* Equidem pratum illud, sphæram stabilem et immotam accipio, qui locus est suavis admodum et placidus, sanctorumque sedes : at illo dierum septenario, singulos septem planetarum motus, atque omnem efficiendi artem intelligo, quæ ad requietis finem contendit ac properat. Quod autem post errantes illos orbes iter suscipitur, recta perducit in cœlum, is enim octavus est motus atque dies. Denique animos quatriduo proficisci dum ait, iter illud, quod per quatuor elementa conficitur, declarat. Septimum quoque diem sacrum esse, non Hebræi modo, verum etiam Græci agnoscunt, cujus conversione animantium omnium atque plantarum universitas continetur. Quo Hesiodus ita cecinit,

Lunæ prima dies, tum quarta, et septima sacra est.

Idemque,

Septima jamque dies, læti lux candida solis.

Et Homerus,

Septima sacra dies reserato illuxerat orbi.

✠ P. 713 ED. POTTER. [59] Ephes. VI, 12. [60] Psal. III, 5. [61] Matth. XXIV, 42, et alibi.

(83) *Ἡρακλείτῳ*. Euseb. τῷ Ἡρακλείτῳ. Heracliti dictum de morte quoddam recitat Plutarchus lib. *De consol. ad Apollonium*, pag. 106 : Πότε γὰρ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς οὐκ ἔστιν ὁ θάνατος; καὶ (ᾗ φησιν Ἡράκλειτος) τοῦτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς, καὶ τὸ ἐγρηγορὸς, καὶ τὸ καθεῦδον, καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστιν, κἀκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα. *Quando enim non inest nobis mors, cum, ut ait Heraclitus, idem sit vivum ac mortuum, vigilans ac dormiens, adolescens ac decrepitum, quia hæc in illa vicissimque mutentur?* Sed Clemens illud dictum potius respicit, quod citat ipse ex Heraclito *Strom.* IV, p. 628.

(84) *Μόνην τοῦ Χρ.* Euseb. μόνον τοῦ Σωτῆρος Χρ. SYLBURG.

(85) *Ἐπειδή*. Hæc exstant in lib. X *De repub.*, pag. 763, in orat. Eris filii Armenii, cujus paulo ante meminit Clemens.

(86) *Δή*. Euseb. δεῖ, Plato δεῖν. Sed hic retinendum Eusebianum δεῖ, nam Clemens oratione recta utens, indicativum pro infinitivo posuit.

(87) *Τεταρταίους*. Sic communi genere legitur apud Euseb. et Plat. cujus generis exempla cum alibi supra invenies, tum pag. 62, 70, 147. SYLBURG.

(88) *Ἑπτὰ ἡμ.* Conf. superius *Strom.* IV, p. 613, n. 12.

(89) *Ἡσίοδος*. Gemina his scribit Aristobulus apud Euseb., *Præp. evang.* lib. XIII, cap. 12, p. 667, 668. Item Theophilus *ad Autolyc.* lib. II, p. 91 : Ἔτι μὴν καὶ περὶ τῆς ἑβδόμης ἡμέρας, ἣν πάντες μὲν ἄνθρωποι ὀνομάζουσιν, οἱ καὶ πλείους ἀγνοοῦσιν ὅτι παρ' Ἑβραίοις ὃ καλεῖται σάββατον Ἑλληνιστὶ ἑρμηνεύεται ἑβδομὰς, ἥτις εἰς πᾶν γένος ἀνθρώπων ὀνομάζεται μὲν, δι' ἣν δὲ αἰτίαν καλοῦσιν αὐτὴν οὐκ ἐπίστανται. *Præterea de die septimo qui inter omnes mortales celebris est, magna apud plerosque ignorantia est. Hic enim dies qui ab Hebræis Sabbatum vocatur, Græce, si quis nomen interpretetur, septimus dicitur. Hoc nomine mortales omnes diem istum appellant, at nominis causam nesciunt plerique.* Cæterum Ἡσίοδος μὲν οὖν οὕτω scribit Euseb. Porro quod sequitur, exstat in Hesiodi *Diebus* v. 6.

(90) *Πρῶτον ἕνη τετρ.* Ms. Paris. corrupte *πρῶτον μὲν οὖν τετρ.* Statim ἑβδόμη ἱερὸν ἦμαρ, Euseb., Hesiod.

(91) *Ὅμηρος δέ.* Euseb. καὶ Ὅμηρος.

Et,

Septima sacra fuit.

Et rursus,

Septima lux aderat, qua cuncta exacta fuere.

Atque iterum,

Septima ubi orta dies, Acherontis liquimus undas.

Quibus accinit Callimachus poeta :

Septima jamque dies, qua cuncta exacta, rubebat.

Itemque,

Omine læta dies est septima, septima rerum.

Et,

Ortus, et eximias inter perfecta coruscat.

Et,

Omnia sidereo septena videntur in orbe,
Motibus et propriis certos volvuntur in annos.

Quam diem, uti sanctiorem, ipsæ quoque Solonis elegiæ mirum in modum prædicant. Quid præterea? nonne sacris litteris congruenter, ubi hæc improborum vox est, ✠ *Tollamus justum a nobis, quoniam molestus nobis est* [62]. Plato salutarem Christi dispensationem tantum non prænuntians, ita loquitur secundo *De republica*, *Justo*, inquit, *illi, qui sic animo comparatus erit, verbera imponentur, injicientur vincula, oculi eruentur. Idem postremo hæc omnia perpessus, agetur in crucem.* Socraticus etiam Antisthenes illam prophetæ [63] vocem, *Cui me assimilavistis? dicit Dominus* paraphrasi quadam ex-

A Καί,

Ἑβδόμη ἦν ἱερή.

Καὶ πάλιν,

Ἕβδομον ἦμαρ ἔην, καὶ τῷ τετέλεστο ἅπαντα.

Καὶ αὖθις,

Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ (92) *λίπομεν ῥόον ἐξ Ἀχέροντος.*

Ναὶ μὴν καὶ Καλλίμαχος (93) ὁ ποιητὴς γράφει·

Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ (94) *καί οἱ τετύχοντο ἅπαντα.*

Καὶ πάλιν,

Ἑβδόμη εἰν ἀγαθοῖσι (95), *καὶ ἑβδόμη ἐστὶ γενέθλη.*

Καί,

Ἑβδόμη ἐν πρώτοισι, καὶ ἑβδόμη ἐστὶ τελείη.

Καί,

Ἑπτὰ δὲ πάντα τέτυκτο ἐν οὐρανῷ ἀστερόεντι,
B *Ἐν κύκλοισι φανέντ' ἐπιτελλομένοις ἐνιαυτοῖς.*

Ἀλλὰ καὶ αἱ Σόλωνος (96) ἐλεγεῖαι σφόδρα τὴν ἑβδομάδα ἐκθειάζουσι. Τί δέ (97); οὐχὶ παραπλήσια τῇ λεγούσῃ Γραφῇ, *Ἄρωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν* (98), ὁ Πλάτων, μονονουχὶ προφητεύων τὴν σωτήριον οἰκονομίαν, ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς *Πολιτείας* ὧδε (99) φησίν· *Οὕτω δὲ* (1) *διακείμενος ὁ δίκαιος, μαστιγωθήσεται* (2), *στρεβλώσεται, δεθήσεται· ἐκκοπήσεται τὼ ὀφθαλμώ· τελευτῶν* (3) *πάντα κακὰ παθὼν, ἀνασχινδυλευθήσεται* (4). Ὅ τε Σωκρατικὸς Ἀντισθένης (5), παραφράζων τὴν προφητικὴν ἐκείνην φωνὴν (6), *Τίνι* (7) *με ὡμοιώσατε; λέγει Κύριος,*

✠ P. 714 ED. POTTER, 601 ED. PARIS. [62] Sap. II, 12. [63] Isa. XL, 18, 25.

(92) *Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ.* Euseb. δὴ οἱ corrupte.

(93) *Καλλίμαχος.* Callimachi versus exstant inter ejus fragmenta, quæ collegerunt viri clarissimi Ezech. Spanhemius et Ric. Bentleius.

(94) *Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ.* Euseb. ἑβδομάτῃ δ' ἔην καὶ convenientius; et mox ἐτέτυκτο ἅπαντα Sylburg. In versu primo legitur apud Clementem τετόχοντο, pro quo Sylburgius ἐτέτυκτο, sed legendum τετύχοντο. Hesych. τετύχοντο, ἡτοιμάζοντο. In versu ultimo nescio quid sit ἐπιτελλομένοις ἐνιαυτοῖς. nemo quod sciam, sic locutus est; sed περιτελλομένοις. Equidem non invitus sic legerim:
Ἐν κύκλοισι φανέντα περιπλομένων ἐνιαυτῶν.
Et ita Latine reddidi :
Septem autem omnia facta sunt in cœlo stellato,
In orbitis apparentia, annis volventibus.
Ric. Bentleius in *Fragment. Callimachi* pag. 374, 375.

(95) *Ἀγαθοῖσι.* Euseb. ἀγαθοῖς mendose. Mox *τελεία* pro *τελείη* habet idem.

(96) *Σόλωνος.* Conf. *Strom.* VI, pag. 685, 686, edit. Paris.

(97) *Τί δ'.* Euseb. τὰ δέ.

(98) *Ἄρωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν δίκαιον ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν.* Sapientiæ II, 12: *Ἐνεδρεύσωμεν δὲ τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν.* Latina edit. *Circumveniamus ergo justum, quoniam inutilis est nobis.* Alii vertunt, *quoniam incommodus est nobis;* plus quippe volunt esse δύσχρηστον, quam ἄχρηστον. Locus Platonis legitur pag. 361, edit. H. Steph. quam ascribemus, ut ex eo corrigatur Clementis liber : Οὕτω διακείμενος ὁ δίκαιος μαστιγώσεται, στρεβλώσεται, δεδήσεται, ἐκκαυθήσεται τὼ ὀφθαλμὼ, τελευτῶν πάντα κακὰ παθὼν ἀνασχινδυλευθήσεται· καὶ γνώσεται, ὅτι οὐκ εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ δοκεῖν δεῖ ἐθέλειν. *Justus* (*qui quidem ita affectus sit*) *flagris cædetur, torquebitur, in vin-* C *cula conjicietur, oculi ei eruentur, denique omnia molestiarum genera passus in crucem tolletur, vel in frusta concidetur, et cognoscet non esse, sed videri justum concupiscendum esse.* Ita vertendum potius cum Ficino videtur, quam cum Serrano. COLLECT.

(99) *Ὧδε.* Οὕτω Euseb., Theodoret. a quo etiam hæc citantur Θεραπ. ζ'. p. 602.

(1) *Οὕτω δέ.* Hæc exstant haud procul a principio lib. II *De repub.*, pag. 594; superius autem allata sunt a Clemente *Str.* IV, p. 587, ubi conf. n. 3.

(2) *Μαστιγωθήσεται.* Plat. μαστιγώσεται. Theod. αἰκισθήσεται. Statim στρεβλώσεται omittunt Euseb., Plato, pro quo στρεβλωθήσεται habet Theod. Deinde δεδήσεται pro δεθήσεται Plat., Euseb.; δεθήσεται vero retinet Theod. Deinde ἐκκαυθήσεται pro ἐκκοπήσεται Plat.

(3) *Τελευτῶν.* Τελευταῖον Plat., Theod. melius.

(4) *Ἀνασχινδυλευθήσεται.* Plat. ἀνασχινδυλευ- D θήσεται. Theod. ἀνασχινδαλευθήσεται.

(5) *Ἀντισθένης.* Locus est Isaiæ XL, 18 : *Τίνι ὡμοιώσατε Κύριον, Cui ergo similem fecistis Deum;* et v. 25 : *Τίνι με ὡμοιώσατε καὶ ὁμοιωθήσομαι αὐτοῖς ἅγιος;* Sic Antuerp.; at Romana, καὶ ὑψωθήσομαι. Latina Vulg., *Cui me assimilastis, et adæquastis? dicit Sanctus.* Sic Aquila vertit, καὶ ἐξισωθήσομαι. Clemens habet, Τίνι με ὡμοιώσατε; λέγει Κύριος. Procopius in hunc locum cap. XLVI, 5, Τίνι με ὡμοιώσατε; — Ὑμεῖς δὲ λογίσασθε πρὸς ὅσην ἀσεβείας ἀτοπίαν ἐκπίπτετε τὸν ἀσώματον εἰκόσι θνητῶν

(6) *Φωνήν.* Euseb. Γραφήν.

(7) *Τίνι.* His similia exstant Isa. XL, 18, 25; XLVI, 5, et alibi forsan. Ipsa verba, quæ attulit Clemens, reperire nondum potui.

οὐδενὶ (8) *ἐοικέναι* φησί· *διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκόνος δύναται.* **Τάδ' ὅμοια καὶ Ξενοφῶν (9) ὁ Ἀθηναῖος κατὰ λέξιν λέγει·** *Ὁ γοῦν πάντα σείων καὶ ἀτρεμίζων ὡς μὲν μέγας τις καὶ δυνατὸς, φανερός· ὁποῖος δ' ἐστὶν μορφὴν, ἀφανής· οὐδὲ μὴν ὁ παμφαὴς δοκῶν εἶναι ἥλιος, οὐθ' οὗτος ἔοικεν ὁρᾷν αὐτὸν* (10) *ἐπιτρέπειν· ἀλλ' ἤν τις ἀναιδῶς αὐτὸν θεάσηται, τὴν ὄψιν ἀφαιρεῖται.*

Τίς γὰρ (11) *σὰρξ δύναται τὸν ἐπουράνιον καὶ [ἀληθῆ*
Ὀφθαλμοῖσιν ἰδεῖν Θεὸν ἄμβροτον, ὃς πόλον οἰ- [κεῖ;
Ἀλλ' οὐδ' ἀκτίνων κατ' ἐναντίον ἠελίοιο
Ἄνθρωποι στῆναι δυνατοὶ, θνητοὶ γεγαῶτες·

προεῖπεν ἡ Σίβυλλα. Εὖ γοῦν καὶ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος (12), διδάσκων ὅτι εἷς καὶ ἀσώματος (13) ὁ Θεὸς, ἐπιφέρει·

Εἷς Θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος.

Οὔ τι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίϊος οὐδὲ νόημα (14).

Καὶ πάλιν·

Ἀλλὰ βροτοὶ (15) *δοκέουσι θεοὺς γεννᾶσθαι·*
Τὴν σφετέρην (16) *δ' ἐσθῆτα ἔχειν, φωνήν τε δέ- [μας τε.*

Καὶ πάλιν·

A plicans, *Deum nemini similem esse* ait, *quod ejus in cognitionem ullius ex imaginis specie venire nemo possit.* Quibus affinia Xenophon Atheniensis hæc habet ad verbum : *Qui omnia concutiat, idemque tranquillet, eum et magnum et potentem esse constat; qua vero specie sit, non liquet. Ac ne sol ipse quidem, ut lucem quoquo versum diffundere videatur, impune tamen sese videri patitur ; quisquis enim in eum impudenter intueri conetur, visum amittit.*

Quæ caro verum oculis, immortalemque videret,
Cœlestemque Deum, cujus super æthera sedes ?
Quippe, nec adversi radiantia spicula solis
Mortales subeant defixo lumine visus ;

ut jam olim Sibylla cecinit. Jure igitur ac merito
B Xenophanes ille Colophonius, Deum unum, et corporis expertem esse docens, ita cecinit :

Maximus idem hominum ac superum Deus unicus [ille est,
Quem mortalis homo non mente aut corpore reddat.

Atque iterum :

...Ast homines generari Numina credunt,
✠ *Illaque voce sibi cultuque et corpore prorsus*
Assimilant.

Itemque,

✠ P. 715 ED. POTTER, 602 ED. PARIS.

τῶν ὑποβάλλοντες. *Vos autem in quantam impietatis absurditatem delapsi estis considerate, qui corpore carentem mortalium formis subdideritis.* Tertullianus lib. I *adversus Marcionem* 4 : *Per Isaiam Deus concionabitur, cui me assimilabitis ? Divinis forsitan comparabuntur humana, Deo nostra?* Quem locum Pamelius hunc Clementis citans refert ad vers. 18 c. XL, qui fortasse referendus ad 25. Antisthenis dictum apud Eusebium lib. XIII *Præp.* c. 7, legitur, Θεὸν οὐδενὶ ἐοικέναι φησί, *Deum nulli esse similem ait, quapropter nemo potest eum discere ex imagine*. Addenda ergo vox Θεόν, libro Clementis. COLLECT.

(8) *Οὐδενί*. Euseb. Θεὸν οὐδενί. Apud eumdem mox τὰ δέ pro τάδ'.

(9) *Ξενοφῶν*. Hæc Xenophontis verba superius attulit Clemens *Protrept.* p. 61, ubi conf. adnotata.

(10) *Αὐτόν*. Euseb. αὐτόν. Deinde αὐτὸν ἀναιδῶς pro ἀναιδῶς αὐτόν. Ibid.

(11) *Τίς γάρ*. Hæc superius adduxit Clemens in *Protrept.* pag. 61, ubi conf. n. 10.

(12) *Ξενοφάνης ὁ Κολ.* Physicum intelligit poetam cujus Vitam habemus apud Diogenem Laertium lib. VI.

(13) *Ὅτι εἷς καὶ ἀσώματος*. Xenophanes unum quidem Deum esse putavit, at non ἀσώματον. Conf. Sextus Empiricus lib. III, cap. 33. Hypotypos. Pyrrhon. Cicero in Lucullo, *Xenophanes unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse Deum, neque natum usquam quidquam, et conglobata figura.*

(14) *Οὔ τι δ.... οὐδὲ ν.* H. ms. Οὔτε δ.... οὔτε ν. SYLB. Porro sensit Xenophanes, Οὐσίαν Θεοῦ σφαιροειδῆ, μηδὲν ὅμοιον ἔχουσαν ἀνθρώπῳ. *Dei substantiam globosam esse, nihilque cum hominibus habere commune*, ut refert Laertius lib. IX, seg. 19.

(15) *Ἀλλὰ βρ.* Hic versus in Flor. edit. iambicus est, sic :

Ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεούς.

Ex alio nempe vel Cleanthis vel alterius cujuspiam Opere. SYLBURG. — Eodem modo exstat in ms. Paris. nisi quod δοκέουσι pro δοκοῦσι ibi scriptum sit. Porro hos versus laudavit etiam Theodoretus Θεραπ. γ', pag. 519 , ubi priores duo hoc modo se habent :

Ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεοὺς,
Καὶ ἴσην αἴσθησίν τ' ἔχειν, φωνήν τε δέμας τε.
At mortales homines putant deos genitos esse,
Sensibus æquales, et voce, et corpore nobis.

C (Clementis editio Florentina habet in altero, τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχειν.) Rursus ita :

Ἀλλ' εἴτοι χεῖρας εἶχον ἢ ἐλέφαντες... hoc est :
Si manibus possent uti tauri atque elephantes,
Pingere vel manibus, vel quæ nos facta referre :
Jam similes et equis divos bubusque videres
Cornipedes finxisse, et equos taurosque bicornes,
Haud alio factos quam quo ipsi corpore nunc sunt.

In primo versu Clemens habet, βόες τ' ἠὲ λέοντες. In secundo ἔργα τελεῖν. Theodoret. interpres legisse videtur, ἔργα λέγειν. Sed et tertium versum apud Clementem,

Ἵπποι μέν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοῖοι,

interpretatus est Theodoreti interpres, Hervetus omisit, et videtur non satis cum aliis quatuor cohærere, sed ad priores potius referendus. *Deus non est similis hominibus, nam equi equis, boves bubus, homines hominibus similes sunt.* Idem Theodore-
D tus lib. IV *Therapeutices ægritud. Græc.* aliam de Deo similem sententiam laudat. Xenophanes igitur Orthomenis, Colophonius, qui Eleaticæ sectæ princeps fuit, omne hoc quod oculis intuemur, unum esse, inquit, orbiculari figura, finitum, nequaquam genitum, sed æternum prorsus atque immobile. Eamdem ejus sententiam refert et Sextus philosophus *contra Mathematicos* lib. I : *Xenophanis autem dogma erat præter aliorum hominum prænotiones, universitatem esse unum, et Deum congenitum omnibus; esse autem rotundum, et nullis passionibus obnoxium, et immutabilem, et rationalem.* Citat idem Sextus et quosdam ejus versus in Homerum et Hesiodum, nam in eos scripsit versus, elegias et iambos : subsannans ea quæ de diis dixere, ut tradit Laertius Diogenes, qui tamen cum ejus sententiam de Dei substantia globosa exponeret unum eum censuisse, sive singularem reticuit. COLLECT.

(16) *Σφετέρην*. Euseb. Σφετέραν.

Et,

Septima sacra fuit.

Et rursus,

Septima lux aderat, qua cuncta exacta fuere.

Atque iterum,

Septima ubi orta dies, Acherontis liquimus undas.

Quibus accinit Callimachus poeta :

Septima jamque dies, qua cuncta exacta, rubebat.

Itemque,

Omine læta dies est septima, septima rerum.

Et,

Ortus, et eximias inter perfecta coruscat.

Et,

Omnia sidereo septena videntur in orbe,
Motibus et propriis certos volvuntur in annos.

Quam diem, uti sanctiorem, ipsæ quoque Solonis elegiæ mirum in modum prædicant. Quid præterea? nonne sacris litteris congruenter, ubi hæc improborum vox est, ✠ *Tollamus justum a nobis, quoniam molestus nobis est* [62]. Plato salutarem Christi dispensationem tantum non prænuntians, ita loquitur secundo *De republica*, *Justo*, inquit, *illi, qui sic animo comparatus erit, verbera imponentur, injicientur vincula, oculi eruentur. Idem postremo hæc omnia perpessus, agetur in crucem.* Socraticus etiam Antisthenes illam prophetæ [63] vocem, *Cui me assimilavistis? dicit Dominus* paraphrasi quadam ex-

A Καί,

Ἑβδόμη ἦν ἱερή.

Καὶ πάλιν,

Ἕβδομον ἦμαρ ἔην, καὶ τῷ τετέλεστο ἅπαντα.

Καὶ αὖθις,

Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ (92) *λίπομεν ῥόον ἐξ Ἀχέροντος.*

Ναὶ μὴν καὶ Καλλίμαχος (93) ὁ ποιητὴς γράφει·

Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ (94) *καί οἱ τετύχοντο ἅπαντα.*

Καὶ πάλιν,

Ἑβδόμη εἰν ἀγαθοῖσι (95), *καὶ ἑβδόμη ἐστὶ γενέθλη.*

Καί,

Ἑβδόμη ἐν πρώτοισι, καὶ ἑβδόμη ἐστὶ τελείη.

Καί,

Ἑπτὰ δὲ πάντα τέτυκτο ἐν οὐρανῷ ἀστερόεντι,
B *Ἐν κύκλοισι φανέντ' ἐπιτελλομένοις ἐνιαυτοῖς.*

Ἀλλὰ καὶ αἱ Σόλωνος (96) ἐλεγεῖαι σφόδρα τὴν ἑβδομάδα ἐκθειάζουσι. Τί δέ (97); οὐχὶ παραπλήσια τῇ λεγούσῃ Γραφῇ, *Ἄρωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν* (98), ὁ Πλάτων, μονονουχὶ προφητεύων τὴν σωτήριον οἰκονομίαν, ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς *Πολιτείας* ὧδε (99) φησίν· *Οὕτω δὲ* (1) *διακείμενος ὁ δίκαιος, μαστιγωθήσεται* (2), *στρεβλώσεται, δεθήσεται· ἐκκοπήσεται τὼ ὀφθαλμώ· τελευτῶν* (3) *πάντα κακὰ παθὼν, ἀνασκινδυλευθήσεται* (4). Ὅ τε Σωκρατικὸς Ἀντισθένης (5), παραφράζων τὴν προφητικὴν ἐκείνην φωνὴν (6), *Τίνι* (7) *με ὡμοιώσατε; λέγει Κύριος*,

✠ P. 714 ED. POTTER, 604 ED. PARIS. [62] Sap. II, 12. [63] Isa. XL, 18, 25.

(92) Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ. Euseb. δὴ οἱ corrupte.

(93) Καλλίμαχος. Callimachi versus exstant inter ejus fragmenta, quæ collegerunt viri clarissimi Ezech. Spanhemius et Ric. Bentleius.

(94) Ἑβδομάτῃ δ' ἠοῖ. Euseb. ἑβδομάτῃ δ' ἔην καὶ convenientius; et mox ἐτέτυκτο ἅπαντα Sylburg. In versu primo legitur apud Clementem τετόκοντο, pro quo Sylburgius ἐτέτυκτο, sed legendum τετύχοντο. Hesych. τετύχοντο, ἡτοιμάζοντο. In versu ultimo nescio quid sit ἐπιτελλομένοις ἐνιαυτοῖς. nemo quod sciam, sic locutus est; sed περιτελλομένοις. Equidem non invitus sic legerim:

Ἐν κύκλοισι φανέντα περιπλομένων ἐνιαυτῶν.

Et ita Latine reddidi :

Septem autem omnia facta sunt in cœlo stellato,
In orbitis apparentia, annis volventibus.

Ric. Bentleius in *Fragment. Callimachi* pag. 374, 375.

(95) Ἀγαθοῖσι. Euseb. ἀγαθοῖς mendose. Mox τελεία pro τελείη habet idem.

(96) Σόλωνος. Conf. *Strom.* VI, pag. 685, 686, edit. Paris.

(97) Τί δ'. Euseb. τὰ δέ.

(98) Ἄρωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν δίκαιον ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν. Sapientiæ II, 12: Ἐνεδρεύσωμεν δὲ τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν. Latina edit. *Circumveniamus ergo justum, quoniam inutilis est nobis.* Alii vertunt, *quoniam incommodus est nobis;* plus quippe volunt esse δύσχρηστον, quam ἄχρηστον. Locus Platonis legitur pag. 361, edit. H. Steph. quam ascribemus, ut ex eo corrigatur Clementis liber : Ὅσω διακείμενος ὁ δίκαιος μαστιγώσεται, στρεβλώσεται, δεδήσεται, ἐκκαυθήσεται τὼ ὀφθαλμὼ, τελευτῶν πάντα κακὰ παθὼν ἀνασχινδυλευθήσεται· καὶ γνώσεται, ὅτι οὐχ εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ δοκεῖν δεῖ ἐθέλειν. *Justus (qui quidem ita affectus sit) flagris cædetur, torquebitur, in vincula conjicietur, oculi ei eruentur, denique omnia* C *molestiarum genera passus in crucem tolletur, vel in frusta concidetur, et cognoscet non esse, sed videri justum concupiscendum esse.* Ita vertendum potius cum Ficino videtur, quam cum Serrano. COLLECT.

(99) Ὧδε. Οὕτω Euseb., Theodoret. a quo etiam hæc citantur Θεραπ. ζ'. p. 602.

(1) Οὕτω δέ. Hæc exstant haud procul a principio lib. II *De repub.*, pag. 594; superius autem allata sunt a Clemente *Str.* IV, p. 587, ubi conf. n. 3.

(2) Μαστιγωθήσεται. Plat. μαστιγώσεται. Theod. αἰκισθήσεται. Statim στρεβλώσεται omittunt Euseb., Plato, pro quo στρεβλωθήσεται habet Theod. Deinde δεδήσεται pro δεθήσεται Plat., Euseb.; δεθήσεται vero retinet Theod. Deinde ἐκκαυθήσεται pro ἐκκοπήσεται Plat.

(3) Τελευτῶν. Τελευταῖον Plat., Theod. melius.

(4) Ἀνασκινδυλευθήσεται. Plat. ἀνασχινδυλευ- D θήσεται. Theod. ἀνασκινδαλευθήσεται.

(5) Ἀντισθένης. Locus est Isaiæ XL, 18 : Τίνι ὡμοιώσατε Κύριον, *Cui ergo similem fecistis Deum;* et v. 25 : Τίνι με ὡμοιώσατε καὶ ὁμοιωθήσομαι αὐτοῖς ἅγιος; Sic Antuerp.; at Romana, καὶ ὑψωθήσομαι. Latina Vulg., *Cui me assimilastis, et adæquastis? dicit Sanctus.* Sic Aquila vertit, καὶ ἐξισωθήσομαι. Clemens habet, Τίνι με ὡμοιώσατε; λέγει Κύριος. Procopius in hunc locum cap. XLVI, 5, Τίνι με ὡμοιώσατε; — Ὑμεῖς δὲ λογίσασθε πρὸς ὅσην ἀσεβείας ἀτοπίαν ἐκπίπτετε τὸν ἀσώματον εἰκόσι θνητῶν

(6) Φωνήν. Euseb. Γραφήν.

(7) Τίνι. His similia exstant Isa. XL, 18, 25; XLVI, 5, et alibi forsan. Ipsa verba, quæ attulit Clemens, reperire nondum potui.

οὐδενὶ (8) ἐοικέναι φησί· διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκόνος δύναται. Τάδ' ὅμοια καὶ Ξενοφῶν (9) ὁ Ἀθηναῖος κατὰ λέξιν λέγει· *Ὁ γοῦν πάντα σείων καὶ ἀτρεμίζων ὡς μὲν μέγας τις καὶ δυνατὸς, φανερός· ὁποῖος δ' ἐστὶν μορφὴν, ἀφανής· οὐδὲ μὴν ὁ παμφαὴς δοκῶν εἶναι ἥλιος, οὐδ' οὗτος ἔοικεν ὁρᾷν αὐτὸν* (10) *ἐπιτρέπειν· ἀλλ' ἤν τις ἀναιδῶς αὐτὸν θεάσηται, τὴν ὄψιν ἀφαιρεῖται.*

Τίς γὰρ (11) *σὰρξ δύναται τὸν ἐπουράνιον καὶ ἀληθῆ*
Ὀφθαλμοῖσιν ἰδεῖν Θεὸν ἄμβροτον, ὃς πόλον οἰκεῖ;
Ἀλλ' οὐδ' ἀκτίνων κατ' ἐναντίον ἠελίοιο
Ἄνθρωποι στῆναι δυνατοὶ, θνητοὶ γεγαῶτες·

προεῖπεν ἡ Σίβυλλα. Εὖ γοῦν καὶ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος (12), διδάσκων ὅτι εἷς καὶ ἀσώματος (13) ὁ Θεὸς, ἐπιφέρει·

Εἷς Θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος.
Οὔ τι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὐδὲ νόημα (14).

Καὶ πάλιν·

Ἀλλὰ βροτοὶ (15) *δοκέουσι θεοὺς γεννᾶσθαι·*
Τὴν σφετέρην (16) *δ' ἐσθῆτα ἔχειν, φωνήν τε δέμας τε.*

Καὶ πάλιν·

A plicans, *Deum nemini similem esse* ait, *quod ejus in cognitionem ullius ex imaginis specie venire nemo possit.* Quibus affinia Xenophon Atheniensis hæc habet ad verbum: *Qui omnia concutiat, idemque tranquillet, eum et magnum et potentem esse constat; qua vero specie sit, non liquet. Ac ne sol ipse quidem, ut lucem quoquo versum diffundere videatur, impune tamen sese videri patitur; quisquis enim in eum impudenter intueri conetur, visum amittit.*

Quæ caro verum oculis, immortalemque videret,
Cœlestemque Deum, cujus super æthera sedes?
Quippe, nec adversi radiantia spicula solis
Mortales subeant defixo lumine visus;

ut jam olim Sibylla cecinit. Jure igitur ac merito
B Xenophanes ille Colophonius, Deum unum, et corporis expertem esse docens, ita cecinit:

Maximus idem hominum ac superum Deus unicus ille est,
Quem mortalis homo non mente aut corpore reddat.

Atque iterum:

...Ast homines generari Numina credunt,
✠ *Illaque voce sibi cultuque et corpore prorsus*
Assimilant.

Itemque,

✠ P. 715 ED. POTTER, 602 ED. PARIS.

τῶν ὑποβάλλοντες. *Vos autem in quantam impietatis absurditatem delapsi estis considerate, qui corpore carentem mortalium formis subdideritis.* Tertullianus lib. I *adversus Marcionem* 4: *Per Isaiam Deus concionabitur, cui me assimilabitis? Divinis forsitan comparabuntur humana, Deo nostra?* Quem locum Pamelius hunc Clementis citans refert ad vers. 18 c. XL, qui fortasse referendus ad 25. Antisthenis dictum apud Eusebium lib. XIII *Præp.* c. 7, legitur, Θεὸν οὐδενὶ ἐοικέναι φησί, *Deum nulli esse similem ait, quapropter nemo potest eum discere ex imagine.* Addenda ergo vox Θεόν, libro Clementis. COLLECT.

(8) *Οὐδενί.* Euseb. Θεὸν οὐδενί. Apud eumdem mox τὰ δὲ pro τάδ'.

(9) *Ξενοφῶν.* Hæc Xenophontis verba superius attulit Clemens *Protrept.* p. 61, ubi conf. adnotata.

(10) *Αὐτόν.* Euseb. αὐτόν. Deinde αὐτὸν ἀναιδῶς pro ἀναιδῶς αὐτόν. Ibid.

(11) *Τίς γάρ.* Hæc superius adduxit Clemens in *Protrept.* pag. 61, ubi conf. n. 10.

(12) *Ξενοφάνης ὁ Κολ.* Physicum intelligit poetam cujus Vitam habemus apud Diogenem Laertium lib. VI.

(13) *Ὅτι εἷς καὶ ἀσώματος.* Xenophanes unum quidem Deum esse putavit, at non ἀσώματον. Conf. Sextus Empiricus lib. III, cap. 33. Hypotypos. Pyrrhon. Cicero in Lucullo, *Xenophanes unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse Deum, neque natum usquam quidquam, et conglobata figura.*

(14) *Οὔ τι δ.... οὐδὲ ν.* H. ms. Οὔτε δ.... οὔτε ν. SYLB. Porro sensit Xenophanes, Οὐσίαν Θεοῦ σφαιροειδῆ, μηδὲν ὅμοιον ἔχουσαν ἀνθρώπῳ. *Dei substantiam globosam esse, nihilque cum hominibus habere commune*, ut refert Laertius lib. IX, seg. 19.

(15) *Ἀλλὰ βρ.* Hic versus in Flor. edit. iambicus est, sic:

Ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεούς.

Ex alio nempe vel Cleanthis vel alterius cujuspiam Opere. SYLBURG. — Eodem modo exstat in ms. Paris. nisi quod δοκέουσι pro δοκοῦσι ibi scriptum sit. Porro hos versus laudavit etiam Theodoretus Θεραπ. γ', pag. 519, ubi priores duo hoc modo se habent:

Ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεούς,
Καὶ ἴσην αἴσθησίν τ' ἔχειν, φωνήν τε δέμας τε.
At mortales homines putant deos genitos esse,
Sensibus æquales, et voce, et corpore nobis.

C (Clementis editio Florentina habet in altero, τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχειν.) Rursus ita:

Ἀλλ' εἴτοι χεῖρας εἶχον ἢ ἐλέφαντες... hoc est:
Si manibus possent uti tauri atque elephantes,
Pingere vel manibus, vel quæ nos facta referre:
Jam similes et equis divos bubusque videres
Cornipedes finxisse, et equos taurosque bicornes,
Haud alio factos quam quo ipsi corpore nunc sunt.

In primo versu Clemens habet, βόες ἠὲ λέοντες. In secundo ἔργα τελεῖν. Theodoret. interpres legisse videtur, ἔργα λέγειν. Sed et tertium versum apud Clementem,

Ἵπποι μέν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοῖοι,

interpretatus est Theodoreti interpres, Hervetus omisit, et videtur non satis cum aliis quatuor cohærere, sed ad priores potius referendus. *Deus non est similis hominibus, nam equi equis, boves bubus, homines hominibus similes sunt.* Idem Theodore-
D tus lib. IV *Therapeutices ægritud. Græc.* aliam de Deo similem sententiam laudat. Xenophanes igitur Orthomenis, Colophonius, qui Eleaticæ sectæ princeps fuit, omne hoc quod oculis intuemur, unum esse, inquit, orbiculari figura, finitum, nequaquam genitum, sed æternum prorsus atque immobile. Eamdem ejus sententiam refert et Sextus philosophus *contra Mathematicos* lib. I: *Xenophanis autem dogma erat præter aliorum hominum prænotiones, universitatem esse unum, et Deum congenitum omnibus; esse autem rotundum, et nullis passionibus obnoxium, et immutabilem, et rationalem.* Citat idem Sextus et quosdam ejus versus in Homerum et Hesiodum, nam in eos scripsit versus, elegias et iambos: subsannans ea quæ de diis dixere, ut tradit Laertius Diogenes, qui tamen cum ejus sententiam de Dei substantia globosa exponeret unum eum censuisse, sive singularem reticuit. COLLECT.

(16) *Σφετέρην.* Euseb. Σφετέραν.

... si manus bovi, manus apta leoni,

Pingeret, atque hominum tractare assuesceret artes :
Illa bovi similes superos, similesque leoni
Fingeret ; acer equus specie formaret equina.
Quisque suo proprium vestiret corpore numen.

Rursus et Bacchylidem lyricum ita de divino numine loquentem audiamus :

Hi fœdis semper gravibusque morbis indomiti :
Innocentes, nec ulla in re mortalibus similes.

Et Cleanthem Stoicum, cujus in quodam poemate sunt, quæ sequuntur :

257 *Quidnam bonum sit me rogas? Jamjam [accipe.*
Quod ordinatum est, integrum, sanctum, pium,
Suique compos, utile, decens, commodum,
Grave, ac severum, quodque semper conferat.
Metu ac dolore majus, et molestia :
Salubre, jucundum, et sibi consentiens.
Clarum, ac modestum, sedulum, lene, ac potens,
Perenne, labis nescium ac semper manens.

Tum idem vulgi tacite idololatriam carpens, ista subdit :

Opinionem qui sequitur, haud liber est,
Frustra inde quicquam stultus exspectet boni.

Non igitur amplius de Deo est ex vulgi opinione sentiendum :

✠ *Haud enim numen reor,*
Hominis scelesti clanculum speciem induens,
Tuum hoc cubile petere, prout homines solent,

Inquit Amphion Antiopæ. Sophocles vero plane ac diserte :

Ejus parenti namque nupsit Juppiter,
Non flavus auro, non olor pluma nitens,
Qualis puellæ junctus est Pleuroniæ,
Matremque fecit : ast homo plane integer.

Quibus deinceps hæc attexit,

Notis volucrem postibus gressum intulit
Adulter.

A *Ἀλλ' εἴ τοι χεῖρας εἶχον* (17) *βόες, ἠὲ λέοντες* (18),
Ἢ γράψαι χείρεσσι, καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες·
Ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοῖοι,
Καί κε θεῶν ἰδέας ἔγραφον, καὶ σώματ' ἐποίουν (19)
Τοιαῦθ' οἷόν περ καὐτοὶ (20) *δέμας εἶχον ὁμοῖον.*

Ἀκούσωμεν οὖν πάλιν Βακχυλίδου τοῦ (21) μελοποιοῦ περὶ τοῦ θείου λέγοντος·

Οἱ μὲν ἀδμῆτες ἀεὶ καὶ λίαν νούσων εἰσὶ,
Χαὶ ἀναίτιοι, οὐδὲν ἀνθρώποις ἴκελοι (22).

Κλεάνθους τε τοῦ Στωϊκοῦ, ἔν τινι ποιήματι περὶ τοῦ Θεοῦ ταῦτά γε γράφοντος (23)·

Τἀγαθὸν ἐρωτᾷς μ' οἷον ἔστ', ἄκουε δή.

Τεταγμένον, δίκαιον, ὅσιον, εὐσεβές·
Κρατοῦν ἑαυτοῦ, χρήσιμον, καλὸν, δέον·
Αὐστηρὸν, αὐθέκαστον, αἰεὶ συμφέρον·
Ἄφοβον, ἄλυπον, λυσιτελὲς, ἀνώδυνον·
B *Ὠφέλιμον, εὐάρεστον, ὁμολογούμενον·*
Εὐκλεὲς, ἄτυφον, ἐπίμελες, πρᾶον, σφοδρόν·
Χρονιζόμενον, ἀμώμητον, αἰεὶ διαμένον.

Ὁ δὲ αὐτὸς κατὰ τὸ σιωπώμενον, τὴν τῶν πολλῶν διαβάλλων εἰδωλολατρείαν, ἐπιφέρει·

Ἀνελεύθερος πᾶς ὅστις δόξαν βλέπει,
Ὡς δὴ παρ' ἐκείνης τευξόμενος καλοῦ τινος (24).

Οὔκουν ἔτι κατὰ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν περὶ τοῦ Θεοῦ ὑποληπτέον·

Οὐδὲ γὰρ λάθρα δοκῶ,
Φωτὸς κακούργου (25) *σχήματ' ἐκμιμούμενον.*
Σοὶ τήνδ' ἐς εὐνὴν, ὥσπερ ἄνθρωπον, μολεῖν·

Ἀμφίων λέγει τῇ Ἀντιόπῃ (26). Ὁ Σοφοκλῆς δὲ εὐθυρημόνως (27) γράφει·

Τὴν τοῦδε γάρ τοι Ζεὺς ἔγημε μητέρα,
Οὐ χρυσόμορφος, οὐδ' ἐπημφιεσμένος
C *Πτίλον κύκνειον, ὡς κόρην Πλευρωνίαν*
Ὑπημβρύωσεν· ἀλλ' ὁλοσχερὴς ἀνήρ.

Εἶτ' αὖ ἐπελθὼν (28) καὶ δὴ ἐπήγαγεν·

Ταχὺς δὲ βαθμοῖς νυμφικοῖς ἐπεσχάλη (29)
Ὁ μοιχός.

✠ P. 716 ED. POTTER, 602-603 ED. PARIS.

(17) *Ἀλλ' εἴ τοι χεῖρας εἶχον.* Scribendum cum Eusebio metri gratia :
Ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον...
Sed tunc, inquit Sylburgius, addendum ῥαδινάς, vel simile quid ad explendum metri numerum.

(18) *Ἠὲ λέοντες.* Theod. ἢ ἐλέφαντες. Paulo post ὁμοίας pro ὁμοῖοι ibid. Deinde Καί κε θ. pro Καί τε θ. Euseb., Theod. Καὶ θ. ms. Paris. Porro Vigerus ad Eusebium hæc adnotavit juxta vocem ὅμοιοι, « Theodoret. ὁμοίας, uti conjeceram. Subdit idem Græcorum Medicus, Xenophanem illum eodem in argumento versantem populorum quorumdam ex more, huic suæ cogitationi fidem asserere. Τοὺς μὲν γὰρ Αἰθίοπας, μέλανας καὶ σιμοὺς γράφειν ἔφησε τοὺς οἰκείους θεοὺς, ὁποῖοι δὲ καὶ αὐτοὶ πεφύκασιν· τοὺς δέ γε Θρᾷκας, γλαυκούς τε καὶ ἐρυθροὺς καὶ μέν τοι καὶ Μήδους, καὶ Πέρσας σφίσιν αὐτοῖς ἐοικότας· καὶ Αἰγυπτίους ὡσαύτως αὐτοῖς διαμορφοῦν πρὸς τὴν οἰκείαν μορφήν.

(19) *Σώματ' ἐποίουν.* Euseb. δώματ' ἐποίουν minus apte. Ex hoc loco expressa videtur Babriæ fabula de homine et leone : quæ inter vulgatas prima est. SYLB.

(20) *Καὐτοί.* Ms. Paris. καὶ αὐτοί.

(21) *Τοῦ.* Euseb. μὲν τοῦ, itidemque δέ in redditione. SYLB.

(22) *Οἱ μὲν ἀδμῆτες ἀεὶ καὶ λίαν νούσων εἰσὶ καὶ ἀναίτιοι οὐδὲν ἀνθρώποις ἴκελοι.* Collegit hoc in numerum fragmentorum Bacchylidis H. Stephanus, itaque vertit : *Illi quidem non domantur morbis fœdis, culpaque vacant nullo modo hominibus similes.* Legit ergo pro ἀεὶ καὶ λίαν, quod vertit Hervetus, *vel valde*, ἀεικελείων, sed et vox ἀναίτιοι ei suspecta est. Hanc ejus emendationem confirmat Eusebii lib. XIII, p. 597, si quidem ejus sit ἀναίτιος. COLLECT.

(23) *Ταῦτά γε γράφοντος.* Euseb. ταῦτα γεγραφότος ἄκουε. Hos autem Cleanthis versus superius adduxit Clemens in *Protrept.* p. 61, ubi conf. adnotata.

(24) *Καλοῦ τινος.* Euseb. impress. et ms. τινὸς καλοῦ. Mox θείου pro Θεοῦ Euseb. impress.

D (25) *Κακούργου.* Euseb. κακοῦργον. Statim σχήματα pro σχήματ' cod. Joan. Paulo post σ' ἐς εὐνὴν Euseb. contra metrum.

(26) *Ἀμφίων λέγει τῇ Ἀντιόπῃ.* Eusebius hic habet ἐν τῇ Ἀντιόπῃ. Quam lectionem si sequamur, Amphion intelligetur recentior. Nam superior ille Amphion, musicus nempe Antiopes, e Jove filius fuit, Nyctei nepos, ut ex Apollodoro intelligere est. SYLBURG. — Apud Eusebium legitur ἐν Ἀντιόπῃ, *ait Amphion in Antiope.* Scripsit tragœdiam Antiopen Euripides, quam citat Stobæus multis locis. COLLECT.

(27) *Εὐθυρημόνως.* Euseb. εὐθυῤῥημόνως cum duplici ρ.

(28) *Εἶτ' αὖ ἐπελθών.* Euseb. impress. et ms. εἶτα ὑπελθών.

(29) *Νυμφικοῖς ἐπεσχάλη.* Euseb. impress, μοιχινοῖς ἐπεστάθη. Sed cod. Joan. *μυθικοῖς ἐπισταπεῖ.*

ἐφ' οἷς ἔτι φανερώτερον τὴν ἀκρασίαν τοῦ μυθοποιουμένου Διὸς ὧδέ πως ἐκδιηγεῖται·

Ὁ δ' οὔτε δαιτός, οὐδὲ (30) *χέρνιβος θιγών,*
Πρὸς λέκτρον ᾔει, καρδίαν ὠδαγμένος·
Ὅλην δ' ἐκείνην εὐφρόνην ἐθρύπτετο.

Ταύτῃ (31) μὲν οὖν παρέσθω ταῖς τῶν θεάτρων ἀνοίαις· ἄντικρυς δὲ ὁ μὲν Ἡράκλειτος, *Τοῦ λόγου τοῦ δέοντος* (32) *αἰεὶ* (33), φησὶν, *ἀξύνετοι γίγνονται ἄνθρωποι, καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι, καὶ* (34) *ἀκούσαντες τὸ πρῶτον.* Ὁ μελοποιὸς δὲ Μελανιππίδης ᾄδων, φησίν·

Κλῦθί μοι (35), *ὦ πάτερ, θαῦμα βροτῶν,*
Τᾶς ἀειζώου ψυχᾶς μεδέων.

Παρμενίδης δὲ ὁ μέγας, ὥς φησιν (36) ἐν *Σοφιστῇ* Πλάτων, ὧδέ πως περὶ τοῦ Θεοῦ (37) γράφει·

Πολλὰ μάλ', ὡς ἀγένητον (38) *ἐὸν, καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν,* B
Οὖλον μουνογενές τε, καὶ ἀτρεμὲς, ἠδ' ἀγένητον.

Ἀλλὰ καὶ ὁ (39) Ἡσίοδος·

Αὐτὸς γὰρ πάντων, φησὶ, *βασιλεὺς καὶ κοιρανός ἐστιν*
Ἀθανάτων· σέο (40) *δ' οὔ τις ἐρήρισται κράτος ἄλλος.*

Καὶ μὴν καὶ ἡ τραγῳδία, ἀπὸ τῶν εἰδώλων ἀποσπῶσα, εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβλέπειν διδάσκει· ὁ μὲν (41) Σοφοκλῆς, ὥς φησιν Ἑκαταῖος ὁ τὰς ἱστορίας συνταξάμενος, ἐν τῷ κατ' Ἄβραμον (42) καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ἄντικρυς ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἐκβοᾷ·

Εἷς (43) *ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐστιν Θεός·*
Ὃς οὐρανόν (44) *τ' ἔτευξε καὶ γαῖαν μακρὰν,*

A Tunc adhuc apertius impotentem fabulosi Jovis libidinem exponens, ita prosequitur :

Non dextra lympham, non cibum lingua attigit :
At pectus acri saucius morsu, torum
Init, atque Veneri nocte se tota dedit.

Verum ista theatrorum insaniæ reserventur. Heraclitus quidem perspicue, *Homines* ait, *seu prius, seu postquam audierint, commodæ rationis semper ignoratione versari.* Et lyricus Melanippides ita cecinit.

Audi me, o pater, stupor mortalium,
Qui semper viventem animum regis.

Et magnus ille Parmenides, ut ait Plato in *Sophista*, de Deo hunc in modum scribit:

Nec satus est unquam, nec morti obnoxius ulli;
Integer, unigena, inconcussus, nescius ortus.

Imo etiam Hesiodus:

Te regem ac dominum immortalis turba fatetur,
Non alius tecum imperio contendere possit.

✠ Quin et ipsa quoque tragœdia ab idolorum cultu abducens, in cœlum oculos tollere nos docet. Sophocles enim, ut refert Hecatæus historicus, in eo quem de Abramo et Ægyptiis conscripsit libro, hæc palam vociferatur e scena :

Unus profecto est, unus hic tantum Deus,
Qui cœlum et amplas condidit terræ plagas,

✠ P. 717 ED. POTTER, 603 ED. PARIS.

(30) *Οὐδέ*. Euseb. οὔτε. Deinde θίδων mendose C pro θιγών ms. Paris. Paulo post εἴη pro ᾔει cod. Joan. In vers. seq. ἐθόρνυτο pro ἐθρύπτετο Euseb. ms. et impress.

(31) *Ταύτῃ*. Euseb. rectius ταυτί. SYLB. — Recentiores Clementis editt. ταῦτα habent.

(32) *Τοῦ λόγου τοῦ δέοντος αἰεὶ, φησίν*. Hervetus in libro suo correxerat δὲ ὄντος καί. Sextus philosophus ex quo in sua *Philosophica poesi* hunc locum exscripsit H. Stephanus, sic habet : Ὁ Ἡράκλειτος ἐναρχόμενος τῶν περὶ φύσεως καὶ τρόπον τινὰ δεικνὺς τὸ περιέχον, φησί· Λόγου τοῦδε ὄντος ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι, καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον. Quem interpres Sexti Hervetus ipse sic expressit : *Cum est autem hæc ratio, non intelligentes fiunt homines etiam priusquam audierint, et cum primum audierunt.* Loquitur de communi ratione, ut ex antecedentibus constat. Ait enim : Τοῦτον δὴ κοινὸν λόγον καὶ θεῖον καὶ οὗ κατὰ μετοχὴν γινόμεθα λογικοὶ, κριτήριον ἀληθείας φησὶν ὁ Ἡράκλειτος· *Hanc autem communem et divinam rationem, et cujus participatione rationales efficimur dicit Heraclitus esse id, quod de veritate judicat.* Atque ita corrigenda est hujus postremi loci interpretatio. Eusebius legit etiam τοῦ λόγου τοῦ δὲ ὄντος ἀεὶ, vertitque Trapezuntius : *Verbi, quod est semper, sensum homines non capiunt, neque antequam audiant, neque cum primo audierint.* COLLECT. — Simile est, quod Philostratus Heraclito tribuit, epist. 18, p. 391 : Ἡράκλειτος, ὁ φυσικὸς, ἄλογον εἶναι κατὰ φύσιν ἔφησε τὸν ἄνθρωπον· *Heraclitus physicus hominem natura irrationalem esse dixit.*

(33) *Αἰεί*. Euseb. ἀεί.

(34) *Καί*. Hanc particulam omittit cod. Joan. Ubi mox Μελαππίδης pro Μελανιππίδης.

(35) *Κλῦθί μοι*. Hæc apud Eusebium hoc modo exstant in versus disposita :

Κλῦθί μοι, ὦ πάτερ, θαῦμα βροτῶν,
Τᾶς ἀειζώου ψυχᾶς μεδέων.

(36) *Ὥς φησιν*. Hæc verba non adversus sequentes, sed ad verba præcedentia referuntur. Plato enim in *Sophista Magni* epitheto Parmenidem ornat p. 166 : Παρμενίδης δὲ ὁ Μέγας, ὦ παῖ, παισὶν ἡμῖν οὖσιν ἀρχόμενός γε καὶ διὰ τέλους τοῦτο ἀπεμαρτύρατο. *Magnus autem Parmenides, o puer, dum pueri adhuc essemus, statim ab initio assidueque id detestatus est.* Quis autem ille Parmenides fuerit, satis e Diogene Laertio notum.

(37) *Θεοῦ*. Euseb. θείου, ut paulo superius.

(38) *Ὡς ἀγ*. Euseb. ὡς ἀγένητον ἐὸν καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν, Μοῦνον, μουνογενές δέ. Illud δέ agnoscit etiam cod. Joan.

(39) *Ὁ*. Hanc particulam non agnoscit cod. Joan. In primo versu ἐσσί pro ἐστίν habet Euseb.

(40) *Σέο*. Legendum videtur dativo casu σοί, aut σέο retento, sequens κράτος vertendum in dat. κράτει, ut sensus sit : *Tecumque nullus alius robore contendit;* vel : *Tuoque cum robore nullus alius contendit.* Nisi forte aliquis ἐρήρεισται malit : ut sit, D *Tuamque potentiam nemo fulcivit.* SYLBURG.

(41) *Ὁ μέν*. Euseb. ms. et impress. ὁ μὲν γάρ.

(42) *Ἐν τῷ κατ' Ἀβρ*. Hujus libri meminit Josephus *Antiq.* lib. I, cap. 7 : Ἑκαταῖος βιβλίον περὶ αὐτοῦ (Ἀβράμου) συνταξάμενος κατέλιπε· *Hecatæus librum de Abrahamo scriptum reliquit.* Vossius se dicit non dubitare quin pars fuerit Historiæ Judaicæ Hecatæi, quam citant Origenes lib. I, *contra Celsum;* Eusebius, *Præp. evang.*, lib. III. Conf. Vossius, *De histor. Græcis*, lib. I, c. 10.

(43) *Εἷς*. Eosdem Sophoclis versus in *Exhortatoria ad gentes* laudavit, ubi quod est in Sexto *Imagines et æneas et ligneas*, ita ex hoc recte emendari constat, si deleas *et ligneas :* nam in Græco abundat, ἢ ξύλων, et addendum est, *et aureas*, quod omisit interpres, χρυσοτεύχτων. Citantur, et a Justino in *Exhortatoria ad gentes* p. 19, et *De monarch.* p. 166.

(44) *Ὃς οὐρ*. Cod. Joan. Ὅς τ' οὐρ.

Cærulea ponti terga et infrenes Notos.
At nos miselli, pectore errantes vago,
Calamitatum finximus solatia,
Formas deorum saxeas, aut æreas,
Aurove ductas fusili, aut eburneas.
His dum immolamus, dum stato augustos die
Reddimus honores, esse nos remur pios.

Qui eodem ex loco Euripides :

Vides sublime fusum immoderatum æthera,
Qui tenero terram circumjectu amplectitur?
Hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Jovem.

Idem in dramate, quod *Pirithoum* inscribit :

Te, quia te ipso es; quique ætherio
Rerum omne genus turbine versas;
Quem clara dies, quem turbida nox,
Et multicolor; quemque astrorum
Vis, non uno lumine fulgens,
Circum assiduo volvitur orbe.

Hic enim *ex sese ortum*, artificem intellectum vocavit. Quæ sequuntur, ad mundum pertinent, in quo lucis etiam est tenebrarumque conflictus. Similiter Æschylus Euphorionis ✠ filius, ita de Deo, sane quam graviter :

Æther, solumque est, atque cœlum Juppiter,
Cuncta simul idem est, majus et si quid super.

Platonem quoque novi sentire cum Heraclito, hunc in modum scribente : *Quod unum sapiens est, solum tamen dici non vult, idemque Jovis nomen*

Πόντου τε χαροπὸν οἶδμα, κἀνέμων βίαν (45).
Θνητοὶ δὲ πολλὸν (46) *καρδίαν πλανώμενοι,*
Ἱδρυσάμεσθα πημάτων παραψυχὴν,
Θεῶν ἀγάλματ' ἐκ λίθων ἢ χαλκέων,
Ἢ χρυσοτεύκτων, ἢ 'λεφαντίνων τύπους·
Θυσίας τε τούτοις καὶ καλὰς (47) *πανηγύρεις*
Στέφοντες, οὕτως εὐσεβεῖν νομίζομεν.

Εὐριπίδης δὲ, ἐπὶ τῆς αὐτῆς σκηνῆς τραγῳδῶν,

Ὁρᾷς (48), φησὶ, *τὸν ὑψοῦ τόνδ' ἄπειρον αἰθέρα,*
Καὶ γῆν πέριξ ἔχονθ' ὑγραῖς ἐν (49) *ἀγκάλαις;*
Τοῦτον νόμιζε Ζῆνα, τόνδ' ἡγοῦ θεόν.

Ἐν δὲ τῷ *Πειρίθῳ* (50) δράματι ὁ αὐτὸς καὶ τάδε τραγῳδεῖ·

Σὲ τὸν αὐτοφυῆ, τὸν ἐν αἰθερίῳ (51)
Ὄμβρῳ (52) *πάντων φύσιν ἐμπλέξαντα* (53)
Ὃν περὶ μὲν φῶς περὶ δ' ὀρφναία
Νὺξ αἰολόχρως, ἄκριτός τε ἄστρων
Ὄχλος ἐνδελεχῶς ἀμφιχορεύει.

Ἐνταῦθα γὰρ τὸν μὲν αὐτοφυῆ τὸν δημιουργὸν νοῦν εἴρηκεν· τὰ δ' ἑξῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου τάσσεται, ἐν ᾧ καὶ ἐναντιότητες (54) φωτός τε καὶ σκότους. Ὅ τε Εὐφορίων, ὅ τε Αἰσχύλος (55), ἐπὶ τοῦ Θεοῦ σεμνῶς σφόδρα φησίν·

Ζεύς ἐστιν αἰθὴρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός (56)·
Ζεύς τοι τὰ πάντα, χὤτι (57) *τῶνδ' ὑπέρτερον.*

Οἶδα ἐγὼ καὶ Πλάτωνα (58) προσμαρτυροῦντα Ἡρακλείτῳ γράφοντι· *Ἓν τὸ σοφὸν, μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει, καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα.* Καὶ πάλιν·

✠ P. 718 ED. POTTER, 604 ED. PARIS.

p. 166, a Theodoreto, lib. VII *Therapeut. Græc.* et ab Eusebio repræsentantur ex Clemente lib. XIII *Præparat.* In primo, Εἷς ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐστιν, vertendum fuit :

Unus profecto verus, unus est Deus,
Vel, *Unum profecto numen, unus est Deus.*

In penultimo legitur in *Protreptico*, καὶ κενὰς πανηγύρεις Νέμοντες, at hic, καλὰς π. στέφοντες. Apud Justinum, πανηγ. τεύχοντες. At Theodoretus habet : *Et coronas affatim dantes*, vertente Acciaolo, et in 2 et in 3 versu longe diversus est :

Terramque fecit et populorum vertices
Pontique fluctus et sonora flumina.

Nisi forte *flamina* legendum, ubi κ' ἀνέμων βίας· sed ex Justino Clementi hæc duo potius corrigenda sunt. COLLECT. — Conf. *Protrept.* p. 63, et quæ ibi adnotata sunt.

(45) *Κἀνέμων βίαν*. Cod. Joan. καὶ ἀνέμων βίας.

(46) *Θνητοὶ δὲ πολλόν*. Ms. Paris. Θνητοῖς δὲ πολλοί. Quin etiam πολλοί habet cod. Joan.

(47) *Καλάς*. Cod. Joan. mendose κάεας.

(48) *Ὁρᾷς*. Cod. Joan τ̔ρᾷς. Hic Euripidis locus a Plutarcho citatur 369 et 424, et a Cicer. lib. II *De nat. deorum* exprimitur, ut notavit Petrus Victorius, *Var. lect.* lib. XIII, c. 7. SYLBURG. — Conf. *Protrept.* p. 21, n. 7; p. 63, n. 2.

(49) *Ἐν*. Abest a cod. Joan.

(50) *Ἐν δὲ τῷ Πειρίθῳ*. Euseb. ἔν τε τῷ Π. SYLB. — In tragœdia *Pirithoi* forte, sed apud Eusebium legitur non ὄμβρῳ, sed ῥόμβῳ, ubi distincta in quinque anapæsticos habes hæc verba, vertere ergo potes, *qui in ætherea rotatione*, seu *fornice*, aut *globo*; ῥόμβος multa significat. Glossarium : ῥόμβος, tornus; Hesychius : ῥόμβος, στρόφος, δῖνος, κῶνος· sive motum, sive figuram indicari putes, cœlum intellige omnia complectens et ambiens. Idem Eusebius habet, ὅ τε τοῦ Εὐφορίωνος Αἰσχύλος· *Et Euphorionis filius Æschylus*, non ut Clementis liber, ὅ τε Εὐφορίων, ὅ τε Αἰσχύλος. Euphorion enim pater Æschyli, Suida teste. Cæterum quod hic αὐτοφυῆ δημιουργόν appellari ait Clemens, et alibi ab Orpheo αὐτογενῆ, et in Sibyllinis oraculis, interpretatione aliqua emolliendæ sunt hæ voces, ut monet G. Genebrardus lib. I *De Trinitate*, ne ruamus in præcipitium Cœlii Lactantii, qui pudendo errore Deum se procreasse, atque fecisse non dubitavit scribere, lib. II, c. 7 *Inst.* COLLECT.

(51) *Τὸν ἐν αἰθ.* Euseb. σὲ τὸν αἰθ. At Euripidis Schol. in *Orest.* v. 98, citans hunc locum, Clementis lectionem retinet : item Apollonii Scholiastes, omnino recte.

(52) *Ὄμβρῳ*. Ῥόμβῳ rectius Eus. impress. et ms. et Eurip. Schol.

(53) *Ἐμπλέξαντα*. Sic legit etiam Eurip. Schol., at metrum exigit ἐμπλέξανθ', quod habet Euseb. Hos versus Grotius sic digessit et restituit *Excerpt.* p. 399 :

Σὲ τὸν αὐτοφυῆ, τὸν ἐν αἰθερίῳ
Ῥόμβῳ πάντων φύσιν ἐμπλέξαν-
θ'· ὃν περὶ μὲν φῶς, περὶ δ' ὀρφναία
Νὺξ αἰολόχρως, ἄκριτός τ' ἄστρων
Ὄχλος ἐνδελεχῶς ἀμφιχορεύει.

Te voco, te non aliunde satum,
Qui naturam turbine versas
Totam ætherio, quem lux circum,
Noxque astricolor semper et ingens
Circumsultat chorus astrorum.

(54) *Καὶ ἐν*. Euseb. καὶ αἱ ἐν.

(55) *Ὅ τε Εὐφορίων, ὅ τε Αἰσχ.* Euseb. impress. et ms. : ὅ τε Εὐφορίωνος Αἰσχύλος. Quam lectionem retinendam esse admonuit Stanleius, Comment. in *Vitam Æschyli*. Erat enim Æschylus Euphorionis filius, ut docent Herodotus lib. II, Pausanias Corinth. 2, et Arcad.

(56) *Ζεὺς δ' οὐρανός*. Hæc absunt a cod. Joan.

(57) *Χὤτι*. Euseb. χωρεῖ. In marg. cod. Joan. scripsit aliquis χωρεῖ τῷδε. In ms. Paris. τῶνδέ τοι ὑπέρτερον pro τῶνδ' ὑπέρτερον. Porro Grotius in *Excerptis* pag. 57, hæc metri causa sic scribit :

..... *Χὤτι τῶνδ' ἔθ' ὑπέρτερον.*

(58) *Ἐγὼ καὶ Πλάτωνα*. Cod. Joan. ἐγὼ καὶ ὁ Πλάτων.

Νόμος καὶ βουλὴ (59) *πείθεσθαι ἑνός*. Κἂν τὸ ῥητὸν ἐκεῖνο ἀναγαγεῖν ἐθέλῃς, *Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω*, εὕροις ἂν ὧδέ πως (60) ἐμφαινόμενον πρὸς τοῦ Ἐφεσίου (61)· *Ἀξύνετοι* (62) *ἀκούσαντες, κωφοῖς* (63) *ἐοίκασι· φάτις* (64) *αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπιέναι*. Ἀλλ' ἄντικρυς καὶ μίαν ἀρχὴν καὶ παρ' Ἑλλήνων ἀκοῦσαι ποθεῖς; Τίμαιος ὁ Λοκρὸς ἐν τῷ φυσικῷ συγγράμματι κατὰ λέξιν ὧδέ μοι μαρτυρήσει· *Μία ἀρχὰ* (65) *πάντων ἐστὶν ἀγέννητος* (66)· *εἰ γὰρ ἐγένετο, οὐκ ἂν ἦν ἔτι ἀρχά, ἀλλ' ἐκείνα* (67) *ἐξ ἇς ἁ ἀρχὰ ἐγένετο*· ἐῤῥύη γὰρ ἐκεῖθεν δόξα ἡ ἀληθής (68)· *Ἄκουε* (69), φησίν, *Ἰσραὴλ· Κύριος ὁ Θεός σου, εἷς ἐστιν· καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις*.

A *amat*. Atque iterum : *Lex est*, inquit, *hujus unius parere consilio*. Quod si altiore sensu dictum illud accipere volueris, *Qui habet aures audiendi, audiat* [a], sic ab Ephesio illustratum invenies : *Qui quod audiunt, intelligentia non assequuntur, surdis illi similes sunt; in quos tritum illud conveniat, præsentes abesse*. Num vero Græcorum etiam ex ore principium unum audire gestis? Testem dabo Timæum Locrum, qui libro *De natura* sic ad verbum loquitur : *Unum omnium principium est, quod ortu caret; nam si aliunde ortum esset, principium jam non esset, sed illud potius unde ortum haberet*. Quæ opinio, sane vera, ex dicto illo profecta est, *Audi*, inquit, *Israel, Dominus Deus tuus unus est, eique soli servies* [b].

Οὗτος (70) *ἰδοὺ πάντεσσι σαφὴς ἀπλάνητος* [*ὑπάρχει*,

ὥς φησιν ἡ Σίβυλλα. Ἤδη δὲ (71) καὶ Ὅμηρος φαίνεται Πατέρα καὶ Υἱὸν διὰ τούτων, ὡς ἔτυχε μαντείας εὐστόχου, λέγων·

Εἰ μὲν (72) *δὲ Οὔτις* (73) *σε βιάζεται οἷον ἐόντα,*
Νοῦσον δ' οὔπως ἐστὶ Διὸς μεγάλου ἀλέασθαι·
Οὐ γὰρ (74) *Κύκλωπες Διὸς αἰγιόχου ἀλέγουσιν.*

Καὶ πρὸ τούτου Ὀρφεύς, κατὰ τοῦ προκειμένου φερόμενος εἴρηκεν·

Υἱὲ Διὸς μεγάλοιο, πάτερ Διὸς αἰγιόχοιο.

Ξενοκράτης δὲ (75) ὁ Χαλκηδόνιος (76), τὸν μὲν ὕπατον Δία, τὸν δὲ νέατον καλῶν, ἔμφασιν Πατρὸς ἀπολείπει καὶ Υἱοῦ. Καὶ τὸ παραδοξότατον, Ὅμηρος (77) γινώσκειν φαίνεται τὸ Θεῖον, ὁ ἀνθρωποπαθεῖς εἰσάγων τοὺς θεούς· ὃν οὐδ' οὕτως αἰδεῖται Ἐπίκουρος (78). Φησὶ γοῦν (79)·

B *Omnibus ecce patet, nulloque errore vagatur*,

ut Sibylla cecinit. Jam vero videtur Homerus quoque dicere Patrem et Filium, per aptam, ut videtur, horum divinationem :

Certe cum solus sis vim tibi si afferat Utis,
Haud ratione queat fugier morbus Jovis ulla,
Namque Jovem ægiferum nihilum curare Cyclopes
Suerunt.

Et ante eum Orpheus loquens de eo quod est propositum dixit :

Nate Jovis magni, pater et Jovis ægiferentis.

Xenocrates etiam Chalcedoniensis, qui *summum Jovem* appellat, *infimum* alterum, Patris nonnullam dat ac Filii significationem. Quodque præter omnem
C opinionem est, ✠ Homerus ipse Numen agnoscere videtur, qui deos introducit humano more sensuque commotos, quem tamen ne sic quidem reveretur Epicurus. Est enim Homeri quod sequitur :

✠ P. 719 ED. POTTER, 605 ED. PARIS. [a] Luc. XIV, 35. [b] Deut. VI, 4.

(59) *Βουλή*. Euseb. βουλῇ dat. casu rectius. SYLBURG.

(60) *Πῶς*. Hanc particulam omittit Euseb. ms. et impress.

(61) *Ἐφεσίου*. Scil. Heracliti, cujus eamdem sententiam recitat Theodoretus *Θεραπ. α'*, p. 476.

(62) *Ἀξύνετοι*. Theodoretus lib. I *De cur. Græc.* profert hanc Heracliti γνώμην, eamque ita reddit ejus interpres Lat. *Cum stulti quid audiunt, surdis videntur esse persimiles, celebre dictum vel tunc abesse eos testatur, cum prope adsunt*. Posteriorem partem melius vertit Hervetus. Vide Erasmum in *Proverbio, præsens abest*, qui parem locum Aristophanis profert, πρὸς τὸν λόγον τ' ἀεί. COLLECT.

(63) *Κωφοῖς*. Κωφοῖσιν Euseb. ms. et impress. retenta Ion. dialecto.

(64) *Φάτις*. Ms. Paris. φᾶ τις. Mox Euseb. παρεόντας ἀπεῖναι, *præsentes abesse*, ut ait Sylburg. Idem mox ἄντικρυς μίαν, absque conjunctione *καί*. Porro cod. Joan. hæc inverso ordine scribit : Ἄντικρυς καὶ παρ' Ἑλλήνων μίαν ἀρχήν.

(65) *Μία ἀρχά*. Plato in *Phædro*, pag. 344, eod. genio : Ἀρχὴ δέ, inquit, ἀγένητον, ἐξ ἀρχῆς γὰρ ἀνάγκη πᾶν τὸ γιγνόμενον γίγνεσθαι, αὐτὴν δὲ μηδ' ἐξ ἑνός. Εἰ γὰρ ἔκ του ἀρχὴ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο· (forte οὐκ ἂν ἀρχὴ γίγνοιτο, ut *Timæus* hic, οὐκ ἂν ἦν ἔτι ἀρχά. Atque ita Tullius reddidit, *Tuscul.* II : *Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde*. Vulgata tamen lectio defendi potest.) Ἐπειδὴ δὲ ἀγέννητόν ἐστι, καὶ ἀδιάφθαρτον αὐτὸ ἀνάγκη εἶναι, etc. Vigerus ad Euseb.

(66) *Ἀγέννητος*. Aptius videtur ἀγένητος, *ortu carens*. SYLBURG.

(67) *Ἐκείνα*. Ms. Paris. ἐκεῖνα. Statim ἧς pro ἇς Euseb. et ἐῤῥύει pro ἐῤῥύη.

(68) *Ἀληθής*. Euseb. ms. et impress. ἀληθινή.

(69) *Ἄκουε*. Deut. VI, 4 : Ἄκουε, Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν, Κύριος εἷς ἐστι, et 13, *Κύριον τὸν Θεόν σου φοβηθήσῃ, καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις*.

(70) *Οὗτος*. Conf. superius *Protrept.* p. 66, et quæ ibi adnotata sunt.

D (71) *Ἤδη δέ*. Quæ sequuntur usque ad αἰγιόχοιο in versu Orphico, omittit Euseb. ms. et impress.

(72) *Εἰ μέν*. Verba Cyclopum ad Polyphemum conquerentem oculum sibi eruisse Οὖτιν, quo nomine se appellaverat Ulysses, Homer. *Odyss.* I, 410.

(73) *Οὔτις*. Homer. Μῆτις, et mox Νοῦσόν γ' pro νοῦσον δ'.

(74) *Οὐ γάρ*. Hunc versum interseruit Clemens, qui tamen apud Homerum exstat ejusdem *Odysseæ* 274.

(75) *Δέ*. Euseb. τε.

(76) *Χαλκηδόνιος*. Euseb. Χαρχηδόνιος mendose. Conf. superius *Protrept.* p. 58, not.

(77) *Ὅμηρος*. Hæc vox ex Eusebio ms. et impress. excidit.

(78) *Ἐπίκουρος*. Epicurus dicitur poeticen omnem refugisse. Hinc apud Plutarchum libro *De aud. Poet.*

(79) *Γοῦν*. Euseb. γάρ.

258 *Quid me immortalem porro, mortalis Achille,*
Præcipiti cursu insequeris? mea numina nondum
Scilicet agnosti.

Quo quidem Numen ejusmodi esse declarat, quod nec pedibus, nec manibus, nec oculis, nec toto corpore, mortalis quisquam assequi capereque possit. *Cui similem fecistis Dominum? aut cui imagini assimilastis eum?* inquit Scriptura [a]. *Nunquid sculptile conflavit faber, aut aurifex auro fuso inauravit eum?* et quæ sequuntur. Et Epicharmus comicus in *Republica*, sic de Logo perspicue :

Humana vita ratione ac numero prorsus indiget,
Numero ac ratione vivimus; ambo nos fovent.

Tum ita diserte:

Ratio mortales regit, moresque servat.

Deinde :

Si est in homine ratiocinatio, est et divina ratio;
Ratio homini innata est, ad casus vitæ varios.

A *Τίπτε με* (80), *Πηλέος υἱὲ, ποσὶν ταχέεσσι διώκεις,*
Αὐτὸς θνητὸς ἐὼν, θεὸν ἄμβροτον; οὐδέ νύ πώ με (81)
Ἔγνως ὡς θεός εἰμι.....

Οὐχ ἁλωτὸν γὰρ εἶναι θνητῷ, οὐδὲ καταληπτὸν τὸ Θεῖον, οὔτε ποσὶν, οὔτε χερσὶν, οὔτε ὀφθαλμοῖς, οὐδ' (82) ὅλως τῷ σώματι, δεδήλωκεν. *Τίνι ὡμοιώσατε Κύριον;* ἢ (83) *τίνι ὁμοιώματι ὡμοιώσατε αὐτόν;* φησὶν ἡ Γραφή. *Μὴ εἰκόνα ἐποίησε τέκτων;* ἢ (84) *χρυσοχόος, χωνεύσας χρυσίον, περιεχρύσωσεν αὐτόν;* καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Ὅ τε κωμικὸς Ἐπίχαρμος σαφῶς περὶ τοῦ Λόγου, ἐν τῇ *Πολιτείᾳ* λέγει ὧδέ πως·

Ὁ βίος (85) *ἀνθρώποις λογισμοῦ κἀριθμοῦ δεῖται πάνυ·*
Ζῶμεν (86) *δ' ἀριθμῷ καὶ λογισμῷ.*
Ταῦτα γὰρ σώζει βροτούς.

B Εἶτα διαῤῥήδην ἐπιφέρει·

Ὁ λόγος (87) *ἀνθρώπους κυβερνᾷ, κατὰ τρόπον σώζει.*

Εἶτα (88)·

Εἰ ἔστιν (89) *ἀνθρώπῳ* (90) *λογισμὸς, ἔστι καὶ θεῖος λόγος.*
Ὁ λόγος ἀνθρώπῳ πέφυκεν περὶ βίου καὶ τὰς τροφάς (91).

[a] Isa. XL, 18, 19.

Poet. jubet ποιητικὴν φεύγειν καὶ παρεξελαύνειν. *Poeticam fugere, intactamque prætergredi.* Et quidem, ut ait Heraclides Ponticus non procul ab initio libri *De allegor. Homer.* : Ἅπασαν ὁμοῦ ποιητικὴν, ὥσπερ ὀλέθριον μύθων δέλεαρ, ἀφοσιούμενος. *Simul poeticen universam seu perniciosum fabularum illectamentum, rejicit.* Imo apud Sextum Empiricum *adv. Mathematicos* lib. I, c. ult., poesis declaratur C ab Epicureis, Οὐχ οἷον ἀνωφελὴς τῷ βίῳ, ἀλλὰ καὶ βλαβερωτάτη· *non modo vitæ inutilis, sed etiam maxime noxia.* Idem testantur Cicero lib. I *De natura deorum*, Plutarchus libro, *Quod secundum Epicurum suaviter vivi non potest*, etc.

(80) *Τίπτε.* Verba Apollinis ad Achillem *Il.* X, v. 8. Porro hæc verba τίπτε με exciderunt e cod. Joan.

(81) *Πώ με.* Hæc etiam verba e cod. Joan. exciderunt, relicta, ut prius etiam, lacuna.

(82) *Οὐδ'.* Euseb. οὐθ'.

(83) *Ἤ.* Isa. *καί.*

(84) *Ἤ.* Cod. Joan. *καί.*

(85) *Ὁ βίος.* Hos versus Grotius hoc modo explicat et scribit in *Excerpt.*, p. 475 :

Ὁ βίος ἀνθρώποις λογισμοῦ καὶ ἀριθμοῦ δεῖται μόνον·
Ζῶμεν ἀριθμῷ καὶ λογισμῷ· ταῦτα γὰρ σώζει βροτούς.
Omnis in ratione et numero stat vita mortalium :
Vivimus ratione ac numero : bina hæc homines sospitant.

D Porro Euseb. et ms. Paris. καὶ ἀριθμοῦ pro κἀριθμοῦ habent.

(86) *Ζῶμεν.* In libro Eusebii erat. Ζῶμεν δὲ ἐν ἀριθμῷ καὶ λογισμῷ. Deinde, *Ratio regit homines.*

Ὁ λόγος ἀνθρώπους κυβερνᾷ κατὰ πρόσωπον καὶ σώζει.
Ὃν ἐστὶν ἀνθρώπῳ λογισμὸς, ἐστὶ καὶ θεῖος λόγος.
Ὁ λόγος ἀνθρώπῳ πέφυκε περὶ βίου καταστροφάς.

Collect. — Sed ne sic quidem prior versus expletur, cujus tale quodpiam requiri videtur acroteleution, κἀκ τροπῶν σώζει κακῶν. Sequente versu recte idem Euseb. περὶ βίου καταστροφάς. Sylburg.

(87) *Ὁ λόγος.* Hunc versum hoc modo scribit Grotius :

Ὁ λόγος ἀνθρώπους κυβερνᾷ, καὶ τρόπον σώζει μόνος.
Ratio mortales gubernat : ratio mores continet.

Cum Eusebius pro κατὰ τρόπον σώζει habeat κατὰ πρόσωπον σώζει, Vigerus hæc ibi adnotat : « Reponendum ex Clemente κατὰ τρόπον σώζει. Nisi malis καὶ σώζει κατὰ τρόπ., aut, quod secutus sum, καὶ σώζει τρόπον. Si tamen retineatur κατά, vox τρόπον *modum*, potius quam mores, significabit. »

(88) *Εἶτα.* Abest a cod. Joan.

(89) *Εἰ ἔστ.* Hos versus hoc modo scribit Grotius in *Excerpt.* p. 475 :

Ἔστιν ἀνθρώπω λογισμὸς, ἔστι καὶ θεῖος λόγος.
Ὁ λόγος ἀνθρώπω πέφυκε περὶ βίον καὶ τὰς τροφάς.
Ὁ δέ γε τᾶς τέχνας ἅπασι συνέπεται θεῖος λόγος,
Ἐκδιδάσκων αἰὲν αὐτοὺς, ὅ τι ποιεῖν δεῖ συμφέρον.
Οὐ γὰρ ἄνθρωπος τέχναν εὗρ', ὁ δὲ Θεὸς ταύταν φέρει·
Ὁ δέ γε τἀνθρώπου λόγος πέφυκ' ἀπὸ τοῦ θείου λόγου.
Est humana ratio : hanc præter est et divina altera:
Ratio humana circa vitam et victum semper occupat:
At divina ratio est artis opifex, et comes omnibus,
Edocens ipsos quid usus maxime facto siet.
Quippe homo non reperit artem, sed dat hanc auctor Deus:
Ipsaque illa humana ratio nata est ratione ex Dei.

Deinde idem ad primum versum hæc adnotat : « Hoc ἀνθρώπω hic genitivus est Doricus, et valet ἀνθρωπινός. Non præponam εἰ ante ἐστί cum Casaubono: nihil enim opus, et versus vix patitur. » Ad secundum hæc scribit : « Et hic ἀνθρώπω genitivus est. Partem versus posteriorem sic emendavimus, cum esset περὶ βίου καταστροφάς. » Ad tertium hæc : « Bene Scaliger ὁ δέ γε τᾶς τέχνας. Λόγον divinum vocat eum per quem ars quævis invenitur ac docetur.

(90) *Ἀνθρώπῳ.* Ms. Joan. ἀνθρώπων. In vers. seq. Ὁ λόγος ex eodem excidit, ut etiam ex ms. Paris.

(91) *Περὶ βίου καὶ τὰς τροφάς.* Recte Euseb. περὶ βίου καταστροφάς. Sylburg. — Quam lectionem habet etiam ms. Joan

Ὁ δέ γε τὰς τέχνας (92) ἅπασι συνέπεται θεῖος [λόγος,
Ἐκδιδάσκων αἰεὶ αὐτὸς αὐτοὺς (93) ὅ τι ποιεῖν [δεῖ συμφέρον.
Οὐ γὰρ ἄνθρωπος τέχναν εὗρ᾽· ὁ δὲ Θεὸς ταύταν [φέρει.
Ὁ δέ γε τἀνθρώπου λόγος πέφυκ᾽ ἀπὸ τοῦ θείου [λόγου.

Ναὶ μὴν διὰ τοῦ Ἡσαΐου τοῦ Πνεύματος (94) κεκραγότος, *Τί μοι* (95) *πλῆθος τῶν θυσιῶν; λέγει Κύριος· Πλήρης εἰμὶ ὁλοκαυτωμάτων κριῶν, καὶ στέαρ ἀρνῶν καὶ αἷμα ταύρων οὐ βούλομαι*· καὶ μετ᾽ ὀλίγα ἐπάγοντος (96), *Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε· ἀφέλετε πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν*· καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις· Μένανδρος (97) ὁ κωμικὸς αὐταῖς γράφει ταῖς λέξεσιν·

Εἴ τις δὲ (98) *θυσίαν προσφέρων, ὦ Πάμφιλε,*
Ταύρων τι πλῆθος ἢ ᾽ρίφων, ἢ νὴ Δία
Ἑτέρων τοιούτων· ἢ κατασκευάσματα,
Χρυσᾶς ποιήσας χλαμύδας ἤτοι πορφυρᾶς (99)·
Ἢ δι᾽ ἐλέφαντος ἢ σμαράγδου ζώδια,
Εὔνουν νομίζει τὸν Θεὸν καθεστάναι·
Πεπλάνητ᾽ (1) *ἐκεῖνος, καὶ φρένας κούφας ἔχει.*
Δεῖ γὰρ τὸν ἄνδρα χρήσιμον πεφυκέναι,
Μὴ παρθένους (2) *φθείροντα καὶ μοιχώμενον,*
Κλέπτοντα καὶ σφάττοντα χρημάτων χάριν.
Μηδὲ βελόνης ἔναμμ᾽ (3) *ἐπιθυμῇς, Πάμφιλε.*
Ὁ γὰρ Θεὸς βλέπει σε, πλησίον παρών.

Θεὸς ἐγγίζων (4) *ἐγώ*, φησὶ, *καὶ οὐχὶ Θεὸς πόῤῥωθεν. Ἢ ποιήσει τι ἄνθρωπος ἐν κρυφαίοις, καὶ οὐχὶ ὄψομαι αὐτόν;* διὰ Ἱερεμίου φησίν. Καὶ πάλιν ὁ Μένανδρος, παραφράζων τὴν Γραφὴν ἐκείνην· *Θύσατε θυσίαν δικαιοσύνης, καὶ ἐλπίσατε ἐπὶ Κύριον*, ὡδέ πως γράφει·

A *Ratio divina artes cuique moderatur suas:*
✠ *Omnibus per se aperit, quid magis cuique conferat.*
Haud enim artem ullam homo reperit. Deus hanc [unus parit.
Ratio nimirum hominis, ratione ex divina sata est.

Porro cum Isaiæ voce hæc Spiritus inclamet: *Quo mihi multitudinem victimarum vestrarum? dicit Dominus: Plenus sum holocaustis hircorum, adipem agnorum, et sanguinem taurorum nolo* [a]. Idemque subjungat paulo post: *Lavamini, mundi estote, auferte nequitias ex animabus vestris* [b]; tum in eamdem sententiam Menander comicus totidem verbis ita scribit:

B *Si quis, quod hœdi, vel bovis, mi Pamphile,*
Cruentet aras sanguine, aut aliud deis
Quodcunque mactet. Sive quod docta manus
Laborat arte, purpura ardenti micans,
Aurove textum pallium, aut candens ebur,
Viridem aut smaragdum, muta qua moles sinit,
Animantes imitans, offerat; Numen sibi
Credat secundum: mentis hic nimium levis,
Heu graviter errat. Commodis sit moribus
Homo necesse est: virginis casto innocens
Parcat pudori, parcat alieno toro.
Furti atque cædis inscias servet manus.
Cave ergo vel acum ne appetas, mi Pamphile.
Te quippe nusquam non videt præsens Deus.

Deus appropinquans, inquit, *ego sum, et non Deus de longe. Num faciet aliquid homo in absconditis, et ego non videbo eum* [c]? inquit Deus per Jeremiam. Atque iterum Menander illud Scripturæ: *Sacrificate* C *sacrificium justitiæ, et sperate in Domino* [d], paraphrasi quadam exponens, sic ait:

✠ P. 720 ED. POTTER. [a] Isa. I, 11. [b] Ibid. 16. [c] Jer. XXIII, 23, 24. [d] Psal. IV, 6.

(92) *Τέχνας*. Abest a cod. Joan.

(93) *Ἐκδιδάσκων αἰεὶ αὐτὸς αὐτ.* Ἀεὶ pro αἰεὶ habet ms. Paris. Διδάσκων αὐτὸς αὐτ. Euseb. impress. Διδάσκων αὐτοῖς αὐτ. cod. Joan. Sincerior lectio est, inquit Sylburgius, Ἐκδιδάσκων αὐτοῖς αὐτοὺς ὅτι ποιεῖν δεῖ συμφέρον. In versu seq. τέχναν τιν᾽ εὗρεν Euseb. ultra metri numerum. Τέχναν τιν᾽ εὗρ᾽, ms. Joan. Τέχναν εὗρεν, ms. Paris. Deinde ταύτην pro ταύταν Euseb. Mox, τοῦ ἀνθρώπου pro τἀνθρώπου Euseb. ms. et impress. Et πέφυκεν ἀπό γε θ. pro πέφυκ᾽ ἀπὸ τοῦ θ. Euseb. impress. Πέφυκεν ἀπὸ τοῦ θ. ms. Joan. Πέφυκεν ἀπό τε τοῦ θ. ms. Paris.

(94) *Τοῦ πν.* Τοῦ omittit Euseb. impress. et ms.

D (95) *Τί μοι.* Cod. Joan. εἰμί τί μοι. Mox, τῶν θυσιῶν ὑμῶν Isa. I, Euseb. impress. et ms. Deinde κριῶν omittit Euseb. impress. et ms. Deinde αἷμα ταύρων καὶ τράγων, Isa. I.

(96) *Ἐπάγοντος*. Euseb. impress. et ms. ἐπαγαγόντος. Deinde τὰς πονηρίας cum articulo Isa. I, Euseb. ms. et impress.

(97) *Μένανδρος*. Hos versus Philemoni tribuit Justinus M. lib. *De monarchia* p. 165, ed. Oxon.

(98) *Εἴ τις δέ*. Εἰ δέ τις Euseb.; δέ penitus omittit Justin. In versu seq. ἢ ἐρίφων pro ἢ ᾽ρίφων Justin., Euseb.

(99) *Πορφυρᾶς*. Πορφύρας Euseb.

(1) *Πεπλάνητ᾽*. Ms. Paris. πεπλάνηται. Justin. πλανᾶτ᾽. In versu seq. καθεστάναι pro πεφυκέναι Justin.

(2) *Μὴ παρθ.* H. ms. elegantius, μὴ παρθένους φθείροντα. μὴ μοιχώμενον. SYLBURG. — Μοιχώμενος cod. Joan. In versu seq. σφάζοντα pro σφάττοντα Justin.

(3) *Μηδὲ βελόνης ἔναμμ᾽*. Corrige ex Just. et Euseb. ἓν ἅμμα.

Ne filum acus vel unum, Pamphile, expetas.

Justinus in libello *De monarch.* p. 168, et Euseb. 399, hos versus proferunt. Sed, ut ait H. Stephanus in *Comicis sententiis*, Philemoni eos tribuit Justinus, non Menandro, illiusque eos esse arbitratur ille, quod legantur ejusdem argumenti alibi alii Philemonis ipsius; ac licet videantur a Clemente tanquam e duobus locis allati, ex uno tamen esse, et priores sententiam posteriorem continuare, quod in fine priorum et initio posteriorum ponat. *Nec acum*, ita ut suspicetur non repetiisse eum verba illa, *Nec acum*, sed addidisse cætera consequenter usque ad, *Diuque et interdiu*, tum pro paraphrasi dicti illius *Sacrificate sacrificium*, addidisse, *Justus Deo autem*, etc. COLLECT. — Porro hos versus alii quatuor præcedunt apud Justinum, quos omittunt Clemens ac Eusebius. In primo versu ἓν ἅμμ᾽ ἐπιθυμήσῃς cod. Joan. Ἔναμμα ἐπιθυμήσῃς ms. Paris. In versu seq. *Ὁ γὰρ Θεὸς κλέπτει σε, παρὼν πλησίον*, ms. Joan.

(4) *Θεὸς ἐγγ.* Euseb. Θεὸς ἐγγίζων ἐγώ εἰμι, καὶ οὐχὶ Θεὸς πόῤῥωθεν. Καὶ πάλιν Μένανδρ. omissis intermediis. Vulgata quoque Biblia Jerem. XXIII, habent *ἐγγίζων ἐγώ εἰμι*· et seq. v. *εἰ κρυβήσεταί τις ἐν κρυφαίοις, καὶ ἐγὼ οὐκ ὄψομαι;* SYLBURG. — Porro εἰμί pro φησί habet etiam cod. Joan. Apud eumdem ἢ ante ποιήσει desideratur, et οὐκ pro οὐχί ponitur. Denique illud φησίν post Ἱερεμίου abest.

✠.... Neve acum, o suavissime,
Aliena quæ sit, appetas : etenim Deo
Injusta nulla, justa quæ modo sunt, placent,
Feliciorem ducere hunc vitam sinit,
Qui nocte terram, qui die assiduo colit.
Deo sacrifices, æqui ad extremum tenax.
Ut veste munda splendidus, sic pectore.
At cum tonabit, siste, nec pavido gradu
Fugam capesse, quandiu nil conscius
Ipse tibi fueris : te Deus præsens videt.

Adhuc te loquente, inquit Scriptura, *dicam*, *Ecce adsum.* Præterea Diphilus comicus hæc habet de judicio:

Putasne vero mortuo, Nicerate,
Queis omnis omnem fluxit in luxum dies,
Potuisse latebris fugere captatis Deum?
Est oculus ille, est, cuncta qui justus videt.
Duæ, ut statuimus, inferos secant viæ,
Patet una castis, altera scelestos manet.
Quamvis profundo semper inclusum sinu
Utrumque terra teneat. I, rapias licet,
Furere, spolies, misceas. Erres, cave :
Est, est sub alto Dite judicium super,

A *..... Μηδὲ βελόνης* (5), *ὦ φίλτατε,*
Ἐπιθυμήσῃς ποτ' ἀλλοτρίας (6)· *ὁ γὰρ Θεὸς*
Ἔργοις δικαίοις ἥδεται, καὶ οὐκ ἀδίκοις·
Πονοῦντα δ' ἐᾷ τὸν ἴδιον ὑψῶσαι βίον,
Τὴν γῆν ἀροῦντα νύκτα καὶ τὴν ἡμέραν.
Θεῷ δὲ θῦε διὰ τέλους, δίκαιος ὤν,
Μὴ λαμπρὸς (7) *ὢν ταῖς χλαμύσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.*
Βροντῆς ἐὰν ἀκούσῃς, μὴ φύγῃς, μὴ συνειδὼς
Αὐτὸς ἑαυτῷ, δέσποτα· ὁ γὰρ Θεὸς
Βλέπει σε, πλησίον παρών.....

Ἔτι (8) *σοῦ λαλοῦντος*, φησὶν ἡ Γραφὴ, *ἐρῶ*, *Ἰδοὺ πάρειμι.* Δίφιλος (9) πάλιν ὁ κωμικὸς τοιαῦτά τινα περὶ τῆς κρίσεως διαλέγεται·

Οἴει (10) *σὺ τοὺς θανόντας, ὦ Νικήρατε,*
Τρυφῆς ἁπάσης μεταλαβόντας ἐν βίῳ,
Πεφευγέναι τὸ Θεῖον, ὡς λεληθότας (11);
Ἔστιν Δίκης ὀφθαλμὸς, ὃς τὰ πάνθ' ὁρᾷ.
Καὶ γὰρ καθ' ᾅδην δύο τρίβους νομίζομεν·
B *Μίαν, δικαίων* (12)· *ἑτέραν δ' ἀσεβῶν εἶναι*
Ὁδόν. Καὶ εἰ τοὺς δύο καλύψει ἡ γῆ,
Φύσει (13), *τῷ παντὶ χρόνῳ. Ἅρπαζ' ἀπελθὼν,*
Κλέπτ', ἀποστέρει, κύκα (14). *Μηδὲν πλανηθῇς·*
Ἔστι κἂν ᾅδου κρίσις (15)· *ἥνπερ ποιήσει* (16)

✠ P. 721 ED. POTTER.

(5) *Μηδὲ βελ.* Vitiata est versuum distinctio; congruentior apud Euseb. hæc :

..... Μηδὲ βελόνης,
Ὦ φίλτατ' ἐπιθύμησον ἀλλοτρίας ποτέ.
Ὁ γὰρ Θεός γ' ἔργοις δικαίοις ἥδεται,
Καὶ οὐκ ἀδίκοις. Πονοῦντα δὲ ἐᾷ τὸν ἴδιον
Βίον ὑψῶσαι, τὴν γῆν ἀροῦντα νύκτα καὶ
Τὴν ἡμέραν. Θεῷ δὲ θῦε διὰ τέλους
Δίκαιος ὢν, καὶ λαμπρὸς ὡς ταῖς χλαμύσι,
Τῇ καρδίᾳ. Βροντῆς ἀκούσας, μὴ φύγῃς,
Μηδὲν συνειδὼς αὐτὸς αὑτῷ, δέσποτα.
Ὁ γὰρ Θεὸς βλέπει σε πλησίον παρών.

Sylburg.—Hi versus apud Justinum prioribus connectuntur pag. 164, ubi conf. quæ a nobis adnotata sunt. Eos hoc modo scribit Grotius in *Excerpt.*, pag. 757 :

..... Μηδὲ βελόνης,
Ὦ φίλτατ', ἐπιθύμησον ἀλλοτρίας ποτέ.
Ὁ γὰρ Θεός γ' ἔργοις δικαίοις ἥδεται·
Πονοῦντα δὲ ἐᾷ τὸν δ' ἴδιον ὑψῶσαι βίον,
Τὴν γῆν ἀροῦντα νύκτα καὶ τὴν ἡμέραν.
Θεῷ δὲ θῦε διὰ τέλους δίκαιος ὤν,
Μὴ λαμπρὸς ὢν ταῖς χλαμύσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.
Βροντῆς ἀκούσας μηδαμῶς πόῤῥω φύγῃς,
Μηδὲν συνειδὼς αὐτὸς αὑτῷ, δέσποτα.

..... Ne tu vel ad aciculam
Unquam alienam animum adjexis, mi charissime:
Nam justis factis gaudet omnipotens Deus :
Eoque augere rem sinit laboribus,
Occando, sarriendo noctes et dies.
Deo sacrifica semper ingenio probo,
Neu tu albam vestem magis quam mores induas :
D
Neu, si de cœlo tonuerit, fugias protinam,
Here, quippe nullæ conscius culpæ tibi.

(6) *Ποτ' ἀλλοτρίας.* Ms. Paris. ποτὲ ἀλλ. Ms. Joan. ἀλλοτρίας ποτ'. In versu seq. δικαίοις ἔργοις pro ἔργοις δικαίοις. Mss. Paris. et Joan.

(7) *Μὴ λαμ.* Cod. Joan. καὶ λαμ. In versu seq. μηδὲν συν. pro μὴ συν. Ibid. Deinde αὑτῷ pro ἑαυτῷ, ibid., ubi mox etiam παρὼν πλησίον pro πλησίον παρών.

(8) *Ἔτι.* Similia scribit Isaias LII, 6 : *Ἐγώ εἰμι αὐτὸς ὁ λαλῶν, πάρειμι.*

(9) *Δίφιλος.* Hos versus Theodoretus *Θεραπ.*, lib. v, p. 564, Diphilo etiam tribuit, quos tamen Justinus M., lib. *De monarchia*, p. 161, Philemoni ascribit, ubi conf. quæ a nobis adnotata sunt.

(10) *Οἴει.* Hos quoque versus Justinus recitat in libello *De monarchia*, ut notat H. Stephanus, sed partem eorum non Diphilo, ut Clemens, sed Philemoni ascribit, partem Euripidi, quosdam etiam adnectit alteri sententiæ Sophoclis; quin agnoscit idem multa hic mendosa, quæque non facile inter se conveniunt; nos tantum attingemus quædam quæ ad sententiam pertinent, si qui editionem Græcam Clementis adornabunt olim, rationes versuum constituent. Atque in primo quidem Justinus legit Νικόστρατε, sed Clementis et Eusebii libri Νικήρατε, ut et Theodoretus, qui hæc lib. VI Diphilo tribuit ut Clemens. H. Stephanus Justino assentiendum putat. Collect.

(11) *Λεληθότ'.* Ms. Ottob. λεληθότας... τὰ πάντα ὁρᾶν.

C (12) *Μίαν, δικ.* Melius Euseb. :

Μίαν δικαίων, ἑτέραν δ' ἀσεβῶν εἶν' ὁδόν.
Κ' εἰ τοὺς δύω καλύψει γῆ, φασὶ, χρόνῳ
Τῷ πάντ', ἀπελθὼν κλέπτ', ἀποστέρει, κύκα.
Μηδὲν πλανηθῇς, ἔστι κἂν ᾅδου κρίσις·
Ἥνπερ ποιήσει Θεὸς ὁ πάντων δεσπότης,
Οὗ τοὔνομα φοβερὸν οὐδ' ἂν ὀνομάσαιμ' ἐγώ.
Ὃς τοῖς ἁμαρτάνουσι πρὸς μῆκος βίον
Δίδωσιν· εἴ τις δ' οἴεται τοὐφημέραν...

Quæ sequuntur cum Eusebianis sat congruunt: nisi quod Eusebius pro κερδανάτω habeat κερδαινέτω præs. temp. Apud Justinum aliquanto magis variant. Sylburg. — Apud Justinum est alius, sed idem significans, hoc nimirum : *Alioqui si verum sit quod aiunt fore eamdem utriusque conditionem, terra utrumque eodem modo tegente.* Lege ergo,

Unam bonorum, sed malorum esse alteram,
At contegentur ambo si terra obruti,
Agedum, etc.

Porro post duodecimum versum omisit hunc Hervetus :

Ὃς τοῖς ἁμαρτάνουσι πρὸς μῆκος βίον
Δίδωσιν...

Vitam ille quamvis proroget peccantibus. Collect.

(13) *Φύσει.* Φασὶ cod. Joan. ubi mox Ἅρπαζ' desideratur. Vigero nec Eusebii nec Clementis lectio probatur; proinde hæc ei hoc modo scribenda videntur :

Κ' εἰ τοὺς δύο καλύψει ἡ γῆ, φασὶ, χρόνῳ
Τῷ πάντ'· ἀπελθὼν, κλέπτ', ἀποστέρει, κύκα.
Μηδὲν πλανηθῇς, ἔστι κἂν ᾅδου κρίσις.

(14) *Κύκα.* Ms. Joan. κύνα.

(15) *Ἔστι κἂν ᾅδου κρ.* Ms. Ottob. ἔστι καὶ ἐν ᾅδου κρ... ὃν περιποιήσει ὁ Θεὸς φοβεριώτατον.

(16) *Ποιήσει.* Cod. Joan. καὶ ἐν ποιήσει. In versu seq. ὁ Θεός cum articulo. Deinde φοβερόν pro φοβερώτερον ibid.

A *Θεὸς ὁ πάντων Δεσπότης, οὗ τοὔνομα*
Φοβερώτερόν ἐστιν, οὐδ' ἂν ὀνομάσαιμ' ἐγώ·
Ὃς τοῖς ἁμαρτάνουσι πρὸς βίον μῆκος (17) δίδωσιν.
Εἴ τις δὲ θνητῶν οἴεται, τοὐφημέραν
Κακόν τι πράσσων, τοὺς θεοὺς λεληθέναι,
Δοκεῖ πονηρὰ, καὶ δοκῶν ἁλίσκεται,
Ὅτ' ἂν σχολὴν ἄγουσα τυγχάνῃ Δίκη (18).
Ὁρᾶθ' ὅσοι δοκεῖτε οὐκ εἶναι Θεόν·
Ἔστιν γὰρ, ἔστιν. Εἰ δέ τις πράττει κακῶς,
Κακὸς πεφυκὼς, τὸν χρόνον κερδανάτω (19).
Χρόνῳ γὰρ οὗτος ὕστερον δώσει δίκην.

Συνᾴδει δὲ τούτοις ἡ τραγῳδία (20) διὰ τῶνδε·

Ἔσται (21) γὰρ, ἔσται καινὸς αἰῶνος χρόνος,
Ὅτ' ἂν πυρὸς γέμοντα θησαυρὸν σχάσῃ
Χρυσωπὸς (22) αἰθὴρ, ἡ δὲ βοσκηθεῖσα φλὸξ
Ἅπαντα τἀπίγεια καὶ μετάρσια
Φλέξει μανεῖσα.....

B Καὶ μετ' ὀλίγα αὖθις (23) ἐπιφέρει·

..... ἐπὰν (24) δ' ἐκλίπῃ τὸ πᾶν,
Φροῦδος μὲν ἔσται κυμάτων ἅπας βυθὸς,
Γῆ (25) δ' ἑδράνων ἔρημος. Οὐδὲ γάρ τ' ἔτι
Πτερωτὰ φῦλα βλαστήσει πυρουμένη·
Κἄπειτα σώσει πάνθ' (26) ἃ πρόσθ' ἀπώλεσεν.

Τὰ ὅμοια τούτοις κἀν τοῖς *Ὀρφικοῖς* εὑρήσομεν (27) ὧδέ πως γεγραμμένα·

Πάντας γὰρ κρύψας, καὖθις (28) φάος ἐς πολυγηθὲς
Ἐξ ἱερᾶς κραδίης ἀνενέγκατο, μέρμερα ῥέζων.

Ἣν δὲ ὁσίως καὶ δικαίως διαβιώσωμεν, μακάριοι μὲν ἐνταῦθα, μακαριώτεροι δὲ μετὰ τὴν ἐνθένδε ἀπαλλαγὴν, οὐ χρόνῳ τινὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἔχοντες, ἀλλ' ἐν αἰῶνι ἀναπαύεσθαι (29) δυνάμενοι,

C *Ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, ἔν τε τραπέζαις*
Ἐόντες ἀνδρείων ἀχαιῶν ἀπόκληροι, ἀπηρεῖς (30),

Cui magnus orbis Dominus ac Rector præest,
Cujus vel ipsum nomen effari horreo,
Quique diuturnam sontibus vitam trahit.
✠ *Quod si quis omni scelera molitus die,*
Superos latere credit, is novum scelus
Sibi persuadet, justa quod lento manus
Pendere soleat otio. At quisquis Deum
Non esse fingis, prospice infelix tibi.
Deus ille, Deus est. Si quis interea nocens
Impune peccet, abeat in lucro moram.
Namque ipse meritas postea pœnas luet.

Quibus hunc in modum accinit tragœdia:

Erit ille quondam sævus ac tristis dies,
Cum rutilus alto conditos ignes sinu
Effundet æther: cum rapax flamma hauriet
Ima atque summa, nec modum capiet furor.

Et paucis interjectis:

..... ast ubi superstes nihil;
Marium profundi gurgites nulli tum erunt;
Labefactum ab imis sedibus vacuo solum
Gremio jacebit. Haud enim vastis procul
Flammis perustum, summa pennatos greges
Mittet sub astra; sed tamen quidquid prius
Fuerit ademptum, recipit ac proprium tenet.

Affinia reperiemus in *Orphicis*, quæ sequuntur:

Quod prius abdiderat, lætas in luminis auras
Sollicitus sacro cunctos ex corde refudit.

Qui si caste integreque vixerimus, beati quidem hic erimus; at post discessum ex hac vita longe beatiores, nec ullo tempore circumscribetur nostra hæc felicitas, sed quiete fruemur sempiterna,

Cum superis lare conjuncti, mensaque per ævum,
259 *Casibus haud hominum, sævoque dolore subacti.*

✠ P. 722 ED. POTTER, 606 ED. PARIS.

(17) *Πρὸς βίον μῆκος*. Ms. Joan. πρὸς μῆκος βίου. Deinde τὸ ἐφ' ἡμέραν pro τοὐφημέραν.

(18) *Ὅτ' ἂν σχολὴν ἄγουσα τυγχάνῃ Δίκη*. Justini interpres Langus:

Vindicta quamprimum vacare cœperit.

H. Stephanus:

Cum se ultionis tempus offert commodum.

Tum scilicet convincitur falsæ opinionis. Collect. — In vers. seq. Ὁρᾶται pro ὁρᾶθ'. Ms. Paris. Ubi mox ἔστι γὰρ, ἔστι absque ν finali.

(19) *Τὸν χρόνον κερδανάτω*. Apud Justinum et Eusebium,

Κακὸς πεφυκὼς τὸν χρόνον κερδαινέτω.
Est, est Deus, sed præditus si quis mala
Mente male agit, deputetis in lucro moram. Collect.

(20) *Ἡ τρ.* Euseb. impress. et ms. καὶ ἡ τρ.

(21) *Ἔσται*. Apud Justinum *De monarch.* ex Sophocle proferuntur hæc, in quorum primo non καινός, sed κεῖνος legendum.

Venient enim illa sæculorum tempora.

Collect. — Conf. quæ a nobis adnotata sunt ad Justinum M., pag. 159, edit. Oxon. Hos porro versus hoc modo restituit et explicavit Grotius in *Excerptis*, p. 144:

Ἔσται γὰρ, ἔσται κεῖνος αἰώνων χρόνος,
Ὅταν πυρὸς γέμοντα θησαυρὸν σχάσῃ
Χρυσωπὸς αἰθὴρ· ἡ δὲ βοσκηθεῖσα φλὸξ
Ἅπαντα τἀπίγεια καὶ μετάρσια
Φλέξει μανεῖσ'· ἐπὰν δ' ἄρ' ἐλλίπῃ τὸ πᾶν,
Φροῦδος μὲν ἔσται κυμάτων ἅπας βυθὸς,
Γῆ δενδρέων ἔρημος, οὐδ' ἀὴρ ἔτι
Πτερωτὰ φῦλα βλασταρεῖ πυρούμενος.
Κἄπειτα σώσει πάνθ' ἃ πρόσθ' ἀπώλεσε.

Nam veniet ille, veniet haud dubie dies,
Laxabit ignis cum redundantes opes
Auratus æther: lege tum spreta furens
Terras et illis quidquid est sublimius
Depascet ardor: inde cum defecerit
Hoc omne, nulla jam ferent undas vada,
Neque ulla ramos eriget tellus, neque
Exustus aer pascet aligerum genus:
Mox reddet idem cuncta qui exitio dedit.

(22) *Χρυσωπός*. Ms. Joan. χρυσωτός.

(23) *Αὖθις*. Licet dicat Clemens paulo post reliqua subjungi, continuantur tamen apud Justinum, et juncta citantur; legiturque, γῆ δ' ἑδράνων ἔρημος, non ἕδραν ὤν, ut apud Clement. aut ἐράνων, ut apud Eusebium. Item, πτερωτὰ φῦλα βαστάσει, non φῦλα βλαστανεῖ.

D *Sedes requiret terra, nec posthac aves*
Gestabit aer igne vastatus leves. Collect.

(24) *Ἐπάν*. Euseb., Justin. ὅταν. Sylburg.

(25) *Γῆ*. Ms. Paris. Γῆ δὲ ἕδραν ὢν ἔρημος. Οὐ γὰρ ἔτι. Ubi cod. Joan. οὐδ' ἄρ' ἔτι. In versu seq. φύλλα pro φῦλα ms. Paris.

(26) *Σώσει πάνθ'*. Ms. Paris. σώσει πάντα. In ms. Joan. hæc verba desiderantur.

(27) *Εὑρήσομεν*. Ms. Joan. mendose εὑρόσομεν.

(28) *Καὖθις*. Αὖθις Euseb. impress. et ms. Mox κραδίας pro κραδίης Euseb., καρδίας ms. Joan.

(29) *Ἀναπαύεσθαι*. Euseb., ἀναπαύσεσθαι. Paulo post αὐτοτράπεζοι pro ἔν τε τραπέζαις Euseb., αὐτὸ τράπεζοι ms. Joan.

(30) *Ἔν τε τραπέζαις Ἐόντες ἀνδρείων ἀχαιῶν ἀπόκληροι ἀπηρεῖς*. Eusebius, αὐτοτράπεζοι, et ἀτηρεῖς. Jos. Scaliger corrigit,

..... Ἔν τε τραπέζαις
Εὖνιες ἀνδρείων ἀχέων, ἀπόκηροι, ἀτειρεῖς.

✠ ut cecinit Empedoclis philosophica poesis. Adeoque vel ex Græcorum ipsorum mente futurus est nemo, vel tantus, ut judicii vim superet, vel tam pusillus, ut lateat. Quin et Orpheus idem hæc habet:

Divino in verbo defixis totus inhære
Luminibus, mentisque memor lustrare recessus,
Intactum per iter constanti incedere gressu,
Æternumque unum cœli modo cernere regem,
Perge alacris.

Mox, visu Deum attingi non posse confirmans, uni alicui genere Chaldæo notum illum fuisse testatur, sive Abraamum dicat, sive filium ejus aliquem, his versibus:

Ast aliquis tantum Chaldæo a sanguine cretus.
Norat enim qua magnus iter sol flectat in orbem,
Æquatosque habilis, circumque immania terræ
Pondera, sed proprio gyros convertat in axe:

Et volucres effusus equos per cærula mundi
Verset agens, aurasque obeat, pelagusque profundum.

Tum quasi dictum illud: *Cœlum mihi thronus est, terra autem scabellum pedum meorum* [a], paraphrasi quadam explicaret, ista subjungit:

Ille igitur magni supra laquearia cœli

Immotus, solioque micat sublimis in aureo.
Olli planta humiles subter premit ardua terras:
Oceani extremos attingit dextera fines.

Cujus inexhaustum quasi ab radicibus imis
Ferre negant robur nutanti vertice montes.
Atque ut siderea nunquam discedat ab arce,
Cuncta tamen nostris præsens molitur in oris,
Principium in sese, ac medium, finemque coercens.

A ἡ φιλόσοφος Ἐμπεδοκλέους λέγει ποιητική. Οὐχ οὕτως (31) τις μέγας ἔσται καὶ καθ' Ἕλληνας, ὡς ὑπερέχειν τὴν δίκην· οὐδὲ σμικρὸς, ὡς λαθεῖν. Ὁ δὲ αὐτὸς Ὀρφεὺς (32) καὶ ταῦτα λέγει·

Εἰς δὲ λόγον θεῖον βλέψας, τούτῳ προσέδρευε,
Εὐθύνων κραδίης νοερὸν κύτος· εὖ δ' ἐπίβαινε
Ἀτραπιτοῦ, μοῦνον (33) δ' ἐσόρα κόσμοιο ἄνακτα
Ἀθάνατον.

Αὖθίς τε περὶ τοῦ Θεοῦ, ἀόρατον αὐτὸν λέγων, μόνῳ γνωσθῆναι ἑνί τινί φησι, τὸ γένος Χαλδαίῳ, εἴτε τὸν Ἀβραὰμ λέγων τοῦτον, εἴτε καὶ τὸν υἱὸν τὸν αὐτοῦ, διὰ τούτων·

Εἰ μὴ μουνογενής τις ἀποῤῥὼξ φύλου ἄνωθεν
Χαλδαίων· ἴδρις γὰρ ἔην ἄστροιο πορείης,
B *Καὶ σφαίρης κίνημ' (34) ἀμφὶ χθόνα ὡς περιτέλλει,*
Κυκλοτερὴς (35), ἐν ἴσῳ τε κατὰ σφέτερον κνώδακα.
Πνεύματι (36) δ' ἡνιοχεῖ περί τ' ἠέρα καὶ περὶ χεῦμα.

Εἶτα, οἷον παραφράζων (37) τὸ, *Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ* (38) *ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου*, ἐπιφέρει·

Αὐτὸς (39) *δ' αὖ μέγαν αὖθις* (40) *ἐπ' οὐρανὸν ἐστήρικται*
Χρυσέῳ εἰνὶ θρόνῳ, γαίη θ' ὑπὸ ποσσὶ βέβηκεν.
Χεῖρα δὲ δεξιτερὴν περὶ τέρμασιν Ὠκεανοῖο
Ἐκτέτακεν· ὀρέων δὲ τρέμει βάσις ἔνδοθι θυμοῦ (41),
Οὐδὲ φέρειν δύναται κρατερὸν μένος. Ἔστι δὲ πάντη
Αὐτὸς ἐπουράνιος, καὶ ἐπὶ χθονὶ πάντα τελευτᾷ,
C *Ἀρχὴν (42) αὐτὸς ἔχων καὶ μέσσατον ἠδὲ τελευτήν.*

✠ P. 723 ED. POTTER, 607 ED. PARIS. [a] Isa. LXVI, 1.

Expertes humanarum miseriarum, incorruptibiles, immortales. COLLECT.— Legendum puto:
Ἀνδρομέων ἀχέων ἀπόκληροι ἐόντες, ἀτηρεῖς,
seu ἀτειρεῖς. Ἀχέων vero sic usurpat etiam Lyricus infra, p. 261. SYLBURG. — Vigero hæc sic scribenda videntur:
Ἀνδρείων ὄντες (vel etiam *ἐόντες*) *ἀπόκληροι ἀτηρεῖς.*

(31) *Οὕτως*. Euseb. οὕτω.

(32) *Ὀρφεύς*. Hos Orphei versus superius adduxit auctor in *Protrept.* p. 63, ubi conf. adnotata.

(33) *Μοῦνον*. Ms. Joan. μόνον.

(34) *Κίνημ'*. Ms. Paris. *κινήματ' ἀμφὶ χθόνα θ' ὡς.*

(35) *Κυκλοτ*. Euseb.:
Κυκλοτερές γ' ἐν ἴσῳ· κατὰ δὲ σφέτερον κνώδακα
Πνεύματα ἡνιοχεῖ. SYLBURG.
Atque regit ventos circum aera et æquora circum. COLL.

(36) *Πνεύματι*. Euseb. πνεύματα.

(37) *Παραφράζων*. Ex Eusebio insertum est hoc participium. SYLBURG. — Addenda est Clementi dictio ex libro Eusebii, legendumque, εἶτα οἷον παραφράζων τὸ, Οὐρανός. *Deinde quasi circumlocutione exprimens illud, Cœlum mihi sedes e. t. a. s. p. m. subjungit.* Versus est 1, cap. LXVI Isaiæ. Testimonium laudant Justinus in *Exhortat. ad Gentes* p. 18, et *De monarch.* p. 166; Theodoretus lib. II *De curat. Græc.*; Cyrillus lib. I *contra Julianum*. In septimo versu legendum et hic et apud Eusebium pag. 393, ut legitur p. 401:
Ἀρχὴν αὐτὸς ἔχων, ἅμα καὶ μέσον, ἠδὲ τελευτήν.
Non ut habet Florentina editio, καὶ μέσων ἠδὲ τελείων.
Principium ipse unus, medium, finesque tuetur.
Et ita videtur interpres legisse Theodoreti. Trapezuntius vertit:
Ipse est principium, medium quoque, et exitus idem.
Sic apud Platonem IV *De legib.*: *Ὁ μὲν δὴ Θεὸς, ὥσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἔχων εὐθεῖαν περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος.* Plutarchus, *De exsilio*, *Εἷς βασιλεὺς καὶ ἄρχων Θεὸς ἀρχήν τε καὶ μέσον καὶ τελευτὴν ἔχων τοῦ παντός.* Archytas apud Iamblichum, *De secta Pythag.*: *Ὁ Θεὸς ἀρχά τε καὶ τέλος, καὶ μέσον ἐστὶ τῶν κατὰ δίκαν καὶ ὀρθὸν λόγον περαινομένων.* Vide lib. II *Strom.* 441. COLLECT.

(38) *Ἡ δὲ γῆ*. Isa. καὶ ἡ γῆ.

(39) Αὐτός. Hæc paulo aliter recitat Justinus M., lib. *De monarchia* p. 158, ubi conf. quæ a nobis olim adnotata sunt.

D (40) Αὖθις. Ms. Paris. αὖτις, et in vers. seq. γαίη τε ὑπό, mendose. Apud cod. Joan. οὖν τις pro αὖθις, et deinde γαίῃ δ' ὑπό. Quod etiam habet Euseb. impress.

(41) *Θυμοῦ*. Θυμῷ Theodoret. hæc citans. Deinde οὔτε pro οὐδέ ms. Joan. In versu vero seq. χθόνα pro χθονί ibid.

(42) Ἀρχήν. Euseb. *Ἀρχὴν αὐτὸς ἔχων ἅμα καὶ μέσον...*, cum quo versu consonat ille apud Plutarch. p. 647: *Ζεὺς ἀρχὴ, Ζεὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα τέτυκται*, seu *πέλονται*. H. Rursum Euseb. *ἀλλ' οὐ μὲν θεμιτόν*. SYLBURG. — Apud ms. Joan. hæc sic exstant:
Ἀρχὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μέσων ἠδὲ τελείων
Ἀλλ' οὐ θεμ...
Sed apud ms. Paris. sic:
Ἀρχὴν αὐτὸς ἔχων καὶ μέσων ἡ δὲ τελείων.
Ἄλλως οὐ θεμ...

Ἄλλως οὐ θεμιτόν σε λέγειν (43)· *τρομέω δέ* A
[*τε* (44) *γυῖα*
Ἐν νόῳ ἐξ ὑπάτου κραίνει·

καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Διὰ γὰρ τούτων δεδήλωκε πάντα ἐκεῖνα τὰ προφητικά· *Ἐὰν ἀνοίξῃς* (45) *τὸν οὐρανὸν, τρόμος λήψεται ἀπὸ σοῦ ὄρη, καὶ ταχήσεται* (46), *ὡς ἀπὸ προσώπου πυρὸς τήκεται κηρός*. Καὶ διὰ Ἡσαΐου (47)· *Τίς ἐμέτρησε τὸν οὐρανὸν σπιθαμῇ, καὶ πᾶσαν τὴν γῆν δρακί;* πάλιν ὅταν εἴπῃ·

Αἰθέρος ἠδ' ἀΐδου, πόντου γαίης τε τύραννος (48),
Βρονταῖς δὲ σείεις βριαρὸν δόμον Οὐλύμποιο·
Δαίμονες ὃν φρίσσουσι, θεῶν δὲ δέδοικεν ὅμιλος,
Ὧ μοῖραι πείθονται, ἀμείλικτοί περ ἐοῦσαι·
Ἄφθιτε μητροπάτωρ (49), *οὗ θυμῷ πάντα δο-*
[*νεῖται·*
Ὃς κινεῖς ἀνέμους, νεφέλῃσι δὲ πάντα καλύ- B
[*πτεις,*
Πρηστῆρσι σχίζων πλατὺν αἰθέρα· σὴ μὲν ἐν
[*ἄστροις*
Τάξις, ἀναλλάκτοισιν ἐφημοσύναισι τρέχουσα (50)·
Σῷ δὲ θρόνῳ πυρόεντι παρεστᾶσιν πολύμοχθοι
Ἄγγελοι, οἷσι μέμηλε, βροτοῖς ὡς πάντα τελεῖται·
Σὸν μὲν ἔαρ λάμπει νέον ἄνθεσι πορφυρέοισιν·
Σὸς (51) *χειμὼν ψυχραῖσιν ἐπερχόμενος νεφέ-*
[*λαισιν,*
Ἅς ποτε (52) *βακχευτὰς βρομίους* (53) *διένειμεν*
[*ὀπώρας.*

Εἶτα ἐπιφέρει (54), ῥητῶς παντοκράτορα ὀνομάζων τὸν Θεόν·

Ἄφθιτον, ἀθάνατον, ῥητὸν μόνον ἀθανάτοισιν.

Ἐλθὲ, μέγιστε θεῶν πάντων, κρατερῇ σὺν ἀνάγκῃ,
Φρικτὸς, ἀήττητος, μέγας, ἄφθιτος, ὃν στέφει
[*αἰθήρ.* C

Διὰ μὲν (55) τοῦ *μητροπάτωρ* οὐ μόνον τὴν ἐκ μὴ ὄντων γένεσιν ἐμήνυσε, δέδωκε δὲ ἀφορμὰς τοῖς τὰς *προβολὰς* (56) εἰσάγουσι, τάχα καὶ σύζυγον νοῆσαι τοῦ Θεοῦ· παραφράζει δὲ ἐκείνας τὰς προφητικὰς

✠ *Illa secus memorare nefas, membrisque solutis,*
Mecum animo volvens trepido. Nam desuper ipse
Cuncta regit;

et quæ sequuntur. His enim prophetica illa omnia declaravit: *Tu si aperueris cœlum, tremor corripiet; et a conspectu tuo montes colliquescent, sicut a facie ignis liquescit cera* [a]. Itemque hæc Isaiæ: *Quis cœlum mensus est palmo, et universam terram pugillo* [b]? rursus cum ita cecinit:

Ætheris, o, Ditisque potens, pelagique, solique.
Qui solidum tonitru quatis alti limen Olympi,
Quemque lares horrent, metuit quem turba deorum,
Et cui Parca, licet mansuescere nescia, servit.
Matris summe Parens, cujus furor omnia jactat,
Quique cies ventos, et nubibus omnia condis,
Flammantique procul vastum aera turbine sulcas.
Astra tua certos volvunt sub Numine motus,
Longo indefessi solium stant agmine circum
Aligeri, quorum mortalia credita curæ.
Vere tuo nitidis se floribus arva coronant;
Et tua sævit hiems, gelidis sub nubibus acta,
Et tibi debetur Bromii vindemia fetus.

Tum diserte omnipotentem Deum sequentibus dictis appellat:

Immunem interitu, solis quem dicere fas est
Cœlitibus.....
Maxime tu divum, fato comitatus adesto,
Ingens, terribilis, cuncto discrimine major,
Quem mors nulla domat, quemque ardens æthra co-
[*ronat.*

Qui sane dum *Matris* eum *Patrem* nominat, cum rerum ortum ex nihilo significat, tum iis forte qui *proseminationes* illas invehunt, conjugis etiam Deo tribuendæ occasionem dedit. Cæterum illas quoque

✠ P. 724 ED. POTTER, 608 ED. PARIS. [a] Isa. LXVI, 1, 2. [b] Isa. XL, 12.

(43) *Ἄλλως οὐ θεμιτόν σε λέγειν*. At pag. 401 Eusebii:
Ἀλλ' οὐ μὲν θεμιτόν σε λέγειν.
Sed neque dicere te fas est, tremor occupat artus.
Sequitur apud Clementem: *Ἐν νόῳ ἐξ ὑπάτου κραίνει*, καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Quod vertit Hervetus: *Cogito dum summum*; versus integer in Eusebio:
Ἐν νόῳ, ἐξ ὑπάτου κραίνειν περὶ πάντ' ἐνὶ τάξει.
Pectoraque, ex alto dominatur is ordine cunctis. COLL. D
Post *Ἐν νόῳ* interpungit Eusebius. SYLBURG.

(44) *Δέ τε*. Euseb. *δέ γε*.

(45) *Ἐὰν ἀν*. Euseb. ms. et impress. *Ὃς ἐὰν ἀνοίξῃ τὸν οὐρανὸν, τρόμος λήψεται, καὶ ἀπὸ σοῦ ὄρη ταχ.*

(46) *Τρόμος λήψεται ἀπὸ σοῦ ὄρη, καὶ ταχήσεται*. Sic habentur hæc in editione Romana nova (nam aliter legitur in Antuerpiensi) nisi quod ταχήσονται impressum est. Latina vulg. c. VI Isaiæ v. 1: *Utinam disrumperes cœlos, et descenderes, a facie tua montes defluerent*. COLLECT.

(47) *Καὶ διὰ Ἡσ*. Euseb. impress. et ms. καὶ τὰ διὰ Ἡσ.

(48) *Τύραννος*. Euseb. impress. et ms. τύραννε. Statim pro Βρονταῖς δὲ σείεις Euseb. impress. Ὃς βρονταῖς σείεις. Sed ms. Joan. Ὃς βρονταῖσι σείεις.

(49) *Μητροπάτωρ*. Ms. Joan. μητροπάτορος. In vers. seq. τε pro δέ Euseb. impress. Sed in ms. δέ excidit.

(50) *Τρέχουσα*. Ms. Joan. τρεχούσαις. In vers. seq. πυρόεντι habent Clementis editiones primæ, sed πυρόεντι exstat in Euseb. impress. et ms. quod usitatius esse recte observavit Sylburgius.

(51) *Σός*. Joan. σέ.

(52) *Ἅς ποτε*. Vigerus ait: « Libentissime subscribo Frontoni nostro, τῷ μακαρίτῃ, qui Σάς ποτε legendum optime conjicit: ut ante habes σὸν ἔαρ, σὸς χειμών. Simul etiam βακχευτής pro βακχευτάς legi possit »

(53) *Βρομίους*. Βρομίοις, at Eusebius pag. 402:
Ἅς ποτε βακχευτὰς βρόμιος διένειμεν ὀπώρας.
Quas ebrius olim Bacchus distribuit autumni tempore.
Sic interpres Gnomicorum. Jos. Scaliger emendat Βακχευτής, item ὀπώραις. Quid si legas, Σάς ποτε et ὀπώρας· dixit enim ante, Σὸν μὲν ἔαρ, Σὸς χειμών.
Quæque dat autumnus, tua sunt ea munera, Bacche.
Hunc versum illis potes subjicere, *hibernum a te quoque tempus*. COLLECT.

(54) *Εἶτα ἐπιφέρει*. Ms. Joan. ἐπιφέρει δὲ μετὰ ταῦτα.

(55) *Διὰ μέν*. Euseb. διὰ μὲν οὖν, et mox ἐνδέδωκε pro δέδωκε.

(56) *Προβολάς*. Intelligit *emissiones* Æonum a Valentinianis confictas; de quibus conf. principium *Strom*. III.

✠ prophetarum voces illustrat, illasque Isaiæ : *Ecce ego firmans tonitru, et creans spiritum, cujus manus exercitum cœli fundaverunt* [a] ; et Moysis, per quem ita Deus : *Videte, videte quoniam ego sum, et non est Deus alius præter me. Ego interficiam, et vivere faciam : percutiam, et ego sanabo, et non est qui auferat de manibus meis* [b].

A lætis solet hic duras submittere rebus,

Ac tristes belli furias, lacrymosaque fata,

ut canebat Orpheus. Quam in rem Parius etiam Archilochus ita scribit :

O Jupiter, tuum quidem est imperium cœli ;
Tu autem opera in cœlis vides
Improba et justa.

At rursus Thracium Orpheum audiamus :

Oceani extremos complectitur undique fines
Dextera, subjectasque premit planta ardua terras.

Quæ quidem ex illis manifeste hausit : *Dominus servabit civitates quæ habitantur, et orbem universum comprehendit manu, quasi nidum* [c]. *Dominus*

A γραφὰς, τήν τε διὰ Ἡσαΐου (57), *Ἐγὼ* (58) *στερεῶν βροντὴν καὶ κτίζων πνεῦμα· οὗ αἱ χεῖρες τὴν στρατιὰν τοῦ οὐρανοῦ ἐθεμελίωσαν* (59)· καὶ τὴν διὰ Μωϋσέως, *Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγώ εἰμι, καὶ οὐκ ἔστι Θεὸς ἕτερος* (60) *πλὴν ἐμοῦ. Ἐγὼ ἀποκτενῶ, καὶ ζῆν ποιήσω· πατάξω, κἀγὼ ἰάσομαι· καὶ οὐκ ἔστιν ὃς ἐξελεῖται ἐκ τῶν χειρῶν μου.*

Αὐτὸς (61) *δ' ἐξ ἀγαθοῖο κακὸν θνητοῖσι φυτεύει,*

Καὶ πόλεμον κρυόεντα, καὶ ἄλγεα δακρυόεντα (62),

κατὰ τὸν Ὀρφέα. Τοιαῦτα καὶ ὁ Πάρειος (63) Ἀρχίλοχος λέγει·

Ὦ Ζεῦ (64), *σὸν μὲν οὐρανοῦ κράτος·*
Σὺ δ' ἔργα ἐπ' οὐρανοὺς (65) *ὁρᾷς* (66)
Λεωργὰ καὶ ἀθέμις.

B Πάλιν ἡμῖν ᾀδέτω ὁ Θράκιος Ὀρφεύς·

Χεῖρα δὲ δεξιτερὴν (67) *ἐπὶ τέρματος Ὠκεανοῖο*
Πάντοθεν ἐκτέτακεν, γαίη δ' ὑπὸ ποσσὶ βέβηκεν (68).

Ταῦτα ἐμφανῶς ἐκεῖθεν εἴληπται· *Ὁ Κύριος σώσει πόλεις* (69) *κατοικουμένας· καὶ τὴν οἰκουμένην ὅλην καταλήψεται τῇ χειρὶ ὡς νεοττιάν.* Ὁ Κύριος

✠ P. 725 ED. POTTER, 609 ED. PARIS. [a] Amos IV, 13. [b] Deut. XXXII, 39. [c] Isa. X, 14.

(57) *Τήν τε διὰ Ἡσαΐου*. Apud Eusebium cap. 7, lib. XIII, non legitur ut hic τήν τε δι' Ἡσαΐου, sed τήν τε διὰ Ὡσηέ, et ita ex Osee citavit hunc locum in *Exhortat. ad Gentes* pag. 78, l. XXX, qui tamen reperitur Amos IV, 13. Latina vulg. : *Quia ecce formans montes, et creans ventum.* Archilochi autem sententiam refert aliter Eusebius, σὺ δὲ ἔργα ἐπ' ἀνθρώπους ῥεῖς λεωργά τε καὶ ἀθέμιστα, quæ ita vertit H. Stephanus cum fragmentis Lyricor. : *Tu autem opera super homines edis vafra et nefanda.* Apud Clementem est, σὺ δὲ ἔργα ἐπ' οὐρανοὺς ὁρᾷς λ. κ. ἀθέμιστα. Denique in disticho Orphei quod sequitur rectius habet Justinus, γαίης ἐπὶ ποσσὶ βέβηκεν, quam alibi γαίη δ' ὑπὸ ποσσὶ β. quod interpretantur, *terra sub pedibus jacet.* Cyrilli interpres illud videtur legisse cum vertatur, *super terram pedibus vadit*, nisi malis quod hic legitur, γαίη δ' ἐπὶ π. β. COLLECT.— Illud τήν τε διὰ Ὡσηέ defendit etiam Eusebii ms. Joan. Porro horum verborum pars prior exstat Amos IV, 13 : Διότι ἐγὼ στερεῶν βροντὴν, καὶ κτίζων πνεῦμα. Reliqua ubi sint, nondum liquet. Similia sunt illa psalm. VIII, 3 : Ὅτι ὄψομαι τοὺς οὐρανοὺς ἔργα τῶν δακτύλων σου, σελήνην καὶ ἀστέρας, οὓς σὺ ἐθεμελίωσας. Atque ea vocari consueverunt ἡ στρατιὰ τοῦ οὐρανοῦ.

(58) *Ἐγώ*. Ms. Joan. ἰδοὺ ἐγώ.

(59) *Στρατιὰν τοῦ οὐρανοῦ ἐθεμελίωσαν*. Ms. Joan. στρατιὰν τῶν ἀγγέλων ἐποίησαν, *exercitum angelorum fecerunt.*

(60) *Ἴδετε... ἕτερος*. Ms. Joan. Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγώ εἰμι Θεὸς, καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος. Illud ἕτερος in Deuter. XXXII, 39, desideratur, ubi mox ἀποκτείνω pro ἀποκτενῶ.

(61) *Αὐτός*. Hos Orphei versus recitavit etiam Justinus M., in *Cohort. ad Græcos* pag. 77, et lib. *De monarchia* p. 157, edit. Oxon. Item Eusebius ex Aristobulo Peripatetico in *Præparat. evangel.* lib. XIII, c. 12. Cæterum οὗτος pro αὐτός utroque loco habet Justin. et mox δίδωσι pro φυτεύει.

(62) *Καὶ ἄλγεα δακρυόεντα*. Hæc perioche propter voces ὁμοιοτελεύτους κρυόεντα et δακρυόεντα ex Eusebio ms. et impress. excidisse videtur. Porro in altero loco Eusebius hos versus hoc modo profert pag. 665 :

Αὐτὸς δ' ἐξ ἀγαθῶν θνητοῖς κακὸν οὐκ ἐπιτέλλει
Ἀνθρώποις· αὐτῷ δὲ χάρις καὶ μῖσος ὀπηδεῖ,
Καὶ πόλεμος, καὶ λοιμὸς, ἰδ' ἄλγεα δακρυόεντα.

Conf. quæ in Justini lib. *De monarchia* adnotavimus.

(63) *Πάρειος*. Euseb. Πάριος.

(64) *Ὦ Ζεῦ*. Hos versus hoc modo profert Eusebius :

Ὦ Ζεῦ, σὸν μὲν οὐρανοῦ κράτος, σὺ δ' ἔργα
Ἐπ' ἀνθρώπους ῥεῖς, λεωργά τε καὶ ἀθέμιστα.
Cœli quidem imperium tuum est : at vero inde
Acerba in homines, atque infanda mittis.

C (65) *Οὐρανούς*. Ms. Joan. ἀνθρώπους, cum Euseb. impress. et mox λεωργά τε καὶ ἀθέμιστα.

(66) *Ὁρᾷς*. Forte ὀρῇς, id est ῥέζεις, λεωργά τε καὶ ἀθέμιστα. SYLBURG.— Paulo post Ὀρθάκιος pro ὁ Θράκιος mendose ms. Joan.

(67) *Χεῖρα δὲ δεξ.* Hi versus paulo superius exstant. Illud autem δέ in cod. Joan. desideratur.

(68) *Γαίη δ' ὑπὸ ποσσὶ βέβηκεν*. Ms. Paris. γαίη δ' ἐπὶ ποσσὶ β. Porro hemistichium hoc ad alium Orphei versum pertinebat : quod ex ejus verbis, quæ paulo superius integra recitavit auctor, satis patet.

(69) *Κύριος σώσει πόλεις*. In Antuerp. edit. Isa. X, 13 : Καὶ πείσω πόλεις κατοικουμένας, καὶ τὴν οἰκουμένην καταλήψομαι τῇ χειρὶ ὡς νοσσιάν. *Et persuadebo civitates habitatas, et orbem manu tanquam nidum comprehendam.* Latina vulg. : *Detraxi quasi potens in sublimi residentes, et invenit quasi nidum manus mea fortitudinem populorum.* Corrigendum est in Græcis utrobique ex editione Ro-
D mana, καὶ σείσω πόλεις κατοικουμένας, itaque legitur apud Procopium a J. Curterio editum, *et commovebo civitates habitatas*, et in exemplari Græco Basilii in Isaiam quod sequi debuit ejus interpres ; corrigendus est etiam Eusebius lib. XIII, ubi hunc Clementis locum citat, pag. 402. Nam et idem lib. IV *Demonstr. evang.* c. 9, legit. σείσω. Qui vertunt ex Hebræo, reddunt hæc : *Et descendere feci tanquam potens habitantes*, hoc est, dejeci, deturbavi. Sed illa verba, ut notat Leo Castrus in Isaiam, S. Basilius Orat. in *Julittam* Satanæ tribuit, Deo vero Clemens cum Tertulliano lib. II, *adversus Marcionem*, 25 : *Cæterum qui totum orbem comprehendit manu, velut nidum, cujus cœlum thronus*, et *adversus Praxeam*, 16. Quæ vero sequuntur ex Jeremia, habes cap. X, v. 12. In Latina vulg. : *Qui fecit terram in fortitudine sua, et præparat orbem in sapientia sua.* COLLECT. — Porro Κύριος absque articulo apud Euseb.

ὁ ποιήσας (70) *τὴν γῆν ἐν ἰσχύϊ τῇ αὐτοῦ* (71), ὥς φησιν Ἱερεμίας, *καὶ ἀνορθώσας τὴν οἰκουμένην ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ*· ἔτι πρὸς τοῖσδε Φωκυλίδης, τοὺς (72) ἀγγέλους δαίμονας καλῶν, τοὺς μὲν εἶναι ἀγαθοὺς αὐτῶν, τοὺς δὲ φαύλους, διὰ τούτων παρίστησιν· ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς ἀποστάτας τινὰς παρειλήφαμεν.

Ἀλλ' ἄρα δαίμονές (73) *εἰσιν ἐπ' ἀνδράσιν ἄλλοτε ἄλλοι·*
Οἱ μὲν, ἐπερχομένου κακὸν ἀνέρος ἐκλύσασθαι.

Καλῶς οὖν καὶ Φιλήμων ὁ κωμικὸς τὴν εἰδωλολατρίαν ἐκκόπτει διὰ τούτων·

Οὐκ ἔστιν (74) *ἡμῖν οὐδεμία τύχη θεός* (75)·
Οὐκ ἔστιν· ἀλλὰ ταὐτόματον, ὃ γίνεται
Ὡς ἔτυχ' (76) *ἑκάστῳ, προσαγορεύεται τύχη.*

B Σοφοκλῆς δὲ ὁ τραγῳδοποιός·

Οὐδὲ θεοῖσι, λέγει, *αὐθαίρετα πάντα πέλονται*
Νόσφι Διός· κεῖνος γὰρ ἔχει τέλος ἠδὲ καὶ ἀρχήν.

Ὅτε Ὀρφεύς·

Ἓν κράτος, εἷς δαίμων γένετο μέγας οὐρανὸν (77) *αἴθων·*
Ἓν δὲ τὰ πάντα τέτυκται· ἐν ᾧ τάδε πάντα κυκλεῖται,
Πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα·

καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Πίνδαρός (78) τε ὁ μελοποιὸς οἷον ἐκβακχεύεται, ἄντικρυς εἰπών·

Τί Θεός (79); *Ὅ τι τὸ πᾶν·*

✠ P. 726 ED. POTTER, 610 ED. PARIS.

A *qui fecit terram in fortitudine sua*, ut inquit Jeremias, *et erexit orbem in sapientia sua* [a]. His Phocylidem adjungas licet, qui angelos dæmonum appellans nomine, bonos ex illis alios, alios vero malos ita distinguit, siquidem nos quoque rebelles nonnullos accepimus :

✠ *Dæmonibus genus in nostrum non una potestas :*
Namque aliis jus est venientem avertere pestem.

Jure ergo idololatriam Philemon comicus ita rescindit :

Fortuna non est ulla quæ fertur dea,
Non est. At homini quidquid, ut casus tulit,
Acciderit ultro cuique, fortunam vocant.

Et tragicus Sophocles :

Nec superis, inquit, *pro votis omnia cedunt,*
Excepto Jove, principium finemque tenente.

Et Orpheus :

Vis una est. Numenque unum, cœli igneæ moles,
Cuncta suo quæ nata sinu convertit in orbem,
Ignem, undas, terram,

et quæ sequuntur. Lyricus item Pindarus quodam quasi Bacchico furore correptus, ita diserte loquitur :

Quid Deus? Universum.

[a] Jer. x, 12.

C

(70) *Νεοττιάν. Ὁ Κύριος ὁ ποιήσας*. Νεοττιὰν ὁ Κύριος ποιήσας ms. Paris., νεοττιὰν Κύριος ὁ π. Isa. x, νοσσιὰν Κύριος ὁ π. Euseb. ms. et impress.

(71) *Ἐν ἰσχύϊ τῇ αὐτοῦ*. Jerem. x; Euseb. impress. et ms. ἐν τῇ ἰσχύϊ αὐτοῦ. Mox ὁ ἀν. pro καὶ ἀν. Jerem.

(72) *Φωκυλίδης, τούς*. Eus. ms. et impress. Φωκυλίδης μὲν τούς.

(73) *Ἀλλ' ἄρα δ.* Hos versus, qui in illud Phocylidis poema νουθετικόν, non fuerunt relati, sic interpretatur ad verbum M. Neander :

Verum dæmones hominibus alias alii sunt :
Alii quidem, ut malum ab homine ingrediente (hanc vitam) *abigant.*

Putat etiam Clemens respicere eo versus istos, quod ethnici etiam unicuique nascenti binos tribuerunt genios, quorum alter perniciem nobis moliatur, alter juvare studeat. Cujus sententiæ Empedoclem poetam fuisse ex Plutarcho constat in libello *De* D *animi tranquillitate :* Οὐ γὰρ (ὡς Μένανδρός φησιν)

Ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαραστατεῖ
Εὐθὺς γενομένῳ μυσταγωγὸς τοῦ βίου
Ἀγαθός,

ἀλλὰ μᾶλλον (ὡς Ἐμπεδοκλῆς) διτταί τινες ἕκαστον ἡμῶν γενόμενον παραλαμβάνουσι καὶ κατάρχονται μοῖραι καὶ δαίμονες. Duos Menandri versus quos citat habes in extrema pagina ista, vide Christianorum hac de re sententiam sub finem lib. vi, *Strom.* COLLECT.

(74) *Οὐκ ἔστιν*. Theodoretus lib. vi, *De curat. ægrit. Græc.* Philemon vero comicus, tametsi homo ad exciendum risum maxime factus, apertissime illos accusat, qui fortunam deam esse dixerunt, sic enim vocalissime exclamat :

Non est deus fortuna, non, inquam, deus :
Sed casus ille, quo fit omne, ut contigit
Cuicunque, Fortunæ vocatur nomine.

Tale est illud Juvenalis sat. x :

Nullum numen abest si sit prudentia, sed te
Nos facimus, Fortuna, deam, cœloque locamus. COLLECT.

(75) *Θεός*. Desideratur hæc vox in ms. Joan.

(76) *Ἔτυχ'*. Euseb. ἔτυχεν. Ubi mox θεοῖς pro θεοῖσι. Id eodem vers. τέλονται pro πέλονται ms. Joan. Cæterum hæc Grotius in anapæstos hoc modo digessit, *Excerpt.* p. 147 :

. . . *Οὐδὲ θεοῖς*
Αὐθαίρετα πάντα πέλονται
Νόσφι Διός· κεῖνος γὰρ ἔχει
Πάντων τέλος ἠδὲ καὶ ἀρχήν.
Nam nec superis cuncta ex animi
Mente eveniunt, nisi quæ magno
Placuere Jovi; nam principium
Simul est; et finis ab illo.

(77) *Γένετο μέγας οὐρανόν*. Euseb. γέγονεν μέγας οὐρανός.

(78) *Πίνδαρος*. Hoc quoque inter Pindari fragmenta collectum est :

Τί Θεός; Ὅ τι τὸ πᾶν.

Sequebatur in Græco Clementis, καὶ πάλιν Θεὸς ὁ πάντα τεύχων βροτούς. H. Stephanus corrigit astipulante Euseb. p. 403, βροτοῖς. *Deus qui omnia efficit mortalibus.* Hoc ab Herveto, nescio quo casu, in utraque editione prætermissum est. Deinde citatur ex eodem Pindaro : Τί ἔλπεαι σοφίας ὀλίγον τι ἀνὴρ ὑπὲρ ἄνδρας ἔχειν; Τὰ θεῶν βουλεύματα ἐρευνᾶσαι, etc. *Quid speras sapientiæ aliquantum te hominem habiturum ultra alium hominem? Deorum decreta investigare menti mortali difficile; nam mortali prodiit ex matre.* Locus prophetæ qui subjicitur est Isa. xl, 13. in Latina vulg. : *Quis audivit Spiritum Domini, aut quis consiliarius ejus fuit, et ostendit illi?* Citatur a D. Paulo ad verbum ex LXX, Rom. xi, 34 et I Cor. v, 16 : *Quis enim cognovit sensum Domini, et quis consiliarius ejus fuit?* COLLECT.

(79) *Εἰπών· Τί Θ.* Ms. Paris. εἶπέν τι Θ. corrupte.

Et rursus :

Deus omnes procreans mortales.

Dum autem hæc ait :

Quid exiguam tibi sapientiam ab homine homo pol-
[liceris ?
Deum consilia rimari mortali naturæ difficile est.

Est enim mortali matre sata :

✠ ex illo Isaiæ loco sententiam hanc derivavit : *Quis novit sensum Domini ? aut quis consiliarius ejus fuit* [a] ? Quibus etiam Hesiodus hunc in modum accinit :

260 *Haud ullus vivit mortali a semine vates,*
Qui Jovis ægiferi sensum cognoscere possit.

Quem pariter secutus in *Elegiis* Solon, jure ita scribit :

Omni homini prorsus mens est ignota deorum.

Mulierem præterea Moyses, cum ob neglectum Dei præceptum, summis in doloribus parituram esse prædixisset, ita consentanee poeta quidam non ignobilis cecinit :

.... seu lux aurea noctem,
Seu lucem nox atra premat, dolor additus illis
Usque aderit : superique graves immittere curas
Assidue pergent.

Homerus ita cum ait :

Auratasque Patris librabat dextera lances,

Dei æquitatem significat. Quem eumdem Menander comicus bonum esse declarans, ita loquitur :

Ut quisque primum natus in lucem venit,
Moderator illi Genius assistit bonus,
Vitamque format. Nam cave malum putes,
Bonæque vitæ noxium.

Tum subjungit *omnem bonum esse Deum*, seu Deum omnem bonum appellat, seu, quod vero propius est, rebus in omnibus bonum esse Deum affirmet. Rursum tragicus Æschylus, cum Dei nobis potestatem declarat, Altissimum eum appellare nil veretur his versibus :

A Καὶ πάλιν·

Θεὸς ὁ πάντας τεύχων βροτούς (80).

Ἐπὰν δὲ εἴπῃ·

Ὅ τι ἔλπεται σοφίαν ὀλίγαν τοι ἀνὴρ ὑπὲρ
[ἀνδρὸς ἔχειν ;
Ζαθέων βουλεύματα ἐρευνᾶσαι βροτέᾳ φρενὶ
[δύσκολον·

Θνατᾶς δ' ἀπὸ ματρὸς ἔφυ·

ἐκεῖθεν (81) ἔσπακε τὴν διάνοιαν· *Τίς ἔγνω νοῦν Κυρίου, ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο* (82); Ἀλλὰ καὶ Ἡσίοδος δι' ὧν γράφει, συνᾴδει τοῖς προειρημένοις·

Μάντις δ' οὐδείς ἐστιν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων,
Ὅστις ἂν εἰδείη Ζηνὸς νόον αἰγιόχοιο.

Εἰκότως ἄρα Σόλων ὁ Ἀθηναῖος ἐν ταῖς *Ἐλεγείαις*, καὶ αὐτὸς κατακολουθήσας Ἡσιόδῳ·

B *Πάντῃ* (83) *δ' ἀθανάτων ἀφανὴς νόος ἀνθρώ-*
[ποισι,

γράφει. Πάλιν τε τοῦ Μωϋσέως, εἰς μόχθους καὶ πόνους διὰ τὴν παράβασιν (84) τέξεσθαι τὴν γυναῖκα, προφητεύσαντος, ποιητής τις οὐκ ἄσημος γράφει·

.... οὐδέ ποτ' ἦμαρ
Παύσονται καμάτου καὶ ὀϊζύος, οὐδέ τι νύκτωρ
Γινόμενοι (85)· *χαλεπὰς δὲ θεοὶ δώσουσι με-*
[ρίμνας.

Ἔτι Ὅμηρος μὲν εἰπὼν,

Αὐτὸς δὲ (86) *χρύσεια Πατὴρ ἐτίταινε τάλαντα,*

δίκαιον τὸν Θεὸν μηνύει· Μένανδρος δὲ ὁ κωμικὸς, ἀγαθὸν ἑρμηνεύων τὸν Θεὸν, φησίν·

Ἅπαντι (87) *δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται*
Εὐθὺς γενομένῳ, μυσταγωγὸς τοῦ βίου
C *Ἀγαθός· κακὸν γὰρ δαίμον'* (88) *οὐ νομιστέον*
Εἶναι, βίον βλάπτοντα χρηστόν.

Εἶτα ἐπιφέρει, *Ἅπαντα* (89) *δ' ἀγαθὸν εἶναι τὸν Θεόν*· ἤτοι πάντα Θεὸν ἀγαθὸν λέγων, ἢ ὅπερ καὶ (90) μᾶλλον, ἐν πᾶσι τὸν Θεὸν ἀγαθόν (91). Πάλιν αὖ Αἰσχύλος μὲν ὁ τραγῳδοποιὸς, τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ παρατιθέμενος, οὐκ ὀκνεῖ καὶ Ὕψιστον αὐτὸν προσαγορεύειν (92) διὰ τούτων·

✠ P. 727 ED. POTTER. [a] Isa. XL, 13.

(80) *Πάντας τεύχων βροτούς*. Euseb. πάντα τεύχων βροτοῖς. Quin etiam βροτοῖς habet ms. Joan. ubi statim ἐπειδὰν δὲ εἴπῃ, Τί ἔλπεαι pro ἐπὰν δὲ εἶπεν ὅ τι ἔλπεται. Quæ sequuntur sic profert Eusebius impress. :

Τί ἔλπεαι σοφίαν ὀλίγον τι ἀνὴρ ὑπὲρ ἀνδρὸς
[ἔχειν ;
D *Τὰ θεῶν βουλεύματα ἐρευνᾶσαι βροτέᾳ φύσει*
[δύσκολον·
Θνατᾶς δ' ἀπὸ ματρὸς ἔφυ.....

Quæ superius in Latino textu exhibentur ; quod auctoris sententiam clarius exprimere videantur, quam quæ apud Clementem nostrum jam leguntur. Quin etiam τὰ θεῶν pro ζαθέων habet ms. Joan.

(81) *Ἐκεῖθεν ἔσπακε τὴν διάνοιαν*. His verbis significat Clemens Pindari sententiam tractam esse ex sequenti Isaiæ prophetæ loco. Eodem loquendi genere infra utitur, pag. 267. SYLBURG.

(82) *Ἢ τίς σύμβουλος αὐτοῦ ἐγένετο*. Euseb. καὶ τίς αὐτοῦ σύμβουλος absque verbo ἐγένετο, quod omittit etiam ms. Joan.

(83) *Πάντῃ*. Euseb. ms. et impress. πάμπαν.

(84) *Εἰς μόχθους καὶ πόνους διὰ τὴν π.* Euseb. εἰς μόχθους καὶ μόχθους διὰ π. Hebraismo evidentiori. SYLBURG.

(85) *Γινόμενοι*. Euseb. rectius στεινόμενοι. ID.

(86) *Αὐτὸς δέ*. Καὶ τότε δή. Homer. *Il.* Θ, v. 69.

(87) *Ἅπαντι*. Hos Menandri versus adducit Plutarchus in lib. *De animi tranquillitate*, ubi pro συμπαρίσταται habet συμπαραστατεῖ. Porro eos hoc modo scribit Grotius in *Excerpt.*, p. 753 :

Ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται
D *Εὐθὺς γενομένῳ μυσταγωγὸς τοῦ βίου*
Ἀγαθός· κακὸν γὰρ δαίμον' οὐ νομιστέον
Εἶναι βίον βλάπτοντα χρηστόν· πάντα γὰρ
Δεῖ ἀγαθὸν εἶναι τὸν Θεόν.
Hominem unumquemque, simul in lucem est editus,
Sectatur genius vitæ qui auspicium facit,
Bonus nimirum : credi enim malum nefas,
Bonæ insessorem vitæ. Nam qui sit Deus,
Bonus idem sit necesse est.

(88) *Δαίμον'*. Ms. Joan. δαίμονα ultra metrum.

(89) *Ἅπαντα*. Græca Menandri verba sunt, Ἅπαντα δ' ἀγαθὸν εἶναι τὸν Θεόν. Quod duobus modis intelligi potest, uno, Deum omnem bonum esse ; altero, esse bonum καθ' ἅπαντα *in omnibus ;* in Latino id non apparet. COLLECT.

(90) *Καί*. Omittit hanc particulam Euseb.

(91) *Ἀγαθόν*. Euseb. ms. et impres. ἀγαθὸν εἶναι. Statim πάλιν Αἰσχ. absque αὖ, ms. Joan. Deinde τραγῳδὸς pro τραγῳδοποιὸς Euseb.

(92) *Προσαγορεύειν*. Ms. Joan. γράφειν.

Χώριζε (93) *θνητῶν τὸν Θεὸν, καὶ μὴ δόκει* (94)
Ὅμοιον αὐτῷ σάρκινον καθεστάναι.
Οὐκ οἶσθα δ' (95) *αὐτόν· ποτὲ μὲν ὡς πῦρ* (96) *φαίνεται,*
Ἄπλατος ὁρμὴ, ποτὲ δ' ὕδωρ, ποτὲ δὲ γνόφος·
Καὶ θηρσὶν αὐτὸς γίνεται παρεμφερὴς,
Ἀνέμῳ, νεφέλῃ τε, κἀστραπῇ, βροντῇ, βροχῇ.
Ὑπηρετεῖ δ' αὐτῷ θάλασσα καὶ πέτραι,
Καὶ πᾶσα πηγὴ, χ' ὕδατος (97) *συστήματα.*
Τρέμει δ' ὄρη καὶ γαῖα καὶ πελώριος
Βυθὸς θαλάσσης, καὶ ὀρέων (98) *ὕψος μέγα,*
Ἐπὰν ἐπιβλέψῃ γοργὸν ὄμμα Δεσπότου
Πάντα· δυνατὴ γὰρ δόξα ὑψίστου Θεοῦ.

Ἆρ' οὐ δοκεῖ σοι ἐκεῖνο παραφράζειν τὸ, *Ἀπὸ προσώπου* (99) *Κυρίου τρέμει ἡ γῆ;* Ἐπὶ τούτοις ὁ μαντικώτατος Ἀπόλλων, μαρτυρῶν τῇ δόξῃ τοῦ Θεοῦ, λέγειν ἀναγκάζεται περὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἡνίκα ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευον Μῆδοι (1), ὡς ἐδεῖτό τε καὶ ἱκέτευε τὸν Δία περὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἔχει δὲ ὧδε ὁ χρησμός (2)·

Οὐ δύναται (3) *Παλλὰς Δί' Ὀλύμπιον ἐξιλάσασθαι,*
Λισσομένη πολλοῖσι λόγοις καὶ μήτιδι πυκνῇ·
Πολλοὺς δ' ἀθανάτων νηοὺς μαλερῷ πυρὶ (4) *δώσει,*
Οἵ που νῦν ἱδρῶτι ῥεεύμενοι (5) *ἑστήκασιν,*
Δείματι παλλόμενοι....

καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Θεαρίδας (6) δὲ ἐν τῷ Περὶ φύσεως γράφει· *Μία δ' ἄρα τῶν ὄντων ἀρχὰ μὲν ὄντως* (7) *ἀληθινὰ, μία· κείνη* (8) *γὰρ ἐν ἀρχᾷ τέ ἐστιν ἓν καὶ μόνον·*

Οὐδέ τις ἔσθ' ἕτερος χωρὶς μεγάλου βασιλῆος,

Secerne cunctis Numen a mortalibus,
Huic simile corpus ne putes ullum cave.
✠ *Ignota res est, nunc velut flamma emicat*
Aditumque prohibet : unda mox, caligo mox,
Mox et tremendæ similis apparet feræ,
Vento, atque nubi, fulguri, tonitruo;
Imbrique similis. Pontus huic, fontes, petræ,
Atque orbe toto quidquid undarum coit,
Obsequitur. Illum montium horrescunt juga,
Tremitque tellus, et sinus vasti maris,
Dum Dominus acri cuncta visu despicit,
Immensa quippe est illa majestas Dei.

Nunquid illud tibi videtur illustrare, *A facie Domini tremit terra* [a]? Quin et ipsemet Apollo, divinandi tam peritus, suapte testimonio Dei gloriæ serviens, fateri cogitur Minervam, quo tempore impetum in Græciam Medi faciebant, vota Jovi fecisse pro Attica. Ejusmodi autem responsum illud est :

Jam magnum placare Jovem, Jove nata Minerva,
Haud precibus votisque potest :
Pluribus at superum templis incendia mittit,
Qui nunc fortassis magno terrore subacti,
Expresso sudore fluunt;

et quæ sequuntur. Thearidas autem in suo *De natura* opere, hoc modo scribit : *Universitatis hujus principium, principium utique verum unum est. Illud enim ex æternitate unum est atque solum :*

Haud alius quisquam est supremi a Numine regis,

✠ P. 728 ED. POTTER, 611 ED. PARIS.

[a] Psal. LXVIII, 8.

(93) *Χώριζε*. Æschyli versus hi leguntur et in libello *De monarch.* apud Justinum 165. In secundo omisit interpres σάρκινον.

Nec tibi parem esse existimato carneum.

In quarto legitur Græce, Ἄπλατος ὁρμή. J. Langus corrigit, ἄπλαστος, forte ἄπληστος.

Vis increata, nunc tenebræ, nunc aqua.

Undecimum ita legendum est apud Clementem et Eusebium, ut habet Justinus :

Ὅταν ἐπιβλέψῃ γοργὸν ὄμμα Δεσπότου.

Langus,

Domini intuentur cum severa lumina.

Perionius,

Quando Domini torve ipsa vultus aspicit.

Postremum ita Eusebius,

Πάντα, δυνατὴ γὰρ δόξα ὑψίστου Θεοῦ.

Justinus,

Πάντα δύναται γὰρ, δόξα δ' ὑψίστου Θεοῦ.
Namque omnia potest, gloria at summi Dei.

Vel sublata interpunctione et conjunctione,

Namque omnia potest gloria excelsi Dei.

Collect. — Conf. quæ a nobis in Justinum adnotata sunt, pag. 152, edit. Oxon.

(94) *Δόκει*. Ms. Joan. δόκεισαν. Ibidem. in vers. seq. τὸ ὅμοιον σάρκινον καθεστ.

(95) Δ'. Euseb. γ', et mox ἄπλατος ὁρμῇ, et rursum ποτὲ γνόφος, absque conjunctione. Sylb.

(96) *Πῦρ*. Ms. Joan. πατήρ. Mox Vigerus ad ἄπλατος hæc dicit : « Quid si ἄπληστος? Quid si ἀπέλαστος? quasi ἀπρόσιτος. »

(97) *Πηγὴ, χ' ὕδατος*. Ms. Joan. πηγὴ καὶ ὕδατος. Ms. Ottob. πηγαὶ καὶ ὕδατος.

(98) *Καὶ ὀρέων*. Justin. concinnius per crasin κὠρέων. Sylb.— Statim ὕψος ἐπὶ μέγα ms. Joan. Vigerus ad vers. seq. hæc adnotat : « Tum sequens ex Justino in libello *De monarch.* hoc modo restituendus,
« *Ὅταν ἐπιβλέψῃ γοργὸν ὄμμα Δεσπότου.*
« et seq. vers. ex eod. Justino sic corrige,
« *Πάντα δύναται γὰρ, δόξα δ' ὑψίστου Θεοῦ.*
« Mallem tamen,
« *Πάντα δύναται γὰρ δόξα ὑψίστου Θεοῦ.* »

(99) *Ἀπὸ προσώπου*. Respicere videtur psalm. LXVIII, 8 : Γῆ ἐσείσθη, καὶ γὰρ οἱ οὐρανοὶ ἔστασαν ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ, vel aliquem locum consimilem.

(1) *Μῆδοι*. Euseb. ms. et impress. οἱ Μῆδοι cum articulo.

(2) *Χρησμός*. Responsum hoc edidit Aristonice Pythia, quo tempore Xerxes Græciam invasit. Id integrum recitat Herodotus lib. VII, c. 140, 141, et Eusebius, *Præpar. evang.* lib. V, cap. 24. Ejusdem partem adducit etiam Theodoretus *Θεραπ.* K', pag. 629.

(3) *Οὐ δύναται*. Duo priores versus secundo responso editi sunt, posteriores tres primo; nam diversis eos temporibus protulisse Apollinem, ex auctoribus jam memoratis liquet.

(4) *Μαλερῷ πυρί*. Ms. Joan. πυρὶ μαλερῷ inverso ordine. Deinde που pro ποι Euseb. ms. et impress.

(5) *Ῥεεύμενοι*. Euseb. ms. et impress. ῥεύμενοι. Idem vero lib. V ῥεούμενοι habet; quam lectionem tuetur Herodotus.

(6) *Θεαρίδας*. Seu potius Θεωρίδας. Nam Theoridas dictus est ille vir. Fuit autem Metapontinus, et Pythagoram audivit. Jamblichus, sub finem Vitæ Pythagoræ, istius philosophi discipulos enumerans, ait : Μεταποντίῳ δὲ Θεωρίδην καὶ Εὔρυτον· *Apud Metapontum, Theoridem et Eurytum.*

(7) *Μία δ' ἄρα... μὲν ὄντι*. Scribendum ex Eusebio : *Ἀ ἀρχὰ τῶν ὄντων, ἀρχὰ μὲν ὄντως ἀληθινὰ, μία. Universitatis hujus principium, principium verum atque unum est.* Quam lectionem exhibet etiam ms. Joan.

(8) *Κείνη*. Euseb. Dorice κείνα, quod melius.

inquit Orpheus. Quem secutus Diphilus sententiosissime ait comicus : *Omnium parentem*,

> ✠ .... *pia tu mente perpetuo colas,*
> *Et cujus una tot bona exsistunt manu.*

Jure ergo Plato *præstantissima quæque ingenia ad capessendum illud disciplinæ genus assuefacit, quod jam ante maximum esse diximus, hoc est ad percipiendam boni cognitionem, eoque tandem ascendendo perveniendum. Quod quidem non jam, opinor, testam convertere fuerit, sed animum ita circumducere, ut ex nocturno quodam die, vere ad illud quod est, hac sua conversione redeat, quam sane veram philosophiam esse dicemus.* Cujus illi qui compotes fuerint, aureo genere satos esse pronuntiat, dum ait : *Fratres quidem universi estis.* Qui autem ex aureo illo genere sunt, iidem accuratissime de rebus omnibus judicare possunt. Parentis igitur ac rerum omnium Effectoris sensum ex omnibus aliquem omnia, nativa quadam vi, ac citra ullius di-

A Ὀρφεὺς (9) λέγει. Ὧι πειθόμενος ὁ κωμικὸς Δίφιλος (10), γνωμικώτατα, *Τὸν ὄντα* (11) *πάντων*, φησὶ

> *Πατέρα· τοῦτον διὰ τέλους τίμα μόνον,*
> *Ἀγαθῶν τοσούτων εὑρετὴν καὶ κτίστορα.*

Εἰκότως τοίνυν καὶ Πλάτων (12) *ἐθίζει τὰς βελτίστας φύσεις ἀφικνεῖσθαι πρὸς τὸ μάθημα, ὃ ἐν τῷ πρόσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε* (13) *τἀγαθὸν, καὶ ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν. Τοῦτο δὲ* (14), *ὡς ἔοικεν, οὐκ ὀστράκου ἂν εἴη περιστροφὴ, ἀλλὰ ψυχῆς περιαγωγὴ, ἐκ νυκτερινῆς τινος ἡμέρας εἰς ἀληθινὴν τοῦ ὄντως* (15) *οὖσαν ἐπάνοδον, ἣν δὴ φιλοσοφίαν ἀληθῆ φήσομαι* (16) *εἶναι*. Καὶ τοὺς ταύτης μετασχόντας, τοῦ χρυσοῦ (17) γένους κρίνειν (18)· *Ἐστὲ μὲν δὴ* B *πάντες ἀδελφοὶ*, λέγων· οἱ δὲ τοῦ χρυσοῦ γένους κρίνειν (19) ἀκριβέστατα καὶ πάντη (20). Τοῦ Πατρὸς ἄρα καὶ Ποιητοῦ τῶν συμπάντων ἐμφύτως καὶ ἀδιδάκτως ἀντιλαμβάνεται πάντα πρὸς πάντων, τὰ μὲν ἄψυχα (21) συμπαθοῦντα τῷ ζώῳ, τῶν δὲ

✠ P. 729 ED. POTTER, 612 ED. PARIS.

(9) *Ὀρφεύς*. Ms. Joan. Ὀρφεὺς δέ.

(10) *Δίφιλος*. In libro *Sentent. comicarum* quas J. Hertelius collegit, sic leguntur hæc Diphili ex Eusebio,

> .... *Πάντων πατέρα γενικώτατον*
> *Τὸν ὄντα, τοῦτον διὰ τέλους τίμα μόνον.*

Non ut apud Clementem *γνωμικώτατα*, quod Herveto est *sententiosissime*. Scribe ergo, Diphilus dicit,

> *Omnium pater ex æquo*
> *Qui est, eum tu perpetuo solum honora.*

Collect. — Justinus M., in lib. *De monarchia* p. 172, hæc tribuit Μενάνδρῳ ἐν *Διφίλῳ*, *Menandro in Diphilo*.

(11) *Γνωμικώτατα τὸν ὄντ'*. Malim cum Euseb. *γενικώτατον ὄντ*. Quod Grotio etiam placuit, qui hos versus sic restituit in *Excerptis*, p. 717 :

> *Τὸν ὄντα πάντων κύριον γενικώτατον*
> *Καὶ πατέρα, τοῦτον διατέλει τιμᾶν μόνον.*
> *Ἀγαθῶν τοιούτων εὑρετὴν καὶ κτίστορα.*
> *Rerum universarum imperatorem et patrem*
> *Solum perpetuo colere suppliciter decet,*
> *Artificem tantæ et largitorem copiæ.*

Conf. quæ ad Justinum adnotata sunt.

(12) *Καὶ Πλάτων*. Ms. Joan., ὁ Πλάτων. Platonis autem verba haud procul occurrunt a principio lib. VII *De repub.*, pag. 695 : Ἡμέτερον δὴ ἔργον (ἦν δ' ἐγὼ) τῶν οἰκιστῶν τάς τε βελτίστας φύσεις ἀναγκάσαι ἀφικέσθαι πρὸς τὸ μάθημα, ὃ ἐν τῷ ἔμπροσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε τὸ ἀγαθὸν, καὶ ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν· καὶ ἐπειδὰν ἀναβάντες ἱκανῶς ἴδωσι, μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται, etc. *Nostrum igitur, qui condidimus civitatem, erit officium, optimas hominum naturas impellere ad eam quam supra diximus maximam disciplinam, bonumque cognoscendum, adeo ut et sursum ascendant, et postquam ascenderint et satis inspexerint, ne ipsis, quod nunc conceditur, permittamus*, etc.

(13) *Τε*. Abest ab Eusebio.

(14) *Τοῦτο δέ*. Hæc Plato una circiter pagina post verba jam superius allata scribit : Τίνας οὖν ἄλλους ἀναγκάσεις ἰέναι ἐπὶ φυλακὴν τῆς πόλεως ἢ οἵπερ τούτων τε φρονιμώτατοι, δι' ὧν ἄριστα πόλις οἰκεῖται, ἔχουσί τε τιμὰς ἄλλας καὶ βίον ἀμείνω τοῦ πολιτικοῦ; Οὐδένας ἄλλους, ἔφη. Βούλει οὖν τοῦτ' ἤδη σκοπῶμεν, τίνα τρόπον οἱ τοιοῦτοι ἐγγενήσονται, καὶ πῶς τις ἀνάξει αὐτοὺς εἰς φῶς, ὥσπερ, ἐξ ᾅδου λέγονται δή τινες εἰς θεοὺς ἀνελθεῖν; Πῶς γὰρ οὐ βούλομαι; ἔφη. Τοῦτο δὴ, ὡς ἔοικεν, οὐκ ὀστράκου ἂν εἴη περιστροφὴ, ἀλλὰ ψυχῆς περιαγωγὴ, ἐκ C νυχτερινῆς τινος ἡμέρας εἰς ἀληθινὴν τοῦ ὄντος ἰούσης ἐπάνοδον, ἣν δὴ φιλοσοφίαν ἀληθῆ φήσομεν εἶναι. *Quosnam igitur alios ad custodiam civitatis induces, præter eos, qui optime hæc intelligunt, per quæ rite civitas colitur, habentque et honores alios et vitam civili præstantiorem? Nullos equidem alios. Vis ergo nunc inquiramus, quo pacto tales in civitate viri evadant? et qua ratione eos aliquis in lumen educat? quemadmodum ab inferis ad deos ascendisse aliqui memorantur. Quidni velim? Hæc ut videtur non erit testæ revolutio, sed animæ circumductio a nocturno quodam die ad ejus, quod vere est contemplationem. Quem quidem ascensum veram philosophiam esse dicemus.*

(15) *Ὄντως*. In Flor. duplicis scripturæ vestigia sunt, ὄντως, ὄντος, quod alibi passim obvium est, etiam apud Platonem. Sylburg. — Vera lectio videtur esse ὄντος, quam exhibent Plato, Euseb. et Clementis ms. Ottob.

D (16) *Φήσομαι*. Scribendum φήσομεν, plur. num. quod exhibent Plato, Euseb. et Clementis mss. codd. Paris. et Ottob.

(17) *Τοῦ χρυσοῦ*. Hæc exstant sub finem lib. III *De repub.*, pag. 628, et superius in hoc *Strom.* allata sunt p. 595, 596, ed. Paris.

(18) *Κρίνειν*. Malim cum Eusebio κρίνει, *judicat.* Nam refertur ad Platonem.

(19) *Κρίνειν*. Omittit hanc vocem Euseb. impress. et ms. Vult vero auctor, eos qui sunt aurei generis εἰς τὸ κρίνειν, *ad judicandum*, esse aptissimos ; unde Plato loco jam dicto magistratus ex iis eligi præcipit.

(20) *Πάντη*. Post hanc vocem sequitur apud Euseb. εἰς, cum asterisco : unde conjecerit aliquis supplendum, εἰσὶν ἱκανοί, vel simile quid. Sylb. — Illud εἰς adjicit etiam ms. Joan. Mox, ξυμπάντων pro συμπάντων Euseb.

(21) *Τὰ μὲν ἄψ... λογισμῷ*. Hæc sic profert Eusebius : Τὰ μὲν ἄψυχα συμπαθοῦντα, τῶν δὲ ζώων τῶν

ἐμψύχων τὰ μὲν ἤδη ἀθάνατα καθ' ἡμέραν ἐργαζόμενα, τῶν δὲ ἔτι (22) θνητῶν τὰ μὲν, ἐν φόβῳ καὶ διὰ τῆς μητρὸς αὐτῶν ἔτι κατὰ γαστρὸς ὀχούμενα (23), τὰ δὲ, αὐτεξουσίῳ λογισμῷ. Καὶ τῶν ἀνθρώπων πάντες Ἕλληνές τε καὶ βάρβαροι, γένος δ' οὐδὲν οὐδαμοῦ τῶν γεωργούντων, οὔτε νομάδων (24), ἀλλ' οὔτε (25) τῶν πολιτικῶν δύναται ζῆν, μὴ προκατειλημμένον τῇ τοῦ κρείττονος πίστει· διὸ πᾶν μὲν ἔθνος ἑῴων, πᾶν δὲ ἑσπερίων ἀντόμενον, ἢ βόρειόν τε καὶ τὰ (26) πρὸς τῷ νότῳ πάντα, μίαν ἔχει καὶ τὴν αὐτὴν πρόληψιν περὶ τοῦ καταστησαμένου τὴν ἡγεμονίαν· εἴ γε καὶ τὰ καθολικώτατα τῶν ἐνεργημάτων (27) αὐτοῦ διαπεφοίτηκεν ἐπ' ἴσης πάντα. Πολὺ δὲ πλέον οἱ παρ' Ἕλλησι πολυπράγμονες οἱ (28) φιλόσοφοι, ἐκ τῆς βαρβάρου ὁρμώμενοι φιλοσοφίας, ἀοράτῳ καὶ μόνῳ, καὶ δυνατωτάτῳ καὶ τεχνικωτάτῳ, καὶ τῶν καλλίστων (29) αἰτιωτάτῳ τὴν πρόνοιαν ἔδοσαν (30)· τὰ ἀκόλουθα τούτοις, εἰ μὴ κατηχηθεῖεν πρὸς ἡμῶν, οὐκ ἐπιστάμενοι, ἀλλ' οὐδ' αὐτὸν ὅπως νοεῖσθαι πέφυκε τὸν Θεὸν, μόνον δ', ὡς ἤδη πολλάκις εἰρήκαμεν, κατὰ περίφασιν ἀληθῆ (31). Εἰκότως οὖν ὁ Ἀπόστολος (32), *Ἢ Ἰουδαίων μόνων*, φησὶν, *ὁ Θεός* (33); *οὐχὶ καὶ Ἑλλήνων;* οὐ μόνον προφητικῶς λέγων καὶ τοὺς ἐξ Ἑλλήνων πιστεύοντας Ἕλληνας εἴσεσθαι τὸν Θεὸν, ἀλλὰ κἀκεῖνο μηνύων, ὡς δυνάμει μὲν ὁ Κύριος καὶ Θεὸς πάντων ἂν εἴη καὶ τῷ ὄντι παντοκράτωρ· κατὰ δὲ τὴν γνῶσιν οὐ πάντων Θεός· οὔτε γὰρ ὅ ἐστιν, οὐθ' ὅπως Κύριος καὶ πατὴρ καὶ ποιητὴς, οὐδὲ τὴν ἄλλην ἴσασιν οἰκονομίαν τῆς ἀληθείας, μὴ οὐ πρὸς αὐτῆς διδαχθέντες. Ὡσαύτως καὶ τὰ προφητικὰ τὴν αὐτὴν ἔχει τῷ ἀποστολικῷ λόγῳ δύναμιν. Ἡσαΐας μὲν γάρ φησιν· *Εἰ δὲ*

A sciplinæ adjumentum hauriunt. Et quidem inanimata cum viventibus affectionum communione junguntur, ex animantibus autem vita præditis alia jam immortalia sunt, et in diem etiamnum laborant. At ex mortalibus alia in metu constituta, maternis adhuc visceribus inclusa gestantur: alia jam sui juris, suo se consilio arbitrioque regunt. Jam hominum genus universum in Græcos barbarosque dividitur: quorum e numero, nulla prorsus usquam aut agricolarum aut pastorum, ac ne eorum quidem, qui in civitate degunt, natio est, quæ vitam, absque eo quod ejus mentem naturæ superioris fides occuparit, ducere tuerique possit. Itaque populi omnes, sive Orientem colant, sive littora Occidentis ultima teneant, sive ad Septentrionem, B sive ad Meridiem habitent, unam et eamdem ejus, a quo institutum hoc imperium est, ✠ anticipationem habent: cum loca pariter et æqualiter omnia, generales quæque vis illius effectricis actiones complexæ sint. Sed tamen curiosi illi e Græcis philosophi, barbarorum permoti philosophia, multo magis illi, qui nec oculis cernitur, et solus idem ac præpotens, et sapientissimus Artifex est, summusque rerum pulcherrimarum Auctor, providentiam tribuerunt: nec tamen quæ sint ex istis consequentia, nisi a nobis doceantur, pervidere, ac ne modum quidem illum nosse possunt, quem ad Deum cognoscendum natura ipsa præscribit; sed tantum uti jam sæpe diximus, periphrasi quadam alioqui C vera eum circumscribunt. Merito ergo Apostolus: *An Judæorum*, inquit, *solorum est Deus, non etiam Græcorum* [a] non solum dicens prophetice, eos qui

✠ P. 730 ED. POTTER. [a] Rom. III, 29.

ἐμψύχων τὰ μὲν ἤδη ἀθάνατα, τὰ δὲ καθ' ἡμέραν ἐργαζόμενα· τῶν δέ τοι θνητῶν τὰ μὲν, ἐν φόβῳ καὶ διὰ τῆς μητρὸς αὐτῶν ἔτι μετὰ γαστρὸς ὀχούμενα, τὰ δὲ αὐτεξουσίῳ λογισμῷ.

(22) *Τῶν δὲ ἔτι*. Ms. Joan. τῶν δέ τι.

(23) *Ὀχούμενα*. Ms. Paris. οἰχούμενα.

(24) *Νομάδων*. Vigerus ait: « Pascuales homines, aut etiam Nomadas intelligere potes. Elige. »

(25) *Οὔτε*. Euseb. οὐδέ.

(26) *Πᾶν... βόρειόν τε καὶ τά*. Euseb., πᾶν ἔθνος ἑῴων, πᾶν δὲ ἑσπερίων ἀπτόμενον ἠόνων, βόρειόν τε καὶ τέ.

(27) *Ἐνεργημάτων*. Euseb., ἐνεργητημάτων. Vigerus utramque lectionem rectam pronuntiat. Sed Clementis lectionem se secutum esse et magis probare affirmat. Ibidem mox ἐπίσης conjunct. pro ἐπ' ἴσης, sed ἴσης absque præpos. habet ms. Joan.

(28) *Οἱ*. Hunc articulum omittit Euseb. impress. et ms. Mox βαρβάρων pro βαρβάρου Euseb. impress. Ibidem mox τῷ ἀοράτῳ cum articulo, quem habet etiam ms. Joan. Deinde δυνατῷ pro δυνατωτάτῳ ms. Joan.

(29) *Τῶν καλλίστων*. Euseb. impress. et ms., τῶν ἄλλων καλλίστων.

(30) *Πρόνοιαν ἔδοσαν*. Euseb. ms. et impress. προνομίαν ἔδωκαν, *privilegium dederunt*, ut exp. Sylburg.

(31) *Κατὰ περίφασιν ἀληθῆ*. Lege κατὰ περίφρασιν ἀληθῆ. Vide pag. 315, 635, edit. Paris. Id est juxta istam descriptionem Numinis quæ apud philosophos et poetas occurrit, multum ex vero trahentem, licet minus accurate Dei attributa delineantem. LOWTH. — Κατὰ περίφρασιν ἀληθῆ habet etiam Eusebius, ad quem hæc adnotat Vigerus: « Clemens κατὰ περίφασιν quasi Deus ipsos mediocri quadam illustratione circumfundat. Malo tamen περίφρασιν. Ita enim *Strom.* I, p. 231, ubi apostolicum illud Actor. XVII: *Quem ergo ignorantes colitis*, etc., ex professo tractans, Ἐξ ὧν, inquit, δῆλον, ὅτι, καὶ ποιητικοῖς χρώμενος παραδείγμασιν ἐκ τῶν Ἀράτου *Φαινομένων*, δοκιμάζει τὰ παρ' Ἕλλησι καλῶς εἰρημένα, καὶ διὰ τοῦ ἀγνώστου Θεοῦ τιμᾶσθαι κατὰ περίφρασιν πρὸς τῶν Ἑλλήνων τὸν δημιουργὸν Θεὸν ᾐνίξατο· κατ' ἐπίγνωσιν δὲ δεῖν δι' Υἱοῦ παραλαβεῖν τε καὶ μαθεῖν. Ubi περίφρασιν τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ, ait esse τὸν ἄγνωστον Θεόν. Et huic περιφράσει opponit ἐπίγνωσιν, hoc est veram ac propriam cognitionem. Et paulo post adhuc illustrius, οὗτοι οὖν οἱ ἀνοιγόμενοι τυφλῶν ὀφθαλμοί, D (ab apostolis videlicet) ἡ δι' Υἱοῦ ἐπίγνωσίς ἐστι τοῦ Πατρὸς, ἡ τῆς περιφράσεως τῆς Ἑλληνικῆς κατάληψις. Illæ enim Græcorum etiam poetarum et philosophorum *circumlocutiones*, ante Christi adventum, plane comprehendi non poterant. » Conf. *Strom.* I, p. 372, n. 5. Atque hactenus Eusebius.

(32) *Ἀπόστολος*. Sequens Apostoli locus in vulg. Bibl. Rom. III paulo aliter legitur: Clemens eum suo proposito videtur accommodasse. Sed et Isaiæ locus qui paulo infra occurrit, variat aliquantum in vulg. Bibl. cap. XXXVI. A. SYLBURG.

(33) *Ἢ Ἰουδαίων μόνων... ὁ Θεός*. Rom. III, Ἢ Ἰουδαίων ὁ Θεὸς μόνον; οὐχὶ δὲ καὶ ἐθνῶν;

ex Græcis credunt Græcos, Deum esse cognituros, sed illud quoque significans, quod potestate Dominus sit, potestate Deus omnium, et revera omnipotens : cognitione autem non omnium : neque enim id quod est, neque quomodo Dominus et pater et creator, neque reliquam veritatis norunt œconomiam, nisi ab ipsa didicerint. Similiter etiam prophetica habent eamdem vim cum dicto apostolico. Nam Isaias **261** quidem dicit : *Si autem dicitis, In Domino Deo nostro confidimus, nunc misceamini cum domino meo rege Assyriorum* [a]. Et subjungit : *Et nunc num sine Domino ascendimus in hanc regionem ut in eam bellaremus?* Jonas autem, ipse quoque propheta, idem tacite significat, cum dicit : *Et accessit ad ipsum is qui proram gubernabat, et dixit ei : Cur tu stertis? Surge, invoca Dominum Deum tuum, ut servet nos et non pereamus* [b]. Nam illud quidem, *Deus tuus*, dicens ei qui norat per agnitionem, hoc autem, *ut servet nos Deus*, significavit ✠ consensionem gentium adhuc infidelium quæ applicarant mentem ad Omnipotentem. Et rursus idem: *Et dixit ad ipsos : Servus Domini ego sum, et Dominum Deum cœli ego timeo*. Et rursus idem : *Et dixerunt : Nequaquam, Domine, ne pereamus propter animam hominis hujus*. Malachias autem propheta aperte ostendit Deum dicentem : *Sacrificium non accipiam ex manibus vestris, quoniam ab ortu solis usque ad occasum, nomen meum glorificatum est in gentibus, et in omni loco mihi offertur sacrificium*. Et rursus : *Quoniam Rex magnus ego sum, ait Do-*

A *λέγετε, Ἐπὶ Κύριον* (34) *τὸν Θεὸν ἡμῶν πεποίθαμεν, νῦν μίχθητε τῷ Κυρίῳ μου βασιλεῖ τῶν* (35) *Ἀσσυρίων*. Καὶ ἐπιφέρει· *Καὶ νῦν μὴ ἄνευ Κυρίου ἀνέβημεν ἐπὶ τὴν χώραν ταύτην τοῦ* (36) *πολεμῆσαι αὐτήν;* Ἰωνᾶς δὲ, ὁ καὶ αὐτὸς προφήτης, τὸ αὐτὸ αἰνίσσεται, δι' ὧν φησι· *Καὶ εἰσῆλθε* (37) *πρὸς αὐτὸν ὁ πρωρεὺς, καὶ εἶπεν αὐτῷ· Τί σὺ ῥέγχεις; Ἀνάστηθι, ἐπικαλοῦ τὸν Θεόν σου, ὅπως διασώσῃ ἡμᾶς, καὶ μὴ ἀπολώμεθα*. Τὸ μὲν γὰρ, *Ὁ Θεός σου*, τῷ κατ' ἐπίγνωσιν εἰδότι εἰπών· τὸ δὲ, *ὅπως διασώσῃ* (38) *ἡμᾶς ὁ Θεὸς*, τὴν συναίσθησιν τῶν εἰς τὸν Παντοκράτορα ἐπιβαλόντων τὸν νοῦν ἐθνῶν ἐδήλωσεν, τῶν μηδέπω πεπιστευκότων. Καὶ πάλιν ὁ αὐτός· *Καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς· Δοῦλος Κυρίου ἐγώ εἰμι* (39), *καὶ Κύριον τὸν Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ*
B *ἐγὼ φοβοῦμαι*. Αὖθίς τε ὁ αὐτός· *Καὶ εἶπεν· Μηδαμῶς, Κύριε, μὴ ἀπολώμεθα ἕνεκεν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου τούτου*. Μαλαχίας δὲ ὁ προφήτης ἄντικρυς ἐμφαίνει τὸν Θεὸν λέγοντα· *Θυσίαν οὐ προσδέξομαι ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν· διότι ἀπ' ἀνατολῆς* (40) *ἡλίου ἕως δυσμῶν, τὸ ὄνομά μου δεδόξασται ἐν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ἐν παντὶ τόπῳ θυσία μοι προσφέρεται*. Καὶ πάλιν· *Διότι βασιλεὺς μέγας ἐγώ εἰμι, λέγει Κύριος παντοκράτωρ, καὶ τὸ ὄνομά μου ἐπιφανὲς ἐν τοῖς ἔθνεσιν*. Ποῖον ὄνομα; ἐν μὲν τοῖς πεπιστευκόσιν ὁ Υἱὸς (41) Πατέρα μηνύων, ἐν δὲ τοῖς Ἕλλησι τὸ Θεὸς ποιητής. Τό τε αὐτεξούσιον ὁ Πλάτων ἐνδείκνυται διὰ τῶνδε· *Ἀρετὴ δὲ ἀδέσποτον· ἣν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον ἕκα-*
C *στος αὐτῆς μεθέξει* (42). *Αἰτία ἑλομένου* (43)·

✠ P. 731 ED. POTTER, 613 ED. PARIS. [a] Isa. xxxvi, 7, 8, 10. [b] Jon. i, 6, 9, 14.

(34) *Κύριον*. Isa. xxxvi, 7 : *Quod si responderis mihi, In Domino Deo nostro confidimus*, et vers. 8, *Et nunc trade te domino meo regi Assyriorum*. LXX, Καὶ νῦν μίχθητε δὴ τῷ κυρίῳ μου βασιλεῖ τῶν Ἀσσυρίων. Quod in Antverpiensi vertendum fuit, ut habet etiam Chaldaicæ paraphrasis interpretatio. *Et nunc commisceamini domino meo regi Assyriorum*. Quidam : *At nunc adjungite vos domino meo regi Assyriorum*. Procopius exponit, μίχθητε, τοῦτ' ἔστι στῆτε πρὸς μάχην, *pugnam inire non dubitetis*. Nimirum ex Cyrillo ut multa alia, apud quem est, *Capessite arma, et state in procinctu*; sic poeta :

... *hæret pede pes, mixtusque viro vir*,

Quidam vero ex Hebræo : *Nunc fide-jube, da obsides, vadem promitte regi Assyriorum*. Collect. — Sunt autem apud Isaiam hæc Rabsacæ verba, Assyrii regis ad Judæos legati.

(35) *Τῶν*. Non agnoscunt hunc articulum vulg. Bibl.

(36) *Τοῦ*. Abest etiam hic articulus a vulg. Bibl.

(37) *Εἰσῆλθε*. Ion. προσῆλθε, ubi mox ἀνάστα καὶ ἐπικαλοῦ pro ἀνάστηθι, ἐπικαλοῦ.

(38) *Διασώσῃ*. Ion. διασώσῃ ὁ Θεός, quod additamentum Clemens etiam paulo post agnoscit. Ibidem statim οὐ μὴ ἀπ. cum duplici negatione.

(39) *Ἐγώ εἰμι*. Joan. εἰμὶ ἐγὼ, καὶ τὸν Κύριον Θεὸν τοῦ οὐρανοῦ ἐγὼ σέβομαι. Statim εἶπον pro εἶπαν ibid.

(40) *Ἀπ' ἀνατ*. Malach. ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου καὶ ἕως δ. Mox ibid. ἐν παντὶ τόπῳ θυμίαμα προσάγεται τῷ ὀνόματί μου, καὶ θυσία καθαρά.

(41) *Υἱός*. Vult auctor, Dei quidem Patris nomen fidelibus per Filium, Dei vero creatoris nomen infidelibus per opera creationis innotescere.

(42) *Ἕκαστος αὐτῆς μεθέξει*. Αὐτῆς ἕκαστος ἕξει Plato lib. x *De repub.*, p. 763.

(43) *Αἰτία ἑλ*. Justinus *Apologia* ii, pro Christianis, pag. 151 : Εἰ μὴ προαιρέσει ἐλευθέρᾳ πρὸς τὸ φεύγειν τὰ αἰσχρὰ καὶ αἱρεῖσθαι τὰ καλὰ δύναμιν ἔσχε τὸ ἀνθρώπειον γένος, ἀναίτιόν ἐστι τῶν ὅπως δήποτε πραττομένων. Et paulo post, Ὥστε καὶ Πλάτων εἰπών· *Αἰτία ἑλομένου, Θεὸς δ' ἀναίτιος*, παρὰ Μωϋσέως τοῦ προφήτου εἶπε· *Quamobrem quod ait Plato, Culpa est ejus qui elegit, Deus autem culpa vacat, id a Moyse mutuatus dixit*. Locus est lib. x, *De repub.*, pag. 617, ed. H. Steph., ubi legimus et
D illa, Ἣν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἕξει, quæ ita verte Clementi, *quam prout quisque vel honorabit, vel despiciet, ita plus vel minus ex ea possidebit*. Illa autem verba, *Deus enim nunquam est causa malorum*, Clementis sunt, non Platonis : ut videtur censuisse Theodoretus lib. vi, hunc locum citans, nisi forte ex alio quopiam Platonis loco hæc sumantur qualis ille est ii *De republ.*, Μὴ πάντων αἴτιον τὸν Θεὸν, ἀλλὰ τῶν ἀγαθῶν, *non quarumvis rerum auctorem esse Deum, sed bonarum*, et pag. 379, Τῶν μὲν ἀγαθῶν οὐδένα ἄλλον αἰτιατέον, τῶν δὲ κακῶν ἄλλ' ἄττα δεῖ ζητεῖν τὰ αἴτια, ἀλλ' οὐ τὸν Θεόν· *Bonarum quidem rerum nulla alia causa statuenda est præter Deum : malarum aliæ quæpiam investigandæ sunt, sed nullo modo Deus auctor mali existimandus est*. Joach. Perionius in illum Justini locum scribens dum citat alium ex *Timæo*, et τὸ ἑλόμενον, legi vult, non videtur in hunc lib. x *De repub.* incidisse. Collect. — Conf. superius *Pædag.* lib. i, p. 139, n. 4.

Θεὸς ἀναίτιος· κακῶν γὰρ ὁ Θεὸς οὔ ποτε αἴτιος. A *minus omnipotens, et nomen meum clarum est in gentibus* ª. Cujusmodi nomen? In iis quidem qui crediderunt, Filius Patrem significans: in Græcis autem, Deus creator. Liberum autem arbitrium Plato bis ostendit : *Virtus autem non paret alterius dominio, quam prout unusquisque vel honoraverit vel neglexerit, ita plus aut minus ex ea possidebit : eligentis culpa est omnis, Deus autem extra culpam.* Deus enim nunquam est causa malorum.

Ὦ Τρῶες ἀρηΐφιλοι,
ὁ λυρικός (44) φησι·
Ζεὺς ὑψιμέδων, ὃς ἅπαντα δέρκεται,
Οὐκ αἴτιος θνατοῖς μεγάλων ἀχέων· ἀλλ' ἐν μέσῳ [κεῖται κιχεῖν
Πᾶσιν ἀνθρώποισι δίκαν ὁσίαν, ἁγνάν,
Εὐνομίας ἀκόλουθον
Καὶ πινυτᾶς Θέμιδος.
Ὀλβίων παῖδες ὦ νιν εὑρόντες σύνοικον.

O Trojani bellicosi, inquit lyricus,
Jupiter regnator superum qui omnia aspicit,
Non est mortalibus causa malorum, sed omnibus [hominibus in medio est propositum,
Ut apprehendant justitiam castam et sanctam
Eunomiæ comitem et prudentis Themidis.
Beatorum o pueri qui nunc invenistis sociam una [habitantem.

Πίνδαρος (45) δὲ ἄντικρυς καὶ Σωτῆρα Δία συνοικοῦντα Θέμιδι εἰσάγει, βασιλέα, σωτῆρα, δίκαιον, ἑρμηνεύων ὧδέ πως· B

Πρῶτα μὲν εὔβουλον Θέμιν οὐρανίαν
Χρυσέαισιν ἵπποισιν Ὠκεανοῦ παρὰ παγᾶν
Μοῖραι ποτὶ κλίμακα σεμνὰν
Ἄγον Οὐλύμπου λιπαρὰν κάθοδον,
Σωτῆρος ἀρχαίαν ἄλοχον Διὸς ἔμμεναι.
Ἁ δὲ τὰς χρυσάμπυκας ἀγλαοκάρπους τίκτεν [ἀγαθὰ σωτῆρας.

Pindarus autem aperte inducit Jovem Servatorem ✠ una habitantem cum Themide, regem, servatorem, justum, hoc modo :
Primum quidem, bono consilio præditam Themin
Aureis equis, propter Oceani rupem [cœlestem.
Parcæ ad venerabiles Olympi scalas, in viam [duxere splendidam,
Ut esset vetus Jovis Servatoris conjux.
Ea vero, auro ornatas, et præclarum fructum [ferentes, peperit bonas Horas.

Ὁ τοίνυν μὴ πειθόμενος τῇ ἀληθείᾳ, διδασκαλίᾳ δὲ ἀνθρωπίνῃ τετυφωμένος (46), δυσδαίμων ἄθλιός τε, καὶ κατὰ τὸν Εὐριπίδην·

Ὃς τάδε λεύσσων, Θεὸν οὐχὶ νοέει,
Μετεωρολόγων δ' ἑκὰς ἔῤῥιψεν
Σκολιὰς ἀπάτας, ὧν ἀτειρὰ (47)
Γλῶσσα ἐκηβολεῖ περὶ τῶν ἀφανῶν,
Οὐδὲν γνώμης μετέχουσα.

Qui ergo non credit veritati, humana autem est doctrina inflatus, miserque est et infelix, et qui, ut ait Euripides,
Hæc videns, Deum mente non cogitat,
De sublimibus autem rebus disputationis procul [tortuosas jacit fallacias,
Quas indomita temere jaculatur lingua
De iis quæ non videntur, nullius certe particeps [sententiæ.

Ἀφικόμενος οὖν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ μάθησιν ὁ βουλόμενος, ἀκουέτω μὲν Παρμενίδου τοῦ Ἐλεάτου ὑπισχνουμένου· C

Accedens igitur ad veram qui vult disciplinam, audiat Parmenidem Eleaten promittentem :

✠ P. 732 ED. POTTER, 613-614 ED. PARIS.

ª Malach. I, 10, 11, 14.

(44) *Λυρικός*. Non videtur esse Pindarus, cujus mox mentio fit. Sed fortasse Bacchylides intelligendus, ut supra p. 256. Sylb.

(45) *Πίνδαρος*. Refertur hoc et inter Pindari fragmenta collecta ab Henr. Stephano, cujus interpretatio ab Hervetiana differt in his, Δία συνοικοῦντα Θέμιδι, *Jovem Servatorem maritum Themidis*. Εὔβουλον Θέμιν οὐρανίαν χρυσέαισιν ἵπποισιν ἄγον ποτὶ λιπαρὰν κάθοδον, *consilio valentem Themin cœlestem aureis equis duxerunt*, etc., *ad splendidum aditum*. Ἡ δὲ τὰς χρυσάμπυκας ἀγλαοκάρπους τίκτεν ἀγαθὰ σωτῆρας· *Illa autem aurea redimicula gestantes, et præclarum fructum ferentes peperit bonas Horas*. In qua interpretatione pro ἀγαθὰ σωτῆρας, legit ἀγαθὰς Ὥρας, sed et alia quædam hic esse depravata, inquit. Emendationem ejus confirmat Hesiodus in D *Theogonia*, ubi hæc de Jove :
Δεύτερον ἠγάγετο λιπαρὴν Θέμιν, ἣ τέκεν Ὥρας.
Postea duxit splendidam Themin quæ peperit Horas. Collect. — In his Pindari verbis articulus τάς et adjuncta epitheta videntur postulare femin. σωτείρας, *servatrices*, sed convenientior Henr. Stephani lectio, ἀγαθὰς Ὥρας, *bonas Horas* : quatuor sc. anni tempora. Sylb. — Bernard. Martin. *Var. lect.* lib. I, c. 19, p. 18, hæc scribit : « Pindarus Charitas « Jove et Themide genitas vult apud Clem. *Strom.* « ε'. Πρῶτα μὲν εὔβουλον Θέμιν οὐρανίαν — ἀγαθὰ « σωτῆρας. Locum, quia depravatior erat, integrum « protuli, ut quid mihi de eo videatur, paucis sub- « jiciam. Primum ergo ἀντὶ τοῦ ὠκεανοῦ, putarim « duas voces in unam coaluisse, et legendum ὠκέες « ἄνω. Tum κλινίδα pro κλίμακα omnino reponen- « dum. Hesychius Κλινίς, ἡ ἐπὶ τῆς ἁμάξης καθέ- « δραν νυμφικήν. Quod ut intelligas, sciendum est, « Græcos de more solitos, novam nuptam noctu e « patris domo in viri domicilium, velut in veram et « propriam connubii sedem, curru traducere, in quo « mediam illam sedentem circumstabant sponsus et « parochus, seu paranymphus, unus quidem a sini- « stra, alter a dextra, ut innuit Suidas, Aristopha- « nis interpres, et alii. Cætera quæ sequuntur « apud Pindarum, omnino male, ni fallor, habent : « præter illud ἀγαθά, in quo ultima littera deest, « quæ in sequenti vocabulo σωτῆρας primas tenet, « et propterea librario, ut sæpe alias usu venit, ex- « cidit, neque probatur θεοείκελος Ἥρως Henricus « Stephanus, qui pro σωτῆρας legendum censet « ὥρας. Addendum enim erat ὥρας, quod ab ex- « scriptore omissum fuit, potius quam τὸ σωτῆρας « rejiciendum : siquidem Horæ, sive Charites pe- « riclitantibus auxiliari eosque servare antiquitus « credebantur, ideoque ἀγαθαὶ σωτῆρες dictæ. Leu- « cippus, Παιανισμὸς, καὶ πολλή τις εὐχὴ θεὰς σω- « τῆρας καλοῦντες, εὐφημοῦντές τ' αἴσιον γενέσθαι « τὸν πλοῦν. Neque est quod quispiam novum aut « irregulare illud loquendi genus existimet, cum et « Græcis et Latinis satis familiare sit. Æschylus :
Τύχη δὲ σωτὴρ ναυστολοῦσ' ἐφέζετο.
« Titinnius, *Sapientia gubernator navem torquet, « haud valentia.* Licet forte quispiam primum illud, « et ultimum vocabulum, in auferendi casu potius « accipi debere crediderit : in libris juris dicitur « lex homicidas ferro ultore prosequi. »

(46) *Τετυφωμένος*. Respicit I Tim. VI, 3, 4.

(47) *Ἀτειρά*. Non dicitur, sed ἀτειρής. Ms. Ottob. ἀντειρά scribit. Malim ἀτηρά.

Æthereamque scies naturam et in æthere cuncta
Signa, et sacrati clarissima lumina solis,
Quæ res obscura est valde : unde et nata fuere ;
Et lunæ disces errantia signa rotundæ,
Naturamque scies, cœlum et quod circuit orbem,
Unde sit, utque illud major vis omnia cogens

Vinxit, ut astrorum fines teneat.

Et Metrodorum, qui, etsi fuerit Epicureus, hæc divine dixit : *Memento, Menestrate, quod cum sis mortalis, et vitam accepisti terminatam, anima ascendisti, donec sæculum, et rerum videris infinitatem, tam quæ futuræ sunt quam quæ fuerunt :* quando cum beato choro, ex Platonis sententia, felicem visionem spectaculumque contemplabimur : nos quidem cum Jove sequentes, alii autem cum diis aliis, et beatissima, si fas est dicere, mysteria peragemus ac celebrabimus, ipsi quidem integri, et nulli malorum perpessioni obnoxii, quæ in posteriori tempore nos manserunt : integra autem et quieta visa aspicientes et contemplantes in luce pura, puri et nequaquam hoc obsignati quod nunc corpus circumferentes nominamus, eo instar ostrei alligati. Pythagorei autem cœlum appellant ἀντίχθονα, id est, *terram ex adverso sitam.* In qua terra, inquit per Jeremiam, *collocabo te in filios, et dabo* ✠ *tibi terram electam hæreditatem Dei omnipotentis,* [a] cujus qui fuerint hæredes, erunt reges terræ. Qualia cum mihi affluant innumerabilia alia adjicienda, ut sit dicendi modus, finem imponam orationi, ne id nobis quoque eveniat quod dicit Agatho Tragicus:

A *Εἴσῃ δ' αἰθερίαν τε φύσιν, τά τ' ἐν αἰθέρι πάντα*
Σήματα, καὶ καθαρᾶς εὐαγέος ἠελίοιο
Λαμπάδος ἔργ' ἀΐδηλα, καὶ ὁππόθεν ἐξεγένοντο
Ἔργα τε κύκλωπος πεύσῃ περίφοιτα σελήνης (48),
Καὶ φύσιν· εἰδήσεις δὲ καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχοντα·
Ἔνθεν ἔφυ τε, καὶ ὥς μιν (49) *ἄγουσ' ἐπέδησεν [ἀνάγκη*
Πείρατ' ἔχειν ἄστρων...

Μητροδώρου τε, καίτοι Ἐπικουρείου γενομένου, ἐνθέως ταῦτά γε εἰρηκότος (50)· *Μέμνησο, Μενέστρατε, διότι θνητὸς φὺς, καὶ λαβὼν βίον ὡρισμένον, ἀναβὰς τῇ ψυχῇ, ἕως ἐπὶ τὸν αἰῶνα καὶ τὴν ἀπειρίαν τῶν πραγμάτων, κατεῖδες καὶ τὰ ἐσσόμενα* (51) *πρό τ' ἐόντα·* ὅτε σὺν εὐδαίμονι χορῷ, κατὰ τὸν Πλάτωνα, μακαρίαν ὄψιν τε καὶ θέαν ἐποπτεύσομεν, ἑπόμενοι μετὰ μὲν Διὸς ἡμεῖς, ἄλλοι δὲ μετ' ἄλλων θεῶν (52), τελετὴν ἣ θέμις λέγειν, μακαριωτάτην B τελούμενοι· ἣν ὀργιάσομεν, ὁλόκληροι μὲν αὐτοὶ καὶ ἀπαθεῖς κακῶν, ὅσα ἡμᾶς ἐν ὑστέρῳ χρόνῳ ὑπέμεινεν· ὁλόκληρα δὲ καὶ ἀτρεμῆ (53) φάσματα μυούμενοί τε καὶ ἐποπτεύοντες ἐν αὐγῇ καθαρᾷ, καθαροὶ καὶ ἀσήμαντοι (54) τούτου, ὃ νῦν σῶμα περιφέροντες ὀνομάζομεν, ὀστρέου τρόπον δεδεσμευμένοι. Οἱ δὲ Πυθαγόρειοι τὸν οὐρανὸν τὸν ἀντίχθονα καλοῦσιν· ἐφ' ἧς γῆς δι' Ἱερεμίου (55)· *Τάξω σε εἰς τέκνα, καὶ δώσω σοι γῆν ἐκλεκτὴν κληρονομίαν Θεοῦ παντοκράτορος,* ἣν οἱ κληρονομήσαντες βασιλεύουσι γῆς. Καὶ μυρία ἐπὶ μυρίοις ἐπιῤῥεῖ (56) μοι παρατίθεσθαι. Συμμετρίας δ' οὖν ἕνεκα (57) καταπαυστέον ἤδη τὸν λόγον, ὅπως μὴ τὸ τοῦ τραγῳδοποιοῦ Ἀγάθωνος (58) πάθωμεν καὶ αὐτοί·

✠ P. 733 ED. POTTER, 614-615 ED. PARIS. [a] Jer. III, 19.

(48) *Ἔργα τε κύκλωπος πεύσῃ περίφοιτα σελήνης.* Hervetus scripserat ad oram libri sui φυτά, et ad eam emendationem suam interpretationem accommodavit. Jos. Scaliger rectius corrigit περίφοιτα, *circumvaga.* Sic Ovidius de sole :

Æthereæ moles circumvaga flammæ.

Verte ergo :

Et disces lunæ circumvaga gesta rotundæ.

Jam vero postremorum versuum duorum Græca sic habent apud Clementem :

Ἔνθεν μὲν γὰρ ἔφυγε, καὶ ὥς μιν ἄγουσ' ἐπέ- [δησεν ἀνάγκη,
Πείρατ' ἔχειν ἄστρων.

Quæ ita legit Scaliger :

Ἔνθεν ἔφυγε, καὶ ὥς μ. ἄ. ἐ. ἀνάγκη
Πείρατ' ἔχειν ἄστρων.

Unde prodiit, et quæ illam necessitas coegit fines astrorum tenere. COLLECT.

(49) *Ἔνθεν ἔφυ τε καὶ ὥς μιν.* Ms. Paris., ἔνθεν μὲν γὰρ ἔφυγε καὶ ὥς μιν. Quod habet edit. Florent.

(50) *Ταῦτά γε εἰρ.* Ms. Paris. ταῦτα εἰρ., absque particula γε.

(51) *Τὰ ἐσσόμενα.* Melius constabit hemistichium, si legamus τά τ' ἐσσόμενα, ut infra p. 274, ex Hom. Iliad. A . SYLB.

(52) *Ἄλλων θ.* Ms. Paris., ἄλλων Θεοῦ τε λέγων ἣ θέμις. Paulo post ἣν ὀργιάζομεν pro ἣν ὀργιάσομεν. ID.

(53) *Ἀτρεμῆ.* Aptius forte ἀτρεκῆ, *vera.* ID.

(54) *Ἀσήμαντοι.* Hæc vox, si vitio caret, significabit *notæ expertes :* quam sc. sua labe corpus imprimit. Alioqui legi possit etiam ἀπήμαντοι, *innocui, illæsi.* ID.

(55) *Δι' Ἱερεμίου.* Cum his vocibus subaudiendum φησί, aut simile quid.— SYLB. Hæc iisdem verbis exprimuntur apud LXX, Jer. III, 19, usque ad illa Clementis, κληρονομίαν Θεοῦ παντοκράτορος, ἣν οἱ κληρονομήσαντες βασιλεύουσι γῆς· nam ibi tantum est, κληρονομίαν Θεοῦ παντοκράτορος ἐθνῶν· *Hæreditatem Dei omnipotentis gentium.* Vulgatæ verba sunt : *Quomodo ponam te in filios, et tribuam tibi terram desiderabilem hæreditatem præclaram exercituum gentium ?* Theodoretus auctiorem habet hunc versum : *Terram,* inquit, *electam, hæreditatem percelebrem Dei, Dei inquam omnipotentis gentium.* D. Hieronymus ait LXX transtulisse pro, *hæreditatem præclaram exercituum gentium, hæreditatem nominatam Dei omnipotentis gentium :* Theodotionem vero, *hæreditatem inclytam fortitudinis robustissimi gentium.* Hinc ergo liquet in editionibus LXX desiderari epithetum *hæreditatis,* quod interpres Theodoreti *percelebrem,* D. Hieronymus *nominatam* vertit. Vulgata omnium maxime ad Hebræum accedit. COLLECT.

D (56) *Ἐπιῤῥεῖ.* Ms. Ottob., ἐπιμυῤῥεῖ.

(57) *Συμμετρίας ἕνεκα.* Συμμετρία est partium ad partes, et earumdem ad totum debita proportio. Proinde vult auctor finem se huic libro imponere, ne reliquorum Στρωματέων mensuram excedat, et abnormis fiat.

(58) *Ἀγάθωνος.* Athenæus hæc ipsa citat Agathonis initio libri V *Dipnos. :*

Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιούμεθα,
Τὸ δ' ἔργον ὡς πάρεργον ἐκπονούμεθα.

Operis loco ducimus accessorium, Et in opere satagimus ut accessorio. H. Junius in *Proverb., Accessorium operis loco,* addit inter similia auctorum loca hunc Nazianzeni Gregorii in Basilium de Saule agentis: Βασιλείαν εὕρατο μεῖζον τοῦ ἔργου τὸ πάρεργον ἐμπορευσάμενος· *Saul paternos asinos investigans regno potitur, accessorium ipso instituto negotio majus nactus.* In libro Clementis erat ἔργον ὡς ἡγούμενοι, et ἐκποιούμενοι. COLLECT.

Τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ἡγούμενοι (59), A
Τὸ δ' ἔργον ὡς πάρεργον ἐκπονούμενοι.

Δεδειγμένου τοίνυν σαφῶς, ὡς οἶμαι, ὅπως *κλέπτας* (60) εἰρῆσθαι πρὸς τοῦ Κυρίου τοὺς Ἕλληνας ἐξακουστέον, ἑκὼν παραλείπω τὰ τῶν φιλοσόφων δόγματα. Εἰ γὰρ καὶ τὰς λέξεις ἐπίοιμεν αὐτῶν, οὐκ ἂν φθάνοιμεν πλῆθος ὅσον ὑπομνημάτων συνερανίζοντες, ἐκ τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας πᾶσαν φερομένην τὴν παρ' Ἕλλησιν ἐνδεικνύμενοι σοφίαν. Ἧς θεωρίας οὐδὲν ἧττον αὖθις ἐφαψόμεθα κατὰ τὸ ἀναγκαῖον, ὁπηνίκα ἂν τὰς περὶ ἀρχῶν δόξας τὰς παρ' Ἕλλησι (61) φερομένας ἀναλεγώμεθα. Πλὴν καὶ τοῦτο ἡμῖν ἐκ τῶν εἰρημένων ἡμῖν ἡσυχῇ περιίσταται σκοπεῖν, ὃν τρόπον ταῖς Ἑλληνικαῖς τῷ οἵῳ τε ὄντι διανήχεσθαι τὰ ἐν αὐτοῖς κύματα ἐντευκτέον βίβλοις. B

Ὄλβιος, ὥς ἔοικεν, ἄρα ἐστὶν κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, *ὃς θείων πραπίδων ἐκτήσατο πλοῦτον.*

Δειλὸς δ', ᾧ σκοτόεσσα θεῶν πέρι δόξα μέμηλεν.

Γνῶσιν καὶ ἀγνωσίαν ὅρους εὐδαιμονίας κακοδαιμονίας τε θείως ἐδήλωσεν. *Χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἵστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι*, καθ' Ἡράκλειτον, καὶ τῷ ὄντι ἀνάγκη,

Πολλὰ πλανηθῆναι διζήμενον ἔμμεναι ἐσθλόν (62).

Ἤδη μὲν οὖν δῆλον ἡμῖν ἐκ τῶν προειρημένων ὡς ἀΐδιος ἡ τοῦ Θεοῦ εὐποιία τυγχάνει, καὶ εἰς πάντας ἐξ ἀρχῆς ἀνάρχου ἴση ἀτεχνῶς ἡ φυσικὴ δικαιοσύνη, κατ' ἀξίαν ἑκάστου γένους γενομένη, οὐκ ἀρξαμένη ποτέ· οὐ γὰρ ἀρχὴν τοῦ Κύριος καὶ ἀγαθὸς εἶναι εἴληφεν ὁ Θεὸς, ὢν ἀεὶ ὅ ἐστιν· οὐδὲ μὴν παύσεταί C ποτε ἀγαθοποιῶν, κἂν εἰς τέλος ἀγάγῃ ἕκαστα. Μεταλαμβάνει δὲ τῆς εὐποιίας ἕκαστος ἡμῶν πρὸς ὃ βούλεται· ἐπεὶ τὴν διαφορὰν τῆς ἐκλογῆς, ἀξία (63) γενομένη ψυχῆς αἵρεσίς τε καὶ συνάσκησις, πεποίηκεν. Ὧδε μὲν οὖν καὶ ὁ πέμπτος ἡμῖν τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων *Στρωματεὺς* περαιούσθω.

Qui cæteras res ut potissimas habent,
Et negligenter quod potissimum est agunt.

Cum ergo aperte, ut arbitror, ostensum sit, quomodo quod *fures* a Domino dicti fuerint Græci, sit intelligendum, lubens prætermitto dogmata philosophorum. Nam si eorum quoque verba persequeremur, mox commentariorum innumerabilem colligeremus multitudinem, ostendentes omnem quæ est apud Græcos sapientiam, esse a barbara sumptam philosophia. Quam contemplationem nihilo secius ut res postulabit attingemus, quando colligemus opiniones Græcorum quæ feruntur de principiis. Sed hoc quoque nobis ex iis quæ dicta sunt licet tacite considerare, quemadmodum sint legendi libri Græcorum, ei qui scit tranare eorum fluctus.

Divinæ mentis possedit qui bona, felix,

ut videtur ex sententia Empedoclis.

Sed miser est, tenebrosa Deûm cui opinio curæ.

Cognitionem et ignorationem, felicitatis et infelicitatis esse fines divine significavit. *Oportet enim multarum rerum esse gnaros viros philosophos*, ex Heracliti sententia, et revera **262** necesse est,

Qui quærit bonus esse, ut multum devius erret.

Ex iis ergo quæ prius dicta sunt jam est nobis perspicuum, esse æternam Dei beneficentiam, et vere æqualem naturalem justitiam, a principii experte principio, pro uniuscujusque generis dignitate, ad omnes processisse, quæ nunquam cœpit esse. Neque enim hujus quod est esse Dominum et bonum, principium accepit Deus, qui est semper id quod est. Sed neque cessabit ✠ unquam benefacere, etiamsi singula ad finem produxerit. Est autem unusquisque nostrum beneficentiæ particeps quousque vult. Differentiam enim fecit electionis, animæ si fuerit digna, optio et exercitatio. Sic ergo quintus quoque liber Commentariorum secundum philosophiam veram Gnosticorum, qui nominatur *Stromateus*, finiatur.

✠ P. 734 ED. POTTER, 615 ED. PARIS.

(59) *Ἔργον ὡς ἡγ.* Ms. Ottob., ὡς ἔργον ἡγ.
(60) *Κλέπτας*. Ubi hoc dixit Christus? Conf. principium *Strom.* II, p. 428, n. 3.
(61) *Ἕλλησι*. Scripta Græcorum quomodo cum fructu legi possint, docuit etiam Basilius. Sylb.
(62) *Πολλά... ἐσθλόν*. Plutarchus in libello *De ratione auditus* citat Phocylidis versum,
Πόλλ' ἀπατηθῆναι διζήμενον ἔμμεναι ἐσθλόν· qui significat *eum, qui cupit in bonorum virorum ha-* D *beri numero, sæpe decipi, et multorum dolis expositum esse.* Non reperitur inter reliqua Phocylidis carmina cum Gnomicis edita, ut monet M. Neander, qui ejus fragmenta collegit, et commentario explanavit. Collect. — Ms. Ottob., πλανθῆναι pro πλανηθῆναι habet.
(63) Ἀξία. H. Ms. ἀξίως. Sylb. — Ἀξίως habet etiam ms. Ottob.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ
ΣΤΡΩΜΑΤΕΩΝ
ΤΩΝ ΕΙΣ ΟΚΤΩ ΛΟΓΟΣ ΕΚΤΟΣ (64).

CLEMENTIS ALEXANDRINI
STROMATUM
LIBER SEXTUS.

CAPUT PRIMUM.

Ordo dicendorum.

✠ Hic autem sextus simul et septimus liber Commentariorum ex vera philosophia Gnosticorum, qui dicitur *Stromateus*, cum moralem rationem quæ in his traditur, quam maxime fieri potuerit, descripserit, et ostenderit quonam sit Gnosticus vitæ instituto, pergit ut philosophis ostendat, eum minime esse impium et a Dei religione alienum, ut existimaverunt, solum autem vere pium, et qui in Deo colendo rite versatur : Gnostici, religionis modum summatim exponens, quod attinet ad eam quæ admonet et in memoriam revocat scripturam citra periculum imprimendam. « Operari enim cibum qui in ævum permanet [a], » nos jussit Dominus. Et alicubi dicit propheta : « Beatus qui seminat super omnem aquam, quam conculcat vitulus et asinus [b] : » nempe qui ex lege et gentibus in unam fidem congregatur populus : « Qui autem est imbecillus, olera comedit [c], » ut ait præclarus Apostolus. Prius autem *Pædagogus*, a nobis in tres libros divisus, ostendit educationem et institutionem a pueritia, hoc est, vitæ rationem quæ ex catechesi per fidem incrementum accipit, et iis qui in numerum virorum ascribuntur, præparat animam virtute præditam, ad scientiam Gnosticam

A Ὁ δὲ δὴ ἕκτος ὁμοῦ καὶ ὁ ἕβδομος ἡμῖν τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων *Στρωματεὺς*, διαγράψας, ὡς ἔνι μάλιστα, τὸν ἠθικὸν λόγον εν τούτοις περαιούμενον, καὶ παραστήσας ὅστις ἂν εἴη κατὰ τὸν βίον ὁ γνωστικὸς, πρόεισι δείξων τοῖς φιλοσόφοις οὐδαμῶς ὡς ἄθεον τοῦτον, ὡς ὑπειλήφασι, μόνον δὲ τῷ ὄντι θεοσεβῆ τὸν τρόπον (65) τῆς θρησκείας τοῦ γνωστικοῦ, κεφαλαιωδῶς ἐκτιθέμενος, ὅσα τε εἰς γραφὴν (66) ὑπομνηστικὴν ἀκινδύνως ἐγχαράξαι. « Ἐργάζεσθαι γὰρ τὴν βρῶσιν τὴν εἰς αἰῶνα παραμένουσαν » ὁ Κύριος ἐνετείλατο. Καί που ὁ προφήτης λέγει· « Μακάριος ὁ σπείρων (67) ἐπὶ πᾶν ὕδωρ, οὗ μόσχος καὶ ὄνος πατεῖ· » ὁ ἐκ νόμου καὶ ἐξ ἐθνῶν εἰς τὴν μίαν πίστιν συναγόμενος λαός. « Ὁ δὲ ἀσθενῶν λάχανα ἐσθίει, » B κατὰ τὸν γενναῖον Ἀπόστολον. Φθάσας δὲ ὁ *Παιδαγωγὸς* ἡμῖν ἐν τρισὶ διαιρούμενος βίβλοις, τὴν ἐκ παίδων ἀγωγήν τε καὶ τροφὴν παρέστησεν (68), τουτέστιν ἐκ κατηχήσεως συναύξουσαν τῇ πίστει πολιτείαν, καὶ προπαρασκευάζουσαν τοῖς εἰς ἄνδρας ἐγγραφομένοις ἐνάρετον τὴν ψυχὴν, εἰς ἐπιστήμης γνωστικῆς παραδοχήν. Ἐναργῶς οὖν τῶν Ἑλλήνων μαθόντων ἐκ τῶν λεχθησομένων διὰ τῶνδε ἡμῖν, ὡς ἀνοσίως τὸν θεοφιλῆ διώκοντες ἀσεβοῦσιν αὐτοὶ,

✠ P. 735-736 ED. POTTER, 616-617 ED. PARIS.

[a] Joan. VI, 27. [b] Isa. XXXII, 20. [c] Rom. XIV, 2.

(64) *Κλήμεντος... ἕκτος*. Titulus hoc modo se habet in ms. Paris., Στρωματέων ἕκτος.

(65) *Θεοσεβῆ τὸν τρόπ*. Hæc sic distinguenda sunt : Θεοσεβῆ· τὸν τρόπ... γνωστικοῦ κεφ.

(66) *Ὅσα τε εἰς γραφήν*. « Quatenus memori scripto sine periculo tradere licet. » Vult autem se Gnostici religionem tradere scriptis quousque licet. Sunt enim a vulgo celanda mysteria quædam, quæ λόγῳ πιστεύεται, οὐ γράμματι, ut latius ostendit *Strom.* I, pag. 323 et seq.

(67) *Μακάριος ὁ σπείρων*. *Isa.* : μακάριοι οἱ σπείροντες plur. num. Mox ibidem οὗ βοῦς καὶ ὄνος π.

(68) *Παρέστησε*. Ms. Paris. παρέστηκεν.

τότε ἤδη προϊόντων τῶν ὑπομνημάτων κατὰ τὸν τῶν *Στρωματέων* χαρακτῆρα, ἐπιλυτέον τά τε ὑπὸ Ἑλλήνων τά τε ὑπὸ βαρβάρων προσαπορούμενα ἡμῖν περὶ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας. Ἐν μὲν οὖν τῷ λειμῶνι τὰ ἄνθη ποικίλως ἀνθοῦντα, κἂν τῷ παραδείσῳ ἡ τῶν ἀκροδρύων φυτεία, οὐ κατὰ εἶδος ἕκαστον κεχώρισται τῶν ἀλλογενῶν· εἰ καὶ λειμῶνάς τινες, καὶ Ἑλικῶνας, καὶ κηρία, καὶ πέπλους (69), συναγωγὰς φιλομαθεῖς ποικίλως ἐξανθισάμενοι, συνεγράψαντο· τοῖς δ' ὡς ἔτυχεν ἐπὶ μνήμην (70) ἐλθοῦσι, καὶ μήτε τῇ τάξει μήτε τῇ φράσει διακεκαθαρμένοις, διεσπαρμένοις δὲ ἐπίτηδες, ἀναμὶξ ἡ τῶν *Στρωματέων* ἡμῖν ὑποτύπωσις λειμῶνος δίκην πεποίκιλται. Καὶ δὴ ὧδε ἔχοντες ἐμοί τε ὑπομνήματα (71) εἶεν ἂν ζώπυρα τῷ τε εἰς γνῶσιν ἐπιτηδείῳ, εἴπως περιτύχοι τοῖσδε, πρὸς τὸ συμφέρον καὶ ὠφέλιμον μετὰ ἱδρῶτος ἡ ζήτησις γενήσεται. Οὐ γὰρ μόνον τῶν σιτίων τὸν πόνον, πολὺ δὲ πλέον καὶ τῆς γνώσεως ἡγεῖσθαι δίκαιον, τοῖς διὰ « στενῆς καὶ τεθλιμμένης (72) τῆς Κυριακῆς ὄντως ὁδοῦ » εἰς τὴν ἀΐδιον καὶ μακαρίαν παραπεμπομένοις σωτηρίαν. Ἡ γνῶσις δὲ ἡμῶν καὶ ὁ παράδεισος ὁ πνευματικὸς αὐτὸς ἡμῶν ὁ Σωτὴρ ὑπάρχει, εἰς ὃν καταφυτευόμεθα (73), μετατεθέντες καὶ μεταμοσχευθέντες εἰς τὴν γῆν ἀγαθὴν ἐκ βίου τοῦ παλαιοῦ (74). Ἡ μεταβολὴ δὲ τῆς φυτείας εἰς εὐκαρπίαν συμβάλλεται. Φῶς οὖν ὁ Κύριος καὶ γνῶσις ἡ ἀληθής, εἰς ὃν μετετέθημεν. Λέγεται δὲ καὶ ἄλλως διττὴ ἡ γνῶσις· ἡ μὲν κοινῶς, ἡ ἐν πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμοίως σύνεσίς τε καὶ ἀντίληψις (75), κατὰ τὸ γνωρίζειν ἕκαστον τῶν ὑποκειμένων, πανδήμως ἐμφαινομένη· ἧς οὐ μόνον αἱ λογικαὶ (76), ἀλλ' ἴσως καὶ αἱ ἄλογοι μεθέξουσιν· ἣν οὐκ ἄν ποτε ἔγωγε γνῶσίν τε ὀνομάσαιμι, καὶ (77) τὴν δι' αἰσθητηρίων ἀντιλαμβάνεσθαι πεφυκυῖαν· ἡ δὲ, ἐξαιρέτως ὀνομαζομένη γνῶσις ἀπὸ τῆς γνώμης καὶ τοῦ λόγου χαρακτηρίζεται· καθ' ἣν μόναι αἱ λογικαὶ δυνάμεις γνώσεις γενήσονται (78), αἱ τοῖς νοητοῖς κατὰ ψιλὴν τὴν τῆς ψυχῆς ἐνέργειαν εἰλικρινῶς ἐπιβάλλουσαι. « Χρηστὸς (79) ἀνὴρ, φησὶν ὁ Δαβὶδ, ὁ οἰκτίρμων (80) »

accipiendam. Cum ergo ex iis quæ hic a nobis dicenda sunt, Græci evidenter didicerint, quod eum qui est verus Dei cultor nefarie persequendo, ipsi se impie gerant: tunc jam procedentibus convenienter *Stromatum* stylo et agendi ratione Commentariis, solvendæ sunt quæ et a Græcis et a barbaris in nos moventur dubitationes de adventu Domini. Atque in prato quidèm qui varie florent flores, et in horto arborum plantatio, non sunt juxta singulorum species a plantis alterius cujusvis generis separata : etiamsi quidam, eruditis varie decerptis collectaneis, prata et Heliconas, et favos, et peplos, conscripserint : sed iis quæ, prout occasio se obtulit, mihi venerunt in mentem, et neque ordine neque dictione sunt expurgata, sed de industria dispersa sunt, permixtim nobis instar prati variata est *Stromatum* descriptio. Quæ cum ita se habeant, et mihi erunt ad me excitandum Commentarii : et ei qui est aptus ad cognitionem, si forte in ea inciderit, ejus quod est utile ac conducibile cum sudore fiet inquisitio. Non solum enim cibum, sed multo magis etiam cognitionem labor præcedat æquum est, iis qui per « arctam et angustam vere viam Dominicam, » ad æternam et beatam transmittuntur salutem. Nostra autem cognitio, et hortus spiritalis, est ipse noster Servator, in quem implantamur, transpositi et transformati in terram bonam ex vita veteri. Mutatio autem plantationis confert ad fertilitatem et bonitatem fructuum. Lux est autem Dominus et vera cognitio, in quem sumus transpositi. ✠ Dicitur autem alioqui duplex etiam cognitio : una quidem communiter dicta, quæ est in omnibus hominibus, ut etiam perspicacia et apprehensio, quæ ex cognitione singulorum objectorum vulgo elucet : quam non solum habent potestates quæ sunt ratione præditæ, sed pariter etiam quæ ea carent : quam ego nunquam nominaverim cognitionem, ut cui sit a natura ingeneratum ut apprehendat per sensus. Quæ

✠ P. 737 ED. POTTER, 617-618 ED. PARIS.

(69) *Λειμῶνάς τινες.... καὶ πέπλους*. Hoc est, collectaneorum libros, quibus hujusmodi titulos dabant auctores. Hos autem distinguit a *Stromatibus*, quod illi quidem in ordinem ac seriem aptam digesti sint, hæc vero omni ornatu atque ordine carent.

(70) *Ἐπὶ μνήμην*. H. Ms. ἐπὶ μνήμης, minus usitate : et mox διεσπαρμένοις δὲ καὶ ἐπίτηδες, « etiam data opera. » Sylb. Hanc postremam lectionem tuetur etiam Ms. Ottob.

(71) *Ἐμοί τε ὑπ*. His lucem afferent auctoris verba in *Str*. I, p. 322, quo loco dicit hoc opus non esse εἰς ἐπίδειξιν τετεχνασμένον, ἀλλά μοι ὑπομνήματα, inquit, θησαυρίζεται εἰς γῆρας, λήθης φάρμακον, etc.

(72) *Στενῆς καὶ τεθλιμμένης*. Respicit auctor Matth. VII, 14. Porro τεθλημμένης habet ms. Ottob.

(73) *Καταφυτευόμεθα*. His lucem dabunt quæ scribit D. Paulus Rom. XI, 17, et seq.

(74) *Εἰς τὴν γῆν... παλαιοῦ*. Ms. Ottob. εἰς τὴν ἀγαθὴν ἐκ μοῦ τοῦ παλαιοῦ. Ms. Paris., τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν habet. Sylburgius ait in H. ms. exstare γῆν τὴν ἀγαθὴν, quod ei rectius videtur.

(75) *Ὁμοίως σύνεσίς τε καὶ ἀντίληψις*. Hæc parenthesi includenda sunt. Vult enim auctor, quod sicut γνῶσις, ita σύνεσις et ἀντίληψις duplex sit : una scilicet, quæ sensu, altera quæ intellectu fiat.

(76) *Λογικαί*. Interpres addit δυνάμεις. Sylburg. — Quæ vox cum hoc loco excidisset, paulo post in textum irrepsisse videtur.

(77) *Καί*. Supervacanea est hæc particula.

(78) *Δυνάμεις γνώσεις γενήσονται*. Supervacanea videtur vox δυνάμεις. Quomodo autem dici potest, « potentiam fieri cognitionem? » Id absurdum ut vitaret Hervetus, transtulit « participem cognitionis. » Forte cum vox δυνάμεις e sententia præcedente post λογικαί excidisset, ut modo dictum est postea in margine adnotata, post λογικαί repetitum ab imperito scriba in textum recepta est. Proinde horum verborum sensus est : « Hoc modo nulla erit cognitio præter solam rationalem, quæ rebus intelligibilibus per simplicem animæ operationem applicatur. »

(79) *Χρηστός*. Hæc sic distingui et explicari poterint : *Χρηστὸς ἀνὴρ*, φησὶν ὁ Δαβὶδ, *ὁ οἰκτίρμων* (τῶν παραπολλυμένων τῇ πλάνῃ) *καὶ κιχρῶν* (ἐκ μεταδόσεως τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας, οὐχ ὡς ἔτυχεν· ἀλλὰ

(80) *Οἰκτίρμων*. Psalm. οἰκτείρων.

autem excellenter et præcipue nominatur cognitio, ex mente et ratione formam accipit et characterem, per quam solæ potestates rationis participes fiunt cognitiones, quæ iis quæ apprehenduntur intelligentia, per nudam animæ operationem pure ac sincere applicantur. « Bonus est vir, inquit David, qui miseretur » eorum qui errore pereunt, « et commodat » impertiendo verbum veritatis, non temere et ut contigit, sed enim « dispensabit sermones suos in judicio, » profunda supputatione ac ratiocinatione : « is dispersit, dedit pauperibus [a]. »

A τῶν παραπολλυμένων τῇ πλάνῃ, « καὶ κιχρῶν » ἐκ μεταδόσεως τοῦ λόγου (81) τῆς ἀληθείας, οὐχ ὡς ἔτυχεν· ἀλλὰ γὰρ « οἰκονομήσει τοὺς λόγους αὐτοῦ ἐν κρίσει, » ἐπιλογισμῷ βαθεῖ· « οὗτος ἐσκόρπισεν, ἔδωκε τοῖς πένησιν. »

CAPUT II.

Ad illud redit quod fine libri quinti probaverat, Græcos scilicet ab Hebræis pleraque furatos esse; quod ex eo ulterius probat quod aliorum dicta a se invicem mutuati sint.

Priusquam autem aggrediamur id quod est propositum, procemii loco fini quinti libri *Stromatum* addenda sunt ea quæ desunt. Quoniam enim ostendimus, symbolicum dicendi genus esse antiquum, eo autem esse usos non solum prophetas nostros, sed etiam ex priscis Græcis permultos, et non paucos ex aliis barbaris **263** gentilibus, oportebat eorum quoque qui initiantur persequi mysteria. Hæc autem declarare distuli in eum locum, quo ea quæ a Græcis dicta sunt de principiis persequentes, confutabimus : nam hujus quoque contemplationis ostendemus fore mysteria. Cum autem ostenderimus mysticum Græcorum sensum, ex veritate quæ nobis fuit tradita per Scripturas, fuisse illustratum, in quo significato furtum veritatis ad ipsos pervenisse postea, si non sit grave dictu, demonstravimus : age ipsos Græcos furti in seipsos admissi testes adducamus. Qui enim quæ sunt eorum propria tam evidenter a se invicem suffurantur, se quidem fures esse confirmant : vel inviti autem ostenduntur a nobis acceptam usurpasse veritatem, et eis qui erant sui generis clanculum tradidisse. ✠ Si enim ne a seipsis quidem abstinent, a nostris vix abstinebunt. Ac tacebo quidem eorum dogmata in philosophia, cum scriptis fateantur ii qui in sectas distribuuntur, ne ingrati animi criminis convincerentur, se decreta præcipua accepisse a Socrate. Cum autem usus fuero paucis testimoniis eorum qui sermonibus celebrantur, et in magna existimatione habentur apud Græcos, et eorum furandi genus in diversis temporibus abunde convicero, convertar ad ea quæ deinceps sequuntur. Nam cum fecisset Orpheus,

Deterius pejusque aliud quam femina nil est,

Πρὸ δὲ τῆς εἰς προκείμενον (82) ἐγχειρήσεως ἐν B προοιμίου εἴδει προσαποδοτέον τῷ πέρατι τοῦ πέμπτου *Στρωματέως* τὰ ἐνδέοντα. Ἐπεὶ γὰρ παρεστήσαμεν τὸ συμβολικὸν εἶδος ἀρχεῖον εἶναι, κεχρῆσθαι δὲ αὐτῷ οὐ μόνον τοὺς προφήτας τοὺς παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν παλαιῶν τοὺς πλείονας, καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὰ ἔθνη βαρβάρων οὐκ ὀλίγους, ἐχρῆν δὲ καὶ τὰ μυστήρια ἐπελθεῖν τῶν τελουμένων. Ταῦτα μὲν ὑπερτίθεμαι διασαφήσειν, ὁπηνίκα ἂν τὰ περὶ ἀρχῶν τοῖς Ἕλλησιν εἰρημένα ἐπιόντες διελέγχωμεν· τῇσδε γὰρ ἔσεσθαι τῆς θεωρίας ἐπιδείξομεν καὶ τὰ μυστήρια. Παραστήσαντες (83) δὲ τὴν ἔμφασιν τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας (84) ἐκ τῆς διὰ τῶν Γραφῶν εἰς ἡμᾶς δεδομένης ἀληθείας περιαυγασθεῖσαν, καθ' ὃ σημαινόμενον διήκειν εἰς αὐτοὺς τὴν κλοπὴν τῆς ἀληθείας ἐκδεχόμενοι, εἰ μὴ ἐπα- C χθὲς εἰπεῖν, ἀπεδείξαμεν. Φέρε μάρτυρας τῆς κλοπῆς αὐτοὺς καθ' ἑαυτῶν (85) παραστήσωμεν τοὺς Ἕλληνας· οἱ γὰρ τὰ οἰκεῖα οὕτως ἄντικρυς παρ' ἀλλήλων ὑφαιρούμενοι βεβαιοῦσι μὲν τὸ κλέπται εἶναι, σφετερίζεσθαι δ' ὅμως καὶ ἄκοντες τὴν παρ' ἡμῶν ἀλήθειαν εἰς τοὺς ὁμοφύλους λάθρα διαδείκνυνται. Εἰ γὰρ (86) μηδὲ ἑαυτῶν, σχολῇ γ' ἂν τῶν ἡμετέρων ἀφέξονται (87). Καὶ τὰ μὲν κατὰ φιλοσοφίαν σιωπήσομαι δόγματα, αὐτῶν ὁμολογούντων ἐγγράφως τῶν τὰς αἱρέσεις διανεμομένων (88), ὡς μὴ ἀχάριστοι ἐλεγχθεῖεν, παρὰ Σωκράτους εἰληφέναι καὶ κυριώτατα τῶν δογμάτων· ὀλίγοις δὲ τῶν καθωμιλημένων καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εὐδοκίμων ἀνδρῶν χρησάμενος μαρτυρίοις, τὸ κλεπτικὸν διελέγξας εἶδος αὐτῶν, ἐν διαφόροις (89) τοῖς χρόνοις καταχρώμενος, D ἐπὶ τὰ ἑξῆς τρέψομαι. Ὀρφέως τοίνυν ποιήσαντος,

Ὡς οὐ κύντερον ἦν καὶ ῥίγιον ἄλλο γυναικός,

✠ P. 738 ED. POTTER, 618-619 ED. PARIS. [a] Psal. cxi, 5, 9.

ἀλλὰ γὰρ) *οἰκονομήσει τοὺς λογοὺς αὐτοῦ* ἐν κρίσει (ἐπιλογισμῷ βαθεῖ). *Οὗτος ἐσκόρπ. Bonus vir*, inquit David, *est qui miseretur*, eorum scilicet qui errore pereunt; *qui commodat*, nempe impertiendo verbum veritatis, non qualicunque modo. Sequitur enim : *Dispensabit sermones suos in judicio*, videlicet profunda cogitatione. *Is dispersit*, etc.

(81) *Μεταδόσεως τοῦ λόγου*. Phrasis Paulina ex Rom. iii, 11; item I Thess. ii, 8.

(82) *Εἰς προκ.* Ms. Paris. εἰς τὸ προκ.

(83) *Παραστήσαντος*. Hæc traduxit Eusebius in *Præpar. Evang.* lib. x, cap. 2.

(84) *Διανοίας*. Euseb. impress. et ms. ἐπινοίας.

(85) *Ἑαυτῶν*. Euseb. impress. αὐτῶν.

(86) *Εἰ γάρ*. Ms. Joan. οἱ γάρ.

(87) *Ἀφέξονται*. Ἀφέξωνται scribendum esse putavit aliquis, qui in ms. Joan. ω superposuit τῷ ο.

(88) *Διανεμομένων*. Euseb. impress. διανενεμημένων. Ejusdem cod. ms. Joan. διανεμεμημένων corrupte. Mox in eodem εὑρηθεῖεν pro ἐλεγχθεῖεν.

(89) *Ἐν διαφόροις*. Euseb. impress. et ms. ἀδια-

A Ὅμηρος ἄντικρυς λέγει·

Ὡς (90) οὐκ αἰνότερον καὶ κύντερον ἄλλο γυναικός.

Γράψαντός τε Μουσαίου·

Ὡς αἰεὶ τέχνη μέγ' ἀμείνων ἰσχύος ἐστίν,

Ὅμηρος λέγει (91)·

Μήτι τοι δρυτόμος περιγίνεται (92) ἠὲ βίηφι.

Πάλιν τοῦ Μουσαίου ποιήσαντος·

Ὡς δ' αὔτως καὶ φύλλα φύει ζείδωρος ἄρουρα·
Ἄλλα μὲν ἐν μελίῃσιν ἀποφθίνει, ἄλλα δὲ φύει·
Ὡς δὲ καὶ ἀνθρώπου γενεὴ καὶ φύλλον ἑλίσσει (93)·

Ὅμηρος μεταγράφει·

Φύλλα (94) τὰ μέν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δέ θ' ὕλη
Τηλεθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίνεται (95) ὥρη.
Ὡς ἀνδρῶν γενεὴ, ἡ μὲν φύει, ἡ δ' ἀπολήγει.

B Πάλιν δ' αὖ (96) Ὁμήρου εἰπόντος·

Οὐχ ὁσίη κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν εὐχετάασθαι,

Ἀρχίλοχός τε καὶ Κρατῖνος γράφουσιν, ὁ μὲν,

Οὐ γὰρ ἐσθλὰ κατθανοῦσι κερτομεῖν ἐπ' ἀνδράσι·

Κρατῖνος δὲ ἐν τοῖς Λάκωσι,

Φοβερὸν (97) ἀνθρώποις τόδ' αὖ, κταμένοις ἐπ' αἰζηοῖσιν καυχᾶσθαι μέγα.

Αὖθίς τε ὁ Ἀρχίλοχος, τὸ Ὁμηρικὸν ἐκεῖνο μεταφέρων,

Ἀασάμην (98), οὐδ' αὐτὸς ἀναίνομαι, ἀντί νυ πολλῶν·

ὧδέ πως γράφει (99)·

Ἤμβλακον, καί πού τιν' ἄλλον ἤδ' ἄτη κιχήσατο.

Καθάπερ ἀμέλει κἀκεῖνο τὸ ἔπος·

Ξυνὸς Ἐνυάλιος, καί τε (1) κτανέοντα κατέκτα·

C μεταποιῶν αὐτὸς, ὧδέ πως ἐξήνεγκεν (2)·

. . . . . ἔρξω·
Ἐτήτυμον γὰρ ξυνὸς ἀνθρώποις Ἄρης.

Ἔτι κἀκεῖνο μεταφράζων·

Νίκης (3) ἀνθρώποισι θεῶν ἐκ πείρατα κεῖται.

A Homerus aperte dicit:

Deterius graviusque aliud quam femina nil est.

Et cum scripsisset Musæus,

Vi longe melior, longe præstantior est ars,

dicit Homerus:

Mente una qui ligna secat non robore vincit.

Et rursus cum fecisset Musæus,

In lucem atque vides almam folia edere terram,
Atque perire alia in ramis, ac rursus oriri
Altera, sic hominum sæclum generatio volvit;

transcribit Homerus:

Ventus fundit humi folia altera, sylvaque rursus
Altera producit viridantia tempore verno:
Nascitur humanum sic sæclum, sicque recedit.

B Et rursus cum dixisset Homerus:

De fato functis minime se extollere fas est,

scribunt Archilochus et Cratinus: ille quidem,

Non enim decet defunctos prosequi conviciis:

Cratinus autem in *Laconibus*:

Terribile est hominibus de mortuis hominibus valde jactare.

Et rursus Archilochus illud transferens Homericum,

Sum læsus, nec ego pro multis ferre recuso,

✠ hoc modo scribit:

Erravi, et aliquem utique alium deprehendit calamitas

Sicut certe illum quoque versum:

Communis perimit Mars et qui occiderat ante,

C ipse transmutans sic protulit:

. . . . . *Faciam quidem:*
Nam Mars pater communis est mortalibus.

Præterea illud quoque transferens,

Omnis in arbitrio victoria posta deorum est,

✠ P. 739 ED. POTTER, 619-620 ED. PARIS.

φόροις sine præpositione. Atque hactenus Eusebius: qui paulo post, ut adnotat Sylburgius, Porphyrii quoque testimonio hæc Græcorum furta probat.

(90) *Ὡς*. Hanc particulam omittit ms. Paris. Est autem hoc ab Agamemnone dictum *Odyss*. Λ', v. 420.

(91) *Ὅμηρος λέγει*. Jos. Scaliger in conject. in Varronem confert cum hoc Homeri versu qui cum altero isto,

Μήτι δ' αὖτε κυβερνήτης ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ
Νῆα θοὴν ἰθύνει,

D reperitur *Iliad*. Ψ illos Titinii comici,

Sapientia gubernator navim torquet non valentia,
Coquus magnum ahenum, quando fervit, paula confutat trua. Collect.

(92) *Περιγίνεται*. In hac voce tacita significatio est adverbii « magis: » ideo μᾶλλον non expressum est. Sylburg. — Exstat autem hic versus *Iliad*. Ψ', 315, ubi μέγ' ἀμείνων pro περιγίνεται scriptum est. Quæ lectio Clementi restituenda esse videtur, cum in Musæi quoque versu exstet. Unde vero περιγίνεται irrepsit? Scilicet ex alio versu, qui apud Homerum statim sequitur:

Μή τι δ' ἡνίοχος περιγίνεται ἡνιόχοιο.

(93) *Ἀνθρώπου γενεὴ καὶ φύλλον ἑλ.* Aptius forte ἀνθρώπων γενεὴ καὶ φῦλον ἑλ. Sylburg.

(94) *Φύλλα*. *Iliad*. Ζ', v. 147.

(95) *Ἐπιγίνεται*. Scribendum potius cum Homero ἐπιγίγνεται.

(96) *Πάλιν δ'*. Stobæus tit. 124, « In defunctos non esse exercendam contumeliam, » ubi multa in hanc sententiam habes, hunc versum ex *Odyss*. x excerpsit, legitque φθιμένοισιν ἐπ' ἀνδράσιν, itemque Archilochi quem alii in fragmentis ejus vertunt: « Non enim honestum est mortuos viros conviciis proscindere. » Collect. — Quæ sequuntur, profert Ulysses in *Odyss*. X, v. 412.

(97) *Φοβερόν*. Hos Cratini versus Grotius in *Excerptis* p. 491 sic emendavit:

Φοβερὸν ἀνθρώποις τόδε,
D *Κταμένοισιν ἐπ' αἰζηοῖσι καυχᾶσθαι μέγα.*

Res hominibus horrenda hæc quidem,
Se jactitare adversus miseros mortuos.

(98) *Ἀασάμην*. Agamemnonis dictum *Iliad*. I, v. 116.

(99) *Γράφει*. Forte verius μεταγράφει. In versu seq. si quis ἤμπλακον malit pro ἤμβλακον, per me licet. Agnoscit tamen Hesychius ἤμβλακε pro ἠγνόησε· « ignorare » autem et « aberrare » sunt affinia. Sylburg.

(1) *Καί τε*. Hoc legitur etiam in vulg. Homeri edit. *Iliad*. Σ', alioqui maluerit fortasse aliquis καί κε. Sylburg. — Est autem hoc ab Hectore dictum *Iliad*. Σ', v. 309.

(2) *Ὧδέ πως ἐξ*. Ms. Paris. ὧδέ πως ἐξήνεγκεν ἔρξω ἐτήτυμον γὰρ ξυνὸς ἀνθρώποισιν.

(3) *Νίκης*. Huic similis versus occurrit *Iliad*. H., v. 309. Porro ms. Paris. et Flor. edit. pro θεῶν ἐκ.

Per hunc iambum juvenibus etiam aperte addit animum :

Victoria ast sita est deum in arbitrio.

Rursus cum dixisset Homerus,

Illotis plantis in humo duraque cubantes,

scribit Euripides in *Erechtheo*,

. . . In solo haud strato cubant,
Pedesque nullis fontibus lavant suos.

Et cum similiter dixisset Archilochus,

Cor alius alio semper oblectat suum,

convenienter illi Homerico,

De factis aliis alius nam gaudia sumit,

dicit Euripides in *Œneo* :

Sed alius aliis moribus capitur magis.

Audivi autem Æschylum quidem dicentem :

Est qui beatus, is maneat domi decet,
Rem qui gerit male, ille idem faciat quoque :

Euripide similiter in scena clamante :

Felix, beatus si quis, et domi manet :

cum sic dicat etiam Menander in comœdia :

Domi manere oportet, et esse liberum,
Aut non beatum illum esse vere dicier.

✠ Rursus cum Theognis dicat :

Qui exsulat, est illi non ullus fidus amicus,

fecit Euripides :

Procul fugit quivis amicus pauperem.

Et cum dixisset Epicharmus : « O filia, hei mihi,

A διὰ τοῦδε τοῦ ἰάμβου δῆλός ἐστι καὶ νέους θαῤῥῦναι·

Νίκης δ' ἐν θεοῖσι πείρατα.

Πάλιν Ὁμήρου εἰπόντος,

. . . Ἀνιπτόποδες (4), χαμαιεῦναι·

Εὐριπίδης ἐν *Ἐρεχθεῖ* γράφει·

. . . Εὕδουσ' (5) ἐν ἀστρώτῳ πέδῳ,
Πηγαῖσι (6) δ' οὐχ ὑγραίνουσι πόδας.

Ἀρχιλόχου (7) τε ὁμοίως εἰρηκότος,

Ἀλλ' ἄλλος ἄλλῳ καρδίην ἰαίνεται,

παρὰ τὸ Ὁμηρικὸν,

Ἄλλος γὰρ ἄλλοισιν (8) ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις·

Εὐριπίδης ἐν τῷ *Οἰνεῖ* φησιν·

Ἀλλ' (9) ἄλλος ἄλλοις μᾶλλον ἥδεται τρόποις.

B Ἀκήκοα δὲ Αἰσχύλου μὲν λέγοντος·

Οἴκοι (10) μένειν χρὴ τὸν καλῶς εὐδαίμονα,
Καὶ τὸν καλῶς πράσσοντα (11), καὶ τοῦτον μένειν·

Εὐριπίδου δὲ τὰ ὅμοια ἐπὶ τῆς σκηνῆς βοῶντος·

Μακάριος (12) ὅστις εὐτυχῶν οἴκοι μένει·

ἀλλὰ καὶ Μενάνδρου (13) ὧδέ πως κωμῳδοῦντος·

Οἴκοι μένειν χρὴ καὶ μένειν ἐλεύθερον·
Ἢ μηκέτ' εἶναι τὸν καλῶς εὐδαίμονα.

Πάλιν Θεόγνιδος μὲν λέγοντος,

Οὐκ ἔστιν φεύγοντι (14) φίλος καὶ πιστὸς ἑταῖρος·

Εὐριπίδης πεποίηκεν·

Πένητα (15) φεύγει πᾶς τις ἐκ ποδῶν φίλος.

Ἐπιχάρμου (16) τε εἰπόντος, « Ὦ θύγατερ, αἶ αἶ

✠ P. 740 ED. POTTER, 620 ED. PARIS.

habent θεῶν ἐν. Mihi verior lectio videtur Θεῷ ἔνι, « in Deo, » inquit Sylburg. Menelai verba sunt apud Homerum *Iliad*. H:

. . . Αὐτὰρ ὕπερθεν
Νίκης πείρατ' ἔχονται ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι.
Sed supernæ Victoriæ termini tenentur inter immortales Deos.

Hic legendum esset θεοῖς ἐν πείρατα. Illa vero sunt Achillis Jovem precantis *Iliad*. Z :

. . . Ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ
Σοὶ ναίουσσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες, χαμαιεῦναι.
Circum te autem Selli habitant vates illoti pedibus humi dormientes. Collect.

(4) *Ἀνιπτόποδες*. *Iliad*. Π, v. 235.

(5) *Εὕδουσ'*. Exstat inter Euripidis fragmenta. Hæc autem in ms. Paris. hoc modo exstant : Εὕδουσιν ἐν ἀστρώτῳ πέδῳ πηγαῖς δ' οὐχ.

(6) *Πηγαῖσι*. Edit. Flor. πηγαῖς, ut fortasse legendum sit, Πηγαῖς δ' ἀλούτους (vel ἀνίπτους) οὐχ ὑγραίνουσιν πόδας. Nisi forte malis, Πηγαῖσι δ' οὐχ ὑγραῖς ἰαίνουσιν πόδας. Sylburg.

(7) *Ἀρχιλόχου*. Citatur hic Archilochi versus a Sexto philosopho *Contra mathemat.*, ubi quærit quid sit bonum. Homeri locus est *Odyss*. Ξ. Vide apud Junium proverbium, « Alia apud alios bona, » et hic lege, Ἄλλος γάρ τ' ἄλλοισιν. Collect.

(8) *Ἄλλος γὰρ ἀλλ.* Scribendum ex Homero, Ἄλλος γάρ τ' ἀλλ. Est autem Ulyssis dictum *Odyss*. Ξ, v. 228.

(9) *Ἀλλ'*. Exstat inter fragmenta *Œnei*.

(10) *Οἴκοι*. Priorem versum laudat Stobæus serm. 39, qui est *De patria*, ubi δεῖ habet pro χρή. Utramque sic vertit Grotius *Florileg*. pag. 196 :

Manere debet, quisquis est felix, domi :
Manere ibidem, quisquis infelix agit.

(11) *Τὸν καλῶς πράσσ*. Verius τὸν κακῶς πράσσοντα, id est τὸν δυστυχοῦντα. Sylburg.

(12) *Μενάνδρου*. Hunc versum ex Euripidis *Philoctete* affert Stobæus serm. 39. Eum hoc modo vertit Grotius :

C

Beatus ille, qui domi felix manet.

(13) *Μακάριος*. Stobæus tit. 51, *De militia*, hoc affert, quo videtur significari domi manere oportere, et manere liberum, neque publica munera obeunda, quibus astrictus peregre cogaris proficisci, neque jam tui juris esse. Tale illud Apollodori ibidem :

Ταχὺ στρατιώτης γέγονας ἀντ' ἐλευθέρου.
Ex libero ergo factus es miles statim.

Collect. Priorem e sequentibus versibus citat Stobæus serm. 52, utrumque serm. 39, ubi indicat petitos esse ex Menandri *Heautontimorumeno*. Eos Grotius ita vertit :

Vere beatus qui sit, in patria sua
Debet manere, et liber, aut potius mori.

(14) *Οὐκ ἔστιν φ.* Οὐδείς τοι φ. Theognis *Gnom. eleg*. v. 208.

D (15) *Πένητα*. Ex Euripidis *Medea*, v. 561, ubi ἐκποδών conjuncte pro ἐκ ποδῶν.

(16) *Ἐπιχάρμου*. Corruptus Epicharmi locus ita restitui potest :

. . . Ὦ θύγατερ, αἶ αἶ τύχας·
Συνοικιῶ νέῳ σε τὰν παλαιτέραν.

Plenius etiam sic :

Αἶ αἶ τύχας, ὦ θύγατερ, ὥς σ' ἀπώλεσα
Νέῳ συνοικίσας σε τὰν παλαιτέραν.

Sequentia quoque sic interpolari possunt,

Ὁ μὲν γὰρ ἄλλην δῆτα λαμβάνει τινὰ
Νεάνιδ', ἄλλη δ' ἄλλον μαστεύει πόσιν.

Et rursum Euripidis locus ex Stob. sic :

Κακὸν γυναῖκα πρὸς γραῖαν ζεῦξαι νέον.

Sylburg.— Stobæus tit. 69 profert ex Euripide in *Æolo*, sed legit, πρὸς νέαν ζεῦξαι νέον, et loco duorum sequentium addit :

Μακρὰ γὰρ ἰσχὺς μᾶλλον ἀῤῥένων μένει·
Θήλεια δ' ἥβη θᾶσσον ἐκλείπει δέμας.

τύχας· συνοικίζων με ὦ σεσσαπολάπερα·» καὶ ἐπάγοντος, «Ὁ μὲν γὰρ ἄλλην δῆτα λαμβάνει νεάνιδα, ἄλλον δ' ἄλλη μαστεύει τινά·» Εὐριπίδης γράφει·

Κακὸν γυναῖκα πρὸς νέον ζεῦξαι γραῖαν (17)·
Ὁ μὲν γὰρ ἄλλης λέκτρον ἱμείρει λαβεῖν,
Ἡ δ', ἐνδεὴς τοῦδ' οὖσα, βουλεύει κακά.

Ἔτι Εὐριπίδου (18) μὲν ἐν τῇ *Μηδείᾳ* εἰπόντος,

Κακοῦ (19) *γὰρ ἀνδρὸς δῶρ' ὄνησιν οὐκ ἔχει,*

Σοφοκλῆς ἐν τῷ *Αἴαντι τῷ μαστιγοφόρῳ* ἐκεῖνό φησι τὸ ἰάμβιον (20),

Ἐχθρῶν (21) *δ' ἄδωρα δῶρα, κοὐκ ὀνήσιμα.*

Σόλωνος (22) δὲ ποιήσαντος,

Τίκτει γὰρ κόρος (23) *ὕβριν, ὅτ' ἂν πολὺς ὄλβος ἕπηται·*

ἄντικρυς ὁ Θέογνις γράφει·

Τίκτει τοι κόρος ὕβριν, ὅτ' ἂν κακῷ ὄλβος ἕπηται·

ὅθεν καὶ ὁ Θουκυδίδης ἐν ταῖς Ἱστορίαις· «Εἰώθασιν δὲ οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων (24), φησὶν, οἷς ἂν μάλιστα καὶ δι' ἐλαχίστου ἀπροσδόκητος εὐπραγία ἔλθῃ, εἰς ὕβριν τρέπεσθαι.» Καὶ Φίλιστος (25) ὁμοίως τὰ αὐτὰ μιμεῖται, ὧδε λέγων· «Τὰ δὲ πολλὰ κατὰ λόγον τοῖς ἀνθρώποις εὐτυχοῦντα, ἀσφαλέστερα παρὰ δόξαν καὶ κακοπραγίαν (26)· εἰώθασι γὰρ μάλιστα οἱ παρὰ δόξαν ἀπροσδοκήτως εὖ πράσσοντες εἰς ὕβριν τρέπεσθαι.» Πάλιν Εὐριπίδου ποιήσαντος,

A cum quanam fortuna me facis habitare,» et subjungat: «Nunc is alteram maritus sumit adolescentulam, altera autem quærit alium,» scribit Euripides:

Conjungere juveni est profecto turpe anum.
Namque hic adire gestit ad juvenculam,
Sed machinatur ipsa egens illi malum.

Præterea cum Euripides quidem dixisset in *Medea*:

Etenim mali munus viri haud est utile,

Sophocles in *Ajace flagellifero*, dicit illud iambicum:

Dona hostium non dona sunt, nec prosunt.

Cum autem fecisset Solon:

Nascitur ex nimiis opibus petulantia multa,

B eodem modo scribit Theognis:

Nascitur ex nimiis opibus, petulantia pravis:

unde etiam Thucydides in Historiis: «Solent autem, inquit, permulti homines, quibus maxime res secundæ aliquantisper evenerunt, fieri insolentes.» Philistus quoque similiter eadem imitatur, sic dicens: «Multa autem quæ convenienter rationi feliciter succedunt hominibus, sunt et ad famam et ad rerum adversarum cautionem ✠ tutiora. Quibus enim præter spem et exspectationem res secundæ accidunt, solent evadere insolentes.» Rursus cum fecisset Euripides:

✠ P. 741 ED. POTTER, 621 ED. PARIS.

Diuturnior enim est marium vigor.
Femineum vero corpus citius pubertate destituitur.
COLLECT.

Hi versus Euripidis ex aliqua e deperditis ejus tragœdiis sumpti sunt: exstant autem inter ejus fragmenta v. 280. Quod citat ex ejus *Æolo* Stobæus serm. 66, et ex Stobæo *Collectaneorum* auctor, est ab his versibus plane diversum. Porro primum ex his versibus sic scripsit Scaliger, quem sequitur Grotius in *Excerpt.* p. 423.

Γραῖαν γυναῖκα πρὸς νέον ζεῦξαι κακόν.

Hunc cum reliquis Grotius sic vertit:

Male juniori feminam jungas viro:
Namque ille lecti gaudia alterius petit,
Læsa illa sese ad prava consilia applicat.

(17) **Γραῖαν.** Ms. Paris., νέαν. In ms. Ottob. hæc sic exstant: πρὸς νέον ζεῦξαι νέαν... δουλεύει κακά.

(18) **Εὐριπίδου.** Ex Homeri versu isto qui legitur *Iliad.* Γ:

Ἐχθρὰ δέ μοι τοῦ δῶρα, τίω δέ μιν ἐν καρὸς αἴσῃ,

materiam dicti hujus accepisse creditur, quod in *Ajace* exstat pag. 40, et in proverbium abiit:

Ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα,

licet alioqui Clemens Sophoclem velit versum illum ex isto Euripidis accepisse, qui in ejus *Medea* legitur, et ab ipsa Medea profertur, recusante Jasonis xenia, sed ego Clementi nequaquam assentior. H. Stephanus lib. *De Sophocl.* imitat. COLLECT.

(19) *Κακοῦ.* Medeæ dictum in tragœdiæ cognominis v. 618.

(20) *Ἰάμβιον.* Ms. Ottob. ἰαμβεῖον.

(21) *Ἐχθρῶν.* Dictum Ajacis de gladio quo ab Hectore accepto se interfecit, in Sophoclis *Ajace flagellif.* v. 676. Illud δ' non agnoscit Sophocles. Deinde καὶ οὐχ pro κοὐκ habet ms. Paris.

(22) *Σόλωνος.* M. Neander in Theognidem scri-

C bens, monet Scholiastem Pindari hunc versum Homero tribuere, sed ex altero Solonis factum constare ex hoc loco: interpretatur vero sic: «Parit autem saturitas injustitiam, quando malum hominem felicitas comitatur.» Idem adnotat Gregorium Naz. vocare, κόρον ὕβριος ἀρχήν, vide Proverb. «Satietas ferociam parit,» ubi sic redditur Latine versus Theognidis:

Fastum copia gignit, opes ubi pravus adeptus.
COLLECT.

(23) *Τίκτει γὰρ κ.* H. ms. τίκτει τοι κόρος utrobique. SYLBURG. — In primo versu ms. Ottob. τίκτει τοι κόρος, sed in secundo τίκτει κόρος habet, omissa particula. Solonis porro versus inter ejus fragmenta reperitur: Theognidis autem versus in ejus *Gnom.*, eleg. v, 153.

(24) *Οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρ.* Forte οἱ πονηροὶ τῶν ἀνθρώπων. SYLBURG.—Sed recepta lectio facile tolerari potest. Nam vitium de quo agit auctor, «plerisque hominum» adeo familiare est, ut apud

D Thucydidem lib. II, cap. 84. Archidamus, Lacedæmoniorum rex, merito dicat: Μόνοι γὰρ εὐπραγίαις οὐκ ἐξυβρίζομεν, καὶ ξυμφοραῖς ἧττον ἑτέρων εἴκομεν· «Soli et secundis non sumus insolentes, et adversis minus quam alii cedimus.»

(25) *Φίλιστος.* Recte hunc subjungit Thucydidi; erat enim «Philistus imitator Thucydidis, et ut multo infirmior ita aliquatenus lucidior,» ut ait Quintilianus lib. X, cap. 1. A Cicerone dicitur «pene pusillus Thucydides» ad Q. fratrem lib. II, epist. 12. Idem in *Bruto*, ubi M. Catoni censori deesse amatores conqueritur: «Sicut, inquit, multis jam sæculis, et Philisto Syracusio, et ipsi Thucydidi.» Idem lib. II *De oratore* tradit «Philistum Thucydidem esse maxime imitatum.» Plura in hanc rem habes in Τέχνῃ Dionysii Halicarnassensis.

(26) *Ἀσφαλέστερα παρὰ δόξαν καὶ κακοπρ.* Lege ἐπισφαλέστερα πρὸς κακοπρ. LOWTH.

Ex patre nati matreque itidem qui colunt
Vitam severam, filii sunt optimi:

scribit Critias : « Incipio autem ab ortu **264** hominis, quemadmodum fuerit corpore præstantissimus et fortissimus : si is qui plantat exerceatur et strenue comedat, et corpus vexet laboribus : materque futuri infantis et sit robusto corpore et se exerceat. » Rursus cum Homerus dixisset de clypeo, quem fabricatus erat Vulcanus :

Tellurem mareque et cœlum fabricatus in illo est,

Oceani magnam et vim fluminis indidit illi:

dicit Pherecydes Syrus : « Zas facit magnum pulchrumque pallium, et varie in eo describit terram et Ogenum, et domos Ogeni. » Et cum dixisset Homerus :

Qui pudor ipse hominem multum læditque juvatque:

Euripides scribit in *Erechtheo*:

Quid de pudore dixero, ægre judicem:
Egemus illo, nec nimis magnum est malum.

Ex mutua autem comparatione furtiva loca sumpseris, et ex iis qui simul floruerunt, et in iisdem inter se concertarunt. Ex Euripide quidem in *Oreste*:

Somni illecebra grata, quæ morbum levas:

et Sophocle ex *Eriphyle*:

Abi ad soporem, qui malo huic medebitur:

et Euripide ex *Antigone*:

Nothum dedit probrosum natura nomine:

Sophocles autem ex *Aleuadibus*:

Quidquid bonum est, naturam habet talem quoque.

Rursus Euripides quidem in *Ctimeno*:

Etenim labori commodat manum Deus:

Sophocles autem in *Minoe*:

✠ *Qui nil agunt, iis non fortuna fert opem.*

Quin etiam Euripides quidem ex *Alexandro*:

A *Ἐκ γὰρ πατρὸς καὶ μητρὸς ἐκπονουμένων*
Σκληρὰς διαίτας οἱ γόνοι (27) *βελτίονες*·

Κριτίας γράφει· «Ἄρχομαι δέ τοι ἀπὸ γενετῆς ἀνθρώπου, πῶς ἂν βέλτιστος τὸ σῶμα γένοιτο καὶ ἰσχυρότατος· εἰ ὁ φυτεύων γυμνάζοιτο καὶ ἐσθίοι ἐῤῥωμένως, καὶ ταλαιπωροίη τὸ σῶμα· καὶ ἡ μήτηρ τοῦ παιδίου τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι ἰσχύοι τὸ σῶμα καὶ γυμνάζοιτο.» Αὖθίς τε Ὁμήρου ἐπὶ τῆς Ἡφαιστοτεύκτου ἀσπίδος εἰπόντος·

Ἐν μὲν (28) *γαῖαν ἔτευξ᾽, ἐν δ᾽ οὐρανόν, ἐν δὲ θάλασσαν*·

Ἐν δ᾽ ἐτίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο (29)·

Φερεκύδης ὁ Σύριος λέγει· «Ζὰς ποιεῖ φάρος μέγα τε καὶ καλόν· καὶ ἐν αὐτῷ ποικίλλει γῆν καὶ Ὠγῆνον, καὶ τὰ Ὠγήνου δώματα.» Ὁμήρου τε εἰπόντος·

B *Αἰδώς, ἥ τ᾽ ἄνδρα μέγα σίνεται ἠδ᾽ ὀνίνησιν* (30)

Εὐριπίδης ἐν *Ἐρεχθεῖ* γράφει·

Αἰδοῦς δὲ (31) *αὐτὸς δυσκρίτως ἔχω πέρι*·
Καὶ δεῖ γὰρ αὐτῆς, κἄστιν οὐ κακὸν μέγα.

Λάβοις δ᾽ ἂν ἐκ παραλλήλου τῆς κλοπῆς τὰ χωρία κἀκ τῶν συνακμασάντων καὶ ἀνταγωνισαμένων σφίσι τὰ τοιαῦτα. Εὐριπίδου μὲν ἐκ τοῦ *Ὀρέστου*·

Ὦ φίλον ὕπνου θέλγητρον, ἐπίκουρον νόσου (32)·

Σοφοκλέους ἐκ τῆς *Ἐριφύλης*·

Ἄπελθ᾽ ἐκείνης (33) *ὕπνον ἰητρὸν νόσου*·

καὶ Εὐριπίδου μὲν ἐξ *Ἀντιγόνης*·

Ὀνόματι μεμπτὸν τὸ νόθον ἡ φύσις δοίη (34)·

Σοφοκλέους δὲ ἐξ *Ἀλευάδων* (35)·

Ἅπαν τὸ χρηστὸν τὴν ἴσην ἔχει φύσιν (36)

C Πάλιν Εὐριπίδου μὲν ἐν *Κτιμένῳ* (37)·

Τῷ γὰρ πονοῦντι καὶ Θεὸς συλλαμβάνει·

Σοφοκλέους δὲ ἐν *Μίνῳ* (38)·

Οὐκ ἔστι τοῖς μὴ δρῶσι σύμμαχος τύχη·

Ναὶ μὴν Εὐριπίδου μὲν ἐξ *Ἀλεξάνδρου* (39)·

✠ P. 742 ED. POTTER, 621-622 ED. PARIS.

(27) *Οἱ γόνοι*. Flor. οἱ πόνοι nihil ad rem. SYLB. —Nihilominus eamdem lectionem habet ms. Paris.

(28) *Ἐν μέν*. Ex *Iliad*. Σ', v. 483.

(29) *Ἐν δ᾽*. Ex *Iliad*. Σ', v. 606.

(30) *Αἰδώς*. *Iliad*. Ω', v. 44.

. . . *Οὐδὲ οἱ αἰδὼς*
Γίνεται, ἥ τ᾽ ἄνδρας μέγα σίνεται, ἠ δ᾽ ὀνίνησι.

E quo forte versu restituendum Clementi ἄνδρας.

(31) *Αἰδοῦς δέ*. In *Erechthei* fragmentis αἰδοῦς γάρ exstat. Hos autem versus Grotius in *Excerpt*. p. 386 sic vertit:

Difficile de pudore judicium mihi est:
Sæpe ejus opus est: est ubi magnum est malum.

Ad posteriorem autem versum adnotat Sylburgius, in edit. Flor. perperam scribi οὐ κακόν, « non malum. » Nihilominus idem in ms. Paris. reperitur.

(32) *Ὦ φίλον*. Orestis dictum in cognominis tragœdiæ v. 211.

(33) *Ἄπελθ᾽ ἐκείνης*. Haud scio an legendum ἄπεργ᾽ ἐκείνης, « arce, » seu « arcebat. » SYLBURG.

(34) *Ὀνόματι*. Hic Euripidis versus Sophocleo par erit si ex Stobæi serm. 75 sic scriptus fuerit:

Ὀνόματι μεμπτὸν τὸ νόθον, ἡ φύσις δ᾽ ἴση.
Natura par est, nomen invisum notho.

Cæterum vocum δ᾽ ἴση in δοίη perquam facilis est mutatio. Porro τὸν νόθον pro τὸ νόθον perperam habet ms. Ottob.

(35) *Ἀλευάδων*. Aleuadæ nobiles Thessali erant de quibus apud veteres passim mentio fit. Proinde verisimile esset, eorum nomine inscriptam fuisse Sophoclis tragœdiam, nisi plerique auctores Ἀλεάδας eam vocassent: quod fit a Stobæo ipsum hunc versum citante serm. 75, et alibi. Conf. Ælianus *De animal*. lib. VII, c. 39; Hesychius v. ἐφυμνεῖς.

(36) *Ἅπαν*. Verius hunc versum in sermone jam dicto profert Stobæus:

Ὁ δὴ νόθος τοῖς γνησίοις ἴσον σθένει.
Ἅπαν τὸ χρηστὸν γνησίαν ἔχει φύσιν.
Nothus tantumdem valet, quantum legitimus.
Omne quod bonum est, legitimam habet naturam.

D (37) *Κτιμένῳ*. Haud scio an quisquam alius *Ctimenum* Euripidis citaverit. Κλυμένῃ in Κτιμένῳ facile mutari potuit. Ac proinde Grotius in *Excerpt*. p. 411 hunc versum retulit in Gnomas tragœdiæ cui titulus *Φαέθων ἢ Κλυμένη*. Verumtamen idem in *Florilegio* hunc versum citat ex Euripidis *Hippolyto* Stobæum scilicet secutus in serm. 29, unde in operibus Euripidis exstat in fragmentis *Ἱππολύτου καλυπτομένου*. Cl. Gatakerus in *Advers*. c. 10 observavit, hanc tragœdiam dici etiam potuisse *Τήμενον*, vel *Τημενίδαν*, quarum utraque sæpius occurrit, vel *Τημενίδας* etiam, sub quo titulo Grotius nonnulla ex ms. edidit apud Stobæum tit. 4 et 13.

(38) *Σοφοκλέους δὲ ἐν Μ*. Ms. Ottob. Σοφοκλῆς ἐν Μ. ac deinde Εὐριπίδου ἐξ Ἀλεξ.

(39) *Ἀλεξάνδρου*. *Ἀλέξανδρος*, vel *Ἀλεξάνδρα*, dicta est quædam Euripidis tragœdia, inter cujus fragmenta exstant seqq. versus, quos Grotius sic Latine expressit:

A

Χρόνος δὲ δείξει, ᾧ τεκμηρίῳ μαθὼν,
Ἢ χρηστὸν ὄντα γνώσομαί σε ἢ κακόν·

Σοφοκλέους δὲ ἐξ *Ἱππόνου* · (40)

Πρὸς ταῦτα κρύπτε μηδὲν· ὡς ὁ πάνθ' ὁρῶν
Καὶ πάντ' ἀκούων πάντ' ἀναπτύσσει χρόνος.

Ἀλλὰ κἀκεῖνα ὁμοίως ἐπιδράμωμεν. Εὐμήλου γὰρ ποιήσαντος·

Μνημοσύνης καὶ Ζηνὸς Ὀλυμπίου ἐννέα κοῦραι,

Σόλων τῆς ἐλεγείας ὧδε ἄρχεται·

Μνημοσύνης καὶ Ζηνὸς Ὀλυμπίου ἀγλαὰ τέκνα.

Πάλιν αὖ τὸ Ὁμηρικὸν παραφράζων Εὐριπίδης·

Τίς πόθεν εἷς ἀνδρῶν; πόθι τοι πτόλις ἠδὲ [τοκῆες (41);

τοῖσδε χρῆται τοῖς Ἰαμβίοις (42) ἐν τῷ Αἰγεῖ·

Ποίαν σε φῶμεν γαῖαν ἐκλελοιπότα
Πολυξενοῦσθαι (43); *γῆ δὲ τίς, πάτρας θ' ὅρος*; B
Τίς ἐσθ' ὁ φύσας; τοῦ κεκήρυξαι πατρός;

Τί δ'; Οὐ Θεόγνιδος εἰπόντος·

Οἶνος πινόμενος πουλὺς, κακὸς (44) *ἢν δέ τις αὐτῷ*
Χρῆται ἐπισταμένως, οὐ κακὸν, ἀλλ' ἀγαθόν (45),

Πανύασις γράφει·

Ὡς οἶνος (46) *θνητοῖσι θεῶν πάρα δῶρον ἄριστον,*
Πινόμενος κατὰ μέτρον· ὑπέρμετρος δὲ, χε-[ρείων;

Ἀλλὰ καὶ Ἡσιόδου λέγοντος·

Σοὶ (47) *δ' ἐγὼ ἀντὶ πυρὸς δώσω κακὸν, ᾧ κεν [ἅπαντες*
Τέρπωνται·

Εὐριπίδης ποιεῖ· «(48) Ἀντὶ πυρὸς δὲ γὰρ ἄλλο πῦρ μεῖζον καὶ δυσμαχώτερον βλάστον γυναῖκες.» Πρὸς τούτοις, Ὁμήρου λέγοντος·

Ostendet autem tempus, ex quonam indice,
Te vel probum vel improbum cognoverim:

Sophocles autem ex *Hippono:*

Nihilque celes, quippe cuncta quod videt
Auditque cuncta, tempus illud explicat.

Sed illa quoque similiter persequamur. Nam cum Eumelus fecerit:

Mnemosyne atque Jove est soboles prognata novena,

Solon sic incipit elegiam:

Natæ ex Mnemosyne et Jove, qui est regnator Olympi.

Rursus Euripides illud Homericum paraphrastice circumloquens,

Quisnam hominum es? tibi quænam est patria, qui-[que parentes?

his iambis utitur in *Ægeo:*

Dicemus ecqua te relicta patria
Passim vagari ut hospitem? Quænam tua
Terra est? Tuum quemnam asseris dici patrem?

Quid vero? Nonne cum dixisset Theognis:

Potetur nimium si vinum, est res mala: sed si
Utatur bene quis, res bona, non mala fit,

scribit Panyasis:

. . . *Bona res est munere divum*
Vinum quod modicum, immodicum at res pessima vi-[num?

Quin etiam cum dicat Hesiodus:

Nam tibi pro igne malum reddam quod recreet omnes,

facit Euripides: « Ignis in locum longe profecto ✠ pervicacius malum, producta mulier. » Ad hæc cum dicit Homerus:

✠ P. 743 ED. POTTER.

C

Dies docebit: ille te ostendit mihi
Veriloquus index, sisne bonus an sis malus.

Porro in versu poster. σ' ἢ κακόν, habet ms. Paris.

(40) *Ἱππόνου*. Ms. Ottob. Ὑπονόου. Quinetiam adnotat Cl. Casaubonus in Athenæi lib. VII, c. 4, legi in quibusdam mss. Ὑπόνου, ut huic tragœdiæ nomen fuerit *Suspicaci*, non Hipponoo. Sed neque tragœdiæ is titulus satis convenit, neque favent testimonia veterum. Hesychius: Ἀπαλέξασθαι, ἀπαλύξασθαι. Σοφοκλῆς Ἱππόνου. Mox: Ἀπαρθένευτος, ἀκέραιος, καθαρά. Σοφοκλῆς Ἱππόνῳ.

(41) *Τίς πόθεν εἷς ἀνδρ.* Ex Odyss. Ξ, v. 187. Sic scribendum: Τίς; Πόθεν εἷς ἀνδρῶν; « Quis? Undenam es virorum? » In ms. Ottob. hujusce versus principium sic se habet: Τίς πόθεν εἶ ἀνδρῶν, πόθι τοι πόλις; Mox ἢ δὲ τοκ. Ms. Paris.

(42) *Ἰαμβίοις*. Ms. Ottob. Ἰαμβείοις.

(43) *Πολυξενοῦσθαι*. Malit fortasse aliquis ποτιξενοῦσθαι, « advenire hospitem. » Sylb.

(44) *Κακός*. Forte κακόν, « malum, » id est res mala: ut in seq. versu. Id.

(45) *Οἶνος π.* Apud Theognidem *Gnom.* Eleg. v. 211 hi versus sic se habent:

Οἶνόν τοι πίνειν πουλὺν κακόν· ἢν δέ τις αὐτὸν
Πίνῃ ἐπισταμένως, οὐ κακὸς, ἀλλ' ἀγαθός.

In ms. Paris. πολύς pro πουλύς exstat: et in seq. vers. ἐπιστημόνως pro ἐπισταμένως ms. Paris. et Ottob. mendose.

(46) *Ὡς οἶνος*. Hi duo versus paulo aliter exstabant apud Panyasin. Cujus integrum locum profert Athenæus lib. II, c. 2:

Οἶνος δὲ θνητοῖσι θεῶν πάρα δῶρον ἄριστον
Ἀγλαός· ᾧ πᾶσαι μὲν ἐφαρμόζουσιν ἀοιδαὶ,
Πάντες δ' ὀρχησμοὶ, πᾶσαι δ' ἐραταὶ φιλότητες,
Πάσας δ' ἐκ κραδίας ἀνίας ἀνδρῶν ἀλαπάζει
Πινόμενος κατὰ μέτρον, ὑπὲρ μέτρον δὲ χερείων.

Vinum optimum est munus deorum mortalibus,
Ac luculentum: vino congruit quævis cantio:
Saltatio quævis: amabilis omnis benevolentia,
Omnes ex hominis corde molestias vinum obliterat,
Si modice bibitur; supra modum potum noxium est.

(47) *Σοί*. Irrepsisse videtur hæc vox ex versu qui apud Hesiodum præcedit e quo scribendum τοῖς. Sunt autem hæc Jovis de Pandora ad Prometheum verba, cum ignem cœlitus surripuisset. Integer locus sic se habet Ἔργ. α', v. 57:

Χαίρεις πῦρ κλέψας καὶ ἐμὰς φρένας ἠπεροπεύσας;
Σοί τ' αὐτῷ μέγα πῆμα καὶ ἀνδράσιν ἐσσομένοισι·
Τοῖς δ' ἐγὼ ἀντὶ πυρὸς δώσω κακὸν, ᾧ κεν ἅπαντες
Τέρπωνται κατὰ θυμὸν, ἑὸν κακὸν ἀμφαγαπῶντες·
Gaudes ignem furatus, quodque animum meum dece-[peris?
Id tibique ipsi magnum erit malum et posteris.
D
Ipsis namque pro igni dabo malum, quo omnes
Se oblectent animo, suum malum amplectentes.

(48) *Ἀντὶ πυρὸς δὲ γάρ*. Rectius ἀντὶ πυρὸς μὲν γάρ, inquit Sylburg. Pertinebant autem hi versus ad *Ἱππόλυτον καλυπτόμενον*. Hoc modo eos scribit Stobæus serm. 71:

Ἀντὶ πυρὸς γὰρ ἄλλο πῦρ μεῖζον ἐκβλαστοῦμεν
Γυναῖκες, πολὺ δυσμαχώτερον.

Cæterum ex Clemente et Stobæo inter se collatis, hos versus hoc modo concinnavit Grotius *Florileg.* p. 309:

Ἀντὶ γὰρ πυρὸς
Πῦρ ἄλλο μεῖζον ἠδὲ δυσμαχώτερον
Ἔβλαστον αἱ γυναῖκες.
Proque igni
Novus successit ignis, atque inexpugnabile
Malum, mulieres.

Similem locum ex incerta Menandri fabula exhibet Grotius in *Excerpt.* p. 749:

Perdendus venter nulla ratione repleri
Quit, mala plurima qui miseris mortalibus affert,
scribit Euripides :

Nam cuncta egestas vincit et venter malus,
Ex quo profecto cuncta profluunt mala.

Præterea scribente Callia comico : « Insanientibus aiunt oportere omnes insanire : » similiter Menander in comœdia quæ inscribitur *Πωλούμενοι* :

Adesse semper non decet prudentiam.
Etiam evenire aliqua oportet.

Et cum dixisset Antimachus Teius :

Ex donis hominum generi mala plurima fiunt;

fecit Augias :

A *Γαστέρα δ' οὔπως ἐστὶν ἀποπλῆσαι μεμαυῖαν,*
Οὐλομένην, ἣ πολλὰ κάκ' ἀνθρώποισι δίδωσιν (49),
Εὐριπίδης ποιεῖ,

Νικᾷ δὲ χρεία μὲν κακῶς τ' ὀλουμένη
Γαστὴρ, ἀφ' ἧς δὴ πάντα γίγνεται κακά (50).

Ἔτι Καλλίᾳ τῷ κωμικῷ γράφοντι, « Μετὰ μαινομένων φασὶ χρῆναι μαίνεσθαι πάντας (51) · » ὁμοίως Μένανδρος ἐν *Πωλουμένοις* παρισάζεται λέγων·

Οὐ πανταχοῦ τὸ φρόνιμον ἁρμόττει παρόν.
Καὶ συμβῆναι δ' ἔνια δεῖ (52).

Ἀντιμάχου τε τοῦ Τηΐου (53) εἰπόντος,

Ἐκ γὰρ δώρων πολλὰ κάκ' ἀνθρώποισι πέλονται

Αὐγίας (54) ἐποίησε·

Εἶτ' οὐ δικαίως προσπεπατταλευμένον
Γράφουσι τὸν Προμηθέα πρὸς ταῖς πέτραις;
Τί γίνετ' αὐτῷ; λαμπάς· ἄλλο δὲ οὐδ' ἓν
Ἀγαθόν; ὃ μισεῖν δ' οἶμ' ἅπαντας τοὺς θεοὺς,
Γυναῖκας ἔπλασεν· ὦ πολυτίμητοι θεοὶ,
Ἔθνος μιαρόν. Γαμεῖ τις ἀνθρώπων, γαμεῖ;
Μάλ' ἄθλιος. Λοιπὸν γὰρ αἱ 'πιθυμίαι,
Γαμηλίῳ τε μοιχὸς ἐντρυφῶν λέχει.
Εἶτα δ' ἐπιβουλαὶ, φαρμακεῖαι καὶ νόσων
Χαλεπώτατος φθόνος, μεθ' οὗ ζῇ πάντα τὸν
Βίον γυνή.

Aureus recte multa sane dixit Euripides,
Egestas me vincit, tum ærumnosus
B *Venter meus : nil enim ventre est miserius.*

Et nonne merito saxis religatum asperis
Vinctumque pingi cernimus Promethea?
Nam quid repertum ab illo? fax, et nil boni
Præterea? sed quod dis credo invisum omnibus,
Finxit mulieres : proh supremi cœlites,
Gentem scelestam! et nuptias aliquis facit?
Facit, inquam, miser heu. Cupiditates imminent,
Et in jugali mœchus luxurians toro,
Insidiæ hinc, et venena et longe pessimus
Morborum invidia, quicum perpetuo suam
Ætatem degit mulier.

(49) *Γαστέρα. Odyss.* P', 286, ubi ἀποκρύψαι pro ἀποπλῆσαι exstat.

Celari at diri nequeunt jejunia ventris,
Multorum humano generi qui causa malorum.

Athenæus hos Diphili versus profert, qui illorum Euripidis meminerunt :

Εὖ γ' ὁ κατάχρυσος εἶπε πόλλ' Εὐριπίδης,
Νικᾷ δὲ χρεία μ', ἡ ταλαίπωρός τέ μου
Γαστήρ. Ταλαιπωρότερον οὐδέν ἐστι γάρ.

Hoc dixit inter multa pulchre Euripides,
Meus iste venter miser et inopia me domat.
Quid esse namque ventre miserius queat?

Cum versus Euripidis primus mendosus sit, eique mensura refragetur, videtur legendus ut apud Diphilum : licet nomen οὐλομένη sit in loco Homeri citato et alibi γαστὴρ οὐλομένη, λυγρή, et στυγερή dicatur. H. Stephanus in libello *Comicar. sentent.* COLLECT.

(50) *Νικᾷ.* Grotius hos versus sic exhibet *Excerpt.* p. 425 :

Νικᾷ με χρεία καὶ κακῶς ὀλουμένη
Γαστὴρ, ἀφ' ἧς δὲ πάντα γίνεται κακά.
Me dira egestas subigit, et miserabilis
Venter, malorum causa quæ ferme omnium.

Eodem modo exstant inter fragmenta incertæ tragœdiæ in operibus Euripidis vers. 327. Paulo elegantius et propius ad Clementis lectionem restituit Casaubonus *Adnotat. in Athenæi* lib. x, cap. 5 :

Νικᾷ δὲ χρεία μ', ἡ κακῶς τ' ὀλουμένη
Γαστὴρ, ἀφ' ἧς δὲ πάντα γίνεται κακά.

Quo Athenæi loco Diphilus in *Parasito* ad hos versus alludens sistitur :

Εὖ γ' ὁ κατάχρυσος εἶπε πόλλ' Εὐριπίδης,
Νικᾷ δὲ χρεία μ', ἡ ταλαίπωρός τέ μου
Γαστήρ. Ταλαιπωρότερον οὐδέν ἐστιν γὰρ
Γαστρός.

Quod vero Stephanus in *Collectaneis* citatus, præferat Diphili lectionem Clementinæ, id nequaquam probo, cum οὐλομένη sit in versu Homerico, et γαστὴρ alibi οὐλομένη, ut ipse observavit, λυγρή et στυγερή dicatur. Quin etiam verisimilius est Diphilum, ut poetam, Euripidis verba mutasse quam Clementem.

(51) *Μετὰ μαιν.* Hæc Calliæ verba Grotius in anapæstos digessit *Excerpt.* pag. 865 :

Φασὶ μετὰ μαινομένων
Χρῆναι μαίνεσθαι ἅπαντας.

Apud insanos omnibus aiunt
Esse insanire decorum.

(52) *Καὶ συμβῆναι δ' ἔνια δεῖ.* Soluta sententiæ clausula, hoc metro efferri posset : Κἀκ συμβεβηκότος δ' ἔνια χύρσαι δέον. SYLBURG.—Athenæus lib. VI Menandrum citat in comœdia cui titulus *Πωλούμενοι*, *Venales*. In secundo versu et prosodiæ et
C sententiæ ratio postulat : Καὶ συμμανῆναι δ' ἔνια δεῖ. « Desipere cum aliis in quibusdam oportet. » In manuscriptis exemplaribus μ et β ita pinguntur, ut similia sint : Ita locutus est Galenus lib. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων* : Οὐχ ἑκόντες, ἀλλ' ὡς ἡ παροιμία φησὶ, μαινομένοις ἀναγκασθέντες συμμανῆναι. « Haud sponte, sed juxta proverbium coacti cum insanientibus insanire. » Vide Proverbium. *Insanire cum insanientibus.* Sic Horatius ode 14 lib. IV *Carm.* :

Misce stultitiam consiliis brevem :
Dulce est desipere in loco.

Plautus in *Bacchidib.* :

Nullus frugi esse potest homo, nisi qui bene et male facere tenet.
Improbus cum improbis sit, harpaget, furibus furetur quod queat.

D COLLECT. Simile est Anacreonticum illud :

Θέλω, θέλω μανῆναι.
Volo, volo insanire.

Od. 13, v. ult.

(53) *Τηΐου.* Teium vocat Antimachum, ut eum ab aliis ejusdem nominis distinguat. Suidas enim quinque Antimachos enumerat. Verum an quisquam alius præter Clementem Teii Antimachi meminerit, haud scio.

(54) *Αὐγίας.* Hujus poetæ an præter Clementem quisquam alius meminerit, dicere haud ausim. A Stephano Byzantino in v. Τέγεα, Auge, femina μελοποιός memoratur, ubi pro Αὐγή viri docti Αὐγῆς, viri scilicet nomen, reponunt. Verum id sine auctoritate. Suidas, Αὐγίου, Ἀθηναίου κωμικοῦ, meminit; et Pollux Ἁγίου κωμικοῦ lib. III, cap. 3: ex utroque forte corrupto concinnandus fuerit Αὐγίας Clementis.

A Δῶρα γὰρ (55) ἀνθρώπων νόον (56) ἤπαφεν, ἠδὲ [καὶ ἔργα.

Ἡσιόδου (56*) δὲ εἰπόντος,

Οὐ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζετ' ἄμεινον
Τῆς ἀγαθῆς· τῆς δ' αὖτε κακῆς οὐ ῥίγιον [ἄλλο·

Σιμωνίδης εἶπεν·

Γυναικὸς οὐδὲν (58) χρῆμ' ἀνὴρ ληΐζεται
Ἐσθλῆς ἄμεινον, οὐδὲ ῥίγιον κακῆς.

Πάλιν Ἐπιχάρμου εἰπόντος, « Ὡς πολὺν (59) ζήσων χρόνον, χὼς ὀλίγον, οὕτως διανοοῦ, » Εὐριπίδης γράφει,

Τί δῆποτ' ὄλβῳ μὴ σαφεῖ (60) βεβηκότες,
Οὐ ζῶμεν ὡς ἥδιστα, μὴ λυπούμενοι;

Ὁμοίως τοῦ κωμικοῦ Διφίλου εἰπόντος, « Εὐμετάβολός ἐστιν ἀνθρώπων βίος (61)· » Ποσίδιππος·

Οὐδεὶς ἀλύπως τὸν βίον διήγαγεν,
B *Ἄνθρωπος ὤν· οὐδ' ἄχρι τοῦ τέλους πάλιν*
Ἔμεινεν εὐτυχῶν (62)·

καὶ κατ' ἄλλα σοί (63) φησιν ὁ Πλάτων γράφων περὶ ἀνθρώπου εὐμεταβόλου ζώου. Αὖθις Εὐριπίδου εἰπόντος,

Ὦ πολύμοχθος βιοτὰ θνητοῖς,
Ὡς ἐπὶ παντὶ σφαλερὰ κεῖσαι·
Καὶ τὰ μὲν αὔξεις, τὰ δὲ ἀποφθινύθεις·
Καὶ οὐκ ἔστιν ὅρος κείμενος, οὐδὲ
Εἷς, ὅντινα (64) χρὴ τελέσαι θνητοῖς,
Πλὴν ὅταν ἔλθῃ κρυερὰ Διόθεν
Θανάτου πεμφθεῖσα τελευτή (65)·

Δίφιλος γράφει·

Οὐκ ἔστι βίοτος (66), ὃς οὐ κέκτηται κακά,

A *Namque hominum mentes cum factis munera fallunt.*

✠ Cum autem dixisset Hesiodus :

Namque homini melior fuerit possessio nulla,
Conjux quam bona, nil scelerata at pejus habetur,

dixit Simonides :

Uxore nil vir possidet melius bona,
Nec quid scelesta pejus evenit viro.

Rursus cum dixisset Epicharmus : « Ut diu victurus agita mente, nec tamen diu, » scribit Euripides :

Quin, cum nihil sit opibus incertum magis,
Fugamus usquam quidquid est molestiæ?

Similiter cum dixisset comicus Diphilus : « Mutatur usque vita nostra, nec manet, » ait Posidippus :

Expers molestiæ acta nemini fuit
B *Vita, beatus nec finem usque ad ultimum*
Permansit :

et alioqui id dicit tibi Plato, scribens de homine, quod sit animal mutabile. Rursus cum dixisset Euripides :

O miseranda hominum vita,
Quam tibi cuncta in præcipiti stant :
Modo namque surgis in altum, nunc devergis,
Nec tibi certus terminus usquam est, ubi sistat homo,
Nisi cum venit, Jovis arbitrio,
Frigida mœsti finis leti;

scribit Diphilus :

Nusquam ulla vita est, omnibus carens malis,

✠ P. 744 ED. POTTER, 623 ED. PARIS.

(55) Δῶρα. Plato lib. III *De republica*:
Δῶρα θεοὺς πείθει καὶ αἰδοίους βασιλῆας.
Munera, crede, deos flectunt regesque verendos.
Ovidius 3 τῆς Ματαιοτεχνίας :
Munera, crede mihi, placant hominesque deosque.
COLLECT.

(56) *Νόον.* Ms. Paris. νοῦν.

(56*) *Ἡσιόδου.* Stobæus tit. 67 ex ejus operibus hoc distichum collegit. Euseb. lib. x, cap. 2, *De præp.*, proferens ex Porphyrio et aliis furta veterum, monet Simonidem ἐν τῷ ἐνδεκάτῳ, hanc ex eo sumpsisse sententiam, additque Euripidis locum similem ex *Menalippe*, quem apud Stobæum reperies loco citato, cum alio Sophoclis in *Phædra* ejusdem sententiæ. Sed quid in re clara tot opus est testibus? COLLECT.

(57) *Οὐ μέν.* Ex Hesiodo Ἔργ. β', v. 320.

(58) *Γυναικὸς οὐδέν.* Ms. Paris., γυναικὸς δ' οὐδ'.

(59) *Ὡς πολ.* Hæc uno tetrametro inclusit Grotius *Excerpt.* pag. 477 :
Ὡς πολὺν ζήσων χρόνον, χ' ὡς ὀλίγον, οὕτω [διανόει.
Tanquam sis diu victurus, tanquam non, ita cogita.

(60) *Τί δῆποτ' ὄλβῳ μὴ σαφ.* Mss. Ottob.: Τί δήποτε ὄλβῳ μὲν μὴ σ. Est autem hoc ex incerta aliqua tragœdia sumptum. Sic vertit Grotius in *Excerpt.* p. 435 :
Considerantes fluxa quam res sint opes,
Quin agimus ævum dulce sine mæroribus?

(61) *Εὐμετάβολος.* Hanc sententiam, addita voce μάλ', in iambum concinnavit Grotius *Excerpt.* p. 791 :
Εὐμετάβολος μάλ' ἐστὶν ἀνθρώπων βίος.
Vita hominum res est admodum mutabilis.

(62) *Εὐτυχῶν.* Sententiarum ἀντίθεσις exigere videtur ἀτυχῶν. Proinde Grotius in *Excerpt.* p. 819, hæc sic vertit :
Nemo transegit ævum sine doloribus.
Mortalis genitus. Contra nemo etiam fuit
Perpetuo infortunatus.

(63) *Καὶ κατ' ἄλλα σ.* Ita interpolandus videtur locus : Καὶ κατάλληλά σοι φησὶν ὁ Πλάτων· « et congrua hisce dicit tibi Plato. » Sed incertæ fallacesque sunt hæ conjecturæ. SYLBURG.

C

(64) *Εἷς, ὅντινα.* Ms. Ottob. εἰς ὅντινα. Ms. Paris. εἷς, εἰς ὅντινα.

(65) *Ὦ πολύμοχθος.* Hæc sic emendavit et digessit Grotius pag. 425 :

Ὦ πολύμοχθος βιοτὰ θνατοῖς,
Ὡς ἐπὶ παντὶ σφαλερὰ κεῖσαι
Καὶ τὰ μὲν αὔξεις, τὰ δ' ἀποφθινύθεις·
Κοὐκ ἔστιν ὅρος κείμενος οὐδεὶς
Εἰς ὅντινα χρὴ τελέσαι θνητούς,
Πλὴν ὅταν ἔλθῃ κρυερὰ Διόθεν
Θανάτου πεμφθεῖσα τελευτά.

O vita hominum plena laboris
Quam stas dubio male fulta gradu :
Et modo crescis, modo decrescis :
Nullamque datur cernere metam,
D *In qua cursum requiescat homo,*
Nisi cum leti frigida venit
Superis mittentibus hora.

(66) *Οὐκ ἔστι βίοτος.* Scribendum ex mss. Paris. et Ottob. οὐκ ἔστι βίος. Sylburgius integrum versum sic scribit :

Οὐκ ἔστι βίος, ὃς οὐχὶ κέκτηται κακά.

Totam vero sententiam Grotius hoc modo restituit *Excerpt.* p. 797 :

Οὐκ ἔστι βίος, ὃς οὐχὶ κέκτηται κακά,
Λύπας, μερίμνας, ἁρπαγάς, στρέβλας, νόσους.
Τούτων ὁ θάνατος, καθάπερ ἰατρός, φανεὶς
Ἀνέπαυσε τοὺς ἔχοντας ἀναπαύλῃς ὕπνῳ.

Nulla usquam vita est, plena quæ non sit malis,
Furtis, dolore, morbis, tormentis, metu.
Tantis malis, ut medicus, mors intervenit,
Requiemque fert hominibus in somnum datis.

Curis, molestiis, ægrimoniis suis,
Quæ cuncta, medici ad instar, una funditus
Mors tollit, ut sopore nos tetigit suo.

Præterea cum dixisset Euripides :

Multæ facies sunt fortunæ,
Multaque præter spes eveniunt;

✠ tragicus similiter Theodectus scribit :

Fluxas vagasque res agi mortalium.

Et cum dixisset Bacchylides : « Apud quos autem mortalium, dæmoni visum est, ut toto tempore vitam agant mediocrem, et in tempore ad canam perveniant senectam, priusquam incidant infortunia? » scribit Moschion comicus :

Vere beatus ille præter cæteros,
Cui vita semper fluxit æquali modo.

Invenias et cum dixisset Theognis :

Non juvenis vetulo conjux est apta marito,

Quæ, cymba ut clavi, haud audiet imperio :

Aristophanem comicum scribentem :

Non feminæ juveni maritus convenit senex.

Cum autem fecisset Anacreon :

Cupiditatem tenellum,
265 *Vittis cano revinctum*
Floridis celebrans :
Tyrannus hic deorum est,
Hominesque subdit unus,

scribit Euripides :

Cupido solos quippe non domat viros,
Et feminarum sæcla, sed cœlum petit,
Divosque turbat, et profunda Nerei.

Sed ne nostra longius procedat oratio, dum hoc agimus ut ostendamus, quam sint Græci proclives ad furtum, et in orationibus, et in dogmatibus, age adducamus Hippiam sophistam Eleum qui aperte nobiscum facit, et id ipsum tractabat, quod ad considerandum est nobis propositum. Sic autem dicit : « Ex his fortasse dicta sunt alia quidem ab Orpheo, alia vero a Musæo breviter, alia alibi : alia autem ab Hesiodo, alia vero ab Homero, alia vero ab aliis poetis, alia vero in iis quæ scripta sunt soluta oratione, alia quidem a Græcis, alia vero a

A *Λύπας, μερίμνας, ἁρπαγὰς, στρέβλας, νόσους·*
Τούτων ὁ θάνατος καθάπερ ἰατρὸς φανεὶς,
Ἀνέπαυσε τοὺς ἔχοντας, ἀναπαύσας ὕπνῳ (67).

Ἔτι τοῦ Εὐριπίδου εἰπόντος,

Πολλαὶ μορφαὶ τῶν δαιμονίων,
Πολλὰ δ' ἀέλπτως κραίνουσι θεοὶ (68)·

ὁ τραγικὸς ὁμοίως Θεοδέκτης γράφει·

Τὸ μὴ βεβαίους τὰς βροτῶν εἶναι τύχας (69).

Βακχυλίδου τε εἰρηκότος· « Παρ' οἷσι δὲ θνητῶν τὸν ἅπαντα χρόνον τῷ δαίμονι δῶκε, πράσσοντα ἐν καιρῷ πολιοκρόταφον γῆρας ἱκνεῖσθαι, πρὶν ἐγκύρσαι δύᾳ (70) ; » Μοσχίων ὁ κωμικὸς γράφει·

Κεῖνος δ' ἁπάντων ἐστὶ μακαριώτατος,
Ὃς διὰ τέλους ζῶν ὁμαλὸν ἤσκησεν βίον (71).

Εὕροις δ' ἂν καὶ Θεόγνιδος εἰπόντος,

B *Οὔ τοι χρήσιμόν ἐστι νέα* (72) *γυνὴ ἀνδρὶ γέ-*
[*ροντι* (73)·
Οὐ γὰρ πηδαλίῳ πείθεται ὡς ἄκατος·

Ἀριστοφάνη τὸν κωμικὸν γράφοντα·

Αἰσχρὸν νέᾳ γυναικὶ πρεσβύτης ἀνήρ (74).

Ἀνακρέοντος γὰρ ποιήσαντος,

Ἔρωτα γὰρ τὸν ἁβρὸν
Μέλπομαι (75), *βρύοντα μίτραις*
Πολυανθέμοις ἀείδων·
Ὁ δὲ (76) *καὶ θεῶν δυνάστης·*
Ὁ δὲ καὶ βροτοὺς δαμάζει·

Εὐριπίδης γράφει·

Ἔρως γὰρ ἄνδρας οὐ μόνους (77) *ἐπέρχεται,*
Οὐδ' αὖ γυναῖκας, ἀλλὰ καὶ θεῶν ἄνω
ψυχὰς ταράσσει, κἀπὶ πόντον ἔρχεται.

Ἀλλ' ἵνα μὴ ἐπιπλέον προΐῃ ὁ λόγος, φιλοτιC μουμένων ἡμῶν τὸ εὐεπίφορον εἰς κλοπὴν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς λόγους τε καὶ τὰ δόγματα ἐπιδεικνύναι, φέρε ἄντικρυς μαρτυροῦντα ἡμῖν Ἱππίαν τὸν σοφιστὴν τὸν Ἠλεῖον, ὃς τὸν αὐτὸν περὶ τοῦ προκειμένου μοι σκέμματος ἥκειν (78) λόγον, παραστησώμεθα ὧδέ πως λέγοντα· « Τούτων ἴσως εἴρηται τὰ μὲν Ὀρφεῖ, τὰ δὲ Μουσαίῳ καταβραχὺ, ἄλλα ἀλλαχοῦ, τὰ δὲ Ἡσιόδῳ, τὰ δὲ Ὁμήρῳ, τὰ δὲ τοῖς ἄλλοις τῶν ποιητῶν, τὰ δὲ ἐν συγγραφαῖς, τὰ μὲν Ἕλλησι, τὰ δὲ βαρβάροις. Ἐγὼ δὲ, ἐκ πάντων τούτων τὰ μέ-

✠ P. 745 ED. POTTER, 623-624 ED. PARIS.

(67) *Ἀναπαύσας ὕπνῳ.* Ms. Ottob. ἀναπαύσεως ὕπνῳ.

(68) *Πολλαί.* Has Euripidis sententias in duos anapæstos digessimus, qui occurrunt in fine *Alcestidis*, *Andromaches*, *Baccharum*, et *Helenæ*. Posterior versus reperitur etiam in peroratione *Medeæ*.

(69) *Τὸ μή.* Hunc versum Theodectæ tribuit etiam Stobæus serm. 103.

(70) *Παρ' οἷσι δὲ θν.* Inter fragmenta lyricorum hæc ita leguntur correcta : Παύροισι δὲ θνητῶν, et πράσσοντας ἐν καιρῷ, et ἐγκύρσαι δύαις. « Paucis autem mortalium concessum est a numine, ut bene rem gerentes mature ad cana tempora inducentem senectutem perveniant, priusquam incidant in calamitates. » Collect.

(71) *Κεῖνος.* Hæc sic vertit Grotius in *Excerpt.* p. 921 :
Ille omnium hominum vere est felicissimus,
Cui vita fluxit æquabiliter perpetim.

(72) *Νέα γ.* A. mavult νέη γυνή. Sylburg.

(73) *Οὔ τοι.* E Theognidis *Gnom.*, Eleg. v. 475, ubi prior versus sic se habet :
Οὔ τοι σύμφορόν ἐστι γυνὴ νέα ἀνδρὶ γέροντι.
Eodem modo exstat apud Stobæum serm. 69.

(74) *Ἀριστοφάνη.* Stobæus, tit. 69, citat ex Euripide in *Phœnice* hunc similem :
Πικρὸν νέᾳ γυναικὶ πρεσβύτης ἀνήρ.
Juveni maritus conjugi gravis est senex.
D Anacreontis carmina reperies cum cæteris ejus operibus p. 211, edit. 2, H. Steph., ubi legitur : Βρύοντα μίτραις πολυανθέμοις ἀείδων· « Abundantem redimiculis varios habentibus flores decantans. » Vide num magis placeat μέλλω cum ἀείδειν. Euripidis autem γνώμη ex *Phædra* ejus a Stobæo exscribitur lib. LXI *De Venere*, legiturque οὐ μόνος ἐπέρχεται et ψυχὰς χαράττει, « animos vulnerat. » His similia multa eadem Phædra apud Senecam act. I. *Hippolyti*. Collect.

(75) *Μέλπομαι.* Μέλπω, si malis, non refragor. Sylburg.—Mox μήτραις pro μίτραις mendose ms. Paris. In versu seq. ἀείδειν pro ἀείδων. Ibid.

(76) *Ὁ δέ.* Conjuncte quoque scribi potest ὅδε, id est, οὗτος. Sylburg.

(77) *Μόνους.* Sic Strobæus quidem, et posteriores Clementis editiones, metro id exigente : verum edit. Flor. et ms. Paris., μόνον habent.

(78) *Ἥκειν.* Sententia et structura postulant ἔχει, vel ἥχεῖ, vel aliud hujusmodi. Sylburg.

γιστα καὶ ὁμόφυλα συνθεὶς, τοῦτον καινὸν καὶ πολυειδῆ τὸν λόγον ποιήσομαι. » Ὡς δὲ μὴ (79) ἄμοιρον τήν τε φιλοσοφίαν τήν τε ἱστορίαν, ἀλλὰ μηδὲ τὴν ῥητορικὴν, τοῦ ὁμοίου ἐλέγχου περιίδωμεν, καὶ τούτων ὀλίγα παραθέσθαι εὔλογον. Ἀλκμαίωνος γὰρ τοῦ Κροτωνιάτου λέγοντος, « Ἐχθρὸν ἄνδρα ῥᾷον φυλάξασθαι ἢ φίλον· » ὁ μὲν Σοφοκλῆς ἐποίησεν ἐν τῇ *Ἀντιγόνῃ*·

.... Τί γὰρ
Γένοιτ' ἂν ἕλκος (80) *μεῖζον ἢ φίλος κακός;*

Ξενοφῶν (81) δὲ εἴρηκεν· « Οὐκ ἂν ἐχθροὺς ἄλλως πως βλάψειεν ἄν τις, ἢ φίλος δοκῶν εἶναι. » Καὶ μὲν ἐν *Τηλέφῳ* εἰπόντος Εὐριπίδου,

Ἕλληνες ὄντες βαρβάροις δουλεύσομεν;

Θρασύμαχος ἐν τῷ ὑπὲρ Λαρισσαίων λέγει· « Ἀρχελάῳ δουλεύσομεν, Ἕλληνες ὄντες, βαρβάρῳ; » Ὀρφέως δὲ ποιήσαντος,

Ἔστιν ὕδωρ ψυχῇ, θάνατος δ' ὑδάτεσσιν ἀμοιβή.
Ἐκ δ' ὕδατος γαίη, τὸ δὲ ἐκ γαίης πάλιν ὕδωρ.
Ἐκ τοῦ δὲ ψυχὴ, ὅλον αἰθέρα ἀλλάσσουσα (82)·

Ἡράκλειτος (83) ἐκ τούτων συνιστάμενος τοὺς λόγους, ὧδέ πως γράφει, « Ψυχῇσι θάνατος, ὕδωρ γενέσθαι· ὕδατι δὲ θάνατος, γῆν γενέσθαι· ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται· ἐξ ὕδατος δὲ ψυχή· » καὶ μὴν Ἀθάμαντος τοῦ Πυθαγορείου εἰπόντος, « Ὧδε γεννᾶτο (84) παντὸς ἀρχά· καὶ ῥιζώματα τέτταρα τυγχάνοντι, πῦρ, ὕδωρ, ἀὴρ, γῆ· ἐκ τούτων γὰρ αἱ γενέσεις τῶν γινομένων· » ὁ Ἀκραγαντῖνος ἐποίησεν Ἐμπεδοκλῆς (85)·

Τέσσαρα τῶν πάντων ῥιζώματα, πρῶτον ἄκουε·

A barbaris. Ego autem cum ex his omnibus ea quæ sunt maxima et ejusdem generis composuero, hanc novam et multiformem conficiam orationem. » Ut autem nec philosophiam nec historiam, nec ipsam dicendi facultatem esse immunem ab hac reprehensione ostendam, consentaneum est ut ex ✠ his quoque pauca adducamus. Nam cum diceret Alcmæon Crotoniata: « Inimicum facilius est cavere quam amicum; » in *Antigone* Sophocles fecit:

.... Quippe quod
Perverso amico est ulcus usquam turpius?

Xenophon autem dixit: « Non aliter inimicos læserit quispiam, quam si videatur esse amicus. » Quin etiam cum in *Telepho* dixisset Euripides:

Græcine vero serviemus barbaris?

B Thrasymachus in oratione pro Larissæis dicit: « Archelao serviemus, cum simus Græci, barbaro? » Cum autem fecisset Orpheus:

Lympha animæ est, sed mors est commutatio lymphis:
Ex lympha tellus, lympha ex tellure creatur.
Ex illo autem anima est, integrum quæ aera mutat,

Heraclitus ex his ea quæ ab ipso dicta sunt componens, scribit: « Animabus mors est, aquam fieri: aquæ autem mors est, fieri terram: ex terra autem fit aqua, ex aqua vero anima. » Jam vero cum Athamas Pythagoricus dixisset: « Sic oriebatur universi principium, et sunt radices quatuor, ignis, aqua, aer, terra: ex his enim gignuntur ea C quæ gignuntur; » Agrigentinus fecit Empedocles:

Cunctarum rerum radices quattuor audi:

✠ P. 746 ED. POTTER.

(79) *Ὡς δὲ μή*. Ὡς μηδέ Eusebius hanc sententiam recitans in *Præparat. Evangel.* lib. x, cap. 2.

(80) *Τί γὰρ Γένοιτ' ἂν ἕλκος*. Post τί γάρ non abs re interrogationis notam posueris. Statim ἕλκος pro vulg. ἕρκος repositum ex Sophocle. Sylburg.—Τί γὰρ γένοιθ' ἕρκος ms. Paris. Apud Sophoclem γίνοιτ' pro γένοιτ' exstat *Antigones* versu 667.

(81) *Ξενοφῶν*. In lib. v *De institutione Cyri*, pag. 127, Xenophontis sententia sic se habet: Οὔτε γὰρ ἂν φίλους τις ποιήσειεν ἄλλως πως πλεῖστα ἀγαθὰ ἐν πολέμῳ, ἢ πολέμιος δοκῶν εἶναι· οὔτ' ἂν ἐχθροὺς πλείω τις βλάψειεν ἄλλως πως, ἢ φίλος δοκῶν εἶναι· « Nec enim aliquis in bello amicos ulla ratione alia pluribus beneficiis affecerit, quam si hostis esse putetur: nec inimicos ulla ratione quis affecerit detrimentis pluribus, quam si amicus esse videatur. »

(82) *Ἐκ δ' ὕδατος*. Jos. Scaliger in Notis suis legit ex ipso Clemente: Ἐκ βέδυος δέ τε γαῖα· P. 575, dixit Clemens Orpheum vocasse aquam *beay* Phrygum idiomate. Apud Plutarchum ex sententia Heracliti legimus: Πυρὸς θάνατος ἀέρι γένεσις, καὶ ἀέρος θάνατος ὕδατι γένεσις. Collect.—Sententiæ hujusce pars prior in ms. Paris. sic se habet: Ἐκ δὲ ὕδατος γαῖα, τὸ δὲ ἐκ γαίας. Ἐκ τοῦ δὲ ψυχή.

(83) *Ἡράκλειτος*. Henr. Stephan. in *Poesi philosophica*. Proclus in *Timæum* mentionem ejusdem loci facit, meminit et Philo. Cæterum Heraclitum maximam scriptorum suorum partem ex Orpheo mutuatum esse idem Clemens scribit tertia ab eo loco pagina: Σιωπῶ δὲ Ἡράκλειτον τὸν Ἐφέσιον, ὃς παρὰ Ὀρφέως τὰ πλεῖστα εἴληφεν. Et Plato in *Cratylo* allatis duobus Orphei versibus subjungit: Ταῦτ' οὖν σκόπει, ὅτι ἀλλήλοις συμφωνεῖ, καὶ πρὸς τὰ τοῦ Ἡρακλείτου πάντα τείνει. « Animadverte igitur quam belle hæc consentiant, et ad Heraclitea illa præclare referantur omnia. » Vide p. 628. Collect. Philo Judæus lib., *Quod mundus sit incorruptibilis*, pag. 958: Εὖ καὶ Ἡράκλειτος ἐν οἷς φησι, ψυχῇσι θάνατος ὕδωρ γενέσθαι· ὕδατι θάνατος γῆν γενέσθαι. Ψυχὴν γὰρ οἰόμενος εἶναι τὸ πνεῦμα, τὴν μὲν ἀέρος τελευτὴν γένεσιν ὕδατος, τὴν δ' ὕδατος γῆς πάλιν γένεσιν αἰνίττεται, θάνατον οὐ τὴν εἰς ἅπασαν ἀναίρεσιν ὀνομάζων, ἀλλὰ τὴν εἰς ἕτερον στοιχεῖον μεταβολήν· « Unde laudatur Heraclitus, dum ait: Animarum mors aquam fieri: aquæ mors D terram fieri. Cum enim animam opinaretur esse spiritum, aeris exitium generationem aquæ; et ex aqua pereunte gigni terram subindicat, non prorsus interire dicens elementa, sed mutari ex aliis in alia. »

(84) *Ὧδε γεννᾶτο*. Rectius vel ὧδ' ἐγεννᾶτο, vel ὧδε γεννᾶται. Τυγχάνοντι vero quod sequitur, Dorice positum pro τυγχάνουσι. Empedoclis secundus versus mox ex Plutarcho sic citatur a nonnullis:
Πῦρ καὶ ὕδωρ, καὶ γαῖα, καὶ ἠέρος ἤπιον ὕψος. Sylburg.

(85) *Ἐμπεδοκλῆς*. Plutarchus lib. i *De placitis phil.* primum horum versuum profert, sed alios duos subjungit, in quibus nomine Jovis intelligitur ignis, Junonis aer, Plutonis terra, Nestis vero quædam aquam indicat: et alibi apud eumdem legitur in secundo ἤπιον ὕψος, sed aliis versibus subjunctis. Tertius, denique, apud Aristotelem ab aliis separatus reperitur. Collect.

Ignem primum et aquam et terram, deinde æthera [summum.
Ex his præterita, et præsentia, suntque futura.

✠Et cum diceret Plato: «Propterea dii quoque qui norunt homines, quos plurimi faciunt, eos a vita celerius liberant:» Menander fecit:

Dii quos amabunt, citius e vita auferent.

Cum autem in *Œnomao* scriberet Euripides:

Obscura rebus scimus e præsentibus:

in *Phœnice* autem:

Obscura certis indiciis discimus;

dicit Hyperides: «Quæ autem sunt obscura, necesse est eos qui docent, investigare signis et iis quæ sunt probabilia.» Et cum rursus dixisset Isocrates: «Conjectanda autem sunt futura ex iis quæ prius facta sunt;» Andocides non veretur dicere: «Oportet enim iis quæ prius facta sunt, uti tanquam signis futurorum.» Præterea cum fecisset Theognis:

Argentum reprobum atque aurum falsamve mone- [tam,
Non ægre sapiens vir reperire queat.

Mentem autem chari num pectore fallat amici
Callidus, atque intus corda dolosa tegat,

Hoc reprobum mage nil di dant mortalibus ægris,
Nec cuiquam facile est hoc reperire tamen;

Euripides scribit:

O Jupiter, cur scire nos auri quidem

Voluisti aperta signa, si quod haud probum est:
At quo malus vir a bono distinguitur,
Non ulla toto est medicina corpore?

Hyperides autem ipse quoque dicit: «Nullus character animi est in vultu hominibus.» Rursus cum fecisset Stasinus:

A *Πῦρ, καὶ ὕδωρ, καὶ γέαν* (86), *ἠδ' αἰθέρος ἄπλε- [τον ὕψος·*
Ἐκ γὰρ τῶν, ὅσα τ' ἦν, ὅσα τ' ἔσσεται, ὅσσα [τ' ἔασιν.

Καὶ Πλάτωνος μὲν λέγοντος, «Διὰ τοῦτο καὶ θεοί, τῶν ἀνθρώπων ἐπιστήμονες, οὓς ἂν διὰ πλείστου ποιῶνται (87), θᾶττον ἀπαλλάττουσι τοῦ ζῆν·» Μένανδρος πεποίηκεν,

Ὃν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος (88).

Εὐριπίδου (89) δὲ ἐν μὲν τῷ *Οἰνομάῳ* γράφοντος,

Τεκμαιρόμεσθα τοῖς παροῦσι τἀφανῆ (90)·

ἐν δὲ τῷ *Φοίνικι*,

.... Τἀφανῆ τεκμηρίοισιν εἰκότως ἁλίσκεται (91)·

Ὑπερίδης λέγει, «Ἃ δ' ἐστὶν ἀφανῆ, ἀνάγκη διδάσκοντας τεκμηρίοις καὶ τοῖς εἰκόσι ζητεῖν.» Ἰσοκράτους τε αὖ εἰπόντος, B «Δεῖ δὲ τὰ μέλλοντα τοῖς προγεγενημένοις τεκμαίρεσθαι·» Ἀνδοκίδης οὐκ ὀκνεῖ λέγειν·«Χρὴ γὰρ τεκμηρίοις χρῆσθαι τοῖς πρότερον γενομένοις περὶ τῶν μελλόντον ἔσεσθαι.» Ἔτι Θεόγνιδος ποιήσαντος,

Χρυσοῦ κιβδήλοιο καὶ ἀργύρου ἄσχετος ἄτη,

Κύρνε (92), *καὶ ἐξευρεῖν ῥάδιον ἀνδρὶ [σοφῷ* (93).
Εἰ δὲ φίλου νόος ἀνδρὸς ἐνὶ στήθεσσι λέληθε,
Ψεδνὸς (94) *ἐών, δόλιον δ' ἐν φρεσὶν ἦτορ [ἔχει,*
Τοῦτο Θεὸς κιβδηλότατον ποίησε βροτοῖσιν,
Καὶ γνῶναι πάντων τοῦτ' ἀνιηρότερον (95)·

Εὐριπίδης μὲν γράφει·

Ὦ Ζεῦ (96), *τί δὴ* (97) *χρυσοῦ μέν, ὃς κίβδη- [λος ἦν,*
C *Τεκμήρι' ἀνθρώποισιν ὤπασας σαφῆ·*
Ἀνδρῶν δ' ὅτῳ χρὴ τὸν κακὸν διειδέναι
Οὐδεὶς χαρακτὴρ ἐμπέφυκε σώματι;

Ὑπερίδης δὲ καὶ αὐτὸς λέγει· «Χαρακτὴρ οὐδείς ἔπεστιν ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς διανοίας τοῖς ἀνθρώποις.» Πάλιν Στασίνου ποιήσαντος,

✠ P. 747 ED. POTTER, 625 ED. PARIS.

(86) *Γέαν*. Ms. Paris. γαῖαν. In versu seq. ὅσα γ' ἦν. SYLBURG.

(87) *Διὰ πλείστου π*. H. περὶ πλείστου π. ID.

(88) *Ὃν οἱ θεοί*. Stobæus lib. CXIX *De laude mortis* hoc carmen citat, et in manuscripto Reginæ matris additur nomen comœdiæ: *Δὶς ἐξαπατῶντος*, *Bis fallentis*, et post sententiam Æschyli ὦ θάνατε, subjungitur hæc, quæ ab impresso abest, Ὑψαίου·

Νέος δ' ἀπόλλυθ' ὄντινα φιλεῖ Θεός, vel *φιλέει*. D

Plutarchus ad Apollonium et auctor *Axiochi* apud Platonem pag. 368 laudant illud ejusdem argumenti:

Τὸν πέρι κῆρι φιλεῖ Ζεύς τ' αἰγίοχος καὶ Ἀπόλ- [λων,
Παντοίῃ φιλότητ' οὐδ' ἵκετο γήραος οὐδόν.
Jupiter hunc totis animis, hunc Phœbus amabat,
Ille tamen justi metas non attigit ævi.

Simile denique illud Sapient. IV, 11: «Consummatus in brevi explevit tempora multa. Placita enim erat Deo anima illius.» COLLECT.

(89) *Εὐριπίδου*. Ms. Paris., Εὐριπίδους, et statim τεκμαιρόμεθα.

(90) *Τεκμαιρόμεσθα*. Theodoretus *De curat. Græc.* lib. 6. Persuaderique vobis sinite ab Euripide tragœdiarum scriptore, qui sic in *Œnomao* suo canit:

Τεκμαιρόμεσθα τοῖς παροῦσι τἀφανές·
Præsentibus rebus ea, quæ nos latent conjicimus.

Rursus idem in *Phœnissis:*

Ἀφανὲς τεκμηρίοισιν ἐοικόσιν ἁλίσκεται.
Quod latet, conjecturis congruentibus deprehenditur.

COLLECT.

(91) *Τἀφανῆ*. Hanc sententiam in versus hoc modo digessit Grotius *Excerpt.* p. 415:

.... Τἀφανῆ
Τεκμηρίοισιν εἰκότως ἁλίσκεται.
.... Inaspicuum quod est
Per signa credibilia venari decet.

(92) *Κύρνε*. Ms. Paris. κύρσαι, sed ad marg. Κύρνε.

(93) *Χρυσοῦ*. Exstant hi versus inter Theognidis *Gnom. Eleg.* v. 119, ubi αὔσχετος pro ἄσχετος.

(94) *Ψεδνός*. Q. c. ψυχρός, SYLBURG; Ms Paris. ψυχρός, sed aliquis in marg. ψεδνός scripsit.

(95) *Ἀνιηρότερον*. Ms. Paris. ἀνιαρότατον. Theologis ἀνιηρότατον. Mox ms. Paris. Εὐριπίδης μὲν γὰρ γράφει. Respicit vero auctor Euripidis *Medeam* v. 516.

(96) *Ὦ Ζεῦ*. Locus indicatur a Stobæo, lib. II *De malitia*, ex Euripidis *Medea*, legiturque: Ὦ Ζεῦ, τί δὴ χρυσοῦ. De versu Stasini vide Suidam in voce Νήπιος. Sophoclis locus apud ipsum habet καὶ πατρὸς κεκευθότων. COLLECT.

(97) *Δή*. Edit. Flor. et ms. Paris. δῆτα. Statim ἦ pro ἦν Euripides habet: sed Stobæus ἦν retinet, hunc versum citans in serm. 2.

Νήπιος, ὃς πατέρα κτείνων, παῖδας καταλείπει (98), A

Ξενοφῶν (99) λέγει· « Ὁμοίως γάρ μοι νῦν φαίνομαι πεποιηκέναι, ὡς, εἴ τις πατέρα ἀποκτείνας, τῶν παίδων αὐτοῦ φείσαιτο. » Σοφοκλέους τε ἐν *Ἀντιγόνῃ* ποιήσαντος,

Μητρὸς τ' (1) ἐν ᾅδου καὶ πατρὸς τετευχότων,
Οὐκ ἔστ' ἀδελφὸς ὅστις ἀναβλάστοι (2) ποτέ·

Ἡρόδοτος λέγει· « Μητρὸς (3) καὶ πατρὸς οὐκ ἔτ' ὄντων, ἀδελφὸν ἄλλον οὐχ ἕξω. » Πρὸς τούτοις Θεοπόμπου (4) ποιήσαντος·

Δὶς παῖδες οἱ γέροντες ὀρθῷ τῷ λόγῳ·

καὶ πρό γε τούτου, Σοφοκλέους ἐν τῷ *Πηλεῖ*·

Πηλέα τὸν Αἰάκειον (5) οἰκουρὸς μόνη
Γεροντάγωγῶ κἀναπαιδεύω πάλιν·
Πάλιν γὰρ αὖθις παῖς ὁ γηράσκων ἀνήρ·

Ἀντιφῶν ὁ ῥήτωρ λέγει· « Γηροτροφία γὰρ προσέοικε παιδοτροφίᾳ. » Ἀλλὰ καὶ ὁ φιλόσοφος Πλάτων (6), B « Ἄρ', ὡς ἔοικεν, ὁ γέρων δὶς παῖς γένοιτ' ἄν. » Ναὶ μὴν Θουκυδίδου λέγοντος, « Μαραθωνῖται μόνοι προκινδυνεῦσαι (7)· » Δημοσθένης εἶπεν· « Μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας. » Οὐδὲ ἐκεῖνα παραπέμψομαι· Κρατίνου ἐν *Ποιτίνῃ* (8) εἰπόντος·

Τὴν μὲν παρασκευὴν ἴσως γινώσκετε·

Ἀνδοκίδης ὁ ῥήτωρ λέγει· « Τὴν μὲν παρασκευὴν, ὦ ἄνδρες δικασταὶ, καὶ τὴν προθυμίαν τῶν ἐχθρῶν τῶν ἐμῶν σχεδόν τι πάντες εἴσεσθε. » Ὁμοίως καὶ Νικίας ἐν τῷ πρὸς Λυσίαν ὑπὲρ καταθήκης (9), « Τὴν μὲν παρασκευὴν καὶ τὴν προθυμίαν τῶν ἀντιδίκων ὁρᾶτε, ὦ ἄνδρες δικασταὶ, » φησίν. Καὶ

Stultus qui natos occiso patre relinquit,

dicit Xenophon : « Mihi enim videor similiter nunc fecisse, atque si quis, patre occiso, ejus filiis pepercerit. » Et cum Sophocles fecisset in *Antigone*.

Nam cui pater materque non superstites,
Quis fratrem ab illis alterum exspectaverit?

dicit Herodotus : « Nam cum mater et pater ✠ non sint amplius, fratrem non habebo. » Ad hæc cum dixisset Theopompus :

Bis pueri senes recta ratione,

et ante eum Sophocles in *Peleo :*

Natum Æaci nunc sola servo in ædibus,
Senemque curo, nutrio, et formo quasi:
Bis quippe puer est, vulgo ut inquiunt, senex,

dicit orator Antipho : « Senis enim nutritio est similis educationi pueri. » Quin etiam philosophus quoque Plato : « Senex ergo, ut videtur, bis fuerit puer. » Porro autem cum dicat Thucydides : « Et soli Marathonitæ periculum adiisse : » dicit Demosthenes : « Per eos qui Marathone periculum adierunt. » Sed nec illa omittam, quod cum Cratinus dixisset in *Pœtine :*

Apparatum quidem fortasse cognoscitis

dicit orator Andocides : « Apparatum quidem, o judices, vehemensque animi studium et contentionem adversariorum meorum omnes propemodum scitis. » Similiter etiam Nicias in oratione de deposito, adversus Lysiam : « Apparatum quidem adversariorum, et animi studium et contentionem

✠ P. 748 ED. POTTER, 625-626 ED. PARIS.

C

(98) *Κτείνων... καταλείπει.* Al. κτείνας... καταλείποι, non male. Non absimile est illud Homeri de Oreste, *Odyss.* Γ :
Ὡς ἀγαθὸν καὶ παῖδα καταφθιμένοιο λιπέσθαι
Ἀνδρός.
Sic juvat occiso natum genitore relinqui.

(99) *Ξενοφῶν.* Memoriæ lapsu Xenophonti tribuit, quæ sunt Herodoti lib. I.

(1) *Μητρὸς τ'.* Antigones Sophocleæ dictum in cognomine tragœdia v. 1028, ubi Μητρὸς δ' exstat, et mox κεκευθότων pro τετευχότων.

(2) *Ὅστις ἀναβλάστοι.* Forte ὅστις ἂν βλάστῃ. Sylburg. Scribendum potius ὅστις ἂν βλάστοι, quod habet Sophocles.

(3) *Μητρός.* Hæc dicit uxor Intaphernis, quæ maluit fratrem, quam maritum et liberos, a morte servare. Herodot. lib. III, cap. 119 : Ἀνὴρ μέν μοι ἂν ἄλλος γένοιτο, εἰ δαίμων ἐθέλοι, καὶ τέκνα ἄλλα, εἰ ταῦτα ἀποβάλοιμι· πατρὸς δὲ καὶ μητρὸς οὐκ ἔτι μευ ζωόντων, ἀδελφεὸς ἂν ἄλλος οὐδενὶ τρόπῳ γένοιτο. « Maritus mihi alius, si dæmon voluerit, atque alii liberi, si hos amisero, esse possunt : alius frater, patre et matre jam vita defunctis, nulla ratione potest esse. » D

(4) *Θεοπόμπου.* Senarius est Theopompi forte comici, « Pueros senes bis esse recte dicitur. » Plato lib. I, *De republ.* : Οὐ μόνον ἄρ', ὡς ἔοικεν, ὁ γέρων δὶς παῖς γένοιτ' ἂν, ἀλλὰ καὶ ὁ μεθυσθείς. « Non solum igitur senex, ut videtur, bis erit puer, sed ipse etiam temulentus. » Quem locum hic indicari forte affirmare possis. Erasmus in proverbio, « Bis pueri senes, » multa similia ex aliis auctoribus cum istis numerat, itaque reddit iambicis hæc Sophoclea :
Ego Peleum Æaco satum pueri invicem
Senem puella moderor, atque tempero.
Nam iterum puer, quisquis senescit, redditur.
Collect.

(5) *Αἰάκειον.* Ms. Paris. Αἰάκιον, et in vers. seq. καὶ ἀναπαιδεύω solute.

(6) *Πλάτων.* Plato sub finem lib. I. *De legibus*, p. 782 : Οὐ μόνον ἄρ', ὡς ἔοικεν, ὁ γέρων δὶς παῖς γένοιτ' ἄν, ἀλλὰ καὶ ὁ μεθυσθείς. « Non solum igitur senex, ut videtur, bis erit puer, sed ipse etiam temulentus. »

(7) *Μαραθωνῖται μόνοι προκινδυνεῦσαι.* Leg. Μαραθωνῖται μόνοι προὐκινδύνευσαν, aut imperfecta est constructio. Sylburg. Scribendum potius Μαραθῶνί τε μόνοι προκινδυνεῦσαι. Sunt enim hæc ipsa Thucydidis verba lib. I, cap. 73, ubi Athenienses sic de se gloriantur : Φαμὲν γὰρ Μαραθῶνί τε μόνοι προκινδυνεῦσαι τῷ βαρβάρῳ. « Prædicamus enim nos solos olim in campis Marathonis magno cum periculo adversus barbarum pugnasse. » Hinc Demosthenes in oratione quadam ad pop. Athen. juravit μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι π.

(8) *Ἐν Ποιτίνῃ.* Rectius ἐν *Πυτίνῃ*, ut ter apud Athenæum citatur. Est autem πυτίνη, lagena viminea, seu vimine circumsepta, ut Hesychius et Suidas testantur. Alii pineum doliolum esse putant. Sylburg. — Scribendum *Πυτίνῃ*, *Pytine*, seu *vase vinario*. Citatur ab Athenæo lib. III et X. Cratinus ἐν *Πυτίνῃ*, quod nomen est ejus comœdiæ cujusdam, ut vulgata etiam docent lexica ex Aristophane, sed quod vir doctus addit, vinarium dolium esse picatum, videtur istud confundere cum altero vocabulo πιτυίνη, quod piceam significat. Hesychius : Πυτίνη πλεκτὴ λάγυνος, ἢ ἀμίς, ἢ κνῆχος ὁ τὸν τυρὸν πηγνύων. Inde Glossarium πιτόα, « coagulum. » Suid. : Πυτίνη, πλέγμα ἀπὸ θαλλῶν, ὅπερ Διοτρέφης ὁ νεόπλουτος ἔπλεκε, ὅπερ παρ' ἡμῖν λέγεται φλασχίον. Vas ergo est vinarium plexis viminibus obductum, forte vitreum, qualia Diotrephes ille solebat contexere, unde ad tantas opes emersit, ut etiam φύλαρχος fieret. Collect.

(9) *Ὑπ. καταθ.* Forte ὑπὲρ παρακαταθήκης. Sylb.

videtis, judices. » Et post eum dicit Æschines : « Apparatum quidem, o viri Athenienses, et veluti instructam **266** aciem videtis. » Rursus cum dixisset Demosthenes : « Quantum quidem, o Athenienses, fuerit in hac causa studium, et quam sollicita postulatio ac prehensatio, existimo vos omnes propemodum sensisse : » et Philinus similiter : « Quantum quidem fuerit, o judices, studium, et qualis veluti aciei instructio et adornatio in hac causa dicenda, neminem vestrum ignorare existimo. » Rursus cum dixisset Isocrates : « Perinde ac si esset pecuniæ cognata, non illius ; » Lysias dicit in *Orphicis* : « At manifeste apparuit, eum non esse cognatum corporum, sed pecuniæ. » Nam cum Homerus quoque fecisset,

A μετὰ τοῦτον Αἰσχίνης λέγει· « Τὴν μὲν παρασκευὴν (10) ὁρᾶτε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ τὴν παράταξιν. » Πάλιν, Δημοσθένους εἰπόντος, « Ὅση μὲν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, σπουδὴ περὶ τουτονὶ τὸν ἀγῶνα καὶ παραγγελία γέγονε, σχεδὸν οἶμαι πάντας ὑμᾶς ᾐσθῆσθαι· » Φιλῖνός (11) τε ὁμοίως, « Ὅση μὲν, ὦ ἄνδρες δικασταὶ, σπουδὴ καὶ παράταξις γεγένηται περὶ τὸν ἀγῶνα τουτονὶ, οὐθ' ἕνα ὑμῶν ἀγνοεῖν ἡγοῦμαι. » Ἰσοκράτους πάλιν εἰρηκότος, « Ὥσπερ τῶν χρημάτων, ἀλλ' οὐχ ἐκείνου συγγενὴς οὖσα· » Λυσίας ἐν τοῖς *Ὀρφικοῖς* λέγει· « Καὶ φανερὸς γέγονεν οὐ τῶν σωμάτων συγγενὴς ὤν, ἀλλὰ τῶν χρημάτων. » Ἐπεὶ καὶ Ὁμήρου ποιήσαντος·

Quod si evitato hoc bello mortisque periclo,
Essemus senii expertes mortisque futuri,
✠ *Non inter primos vellem hancce capessere pugnam,*
Prælia sed nec ego te nunc præclara juberem
Indugredi ; verum, innumeras cum sæva pararint
Mortis fata vias, quæ impendent, posse caveri
Nec datur, insignis nobis age fama paretur
Pugna, aut ex nobis alii ingens gloria detur,

B *Ὦ πέπον* (12), *εἰ μὲν γὰρ, πόλεμον περὶ τόνδε φυγόντε,*
Αἰεὶ δὴ μέλλοιμεν ἀγήρω τ' ἀθανάτω τε
Ἔσσεσθ', οὔτε κεν αὐτὸς ἐνὶ πρώτοισι μαχοίμην,
Οὔτε κέ σε στέλλοιμι μάχην ἐς (13) *κυδιάνειραν·*
Νῦν δ' ἔμπης γὰρ κῆρες ἐφεστᾶσιν θανάτοιο
Μυρίαι, ἃς οὐκ ἔστι φυγεῖν βροτὸν οὐδ' ὑπαλύξαι·
Ἴωμεν εἴ κέ τῳ εὖχος (14) *ὀρέξομεν, ἠέ τις ἡμῖν·*

scribit Theopompus : « Nam si cum præsens quidem vitassemus periculum, liceret reliquum tempus secure transigere, non esset mirandum si vitæ essemus cupidi. Nunc autem vitæ nostræ tot fatalia imminent pericula, ut mortem in prælio oppetere, videatur esse magis optandum. » Quid vero? an non cum Chilo quoque sophista dictum illud enuntiasset : « Sponde, noxa præsto est ; » Epicharmus eamdem sententiam alio nomine protulit, dicens : « Sponsio est noxæ filia, sponsio vero mulctæ? » Quin etiam cum medicus scripsisset Hippocrates : « Respicere oportet tempus, et regionem, et ætatem, et morbos ; » dicit Euripides in hexametro :

Qui volunt mederier
Ut unaquæque poscit urbs et incolæ,
Hos terram oportet nosse, sic morbo manus
Demum admovere.

Θεόπομπος γράφει· « Εἰ μὲν γὰρ ἦν, τὸν κίνδυνον τὸν παρόντα διαφυγόντας, ἀδεῶς διάγειν τὸν ἐπίλοιπον χρόνον, οὐκ ἂν ἦν θαυμαστὸν φιλοψυχεῖν· νῦν δὲ τοσαῦται κῆρες τῷ βίῳ παραπεφύκασιν, ὥστε τὸν ἐν ταῖς μάχαις θάνατον αἱρετώτερον εἶναι δοκεῖν. » Τί δέ; οὐχὶ (15) καὶ Χίλωνος τοῦ σοφιστοῦ ἀποφθεγξαμένου, « Ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα· » Ἐπίχαρμος τὴν αὐτὴν γνώμην ἑτέρῳ ὀνόματι προηνέγκατο, εἰ-
C πών· « Ἐγγύα ἄτας θυγάτηρ, ἐγγύα δὲ ζαμίας (16); » Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰατροῦ Ἱπποκράτους, « Ἐπιβλέπειν οὖν δεῖ καὶ ὥρην καὶ χώρην, καὶ ἡλικίην, καὶ νούσους, » γράφοντος· Εὐριπίδης ἐν ἑξαμέτρῳ τηρήσει φησὶν (17)·

Ὅσοι δ' ἰατρεύειν καλῶς,
Πρὸς τὰς διαίτας τῶν ἐνοικούντων πόλιν,
Τὴν γῆν ἰδόντας, τὰς νόσους σκοπεῖν χρεών.

✠ P. 749 ED. POTTER, 626-627 ED. PARIS.

(10) *Τὴν μὲν παρασκ.* E principio orationis κατὰ Κτησιφῶντος, ubi vox ἄνδρες omittitur.

(11) *Φιλῖνος.* Ms. Paris. Φίλινός.

(12) *Ὦ πέπον.* Verba Sarpedonis ad Glaucum *Iliad.* M', v. 322.

(13) *Στέλλοιμι μάχην ἐς κ.* Ms. Paris. στελοίμην μάχην ἐς κ.

(14) *Ἴωμεν· εἴ κέ τῳ εὖχος.* Scribendum potius ex Homero, Ἴομεν, ἠὲ τῷ κῦδος. Sylburgius ait : Vulgata lectio *Iliad.* M', ἠέ τῳ, « i. e. ἤ τινι, « vel alicui. » Locum vero hunc cum aliis quibusdam inde mutuatis confert Petrus Victorius *Var. lect.* lib. xv, c. 41. »

(15) *Τί δέ; οὐχί.* Ms. Paris. τί δ' οὐχί. De Chilonis apophthegmate conf. superius *Strom.* I, pag. 351.

(16) *Ἐγγύα.* Metrum postulare videtur :

Ἐγγύα
Ἄτας μὲν θυγάτηρ, ἐγγύα δὲ ζαμίας.

Sylburg.—Sed melius hunc versum correxit Grotius *Excerpt.* p. 481.

Ἐγγύα θυγάτηρ μὲν ἄτας, ἐγγύας δὲ ζαμία.
Sponsio furiæ, jactura sponsionis filia est.

(17) *Ἐν ἑξαμέτρῳ τηρήσει φησίν.* Corrupte. Th. Gatakerus scribi voluit, ἐν *Βελλεροφόντῃ* ῥητῶς φησιν, « in *Bellerophonte* clare dicit. » Verum Jo. Meursius in Euripide, dicit commemorari apud Stobæum serm. 13 ejus poetæ *Τηρέα*, ac putat corruptum hoc nomen esse apud Clementem. « Nam quid, quæso, inquit, est ἐν ἑξαμέτρῳ τηρήσει, « in hexametro servabit? » Rescripserim equidem ἐν ἑξαμέτρῳ *Τηρεῖ*, « in hexametro *Tereo.* » Sed quid illud ἐν ἑξαμέτρῳ, « in hexametro? » Plane non capio, ampliusque quærendum censeo. » Hæc ille. Forte scri-
D bendum : Εὐριπίδης ἐν ἑξαμέτρῳ, *Τηροῦσι* (vel *θέλουσι*), φησίν, « Euripides in hexametro : *Qui volunt*, inquit : » ut illud τηροῦσι sit ipsius Euripidis vox, et ad sequens ἰατρεύειν referatur. Sed quid erit illud ἐν ἑξαμέτρῳ, « in hexametro? » Scilicet « in » versu iambico « senario, » qui ἐξ μέτροις, « sex pedibus, » constat. Equidem τηροῦσιν illud, vel θέλουσι, quod in his versibus desiderari vidit, Sylburgius hoc modo supplevit :

Ὅσοι δ' ἰατρεύειν θελήσουσιν καλῶς.

Nec multo aliter Grotius in *Excerpt.* p. 425 :

Ὅσοι θέλουσ' ἰατρεύειν καλῶς,
Πρὸς τὰς διαίτας τῶν ἐνοικούντων πόλιν,
Καὶ γῆν ἰδόντας, τὰς νόσους σκοπεῖν χρεών.
Quotquot rite medicari volunt,
Spectare debent ipsa terrarum sola,
Populique victum : ferre sic morbis opem.

Verum hujusmodi conjecturæ, mss. codicibus opem non ferentibus, admodum incertæ fallacesque sunt.

Ὁμήρου πάλιν ποιήσαντος·

Μοῖραν δ' οὔ τινά φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν·

ὅ τε Ἀρχῖνος λέγει· « Πᾶσι μὲν ἀνθρώποις ὀφείλεται ἀποθανεῖν, ἢ πρότερον ἢ εἰς ὕστερον· » ὅ τε Δημοσθένης· « Πᾶσι μὲν γὰρ ἀνθρώποις τέλος τοῦ βίου θάνατος (18), κἂν ἐν οἰκίσκῳ τις αὐτὸν καθείρξας τηρῇ. » Ἡροδότου τε αὖ ἐν τῷ περὶ Γλαύκου τοῦ Σπαρτιάτου λόγῳ φήσαντος τὴν Πυθίαν εἰπεῖν, « Τό τε ῥησθῆναι τοῦ Θεοῦ (19) καὶ τὸ ποιῆσαι ἴσον γενέσθαι· » Ἀριστοφάνης ἔφη·

Δύναται γὰρ ἴσον τῷ δρᾷν (20) *τὸ νοεῖν·*

καὶ πρὸ τούτου ὁ Ἐλεάτης Παρμενίδης· « Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστί τε καὶ εἶναι. » Ἢ οὐχὶ καὶ Πλάτωνος εἰπόντος· « Ἡμεῖς δὲ τοῦτο δείξομεν ἂν ἴσως οὐκ ἀτόπως, ὅτι ἀρχὴ μὲν ἔρωτος ὅρασις· μειοῖ (21) δὲ τὸ πάθος ἐλπὶς, τρέφει δὲ μνήμη, τηρεῖ δὲ συνήθεια· » Φιλήμων ὁ κωμικὸς γράφει·

Ὁρῶσι πάντες πρῶτον· εἶτ' ἐθαύμασαν,
Εἶτ' ἐπεθεώρησαν, εἶτ' ἐς ἐλπίδ' ἐνέπεσαν (22)·
Οὕτω γίνεται ἐκ τούτων ἔρως;

Ἀλλὰ καὶ Δημοσθένους εἰπόντος· « Πᾶσι γὰρ ἡμῖν ὁ θάνατος ὀφείλεται, » καὶ τὰ ἑξῆς· ὁ Φανοκλῆς (23) ἐν *Ἔρωσιν* ἢ *Καλοῖς* γράφει·

Ἀλλά τοι Μοιράων νῆμ' ἄλυτον, οὐδέπη ἔστιν
Ἐκφυγέειν, ὁπόσοι γῆν ἐπιφερβόμεθα (24).

Εὕροις (25) δ' ἂν καὶ Πλάτωνος εἰπόντος· « Παντὸς γὰρ φυτοῦ ἡ πρώτη βλάστη, καλῶς ὁρμηθεῖσα, πρὸς ἀρετὴν τῆς ἑαυτοῦ φύσεως, κυριωτάτη τέλος ἐπιθεῖναι τὸ πρόσφορον· » τὸν ἱστορικὸν γράφοντα· « Ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγρίων φυτῶν οὐθ' ἓν ἡμεροῦσθαι πέφυκεν,

A Rursus cum dixerit Homerus :

Dico nulli homini mortem vitare licere;

dicit Archinus : « Deberi quidem mortem omnibus hominibus, aut prius aut posterius; » et Demosthenes : « Nam omnibus quidem hominibus vitæ finis est mors, etiamsi quis seipsum servet inclusum in cavea. » Et cum dixisset Herodotus, ubi agebat de Glauco Spartano, Pythiam dixisse : « In Deo perinde esse dicere ac facere ; » dixit Aristophanes :

Cogitare atque facere sunt idem,

et ante eum Eleates Parmenides : « Idem est enim, mente agitare et esse. » Annon etiam ✠ cum Plato dixisset : « Nos autem hoc forte ostendemus non B absurde, quod visus quidem est amoris principium : affectionem autem spes minuit, alit vero memoria, conservat autem consuetudo ; » scribit Philemon comicus :

Primo videmus, tum subit mirarier,
Deinde contemplamur, et dein spes venit :
Ita fit amor ex his?

Quin etiam cum dixisset Demosthenes : « Mors enim nobis debetur omnibus, » et quæ deinde consequuntur ; scribit Phanocles in libro qui inscribitur *Amores* seu *Pulchri* :

Parcarum nemo pensum effugit, haud pote quisquam, oc,
Quotquot terra sinu divite mater alit.

Porro autem invenies quoque quod cum Plato dixisset : « Cujusvis enim plantæ primum quod recte C ortum est germen, ad suæ naturæ virtutem est præcipuum ut appositum finem imponat; » historicum scribere : « Quin etiam nulli plantæ agresti

✠ P. 750 ED. POTTER.

(18) *Πᾶσι ... θάνατος*. Q. Πέρας μὲν πᾶσιν ἀνθρώποις τοῦ βίου πέφυκε θάνατος. Sylburg.

(19) *Τό τε ῥησθῆναι τοῦ Θεοῦ*. Forte ῥηθῆναι, « dictum esse, » vel active εἰρηκέναι, « dixisse : » ut allusio sit ad illud S. Scripturæ : Εἶπε, καὶ ἐγένετο. Cui respondet Latinum proverbium : « Dictum factum. » Aut νοηθῆναι, vel active νοῆσαι, seu ἐννοῆσαι. Sylburg. — Verum hic fallitur Sylburgius : nam τὸ ῥησθῆναι τοῦ Θεοῦ corruptum est ex τὸ πειρηθῆναι τοῦ Θεοῦ, « tentasse Deum. » Nam Herodotus lib. VI, c. 86, quem locum hic respicit Clemens, refert, Glauco interroganti : An sibi depositum non reddere liceret? Apollinem Delphicum certis versibus respondisse, quibus prædixit fore, ut Glaucus propter impietatem suam cum tota familia misere perderetur. Ταῦτα ἀκούσας ὁ Γλαῦκος συγγνώμην τὸν Θεὸν παραιτέετο αὐτῷ ἴσχειν τῶν ῥηθέντων. Ἡ δὲ Πυθίη ἔφη, τὸ πειρηθῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ ποιῆσαι, ἴσον δύνασθαι. « His auditis, » inquit, « Glaucus veniam sibi eorum quæ dixisset, ut daret, Deum obsecrabat. Cui Pythia, inquit, idem pollere, tentare Deum, et facere. »

(20) *Τῷ δρ.* Ms. Paris. mendose τὸ δρ. Porro hanc sententiam Grotius in *Excerpt.* ex incertis tabulis p. 550 sic vertit :

Nam par facere et voluisse valet.

(21) *Μειοῖ*. In H. ms. ad μειοῖ superne scriptum αὔξει· non absurde : ut confirmat illud Virgilii : *Mopso Nisa datur : quid non speremus amantes?* Sylburg.—Αὔξει pro μειοῖ exhibet ms. Ottob.

(22) *Ἐνέπεσαν*. Forte ἐνέπεσον aor. 2, quod usitatius est. Quin et cætera sic videntur interpolanda:

Εἶτ' ἐπεθεώρησάν τε· κᾆτ' ἐς ἐλπίδα
Ἐνέπεσον· οὕτω γίγνετ' ἐκ τούτων ἔρως.

Sylburg.— Hos versus Grotius in *Excerpt.* p. 777 sic emendavit :

Ὁρῶσι πάντες πρῶτον· εἶτ' ἐθαύμασαν,
Ἔπειτα δ' ἐθεώρησαν· εἶτ' εἰς ἐλπίδα
Ἐνέπεσαν· οὕτω γίνετ' ἐκ τούτων ἔρως.

Omnes aspiciunt primum : mirari subit,
Tum contemplari : spes succedit postea :
Ex horum cœtu postea amor enascitur.

(23) *Ὁ Φανοκλῆς*. P. Leopardus lib. IV, cap. 4, D *Emendat.* monet Eusebium Phanoclis meminisse in *Chronicis*, ejusque longum carmen de Orphei morte exstare apud Stobæum de vituperio Veneris. Ita demum corrigit hæc duo:

Ἀλλὰ τὸ μοιράων νῆμ' ἄλυτον, οὐδέ ποτ' ἔστιν
Ἐκφυγέειν, etc.

Id est :

Non vitare licet, neque solvere fila sororum,
Quotquot terræ alimus corpora muneribus.

Cæterum sententiæ Demosthenis similem ex Euripide prodidit Stobæus tit. 117, Βροτοῖς ἅπασι κατθανεῖν ὀφείλεται. Collect.—Conf. superius *Protrept.* p. 32, n. 5.

(24) *Ἀλλά τοι μ.* Rectius : Ἀλλὰ τὸ Μοιράων νῆμ' ἄλυτον, οὐδέ τιν' ἔστιν (seu οὐδέ ποτ' ἔστιν, ut legit P. Leopardus *Emendat.* lib. IV, c. 4.) Ἐκφυγέειν. Sylburg. — Mox οὐδέ πως ἔστιν ἐκφύγειν pro οὐδέπη ἔστιν ἐκφυγέειν, Ms. Paris.

(25) *Εὕροις*. Locus exstat apud Platonem, *De*

est a natura insitum ut mansuescat, ubi teneriorem ætatem prætererint. » Et illud Empedoclis :

Ipse ego namque fui puer olim, deinde puella,
Arbustum, et volucris, mutus quoque in æquore piscis :

Euripides transcribit in *Chrysippo* :

Nihil ex illis quæ nascuntur,
Moritur, verum variat forma,
Monstratque novam.

Et cum Plato in libris *De republica* dixisset « mulieres esse communes, » Euripides scribit in *Protesilao :*

Communis ipse feminarum sit thorus.

Quin etiam cum scriberet Euripides:

Quod namque satis est temperanti sufficit :

Epicurus dicit aperte : « Sufficientia res est omnium ditissima. » Et rursus cum scribat Aristophanes :

Stabili frueris sorte, sis justus modo,
Vives bene expers et tumultus et metus ;

dicit Epicurus : « Justitiæ fructus maximus est, vacuitas perturbationis. » Atque furti quidem Græcorum, quod attinet ad sententiam, species cum sint ejusmodi, sufficiant ad exemplum evidens ei qui potest perspicere. Jam vero quod non sententias

ὅτ' ἂν παραλλάξωσιν τὴν νεωτέραν ἡλικίαν. » Κἀκεῖνο τὸ Ἐμπεδοκλέους (26),

Ἤδη γάρ ποτ' ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κόρη τε,
Θάμνος τ' οἰωνός τε, καὶ εἰν ἁλὶ ἔλλοπος ἰχθύς (27)·

Εὐριπίδης ἐν *Χρυσίππῳ* μεταγράφει·

Θνήσκει (28) *δ' οὐδὲν*
Τῶν γινομένων· διακρινόμενον δ'
Ἄλλο πρὸς ἄλλο,
Μορφὴν ἑτέραν ἐπέδειξεν.

Πλάτωνός τε ἐν *Πολιτείᾳ* (29) εἰπόντος, κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας, Εὐριπίδης ἐν *Πρωτεσιλάῳ* γράφει·

Κοινὸν γὰρ εἶν' ἄρα καὶ γυναικεῖον λέχος (30).

Ἀλλ' Εὐριπίδου γράφοντος,

Ἐπεὶ τά γ' ἀρκοῦντα ἱκανὰ τοῖς γε σώφροσιν (31)·

Ἐπίκουρος ἄντικρύς φησι· *Πλουσιώτατον αὐτάρκεια πάντων*. Αὖθίς τε Ἀριστοφάνους γράφοντος,

Βέβαιον ἕξεις τὸν βίον δίκαιος ὤν,
Χωρίς τε θορύβου καὶ φόβου ζήσεις καλῶς (32)·

ὁ Ἐπίκουρος (33) λέγει· *Δικαιοσύνης καρπὸς μέγιστος ἀταραξία*. Αἱ μὲν (34) οὖν ἰδέαι τῆς κατὰ διάνοιαν Ἑλληνικῆς κλοπῆς, εἰς ὑπόδειγμα ἐναργὲς τῷ διορᾷν δυναμένῳ, τοιαίδε οὖσαι, ἅλις ἔστωσαν. Ἤδη δὲ οὐ τὰς διανοίας μόνον καὶ λέξεις (35) ὑφελόμενοι καὶ

✠ P. 751 ED. POTTER.

repub. p. 765 edit. H. Steph. : Παντὸς γὰρ δὴ φυτοῦ ἡ πρώτη βλάστη, καλῶς ὁρμηθεῖσα πρὸς ἀρετὴν τῆς ἑαυτοῦ φύσεως, κυριωτάτη τέλος ἐπιθεῖναι τὸ πρόσφορον, τῶν δὲ ἄλλων φυτῶν, καὶ τῶν ζώων ἡμέρων καὶ ἀγρίων, καὶ ἀνθρώπων. « In omni stirpe si prima germina præclare cœperint ad naturæ suæ virtutem, vim habent summam, efficacissimamque ad opportunum finem consequendum, quod in plantis fit, et in brutis animantibus, cum cicuribus, tum feris, et in hominibus ipsis evenire videmus. » Nomen historici qui hunc locum furatus est, aut temporis injuria, aut librarii incuria surripuit. Collect.

(26) *Ἐμπεδοκλέους*. Exstant apud Diogenem Laertium in ejus vita, et apud Athenæum in extremo lib. viii, sed legitur utrobique καὶ ἐξ ἁλὸς ἔμπυρος ἰχθύς. Interpres Laertii :

Plantaque et ignitus piscis, pernixque volucris.

Dalechampius : « Et e mari coctus piscis. » Henr. Stephano Clementis lectio aptior videtur. Tertullianus lepide hoc irridet lib. *De anima*, cap. 33 : « Sed enim Empedocles, quia se Deum delirarat, idcirco, opinor, dedignatus est aliquem se heroum recordari : Thamnus et piscis fuit, inquit. Cur non magis et pepo tam insulsus, et chamæleon tam inflatus? Plane ut piscis, ne aliqua sepulturæ conditio reputesceret, assum se maluit in Ætnam præcipitando. Atque exinde in illo finita sit metensomatosis, ut æstiva cœna post assum. » Collect.

(27) *Ἤδη*. His versibus Empedocles sententiam suam explicat : τὴν ψυχὴν παντοῖα εἴδη ζώων καὶ φυτῶν ἐνδύεσθαι· « quod anima, omnigenum animalium atque arborum species induat. » Exstant autem apud Cyrillum contra Julianum, Athenæum extremo libro octavo, et Laertium extremo Empedocle, *Antholog.* lib. i, tit. Εἰς φιλοσόφους, Philostratum *De vita Apollonii* lib. i, c. 2. In primo autem versu apud nonnullos scriptum est, κούρη τε κόρος τε. In secundo versu ἐξ ἁλὸς ἔμπνοος ἰχθὺς habet Athenæus : ubi Casaubonus adnotat, quosdam pro ἔμπνοος, ἔμπυρος, alios ἔλλοβος legisse. « Imo, inquit, multa sæcula sunt, ex quo diverse legi cœpit ille versus : scribentibus aliis, καὶ ἐξ ἁλὸς ἔμπυρος ἰχθύς, aliis ἔμπνοος, aliis εἰν ἁλὶ νήχυτος ἰχθύς. Inveni et ἄμφορος ἰχθύς, sed, ut existimo, mendose pro ἔμπυρος. » Laertius ἐξ ἁλὸς ἔμπυρος ἰχθύς habet. Cyrillus φαίδιμος ἰχθύς. Et ita apud H. Stephanum in *Collect. philosophicæ poeseos*. Sed ἔμπυρος ἰχθύς, genuinam lectionem esse, ostendit Petrus Petitus in *Miscellaneis observationibus*, et post eum Menagius in locum Laertii jam dictum, ubi alia collegit quæ ad hos versus spectant. Conf. etiam Rittershusius ad Malch. p. 46.

(28) *Θνήσκει*. Exstant hi versus apud Philonem Judæum lib. *Quod mundus sit incorruptibilis*, p. 948, ubi μορφὴν ἰδίαν ἀπέδειξε pro μορφὴν ἑτέραν ἐπ. exstat : quam lectionem sequitur Grotius in *Excerpt.* p. 417, ubi hos versus una cum aliis eodem spectantibus exhibet :

Θνήσκει δ' οὐδὲν
Τῶν γινομένων· διακρινόμενον
Δ' ἄλλο πρὸς ἄλλο,
Μορφὴν ἰδίαν ἀπέδειξε.
Quæ sunt, horum
Nihil emoritur : sed secretum
Illud ab isto,
Propria sub imagine paret.

(29) *Πολιτείᾳ*. Nempe lib. v *De repub.* p. 655 : Τὰς γυναῖκας ταύτας τῶν ἀνδρῶν τούτων πάντων πάσας εἶναι κοινάς, ἰδίᾳ δὲ μηδενὶ μηδεμίαν συνοικεῖν. « Mulieres has horum virorum omnes omnium esse communes, nullamque privatim habitare cum aliquo. »

(30) *Κοινόν*. Legendum vel, Κοινὸν γὰρ εἶναι καὶ γυναικεῖον λέχος, vel, Κοινόν γ' ἄρ' εἶναι καὶ γυν. λ. Sylburg. — In ms. Paris. εἶναι pro εἶν' scriptum est.

(31) *Τά γ' ἀρκοῦντα ἱκ.* Concinnius leg. τά γ' ἀρκοῦνθ' ἱκανά, facta crasi. Sylburg.

(32) *Βέβαιον*. Ex incerta comœdia. Grotius in *Exc.* p. 551, sic vertit :

Stabile ævum deges sectans justitiæ viam,
Et facile vives sine metu ac tumultibus.

Porro in secundo versu, καὶ φόβου omittit ms. Ottob.

(33) *Ἐπίκουρος*. Conf. superius *Strom.* ii, pag. 495.

(34) *Αἱ μέν*. Hæc recitat Eusebius *Præpar. Evang.* lib. x, cap. 2.

(35) *Λέξεις*. Euseb. ms. et impress. τὰς λέξεις cum articulo.

παραφράσαντες ἐφωράθησαν, ὡς δειχθήσεται (36)· ἀλλὰ γὰρ καὶ τὰ φώρια (37) ἄντικρυς ὁλόκληρα ἔχοντες διελεγχθήσονται. Αὐτοτελῶς γὰρ (38) τὰ ἑτέρων ὑφελόμενοι, ὡς ἴδια ἐξήνεγκαν, καθάπερ Εὐγάμων ὁ Κυρηναῖος (39) ἐκ Μουσαίου τὸ περὶ Θεσπρωτῶν βιβλίον ὁλόκληρον (40), καὶ Πίσανδρος Καμιρεὺς Πισίνου τοῦ Λινδίου τὴν *Ἡράκλειαν*· Πανύασίς τε ὁ Ἁλικαρνασσεὺς παρὰ Κλεοφίλου τοῦ Σαμίου τὴν *Οἰχαλίας ἅλωσιν*. Εὕροις δ' ἂν καὶ Ὅμηρον, τὸν μέγαν ποιητήν, ἐκεῖνα τὰ ἔπη,

Οἷον δὲ τρέφει ἔρνος ἀνὴρ ἐριθηλὲς ἐλαίης (41),

καὶ τὰ ἑξῆς, κατὰ λέξιν μετενηνοχότα παρ' Ὀρφέως ἐκ τοῦ Διονύσου ἀφανισμοῦ. Ἔν τε τῇ *Θεογονίᾳ* ἐπὶ τοῦ Κρόνου Ὀρφεῖ πεποίηται·

Κεῖτ' ἀποδοχμώσας παχὺν αὐχένα, κὰδ δέ μιν ὕπνος
Ἥρει (42) *πανδαμάτωρ...*

ταῦτα δὲ Ὅμηρος ἐπὶ τοῦ Κύκλωπος (43) μετέθηκεν. Ἡσίοδός τε ἐπὶ τοῦ Μελάμποδος ποιεῖ·

Ἡδὺ δὲ καὶ τὸ πυθέσθαι (44) *ὅσα θνητοῖσιν ἔδειμαν*
Ἀθάνατοι· δειλῶν τε καὶ ἐσθλῶν τέκμαρ ἐναργές,

καὶ τὰ ἑξῆς, παρὰ Μουσαίου λαβὼν τοῦ ποιητοῦ κατὰ λέξιν. Ἀριστοφάνης δὲ ὁ κωμικὸς ἐν ταῖς πρώταις *Θεσμοφοριαζούσαις* (45) τὰ ἐκ τῶν Κρατίνου *Ἐμπιπραμένων* μετενήνεγχεν ἔπη. Πλάτων δὲ ὁ κωμικὸς καὶ Ἀριστοφάνης ἐν τῷ *Δαιδάλῳ*, τὰ ἀλλήλων ὑφαιροῦνται· τὸν μέν τοι *Κώκαλον*, τὸν ποιηθέντα Ἀραρότως τῷ Ἀριστοφάνει (46), ποιεῖ Φιλήμων ὁ κωμικὸς (47) ὑπαλλάξας ἐν *Ὑποβολιμαίῳ* ἐκωμῴδησε. Τὰ Ἡσιόδου μετήλλαξαν εἰς πεζὸν λόγον καὶ ὡς ἴδια ἐξήνεγκαν Εὔμηλός τε καὶ Ἀκουσίλαος οἱ ἱστοριογράφοι. Μελησαγόρου γὰρ ἔκλεψεν Γοργίας ὁ Λεοντῖνος καὶ Εὔδημος ὁ Νάξιος οἱ ἱστορικοί· καὶ ἐπὶ τούτοις ὁ Προκοννήσιος Βίων, ὃς καὶ τὰ Κάδμου (48)

✠ P. 752 ED. POTTER, 629 ED. PARIS.

solum et dictiones suffurati et paraphrastice enuntiaverint, satis planum est, et ostendetur. Quin et furta commisisse integra arguentur. Nam cum quæ erant aliorum, tota omnino surripuissent, enuntiarunt tanquam propria : ut Eugamon Cyrenæus, ex Musæo librum integrum de Thesprotis, et Pisander Camireus Pisini Lindii *Heracleam*, et Panyasis Halicarnasseus a Cleophilo Samio *OEchaliæ captivitatem*. Homerum quoque invenias magnum illum poetam, illos versus,

Atque ut vir nutrit ramum viridantis olivæ,

et quæ deinceps consequuntur, ad verbum transtulisse ex Orpheo de exstincto Baccho. Et quæ ab Orpheo in *Theogonia* facta sunt de Saturno,

Atque is obliquus crassa cervice jacebat,
Ut quem cuncta domans jam somnus ceperat,

ea Homerus transtulit ad Cyclopem. Hesiodus autem facit de Melampode :

267 *Facta autem a superis quæ sunt audire libenter*
Par homines : pravi atque boni clarissima sunt hæc signa,

et quæ deinceps consequuntur, quæ ad verbum accepit a Musæo poeta. Aristophanes autem in primis *Thesmophoriazusis* versus ✠ transtulit ex comœdia Cratini cui nomen *Empiprameni*, id est, *Exusti*. Plato autem comicus et Aristophanes in *Dædalo*, sua sibi invicem surripiunt. *Cocalum* autem qui apte factus fuerat a poeta Aristophane comicus Philemon, cum eum paululum immutasset, egit in comœdia quæ *Ὑποβολιμαῖος* inscribitur, id est, *Suppositus*. Hesiodi autem carmina in solutam transmutata orationem, ediderunt tanquam sua, Eumelus et Acusilaus historiographi : a Melesagora autem est suffuratus Gorgias Leontinus et Eudemus Naxius

(36) *Δειχθήσεται*. Euseb. imp. et ms. δειχθήσονται, αὐτοτελῶς, omissa scilicet perscriptoris negligentia intermedia sententia, propter ὁμοιοτέλευτον verbum διελεγχθήσονται.

(37) *Τὰ φώρια*. Ms. Paris. mendose τὰ φωρίεια.

(38) *Γάρ*. Euseb. ms. Joan. δέ.

(39) *Εὐγάμων ὁ Κυρην*. Euseb. lib. x *Præparat. Evang.*, cap. 1, multa ex hoc libro Clementis citans legit : Εὐγράμμων ὁ Κυρηναῖος ἐκ Μουσαίου τὸ περὶ Θεσπρωτῶν βιβλίον. « Ediderunt tanquam propria, ut Eugrammon Cyrenæus ex Musæo librum integrum de Thesprotis. » Ibidem ex Porphyrio et aliis multa in hanc sententiam profert Eusebius, et quæ de Platonis, Demosthenis, Isocratis aliorumque furtis scripserint, narrat. COLLECT. — Cæterum Εὐγράμμων ὁ Κυρην. habet Euseb. impress. Εὐγράμων ὁ Μυρηναῖος ms. Joan. Idem vero auctor Εὐγάμωνα vocat in *Chronico* ad Olymp. 53 : Εὐγάμων Κυρηναῖος ὁ τὴν *Τηλεγονίαν* ποιήσας ἐγνωρίζετο. « Eugamon Cyrenæus, qui *Telegoniam* scripsit, agnoscitur. »

(40) *Ὁλόκληρον*. Hactenus Eusebius Clementis verba citavit.

(41) *Οἷον*. *Iliad.* P' vers. 53.

(42) *Ἥρει*. Ms. Paris., ᾖρει, ms. Ottob. ἥζει, utrumque mendose.

(43) *Κύκλωπος*. Nempe Polyphemi, *Odyss.* IX, v. 372.

(44) *Πυθέσθαι*. Ms. Paris. mendose πειθέσθαι.

(45) *Θεσμοφοριαζούσαις*. Ms. Paris. θεσμοφοριζούσαις.

(46) *Τὸν μέν τοι Κώκαλον τὸν ποιηθέντα ἀραρότως τῷ Ἀριστοφάνει*, π. Cl. Casaubonus ad Athenæi lib. III, c. 9, hæc adnotavit : « Araros, poeta comicus ab Athenæo citatus, filius fuit Aristophanis. Nomen illius sæpe corruptum ab imperitis hominibus : ut apud Pollucem lib. VI, c. 8 : Εἴρηκε τὸ χορτάζειν Ἀριστοφάνης, καὶ τὸ χορτάζεσθαι ἀραρῶς. Scribendum Ἀραρώς. Item inepta et absurda Clementis lectio sic corrigenda : Τὸν μέν τοι Κώκαλον τὸν ποιηθέντα Ἀραρότι τοῦ Ἀριστοφάνους υἱεῖ Φιλήμων ὁ κωμικὸς ἐν *Ὑποβ*. Clarissima sententia etsi de auctore ejus fabulæ aliter sentiunt alii. Non enim filio Araroti, sed patri Aristophani *Cocalum* ascribunt. In vita Aristophanis : Πρῶτος δὲ καὶ τῆς νέας κωμῳδίας τὸν τόπον ἐπέδειξεν ἐν τῷ *Κωκάλῳ*, ἐξ οὗ τὴν ἀρχὴν λαβόμενοι Μένανδρός τε καὶ Φιλήμων ἐδραματούργησαν. Quibus verbis confirmari vides, quæ dixerat Clemens de Philemonis furto. »

(47) *Ὁ κωμικός*. Nisi post has voces subaudiatur copulativa conjunctio, ποιεῖ, quod præcedit, superfluum est. SYLBURG.

(48) *Κάδμου*. Sex Cadmos enumerat Annii Viterbiensis Pseudo-Xenophon in libello *De æquivocis* : quorum primus Phœnicius, cui Græcarum literarum inventionem plerique tribuunt; postremus, Cadmus Milesius, qui prosam orationem condere primus instituit, teste Plinio lib. V, c. 29, et Solino cap. 40. Idem vero Plinius lib. VII, c. 56 : « Prosam, » inquit, « orationem condere Pherecydes Syrius instituit, Cyri regis ætate; historiam Cadmus Milesius. » Strabo lib. I, p. 18, ait primos omnium poetas scri-

historici, et præterea Bion Proconnesius, qui etiam veteris Cadmi scripta transcripsit, eaque in compendium redegit : et Amphilochus et Aristocles, et Leandrius, et Anaximenes, et Hellanicus, et Hecatæus, et Androtion, et Philochorus. Dieuchidas autem Megaricus, orationis principium ex Hellanici *Deucalionia* traduxit. Taceo Heraclitum Ephesium, qui plurima ab Orpheo accepit. A Pythagora autem immortalem esse animam traxit Plato : illi vero ab Ægyptiis. Multi quoque Platonici scripta litteris mandavere, quibus ostendunt, ut in principio diximus, et Stoicos, et Aristotelem plurima et præcipua dogmata sumpsisse a Platone. Quin etiam Epicurus a Democrito præcipua surripuit decreta. Atque hæc quidem ita se habeant : vita enim me deficiet si velim sigillatim persequi Græcorum furta a nimio sui amore profecta, et quemadmodum pulcherrimorum quæ sunt apud ipsos decretorum sibi vindicant inventionem, quam a nobis acceperunt.

A τοῦ παλαιοῦ μετέγραψε κεφαλαιούμενος· Ἀμφίλοχός τε καὶ Ἀριστοκλῆς, καὶ Λέανδρος, καὶ Ἀναξιμένης, καὶ Ἑλλάνικος, καὶ Ἑκαταῖος, καὶ Ἀνδροτίων, καὶ Φιλόχορος· Διευχίδας τε ὁ Μεγαρικὸς, τὴν ἀρχὴν τοῦ λόγου ἐκ τῆς Ἑλλανίκου *Δευκαλιωνίας* μετέβαλε· σιωπῶ δὲ Ἡράκλειτον τὸν Ἐφέσιον, ὃς παρ' Ὀρφέως τὰ πλεῖστα εἴληφε. Παρὰ Πυθαγόρου δὲ καὶ τὴν ψυχὴν ἀθάνατον εἶναι Πλάτων ἔσπακεν· οἱ δὲ (49), παρ' Αἰγυπτίων. Πολλοί τε τῶν ἀπὸ Πλάτωνος συγγραφὰς πεποίηνται, καθ' ἃς ἀποδεικνύουσι, τούς τε Στωϊκοὺς, ὡς ἐν ἀρχῇ εἰρήκαμεν, τόν τε Ἀριστοτέλη τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτατα τῶν δογμάτων παρὰ Πλάτωνος εἰληφέναι. Ἀλλὰ καὶ Ἐπίκουρος παρὰ Δημοκρίτου τὰ προηγούμενα ἐσκευώρηται δόγματα. Ταυτὶ μὲν οὖν ταύτῃ· ἐπιλείψει (50) γάρ με ὁ βίος, εἰ καθ' B ἕκαστον ἐπεξιέναι αἱροίμην τὴν Ἑλληνικὴν διελέγχων φίλαυτον κλοπὴν, καὶ ὡς σφετερίζονται τὴν εὕρεσιν τῶν παρ' αὐτοῖς καλλίστων δογμάτων, ἣν παρ' ἡμῶν εἰλήφασιν.

CAPUT III.

Quod Græci multa ab Hebræis sint furati ex eo probat quod miracula in sacris litteris tradita in suas historias et fabulas mythologicas transtulerint.

Jam vero non solum convincuntur a barbaris dogmata surripere sua, sed et imitari quæ apud nos divina virtute ab iis qui sancte vixerunt dum nostri curam gerunt, fiebant admirabiliter et præter opinionem, eaque tanquam Græcas fabulas prodigiose narrantes. Atque eos quidem rogabimus, verane ea quæ scribunt esse dicant, an falsa. Sed falsa quidem non dicent, non enim seipsos sua quidem sponte maxime damnabunt ✠ stultitiæ, quod falsa scribant, sed vera esse confitebuntur. Et quomodo eis adhuc videntur incredibilia, quæ per Moysen et alios prophetas facta sunt miracula? Omnium enim hominum curam gerens Deus omnipotens, alios quidem præceptis, alios vero minis, et nonnullos quidem signis prodigiosis, aliquos vero benignis convertit ad salutem promissis. Verum enimvero cum diuturna siccitas Græciam aliquando affligeret, et fructuum esset maxima sterilitas, qui remanserant, inquiunt, propter famem Delphos supplices venientes, rogarunt Pythiam, quomodo liberarentur a tam gravi calamitate. Ea respondit, calamitatis unum esse remedium, si

Ἤδη δὲ οὐ μόνον ὑφαιρούμενοι τὰ δόγματα παρὰ τῶν βαρβάρων διελέγχονται, ἀλλὰ καὶ προσέτι ἀπομιμούμενοι τὰ παρ' ἡμῖν, ἄνωθεν ἐκ τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῶν ἁγίως βεβιωκότων εἰς τὴν ἡμετέραν ἐπιστροφὴν παραδόξως ἐνεργούμενα, Ἑλληνικὴν μυθολογίαν (51) τερατευόμενοι. Καὶ δὴ (52) πευσόμεθα παρ' αὐτῶν, ἤτοι ἀληθῆ ταῦτα εἶναι ἃ ἱστοροῦσιν, ἢ ψευδῆ. C Ἀλλὰ (53) ψευδῆ μὲν οὐκ ἂν φήσαιεν· οὐ γὰρ ἂν καταψηφίσαιντο ἑαυτῶν, οὔκουν (54) ἑκόντες τὴν μεγίστην εὐήθειαν τὸ ψευδῆ συγγράφειν· ἀληθῆ δ' εἶναι ἐξ ἀνάγκης ὁμολογήσαιεν. Καὶ πῶς ἔτι ἄπιστα αὐτοῖς καταφαίνεται τὰ διὰ Μωϋσέως καὶ τῶν ἄλλων προφητῶν τεραστίως ἐπιδεδειγμένα; πάντων γὰρ ἀνθρώπων ὁ παντοκράτωρ κηδόμενος Θεὸς, τοὺς μὲν ἐντολαῖς, τοὺς δὲ ἀπειλαῖς, ἔστιν δ' οὓς σημείοις τεραστίοις, ἐνίους δὲ ἠπίοις ἐπαγγελίαις ἐπιστρέφει πρὸς σωτηρίαν. Πλὴν ἀλλ' οἱ Ἕλληνες (55), αὐχμοῦ ποτε τὴν Ἑλλάδα πολυχρονίως (56) φθείροντος, καὶ ἐπεχούσης ἀγονίας καρπῶν, οἱ καταλειφθέντες, φασὶ, διὰ λιμὸν ἱκέται παραγενόμενοι εἰς Δελφοὺς, ἤροντο τὴν Πυθίαν, πῶς ἂν ἀπαλλαγεῖεν τοῦ δεινοῦ. Μίαν δ' αὐτοῖς ἔχρησεν ἀρωγὴν (57) τῆς συμφορᾶς, εἰ χρήσαιντο

D

✠ P. 753 ED. POTTER, 630 ED. PARIS.

bendo laudem meruisse, deinde Cadmum, Pherecydem, Hecatæum metri numeros solvisse, reliqua poeticæ dictionis servasse. Suidas refert, Cadmum, Pandionis filium, Milesium, de urbis patriæ ædificatione, deque tota Ionia quatuor libros scripsisse : et nonnullis Cadmum hunc videri Orpheo paulo juniorem. At Josephus lib. I *contra Apionem* ait, Cadmum Milesium paulum præcessisse τῶν Περσῶν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στρατείας, « Persarum contra Græcos expeditionem. »

(49) *Οἱ δέ*. Referendum ad Pythagoram et Platonem : aut singulariter legendum ὁ δέ, nempe Pythagoras. SYLBURG. — Conf. paulo infra p. 633 edit. Paris., et quæ ibi adnotanda sunt.

(50) *Ἐπιλείψει*. Hæc transtulit Eusebius in *Præparat. Evangel.* lib. X, c. 11. Ubi statim πειρώμην pro αἱροίμην cod. impress. et ms.

(51) *Ἑλληνικὴν μυθολογίαν*. Euseb. ms. et impress. Ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ.

(52) *Καὶ δή*. Hanc sententiam sic profert Eusebius : Καὶ δὴ, πευσόμεθα γὰρ αὐτῶν, ἤτοι ἀληθῆ ταῦτά ἐστιν, ἃ ἱστ. Quin etiam πευσόμεθα γὰρ αὐτ. habet ms. Joan.

(53) *Ἀλλά*. Hanc particulam omittit Euseb. impress. et ms.

(54) *Οὔκουν*. Hoc etiam omittit Euseb. impress. et ms.

(55) *Οἱ Ἕλληνες*. Historiam hanc de fame Æac. precibus depulsa referunt Apollodorus *Biblioth.* lib. III, cap. 11 ; Pausanias extremis *Atticis*, et paulo latius in *Corinthiacis* pag. 139, edit. Hanov.

(56) *Πολυχρονίως*. H. mavult πολυχρονίου. SYLBURG. — Ms. Ottob. πολυσχρονίου habet.

(57) Ἀρωγήν. Euseb. ms. et impress. ἀπαλλαγήν.

τῇ Αἰακοῦ εὐχῇ. Πεισθεὶς οὖν ἑαυτοῖς (58) Αἰακὸς, ἀνελθὼν ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν ὄρος (59), τὰς καθαρὰς χεῖρας ἐκτείνας εἰς οὐρανὸν, κοινὸν ἀποκαλέσας τὸν Θεὸν (60), ηὔξατο οἰκτεῖραι αὐτὸν τετρυμένην (61) τὴν Ἑλλάδα. Ἅμα δὲ εὐχομένου, βροντὴ ἐξαίσιος ἐκτύπει (62), καὶ πᾶς ὁ πέριξ ἀὴρ ἐνεφοῦτο. Λάβροι δὲ καὶ συνεχεῖς ὄμβροι καταῤῥαγέντες, ὅλην ἐπλήρωσαν τὴν χώραν. Ἐντεῦθεν ἄφθονος καὶ πλουσία τελεσφορεῖται εὐκαρπία ταῖς Αἰακοῦ γεωργηθεῖσα εὐχαῖς. « Καὶ ἐπεκαλέσατο, φησὶ, Σαμουὴλ τὸν Κύριον· καὶ ἔδωκεν Κύριος φωνὰς καὶ ὑετὸν ἐν ἡμέρᾳ θερισμοῦ (63). » Ὁρᾷς ὅτι « ὁ βρέχων ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους » διὰ τῶν ὑποτεταμένων (64) δυνάμεων, εἷς ἐστι Θεός; Πλήρης δὲ ἡ Γραφὴ πᾶσα ἡ καθ' ἡμᾶς κατὰ τὰς τῶν δικαίων εὐχὰς, ἐπακούοντός τε καὶ ἐπιτελοῦντος τοῦ Θεοῦ ἕκαστον τῶν αἰτημάτων. Πάλιν ἱστοροῦσιν (65) Ἕλληνες, ἐκλειπόντων ποτὲ τῶν Ἐτησίων ἀνέμων, Ἀρισταῖον ἐν Κέῳ θῦσαι Ἰσθμίῳ Διΐ· πολλὴ γὰρ ἦν φθορὰ, φλογμῷ διαπιμπραμένων, καὶ δὴ καὶ τῶν ἀναψύχειν τοὺς καρποὺς εἰωθότων ἀνέμων μὴ πνεόντων, ῥᾳδίως αὐτοὺς ἀνεκαλέσατο. Δελφοὶ δὲ, Ξέρξου ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στρατεύσαντος, ἀνειπούσης τῆς Πυθίας·

Ὦ Δελφοὶ (66), *λίσσεσθ' ἀνέμους, καὶ λώϊον ἔσται·*

βωμὸν καὶ θυσίαν ποιήσαντες τοῖς ἀνέμοις, ἀρωγοὺς αὐτοὺς ἔσχον. Πνεύσαντες (67) γὰρ ἐῤῥωμένως περὶ τὴν Σηπιάδα ἄκραν, συνέτριψαν πᾶσαν τὴν παρασκευὴν τοῦ Περσικοῦ στόλου. Ἐμπεδοκλῆς (68) τε ὁ Ἀκραγαντῖνος « κωλυσανέμας » ἐπεκλήθη. Λέγεται οὖν, ἀπὸ τοῦ Ἀκράγαντος ὄρους πνέοντός ποτε ἀνέμου βαρὺ καὶ νοσῶδες τοῖς ἐγχωρίοις, ἀλλὰ καὶ ταῖς γυναιξὶν αὐτῶν ἀγονίας αἰτίου γινομένου, παῦσαι τὸν ἄνεμον· διὸ καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς ἔπεσι γράφει·

A uterentur precibus Æaci. Eis ergo morem gerens Æacus, cum in Græcum montem ascendisset, mundis in cœlum extensis manibus communem Deum invocans precatus est, ut afflictæ misereretur Græciæ. Simul ac autem cœpit precari, felix statim tonitru insonuit, et totus aer circumcirca fuit obductus nubibus. Vehementes autem et continui imbres erumpentes, totam implevere regionem. Hinc efficitur abundans et copiosa fructuum feracitas, qui Æaci, tanquam agricultura, fuere impetrati precibus. « Et invocavit, inquit, Samuel Dominum, et dedit Dominus voces et pluviam in die messis[a]. » Vides unum esse Deum qui per subjectas potestates « pluit super justos et injustos[b]? » Plena est autem nostra Scriptura Dei exaudientis,
B et unamquamque efficientis petitionem, per justorum orationes. Rursus narrant Græci, quod cum Etesiæ venti aliquando deficerent, Aristæus in Ceo sacrificarit Jovi Isthmio : maxima enim erat calamitas, cum ardore omnia essent exusta, et cum venti non spirarent qui solebant fructus refrigerare, eos facile revocavit. Delphi autem, cum Xerxes bello invasisset Græciam, dixisset autem Pythia :

Placate, o Delphi, ventos, jam fata favebunt,

altari posito, et facto ventis sacrificio, eos habuere adjutores. Nam cum circa Sepiadem promontorium spirassent vehementer, Persicæ classis universum apparatum contrivere. Empedocles quoque Agrigen-
C tinus ✠ κωλυσανέμας, id est venti prohibitor, fuit cognominatus. Dicitur certe quod cum ex monte Agrigenti gravis quidam aliquando spiraret ventus, qui non solum morbos importabat incolis, sed eorum etiam uxoribus sterilitatis erat causa, fecisse ut is cessaret. Quocirca ipse quoque scribit in versibus :

✠ P. 754 ED. POTTER, 630-631 ED. PARIS.

[a] I Reg. XII, 18. [b] Matth. V, 45.

(58) *Ἑαυτοῖς*. Scribendum potius *αὐτοῖς*, cum Euseb. ms. et impress. Alioqui, inquit Sylburg., ἑαυτοῖς more insolito accipiendum foret pro « sibi » et « illis. »

(59) *Τὸ Ἑλληνικὸν ὄρος*. Euseb. τὸ ὄρος τὸ Ἑλληνικόν. In Ægina Æacum vota fecisse refert Pausanias.

(60) *Κοινὸν ἀποκαλέσας τὸν Θεόν*. Melius est Eusebianum illud, κοινὸν ἐπικαλέσας πατέρα τὸν Θεόν· « Communem invocans patrem Deum. » Porro « communem Deum, » aut « patrem, » vocat Jovem Πανελλήνιον, seu « Græcorum omnium præsidem : » quem ab Æaco invocatum fuisse, refert Pausanias in locis jam dictis. Paulo post *αὐτῶν* pro *αὐτόν* ms. Joan.

(61) *Τετρυμένην*. Euseb. ms. et impress. τετρυχωμένην, non male.

(62) *Ἐκτύπει*. Euseb. ὑπεκτύπει. Rectius forte ἐπεκτύπει, aut ὑπεκτύπει accipiendum pro « leniter intonuit. » SYLBURG. — Ἐπεκτύπει habet ms. Joan.

(63) *Θερισμοῦ*. Vulg. Bib. ἐκείνῃ. Vox θερισμοῦ e præced. commate huc translata est.

(64) *Ὑποτεταμένων*. Rectius Euseb. ms. et impress. ὑποτεταγμένων, « subjectarum : » quod Sylburgio etiam placuit. Atque hactenus Euseb.

(65) *Πάλιν ἱστοροῦσιν*. Historiam de Aristæo, qui « ab Jove impetravit, ut Etesiæ flarent, » paucis mutatis, refert Hyginus. *Poet. astron.* lib. II, c. 4.

(66) *Δελφοί*. Hanc historiam enarrat Herodotus lib. VII, cap. 178. Porro λῷον pro λώϊον habet ms. Paris.

D (67) *Πνεύσαντες*. Hoc etiam memoriæ tradit Herodotus libri jam citati cap. 188.

(68) *Ἐμπεδοκλῆς*. Laertius in *Empedocle* lib. VIII, seg. 60 : Ἐτησίων ποτὲ σφοδρῶν πνευσάντων, ὥστε τοὺς καρποὺς λυμῆναι, κελεύσας ὄνους ἐκδαρῆναι, καὶ ἀσκοὺς ποιῆσαι, πρὸς τοὺς λόφους, καὶ τὰς ἀκρωρείας διέτεινε, πρὸς τὸ συλλαβεῖν τὸ πνεῦμα· λήξαντος δὲ, Κωλυσανέμαν κληθῆναι. « Etesiis aliquando vehementer flantibus, adeo ut fruges corrumperent, excoriari asinos jussit, factisque utribus, eis collibus et montium verticibus admoveri ad comprehendendos flatus : cessantibusque ventis, ab eventu rei Κωλυσανέμαν vocatum esse. » Paria tradit Suidas. Conf. Hesychius v° Κωλυσανέμας, Philostratus lib. VIII, *De vita Apollonii*, cap. 3. His adde Porphyrium et Jamblichum in *Vita Pythagoræ*, qui pro Κωλυσανέμῳ, dictum eum Ἀλεξανέμαν commemorant. Plutarchus Empedoclem naturali quodam artificio ventos avertisse tradit lib. *De curiositate*, et lib. *Contra Colotem*.

Indefessorum ventorum flamina tolles,

Qui spirando hominum perdentes arva fatigant,
Cumque voles, eadem tu rursus flamina pones.

Dicebantque aliquos quidem ipsum sequi « qui opus habebant divinationibus, alios vero qui gravibus morbis diu cruciati fuerant. » Atque justos quidem et curationes et signa et miracula efficere, ex nostris credidere Scripturis. Utique etiam aliquæ virtutes seu potestates movent ventos, et imbres distribuunt, audiant Psalmographum : « Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum[a] ! » Is **268** est virtutum et principatuum et potestatum Dominus, de quo dicit Moyses, ut cum eo simus : « Et circumcidite durum cor vestrum, et cervicem vestram non amplius indurabitis. Dominus enim dominorum et Deus deorum, Deus magnus et fortis[b], » et quæ deinceps consequuntur. Et Isaias : « Tollite, inquit, in altum oculos vestros, et videte quis hæc omnia fecerit[c]. » Porro autem dicunt aliqui pestilentias, et grandines, et procellas, et quæ sunt his similia, non ex sola perturbatione materiali, sed etiam ex aliqua dæmonum, aut angelorum non bonorum ira, fieri solere. Jam vero aiunt magos qui sunt Cleonis, observantes sublimia nubium quæ erant grandines ejaculaturæ, canticis et sacrificiis iram depellere. Quod si forte eis quandoque defuerit animal, suo cruentato digito sacrificant. Mantinica quoque Diotima, ✠ Atheniensibus sacrificantibus ante pestilentiam, effecit ut morbus differretur decem annis.

A *Παύσεις* (69) *δ' ἀκαμάτων ἀνέμων μένος, οἵτ' ἐπὶ* [*γαῖαν*
Ὀρνύμενοι, θνητοῖσι καταφθινύθουσιν ἀρούρας·
Καὶ πάλιν εὖτ' ἐθέλησθα, παλίντιτα πνεύματα θή- [*σεις* (70).

Παρακολουθεῖν τε αὐτῷ ἔλεγον (71) « τοὺς μὲν, μαντοσυνῶν κεχρημένους, τοὺς δ', ἐπὶ νοῦσον σιδηρὸν δὴ χαλεπαῖσι πεπαρμένους (72). » Ἀντικρύς γ' οὖν ἰάσεις τε καὶ σημεῖα καὶ τέρατα ἐπιτελεῖν τοὺς δικαίους ἐκ τῶν ἡμετέρων πεπιστεύκασι Γραφῶν· εἰ γὰρ καὶ δυνάμεις τινὲς τούς τε ἀνέμους κινοῦσι, καὶ τοὺς ὄμβρους διανέμουσιν· ἀλλ' ἀκουσάτωσαν τοῦ ψαλμῳδοῦ· « Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων. » Οὗτός ἐστιν ὁ τῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐξουσιῶν Κύριος, περὶ οὗ ὁ Μωϋσῆς λέγει, ἵνα αὐτῷ συνῶμεν (73)· « Καὶ περιτεμεῖσθε τὴν σκλη-
B ροκαρδίαν ὑμῶν, καὶ τὸν τράχηλον ὑμῶν οὐ σκληρυνεῖτε ἔτι (74)· ὁ γὰρ Κύριος τῶν κυρίων καὶ Θεὸς τῶν θεῶν, ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς, » καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις. Ὅ τε Ἡσαΐας, « Ἄρατε εἰς ὕψος τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, λέγει, καὶ ἴδετε (75) τίς κατέδειξεν ταῦτα πάντα. » Λέγουσι δ' οὖν τινες λοιμούς τε καὶ χαλάζας, καὶ θυέλλας, καὶ τὰ παραπλήσια, οὐχ ἀπὸ τῆς ἀταξίας τῆς ὑλικῆς μόνης, ἀλλὰ καὶ κατά τινα δαιμόνων ἢ καὶ ἀγγέλων οὐκ ἀγαθῶν ὀργὴν, φιλεῖν γίνεσθαι. Αὐτίκα φασὶ (76) τοὺς ἐν Κλεωναῖς μάγους φυλάττοντας τὰ μετέωρα, χαλαζοβολήσειν (77) μελλόντων νεφῶν, παράγειν τε ᾠδαῖς καὶ θύμασι τῆς ὀργῆς τὴν ἀπειλήν. Ἀμέλει καὶ εἴποτε ἀπορίᾳ ζώου καταλάβοι, τὸν σφέτερον αἱμάξαντες δάκτυλον, ἀρκοῦνται τῷ θύματι. Ἥ τε Μαντινικὴ Διοτίμα (78), θυσαμένοις Ἀθηναίοις πρὸ τοῦ λοιμοῦ, δέκα

✠ P. 755 ED. POTTER. [a] Psal. LXXXIII, 1. [b] Deut. X, 16, 17. [c] Isa. XL, 26.

(69) *Παύσεις*. Hos versus, cum aliis eodem spe-
C ctantibus, attulit Laertius lib. VIII, segm. 59. Ubi πνοιαῖσι καταφθινύθουσιν ἄρουραν pro θνητοῖσι κατ. ἀρούρας exstat.

(70) *Καὶ πάλιν*. Hunc versum sic scribit Laertius : Καὶ πάλιν, ἣν οὐκ ἐθέλησθα, παλίντιτα πνεύματ' ἐπάξεις.

(71) *Αὐτῷ ἔλεγον*. Malim αὐτῷ ἔλεγεν· quod Herveto etiam placuisse videtur hæc Latine vertenti : « dicebat aliquo se sequi, » etc. Sunt enim ea, quæ sequuntur, ipsius Empedoclis, de se inaniter gloriantis verba, quod vel e poetica phrasi satis apparet. Porro pro τοὺς δ' ἐπὶ νοῦσον σιδηρὸν δὴ χαλεπαῖσι π. scribendum potius τοὺς δ' ἔτι νούσοισι δηρὸν δὴ χαλεπαῖσι πεπαρμ. Carminum, ex quibus hæ sententiæ sumptæ sunt, partem conservavit Laertius lib. VIII, segm. 62 :

Ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξὶ σεβίζομαι· οἱ δ' ἅμ' ἕπον- [*ται*
D *Μυρίοι, ἐξερέοντες ὅπῃ πρὸς κέρδος ἀταρπός.*
Οἱ μὲν μαντοσυνέων κεχρημένοι, οἱ δέ τι νούσων
Παντοίων ἐπύθοντο κλύειν εὐηκέα βάξιν.
Mulieribus maribusque color, comitesque sequuntur
Innumeri, ad lucrum quos ardens semita ducit,
Quique prophetiam exercent, qui discere morbi
Omnigeni curam cupiunt, artesque salubres.

(72) *Ἐπὶ ν.* Talis quæpiam requiritur lectio, ἐπὶ νούσοισι δηρὸν καὶ χαλεπαῖσι πεπαρμένους· vel, ἐπὶ νούσοισι δηρὸν καὶ χαλεπῶς πεπαρμ. SYLBURG.

(73) *Ἵνα αὐτῷ συνῶμεν*. « Ut ipsum nobis præsentem habeamus. » Sunt enim hæc Clementis verba, non Moysis, ut putabantur.

(74) *Ἔτι*. Abest a Deuteron. Quæ sequuntur, ibidem sic se habent : Ὁ γὰρ Κύριος ὁ Θεὸς ὑμῶν, οὗτος Θεὸς τῶν θεῶν, καὶ Κύριος τῶν κυρίων, ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ἰσχυρός.

(75) *Ἄρατε εἰς ὕψος τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, καὶ ἴδετε*. LXX : Ἀναβλέψατε εἰς ὕψος τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν, καὶ ἴδετε. Latina vulg. c. XL, v. 26 Isaiæ : « Levate in excelsum oculos vestros, et videte, quis creavit hæc. » Div. Hieronymus hic : « Si non creditis meis verbis, saltem oculis vestris credite, et ex cœlorum elementorumque omnium servitute potestatem Domini cogitate. » Tale illud Ciceronis, *De aruspicum responsis* : « Etenim quis est tam vecors, qui aut cum suspexerit in cœlum, deos esse non sentiat, et ea quæ tanta mente fiunt, ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum, ac vicissitudinem persequi possit, casu fieri putet? » » COLLECT.

(76) *Φασί*. Flor. φησί, sing. numero. Nostrum φησί consonat cum synonymo. SYLBURG.

(77) *Μετέωρα χ.* Ms. Paris. μετέωρα τῶν χ.

(78) *Μαντινικὴ Διοτ.* Mendosum est hoc. Nam si voluisset auctor « Diotimam e Mantinea » oriundam esse, non dixisset Μαντινικὴ, sed Μαντινίς· hoc enim femineum est gentile a Μαντίνεια. Stephanus v. Μαντίνεια, Τὸ ἐθνικὸν, Μαντινεὺς, καὶ Μαντινίς. Τὸ κτητικὸν, Μαντινικός. Scribendum igitur levi mutatione facta, Μαντικὴ Διοτίμα, « fatidica Diotima. » Quam emendationem firmat etiam Plato, cujus verba Clemens hic, celato auctoris nomine, recitat. Porro Platonis locus exstat *Convivii* pag. 1193 : Τὸν δὲ λόγον περὶ τοῦ Ἔρωτος, ὅν ποτε ἤκουσα γυναικὸς μαντικῆς Διοτίμας, ἣ ταῦτά τε σοφὴ ἦν καὶ ἄλλα πολλά· καὶ Ἀθηναίοις ποτὲ θυσαμένοις πρὸ τοῦ λοιμοῦ, δέκα ἔτη ἀναβολὴν ἐποίησε τῆς νόσου. « Referam sermonem de Amore, quem olim accepi a fatidica muliere Diotima, quæ et harum rerum perita erat, et alia multa sapienter intelligebat; et Atheniensibus olim sacris ante pestem peractis morbi dilationem dedit per decennium. »

ἔτη ἀναβολὴν ἐποιήσατο τῆς νόσου· καθάπερ καὶ τοῦ Κρητὸς Ἐπιμενίδου αἱ θυσίαι αὐτοῖς Ἀθηναίοις τὸν Περσικὸν πόλεμον εἰς τὸν ἴσον ὑπερέθεντο (79) χρόνον. Διαφέρειν δ' οὐδὲν νομίζουσιν, ἐάν γ' οὖν θεοὺς, εἴτε καὶ ἀγγέλους τὰς ψυχὰς ταύτας λέγοιμεν. Αὐτίκα οἱ ἔμπειροι (80) τοῦ λόγου, κατὰ τὰς ἱδρύσεις ἐν πολλοῖς τῶν ἱερῶν, καὶ σχεδὸν πάσας τὰς θήκας τῶν κατοιχομένων ἐνιδρύσαντο· δαίμονας μὲν τὰς τούτων ψυχὰς καλοῦντες, θρησκεύεσθαι δὲ πρὸς ἀνθρώπων διδάσκοντες, ὡς ἂν ἐξουσίαν λαβούσας διὰ καθαρότητα τοῦ βίου τῇ θείᾳ προνοίᾳ, εἰς τὴν ἀνθρώπων λειτουργίαν, τὸν περίγειον περιπολεῖν τόπον· ἠπίσταντο γὰρ ψυχάς τινας κρατουμένας φύσει τῷ σώματι. Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἐν τῷ περὶ ἀγγέλων λόγῳ, προϊούσης τῆς Γραφῆς, κατὰ καιρὸν διαλεξόμεθα. Δημόκριτος (81) δὲ, ἐκ τῆς τῶν μεταρσίων παρατηρήσεως πολλὰ προλέγων, Σοφία (82) ἐπωνομάσθη. Ὑποδεξαμένου γ' οὖν αὐτὸν φιλοφρόνως Δαμάσου (83) τοῦ ἀδελφοῦ, τεκμηράμενος ἔκ τινων ἀστέρων, πολὺν ἐσόμενον προεῖπεν ὄμβρον. Οἱ μὲν οὖν πεισθέντες αὐτῷ συνεῖλον τοὺς καρπούς· καὶ γὰρ ὥρᾳ θέρους ἐν ταῖς ἅλωσιν ἔτι ἦσαν (84)· οἱ δὲ ἄλλοι πάντα ἀπώλεσαν, ἀδοκήτου καὶ πολλοῦ καταῤῥήξαντος ὄμβρου. Πῶς δὲ ἔτι ἀπιστήσουσιν Ἕλληνες τῇ θείᾳ ἐπιφανείᾳ περὶ τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ· ὁπηνίκα πῦρ μὲν ἐφλέγετο, μηδὲν καταναλίσκον τῶν φυομένων κατὰ τὸ ὄρος, σαλπίγγων τε ἦχος ἐφέρετο, ἄνευ ὀργάνων ἐμπνεόμενος; Ἐκείνη γὰρ ἡ λεγομένη κατάβασις ἐπὶ τὸ ὄρος Θεοῦ, ἐπίβασίς ἐστι θείας δυνάμεως, ἐπὶ πάντα τὸν κόσμον διηκούσης, καὶ κηρυττούσης τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον (85). Τοιαύτη γὰρ ἡ κατὰ τὴν Γραφὴν ἀλληγορία. Πλὴν ἑωράθη τὸ πῦρ, ὥς φησιν Ἀριστόβουλος, παντὸς τοῦ πλήθους μυριά-

A Sicut etiam Epimenidis Cretensis sacrificia, iisdem Atheniensibus in tantum tempus Persicum bellum distulerunt. Existimant autem nihil referre an has animas deos an angelos dicamus. Jam vero qui sunt eorum doctrinæ periti, in multis templis tanquam deorum statuas, omnes fere mortuorum loculos posuere, dæmones quidem vocantes eorum animas, eas autem coli ab hominibus docentes, ut quæ divina providentia propter vitæ puritatem potestatem acceperint, ut ad hominum ministerium locum qui est circa terram obirent. Sciebant enim aliquas animas ex natura corpore teneri. Sed de his cum agetur de angelis, mox suo tempore disseremus. Democritus autem, quod ex cœli et sublimium rerum observatione multa prædiceret, cognomen Sapientiæ invenit. B Cum itaque eum benigne accepisset frater Damasus, facta e quibusdam stellis conjectura, futuram multam pluviam prædixit. Atque alii quidem ei credentes, fructus collegerunt : nam cum esset æstas adhuc, erant in areis : alii autem omnia amiserunt, cum maxima et inopinata ingruisset pluvia. Quomodo autem sunt Græci adhuc non credituri apparuisse Deum in monte Sina, quo tempore ardebat quidem ignis nihil consumens ex iis quæ nascebantur in monte : et tubarum ferebatur sonitus, qui absque ullis inspirabatur instrumentis [a]? Ille enim Dei in montem descensus, divinæ potestatis est adventus, quæ pervadit omnem mundum, prædicatque lucem, ad quam C aditus non datur. Talis enim est Scripturæ conveniens allegoria. Cæterum visus est ignis, ut dicit Aristobulus, cum totus populus, qui erat non minus ✠ quam centum myriadum, præter pueros et ætate

✠ P. 756 ED. POTTER, 632 ED. PARIS. [a] Exod. III, 2; XIX. 18, 19; XX. 18.

(79) Ὑπερέθεντο. *Distulerunt*. Non plane hoc affirmat Plato; sed dilationem prædixisse Epimenidem, apud ipsum memorat Clinias lib. I *De leg.*, pag. 781 : Τὰ δὲ γὰρ ἴσως ἀκήκοας, ὡς Ἐπιμενίδης γέγονεν ἀνὴρ θεῖος, ὃς ἡμῖν οἰκεῖος· ἐλθὼν δὲ πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσι πρότερον παρ' ὑμᾶς κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ μαντείαν, θυσίας τε ἐθύσατό τινας, ἃς ὁ Θεὸς ἀνεῖλε, καὶ δὴ καὶ φοβουμένων τὸν Περσικὸν Ἀθηναίων στόλον, εἶπεν, ὅτι δέκα ἐτῶν οὐχ ἥξουσιν· ὅταν δὲ ἔλθωσιν, ἀπαλλαγήσονται, πράξαντες οὐδὲν ὧν ἤλπιζον, παθόντες τε ἢ δράσαντες πλείω κακά· « Fortasse namque audisti Epimenidem virum fuisse divinum : qui ex familia nostra fuit, ac decem D annis ante Persicum bellum Dei oraculo monitus ad vos pervenit, et sacrificia quædam Dei oraculo edita fecit, Atheniensibusque Persicam formidantibus classem prædixit decennio Persas nequaquam venturos : sed et postquam venerint, infecta re discessuros, pluraque perpessos mala quam fecerint. »

(80) *Αὐτίκα οἱ ἔμπειροι*. Hæc sic distingui et explicari possint : Αὐτίκα οἱ ἔμπειροι τοῦ λόγου κατὰ τὰς ἱδρύσεις, ἐν π. « Jam vero qui sunt periti rationis consecrandarum statuarum, » etc.

(81) *Δημόκριτος*. Laertius *Democrito* lib. IX, segm. 39 : Ὡς δὲ προειπών τινα τῶν μελλόντων εὐδοκίμησε, λοιπὸν ἐνθέου δόξης παρὰ τοῖς πλείστοις ἠξιώθη. « Ubi vero futura quædam prædixerat, sequensque rerum eventus fidem fecerat, divinis jam honoribus dignus a plerisque judicatus est. »

(82) *Σοφία*. Similiter Suidas v° Δημόκριτος· Ἐπεκλήθη δὲ Σοφία ὁ Δημόκριτος. « Democritus autem cognominatus est Sapientia. » At Ælianus *Var. Hist.* lib. IV, cap. 20, « Philosophiam » cognominatum refert. Οἱ Ἀβδηρῖται ἐκάλουν τὸν Δημόκριτον Φιλοσοφίαν, τὸν δὲ Πρωταγόραν, Λόγον. « Abderitæ Democritum nominabant Philosophiam, Protagoram vero, Sermonem. » Ibi vero viri docti Σοφίαν pro Φιλοσοφίαν substituerunt, reclamantibus licet mss. codd. Laertius *Protag.* Σοφίαν nominatum refert lib. IX, seg. 50 : Διήκουσε δὲ ὁ Πρωταγόρας Δημοκρίτου, ἐκαλεῖτο δὲ Σοφία, ὥς φησι Φαβωρῖνος ἐν *Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ*· « Audivit Protagoras Democritum, vocabaturque Sapientia, ut Phavorinus in *Omnimoda historia* refert. » Sed ea verba, ἐκαλεῖτο δὲ Σοφία, addita a sciolo quodam ad oram vocis Δημοκρίτου, conjecit Menagius. Mihi potius pro Σοφία substituendum videtur Σοφιστής. Nam apud Suidam v. Πρωταγόρας, postquam facta esset Democriti, Protagoræ magistri, mentio, additur : Καὶ ἐπεκλήθη πρῶτος οὗτος Σοφιστής· πρῶτος δὲ οὗτος τοὺς ἐριστικοὺς λόγους εὗρε, etc. Quæ fere paria sunt iis quæ tradit Laertius, et forte inde descripta.

(83) *Δαμάσου*. Ejus meminit Plinius lib. VIII, c. 35. Alii Δαμάστην vocant, inter quos est Diogenes Laertius loco jam dicto, et Suidas v. Δημόκριτος.

(84) *Ἐν ταῖς ἅλωσιν ἔτι ἦσαν*. Lege ἐτίθησαν. LOWTH.

(85) *Φῶς τὸ ἀπρόσιτον*. Respicit I Tim. VI, 16 : Φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον.

minores, circa montem esset congregatus: esset autem montis ambitus non minor quam quinque dierum. Per totum ergo locum visionis, eis omnibus in orbem utpote castrametantibus, visus est ignis ardens circumcirca. Quo fit ut descensus minime fuerit certo loco terminatus: Deus enim est ubique. Dicunt autem ii quoque qui conscripserunt historias, in Britannia insula esse quamdam speluncam monti subjectam; in fastigio autem hiatum: cum autem ventus in speluncam incidit, et in fossæ sinu alliditur, audiri sonum cymbalorum quæ numerose pulsantur. Sæpe autem cum in sylvis quoque moventur folia, per confertum spiritus impetum, editur sonus avium cantui similis. Cæterum ii qui composuere *Persica*, in locis quæ in Magorum regione sunt eminentiora, referunt tres montes in longissimo campo ordine sitos: eos autem qui locum transmittunt, cum ad primum quidem montem pervenerint, confusam audire vocem, non secus quam si millia hominum aliquot clamorem ederent in acie: ad medium autem ubi est perventum, majorem simul et evidentiorem strepitum percipere: tandem autem audire in fine canentes pæana, perinde ac si vicissent. Cujusvis autem soni causa est, ut existimo, et locorum levitas et concavitas. Rejectus itaque qui ingressus est spiritus, in eumdem locum procedens, sonat vehementius. Et hæc quidem ita se habent. Deus autem omnipotens, etsi nihil sit ei subjectum, potest vocem et visionem auditu ingenerare, ut suam indicans majestatem, præter naturalem consequendi ordinem, ad convertendam eam quæ nondum credit animam, ut accipiat id quod datur præceptum. Cum autem esset nubes et mons altus, quare non poterat diversus exaudiri sonitus, dum per operantem causam moveretur spiritus? Quamobrem dicit etiam propheta: « Vocem verborum vos audiistis, et similitudinem non vidistis[a]. » Vides quemadmodum vox Dominica, Verbum expers figuræ, Verbi virtus, Verbum Domini lucidum, veritas quæ de cœlo desuper ad congregationem venit Ecclesiæ, per lucidum ac propinquum operabatur ministerium.

A δων οὐχ ἔλασσον ἑκατὸν χωρὶς τῶν ἀφηλίκων ἐκκλησιαζόντων κύκλῳ τοῦ ὄρους, οὐχ ἧττον ἡμερῶν ε', τῆς περιόδου τυγχανούσης περὶ τὸ ὄρος. Κατὰ πάντα τοίνυν τόπον τῆς ὁράσεως πᾶσιν αὐτοῖς κυκλόθεν ὡς ἂν παρεμβεβληκόσι, τὸ πῦρ φλεγόμενον ἐθεωρεῖτο· ὥστε τὴν κατάβασιν μὴ τοπικὴν γεγονέναι· πάντη (86) γὰρ ὁ Θεός ἐστιν. Λέγουσι (87) δὲ καὶ οἱ τὰς ἱστορίας συνταξάμενοι, ἀμφὶ τὴν Βρεταννικὴν νῆσον (88) ἄντρον τι ὑποκείμενον ὄρει· ἐπὶ δὲ τῆς κορυφῆς χάσμα· ἐμπίπτοντος οὖν τοῦ ἀνέμου εἰς τὸ ἄντρον, καὶ προσρηγνυμένου τοῖς κόλποις τοῦ ὀρύγματος, κυμβάλων εὐρύθμως κρουομένων ἦχον ἐξακούεσθαι· πολλάκις δὲ καὶ ἀνὰ τὰς ὕλας, κινουμένων τῶν φύλλων ἀθρόᾳ πνεύματος προσβολῇ, ὀρνίθων ᾠδῇ παραπλήσιος προσπίπτει ἠχή. B Ἀλλὰ οἱ τὰ *Περσικὰ* (89) συνταξάμενοι, ἐν τοῖς ὑπερκειμένοις τόποις κατὰ τὴν τῶν Μάγων χώραν τρία κεῖσθαι ὄρη ἐφεξῆς ἱστοροῦσιν ἐν πεδίῳ μακρῷ· τοὺς δὴ διοδεύοντας τὸν τόπον, κατὰ μὲν τὸ πρῶτον γενομένους ὄρος, φωνῆς ἐξακούειν συγκλύδου (90), οἷον βοώντων οὐκ ὀλίγων τινῶν μυριάδων, καθάπερ ἐν παρατάξει· κατὰ μέσον δὲ ἥκοντας ἤδη, πλείονος ὁμοῦ καὶ ἐναργεστέρου ἀντιλαμβάνεσθαι θορύβου· ἐπὶ τέλει δὲ παιωνιζόντων ἀκούειν ὡς νενικηκότων. Αἰτία δ' οἶμαι πάσης ἠχοῦς ἥ τε λειότης τῶν τόπων καὶ τὸ ἀντρῶδες. Ἀποβαλλόμενόν γ' οὖν τὸ εἰσφοιτῆσαν πνεῦμα πάλιν εἰς αὐτὸ τὸ χωροῦν (91) βιαιότερον ἠχεῖ. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτῃ· Θεῷ δὲ τῷ παντοκράτορι, καὶ μηδενὸς ὄντος ὑποκειμένου, φωνὴν C καὶ φαντασίαν ἐγγεννῆσαι ἀκοῇ δυνατὸν, ἐνδεικνυμένῳ τὴν ἑαυτοῦ μεγαλειότητα παρὰ τὰ εἰωθότα φυσικὴν ἔχειν τὴν ἀκολουθίαν εἰς ἐπιστροφὴν τῆς μηδέπω πιστευούσης ψυχῆς, καὶ παραδοχὴν τῆς διδομένης ἐντολῆς. Νεφέλης δ' οὔσης καὶ ὄρους ὑψηλοῦ, πῶς οὐ δυνατὸν διάφορον ἦχον ἐξακούεσθαι, πνεύματος κινουμένου διὰ τῆς ἐνεργούσης αἰτίας; Διὸ καί φησιν ὁ προφήτης· « Φωνὴν ῥημάτων ὑμεῖς ἠκούετε (92), καὶ ὁμοίωμα οὐκ εἴδετε. » Ὁρᾷς ὅπως ἡ Κυριακὴ φωνὴ Λόγος ἀσχημάτιστος, ἡ τοῦ Λόγου δύναμις (93), ῥῆμα Κυρίου φωτεινὸν, ἀλήθεια οὐρανόθεν ἄνωθεν ἐπὶ τὴν συναγωγὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀφιγμένη, διὰ φωτεινῆς τῆς προσεχοῦς διακονίας (94) ἐνήργει.

CAPUT IV.

Græcos ex Ægyptiis et Judæorum Gymnosophistis multa philosophiæ placita hausisse; quos ob sapientiam claros fuisse ostendit.

Sed et aliud quoque inveniemus testimonium, ad confirmandum, quod cum præstantissimi philo-

D Εὕροιμεν δ' ἂν καὶ ἄλλο μαρτύριον εἰς βεβαίωσιν τοῦ τὰ κάλλιστα τῶν δογμάτων τοὺς ἀρίστους τῶν

[a] Deut. IV, 12

(86) *Πάντη*. Hoc reposui pro vulg. *παντί*, ex p. 271. SYLB.

(87) *Λέγουσι*. Quæ sequuntur, adjecisse videtur Clemens, ut quodammodo explicaret qua ratione Deus vocem emisisse dictus sit. Idem argumentum tractat Philo Judæus lib. *De decalogo*, pag. 748, 749.

(88) *Βρεταννικὴν ν*. Britanni veteres magica inclaruisse perhibentur. Plinius lib. XXVIII, c. 1, agens de magica: « Britannia, » inquit, « hodieque eam attonite celebrat tantis cæremoniis, ut dedisse Persis videri possit. »

(89) *Ἀλλὰ οἱ τὰ Περσ*. Forte ἀλλὰ καὶ οἱ τὰ Περσ. SYLBURG.

(90) *Συγκλύδου*. Magis usitatum esset συγκλύδος; a nominat. συγκλύς.

(91) *Τὸ χωροῦν*. Post has voces non incommode distingues. SYLBURG.

(92) *Ἠκούετε*. Deuteron. ἠκούσατε.

(93) *Τοῦ Λόγου δύναμις*. Sic vocat Christum, qui est φῶς, et ἀλήθεια.

(94) *Προσεχοῦς διακονίας*. « Immediatum ministerium. » Vide pag. 702. Deo Patri quam maxime conjunctum. Vide pag. 695 edit. Paris. LOWTH.

φιλοσόφων παρ' ἡμῶν σφετερισαμένους, ὡσεὶ διαυχεῖν τῶν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων (95) βαρβάρων ἀπηνθίσθαι, τῶν εἰς ἑκάστην αἵρεσιν συντεινόντων τινὰ, μάλιστα δὲ Αἰγυπτίων τά τε ἄλλα καὶ τὸ περὶ τὴν μετενσωμάτωσιν (96) τῆς ψυχῆς δόγμα. Μετίασι γὰρ οἰκείαν τινὰ φιλοσοφίαν Αἰγύπτιοι. Αὐτίκα τοῦτο ἐμφαίνει μάλιστα ἡ ἱεροπρεπὴς αὐτῶν θρησκεία· πρῶτος μὲν γὰρ προέρχεται ὁ ᾠδὸς, ἕν τι τῶν τῆς μουσικῆς ἐπιφερόμενος συμβόλων. Τοῦτόν φασι δύο βίβλους ἀνειληφέναι δεῖν ἐκ τῶν Ἑρμοῦ (97)· ὧν θάτερον μὲν ὕμνους περιέχει θεῶν, ἐκλογισμὸν δὲ βασιλικοῦ βίου τὸ δεύτερον. Μετὰ δὲ τὸν ᾠδὸν ὁ ὡροσκόπος, ὡρολόγιόν τε μετὰ χεῖρα καὶ φοίνικα ἀστρολογίας ἔχων σύμβολα, πρόσεισιν (98). Τοῦτον τὰ ἀστρολογούμενα τῶν Ἑρμοῦ βιβλίων, τέσσαρα ὄντα τὸν ἀριθμὸν, ἀεὶ διὰ στόματος ἔχειν χρή· ὧν τὸ μὲν ἔστι **B** περὶ τοῦ διακόσμου τῶν ἀπλανῶν φαινομένων ἄστρων, τὸ δὲ περὶ τῶν συνόδων καὶ φωτισμῶν ἡλίου καὶ σελήνης· τὸ δὲ λοιπὸν περὶ τῶν ἀνατολῶν. Ἑξῆς δὲ ὁ ἱερογραμματεὺς προέρχεται, ἔχων πτερὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, βιβλίον τε ἐν χερσὶ καὶ κανόνα, ἐν ᾧ τό τε γραφικὸν μέλαν, καὶ σχοῖνος ᾗ γράφουσι. Τοῦτον τά τε ἱερογλυφικὰ καλούμενα, περί τε τῆς κοσμογραφίας, καὶ γεωγραφίας, τῆς τάξεως τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, καὶ περὶ τῶν ε' πλανωμένων, χωρογραφίαν τε τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς τοῦ Νείλου διαγραφῆς, περί τε τῆς καταγραφῆς σκευῆς τῶν ἱερῶν, καὶ τῶν ἀφιερωμένων αὐτοῖς χωρίων, περί τε μέτρων καὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς χρησίμων, εἰδέναι χρή. Ἔπειτα ὁ στολιστὴς τοῖς προειρημένοις ἕπεται, ἔχων τόν τε τῆς δικαιοσύνης πῆχυν καὶ τὸ σπονδεῖον. Οὗτος τὰ παιδευτικὰ **C** πάντα καὶ μοσχοσφαγιστικὰ καλούμενα· δέκα δέ ἐστι τὰ εἰς τὴν τιμὴν ἀνήκοντα τῶν παρ' αὐτοῖς θεῶν, καὶ τὴν Αἰγυπτίαν εὐσέβειαν (99) περιέχοντα· οἷον περὶ θυμάτων, ἀπαρχῶν, ὕμνων, εὐχῶν, πομπῶν, ἑορτῶν, καὶ τῶν τούτοις ὁμοίων. Ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ προφήτης (1) ἔξεισι, προφανὲς τὸ ὑδρεῖον ἐγκε-

A sophi pulcherrima ex iis quæ sunt ✠ apud eos dogmata a nobis sumpserint, iis se veluti jactent et glorientur: nempe quod ex aliis quoque barbaris quædam decerpserint quæ ad unamquamque conferunt sectam, maxime autem ex Ægyptiis, cum alia, tum dogma de migratione animæ in corpora. Suam enim quamdam ac peculiarem exercent Ægyptii philosophiam. Hoc autem maxime ostendunt sacræ eorum cæremoniæ. Primus autem procedit cantor, **269** unum aliquod afferens ex symbolis musicæ. Eum dicunt oportere accipere duos libros ex libris Mercurii: ex quibus unus quidem continet hymnos deorum, alter vero rationes vitæ regiæ. Post cantorem vero procedit horoscopus, qui in manu habet horologium et palmam, symbola astrologiæ. Eum libros Mercurii qui tractant de astrologia, qui quidem sunt quatuor numero, oportet semper habere in ore. Ex quibus unus quidem est de ordine inerrantium quæ videntur astrorum, alius vero de coitu et illuminatione solis et lunæ, reliqui de eorum ortu. Deinceps autem ἱερογραμματεύς, id est scriba sacrorum, pennas habens in capite, et librum in manibus ac regulam, in qua est et atramentum ad scribendum, et juncus quo scribunt, progreditur. Hunc oportet scire et ea quæ vocantur hieroglyphica, et mundi descriptionem, et geographiam, et ordinem solis et lunæ, et quinque errantium, Ægyptique chorographiam et Nili descriptionem, et descriptionem instrumentorum ornamentorumque sacrorum, et locorum eis consecratorum, mensurasque, et ea quæ sunt ✠ in sacris utilia. Deinde post eos qui prius dicti sunt, sequitur qui dicitur στολιστής, id est ornator, qui justitiæ cubitum, et ad libandum habet calicem. Is scit omnia quæ vocantur παιδευτικά, id est ad disciplinam et institutionem pertinentia, et μοσχοσφαγιστικά, hoc est, quæ ad ritum mactandorum spe-

✠ P. 757, 758 ED. POTTER, 633, 634 ED. PARIS.

(95) *Διαυχεῖν τῶν καὶ παρὰ τῶν ἄλλ.* Proculdubio verior lectio est, διαυχεῖν τῷ καὶ παρὰ τῶν ἄλλ., « gloriari eo quod etiam ab cæt. barb. » SYLB.

(96) *Μετενσωμάτωσιν*. Quidam, ut in *Pythagora* refert Laertius, lib. VIII, segm. 14, Πρῶτόν φασι τοῦτον (Πυθαγόραν) ἀποφῆναι τὴν ψυχὴν κύκλον ἀνάγκης ἀμείβουσαν, ἄλλοτε ἄλλοις ἐνδεῖσθαι ζώοις. « Primum Pythagoram sensisse aiunt animam circulum necessitatis immutantem aliis alias illigari animantibus. » Quod verum esse poterit si de Græcis tantum accipiatur; nam, ut ait Hieronymus in *Apologia adv. Rufinum*, « apud Græcos Pythagoras primus immortales esse animas, et de aliis corporibus transire in alia invenit. » Verum hoc dogma Pythagoras, ut alia multa, ab Ægyptiis didicit, quibus id tribuit etiam Herodotus in *Euterpe* cap. 123: Πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατός ἐστι. Τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος, ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσδύεται· ἐπεὰν δὲ περιέλθῃ πάντα τὰ χερσαῖα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινὰ, αὖθις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐσδύνειν. Τὴν περιήλυσιν δὲ αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισι ἔτεσι. Τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσὶ οἳ Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, οἱ μὲν, πρότερον, οἱ δὲ, ὕστερον, ὡς ἰδίῳ ἑωϋτῶν ἐόντι· τῶν ἐγὼ εἰδὼς τὰ οὐνόματα, οὐ γράφω. « Hi, denique, primi exstiterunt qui dicerent animam hominis esse immortalem, quæ de mortuo corpore subinde in aliud atque aliud corpus, ut quodque gigneretur, immigraret. Atque ubi per omnia se circumtulisset, terrestria, marina, volucria, rursus in aliquod hominis corpus genitum introire: atque hunc ab ea circuitum fieri intra annorum tria millia. Hanc rationem sunt e Græcis qui usurpaverint tanquam suam ipsorum, alii prius, alii posterius, quorum ego nomina sciens, **D** non duco scribenda. »

(97) *Ἑρμοῦ*. Cl. Fabricius *Bibliothecæ Græcæ* lib. I, cap. 11, sect. V, p. 75: « Clemens Alexandrinus VI *Stromateon*, p. 633 seq., Ægyptiæ philosophiæ dicendæ tradendæque methodum recensens, lib. XLII Hermetis refert, quorum plures paucioresve, alii itemque alii addiscere debuerint. Quia locus notissimus est et paulo prolixior, nolui integrum eumdem hic repetere, tamen eum a Joh. Marshamo pag. 241 seq., Lambecio p. 137 seq. et aliis numerus librorum 42 non satis bene nec ex mente

(98) *Πρόσεισιν*. Forte rectius πρόεισι, *prodit*: ut paulo superius ἔξεισι. SYLBURG.

(99) *Τὴν Αἰγυπτίαν εὐσέβ*. Non minus recte leg. τὴν Αἰγυπτίων εὐσέβ. SYLBURG.

(1) *Προφήτης*. Conf. Eusebius *Eccles. hist.* lib. IV, c. 8, et quæ ibi adnotavit Valesius.

clant vitulorum. Sunt autem decem quæ pertinent ad honorem eorum qui sunt apud eos deorum, et Ægyptiam continent religionem : nempe sacrificia, primitiæ, hymni, preces, pompæ, dies festi, et quæ sunt his similia. Post omnes exit propheta, qui propatulam in sinu gestat hydriam : quem sequuntur qui emissos panes portant. Is, ut qui sit sacrorum præfectus, ediscit libros decem qui vocantur Sacerdotales : continent autem de legibus, et diis, et universa sacerdotum disciplina : propheta enim apud Ægyptios præest etiam distributioni vectigalium. Sunt ergo quadraginta duo libri Mercurii valde necessarii, ex quibus triginta quidem et sex, qui continent omnem Ægyptiorum philosophiam, ediscunt ii qui ante dicti sunt : reliquos autem sex παστοφόροι, id est qui gestant pallium, ut qui pertineant ad medicinam, nempe de constructione corporis, et de morbis, et de instrumentis, et medicamentis, et de oculis, et postremo de mulieribus. Et res quidem Ægyptiorum, ut paucis dicam, sunt ejusmodi. Indorum autem philosophia fuit ipsa quoque valde celebrata. Alexander quidem certe Macedo, cum Indorum decem cepisset Gymnosophistas, qui videbantur esse optimi et præstantissimi, sermonisque brevitate cæteris antecellere, quæstiones eis proposuit, eum qui non apte responderet se esse de medio sublaturum minatus. Et cum ex iis quidem majorem natu judicare jus-

A χολπισμένος· ᾧ ἕπονται οἱ τὴν ἔκπεμψιν τῶν ἄρτων βαστάζοντες. Οὗτος, ὡς ἂν προστάτης τοῦ ἱεροῦ, τὰ ἱερατικὰ καλούμενα ι' βιβλία ἐκμανθάνει, περιέχει δὲ περί τε νόμων καὶ θεῶν, καὶ τῆς ὅλης παιδείας τῶν ἱερέων· ὁ γάρ τοι προφήτης παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ τῆς διανομῆς τῶν προσόδων ἐπιστάτης ἐστίν. Δύο μὲν οὖν καὶ τεσσαράκοντα αἱ πάνυ ἀναγκαῖαι τῷ Ἑρμῇ γεγόνασι βίβλοι· ὧν τὰς μὲν λς' τὴν πᾶσαν Αἰγυπτίων περιεχούσας φιλοσοφίαν οἱ προειρημένοι ἐκμανθάνουσι· τὰς δὲ λοιπὰς ἕξ, οἱ παστοφόροι, ἰατρικὰς οὔσας, περί τε τῆς τοῦ σώματος κατασκευῆς, καὶ περὶ νόσων, καὶ περὶ ὀργάνων, καὶ φαρμάκων, καὶ περὶ ὀφθαλμῶν, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῶν γυναικίων (2). Καὶ τὰ μὲν Αἰγυπτίων, ὡς ἐν βραχεῖ φάναι, τοσαῦτα· Ἰνδῶν δὲ ἡ φιλοσοφία καὶ αὐ-
B τῶν διαβεβόηται· Ἀλέξανδρός γ' οὖν ὁ Μακεδὼν (3), δέκα λαβὼν Ἰνδῶν γυμνοσοφιστὰς, τοὺς δοκοῦντας ἀρίστους εἶναι καὶ βραχυλογωτάτους, προβλήματα αὐτοῖς προὔθηκε, τὸν μὴ ἀποκρινόμενον εὐστόχως ἀνελεῖν ἀπειλήσας, ἕνα τὸν πρεσβύτερον αὐτῶν ἐπικρίνειν κελεύσας. Ὁ μὲν οὖν πρῶτος, ἐξετασθεὶς, πότερον οἴεται τοὺς ζῶντας εἶναι πλείονας ἢ τοὺς τεθνεῶτας· Τοὺς ζῶντας, ἔφη· οὐ γὰρ εἶναι τοὺς τεθνεῶτας· ὁ δεύτερος δὲ, πότερον τὴν γῆν ἢ τὴν θάλασσαν μείζονα θηρία τρέφειν· Τὴν γῆν, ἔφη· ταύτης γὰρ μέρος εἶναι τὴν θάλασσαν· ὁ δὲ τρίτος, ποῖόν ἐστι τῶν ζώων πανουργότατον, ὃ μέχρι νῦν οὐκ ἐγνώσθη· εἶπεν, Ἄνθρωπος (4)· ὁ δὲ τέταρτος, ανα-

mente Clementis computetur, observabit lector eum quam optime prodire sic :

1. Ὕμνοι θεῶν.
2. Ἐκλογισμὸς βασιλικοῦ βίου.

Ἀστρολογουμένων βιβλία δ'.

3. Περὶ τοῦ διακόσμου τῶν ἀπλανῶν φαινομένων ἄστρων.
4. Περὶ τῶν συνόδων ἡλίου καὶ σελήνης.
5. Περὶ τῶν φωτισμῶν ἡλίου καὶ σελήνης.
6. Περὶ τῶν ἀνατολῶν ἡλίου καὶ σελήνης.

Τὰ ἱερογλυφικὰ, βιβλία ι'.

7. Περὶ κοσμογραφίας.
8. Περὶ γεωγραφίας.
9. Περὶ τῆς τάξεως ἡλίου καὶ σελήνης.
10. Περὶ τῶν ε' πλανωμένων.
11. Χωρογραφία τῆς Αἰγύπτου.
12. Ἡ τοῦ Νείλου διαγραφή.
13. Περὶ τῆς καταγραφῆς σκευῆς τῶν ἱερέων.
14. Περὶ τῶν ἀφιερωμένων αὐτοῖς χωρίων.
15. Περὶ μέτρων.
16. Περὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς χρησίμων.

Τὰ παιδευτικὰ καὶ μοσχοσφραγιστικά (ita enim recte ex Herodoti lib. II, 39, et Porphyrii IV. Περὶ ἀποχῆς pag. 366 legit Marshamus, pag. 242, et Conringius p. 57, non μοσχοσφαγιστικά) βιβλία ι', τὰ εἰς τὴν τιμὴν ἀνήκοντα τῶν παρ' αὐτοῖς θεῶν καὶ τὴν Αἰγυπτίαν εὐσέβειαν περιέχοντα, οἷον·

17. Περὶ θυμάτων.
18. Περὶ ἀπαρχῶν.
19. Περὶ ὕμνων.
20. Περὶ εὐχῶν.
21. Περὶ πομπῶν.

22-26. Περὶ ἑορτῶν καὶ τῶν τούτοις ὁμοίων.

Τὰ ἱερατικὰ βιβλία ι'. Περί τε νόμων καὶ θεῶν καὶ τῆς ὅλης παιδείας τῶν ἱερέων.

27-36. Τὰ ἰατρικὰ βιβλία ς'.

37. Περὶ τῆς τοῦ σώματος κατασκευῆς.
38. Περὶ νόσων.
39. Περὶ ὀργάνων.
40. Περὶ φαρμάκων.
41. Περὶ ὀφθαλμῶν.
42. Περὶ τῶν γυναικίων.

C (2) *Γυναικίων*. Seu potius γυναικείων, subintellecto νόσων, vel alia simili dictione.

(3) *Ἀλέξανδρός γ' οὖν ὁ Μακεδών*. Ms. Ottob., Ἀλέξανδρος Μακεδόνων βασιλεύς. His autem similia scribit in *Alexandro* Plutarch.

(4) *Ὁ δὲ τρίτος, ποῖόν ἐστι τῶν ζώων πανουργότατον, ὃ μέχρι νῦν οὐκ ἐγνώσθη, εἶπεν· Ἄνθρωπος*. Th. Canterus lib. II, c. 20, *Var. lect.*, sic interpungit, πανουργότατον, ὃ μέχρι νῦν οὐκ ἐγνώσθη, εἶπεν, Ἄνθρωπος. Itaque legendum esse apud Plutarchum in *Vita Alexandri*, ubi perperam, ἄνθρωπος οὐκ ἔγνωκεν, confirmatque hanc lectionem hoc Euripidis testimonio de hominis calliditate :

Βραχύ τοι σθένος ἀνέρος,
Ἀλλὰ ποικιλίαις πραπίδων,
Δαμᾷ φῦλα πόντου
Χθονίων τ' ἀερίων τε παιδεύματα.

Sic ergo vertendum est : « Tertius autem, Quodnam est animalium callidissimum? Quod hucus-
D que, inquit, non fuit cognitum, homo. » Sic Plato VI *De republica* hominem dicit : Παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν, θειότατον ἡμερώτατόν τε ζώων· καλῶς δὲ μὴ τραφὲν, ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ. In quarti responso legitur apud Plutarchum τὸν Σάββαν ἀπέστησεν. Arrianus lib. VI videtur hunc ipsum Σάμβον appellare, nam et urbis paulo post meminit et pag. 134 Brachmanum, ὅσοι ἀποστάσεως αἴτιοι ἐγένοντο. In quinto deest vox una Clementi, quam ex Plutarcho suffice : Προτέραν γεγονέναι τὴν ἡμέραν εἶπεν, ἡμέρᾳ μιᾷ. « Diem, inquit, uno die. » Hoc est, uno die noctem antecessit dies. Et lege ἀποκρίσεις ἀπόρους, non ἀποφήσεις. « Insolubilium insolubiles esse responsiones. » In his etiam aliter Clemens ac Plutarchus in editione Aldina 229 : Τοσαῦτα κακὰ φέρουσαν, non κατὰ φέρουσαν, et μέχρι τίνος ἀνθρώπῳ καλῶς ἔχει ζῆν, non ἄνθρωπον καλῶς ἔχον. Item, πρῶτον ἀποκτεῖναι τὸν πρῶτον ἀποκρινούμενον, his posita voce πρῶτον. COLLECT.

κρινόμενος, τίνι λογισμῷ τὸν Σαββᾶ (5) ἀπέστησαν, A ἄρχοντα αὐτὸν ὄντα· ἀπεκρίθη, καλῶς ζῆν βουλόμενοι αὐτὸν, ἢ κακῶς ἀποθανεῖν. Ὁ δὲ πέμπτος, ἐρωτηθεὶς, πότερον οἴεται τὴν ἡμέραν πρότερον ἢ τὴν νύκτα γεγονέναι, εἶπεν· Ἡμέρα μία (6)· τῶν γὰρ ἀπόρων ἐρωτήσεων ἀνάγκη καὶ τὰς ἀποκρίσεις ἀπόρους εἶναι. Ὁ δὲ ἕκτος, ἀπορηθεὶς (7) πῶς ἄν τις φιληθείη μάλιστα· Ἄν, κράτιστος ὤν, ἔφη, μὴ φοβερὸς εἴη. Ὁ δὲ ἕβδομος, ἐρωτηθεὶς πῶς ἄν τις ἐξ ἀνθρώπων γένοιτο Θεός· Εἰ πράξειεν, εἶπεν, ἃ πρᾶξαι (8) ἄνθρωπον μὴ δυνατόν ἐστιν. Ὁ δὲ ὄγδοος, ἐρωτηθεὶς τί ἰσχυρότερον, ζωὴ ἢ θάνατος· Ζωὴ, ἔφη, τοσαῦτα κακὰ φέρουσα. Ὁ δὲ ἔννατος, ἐξετασθεὶς μέχρι τίνος ἀνθρώπῳ καλῶς ἔχει ζῆν· Μέχρι οὗ, ἔφη, μὴ νομίζῃ τὸ τεθνάναι τοῦ ζῆν ἄμεινον. B Κελεύσαντος δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὸν δέκατον εἰπεῖν τι· δικαστὴς γὰρ ἦν· Ἕτερος, ἔφη, ἑτέρου χεῖρον εἶπεν· τοῦ δὲ Ἀλεξάνδρου φήσαντος· Οὐκοῦν καὶ σὺ πρῶτος ἀποθάνῃ (9) τοιαῦτα κρίνων. Καὶ πῶς, εἶπεν, βασιλεῦ, ἀληθὴς εἴης, φήσας πρῶτον ἀποκτεῖναι τὸν πρῶτον ἀποκρινάμενον κάκιστα; Καὶ ὡς μὲν κλέπται πάσης γραφῆς Ἕλληνες εἴρηνται, ἱκανῶς, οἶμαι, διὰ πλειόνων δέδεικται τεκμηρίων.

sisset, primus quidem examinatus, utros ε. istimet esse plures, vivosne an mortuos: vivos dixit, non esse enim mortuos. Secundus autem, terrane an mare majores aleret belluas: Terra, inquit, nam ejus quoque pars est mare. Tertius autem, quodnam sit animantium callidissimum, quod hucusque non fuit cognitum: Homo, inquit. Quartus autem rogatus, quanam ratione moti, Sabba, qui erat eorum princeps, impulissent ad defectionem: ✠ respondit, volentes eum vel honeste vivere, vel male mori. Quintus autem rogatus, utrum existimaret fuisse priorem, diem an noctem: Uno die, inquit. Dubiarum enim quæstionum dubias etiam responsiones esse, necesse est. Sextus autem rogatus, quanam ratione fieri posset ut quis maxime diligeretur: Si cum sit, inquit, potentissimus, non fuerit terribilis. Septimus autem rogatus, quomodo ex hominibus fieret deus aliquis: Si ea, inquit, fecerit quæ fieri non potest ut homo faciat. Octavus autem interrogatus, quid sit fortius, vita an mors: Vita, inquit, quæ tam multa mala ferat. Nonus autem examinatus, quousque bene sit homini vivere: Quousque, inquit, non existimet melius esse mori quam vivere. Cum autem jussisset Alexander, ut decimus quoque diceret aliquid, erat enim judex, Alius, inquit, alio dixit deterius. Cum autem dixisset Alexander: Ergo tu quoque morieris primus, qui hæc judicas. Et quomodo, inquit, o rex, verax fueris, qui dixisti te primum eum esse interfecturum qui pessime respondisset? Et quod omnis generis scriptorum Græci dicti sint fures, satis, ut opinor, pluribus ostensum est indiciis.

CAPUT V.

Græcos aliquatenus Dei veri notitiam habuisse.

C Ὅτι δὲ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ἴσασι τὸν Θεὸν, ἀλλὰ κατὰ περίφασιν (10), Ἑλλήνων οἱ δοκιμώτατοι, Πέτρος ἐν τῷ κηρύγματι λέγει· « Γινώσκετε οὖν ὅτι εἷς Θεός ἐστιν, ὃς ἀρχὴν πάντων (11) ἐποίησεν, καὶ τέλους ἐξουσίαν ἔχων· καὶ ὁ ἀόρατος, ὃς τὰ πάντα ὁρᾷ· ἀχώρητος (12), ὃς τὰ πάντα χωρεῖ· ἀνεπιδεὴς, οὗ τὰ πάντα ἐπιδέεται, καὶ δι' ὃν ἔστιν· ἀκατάληπτος, ἀέννατος, ἄφθαρτος, ἀποίητος, ὃς τὰ πάντα ἐποίησεν λόγῳ δυνάμεως αὐτοῦ, τῆς γνωστικῆς γρα-

Quod autem Deum norunt, non per agnitionem, sed per qualemcunque ejus manifestationem, Græcorum probatissimi, dicit Petrus in prædicatione: « Cognoscite ergo unum esse Deum, qui fecit omnium principium, et finis habet potestatem, et qui cum sit inconspicuus, omnia videt: cum capi non possit, omnia capit, nullius cum rei indigeat, eo indigent omnia, et per quem sunt omnia; qui comprehendi non potest, æternus, ab interitu alienus, non factus:

✠ P. 759 ED. POTTER, 635 ED. PARIS.

(5) *Τὸν Σαββᾶ*. H., τὸν Σάββαν. Mox etiam rectius forte ἄρχοντα αὐτῶν. SYLBURG.

(6) *Ἡμέρα μία*. « Uno die, » vel « unus dies. » Nam ambiguum fuisse hoc responsum, statim additur. Verum Plutarchus huic viro responsum tribuit, quo « diem uno die noctem præcedere » clare pronuntiatur: προτέραν γεγονέναι τὴν ἡμέραν εἶπεν ἡμέρᾳ μιᾷ. Proinde Plutarchum potius e Clemente quam ex illo hunc corrigendum existimaverim. Aliter respondit Thales, ut ait Diogenes Laertius in *Thalete* lib. I, segm. 36: Πρὸς τὸν πυθόμενον τί πρότερον ἐγεγόνει, νὺξ ἢ ἡμέρα; Ἡ νὺξ, ἔφη, μιᾷ ἡμέρᾳ πρότερον. « Sciscitanti cuidam, utrum prius factum esset, nox an dies? Nox, ait, una prius die. » Idem responsum occurrit in Excerptis ex veteri Lexico Græco-Latino, ubi de responsis sapientum: Τῷ πέμπτῳ ἠρώτησεν, τίς πρῶτος ἐγεννήθη, νὺξ ἢ ἡμέρα; Ὁ δὲ εἶπεν νύκτα μίαν πρότερον ἡμέραν.

(7) *Ἀπορηθείς*. A. et H. malunt ἐπερωτηθείς. Retineri tamen etiam ἀπορηθεὶς potest, pro « Cum ei hoc dubium esset propositum, » seu, « De hoc dubio interrogatus. » SYLBURG.

(8) *Πρᾶξαι*. Forte πράξαι. MONTFAUC.

(9) *Ἀποθάνῃ*. Modi enallage est pro ἀποθανῇ, seu ἀποθνήξῃ. SYLBURG.

(10) *Περίφασιν*. Lege περίφρασιν. LOWTH. — Conf. superius *Stromat*. I, p. 372, n. 5, et *Strom*. V, p. 730, n. 5.

(11) *Ἀρχὴν πάντων*. Scilicet Filium. Nam illud Genes. I: « In principio Deus creavit, » multi e veteribus Ecclesiæ scriptoribus de Filio interpretantur: qui Apoc. III, 14, ἡ ἀρχὴ τῆς κτίσεως τοῦ Θεοῦ, « principium creaturæ Dei, » dicitur. Clemens noster infra p. 644 edit. Paris.: Εἷς γὰρ τῷ ὄντι ἐστὶν ὁ Θεὸς, ὃς ἀρχὴν τῶν ἁπάντων ἐποίησε, μηνύων τὸν πρωτόγονον Υἱὸν, ὁ Πέτρος γράφει συνεὶς ἀκριβῶς τὸ, Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν.

(12) *Ἀχώρητος*. Simile est illud Hermæ *Pastoris* lib. II, mandat. 1: « Ipse capax universorum, solus immensus est. Qui nec verbo definiri, nec mente concipi potest. » Arnobii et Serapionis conflict. p. 543: « Capax, non captabilis. » Augustinus in *Altercatione cum Pascentio Ariano*: « Laudantes Deum, dicere solemus in precibus, ejus magnitudinem admirantes: Qui capit omnia, quem capit nemo, sed hominum: nam totus capitur a Filio. »

qui omnia fecit verbo virtutis suæ, » hoc est secundum gnosticam scripturam, Filii. Deinde subjungit: « Hunc Deum colite, non ut Græci, » utpote quod eumdem quem nos ✠ colunt Deum viri probi apud Græcos, sed non perfecta cognitione, ut qui a Filio datam non didicerint traditionem. « Ne colatis, » inquit, « igitur; » non dixit, Deum quem Græci, sed « ne colatis ut Græci: » cultus Dei mutans modum, non autem alium Deum annuntians. Quid autem sit: « Non colatis ut Græci, » ipse Petrus explanabit, subjungens: **270** « Quoniam dum feruntur ignorantia, et Deum non sciunt » ut nos perfecta cognitione, « cum, potestate quam dedit eis ad usum, formassent ligna et lapides, æs et ferrum, aurum et argentum, ex ipsorum materia et usu, et quæ substantiæ serva sunt excitassent, ea colunt: et quæ eis dedit Deus in cibum, volucres aeris, et maris natatilia, et terræ serpentes, et feras, cum quadrupedibus agri pecoribus, mustelasque et mures, feles et canes et simias: et proprios cibos hominibus sacrificant: et mortua mortuis offerentes tanquam diis, in Deum sunt ingrati, per hæc ipsum esse negantes. » Et quod ita se habeat, utpote quod nosipsi et Græci eumdem Deum noverimus, sed non similiter, sic rursus inferet hoc modo: « Neque colite ut Judæi: etenim illi, solos se Deum nosse putantes, nesciunt se ado-

A φῆς (13), » τουτέστι τοῦ Υἱοῦ. Εἶτα ἐπιφέρει· « Τοῦτον τὸν Θεὸν σέβεσθε, μὴ κατὰ τοὺς Ἕλληνας· » ὡς δηλονότι (14) τὸν αὐτὸν ἡμῖν σεβόντων Θεὸν καὶ τῶν παρ' Ἕλλησι δοκίμων, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν παντελῆ τὴν δι' Υἱοῦ παράδοσιν μεμαθηκότων. « Μὴ τοίνυν (15), » φησὶ, « σέβεσθε, » οὐκ εἶπεν, Θεὸν ὃν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ, « μὴ κατὰ τοὺς Ἕλληνας· » τὸν τρόπον τὸν τῆς σεβήσεως ἐναλλάττων τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ δὲ ἄλλον καταγγέλλων. Τί οὖν ἐστι τὸ, « μὴ κατὰ τοὺς Ἕλληνας, » αὐτὸς διασαφήσει Πέτρος ἐπιφέρων· « Ὅτι ἀγνοίᾳ φερόμενοι, καὶ μὴ ἐπιστάμενοι τὸν Θεὸν » ὡς ἡμεῖς κατὰ τὴν γνῶσιν τὴν τελείαν (16), « ἣν ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίας εἰς χρῆσιν (17), μορφώσαντες ξύλα καὶ λίθους, χαλκὸν καὶ σίδηρον, χρυσὸν καὶ ἄργυρον, τῆς ὕλης αὐτῶν καὶ χρήσεως, τὰ B δοῦλα τῆς ὑπάρξεως ἀναστήσαντες, σέβονται (18)· καὶ ἃ δέδωκεν αὐτοῖς εἰς βρῶσιν ὁ Θεὸς, πετεινὰ τοῦ ἀέρος, καὶ τῆς θαλάσσης τὰ νηκτὰ, καὶ τῆς γῆς τὰ ἑρπετὰ, καὶ τὰ θηρία σὺν κτήνεσι τετραπόδοις τοῦ ἀγροῦ, γαλᾶς τε καὶ μῦς, αἰλούρους τε καὶ κύνας, καὶ πιθήκους· καὶ τὰ ἴδια βρώματα βροτοῖς, θύματα θύουσιν (19)· καὶ νεκρὰ νεκροῖς (20) προσφέροντες ὡς θεοῖς, ἀχαριστοῦσι τῷ Θεῷ, διὰ τούτων ἀρνούμενοι αὐτὸν εἶναι· » καὶ ὅτι γε ὡς τὸν αὐτὸν Θεὸν ἡμῶν τε αὐτῶν καὶ Ἑλλήνων ἐγνωκότων φέρεται (21), πλὴν οὐχ ὁμοίως, ἐποίσει πάλιν, ὧδέ πως· « Μηδὲ κατὰ Ἰουδαίους (22) σέβεσθε, καὶ γὰρ ἐκεῖνοι μόνοι

✠ P. 760 ED. POTTER.

(13) *Τῆς γνωστικῆς γραφῆς*. In hæc verba Cl. Grabius in *Spicil.* I, p. 328, hæc adnotat: « Per hanc intelligit Clemens interpretationem mysticam, secutus in hac phrasi Barnabam, qui in epistola sua cap. VI, ubi verba Moysis citaverat: « Ecce ista ait Dominus Deus: Intrate in terram bonam, quam juramento promisit Dominus Abrahamo, et Isaaco, et Jacobo, et ut hæreditatem possidete eam; terram fluentem lacte et melle, » immediate post, mysticæ explicationis gratia, addit: Τί λέγει ἡ γνῶσις, μάθετε· ἐλπίσατε ἐπὶ τὸν ἐν σαρκὶ μέλλοντα φανεροῦσθαι ὑμῖν Ἰησοῦν. « Quid dicat cognitio, » (i. e. quis sit sensus spiritualis et mysticus, ut in editione Oxoniensi Barnabæ bene exponitur) » discite. Sperate in Jesum, qui in carne manifestandus est vobis. » Quæ ipsa Barnabæ alibi citat Clemens Alexandr. nempe lib. V *Strom.*, pag. 578. Sic hoc quoque loco per λόγον δυνάμεως Θεοῦ, docet Filium Dei sensu mystico intelligendum esse: unde potius τῇ γνωστικῇ γραφῇ quam τῆς γνωστικῆς γραφῆς legendum puto. » Hæc ille. Mihi in Clementis verbis nihil mutandum videtur. Sunt autem hæc, non Petri, sed Clementis Petri sententiam explicantis verba.

(14) *Ὡς δηλονότι*. Hæc verba usque ad μεμαθηκότων Clementis sunt: ac proinde Cl. Grabius *Spicileg.* I, pag. 63, ea tanquam ipsius Petri recitans, hujusce loci sensum pervertit.

(15) *Μὴ τοίνυν*. Insolita est verborum trajectio. Simplicior ordo est: οὐκ εἶπε τοίνυν, Μὴ σέβεσθε Θεὸν ὃν οἱ Ἑλλ. STYLBURG.

(16) *Ὡς ἡμεῖς κατὰ τὴν γνῶσιν τελείαν*. « Ut nos cognitione perfecta. » Hæc etiam Clementis verba sunt, quibus explicat quo sensu Petrus « gentes Deum non scire » dixerat: licet ea Grabius ipsi Petro tribuerit.

(17) *Ἣν ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίας εἰς χρῆσιν*. Non incommode scribi posse videtur, ὧν ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν εἰς χρῆσιν· « quorum ipsis dedit potestatem ad usum, » seu « ut iis uterentur. » Nam « lignum, lapides, » et cætera, quæ hic numerantur, opponit aliis ἃ δέδωκεν αὐτοῖς εἰς βρῶσιν ὁ Θεός, « quæ Deus ipsis dedit in cibum. »

C (18) *Τῆς ὕλης αὐτῶν καὶ χρήσεως, τὰ δοῦλα τῆς ὑπάρξεως ἀναστήσαντες, σέβονται*. Hæc sine dubio corrupta sunt. Interea vero, donec ms. aliquis codex appareat, cujus ope emendentur, sic scribi potuerint: Τὴν ὕλην, αὐτῶν καὶ χρήσεως τὰ δοῦλα τῇ ὑπάρξει ἀναστήσαντες, σέβονται. « Materiam, et quæ ipsorum usui natura inservire debent, statuentes, colunt. » Vel, χρήσεως τὰ δοῦλα καὶ τῆς ὑπάρξεως· « quæ serva sunt usui et possessioni. » Nam ὕπαρξις interdum idem est ac τὰ ὑπάρχοντα, πλοῦτος, κτήματα. Vel aliquid his simile, nam incertæ plerumque sunt hujusmodi conjecturæ.

(19) *Καὶ τὰ ἴδια βρώματα βροτοῖς θ. θ.* Interpres, « et proprios cibos hominibus sacrificant, » nihil ad sensum Petri. Proinde pro βροτοῖς, « mortalibus hominibus, » scribendum βρωτοῖς, « cibis: » qua voce intelligit ἃ δέδωκεν ὁ Θεὸς εἰς βρῶσιν· ut sensus sit, Ægyptios, aliasque gentes, a quibus D bruta coluntur, τὰ ἴδια βρώματα τοῖς βρωτοῖς θύειν· « proprios cibos sacrificare » iis animalibus, quæ sunt ipsis a Deo in « cibum » concessa. Nam sicut νεκρὰ νεκροῖς, ita βρώματα βρωτοῖς θύειν eos dicere videtur.

(20) *Νεκρὰ νεκροῖς*. Scilicet, « mortua » animalia « mortuis » hominibus, quos ut deos colebant. Proinde triplicem idololatriæ formam innuere videtur: primam, qua res vitæ expertes; secundam, qua bruta animalia; tertiam, qua mortui homines coluntur.

(21) *Φέρεται*. Metaphorice utitur hac voce, ut statim ἐπιφέρει. Sensus est: « Et propterea quod » fert « nos et Græcos eumdem Deum, licet diverso modo, cognoscere, iterum » inferet.

(22) *Μηδὲ κατὰ Ἰουδ.* Eadem ex Petri prædicatione adducit. Origenes t. XIV, in Joan. p. 211: Φέρειν αὐτὸν, ὡς Πέτρου διδάξαντος, μὴ δεῖν καθ' Ἕλληνας προσκυνεῖν τὰ τῆς ὕλης πράγματα ἀποδε-

οἰόμενοι τὸν Θεὸν γινώσκειν, οὐκ ἐπίστανται, λατρεύοντες ἀγγέλοις καὶ ἀρχαγγέλοις, μηνὶ καὶ σελήνῃ· καὶ ἐὰν μὴ (23) σελήνη φανῇ, σάββατον οὐκ ἄγουσι τὸ λεγόμενον πρῶτον· οὐδὲ νεομηνίαν ἄγουσιν οὔτε ἄζυμα, οὔτε ἑορτὴν, οὔτε μεγάλην ἡμέραν (24). » Εἶτα τὸν κολοφῶνα τοῦ ζητουμένου προσεπιφέρει· « Ὥστε καὶ ὑμεῖς, ὁσίως καὶ δικαίως μανθάνοντες, ἃ παραδίδομεν ὑμῖν, φυλάσσεσθε, καινῶς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Χριστοῦ σεβόμενοι· εὕρομεν γὰρ ἐν ταῖς Γραφαῖς, καθὼς ὁ Κύριος λέγει· Ἰδοὺ (25) διατίθεμαι ὑμῖν Καινὴν Διαθήκην, οὐχ ὡς διεθέμην τοῖς πατράσιν ὑμῶν ἐν ὄρει Χωρήβ. » Νέαν ὑμῖν (26) διέθετο· τὰ γὰρ Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων παλαιὰ, ὑμεῖς δὲ, οἱ καινῶς αὐτὸν τρίτῳ γένει σεβόμενοι, Χριστιανοί (27). Σαφῶς γὰρ, οἶμαι, ἐδήλωσε τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεὸν, ὑπὸ μὲν Ἑλλήνων ἐθνικῶς, ὑπὸ δὲ Ἰουδαίων Ἰουδαϊκῶς, καινῶς δὲ ὑφ' ἡμῶν καὶ πνευματικῶς γινωσκόμενον. Πρὸς δὲ καὶ ὅτι ὁ αὐτὸς Θεὸς ἀμφοῖν ταῖν Διαθήκαιν χορηγὸς, ὁ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δοτὴρ τοῖς Ἕλλησι, δι' ἧς ὁ παντοκράτωρ παρ' Ἕλλησι δοξάζεται, παρέστησεν, δῆλον δὲ κἀνθένδε. Ἐκ γ' οὖν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς νομικῆς, εἰς τὸ ἓν γένος τοῦ σωζομένου συνάγονται λαοῦ οἱ τὴν πίστιν προσιέμενοι, οὐ χρόνῳ διαιρουμένων τῶν τριῶν λαῶν, ἵνα τις φύσεις ὑπολάβοι τριττὰς, διαφόροις δὲ παιδευομένων Διαθήκαις, τοῦ ἑνὸς Κυρίου ὄντως (28), ἑνὸς Κυρίου ῥήματι· ἐπεὶ ὅτι, καθάπερ Ἰουδαίους (29) σώζεσθαι ἐβούλετο

rare angelos et archangelos, mensem et lunam : et nisi luna apparuerit, non agunt sabbatum quod vocant primum, neque agunt neomeniam, neque azyma, neque festum, neque magnum diem. » Deinde ejus quod quæritur infert colophonem : « Quare vos quoque sancte et juste quæ vobis tradimus discentes, servate, noviter Deum per Christum colentes. Invenimus enim in Scripturis, ✠ sicut dicit Dominus : Ecce facio vobis Testamentum Novum, non ut feci patribus vestris in monte Choreb[a]. » Novum dedit nobis Testamentum : quæ enim sunt Judæorum et Græcorum, sunt vetera. Nos autem qui nove ipsum tertio genere colimus, sumus Christiani. Aperte enim, ut arbitror, ostendit unum et solum Deum, a Græcis quidem gentiliter, a Judæis autem Judaice, nove autem a nobis cognosci et spiritaliter. Præterea autem ostendit, quod idem Deus suppeditavit utrumque Testamentum, qui etiam Græcis dedit Græcam philosophiam, per quam omnipotens a Græcis gloria afficitur. Id autem hinc quoque est manifestum. Ex Græca quidem certe disciplina, et ex regali, in unum genus populi cui salus datur, congregantur qui fidem admittunt, non tempore divisis tribus populis, ne quis triplices existimet naturas, sed diversis eruditi Testamentis, cum sint unius Domini, unius Domini verbo. Quoniam quemadmodum Judæos Deus salvos esse voluit, dans eis prophetas, ita etiam Græ-

✠ P. 762 ED. POTTER, 636 ED. PARIS. [a] Jer. xxxi, 31, 32; Hebr. viii, 8, 9, 10.

χομένους, καὶ λατρεύοντας ξύλοις, καὶ λίθοις, μή τε κατὰ Ἰουδαίους σέβειν τὸ Θεῖον, ἐπείπερ καὶ αὐτοὶ μόνοι οἰόμενοι ἐπίστασθαι Θεὸν, ἀγνοοῦσιν αὐτὸν, λατρεύοντες ἀγγέλοις, καὶ μηνὶ, καὶ σελήνῃ. « Eum tradere, quasi Petrus docuerit, non oportere gentilium more adorare, materialia laudantium atque servientium lignis et lapidibus ; neque Judæorum more Deum colere, quandoquidem et ipsi soli Deum scire existimati, ipsum ignorant, servientes angelis, et mensi, et lunæ. » Porro Judæis angelorum cultum exprobrat etiam Celsus apud Origenem lib. i, p. 20 : Λέγων αὐτοὺς σέβειν ἀγγέλους καὶ γοητείᾳ προσκεῖσθαι ἧς ὁ Μωϋσῆς αὐτοῖς γέγονεν ἐξηγητής. « Dicens eos venerationem et cultum exhibere angelis, et vacare damnatis maleficisque artibus a Moyse præceptore acceptis. » Idem infra repetit lib. v, p. 234 edit. Cantabrig. Hieronymus Resp. ad quæstionem ab Algasia propositam Judæos ejusdem criminis accusat : « Conversus autem Deus, tradidit eos, ut colerent militiam cœli sicut scriptum est in libro prophetarum. Militia autem cœli non tantum sol appellatur, et luna et astra rutilantia, sed et omnis angelica multitudo, eorumque exercitus, qui Hebraice appellatur Sabaoth, id est virtutum, sive exercituum. » Idem paulo post : « Tradidit eos Deus, ut servirent militiæ cœli, quæ nunc ab Apostolo dicitur religio angelorum. » Verum Cl. Spencerus existimat non tam Judæos in verbis Petri intelligendos esse, quam Cerinthi discipulos, hæreticos scilicet Ἰουδαΐζοντας, qui angelorum cultu eo tempore infames erant. Conf. ejus adnotationes in Origenis lib. i, p. 20.

(23) *Καὶ ἐὰν μή*. Conf. Seldenus *De anno civili Jud.*, p. 98.

(24) *Μεγάλην ἡμέραν*. Cl. Grabius *Spicileg.* i p. 329, in hæc verba adnotat : « Hac diem expiationis designari vix dubito : utpote de qua Deus ipse Levit. xxiii, 21, ad Judæos ait : « Et vocabitis hunc diem celeberrimum atque sanctissimum. » Rabbini quoque dicunt, omnibus festis cessantibus hoc expiationis festum perdurare debere, neque mundum sine illo subsistere posse. Vide doctissimum Morinum lib. ix *De pœnitentia*, cap. 34. »

(25) *Ἰδού*. Exstant hæc Jerem. xxxi, 31, 32, et Hebr. viii, 8, 9, 10, verum, si verba spectantur, paulo aliter quam hic.

(26) *Ὑμῖν*. Forte rectius ἡμῖν· itemque mox ἡμεῖς, sive Petri, sive Clementis sint verba. Sylb.

(27) *Νέαν... Χριστιανοί*. Hanc sententiam Petro tribuere videtur Grabius : quæ Clementis potius est, quo sensu intelligenda sint hæc verba Νέαν Διαθήκην explicantis.

(28) *Ὄντως*. Ms. Paris. ὄντας. Aliis ὄντων placuisse videtur.

(29) *Ἐπεὶ, ὅτι καθάπερ Ἰουδαίους... μέλλοντα ἔσεσθαι*. Cl. Beveregius nostras codice *Canon.* lib. i, c. 14, in hæc verba adnotat : « Joan. Bapt. Cotelerius in notis ad secundam Clementis Romani Epistolam, doctos viros hujus loci sensum nondum attigisse opinatus est, ut qui verba ista sic accipiant quasi λάβετε, etc., sit Apostoli exhortatio. Ille autem verba illa ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος, non referenda putat ad consequentia λάβετε καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους, sed ad præcedentia ista οἰκείους αὐτῶν τῇ διαλέκτῳ προφήτας, seu ad versiculum 12 primi capitis Epistolæ ad Titum, ubi scilicet Apostolus dicit : Εἶπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν προφήτης. Hæc autem verba λάβετε καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους, et quæ sequuntur, non sancti Pauli, sed Clementis esse arbitratur vir doctus. Quæ quidem nova horum Clementis verborum expositio mihi etiam primo intuitu summe arrisit. Totum autem contextum postea revolvens statim inveni quod hæc Clementis Alexandrini verba sensum istum nequa-

corum spectatissimos in propria sua lingua prophetas excitatos, prout poterant capere Dei beneficentiam, a vulgo secrevit, præter Petri prædicationem, declarabit Paulus apostolus dicens : « Libros quoque Græcos sumite, agnoscite Sibyllam quomodo unum Deum significet, et ea quæ sunt futura : et Hystaspen sumite et legite, et invenietis Dei Filium multo adhuc clarius et apertius esse scriptum, et quemadmodum adversus Christum multi reges instruent aciem, odio habentes illum, et eos qui nomen ejus gestant, et ejus fideles, et ejus tolerantiam et adventum. » Deinde uno verbo nos interrogat : « Totus autem mundus, et quæ sunt in mundo, cujus sunt? Nonne Dei? » Propterea dicit Petrus Dominum dixisse apostolis : « Si quis ergo velit ex Israel duci pœnitentia, et propter nomen meum credere in Deum, remittentur ei peccata post duodecim annos. Egredimini in mundum, ne quis dicat : Non audivimus. »

A ὁ Θεὸς, τοὺς προφήτας διδοὺς, οὕτω καὶ Ἑλλήνων τοὺς δοκιμωτάτους, οἰκείους αὐτῶν τῇ διαλέκτῳ προφήτας ἀναστήσας, ὡς οἷοί τε ἦσαν δέχεσθαι τὴν παρὰ Θεοῦ εὐεργεσίαν, τῶν χυδαίων ἀνθρώπων διέκρινε, δηλώσει πρὸς τῷ Πέτρου κηρύγματι ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος· « Λάβετε (30) καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους, ἐπίγνωτε Σίβυλλαν, ὡς δηλοῖ ἕνα Θεὸν καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι· καὶ τὸν Ὑστάσπην λαβόντες, ἀνάγνωτε, καὶ εὑρήσετε πολλῷ τηλαυγέστερον καὶ σαφέστερον γεγραμμένον τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, καὶ καθὼς παράταξιν ποιήσουσι τῷ Χριστῷ πολλοὶ βασιλεῖς, μισοῦντες αὐτὸν, καὶ τοὺς φοροῦντας τὸ ὄνομα αὐτοῦ, καὶ τοὺς πιστοὺς αὐτοῦ, καὶ τὴν ὑπομονὴν, καὶ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ. » Εἶτα ἑνὶ λόγῳ πυνθάνεται ἡμῶν· « Ὅλος δὲ ὁ κόσμος καὶ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τίνος; Οὐχὶ τοῦ B Θεοῦ; » Διὰ τοῦτό φησιν ὁ Πέτρος εἰρηκέναι τὸν Κύριον τοῖς ἀποστόλοις· « Ἐὰν μὲν οὖν τις θελήσῃ τοῦ Ἰσραὴλ μετανοῆσαι (31), διὰ τοῦ ὀνόματός μου πιστεύειν ἐπὶ τὸν Θεὸν, ἀφεθήσονται αὐτῷ αἱ ἁμαρτίαι μετὰ δώδεκα ἔτη (32). Ἐξέλθετε εἰς τὸν κόσμον, μή τις εἴπῃ· Οὐκ ἠκούσαμεν. »

quam admittant. Doctissimus Pater in hisce libris non oratorem agit, non epistolam aut exhortationem scribit, ac propterea neminem definite alloquitur. Atque ideo cum scribit : Λάβετε τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους, ἐπίγνωτε Σίβυλλαν, hæc non ipsius Clementis, sed sancti Pauli mox memorati verba sint necesse est. Et præterea sancti Pauli verba in Epistola ad Titum nulla machina huc trahi possunt. Præterquam enim quod Apostolus ibi de uno solo propheta loquatur, Clemens hic de pluribus; quodque sanctus Paulus proprios suæ linguæ prophetas a Deo gentilibus, prout percipere poterant Dei be- C neficentiam, excitatos esse, nullo modo affirmet; præter hæc, inquam, observandum etiam est, ista verba ad aliam hujus sententiæ partem pertinere. Clemens enim non asserit D. Paulum dixisse Deum suos Græcis prophetas excitasse, sed ipse hoc dixit, probatque tum ex Petri prædicatione, tum ex Paulo, ut ait, dicente λάβετε τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους. Res clarior adhuc elucescet, si ea recolamus quæ proxime post verba a nobis citata sequuntur. Refert enim sanctum Paulum hæc dixisse : « Libros quo- « que Græcos sumite, agnoscite Sibyllam quomodo « unum Deum indicet, et ea quæ futura sunt. Sum- « ptum etiam Hystaspen legite, et invenietis Dei « Filium multo clarius apertiusque esse scriptum, « utque multi reges adversus Christum aciem in- « struent, odio habentes tum illum, tum eos qui « nomen illius gestant, et ejus fideles, illiusque to- « lerantiam atque adventum. » Cum hæc a D. Paulo prolata tradidisset, mox addit : Εἶτα ἑνὶ λόγῳ πυνθάνεται ἡμῶν, ὅλος δὲ κόσμος καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τίνος; D Οὐχὶ τοῦ Θεοῦ; « Deinde uno verbo nos interrogat, « totus autem mundus et quæ in mundo, cujus « sunt? Nonne Dei? » Hæc autem verba de nullo alio nisi de sancto Paulo intelligi possunt. Quis enim hoc interrogasse dicatur, nisi is de quo ante facta fuerat mentio istis verbis : Ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος. Quod enim doctissimus vir hæc verba prædicationi Petri tribuenda censet, a ratione prorsus alienum est. Etenim sancti Petri sermo ex apocrypho isto libro a Clemente hic citatus, prius finitus fuit, quam hæc a D. Paulo vel alio quopiam dicta referuntur. Quin etiam post ultima ista a nobis recitata verba, statim hæc subjungit : Διὰ τοῦτό φησιν ὁ Πέτρος εἰρηκέναι τὸν Κύριον τοῖς ἀποστόλοις, etc. Quod si præcedentibus verbis Petrum illud interrogasse voluisset, nomen ejus ibi potius inseruisset. Cum sanctus autem Paulus istam protulisse interrogationem clarissime hic perhibeatur, nihil dubii esse potest, quin is etiam ea quæ præcedunt, si Clementi fidem habeamus, dixerit. Clemens autem hæc vel ex traditione vel saltem ex apocrypho aliquo libro D. Pauli nomen præ se ferente, hausisse videtur. Qualis etiam D. Petri nomen sibi inscriptum habens, et *Petri Prædicatio* dictus, hoc ipso in loco a Clemente laudatur, multaque tanquam a Petro dicta ex eodem recitantur. » Conf. Grabii *Spicil.* p. 66.

(30) *Λάβετε.* Theod. Canterus lib. II *Var. lect.*, cap. 19, hunc locum citans corrigit illa Lactantii lib. VII, c. 16 : « Sibylla tamen aperte interituram Romam loquitur. Hydaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, a quo amnis quoque nomen accepit, posteris reddidit sublatum ex orbe imperium nomenque Romanum, multo ante præfatus illa, quam Trojana gens conderetur. » Et cap. 18 meminit ejusdem et in Epitome cap. ultimo, quibus locis « Hystaspes » legendum, non « Hydaspes. » Justinus Apol. 2 : Σίβυλλα δὲ καὶ Ὑστάσπης γενήσεσθαι τῶν φθαρτῶν ἀνάλωσιν διὰ πυρὸς ἔφασαν. Amm. Marcellinus lib. XXIII : « Multa ex Chaldæorum arcanis Bactrianus addidit Zoroastres, deinde Hystaspes rex prudentissimus Darii pater, qui cum superioris Indiæ secretà fidenter penetraret, ad nemorosam quamdam venerat solitudinem. » Agathias lib. II de Zoroastre agens : « Nam Persæ ipsi nostri temporis Hystaspis temporibus eum floruisse tràdunt, quam ob causam res plane ambigua est, an Darii pater, an alius quispiam hic fuerit Hystaspes, utcunque hic Persarum magister, et magiæ inven- D tor. » Quod vero paulo ante vertit interpres, « ex Græca disciplina et ex regali, » Græce est : Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς νομικῆς εἰς τὸ ἓν γένος. « Ex Græca igitur disciplina et ex legali. » Itaque videtur errore typographi deceptus, non consulto Græco exemplari. Tres populos intelligit, gentes sive Græcos, legis Mosaicæ cultores sive Judæos, et novæ legis sive Christianos. Collect. Porro Justinus etiam Sibyllam et Hystaspen simul memorat *Apol.* I, p. 38, in verbis modo allatis; et iterum pag. 87 : Τὰς Ὑστάσπου ἢ Σιβύλλης ἢ τῶν προφητῶν βίβλους. « Hystaspe aut Sibyllæ aut prophetarum libros. » Conf. Valesius ad Ammiani Marcellini lib. XXIII.

(31) *Μετανοῆσαι.* Si μετανοήσας legamus, expedita est structura : si μετανοῆσαι retineamus, subaudienda erit copulativa καί. Stlburg.

(32) *Μετὰ δώδεκα ἔτη.* Cl. Grabius *Spicileg.* I, pag. 67, in hæc verba adnotat : « Ea Petri verba

CAPUT VI.

Evangelium ethnicis in inferno positis non minus quam Judæis et ethnicis viventibus fuisse annuntiatum.

Ἀλλ' ὡς κατὰ καιρὸν ἥκει τὸ κήρυγμα νῦν, οὕτω A κατὰ καιρὸν ἐδόθη νόμος μὲν καὶ προφῆται βαρβάροις, φιλοσοφία δὲ Ἕλλησι, τὰς ἀκοὰς ἐθίζουσα πρὸς τὸ κήρυγμα. « Λέγει γ' οὖν Κύριος (33) ὁ ῥυσάμενος Ἰσραήλ· Καιρῷ δεκτῷ ἐπήκουσά σου, καὶ ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι· ἔδωκά (34) σε εἰς διαθήκην ἐθνῶν, τοῦ κατασκηνῶσαι τὴν γῆν καὶ κληρονομῆσαι κληρονομίαν ἐρήμου, λέγοντα τοῖς ἐν δεσμοῖς, Ἐξέλθετε· καὶ τοῖς ἐν τῷ σκότει, ἀνακαλυφθῆναι. » Εἰ γὰρ « δέσμιοι » μὲν Ἰουδαῖοι, ἐφ' ὧν καὶ ὁ Κύριος· « Ἐξέλθετε, εἶπεν, ἐκ τῶν δεσμῶν, οἱ θέλοντες, » τοὺς ἑκουσίως δεδεμένους, καὶ « τὰ δυσβάστακτα (35) φορτία, » φησὶν, αὐτοῖς διὰ τῆς ἀνθρωπίνης παρεγχειρήσεως ἐπαναθεμένους λέγων· δῆλον ὡς « οἱ ἐν σκότει οὕτω ἂν εἶεν, οἱ ἐν τῇ εἰδωλολατρείᾳ κατορωρυγμένον B ἔχοντες τὸ ἡγεμονικόν· τοῖς μὲν γὰρ κατὰ νόμον δικαίοις ἔλειπεν ἡ πίστις. Διὸ καὶ τούτους ἰώμενος ὁ Κύριος, ἔλεγεν, « Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε· » τοῖς δὲ κατὰ φιλοσοφίαν δικαίοις, οὐχ ἡ πίστις μόνον ἡ εἰς τὸν Κύριον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποστῆναι τῆς εἰδωλολατρείας ἔδει. Αὐτίκα ἀποκαλυφθείσης τῆς ἀληθείας, καὶ αὐτοὶ ἐπὶ τοῖς προπεπραγμένοις μεταμέλονται. Διόπερ ὁ Κύριος εὐηγγελίσατο (36) καὶ τοῖς ἐν ᾅδου. Φησὶ γ' οὖν ἡ Γραφή· « Λέγει (37) ὁ ᾅδης

Sed ut in tempore nunc venit prædicatio, ita in tempore data quidem est lex et prophetæ barbaris: philosophia autem Græcis, aures assuefaciens ad prædicationem. « Dicit itaque Dominus qui salvum fecit Israel: Tempore accepto exaudivi te, et in die salutis tibi dedi auxilium: dedi te in testamentum gentium, ut inhabitares terram, et possideres hæreditatem, dicens iis qui sunt in vinculis: Egredimini: et ut revelentur iis qui sunt in tenebris [a]. » Si enim « vincti » quidem sunt Judæi, quibus dixit Dominus: « Egredimini ex vinculis, qui vultis, » dicens eos qui sua sponte sunt vincti, et qui « onera, inquit, toleratu difficilia » in se per humanam susceperunt impositionem, clarum est quod qui sunt « in tenebris [b], » ii sunt qui habent principalem animæ partem defossam in cultu simulacrorum. Nam iis quidem qui erant justi ex lege, fides deerat. Et ideo cum eos curaret Dominus, dicebat: « Fides tua te salvum fecit [c]. » Iis autem qui erant justi ex philosophia, non solum opus erat fide in Dominum, sed etiam ut discederent a cultu simulacrorum. Jam vero revelata eis veritate, ipsi quoque pœnitentia ducti sunt propter ea quæ fecerant. Quamobrem prædicavit Dominus iis quoque qui erant apud

[a] Isa. XLIX, 8, 9. [b] Matth. XXIII, 4; Luc. XI, 47. [c] Matth. IX, 22 et alibi.

quod attinet, quibus refert, Christum apostolos jussisse, ut post duodecim annorum spatium Hierosolymis abirent in universum mundum, ea paulo C aliter distinxi, quam in editione Clementis Alexandrini leguntur. Ibi enim voces μετὰ δώδεκα ἔτη, perperam, ut mihi quidem videtur, junctæ sunt cum præcedentibus: Ἀφεθήσονται αὐτῷ αἱ ἁμαρτίαι, et in Latina versione positum: « Remittuntur « ei peccata post duodecim annos. » Aptius autem cohærent cum sequentibus: Ἐξέλθετε εἰς τὸν κόσμον, ideoque cum istis composui, et Latine reddidi: « Post duodecim annos egredimini in mun« dum. » Eamdem Servatoris instructionem apostolis datam memorat Apollonius, scriptor Clementis Alexandrini æqualis, in *Syngrammate* contra Cataphrygas hæreticos, ex quo fragmenta quædam nobis conservavit Eusebius lib. V *Hist. eccles.*, c. 18, et hæc quoque post alia exinde notavit: Καὶ δὲ ὡς ἐκ παραδόσεως τὸν Σωτῆρά φησι προστεταχέναι τοῖς αὐτοῦ ἀποστόλοις, ἐπὶ δώδεκα ἔτεσι μὴ χωρισθῆναι τῆς Ἱερουσαλήμ. « Ad hæc tanquam ex veterum tra« ditione refert Dominum apostolis suis præcepisse, « ne intra duodecim annos Hierosolymis excede« rent. » Id utrum factum sit, et an apostoli post D duodecim demum annos in universum orbem dispersi Evangelium prædicare cœperint, a plurimis controvertitur, sed hac de re agere non est hujus loci. » Atque hæc quidem ille: quæ sumpsit ex Cl. Cavei *Historia litteraria* vol. I, p. 4.

(33) *Λέγει... ὁ Κ* Hæc præfatio e commate præced. huc translata est.

(34) *Ἐβοήθησά σοι· ἔδωκ.* Isa., ἐβοήθησά σοι, καὶ ἔπλασά σε, καὶ ἔδωκά σε. Male ἔδωκάς σε habent vulg. Clementis libri: quod olim adnotavit Sylb. Mox καταστῆσαι pro κατασκηνῶσαι Isa. ac deinde κληρονομίας ἐρήμους pro κληρονομίαν ἐρήμου.

(35) *Δυσβάστακτα.* Respicit Matth. XXIII, 4, vel Luc. XI, 47, unde et verbum φησὶν adjicit.

(36) *Ὁ Κύριος εὐηγγ.* Christum in inferno Evangelium prædicasse, non pauci ex antiquis Patribus docuerunt ex I Petr. III, 19. Eorum testimonia satis multa videre licet in Spenceri Adnotationibus ad Origenis *contra Celsum* lib. II, p. 85 edit. Cantabrig., et Cotelerium in Hermæ *Pastorem* lib. III, similitud. 9. Conf. etiam superius *Strom.* II, p. 452. His adjicere licet Irenæum l. IV, c. 45, p. 347, ed. Oxon.: « Sufficienter increpavit eum Scriptura, sicut dixit presbyter, ut non glorietur universa caro in conspectu Domini. Et propter hoc Dominum in ea quæ sunt sub terra descendisse, evangelizantem et illis adventum suum, remissam peccatorum exsistentem his qui credunt in eum. Crediderunt autem in eum omnes qui sperabant in eum, id est, qui adventum ejus prænuntiaverunt, et dispositionibus ejus servierunt, justi et prophetæ, et patriarchæ: quibus similiter ut nobis remisit peccata. » Conf. ejusdem libri cap. 50.

(37) *Λέγει.* Non eadem penitus verba, sed quæ tamen videtur in mente habuisse Clemens, Jobi sunt XXVIII, 22: Ἡ ἀπώλεια καὶ ὁ θάνατος εἶπαν· Ἀκηκόαμεν αὐτῆς τὸ κλέος. Latina Vulg.: « Perditio et mors dixerunt, Auribus nostris audivimus famam ejus. » Chaldaicæ paraphrasis interpretatio: « Domus perditionis et angelus mortis dixerunt. » Clementis verba sunt: Λέγει ὁ ᾅδης τῇ ἀπωλείᾳ· Εἶδος μὲν αὐτοῦ οὐκ εἴδομεν, φωνὴν δὲ αὐτοῦ ἠκούσαμεν. Similis est locus et Jobi XXVI, 6: « Nudus infernus coram illo, et nullum est operimentum perditioni. » Γυμνὸς ᾅδης ἐνώπιον αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἔστι περιβόλαιον τῇ ἀπωλείᾳ, quem sic interpretatur quidam ex veteribus apud Nicetam Heracleensem in *Expositione* seu *Catena* manuscripta cl. v. Petri Delbenii abbatis: Ταῦτα δὲ προφητικῶς εἰς τὴν διὰ σαρκὸς οἰκονομίαν τοῦ Μονογενοῦς εἴρηται, αὐτοῦ γὰρ ἐνώπιον γυμνός ἐστιν ὁ ἀφεγγὴς καὶ σκοτεινὸς ᾅδης, καὶ ἡ γείτων τοῦ ᾅδου ἀπώλεια, ἤγουν θάνατος, οὐκ ἔχει

✠ inferos. Dicit quidem certe Scriptura: « Dicit infernus perditioni: Ejus quidem speciem non vidimus, ejus autem vocem audivimus [a]. » Non locus utique voce accepta, dicit ea quæ prius dicta sunt, sed ii qui sunt collocati apud inferos, et seipsos tradiderunt ad exitium, tanquam ex nave aliqua se sua sponte in mare projicientes. Ipsi ergo sunt qui divinam audierunt virtutem et vocem. Nam quis sanæ mentis, et justorum et peccatorum animas esse existimaverit in una condemnatione injustitiæ, injustitiæ maculam inurens providentiæ? Quid vero? annon significant Dominum annuntiasse Evangelium, et iis qui perierant in diluvio, vel potius vincti fuerant, et iis qui in « præsidio » continebantur et custodia? Ostensum est autem in secundo quoque Stromate, **271** apostolos ad instar Domini, iis quoque qui erant apud inferos annuntiasse Evangelium. Oportebat enim, ut existimo, sicut hic, ita illic quoque, optimos discipulos esse magistri imitatores, ut unus quidem, eos qui erant ex Hebræis, illi vero gentes ad conversionem deducerent, hoc est, eos qui in justitia quæ est ex lege et ex philosophia vixerant quidem sed non perfecte, verum cum errore et prolapsione vitam transegerant. Hoc enim divinum decebat consilium et providentiam, ut qui in justitia majorem habuere dignitatem, et præ cæteris egregie vixerunt, et eorum quæ peccarant ducti sunt pœnitentia, etiamsi sint in alio loco, cum extra controversiam sint in eorum numero qui sunt Dei omnipotentis, salvi fierent per propriam uniuscujusque cognitionem. Operatur autem, ut existimo, Servator, quandoquidem ejus est opus salvum facere: quod quidem certe fecit, eos qui in ipsum voluerint credere, per prædicationem ubicunque essent trahendo ad salutem. Si ergo Dominus nulla alia de causa descendit ad inferos, quam ut annuntiaret Evangelium, sicut certe descendit: aut descendit ut annuntiaret omnibus, ✠ aut solis Hebræis. Atque si omnibus quidem, salvi erunt omnes qui crediderint, etiamsi sint ex gentibus, cum jam illic confessi fuerint. Sunt enim

A τῇ ἀπωλείᾳ· Εἶδος μὲν αὐτοῦ οὐκ εἴδομεν, φωνὴν δὲ αὐτοῦ ἠκούσαμεν. » Οὐχ ὁ τόπος δήπου φωνὴν λαβὼν, εἶπεν τὰ προειρημένα, ἀλλ' οἱ ἐν ᾅδου καταταγέντες, καὶ εἰς ἀπώλειαν ἑαυτοὺς ἐκδεδωκότες, καθάπερ ἔκ τινος νεὼς εἰς θάλασσαν ἑκόντες ἀποῤῥίψαντες. Αὐτοὶ τοίνυν εἰσὶν οἱ ἐπακούσαντες τῆς θείας δυνάμεώς τε καὶ φωνῆς· ἐπεὶ τίς ἂν εὐφρονῶν, ἐν μιᾷ καταδίκῃ καὶ τὰς τῶν δικαίων καὶ τὰς τῶν ἁμαρτωλῶν ὑπολάβοι εἶναι ψυχὰς, ἀδικίαν τῆς προνοίας καταχέων; Τί δέ; οὐχὶ δηλοῦσιν (38) εὐηγγελίσθαι τὸν Κύριον τοῖς τε ἀπολωλόσιν ἐν τῷ κατακλυσμῷ, μᾶλλον δὲ πεπεδημένοις (39), καὶ τοῖς ἐν « φυλακῇ » τε καὶ « φρουρᾷ » συνεχομένοις; Δέδεικται δὲ κἀν τῷ δευτέρῳ Στρωματεῖ (40), τοὺς ἀποστόλους, ἀκολούθως τῷ Κυρίῳ, καὶ τοὺς ἐν ᾅδου εὐηγγελισμένους· ἐχρῆν B γὰρ, οἶμαι, ὥσπερ κἀνταῦθα, οὕτω δὲ κἀκεῖσε τοὺς ἀρίστους τῶν μαθητῶν μιμητὰς γενέσθαι τοῦ διδασκάλου, ἵν' ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἑβραίων, οἱ δὲ τὰ ἔθνη εἰς ἐπιστροφὴν ἀγάγωσι, τουτέστι τοὺς ἐν δικαιοσύνῃ τῇ κατὰ νόμον καὶ κατὰ φιλοσοφίαν βεβιωκότας μὲν, οὐ τελείως δὲ, ἀλλ' ἁμαρτητικῶς διαπεραναμένους τὸν βίον· τουτὶ γὰρ ἔπρεπε τῇ θείᾳ οἰκονομίᾳ, τοὺς ἀξίαν μᾶλλον ἐσχηκότας ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ προηγουμένως βεβιωκότας, ἐπί τε τοῖς πλημμεληθεῖσι μετανενοηκότας, κἂν ἐν ἄλλῳ τόπῳ τύχωσιν, ἐξομολογουμένως ἐν τοῖς τοῦ Θεοῦ ὄντας τοῦ παντοκράτορος, κατὰ τὴν οἰκείαν ἑκάστου γνῶσιν σωθῆναι. Ἐνεργεῖ (41) δὲ, οἶμαι, καὶ ὁ Σωτὴρ, ἐπεὶ τὸ σώζειν ἔργον αὐτοῦ· ὅπερ οὖν καὶ πεποίηκε, τοὺς εἰς αὐ- C τὸν πιστεῦσαι βεβουλημένους διὰ τοῦ κηρύγματος, ὅποι ποτ' ἔτυχον γεγονότες, ἑλκύσας εἰς σωτηρίαν (42). Εἴ γ' οὖν ὁ Κύριος δι' οὐδὲν ἕτερον εἰς ᾅδου κατῆλθεν, ἢ διὰ τὸ εὐαγγελίσασθαι, ὥσπερ κατῆλθεν, ἤτοι πάντας εὐαγγελίσασθαι, ἢ μόνους Ἑβραίους. Εἰ μὲν οὖν πάντας, σωθήσονται πάντες οἱ πιστεύσαντες, κἂν ἐξ ἐθνῶν ὄντες τύχωσιν, ἐξομολογησάμενοι ἤδη ἐκεῖ· ἐπεὶ σωτήριοι καὶ παιδευτικαὶ αἱ κολάσεις τοῦ Θεοῦ, εἰς ἐπιστροφὴν ἄγουσαι, καὶ τὴν μετάνοιαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ (43) μᾶλλον, ἢ τὸν θάνατον αἱρούμεναι· καὶ ταῦτα καθαρώτερον διορᾷν δυναμένων τῶν σωμάτων ἀπηλλαγμένων ψυχῶν, κἂν

✠ P. 763-764 ED. POTTER, 637-638 ED. PARIS.

[a] Job. XXVIII, 22.

ἀποκρυβῆν. Αὐτὸς ἄνθρωπος γεγονὼς, καὶ τὸν ᾅδην ἐσκύλευσε, καὶ τοὺς ἐκεῖσε ἐν ἀνδρείᾳ ἐξήγαγεν. Εἴρηται δὲ καὶ ἐν ταῖς Παροιμίαις· Ἅδης καὶ ἀπώλεια φανερὰ παρὰ Κυρίῳ. Οὐκ ἐκρύβη γὰρ παρ' αὐτῷ οὔτε τὸ χωρίον ἐν ᾧ αἱ ψυχαὶ κατείχοντο πρὸ τῆς αὐτοῦ ἐπιδημίας, οὔτε οἱ ἀπολέσθαι δόξαντες διὰ τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον, ἀλλὰ καὶ εἰς ᾅδου κατῆλθε, καὶ τὰς ἀπ' αἰῶνος ψυχὰς αἰωνίων δεσμῶν ἀπέλυσεν. « Hæc de Unigeniti dispensatione in carne prophetice dicta sunt, si quidem coram eo tenebricosus, et splendore carens infernus nudus est, et quæ illi propinqua est perditio, hoc est mors, latere non potest. Ille scilicet homo factus et infernum spoliavit, et qui illic erant virtute sua eduxit. Dictum est, et in Proverbiis: Infernus et perditio manifesta apud Dominum. Neque enim locus, in quo versabantur animæ, quæ ante illius adventum detinebantur, absconditus illi fuit, neque illi, qui ob corruptionem ac mortem funditus interiisse videbantur, sed ad inferos descendit, et, quæ a sæ- D culo fuerant, animas, perpetuis vinculis expedivit. » Locus ex Proverbiis citatus, est c. XV, v. 22: « Infernus et perditio coram Domino, quanto magis corda filiorum hominum. » COLLECT.

(38) *Δηλοῦσιν*. Nempe Scripturæ. Respicit vero I Pet. III, 19, 20. Statim εὐηγγελίσθαι active sumitur pro εὐαγγελίσαι · ut paulo post εὐηγγελισμένοι τοὺς ἐν ᾅδου pro εὐαγγελισάμενοι.

(39) *Μᾶλλον δὲ πεπεδημένοις*. « Seu potius vinctos. » Est correctio ejus quod fuerat dictum, nempe diluvio mortuos periisse.

(40) *Δευτέρῳ Στρωμ*. Respicit *Strom.* II, pag. 452.

(41) *Ἐνεργεῖ*. Sic non multo post δύναμιν ἐνεργητικὴν vocat Christum.

(42) *Ἑλκύσας εἰς σωτ*. Respicit Joan. VI, 44; XII, 32.

(43) *Τοῦ ἁμαρτωλοῦ*. Respicit Ezech. XVIII, 23, 32; XXXIII, 11, vel similem S. Scripturæ locum.

πάθεσιν ἐπισκοτῶνται διὰ τὸ μηκέτι ἐπιπροσθέσθαι A σαρκίῳ. Εἰ δὲ Ἰουδαίους μόνον εὐηγγελίσατο, οἷς ἔλειπεν ἡ διὰ τοῦ Σωτῆρος ἐπίγνωσίς τε καὶ πίστις, δῆλόν που ὡς ἄρα ἀπροσωπολήπτου (44) ὄντος τοῦ Θεοῦ, καὶ οἱ ἀπόστολοι, καθάπερ ἐνταῦθα, οὕτως κἀκεῖ τοὺς ἐξ ἐθνῶν ἐπιτηδείους εἰς ἐπιστροφὴν εὐηγγελίσαντο. Καὶ καλῶς εἴρηται τῷ Ποιμένι· « Κατέβησαν οὖν αὐτῶν (45) εἰς τὸ ὕδωρ· ἀλλ' οὗτοι μὲν (46) ζῶντες κατέβησαν, καὶ ζῶντες (47) ἀνέβησαν· ἐκεῖνοι δὲ, οἱ προκεκοιμημένοι, νεκροὶ κατέβησαν, ζῶντες δὲ ἀνέβησαν. » Ναὶ μὴν καὶ σώματά φησι τὸ Εὐαγγέλιον (48) πολλὰ τῶν κεκοιμημένων « ἀνεστάσθαι, » εἰς ἀμείνω δῆλον ὅτι μετατεθειμένων τάξιν. Γέγονεν ἄρα τις καθολικὴ κίνησις καὶ μετάθεσις κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ Σωτῆρος. Δίκαιος τοίνυν δικαίου, καθὸ δίκαιός ἐστιν, οὐ διαφέρει· ἐάν τε νο- B μικὸς ᾖ, ἐάν τε Ἕλλην. Οὐ γὰρ Ἰουδαίων (49) μόνων, πάντων δὲ ἀνθρώπων ὁ Θεὸς Κύριος, προσεχέστερον δὲ τῶν ἐγνωκότων πατήρ. Εἰ γὰρ τὸ καλῶς βιοῦν καὶ νομίμως ἐστὶ βιοῦν, καὶ τὸ εὐλόγως βιοῦν κατὰ νόμον ἐστὶ βιοῦν· ὀρθῶς δὲ βεβιωκότες οἱ πρὸ νόμου εἰς πίστιν (50) ἐλογίσθησαν, καὶ δίκαιοι εἶναι ἐκρίθησαν· δῆλόν που καὶ τοὺς ἐκτὸς νόμου γενομένους, διὰ τὴν τῆς φωνῆς ἰδιότητα (51) ὀρθῶς βεβιωκότας, εἰ καὶ ἐν ᾅδου ἔτυχον ὄντες καὶ ἐν φρουρᾷ (52), ἐπακούσαντας τῆς τοῦ Κυρίου φωνῆς, εἴτε τῆς αὐθεντικῆς, εἴτε καὶ τῆς διὰ τῶν ἀποστόλων ἐνεργούσης, ᾗ τάχος, ἐπιστραφῆναί τε καὶ πιστεῦσαι· μεμνήμεθα γὰρ ὅτι « δύναμις (53) τοῦ Θεοῦ » ἐστιν ὁ Κύριος, καὶ οὐκ ἄν ποτε ἀσθενήσαι δύναμις. C Οὕτως οἶμαι δείκνυσθαι, ἀγαθὸν μὲν τὸν Θεὸν, δυνατὸν δὲ τὸν Κύριον, σώζειν μετὰ δικαιοσύνης καὶ ἰσότητος τῆς πρὸς τοὺς ἐπιστρέφοντας, εἴτε ἐνταῦθα εἴτε καὶ ἀλλαχόθι. Οὐ γὰρ ἐνταῦθα μόνον ἡ δύναμις ἡ ἐνεργητικὴ φθάνει, πάντη δέ ἐστι, καὶ ἀεὶ ἐργάζεται. Αὐτίκα ἐν τῷ ✠ *Πέτρου Κηρύγματι* ὁ Κύριός φησι πρὸς τοὺς μαθητὰς μετὰ τὴν ἀνάστασιν· « Ἐξελεξάμην ὑμᾶς δώδεκα μαθητὰς, κρίνας ἀξίους ἐμοῦ· » οὓς ὁ Κύριος ἠθέλησε καὶ ἀποστόλους, πιστοὺς ἡγησάμενος εἶναι, πέμπων ἐπὶ τὸν κόσμον εὐαγγελίσασθαι τοὺς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἀνθρώπους, γινώσκειν, ὅτι εἷς Θεός ἐστι· διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως ἐμῆς δηλοῦντας (54) τὰ μέλλοντα. ὅπως οἱ ἀκούσαντες καὶ πιστεύσαντες σωθῶσιν· οἱ δὲ μὴ πιστεύσαν-

A salutares, et quæ erudiunt, Dei castigationes, adducentes ad conversionem, et potius pœnitentiam peccatoris eligentes quam mortem : idque præcipue cum possint animæ purius perspicere, quæ sunt liberæ a corporibus, etiamsi obscurentur perturbationibus, eo quod non se amplius eis opponat et impediat caruncula. Sin autem Christus Judæis solum annuntiavit Evangelium, quibus defuit ea quæ est per Servatorem agnitio et fides, clarum est utique quod cum apud Deum nullus sit personarum respectus, apostoli quoque, sicut hic ita etiam illic, annuntiarunt Evangelium iis qui ex gentibus erant apti ad conversionem. Et recte dictum est a Pastore : « Descenderunt ergo eorum in aquam, sed hi quidem descenderunt viventes, et viventes ascen- B derunt : illi autem qui prius dormierant mortui descenderunt, vivi autem ascenderunt. » Jam vero dicit etiam Evangelium, multa quæ dormierant « surrexisse [a] » corpora, ut quæ videlicet translata essent ad meliorem locum. Fuit ergo generalis quidam motus et translatio per Servatoris dispensationem. Justus ergo non differt a justo, quatenus est justus, sive is fuerit ex lege, sive Græcus : non enim Judæorum solum, sed etiam omnium hominum est Deus Dominus, propinquius autem pater eorum qui cognoverunt. Si enim honeste vivere, est etiam legitime vivere : et vitam agere rationi consentaneam, est vivere ex lege : qui autem recte vixerunt ante legem, in fidem sunt reputati, et justi C sunt judicati : clarum est quod ii etiam qui cum extra legem essent, recte vixerunt per vocis proprietatem, etiamsi in inferis essent et in custodia, exaudita voce Domini, vel ipsa per se, vel etiam quæ operabatur per apostolos, mox conversi fuerint et crediderint. Meminimus Dominum esse « Dei virtutem [b], » et fieri non posse ut virtus unquam fuerit imbecilla. Sic existimo ostendi, bonum quidem esse Deum : potentem vero Dominum salutem dare cum justitia et æqualitate in eos qui convertuntur, sive hic, sive etiam alibi. Non huc enim solum pervenit virtus operatrix, sed est ubique, et semper operatur. Jam vero in *Petri Prædicatione* dicit Dominus ad ✠ discipulos post resurrectionem : « Elegi vos duodecim discipulos, judicans esse me dignos, » quos voluit apostolos fieri Dominus, fideles ratus esse,

✠ P. 765 ED. POTTER, 639-640 ED. PARIS. [a] Matth. xxvii, 52. [b] I Cor. i, 29.

(44) *Ἀπροσωπολήπτου*. Respicit Act. x, 34; D Rom. ii, 11, vel similem locum.

(45) *Κατέβησαν οὖν αὐτῶν*. Hæc superius adduxit auctor *Stromat.* ii, pag. 452. E quo loco, astipulante etiam Hermæ Latina versione, scribendum Κατέβησαν οὖν μετ' αὐτῶν εἰς τὸ ὕδωρ καὶ πάλιν ἀνέβησαν. « Descenderunt igitur cum illis in aquam, et rursus ascenderunt. »

(46) *Μέν*. Hanc particulam non agnoscit Clemens in *Strom.* ii.

(47) *Καὶ ζῶντες. Strom.* ii, καὶ πάλιν ζῶντες.

(48) *Τὸ Εὐαγγέλιον*. Respicit Matth. xxvii, 52 : Καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεῴχθησαν· καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἠγέρθη. Mox, δηλονότι pro δῆλον ὅτι mavult Montfalc.

(49) *Οὐ γὰρ Ἰουδ*. Respicit Rom. iii, 29; x, 12, vel alium his consimilem locum.

(50) *Εἰς πίστιν*. Respicit Rom. ix, 3, vel locum aliquem huic similem.

(51) *Διὰ τὴν τῆς φωνῆς ἰδιότητα*. « Vocis proprietatem » vocat rationem illam, qua se Deus Patribus ante legem manifestabat. Proinde non assentior H. apud Sylburgium scribenti τὴν τῆς φύσεως ἰδιότητα, « naturæ proprietatem. »

(52) *Ἐν φρουρᾷ*. Respicit I Pet. iii, 19.

(53) *Δύναμις*. I Cor. i, 29 : Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν.

(54) *Ἐμῆς δ*. Illud ἐμῆς mendosum videtur. Scribendum forte ἐμφανῶς δηλοῦντας, « manifeste significantes : » vel aliquid simile.

mittens in mundum ad annuntiandum Evangelium hominibus qui sunt in orbe terrarum, ut cognoscant unum esse Deum, per meam Christi fidem futura significantes, ut qui audierint et crediderint, salvi fiant; qui autem non crediderint, cum audiverint, ferant testimonium, ut qui non possint se excusare dicendo: Non audivimus. Quid ergo? non etiam apud inferos fuit eadem œconomia ac dispensatio, ut illic quoque omnes animæ, audita prædicatione, aut ostendant pœnitentiam, aut propterea quod non crediderunt, justum fateantur esse supplicium? Esset autem non levis iniquitatis, eos qui ante adventum Domini excessissent, cum nec eis fuisset annuntiatum Evangelium, nec in credendo vel non credendo ulla posset in eos culpa conferri, vel salutem assequi, vel puniri. Neque enim fas est illos quidem indicta causa fuisse condemnatos: solis autem eis, qui fuerunt post ejus adventum, frui divina licuisse justitia. Omnibus autem animis ratione præditis desuper dictum est: Quæcunque vestrum fecit aliquis in ignoratione, Deum aperte non cognoscens, si ea agnoscens, ductus fuerit pœnitentia, ei omnia peccata remittentur. « Ecce enim, inquit, posui ante faciem vestram mortem et vitam, ut eligatis vitam [a]: » ut facta comparatione electionem faceret, dicit Deus se posuisse, non autem ambo fecisse. Et in alia dicit Scriptura: « Si me audieritis et volueritis, bona terræ comedetis: sin autem me non audieritis, neque volueritis, gladius comedet vos: os enim Domini hæc locutum est [b]. » Rursus autem aperte David, vel potius Dominus ex persona sancti: est autem is unus, atque idem a mundo condito: quicunque diversis temporibus per fidem fuit et erit salvus: « Lætatum est cor meum, et exsultavit lingua mea [c]. Præterea autem caro quoque mea in
272 spe habitabit, inquit. Quoniam non derelinques animam meam in inferno, neque dabis sanctum tuum videre corruptionem. Notas fecisti mihi vias vitæ. Implebis me lætitia cum vultu tuo [d]. » Quemadmodum ergo pretiosus est populus Domino, ita populus sanctus omnis est cum Judæo, etiam is qui ex gentibus convertitur, qui prædice-

A τες, ἀκούσαντες, μαρτυρήσωσιν, οὐκ ἔχοντες ἀπολογίαν εἰπεῖν· Οὐκ ἠκούσαμεν. Τί οὖν; οὐχὶ καὶ ἐν ᾅδου ἡ αὐτὴ γέγονεν οἰκονομία, ἵνα κἀκεῖ πᾶσαι αἱ ψυχαὶ, ἀκούσασαι τοῦ κηρύγματος, ἢ τὴν μετάνοιαν ἐνδείξωνται, ἢ τὴν κόλασιν δικαίαν εἶναι, δι' ὧν οὐκ ἐπίστευσαν, ὁμολογήσωσιν; Ἦν δ' ἂν πλεονεξίας οὐ τῆς τυχούσης ἔργον, τοὺς προεξεληλυθότας τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, μὴ εὐηγγελισμένους, μηδὲ ἐξ αὐτῶν τὴν αἰτίαν παρασχομένους, κατὰ τὸ πιστεῦσαι ἢ μὴ, ἤτοι τῆς σωτηρίας ἢ τῆς κολάσεως μετασχεῖν. Οὐ γάρ που θέμις, τοὺς μὲν ἀκρίτως καταδεδικάσθαι, μόνους δὲ τοὺς μετὰ τὴν παρουσίαν τῆς θείας ἀπολελαυκέναι δικαιοσύνης. Πάσαις δ' ἄνωθεν ταῖς ψυχαῖς εἴρηται ταῖς λογικαῖς· Ὅσα ἐν ἀγνοίᾳ τις (55) ὑμῶν ἐποίησε, μὴ εἰδὼς σαφῶς τὸν Θεὸν,
B ἐὰν ἐπιγνοὺς μετανοήσῃ, πάντα αὐτῷ ἀφεθήσεται τὰ ἁμαρτήματα. « Ἰδοὺ γὰρ, φησὶ, τέθεικα (56) πρὸ προσώπου ὑμῶν τὸν θάνατον, καὶ τὴν ζωὴν, ἐκλέξασθαι τὴν ζωήν· » πρὸς σύγκρισιν ἐκλογῆς τεθεῖσθαι λέγων ὁ Θεὸς, οὐ πεποιηκέναι ἄμφω. Καὶ ἐν ἑτέρᾳ Γραφῇ λέγει· « Ἐὰν (57) ἀκούσητέ μου καὶ θελήσητε, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· ἐὰν δὲ μὴ ἀκούσητέ μου, μηδὲ θελήσητε, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται· τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα. » Πάλιν δὲ ἄντικρυς ὁ Δαβίδ, μᾶλλον δὲ ὁ Κύριος ἐκ προσώπου τοῦ ὁσίου· εἷς δὲ οὗτος ἐκ μεταβολῆς κόσμου (58)· πᾶς ὁ διαφόροις χρόνοις διὰ πίστεως σωθείς τε καὶ σωθησόμενος· « Ηὐφράνθη μου ἡ καρδία καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ γλῶσσά μου. Ἔτι δὲ καὶ ἡ
C σάρξ μου κατασκηνώσει ἐπ' ἐλπίδι, φησίν· ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην, οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν. Ἐγνώρισάς μοι ὁδοὺς ζωῆς· πληρώσεις με εὐφροσύνης μετὰ τοῦ προσώπου σου. » Ὥσπερ (59) οὖν τίμιος ὁ λαὸς τῷ Κυρίῳ, οὕτως ὁ λαὸς ἅγιος ἅπας ἐστὶν σὺν τῷ Ἰουδαίῳ, καὶ ὁ ἐξ ἐθνῶν ἐπιστρέφων· ὃς ὁ προσήλυτος προεφητεύετο (60). Εἰκότως ἄρα « βοῦν (61) φησι καὶ ἄρκτον » ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἔσεσθαι ἡ Γραφή· βοῦς μὲν γὰρ εἴρηται ὁ Ἰουδαῖος, ἐκ τοῦ κατὰ νόμον ὑπὸ ζυγὸν καθαροῦ κριθέντος ζώου, ἐπεὶ καὶ διχηλεῖ, καὶ μηρυκᾶται ὁ βοῦς· ὁ ἐθνικὸς δὲ διὰ τῆς ἄρκτου ἐμφαίνεται, ἀκαθάρτου καὶ ἀγρίου θηρίου. Τίκτει δὲ τὸ ζῶον σάρκα ἀτύπωτον (62), ἣν σχηματίζει εἰς τὴν

[a] Deut. xxx, 15, 19. [b] Isa. i, 19, 20. [c] Psal. vi, 9, 10, 11. [d] Act. ii, 26, 27, 28.

(55) *Ὅσα ἐν ἀγν*. Respicere videtur Act. iii, 17, 19; xvii, 30, vel parallelum his locum.

(56) *Τέθεικα*. Deut.: Δέδωκα πρὸ προσώπου ὑμῶν σήμερον τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, ἐκλέξαι τὴν ζωήν. Sylburgio ἐκλέξασθε imper. mod. aptius quam ἐκλέξασθαι merito visum est.

(57) *Ἐάν*. Isaiæ vulg. Bibl.: Ἐὰν θέλητε μηδὲ εἰσακούσητε... ἐὰν δὲ μὴ θέλητε μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα... Sylburg.

(58) *Μεταβολῆς κόσμου*. Scribendum potius καταβολῆς κόσμου, « mundo condito. » Statim ηὐφράνθη ἡ καρδία μου Psalm., Act. Paulo post εἰς ᾅδου Act.

(59) *Ὥσπερ*. Vide Herveti notas.

(60) *Ὃς ὁ προσήλυτος προεφητεύετο*. « Qui prædicebatur fore proselytus: » vel, « Qui proselyti nomine a prophetis significabatur. » Quo sensu verbum προφητεύεσθαι superius adhibetur
D *Strom*. iv, p. 604.

(61) *Βοῦν*. Allegoria de bove et urso, enarratur etiam a Justino M. pag. 76, et Greg. Nazianz. homil. in Natalem Christi. H. Sylburg. — Similem de bove allegoriam superius attulit Clemens *Strom*. ii, p. 479.

(62) *Σάρκα ἀτύπωτον*. Id confirmat Plinius *Natur. hist*. lib. viii, cap. 36, ubi agens de ursarum catulis ait: « Hi sunt candida informisque caro, paulo muribus major, sine oculis, sine pilo: ungues tantum prominent: hanc lambendo paulatim figurant. » Idem ille tradit lib. x, cap. 63, et Ælianus *De animal*. lib. ii, c. 19. Fabulam esse jam omnibus est compertum. Causam præbuit catulorum ortus, crassissimis secundis obvolutorum, quas non nisi diu lambendo mater revellere potest. Sic videlicet contecti informis carnis speciem monstrant.

τοῦ θηρίου ὁμοιότητα τῇ γλώττῃ μόνον· λόγῳ γὰρ A τυποῦται εἰς τὸ ἡμερῶσθαι (63) ἐκ τοῦ θηριώδους βίου ὁ ἐξ ἐθνῶν ἐπιστρέφων· τιθασσευθεὶς τε ἤδη καὶ αὐτὸς ὡς βοῦς ἁγνίζεται. Αὐτίκα φησὶν ὁ προφήτης· «Σειρῆνες (64) εὐλογήσουσί με καὶ θυγατέρες στρουθῶν, καὶ τὰ θηρία πάντα τοῦ ἀγροῦ.» Τῶν ἀκαθάρτων (65) ζώων τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ γιγνώσκεται, τουτέστι τοῦ κόσμου· ἐπεὶ τοὺς εἰς πίστιν ἀγρίους καὶ ῥυπαροὺς τὸν βίον, μηδὲ τῇ κατὰ νόμον δικαιοσύνῃ κεκαθαρμένους, θηρία προσαγορεύει. Μεταβαλόντες μέντοι ἐκ τοῦ εἶναι θηρία διὰ τῆς Κυριακῆς πίστεως, ἄνθρωποι γίνονται Θεοῦ, τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ θελῆσαι μεταβάλλεσθαι, εἰς τὸ γενέσθαι προκόπτοντες. Τοὺς μὲν γὰρ προτρέπει ὁ Κύριος, τοῖς δὲ ἤδη ἐγχειρήσασι καὶ χεῖρα ὀρέγει καὶ ἀνέλκει· «Οὐ γὰρ ὑποστέλλεται (66) πρόσωπον ὁ πάντων δεσπότης· οὐδὲ ἐντραπήσεται μέγεθος, ὅτι μικρὸν καὶ μέγαν αὐτὸς ἐποίησεν, ὁμοίως τε προνοεῖ πάντων.» Καὶ ὁ Δαβὶδ φησιν· «Εἰ δὲ καὶ ἐνεπάγησαν ἔθνη ἐν διαφθορᾷ, ᾗ ἐποίησαν, ἐν παγίδι ταύτῃ ᾗ ἔκρυψαν, συνελήφθη ὁ ποὺς αὐτῶν. Ἀλλὰ (67) ἐγένετο Κύριος καταφυγὴ τῷ πένητι, βοηθὸς ἐν εὐκαιρίᾳ καὶ ἐν θλίψει.» Εὐκαίρως ἄρα εὐηγγελίσθησαν οἱ ἐν θλίψει ὄντες. Καὶ διὰ τοῦτό φησιν· «Ἀναγγείλατε ἐν τοῖς ἔθνεσι τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ,» ἵνα μὴ (68) ἀδίκως κριθῶσιν. Εἰ τοίνυν τοὺς ἐν σαρκὶ διὰ τοῦτο εὐηγγελίσατο, ἵνα μὴ καταδικασθῶσιν ἀδίκως, πῶς οὐ καὶ τοὺς προεξεληλυθότας τῆς παρουσίας αὐτοῦ διὰ τὴν αὐτὴν εὐηγγελίσατο αἰτίαν; «Δίκαιος γὰρ ὁ Κύριος, καὶ δικαιοσύνην ἠγάπησεν· εὐθύτητα εἶδε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. Ὁ δὲ ἀγαπῶν ἀδικίαν (69) μισεῖ τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν.» Εἴ γ' οὖν ἐν τῷ κατακλυσμῷ ἀπώλετο πᾶσα ἁμαρτωλὸς σάρξ, εἰς παιδείαν γενομένης αὐτοῖς κολάσεως, πρῶτον μὲν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, παιδευτικὸν καὶ ἐνεργητικὸν (70) τυγχάνον, σώζειν τοὺς ἐπιστρέφοντας, πιστευτέον. Ἔπειτα δὲ καὶ τὸ λεπτομερέστερον, ἡ ψυχή, οὐκ ἄν ποτε πρὸ τοῦ παχυμερεστέρου, ὕδατος, πάθοι τι δεινόν, διὰ λεπτότητα, καὶ ἁπλότητα μὴ κρατουμένης (71), ᾗ καὶ ἀσώματος προσαγορεύεται. Ὃ δ' ἂν παχυμερὲς ἐκ τῆς ἁμαρτίας πεπαχυμένον τύχῃ, τοῦτο ἀπορίπτεται (72) σὺν τῷ σαρκικῷ πνεύματι (73), τῷ κατὰ τῆς ψυχῆς ἐπιθύ-

batur proselytus. Merito ergo dicit Scriptura «bovem et ursam [a] » ✠ simul futuros. Nam bos quidem dictus est Judæus, ex animali quod a lege sub jugo judicatum est mundum, quandoquidem bos et fissam habet ungulam, et ruminat: gentilis autem significatur per ursam, quæ est animal immundum et agreste. Parit autem hoc animal carnem informem, quam lingua sola effingit in similitudinem animalis. Verbo enim formatur ad hoc, ut ex vita ferina mansuescat, qui convertitur ex gentibus: mansuefactus autem ipse quoque ut bos purificatur. Jam vero dicit propheta: «Sirenes mihi benedicent et filiæ passerum, et omnes bestiæ agri [b].» Ab immundis animantibus bestiæ agri cognoscuntur, hoc est mundi: quoniam eos qui in fidem sunt B agrestes, et vita sordidi, nec ea quæ est ex lege justitia purgati, appellat feras. Mutati autem ex feris, per fidem Dominicam fiunt homines Dei, ex velle primum mutari, ad ipsum fieri proficientes. Alios enim adhortatur Dominus, aliis vero qui jam sunt aggressi, et manum præbet et sursum trahit. «Non enim personam respicit et reveretur qui est omnium dominus: neque curabit magnitudinem, quoniam ipse fecit magnum et parvum, et similiter omnibus providet et omnium curam gerit [c].» David quoque dicit: «Sin autem infixæ sunt etiam gentes in interitu quem fecerunt, in hoc laqueo quem absconderunt comprehensus est pes eorum [d]. Sed fuit Dominus refugium pauperi, adju- C tor in opportunitate et in afflictione [e].» Opportune ergo annuntiatum est Evangelium iis qui sunt in «afflictione.» Et ideo dicit: «Annuntiate in gentibus studia ejus [f],» ne injuste judicentur. Si ergo iis qui erant in carne, propterea annuntiavit Evangelium, ne injuste condemnentur: quomodo non iis etiam qui excesserunt ante ejus adventum, propter eamdem annuntiavit causam? «Justus enim Dominus, et justitiam dilexit, rectitudinem vidit vultus ejus [g]. Qui autem diligit injustitiam, odio habet animam suam [h].» Si ergo in diluvio periit omnis caro peccatrix, castigatione eis redeunte in disciplinam, primum quidem voluntatem Dei, quæ erudien-

✠ P. 766 ED. POTTER, 640-641 ED. PARIS. [a] Isa. XI, 7. [b] Isa. XLIII, 20. [c] Sap. VI, 7. [d] Psal. IX, 15. [e] Ibid. 9. [f] Ibid. 11. [g] Psal. X, 7. [h] Ibid.

(63) *Ἡμερῶσθαι*. H. ἡμεροῦσθαι mavult præs. D temp. SYLBURG.

(64) *Σειρῆνες*. Isa. Εὐλογήσουσί με τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ, σειρῆνες, καὶ θυγατέρες στρουθῶν.

(65) *Τῶν ἀκαθάρτων*. Verbum εἶναι subintelligendum videtur; ut sensus sit: «Ex immundis autem animalibus esse feræ agri, hoc est mundi, cognoscuntur.»

(66) *Ὑποστέλλεται*. Vulg. Bibl. Sapient. VI, ὑποστελεῖται· et mox προνοεῖ περὶ πάντων. SYLBURG.

(67) *Ἀλλά*. Psal. καί. Ibidem mox, ἐν εὐκαιρίαις, ἐν θλίψει.

(68) *Ἵνα μή*. Hæc Clementis verba sunt.

(69) *Ἀδικίαν*. Vulg. Bibl. psalm. X, τὴν ἀδικίαν cum articulo. SYLBURG.

(70) *Ἐνεργητικόν*. Hanc vocem agnoscit etiam Herveti versio, «vim habet erudiendi et operandi.» Sed haud scio an convenientius εὐεργετικόν, seu εὐεργετητικόν. SYLBURG. —Verum voce ἐνεργητικόν, cum de humanæ salutis procreatione ageret, paulo superius bis usus est auctor p. 638 et 639 edit. Paris.

(71) *Κρατουμένης*. Congruentius H. κρατουμένη. Mox aptius f. ᾗ «qua ratione.» SYLBURG.

(72) *Ἀπορίπτεται*. Ms. Paris. ἀποῤῥίπτεται cum duplici ρ.

(73) *Σαρκικῷ πν*. Respicit Gal. V, 17: Ἡ γὰρ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος. Opponit autem Clemens πνεῦμα σαρκικόν, «spiritum,» seu animam, «carnalem» animæ rationali ac ἀσωμάτῳ.

di et operandi vim habet, credendum est dare salutem iis qui convertuntur. Deinde etiam anima, quæ est ✠ res longe subtilior, minime potuerit affici ab aqua quæ est crassior, ut quæ propter subtilitatem et simplicitatem minime superetur, quæ etiam appellatur incorporea. Quod autem per se crassum, a peccato fuerit incrassatum, hoc una cum spiritu carnali abjicitur, qui « concupiscit adversus animam. » Jam vero eorum quoque qui communionem inducunt et commendant, princeps Valentinus, in ea quæ est *De amicis* homilia, scribit ad verbum : « Multa ex iis quæ scripta sunt in libris publicis, inveniuntur scripta in Dei Ecclesia. Hæc enim sunt inania quæ a corde proficiscuntur verba. Lex quæ scripta est in corde, ea est populus dilecti, qui diligitur, et ipsum diligit [a]. » Libros autem communes, sive Judaicas, sive philosophorum dicit scripturas, communem facit veritatem. Isidorus quoque Basilidis simul filius et discipulus, in primo libro Expositionum prophetæ Parchor, ipse quoque scribit ad verbum : « Dicunt autem Attici quædam fuisse significata Socrati, dæmone eum consequente. Dicit etiam Aristoteles, omnes homines uti dæmonibus, qui eos sequuntur eo tempore quo migrant in corpus; quam cum a prophetis accepisset doctrinam, et in suos retulisset libros, non tamen unde accepisset eam confitetur. » Et rursus in secundo ejusdem operis sic scribit : « Nec existimet aliquis, quod dicimus esse proprium electorum, hoc fuisse prædictum ab aliquibus philosophis. Non est enim hoc eorum inventum, sed cum sumpsissent a prophetis, id tribuerunt ei qui est sapiens ex eorum sententia. » Et rursus in eodem : « Mihi enim videtur, ut ii qui sibi philosophiam vindicant, discant quid sit quercus alata, et varium quod in ea est pallium; quæ omnia Pherecydes allegorice dixit in theologia, e Chami prophetia ista petens. »

A μοῦντι. Ἤδη δὲ καὶ τῶν τὴν κοινότητα (74) πρεσβευόντων ὁ κορυφαῖος Οὐαλεντῖνος ἐν τῇ *Περὶ φίλων* ὁμιλίᾳ κατὰ λέξιν γράφει· « Πολλὰ τῶν γεγραμμένων ἐν ταῖς δημοσίοις βίβλοις (75) εὑρίσκεται γεγραμμένα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ· τὰ γὰρ κενὰ ταῦτά ἐστι τὰ ἀπὸ καρδίας ῥήματα· νόμος ὁ γραπτὸς ἐν καρδίᾳ, οὗτός ἐστιν ὁ λαὸς ὁ τοῦ ἠγαπημένου, ὁ φιλούμενος, καὶ φιλῶν αὐτόν. » Δημοσίας γὰρ βίβλους, εἴτε τὰς Ἰουδαϊκὰς λέγει γραφὰς, εἴτε τὰς τῶν φιλοσόφων, κοινοποιεῖ τὴν ἀλήθειαν. Ἰσίδωρός τε, ὁ Βασιλείδου υἱὸς ἅμα καὶ μαθητὴς, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν προφήτου (76) Παρχὼρ Ἐξηγητικῶν καὶ αὐτὸς κατὰ λέξιν γράφει· « Φασὶ δὲ οἱ Ἀττικοὶ μεμηνῦσθαί τινα Σωκράτει, παρεπομένου δαίμονος αὐτῷ· καὶ Ἀριστοτέλης δαίμοσι κεχρῆσθαι πάντας ἀνθρώπους λέγει, B συνομαρτοῦσιν αὐτοῖς παρὰ τὸν χρόνον τῆς ἐνσωματώσεως· προφητικὸν τοῦτο μάθημα λαβὼν, καὶ καταθέμενος εἰς τὰ ἑαυτοῦ βιβλία· μὴ ὁμολογήσας ὅθεν ὑφείλετο τὸν λόγον τοῦτον. » Καὶ πάλιν ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς αὐτῆς συντάξεως ὧδέ πως γράφει· « Καὶ μή τις οἰέσθω, ὃ φαμεν ἴδιον εἶναι τῶν ἐκλεκτῶν, τοῦτο προειρημένον ὑπάρχειν ὑπό τινων φιλοσόφων· οὐ γάρ ἐστιν αὐτῶν εὕρημα· τῶν δὲ προφητῶν σφετερισάμενοι (77), προσέθηκαν τῷ μὴ ὑπάρχοντι (78) κατ' αὐτοὺς σοφῷ. » Αὖθίς τε ἐν τῷ αὐτῷ· « Καὶ γάρ (79) μοι δοκεῖ τοὺς προσποιουμένους φιλοσοφεῖν, ἵνα μάθωσι τί ἐστιν ἡ ὑπόπτερος δρῦς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ πεποικιλμένον φᾶρος· πάντα ὅσα Φερεκύδης ἀλληγορήσας ἐθεολόγησε, λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ Χὰμ προφη- C τείας. »

CAPUT VII.

Quæ sit vera sapientia et unde dicatur.

Hypothesin autem, ut olim adnotavimus, non dicimus eam quæ in unaquaque hæresi suscipitur vitæ institutionem, sed id quod vere est philoso-

Τὴν ὑπόθεσιν (80), ὡς πάλαι παρεσημειωσάμεθα, οὐ τὴν κατὰ ἑκάστην αἵρεσιν ἀγωγὴν φαμεν, ἀλλ' ὅπερ ὄντως ἐστὶ φιλοσοφία, ὀρθῶς σοφίαν τεχνικὴν

✠ P. 767 ED. POTTER, 641-642 ED. PARIS.

[a] Rom. II, 15.

(74) *Τὴν κοινότητα*. Id est, Deum se revelasse gentibus non minus quam Judæis. LOWTH.

(75) *Δημοσίοις βίβλοις*. Cl. Grabius in *Spicileg.* I, p. 54, in hæc verba adnotat : « Quinam sint « libri publici » vel vulgares, declarat Clemens dum addit: Δημοσίας γὰρ βίβλους εἴτε τὰς Ἰουδαϊκὰς λέγει (f. λέγων) γραφὰς, εἴτε τὰς τῶν φιλοσόφων, κοινοποιεῖ τὴν ἀλήθειαν. « Libros autem communes, sive Ju« daicas, sive philosophorum dicens scripturas, « communem facit veritatem. » Sed quid sibi volunt hæc Valentini : Νόμος ὁ γραπτὸς ἐν καρδίᾳ οὗτός ἐστιν ὁ λαὸς ὁ τοῦ ἠγαπημένου, et quæ sequuntur? Ego λόγος pro λαός substituo, ac ita verto : « Lex « quæ scripta est in corde, est verbum dilecti, quod « diligitur et ipsum diligit. » Dices : Quisnam iste νόμος ac λόγος? Respondeo ex Eclogis propheticis Valentinianorum apud Clementem p. 809, col. 1 : Νόμος καὶ λόγος αὐτὸς ὁ Σωτὴρ λέγεται, ὡς Πέτρος ἐν *Κηρύγματι* « Lex et verbum ipse Servator dicitur « sicut Petrus in *Prædicatione* ait. » Vide tom. I hujus *Spicil.*, p. 62. »

(76) *Προφήτου*. Ms. Paris. τοῦ προφήτου cum art. Porro conf. Eusebii *Eccl. hist.* lib. IV, c. 7, et quæ ibi adnotavit Valesius.

(77) *Τῶν δὲ προφητῶν σφετ.* Ferri lectio potest si accipias pro « a prophetis mutuati. » Alioqui legendum foret, τὰ δὲ τῶν προφητῶν σφετερισάμενοι. SYLBURG.

D (78) *Τῷ μὴ ὑπ.* Negativam particulam μή omisit interpres.

(79) *Καὶ γάρ*. Cl. Grabius *Spicil.* II, pag. 68, hæc adnotat : « Vult Isidorus philosophiæ studiosos discere, quid sit, vel symbolice significet, « quercus « alata et discolor ejus pallium. » Mirum sane! Ubi enim quercus alata? quis unquam de ea legit, vel scripsit? Nisi itaque mea me fallit conjectura pro δρῦς poni debet δρύοψ avis genus apud Aristophanem in *Avibus*, p. 555 edit. Biseti. Hanc itaque avem alatam et egregiis variatam coloribus pro emblemate quodam accepit Pherecydes Syrius, quem in numerum VII sapientum ab aliquibus relatum fuisse testatur Clemens lib. I *Strom*. p. 299, ejusque theologiam inter mysticos ac intellectu difficiles libros recenset

(80) *Τὴν ὑπόθεσιν*. Hæc verba in vulgatis editionibus ad præcedentem sententiam perperam referuntur.

A τὴν ἐμπειρίαν παρέχουσαν τῶν περὶ τὸν βίον· τὴν δὲ σοφίαν (81), ἔμπεδον γνῶσιν, θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων κατάληψίν τινα βεβαίαν οὖσαν καὶ ἀμετάπτωτον, συνειληφυῖαν τά τε ὄντα, καὶ τὰ παρῳχηκότα, καὶ τὰ μέλλοντα· ἣν ἐδιδάξατο ἡμᾶς διά τε τῆς παρουσίας, διά τε τῶν προφητῶν ὁ Κύριος· καὶ ἔστιν ἀμετάπτωτος ὑπὸ Λόγου παραδοθεῖσα (82). Ταύτῃ καὶ πάντως ἀληθὴς ὑπάρχει βουλήσει (83), ὡς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐγνωσμένη· καὶ ἡ μὲν αἰώνιός ἐστιν, ἡ δὲ χρόνῳ λυσιτελής· καὶ ἡ μὲν, μία καὶ ἡ αὐτή, αἱ δὲ πολλαὶ καὶ ἀδιάφοροι· καὶ ἡ μὲν ἄνευ παθητικῆς τινος κινήσεως, ἡ δὲ μετὰ παθητικῆς ὀρέξεως· καὶ ἡ μὲν τέλειος, ἡ δὲ ἐνδεής. Ταύτης οὖν τῆς σοφίας ἐπιθυμεῖ ἡ φιλοσοφία, τῆς ψυχῆς, καὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ λόγου, καὶ τῆς τοῦ βίου καθαρότητος, ἀγαπητικῶς καὶ φιλητικῶς διατεθεῖσα πρὸς B τὴν σοφίαν, καὶ πάντα πράττουσα ἕνεκα τοῦ τυχεῖν αὐτῆς. Φιλόσοφοι δὲ λέγονται παρ' ἡμῖν μὲν οἱ σοφίας ἐρῶντες, τῆς πάντων δημιουργοῦ καὶ διδασκάλου, τουτέστι γνώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ· παρ' Ἕλλησι δὲ, οἱ τῶν περὶ ἀρετῆς λόγων ἀντιλαμβανόμενοι. Εἴη δ' ἂν φιλοσοφία, τὰ παρ' ἑκάστῃ τῶν αἱρέσεων, τῶν κατὰ φιλοσοφίαν λέγω, ἀδιάβλητα δόγματα μετὰ τοῦ ὁμολογουμένου βίου εἰς μίαν ἀθροισθέντα ἐκλογήν· ἃ καὶ αὐτὰ ἐκ τῆς βαρβάρου κλαπέντα θεοδωρήτου χάριτος, Ἑλληνικῷ κεκόσμηται λόγῳ· τῶν μὲν (84) γὰρ κλέπται, ὧν δὲ καὶ παρήκουσαν· ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις ἃ μὲν κινούμενοι (85) εἰρήκασιν, ἀλλ' οὐ τελείως ἐξειργάσαντο· τὰ δὲ ἀνθρωπίνῳ στοχασμῷ τε καὶ ἐπιλογισμῷ, ἐν οἷς καὶ παραπίπτουσιν. Ἐπιβάλλειν δ' οἴονται τῇ ἀληθείᾳ οὗτοι μὲν τελείως, ὡς δ' ἡμεῖς αὐτοὺς καταλαμβανόμεθα, μερι- C κῶς. Πλέον γ' οὖν τοῦ κόσμου τούτου οὐκ ἴσασιν οὐδέν. Καὶ μὴν ὡς ἡ γεωμετρία περὶ μέτρα καὶ μεγέθη καὶ σχήματα πραγματευομένη διὰ τῆς ἐν τοῖς ἐπιπέδοις καταγραφῆς, ἥ τε ζωγραφία τὸν ὀπτικὸν ὅλον τόπον ἐπὶ τῶν σκηνογραφουμένων φαίνεται παραλαμβάνουσα· αὕτη δὲ ψευδογραφεῖ τὴν ὄψιν τοῖς κατὰ προσβολὴν τῶν ὀπτικῶν γραμμῶν σημείοις χρωμένη κατὰ τὸ τεχνικόν· ἐντεῦθεν ἐπιφάσεις, καὶ ὑποθέσεις, καὶ φάσεις σώζονται, καὶ τὰ μὲν δοκεῖ προὔχειν, τὰ δὲ ἴσχειν, τὰ δ' ἄλλως πως φαντάζεσθαι ἐν τῷ ὁμαλῷ καὶ λείῳ· οὕτω δὲ καὶ οἱ φιλόσοφοι ζωγραφίας δίκην ἀπομιμοῦνται τὴν ἀλήθειαν· φιλαυτία δὲ πάντων ἁμαρτημάτων αἰτία ἑκάστοις ἑκάστοτε. Διόπερ οὐ χρὴ, τὴν εἰς ἀνθρώπους δόξαν αἱρούμενοι, φίλαυτον εἶναι, ἀλλὰ τὸν Θεὸν ἀγαπῶντα, τῷ ὄντι ὅσιον μετὰ φρονήσεως γίνε- D σθαι. Εἴ γ' οὖν τις τοῖς μερικοῖς ὡς τοῖς καθολικοῖς χρώμενος τύχῃ, καὶ τὸ δοῦλον ὡς Κύριον, καὶ ἡγεμονεῖται (86), σφάλλεται τῆς ἀληθείας, οὐ συνεὶς τὸ τῷ

A phia, vere artificiosam sapientiam, quæ præbet experientiam eorum quæ sunt in vita. Sapientiam autem, ✠ solidam rerum divinarum et humanarum cognitionem, firmam quamdam et stabilem, et quæ non potest excidere comprehensionem, et quæ continet ea quæ sunt, et præterita, et futura : quam nos docuit per suam præsentiam et per prophetas Dominus, estque ejusmodi ut non possit excidere, ut quæ a Verbo sit tradita. Ideo quoque omnino vera est voluntate, ut quæ sit cognita per Filium : et partim quidem est æterna, partim autem tempori utilis : et partim quidem una est et eadem, partim autem multæ et indifferentes : et partim quidem est absque ullo motu patibili, partim autem cum patibili appetitione : et partim quidem perfecta, partim vero in- B digens. Hanc ergo sapientiam **273** concupiscit philosophia, animæ et verbi rectitudinis, et vitæ puritatis : quæ est benevole affecta in sapientiam, et omnia facit ut eam consequatur. Philosophi autem apud nos quidem dicuntur qui amant sapientiam, quæ est omnium opifex et magistra, hoc est Filii Dei cognitionem. Apud Græcos autem dicuntur philosophi, qui disputationes de virtute suscipiunt. Philosophiæ autem nomine dicuntur, quæ in unaquaque hæresi (de iis loquor quæ sunt in philosophia) reprehendi non possunt decreta, cum vita congruente in unam coacta electionem : quæ ipsa quoque a barbara divinitus data subrepta gratia, Græca ornata sunt eloquentia. Nam alia quidem sunt suffu- C rati, alia vero perverse audierunt. In aliis autem, aliqua quidem dixerunt commoti, sed ea non reddidere perfecta : aliqua autem humana conjectura et ratiocinatione, in quibus etiam labuntur. Arbitrantur autem se isti quidem assequi veritatem perfecte, ut autem a nobis deprehenduntur, aliqua solum ex parte : nihil certe amplius norunt quam hunc mundum. Quanquam quemadmodum geometria in mensuris, magnitudinibus et figuris, per eam quæ fit in planis descriptionem, et pictura totum locum opticum, quem vocant perspectivum, videtur assumere in iis quæ adumbrantur. Hæc autem falso describit visum, artificiose utens signis quæ fiunt per applicationem linearum visus. Hinc conservantur ἐπιφάσεις, id est eminentes visiones, et hypotheses, D hoc est visiones inferiores, et φάσεις, hoc est visa. Et videntur quidem alia eminere, alia vero subsidere : aliqua vero, aliquo alio modo visione apprehendi in loco lævi et æquabili. Ita autem philosophi

✠ P. 768 ED. POTTER, 642-643 ED. PARIS.

censet lib. v *Strom.* p. 577, ubi etiam paulo ante pag. 567 symbolum avis aliorumque animantium ab Idanthura Scytharum rege usurpatum, a Pherecyde autem memoratum, variasque ejus expositiones refert. Prophetiæ autem Chami nullam alibi mentionem reperio, hancque apocrypham scripturam a Basilide vel aliis hæreticis confictam fuisse arbitror. »

(81) *Σοφίαν*. Similem Sapientiæ definitionem superius tradit auctor *Strom.* lib. I, p. 333, ubi conf. n. 2.

(82) *Ἀμετάπτωτος ὑπὸ Λόγου παραδοθεῖσα.* « Quæ ratione dimoveri non potest cum fuerit tradita. » Conf. superius *Str.* II, p. 433, n. 5.

(83) *Βουλήσει.* « Ex voluntate, » sc. Dei.

(84) *Τῶν μέν.* Notabilis est articulorum commutatio : τῶν μὲν... ὧν δέ, et mox ἃ μὲν...τὰ δέ... cum utrobique iidem et similes poni soleant. Sylburg.

(85) *Κινούμενοι.* Scilicet divinitus : quod opponit τῷ ἀνθρωπίνῳ στοχασμῷ.

(86) *Ὡς Κύριον καὶ ἡγεμονεῖται.* A. ὡς Κύριον καθηγῆται. Possis etiam legere, ὡς Κύριον καθηγεμονῆται. Vulgata lectio ferri potest si καί accipiatur pro « etiam, vel : » id est, « si, ut dominans, etiam » seu « dux, præire velit. » Sylburg.

quoque instar picturæ imitantur veritatem, φιλαυτία autem, hoc est nimius amor sui, est semper quibuslibet causa peccatorum omnium. Quocirca non oportet eligendo et expetendo gloriam ab hominibus, ✠ esse nimium sui amantem, sed Deum diligendo esse sanctum cum prudentia. Si quis ergo utatur quidem singularibus, tanquam universis ac generalibus, et id quod servit habeat pro eo quod dominatur, a veritate excidit, non intelligens id quod a Davide dictum est per confessionem : « Terram seu cinerem tanquam panem manducabam [a]. » Nimius autem sui amor, et vana opinio ac persuasio, est ei terra, et error. Quod si ita est, ex disciplina cognitio et scientia : si est autem disciplina, necesse est quærere magistrum. Nam Cleanthes quidem sibi magistrum ascribit Zenonem, et Theophrastus Aristotelem, et Metrodorus Epicurum, et Plato Socratem. Sed etsi venero ad Pythagoram, et Pherecydem, et Thaletem, et primos sapientes, consisto eorum quærens magistrum. Et seu dixeris Ægyptios, seu Indos, seu Babylonios, seu Magos ipsos, non cessabo eorum doctorem requirere. Porro autem te quoque deduco ad primum ortum hominum, et illinc incipio quærere quis fuerit magister? nullus quidem ex hominibus, nondum enim didicerant. Sed nec aliquis ex angelis : neque enim quomodo indicant angeli quatenus angeli, ita audiunt homines. Neque enim quomodo sunt nobis aures, ita est illis lingua : neque instrumenta vocis quis dederit angelis, labra, inquam, et quæ juxta ea sita sunt, et guttur, et arteriam, et viscera, et spiritum, et aerem qui pulsatur. Multum autem abest, ut Deus insonet sanctitate quæ adiri non potest, qui ipse quoque separatus est ab archangelis. Jam vero angelos quoque accepimus didicisse veritatem, et qui eis præsunt principatus : ortum enim habuere. Restat ergo ut nos quoque ascendentes, eorum desideremus doctorem. Quoniam autem unum est ingenitum, nempe Deus omnipotens, unum est etiam prægenitum, « per quod omnia facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Unus enim est revera Deus, qui fecit principium universorum [b], » significans primogenitum Filium, scribit Petrus, præclare intelligens illud : « In principio fecit Deus cœlum et terram [c]. » Is autem dictus est Sapientia ab omnibus prophetis, is est magister omnium quæ orta

A Δαβὶδ κατ' ἐξομολόγησιν εἰρημένον· « Γῆν σποδὸν (87) ὡσεὶ ἄρτον ἔφαγον. » Ἡ φιλαυτία δὲ καὶ ἡ οἴησις αὐτῷ γῆ ἐστι καὶ πλάνη. Εἰ δὲ τοῦτο, ἐκ μαθήσεως ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἐπιστήμη· μαθήσεως δ' οὔσης, ζητεῖν ἀνάγκη τὸν διδάσκαλον· Κλεάνθης μὲν γὰρ Ζήνωνα ἐπιγράφεται, καὶ Θεόφραστος Ἀριστοτέλη, Μητρόδωρός τε Ἐπίκουρον, καὶ Πλάτων Σωκράτην. Ἀλλὰ κἂν ἐπὶ Πυθαγόραν ἔλθω, καὶ Φερεκύδην, καὶ Θάλητα, καὶ τοὺς πρώτους σοφοὺς, ἵσταμαι, τὸν τούτων διδάσκαλον ζητῶν· κἂν Αἰγυπτίους εἴπῃς, κἂν Ἰνδοὺς, κἂν Βαβυλωνίους, κἂν τοὺς μάγους αὐτοὺς, οὐ παύσομαι τὸν τούτων διδάσκαλον ἀπαιτῶν. Ἀνάγω δέ σε καὶ ἐπὶ τὴν πρώτην γένεσιν ἀνθρώπων· κἀκεῖθεν ἄρχομαι ζητεῖν τίς ὁ διδάσκαλος· ἀνθρώπων μὲν οὐδείς· οὐδέπω γὰρ μεμαθήκεσαν· ἀλλ' οὐδὲ ἀγγέλων B τις· οὐδὲ γὰρ ὡς μηνύουσιν οἱ ἄγγελοι, καθὸ ἄγγελοι, οὕτως ἀκούουσιν ἄνθρωποι· οὐδ' ὡς ἡμῖν τὰ ὦτα, οὕτως ἐκείνοις ἡ γλῶττα· οὐδ' ἂν ὄργανά τις δῴη φωνῆς ἀγγέλοις, χείλη, λέγω, καὶ τὰ τούτοις παρακείμενα, καὶ φάρυγγα, καὶ ἀρτηρίαν, καὶ σπλάγχνα, καὶ πνεῦμα, καὶ πλησσόμενον ἀέρα· πολλοῦ γε δεῖ (88), τὸν Θεὸν ἐμβοᾷν ἀπροσίτῳ ἁγιότητι, καὶ ἀρχαγγέλων αὐτὸν (89) κεχωρισμένον. Ἤδη δὲ καὶ τοὺς ἀγγέλους μεμαθηκέναι παρειλήφαμεν τὴν ἀλήθειαν, καὶ τοὺς ἐπὶ τούτων ἄρχοντας· γενητοὶ (90) γάρ. Λείπεται τοίνυν, ὑπεξαναβάντας ἡμᾶς, καὶ τὸν τούτων διδάσκαλον ποθεῖν. Ἐπεὶ δὲ ἓν μὲν τὸ ἀγέννητον, ὁ παντοκράτωρ Θεὸς, ἓν δὲ καὶ τὸ προγεννηθὲν, « δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν. Εἷς γὰρ τῷ ὄντι ἐστὶν ὁ Θεὸς, ὃς ἀρχὴν τῶν ἁπάν- C των ἐποίησε (91), » μηνύων τὸν πρωτόγονον Υἱὸν (92), ὁ Πέτρος γράφει, συνεὶς ἀκριβῶς τὸ, « Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. » Σοφία δὲ οὗτος εἴρηται πρὸς ἁπάντων τῶν προφητῶν· οὗτός ἐστιν ὁ τῶν γεννητῶν ἁπάντων (93) διδάσκαλος, ὁ σύμβουλος τοῦ Θεοῦ, τοῦ τὰ πάντα προεγνωκότος. Ὁ δὲ ἄνωθεν, ἐκ πρώτης καταβολῆς κόσμου, πολυτρόπως (94) καὶ πολυμερῶς « πεπαίδευκέ τε καὶ τελειοῖ, ὅθεν εἰκότως εἴρηται· « Μὴ εἴπητε (95) ἑαυτοῖς διδάσκαλον ἐπὶ τῆς γῆς. » Ὁρᾷς ὁπόθεν ἔχει τὰς λαβὰς ἡ φιλοσοφία ἡ ἀληθής, κἂν ὁ νόμος (96) εἰκὼν καὶ σκιὰ τῆς ἀληθείας τυγχάνῃ· σκιὰ γὰρ ὁ νόμος τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' ἡ φιλαυτία τῶν Ἑλλήνων, διδασκάλους τινὰς ἀνθρώπους ἀνακηρύττει. Ὡς οὖν ἐπὶ τὸν ποιητὴν τὸν Θεὸν πᾶσα ἀνατρέχει πατριὰ (97),

✠ P. 769 ED. POTTER, 643-644 ED. PARIS. [a] Psal. CII, 9. [b] Joan. I, 3. [c] Gen. I, 1.

(87) *Γῆν σποδόν*. Interpres legit γῆν καὶ σποδόν. Vulg. Bibl. psal. CI, γῆν hoc loco non agnoscunt. SYLBURG. — Verumtamen e seq. sententia satis constat Clementem γῆν legisse. Utrum σποδόν legerit, an potius id in margine libri ex vulg. Bibliis adnotatum, deinde in textum irrepserit, non est adeo manifestum.

(88) *Δεῖ*. Distinctione post hanc vocem non opus est. SYLBURG.

(89) *Ἀρχαγγέλων αὐτόν*. Convenientius forte ἀρχαγγέλων αὐτῶν, « ab archangelis ipsis. » ID.

(90) *Γενητοί*. A. mavult γεννητοί, « geniti : » itemque paulo post, γεννητῶν ἁπάντων. ID.

(91) *Εἷς... ἐποίησε*. Hæc Petri in *Prædicatione* verba fuisse videntur : quod non advertit Grabius.

D (92) *Τὸν πρωτόγονον Υἱόν*. Sic Athenagoras in *Legat.* : Πρῶτον γέννημα εἶναι τῷ Πατρί. *Recognit.* Clementis lib. III, c. 52, Deus, qui unus et verus est, primo germini « suo amicos bonos et fideles instituit præparare. » Ubi conf. quæ adnotavit Cotelerius.

(93) *Γεννητῶν ἁπάντων*. Nempe angelorum perinde ac hominum', ut paulo superius dictum est.

(94) *Πολυτρόπως*. Respicit Heb. I, 1.

(95) *Μὴ εἴπητε*. Quoad sensum recitat Matth. XXIII, 8, 9, 10.

(96) *Ὁ νόμος*. Paulum mutat Hebr. X, 1.

(97) *Πατριά*. Ephes. III, 14, 15 : Τὸν πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἐν οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζεται.

A οὕτω καὶ ἐπὶ τὸν Κύριον ἡ τῶν καλῶν διδασκαλία, καὶ ἡ δικαιοῦσα, καὶ εἰς τοῦτο χειραγωγοῦσά τε καὶ συλλαμβάνουσα. Εἰ δ' ἔκ τινος ποιήσεως τὰ τῆς ἀληθείας ὅτῳ δήποτε τρόπῳ (98) λαβόντες σπέρματα (99), οὐκ ἐξέθρεψάν τινες· γῇ δὲ ἀγόνῳ καὶ ἀνομβρίᾳ παραδεδωκότες, ἀγρίαις συνεπνίξαντο βοτάναις· καθάπερ οἱ Φαρισαῖοι ἐξετράπησαν τοῦ νόμου, ἀνθρωπίνας (1) παρεισάγοντες διδασκαλίας· τούτων οὐχ ὁ διδάσκαλος αἴτιος, ἀλλ' οἱ παρακούειν προῃρημένοι. Οἱ πεισθέντες δὲ αὐτῶν τῇ τε τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ καὶ τῇ τῶν Γραφῶν σαφηνείᾳ ἐν ἐπιγνώσει γίνονται τοῦ νόμου· καθάπερ καὶ οἱ ἀπὸ φιλοσοφίας διὰ τῆς τοῦ Κυρίου διδασκαλίας ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας καθίστανται· « Τὰ λόγια γὰρ Κυρίου λόγια ἁγνὰ, ἀργύριον πεπυρωμένον, δοκίμιον τῇ γῇ (2), κεκαθαρισμένον ἑπταπλασίως· » B ἤτοι ὡς ἄργυρος πολλάκις ἀποκαθαρθεὶς, εἰς δοκίμιον καθίσταται ὁ δίκαιος, νόμισμα Κυρίου γενόμενος, καὶ χάραγμα βασιλικὸν ἀναδεξάμενος· ἢ ἐπεὶ καὶ Σαλομὼν (3) λέγει, « γλῶσσαν δικαίου ἄργυρον πεπυρωμένον· » τὴν δεδοκιμασμένην καὶ σοφὴν διδασκαλίαν ἐπαινετὴν καὶ ἀποδεκτὴν (4) τυγχάνειν μηνύων, ὅτ' ἂν ἐκκεκαθαρμένη πλουσίως τυγχάνῃ τῇ γῇ, τουτέστιν ὅτ' ἂν πολυτρόπως ἡ γνωστικὴ ψυχὴ ἁγιάζηται κατὰ τὴν ἀποχὴν τῶν γεωδῶν πυρώσεων. Ἁγνίζεται δὲ καὶ τὸ σῶμα ἐν ᾧ οἰκεῖ, ἐξιδιοποιούμενον εἰς εἰλικρίνειαν ἁγίου νεώ. Ὁ δὲ ἐν τῷ σώματι καθαρισμὸς τῆς ψυχῆς πρώτης πρῶτος, οὗτός ἐστιν ἡ ἀποχὴ τῶν κακῶν (5)· ἣν τινες τελείωσιν ἡγοῦνται, καὶ ἔστιν ἁπλῶς τοῦ κοινοῦ πιστοῦ, Ἰουδαίου τε καὶ Ἕλληνος, ἡ τελείωσις C αὕτη· τοῦ δὲ Γνωστικοῦ μετὰ τὴν ἄλλοις νομιζομένην τελείωσιν ἡ δικαιοσύνη εἰς ἐνέργειαν εὐποιίας προβαίνει· καὶ ὅτῳ δὴ ἡ ἐπίστασις τῆς δικαιοσύνης εἰς ἀγαθοποιίαν ἐπιδέδωκε, τούτῳ ἡ τελείωσις ἐν ἀμεταβόλῳ ἕξει εὐποιίας καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ διαμένει. Οἱ μὲν γὰρ (6) σπέρμα Ἀβραὰμ, δοῦλοι ἔτι τοῦ Θεοῦ, οὗτοί εἰσιν οἱ κλητοί (7)· υἱοὶ δὲ Ἰακὼβ οἱ ἐκλεκτοὶ αὐτοῦ, οἱ τῆς κακίας πτερνίσαντες (8) τὴν ἐνέργειαν. Εἰ τοίνυν αὐτόν τε τὸν Χριστὸν σοφίαν

sunt, Dei consiliarius qui præscivit omnia. Is autem ab alto, a prima mundi constitutione, « multifariam multisque modis » et docuit et perficit. Unde merito dictum est : « Ne dixeritis vobis magistrum super terram [a]. » Vides undenam ansas acceperit vera philosophia, etiamsi ✠ lex sit imago et umbra veritatis : est enim lex veritatis umbra. Sed Græcorum nimius amor sui, quosdam homines prædicat doctores. Quomodo ergo ad Deum creatorem omnis recurrit cognatio, ita etiam ad Dominum eorum, quæ bona sunt et honesta, doctrina, et quæ justificat, et quæ ad hoc deducit et fert opem. Si qui autem ex aliqua creatura semina veritatis quomodocunque accepta non enutrierunt, sed terræ sterili et aridæ mandantes, ea herbis suffocarunt agrestibus, quomodo Pharisæi a lege declinarunt, doctrinas humanas inducentes, non est eorum causa magister, sed qui perperam audire voluerunt. Qui autem ex iis crediderunt et Domini adventui et Scripturarum declarationi, ii attingunt cognitionem legis : sicut etiam philosophi, per doctrinam Domini perducuntur ad agnitionem veræ philosophiæ. « Eloquia enim Domini eloquia casta, argentum ignitum, probatum terræ, purgatum septuplum [b] : » scilicet quod ut argentum **274** sæpe purgatum probatur justus, Domini nummus effectus, et regalem accipiens characterem [c] : aut quoniam Salomon quoque dicit « linguam justi esse argentum ignitum [d] : » probatam et sapientem doctrinam, esse laudabilem et admittendam significans, quando sæpe terra fuerit expurgata, hoc est, quando anima cognitione prædita, fuerit multis modis sanctificata, per abstinentiam a terrenis inflammationibus. Sanctificatur autem corpus quoque in quo habitat, cum ut proprium dedicatur in sancti templi puritatem et sinceritatem. Quæ est autem in corpore primæ animæ prima purgatio, ea est abstinentia a malis, quam quidam existimant perfectionem ; ac ea est, ut ita dicam, perfectio communis fidelis Judæi et Græci. Gnostici

✠ P. 770 ED. POTTER, 644-645 ED. PARIS. [a] Matth. XXIII, 8, 9, 10. [b] Psal. XI, 7. [c] Psal. XII, 6. [d] Prov. X, 20.

(98) *Ὅτῳ δήποτε τρόπῳ*. Ms. Ottob. ὁ τῷ δήποτε τόπῳ.

(99) *Λαβόντες σπέρματα*. Respicit parabolam de seminatore, Luc. VIII, 5 et seq.

(1) *Ἀνθρωπίνας*. Matth. XV, 9 : Διδάσκοντες διδασκαλίας, ἐντάλματα ἀνθρώπων, iterumque Marc. VII, 7.

(2) *Δοκίμιον τῇ γῇ*. Agnoscunt etiam Vulg. Bibl. psal. XI. Heb. versio, « excoctum in fornace. » Sylburg.

(3) *Σαλομών*. Prov. X, 20 : Ἄργυρος πεπυρωμένος γλῶσσα δικαίου, καρδία δὲ ἀσεβοῦς ἐκλείψει. « Argentum igne purgatum lingua justi, cor autem impii deficiet. » Latina : « Argentum electum lingua justi, cor autem impiorum pro nihilo. » Aquila et Symmachus, ἄργυρος ἐκλεκτός. Paraph. Chald. : « Argentum conflatum lingua justi. » Sic psal. XI, paulo ante, ἀργύριον πεπυρωμένον, quod Hervetus « argentum ignitum, » Vulgata « argentum igne examinatum, » δοκίμιον τῇ γῇ, « probatum terræ, » D. Hieronymus, « argentum igne probatum, separatum a terra, » et Psal. CVIII, 140, Πεπυρωμένον τὸ λόγιόν σου σφόδρα, « ignitum eloquium tuum vehementer. » D. Hieronymus : « Probatus sermo tuus nimis. » Vox Hebraica « igne expurgatum » significat. Tale illud quod habes p. 658, ex psal. XVI, 3 : « Inflammasti me, et non est inventa in me iniquitas ; » H. : Ἐπύρωσάς με, καὶ οὐχ εὑρέθη ἐν ἐμοὶ ἀδικία. Vulgata : « Igne me examinasti, et non est inventa in me iniquitas. » D. Hieronymus : « Conflasti me, et non invenisti cogitationes meas transire os meum. » Collect.

(4) *Ἀποδεκτήν*. Ms. Paris. ἀποδεκτός mendose.

(5) *Ἀποχὴ τῶν κακῶν*. Ms. Ottob. ἀποχὴ τοῦ κακοῦ. Huic convenit illud Horatii in *Epist.*, I, I, v. 41, 42 :

..... *Sapientia prima est*
Stultitia caruisse.....

(6) *Οἱ μὲν γάρ*. Vide Herveti commentarium.

(7) *Οἱ κλητοί*. Respicit Matth. XX, 16 : Πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί· vel alium huic similem locum.

(8) *Πτερνίσαντες*. Alludit ad etymologiam nominis Jacob, qui Græce πτερνιστής, Latine « supplantator » dicitur.

autem justitia supra eam quam alii existimant esse perfectionem, ad bonorum operum effectionem procedit : et cui justitiæ augmentum crevit ad bene agendum, ei perfectio permanet in immutabili habitu bene agendi; ad Dei similitudinem. Nam qui sunt quidem semen Abrahæ et præterea servi Dei, ii sunt vocati. Filii autem Jacob, qui supplantaverunt vitii operationem, sunt ejus electi. Si ergo et ipsum ✠ Christum dicimus sapientiam, et ejus operationem, eam quæ fit per prophetas, per quam ediscitur traditio gnostica, ut ipse præsens sanctos docuit apostolos : sapientia fuerit cognitio, ut quæ sit scientia et comprehensio eorum quæ sunt, et futura sunt, et præterita, stabilis et firma, ut quæ a Filio Dei sit tradita et revelata. Atque si est quidem sapientis finis, contemplatio, tum eorum qui sunt adhuc philosophi contemplatio, divinam quidem appetit scientiam : nondum autem assequitur, nisi per disciplinam acceperit vocem propheticam ipsi declaratam, per quam docetur quomodo se habent, habuerunt, et habitura sunt, quæ sunt, quæ futura sunt, et prius fuerunt. Cognitio autem ipsa est, quæ per successionem ad paucos ex apostolis absque scriptis tradita pervenit. Hinc ergo cognitio, seu sapientiam mavis dicere, exerceatur oportet donec perveniat ad contemplationis habitum æternum, et in quem non cadit alteratio.

A φαμὲν, καὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ, τὴν διὰ τῶν προφητῶν (9), δι' ἧς ἔστι τὴν γνωστικὴν παράδοσιν ἐκμανθάνειν, ὡς αὐτὸς κατὰ τὴν παρουσίαν τοὺς ἁγίους ἐδίδαξεν ἀποστόλους· σοφία εἴη ἂν ἡ γνῶσις, ἐπιστήμη οὖσα καὶ κατάληψις τῶν ὄντων τε καὶ ἐσομένων, καὶ παρῳχηκότων, βεβαία καὶ ἀσφαλής, ὡς ἂν παρὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ παραδοθεῖσα καὶ ἀποκαλυφθεῖσα. Καὶ δὴ καὶ εἰ ἔστι τέλος τοῦ σοφοῦ ἡ θεωρία, ὀρέγεται μὲν, ἡ μὲν ἔτι φιλοσόφων, τῆς θείας ἐπιστήμης· οὐδέπω δὲ τυγχάνει, ἢν μὴ μαθήσει παραλάβῃ σαφηνισθεῖσαν αὐτῷ τὴν προφητικὴν φωνὴν, δι' ἧς τά τ' ἐόντα, τά τ' ἐσσόμενα, πρό τ' ἐόντα (10), ὅπως ἔχει τε καὶ ἔσχε καὶ ἕξει, παραλαμβάνει. Ἡ γνῶσις δὲ αὐτὴ (11), ἡ κατὰ διαδοχὰς εἰς ὀλίγους ἐκ τῶν ἀποστόλων ἀγράφως παραδοθεῖσα, κατελήλυθεν· B ἐντεῦθεν δὲ ἄρα γνῶσιν εἴτε σοφίαν συνασκηθῆναι χρὴ εἰς ἕξιν θεωρίας ἀΐδιον καὶ ἀναλλοίωτον.

CAPUT VIII.

Philosophiam esse cognitionem a Deo datam, licet respectu ad perfectiorem Evangelii lucem ab Apostolo vilipendatur.

Nam Paulus quoque in Epistolis non videtur reprehendere philosophiam : sed eum qui ad gnosticum fastigium pervenit, non vult amplius recurrere ad Græcam « philosophiam, » eam allegorice vocans « mundi elementa [a], » ut quæ elementa quodammodo doceat, et sit veluti disciplina præcedens veritatem. Quocirca ad Hæbræos quoque scribens, qui a fide ad legem reflectebantur : « An rursus, » inquit, « opus habetis ut vos doceam quænam sint elementa initii eloquiorum Dei? et opus vobis esse cœpit lacte, et non solido cibo [b]? » Similiter autem ad Colossenses quoque qui convertuntur ex Græcis : « Videte ne quis vos deprædetur per philosophiam et inanem deceptionem, secundum traditionem hominum, secundum elementa hujus mundi, et non secundum Christum [c], » scilicet alliciens, reverti ad philosophiam quæ elementaris est doctrina. Quod si quis dicat, per hominum intelligentiam fuisse inventam a Græcis philosophiam : atque invenio Scripturas dicentes, in-

Ἐπεὶ καὶ Παῦλος ἐν ταῖς Ἐπιστολαῖς οὐ φιλοσοφίαν διαβάλλων φαίνεται· τὸν δὲ τοῦ γνωστικοῦ μεταλαμβάνοντα ὕψους, οὐκ ἔτι παλινδρομεῖν ἀξιοῖ ἐπὶ C τὴν Ἑλληνικὴν « φιλοσοφίαν, » στοιχεῖα τοῦ κόσμου ταύτην ἀλληγορῶν, στοιχειωτικήν τινα οὖσαν, καὶ προπαιδείαν τῆς ἀληθείας. Διὸ καὶ τοῖς Ἑβραίοις γράφων, τοῖς ἐπανακάμπτουσιν εἰς νόμον ἐκ πίστεως, « Ἢ (12) πάλιν, φησὶ, χρείαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς, τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ, καὶ γεγόνατε χρείαν ἔχοντες γάλακτος, καὶ οὐ στερεᾶς τροφῆς; » Ὡσαύτως ἄρα καὶ τοῖς ἐξ Ἑλλήνων ἐπιστρέφουσι Κολοσσαεῦσι· « Βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου τούτου (13), καὶ οὐ κατὰ Χριστόν· » δελεάζων (14) αὖθις εἰς φιλοσοφίαν ἀναδραμεῖν, τὴν στοιχειώδη διδασκαλίαν. Κἂν λέγῃ τις κατὰ σύνεσιν ἀνθρώπων φιλοσοφίαν εὑρῆσθαι πρὸς D Ἑλλήνων, ἀλλὰ τὰς Γραφὰς εὑρίσκω τὴν σύνεσιν θεόπεμπτον εἶναι λεγούσας. Ὁ γοῦν Ψαλμῳδὸς με-

✠ P. 771 ED. POTTER, 645-646 ED. PARIS.

[a] Coloss. II, 8. [b] Hebr. V, 12. [c] Coloss. II, 8.

(9) *Διὰ τῶν προφητῶν*. Vult, quod ubique tradunt antiqui Patres, Christum « per » veteres « prophetas » locutum fuisse. Barnabas, ut alios prætereeam, cap. V de Christo agens, ait : « Prophetæ ab ipso habentes donum, in illum prophetaverunt. »

(10) *Τά τ'*. Homeri locus est *Iliad*. A.

(11) *Ἡ γνῶσις δὲ αὐτή*. Αὐτή agnoscit etiam interpretis versio, « cognitio autem ipsa. » Si quis demonstrative malit αὕτη, « hæc, » per me licet. SYLBURG.—Porro γνῶσιν appellat arcanorum cognitionem, quam cum paucis tantum communicasse Christum alibi tradit. Conf. *Strom*. I, p. 322, n. 10, p. 323, n. 7.

(12) *Ἤ*. Abest hæc particula ab Hebr. V, 12.

(13) *Τοῦ κόσμου τούτου*. Vulg. Bibl. Col. II, τοῦ κόσμου, absque demonstrativo τούτου. SYLBURG.

(14) *Δελεάζων*. Hervetus maluit δηλῶν, « significans elementarem doctrinam reverti ad philosophiam. Sed nihil mutandum. Sensus est : « Quasi esca quadam illiciens iterum ad philosophiam, elementarem illam doctrinam, recurrere. » Seu clarius : « Velut esca quadam alliciens ut iterum ad philosophiam, elementarem illam doctrinam, revertantur. » Allusio est ad Apostoli verba ista : Βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν. SYLBURG.

γίστην ἡγεῖται δωρεὰν τὴν σύνεσιν, καὶ αἰτεῖ λέγων· « Δοῦλος σός (15) εἰμι ἐγώ· συνέτισόν με. » Καὶ μή τι τὸ πολύπειρον τῆς γνώσεως αἰτούμενος ὁ Δαβὶδ γράφει· « Χρηστότητα καὶ παιδείαν, καὶ γνῶσιν δίδαξόν με, ὅτι ταῖς ἐντολαῖς σου ἐπίστευσα; » Κυρίας εἶναι τὰς διαθήκας ὡμολόγηται, καὶ τοῖς τιμιωτέροις δίδοσθαι. Λέγει γοῦν ὁ ψαλμὸς πάλιν ἐπὶ τοῦ Θεοῦ· « Οὐκ ἐποίησεν οὕτως οὐδενὶ ἔθνει (16), καὶ τὰ κρίματα αὐτοῦ οὐκ ἐδήλωσεν αὐτοῖς. » Τὸ δὲ, « Οὐκ ἐποίησεν οὕτως, » πεποιηκέναι μὲν δηλοῖ, ἀλλ' οὐχ « οὕτως. » Ἐν συγκρίσει γοῦν τὸ « οὕτως » πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τὴν καθ' ἡμᾶς γινομένην· ἐξῆν δὲ δήπου τῷ προφήτῃ εἰπεῖν ἁπλῶς τὸ « Οὐκ ἐποίησεν, » ἄνευ τῆς προσθήκης τοῦ « Οὕτως. » Ναὶ μὴν καὶ ὁ Πέτρος ἐν ταῖς Πράξεσιν, « Ἐπ' ἀληθείας καταλαμβάνομαι, φησὶν, ὅτι προσωπολήπτης (17) οὐκ ἔστιν ὁ Θεός· ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην δεκτὸς αὐτῷ ἐστιν. » Οὐ χρόνῳ τοίνυν τὸ ἀπροσωπόληπτον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐξ αἰῶνος· οὐδὲ μὴν ἤρξατό ποτε ἡ εὐεργεσία αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδὲ περιορίζεται τόποις ἢ ἀνθρώποις τισίν· οὐδὲ γὰρ μερικὴ ἡ εὐποιΐα αὐτοῦ. « Ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης, φησίν· ἐν αὐταῖς εἰσελθὼν (18), ἐξομολογήσομαι τῷ Κυρίῳ. Αὕτη ἡ πύλη τοῦ Κυρίου. Δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ. » Ἐξηγούμενος δὲ τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου Βαρνάβας (19), ἐπιφέρει· « Πολλῶν πυλῶν ἀνεῳγυιῶν, ἡ ἐν δικαιοσύνῃ (20), αὕτη ἐστὶν ἡ ἐν Χριστῷ· ἐν ᾗ μακάριοι πάντες οἱ εἰσελθόντες. » Τῆς αὐτῆς ἔχεται ἐννοίας κἀκεῖνο τὸ προφητικόν· « Κύριος ἐπὶ ὑδάτων πολλῶν· » οὐ τῶν διαθηκῶν, τῶν διαφόρων μόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν τῆς διδασκαλίας τρόπων, τῶν τε ἐν Ἕλλησιν εἰς δικαιοσύνην ἀγόντων τῶν τε ἐν βαρβάροις. Σαφῶς δὲ ἤδη καὶ ὁ Δαβὶδ μαρτυρῶν τῇ ἀληθείᾳ, ψάλλει· « Ἀποστραφήτωσαν οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὸν ᾅδην, πάντα τὰ ἔθνη τὰ ἐπιλανθανόμενα τοῦ Θεοῦ· » ἐπιλανθάνονται δὲ δηλονότι οὗ πρότερον ἐμέμνηντο· καὶ ὃν πρὶν ἢ ἐκλαθέσθαι ἐγίνωσκον, τοῦτον παραπέμπονται. Ἦν ἄρα εἴδησίς τις ἀμαυρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ παρὰ τοῖς ἔθνεσι. Καὶ ταυτὶ μὲν τῇδε ἐχέτω. Πολυμαθῆ δὲ εἶναι χρὴ τὸν Γνωστικόν. Καὶ ἐπειδὴ Ἕλληνές φασι, Πρωταγόρου (21) προκατάρξαντος,

A telligentiam esse a Deo missam. Psalmographus certe maximum esse donum existimat intelligentiam, et petit dicens : « Servus tuus ego sum, fac ut sim intelligens [a]. » Nunquid autem multiplicem petens cognitionem, scribit David : « Bonitatem et disciplinam et cognitionem, doce me, quoniam mandatis tuis credidi [b]? » Ubi fatetur ✠ testamenta esse maximæ auctoritatis, et dari solis præstantioribus. Dicit quidem certe rursus psalmus de Deo : « Nulli genti sic fecit, et judicia sua non manifestavit eis [c]. » Illud autem, « Non sic fecit, » fecisse quidem significat, sed non « sic. » Illud ergo, « sic, » positum est, ut fiat comparatio cum nostra excellentia. Poterat alioquin propheta dicere absolute, « Non fecit, » absque additamento hujus

B « sic. » Quin etiam Petrus quoque in Actis : « In veritate comprehendo, inquit, quod Dominus non acceptor personarum, sed in omni gente qui timet ipsum et operatur justitiam, est ei acceptus [d]. » Non tempore ergo perfectum est ut Deus personas non respiceret, sed id fuit ab æterno. Neque vero cœpit unquam ejus beneficentia : sed neque circumscribitur certis locis vel hominibus. Neque enim particularis est ejus beneficentia. « Aperite mihi, inquit, portas justitiæ : in ipsas ingressus, confitebor Domino. Hæc est porta Domini. Justi transibunt per eam [e]. » Prophetæ autem dictum exponens Barnabas infert : « Cum multæ portæ sint apertæ, ea quæ est in justitia, ea est in Christo, in quam beati sunt omnes qui sunt ingressi. » Eidem sen-

C tentiæ adhæret illud quoque propheticum : « Dominus super aquas multas [f], » quod significat non solum testamenta diversa, sed etiam diversos modos doctrinæ qui scilicet inter Græcos adducunt ad justitiam, et qui inter barbaros. Quin etiam aperte psallit David, veritati ferens testimonium : « Avertantur peccatores in infernum, omnes gentes quæ obliviscuntur Dei [g] : » obliviscuntur scilicet ejus cujus prius meminerant : et quem cognoscebant priusquam oblivíscerentur, eum jubent valere et amandant. Erat ergo quædam obscura Dei cognitio etiam apud gentes. Et hæc quidem ita se habeant.

✠ P. 772 ED. POTTER, 646-647 ED. PARIS. [a] Psal. CXVIII, 125. [b] Ibid., 66. [c] Psal. CXLIV, 20. [d] Act. x, 34, 35. [e] Psal. CXVIII, 19, 20. [f] Psal. XXIX, 3. [g] Psal. IX, 17.

(15) *Σός*. Psalm. σοῦ.

(16) *Οὐδενὶ ἔθνει*. Vulg. Bibl. psal. CXLVII, παντὶ ἔθνει, Hebraico more. SYLBURG. — Chrysostomus homil. in psal. XIV : Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς οὐκ εἶπεν, ὅτι ἐποίησεν ἐν παντὶ ἔθνει, ἀλλ' οὕτως οὐκ ἐποίησε, τοῦτ' ἔστιν οὐ πλάκας αὐτοῖς ἔπεμψεν, οὐ γράμματα, οὐ νομοθέτην Μωϋσέα, οὔτ' ἄλλα τὰ ἐπὶ τοῦ Σινᾶ ὄρους. Ἀλλὰ τούτων ἐκ περιουσίας Ἰουδαῖοι ἀπέλαυσαν· ἡ μέντοι πᾶσα φύσις ἡ ἀνθρωπίνη ἀρκοῦντα εἶχε τὸν ἀπὸ τοῦ συνειδότος νόμον. COLLECT.

(17) *Ὅτι προσωπ*. Act. apostol. x, ordine inverso, οὐκ ἔστι προσωπολήπτης ὁ Θεός. SYLBURG.

(18) *Ἐν αὐταῖς εἰσ*. Psal. CXVII, εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς. A. Sylburg.

(19) *Βαρνάβας*. Memoriæ lapsu auctor Barnabæ tribuit, quæ pertinent ad Clementis Romani epist. I, cap. 68. Porro hæc superius etiam adduxit Cle-

D mens noster. *Strom.* I, pag. 339, ubi conf. adnotata.

(20) *Ἡ ἐν δικαιοσύνῃ*. Sic editt. Flor. et Sylburg., ms. Paris., Clemens noster in *Strom.* I, et Clemens, denique, Romanus. Sed ἡ δικαιοσύνη absque præpos. ἐν habent Clementis nostri editiones posteriores, editorum negligentia : quod doctis viris, qui hæc allegarunt, non paucis imposuit.

(21) *Πρωταγόρου*. Maximus Tyrius pag. 196. H. SYLBURG.—Conf. etiam Stephani abbreviator Hermolaus voce *Ἄβδηρα*. Diogenes Laertius in *Protagora*, lib. IX, seg. 51 : Πρῶτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος, ἀντικειμένους ἀλλήλοις, οἷς καὶ συνηρώτα, πρῶτος τοῦτο πράξας. « Primus dixit duas omnium rerum rationes invicem contrarias, quibus etiam interrogando utebatur, primus id instituens. » In quem locum commentarium scribens

Oportet autem Gnosticum multa didicisse. Et quoniam dicunt Græci, præeunte Protagora, inventam fuisse disputandi rationem, **275** qua omni argumento aliud opponeretur, dici convenit etiam aliquid adversus tales orationes. Dicit enim Scriptura: « Qui multa dicit, vicissim quoque audiet [a]. Parabolam autem Domini quis intelliget, nisi sapiens et sciens, et qui diligit Dominum suum? » Sit ✠ ergo, qui talis est, fidelis: sit ejusmodi ut possit explicare cognitionem, sit sapiens in sermonibus discernendis, sit in factis admirabilis, sit castus et mundus. Eo enim debet esse magis humilis, quo videtur esse major, » dicit Clemens in epistola ad Corinthios. Talis ut qui possit illi parere præcepto: « Et aliquos quidem ex igne rapite, miseremini autem eorum qui discernuntur [b]. » Falx quidem certe facta est ut rami amputentur: sed implexos quoque palmites ea distinguimus, et spinas quæ vitibus cohærescunt exscindimus, ad quas non potest facile accedi. Hæc autem omnia referuntur ad putandas vites. Rursus homo factus est principaliter ad Dei cognitionem: sed et est geometra, et agricola, et philosophatur. Ex quibus unum quidem conducit ad vivendum, alterum vero ad bene vivendum, tertium ad ea meditanda quæ sunt demonstrativa. Porro autem illi qui dicunt philosophiam esse profectam a diabolo, illud quoque sciant, quod Scriptura dicit, « diabolum transfigurari in angelum lucis [c]. » Quid agentem? Prophetantem scilicet. Si autem prophetat ut angelus lucis, vera dicit scilicet. Si angelica et lucida prophetat, tunc etiam prophetat utilia, quando transfiguratur ad similitudinem operationis, etiam si sit alius, quatenus est subjectum defectionis. Nam quomodo deceperit quempiam, si non studiosum per vera adducat ad quamdam secum conjunctionem et familiaritatem, et ita postea ad mendacium subducens? et alioqui invenietur diabolus scire veritatem, etsi non ita ut comprehendat, ita tamen ut non sit ejus ignarus. Non est ergo falsa philosophia, etiamsi qui est fur et mendax, per transfigurationem operationis vera dicat. Neque vero propter eum qui dicit, sunt imperite ea prius damnanda quæ dicuntur (quod in iis quoque qui nunc prophetare dicuntur est observandum), sed sunt

A παντὶ λόγῳ λόγον ἀντικεῖσθαι παρεσκευάσθαι, καὶ πρὸς τοὺς τοιούτους τῶν λόγων ἁρμόζει λέγεσθαι. Λέγει γὰρ ἡ Γραφή· « Ὁ τὰ πολλὰ λέγων καὶ ἀντακούσεται. Παραβολὴν δὲ Κυρίου τίς νοήσει, εἰ μὴ σοφὸς, καὶ ἐπιστήμων, καὶ ἀγαπῶν τὸν Κύριον αὐτοῦ; Ἔστω τοίνυν (22) πιστὸς ὁ τοιοῦτος· ἔστω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν· ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός. Τοσούτῳ γὰρ (23) μᾶλλον ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, » ὁ Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους φησί· τοιοῦτος, οἷός τε ἐκείνῳ πείθεσθαι τῷ παραγγέλματι· « Καὶ οὓς (24) μὲν ἐκ πυρὸς ἁρπάζετε, διακρινομένους δὲ ἐλεεῖτε. » Ἀμέλει τὸ δρέπανον ἕνεκεν τοῦ κλαδεύειν προηγουμένως γέγονεν· ἀλλὰ καὶ πεπλεγμένα τὰ κλήματα διαστέλλομεν ἐν αὐτῷ, καὶ ἀκάνθας κόπτο-
B μεν τῶν συμπεφυκυιῶν ταῖς ἀμπέλοις, αἷς οὐ ῥάδιόν ἐστι προσελθεῖν· ταῦτα δὲ πάντα τὴν ἀναφορὰν ἔχει ἐπὶ τὸ κλαδεῦσαι. Πάλιν, ἄνθρωπος προηγουμένως γέγονεν εἰς ἐπίγνωσιν Θεοῦ· ἀλλὰ καὶ γεωμετρεῖ, καὶ γεωργεῖ, καὶ φιλοσοφεῖ· ὧν τὸ μὲν ἐπὶ τὸ ζῆν, τὸ δὲ ἐπὶ τὸ εὖ ζῆν, τὸ δὲ ἐπὶ τὸ μελετᾷν τὰ ἀποδεικτικὰ γεγένηται. Ναὶ μὴν οἱ λέγοντες τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ὁρμᾶσθαι, κἀκεῖνο ἐπιστησάτωσαν, ὅτι φησὶν ἡ Γραφὴ « μετασχηματίζεσθαι τὸν διάβολον εἰς ἄγγελον φωτός. » Τί ποιήσοντα (25); εὔδηλον, ὅτι προφητεύσοντα. Εἰ δὲ ὡς ἄγγελος φωτὸς προφητεύει, ἀληθῆ ἄρα ἐρεῖ. Εἰ ἀγγελικὰ καὶ φωτεινὰ προφητεύσει, καὶ ὠφέλιμα, τότε ὅτε καὶ μετασχηματίζεται καθ' ὁμοιότητα ἐνεργείας, κἂν ἄλλος ᾖ κατὰ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀποστασίας· ἐπεὶ πῶς ἂν
C ἀπατήσειέ τινα, μὴ διὰ τῶν ἀληθῶν ὑπαγόμενος τὸν φιλομαθῆ εἰς οἰκειότητα, καὶ οὕτως ὕστερον εἰς ψεῦδος ὑποσύρων; ἄλλως τε καὶ ἐπιστάμενος τὴν ἀλήθειαν εὑρεθήσεται· καὶ εἰ μὴ καταληπτικῶς, ἀλλ' οὖν οὐκ ἄπειρός γε (26) αὐτῆς. Οὐ τοίνυν ψευδὴς ἡ φιλοσοφία, κἂν ὁ κλέπτης, καὶ ὁ ψεύστης κατὰ μετασχηματισμὸν ἐνεργείας τὰ ἀληθῆ λέγῃ. Οὐδὲ μὴν διὰ τὸν λέγοντα προκαταγνωστέον ἀμαθῶς καὶ τῶν λεγομένων· ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν προφητεύειν νῦν δὴ λεγομένων παρατηρητέον· ἀλλὰ τὰ λεγόμενα σκοπητέον εἰ τῆς ἀληθείας ἔχεται. Ἤδη δὲ καὶ καθολικῷ λόγῳ πάντα ἀναγκαῖα καὶ λυσιτελῆ τῷ βίῳ θεόθεν ἥκειν εἰς ἡμᾶς λέγοντες, οὐκ ἂν ἁμάρτοιμεν· τὴν δὲ φιλοσοφίαν, καὶ μᾶλλον Ἕλλησιν οἷον διαθήκην οἰκείαν αὐτοῖς δεδόσθαι, ὑποβάθραν (27) οὖσαν

✠ P. 773 ED. POTTER, 647-648 ED. PARIS.

[a] Job XI, 2. [b] Jud. 22, 23. [c] II Cor. XI, 14.

Menagius, hanc Clementis nostri sententiam, quod ei paulo durior visa esset, sic correxit: Καὶ ἐπειδὴ Ἕλληνές φασι, Πρωταγόρου προκατάρξαντος, παντὶ λόγῳ λόγον ἀντικείμενον παρασκευάσασθαι.

(22) *Ἔστω τοίνυν*. Hæc etiam Clementis Romani verba, quæ loco epistolæ ejus paulo superius dicto leguntur, adduxit Clemens noster *Strom*. I, p. 339, quo etiam loco de sophistica tractat. Porro ἤτω pro ἔστω, cum hic, tum in seq. sententia, habent Clemens Romanus et noster. Reliquæ autem lectionum diversitates ibi adnotatæ sunt.

(23) *Γάρ*. Abest a Clemente Romano hæc particula.

(24) *Καὶ οὕς*. Respicit Judæ vers. 22, 23, ubi tamen hæ sententiæ paulo aliter se habent: Καὶ οὓς μὲν ἐλεεῖτε διακρινόμενοι, οὓς δὲ ἐν φόβῳ σώζετε, ἐκ
D τοῦ πυρὸς ἁρπάζοντες. Verum hoc in loco novem mss. codices, Vulgata Latina, et, ut videtur Æthiopica versio, pro ἐλεεῖτε διακρινόμενοι exhibent ἐλέγχετε διακρινομένους.

(25) *Ποιήσοντα*. Edit. Flor. ποιήσαντα, tempore aoristo; minus recte, ut declarant seq.

(26) *Ἄπειρός γε*. Ms. Paris., ἄπειρός τε.

(27) *Ὑποβάθραν*. Id est « scalam, » seu « gradum, » quo ad superiorem philosophiam ascenditur. Nam male Hervetus « fundamentum » vertit. Mox ad vocem φιλοσοφοῦντες adnotat Lowthius, deesse καίπερ, vel quid simile· non advertens scilicet in Parisiensi editione, quam præ manibus habuit, typographorum negligentia omissas fuisse has voces, φιλοσοφίας, κἂν οἱ. Porro φιλοσοφίαν pro φιλοσοφίας exhibet ms. Paris.

τῆς κατὰ Χριστὸν φιλοσοφίας, κἂν οἱ φιλοσοφοῦντες A τὰ Ἑλλήνων ἐθελοκωφῶσι τὴν ἀλήθειαν, ἐξευτελίζοντες τὴν φωνὴν τὴν βαρβάρων, ἢ καὶ ὑφορώμενοι τὸν ἐπηρτημένον τῷ πιστῷ κατὰ τοὺς πολιτικοὺς νόμους τοῦ θανάτου κίνδυνον. Ὥσπερ δὲ ἐν τῇ βαρβάρῳ φιλοσοφίᾳ, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ « ἐπεσπάρη τὰ ζιζάνια » πρὸς τοῦ τῶν ζιζανίων οἰκείου γεωργοῦ· ὅθεν αἵ τε αἱρέσεις παρ' ἡμῖν συνανεφύησαν τῷ γονίμῳ πυρῷ, οἵ τε τὴν Ἐπικούρου ἀθεότητα καὶ τὴν ἡδονὴν, καὶ ὅσα ἄλλα παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐπέσπαρται, τῇ Ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ κηρύσσοντες, νόθοι τῆς θεόθεν δωρηθείσης γεωργίας Ἕλλησιν ὑπάρχουσι καρποί. Ταύτην « σοφίαν τοῦ αἰῶνος τούτου » τὴν φιλήδονον καὶ φίλαυτον ὁ Ἀπόστολος λέγει, ὡς ἂν τὰ τοῦ κόσμου τοῦδε καὶ περὶ αὐτὸν μόνον διδάσκουσαν, ὑποκειμένην τε ἀκολούθως κατὰ προστασίαν τοῖς B τῇδε ἄρχουσι (28). Διὸ καὶ στοιχειωτική τίς ἐστιν ἡ μερικὴ αὕτη φιλοσοφία, τῆς τελείας ὄντως ἐπιστήμης ἐπέκεινα κόσμου περὶ τὰ νοητὰ, καὶ ἔτι τούτων τὰ πνευματικώτερα ἀναστρεφομένης, « ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν, οὐδὲ ἐπὶ καρδίαν (29) ἀνέβη ἀνθρώπων, » πρὶν ἢ διασαφῆσαι τὸν περὶ τούτων λόγον ἡμῖν τὸν διδάσκαλον, ἅγια ἁγίων καὶ ἔτι τούτων κατ' ἐπανάβασιν (30) τὰ ἁγιώτερα ἀποκαλύψαντες (31) τοῖς γνησίως καὶ μὴ νόθως τῆς Κυριακῆς υἱοθεσίας κληρονόμοις. Αὐτίκα γὰρ τολμῶμεν φάναι (ἐνταῦθα γὰρ ἡ πίστις ἡ γνωστική) πάντων ἐπιστήμονα εἶναι, καὶ πάντων περιληπτικὸν, βεβαίᾳ καταλήψει κεχρημένον, καὶ ἐπὶ τῶν ἡμῖν ἀπόρων καὶ τῷ ὄντι γνωστικῶν (32)· ὁποῖος ἦν Ἰάκωβος (33), C Πέτρος, Ἰωάννης, Παῦλος, καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι· γνώσεως γὰρ πλήρης ἡ προφητεία ὡς ἂν παρὰ Κυρίου δοθεῖσα, καὶ διὰ Κυρίου πάλιν τοῖς ἀποστόλοις σαφηνισθεῖσα. Καὶ μήτι ἡ γνῶσις ἰδίωμα ψυχῆς τυγχάνει λογικῆς, εἰς τοῦτο ἀσκουμένης, ἵνα διὰ τῆς γνώσεως εἰς ἀθανασίαν ἐπιγραφῇ; Ἄμφω γὰρ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, γνῶσίς τε καὶ ὁρμή. Εὑρίσκεται δ' ἡ ὁρμὴ μετά τινα συγκατάθεσιν κίνησις οὖσα· ὁ γὰρ ὁρμήσας εἴς τινα πρᾶξιν πρότερον τὴν γνῶσιν τῆς πράξεως λαμβάνει, δεύτερον δὲ τὴν ὁρμήν. Ἔτι κἀπὶ τοῦδε κατανοήσωμεν· ἐπειδὴ γὰρ τὸ μαθεῖν τοῦ πρᾶξαι πρεσβύτερόν ἐστι· φύσει γὰρ ὁ πράσσων τοῦτο, ὃ πρᾶξαι βούλεται, μανθάνει πρότερον· καὶ ἡ μὲν γνῶσις ἐκ τοῦ μαθεῖν· τὸ πρᾶξαι δὲ ἐκ τοῦ ὁρμῆσαι· κἀκ τοῦ μανθάνειν ἡ γνῶσις· ἕπεται δὲ τῇ D ἐπιστήμῃ ὁρμὴ, μεθ' ἣν ἡ πρᾶξις (34)· ἀρχὴ καὶ δημιουργὸς πάσης λογικῆς πράξεως ἡ γνῶσις εἴη ἄν. Ὥστ' αὖ εἰκότως ταύτῃ μόνῃ χαρακτηρίζεται (35) ἡ

consideranda quæ dicuntur, an veritatem habeant. Jam vero si juxta communem sermonem, quæcunque sunt vitæ necessaria et utilia, divinitus ad nos venire dicamus, minime errabimus : vel potius si dicamus, ipsam quoque philosophiam Græcis veluti proprium datum esse testamentum, ut quæ sit fundamentum Christianæ philosophiæ, etiamsi qui ex Græcis philosophantur, ad veritatem sua sponte obsurdescant, barbarorum contemnentes vocem, aut etiam reformidantes mortis ✠ periculum, quod fideli a legibus civilibus intentatur. Quomodo autem in barbara philosophia, ita etiam in Græca « seminata sunt zizania [a], » a solito agricola zizaniorum : unde etiam et quæ sunt apud nos, exortæ sunt hæreses pariter cum bono tritico et genitali : et qui Epicuri impietatem, et voluptatem, et quæcunque alia præter rectam rationem sata sunt, ex præscripto Græcæ tradunt sapientiæ, divinitus datæ Græcis agriculturæ sunt fructus adulterini. Hanc dicit Apostolus « sapientiam hujus sæculi [b], » quæ est scilicet voluptaria, et nimio tenetur sui amore, ut quæ doceat quæ sunt hujus mundi, et quæ ad ipsum solum spectant, et consequenter, quod ad præfecturam attinet, est subjecta iis qui hic sunt principibus. Quamobrem partialis hæc philosophia quodammodo tradit elementa ejus quæ vere perfecta est scientia, quæ versatur circa ea quæ ultra mundum sunt, et percipiuntur intelligentia, et his adhuc magis spiritalia, « quæ oculus non vidit, et auris non audivit, nec in cor hominis ascenderunt [c], » prius quam quod de iis est verbum, magister noster nobis aperiat, sancta sanctorum, et his præterea sanctiora per ascensum revelet iis, qui germane sincereque et non adulterine sunt hæredes Dominicæ adoptionis. Jam enim audemus dicere (hic enim est fides cognitionis) eum omnia scire, et firma comprehensione comprehendere ea etiam quæ sunt nobis dubia et inexplicabilia, qui vere est cognitione præditus : cujusmodi fuit Jacobus, Petrus, Joannes, Paulus, et reliqui apostoli. Est enim prophetia cognitione plena, ut quæ data sit a Domino, et rursus per Dominum declarata apostolis. Nunquid autem cognitio est proprietas animæ ratione præditæ, quæ ad hoc exercetur, ut per cognitionem inscribatur ad immortalitatem? Sunt enim ambæ animæ potestates, cognitio, inquam, et appetitio seu impulsio. Invenitur autem appetitio motus esse, qui assensionem

✠ P. 774 ED. POTTER, 649-648 ED. PARIS. [a] Matth. XIII, 25. [b] I Cor. II, 6. [c] Ibid.. 9.

(28) *Τοῖς τῇδε ἄρχουσι*. Scilicet, τοῖς ἄρχουσι τοῦ αἰῶνος τούτου, I Cor. II, 6.

(29) *Οὐδὲ ἐπὶ καρδ.* I Cor. II, 9, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη.

(30) *Κατ' ἐπανάβασιν*. Nempe « ascendendo » a minus perfecta revelatione, quæ omnibus facta est, ad τὰ ἁγιώτερα, mystica scilicet, seu τὴν γνῶσιν, quam paucis communicavit Christus.

(31) *Ἀποκαλύψαντος*. Lege ἀποκαλύψαντα. LOWTH.

(32) *Τῷ ὄντι γνωστικῶν*. « Quæ pertinent ad cognitionem, » seu mysticam revelationem. Hervetus legisse videtur τῷ ὄντι γνωστικόν.

(33) *Ἰάκωβος*. Conf. superius *Strom.* I, p. 322, n. 10.

(34) *Κἀκ τοῦ μανθάν... πρᾶξις*. Mutila hic apparet sententiarum repetitio : quarum forte aliqua ad libri marginem adnotata, deinde in textum irrepsit.

(35) *Χαρακτηρίζεται*. H. ms. χαρακτηρίζοιτο, optativo modo. Flor. edit. utroque modo, et χαρακτηρίζεται, et χαρακτηρίζοιτο. Hervetus interpres nobiscum, « characterem accipit. » SYLBURG. — Ms. Paris., χαρακτηρίζετο. Ms. Ottob., χαρακτηρίζοιτο.

quamdam sequitur. Qui enim ad aliquam impelli- A tur actionem, ante actionem assumit cognitionem, deinde autem appetitionem seu impulsionem. Præterea hoc quoque consideremus. Quoniam enim discere est antiquius quam agere (nam naturaliter qui agit, id quod vult agere, prius discit) : et cognitio quidem est ex doctrina : agere autem ex appetitione : et ex doctrina, est cognitio : scientiam autem sequitur appetitio, post quam actio : omnis actionis quæ ratione suscipitur principium et opifex fuerit cognitio. ✠ Quare merito ex ea sola formam et characterem suscipit proprietas animæ ratione præditæ : revera enim appetitio quidem, sicut etiam cognitio, movetur in iis quæ sunt. Cognitio autem ex eo ipso, est quædam animæ consummata contemplatio eorum quæ sunt, aut alicujus, aut ali- B quorum, aut si fuerit consummata omnium simul. Quanquam dicunt aliqui sapientem hominem persuasum habere, esse quædam quæ comprehendi nequeant, adeo ut non aliter comprehendat **276** quam quod comprehendit ea, quæ comprehendi nequeant esse incomprehensibilia, quod quidem est commune, et eorum qui parum possunt prospicere. Nam qui est ejusmodi, affirmat esse aliqua quæ comprehendi nequeant. Gnosticus autem ille, de quo loquor, ea comprehendit quæ videntur aliis non posse comprehendi, ut qui credat Dei Filio nihil esse incomprehensibile, unde nec esse ejusmodi ut doceri non possit. Qui enim propter suam in nos charitatem passus est, eum nihil quod faciat ad doctrinam cognitionis subduxisse æquum est. Fit ergo ipsa fides, firma et stabilis demonstratio, quoniam ea quæ a Deo sunt tradita, sequitur veritas. Quod si quis etiam desiderat multarum rerum experientiam, « novit antiqua, et conjectat futura, scit strophas orationum, et solutiones ænigmatum. Præscit signa et prodigia, et temporum eventus [a], » discipulus sapientiæ.

A τῆς λογικῆς ἰδιότης ψυχῆς· τῷ ὄντι γὰρ ἡ μὲν ὁρμὴ, καθάπερ γνῶσις, ἐστὶν ἐπὶ τῶν ὄντων κινουμένη· γνῶσις δὲ αὐτὸ τοῦτο θέα τίς ἐστι τῆς ψυχῆς τῶν ὄντων, ἤτοι τινὸς, ἢ τινων, τελειωθεῖσα (36) τῶν συμπάντων. Καίτοι φασί τινες τὸν σοφὸν ἄνθρωπον πεπεῖσθαι εἶναί τινα ἀκατάληπτα, ὡς καὶ περὶ τούτων ἔχειν τινὰ κατάληψιν καταλαμβάνοντος, ὅτι ἀκατάληπτα ἔσται τὰ ἀκατάληπτα, ὅπερ ἐστὶ κοινὸν καὶ τῶν ὀλίγον προορᾶσθαι δυναμένων· βεβαιοῖ γὰρ ὁ τοιοῦτος εἶναί τινα ἀκατάληπτα· ὁ Γνωστικὸς δὲ ἐκεῖνος, περὶ οὗ λέγω, τὰ δοκοῦντα ἀκατάληπτα εἶναι τοῖς ἄλλοις αὐτὸς καταλαμβάνει· πιστεύσας ὅτι οὐδὲν ἀκατάληπτον τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ, ὅθεν οὐδὲ ἀδίδακτον· ὁ γὰρ δι' ἀγάπην τὴν πρὸς ἡμᾶς παθὼν, οὐδὲν ἂν ὑπεστείλατο εἰς διδασκαλίαν τῆς γνώσεως. B Γίνεται τοίνυν αὕτη ἡ πίστις ἀπόδειξις βεβαία· ἐπεὶ (37) τοῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παραδοθεῖσιν ἀλήθεια ἕπεται. Εἰ δὲ καὶ πολυπειρίαν ποθεῖ τις, « οἶδε τὰ ἀρχαῖα, καὶ τὰ μέλλοντα εἰκάζει· ἐπίσταται στροφὰς (38) λόγων καὶ λύσεις αἰνιγμάτων, σημεῖα καὶ τέρατα προγινώσκει, καὶ ἐκβάσεις καιρῶν, καὶ χρόνων, » ὁ τῆς σοφίας μαθητής.

CAPUT IX.

Gnosticum verum animi perturbatis affectibus omnino carere.

Talis enim est gnosticus, ut in eum eæ solæ ca- C dant affectiones quæ sunt ad conservationem necessariæ, nempe fames, sitis, et similia. Sed in Servatore quidem corpus, ut corpus, necessaria postulare ministeria ut in vita permaneat, fuerit ridiculum. Comedebat enim non propter corpus quod sancta virtute continebatur : sed ne eis qui cum eo versabantur, in mentem veniret de eo aliter sentire, sicut postea quidam existimarunt eum apparuisse visione et phantasmate. Ipse autem, prorsus, passionis erat expers, ut quem nullus subiret motus affectionis, neque voluptas, nec dolor. Apostoli autem cum iram et metum et cupiditatem, per Dominicam doctrinam, gnostice admodum superassent, ne ea quidem quæ videntur bona ex iis quæ passionem inferunt motionibus, utpote au- D daciam, æmulationem, gaudium, cupiditatem susceperunt, ut qui propter firmum quemdam et sta-

C Τοιοῦτος (39) γὰρ ὁ γνωστικὸς, ὡς μόνοις τοῖς διὰ τὴν μονὴν τοῦ σώματος γινομένοις πάθεσι περιπίπτειν, οἷον πείνῃ, δίψει, καὶ τοῖς ὁμοίοις. Ἀλλ' ἐπὶ μὲν τοῦ Σωτῆρος τὸ σῶμα ἀπαιτεῖν ὡς σῶμα τὰς ἀναγκαίας ὑπηρεσίας εἰς διαμονὴν, γέλως ἂν εἴη· ἔφαγε γὰρ οὐ διὰ τὸ σῶμα, δυνάμει συνεχόμενον ἁγίᾳ· ἀλλ' ὡς μὴ τοὺς συνόντας ἄλλως περὶ αὐτοῦ φρονεῖν ὑπεισέλθοι· ὥσπερ ἀμέλει ὕστερον δοκήσει τινὲς αὐτὸν πεφανερῶσθαι ὑπέλαβον· αὐτὸς δὲ ἁπαξαπλῶς ἀπαθὴς ἦν, εἰς ὃν οὐδὲν παρεισδύεται κίνημα παθητικὸν, οὔτε ἡδονὴ, οὔτε λύπη. Οἱ δὲ ἀπόστολοι, ὀργῆς καὶ φόβου, καὶ ἐπιθυμίας διὰ τῆς Κυριακῆς διδασκαλίας γνωστικώτερον κρατήσαντες, καὶ τὰ δοκοῦντα ἀγαθὰ τῶν παθητικῶν κινημάτων, οἷον θάρσος, ζῆλον, χαρὰν, ἐπιθυμίαν, οὐδὲ αὐτὰ D ἀνεδέξαντο, ἐμπέδῳ τινὶ τῆς διανοίας καταστάσει μηδὲ καθ' ὁτιοῦν μεταβαλλόμενοι, ἀλλ' ἐν ἕξει ἀσκήσεως ἀεὶ μένοντες ἀναλλοίωτοι, μετά γε τὴν τοῦ

✠ P. 775 ED. POTTER, 649-650 ED. PARIS. [a] Sap. VII, 17, 18.

(36) *Τελειωθεῖσα*. H. ms., τελειωθεῖσα δέ. SYLBURG. — Eamdem lectionem exhibet ms. Paris.

(37) *Ἐπεί*. Flor., ἐπί, minus apte. SYLBURG.

(38) *Στροφάς*. Similia sunt, sed non prorsus eadem, quæ leguntur Sap. VII, 17, 18. Eadem Clemens paulo infra adducit pag. 660 edit. Paris.

(39) *Τοιοῦτος*. Stoicorum more loquitur, qui sapientem suum prorsus ἀπαθῆ esse volebant. Conf. superius *Pædagogi* lib. I, cap. 2, p. 99, n. 4. Quin etiam aliis locis eorumdem philosophorum dogmata et phrases sermonibus suis immiscet. Conf. superius *Pædag.* lib. I, cap. ult., et quæ ibi adnotata sunt.

Κυρίου ἀνάστασιν. Κἂν γὰρ μετὰ λόγου γινόμενα τὰ προειρημένα ἀγαθά τις ἐκδέχηται, ἀλλ' οὖν γε ἐπὶ τοῦ τελείου οὐ παραδεκτέον, ὃς οὔτε θαρσεῖν ἔχει· οὐδὲ γὰρ ἐν δεινοῖς γίνεται, μηδὲν δεινὸν ἡγούμενος τῶν ἐν τῷ βίῳ, οὐδὲ ἀποστῆσαί τι καὶ τούτου (40) αὐτὸν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης (41) δύναται· οὐδὲ εὐθυμίας χρεία ἐστίν· οὔτε γὰρ εἰς λύπην ἐμπίπτει, πάντα καλῶς γίνεσθαι πεπεισμένος· οὐδὲ μὴν θυμοῦται· οὐδὲ γάρ ἐστιν ὅ τι συγκινήσει αὐτὸν πρὸς θυμὸν, ἀγαπῶντα ἀεὶ τὸν Θεὸν, καὶ πρὸς τούτῳ μόνῳ ὅλον τετραμμένον, καὶ διὰ τοῦτο μηδὲν τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ μεμισηκότα. Ἀλλ' οὐδὲ ζηλοῖ· οὐδὲ γὰρ ἐνδεῖ τι αὐτῷ πρὸς ἐξομοίωσιν τῷ καλῷ καὶ ἀγαθῷ εἶναι· οὐδὲ ἄρα φιλεῖ τινα τὴν κοινὴν ταύτην φιλίαν, ἀλλ' ἀγαπᾷ τὸν Κτίστην διὰ τῶν κτισμάτων. Οὔτ' οὖν ἐπιθυμίᾳ καὶ ὀρέξει τινὶ περιπίπτει, οὔτε ἐνδεὴς ἐστι κατά γε τὴν ψυχὴν τῶν ἄλλων τινὸς, συνὼν ἤδη δι' ἀγάπης τῷ ἐραστῷ· ᾧ δὴ ᾠκείωται κατὰ τὴν αἵρεσιν, καὶ τῇ ἐξ ἀσκήσεως ἕξει, τούτῳ προσεχέστερον συνεγγίζων, καὶ μακάριος ὢν διὰ τὴν τῶν ἀγαθῶν περιουσίαν. Ὥστε ἕνεκά γε τούτων ἐξομοιοῦσθαι βιάζεται τῷ διδασκάλῳ εἰς ἀπάθειαν· νοερὸς γὰρ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, καθ' ὃν (42) ὁ τοῦ νοῦ εἰκονισμὸς ὁράσει μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ· ᾗ καὶ θεοειδὴς καὶ θεοείκελος ὁ ἀγαθὸς ἀνὴρ κατὰ ψυχήν· ὅ τε αὖ Θεὸς ἀνθρωποειδής· τὸ γὰρ εἶδος ἑκάστου ὁ νοῦς, ᾧ χαρακτηριζόμεθα· παρ' ὃ (43) καὶ οἱ εἰς ἄνθρωπον ἁμαρτάνοντες ἀνόσιοί τε καὶ ἀσεβεῖς. Λῆρος γὰρ καὶ τὸ φάσκειν τὸν γνωστικὸν καὶ τέλειον μὴ δεῖν ἀφαιρεῖν θυμοῦ καὶ θάρσους, ὡς μὴ καὶ ἄνευ τούτων κατεξαναστησομένου τῶν περιστάσεων, οὐδ' ὑπομενοῦντος τὰ δεινά. Ἀλλ' εἰ καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἀφέλοιμεν αὐτοῦ, ὡς πάντως ὑπὸ τῶν λυπηρῶν συγχεθησομένου, καὶ διὰ τοῦτο κάκιστα ἀπαλλάξαντος τοῦ τε ζῆν (44), εἰ μὴ μετείη αὐτῷ, ᾗ (45) τισιν ἔδοξεν· οὐκ ἂν τῶν ὁμοίων τοῖς καλοῖς κἀγαθοῖς ἔφεσιν λάβοι. Εἴ γ' οὖν ἡ πᾶσα οἰκείωσις ἡ πρὸς τὰ καλὰ μετ' ὀρέξεως γίνεται, πῶς ἀπαθὴς μένει, φησὶν, ὁ τῶν καλῶν ὀρεγόμενος; Ἀλλ' οὐκ ἴσασιν, ὡς ἔοικεν, οὗτοι τὸ θεῖον τῆς ἀγάπης· οὐ γάρ ἐστιν ἔτι ὄρεξις τοῦ ἀγαπῶντος ἡ ἀγάπη· στερκτικὴ δὲ οἰκείωσις, εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως ἀποκατεστηκυῖα τὸν γνωστικὸν, χρόνου καὶ τόπου (46) μὴ προσδεόμενον. Ὁ δ' ἐν οἷς ἔσται δι' ἀγάπης ἤδη γενόμενος, τὴν ἐλπίδα προειληφὼς διὰ τῆς γνώσεως, οὐδὲ ὀρέγεταί τινος, ἔχων, ὡς οἷόν τε, αὐτὸ τὸ ὀρεκτόν· εἰ-

A bilem statum mentis, nihil penitus mutarentur, sed in exercitationis habitu semper manebant alieni ab alteratione, post Domini quidem certe resurrectionem. Nam etsi quis eas, quæ ✠ prius dictæ sunt, motiones, si cum ratione fiant, bonas esse concedat: at in perfecto quidem certe minime sunt admittendæ, qui neque habet audaciam: neque enim versatur in rebus gravibus et molestis, cum ex iis quæ sunt in vita, nihil grave molestumve existimet, neque potest eum aliquid hujusmodi abducere a Dei charitate: neque tranquillitate animi opus habet, neque enim in dolorem incidit animive angorem, cum persuasum habeat omnia recte fieri: neque irascitur, neque est enim quod eum ad iram moveat, cum semper Deum diligat, et ad hoc so- B lum totus sit conversus, et ideo ex Dei creaturis nullam habet odio. Sed neque æmulatur, nihil enim ei deest ad assimilationem, quo sit bonus et honestus. Sed neque amat aliquem communi hac amicitia, sed Creatorem diligit per creaturas. Neque ergo in cupiditatem aliquam incidit aut appetitionem, neque quoad animam alterius cujusvis rei indiget, cum jam per charitatem versetur cum dilecto, cui quidem jam est familiariter conjunctus per electionem, et per habitum qui procedit ab exercitatione, ei appropinquat continentius, et est beatus propter bonorum abundantiam. Quamobrem his de causis maxima vi contendit in hoc assimilari Domino ipso ut nullas admittat passiones: est C enim Logos Dei intelligens, per quem mentis, sive intelligentiæ, imago in solo homine cernitur: quo respectu etiam Deiformis et Deo similis sit per animam vir bonus, et rursus Deus est hominis formæ similis. Forma enim uniuscujusque est mens, ex qua proprium suscipimus characterem. Quo fit ut qui peccant in hominem, sint profani et impii. Est enim ridiculum dicere, quod eum qui est gnosticus et perfectus, non oporteat exscindere iram et audaciam, utpote quod absque his neque sit adversus ea quæ ingruerint excitandus, neque quæ sunt gravia toleraturus. Sed si etiam cupiditatem ab eo abstulerimus, fore ut ab omnibus rebus molestis et asperis conturbetur et obruatur, et ideo e vita pessime excedat, si non sit ejus parti- D ceps, nec, ut quibusdam videtur, cum capiat earum rerum desiderium, quarum capit viros bonos et honestos. Si ergo omnis conjunctio et conciliatio

✠ P. 776 ED. POTTER, 650-651 ED. PARIS.

(40) *Καὶ τούτου*. Facili mutatione scribi etiam possit κατὰ τούτων, « in hac, » scilicet vita.

(41) *Τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης*. Posterior ille genitivus τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης, præcedentis τούτου est exegesis quædam. Cum iis vero quæ mox breviter attinguntur de Christiana εὐθυμίᾳ, confer Senecæ librum *De tranquillitate animi*. SYLBURG.

(42) *Καθ' ὃν*. H. ms. καθ' ὃ, neutro genere. SYLBURG.—Porro huic sententiæ sic demum sensus constabit, si hoc, vel simili modo scripta fuerit: Καθ' ὃ τοῦ νοῦ εἰκονισμὸς ὁρᾶται ἐν μόνῳ τῷ ἀνθρώπῳ. Quod in Latina versione expressimus. Porro ms. Paris. ἡ perperam habet pro seq. ᾗ.

(43) *Παρ' ὃ*. Flor. et H. ms., παρ' ᾧ, minus apte. SYLBURG.—Id tamen habet etiam ms. Paris.

(44) *Ἀπαλλάξαντος τοῦ τε ζῆν*. Rectius ἀπαλλάξαντος τοῦδε τοῦ ζῆν, vel absque demonstrativo pronomine ἀπαλλάξαντος τοῦ ζῆν, ut supra pag. 265. De præcedente συγχεθησομένου dicetur in indice. SYLBURG.

(45) *Ἧ*. M. Paris., mendose ἡ.

(46) *Χρόνου καὶ τόπου*. Nam amore conjuncti esse possunt, qui vel maxime a se invicem distant. Sic paulo post: Κἂν μηδέπω κατὰ τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, ἀλλ' ἐκείνῃ γε τῇ γνωστικῇ ἀγάπῃ, etc.

quæ cum iis quæ sunt bona et honesta initur, fit cum appetitione, quomodo potest esse sine passionibus is qui ea quæ sunt honesta expetit? Sed hi, ut videtur, nesciunt divinitatem charitatis. Non est enim utique charitas ejus qui diligit appetitio, sed est benevola conjunctio, in ✠ unitatem fidei restituens eum qui est gnosticus, loco et tempore minime indigentem. Qui autem per charitatem jam versatur in iis in quibus est futurus, ut qui spem perceperit per cognitionem, nihil expetit, ut qui, quoad fieri potest, habeat quod est expetendum. Merito ergo manet in uno immutabili habitu, diligens gnostice. Neque ergo vehementi ardebit studio ut assimiletur pulchris, cum habeat per charitatem ipsam pulchritudinem. Audacia autem et cupiditate quid ei adhuc est opus, qui cum Deo nullis passionibus obnoxio, conjunctionem acceperit per charitatem, et per eam se in ejus amicorum numerum ascripserit? Is ergo qui gnosticus et perfectus, eximendus est a quavis animæ affectione ac perturbatione. Cognitio enim efficit exercitationem: exercitatio autem habitum vel dispositionem. Ejusmodi autem constitutio efficit ut quis sit passionibus immunis, non solum ut iis modum imponat. Immunitatem autem a passionibus acquirit perfecta amputatio cupiditatis. Sed nec eorum quæ vulgo jactantur bonorum, hoc est patibulum bonorum quæ propinqua sunt passionibus, est particeps gnosticus: ut, exempli causa, lætitiæ, quæ adjuncta est voluptati: et mœstitiæ, ipsa enim adjuncta est dolori: et cautionis, subjicitur enim metui. Sed nec excandescentiæ, collocata est enim prope iram; etiamsi quidam dicant, ea jam non esse amplius mala, sed bona. Fieri enim non potest, ut qui jam semel est consummatus per charitatem, et inexplebilem contemplationis delectationem æterne et insatiabiliter percipit, **277** eaque fruitur, parvis et humilibus quibusdam et abjectis delectetur. Quæ enim justa ei amplius restat causa cur ad bona mundana revertatur, qui eam acceperit « lucem ad quam non patet aditus[a]? » Etsi nondum tempore et loco, at illa quidem certe gnostica charitate, propter quam sequitur hæreditas, perfectaque restitutio: dum is qui mercedem solvit, id per opera præstat, quod electione gnostica, per charitatem prius accepit gnosticus. Annon enim peregrinans

A κότως τοίνυν ἐν τῇ μιᾷ ἕξει (47) μένει τῇ ἀμεταβόλῳ, γνωστικῶς ἀγαπῶν· οὐδ' ἄρα ζηλώσει ἐξομοιωθῆναι τοῖς καλοῖς εἶναι (48) δι' ἀγάπης ἔχων τοῦ κάλλους. Θάρσους τε καὶ ἐπιθυμίας τίς ἔτι τούτῳ χρεία, τὴν ἐκ τῆς ἀγάπης οἰκείωσιν πρὸς τὸν ἀπαθῆ Θεὸν ἀπειληφότι, καὶ διὰ τῆς ἀγάπης ἑαυτὸν εἰς τοὺς φίλους ἐγγεγραφότι; Ἐξαιρετέον ἄρα τὸν γνωστικὸν (49) ἡμῖν καὶ τέλειον ἀπὸ παντὸς ψυχικοῦ πάθους· ἡ μὲν γὰρ γνῶσις συνάσκησιν, ἡ συνάσκησις δὲ ἕξιν ἢ διάθεσιν, ἡ κατάστασις δὲ ἡ τοιάδε ἀπάθειαν ἐργάζεται, οὐ μετριοπάθειαν· ἀπάθειαν δὲ καρποῦται παντελὴς τῆς ἐπιθυμίας ἐκκοπή. Ἀλλ' οὐδὲ ἐκείνων τῶν θρυλλουμένων ἀγαθῶν, τουτέστι τῶν παρακειμένων τοῖς πάθεσιν παθητικῶν ἀγαθῶν, μεταλαμβάνει ὁ γνωστικός· οἷον (50) εὐφροσύνης λέγω, ἥτις παράκειται τῇ B ἡδονῇ καὶ κατηφείᾳ· αὕτη γὰρ τῇ λύπῃ παρέζευκται καὶ εὐλαβείᾳ· ὑπέσταλκε γὰρ τῷ φόβῳ. Ἀλλ' οὐδὲ θυμοῦ· παρὰ τὴν ὀργὴν οὗτος τέτακται. Κἂν λέγωσί τινες μηκέτ' εἶναι ταῦτα κακὰ, ἀλλ' ἤδη ἀγαθά· ἀδύνατον γὰρ, τὸν ἅπαξ τελειωθέντα δι' ἀγάπης, καὶ τὴν ἀπλήρωτον τῆς θεωρίας εὐφροσύνην ἀϊδίως καὶ ἀκορέστως ἐστιώμενον, ἐπὶ τοῖς μικροῖς καὶ χαμαιζήλοις ἐπιτέρπεσθαι· τίς γὰρ ὑπολείπεται ἔτι τούτῳ εὔλογος αἰτία ἐπὶ τὰ κοσμικὰ παλινδρομεῖν ἀγαθὰ, τῷ « τὸ ἀπρόσιτον » ἀπειληφότι φῶς; Κἂν μηδέπω κατὰ τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, ἀλλ' ἐκείνῃ γε τῇ γνωστικῇ ἀγάπῃ, δι' ἣν καὶ ἡ κληρονομία, καὶ οὐ παντελὴς ἕπεται ἀποκατάστασις, βεβαιοῦντος δι' ἔργων τοῦ μισθαποδότου, ὃ διὰ τοῦ ἑλέσθαι γνωστικῶς, διὰ τῆς ἀγάπης φθάσας προείληφεν ὁ γνωστικός. Ἢ C γὰρ οὐχὶ ἀποδημῶν πρὸς τὸν Κύριον δι' ἀγάπην τὴν πρὸς αὐτὸν, κἂν τὸ σκῆνος αὐτοῦ ἐπὶ γῆς θεωρῆται, ἑαυτὸν μὲν οὐκ ἐξάγει τοῦ βίου (51)· οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐτῷ· ἐξήγαγε δὲ τὴν ψυχὴν τῶν παθῶν· συγκεχώρηται γὰρ αὐτῷ· ζῇ τε αὖ νεκρώσας τὰς ἐπιθυμίας, καὶ οὐκ ἔτι συγχρῆται τῷ σώματι· μόνον δὲ αὐτῷ ἐπιτρέπει χρῆσθαι τοῖς ἀναγκαίοις, ἵνα μὴ αἰτίαν τῆς διαλύσεως παράσχῃ; Πῶς οὖν ἔτι τούτῳ τῆς ἀνδρείας χρεία, μὴ γινομένῳ ἐν δεινοῖς, τῷ γε μὴ παρόντι, ὅλῳ δὲ ἤδη συνόντι τῷ ἐραστῷ; Τίς δὲ καὶ σωφροσύνης ἀνάγκη, μὴ χρῄζοντι αὐτῆς; Τὸ γὰρ ἔχειν τοιαύτας ἐπιθυμίας, ὡς σωφροσύνης δεῖσθαι πρὸς τὴν τούτων ἐγκράτειαν, οὐδέπω καθαροῦ, ἀλλ' ἐμπαθοῦς. Ἀνδρεία τε διὰ φόβον καὶ δειλίαν παραλαμβάνεται· οὐ γὰρ δὴ πρέπον ἔτι, τὸν φίλον τοῦ D Θεοῦ, ὃν προώρισεν (52) ὁ Θεὸς πρὸ καταβολῆς κό-

✠ P. 776 ED. POTTER, 651-652 ED. PARIS.

[a] I Tim. vi, 16.

(47) *Μιᾷ ἕξει.* Conf. superius *Strom.* iv, p. 635, n. 5. De eadem unitate paulo post etiam plura dicit auctor.

(48) *Εἶναι.* Pro εἶναι requiritur ἱκανῶς, vel simile quid: ut ἱκανῶς ἔχων τοῦ κάλλους, eo modo dictum sit, quo alibi γένους καὶ ἀξιώματος εὖ ἔχειν. Sylb.

(49) *Τὸν γνωστικόν.* Sunt, qui malint τὸ γνωστικόν, neutro genere. Mihi Vulgata lectio videtur magis consentanea: eamque confirmant et præcedentia et sequentia. Id.

(50) *Οἷον.* Quæ hæc sequuntur corrupta, sic, levi mutatione facta, restitui poterint: Οἷον εὐφροσύνης, λέγω, ἥτις παράκειται τῇ ἡδονῇ, καὶ κατηφείας· αὕτη γὰρ τῇ λύπῃ παρέζευκται· καὶ εὐλαβείας· ὑπέσταλκε γὰρ τῷ φόβῳ. Ἀλλ' οὐδὲ τοῦ θυμοῦ· παρὰ τὴν ὀργὴν οὗτος τέτακται. Quod in Latina versione explicatum est. Atque his fere similia Lowthius etiam admonuit.

(51) *Ἢ γάρ... ἐξάγει τοῦ β.* Lege ἢ γάρ... et reliqua sine interrogatione. Lowth.

(52) *Ὃν προώρισε.* Respicit Ephes. i, 4, 5: Καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρὸ καταβολῆς κόσμου .. προορίσας ἡμᾶς εἰς υἱοθεσίαν

σμοῦ εἰς τὴν ἄκραν (53) ἐγκαταλεγῆναι υἱοθεσίαν, ἡδοναῖς ἢ φόβοις περιπίπτειν, καὶ περὶ τὴν καταστολὴν ἀπασχολεῖσθαι τῶν παθῶν. Τολμήσας (54) γὰρ φήσαιμ' ἄν, καθάπερ προωρισμένος κεῖται δι' ὧν πράξει, καὶ οὗ τεύξεται, οὕτω καὶ αὐτὸς προορίσας ἔχει δι' ὃν ἔγνω, ὃν ἠγάπησεν, οὐχ ἔχων δυστέκμαρτον τὸ μέλλον, καθάπερ οἱ πολλοὶ στοχαζόμενοι βιοῦσιν, ἀπειληφὼς δὲ διὰ πίστεως γνωστικῆς, ὃ τοῖς ἄλλοις ἄδηλον. Κἄστιν αὐτῷ (55) δι' ἀγάπην ἐνεστὼς ἤδη τὸ μέλλον· πεπίστευκεν γὰρ διά τε τῆς προφητείας, διά τε τῆς παρουσίας, τῷ μὴ ψευδομένῳ Θεῷ· καὶ ὃ πεπίστευκεν, ἔχει, καὶ κρατεῖ τῆς ἐπαγγελίας· ἀλήθεια δὲ ὁ ἐπαγγειλάμενος. Καὶ τὸ τέλος τῆς ἐπαγγελίας διὰ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ἐπαγγειλαμένου κατ' ἐπιστήμην βεβαίως ἀπείληφεν. Ὁ δὲ, τὴν ἐν οἷς ἐστι κατάστασιν βεβαίαν τῶν μελλόντων κατάληψιν εἰδὼς, δι' ἀγάπης προσαπαντᾷ τῷ μέλλοντι. Αὐτίκα οὐδὲ εὔξεται τυχεῖν τῶν τῇδε ὁ τεύξεσθαι πεπεισμένος τῶν ὄντως ἀγαθῶν, ἔχεσθαι δὲ ἀεὶ τῆς ἐπιβόλου καὶ κατορθωτικῆς πίστεως. Καὶ πρὸς τοῖσδε παμπόλλους ὡς ὅτι μάλιστα ὁμοίους αὐτῷ γενέσθαι εὔξεται εἰς δόξαν τοῦ Θεοῦ, ἣ κατ' ἐπίγνωσιν τελειοῦται· σωτήριος γάρ τις ὁ τῷ Σωτῆρι ἐξομοιούμενος· εἰς ὃν (56) ἀνθρωπίνῃ φύσει χωρῆσαι τὴν εἰκόνα θέμις, ἀπαραβάτως τὰ κατὰ τὰς ἐντολὰς κατορθῶν. Τὸ δ' (57) ἐστὶ θρησκεύειν τὸ θεῖον διὰ τῆς ὄντως δικαιοσύνης ἔργων τε καὶ γνώσεως. Τούτου φωνὴν κατὰ τὴν εὐχὴν οὐκ ἀναμένει Κύριος· « Αἴτησαι, » λέγων, « καὶ ποιήσω· ἐννοήθητι (58), καὶ δώσω· » καθόλου γὰρ ἐν τῷ τρεπομένῳ τὸ ἄτρεπτον ἀδύνατον λαβεῖν πῆξιν καὶ σύστασιν. Ἐν τροπῇ δὲ τῇ συνεχεῖ, καὶ διὰ τοῦτο ἀστάτου τοῦ ἡγεμονικοῦ γινομένου, ἡ ἑκτικὴ δύναμις οὐ σώζεται· ὃς γὰρ ὑπὸ τῶν ἔξωθεν ὑπεισιόντων καὶ προσπιπτόντων ἀεὶ μεταβάλλεται, πῶς ἄν ποτε ἐν ἕξει καὶ διαθέσει, καὶ συλλήβδην ἐν ἐπιστήμης κατοχῇ γένοιτ' ἄν; Καί τοι καὶ οἱ φιλόσοφοι τὰς ἀρετὰς ἕξεις, καὶ διαθέσεις, καὶ ἐπιστήμας οἴονται. Ὡς δὲ οὐ συγγεννᾶται τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλ' ἐπίμικτός (59) ἐστιν ἡ γνῶσις· καὶ προσοχῆς μὲν δεῖται κατὰ τὰς ἀρχὰς ἡ μάθησις αὐτῆς, ἐκθρέψεώς τε καὶ αὐξήσεως, ἔπειτα δὲ ἐκ τῆς ἀδιαλείπτου μελέτης εἰς ἕξιν ἔρχεται (60)· οὕτως, ἐν ἕξει τελειωθεῖσα τῇ μυστικῇ, ἀμετάπτωτος δι' ἀγάπην μένει· οὐ γὰρ μόνον τὸ πρῶτον αἴτιον, καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ γεγενημένον αἴτιον κατείληφε, καὶ περὶ τούτων ἐμπέδως ἔχει, μονίμως μονίμους, καὶ ἀμεταπτώτους, καὶ ἀκινήτους λόγους κεκτημένος· ἀλλὰ καὶ περὶ ἀγαθῶν, καὶ περὶ κακῶν (61), περί τε γενέσεως ἁπάσης, καὶ συλλήβδην εἰπεῖν, περὶ ὧν ἐλάλησεν ὁ Κύριος, ἀκριβεστάτην ἐκ καταβολῆς κόσμου εἰς τέλος ἀλήθειαν παρ' αὐτῆς ἔχει τῆς ἀληθείας μαθὼν, οὐκ εἴ που τι

A apud Dominum per suam in eum charitatem etiamsi in terra cernatur ejus tabernaculum, seipsum quidem a vita non educit (non est enim ei permissum), sed animam abducit a passionibus (est enim hoc ei concessum), vivit etiam cupiditatibus suis morte affectis, et corpore non amplius utitur, sed solum ei permittit ✠ uti necessariis, ne ei præbeat causam dissolutionis? Quomodo ergo est ei amplius opus fortitudine, qui in malis non versetur, ut qui ne sit quidem præsens, sed totus sit cum eo quem diligit? Quis vero est etiam usus temperantiæ, cum ea non egeat? Tales enim habere cupiditates, ut temperantia opus sit ad eas coercendas, nondum est mundi, sed ejus qui adhuc movetur animi perturbationibus. Fortitudo autem assumitur propter metum et timiditatem.
B Non est enim utique decorum, ut Dei amicus, quem Deus prædestinavit ante mundi constitutionem, ut referatur in summam filiorum adoptionem, voluptatibus subjiciatur vel timoribus, et occupetur in comprimendis animi perturbationibus. Audacter enim dixerim, quemadmodum is est prædestinatus per ea quæ aget, et id quod consequetur : ita ipse quoque a se prædestinatum, per eum quem cognovit, habet quem dilexit : nec futurum incertis conjecturis apprehendit, sicut plerique vivunt conjectantes, sed per fidem gnosticam, accepit id quod est incertum et obscurum aliis : et per charitatem jam est ei præsens id quod est futurum. Credidit enim, et
C per prophetiam, et per præsentiam, Deo qui non mentitur, et habet id quod credidit, et obtinet promissionem : veritas autem est qui promisit, et finem promissionis, propterea quod fide dignus sit is qui promisit, firmiter accepit per scientiam. Is autem qui eum in quo est statum, novit esse firmam futurorum comprehensionem, futuro occurrit per charitatem. Ideoque nec optabit quidem consequi ea quæ hic sunt, cui persuasum est fore ut consequatur ea quæ vere bona sunt, sed semper optabit talem, quæ ipsum voti compotem reddet fidem tenere : et præterea quamplurimos fieri sibi similes ad Dei gloriam, quæ perficitur per ipsam cognitionem. Est enim salutaris, qui Servatori assimilatur, quatenus humanæ naturæ fas est ad ejus
D pervenire imaginem, præcepta sine offensa exsequens. Hoc autem est Deum colere, per veram justitiam factorum et cognitionis. Hujus vocem in precatione non exspectat Dominus : « Pete, » inquiens, « et faciam : animo cogita, et dabo. » In summa enim, in eo quod mutatur, fieri non potest ut id quod est immutabile, figatur et consistat. Cum enim

✠ P. 778 ED. POTTER, 652-653 ED. PARIS.

(53) Ἄκραν. « Summam, » perfectissimam : ad quam paucis attingere datum est.

(54) Τολμήσας. Vide Herveti commentarium.

(55) Κἄστιν αὐτῷ. H. ms. ἀλλ' ἔστιν αὐτῷ. SYLB.

(56) Εἰς ὅν. Forte rectius εἰς ὅ, seu εἰς ὅσον, « in quantum, quatenus. » ID.

(57) Τὸ δ'. Τὸ δέ pro τοῦτο δέ, infra quoque tribus quatuorve in locis ita usurpatur, nominatim p. 283.

(58) Ἐννοήθητι. Hæc ex apocrypho quodam libro petita, infra allegavit auctor p. 665, et *Strom.* VII, p. 743 ed. Paris.

(59) Ἐπίμικτος. Hæc vox opponitur τῷ συγγενομένῳ, « connato : » ac proinde aliquid « extrinsecus accedens » significat. Scribendum potius ἐπίκτητος· durius enim est ἐπίμικτος γνῶσις. Emendandus obiter Hesychius : Ἐπίκτιτον, ἔξωθεν εἰσελθόν. Scribe ἐπίκτητον.

(60) Ἔρχεται. Ms. Ottob. ἄρχεται.

(61) Περὶ ἀγαθῶν καὶ περὶ κακῶν. Ms. Ottob., περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν.

facultas animæ principalis in perpetua mutatione versetur, adeoque sit instabilis, vis ejus retentrix servari nequit. Quomodo enim is, qui a rebus, quæ extrinsecus incurrunt, semper mutatur, habitum aut dispositionem possidere, atque ut summatim ✠ dicam, scientiam retinere potuerit? Quin et philosophi quoque virtutes, habitus et dispositiones et scientias esse existimant. Quo modo aut non simul generatur cum hominibus, sed est mista scientia: et ut primo discatur quidem, indiget attentione, enutritione et incremento, deinde ex assidua meditatione pervenit ad habitum: ita cum ad habitum mysticum crevit, propter charitatem manet talis ut nunquam possit excidere. Non solum enim primam, et eam quæ ab hac est genita causam comprehendit, et in his firmiter manet, stabiles et quæ B excidere et dimoveri nequeunt, rationes stabiliter possidens: sed etiam de bonis et malis, et universo rerum ortu ac generatione, et ut semel dicam, de iis quæ locutus est Dominus, accuratissimam et exactissimam a mundi constitutione ad finem usque veritatem, ab ipsa veritate didicit: non si quid visum fuerit probabile, aut ex Græca oratione necessarium, ipsi veritati præponens. Quæ autem a Domino dicta sunt, pro apertis et manifestis sumet, etiamsi aliis obscura fuerint: ita de C omnibus accepit cognitionem. Quæ sunt autem apud nos oracula, et de iis quæ sunt, ut sunt, respondent: et de futuris, ut erunt: et de iis quæ facta sunt, ut fuerunt. In iis solis quæ scientiam constituunt, cum sit scientia præditus, se præclare geret, et de bono tractandam suscipiet orationem, iis quæ intelligentia percipiuntur semper adhærens: ab illis supernis archetypis, suam rerum humanarum describens administrationem, quemadmodum qui navigant, navem ad astrum dirigunt: ad omnem bonam actionem semper præsto et paratus, omnia gravia et molesta solitus despicere: quando aliquid sustinere oportuerit, nihil temerarium, neque quod sibi et reipublicæ non conveniat, unquam peragens, providus ac prospiciens, et qui minime flectitur voluptatibus tam iis quæ vigilanti, quam iis quæ somnianti accidunt. Tenui enim diætæ, et frugalitati assuefactus, est temperans, et expeditus cum gravitate, paucis ad vitam necessariis indigens, nihil quærens quod sit supervacaneum: sed nec hæc per se et tanquam res præcipuas, sed quæ ad vitæ communionem, ut peregrinationi carnis necessaria, **278** quantum necesse est admittens.

A φανείη πιθανὸν ἢ κατὰ λόγον Ἑλληνικὸν ἀναγκαστικὸν, πρὸ αὐτῆς αἱρούμενος τῆς ἀληθείας· τὰ δὲ εἰρημένα ὑπὸ Κυρίου, σαφῆ καὶ πρόδηλα ἔχει λαβὼν, κἂν τοῖς ἄλλοις ᾖ ἐπικεκρυμμένα, ἤδη περὶ πάντων ἀπείληφε τὴν γνῶσιν. Τὰ λόγια δὲ τὰ παρ' ἡμῖν θεσπίζει περί τε τῶν ὄντων ὡς ἔστι· περί τε τῶν μελλόντων, ὡς ἔσται· περί τε τῶν γεγονότων, ὡς ἐγένετο. Ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς μόνοις, ὡς ἐπιστήμων, κρατιστεύσει (62), καὶ τὸν περὶ τἀγαθοῦ λόγον πρεσβεύσει, τοῖς νοητοῖς προκείμενος ἀεὶ, ἀπ' ἐκείνων ἄνωθεν τῶν ἀρχετύπων τὴν περὶ τὰ ἀνθρώπεια αὐτοῦ διοίκησιν ἀπογραφόμενος, καθάπερ οἱ πλοϊζόμενοι δὲ, πρὸς τὸ ἄστρον τὴν ναῦν κατευθύνοντες· πρὸς πᾶσαν καθήκουσαν πρᾶξιν ἑτοίμως ἔχειν (63) παρεσκευασμένος, πάντα τὰ ὀχληρὰ καὶ δεινὰ εἰθι- B σμένος ὑπερορᾷν· ὅτ' ἂν ὑπομεῖναι δέῃ, μηδὲν προπετὲς, μηδὲν ἀσύμφωνον, μήτε αὑτῷ μήτε τοῖς κοινοῖς ποτε ἐπιτελῶν· προορατικὸς ὢν καὶ ἄκαμπτος ἡδοναῖς, ταῖς τε ὕπαρ, ταῖς τε δι' ὀνειράτων (64)· διαίτῃ γὰρ λιτῇ καὶ αὐταρκίᾳ συνειθισμένος, σωφρονικὸς εὐσταλὴς, μετὰ σεμνότητος ὑπάρχει, ὀλίγων τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὸ διαζῆν δεόμενος· μηδὲν περιττὸν πραγματευόμενος· ἀλλὰ μηδὲ ταῦτα ὡς προηγούμενα, ἐκ δὲ τῆς κατὰ τὸν βίον κοινωνίας, ὡς ἀναγκαῖα τῇ τῆς σαρκὸς ἐπιδημίᾳ, εἰς ὅσον ἀνάγκη, C προσιέμενος.

CAPUT X.

Gnosticum verum etiam scientiarum humanarum cognitionem sibi comparaturum tanquam fidei adjutricum atque ad res divinas percipiendas animum præparantium.

Præcipua enim est ei omnium rerum cognitio. Per consequentiam ergo iis quoque attendit quæ exercent ad cognitionem, ✠ sumens ex unaquaque disciplina id quod confert ad veritatem. Ex musica ergo, persequens proportionem quæ est in iis quæ sunt apte composita; in arithmetica autem, adnotans augmenta et decrementa numerorum, et rela-

D Προηγουμένη γὰρ αὐτῷ ἡ γνῶσις. Κατ' ἐπακολούθημα (65) τοίνυν καὶ τοῖς εἰς γνῶσιν γυμνάζουσιν αὐτὸν προσανάκειται, παρ' ἑκάστου μαθήματος τὸ πρόσφορον τῇ ἀληθείᾳ λαμβάνων. Τῆς μὲν οὖν μουσικῆς τὴν ἐν τοῖς ἡρμοσμένοις ἀναλογίαν διώκων, ἐν δὲ τῇ ἀριθμητικῇ τὰς αὐξήσεις καὶ μειώσεις τῶν ἀριθμῶν παρασημειούμενος, καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους

✠ P. 179-180 ED. POTTER, 653-655 ED. PARIS.

(62) *Ἐν τοῖς ἐπ. . . κρατιστεύσει.* Hoc est, « In iis solis, quæ scientiam constituunt, quorum ipse est sciens, præstabit. » Hervetus legit: Ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς μόνοις, ὧν ἐπιστήμων, κρατ., ut ex ejus versione apparet. Mihi hæc sententia sic potius scribenda videtur: Ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς, μόνος ὢν ἐπιστήμων, κρατιστεύσει. « In rebus quæ ad scientiam pertinent, cum ille solus sit scientia præditus, primas obtinebit. »

(63) *Ἔχειν.* Ms. Ottob., ἔχει. Paulo ante πλοϊζόμενοι positum pro πρ?ϊζόμενοι.

(64) *Ὀνειράτων.* Sanctitatem in « somniis » alibi etiam requirit Clemens: ut *Strom.* VII, pag. 746 edit. Paris.: Διὸ καὶ ἐσθίων, καὶ πίνων, καὶ γαμῶν, ἐὰν ὁ Λόγος ἔρῃ, ἀλλὰ καὶ ὀνείρους βλέπων, τὰ ἅγια ποιεῖ, καὶ νοεῖ. « Unde et comedens, et bibens, et uxorem ducens, si id jubeat Verbum, et etiam somnia videns, sancta facit, et cogitat. »

(65) *Κατ' ἐπακ.* Τὰ κατ' ἐπακολούθημα, « quæ alterius gratiæ, » opponuntur iis, quæ προηγουμένως, « principaliter ac per se, » appetuntur.

σχέσεις, καὶ ὡς τὰ πλεῖστα (66) ἀναλογίᾳ τινὶ ἀριθμῶν ὑποπέπτωκε· τὴν γεωμετρικὴν οὐσίαν αὐτὴν (67) ἐφ' ἑαυτῆς θεωρῶν, καὶ ἐθιζόμενος, συνεχές τι διάστημα νοεῖ, καὶ οὐσίαν ἀμετάβλητον, ἑτέραν τῶνδε τῶν σωμάτων οὖσαν· ἔκ τε αὖ τῆς ἀστρονομίας, γῆθεν αἰωρούμενός τε, τῷ νῷ συνυψωθήσεται οὐρανῷ (68), καὶ τῇ περιφορᾷ συμπεριπολήσει· ἱστορῶν ἀεὶ τὰ θεῖα καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα (69) συμφωνίαν· ἀφ' ὧν ὁρμώμενος Ἀβραὰμ εἰς τὴν τοῦ κτίσαντος ὑπεξανέβη γνῶσιν. Ἀλλὰ καὶ τῇ διαλεκτικῇ προσχρήσεται ὁ γνωστικὸς, τὴν εἰς εἴδη τῶν γενῶν ἐκλεγόμενος διαίρεσιν, καὶ τὴν τῶν ὄντων προσίσεται (70) διάκρισιν, μέχρις ἂν τῶν πρώτων καὶ ἁπλῶν ἐφάψηται. Οἱ πολλοὶ δὲ, καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολύκια, οὕτω δεδίασι τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγῃ αὐτούς. Εἰ δὲ τοιαύτη παρ' αὐτοῖς ἐστιν ἡ πίστις (οὐ γὰρ ἂν γνῶσιν εἴποιμι·) ἵνα λυθῇ πιθανολογίᾳ, λυθήτω (71) διὰ τούτους μάλιστα, ὁμολογούντων οὐχ ἕξειν τὴν ἀλήθειαν· ἀνίκητος γὰρ, φησὶν (72), ἡ ἀλήθεια· ψευδοδοξία δὲ καταλύεται (73). Αὐτίκα πορφύραν ἐξ ἀντιπαραθέσεως ἄλλης πορφύρας ἐκλεγόμεθα. Ὥστ' εἴ τις ὁμολογεῖ καρδίαν μὴ ἔχειν διωρθωμένην, τράπεζαν οὐκ ἔχει τὴν τῶν ἀργυραμοιβῶν, οὐδὲ μὴν τὸ κριτήριον τὸν λόγον (74). Καὶ πῶς ἔτι τραπεζίτης (75) οὗτος, δοκιμάσαι μὴ δυνάμενος καὶ διακρῖναι τὸ ἀκίβδηλον νόμισμα τοῦ παραχαράγματος; Κέκραγε δὲ ὁ Δαβὶδ, « ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσεται δίκαιος, οὔτ' οὖν ἀπατηλῷ λόγῳ, οὐδὲ μὴν πεπλανημένῃ ἡδονῇ· » ὅθεν οὐδὲ τῆς οἰκείας κληρονομίας σαλευθήσεται. « Ἀπὸ ἀκοῆς ἄρα πονηρᾶς οὐ φοβηθήσεται· » οὔτ' οὖν διαβολῆς κενῆς, οὐδὲ μὴν ψευδοδοξίας τῆς περὶ αὐτόν· ἀλλ' οὐδὲ τοὺς πανούργους δεδείξεται λόγους, ὁ διαγνῶναι τούτους δυνάμενος, ἤ πρός τε τὸ ἐρωτᾷν ὀρθῶς καὶ ἀποκρίνασθαι· οἷον θριγκὸς γάρ ἐστι διαλεκτικὴ, ὡς μὴ καταπατεῖσθαι πρὸς τῶν σοφιστῶν τὴν ἀλήθειαν. « Ἐπαινουμένους γὰρ χρὴ ἐν τῷ ὀνόματι τῷ ἁγίῳ τοῦ Κυρίου, » κατὰ τὸν Προφήτην, « εὐφραίνεσθαι τὴν καρδίαν, ζητοῦντας τὸν Κύριον. Ζητήσατε οὖν αὐτὸν καὶ κραταιώθητε· ζητήσατε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ διαπαντὸς παντοίως (76)· » — « πολυμερῶς γὰρ καὶ πολυτρόπως » λαλήσας, οὐχ ἁπλῶς γνωρίζεται. Οὐκοῦν ὡς ἀρεταῖς ταύταις συγχρώμενος ἡμῖν ὁ γνωστικὸς, πολυμαθὴς ἔσται, ἀλλὰ συνεργοῖς τισι κἂν τῷ

✠ P. 781 ED. POTTER, 655-656 ED. PARIS.

[d] Hebr. I, 1.

A tiones inter se invicem, et quod pleræque res subjectæ sint proportioni numerorum : et geometricam ipsam essentiam in seipsa contemplans et ei se assuefaciens, aliquod continuum intelligentia percipit spatium, et immutabilem essentiam, quæ est a corporibus hisce diversa. Et rursus ab astronomia a terra mente elevatus, cum cœlo in sublime tolletur, et simul cum astrorum conversione circumagetur, semper considerans divina, et eam quæ est inter se invicem consensionem, a quibus adductus Abraham ascendit ad cognitionem ejus qui creaverat. Quin etiam dialectica utetur gnosticus adnotans divisionem generum in species ; et admittet eorum quæ sunt distinctionem, donec attigerit prima et simplicia. Multi autem, non secus ac pueri B larvas, timent Græcam philosophiam, dum verentur ne eos abducat. Sed si talis est apud eos fides (non dixerim enim cognitionem) ut probabilitate orationis per eos dissolvatur, fateantur se non esse habituros veritatem : veritas enim, ut aiunt, est insuperabilis, dissolvitur autem falsa opinio. Jam enim eligimus purpuram per comparationem alterius purpuræ. Quare si quis fatetur se non habere cor recte formatum, is non habet mensam argentariorum, sed neque vim judicandi, scilicet rationem. Et quemadmodum erit adhuc trapezita, qui non potest probare et discernere probum nummum a falso et adulterino? Clamavit autem David : « In æternum non commovebitur justus [a]. » Neque ergo fallaci oratione, neque falsa voluptate : unde ne-C que movebitur a sua hæreditate. « Ab auditione ergo mala non timebit [b], » neque ergo ab inani calumnia, sed nec a falsa opinione quæ eum circumstat : sed neque callidas pertimescet orationes, qui eas sic potest discernere ut et ad interrogandum recte et ad respondendum sit paratus : est enim dialectica, veluti vallus quidam, ne veritas conculcetur a sophistis. Oportet enim eos « qui laudantur in sancto nomine Domini, » ut vult Propheta, « lætari corde quærentes Dominum. Quærite ✠ ergo eum, et confirmemini : quærite faciem ejus perpetuo modis omnibus.[c] » Nam cum « multifariam et multis modis [d] » sit locutus, non uno modo cognoscitur. Non ergo ut his tanquam virtutibus

[a] Psal. CXII, 6. [b] Ibid., 7. [c] Psal. CV, 3, 4.

(66) *Ὡς τὰ πλ.* In omnibus fere rebus numeros magnam habere vim a multis creditum, ut alibi sæpenumero dictum est.

(67) *Οὐσίαν αὐτ.* Id est, « ipsam essentiam » a corpore abstractam. Nam geometria considerat quantitatem ejusque proprietates a materia præcisas. Hinc considerando spatii naturam, quæ immobilis ac immutabilis est, assurgit ad contemplationem naturæ divinæ.

(68) *Οὐρανῷ.* H. ms. ἐν οὐρανῷ. SYLBURG.

(69) *Πρὸς ἄλληλα.* Scilicet divina et creata. Unde ab his ad illa dicit ascendisse Abrahamum.

(70) *Προσίσεται.* Hervetus interpres legit προσοίσεται, « adducet eorum, quæ sunt, distinctionem. » Si quis προσείσεται malit, per me licet : id est, « insuper videbit, » seu « sciet. » SYLBURG. — Malit D fortasse aliquis προσήσεται. Nam Clemens paulo infra dicit, προσήσεται τὴν ἀλήθειαν, « admittet veritatem. »

(71) *Λυθήτω.* Hervetus vertit, ac si legisset, ἵνα λυθῇ πιθανολογίᾳ διὰ τούτους· cæteris, forte quod obscuriora essent, omissis. Sensus autem videtur esse : « Per hos (philosophos) omnino dissolvatur, et sic demum ejusmodi homines adigantur ad confitendum, se non habere veritatem. »

(72) *Φησίν.* A., φασί, plurali num. SYLBURG.

(73) *Καταλύεται.* Ms. Ottob., καταλύσεται.

(74) *Κριτήριον τὸν λόγον.* H. ms., κριτήριον τῶν λόγων. SYLBURG.

(75) *Τραπεζίτης.* Respicit dictum illud : Γίνεσθε τραπεζῖται δόκιμοι· « Estote probi nummularii. » De quo superius *Strom.* I, p. 425, n. 2.

(76) *Παντοίως.* Non exstat hæc vox Hebr. I, 1.

utatur gnosticus, habebit disciplinarum multarum cognitionem, sed utens tanquam adjutricibus in communibus et propriis discernendis admittet ad veritatem. Est enim omnis erroris et omnis falsæ opinionis causa non posse discernere quanam ratione inter se conveniant ea quæ sunt, et quanam ratione differant. Sin autem quis diversa non persequatur distincta oratione, non animadvertet se confundere communia et propria. Hoc autem si fiat, necesse est, ut incidatur in devia et errores. Nominum autem et rerum distinctio, in ipsis quoque Scripturis magnam lucem affert animis. Necesse est enim exaudire et dictiones plura significantes, et plures, quando quid unum significant : unde etiam fit, ut recte respondeatur. Vitandus autem est multus, isque plane inutilis labor circa res quæ nullius sunt usus : cum gnosticus disciplinis utatur, tanquam præviis exercitationibus, quibus adjuvatur tum ad veritatem accurate, quatenus licet, et inconcusse trahendum, tum ad improbos sermones, qui veritatem exscindere moliuntur, pulsandos. Non erit igitur eorum ignarus, quæ ad encyclicas disciplinas, et Græcam philosophiam percipiendas conducunt ; sed hæc non addiscet primario ac sui gratia, sed secundaria quadam ratione, necessitate ac circumstantiis id exigentibus. Quibus enim improbe et malitiose utuntur hæresium patroni, iis recte utetur gnosticus. Quamvis sit ergo partialis tantum veritas quæ in Græca apparet philosophia, quæ vere quidem est veritas ; tamen quomodo sol illuminans colores, et album et nigrum, ostendit qualis sit unusquisque eorum ; sic ipsa quoque refellit omnem sermonis probabilitatem. Merito ergo a Græcis quoque acclamatum est : « Principium magnæ virtutis regina veritas. »

A διαστέλλειν τά τε κοινὰ καὶ τὰ ἴδια προσήσεται (77) τὴν ἀλήθειαν· εἶναι γὰρ πάσης πλάνης καὶ ψευδοδοξίας αἴτιον, τὸ μὴ δύνασθαι διακρίνειν, πῆ τε (78) ἀλλήλοις τὰ ὄντα κοινωνεῖ, καὶ πῆ διενήνοχεν. Εἰ δὲ μὴ κατὰ διωρισμένα τις τὸν λόγον ἐφοδεύοι, λήσεται (79) συγχέας τά τε κοινὰ καὶ τὰ ἴδια· τούτου δὲ γινομένου, εἰς ἀνοδίαν καὶ πλάνην ἐμπίπτειν ἀναγκαῖον. Ἡ διαστολὴ δὲ τῶν τε ὀνομάτων τῶν τε πραγμάτων κἀν ταῖς Γραφαῖς αὐταῖς μέγα φῶς ἐντίκτει ταῖς ψυχαῖς· ἀναγκαῖον γὰρ ἐπακούειν τῶν τε πλείονα σημαινουσῶν λέξεων, καὶ τῶν πλειόνων ὅτ' ἂν ἕν τι σημαίνωσιν· ὅθεν καὶ τὸ ὀρθῶς ἀποκρίνεσθαι περιγίνεται. Τὴν πολλὴν δὲ ἀχρηστίαν παραιτητέον, ἀπασχολοῦσαν περὶ τὰ μηδὲν προσήκοντα· οἱονεὶ δὲ συναιτίοις προγυμνάσμασιν, εἴς τε τὴν ἀκριβῆ παρά- B δοσιν τῆς ἀληθείας, ὅσον ἐφικτὸν καὶ ἀπερίσπαστον, συγχρωμένους τοῖς μαθήμασι τοῦ γνωστικοῦ (80), καὶ εἰς προφυλακὴν τῶν κακοτεχνούντων λόγων (81) ἐκκοπὴν τῆς ἀληθείας. Οὐκ ἀπολειφθήσεται τοίνυν τῶν προκοπτόντων περὶ τὰς μαθήσεις τὰς ἐγκυκλίους καὶ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν· ἀλλ' οὐ κατὰ τὸν προηγούμενον λόγον, τὸν δὲ ἀναγκαῖον, καὶ δεύτερον, καὶ περιστατικόν· οἷς γὰρ ἂν πανούργως χρήσωνται οἱ κατὰ τὰς αἱρέσεις πονούμενοι, τούτοις ὁ γνωστικὸς εἰς εὖ καταχρήσεται. Μερικῶς οὖν τυγχανούσης τῆς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐμφαινομένης ἀληθείας, ἡ τῷ ὄντι ἀλήθεια, ὥσπερ ἥλιος ἐπιλάμψας τὰ χρώματα, καὶ τὸ λευκὸν, καὶ τὸ μέλαν, ὁποῖον ἕκαστον αὐτῶν, διαδείκνυσιν· οὕτως C δὲ καὶ αὐτὴ (82) πᾶσαν ἐλέγχει σοφιστικὴν πιθανολογίαν· εἰκότως ἄρα προαναπεφώνηται καὶ τοῖς Ἕλλησιν· « Ἀρχὰ (83) μεγάλας ἀρετᾶς ἄνασσ' ἀλήθεια. »

CAPUT XI.

Mysticas rerum divinarum significationes contineri ostendit in numerorum arithmeticorum proportionibus, et rationum geometricarum ut et modorum musicorum differentiis.

Quemadmodum ergo in astronomia habemus exemplum Abraham, ita etiam in arithmetica eumdem Abraham. « Cum enim audiisset abductum

Καθάπερ οὖν ἐπὶ τῆς ἀστρονομίας ἔχομεν ὑπόδειγμα τὸν Ἀβραὰμ, οὕτως ἐπὶ τῆς ἀριθμητικῆς τὸν αὐτὸν Ἀβραάμ. « Ἀκούσας (84) γὰρ ὅτι αἰχμάλω-

(77) *Προσήσεται*. Hanc vocem agnoscit etiam Herveti versio, « admittet veritatem. » A. προσοίσεται mavult, ut paulo ante. Sylburg.—Statim post εἶναι subaudiendum οἴεται, vel simile quid.

(78) *Πῆ τε*. Ms. Ottob., πῆ τε καί.

(79) *Λήσεται*. Flor. λύσεται, « solvet : » parum ad rem. Sylb.

(80) *Συγχρωμένους τοῖς μαθήμασι τοῦ γνωστικοῦ*. Scribendum συγχρωμένου τοῖς μαθήμασι τοῦ γνωστικοῦ. Quod in Latina versione expressimus.

(81) *Λόγων*. Ms. Ottob., λόγον.

(82) *Αὐτή*. Ms. Ottob., αὐτό.

(83) *Ἀρχά*. Hoc Pindari effatum citavit etiam Stobæus serm. 11, qui est *De veritate:* Ἀρχὰς μεγάλας ἀρετᾶς ὦνασσ' ἀλάθεια, μὴ πταίσῃς ἐμὰν σύνθεσιν τραχεῖ ποτὶ ψεύδει. Ubi pro ἀρχάς, Scaliger reposuit ἀρχός, quod a Grotio retentum. Verior lectio est ἀρχά, quod habet Clemens. Proinde ex hoc et Stobæo inter se collatis hi versus sic scribi poterunt :

Ἀρχὰ μεγάλας ἀρετᾶς,
Ὤνασσ' ἀλάθεια,
Μὴ πταίσῃς ἐμὰν σύνθεσιν
Τραχεῖ ποτὶ ψεύδει,
Diva, virtutum veneranda princeps,
D *Veritas, tu me rege, tu tuere,*
Ne fidem fallam, neque pacta mendax
Fœdera rumpam.

(84) *Ἀκούσας*. In his quæ sequuntur Clemens Barnabam imitatus est ; qui in c. ix hæc scribit : Λέγει γάρ· Καὶ περιέτεμεν Ἀβραὰμ ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἄνδρας δέκα καὶ ὀκτὼ καὶ τριακοσίους. Τίς οὖν ἡ δοθεῖσα τούτῳ γνῶσις; μάθετε· τοὺς δεκαοκτὼ πρώτους, εἶτα τοὺς τριακοσίους· τὸ δὲ δέκα καὶ ὀκτὼ, ἰῶτα δέκα, ἦτα ὀκτώ, ἔχει Ἰησοῦν· ὅτι δὲ σταυρὸς, ἐν τῷ Τ ἔμελλεν ἔχειν τὴν χάριν, λέγει καὶ τοὺς τριακοσίους. Δηλοῖ οὖν τὸν μὲν Ἰησοῦν ἐν τοῖς δυσὶ γράμμασι, καὶ ἐν ἑνὶ τὸν σταυρόν. « Narrat enim Scriptura, quod Abraham viros e domo sua decem et octo et trecentos circumcidit. Quæ ergo illi in hoc data est cognitio? Discite : primo, decem et octo; dein, trecentos : decem autem et octo exprimuntur per : ι decem, η octo : habes initium nominis Ἰησοῦς · quia vero crux in figura litteræ T,

A τος ἐλήφθη ὁ Λὼτ, τοὺς ἰδίους οἰκογενεῖς τιη' ἀριθμήσας, » καὶ ἐπεξελθὼν, πάμπολυν ἀριθμὸν τῶν πολεμίων χειροῦται. Φασὶν οὖν εἶναι τοῦ μὲν Κυριακοῦ σημείου (85) τύπον κατὰ τὸ σχῆμα τὸ τριακοσιοστὸν στοιχεῖον, τὸ δὲ ἰῶτα καὶ τὸ ἦτα τοὔνομα σημαίνειν τὸ σωτήριον· μηνύεσθαι τοίνυν, τοὺς Ἀβραὰμ οἰκείους εἶναι κατὰ τὴν σωτηρίαν· τοὺς τῷ σημείῳ καὶ τῷ ὀνόματι προσπεφευγότας, κυρίους γεγονέναι τῶν αἰχμαλωτιζόντων, καὶ τῶν τούτοις ἀκολουθούντων παμπόλλων ἀπίστων ἐθνῶν. Ἤδη δὲ ὁ μὲν τριακόσια ἀριθμὸς τριάς ἐστιν ἐν ἑκατοντάδι· ἡ δεκὰς δὲ ὁμολογεῖται παντέλειος (86) εἶναι· ὁ δὲ ὀκτὼ κύβος (87) ὁ πρῶτος ἡ ἰσότης ἐν ἁπάσαις ταῖς διαστάσεσι, μήκους, πλάτους, βάθους· « Αἵ τε ἡμέραι τῶν ἀνθρώπων ἔσονται, φησὶν, ἔτη ρκ'. » Ἔστι δὲ ὁ ἀριθμὸς (88) ἀπὸ μονάδος κατὰ B σύνθεσιν πεντεκαιδέκατος· σελήνη δὲ πεντεκαιδεκάτη πλησιφαὴς γίνεται. Ἔστι δὲ (89) ἄλλως ὁ ἑκατὸν εἴκοσι τρίγωνος (90) ἀριθμὸς, καὶ συνέστηκεν ἐξ ἰσότητος μὲν τοῦ ξδ' (91). Ὧν ἡ κατὰ μέρος σύνθεσις τετραγώνους (92) γεννᾷ· α', γ', ε', ζ', θ', ια', ιγ', ιε'· ἐξ ἀνισότητος δὲ τοῦ νς', ἑπτὰ τῶν ἀπὸ δυάδος ἀρτίων, οἳ γεννῶσι τοὺς ἑτερομήκεις, β', δ', ς', η', ι', ιβ', ιδ'. Κατ' ἄλλο πάλιν σημαινόμενον συνέστηκεν ὁ ἑκατὸν κ', ἀριθμὸς ἐκ τεσσάρων· ἑνὸς μὲν τριγώνου, τοῦ πεντεκαιδεκάτου, ἑτέρου δὲ τετραγώνου, τοῦ

A fuisse ✠ Lot captivum, trecentis octodecim vernaculis suis numeratis [a], » hostes aggressus vincit maximum eorum numerum. Dicunt ergo Dominici quidem signi typum quod ad figuram attinet, esse elementum, quod significat trecentos : ἰῶτα autem et ἦτα significare nomen salutare. Significari ergo eos esse Abrahæ domesticos et ei conjunctos, quod ad salutem attinet, qui ad signum et nomen Domini confugerunt, et superasse eos qui abducebant in captivitatem, et plurimas gentes infideles quæ eos sequebantur. Jam vero numerus quidem trecentenarius est ternarius in centenario. Decimus autem citra ullam controversiam est undequaque perfectus. Octo autem qui est primus cubus, est æqualitas in omnibus dimensionibus, **279** longitudinis, latitu- B dinis, et altitudinis. « Dies hominum, » inquit, « erunt centum et viginti anni [b]. » Est autem ille numerus ab unitate per compositionem quintus decimus. Luna autem quintadecima est plena. Est autem alias quoque centum viginti numerus triangulus, et constat ex paritate numeri LXIV. Quorum quæ fit per partes compositio, gignit quadratos, I, III, V, VII, IX, XI, XIII, XV. Ex imparitate autem numeri LVI, nempe septem paribus a binario, qui generant eos qui sunt altera parte longiores, II, IV, VI, VIII, X, XII, XIV. In alia rursus significatione constat

✠ P. 782 ED. POTTER, 656-657 ED. PARIS. [a] Gen. XIV, 14 et seq. [b] Gen. VI, 5.

quæ designat numerum ccc, habitura erat gratiam, ideo ait, *et trecentos*. Ostendit itaque Jesum in duabus litteris, et crucem in tertia. » In quem locum scribens Cotelerius plurimos ex antiquis scriptoribus recenset qui hac allegoria usi sunt.

(85) *Κυριακοῦ σημείου*. Κυριακὸν σημεῖον vocat τὸν σταυρόν, « crucem, » cujus formam repræsentat T. Sequentes duæ litteræ, ι et η : primæ duæ initiales sunt salutaris nominis Ἰησοῦς. SYLBURG. — Clemens paulo post : Εἰσὶ δ' οἳ τριακοσίους πήχεις σύμβολον τοῦ Κυριακοῦ σημείου λέγουσι. Conf. quæ ad Barnabæ locum jam dictum adnotavit Cotelerius.

(86) *Παντέλειος*. Sic superius auctor *Strom*. II, p. 455, τὸν τέλειον ἀριθμὸν δεκάδα vocat : Philonem nempe secutus lib. *De septenario et festis* p. 1195, *De congressu quærendæ eruditionis gratia* pag. 437, quod contineat πάσας ἀριθμῶν διαφορὰς καὶ ἀναλογίας, « omnes numerorum differentias et proportiones, » ut fusius idem exponit lib. *De decalogo*, p. 746 et seq. Conf. etiam idem lib. *De mundi opificio* p. 20 et seq., ubi septenarii aliorumque numerorum D mystica explicatio instituitur.

(87) *Ὁ δὲ ὀκτὼ κύβος*. Sic etiam Philo lib. *De decalogo* p. 748. Καὶ μὲν δὲ κύβον τὸν ὄγδοον, ὅς ἐστιν ἰσάκις ἴσος ἰσάκις. « Denique cubicus octavus pariter par pariter. » Porro dicitur cubus, vel numerus quadratus, qui gemina dimensione in æqua concrescit, ut bis duo, ter tres, quater quatuor, etc., secundum Boethium *De musica* lib. II, c. 6. A. Gellius lib. I, cap. 20 : « Κύβος est figura ex omni latere quadrata ;... in numeris similiter κύβος dicitur cum omne latus ejusdem numeri æqualiter in sese solvitur : sicuti fit cum ter terna ducuntur ; atque idem ipse numerus triplicatur. » Porro Plutarchus, ubi quærit cur Romani maribus nona ab ortu die nomina imponerent, feminis vero octava, de quadrati numeri perfectione disputans, hæc habet verba : Ἢ ὅτι ἀριθμῶν ἁπάντων τὰ μὲν ἐννέα πρῶτός ἐστι τετράγωνος, ἀπὸ περιττοῦ καὶ τελείου τῆς τριάδος, τὰ

C δὲ ὀκτὼ πρῶτος κύβος ἀπὸ ἀρτίου τῆς δυάδος. « Aut quia omnium numerorum novem primus est quadratus, natus ex ternario, qui est impar et perfectus ; octo autem primus est cubus natus e binario pari. » Hæc Plutarchus *Rom. quæst.* 102. Conf. infra p. 683 edit. Paris., et quæ ibi adnotanda sunt.

(88) *Ἔστι δὲ ὁ ἀριθμός*. Sensus est : Exsistit autem numerus hic ρκ', si numeros qui ab unitate usque ad XV intersunt inclusive, nempe ab α' usque ad ιε' in unam summam colligas : efficiunt enim CXX. SYLBURG.—Viginti et centum sunt octies quindecim.

(89) *Ἔστι — δέ*. Ms. Paris., ἔστι δὲ καί.

(90) *Τρίγωνος*. Quomodo trigonus est hic numerus, cum duabus tantum partibus constet ? Nempe quoniam istarum partium altera in octo, altera in septem subdividitur : octo autem et septem sunt quindecim, qui numerus est trigonus, ut paulo post dicitur.

(91) *ξδ'*. Quare hic numerus ἴσος, « par ? » Quia constat octo numeris, qui hic apud Clementem se- D quuntur. At LVI numerus est ἄνισος, « impar, » quia septem numeris deinceps ab auctore memoratis constat. Quoniam vero CXX constat istis septem et octo minoribus numeris, ideo dicitur κατὰ σύνθεσιν πεντεκαιδέκατος, id est, « ex quindecim numeris compositus. » Priores autem octo incipiunt ἀπὸ μονάδος, « ab unitate, » et sic per impares 3, 5, etc., procedunt. Posteriores septem incipientes ἀπὸ δυάδος, « a numero binario » procedunt per ἀρτίους, « pares » numeros, 4, 6, etc. Proinde non male conjecit Hervetus post ξδ' desiderari hujusmodi verba : Ὀκτὼ τῶν ἀπὸ μονάδος περισσῶν, « Octo imparibus ab unitate. »

(92) *Τετραγώνους*. Sic vocat hos octo numeros, quia duo quater repetita efficiunt quatuor latera. Septem vero numeri sequentes sunt ἑτερομήκεις, quia septimus numerus est impar, atque adeo efficit unum latus « inæquale. » Non recte igitur Hervetus scribendum putavit τριγώνους.

cxx numerus ex quatuor, uno quidem triangulo, nempe xv, altero vero quadrato, nempe xxv, tertio autem pentagono, nempe xxxv, quarto autem ✠ hexagono, nempe xlv. Eadem enim proportione sumptum est v in unaquaque specie. Triangulorum enim ab unitate v quidem est xv. Quadratorum vero xxv, et eorum qui deinceps sequuntur, per proportionem. Jam vero numerus xxv, qui est v ab unitate, dicitur esse symbolum tribus Leviticæ. Numerus autem xxxv, ipse quoque habetur ex ea quæ fit ex duplis descriptione, arithmetica, geometrica et harmonica : nempe vi, viii, ix, xii, quorum compositio generat numerum xxxv. In his diebus dicunt Judæi formari fetus septem mensium. Numerus autem quadragesimus quintus constat ex descriptione quæ fit ex triplis, nempe vi, ix, xii, xviii, quorum compositio procreat xlv. Et in his similiter diebus dicunt formari fetus novem mensium. Et est hoc quidem species exempli arithmetici. Geometriæ autem testimonium sit tabernaculum quod construitur, et arca quæ fabricatur, quæ quibusdam proportionibus, quæ cum summa ratione procedunt, divinis construuntur inventionibus, per donum intelligentiæ, quæ a sensilibus ad ea quæ percipiuntur intelligentia, vel potius ab his ad sancta et Sancta sanctorum nos traducit. « Ligna » enim quadrata, significant quadratam figuram quoquoversus pervasisse, rectos angulos efficientem, id est securitatem. Et ædificii « quidem longitudo erat trecentorum cubitorum, latitudo vero quinquaginta, altitudo autem triginta : et superne in cubitum [a], » qui ex lata base acuitur instar pyramidis, desinit arca, eorum qui per ignem purgantur et probantur symbolum. Hæc geometrica præbetur proportio ad transmittendum ad sanctas illas mansiones, quarum differentias subjectorum numerorum ostendunt differentiæ. Qui autem inferuntur numeri, sunt sextupli, ut trecenta ad quinquaginta; et decupla, ut trecenta sunt decupla ad xxx, et ἐπιδίμοιροι, hoc est *superbipartientes :* l enim sunt ad xxx superbipartientia. Sunt autem qui trecentos cubitos dicunt esse symbolum signi Domini. Quinquaginta autem, spei et remissionis

A κε', τρίτου δὲ τετραγώνου (93), τοῦ λε', τετάρτου δὲ ἑξαγώνου, τοῦ με'. Κατὰ γὰρ τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν ὁ ε' παρείληπται καθ' ἕκαστον εἶδος· τῶν μὲν γὰρ τριγώνων ἀπὸ μονάδος, ε' δὲ, ὁ ιε' (94)· τῶν δὲ τετραγώνων ὁ κε'· καὶ τῶν ἑξῆς ἀναλόγως· ναὶ μὴν ὁ κε' ἀριθμὸς ε' ἀπὸ μονάδος (95) ὤν, τῆς Λευιτικῆς φυλῆς εἶναι σύμβολον λέγεται· ὁ δὲ λε' καὶ αὐτὸς ἔχεται τοῦ ἐκ τῶν διπλασίων διαγράμματος ἀριθμητικοῦ, καὶ γεωμετρικοῦ, καὶ ἁρμονικοῦ, ϛ', η', θ', ιβ', ὧν ἡ σύνθεσις γεννᾷ τὸν λε'. Ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις Ἰουδαῖοι διαπλάσσεσθαι τὰ ἑπτάμηνα λέγουσιν· ὁ δὲ με', τοῦ ἐκ τῶν τριπλασίων διαγράμματος, τοῦ ϛ', θ', ιβ', ιη'· ὧν ἡ σύνθεσις γεννᾷ τὸν με'· καὶ ἐν ταύταις ὁμοίως ταῖς ἡμέραις τὰ ἐννάμηνα διαπλάσσεσθαί φασι. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ εἶδος τοῦ ἀριθμητικοῦ ὑπο- B δείγματος· γεωμετρίας δὲ ἔστω μαρτύριον ἡ κατασκευαζομένη σκηνὴ, καὶ τεκταινομένη κιβωτός· ἀναλογίαις τισὶ λογικωτάταις, θείαις ἐπινοίαις κατασκευαζόμεναι, κατὰ συνέσεως δόσιν, ἐκ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητὰ, μᾶλλον δὲ ἐκ τῶνδε εἰς τὰ ἅγια, καὶ τῶν ἁγίων τὰ Ἅγια, μεταγούσης ἡμᾶς· τὰ μὲν γὰρ τετράγωνα (96) « ξύλα, » τὸ τετράγωνον σχῆμα πάντη βεβηκέναι ὀρθὰς γωνίας ἐπιτελοῦν, τὸ ἀσφαλὲς δηλοῖ· καὶ « μῆκος μὲν τριακόσιοι πήχεις » τοῦ κατασκευάσματος, « πλάτους δὲ ν'· βάθους δὲ, λ'· καὶ εἰς πῆχυν ἄνωθεν » συντελεῖται, ἐκ τῆς πλατείας βάσεως ἀποξυνόμενον πυραμίδος τρόπον ἡ κιβωτός· τῶν διὰ πυρὸς καθαιρομένων καὶ δοκιμαζομένων σύμβολον. Ἡ γεωμετρικὴ (97) αὕτη παρέχεται ἀνα- C λογία, εἰς παραπομπὴν τῶν ἁγίων ἐκείνων μονῶν, ὧν τὰς διαφορὰς, αἱ διαφοραὶ τῶν ἀριθμῶν τῶν ὑποτεταγμένων μηνύουσιν. Οἱ δὲ ἐμφερόμενοι λόγοι εἰσὶν ἑξαπλάσιοι, ὡς τὰ τριακόσια τῶν ν'. Καὶ δεκαπλάσιοι, ὡς τῶν λ' δεκαπλάσια, τὰ τριακόσια· καὶ ἐπιδίμοιροι· τὰ γὰρ ν', τῶν λ' ἐπιδίμοιρα. Εἰσὶ δ' οἱ τοὺς τριακοσίους πήχεις σύμβολον τοῦ Κυριακοῦ σημείου (98) λέγουσι· τοὺς ν' δὲ, τῆς ἐλπίδος, καὶ τῆς ἀφέσεως τῆς κατὰ τὴν πεντηκοστήν· καὶ τοὺς λ', ἢ ὡς ἔν τισι, δώδεκα (99), τὸ κήρυγμα δηλοῦν ἱστοροῦσιν, ὅτι τριακοστῷ μὲν ἐκήρυξεν ὁ Κύριος ἔτει· ιβ' δὲ ἦσαν οἱ ἀπόστολοι· καὶ εἰς πῆχυν συντελεῖσθαι τὸ κατασκεύασμα, εἰς μονάδα τελευτώσης τῆς τοῦ δικαίου προκοπῆς, καὶ εἰς τὴν ἑνότητα (1) τῆς πί-

✠ P. 783 ED. POTTER, 657-658 ED. PARIS.

[a] Gen. vi, 14-16.

(93) *Τετραγώνου.* Scribendum πενταγώνου, quod viro etiam clarissimo Montfaulcon placuisse video. Nam si xv efficit tria latera, xxv quatuor latera, xlv sex latera, tum certe xxxv constabit quinque lateribus.

(94) *Ἀπὸ μονάδος· ε' δὲ, ὁ ιε'.* Scribendum ἀπὸ μονάδος δι' ε', ὁ ιε', incipiendo ab unitate ter quinque efficiunt quindecim, numerum τρίγωνον, tribus lateribus constantem.

(95) *Ε' ἀπὸ μ.* Scilicet procedendo per numerum quinarium Nam quinquies quinque sunt xxv.

(96) *Τετράγωνα.* Simile est illud Philonis *De vita Moysis* lib. iii, pag. 672, ubi Aaronis pectorale describit : Σχῆμα δ' ἀπένειμεν ὁ τεχνίτης τετράγωνον τῷ λόγῳ, πάνυ καλῶς αἰνιττόμενος, ὡς χρὴ καὶ τὸν τῆς φύσεως λόγον, καὶ τὸν τοῦ ἀνθρώπου βεβηκέναι πάντη, καὶ μηδ' ὁτιοῦν κραδαίνεσθαι. « Voluit autem D rationale illud quadrangulum esse artifex, pulchre subindicans oportere rationem tum naturæ, tum hominis quaquaversum pervadere, et esse prorsus inconcussam. »

(97) *Ἡ γεωμετρ.* De sequentibus numeris conf. Herveti *Commentarius.*

(98) *Κυριακοῦ σημείου.* Nempe crucis, ut paulo superius dictum est.

(99) *Ἤ, ὡς ἔν τισι, δώδεκα.* Hæc, tanquam superflua, tollenda putavit Hervetus. Verum id quidem absque causa : quod ex numero « duodecim » apostolorum, qui his verbis respondet, clarissime patet.

(1) *Εἰς τὴν ἑν.* Sic Paulus justorum perfectionem describens Ephes. iv, 13 : Μέχρι καταντήσωμεν πάντες εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως. . εἰς ἄνδρα τέλειον.

στεως· ἡ δὲ τράπεζα ἡ ἐν τῷ ναῷ πηχῶν ἐγεγόνει ἕξ (2)· καὶ πόδες οἱ τέσσαρες ἀνὰ πῆχυν ἕνα ἥμισυ. Συνάγουσιν οὖν τοὺς πάντας πήχεις δώδεκα, συμφώνως τῷ κατὰ τὸν ἐνιαύσιον κύκλον ἑλιγμῷ τῶν μηνῶν ιβ', καθ' οὓς τὰ πάντα φύει τε καὶ τελεσφορεῖ ἡ γῆ, ταῖς τέσσαρσιν ὥραις οἰκειουμένη. Γῆς δ', οἶμαι, εἰκόνα ἡ τράπεζα δηλοῖ, τέσσαρσιν ὑπερειδομένη ποσὶ, θέρει, μετοπώρῳ, ἔαρι, χειμῶνι, δι' ὧν ὁδεύει τὸ ἔτος. Διὸ καὶ «κυμάτια στρεπτὰ» φησιν (3) ἔχειν τὴν τράπεζαν, ἤτοι ὅτι περιόδοις καιρῶν κυκλεῖται τὰ πάντα, ἢ καὶ τάχα τὴν ὠκεανῷ περιῤῥεομένην ἐδήλου γῆν. Ἔτι τῆς μουσικῆς παράδειγμα ψάλλων ὁμοῦ, καὶ προφητεύων ἐκκείσθω Δαβὶδ, ὑμνῶν τὸν Θεὸν ἐμμελῶς· προσήκει δὲ εὖ μάλα τὸ ἐναρμόνιον γένος τῇ Δωριστὶ ἁρμονίᾳ, καὶ τῇ Φρυγιστὶ τὸ διάτονον, ὥς φησιν Ἀριστόξενος. Ἡ τοίνυν ἁρμονία τοῦ βαρβάρου ψαλτηρίου, τὸ σεμνὸν ἐμφαίνουσα τοῦ μέλους, ἀρχαιοτάτη τυγχάνουσα, ὑπόδειγμα Τερπάνδρῳ (4) μάλιστα γίνεται πρὸς ἁρμονίαν τὴν Δώριον ὑμνοῦντι τὸν Δία, ὧδέ πως·

Ζεῦ, πάντων ἀρχὰ, πάντων ἀγήτωρ,
Ζεῦ (5), *σοὶ πέμπω ταύταν ὕμνων ἀρχάν.*

Εἴη δ' ἂν τῷ ψαλμῳδῷ κιθάρα ἀλληγορουμένη, κατὰ μὲν τὸ πρῶτον σημαινόμενον, ὁ Κύριος, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον οἱ προσεχῶς κρούοντες τὰς ψυχὰς ὑπὸ μουσηγέτῃ τῷ Κυρίῳ. Κἂν ὁ σωζόμενος λέγηται λαὸς κιθάρα (6) κατ' ἐπίπνοιαν τοῦ Λόγου, καὶ κατ' ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ δοξάζων μουσικῶς ἐξακούεται, κρουόμενος εἰς πίστιν τῷ Λόγῳ (7). Λάβοις δ' ἂν καὶ ἄλλως μουσικὴν συμφωνίαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν, νόμου καὶ προφητῶν ὁμοῦ, καὶ ἀποστόλων σὺν καὶ τῷ Εὐαγγελίῳ· τήν τε ὑποβεβηκυῖαν τὴν καθ' ἕκαστον προφήτην κατὰ τὰς μεταπηδήσεις τῶν προσώπων συνῳδίαν· ἀλλ', ὡς ἔοικεν, οἱ πλεῖστοι τῶν τὸ ὄνομα (8) ἐπιγραφομένων, καθάπερ οἱ τοῦ Ὀδυσσέως ἑταῖροι, ἀγροίκως μετίασι τὸν λόγον, οὐ τὰς Σειρῆνας, ἀλλὰ τὸν ῥυθμὸν (9) καὶ τὸ μέλος παρερχόμενοι, ἀμαθίᾳ βύσαντες τὰ ὦτα· ἐπείπερ ἴσασιν οὐ δυνησόμενοι, ἅπαξ ὑποσχόντες τὰς ἀκοὰς Ἑλληνικοῖς μαθήμασι, μετὰ ταῦτα τοῦ νόστου τυχεῖν. Τῷ δ' ἀπανθιζομένῳ τὸ χρειῶδες εἰς ὠφέλειαν τῶν κατηχουμένων, καὶ μάλιστα Ἑλλήνων ὄντων (*τοῦ Κυρίου* (10) *δὲ ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς*) οὐκ ἀφεκτέον τῆς φιλομαθίας, ἀλόγων δίκην ζώων· πλεῖω δ', ὡς ἔνι μάλιστα, βοηθήματα τοῖς ἐπαΐουσιν ἐρανιστέον. Πλὴν οὐδαμῶς τούτοις ἐνδιατριπτέον, ἀλλ' ἢ εἰς μό-

A quæ datur in pentecoste. Et triginta, aut, ut est in nonnullis, duodecim, dicunt significare prædicationem, quoniam tricesimo quidem anno prædicavit Dominus: duodecim autem fuerunt apostoli. Et in cubitum consummatum fuisse ædificium, justi profectu desinente in monadem et in unitatem fidei. [a] Mensa ✠ autem in templo erat sex cubitorum, et ejus pedes quatuor erant circiter unius cubiti et dimidii. Colligunt ergo omnes cubitos duodecim convenienter duodecim mensium conversioni quæ fit per circulum anni, quibus terra omnia producit et perficit, cum quatuor temporibus anni inita consuetudine. Terræ autem, ut arbitror, imaginem mensa significat, quæ quatuor fulcitur pedibus, æstate, autumno, vere, hieme, per quos annus ingreditur. Quocirca dicit
B etiam mensam habere « undulas inflexas [b] » ac tortiles, aut quod temporum conversionibus omnia circumagantur, aut fortasse significavit terram quam circumfluit oceanus. Præterea exemplum musicæ simul psallens et prophetans ponatur David, Deum concinne et numerose laudans. Doricæ autem harmoniæ maxime convenit genus ἐναρμόνιον, id est *concinnum*, et Phrygiæ διάτονον, quod est vehemens aut acutum, ut ait Aristoxenus. Barbari itaque psalterii harmonia, modorum præ se ferens gravitatem, cum fuerit antiquissima, omnino exemplum præbuit Terpandro ad Doricam harmoniam, Jovem laudanti hoc modo : « Jupiter, omnium principium, dux omnium, hoc hymnorum princi-
C pium ad te mitto, Jupiter. » Potuerit autem a psalmographo allegorice accipi cithara, in primo quidem significato, Dominus; in secundo autem ii qui assidue quodammodo pulsant animas, præeunte Domino. Populus quoque qui fit salvus, dici potuerit cithara per Logi inspirationem ; et qui per Dei cognitionem musice glorificat, exauditur, Verbo pulsans ad fidem. Aliter quoque acceperis musicam pro consonantia ecclesiastica, legis et prophetarum simul et apostolorum cum Evangelio, et concentu qui in unoquoque propheta subit, dum ab una persona ad aliam transilitur. Sed plurimi, ut videtur, ex iis qui nomine sunt inscripti, non secus ac socii Ulyssis, imperite aggrediuntur doctrinam : non Sirenes, sed ipsos numeros et modos præter-
D euntes, obstruentes aures propter inscitiam, quoniam sciunt, si Græcis disciplinis aurem semel

✠ P. 784 ED. POTTER, 658-659 ED. PARIS. [a] Exod. xxv, 23 et seq. [b] Ibid., 24.

(2) *Πηχῶν... ἕξ.* Quomodo certe Exod. xxv, 23, hæc mensa dicitur fuisse δύο πήχεων τὸ μῆκος, καὶ πήχεως τὸ εὖρος, καὶ πήχεως καὶ ἡμίσους τὸ ὕψος.

(3) *Φησίν.* Si quis pluraliter φασί malit, per me licet. SYLBURG.

(4) *Τερπάνδρῳ.* Qui scilicet νόμους λυρικοὺς πρῶτος ἔγραψεν, ut ait Suidas.

(5) *Ζεῦ.* Forte rectius post Ζεῦ distinxeris quam ante. SYLBURG.

(6) *Κιθάρα.* Similia superius scribit auctor in *Protrept.* p. 5, ubi conf. not. 7 et 8.

(7) *Κρουόμενος... Λόγῳ.* « Pulsatus a Verbo. » Nam hominem comparat instrumento musico, quod a Verbo inspiratur, seu pulsatur, ut e loco *Protreptici* jam dicto clarius apparet.

(8) *Τὸ ὄνομα.* Scilicet Christi, ut supra. Solet enim ὄνομα simpliciter positum pro Christi nomine sumi. Proinde οἱ τὸ ὄνομα ἐπιγραφόμενοι sunt Christiani.

(9) *Οὐ τὰς Σειρῆνας, ἀλλὰ τὸν ῥ.* « Non Sirenas, » id est quod fallax est et noxium, sed « numeros ipsos, » scilicet doctrinam, quæ valde utilis ac jucunda est. Multo aliter ipse Ulysses, qui Sirenas quidem effugit malo navis alligatus, earum vero cantui aures avide præbuit, *Odyss.* M, v. 155.

(10) *Τοῦ Κυρίου.* Hoc dicto innuit, Græcas disciplinas perinde Domini esse ac barbaras.

præbuerint, futurum ut nunquam possint reverti postea. Ei autem qui decerpit id quod est conducibile ad usum catechumenorum, præcipue eorum qui sunt Græci, (« Domini autem est terra et plenitudo ejus [a] ») non est abstinendum a studio doctrinæ, ✠ instar brutorum animantium. Sed potius quamplurima iis qui audiunt, quoad ejus fieri potest, suppeditanda sunt auxilia. Verum nequaquam est in his ulterius immorandum, quam ad percipiendam quæ ex ipsis provenit utilitatem, ut cum 280 eam acceptam possederimus, possimus domum reverti ad veram philosophiam, quæ est firmum animæ refugium quod ab omnibus præbet securitatem. Est ergo attingenda musica ad mores ornandos et componendos. Certe etiam in convivio nobis invicem psallendo propinamus, nostram lenientes cupiditatem, et Deum glorificantes propter copiosam donationem eorum quibus fruuntur homines, et quod perpetuo suppeditet nutrimenta ad augmentum corporis et animæ. Est autem supervacanea respuenda musica illa nimis artificiosa, quæ frangit animos et varie afficit passionibus, ut quæ sit aliquando quidem lugubris, aliquando vero impudica et incitans ad libidinem, aliquando autem lymphata et insana. Eadem ratio est etiam de astronomia; ea enim cum rerum sublimium cognitione, de figura universi, et cœli conversione, et astrorum motione agens, ad creantem virtutem propius adducit animam, docetque nos facile sentire tempora anniversaria, mutationem aeris, ortusque et occasus siderum. Unde ars etiam navigandi et agricultura, plurimam ex ea capit utilitatem, sicut architectura, et ars ædificandi, ex geometria. Efficit autem quam maxime hæc quoque disciplina ut anima sit ad percipiendum promptior, et verum perspiciat, et falsum arguat, certasque assensiones inveniat et proportiones, adeo ut venetur simile in dissimilibus; inducitque nos ut inveniamus longitudinem absque latitudine, et superficiem quæ caret altitudine, et punctum quod nullas habet partes, et a sensilibus nos traducit ad ea quæ percipiuntur intelligentia. Philosophiam ergo adjuvant disciplinæ, et ipsa philosophia ad tractandum de veritate. Ecce enim chlamys primum fuit vellus, deinde carptum fuit, et subtegmen stamenque factum est, deinde fuit contextum. Oportet ergo animam prius esse

A νον τὸ ἀπ' αὐτῶν χρήσιμον· ὡς λαβόντας τοῦτο (11) καὶ κτησαμένους, ἀπεῖναι οἴκαδε δύνασθαι ἐπὶ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν, πεῖσμα τῇ ψυχῇ βέβαιον τὴν ἐκ πάντων ἀσφάλειαν πεπορισμένον. Ἀπτέον ἄρα μουσικῆς εἰς κατακόσμησιν ἤθους καὶ καταστολήν. Ἀμέλει καὶ παρὰ πότον ψάλλειν (12) ἀλλήλοις προπίνομεν, κατεπᾴδοντες ἡμῶν τὸ ἐπιθυμητικὸν, καὶ τὸν Θεὸν δοξάζοντες ἐπὶ τῇ ἀφθόνῳ τῶν ἀνθρωπείων ἀπολαύσεων δωρεᾷ, τῶν τε εἰς τὴν τοῦ σώματος τῶν τε εἰς τὴν τῆς ψυχῆς αὔξησιν τροφῶν ἀϊδίως ἐπιχορηγηθῆναι. Περιττὴ δὲ μουσικὴ ἀποπτυστέα, ἡ κατακλῶσα (13) τὰς ψυχὰς, καὶ εἰς ποικιλίαν ἐμβάλλουσα, τοτὲ μὲν θρηνώδη, τοτὲ δὲ ἀκόλαστον καὶ ἡδυπαθῆ, τοτὲ δὲ ἐκβακχευομένην καὶ μανικήν. Ὁ αὐτὸς λόγος καὶ περὶ ἀστρονομίας· αὕτη γὰρ μετὰ
B τῆς τῶν μεταρσίων ἱστορίας (14), περί τε σχήματος τοῦ παντὸς, καὶ φορᾶς οὐρανοῦ, τῆς τε τῶν ἄστρων κινήσεως, πλησιαίτερον τῇ κτιζούσῃ δυνάμει προσάγουσα τὴν ψυχὴν, εὐαισθήτως ἔχειν διδάσκει ὡρῶν ἐτίων (15), ἀέρων μεταβολῆς, ἐπιτολῶν ἄστρων· ἐπεὶ καὶ ναυτιλία, καὶ γεωργία τῆς ἀπὸ ταύτης χρείας πεπλήρωται, καθάπερ τῆς γεωμετρίας, ἀρχιτεκτονική τε καὶ οἰκοδομική. Παρακολουθητικὴν δ', ὡς ἔνι μάλιστα, τὴν ψυχὴν καὶ τοῦτο παρασκευάζει τὸ μάθημα, τοῦ τε ἀληθοῦς διορατικὴν, καὶ τοῦ ψεύδους διελεγκτικὴν, ὁμολογιῶν τε καὶ ἀναλογιῶν εὑρετικὴν, ὥστε ἐν τοῖς ἀνομοίοις τὸ ὅμοιον θηρᾷν· ἐνάγει τε ἡμᾶς ἐπὶ τὸ εὑρεῖν ἀπλατὲς μῆκος, καὶ ἐπιφάνειαν ἀβαθῆ, καὶ σημεῖον ἀμερές· καὶ ἐπὶ τὰ νοητὰ μετατίθησιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν. Συνεργὰ τοί-
C νυν φιλοσοφίας τὰ μαθήματα, καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφία εἰς τὸ περὶ ἀληθείας διαλαβεῖν. Αὐτίκα ἡ χλαμὺς πόκος ἦν τὸ πρῶτον· εἶτα ἐξάνθη, κρόκη τε ἐγένετο, καὶ στήμων· καὶ τότε ὑφάνθη. Προπαρασκευασθῆναι τοίνυν τὴν ψυχὴν καὶ ποικίλως ἐργασθῆναι χρὴ, εἰ μέλλοι ἀρίστη κατασκευάζεσθαι· ἐπεὶ τῆς ἀληθείας τὸ μὲν ἔστι γνωστικὸν, τὸ δὲ ποιητικὸν, ἐῤῥύηκε δὲ (16) ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ· δεῖται δὲ ἀσκήσεως καὶ συγγυμνασίας πολλῆς καὶ ἐμπειρίας. Ἀλλὰ καὶ τοῦ θεωρητικοῦ τὸ μέν τί ἐστι πρὸς τοὺς πέλας, τὸ δὲ ὡς πρὸς αὐτόν· διόπερ καὶ τὴν παιδείαν οὕτω χρὴ συνεσκευάσθαι, ὥστε ἀμφοτέροις ἐνηρμόσθαι. Ἔνεστι μὲν οὖν αὐτάρκως τὰ συνεκτικὰ τῶν πρὸς γνῶσιν φερόντων ἐκμαθόντα, ἐφ' ἡσυχίας τοῦ λοιποῦ μένειν
D ἀναπεπαυμένον, κατευθύνοντα τὰς πράξεις πρὸς τὴν θεωρίαν (17). Διὰ δὲ τὴν τῶν πέλας ὠφέλειαν, τῶν

✠ P. 785 ED. POTTER, 659-660 ED. PARIS.

[a] I Cor. x, 26.

(11) *Τοῦτο*. Τοῦτο accus. casu agnoscit etiam H. ms. Idem paulo post πεῖσμα, et mox τὴν ἁπάντων ἀσφάλ. SYLBURG. — Hanc postremam lectionem tuetur etiam ms. Ottob.

(12) *Ψάλλειν*. Scribendum ψάλλοντες, quod Lowthio etiam placuit: vel ἐν τῷ ψάλλειν. Vel sic formari possit hæc sententia: Ἀμέλει καὶ ἐν τῷ παρὰ πότον ψάλλειν, ἀλλήλοις προπίνομεν. « Certe etiam in cantibus convivalibus nobis invicem propinamus. » Conf. superius *Pædag.* lib. II, c. 4.

(13) *Κατακλῶσα*. De « musica animos frangente » agit etiam Philo p. 130. H. SYLBURG.

(14) *Τῆς τῶν μεταρσίων ἱστορίας*. H. ms. τὴν τῶν μεταρσίων ἱστορίαν. SYLBURG. — Quam lectionem exhibent etiam mss. Paris. et Ottob.

(15) *Ἐτίων* vel ἐτείων, usurpatum pro ἐνιαυσίων, « annuarum, » seu cujusque anni temporum. Mox rectius forte ἐπιτολῆς ἄστρων. SYLBURG.

(16) *Ἐῤῥύηκε δέ*. Scilicet τὸ ποιητικόν. Nam τὸ θεωρεῖν præcedat τὸ ποιεῖν necesse est: ut superius explicatum p. 649 edit. Paris.

(17) *Κατευθύνοντα τὰς πράξεις πρὸς τὴν θεωρίαν*. Cum paulo ante dictum sit τὸ ποιητικὸν ἐῤῥυηκέναι ἀπὸ θεωρητικοῦ, et actio præsupponat contemplationem, quomodo hic dicit auctor « actiones dirigendas esse ad contemplationem? » Nempe κατευ-

μὲν ἐπὶ τὸ γράφειν (18) ἱεμένων, τῶν δὲ ἐπὶ τὸ παραδιδόναι στελλομένων τὸν λόγον· ἥ τε ἄλλη παιδεία χρήσιμος, ἥ τε τῶν γραφῶν τῶν Κυριακῶν ἀνάγνωσις εἰς ἀπόδειξιν τῶν λεγομένων ἀναγκαία, καὶ μάλιστα, ἐὰν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνάγωνται παιδείας οἱ ἐπαΐοντες. Τοιαύτην τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Δαβὶδ διαγράφει· « Παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου ἐν ἱματισμῷ διαχρύσῳ περιβεβλημένη, πεποικιλμένη·» καὶ τοῖς Ἑλληνικοῖς καὶ περιττοῖς, « ἐν κροσσωτοῖς χρυσοῖς περιβεβλημένη, πεποικιλμένη. » Ἡ ἀλήθεια δὲ διὰ τοῦ Κυρίου· « Βουλὴν γάρ σου, φησὶ, τίς ἔγνω, εἰ μὴ σὺ δέδωκας σοφίαν, καὶ ἔπεμψας τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων· καὶ οὕτω διωρθώθησαν αἱ τρίβοι τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ τὰ ἀρεστά σου (19) ἐδιδάχθησαν οἱ ἄνθρωποι, καὶ τῇ σοφίᾳ ἐσώθησαν; » Ὁ γνωστικὸς γὰρ οἶδε κατὰ τὴν γραφὴν τὰ ἀρχαῖα, καὶ τὰ μέλλοντα εἰκάζει· ἐπίσταται στροφὰς λόγων καὶ λύσεις αἰνιγμάτων· σημεῖα καὶ τέρατα προγινώσκει, καὶ ἐκβάσεις καιρῶν καὶ χρόνων, ὡς προειρήκαμεν (20). Ὁρᾷς τὴν τῶν μαθημάτων πηγὴν, ἐκ τῆς σοφίας ὁρμωμένην; Τοῖς δὲ ὑποκρούουσι, Τί γὰρ ὄφελος εἰδέναι τὰς αἰτίας τοῦ, πῶς κινεῖται ὁ ἥλιος, φέρε εἰπεῖν, καὶ τὰ λοιπὰ ἄστρα, ἢ τὰ γεωμετρικὰ θεωρήματα ἐπεσκέφθαι, ἢ τὰ διαλεκτικὰ, καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον μαθημάτων; Πρὸς γὰρ καθηκόντων ἀπόδοσιν ταῦτα μηδὲν ὠφελεῖν, εἶναί τε ἀνθρωπίνην σύνεσιν τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν· μὴ γὰρ εἶναι διδακτὴν τῆς ἀληθείας (21)· ἐκεῖνα λεκτέον· Πρῶτον μὲν ὅτι καὶ περὶ τὰ μέγιστα τῶν ὄντων πταίουσιν οὗτοι, τουτέστι τὴν προαίρεσιν τοῦ νοῦ· « Οἱ γὰρ (22) φυλάσσοντες, φασὶν, ὁσίως τὰ ὅσια, ὁσιωθήσονται· καὶ οἱ διδαχθέντες αὐτὰ, εὑρήσουσιν ἀπολογίαν. » Ὁ γνωστικὸς γὰρ μόνος εὐλόγως πάντα ὁσίως πράξει τὰ πρακτέα, ὡς μεμάθηκε κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίαν, δι' ἀνθρώπων παραλαβών. Πάλιν τε αὖ ἀκούειν ἔξεστιν· « Ἐν γὰρ χειρὶ αὐτοῦ, τουτέστι τῇ δυνάμει καὶ σοφίᾳ, καὶ ἡμεῖς καὶ οἱ λόγοι ἡμῶν, πᾶσά τε φρόνησις, καὶ ἐργατειῶν ἐπιστήμη· οὐθὲν γὰρ ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς εἰ μὴ τὸν σοφίᾳ συνοικοῦντα. » Ἔπειτα δὲ οὐκ ἀνέγνωσαν τὸ πρὸς τοῦ Σολομῶντος εἰρημένον. Περὶ γὰρ νεὼς κατασκευῆς διαλαβὼν, ἄντικρυς φησιν· « Τεχνῖτις (23) δὲ σοφία κατεσκεύασεν· ἡ δὲ σὴ, πάτερ, διακυβερνᾷ πρόνοια. » Καὶ πῶς οὐκ ἄλογον, τεκτονικῆς καὶ ναυπηγικῆς χεῖρον νομίζειν φιλοσοφίαν; Τάχα που καὶ ὁ Κύριος τὸ πλῆθος ἐκεῖνο τῶν ἐπὶ τῆς πόας κατακλιθέντων καταντικρὺ τῆς Τιβεριάδος τοῖς ἰχθύσι τοῖς δυσὶ, καὶ τοῖς πέντε τοῖς κριθίνοις (24) διέθρεψεν ἄρτοις·

A præparatam, et varie elaboratam, antequam optima evadere poterit. Nam veritatis alia quidem est pars quæ versatur in cognitione, alia vero in actione: profluxit autem hæc a contemplatione. Magna insuper exercitatione indiget et experientia. Quin etiam contemplationis, alia quidem pars quæ ad proximos spectat, ✠ alia vero quæ ad seipsum. Quamobrem sic quoque eruditionem oportet esse comparatam, ut utrisque conveniat. Ei ergo qui sufficienter didicerit illa, quæ continent ea quæ deducunt ad cognitionem, licet deinceps manere quietum, actiones dirigendo ad contemplationem. Cum autem propter proximorum utilitatem, alii quidem se conferant ad scribendum, alii vero ad verbum tradendum se comparent, cum alia doctrina B est utilis, tum Scripturarum Domini lectio est necessaria ad eorum quæ dicuntur demonstrationem, præcipue si ii qui audiunt accedunt ex Græcorum scholis. Quamdam talem Ecclesiam describit David: « Astitit regina a dextris tuis in vestitu deaurato, circumdata varietate [a]; » atque iterum Græcis, et aliis præstantibus « aureis fimbriatis circumdata et variata [b]. » Veritas autem per Dominum: « Consilium enim tuum, inquit, quis novit, si non tu dederis sapientiam, et miseris sanctum tuum Spiritum ab altissimis, et ita correctæ fuerint viæ eorum qui sunt in terra, et didicerint homines ea quæ tibi placent, et salvi fuerint sapientia [c]? » Nam gnosticus per scripturam novit antiqua et conjicit C futura; scit strophas orationum, et ænigmatum solutiones; præscit signa et prodigia, et eventus temporum, ut prius diximus. Vides fontem disciplinarum manare a sapientia. Iis autem qui objiciunt, Quid enim juvat nosse causas (exempli gratia) quomodo sol moveatur, et reliqua astra; aut geometrica speculatum esse theoremata, aut dialectica, et unamquamque ex aliis disciplinis? ad officia enim tradenda eas nihil conferre, et Græcam philosophiam esse humanam intelligentiam; minime enim doceri a veritate: illa sunt dicenda: Primum quidem, quod circa ea quæ sunt maxima, nempe mentis electionem errant. « Qui enim sancta, inquit, sancte servant, sanctificabuntur, et qui ea didicerunt, invenient responsionem. [d] » Merito enim D solus gnosticus omnia sancte faciet quæ sunt facienda, ut didicit ex doctrina Domini, etiamsi acceperit per homines. Et rursus licet audire: « In manu enim ejus, » hoc est virtute et sapientia,

✠ P. 786 ED. POTTER, 660-661 ED. PARIS. [a] Psal. XLIV, 10. [b] Ibid., 14, 15. [c] Sap. VII, 17, 18. [d] Sap. VI, 10.

θύνειν non est hoc loco « dirigere » tanquam ad finem, sed tanquam ad normam. Proinde sensus est, « actiones conformes esse debere regulæ quam per contemplationem accepimus. » Nisi potius malit aliquis hæc, mutato verborum ordine, sic scribi: Κατευθύνοντα πρὸς τὰς πράξεις τὴν θεωρίαν· « dirigendo contemplationem ad actiones. »

(18) *Γράφειν*. Conf. superius *Strom.* I, p. 318.

(19) *Ἀρεστά σου*. Forsan rectius ἀρεστά σοι. SYLBURG.

(20) *Ὡς προειρήκαμεν*. Scilicet p. 649 edit. Paris.

(21) *Διδακτὴν τῆς ἀληθείας*. Forsan διδακτικὴν τῆς ἀληθείας. Vulgatam lectionem secutus interpres, vertit: « minime enim doceri a veritate. » SYLBURG.

(22) *Οἱ γάρ*. Sap. VI, 11. Οἱ γὰρ φυλάξαντες ὁσίως τὰ ὅσια ὁσιωθήσονται. Latina: « Qui enim custodierint justitiam, juste judicabuntur: qui didicerint justa, invenient quid respondeant. » COLLECT.

(23) *Τεχνῖτις*. Sap. XIV, Τεχνίτης.

(24) *Καὶ τοῖς πέντε τοῖς κριθ*. Ms. Ottob. καὶ τοῖς ἐν τοῖς κριθ. Numerali scilicet ε in præpos. ἐν versa.

« et nos, et verba nostra, et omnis prudentia, et operum scientia [a]. Nihil enim diligit Deus, nisi eum qui cohabitat cum sapientia [b]. » Præterea autem non legerunt quod dictum est a Salomone. Nam cum de templi constructione tractasset, aperte dicit : « Artifex autem construxit sapientia, ✠ tua autem, pater, gubernat providentia [c]. » Et quomodo non est a ratione alienum, arte fabrili et arte ædificandarum navium deteriorem existimare philosophiam? Fortasse autem Dominus quoque illam, eorum qui in herba decubuerunt multitudinem ex adverso Tiberiadis, piscibus duobus et hordeaceis quinque aluit panibus [d], innuens præviam Judæorum et Græcorum eruditionem, quæ præcedit divinum triticum nutrimenti quod per legem educitur. Est enim hordeum tritico citius tempore æstatis. Quæ autem per undas gentiles gignitur et fertur Græcam philosophiam, pisces significabant, in copiosum cibum dati iis qui humi adhuc **281** jacebant, qui quidem non capiebant incrementum sicut fragmenta panum; tamen cum benedictionis Domini facti essent participes, habuerunt inspiratam divinitatis resurrectionem per Verbi potentiam. Quod si ulterius quærendi sollicitus es, puta unum ex piscibus esse encyclicam disciplinam, alterum vero significare ipsam quæ supervenit philosophiam, quæ scilicet cum ipsius Domini verbo comparantur. « Mutorum autem piscium chorus affluxerit, » dixit alicubi Musa tragica. « Me quoque oportet minui, augeri » autem solum jam deinceps Verbum Domini, in quo lex finitur, dixit propheta Joannes [e]. Jam mihi intellige mysterium veritatis, veniam tribuens si ad id pertractandum vereor progredi ulterius, hoc solum prædicans : « Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil [a]. » Dictus certe est « la-

A αἰνισσόμενος τὴν προπαιδείαν Ἑλλήνων τε καὶ Ἰουδαίων πρὸ τοῦ θείου πυροῦ, τῆς κατὰ τὸν νόμον γεωργουμένης τροφῆς. Προπετεστέρα γὰρ εἰς ὥραν θέρους τοῦ πυροῦ μᾶλλον ἡ κριθή· τὴν δὲ ἀνὰ τὸν κλύδωνα τὸν ἐθνικὸν γεννωμένην τε καὶ φερομένην φιλοσοφίαν Ἑλληνικὴν, οἱ ἰχθύες ἐμήνυον, εἰς διατροφὴν ἐκτενῆ τοῖς ἔτι χαμαὶ κειμένοις δεδομένοι, αὐξήσαντες μὲν οὐκ (25) ἔτι καθάπερ τῶν ἄρτων τὰ κλάσματα, τῆς δὲ τοῦ Κυρίου μεταλαβόντες εὐλογίας, τὴν ἀνάστασιν τῆς θειότητος, διὰ τῆς τοῦ Λόγου δυνάμεως ἐνεπνεύσθησαν (26). Ἀλλ' εἰ καὶ περίεργος εἶ (27), ἔκλαβε θάτερον τῶν ἰχθύων τὴν ἐγκύκλιον, τὸν λοιπὸν δὲ αὐτὴν ἐκείνην τὴν ἐπαναβεβηκυῖαν μηνύειν φιλοσοφίαν· αἳ δῆτα συνάλογοι (28) λόγου τοῦ Κυριακοῦ. « Χορὸς (29) δ' ἀναύδων ἰχθύων B ἐπεῤῥεθείη, » ἡ μοῦσα ἡ τραγικὴ εἴρηκέ που· « Κἀμὲ (30) δεῖ ἐλαττοῦσθαι, αὔξειν » δὲ μόνον ἤδη λοιπὸν τὸν Κυριακὸν λόγον, εἰς ὃν περαιοῦται ὁ νόμος, ὁ προφήτης εἴρηκεν Ἰωάννης. Σύνες ἤδη μοι τὸ μυστήριον τῆς ἀληθείας, συγγνώμην ἀπονέμων εἰ περαιτέρω (31) προβαίνειν τῆς ἐξεργασίας ὀκνῶ, τοῦτο μόνον ἀνακηρύσσων· « Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν. Ἀμέλει « λίθος ἀκρογωνιαῖος εἴρηται, ἐν ᾧ πᾶσα οἰκοδομὴ (32) συναρμολογουμένη αὔξει εἰς ναὸν ἅγιον Θεοῦ, » κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον. Σιωπῶ τὰ νῦν τὴν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ παραβολὴν λέγουσαν· « Ὁμοία (33) ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ, σαγήνην εἰς θάλασσαν βεβληκότι, κἀκ τοῦ πλήθους τῶν ἑαλωκότων ἰχθύων C τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀμεινόνων ποιουμένῳ. » Ἤδη δὲ καὶ τὰς τέσσαρας ἀρετὰς (34) ἄντικρυς ἡ παρ' ἡμῖν σοφία ὧδέ πως ἀνακηρύσσει, ὥστε καὶ τούτων τὰς πηγὰς τοῖς Ἕλλησιν παρὰ Ἑβραίων δεδόσθαι. Μαθεῖν δ' ἐκ τῶνδ' ἔξεστι· « Καὶ εἰ δικαιοσύνην ἀγαπᾷ τις (35), οἱ πόνοι ταύτης εἰσὶν ἀρεταί. Σωφροσύνη γὰρ καὶ φρόνησις ἐκδιδάσκει δικαιοσύνην καὶ ἀν-

✠ P. 787 ED. POTTER, 861-662 ED. PARIS.

[a] Sap. VII, 18. [b] Ibid., 28. [c] Sap. XIV, 2, 3. [d] Joan. VI, 11. [e] Joan. III, 30.

(25) *Αὐξήσαντες μὲν οὐκ.* Panis inter edendum adeo auctus est, ut illius fragmenta duodecim cophinos implerent : piscium vero fragmenta collecta nulla memorantur. Proinde hos auctor comparat verbo Græcis tradito, quod etiamsi tantos fructus ferre nequeat, quantos solet, quod a Judæis ac bene præparatis recipitur, tamen nutrit et vitam conservat. Quod ideo visum est adnotare, quia Clementis sensum non bene exposuit Hervetus. Porro Lowthius hic adnotat : « Ita innuere videtur S. Joan. c. VI, 13. Sed B. Marcus diserte D ait fragmenta superfuisse, tam e piscibus, quam e panibus, c. VI, 43. »

(26) *Τὴν ἀνάστασιν τῆς θειότητος... ἐνεπνεύσθησαν.* Ex Irenæo notum est, ejus temporibus sensisse Christianos, sese in baptismo S. Spiritus participes fieri, a quo ad immortalitatem alerentur, et cujus vi a mortuis resurrecturi essent. Proinde « resurrectionem divinitatis » vocat auctor eam, quæ divina virtute efficienda est.

(27) *Περίεργος εἶ.* Ms. Ottob. περίεργον ᾖ.

(28) *Συνάλογοι.* Scribendum potius σύλλογοι, vel συναναλόγοι, quod Herveto placuit, quem editiones posteriores secutæ sunt. Auctoris vero sententia, quam vix quisquam hactenus satis exposuisse videtur, sic se habet : « Collecta vero sunt ex verbo Domini. » Nam cum unum e piscibus, encyclicam doctrinam; alterum, philosophiam innuere dixisset : jam demum addit, fragmenta post cœnam « collecta exhibere verbum Domini; » quod post encyclicam doctrinam atque philosophiam, quas prævias disciplinas appellat, postremo sequi debet.

(29) *Χορός.* Hæc verba iambicum constituent, si pro ἐπεῤῥεθείη scriptum fuerit ἐπεῤῥέθη. Idem Sylburgio placuit, qui tamen pro ἐπεῤῥέθη frequentius usurpari ἐπεῤῥύη, adnotat. Interpres optativum modum et ipse agnoscit, *affluxerit*.

(30) *Κἀμέ.* Respicit Joannis Baptistæ verba, Joan. III, 30 : Ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι, etc.

(31) *Εἰ περαιτέρω.* Ed. Flor. εἴπερ ἑτέρῳ· errore satis evidente. SYLBURG.

(32) *Πᾶσα οἰκ.* Vulg. Bib. Ephes. II, πᾶσα ἡ οἰκ. Et mox, ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ. ID.

(33) *Ὁμοία.* Non tam ipsa Matthæi verba, quam sensum hic exhibet Clemens.

(34) *Τὰς τέσσαρας ἀρετάς.* Nempe prudentiam, fortitudinem, justitiam, temperantiam : quæ cardinales virtutes vulgo appellantur.

(35) *Εἰ δικαιοσύνην ἀγαπᾷ τις.* Videtur legendum σωφροσύνην. LOWTH.

δρείαν, ὧν χρησιμώτερον οὐδέν ἐστιν ἐν βίῳ ἀνθρώποις. » Ἐπὶ πᾶσιν εἰδέναι αὐτοὺς κἀκεῖνο ἐχρῆν· ὅτι φύσει (36) μὲν ἐπιτήδειοι γεγόναμεν πρὸς ἀρετήν, οὐ μὴν ὥστε ἔχειν αὐτὴν ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ κτήσασθαι ἐπιτήδειοι.

A pis angularis, in quo omnis ædificatio coagmentata augetur in sanctum Dei templum, » ut ait divinus Apostolus [b]. Taceo in præsentia parabolam quæ est in Evangelio, dicentem: « Simile est regnum cœlorum homini qui sagenam jecit in mare, et ex multitudine captorum piscium meliores elegit [c]. » Jam vero quatuor quoque virtutes aperte, quæ est apud nos sapientia, hoc modo prædicat, unde et earum quoque fontes Græcis dati fuisse ab Hebræis constat. Ex his autem quæ sequuntur id sciri potest: « Et si quis diligit justitiam, ✠ labores ejus sunt virtutes. Temperantia enim et prudentia docet justitiam, et fortitudinem quibus nihil est in vita hominibus utilius [d]. » Postremo illud quoque illos scire oportebat, quod natura quidem apti nati sumus ad virtutem, non quod eam habeamus ab ortu, sed simus apti ad eam acquirendam.

CAPUT XII.

Hominem quamdam habere aptitudinem ad perfectionem, gnosticum autem solum eam revera consequi.

Ὧ λόγῳ λύεται τὸ πρὸς τῶν αἱρετικῶν ἀπορούμενον ἡμῖν, πότερον τέλειος ἐπλάσθη ὁ Ἀδὰμ ἢ ἀτελής. Ἀλλ' εἰ μὲν ἀτελής, πῶς τελείου Θεοῦ ἀτελὲς τὸ ἔργον, καὶ μάλιστα ἄνθρωπος; εἰ δὲ τέλειος, πῶς παραβαίνει τὰς ἐντολάς; Ἀκούσονται γὰρ καὶ παρ' ἡμῶν (37) ὅτι τέλειος κατὰ τὴν κατασκευὴν οὐκ ἐγένετο, πρὸς δὲ τὸ ἀναδέξασθαι τὴν ἀρετὴν ἐπιτήδειος· διαφέρει γὰρ δή που ἐπὶ τὴν ἀρετὴν γεγονέναι ἐπιτήδειον πρὸς τὴν κτῆσιν αὐτῆς· ἡμᾶς δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται σώζεσθαι. Αὕτη οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ ἑαυτῆς ὁρμᾷν· εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης (38) τῆς φιλοσοφίας, συγγενές τι ἔχομεν πρὸς αὐτήν. Ἡ δὲ ἐπιτηδειότης φορὰ μὲν ἔστι πρὸς ἀρετήν, ἀρετὴ δ' οὔ. Πάντες μὲν οὖν, ὡς ἔφην, πρὸς ἀρετῆς κτῆσιν πεφύκασιν· ἀλλ' ὁ μὲν μᾶλλον, ὁ δ' ἧττον πρόσεισι τῇ τε μαθήσει, τῇ τε ἀσκήσει· διὸ καὶ οἱ μὲν ἐξήρκεσαν μέχρι τῆς τελείας ἀρετῆς, οἱ δὲ μέχρι τινὸς ἔφθασαν· ἀμεληθέντες δ' αὖ (39) τινες, καὶ εἰ ἄλλως ἦσαν εὐφυεῖς, εἰς τοὐναντίον ἀπετράπησαν. Πολὺ δὲ μᾶλλον ἡ μεγέθει πασῶν μαθήσεων καὶ ἀληθείᾳ διαφέρουσα γνῶσις, χαλεπωτάτη κτήσασθαι, καὶ ἐν πολλῷ καμάτῳ περιγίνεται. « Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, οὐκ ἔγνωσαν μυστήρια Θεοῦ· ὅτι ὁ Θεὸς ἔκτισε τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ ἀφθαρσίᾳ, καὶ εἰκόνα (40) τῆς ἰδίας ἰδιότητος ἐποίησεν αὐτόν· » καθ' ἣν ἰδιότητα τοῦ πάντα εἰδότος ὁ γνωστικὸς καὶ δίκαιος καὶ ὅσιος μετὰ φρονήσεως εἰς μέτρον (41) ἡλικίας τελείας ἀφικνεῖσθαι σπεύδει. Ὅτι δ' οὐ μόνον αἱ πράξεις καὶ αἱ ἔννοιαι, ἀλλὰ καὶ οἱ λόγοι καθαρεύουσι τῷ γνωστικῷ· « Ἐδοκίμασας τὴν καρδίαν μου, ἐπεσκέψω νυκτός, φη-

B Qua ratione solvitur ea dubitatio, quæ ab hæreticis adversus nos movetur: utrum perfectus formatus sit Adam, an imperfectus. Sed si imperfectus quidem, quomodo perfecti Dei imperfectum est opus, et maxime homo? sin autem perfectus, quomodo transgreditur præcepta? Audient enim a nobis, quod perfectus quidem non fuit creatus, sed aptus ad suscipiendam virtutem; multum enim ad virtutem refert, factum esse aptum ad eam acquirendam. Vult autem nos ex nobis ipsis salvos fieri. Hæc quippe est natura animæ, ut ipsa a seipsa moveatur; deinde cum simus ratione præditi, ratione autem constet philosophia, habemus quamdam cum ipsa cognationem. Aptitudo autem est quidem motus ad virtutem, non autem ipsa virtus. Atque C omnes quidem, ut dixi, apti sunt natura ad acquirendam virtutem; sed alius quidem magis, alius vero minus accedit ad disciplinam et exercitationem. Quocirca alii quidem usque ad perfectam pervenere virtutem, alii vero usque ad aliquam saltem: neglecti autem rursus aliqui, etiamsi alioqui bonum haberent ingenium, aversi sunt in contrarium. Multo autem magis, cognitio quæ magnitudine et veritate præstat omnibus disciplinis, est ad acquirendum difficillima, et multo labore superatur. « Sed, ut videtur, Dei non novere mysteria, quod scilicet Deus creavit hominem ob immortalitatem, et fecit eum imaginem suæ proprietatis [e], » per quam proprietatem ejus qui novit omnia, is qui est gnosticus, et justus, et sanctus, cum pru-

✠ P. 788 ED. POTTER, 662-663 ED. PARIS.

[a] Joan. I, 3. [b] Ephes. II, 20, 21. [c] Matth. XIII, 47, 48. [d] Sap. VII, 8. [e] Sap. II, 22, 23.

(36) *Φύσει.* Aristoteles *Ethic. ad Nicomachum* l. II, c. 1: Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί· ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. « Neque igitur natura, neque præter naturam virtutes efficiuntur: sed ita, ut nos quidem natura idonei simus ad ipsas suscipiendas, sed consuetudini perficiamur. »

(37) *Ἀκούσονται γὰρ καὶ παρ' ἡμῶν.* Ms. Ottob. ἀκούσονται παρ' ἡμῶν, reliquis omissis.

(38) *Εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης.* Ms. Ottob. εἶτα λογικῆς οὔσης, omisso λογικοὶ ὄντες.

(39) *Ἀμεληθέντες δ' αὖ.* Plutarchus *De liberorum educatione*, pag. 1. H. SYLBURG.

(40) *Καὶ εἰκόνα.* Sap. v, 23: « Quoniam Deus

D creavit hominem inexterminabilem, et ad imaginem similitudinis suæ fecit illum. » LXX: Καὶ εἰκόνα τῆς ἰδίας ἰδιότητος ἐποίησεν αὐτόν· « Et imaginem propriæ similitudinis fecit eum. » In editione Romana Sixti V adnotatum est in plerisque libris haberi τῆς ἰδίας ἀϊδιότητος, « suæ æternitatis. » Quidam explicant ἰδιότητος, « proprietatis suæ, » hoc est propriæ naturæ, ut sicut ipse est immortalis, ita eum ornarit eadem gloria, quæ cum propria sit ipsius Dei, singulari ejus beneficio homini communicata est. Citatur paulo post versus psalmi XIV, de quo vide quæ supra. COLLECT.

(41) *Εἰς μέτρον.* Respicit Ephes. IV, 13: Μέχρι καταντήσωμεν ... εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ.

dentia contendit pervenire ad mensuram perfectæ ætatis. Quod autem non solum actiones et cogitationes, sed etiam verba sint munda ei qui est cognitione præditus: « Probasti cor meum, visitasti me noctu, inquit, inflammasti me, et non inventa est in me iniquitas. Ne loquatur os meum opera hominum[a]. » Et quid dico opera hominum? scilicet ipsum agnoscit peccatum, non id cujus ipse agit pœnitentiam; est ✠ enim hoc commune aliorum quoque fidelium, sed quodcunque est peccatum; neque enim certum aliquod condemnat, sed simpliciter, omne peccatum; neque quod quis male fecit, sed quod non sit faciendum, adducit. Unde est etiam duplex pœnitentia: una quidem communis, propterea quod peccaverit; altera vero, cum peccati naturam didicerit, primo loco persuadet ab ipso desistere peccato, cui est consequens ut non peccet. Ne ergo dicant, quod qui facit injuriam et peccat, delinquit per dæmonum obsessionem: sic enim nulli esset culpæ affinis. Cum autem in peccando eadem eligat quæ dæmones, et sit instabilis, et levis, et varius in cupiditatibus ut dæmon, fit homo dæmoniacus. Jam qui est natura quidem malus, cum propter vitium factus sit peccator, redditus est improbus, id habens quod sponte elegit: ad peccatum autem cum sit pronus, in actionibus etiam peccat; contra autem vir bonus se recte gerit. Quocirca non solum virtutes, sed etiam actiones honestas, bona vocamus. Ex bonis autem, scimus quædam quidem per se esse eligenda et expetenda, ut cognitionem (nihil enim aliud ex ipsa venamur cum affuerit, nisi solummodo ut ea adsit, et in perpetua simus contemplatione, et ad ipsam et propter ipsam contendamus), quædam vero, propter alia, ut fidem, et propter evitationem supplicii quæ ex ea proficiscitur, et utilitatem quæ capitur ex remuneratione. Timor enim est multis causa ne peccent. Promissio autem est occasio persequendi obedientiam, per quam obtinetur salus. Perfectissimum ergo bonum est cognitio, quæ est per se expetenda: per consequentiam autem, bona quoque quæ per eam consequimur. Et supplicium ei quidem qui punitur, est causa correctionis: iis autem qui possunt **282** eminus perspicere, fit exemplum, per quod cavent ne amplius cadant in similia. Suscipiamus ergo cognitionem, non ea quæ eveniunt

A σίν· ἐπύρωσάς με, καὶ οὐχ εὑρέθη ἐν ἐμοὶ ἀδικία· ὅπως ἂν μὴ λαλήσῃ τὸ στόμα μου τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων.» Καὶ τί λέγω (42) τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων; αὐτὴν τὴν ἁμαρτίαν γνωρίζει, οὐ παραχθεῖσαν ἐπὶ μετάνοιαν· κοινὸν γὰρ τοῦτο καὶ τῶν ἄλλων πιστῶν, ἀλλ' ὅ ἐστιν ἁμαρτία· οὐδὲ γὰρ τῆσδέ τινος καταγινώσκει, ἀλλ' ἁπλῶς πάσης τῆς ἁμαρτίας· οὐδ' ὃ ἐποίησέ τις κακῶς, ἀλλὰ τὸ μὴ ποιητέον συνίστησιν. Ὅθεν καὶ ἡ μετάνοια δισσή· ἡ μὲν (43) κοινή, ἐπὶ τῷ πεπλημμεληκέναι, ἡ δὲ, τὴν φύσιν τῆς ἁμαρτίας καταμαθοῦσα, ἀφίστασθαι τοῦ ἁμαρτάνειν αὐτοῦ κατὰ προηγούμενον λόγον πείθει, ᾧ ἕπεται τὸ μὴ ἁμαρτάνειν. Μὴ τοίνυν λεγόντων ὡς ὁ ἀδικῶν καὶ ἁμαρτάνων κατ' ἐνέργειαν δαιμόνων πλημμελεῖ· ἐπεὶ κἂν ἀθῷος γένοιτο· τὰ δὲ αὐτὰ τοῖς δαιμονίοις κατὰ τὸ ἁμαρ- B τάνειν (44) αἱρούμενος, ἀνέδραστος καὶ κοῦφος καὶ εὐμετάβολος ἐν ἐπιθυμίαις, ὡς δαίμων, γίνεται ἄνθρωπος δαιμονικός. Αὐτίκα ὁ μὲν κακὸς φύσει, ἁμαρτητικὸς (45) διὰ κακίαν γενόμενος, φαῦλος καθέστηκεν, ἔχων ἣν ἑκὼν εἵλετο· ἁμαρτητικὸς δὲ ὢν, καὶ κατὰ πράξεις διαμαρτάνει· ἔμπαλιν δὲ ὁ σπουδαῖος κατορθοῖ. Διὸ οὐ μόνον τὰς ἀρετὰς, ἀλλὰ καὶ τὰς πράξεις τὰς καλὰς ἀγαθὰ καλοῦμεν. Τῶν δὲ ἀγαθῶν (46) ἴσμεν τὰ μὲν αὐτὰ δι' αὐτὰ (47) αἱρετὰ, ὡς τὴν γνῶσιν (οὐ γὰρ ἄλλο τι ἐξ αὐτῆς θηρῶμεν, ἐπειδὰν παρῇ, ἢ μόνον τὸ παρεῖναι αὐτὴν, καὶ ἐν ἀδιαλείπτῳ θεωρίᾳ ἡμᾶς εἶναι, καὶ εἰς αὐτὴν, καὶ δι' αὐτὴν ἀγωνίζεσθαι)· τὰ δὲ δι' ἕτερα, τὴν πίστιν, διὰ τὴν ἐξ αὐτῆς περιγινομένην (48) φυγήν τε τῆς κο- C λάσεως, καὶ ὠφέλειαν τὴν ἐκ τῆς ἀνταποδόσεως. Φόβος μὲν γὰρ αἴτιος τοῦ μὴ ἁμαρτάνειν τοῖς πολλοῖς. Ἐπαγγελία δὲ ἀφορμὴ τοῦ διώκειν ὑπακοὴν, δι' ἧς ἡ σωτηρία. Τελειότατον ἄρα ἀγαθὸν ἡ γνῶσις, δι' αὐτὴν οὖσα αἱρετή· κατ' ἐπακολούθημα δὲ καὶ τὰ διὰ ταύτης ἀκολουθοῦντα καλά. Καὶ ἡ κόλασις τῷ μὲν κολαζομένῳ διορθώσεως αἰτία· τοῖς δὲ διορᾷν πόῤῥωθεν δυναμένοις παράδειγμα γίνεται, δι' οὗ τὸ συνεμπίπτειν τοῖς ὁμοίοις ἀνακόπτουσι. Δεξώμεθα οὖν τὴν γνῶσιν οὐ τῶν ἀποβαινόντων ἐφιέμενοι, ἀλλ' αὐτοῦ ἕνεκα τοῦ γινώσκειν ἀσπαζόμενοι. Πρώτη γὰρ ὠφέλεια ἡ ἕξις ἡ γνωστικὴ, ἡδονὰς ἀβλαβεῖς παρεχομένη καὶ ἀγαλλίασιν, καὶ νῦν καὶ εἰς ὕστερον. Τὴν δὲ ἀγαλλίασιν εὐφροσύνην εἶναί φασιν, ἐπιλογισμὸν οὖσαν τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀρετῆς, διά D τινος ἑστιάσεως καὶ διαχύσεως ψυχικῆς. Τὰ δὲ μετέχοντα τῆς γνώσεως ἔργα, αἱ ἀγαθαὶ καὶ καλαὶ πράξεις

✠ P. 789 ED. POTTER, 663-664 ED. PARIS. [a] Psal. XVII, 3, 4.

(42) *Λέγω*. Vel λέγει, *dicit*. De sequentibus conf. Herveti *Commentarius*.

(43) *Δισσή· ἡ μέν*. Ms. Ottob. δισσή ἐστιν ἡ μέν.

(44) *Κατὰ τὸ ἁμαρτάνειν*. Abest a ms. Ottob.

(45) *Αὐτίκα ὁ μὲν κακὸς φύσει, ἁμαρτητ*. Nemo κακὸς φύσει, « natura malus, » est: verum quicunque malus est, fit ἁμαρτητικὸς φύσει, « ad peccandum natura pronus. » Ea enim est malitiæ natura, ut homines ad male agendum impellat. Proinde hæc sic interpungi et explicari poterunt: Αὐτίκα ὁ μὲν κακὸς, φύσει ἁμαρτητικὸς διὰ κακίαν γεν. « Jam qui malus est, cum per malitiam natura fuerit ad peccandum propensus, improbus fit, eam habens, quam sponte elegit, malitiam. Cum vero ad peccandum propensus sit, actionibus etiam suis peccat. Econtra vir probus, etc. »

(46) *Τῶν δὲ ἀγαθῶν*. Aristoteles *Ethic. ad Nicomachum* lib. I, cap. 6: Δῆλον οὖν ὅτι διττῶς λέγοιτ' ἂν τἀγαθά· καὶ τὰ μὲν καθ' αὑτά, θάτερα δὲ διὰ ταῦτα. « Manifestum est igitur dupliciter bona dici: alia quidem per se, alia vero propter hæc. »

(47) *Αὐτά*. Scribendum potius αὑτά cum aspero; ut apud Aristotelem in verbis jam allatis.

(48) *Περιγινομένην*. Ms. Paris. περιγενομένην.

εἰσίν. Πλοῦτος μὲν γὰρ ἀληθὴς ὁ ἐν ταῖς κατὰ τὴν ἀρετὴν πράξεσι πλεονασμός· πενία δὲ ἡ κατὰ τὰς κοσμίας ἐπιθυμίας (49) ἀπορία· αἱ κτήσεις γὰρ καὶ χρήσεις τῶν ἀναγκαίων οὐ τὴν ποιότητα ἔχουσι βλαβεράν, ἀλλὰ τὴν παρὰ τὸ μέτρον ποσότητα. Διόπερ τὰς ἐπιθυμίας ὁ γνωστικὸς περιγράφει κατά τε τὴν κτῆσιν κατά τε τὴν χρῆσιν, οὐχ ὑπερβαίνων τὸν τῶν ἀναγκαίων ὅρον. Τὸ ζῆν ἄρα τὸ ἐνταῦθ' ἀναγκαῖον ἡγούμενος εἰς ἐπιστήμης συναύξησιν, καὶ τὴν περιποίησιν τῆς γνώσεως, οὐ τὸ ζῆν (50), ἀλλὰ τὸ εὖ ζῆν περὶ πλείστου ποιήσεται. Μήτ' οὖν παῖδας, μήτ' αὖ γάμον ἢ τοὺς γονεῖς, τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης καὶ τῆς ἐν βίῳ δικαιοσύνης προτιμῶν· ἀδελφὴ (51) δὲ τούτῳ ἡ γυνὴ μετὰ τὴν παιδοποιίαν ὡς καὶ ὁμοπατρία κρίνεται· τότε μόνον τοῦ ἀνδρὸς ἀναμιμνησκομένη, ὁπηνίκα ἂν τοῖς τέκνοις προβλέπῃ, ὡς ἂν ἀδελφὴ τῷ ὄντι ἐσομένη καὶ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῆς σαρκὸς, τῆς διαχωριζούσης καὶ διοριζούσης τὴν γνῶσιν τῶν πνευματικῶν, τῇ ἰδιότητι τῶν σχημάτων. Αὗται γὰρ καθ' αὑτὰς ἐπίσης εἰσὶ ψυχαί· αἱ ψυχαὶ οὐδέτεραι, οὔτε ἄῤῥενες (52), οὔτε θήλειαι, ἐπὰν μήτε γαμῶσι, μήτε γαμίσκονται (53). Καὶ μήτι οὕτω μετατίθεται εἰς τὸν ἄνδρα ἡ γυνὴ, ἀθήλυντος ἐπίσης καὶ ἀνδρικὴ καὶ τελεία γενομένη; Τοῦτ' ἦν ἄρα ὁ τῆς Σάῤῥας, γένεσιν παιδὸς εὐαγγελισθείσης, γέλως· οὐκ ἀπιστησάσης, οἶμαι, τῷ ἀγγέλῳ, καταιδεσθείσης δὲ ἐκείνης αὖθις τὴν ὁμιλίαν (54), δι' ἧς ἔμελλε παιδὸς γενήσεσθαι μήτηρ. Καὶ μήτι ἔκτοτε ὁ Ἀβραὰμ, ὁπηνίκα παρὰ τῷ βασιλεῖ τῆς Αἰγύπτου διὰ τὸ τῆς Σάῤῥα ἐκινδύνευε κάλλος, οἰκείως (55) αὐτὴν ἀδελφὴν προσεῖπεν, ἀλλ' οὔτε ὁμομητρίαν οὐδέπω καὶ ὁμοπατρίαν; Τοῖς μὲν οὖν ἐξ ἁμαρτιῶν μετανενοηκόσι καὶ μὴ στερεῶς πεπιστευκόσι διὰ τῶν δεήσεων παρέχει ὁ Θεὸς τὰ αἰτήματα· τοῖς δ' ἀναμαρτήτως καὶ γνωστικῶς βιοῦσιν ἐννοησαμένοις μόνον δίδωσιν. Αὐτίκα τῇ Ἄννῃ ἐννοηθείσῃ μόνον (56), τοῦ παιδὸς ἐδόθη σύλληψις τοῦ Σαμουήλ· « Αἴτησαι (57), φησὶν ἡ Γραφὴ, καὶ ποιήσω· ἐννοήθητι, καὶ

A cupientes, sed propter hoc ipsum solum, nempe ut cognoscamus, eam amplectentes. Prima enim utilitas est habitus cognitionis, innoxias præbens voluptates, et exsultationem, et nunc et in posterum. Exsultationem autem dicunt esse lætitiam, ortam ex reputatione veræ virtutis, per quamdam exhilarationem et diffusionem animi. Facta autem quæ participant cognitionem, sunt bonæ et honestæ actiones; nam veræ quidem ✠ divitiæ, est abundantia in iis quæ sunt ex virtute actionibus. Paupertas autem est honestarum cupiditatum inopia, possessiones enim, et usus rerum necessariarum, quoad qualitatem non nocent, sed quoad quantitatem, cum ea modum excedit. Quocirca gnosticus circumscribit cupiditates, et quoad possessionem, B et quoad usum, nec transilit necessitatis terminum. Hic ergo vivere necessarium existimans ad augendam scientiam et parandam cognitionem, non ipsum vivere, sed bene vivere faciet plurimi. Neque filios, neque rursus matrimonium, aut parentes præferens charitati in Deum, et ei quæ est in vita justitiæ. Uxor autem ei fit soror post liberorum susceptionem, eodem loco habetur ac si esset eodem patre nata, tunc solum viri recordans, quando filios aspexerit, ut quæ sit revera futura soror post carnis depositionem, quæ dividit et distinguit cognitionem spiritualium, proprietate sexuum. Ipsæ enim per se pares sunt animæ; animæ neutræ, nec masculæ, nec feminæ, quandoquidem neque uxores C ducunt, nec nubunt. Nunquid autem sic in virum transmutatur mulier quæ æque sit feminea mollitie indomita, virilis et perfecta? Hoc ergo fuit Saræ risus [a], cui ipse pueri ortus fuit annuntiatus, non quod, ut arbitror, angelo fidem non habuisset, sed quod rursus puderet congressionis per quam futura erat mater filii. Et nunquid post id tempus, quando apud regem Ægypti propter Saræ pulchritudinem vocatus est in periculum, eam proprie Abraham

✠ P. 790 POTTER, 664-665 ED. PARIS. [a] Gen. XVIII, 12.

(49) *Κοσμίας ἐπιθυμίας*. Haud scio an verius κοσμικὰς ἐπιθυμίας· ut vera « paupertas » intelligatur, « mundanis concupiscentiis carere. » Interpres vertit « in moderatis actionibus. » SYLBURG. —Possit tamen recepta lectio satis commode retineri, si κοσμίας ἐπιθυμίας exp. « honestas affectiones. » Nam quemadmodum « divitias » vocat auctor « bonarum actionum affluentiam; » sic econtra « paupertatem in inopia honestorum affectuum » constituit.

(50) *Οὐ τὸ ζῆν*. Socratis effatum in Platonis *Critone* p. 36: Οὐ τὸ ζῆν περὶ πλείστου ποιητέον, ἀλλὰ τὸ εὖ ζῆν. « Non multi faciendum vivere, sed bene vivere. »

(51) *Ἀδελφή*. Sic Clemens superius *Strom.* III, p. 536, de apostolis ait: Οὐχ ὡς γαμετὰς, ἀλλ' ὡς ἀδελφὰς περιῆγον τὰς γυναῖκας. « Non ut uxores, sed ut sorores, circumducebant mulieres. » Eodem sensu « sororem » ante eum usurpavit in *Pastore* Hermas lib. I, vis. 2, cap. 2: « Sed impropera hæc verba filiis tuis, et conjugi tuæ, quæ futura est soror tua. » Idem similiter fratris vocem adhibuit lib. III, simil. 9, c. 11: « Nobiscum dormies ut frater, non ut maritus. »

D (52) *Οὔτε ἀῤῥ*. Respicit Galat. III, 28: Οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ. Luc. XX, 35: Οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε ἐκγαμίσκονται.

(53) *Γαμῶσι, μήτε γαμίσκονται*. Modi diversitas in γαμῶσι et γαμίσκονται occurrit etiam alibi. SYLBURG.

(54) *Ἐκείνης αὖθις τὴν ὁμ*. Congruentius ἐκείνην αὖθις τὴν ὁμιλίαν. ID.

(55) *Οἰκείως*. Hæc sententia hoc, vel simili modo scribenda videtur: Οἰκείως αὐτὴν ἀδελφὴν προσεῖπεν, τὴν ὁμοπατρίαν οὖσαν, ἀλλ' ὁμομητρίαν οὐδέπω· « Proprie ipsam sororem appellavit, ut quæ eodem patre, licet non eadem matre, nata esset. » Id enim ipse Abraham testatur Gen. XX, 12: Καὶ γὰρ ἀληθῶς ἀδελφή μου ἐστὶν ἐκ πατρὸς, ἀλλ' οὐκ ἐκ μητρός· ἐγενήθη δέ μοι εἰς γυναῖκα.

(56) *Ἐννοηθείσῃ μόνον*. Respicit I Sam., I, 13: Καὶ αὐτὴ (Ἄννα) ἐλάλει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, καὶ τὰ χείλη αὐτῆς ἐκινεῖτο, καὶ φωνὴ αὐτῆς οὐκ ἠκούετο.

(57) *Αἴτησαι*. Hoc dictum Clemens idem argumentum tractans, superius in hoc libro allegavit, pag. 653, et infra *Strom.* VII, pag. 723, 728, 743, edit. Paris.

appellavit sororem [a], sed non eadem matre nedum eodem patre natam? Atque iis quidem qui peccatorum ducti sunt pœnitentia, et non firmiter crediderunt, per preces præbet Deus petitiones. Iis autem, qui vivunt citra peccatum et gnostice, concedit si vel solummodo cogitarint. Ecce enim Annæ quæ solummodo cogitaverat, data est Samuelis pueri conceptio: « Pete, inquit Scriptura, et faciam: animo cogita, et dabo. » Deum enim accepimus cognitorem cordium [b], non qui conjicit ex motu animæ, sicut nos homines; sed neque eventu (ridiculum ✠ enim esset sic cogitare): neque ut architectus laudavit opus factum, sic quoque Deus cum fecisset lucem deinde eam vidisset, dixit bonam [c]. Ille autem priusquam fecisset, sciens qualis esset futura, eam laudavit quæ facta est, ut qui potentia pridem bonum faceret per æternum propositum, quod postea actu futurum erat bonum: et quod futurum erat jam prædixit esse bonum, dictione per hyperbaton celante veritatem. Orat ergo gnosticus etiam cogitatione omni hora, per charitatem Deo conjunctus, et familiaris effectus. Et primum quidem petet remissionem peccatorum, postea non amplius peccare; deinde posse benefacere, et omnem quæ facta est per Dominum creationem, et dispensationem intelligere, ut « mundo corde [d] » effectus per agnitionem quæ est per Filium Dei, « facie ad faciem [e] » in beati spectaculi mysterio initietur, exaudiens Scripturam quæ dicit: « Bonum est jejunium cum oratione [f]. » Jejunia autem significant omnem generaliter abstinentiam ab omnibus prorsus malis, tam quæ actu fiunt, quam quæ verbis, et ipsa cogitatione. Est ergo, ut videtur, justitia quadrata, omni ex parte æqualis et similis, in verbo, in facto, in abstinentia a malis, in beneficentia, in perfectione cognitionis, nusquam ullo modo claudicans, ne videatur injusta et inæqualis. Quatenus ergo est aliquis justus, est omnino is quoque fidelis: quatenus autem est fidelis, nondum est etiam justus. Justitiam dico quæ fit per profectum et consummationem, per quam gnosticus justus dicitur. Jam vero Abrahæ qui factus fuerat « fidelis,

A δώσω. » Καρδιογνώστην γὰρ τὸν Θεὸν παρειλήφαμεν, οὐ κινήματος ψυχῆς τεκμαιρόμενον (58), καθάπερ ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι· ἀλλ' οὐδὲ ἐκ τοῦ ἀποβαίνοντος· γελοῖον γὰρ οὕτω νοεῖν· οὐδὲ ὡς ὁ ἀρχιτέκτων γενόμενον τὸ ἔργον ἐπῄνεσε, καὶ ὁ Θεὸς οὕτω ποιήσας τὸ φῶς, ἔπειτα ἰδὼν, καλὸν εἶπεν. Ὁ δὲ, καὶ πρὶν ἢ ποιῆσαι, οἷον ἔσται εἰδὼς, τοῦτο ἐπῄνεσεν, ὃ ἐγένετο (59), δυνάμει ποιοῦντος καλὸν ἄνωθεν διὰ τῆς ἀνάρχου προθέσεως τὸ ἐσόμενον ἐνεργείᾳ καλόν· αὐτίκα τὸ ἐσόμενον, ἤδη προεῖπεν εἶναι καλὸν, τῆς φράσεως ὑπερβατῷ (60) κρυψάσης τὴν ἀλήθειαν. Εὔχεται τοίνυν ὁ γνωστικὸς καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν πᾶσαν τὴν ὥραν, δι' ἀγάπης οἰκειούμενος τῷ Θεῷ. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἄφεσιν ἁμαρτιῶν αἰτήσεται· μετὰ δὲ τὸ μηκέτι ἁμαρτάνειν, ἐπὶ τὸ εὖ ποιεῖν (61) δύνασθαι, καὶ πᾶσαν τὴν B κατὰ τὸν Κύριον δημιουργίαν τε καὶ οἰκονομίαν συνιέναι, ἵνα δὴ καθαρὸς (62) τὴν καρδίαν γενόμενος δι' ἐπιγνώσεως τῆς διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, πρόσωπον πρὸς πρόσωπον τὴν μακαρίαν θέαν μυηθῇ, ἐπακούσας τῆς λεγούσης Γραφῆς· « Ἀγαθὸν νηστεία μετὰ προσευχῆς. » Νηστεῖαι δὲ ἀποχὰς κακῶν μηνύουσιν πάντων ἁπαξαπλῶς, τῶν τε κατ' ἐνέργειαν καὶ κατὰ λόγον καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν αὐτήν. Ὡς ἔοικεν οὖν, ἡ δικαιοσύνη τετράγωνός (63) ἐστι, πάντοθεν ἴση καὶ ὁμοία, ἐν λόγῳ, ἐν ἔργῳ, ἐν ἀποχῇ κακῶν, ἐν εὐποιΐᾳ, ἐν τελειότητι γνωστικῇ, οὐδαμῇ οὐδαμῶς χωλεύουσα, ἵνα μὴ ἄδικός τε καὶ ἄνισος φανῇ· Ἡ μὲν οὖν τίς ἐστι δίκαιος, πάντως οὗτος καὶ πιστός· ᾗ δὲ πιστὸς, οὐδέπω καὶ δίκαιος· τὴν κατὰ προκοπὴν καὶ τελείωσιν δικαιοσύνην λέγω καθ' ἣν ὁ γνωστικὸς δίκαιος λέγεται. C Αὐτίκα τῷ Ἀβραὰμ πιστῷ γενομένῳ ἐλογίσθη εἰς δικαιοσύνην, εἰς τὸ μεῖζον καὶ τελειότερον τῆς πίστεως προβεβηκότι. Οὐ γὰρ ὁ ἀπεχόμενος μόνον τῆς κακῆς πράξεως δίκαιος, ἐὰν μὴ προσεξεργάσηται (64) καὶ τὸ εὖ ποιεῖν καὶ τὸ γινώσκειν· δι' ἣν αἰτίαν, τῶν μὲν ἀφεκτέον, τὰ δ' ἐνεργητέον. « Διὰ τῶν ὅπλων τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν » φησὶν ὁ Ἀπόστολος παραπέμπεσθαι τὸν δίκαιον εἰς κληρονομίαν τὴν ἄκραν, ὑπὸ μὲν τῶν πεφραγμένον, τοῖς δὲ ἐνεργοῦντα· οὐ γὰρ ἡ σκέπη μόνη τῆς πανοπλίας? τευχίας, καὶ ἡ τῶν ἁμαρτημάτων ἀποχὴ, ἱκανὴ πρὸς τελείωσιν, εἰ μὴ προσλάβοι τὸ ἔργον τῆς δικαιοσύνης.

✠ P. 791 ED. POTTER, 665-666 ED. PARIS. [a] Gen. xx 2 et seq. [b] Act. I, 24; xv, 8. [c] Gen. I, 3, 4. [d] Matth. v, 8. [e] I Cor. XIII, 12. [f] Tob. XII, 8.

(58) *Οὐκ ἐκ κινήματος ψυχῆς τεκμ.* Forte scribendum, Οὐκ ἐκ κινήματος ψυχὴν τεκμ. « Non conjecians animam, » ejusque affectus, « ex motu » aliquo externo, « ut nos homines » solemus.

(59) *Τοῦτο ἐπῄνεσεν, ὃ ἐγένετο.* Sic edit. posteriores hanc sententiam emendarunt, quæ in Flor. Sylburg. et ms. Paris. hoc modo exstat: τοῦτο ἐπῄνεσεν, τὸ ἐγένετο.

(60) *Τῆς φράσεως ὑπερβατῷ.* Flor. τῇ φράσεως ὑπερβατῷ, perperam. Concinnius et plenius τῷ τῆς φράσεως ὑπερβατῷ. SYLBURG.

(61) *Ἐπὶ τὸ εὖ π.* Procul dubio verior lectio est, ἐπὶ τῷ εὖ ποιεῖν· dativo scilicet casu, pro « post, » seu « præter » et « ultra bene faciendi facultatem: » inquit Sylburgius. Malim vero ἐπί τε τὸ εὖ ποιεῖν· « ac deinceps bene agendi facultatem. » Nam hic ἐπί, ut prius μετά, absque casu positum, significat « deinceps, præterea, insuper, » etc.

D (62) *Καθαρός.* Respicit Matt. v, 8: Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ· ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται. I Cor. XIII, 12: Βλέπομεν μὲν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον.

(63) *Τετράγωνος.* Hac voce metaphorice utuntur auctores. Τετράγωνος ἀνὴρ est « vir undequaque perfectus. » Plato in *Protagora*: Λέγει γάρ που καὶ Σιμωνίδης πρὸς Σκῶπαν τὸν Κρέοντος τοῦ Θεσσαλοῦ, ὅτι ἄνδρα ἀγαθὸν μὲν ἀληθέως γενέσθαι χαλεπὸν χερσί τε, καὶ ποσὶ, νόῳ τε τετράγωνον ἄνευ ψόγου. Aristoteles *Ethic. ad Nicomachum* lib. I, c. 10: Ὡς ἀγαθὸς ἀληθῶς καὶ τετράγωνος ἄνευ ψόγου. Latini « hominem rotundum » vocant. Horatius lib. II, sat. 7:

. . . *totus teres atque rotundus.*

(64) *Ἐὰν μὴ προσεξερ.* Ms. Ottob. ἢ ἂν προσεργάσηται. Ibidem mox, τῆς μὲν ἀφεχ.

τὴν εἰς εὐποιΐαν ἐνέργειαν. Τότε ὁ περιδέξιος ἡμῖν καὶ A γνωστικὸς ἐν δικαιοσύνῃ ἀποκαλύπτεται (65), δεδοξασμένος ἤδη κἀνθένδε, καθάπερ ὁ Μωϋσῆς « τὸ πρόσωπον » τῆς ψυχῆς· ὅπερ ἐν τοῖς πρόσθεν τὸ σῶμα χαρακτηριστικὸν (66) τῆς δικαίας εἰρήκαμεν ψυχῆς. Καθάπερ γὰρ τοῖς ἐρίοις ἡ στύψις τῆς βαφῆς ἐμμείνασα, τὴν ἰδιότητα καὶ παραλλαγὴν πρὸς τὰ λοιπὰ παρέχει ἔρια· οὕτως κἀπὶ τῆς ψυχῆς ὁ μὲν πόνος (67) παρῆλθε, μένει δὲ τὸ καλόν· καὶ τὸ μὲν ἡδὺ καταλείπεται, ἀναμάσσεται δὲ τὸ αἰσχρόν· αὗται γὰρ ἑκατέρας ψυχῆς χαρακτηριστικαὶ ποιότητες, ἀφ' ὧν γνωρίζεται ἡ μὲν δεδοξασμένη, ἡ δὲ κατεγνωσμένη. Καὶ μὴν καθάπερ τῷ Μωϋσεῖ ἐκ τῆς δικαιοπραγίας καὶ τῆς κατὰ τὸ συνεχὲς πρὸς τὸν Θεὸν τὸν λαλοῦντα αὐτῷ ὁμιλίας, ἐπίχροιά τις ἐπικάθιζε τῷ προσώπῳ δεδοξασμένη· οὕτω καὶ τῇ δικαίᾳ ψυχῇ θεία τις ἀγαθωσύνης δύνα- B μις, κατά τε τὴν ἐπισκοπὴν, κατά τε τὴν προφητείαν, κατά τε τὴν διοικητικὴν ἐνέργειαν ἐγχριμπτομένη, οἷον ἀπαυγάσματος νοεροῦ, καθάπερ ἡλιακῆς ἀλέας, ἐναποσημαίνεταί τι, δικαιοσύνης σφραγῖδα ἐπιφανῆ, φῶς ἡνωμένον ψυχῇ δι' ἀγάπης ἀδιαστάτου, θεοφοροῦσης καὶ θεοφορουμένης. Ἐνταῦθα ἡ ἐξομοίωσις ἡ πρὸς τὸν Σωτῆρα Θεὸν ἀνακύπτει τῷ γνωστικῷ, εἰς ὅσον ἀνθρωπίνῃ θεμιτὸν φύσει, γινομένῳ τελείῳ, « ὡς ὁ Πατὴρ, φησὶν, ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· » αὐτός ἐστιν ὁ εἰπών, « Τεκνία, ἔτι μικρὸν μεθ' ὑμῶν εἰμι· » ἐπεὶ καὶ ὁ Θεὸς, οὐχ ᾗ φύσει ἀγαθός ἐστι, ταύτῃ μένει μακάριος (68) καὶ ἄφθαρτος, οὔτε πράγματ' ἔχων, οὔτε ἄλλῳ παρέχων, ποιῶν δὲ ἰδίως ἀγαθά· Θεὸς ὄντως καὶ πατὴρ ἀγαθὸς ὤν τε καὶ γινόμενος ἐν ἀδιαλείπτοις εὐποιΐαις, ἐν ταὐτότητι τῆς ἀγαθωσύνης ἀπαραβάτως μένει. Τί γὰρ C ὄφελος ἀγαθοῦ μὴ ἐνεργοῦντος μηδὲ ἀγαθύνοντος;

reputatum est ad justitiam [a], » ut qui processerat ad id quod est fide majus et perfectius. Non enim qui abstinet solum a mala actione, est justus, nisi præterea ipsi accedat ut et bene faciat, et cognoscat, propter quam causam abstinendum quidem sit ab his, illa vero sint agenda. Per « arma justitiæ dextera et sinistra [b], » dicit Apostolus justum transmitti ad summam hæreditatem, his quidem munitum, illis vero etiam agentem. Non enim solum armaturæ tegumentum, et abstinentia a peccatis, sufficit ad perfectionem, nisi assumpserit etiam opus justitiæ, scilicet bene agendi vim. Tunc autem perfecte instructus et gnosticus factus justitia conspicitur, jam hinc non secus ac ✠ Moyses, « facie [c] » animi glorificatus, quam quidem prius diximus corpus characterem tribuens justæ animæ. Nam quemadmodum tinctura lanæ indita in ea manens, proprietatem quamdam et diversitatem ab alia lana tribuit : ita etiam in anima transit quidem labor, manet autem quod est bonum et honestum : et quod jucundum quidem est relinquitur, **283** quod turpe autem est abstergitur. Hæ sunt enim qualitates, quæ utrique animæ formam et characterem tribuunt, ex quibus una quidem cognoscitur esse glorificata, altera vero condemnata. Certe sicut ex vita juste acta, et ex ea quæ continenter ei intercedebat cum Deo loquente consuetudine, Moysis vultui insidebat glorificata quædam coloris species; ita etiam justæ animæ divina quædam vis bonitatis inhærens per inspectionem, prophetiam et administrantem vim, quasi radii intellectualis, perinde atque caloris solaris, quiddam imprimit conspicuum justitiæ signaculum, lucem animæ unitam per charitatem continuam, quæ Deum fert et a Deo fertur. Hinc quæ Servatori Deo fit assimilatio, exoritur gnostico, qui quidem evasit perfectus, quantum licet humanæ naturæ, « sicut pater, inquit, qui est in cœlis [d]; » ipse est qui dixit : « Filioli, adhuc parum sum vobiscum [e]. » Nam Deus quoque, non quatenus est natura bonus, ea ratione manet beatus, et ab interitu alienus : neque habens negotii aliquid, neque alii exhibens, modo autem peculiari bona faciens. Cum vero sit Deus, et pater bonus, et versetur in continua beneficentia, in eadem bonitate ita permanet ut nunquam ab ea digrediatur : quis est enim boni usus quod neque operatur, neque bono afficit?

CAPUT XIII.

Vere perfectis eminentes quosdam gloriæ gradus in cœlis reservatos, honori episcopatus, presbyteratus et diaconatus in Ecclesia terrestri respondentes.

Ὁ τοίνυν μετριοπαθήσας τὰ πρῶτα, καὶ εἰς ἀπάθειαν μελετήσας, αὐξήσας τε εἰς εὐποιΐαν γνωστικῆς D

Qui ergo primum suis passionibus moderatus est, seque exercuit ut impatibilis evadat, et crevit ad

✠ P. 792 ED. POTTER, 666-667 ED. PARIS. [a] Gen. xv, 6; Rom. iv, 3. [b] II Cor. v, i, 7. [c] Exod. xxxiv, 29. [d] Matth. v, 48. [e] Joan. xiii, 33.

(65) Ἀποκαλύπτεται. « Apparet, revelatur. » Est autem hæc vox ab historia Moysis faciem velantis ac retegentis sumpta. Exod. xxxiv, 35 : Εἶδον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὸ πρόσωπον Μωϋσέως, ὅτι δεδόξασται· καὶ περιέθηκε Μωϋσῆς κάλυμμα ἐπὶ τὸ πρόσωπον ἑαυτοῦ.

(66) Τὸ σῶμα χαρακτ. Omnino legendum ἰδίωμα χαρακτηριστικόν. Vide p. 681 edit. Paris. LOWTH.

(67) Ὁ μὲν πόνος. Allusio est ad Musonii verba, quæ A. Gellius initio libri xvi sic refert : Ἄν τι πράξῃς καλὸν μετὰ πόνου, ὁ μὲν πόνος οἴχεται, τὸ δὲ καλὸν μένει· ἄν τε ποιήσῃς αἰσχρὸν μετὰ ἡδονῆς, τὸ μὲν ἡδὺ οἴχεται, τὸ δὲ αἰσχρὸν μένει. Quam sententiam Cato in oratione *ad Equites* sic expressit : « Si quid per laborem recte feceritis, labor ille a vobis cito recedet; benefactum a vobis, dum vivetis, non abscedet; sed si qua per voluptatem nequiter feceritis, voluptas cito abibit, nequiter factum illud apud vos semper manebit. » SYLBURG.

(68) Μένει μακάρ. Hoc, tanquam primum Epicuri effatum, recitat Diogenes Laertius lib. x, seg. 139 : Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει, οὔτε ἄλλῳ παρέχει· « Quod beatum atque immortale est, neque ipsum negotia habet, neque alii præbet. » Cicero lib. i *De natura deorum*, de Epicuro agens ait : « Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellat is Κυρίας δόξας, hæc, ut opinor, prior sententia est : Quod beatum et immortale est, id non habet, nec exhibet cuiquam negotium. » Idem alii plures testantur.

beneficentiam gnosticæ perfectionis, est hic quidem æqualis angelis : jam autem lucidus, et tanquam sol resplendens per beneficentiam, contendit justa cognitione per Dei dilectionem, ad sanctam mansionem, sicut apostoli, qui non ideo, quod pridem fuerint electi facti sunt apostoli ex quadam eximia naturæ proprietate; nam Judas quoque fuerat cum eis electus, sed idonei erant qui apostoli eligerentur, ab eo qui etiam fines prævidet. Qui itaque non una cum eis fuit electus, Matthias, cum se præbuisset dignum ut fieret apostolus, ✠ sufficitur in locum Judæ. Licet ergo nunc eis quoque qui se in Dominicis exercuere mandatis, et perfecte ac gnostice vixere convenienter Evangelio, ascribi in numerum apostolorum. Hic est revera presbyter Ecclesiæ, et verus diaconus, id est minister Dei voluntatis, si faciat et doceat quæ sunt Domini, non ut qui ordinetur ab hominibus, neque quod sit presbyter justus censeatur; sed quod sit justus referatur in presbyterium. Et licet his in terris non fuerit prima sede honoratus, sedebit in quatuor et viginti thronis populum judicans, ut dicit Joannes in Apocalypsi. Nam unum quidem est revera salutare testamentum, quod a constitutione mundi ad nos pervenit per generationes diversas et tempora, etiamsi pro dandi ratione existimatum fuerit esse diversum. Consequens enim est esse unam immutabilem salutis dationem, ab uno Deo per unum Dominum, quæ multis modis prodest. Propter quam causam tollitur « maceria, » quæ dividebat Græcum a Judæo ad hoc ut esset populus peculiaris : et sic ambo « perveniunt ad fidei unitatem, » et ex ambobus una est electio. Et electis, inquit, sunt magis electi, qui ex perfecta cognitione, et ab ipsa Ecclesia sunt decerpti, et magnificentissima gloria honorati, judices et administratores, ex æquo et ex Judæis et ex Græcis quatuor et viginti duplicata gloria. Nam hic quoque in Ecclesia progressiones episcoporum, presbyterorum, diaconorum, sunt, ut arbi-

τελειότητος, ἰσάγγελος μὲν ἐνταῦθα. Φωτεινὸς δὲ ἤδη καὶ ὡς ὁ ἥλιος λάμπων κατὰ τὴν εὐεργεσίαν, σπεύδει τῇ γνώσει τῇ δικαίᾳ δι' ἀγάπης Θεοῦ ἐπὶ τὴν ἁγίαν μονὴν, καθάπερ οἱ ἀπόστολοι· οὐχ ὅτι ἦσαν ἐκλεκτοὶ γενόμενοι ἀπόστολοι κατά τι φύσεως (69) ἐξαίρετον ἰδίωμα· ἐπεὶ καὶ ὁ Ἰούδας ἐξελέγη σὺν αὐτοῖς· ἀλλ' οἷοί τε ἦσαν ἀπόστολοι γενέσθαι ἐκλεγέντες πρὸς τοῦ καὶ τὰ τέλη προορωμένου· ὁ γοῦν μὴ σὺν αὐτοῖς ἐκλεγεὶς Ματθίας, ἄξιον ἑαυτὸν παρασχόμενος τοῦ γενέσθαι ἀπόστολον (70), ἀντικατατάσσεται Ἰούδᾳ. Ἔξεστιν οὖν καὶ νῦν (71) ταῖς Κυριακαῖς ἐνασκήσαντας ἐντολαῖς, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον τελείως βιώσαντας καὶ γνωστικῶς, εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀποστόλων ἐγγραφῆναι. Οὗτος πρεσβύτερός ἐστι τῷ ὄντι τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διάκονος ἀληθὴς τοῦ Θεοῦ βουλήσεως, ἐὰν ποιῇ καὶ διδάσκῃ τὰ τοῦ Κυρίου· οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων χειροτονούμενος, οὐδ' ὅτι πρεσβύτερος, δίκαιος νομιζόμενος· ἀλλ' ὅτι δίκαιος, ἐν πρεσβυτερίῳ καταλεγόμενος· κἂν ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς πρωτοκαθεδρίᾳ μὴ τιμηθῇ, ἐν τοῖς εἴκοσι (72) καὶ τέσσαρσι καθεδεῖται θρόνοις, τὸν λαὸν κρίνων, ὥς φησιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Ἰωάννης. Μία μὲν γὰρ τῷ ὄντι διαθήκη ἡ σωτήριος, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου εἰς ἡμᾶς διήκουσα, κατὰ διαφόρους γενεάς τε καὶ χρόνους, διάφορος εἶναι τὴν δόσιν ὑποληφθεῖσα. Ἀκόλουθον γὰρ εἶναι μίαν ἀμετάθετον σωτηρίας δόσιν, παρ' ἑνὸς Θεοῦ, δι' ἑνὸς Κυρίου πολυτρόπως (73) ὠφελοῦσαν· δι' ἣν αἰτίαν « τὸ μεσότοιχον (74) » αἴρεται τὸ διορίζον τοῦ Ἰουδαίου τὸν Ἕλληνα εἰς περιούσιον λαόν. Καὶ οὕτως ἄμφω εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως καταντῶσιν· καὶ ἡ ἐξ ἀμφοῖν ἐκλογὴ μία· καὶ τῶν ἐκλεκτῶν, φησὶν (75), ἐκλεκτότεροι οἱ κατὰ τὴν τελείαν γνῶσιν καὶ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς ἀπηνθισμένοι, καὶ τῇ μεγαλοπρεπεστάτῃ δόξῃ τετιμημένοι, κριταί τε καὶ διοικηταὶ ἐπίσης ἔκ τε Ἰουδαίων ἔκ τε Ἑλλήνων οἱ τέσσαρες καὶ εἴκοσι, διπλασιασθείσης (76) τῆς χάριτος· ἐπεὶ καὶ αἱ ἐνταῦθα κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν προκοπαὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, μιμήματα, οἶμαι, ἀγγελικῆς δόξης κἀκείνης τῆς οἰκονομίας τυγχάνουσιν, ἣν ἀναμένειν φασὶν αἱ Γραφαὶ τοὺς

✠ P. 793 ED. POTTER.

(69) *Κατά τι φύσεως*. Flor. κατά τινα· unde altera scriptura colligitur, κατά τινα φύσεως ἐξαίρετον ἰδιότητα. Sylburg.—Respicit vero auctor hæreticos, qui alios aliis *natura* præstare, et propter hanc præstantiam salutem consequi docebant : quod dogma superius refellit.

(70) *Τοῦ γενέσθαι ἀπόστολον*. Congruentius τοῦ γενέσθαι ἀπόστολος. Sylb.

(71) *Καὶ νῦν*. Ideo docet auctor suo tempore « licuisse » ad apostolicam dignitatem evehi, quod episcopi in locum ac dignitatem apostolorum successerint. Proinde idem est episcopatum obtinere, et ad apostolicam dignitatem evehi. Hinc statim mentionem injicit ordinum episcopatui subjectorum : nempe presbyterorum, qui πρωτοκαθεδρίαν non obtinuissent, et diaconorum. Haud aliter Theodoretus in I Corinth. xii, 28, aliisque in locis tradit, quod primævi Christiani, τοὺς νῦν καλουμένους ἐπισκόπους, ἀποστόλους ὠνόμαζον· « eos, qui nunc vocantur episcopi, apostolos vocabant. » Idem *Comment. in Philipp.* i, 1, 2, inde colligit Epaphroditum episcopatum obtinuisse, quod a Paulo ἀπόστολος dictus sit : Σαφῶς τοίνυν ἐδίδαξεν, ὡς τὴν ἐπισκοπικὴν οἰκονομίαν αὐτὸς ἐπεπίστευτο, ἔχων ἀποστόλου προσηγορίαν. E converso apostolatus dicitur ἐπισκοπή, Act. i, 20, et veteres scriptores apostolis non raro episcoporum nomen tribuunt. Epiphanius, hæres. 27, par. 6 : Πρῶτοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἀπόστολοι αὐτοὶ καὶ ἐπίσκοποι. Conf. Cyprianus in *Epist. ad Rogatianum*; Ambrosius in *Ephes.* iv, 2, alios ut mittam quamplurimos.

(72) *Ἐν τοῖς εἴκοσι*. Ubi hæc verba scribit Joannes? Scilicet eorum prima pars de viginti quatuor thronis occurrit *Apocal.* iv, 4; xi, 16. Pars vero posterior κρίνων τὸν λαόν, sumpta esse videtur ex Matth. xix, 28, vel Luc. xxii, 30. Nec infrequens est Clementi aliisque antiquis Patribus, ut, Scripturas e memoria recitantes, diversa commisceant.

(73) *Πολυτρόπως*. Respicit Hebr. i, 1.

(74) *Τὸ μεσότοιχον*. Hæc composuit auctor ex Ephes. ii, 14, 15, 16; iv, 13.

(75) *Φησίν*. Scilicet Joannes in Apocalypsi, quam hic explicat.

(76) *Διπλασ*. Respicit numerum apostolorum, qui duplicatus numerum viginti quatuor seniorum efficit.

κατ' ἴχνος τῶν ἀποστόλων ἐν τελειώσει δικαιοσύνης κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον βεβιωκότας. Ἐν νεφέλαις (77) τούτους ἀρθέντας γράφει ὁ Ἀπόστολος, διακονήσειν μὲν τὰ πρῶτα, ἔπειτα ἐγκαταταγῆναι τῷ πρεσβυτερίῳ κατὰ προκοπὴν δόξης· (« δόξα γὰρ δόξης διαφέρει· ») ἄχρις ἂν εἰς « τέλειον ἄνδρα » αὐξήσωσιν.

A tror, imitationes gloriæ angelicæ, et illius œconomiæ ac dispensationis, quam dicunt Scripturæ exspectare illos qui, insistentes vestigiis apostolorum, vixerunt in perfectione justitiæ convenienter Evangelio. Hos sublatos in nubibus scribit Apostolus, primum quidem diaconos futuros, deinde cooptandos esse in presbyteratum profectu gloriæ: (« gloria enim differt a gloria: ») donec creverint in « virum perfectum. »

CAPUT XIV.

Veritatis et bonorum operum studiosis pro cujusque merito in cœlis locum assignatum iri.

Οἱ τοιοῦτοι, κατὰ τὸν Δαβὶδ, « καταπαύσουσιν ἐν ὄρει ἁγίῳ Θεοῦ, » τῇ ἀνωτάτω Ἐκκλησίᾳ, καθ' ἣν οἱ φιλόσοφοι συνάγονται τοῦ Θεοῦ, « οἱ τῷ ὄντι (78) Ἰσραηλῖται, οἱ καθαροὶ τὴν καρδίαν, ἐν οἷς δόλος οὐδείς· » οἱ μὴ καταμείναντες ἐν ἑβδομάδι (79) ἀναπαύσεως, ἀγαθοεργίᾳ δὲ θείας ἐξομοιώσεως εἰς ὀγδοαδικῆς εὐεργεσίας κληρονομίαν ὑπερκύψαντες, ἀκορέστου θεωρίας εἰλικρινεῖ ἐποπτείᾳ προσανέχοντες· « Ἔστι δὲ (80) καὶ ἄλλα, φησὶν ὁ Κύριος, πρόβατα, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης· » ἄλλης αὐλῆς καὶ μονῆς ἀναλόγως τῆς πίστεως κατηξιωμένα. « Τὰ δὲ ἐμὰ πρόβατα, τῆς ἐμῆς ἀκούει φωνῆς, » συνιέντα γνωστικῶς τὰς ἐντολάς· τὸ δ' ἔστι μεγαλοφρόνως καὶ ἀξιολόγως ἐκδέχεσθαι σὺν καὶ τῇ τῶν ἔργων ἀνταποδόσει τε καὶ ἀντακολουθίᾳ. Ὥστε, ὅταν ἀκούωμεν, « Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε, » οὐχ ἁπλῶς τοὺς ὁπωσοῦν πιστεύσαντας σωθήσεσθαι λέγειν αὐτὸν ἐκδεχόμεθα, ἐὰν μὴ καὶ τὰ ἔργα ἐπακολουθήσῃ. Αὐτίκα Ἰουδαίοις μόνοις ταύτην ἔλεγε τὴν φωνὴν, τοῖς νομικοῖς καὶ ἀνεπιλήπτως (81) βεβιωκόσιν, οἷς μόνον ἡ εἰς τὸν Κύριον ὑπελείπετο πίστις. Οὐκ ἂν οὖν μετὰ ἀκρασίας πιστὸς εἴη, ἀλλὰ κἂν ἐξέλθῃ (82) τὴν σάρκα,

Qui sunt tales, ut ait beatus David, « requiescent in monte sancto Dei[a], » suprema scilicet Ecclesia, in qua congregantur Dei philosophi, qui vere sunt B « Israelitæ, ✠ mundi corde, in quibus nullus est dolus, » qui non permanserunt in septenario quietis, sed Deo assimilati bonorum operum effectione, ad octonarii beneficentiæ hæreditatem sublati sunt, insatiabilis contemplationis puræ ac sinceræ speculationi attendentes. « Sunt autem aliæ quoque, inquit Dominus[b], oves, quæ non sunt ex hoc ovili, » quæ alio scilicet ovili et mansione pro proportione fidei sunt dignatæ. « Meæ autem oves meam vocem audiunt[c], » gnostice scilicet mea mandata intelligentes. Hoc autem licet magnifice et pro dignitate meritisque accipere cum operum remuneratione, et mutua consequentia. Quare quando audierimus, « Fides tua te salvam fecit[d], » non accipimus eum dicere absolute eos salvos fu- C turos qui quomodocunque crediderint, nisi opera quoque fuerint consecuta. Quippe Judæis solis hanc dicebat vocem, qui legem tenebant et vixerant

✠ P. 794, ED. POTTER, 668, ED. PARIS. [a] Psal. xv, 1. [b] Joan. x, 16. [c] Ibid. 28. [d] Marc. v, 34, et alibi.

(77) *Ἐν νεφέλαις*. Hic respicere videtur I Thess. IV, 17: Ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι, ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις, εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα· καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα. Dein Apocalypseos loca modo citata: postea I Corinth. XV, 41, denique Ephes. IV, 13.

(78) *Οἱ τῷ ὄντι*. Hæc sententia composita est ex Joan. I, 47: Ἴδε ἀληθῶς Ἰσραηλίτης, ἐν ᾧ δόλος οὐκ ἔστι, et Matth. V, 8: Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται.

(79) *Ἑβδομάδι*. Ἑβδομάδα allegorice vocat quietem a malo, ὀγδοάδα vero reversionem ad bene agendum. Conf. superius *Strom.* IV, pag. 612, n. 12.

(80) *Ἔστι δέ*. Hunc et sequentem S. Scripturæ D locum e memoria recitavit auctor.

(81) *Τοῖς νομικοῖς καὶ ἀν*. Non incommode scribi possit, τοῖς νομικῶς καὶ ἀνεπιλήπτως β. ; « qui secundum legem et inculpate vitam egerunt. »

(82) *Κἂν ἐξέλθῃ*. Non uno in loco asserit Clemens, eos, qui post baptismum vitiis peccatisque inquinati fuerint, suppliciis quibusdam purgandos esse. Sic *Strom.* IV, p. 634: Ἰστέον μέν τοι, τοὺς κατὰ τὸ λουτρὸν τοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτοντας, τούτους εἶναι τοὺς παιδευομένους· τὰ μὲν γὰρ προενεργηθέντα ἀφείθη, τὰ ἐπιγενόμενα ἐκκαθαίρεται. In *Strom.* VII, p. 745, extrema edit. Paris. dicit Christianum perfectum: Οἰκτείρειν τοὺς μετὰ θάνατον παιδευομένους διὰ τῆς κολάσεως ἀκουσίως ἐξομολογουμένους· « Misereri eorum, qui post mortem castigantur, per supplicium inviti confitentes; » cum scilicet ipse gravioribus peccatis immunis, « castigatorias » has pœnas non metuat. Ejusdem libri p. 732, ed. Paris. ait, « consummatis præmia dari » πεπαυμένοις τῆς καθάρσεως, « cum cessaverint a purgatione. » Nec mirum, si in hanc sententiam inciderit, qui cum Judaicis traditionibus, tum etiam philosophicis ac præsertim Platonicis et Pythagoricis, tantopere delectatus est. Est autem notissimum similia dogmata a Judæorum magistris recepta fuisse. Plato sententiam suam exponit *Phædonis* pag. 83, 84; *Gorgiæ* pag. 356, 357, edit. Francofurt., aliisque in locis. Philosophorum hac de re dogma explicat Virgilius, *Æneid.* VI, 735:

Quin et supremo cum lumine vita reliquit,
Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes; penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris:
Ergo exercentur pœnis veterumque malorum
Supplicia expendunt. Aliæ panduntur inanes
Suspensæ ad ventos: aliis sub gurgite vasto
Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.
Quisque suos patimur manes. Exinde per amplum
Mittimur Elysium, et pauci læta arva tenemus.

Origenes, Clementis discipulus, magistri sui sententiam plurimis in locis tuetur, ut homil. in Exod.: « Veniendum est ergo omnibus ad ignem, veniendum est ad conflatorium; sedet enim Dominus, et conflat, et purgat filios Juda. Sed et illuc cum venitur, si quis multa opera bona et parum aliquid iniquitatis attulerit, illud parum tanquam plumbum igne resolvitur, ac purgatur, et totum remanet aurum purum; et si quis plus illuc plumbi detulerit, plus exuritur, ut amplius decoquatur, ut etsi pa-

absque reprehensione, quibus deerat sola fides in Dominum. Non ergo fuerit aliquis fidelis qui intemperans est, sed etsi e carne exierit, necesse est ut vitia deponat, ut possit ad propriam pervenire mansionem. Plus est autem cognoscere quam credere: sicut etiam quam salvum esse, majus est postquam salvus factus est, supremo honore dignum 284 esse habitum. Cum ergo per multam disciplinam vitia exuerit fidelis noster, transit ad ✠ maximum supplicium quod est melius priori mansione, inferens secum proprietatem pœnitentiæ eorum peccatorum quæ admisit post baptismum. Discruciatur ergo adhuc amplius, cum vel nondum, vel ne omnino quidem ea assequatur, quorum videt alios esse participes. Præterea autem pudore afficitur ob ea quæ deliquit (quæ quidem sunt fideli maxima supplicia). Bona est enim Dei justitia et justa est ejus bonitas. Et licet cessaverint cruciatus in implendis quas luunt pœnis, et expiandis quæ admissa sunt ab unoquoque delictis, habent tamen maximum permanentem dolorem, quod cum sint inventi digni alio ovili, non una sint cum iis qui sunt gloria affecti propter justitiam. Jam vero Salomon *sapientis* nomine gnosticum intelligens, hæc dicit de iis qui mirantur dignitatem ejus mansionis: «Videbunt enim mortem sapientis et non intelligent quid de eo decreverit, et ad quid eum stabi-

A ἀποθέσθαι τὰ πάθη ἀνάγκη τοῦτον, ὡς εἰς τὴν μονὴν τὴν οἰκείαν χωρῆσαι δυνηθῆναι. Πλέον (83) δέ ἐστι τοῦ πιστεῦσαι τὸ γνῶναι, καθάπερ ἀμέλει τοῦ σωθῆναι, τὸ καὶ μετὰ τὸ σωθῆναι τιμῆς τῆς ἀνωτάτω ἀξιωθῆναι. Διὰ πολλῆς (84) τοίνυν τῆς παιδείας ἀπεκδυσάμενος τὰ πάθη ὁ πιστὸς ἡμῖν μέτεισιν ἐπὶ τὴν βελτίονα τῆς προτέρας μονῆς μεγίστην κόλασιν· ἐπιφερόμενος τὸ ἰδίωμα τῆς μετανοίας, ὧν ἐξήμαρτε μετὰ τὸ βάπτισμα. Ἀνιᾶται γοῦν ἔτι μᾶλλον, ἤτοι μηδέπω (85), ἢ καὶ μηδ' ὅλως τυγχάνων ὧν ἄλλους ὁρᾷ μετειληφότας· πρὸς δὲ, καὶ ἐπαισχύνεται τοῖς πλημμεληθεῖσιν αὐτῷ· αἳ δὴ μέγισται κολάσεις εἰσὶ τῷ πιστῷ. Ἀγαθὴ γὰρ ἡ τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνη, καὶ δικαία ἐστὶν ἡ ἀγαθότης αὐτοῦ. Κἂν παύσωνται ἄρα που αἱ τιμωρίαι (86) κατὰ τὴν ἀποπλήρωσιν τῆς ἐκτίσεως καὶ B τῆς ἑκάστου ἀποκαθάρσεως, μεγίστην (87) ἔχουσι παραμένουσαν λύπην, ὅτι τῆς ἄλλης ἄξιοι εὑρεθέντες αὐλῆς, τὴν ἐπὶ τῷ μὴ συνεῖναι τοῖς διὰ δικαιοσύνην δοξασθεῖσιν. Αὐτίκα ὁ Σαλομὼν *σοφὸν* καλῶν τὸν γνωστικὸν, περὶ τῶν θαυμαζόντων αὐτοῦ τὸ ἀξίωμα τῆς μονῆς, τάδε φησίν· « Ὄψονται γὰρ τελευτὴν σοφοῦ, καὶ οὐ νοήσουσι τί ἐβουλεύσατο περὶ αὐτοῦ, καὶ εἰς τί ἠσφαλίσατο αὐτὸν ὁ Κύριος· » ἐπί τε τῆς δόξης ἐροῦσιν αὐτοῦ (88)· « Οὗτος ἦν ὃν ἔσχομεν ποτὲ εἰς γέλωτα καὶ εἰς παραβολὴν ὀνειδισμοῦ, οἱ ἄφρονες. Τὸν βίον αὐτοῦ ἐλογισάμεθα μανίαν, καὶ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ ἄτιμον· πῶς κατελογίσθη ἐν υἱοῖς Θεοῦ, καὶ ἐν ἁ-

✠ P. 795, ED. POTTER, 669, ED. PARIS.

rum aliquid sit auri, purgatum tamen resideat. Quod si aliquis illac totus plumbeus venerit, fiat de illo hoc quod scriptum est, Demergetur in profundum tanquam plumbum in aqua validissima. Sed longum est, si per ordinem velimus exponere; sufficiat pauca perstringere. » Idem aliis in locis tradit, ignem hunc purgatorium vel ab apostolis ac martyribus ipsis, sed illæsis et intactis, pertranseundum esse : nec eo leviora tantum ac venialia peccata, aut temporalem reatum, cum hodiernis purgatorii patronis, sed gravissima etiam scelera elui expurgarique vult; adeo ut vel ipsi damnati, ac diaboli etiam, tandem salutem consequantur. A qua sententia Clemens non abhorruisse videtur, cum tradiderit diabolum pœnitentiam agere posse, *Strom.* I, p. 368, et πάθη atque ἀκρασίαν graviora scilicet crimina, pœnis post mortem elui docet; ut ex seq. nota patebit. Conf. quæ in Origenis lib. IV, *contra Celsum* pag. 168, adnotavit Spencerus.

(83) *Πλέον*. Hoc fusius exponit auctor in *Strom.* VII, p. 732, 733, edit. Paris.: Ἡ μὲν οὖν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς Κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καὶ καταληπτὸν παραπέμπουσα. Καί μοι δοκεῖ πρώτη τις εἶναι μεταβολὴ σωτήριος ἡ ἐξ ἐθνῶν εἰς πίστιν, ὡς προεῖπον· δευτέρα δὲ ἡ ἐκ πίστεως εἰς γνῶσιν· ἡ δὲ εἰς ἀγάπην περαιουμένη ἐνθένδε ἤδη φίλον φίλῳ τὸ γινῶσκον τῷ γιγνωσκομένῳ παρίστησιν. Καὶ τάχα ὁ τοιοῦτος ἐνθένδε ἤδη προλαβὼν ἔχει τὸ ἰσάγγελος εἶναι. Vult autem varios esse gradus, seu προκοπάς, quibus ad summam perfectionem et gloriam tenditur; ut eodem loco plenius docet. Primus eorum est, in quibus πάθη καὶ ἀκρασία, « passiones et incontinentia, » fidei admista sunt. His peccata suppliciis eluenda sunt, priusquam ad οἰκείαν μονήν, « mansionem ipsis » in cœlo « præstitutam, » ascendere liceat. Secundum

C ad gradum pertinent πιστοί, « fideles : » qui depositis peccatis, sive per virtutis in hac mortali vita studium, sive per pœnas, quas post mortem pertulerunt, ad beatorum quidem sedes, verum non summas aut primas transmittuntur. Tertio denique loco constituit gnosticos, seu perfectos, quibus Deus summum gloriæ ac felicitatis apicem designavit, et ἰσαγγέλους, « angelis pares, » esse voluit : ut aliis in locis scribit Clemens.

(84) *Διὰ πολλ.* Hæc sic scribi et explicari poterunt : Διὰ πολλῆς... βελτίονα τῆς προτέρας μονὴν, μεγίστην κόλασιν ἐπιφερόμενος τὸ ἰδίωμα τῆς μετ. — « Cum igitur fidelis noster per multam disciplinam vitia exuerit, in meliorem ac beatiorem ea, quam prius habuit, mansionem transit; maximum supplicium perferens, quod iis proprium est, quos pœnitet peccatorum post baptismum commissorum. »

(85) *Μηδέπω*. Sensisse videtur auctor, nonnullos post peractam purgationem ad summum gloriæ D culmen perventuros, alios vero inferiore in loco semper mansuros esse.

(86) *Τιμωρίαι*. De pœnis purgatoriis post hanc vitam futuris locus intelligendus. Vide p. 745, edit. Paris. LOWTH.

(87) *Μεγίστην*. Huic sententiæ sic demum sensus et syntaxis constabit, si hoc, vel simili, modo scripta fuerit : Μεγίστην ἔχουσι παραμένουσαν λύπην οἱ τῆς ἄλλης ἄξιοι εὑρεθέντες αὐλῆς, ἐπὶ τῷ μὴ συνεῖναι τοῖς διὰ τὴν δικ. « Manebit illis maximus dolor, qui altera aula (*sc.* inferiore) digni sunt inventi, quod non una sint cum iis, qui propter justitiam glorificati sunt. » Quin etiam Sylburgio visum est « planiorem fore structuram et sententiam, si pro conjunctione ὅτι reponatur pluralis articulus οἱ. »

(88) *Ἐπὶ . . . αὐτοῦ*. Hæc non Sapientiæ Salomonis, ut hactenus existimata fuisse videntur, sed Clementis verba sunt.

A γίοις ὁ κλῆρος αὐτοῦ ἐστιν; οὐ μόνον τοίνυν ὁ πιστὸς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐθνικὸς δικαιότατα κρίνεται· ἐπειδὴ γὰρ ᾔδει ὁ Θεὸς, ἅτε προγνώστης ὢν, μὴ πιστεύσοντα τοῦτον, οὐδὲν ἧττον ὅπως τήν γε καθ' ἑαυτὸν ἀναδέξηται τελείωσιν, ἔδωκε μὲν φιλοσοφίαν αὐτῷ· ἀλλὰ πρὸ τῆς πίστεως· ἔδωκε (89) δὲ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ ἄστρα εἰς θρησκείαν· ἃ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοῖς ἔθνεσιν, φησὶν ὁ νόμος, ἵνα μὴ τέλεον ἄθεοι γενόμενοι, τελείως καὶ διαφθαρῶσιν. Οἱ δὲ, κἀν ταύτῃ γενόμενοι τῇ ἐντολῇ ἀγνώμονες, γλυπτοῖς προσεσχηκότες ἀγάλμασι, κἂν μὴ μετανοήσωσι, κρίνονται· οἱ μὲν, ὅτι δυνηθέντες, οὐκ ἠθέλησαν πιστεῦσαι τῷ Θεῷ· οἱ δὲ, ὅτι καὶ θελήσαντες, οὐκ ἐξεπόνησαν περιγενέσθαι πιστοί· ναὶ μὴν κἀκεῖνοι οἱ ἀπὸ τῆς τῶν ἄστρων σεβήσεως B μὴ ἐπαναδραμόντες ἐπὶ τὸν τούτων ποιητήν· ὁδὸς γὰρ ἦν αὕτη δοθεῖσα τοῖς ἔθνεσιν, ἀνακύψαι πρὸς Θεὸν διὰ τῆς τῶν ἄστρων θρησκείας· οἱ δὲ μὴ ἐπὶ τούτοις θελήσαντες ἐπιμεῖναι τοῖς δοθεῖσιν αὐτοῖς ἄστρασιν, ἀλλὰ καὶ τούτων ἀποπεσόντες εἰς λίθους καὶ ξύλα, « ὡς χνοῦς, φησὶν, ἐλογίσθησαν, καὶ ὡς σταγὼν ἀπὸ κάδου (90), » περισσοὶ εἰς σωτηρίαν, οἱ ἀποῤῥιπτόμενοι τοῦ σώματος· ὥσπερ οὖν τὸ μὲν ἁπλῶς σώζειν τῶν μέσων (91) ἐστί· τὸ δ' ὀρθῶς καὶ δεόν-

lierit Dominus[a] » et dicent de ejus gloria : « Is est quem aliquando habuimus in derisum, et in parabolam opprobrii, insipientes. Vitam ejus existimavimus insaniam, et mortem ejus ignominiosam. Quomodo est enumeratus inter filios Dei, et in sanctis est sors ejus[b]? » Non solum ergo fidelis, sed etiam gentilis justissime judicatur. Quoniam enim sciebat Deus, ut qui præscientia præditus sit, eum non esse crediturum, nihilo secius ut suam acciperet perfectionem, ei philosophiam dedit, sed ante fidem. Dedit autem solem, et lunam et astra in religionem, quæ Deus fecit gentibus, inquit lex[c], ne si omnino essent impii et plane a Deo alieni, omnino etiam interirent. Illi autem in hoc etiam mandato ingrati, sculptilibus attenderunt imaginibus: quod si non fuerint ducti pœnitentia, judicantur. Aliqui quidem quod cum possent, noluerunt Deo credere; alii vero, quod etiam cum vellent, non elaboraverunt ut fierent fideles: quin etiam illi quoque, qui a cultu astrorum non recurrerunt ad eorum creatorem. Hæc enim via data fuit gentibus, ut per astrorum cultum Deum suspicerent; qui autem ne in iis quidem quæ eis data sunt astris voluerunt permanere, sed ab eis ad ligna et lapides

[a] Sap. IV, 17. [b] Sap. V, 3, 4, 5. [c] Deut. IV, 19.

(89) *Ἔδωκε*. Respicit Deut. IV, 19 : Καὶ μὴ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, καὶ ἰδὼν τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας, καὶ πάντα τὸν κόσμον τοῦ οὐρανοῦ, πλανηθεὶς προσκυνήσῃς αὐτοῖς, ἃ ἀπένειμε Κύριος ὁ Θεὸς αὐτὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι τοῖς ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ. Clementis autem verba sic scribi et explicari poterunt : Ἔδωκε δὲ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ ἄστρα, ἃ ἐποίησεν ὁ Θεὸς εἰς θρησκείαν τοῖς ἔθνεσι, φησὶν ὁ νόμος. « Dedit autem solem, et lunam, et astra, quæ fecit Deus, in cultum gentibus, ait lex. » Putavit enim, Deum gentibus concessisse, ut cœlestia corpora, religioso cultu prosequerentur, quod præstet pro diis habere ea, quæ veri Dei non sunt, quam absque religionis sensu vitam agere: hoc scilicet sensu illud ἀπένειμε τοῖς ἔθνεσι in loco Deuteronomii jam allato accipiendum esse arbitratus. Proinde gentium εἰδωλολατρείαν in hoc præcipue constitisse autumat, quod, posthabitis cœli luminaribus, « sculptilia simulacra adoraverint. »

(90) *Ὡς χνοῦς, φησὶν, ἐλογίσθησαν, καὶ ὡς σταγὼν ἀπὸ κάδου*. Apud LXX. Isa. XL, 15 : Εἰ πάντα τὰ ἔθνη ὡς σταγὼν ἀπὸ κάδου, καὶ ὡς ῥοπὴ ζυγοῦ ἐλογίσθησαν, καὶ ὡς σίελος λογισθήσονται. « Si omnes gentes sicut stilla a situla, et sicut momentum stateræ reputatæ sunt, et quasi salivæ reputabuntur. » Vel, ut est apud D. Hieronymum, « Reputatæ sunt. » Vulgata, « Ecce gentes sicut stilla situlæ, et quasi momentum stateræ reputatæ sunt. Ecce insulæ quasi pulvis exiguus. » Aquila, ut docet D. Hieronymus, vertit postremum illud vocabulum λεπτὸν βαλλόμενον, Hebræi aiunt, eo significari tenuissimum pulverem, qui vento raptante sæpe in oculos mittitur, et sentitur potius quam videtur. Quod ergo LXX salivam dicunt, id Aquila pulverem, unde Clemens χνοῦς ἐλογίσθησαν. Tertullianus utramque vocem usurpat lib. *De resurrectione carnis* 59 : « Sed cum idem prophetes nationes ostendat nunc deputatas velut pulverem et salivam, nunc speraturas et credituras in nomen, et in brachium Domini. » Idem in *Scorpiaco* 10 : « Quasi stillicidium situlæ, et pulverem areæ, et sputamen, et locustas deputavit. » In quem locum Pamelius scribens arbitratur, Clementem legisse « quasi sputum » lib. VII *Stromatum*, et « pulverem » lib. VI. At Leo Castrus in doctis *in Isaiam* Commentariis, ut « sputum reputabuntur, inquit, rejecti a corpore Ecclesiæ, » citatque Clementem hoc libro. Verum neque hic « sputum » facile reperias, et in lib. VII, p. 750, 10, conjungitur pars hujus versus Isaiæ, « tanquam stilla a cado, » cum altera, « tanquam pulvis, » quæ est ex psalm. I, non ex Isaia, ubi utuntur LXX eadem voce, qua hic Clemens pulverem significat, ὡς ὁ χνοῦς ὃν ἐκρίπτει ὁ ἄνεμος. Et libro quarto in incredulos usurpatur. COLLECT. — Conf. superius *Strom.* IV, p. 634, n. 3; Tertullianus, *De fuga in persec.* c. 2 : « In stillam situlæ, et in pulverem areæ, et in salivam nationibus deputatis a Deo. » Idem, *adversus Marcionem*, lib. IV, c. 25: « Ecce enim de nationibus, inquit, nemo (Deum cognovit) propter quod et illas stillicidium situlæ deputavit, et Sionem tanquam speculum in vinea dereliquit. » Similia sunt illa IV Esdræ VI, 56 : « Residuas autem gentes ab Adam natas dixisti eas nil esse, et quoniam salivæ assimilatæ sunt, et quasi stillicidium de vase similasti abundantiam eorum. »

(91) *Μέσων*. Tria actionum genera constituit auctor; quorum primum est κατόρθωμα seu perfecta actio, quæ soli gnostico ac perfecto Christiano convenit, eumque εἰς τὴν ἀνωτάτω δόξαν, « ad supremum gloriæ fastigium, » evehit. Secundum genus est τῶν μέσων, « mediarum » actionum, quæ a fidelibus minus perfectis fiunt, et salutem atque inferiorem gloriæ gradum conciliant. Tertio loco constituit τὰς ἁμαρτητικάς, seu « peccatrices, » quæ ab iis fiunt qui salute excidunt. In his autem eos philosophos secutus est, qui bonas actiones in duas species distribuunt; quorum sententiam explicat Cicero *De officiis* lib. I, c. 3 : « Atque etiam alia divisio est officii : nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium rectum opinor vocemus, quod Græci κατόρθωμα· hoc autem commune, καθῆκον vocant. Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod, cur factum sit, ratio probabilis

procedere, « reputati sunt, inquit, ut pulvis terræ ✠ et ut gutta ex cado, » supervacanei scilicet ad salutem, et ejecti a corpore. Quemadmodum ergo simpliciter salvum facere, est ex iis, quæ sunt media, recte autem et ut decet, perfectum est officium: ita etiam omnis actio, gnostici quidem, perfectum est officium; ejus autem qui simpliciter est fidelis, media dici possit actio, ut quæ secundum rationem nondum fiat, neque recte geratur ex scientia. Contra autem cujusvis gentilis peccat actio. Non enim absolute bene agere, sed scopum quemdam spectando actiones producere, et ex ratione operari oportere ostendunt Scripturæ. Sicut ergo lyram pulsandi imperitis, non est lyra tangenda, neque tibia inflanda iis, qui inflandi sunt imperiti: ita nec sunt attingenda negotia iis qui non acceperunt cognitionem et nesciunt quomodo iis uti oporteat per totam vitam. Atque non solum quidem in bellis suscipitur a bellatoribus certamen pro libertate; sed etiam in conviviis, et in cubili, et in judiciis, ii qui verbo sunt uncti erubescentes servi fieri voluptatis. « Injusto lucro nunquam virtutem permutavero. » Lucrum autem evidenter injustum, est voluptas et dolor, labor et metus, et ut semel dicam, vitia et motus animæ, quorum præsens jucunditas affert postea molestiam. « Quid enim prodest si totum mundum lucreris, inquit, perdas autem animam [a]? » Clarum est ergo quod qui bonas non faciunt actiones, nec ea quidem norunt quæ sunt sibi utilia. Quod si ita est, ne ii quidem Deum recte precari possunt ut ab eo bona accipiant, cum quæ sint vere bona ignorent, neque si acceperint, donum senserint, neque pro dignitate eo usi fuerint quod non norunt, et propter imperitiam recte utendi

✠ P. 796, ED. POTTER, 669 670, ED. PARIS.

A τως κατόρθωμα· οὕτω καὶ πᾶσα πρᾶξις, γνωστικοῦ μὲν, κατόρθωμα, τοῦ δὲ ἁπλῶς πιστοῦ, μέση πρᾶξις λέγοιτ' ἂν, μηδέπω κατὰ λόγον ἐπιτελουμένη, μηδὲ μὴν κατ' ἐπίστασιν κατορθουμένη· παντὸς δὲ ἔμπαλιν τοῦ ἐθνικοῦ, ἁμαρτητική· οὐ γὰρ τὸ ἁπλῶς εὖ πράττειν, ἀλλὰ τὸ πρός τινα σκοπὸν τὰς πράξεις ποιεῖσθαι καὶ λόγον ἐνεργεῖν καθῆκεν (92), αἱ Γραφαὶ παριστᾶσιν. Καθάπερ οὖν τοῖς ἀπείροις τοῦ λυρίζειν λύρας οὐχ ἁπτέον, οὐδὲ μὴν τοῖς ἀπείροις τοῦ αὐλεῖν αὐλῶν· οὕτως οὐδὲ πραγμάτων ἁπτέον τοῖς μὴ τὴν γνῶσιν εἰληφόσι, καὶ εἰδόσιν ὅπως αὐτοῖς παρὰ λόγον (93) τὸν βίον χρηστέον. Τὸν γοῦν τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα οὐ μόνον ἐν πολέμοις ἀγωνίζονται οἱ πολέμων ἀθληταὶ, ἀλλὰ καὶ ἐν συμποσίοις, καὶ ἐπὶ κοίτης, κἀν τοῖς δικαστηρίοις, οἱ ἀλειψάμενοι τῷ λόγῳ, B αἰχμάλωτοι γενέσθαι ἡδονῆς αἰσχυνόμενοι. « Οὐ μὴν ποτ' ἂν ἀρετὰν ἀλλάξωμαι (94) ἀντ' ἀδίκου κέρδους. » Ἄδικον δὲ ἄντικρυς κέρδος, ἡδονὴ καὶ λύπη, πόνος τε καὶ φόβος, καὶ συνελόντι εἰπεῖν τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, ὧν τὸ παραυτίκα τερπνὸν, ἀνιαρὸν εἰς τοὐπιόν. « Τί γὰρ (95) ὄφελος, ἐὰν τὸν κόσμον κερδήσῃς, φησὶ, τὴν δὲ ψυχὴν ἀπολέσῃς; » δῆλον οὖν τοὺς μὴ ἐπιτελοῦντας τὰς καλὰς πράξεις, οὐδὲ γιγνώσκειν τὰ ὠφέλιμα ἑαυτοῖς. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐδὲ εὔξασθαι ὀρθῶς οἷοί τε οὗτοι παρὰ τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τἀγαθὰ, ἀγνοοῦντες τὰ ὄντως ἀγαθὰ, οὐδ' ἂν λαβόντες, αἴσθοιντο τῆς δωρεᾶς, οὐδ' ἂν εἰ ἀπολαύσειαν (96) κατ' ἀξίαν οὗ μὴ ἔγνωσαν, ὑπό τε τῆς ἀπειρίας τοῦ χρήσασθαι τοῖς δοθεῖσι καλῶς, ὑπό τε τῆς ἄγαν ἀμαθίας, μηδέπω χρηστέον (97) ταῖς θείαις δωρεαῖς ἐγνωκότες. C Ἀμαθία δὲ ἀγνοίας αἰτία· καί μοι δοκῶ, κομπώδους μὲν εἶναι ψυχῆς καύχημα, πλὴν εὐσυνειδήτου, ἐπιφθέγξεσθαι τοῖς κατὰ περίστασιν συμβαίνουσι· « Πρὸς ταῦθ' (98) ὅ τι χρὴ καὶ παλαμᾶσθαι· τὸ γὰρ εὖ μετ'

[a] Matth. xvi, 26.

reddi possit. » Eamdem divisionem fusius explicat Stobæus in *Eclogis ethicis* cap. *De expetendis et fugiendis*, pag. 174, 175.

(92) *Καὶ λόγον ἐνεργεῖν καθῆκεν*. Scribendum potius καὶ κατὰ λόγον ἐνεργεῖν, « et secundum rationem operari. » Sylburgius ait: « Convenientius H. καθήκειν, infinitivo verbi modo alioqui ante αἱ Γραφαί, inserendum foret ὡς, seu ὥσπερ, *sicut*. »

(93) *Παρὰ λόγον*. Παρὰ λόγον habet etiam H. ms., sed rectius H. παρὰ ὅλον, « per totum. » Sylburg. — Παρὰ λόγον habent etiam mss. Paris. et Ottob., quorum posterior χρηστέον τὸν βίον habet pro τὸν βίον χρηστέον.

(94) *Οὐ μὴν ποτ' ἂν ἀρετὰν ἀλλάξωμαι*. Haud scio an verior lectio sit, οὐ μὴν πω τὰν ἀρετὰν ἀλλάξομαι. Sylburg.

(95) *Τί γάρ*. Hoc quoad sensum exstat Matth. xvi, 26; Marc. viii, 36; Luc. ix, 25.

(96) *Οὐδ' ἂν εἰ ἀπολαύσειαν*. Convenientius οὐδ' ἄν τι ἀπολαύσειαν. Sylburg.

(97) *Μηδέπω χρηστέον*. Legendum puto, vel μηδέπως χρηστέον, vel μηδέπω χρῆσθαι. Id.

(98) *Πρὸς ταῦθ'*. In Græco anapæstici sunt versus ex comœdia Aristophanis, cui titulus *Ἀχαρνεῖς*, quos etiam παρῳδῶν usurpat Cicero lib. viii ad Atticum epistola 8, ut monuit nos Fed. Morellus Pr. Reg. Clemens tamen legit πρὸς ταῦθ' ὅ τι χρή, ut apud Ciceronem, non ut apud Aristophanem πρὸς ταῦτα Κλέων. Vide quæ in eum locum Manutius et Bosius. Collect. — Visum est Heinsio scribere, Πρὸς ταῦτα ὅ τι χρὴ καὶ παλαμάσθων. Verum hæc sic potius scribenda sunt:

Πρὸς ταῦθ' ὅ τι χρὴ καὶ παλαμάσθων·
Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ καὶ τὸ δίκαιον
Σύμμαχον ἔσται· κοὐ μή ποθ' ἁλῶ
(καλὰ πράσσων.)

Ad hæc quidquid placuerit agant.
Nam bene mecum erit, et jus
Me adjuvabit; nec unquam capiar
(dum honesta facio.)

D Hervetus postrema verba, καλὰ πράσσων, ad præcedentes versus pertinere existimans, perinde explicavit, ac si scriptum fuisset κακὰ πράσσων. Sunt autem non poetæ, sed ipsius Clementis verba. Porro hi anapæstici versus exstant apud Ciceronem lib. viii ad Atticum epist. 8: « Fulsisse mihi videbatur τὸ καλόν ad oculos ejus, et exclamasse ille vir, qui esse debuit:

Πρὸς ταῦθ' ὅ τι χρὴ καὶ παλαμάσθων.
Καὶ πᾶν ἐπ' ἐμοὶ καὶ τεκταινέσθων·
Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ·

Ubi posterius καί in secundo versu redundat. Cætera recte se habent, nec Bosii aliorumve emendatione indigent. Sumpti autem sunt hi versus ex parabasi actus 2 *Acharn.* Aristophanis, ubi sic se habent:

Πρὸς ταῦτα Κλέων καὶ παλαμάσθω,
Καὶ πᾶν ἐπ' ἐμοὶ τεκταινέσθω.
Τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ, καὶ τὸ δίκαιον
Ξύμμαχον ἔσται· κοὐ μή ποθ' ἁλῶ

ἐμοῦ· καὶ τὸ δίκαιον σύμμαχον ἔσται· καὶ οὐ μή ποτε ἀλῶ κακὰ πράσσων.» Αὕτη δὲ ἡ εὐσυνειδησία, τὸ ὅσιον τὸ πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ τὸ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους δίκαιον διασώζει, καθαρὰν τὴν ψυχὴν φυλάττουσα διανοήμασι σεμνοῖς, καὶ λόγοις ἁγνοῖς, καὶ τοῖς δικαίοις ἔργοις· οὕτω δύναμιν λαβοῦσα Κυριακὴν ἡ ψυχὴ, μελετᾷ εἶναι Θεός (99)· κακὸν μὲν οὐδὲν ἄλλο, πλὴν ἀγνοίας, εἶναι νομίζουσα, καὶ τῆς μὴ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐνεργείας· ἀεὶ δὲ εὐχαριστοῦσα ἐπὶ πᾶσι τῷ Θεῷ, δι' ἀκοῆς δικαίας καὶ ἀναγνώσεως θείας, διὰ ζητήσεως ἀληθοῦς, διὰ προσφορᾶς ἁγίας, δι' εὐχῆς μακαρίας· αἰνοῦσα, ὑμνοῦσα εὐλογοῦσα, ψάλλουσα, οὐ διορίζεταί ποτε τοῦ Θεοῦ κατ' οὐδένα καιρὸν ἡ τοιάδε ψυχή. Εἰκότως οὖν εἴρηται· «Καὶ οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτῷ, συνήσουσιν ἀλήθειαν· καὶ οἱ πιστοὶ ἐν ἀγάπῃ προσμενοῦσιν αὐτῷ·» ὁρᾷς οἷα περὶ τῶν γνωστικῶν διαλέγεται ἡ σοφία· ἀναλόγως ἄρα καὶ μοναὶ ποικίλαι κατ' ἀξίαν τῶν πιστευσάντων. Αὐτίκα ὁ Σαλομῶν· «Δοθήσεται (1) γὰρ αὐτῷ τῆς πίστεως ἡ χάρις ἐκλεκτὴ, καὶ κλῆρος ἐν ναῷ Κυρίου θυμηρέστερος.» Τὸ συγκριτικὸν γὰρ δείκνυσι μὲν τὰ ὑποβεβηκότα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ, ὅς ἐστιν ἡ πᾶσα Ἐκκλησία· ἀπολείπει δὲ ἐννοεῖν καὶ τὸ ὑπερθετικὸν, ἔνθα ὁ Κύριός ἐστιν. Ταύτας ἐκλεκτὰς οὔσας τὰς τρεῖς μονὰς οἱ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἀριθμοὶ αἰνίσσονται, «ὁ τριάκοντα (2-3), καὶ ὁ ἑξήκοντα (4), καὶ ὁ ἑκατόν·» καὶ ἡ μὲν τελεία κληρονομία τῶν εἰς «ἄνδρα τέλειον» ἀφικνουμένων, κατ' εἰκόνα τοῦ Κυρίου· ἡ δὲ ὁμοίωσις (5), οὐχ ὥς τινες, ἡ κατὰ τὸ σχῆμα τὸ ἀνθρώπειον· ἄθεος γὰρ ἥδε ἐφορία· οὐδὲ μὴν ἡ κατ' ἀρετὴν (6), ἡ πρὸς τὸ πρῶτον αἴτιον· ἀσεβὴς γὰρ καὶ ἥδε ἡ ἔκδοσις, τὴν αὐτὴν ἀρετὴν εἶναι ἀνθρώπου καὶ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ προσδοκησάντων· «Ὑπέλαβες, φησὶν, ἀνομίαν, ὅτι ἔσομαί σοι ὅμοιος· ἀλλ' ἀρκετὸν» γὰρ «τῷ μαθητῇ γενέσθαι (7) ὡς ὁ διδάσκαλος,» λέγει ὁ Διδάσκαλος. Καθ' ὁμοίωσιν οὖν τοῦ Θεοῦ ὁ εἰς υἱοθεσίαν καὶ φιλίαν τοῦ Θεοῦ καταταγεὶς, κατὰ τὴν συγκληρονομίαν τῶν κυρίων καὶ θεῶν (8) γίνεται, ἐὰν,

A ✠ iis quæ data sunt, et propter extremam inscitiam quomodo divinis quidem donis utendum sit nescientes. Doctrinæ autem carentia est causa ignorationis; atque jactabundæ quidem, sed bene sibi consciæ animæ est gloriatio, adversus eos casus qui eveniunt eloqui, «Ideo agat quod volet: nam ex parte mea est bonum: justumque mecum pugnabit. Neque unquam male facere deprehendar.» Hæc autem bona conscientia, et sanctitatem erga Deum, et justitiam erga homines conservat, mundam custodiens animam honestis cogitationibus et verbis castis, et justis operibus. Sic vim Domini cum acceperit anima, meditatur esse Deus, putans nullum aliud esse malum præter ignorationem, et operationem quæ non fit ex recta ratione. Semper B autem propter omnia Deo agens gratias, per justam auditionem et divinam lectionem, per veram inquisitionem, per sanctam oblationem, per beatam orationem, laudans, canens, benedicens, psallens, a Deo nullo unquam tempore talis dividitur anima. Merito ergo dictum est: «Et qui in ipso confidunt, intelligent veritatem, et fideles in dilectione in ipso permanebunt [a].» Vides quænam disserat sapientia de gnosticis. Proportione ergo habita variæ sunt mansiones, pro dignitate et meritis eorum qui crediderunt. Ecce enim Salomon: «Dabitur enim ei, inquit, fidei gratia electa, et sors in templo Domini jucundior [b].» Comparativum enim **285** indicat inferiora in templo Dei, quod est universa Ecclesia; relinquit autem superC lativum quoque cogitandum, in quo est Dominus. Has tres electas mansiones significant numeri qui sunt in Evangelio, «triginta, et sexaginta, et centum [c].» Et perfecta ✠ quidem hæreditas est eorum qui evadunt in «virum perfectum» ad imaginem Domini. Similitudo autem non est, ut quidam existimant, in figura humana: est enim impia hæc consideratio; sed nec quæ in virtute primæ causæ traditur assimilatio: est enim hæc quoque impia

✠ P. 797-798, ED. POTTER, 671, ED. PARIS. [a] Sap. IV, 9. [b] Ibid. 14. [c] Matth. XIII, 8.

Περὶ τὴν πόλιν ὢν, ὥσπερ ἐκεῖνος,
Δειλὸς καὶ λακκοκαταπύγων.

Hic Cleo nihil inausum linquat
Nihil intentatum in me faciat.
Mecum decus et fas: pia jura
Me comitantur: nunquam ego capiar
Ob Rempublicam, ut ille cinædus
Fœdissimus, ac metuendus.

(99) *Θεός*. Conf. superius *Protrept.* p. 88, not. 7.

(1) *Δοθήσεται*. Sapientiæ Salom. III, 14: «Dabitur enim illi fidei donum, et sors in templo Dei acceptissima.» De eunuchis loquitur, qui non operati sunt iniquitatem, de quibus et dicitur Isa. LVI, 5: «Dabo eis in domo mea et intra muros meos patrem, et nomen melius a filiis et filiabus.» Paulo post citatur ex psal. XLIX, 22: Ὑπέλαβες, φησὶν, ἀνομίαν, ὅτι ἔσομαί σοι ὅμοιος, quod in Antuerp. edit. vertitur ut in Vulgata: «Existimasti iniquitatem, quod ero tui similis.» At in plerisque libris Vulgatæ legitur «inique.» Theodotio, Aquila et 7, edit. ex Hebræo: Ὑπέλαβες ἐσόμενος ἔσομαι ὅμοιός σοι. Symmachus, Ἐνόμισας ἔσεσθαί με ὡς σέ, quod videtur ante oculos habuisse S. Hieronymus, dum vertit: «Existimasti me futurum similem tui.» Apud D D. Augustinum lego, «Suspicatus es iniquitatem, quod ero tibi similis.» Theodoretus sic explicat, «Suspicatus es, me tua iniquitate delectari.» D. Chrysostomus aliter, «Existimasti me hæc ferre non propter patientiam, sed quod nollem hæc castigari, et quæ a te fiebant non ægre ferrem.» COLLECT.

(2-3) *Ὁ τριάκοντα*. Respicit Matth. XIII, 8, ubi semen, quod ἔπεσεν ἐπὶ τὴν καλὴν γῆν, ἐδίδου καρπὸν, ὁ μὲν ἑκατὸν, ὁ δὲ ἑξήκοντα, ὁ δὲ τριάκοντα.

(4) *Ὁ ἑξήκοντα*. Particulam ὁ omittit ms. Paris.

(5) *Ὁμοίωσις*. Conf. superius *Protrept.* pag. 79.

(6) *Κατ' ἀρετήν*. Conf. infra *Strom.* VII, p. 753, edit. Paris.

(7) *Γενέσθαι*. Psalm. ι. ἵνα γίνηται.

(8) *Θεῶν*. Nam ἐγὼ εἶπα, Θεοί ἐστε, inquit per Psalmographum Deus. Conf. *Protrept.* p. 88, n. 7; *Strom.* IV, p. 633, n. 4.

traditio eorum, qui exspectarunt eamdem esse virtutem hominis et Dei omnipotentis: « Existimasti, inquit [a], inique, quod ero tibi similis; sufficit » enim « discipulo si fiat ut magister [b], » inquit Magister. Ad Dei ergo fit similitudinem, qui est in filium adoptatus, et in numerum amicorum cooptatus, ex eo quod est cohæres dominorum et deorum, si quemadmodum ipse docuit Dominus, per Evangelium fuerit consummatus.

A καθὼς αὐτὸς ἐδίδαξεν ὁ Κύριος, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον τελειωθῇ.

CAPUT XV.

De variis cognitionis ad perfectionem ducentis gradibus; et qua de causa multa obscure et mystice in S. Scriptura tradantur.

Gnosticus igitur magis propinquam exprimit similitudinem, nempe magistri mentem, quam cum ille haberet, præcepit et consuluit sapientibus et prudentibus; exprimit, inquam, hanc intelligens ut voluit qui docuit, et magnifico sensu accepto, pro dignitate quidem docens « in tectis [c], » eos qui alte volunt ædificari, prius autem incipiens facto exsequi ea quæ dicuntur, convenienter exemplo ipsius vitæ. Ea enim præcepit quæ fieri poterant. Et revera oportet eum qui est regalis et Christianus, principatum posse obtinere et præesse. Neque enim solum constituti sumus, ut dominaremur iis solis quæ sunt foris bestiis, sed etiam feris, quæ sunt in nobis ipsis animi perturbationibus. Per scientiam ergo, ut videtur, bonæ et malæ vitæ, salvus fit gnosticus « plus » intelligens et operans « quam Scribæ et Pharisæi [d]. Intende, bene prosperare et regna, » scribit David [e], « propter veritatem et mansuetudinem, et justitiam, et deducet te mirabiliter dextra tua, » hoc est Dominus. « Quis ergo sapiens, et intelliget hæc? intelligens, et cognoscet hæc? quoniam rectæ viæ Domini, » inquit propheta [f], significans gnosticum solum posse ea intelligere et explicare quæ obscure dicta sunt a Spiritu. Et « qui intelligit in tempore illo, silebit, » inquit Scriptura [g], ab enuntiando scilicet indignis. Quoniam inquit Dominus, « Qui habet aures ad audiendum, audiat [h], » dicens esse quorumvis audire et intelligere. Jam vero David dicit: « Tenebrosa aqua in nubibus aeris. A fulgore coram ipso nubes transierunt, grando et carbones ignis [i]; » abditos esse docens sanctos sermones, et gnosticis quidem claros et perspicuos, tanquam grandinem innoxiam, significat demitti divinitus; ✠ vulgo autem obscuros, tanquam qui ex igne exstincti sunt carbones, quos nisi quis accenderit et suscitarit, non ardebunt, neque illuminabuntur. « Dominus » ergo, inquit, « dat mihi linguam disciplinæ, ut sciam » in tempore, « quando oporteat

✠ Ὁ γνωστικὸς ἄρα τὴν προσεχεστέραν ἀναμάσσεται ὁμοιότητα, τὴν διάνοιαν τὴν τοῦ διδασκάλου, ἥντινα ἐκεῖνος νοῶν, ἐνετείλατό τε καὶ συνεβούλευσε τοῖς φρονίμοις καὶ σώφροσι· ταύτην συνιείς, ὡς ὁ διδάξας ἐβούλετο, καὶ διὰ τὴν νόησιν ἀναλαβὼν τὴν B μεγαλοπρεπῆ, διδάξας μὲν ἀξιολόγως « ἐπὶ τῶν δωμάτων (9) » τοὺς ὑψηλῶς οἰκοδομεῖσθαι δυναμένους, προκατάρξας δὲ τῆς τῶν λεγομένων ἐνεργείας κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς πολιτείας· δυνατὰ γὰρ ἐνετείλατο· καὶ δὴ τῷ ὄντι ἀρχικὸν εἶναι καὶ ἡγεμονικὸν τὸν βασιλικόν (10) τε καὶ Χριστιανόν· ἐπεὶ μὴ τῶν ἔξω μόνων θηρίων καταχυριεύειν ἐτάγημεν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἀγρίων παθῶν· κατ' ἐπίστασιν οὖν, ὡς ἔοικε, τοῦ κακοῦ καὶ ἀγαθοῦ βίου σώζεται ὁ γνωστικὸς, « πλέον (11) τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων » συνιείς τε καὶ ἐνεργῶν. « Ἔντεινον καὶ κατευόδου καὶ βασίλευε, » ὁ Δαβὶδ γράφει, « ἕνεκεν ἀληθείας καὶ πραότητος (12) καὶ δικαιοσύνης, καὶ ὁδηγήσει σε θαυμαστῶς ἡ δεξιά σου· » τουτέστιν ὁ C Κύριος. « Τίς οὖν σοφός; καὶ συνήσει ταῦτα· συνετός; καὶ γνώσεται (13) αὐτά· διότι εὐθεῖαι αἱ ὁδοὶ τοῦ Κυρίου, » φησὶν ὁ προφήτης, δηλῶν μόνον δύνασθαι τὸν γνωστικὸν τὰ ἐπικεχρυμμένως πρὸς τοῦ Πνεύματος εἰρημένα, νοήσειν τε καὶ διασαφήσειν. « Καὶ ὁ συνιὼν ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, σιωπήσεται, » λέγει ἡ Γραφή· δηλονότι πρὸς τοὺς ἀναξίους ἐξειπεῖν· ὅτι φησὶν ὁ Κύριος, « Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω· » οὐ πάντων εἶναι τὸ ἀκούειν καὶ συνιέναι, λέγων. Αὐτίκα ὁ Δαβὶδ, « Σκοτεινὸν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων, » γράφει· « ἀπὸ τῆς τηλαυγήσεως ἐνώπιον αὐτοῦ, αἱ νεφέλαι διῆλθον, χάλαζα καὶ ἄνθρακες πυρός· » ἐπικεχρυμμένους τοὺς ἁγίους λόγους εἶναι διδάσκων, καὶ δὴ τοῖς μὲν γνωστικοῖς διειδεῖς καὶ τηλαυγεῖς, καθάπερ D χάλαζαν ἀβλαβῆ, καταπέμπεσθαι θεόθεν μηνύει· σκοτεινοὺς δὲ πολλοὺς (14), καθάπερ τοὺς ἐκ πυρὸς ἀπεσβεσμένους ἄνθρακας, οὓς εἰ μή τις ἀνάψαι καὶ ἀναζωπυρήσαι, οὐκ ἐκφλεγήσονται, οὐδ' ἐμφωτισθήσονται. « Κύριος (15) » οὖν, φησί, « δίδωσί μοι

✠ P. 799, ED. POTTER, 672, ED. PARIS. [a] Psal. XLIX, 21. [b] Matth. XXV, 10. [c] Matth. X, 27; Luc. XII, 3. [d] Matth. V, 20. [e] Psal. XIV, 4. [f] Os. XIV, 9. [g] Amos. V, 13. [h] Matth. XI, 15. [i] Psal. XVIII, 11, 12.

(9) *Ἐπὶ τῶν δωμάτων*. Allegorice exponit illud Christi dictum: Ὁ εἰς τὸ οὖς ἀκούετε, κηρύξατε ἐπὶ τῶν δωμάτων. Matth. X, 27; Luc. XII, 3.

(10) *Βασιλικόν*. Clementi idem est βασιλικός qui Χριστιανός· nam Christus ἐποίησεν ἡμᾶς βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ αὐτοῦ, ut dictum est Apoc. I, 6.

(11) *Πλέον*. Respicit Matth. V, 20: Ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

(12) *Πραότητος*. Psalm. πραΰτητος.

(13) *Γνώσεται*. Os. ἐπιγνώσεται, et statim ὅτι pro διότι.

(14) *Σκοτεινοὺς δὲ πολλούς*. Optime interpres legit σκοτεινοὺς δὲ πολλοῖς. HEINSIUS.

(15) *Κύριος*. Isa. Κύριος, Κύριος.

γλῶσσαν παιδείας, τοῦ γνῶναι ἐν καιρῷ (16), ἡνίκα δεῖ εἰπεῖν λόγον, » οὐ κατὰ τὸ μαρτύριον μόνον, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸν κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν· « Καὶ ἡ παιδεία Κυρίου (17) ἀνοίγει μου τὸ στόμα· » γνωστικοῦ ἄρα καὶ τὸ εἰδέναι χρῆσθαι τῷ λόγῳ, καὶ ὁπότε, καὶ ὅπως, καὶ πρὸς οὕς τινας. Ἤδη δὲ καὶ ὁ Ἀπόστολος λέγων, « Κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου, καὶ οὐ κατὰ Χριστὸν, » τὴν μὲν διδασκαλίαν τὴν Ἑλληνικὴν στοιχειώδη παραδίδωσιν εἶναι, τελείαν δὲ τὴν κατὰ Χριστὸν, καθάπερ ἤδη πρότερον ἐμηνύσαμεν. « Αὐτίκα ἡ ἀγριέλαιος (18) ἐγκεντρίζεται εἰς τὴν πιότητα τῆς ἐλαίας· » καὶ δὴ καὶ φύεται ὁμοειδῶς ταῖς ἡμέροις ἐλαίαις (19)· χρῆται γὰρ τὸ ἐμφυτευόμενον ἀντὶ γῆς τῷ δένδρῳ τῷ ἐν ᾧ ἐμφυτεύεται· πάντα δὲ ὁμοῦ τὰ φυτὰ ἐκ κελεύσματος θείου βεβλάστηκε· διὸ κἂν ἀγριέλαιος ὁ κότινος τυγχάνῃ, ἀλλὰ τοὺς Ὀλυμπιονίκας στέφει, καὶ τὴν ἄμπελον ἡ πτελέα εἰς ὕψος ἀνάγουσα εὐκαρπεῖν διδάσκει· ὁρῶμεν δὲ ἤδη πλείονα τὴν τροφὴν ἐπισπώμενα τὰ ἄγρια τῶν δένδρων, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι πέττειν. Τὰ οὖν ἄγρια τῶν ἡμέρων ἀπεπτότερα ὑπάρχει· καὶ τὸ αἴτιον τοῦ ἄγρια εἶναι αὐτὰ, στέρησις δυνάμεως πεπτικῆς· λαμβάνει τοίνυν τροφὴν μὲν πλείονα ἡ ἐγκεντρισθεῖσα ἐλαία, διὰ τὸ ἀγρίᾳ ἐμφύεσθαι· οἷον δὲ ἤδη πέττειν ἐθίζεται τὴν τροφὴν, συνεξομοιουμένη τῇ πιότητι (20) τῆς ἡμέρου· ὡς δὲ καὶ ὁ φιλόσοφος, ἀγρίᾳ εἰκαζόμενος ἐλαίᾳ, πολὺ τὸ ἄπεπτον ἔχων, διὰ τὸ εἶναι ζητητικὸς καὶ εὐπαρακολούθητος καὶ ὀρεκτικὸς τῆς πιότητος τῆς ἀληθείας· ἐὰν προσλάβῃ τὴν θείαν διὰ πίστεως δύναμιν, τῇ χρηστῇ καὶ ἡμέρῳ καταφυτευθεὶς γνώσει, καθάπερ ἡ ἀγριέλαιος, ἐγκεντρισθεῖσα τῷ ὄντως καλῷ καὶ ἐλεήμονι λόγῳ, πέττει τε τὴν παραδιδομένην τροφὴν, καὶ καλλιέλαιος γίνεται· ὁ γάρ τοι ἐγκεντρισμὸς τὰς ἀχρείους εὐγενεῖς ποιεῖ, καὶ τὰς ἀφόρους φορίμους γίνεσθαι βιάζεται, τέχνῃ τῇ γεωργικῇ καὶ ἐπιστήμῃ τῇ γνωστικῇ. Φασὶ δ' οὖν γίνεσθαι τὸν ἐγκεντρισμὸν κατὰ τρόπους τέσσαρας (21)· ἕνα (22) μὲν, καθ' ὃν μεταξὺ τοῦ ξύλου καὶ τοῦ φλοιοῦ ἐναρμόζειν δεῖ τὸ ἐγκεντριζόμενον (23)· ὡς κατηχοῦνται οἱ ἐξ ἐθνῶν ἰδιῶται, ἐξ ἐπιπολῆς δεχόμενοι τὸν λόγον· θάτερον (24) δὲ ὅταν, τὸ ξύλον σχίσαντες, εἰς αὐτὸ ἐμβάλωσι τὸ εὐγενὲς φυτόν· ὃ συμβαίνει (25) ἐπὶ τῶν φιλοσοφησάντων· διατμηθέντων γὰρ αὐτοῖς τῶν δογμάτων, ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀληθείας ἐγγίνεται· ὡς δὲ καὶ Ἰουδαίοις διοι-

A loqui sermonem [a], » non solum in ferendo testimonio, sed etiam in interrogando et respondendo. « Et disciplina Domini aperit os meum [b]. » Est ergo gnostici ut sciat uti sermone, et quando, et quomodo, et apud quos oportet. Jam vero Apostolus quoque dicens : « Secundum elementa mundi, et non secundum Christum [c]; » tradit doctrinam quidem Græcam esse instar elementorum, Christi autem doctrinam esse perfectam, sicut jam prius significavimus. Jam vero « oleaster inseritur in pinguedine oleæ [d]; » quin etiam nascitur eadem fere specie qua oleæ sativæ. Nam id quod est insitum, pro terra utitur, arbore in qua inseritur. Omnes autem plantæ simul jussu divino germinarunt. Quocirca etiamsi sit oleaster agrestis, eos tamen coro-
B nat qui in Olympicis vincunt certaminibus. Et ulmus vitem in altum extollens, eam docet esse fertilem. Videmus autem plus nutrimenti attrahere agrestes arbores, propterea quod non possint concoquere. Quæ sunt ergo agrestia, minus concoquunt quam sativa; et causa cur ea sint agrestia, est privatio facultatis concoctricis. Plus ergo nutrimenti accipit inserta olea, propterea quod sit plantata in agresti. Assuefit autem veluti concoquere nutrimentum, dum assimilatur pinguedini sativæ. Sic etiam philosophus, qui agresti oleæ assimilatur, cum multa habeat non concocta, propterea quod et libenter inquirat, et facile assequatur, et pinguedinem appetat veritatis, si per fidem, divinam acceperit virtutem, in bonam et mitem insertus co-
C gnitionem, tanquam oleaster insitus in Logon vere pulchrum et misericordem, et quod traditur nutrimentum concoquit, et fit bona et sativa olea. Insitio enim eas quæ erant inutiles facit generosas, et quæ erant steriles, cogit esse fertiles, arte agriculturæ et scientia gnostica. Aiunt autem insitionem fieri quatuor modis: uno quidem, quo inter lignum et corticem oportet eum adaptare qui inserit ; quo quidem modo catechismum suscipiunt, qui sunt ex gentibus idiotæ, qui verbum accipiunt in superficie. Altero autem, quando ligno fisso, in ipsum plantam ✠ generosam immiserint : quod quidem accidit in iis qui sunt philosophati. Eis enim dissectis dogmatibus, ingeneratur agnitio veritatis : ita autem Judæis quoque aperta veteri Scriptura, nova et gene-

✠ P. 800, ED. POTTER, 673, ED. PARIS. [a] Isa. L, 4. [b] Ibid. 5. [c] Col. II, 8. [d] Rom. XI, 17.

(16) *Ἐν καιρῷ*. Hæc Clementis verba sunt, non Isaiæ.
(17) *Παιδεία Κυρίου*. Isa. Παιδεία Κυρίου, Κυρίου ἀνοίγει μοι τὰ ὦτα, favente Hebr. textu, ut adnotat Sylburg.
(18) *Ἡ ἀγριέλαιος*. Respicit Rom. XI, 17 : Εἰ δέ τινες τῶν κλάδων ἐξεκλάσθησαν, σὺ δὲ, ἀγριέλαιος ὢν, ἐνεκεντρίσθης ἐν αὐτοῖς, καὶ συγκοινωνὸς τῆς ῥίζης καὶ τῆς ποιότητος τῆς ἐλαίας ἐγένου.
(19) *Ἐλαίαις*. Ms. Paris. ἐλαίας.
(20) *Πιότητι*. Ms. Paris. mendose ποιότητι.
(21) *Τέσσαρας*. Τρεῖς τρόποι εἰσὶν ἐγκεντρισμῶν· « tres sunt modi insitionis ; » inquit auctor *Geoponic.* lib. X, c. 75, eorum scilicet, quos enumerat Clemens, tertium omittens. Conf. Theophrastus *De*
D *causis plant.* lib. I, c. 6, Columella lib. V, c. 11. Petrus Crescentiensis, lib. II, c. 22.
(22) *Ἕνα*. Καλεῖται οὗτος ὁ τρόπος ἐμφυλλισμός· « vocatur hic modus infoliatio, » inquit auctor *Geoponic.* loco jam dicto.
(23) *Τὸ ἐγκεντριζόμενον*. « Id quod inseritur. » Interpres legit τὸν ἐγκ. in edit. Flor. Sed neutrum genus agnoscit H. ms. inquit Sylburgius.
(24) *Θάτερον*. Hic proprie dicitur ἐγκεντρισμός· quando αὐτὸ μέσον τὸ ξυλῶδες σχίσαντες, ἐμβάλωσι τὰ ἐνθέματα· « media lignosa parte fissa, surculos injiciunt. »
(25) *Συμβαίνει*. H. ms. σχῆμα. De insitionis generibus prolixe *Geoponica* p. 109. H. SYLBURG.

rosa planta **286** oleæ inseritur. Tertia autem insitio agrestes tangit et hæreticos, qui vi trahuntur ad veritatem; nam cum utrumque surculum falce acuta deraserint, donec medullam quidem nudaverint, sed non ulceraverint, eas inter se vinciunt. Quartus autem modus insitionis est, qui dicitur inoculatio; a generoso enim trunco circumciditur oculus, ita ut cum eo in orbem cortex circumscribatur, unius palmi magnitudine. Deinde æqualiter cum oculo circumscriptus eraditur truncus, et sic immittitur circumligatus, et luto circumlitus, integro servato oculo et minime inquinato. Hoc est genus doctrinæ gnosticæ, quæ res potest perspicere ipsas. Hoc quidem certe genus est maxime utile in arboribus sativis. Potest autem quæ ab Apostolo dicitur « insitio, in bonam » fieri « oleam [a], » nempe in ipsum Christum, ut agrestis et infidelis natura eorum videlicet qui credunt in Christum, implantetur in Christum. Melius est autem uniuscujusque fidem in ipsa inseri anima. Sanctus enim Spiritus per eam quodammodo distributus transplantatur, prout est uniuscujusque circumscriptio, incircumscripte. De cognitione autem disserens Salomon hæc dicit: « Clara est, et non marcescit sapientia, et facile cernitur ab iis qui ipsam diligunt: eos qui cupiunt prævenit ut præcognoscatur. Qui mane surrexerit ad ipsam, non laborabit; de ipsa enim cogitare, est perfectio prudentiæ. Et qui propter ipsam vigilaverit, cito erit cura vacuus, quoniam eos qui ipsa digni sunt, ipsa quærens circuit. (Non est enim omnium cognitio [b].) Et in semitis ab ipsis benevole visione apprehenditur [c]. » Semitæ autem sunt vitæ traducendæ ratio, et Testamentorum multiformis varietas. Mox subjungit: « Et in omni cogitatione occurrit ipsis [d], » ut quæ varie consideretur, per omnem scilicet doctrinam. Deinde infert, perficientem adducens charitatem; per rationem syllogisticam, et veras propositiones maxime demonstrative ac vere sic inferens. « Ejus enim principium, verissimum est desiderium disciplinæ, » hoc est, cognitionis; « cura autem disciplinæ est dilectio; dilectio autem est observatio legum ejus; attentio autem legum, est incorruptibilitatis confirmatio; incorruptibilitas autem facit ut ad Deum prope accedatur. Sapientiæ ergo desiderium attollit ad regnum ✠ [e] » docet enim, ut arbitror, veram disciplinam esse quoddam desiderium cognitionis. Exercitium autem disciplinæ fit per dilectionem cognitionis. Et dilectio quidem est observatio mandatorum quæ deducunt ad cognitionem. Observatio autem ipsorum, est confirmatio præceptorum propter quam incorruptibilitas contingit. « Ea autem

A χθείσης τῆς παλαιᾶς Γραφῆς, τὸ νέον καὶ εὐγενὲς ἐγκεντρίζεται τῆς ἐλαίας φυτόν· ὁ τρίτος δὲ ἐγκεντρισμὸς τῶν ἀγριάδων καὶ τῶν αἱρετικῶν ἅπτεται, τῶν μετὰ βίας εἰς τὴν ἀλήθειαν μεταγομένων· ἀποξύσαντες γὰρ ἑκάτερον ἐπίσφινον (26) ὀξεῖ δρεπάνῳ, μέχρι τοῦ τὴν ἐντεριώνην γυμνῶσαι μὲν, μὴ ἑλκῶσαι δὲ, δεσμεύουσι πρὸς ἄλληλα· τέταρτος δέ ἐστιν ἐγκεντρισμοῦ τρόπος ὁ λεγόμενος ἐνοφθαλμισμός· περιαιρεῖται γὰρ ἀπὸ εὐγενοῦς στελέχους ὀφθαλμὸς, συμπεριγραφομένου αὐτῷ καὶ τοῦ φλοιοῦ κύκλῳ, ὅσον παλαιστιαῖον μῆκος· εἶτα ἐναποξύεται τὸ στέλεχος κατ' ὀφθαλμὸν, ἴσον τῇ περιγραφῇ· καὶ οὕτως ἐντίθεται περισχοινιζόμενον καὶ περιχριόμενον πηλῷ, τηρουμένου τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀπαθοῦς καὶ ἀμολύντου. Εἶδος τοῦτο γνωστικῆς διδασκαλίας, διαθρεῖν τὰ πρά- B γματα δυναμένης· ἀμέλει καὶ ἐπὶ ἡμέρων δένδρων τοῦτο μάλιστα χρησιμεύει τὸ εἶδος. Δύναται δὲ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου λεγόμενος « ἐγκεντρισμὸς εἰς τὴν καλλιέλαιον » γίγνεσθαι, τὸν Χριστὸν αὐτὸν, τῆς ἀνημέρου καὶ ἀπίστου φύσεως καταφυτευομένης εἰς Χριστὸν, τουτέστι τῶν εἰς Χριστὸν πιστευόντων· ἄμεινον δὲ τὴν ἑκάστου πίστιν ἐν αὐτῇ ἐγκεντρίζεσθαι τῇ ψυχῇ. Καὶ γὰρ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ταύτῃ πως μεταφυτεύεται διανενεμημένως, κατὰ τὴν ἑκάστου περιγραφὴν ἀπεριγράφως. Περὶ δὲ τῆς γνώσεως ὁ Σαλομῶν διαλεγόμενος, τάδε φησί· « Λαμπρὰ καὶ ἀμάραντός ἐστιν ἡ σοφία, καὶ εὐχερῶς θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀγαπώντων αὐτήν· φθάνει τοὺς ἐπιθυμοῦντας προγνωσθῆναι. Ὁ ὀρθρίσας ἐπ' αὐτὴν, οὐ κοπιάσει· C τὸ γὰρ ἐνθυμηθῆναι περὶ αὐτῆς φρονήσεως τελειότης· καὶ ὁ ἀγρυπνήσας δι' αὐτὴν ταχέως ἀμέριμνος ἔσται· ὅτι τοὺς ἀξίους αὐτῆς αὐτὴ περιέρχεται ζητοῦσα· (οὐ γὰρ πάντων ἡ γνῶσις (27)·) καὶ ἐν ταῖς τρίβοις φαντάζεται αὐτοῖς εὐμενῶς· » τρίβοι δὲ ἡ τοῦ βίου διεξαγωγὴ καὶ ἡ κατὰ τὰς Διαθήκας πολυειδία. Αὐτίκα ἐπιφέρει· « Καὶ ἐν πάσῃ ἐπινοίᾳ ὑπαντᾷ αὐτοῖς, » ποικίλως θεωρουμένη, διὰ πάσης δηλονότι παιδείας. Εἶτα ἐπιλέγει τὴν τελεωτικὴν ἀγάπην παρατιθέμενος διὰ λόγου συλλογιστικοῦ καὶ λημμάτων ἀληθῶν ἀποδεικτικωτάτην καὶ (28) ἀληθῆ ὧδέ πως ἐπάγων ἐπιφοράν· « Ἀρχὴ γὰρ αὐτῆς ἀληθεστάτη (29) παιδείας ἐπιθυμία, » τουτέστι τῆς γνώσεως· « φροντὶς δὲ παιδείας ἀγάπη· ἀγάπη δὲ τήρησις νόμων αὐτῆς· προσοχὴ δὴ νόμων βεβαίω- D σις ἀφθαρσίας (30)· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ Θεοῦ. Ἐπιθυμία ἄρα σοφίας ἀνάγει ἐπὶ βασιλείαν. Διδάσκει γὰρ, οἶμαι, ὡς ἀληθινὴ παιδεία ἐπιθυμία τις ἐστὶ γνώσεως· ἄσκησις δὲ παιδείας συνίσταται δ' ἀγάπην γνώσεως· καὶ ἡ μὲν ἀγάπη τήρησις τῶν εἰς γνῶσιν ἀναγουσῶν ἐντολῶν· ἡ τήρησις δὲ αὐτῶν βεβαίωσις τῶν ἐντολῶν, δι' ἣν ἡ ἀφθαρσία ἐπισυμβαίνει· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ Θεοῦ. »

✠ P. 801, ED. POTTER, 674, ED. PARIS. [a] Rom. XI, 24. [b] I Cor. VIII, 7. [c] Sap. VI, 12, 13, 14, 15, [d] Ibid. 16. [e] Ibid. 17, 18, 19, 20.

(26) *Ἐπίσφινον*. Alibi rectius ἐπίσφηνον, inquit in Indice Græco Sylburg.

(27) *Οὐ γὰρ πάντων ἡ γνῶσις*. Hæc verba non sunt Sapientiæ, sed in parenthesi scribenda; ut interpolata scilicet a Clem. ex I Cor. VIII, 7, ubi dicit Apostolus, οὐκ ἐν πᾶσιν ἡ γνῶσις.

(28) *Καί*. Abest a ms. Paris.

(29) *Ἀληθεστάτη*. Vulg. Bib. Sapient. VI: ἡ ἀληθεστάτη, cum articulo. SYLBURG.

(30) *Νόμων βεβαίωσις ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δέ*. Ms. Paris. mendose, νόμων βεβαίωσις ἀφθαρσία· ἀφθαρσία δέ.

Εἰ ἄρα ἀγάπη τῆς γνώσεως ἄφθαρτον ποιεῖ, καὶ ἐγγὺς Θεοῦ βασιλέως τὸν βασιλικὸν ἀνάγει, ζητεῖν ἄρα δεῖ τὴν γνῶσιν εἰς εὕρεσιν. Ἔστι δὲ ἡ μὲν ζήτησις ὁρμὴ ἐπὶ τὸ καταλαβεῖν διά τινων σημείων ἀνευρίσκουσα τὸ ὑποκείμενον· ἡ εὕρεσις δὲ, πέρας καὶ ἀνάπαυσις ζητήσεως ἐν καταλήψει γενομένης· ὅπερ ἐστὶν ἡ γνῶσις· καὶ αὕτη κυρίως εὕρεσίς ἐστιν ἡ γνῶσις, κατάληψις ζητήσεως ὑπάρχουσα. Σημεῖον δ' εἶναι φασὶ τὸ προηγούμενον, ἢ συνυπάρχον, ἢ ἑπόμενον. Τῆς τοίνυν περὶ Θεοῦ ζητήσεως εὕρεσις μὲν ἡ διὰ τοῦ Υἱοῦ διδασκαλία, σημεῖον (31) δὲ τοῦ εἶναι τὸν Σωτῆρα ἡμῶν αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, αἵ τε προηγούμεναι τῆς παρουσίας αὐτοῦ προφητεῖαι, τοῦτον κηρύσσουσαι, αἵ τε συνυπάρξασαι τῇ γενήσει αὐτοῦ τῇ αἰσθητῇ (32) περὶ αὐτοῦ μαρτυρίαι· πρὸς δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν κηρυσσόμεναί τε καὶ ἐμφανῶς δεικνύμεναι δυνάμεις αὐτοῦ. Τεκμήριον (33) τοῦ παρ' ἡμῖν εἶναι τὴν ἀλήθειαν τὸ αὐτὸν διδάξαι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ. Εἰ γὰρ περὶ πᾶν ζήτημα καθολικὰ ταῦτα εὑρίσκεται, πρόσωπόν τε καὶ πρᾶγμα, ἡ ὄντως ἀλήθεια παρ' ἡμῖν δείκνυται μόνοις· ἐπεὶ πρόσωπον μὲν τῆς δεικνυμένης ἀληθείας, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, τὸ πρᾶγμα δὲ, ἡ δύναμις τῆς πίστεως, ἡ καὶ παντὸς οὑτινοσοῦν ἐναντιουμένου καὶ αὐτοῦ ὅλου ἐνισταμένου τοῦ κόσμου πλεονάζουσα. Ἀλλ' ἐπεὶ τοῦτο ἀνωμολόγηται βεβαιωθῆναι ἐν αἰωνίοις ἔργοις καὶ λόγοις, καὶ πέφηνεν ἤδη κολάσεως (34), οὐκ ἀντιῤῥήσεως ἄξιος ἅπας ὁ μὴ νομίζων εἶναι πρόνοιαν, καὶ τῷ ὄντι ἄθεος· πρόκειται δ' ἡμῖν τί ποιοῦντες καὶ τίνα τρόπον βιοῦντες, εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ ἀφικοίμεθα, καὶ πῶς τιμῶντες τὸ Θεῖον, σφίσιν σωτηρίας αἴτιοι γινοίμεθα, οὐ παρὰ τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ γνόντες καὶ μαθόντες τὸ εὐάρεστον αὐτῷ, τὸ δίκαιον καὶ ὅσιον δρᾷν ἐγχειροῦμεν. Τὸ σώζεσθαι δ' ἡμᾶς εὐάρεστον αὐτῷ· καὶ ἡ σωτηρία διά τε εὐπραγίας διά τε γνώσεως παραγίνεται· ὧν ἀμφοῖν ὁ Κύριος διδάσκαλος. Εἴπερ οὖν καὶ κατὰ Πλάτωνα, ἢ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἢ παρὰ τῶν ἐκγόνων τοῦ Θεοῦ τὸ ἀληθὲς ἐκμανθάνειν μόνως οἷόν τε, εἰκότως παρὰ τῶν θείων λογίων τὰ μαρτύρια ἐκλεγόμενοι, τὴν ἀλήθειαν αὐχοῦμεν ἐκδιδάσκεσθαι διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, προφητευθέντων μὲν τὸ πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ σαφηνισθέντων. Τὰ συνεργοῦντα δὲ πρὸς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, οὐδὲ αὐτὰ ἀδόκιμα. Ἡ γοῦν φιλοσοφία πρόνοιαν καταγγέλλουσα, καὶ τοῦ μὲν εὐδαίμονος βίου τὴν ἀμοιβὴν, τοῦ δ' αὖ κακοδαίμονος τὴν κόλασιν, περιληπτικῶς θεολογεῖ· τὰ πρὸς

A efficit, ut prope Deum simus. Si ergo dilectio cognitionis facit alienum ab interitu, et eum, qui est regalis, prope Deum regem extollit, oportet cognitionem quærere usque ad inventionem. Est autem inquisitio quidem, impulsio ad comprehendendum, quæ per quædam signa invenit id quod est subjectum. Inventio autem est finis et requies inquisitionis quæ pervenit ad comprehensionem, quod quidem est cognitio: et ipsa proprie inventio est cognitio, ut quæ sit comprehensio inquisitionis. Signum autem dicunt esse id quod præcedit, aut quod est una, aut quod sequitur. Ejus ergo quæ est de Deo inquisitionis, inventio quidem est doctrina quæ est per Filium. Signum autem quod sit Servator noster ille ipse Filius Dei, sunt quæ ejus B adventum præcedunt, prophetiæ, quæ ipsum prædicant: et quæ comitabantur ejus ortum sensilem de ipso testimonia: et quæ post ejus assumptionem prædicantur et aperte ostenduntur virtutes ejus. Quod ergo sit apud nos veritas, indicium est, quod ipse docuerit Dei Filius. Si enim in omni quæstione hæc generalia inveniuntur, res et persona, quæ vere est veritas, apud nos solos esse ostenditur. Nam veritatis quidem quæ ostenditur persona est Filius Dei: res vero, virtus fidei, quæ quodcunque ei adversatur, et vel ipsum totum mundum repugnantem superat. Sed quoniam hoc jam in confesso est confirmatum esse æternis factis et sermonibus, satisque apparet dignum esse qui supplicio afficiatur, non contra quem dicatur, quicunque C existimat non esse providentiam, et revera impium; nobis autem est propositum, quid agendo, et quomodo vivendo perveniamus ad omnipotentis Dei agnitionem, et quemadmodum Deum honorando, efficiamur nobis causa salutis, non a sophistis, sed ab ipso Deo edocti, ejusque quod ei est gratum, cognitione imbuti, id, quod est justum et sanctum, facere aggredimur. Ut autem simus salvi ei est gratum, et salus accedit per bonam operationem et cognitionem, quorum amborum ✠ est magister Dominus. Si ergo vel ex Platonis sententia, aut a Deo, aut ab iis qui a diis duxere originem, verum solum disci potest: merito jactamus nos veritatem discere per Filium Dei, seligentes testimonia ex divinis D eloquiis, quæ fuerunt quidem primum prædicta, deinde declarata. Quæ autem ad veritatem inveniendam adjuvant, ne ipsa quidem sunt rejicienda.

P. 802, ED. POTTER, 674, ED. PARIS.

(31) *Σημεῖον*. Vox dialectica, quam explicabunt Aristotelis verba Analyt. prior. lib. II, c. 26: Σημεῖον δὲ βούλεται εἶναι πρότασις ἀποδεικτικὴ, ἢ ἀναγκαία ἢ ἔνδοξος· οὗ γὰρ ὄντος ἐστὶν, ἢ οὗ γενομένου, πρότερον ἢ ὕστερον γέγονε τὸ πρᾶγμα· τοῦτο σημεῖόν ἐστι τοῦ γεγονέναι ἢ εἶναι. « Signum autem nihil aliud esse videtur, quam propositio demonstrativa, aut necessaria, aut probabilis. Nam quo exstante res exstat; vel quo facto prius aut posterius res facta est: hoc est signum indicans rem factam esse aut exstare. »

(32) *Τῇ αἰσθητῇ*. « Sensibili, » quæ opponitur generationi νοητῇ ac æternæ.

(33) *Τεκμήριον*. Signi species est. Aristoteles loco jam dicto: Τὸ τεκμήριον τὸ εἰδέναι ποιοῦν φασὶν εἶναι· « indicium aiunt esse, quod scire facit. »

(34) *Κολάσεως*. Simile est, quod scribit Aristoteles de problemate Topico agens, *Topic.* lib. I sub finem cap. 11: Οὐ δεῖ δὲ πᾶν πρόβλημα οὐδὲ πᾶσαν θέσιν ἐπισκοπεῖν· ἀλλ' ἣν ἀπορήσειεν ἄν τις τῶν λόγου δεομένων, καὶ μὴ κολάσεως ἢ αἰσθήσεως· οἱ μὲν γὰρ ἀποροῦντες, πότερον δεῖ τοὺς θεοὺς τιμᾷν, καὶ τοὺς γονεῖς ἀγαπᾷν, ἢ οὔ, κολάσεως δέονται. « Nec vero oportet omne problema aut omnem thesin in quæstionem revocare: sed eam de qua dubitare quispiam possit egens rationis, non pœnæ, aut sensus. Nam qui ambigunt utrum oporteat deos colere et parentes diligere, necne, pœna indigent. »

Ipsa certe philosophia, quæ annuntiat providentiam, et beatæ quidem vitæ remunerationem, miseræ autem punitionem, summatim theologiam tractat. Quæ autem accurate et exacte traduntur, et quæ sigillatim habentur, ea utique non servat. Neque enim de Filio **287** Dei, neque de ea quæ est per providentiam œconomia tractat, ut nos : non enim divinam noverat religionem. Quamobrem hæreses quoque quæ sunt in barbara philosophia, etiamsi unum Deum dicant, etiamsi Christum celebrent, id in genere dicunt, non ex veritate. Nam et alium Deum adinveniunt, et Christum non accipiunt, sicut tradunt prophetiæ. Verum enimvero quæ sunt apud eos falsa dogmata, quandiu adversantur vitæ quæ agitur ex veritate, sunt contra nos [a]. Ecce enim Paulus Timotheum circumcidit propter eos qui credebant ex Judæis, ne si dissolveret ea quæ in lege carnalius intellecta erant, a fide deficerent qui ex lege fuerant initiati, etsi ipse recte sciret non justificare circumcisionem. « Omnibus enim omnia fieri » profitebatur, ut se accommodaret, principalia conservans interim dogmata, « ut omnes lucrifaceret [b]. » Daniel autem « torquem » sub rege gestavit Persarum, non despiciens vexari populum. Mendaces ergo sunt revera, non ii qui se accommodant propter negotium salutis : neque qui labuntur in aliquibus ex iis quæ sunt singularia, sed qui concidunt in iis quæ sunt vel maxime principalia, et Dominum quidem, quoad fieri ab eis potest, rejiciunt; auferunt autem veram Domini doctrinam : quia non pro dignitate Dei et Domini Scripturas disserunt et tradunt. Depositum enim quod Deo redditur, est convenienter Domini doctrinæ, per ejus apostolorum piam traditionem intelligentia et exercitatio. « Quod autem auditis in aurem, » abdite scilicet et mystice (nam quæ sunt ejusmodi, dicuntur in aurem dici allegorice), « super domos, inquit, prædicate [c] : » ea scilicet magnifice excipientes, sublimiter dicenda tradentes, et ex regula veritatis Scripturas explicantes. Neque enim prophetia, neque ipse Servator adeo aperte ✠ elocutus est divina mysteria, ut ea facile capi possent a quibuslibet, sed disseruit in parabolis. De Domino quidem certe dicunt apostoli, quod « omnia locutus est in parabolis, et nihil loquebatur eis sine parabola [d]. » Si autem « omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil [e]; » ergo

A ἀκρίβειαν δὲ καὶ τὰ ἐπὶ μέρους οὐκ ἔτι σώζει· οὔτε γὰρ περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, οὔτε περὶ τῆς κατὰ τὴν πρόνοιαν οἰκονομίας, ὁμοίως ἡμῖν διαλαμβάνει· οὐ γὰρ τὴν κατὰ τὸν Θεὸν ἔγνω θρησκείαν. Διόπερ αἱ κατὰ τὴν βάρβαρον φιλοσοφίαν αἱρέσεις, κἂν Θεὸν λέγωσιν ἕνα, κἂν Χριστὸν ὑμνῶσι, κατὰ περίληψιν (35) λέγουσιν, οὐ πρὸς ἀλήθειαν· ἄλλον τε γὰρ Θεὸν παρευρίσκουσι, καὶ τὸν Χριστὸν οὐχ ὡς αἱ προφητεῖαι παραδιδόασιν ἐκδέχονται. Ἀλλ' οὖν γε τὰ ψευδῆ τῶν δογμάτων αὐτοῖς, ἔστ' ἂν ἐναντιῶνται τῇ κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀγωγῇ, καθ' ἡμῶν ἐστιν. Αὐτίκα ὁ Παῦλος τὸν Τιμόθεον περιέτεμεν διὰ τοὺς ἐξ Ἰουδαίων πιστεύοντας, ἵνα μὴ καταλύοντος αὐτοῦ τὰ ἐκ τοῦ νόμου σαρκικώτερον προειλημμένα, ἀποστῶσι τῆς πίστεως οἱ ἐκ νόμου κατηχούμενοι· εἰδὼς ἀκριβῶς B ὅτι περιτομὴ οὐ δικαιοῖ· « τοῖς πᾶσι (36) γὰρ πάντα γίγνεσθαι » ὡμολόγει κατὰ συμπεριφοράν, σώζων τὰ κύρια τῶν δογμάτων, « ἵνα πάντας κερδήσῃ. » Δανιὴλ δὲ, « τὸν μανίακιν (37) » ἐβάστασεν ἐπὶ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, μὴ ὑπεριδὼν θλιβῆναι τὸν λεών. Ψεῦσται τοίνυν τῷ ὄντι οὐχ οἱ συμπεριφερόμενοι δι' οἰκονομίαν σωτηρίας, οὐδ' οἱ περί τινα τῶν ἐν μέρει σφαλλόμενοι, ἀλλ' οἱ εἰς τὰ κυριώτατα παραπίπτοντες, καὶ ἀθετοῦντες μὲν τὸν Κύριον, τὸ ὅσον ἐπ' αὐτοῖς, ἀποστεροῦντες δὲ τοῦ Κυρίου τὴν ἀληθῆ διδασκαλίαν· οἱ μὴ κατ' ἀξίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Κυρίου τὰς Γραφὰς λεγοῦντές (38) τε καὶ παραδιδοῦντες· παραθήκη (39) γὰρ ἀποδιδομένη Θεῷ ἡ κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίαν διὰ τῶν C ἀποστόλων αὐτοῦ, τῆς θεοσεβοῦς παραδόσεως σύνεσίς τε καὶ συνάσκησις· « Ὃ δὲ ἀκούετε εἰς τὸ οὖς, » ἐπικεκρυμμένως δηλονότι καὶ ἐν μυστηρίῳ· (τὰ τοιαῦτα γὰρ εἰς τὸ οὖς λέγεσθαι ἀλληγορεῖται·) « ἐπὶ τῶν δωμάτων, φησὶ, κηρύξατε· » μεγαλοφρόνως τε ἐκδεξάμενοι καὶ ὑψηγόρως παραδιδόντες, καὶ κατὰ τὸν τῆς ἀληθείας κανόνα, διασαφοῦντες τὰς Γραφάς· οὔτε γὰρ ἡ προφητεία, οὔτε ὁ Σωτὴρ αὐτὸς, ἁπλῶς οὕτως ὡς τοῖς ἐπιτυχοῦσιν εὐάλωτα εἶναι, τὰ θεῖα μυστήρια ἀπεφθέγξατο, ἀλλ' ἐν παραβολαῖς διελέξατο. Λέγουσι γοῦν οἱ ἀπόστολοι περὶ τοῦ Κυρίου, ὅτι « πάντα ἐν παραβολαῖς ἐλάλησε, καὶ οὐδὲν ἄνευ παραβολῆς ἐλάλει (40) αὐτοῖς. » Εἰ δὲ « πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν, » καὶ ἡ προφητεία D ἄρα καὶ ὁ νόμος δι' αὐτοῦ τε ἐγένετο, καὶ ἐν παραβολαῖς ἐλαλήθησαν δι' αὐτοῦ· πλὴν « Ἅπαντα ὀρθὰ ἐνώπιον τῶν συνιέντων (41), » φησὶν ἡ Γραφή· τουτ-

✠ P. 803, ED. POTTER, 676, ED. PARIS. [a] Act. XVI, 3. [b] I Cor. IX, 19 et seq. [c] Matth. X, 27. [d] Matth. XIII, 34. [e] Joan. I, 3.

(35) *Κατὰ περίληψιν*. An legendum κατὰ περίφρασιν, ut supra p. 612, ed. Paris. LOWTH.

(36) *Τοῖς πᾶσι*. Respicit ad illud Pauli I Cor. IX, 19 : Πᾶσιν ἐμαυτὸν ἐδούλωσα, ἵνα τοὺς πλείονας κερδήσω· et mox vers. 22 : Τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω. Infra eadem iisdem verbis repetuntur pag. 310. SYLBURG.

(37) *Μανίακιν*. Μανιάκην, Dan. V, 7, 29, quod usitatius est.

(38) *Λεγοῦντες*. Λεγοῦντες vitiosum est. Interpres vertit « disserunt. » Fortasse verius λαλοῦντες, ut in sequentibus aliquoties. Si quis λαβόντες malit, per me licet. Παραδιδόντες sane ibidem scribi potest, ut paulo post. SYLBURG.

(39) *Παραθήκη*. Sic edit. Flor. Sylburgius et ms. Paris. Id vero recentiores editiones in παρακαταθήκη mutarunt.

(40) *Οὐδὲν ἄνευ παραβολῆς ἐλ.* Matth. χωρὶς παραβολῆς οὐκ ἐλ.

(41) *Ἅπαντα ὀρθὰ ἐνώπιον τῶν συνιέντων*. Latina Vulgata, « Recti sunt intelligentibus, et æqui invenientibus scientiam, » Proverb. VIII, 9. Introducitur Sapientia de suis sermonibus verba faciens. LXX : Πάντα ἐνώπια τοῖς συνιοῦσι, καὶ

ἐστι, τῶν ὅσοι ὑπ' αὐτοῦ σαφηνισθεῖσαν τῶν Γραφῶν ἐξήγησιν κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα ἐκδεχόμενοι διασώζουσι. Κανὼν δὲ ἐκκλησιαστικὸς ἡ συνῳδία καὶ ἡ συμφωνία νόμου τε καὶ προφητῶν τῇ κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου παρουσίαν παραδιδομένῃ διαθήκῃ. Γνώσει μὲν οὖν ἕπεται φρόνησις, σωφροσύνη δὲ τῇ φρονήσει· εἰρήσθω γὰρ τὴν μὲν φρόνησιν ὑπάρχειν γνῶσιν θείαν, καὶ ἐν τοῖς θεοποιουμένοις (42), τὴν δὲ σωφροσύνην θνητὴν καὶ ἐν ἀνθρώποις εἶναι φιλοσοφοῦσιν, οὐδέπω σοφοῖς, αὐτίκα εἴπερ ἀρετή τέ ἐστιν θεία καὶ γνῶσις ἑαυτῆς· ἡ σωφροσύνη δὲ οἷον ἀτελὴς φρόνησις, ἐφιεμένη μὲν φρονήσεως, ἐργατικὴ δὲ ἐπιπόνως, καὶ οὐ θεωρητική· καθάπερ ἀμέλει ἡ δικαιοσύνη (43), ἀνθρωπίνη οὖσα, κοινὸν ὑποβέβηκε τῇ ὁσιότητι (44), θείαν δικαιοσύνην ὑπάρχουσαν· τῷ τελείῳ γὰρ οὐκ ἐν συμβολαίοις πολιτικοῖς, οὐδὲ ἐν ἀπαγορεύσει νόμου, ἀλλ' ἐξ ἰδιοπραγίας καὶ τῆς πρὸς Θεὸν ἀγάπης ἡ δικαιοσύνη. Διὰ πολλὰς τοίνυν αἰτίας ἐπικρύπτονται τὸν νοῦν αἱ Γραφαί· πρῶτον μὲν, ἵνα ζητητικοὶ ὑπάρχωμεν, καὶ προσαγρυπνῶμεν ἀεὶ τῇ τῶν σωτηρίων λόγων εὑρέσει· ἔπειτα μηδὲ τοῖς ἅπασι προσῆκον ἦν νοεῖν ὡς μὴ βλαβεῖεν ἑτέρως ἐκδεξάμενοι τὰ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος σωτηρίως εἰρημένα. Διὸ δὴ τοῖς ἐκλεκτοῖς τῶν ἀνθρώπων, τοῖς τε ἐκ πίστεως εἰς γνῶσιν ἐγκρίτοις τηρούμενα τὰ ἅγια τῶν προφητειῶν μυστήρια, ταῖς παραβολαῖς ἐγκαλύπτεται· παραβολικὸς γὰρ ὁ χαρακτὴρ ὑπάρχει τῶν Γραφῶν· διότι καὶ ὁ Κύριος, οὐκ ὢν κοσμικὸς, ὡς κοσμικὸς εἰς ἀνθρώπους ἦλθε· καὶ γὰρ ἐφόρεσε τὴν πᾶσαν ἀρετήν· ἔμελλέ τε τὸν σύντροφον τοῦ κόσμου ἄνθρωπον ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ κύρια διὰ τῆς γνώσεως ἀνάγειν ἐκ κόσμου εἰς κόσμον. Διὸ καὶ μεταφορικῇ κέχρηται τῇ γραφῇ· τοιοῦτον γὰρ ἡ παραβολὴ, λόγος ἀπό τινος οὐ κυρίου μὲν, ἐμφεροῦς δὲ τῷ κυρίῳ, ἐπὶ τἀληθὲς καὶ κύριον ἄγων τὸν συνιέντα· ἢ, ὥς τινές φασι, λέξις δι' ἑτέρων τὰ κυρίως λεγόμενα μετ' ἐνεργείας περιστάνουσα. Ἤδη δὲ καὶ ἡ οἰκονομία πᾶσα ἡ περὶ τὸν Κύριον προφητευθεῖσα, παραβολὴ ὡς ἀληθῶς φαίνεται τοῖς μὴ τὴν ἀλήθειαν ἐγνωκόσιν, ὅτ' ἄν τις τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τοῦ τὰ πάντα πεποιηκότος, σάρκα ἀνειληφότα, καὶ ἐν μήτρᾳ παρθένου κυοφορηθέντα·

A prophetia quoque et lex per ipsum factæ sunt, et per ipsum dictæ sunt in parabolis. Cæterum: « Recta sunt omnia, » inquit Scriptura [a], « coram iis qui intelligunt, » hoc est iis qui ab ipso declaratam Scripturarum expositionem, ex ecclesiastica regula accipientes conservant. Regula autem ecclesiastica est concentus et consensio legis et prophetarum, convenienter testamento quod traditur per Domini adventum. Atque cognitionem quidem sequitur prudentia, prudentiam autem temperantia. Dicatur enim prudentiam quidem esse divinam cognitionem, et in iis qui dii fiunt; temperantiam autem esse mortalem, et in hominibus qui dant operam philosophiæ et nondum sapientes sunt. Jam vero si virtus est divina, etiam ipsius cognitio; temperantia B autem est veluti imperfecta prudentia, prudentiam quidem desiderans, laboriose autem operans, et non contemplans: sicut certe justitia quæ est humana, ut quid commune, subjicitur sanctitati, quæ divina est justitia. Ei enim qui est perfectus, non in civilibus contractibus, neque in prohibitione legis, sed ex propria actione et dilectione in Deum est justitia. Propter multas ergo causas occultant Scripturæ sententiam. Primum quidem, ut diligenter inquiramus, et semper in intelligenda salutari vigilemus doctrina. Præterea, ne omnibus quidem conveniebat hominibus intelligere, ne fraudi iis esset, si aliter acciperent ea quæ a sancto Spiritu dicta sunt salutariter. Quocirca electis hominibus, C et iis qui ex fide cooptati sunt ad cognitionem asservata sancta mysteria prophetiarum, teguntur parabolis. Scripturarum enim stylus est parabolicus. Quocirca Dominus quoque cum non esset mundanus, tanquam mundanus venit ad homines. Portavit enim omnem virtutem, hominemque qui erat in mundo enutritus, ad ea quæ percipiuntur ✠ intelligentia, et sunt principalia, a mundo in mundum erat sublaturus. Quocirca scriptura quoque utitur metaphorica. Ejusmodi enim est parabola, ut quæ sit oratio ab aliquo non proprio quidem, sed quod est simile proprio, ad id quod est verum et proprium deducens eum qui intelligit: aut ut

✠ P. 804, ED. POTTER, 677, ED. PARIS. [a] Prov. VIII, 9.

ὀρθὰ τοῖς εὑρίσκουσι γνῶσιν. « Omnia præsentia intelligentibus, et recta invenientibus scientiam. » Chaldaica paraphrasis, « Manifesti sunt omnes viro intelligenti, et recti his, qui expetunt scientiam. » In Romana editione adnotatur, verti etiam πάντα εὐθεῖα, apud Scholiasten εὔσκοπα. In præcedenti versu erat πάντα τὰ ῥήματα τοῦ στόματός μου. COLLECT.

(42) *Θεοποιουμένοις*. Sæpe dicit auctor, sanctos homines, deos fieri. Conf. superius p. 88, not. 7. Similiter Gregorius Nazianz., in Orat. θεοποιοῦν dicit τὸ ἅγιον Πνεῦμα, « Spiritum sanctum deos facientem. » Theophilus lib. I *ad Autolyc*. p. 101 et 103, edit. Paris., ait hominem Θεὸν ἀναδειχθῆναι, cum sit factus ἀθάνατος.

(43) *Καθάπερ ἀμέλει ἡ δικαιοσύνη*. Scribe totum locum hoc modo, Καθάπερ ἀμέλει ἡ δικαιοσύνη, ἀνθρωπίνη οὖσα, ὡς κοινόν τι ὑποβέβηκε τῇ ὁσιότητι, κατὰ θείαν δικαιοσύνην ὑπαρχούσῃ. Et D Plato quidem in *Protagora*, τὴν ὁσιότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην κατὰ τὸ αὐτὸ ponit, et eodem habet loco. Alii τὴν ὁσιότητα diis immortalibus tribuunt, sicut τὴν θέμιν. Ut cum Pythagorici dicunt, θέμιν, ἤγουν ὁσιότητα, φημίζεσθαι παρὰ τοῖς οὐρανίοις θεοῖς, δίκαν δὲ παρὰ τοῖς χθονίοις, νόμον δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Quos et noster sequitur. Qui præterea ita ὁσιότητα distinguit et δικαιοσύνην, quod altera sit superior et comprehendat justitiam, altera sit inferior et comprehendatur sub sanctitate. Ita ars superior, quæ complectitur inferiorem, ὑπερβαίνειν dicitur, et ὑπερβεβηκυῖα vocatur. Qua de re alibi. Ita est intelligendum quod ait, τὴν δικαιοσύνην ὑποβεβηκέναι τῇ ὁσιότητι. Et eleganter ait, sanctitatem cum sit justitia; sicut species ad genus, κατὰ θείαν δικαιοσύνην ὑπάρχειν, id est, « ad divinam justitiam referri. » HEINSIUS.

(44) *Ὑποβέβηκε τῇ ὁσιότητι*. Forte ὑποβέβηκε τὴν ὁσιότητα, accus. casu. SYLBURG.

dicunt aliqui, dictio quæ per alia, ea quæ proprie dicuntur ostendit cum efficacia. Jam vero universa quoque œconomia quæ prædicta est a prophetis de Domino, videtur omnino parabola iis qui veritatem non norunt, quando Filium Dei qui fecit omnia, carnem suscepisse, et in utero Virginis conceptum esse, (quatenus scilicet fuit genita sensilis ejus caruncula,) et consequenter quatenus fuit genitus passum esse et resurrexisse, unus quidem dicit, alii vero audiunt : « Judæis quidem scandalum, Græcis autem stultitiam, » ut dicit Apostolus [a]. Replicatæ autem Scripturæ et iis « qui aures habent [b] » verum ostendentes, illud ipsum quod passa est caro quam suscepit Dominus, « Dei virtutem et sapientiam [c] » esse annuntiant. Postremo parabolicum Scripturæ genus cum sit, ut ostendimus, antiquissimum, merito apud prophetas maxime abundavit, ut etiam philosophos, qui erant apud Græcos, et eos qui erant apud alios barbaros sapientes, ostenderet sanctus Spiritus ignorasse futurum Domini adventum, et mysticam, quæ ab ipso tradenda fuit, doctrinam. Merito ergo quæ Dominum prædicat prophetia, ne præter **288** multorum dicens opiniones aliquibus videretur blasphemare, ea quæ significantur figuravit vocibus, quæ possint etiam ducere ad alias mentis conceptiones. Jam vero prophetæ omnes qui Domini adventum, et sancta quæ cum ipso erant, prædixerunt mysteria, persecutionem passi sunt, occisi sunt, sicut ipse quoque Dominus qui eis explanavit Scripturas. Ejus quoque discipuli, qui verbum prædicaverunt, postquam ipse excessit e vita, usi sunt parabolis. Unde etiam Petrus in *Prædicatione* loquens de apostolis dicit : « Nos autem cum evolvissemus libros quos habuimus prophetarum, qui partim quidem per parabolas, partim autem per ænigmata, partim vero expressa ea auctoritate et claris verbis Christum Jesum nominant, invenimus ejus adventum, et mortem, et crucem, et reliqua omnia supplicia qui-

A (καθὸ γεγένηται τὸ αἰσθητὸν αὐτοῦ σαρκίον·) ἀκολούθως δὲ, καθὸ γέγονε, τοῦτο πεπονθότα καὶ ἀνεσταμένον, ὁ μὲν λέγει, οἱ δὲ ἀκούουσιν, « Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Ἕλλησι δὲ μωρίαν, » ὡς φησὶν ὁ Ἀπόστολος. Διανοιχθεῖσαι δὲ αἱ Γραφαὶ, καὶ τοῖς ὦτα ἔχουσιν ἐμφήνασαι τὸ ἀληθὲς αὐτὸ ἐκεῖνο, ὃ πέπονθεν ἡ σὰρξ, ἣν ἀνείληφεν ὁ Κύριος, « δύναμιν Θεοῦ καὶ σοφίαν » καταγγέλλουσιν. Ἐπὶ πᾶσί τε τὸ παραβολικὸν εἶδος τῆς Γραφῆς, ἀρχαιότατον ὂν, ὡς παρεστήσαμεν (45), εἰκότως παρὰ τοῖς προφήταις μάλιστα ἐπλεόνασεν, ἵνα δὴ καὶ τοὺς φιλοσόφους τοὺς παρ' Ἕλλησι, καὶ τοὺς παρὰ τοῖς ἄλλοις βαρβάροις σοφοὺς ἠγνοηκέναι τὸ ἅγιον ἐπιδείξῃ Πνεῦμα τὴν ἐσομένην τοῦ Κυρίου παρουσίαν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ παραδοθησομένην μυστικὴν διδασκαλίαν· εἰκότως B ἄρα κηρύσσουσα ἡ προφητεία τὸν Κύριον, ὡς μὴ παρὰ τὰς τῶν πολλῶν ὑπολήψεις λέγουσα, βλασφημεῖν τισι δοκοίη, ἐσχημάτισε τὰ σημαινόμενα φωναῖς ταῖς καὶ ἐπὶ ἑτέρας ἐννοίας ἄγειν δυναμέναις. Αὐτίκα οἱ προφῆται πάντες οἱ προθεσπίσαντες τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου καὶ σὺν αὐτῇ τὰ ἅγια μυστήρια ἐδιώχθησαν, ἐφονεύθησαν· καθάπερ καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος, διασαφήσας αὐτοῖς τὰς Γραφὰς, καὶ οἱ τούτου γνώριμοι, οἱ κηρύξαντες τὸν λόγον (46), ὡς αὐτὸς (47), μετ' αὐτὸν τὸ ζῆν παρεβάλοντο (48), ὅθεν καὶ ὁ Πέτρος, ἐν τῷ *Κηρύγματι* περὶ τῶν ἀποστόλων λέγων, φησίν· « Ἡμεῖς δὲ, ἀναπτύξαντες τὰς βίβλους, ἃς εἴχομεν τῶν προφητῶν, ἃ μὲν διὰ παραβολῶν, ἃ δὲ δι' αἰνιγμάτων, ἃ δὲ αὐθεντικῶς C καὶ αὐτολεξεὶ τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν ὀνομαζόντων, εὕρομεν καὶ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ, καὶ τὸν θάνατον, καὶ τὸν σταυρὸν, καὶ τὰς λοιπὰς κολάσεις πάσας, ὅσας ἐποίησαν αὐτῷ οἱ Ἰουδαῖοι, καὶ τὴν ἔγερσιν, καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν, πρὸ τοῦ Ἱεροσόλυμα κτισθῆναι (49), καθὼς ἐγέγραπτο· *Ταῦτα πάντα ἃ ἔδει αὐτὸν παθεῖν, καὶ μετ' αὐτὸν ἃ ἔσται.* Ταῦτα οὖν ἐπιγνόντες, ἐπιστεύσαμεν τῷ Θεῷ διὰ τῶν γεγραμμένων εἰς αὐτόν. » Καὶ μετ' ὀλίγα ἐπιφέρει πάλιν, θείᾳ προνοίᾳ τὰς προφητείας γεγενῆσθαι παριστὰς ὧδε·

[a] II Cor. I, 23. [b] Matth. XI, 15, et alibi. [c] II Cor. I, 24.

(45) *Ὡς παρεστήσαμεν*. Scilicet per maximam partem *Strom.* V.

(46) *Οἱ κηρύξαντες τὸν λόγον, ὡς αὐτὸς, μετ' αὐτὸν τὸ ζῆν παρεβάλοντο.* « Qui verbum prædicaverunt, ut ipse, post ipsum vitam exposuerunt, » aut, « vita functi sunt. » COLLECT.

(47) *Ὡς αὐτός*. Haud scio an rectius ὡς αὔτως, seu ὡσαύτως, « eodem modo. » SYLBURG.

(48) *Μετ' αὐτὸν τὸ ζῆν παρεβάλοντο.* « Post ipsum vitæ dispendium subierunt. » Id enim est τὸ ζῆν παραβάλλεσθαι. Hervetus perinde exponit ac si legisset, μετ' αὐτοῦ τὸ ζῆν παρεβάλοντο.

(49) *Πρὸ τοῦ Ἱεροσόλυμα κτισθῆναι.* Christus in cœlum non ascendit « ante conditam, » sed ante captam Hierosolymam. Proinde pro κτισθῆναι scribendum ληφθῆναι, ἁλωθῆναι, quod Herveto placuit, καθαιρεθῆναι vel aliquid simile. Verum hæc alii ad novam Hierosolymam referunt. Proinde cl. Grabius *Spicileg.* I, pag. 329, in hæc verba adnotat : « Ad illustrandum Petri locum dicam. Quod Petrus hic viva voce prædicasse dicitur, id ipsum in canonica ejus epistola cap. I, vers 11, diserte scribit, nempe *prophetas servatos esse, in quod vel quale tempus significaret et posteriores glorias*, τὰ εἰς Χριστὸν παθήματα, καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας. Ex quibus lux accedit D iis, quæ in *Prædicatione Petri* ex apocrypho quodam V. T. scripto allegari videntur : Ταῦτα πάντα, ἃ ἔδει αὐτὸν παθεῖν, καὶ μετ' αὐτὸν ἃ ἔσται. *Hæc omnia sunt, quæ oportebat ipsum pati, et post ipsum quæ erunt*, nempe non solum resurrectio ejus atque ascensio in cœlos, sed et *sanctæ civitatis, Hierosolymæ novæ, descensio de cœlo*, quam auctor *Prædicationis Petri* respexit, dum mentionem fecit *assumptionis Christi in cœlos, priusquam conderentur Hierosolyma*, πρὸ τοῦ Ἱεροσόλυμα κτισθῆναι, quamque prolixe describit S. Joannes Apocalyp. cap. XXI, quod ita incipit : *Et vidi cœlum novum et terram novam; primum enim cœlum et prima terra abiit, et mare jam non est. Et ego Joannes vidi sanctam civitatem, Hierusalem novam, descendentem de cœlo, a Deo paratam.* Quæ consona sunt istis Petri, II epist. c. III, v. 13 : *Novos cœlos et novam terram secundum promissa ipsius exspectamus, in quibus justitia habitat.* »

« Ἔγνωμεν γὰρ ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὰ προσέταξεν ὄντως (50), καὶ οὐδὲν ἄτερ Γραφῆς λέγομεν. » Ἔχει δ' οὖν καὶ ἄλλας τινὰς ἰδιότητας ἡ Ἑβραίων διάλεκτος, καθάπερ καὶ ἑκάστη τῶν λοιπῶν, λόγον τινὰ ἐμπεριέχουσα, ἐθνικὸν ἐμφαίνοντα χαρακτῆρα. Διάλεκτον γοῦν ὁρίζονται λέξιν ἐθνικῷ χαρακτῆρι συντελουμένην (51)· ἀλλ' οὔτε γε ἐκείναις ταῖς διαλέκτοις ἡ προφητεία γνώριμος καθίσταται· ταῖς μὲν γὰρ Ἑλληνικαῖς κατ' ἐπιτήδευσιν αἱ καλούμεναι τῶν τρόπων ἐξαλλαγαὶ τὰς ἐπικρύψεις ποιοῦνται, κατ' εἰκόνα τῶν παρ' ἡμῖν προφητειῶν ἀναγόμεναι· πλὴν ἑκουσίου τῆς παρατροπῆς παρὰ τὸ ὀρθὸν ἐμμέτρῳ ἢ σχεδίῳ φράσει γινομένης δείκνυται. Ἔστι γοῦν ὁ τρόπος λέξις παραγεγραμμένη ἀπὸ τοῦ Κυρίου ἐπὶ τὸ μὴ κύριον, κατασκευῆς ἕνεκα καὶ φράσεως τῆς ἐν τῷ λόγῳ εὐχρηστίας (52) χάριν. B Ἡ προφητεία δὲ οὐδ' ὅλως τοὺς περὶ τὰς λέξεις σχηματισμοὺς ἐπιτηδεύει διὰ τὸ κάλλος τῆς φράσεως, τῷ δὲ μὴ πάντων εἶναι τὴν ἀλήθειαν, ἐπικρύπτεται πολυτρόπως, μόνοις τοῖς εἰς γνῶσιν μεμυημένοις, τοῖς δι' ἀγάπης ζητοῦσι τὴν ἀλήθειαν, τὸ φῶς ἀνατέλλουσα. Λέγεται δ' οὖν εἶδος τῆς προφητείας ἡ παροιμία κατὰ τὴν βάρβαρον φιλοσοφίαν· λέγεταί τε καὶ παραβολή· τό τε αἴνιγμα ἐπὶ τούτοις. Ἀλλὰ μὴν καὶ « σοφία (53) » λέγεται· καὶ ὡς ἕτερον αὐτῆς « ἡ παιδεία, λόγοι τε » αὖ « φρονήσεως, » καὶ « στροφαὶ λόγων, » καὶ « δικαιοσύνη ἀληθής, » διδασκαλία τε αὖ « τοῦ κατευθῦναι κρίμα, » καὶ « πανουργία ἀκάκοις » κατὰ τὴν παιδείαν περιγινομένη, αἴσθησίς τε καὶ ἔννοια τῷ νεοκατηχήτῳ γινομένη· « Ὁ τούτων ἀκούσας, φησὶ, τῶν προφητῶν, σοφὸς, C σοφώτερος ἔσται· κυβέρνησιν (54) δὲ ὁ νοήμων κτήσεται, καὶ νοήσει παραβολὴν καὶ σκοτεινὸν λόγον, ῥήσεις τε σοφῶν καὶ αἰνίγματα. » Εἰ δὲ ἀπὸ (55) Ἕλληνος τοῦ Διὸς τοῦ κατ' ἐπίκλησιν Δευκαλίωνος (56) τὰς Ἑλληνικὰς (57) συνέβη κεκλῆσθαι διαλέκτους, ἐκ τῶν

A bus eum affecerunt Judæi, et resurrectionem et in cœlos assumptionem, priusquam conderentur Hierosolyma, sicut scriptum est : *Hæc omnia sunt quæ oportebat ipsum pati, et post ipsum quæ erunt.* Hæc ergo cum agnovissemus, Deo credidimus ex iis quæ de ipso scripta sunt. » Et paulo post rursus infert, divina Providentia factas esse Scripturas, sic referens : « Sciebamus enim Deum hæc vere jussisse ; et absque Scriptura nihil dicimus. » Habet autem alias quoque quasdam proprietates sermo Hebræus, sicut etiam unusquisque ex reliquis, peculiari quodam constans loquendi genere, quod gentis ostendit stylum et figuram. Dialectum itaque definiunt, dictionem quæ gentis stylo ac figura conficitur ; sed non ejusmodi dialectis nota est prophetia. Græcis B enim quæ troporum vocantur mutationes, de industria occultant, deductæ ad similitudinem earum quæ sunt apud nos prophetiarum. Verum id dicitur esse per voluntariam a recto declinationem quæ fit vel versu vel soluta dictione : est quippe tropus, dictio transcripta a proprio ad non proprium compositionis causa, et propter rectum phraseos usum quæ est in oratione. Prophetia autem minime utitur figuris in dictionibus, propter ornatum orationis. Quia autem non omnium est veritas, multis modis occultatur, iisque solis qui sunt initiati ad cognitionem, qui veritatem quærunt propter charitatem, lucem exoriri facit. Dicitur autem prophetiæ species proverbium a barbara philosophia ; dicitur quoque parabola et deinde ænigma. Quin C etiam dicitur « sapientia [a], » et ut ab ea diversum quid « disciplina, » et rursus « sermones prudentiæ, » et « strophæ verborum, et vera justitia, » et rursus doctrina « dirigendi judicium ; » et « astutia quæ simplicibus » accidit ex disciplina et « sen-

*P. 805, ED. POTTER, 678, ED. PARIS. [a] Prov. I, 1-4.

(50) *Προσέταξεν ὄντως.* Legi posset etiam προσέταξεν οὕτως, « imperavit ita. » SYLB.

(51) *Διάλεκτον γοῦν ὁρίζονται λέξιν ἐθνικῷ χαρακτῆρι συντελουμένην.* « Definiunt itaque dialectum dictionem, quæ gentis stylo et charactere conficitur. » Corinthus, *De dialectis*, Διάλεκτος, λέξις ἴδιον χαρακτῆρα τόπου ἐμφαίνουσα. « Dictio proprium characterem loci ostendens est dialectus. » COLLECT.

(52) *Εὐχρηστίας.* Lege εὐχρήστου. LOWTH.

(53) *Σοφία.* Respicit Proverb. I, 1, 2, 3, 4 : Παροιμίαι Σολομῶντος υἱοῦ Δαβὶδ, ὃς ἐβασίλευσεν ἐν Ἰσραήλ. Δέξασθαί τε στροφὰς λόγων, νοῆσαί τε δικαιοσύνην ἀληθῆ, καὶ κρίμα κατευθύνειν· ἵνα δῷ ἀκάκοις πανουργίαν, παιδὶ δὲ νέῳ αἴσθησίν τε καὶ ἔννοιαν.

(54) *Κυβέρν.* Prov. I : Ὁ δὲ νοήμων κυβέρνησιν κτήσεται, νοήσει τε.

(55) *Εἰ δὲ ἀπὸ Ἕλληνος.* Quo tempore vixerit Hellen, disce ex Eusebio in *Chronico*, an. XXXVIII Cecropis primi Athen. regis, eumque ita lege ex ms.: « Ab Hellene Deucalionis et Pyrrhæ filio ii, qui prius Græci, Hellenes nuncupati, et Acta Attica vocata. » Clemens tamen pag. 351, tempore Crotopi Deucalionis inundationem constituit, cum successor Cecropis regnaret. Muysen Cecropi σύγχρονον plerique faciunt, Clemens Inacho. Pausanias in *Lacon.* ab Hellade dictos Hellenas, urbe Thessaliæ. Stephanus de urbibus, de Hellade hæc, Ἐκτίσθη ὑπὸ Ἕλληνος, οὐ τοῦ Δευκαλίωνος, ἀλλὰ τοῦ Φθίου καὶ Χρυσίππης. Vide Strab. lib. VIII et IX. COLLECT.

(56) *Ἕλληνος τοῦ Διὸς τοῦ κατ' ἐπίκλησιν Δευκαλίωνος.* Hervetus exp.: « Hellene, Jovis filio, qui fuit cognominatus Deucalion. » Porro Hellenem Deucalionis filium fuisse, multi scribunt : « Eumdem vero appellatum fuisse Deucalionem, haud quisquam. » Proinde hæc Clementis verba sic Latine reddi debent : « Hellene, filio Jovis, quoad nomen vero Deucalionis. » Sensus enim est, Hellenem D quidem, cum revera Jovis esset, pro Deucalionis filio vulgo habitum fuisse. Idem aliis pluribus contigisse fertur. Hercules, Jovis filius, Amphitryoniades dictus est : Hector, cum Priami filius haberetur, ab Apolline genitus est secundum Lycophronem *Cassandræ* v. 264. Idem igitur de Hellene intelligendum est : quem alii Jove, alii Deucalione natum tradunt. Apollodor. lib. I, c. 7 : Γίνονται δὲ ἐκ Πύῤῥας Δευκαλίωνι παῖδες Ἕλλην μὲν πρῶτος, ὃν ἐκ Διὸς ἔνιοι γεγενῆσθαι λέγουσιν. « Porro ex Deucalione et Pyrrha nati sunt, Hellen ante alios, quem a Jove ortum esse nonnulli tradunt. » Conon, narrat. 27 : Περὶ Ἕλληνος τοῦ παιδὸς αὐτοῦ (Δευκαλίωνος) ὃν ἔνιοι τοῦ Διὸς παῖδα εἶναί φασιν. « De Hellene filio Deucalionis, quem nonnulli Jovis esse filium dicunt. »

(57) *Ἑλληνικάς.* Apollodori versionem obiter hic emenda, loco jam dicto : Αὐτὸς (Ἕλλην) μὲν ἀφ' αὐτοῦ τοὺς καλουμένους Γραικοὺς προηγόρευσεν Ἕλ-

sus et intelligentia, » quæ ei inditur qui est recenter imbutus catechesi. « Qui hos, inquit, audivit prophetas, sapiens, erit sapientior, gubernationem autem possidebit intelligens, et intelliget parabolam et obscuram orationem, et sapientum dicta et ænigmata [a]. » Si autem ab Hellene Jovis filio, qui fuit ✠ cognominatus Deucalion, contigit Hellenicas, id est Græcas, appellari dialectos, ex temporibus quæ prius exhibuimus, facile perspici potest, quot generationibus sint Hebræa lingua posteriores dialecti Græcorum. Procedente autem scriptura, prædictos a propheta tropos quoad unamquamque partem adnotantes, gnosticam vivendi rationem, per regulam veritatis, sedulo et artificiose exhibebimus. Annon enim Virtus quæ Hermæ quoque in visione apparuit in figura Ecclesiæ, dedit librum ut describeret quem annuntiari electis volebat? Eum autem inquit se transcripsisse ad litteram, cum non inveniret quomodo syllabas perficeret. Significabat utique Scripturam esse omnibus claram, prout in nuda lectione accipitur, et hanc esse fidem quæ locum obtinet elementorum. Quocirca allegorice dicitur « lectio secundum litteram. » Scripturarum autem explicationem gnosticam fide jam proficiente assimilari ei quæ fit per syllabas lectioni intelligimus. Quin etiam jubetur Isaias propheta [b], « novo » libro accepto in eo « scribere » quædam; sanctam cognitionem, per Scripturarum expositionem, futuram prædicente Spiritu, quæ illo tempore nondum erat scripta, propterea quod nondum cognosceretur; dictum enim fuerat ab initio iis solis qui intelligunt. Jam vero cum apostolos docuerit Servator, scriptæ non scripta jam quoque nobis traditur traditio, quæ novis cordibus, secundum novum illum librum per potentiam Dei inscribitur. Ea ratione qui apud Græcos sunt eruditissimi, Mercurio, quem dicunt esse sermonem, consecrant propter usum vocis atque interpretationem, fructum mali Punici. Habet enim multas latebras oratio. Merito ergo Moysen quoque qui assumebatur, duplicem vidit Jesus filius Nave, et unum quidem cum angelis, alterum autem supra montes, qui

A χρόνων ὧν φθάσαντες παρεστήσαμεν (58), ῥᾴδιον συνιδεῖν ὅσαις γενεαῖς τῆς Ἑβραίων φωνῆς αἱ παρ' Ἕλλησι μεταγενέστεραι διάλεκτον ὑπάρχουσι. Προϊούσης δὲ τῆς γραφῆς τοὺς προειρημένους ὑπὸ τοῦ προφήτου (59) τρόπους καθ' ἑκάστην περικοπὴν σημειωσάμενοι, παραστήσομεν τὴν γνωστικὴν ἀγωγὴν, κατὰ τὸν τῆς ἀληθείας κανόνα φιλοτέχνως ἐνδεικνύμενοι. Ἢ γὰρ οὐχὶ καὶ ἐν τῇ ὁράσει τῷ Ἑρμᾷ ἡ Δύναμις (60), ἐν τῷ τύπῳ τῆς Ἐκκλησίας φανεῖσα, ἔδωκε τὸ βιβλίον εἰς μεταγραφὴν, ὃ τοῖς ἐκλεκτοῖς ἀναγγελῆναι ἐβούλετο; Τοῦτο δὲ μετεγράψατο πρὸς γράμμα, φησὶ, μὴ εὑρίσκων (61) τὰς συλλαβὰς τελέσαι. Ἐδήλου δ' ἄρα τὴν μὲν Γραφὴν πρόδηλον εἶναι πᾶσι, κατὰ τὴν ψιλὴν ἀνάγνωσιν ἐκλαμβανομένην, καὶ ταύτην εἶναι τὴν πίστιν στοιχείων (62) τάξιν ἔχουσαν, δι' ὃ (63) καὶ B « ἡ πρὸς τὸ γράμμα ἀνάγνωσις » ἀλληγορεῖται· τὴν διάπτυξιν δὲ τὴν γνωστικὴν τῶν Γραφῶν, προκοπτούσης ἤδη τῆς πίστεως εἰκάζεσθαι τῇ κατὰ τὰς συλλαβὰς ἀναγνώσει ἐκδεχόμεθα. Ἀλλὰ καὶ Ἡσαΐας (64) ὁ προφήτης βιβλίον « καινὸν » κελεύεται λαβὼν, « ἐγγράψαι » τινὰ, τὴν γνῶσιν τὴν ἁγίαν διὰ τῆς τῶν Γραφῶν ἐξηγήσεως ὕστερον ἔσεσθαι προφητεύοντος τοῦ Πνεύματος, τὴν ἔτι κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἄγραφον τυγχάνουσαν, διὰ τὸ μηδέπω γιγνώσκεσθαι· εἴρητο γὰρ ἀπ' ἀρχῆς μόνοις τοῖς νοοῦσιν. Αὐτίκα διδάξαντος τοῦ Σωτῆρος τοὺς ἀποστόλους, ἡ τῆς ἐγγράφου ἄγραφος ἤδη καὶ εἰς ἡμᾶς διαδίδοται παράδοσις, καρδίαις καιναῖς κατὰ τὴν ἀνακαίνωσιν τοῦ βιβλίου τῇ δυνάμει τοῦ Θεοῦ ἐγγεγραμμένη. Ταύτῃ οἱ τῶν παρ' Ἕλλησι λογιώτατοι τῷ Ἑρμῇ, ὃν δὴ λόγον εἶναι φασὶ, διὰ τὴν C ἑρμηνείαν καθιεροῦσι τῆς ῥοιᾶς τὸν καρπόν· πολυκευθὴς γὰρ ὁ λόγος. Εἰκότως ἄρα καὶ τὸν Μωϋσέα ἀναλαμβανόμενον διττὸν εἶδεν Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυή· καὶ τὸν μὲν μετ' ἀγγέλων, τὸν δὲ ἐπὶ τὰ ὄρη περὶ τὰς φάραγγας κηδείας ἀξιούμενον. Εἶδε δὲ Ἰησοῦς τὴν θέαν ταύτην κάτω, πνεύματι ἐπαρθεὶς, σὺν καὶ τῷ Χαλέβ· ἀλλ' οὐχ ὁμοίως ἄμφω θεῶνται· ἀλλ' ὁ μὲν καὶ θᾶττον κατῆλθε, πολὺ τὸ βρίθον ἐπαγόμενος· ὁ δὲ, ἐπικατελθὼν, ὕστερον τὴν δόξαν διηγεῖτο ἣν ἐθεᾶτο, διαθρῆσαι δυνηθεὶς μᾶλλον θατέρου, ἅτε καὶ καθαρώτερος γενόμενος· δηλούσης, οἶμαι, τῆς ἱστορίας, μὴ πάντων εἶναι τὴν γνῶσιν· ἐπεὶ οἱ μὲν τὸ

✠ P. 806, ED. POTTER, 679, ED. PARIS.

[a] Prov. I, 5, 6. [b] Isa. VIII, 1.

λήνας· « Hellen quidem de se Hellenas, qui postea Græci vocati sunt, nominavit. » Verti debuit: « Qui prius Græci vocati fuerant. » Horum enim nominum illud Γραικῶν antiquius fuisse, satis omnibus notum est.

(58) *Παρεστήσαμεν*. Nempe superius in *Strom.* lib. I.

(59) *Τοῦ προφήτου*. Id est Salomone. Vide supra ad p. 470 edit. Paris. LOWTH.

(60) *Ἡ δύναμις*. Intelligit « anum, » quæ Hermæ Ecclesiam repræsentabat, *Pastor*. lib. I, vis. 11, cap. 1 : « Et cum surrexissem ab oratione, video contra me anum illam, quam et anno superiore videram, ambulantem, et legentem libellum aliquem. Et ait mihi : Potes hæc electis Dei renuntiare? Dico ei : Domina, in memoria retinere non possum; da autem mihi libellum, et describam. Accipe, inquit, et restituas mihi illum. Ut autem accepi, in quemdam locum agri secedens, descripsi omnia ad litteram; non enim inveniebam syllabas. »

(61) *Μὴ εὑρίσκων*. Hoc modo cum marmora et nummi, tum etiam libri vetustissimi scripti conspiciuntur, perpetua scilicet litterarum serie, nulla vocum distinctione facta.

(62) *Στοιχείων*. Respicere videtur Hebr. V, 12 : Τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων.

(63) *Δι' ὅ*. Ms. Paris. διό.

(64) *Ἡσαΐας*. Isa. VIII, 1 : « Et dixit Dominus ad me : Sume tibi librum grandem, et scribe in eo stylo hominis : velociter spolia. » LXX : Λάβε σεαυτῷ τόμον καινὸν μέγαν. Eusebius legit, τόμον καινοῦ, ut adnotatur in editione Romana, in quibusdam libris esse τόμον χάρτου καινοῦ. Clemens habet βιβλίον καινὸν κελεύεται λαβών. « Sume tibi librum novum magnum, » verterunt LXX et addiderunt « novum, » ut admonerent prophetiam esse de Testamento Novo. Eusebius lib. VII, c. 3, *Demonstrat. evang*. COLLECT.

A σῶμα τῶν Γραφῶν τὰς λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα, καθάπερ τὸ σῶμα τὸ Μωϋσέως, προσβλέπουσιν· οἱ δὲ τὰς διανοίας καὶ τὰ ὑπὸ (65) τῶν ὀνομάτων δηλούμενα διορῶσι, τὸν μετὰ ἀγγέλων Μωϋσέα πολυπραγμονοῦντες. Ἀμέλει καὶ τῶν ἐπιβοωμένων τὸν Κύριον αὐτὸν οἱ μὲν πολλοὶ, « Υἱὲ Δαβὶδ, ἐλέησόν με, » ἔλεγον· ὀλίγοι καὶ Υἱὸν ἐγίγνωσκον τοῦ Θεοῦ, καθάπερ ὁ Πέτρος· ὃν καὶ ἐμακάρισεν, « ὅτι αὐτῷ σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψε τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἡ ὁ Πατὴρ αὐτοῦ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, » δηλῶν τὸν γνωστικὸν οὐ διὰ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ τῆς κυηθείσης, ἀλλὰ δι' αὐτῆς τῆς δυνάμεως τῆς πατρικῆς, γνωρίζειν τὸν Υἱὸν τοῦ Παντοκράτορος. Οὐ μόνον τοίνυν τοῖς ἐπιτυγχάνουσιν ἁπλῶς οὕτω δύσκολος ἡ τῆς ἀληθείας κτῆσις, ἀλλὰ καὶ ὧν τυγχάνει ἡ ἐπιστήμη οἰκεία, μηδὲ τούτοις ἀθρόαν δίδοσθαι τὴν θεωρίαν, ἡ κατὰ τὸν Μωϋσέα B ἱστορία διδάσκει, μέχρις ἂν ἐθισθέντες ἀντωπεῖν (66), καθάπερ οἱ Ἑβραῖοι (67), τῇ δόξῃ τῇ Μωϋσέως, καὶ οἱ ἅγιοι (68) τοῦ Ἰσραὴλ ταῖς τῶν ἀγγέλων ὀπτασίαις, οὕτω καὶ ἡμεῖς ταῖς τῆς ἀληθείας μαρμαρυγαῖς ἀντιβλέπειν δυνηθῶμεν.

A dignus erat cui in convallibus justa fierent. Vidit autem Jesus hoc spectaculum inferius, sublatus spiritu, una cum Chaleb; sed non vident ambo similiter. ✠ Verum hic quidem descendit citius, ut qui multum quod gravabat inferret; ille autem cum descendisset, postea narravit gloriam quam erat contemplatus, ut qui magis quam alter posset perspicere cum esset purior : significante, ut arbitror, historia, non omnium **289** esse cognitionem. Nam alii quidem corpus Scripturarum, nempe dictiones et nomina perinde ac corpus Moysis accipiunt; alii vero sententias, et quæ a nominibus significantur pervident, eum qui est cum angelis Moysen curiose inquirentes. Certe etiam ex iis qui ipsum Dominum invocabant, multi quidem dicebant : « Fili David, miserere mei[a]; » pauci autem B cognoscebant Filium Dei, sicut Petrus, quem etiam beatum pronuntiavit, « quoniam ei caro et sanguis non revelavit » veritatem « sed Pater ejus qui est in cœlis[b] : » significans gnosticum, non per ejus carnem quæ fuit gestata in utero, sed per ipsam paternam potentiam cognoscere Filium Omnipotentis. Non solum iis qui temere ac imperite in Scripturas incidunt, est adeo difficilis acquisitio veritatis; sed ne his quidem quorum est propria scientia, totam simul acervatim dari contemplationem, docet Moysis historia, donec sicut Hebræi gloriam Moysis, et sancti Israel angelorum visiones, ita nos quoque objectum veritatis splendorem adversis intueri oculis possimus.

CAPUT XVI.

Exemplum hujus mystici intellectus (de quo in capite præcedente) ponit in explicatione mystica Decalogi.

C Ὑπόδειγμα δ' ἡμῖν κατὰ παραδρομὴν ἐκκείσθω εἰς σαφήνειαν γνωστικὴν ἡ Δεκάλογος. Καὶ ὅτι μὲν ἱερὰ ἡ δεκὰς, παρέλκει λέγειν τὰ νῦν. Εἰ δὲ αἱ πλάκες αἱ γεγραμμέναι ἔργον Θεοῦ, φυσικὴν ἐμφαίνουσαι δημιουργίαν εὑρεθήσονται· « δάκτυλος » γὰρ « Θεοῦ » δύναμις νοεῖται Θεοῦ, δι' ἧς ἡ κτίσις τελειοῦται οὐρανοῦ καὶ γῆς· ὧν ἀμφοῖν αἱ πλάκες νοηθήσονται σύμβολα· Θεοῦ μὲν γὰρ γραφὴ καὶ εἰδοποιία ἐνυποκειμένῃ (69) τῇ πλακὶ δημιουργία τοῦ κόσμου τυγχάνει· ἡ Δεκάλογος δὲ, κατὰ μὲν οὐράνιον εἰκόνα, περιέχει ἥλιον καὶ σελήνην, ἄστρα, νέφη, φῶς, πνεῦμα, ὕδωρ, ἀέρα, σκότος, πῦρ. Αὕτη φυσικὴ Δεκάλογος οὐρανοῦ· ἡ δὲ τῆς γῆς εἰκὼν, περιέχει ἀνθρώπους, κτήνη, ἑρπετὰ, θηρία, καὶ τῶν ἐνύδρων ἰχθύας καὶ κήτη· τῶν τε αὖ πτηνῶν ὁμοίως τά τε σαρκοβόρα καὶ τὰ ἡμέρῳ χρώμενα τροφῇ· φυτῶν τε D ὡς αὔτως (70), τὰ καρποφόρα καὶ ἄκαρπα. Αὕτη φυσικὴ Δεκάλογος γῆς. Καὶ « ἡ κιβωτὸς » δὲ, ἡ ταῦτα περιειληφυῖα, ἡ τῶν θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων γνῶσις εἴη ἂν καὶ σοφία (71). Τάχα δ' ἂν εἶεν αἱ δύο πλάκες αὗται δισσῶν προφητεία διαθηκῶν.

Nobis autem gnosticæ declarationis in transcursu exemplum sit Decalogus. Et quod sacer quidem sit denarius numerus, supervacaneum est nunc dicere. Sin autem tabulæ scriptæ opus sint Dei[c], invenientur naturale ostendere opificium. Per « digitum » autem « Dei » intelligitur Dei potentia, per quam efficitur creatio cœli et terræ; quorum amborum intelligentur tabulæ esse signa. Nam Dei quidem scriptura et formatio in subjecta tabula, est mundi creatio. Decalogus autem imagine quadam cœlesti, continet solem et lunam, astra, nubes, lucem, spiritum, aquam, aerem, tenebras, ignem : hic est cœli naturalis Decalogus. Terræ autem imago continet homines, pecora, reptilia, bestias, et ex aquatilibus pisces et cete : et D rursus similiter ex volucribus, et quæ sunt carnivoræ, et quæ miti utuntur cibo; et ex plantis similiter, et quæ sunt fertiles, et quæ steriles. Hic est terræ naturalis Decalogus. Porro autem « arca[d] » quæ hæc continebat, rerum divinarum et humanarum erit cognitio et sapientia. Fortasse autem fue-

✠ P. 807, ED. POTTER, 680, ED. PARIS. [a] Marc. x, 48, et alibi sæpe. [b] Matth. xvi, 17. [c] Exod. xxxii, 15,16; xxxi, 18. [d] Exod. xxv, 16.

(65) Ὑπό. Ms. Ottob. ὑπέρ.

(66) Ἀντωπεῖν. Hæc vox infra occurrit in *Excerptis* e Theodoto p. 791, edit. Paris. Ἀντομματεῖν dicit auctor *Constitut. apost.* lib. vi, c. 2, ubi adnotat Cotelerius, « Lucam, et post eum Barnabam, ac verum Clementem Romanum, Clementemque Alexandrinum, et alios, ante vero auctorem libri Sapientiæ, ἀντοφθαλμεῖν usurpasse; Dionysium vero Pseudo-Areopagitam cum Clemente Alexandrino, Method. Athanas. ἀντωπεῖν, et ἀντωπῆσαι. »

(67) *Οἱ Ἑβρ.* Respicit Exod. xxxiv, 30 et seq.

(68) *Οἱ ἅγιοι.* Scilicet prophetæ, veluti Dan. x, 7 et seq., et alibi.

(69) *Ἐνυποκ.* Forte rectius ἐναποκειμένη. SYLB.

(70) *Ὡς αὔτως.* Vel conjuncte ὡσαύτως.

(71) *Σοφία.* Conf. superius *Pædag.* p. 181, not.

rint hæ duæ tabulæ, prophetia duorum testamentorum. Mystice autem sunt renovatæ, cum simul abundaret ignoratio et peccatum. Dupliciter vero, ut videtur, scribuntur præcepta duplicibus spiritibus, nempe et principali, et eo qui subjicitur; quoniam « caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem [a]. » Est autem in ipso quoque homine quidam denarius : quinque sensus, et vocis edendæ facultas, et vis seminaria : et hic quoque octavus qui fuit in formatione spiritus : nona est facultas animæ quæ tenet principatum, quæ etiam dicitur principalis : et decima est sancti Spiritus quæ per fidem accedit, formam et characterem tribuens, proprietas. His accedit, quod decem quibusdam humanis partibus videtur lex imperare, visui, auditui, odoratui, tactui, gustui instrumentisque eorum administris, quæ sunt duplicia, nempe manibus et pedibus : hæc est enim hominis formatio. Intromittitur autem anima, et etiam prius intromittitur principalis facultas qua ratiocinamur, quæ non generatur per dejectionem seminis, ut etiam absque ea numerus decimus colligatur eorum, per quæ universa actio hominis perficitur. Nam ordine cum primum est homo genitus, accipit initium vitæ ab iis quæ passionibus sunt obnoxia : ratiocinandi ergo facultatem quæ etiam est principalis, dicimus esse animali causam constitutionis : quin etiam partem expertem rationis, et esse animatam, et esse ejus partem. Jam vitalem quidem facultatem, qua nutriendi continetur vis et augendi, et ut in summa dicam, movendi, sortitus est spiritus carnalis, qui et motu est facillimus, et quoquoversus per sensus et reliquum corpus procedit, et per corpus primum patitur. Principalis autem animæ facultas habet liberam eligendi facultatem, in qua inquisitio, disciplina et cognitio. Verum enimvero universa ita ordinata sunt, ut ad unam principalem referantur facultatem : et propter illam et vivit homo, et certo modo vivit. Per corporeum itaque spiritum homo sentit, concupiscit, lætatur, irascitur, alitur, augetur : quin etiam per eum actiones aggreditur, convenienter ei, quod mens cogitarit et

A Ἀνεκαινίσθησαν οὖν μυστικῶς, πλεοναζούσης ἀγνοίας ἅμα καὶ ἁμαρτίας. Δισσῶς, ὡς ἔοικε, γράφονται, δισσοῖς πνεύμασιν ἐντολαῖς (72), τῷ τε (73) ἡγεμονικῷ τῷ τε ὑποκειμένῳ· ἐπεὶ « ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, καὶ τὸ (74) πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός. » Ἔστι δὲ καὶ δεκάς τις περὶ τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν, τά τε αἰσθητήρια πέντε καὶ τὸ φωνητικὸν καὶ τὸ σπερματικόν· καὶ τοῦτο (75) δὴ ὄγδοον τὸ κατὰ τὴν πλάσιν πνευματικόν· ἔννατον δὲ τὸ ἡγεμονικὸν τῆς ψυχῆς· καὶ δέκατον τὸ διὰ τῆς πίστεως προσγινόμενον ἁγίου Πνεύματος χαρακτηριστικὸν ἰδίωμα. Ἔτι πρὸς τούτοις δέκα τισὶν ἀνθρωπείοις μέρεσι προστάσσειν ἡ νομοθεσία φαίνεται, τῇ τε ὁράσει καὶ ἀκοῇ, καὶ τῇ ὀσφρήσει, ἀφῇ τέ καὶ γεύσει, καὶ τοῖς τούτων ὑπουργοῖς ὀργάνοις, δισσοῖς οὖσι, χερσί τε B καὶ ποσίν· αὕτη γὰρ ἡ πλάσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπεισκρίνεται δὲ ἡ ψυχὴ, καὶ προεισκρίνεται (76) τὸ ἡγεμονικὸν, ᾧ διαλογιζόμεθα, οὐ κατὰ τὴν τοῦ σπέρματος καταβολὴν γεννώμενον, ὡς συνάγεσθαι καὶ ἄνευ τούτου τὸν δέκατον ἀριθμὸν, δι' ὧν ἡ πᾶσα ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελεῖται. Τῇ τάξει γὰρ εὐθέως γενόμενος ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τῶν παθητικῶν τὴν ἀρχὴν τοῦ ζῇν λαμβάνει. Τὸ λογιστικὸν τοίνυν καὶ ἡγεμονικὸν αἴτιον εἶναι φαμὲν τῆς συστάσεως τῷ ζώῳ· ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ ἄλογον μέρος ἐψυχῶσθαί τε καὶ μόριον αὐτῆς εἶναι. Αὐτίκα τὴν μὲν ζωτικὴν δύναμιν, ᾗ ἐμπεριέχεται τὸ θρεπτικόν τε καὶ αὐξητικὸν καὶ καθ' ὅλου κινητικὸν, τὸ πνεῦμα εἴληχε τὸ σαρκικὸν, ὀξυκίνητον ὂν, καὶ παντὶ (77) διά τε τῶν C αἰσθήσεων καὶ τοῦ λοιποῦ σώματος πορευόμενόν τε καὶ πρωτοπαθοῦν διὰ σώματος· τὴν προαιρετικὴν δὲ τὸ ἡγεμονικὸν ἔχει δύναμιν, περὶ ἣν ἡ ζήτησις καὶ ἡ μάθησις καὶ ἡ γνῶσις. Ἀλλὰ γὰρ ἡ πάντων ἀναφορὰ εἰς ἓν συντέτακται τὸ ἡγεμονικὸν, καὶ δι' ἐκεῖνο ζῇ τε ὁ ἄνθρωπος, καί πως ζῇ. Διὰ τοῦ σωματικοῦ ἄρα πνεύματος αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος, ἐπιθυμεῖ, ἥδεται, ὀργίζεται, τρέφεται, αὔξεται· καὶ δὴ (78) καὶ πρὸς τὰς πράξεις διὰ τούτου πορεύεται τὰ κατ' ἔννοιάν τε καὶ διάνοιαν· καὶ ἐπειδὰν κρατῇ τῶν ἐπιθυμιῶν, βασιλεύει τὸ ἡγεμονικόν. Τὸ οὖν, « Οὐκ ἐπιθυμήσεις, » οὐ δουλεύσεις, φησὶ, τῷ σαρκικῷ πνεύματι, ἀλλὰ ἄρξεις αὐτοῦ· « ἐπεὶ ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ

P. 808, ED. POTTER, 681, ED. PARIS. [a] Gal. v, 17.

D

(72) *Γράφονται, δισσοῖς πνεύμασιν ἐντολαῖς.* Forte rectius γράφονται, δισσοῖς πνεύμασιν ἐντολαί· ut conjicere licet ex v. 48. Utique Hervetus interpres ita legit. SYLBURG. — Totam hanc sententiam sic scribe : Δισσῶς, ὡς ἔοικε, γράφονται, δισσοῖς δεδομέναις πνεύμασιν ἐντολαῖς, sicut infra : τοῖς δισσοῖς πνεύμασι τὰς δεδομένας ἐντολάς. Paulo enim post : Εἰκότως τοίνυν αἱ δύο πλάκες τοῖς δισσοῖς πνεύμασι τὰς δεδομένας ἐντολὰς, τῷ πλασθέντι τῷ τε ἡγεμονικῷ, τὰς πρὸ τοῦ νόμου παραδεδομένας. HEINSIUS.

(73) *Τῷ τε.* Id est rationali et sensibili hominis facultati. Sic Philo Judæus lib. *Quis sit rerum divinarum hæres.* p. 504 : Τί δ' αἱ στῆλαι τῶν γενικῶν δέκα νόμων, ἃς ὀνομάζει πλάκας; δύο εἰσὶν ἰσάριθμοι τοῖς τῆς ψυχῆς μέρεσι· λογικῷ γὰρ καὶ ἀλόγῳ παιδευθῆναι καὶ σωφρονισθῆναι χρή. « Quid innuunt columnæ decem legum generalium, quas nominant tabulas? duæ sunt numero pares animæ partibus. Nam brutæ pariter ac rationali debetur eruditio castigatioque. »

(74) *Καὶ τό.* Galat. τὸ δέ.

(75) *Καὶ τοῦτο.* Nempe πνοὴν ζωῆς, quam in creando homine ἐνεφύσησεν ὁ Θεός, Genes. II, 7. Hanc Clemens paulo superius dixit τὸ ὑποκείμενον πνεῦμα, et infra πνεῦμα σαρκικόν, σωματικόν.

(76) *Προεισκρίνεται.* Possit etiam scribi προσεισκρίνεται.

(77) *Καὶ παντί.* Aptius καὶ πάντη· ut interpres vertit, « et quoquo versus per sensus et reliquum corpus procedit. » SYLBURG.

(78) *Καὶ δή.* Hoc est, « quin etiam quæ mente ac animo conceptæ sunt, in actionem per hunc transeunt. » Herveti versio ferri posset, si legatur τὰς κατ' ἔννοιαν.

τοῦ πνεύματος, » καὶ εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἀτακτεῖν ἐπανίσταται· καὶ « τὸ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκὸς » εἰς τὴν κατὰ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου διεξαγωγὴν ἐπικρατεῖ. Μήτι οὖν εἰκότως « κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονέναι » ὁ ἄνθρωπος εἴρηται, οὐ κατὰ τῆς κατασκευῆς τὸ σχῆμα, ἀλλ' ἐπεὶ ὁ μὲν Θεὸς λόγῳ τὰ πάντα δημιουργεῖ, ὁ δὲ ἄνθρωπος, ὁ γνωστικὸς γενόμενος, τῷ λογικῷ τὰς καλὰς πράξεις ἐπιτελεῖ; Εἰκότως τοίνυν αἱ δύο πλάκες τοῖς δισσοῖς πνεύμασι τὰς δεδομένας ἐντολὰς, τῷ τε πλασθέντι, τῷ τε ἡγεμονικῷ τὰς πρὸ τοῦ νόμου παραδεδομένας, ἀλλὰ καὶ εἴρηνται (79) μηνύειν, καὶ τὰ τῶν αἰσθήσεων κινήματα κατά τε τὴν διάνοιαν ἀποτυποῦνται κατά τε τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἐνέργειαν φανεροῦνται. Ἐξ ἀμφοῖν γὰρ ἡ κατάληψις. Πάλιν τε αὖ ὡς αἴσθησις πρὸς τὸ αἰσθητὸν, οὕτω νόησις πρὸς τὸ νοητόν. Διτταὶ δὲ καὶ αἱ πράξεις, αἱ μὲν κατ' ἔννοιαν, αἱ δὲ κατ' ἐνέργειαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη (80) τῆς Δεκαλόγου ἐντολὴ παρίστησιν, ὅτι μόνος εἷς ἐστι Θεὸς παντοκράτωρ, ὃς ἐκ τῆς Αἰγύπτου τὸν λαὸν μετήγαγεν διὰ τῆς ἐρήμου εἰς τὴν πατρῴαν γῆν, ὅπως καταλαμβάνωσι μὲν διὰ τῶν θείων ἐνεργημάτων, ὡς ἐδύναντο, τὴν δύναμιν αὐτοῦ, ἀφιστῶνται δὲ τῆς τῶν γενητῶν (81)

A conceperit. Cum autem vicerit cupiditates, regnat principalis facultas. Illud ergo, «Non concupisces:» non servies, inquit, carnali spiritui, sed ei imperabis, quoniam « caro concupiscit adversus spiritum » et insurgit, ✠ ut se turpiter et indecore gerat præter naturam; et « spiritus adversus carnem » obtinet imperium, ad hoc ut homo vitam transigat secundum naturam. Annon ergo merito dictus est homo « factus esse ad Dei imaginem [a], » non quod attinet ad figuram constructionis, sed quoniam Deus quidem ratione omnia architectatur: homo autem qui evaserit Gnosticus, rationis facultate bonas et honestas peragit actiones? Merito ergo duæ tabulæ, duobus spiritibus data præcepta, et ei qui est formatus, et B ei qui est principalis, quæ ante legem tradita fuerant, dictæ sunt significare: quin etiam sensuum motus indicantur tum quatenus in mente recipiuntur, tum quatenus de corporis operatione procedunt, est enim ex ambobus deprehensio. Et rursus, ut se habet sensus ad sensile, ita intelligentia ad id quod ea comprehenditur. Sunt autem duplices quoque actiones, aliæ

✠ P. 809 ED. POTTER, 682 ED. PARIS.

[a] Gen. I, 26.

(79) Ἀλλὰ καὶ εἰρ. Malim hæc sic scribere: εἴρηται μηνύειν· ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν αἰσθ. Sylburgius ait: « Haud scio an legendum ἀλλαχῇ εἴρηνται. Si quis ordine inverso καὶ ἄλλα malit, per me licet. Interpres, ut corrupta, transiliit. »

(80) Ἡ μὲν πρώτη. Haud in promptu est dicere, quo modo Clemens Decalogum in partes suas distribuerit. Nam præceptum de honore parentibus tribuendo clare quintum vocat: cum tamen alterum de non sumendo in vanum Dei nomine secundo, et quod de Sabbato agit, tertio loco ponere videatur; ac proinde quæ hæc præcepta præcedunt, universa uno præcepto concludantur, necesse est. Porro post quintum præceptum statim illud addit, quo adulterium prohibetur: tum alterum, quo homicidium; ac deinde eo, quod de falso testimonio agit, prorsus omisso, vel cum præcedente confuso, decimum pronuntiat esse, quo a qualicunque concupiscentia arcemur. Pro certo igitur tenendum est quod cum Clemens præceptum de honore parentibus tribuendo quinto loco ponat, ante id alia quatuor numeraverit; et quod post id itidem quatuor præcedere voluerit præceptum illud, quo qualiscunque concupiscentia prohibetur, cum hoc decimum esse aperte doceat. Quæ cum ita sint, Clementis verba hoc, vel alio simili, modo scribenda D esse videntur: Καὶ ἡ μὲν πρώτη . . . πατρῴαν γῆν. Ὅπως καταλαμβ. . . . ἔχοντες Θεὸν, ὁ δεύτερος ἐμήνυε λόγος. Μὴ δεῖν λαμβάνειν . . . αὐτὸς μόνος, τρίτος ἐστὶ λόγος. Τέταρτος δὲ ὁ μηνύων γεγονέναι, etc. Qua mutatione haud ita magna fiet, ut et secum consentiat Clemens, et cum Philone Judæo, quem in iis, quæ ad veterem legem spectant, ubique fere sequitur, ut sæpe alias observatum est. Philo enim primum id præceptum esse declarat, quo dicitur unum esse verum Deum colendum, qui Judæos ex Ægypto eduxit; secundum, quo simulacra coli prohibentur; tertium, quo Dei nomen in vanum non esse sumendum decernitur; quartum, quo septimi diei observatio præcipitur, etc. Conf. ejus lib. *Quis sit rerum divinarum hæres*, pag. 504, lib. *De decalogo*, lib. *De specialibus præceptis* in ipso principio. Ad sententiam nostram confirmandam accedit, quod Philo, perinde ac Clemens noster, præceptum de adulterio ei, quo prohibetur homicidium, anteponat; octavo autem loco præceptum de furto, et illud, quo qualiscunque concupiscentia prohibetur, decimo constituat. Sylburg. ait: « Hœschelius Decalogi numerum sic impleri C posse arbitratur, si post γῆν inseratur, ὁ δεύτερος δὲ λόγος (seu ἡ δὲ δευτέρα ἐντολή) παρίστησι· mutato mox δεύτερος in τρίτος, et τρίτος in τέταρτος. Mihi vero, inquit, post comma istud, ὁ δεύτερος δὲ ἐμήνυε λόγος, mutilatus esse videtur locus, deesseque enarratio secundi præcepti de imaginibus. Id enim eum hoc loco agnovisse, satis declarant quæ cum alibi passim contra imagines disputat, tum p. 249, 295 et 303, secundum vero ei præcepto locum tribuunt etiam Philo tribus in locis, et Josephus p. 69, itemque Origenes homilia octava in Exodum, Athanasius in *Synopsi sacræ Scripturæ*, Gregorius Naz., in *Carminibus*: imo et recentiores, Nicephorus, Zonaras, Cedrenus et Suidas in voce *Πλαξί*· atque adeo nisi hoc loco defectus statuatur, et mox pro τρίτος reponatur τέταρτος, quomodo consistet ordo et numerus in sequentibus? Manifeste namque cum cæteris supra nominatis auctoribus decimum præceptum esse dicit *περὶ ἐπιθυμιῶν*, p. 292. Atque en tibi octo hexametris expressa hæc decem præcepta per Gregorium pag. 36:

Οὐ γνώσῃ Θεὸν ἄλλον· ἐπεὶ σέβας οἶον ἑνός γε.
Οὐ στήσεις ἴνδαλμα κενὸν καὶ ἄπνοον εἰκώ.
Οὔ ποτε μαψιδίως μνήσῃ μεγάλοιο Θεοῖο.
Σάββατα πάντα φύλασσε μετάρσια καὶ σκιόεντα.
Ὄλβιος, ἣν τοκέεσσι φέρῃς χάριν ἣν ἐπέοικε.
Φεύγειν ἀνδροφόνου παλάμας ἄγος, ἀλλοτρίης τε
Εὐνῆς· κλεπτοσύνην τε κακόφρονα, μαρτυρίην τε
Ψευδῆ· ἀλλοτρίων τε πόθον, σπινθῆρα μόροιο.»

Atque hactenus viri doctissimi Hœschelius et Sylburg., quorum conjecturæ an Clementis sententiæ magis consentaneæ sint, quam quæ a nobis allata sunt, æquus lector, omnibus diligenter perpensis, facile judicabit.

(81) *Γενητῶν*. A. mavult γεννητῶν. Sylburg.

quidem per **290** mentis agitationem, aliæ vero per operationem. Et primum quidem præceptum Decalogi ostendit unum solum esse Deum omnipotentem [a], qui populum transtulit ex Ægypto per solitudinem in terram patriam, ut per divinas quidem operationes comprehenderent, ut poterant, ejus potentiam; ab eorum autem quæ sunt genita abstinerent idololatria, omnem spem habentes in Deo vero. Secundum autem significat non oportere assumere [b], neque inferre magnam et omni veneratione dignam ejus potentiam, quæ quidem est nomen (hujus enim solummodo discendi multi erant adhuc capaces), neque transferre ejus nuncupationem ad res genitas et inanes, quas ✠ quidem fecere homines artifices; in quibus is qui est non ponitur. (In identitate enim ingenita, qui est, est ipse solus.) Tertium autem significat, mundum a Deo esse factum; et dedisse nobis septimum diem ad quiescendum [c], propter eam quæ est in vita afflictionem et malorum perpessionem. Deus enim indefessus, nullisque obnoxius est passionibus, et nullius indiget; quiete autem indigemus nos, qui carnem gestamus. Septimus ergo dies dicitur *quies*, abstinentia a malis, præparans illum primarium et ex quo cuncta orta sunt diem, qui est vere nostra quies, qui quidem prima quoque est revera lucis generatio, in qua omnia simul et cernuntur et possidentur. Ex hoc die prima sapientia et cognitio nos illuminat; lux enim veritatis, lux vera, umbræ expers, qui citra divisionem dividitur Spiritus Domini in eos qui sunt per fidem sanctificati, qui est instar luminaris ad eorum quæ sunt agnitionem. Eum ergo per totam sequentes vitam nullis efficimur passionibus obnoxii: id autem est quiescere. Quocirca Solomon [d] quoque ante cœlum et terram, et omnia quæ sunt, Omnipotenti di-

A εἰδωλολατρείας, τὴν πᾶσαν ἐλπίδα ἐπὶ τὸν κατ' ἀλήθειαν ἔχοντες Θεόν· ὁ δεύτερος δὲ ἐμήνυε λόγος, μὴ δεῖν λαμβάνειν, μηδὲ ἐπιφέρειν τὸ μεγαλεῖον κράτος τοῦ Θεοῦ (ὅπερ ἐστὶ τὸ ὄνομα· τοῦτο γὰρ μόνον ἐχώρουν καὶ ἔτι νῦν οἱ πολλοὶ μαθεῖν), μὴ φέρειν τούτου τὴν ἐπίκλησιν ἐπὶ τὰ γενητὰ καὶ μάταια (82), ἃ δὴ οἱ τεχνῖται τῶν ἀνθρώπων πεποιήκασι, καθ' ὧν ὁ ὢν (83) οὐ τάσσεται (ἐν ταὐτότητι γὰρ ἀγεννήτῳ ὁ ὢν αὐτὸς μόνος). Τρίτος (84) δέ ἐστι λόγος ὁ μηνύων γεγονέναι πρὸς τοῦ Θεοῦ τὸν κόσμον, καὶ δεδωκέναι ἀνάπαυσιν ἡμῖν ἑβδόμην ἡμέραν, διὰ τὴν κατὰ τὸν βίον κακοπάθειαν· Θεὸς γὰρ ἄκμητός τε καὶ ἀπαθὴς, καὶ ἀπροσδεής· ἀναπαύλης δὲ ἡμεῖς οἱ σαρκοφοροῦντες δεόμεθα· ἡ ἑβδόμη τοίνυν ἡμέρα *ἀνάπαυσις* (85) κηρύσσεται, ἀποχὴ κακῶν, ἑτοιμάζουσα
B (86) τὴν ἀρχέγονον ἡμέραν, τὴν τῷ ὄντι ἀνάπαυσιν ἡμῶν· ἣν δὴ καὶ πρώτην τῷ ὄντι φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται, καὶ πάντα κληρονομεῖται. Ἐκ ταύτης τῆς ἡμέρας ἡ πρώτη σοφία καὶ ἡ γνῶσις ἡμᾶς ἐλλάμπεται· τὸ γὰρ φῶς τῆς ἀληθείας φῶς ἀληθὲς, ἄσκιον, ἀμερῶς μεριζόμενον Πνεῦμα Κυρίου εἰς τοὺς διὰ πίστεως ἡγιασμένους, λαμπτῆρος ἐπέχον τάξιν, εἰς τὴν τῶν ὄντων ἐπίγνωσιν. Ἀκολουθοῦντες οὖν αὐτῷ δι' ὅλου τοῦ βίου, ἀπαθεῖς καθιστάμεθα· τὸ δέ ἐστιν ἀναπαύσασθαι. Διὸ καὶ Σολομὼν πρὸ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ πάντων τῶν ὄντων τῷ Παντοκράτορι γεγονέναι τὴν σοφίαν λέγει, ἧς ἡ μέθεξις ἡ κατὰ δύναμιν, οὐ κατ' οὐσίαν λέγω, θείων καὶ ἀνθρωπίνων καταληπτικῶς ἐπιστήμονα εἶναι
C (87) διδάσκει. Ἐνταῦθα γενομένους, ἐν παρέργῳ καὶ ταῦτα ὑπομνηστέον· ἐπεὶ περὶ ἑβδομάδος καὶ ὀγδοάδος ὁ λόγος παρεισῆλθε· κινδυνεύει (88) γὰρ ἡ μὲν ὀγδοὰς ἑβδομὰς εἶναι κυρίως, ἑξὰς δὲ ἡ ἑβδομὰς κατά γε τὸ ἐμφανές· καὶ ἡ μὲν, κυρίως εἶναι Σάββατον, ἐργάτις (89) δὲ ἡ ἑβδομάς· ἥ τε γὰρ κοσμογένεια ἐν ἓξ περαιοῦται ἡμέραις· ἥ τε ἀπὸ τροπῶν (90) ἐπὶ

✠ P. 810 ED. POTTER. 682-683 ED. PARIS.
[d] Prov. viii, 22 et seq.

[a] Exod. xx, 2, 3 et seq. [b] Ibid. 7. [c] Exod. xx, 8.

(82) *Γενητὰ καὶ μάταια*. Vult auctor μάταια esse « creata, » ac proinde nomen Dei sumere ἐπὶ ματαίῳ esse id rebus creatis imponere. Itaque hoc præcepto, secundum Clementem, prohibemur Dei nomen creaturis imponere, quibus proxime superiori præcepto divinum cultum tribuere vetitum est.

(83) *Ὁ ὤν*. Nomen Dei Exod. iii, 14: Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν, etc.

(84) *Τρίτος*. Legendum omnino τέταρτος, uti notavit Sylburg. Nam p. 687, edit. Paris., proximum mandatum ut quintum ordine recensetur. Deest itaque tertii præcepti explicatio, quamvis secundum ita exponat, ut etiam tertii vim quodammodo in se contineret, unde forte defectus ortum habuit. Ita infra nonum cum decimo in unam et eamdem interpretationem coalescit. Lowth.—Porro mihi nec secundi præcepti, ut Sylburgio visum est, nec tertii enarratio desiderari videtur; quorum prius de divino cultu, posterius de divino nomine rebus creatis non tribuendo, satis clare exposuit auctor; ut modo dictum est.

(85) *Ἀνάπαυσις*. Id significat Hebraica vox Σάββατον. Conf. *Strom.* iv, pag. 612, n. 12.

(86) *Ἑτοιμάζουσα*. Hoc est, præsignificans Christum qui nobis et exsistentiam et lucem donat, et requiem. His similia scribit Barnabas epistolæ suæ c. 15, ubi conf. quæ adnotavit Cotelerius.

(87) *Ἐπιστήμονα εἶν*. Hoc est, « habere scientiam docet. Cum autem huc pervenimus, hæc quoque sunt obiter memoranda. » Quæ Hervetus perinde vertit, ac si legisset: Ἐπιστήμονας εἶναι διδάσκει, ἐνταῦθα γενομένους. Ἐν παρέργῳ καὶ ταῦτα ὑπομνηστέον, ἐπεὶ περὶ ἑβ. Quo modo hæc sententia in edit. Flor. interpuncta est; ubi tamen ἐπι-
D στήμονα occurrit, non ἐπιστήμονας.

(88) *Κινδυνεύει*. Vide pag. 684, ed. Paris. Lowth. — Herveti etiam Commentarium, et quæ ad Barnabæ locum paulo superius dictum adnotat Cotelerius

(89) *Ἐργάτις*. Ἑβδομάδα etiam mystice ἐργάτιδα dictam fuisse ex Nicomacho tradit Photius.

(90) *Ἥ τε ἀπὸ τροπῶν*. His similia scribit Macrobius in *Somnium Scipionis* lib. i, cap. 6. Clemens autem Philonis verba abbreviavit, lib. *De opificio mundi*: Ὁ θ' ἡγεμὼν ἡμέρας ἥλιος, διττὰς καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν ἀποτελῶν ἰσημερίας, ἔαρι καὶ μετοπώρῳ, τὴν μὲν ἐαρινὴν ἐν Κριῷ, τὴν δὲ μετοπωρινὴν ἐν Ζυγῷ, ἐναργεστάτην παρέρχεται πίστιν τοῦ περὶ τὴν ἑβδόμην θεοπρεποῦς. Ἑκατέρα γὰρ τῶν ἰσημεριῶν ἑβδόμῳ γίνεται μηνὶ, καθ' ἃς καὶ ἑορτάζειν διείρηται νόμῳ τὰς μεγίστας καὶ δημοτελεστάτας ἑορτάς· ἐπειδήπερ ἀμφοτέραις ὅσα ἐκ γῆς τελεσιογονεῖται, ἔαρι μὲν ὁ τοῦ σίτου καρπὸς, καὶ τῶν

τροπὰς κίνησις τοῦ ἡλίου, ἐν ἓξ συντελεῖται μησί· καθ' ἣν πῆ μὲν φυλλοῤῥοεῖ, πῆ δὲ βλαστάνει τὰ φυτὰ, καὶ αἱ τῶν σπερμάτων γίνονται τελειώσεις. Φασὶ δὲ καὶ τὸ ἔμβρυον (91) ἀπαρτίζεσθαι πρὸς ἀκρίβειαν μηνὶ τῷ ἕκτῳ, τουτέστιν ἑκατὸν ἡμέραις καὶ ὀγδοήκοντα πρὸς ταῖς δύο καὶ ἡμίσει, ὡς ἱστορεῖ Πόλυβος μὲν ὁ ἰατρὸς ἐν τῷ *Περὶ ὀκταμήνων*, Ἀριστοτέλης δὲ ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ *Περὶ φύσεως*· οἵ τε Πυθαγόρειοι ἐντεῦθεν, οἶμαι, ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου κατὰ τὸν προφήτην (92) γενέσεως τὸν ἓξ (93) ἀριθμὸν τέλειον νομίζουσι, καὶ *μεσευθὴν* (94) καλοῦσι τοῦτον καὶ *γάμον*, διὰ τὸ μέσον αὐτὸν εἶναι τοῦ εὐθέως, τουτέστι τοῦ δέκα καὶ τοῦ δύο· φαίνεται γὰρ ἴσον ἀμφοῖν ἀπέχων. Ὡς δ' ὁ γάμος ἐξ ἄῤῥενος καὶ θηλείας γεννᾷ, οὕτως ὁ ἓξ ἐκ περισσοῦ μὲν τοῦ τρία, ἄῤῥενος ἀριθμοῦ λεγομένου, ἀρτίου δὲ τοῦ δύο, θήλεος (95) νομιζομένου, γεννᾶται· δὶς γὰρ τὰ τρία γίνεται ὁ ἕξ. Τοσαῦτα πάλιν αἱ γενικώταται κινήσεις, καθ' ἃς ἡ πᾶσα γένεσις φέρεται ἄνω, κάτω, εἰς δεξιὰ, εἰς ἀριστερὰ, πρόσω, ὀπίσω. Εἰκότως ἄρα τὸν ἑπτὰ ἀριθμὸν ἀμήτορα (96) καὶ ἄγονον λογίζονται, τὸ Σάβ-

✠ P. 811 ED. POTTER.

A cit genitam fuisse sapientiam, cujus participatio quæ est per virtutem, non dico per essentiam, docet eos qui hic fuerint rerum divinarum et humanarum habere scientiam, idque per modum comprehensionis. Hæc quoque sunt obiter revocanda in memoriam, quoniam de septenario et octonario institui cœpit jam sermo. Qui est enim octonarius, videtur esse omnino proprie septenarius; septenarius autem aperte senarius, et hic quidem proprie esse Sabbatum; septenarius autem operæ destinatur, nam et mundi ortus sex finitur diebus, et motus solis, qui fit a conversionibus ad conversiones, seu ab uno tropico ad alterum, perficitur sex mensibus, per quem uno tempore cadunt folia, altero vero tempore plantæ pullulant, et semina perficiuntur. Aiunt fe- B tum quoque perfecte ✠ absolvi mense sexto, hoc est, centum et octoginta duobus diebus et dimidio, ut scribit Polybus quidem medicus in libro *De octomestribus*, Aristoteles autem philosophus in libro *De natura*. Et Pythagorei, hinc, ut arbitror, a mundi ortu ex sententia prophetæ numerum senarium perfectum

ἄλλων ὅσα σπαρτὰ, μετοπώρῳ δὲ τὸ τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν ἄλλων πλείστων ἀκροδρύων. « Sol ipse diei dux, bina quotannis æquinoctia faciens, vere atque autumno, vernum in Ariete, autumnale in Libra, evidentissimam probationem exhibet divinæ majestatis in septenario. Utrumque enim æquinoctium fit mense septimo; quibus temporibus festa indixit lex duo maxima et celeberrima, quandoquidem utroque quidquid terra fert perficitur, vere quidem frumentum, et quæcunque seminamus alia; autumno vero vitis fructus, et plerarumque arborum. »

(91) *Φασὶ δὲ καὶ τὸ ἔμ.* Macrobius, in *Somnium Scipionis* lib. I, cap. 6: « Habet et alia suæ venerationis indicia, sed ne longior faciat sermo fastidium, unum ex omnibus ejus officium persequemur; quod ideo prætulimus, quia hoc commemorato, non senarii tantum, sed et septenarii pariter dignitas astruetur. Humano partui frequentiorem usum novem mensium, certo numerorum modulamine natura constituit; sed ratio sub asciti senarii numeri multiplicatione procedens etiam septem menses compulit usurpari; quam breviter absoluteque dicemus duos esse primos omnium numerorum cubos, id est a pari octo, ab impari viginti septem: et esse imparem marem, parem feminam superius expressimus. Horum uterque si per senarium numerum multiplicetur, efficiunt dierum numerum, qui septem mensibus explicantur. Coeant enim numeri mas ille qui memoratur et femina, octo scilicet et viginti septem; pariunt ex se quinque et triginta. Hæc sexies multiplicata creant decem et ducentos: qui numerus mensem 7 claudit. »

(92) *Προφήτην*. Nempe Moysem.

(93) *Ἕξ*. Euclides lib. VII, definit. 22: Τέλειος ἀριθμός ἐστιν, ὁ τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσιν ἴσος ὤν· « Perfectus numerus est, suis partibus æqualis exsistens. » Cassiodorus lib. *De amicitia*: « Senarius numerus, perfectus, constans ex partibus suis. Si enim conjunxeris unum, duo, tria, perfectum habebis senarium. » Conf. Censorinus cap. 11. Hinc senarium numerum Veneri sacrum fuisse tradit Jamblichus *De vita Pythagoræ* lib. I, cap. 28. Idem dictus est Ἀφροδίτη Ζυγία, Γαμηλία, Ἀνδρογυναία, ut refert Photius in *Excerptis* e Nicomacho. Item Γάμος, ut tradit Plutarchus lib. *De animæ procreatione*, ex *Timæo*; et anonymus apud Meursium *Denarii Pythagorici* cap. 8. Ab eodem dicitur Ἀῤῥενόθηλυς. Ejus verba, quæ Clementinis paria sunt, hic legisse

haud pigebit: Ἐξ ἀρτίου καὶ περισσοῦ τῶν πρώτων, ἄῤῥενος καὶ θήλεος, δυνάμει καὶ πολλαπλασιασμῷ γίνεται· διὸ καὶ ἀῤῥενόθηλυς καλεῖται. Ἔτι δὲ γάμος καλεῖται, ὅτι αὐτὸς τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσίν ἐστιν ἴσος· γάμου δὲ ἔργον τὰ ὅμοια ποιεῖν τὰ ἔγγονα τοῖς γονεῦσιν. « Ex pari et impari primis, mari ac femina, potentia ac multiplicatione fit senarius, unde etiam virofemina appellatur. Ac præterea etiam matrimonium dicitur quod suis ipse partibus sit C æqualis: est autem opus matrimonii prolem parentibus similem facere. » De numero senario plura refert Macrobius, in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 6. Non sunt autem verba Philonis, quem sequi amat Clemens, hoc loco prætereunda lib. *De septenario et festis* pag. 1177: Μωϋσῆς δ' ἀπὸ σεμνοτέρου πράγματος ἐκάλεσεν αὐτὴν συντέλειαν καὶ παντέλειαν, ἑξάδι μὲν τὴν γένεσιν τῶν τοῦ κόσμου μερῶν ἀναθεὶς, ἑβδομάδι δὲ τὴν τελείωσιν. Ἑξὰς μὲν γὰρ ἀρτιοπέριττος ἀριθμὸς, ἐκ τοῦ δὶς τρία παγεὶς, ἔχων ἄῤῥενα μὲν τὸν περιττὸν, θῆλυν δὲ τὸν ἄρτιον, ἐξ ὧν εἰσιν αἱ γενέσεις κατὰ φύσεως θεσμοὺς ἀκινήτους· ἑβδομὰς δ' ἀμιγέστατος, καὶ φῶς (εἰ χρὴ τἀληθὲς εἰπεῖν) ἑξάδος· ἃ γὰρ ἐγέννησεν ἑξὰς, ταῦθ' ἑβδομὰς τελεσφορηθέντα ἐπεδείξατο. « Moyses autem abs re honestiore indigitavit ipsam consummationem et absolutam perfectionem. Hexadi quidem ortu mundi partium consecrato, hebdomadi vero absoluta perfectione data. Etenim hexas est numerus par et D impar, compactus ex bis tribus, cum habeat masculum imparem, feminam vero parem: ex quibus sunt procreationes juxta immota naturæ statuta. Porro hebdomas purissima est et lux hexadis (si veritati favendum est), nam quæ generavit hexas, eadem hebdomas ostendit ad perfectionem redacta. »

(94) *Μεσευθήν*. Scribendum μεσευθύν. Facta enim est hæc vox ex μέσος et εὐθύς.

(95) *Δύο, θήλεος*. Hinc Juno dictus est numerus binarius, ut tradunt Eulogius in *Somnium Scipionis*, et Martianus Capella. A Proclo dicitur γόνιμος ἀριθμός, « fecundus numerus, » Comment. in Hesiodi *Dies*. Conf. Meursius *Denarii Pythagorici* cap. 4.

(96) *Ἀμήτορα*. Philo Judæus lib. *Quis sit rerum divinorum hæres*, pag. 504: Τέταρτος δὲ περὶ τῆς ἀειπαρθένου καὶ ἀμήτορος ἑβδομάδος, ἵνα τὴν ἀπραξίαν αὐτῆς μελετῶσα γένεσις, εἰς μνήμην τοῦ ἀοράτως πάντα δρῶντος γένηται. « Quartum mandatum est de semper virgine sine matre hebdomada, ut creatura assueta ejus otio, reminiscatur ejus, qui

existimant : et eum appellant μεσευθῆν et γάμον. Μεσευθῆν quidem, id est *medirectum*, quod sit medium recti, hoc est decem et duorum : videtur enim ex æquo abesse ab ambobus ; γάμος autem est, *conjugium ;* nam ut conjugium generat ex masculo et femina, ita sex, ex impari quidem ternario, qui dicitur masculus, ex pari autem, nempe binario, qui femina existimatur, gignitur : bis enim tria fiunt sex. Tot rursus sunt motus maxime generales, per quos fertur omnis generatio, sursum, deorsum, dextrorsum, sinistrorsum, ante, pone. Merito ergo numerum septenarium existimant esse sine matre et sine prole, Sabbatum interpretantes, et speciem quietis dicentes allegorice, in qua « nec uxores ducunt, nec nuptum dantur amplius [a]. » Neque enim ex numero aliquo ad aliquem sumentibus fit septenarius, neque ad aliquem sumptus facit alium ex iis qui sunt intra duodenarium. Octonarium autem cubum appellant, cum septem errantibus inerrantem sphæram connumerantes, per quas fit magnus annus, veluti quædam periodus

A βατον ἑρμηνεύοντες, καὶ τὸ τῆς ἀναπαύσεως εἶδος ἀλληγοροῦντες· καθ' ἣν « οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε γαμίσκονται ἔτι· » οὔτε γὰρ ἔκ τινος ἀριθμοῦ ἐπί τινα λαμβάνουσι γίνεται ὁ ἑπτὰ, οὔτε ἐπί τινα ληφθεὶς, ἀποτελεῖ τῶν ἐντὸς τῆς δωδεκάδος (97) ἑκάτερον. Τήν τε ὀγδοάδα κύβον (98) καλοῦσι, μετὰ τῶν ἑπτὰ πλανωμένων τὴν ἀπλανῆ συγκαταριθμοῦντες σφαῖραν, δι' ὧν ὁ μέγας ἐνιαυτὸς γίνεται, οἷον περίοδός (99) τις τῆς τῶν ἐπηγγελμένων ἀνταποδόσεως. Ταύτῃ (1) τοι ὁ Κύριος τέταρτος ἀναβὰς εἰς τὸ ὄρος, ἕκτος γίνεται, καὶ φωτὶ περιλάμπεται πνευματικῷ, τὴν δύναμιν τὴν ἀπ' αὐτοῦ παραγυμνώσας, εἰς ὅσον οἷόν τε ἦν ἰδεῖν τοῖς ὁρᾷν ἐκλεγεῖσι· δι' ἑβδόμης ἀνακηρυσσόμενος τῆς φωνῆς Υἱὸς εἶναι Θεοῦ, ἵνα δὴ οἱ μὲν ἀναπαύσωνται, πεισθέντες περὶ αὐτοῦ, ὁ δὲ διὰ γενέσεως, ἣν ἐδήλωσεν ἡ ἑξὰς, ἐπίσημος, ὀγδοὰς ὑπάρ- B χων, φανῇ Θεὸς ἐν σαρκίῳ, τὴν δύναμιν ἐνδεικνύμενος· ἀριθμούμενος μὲν ὡς ἄνθρωπος, κρυπτόμενος δὲ ὃς ἦν· τῇ μὲν γὰρ τάξει τῶν ἀριθμῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ ἕξ, ἡ δὲ τῶν στοιχείων ἀκολουθία ἐπίσημον γνωρίζει τὸ μὴ γραφόμενον (2). Ἐνταῦθα κατὰ

[a] Luc. xx, 35.

omnia facit invisibiliter. » Idem lib. I *Legis allegor.*, p. 43 : Καὶ πρῶτος ἀπὸ τελείου τοῦ ἓξ καὶ μονάδος, κατά τινα λόγον οἱ ἐντὸς δεκάδος ἀριθμοὶ γεννῶνται, ἢ γεννῶσι τοὺς ἐντὸς δεκάδος καὶ αὐτήν· ἡ δέ γε ἑβδομὰς οὔτε γεννᾷ τινα τῶν ἐντὸς δεκάδος ἀριθμῶν, οὔτε γεννᾶται ὑπό τινος· παρ' ὃ μυθεύοντες οἱ Πυθαγόρειοι τῇ ἀειπαρθένῳ καὶ ἀμήτορι αὐτὴν ἀπεικάζουσιν, ὅτι οὔτε ἀπεκυήθη, οὔτε ἀποτέξεται. C « Et primus numerus nascitur ex perfecto, id est senario et unitate : præterea juxta quamdam rationem qui infra denarium sunt numeri, aut gignunt eos qui sunt infra denarium, aut ab iis gignuntur, aut utrumque : at septenarius nec gignit ullum eorum, nec gignitur a quoquam. Quapropter Pythagorici eam semper virgini ac sine matre natæ similem esse fabulantur, quia et illa nec partu est edita, nec unquam pariet. » Porro Minerva ἀειπάρθενος et ἀμήτωρ est apud poetas. Hæc autem Philo plenius exponit lib. *De septenario et festis* p. 1177, 1178.

(97) *Δωδεκάδος. Duo denarii;* seu potius δεκάδος, *denarii* numeri, ut apud Philonem est.

(98) *Κύβον*. Macrobius in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 5, postquam cubi naturam docuisset, addit : « Ex his apparet octonarium numerum solidum corpus et esse et haberi ; siquidem unum apud geometras puncti locum obtinet. Duo lineæ ductum faciunt, quæ duobus punctis, ut supra diximus, coercetur : quatuor vero puncta adversum se in duobus ordinibus, bina per ordinem posita exprimunt quadri speciem a singulis punctis in adversum punctum ejecta linea. Hæc quatuor, ut diximus, duplicata et octo facta duo quadra similia describunt : quæ sibi superposita additaque altitudine formam cubi, quod est solidum corpus, efficiunt. »

(99) *Περίοδος*. Non pauci ex antiquis Ecclesiæ scriptoribus putarunt mundum sex millibus annorum consummandum esse, qui sex creationis diebus respondent ; septima futurum esse judicium, octavo omnium restitutionem. Barnabas epist. c. 15 : Προσέχετε, τέκνα, τί λέγει τὸ, *συνετέλεσεν ἐν ἓξ ἡμέραις*· τοῦτο λέγει, ὅτι συντελεῖ ὁ Θεὸς Κύριος ἐν ἑξακισχιλίοις ἔτεσι τὰ πάντα. Ἡ γὰρ ἡμέρα παρ' αὐτῷ χίλια ἔτη· αὐτὸς δὲ μαρτυρεῖ, λέγων· Ἰδοὺ σήμερον ἡμέρα ἔσται ὡς χίλια ἔτη. Οὐκοῦν, τέκνα, *ἐν ἓξ ἡμέραις*, ἐν τοῖς ἑξακισχιλίοις ἔτεσι συντελεσθήσεται τὰ πάντα. *Καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ*. « Advertite, filii, quid dicat : *Consummavit in sex diebus* : id ait, omnia consummabit Dominus Deus in sex millibus annorum. Nam apud illum dies æquiparatur mille annis ; ut ipsemet testatur, dicens : *Ecce hodiernus dies erit tanquam mille anni*. Itaque, filii, in sex diebus, hoc est, in C sex annorum millibus consummabuntur universa. *Et requierit die septima.* » Idem paulo post : Πέρας γέ τοι λέγει αὐτοῖς· *Τὰς νεομηνίας ὑμῶν, καὶ τὰ Σάββατα ὑμῶν οὐκ ἀνέχομαι*. Ὁρᾶτε, πῶς λέγει· Οὐ τὰ νῦν Σάββατα ἐμοὶ δεκτά, ἀλλ' ἃ πεποίηκα, ἐν ᾧ καταπαύσας τὰ πάντα, ἀρχὴν ἡμέρας ὀγδόης ποιήσω, ὅ ἐστιν ἄλλου κόσμου ἀρχήν. Διὸ καὶ ἄγομεν τὴν ἡμέραν τὴν ὀγδόην εἰς εὐφροσύνην, ἐν ᾗ καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, καὶ φανερωθεὶς ἀνέβη εἰς τοὺς οὐρανούς. « Demum illis dicit : *Novilunia vestra et Sabbata vestra non fero*. Cernite qua ratione loquatur : Non mihi accepta sunt præsentia Sabbata : sed illa quæ feci ; quando scilicet universis finem imponens, octavi diei faciam initium, hoc est initium alterius mundi. Idcirco et diem octavum in lætitia agimus ; in quo et Jesus resurrexit, et cum apparuisset, ascendit in cœlos. » Conf. quæ ibi adnotavit Cotelerius. Vide Lactantium lib. VII, cap. 14.

D (1) *Ταύτῃ*. Dominus in montem ascendit quartus : comitatus nempe tribus discipulis, Petro, Jacobo, Joanne, deinde, accessione Moysis et Eliæ, fit sextus ; ut testatur Marc. IX, Matth. XVII, Luc. IX, et Collectanea infra p. 335. SYLBURG. — Pro septima persona vocem Dei Patris habet, Christum Filium suum esse cœlitus declarantis. Proinde Christus, qui ante id tempus purus ac simplex homo existimabatur, Θεὸς ἐν σαρκίῳ esse, atque duplicem habere naturam, apparens, octonarium numerum explevit. Ex his liquet, quod secundum Clementem Christus verus Deus sit ; deinde hoc ex eo colligi posse, quod Filius Dei sit ; postremo, quod persona Christi sit a persona Patris distincta.

(2) *Ἐπίσημον γνωρίζει τὸ μὴ γραφόμενον*. Videtur legendum ἐπίσημον μὴ γνωρίζει τὸ γραφόμενον· intelligit enim notam sextam numeralem ς, quam non agnoscit ordo alphabeti. LOWTH. — Receptæ lectionis sensus est, numeralem notam ς, licet in alphabeto « scribi non » soleat, tamen inter

μὲν τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς σώζεται τῇ τάξει ἑκάστη μονὰς εἰς ἑβδομάδα τε καὶ ὀγδοάδα, κατὰ δὲ τὸν τῶν στοιχείων ἀριθμὸν ἕκτον γίνεται τὸ ζῆτα, καὶ ἕβδομον τό ἦτα. Ἐκκλαπέντος (3) δ', οὐκ οἶδ' ὅπως, τοῦ ἐπισήμου εἰς τὴν γραφὴν, κἂν οὕτως ἑπώμεθα, ἕκτη μὲν γίνεται ἡ ἑβδομὰς, ἑβδόμη δὲ ἡ ὀγδοάς· διὸ καὶ ἐν τῇ ἕκτῃ ὁ ἄνθρωπος λέγεται πεποιῆσθαι, ὁ τῷ ἐπισήμῳ (4) πιστὸς γενόμενος, ὡς εὐθέως Κυριακῆς κληρονομίας ἀνάπαυσιν ἀπολαβεῖν. Τοιοῦτόν τι καὶ ἡ ἕκτη' ὥρα (5) τῆς σωτηρίου οἰκονομίας ἐμφαίνει, καθ' ἣν ἐτελειώθη ὁ ἄνθρωπος. Ναὶ μὴν τῶν μὲν ὀκτὼ αἱ μεσότητές γίνονται ἑπτὰ, τῶν δὲ ἑπτὰ φαίνονται εἶναι τὰ διαστήματα (6) ἕξ· ἄλλος γὰρ ἐκεῖνος λόγος, ἐπὰν ἑβδομὰς δοξάζῃ τὴν ὀγδοάδα, καὶ « οἱ οὐρανοὶ τοῖς οὐρανοῖς (7) διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ. » Οἱ τούτων αἰσθητοὶ τύποι τὰ παρ' ἡμῖν φωνήεντα στοιχεῖα. Οὕτως καὶ αὐτὸς εἴρηται ὁ Κύριος Α καὶ Ω, « ἀρχὴ καὶ τέλος, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν. » Οὐ τοίνυν (8), ὥσπερ τινὲς ὑπολαμβάνουσι, τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ Θεοῦ πέπαυται ποιῶν ὁ Θεός· ἀγαθὸς γὰρ ὢν, εἰ παύσεταί ποτε ἀγαθοεργῶν, καὶ τοῦ Θεὸς εἶναι παύσεται· ὅπερ οὐδὲ εἰπεῖν θέμις. Ἔστι δ' οὖν καταπεπαυκέναι, τὸ τὴν τάξιν τῶν γενομένων εἰς πάντα χρόνον ἀπαραβάτως φυλάσσεσθαι τεταχέναι, καὶ τῆς παλαιᾶς ἀταξίας ἕκαστον τῶν κτισμάτων καταπεπαυκέναι· αἱ μὲν (9) γὰρ κατὰ τὰς διαφόρους ἡμέρας δημιουργίαι ἀκολουθίᾳ μεγίστῃ παρειλήφεισαν, ὡς ἂν ἐκ τοῦ προγενεστέρου τὴν τιμὴν ἑξόντων ἁπάντων τῶν γενομένων, ἅμα νοήματι (10) κτισθέντων, ἀλλ' οὐκ ἐπίσης ὄντων τιμίων. Οὐδ' ἂν φωνῇ (11) δεδήλωτο ἡ ἑκάστου γένεσις, ἀθρόως ποιῆσαι λεχθείσης τῆς δημιουργίας· ἐχρῆν γάρ τι καὶ πρῶτον ὀνομάσαι. Διὰ τοῦτο ἄρα προεφητεύθη πρῶτα, ἐξ ὧν τὰ δεύτερα, πάντων ὁμοῦ ἐκ μιᾶς οὐσίας μιᾷ δυνάμει γενομένων· ἓν γὰρ, οἶμαι, τὸ βούλημα τοῦ Θεοῦ ἐν μιᾷ ταὐτότητι. Πῶς δ' ἂν ἐν χρόνῳ γένοιτο κτίσις, συγγενομένου τοῖς οὖσι καὶ τοῦ χρόνου; Ἤδη δὲ καὶ ἐν ἑβδομάσι (12) πᾶς ὁ κόσμος κυκλεῖται τῶν ζωογονουμένων καὶ τῶν φυομένων ἁπάντων. Ἑπτὰ μέν εἰσιν οἱ τὴν μεγίστην δύναμιν ἔχοντες πρωτόγονοι ἀγγέλων ἄρχοντες· ἑπτὰ (13) δὲ καὶ οἱ ἀπὸ τῶν μαθημάτων τοὺς πλάνητας εἶναί φασιν ἀστέρας, τὴν περίγειον διοίκησιν

A remunerationis ✠ eorum quæ sunt promissa. Ideo cum quartus in montem ascendisset Dominus, fit sextus, et spiritali luce illuminatur manifestans a se profectam virtutem, quatenus videri poterat ab iis qui electi fuerant ut viderent, per septimam vocem prædicatus Filius Dei, ut illi quidem quiescerent, de ipso satis persuasi, ipse vero per generationem quam significavit insignis senarius, factus octonarius, appareret Deus in caruncula, suam ostendens potentiam : cum numeraretur quidem ut homo, celaretur autem quisnam esset. Nam in numerorum quoque ordinem refertur senarius : elementorum autem consequentia notam agnoscit quod non scribitur. Hic in ipsis quidem numeris servatur ordine unaquæque unitas usque ad septenarium et octonarium. B In ordine autem elementorum fit ζῆτα sextum, et ἦτα septimum. Cum autem subrepsit, nescio quomodo, sexti nota in scribendi formam, si sic quidem sequamur, fit septenarius quidem sextus, octonarius vero septimus. Quocirca etiam sexto die dicitur homo fuisse creatus, qui fuit fidelis ei qui est insignis, ut Dominicæ hæreditatis quietem protinus acciperet. Tale quid ostendit etiam hora sexta salutaris œconomiæ, qua consummatus fuit homo. Jam vero ipsorum quidem octo, media fiunt septem; septem autem videntur habere sex spatia. Alia est enim illa ratio quando septenarius glorificaverit octonarium, et « cœli cœlis **291** enarrant gloriam Dei [a]. » Figuræ autem C eorum sensiles, sunt elementa nostra vocalia. Sic etiam ipse Dominus dictus est A et Ω, « principium et finis [b], per quem omnia facta sunt, et sine ipso factum est nihil [c]. » Non ergo, sicut ✠ quidam existimant, quietem Dei facere cessavit Deus. Nam cum sit bonus, si cessarit unquam benefacere, Deus quoque esse cessabit, quod nefas quidem est dicere. Quievisse ergo, est ordinasse, ut servaretur citra ullam transgressionem in omne tempus ordo eorum quæ facta sunt, et fecisse, ut unaquæque creatura cessaret a veteri confusione. Quæ enim diversis diebus fuerunt creationes, maxima acceptæ sunt consequentia, utpote quod omnia quæ facta sunt, honorem sint habitura ex an-

✠ P. 812-813 ED. POTTER, 684-685 ED. PARIS.

[a] Psal. XVIII 1. [b] Apoc. XXI, 6. [c] Joan. I, 3.

numerandum in ordinem litterarum referri, ac sextum ibi locum tenere. Proinde huic divinam Christi naturam comparat, quæ licet non appareret, tamen per vocem cœlitus datam patefacta, octonarium numerum complevit. Nihil igitur hic mutandum.

(3) *Ἐκκλαπέντος*. Legendum omnino εἰσκλαπέντος. Vult Clemens « irrepsisse » hanc notam numeralem inter litteras ε et ζ, cum non esset littera. LOWTH.

(4) *Τῷ ἐπισήμῳ*. Hoc est Christo, qui notæ sexti numeri respondet, ut modo dictum est.

(5) *Ἡ ἕκτη ὥρα*. Hac hora Christus hominem morte sua redemit, Matth. XXVII, 45; Marc. XV, 33; Luc. XXIII, 44; Joan. XIX, 14.

(6) *Διαστήματα*. *Intervalla;* idem, quod μεσότητες. LOWTH.

(7) *Τοῖς οὐρανοῖς*. Hæc verba vulgata Biblia non agnoscunt. Verum cum in seq. commate dictum sit D ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα, inde factum videtur οὐρανοὶ τοῖς οὐρανοῖς, ut sententiæ quodammodo pares essent.

(8) *Οὐ τοίνυν*. Hæc sic distinguenda et explicanda sunt : Οὐ τοίνυν, ὥσπερ τινὲς ὑπολαμβάνουσι τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ Θεοῦ, πέπαυται ποιῶν ὁ Θεός. « Non igitur, quemadmodum quidam quietem Dei concipiunt, quievit Deus ab agendo. »

(9) *Αἱ μέν*. Vide Herveti *Commentarium*.

(10) *Ἅμα νοήματι*. Vide pag. 721, edit. Paris. LOWTH.

(11) *Φωνῇ*. Vocem intelligit Dei singulis rebus ordine suo dicentis Γένοιτο.

(12) *Ἑβδομάσι*. Conf. Lactantius lib. VII, cap. 14.

(13) *Ἑπτά*. Alexander *Aphrodis*. lib. II, pro 47 : Ὅτι δὲ τέλειος ὁ ἑπτὰ φύσει ἀριθμὸς, δῆλον ἐκ τοῦ διοικεῖν τὸν Θεὸν τὸν περίγειον κόσμον ἑπτὰ ἄστροις. « Numerum septenarium natura perfectum esse,

tiquitate, nec sit futura par eorum æstimatio, licet cogitatione simul facta sint. Neque voce fuisset declaratus uniuscujusque ortus, si acervatim et simul omnia fecisse, dicta esset creatio. Oportebat enim aliquid primum quoque nominasse. Propterea ergo prima a propheta dicta sunt, ex quibus secunda, cum omnia simul potestate facta sint ex una essentia. Est enim una, ut opinor, Dei voluntas in una identitate. Quomodo autem in tempore facta fuerit creatio, si una cum iis quæ sunt tempus quoque factum fuerit? Jam vero etiam in septenariis totus mundus circumagitur omnium quæ et viva gignuntur et quæ nascuntur. Septem quidem sunt quorum est maxima potentia, primogeniti angelorum principes. Porro autem mathematici quoque dicunt esse septem stellas errantes quæ terram administrant, a quibus Chaldæi existimant omnia per sympathiam, quæ ad mortalem vitam pertinent, fieri: quo fit ut etiam de futuris quædam promittant dicere. Ex inerrantibus autem septem quidem sunt Pleiades. Ursæ autem constant ex septem stellis, per quas et agricultura exercetur et navigatur. Luna vero septimo quoque die mutat figuram. Et in prima quidem ✠ hebdomade, est dimidiata, in secunda est plena; tertia autem ab occasu rursus est dimidiata, et quarta, non apparet. Quin etiam ipsa quoque, sicut tradit Seleucus mathematicus, septies figuram mutat. Ex obscura enim et non apparente fit cornuta lunula, deinde semiplena, deinde amphicyrtos et plena; et rursus occidendo amphicyrtos, et similiter dimidiata, et cornuta lunula.

A ἐπιτελοῦντας· ὑφ' ὧν κατὰ συμπάθειαν οἱ Χαλδαῖοι πάντα γίνεσθαι νομίζουσι τὰ περὶ τὸν θνητὸν βίον· παρ' ὃ καὶ περὶ τῶν μελλόντων λέγειν τινὰ ὑπισχνοῦνται· τῶν δὲ ἀπλανῶν, ἑπτὰ μὲν αἱ πλειάδες· ἑπτάστεροι (14) δὲ αἱ ἄρκτοι, καθ' ἃς αἱ γεωργίαι (15) καὶ ναυτιλίαι συμπεραιοῦνται· ἡ σελήνη (16) τε δι' ἑπτὰ ἡμερῶν λαμβάνει τοὺς μετασχηματισμούς. Κατὰ μὲν οὖν τὴν πρώτην ἑβδομάδα διχότομος γίνεται, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν πανσέληνος· τρίτῃ δὲ ἀπὸ τῆς (17) ἀποκρούσεως αὖθις διχότομος· καὶ τετάρτῃ ἀφανίζεται. Ἀλλὰ καὶ αὐτή, καθάπερ Σέλευκος ὁ μαθηματικὸς παραδίδωσιν, ἑπτάκις μετασχηματίζεται· γίνεται γὰρ ἐξ ἀφεγγοῦς μηνοειδής, εἶτα διχότομος, εἶτα ἀμφίκυρτος πανσέληνός τε· καὶ κατὰ ἀπόκρουσιν πάλιν ἀμφίκυρτος, διχότομός τε ὁμοίως καὶ μη-B νοειδής.

✠ P. 814 ED. POTTER.

constat ex eo quod Deus terrarum orbem septem astris regat. » Macrobius, in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 6: « Septem quoque vagantium sphærarum ordinem illi stelliferæ et omnes continenti subjecit artifex fabricatoris providentia; quæ et superioris rapidis motibus obviarent, et inferiora omnia C gubernarent. » Philo, lib. *De septenario et festis* p. 1177: Ἀνδρειότατος γὰρ καὶ ἀλκιμώτατος ὁ ἀριθμὸς εὖ πεφυκὼς πρὸς ἀρχὴν καὶ ἡγεμονίαν. Ἔνιοι δ' αὐτὴν καιρὸν προσηγόρευσαν, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τεκμηράμενοι τὴν νοητὴν αὐτῆς οὐσίαν· ὅσα γὰρ τῶν ἐν αἰσθητοῖς ἄριστα, δι' ὧν αἱ Ἐτήσιοι ὧραι καὶ τῶν καιρῶν αἱ περίοδοι τεταγμένως ἐπιτελοῦνται, μετέθηκεν ἑβδομάδος· λέγω δὲ πλάνητας ἑπτά, καὶ ἄρκτον, καὶ πλειάδας, καὶ σελήνης αὐξομένης τε καὶ μειουμένης ἀνακυκλήσεις, καὶ τῶν ἄλλων τὰς ἐναρμονίους καὶ παντὸς λόγου κρείττους περιφοράς. « Est etenim numerus validissimus ac præstantissimus, pulchre a natura comparatus ad imperium et principatum. Quidam vero ipsam appellent occasionem, a rebus sub sensum oculorum cadentibus conjectura facta intelligibilis ipsius essentiæ. Nam quæcunque e rebus sensibilibus optima sunt, per quæ Etesiæ tempestates et temporum meatus ac circuitus ordinate peraguntur, septenarii vim D percipiunt; dico equidem errones seu planetas septem et ursam et pleiadas et lunæ crescentis ac terga vertentis et diminutæ revolutiones, aliorumque stellarum harmonicos et quovis sermone potiores circuitus. »

(14) Ἑπτάστεροι. Philo, lib. *De mundi opificio*, p. 26: Ἄρκτος τε μήν, ἥν φασι πλωτήρων εἶναι προπομπόν, ἐξ ἑπτὰ ἀστέρων συνέστηκεν. « Ursa quidem quæ dicitur nautarum deductrix, ex septem stellis constat. » Idem paulo post: Καὶ ὁ τῶν πλειάδων χορὸς ἀστέρων ἑβδομάδι συμπεπλήρωται. « Pleiadum etiam chorus ex septem stellis absolvitur. »

(15) Γεωργίαι. Agricolas et nautas sidera spectare, supra quoque docuit Clemens p. 280, et Basilius p. 187. SYLBURG.

(16) Ἡ σελήνη. Alexander *Aphrodis.* loco jam dicto: Ὁμοίως δὲ καὶ ἡ σελήνη τῷ ἑπτὰ ἀριθμῷ σχηματίζεται. « Luna itidem per septenarium formatur. » Philo, lib. *De mundi opificio* pag. 23: Ἀπὸ μονάδος συντεθεὶς ἑξῆς ὁ ἑπτὰ ἀριθμός, γεννᾷ τὸν ὀκτὼ καὶ εἴκοσι τέλειον, καὶ τοῖς αὐτοῦ μέρεσιν ἰσούμενον· ὁ δὲ γεννηθεὶς ἀριθμὸς ἀποκαταστατικός ἐστι σελήνης, ἀφ' οὗ ἤρξατο σχήματος λαμβάνειν αὔξησιν αἰσθητῶς, εἰς ἐκεῖνον κατὰ μείωσιν ἀνακαμπτούσης· αὔξεται μὲν ἀπὸ τῆς πρώτης μηνοειδοῦς ἐπιλάμψεως ἄχρι διχοτόμου ἡμέραις ἑπτά, εἶθ' ἑτέραις τοσαύταις πλησιφαὴς γίνεται, καὶ πάλιν ὑποστρέφει διαυλοδρομοῦσα τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἀπὸ μὲν τῆς πλησιφαοῦς ἐπὶ τὴν διχότομον ἑπτὰ πάλιν ἡμέραις, εἶτ' ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν μηνοειδῆ, ταῖς ἴσαις ἑξῆς ὁ λεχθεὶς ἀριθμὸς συμπεπλήρωται. « Septenarius ex unitate et reliquis deinceps numeris compositus, gignit XXVIII, perfectum numerum æquatum suis partibus. Is ita natus numerus aptus est ad restituendam lunam in id momentum ex quo primum cœpit crescere sensibiliter, et ad quod decrescendo solet recurrere; ea crescit a prima lunata facie usque ad dimidiatam diebus septenis, moxque totidem aliis ad plenum orbem proficit; deinde rursum a meta per eamdem viam a pleno orbe ad dimidiatum aliis septenis diebus recurrit, totidemque ad lunatam faciem, quibus deinceps additus conficitur modo dictus numerus. » Macrobius in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 6: « Similibus quoque dispensationibus hebdomadum hominis sui vices sempiterna lege variando disponit. Primis enim septem usque ad medietatem velut divisi orbis excrescit, et διχότομος tunc vocatur; secundis orbem renascentes ignes colligendo jam complet, et plena tunc dicitur; tertiis διχότομος rursus efficitur, cum ad medietatem decrescendo contrahitur; quartis ultima luminis sui diminutione tenuatur. Septem quoque permutationibus, quas phasis vocant Græci, toto mense distinguitur; cum nascitur, cum fit dichotomos; et cum fit ἀμφίκυρτος, cum plena, et rursus ac denuo dichotomos, et cum ad nos luminis universitate privatur. Amphicyrtos est autem, cum supra diametrum dichotomi est antequam orbis conclusione cingatur, vel de orbe jam minuens inter medietatem ac plenitudinem insuper mediam luminis curvat eminentiam. »

(17) Τῆς. Hanc particulam omittit ms. Ottob.

Ἑπτατόνῳ φόρμιγγι (18) *νέους κελαδήσομεν* [*ὕμνους*, A

ποιητής τις οὐκ ἄσημος γράφει, καὶ τὴν παλαιὰν λύραν ἑπτάφθογγον εἶναι διδάσκων. Ἑπτὰ (19) καὶ περὶ τῷ προσώπῳ τῷ ἡμετέρῳ ἐπίκειται τῶν αἰσθητηρίων τὰ ὄργανα· δύο μὲν τὰ τῶν ὀφθαλμῶν, δύο δὲ τὰ τῶν ἀκουστικῶν πόρων· δύο δὲ, τὰ τῶν μυκτήρων· ἕβδομον δὲ τὸ τοῦ στόματος. Τάς τε τῶν ἡλικιῶν μεταβολὰς κατὰ ἑβδομάδα γίνεσθαι, Σόλωνος (20) αἱ ἐλεγεῖαι δηλοῦσιν ὧδέ πως·

Παῖς μὲν ἄνηβος ἐὼν ἔτι νήπιος ἕρκος ὀδόντων
Φύσας, ἐκβάλλει πρῶτον ἐν ἑπτ' ἔτεσιν·
Τοὺς δ' ἑτέρους ὅτε δὴ τελέσει Θεὸς ἑπτ' ἐνιαυ- [*τούς*,
Ἥβης (21) *ἐκφαίνει σπέρματα* (22) *γεινομένης.*
Τῇ τριτάτῃ δὲ γένειον ἀεξομένων ἐπὶ γυίων (23) B
Λαχνοῦται χροιῆς ἄνθος ἀμειβομένης.
Τῇ δὲ τετάρτῃ πᾶς τις (24) *ἐν ἑβδομάδι μέγ' ἄρι-* [*στος*
Ἰσχὺν, ἣν (25) *τ' ἄνδρες σήματ' ἔχουσ' ἀρετῆς.*

Septem nostra tonis pulchros lyra personet hymnos,

scribit quidem poeta non ignobilis, docens veterem lyram habuisse septem sonos. Sunt etiam in nostra facie septem instrumenta sensuum; duo quidem oculorum, duo autem meatuum auditus, duo narium, et oris septimum. Ætatum quoque mutationes fieri per septenarium elegiæ Solonis significant hoc modo:

Infans septenos postquam compleverit annos,
Vallum oris dentes conspicere incipiet.
Postquam septem alios Deus huic concesserit annos,
Fit pubes, semenque huic genitale datur.
Verum septem aliis postquam annis creverit ætas,
Densa seges barbæ contegit orta genas.
Additus est illi cum septenarius alter,
Vir tum virtutis fortia signa dabit.

(18) *Ἑπτατόνῳ φόρμιγγι*. Pindarus quoque φόρμιγγα ἑπτάκτυπον dicit: itemque scholiastes ejus ἑπτάχορδον λύραν, Lucianus ἑπτάμιτον λύραν, Synesius ἑπτάτονον λύραν hymno 8, et Philo pag. 19, septichordem lyram, septem planetarum choreæ respondere tradit. Plutarchus quoque pag. 442, lyram ἑπτάφθογγον fuisse scribit usque ad Terpandrum: postea numerum chordarum a Timotheo Milesio auctum esse. Unde λύραν et φόρμιγγα pro eodem accipiunt multi, sicut Eustathius etiam in Homerico illo, φόρμιγγι λιγείῃ Ἱμερόεν κιθάριζε. Diversa tamen facit Gregorius carmine Nicobuli ad filium, Basilius homilia in psalm. I, et Lucianus libro *Πρὸς ἀπαίδευτον*. Inventorem autem lyræ Plato facit Amphionem, Pausanias Mercurium. HœSCH. SYLBURG. C

(19) *Ἑπτά*. Philo, lib. modo dicti pag. 27: Πάλιν τε αὖ τὸ ἡγεμονικώτατον ἐν ζώῳ κεφαλὴ τοῖς ἀναγκαιοτάτοις ἑπτὰ χρῆται, δυσὶν ὀφθαλμοῖς, ἀκοαῖς ἴσαις, αὐλαῖς μυκτῆρος δυσὶν, ἑβδόμῳ στόματι. « Item quod regnum obtinet in animante caput, maxime necessariis instrumentis septem utitur, geminis oculis, auribusque totidem, et narium fistulis, septimoque ore. » Idem, lib. I *Legis allegor.* pag. 42: Τό γε ἡγεμονικώτατον τοῦ ζώου πρόσωπον ἑπταχῇ κατατέτρηται, δυσὶν ὀφθαλμοῖς, καὶ ὠσὶ δυσὶν, ἴσοις μυκτῆρσι, ἑβδόμῳ στόματι. « Principalis pars hominis septem habet foramina: oculos duos, totidem aures, naresque, os septimum. » Similia scribit Macrobius, in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 6, ubi de virtute septenarii alia tradit satis multa.

(20) *Σόλωνος*. Conf. Censorinus c. 14; Philo, *De mundi opificio*, p. 24. D

(21) *Ἥβης*. In edit. Flor. hoc modo exstat hic versus:

Ἥβης δὲ φανείσης σπέρματα γινομένων.

Eumdem sic exhibet ms. Paris.:

Ἥβης δὲ φανείσης σπέρματα γινομένης.

Ibidem σήματα γινομένης habet Philo.

(22) *Σπέρματα*. Solonis de ætate hominis elegos descripsit et Philo, in lib. *De mundi fabric.*, ubi pentameter hic ita legitur:

Ἥβης δ' ἐκφαίνει σήματα γεινομένης.

Non ut apud Clementem:

Ἥβης δὲ φανείσης σπέρματα γεινομένης.

J. Christophorsonus interpres Philonis,

Puberis hinc ævi signa recluza patent.

Ac licet lectio Philonis vera sit, hoc tamen et de secundo septenario prodit Macrobius, in *Somnium Scipionis* lib. I, c. 6: « Post autem bis septem ipsa ætas necessitate pubescit. Tunc enim moveri incipit vis generationis in masculis, et purgatio feminarum. » In tertio mendose Clemens ἀεξόμενον ἐπὶ γενύων, Philo ἀεξομένων ἐπὶ γυίων.

Barba genas decorat, cum tertia creverit ætas,
Mutaturque rubens flore cadente color.

Macrobius: « Post ter septem annos genas flore vestit juventa: idemque annus finem in longum crescendi facit. » Duodecimum sic habet Clemens:

Οὐδ' ἐσιδεῖν ἔθ' ὅμως ἔργα μάταια θέλει.

Philo:

Οὐδ' ἔρδειν ἔθ' ὅμως ἔργ' ἀπάλαμνα θέλει.
Nec facinus post hac vile patrare velit.

Quintum decimum cum pentametro Clemens:

Τῇ ἐνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μετριώτερα δ' αὐτοῦ
Πρὸς μεγάλην ἀρετὴν σῶμά τε καὶ δύναμις.

Philo vero, μαλακώτερα δ' αὐτοῦ Πρὸς μεγάλην ἀρετὴν γλῶσσά τε καὶ σοφίη.

Ad novies septem valet utraque, verum ubi clara
Res est cœpta geri, sermoque mensque labat.

Macrobius ait: « Cum numerus septem se multiplicat, cum facere ætatem quæ proprie perfecta et habetur, et dicitur: adeo ut illius ætatis homo, utpote qui jam perfectionem et attigerit, et necdum prætererit: et consilio aptus sit, nec ab exercitio virium alienus habeatur. Cum vero decas, qui et ipse perfectissimus numerus est, perfecto numero, id est heptadi jungitur, hæc a physicis creditur meta vivendi. » Philo item ibidem ex Hippocrate docet in hominis natura septem esse tempora. Infans est usque ad annos septem, dum emittit dentes. Puer ad quatuordecim, dum semen in eo crescere incipit. Adolescens usque ad vicesimum primum, dum barbæ pubescit lanugo. Juvenis usque ad vicesimum octavum, dum totius corporis vires augescunt. Vir ad undequinquaginta, nempe ad septies septem. Senex ad quinquaginta sex. Decrepitus quod inde reliquum est temporis obtinet. COLLECT.

(23) *Ἀεξομένων ἐπὶ γυίων*. Hanc lectionem e Philone substituit Sylburg. In edit. Flor. et ms. Paris. exstat ἀεξομένων ἐπὶ γενύων.

(24) *Πᾶς τ.* Philo, πᾶς ἐνὶ ἑβδομάδεσσιν ἄριστος.

(25) *Ἥν*. Philo οἷ.

✠ *Hinc monet adveniens uxorem ducere quintus,*
Posteritatis et hunc tum meminisse suæ.
Solers ingenium est, firma et prudentia sexto,
Stulta nec hoc deinceps facta videre juvat.
Septimus accessit cum septenarius, atque
Octavus, lingua pollet et ingenio.
Nono aliquid possunt, sed jam minuuntur in illo
Vires, queis peragunt fortia facta viri.
Sed decimus cum alios septem perfecerit annos,
Maturam mortem tristia fata dabunt.

Rursus in morbis dies criticus, est septimus et quartus decimus, in quibus decertat natura adversus causas morbi. Aliaque ejusmodi innumerabilia adducit Hermippus Berytius in libro *De septenario.* Aperte autem mysticam de septenario et octonario rationem iis, qui cognoscunt, tradit beatus David sic psallens : « Anni nostri sicut aranea meditabuntur. Dies annorum nostrorum in ipsis septuaginta anni. Sin autem in potestate, octoginta anni [a]. » Id autem fuerit regnare. Ut ergo discamus mundum esse genitum, non in tempore autem facere Deum existimemus, subjunxit prophetia : « Hic est liber generationis, et eorum quæ sunt in ipsis, quando facta sunt, quo die fecit Deus cœlum et terram [b]. » Illud enim, « Quando facta sunt, » enuntiationem significat indefinitam et expertem temporis. Hoc autem, « Quo die fecit Deus; » hoc est, in quo et per quem fecit omnia, et « sine quo factum est nihil [c], » significat eam quæ per Filium fit operationem, quem dicit David : « Hic est dies quem fecit Dominus, exsultemus et lætemur in eo [d], » hoc est, per eam quæ per ipsum tradita est cognitionem, divinis fruamur epulis. Dies enim dictus est Logos qui occulta illuminat, et per quem in lucem et ad gene-

✠ P. 815 ED. POTTER, 686 ED. PARIS.
[d] Psal. CXVII, 24.

A *Πέμπτῃ δ' ὥριον ἄνδρα γάμου μεμνημένον* (26) *εἶναι,*
Καὶ παίδων ζητεῖν εἰς ὀπίσω γενεήν.
Τῇ δ' ἕκτῃ περὶ πάντα καταρτύεται (27) *νόος ἀνδρός,*
Οὐδ' ἐσιδεῖν ἔθ' ὅμως ἔργα μάταια θέλει.
Ἑπτὰ δὲ νοῦν καὶ γλῶσσαν ἐν ἑβδομάσι μέγ' ἄριστος (28).
Ὀκτὼ δ' ἀμφοτέρων τέσσαρα καὶ δέκ' ἔτη.
Τῇ δ' ἐνάτῃ ἔτι μὲν δύναται, μετριώτερα δ' αὐτοῦ
Πρὸς μεγάλην ἀρετὴν σῶμά τε καὶ δύναμις.
Τῇ δεκάτῃ (29) *δ' ὅτε δὴ τελέσῃ Θεὸς ἕπτ' ἐνιαυτούς,*
Οὐκ ἂν ἄωρος ἐὼν μοῖραν ἔχοι θανάτου.

Πάλιν (30) ἐν ταῖς νόσοις κρίσιμος ἡ ἑβδόμη καὶ ἡ τεσσαρεσκαιδεκάτη, καθ' ἃς ἡ φύσις διαγωνίζεται πρὸς τὰ νοσοποιὰ τῶν αἰτίων· καὶ μυρία τοιαῦτα, ἀγάζων τὸν ἀριθμὸν, παρατίθεται Ἕρμιππος (31) ὁ Βηρύτιος ἐν τῷ *Περὶ ἑβδομάδος*. B Σαφῶς δὲ τὸν περὶ ἑβδομάδος τε καὶ ὀγδοάδος μυστικὸν λόγον τοῖς γιγνώσκουσι παραδίδωσιν ὁ μακάριος Δαβὶδ, ὧδέ πως ψάλλων· « Τὰ ἔτη ἡμῶν ὡς ἀράχνη ἐμελέτων. Αἱ ἡμέραι τῶν ἐτῶν ἡμῶν ἐν αὐτοῖς (32) ἑβδομήκοντα ἔτη. Ἐὰν δὲ ἐν δυναστείαις, ὀγδοήκοντα ἔτη. Εἴη δ' ἡμᾶς βασιλεύειν. » Ἵνα τοίνυν γενητὸν (33) εἶναι τὸν κόσμον διδαχθῶμεν, μὴ ἐν χρόνῳ δὲ ποιεῖν τὸν Θεὸν ὑπολάβωμεν, ἐπήγαγεν ἡ προφητεία· « Αὕτη ἡ βίβλος γενέσεως καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς, ὅτε ἐγένετο (34), ᾗ ἡμέρᾳ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. » Τὸ μὲν γὰρ « Ὅτε ἐγένετο, » ἀόριστον ἐκφορὰν καὶ ἄχρονον μηνύει· τὸ δὲ, « ᾗ ἡμέρᾳ ἐποίησεν ὁ Θεὸς, » τουτέστιν, ἐν ᾗ καὶ δι' ἧς τὰ πάντα ἐποίησεν, « ἧς καὶ χωρὶς ἐγένετο οὐδὲ ἕν, » τὴν δι' Υἱοῦ ἐνέργειαν δηλοῖ· ὅν φησιν ὁ Δαβίδ· C « Αὕτη (35) ἡ ἡμέρα ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος· εὐφρανθῶμεν καὶ ἀγαλλιαθῶμεν (36) ἐν αὐτῇ, » τουτέστι, κατὰ τὴν δι' αὐτοῦ γνῶσιν παραδιδομένην, τὴν θείαν ἑστίασιν εὐωχηθῶμεν. Ἡμέρα γὰρ εἴρηται, ὁ φωτίζων (37) τὰ ἐπικεκρυμμένα Λόγος, καὶ δι' οὗ

[a] Psal. LXXXIX, 9, 10. [b] Gen. II, 4. [c] Joan. I, 3.

(26) *Γάμου μ.* Philo μεμνημένον ἀρ' γάμου εἶναι. In vers. seq. idem ἐξοπίσω habet pro εἰς ὀπίσω.

(27) *Καταρτύεται.* Hanc vocem e Philone substituit Sylburg. pro χαρτύνεται, quam habent edit. Flor. et ms. Paris. A. transpositione facta legit, περὶ πάντα νόος χαρτύνεται ἀνδρός, non incommode. Nos Philonem secuti sumus, inquit Sylburg. In versu seq. ὁμῶς e Philone substituit Sylburg, cum ὁμοίως habeat edit. Flor., quod in ms. Paris. etiam occurrit.

(28) *Μέγ' ἄριστος.* Philo μετ' ἀρίσταις. In versu seq. idem ἀμφότερα pro ἀμφοτέρων exhibet.

(29) *Τῇ δεκ.* Philo :
Τῇ δεκάτῃ εἰ τις τελέσας κατὰ μέτρον ἵκοιτο.
In seq. vers. ἔχει habent edit. Flor. et ms. Paris., sed ἔχοι e Philone huc transtulit Sylburg.

(30) *Πάλιν.* Alexander *Aphrodis.* lib. II, problem. 47, de perfectione septenarii agens : Τὰ νοσήματα δὲ τῷ ἑπτὰ ἀριθμῷ ἀναλόγως κρίνεται. « Morbi quoque eodem modo septimo die judicantur. » A. Gellius lib. III, cap. 10 : « Discrimina etiam periculorum in morbis majore vi fieri putant in diebus, qui conficiuntur ex numero septenarii ; eosque dies omnium maxime ita ut medici appellant, κριτικοὺς ἢ κρισίμους, cuique videri, primam hebdomadam, et secundam, et tertiam. » De virtute septenarii numeri alia quoque multa ibidem legi possunt Conf. Joannis Meursii *Denarius Pythagoricus* cap. 9.

(31) *Ἕρμιππος.* Hujus viri superius facta mentio est in *Str.* I. Hermippi scripta recensens Cl. Vossius, *Histor. Græc.*, p. 220, hunc *Περὶ ἑβδομάδος* librum prætermisit.

(32) *Ἐν αὐτοῖς.* Sic vulg. Bibl. Ps. LXXXIX. Eadem post ὀγδοήκοντα ἔτη subjungunt, καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καὶ πόνος. SYLBURG.

D (33) *Γενητόν.* A. γεννητόν. Sed vulgatum γενητόν tuetur sequens vocabulum γενέσεως et verbum ἐγένετο. ID.

(34) *Γενέσεως καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς, ὅτε ἐγένετο.* Genes. γενέσεως οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὅτε ἐγένετο. Ibidem mox ἐποίησε Κύριος ὁ Θεός.

(35) *Αὕτη.* S. Chrysostomus in hunc locum Ps. CXVII : Ἡμέραν ἐνταῦθα οὐχὶ τὸν δρόμον λέγει τὸν ἡλιακὸν, ἀλλὰ τὰ κατορθώματα τὰ ἐν αὐτῇ γενόμενα· ὥσπερ ἡμέραν πονηρὰν λέγει οὐ τὸν δρόμον τοῦ ἡλίου, ἀλλὰ τὰ ἐν αὐτῇ κακὰ, οὕτω καὶ ἡμέραν ἀγαθὴν τὰ ἐν αὐτῇ κατορθώματα. Ὁ δὲ λέγει τοιοῦτόν ἐστι· τὰ τοῦ Θεοῦ κατορθώματα τὰ ἐν αὐτῇ γενόμενα ὁ Θεὸς ἐποίησεν. COLLECT.

(36) *Εὐφρανθῶμεν καὶ ἀγαλλιαθῶμεν.* Vulg. Bibl. psalm. CXVII, ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν. A. SYLBURG.

(37) *Ὁ φωτίζων.* Christus dicitur φωτίζειν πάντα ἄνθρωπον, Joan. I, 9. Φωτίζειν τὰ κρυπτὰ τοῦ σκότους, I Cor. IV, 5.

εἰς φῶς καὶ γένεσιν ἕκαστον τῶν κτισμάτων παρῆλθεν. Καὶ ὅλως ἡ Δεκάλογος διὰ τοῦ ἰῶτα (38) στοιχείου τὸ ὄνομα τὸ μακάριον δηλοῖ, Λόγον ὄντα τὸν Ἰησοῦν παριστῶσα. Ὁ δὲ πέμπτος ἑξῆς ἐστι λόγος περὶ τιμῆς πατρὸς καὶ μητρός. Πατέρα δὲ καὶ Κύριον τὸν Θεὸν λέγει σαφῶς· διὸ καὶ τοὺς ἐπιγνόντας αὐτὸν υἱοὺς ἀναγορεύει καὶ θεούς (39). Κύριος οὖν καὶ Πατὴρ ὁ κτίστης πάντων, μήτηρ δὲ οὐχ, ὥς τινες, ἡ οὐσία ἐξ ἧς γεγόναμεν, οὐδ', ὡς ἕτεροι ἐκδεδώκασιν, ἡ Ἐκκλησία, ἀλλ' ἡ θεία γνῶσις καὶ ἡ σοφία, ὥς φησι Σολομὼν, « μητέρα (40) δικαίων » ἀνακαλῶν τὴν σοφίαν, καὶ ἔστι δι' αὑτὴν αἱρετή. Πᾶν τε αὖ τὸ καλὸν καὶ σεμνὸν παρὰ τοῦ Θεοῦ δι' Υἱοῦ γιγνώσκεται. Ἕπεται τούτῳ ὁ περὶ μοιχείας λόγος· μοιχεία δ' ἐστὶν, ἐάν τις καταλιπὼν τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἀληθῆ γνῶσιν, καὶ τὴν περὶ Θεοῦ διάληψιν, ἐπὶ τὴν μὴ προσήκουσαν ἔρχηται ψευδῆ δόξαν, ἤτοι θεοποιῶν τι τῶν γενητῶν (41) ἢ καὶ ἀνειδωλοποιῶν τι τῶν μὴ ὄντων εἰς ὑπέρβασιν, μᾶλλον δὲ ἔκβασιν γνώσεως· ἀλλοτρία δὲ τοῦ γνωστικοῦ ἡ ψευδὴς δόξα, ὥσπερ ἡ ἀληθὴς οἰκεία τε καὶ σύζυγος. Διόπερ καὶ ὁ γενναῖος Ἀπόστολος, ἕν τι τῶν τῆς πορνείας εἰδῶν τὴν εἰδωλολατρείαν (42) καλεῖ, ἀκολούθως τῷ προφήτῃ λέγοντι· « Ἐμοίχευσε τὸ ξύλον καὶ τὸν λίθον· τῷ ξύλῳ εἶπεν (43), ὅτι, Πατήρ μου εἶ σύ· καὶ τῷ λίθῳ, Σὺ ἐγέννησάς με. » Ἔπειτα ὁ περὶ φόνου λόγος ἐπακολουθεῖ. Φόνος δ' ἐξαρσίς ἐστι βεβαία. Τὸν οὖν ἀληθῆ λόγον περὶ Θεοῦ καὶ τῆς ἀϊδιότητος αὐτοῦ ὁ βουλόμενος ἐξαίρειν, ἵνα τὸ ψεῦδος ἐγκρίνῃ, λέγων ἤτοι ἀπρονόητον εἶναι τὸ πᾶν, ἢ τὸν κόσμον ἀγένητον, ἢ τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ διδασκαλίαν βεβαίων (44) ἐξωλέστατος. Μετὰ δὲ τοῦτον ὁ περὶ κλοπῆς ἐστι λόγος. Ὡς οὖν ὁ κλέπτων τὰ ἀλλότρια, μεγάλως ἀδικῶν, εἰκότως περιπίπτει τοῖς ἐπαξίοις κακοῖς· οὕτως ὁ τὰ θεῖα τῶν ἔργων σφετεριζόμενος διὰ τέχνης ἤτοι πλαστικῆς ἢ γραφικῆς (45), καὶ λέγων ἑαυτὸν ποιητὴν εἶναι τῶν ζώων καὶ φυτῶν· ὁμοίως τε οἱ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν ἀπομιμούμενοι κλέπται εἰσί. Κἂν γεωργός τις ᾖ, κἂν πατὴρ παιδίου, διάκονός (46) ἐστι σπερμάτων καταβολῆς· ὁ Θεὸς δὲ τὴν πάντων αὔξησιν καὶ τελείωσιν παρέχων, εἰς τὸ κατὰ φύσιν προσάγει τὰ γινόμενα. Οἱ πλεῖστοι δὲ σὺν καὶ τοῖς φιλοσόφοις τὰς αὐξήσεις καὶ τὰς τροπὰς τοῖς ἄστροις κατὰ

A rationem accessit unaquæque creatura. Et in summa, Decalogus per elementum ἰῶτα significat nomen beatum, ✠ Jesum, qui est Verbum, ostendens. Quintum autem deinceps sequitur præceptum, **292** de honore patris et matris. Deum autem aperte dicit Patrem et Dominum : quocirca eos etiam qui ipsum agnoverunt, appellat filios et deos. Dominus ergo et Pater est, qui est Creator omnium : mater autem non, ut quidam existimant, est substantia ex qua sumus geniti, neque ut aliqui exposuerunt, Ecclesia, sed divina cognitio et sapientia, ut dicit Salomon, « justorum matrem [a] » appellans sapientiam, et est propter se eligenda. Et rursus etiam boni et honesti cujuscunque, a Deo per Filium cognitio proficiscitur. Dein consequitur præceptum de adulte-

B rio. Est autem adulterium, si quis relicta ecclesiastica et vera cognitione, et de Deo persuasione, accedat ad falsam quæ non convenit opinionem, aut in deos referens aliquid ex iis quæ sunt facta, vel alicujus ex iis quæ sunt simulacrum aliquod constituens, itaque transiliens cognitionem, vel potius ab ea desiliens. A Gnostico autem aliena est falsa opinio, sicut vera est ei conjuncta et familiaris. Quocirca præclarus quoque Apostolus [b] unam fornicationis speciem vocat idololatriam, consequenter prophetæ qui dicit : « Mœchatus est cum ligno et lapide [c]. Ligno dixit, Pater meus es tu ; et lapidi, Tu me genuisti [d]. » Deinde de cæde consequitur præceptum. Est autem cædes « firma » ac constans « ablatio. » Verum ergo de Deo et ejus æternitate

C sermonem qui vult « auferre, » ut falsum inserat, dicens vel universum nulla regi providentia, vel mundum esse ingenitum, vel negans aliquid ex iis quæ sunt firma ac stabilia in vera doctrina, is est perniciosissimus. Post hoc autem sequitur de furto præceptum. Quemadmodum ergo qui aliena furatur, cum magnam faciat injuriam, in ea quæ meretur mala merito incidit ; ita qui divina opera sibi vindicat per fingendi vel pingendi artem, et dicit se esse effectorem animantium et plantarum : et similiter qui veram imitantur philosophiam, sunt fures. Sive fuerit quis agricola, sive pater filii, est minister

✠ P. 816 ED. POTTER. [a] Prov. I, 8 ; XXXI, 1. [b] Col. III, 5. [c] Jer. III, 9. [d] Jer. II, 27.

(38) *Διὰ τοῦ ἰῶτα*. Hæc littera uti in nomine Jesu prima est, ita denarium numerum notat. Hinc non pauci ex antiquis scriptoribus denarium numerum Christi typum fuisse volunt. Qua de re conf. quæ adnotavit Cotelerius in *Constitut. apost.* lib. II, cap. 25. Vide etiam superius Clementem *Pædag.* lib. II, c. 4, p 195 ; et lib. III. c. 12, p. 305.

(39) *Θεούς*. Vide superius *Protrept.*, pag. 88, not. 7.

(40) *Μητέρα*. Vult auctor divinam sapientiam a Salomone matrem dictam esse Proverb. I, 8 ; XXXI, 1, et aliis in locis, in quibus præceptorum, vel honoris, matris mentio facta est.

(41) *Γενητῶν*. A. γεννητῶν, itemque paulo post ἀγέννητον. SYLBURG.

(42) *Τὴν εἰδωλολατρείαν*. Sic Clemens infra Strom. VII, p. 744, edit. Paris. Πορνείας δὲ τρεῖς τὰς ἀνωτάτω διαφορὰς παρεστήσαμεν κατὰ τὸν Ἀπόστολον, φιληδονίαν, φιλαργυρίαν, εἰδωλολατρείαν. Re-

D spicere autem videtur Coloss. III, 5. Quin etiam εἰδωλολατρείαν et πορνείαν aliis in locis conjunctas reperies, ut Gal. V, 20 ; I Petr. IV, 3.

(43) *Εἶπεν*. Jerem. εἶπαν.

(44) *Βεβαίων*. Post βεβαίων deesse videtur τὶ ἀναιρῶν, vel simile quid, ut sensus sit : « Dicens aut absque ulla providentia ire hoc universum, aut mundum non esse factum, aut aliquid eorum quæ secundum veram doctrinam stabilia sunt, convellens est perditissimus. » Nisi forte malis, ἤ τι κατὰ τῆς ἀληθοῦς διδασκαλίας βεβαιῶν, « aut aliquid contra veram doctrinam astruens. » SYLBURG.

(45) *Γραφικῆς*. Vide superius *Protrept.* p. 54, not.

(46) *Διάκονος*. Respicit Pauli verba I Cor. III, 5, 6 : Τίς οὖν ἐστι Παῦλος, τίς δὲ Ἀπολλὼ, ἀλλ' ἢ διάκονοι, δι' ὧν ἐπιστεύσατε, καὶ ἑκάστῳ ὡς ὁ Κύριος ἔδωκεν ; Ἐγὼ ἐφύτευσα, Ἀπολλὼ ἐπότισεν· ἀλλ' ὁ Θεὸς ηὔξανεν, et seq.

dejectionis seminum : Deus autem præbens omnium augmentum et perfectionem, adducit ea quæ gignuntur ad id quod cujusque naturæ convenit. Plurimi autem, una cum philosophis, augmenta et mutationes tribuunt astris principaliter, quod in se est, ✠ universorum Patrem privantes sua indefessa et inexhausta potentia. Elementa autem et astra, hoc est potestates administrantes, ordinata sunt ad ea exsequenda quæ divinæ œconomiæ conveniunt, eique parent, et aguntur ad ea quæ sunt eis imperata, quo ea duxerit verbum Domini : quandoquidem divina potentia omnia occulte operari solet. Qui ergo dixerit se aliquid excogitasse vel fecisse ex iis quæ pertinent ad creationem, impii et nefarii incepti dabit pœnas. Decimum autem præceptum est de omnibus cupiditatibus. Quemadmodum ergo qui concupiscit ea quæ non decet, cogitur reddere rationem : sic etiam non permittitur res falsas concupiscere, neque existimare, ex iis quæ sunt genita, animata quidem per se posse, inanima autem omnino non posse salutem dare vel lædere. Et si quis dicat antidotum non posse mederi, et cicutam interimere, ignorat se callido decipi sophismate. Nihil enim ex iis operatur absque eo qui herba et medicamento utitur, sicut nec securis absque eo qui scindit, neque serra absque eo qui secat. Quemadmodum autem per se quidem non operantur; habent autem aliquas qualitates naturales, quæ per artificem applicatæ proprium opus efficiunt : ita per generalem Dei providentiam ministerio eorum quæ moventur propinquius, propagatur ad singulas res efficax operatio.

A τὸ προηγούμενον ἀνατιθέασιν, ἀποστεροῦντες τὸ ὅσον ἐπ' αὐτοῖς τὴν ἀκάματον δύναμιν τὸν Πατέρα τῶν ὅλων. Τὰ δὲ στοιχεῖα καὶ τὰ ἄστρα, τουτέστιν αἱ δυνάμεις αἱ διοικητικαὶ, προσετάγησαν ἐκτελεῖν τὰ εἰς οἰκονομίαν ἐπιτήδεια· καὶ αὐτά τε πείθεται, ἄγεταί τε πρὸς τῶν ἐπιτεταγμένων αὐτοῖς, ᾗ ἂν ἡγῆται τὸ ῥῆμα Κυρίου· ἐπείπερ ἡ θεία δύναμις ἐπικεκρυμμένως πάντα ἐνεργεῖν πέφυκεν. Ὁ τοίνυν (47) ἑαυτὸν φάμενος ἐπινενοηκέναι τι ἢ πεποιηκέναι τῶν πρὸς δημιουργίαν συντεινόντων εὐθύνην ὑφέξει τοῦ ἀσεβοῦς τολμήματος. Δέκατος δέ ἐστιν ὁ περὶ ἐπιθυμιῶν ἁπασῶν λόγος· καθάπερ οὖν ὁ τῶν μὴ καθηκόντων ἐπιθυμιῶν εὐθύνεται, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον οὐκ ἐφεῖται ψευδῶν πραγμάτων ἐπιθυμεῖν, οὐδὲ ὑπολαμβάνειν (48) τῶν ἐν γενέσει τὰ μὲν ἔμψυχα ἐξ ἑαυτῶν B δύνασθαι, τὰ δὲ ἄψυχα, καθάπαξ μὴ δύνασθαι σώζειν ἢ βλάπτειν· κἂν τις λέγῃ τὴν ἀντίδοτον ἰᾶσθαι μὴ δύνασθαι, καὶ τὸ κώνειον φθείρειν, σοφιζόμενος λέληθεν. Οὐδὲν γὰρ τούτων ἐνεργεῖ ἄνευ τοῦ τῇ βοτάνῃ καὶ τῷ φαρμάκῳ χρωμένου· ὥσπερ οὐδ' ἡ ἀξίνη ἄνευ τοῦ κόπτοντος, οὐδὲ ὁ πρίων τοῦ πρίζοντος (49). Ὡς δὲ καθ' ἑαυτὰ μὲν οὐκ ἐνεργεῖ, ἔχει δέ τινας ποιότητας φυσικὰς τῇ τοῦ τεχνίτου ἐνεργείᾳ συντελούσας τὸ οἰκεῖον ἔργον· οὕτως τῇ καθολικῇ τοῦ Θεοῦ προνοίᾳ διὰ τῶν προσεχέστερον κινουμένων (50) καθ' ὑπόβασιν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους διαδίδοται ἡ δραστικὴ ἐνέργεια.

CAPUT XVII.

Philosophiam non tradidisse perfectam Dei cognitionem; esse tamen in animarum medelam a Deo datam.

Sed, ut videtur, Græci philosophi Deum non cognoscunt quem nominant, quoniam Deum nequaquam colunt ut Deum. Sunt autem quæ ipsi philosophantur, ut ait Empedocles, « ut quæ per vulgi linguam temere transierint effusa ex ore, cum parum noverint de toto. » Nam, ut ars viam excogitat, qua lux quæ a sole procedit, per vas vitreum aqua plenum ignescat : ita etiam philosophia, cum ex divina Scriptura veluti quamdam ignis scintillam acceperit, a paucis conspicitur. Certe quemadmodum eumdem aerem spirant omnia animantia, sed alia aliter, et ob diversum finem : ita etiam plurimi accedunt ad veritatem vel potius ad id quod de veritate dicitur. Non enim de Deo dicunt aliquid, sed suas affectiones Deo attribuentes exponunt. Agunt enim vitam, quærentes id quod est probabile, non autem id quod verum. Ex imita-

✠ P. 817 ED. POTTER, 688 ED. PARIS.

C Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, οἱ φιλόσοφοι τῶν Ἑλλήνων, θεὸν ὀνομάζοντες, οὐ γιγνώσκουσιν· ἐπεὶ (51) μὴ σέβουσι κατὰ Θεὸν τὸν Θεόν. Τὰ φιλοσοφούμενα δὲ παρ' αὐτοῖς, κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, « Ὡς (52) διὰ πολλῶν δὴ γλώσσης ἐλθόντα ματαίως ἐκκέχυται στομάτων ὀλίγον τοῦ παντὸς εἰδότων. » Ὡς γάρ που τὸ ἀπὸ τοῦ ἡλίου φῶς δι' ὑέλου σκεύους πλήρους ὕδατος μεθοδεύει ἡ τέχνη εἰς πῦρ, οὕτω καὶ ἡ φιλοσοφία ἐκ τῆς θείας Γραφῆς τὸ ἐμπύρευμα λαβοῦσα, ἐν ὀλίγοις φαντάζεται. Ναὶ μὴν ὡς τὸν αὐτὸν ἀέρα ἀναπνεῖ τὰ ζῶα ἅπαντα, ἄλλα δὲ ἄλλως, καὶ εἴς τι διάφορον· οὕτως δὲ καὶ τὴν ἀλήθειαν μετίασιν οἱ πλείους, μᾶλλον δὲ, τὸν περὶ ἀληθείας λόγον. Οὐ γὰρ περὶ Θεοῦ τι λέγουσιν, ἀλλὰ τὰ ἑαυτῶν πάθη ἐπὶ Θεὸν ἀνάγοντες ἐξηγοῦνται. Γέγονε γὰρ αὐτοῖς ὁ βίος τὸ πιθανὸν D ζητοῦσιν, οὐ τὸ ἀληθές· ἐκ μιμήσεως δὲ ἀλήθεια οὐ διδάσκεται, ἀλλ' ἐκ μαθήσεως. Οὐ γὰρ ἵνα

(47) Ὁ τοίνυν. Vel hæc et quæ præcedunt, ad præceptum de falso testimonio pertinent, vel id prorsus omisisse videtur Clemens. Sylburg. ait : « Missa est noni præcepti explicatio, ut supra p. 290, expositio secundi. Quod si ab auctore data opera factum est, nonum cum octavo propter affinitatem conjunctum dicetur, ut secundum cum primo. »

(48) Ὑπολαμβάνειν. Ms. Ottob. ἀπολαμβάνειν.

(49) Πρίων τοῦ πρίζοντος. Ms. Ottob. πρίων ἄνευ τοῦ πρίζοντος.

(50) Διὰ τῶν προσεχέστερον κινουμένων. « Per causas Deo proximiores. » Vide supra ad p. 695, p. 695, edit. Paris. Lowth.

(51) Ἐπεί. Respicere videtur illud Pauli, Rom. I, 21 : Διότι γνόντες τὸν Θεὸν, οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν.

(52) Ὡς. His versibus metrum constare observavit Sylburgius, si εἰδότων mutetur in ἰδόντων.

Ὡς διὰ πολλῶν δὴ γλώσσης ἐλθόντα ματαίως
Ἐκκέχυται στομάτων ὀλίγον τοῦ παντὸς ἰδόντων.

δόξωμεν, εἶναι Χριστὸν πιστεύομεν (53), καθάπερ οὐδὲ εἰς τὸν ἥλιον ἕνεκά γε τοῦ φαίνεσθαι μόνον ἐν ἡλίῳ ὄντας παρερχόμεθα· ἀλλ' ἐνταῦθα μὲν τοῦ ἀλεαίνεσθαι χάριν, ἐκεῖ δὲ τοῦ εἶναι καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἕνεκα (54), Χριστιανοὶ εἶναι βιαζόμεθα (55)· ὅτι μάλιστα βιαστῶν ἐστιν ἡ βασιλεία, ἐκ ζητήσεως, καὶ μαθήσεως, καὶ συνασκήσεως τελείας τὸ γενέσθαι βασιλέα καρπουμένων. Ὁ μιμούμενος ἄρα τὴν δόκησιν δηλοῖ καὶ τὴν πρόληψιν. Ὅτ' ἂν δέ τις, ἔναυσμα λαβὼν τοῦ πράγματος, ἐξάψῃ τοῦτο ἔνδον ἐν τῇ ψυχῇ πόθῳ καὶ μαθήσει (56), πάντα ἐπὶ τούτοις κινεῖ πρὸς τὸ ἐπιγνῶναι. Οὐ γάρ τις μὴ ἀντιλαμβάνεται, οὐδὲ ποθεῖ αὐτὸ, οὐδὲ ἀσπάζεται τὴν ἐξ αὐτοῦ ὠφέλειαν. Τὸ ὕστερον οὖν ὁ γνωστικὸς ἐπὶ τέλει τῶν κατορθωμάτων (57) μιμεῖται τὸν Κύριον, εἰς ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρώποις, ποιότητά τινα κυριακὴν λαβὼν, εἰς ἐξομοίωσιν Θεοῦ· οἱ δὲ μὴ ἐπιστάμενοι τὴν γνῶσιν, οὐδὲ κανονίζειν δύνανται τὴν ἀλήθειαν. Μεταλαμβάνειν οὖν τῶν γνωστικῶν θεωρημάτων οὐχ οἷόν τε, ἐὰν μὴ τῶν προτέρων διανοημάτων κενώσωμεν ἑαυτούς· ἁπλῶς γὰρ οὕτως ἀλήθεια κοινῶς λέγεται παντὸς νοητοῦ τε καὶ αἰσθητοῦ. Αὐτίκα ἔνεστι θεάσασθαι καὶ ζωγραφίας ἀλήθειαν παρὰ τὴν δημώδη, καὶ μουσικῆς σεμνότητα παρὰ τὴν ἀκόλαστον. Καὶ φιλοσοφίας οὖν ἐστιν ἀλήθειά τις παρὰ τοὺς ἄλλους φιλοσόφους, καὶ κάλλος ἀληθινὸν παρὰ τὸ δεδολωμένον. Οὔκουν ποτὲ τὰς ἐπὶ μέρους ἀληθείας, καθ' ὧν ἡ ἀλήθεια κατηγορεῖται, αὐτὴν δὲ τὴν ἀλήθειαν πολυπραγμονητέον, οὐκ ὀνόματα ζητοῦντες μαθεῖν· τὸ γὰρ περὶ Θεοῦ πρᾶγμα οὐχ ἔστιν ἓν, ἀλλὰ μυρία. Διαφέρει δὲ τὸν Θεὸν εἰπεῖν, ἢ τὰ περὶ Θεοῦ. Καθόλου δὲ εἰπεῖν περὶ ἑκάστου πράγματος (58), τῆς οὐσίας τὰ συμβεβηκότα διακριτέον· καί μοι ἀπόχρη φάναι Θεὸν εἶναι τὸν Κύριον πάντων· αὐτοτελῶς δὲ λέγω τὸν Κύριον πάντων, οὐδενὸς ὑπολειπομένου κατὰ ἐξαίρεσιν. Ἐπεὶ τοίνυν δύο εἰσὶν ἰδέαι τῆς ἀληθείας, τά τε ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα, οἱ μὲν τὰ ὀνόματα λέγουσιν, οἱ περὶ τὰ κάλλη τῶν λόγων διατρίβοντες, οἱ παρ' Ἕλλησι φιλόσοφοι· τὰ πράγματα δὲ παρ' ἡμῖν ἐστι τοῖς βαρβάροις. Αὐτίκα ὁ Κύριος οὐ μάτην ἠθέλησεν εὐτελεῖ (59) χρήσασθαι σώματος μορφῇ· ἵνα μή τις τὸ ὡραῖον ἐπαινῶν καὶ τὸ κάλλος θαυμάζων, ἀφίστηται τῶν λεγομένων, καὶ τοῖς καταλειπομένοις προσανέχων, ἀποτέμνηται τῶν νοητῶν. Οὐ τοίνυν περὶ τὴν λέξιν, ἀλλὰ περὶ τὰ σημαινόμενα ἀναστρεπτέον·

A tione autem non docetur veritas, sed ex disciplina Non enim ut videamur, esse Christum credimus: quomodo nec ad solem, ut in sole tantum esse videamur, accedimus; ✠ sed hic quidem, ut calescamus, illic autem, ut viri boni et honesti simus, Christiani esse vi contendimus. Regnum enim est eorum qui sunt maxime violenti; qui ex inquisitione, disciplina et perfecta exercitatione hos percipiunt fructus, quod reges fiant. Qui ergo imitatur opinionem, ostendit sibi esse quamdam anticipatam notionem. Quando autem quispiam accepta rei quasi scintilla, eam intus in anima accenderit desiderio et doctrina, omnia movet postea ut penitus cognoscat. Quod quis enim non omnino apprehendit, neque ipsum desiderat, neque amplectitur inde B provenientem utilitatem. Postremo igitur Gnosticus, propter finem eorum quæ recte geruntur, imitatur Dominum, quoad licet hominibus, quadam Dominica imbutus qualitate, ad Dei assimilationem; qui autem nesciunt cognitionem, nec certa possunt regula metiri veritatem. Fieri ergo non potest ut simus participes contemplationum **293** Gnosticarum, nisi nos exinaniamus prioribus cogitationibus; simpliciter enim ac in universum dicitur veritas de quolibet quod intelligentia sensuve percipitur. Jam vero facile est distinguere veram picturam a vulgari, et musicam honestam ab impudica. Ergo philosophi quoque est aliqua veritas separata ab aliis philosophis, et vera pulchritudo distincta ab adulterina. Non ergo partes veritatis, de quibus C prædicatur nomen veritas, sed ipsa veritas est indaganda, non autem sola nomina. Quod enim de Deo dicitur, non est res una, sed innumerabiles. Refert autem an Deum dicas, an quæ sunt de Deo. Et, ut summatim dicam de rebus universis, essentia est ab accidentibus ejus distinguenda; ac mihi sufficit dicere Deum esse eum qui est Dominus universorum; absolute autem dico Dominum universorum, nullo reliquo quod excipiatur. Quoniam ergo duæ sunt ideæ seu species veritatis, nempe nomina et res, alii quidem dicunt nomina, qui in ornatu et elegantia versantur orationis, cujusmodi sunt apud Græcos philosophi; res autem sunt apud nos barbaros. Jam vero Dominus non frustra voluit uti vili et humili forma corporis, ne quis spe- D

✠ P. 818 ED. POTTER, 689 ED. PARIS.

(53) *Οὐ γὰρ ἵνα δόξωμεν, εἶναι Χριστὸν πιστεύομεν.* Hanc sententiam edit. Flor. et ms. Paris. sic distinguunt; οὐ γὰρ ἵνα δόξωμεν εἶναι, Χριστὸν πιστ. Intercidisse videntur voces ἀγαθοὶ εἰς, quæ a scriptore nimium festinante propter similitudinem dictionum εἶναι et εἰς facile omitti potuerunt, ut sæpe alias contigit. His autem suppletis, sic se habebit sententia: Οὐ γὰρ ἵνα δόξωμεν εἶναι ἀγαθοὶ, εἰς Χριστὸν πιστεύομεν. « Non ut boni esse videamur, in Christum credimus. » Porro respicere videtur Clemens tritum illud Amphiarai apud Æschyl.

Οὐ γὰρ δοκεῖν ἀγαθὸς, ἀλλ' εἶναι θέλει.

(54) *Τοῦ εἶναι καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἕνεκα.* Congruentius, τοῦ εἶναι καλοὶ καὶ ἀγαθοὶ ἕνεκα· ut idem sc. casus et sequatur et præcedat infinitivum εἶναι, ut cum alibi passim, tum p. 311. Sylburg.

(55) *Βιαζόμεθα.* Conf. superius *Strom.* IV, p. 565, not. Respicit auctor Matth. XI, 12: Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν βιάζεται, καὶ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν.

(56) *Μαθήσει.* Ms. Ottob. παθήσει.

(57) *Ἐπὶ τέλει τῶν κατορθωμάτων.* « In fine actionum præclare gestarum. » Quasi dicat id esse ultimum τῶν κατορθωμάτων viri perfecti, ut Christum imitetur.

(58) *Καθόλου δὲ εἰπεῖν περὶ ἑκάστου πράγματος.* Malim, et quidem meliori sensu, καθόλου δὲ ἐν τῷ εἰπεῖν περὶ ἑκάστου πράγματος, τῆς οὐσίας τὰ συμβεβηκότα διακριτέον. Heinsius.

(59) *Εὐτελεῖ.* Vide *Strom.* p. 470, edit. Paris. *Pædag.* lib. III, cap. 1. Lowth.— Respicere autem videtur auctor Isa. LIII, 2, 3: Οὐκ ἔστιν εἶδος αὐτῷ, οὐδὲ δόξα, et seq.

ciem ✠ laudans et admirans pulchritudinem, absisteret ab ejus dictis: et attendens ad ea quæ sunt relinquenda, abduceretur ab iis quæ percipiuntur intelligentia. Non est ergo versandum in dictione, sed in rebus significatis. Atque iis quidem quæ apprehendi possunt, et non mota sunt ad cognitionem, verbum minime creditur. Nam corvi quoque voces imitantur humanas, cum ejus rei quam dicunt nullam habeant notitiam. Intelligens autem prehensio fidem proxime consequitur. Ita etiam dixit Homerus,

Hominum pater atque deorum,

nesciens quisnam sit pater, et quomodo sit pater. Quemadmodum autem ei qui habet manus, naturale quiddam est apprehendere; et ei qui oculos sanos, lucem videre: ita ei qui fidem acceperit, proprium est esse participem cognitionis, si jacto « fundamento, aurum, argentum, lapides pretiosos » allaborare, et ei « superædificare » voluerit. Non ergo pollicetur se velle esse participem, sed imperare: neque se futurum, sed esse regalem, et lucidum, et Gnosticum. Neque nomine, sed re ipsa res velle attingere convenit. Nam cum sit bonus Deus, propter principalem universæ creaturæ partem, cum eam vellet esse salvam, ad reliqua quoque facienda est conversus, hoc eis primum præbens beneficium ab initio, ut fierent: esse enim melius, esse quam non esse, quivis confitebitur. Deinde prout erat capax uniuscujusque natura, factum est et fit unumquodque ad ipsum quod est melius proficiens. Quamobrem non est absurdum, datam quoque esse philosophiam a divina Providentia, quæ præpararet ad eam quæ est per Christum perfectionem, si non erubescat a barbara cognitione discere philosophia profectum ad veritatem. Sed « sunt pili quidem numerati [a], » et minimi motus; philosophia autem quomodo non est in numero? Atqui Samsoni quoque data est vis in pilis, ut etiam rejectitias artes circa res quæ ad usum

✠ P. 819 ED. POTTER, 690 ED. PARIS.

A τοῖς μὲν οὖν ἀντιληπτοῖς (60), καὶ μὴ κινηθεῖσι πρὸς γνῶσιν οὐ πιστεύεται ὁ λόγος· ἐπεὶ καὶ οἱ κόρακες ἀνθρωπείας ἀπομιμοῦνται φωνὰς, ἔννοιαν οὐκ ἔχοντες οὗ λέγουσι πράγματος· ἀντίληψις δὲ νοερὰ πίστεως ἔχεται. Οὕτως καὶ Ὅμηρος εἶπε.....

... *Πατὴρ* (61) *ἀνδρῶν τε θεῶν τε*·

μὴ εἰδὼς τίς ὁ πατὴρ καὶ πῶς ὁ πατήρ. Ὡς δὲ τῷ χεῖρας ἔχοντι, τὸ λαβεῖν κατὰ φύσιν· καὶ τῷ ὀφθαλμοὺς ὑγιαίνοντας κεκτημένῳ τὸ φῶς ἰδεῖν· οὕτω τῷ πίστιν εἰληφότι τὸ γνώσεως μεταλαβεῖν οἰκεῖον πέ-**B**φυκεν, εἰ προσεξεργάσασθαι καὶ « προσοικοδομῆσαι (62) χρυσὸν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, » τῷ καταβληθέντι « θεμελίῳ » γλίχοιτο. Οὐ τοίνυν ὑπισχνεῖται βούλεσθαι μεταλαμβάνειν, ἀλλὰ ἄρχεσθαι (63)· οὐδὲ μέλλειν, ἀλλ' εἶναι βασιλικόν τε καὶ φωτεινὸν, καὶ γνωστικὸν καθῆκεν (64)· οὐδὲ ὀνόματι, ἀλλ' ἔργῳ ἐθέλειν ἅπτεσθαι τῶν πραγμάτων προσῆκεν. Ἀγαθὸς γὰρ ὢν ὁ Θεὸς, διὰ τὸ ἡγεμονικὸν τῆς κτίσεως ἁπάσης, σώζεσθαι βουλόμενος τοῦτο, ἐπὶ τὸ ποιεῖν ἐτράπετο καὶ τὰ λοιπά· πρώτην ταύτην εὐεργεσίαν, τὸ γενέσθαι, ἀπ' ἀρχῆς παρασχὼν αὐτοῖς· ἄμεινον εἶναι πολλῷ τὸ εἶναι τοῦ μὴ εἶναι, πᾶς ἄν τις ὁμολογήσειεν. Ἔπειτα ὡς ἐνεδέχετο φύσεως ἔχειν, ἕκαστον ἐγένετό τε καὶ γίνεται, προκόπτον εἰς τὸ αὐτὸ ἄμεινον (65). Ὥστ' οὐκ ἄτοπον καὶ τὴν **C** φιλοσοφίαν ἐκ τῆς θείας Προνοίας δεδόσθαι, προπαιδεύουσαν εἰς τὴν διὰ Χριστοῦ τελείωσιν, ἣν μὴ ἐπαισχύνηται γνώσει βαρβάρῳ μαθητεύουσα φιλοσοφία προκόπτειν εἰς ἀλήθειαν. Ἀλλ' « αἱ μὲν τρίχες ἠρίθμηνται » καὶ τὰ εὐτελῆ κινήματα· φιλοσοφία δὲ πῶς οὐκ ἐν λόγῳ (66); καί τοι καὶ τῷ Σαμψὼν ἐν ταῖς θριξὶν ἡ δύναμις ἐδόθη· ἵνα καὶ τὰς ἀποβλήτους τῶν ἐν τῷ βίῳ τέχνας τὰς κειμένας καὶ με-

[a] Luc. xii, 7.

(60) *Ἀντιληπτοῖς*. H. ms. ἀντιληπτικοῖς, activa significatione. Sylburg. — Mihi scribendum videtur οὐκ ἀντιληπτικοῖς, ac deinde negativam particulam, quæ præcedit verbum πιστεύεται, omitti debere, ut sententia sic se habeat: Τοῖς μὲν οὖν οὐκ ἀντιληπτικοῖς καὶ μὴ κινηθεῖσι πρὸς γνῶσιν πιστεύεται ὁ λόγος. « His igitur qui non sunt ad percipiendum apti, neque ad cognitionem moventur creditur verbum. » Quod effatum exemplo corvorum illustrare pergit auctor. Videtur autem negativa particula scriptorum negligentia propter viciniam similis vocis οὖν excidisse, deinde vero alieno loco in textum recepta fuisse.

(61) *Πατήρ*. Ex *Iliad*. A, v. 544.

(62) *Προσοικοδομῆσαι*. Respicit I Cor. iii, 12: Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον τοῦτον, χρυσὸν, ἄργυρον, λίθους τιμίους.

(63) *Ἄρχεσθαι*. Scribendum potius ἄρχεται, « incipit, » indic. modo, qui ab imperitis scriptoribus propter vicinos infinitivos in infinitivum mutatus fuisse videtur: quod verbo καθήκει in hac etiam sententia contigit. Qua mutatione facta, huic sententiæ hic tandem sensus constabit: « Non igitur se pollicetur fore, sed incipit esse, participem. Neque in futuro, sed in actu regalem, et luce præditum, et Gnosticam esse decet. »

(64) *Καθῆκεν*. Hoc recte substituit Sylburg. pro infinitivo καθήκειν, quem habent edit. Flor. et ms. Paris. Nisi potius καθήκει legendum videatur.

(65) *Προκόπτον εἰς τὸ αὐτὸ ἄμεινον*. Hoc est, « proficiens ad idem melius. » At vero non est « idem, » omnibus « melius, » aut omnino bonum. Quod diceret auctor, si hæc ejus essent verba. Hoc absurdum ut vitaret interpres, hoc commation sic **D** vertit: « Ad ipsum, quod est melius, proficiens; » omissa scilicet voce αὐτό, quæ in dativum αὐτῷ mutata, facilem sententiam præbebit: Προκόπτον εἰς τὸ αὐτῷ ἄμεινον· « progrediens ad id, quod est ipsi melius. »

(66) *Ἀλλ' αἱ μὲν τρίχες ἠρίθμηνται καὶ τὰ εὐτελῆ κινήματα, φιλοσοφία δὲ πῶς οὐκ ἐν λόγῳ;* « Ac si pili quidem numerati sunt, et viles motiones, quidni etiam philosophia in aliquo numero erit? » Sic de Megarensibus dixit Oraculum de quo lib. vii sub finem οὔτ' ἐν ἀριθμῷ, et Tyrtæus οὔτ' ἐν λόγῳ ἄνδρα τιθείην· « neque in pretio habendus videtur. » — « Si ergo, inquit, capitis nostri numerati sunt capilli, » ut ait Dominus Matth. x, 30, « cur non aliquo in pretio philosophia habebitur, aut numero? » Unde addit illud de Samsone, cujus fortitudo in pilis licet rejectitiis, quibus innuuntur externæ disciplinæ, hoc est profanæ et ethnicæ: sic enim intelligendum illud quod sequitur. Collect.

νούσας μετὰ τὴν ἔξοδον τῆς ψυχῆς χαμαὶ (67), μὴ A ἄνευ τῆς θείας δυνάμεως ἐννοῆσαι δίδοσθαι (68). Αὐτίκα, φησὶν, ἡ Πρόνοια ἄνωθεν ἐκ τῶν προηγουμένων καθάπερ κεφαλῆς εἰς πάντας διήκει, ὡς « τὸ μύρον, φησὶ, τὸ καταβαῖνον ἐπὶ τὸν πώγωνα τὸν Ἀαρὼν καὶ ἐπὶ τὴν ὤαν τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ, » τουτέστι τοῦ μεγάλου Ἀρχιερέως, « δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἕν· » οὐκ εἰς τὸν τοῦ σώματος κόσμον (69)· ἔξωθεν δὲ τοῦ λαοῦ φιλοσοφία, καθάπερ ἐσθής. Οἱ τοίνυν φιλόσοφοι, οἱ εἰς τὴν οἰκείαν συναίσθησιν πνεύματι αἰσθητικῷ συνασκηθέντες, ἐπὰν μὴ μέρος φιλοσοφίας, ἀλλὰ τὴν αὐτοτελῶς φιλοσοφίαν πολυπραγμονῶσι, φιλαλήθως τε καὶ ἀτύφως προσμαρτυροῦντες τῇ ἀληθείᾳ, κἂν παρὰ τοῖς ἑτεροδόξοις ἐπὶ τῶν καλῶν (70) εἰρημένων προκόπτωσιν εἰς σύνεσιν κατὰ B τὴν θείαν διοίκησιν τὴν ἄῤῥητον ἀγαθότητα, τὴν ἑκάστοτε εἰς τὸ ἄμεινον κατὰ τὸ ἐγχωροῦν προσαγομένην τὴν τῶν ὄντων φύσιν· ἔπειτα οὐχ Ἕλλησι μόνον, ἀλλὰ καὶ βαρβάροις ὁμιλήσαντες, ἐπὶ τὴν πίστιν ἐκ συνασκήσεως κοινῆς εἰς σύνεσιν ἰδίαν ἄγονται· παραδεξάμενοι δὲ τὸν θεμέλιον τῆς ἀληθείας, δύναμιν προσλαμβάνουσι προϊέναι πρόσω ἐπὶ τὴν ζήτησιν· κἀνθένδε ἀγαπῶσι μὲν μαθητευσάμενοι, γνώσεως δὲ ὀριγνώμενοι, σπεύδουσιν εἰς σωτηρίαν. Ταύτῃ φησὶν ἡ Γραφὴ « Πνεῦμα αἰσθήσεως » δεδόσθαι (71) τοῖς τεχνίταις ἐκ τοῦ Θεοῦ· τὸ δὲ οὐδὲν ἀλλ' ἢ φρόνησίς ἐστι, δύναμις ψυχῆς θεωρητικὴ τῶν ὄντων, καὶ τοῦ ἀκολούθου ὁμοίου τε καὶ ἀνομοίου, διακριτική τε αὖ καὶ συνθετικὴ, καὶ προστατικὴ καὶ C ἀπαγορευτικὴ, τῶν τε μελλόντων καταστοχαστική. Διατείνει δὲ οὐκ ἐπὶ τὰς τέχνας μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὴν φιλοσοφίαν αὐτήν. Τί δή ποτε οὖν καὶ ὁ ὄφις « φρόνιμος » εἴρηται; ἐπεὶ κἂν τοῖς πονηρεύμασιν ἔστιν εὑρεῖν ἀκολουθίαν τινὰ, καὶ διάκρισιν καὶ σύνθεσιν, καὶ στοχασμὸν τῶν μελλόντων, καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀδικημάτων διὰ τοῦτο λανθάνει, ὅτι προσοικονομοῦνται σφισιν οἱ κακοὶ, τὸ πάντῃ τε καὶ πάντως

A vitæ pertinuerint, quæ jacent et humi manent post excessum animæ, agnosceret non posse absque divina potestate percipi [a]. Jam vero ✠ divina Providentia, inquit, desuper ex iis quæ sunt principalia, tanquam ex capite, pervadit ad omnes, sicut « unguentum, inquit, quod descendit in barbam Aaron, et in oram vestimenti ejus [b], » hoc est magni Sacerdotis, « per quem omnia facta sunt, et sine ipso factum est nihil [c]; » non in mundum corporis; extrinsecus autem philosophia populi est tanquam vestis. Philosophi ergo qui ad proprium sensum spiritu sensili exercitati, postquam non partem philosophiæ, sed eam quæ est per se absolute philosophia, curiose indagaverint cum quodam amore veritatis, et citra ullam arrogantiam, B veritati ferentes testimonium, et ex iis quæ apud eos qui sunt diversæ opinionis recte dicta sunt, profecerint ad intelligentiam, per divinam administrationem et ineffabilem bonitatem, quæ semper quantum fieri potest, ad id quod est melius adducit eorum quæ sunt naturam; deinde non solum cum Græcis, sed etiam cum barbaris habuerint consuetudinem, a communi ad propriam intelligentiam exercitatione ducuntur ad fidem; tanquam fundamento autem suscepta veritate acquirunt etiam ulteriorem potentiam progrediendi ad inquirendum: et exhinc eis quidem gratum est discere, cupientes autem cognitionem, magno studio contendunt ad salutem. Ea ratione dicit Scriptura [d], « spiritum sensus » C datum esse a Deo artificibus; is autem nihil est aliud quam prudentia, vis animæ quæ contemplatur ea quæ sunt, discernitque et comparat id quod est consequens, simile et dissimile, præcipitque et prohibet, et futura conjectat. Pertinet autem non ad artes solum, sed etiam ad ipsam philosophiam. Cur nam ergo serpens quoque dictus est « prudens [e]? » Quoniam in maleficiis quoque invenitur consequentia aliqua et discretio, et compositio,

✠ P. 820 ED. POTTER, 691 ED. PARIS. [a] Luc. XIII, 5; XVI, 17. [b] Psal. CXXXII, 2. [c] Joan. I, 3. [d] Exod. XXVIII, 3. [e] Gen. III, ..

(67) *Χαμαί*. Postquam anima e corpore exierit, earum artium, quæ ad hunc mundum et res corporeas spectant, nulla ei erit utilitas. Proinde hujusmodi disciplinæ ab anima cœlum petente humi jacent relictæ.

(68) *Ἐννοῆσαι δίδοσθαι*. Congruentius ἐννοήσῃ εἰδ. subjunctivo modo. H. ms. ἐννοῆσαι δύνασθαι, luxata structuræ cohærentia. SYLBURG. — Quidni legeretur νοήσαι, mutato tantum accentu, ut ex infinitivo fiat optativus? EDIT. PATROL.

(69) *Οὐκ εἰς τὸν τοῦ σώματος κόσμον*. A. cum Herveto legendum putat, οὐκ εἰς τὸν τοῦ σώματος, ἀλλὰ τῆς ψυχῆς κόσμον. Mihi vulgata lectio magis placet. SYLBURG. — Nihil hic puta deesse, verum ita cohærent hæc cum superioribus, ut Græca indicant satis, οὐκ εἰς τὸν σώματος κόσμον, ἔξωθεν δὲ τοῦ λαοῦ φιλοσοφία καθάπερ ἐσθής· « Non in corporis ornatum, est enim extra populum philosophia, tanquam vestis. » Indicat nimirum descendere in vestis oram, non in corpus, et vestem significare philosophiam, quæ non est pars corporis, ut neque philosophi ex populo Judaico aut Christiano. Ideoque Græci Patres τὰ ἔξω, καὶ τὰ ἔξωθεν δικαστήρια, τέχνας, ἀγῶνας, appellant, quæ ad ethnicos pertinent. Euthymius in hunc psalmi locum unguentum legale indicari ait, quod super capita sacerdotum effundebatur, illudque, « in oram vestimenti, » vertit Aquila, ἐπὶ στόμα ἐνδυμάτων αὐτοῦ, « ad os usque, » id est, « tunicam ejus circa pectus sanctam reddebat, » inquit Theo- D doreti interpres, « a principe ad subditos usque concordiæ utilitas pervenit. » D. Augustinus tom. VIII: « Non puto, quod oram vestimenti in lateribus voluit intelligi: sunt enim oræ in lateribus, sed a barba descendere unguentum ad oram potuit, quæ in capite est, ubi aperitur capitium. Tales sunt, qui habitant in unum, ut quo modo per oras istas intrat caput hominis, ut vestiat se, sic per concordiam fraternam Christus intrat, qui est caput nostrum, ut vestiatur, et hæreat illi Ecclesia. » COLLECT.

(70) *Καλῶν*. Seu potius καλῶς εἰρ.

(71) *Πνεῦμα αἰσθήσεως δεδόσθαι*. LXX, Exodi XXVIII, 3: Καὶ σὺ λάλησον πᾶσι τοῖς σοφοῖς τῇ διανοίᾳ, οὓς ἐνέπλησα πνεύματος σοφίας καὶ αἰσθήσεως. In editione Romana adnotatur vocem σοφίας abesse a nonnullis libris. Latina vulg.: « Et loqueris cunctis sapientibus corde, quos replevi spiritu prudentiæ, ut faciant vestes Aaron, in quibus sanctificatus ministret mihi. » COLLECT.

et conjectura futurorum, et ideo latent pleraque scelera, quoniam mali sibi omni ratione provident ut possint vitare supplicia. Cum sit autem multiplex prudentia et extensa per totum mundum, et per **294** omnia humana, in unoquoque eorum mutat appellationem. Et cum primis quidem causis se applicaverit, appellatur intelligentia: quando autem eam demonstrativa ratione confirmaverit, nominatur cognitio, sapientia et scientia; ✠ quando autem versatur in iis quæ tendunt ad pietatem, et absque contemplatione acceperit principem rationem, per operationis quæ est in ipsa observationem fides dicitur: et si in rebus sensilibus id quod videtur constituerit, tanquam in his verissimum, recta opinio: et in iis rursus quæ admotis manibus fiunt actionibus, ars. Cum autem absque primarum causarum contemplatione, similium observatione et traductione, ad aliquid agendum impulsionem ceperit, et aliquid constituerit, appellatur experientia: cujus est proprius ille revera principalis sanctus Spiritus, quem post firmam ac stabilem fidem, postremo per inspectionem assumit is qui credidit. Cum sensum ergo excellentiorem participarit philosophia, ut ostensum est ex iis quæ prius dicta sunt, prudentiæ fit particeps: quæ itaque de iis quæ percepta fuerit intelligentia, ratione fit pertractatio, cum electione et assensione, dicitur dialectica. Quæ ea quidem quæ dicuntur de veritate, confirmat per demonstrationem, eas autem quæ inferuntur dissolvit dubitationes. Qui ergo dicunt philosophiam non venire huc a Deo, videntur omnino dicere fieri non posse ut Deus videat omnia singularia; neque eum esse causam bonorum omnium, siquidem unumquodque eorum sit ex singularibus, verum nihil ex iis quæ sunt, omnino constitit nolente Deo: quod si eo volente tum est a Deo philosophia, cum talem esse qualis est esse ipsam voluerit, propter eos qui non alia ratione abstinerent a malis. Deus enim novit omnia, non solum ea quæ sunt, sed etiam quæ futura sunt, et ut erit unumquodque, et eos qui sunt singulares motus prævidens, « intuetur omnia, et omnia exaudit, » et nudam animam aspiciens intrinsecus, uniuscujusque etiam ex singularibus æternam habet intelligentiam, et quod fit in theatris, et in partibus rei uniuscujusque, inspiciendo, circumspiciendo, et simul aspiciendo, hoc evenit in Deo. Is

✠ P. 821 ED. POTTER, 692 ED. PARIS.

A τὰς τιμωρίας διαφεύγειν. Πολυμερὴς δὲ οὖσα ἡ φρόνησις, δι' ὅλου τεταμένη τοῦ κόσμου, διά τε τῶν ἀνθρωπίνων ἁπάντων, καθ' ἕκαστον αὐτῶν (72) μεταβάλλει τὴν προσηγορίαν· καὶ ἐπειδὰν μὲν ἐπιβάλλῃ τοῖς πρώτοις αἰτίοις, νόησις καλεῖται· ὅτ' ἂν δὲ ταύτην ἀποδεικτικῷ λόγῳ βεβαιώσηται, γνῶσίς τε καὶ σοφία καὶ ἐπιστήμη ὀνομάζεται· ἐν δὲ τοῖς εἰς εὐλάβειαν συντείνουσι γινομένη, καὶ ἄνευ θεωρίας παραδεξαμένη τὸν ἀρχικὸν λόγον (73), κατὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἐξεργασίας τήρησιν πίστις λέγεται· κἀν τοῖς αἰσθητοῖς πιστησαμένη (74) τό γε δοκοῦν, ὡς ἐν τούτοις ἀληθέστατον, δόξα ὀρθή· ἔν τε αὖ ταῖς μετὰ χειρουργίας πράξεσι τέχνη. Ὅπου δ' ἄνευ θεωρίας τῶν πρώτων αἰτίων, τηρήσει τῶν ὁμοίων καὶ μεταβάσει ποιήσει τινὰ ὁρμὴν καὶ σύστασιν, ἐμπειρία
B προσαγορεύεται· ἴδιόν ἐστιν ἐκεῖνο (75), καὶ τῷ ὄντι κύριον, καὶ ἡγεμονικὸν, ὃ ἐπὶ πᾶσι προσλαμβάνει μετὰ τὴν βεβαίαν πίστιν ἅγιον κατ' ἐπισκοπὴν (76) ὁ πιστεύσας πνεῦμα. Διαφορωτέρας ἄρα αἰσθήσεως φιλοσοφία μεταλαβοῦσα, ὡς ἐκ τῶν προειρημένων δεδήλωται, φρονήσεως μετέχει. Ἡ γ' οὖν περὶ τῶν νοηθέντων λογικὴ διέξοδος μετὰ αἱρέσεως καὶ συγκαταθέσεως διαλεκτικὴ λέγεται· βεβαιωτικὴ μὲν τῶν περὶ ἀληθείας λεγομένων δι' ἀποδείξεως, διακρουστικὴ δὲ τῶν ἐπιφερομένων ἀποριῶν. Κινδυνεύουσι τοίνυν οἱ φάσκοντες μὴ θεόθεν φιλοσοφίαν δεῦρο ἥκειν, ἀδύνατον εἶναι λέγειν πάντα τὰ ἐπὶ μέρους γινώσκειν τὸν Θεὸν, μηδὲ μὴν πάντων εἶναι τῶν καλῶν αἴτιον, κἂν τῶν ἐπὶ μέρους ἕκαστον αὐτῶν τυγχάνῃ· οὐκ ἂν δὲ τὴν
C ἀρχὴν ὑπέστη τι τῶν ὄντων, ἀβουλήτως ἔχοντος τοῦ Θεοῦ· εἰ δὲ βουλομένου, θεόθεν ἡ φιλοσοφία, τοιαύτην εἶναι βουληθέντος αὐτὴν οἵα ἐστὶ, διὰ τοὺς μὴ ἄλλως ἢ οὕτως ἀφεξομένους τῶν κακῶν. Ὁ γάρ τοι Θεὸς πάντα οἶδεν, οὐ μόνον τὰ ὄντα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐσόμενα, καὶ ὡς ἔσται ἕκαστον· τάς τε ἐπὶ μέρους κινήσεις προορῶν, « πάντ' ἐφορᾷ (77), καὶ πάντ' ἐπακούει, » γυμνὴν ἔσωθεν τὴν ψυχὴν βλέπων, καὶ τὴν ἐπίνοιαν τὴν ἑκάστου τῶν κατὰ μέρος ἔχει δι' αἰῶνος· καὶ ὅπερ ἐπὶ τῶν θεάτρων (78) γίνεται, καὶ ἐπὶ τῶν ἑκάστου μερῶν, κατὰ τὴν ἐνόρασιν (79) τε καὶ περιόρασιν, καὶ συνόρασιν, τοῦτο ἐπὶ τοῦ Θεοῦ γίνεται. Ἀθρόως τε γὰρ πάντα, καὶ ἕκαστον ἐν μέρει, μιᾷ προσβολῇ προσβλέπει· οὐ πάντα μέντοι κατὰ τὴν προηγουμένην ἐπέρεισιν. Ἤδη γ' οὖν πολ-
D λὰ τῶν ἐν τῷ βίῳ, καὶ διά τινος λογισμοῦ ἀνθρωπίνου λαμβάνει τὴν γένεσιν, θεόθεν τὴν ἔναυσιν εἰληφότα. Αὐτίκα ἡ ὑγεία διὰ τῆς ἰατρικῆς, καὶ ἡ εὐεξία διὰ τῆς ἀλειπτικῆς, καὶ ὁ πλοῦτος διὰ τῆς χρηματι-

(72) *Αὐτῶν*. Abest hæc vox a ms. Ottob.

(73) *Ἀρχικὸν λόγον*. Id est Filium Dei. Vide p. 703, ed. Paris. Lowth.

(74) *Πιστησαμένη*. H. ms. πιστωσαμένη. Sylb.— Πιστωσαμένη habent etiam mss. Ottob. et Paris., quæ proinde vera lectio est.

(75) *Ἰδιόν ἐστιν ἐκεῖνο*. Recte interpres, ἴδιον δέ ἐστιν ἐκείνου. Heins.

(76) *Κατ' ἐπισκοπήν*. Nempe θείαν, « secundum divinam curam et providentiam. » Quo sensu eadem vox paulo infra occurrit.

(77) *Πάντ'*. Hemistichium Homericum *Iliad.* Γ, v. 277:

Ἠέλιός θ', ὃς πάντ' ἐφορᾷς, καὶ πάντ' ἐπακούεις.

(78) *Θεάτρων*. His similia scribit Petrus Damian. in Opusc. 36, cap. 7: « Plane qui in theatro residet, non simul omnia videt; quia cum intendit aciem ante se, non videt post se. Qui autem non in theatro, sed super theatrum excelsius supereminet, totius undique interiorem theatri ambitum uno comprehendit aspectu. Ita omnipotens Deus, quia omnibus, quæ volvuntur, incomparabiliter supereminet, omnia simul suis subjecta conspectibus, præsentialiter videt. »

(79) *Ἐνόρασιν*. H. ms. ἀνόρασιν. Sylburg.

A στικῆς λαμβάνει γένεσίν τε καὶ παρουσίαν, κατὰ Πρόνοιαν μὲν τὴν θείαν, κατὰ συνεργίαν δὲ τὴν ἀνθρωπίνην. Θεόθεν δὲ καὶ ἡ σύνεσις. Αὐτίκα τῇ τοῦ Θεοῦ βουλήσει μάλιστα ἡ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν προαίρεσις ὑπακούει· διόπερ κοινὰ μὲν τῶν ἀγαθῶν (80) μὲν ἔστιν καὶ τῶν κακῶν ἀνθρώπων πολλὰ τῶν προτερημάτων· γίνεται δ' ὅμως ὠφέλιμα μόνοις τοῖς ἀγαθοῖς τε καὶ σπουδαίοις, ὧν χάριν αὐτὰ ἐποίησεν ὁ Θεός (81)· πρὸς γὰρ τῶν ἀγαθῶν χρῆσιν ἀνδρῶν ἡ τῶν θεοδωρήτων δύναμις πέφυκεν. Ἀλλὰ καὶ αἱ τῶν ἐναρέτων ἀνθρώπων ἐπίνοιαι (82), κατὰ ἐπίνοιαν θείαν γίγνονται, διατιθεμένης πως τῆς ψυχῆς, καὶ διαδιδομένου τοῦ θείου θελήματος εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ψυχὰς, τῶν ἐν μέρει θείων λειτουργῶν συλλαμβανομένων εἰς τὰς τοιαύτας διακονίας· κατά τε γὰρ τὰ ἔθνη (83) καὶ πόλεις νενέμηνται τῶν ἀγγέλων αἱ B προστασίαι· τάχα δὲ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους (84), ὧν ἐνίοις (85) ἀποτετάχαταί τινες. Ὁ γ' οὖν ποιμὴν, καὶ τῶν καθ' ἕκαστον κήδεται προβάτων· καὶ μάλιστα τούτοις σύνεστι προσεχεστέρα ἡ ἐπισκοπὴ, ὅσοι διαπρεπεῖς τὰς φύσεις τε καὶ δυνατοὶ τὰ πλήθη συνωφελεῖν ὑπάρχουσιν. Οὗτοι δ' εἰσὶν οἱ ἡγεμονικοὶ καὶ παιδευτικοί· δι' ὧν ἡ ἐνέργεια τῆς προνοίας ἀριδήλως δείκνυται, ὁπηνίκα ἂν ἢ διὰ παιδείας ἢ δι' ἀρχῆς τινος καὶ διοικήσεως εὖ ποιεῖν ἐθέλῃ τοὺς ἀνθρώπους ὁ Θεός· ἐθέλει δὲ πάντοτε· διὸ συγκινεῖ τοὺς

✠ P. 822 ED. POTTER, 693 ED. PARIS.

A enim simul omnia ac unumquodque etiam sigillatim aspicit uno intuitu, non tamen omnia per principale institutum. Multa enim ex iis quæ sunt in vita, per humanam rationem ortum accipiunt, cum divinitus acceperint suscitabulum. Ecce enim sanitas per medicinam, et bona corporis habitudo per alipticam, et divitiæ per negotiationem oriuntur, et adsunt, per divinam quidem Providentiam, verum humana opera concurrente. A Deo autem est etiam intelligentia. Atque divinæ quidem voluntati maxime obedit bonorum virorum liberum eligendi arbitrium; ✠ quoniam bonorum quidem et malorum hominum multa sunt commoda communia; fiunt tamen utilia solis bonis et probis, quorum causa Deus hæc fecit. Ad usum enim bonorum vi- B rorum, enata est vis eorum quæ data sunt divinitus. Quin etiam eorum cogitationes qui sunt virtute præditi, per divinam fiunt inspirationem, cum anima quodammodo sit disposita, et divina voluntas in humanas animas transmittatur, certis Dei ministris, ad talia ministeria opem ferentibus. Nam per gentes et civitates sunt distributæ angelorum præfecturæ: fortasse autem etiam ex iis sunt deputati singulis. Pastor itaque et singularum ovium curam gerit: iis tamen maxime providendi et visendi tenet eum cura, qui sunt et præclaro ingenio, et po-

(80) *Κοινὰ μὲν τῶν ἀγ.* H. κοινὰ τῶν ἀγ., expuncta priore μέν. Alioqui legendum foret, τῶν ἀγαθῶν τέ ἐστιν καὶ τῶν κακῶν. Sylburg.

(81) *Γίνεται.... Θεός*. Hanc sententiam sic edidimus ex Flor. et Sylburg., faventibus etiam mss. codicibus; quæ in posterioribus editionibus hoc modo corrupta est: Γίνεται δ' ὅμως ὠφέλιμα αὐτὰ ἐποίησε μόνοις τοῖς ἀγαθοῖς τε καὶ σπουδαίοις, ὧν χάριν ὁ Θεός. Proinde Lowthii conjectura opus haud est, qui ad hæc verba ὧν χάριν Θεός, adnotat: « Supplendum ἐποίησε vel quid simile. »

(82) *Ἐπίνοιαι*. Mallet forte aliquis ἐπίπνοιαν θείαν, ex pag. seq. Sylburg.—Quod interpreti quoque placuit.

(83) *Κατά τε γὰρ τὰ ἔθνη*. Lib. vii *Strom.*: « Sunt enim jussu divino et antiquo per gentes distributi angeli. » D. Hieronymus in cap. vii Danielis loco illo Deuter. xxxii: « Quando dividebat Altissimus gentes, quando separabat filios Adam, constituit terminos populorum juxta numerum angelorum Dei. » Sic enim legitur apud LXX: κατὰ ἀριθμὸν ἀγγέλων Θεοῦ, non, ut habet Latina, « filiorum Israel. » Idem Epiphanius, hæres. 51, et Basi- D lius, in *Psalm.* xxxiii, citati ab Anastasio, quæst. 60, in *Scripturam*, cum Cyrillo *De adoratione in spiritu*, cujus verba Græce nondum edita subjiciemus: Τοὺς ἁγίους ἀγγέλους ἴσμεν παρὰ Θεοῦ τεταγμένους εἴς τε τὸ δεῖν τοῖς πεπιστευκόσι ἐπικουρεῖν, καὶ οἱονεὶ καθηγεῖσθαι λαοῦ. « Scimus sanctos angelos a Deo esse ordinatos ad opem necessariam ferendam credentibus, et ut sint veluti duces populi. » Item Theodoreti lib. iii τῆς *Θεραπευτικῆς*, *De curatione Græcorum*, ubi de dæmonibus agit: Εἶτα κατὰ τῶν ἀνθρώπων ὡς εἰκόνι θείᾳ τετιμημένων λυττῆσαι, καὶ τὸν κατ' αὐτὸν ἀναδέξασθαι πόλεμον. Τὸν δὲ ποιητὴν τῇ μὲν τῶν ἀγγέλων ἐπιστασίᾳ φρουρῆσαι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος, ὅπως μὴ βίᾳ καὶ τυραννίδι χρώμενος ἀοράτως ἐπιών, οὓς διὰ φθόνον ἐμίσησεν, ἀδεῶς διαφθείρῃ· τὴν δὲ ἀγωνιστικὴν οὐκ ἔτι κωλῦσαι διαμάχην, ἵνα δείξῃ τοὺς ἀρίστους ἡ πάλη, καὶ γένωνται ἀνδραγαθίας ἀρχέτυπα·

οὗ δὴ ἕνεκα τὴν βιαίαν ἐκείνου προσβολὴν διακωλύσας, τῇ τῶν ἀγγέλων φρουρᾷ τὴν τῶν λογισμῶν συνεχώρησεν ἀγωνίαν, ὅπως τοὺς ἀξιονίκους ἀποφήνῃ C τῶν στεφάνων ἀξίους· οὐχ αὐτὸς μὲν ἐκεῖνον εἰς ἀντιπάλου τάξιν ἀποκληρώσας, εἰς δέον δὲ τῇ ἐκείνου πονηρίᾳ χρησάμενος, καθάπερ οἱ ἰατροὶ ταῖς ἐχίδναις εἰς νοσημάτων ἀπαλλαγήν. « Subinde autem rabie quadam contra humanum genus incitatos, quod ad imaginem Dei factum videbant, atrox bellum adversus hominem suscepisse. Deum vero creatorem angelis præsidentibus custodisse humanum genus, ne qua vel violentia vel tyrannide adversarius, dum sub aspectum non cadit, superintuens, quem invidia succensus oderat, secure disperderet. Neque tamen cœptum sustulisse certamen, ut ea scilicet colluctatio pugiles fortissimos proderet, eaque occasione plurima virtutis ederentur exempla. Hujus itaque rei causa tametsi violentos adversarii contra nos impetus per angelorum custodiam repressisset, ille tamen concessit, ut hominis rationes atque discursus tentationum pugna vexaret, ut eos corona dignos ostenderet, qui fortiter restitissent. Neque enim diabolum contra homines armavit ipse, atque instruxit; sed ad eorum utilitatem diaboli malitia usus fuit. Ita medicos solere aiunt, qui ad morborum curationem viperis nonnunquam utuntur. » Hæc ita vertit Acciaiolus, quæ si quis cum editione Theodoreti et Anastasii in *Biblioth. Patrum* contulerit, in libro, quo Acciaiolus usus est, vocem ἀοράτως, in eo vero quo Hervetus, ἰατροὶ defuisse animadvertet. Cæterum angelos ἐγρηγορότας dictos ait Clemens lib. ii, ut apud Daniel iv, 10: « Et ecce vigil et sanctus de cœlo descendit. » Scholiastes Græcus: Τὸ δὲ εἰρ οὐδὲν ἕτερον ἢ ἐγρηγορὼς καὶ ἄγρυπνος ἑρμηνεύεται. S. Hieronymus LXX ἄγγελον transtulisse testis est, Theodotionem vocem Chaldaicam εἰρ reliquisse. Collect.

(84) *Καὶ τῶν ἐπὶ μέρους*. Lowthio legendum videtur κατὰ τοὺς ἐπὶ μέρους.

(85) *Ἐνίοις*. Ms. Ottob. ἀνίοις. Forte ἄνοις pro ἀνθρώποις. Montfaulc.

pulo multum possunt prodesse. Ii autem sunt qui et ad regendum et docendum sunt apti, per quos providentiæ evidentia aperte ostenditur, quando vel per doctrinam, vel per magistratum aliquem, et administrationem vult Deus benefacere hominibus; vult autem semper, et ideo movet eos qui sunt apti ad ea utiliter efficienda quæ pertinent ad pacem et virtutem et beneficentiam. Quidquid autem est virtute præditum et a virtute oritur, et refertur ad virtutem: et aut ad hoc datur ut fiant boni, aut ad hoc ut ii qui sunt boni, utantur iis commodis quæ dedit natura; adjuvat enim et in universis, et in singularibus. Quomodo ergo non est absurdum, ut qui diabolo confusionem tribuunt et injustitiam, eum rei præclaræ et quæ est ex virtute, nempe philosophiæ, datorem constituant? Tum enim Græcis ad hoc, ut ✠ boni viri fierent, diabolus ipsa divina Providentia magis benignus videretur. Contra autem existimo legis esse proprium et rectæ rationis, reddere quod unicuique convenit, et quod est ejus proprium, et quod ad eum pertinet. Nam ut lyra est solius cytharœdi, et tibia solius tibicinis, ita commoda bonorum virorum sunt possessiones; ut ejus, qui est beneficus, natura est benefacere; ut ignis est calefacere, et lucis illuminare. Malum autem non faciet bonus, ut neque lux tenebras, aut ignis frigefaciet; ita contra, vitium non fecerit aliquid quod sit ex virtute; est enim ejus operatio male facere, ut tenebrarum, oculos confundere. Non est ergo vitii opus philosophia, quæ facit homines virtute præditos; restat itaque ut sit Dei, cujus solum opus est bene facere; et quæcunque a Deo dantur, recte et dantur et accipiuntur. Porro autem et si usus philosophiæ non est malorum, sed datus est Græcorum optimis et præstantissimis, hinc quoque clarum a quo data sit, a providentia scilicet, quæ unicuique distribuit pro meritis ea quæ conveniunt. Merito ergo Judæis quidem lex, **295** Græcis autem data est philosophia usque ad adventum: ex eo autem tempore universalis est vocatio, ad peculiarem populum justitiæ, per eam quæ est ex fide doctrinam, per unum congregante domino, qui est unus solus Deus amborum, Græcorum scilicet et barbarorum, vel potius totius humani generis. Philosophiam autem sæpe diximus, id quod per philo-

A ἐπιτηδείους εἰς τὴν ὠφέλιμον ἐξεργασίαν τῶν πρὸς ἀρετήν τε καὶ εἰρήνην καὶ εἰς εὐποιίαν συντεινόντων. Τὸ δὲ ἐνάρετον πᾶν ἀπ' ἀρετῆς τέ ἐστι, καὶ πρὸς ἀρετὴν ἀναφέρεται· καὶ ἤτοι πρὸς τὸ γενέσθαι σπουδαίους δίδοται, ἢ πρὸς τὸ ὄντας χρῆσθαι τοῖς κατὰ φύσιν προτερήμασι· συνεργεῖ γὰρ ἔν τε τοῖς καθ' ὅλου, ἔν τε τοῖς ἐπὶ μέρους. Πῶς οὖν οὐκ ἄτοπον τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ἀδικίαν προσνέμοντας τῷ διαβόλῳ (86), ἐναρέτου πράγματος τοῦτον τῆς φιλοσοφίας δοτῆρα ποιεῖν; κινδυνεύει γὰρ εὐμενέστερος τοῖς Ἕλλησιν εἰς τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας γεγονέναι, τῆς θείας Προνοίας τε καὶ γνώμης (87). Ἔμπαλιν δ' οἶμαι νόμου ἴδιον καὶ λόγου παντὸς ὀρθοῦ, τὸ προσῆκον ἑκάστῳ, καὶ τὸ ἴδιον, καὶ τὸ ἐπιβάλλον ἀποδιδόναι. Ὡς γὰρ ἡ
B λύρα μόνου τοῦ κιθαριστοῦ, καὶ ὁ αὐλὸς τοῦ αὐλητοῦ, οὕτω τὰ προτερήματα τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἐπικτήματα· καθάπερ φύσις τοῦ ἀγαθοποιοῦ τὸ ἀγαθοποιεῖν· ὡς τοῦ πυρὸς τὸ θερμαίνειν, καὶ τοῦ φωτὸς τὸ φωτίζειν· κακὸν δὲ οὐκ ἂν ποιήσει (88) ἀγαθὸς, ὡς οὐδὲ τὸ φῶς σκότος, ἢ ψύξει (89) τὸ πῦρ· οὕτως ἔμπαλιν ἡ κακία οὐκ ἄν τι ἐνάρετον ποιῆσαι· ἐνέργεια γὰρ αὐτῆς τὸ κακοποιεῖν, ὡς τοῦ σκότους τὸ συγχεῖν τὰς ὄψεις. Οὐ τοίνυν κακίας ἔργον ἡ φιλοσοφία ἐναρέτους ποιοῦσα, λείπεται δὴ Θεοῦ (90), οὗ μόνον τὸ ἀγαθύνειν ἔργον ἐστίν· καὶ πάνθ' ὅσα παρὰ Θεοῦ δίδοται, καλῶς δίδοταί τε καὶ λαμβάνεται. Ναὶ μὴν ἡ χρῆσις τῆς φιλοσοφίας οὐκ ἔστιν ἂν κακῶν, ἀλλ' ἢ τοῖς ἀρίστοις τῶν Ἑλλήνων δέδοται· δῆλον καὶ ὅθεν δεδώρηται, παρὰ τῆς κατ' ἀξίαν τὰ προσ-
C ήκοντα ἑκάστοις ἀπονεμούσης δηλονότι προνοίας. Εἰκότως οὖν Ἰουδαίοις μὲν νόμος, Ἕλλησι δὲ φιλοσοφία μέχρι τῆς παρουσίας (91), ἐντεῦθεν δὲ ἡ κλῆσις ἡ καθολικὴ εἰς περιούσιον δικαιοσύνης λαὸν (92), κατὰ τὴν ἐκ πίστεως διδασκαλίαν, συνάγοντος δι' ἑνὸς (93) τοῦ Κυρίου, τοῦ μόνου ἑνὸς ἀμφοῖν Θεοῦ Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, μᾶλλον δὲ παντὸς τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους. Φιλοσοφίαν πολλάκις εἰρήκαμεν τὸ κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιτευκτικὸν τῆς ἀληθείας, κἂν μερικὸν τυγχάνῃ· ἤδη δὲ καὶ τὰ ἐν τέχναις ἀγαθὰ, ὡς ἐν τέχναις (94) θεόθεν ἔχει τὴν ἀρχήν. Ὡς γὰρ τὸ τεχνικῶς τι ποιεῖν ἐν τοῖς τῆς τέχνης θεωρήμασι περιέχεται, οὕτω τὸ φρονίμως ὑπὸ τὴν φρόνησιν τέτακται· ἀρετὴ δὲ ἡ φρόνησις, καὶ ἴδιον αὐτῆς γνωρίζειν τά τε ἄλλα, καὶ πολὺ πρότερον
D τὰ καθ' ἑαυτήν· ἥ τε σοφία (95), δύναμις οὖσα, οὐκ

✠ P. 823 ED. POTTER, 694 ED. PARIS.

(86) *Διαβόλῳ*. Conf. superius *Strom.* I, p. 366 not.

(87) *Κινδυνεύει γὰρ εὐμενέστερος τοῖς Ἕλλησιν εἰς τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας γεγονέναι, τῆς θείας προνοίας τε καὶ γνώμης*. Hæc verba cum non caperet interpres, quod facillimum erat, prætermisit. Atqui hoc vult auctor. Qui aiunt philosophiæ, rei tam bonæ, καὶ ἐναρέτου, auctorem esse diabolum, nonne absurdam tuentur sententiam? Nam si hoc est verum, melius de Græcis meritus est diabolus, quam Deus, et quæ cuncta omnibus largitur bona, divina providentia. Scribe, κινδυνεύει γὰρ εὐμενέστερος τοῖς Ἕλλησιν γεγονέναι τῆς θείας προνοίας, ut duæ voces reliquæ inducantur. HEINSIUS.

(88) *Οὐκ ἂν ποιήσει*. H. mavult οὐκ ἂν ποιήσειε, seu ποιῆσαι, ut mox in seq. membro. SYLBURG.

(89) *Ψύξει*. Legi possit etiam ψῦξιν, « refrigerationem. » ID.

(90) *Θεοῦ*. Subaudiendum ἔργον εἶναι. ID.

(91) *Παρουσίας*. Scilicet τοῦ Χριστοῦ.

(92) *Περιούσιον δικαιοσύνης λαόν*. Respicere videtur Tit. II, 14: Καθαρίσῃ ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον, ζηλωτὴν καλῶν ἔργων.

(93) *Δι' ἑνός*. Respicit forte Rom. V, 19: Διὰ τῆς ὑπακοῆς ἑνὸς δίκαιοι κατασταθήσονται οἱ πολλοί.

(94) *Ὡς ἐν τέχναις*. Non incommode scribi posse videtur ὡς ἂν αἱ τέχναι, « ut ipsæ quidem artes. »

(95) *Σοφία*. Hanc Sapientiæ definitionem tradit *Pædag.* lib. II, cap. 2, p. 181, ubi conf. notas.

ἄλλο τί ἐστιν ἡ ἐπιστήμη τῶν θείων καὶ τῶν ἀνθρωπείων ἀγαθῶν. « Τοῦ Θεοῦ δὲ ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, » θεόθεν ἥκειν τὰ ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις διδάσκουσα, εἴρηκεν ἡ Γραφή· δυνάμει θείᾳ καὶ ἰσχύϊ τῆς διαδόσεως καθηκούσης εἰς ἀνθρωπίνην βοήθειαν. Αὐτίκα τρεῖς τρόποι πάσης ὠφελείας τε καὶ μεταδόσεως ἄλλῳ παρ' ἄλλου· ὁ μὲν κατὰ παρακολούθησιν, ὡς ὁ παιδοτρίβης σχηματίζων τὸν παῖδα· ὁ δὲ καθ' ὁμοίωσιν, ὡς ὁ προτρεπόμενος ἕτερον εἰς ἐπίδοσιν τῷ προεπιδοῦναι· καὶ ὁ μὲν συνεργεῖ τῷ μανθάνοντι, ὁ δὲ συνωφελεῖ τὸν λαμβάνοντα· τρίτος δέ ἐστιν ὁ τρόπος (96) ὁ κατὰ πρόσταξιν, ὁπότ' ἂν ὁ παιδοτρίβης, μηκέτι διαπλάσσων τὸν μανθάνοντα, μηδὲ ἐπιδεικνὺς δι' ἑαυτοῦ τὸ πάλαισμα εἰς μίμησιν τῷ παιδὶ, ὡς δὲ ἤδη ἐντριβεστέρῳ (97), προστάττοι ἐξ ὀνόματος τὸ πάλαισμα. Ὁ γνωστικὸς τοίνυν, θεόθεν λαβὼν τὸ δύνασθαι ὠφελεῖν, ὀνίνησι τοὺς μὲν, τῇ παρακολουθήσει σχηματίζων, τοὺς δὲ τῇ ἐξομοιώσει προτρεπόμενος, τοὺς δὲ, καὶ τῇ προστάξει παιδεύων καὶ διδάσκων (98)· ἀμέλει καὶ αὐτὸς τοῖς ἴσοις παρὰ τοῦ Κυρίου ὠφέληται. Οὕτως οὖν καὶ ἡ θεόθεν διατείνουσα εἰς ἀνθρώπους ὠφέλεια γνώριμος καθίσταται, συμπαρακαλούντων ἀγγέλων· καὶ δι' ἀγγέλων γὰρ ἡ θεία δύναμις παρέχει τὰ ἀγαθὰ, εἴτ' οὖν ὁρωμένων, εἴτε καὶ μή. Τοιοῦτος καὶ ὁ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Κυρίου τρόπος. Ὅτε δὲ (99) καὶ κατὰ τὰς ἐπινοίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς ἐπιλογισμοὺς « ἐμπνεῖ (1) » τι καὶ ἡ δύναμις (2), καὶ « ἐντίθησι » ταῖς φρεσὶν ἰσχύν τε καὶ συναίσθησιν ἀκριβεστέραν, « μένος » τε καὶ « θάρσος προθυμίας, » ἐπί τε τὰς ζητήσεις, ἐπί τε τὰ ἔργα παρέχουσα· ἔκκειται δ' ὅμως καὶ πρὸς μίμησίν τε καὶ ἐξομοίωσιν ἡμῖν θαυμαστὰ τῷ ὄντι καὶ ἅγια τὰ τῆς ἀρετῆς ὑποδείγματα διὰ τῶν ἀναγεγραμμένων πράξεων. Καὶ μὲν δὴ καὶ τὸ τῆς πράξεως εἶδος ἐμφανέστατον, διά τε τῶν διαθηκῶν τῶν Κυριακῶν, διά τε τῶν παρ' Ἕλλησι νόμων, ἀλλὰ καὶ τῶν κατὰ τὴν φιλοσοφίαν παρηγγελμένων. Καὶ, συνελόντι φάναι, πᾶσα ὠφέλεια βιωτικὴ, κατὰ μὲν τὸν ἀνωτάτω λόγον ἀπὸ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ, τοῦ πάντων ἐξηγουμένου Πατρὸς, δι' Υἱοῦ ἐπιτελεῖται, ὃς καὶ διὰ τοῦτο « Σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων, » φησὶν ὁ Ἀπόστολος, « μάλιστα δὲ (3) πιστῶν· » κατὰ δὲ τὸ προσεχὲς, ὑπὸ τῶν προσεχῶν ἑκάστοις, κατὰ τὴν τοῦ προσεχοῦς τῷ πρώτῳ αἰτίῳ Κυρίῳ (4) ἐπίταξίν τε καὶ πρόσταξιν.

A sophiam assequitur veritatem, etiamsi partiale tantum. Jam vero ea etiam quæ bona sunt in artibus, ut in artibus habent principium divinitus. Ut enim artificiose aliquid facere continetur in artis contemplationibus, ita prudenter facere locatur sub prudentia; prudentia autem est virtus, et proprium est ejus et alia cognoscere, et ea maxime quæ ad ipsam pertinent. Et sapientia quæ est facultas, nihil est aliud quam scientia divinorum et humanorum bonorum. « Dei autem est terra et ejus plenitudo [a], » bona divinitus venire ad homines docens Scriptura dixit; per divinam scilicet virtutem ac potestatem, perveniente distributione ad humanum auxilium. Jam vero sunt tres modi omnis utilitatis, quam alius alteri impertitur: unus quidem per assectationem, B ut pædotriba dum effingit puerum; alius autem per assimilationem, ut qui alterum ut profectum faciat prius proficiendo hortatur, et ille quidem adjuvat eum qui discit; hic autem simul prodest ei qui profectum ✠ capit. Tertius autem modus est qui fit jussu, quando pædotriba non amplius informans eum qui discit, nec ipse luctam exercens puero ad imitationem proponit, sed tanquam jam satis exercitato nominatim imperat ut luctetur. Gnosticus igitur, cum a Deo potestatem juvandi acceperit, alios quidem juvat, effingens assectatione, alios vero adhortans assimilatione, alios vero præceptione docens et erudiens. Certe ipse quoque pari ratione adjutus est a Domino. Sic ergo cognoscitur utilitas C quæ a Deo pervenit ad homines, simul adhortantibus angelis. Etenim divina virtus præbet bona per angelos, sive videantur, sive non videantur. Talis etiam fuit modus in adventu Domini. Quandoque autem et per hominum cogitationes et ratiocinationes virtus aliquid « inspirat, » et in mentes vim « immittit » et sensum perfectiorem, « promptitudinem et alacritatem animi » præbens, et ad quæstiones et ad opera. Exponuntur autem nobis quoque nihilo secius ad imitationem et assimilationem, vere admirabilia et sancta virtutis exempla per res gestas quæ scriptæ sunt. Porro autem genus quoque actionis est manifestissimum et per testamenta Domini, et per leges quæ sunt apud Græcos, quin etiam per ea quæ sunt præcepta in philosophia. Et D ut summatim dicam, omnis utilitas, quæ ad vitam pertinet, secundum supremam quidem rationem, a Deo omnipotente, qui præest omnibus Patre, præstatur per Filium, qui etiam propterea est « Servator omnium, » inquit Apostolus [b], « maxime autem fidelium. » Proxime autem ab iis quæ sunt proxima singulis, per jussum et præceptionem ejus qui est propinquus primæ causæ, nempe Domino.

✠ P. 824 ED. POTTER, 694-695 ED. PARIS. [a] Psal. XXIII, 1. I Cor. X, 26. [b] I Tim. IV, 10.

(96) *Τρίτος δέ ἐστιν ὁ τρόπος*. Usitatius τρίτος δέ ἐστι τρόπος, absque articulo. SYLBURG.

(97) *Ὡς δὲ ἤδη ἐντριβ.* Usitatius ὡς ἤδη ἐντριβ. absque conjunctione δέ. ID.

(98) *Διδάσκων*. H. ms. addit καὶ δρομένῳ εἴτε καὶ μή. Quæ verius ad præcedentia pertinent. ID.

(99) *Ὅτε δέ*. « Quando autem. » Scribendum potius, translato in posteriorem syllabam accentu, ὅτὲ δέ, « quandoque autem. »

(1) *Ἐμπνεῖ*. Phrases Homericas hic adhibet auctor. Scribit enim Homerus in *Iliad*. K':

..... *Τῷ δ' ἔμπνευσε μένος γλαυκῶπις Ἀθήνη*,

Iliad. P', v. 570:

Καί οἱ μυίης θάρσος ἐνὶ στήθεσσιν ἐνῆκε.

Iliad. E', v. 1, 2:

..... *Τυδείδῃ Διομήδεϊ Παλλὰς Ἀθήνη*
Δῶκε μένος καὶ θάρσος...

(2) *Δύναμις*. Legendum videtur θεία δύναμις. Vide p. 703, edit. Paris. LOWTH.

(3) *Δέ*. Abest a vulg. Bib.

(4) *Τοῦ προσεχοῦς... Κυρίῳ*. Lege Κυρίου. Vide p. 633 et 688, edit. Paris. LOWTH.

CAPUT XVIII.

Gnosticum verum philosophiam quasi per otium attingere, ad ulteriora progredientem, Christianam scilicet doctrinam, omnis sapientiæ fontem.

Gnosticus noster semper versatur in iis quæ sunt præcipua. Sed si quando est ei otium, et tempus relaxandi animi ab iis quæ sunt præcipua, loco alterius recreationis, Græcam quoque attingit philosophiam, veluti bellarium aliquod ad cœnam illaturus, non ut qui neglexerit præstantiora, sed ut qui acceperit quantum decet, idque propter eas quas dixi causas. Qui autem in philosophia appetiverunt ea quæ non sunt necessaria, sed supervacanea, et solum contentiosis ✠ vacant sophismatibus, discedunt ab iis quæ sunt necessaria et præcipua, rationum plane umbras persequentes. Ac bonum quidem est scire omnia; cui autem imbecillus est animus ad multarum disciplinarum suscipiendam peritiam, ea sola eliget quæ sunt præcipua et meliora. Nam quæ est revera scientia, quam dicimus solum gnosticum habere, est stabilis comprehensio per veras ac stabiles rationes deducens ad causæ cognitionem. Qui habet autem scientiam ejus quod verum est in re aliqua, quæcunque ea sit, in eadem habet etiam ejus quo falsum est scientiam. Illud ergo mihi recte se habere videtur, si sit philosophandum: hoc ipsum enim consequitur. Sed et si non philosophandum: (nemo enim condemnabit aliquem, si non prius hoc noverit.) Est ergo philosophandum. Hæc cum ita se habeant, oportet Græcos discere per legem et prophetas, colere unum Deum qui est vere omnipotens. Deinde illud doceri per Apostolum: « Nobis autem nullum est simulacrum in mundo[a], » quoniam in rebus genitis nihil potest Dei referre imaginem. Præterea doceri, quod nec eorum quos colunt simulacra sunt imagines: neque enim quoad figuram tale est genus animarum, cujusmodi fingunt Græci statuas. Non cadunt enim animæ sub aspectum, non solum quæ sunt compotes rationis, sed nec animæ aliorum animantium. Corpora autem ipsorum, nunquam fiunt partes ipsarum animarum, sed instrumenta, ut quibus aliæ quidem insideant, aliarum vero sint vehicula,

A Ὁ γνωστικὸς δ' ἡμῖν ἐν τοῖς κυριωτάτοις ἀεί ποτε διατρίβει· εἰ δέ που σχολὴ καὶ ἀνέσεως καιρὸς ἀπὸ τῶν προηγουμένων, ἀντὶ τῆς ἄλλης ῥαθυμίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐφάπτεται φιλοσοφίας, οἷον τρωγάλιόν τι ἐπὶ τῷ δείπνῳ παροψώμενος (5)· οὐ τῶν κρειττόνων ἀμελήσας, προσλαβὼν δὲ, ἐφ' ὅσον πρέπει, καὶ ταῦτα, δι' ἃς προεῖπον αἰτίας. Οἱ δὲ τῶν οὐκ ἀναγκαίων καὶ περιττῶν τῆς φιλοσοφίας ὀρεχθέντες, καὶ μόνοις τοῖς ἐριστικοῖς προσανέχοντες σοφίσμασι, τῶν ἀναγκαίων καὶ κυριωτάτων (6) ἀπελείφθησαν, οἱ τὰς σκιὰς ἀτεχνῶς τῶν λόγων διώκοντες. Καλὸν μὲν οὖν τὸ πάντα ἐπίστασθαι· ὅτῳ δὲ ἀσθενεῖ ἐπεκτείνεσθαι ἡ ψυχὴ πρὸς τὴν πολυμαθῆ ἐμπειρίαν, τὰ προηγούμενα καὶ βελτίω αἱρήσεται μόνα· ἡ γὰρ τῷ ὄντι ἐπιστήμη, ἣν φαμεν μόνον ἔχειν τὸν γνωστικὸν, B κατάληψίς (7) ἐστι βεβαία διὰ λόγων ἀληθῶν καὶ βεβαίων ἐπὶ τὴν τῆς αἰτίας γνῶσιν ἀνάγουσα. Ὁ δὲ ἐπιστήμων τοῦ ἀληθοῦς περὶ ὃ δηποτοῦν αὐτίκα καὶ τοῦ ψεύδους περὶ τὸ αὐτὸ ἐπιστήμων ὑπάρχει. Καὶ γὰρ (8) οὖν εὖ πως ἔχειν μοι φαίνεται ὁ λόγος ἐκεῖνος, εἰ φιλοσοφητέον· αὐτὸ γάρ τι αὐτῷ ἀκολουθεῖ· ἀλλ' εἰ καὶ μὴ φιλοσοφητέον (οὐ γάρ τις καταγνώη τινὸς μὴ τοῦτο πρότερον ἐγνωκώς.) Φιλοσοφητέον ἄρα. Τούτων οὕτως ἐχόντων, τοὺς Ἕλληνας χρὴ διὰ νόμου καὶ προφητῶν ἐκμανθάνειν ἕνα μόνον σέβειν Θεὸν, τὸν ὄντως ὄντα παντοκράτορα, ἔπειτα (9) διὰ τοῦ Ἀποστόλου διδάσκεσθαι· « Ἡμῖν (10) δὲ οὐδὲν εἴδωλον ἐν κόσμῳ· » ἐπεὶ μηδὲν ἀπεικόνισμα τοῦ Θεοῦ οἷόν τε ἐν γενητοῖς (11) εἶναι· προσεπιδιδάσκεσθαι δὲ, ὡς οὐδὲ τούτων ὧν σέβουσιν ἀγάλματα, C εἶεν ἂν αἱ εἰκόνες· οὐ γάρ πω τοιοῦτον κατὰ τὸ σχῆμα τὸ τῶν ψυχῶν γένος, ὁποῖα διαπλάσσουσιν Ἕλληνες τὰ ξόανα. Ψυχαὶ μὲν γὰρ, ἀόρατοι, οὐ μόνον αἱ λογικαὶ, ἀλλὰ καὶ αἱ τῶν ἄλλων (12) ζώων· τὰ δὲ σώματα αὐτῶν μέρη μὲν αὐτῶν οὐδέποτε γίνεται τῶν ψυχῶν, ὄργανα δὲ ὧν μὲν ἐνιζήματα, ὧν δὲ ὀχήματα, ἄλλων δὲ ἄλλον τρόπον κτήματα. Ἀλλ' οὐδὲ τῶν ὀργάνων τὰς εἰκόνας οἷόν τε ἀπομιμεῖσθαι ἐναργῶς· ἐπεὶ καὶ τὸν ἥλιόν τις, ὡς ὁρᾶται, πλασσέτω, καὶ τὴν ἶριν τοῖς χρώμασιν ἀπεικαζέτω· ἐπὰν δὲ ἀπολείπωσι

✠ P. 825 ED. POTTER, 695-696 ED. PARIS.

[a] I Cor. VIII, 4.

(5) *Οἷον τρωγάλιόν τι ἐπὶ τῷ δείπνῳ παροψώμενος*. Ita lib. I *Strom.*: « Et quæ est quidem ex fide veritas, tanquam panis necessaria est ad vivendum. Quæ autem procedit disciplina, est obsonio similis et bellariis, desinente cœna, etc. » Basilius integram hac de re scripsit homiliam πρὸς νέους, de qua et Nicephorum vid. ad lib. X, c. 26, *Hist. eccles.* COLLECT.

(6) *Σοφίσμασι, τῶν ἀναγκαίων, καὶ κυρ.* Ms. Ottob. σοφίσμασι μετὰ τῶν ἀναγκαιοτάτων· καὶ κυρ.

(7) *Κατάληψιν*. Vide superius *Strom.* II, p. 433, n. 5.

(8) *Καὶ γάρ*. Sensus est: « Mihi igitur illa videtur oratio recte se habere, qua quæritur, an sit philosophandum, etiamsi non sit philosophandum. Nihil enim damnari aut improbari potest, antequam sit cognitum. » Vult autem auctor, vel ea saltem causa philosophandum esse, ut statuere valeamus, D utrum philosophandum sit, necne. Nam de re penitus ignota judicium recte ferri non potest.

(9) *Ἔπειτα*. Ἔπειτα pro vulg. ἐπεὶ agnoscit etiam Herveti versio, « deinde doceri per Apostolum. » Exstat autem Apostoli locus I Cor. VIII. SYLBURG. — Ἐπεὶ habet ms. Paris.

(10) *Ἡμῖν*. Apud D. Paulum I Cor. VIII, 4, scriptum est: Οἴδαμεν, ὅτι οὐδὲν εἴδωλον ἐν κόσμῳ. Sed v. 6, additur, ἡμῖν εἷς Θεὸς ὁ Πατήρ· unde ἡμῖν Clementis sumptum videtur.

(11) *Γενητοῖς*. A. γεννητοῖς, « genitis. » SYLBURG.

(12) *Τῶν ἄλλων*. Hoc agnoscit Herveti versio, « aliorum animantium. » Sed verius fortasse ἀλόγων. ID.

A τὰ εἴδωλα, τότε ἀκούσονται τῆς Γραφῆς, «Ἐὰν μὴ πλεονάσῃ (13) ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη πλεῖον τῶν γραμματέων καὶ Φαρισαίων,» τῶν κατὰ ἀποχὴν κακῶν (14) δικαιουμένων, σὺν τῷ μετὰ τῆς ἐν τούτοις τελειώσεως καὶ «τῷ τὸν πλησίον ἀγαπᾷν,» καὶ εὐεργετεῖν δύνασθαι, οὐκ ἔσεσθε βασιλικοί (15). Ἡ ἐπίτασις γὰρ τῆς κατὰ τὸν νόμον δικαιοσύνης τὸν γνωστικὸν δείκνυσιν. Οὕτω τις κατὰ τὸ ἡγεμονοῦν τοῦ οἰκείου σώματος τὴν κεφαλὴν ταγεὶς, ἐπὶ τὴν ἀκρότητα τῆς πίστεως χωρήσας, τὴν γνῶσιν αὐτὴν, περὶ ἣν πάντα ἐστὶ τὰ αἰσθητήρια, ἀκροτάτης ὁμοίως τεύξεσθαι τῆς κληρονομίας. Τὸ δὲ ἡγεμονικὸν τῆς γνώσεως σαφῶς ὁ Ἀπόστολος τοῖς διαθρεῖν δυναμένοις ἐνδείκνυται, τοῖς Ἑλλαδικοῖς ἐκείνοις γράφων Κορινθίοις ὧδέ πως· «Ἐλπίδα δὲ ἔχοντες αὐξανο-B μένης τῆς πίστεως ὑμῶν ἐν ὑμῖν μεγαλυνθῆναι κατὰ τὸν κανόνα ἡμῶν εἰς περισσείαν, εἰς τὰ ὑπερέκεινα ὑμῶν εὐαγγελίσασθαι·» οὐ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ κηρύγματος τὴν κατὰ τὸν τόπον λέγων· ἐπεὶ καὶ ἐν «Ἀχαΐᾳ» πεπλεοναχέναι τὴν πίστιν αὐτός φησιν. Φέρεται δὲ (16) κἀν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, καὶ ἐν «ταῖς Ἀθήναις» κηρύξας τὸν Λόγον· ἀλλὰ τὴν γνῶσιν διδάσκει, τελείωσιν οὖσαν τῆς πίστεως, ἐπέκεινα περισσεύειν τῆς κατηχήσεως κατὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς τοῦ Κυρίου διδασκαλίας, καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα. Διὸ καὶ ὑποβὰς, ἐπιφέρει· «Εἰ δὲ καὶ ἰδιώτης τῷ λόγῳ, ἀλλ' οὐ τῇ γνώσει.» Πλὴν οἵ γε ἐπὶ τῷ κατειλῆφθαι τὴν ἀλήθειαν αὐχοῦντες τῶν Ἑλλήνων εἰπάτωσαν ἡμῖν παρὰ τίνος μαθόντες ἀλαζονεύονται. Παρὰ Θεοῦ μὲν γὰρ οὐκ ἂν φήσαιεν· C παρὰ ἀνθρώπων δὲ ὁμολογοῦσι. Καὶ εἰ τοῦτο, ἤ τοί γε παρ' ἑαυτῶν (17), ὀψὲ ἐκμαθόντες, ὥσπερ ἀμέλει καὶ τετυφωμένοι τινὲς αὐτῶν αὐχοῦσιν, ἢ παρ' ἑτέρων τῶν ὁμοίων. Ἀλλ' οὐκ ἐχέγγυοι διδάσκαλοι περὶ Θεοῦ λέγοντες ἄνθρωποι, καθὸ ἄνθρωποι· οὐ γὰρ ἀξιόχρεώς γε, ἄνθρωπός τε ὢν, καὶ περὶ Θεοῦ τἀληθῆ λέγειν, ὁ ἀσθενὴς καὶ ἐπίκηρος περὶ τοῦ ἀγεννήτου, καὶ ἀφθάρτου, καὶ τὸ ἔργον περὶ τοῦ πεποιηκότος. Εἶθ', ὁ μὴ περὶ αὐτοῦ τἀληθῆ λέγειν δυνάμενος, ἆρ' οὐ πλέον οὐδὲ τὰ περὶ Θεοῦ πιστευτέος; Ὅσον γὰρ δυνάμει Θεοῦ λείπεται ἄνθρωπος, τοσοῦτον καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ ἐξασθενεῖ, κἂν μὴ Θεὸν, ἀλλὰ περὶ Θεοῦ λέγῃ καὶ τοῦ θείου λόγου. Ἀσθενὴς γὰρ φύσει ὁ ἀνθρώπειος λόγος, καὶ ἀδύνατος φράσαι Θεόν· οὐ τοὔνομα λέγω· κοινὸν γὰρ τοῦτο οὐ φιλο-D σόφων μόνον ὀνομάζειν, ἀλλὰ καὶ ποιητῶν· οὐδὲ τὴν οὐσίαν· ἀδύνατον γάρ· ἀλλὰ τὴν δύναμιν καὶ τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ. Καί τοι ἐπιγραφόμενοι Θεὸν διδά-

aliarum vero alio modo possessiones. Sed nec fieri potest ut instrumentorum expressas imitemur imagines. Fingat enim solem prout videtur, aliquis, et iridis imaginem repræsentet coloribus. Postquam autem simulacra reliquerint, tunc audient Scripturam: «Nisi abundaverit justitia vestra plus quam Scribarum et Pharisæorum [a],» qui **296** justificantur per abstinentiam a malis, ita ut præterea cum ea quæ est in his perfectione, «proximum» quoque possitis «diligere» et ei benefacere, non eritis «regales [b].» Augmentum enim ejus quæ est ex lege justitiæ, gnosticum indicat. Sic cum fuerit aliquis collocatus in capite quod suum regit corpus, cum pervenerit ad summum fidei, ipsam, inquam, cognitionem circa quam sunt ✠ omnes sensus, assequetur similiter summam hæreditatem. Cognitionem autem obtinere principatum, aperte ostendit Apostolus iis qui possunt perspicere, hoc modo scribens Græcis illis Corinthiis: «Spem autem habentes augescente fide vestra, fore, ut magnificemur secundum regulam nostram in abundantia, ut in iis quæ sunt supra vos evangelizem [c].» Non dicens ulteriorem extensionem prædicationis quoad locum, quoniam fidem quoque dicit abundasse in «Achaia [d];» quin etiam in Actis quoque apostolorum fertur Verbum prædicasse «Athenis [e];» sed docet cognitionem, quæ est perfectio fidei, abundare ultra catechesin, convenienter majestati doctrinæ Domini, et regulæ ecclesiasticæ. Quocirca paulo etiam inferius subjungit: «Si autem sum imperitus sermone, sed non cognitione [f].» Cæterum qui ex Græcis gloriantur, quod ab eis comprehensa fuerit veritas, dicant nobis a quonam glorientur se didicisse. A Deo quidem non dixerint: ab hominibus autem confitentur. Et si hoc ita est, aut a seipsis sero didicerunt, sicut certe ex ipsis quoque quidam insolenter gloriantur: aut ab aliis similibus. Sed non sunt fide digni cum de Deo dicunt homines, quatenus homines. Neque enim qui homo est, potest pro dignitate de Deo vera dicere; imbecillus et morti obnoxius, de ingenito, et eo in quem non cadit interitus: et opus de eo qui fecit. Deinde qui non potest de seipso vera dicere, annon multo magis nec de Deo quidem ei credendum est? Quantum enim abest homo a Dei potestate, tam est etiam ejus oratio imbecilla, etiamsi non Deum, sed de Deo dicat, et verbo divino. Est enim imbecilla natura humana

✠ P. 826 ED. POTTER, 696-697 ED. PARIS.

[a] Matth. v, 20. [b] Jac. II, 8. [c] II Cor. x, 15, 16. [d] I Cor. I, 6. [e] Act. XVII. [f] II Cor. XI, 6.

(13) *Πλεονάσῃ*. Matth. περισσεύσῃ ἡ δικ... ὑμῶν.

(14) *Ἀποχὴν κ.* Eodem modo Pharisæorum et Christianorum justitiam aliis etiam in locis distinguit, quod illi a malis tantum abstinerent, hi præterea bonis operibus faciendis se exerceant.

(15) *Βασιλικοί.* Respicit Jac. II, 8: Εἰ μέν τοι νόμον τελεῖτε βασιλικὸν κατὰ τὴν Γραφήν· Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν· καλῶς ποιεῖτε.

(16) *Φέρεται δέ.* Forte aptius φέρεταί τε, «ferturque.» SYLBURG.

(17) *Παρ' ἑαυτῶν.* Sic Diogenes Laertius in procemio seg. 3, cum multos enumerasset, qui inventionem philosophiæ barbaris tribuunt, addit: Λανθάνουσι δὲ αὐτοὺς τὰ τῶν Ἑλλήνων κατορθώματα, ἀφ' ὧν μὴ ὅτι γε φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ γένος ἀνθρώπων ἦρξε, βαρβάροις προσάπτοντες. «Sed hi profecto per imprudentiam Græcorum egregia facta inventaque barbaris applicant. Ab iis enim non solum philosophia, verum ipsum quoque hominum genus ab initio manavit.»

oratio, et quæ non possit Deum dicere. non dico nomen, est enim hoc commune non solum philosophis, sed etiam poetis eum nominare, neque essentiam, neque enim potest fieri, sed vim et opera Dei. Et quidem qui Deum sibi ascribunt magistrum, vix perveniunt ad Dei notitiam, opem eis ferente gratia ad quantulamcunque cognitionem, utpote voluntate voluntatem, et sancto Spiritu sanctum Spiritum contemplari assuefacti, « quoniam spiritus scrutatur Dei profunda. Animalis autem homo non capit ea quæ sunt Spiritus [a]. » Sola ergo est a Deo tradita, quæ est apud nos sapientia : a qua dependent omnes fontes sapientiæ, quicunque ad veritatem feruntur. Venientis certe ad homines Domini qui nos erat docturus, innumerabiles fuere significatores, annuntiatores, præparatores, * præcursores, jampridem ex mundi constitutione, per opera, per verba præsignificantes, prædicentes esse venturum, et quomodo, et quando, et quænam essent futura signa. Eminus certe lex præmeditatur et prophetia. Deinde præcursor ostendit præsentem, post quem prædicatores docentes adventus virtutem declarant. Philosophi Græcis solis, neque iis omnibus placuere, sed Platoni quidem Socrates, et Xenocrati Plato, Aristoteles Theophrasto, et Cleanthi Zeno : qui suos solos persuaserunt asseclas. Magistri autem nostri verbum non mansit in sola Judæa; sicut philosophia in Græcia, sed diffusum est per totum orbem terræ, Græcorum simul et barbarorum gentibus et vicis et totis urbibus persuadens, totas domos et seorsum unumquemque ex iis qui auscultarunt, et ex ipsis etiam philosophis non paucos jam traducens ad veritatem. Et Græcam quidem philosophiam si quivis magistratus prohibuerit, ea statim perit : nostram autem doctrinam a prima usque prædicatione prohibent simul reges et tyranni, et singuli duces et magistratus cum universis satellitibus et innumerabilibus etiam hominibus, in nos belligerantes, nosque pro viribus exscindere conantes. Illa autem magis etiam floret : non enim emoritur ut doctrina humana, neque flaccescit ut donum imbecillum. Nullum enim Dei donum est imbecillum : manet autem ejusmodi ut prohiberi

A σκαλον, μόγις εἰς ἔννοιαν ἀφικνοῦνται Θεοῦ, τῆς χάριτος αὐτοὺς συλλαμβανούσης εἰς ποσὴν ἐπίγνωσιν· οἷον θελήματι (18) θέλημα, καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι τὸ ἅγιον Πνεῦμα θεωρεῖν ἐθίζοντες· « ὅτι πνεῦμα τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνᾷ. Ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ Πνεύματος. » Μόνη τοίνυν ἡ παρ' ἡμῖν θεοδίδακτός ἐστι σοφία· ἀφ' ἧς αἱ πᾶσαι πηγαὶ (19) τῆς σοφίας ἤρτηνται, ὅσαι γε τῆς ἀληθείας στοχάζονται. Ἀμέλει ὡς ἂν τοῦ Κυρίου ἥκοντος εἰς ἀνθρώπους τοῦ διδάξαντος ἡμᾶς, μυρίοι σημάντορες, καταγγελεῖς, ἑτοιμασταὶ, πρόδρομοι, ἄνωθεν ἐκ καταβολῆς κόσμου, δι' ἔργων, διὰ λόγων προμηνύοντες, προφητεύοντες ἐλεύσεσθαι, καὶ ποῦ, καὶ πῶς, καὶ τίνα τὰ σημεῖα. Ἀμέλει πόῤῥωθεν προμελετᾷ ὁ νόμος, καὶ προφητεία· ἔπειτα δὲ, ὁ πρόδρομος (20) δείκνυσι τὸν B παρόντα· μεθ' ὃν οἱ κήρυκες τῆς ἐπιφανείας τὴν δύναμιν ἐκδιδάσκοντες (21), μηνύουσι μόνοις, καὶ οὐδὲ τούτοις ἅπασιν ἤρεσαν, ἀλλὰ Πλάτωνι μὲν Σωκράτης, καὶ Ξενοκράτει Πλάτων, Ἀριστοτέλης Θεοφράστῳ (22), καὶ Κλεάνθει Ζήνων· οἳ τοὺς ἰδίους μόνον αἱρετιστὰς ἔπεισαν. Ὁ δέ γε τοῦ διδασκάλου τοῦ ἡμετέρου λόγος οὐκ ἔμεινεν ἐν Ἰουδαίᾳ μόνῃ, καθάπερ ἐν τῇ Ἑλλάδι ἡ φιλοσοφία· ἐχύθη δὲ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, πείθων Ἑλλήνων τε ὁμοῦ καὶ βαρβάρων, κατὰ ἔθνος καὶ κώμην, καὶ πόλιν πᾶσαν, οἴκους ὅλους καὶ ἰδίᾳ ἕκαστον τῶν ἐπακηκοότων, καὶ αὐτῶν γε τῶν φιλοσόφων οὐκ ὀλίγους ἤδη ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν μεθιστάς. Καὶ τὴν μὲν φιλοσοφίαν τὴν Ἑλληνικὴν ἐὰν ὁ τυχὼν ἄρχων κωλύσῃ, οἴχεται παραχρῆμα· τὴν δὲ ἡμετέραν διδασκαλίαν ἔκτοτε C σὺν καὶ τῇ πρώτῃ καταγγελίᾳ κωλύουσιν ὁμοῦ βασιλεῖς καὶ τύραννοι, καὶ οἱ κατὰ μέρος ἄρχοντες, καὶ ἡγεμόνες μετὰ τῶν μισθοφόρων ἁπάντων, πρὸς δὲ καὶ τῶν ἀπείρων ἀνθρώπων, καταστρατευόμενοί τε ἡμῶν, καὶ ὅση δύναμις ἐκκόπτειν πειρώμενοι· ἡ δὲ καὶ μᾶλλον ἀνθεῖ· οὐ γὰρ ὡς ἀνθρωπίνη ἀποθνήσκει διδασκαλία, οὐδ' ὡς ἀσθενὴς μαραίνεται δωρεά· οὐδεμία γὰρ ἀσθενὴς δωρεὰ Θεοῦ· μένει δὲ ἀκώλυτος, διωχθήσεσθαι εἰς τέλος προφητευθεῖσα. Εἶτα περὶ μὲν ποιητικῆς Πλάτων (23), « Κοῦφον γάρ τι χρῆμα καὶ ἱερὸν ποιητής, » γράφει· « καὶ οὐχ οἷός τε ποιεῖν, πρὶν ἂν ἔνθεός τε καὶ ἔκφρων γένηται. » Καὶ ὁ Δημόκριτος ὁμοίως· « Ποιητὴς δὲ ἅσσα μὲν ἂν γράφῃ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος, καλὰ κάρτα

* P. 827-828 ED. POTTER, 697-699 ED. PARIS.

[a] I Cor. II, 10, 14.

(18) *Θελήματι*. Nempe τοῦ Θεοῦ, quod sæpe alias in hujusmodi phrasibus subintelligitur.

(19) *Πᾶσαι πηγαί*. Phrasis poetica. Simile illud Homeri :

Ἐξ οὗπερ πάντες ποταμοὶ, καὶ πᾶσα θάλασσα.

(20) *Ὁ πρόδρομος*. Nempe Joannes Baptista.

(21) *Ἐκδιδάσκοντες, μ*. Hervetus interpres locum sic interpolat : διδάσκοντες μηνύουσιν· οἱ φιλόσοφοι τοῖς Ἕλλησι μόνοις. « Philosophi autem Græcis solis, neque iis omnibus, placuere. » SYLBURG.

(22) *Ἀριστοτέλης Θεοφράστῳ*. Rectius, Ἀριστοτέλης δὲ Θεοφράστῳ, inserta conjunctione. ID.

(23) *Πλάτων*. Platonis verba exstant in ejus Dialogo cui titulus *Io*, pag. 364 : Κοῦφον γὰρ χρῆμα ποιητής ἐστι, καὶ πτηνὸν, καὶ ἱερόν· καὶ οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν, πρὶν ἂν ἔνθεός τε γένηται καὶ D ἔκφρων, καὶ ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῇ. Ἕως δ' ἂν τουτὶ ἔχῃ τὸ κτῆμα, ἀδύνατος πᾶν ποιεῖν ἐστιν ἄνθρωπος καὶ χρησμῳδεῖν. Ἅτε οὖν οὐ τέχνῃ ποιοῦντες, καὶ πολλὰ λέγουσι καὶ καλὰ περὶ τῶν πραγμάτων, ὥσπερ σὺ περὶ Ὁμήρου, ἀλλὰ θείᾳ μοίρᾳ τοῦτο μόνον οἷός τε ἕκαστος ποιεῖν καλῶς, ἐφ' ὃ ἡ Μοῦσα αὐτὸν ὥρμησεν. « Res enim levis, volatilis, atque sacra, poeta est : neque canere prius potest quam Deo plenus, et extra se positus, et a mente alienatus sit. Nam quandiu mente valet, neque fingere carmina, neque dare oracula quisquam potest. Non arte igitur aliqua hæc præclara canunt, quæ tu de Homero refers, sed sorte divina id quisque recte efficere potest, ad quod Musa quempiam incitavit. » Similia dicit Socrates, in *Apologia* pag. 17.

ἐστίν.» Ἴσμεν δὲ οἷα ποιηταὶ λέγουσι. Τοὺς δὲ τοῦ A παντοκράτορος προφήτας Θεοῦ οὐκ ἄν τις καταπλαγείη, ὄργανα (24) θείας γενομένους φωνῆς! Καθάπερ οὖν ἀνδριάντα ἀποπλασάμενοι τοῦ γνωστικοῦ, ἤδη μὲν ἐπεδείξαμεν ὅς ἐστι, μέγεθός (25) τε καὶ κάλλος ἤθους αὐτοῦ, ὡς ἐν ὑπογραφῇ, δηλώσαντες· ὁποῖος γὰρ κατὰ τὴν θεωρίαν ἐν τοῖς φυσικοῖς, μετὰ ταῦτα δηλωθήσεται, ἐπὰν περὶ γενέσεως κόσμου διαλαμβάνειν ἀρξώμεθα.

nequeat, cum prædictum tamen sit fore, ut ea perpetuo patiatur persecutionem. Deinde de Poetica quidem dicit Plato: « Res quædam levis et sacra est poeta, nec potest versus facere priusquam fuerit Deo afflatus et mente excesserit.» Democritus quoque similiter: « Poeta autem quæcunque quidem scripserit cum dei afflatu et sacro spiritu, sunt valde pulchra.» Et scimus quidem qualia sunt, quæ dicunt poetæ. Quod vero omnipotentis Dei prophetæ instrumenta fuerint divinæ vocis, nemo obstupescet! Gnostici igitur veluti statuam effingentes, jam quidem ostendimus, quænam sit ejus morum magnitudo et pulchritudo, veluti delineando. Qualis autem sit in contemplatione rerum naturalium, postea ostendetur, cum de ortu mundi tractare cœperimus.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ
ΣΤΡΩΜΑΤΕΩΝ
ΤΩΝ ΕΙΣ ΟΚΤΩ Ο ΕΒΔΟΜΟΣ

CLEMENTIS ALEXANDRINI
STROMATUM
LIBER SEPTIMUS.

297 CAPUT PRIMUM.

Verum Gnosticum maxime sincerum esse Dei cultorem, immeritoque ab incredulis tanquam atheum calumnias pati.

Ἤδη δὲ καιρὸς παραστῆσαι τοῖς Ἕλλησι μόνον B ὄντως εἶναι θεοσεβῆ τὸν γνωστικὸν, ὡς, ἀναμαθόντας τοὺς φιλοσόφους οἷός τέ ἐστιν ὁ τῷ ὄντι Χριστιανὸς, τῆς ἑαυτῶν ἀμαθίας καταγνῶναι, εἰκῇ μὲν καὶ ὡς ἔτυχε διώκοντας τοὔνομα (26), μάτην (27) δὲ

Jam vero tempus est ut Græcis ostendamus, solum esse vere pium ac religiosum eum qui est Gnosticus, ut cum didicerint philosophi qualis sit is qui vere est Christianus, suam damnent inscitiam, ut qui temere et nulla ra-

(24) Ὄργανα. Athenagoras, *Legat.*, p. 8, edit. Paris.: Πιστεύειν τῷ παρὰ τοῦ Θεοῦ πνεύματι, ὡς ὄργανα κεκινηκότι τὰ τῶν προφητῶν στόματα. «Credere spiritui divino, qui prophetarum ora, tanquam instrumenta, permovit.»

(25) Μέγεθος. Phrasis e poeta aliquo sumpta. Non multum absimile est illud Homeri, *Iliad.* Β', v. 57, 58:

. . . . . *Μάλιστα δὲ Νέστορι δίῳ*
Εἶδός τε, μέγεθός τε φυήν τ' ἄγχιστα ἐῴκει.

(26) Τοὔνομα. Scilicet τῶν Χριστιανῶν. Nam conqueri solebant veteres Christiani, se nullius criminis convictos, ob solum «nomen» Christianorum puniri. Justinus Martyr, *Apol.* 1, c. 3, p. 7, edit. Oxon.: Τοὺς κατηγορουμένους ἐφ' ὑμῶν πάντας πρὶν ἐλεγχθῆναι οὐ τιμωρεῖτε· ἐφ' ἡμῶν δὲ τὸ ὄνομα ὡς ἔλεγχον λαμβάνετε. «Neminem vestrum, ubi fuerit accusatus, priusquam convincatur pœna afficitis: de nostris autem nomen ipsum tanquam comperti criminis argumentum arripitis.» Athenagoras non procul a principio *Legat.*: Τὸ τοίνυν πρὸς ἅπαντας ἴσον καὶ ἡμεῖς ἀξιοῦμεν, μὴ ὅτι Χριστιανοὶ λεγόμεθα μισεῖσθαι καὶ κολάζεσθαι . . . ἀλλὰ κρίνεσθαι . . . μὴ ἐπὶ τῷ ὀνόματι, . . . ἐπὶ δὲ τῷ ἀδικήματι. «Ergo vestram hanc in omnes æquabilitatem nos quoque imploramus: ut ne quis idcirco, quod

(27) Μάτην. Athenagoras p. 15, ed. Oxon.: Τρία ἐπιφημίζουσιν ἡμῖν ἐγκλήματα, ἀθεότητα, Θυέστεια δεῖπνα, Οἰδιποδείους μίξεις. «Trium flagitiorum infamis rumor de nobis spargitur, impietatis, epulorum Thyestearum, concubitus incesti.» Conf. Arnobius, *adv. Gent.*, lib. 1.

tione nomen persequantur; nulla autem causa eos impios, et a Deo alienos vocent, qui norunt eum qui vere est Deus. Apud philosophos autem evidentioribus oportet uti rationibus, ✠ ut ex sua ipsorum doctrina exercitati jam possint intelligere, etiamsi seipsos nondum dignos præbuerint, qui sint facultatis credendi participes. Dictionum autem propheticarum mentionem in præsentia non faciemus, tempore opportuno postea usuri Scripturis. Quæ autem ab eis significantur summatim indicabimus, Christianismum describentes, ne interrumpamus orationis continuationem, si una assumamus Scripturas, idque iis qui nondum intelligunt earum dictiones. Postquam autem ostenderimus Scripturæ sensum, tunc eis cum jam crediderint, ex abundanti producentur ipsa Scripturæ testimonia. Quod si ea quæ a nobis dicuntur, videantur aliquibus ex vulgo diversa a Scripturis Domini, sciendum est ea illinc et spirare et vivere, cumque ex eis argumentum habeant, profiteri se sententiam solam eorum quæ dicuntur, non vero ipsas dictiones esse adductura. Nimis enim diligens pertractatio quæ non fit in tempore, merito videri possit esse supervacanea; tum vero non considerare omnino id quod est principium, nimiæ fuerit socordiæ et egestatis. Vere autem « beati sunt qui scrutantur testimonia Domini : toto corde exquirentes ipsum [a]. » De Domino autem testimonium ferunt lex et prophetæ. Est ergo nobis propositum ostendere, solum Gnosticum esse sanctum, et pium, riteque eum qui est vere Deus colere, prout ejus decet majestatem : eum autem qui sic Deum colit prout ejus majestatem decet, consequitur ut ipse a Deo ametur, et Deum amet. Quicquid ergo est excellens, existimat esse honorabile pro dignitate : et in rebus quidem sensilibus, esse honorandos magistratus et parentes, et omnem seniorem; in iis autem quæ docentur, antiquissimam philosophiam et vetustissimam prophetiam; in his autem quæ intelligentia percipiuntur, id quod est vetustius generatione, tempore et principio carens principium, et eorum quæ sunt primitias, Filium; a quo discere oportet eam, quæ superius est, causam, nempe Patrem universorum, quæ quidem est vetustissima, et omnium beneficentissima, et voce non utique traditur, sed reverentia et silentio cum sancta admira-

A ἀθέους ἀποκαλοῦντας (28) τὸν τῷ ὄντι Θεὸν ἐγνωκότας. Ἐναργεστέροις δ', οἶμαι, πρὸς τοὺς φιλοσόφους χρῆσθαι προσήκει τοῖς λόγοις, ὡς ἐπαΐειν ἐκ τῆς παρ' αὐτοῖς παιδείας ἤδη γεγυμνασμένους δύνασθαι, καὶ εἰ μηδέπω ἀξίους ἑαυτοὺς μεταλαβεῖν τῆς τοῦ πιστεῦσαι δυνάμεως παρεσχήκασι. Τῶν δὲ λέξεων τῶν προφητικῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐκ ἐπιμνησθησόμεθα, κατὰ τοὺς ἐπικαίρους τόπους ὕστερον ταῖς Γραφαῖς συγχρησόμενοι· τὰ δ' ἐξ αὐτῶν δηλούμενα σημανοῦμεν κεφαλαιωδῶς, τὸν Χριστιανισμὸν ὑπογράφοντες, ἵνα μὴ διακόπτωμεν τὸ συνεχὲς τοῦ λόγου συμπαραλαμβάνοντες (29) τὰς Γραφάς· καὶ ταῦτα, τοῖς μηδέπω συνιεῖσι τὰς λέξεις αὐτῶν· ἐπὰν δὲ τὰ σημαινόμενα ἐνδειξώμεθα, τότε αὐτοῖς ἐκ περιουσίας πιστεύσασι καὶ τὰ μαρτύρια φα-

B νερωθήσεται. Κἂν ἑτεροῖά τισι τῶν πολλῶν καταφαίνηται τὰ ὑφ' ἡμῶν λεγόμενα τῶν κυριακῶν Γραφῶν, ἰστέον ὅτι ἐκεῖθεν ἀναπνεῖ τε καὶ ζῇ, καὶ τὰς ἀφορμὰς ἀπ' αὐτῶν ἔχοντα, τὸν νοῦν μόνον, οὐ τὴν λέξιν παριστᾶν ἐπαγγέλλεται. Ἥ τε γὰρ ἐπὶ πλέον ἐπεξεργασία, μὴ κατὰ καιρὸν γινομένη, περισσὴ δόξειεν ἂν εἰκότως· τότε μηδ' ὅλως ἐπεσκέφθαι τὸ κατεπεῖγον, ῥάθυμον κομιδῇ καὶ ἐνδεές· « μακάριοι δὲ ὡς ἀληθῶς (30) οἱ ἐξερευνῶντες τὰ μαρτύρια Κυρίου (31), ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ἐκζητήσουσιν αὐτόν· » μαρτυροῦσι (32) δὲ περὶ Κυρίου ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται. Πρόκειται τοίνυν παραστῆσαι ἡμῖν, μόνον τὸν Γνωστικὸν ὅσιόν τε καὶ εὐσεβῆ, θεοπρεπῶς (33) τὸν τῷ ὄντι Θεὸν θρησκεύοντα· τῷ θεοπρεπεῖ δὲ τὸ θεοφιλὲς ἕπεται καὶ φιλόθεον. Τίμιον μὲν οὖν ἅπαν τὸ ὑπερέχον

C ἡγεῖται κατὰ τὴν ἀξίαν, καὶ τιμητέον, ἐν μὲν τοῖς αἰσθητοῖς, τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς γονεῖς, καὶ πάντα τὸν πρεσβύτερον, ἐν δὲ τοῖς διδακτοῖς τὴν ἀρχαιοτάτην φιλοσοφίαν καὶ τὴν πρεσβίστην προφητείαν· ἐν δὲ τοῖς νοητοῖς τὸ πρεσβύτερον ἐν γενέσει, τὴν ἄχρονον καὶ ἄναρχον ἀρχήν τε καὶ ἀπαρχὴν τῶν ὄντων, τὸν Υἱόν· παρ' οὗ ἐκμανθάνειν τὸ ἐπέκεινα αἴτιον, τὸν Πατέρα τῶν ὅλων, τὸ πρέσβιστον καὶ πάντων εὐεργετικώτατον, οὐκ ἔτι φωνῇ παραδιδόμενον, σεβάσματι δὲ καὶ σιγῇ μετὰ ἐκπλήξεως ἁγίας σεβαστὸν, καὶ σεπτὸν κυριώτατα· λεγόμενον μὲν πρὸς τοῦ Κυρίου, ὡς οἷόν τε ἦν ἐπαΐειν τοῖς μανθάνουσι, νοούμενον δὲ πρός γε τῶν ἐξειλεγμένων εἰς γνῶσιν παρὰ Κυρίου, « τῶν τὰ αἰσθητήρια, » φησὶν ὁ Ἀπόστολος, « συγγεγυμνασμένων (34). » Θεραπεία τοίνυν τοῦ Θεοῦ, ἡ συνεχὴς ἐπι-

D μέλεια τῆς ψυχῆς τῷ γνωστικῷ, καὶ ἡ περὶ τὸ Θεῖον

✠ P. 829 ED. POTTER, 699-700 ED. PARIS. [a] Psal. CXIX. 2.

quod Christiani dicimur, nos odio ac pœna afficiat; sed ut judicemur non propter nomen, sed propter crimen.» Tertullianus, *Apol.*, cap. 2 : « Oditur itaque in hominibus innocuis etiam nomen innocuum.» Conf. idem *Ad nationes* lib. I, c. 3 Proinde Plinius in epistola ad Trajanum, « hæsitare se refert, Nomen ipsum, etiamsi flagitiis careat, an fl gitia cohærentia nomini puniantur.»

(28) *Ἀποκαλοῦντας*. Post ἀποκαλοῦντας non male insereretur articulus τούς, ut bis paulo post. SYLBURG.

(29) *Συμπαραλαμβάνοντες*. Hoc substituit Sylburg. pro συμπεριλαμβάνοντες, quod in edit. Flor. et ms. Paris. exstat.

(30) *Ὡς ἀληθῶς*. Hæc Clementis, non psalmi, verba sunt.

(31) *Κυρίου*. Psal. αὐτοῦ. Nam ibi prius facta est Κυρίου mentio.

(32) *Μαρτυροῦσιν*. Respicere videtur Act. X, 43 : Τούτῳ πάντες οἱ προφῆται μαρτυροῦσιν, vel similem Novi Testamenti locum.

(33) *Θεοπρεπῶς*. Hanc vocem, quæ ad sequentem sententiam pertinere videtur, editiones vulg. cum præcedente connectunt.

(34) *Συγγεγυμνασμένων*. Γεγυμνασμένων, Hebr. V, 14.

αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀδιάλειπτον ἀγάπην ἀσχολία· τῆς γὰρ A περὶ τοὺς ἀνθρώπους θεραπείας ἡ μὲν βελτιωτικὴ, ἡ δὲ ὑπηρετική. Ἰατρικὴ μὲν σώματος, φιλοσοφία δὲ ψυχῆς βελτιωτική· γονεῦσι μὲν ἐκ παίδων καὶ ἡγεμόσιν ἐκ τῶν ὑποτεταγμένων ὑπηρετικὴ ὠφέλεια προσγίνεται. Ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τὴν μὲν βελτιωτικὴν οἱ πρεσβύτεροι (35) σώζουσιν εἰκόνα, τὴν ὑπηρετικὴν δὲ, οἱ διάκονοι. Ταύτας ἄμφω τὰς διακονίας ἄγγελοί τε ὑπηρετοῦνται τῷ Θεῷ κατὰ τὴν τῶν περιγείων οἰκονομίαν, καὶ αὐτὸς ὁ γνωστικὸς, Θεῷ μὲν διακονούμενος, ἀνθρώποις δὲ τὴν βελτιωτικὴν ἐνδεικνύμενος θεωρίαν, ὅπως ἂν καὶ παιδεύειν ᾖ τεταγμένος εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπανόρθωσιν· θεοσεβὴς γὰρ μόνος ὁ καλῶς καὶ ἀνεπιλήπτως περὶ τὰ ἀνθρώπεια ἐξυπηρετῶν τῷ Θεῷ. Ὥσπερ γὰρ θεραπεία φυτῶν ἀρίστη καθ' ἣν γίνονται οἱ καρποὶ καὶ συγκομίζονται, B ἐπιστήμῃ καὶ ἐμπειρίᾳ γεωργικῇ τὴν ὠφέλειαν τὴν ἐξ αὐτῶν παρεχομένη τοῖς ἀνθρώποις· οὕτως ἡ θεοσέβεια τοῦ γνωστικοῦ τοὺς καρποὺς τῶν δι' αὐτοῦ πιστευσάντων ἀνθρώπων εἰς ἑαυτὴν ἀναδεχομένη, ἐν ἐπιγνώσει πλειόνων γιγνομένων καὶ ταύτῃ σωζομένων, συγκομιδὴν ἀρίστην δι' ἐμπειρίας ἐργάζεται. Ἡ δ' ἡ *θεοπρέπεια* (36) ἕξις ἐστὶ τὸ πρέπον τῷ Θεῷ σώζουσα, θεοφιλὴς ὁ *θεοπρεπὴς* μόνος. Οὗτος δ' ἂν εἴη, ὁ εἰδὼς τὸ πρέπον, καὶ κατὰ τὴν ἐπιστήμην, καὶ κατὰ τὸν βίον ὅτῳ βιωτέον ἐσομένῳ, καὶ δὴ ἐξομοιουμένῳ ἤδη, Θεῷ. Ταύτῃ ἄρα φιλόθεός τε (37) τὸ πρῶτον· ὡς γὰρ ὁ τιμῶν τὸν πατέρα, φιλοπάτωρ· οὕτως ὁ τιμῶν τὸν Θεὸν, φιλόθεος. Ἡ (38) καί μοι καταφαίνεται τρία (39) εἶναι τῆς γνωστικῆς δυνάμεως ἀποτε- C

A tione est præcipue colenda et veneranda : quæ quidem enuntiatur a Domino, quantum possunt audire ii qui discunt, intelligitur autem ab iis qui a Domino electi sunt ad cognitionem, qui sunt, ut ait Apostolus, « exercitati sensibus [a]. » Dei ergo cultus, quem præstat Gnosticus, consistit in continua animæ suæ cura, et occupatione circa Deum per indesinentem charitatem. Cultus enim qui versatur circa homines, unus quidem est qui reddit meliores ; alius vero, qui in ministerio occupatur. Et medicina quidem corpus, philosophia vero animam reddit meliorem. Ac parentibus a filiis, magistratibus autem ac principibus ab iis qui parent eorum ditioni per ministerium accedit utilitas. Similiter in Ecclesia, istius cultus quæ facit meliores, presbyteri servant B imaginem ; ejus autem, quæ servit, diaconi. Ambobus his ministeriis angeli Deo serviunt in dispensatione rerum terrenarum : et ipse etiam Gnosticus, qui Deo quidem inservit, hominibus autem ostendit eam qua fiunt meliores contemplationem, quomodocunque ad erudiendum fuerit constitutus, ad hominum correctionem. Ille enim solus est pius ac religiosus qui pulchre ac citra ullam reprehensionem, in rebus humanis Deo servit. Sicut quippe ea plantarum cultura est optima, per quam nascuntur et comportantur fructus, quæque ex illis per scientiam ac peritiam agriculturæ hominibus utilitatem affert: ita Gnostici religio ac pietas, eorum hominum fructus qui per ipsum crediderunt in se accipiens, cum C plures ad cognitionem veniant, eaque salvi fiant,

P. 830 ED. POTTER, 701 ED. PARIS.

[a] Hebr. v, 14.

(35) *Πρεσβύτεροι.* Duos tantum sacros ordines hoc loco memorat auctor, presbyteros et diaconos : episcopos scilicet presbyterorum nomine comprehendens. Sunt enim omnes episcopi presbyteri, licet omnes presbyteri non sint episcopi. Proinde ab eodem aliis in locis trium ordinum clarissima facta mentio est : ut *Pædag.* lib. III, cap. 12, p. 309 : Μυρίαι δὲ ὅσαι ὑποθῆκαι εἰς πρόσωπα ἐκλεκτὰ διατείνουσαι, ἐγγεγράφαται ταῖς βίβλοις ταῖς ἁγίαις· αἱ μὲν, πρεσβυτέροις, αἱ δὲ ἐπισκόποις, αἱ δὲ διακόνοις, αἱ δὲ χήραις Ubi conf. not. 4. Iterum *Strom.* VI, p. 793 : Ἐπεὶ καὶ αἱ ἐνταῦθα κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν προκοπαὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, μιμήματα, οἶμαι, ἀγγελικῆς δόξης, κἀκείνης τῆς οἰκονομίας τυγχάνουσιν. Haud aliter Clemens Romanus in Epist. priore ad Corinthios cap. 32, in Ecclesia Judæorum duos ordines fuisse ait, sacerdotes nempe D ac levitas. Ἐξ αὐτοῦ γὰρ ἱερεῖς καὶ λευῖται πάντες οἱ λειτουργοῦντες τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ Θεοῦ. « Ab illo enim orti sunt omnes sacerdotes ac levitæ, qui altari Domini ministrant. » Quo loco generali ἱερέων nomine, cum inferiores sacerdotes, tum summum etiam pontificem intelligit. Idem enim paulo post a sacerdotibus et levitis Ἀρχιερέα distinguit, cap. 40 : Τῷ γὰρ ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομέναι εἰσὶ, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος ὁ τόπος προστέτακται, καὶ λευΐταις ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται. « Summo quippe sacerdoti sua munia tributa sunt, et sacerdotibus locus proprius assignatus est, et levitis sua ministeria incumbunt. » Haud aliter Philo Judæus quandoque duos ordines memorat : ut in lib. III, *De vita Moysis*, p. 679 ; ubi aperte dicit, in Ecclesia Judaica duos fuisse ordines, ædituorum et sacerdotum : et paulo post p. 694 : Τῶν περὶ τὸν νεὼν λειτουργιῶν δύο τάξεις εἰσίν· ἡ μὲν κρείσσων ἱερέων, ἡ δ' ἐλάττων νεωκόρων. « Templi ministrorum duo sunt ordines, sacerdotum potior, ædituorum inferior ; » eodemque modo sacerdotes distinguit sub finem libri *De sacerdotum honoribus*, pag. 834. Non tamen existimandus est inferioris subsellii sacerdotes summo Pontifici ordine ac dignitate pares haberi voluisse, quem ab iis clare aliis in locis distinguit, τῆς ἱερᾶς τάξεως ταξίαρχον eum appellans, non procul a fine lib. II *De monarchia* p. 827. Eodem loquendi genere utitur *Constitutionum apostolicarum* auctor, nunc duos, nunc tres sacrorum hominum ordines enumerans. Nam in lib. II sub finem cap. 25 : Ἀρχιερεῖς ei sunt episcopi, Ἱερεῖς presbyteri, Λευῖται vero diaconi. Sed in lib. VIII sub finem cap. 1, ait, quod Οἵ τε ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἱερεῖς· « Tam episcopi, quam presbyteri, sacerdotes » sint.

(36) *Ἡ δ' ἡ θεοπρ.* Flor. ἡ δ' ἡ θεοπρ. gemino articulo nulla membrorum cohærentia. SYLBURG.— Receptam lectionem recte substituit Sylburg., nisi potius legendum sit εἰ δ' ἡ θεοπρέπεια, quod habet ms. Paris.

(37) *Φιλόθεός τε.* Τε post φιλόθεος rectius forte expungetur, ut superflua. Præcedentis clausulæ sententia est, qua vivendum sit ei qui quasi Deus quidam futurus est, atque adeo jam assimilatur Deo, seu, ad Dei similitudinem se conformat. SYLBURG. — At vero non est inutilis hæc particula. Nam cum dixerat auctor τὸν θεοπρεπῆ esse θεοφιλῆ, hic addit eum esse, « etiam » φιλόθεον. Sic paulo ante : Τῷ θεοπρεπεῖ δὲ τὸ θεοφιλὲς ἕπεται καὶ φιλόθεον.

(38) *Ἡ.* Ms. Paris. ἢ, quod etiam in edit. Flor. exstat.

(39) *Τρία.* His similia superius scribit Clemens *Strom.* II, p. 453 : Τριῶν τοίνυν τούτων ἀντέχεται ὁ ἡμεδαπὸς φιλόσοφος· πρῶτον μὲν θεωρίας, δεύτερον δὲ τῆς τῶν ἐντολῶν ἐπιτελέσεως, τρίτον ἀνδρῶν ἀγα-

optimum per suam peritiam comportat proventum. Quatenus autem θεοπρέπεια (ita enim vocatur cultus Dei majestati conveniens) est habitus qui id conservat quod Deum decet : θεοπρεπής, id est, qui convenienter Dei majestati Deum colit, solus erit Dei amicus. Is autem erit qui novit quid illum deceat et in scientia et in vita, qua sit vivendum ei qui est futurus Deus et jam Deo assimilatur. Ea ergo ratione erit etiam in primis Dei amans : nam ut qui patrem honorat, amat patrem; ita qui Deum honorat, Deum amat. Qua quidem ratione mihi quoque videntur esse tria effecta Gnosticæ potestatis : primo res nosse; secundo, id efficere quodcunque Logos dictaverit; tertio, ✠ ea quæ occulta sunt apud veritatem, prout Deo dignum est, tradere posse. Is ergo cui persuasum fuerit Deum esse omnipotentem, et divina mysteria didicerit a Filio ejus unigenito, quemadmodum fuerit is ἄθεος, id est impius? nam ἄθεος quidem est qui non putat esse Deum : δεισιδαίμων autem, hoc est superstitiosus, qui timet dæmonia; qui omnia in deorum refert numerum, et **298** lignum et lapidem, et spiritum, et hominem qui vivit e ratione redactum in servitutem.

A λέσματα, τὸ γινώσκειν τὰ πράγματα· δεύτερον τὸ ἐπιτελεῖν ὅ τι ἂν ὁ Λόγος ὑπαγορεύῃ· καὶ τρίτον τὸ παραδιδόναι δύνασθαι θεοπρεπῶς τὰ παρὰ τῇ ἀληθείᾳ ἐπικεκρυμμένα. Ὁ τοίνυν Θεὸν πεπεισμένος εἶναι παντοκράτορα, καὶ τὰ θεῖα μυστήρια παρὰ τοῦ μονογενοῦς Παιδὸς αὐτοῦ ἐκμαθὼν, πῶς οὗτος ἄθεος ; ἄθεος μὲν γὰρ ὁ μὴ νομίζων εἶναι Θεόν· δεισιδαίμων δὲ ὁ δεδιὼς τὰ δαιμόνια, ὁ πάντα θειάζων, καὶ ξύλον, καὶ λίθον, καὶ πνεῦμα, ἄνθρωπόν τε λογικῶς βιοῦντα καταδεδουλωμένον (40).

CAPUT II.

Dei Filium omnium esse gubernatorem a Patre constitutum, ipsumque hominum curam gerere et Servatorem esse.

Fides ergo est nosse Deum, quæ est prima post fiduciam doctrinæ Servatoris, nullo modo injusta facere, idque existimare decere Dei agnitionem. Eo respectu in terra quidem res est præstantissima homo, qui est maxima in Deum pietate. In cœlo autem res est præstantissima angelus, qui loco propius et jam purius est æternæ et beatæ vitæ particeps. Perfectissima autem et sanctissima, et maxime principalis, et quæ maxime imperat, et est maxime regia, et longe beneficentissima, est natura Filii, quæ est soli omnipotenti propinquissima. Hæc est maxima excellentia, quæ omnia ordinat ex voluntate Patris, et optime gubernat universum, indefessa et inexhausta potestate cuncta operans, propterea quod agit arcanas respiciens notiones. Nunquam enim a sua excedit specula Dei Filius, ut qui non dividatur, non dissecetur, non transeat a loco ad locum, sit autem semper ubique, et contineatur nusquam : totus mens, totus lux paterna, totus oculus, qui omnia videt, omnia audit, scit omnia, potestate scrutatur potestates. Ei

B Πίστις οὖν τὸ εἰδέναι τὸν Θεὸν, ἡ πρώτη (41) μετὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίας τὴν πεποίθησιν (42), τὸ κατὰ μηδένα τρόπον ἄδικα δρᾷν, τοῦτ' εἶναι πρέπον ἡγεῖσθαι τῇ ἐπιγνώσει τοῦ Θεοῦ. Ταύτῃ κράτιστον μὲν ἐν γῇ ἄνθρωπος ὁ θεοσεβέστατος, κράτιστον δὲ ἐν οὐρανῷ ἄγγελος, τὸ πλησιαίτερον κατὰ τόπον καὶ ἤδη καθαρώτερον τῆς αἰωνίου καὶ μακαρίας ζωῆς μεταλαγχάνων. Τελειωτάτη δὴ καὶ ἁγιωτάτη, καὶ κυριωτάτη καὶ ἡγεμονικωτάτη, καὶ βασιλικωτάτη, καὶ εὐεργετικωτάτη ἡ Υἱοῦ φύσις (43), ἡ τῷ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεστάτη. Αὕτη ἡ μεγίστη ὑπεροχὴ, ἣ τὰ πάντα διατάσσεται κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς, καὶ τὸ πᾶν ἄριστα οἰακίζει, ἀκαμάτῳ καὶ ἀτρύτῳ δυνάμει πάντα ἐργαζομένη, δι' ὧν ἐνεργεῖ τὰς ἀποκρύφους ἐννοίας ἐπιβλέπουσα. Οὐ γὰρ C ἐξίσταταί (44) ποτε τῆς αὑτοῦ περιωπῆς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ· οὐ μεριζόμενος, οὐκ ἀποτεμνόμενος, οὐ μεταβαίνων ἐκ τόπου εἰς τόπον, πάντῃ (45) δὲ ὢν πάντοτε, καὶ μηδαμῇ περιεχόμενος· ὅλος νοῦς, ὅλος φῶς πατρῷον (46), ὅλος ὀφθαλμὸς, πάντα ὁρῶν, πάντα ἀκούων, εἰδὼς πάντα, δυνάμει τὰς δυνάμεις ἐρευνῶν.

✠ P. 831 ED. POTTER, 702 ED. PARIS.

θῶν κατασκευῆς, ἃ δὴ συνελθόντα τὸν γνωστικὸν ἐπιτελεῖ. Ὅ τι δ' ἂν ἐνδέῃ τούτων, χωλεύει τὰ τῆς γνώσεως.

(40) *Ἄνθρωπόν τε λογικῶς βιοῦντα καταδεδουλωμένον*. Aliquanto aptior lectio esse videtur, ἀνθρώπῳ τε λογικῶς βιοῦντι καταδεδουλωμένος, « hominique, qui rationabiliter vixit, se veluti servum obstringens ; » cujusmodi superstitio supra exponitur plenius pag. 268. SYLBURG. — Verum satis aperta forte videtur auctoris sententia, si modo καταδεδουλωμένον mutetur in nominativum καταδεδουλωμένος· quod clarissimo etiam Lowthio placuit : « Qui omnia in deorum numerum refert, tum lignum, tum lapidem : et spiritum hominemque, qui e ratione vivit, in servitutem redigit. » Nec insolitum est, ut passiva participia activo sensu adhibeantur. « Servitutem » autem eam vocat auctor, qua se homines falsis diis addicunt; de qua superius, paulo post principium *Protreptici*.

(41) *Ἡ πρώτη*. Post has voces distinguendum, hoc sensu : « Fides ergo prima (seu primus fidei gradus) scire atque agnoscere Deum; deinde, post fiduciam in Servatoris doctrina collocatam, nullo modo injusti quidquam facere, id Dei agnitionem decens existimare. » SYLBURG.

(42) *Πεποίθησιν*. Deest ἐνεργεῖ, vel quid simile. LOWTH.

(43) *Φύσις*. Conf. Cl. Bulli *Defensio fidei Nicænæ* sect. 2, c. 6, 9, 13, ubi absolutam « naturam » Filii Paternæ naturæ æqualem esse, licet ejus relativa « natura » Patri inferior sit, fusius ostendit.

D (44) *Οὐ γὰρ ἐξίσταται*. Hanc sententiam explicavit idem clarissimus vir, sect. 4, c. 3, p. 271.

(45) *Πάντῃ*. Flor. παντί, et mox πατρῷος masc. genere perperam. SYLBURG. — Παντί habet etiam ms. Paris.

(46) *Πατρῷον*. Hoc substituit Sylburg. pro masc. πατρῷος· quod tamen retineri possit, si referatur ad sequentem sententiæ clausulam, hoc modo : Ὅλος φῶς, πατρῷος ὅλος ὀφθαλμός. « Totus lux, totus Patris oculus. »

Τούτῳ πᾶσα ὑποτέτακται στρατιὰ ἀγγέλων τε καὶ θεῶν (47), τῷ Λόγῳ τῷ πατρικῷ τὴν ἁγίαν οἰκονομίαν ἀναδεδειγμένῳ (48) διὰ τὸν ὑποτάξαντα (49)· δι' ὧν καὶ πάντες αὐτοῦ οἱ ἄνθρωποι· ἀλλ' οἱ μὲν κατ' ἐπίγνωσιν, οἱ δὲ οὐδέπω· καὶ οἱ μὲν ὡς φίλοι (50), οἱ δὲ ὡς οἰκέται πιστοί· οἱ δὲ ὡς ἁπλῶς οἰκέται. Ὁ διδάσκαλος οὗτος ὁ παιδεύων μυστηρίοις μὲν τὸν γνωστικὸν, ἐλπίσι δὲ ἀγαθαῖς τὸν πιστὸν, καὶ παιδείᾳ τῇ ἐπανορθωτικῇ δι' αἰσθητικῆς ἐνεργείας τὸν σκληροκάρδιον· ἐντεῦθεν ἡ πρόνοια ἰδίᾳ, καὶ δημοσίᾳ, καὶ πανταχοῦ. Υἱὸν δὲ εἶναι τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῦτον εἶναι τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ὃν ἡμεῖς φαμεν, ἄντικρυς αἱ θεῖαι παριστᾶσι προφητεῖαι. Ταύτῃ ὁ πάντων Κύριος Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων τοὺς ἐθέλοντας πείθει· οὐ γὰρ βιάζεται τὸν (51) ἐξ αὐτοῦ σωτηρίαν λαβεῖν διὰ τοῦ ἑλέσθαι, καὶ πάντα ἀποπληρῶσαι τὰ παρ' αὐτοῦ πρὸς τὸ λαβέσθαι τῆς ἐλπίδος δυνάμενον. Οὗτός ἐστιν ὁ διδοὺς καὶ τοῖς Ἕλλησι τὴν φιλοσοφίαν διὰ τῶν ὑποδεεστέρων ἀγγέλων (52). Εἰσὶ γὰρ (53) « συνδιανενεμημένοι » προστάξει θείᾳ τε καὶ ἀρχαίᾳ « ἄγγελοι κατὰ ἔθνη. » Ἀλλ' « ἡ μερὶς Κυρίου » ἡ δόξα τῶν πιστευόντων. Ἤτοι γὰρ οὐ φροντίζει πάντων ἀνθρώπων ὁ Κύριος· καὶ τοῦτο ἢ τῷ μὴ δύνασθαι πάθοι ἂν, (ὅπερ οὐ θεμιτόν· ἀσθενείας γὰρ σημεῖον,) ἢ τῷ μὴ βούλεσθαι, δυνάμενος· οὐκ ἀγαθοῦ δὲ τὸ πάθος· οὔκουν ὑπὸ τρυφῆς ῥᾴθυμος, ὁ δι' ἡμᾶς τὴν παθητὴν ἀναλαβὼν σάρκα (54)· ἢ κήδεται τῶν συμπάντων, ὅπερ καὶ καθήκει τῷ Κυρίῳ πάντων γενομένῳ· Σωτὴρ γάρ ἐστιν· οὐχὶ τῶν μὲν, τῶν δ' οὔ. Πρὸς δὴ ὅσον ἐπιτηδειότητος ἕκαστος εἶχε, τὴν ἑαυτοῦ διένειμεν εὐεργεσίαν. Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις, καὶ τοῖς ἐκ τούτων προωρισμένοις (55) μὲν, κατὰ δὲ τὸν οἰκεῖον καιρὸν κεκλημένοις, πιστοῖς τε καὶ ἐκλεκτοῖς. Οὔτ' οὖν φθονοίη ποτ' ἄν τισιν ὁ πάντας μὲν ἐπ' ἴσης κεκληκὼς, ἐξαιρέτους δὲ τοῖς ἐξαιρέτως πεπιστευκόσιν ἀπονείμας τιμάς· οὔθ' ὑφ' ἑτέρου κωλυθείη ποτ' ἂν ὁ πάντων Κύριος, καὶ μάλιστα ἐξυπηρετῶν (56) τῷ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ παντοκράτορος θελήματι Πατρός. Ἀλλ' οὐδὲ ἅπτεται τοῦ Κυρίου ἀπαθοῦς ἀνάρχως γενομένου φθόνος· οὔτε μὴν τὰ ἀνθρώπων οὕτως ἔχει, ὡς φθονητὰ εἶναι πρὸς τοῦ Κυρίου· ἄλλος δὲ ὁ φθονῶν, οὗ καὶ πάθος ἥψατο. Καὶ μὴν οὐθ' ὑπὸ

A subjecta est universa militia angelorum et deorum: Verbo, inquam, paterno quod sanctam suscepit dispensationem, propter eum qui subjecit. Propterea ipsius sunt omnes homines; sed alii quidem per agnitionem, alii vero nondum; et alii quidem ut amici, alii vero ut servi fideles; alii vero ut absolute servi. Hic est magister, qui mysteriis quidem erudit eum qui est Gnosticus; et spe bona eum qui est fidelis; et corrigente disciplina per sentientem operationem, eum qui est duro corde; hinc est Providentia ✠ privatim, publice, et ubique. Dei autem esse Filium, et eum esse quem nos Servatorem et Dominum dicimus, aperte divinæ ostendunt prophetiæ. Hac ratione qui est omnium Græcorum et barbarorum Dominus, persuadet iis qui B volunt; non enim cogit eum qui ab ipso salutem accipere valet, eligendo, et omnia implendo, quæ ab ipso exiguntur ad spem accipiendam. Hic est qui dat Græcis sapientiam per inferiores angelos. Sunt enim jussu divino et antiquo « per gentes distributi angeli [a]. » Sed « pars Domini » est opinio credentium. Aut enim omnium hominum curam non gerit Dominus, idque ei accidit, aut quod non possit (quod quidem est nefarium, est enim signum imbecillitatis), aut quod nolit cum possit, quæ non est boni affectio; minime vero socors ob delicias, qui propter nos carnem accepit patibilem. Aut curam gerit universorum, quod quidem est consentaneum, cum sit Dominus universorum. Servator enim est: non horum quidem servator, C illorum vero non. Pro ea autem quam habet unusquisque aptitudine, suum divisit beneficium, et Græcis et barbaris, et iis, qui ex his prædestinati quidem fuerant, suo autem tempore sunt vocati, fidelibus et electis. Neque ergo poterit is cuipiam invidere, qui omnes quidem ex æquo vocavit; iis autem qui eximie crediderunt, honores tribuit eximios. Neque ab alio prohibitus unquam fuerit, qui est omnium Dominus, et boni omnipotentisque Patris voluntati maxime servit. Sed neque in Dominum qui impatibilis est et sine principio genitus, unquam cadit invidia; sed nec res hominum ita

✠ P. 832 ED. POTTER, 703 ED. PARIS. [a] Deut. XXXII, 8, 9.

(47) *Θεῶν*. Vide superius *Protrept.*, pag. 88, not. 7.

(48) *Ἀναδεδειγμένῳ*. Mallet forte aliquis ἀναδεδεγμένῳ, « suscipiendi » significatione. Sed retineri tamen etiam vulg. lectio potest significatione « exhibendi. » SYLBURG.

(49) *Τὸν ὑποτάξαντα*. Nempe Patrem, qui res universas Filio subjecit. Respicit auctor I Cor. XV, 27, 28: Πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ, et seq.

(50) *Ὡς φίλοι*. Respicit Joan. XV, 14, 15: Ὑμεῖς φίλοι μου ἐστὲ, ἐὰν ποιῆτε ὅσα ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν. Οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, etc. Hebr. III, 5: Καὶ Μωϋσῆς μὲν πιστὸς ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, ὡς θεράπων.

(51) *Τόν*. Hæc particula in editionibus Sylburgio recentioribus omissa, hanc versionem peperit: « Neminem enim cogit ab ipso salutem accipere, propterea quod possit eligere, et omnia a se im-D plere ad spem accipiendam. »

(52) *Ἀγγέλων*. Conf. superius *Strom.* I, p. 366, not.

(53) *Εἰσὶ γάρ*. Respicit Deut. XXXII, 8, 9, qui secundum versionem τῶν Ο', quam Clemens hunc locum recitans alibi sequitur, sic se habet: Ὅτε διεμέριζεν ὁ Ὕψιστος ἔθνη, ὡς διέσπειρεν υἱοὺς Ἀδὰμ, ἔστησεν ὅρια ἐθνῶν κατὰ ἀριθμὸν ἀγγέλων Θεοῦ. Καὶ ἐγεννήθη μερὶς Κυρίου λαὸς αὐτοῦ Ἰακώβ.

(54) *Οὔκουν ὑπὸ τρυφῆς ῥᾴθυμος... ἀναλαβὼν σάρκα*. Hæc parenthesi includenda sunt. LOWTH.

(55) *Προωρισμένης*. Respicere videtur Rom. VIII, 30: Οὓς δὲ προώρισεν, τούτους καὶ ἐκάλεσε: verba Clementis, quæ statim sequuntur, ex aliis Apostoli sententiis composita sunt, Tit. I, 2, etc.

(56) *Ἐξυπηρετῶν*. Hanc Clementis sententiam adv. Petavium defendit Cl. Bullus in *Def. fidei Nicænæ* sect. 2, sub finem c. 6.

habent, ut eis possit invidere Dominus. Alius autem est qui invidet in quem cadit affectio. Sed nec dici potest Dominum nolle dare salutem humano generi propter ignorationem, quod nesciat quomodo sit gerenda cura uniuscujusque. Ignoratio enim Deum non tangit, qui ante mundi constitutionem fuit Patris consiliarius : hæc erat enim sapientia « qua » Deus « delectabatur [a] » omnipotens. Dei enim virtus sive potestas est Filius, utpote ante omnia quæ sunt genita, Logos Patris maxime principalis, et ejus sapientia. Qui et proprie etiam dici poterit magister eorum qui per ipsum sunt formati. Sed neque ab aliqua voluptate abstractus, relinquit unquam hominum curam, qui quum suscepisset carnem quæ natura genita fuerat patibilis, ad impatibilitatis ✠ habitum eam erudivit. Quomodo autem est Servator et Dominus, si non est omnium Servator et Dominus? Sed est quidem servator eorum qui crediderunt, propterea quod scire voluerint; eorum autem qui non crediderunt est Dominus quousque, confiteri valentes, propriam et eis convenientem ab ipso acceperint beneficentiam. Omnis autem Domini operatio, relationem habet ad Omnipotentem, et est Filius paterna quædam, ut ita dicam, operatio. Nunquam ergo Servator habet odio homines, qui ex præcellenti in homines charitate, non despexit carnis humanæ imbecillitatem, sed ea indutus, ad communem venit hominum salutem : est enim communis fides eorum qui elegerunt. Sed neque proprium opus unquam negliget, quod soli ex aliis animalibus homini mentis perceptio indita sit in creatione Dei; neque alia melior et convenientior hominum administratio Deo erit, quam quæ est ordinata. Semper ergo convenit ei quod est secundum naturam melius ac præstantius, ut præsit ei quod est deterius, et ut ei qui aliquid valet, præclare regere detur ejus administratio. Est autem id quod vere regit et præest, divinus Logos et ejus Providentia, quæ omnia quidem observat, nullius autem ex iis qui ad eam pertinent despicit curationem. Ii autem qui ad ipsum pertinere, et ei **299** esse conjuncti elegerunt, erunt qui per fidem initiantur. Hic omnium bonorum, voluntate Patris omnipotentis, auctor et causa Filius est primus effector motus, potestas quæ sensu non potest comprehendi. Non enim id quod erat, visus est iis qui non poterant capere propter imbecillitatem carnis. Cum autem carnem accepisset sensilem, venit ostensurus hominibus sufficientes

✠ P. 833 ED. POTTER, 703-704 ED. PARIS.

(57) *Καταλείπει ποτ' ἄν*. Hoc ita usurpatum ut mox, πῶς δ' ἄν ἐστι — cum alioqui optativo modo gaudeat hæc particula, ut paulo post, et alibi passim. SYLBURG.

(58) *Ἐξομολογήσεσθαι*. Ἐξομολογήσασθαι substituit Sylburgius, quem reliquæ editiones secutæ sunt.

(59) *Ἐνεστάχθαι*. Hoc substituit Sylburg. pro ἐνεστάλθαι, quod habet edit. Flor. et ms. Paris.

A ἀγνοίας ἔστιν εἰπεῖν μὴ βούλεσθαι σώζειν τὴν ἀνθρωπότητα τὸν Κύριον, διὰ τὸ μὴ εἰδέναι ὅπως ἑκάστου ἐπιμελητέον. Ἄγνοια γὰρ οὐχ ἅπτεται τοῦ Θεοῦ, τοῦ πρὸ καταβολῆς κόσμου συμβούλου γενομένου τοῦ Πατρός. Αὕτη γὰρ ἦν σοφία « ᾗ προσέχαιρεν » ὁ παντοκράτωρ Θεός· δύναμις γὰρ τοῦ Θεοῦ ὁ Υἱὸς, ἅτε πρὸ πάντων τῶν γενομένων ἀρχικώτατος Λόγος τοῦ Πατρὸς, καὶ σοφία αὐτοῦ· κυρίως ἂν καὶ διδάσκαλος λεχθείη τῶν δι' αὐτοῦ πλασθέντων· οὐδὲ μὴν ὑπό τινος ἡδονῆς περισπώμενος, καταλείπει ποτ' ἂν (57) τὴν ἀνθρώπων κηδεμονίαν· ὅς γε, καὶ τὴν σάρκα τὴν ἐμπαθῆ φύσει γενομένην ἀναλαβὼν εἰς ἕξιν ἀπαθείας ἐπαίδευσε. Πῶς δ' ἄν ἐστι Σωτὴρ καὶ Κύριος, εἰ μὴ πάντων Σωτὴρ καὶ Κύριος; Ἀλλὰ τῶν μὲν πεπιστευκότων σωτὴρ, διὰ τὸ γνῶναι βεβουλῆσθαι, B τῶν δὲ ἀπειθησάντων Κύριος, ἔστ' ἄν, ἐξομολογήσεσθαι (58) δυνηθέντες, οἰκείας καὶ καταλλήλου τῆς δι' αὐτοῦ τύχωσιν εὐεργεσίας. Πᾶσα δὲ ἡ τοῦ Κυρίου ἐνέργεια ἐπὶ τὸν παντοκράτορα τὴν ἀναφορὰν ἔχει, καὶ ἔστιν, ὡς εἰπεῖν, πατρική τις ἐνέργεια ὁ Υἱός. Οὐκ ἂν οὖν ποτε ὁ Σωτὴρ μισάνθρωπος· ὅς γε, διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν φιλανθρωπίαν σαρκὸς ἀνθρωπίνης εὐπάθειαν οὐχ ὑπεριδὼν, ἀλλ' ἐνδυσάμενος, ἐπὶ τὴν κοινὴν τῶν ἀνθρώπων ἐλήλυθε σωτηρίαν· κοινὴ γὰρ ἡ πίστις τῶν ἑλομένων. Ἀλλ' οὐδὲ τοῦ ἰδίου ποτ' ἂν ἀμελοίη ἔργου, τῷ μόνῳ τῶν ἄλλων ζώων ἀνθρώπῳ ἔννοιαν κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐνεστάχθαι (59) Θεοῦ· οὐδ' ἂν βελτίων τις ἄλλη καὶ ἁρμονιωτέρα διοίκησις ἀνθρώπων εἴη τῷ Θεῷ τῆς τεταγμένης. C Προσήκει γ' οὖν ἀεὶ τῷ κρείττονι κατὰ φύσιν ἡγεῖσθαι τοῦ χείρονος, καὶ τοῦ δυναμένου (60) καλῶς τι διέπειν ἀποδεδόσθαι τὴν ἐκείνου διοίκησιν. Ἔστι δὲ τὸ ὡς ἀληθῶς ἄρχον τε καὶ ἡγεμονοῦν ὁ θεῖος Λόγος, καὶ ἡ τούτου πρόνοια, πάντα (61) μὲν ἐφορῶσα, μηδενὸς δὲ τῶν οἰκείων ἑαυτῆς παρορῶσα τὴν ἐπιμέλειαν. Οὗτοι δ' ἂν εἶεν οἱ ἑλόμενοι οἰκεῖοι εἶναι αὐτῷ, οἱ διὰ πίστεως τελειούμενοι. Οὗτος ἁπάντων τῶν ἀγαθῶν θελήματι τοῦ παντοκράτορος Πατρὸς αἴτιος ὁ Υἱὸς καθίσταται, πρωτουργὸς κινήσεως, δύναμις ἄληπτος αἰσθήσει. Οὐ γὰρ ὃ ἦν, τοῦτο ὤφθη τοῖς χωρῆσαι μὴ δυναμένοις διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς σαρκός· αἰσθητὴν δὲ ἀναλαβὼν σάρκα, τὸ δυνατὸν ἀνθρώποις κατὰ τὴν ὑπακοὴν τῶν ἐντολῶν δείξων ἀφίκηται (62). Δύναμις οὖν πατρικὴ ὑπάρχων, ῥᾳδίως περιγίνεται ὧν ἂν ἐθέλῃ, D οὐδὲ τὸ μικρότατον ἀπολείπων τῆς ἑαυτοῦ διοικήσεως ἀφρόντιστον· οὐδὲ γὰρ ἂν ἔτι ἦν αὐτῷ τὸ ὅλον εὖ εἰργασμένον. Δυνάμεως δ', οἶμαι, τῆς μεγίστης ἡ πάντων τῶν μερῶν, καὶ μέχρι τοῦ μικροτάτου προσήκουσα (63) δι' ἀκριβείας ἐξέτασις πάντων, εἰς τὸν

[a] Prov. VIII, 30.

(60) *Τοῦ δυναμένου*. Convenientius τῷ δυναμένῳ, dat. casu. SYLB.

(61) *Πάντα*. Ms. Ottob. πάντων.

(62) *Ἀφίκηται*. Sic edit. Flor. et ms. Paris. Sed rectius, inquit Sylburgius, ἀφῖκται, vel saltem ἀφίκετο.

(63) *Προσήκουσα*. Legi potest etiam προήκουσα, « progrediens, procedens. » SYLB.

πρῶτον διοικητὴν τῶν ὅλων, ἐκ θελήματος Πατρὸς κυβερνῶντα τὴν πάντων σωτηρίαν, ἐφορώντων ἑτέρων ὑφ' ἑτέρους ἡγουμένους τεταγμένων, ἔστ' ἂν τις ἐπὶ τὸν μέγαν ἀφίκηται ἀρχιερέα· ἀπὸ μιᾶς γὰρ ἄνωθεν ἀρχῆς τῆς κατὰ τὸ θέλημα ἐνεργούσης ἤρτηται τὰ πρῶτα, καὶ δεύτερα, καὶ τρίτα· εἶτα ἐπὶ τέλει τοῦ φαινομένου (64) τῷ ἄκρῳ ἡ μακαρία ἀγγελοθεσία· καὶ δὴ μέχρις ἡμῶν αὐτῶν ἄλλοι ὑπ' ἄλλοις, ἐξ ἑνὸς καὶ δι' ἑνὸς σωζόμενοί τε καὶ σώζοντες, διατετάχαται. Ὡς οὖν συγκινεῖται, καὶ μικροτάτη σιδήρου μοῖρα, τῷ τῆς Ἡρακλείας (65) λίθου πνεύματι διὰ πολλῶν τῶν σιδηρῶν ἐκτεινομένη (66) δακτυλίων, οὕτω καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ἑλκόμενοι, οἱ μὲν ἐνάρετοι οἰκειοῦνται τῇ πρώτῃ μονῇ (67), ἐφεξῆς δ' ἄλλοι μέχρι τῆς τελευταίας· οἱ δὲ ὑπὸ ἀσθενείας κακοὶ, δι' ἀπληστίαν (68) ἄδικον καχεξίᾳ περιπεπτωκότες, οὔτε κρατοῦντες, οὔτε κρατούμενοι, περικαταῤῥέουσιν, ἑλιχθέντες τοῖς πάθεσι, καὶ ἀποπίπτουσι χαμαί. Νόμος γὰρ ἄνωθεν οὗτος, αἱρεῖσθαι τὸν βουλόμενον ἀρετήν· διὸ καὶ αἱ ἐντολαὶ αἱ κατὰ νόμον τε καὶ πρὸ τοῦ νόμου, οὐκ ἐννόμοις, (« δικαίῳ γὰρ νόμος οὐ κεῖται· ») τὸν μὲν ἑλόμενον, ζωὴν ἀΐδιον καὶ μακάριον γέρας λαμβάνειν ἔταξαν· τὸν δ' αὖ κακίᾳ ἡσθέντα συνεῖναι οἷς εἵλετο συνεχώρησαν· πάλιν τε αὖ, τὴν βελτιουμένην ἑκάστοτε ψυχὴν εἰς ἀρετῆς ἐπίγησιν (69), καὶ δικαιοσύνης αὔξησιν, βελτίονα ἀπολαμβάνειν ἐν τῷ παντὶ τὴν τάξιν, κατὰ προκοπὴν ἑκάστην ἐπεκτεινομένην εἰς ἕξιν ἀπαθείας, ἄχρις ἂν « καταντήσῃ εἰς ἄνδρα τέλειον, » τῆς γνώσεώς τε ὁμοῦ καὶ κληρονομίας ὑπεροχήν. Αὗται αἱ σωτήριοι περιτροπαὶ κατὰ τὴν τῆς μεταβολῆς τάξιν ἀπομερίζονται, καὶ χρόνοις, καὶ τόποις, καὶ τιμαῖς, καὶ γνώσεσι, καὶ κληρονομίαις, καὶ λειτουργίαις καθ' ἑκάστην, ἑκάστης (70) ἕως τῆς ἐπαναβεβηκυίας καὶ προσεχοῦς τοῦ Κυρίου ἐν ἀϊδιότητι θεωρίας. Ἀγωγὸν δὲ τὸ ἐραστὸν πρὸς τὴν ἑαυτοῦ θεωρίαν, παντὸς τοῦ ὅλον ἑαυτὸν τῇ τῆς γνώσεως ἀγάπῃ περιβεβληκότος τῇ θεωρίᾳ. Διὸ καὶ τὰς ἐντολὰς ἃς ἔδωκε, τάς τε προτέρας, τάς τε δευτέρας, ἐκ μιᾶς ἀρυτόμενος πηγῆς ὁ Κύριος, οὔτε τοὺς πρὸ νόμου ἀνόμους εἶναι ὑπεριδὼν, οὔτ' αὐτοὺς (71) μὴ ἐπαΐοντας τὰ βαρβάρου φιλοσοφίας ἀφηνιάσαι συγχωρήσας. Τοῖς μὲν γὰρ ἐντολὰς, τοῖς δὲ φιλοσοφίαν παρασχὼν, συνέκλεισε τὴν ἀπιστίαν εἰς τὴν παρουσίαν· ὅτε (72) ἀναπολόγητός ἐστι πᾶς ὁ μὴ πιστεύσας. Ἄγει γὰρ ἐξ ἑτέρας προκοπῆς Ἑλληνικῆς τε καὶ βαρβάρου ἐπὶ τὴν διὰ πίστεως τελείωσιν. Εἰ δέ τις Ἑλλήνων, ὑπερ-

A esse eorum vires, ut possint obedire mandatis. Cum sit ergo virtus paterna, facile superat ea quæ voluerit, ne minimum quidem relinquens, cujus curam non gerat ejus administratio. Neque enim si id fieret, totum ab eo utique recte esset effectum. Maximæ autem, ut arbitror, potestatis est omnium partium etiam usque ad minimam, accurata examinatio, pervadens ad primum universorum administratorem, qui ex voluntate Patris gubernat omnium salutem, aliis ordinatis qui sub aliis præfectis observent, et curam gerant, donec perveniatur ad magnum pontificem. Ab uno enim desuper principio, quod convenienter Patris voluntati operatur, dependent prima, secunda et tertia. Deinde in summo fine ejus quod apparet, beati positi sunt B angeli, atque adeo usque ad nos ipsos, alii sub aliis sunt ✠ collocati, qui ex uno et per unum et servantur et servant. Quemadmodum ergo vel minima pars ferri, lapidis magnetis spiritu movetur per multos annulos ferreos extensa : ita etiam qui sunt virtute præditi, divino Spiritu attracti, cum prima mansione conjunguntur, deinceps autem alii usque ad postremam ; qui autem sunt mali ex imbecillitate, cum per injustam insatiabilitatem in malum habitum inciderint, cum nec se teneant, neque ab alio teneantur, circumfluunt circumacti perturbationibus, humique decidunt. Lex enim hæc principio data est, ut qui velit eligat virtutem. Quocirca præcepta quoque quæ et in lege, et ante C legem erant, non justis data (« justo enim non est lex lata[a] »), statuerunt, ut qui elegisset quidem, æternam vitam et beatum præmium acciperet : qui autem rursus vitio esset delectatus, concessere ut versaretur cum iis quæ elegerat : et rursus ut anima quæ assidue evadit melior ad acquirendam virtutem, et parandam, augendamque justitiam, meliorem locum accipiat in universo, ut quæ per unumquemque profectum extendatur ad habitum impatibilitatis, donec « profecerit ad virum perfectum[b], » nempe ad cognitionis simul et hæreditatis excellentiam. Salutares hæ conversiones, pro ordine mutationis, dividuntur, et temporibus, et locis, et honoribus, et cognitionibus, et hæreditatibus, et ministeriis, usque transcendentem continuamque in D æternitate contemplationem Domini. Quod est autem amabile, adducit ad sui contemplationem quem-

✠ P. 834 ED. POTTER, 704-705 ED. PARIS. [a] I Tim. I, 9. [b] Ephes. IV, 13.

(64) *Τοῦ φαινομένου*. An cœlum significat? Vide p. 561, edit. Par. LOWTH.

(65) *Ἡρακλείας*. A Clemente hoc loco dissentit Brodæus, *Misc.* lib. III, c. 29, ubi aliam refert causam, cur lapis Herculeus, seu Magnes, ferrum attrahat. SYLB.

(66) *Ἐκτεινομένη*. Videtur legendum ἐκτεινομένῳ, ut jungatur cum πνεύματι. LOWTH.

(67) *Πρώτῃ μονῇ*. Vide p. 563, 565, 668, 706, 722, 737, 752, edit. Paris. ID.

(68) *Ἀπληστίαν*. Medicorum phrasibus hic utitur. Docent enim illi τὴν ἀπληστίαν, « nimiam ingluviem, » deducere ad καχεξίαν, « pravum » corporis « habitum. »

(69) *Ἐπίγησιν*. Verum esse puto ἐπίκτησιν, « acquisitionem. » C. legit ἐπίδοσιν. SYLB. — Fed. Morellus Prof. Reg. loco illius corrupti vocabuli reponebat ἐπ' ἐξήγησιν vel ἐπίδοσιν. « Ad accretionem virtutis et justitiæ incrementum. » COLLECT.

(70) *Καθ' ἑκάστην ἑκάστης*. Id est καθ' ἑκάστην τάξιν ἑκάστης μεταβολῆς. Cl. Lowthius ἑκάστοις pro ἑκάστης substituit.

(71) *Αὐτούς*. Haud scio an verius αὖ τούς, divisim. Mox sane verius legemus, ἐπαΐοντας τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας. SYLB.

(72) *Ὅτε*. Aptius forte leg. ὅθεν, aut ὥστε. ID.

libet, qui se totum applicavit ad contemplationem per dilectionem cognitionis. Quocirca præcepta dedit et priora et posteriora, ex uno fonte hauriens Dominus, nec eos qui erant ante legem, sine lege esse sinens : nec eos qui non audiebant barbaram philosophiam, ferri effrenatos permittens. Nam cum illis quidem præcepta, his vero præbuisset philosophiam, incredulitatem conclusit in ipsius adventum, quo tempore est inexcusabilis quisquis non crediderit. Nam a diverso tum Græco tum barbaro profectu, ad eam quæ est per fidem deducit perfectionem. Si quis autem ex Græcis, prætermissa quæ præcedit Græcorum philosophia, veram doctrinam protinus invasit, is etsi plane rudis, longo alios superavit intervallo, cum salutis compendium per fidem elegerit ad perfectionem. ✠ Quæcunque ergo nihil impediebant quominus esset homini liberum eligendi arbitrium, effecit ut ea ad virtutem opem ferrent, ut aliqua ratione iis etiam qui possunt obscure et exiliter perspicere, is qui revera solus est unus omnipotens, bonus appareat Deus, a sæculo in sæculum dare salutem per Filium. Is autem nulla ratione est causa mali; ad universi enim salutem, ab eo qui est universorum Dominus, omnia sunt ordinata, et universe et sigillatim. Est ergo officium justitiæ salutaris unumquodque semper ad id quod est melius, quoad fieri potest, deducere : ad salutem enim et permansionem ejus quod est præstantius, convenienter suis moribus ordinantur minora. Statim enim quidquid est virtute præditum, mutatur in melius, habens propriam causam mutationis, electionem cognitionis, quam habebat anima in sua potestate. Castigationes autem necessariæ, bonitate magni qui omnia observat judicis, tum per adjunctos angelos, tum per varias præjudicationes, tum per perfectum omni ex parte judicium, cogunt eos qui plane dedoluerunt, duci pœnitentia.

A δὰς τὸ προηγούμενον τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἑλληνικῆς, εὐθέως ὥρμησεν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ διδασκαλίαν, ὑπερεδίσκευσεν οὗτος, κἂν ἰδιώτης ᾖ, τὴν ἐπιτομὴν τῆς σωτηρίας διὰ πίστεως εἰς τελείωσιν ἑλόμενος (73). Πάντ' οὖν ὅσα μηδὲν ἐκώλυεν ἑκούσιον εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ τὴν αἵρεσιν, συνεργὰ πρὸς ἀρετὴν ἐποίησέ τε καὶ ἔδειξεν, ὅπως ἀμηγέπη καὶ τοῖς ἀμυδρῶς διορᾷν δυναμένοις ὁ τῷ ὄντι μόνος εἷς παντοκράτωρ ἀγαθὸς ἀναφαίνηται Θεὸς ἐξ αἰῶνος εἰς αἰῶνα σώζων διὰ Υἱοῦ. Κακίας δ' αὖ πάντη πάντως ἀναίτιος· πρὸς γὰρ τὴν τοῦ ὅλου σωτηρίαν τῷ τῶν ὅλων Κυρίῳ πάντα ἐστὶ διατεταγμένα, καὶ καθόλου καὶ ἐπὶ μέρους. Ἔργον οὖν τῆς δικαιοσύνης τῆς σωτηρίου ἐπὶ τὸ ἄμεινον αἰεὶ κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον ἕκαστον προάγειν· πρὸς γὰρ τὴν σωτηρίαν τοῦ κρείττονος B καὶ διαμονὴν ἀναλόγως τοῖς ἑαυτῶν ἤθεσι διοικεῖται, καὶ τὰ μικρότερα. Αὐτίκα μεταβάλλει πᾶν τὸ ἐνάρετον εἰς ἀμείνω οἰκήσεις τῆς μεταβολῆς (74) αἰτίαν τὴν αἵρεσιν τῆς γνώσεως ἔχον, ἣν αὐτοκρατορικὴν ἐκέκτητο ἡ ψυχή. Παιδεύσεις δὲ αἱ ἀναγκαῖαι ἀγαθότητι τοῦ ἐφορῶντος μεγάλου κριτοῦ διά τε τῶν προσεχῶν ἀγγέλων, διά τε προκρίσεων ποικίλων, καὶ διὰ τῆς κρίσεως τῆς παντελοῦς, τοὺς ἐπὶ πλέον ἀπηλγηκότας (75) ἐκβιάζονται μετανοεῖν.

CAPUT III.

Gnosticum verum id agere ut Deo ejusque Filio sit quam simillimus.

Alia autem taceo, Dominum glorificans. Cæterum dico Gnosticas illas animas, quæ excellentia contemplationis uniuscujusque sancti ordinis vitæ institutum superant, quibus beatæ deorum habitationes sunt distributæ, cum inter sanctas sanctitate eximiæ fuerint reputatæ, et integræ ex integris translatæ, in meliora meliorum locorum loca venerint, et non in speculis aut per specula divinam amplectentes contemplationem, quam maxime autem evidenti et plane sincero divinæ visionis sempiternæ sempiterno exceptas convivio, quo satiari non possunt quæ supra modum amant animæ, et inexplebili fruentes lætitia in sæcula nunquam terminanda, permanere, honoratas, ut ita dicam, identitate om-

C Τὰ δ' ἄλλα σιγῶ, δοξάζων τὸν Κύριον. Πλὴν ἐκείνας φημὶ τὰς γνωστικὰς ψυχὰς, τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῆς θεωρίας ὑπερβαινούσας ἑκάστης ἁγίας τάξεως τὴν πολιτείαν, καθ' ἃς αἱ μακάριαι Θεῶν (76) οἰκήσεις διωρισμέναι διακεκλήρωνται, ἁγίας ἐν ἁγίοις λογισθείσας, καὶ μετακομισθείσας ὅλας ἐξ ὅλων, εἰς ἀμείνους ἀμεινόνων τόπων τόπους ἀφικομένας, οὐκ ἐν κατόπτροις (77) ἢ διὰ κατόπτρων ἐπὶ (78) τὴν θεωρίαν ἀσπαζομένας τὴν θείαν, ἐναργῆ δὲ ὡς ἐνὶ μάλιστα, καὶ ἀκριβῶς εἰλικρινῆ τὴν ἀκόρεστον ὑπερφυῶς ἀγαπώσαις ψυχαῖς ἑστιωμένας εἰς τοὺς ἀτελευτήτους αἰῶνας, ταὐτότητι τῆς ὑπεροχῆς ἁπάσης τετιμημένας διαμένειν. Αὕτη τῶν καθαρῶν τῇ καρδίᾳ (79) ἡ καταληπτὴ θεωρία. (80). Αὕτη τοίνυν ἡ ἐνέργεια

✠ P. 815 ED. POTTER, 705-706 ED. PARIS.

(73) *Εἰς τελείωσιν ἑλόμενος*. Forte εἰς τελείωσιν ἁλάμενος, ut sit, « per fidem in perfectionem saltu facto. » SYLBURG.

(74) *Εἰς ἀμείνω οἰκήσεις τῆς μ*. H. εἰς ἀμείνω ἠχούσης (vel οἰχνούσης) τῆς μ. Sed legi posset etiam, εἰς ἀμείνω οἴκησιν· nam οἴκησις paulo post etiam occurrit. Interpres vertit, « Ecce enim quidquid est virtute præditum, mutatum in melius, habens propriam causam mutationis, electionem. » SYLB.—Hanc sententiam sic scribe, αὐτίκα μεταβάλλει πᾶν τὸ ἐνάρετον εἰς ἀμείνω, οἰκείας μεταβολῆς. Aut potius, οἰκείαν τῆς μεταβολῆς αἰτίαν τὴν αἵρεσιν τῆς γνώσεως ἔχων. Quemadmodum interpres legit. HEINS.

D (75) *Ἀπηλγηκότας*. Respicit Ephes. IV, 19.

(76) *Θεῶν*. Varios beatorum spirituum ordines intelligit. Vide p. 589, 710, 732. LOWTH.

(77) *Ἐν κατόπτροις*. Respicit I Cor. XIII, 12 : Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον.

(78) *Ἐπί*. Hoc loco supervacua esse videtur hæc præpositio; cujus loco substituendum forte ἔτι.

(79) *Καθαρῶν τῇ καρδίᾳ*. Respicit Matth. V, 8 : Μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ Θεὸν ὄψονται.

(80) *Ἡ καταληπτὴ θεωρία*. Interpres, « contemplatio quæ comprehendi potest. » Sed scribendum est ἡ καταληπτικὴ θεωρία, « scientia comprehen-

A τοῦ τελειωθέντος γνωστικοῦ, προσομιλεῖν τῷ Θεῷ διὰ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως, ἐξομοιούμενον εἰς δύναμιν τῷ Κυρίῳ διὰ πάσης τῆς εἰς τὸν Θεὸν θεραπείας, ἥτις εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων διατείνει σωτηρίαν κατὰ κηδεμονίαν τῆς εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίας· κατά τε αὖ τὴν λειτουργίαν, κατά τε τὴν διδασκαλίαν, κατά τε τὴν δι' ἔργων εὐποιίαν (81). Ναὶ μὴν ἑαυτὸν κτίζει (82) καὶ δημιουργεῖ· πρὸς δὲ (83), καὶ τοὺς ἐπαΐοντας αὐτοῦ κοσμεῖ, ἐξομοιούμενος Θεῷ ὁ γνωστικός· τῷ φύσει (84) τὸ ἀπαθὲς κεκτημένῳ, τὸ ἐξ ἀσκήσεως εἰς ἀπάθειαν συνεσταλμένον, ὡς ἔνι μάλιστα, ἐξομοιῶν· καὶ ταῦτα ἀπερισπάστως προσομιλῶν τε καὶ συνὼν τῷ Κυρίῳ. Ἡμερότης δ', οἶμαι, καὶ φιλανθρωπία καὶ μεγαλοπρεπὴς θεοσέβεια γνωστικῆς ἐξομοιώσεως κανόνες. Ταύτας φημὶ τὰς ἀρετὰς «θυσίαν δεκτὴν (85) B εἶναι παρὰ Θεῷ, τὴν ἄτυφον καρδίαν» μετ' ἐπιστήμης ὀρθῆς, «ὁλοκάρπωμα (86) τοῦ Θεοῦ» λεγούσης τῆς Γραφῆς, ἐκφωτιζομένου εἰς ἕνωσιν ἀδιάκριτον παντὸς τοῦ ἀναληφθέντος εἰς ἁγιωσύνην ἀνθρώπου. Σφᾶς γὰρ αὐτοὺς «αἰχμαλωτίζειν (87),» καὶ ἑαυτοὺς ἀναιρεῖν, «τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ τὰς ἐπιθυμίας φθειρόμενον,» ἀποκτιννύντας, καὶ τὸν καινὸν ἀνιστάντας ἐκ τοῦ θανάτου «τῆς παλαιᾶς διαστροφῆς (88),» τό τε Εὐαγγέλιον, ὅ τε Ἀπόστολος κελεύουσι, τὰ μὲν πάθη ἀποτιθεμένους, ἀναμαρτήτους δὲ γενομένους. Τοῦτ' ἦν ἄρα ὃ ἠνίσσετο καὶ ὁ νόμος, τὸν ἁμαρτωλὸν ἀναιρεῖσθαι κελεύων, καὶ μετατίθεσθαι ἐκ θανάτου εἰς ζωὴν τὴν ἐκ πίστεως ἀπάθειαν. Ὃ μὴ συνιέντες οἱ νομοδιδάσκαλοι, φιλόνεικον ἐκδεξάμενοι τὸν νόμον, ἀφορμὰς τοῖς μάτην διαβάλλειν C ἐπιχειροῦσι παρεσχήκασι· δι' ἣν αἰτίαν, οὐ θύομεν εἰκότως ἀνενδεεῖ τῷ Θεῷ, τῷ τὰ πάντα τοῖς πᾶσι παρεσχημένῳ· τὸν δ' ὑπὲρ ἡμῶν ἱερευθέντα δοξάζομεν, σφᾶς αὐτοὺς (89) ἱερεύοντες, εἴς τε τὸ ἀνενδεὲς ἐκ τοῦ ἀνενδεοῦς καὶ εἰς τὸ ἀπαθὲς ἐκ τοῦ ἀπαθοῦς. Μόνῃ γὰρ τῇ ἡμετέρᾳ σωτηρίᾳ ὁ Θεὸς ἥδεται. Εἰκότως ἄρα τῷ μὴ νικωμένῳ ἡδοναῖς θυσίαν οὐ

nimodæ excellentiæ. Hæc est contemplatio quæ comprehendi potest ab iis qui sunt **300** mundo corde. Hæc est ergo operatio ejus qui est consummatus in cognitione, ut cum Deo habeat consuetudinem per magnum pontificem, pro viribus Domino assimilatus per universam in Deum pietatem, quæ tendit ad hominum salutem per curam exercendæ in nos beneficentiæ: et rursus per sacra ministeria, et ✠ per doctrinam, et per bonorum operum effectionem. Jam vero Gnosticus seipsum creat et fabricatur; quin etiam eos qui ipsum audiunt, exornat Deo similis factus; ei nempe qui natura impatibilis est, impatibilitatem exercitatione comparatam, quoad fieri potest, assimilans, idque quia a Domini consuetudine et conversatione minime potest avelli. Mansuetudo autem, ut ego quidem opinor, et benignitas, et eximia in Deum pietas, sunt regulæ assimilationis Gnosticæ. Has ego dico virtutes esse «sacrificium Deo gratum et acceptum, cor a fastu alienum [a]» cum recta scientia, dicente Scriptura, esse «Dei holocaustum [b],» cum quicunque ex hominibus assumptus est ad sanctitatem, illuminatur ad eam quæ discerni non potest unionem. Nam seipsos «redigere in captivitatem,» et seipsos interimere, «veteri qui per cupiditates corrumpitur, homine» interfecto, novoque suscitato a «veteri» mortis «conversatione,» et Evangelium jubet et Apostolus, depositis cum peccato perturbationibus animi. Hoc erat quod lex quoque tacite significabat, jubens peccatorem tolli de medio, et a morte ad vitam traduci, hoc est impatibilitatem, quæ ex fide provenit. Quod cum non intelligerent ii qui legem docebant, legem autem accepissent, ac si contentionum daret ansas, dederunt occasionem iis qui eam temere volunt calumniari. Propter quam causam merito nos Deo non sacrificamus, qui nullius indiget, et omnia præbuit hominibus;

✠P. 836 ED. POTTER, 706-707 ED. PARIS.

[a] Philipp. IV, 18. [b] Psal. LI, 17, 19.

siva,» qua scilicet Dei essentiam perfecte intuentur et quodammodo comprehendunt. Solent autem hujusmodi voces ab imperitis scriptoribus inter se mutari. Sic μεθεκτοί pro μεθεκτικοί superius positum *Strom.* I, p. 348, ubi conf. not. ἐφεκτοί pro ἐφεκτικοί *Strom.* VIII, p. 924, διδακτικὴν pro διδακτὴν *Strom.* I, p. 334.

(81) *Κατά τε αὖ τὴν λειτουργίαν, κατά τε τὴν διδασκαλίαν, κατά τε τὴν δι' ἔργων εὐποιίαν.* Edit. Flor. et ms. Paris., κατά τε αὖ τῇ λειτουργίᾳ, κατά τε τῇ διδασκαλίᾳ, κατά τε τῇ δι' ἔργων εὐποιίᾳ. Sed procul dubio, inquit Sylburg. accus. casu legendum τὴν λειτουργίαν, τὴν διδασκαλίαν, et τὴν δι' ἔργων εὐποιίαν· ut interpres quoque vertit, «per curam exercendæ in nos beneficentiæ, et rursus per sacra ministeria, et per doctrinam, et per bonorum operum effectionem.

(82) *Ἑαυτὸν κτίζει.* Id est, semetipsum virtutibus instruit: quod metaphorice «creare» dicitur. Huic enim sententiæ similia sunt, quæ paulo post scribit auctor: Εὐσεβὴς ἄρα ὁ γνωστικὸς, ὁ πρῶτον ἑαυτοῦ ἐπιμελόμενος· ἔπειτα τῶν πλησίον, ἵν' ὡς ἄριστοι γένωνται, κ. τ. λ.

(83) *Δέ.* Ms. Paris. δή.

(84) *Φύσει.* Sic infra p. 726, edit. Paris.: Τῷ ἄρα ἀναπόβλητον τὴν ἀρετὴν ἀσκήσει γνωστικῇ πεποιημένῳ φυσιοῦται ἡ ἕξις. «Ei ergo, qui exercitatione Gnostica virtutem, quæ non potest amitti, comparaverit, efficitur» naturalis «habitus.»

(85) *Θυσίαν δεκτήν.* Respicere videtur B. Pauli D verba de Philippensium donis, quæ vocat θυσίαν δεκτήν, εὐάρεστον τῷ Θεῷ. Philipp. IV, 18.

(86) *Ὁλοκάρπωμα.* Hæc S. Scripturæ verba haud facile reperientur, sed respexisse videtur auctor psal. LI, 17, 19: Θυσία τῷ Θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον, καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ Θεὸς οὐκ ἐξουθενώσει. Τότε εὐδοκήσεις θυσίαν δικαιοσύνης, καὶ ὁλοκαυτώματα.

(87) *Αἰχμαλωτίζειν.* Respicit Rom. VI, 6, 7; II Corinth. X, 5; Ephes. V, 22, 23, 24; Coloss. III, 8, 9, vel alium his similem locum.

(88) *Διαστροφῆς.* «Perversionis,» seu «pravæ conversationis.» Nam in διαστροφὴν mutavit apostolicam vocem ἀναστροφὴν Ephes. V, 22: Τὴν προτέραν ἀναστροφὴν, τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον. Simili figura sceleratos Judæos Apostolus κατατομὴν vocavit, tanquam περιτομῆς nomine indignos, Philipp. III, 2.

(89) *Αὐτούς.* Seu potius αὑτούς.

sed eum glorificamus qui est pro nobis sacrificatus, nos ipsos sacrificantes, ad id quod est nullius indigens, ex eo quod nullius indiget, et ab impatibili ad id quod est impatibile. Deus enim sola nostra salute delectatur. Merito ergo ei non offerimus sacrificium, qui non vincitur a voluptatibus, cum inferius, nec usque ad crassissimas perveniat nubes, longe etiam ab iis consistat quæ fit per fumum exhalatio, si modo perveniat. Nullius ergo indiget Deus, nec capitur voluptate, nec est aut lucri aut pecuniæ cupidus, cum abundet, et cuilibet quod ortum est et indiget, omnia præbeat. Sed nec sacrificiis, neque donariis, neque rursus gloria et honore Deus invocatur, neque aliis ejusmodi allicitur; sed solis viris bonis et honestis apparet, qui justum nunquam prodiderint ✠ vel propter metum intentatum, vel propter promissa magnifica. Qui autem non perspexere humanæ animæ libertatem, quæ quod ad vitæ attinet electionem, redigi in servitutem non potest, ea quæ ab imperita fiunt injustitia ægre ferentes, non esse Deum existimant. Similique his opinione, qui in voluptatum intemperantiam, et vehementes dolores, et in repentina infortunia incidentes, aut casibus adversis fracti, dicunt non esse Deum; vel si sit, non omnia intueri. Alii autem sunt quibus est persuasum, eos qui dii existimantur, sacrificiis et donis posse placari, ut faveant eorum libidinibus, neque volunt credere solum esse eum qui est vere Deus, qui est in veræ justæ bonitatis identitate. Pius ergo est Gnosticus. Is quippe primo quidem sui curam gerit, deinde proximorum, ut fiant quam optimi. Etenim filius bono patri gratificatur, si se ipse bonum præbeat, et patri similem: et pariter principi is qui ejus subjicitur imperio. Nam credere quidem et parere, est in nostra potestate. Malorum autem causam si quis putaverit materiæ imbecillitatem, et inconsideratos ignorationis impetus, ac brutas necessitates, Gnosticus per disciplinam, ut feras, superat, divinum imitatus propositum, et pro viribus benefacit hominibus qui volunt; et si aliquando constitutus fuerit in principatu, quemadmodum Moses, dux erit ad salutem eorum qui reguntur, et quod est ferum et incredulum, mansuefaciet,

προσάγομεν, κάτω που καὶ οὐδὲ μέχρι νεφῶν τῶν παχυτάτων, μακρὰν δὲ καὶ τούτων, τῆς διὰ τοῦ καπνοῦ ἀναθυμιάσεως φθανούσης, εἰς οὓς καὶ φθάνει (90). Οὔτ' οὖν ἐνδεὲς, οὐδὲ μὴν φιλήδονον, φιλοκερδές τε ἢ φιλοχρήματον τὸ Θεῖον, πλῆρες ὄν, καὶ πάντα παρέχον παντὶ τῷ γενητῷ (91) καὶ ἐνδεεῖ· οὔτε θυσίαις, οὐδὲ μὴν ἀναθήμασιν, οὐδ' αὖ δόξῃ καὶ τιμῇ καλεῖται (92) τὸ Θεῖον, καὶ παράγεται τοιούτοις τισὶν, ἀλλὰ μόνοις τοῖς καλοῖς κἀγαθοῖς ἀνδράσι φαίνεται, οἳ τὸ δίκαιον οὐκ ἄν ποτε προδῷεν ἢ φόβου ἕνεκεν ἀπειλουμένου, ἢ δώρων ὑποσχέσει μειζόνων. Ὅσοι (93) δ' οὐ καθεωράκασι τὸ αὐθαίρετον τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀδούλωτον πρὸς ἐκλογὴν βίου, δυσχεραίνοντες τοῖς γινομένοις πρὸς τῆς ἀπαιδεύτου ἀδικίας, οὐ νομίζουσιν εἶναι Θεόν. Ἴσοι τούτοις κατὰ τὴν δόξαν οἳ, τῇ τῶν ἡδονῶν ἀκρασίᾳ, καὶ ταῖς ἐξαισίοις λύπαις, καὶ ταῖς ἀβουλήτοις τύχαις περιπίπτοντες, καὶ πρὸς τὰς συμφορὰς ἀπαυδῶντες, οὔ φασιν εἶναι Θεὸν, ἢ ὄντα μὴ εἶναι πανεπίσκοπον. Ἄλλοι δέ εἰσιν οἱ πεπεισμένοι παραιτητοὺς (94) εἶναι θυσίαις καὶ δώροις τοὺς νομιζομένους θεοὺς, συναιρομένους, ὡς εἰπεῖν, αὐτῶν ταῖς ἀκολασίαις, καὶ οὐδὲ θέλουσι πιστεύειν μόνον εἶναι τὸν ὄντως Θεὸν, τὸν ἐν ταὐτότητι τῆς δικαίας ἀγαθωσύνης ὄντα. Εὐσεβὴς ἄρα ὁ γνωστικὸς, ὁ πρῶτον ἑαυτοῦ ἐπιμελόμενος, ἔπειτα τῶν πλησίον, ἵν' ὡς ἄριστοι γενώμεθα (95)· καὶ γὰρ ὁ υἱὸς πατρὶ ἀγαθῷ χαρίζεται, σπουδαῖον ἑαυτὸν καὶ ὅμοιον τῷ πατρὶ παρεχόμενος, καὶ ἄρχοντι ὁ ἀρχόμενος· ὅτι τὸ πιστεύειν τε καὶ πείθεσθαι ἐφ' ἡμῖν. Κακῶν δὲ αἰτίαν καὶ ὕλης (96) ἄν τις ἀσθένειαν ὑπολάβοι καὶ τὰς ἀβουλήτους τῆς ἀγνοίας ὁρμάς· τάς τε ἀλόγους δι' ἀμαθίαν (97) ἀνάγκας ὑπεραίρει καθάπερ θηρίων διὰ μαθήσεως ὁ γνωστικὸς γενόμενος, τὴν θείαν προαίρεσιν μιμούμενος, εὖ ποιεῖ τοὺς θέλοντας τῶν ἀνθρώπων κατὰ δύναμιν· κἂν εἰς ἀρχὴν κατασταίη ποτὲ, καθάπερ ὁ Μωϋσῆς, ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἀρχομένων ἡγήσεται, καὶ τὸ ἄγριον καὶ ἄπιστον ἐξημερώσεται, πι-

✠ P. 837 ED. POTTER, 707-708 ED. PARIS.

(90) *Εἰς οὓς καὶ φθάνει.* Nescio an verius, εἴ που καὶ φθάνει· vel εἰς οὓς ἂν φθάνοι. SYLBURG.

(91) *Γενητῷ.* A. mavult γεννητῷ. ID.

(92) *Καλεῖται.* Legendum omnino κηλεῖται. LOWTH.

(93) *Ὅσοι.* His similia scribit Plato lib. x *De legibus*, quo fere toto tres impiorum hominum sententias refellit. Nam, ut statim a principio istius libri refert, nemo fere est in deos impius, nisi ἓν δή τι τῶν τριῶν πάσχων· ἢ τοῦτο, ὅπερ εἶπον, οὐχ ἡγούμενος· ἢ τὸ δεύτερον, ὄντας, οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων· ἢ τρίτον, εὐπαραμυθήτους εἶναι, θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους. « Unum ex his tribus eveniat: vel enim, quod prius dixi, deos esse neget; vel, etsi putet esse deos, de rebus tamen humanis curare ipsos minime arbitretur; vel tertio quamvis et sint et de hominibus curam habeant, facile tamen placari eos votis et sacrificiis arbitretur. »

(94) *Παραιτητούς.* Vox e Platone sumpta: qui cum primum esse deos, deinde iis res universas curæ esse, ostendisset, infert p. 958: Τὸ δὲ παραιτητοὺς αὖ τοὺς θεοὺς εἶναι τοῖς ἀδικοῦσιν, δεχομένους δῶρα, οὔτε τινὶ συγχωρητέον, παντί τε αὖ κατὰ δύναμιν τρόπῳ ἐλεγκτέον. « Sed iniquorum hominum eos muneribus corrumpi, nullo modo dici permittendum est; et si dicatur, omnino pro viribus refutandum. »

(95) *Γενώμεθα.* Nonnullis γένωνται magis placuit.

(96) *Ὕλης.* Materiam Deo coævam esse putaverunt post Platonem aliosque philosophos Valentiniani. Proinde huic, tanquam causæ, creaturarum vitia defectusque tribuunt; et ab hac impeditum fuisse Creatorem existimant, quominus mundum perfectum faceret. Conf. *Strom.* II, p 467, n. 3; Stobæus, *Eclog. phys.*, lib. I, cap. 8: Πλάτων ὁτὲ μὲν τὴν ὕλην, ὁτὲ δὲ τὴν ποιοῦντος πρὸς τὴν ὕλην σχέσιν· καὶ τὰ μὲν εἰς πρόνοιαν, etc. « Plato nunc materiam, nunc opificis ad materiam habitum definit; et alia Providentiæ, alia necessitati tribuit. » Sic enim ait in *Timæo*: « Mundi enim hujus generatio ex necessitatis mentisque coitu mixta est. » Origenes, *Philocaliæ* cap. 24, pag. 83: Ὕλην γὰρ εἶναι θέλεις, ἵνα μὴ τῶν κακῶν ποιητὴν εἴπῃς τὸν Θεόν. « Vis enim esse materiam [ab æterno] ne malorum effectorem dicas Deum. » Adversus quam opinionem toto isto capite disputat.

(97) *Δι' ἀμαθίαν.* Referendum videtur ad præcedens ἄν τις ὑπολάβοι · « si quis per inscitiam opinetur. » Nam, qui hujusmodi hominibus opponitur, Gnosticus διὰ μαθήσεως iis præstare statim dicitur.

μῇ μὲν τῶν ἀρίστων, κολάσει δὲ τῶν μοχθηρῶν, τῇ κατὰ λόγον εἰς παιδείαν ἐγγραφομένῃ. Μάλιστα γὰρ ἄγαλμα θεῖον καὶ Θεῷ προσεμφερὲς ἀνθρώπου δικαίου ψυχὴ, ἐν ᾗ διὰ τῆς τῶν παραγγελμάτων ὑπακοῆς τεμενίζεται καὶ ἐνιδρύεται ὁ πάντων ἡγεμὼν θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων, βασιλεύς τε καὶ γενήτωρ τῶν καλῶν, νόμος ὢν ὄντως, καὶ θεσμὸς, καὶ Λόγος αἰώνιος, ἰδίᾳ τε ἑκάστοις καὶ κοινῇ πᾶσιν εἷς ὢν Σωτήρ. Οὗτος ὁ τῷ ὄντι Μονογενὴς, ὁ τῆς τοῦ παμβασιλέως καὶ παντοκράτορος Πατρὸς δόξης χαρακτὴρ (98), ἐναποσφραγιζόμενος τῷ γνωστικῷ τὴν τελείαν θεωρίαν κατ' εἰκόνα (99) τὴν ἑαυτοῦ, ὡς εἶναι τρίτην ἤδη τὴν θείαν εἰκόνα, τὴν ὅση δύναμις ἐξομοιουμένην πρὸς τὸ δεύτερον αἴτιον, πρὸς τὴν ὄντως ζωὴν, δι' ἣν ζῶμεν τὴν ἀληθῆ ζωήν· οἷον ἀπογράφοντες τὸν γνωστικὸν γινόμενον ἡμῖν περὶ τὰ βέβαια καὶ παντελῶς ἀναλλοίωτα ἀναστρεφόμενον. Ἄρχων οὖν ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἑαυτοῦ, βεβαίαν κατάληψιν τῆς θείας ἐπιστήμης κεκτημένος, τῇ ἀληθείᾳ γνησίως πρόσεισιν. Ἡ γὰρ τῶν νοητῶν γνῶσις καὶ κατάληψις, βεβαία δεόντως ἂν λέγοιτο ἐπιστήμη, ἧς τὸ μὲν περὶ τὰ θεῖα ἔργον ἔχειν σκοπεῖν, τί (1) μὲν τὸ πρῶτον αἴτιον, τί δὲ « δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς οὗ γέγονεν οὐδέν· » τίνα τε αὖ τὰ μὲν ὡς διήκοντα, τὰ δὲ ὡς περιέχοντα, καὶ τίνα μὲν συνημμένα, τίνα δὲ διεζευγμένα· καὶ τίνα τούτων ἕκαστον ἔχει τὴν τάξιν, καὶ ἣν δύναμιν, καὶ ἣν λειτουργίαν εἰσφέρεται ἕκαστον· ἔν τε αὖ τοῖς ἀνθρωπίνοις, τί τε αὐτός ἐστιν ὁ ἄνθρωπος, καὶ τί αὐτῷ κατὰ φύσιν ἢ παρὰ φύσιν ἐστί· πῶς τε αὖ ποιεῖν ἢ πάσχειν προσήκει· τίνες τε ἀρεταὶ τούτου, καὶ κακίαι τίνες· περὶ τε ἀγαθῶν, καὶ κακῶν, καὶ τῶν μέσων· ὅσα τε περὶ ἀνδρείας, καὶ φρονήσεως, καὶ σωφροσύνης, τῆς τε ἐπὶ πᾶσι παντελοῦς ἀρετῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ τῇ μὲν φρονήσει καὶ δικαιοσύνῃ εἰς τὴν τῆς σοφίας κατακέχρηται κτῆσιν (2), τῇ δὲ ἀνδρείᾳ οὐχ ἐν τῷ τὰ περιστατικὰ ὑπομένειν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ ἡδονῆς τε καὶ ἐπιθυμίας, λύπης τε αὖ καὶ ὀργῆς, καὶ καθόλου πρὸς πᾶν ἤτοι τὸ μετὰ βίας ἢ μετὰ ἀπάτης τινὸς ψυχαγωγοῦν ἡμᾶς ἀντιτάσσεται (3). Οὐ γὰρ ὑπομένειν δεῖ τὰς κακίας καὶ τὰ καλὰ (4), ἀλλὰ πείθεσθαι καὶ τὰ φοβερὰ ὑπομένειν. Χρήσιμος οὖν καὶ ἡ ἀλγηδὼν εὑρίσκεται κατά τε τὴν ἰατρικὴν, καὶ παιδευτικὴν, καὶ κολαστικήν· καὶ διὰ ταύτης ἤθη διορθοῦνται εἰς ὠφέλειαν ἀνθρώπων. Εἴδη δὲ τῆς ἀν-

✠ P. 838 ED. POTTER, 708-709 ED. PARIS.

A petus, et rationis expertes propter inscitiam necessitates; cum has Gnosticus perinde ac feras aliquas bestias per disciplinam longe superaverit, divinum imitans institutum, bene facit pro viribus hominibus qui voluerint; et si quando fuerit in magistratu constitutus, non secus ac Moyses, præibit ad salutem iis in quos obtinebit imperium, et mansuefaciet id quod est agreste et infidele: cum honore quidem eorum qui sunt optimi ac præstantissimi, supplicio autem improborum, quatenus conveniens rationi est ad disciplinam. Imago enim valde divina et Deo similis, est viri justi anima, in qua per præceptorum obedientiam ædificatur et collocatur dux mortalium et immortalium omnium, B rexque et genitor bonorum, qui vere est lex et præscriptum, et Verbum æternum: et privatim singulis, et communiter omnibus est unus Servator. Hic est revera Unigenitus, et omnium regis et omnipotentis Patris gloriæ figura, quæ Gnostico imprimit perfectam contemplationem ad sui imaginem, ut sit jam ✠ tertia divina imago, quæ quoad ejus fieri potest assimilatur causæ secundæ, eique qui est revera vita, per quam veram vitam vivimus: veluti describentes eum qui Gnosticus a nobis dicitur, qui versatur in iis quæ sunt stabilia, nec omnino mutari possunt. Sibi ergo et suis imperans, stabilem possidens comprehensionem divinæ scientiæ, germane ac sincere accedit ad veritatem. Eorum enim quæ intelligentia percipiuntur cognitio et C comprehensio, jure dici potest stabilis scientia; cujus ea quidem pars quæ versatur in rebus divinis, hoc habet munus ut consideret quæ sit prima causa, quid vero sit « per quod facta sint omnia, et sine quo factum est nihil [a]; » et quænam sint ea quæ se habent ut penetrantia, quæ autem ut continentia: et quæ sint conjuncta, **301** quæ vero ut disjuncta; et quemnam habeat ordinem unumquodque eorum, et quas vires, et quod ministerium afferat unumquodque. Et rursus in rebus humanis, quid sit ipse homo, et quid sit ei secundum et præter naturam, et quemadmodum rursus agere vel pati oporteat, et quænam sint ejus virtutes, et quænam vitia, et de bonis et malis et mediis: tum quæcunque de fortitudine, de prudentia et tempe- D rantia, et de ea quæ est supra omnes omni ex parte

[a] Joan. I, 3.

(98) *Χαρακτήρ*. Respicere videtur Hebr. I, 3: Ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης, καὶ χαρακτὴρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ.

(99) *Εἰκόνα*. Conf. *Protrept.* pag. 78, not. 12.

(1) *Ἧς τὸ μὲν περὶ τὰ θεῖα ἔργον ἔχειν σκοπεῖν, τί*. Legendum existimo: ᾗ τὸ μὲν περὶ τὰ θεῖα, ἔργον ἔχει σκοπεῖν τι· « cujus ea pars, quæ circa res divinas versatur, id negotii, seu muneris, habet, ut speculetur. »

(2) *Κτῆσιν*. Flor. κτίσιν, « creationem; » parum ad rem. SYLBURG.—Κτίσιν habet etiam ms. Paris.

(3) *Ἀντιτάσσεται*. Scribendum potius ἀντιτάσσεσθαι, quod respondebit præcedenti verbo ὑπομένειν. Cum vero dici non soleat ἀντιτάσσεσθαι τῆς ἡδονῆς, sed potius τῇ ἡδονῇ, vel πρὸς τὴν ἡδονήν, desiderari videtur post ὀργῆς verbum κρατεῖν, aut aliud simile, ut sententia sic se habeat: Τῇ δὲ ἀνδρείᾳ, οὐχ ἐν τῷ τὰ περιστατικὰ ὑπομένειν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ ἡδονῆς τε καὶ ἐπιθυμίας, λύπης τε αὖ καὶ ὀργῆς κρατεῖν· καὶ καθόλου πρὸς πᾶν ἤτοι τῷ μετὰ βίας ἢ μετὰ ἀπάτης τινὸς ψυχαγωγοῦν ἡμᾶς ἀντιτάσσεσθαι. « Fortitudine autem non solum utitur in ferendis adversis casibus, sed in superando voluptatem et concupiscentiam, dolorem quoque et iram; et, ut summatim dicam, adversus quamlibet rem, quæ nos aut vi aut dolo allicit, obtinendo. »

(4) *Τὰ καλά*. Forte verius τὰ κακά, « mala. » SYLBURG.

perfecta virtus, justitia, tractari solent. Ac prudentia quidem et justitia utitur ad parandam sapientiam: fortitudine autem, non solum in ferendis casibus, sed etiam in resistendo voluptati et cupiditati, dolorique et iræ: et in summa, cuivis rei quæ nos vel vi vel fraude aliqua allicit. Non enim vitia et honesta sustinere oportet, sed et persuaderi ut ea sustineamus, quæ sunt terribilia. Invenitur autem dolor quoque utilis tum ad medendum, tum ad erudiendum et castigandum; et per eum corriguntur mores ad utilitatem hominum. Fortitudinis autem species sunt tolerantia, mentis sublimitas, magnitudo animi, liberalitas, magnificentia. Propter quam causam, nec reprehensione, nec vulgi mala fama afficitur Gnosticus, neque opinionibus subjicitur, neque assentationibus; et in sustinendis laboribus, sive agit aliquid quod oportet, sive casus omnes fortiter superat, revera vir videtur inter alios homines. Et rursus conservans prudentiam, modeste ac temperate vivit in quiete animæ, ea quæ præcipiuntur excipit tanquam quæ sibi conveniant; ea vero quæ sunt turpia, ut aliena ✠ aversatur, et veluti mundus et supermundanus, ornate et decore se gerens, et nullo modo delinquens. Maxime quidem dives, ex eo quod nihil concupiscat, ut qui paucis egeat, et omnium bonorum abundet copia, propter boni cognitionem. Ejus enim justitiæ est primum munus, amore complecti eos qui sunt ejusdem generis, et cum eis agere et versari, et in terra et in cœlo. Ea ratione lubenter quoque impertit et communicat si possideat: et cum sit comis ac benignus, summo odio habet malos, quodvis maleficium perfecte abhorrens. Oportet ergo discere esse fidelem et sibi et proximo, et parere præceptis. Hic est enim Dei servus qui sua sponte se subjicit præceptis; qui autem non jam propter præcepta, sed propter ipsam cognitionem est mundus corde, is est Dei amicus. Neque enim nascimur natura virtute præditi, neque ea postquam sumus nati, ut aliquæ aliæ partes corporis, accedit postea naturaliter; nam sic non esset voluntarium, nec laudabile; sed nec ex eorum quæ quotidie eveniunt usu accedente et consuetudine sicut sermo, virtus perficitur (vitium enim propemodum hoc modo ingeneratur), sed nec ex arte aliqua, sive ex iis quæ proponunt sibi quæstum, sive ex iis quæ pertinent ad curam corporis, accedit cognitio. Sed nec ex liberalibus disciplinis: bene enim cum eis agitur, si tantum possunt præparare animam et ei mini-

✠ P. 839 ED. POTTER, 710 ED. PARIS.

A δρείας καρτερία, μεγαλοφροσύνη. μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, καὶ μεγαλοπρέπεια. Καὶ δι' ἣν αἰτίαν οὔτε μέμψεως οὔτε κακοδοξίας τῆς ἐκ τῶν πολλῶν ἀντιλαμβάνεται ὁ γνωστικὸς, οὔτε δόξαις οὔτε κολακείαις ὑποβέβληται· ἔν τε τῷ ὑπομένειν πόνους διαπραττόμενος ἄλμα (5) τι τῶν προσηκόντων, καὶ ἀνδρείως ὑπεράνω πάντων τῶν περιστατικῶν γινόμενος, ἀνὴρ τῷ ὄντι ἐν τοῖς ἄλλοις ἀναφαίνεται ἀνθρώποις· σώζων τε αὖ τὴν φρόνησιν, σωφρονεῖ ἐν ἡσυχιότητι τῆς ψυχῆς, παραδεκτικὸς τῶν ἐπαγγελλομένων ὡς οἰκείων, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν αἰσχρῶν ὡς ἀλλοτρίων, γενόμενος κόσμιος καὶ ὑπερκόσμιος (6), ἐν κόσμῳ καὶ τάξει πράσσων, καὶ οὐδὲν οὐδαμῇ πλημμελῶν· πλουτῶν μὲν ὡς ὅτι μάλιστα ἐν τῷ μηδενὸς ἐπιθυμεῖν, ἅτε ὀλιγοδεὴς ὢν καὶ ἐν περιουσίᾳ παντὸς
B ἀγαθοῦ διὰ τὴν γνῶσιν τἀγαθοῦ. Δικαιοσύνης γὰρ αὐτοῦ πρῶτον ἔργον τὸ μετὰ τῶν ὁμοφύλων φιλεῖν διάγειν, καὶ συνεῖναι τούτοις ἔν τε γῇ καὶ οὐρανῷ. Ταύτῃ καὶ μεταδοτικὸς ὢν (7) ἂν ᾖ κεκτημένος· φιλάνθρωπός τε ὤν, μισοπονηρότατος κατὰ τὴν τελείαν ἀποστροφὴν κακουργίας πάσης. Μαθεῖν ἄρα δεῖ πιστὸν εἶναι καὶ ἑαυτῷ καὶ τοῖς πέλας, καὶ ταῖς ἐντολαῖς ὑπήκοον· οὗτος γάρ ἐστιν ὁ θεράπων τοῦ Θεοῦ, ὁ ἑκὼν ταῖς ἐντολαῖς ὑπαγόμενος· ὁ δὲ ἤδη μὴ διὰ τὰς ἐντολὰς, δι' αὐτὴν δὲ τὴν γνῶσιν καθαρὸς τῇ καρδίᾳ, φίλος οὗτος τοῦ Θεοῦ. Οὔτε γὰρ φύσει τὴν ἀρετὴν γεννώμεθα ἔχοντες, οὔτε γενομένοις, ὥσπερ ἄλλα τινὰ τῶν τοῦ σώματος μερῶν, φυσικῶς ὕστερον ἐπιγίνεται· ἐπεὶ οὐδ' ἂν ἦν ἔθ' ἑκούσιον οὐδὲ ἐπαινετόν· οὐδὲ μὴν ἐκ τῆς τῶν συμβάντων καὶ ἐπιγινομένης
C συνηθείας, ὃν τρόπον ἡ διάλεκτος, τελειοῦται ἡ ἀρετή· σχεδὸν γὰρ ἡ κακία τοῦτον ἐγγίνεται τὸν τρόπον· οὐ μὴν οὐδὲ ἐκ τέχνης τινὸς ἤτοι τῶν ποριστικῶν ἢ τῶν περὶ τὸ σῶμα θεραπευτικῶν ἡ γνῶσις περιγίνεται· ἀλλ' οὐδ' ἐκ παιδείας τῆς ἐγκυκλίου· ἀγαπητὸν γὰρ εἰ παρασκευάσαι μόνον τὴν ψυχὴν καὶ διακονῆσαι δύναιτο (8)· οἱ νόμοι γὰρ οἱ πολιτικοὶ, μοχθηρὰς ἴσως πράξεις ἐπισχεῖν οἷοί τε· ἀλλ' οὐδὲ οἱ λόγοι οἱ πιστικοὶ, ἐπιπόλαιοι ὄντες, ἐπιστημονικὴν τῆς ἀληθείας διαμονὴν παράσχοιεν ἄν. Φιλοσοφία δὲ ἡ Ἑλληνικὴ οἷον προκαθαίρει καὶ προεθίζει τὴν ψυχὴν εἰς παραδοχὴν πίστεως, ἐφ' ᾗ τὴν γνῶσιν ἐποικοδομεῖ ἡ ἀλήθεια. Οὗτός ἐστιν οὗτος ὁ ἀθλητὴς ἀληθῶς, ὁ ἐν τῷ μεγάλῳ σταδίῳ τῷ καλῷ
D κόσμῳ τὴν ἀληθινὴν νίκην κατὰ πάντων στεφανούμενος τῶν παθῶν. Ὅ τε γὰρ ἀγωνοθέτης (9) ὁ παντοκράτωρ Θεός· ὅ τε βραβευτὴς ὁ Μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ· θεαταὶ δὲ ἄγγελοι καὶ θεοί· καὶ τὸ παγκράτιον τὸ πάμμαχον « οὐ πρὸς (10) αἷμα καὶ σάρκα, »

(5) *Ἄλμα*. A. pro ἄλμα, legit ἅμα, « simul. » Sylb.

(6) *Κόσμιος καὶ ὑπερκόσμ*. Cum vox κόσμος habitabilem hunc « mundum » et « ornatum » seu « decorem » significet, κόσμιος « decorum » vel « mundanum » denotat; ὑπερκόσμιος autem eum, qui vel « supra modum decorem » sectatur, vel habitabili hoc « mundo, superior » evadit. Qua in ambiguitate hic ludit auctor.

(7) *Ὤν*. Sensus est, « eum libenter impertiri ea quæ possidet. » Interpres edit. Flor. secutus est, in qua ὢν exstat.

(8) *Παρασκευάσαι μόνον τὴν ψυχὴν καὶ διακονῆσαι δύναιτο*. « Præparare animam et exacuere. » Ἀπὸ τοῦ διακονᾶν, non ἀπὸ τοῦ διακονεῖν. Sic paulo post, προκαθαίρει καὶ προεθίζει τὴν ψυχὴν εἰς παραδοχὴν πίστεως. « Præpurgat et præparat animam. » Collect.

(9) *Ἀγωνοθέτης*. Sic superius in *Protrept.*, pag. 77: Ἐν τῷ τῆς ἀληθείας σταδίῳ γνησίως ἀγωνιζόμεθα, βραβεύοντος μὲν τοῦ Λόγου τοῦ ἁγίου, ἀγωνοθετοῦντος δὲ τοῦ δεσπότου τῶν ὅλων.

(10) *Οὐ πρός*. Respicit Ephes. vi, 12: Οὐκ ἔστιν

ἀλλὰ τὰς διὰ σαρκῶν ἐνεργούσας πνευματικὰς ἐξουσίας ἐμπαθῶν παθῶν (11). Τούτων περιγινόμενος τῶν μεγάλων ἀνταγωνισμάτων, καὶ οἷον ἄθλους τινὰς τοῦ πειράζοντος ἐπαρτῶντος καταγωνισάμενος, ἐκράτησε τῆς ἀθανασίας· ἀπαραλόγιστος γὰρ ἡ τοῦ Θεοῦ ψῆφος εἰς τὸ δικαιότατον κρῖμα. Κέκληται μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἀγώνισμα τὸ θέατρον (12), παγκρατιάζουσι δὲ εἰς τὸ στάδιον οἱ ἀθληταί· καὶ δὴ ἐκ τούτων περιγίνεται (13) ὁ πειθήνιος τῷ ἀλείπτῃ (14) γενόμενος. Πᾶσι γὰρ πάντα ἴσα κεῖται παρὰ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔστιν αὐτὸς ἀμεμφής. Ἐλεεῖται δὲ ὁ δυνάμενος, καὶ ὁ βουληθεὶς ἰσχύει. Ταύτῃ καὶ τὸν νοῦν εἰλήφαμεν, ἵνα εἰδῶμεν ὃ ποιοῦμεν· καὶ τὸ « Γνῶθι σαυτὸν » ἐνταῦθα εἰδέναι ἐφ' ᾧ γεγόναμεν· γεγόναμεν δὲ εἶναι πειθήνιοι ταῖς ἐντολαῖς, εἰ τὸ βούλεσθαι σώζεσθαι ἑλοίμεθα. Αὕτη που ἡ Ἀδράστεια, καθ' ἣν οὐκ ἔστι διαδρᾶναι (15) τὸν Θεόν. Τὸ ἄρα ἀνθρώπειον ἔργον εὐπείθεια Θεῷ, σωτηρίαν κατηγγελκότι ποικίλην (16) δι' ἐντολῶν. Εὐαρέστησις δὲ ὁμολογία· ὁ μὲν γὰρ εὐεργέτης προκατάρχει τῆς εὐποιίας· ὁ δὲ μετὰ τῶν δεόντων λογισμῶν παραδεξάμενος προθύμως καὶ φυλάξας τὰς ἐντολάς, πιστὸς οὗτος· ὁ δὲ καὶ εἰς δύναμιν ἀμειβόμενος δι' ἀγάπης τὴν εὐποιίαν ἤδη φίλος. Μία δὲ ἀμοιβὴ κυριωτάτη παρὰ ἀνθρώπων, ταῦτα δρᾷν ἅπερ ἀρεστὰ τῷ Θεῷ (17)· καθάπερ ἂν ἰδίου γεννήματος, καὶ κατά τι συγγενοῦς ἀποτελέσματος, ὁ διδάσκαλος καὶ Σωτὴρ ἀναδέχεται τὰς ὠφελείας (18) τε καὶ ἐπανορθώσεις τῶν ἀνθρώπων εἰς ἰδίαν χάριν τε καὶ τιμήν· καθάπερ καὶ τὰς εἰς τοὺς πεπιστευκότας αὐτῷ βλάβας ἰδίας ἀχαριστίας τε καὶ ἀτιμίας ἡγούμενος. Τίς γὰρ ἄλλη ἅπτοιτ' ἂν ἀτιμία Θεοῦ; Διόπερ ὅλην (19) τοσοῦδε οὐδὲ ἔστιν ἀμοιβὴν κατ' ἀξίαν σωτηρίας ἀποδιδόναι πρὸς τὴν παρὰ τοῦ Κυρίου ὠφέλειαν. Ὡς δὲ οἱ τὰ κτήματα κακοῦντες τοὺς δεσπότας ὑβρίζουσι, καὶ ὡς οἱ τοὺς στρατιώτας, τὸν τούτων ἡγούμενον· οὕτω τοῦ Κυρίου ἐστὶν ἀνεπιστρεψία ἡ περὶ τοὺς καθωσιωμένους αὐτῷ κάκωσις. Ὄν-

✠ P. 840, ED. POTTER, 710-711, ED. PARIS.

A strare. Nam leges civiles malas actiones forte possunt reprimere; sed ad persuadendum comparati sermones, cum versantur in superficie, stabilem et scientificam permansionem veritatis non efficient. Philosophia autem Græca veluti præpurgat et præparat animam ad fidem accipiendam, super quam veritas ædificat cognitionem. Hic est verus athleta, qui in magno stadio, nempe pulchro hoc mundo, coronatur, veram assecutus victoriam adversus omnes animi perturbationes. Nam et agonotheta est omnipotens Deus, et qui præmia distribuit est unigenitus Dei Filius; spectatores autem sunt angeli et dii: variumque et ex omni genere pugnæ constans certamen « non est adversus carnem et sanguinem, » sed adversus spiritales potestates quæ
B per carnes operantur vehementes vitiorum et affectionum motus. Qui hæc magna superaverit prælia, et tentatorem, qui veluti quædam certamina intentat, prostraverit, is potitus est immortalitate: falli enim non ✠ potest Dei sententia in justissimo judicio. Ac vocatum quidem est theatrum ad certamen, in stadio autem decertant athletæ; et ex his utique superat qui aliptæ paruerit. Omnibus enim præmia a Deo proposita sunt æqualia, et est ipse alienus a reprehensione; misericordiam autem consequitur is qui potest, et potens est is qui voluerit. Hac ratione mentem quoque accepimus, ut sciamus quod agimus; et illud: « Nosce teipsum, » hic est scire propter quid orti simus; orti autem sumus ut eligeremus obedire præceptis, si quidem
C velimus esse salvi. Hæc est Nemesis, propter quam Deum non licet effugere. Est ergo officium hominis, Deo parere, qui variam annuntiavit salutem per præcepta. Grati autem animi conciliatio est confessio: benefactor enim prior incipit benefacere. Qui autem cum iis quas oportet considerationibus alacri animo acceperit mandata et custodie-

ἡμῖν πάλη πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις.

(11) *Παθῶν*. Abest a ms. Paris.

(12) *Τὸ θέατρον*. Hæc vox non solum locum significat in quo spectacula exhibentur, sed etiam ipsum spectaculum, ut I Cor. IV, 9, et spectatorum cœtum, ut hic. Hesych., Θέατρον, θέαμα, σύναγμα.

(13) *Καὶ δὴ ἐκ τούτων περιγίνεται*. Haud scio an aptius, καὶ δὴ καὶ τούτων περιγίνεται, « atque adeo etiam hæc superat. » SYLBURG.

(14) *Ἀλείπτῃ*. Qui certaturos « ungebat, » Aliptes dicebatur. Idem leges ac totam rationem certaminis docebat. Hinc ea vox ad alia transferri solet. Suidas: Ἀλεῖπται, οἱ πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἐπασκοῦντες. Ὁ Θεολόγος λέγει· Ἀλεῖπται τῆς ἀρετῆς. « Aliptæ. Qui ad certamina alios instruunt et exercent. Theologus (Greg. Nazianz. per translationem) dixit, Aliptæ virtutis. » Idem παιδοτρίβης, « puerorum magister, » dicebatur. Alexander, *Aphrodis*. lib. 1, Probl.: Οἱ ἀθληταί, μέλλοντες παλαίειν ἐλαίῳ προμαλάσσονται παρὰ τῶν παιδοτριβῶν. « Athletæ ante luctandum a pædotribis prius oleo molliuntur. » Hesychius, et Suidas: Παιδοτρίβαι, ἀλεῖπται, γυμνασταί. Laertius, l. VIII, segm. 46, eos enumerans quibus Pythagoræ nomen fuit: ἕτερος Φλιάσιος, σωμασκητής, ἀλείπτης· « alter Phliasius, corporum exercitator, aliptes. » Erat is Pythagoras, Eratoclis filius, scripsitque Ἀλειπτικά, ut refert Jamblichus, *De vita Pythagoræ*, c. 5. « Exercitator » idem dictus est a Plinio lib. XXIII, c. 7. Clemens metaphorice voce ἀλείπτου usus est *Pædag*. lib. 1, c. 7, p. 132: Ὁ λόγος ἦν ὁ ἀλείπτης ἅμα τῷ Ἰακὼβ, καὶ παιδαγωγὸς τῆς ἀνθρω-
D πότητος. « Verbum autem erat, una Jacob aliptes, et pædagogus humanæ naturæ. »

(15) *Διαδρᾶναι*. Respicit etymologiam vocis Ἀδράστεια, non multo aliter Suidas, Ἀδράστεια, Νέμεσις· ἣν οὐκ ἄν τις ἀποδράσειεν. « Adrastea, Nemesis: quam nemo effugere poterit. » Theodoretus, serm. 6. Ἀδράστειαν δὲ τὴν αὐτὴν (πρόνοιαν), ὅτι οὐδὲν αὐτὴν ἀποδιδράσκει, « Adrasteam dici volunt Providentiam, quia nihil eam effugiat. »

(16) *Ποικίλην*. « Variam. » Sunt enim salutis, seu felicitatis « varii » gradus.

(17) *Ἅπερ ἀρεστὰ τῷ Θεῷ*. « Quæ Deo placent. » Sic recte recentiores editiones. Sed Flor., quam secutus est interpres, ἄριστα, « optima, » scribit. Quam lectionem præbet etiam ms. Paris.

(18) *Ὠφελείας*. Respicit forte Clemens Matth. X, 40, 41, 42; XXV, 40, 45; Luc. X, 16; Joan. XIII, 20.

(19) *Ὅλην*. Absolute usurpatum videtur, ut ἀρχήν, pro ὅλως. SYLBURG.

rit, is est fidelis. Qui autem pro accepto beneficio pro viribus refert gratias per charitatem, is jam est amicus. Una est autem ab hominibus præcipua gratiæ relatio, ea facere quæ Deo sunt optima. Nam tanquam proprium fetum, et sibi quodammodo cognatum effectum, magister et Servator accipit utilitates et correctiones hominum ac si in suum ipsi honorem et gratiam fierent: econtra damna et offensiones quas accipiunt ii qui ipsi crediderunt, tanquam ingrati animi in se admissa crimina, propriaque probra et dedecora existimat. Quod enim aliud probrum ac dedecus Deum attigerit? Quocirca nec possunt **302** omnino referri gratiæ pro dignitate salutis, si conferantur cum utilitate quæ a Domino proficiscitur. Sicut autem qui vexant possessiones, dominos injuria afficiunt, et qui milites, eorum imperatorem; ita Domini est contemptio, eorum qui sunt illi dedicati, vexatio. Sicut enim sol non solum cœlum et totum mundum illuminat, super terram et mare resplendens, sed etiam per fenestras et parvum quodlibet foramen, vel in intima penetralia domorum lucem emittit; ita Verbum undequaque effusum, vel minima respicit ex iis quæ in vita geruntur.

A περ γὰρ τρόπον ὁ ἥλιος οὐ μόνον τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν ὅλον κόσμον φωτίζει, γῆν τε καὶ θάλασσαν ἐπιλάμπων, ἀλλὰ καὶ διὰ θυρίδων καὶ μικρᾶς ὀπῆς πρὸς τοὺς μυχαιτάτους οἴκους ἀποστέλλει τὴν αὐγήν· οὕτως ὁ Λόγος πάντη κεχυμένος καὶ τὰ σμικρότατα τῶν τοῦ βίου πράξεων ἐπιβλέπει.

✠ CAPUT IV.

Ethnicos effinxisse deos sibi simillimos, tam quoad formam externam quam internos animi motus; unde fons et origo omnis superstitionis.

Græci autem sicut humana forma præditos, ita humanis quoque passionibus obnoxios deos existimant. Et quemadmodum eorum formas sibi similes singuli describunt, ut ait Xenophanes: « Æthiopes quidem nigros et simos, Thraces autem fulvos et cæruleos; » ita etiam animos assimilant iis qui eos effingunt, barbari quidem agrestes et efferatis moribus; Græci autem mansuetiores, sed in quos tamen cadunt passiones. Quocirca necesse est quidem ut improbi malas de Deo suscipiant cogitationes, probi autem optimas. Quamobrem qui est animo vere regio et gnosticus, is cum et pie Deum colat, et sit alienus a superstitione, persuasum habet eum solum qui est solus Deus, esse honorandum, venerandum, magnificum, beneficum, principem et auctorem bonorum omnium, malorum autem non esse causam. Atque de Græcorum quidem falsa religione satis, ut arbitror, ostendimus in libro qui dicitur *Protrepticus*, abunde adhibitis iis quæ eo faciebant historiis. Non sunt ergo repetenda ea quæ aperte dicta sunt: quatenus autem fuerit ad hæc illustranda necessarium, cum ad hunc locum pervenerimus, eatenus satis est pauca ex multis adducere, quibus ostendamus eos esse impios qui Deum pessimis hominibus assimilant. Aut enim eorum sententia dii læduntur ab hominibus, et tum qui læduntur a nobis apparebit esse hominibus deteriores; aut si non læduntur, quare

B Ἕλληνες δὲ, ὥσπερ ἀνθρωπομόρφους, οὕτω καὶ ἀνθρωποπαθεῖς τοὺς θεοὺς ὑποτίθενται. Καὶ καθάπερ τὰς μορφὰς αὐτῶν ὁμοίας ἑαυτοῖς ἕκαστοι διαζωγραφοῦσιν, ὥς φησιν ὁ Ξενοφάνης (20), « Αἰθίοπές τε μέλανας σιμούς τε, Θρᾷκές τε πυῤῥοὺς καὶ γλαυκούς· οὕτω καὶ τὰς ψυχὰς ὁμοιοῦσιν καὶ τοῖς αὐτοῖς ἀναπλάττουσιν· αὐτίκα βάρβαροι οἱ μὲν θηριώδεις καὶ ἀγρίους τὰ ἤθη, ἡμερωτέρους δὲ Ἕλληνες, πλὴν ἐμπαθεῖς. Διὸ εὐλόγως τοῖς μὲν μοχθηροῖς φαύλας ἔχειν τὰς περὶ Θεοῦ διανοήσεις ἀνάγκη, τοῖς δὲ σπουδαίοις ἀρίστας· καὶ διὰ τοῦτο ὁ τῷ ὄντι βασιλικὸς τὴν ψυχὴν καὶ γνωστικὸς, οὗτος καὶ θεοσεβὴς καὶ ἀδεισιδαίμων ὤν, τίμιον, σεμνὸν, μεγαλοπρεπὲς, εὐποιητικὸν, εὐεργετικὸν, ἁπάντων ἀρχηγὸν (21) ἀγαθῶν, κακῶν δὲ ἀναίτιον (22), μόνον εἶναι τὸν μό- C νον Θεὸν πεπεισμένος. Καὶ περὶ μὲν τῆς Ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἱκανῶς, οἶμαι, ἐν τῷ *Προτρεπτικῷ* ἐπιγραφομένῳ ἡμῖν λόγῳ παρεστήσαμεν, κατακόρως τῇ κατεπειγούσῃ συγκαταχρώμενοι ἱστορίᾳ. Οὔκουν χρὴ αὖθις τὰ ἀριδήλως εἰρημένα μυθολογεῖν· ὅσον δὲ ἐπισημήνασθαι κατὰ τὸν τόπον γενομένους, ὀλίγα ἐκ πολλῶν ἀπόχρη καὶ τάδε εἰς ἔνδειξιν τοῦ ἀθέους παραστῆσαι τοὺς τοῖς κακίστοις ἀνθρώποις τὸ θεῖον ἀπεικάζοντας. Ἤτοι γὰρ βλάπτονται πρὸς ἀνθρώπων αὐτοῖς οἱ θεοὶ, καὶ χείρους τῶν ἀνθρώπων ὑφ' ἡμῶν βλαπτόμενοι δείκνυνται· ἢ, εἰ μὴ τοῦτο, πῶς ἐφ' οἷς οὐ βλάπτονται, καθάπερ ὀξύχολον γραΐδιον εἰς ὀργὴν ἐρεθιζόμενον, ἐκπικραίνονται; ἤ φασι (23)

✠ P. 841, ED. POTTER.

(20) Ὁ *Ξενοφάνης*. Hæc scilicet dixit Xenophanes, eos redarguens qui θεοὺς ἀνθρωπομόρφους putabant. Existimavit enim ille, οὐσίαν Θεοῦ, μηδὲν ὅμοιον ἔχειν ἀνθρώποις· « Dei essentiam nihil habere simile hominibus, » ut refert Laertius lib. IX, segm. 19. De eo Theodoretus, *Θεραπ*. Γ', p. 519, hæc tradit: Εἶτα, σαφέστερον κωμῳδῶν τήνδε τὴν ἐξαπάτην, ἀπὸ τοῦ χρώματος τῶν εἰκόνων διελέγχει τὸ ψεῦδος. Τοὺς μὲν γὰρ Αἰθίοπας μέλανας καὶ σιμοὺς γράφειν ἔφησε τοὺς οἰκείους θεοὺς, ὁποῖοι δὲ αὐτοὶ πεφύκασι· τοὺς δέ γε Θρᾷκας γλαυκούς τε καὶ ἐρυθρούς· καὶ μέντοι καὶ Μήδους καὶ Πέρσας, σφίσιν αὐτοῖς ἐοικότας· καὶ Αἰγυπτίους ὡσαύτως αὐτοὺς διαμορφοῦν πρὸς τὴν οἰκείαν μορφήν· « Tum vero imposturam hanc manifestius carpens, ab D ipso quoque simulacrorum colore falsitatem coarguit. Æthiopas enim inquit suos sibi deos effingere atros, prorsus ac simos; qua videlicet corporis habitudine ipsi Æthiopes nascuntur: at Thracas deos effingere glaucos, et rubore suffusos: pari modo Persas Medosque, sibi perquam similes deos facere; Ægyptios item formare eos ad imaginis suæ exemplum. » Conf. quæ superius Clemens de Xenophane recitavit pag. 714, 715, et quæ ibi adnotata sunt.

(21) *Εὐεργετικὸν, ἁπάντων ἀρχηγόν*. Ms. Paris. εὐεργετικὸν ἁπάντων ἀρχ.

(22) *Ἀναίτιον*. Conf. *Strom*. I, pag. 318, n. 3.

(23) *Φασί*. Flor. φησί· rectius Int. φασί plurum. Sylburg.

A τὴν Ἄρτεμιν (24) δι' Οἰνέα Αἰτωλοῖς ὀργισθῆναι. Πῶς γὰρ οὐκ ἐλογίσατο, θεὸς οὖσα, ὡς οὐ καταφρονήσας ὁ Οἰνεὺς, ἀλλ' ἤτοι λαθόμενος (25), ἢ ὡς τεθυκὼς ἠμέλησεν; Εὖ δὲ καὶ ἡ αὐτὴ (26) δικαιολογουμένη πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν ἐπὶ τῷ (27) χαλεπαίνειν αὐτῇ τετοκυίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ, λέγει·

..... σκῦλα (28) *μὲν βροτοφθόρα*
Χαίρεις ὁρῶσ' ἀπὸ νεκρῶν ἐρείπια·
Κοὐ (29) *μιαρά σοι ταῦτ' ἐστίν· εἰ δ' ἐγὼ τέκον,*
Δεινὸν τόδ' ἡγῇ.....

« καίτοι (30) καὶ τὰ ἄλλα ζῷα ἐν τοῖς ἱεροῖς τίκτοντα οὐδὲν ἀδικεῖ. » Εἰκότως τοίνυν δεισιδαίμονες περὶ τοὺς εὐοργήτους γινόμενοι, πάντα σημεῖα (31) ἡγοῦνται εἶναι τὰ συμβαίνοντα καὶ κακῶν αἴτια· [ἐὰν μῦς (32) διορύξῃ (33) βωμὸν ὄντα πήλινον,] κἂν, B μηδὲν ἄλλο ἔχων, διατραγῇ ληκύθιον· ἀλεκτρυὼν τρεφόμενος ἐὰν ἀπὸ ἑσπέρας ᾄσῃ, τιθέμενοι τοῦτο σημεῖόν τινος (34). Τοιοῦτόν τινα ἐν τῷ *Δεισιδαίμονι* ὁ Μένανδρος διακωμῳδεῖ·

Ἀγαθόν (35) *τί μοι γένοιτο, πολύτιμοι θεοί* (36)!

perinde ac iracunda anicula ad iram incitata indignantur? quemadmodum dicunt Dianam propter Œneum iratam fuisse Ætolis. Quomodo enim cum dea esset non cogitavit, non per contemptum, Œneum, sed vel quod esset oblitus, vel quasi sacrificasset, neglexisse? Bene autem ipsa quoque causam suam defendens apud Minervam, propterea quod ei succenseret quod in templo peperisset, dicit:

..... spolia gaudes cum vides,
Erepta cæsis, lacera, semidiruta.
✠ *Nec exsecraris ista; sin me hic conspicis*
Peperisse, turges;

« quanquam cætera quoque animalia quæ in templis pariunt, eis nullam faciunt injuriam. » Merito ergo superstitiosi, cum tam proclives ad iram pertimescant, omnia quæ eveniunt, existimant esse signa et causas malorum; si mus aram quæ erat e luto constructa perfoderit, et cum nihil aliud haberet, lecythum corroserit; si gallus qui alitur, vespere cecinerit, hoc alicujus signum esse statuentes. Talem quemdam ludificatur Menander in comœdia quæ inscribitur *Δεισιδαίμων*, id est *Superstitiosus*:

Bonum mihi quid accidat, boni Dei.!

✠ P. 842, ED. POTTER, 712, ED. PARIS.

(24) *Ἄρτεμιν*. Respicit *Iliad.* I, vers. 529:

Καὶ γὰρ τοῖσι κακὸν, χρυσόθρονος Ἄρτεμις ὦρσε
Χωσαμένη, ὅ οἱ οὔτι θαλύσια γουνῷ ἀλωῆς
Οἰνεὺς ῥέξ'· ἄλλοι δὲ θεοὶ δαίνυνθ' ἑκατόμβας.
Οἴῃ δ' οὐκ ἔρρεξε Διὸς κούρῃ μεγάλοιο.
Ἢ λάθετ', ἢ οὐκ ἐνόησεν, ἀάσατο δὴ μέγα θυμῷ.
Ἡ δὲ χολωσαμένη, δῖον γένος, Ἰοχέαιρα,
Ὦρσεν ἔπι χλούνην σῦν ἄγριον, ἀργιόδοντα,
Ὃς κακὰ πόλλ' ἔρδεσκεν ἔθων Οἰνῆος ἀλωήν.

Etenim inter hos malum aureo solio sedens Diana [excitavit
Irata; quod sibi non sacra post fruges comportatas [in fecundo loco agri
Œneus fecerat; alii enim dii epulati erant heca- [tombas:
Soli vero non fecit Jovis filiæ magni,
Sive oblitus est, sive non advertit: læsus est certe [multum animo:
Illa etenim irata, Jovis genus, sagittis gaudens,
Immisit silvestrem aprum, ferum candidis dentibus:
Qui damna multa paravit, frequentans Œnei agrum.

(25) *Ἤτοι λαθ*. Paraphrasis hemistichii Homerici:

Ἢ λάθετ', ἢ οὐκ ἐνόησε .....

Quod scholiastes Græcus sic exponit: Ἤτοι, ἐννοήσας θῦσαι, ἐπελάθετο, ἢ οὐδ' ὅλως ἐνόησεν.

(26) *Ἡ αὐτή*. « Eadem. » Quæ vero illa? an Diana D de qua prius locutus est auctor? At illa, cum ἀειπάρθενος fuerit, ea quæ sequuntur, loqui non potuit. Scribendum igitur videtur ἡ Λητώ, « Latona; » vel aliquid simile.

(27) *Ἐπὶ τῷ*. Flor. ἐπὶ τό, accusativo casu, minus convenienter. SYLBURG.

(28) *Σκῦλα*. De puerperii impuritate conf. *Archæologiæ* nostræ *Græcæ* lib. IV, c. 14. Porro his paria sunt, quæ de Diana Taurica apud Euripidem profert *Iphigenia in Taurid.*, v. 380:

Τὰ τῆς θεοῦ δὲ μέμφομαι σοφίσματα,
Ἥτις, βροτῶν μὲν ἤν τις ἅψηται φόνου,
Ἢ καὶ λοχείας, ἢ νεκροῦ θίγῃ χεροῖν,
Βωμῶν ἀπείργει, μυσαρὸν ὡς ἡγουμένη,
Αὐτὴ δὲ θυσίαις ἥδεται βροτοκτόνοις.

Deæ vero damno vaframenta,
Quæ, si quis quidem mortalium patrarit cædem,
Aut etiam partum, aut cadaver attigerit manu,
Eum arcet ab ara, ut impurum existimans:
Ipsa vero delectatur hostiis humanis.

(29) *Κοὐ*. Ms. Paris. καὶ οὐ.

(30) *Καίτοι*. Continuandum videtur metrum hoc fortasse modo: Καίτοι καὶ ἄλλα ζῷα ἐν τοῖσιν ἱεροῖς Οὐδὲν ἀδικεῖ τίκτοντα. SYLBURG.

(31) *Σημεῖα*. Omina et præsagia futuri mali; de C quibus conf. *Archæologiæ Græcæ* lib. II, cap. 17.

(32) *Μῦς*. Cicero lib. II *De divinat.*, c. 27: « Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus. » Qua de re, ut etiam de gallorum cantu, aliisque portentis eodem loco plura disserit.

(33) *Διορύξῃ*. Flor. διορίξῃ, « disterminet, » perperam. Ibidem mox rectius διατράγῃ, ut etiam paulo post διέτραγεν. SYLBURG.

(34) *Τινός*. Si malis τινές, « aliqui, » per me licet. ID.

(35) *Ἀγαθόν*. Theodoretus lib. I, p. 6, *De curat. Græc.*, hos versus Menandri profert: « Bene precor hoc vertat, o dii, multum colendi, » etc. Unde constat, non duos tantum priores esse Menandri verba, sed et quæ sequuntur usque ad Antiphontis apophthegma. Porro illud Bionis: « Si mus calathum arroserit, » Græce μῦς τὸν θύλακον διέτρωγεν. Theodoreti interpres reddit: « Si mus panarium saccum D corrosit. » Simile illud apud Ciceronem lib. II *De divinat.*: « Nos autem ita leves et inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus. Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum aruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit mures, diem et noctem aliquid rodentes, scuta an cribra corroserint. » Idem eodem loco Diogenis dicterium tribuit conjectori: « Quod etiam conjector quidam et interpres portentorum non inscite dicitur ei respondisse, qui cum ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vestem circumnexus fuisset: Tum esset, inquit, ostentum, si anguem vestis circumplicasset. Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. » COLLECT.

(36) *Πολύτιμοι θεοί*. Flor. ὦ πολυτίμητοι θεοί· contra metrum. SYLBURG. — Ὦ πολύτιμοι, habet

Nam dexteri pedis ligans corrigiam
Rupi.

« Merito, o nugator, erat enim putrida; tu autem es parcus et sordidus, qui nolis novas emere. » Lepidum est illud Antiphontis: nam cum quidam male præsagiret ex eo quod sus porcellos devorasset, isque eam vidisset ob sordes ejus qui ipsam alebat, fame valde attenuatam: « De signo, inquit, lætare, quod cum sic esuriret, filios tuos non comederit. »—« Quid mirum, inquit Bion si mus calathum arroserit, cum non inveniret quod comederet? hoc enim fuisset mirum, si (ut ludens argutabatur Arcesilaus) murem calathus comedisset. » Recte ✠ certe Diogenes quoque admiranti cuidam quod invenisset pistillum a serpente in gyrum circumdatum: « Ne mireris, inquit; esset enim illud mirabilius, si vidisses rectum serpentem esse a pistillo circumdatum. » Oportet enim animantia rationis expertia currere, pugnare, parere et mori; quæ cum illis sint secundum naturam, præter naturam a nobis ne accipiantur:

Et volucres multæ veniunt sub lumina solis.

Philemon quoque comicus talia ridet in comœdia:

Cum conspicantem video, quisnam sternuit,
Aut est locutus forte, vel prodit foras,

A *Ὑποδούμενος, τὸν ἱμάντα τῆς δεξιᾶς ἐμβάδος*
Διέῤῥηξα (37).

« Εἰκότως, ὦ φλήναφε· σαπρὸς γὰρ ἦν· σὺ δὲ μικρολόγος, οὐκ ἐθέλων καινὰς πρίασθαι. » Χάριεν τὸ τοῦ Ἀντιφῶντος (38)· οἰωνισαμένου τινὸς, ὅτι κατέφαγεν ὗς τὰ δελφάκια, θεασάμενος αὐτὴν ὑπὸ λιμοῦ διὰ μικροψυχίαν τοῦ τρέφοντος κατισχναμένην· « Χαῖρε, εἶπεν, ἐπὶ τῷ σημείῳ· ὅτι, οὕτω πεινῶσα, τὰ σὰ οὐκ ἔφαγε τέκνα. »—« Τί δὲ καὶ θαυμαστὸν, εἰ ὁ μῦς, φησὶν ὁ Βίων, τὸν θύλακον διέτραγεν, οὐχ εὑρὼν ὅ τι φάγῃ; τοῦτο γὰρ ἦν θαυμαστὸν, εἰ, (ὥσπερ Ἀρκεσίλαος παίζων ἐνεχείρει,) τὸν μῦν ὁ θύλαξ κατέφαγεν. » Εὔλογοῦν καὶ Διογένης πρὸς τὸν θαυμάζοντα, ὅτι εὗρε τὸν ὄφιν ἐν τῷ ὑπέρῳ περιειλημένον (39), « Μὴ θαύμαζε, ἔφη· ἦν γὰρ παραδοξότερον (40) ἐκεῖνο, εἰ B τὸ ὕπερον περὶ ὀρθῷ τῷ ὄφει κατειλημένον (41) ἐθεάσω. » Δεῖ γὰρ καὶ τὰ ἄλογα τῶν ζώων τρώγειν καὶ θεῖν, καὶ μάχεσθαι, καὶ τίκτειν, καὶ ἀποθνήσκειν· ἃ δὴ ἐκείνοις ὄντα κατὰ φύσιν οὐκ ἄν ποτε ἡμῖν γένοιτο παρὰ φύσιν·

Ὄρνιθες (42) *δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγὰς ἠελίοιο*
Φοιτῶσιν.

Ὁ κωμικὸς δὲ Φιλήμων καὶ τὰ τοιαῦτα κωμῳδεῖ·

Ὅτ' ἂν ἴδω (43) [φησὶ] *παρατηροῦντα τίς ἔπταρεν,*
Ἢ τίς ἐλάλησεν, ἢ τίς ἐστιν ὁ (44) *προϊὼν* (45)

✠ P. 813, ED. POTTER, 712-713, ED. PARIS.

ms. Paris. Πολύτιμοι, Theodoretus hos versus citans serm. 6, qui est *De providentia*. Sequentia Sylburgius existimat ad metrum sic melius exigi posse:

Ὑποδούμενος γὰρ, ἐμβάδος τῆς δεξιᾶς
Τὸν ἱμάντα διέῤῥηξ'. Εἰκότως, ὦ φλήναφε·
Σαπρὸς γὰρ ἦν· σὺ δὲ μικρολόγος, ὁ οὐ θέλων
Καινὰς πρίασθαι.....

Ubi femininum καινάς, ait, respicere substantivum ἐμβάδας. Eadem Grotius, in *Excerptis* p. 715, hoc modo digessit:

A. *Ἀγαθὸν γένοιτό μοι, ὦ πολυτίμητοι θεοί!*
Ὑποδούμενος γὰρ δεξιᾶς τῆς ἐμβάδος
Τὸν ἱμάντα διέῤῥηξ'. B. *Εἰκότως γ', ὦ Κλεινία·*
Σαπρὸς γὰρ ἦν· σὺ δὲ σμικρολόγος οὐ θέλων
Καινὸν πρίασθαι.

A. *Bene hoc mihi proveniat, o sancti dei,*
Quod inter calcandum dextri calcei.
Vinclum diruptum est. B. *Merito evenit, Clinia:*
Namque erat id detritum: et tu præparcus nimis,
Qui non novum emeres.

(37) *Διέῤῥηξα*. Theodoret. rectius διέῤῥηξ', et mox σμικρολόγος pro μικρολόγος.

(38) *Ἀντιφῶντος*. Non intelligit Antiphontem oratorem, sed alium τερατοσκόπον, de quo Suidas v. *Ἀντιφῶν*, et Hermogenes *De formis orat.* lib. II. Conf. Vossius, *De historicis Græcis*. Cæterum ea quæ sequuntur, Theodoretus transtulit in serm. 6: Ἀντιφῶν, τινὸς δυσχεραίνοντος, καὶ οἰωνὸν χαλεπά τινα σημαίνειν νομίσαντος, ὅτι ἡ ὗς τὰ οἰκεῖα κατέφαγεν ἔγγονα, Χαῖρε, εἶπεν, ἐπὶ τῷ σημείῳ, ὅτι πεινῶσα τὰ σὰ οὐ κατέφαγε τέκνα. Ἔοικε δὲ τούτῳ καὶ τὸ παρὰ τοῦ Βίωνος εἰρημένον· καὶ γὰρ ἐκεῖνος τὰ τοιάδε γελῶν, Τί θαυμαστὸν, ἔφη, εἰ ὁ μῦς τὸν θύλακον διέτρωγεν, οὐκ ἔχων ὅ τι φάγῃ; τοῦτο δὴ ἦν θαυμαστὸν, εἰ, ὥσπερ Ἀρχεσίλαος παίζων ἐνεχείρει, τὸν μῦν ὁ θύλακος κατέφαγε. Καὶ ὁ Διογένης, ὄφεως ὑπέρῳ ἑαυτὸν ἐνειλήσαντος, καὶ τινὸς τοῦτο θαυμάσαντος, καὶ τέρας εἶναι νομίσαντος, Μὴ θαύμαζε, εἶπεν· ἦν γὰρ παραδοξότερον, εἰ τὸ ὕπερον περὶ ὀρθῷ τῷ ὄφει κατειλημένον τεθέασο· « Quin et

Antipho, cum videret quemdam graviter ferre, sibique ominosum id fore suspicari, quod sus apud se fetus, quos enixa fuerat, devoraverat: Gaude, inquit, hoc signo; quoniam fame affecta filios tuos C non comedit. Simile vero huic est, quod Bion dixisse fertur: nam is quoque hujusmodi superstitiones irridens, Quid mirum est, inquit, si mus, cum non habuerit quidquam quod esset, panarium saccum corrosit? Illud sane mirandum contigisset, si, ut Archesilaus dicere solebat, murem saccus comedisset. Diogenes autem, cum forte pistillo serpens se obvolvisset, factumque id valde quidam admiratus, portentum esse opinaretur: Ne quæso, inquit, mirare; magis enim præter opinionem accideret, si pistillum recto serpenti se obvolvisset. »

(39) *Περιειλημένον*. In Flor. sunt etiam alterius scripturæ vestigia, περιειλιγμένον· illud a περιειλέω, hoc a περιελίσσω. Sylburg., in *Indice Græco*.

(40) *Παραδοξότερον*. Ms. Paris. παραδοξώτερον.

(41) *Κατειλημένον*. Κατειλιμμένον ms. Paris. Forte κατειλιγμένον Montfaulc. Κατειλημμένον Theodoret. in loco jam dicto.

D (42) *Ὄρνιθες*. Hæc dicit Eurymachus Homericus in *Odyss.* A, vers. 181.

(43) *Ὅτ' ἂν ἴδω*. Hos etiam versus e Clemente, ut videtur, recitat Theodoretus loco superius dicto. Primum autem versiculum hoc modo scribit Grotius in *Excerptis*, pag. 777:

Ὅταν δὲ παρατηροῦντ' ἴδω, τίς ἔπταρεν.

Ibidem hos versus sic Latine vertit:

Quemquam servare videro ecquis sternuat,
Ecquis loquatur, ecquis promoveat pedem,
Hunc sine mora ulla duco venalem ad forum:
Sibi quisque nostrum sternuit, loquitur sibi,
Sibi progreditur, non populo Quiritium.
Ita porro eunt res, ordo ut naturæ jubet.

(44) *Ἢ τίς ἐστιν ὁ προϊὼν σκοποῦντα, πωλῶ τοῦτον εὐθὺς ἐν ἀγορᾷ*. Apud Theodoretum legimus σκοποῦντα

(45) *Προϊών*. Theodoret. προσιών. Idem mox ἀπολῶ pro πωλῶ, deinde οὕτω pro οὕτως habet.

Σκοποῦντα, πωλῶ τοῦτον εὐθὺς ἐν ἀγορᾷ.
Αὐτῷ (46) *βαδίζει, καὶ λαλεῖ, καὶ πτάρνυται*
Ἕκαστος ἡμῶν, οὐχὶ τοῖς ἐν τῇ πόλει.
Τὰ πράγμαθ' (47) *ὡς πέφυκεν, οὕτως γίνεται.*

Εἶτα νήφοντες μὲν, ὑγείαν αἰτοῦνται· ὑπερεμπιπλάμενοι δὲ καὶ μέθαις ἐγκυλιόμενοι κατὰ τὰς ἑορτὰς, νόσους ἐπισπῶνται· πολλοὶ δὲ καὶ τὰς γραφὰς δεδίασι τὰς ἀνακειμένας. Ἀστείως πάνυ ὁ Διογένης (48) ἐπὶ οἰκίᾳ μοχθηροῦ τινος εὑρὼν ἐπιγεγραμμένον, « Ὁ Καλλίνικος Ἡρακλῆς (49) ἐνθάδε κατοικεῖ· μηδὲν εἰσίτω κακόν· Καὶ πῶς, ἔφη, ὁ κύριος εἰσελεύσεται τῆς οἰκίας; » Οἱ αὐτοὶ δ' οὗτοι πᾶν ξύλον καὶ πάντα λίθον, τὸ δὴ λεγόμενον, λιπαρὸν (50) προσκυνοῦντες, ἔρια (51) πυῤῥὰ, καὶ ἁλῶν χόνδρους (52), καὶ δᾷδας, σκίλλαν τε καὶ θεῖον δεδίασι, πρὸς τῶν γοήτων καταγοητευθέντες κατά τινας ἀκαθάρτους καθαρμούς. Θεὸς δὲ, ὁ τῷ ὄντι Θεὸς, ἅγιον μόνον οἶδε τὸ τοῦ δικαίου ἦθος, ὥσπερ ἐναγὲς τὸ ἄδικον καὶ μοχθηρόν. Ὀρᾷν γοῦν ἔστι τὰ ὦτα (53) ἀπὸ τῶν περικαθαρθέντων, εἰ θαλφθείη, ζωογονούμενα· οὐκ ἂν δὲ τοῦτο ἐγίνετο, εἰ ἀνελάμβανε τὰ τοῦ περικαθαρθέντος κακά. Χαριέντως γοῦν καὶ ὁ κωμικὸς Δίφιλος κωμῳδεῖ τοὺς γόητας διὰ τῶνδε·

Προιτίδας ἁγνίζων κούρας, καὶ τὸν πατέρ' αὐτῶν
Προῖτον Ἀβαντιάδην καὶ γραῦν πέμπτην ἐπὶ τοῖσδε,
Δᾳδὶ μιᾷ (54), *σκίλλῃ τε μιᾷ, πόσα* (55) *σώματα φώτων!*

A *Hunc vendo dicto citius, aut muto in foro.*
Loquitur sibi ipse sternuitque quilibet.
Res ut futuræ, sponte sic fiunt sua.

Deinde sobrii quidem petunt sanitatem; implentes autem se et comessationibus festis diebus volutantes, morbos attrahunt. Multi autem suspensas quoque timent inscriptiones. Lepide admodum Diogenes, cum invenisset scriptum ante domum cujusdam improbi: « Insignis victoria Hercules hic habitat, nihil mali ingrediatur. Et quomodo ingredietur, inquit dominus ædium? » Ii autem ipsi omne lignum et omnem lapidem pinguem, ut dicitur, adorantes, lanas flavas, et frusta salis, et faces, et scillam, et sulphur timent, incantati a præstigiatoribus per ✠ quasdam immundas expiationes. Deus autem, qui revera est Deus, B sanctos solum novit justi mores, sicut impuros, injustos **303** et sceleratos. Videre quidem certe licet ova ab his quæ purgantur si fota fuerint, vivificari: atqui hoc nequaquam fieret, si ejus ipsius, quod purgatur, mala participarent. Eleganter certe comicus quoque Diphilus his ridet præstigiatores:

Prœtidas expurgans nempe, ipsarumque parentem
Prœton Abantiaden, et anum quintam super illis,
Scilla una tædaque una, quot corpora dixi!

✠ P. 844, ED. POTTER, 713-714, ED. PARIS.

σκοποῦντα, ἀπολῶ. « Speculatum si quis accedat, perdam hunc ego hominem e vestigio. In foro sibi quilibet nostrum et ambulat, et loquitur et sternutat. Annon enim illis, qui sunt in civitate? Ita res fiunt, ut natura institutæ sunt? » Sternutationes olim superstitiosi observabant tanquam omina, si dextræ, si sinistræ. Ita ut, si dum induitur calceus, sternutamentum obtigisset, lectum repetere solerent, ut tradit Augustinus lib. I *De doctr. Christiana*. Inde κληδονιστικῆς frequens mentio, de qua L. Cœlius Rhod. lib. XXIV, c. 27, *Antiq. lect.*, et Jos. Scaliger lib. I, c. 16, *Ausoniar*. Collect.

(46) *Αὐτῷ*. Ἑαυτῷ ms. Paris. et primæ Clementis edit.

(47) *Πράγμαθ'*. Ms. Paris. πράγματα.

(48) *Ὁ Διογένης*. Hæc Diogenes Laertius in *Diogene* narrat, lib. VI, segm. 39: Εὐνούχου μοχθηροῦ ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν, Μηδὲν εἰσίτω κακόν· Ὁ οὖν κύριος, ἔφη, τῆς οἰκείας πῶς εἰσελεύσεται; « Cum spado quidam nequam domui suæ inscripserat, Nil ingrediatur mali: Dominus igitur, inquit, domus quomodo ingredietur? » Deinde segm. 50: Νεογάμου ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν, Ὁ τοῦ Διὸς παῖς Ἡρακλῆς Καλλίνικος ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίτω κακόν· ἐπέγραψε, Μετὰ τὸν πόλεμον ἡ συμμαχία· « Inscripserat quidam domui suæ, uxore nuper ducta: Jovis filius Callinicus Hercules hic habitat, nihil ingrediatur mali. Rescripsit ille: Post bellum suppetiæ. » Hinc apparet, Clementem e duobus Diogenis responsis unum composuisse. Idem a Theodoreto, Clementem scilicet sequente, factum in serm. jam dicto: Οὕτω πάλιν οὗτος (Διογένης), ἐν οἰκίᾳ τινὸς μοχθηροῦ ἐπιγεγραμμένον εὑρὼν, Ὁ τοῦ Διὸς παῖς Καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίτω κακόν· Καὶ πῶς, ἔφη, ὁ κύριος εἰσελεύσεται τῆς οἰκίας; « Rursus Diogenes cum reperisset apud quemdam domestico parieti inscriptum: Jovis natus victoria clarus Hercules has habitat ædes; nequid intret mali: Et quomodo, inquit, dominus intrabit domus? »

(49) *Ὁ Καλλίνικος Ἡρακλῆς*. Theodoretus plenius, Ὁ τοῦ Διὸς παῖς Καλλίνικος Ἡρακλῆς. Dio- C genes Laertius, Ὁ τοῦ Διὸς παῖς Ἡρακλῆς Καλλίνικος. Proinde verisimile est, ea verba, τοῦ Διὸς παῖς, e Clemente excidisse.

(50) *Λίθον ... λιπαρόν*. S. Augustinus, lib. XVI *De civitate Dei*, cap. 38: « Nec more idololatriæ lapidem perfudit oleo Jacob velut faciens illum Deum, neque enim adoravit eumdem lapidem, vel ei sacrificavit, sed quoniam Christi nomen a chrismate est, id est ab unctione. » Arnobius, lib. I: « Si quando conspexeram lubricatum lapidem, et ex olivi unguine ordinatum, tanquam inesset vis præsens: adulabar, affabar. » Propertius, lib. I:

Nullas illa suis contemnet fletibus aras,
Et quicunque sacer qualis ibique lapis.

Apuleius, lib. I *Floridor.*: « Vel truncus dolamine effigiatus, vel cespes libamine humigatus, vel lapis unguine delibutus. » Hæc collegit P. Colvius, in *Apul.* quibus adde hæc, de quibus monuit nos Fed. Morellus, prof. reg.; Tibullus, lib. I, eleg. 1:

D *Nam veneror, seu stipes habet desertus in agris,*
Seu vetus in trivio florida serta lapis.

Theophrastus, ἐν τῷ δεισιδαιμονίας χαρακτῆρι, Καὶ τῶν λιπαρῶν λίθων, τῶν ἐν ταῖς τριόδοις, παριὼν ἐκ τῆς ληκύθου ἔλαιον κατασχεῖν, καὶ ἐπὶ γόνατα πεσὼν καὶ προσκυνήσας ἀπαλλάττεσθαι· « Ejusdem hominis est unctis lapidibus, qui in viarum anfractibus et compitis stant, oleum e vasculo diffundere, dein cum in genua procubuerit et adoraverit, alio facessere. » Collect.

(51) *Ἔρια*. Lanas una cum aliis rebus in lustrationibus adhibebant veteres Græci, aliæque gentes. Vide *Archæol. Græc.* lib. II, cap. 4; lib. IV, c. 8.

(52) *Ἁλῶν χόνδρους*. Conf. *Protrept.* p. 19, n. 6.

(53) *Ὦτα*. Recte interpres legit ᾠά, « ova; » quæ in lustrationibus adhiberi solita sunt.

(54) *Ἐπὶ τοῖσδε, Δᾳδὶ μιᾷ, σκίλ.* Ms. Paris. mendose, ἐν τοῖς δεδασμίας, σκίλλη τε μιᾷ.

(55) *Πόσα*. Grotius τόσα substituit.

Jungitur et sulphur pariter pariterque bitumen,
Oceanique frementis et alti jungitur unda.
At tu, aer, has per nebulas mihi mitte precanti
Anticyram, ut cimicem hunc fieri faciam mihi fucum.

Recte quoque Menander :

... si verus tibi
Morbus quis esset, pharmaco vero foret
Opus, sed ecce reperisti pharmacum
Inane,inani quod tibi fingis malo.
Jam profuturum crede, si te feminæ
Lustrent in orbem, fontibus lavent tribus,
Jungantque lentem pariter et multum salem.
Bene est piatus, conscius sibi bene.

Jam vero dicit tragœdia : « Oreste, quis te perdit morbus? Conscientia ipsa, quoniam sum mihi conscius me perpetrasse gravia. » Revera enim non est alia puritas quam abstinentia a peccatis. Pulchre ergo dicit etiam Epicharmus : « Mundam si mentem habeas, es mundus toto corpore. » Porro autem animas quoque dicimus oportere prius purgari a malis et improbis dogmatibus per rectam rationem, et tunc sic converti ad memoriam præcipuorum ✠ religionis capitum : nam ante mysteriorum quoque traditionem, exhiberi oportere existimant quasdam expiationes iis qui sunt initiandi mysteriis, utpote eum oporteat impia deposita opinione ad veram converti traditionem.

A *Θείῳ τ' ἀσφάλτῳ τε πολυφλοίσβοιο θαλάσσης* (56),
Ἐξ ἀκαλαῤῥείταο βαθυῤῥόου Ὠκεανοῖο.
Ἀλλὰ, μάκαρ ἀὴρ, διὰ τῶν νεφέων διάπεμψον
Ἀντίκυραν, ἵνα τόνδε κόριν κηφῆνα ποιήσω.

Εὖ γὰρ καὶ ὁ Μένανδρος·

Εἰ μὲν (57) *τι κακὸν ἀληθὲς εἶχες φιλιάζειν ἀληθὲς φάρμακον, τούτου σ' ἔδει* (58)·
Νῦν δ' οὐκ ἔχεις (59). *Κενὸν εὕρηκας τὸ φάρμακον,*
Πρὸς τὸ κενόν. Οἰήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε.
Περιμαξάτωσάν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ,
Καὶ περιθέτωσαν (60) *ἀπὸ κρουνῶν τριῶν !*
Ὕδατι περιῤῥᾶναι (61), *ἐμβαλὼν ἅλας, φακούς.*
Πᾶς ἁγνός ἐστιν ὁ μηδὲν ἑαυτῷ κακὸν συνειδώς.

Αὐτίκα ἡ τραγῳδία (62) λέγει· « Ὀρέστα, τίς σ' (63) ἀπόλλυσι νόσος; Ἡ σύνεσις· ὅτι σύνοιδα δείν' εἰργασμένος. » Τῷ γὰρ ὄντι ἡ ἁγνεία οὐκ ἄλλη τίς ἐστιν πλὴν ἡ τῶν ἁμαρτημάτων ἀποχή. Καλῶς ἄρα καὶ
B Ἐπίχαρμός φησι· « Καθαρὸν (64) τὸν νοῦν ἐὰν ἔχῃς, ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸς εἶ. » Αὐτίκα καὶ τὰς ψυχὰς προκαθαίρειν χρεὼν (65) φαμεν ἀπὸ τῶν φαύλων καὶ μοχθηρῶν δογμάτων διὰ τοῦ λόγου τοῦ ὀρθοῦ· καὶ τότε οὕτως ἐπὶ τὴν τῶν προηγουμένων κεφαλαίων ὑπόμνησιν τρέπεσθαι· ἐπεὶ καὶ πρὸς τῆς τῶν μυστηρίων (66) παραδόσεως καθαρμούς τινας προσάγειν τοῖς μυεῖσθαι μέλλουσιν ἀξιοῦσιν (67), ὡς δέον τὴν ἄθεον ἀποθεμένους δόξαν, ἐπὶ τὴν ἀληθῆ τρέπεσθαι παράδοσιν.

CAPUT V.

Animam sanctam præstantius esse Dei templum quovis ædificio manu facto.

Annon enim recte et vere nullo loco circumscribemus eum qui non potest circumscribi, neque in templis manu factis concludimus eum qui omnia continet? Ædificatorum autem et lapicidarum, sordidæque et illiberalis artis quodnam fuerit sanctum

Ἦ γὰρ οὐ καλῶς καὶ ἀληθῶς οὐκ ἐν τόπῳ τινὶ περιγράφομεν τὸ ἀπερίληπτον, οὐδ' ἐν ἱεροῖς (68) καθ-
C εἱργνυμεν χειροποιήτοις τὸ πάντων περιεκτικόν; Τί δ' ἂν καὶ οἰκοδόμων, καὶ λιθοξόων, καὶ βαναύσου τέχνης ἅγιον εἴη ἔργον; Οὐχὶ (69) ἀμείνους τούτων,

✠ P. 845, ED. POTTER, 714-715, ED. PARIS.

(56) *Πολυφλοίσβοιο θαλάσσης*. Forte melius πολυφλοίσβῳ τε θαλάσσῃ. Sylburg.

(57) *Εἰ μέν*. Talis quæpiam requiritur lectio :
Εἰ μέν τι κακὸν ἀληθὲς εἶχες, ὦ φίλε,
Δίζειν ἀληθὲς φάρμακον τούτου σ' ἔδει,
Sylburg. — Hos versus Grotius, in *Excerpt.* pag. 751, hoc modo scribit :
Εἰ μέν τι κακὸν ἀληθὲς ἔσχες, Φειδία,
Ζητεῖν ἀληθὲς φάρμακον τούτου σ' ἔδει·
Νῦν δ' οὐκ ἔχεις. Εὕρηκα δὲ κενὸν φάρμακον
Πρὸς τὸ κενόν. Οἰήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε.
Περιμαξάτωσάν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ,
Καὶ περιθέτωσαν ἀπὸ κρουνῶν τριῶν ὕδωρ·
Τούτῳ περιῤῥᾶναι, ἐμβαλὼν ὕλας, φακούς.
Πᾶς ἁγνὸς ἔσθ' ὁ μηδὲν συνιδὼν κακὸν
Αὑτῷ.
O Phidia, vero si laborares malo,
Nimirum vero opus esset et medicamine.
Nunc id cum non sit, inane medicamen dabo
Ad morbum inanem : tu tibi crede id profore.
Ergo te abstergant undiquaque mulieres,
Aquamque asportent, sed tribus de fontibus,
Qua perfundaris sale permista et lentibus.
Sat ille purus nullius sceleris sibi
Qui conscit.

(58) *Τούτου σ' ἔδει*. Ms. Paris. τούτους σε δεῖ. In versu seq. εὕρηκα pro εὕρηκας, ibid.

(59) *Νῦν δὲ οὐκ ἔχεις*. In superiorum versuum, qui corruptissimi sunt, emendatione assentior Sylburgio. Hic fortasse ita fuerat conceptus, Νῦν δὲ οὐκ ἔχεις, κενόν τ' ἔχεις τὸ φάρμακον. Heinsius.

(60) *Καὶ περιθέτωσαν*. Corrupte, nec pro modo versus. Scripserat, ut arbitror, poeta : Καὶ περίτε θέτωσαν, ἀπὸ κρουνῶν τριῶν Ὕδατι περιῤῥάν. Heinsius.

(61) *Ἀπὸ κρουνῶν τριῶν Ὕδατι περιῤῥᾶναι*. Forte εἶτ' ἀπὸ κρουνῶν τριῶν Ὕδατι περίῤῥανε (« aqua te circumlustra »), ἐμβ. Et mox : Πᾶς ἁγνὸς ἔσθ' ὁ μηδέν οἱ συνιδὼν κακόν. Sylburg.

(62) *Τραγῳδία*. Nempe *Orestes* Euripidis v. 395, ubi Menelaus et Orestes hæc loquuntur :
Men. *Τί χρῆμα πάσχεις; τίς σ' ἀπόλλυσιν νόσος;*
Or. *Ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδα δείν' εἰργασμένος.*
Men. *Quid tibi accidit? quis morbus te perdit?*
D Or. *Conscientia, quod sum mihi conscius fecisse atrocia.*

(63) *Σ'*. Ms. Paris. σέ, et in sequente versu δεινά absque apostropho.

(64) *Καθαρόν*. Hanc sententiam sic digessit Grotius, *Excerpt.* pag. 477 :
Καθαρὸν ἂν τὸν νοῦν ἔχῃς, ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸς εἶ.
Mentem si habeas puram, purus eris et toto corpore.

(65) *Χρεών*. Cum χρεών subaudiendum infinitivum εἶναι, « opus esse. » Sylburg.

(66) *Μυστηρίων*. Similis allusio superius occurrit *Strom.* I, p. 325, ubi conf. not.

(67) *Ἀξιοῦσιν*. Ms. Paris. ἀξιοῦσθαι.

(68) *Ἱεροῖς*. Eadem pene supra, p. 249. Sylburg.

(69) *Οὐχί*. Act. VII, 49; Isa. LXVI, 1 : Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου· Ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι, λέγει Κύριος· ἢ τίς τόπος τῆς καταπαύσεώς μου;

οἱ τὸν ἀέρα καὶ τὸ περιέχον, μᾶλλον δὲ τὸν ὅλον κόσμον καὶ τὸ σύμπαν, ἄξιον ἡγησάμενοι τῆς τοῦ Θεοῦ ὑπεροχῆς; γελοῖον μέντ' ἂν εἴη, ὡς αὐτοί φασιν οἱ φιλόσοφοι, ἄνθρωπον ὄντα, παίγνιον Θεοῦ (70), Θεὸν ἐργάζεσθαι, καὶ γίγνεσθαι παιδιᾶς τέχνης (71) τὸν Θεόν· ἐπεὶ τὸ γινόμενον ταὐτὸν καὶ ὅμοιον τῷ ἐξ οὗ γίνεται, ὡς τὸ ἐξ ἐλέφαντος ἐλεφάντινον, καὶ τὸ ἐκ χρυσοῦ χρυσοῦν· τὰ δὲ πρὸς ἀνθρώπων βαναύσων κατασκευαζόμενα ἀγάλματά τε καὶ ἱερὰ ἐκ τῆς ὕλης τῆς ἀργῆς γίνεται· ὥστε καὶ αὐτὰ ἂν εἴη ἀργὰ καὶ ὑλικὰ καὶ βέβηλα· κἂν τὴν τέχνην ἐκτελέσῃς, τῆς βαναυσίας μετείληφεν. Οὐκέτ' οὖν ἱερὰ καὶ θεῖα τῆς τέχνης τὰ ἔργα. Τί δ' ἂν καὶ ἱδρύοιτο, μηδενὸς ἀνιδρύτου τυγχάνοντος; ἐπεὶ πάντα ἐν τόπῳ. Καὶ μὴν τὸ ἱδρυμένον ὑπό τινος ἱδρύεται, πρότερον ἀνίδρυτον ὄν. Εἴπερ οὖν ὁ Θεὸς ἱδρύεται πρὸς ἀνθρώπων, ἀνίδρυτός ποτε ἦν, καὶ οὐδ' ὅλως ἦν. Τοῦτο γὰρ ἂν ἦν ἀνίδρυτον, τὸ οὐκ ὄν· ἐπειδήπερ (72) πᾶν τὸ μὴ ὂν ἱδρύεται· τὸ δὲ ὂν ὑπὸ τοῦ μὴ ὄντος οὐκ ἂν ἱδρυνθείη· ἀλλ' οὐδ' ὑπ' ἄλλου· ὄντως ὂν γάρ ἐστι καὶ αὐτό (73)· λείπεται δὴ ὑφ' ἑαυτοῦ (74). Καὶ πῶς αὐτὸ ἑαυτό τι γεννήσει; ἢ πῶς αὐτὸ τὸ ὂν ἑαυτὸ εἶναι ἐνιδρύσει; Πότερον, ἀνίδρυτον ὂν πρότερον, ἵδρυσεν ἑαυτό; Ἀλλ' οὐκ ἂν οὐδ' ἦν· ἐπεὶ τὸ μὴ ὂν ἀνίδρυτον. Καὶ τὸ ἱδρῦσθαι νομισθὲν πῶς, ὃ φθάσαν εἶχεν ὄν, τοῦθ' ἑαυτὸ ὕστερον ποιοίη; Οὗ (75) δὲ τὰ ὄντα, πῶς οὖν τοῦτ' ἂν δέοιτό τινος; Ἀλλ' εἰ καὶ ἀνθρωποειδὲς τὸ Θεῖον, τῶν ἴσων δεήσεται τῷ ἀνθρώπῳ, τροφῆς τε καὶ σκέπης, οἰκίας τε καὶ τῶν ἀκολούθων παθῶν. Οἱ ὁμοιοσχήμονες γὰρ καὶ ὁμοιοπαθεῖς τῆς ἴσης δεήσονται διαίτης. Εἰ δὲ τὸ ἱερὸν (76) διχῶς ἐκλαμβάνεται, ὅ τε Θεὸς αὐτὸς καὶ τὸ εἰς τιμὴν αὐτοῦ κατασκεύασμα, πῶς οὐ κυρίως τὴν εἰς τιμὴν τοῦ Θεοῦ κατ' ἐπίγνωσιν ἁγίαν γενομένην Ἐκκλησίαν ἱερὸν ἂν εἴποιμεν Θεοῦ, τὸ πολλοῦ ἄξιον, καὶ οὐ βαναύσῳ κατεσκευασμένον τέχνῃ, ἀλλ' οὐδὲ ἀγύρτου χειρὶ δεδαιδαλμένον (77), βουλήσει δὲ τοῦ Θεοῦ εἰς νεὼν πεποιημένην; οὐ γὰρ νῦν τὸν τόπον, ἀλλὰ τὸ ἄθροισμα τῶν ἐκλεκτῶν (78) Ἐκκλησίαν καλῶ. Ἀμείνων ὁ νεὼς οὗτος εἰς παραδοχὴν μεγέθους ἀξίας

A opus? Annon sunt iis meliores qui aerem et id quod continet, vel potius totum mundum et universitatem, existimarunt esse digna Dei excellentia? Ridiculum enim fuerit, ut ipsi dicunt philosophi, hominem, qui est ludus Dei, Deum efficere, et ex ludicra arte Deum fieri; quoniam id quod fit, fit idem et simile ei ex quo fit, ut quod fit ex ebore eburneum, et quod ex auro aureum. Quæ autem a vilibus hominibus conficiuntur simulacra et templa, fiunt ex inerti materia: quare ipsa quoque fuerint inertia, materialia, et profana, et ut artem perfeceris, sordes semper participant et illiberalitatem. Non sunt ergo utique sacra et divina artis opera. Quidnam vero collocari possit, cum nihil sit quod non sit collocatum, quoniam B omnia sunt in loco? Quod vero collocatur, ab aliquo collocatur cum prius collocatum non esset. Si ergo Deus collocatur ab hominibus, fuit aliquando non locatus, et nec omnino quidem erat. Id enim erat non locatum, quod non erat: quandoquidem quidquid non est, non collocatur; quod autem est, collocari non poterit ab eo quod non est; sed nec ab ullo alio: nam ipsum quoque vere est: restat itaque ut a seipso. Et quomodo aliquid seipsum generabit? aut quomodo ipsum quod est, seipsum quoad esse collocabit? Utrum cum prius non esset collocatum, seipsum collocavit? Sed ne sic quidem fuisset, quoniam id quod non est, collocari non potest. Et quod existimatum est esse collocatum, C quomodo quod prius habuit, hoc seipsum postea fecerit? Cujus autem sunt ea quæ sunt, quomodo hoc aliquo adhuc opus habuerit? Sed et si Deus est homini forma similis, perinde ac homo opus habebit nutrimento et tegumento et domo, et aliis quæ consequenter accidunt. ✠ Nam qui eamdem habent formam et easdem affectiones, eodem quoque victu egebunt. Si autem sacrum duo hæc significet, nempe et Deum ipsum, et id quod est constructum in ejus honorem, cur non proprie eam quæ in Dei honorem per agnitionem sancta facta est Ecclesiam,

✠ P. 846, ED. POTTER.

(70) *Παίγνιον Θεοῦ*. Sic hominem Plato non uno in loco appellat. En ejus verba lib. VII *De leg.*, 889: Φύσει δὲ εἶναι Θεὸν μὲν πάσης μακαρίου σπουδῆς ἄξιον· ἄνθρωπον δὲ (ὅπερ εἴπομεν ἔμπροσθεν) Θεοῦ τι παίγνιον μεμηχανημένον. « Ac Deum quidem natura omni beato studio dignum; hominem vero, sicut etiam supra diximus, Dei ludo esse fictum. »

(71) *Παιδιᾶς τέχνης*. Rectius παιδιὰν τέχνης, « lusum, seu ludicrum artis, » ut mox τῆς τέχνης τὰ ἔργα. SYLBURG.

(72) *Ἐπειδήπερ*. Interpres recte legit: Ἐπειδήπερ πᾶν τὸ μὴ ὂν οὐχ ἱδρύεται. Nam in aliis quoque locis adnotavimus negativas particulas e Clementis libris excidisse.

(73) *Ἀλλ' οὐδ' ὑπ' ἄλλου· ὄντως ὂν γάρ ἐστι καὶ αὐτό*. Sic Sylburgius, et, quæ eum sequuntur, editiones. Sed Flor. ἀλλ' οὐδ' ὑπ' ἄλλου· ὄντως ὂν γάρ ἐστι καὶ αὐτό. Ubi ὄντος mutatum in ὄντως, quia quid esset ὄντως ὂν non apparuit. Deinde in recentioribus editionibus ὂν etiam in ἂν mutatum est. Sed in editionis Florentinæ lectione nil mutari debuit præter distinctionem. Nam si ὄντως ad præcedentia verba relatum fuerit, satis perspicua statim erit sententia: ἀλλ' οὐδ' ὑπ' ἄλλου ὄντως· ὂν D γάρ ἐστι καὶ αὐτό· « sed neque ab alio ente, nam et ipsum quoque ens est; » ac proinde utrumque pariter locum possidebit, vel eo carebit.

(74) *Ὑφ' ἑαυτοῦ*. Sic recte libri recentiores: ἐφ' ἑαυτοῦ. Flor., Sylb., Ms. Paris.

(75) *Οὗ*. Jam ad sermonem de Deo redit.

(76) *Ἱερόν*. Duplicem hujusce vocis sensum notat. Nam primo ipse Deus dicitur ἱερός, deinde πᾶν τὸ ἀνατιθέμενον τῷ Θεῷ, « quidquid Deo dicatum est; » ut Suidæ verbis utar.

(77) *Δεδαιδαλμένον*. Flor. δεδαλμένον, omissa initiali thematis syllaba. Sequens participium πεποιημένην respicit femininum Ἐκκλησίαν. SYLBURG.

(78) *Ἐκλεκτῶν*. Montacutius, *Apparat.* 1, pag. 2, ἐκκλητῶν, « evocatorum, » scribendum monuit. Sed fortasse Clemens non tam Ἐκκλησίας etymologiam tradere, quam similibus vocibus quodammodo ludere voluit.

Dei sacrum dixerimus, quod est magni pretii, et A non illiberali arte constructum, sed neque manu præstigiatoris ordinatum, sed voluntate Dei templum effectum? non enim nunc locum, sed electorum congregationem, appello Ecclesiam. Melius est hoc templum ad accipiendam Dei dignitatis magnitudinem. Animal enim quod est magni pretii, ei qui est omni pretio dignus, imo cujus pretio nihil omnino respondet, consecratum est propter insignem sanctitatem. Erit autem is Gnosticus qui magni pretii est, qui est in honore apud Deum, in quo Deus est collocatus, hoc est, in quo consecrata est Dei cognitio. Hic divinam inveniemus effigiem et sanctam imaginem in justa anima, quando ea quidem fuerit beata, ut quæ est præpurgata, beata B autem efficiat opera. Hic est et quod nondum collocatur, et quod est collocatum: hoc quidem in iis qui jam facti sunt Gnostici; illud autem in iis qui sunt in promptu ut fiant, etiamsi nondum sint digni Dei scientiam accipere. Nam quidquid est crediturum, jam tanquam fidele et Deo positum in honore simulacrum, virtute præditum, Deo est dedicatum.

τοῦ Θεοῦ (79). Τὸ γὰρ περὶ πολλοῦ ἄξιον ζῶον, τῷ τοῦ παντὸς ἀξίῳ, μᾶλλον δὲ οὐδενὸς ἀνταξίῳ, δι' ὑπερβολὴν ἁγιότητος καθιέρωται. Εἴη δ' ἂν οὗτος ὁ γνωστικὸς ὁ πολλοῦ ἄξιος, ὁ τίμιος τῷ Θεῷ, ἐν ᾧ ὁ Θεὸς ἐνίδρυται, τουτέστιν ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ γνῶσις καθιέρωται. Ἐνταῦθα καὶ τὸ ἀπεικόνισμα εὕροιμεν ἂν τὸ θεῖον καὶ ἅγιον ἄγαλμα ἐν τῇ δικαίᾳ ψυχῇ, ὅταν μακαρία μὲν αὐτὴ τυγχάνῃ, ἅτε προκεκαθαρμένη, μακάρια δὲ διαπραττομένη ἔργα· ἐνταῦθα καὶ τὸ ἀνίδρυτον (80) καὶ τὸ ἐνιδρυμένον· τὸ μὲν ἐπὶ τῶν ἤδη γνωστικῶν, τὸ δὲ ἐπὶ τῶν οἵων τε γενέσθαι, κἂν μηδέπω ὦσιν ἄξιοι ἀναδέξασθαι ἐπιστήμην Θεοῦ. Πᾶν γὰρ τὸ μέλλον πιστεύειν, πιστὸν ἤδη (81) τῷ Θεῷ καὶ καθιδρυμένον εἰς τιμὴν ἄγαλμα ἐνάρετον ἀνακείμενον Θεῷ.

CAPUT VI.

Preces et gratiarum actiones a mente pura indesinenter oblatas omni sacrificio longe esse potiores.

Quemadmodum ergo Deus loco non circumscribitur; neque animalis figuræ unquam assimilatur: ita nec in eum similes cadunt affectiones, neque alicujus indiget, sicut quæ sunt nativa, ut sacrificium instar alimenti propter famem concupiscat. In quodcunque cadunt affectus, in id cadit interitus, et ei qui non nutritur, cibum præbere est stultitia Porro autem comicus quoque ille Pherecrates le- C pide in comœdia quæ inscribitur *Fugitivi*, fecit deos cum hominibus expostulantes de sacris,
304 « quod cum diis sacrificarent, primum secerneretur id ✠ quod eorum dedecori assignaretur, cum dicit: Nonne cum femora ad inguen usque valde circumlinxistis, et lumbos satis attenuastis, ipsam deinceps spinam tanquam limatam distribuistis nobis quasi canibus? Deinde cum vos vestri invicem pudeat, multis modis celatis. » Eubulus autem, qui est ipse quoque comicus, hoc modo ipse quoque scribit de sacrificiis:

Καθάπερ οὖν οὐ περιγράφεται τόπῳ Θεὸς, οὐδὲ ἀπεικονίζεταί ποτε ζώου σχήματι· οὕτως οὐδὲ ὁμοιοπαθὴς οὐδὲ ἐνδεὴς, καθάπερ τὰ γεννητὰ, ὡς θυσίαν δίκην τροφῆς διὰ λιμὸν ἐπιθυμεῖν. Ὧν ἅπτεται πάθος, φθαρτὰ πάντα ἐστί (82)· καὶ τῷ μὴ τρεφομένῳ προσάγειν βορὰν μάταιον. Καὶ ὅ γε κωμικὸς ἐκεῖνος Φερεκράτης, ἐν *Αὐτομόλοις* χαριέντως αὐτοὺς (83) πεποίηκε τοὺς θεοὺς καταμεμφομένους τοῖς ἀνθρώποις τῶν ἱερῶν, — « ὅτι (84) τοῖσι θεοῖσι θύετε, πρώτιστ' ἀποκρίνετε (85)· τὸ νομιζόμενον ὑμῶν αἰσχύνη τὸ κατειπεῖν· Οὐ τὼ μηρὼ περιλάψαντες κομιδῇ μέχρι βουβώνων, καὶ τὴν ὀσφὺν κομιδῇ ψιλὴν, λοιπὸν τὸν σπόνδυλον αὐτὸν ὥσπερ ῥινήσαντες, ἐνέμεθ' (86), ὥσπερ καὶ τοῖς κυσὶν (87), ἡμῖν; Εἶτ' ἀλλήλους αἰσχυνόμενοι, οὐ λήμασι κρύπτετε πολλοῖς (88). » Εὔβουλος δὲ, ὁ καὶ αὐτὸς κωμικὸς, ὧδέ πως περὶ τῶν θυσιῶν γράφει·

✠ P. 847, ED. POTTER, 716, ED. PARIS.

(79) Ἀξίας τοῦ Θεοῦ. Forte convenientius ἀξίαν τοῦ Θεοῦ, « dignam Deo. » SYLBURG.

(80) Ἀνίδρυτον. Lege ἐνίδρυτον. LOWTH.

(81) Πιστὸν ἤδη. Hanc sententiam perinde vertit D interpres, ac si esset scriptum: πιστὸν ἤδη, καὶ τῷ Θεῷ καθιδρυμένον.

(82) Φθαρτὰ πάντα ἐστί. Forte non minus apte legeris, φθαρτὰ πάντως ἐστί. SYLBURG.

(83) Αὐτούς. Ms. Paris. αὐτοῖς.

(84) Ὅτε. Forte verius ὅτε, « cum, quando. » SYLBURG. — Hos autem versus Grotius sic restituit et explicavit *Excerpt.*, p. 511:

Ὅτε τοῖς θεοῖς θύετε πρώτι
στ' ἀποκρινόμενοι τὸ νομιζόμενον
Ἡμῖν (αἰσχύνη τὸ καὶ εἰπεῖν),
Οὐ τὼ μηρὼ περιλάψαντες
Κομιδῇ μέχρι τῶν βουβώνων,
Καὶ τὴν ὀσφὺν κομιδῇ ψιλὴν,
Λοιπὸν τὸν σπόνδυλον αὐτὸν
Ὥσπερ ῥινήσαντες νέμετε,
Ὥσπερ καὶ τοῖς κυσὶν ἡμῖν·
Εἶτ' ἀλλήλους αἰσχυνόμενοι
Οὐ λήμασι κρύπτετε πολλοῖς;
Sacra cum facitis, nobisque diis
Assignatis more coacti
Partem (pudor est ista referre)
Annon gemino femore ambeso
Ipso tenus inguine, lumbos
Quamvis tenues cum linxistis,
Limatam denique spinam
Et detritam tanquam canibus
Nobis donare soletis,
Tegitisque mola munera salsa,
Quoniam pudet ista videri?

(85) Ἀποκρίνετε. Metrum breviorem lectionem requirit, talem quampiam, ἀποκρίνετε ἄμμι τίν', αἰσχύνη τὸ κατειπεῖν. Et paulo post, μέχρι καὶ βουβώνων, seu μέχρι τῶν βουβώνων. SYLBURG. — In ms. Paris. prior illa sententia sic se habet: Ἀποκρίνεται τὸ νομιζόμενον ὑμῶν αἰσχύνη τῷ.

(86) Ἐνέμεθ'. Forte ἐνέμεσθ'. SYLBURG.

(87) Κυσίν. Tertullianus, in *Apol.*: « Volo et ritus vestros recensere, non dico quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa quæque mactatis: cum de opimis et integris supervacua quæque truncatis, capitula et ungulas quæ domi quoque pueris et canibus destinassetis. »

(88) Οὐ λήμασι κρύπτετε πολλοῖς. Fortasse

Αὐτοῖς δὲ τοῖς θεοῖσι τὴν κέρκον μόνην
Καὶ μηρὸν, ὥσπερ παιδερασταῖς, θύετε.

Καὶ παραγαγὼν τὸν Διόνυσον ἐν *Σεμέλῃ*, διαστελλόμενον πεποίηκεν· « Πρῶτον μὲν (89), ὅταν ἐμοί τι θύωσί τινες, αἷμα, κύστιν, μὴ καρδίαν μηδ' ἐπιπόλαιον (90)· ἐγὼ γὰρ οὐκ ἐσθίω γλυκεῖαν οὐδὲ μηρίαν (91). » Μένανδρός (92) τε, « τὴν ὀσφὺν (93) ἄκραν, » πεποίηκε, « τὴν χολὴν, ὀστέα τὰ ἄβρωτα, » φησὶ, « τοῖς θεοῖς ἐπιτιθέντες, αὐτοὶ τὰ ἄλλα ἀναλίσκουσιν. » Ἢ γὰρ οὐχ ἡ τῶν ὁλοκαυτωμάτων κνίσσα καὶ τοῖς θηρίοις ἀφεκτέα; Εἰ δὲ τῷ ὄντι ἡ κνίσσα γέρας ἐστὶ θεῶν τῶν παρ' Ἕλλησιν, οὐκ ἂν φθάνοιεν καὶ τοὺς μαγείρους θεοποιοῦντες, οἳ τῆς ἴσης εὐδαιμονίας ἀξιοῦνται, καὶ τὸν ἰτμὸν (94) αὐτὸν προσκυνοῦντες, προσεχεστέραν γινομένην τῇ κνίσσῃ τῇ πολυτιμήτῳ; καί που Ἡσίοδος (95) κατά τινα μερισμὸν κρεῶν ἀπατηθέντα φησὶ πρὸς τοῦ Προμηθέως τὸν Δία, λαβεῖν ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ κεκαλυμμένα ἀργέτι δημῷ.

Diis quippe caudam consecratis et femur,
Tanquam scelestis nempe pædiconibus.

Et in *Semele* introductum Bacchum facit disceptantem : « Primum quidem quod mihi sacrificant quidam sanguinem et vesicam, cordis autem ne superficiem quidem : ego enim neque dulci vescor victima, nec femoribus. » Scripsit autem Menander : « Cum summos lumbos, bilem, et quæ comedi non possunt ossa diis imposuerint, ipsi consumunt alia. » Annon enim a nidore sacrificiorum vel bestiis est abstinendum? Sin autem revera nidor est munus deorum qui sunt apud Græcos, cur non prius quoque coquos in deos referunt, qui æquali dignantur beatitudine, et non ipsum adorant caminum, qui est huic venerabili nidori propinquior? Quin etiam Hesiodus ✠ dicit Jovem deceptum a Prometheo in divisione carnium accepisse,

✠ P. 848, ED. POTTER. 716-717, ED. PARIS.

scripserat, οὐ κλέμμασι κρύπτετε πολλοῖς. Heinsius.

(89) *Πρῶτον μέν*. Metrum talem quampiam lectionem exigit :

Πρῶτον μὲν, ὅταν ἐμοί τι θύωσίν τινες,
Θύουσιν αἷμα, κύστιν, οὐ μὴ καρδίαν,
Μηδ' ἐπιπόλαιον· ἐγὼ γὰρ σάρκ' οὐκ ἐσθίω
Γλυκ.

Sylburg. — Iidem versus a Grotio hoc modo emendati sunt, *Excerpt.*, pag. 655 :

Πρῶτον μὲν ἤν ἐμοί τι θύωσιν, τινὲς
Θύουσι κύστιν, αἷμα· μηδεὶς καρδίαν,
Μηδ' ἐπιπόλαιον· οὐκ ἐγὼ γὰρ ἐσθίω
Γλυκύτερον οὐδὲν μηρίων.
Primum mihi si faciendum est, sunt qui sacrificant
Aut sanguinem aut vesicam : nemo corculum,
Omentum nemo. Femore namque suavius
Nil vescor unquam.

(90) *Ἐπιπόλαιον*. « Omentum. » Vide Hesych. et Casaub. in *Athen.* lib. IV, c. 11. Lowth.

(91) *Ἐγὼ γὰρ οὐκ ἐσθίω γλυκεῖαν οὐδὲ μηρίαν*. Hervetus corrigit γλυκεῖαν, sed non assequitur mentem auctoris. Tu lege οὐκ ἐσθίω γλυκεῖαν, οὐδὲ μηρία. Hesychius, γλυκεῖον τὸ γάλα καὶ τὴν χολήν. Rectius, γλυκεῖαν τὸ γάλα, quam ut erat, aut ut volunt quidam, γλυκήν. Cœl. Aurelianus lib. III, c. 1 : « Multa enim contrariæ significationis vocabula sumpserunt, ut fella, quæ Græci γλυκέα vocant, velut dulcia, cum sint amarissima. » Idem Plinius lib. XVII, c. 10. Hic ipse Clemens lib. III, *Strom.*, p. 177, Flor. edit. : Μηδὲ λεγόντων ἐλευθερίαν τὴν ὑπὸ ἡδονῇ δουλείαν, καθάπερ οἱ τὴν χολὴν γλυκεῖαν· « Neque dicant libertatem eam, quæ est sub voluptate, servitutem, sicut ii, qui bilem dicunt dulcem. » Ita verterat antea Hervetus, sed altera pars hujus sententiæ ab ejus amanuensi prætermissa est p. 462. Porro μηρία Favorinus exponit τὰ μηριαῖα ὀστᾶ, « femoralia ossa, » et Hesychius, μηρία τὰ ἐπὶ τῶν μηρῶν ἐξαιρούμενα ὀστᾶ. Videte igitur hic : « Ego enim neque felle vescor, neque femorum ossibus. » Sic paulo post, τὴν χολὴν ὀστέα τε ἄβρωτα, « bilem, » sive « fele, et quæ comedi non possunt ossa. » Et p. 707, « ossibus et bile tosta. » Illud* vero infra, num. 50, sic leg : « Justissimo verbo honorantes, per quod accepimus cognit. ea q. d. per illud glorif. » Fides ex auditu, aud. per verbum Christi (Rom. X.) Justum dicit per verbum edoctos, verbo remunerari. Sic p. 711 : « Gratias agens per verbum ei datum. » Collect.

(92) *Μένανδρος*. Menandri verba tali videntur includenda metro :

... ὀσφὺν ἄκραν, κύστιν, χολὴν,
Ὀστᾶ τ' ἄβρωτα τοῖς θεοῖς ἐπιτιθέμενοι,
Αὐτοὶ τὰ λοίπ' ἀναλίσκουσ' εὐωχούμενοι.

Sylburg. — Hi Menandri versus exstabant in ejus Δυσκόλῳ, ut refert Athenæus lib. IV, c. 11, quo loco eos una cum aliis citavit; quos hoc modo exhibet Grotius, in *Excerpt.*, pag. 719 :

Ὡς θύουσι δ' οἱ τυμβωρύχοι,
Κίστας φέροντες καὶ σταμνί', οὐχὶ τῶν θεῶν
Ἕνεκ', ἀλλ' ἑαυτῶν. Ὁ λιβανωτὸς εὐσεβὲς
Καὶ τὸ πόπανον· τοῦτ' ἔλαβεν ὁ θεὸς ἐπὶ τὸ πῦρ
Ἅπαν ἐπιτεθέν. Οἱ δὲ τὴν ὀσφὺν ἄκραν
Καὶ τὴν χολὴν ὀστᾶ τ' ἄβρωτα τοῖς θεοῖς
Ἐπιθέντες αὐτοὶ τἄλλα καταπίνουσ'.
Ut sacrificant vecticularii,
Cistas et urnas inferunt, non hercule
Deum, sed suapte gratia. Thus res pia est
Libumque : namque id omne diis impenditur
Flammis impositum. Cæterum isti fel merum,
Lumbique extrema, et ingustabilia ossua
Diis ponentes, reliquum ipsi devorant.

(93) *Τὴν ὀσφύν*. In vulgatis Athenæi libris hæc sic exstant :

... Οἱ δὲ τὴν ὀσφὺν ἄκραν,
Καὶ τὴν χολὴν ἔτ' ἐς τὰ βρώματα τοῖς θεοῖς
Ἐπιτιθέντες, αὐτοὶ τἄλλα καταπίνουσι.

Verum in secundo versu nonnulli codices ibi habent, Καὶ τὴν χολὴν, ὀστᾶ τ' ἄβρωτα τοῖς θεοῖς· quod Clementi propius est.

(94) *Ἰτμόν*. H. apte τὸν ἰπνόν, « furnum » seu « caminum. » Genus vero cur paulo post mutatum sit nescio, nisi forte relatio facta sit ad intellectum, τὴν κάμινον. Sylburg.

(95) *Ἡσίοδος*. Theogon. v. 536, de Prometheo agens scribit :

... τότ' ἔπειτα μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῷ
Δασσάμενος προὔθηκε, Διὸς νόον ἐξαπαφίσκων.
Τῷ μὲν γὰρ σάρκας τε καὶ ἔγκατα πίονι δημῷ
Ἐν ῥινῷ κατέθηκε, καλύψας γαστρὶ βοείῃ·
Τῷ δ' αὖτ' ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ
Εὐθετίσας κατέθηκε, καλύψας ἀργέτι δημῷ.
... ibi tum magnum bovem prompto animo
Divisum proposuit, Jovis mentem fallens :
Hae enim carnesque et intestina pingui adipe
In pelle deposuit, tegens ventre bovino;
In altera rursum ossa alba bovis dolosa arte
Rite disponens deposuit, tegens candida arvina, etc.

Post hæc, memoratis quæ ad Jovis electionem pertinent, hos versus, quos allegavit Clemens, subjungit v. 556.

Arte mala ossa bovis nitida pinguedine tecta.
Hinc fit ut ossa viri sacras adolere per aras
Assueti, veteris imitentur originis usum.

Sed nequaquam dixerint, quæ ex indigentia oritur cupiditate vexatum nutriri Deum. Eum itaque efficient plantæ similem, ut qui nutriatur absque appetitione; et bestiis quæ latent in cavernis; quas dicunt aut in aeris crassitudine, aut etiam ipsa propriis corporis exhalatione nutriri, et citra offensionem augeri. Atque si citra ullam egestatem eis Deus nutritur, quid est opus nutrimento ei qui non indiget? Sin autem gaudet honorari, cum natura nullius indigeat, non abs re nos Deum precibus honoramus, et hoc sacrificium optimum et sanctissimum cum justitia emittimus, justissimo Logo eum honorantes, per quem accipimus cognitionem, ea quæ didicimus per eum glorificantes. Est ergo quod est hic terrestre apud nos altare, congregatio eorum qui intenti sunt orationibus, unam quodammodo vocem habens communem et unam mentem. Quæ per odoratum autem accipiuntur nutrimenta, etsi sint diviniora iis quæ per os, tamen arguunt respirationem. Quid ergo de Deo dicunt, utrum perspirat sicut genus dæmonum? an inspirat solum, ut aquatilia per branchiorum dilatationem? an circumspirat, ut insecta per compressionem incisionis pennarum? Sed nulli ex his, si sapiant, Deum assimilaverint. Quæ autem respirant per pulmonis ad thoracem objectam dilatationem, ea attrahunt aerem. Deinde si Deo dederint viscera et arterias, et venas, et nervos, et partes, inducent eum nihil differentem. Conspiratio autem proprie dicitur in Ecclesia. Est enim Ecclesiæ sacrificium, oratio, quæ a sanctis exhalatur animis, cum sacrificium simul aperitur et tota mens Deo. Sed antiquissimam quidem aram in Delo sanctam vulgo jactarunt. Ad hanc autem solum dicunt etiam accessisse Pythagoram, cæde et morte minime inquinatam; aram autem vere sanctam esse justam ani-

A *Ἐκ τοῦ δ' ἀθανάτοισιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων*
Καίουσ' ὀστέα λευκὰ θυηέντων ἐπὶ βωμῶν.

Ἀλλ' οὐκ ἂν οὐδαμῶς φασι κατὰ τὴν ἐκ τῆς ἐνδείας ἐπιθυμίαν κακούμενον τρέφεσθαι τὸν Θεόν. Ὅμοιον οὖν αὐτὸν φυτῷ ποιήσουσιν ἀνορέκτως τρεφόμενον, καὶ τοῖς φωλεύουσι θηρίοις (96)· φασὶ γοῦν ταῦτα, εἴτε ὑπὸ τῆς κατὰ τὸν ἀέρα παχύτητος, εἴτ' αὖ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς τοῦ οἰκείου σώματος ἀναθυμιάσεως τρεφόμενα, ἀβλαβῶς (97) αὔξειν. Καίτοι εἰ ἀνενδεῶς τρέφεται αὐτοῖς τὸ Θεῖον, τίς ἔτι χρεία τροφῆς τῷ ἀνενδεεῖ; Εἰ δὲ τιμώμενον χαίρει, φύσει ἀνενδεὲς ὑπάρχον, οὐκ ἀπεικότως ἡμεῖς δι' εὐχῆς τιμῶμεν τὸν Θεόν· καὶ ταύτην τὴν θυσίαν ἀρίστην καὶ ἁγιωτάτην μετὰ δικαιοσύνης ἀναπέμπομεν τῷ δικαιοτάτῳ Λόγῳ γεραίροντες· δι' οὗ παραλαμβάνομεν τὴν γνῶσιν, διὰ B τούτου δοξάζοντες ἃ μεμαθήκαμεν (98). Ἔστι γοῦν τὸ παρ' ἡμῖν θυσιαστήριον ἐνταῦθα τὸ ἐπίγειον τὸ ἄθροισμα τῶν ταῖς εὐχαῖς ἀνακειμένων, μίαν ὥσπερ ἔχον φωνὴν τὴν κοινὴν καὶ μίαν γνώμην. Αἱ δὲ διὰ τῆς ὀσφρήσεως, εἰ καὶ θειότεραι (99) τῶν διὰ στόματος τροφαὶ, ἀλλὰ ἀναπνοῆς εἰσι δηλωτικαί. Τί οὖν φασι περὶ τοῦ Θεοῦ; πότερον διαπνεῖται, ὡς τὸ τῶν δαιμόνων γένος (1); ἢ ἐμπνεῖται μόνον, ὡς τὰ ἔνυδρα κατὰ τὴν τῶν βραγχίων διαστολήν; ἢ περιπνεῖται, καθάπερ τὰ ἔντομα κατὰ τὴν διὰ τῶν πτερύγων ἐπίθλιψιν τῆς ἐντομῆς; Ἀλλ' οὐκ ἄν τινι τούτων ἀπεικάσαιεν, εἴγε εὖ φρονοῖεν, τὸν Θεόν· ὅσα δὲ ἀναπνεῖ κατὰ τὴν τοῦ πνεύμονος πρὸς τὸν θώρακα ἀντιδιαστολήν, ῥυμουλκεῖ τὸν ἀέρα. Εἶτα, εἰ σπλάγ- C χνα δοῖεν καὶ ἀρτηρίας, καὶ φλέβας, καὶ νεῦρα, καὶ μόρια τῷ Θεῷ, οὐδὲν διαφέροντα (2) εἰσηγήσονται τοῦτον. Ἡ σύμπνοια δὲ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας λέγεται κυρίως. Καὶ γάρ ἐστιν ἡ θυσία τῆς Ἐκκλησίας λόγος ἀπὸ τῶν ἁγίων ψυχῶν ἀναθυμιώμενος, ἐκκαλυπτομένης ἅμα τῆς θυσίας καὶ τῆς διανοίας ἁπάσης τῷ Θεῷ. Ἀλλὰ τὸν μὲν ἀρχαιότατον βωμὸν ἐν Δήλῳ ἁγνὸν εἶναι τεθρυλλήκασι· πρὸς ὃν (3) δὴ μόνον καὶ Πυθαγόραν (4) προσελθεῖν φασι, φόνῳ καὶ θανάτῳ μὴ

(96) *Τοῖς φωλεύουσι θηρίοις*. Ea intelligit animalia, quæ certo quodam cujusque anni tempore secretis in locis abdita, absque alimento vivunt. Qualia dicuntur esse ursæ, hystrices, serpentum aviumque genera quædam, et ἔντομα σχεδὸν ἅπαντα, « insecta prope omnia. » Conf. Aristoteles *De hist. animal.* lib. VIII, cap. 14, 15, 16, 17.

(97) *Ἀβλαβῶς*. « Innoxie, » seu absque aliarum rerum consumptione.

(98) *Δοξάζοντες ἃ μεμαθήκαμεν*. Legendum videtur δοξάζοντες ἐφ' οἷς μεμαθήκαμεν. LOWTH.

(99) *Θειότεραι*. Hoc est magis spirituales, seu subtiles.

(1) *Διαπνεῖται ὡς τὸ τῶν δαιμόνων γένος*. Gatakerus *Comment.* in lib. VI *Marci Antonini* pag. 228, 229, in hæc Clementis verba adnotat: « Cæterum aliis ego dispiciendum libens proposuerim τὸ διαπνεῖσθαι Clementis Alex. quid velit, quod dæmonibus ille tribuit *Strom.* VII, quo loco τὸ διαπνεῖσθαι, καὶ ἐμπνεῖσθαι, καὶ περιπνεῖσθαι, καὶ ἀναπνεῖν a se invicem disterminat. Mihi suspicio oboritur locum mendo neutiquam immunem esse, legique debere, πότερον διαπνεῖται ὡς τὸ τῶν δρυῶν, vel τὸ τῶν δένδρων (non autem τὸ τῶν δαιμόνων) γένος, cum non sit verisimile a dæmonibus exorsum Clementem, cum in reliquis gradatim ab inferioribus ad superiora ascendat, ab aquatilibus ad insecta, ab insectis ad animantia perfectiora. Et τὸ διαπνεῖσθαι tum a Marco, tum ab aliis attribuitur stirpibus, ut illic probatur. » Vox διαπνεῖσθαι infra occurrit in *Excerptis* Theodoti cap. 52, D pag. 982.

(2) *Οὐδὲν διαφέροντα*. Desiderari videtur ἡμῶν, vel τῶν ἀνθρώπων, vel aliquid simile. Sensus est: « Eos qui viscera et arterias et reliquas partes Deo tribuunt, eum » non diversum ab hominibus « efficere. » Quin etiam hic cl. Lowthius adnotavit deesse vocem ἀνθρώπου.

(3) *Πρὸς ὅν*. Ms. Paris. πρὸς τόν.

(4) *Πυθαγόραν*. Laertius in *Pythagora* lib. VIII, seg. 13: Ἀμέλει καὶ βωμὸν προσκυνῆσαι μόνον ἐν Δήλῳ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Γενέτορος, ὅς ἐστιν ὄπισθεν τοῦ Κερατίνου, διὰ τὸ πυροὺς, καὶ κριθὰς, καὶ τὰ πόπανα μόνα τίθεσθαι ἐπ' αὐτοῦ ἄνευ πυρὸς, ἱερεῖον δὲ μηδὲν, ὥς φησιν Ἀριστοτέλης ἐν *Δηλίων πολιτείᾳ*· « Tantum aram in Delo Apollinis Genitoris, quæ post Corneam est, adorare solebat, quod frumentum, et hordeum, et placentas illi absque usu ignis imponere moris sit, victimam autem nullam, ut Aristoteles in *Deliorum republica* testa-

μιανθέντα· βωμὸν δὲ ἀληθῶς ἅγιον, τὴν δικαίαν ψυχὴν, καὶ τὸ ἀπ' αὐτῆς θυμίαμα, τὴν ὁσίαν εὐχὴν λέγουσιν ἡμῖν ἀπιστήσουσιν; Σαρκοφαγιῶν (5) δ' οἶμαι, προφάσει αἱ θυσίαι τοῖς ἀνθρώποις ἐπινενόηνται· ἐξῆν δὲ καὶ ἄλλως, ἄνευ τῆς τοιαύτης εἰδωλολατρείας, μεταλαμβάνειν κρεῶν τὸν βουλόμενον. Αἱ μὲν γὰρ κατὰ τὸν νόμον θυσίαι τὴν περὶ ἡμᾶς εὐσέβειαν ἀλληγοροῦσι, καθάπερ ἡ τρυγὼν καὶ ἡ περιστερὰ ὑπὲρ ἁμαρτιῶν προσφερόμεναι, τὴν ἀποκάθαρσιν τοῦ ἀλόγου μέρους τῆς ψυχῆς προσδεκτὴν μηνύουσι τῷ Θεῷ· εἰ δέ τις τῶν δικαίων οὐκ ἐπιφορτίζει τῇ τῶν κρεῶν βρώσει τὴν ψυχὴν, λόγῳ τινὶ εὐλόγῳ χρῆται· οὐχ ᾧ Πυθαγόρας καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ τὴν μετένδεσιν ὀνειροπολοῦντες τῆς ψυχῆς. Δοκεῖ δὲ Ξενοκράτης ἰδίᾳ πραγματευόμενος περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζώων τροφῆς (6), καὶ Πολέμων ἐν τοῖς περὶ τοῦ κατὰ φύσιν βίου συντάγμασι σαφῶς λέγειν, ὡς ἀσύμφορόν ἐστιν ἡ διὰ τῶν σαρκῶν τροφὴ, εἰργασμένη ἤδη καὶ ἐξομοιουμένη ταῖς τῶν ἀλόγων ψυχαῖς. Ταύτῃ καὶ μάλιστα (7) Ἰουδαῖοι χοιρείου ἀπέχονται, ὡς ἂν τοῦ θηρίου τούτου μιαροῦ ὄντος· ἐπεὶ μάλιστα τῶν ἄλλων τοὺς καρποὺς ἀνορύσσει καὶ φθείρει. Ἐὰν δὲ λέγωσι τοῖς ἀνθρώποις δεδόσθαι τὰ ζῶα, καὶ ἡμεῖς συνομολογοῦμεν, πλὴν οὐ πάντως εἰς βρῶσιν· οὐδὲ μὴν πάντα, ἀλλ' ὅσα ἀεργά (8). Διόπερ οὐ κακῶς (9) ὁ κωμικὸς Πλάτων ἐν ταῖς Ἑορταῖς τῷ δράματί φησιν·

A mam, ✠ et qui ab ea emittitur suffitum sanctam orationem, nobis dicentibus non credent? Esui autem carnium, ut arbitror, prætextus ut esset aliquis, excogitata sunt hominibus sacrificia : licebat autem alioqui absque tali cultu simulacrorum, ei qui vellet, vesci carnibus. Quæ enim ex lege fiunt sacrificia, allegorice nostram significant religionem : ut turtur et columba quæ offeruntur pro peccatis, emundationem partis animæ quæ caret ratione, Deo esse acceptam significant. Si quis autem ex justis esu carnium animam non onerat, satis consentanea utitur ratione ; non qua Pythagoras et ejus asseclæ, somniantes animæ transmigrationem. Videtur autem Xenocrates seorsum tractans de nutrimento ex animalibus, et Polemon in opere de B Vita secundum naturam, aperte dicere, quod noxium sit carnis nutrimentum, quod confectum est et assimilatum animis bestiarum. Ea ratione Judæi quoque maxime abstinent a carne suilla, utpote quod hoc animal sit maxime sceleratum, quoniam maxime omnium fructus effodit et corrumpit. Sin autem dicant hominibus data esse animantia ; nos quoque id confitemur, sed non omnino ad comedendum; sed neque omnia, sed quæcunque non laborant. Quocirca non male Plato comicus in comœdia quæ inscribitur *Festa*, dicit :

Τῶν γὰρ τετραπόδων οὐδὲν ἀποκτείνειν ἔδει
Ἡμᾶς τὸ λοιπὸν (10), *πλὴν ὑῶν· τὰ γὰρ κρέα*
Ἥδιστ' ἔχουσι, κοὐδὲν (11) *ἐφ' ὑὸς γίνεται*
Πλὴν (12) *ὕστριχες ἡμῖν καὶ πηλός τε καὶ* (13) *βοή.*

Ex quadrupedibus autem nullum deinceps oporteret
[nos occidere
Præter sues : carnes enim
C *Habent suavissimas, et nihil ad nos redit ex sue,*
Præterquam setæ et lutum et clamor.

Ὅθεν καὶ ὁ Αἴσωπος οὐ κακῶς ἔφη « τοὺς ὗς κεκραγέναι μέγιστον· συνειδέναι γὰρ αὐτοῖς εἰς οὐδὲν ἄλλο χρησίμοις, ὅτ' ἂν ἕλκωνται, ἢ πλὴν εἰς τὴν θυσίαν (14). » Διὸ καὶ Κλεάνθης (15) φησὶν « ἀνθ' ἁλῶν

Unde etiam dicebat Æsopus, « maxime clamare sues, quia quando trahuntur intelligunt se ad nihil aliud esse utiles quam ad sacrificium. » Quocirca Cleanthes quoque dicebat « eos pro sale habere

✠ P. 849, ED. POTTER, 717-718, ED. PARIS.

tur. » Jamblicus, *De vita Pythagoræ* cap. 5 : Λέγεται δὲ περὶ αὐτὸν χρόνον θαυμασθῆναι περὶ τὴν Δῆλον, προσελθόντα πρὸς τὸν ἀναίμακτον λεγόμενον, τὸν τοῦ Γενέτορος Ἀπόλλωνος βωμόν. Conf. *Archæologiæ* nostræ *Græcæ* lib. II, c. 2.

(5) *Σαρκοφαγιῶν*. Proinde tradunt auctores, antiquissimis sæculis nec diis oblata, nec hominibus in cibum concessa fuisse animantia. Vide *Archæologiæ* nostræ *Græcæ* lib. II, cap. 4.

(6) *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ζώων τροφῆς*. Hunc librum omisit Laertius, Xenocratis scripta enumerans, nisi forte idem sit cum eo quem Πυθαγόρεια inscripsit.

(7) *Ταύτῃ καὶ μάλ*. De causis cur Judæi a suillis carnibus abstinuerint, vide Spencerum *De legibus Hebr.* lib. I, cap. 5.

(8) *Ἀεργά*. Proinde gravissimi sceleris reus olim est habitus, quicunque βοῦν ἐργάτην, « bovem operarium, » mactasset. Plinius quemdam memorat, qui id exsilio luit, *Nat. hist.* lib. VIII, c. 45. Vide *Archæologiæ* nostræ *Græcæ* lib. II, c. 4.

(9) *Διόπερ οὐ κακῶς*. Cicero, *De natura deor.* lib. II : « Sus vero quid habet præter escam? cui quidem ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. » Varro, *De re rustica* lib. II, c. 4 : « Suillum pecus donatum natura dicunt ad epulandum. Itaque ei animam datam esse perinde ac salem,

quæ servaret carnem. » Plutarchus Stoicis ascripsit hanc sententiam lib. v *Sympos.* cap. 10 : Διὸ καὶ τῶν Στωϊκῶν ἔνιοι τὴν ὑΐνην σάρκα κρέα γεγονέναι λέγουσι τῆς ψυχῆς ὥσπερ ἁλῶν παρεσπαρμένης ὑπὲρ τοῦ διαμένειν. Collect.

(10) *Ἀποκτείνειν ἔδει ἡμᾶς τὸ λοιπόν*. Ms. Paris. ἀποκτείνειν ἡμᾶς ἔδει τὸ λοιπόν. Ms. Ottob. ἀποκτείνειν ἔδει τὸ λοιπόν.

(11) *Κρέα Ἥδιστ' ἔχουσι, κοὐδέν*. Ms. Paris. κρέα ἥδιστα ἔχουσιν, καὶ οὐδέν.

D (12) *Πλήν*. Labascit versus. Stabit si scribas :
..... *οὐδὲν ἀφ' ὑὸς γίνεται,*
Πλὴν ὕστριχες, καὶ πηλὸς ἡμῖν καὶ βοή.
Heinsius. — Eodem modo postremum hunc versum scribit Grotius; sed in præcedente γίγνεται pro γίνεται metri causa substituit, *Excerpt.*, p. 485.

(13) *Πηλός τε*. Copulativam τε omittit. ms. Paris.

(14) *Κεκραγέναι μέγιστον· συνειδέναι γὰρ αὐτοῖς εἰς οὐδὲν ἄλλο χρησίμοις, ὅτ' ἂν ἕλκωνται, ἢ πλὴν εἰς τὴν θυσίαν*. Cl. Rittershusius in notis in Porphyrium *De vita Pythagoræ* p. 8, existimare se ait, hæc duo verba, ὅταν ἕλκωνται, rectius collocari post κεκραγέναι μέγιστον· ac deinde pro ἢ πλὴν scribi debere πλὴν ἤ, vel omnino delendum esse ἤ.

(15) *Κλεάνθης*. Cleanthis dictum Cicero lib. v *De finibus* sic expressit : « Ut non inscite illud dictum videatur in sue, Animam illi pecudi datam pro sale, ne putresceret. » Meminit ejus et Plutarchus in *Sympos. problem.* Sylburg.

animam, ne carnes putrescerent.» Alii ergo eo vescuntur, ut qui sit inutilis; ✠ alii vero, ut qui fructus perimat; et alii eo non **305** vescuntur, quod sit animal proclive ad coitum. Ea ratione neque hircum lex sacrificat, præterquam propter solam malorum ablegationem, quandoquidem voluptas est malitiæ metropolis. Jam vero hircinarum quoque carnium esum dicunt conferre ad morbum comitialem; dicunt autem et maximum augmentum fieri ex carnibus porcinis. Quocirca iis quidem qui corpus exercent est utilis, iis autem qui ipsam conantur augere animam, propter eam quæ ex esu carnium ingeneratur hebetudinem, non utique. Fortasse autem Gnosticus quispiam, exercitationis quoque gratia abstinuerit a carnibus, et ne caro nimis luxuriet, et nimio impetu feratur ad rem Veneream. «Vinum enim, inquit Androcydes, et carnis ingurgitationes, corpus quidem robustum efficiunt, animam vero debiliorem.» Est ergo impium et a religione alienum hoc nutrimentum ad perfectam intelligentiam. Quocirca Ægyptii quoque in iis quæ eorum ritu fiunt purificationibus, non permittunt sacerdotibus vesci carnibus: et avicularum carnibus utuntur tanquam levissimis; pisces autem non tangunt, cum propter alias quasdam fabulas, tum maxime quod ejusmodi cibus carnem reddat flaccidam. Jam vero animantia quidem terrestria et volucria, eumdem quem nostræ animæ, aerem inspirantia, nutriuntur, ut quæ cognatam aeri habeant animam; pisces autem ne hunc quidem dicunt respirare aerem, sed illum qui cum

A αὐτοὺς ἔχειν τὴν ψυχὴν, » ἵνα μὴ σαπῇ τὰ κρέα. Οἱ μὲν οὖν ὡς ἄχρηστον ἐσθίουσιν (16), οἱ δ' ὡς λυμαντικὸν τῶν καρπῶν· καὶ ἄλλοι, διὰ τὸ κατωφερῆ εἰς συνουσίαν εἶναι τὸ ζῶον, οὐκ ἐσθίουσιν. Ταύτῃ οὐδὲ τὸν τράγον ὁ νόμος θύει, πλὴν ἐπὶ μόνῃ τῇ διαπομπήσει τῶν κακῶν (17)· ἐπεὶ μητρόπολις κακίας ἡδονή. Αὐτίκα καὶ συμβάλλεσθαι τὴν τῶν τραγείων κρεῶν βρῶσιν πρὸς ἐπιληψίαν λέγουσι. Φασὶ δὲ πλείστην ἀνάδοσιν ἐκ χοιρείων γίνεσθαι κρεῶν· διὸ τοῖς μὲν ἀσκοῦσι τὸ σῶμα χρησιμεύει, τοῖς δὲ αὐτὴν τὴν ψυχὴν αὔξειν ἐπιχειροῦσι, διὰ τὴν νωθρίαν τὴν ἀπὸ τῆς κρεωφαγίας ἐγγινομένην, οὐκ ἔτι. Τάχ' ἄν τις τῶν γνωστικῶν καὶ ἀσκήσεως χάριν σαρκοφαγίας ἀπόσχοιτο, καὶ τοῦ μὴ σφριγᾷν περὶ τὰ ἀφροδίσια τὴν σάρκα. «Οἶνος (18) γὰρ,» φησὶν Ἀνδροκύ-
B δης (19), «καὶ σαρκῶν ἐμφορήσεις σῶμα μὲν ῥωμαλέον ἀπεργάζονται, ψυχὴν δὲ νωχαλεστέραν.» Ἄθετος (20) οὖν ἡ τοιαύτη τροφὴ πρὸς σύνεσιν ἀκριβῆ. Διὸ καὶ Αἰγύπτιοι (21) ἐν ταῖς κατ' αὐτοὺς ἁγνείαις οὐκ ἐπιτρέπουσι τοῖς ἱερεῦσι σιτεῖσθαι σάρκας, ὀρνιθείοις (22) τε ὡς κουφοτάτοις χρῶνται· καὶ ἰχθύων οὐχ ἅπτονται, καὶ δι' ἄλλους μέν τινας μύθους, μάλιστα δὲ ὡς πλαδαρὰν τὴν σάρκα τῆς τοιᾶσδε κατασκευαζούσης βρώσεως. Ἤδη δὲ τὰ μὲν χερσαῖα καὶ τὰ πτηνὰ, τὸν αὐτὸν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἀναπνέοντα ἀέρα τρέφεται, συγγενῆ τῷ ἀέρι τὴν ψυχὴν κεκτημένα. Τοὺς δὲ ἰχθῦς οὐδὲ ἀναπνεῖν φασι τοῦτον τὸν ἀέρα, ἀλλ' ἐκεῖνον ὃς ἐγκέκραται τῷ ὕδατι εὐθέως κατὰ τὴν πρώτην γένεσιν, καθάπερ καὶ τοῖς λοιποῖς στοιχείοις· ὃ καὶ δεῖγμα τῆς ὑλικῆς (23) δια-
C μονῆς. Δεῖ τοίνυν θυσίας προσφέρειν τῷ Θεῷ, μὴ

✠ P. 850, ED. POTTER, 718-719, ED. PARIS.

(16) *Ὡς ἄχρηστον ἐσθίουσιν.* «Comedunt tanquam» animal «ad nihil» aliud «utile.» Hinc a Plutarcho *Sympos.* lib. IV, qu. 5, inducitur quidam τοὺς Ἰουδαίους ἐπισκώπτων, ὅτι τὸ δικαιότατον κρέας οὐκ ἐσθίουσιν· «Judæos subsannans, quod carnem justissimam non comederent.» Ubi «carnem justissimam» porcum appellat quod in hoc tantum destinatus videatur ut nobis in cibum cederet, cum vivus nulli usui inserviat. Porro aliam rationem cur quædam animalia primum mactari atque comedi cœperint, hanc fuisse subjungit auctor, quod λυμαντικὰ τῶν καρπῶν sint. Quam etiam ob causam eadem diis primum oblata fuisse referunt alii Ovidius *Metamorphos.* lib. XV.

.... et prima putatur
Hostia sus meruisse necem, quia semina pando
Eruerat rostro, spemque interceperat anni.
Vite caper morsa Bacchi mactatus ad aras
Ducitur ultoris: nocuit sua culpa duobus.

Conf. *Archæologiæ* nostræ *Græcæ* lib. II, c. 4.

(17) *Τῇ διαπομπήσει τῶν κακῶν.* Levit. XVI, fit mentio hirci emissarii, quem Græci ἀποπομπαῖον χίμαρον dicunt. G. Gesnerus de quadrupedibus, Platinæ hæc de hirci carne citat: «Caprarum et hircorum jecora fugito, ne in epilepsiam incurras.» Clemens dixit, συμβάλλεσθαι τὴν τῶν τραγείων κρεῶν βρῶσιν πρὸς ἐπιληψίαν. Versus autem, quos habes paulo post, recitat Cyrillus lib. IX *in Julianum.* Unde Porphyrius sic dicit in secundo libro *De abstinentia ab animalibus*: «Quod autem non diis, sed dæmonibus sacrificia per sanguinem obtulerunt, a theologis, qui virtutem totam norunt, creditum est.» Adducit autem et poetæ sententiam sic habentem: «Quis sic stultus et tam dissolutus persuasibilis vir, etc.» Vide hac de re Eusebium lib. IV, c. 5, *Præpar. evang.* COLLECT.

(18) *Οἶνος.* Plutarch. *Περὶ εὐθυμίας*, p. 159, iisdem prope verbis: Οἶνός τε καὶ σαρκῶν ἐμφορήσεις σῶμα μὲν ἰσχυρὸν ποιοῦσι καὶ ῥωμαλέον, ψυχὴν δὲ ἀσθενῆ. Et Theopompus apud Athen. lib. III, 1, 79, 43: Τὸ γὰρ ἐσθίειν πολλὰ καὶ κρέα φαγεῖν τοὺς λογισμοὺς ἐξαιρεῖ καὶ τὰς ψυχὰς ποιεῖται βραδυτέρας. SYLBURG. — Eamdem ejus sententiam reperies et apud Plutarchum *De animi tranquillitate.* Vide Theod. Canterum lib. I, cap. 16 *Var. lect.* COLLECT.

(19) *Ἀνδροκύδης.* Nempe ὁ ἰατρός, de quo apud Athenæum et Plinium mentio fit; non vero ὁ Πυθαγορικός, cujus librum *De symbolis Pythagoricis* alibi citat Clemens.

D (20) *Ἄθετος.* Ms. Paris. ἄθεος.

(21) *Αἰγύπτιοι.* Julianus orat. 6: Αἰγύπτιός τε ὤν, οὐ τῶν ἱερέων, ἀλλὰ τῶν παμφάγων, οἷς πάντα ἐσθίειν νόμος· «Cum Ægyptius sis, non e sacerdotum genere, sed ex eo quod promiscue vescitur, cuique edere omnia licet.»

(22) *Ὀρνιθείοις.* Julianus orat. 5, p. 176, de Cereris sacris agens, ait: Ἐπὶ τούτοις ἀπαγορεύεται ἰχθύσιν ἅπασι χρῆσθαι· κοινὸν δέ ἐστι τοῦτο καὶ πρὸς Αἰγυπτίους πρόβλημα· «Secundum, nullo piscium genere vesci conceditur; sed hæc nobiscum Ægyptiis communis est quæstio.» Idem paulo post: Πτηνῶν ἐπιτρέπει χρῆσθαι, πλὴν ὀλίγων: «Volucres ad cibum adhibere permittit, paucis duntaxat exceptis.» Et mox. Καὶ τῶν τετραπόδων τοῖς συνήθεσι, πλὴν τοῦ χοίρου. «Quadrupedes item usitatas, præter porcum.» Quorum institutorum quæ fuerit ratio, prout ipsi videbatur, ibidem exponit.

(23) *Ὑλικῆς.* An potius ὑδατικῆς, «aquæ.»

πολυτελεῖς, ἀλλὰ θεοφιλεῖς· καὶ τὸ θυμίαμα ἐκεῖνο τὸ σύνθετον (24) τὸ ἐν τῷ νόμῳ, τὸ ἐκ πολλῶν γλωσσῶν τε καὶ φωνῶν, κατὰ τὴν εὐχὴν συγκείμενον, μᾶλλον δὲ τὸ ἐκ διαφόρων ἐθνῶν τε καὶ φύσεων, τῇ κατὰ τὰς διαθήκας (25) δόσει σκευαζόμενον εἰς « τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως, » καὶ κατὰ τοὺς αἴνους συναγόμενον, καθαρῷ μὲν τῷ νῷ, δικαίᾳ δὲ καὶ ὀρθῇ τῇ πολιτείᾳ, ἐξ ὁσίων ἔργων εὐχῆς τε δικαίας· ἐπεὶ

A aqua fuit contemperatus statim in primo mundi ortu, sicut etiam cum reliquis elementis, quod etiam est indicium materialis permansionis. Oportet ergo Deo offerre sacrificia, non sumptuosa ac splendida, sed quæ sunt accepta, et suffitum illum in lege compositum, qui constat ex multis linguis et vocibus in oratione, vel potius qui ex diversis gentibus et sexibus per donum testamentorum construitur « in unitatem fidei, » ✠ et in laudibus congregatur, mente quidem pura, justa autem et recta vitæ institutione, ex sanctis operibus et justa oratione Nam

Τίς ὧδε (26) *μωρὸς*,
κατὰ τὴν ποιητικὴν χάριν,
καὶ λίαν ἀνειμένως (27)
Εὔπιστος ἀνδρῶν, ὅστις ἐλπίζει (28) *θεοὺς*,
Ὀστῶν ἀσάρκων, καὶ χολῆς πυρουμένης,
Ἃ καὶ κυσὶν πεινῶσιν οὐχὶ βρώσιμα,
Χαίρειν ἀπάτῃ (29), *καὶ γέρας λαχεῖν τόδε*,

Quis adeo stultus,
ut ait lepor poeticus,
et tam ignavi est animi,
Tam credulus quis est, ut autumet deos,
Tostaque bile, et ossibus tantum meris,
Quæ forte rodant nec famelici canes,
B *Lætarier, sibique munus poscere hoc*,

καὶ χάριν τούτων τοῖς δρῶσιν ἐκτίνειν (30), κἂν λῃσταί, κἂν τύραννοι τύχωσιν; Φαμὲν δ' ἡμεῖς ἁγιάζειν τὸ πῦρ (31), οὐ τὰ κρέα, ἀλλὰ τὰς ἁμαρτωλοὺς ψυχάς· πῦρ οὐ τὸ παμφάγον καὶ βάναυσον, ἀλλὰ τὸ φρόνιμον λέγοντες, τὸ διικνούμενον διὰ ψυχῆς τῆς διερχομένης τὸ πῦρ.

et iis, qui hæc faciunt gratiam reddere, quamvis sint piratæ aut latrones, aut tyranni? Nos autem dicimus ignem sanctificare, non carnes, sed animas peccatrices; ignem dicentes non illum edacem et omnia consumentem et plane sordidum et illiberalem, sed prudentem, qui pervadit animam per ignem transeuntem.

CAPUT VII.

Quali oratione utatur Gnosticus verus et quomodo a Deo exaudiatur.

Σέβειν δὲ δεῖν ἐγκελευόμεθα καὶ τιμᾷν τὸν αὐτὸν, καὶ Λόγον Σωτῆρά τε αὐτὸν καὶ ἡγεμόνα εἶναι πεισθέντες, καὶ δι' αὐτοῦ τὸν Πατέρα, οὐκ ἐν ἐξαιρέτοις ἡμέραις, ὥσπερ ἄλλοι τινὲς, ἀλλὰ συνεχῶς τὸν ὅλον βίον τοῦτο πράττοντες, καὶ κατὰ πάντα τρόπον· ἀμέλει τὸ γένος τὸ ἐκλεκτὸν, « Ἑπτάκις τῆς ἡμέρας ᾔνεσά σοι (32), » φησὶ, κατ' ἐντολὴν δικαιούμενον. Ὅθεν οὔτε ὡρισμένον τόπον, οὐδὲ ἐξαίρετον ἱερὸν, οὐδὲ μὴν ἑορτάς τινας καὶ ἡμέρας ἀποτεταγμένας, ἀλλὰ τὸν πάντα βίον ὁ γνωστικὸς ἐν παντὶ τόπῳ, κἂν καθ' ἑαυτὸν μόνος ὢν τυγχάνῃ, καὶ ὅπου τινὰς ἂν τῶν ὁμοίως (33) πεπιστευκότων ἔχῃ, τιμᾷ τὸν Θεὸν, τουτέστιν χάριν ὁμολογεῖ τῆς γνώσεως τῆς πολιτείας. Εἰ δὲ ἡ παρουσία τινὸς ἀνδρὸς ἀγαθοῦ διὰ τὴν ἐντροπὴν καὶ τὴν αἰδῶ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀεὶ σχηματίζει

Jubemur autem colere et honorare eumdem, quem et Verbum esse et Servatorem atque ducem, habemus persuasum, et per ipsum, Patrem, non selectis diebus, ut aliqui alii, sed continenter per C totam vitam hoc agentes, et modis omnibus. Certe genus electum, per præceptum justificatum, « Septies, inquit, laudem dixi tibi[a]. » Unde nec in definito loco, neque in templo selecto, neque diebus aliquibus festis et præstitutis, sed per totam vitam is qui est Gnosticus, in omni loco, etiamsi per se sit solus, etsi secum habuerit alios qui eamdem fidem amplexi sunt, Deum honorat, hoc est, agit gratias propter rectæ vitæ cognitionem. Si autem alicujus boni viri præsentia, per sui observantiam et reverentiam, eum quicum versatur semper in

✠ P. 851, ED. POTTER. [a] Psal. CXVIII, 164.

(24) *Τὸ σύνθετον*. Respicit Exod. XXX, 34 et seq.

(25) *Κατὰ τὰς διαθήκας*. Vox διαθήκη apud Clementem denotat quamvis voluntatis divinæ significationem. Vide p. 562, 695, 760, ac præsertim 765. LOWTH.

(26) *Τίς ὧδε*. Exstant iidem versiculi apud Porphyrium *Περὶ τῆς τῶν ἐμψύχων ἀποχῆς*. Cæterum minus emendate, quam hic leguntur. HEINSIUS. — Hos incerti poetæ versus citat etiam Cyrillus lib. IX *Adv. Julianum*, p. 306, 307, ex Porphyrii lib. II *Περὶ ἀποχ.* Hoc modo eos scripsit explicavitque Grot., in *Excerpt.*, p. 923:

Τίς ὧδε μωρὸς λίαν ἀνειμένως
Εὔπιστος ἀνδρῶν, ὅστις ἐλπίζει θεοὺς
Ὀστῶν ἀσάρκων καὶ χολῆς πυρουμένης,
Ἃ καὶ κυσὶν πεινῶσιν οὐχὶ βρώσιμα,
Χαίρειν ἀπαρχῇ, καὶ γέρας λαχεῖν τόδε,
Τούτων τε τοῖσι δρῶσιν ἐκτίνειν χάριν;
Quis gente in hominum tam supine est credulus,
Aut stultus adeo est, qui deos existimet
Seu bilis ustæ, sive crudorum ossium,
Projecta quæ vix tangat esuriens canis,
Gaudere donis, idque honori ducere,
Facientibusque gratiam reponere?

D (27) *Ἀνειμένως*. Sic recentiores editiones, sed ἀνειμένος habent Flor. et ms. Paris.

(28) *Ἐλπίζει*. Cyril. ἐλπίζῃ.

(29) *Ἀπάτῃ*. Hoc substituit Sylburg. pro ἅπαντα, quod in Flor. exstabat, ut etiam in ms. Paris. Malim ἀπαρχῇ, quod habet Cyrillus.

(30) *Ἐκτίνειν*. Ms. Paris. ἐκτεινεν.

(31) *Τὸ πῦρ*. Respicere videtur Matth. III, 11; Luc. III, 16: Πνεύματι ἁγίῳ καὶ πυρί· vel alium his similem locum. Agit enim auctor de mystico ac spirituali igne. Deinde, Hebr. IV, 12: Ζῶν γὰρ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ..... καὶ διικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ ψυχῆς τε καὶ πνεύματος.

(32) *Ἤνεσά σοι*. Vulg. bibl. Psal. CXVIII, in fine, ᾔνεσά σε. A. SYLBURG.

(33) *Τῶν ὁμοίως*. Flor. τῶν ὁμοίων, « similium; » parum apte. Paulo post, rectius forsan cum distinctione, τῆς γνώσεως, τῆς πολιτείας, ut mox. SYLBURG.

A melius format et effingit : quomodo is qui cum Deo semper est præsens, per cognitionem, et vitam, et gratiarum actionem, non jure se melior semper evadat in omnibus et factis et verbis et affectu? Talis est is cui est persuasum, Deum ubique adesse, non autem certis ac definitis locis esse conclusum : ut cum se absque eo esse aliquando existimaverit, noctu et interdiu intemperantiæ se dedat et libidini. Per totam ergo vitam diem festum agentes, ubique et omni ex parte Deum adesse persuasi, laudantes agros colimus, hymnos canentes navigamus, et in omni alio vitæ instituto ✠, ut decet, ex arte versamur. Propius autem Deo jungitur Gnosticus, ut qui simul quidem gravitatem et hilaritatem ostendat in omnibus. Gravitatem quidem, propterea quod ad Deum se convertat ; hilaritatem autem, B propterea quod humana bona reputet quæ dedit nobis Deus. Videtur autem cognitionis excellentiam Propheta sic ostendere : « Benignitatem et disciplinam et cognitionem doce me [a] ; » ascendendo amplificans id quod est principale perfectionis. Hic ergo homo est vere regalis, hic sacerdos sanctus Dei : quod quidem nunc quoque servatur apud eos qui sunt prudentissimi ex barbaris, qui sacerdotale genus provehunt ad regnum. Hic ergo nequaquam se tradit confusæ turbæ quæ theatris dominatur. Quæ autem dicuntur et fiunt et videntur voluptatis illicientis gratia, ne in somnis quidem admittit. Neque has ergo quæ visu percipiuntur voluptates, nec eas quæ in aliis fruendis capiuntur varietates : C ut sumptuosos suffitus qui odoratum alliciunt, aut condimenta ciborum, et quæ ex variis vinis sentiuntur delicias gustum inescantes ; neque odoriferas ex variis floribus contexuras, quæ per sensum animam effeminant ; sed honestum rerum omnium usum ad Deum semper referens, et cibi, et potus, et unctionis, universorum datori offert primitias, gratias agens et per donum et unctionem, et per Verbum ei datum : ad conviviales epulas
306 raro veniens, nisi si quod amicitiam concordiamque profitetur convivium, ut veniat ei persuaserit. Est enim ei persuasum, Deum omnia scire et audire, nec vocem solum, sed etiam cogitationem. Nam auditus quoque qui fit in nobis per meatus corporeos, non per vim corpoream, sed per D

A τὸν ἐντυγχάνοντα, πῶς οὐ μᾶλλον ὁ συμπαρὼν ἀεὶ διὰ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ βίου καὶ τῆς εὐχαριστίας ἀδιαλείπτως τῷ Θεῷ, οὐκ εὐλόγως ἂν ἑαυτοῦ παρ' ἕκαστα κρείττων εἴη εἰς πάντα, καὶ τὰ ἔργα καὶ τοὺς λόγους καὶ τὴν διάθεσιν; Τοιοῦτος ὁ πάντη παρεῖναι τὸν Θεὸν πεπεισμένος, οὐχὶ δὲ ἐν τόποις τισὶν ὡρισμένοις κατακεκλεισμένον ὑπολαβὼν, ἵνα δὴ χωρὶς αὐτοῦ ποτε οἰηθεὶς εἶναι, καὶ νύκτα καὶ μεθ' ἡμέραν ἀκολασταίνῃ. Πάντα τοίνυν τὸν βίον ἑορτὴν ἄγοντες, πάντη πάντοθεν παρεῖναι τὸν Θεὸν πεπεισμένοι, γεωργοῦμεν αἰνοῦντες, πλέομεν ὑμνοῦντες, κατὰ τὴν ἄλλην πολιτείαν ἐντέχνως ἀναστρεφόμεθα. Προσεχέστερον δὴ ὁ γνωστικὸς οἰκειοῦται Θεῷ, σεμνὸς ὢν ἅμα καὶ ἱλαρὸς ἐν πᾶσι· σεμνὸς μὲν διὰ τὴν ἐπὶ τὸ Θεῖον ἐπιστροφὴν, ἱλαρὸς δὲ διὰ τὸν ἐπι- B λογισμὸν τῶν ἀνθρωπείων ἀγαθῶν, ὧν ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Θεός. Φαίνεται δὲ τὸ ἔξοχον τῆς γνώσεως ὁ Προφήτης ὧδε περιστάς· « Χρηστότητα καὶ παιδείαν καὶ γνῶσιν δίδαξόν με (34)· » κατ' ἐπανάβασιν αὐξήσας τὸ ἡγεμονικὸν τῆς τελειότητος. Οὗτος ἄρα ὄντως ὁ βασιλικὸς ἄνθρωπος· οὗτος ἱερεὺς ὅσιος τοῦ Θεοῦ· ὅπερ ἔτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς λογιωτάτοις τῶν βαρβάρων (35) σώζεται, τὸ ἱερατικὸν γένος εἰς βασιλείαν προσαγόντων. Οὗτος οὖν οὐδαμῆ μὲν ἑαυτὸν εἰς ὀχλοκρασίαν τὴν τῶν θεάτρων δεσπότιν ἐνδίδωσι· τὰ λεγόμενα δὲ καὶ πραττόμενα καὶ ὁρώμενα ἡδονῆς ἀγωγοῦ χάριν οὐδὲ ὄναρ προσίεται. Οὔτ' οὖν ταύτας τὰς ἡδονὰς τῆς θέας, οὔτε τὰς διὰ τῶν ἄλλων ἀπολαυσμάτων ποικιλίας, οἷον θυμιαμάτων πολυτέλειαν τὴν ὄσφρησιν γοητεύουσαν, ἢ βρωμάτων συγκαττύσεις καὶ τὰς C ἐξ οἴνων διαφόρων ἀπολαύσεις, δελεαζούσας τὴν γεῦσιν· οὐδὲ τὰς πολυανθεῖς καὶ εὐώδεις πλοκὰς, ἐκθηλυνούσας δι' αἰσθήσεως τὴν ψυχήν· πάντων δὲ τὴν σεμνὴν ἀπόλαυσιν ἐπὶ τὸν Θεὸν ἀναγαγὼν ἀεὶ, καὶ τῆς βρώσεως καὶ τοῦ πόματος καὶ τοῦ χρίσματος, τῷ δοτῆρι τῶν ὅλων ἀπάρχεται, χάριν ὁμολογῶν καὶ διὰ τῆς δωρεᾶς καὶ τῆς χρήσεως (36), καὶ διὰ Λόγου τοῦ δοθέντος αὐτῷ· σπανίως εἰς τὰς ἑστιάσεις τὰς συμποτικὰς ἀπάντων, πλὴν εἰ μὴ τὸ φιλικὸν καὶ ὁμονοητικὸν, ἐπαγγελλόμενον αὐτῷ τὸ συμπόσιον, ἀφικέσθαι προτρέψαι. Πέπεισται γὰρ εἰδέναι πάντα τὸν Θεὸν καὶ ἐπαΐειν, οὐχ ὅτι τῆς φωνῆς μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐννοίας· ἐπεὶ καὶ ἡ ἀκοὴ μὲν ἡμῖν (37), διὰ σωματικῶν πόρων ἐνεργουμένη, οὐ διὰ τῆς σω- D ματικῆς δυνάμεως ἔχει τὴν ἀντίληψιν, ἀλλὰ διὰ

✠ P. 852, ED. POTTER, 720, ED. PARIS. [a] Psal. CXVIII, 66.

(34) *Χρηστότητα καὶ παιδείαν καὶ γνῶσιν δίδαξόν με*· « Benignitatem et disciplinam et cognitionem doce me. » Ita LXX Psal. CXVIII, 66. Vulgata, « Bonitatem, et disciplinam, et scientiam doce me. » D. Hieronymus vertit : « Bonum sermonem et scientiam doce me. » Euthymius explicat : « Bonitatem erga amicos et cognatos, disciplinam in actionibus, et scientiam in contemplando. » COLL.

(35) *Τῶν βαρβάρων*. Cum alias forte gentes, tum præsertim Ægyptios respicit, a quibus Græcorum philosophi præcipua sua dogmata didicerunt. Quo autem loco apud hos fuerint sacerdotes docebit Plato *Politico* pag. 550 : Περὶ μὲν Αἴγυπτον οὐδ' ἔξεστι βασιλέα χωρὶς ἱερατικῆς ἄρχειν· ἀλλ' ἐὰν ἄρα καὶ τύχῃ πρότερον ἐξ ἄλλου γένους βιασάμενος, ὕστερον ἀναγκαῖον εἰς τοῦτο εἰστελεῖσθαι αὐτὸν τὸ γένος· « Apud Ægyptios non licet regem absque sacerdotio imperare, quinimo si ex alio genere quispiam vi regnum usurpet, cogitur post regni assumptionem sacris initiari, ut rex denique sit et sacerdos. » Deinde commemorat similem in pluribus Græcorum urbibus receptam esse consuetudinem. Conf. *Archæologiæ Græcæ* lib. II, c. 3.

(36) *Χρήσεως*. Flor. *χρίσεως*, « unctionis : » parum convenienter. SYLBURG. — Χρίσεως habet etiam ms. Paris.

(37) *Ἡ ἀκοὴ μὲν ἡμῖν*. Flor. ἡ ἀκοὴ ἐν ἡμῖν, « auditus » in nobis. SYLBURG.

τινος ψυχικῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς διακριτικῆς τῶν A σημαινουσῶν τι φωνῶν νοήσεως. Οὐκ οὖν ἀνθρωποειδὴς ὁ Θεὸς τοῦδ' ἕνεκα (38), καὶ ἵνα ἀκούσῃ· οὐδὲ αἰσθήσεων αὐτῷ δεῖ, καθάπερ ἤρεσεν τοῖς Στωϊκοῖς, « μάλιστα ἀκοῆς καὶ ὄψεως· μὴ γὰρ δύνασθαί ποτε ἑτέρως ἀντιλαμβάνεσθαι (39)· » ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπαθὲς τοῦ ἀέρος, καὶ ἡ ὀξυτάτη συναίσθησις τῶν ἀγγέλων, ἥ τε τοῦ συνειδότος ἐπαφωμένη τῆς ψυχῆς δύναμις, δυνάμει τῇ ἀῤῥήτῳ καὶ ἄνευ τῆς αἰσθητῆς ἀκοῆς, ἅμα νοήματι πάντα γινώσκει. Κἂν μὴ τὴν φωνήν τις ἐξικνεῖσθαι πρὸς τὸν Θεὸν λέγῃ, κάτω περὶ τὸν ἀέρα κυλινδουμένην· ἀλλὰ τὰ νοήματα τῶν ἁγίων τέμνει, οὐ μόνον τὸν ἀέρα, ἀλλὰ καὶ τὸν ὅλον κόσμον. Φθάνει δὲ ἡ θεία δύναμις, καθάπερ φῶς, ὅλην διιδεῖν τὴν ψυχήν. Τί δ'; οὐχὶ καὶ B αἱ προαιρέσεις φθάνουσι πρὸς τὸν Θεόν, προϊεῖσαι τὴν φωνὴν (40) τὴν ἑαυτῶν; οὐχὶ δὲ καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως πορθμεύονται; τίνα καὶ φωνὴν ἀναμεῖναι (41), ὁ κατὰ πρόθεσιν τὸν ἐκλεκτὸν καὶ πρὸ τῆς γενέσεως τὸ ἐσόμενον ὡς ἤδη ὑπάρχον ἐγνωκώς; ἢ οὐχὶ πάντῃ εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς ἁπάσης τὸ φῶς τῆς δυνάμεως ἐκλάμπει, « τὰ ταμεῖα » ἐρευνῶντος, ᾗ φησιν ἡ Γραφή, « τοῦ λύχνου τῆς δυνάμεως; » Ὅλος ἀκοὴ καὶ ὅλος ὀφθαλμός, ἵνα τις τούτοις χρήσηται τοῖς ὀνόμασιν, ὁ Θεός. Καθ' ὅλου τοίνυν οὐδεμίαν σώζει θεοσέβειαν, οὔτε ἐν ὕμνοις οὔτε ἐν λόγοις, ἀλλ' οὐδὲ ἐν γραφαῖς ἢ δόγμασιν, ἡ μὴ πρέπουσα περὶ τοῦ Θεοῦ ὑπόληψις, ἀλλ' εἰς ταπεινὰς καὶ ἀσχήμονας ἐκτρεπομένη ἐννοίας τε καὶ ὑπονοίας· ὅθεν « ἡ τῶν πολλῶν εὐφημία δυσφημίας οὐδὲν διαφέρει, » διὰ C τὴν τῆς ἀληθείας ἄγνοιαν. Ὧν μὲν οὖν αἱ ὀρέξεις εἰσὶ καὶ ἐπιθυμίαι, καὶ ὅλως εἰπεῖν αἱ ὁρμαί, τούτων εἰσὶ καὶ αἱ εὐχαί. Διόπερ οὐδεὶς ἐπιθυμεῖ πόματος, ἀλλὰ τοῦ πιεῖν τὸ ποτόν· οὐδὲ μὴν κληρονομίας, ἀλλὰ τοῦ κληρονομῆσαι· οὑτωσὶ δὲ οὐδὲ γνώσεως, ἀλλὰ τοῦ γνῶναι· οὐδὲ γὰρ πολιτείας ὀρθῆς, ἀλλὰ τοῦ πολιτεύεσθαι. Τούτων οὖν αἱ εὐχαί, ὧν καὶ αἰτήσεις· καὶ τούτων αἱ αἰτήσεις, ὧν καὶ ἐπιθυμίαι· τὸ δὲ εὔχεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι καταλλήλως γίνεσθαι (42) εἰς τὸ ἔχειν τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ παρακείμενα ὠφελήματα. Τῇ κτήσει τοίνυν ὁ γνωστικός, τὴν εὐχὴν καὶ τὴν αἴτησιν τῶν ὄντως ἀγαθῶν τῶν περὶ ψυχὴν ποιεῖται (43) καὶ εὔχεται, συνεργῶν ἅμα καὶ αὐτὸς εἰς ἕξιν ἀγαθότητος ἐλθεῖν, ὡς μηκέτι ἔχειν τὰ ἀγαθὰ καθάπερ μαθήματά τινα παρακείμενα, εἶναι δὲ ἀγαθόν. Διὸ καὶ D τούτοις μάλιστα προσήκει εὔχεσθαι, τοῖς εἰδόσι τὸ Θεῖον ὡς χρή, καὶ τὴν πρόσφορον ἀρετὴν ἔχουσιν αὐ-

quemdam sensum animalem et intelligentiam quæ discernit, voces aliquid significantes apprehendit. Non est ergo Deus humana forma præditus, ut audiat, neque ei sensibus est opus, ut placuit Stoicis, « præcipue auditu et visu; non posse enim unquam aliter apprehendere; » sed et aeris ad patiendum facilitas, et acerrima angelorum consensio, et vis quæ animæ attingit conscientiam, inexplicabili potestate etiam absque sensili auditione simul cum cogitatione cognoscit omnia. Quod si quis dicat vocem inferius in aere volvi, nec ad Deum pervenire; ac cogitata sanctorum secant non solum aerem, sed ✠ totum mundum. Statim autem vis divina, perinde ac lux, totam perspicit animam. Quid vero, non etiam ipsa animi consilia ad Deum perveniunt, et suam quasi emittunt vocem? annon ea etiam transmittuntur a conscientia? Quamnam autem vocem exspectaverit, qui secundum propositum suum, electum etiam ante nativitatem, et id quod futurum est, tanquam quod sit, cognovit? Annon profundum cujusvis animæ elucescere facit lux potestatis, cum « penetralia, » ut ait Scriptura, « scrutetur lucerna potestatis? » Totus auditus, et totus oculus est, ut his nominibus utar, Deus. Nullam ergo religionem servat, neque in hymnis, neque in sermonibus, sed neque in scripturis aut dogmatibus, indecens de Deo opinio; verum ad humiles et indecoras deflectit notiones et cogitationes: quo fit ut « multorum laudatio nihil differat a maledicto, » propter veritatis ignorationem. Atque quorum quidem sunt desideria et appetitiones, et ut semel dicam, animi impulsiones, pro iis fiunt etiam precationes. Quamobrem nemo potum desiderat, sed bibere potum; sed nec hæreditatem, verum esse hæredem; ita neque cognitionem, sed nosse; neque rectam rempublicam, sed rempublicam gerere. Pro iis ergo rebus preces fiunt, quæ petuntur; et ea petuntur, quæ cupiuntur. Precari autem et appetere fiunt inter se invicem, ad habendum bona et ea, quæ adjuncta sunt, commoda. Is itaque qui cognitione tanquam possessione quadam est præditus, et petit et precatur ea quæ sunt vere bona, nempe bona animæ, ipse quoque cooperans ut perveniat ad habitum bonitatis, ut non amplius habeat bona tanquam aliquas adjunctas disciplinas, ipse autem sit bonus. Quocirca eos maxime decet precari qui Deum norunt ut oportet, et ei congruam habent

✠ P. 853, ED. POTTER, 721, ED. PARIS.

(38) *Τοῦδ' ἕνεκα*. Flor. τοῦθ' ἕνεκα, contra normam. Nam in τούτου ἕνεκα non potest ultimæ diphthongi ulla fieri elisio. SYLBURG.

(39) *Ἀντιλαμβάνεσθαι*. H. ms. Ἀντιλαβέσθαι. SYLBURG.— Ἀντιλαβέσθαι exstat etiam in ms. Ottob.

(40) *Τὴν φωνήν*. Psalm. XIX, 3: Οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν.

(41) *Πορθμεύονται; τίνα καὶ φωνὴν ἀναμεῖναι*. Flor. πορθμεύονταί τινα καὶ φωνὴν ἀναμεῖναι· nempe αἱ προαιρέσεις. SYLBURG. — Porro in editione Sylburgiana hæc sententia sic exstat: πορθμεύοντά τινα καὶ φωνὴν ἀναμεῖναι. Receptam lectionem Heinsio debemus.

(42) *Καταλλήλως γίνεσθαι*. Sic recentiores editiones; κατ' ἀλλήλους γίνεσθαι habent Flor. et ms. Paris. Malim vero καταλλήλως γίνεται· « serie consequenti et ordine se excipiunt. » Sed illud γίνεται ab imperito scriptore propinquos infinitivos respiciente in γίνεσθαι mutatum videtur: quod alias etiam contigit.

(43) *Τῇ κτήσει τοίνυν ὁ γνωστικός*. Heinsius legit κτίσει, hæc notans: « Vocat τὴν κτήσει γνωστικόν, qui nondum ad habitum cognitionis pervenit. Opponit ergo talem τῷ γνωστικῷ τῇ ἕξει. At interpres legerat, τῇ κτήσει, qua voce totum interpolaverat sensum. » EDIT. PATROL.

virtutem, qui sciunt quænam sint vere bona, et quæ sint petenda, et quando, et quomodo singula. Est autem extrema inscitia, ab iis qui non sunt dii tanquam a diis petere; aut quæ non sunt utilia petere, quæ sibi mala sunt sub specie boni flagitantes. Unde merito cum sit unus bonus Deus, ab ipso ex bonis alia quidem nobis dari, alia vero permanere, precamur nos et angeli, sed non similiter. Non est enim idem, petere ut donum permaneat, atque ab initio ut id accipiamus contendere. Quin etiam aversio et depulsio malorum, est species precationis, sed ea precatione nunquam est utendum ad damnum hominum ✠, nisi justitiæ curam gerens Gnosticus, dispenset hanc petitionem iis qui mali sensum exuerunt. Est ergo, ut audacius dicam, precatio, cum Deo conversatio. Quare licet susurrantes, et ne labra quidem aperientes tacite loquamur, intus clamavimus. Quamlibet enim internam collocutionem Deus exaudit perpetuo. Hinc et caput et manus in cœlum extendimus, et pedes excitamus in ultima acclamatione orationis, promptitudine et alacritate spiritus assequentes essentiam quæ apprehenditur intelligentia: et una cum sermone corpus a terra abducere conantes, erigentes animam desiderio meliorum alatam cogimus in sancta progredi, magno animo carnis vinculum despicientes. Scimus enim optime, eum qui est Gnosticus, totum mundum lubenter transcendere, velut Judæi Ægyptum, ut aperte ostendat, se Deo quam proximum esse futurum. Quod si nonnulli certas ac definitas horas constituunt precationi, ut, verbi causa, tertiam, sextam, nonam: at Gnosticus, per totam orat vitam; dum per preces suas cum Deo studet versari. Reliquit autem, ut semel dicam, omnia quæ non sunt utilia, cum eo jam pervenerit, ut jam hinc acceperit consummationem ejus qui ex charitate agit. Jam vero triplicem horarum divisionem, quæ totidem sunt honoratæ precibus, sciunt qui norunt beatam sanctarum mansionum trinitatem. Hic

A τῷ· οἳ ἴσασι τίνα τὰ ὄντως ἀγαθὰ, καὶ τίνα αἰτητέον, καὶ πότε, καὶ πῶς ἕκαστα. Ἐσχάτη δὲ ἀμάθεια, παρὰ τῶν μὴ θεῶν ὡς θεῶν αἰτεῖσθαι· ἢ τὰ μὴ συμφέροντα αἰτεῖσθαι, φαντασίᾳ ἀγαθῶν κακὰ αἰτουμένους σφίσιν. Ὅθεν εἰκότως ἑνὸς ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, παρ' αὐτοῦ μόνου τῶν ἀγαθῶν τὰ μὲν δοθῆναι, τὰ δὲ παραμεῖναι εὐχόμεθα, ἡμεῖς τε καὶ οἱ ἄγγελοι· ἀλλ' οὐχ ὁμοίως. Οὐ γάρ ἐστι ταυτὸν αἰτεῖσθαι παραμεῖναι τὴν δόσιν, ἢ τὴν ἀρχὴν σπουδάζειν λαβεῖν. Καὶ ἡ ἀποτροπὴ δὲ τῶν κακῶν εἶδος εὐχῆς, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων βλάβῃ τῇ τοιᾷδε συγχρηστέον εὐχῇ ποτε· πλὴν εἰ μὴ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς δικαιοσύνης τεχναζόμενος, τοῖς δ' (44) ἀπηλγηκόσιν ὁ γνωστικὸς οἰκονομοίη τὴν αἴτησιν. Ἔστιν οὖν, ὡς εἰπεῖν τολμηρότερον, ὁμιλία πρὸς τὸν Θεὸν ἡ εὐχή. Κἂν ψι-
B θυρίζοντες (45) ἄρα, μηδὲ τὰ χείλη ἀνοίγοντες μετὰ σιγῆς προσλαλῶμεν, ἔνδοθεν κεκράγαμεν. Πᾶσαν γὰρ τὴν ἐνδιάθετον ὁμιλίαν ὁ Θεὸς ἀδιαλείπτως ἐπαΐει. Ταύτῃ καὶ προσανατείνομεν τὴν κεφαλὴν, καὶ τὰς χεῖρας εἰς οὐρανὸν αἴρομεν, τούς τε πόδας ἐπεγείρομεν (46) κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς εὐχῆς συνεκφώνησιν, ἐπακολουθοῦντες τῇ προθυμίᾳ τοῦ πνεύματος εἰς τὴν νοητὴν οὐσίαν· καὶ συναφιστάνειν τῷ λόγῳ τὸ σῶμα τῆς γῆς πειρώμενοι, μετάρσιον ποιησάμενοι τὴν ψυχὴν ἐπτερωμένην τῷ πόθῳ τῶν κρειττόνων, ἐπὶ τὰ ἅγια χωρεῖν βιαζόμεθα, τοῦ δεσμοῦ καταμεγαλοφρονοῦντες τοῦ σαρκικοῦ. Ἴσμεν γὰρ εὖ μάλα τὸν γνωστικὸν τὴν ὑπέρβασιν παντὸς τοῦ κόσμου, ὥσπερ ἀμέλει τῆς Αἰγύπτου οἱ Ἰουδαῖοι, ἑκουσίως
C ποιούμενον, ἐνδεικνύμενον ἐναργῶς παντὸς μᾶλλον, ὡς ὅτι μάλιστα σύνεγγυς ἔσοιτο τοῦ Θεοῦ. Εἰ δέ τινες (47) καὶ ὥρας τακτὰς ἀπονέμουσιν εὐχῇ, ὡς τρίτην φέρε καὶ ἕκτην καὶ ἐννάτην, ἀλλ' οὖν γε ὁ γνωστικὸς παρὰ ὅλον εὔχεται τὸν βίον, δι' εὐχῆς συνεῖναι μὲν σπεύδων Θεῷ, καταλέλοιπε δὲ, συνελόντι εἰπεῖν, πάντα ὅσα μὴ χρησιμεύει γενόμενος ἐκεῖ, ὡς ἂν ἐνθένδε ἤδη τὴν τελείωσιν ἀπειληφὼς τοῦ κατὰ ἀγάπην δρωμένου. Ἀλλὰ καὶ τὰς τῶν ὡρῶν διανομὰς τριχῇ (48) διεσταμένας καὶ ταῖς ἴσαις εὐχαῖς τετιμημέ-

✠ P. 854, ED. POTTER, 722, ED. PARIS.

(44) *Τοῖς δ'*. Forte τοῖς γ', aut δ' superfluit, ut alibi. SYLBURG.

(45) *Κἂν ψιθυρίζοντες*. Ut Anna, I Reg. I. H. ID.

(46) *Τούς τε πόδας ἐπ*. Ita Tertullian. graviter reprehendit illos qui statim post finitam orationem assidebant. LOWTH.

(47) *Εἰ δέ τινες*. Non antiquum modo, sed inde usque ab ipsis apostolis traductum ad posteros esse morem statis horis orandi, cum ex hoc constat loco, tum ex aliis multis veterum Patrum. S. Hieron., epist. 7, tom. I, *ad Lætam:* « Mane hymnos canere, tertia, sexta, nona hora stare in acie quasi bellatricem Christi, accensaque lucerna reddere sacrificium vespertinum, » et epist. 8, *ad Demetriadem:* « Præter psalterium et orationis ordinem, quod tibi hora tertia, sexta, nona, ad vesperam, media nocte et mane semper est exercendum, statue quot horis Scripturam ediscere debeas. » Idem epist. 22 et 27. Basilius singularum rationem reddit reg. fus. expl. 37: Κατὰ τὴν τρίτην ὥραν εἰς τὴν προσευχὴν ἀνίστασθαι ὑπομνησθέντας τῆς τοῦ Πνεύματος δωρεᾶς κατὰ τὴν τρίτην ὥραν τοῖς ἀποστόλοις δεδομένης. Cyprian., *De orat. Dominica:* « Horarum spatia jampridem spiritaliter determinantes adoratores Dei, statutis et legitimis temporibus serviebant, et manifestata postmodum res est, sacramenta olim fuisse, quod ante sic justi precabantur. Nam super discipulos hora tertia descendit Spiritus sanctus, qui gratiam Dominicæ repromissionis
D implevit. » De sexta Basil.: Ἐν δὲ τῇ ἕκτῃ ὥρᾳ μετὰ μίμησιν τῶν ἁγίων ἀναγκαίαν εἶναι τὴν προσευχὴν ἐκρίναμεν τῶν λεγόντων, Ἑσπέρας ἢ πρωῒ καὶ μεσημβρίας διηγήσομαι καὶ ἀπαγγελῶ. Sexta quippe meridics. Cyprian. item: « Petrus, hora sexta in tectum superius ascendens, signo pariter et voce Dei monentis instructus est, ut omnes ad gratiam salutis admitteret, cum de emundandis gentilibus ante dubitaret. » De nona Basil.: Ἡ δὲ ἐννάτη παρ' αὐτῶν ἡμῖν τῶν ἀποστόλων ἐν ταῖς *Πράξεσιν* ἀναγκαία εἰς προσευχὴν παραδέδοται, ἱστορούσαις ὅτι Πέτρος καὶ Ἰωάννης ἀνέβαινον εἰς τὸ ἱερὸν ἐπὶ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς ἐννάτην. Cyprian.: « Et Dominus hora sexta crucifixus, ad nonam peccata nostra sanguine suo abluit, et ut redimere et vivificare nos posset, tunc victoriam suam passione perfecit. » Eadem nonæ ratio redditur et in *Constit. apost.* lib. VIII, c. 34. COLLECT.

(48) *Τριχῇ*. Cyprian., *De orat. Dom.*: « In orationibus vero celebrandis invenimus observasse

A νας ἴσασιν οἱ γνωρίζοντες τὴν μακαρίαν τῶν ἁγίων τριάδα μονῶν. Ἐνταῦθα γενόμενος, ὑπεμνήσθην τῶν περὶ τοῦ μὴ δεῖν εὔχεσθαι πρός τινων ἑτεροδόξων, τουτέστι τῶν ἀμφὶ τὴν Προδίκου αἵρεσιν παρεισαγομένων δογμάτων. Ἵνα οὖν μηδὲ ἐπὶ ταύτῃ αὐτῶν τῇ ἀθέῳ σοφίᾳ ὡς ξένῃ ὀγκύλλωνται αἱρέσει, μαθέτωσαν προειλῆφθαι μὲν ὑπὸ τῶν Κυρηναϊκῶν (49) λεγομένων φιλοσόφων· ἀντιῤῥήσεως δ' ὅμως τεύξεται κατὰ καιρὸν ἡ τῶν ψευδωνύμων (50) τούτων ἀνόσιος γνῶσις, ὡς μὴ νῦν παρεισδυομένη τὸ ὑπόμνημα, οὐκ ὀλίγη οὖσα ἡ τούτων καταδρομὴ, διακόπτῃ τὸν ἐν χερσὶ λόγον, δεικνύντων ἡμῶν μόνον ὄντως ὅσιον καὶ θεοσεβῆ τὸν τῷ ὄντι κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα γνωστικὸν, ᾧ μόνῳ ἡ αἴτησις κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ βούλησιν ἀπονενεμημένῳ γίνεται (51) καὶ αἰτήσαντι καὶ ἐννοηθέντι (52). Ὥσπερ γὰρ πᾶν (53) ὃ
B βούλεται δύναται ὁ Θεὸς, οὕτως πᾶν ὃ ἂν αἰτήσῃ ὁ γνωστικὸς λαμβάνει. Καθόλου γὰρ ὁ Θεὸς οἶδε τούς τε ἀξίους τῶν ἀγαθῶν, καὶ μή. Ὅθεν τὰ προσήκοντα ἑκάστοις δίδωσιν· διὸ πολλάκις μὲν αἰτήσασιν ἀναξίοις, οὐκ ἂν δοίη· δοίη δὲ ἀξίοις δηλονότι ὑπάρχουσιν. Οὐ μὴν παρέλκει ἡ αἴτησις, κἂν χωρὶς ἀξιώσεως δίδωται τὰ ἀγαθά. Αὐτίκα ἥ τε εὐχαριστία, ἥ τε τῶν πέλας εἰς ἐπιστροφὴν αἴτησις, ἔργον ἐστὶ τοῦ γνωστικοῦ· ᾗ καὶ ὁ Κύριος ηὔχετο, εὐχαριστῶν μὲν ἐν οἷς ἐτελείωσεν τὴν διακονίαν, εὐχόμενος δὲ ὡς πλείστους ὅσους ἐν ἐπιγνώσει γενέσθαι, ἵν' ἐν τοῖς σωζομένοις διὰ τῆς σωτηρίας κατ' ἐπίγνωσιν ὁ Θεὸς δοξάζηται, καὶ ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ ὁ μόνος Σωτὴρ δι' Υἱοῦ ἐξ αἰῶνος εἰς αἰῶνα ἐπιγινώσκηται. Καί τοι καὶ
C ἡ πίστις τοῦ λήψεσθαι εἶδος εὐχῆς ἐναποκειμένης γνωστικῶς. Ἀλλ' εἰ ἀφορμή τις ὁμιλίας τῆς πρὸς τὸν Θεὸν γίνεται ἡ εὐχὴ, οὐδεμίαν ἀφορμὴν παραλειπτέον τῆς προσόδου τῆς πρὸς τὸν Θεόν. Ἀμέλει συμπλακεῖσα τῇ μακαρίᾳ προνοίᾳ ἡ τοῦ γνωστικοῦ ὁσιότης, κατὰ τὴν ἑκούσιον ὁμολογίαν τελείαν τὴν εὐεργεσίαν ἐπιδείκνυσι τοῦ Θεοῦ· οἱονεὶ γὰρ ἀντεπιστροφή τίς ἐστι τῆς προνοίας ἡ τοῦ γνωστικοῦ ὁσιότης, καὶ ἀντίστροφος εὔνοια τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ. Οὔτε γὰρ ὁ Θεὸς ἄκων ἀγαθὸς, ὃν τρόπον τὸ πῦρ θερμαντικόν· ἑκούσιος δὲ ἡ τῶν ἀγαθῶν μετάδοσις αὐτῷ, κἂν προλαμβάνῃ τὴν αἴτησιν (54)· οὔτε μὴν ἄκων σωθήσεται ὁ σωζόμενος· οὐ γάρ ἐστιν ἄψυχος· ἀλλὰ παντὸς

A mihi veniunt in mentem quidam qui diversa sentiunt, nempe qui Prodici hæresin sequuntur, a quibus docetur non esse orandum. Ne ergo de hac impia sua sapientia, tanquam nova hæresi se efferant, sciant eam a philosophis qui **307** dicuntur Cyrenaici se accepisse. Suo autem tempore adversus impiam falso nominatorum istorum dicetur cognitionem, ne si huic commentario insereretur, cœptam interrumperet orationem prolixa de iis disputatio, cum id hoc loco ostendimus, eum solum esse vere pium ac religiosum Dei ✠ cultorem, qui ex regula ecclesiastica vere est gnosticus, cui soli, id quod petit secundum Dei voluntatem tribuitur, et cum petiit, et cum cogitavit. Quemadmodum enim quidquid vult potest Deus, ita
B quidquid petierit gnosticus, id accipit. Omnino enim novit Deus eos qui bonis digni sunt, et qui non. Unde dat ea quæ singulis conveniunt. Quamobrem indignis, etiamsi sæpe petierint, non dabit; dabit vero iis qui sunt digni. Neque superflua tamen propterea est petitio, etiamsi absque petitione dentur bona. Jam et gratiarum actio, et petitio eorum quæ pertinent ad conversionem proximorum, est opus gnostici; qua quidem ratione oravit quoque Dominus, gratias quidem agens quod ministerium perfecerat: rogans autem ut ad cognitionem venirent quam plurimi, ut in iis qui salvi fiunt, per salutem ex agnitione Deus glorificetur, et qui est solus bonus et qui solus Servator, per Filium ex sæ-
C culo in sæculum agnoscatur. Quin etiam fides qua quis credit accepturum esse se quod petit, quædam precatio est, in animo gnostice reposita. Cæterum si conversationis cum Deo occasio est precatio, accedendi sane ad Deum nulla est prætermittenda occasio. Ejus certe, qui est gnosticus, sanctitas connexa cum beata providentia, per spontaneam confessionem, ostendit perfectum Dei beneficium. Est enim veluti quædam mutuo respondens providentiæ cura, sanctitas gnostici, et reciproca amici Dei benevolentia. Neque enim Deus invitus est bonus, quo modo ignis est præditus vi calefaciendi; verum voluntarie bona impertit, etiamsi anticipet petitionem. Neque vero invite salvus erit is qui fit salvus

✠ P. 855 ED. POTTER. 723 ED. PARIS.

cum Daniele tres pueros in fide fortes et in captivitate victores horam tertiam, sextam, nonam sacramento scilicet trinitatis: quæ in novissimis temporibus manifestari debebat. Nam et prima hora in tertiam veniens, consummatum numerum trinitatis ostendit. Itemque ad sextam quarta procedens, declarat alteram trinitatem. Et quando a septima nona completur, per ternas horas trinitas perfecta numeratur. » De tribus mansionibus vide 666, 20, lib. VI. COLLECT.

(49) *Κυρηναϊκῶν.* Intelligit Aristippi Cyrenæi philosophi discipulos, e quibus ii qui Theodorum sectabantur, τὰς περὶ θεῶν δόξας, omnem scilicet *de diis opinionem*, penitus tollebant; ut refert in *Aristippo* Laertius; Cicero lib. I *De nat. deor.*; Sextus Empiricus, *Pyrrh. Hypotypos.* lib. III, c. 24, et lib. VIII *Adv. mathematicos*; Plutarch., lib. I
D *De placitis philosoph.* c. 7; Clemens noster superius in *Protreptico*, etc.

(50) *Ψευδωνύμων.* Scilicet γνωστικῶν, qui nomen τῆς γνώσεως falso sibi arrogabant. Sic superius *Strom.* III, p. 520: Οἱ ἀπὸ Προδίκου ψευδωνύμως γνωστικοὺς σφᾶς αὐτοὺς ἀναγορεύοντες. Ubi conf. not.

(51) *Ἀπονενεμημένῳ γίνεται.* Scribe ᾧ μόνῳ ἡ αἴτησις, κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ βούλησιν ἀπονενεμημένη γίνεται, καὶ αἰτήσαντι καὶ ἐννοηθέντι. HEINSIUS.

(52) *Ἐννοηθέντι.* Conf. superius *Strom.* VI, p. 790, not.

(53) *Πᾶν.* Respicit Matth. XXI, 22: Πάντα, ὅσα ἂν αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ, πιστεύοντες, λήψεσθε.

(54) *Κἂν προλαμβάνῃ τὴν αἴτησιν.* Hæc ad sequentia referenda sunt, non ad antecedentia, quod fecit interpres. LOWTH.

(non est enim inanimus); sed omnino voluntario et libero animi arbitrio contendet ad salutem. Quocirca præcepta quoque homo accepit, ut qui ex se moveri possit ad utrum velit ex iis quæ sunt eligenda et fugienda. Non facit ergo Deus bona ex necessitate, sed libera voluntate bene facit iis qui ex se convertuntur. Non est enim servilis quæ ad nos venit divinitus, tanquam a deterioribus ad meliores procedens, providentia. Sed miseratione nostræ imbecillitatis, exercentur continuæ providentiæ dispensationes, sicut pastoris erga oves, et regis erga eos qui ejus parent imperio, et nostrum erga præfectos nostros, ✠ qui eos regunt qui sunt eis commissi, eo ordine qui fuit eis traditus a Deo. Dei ergo sunt servi et cultores, qui liberalissimum et maxime regalem cultum ac servitutem exhibent, qui fit per piam mentem et cognitionem. Est ergo omnis quoque locus vere sacer, et etiam omne tempus in quo Deum mente concipimus. Quando autem is cujus est bona mens, gratusque animus, petit per orationem, quodammodo ipse ad acceptionem aliquid confert, eo quod ex precatione appareat, eum libenter accipere quod desiderat. Quando enim nostram propensionem acceperit is qui est dator bonorum, ejus conceptionem omnia simul bona consequuntur. Certe per orationem examinantur mores, quomodo se habeant ad officium. Si autem vox et loquela nobis data est ut nos invicem intelligamus, quomodo non ipsam animam et mentem Deus exaudit, cum jam certe anima animam, et mens mentem exaudiat? Unde loquaces Deus linguas non exspectat, ut hominum interpretes, sed

A μᾶλλον ἑκουσίως καὶ προαιρετικῶς σπεύσει πρὸς σωτηρίαν· διὸ καὶ τὰς ἐντολὰς ἔλαβεν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἂν ἐξ αὐτοῦ ὁρμητικὸς πρὸς ὁπότερον ἂν καὶ βούλοιτο τῶν τε αἱρετῶν καὶ τῶν φευκτῶν. Οὔκουν ὁ Θεὸς ἀνάγκῃ ἀγαθοποιεῖ, κατὰ προαίρεσιν δὲ εὐποιεῖ τοὺς ἐξ αὐτῶν (55) ἐπιστρέφοντας. Οὐ γὰρ ὑπηρετική (56) γέ ἐστιν ἡ εἰς ἡμᾶς θεόθεν ἥκουσα, οἷον ἐκ χειρόνων εἰς κρείττονας προϊοῦσα, ἡ πρόνοια· κατ' ἔλεον δὲ τῆς ἡμετέρας ἀσθενείας αἱ προσεχεῖς τῆς προνοίας ἐνεργοῦνται οἰκονομίαι· καθάπερ καὶ ἡ τῶν ποιμένων εἰς τὰ πρόβατα, καὶ ἡ τοῦ βασιλέως πρὸς τοὺς ἀρχομένους, καὶ ἡμῶν αὐτῶν πειθηνίως πρὸς τοὺς ἡγουμένους ἐχόντων, τοὺς τεταγμένους διέποντας (57) καθ' ἣν ἐνεχειρίσθησαν τάξιν (58) ἐκ Θεοῦ. Θεράποντες ἄρα καὶ θεραπευταὶ τοῦ Θείου οἱ ἐλευθεριωτάτην καὶ B βασιλικωτάτην θεραπείαν προσάγοντες, τὴν διὰ τῆς θεοσεβοῦς γνώμης τε καὶ γνώσεως. Πᾶς οὖν καὶ τόπος ἱερὸς τῷ ὄντι, ἐν ᾧ τὴν ἐπίνοιαν τοῦ Θεοῦ λαμβάνομεν, καὶ χρόνος. Ὅταν δὲ ὁ εὐπροαίρετος ὁμοῦ καὶ εὐχάριστος δι' εὐχῆς αἰτεῖται, ἀμηγέπη συνεργεῖ τι πρὸς τὴν λῆψιν, ἀσμένως, δι' ὧν εὔχεται, τὸ ποθούμενον λαμβάνων (59). Ἐπὰν γὰρ τὸ παρ' ἡμῶν εὐεπίφορον ὁ τῶν ἀγαθῶν λάβοι (60) δοτήρ, ἀθρόα πάντα τῇ συλλήψει αὐτῆς ἕπεται τὰ ἀγαθά. Ἀμέλει ἐξετάζεται διὰ τῆς εὐχῆς ὁ τρόπος (61), πῶς ἔχει πρὸς τὸ προσῆκον. Εἰ δὲ ἡ φωνὴ καὶ ἡ λέξις τῆς νοήσεως χάριν δέδοται ἡμῖν, πῶς οὐχὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ ἐπακούει ὁ Θεός, ὅπου γε ἤδη ψυχὴ ψυχῆς, καὶ νοῦς νοὸς ἐπαΐει; Ὅθεν τὰς πολυφώνους γλώσσας οὐκ ἀναμένει ὁ Θεός, καθάπερ οἱ παρὰ ἀνθρώπων C ἑρμηνεῖς, ἀλλ' ἁπαξαπλῶς ἁπάντων γνωρίζει τὰς νοήσεις· καὶ ὅπερ ἡμῖν ἡ φωνὴ σημαίνει, τοῦτο τῷ

✠ P. 856 ED. POTTER, 724 ED. PARIS.

(55) *Ἐξ αὐτῶν*. Lege ἐξ αὑτῶν, « sua sponte. »

(56) *Ὑπηρετική*. Quidam e Stoicis negabant Deum esse sensu præditum aut animatum, ac speciatim Boethus. Laertius, *Zenone* lib. VII, segm. 143: Βόηθος δέ φησιν οὐκ εἶναι ζῶον τὸν κόσμον· « Boethus autem ait mundum non esse animal. » Mundum scilicet pro more Stoicorum Deum vocans. Neque quidquam aliud esse credebant, quam subtile quoddam corpus totum mundum pervadens, quod vitam motumque rebus impertit. Hinc Seneca, *Nat. Quæst.* lib. III, cap. 29: « Sive animal est mundus, sive corpus natura gubernante, ut arbores, ut sata. » Hi igitur Providentiam statuebant esse ὑπηρετικὴν δύναμιν, « potentiam, » aliis « servire natam: » item ἐκ χειρόνων εἰς κρείττονας· « a deterioribus ad præstantiores » procedere, ab inanimatis nempe corporibus ad animata et rationis usu prædita: Τὸ γὰρ ζῶον τοῦ μὴ ζώου κρεῖττον· « quippe animatum est inanimato præstantius, » ut Stoicorum verba adhibeam. Adversus hujusmodi atheos dicit Clemens Deum non providere nobis ex necessitate, sed κατὰ προαίρεσιν, « ex libero arbitrio, » et κατ' ἔλεον τῆς ἡμετέρας ἀσθενείας, « miseratione humanæ imbecillitatis » motus.

(57) *Τοὺς τεταγμένους διέποντας*. Malim τοὺς τεταγμένως διέποντας, « qui ordinate regunt. » Quo modo καταλλήλους paulo superius pro καταλλήλως scriptum esse adnotatum est p. 721.

(58) *Τάξιν*. Innuit diversos esse magistratuum gradus et ordines, omnes vero a Deo institutos. Οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. Rom. XIII, 1.

(59) *Συνεργεῖ τι πρὸς τὴν λῆψιν, ἀσμένως, δι' ὧν εὔχεται, τὸ ποθούμενον λαμβάνων*. Ad verbum: « Nonnihil cooperatur ad acceptionem facile accipiens id, quod desiderat, operationum suarum. » Illud vero quod præcessit, « et cognitionem, et tempus, » ambiguum est. Clemens vult omnem locum et tempus sacrum esse, in quo ad Dei cognitionem pervenimus. COLLECT.

(60) *Λάβοι*. Ms. Paris. λάβῃ.

(61) *Ἐξετάζεται διὰ τῆς εὐχῆς ὁ τρόπος*. Hic τρόπον accipe non « modum, » sed « mores » ipsos vel τὴν προαίρεσιν, ut ante dixit, τὸν εὐπροαίρετον καὶ εὐχάριστον, « qui bono animi instituto accedit ad orationem cooperari ad obtinendum, » seu « affectum animi. » Sic vetus comicus: Τρόπος ἔσθ' ὁ D πείθων τοῦ λέγοντος ὁ λόγος, « Mores dicentis persuadent, non oratio. » S. Chrysostomus, Hom. in *Chananæam*: Ἰστέον δὲ ὅτι οὐ ζητεῖται τόπος προσευχῆς, ἀλλὰ τρόπος. Ὁ Ἱερεμίας ἐν βορβόρῳ ἦν, καὶ τὸν Θεὸν ἐπεσπάσατο. Ὁ Δανιὴλ ἐν λάκκῳ λεόντων, καὶ τὸν Θεὸν ἐξυμνήσατο. Interpres Hom. 17, ex variis in Matthæum locis tom. II: « Non quæritur locus, sed devotio mentis. Jeremias in lacu cœni demersus erat, et fideliter orans Deum promeruit. Daniel in lacum leonum missus, ad se Dei misericordiam inclinavit. » Item post pauca: Οὐδὲν τοίνυν ἀπὸ τοῦ τόπου κωλύεται τὰ τῆς εὐχῆς· μόνον ἐὰν τῇ εὐχῇ συμβαίνων. Φησὶν γὰρ ὁ Δαβίδ· « Αἰνέσω τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ μου μετ' ᾠδῆς· μεγαλυνῶ αὐτὸν ἐν αἰνέσει, καὶ ἀρέσει τῷ Θεῷ ὑπὲρ μόσχον νέον. » Hæc in homilia Chrysostomi non reperiuntur Latina, sed apud Anastasium Quæst. 2, in Scripturam. COLLECT.

Θεῷ ἡ ἔννοια ἡμῶν λαλεῖ, ἣν καὶ πρὸ τῆς δημιουργίας εἰς νόησιν ἥξουσαν ἠπίστατο. Ἔξεστιν οὖν μηδὲ φωνῇ τὴν εὐχὴν παραπέμπειν, συντείνοντα, μόνον δ' ἔνδοθεν (62) τὸ πνευματικὸν πᾶν εἰς φωνὴν τὴν νοητήν, κατὰ τὴν ἀπερίσπαστον πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστροφήν. Ἐπεὶ δὲ γενεθλίου ἡμέρας εἰκὼν ἡ ἀνατολὴ (63), κἀκεῖθεν τὸ φῶς αὔξεται ἐκ σκότους λάμψαν τὸ πρῶτον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν ἀγνοίᾳ (64) καλινδουμένοις ἀνέτειλε γνώσεως ἀληθείας ἡμέρα κατὰ λόγον τοῦ ἡλίου, πρὸς τὴν ἑωθινὴν ἀνατολὴν αἱ εὐχαί. Ὅθεν καὶ (65) τὰ παλαίτατα τῶν ἱερῶν πρὸς δύσιν ἔβλεπεν· ἵνα οἱ ἀπαντιπρόσωπον (66) τῶν ἀγαλμάτων ἱστάμενοι πρὸς ἀνατολὴν τρέπεσθαι (67) διδάσκωνται. « Κα-

A cognoscit omnium, ut semel dicam, mentes : et quod nobis vox significat, hoc Deo nostra loquitur cogitatio, quam etiam ante creationem sciebat esse venturam in mentem. Licet ergo etiam absque voce emittere orationem, modo quis quidquid est intrinsecus spiritale, intendat in vocem quæ mente percipitur, per indivulsam ad Deum conversionem. Quoniam autem diei natalis imago est oriens, atque illinc quoque lux augetur quæ primum illuxit ex tenebris, iisque qui volutantur in ignoratione exortus est dies cognitionis veritatis, quemadmodum sol oritur, ideo ad ortum matutinum habentur preces. Unde etiam templorum anti-

(62) *Παραπέμπειν, συντείνοντα, μόνον δ' ἔνδοθεν.* Hanc sententiam recentiores editiones sic proferunt : Παραπέμπειν, συντείνοντα μόνον ἔνδοθεν. Priorem lectionem firmat ms. Paris.

(63) *Ἐπεὶ δὲ γενεθλίου ἡμέρας εἰκὼν ἡ ἀνατολή.* « Quoniam autem natalis diei imago est oriens, et illinc augetur lux, qua primum illuxit ex tenebris, sed et iis, qui versabantur in ignoratione, exortus est dies cognitionis veritatis; ea ratione ad orientem solem fiunt orationes. » Collect.—S. Scripturæ Christum orienti soli sæpenumero assimilant, ut Zach. III, 8; VI, 12; Jerem. XXIII, 5; Luc. I, 78, etc. Vult autem Clemens, preces versus orientem Deo offerri, quod oriens Christi imago sit, a quo lux in mundum spiritalem diffunditur sicut ab oriente in naturalem. Conf. *Constitutionum Apost.* lib. II, cap. 57. Ubi de hoc ac similibus ritibus plura adnotavit Cotelerius.

(64) *Τοῖς ἐν ἀγν.* Respicere videtur Matth. IV, 16 : Ὁ λαὸς ὁ καθήμενος ἐν σκότει εἶδε φῶς μέγα· καὶ τοῖς καθημένοις ἐν χώρᾳ καὶ σκιᾷ θανάτου, φῶς ἀνέτειλεν αὐτοῖς.

(65) *Ὅθεν καί.* Vitruvius lib. IV, c. 5 : « Ædes autem sacræ deorum immortalium ad regiones, quas spectare debeant, si erunt constituendæ, uti signum, quod erat in cella collocatum, spectat ad vespertinam cœli regionem, ut qui adierint ad aram immolantes aut sacrificia facientes, spectent ad partem cœli orientis, et simulacrum, quod erit in æde. » G. Gyrald. Syntag. 17, Geneal. ex Pindari Commentariis tradit ad orientem diis, occidentem heroibus sacra facta et preces, itemque ex Porphyrio et Luciano supplices diis ἀντιπροσώπους orientem spectasse. Id ipsum a Pythagoricis observatum scribit L. Cœlius, Trismegistum autem ad meridiem conversum orasse, *Lect. antiq.*, lib. XII, cap. 2, etc. Quod vero templa dixit Clemens respexisse ad occidentem, de vestibulo intelligendum est, non de cella, quo modo Josephus lib. VIII *Antiq.* cap. 2, dixit templum Salomonis versum fuisse ad orientem, cujus pars dextera dicitur, quæ erat australis, ad quam erat positum mare, III Reg. VII. Rationem affert Anastasius, Quæst. 48, *in Scripturam :* Τὸ μὲν μῆκος ἦν ξ' πηχῶν, τὸ δὲ εὖρος κ'. Ἐτέτραπτο δὲ οὐ πρὸς ἕω, ἵνα οἱ προσευχόμενοι μὴ τὸν ἥλιον ἀνίσχοντα προσκυνῶσιν, ἀλλὰ τὸν ἡλίου Δεσπότην· « Longitudo quidem erat LX cubitorum, latitudo autem XX. Conversum autem erat non ad orientem, ne precantes adorarent solem orientem, sed solis Dominum. » Ita legendus est hic locus in Bibliotheca SS. Patrum, ut et ille sub finem quæstionis : « Et totam altitudinem fuisse centum viginti cubitorum. » Καὶ πᾶν τὸ ὕψος ἑκατὸν εἴκοσι πήχεις. Id quod indicat locus c. 32 *Paral.* quem subjicit : « Et altitudo centum viginti, et deauravit ipsum intrinsecus auro puro. » Græce in ms. Reginæ erat : Καὶ κατεχρύσωσεν αὐτὸν ἔσωθεν χρυσίῳ καθαρῷ· interpres vide-

B tur legisse ἕωθεν. Sed et illud οὐ πρὸς ἕω, mendi suspectum est, si cum Josepho conferatur, unde sumptum videtur. Collect. — In *Constitut. apost.* lib. II, initio c. 57, de templo ædificando hoc præceptum exstat : Καὶ πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης, κατ' ἀνατολὰς τετραμμένος, ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολὴν, ὅστις ἔοικε νηΐ· « Ac primo quidem ædes sit oblonga, ad orientem versa, ex utraque parte Pastophoria versus orientem habens, et quæ navi sit similis. » Ubi consuli poterunt quæ de basilicis ac templis ad orientem spectantibus adnotavit Cotelerius. Porro recentiora quidem templa ad orientem spectasse dicuntur a nonnullis, ut ingredientes πρὸς δύσιν oculos ferrent; vetera autem contrarium situm obtinuisse. Hyginus *De agror. limit. constit.* lib. I : « Antiqui architecti in occidentem templa spectare recte scripserunt : postea placuit omnem religionem eo convertere, ex qua parte cœli terra illuminatur. » Conf. C *Archæol. Græcæ* lib. I, c. 2.

(66) *Οἱ ἀπαντιπρόσωπον.* Flor. οἱ ἄπαν τι πρόσωπον· corrupta et structura et sententia. Sylb.

(67) *Πρὸς ἀνατολὴν τρέπεσθαι.* Hunc orandi ritum vultu ad orientem converso acceptum ab apostolis testantur hæc veterum Patrum loca, ex quibus et rationes varias petes. Tertullian. *Adversus gentes* seu in *Apologet.* : « Ad Persas si forte deputabimur, licet solem in linteo depictum non adoremus habentes ipsum ubique in suo clypeo, denique inde suspicio quod innotuerit, nos ad orientis regionem precari. » Idem *Adversus Valentinianos :* « Amat figuram Spiritus sancti orientem Christi figuram. » Epiphan. lib. XIX scribit pseudo-prophetam Elxai nomine prohibuisse orare ad orientem et faciem ad Hierosolyma convertendam docuisse ex omnibus partibus mundi. Origenes hom. 5, in Num.: « Quod genua flectimus orantes, et quod ex omnibus cœli plagis ad orientis partem conversi orationem fundimus, non facile cuiquam puto ratione D compertum. » Apud sanctum Athanasium *Quæst. ad Antiochum* 16, quæ in Græco ms. 34, respondendum esse gentibus docetur : Ὅτι οὐχ ὡς ἐν ἀνατολαῖς περιγραφομένου τοῦ Θεοῦ κατὰ ἀνατολὰς προσκυνοῦμεν· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Θεὸς φῶς ἀληθινὸν καὶ ἔστιν καὶ λέγεται, τούτου χάριν πρὸς τὸ φῶς τὸ κτιστὸν ἀφορῶντες, οὐχ αὐτῷ, ἀλλὰ τῷ ποιήσαντι αὐτὸ προσκυνοῦμεν ἐκ τοῦ πρώτου στοιχείου τὸν πρὸ πάντων στοιχείων, καὶ τῶν αἰώνων Θεὸν γεραίροντες. « Non ideo adoramus ad orientem, quod in ea parte mundi Deus aliquo modo circumscriptus habitet; sed quia Deus lux est vera, diciturque, eam ob causam ad creatum istud lumen conversi, non illud, quod creatum est lumen, sed ejus luminis creatorem adoramus, et ex elemento omnium splendidissimo, omnium elementorum splendidissimum creatorem Deum, veneramur. » Ita reddidit interpres Ampelander, sed ad verbum ex manuscripto extremum

quissima respiciebant ad occidentem, ✠ ut qui vultu stant ad simulacra converso, doceantur verti ad orientem. « Dirigatur oratio mea tanquam incensum in conspectu tuo : elevatio manuum mearum sacrificium vespertinum [a], » aiunt Psalmi. Sceleratis ergo hominibus oratio, non solum aliis, sed etiam sibimetipsis est perniciosissima. Siquidem etiamsi ea quæ fausta et prospera dicunt, postquam petierint, acceperint, ipsa hæc lædunt eos qui acceperunt, ut qui sint usus eorum nescii. Orant siquidem ut ea possideant quæ non habent bona, atque quæ videntur bona, non ea quæ sunt, petunt. Gnosticus autem, eorum quæ possidet stabilitatem, ad ea autem quæ eventura sunt aptitudinem, eorum autem quæ est accepturus, petet æternitatem. Quæ autem vere sunt bona quæ versantur in animo, ea ut et sint sibi et permaneant, precatur : unde neque aliquid ex iis quæ absunt desiderat, contentus præsentibus. Neque enim est propriis bonis defectus, cum jam sibi sit sufficiens ex divina gratia et cognitione. Sed cum suis quidem sit contentus, aliis autem non egeat, omnipotentem autem cognoscat voluntatem, et simul habeat et precetur, maxime autem omnipotenti **308** adhærescat potentiæ, dum studet esse spiritalis, per interminatam charitatem, unitur Spiritui. Sic magni est et excelsi animi, qui id quod est omnium præstantissimum, quod omnium optimum, possidet per scientiam, et facile quidem applicatur ad contemplationem : eorum autem quæ cadunt in contemplationem, in anima vim habet permanentem, hoc est perspicacem scientiæ acrimoniam. Hanc ✠ autem ut possideat potestatem quam maxima vi contendit : eaque quæ cum mente pugnant in potestate habet sua, et in contemplatione quidem perpetuo residens, et in ea se exercens exercitatione, ut a jucundis abstineat, et in faciendo recte se gerat, magna prætcrea instructus experientia, tam in doctrina, quam in iis quæ ad vitam pertinent, dicendi

A τευθυνθήτω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου· ἔπαρσις τῶν χειρῶν μου θυσία ἑσπερινή, » οἱ Ψαλμοὶ λέγουσι. Τοῖς μοχθηροῖς τοίνυν τῶν ἀνθρώπων ἡ εὐχὴ οὐ μόνον εἰς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ εἰς σφᾶς αὐτοὺς βλαβερωτάτη. Εἰ γοῦν καὶ ἃ φασιν εὐτυχήματα αἰτησάμενοι λάβοιεν, βλάπτει λαβόντας αὐτούς, ἀνεπιστήμονας τῆς χρήσεως αὐτῶν ὑπάρχοντας. Οἱ μὲν γάρ, ἃ οὐκ ἔχουσιν, εὔχονται κτήσασθαι, καὶ τὰ δοκοῦντα ἀγαθά, οὐ τὰ ὄντα, αἰτοῦνται· ὁ γνωστικὸς δὲ, ὧν μὲν κέκτηται, παραμονὴν (68), ἐπιτηδειότητα δὲ εἰς ἃ μέλλει ὑπερβαίνειν, καὶ ἀϊδιότητα (69) ὧν οὐ λήψεται αἰτήσεται· τὰ δὲ ὄντως ἀγαθὰ τὰ περὶ ψυχήν, εὔχεται εἶναί τε αὐτῷ καὶ παραμεῖναι· ταύτῃ οὐδὲ ὀρέγεταί τινος τῶν ἀπόντων, ἀρκούμενος τοῖς παροῦσιν. Οὐ γὰρ ἐλλειπὴς τῶν οἰκείων ἀγαθῶν, ἱκανὸς ὢν ἤδη αὐτῷ ἐκ τῆς θείας χάριτός τε καὶ γνώσεως· ἀλλὰ αὐτάρκης μὲν γενόμενος, ἀνενδεὴς δὲ τῶν ἄλλων· τὸ παντοκρατορικὸν δὲ βούλημα ἐγνωκώς, καὶ ἔχων ἅμα καὶ εὐχόμενος, προσεχὴς τῇ πανσθενεῖ δυνάμει γενόμενος, πνευματικὸς εἶναι σπουδάσας διὰ τῆς ἀορίστου ἀγάπης, ἥνωται τῷ Πνεύματι. Οὗτος ὁ μεγαλόφρων, ὁ τὸ πάντων τιμιώτατον, ὁ τὸ πάντων ἀγαθώτατον κατὰ τὴν ἐπιστήμην κεκτημένος, εὔθικτος μὲν κατὰ τὴν προσβολὴν τῆς θεωρίας, ἔμμονον δὲ τὴν τῶν θεωρητῶν δύναμιν ἐν τῇ ψυχῇ κεκτημένος, τουτέστι τὴν διορατικὴν τῆς ἐπιστήμης δριμύτητα. Ταύτην δὲ ὡς ἔνι μάλιστα βιάζεται κτήσασθαι τὴν δύναμιν, ἐγκρατὴς γενόμενος τῶν ἀντιστρατευομένων τῷ νῷ· καὶ τῇ μὲν θεωρίᾳ ἀδιαλείπτως προσεδρεύων, C τῇ ἐφεκτικῇ δὲ τῶν ἡδέων καὶ τῇ κατορθωτικῇ τῶν πρακτέων ἐγγυμνασάμενος ἀσκήσει, πρὸς τούτοις ἐμπειρίᾳ πολλῇ χρησάμενος, τῇ κατὰ τὴν μάθησίν τε καὶ τὸν βίον, παῤῥησίαν ἔχει, οὐ τὴν ἁπλῶς οὕτως ἀθυρόγλωσσον δύναμιν, δύναμιν δὲ ἁπλῷ λόγῳ χρωμένην (70), μηδὲν τῶν λεχθῆναι δυναμένων κατὰ τὸν προσήκοντα καιρόν, ἐφ' ὧν (71) μάλιστα χρή, ἐπικρυπτομένην μήτε διὰ χάριν μήτε διὰ φόβον ἀξιολόγως. Ὁ γοῦν τὰ περὶ Θεοῦ διειληφώς, πρὸς αὐτῆς τῆς ἀληθείας (72), χοροῦ μυστικοῦ λόγῳ τῷ προτρέποντι

✠ P. 857-858 ED. POTTER, 725 ED. PARIS.

[a] Psal. CXLI, 2.

illud sic vertendum est. « Ex primo elemento Deum, qui ante omnia elementa et sæcula fuit, venerantes. » Christianis aliam rationem reddit. Οἱ δέ γε πιστοὶ ἀκουέτωσαν καὶ μανθανέτωσαν, ὅτι τούτου χάριν οἱ μακάριοι ἀπόστολοι κατὰ ἀνατολὰς τὰς τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίας προσέχειν πεποιήκασιν, καὶ κατὰ τὸν παράδεισον ἡμᾶς προσέχειν, ὅθεν ἐξεπέσαμεν, βουλόμενοι, ἵνα, πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἡμῶν πατρίδα καὶ χώραν ἀφορῶντες, αἰτῶμεν τὸν Δεσπότην ἀποκαταστῆσαι ἡμᾶς, ὅθεν ἐξωρίσθημεν· « Audiant vero fideles et discant, quod sancti apostoli Christianorum ecclesias ideo jusserunt orientem versus suas preces fundere, ut ad paradisum, unde cecideramus, respicientes, suppliciter a Deo petamus, et a nostro Domino, ut in antiquam nos patriam et locum, unde cecidimus, restituere velit. » Eadem ratio redditur in *Constitut. apost.* lib. II, c. 57, ex F. Turriani interpret., vide apud Justinum Quæst. 118, et Damascenum lib. IV, c. 17, *De fide orthod.* COLLECT.

(68) *Ὁ γνωστικὸς δὲ, ὧν μὲν κέκτηται, παραμονὴν*, κ.τ.λ. Scribe: Ὁ γνωστικὸς δὲ, ὧν μὲν κέκτηται, παραμονὴν, ἐπιτηδειότητα δὲ εἰς ἃ μέλλει ἀποβαίνειν, D καὶ ἀϊδιότητα ὧν λήψεται, αἰτήσεται. HEINSIUS.

(69) *Ἀϊδιότητα*. Pro ἀϊδιότητα sententia requirit potius ἀκηδίαν, aut simile quid. Ἀκηδιότητα in carmine tantum usurpaveris. In eamdem sententiam alia infra, p. 315. SYLB.

(70) *Χρωμένην*. Flor. χρωμένη.

(71) *Ἐφ' ὧν*. « Coram quibus. » Alioqui aptius ἐφ' ᾧ. Sic paulo post, ἀμεταστάτῳ τῷ νῷ· vel adverbialiter ἀμεταστάτως. SYLB.

(72) *Ὁ γοῦν τὰ περὶ Θεοῦ διειληφώς, πρὸς αὐτῆς τῆς ἀληθείας*. Scribe et distingue : Ὁ γοῦν τὰ περὶ Θεοῦ διειληφώς, πρὸς αὐτῆς τῆς ἀληθείας χοροῦ μυστικοῦ, λόγῳ τῷ προτρέποντι τὸ μέγεθος τῆς ἀρετῆς κατ' ἀξίαν αὐτῆς, καὶ τὰ ἀπ' αὐτῆς ἐνδεικνύμενος χρῆται μετὰ διάρματος τῆς ἐνθέου εὐχῆς τοῖς νοητοῖς. Hoc est : « Qui ergo ea, quæ ad Deum spectant, ab ipso mystico veritatis accepit choro et oratione, quæ virtutis magnitudinem, cæteraque quæ ad Deum spectant, quemadmodum dignum est, ea demonstrat, cum excelso quodam, quem precatio suppeditat, animo utitur, iisque, quæ mente sola concipiuntur et spiritu, per cognitionem quasi copulatur. » Nam interpretationem non satis recte expres-

τὸ μέγεθος τῆς ἀρετῆς, κατ' ἀξίαν αὐτήν τε καὶ τὰ ἀπ' αὐτῆς ἐνδεικνυμένην (73) χρῆται μετὰ διάρματος ἐνθέου τῆς εὐχῆς, τοῖς νοητοῖς καὶ πνευματικοῖς ὡς ἔνι μάλιστα γνωστικῶς οἰκειούμενος. Ὅθεν ἥμερος καὶ πρᾶος ἀεὶ, εὐπρόσιτος, εὐαπάντητος, ἀνεξίκακος, εὐγνώμων, εὐσυνείδητος (74)· αὐστηρὸς οὗτος ἡμῖν, αὐστηρὸς οὐκ εἰς τὸ ἀδιάφθορον μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπείραστον. Οὐδαμῇ γὰρ ἐνδόσιμον οὐδὲ ἁλώσιμον ἡδονῇ τε καὶ λύπῃ τὴν ψυχὴν παρίστησι· δικαστὴς, ἐὰν ὁ Λόγος καλῇ, ἀκλινὴς γενόμενος, μηδ' ὁτιοῦν τοῖς πάθεσι χαριζόμενος, ἀμεταστάτῳ (75) ᾗ πέφυκεν τὸ δίκαιον πορεύεσθαι (76) βαδίζων· πεπεισμένος εὖ μάλα παγκάλως διοικεῖσθαι τὰ πάντα, καὶ εἰς τὸ ἄμεινον ἀεὶ τὴν προκοπὴν προϊέναι ταῖς ἀρετὴν ἑλομέναις ψυχαῖς, ἔστ' ἂν ἐπ' αὐτὸ ἀφίκωνται τὸ ἀγαθὸν, ἐπὶ προθύροις, ὡς εἰπεῖν, τοῦ Πατρὸς προσεχεῖς τῷ μεγάλῳ ἀρχιερεῖ γενόμεναι. Οὗτος ἡμῖν ὁ γνωστικὸς ὁ πιστὸς, ὁ πεπεισμένος ἄριστα διοικεῖσθαι τὰ κατὰ τὸν κόσμον. Ἀμέλει πᾶσιν εὐαρεστεῖται τοῖς συμβαίνουσιν. Εὐλόγως οὖν οὐδὲν ἐπιζητεῖ τῶν κατὰ τὸν βίον εἰς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν, οὐθ' ὁτιοῦν, πεπεισμένος (77) ὡς ὁ τὰ πάντα εἰδὼς Θεὸς, ὅ τι ἂν συμφέρῃ καὶ οὐκ αἰτουμένοις τοῖς ἀγαθοῖς χορηγεῖ. Καθάπερ γὰρ, οἶμαι, τῷ τεχνικῷ τεχνικῶς, καὶ τῷ ἐθνικῷ ἐθνικῶς, οὕτω καὶ τῷ γνωστικῷ γνωστικῶς (78) ἕκαστα ἀποδίδοται. Καὶ ὁ μὲν ἐξ ἐθνῶν ἐπιστρέφων, τὴν πίστιν· ὁ δὲ εἰς γνῶσιν ἐπαναβαίνων τῆς ἀγάπης τὴν τελειότητα αἰτήσεται. Κορυφαῖος δ' ἤδη ὁ γνωστικὸς θεωρίαν εὔχεται αὔξειν τε καὶ παραμένειν, καθάπερ ὁ κοινὸς ἄνθρωπος τὸ συνεχὲς ὑγιαίνειν. Ναὶ μὴν μηδὲ ἀποπεσεῖν ποτε τῆς ἀρετῆς αἰτήσεται, συνεργῶν μάλιστα πρὸς τὸ ἄπτωτος (79) διαγενέσθαι. Οἶδεν γὰρ καὶ τῶν ἀγγέλων τινὰς, ὑπὸ ῥᾳθυμίας ὀλισθήσαντας αὖθις χαμαὶ, μηδέπω τέλεον εἰς τὴν μίαν ἐκείνην ἕξιν (80) ἐκ τῆς εἰς τὴν διπλόην ἐπιτηδειότητος ἐκθλίψαντας ἑαυτούς. Τῷ δὲ ἐνθένδε εἰς γνώσεως ἀκρότητα καὶ τὸ ἐπαναβεβηκὸς ὕψος ἀνδρὸς ἐντελοῦς γεγυμνασμένῳ προόδου (81) τὰ κατὰ χρόνον καὶ τόπον ἅπαντα ἀμεταπτώτως βιοῦν ἑλομένῳ, καὶ ἀσκοῦντι διὰ τὴν τῆς γνώμης πάντοθεν μονότονον ἑδραιότητα· ὅσοις δὲ βρίθουσά τις ἔτι ὑπολείπεται γωνία κάτω ῥέπουσα, καὶ

A libertatem possidet; non quidem vim effrenatæ linguæ, sed vim quæ simplici utitur oratione, nihil eorum quæ convenienti tempore dici possunt, et de quibus maxime dicendum est pro dignitate, celans neque propter gratiam, neque propter timorem. Qui ergo ea quæ ad Deum spectant, ab ipso mystico veritatis accepit choro, oratione quæ virtutis ostendit magnitudinem, quemadmodum et dignum est, quæque ad eum spectant, demonstrans, cum excelso quodam quem precatio suppeditat animo, utitur, iisque quæ mente sola concipiuntur et spiritu per cognitionem quasi copulatur. Quo fit ut sit semper benignus, mansuetus, aditu facilis, affabilis, patiens, gratus, bona præditus conscientia. Idem est rigidus et austerus, idque non solum ut non B corrumpatur, sed etiam ad hoc ut non tentetur. Nunquam enim animum voluptati aut dolori submittit, aut ab eis expugnatur. Judex si ad id vocet Logos, immobilis fit, animi motibus nihil penitus largiens, immutabiliter qua justum jubet proficisci ingrediens, persuasum habens omnia pulcherrime administrari, quæque virtutem elegerint, semper in melius proficere animas, donec ad ipsum bonum venerint, ut quæ in vestibulis, ut ita dicam, Patris, magno Pontifici propinquæ evaserint. Hic ergo gnosticus est fidelis cui est persuasum quæ sunt in mundo optime administrari. Æquo certe is fert animo omnia quæ eveniunt. Merito ergo nihil ex iis quæ ad vitam pertinent, ad usum necessarium requirit : ut cui sit plane persuasum, quod qui omnia C novit Deus, id quod est utile suppeditat bonis etiam non petentibus. Sicut enim artifici artificiose, et gentili gentiliter : ita etiam gnostico gnostice præbentur singula. Et qui ex gentibus quidem ✠ convertitur, fidem : qui autem jam ascendit ad cognitionem, charitatis petet perfectionem. Gnosticus autem, qui ad summum jam pervenit gradum, precatur ut contemplatio augeatur et permaneat : sicut qui est homo vulgaris, ut sit perpetuo sanus. Quin etiam petet ut a virtute nunquam excidat, ipse interea cooperans maxime ut perpetuo maneat ejusmodi ut non possit excidere. Novit

✠ P. 859 ED. POTTER, 726 ED. PARIS.

serunt τυπογράφων παῖδες. Et fortasse melius ἐνδεικνυμένῳ. HEINSIUS.

(73) *Ἐνδεικνυμένην*. Sic editiones recentiores; sed ἐνδεικνυμένων habent editiones primæ et ms. Paris.

(74) *Εὐσυνείδητος*. Hanc sententiam sic distinguit edit. Flor.: εὐσυνείδητος, αὐστηρὸς, οὗτος ἡμῖν αὐστηρὸς, οὐκ· nec multo aliter ms. Paris.

(75) *Ἀμεταστάτῳ*. Ἀμεταστάτως non male habent editiones recentiores. Conf. superior Sylburgii nota.

(76) *Ἧ πέφυκεν τὸ δίκαιον πορεύεσθαι*. Scribe: Ἧ πέπεικεν τὸ δίκαιον, «qua suadet justitia et trahit.» Ἧ πέπεικε τὸ δίκαιον πορεύεσθαι, «qua ire suadet justitia.» Hæc Heinsius. Verum, vulgata lectione retenta, hoc commation non incommode sic explicari poterit : «Qua justitia proficisci amat.»

(77) *Οὐθ' ὁτιοῦν, πεπεισμένος*. Perperam Flor. εὐθ' ὅτ' οὖν πεπεισμένος. Nam οὐθ' ὁτιοῦν ad præcedentia referri debet.

D (78) *Γνωστικῶς*. Hanc vocem nec Flor. agnoscit, nec ms. Paris. Quam tamen addendam esse recte conjecit Sylburgius, ut similitudo esset in membris sententiæ. Vult enim auctor : «Unicuique homini pro suo vivendi instituto, ea, quæ ad vitam necessaria sunt, præberi, artificem ex arte sua vivere, gentilem more gentilium, » et gnosticum pariter «pro gnosticæ vitæ ratione, qua quidem a Deo omnia exspectat, quibus indiget. »

(79) *Ἄπτωτος*. Sic Flor., Sylburg. et ms. Paris. Quod recentiores editiones in ἀπτώτως mutarunt.

(80) *Μίαν... ἕξιν*. Hoc est, «habitum, » quo quis stabilis «eodemque» prorsus modo permanet : cui opponitur διπλῆ, quo quis in «utrumvis» flexilis est. Conf. superius *Strom*. IV, p. 633, not. 5.

(81) *Προόδου*. Forte πρὸ ὁδοῦ, sc. ἐστί, ut προὔργου, id est, «expediunt, progressus ejus adjuvant.» SYLBURG.

enim aliquos quoque ex angelis, propter socordiam humi esse lapsos, quod nondum perfecte ex illa in utramque partem proclivitate, in simplicem illum atque unicum expediissent se habitum. Ei vero qui ex hoc loco, ad summum cognitionis gradum, et extremam viri perfecti se exercuit sublimitatem, omnis et locus succurrit et tempus postquam semel sine ullo lapsu vitam transigere elegit, seque in eo constanti ac uniformi mentis stabilitate exercet. Quibus autem gravis aliquis adhuc relinquitur angulus deorsum vergens, una quoque detrahitur id quod per fidem sustollitur. Ei ergo, qui exercitatione gnostica virtutem quæ non potest amitti comparavit, efficitur naturalis habitus. Et sicut lapidi gravitas, ita hujus scientia evadit hujusmodi ut amitti non possit : nec invito, sed sponte, vi rationis et cognitionis atque providentiæ, eo deducitur ut non amittatur. Quippe cavendo eo deducitur ut amitti non possit. Cautionem enim ne peccet, bonam autem considerationem, ne rursus amittat virtutem, tenebit. Cognitio autem videtur bonam præbere considerationem, docens discernere ea quæ possunt adjuvare ad hoc ut virtus permaneat. Res est ergo maxima Dei cognitio : quocirca ea quoque ita conservatur virtus ut amitti nequeat. Qui autem Deum novit est sanctus et pius; qui est ergo gnosticus, eum solum esse pium jam probatum est. Isque gaudet quidem de bonis præsentibus; lætatur autem propter ea quæ sunt promissa, tanquam jam præsentia. Neque enim eum latent tanquam adhuc absentia, propterea quod qualia sint jam ante cognoverit. Cognitione ergo persuasus quale sit unumquodque ex futuris, jam hoc possidet. Quod enim est mancum ac defectivum, metiendum est ex eo quod ad ipsum pertinet. Si ergo possidet sapientiam, et est res divina sapientia : qui est particeps ejus quod non indiget, non erit indigens. Nam in sapientiæ communicatione non se invicem movent et retinent operatio et id quod participat; neque aliquid tum aufertur, aut fit indigens. Apparet ergo non minui ✠ operatio per ipsam communicationem. Sic ergo habet omnia bona gnosticus, potestate; sed nondum etiam numero; tum enim dimoveri non posset, quod attinet ad divinos qui debentur profectus et administrationes. Hunc quoque Deus adjuvat, propinquiore honorans curatione. Annon enim bonorum virorum gratia, et ut ea possiderent, et illis usui vel potius saluti essent, omnia facta sunt? Non ergo eis auferet ea quæ sunt propter virtutem, propter quos sunt quæ facta sunt. Clarum est enim quod bonam ipsorum **309** naturam et sanctum institutum honorans, iis qui bene vivere constitue-

✠ P. 860 ED. POTTER, 727 ED. PARIS.

A καταςπᾶται τὸ διὰ τῆς πίστεως ἀναγόμενον. Τῷ ἄρα ἀναπόβλητον τὴν ἀρετὴν ἀσκήσει γνωστικῇ πεποιημένῳ φυσιοῦται ἡ ἕξις· καὶ καθάπερ τῷ λίθῳ τὸ βάρος, οὕτως τοῦδε ἡ ἐπιστήμη ἀναπόβλητος, οὐκ ἀκουσίως (82), ἀλλ' ἑκουσίως, δυνάμει λογικῇ, καὶ γνωστικῇ, καὶ προνοητικῇ, καθίσταται. Ἐπὶ δὲ τὸ μὴ ἀποβληθῆναι δι' εὐλαβείας ἀναπόβλητον γίνεται· τῆς μὲν εὐλαβείας πρὸς τὸ μὴ ἁμαρτάνειν, τῆς δὲ εὐλογιστίας πρὸς τὸ ἀναπόβλητον τῆς ἀρετῆς, ἀνθέξεται. Ἡ γνῶσις δὲ ἔοικεν τὴν εὐλογιστίαν παρέχειν, διορᾷν διδάσκουσα τὰ βοηθεῖν πρὸς τὴν παραμονὴν τῆς ἀρετῆς δυνάμενα. Μέγιστον ἄρα ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ· διὸ καὶ ταύτῃ σώζεται τὸ ἀναπόβλητον τῆς ἀρετῆς. Ὁ δὲ ἐγνωκὼς τὸν Θεὸν ὅσιος καὶ εὐσεβής· μόνος ἄρα ὁ γνωστικὸς εὐσεβὴς ἡμῖν εἶναι δέδεικται. Οὗτος B χαίρει μὲν ἐπὶ τοῖς παροῦσιν ἀγαθοῖς, γέγηθεν δὲ ἐπὶ τοῖς ἐπηγγελμένοις, ὡς ἤδη παροῦσιν· οὐ γὰρ λέληθεν αὐτὸν ὡς ἂν ἀπόντα ἔτι, δι' ὧν ἔγνω φθάσας οἷά ἐστιν. Τῇ γνώσει οὖν πεπεισμένος καὶ ὡς ἔστιν ἕκαστον τῶν μελλόντων, κέκτηται τοῦτο. Τὸ γὰρ ἐνδεὲς καὶ ἐπιδεὲς πρὸς τὸ ἐπιβάλλον μετρεῖται. Εἰ γοῦν σοφίαν κέκτηται, καὶ θεῖον ἡ σοφία, ὁ ἀνενδεοῦς μετέχων ἀνενδεὴς εἴη ἄν. Οὐ γὰρ ἡ τῆς σοφίας μετάδοσις κινούντων καὶ ἰσχόντων ἀλλήλους τῆς τε ἐνεργείας καὶ τοῦ μετίσχοντος γίνεται, οὐδὲ ἀφαιρουμένου τινὸς, οὐδὲ ἐνδεοῦς γινομένου. Ἀμείωτος δ' οὖν ἡ ἐνέργεια δι' αὐτῆς τῆς μεταδόσεως δείκνυται. Οὕτως οὖν πάντα ἔχει τὰ ἀγαθὰ ὁ γνωστικὸς ἡμῖν κατὰ τὴν δύναμιν· οὐδέπω δὲ καὶ κατὰ τὸν ἀριθμόν· ἐπεὶ κἂν ἀμετάθετος ἦν κατὰ τὰς ὀφειλομένας ἐνθέους προκοπάς τε C καὶ διοικήσεις. Τούτῳ συλλαμβάνει καὶ ὁ Θεὸς, προσεχεστέρᾳ τιμήσας ἐπισκοπῇ. Ἦ γὰρ οὐχὶ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν χάριν, καὶ εἰς τὴν τούτων κτῆσιν καὶ ὠφέλειαν, μᾶλλον δὲ σωτηρίαν, τὰ πάντα γέγονεν; Οὔκουν ἀφέλοιτο τούτους τὰ δι' ἀρετὴν, δι' οὓς τὰ γεγονότα. Δῆλον γὰρ ὡς τὴν φύσιν αὐτῶν τὴν ἀγαθὴν καὶ τὴν προαίρεσιν τὴν ἁγίαν τιμώμενός τε, καὶ τοῖς εὖ βιοῦν ἐπανῃρημένοις ἰσχὺν πρὸς τὴν λοιπὴν σωτηρίαν ἐμπνεῖ· τοῖς μὲν προτρέπων μόνον, τοῖς δὲ ἀξίοις γενομένοις ἐξ ἑαυτῶν καὶ συλλαμβανόμενος· ἐπιγεννηματικὸν γὰρ ἅπαν τῷ γνωστικῷ τὸ ἀγαθόν· εἴγε δὴ τὸ τέλος ἐστὶν αὐτῷ ἐπίστασθαι καὶ πράσσειν ἐπιστημόνως ἕκαστον. Ὡς δὲ ὁ ἰατρὸς ὑγείαν παρέχεται τοῖς συνεργοῦσι πρὸς ὑγείαν, οὕ- D τως καὶ ὁ Θεὸς τὴν ἀΐδιον σωτηρίαν τοῖς συνεργοῦσι πρὸς γνῶσίν τε καὶ εὐπραγίαν· σὺν δὲ τῷ ποιεῖν, ὄντων ἐφ' ἡμῖν ἃ προστάττουσιν αἱ ἐντολαὶ, καὶ ἡ ἐπαγγελία τελειοῦται. Καί μοι δοκεῖ κἀκεῖνο καλῶς παρὰ τοῖς Ἕλλησι λέγεσθαι· Ἀθλητής τις οὐκ ἀγεννὴς ἐν τοῖς πάλαι, πολλῷ τῷ χρόνῳ τὸ σωμάτιον εὖ μάλα πρὸς ἀνδρείαν ἀσκήσας, εἰς Ὀλύμπια ἀναβὰς, εἰς τοῦ Πισαίου Διὸς τὸ ἄγαλμα ἀποβλέψας, « Εἰ πάντα, εἶπεν, ὦ Ζεῦ, δεόντως μοι τὰ πρὸς τὸν

(82) *Καὶ καθάπερ τῷ λίθῳ τὸ βάρος, οὕτως τοῦδε ἡ ἐπιστήμη ἀναπόβλητος, οὐκ ἀκουσίως.* Scribe totum locum hoc modo : Καὶ καθάπερ τῷ λίθῳ τὸ βάρος, οὕτως τοῦδε ἡ ἐπιστήμη ἀναπόβλητος. Οὐκ ἀκουσίως γὰρ ἀλλ' ἑκουσίως δυνάμει λογικῇ, καὶ γνωστικῇ, καὶ προνοητικῇ καθίσταται ἐπὶ τὸ μὴ ἀποβληθῆναι· δι' εὐλαβείας μὲν ἀναπόβλητον γίνεται, κ. τ. λ. Et ita convertendum. HEINSIUS

ἀγῶνα παρέσκεύασται, ἀπόδος φέρων δικαίως τὴν νίκην ἐμοί. » Ὧδε γὰρ καὶ τῷ γνωστικῷ ἀνεπιλήπτως καὶ εὐσυνειδήτως τὰ παρ' ἑαυτὸν (83) πάντα ἐκπεπληρωκότι, εἴς τε τὴν μάθησιν, εἴς τε τὴν συνάσκησιν, εἴς τε τὴν εὐποιΐαν, καὶ εἰς τὴν εὐαρέστησιν τῷ Θεῷ, τὸ πᾶν συναιρεῖται πρὸς τὴν τελειότητα τὴν σωτηρίαν. Ταῦτ' οὖν ἀπαιτεῖται παρ' ἡμῶν τὰ ἐφ' ἡμῖν καὶ τῶν πρὸς ἡμᾶς ἀνηκόντων παρόντων τε καὶ ἀπόντων, αἵρεσίς τε καὶ πόθος, καὶ κτῆσις, καὶ χρῆσις, καὶ διαμονή. Διὸ καὶ ἄχραντον τὴν ψυχὴν ἔχειν χρὴ καὶ ἀμίαντον εἰλικρινῶς τὸν προσομιλοῦντα τῷ Θεῷ, μάλιστα μὲν ἀγαθὸν τελέως ἑαυτὸν ἐξειργασμένον· εἰ δὲ μὴ, κἂν προκόπτοντα ἐπὶ τὴν γνῶσιν, καὶ ἐφιέμενον αὐτῆς, τῶν δὲ τῆς κακίας ἔργων τέλεον ἀπεσπασμένον. Ἀλλὰ καὶ τὰς εὐχὰς ἁπάσας ἐπιεικῶς ἅμα καὶ μετ' ἐπιεικῶν ποιεῖσθαι πρέπον ἐστίν· σφαλερὸν γὰρ τοῖς ἑτέρων ἁμαρτήμασι συνεπιγράφεσθαι. Περὶ τούτων ἄρα ὁ γνωστικὸς καὶ συνεύξεται τοῖς καινότερον πεπιστευκόσι, περὶ ὧν καὶ συμπράττειν καθήκει· ἅπας δὲ ὁ βίος αὐτοῦ πανήγυρις ἁγία. Αὐτίκα θυσίαι μὲν αὐτῷ, εὐχαί τε καὶ αἶνοι, καὶ αἱ πρὸ τῆς ἑστιάσεως (84) ἐντεύξεις τῶν Γραφῶν· ψαλμοὶ δὲ καὶ ὕμνοι παρὰ τὴν ἑστίασιν, πρό τε τῆς κοίτης· ἀλλὰ καὶ νύκτωρ εὐχαὶ πάλιν. Διὰ τούτων ἑαυτὸν ἑνοποιεῖ τῷ θείῳ χορῷ ἐκ τῆς συνεχοῦς μνήμης (85), εἰς ἀείμνηστον θεωρίαν ἐντεταγμένος. Τί δ'; οὐ καὶ τὴν ἄλλην θυσίαν, τὴν κατὰ τοὺς δεομένους ἐπίδοσιν καὶ δογμάτων καὶ χρημάτων, γιγνώσκει; Καὶ μάλα· ἀλλὰ τῇ διὰ στόματος εὐχῇ οὐ πολυλόγῳ (86) χρῆται, παρὰ τοῦ Κυρίου, καὶ ἃ χρὴ αἰτεῖσθαι, μαθών. Ἐν παντὶ τοίνυν τόπῳ, οὐχ ἄντικρυς δὲ, οὐδὲ ἐμφανῶς τοῖς πολλοῖς εὔξεται· ὁ δὲ, καὶ περιπάτῳ χρώμενος, καὶ ὁμιλίᾳ, καὶ ἡσυχίᾳ, καὶ ἀναγνώσει, καὶ τοῖς ἔργοις τοῖς κατὰ λόγον, κατὰ πάντα τρόπον εὔχεται· κἂν ἐν αὐτῷ τῷ ταμείῳ τῆς ψυχῆς ἐννοηθῇ μόνον, καὶ « ἀλαλήτοις στεναγμοῖς (87) » ἐπικαλέσηται τὸν Πατέρα· ὁ δὲ ἐγγὺς καὶ ἔτι λαλοῦντος πάρεστι. Τριῶν δ' ὄντων πάσης πράξεως τελῶν, διὰ μὲν τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον πάντα ἐνεργεῖ, τὸ δὲ ἐπιτελεῖν διὰ τὸν δύσοιστον (88) κοινὸν βίον διώκουσιν καταλιμπάνει.

A runt, vires inspirat ad reliquam salutem; alios quidem solum adhortans, aliis vero qui ex se digni evaserunt opem ferens. Est enim omne bonum ejusmodi ut adnascatur ei qui est gnosticus: siquidem ei est finis scire et facere scienter unumquodque. Quemadmodum autem medicus præbet sanitatem iis qui ei cooperantur ad sanitatem: ita etiam Deus æternam salutem iis qui cum eo cooperantur ad cognitionem, et ad bonas actiones. Porro simul cum actione, quandoquidem in nostra sint potestate ea quæ præcepta imperant, perficitur promissio. Ac mihi videtur illud quoque recte dici apud Græcos. Athleta quidam non ignobilis inter veteres, cum longo tempore corpusculum exercuisset ad fortitudinem, petens Olympia, cum Pi-
B sani Jovis aspexisset statuam: « Si omnia, inquit, o Jupiter, mihi recte parata sunt ad certamen, merito mihi redde victoriam. » Sic enim gnostico, cum inculpate et cum bona conscientia, quod ad se attinet, omnia impleverit, et ad doctrinam, et ad exercitationem, et ad bonorum operum effectionem, et ad hoc ut Deo sit gratus, id omne, salutem deducit ad perfectionem. Hæc ergo a nobis exiguntur quæ sita sunt in nostra potestate, et eorum quæ ad nos pertinent tam præsentium quam absentium electio, et desiderium, et possessio, et usus, et permansio. Quocirca vere puram et immaculatam oportet habere animam, eum qui cum Deo conversatur, et ut seipsum bonum perfecte efficiat: sin minus, progrediatur saltem ad cogni-
C tionem, et eam desideret, a vitii autem operibus omnino sit separatus. Quin etiam decet eum omnes preces et probe facere, et cum probis. Est enim lubricum ac periculosum cum peccatis aliorum communicare. Una ergo cum iis qui recentius crediderunt, gnosticus de iis precabitur de quibus una etiam agere convenit. Universa autem ejus vita, tanquam quidam dies festus est. Atque ei quidem sacrificia, sunt ipsæ preces et laudes, et quæ ante cibum fiunt Scripturarum lectiones; psalmi autem ✠ et hymni, dum cibus sumitur, et antequam eatur cubitum, sed et noctu, rursus orationes. Per eas seipsum unit choro divino, ex memoria continua,

✠ P. 861 ED. POTTER, 728 ED. PARIS.

(83) *Παρ' ἑαυτόν*. Sic Flor., Sylburg. et ms. Paris. Sed editiones recentiores παρ' ἑαυτοῦ exhibent; quod non incommode legi posse ait Sylburg.

(84) *Πρὸ τῆς ἑστιάσεως ἐντ.* Solebant veteres Christiani libros sacros singulis diebus lectitare. Clemens superius *Pædag.* lib. II, cap. 10, p. 228: Μηδὲ ἐξ ἐκκλησίας, φέρε, ἢ ἀγορᾶς, ἥκοντα ἑωθινὸν, ἀλεκτρυόνος ὀχεύειν δίκην, ὁπηνίκα εὐχῆς καὶ ἀναγνώσεως, καὶ τῶν μεθ' ἡμέραν εὐεργῶν ἔργων ὁ καιρός. Conf. *Constitut. apost.* lib. VI, c. 27; et quæ ibi adnotavit Cotelerius.

(85) *Συνεχοῦς μνήμης*. Τὴν ἀδιάστατον περὶ τοῦ Θεοῦ μνήμην commendat etiam Philo p. 269, et præclare Basilius p. 14: Οὔτε γὰρ, inquit, ἁμαρτίας καιρόν τινα δώσομεν οὔτε τῷ ἐχθρῷ τόπον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καταλείψομεν, διὰ τῆς συνεχοῦς μνήμης ἔνοικον ἔχοντες ἑαυτῶν τὸν Θεόν. SYLBURG.

(86) *Πολυλόγῳ*. Respicere videtur Matth. VI, 7 et seq.

D (87) *Ἀλαλήτοις στεναγμοῖς*. Rom. VIII, 26: Αὐτὸ τὸ Πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς ἀλαλήτοις.

(88) *Τὸ δὲ ἐπιτελεῖν διὰ τὸν δ.* Interpres vertit: « Voluptatis autem causa aliquid agere, his relinquit qui vulgarem vitam sequuntur: » ut legisse videatur, τὸ δ' ἐπιτελεῖν τι διὰ τὴν ἡδονὴν τοῖς τὸν κοινὸν βίον διώκουσιν καταλιμπάνει. SYLBURG. — Indubium est huic Clementis sententiæ complendæ aliquid deesse. Nam cum tria « finium, » seu bonorum genera memorasset, ac deinde duorum, « honesti » nempe atque « utilis, » fecisset mentionem, desiderari apparet, quæ de tertio, « jucundo » scilicet, dicere instituit. Hoc vero, una solummodo voce in aliam non dissimilem, διά scilicet in ἡδέα, mutata, facile suppleri poterit: Τὸ δὲ ἐπιτελεῖν ἡδέα, τὸν δύσοιστον κοινὸν βίον διώκουσιν καταλιμπάνει. « Jucunda autem allaborare, his relinquit qui communem vitam, quæ plena est ærumnis ac toleratu

in semper memoranda ascriptus contemplatione. Quid vero, non aliud quoque sacrificium, nempe dogmatum et pecuniarum in egenos largitionem cognoscit? Maxime. Sed nec ea quæ fit ore utitur verbosa precatione, ut qui quæ petere oporteat, a Domino didicerit. In omni ergo loco orabit, sed non ut aperte populo appareat. Quin vero et inter ambulandum, et in sermone et quiete et lectione, et operibus quæ fiunt ex ratione, omni modo precatur. Quin si in ipsius animæ penetralibus solum cogitaverit, atque « inenarrabilibus gemitibus » Patrem invocaverit, ille prope adest eo adhuc loquente. Cum sint autem tres fines cujusvis actionis, propter id quidem quod est bonum et utile omnia operatur : voluptatis autem causa aliquid agere, his relinquit qui vulgarem vitam sequuntur.

CAPUT VIII.

Gnosticum verum ita colere veritatem ut ne quidem opus habeat juramento uti.

A Longe autem abest ut qui in tali pietate probatus est, sit ad mentiendum propensus et ad jurandum : est enim jusjurandum confessio definitiva cum divina assumptione. Qui est autem semel fidelis, quomodo seipsum infidelem præbuerit, ut etiam opus habeat jurejurando, et non ita vitam instituat, ut ea sit firmum ac definitum jusjurandum, fidemque ostendat confessionis in constanti stabilique vita et sermone? Si autem in judicio ejus qui facit et loquitur, positum est facere injuriam, non in perpessione ejus qui patitur persecutionem, neque mentietur, neque pejerabit, ut qui Deum afficeret injuria, cum eum sciat natura esse hujusmodi ut minime lædi possit. Sed neque propter proximum mentietur, vel aliquid transgredietur, quem didicit diligere, etiamsi non sit familiaris. Propter
B seipsum autem multo minus aut mentietur, aut pejerabit, siquidem nunquam sua sponte in seipsum injustus inveniatur. Sed neque jurat, ut qui in affirmatione quidem, « Ita [a] : » in negatione autem, « Non [b], » usurpare constituerit. ✠ Jurare enim est jusjurandum, vel tanquam jusjurandum, mente conceptum proferre ad aliquid persuadendum. Sufficit ergo ei vel affirmationi vel negationi addere illud, Vere dico, ut fidem iis faciat, qui responsi ejus non perspiciunt stabilitatem. Oportet enim eum habere, ut ego quidem existimo, apud externos quidem vitam fide dignam, ut ne postuletur quidem ab eo jusjurandum ; apud seipsum autem et qui cum eo conversantur, animi æquitatem,
C quæ est justitia voluntaria. Jam vero recte gnosticus jurat, proclivis autem ad jurandum non est, verum raro quidem accedit ad jurandum, eo quem

A Πολλοῦ γε δεῖ τὸν ἐν τοιαύτῃ εὐσεβείᾳ ἐξεταζόμενον πρόχειρον εἶναι περί τε τὸ ψεύσασθαι περί τε τὸ ὀμόσαι· ὅρκος μὲν γάρ ἐστιν ὁμολογία καθοριστικὴ μετὰ προσπαραλήψεως θείας (89)· ὁ δὲ ἅπαξ πιστὸς πῶς ἂν ἑαυτὸν ἄπιστον παράσχοι, ὡς καὶ ὅρκου δεῖσθαι, οὐχὶ δὲ ἐμπέδως καὶ καθωρισμένως ὅρκον (90) εἶναι τούτῳ τὸν βίον; ζῇ τε καὶ πολιτεύεται, καὶ τὸ πιστὸν τῆς ὁμολογίας ἐν ἀμεταπτώτῳ καὶ ἑδραίῳ δείκνυσι βίῳ τε καὶ λόγῳ. Εἰ δὲ ἐν τῇ κρίσει τοῦ δρῶντος καὶ λαλοῦντος τὸ ἀδικεῖν, οὐχὶ δὲ ἐν τῷ πάθει κεῖται τοῦ διακονουμένου (91), οὔτε ψεύσεται οὔτε ἐπιορκήσει, ὡς ἀδικῶν τὸ Θεῖον, τοῦτο φύσει ἀβλαβὲς ὑπάρχειν εἰδώς· ἀλλ' οὐδὲ διὰ τὸν πλησίον ψεύσεται ἢ παραβήσεταί τι, ὃν γε ἀγαπᾷν μεμάθηκε, κἂν μὴ συνήθης τυγχάνῃ. Δι' ἑαυτὸν δὲ ἄρ' ἔτι
B μᾶλλον οὔτε ψεύσεται οὔτε ἐπιορκήσει, εἴγε ἑκὼν οὐκ ἄν ποτε ἄδικος εἰς ἑαυτὸν εὑρεθείη. Ἀλλ' οὐδὲ οἴεται (92) ἐπὶ μὲν τῆς συγκαταθέσεως μόνον τὸ « Ναὶ, » ἐπὶ δὲ τῆς ἀρνήσεως τὸ « Οὔ » προελόμενος τάσσειν ἐπίῤῥημα. Ὀμνύναι γάρ ἐστι τὸ ὅρκον, ἢ ὡς ἂν ὅρκον, ἀπὸ διανοίας προσφέρεσθαι (93) παραστατικῶς. Ἀρκεῖ τοίνυν αὐτῷ ἤτοι τῇ συγκαταθέσει ἢ τῇ ἀρνήσει προσθεῖναι τὸ, Ἀληθῶς λέγω, εἰς παράστασιν τῶν μὴ διορώντων αὐτοῦ τὸ βέβαιον τῆς ἀποκρίσεως. Ἔχειν γάρ, οἶμαι, χρὴ πρὸς μὲν τοὺς ἔξω τὸν βίον ἀξιόπιστον, ὡς μηδὲ ὅρκον αἰτεῖσθαι, πρὸς ἑαυτὸν δὲ καὶ τοὺς συνιέντας (94) εὐγνωμοσύνην, ἥτις ἐστὶν ἑκούσιος δικαιοσύνη. Αὐτίκα εὔορκος μὲν, οὐ μὴν εὐεπίφορος ἐπὶ τὸ ὀμνύναι ὁ γνωστικὸς, ὅ γε σπανίως ἐπὶ τὸ ὀμνύναι ἀφικνούμενος, οὕτως μέν τοι ὡς ἔφα-
C μεν. Καί τοι τὸ ἀληθεύειν κατὰ τὸν ὅρκον μετὰ συμφωνίας τῆς κατὰ τὸ ἀληθὲς γίνεται. Τὸ εὑρεῖν οὖν συμβαίνει κατὰ τὴν κατόρθωσιν τὴν ἐν τοῖς καθή-

✠ P. 862 ED. POTTER, 729 ED. PARIS. [a] Matth. v, 37. [b] Jac. v, 12.

difficilis, sequuntur. » Vult enim auctor, virum vere perfectum non egere voluptatibus, quibus hujusce vitæ ærumnas leniat, quas ille vel parum, vel ne quidem omnino sentit.

(89) *Μετὰ προσπαραλήψεως θείας*. « Cum assumptione divini nominis, » inquit in *Indice Græco* Sylburg.

(90) *Ὅρκον*. Id de Xenocrate philosopho tradunt auctores. Cicero *pro Balbo* : « Athenis aiunt, cum quidam apud eos, qui sancte graviterque vixisset, testimonium publice diceret, et, ut mos Græcorum est, jurandi causa ad aras accederet, una voce omnes judices, ne is juraret, reclamasse. » Idem *ad Atticum* lib. XV : « Quæ mihi res multo honorificentior visa est, quam ut illa, cum jurare tui cives Xenocratem testimonium dicentem prohibuerunt, » etc. Conf. Diogenes Laertius in *Xenocrate*; Valerius Maximus, lib. II, c. ult.

(91) *Διακονουμένου*. Lege ἀδικουμένου. Quam lectionem secutus videtur interpres. LOWTH. — Forte verior lectio est διωκομένου, quæ vox forensis est, et eum significat, « qui persecutionem patitur, » ut interpretis verbis utar.

(92) *Ἀλλ' οὐδὲ οἴεται*. Scribendum ἀλλ' οὐδὲ ὄμνυται. Non modo non pejerat, « sed ne omnino quidem jurat, » juxta Christi præceptum.

(93) *Προσφέρεσθαι*. H. προφέρεσθαι, « proferre. » SYLBURG.

(94) *Τοὺς συνιέντας*. Forte aptius τοὺς συνιόντας, « eos qui secum conversantur. » ID.

κουσιν (95). Ποῦ τοίνυν ἔτι (96) τοῦ ὅρκου χρεία τῷ κατὰ ἄκρον ἀληθείας βιοῦντι; Ὁ μὲν οὖν μηδὲ ὀμνὺς πολλοῦ γε δεῖ (97) ἐπιορκήσει· ὁ δὲ μηδὲν παραβαίνων τῶν κατὰ τὰς συνθήκας οὐδ' ἂν ὀμόσαι πώποτε· ὅπου γε τῆς τε παραβάσεως καὶ τῆς ἐπιτελέσεως ἐν τοῖς ἔργοις ἡ κύρωσις, ὥσπερ ἀμέλει τὸ ψεύδεσθαι καὶ τὸ ψευδορκεῖν ἐν τῷ λέγειν, καὶ τὸ ὀμνύναι (98) παρὰ τὸ καθῆκον. Ὁ δὲ δικαίως βιοὺς, μηδὲν παραβαίνων τῶν καθηκόντων, ἔνθα ἡ κρίσις ἡ τῆς ἀληθείας ἐξετάζεται, τοῖς ἔργοις εὐορκεῖ. Παρέλκει τοίνυν αὐτῷ τὸ κατὰ τὴν γλῶτταν μαρτύριον. Πεπεισμένος οὖν πάντη τὸν Θεὸν εἶναι πάντοτε, καὶ αἰδούμενος μὴ ἀληθεύειν, ἀνάξιόν τε αὑτοῦ καὶ ψεύδεσθαι γινώσκων, τῇ συνειδήσει τῇ θείᾳ καὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀρκεῖται μόναις· καὶ ταύτῃ οὐ ψεύδεται, οὔτε παρὰ τὰς συνθήκας τι ποιεῖται· ταύτῃ δὲ οὐδὲ (99) ὀμνύσιν ὅρκον ἀπαιτηθεὶς, οὐδὲ ἔξαρνος ποτὲ γίνεται, ἵνα μὴ ψεύσηται, κἂν ἐναποθνήσκῃ ταῖς βασάνοις.

A dicimus modo. Quanquam ut sit verax in jurejurando, fit ex ea quam cum veritate habet consensione. Hoc ergo fit, quatenus quis se recte gerit vulgo in officiis. Cur nam ergo est opus jujerando ei qui ita vivit ut jam pervenerit ad summum veritatis? Qui igitur ne jurat quidem, multum abest ut sit pejeraturus: qui autem nihil transgreditur ex iis quæ pacta et conventa sunt, is nunquam juraverit: quandoquidem utrum violaverit an perfecerit, facto confirmat: sicut certe mentiri et pejerare, in dicendo et jurando, est præter officium. Qui autem juste vivit, nihil ex iis quæ officium fieri postulat, transiliens, ubi examinatur judicium veritatis, is factis **310** vere jurat. Est ergo ei superfluum linguæ testimonium. Cum ergo sit ei B semper persuasum Deum esse ubique, et erubescat non verum dicere, et falsum dicere cognoscat se esse indignum, divina et sua ipsius contentus est conscientia: et ideo non mentitur, neque præter pacta conventa facit aliquid. Unde etiam neque jurat, si fuerit rogatus: neque unquam quod juravit negat, ne falsum dicat, etiamsi moriatur in tormentis.

CAPUT IX.

Virtutibus multo magis pollere debere illum qui alios docendi munus in se suscepit.

Πλεῖον δέ τι καὶ μᾶλλον ἐπιτείνει τὸ γνωστικὸν ἀξίωμα ὁ τὴν προστασίαν τῆς τῶν ἑτέρων διδασκαλίας ἀναλαβὼν, τοῦ μεγίστου ἐπὶ γῆς (1) ἀγαθοῦ τὴν οἰκονομίαν λόγῳ τε καὶ ἔργῳ ἀναδεξάμενος, δι' ἧς πρὸς τὸ Θεῖον συνάφειάν τε καὶ κοινωνίαν ἐμμεσιτεύει. Ὡς δὲ οἱ τὰ ἐπίγεια θρησκεύοντες τοῖς ἀγάλμασι καθάπερ ἐπαΐουσι προσεύχονται, τὰς βεβαίας ἐπὶ τούτων (2) τιθέμενοι συνθήκας· οὕτως ἐπὶ τῶν ἐμψύχων ἀγαλμάτων τῶν ἀνθρώπων ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ Λόγου ἡ ἀληθὴς πρὸς τοῦ ἀξιοπίστου παραλαμβάνεται διδασκάλου, καὶ ἡ εἰς τούτους (3) εὐεργεσία εἰς αὐτὸν ἀναφέρεται τὸν Κύριον, οὗ κατ' εἰκόνα παιδεύων ὁ τῷ ὄντι ἄνθρωπος δημιουργεῖ καὶ μεταῤῥυθμίζει, καινίζων εἰς σωτηρίαν τὸν κατηχούμενον ἄνθρωπον. Ὡς γὰρ τὸν σίδηρον Ἄρην προσαγορεύουσιν Ἕλληνες, καὶ τὸν οἶνον Διόνυσον κατά τινα ἀναφοράν· οὕτως ὁ γνωστικὸς, ἰδίαν σωτηρίαν ἡγούμενος τὴν τῶν πέλας ὠφέλειαν, ἄγαλμα ἔμψυχον εἰκότως ἂν τοῦ Κυρίου λέγοιτο, οὐ κατὰ τὴν τῆς μορφῆς ἰδιότητα, ἀλλὰ κατὰ τὸ τῆς δυνάμεως σύμβολον, καὶ κατὰ τὸ τῆς κηρύξεως ὁμοίωμα. Πᾶν ἄρα ὅ τι περ ἂν ἐν νῷ, τοῦτο καὶ ἐπὶ γλώσσης φέρει, πρὸς τοὺς ἐπαΐειν ἀξίους ἐκ τῆς συγκαταθέσεως καὶ ἀπὸ γνώμης λέγων ἅμα καὶ βίους (4). Ἀληθῆ τε γὰρ

Gnostici autem dignitatem maxime auget et amplificat, qui aliorum docendorum suscepit præfecturam, ut qui maximi quod est in terris boni dispensationem et verbo et facto acceperit, per quam tanquam mediator hominem cum Deo conjungit. Sicut autem qui res terrenas colunt ac venerantur, precantur simulacra perinde ac si audiant, C stabilia ducentes pacta conventa quæ eis fiunt auctoribus: ita in animatis imaginibus, scilicet hominibus, vera Logi magnificentia a fide digno magistro accipitur: et quod in eos confertur beneficium, refertur ad ipsum Dominum, ad cujus imaginem docens is qui revera est homo, creat ✠ et concinnat, ad salutem renovans, hominem catechumenum. Quomodo enim ferrum Martem Græci appellant, et vinum Bacchum, propter quamdam relationem: ita gnosticus, proximorum utilitatem propriam salutem existimans, merito dicetur Domini imago animata, non quoad formæ proprietatem, sed quoad communionem potestatis, et similitudinem prædicationis. Quidquid habet in mente, id etiam fert in lingua: atque apud eos qui digni D sunt audire, ex assensione et sententia simul loquitur et vivit. Vera enim simul sentit et dicit,

✠ P. 863 ED. POTTER, 730 ED. PARIS.

(95) *Τὸ εὑρεῖν οὖν συμβαίνει κατὰ τὴν κατόρθωσιν τὴν ἐν τοῖς καθήκουσιν.* Scribe, τὸ εὐορκεῖν οὖν συμβαίνει κατὰ τὴν κατόρθωσιν τ. ἐν τ. καθ. HEINSIUS.

(96) *Ποῦ τοίνυν ἔτι.* Ποῦ τοίνυν ἐστὶ habent editiones recentiores contra veterum codicum fidem.

(97) *Δεῖ.* Flor., δὴ pro δεῖ, perperam. SYLBURG.

(98) *Ἐν τῷ λέγειν, καὶ τὸ ὀμνύναι.* Scribe, ἐν τῷ λέγειν καὶ τῷ ὀμνύναι· « in dicendo et jurando. »

(99) *Οὐδέ.* Hæc particula in recentioribus editionibus, seu casu, seu industria, perperam omissa est.

(1) *Ἐπὶ γῆς.* Flor. ἐπὶ τῆς· ambigue. Nostra lectio ἐπὶ γῆς, repetitur, infra p. 317, alioqui etiam cum articulo legi potest ἐπὶ τῆς γῆς. SYLBURG.

(2) *Ἐπὶ τούτων.* « Coram hisce, » vel legendum ἐπὶ τούτῳ, « super hoc, » deorum scilicet invocatorum testimonio. SYLBURG.

(3) *Ἡ εἰς τούτους.* Respicere videtur Matth. x, 42; xxv, 4, vel alium his similem locum.

(4) *Βίους.* Aut βίου legendum videtur: ut sit, « animo pariter et vita: » aut βιούς, sicut infra p. 316, ut sit, « simul dicens et vivens, » id est verbis pariter et vitæ actionibus declarans. SYLBURG.

nisi quando loco medicinæ, ut medicus ad ægrotantes, ad eorum qui laborant salutem, mentietur, aut falsum dicet, ut aiunt sophistæ. Ecce enim Timotheum præclarus circumcidit Apostolus, cum interea vociferaretur et scriberet « circumcisionem » manu factam nihil prodesse [a]: sed ne repente a lege avellens ad eam quæ est ex fide cordis circumcisionem, adhuc reluctantes eos qui audiebant Hebræos, a Synagoga sese cogeret distrahere, se Judæis accommodans, « factus est Judæus, ut omnes lucrifaceret [b]. » Qui ergo propter proximorum salutem quibus se accommodat, se demittit, is nullius simulationis omnino cogitur esse particeps ob periculum quod imminet justis ab iis qui eis invident. Propter solam autem propinquorum utilitatem, faciet quædam quæ primario non fierent

A φρονεῖ ἅμα καὶ ἀληθεύει· πλὴν εἰ μή ποτε ἐν θεραπείας μέρει (5), καθάπερ ἰατρὸς πρὸς νοσοῦντας ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν καμνόντων, ψεύσεται, ἢ ψεῦδος (6) ἐρεῖ, κατὰ τοὺς σοφιστάς. Αὐτίκα Τιμόθεον (7) ὁ γενναῖος περιέτεμεν Ἀπόστολος, κεκραγὼς καὶ γράφων, « περιτομὴν » (8) τὴν χειροποίητον οὐδὲν ὠφελεῖν· ἀλλ' ἵνα μὴ ἀθρόως ἀποσπῶν τοῦ νόμου πρὸς τὴν ἐκ πίστεως τῆς καρδίας περιτομὴν, ἀφηνιάζοντας ἔτι τοὺς ἀκροωμένους τῶν Ἑβραίων ἀποῤῥῆξαι τῆς συναγωγῆς ἀναγκάσῃ, συμπεριφερόμενος Ἰουδαίοις, « Ἰουδαῖος ἐγένετο, ἵνα πάντας κερδήσῃ (9). » Ὁ τοίνυν μέχρι (10) τῆς συμπεριφορᾶς διὰ τὴν τῶν πέλας σωτηρίαν συγκαταβαίνων ψιλῆς, διὰ τὴν τῶν δι' οὓς συμπεριφέρεται σωτηρίαν, οὐδεμιᾶς ὑποκρίσεως διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις ἀπὸ τῶν ζηλούντων κίνδυνον μετέχων (11), οὗτος οὐδαμῶς

[a] Rom. II, 25; Ephes. II, 11. [b] I Cor. IX, 19 seq.

(5) *Θεραπείας μέρει*. Philo lib. *De Cherubim* p. 110: Τὸ δὲ τῷ κάμνοντι μὴ ἀληθεῦσαι τὸν ἰατρὸν κενοῦν ἢ τέμνειν ἢ καίειν διεγνωκότα ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ νοσοῦντος, ἵνα μὴ, προλαβὼν τὰ δεινὰ, φύγῃ τὴν θεραπείαν, ἢ ἐξασθενήσας ἀπείπῃ πρὸς αὐτήν· ἢ πρὸς τοὺς πολεμίους τὸν σοφὸν ψεύσασθαι ἐπὶ τῇ τῆς πατρίδος σωτηρίᾳ, δείσαντα μὴ ἐκ τοῦ ἀληθεῦσαι ῥωσθῇ τὰ τῶν ἀντιπάλων, οὐ καθῆκον ἔργον δεόντως ἐνεργεῖται· « E diverso quoties ægroto non dicit vera medicus, purgaturus eum aut secturus aut usturus propter ipsius utilitatem, ne forte metu doloris fugiat medicinam, aut ob imbecillitatem linquatur animo: item quoties sapiens mendacio fallit hostem propter salutem suæ patriæ: veritus ne si vera prodat, vires addat adversariis, inofficiosam rem facit officiose. » Plato non procul ab initio lib. III *De repub.* p. 611: Εἰ γὰρ ὀρθῶς ἐλέγομεν ἄρτι, καὶ τῷ ὄντι θεοῖς μὲν ἄχρηστον ψεῦδος, ἀνθρώποις δὲ χρήσιμον, ὡς ἐν φαρμάκου εἴδει, δῆλον ὅτι τό γε τοιοῦτον ἰατροῖς δοτέον, ἰδιώταις δὲ οὐχ ἁπτέον. Δῆλον, ἔφη. Τοῖς ἄρχουσι δὴ τῆς πόλεως, εἴπερ τισὶν ἄλλοις, προσήκει ψεύδεσθαι ἢ πολεμίων ἢ πολιτῶν ἕνεκα ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς πόλεως· τοῖς δὲ ἄλλοις πᾶσιν οὐχ ἁπτέον τοῦ τοιούτου· « Si enim recte paulo ante dicebamus revera, diis inutile est mendacium, hominibus autem pro medicamento est utile: quare publicis medicis est concedendum, privatis autem hominibus minime attingendum. Patet, inquit. Igitur rempublicam administrantibus præcipue, si quibus aliis, mentiri convenit, vel hostium vel civium causa ad civitatis utilitatem. Reliquis autem a mendacio abstinendum est. »

(6) *Ψεύσεται, ἢ ψεῦδος*. Horum phrasium differentiam explicabit A. Gellius lib. II, c. 11: « Verba sunt hæc ipsa P. Nigidii, hominis in studiis bonarum artium præcellentis, quem M. Cicero ingenii doctrinarumque nomine summe reveritus est. — Inter mendacium dicere et mentiri distat. Qui mentitur, ipse non fallitur, sed alterum fallere conatur: qui mendacium dicit, ipse fallitur. — Item hoc addidit: — Qui mentitur, inquit, fallit quantum in se est. — Item hoc quoque super eadem re dicit: — Vir bonus, inquit, præstare debet, ne mentiatur; prudens, ne mendacium dicat: alterum incidit in hominem, alterum non. — Varie mehercule et lepide Nigidius tot sententias in eamdem rem, quasi aliud atque aliud diceret, disparavit. »

(7) *Τιμόθεον*. Act. XVI, 3.

(8) *Περιτομήν*. Respicit Rom. II, 25; Ephes. II, 11.

B (9) *Πάντας κ*. De isto πάντας κερδήσῃ dictum supra p. 287. SYLBURG.

(10) *Ὁ τοίνυν μ.... οὐδαμῶς ἀναγκάζεται*. Interpres legebat: Διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις ἀπὸ τῶν ζηλούντων κίνδυνον μετέχειν, οὗτος οὐδαμῶς ἀναγκάζεται. Locus est obscurus. Hoc vult. Aliud esse συμπεριφοράν, quæ fit cum aliquis alicui se accommodat, vel ut eum lucrifaciat, vel ne eum aut alium magis a veritate avertat: quod Apostolus fecit qui Timotheum circumcidit. Aliud ὑπόκρισιν, qua semper abstinendum est, ne scandalum detur: quod vitandum est, διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις ἀπὸ τῶν ζηλούντων κίνδυνον· hoc est, quia semper de scandalo et quidem dato, boni periclitantur, quorum actiones omnes improbi et æmuli observant. Dicit autem, posse aliquem accommodare se καὶ συγκαταβαίνειν, qui propterea non cogitur ὑποκρίνεσθαι. Quod est fugiendum propter eam, quam dixi, causam. Quasi diceret, ὁ συγκαταβαίνων καὶ συμπεριφερόμενος, hoc est, qui se ea
C ratione, qua Apostolus, demittit et accommodat, nullius simulationis illicitæ esse particeps cogitur, quæ est fugienda (nam hoc deest), διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις ἀπὸ τῶν ζηλούντων κίνδυνον. HEINSIUS. — Mihi in hac sententia redundare videntur verba hæc, διὰ τὴν τῶν πέλας σωτηρίαν, quæ forte interpretamenti loco in margine scripta juxta commation illud διὰ τὴν τῶν δι' οὓς συμπεριφέρεται σωτηρίαν, deinceps in textum arrepserunt. Poterit etiam postrema sententiæ vox ἀναγκάζεται, « cogitur, » facile mutari in ἀναχάζεται, « recedit, » fugiens scilicet. Qua mutatione facta, hoc modo se habebit sententia: Ὁ τοίνυν μέχρι τῆς συμπεριφορᾶς συγκαταβαίνων ψιλῆς, διὰ τὴν τῶν δι' οὓς συμπεριφέρεται σωτηρίαν, οὐδεμιᾶς ὑποκρίσεως διὰ τὸν ἐπηρτημένον τοῖς δικαίοις ἀπὸ τῶν ζηλούντων κίνδυνον μετέχων, οὗτος οὐδαμῶς ἀναχάζεται. « Proinde qui eo tantum se demittit,
D ut se aliis accommodet, propter eorum salutem quibus se accommodat, nec ullius simulationis præ metu periculi, quod invidi ac malevoli homines justis intentare solent, particeps est, is nequaquam recedit aut tergiversatur. » Sensus est, eum hostibus terga non dare, qui se tantum proximis accommodat, ut eorum salutem promoveat, nunquam autem præ metu periculi prava simulatione utitur. Quod si cui placeat vulgatum ἀναγκάζεται retinere, explicari poterit ea sententiæ particula, « is nequaquam cogitur, » metu scilicet: quemadmodum paulo post dicitur ἀδούλωτος οὗτος ἐν φόβῳ.

(11) *Μετέχων*. Rectius μετέχειν. LOWTH. — Idem Herveto placuisse jam superius dictum est.

ἀναγκάζεται· ἐπὶ δὲ τῶν πλησίον ὠφελείᾳ μόνῃ ποιήσει τινὰ, ἃ οὐκ ἂν προηγουμένως αὐτῷ πραχθείη, εἰ μὴ δι' ἐκείνους ποιοίη· οὗτος ἑαυτὸν ἐπιδίδωσιν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τῶν γνωρίμων, οὓς αὐτὸς ἐγέννησεν (12) ἐν πίστει, εἰς ὑπόδειγμα τοῖς διαδέξασθαι τὴν ἄκραν οἰκονομίαν τοῦ φιλανθρώπου καὶ φιλοθέου παιδευτοῦ δυναμένοις, εἰς παράστασιν τῆς ἀληθείας τῶν λόγων, εἰς ἐνέργειαν τῆς ἀγάπης τῆς πρὸς τὸν Κύριον· ἀδούλωτος οὗτος ἐν φόβῳ, ἀληθὴς ἐν λόγῳ, καρτερικὸς ἐν πόνῳ, μηδὲ ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ ψεύσασθαι θέλων ποτέ· κἂν τούτῳ τὸ ἀναμάρτητον πάντοτε κατορθῶν· ἐπεὶ τὸ ψεῦδος αὐτὸ, ἅτε μετά τινος δόλου εἰρημένον, οὐκ ἀργός ἐστι λόγος, ἀλλ' εἰς κακίαν ἐνεργεῖ. Πάντοθεν ἄρα μαρτυρεῖ τῇ ἀληθείᾳ μόνος ὁ γνωστικὸς, καὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ. Ἀεὶ γὰρ κατορθοῖ ἐν πᾶσι πάντως, καὶ ἐν λόγῳ καὶ ἐν πράξει, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐννοίᾳ. Αὕτη μὲν οὖν, ὡς ἐν ἐπιδρομῇ φάναι, ἡ τοῦ Χριστιανοῦ θεοσέβεια. Εἰ δὴ καθηκόντως ταῦτα ποιεῖ καὶ κατὰ λόγον ὀρθὸν, εὐσεβῶς ποιεῖ καὶ δικαίως. Εἰ δὲ ταῦτα οὕτως ἔχει, μόνος ἂν εἴη τῷ ὄντι εὐσεβής τε καὶ δίκαιος καὶ θεοσεβὴς ὁ γνωστικός. Οὐκ ἄρα ἄθεος ὁ Χριστιανός· τουτὶ γὰρ ἦν τὸ προκείμενον ἐπιδεῖξαι τοῖς φιλοσόφοις· ὥστε οὐδὲν κακὸν ἢ αἰσχρὸν, ὅ ἐστιν ἄδικον, κατὰ μηδένα τρόπον ἐνεργήσει ποτέ. Ἀκολούθως τοίνυν οὐδὲ ἀσεβεῖ, ἀλλ' ἢ μόνος τῷ ὄντι θεοσεβεῖ, ὁσίως καὶ προσηκόντως τὸν ὄντως ὄντα Θεὸν παντηγεμόνα καὶ βασιλέα καὶ παντοκράτορα, κατὰ τὴν ἀληθῆ θεοσέβειαν ὁσίως προτρεπόμενος (13).

A ab eo, si non faceret illorum causa. Is enim seipsum tradit pro Ecclesia, pro familiaribus ✠ quos ipse in fide genuit, in exemplum iis qui suscepturi sunt summum illud officium benigni et pii doctoris, ut ostendat verborum veritatem et operetur charitatem in Dominum. Is est ejusmodi ut a timore non redigatur in servitutem, verus in sermone, tolerans in labore, nec in prolato sermone unquam mentiens, et in eo se semper ita gerens ut non peccet: quandoquidem ipsum mendacium, ut quod cum aliquo dolo dictum sit, non est sermo otiosus, sed exercetur ad vitium. Undique ergo veritati testimonium fert solus gnosticus, et facto et oratione: semper enim in omnibus omnino se recte gerit, et in sermone, et in actione, et in ipsa co- B gitatione. Hæc ergo est, ut summatim dicam, Christiani pietas et religio. Si hæc facit rite, et convenienter rectæ rationi, pie facit et juste. Si hæc autem ita se habent, gnosticus solus revera erit, pius, justus religiosusque Dei cultor. Non est ergo Christianus atheus, quod fuerat propositum ostendere philosophis, quare nullum malum vel turpe, quod est injustum, ullo modo unquam operabitur. Consequenter ergo nec se gerit impie, sed vel solus pie ac sancte Deum colit, eum, inquam, qui vere est Deus, princeps, et rex omnium, et omnipotens, ex vera religione pure et caste colens.

CAPUT X.

Quibus gradibus ad veram perfectionem tendit gnosticus.

Ἔστιν γὰρ, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἡ γνῶσις τελείωσίς τις ἀνθρώπου, ὡς ἀνθρώπου, διὰ τῆς τῶν θείων ἐπιστήμης συμπληρουμένη, κατά τε τὸν τρόπον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν λόγον σύμφωνος καὶ ὁμόλογος ἑαυτῇ τε καὶ τῷ θείῳ Λόγῳ. Διὰ ταύτης γὰρ τελειοῦται ἡ πίστις, ὡς τελείου τοῦ πιστοῦ ταύτῃ μόνως γιγνομένου. Πίστις μὲν οὖν ἐνδιάθετόν τί ἐστιν ἀγαθὸν, καὶ ἄνευ τοῦ ζητεῖν τὸν Θεὸν ὁμολογοῦσα εἶναι τοῦτον καὶ δοξάζουσα ὡς ὄντα. Ὅθεν χρὴ, ἀπὸ ταύτης ἀναγόμενον τῆς πίστεως καὶ αὐξηθέντα ἐν αὐτῇ, χάριτι τοῦ Θεοῦ τὴν περὶ αὐτοῦ κομίσασθαι, ὡς οἷόν τέ ἐστι, γνῶσιν. Γνῶσιν δὲ σοφίας τῆς κατὰ διδασκαλίαν ἐγγινομένης διαφέρειν φαμέν· ᾗ μὲν γάρ τί ἐστιν γνῶσις, τοῦτο πάντως (14) καὶ σοφία τυγχάνει· ᾗ δέ τι σοφία, οὐ πάντως γνῶσις. Ἐν μόνῃ γὰρ τῇ τοῦ προφορικοῦ λόγου τὸ τῆς σοφίας ὄνομα φαντάζεται (15). Πλὴν ἀλλὰ τὸ μὴ διστάσαι περὶ Θεοῦ,

C Est enim, ut ita dicam, cognitio, quædam hominis, tanquam hominis, perfectio, quæ completur per rerum divinarum scientiam; et moribus, et vita, et sermone, congruens, et consentiens sibi et Logo divino. Per hanc enim fides perficitur, utpote cum per eam solummodo fidelis efficiatur perfectus. Est ergo fides aliquod bonum intrinsecus positum, et quæ absque eo quod Deum quærat, Deum esse confitetur, et tanquam qui sit glorificat. Unde oportet ab hac fide eductum et in ea auctum, gratia Dei, quoad fieri potest, ejus accipere cognitionem. Dicimus autem cognitionem differre a sapientia quæ per doctrinam acquiritur: nam quatenus aliquid est cognitio, eatenus idem omnino est etiam sapientia: quatenus autem est D aliquid sapientia, non eatenus est omnino cognitio. In sola enim sermonis prolati cognitione, no-

✠ P. 864 ED. POTTER, 731 ED. PARIS.

(12) *Ἐγέννησεν*. Sic de Onesimo D. Paulus Philem. 20: Ὃν ἐγέννησα ἐν τοῖς δεσμοῖς μου.

(13) *Ὁσίως προτρεπόμενος*. F. Morellus legendum censet προστρεπόμενος, « precibus Deum pie casteque concilians. » Collect.

(14) *Τοῦτο πάντως*. Forte melius ταύτῃ πάντως. Stilburg.

(15) *Ἐν μόνῃ γὰρ τῇ τοῦ προφορικοῦ λόγου τὸ τῆς σοφίας ὄνομα φαντάζεται*. Cognitionem Clemens definit alibi ἀπόδειξιν τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰν καὶ βέβαιον, « demonstrationem eorum, quæ per fidem tradita sunt, firmam certamque; » sapientiam vero hic ait esse cognitionem non quamvis, sed prolati verbi opera partam, ut cum a magistro docemur, atque hanc solam hujus nominis esse notionem. Collect.

men sapientiæ accipitur. Verum enimvero de Deo non dubitare, sed credere, est fundamentum cognitionis. Est autem utrumque Christus, fundamentum, inquam, et ædificium, per quem est et principium et finis. Et extrema quidem non docentur, nempe principium et finis; fides, inquam, et charitas. Cognitio autem quæ datur ex traditione ✠ per Dei gratiam, veluti quoddam depositum committitur iis qui seipsos doctrina **311** dignos exhibuerint, ex qua elucescit charitatis dignitas, ex luce in lucem. Dictum est enim, « habenti dabitur [a]. » Fidei quidem cognitio : cognitioni autem, charitas : charitati autem, hæreditas. Hoc autem fit quando quis pependerit a Domino per fidem, cognitionem, et charitatem, et una cum eo ascenderit, ubi est fidei nostræ et charitatis Deus et custos. Hinc denique traditur cognitio iis qui ad hoc sunt apti et selecti, eo quod majori præparatione opus sit et præexercitatione, et ad ea audienda quæ dicuntur, et vitam componendam, et ad considerate progrediendum ad id quod est ultra eam quæ est ex lege justitiam. Ea nos deducit ad finem interminatum et perfectum, prius docens eam quæ nobis est futura, Deo convenientem cum diis vivendi rationem, cum ab omni pœna et supplicio fuerimus liberati, quæ sustinemus ex peccatis ad salutarem disciplinam. Post quam redemptionem, præmium et honores dantur consummatis, cum cessaverint quidem a purgatione, cessaverint autem etiam ab alio quocunque ministerio, quantumvis sancto, et inter sanctos : deinde eos qui fuerint mundi corde, in propinquitatem Domini evectos, manet perpetuæ contemplationis restitutio, et deorum appellantur nomine, qui in iisdem sedibus sunt collocati, in quibus alii dii qui sunt primi sub Servatore constituti. Est ergo cognitio, velox ad purgationem, et apta ad illam acceptam mutationem in melius. Unde etiam facile traducit ad id quod est animæ cognatum ac divinum et sanctum, et per cujusdam proprii luminis mysticos profectus transmittit homi-

A πιστεῦσαι δὲ, θεμέλιος γνώσεως. Ἄμφω δὲ ὁ Χριστὸς, ὅ τε θεμέλιος ἥ τε ἐποικοδομὴ, δι' οὗ καὶ ἡ ἀρχὴ καὶ τὰ τέλη. Καὶ τὰ μὲν ἄκρα οὐ διδάσκεται, ἥ τε ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος· πίστις λέγω καὶ ἡ ἀγάπη· ἡ γνῶσις δὲ, ἐκ παραδόσεως διαδιδομένη κατὰ χάριν Θεοῦ, τοὺς ἀξίους σφᾶς ἑαυτοὺς τῆς διδασκαλίας παρεχομένους οἷον παρακαταθήκη ἐγχειρίζεται, ἀφ' ἧς τὸ τῆς ἀγάπης ἀξίωμα ἐκλάμπει, ἐκ φωτὸς εἰς φῶς. Εἴρηται γὰρ, « Τῷ ἔχοντι προστεθήσεται (16)· » τῇ μὲν πίστει, ἡ γνῶσις· τῇ δὲ γνώσει, ἡ ἀγάπη· τῇ ἀγάπῃ δὲ, ἡ κληρονομία. Γίνεται δὲ τοῦτο, ὁπότ' ἄν τις κρεμασθῇ τοῦ Κυρίου διά τε πίστεως, διά τε γνώσεως, διά τε ἀγάπης, καὶ συναναβῇ αὐτῷ ἔνθα ἐστὶν ὁ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ ἀγάπης Θεὸς καὶ φρουρός· ὅθεν ἐπὶ τέλει ἡ γνῶσις B παραδίδοται τοῖς εἰς τοῦτο ἐπιτηδείοις καὶ ἐγκρίτοις, διὰ τοῦ πλείονος παρασκευῆς καὶ προγυμνασίας δεῖσθαι καὶ πρὸς τὸ ἀκούειν τῶν λεγομένων, καὶ εἰς καταστολὴν βίου, καὶ εἰς τὸ ἐπὶ πλέον τῆς κατὰ νόμον δικαιοσύνης κατ' ἐπίστασιν προεληλυθέναι. Αὕτη πρὸς τέλος ἄγει τὸ ἀτελεύτητον καὶ τέλειον, προδιδάσκουσα τὴν ἐσομένην ἡμῖν κατὰ Θεὸν μετὰ θεῶν (17) δίαιταν, ἀπολυθέντων ἡμῶν κολάσεως (18) καὶ τιμωρίας ἁπάσης, ἃς ἐκ τῶν ἁμαρτημάτων εἰς παιδείαν ὑπομένομεν σωτήριον· μεθ' ἣν ἀπολύτρωσιν τὸ γέρας καὶ αἱ τιμαὶ τελειωθεῖσιν ἀποδίδονται, πεπαυμένοις μὲν τῆς καθάρσεως, πεπαυμένοις δὲ καὶ λειτουργίας τῆς ἄλλης, κἂν ἁγία ᾖ καὶ ἐν ἁγίοις· ἔπειτα καθαροῖς τῇ καρδίᾳ (19) γενομένοις κατὰ τὸ προσεχὲς C τοῦ Κυρίου προσμένει τῇ θεωρίᾳ τῇ ἀϊδίῳ ἀποκατάστασις· καὶ θεοὶ τὴν προσηγορίαν κέκληνται οἱ σύνθρονοι τῶν ἄλλων θεῶν τῶν ὑπὸ τῷ Σωτῆρι πρώτων τεταγμένων γενησόμενοι. Ταχεῖα τοίνυν εἰς κάθαρσιν (20) γνῶσις, καὶ ἐπιτήδειος εἰς τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον εὐπρόσδεκτον μεταβολήν. Ὅθεν καὶ ῥᾳδίως εἰς τὸ συγγενὲς τῆς ψυχῆς θεῖόν τε καὶ ἅγιον μετοικίζει, καὶ διά τινος οἰκείου φωτὸς διαβιβάζει τὰς προκοπὰς τὰς μυστικὰς (21) τὸν ἄνθρωπον, ἄχρις ἂν εἰς τὸν κορυφαῖον ἀποκαταστήσῃ τῆς ἀναπαύσεως τόπον τὸν καθαρὸν (22) τῇ καρδίᾳ, πρόσωπον πρὸς

✠ P. 865 ED. POTTER, 752 ED. PARIS. [a] Luc. XIX, 26.

(16) *Τῷ ἔχοντι προστεθήσεται.* Τῷ ἔχοντι δοθήσεται, Luc. XIX, 26 et alibi.

(17) *Κατὰ Θεὸν μετὰ θεῶν.* Ms. Paris., κατὰ τῶν θεῶν μετὰ θεῶν. Conf. superius *Protrept.* pag. 88, not. 7.

(18) *Κολάσεως.* Conf. *Strom.* VI, pag. 668 edit. Paris.

(19) *Καθαροῖς τῇ καρδίᾳ.* Respicit Matth. V, 8.

(20) *Κάθαρσιν.* Platonem hoc loco sequitur Clemens. Refert enim Plato, pessimorum hominum animas, statim ac e corpore exierint, in Tartara mitti, nunquam egressuras; eas, in quibus virtutis vitiique aliquid admistum est, variis purgationibus purificatas, tandem in beatorum sedes transire; at quæ per philosophiam in hac vita repurgatæ fuerint, quamprimum a corpore solutæ sint, summam felicitatem consequi. Hæc ille in *Phædone* p. 84 : Οἱ δὲ δὴ ἂν δόξωσι διαφερόντως πρὸς τὸ ὁσίως βιῶναι, οὗτοί εἰσιν οἱ τῶνδε μὲν τῶν τόπων τῶν ἐν τῇ γῇ ἐλευθερούμενοί τε καὶ ἀπαλλαττόμενοι, ὥσπερ δεσμωτηρίων, ἄνω δὲ εἰς τὴν καθαρὰν οἴκησιν ἀφικνούμενοι, καὶ ἐπὶ γῆς οἰκιζόμενοι. Τουτων δὲ αὐτῶν οἱ φιλοσοφίᾳ ἱκανῶς καθηράμενοι ἄνευ τε σωμάτων ζῶσι τὸ D παράπαν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον, καὶ εἰς οἰκήσεις ἔτι τούτων καλλίους ἀφικνοῦνται· « Qui autem pie præ cæteris vixisse inveniuntur, hi sunt qui ex his terrenis locis tanquam e carcere soluti, atque liberati, ad altiora transcendunt, puramque supra terram habitant regionem. Inter has autem quicunque satis per philosophiam purgati sunt, absque corporibus omnino totum per tempus vivunt, habitationesque, his etiam pulchriores nanciscuntur. » Reliqua ibi videri poterunt.

(21) *Διαβιβάζει τὰς προκοπὰς τὰς μυστικάς* Lege προκοπῆς τῆς μυστικῆς διαβιβάζει τὸν ἄνθρωπον. LOWTH.—Alludit auctor ad varias illas lustrationes, quas certo ordine subibant, qui Cereris Eleusiniæ mysteria ἐποπτεύειν cupiebant : de quibus alibi dictum est. Conf. *Strom.* lib. VI, pag. 667, 668 edit. Paris.

(22) *Τὸν καθαρόν.* Conjunxit auctor Matth. V, 8, et I Cor. XIII, 12.

πρόσωπον ἐπιστημονικῶς καὶ ἀκαταλήπτικῶς τὸν Θεὸν ἐποπτεύειν διδάξασα. Ἐνταῦθα γάρ που τῆς γνωστικῆς ψυχῆς ἡ τελείωσις, πάσης καθάρσεώς τε καὶ λειτουργίας ὑπερβᾶσαν σὺν τῷ Κυρίῳ γίγνεσθαι, ὅπου ἐστὶν προσεχῶς ὑποτεταγμένη. Ἡ μὲν οὖν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς Κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καὶ καταληπτὸν (23) παραπέμπουσα. Καί μοι δοκεῖ πρώτη τις εἶναι μεταβολὴ σωτήριος ἡ ἐξ ἐθνῶν εἰς πίστιν, ὡς προεῖπον· δευτέρα δὲ ἡ ἐκ πίστεως εἰς γνῶσιν. Ἡ δὲ, εἰς ἀγάπην περαιουμένη, ἐνθένδε ἤδη φίλον φίλῳ τὸ γιγνῶσκον τῷ γιγνωσκομένῳ (24) παρίστησιν. Καὶ τάχα ὁ τοιοῦτος ἐνθένδε ἤδη προλαβὼν ἔχει τὸ « ἰσάγγελος (25) » εἶναι. Μετά γ' οὖν τὴν ἐν σαρκὶ τελευταίαν ὑπεροχὴν, ἀεὶ κατὰ τὸ προσῆκον ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβάλλων, εἰς τὴν πατρῴαν αὐλὴν, ἐπὶ τὴν Κυριακὴν ὄντως διὰ τῆς ἁγίας ἑβδομάδος (26) ἐπείγεται μονὴν, ἐσόμενος, ὡς εἰπεῖν, φῶς ἑστὼς (27) καὶ μένον ἰδίως (28), πάντη πάντως ἄτρεπτον. Ὁ πρῶτος τῆς Κυριακῆς ἐνεργείας τρόπος τῆς εἰρημένης ἡμῖν κατὰ τὴν θεοσέβειαν ἀμοιβῆς δεῖγμα. Πολλῶν ὅσων μαρτυρίων (29) ὄντων, παραστήσομαι ἓν, κεφαλαιωδῶς πρὸς τοῦ προφήτου Δαβὶδ ὧδέ πως εἰρημένον· « Τίς ἀναβήσεται εἰς τὸ ὄρος τοῦ Κυρίου, ἢ τίς στήσεται ἐν τόπῳ ἁγίῳ αὐτοῦ; Ἀθῶος χερσὶ καὶ καθαρὸς τῇ καρδίᾳ· ὃς οὐκ ἔλαβεν ἐπὶ ματαίῳ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, οὐδὲ ὤμοσεν (30) ἐπὶ δόλῳ τῷ πλησίον αὐτοῦ· οὗτος λήψεται εὐλογίαν παρὰ Κυρίου, καὶ ἐλεημοσύνην παρὰ Θεοῦ Σωτῆρος αὐτοῦ. Αὕτη ἡ γενεὰ ζητούντων τὸν Κύριον, ζητούντων τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ Ἰακώβ. » Συντόμως, οἶμαι, τὸν γνωστικὸν ἐμήνυσεν ὁ Προφήτης· κατὰ παραδρομὴν, ὡς ἔοικεν, ἡμῖν Θεὸν εἶναι τὸν Σωτῆρα ἀπέδειξεν ὁ Δαβὶδ, πρόσωπον (31) αὐτὸν εἰπὼν τοῦ Θεοῦ Ἰακὼβ, τὸν εὐαγγελισάμενον καὶ διδάξαντα περὶ τοῦ Πνεύματος. Διὸ καὶ Ἀπόστολος « χαρακτῆρα τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς » τὸν Υἱὸν προσεῖπεν, τὸν τὴν ἀλήθειαν περὶ τοῦ Θεοῦ διδάξαντα, καὶ χαρακτηρίσαντα, ὅτι Θεὸς καὶ Πατὴρ εἷς καὶ μόνος ὁ παντοκρά-

nem, donec in supremum quietis locum restituerit eum qui est mundo corde, docens Deum scienter et per comprehensionem contemplari facie ad faciem. Hæc est enim utique animæ cognoscentis perfectio, ut cum omnem purgationem et ministerium superaverit, sit cum Domino, ubi est proxime ei subjecta. Fides ergo, ut ita dicam, est brevis et compendiosa eorum quæ necessaria sunt cognitio. Cognitio autem est firma ac stabilis demonstratio eorum quæ ✠ assumpta sunt per fidem, quæ per doctrinam Domini super fidem ædificatur, quæ transmittit ad infallibilitatem et scientiam, et perfectam comprehensionem. Ac mihi quidem ea videtur esse prima salutaris mutatio, quæ fit a gentibus ad fidem, ut prius dixi : secunda autem, quæ est a fide in cognitionem. Illa vero desinens in charitate, amicum, id quod cognoscit, ei reddit quod cognoscitur. Et fortasse qui est ejusmodi, jam præoccupavit, ut sit « similis angelis. » Post supremam igitur quæ est in carne excellentiam, semper prout convenit mutatus in melius, ad paternam aulam, ad vere Dominicam per sanctam hebdomadem contendit mansionem, futurus, ut ita dicam, lumen peculiari modo stans et manens, quod est omni ex parte omnino immutabile. Qui est primus modus Dominicæ operationis, ejus quæ dicta est a nobis remunerationis, pro pietate indicium. Ex multis autem quæ sunt testimoniis, unum exemplum adducam, quod sic summatim effertur a propheta David : « Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto ejus? Innocens manibus, et mundo corde ; qui non accepit in vano animam suam, neque juravit in dolo proximo suo. Hic accipiet benedictionem a Domino, et misericordiam a Deo Servatore suo. Hæc est generatio quærentium Dominum, quærentium faciem Dei Jacob[a]. » Breviter, ut arbitror, nobis gnosticum significavit Propheta : cursimque et obiter, ut videtur, nobis demonstravit David, Servatorem esse Deum, eum vocans « faciem Dei Jacob, » qui annuntiavit et docuit de Spiritu. Quocirca Apostolus quoque appellavit Filium « characterem gloriæ

✠ P. 866 ED. POTTER, 733 ED. PARIS.

[a] Psal. xxiv, 3, 4, 5, 6.

(23) *Καὶ καταληπτόν*. Καὶ ante καταληπτόν, nisi pro « etiam » accipiatur, superfluere videtur. Sylb. — Porro καταληπτικόν pro καταληπτόν, substituendum videtur : ut alibi διδακτικόν pro διδακτόν, ἐφεκτικόν pro ἐφεκτόν, etc. Solent enim hujusmodi voces inter se permutari, ut aliis locis diximus.

(24) *Τὸ γιγνῶσκον τῷ γιγνωσκομένῳ*. Τὸ γιγνωσκομένῳ habent recentiores editiones, reliquis per negligentiam omissis. Quod Cl. Lowthius non animadvertens, hic adnotavit : « Lege τὸ γιγνωσκόμενον τῷ γιγνωσκομένῳ. Ita legit interpres. »

(25) *Ἰσάγγελος*. Respicit Luc. xx, 36.

(26) *Ἑβδομάδος*. Apud Clementem ἑβδομάς inferiores beatorum sedes, ὀγδοάς vero supremum illud cœlum significat, quod Κυριακὴν μονήν, « Domini mansionem, » appellat. Sic *Strom.* v, p. 667 : Ὀγδοὰς ὁ νοητὸς κόσμος, « mundus » solo « intellectu perceptibilis, » dicitur. Et in *Excerpt.* e Theod. p. 987, ls. ὃν ἀναγεννᾷ Χριστὸς, εἰς ζωὴν μετατίθεται εἰς ὀγδοάδα, « quem regenerat Christus, in vitam transfertur in ogdoadem : » id est cœlum supremum. Qua de re plura superius diximus, *Strom.* iv, p. 612, not. ; vi, p. 794.

(27) *Φῶς ἑστώς*. Id superius etiam vocat φῶς ἄτρεπτον, « lucem constantem et immutabilem. » *Strom.* i, p. 418 : Τὸ ἀνεικόνιστον σημαίνειν δηλοῖ τὸ ἑστὼς καὶ μόνιμον τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ ἄτρεπτον αὐτοῦ φῶς. Ubi ἑστὼς, μόνιμον et ἄτρεπτον idem fere significant. Hinc alibi dictum est Simonem magum appellatum fuisse ἑστῶτα, « stantem, » Deum scilicet immutabilem. Conf. superius *Strom.* ii, p. 456, not.

(28) *Μένον ἰδίως*. Scribi etiam poterit μένον ἀϊδίως, « perpetuo manens. » Nam sempiternam lucem describit auctor.

(29) *Μαρτυρίων*. Ms. paris. μαρτυριῶν.

(30) *Οὐδὲ ὤμοσεν*. Vulg. Bibl. Psalm. xxiii, καὶ οὐκ ὤμοσεν. Sylburg. — Mox ibidem ζητούντων αὐτόν.

(31) *Πρόσωπον*. Conf. superius pag. 132, 665, not.

Patris[a], » qui veritatem de Deo docuerit, et expresserit quod Deus et Pater unus est et solus omnipotens, « quem nemo novit nisi Filius, et cui Filius revelaverit[b]. » Unum autem esse Deum, per eos qui « quærunt faciem Dei Jacob, » indicatum est : quem solum esse Deum Patrem bonum exprimit Servator noster et Deus. « Generatio autem quærentium » eum, est genus electum, quod est vi inquirendi ad cognitionem præditum. Et ideo Apostolus quoque dicit : « Nihil vobis prodero nisi vobis locutus fuero aut in revelatione, aut in ✠ cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina[c]. » Quanquam nonnulla quoque recte fiunt ab iis qui non sunt gnostici : sed non ex ratione, sicut fit in fortitudine. Nonnulli enim cum sint natura iracundi, et deinde id absque ratione aluerint, ad multa citra rationem quodam feruntur impetu, faciuntque similia iis qui sunt fortes : adeo ut tanquam illiberales opifices eadem nonnunquam recte gerant, quod attinet ad tolerantiam : sed neque ex eadem causa, ex qua gnosticus, neque idem sibi proponentes, nec si totum corpus tradant. « Charitatem enim non habent, » ut ait Apostolus, quæ generatur per cognitionem. Quæcunque ergo fit actio a sciente, ea est recta actio : quæcunque autem ab insciente, mala est, etiamsi pervicacissime persistat, quoniam non agit fortiter ex consideratione : neque dirigit actionem ad aliquid utile ex iis quæ ad virtutem dirigunt, et procedunt a virtute. Eadem autem ratio est etiam in aliis virtutibus : adeo ut etiam in religione obtineat. Non ergo gnosticus solum quoad **312** sanctitatem eo modo se habet : verum religioni ex scientia profectæ sunt etiam consentanea præcepta de reliqua vitæ institutione. Vitam enim gnostici, nunc est nobis propositum describere, non autem adducere dogmatum contemplationem : quam convenienti tempore postea exponemus, servato rerum ordine.

A τωρ, « ὃν οὐδεὶς (32) ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, καὶ ᾧ ἐὰν ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψῃ. » Ἕνα δὲ εἶναι τὸν Θεὸν διὰ τῶν ζητούντων τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ Ἰακὼβ μεμήνυται· ὃν μόνον ὄντα Θεὸν Πατέρα ἀγαθὸν χαρακτηρίζει ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καὶ Θεός. Ἡ γενεὰ δὲ τῶν ζητούντων αὐτὸν τὸ γένος ἐστὶ τὸ ἐκλεκτὸν, τὸ ζητητικὸν εἰς γνῶσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόστολος φησίν· « Οὐδὲν ὑμᾶς (33) ὠφελήσω, ἐὰν μὴ ὑμῖν λαλήσω ἢ ἐν ἀποκαλύψει, ἢ ἐν γνώσει, ἢ ἐν προφητείᾳ, ἢ ἐν διδαχῇ. » Καίτοι πράσσεταί τινα καὶ πρὸς τῶν μὴ γνωστικῶν ὀρθῶς, ἀλλ' οὐ κατὰ λόγον, οἷον ἐπὶ ἀνδρείας. Ἔνιοι γὰρ ἐκ φύσεως θυμοειδεῖς (34) γενόμενοι, εἶτα ἄνευ τοῦ λόγου τοῦτο θρέψαντες, ἀλόγως ἐπὶ τὰ πολλὰ ὁρμῶσι, καὶ ὅμοια τοῖς ἀνδρείοις δρῶσιν, ὥστε ἐνίοτε τὰ αὐτὰ κατορθοῦν, οἷον βαναύσους (35) ὑπομένειν εὐκόλως· ἀλλ' B οὔτε ἀπὸ τῆς αὐτῆς αἰτίας τῷ γνωστικῷ, οὔτε καὶ τὸ αὐτὸ προθέμενοι· οὐδ' ἂν τὸ σῶμα ἅπαν ἐπιδιδῶσιν (36). « Ἀγάπην γὰρ οὐκ ἔχουσι, » κατὰ τὸν Ἀπόστολον, τὴν διὰ τῆς γνώσεως γενομένην. Πᾶσα οὖν ἡ διὰ τοῦ ἐπιστήμονος πρᾶξις εὐπραγία· ἡ δὲ διὰ τοῦ ἀνεπιστήμονος κακοπραγία, κἂν ἔνστασιν σώζῃ· ἐπεὶ μὴ ἐκ λογισμοῦ ἀνδρίζεται, μηδὲ ἐπί τι χρήσιμον τῶν ἐπὶ ἀρετὴν καὶ ἀπὸ ἀρετῆς καταστρεφόντων τὴν πρᾶξιν κατευθύνει. Ὁ δὲ αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν· ὥστε καὶ ἐπὶ θεοσεβείας ἀνάλογον. Οὐ μόνον τοίνυν τοιοῦτος ἡμῖν κατὰ τὴν ὁσιότητα ὁ γνωστικός· ἀκόλουθα δὲ τῇ ἐπιστημονικῇ θεοσεβείᾳ καὶ τὰ περὶ τὴν ἄλλην πολιτείαν ἐπαγγέλματα. Τὸν βίον γὰρ τοῦ γνωστικοῦ διαγράφειν ἡμῖν πρόκειται τὰ νῦν, C οὐχὶ τὴν τῶν δογμάτων θεωρίαν παρατίθεσθαι, ἣν ὕστερον κατὰ τὸν ἐπιβάλλοντα καιρὸν ἐκθησόμεθα, σώζοντες ἅμα καὶ τὴν ἀκολουθίαν.

CAPUT XI.

Veri gnostici vitam describere pergit, et præsertim quam fortis sit in malis ipsaque etiam morte tolerandis, si Deus ita jusserit, exponit.

Is ergo universa vere et magnifice percepit, ut

Περὶ μὲν οὖν τῶν ὅλων ἀληθῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς

✠ P. 867 ED. POTTER, 734 ED. PARIS. [a] Hebr. I, 3. [b] Matth. XI, 27. [c] I Cor. XIV, 6.

(32) *Ὃν οὐδ*. Respicit Matth. XI, 27 : Οὐδεὶς ἐπιγινώσκει τὸν Υἱὸν, εἰ μὴ ὁ Πατήρ· οὐδὲ τὸν Πατέρα τις ἐπιγινώσκει, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, καὶ ᾧ ἐὰν βούληται ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψαι.

(33) *Οὐδὲν ὑμᾶς*. Τί ὑμᾶς interrogative apud B. Paulum.

(34) *Θυμοειδεῖς*. Haud aliter Aristoteles de adulterinis fortitudinis speciebus agens, *Ethic. ad Nicomachum* lib. III, c. 8 : Καὶ τὸν θυμὸν δὲ ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν ἐπιφέρουσιν· ἀνδρεῖοι γὰρ εἶναι δοκοῦσιν οἱ διὰ θυμὸν ὥσπερ τὰ θηρία ἐπὶ τοὺς τρώσαντας φερόμενοι, ὅτι καὶ οἱ ἀνδρεῖοι θυμοειδεῖς δέ· « Et iram in fortitudinem referunt. Fortes enim videntur etiam esse qui propter iram tanquam feræ in vulnerantes feruntur, quod et fortes iracundi sint. » Idem paulo post : Οἱ δὲ διὰ ταῦτα μάχιμοι μὲν, οὐκ ἀνδρεῖοι. Οὐ γὰρ διὰ τὸ καλὸν, οὐδ' ὡς ὁ λόγος, ἀλλὰ διὰ τὸ πάθος· « Propter hæc autem pugnaces sunt, non fortes. Non enim agunt propter honestatem, neque ut dictat ratio, sed propter affectum. »

(35) *Βαναύσους*. Id est « tanquam opifices, labores facile pati » assuetudine didicerunt. Τεχνίτην et βάναυσον sic distinguit Ammonius : Τεχνίτης καὶ βάναυσος διαφέρει· τεχνίτης μὲν γάρ ἐστιν ὁ λογικῆς D τινος τέχνης ἔμπειρος καθεστώς· βάναυσος δὲ, ὁ διὰ λόγου (scribe δι' ἀλόγου) τινὸς ἐπιτηδεύματος. Possit etiam pro βαναύσους, mutatione perquam facili, scribi βασάνους, « tormenta ; » ut sensus sit : « Adeo ut eisdem quandoque rebus veluti in tormentis facile perferendis præclare se gerat. » A qua interpretatione neque abhorrent quæ præcedunt, neque quæ sequuntur. — Lowth. hanc sententiam sic scribi voluit : Οἷόν τε βαναύσους, καὶ ὑπομένειν.

(36) *Οὐδ' ἂν τὸ σῶμα ἅπαν ἐπιδίδωσιν*. Forte, οὐδ' αὖ τὸ σῶμα ἅπαν ἐπιδιδῷεν· vel οὐδ' αὖ τὸ σῶμα ἅπαν ἐπιδιδόασιν· addendumque hic putat Arcerius, ἵνα καυθήσωνται, ex I Cor. XIII. SYLBURG. — Verum sensus perquam facilis erit, verbo ἐπιδίδωσιν sola accentus mutatione in ἐπιδιδῷσιν converso. Quod interpres in Latina versione recte expressit.

διείληφεν, ὡς ἂν θείαν χωρήσας (37) διδασκαλίαν. Ἀρξάμενός γ' οὖν ἐκ τοῦ θαυμάζειν τὴν κτίσιν, δεῖγμα τοῦ δύνασθαι λαβεῖν τὴν γνῶσιν κομίζων οἴκοθεν πρόθυμος μαθητὴς τοῦ Κυρίου γίνεται· εὐθέως δὲ ἀκούσας, Θεόν τε καὶ πρόνοιαν ἐπίστευσεν ἐξ ὧν ἐθαύμασεν. Ἐνθένδε οὖν ὁρμώμενος, ἐκ παντὸς τρόπου συνεργεῖ πρὸς τὴν μάθησιν, πάντ' ἐκεῖνα ποιῶν, δι' ὧν λαβεῖν δυνήσεται τὴν γνῶσιν ὧν ποθεῖ· πόθος δὲ κατὰ προκοπὴν πίστεως ἅμα ζητήσει κραθεὶς συνίσταται· τὸ δ' ἐστὶν ἄξιον γενέσθαι τῆς τοσαύτης καὶ τηλικαύτης θεωρίας. Οὕτως γεύσεται τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ ὁ γνωστικός· οὐ γὰρ τὰς ἀκοὰς, ἀλλὰ τὴν ψυχὴν παρίστησι τοῖς ὑπὸ τῶν λεγομένων δηλουμένοις πράγμασιν. Οὐσίας τοίνυν καὶ τὰ πράγματα αὐτὰ παραλαβὼν διὰ τῶν λόγων, εἰκότως καὶ τὴν ψυχὴν ἐπὶ τὰ δέοντα ἄγει· τὸ « Μὴ μοιχεύσῃς, Μὴ φονεύσῃς (38), » ἰδίως ἐκλαμβάνων ὡς εἴρηται τῷ γνωστικῷ, οὐχ ὡς παρὰ τοῖς ἄλλοις ὑπείληπται. Πρόσεισιν (39) οὖν ἐγγυμναζόμενος τῇ ἐπιστημονικῇ θεωρίᾳ εἰς τὸ ἐναγωνίσασθαι τοῖς καθολικώτερον καὶ μεγαλοπρεπέστερον εἰρημένοις· εἰδὼς εὖ μάλα, ὅτι « ὁ διδάσκων ἄνθρωπον γνῶσιν, » κατὰ τὸν Προφήτην, Κύριός ἐστιν, διὰ στόματος ἀνθρωπίνου Κύριος ἐνεργῶν. Ταύτῃ καὶ σάρκα ἀνείληφεν. Εἰκότως οὖν οὐδέποτε τὸ ἡδὺ πρὸ τοῦ συμφέροντος αἱρεῖται· οὐδ' ἂν προκαλῆται αὐτὸν κατά τινα περίστασιν προκαταληφθέντα ἑταιρικῶς ἐκβιαζομένη ὡραία γυνή· ἐπεὶ μηδὲ τὸν Ἰωσὴφ παράγειν τῆς ἐνστάσεως ἴσχυσεν ἡ τοῦ δεσπότου γυνή· ἀπεδύσατο δὲ αὐτῇ πρὸς βίαν κατεχούσῃ τὸν χιτῶνα, γυμνὸς μὲν τῆς ἁμαρτίας γενόμενος, τὸ κόσμιον δὲ τοῦ ἤθους περιβαλλόμενος. Εἰ γὰρ οἱ τοῦ δεσπότου ὀφθαλμοὶ οὐχ ἑώρων, τοῦ Αἰγυπτίου λέγω, τὸν Ἰωσὴφ, ἀλλ' οἵγε τοῦ παντοκράτορος ἐπεσκόπουν. Ἡμεῖς μὲν γὰρ τῆς φωνῆς ἀκούομεν, καὶ τὰ σώματα θεωροῦμεν· ὁ Θεὸς δὲ τὸ πρᾶγμα ἀφ' οὗ φέρεται τὸ φωνεῖν καὶ βλέπειν, ἐξετάζει. Ἀκολούθως ἄρα, κἂν νόσος ἐπίῃ καί τι τῶν περιστατικῶν τῷ γνωστικῷ, καὶ δὴ μάλιστα ὁ φοβερώτατος θάνατος, ἄτρεπτος μένει κατὰ τὴν ψυχὴν, πάντα εἰδὼς τὰ τοιαῦτα κτίσεως ἀνάγκην εἶναι, ἀλλὰ καὶ οὕτως δυνάμει τοῦ Θεοῦ φάρμακον γίνεσθαι σωτηρίας, διὰ παιδείας τοὺς ἀπηνέστερον μεταῤῥυθμιζομένους εὐεργετοῦντα, πρὸς τῆς ἀγαθῆς ὄντως κατ' ἀξίαν μεριζόμενα προνοίας. Χρώμενος τοίνυν τοῖς κτιστοῖς, ὁπότ' ἂν ἐρεῖ (40) Λόγος, εἰς ὅσον ἐρεῖ, κατὰ τὴν ἐπὶ τὸν κτίσαντα εὐχαριστίαν, καὶ τῆς ἀπολαύσεως κύριος καθίσταται. Οὐ μνησικακεῖ ποτε, οὐ χαλεπαίνει οὐδενὶ, κἂν μίσους ἄξιος τυγχάνῃ ἐφ' οἷς διαπράττεται· σέβει μὲν γὰρ τὸν Ποιητὴν, ἀγαπᾷ δὲ τὸν κοινωνὸν τοῦ βίου, οἰκτείρων καὶ ὑπερευχόμενος αὐτοῦ διὰ τὴν ἄγνοιαν αὐτοῦ· καὶ δὴ καὶ συμπάσχει τῷ σώματι, τῷ φύσει

A qui divinam acceperit doctrinam. Facto igitur ab admiratione rerum creatarum initio, atque eo ipso certum indicium, quod ad percipiendam sit idoneus cognitionem, domo secum afferens, fit alacer et promptus Domini discipulus. Simul ac autem de Deo audire cœpit ac de providentia, credidit ex iis quæ est admiratus. Hinc impulsus omnibus modis dat operam disciplinæ, omnia agens quibus possit accipere cognitionem eorum quæ desiderat. Desiderium autem per profectum fidei, consistit contemperatum cum inquisitione : id autem est fieri dignum tali tantaque contemplatione. Sic Dei gnosticus gustabit voluntatem : non aures enim præbet, sed animum, rebus quæ significantur ab iis quæ dicuntur. Cum ergo ipsas rerum essentias et res B ipsas acceperit per verba, merito ✠ animam quoque deducit ad ea quæ oportet, illud, « Non mœchaberis, Non occides[a], » peculiari modo accipiens, ut dictum est gnostico, non ut ab aliis concipitur. Pergit ergo se exercens contemplatione scientifica, ut paulatim quoque se exerceat in iis quæ magis universe et magnificentius dicta sunt, recte sciens, quod « qui docet hominem scientiam[b], » ut ait Propheta, est Dominus, per os hominis Dominus operans. Ideo carnem quoque accepit. Merito ergo nunquam jucundum præfert utili, nec si casu aliquo invadat eum meretricioque more forte fortuna provocet formosa mulier : quoniam nec Joseph quidem ab instituto abducere potuit uxor domini. Ab ea autem exui se patiebatur, per vim tenente tunicam, C ut qui a peccato quidem fuerit nudatus, honestatis autem ornamentum induerit. Nam etsi oculi domini, Ægyptii inquam, Joseph non videbant, at omnipotentis quidem certe inspiciebant. Nam nos vocem quidem audimus, et corpora contemplamur : Deus autem ipsam rem examinat, a qua fertur vox et aspectus. His consequenter, si vel morbus, vel casus aliquis, gnosticum invaserit, atque adeo mors quæ est omnium maxime terribilis, manet animo interritus, sciens quæcunque sunt hujusmodi esse naturæ necessitatem : sed sic quoque Dei virtute ea effici medicamentum salutis, ut quæ per disciplinam eos beneficio afficiant qui difficilius transformantur, et vere bona pro meritis dispertiantur providentia. D Utens igitur rebus creatis, quando et quantum dicet Verbum, eique qui creavit agens gratias, usus earum fit dominus. Nunquam acceptæ est memor injuriæ, nemini fit infensus, etiamsi sit odio dignus propter ea quæ facit : colit enim Creatorem, diligit autem vitæ socium, ejus misertus, et pro eo orans propter ejus ignorantiam. In corpus quoque suum

✠ P. 868 ED. POTTER, 735 ED. PARIS. [a] Exod. xx, 15, 14. [b] Psal. xciv, 10.

(37) *Χωρήσας*. Id restituimus ex Flor. Sylb. et ms. Paris. pro χωρίσας, quod in recentiores editiones perperam irrepserat, Matth. ix, 11 : Οὐ πάντες χωροῦσι τοῦτον τὸν λόγον, ἀλλ' οἷς δέδοται.

(38) *Μὴ μοιχεύσῃς, Μὴ φονεύσῃς*. Sic Flor., Sylburg. et ms. Paris., pro quo editiones recentiores perperam Μὴ μοιχεύσεις, μὴ φονεύσεις.

(39) *Πρόσεισιν*. « Accedit. » Interpres πρόεισιν legisse videtur.

(40) *Ἐρεῖ*. Lege αἱρεῖ, ut etiam pag. 741, 746, 756 ed. Paris. Lowth.

per consensionem afficitur : cui quidem natura patibili est alligatus. Non tamen primario movetur ex perturbatione. In involuntariis certe casibus, a doloribus seipsum deducens ad ea quæ sunt ejus propria, non abducitur ab iis quæ sunt ab eo aliena : sed iis solum cedit et se accommodat quæ sunt ei necessaria, quousque illæsa conservatur anima. Non enim existimatione solum aut externa specie vult esse fidelis, sed cognitione et veritate, hoc est firmo stabilique facto, et sermone efficaci. Non solum ergo laudat bona et honesta, sed ipse etiam contendit esse bonus et honestus, a bono et fideli servo factus per charitatem amicus, propter perfectionem ✠ habitus, quam ex vera disciplina et multa exercitatione pure acquisivit. Cum ergo magna vi contendat ut perveniat ad summum cognitionis, moribus ornatus, habitu compositus, omnia habens commoda ejus qui est vere gnosticus, pulchrasque respiciens imagines : multos quidem qui perfecte vixerunt, patriarchas, plurimos autem prophetas, et nobis innumerabiles angelos, et postremo Dominum qui nos docuit, et ostendit fieri posse ut summam illam vitam assequamur : ideo omnia mundi bona quæ sunt in promptu et ad manum, non diligit, ne humi remaneat, sed ea quæ sperantur, vel potius jam sunt cognita, quoad comprehensionem autem sperantur. Hac ergo ratione labores, et tormenta, et afflictiones sustinet, non ut qui sunt fortes apud philosophos propter spem quod præsentes quidem sunt cessaturi dolores, sint autem rursus jucundorum futuri participes ; sed cognitio ei persuasionem ingeneravit firmissimam, se esse recepturum, quæ sperat, futura. Quocirca non solum quæ hic sunt supplicia, sed etiam jucunda contemnit omnia. Aiunt certe beatum Petrum, cum vidisset uxorem suam duci ad mortem, lætatum quidem esse quod vocaretur, et quod domum reduceretur, eam adhortatus ac consolatus, nomine compellasse, ac dixisse, « Heus tu memento Domini. » Tale erat beatorum illorum matrimonium, et usque ad charissimos perfecta affectio. Ea ratione Apostolus quoque, « Qui uxorem ducit, sit tanquam

✠ P. 868 ED. POTTER, 736 ED. PARIS.

A παθητῷ ἐνδεδεμένος. Ἀλλὰ οὐ πρωτοπαθεῖ κατὰ τὸ πάθος. Κατά (41) γ' οὖν τὰς ἀκουσίους περιστάσεις, ἀνάγων ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν πόνων ἐπὶ τὰ οἰκεῖα, οὐ συναποφέρεται τοῖς ἀλλοτρίοις αὐτοῦ· συμπεριφέρεται δὲ τοῖς ἀναγκαίοις αὐτοῦ μόνον, εἰς ὅσον ἀβλαβὴς τηρεῖται ἡ ψυχή. Οὐ γάρ που ἐν ὑπολήψει, ἀλλ' οὐδὲ ἐν τῷ δοκεῖν, πιστὸς εἶναι βούλεται· γνώσει δὲ καὶ ἀληθείᾳ, ὅ ἐστιν ἔργῳ βεβαίῳ, καὶ λόγῳ, καὶ ἐνεργῷ (42). Οὐκοῦν οὐ μόνον ἐπαινεῖ τὰ καλὰ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς βιάζεται εἶναι καλὸς, ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ πιστοῦ δούλου μεταβαίνων δι' ἀγάπης εἰς φίλον, διὰ τὸ τέλεον τῆς ἕξεως, ὃ ἐκ μαθήσεως τῆς ἀληθοῦς καὶ συνασκήσεως (43) πολλῆς καθαρῶς ἐκτήσατο. Ὡς ἂν οὖν ἐπ' ἄκρον γνώσεως ἥκειν βιαζόμενος, τῷ ἤθει κεκοσμημένος, τῷ σχήματι κατεσταλμένος, B πάντα ἐκεῖνα ἔχων ὅσα πλεονεκτήματά ἐστι τοῦ κατ' ἀλήθειαν γνωστικοῦ, εἰς τὰς εἰκόνας ἀφορῶν τὰς καλὰς, πολλοὺς μὲν τοὺς κατωρθωκότας πρὸς αὐτοῦ πατριάρχας, παμπόλλους δὲ προφήτας, ἀπείρους δ' ὅσους ἡμῖν ἀριθμῷ λογιζόμενος (44) ἀγγέλους, καὶ τὸν ἐπὶ πᾶσι Κύριον, τὸν διδάξαντα καὶ παραστήσαντα δυνατὸν εἶναι τὸν κορυφαῖον ἐκεῖνον κτήσασθαι βίον· διὰ τοῦτο τὰ πρόχειρα πάντα τοῦ κόσμου καλὰ οὐκ ἀγαπᾷ, ἵνα μὴ καταμείνῃ χαμαὶ, ἀλλὰ τὰ ἐλπιζόμενα, μᾶλλον δὲ τὰ ἐγνωσμένα ἤδη, εἰς κατάληψιν δὲ ἐλπιζόμενα. Ταύτῃ ἄρα τοὺς πόνους καὶ τὰς βασάνους, καὶ τὰς θλίψεις, οὐχ ὡς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις οἱ ἀνδρεῖοι, ἐλπίδι τοῦ παύσασθαι (45) μὲν τὰ ἐνεστῶτα ἀλγεινὰ, αὖθις δὲ τῶν ἡδέων μετασχεῖν, ὑπομένει· ἀλλ' ἡ γνῶσις αὐτῷ C πεῖσμα βεβαιότατον ἐνεγέννησε τῆς τῶν μελλόντων ἐλπίδων (46) ἀπολήψεως. Διόπερ οὐ μόνον τῶν ἐνταῦθα κολάσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡδέων ἁπάντων καταφρονεῖ. Φασί γ' οὖν (47) τὸν μακάριον Πέτρον, θεασάμενον τὴν αὐτοῦ γυναῖκα (49) ἀγομένην τὴν ἐπὶ θάνατον (49), ἡσθῆναι μὲν τῆς κλήσεως χάριν καὶ τῆς εἰς οἶκον ἀνακομιδῆς, ἐπιφωνῆσαι δὲ εὖ μάλα προτρεπτικῶς τε καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσειπόντα· « Μεμνήσθω αὐτὴ τοῦ Κυρίου (50). » Τοιοῦτος ἦν ὁ τῶν μακαρίων γάμος, καὶ ἡ μέχρι τῶν φιλτάτων τελεία διάθεσις. Ταύτῃ καὶ ὁ Ἀπόστολος « Ὁ γαμῶν (51), φησὶν, ὡς μὴ γαμῶν· » ἀπροσπα-

(41) *Κατά*. Hanc præpositionem, quam libri recentiores omittunt, restituimus e Flor., Sylburg. et ms. Paris., ut alia etiam quamplurima.

(42) *Καὶ ἐνεργῷ*. « Etiam efficaci. » Alioqui καὶ redundaret. SYLB.

(43) *Μαθήσεως τῆς ἀληθοῦς καὶ συνασκήσεως*. Sic edidimus ex Flor. et Sylburg. Μαθήσεως καὶ ἀληθοῦς συνασκήσεως habent recentiores edit. ; μαθήσεως ἀληθοῦς καὶ συνασκήσεως ms. Paris.

(44) *Λογιζόμενος*. Flor., λογιζομένους.

(45) *Παύσασθαι*. Flor. παύσασθαι pro fut. παύσεσθαι. SYLBURG.

(46) *Τῶν μελλόντων ἐλπίδων*. Solœcismi species per intellectum pro τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. SYLBURG.

(47) *Φασὶ γ' οὖν*. Hæc citat Eusebius *Eccl. Hist.* lib. III, c. 24 ; Nicephorus lib. IX, cap. 14.

(48) *Γυναῖκα*. De B. Petri uxore conf. quæ adnotavit Cotelerius ad *Recognit.* Clementis lib. VII.

D (49) *Τὴν ἐπὶ θάνατον*. H. mavult τὴν ἐπὶ θανάτου. Utrobique autem subauditur accus. ὁδόν. SYLBURG.

(50) *Μεμνήσθω αὐτὴ τοῦ Κυρίου*. Euseb. lib. III *Hist.* cap. 24, narrat hoc ipsum ex Clemente, legitque Μέμνησο, ὦ αὕτη, τοῦ Κυρίου. Rufinus cap. 3 ita vertit : « Aiunt beatum Petrum cum vidisset uxorem suam duci ad passionem, gavisum esse electionis gratia, et exclamasse ad eam cum duceretur, ac proprie nomine compellantem dixisse : « O conjux, memento Domini. » Talia conjugia sanctorum erant, tam perfecta fuit affectio beatorum. » Idem Niceph. lib. II, c. 44. COLL. — Rectius H. Μέμνησ', ὦ αὕτη. Refert autem hæc etiam Euseb. lib. III, c. 24. SYLBURG. — Similia scribit etiam Cl. Lowthius.

(51) *Ὁ γαμῶν*. Respicit I Cor. VII, 29 : Τοῦτο δέ φημι, ἀδελφοί, ὅτι ὁ καιρὸς συνεσταλμένος· τὸ λοιπόν ἐστιν, ἵνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας, ὡς μὴ ἔχοντες ὦσι.

A θῇ τὸν γάμον ἀξιῶν εἶναι καὶ ἀπερίσπαστον τῆς πρὸς τὸν Κύριον ἀγάπης· ἧς ἔχεσθαι ἀποδημούσῃ τοῦ βίου πρὸς τὸν Κύριον τῇ γυναικὶ ὁ τῷ ὄντι ἀνὴρ παρῄνεσεν. Ἆρ' οὐ πρόδηλος ἦν ἡ πίστις αὐτοῖς τῆς μετὰ θάνατον ἐλπίδος, τοῖς καὶ ἐν αὐταῖς τῶν κολάσεων ταῖς ἀκμαῖς εὐχαριστοῦσι τῷ Θεῷ; βεβαίαν γάρ, οἶμαι, τὴν πίστιν ἐκέκτηντο, ᾗ κατηκολούθουν πισταὶ καὶ ἐνέργειαι. Ἔστιν οὖν ἐν πάσῃ περιστάσει ἐῤῥωμένη τοῦ γνωστικοῦ ἡ ψυχή, οἷον ἀθλητοῦ τὸ σῶμα ἐν ἄκρᾳ εὐεξίᾳ καὶ ῥώμῃ καθεστηκυῖα. Εὔβουλος μὲν γὰρ ὑπάρχει περὶ τὰ ἀνθρώπων τῷ δικαίῳ τὸ πρακτέον γνωματεύουσα, τὰς ἀρχὰς θεόθεν ἄνωθεν, καὶ πρὸς τὴν θείαν ἐξομοίωσιν (52) πραότητα ἡδονῶν καὶ λυπῶν σωματικῶν περιπεποιημένη· κατεξανίσταται δὲ τῶν φόβων εὐθαρσῶς (53), καὶ πεποιθὼς τῷ Θεῷ. B Ἀτέχνως (54) οὖν ἐπίγειος εἰκὼν θείας δυνάμεως ἡ γνωστικὴ ψυχή, τελείᾳ ἀρετῇ κεκοσμημένη, ἐκ πάντων ἅμα τούτων, φύσεως, ἀσκήσεως (55), λόγου συνηυξημένου (56). Τοῦτο τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς νεὼς γίνεται τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅτ' ἂν διάθεσιν ὁμολογουμένην τῷ Εὐαγγελίῳ κατὰ πάντα κτήσηται τὸν βίον. Ὁ τοιοῦτος ἄρα κατεξανίσταται παντὸς φόβου, παντὸς δεινοῦ, οὐ μόνον θανάτου, ἀλλὰ καὶ πενίας, καὶ νόσου, ἀδοξίας τε καὶ τῶν ὅσα τούτοις συγγενῆ, ἀήττητος ἡδονῇ γενόμενος, καὶ τῶν ἀλόγων ἐπιθυμιῶν κύριος. Εὖ γὰρ οἶδε τὰ ποιητέα καὶ μή, ἐγνωκὼς κατὰ κράτος (57) τά τε τῷ ὄντι δεινὰ καὶ τὰ μή· ὅθεν ἐπιστημόνως ὑφίσταται ἃ δεῖ (58) καὶ προσήκειν αὐτῷ ὁ λόγος ὑπαγορεύει, διακρίνων ἐπιστημόνως τῷ ὄντι τὰ θαῤῥαλέα, C τουτέστι τὰ ἀγαθά, ἀπὸ τῶν φαινομένων, καὶ τὰ φοβερὰ ἀπὸ τῶν δοκούντων, οἷον θανάτου, καὶ νόσου, καὶ πενίας· ἅπερ δόξης μᾶλλον ἢ ἀληθείας ἔχεται. Οὗτος ὁ τῷ ὄντι ἀγαθὸς ἀνήρ, ὁ ἔξω τῶν παθῶν, κατὰ τὴν ἕξιν ἢ διάθεσιν τῆς ἐναρέτου ψυχῆς ὑπερβὰς ὅλον τὸν ἐμπαθῆ βίον. Τούτῳ πάντα εἰς ἑαυτὸν ἀνήρτηται πρὸς τὴν τοῦ τέλους κτῆσιν. Τὰ μὲν γὰρ λεγόμενα τυχηρὰ δεινὰ ταῦτα (59) τῷ σπουδαίῳ, οὐ φοβερά, ὅτι μὴ κακά· τὰ δὲ (60) τῷ ὄντι δεινὰ ἀλλότρια Χριστιανοῦ τοῦ γνωστικοῦ, ἐκ διαμέτρου χωροῦντα τοῖς ἀγαθοῖς, ἐπειδὴ κακά, καὶ ἀμήχανον ἅμα τῷ αὐτῷ τὰ ἐναντία κατὰ τὸν αὐτὸν καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν ἀπαντᾷν χρόνον. Ἀμεμφῶς τοίνυν ὑποκρινόμενος (61) τὸ δρᾶ-

qui nun ducat [a], » **313** inquit, volens matrimonium minime moveri affectione, et nequaquam divelli a charitate in Dominum, quam tenere e vita ad Dominum peregrinanti uxori suasit, qui vere vir erat. Annon ergo eis fides spei post mortem satis erat testata, qui etiam in ipso tormentorum articulo Deo agebant gratias? Firmam et constantem, ut opinor, fidem possidebant, quam fideles quoque consequebantur operationes. Est ergo in quovis casu fortis ac valida gnostici anima, quæ veluti corpus athletæ, et optima est habitudine, et maximas habet vires. Est enim optimi quidem consilii in iis quæ ad homines pertinent, quid sit justo faciendum decernens: ut quæ principia cœlitus, et ut Divinitati fieret similis, lenitatem quamdam ✠ ac moderationem in voluptatibus corporis doloribusque sibi comparavit: audacter autem insurgit adversus metus, in Deo habens fiduciam. Revera ergo terrestris divinæ virtutis imago est anima gnostica, perfecta virtute exornata ex his omnibus simul, natura, exercitatione, et quæ simul cum ea crevit, ratione. Hæc pulchritudo animæ fit templum sancti Spiritus, quando dispositionem Evangelio consentientem per totam vitam habuerit. Qui est ejusmodi, insurgit adversus omnem metum, omne periculum, et quidquid est formidabile: non solum mortem, sed etiam paupertatem, et morbum, et ignominiam, et quæcunque sunt hujus generis, ut qui et a voluptate vinci nequeat, et rationis expertibus dominetur cupiditatibus. Bene enim novit quæ sint agenda et quæ non: ut qui strenue noverit quænam sint revera gravia, et quæ non. Unde scienter ea sustinet quæ oportet, et quæ decere ei dictat ratio; scienter distinguens ea de quibus habenda est fiducia, hoc est, ea quæ sunt bona, ab iis quæ videntur, et terribilia ab iis quæ apparent, morte scilicet, morbo, et paupertate: quæ quidem sunt opinionis potius quam veritatis. Hic est revera vir bonus, qui per habitum vel dispositionem animæ virtute præditæ remotus ab animi perturbationibus universam illam vitam superavit quæ perturbationibus est obnoxia. Hujus omnia a seipso dependent ad finem acquirendum. Nam quæ fortunæ dicuntur incommoda,

✠ P. 870 ED. POTTER, 736-737 ED. PARIS. [a] I Cor. vii, 29.

D (52) *Θείαν ἐξομοίωσιν.* Hoc est, τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐξομοίωσιν. Sylburg. in *Indice Græco*.

(53) *Εὐθαρσῶς.* Congruentius εὐθαρσὴς καὶ πεποιθώς. Minori mutatione legeretur εὔθαρσος, si usu receptum esset. Id.

(54) *Ἀτέχνως.* Conf. *Index Græcus.*

(55) *Φύσεως ἀσκήσεως.* Ellipsis est conjunctionis, aut mendum aliquod subest. Sylburg.

(56) *Συνηυξημένου.* Lege συνηυξημένη. Lowth.

(57) *Ἐγνωκὼς κατὰ κράτος.* « Qui plene ac perfecte novit. » Hesychius: Κατὰ κράτος, ἰσχυρῶς, τελείως. Idem paulo post: Κατὰ κράτος, ἄρδην, φράδην, παντελῶς, σφόδρα.

(58) *Δεῖ.* Structura et sententia vel infin. δεῖν postulant, vel conjunctionem δή. Sylburg.

(59) *Τὰ μὲν γὰρ λεγόμενα τυχηρὰ δεινὰ ταῦτα.* Recte distinxit interpres: Τὰ μὲν λεγόμενα τυχηρὰ δεινά, ταῦτα τῷ σπουδαίῳ οὐ φοβερά, ὅτι μὴ κακά. Heins.

(60) *Ὅτι μὴ κακά· τὰ δέ.* Flor., ὅτι μὴ κατὰ δέ· et mox μόνος ἀθαῤῥαλέος· mutilata utrobique et structura et sententia. Sylburg.

(61) *Ὑποκρινόμενος.* Hæc vox ab histrionibus translata est, quos Græci ὑποκριτάς vocant. Vetus est proverbium: Μῖμος ὁ βίος. Ad id plurimi scriptores alluserunt. Conf. epistola Senecæ 77, sub finem; Lucianus in *Nigrino;* Suetonius in *Augusto* cap. 99; Aristonis dictum apud Laertium lib. vii segm. 160; Teletis philosophi apud Stobæum serm. 106; Maximus Tyrius dissert. 37; Epicteti verba, quæ proxime ad Clementem accedunt, adjiciuntur ex *Enchirid.* cap. 23: Μέμνησο ὅτι ὑποκριτὴς εἶ δράματος οἵου ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος· ἂν βραχὺ βραχέος, ἂν μακρὸν μακροῦ· ἂν πτωχὸν ὑποκρίνεσθαί σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφυῶς ὑποκρίνῃ· ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ἰδιώτην. Σὸν γὰρ τοῦτ' ἐστι, τὸ

ea viro bono non sunt formidabilia, quoniam non sunt mala: quæ autem vere sunt gravia, ea sunt a Christiano gnostico aliena, utpote quæ ex diametro pugnant cum bonis, sunt enim mala, nec fieri potest ut eidem eodem tempore simul insint contraria. Qui citra ullam ergo reprehensionem agit actum vitæ, quem ei Deus agendum præbuerit, quæ sunt agenda et quæ sustinenda cognoscit. Annon enim ab ignoratione eorum, quæ sunt gravia aut non gravia, oritur timiditas? Quare, solus gnosticus fidenti est animo, ut qui norit bona quæ sunt, et futura sunt; cum his autem, ut dixi, una sciat ea quæ non sunt revera gravia: sciens quippe solum vitium esse inimicum, et exitium afferre iis qui proficiunt ad cognitionem, armis Domini munitus, ✠ adversus id bellum gerit. Non enim si quid ex imprudentia, et diaboli operatione vel potius cooperatione consistit, hoc protinus imprudentia erat aut diabolus. Quoniam nulla operatio est prudentia: prudentia enim est habitus. Nulla autem operatio est habitus. Non ergo ea, quæ per ignorationem consistit actio jam est ignoratio, sed vitium quidem est propter ignorationem, non tamen ignoratio: neque enim affectus, neque peccata sunt vitia, etsi procedant a vitio. Nemo ergo citra rationem fortis, est gnosticus: nam pueros quoque sic dixerit aliquis fortes, qui quæ sunt formidabilia sustinent, propter eorum quæ sunt gravia ignorationem: ignem quidem certe sic tangunt. Sed et feras quæ in hastas incurrunt, cum sint fortes citra rationem, virtute quis præditas vocaverit. Fortasse autem hi quoque fortes dicent præstigiatores se in gladios rotantes, qui ex quadam experientia propter vilem mercedem malam artem exercent. Qui est autem revera fortis, cum per populi malitiam in manifestum sit periculum adductus, quod occurrit fidenter admittit: hac ratione discretus ab aliis qui dicuntur martyres, quod alii quidem sibi ipsis

A μα τοῦ βίου, ὅπερ ἂν ὁ Θεὸς ἀγωνίσασθαι παράσχῃ, τά τε πρακτέα τά τε ὑπομενετέα γνωρίζει. Μήτι οὖν ἡ δι' ἄγνοιαν τῶν δεινῶν, καὶ μὴ δεινῶν, συνίσταται ἡ δειλία; Μόνος ἄρα θαῤῥαλέος ὁ γνωστικὸς, τά τε ὄντα ἀγαθὰ καὶ τὰ ἐσόμενα γνωρίζων· συνεπιστάμενος δὲ τούτοις, ὥσπερ ἔφην, καὶ τὰ μὴ τῷ ὄντι δεινά· ἐπεὶ, μόνην κακίαν ἐχθρὰν οὖσαν εἰδὼς καὶ καθαιρετικὴν τῶν ἐπὶ τὴν γνῶσιν προκοπτόντων, τοῖς ὅπλοις τοῦ Κυρίου πεφραγμένος, καταπολεμεῖ ταύτης. Οὐ γὰρ εἰ δι' ἀφροσύνην τι συνίσταται καὶ διαβόλου ἐνέργειαν, μᾶλλον δὲ συνέργειαν, τοῦτ' εὐθέως διάβολος ἢ ἀφροσύνη· ὅτι μηδεμία ἐνέργεια φρόνησις· ἕξις γὰρ ἡ φρόνησις· οὐδεμία δὲ ἐνέργεια ἕξις. Οὐ τοίνυν οὐδὲ ἡ δι' ἄγνοιαν συνισταμένη πρᾶξις ἤδη ἄγνοια, ἀλλὰ κακία μὲν δι'
B ἄγνοιαν, οὐ μὴν ἄγνοια· οὐδὲ γὰρ τὰ πάθη οὔτε τὰ ἁμαρτήματα κακίαι, καίτοι ἀπὸ κακίας φερόμενα. Οὐδεὶς οὖν ἀλόγως ἀνδρεῖος γνωστικός· ἐπεὶ καὶ (62) τοὺς παῖδας λεγέτω τις ἀνδρείους, ἀγνοίᾳ τῶν δεινῶν ὑφισταμένους τὰ φοβερά· ἅπτονται γοῦν οὕτω (63) καὶ πυρός· καὶ τὰ θηρία τὰ ὁμόσε ταῖς λόγχαις πορευόμενα, ἀλόγως ὄντα ἀνδρεῖα, ἐνάρετα λεγόντων· τάχα δ' οὗτοι καὶ τοὺς θαυματοποιοὺς ἀνδρείους φήσουσιν, εἰς τὰς μαχαίρας κυβιστῶντας ἐξ ἐμπειρίας τινὸς, κακοτεχνοῦντας ἐπὶ λυπρῷ τῷ μισθῷ. Ὁ δὲ τῷ ὄντι ἀνδρεῖος, προφανῆ τὸν κίνδυνον διὰ τὸν τῶν πολλῶν ζῆλον ἔχων, εὐθαρσῶς πᾶν τὸ προσιὸν ἀναδέχεται· ταύτῃ τῶν ἄλλων λεγομένων μαρτύρων χωριζόμενος, ᾗ οἱ μὲν, ἀφορμὰς (64) παρέχοντες σφίσιν αὐτοῖς, ἐπιῤῥιπτοῦντες (65) αὐτοῖς τοῖς κιν-
C δύνοις οὐκ οἶδ' ὅπως· (εὐστομεῖν γὰρ δίκαιον·) οἱ δὲ, περιστελλόμενοι κατὰ λόγον τὸν ὀρθὸν, ἔπειτα τῷ ὄντι καλέσαντος τοῦ Θεοῦ προθύμως ἑαυτοὺς ἐπιδόντες, καὶ τὴν κλῆσιν, ἐκ τοῦ μηδὲν αὐτοῖς (66) προπετὲς συνεγνωκέναι, βεβαιοῦσι, καὶ τὸν ἄνδρα ἐν τῇ κατὰ ἀλήθειαν λογικῇ ἀνδρείᾳ ἐξετάζεσθαι παρέχονται. Οὔτ' οὖν φόβῳ τῶν μειζόνων δεινῶν τὰ ἐλάττω καθάπερ οἱ λοιποὶ ὑπομένοντες, οὔτ' αὖ ψό-

✠ P. 871 ED. POTTER, 737-738 ED. PARIS.

δοθὲν ὑποκρίνασθαι πρόσωπον καλῶς· ἐκλέξασθαι δὲ αὐτὸ ἄλλου· « Actorem esse fabulæ talis, qualis magistro probata fuerit, te memento: si brevis, brevis; si longa, longæ: si mendicum agere te voluerit, fac eam quoque personam ingeniose repræsentes. Ita si claudum, si principem, si plebeium. Hoc enim tuum est datam personam bene effingere: eam autem eligere alterius. »

(62) *Ἐπεὶ καί*. Similia scribit Plato in *Lachete* pag. 492: Οὐ γάρ τι, ὦ Λάχης, ἔγωγε ἀνδρεῖα καλῶ οὔτε θηρία οὔτε ἄλλο οὐδὲν τὸ τὰ δεινὰ ὑπὸ ἀνοίας μὴ φοβούμενον, ἀλλ' ἄφοβον καὶ μωρόν. Ἢ καὶ τὰ παιδία πάντα οἴει με ἀνδρεῖα καλεῖν, ἃ δι' ἄνοιαν οὐδὲν δέδοικεν; Ἀλλ', οἶμαι, τὸ ἄφοβον καὶ τὸ ἀνδρεῖον οὐ ταὐτόν ἐστιν. Ἐγὼ δὲ ἀνδρίας μὲν καὶ προμηθείας πάνυ τισὶν ὀλίγοις οἶμαι μετεῖναι· θρασύτητος δὲ καὶ τόλμης καὶ τοῦ ἀφόβου μετὰ ἀπρομηθείας πάνυ πολλοῖς καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ παίδων καὶ θηρίων. Ταῦτα οὖν σὺ καλεῖς ἀνδρεῖα καὶ οἱ πολλοὶ, ἐγὼ θρασέα καλῶ· ἀνδρεῖα δὲ τὰ φρόνιμα, περὶ ὧν λέγω. « Equidem, Laches, neque bruta fortia voco, neque aliud quidquam ob inscitiam terribilium nihil formidans, intrepidum vero et fatuum. An pueros omnes fortes vocare me putas, qui ob inscitiam nihil metuunt? Arbitror equidem intrepidum non idem esse ac fortem. Nam fortitudinem et providentiam in paucis admodum reperiri existimo: ferocitatem vero et audaciam metu carentem, omni absque providen-
D tia, in multis et viris, et mulieribus, puerisque et feris. Quæ igitur et tu et alii multi fortia nominatis, ego ferocia nuncupo: fortia vero, quæ prudenter discernunt, quæ audacia et quæ metu sunt digna. » Conf. Aristoteles *Ethic. Eudem.* lib. III, cap. 1.

(63) *Οὕτω*. Forte congruentius οὗτοι, nempe οἱ παῖδες. SYLBURG.

(64) *Ἀφορμάς*. Adversus eos qui temere sese martyrio objiciebant, superius dictum *Strom.* IV, pag. 597, aliisque locis.

(65) *Ἐπιῤῥιπτοῦντες*. Forte congruentius, ἐπιῤῥιπτοῦντες αὐτοὺς τοῖς κινδύνοις· aut ἐπιῤῥιπτοῦντες neutraliter accipiendum pro « injicientes se, irruentes. » SYLBURG. — Rectius ἐπιῤῥίπτουσιν ἑαυτούς. Illos, qui se offerebant judicibus, gravissime increpat, supra pag. 504 edit. Paris. LOWTH.

(66) *Αὐτοῖς*. Malim αὑτοῖς, « sibi; » ut etiam supra.

γον τὸν ἀπὸ τῶν ὁμοτίμων, καὶ ὁμογνωμόνων ὑφορώμενοι, τῇ τῆς κλήσεως ἐμμένουσιν ὁμολογίᾳ· ἀλλὰ διὰ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπην ἑκόντες πείθονται τῇ κλήσει, μηδένα ἕτερον σκοπὸν ἑλόμενοι ἢ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν εὐαρέστησιν, οὐχὶ δὲ διὰ τὰ ἆθλα τῶν πόνων. Οἱ μὲν γὰρ φιλοδοξίᾳ, οἱ δὲ εὐλαβείᾳ κολάσεως ἄλλης δριμυτέρας (67)· οἱ δὲ, διά τινας ἡδονὰς καὶ εὐφροσύνας τὰς μετὰ θάνατον (68) ὑπομένοντες, παῖδες ἐν πίστει· μακάριοι μὲν, οὐδέπω δὲ ἄνδρες ἐν ἀγάπῃ τῇ πρὸς τὸν Θεὸν, καθάπερ ὁ γνωστικὸς, γεγονότες. Εἰσὶ γὰρ, εἰσὶ καθάπερ ἐν τοῖς ἀγῶσι τοῖς γυμνικοῖς, οὕτω δὲ καὶ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν στέφανοι ἀνδρῶν τε καὶ παίδων (69)· ἡ δὲ ἀγάπη αὐτὴ δι' αὐτὴν (70) αἱρετὴ, οὐ δι' ἄλλο τι. Σχεδὸν οὖν τῷ γνωστικῷ μετὰ γνώσεως ἡ τελειότης τῆς ἀνδρίας ἐκ τῆς τοῦ βίου συνασκήσεως αὔξεται, μελετήσαντος ἀεὶ τῶν παθῶν κρατεῖν. Ἄφοβον οὖν, καὶ ἀδεᾶ, καὶ πεποιθότα ἐπὶ Κύριον ἡ ἀγάπη ἀλείφουσα, καὶ γυμνάσασα, κατασκευάζει τὸν ἴδιον ἀθλητὴν, ὥσπερ δικαιοσύνη τὸ διαπαντὸς ἀληθεύειν αὐτῷ τοῦ βίου περιποιεῖ. Δικαιοσύνης γὰρ ἦν ἐπιτομὴ φάναι (71)· «Ἔσται (72) ὑμῶν τὸ Ναὶ, ναὶ, καὶ Οὒ, οὔ.» Ὁ δὲ αὐτὸς λόγος καὶ ἐπὶ τῆς σωφροσύνης. Οὔτε γὰρ διὰ φιλοτιμίαν, καθάπερ οἱ ἀθληταὶ στεφάνων καὶ εὐδοξίας χάριν, οὔτ' αὖ φιλοχρηματίαν, ὥς τινες προσποιοῦνται σωφρονεῖν, πάθει δεινῷ τὸ ἀγαθὸν μεταδιώκοντες· οὐ μὴν οὐδὲ διὰ φιλοσωματίαν ὑγιείας χάριν· ἀλλ' οὐδὲ δι' ἀγροικίαν ἐγκρατὴς καὶ ἄγευστος ἡδονῶν οὐδεὶς κατ' ἀλήθειαν σώφρων. Ἀμέλει γευσάμενοι τῶν ἡδονῶν οἱ τὸν ἐργάτην τρίβοντες βίον, αὐτίκα μάλα καταγνύουσι τὸ ἀκαμπὲς τῆς ἐγκρατείας εἰς τὰς ἡδονάς. Τοιοῦτοι δὲ καὶ οἱ νόμῳ καὶ φόβῳ κωλυόμενοι· καιροῦ γὰρ λαβόντες παρακλέπτουσι τὸν νόμον, ἀποδιδράσκοντες τὰ καλά. Ἡ δὲ δι' αὑτὴν αἱρετὴ σωφροσύνη, κατὰ τὴν γνῶσιν τελειουμένη, ἀεί τε παραμένουσα, κύριον καὶ αὐτοκράτορα τὸν ἄνδρα κατασκευάζει, ὡς εἶναι τὸν γνωστικὸν σώφρονα, καὶ ἀπαθῆ ταῖς ἡδοναῖς τε καὶ λύπαις ἄτεγκτον, ὥσπερ φασὶ τὸν ἀδάμαντα τῷ πυρί (73). Τούτων οὖν αἰτία ἡ ἁγιωτάτη καὶ κυριωτάτη πάσης ἐπιστήμης ἀγάπη·

A præbeant occasionem, et se nescio quomodo in ipsa pericula injiciant (si loqui sic fas est); hi vero primo ex recta ratione declinantes, deinde cum Deus vocaverit prompto et alacri animo se tradentes et confirmant vocationem ex eo quod nihil temere de se constituerint, et virum præbeat in vera ac rationali fortitudine probandum. Neque ergo metu majorum minora tolerant, ut reliqui : neque timentes ne vituperentur ab iis qui sunt ejusdem loci et sententiæ, in confessione persistunt vocationis, sed propter suam in Deum charitatem lubentes parent vocationi, nullum alium sibi scopum proponentes, nisi ut Deo placeant, non autem propter præmia laborum. Nam alii quidem propter gloriæ cupiditatem : alii vero quod vitent aliud gravius B supplicium : alii vero propter quasdam lætitias et voluptates post mortem futuras, patiuntur : qui pueri sane in fide sunt; beati quidem, sed qui nondum viri evaserunt in ea quæ est erga Deum charitate, sicut gnosticus. Sunt enim, sunt quemadmodum in gymnicis certaminibus, ita etiam ✠ in Ecclesia, coronæ virorum et puerorum. Charitas autem ipsa propter se est expetenda, non propter aliquid aliud : gnostico igitur, una cum cognitione augetur perfectio fortitudinis ex vitæ exercitatione, dum semper meditatur affectuum victoriam. Metu ergo et formidine vacuum, et in Domino confidentem reddit suum athletam, inungens **314** ipsum et exercens charitas : quemadmodum ei tribuit justitia ut per totam vitam verum dicat. Est enim justi- C tiæ compendium dicere : « erit vestrum, Ita, ita, et Non, non [a]. » Eadem ratio est etiam temperantiæ. Neque enim propter honoris cupiditatem, sicut athletæ propter coronas et gloriam : neque rursus propter pecuniæ cupiditatem, ut nonnulli præ se ferunt temperantiam, gravi vitio ad bonum persequendum impulsi. Sed neque qui propter corporis sui amorem sanitatis gratia, neque qui propter rusticitatem est continens, et non gustat voluptates, ullus vere est temperans. Certe cum semel vo-

✠ P. 872 ED. POTTER, 738-739 ED. PARIS.

[a] Matth. v, 37; Jac. v, 12.

(67) *Εὐλαβείᾳ κολάσεως ἄλλης δριμ.* Eadem habet supra p. 531 edit. Paris. LOWTH.

(68) *Τὰς μετὰ θάνατον.* Conf. p. 529 edit. Paris. ID.

(69) *Παίδων.* Puerorum certamina ab Eleis olymp. XXXVII primum instituta fuisse, refert Pausanias *Eliac.* I, p. 301 edit. Hanov. : Τὰ δὲ ἐπὶ τοῖς παισὶν ἐς μὲν τῶν παλαιοτέρων οὐδεμίαν ἥκει μνήμην, αὐτοὶ δὲ ἀρέσαντες σφίσι κατεστήσαντο Ἠλεῖοι. Δρόμου μὲν δὴ καὶ πάλης ἐτέθη παισὶν ἆθλα ἐπὶ τῆς ἑβδόμης καὶ τριακοστῆς Ὀλυμπιάδος· καὶ Ἱπποσθένης Λακεδαιμόνιος πάλην, Πολυνείκης δὲ τὸν δρόμον ἐνίκησεν Ἠλεῖος. Πρώτῃ δὲ ἐπὶ ταῖς τεσσαράκοντα Ὀλυμπιάσι πύκτας ἐσεκάλεσαν παῖδας καὶ περιῆν τῶν ἐσελθόντων Συβαρίτης Φιλήτας· « Puerorum vero certamina nullo veteris memoriæ exemplo, arbitratu suo instituerunt Elei. Ac primum quidem de cursu et lucta, septima et tricesima olympiade, pueris proposita præmia. Luctæ Hipposthenes Lacedæmonius, cursus palmam accepit Polynices Eleus. At prima et quadragesima olympiade pueros in cæstuum pugna commiserunt. Competitores superavit Sybaritanus Philetas. »

D (70) *Δι' αὐτήν.* Vel potius δι' αὑτήν, « propter se. »

(71) *Ἐπιτομὴ φάναι.* Flor., ἐπὶ τὸ μὴ φάναι, vitiose divulsis, quæ conjungi debent. SYLBURG.

(72) *Ἔσται.* Matth. v, 3 : Ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν· Ναὶ, ναὶ, καί· Οὒ, οὔ. Jac. v, 12 : Ἤτω δὲ ὑμῶν τὸ Ναὶ ναὶ, καὶ τὸ Οὒ οὔ. Ms. Paris., ἔσται... καὶ τὸ Οὒ, οὔ.

(73) *Τὸν ἀδάμαντα τῷ πυρί.* Clemens infra *Strom.* VIII, p. 931, exemplo ostendens nullam causam nisi in idoneam materiam agere posse, ait : Καθάπερ τὸ πῦρ τῷ ξύλῳ· τὸν ἀδάμαντα γὰρ οὐ καύσει· « Quemadmodum ignis in lignum; nam adamanta non uret. » Plinius *Nat. hist.* lib. XXXVII, c. 4, de certis adamantum generibus scribit : « Incudibus hi deprehenduntur ita respuentes ictum, ut ferrum utrinque dissultet, incudesque etiam ipsæ dissiliant. Quippe duritia inenarrabilis est, simulque ignium victrix natura, et nunquam incalescens. »

luptates gustaverint qui laboribus vitam terunt, continentiæ inflexam duritiem infringunt ad voluptates. Tales autem sunt ii quoque qui lege et metu probibentur : qui si occasionem nacti fuerint furtim legem transgrediuntur, quæ honesta sunt fugientes. Quæ est autem propter seipsam expetenda temperantia, ut quæ per cognitionem perficiatur et semper maneat, dominum et imperatorem efficit hominem, ut sit temperans is qui est gnosticus, et nec afficiatur voluptatibus, nec liquescat doloribus, sicut aiunt adamantem igne minime liquescere. Horum ergo causa, est sanctissima et omnium scientiarum præcipua charitas. Per cultum enim ejus quod est optimum et excellentissimum, quod ex uno characterem accipit, amicum simul et filium efficit gnosticum; « perfectum » revera « virum, » ut qui creverit « in mensuram ætatis [a]. » Quinetiam quæ est circa eamdem rem concordia est consensio : quod autem idem est, unum est. Amicitia autem perficitur per similitudinem, cum communitas sita sit in uno. Gnosticus igitur, cum diligat eum qui vere est unus Deus, et vir est vere perfectus, et Dei amicus, et in filii locum cooptatus : hæc enim sunt nomina nobilitatis ✠ et cognitionis, et perfectionis in Dei visione, quam summum profectum capit anima gnostici, munda plane effecta, « facie, » ut ait ille, « ad faciem [b] » Deum omnipotentem in æternum videre dignata. Tota enim effecta spiritalis, cum ad id quod est cognatum processerit in Ecclesia spiritali, manet in Dei requie.

A διὰ γὰρ τὴν τοῦ ἀρίστου καὶ ἐξοχωτάτου θεραπείαν, ὃ δὴ τῷ ἑνὶ χαρακτηρίζεται (74), φίλον ὁμοῦ καὶ υἱὸν τὸν γνωστικὸν ἀπεργάζεται, « τέλειον » (75) ὡς ἀληθῶς « ἄνδρα, εἰς μέτρον ἡλικίας » αὐξήσαντα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμόνοια ἡ περὶ ταὐτὸ πρᾶγμα συγκατάθεσίς ἐστι· τὸ δὲ ταὐτὸν ἕν ἐστιν· ἥ τε φιλία δι' ὁμοιότητος περαίνεται, τῆς κοινότητος ἐν τῷ ἑνὶ κειμένης. Ὁ ἄρα γνωστικὸς, τοῦ ἑνὸς ὄντως Θεοῦ ἀγαπητικὸς ὑπάρχων, τέλειος ὄντως ἀνὴρ καὶ φίλος τοῦ Θεοῦ, ἐν Υἱοῦ καταλεγεὶς τάξει. Ταυτὶ γὰρ ὀνόματα εὐγενείας, καὶ γνώσεως, καὶ τελειότητος κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐποπτείαν, ἣν κορυφαιοτάτην προκοπὴν ἡ γνωστικὴ ψυχὴ λαμβάνει, καθαρὰ τέλεον γενομένη, « πρόσωπον, » φησὶ, « πρὸς πρόσωπον » ὁρᾷν ἀϊδίως καταξιουμένη τὸν παντοκράτορα Θεόν. Πνευματικὴ γὰρ
B ὅλη γενομένη πρὸς τὸ συγγενὲς, χωρήσασα ἐν πνευματικῇ τῇ Ἐκκλησίᾳ, μένει εἰς τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ Θεοῦ.

CAPUT XII.

Verum gnosticum beneficum et continentem esse et mundana omnia despicere.

Atque hæc quidem hactenus. Cum autem ita se habeat gnosticus, et quod ad corpus attinet, et quod ad animam, et quod ad propinquos, seu fuerit servus, seu hostis lege factus, seu alius qualiscunque, æqualis est et similis : nam convenienter legi divinæ non « despicit fratrem » eodem patre et eadem matre natum : eum certe qui affligitur levat consolationibus, adhortationibus, iis quæ sunt ad vitam necessaria succurrens : dans omnibus egentibus, licet non similiter, verum juste et pro meritis; quinetiam ei qui ipsum persequitur et odio habet, si eo indigeat; parum curans eos qui dicunt, propter metum ei dedisse, si non fecerit propter metum, sed ut ei opem ferret. Qui enim ut inimicis subveniant non parcunt pecuniæ, et malorum osores sunt, quomodo non erit in suos major eorum charitas? Qui talis est, ex hoc progreditur ad perfecte sciendum, et cuinam maxime, et quantum, et quando, et quomodo sit daturus. Quis autem ejus viri jure fuerit inimicus, qui nullam inimicitiarum causam præbet omnino? Et annon, sicut dicimus de Deo, Deum nulli adversari, nec esse alicujus inimicum (est enim creator omnium, et nihil est ex iis quæ consistunt, quod nolit; dicimus autem ei esse inimicos eos qui non parent, et ex ejus præ-

C Ταῦτα μὲν οὖν ταύτῃ. Οὕτω δὲ ἔχων ὁ γνωστικὸς πρὸς τὸ σῶμα, καὶ τὴν ψυχὴν, πρός τε τοὺς πέλας, κἂν οἰκέτης ᾖ, κἂν πολέμιος νόμῳ γενόμενος, κἂν ὁστισοῦν, ἴσος καὶ ὅμοιος εὑρίσκεται· οὐ γὰρ « ὑπερορᾷ τὸν ἀδελφὸν » κατὰ τὸν θεῖον νόμον ὁμοπάτριον ὄντα καὶ ὁμομήτριον· ἀμέλει θλιβόμενον ἐπικουφίζει, παραμυθίαις, παρορμήσεσι, ταῖς βιωτικαῖς χρείαις ἐπικουρῶν, διδοὺς τοῖς δεομένοις πᾶσιν, ἀλλ' οὐχ ὁμοίως, δικαίως δὲ καὶ κατὰ τὴν ἀξίαν· πρὸς δὲ καὶ τῷ καταδιώκοντι, καὶ μισοῦντι, εἰ τούτου δέοιτο· ὀλίγα φροντίζων τῶν λεγόντων διὰ φόβον αὐτῷ δεδωκέναι, εἰ μὴ διὰ φόβον, δι' ἐπικουρίαν δὲ τοῦτο ποιοίη. Οἱ γὰρ πρὸς ἐχθροὺς ἀφιλάργυροι καὶ μισοπόνηροι (76), πόσῳ μᾶλλον πρὸς τοὺς οἰκείους ἀγαπητικοί; Ὁ τοιοῦτος ἐκ τούτου πρόεισιν ἐπὶ τὸ ἀκριβῶς
D εἰδέναι, καὶ ὅτῳ ἂν τις μάλιστα, καὶ ὁπόσον, καὶ ὁπότε, καὶ ὅπως ἐπιδῷ. Τίς δ' ἂν καὶ ἐχθρὸς εὐλόγως γένοιτο ἀνδρὸς οὐδεμίαν οὐδαμῶς παρέχοντος αἰτίαν ἔχθρας; Καὶ μήτι, καθάπερ ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, οὐδενὶ μὲν ἀντικεῖσθαι λέγομεν τὸν Θεὸν (77), οὐδὲ ἐχθρὸν εἶναί τινος· (πάντων γὰρ κτίστης, καὶ οὐδέν ἐστι τῶν ὑποστάντων ὃ μὴ θέλει· φαμὲν δ' αὐτῷ ἐχθροὺς εἶναι τοὺς ἀπειθεῖς, καὶ μὴ κατὰ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ πορευομένους, οἷον τοὺς διεχθρεύοντας αὐτοῦ τῇ Διαθήκῃ·) τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐπὶ τοῦ γνωστικοῦ εὖ-

✠ P. 873 ED. POTTER, 739-740 ED. PARIS.

[a] Ephes. IV, 13. [b] I Cor. XIII, 12.

(74) *Τῷ ἑνὶ χαρακτ.* Vult auctor, Deo peculiare esse, ut multiplicari nequeat.

(75) *Τέλειον.* Respicit Ephes. IV, 13 : Μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες... εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ.

(76) *Μισοπόνηροι.* Legendum videtur οὐ μνησοπόνηροι, vel ἀμνησοπόνηροι. LOWTH.

(77) *Θεόν.* Conf. *Pædag.* lib. I, c. 8, pag. 135, not. 9.

ροιμεν ἄν, Αὐτὸς μὲν γὰρ οὐδενὶ οὐδέποτε κατ' οὐδένα τρόπον ἐχθρὸς ἂν γένοιτο· ἐχθροὶ δὲ εἶναι νοοῖντο αὐτῷ οἱ τὴν ἐναντίαν ὁδὸν τρεπόμενοι. Ἄλλως τε κἂν ἡ ἕξις ἡ παρ' ἡμῖν μεταδοτικὴ, δικαιοσύνη (78) λέγεται· ἀλλὰ καὶ ἡ κατ' ἀξίαν διακριτικὴ πρὸς τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον, ἐφ' ὧν καθήκει κατ' ἐπιστήμην γενέσθαι, ἀκροτάτης δικαιοσύνης εἶδος τυγχάνει. Ἔστι μὲν οὖν ἃ καὶ κατὰ ἰδιωτισμὸν (79) πρός τινων κατορθοῦνται, οἷον ἡδονῶν ἐγκράτεια· ὡς γὰρ ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἔκ τε τοῦ μὴ δύνασθαι τυχεῖν ὧν ὁρᾷ (80) τις, καὶ ἐκ τοῦ πρὸς ἀνθρώπων φόβου, εἰσὶ δ' οἳ διὰ τὰς μείζονας ἡδονὰς ἀπέχονται τῶν ἐν τοῖς ποσὶν ἡδέων· οὕτω κἂν τῇ πίστει ἢ δι' ἐπαγγελίαν ἢ διὰ φόβον Θεοῦ ἐγκρατεύονταί τινες. Ἀλλ' ἔστι μὲν θεμέλιος γνώσεως ἡ τοιαύτη ἐγκράτεια, καὶ προσαγωγή τις ἐπὶ τὸ βέλτιον, καὶ ἐπὶ τὸ τέλειον ὁρμή. « Ἀρχὴ γὰρ σοφίας, » φησὶ, « φόβος Κυρίου. » Ὁ τέλειος δὲ, δι' ἀγάπην (81) » πάντα στέγει, πάντα ὑπομένει, οὐχ ὡς ἀνθρώπῳ ἀρέσκων, ἀλλὰ Θεῷ. » Καίτοι καὶ ὁ ἔπαινος ἕπεται αὐτῷ κατ' ἐπακολούθημα οὐκ εἰς τὴν ἑαυτοῦ ὠφέλειαν, ἀλλ' εἰς τὴν τῶν ἐπαινούντων μίμησίν τε καὶ χρῆσιν. Λέγεται καὶ κατ' ἄλλο σημαινόμενον ἐγκρατὴς οὐχ ὁ τῶν παθῶν μόνον κρατῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν ἀγαθῶν ἐγκρατὴς γενόμενος, καὶ βεβαίως κτησάμενος τῆς ἐπιστήμης τὰ μεγαλεῖα, ἀφ' ὧν καρποφορεῖ τὰς κατ' ἀρετὴν ἐνεργείας. Ταύτῃ οὐδέποτε, περιστάσεως γενομένης, τῆς ἰδίας ἕξεως ὁ γνωστικὸς ἐξίσταται· ἔμπεδος γὰρ καὶ ἀμετάβλητος ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἐπιστημονικὴ κτῆσις, ἐπιστήμη θείων καὶ ἀνθρωπείων πραγμάτων ὑπάρχουσα. Οὔποτε οὖν ἄγνοια γίνεται ἡ γνῶσις, οὐδὲ μεταβάλλει τὸ ἀγαθὸν εἰς κακόν· διὸ καὶ ἐσθίει καὶ πίνει, καὶ γαμεῖ, οὐ προηγουμένως, ἀλλὰ ἀναγκαίως. Τὸ γαμεῖν δὲ, ἐὰν ὁ Λόγος ἐρῇ (82), λέγω, καὶ ὡς καθήκει. Γενόμενος γὰρ τέλειος, εἰκόνας ἔχει τοὺς ἀποστόλους, καὶ τῷ ὄντι ἀνὴρ οὐκ ἐν τῷ μονήρη ἐπανελέσθαι δείκνυται βίον, ἀλλ' ἐκεῖνος ἄνδρας νικᾷ, ὁ γάμῳ καὶ παιδοποιΐᾳ, καὶ τῇ τοῦ οἴκου προνοίᾳ, ἀνηδόνως τε καὶ ἀλυπήτως ἐγγυμνασάμενος μετὰ τῆς τοῦ οἴκου κηδεμονίας, ἀδιάστατος τῆς τοῦ Θεοῦ γενόμενος ἀγάπης, καὶ πάσης κατεξανιστάμενος πείρας, τῆς διὰ τέκνων καὶ γυναικὸς, οἰκετῶν τε καὶ κτημάτων προσ-

A ceptis non ambulant, ut qui ejus Testamentum prosequantur odio), idem etiam in gnostico inveniemus? Ipse enim nulli unquam ullo modo erit inimicus : nisi quod ejus inimici dici poterunt, qui in viam ei contrariam convertuntur. Et alioqui is qui est in nobis distribuendi habitus, dicitur justitia : quinetiam habitus discernendi pro meritis aut magis aut minus, in quibus id oportet fieri ex scientia, summæ est species justitiæ. Ac sunt quidem quædam quæ vulgi more recte geruntur ab aliquibus, ut continentia a voluptatibus; quemadmodum inter gentes, ex eo quod non possit consequi quod videt aliquis, et ex eo quod timet homines : sunt autem etiam qui propter majores voluptates abstinent ab iis quæ sunt jucunda in præsentia. Ita ergo B etiam ✠ in fide, aut propter promissionem, aut propter Dei metum se nonnulli continent. Et est quidem fundamentum cognitionis, talis continentia, et quædam ad id quod est melius deductio, et ad id quod est perfectum impulsus. « Initium » enim « sapientiæ, » inquit, « est timor Domini [a]. » Qui est autem perfectus propter charitatem « omnia suffert, omnia sustinet, non ut homini placens, sed Deo [b]. » Quanquam eum quoque laus sequitur per consequentiam, non ad suam utilitatem, sed ad imitationem et usum eorum qui laudant. Dicitur autem alia quoque significatione « continens, » non solum is qui comprimit animi perturbationes, sed etiam is qui bona « continuit, » et firmiter acquisivit scientiæ magnitudinem, ex qua producit eas quæ ex virtute fiunt C operationes. Ea facit ut si quis casus evenerit, a proprio habitu nunquam excedat gnosticus : est enim solida et immutabilis boni quæ scientiam constituit possessio, ut quæ divinarum rerum et humanarum sit scientia. Cognitio ergo nunquam fit ignoratio, neque bonum mutatur in malum. Quocirca et comedit, et bibit, et uxorem ducit, non per se ac principaliter, sed necessitate adductus. Uxorem autem ducere, dico, si Logos dixerit, et ut convenit. Qui enim fuerit perfectus, exempla habet apostolos : et revera vir esse probatur, non in eo quod vitam elegerit monasticam : verum ille viros

✠ P. 874 ED. POTTER, 740-741 ED. PARIS.

[a] Prov. I, 7. [b] I Cor. XIII, 7; II Thess. II, 4.

(78) *Μεταδοτικὴ, δικαιοσύνη*. Videtur legendum ἐλεημοσύνη. Causa erroris vox δικαιοσύνης quæ sequitur. LOWTH.

(79) *Κατὰ ἰδιωτισμόν*. Ἰδιωτισμός est mos quivis plebeius. Epictetus c. 54 : Ὀλισθηρὸς γὰρ ὁ τόπος εἰς ἰδιωτισμόν· « Nam is ejusmodi locus est, e quo proclivis *sit in plebeium morem* lapsus. » Cui affinis est, de quo alibi loquitur, ἰδιώτου στάσις καὶ χαρακτήρ, « plebeii hominis status et nota : » ut c. 71 : Ἰδιώτου στάσις καὶ χαρακτήρ· οὐδέποτε ἐξ ἑαυτοῦ προσδοκᾷ ὠφέλειαν ἢ βλάβην, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἔξω. Φιλοσόφου στάσις καὶ χαρακτήρ· πᾶσαν ὠφέλειαν καὶ βλάβην ἐξ ἑαυτοῦ προσδοκᾷ· « Plebeii status et nota est, nunquam a seipso vel damnum exspectare, vel utilitatem ; sed a rebus externis. Philosophi status et expressa imago est, omnem utilitatem et damnum a semetipso exspectare. »

(80) *Ὁρᾷ*. Haud scio an auctor scripserit ἐρᾷ, D « amat, cupit : » ut alluserit ad illud Theognidis : *Πρῆγμα δὲ τερπνότατον, οὗ τις ἐρᾷ, τὸ τυχεῖν*. SYLBURG.

(81) *Δι' ἀγάπην*. Conjungit I Cor. XIII, 4 : Πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει· et I Thess. II, 4 : Οὐχ ὡς ἀνθρώποις ἀρέσκοντες, ἀλλὰ τῷ Θεῷ τῷ δοκιμάζοντι τὰς καρδίας ἡμῶν.

(82) *Ἐὰν ὁ Λόγος ἐρῇ*. Pro ἐρῇ mallet fortasse aliquis αἱρῇ, itemque supra p. 312, et infra p. 317, et similiter p. 321, αἱροῦντι pro ἐροῦντι · præsertim cum supra evidentiora ejus scripturæ exstent vestigia, p. 215, ἐὰν ὁ Λόγος αἱρῇ. Sed cum eadem significat. καλεῖν legatur p. 308, nil temere mutandum censuerim ; maxime cum etiam ante semel et iterum hæc locutio usurpata sit, et αἱρεῖν in « capiendi » seu « capessendi » significatione non sit usitatum præterquam in pass. et media forma. SYLB.

vincit, qui in **315** matrimonio, et liberorum procreatione, et domus cura, citra voluptatem et dolorem se exercet, et cum in familiæ versetur curatione, indivulsus tamen est a Dei charitate, insurgitque adversus omnem tentationem quæ affertur per filios, uxorem et famulos, et possessiones. Ei autem qui domum non habet, magna ex parte evenit ut non tentetur. Qui ergo sui solummodo curam gerit, vincitur ab eo, qui cum sit inferior quidem in iis quæ pertinent ad suam salutem, superior autem in eorum, quæ ad vitam spectant, dispensatione, exiguam revera conservat imaginem, per veritatis curam. Sed nobis quidem, quam fieri potest maxime, prius varie exercenda est anima, ut ad suscipiendam cognitionem sit expedita et facilis. Non videtis quomodo mollitur cera et purgatur æs, ut novum accipiat characterem? Jam vero ut mors est animæ separatio a corpore, ita cognitio est veluti mors rationalis, abducens et separans animam a motibus et perturbationibus, et ✠ deducens ad vitam bonarum operationum, ut tunc Deo dicat libere: « Vivo sicut tu vis. » Nam cujus est institutum ut placeat hominibus, is Deo placere non potest: quoniam non quæ conferunt, sed quæ delectant plerique eligunt; qui autem Deo placet, bonis hominibus per consequentiam fit gratus et acceptus. Quomodo ergo cibus et potus et Venus ei amplius fuerit delectabilis, cum etiam sermonem qui aliquam affert voluptatem, motumque cogitationis et operationem jucundam, habeat suspectam? « Nemo » enim « potest duobus dominis servire, Deo et mammonæ [a]: » non pecuniam intelligens sic nude dicit, sed suppeditationem quæ fit a pecunia in varias voluptates. Revera non potest fieri ut qui Deum cognovit magnifice et vere, eis quæ adversantur serviat voluptatibus. Est ergo unus quidem solus ab omni cupiditate alienus ab initio, benignus et clemens Dominus, qui propter nos factus est homo. Quicunque autem student assimilari characteri qui ab ipso datus est, ut fiant expertes cupiditatis per exercitationem magna vi contendunt. Qui enim concupivit, et seipsum postea continuit, instar est viduæ, quæ rursus fit virgo per temperantiam. Is eam cognitionis mercedem Servatori et Magistro reddidit, quam ipse petiit; nempe abstinentiam a malis, et bonarum actionum operationem, per quas accedit salus. Sicut ergo qui artes didicerunt, per ea quæ sunt docti alimenta acquirunt: ita gnosticus, per ea quæ scit, vitam acquirens, fit salvus: qui enim noluerit perturbationem exscindere animæ, seipsum occidit. Sed, ut videtur, alimenti quidem defectus est ignorantia animæ: nutrimentum vero,

A φερομένης· τῷ δὲ ἀθίκῳ τὰ πολλὰ εἶναι συμβέβηκεν ἀπειράστῳ. Μόνου γ' οὖν ἑαυτοῦ κηδόμενος, ἡττᾶται πρὸς τοῦ ἀπολειπομένου μὲν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν, περιττεύοντος δὲ ἐν τῇ κατὰ τὸν βίον οἰκονομίᾳ, εἰκόνα ἀτέχνως (83) σώζοντος ὀλίγην τῇ τῆς ἀληθείας προνοίᾳ. Ἀλλ' ἡμῖν γε, ὡς ἔνι μάλιστα, προγυμναστέον ποικίλως τὴν ψυχὴν, ἵνα εὐεργὸς γένηται πρὸς τὴν τῆς γνώσεως παραδοχήν. Οὐχ ὁρᾶτε πῶς μαλάσσεται κηρὸς καὶ καθαίρεται χαλκὸς, ἵνα τὸν ἐπιόντα χαρακτῆρα παραδέξηται; Αὐτίκα ὡς ὁ θάνατος χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος, οὕτως ἡ γνῶσις οἷον ὁ λογικὸς θάνατος, ἀπὸ τῶν παθῶν ἐπείγων καὶ χωρίζων τὴν ψυχὴν (84), καὶ προάγων εἰς τὴν τῆς εὐποιίας ζωὴν, ἵνα τότε εἴπῃ μετὰ παῤῥησίας πρὸς τὸν Θεόν· « Ὡς θέλεις ζῶ. » B Ὁ μὲν γὰρ ἀνθρώποις (85) ἀρέσκειν προαιρούμενος Θεῷ ἀρέσαι οὐ δύναται, ἐπεὶ μὴ τὰ συμφέροντα, ἀλλὰ τὰ τέρποντα αἱροῦνται οἱ πολλοί· ἀρέσκων δέ τις τῷ Θεῷ, τοῖς σπουδαίοις τῶν ἀνθρώπων εὐάρεστος κατ' ἐπακολούθημα γίνεται. Τερπνὰ τοίνυν τούτῳ πῶς ἔτι ἂν εἴη τὰ περὶ τὴν βρῶσιν, καὶ πόσιν, καὶ ἀφροδίσιον ἡδονὴν, ὅπου γε καὶ λόγον φέροντά τινα ἡδονὴν καὶ κίνημα διανοίας καὶ ἐνέργημα τερπνὸν ὑφορᾶται; « Οὐδεὶς γὰρ δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν, » Θεῷ καὶ μαμωνᾷ· οὐ τὸ ἀργύριον λέγων φησὶ ψιλῶς οὕτως, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ ἀργυρίου εἰς τὰς ποικίλας ἡδονὰς χορηγίαν· τῷ ὄντι οὐχ οἷόν τε τὸν Θεὸν ἐγνωκότα μεγαλοφρόνως καὶ ἀληθῶς ταῖς ἀντικειμέναις δουλεύειν ἡδοναῖς. Εἷς μὲν οὖν μόνος, ὁ ἀνεπιθύμητος ἐξ ἀρχῆς, ὁ Κύριος ὁ φιλάνθρωπος, ὁ C καὶ δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος· ὅσοι δὲ ἐξομοιοῦσθαι σπεύδουσι τῷ ὑπ' αὐτοῦ δεδομένῳ χαρακτῆρι, ἀνεπιθύμητοι ἐξ ἀσκήσεως γενέσθαι βιάζονται. Ὁ γὰρ ἐπιθυμήσας, καὶ κατασχὼν ἑαυτοῦ, καθάπερ ἡ χήρα (86) διὰ σωφροσύνης αὖθις παρθένος. Οὗτος μισθὸς γνώσεως τῷ Σωτῆρι καὶ Διδασκάλῳ, ὃν αὐτὸς ᾔτησε, τὴν ἀποχὴν τῶν κακῶν, καὶ τὴν ἐνέργειαν τῆς εὐποιίας, δι' ὧν ἡ σωτηρία περιγίνεται. Ὥσπερ οὖν οἱ τὰς τέχνας μεμαθηκότες δι' ὧν ἐπαιδεύθησαν, πορίζουσι τὰς τροφὰς, οὕτως ὁ γνωστικὸς δι' ὧν ἐπίσταται πορίζων τὴν ζωὴν σώζεται· ὁ γὰρ μὴ θελήσας τὸ τῆς ψυχῆς ἐκκόψαι πάθος ἑαυτὸν ἀπέκτεινεν. Ἀλλ' ὡς ἔοικεν, ἀτροφία μὲν ἡ ἄγνοια τῆς ψυχῆς, τροφὴ δὲ ἡ γνῶσις. Αὗται δέ εἰσιν αἱ γνωστικαὶ ψυχαὶ, ἃς ἀπείκασε τὸ Εὐαγγέλιον ταῖς ἡγιασμέναις παρθένοις, D ταῖς προσδεχομέναις τὸν Κύριον. Παρθένοι μὲν γὰρ, ὡς κακῶν ἀπεσχημέναι· προσδεχόμεναι δὲ διὰ τὴν ἀγάπην τὸν Κύριον, καὶ τὸ οἰκεῖον ἀνάπτουσαι φῶς εἰς τὴν τῶν πραγμάτων θεωρίαν, φρόνιμοι ψυχαί· Ποθοῦμέν σε, ὦ Κύριε, λέγουσαι, ἤδη ποτὲ ἀπολαβεῖν· ἀκολούθως οἷς ἐνετείλω, ἐζήσαμεν, μηδὲν τῶν παρηγγελμένων παραβεβηκυῖαι· διὸ καὶ τὰς ὑπο-

✠ P. 875 ED. POTTER, 741-742 ED. PARIS.

[a] Matth. vi, 24; Luc. xvi, 13.

(83) Ἀτέχνως. Conf. *Index Græc.*

(84) *Ἐπείγων καὶ χωρίζων τὴν ψυχήν.* Forte verius ἀπάγων, « abducens, » inquit Sylburg. Scribe, ἀπάγων καὶ χωρίζων τὴν ψυχήν. Et hoc convenit cum definitione philosophiæ, quam Platonici tradunt: Ὅτι φιλοσοφία ἐστὶν ὄρεξις σοφίας, καὶ λύσις καὶ περιαγωγὴ ψυχῆς ἀπὸ σώματος, ἐπὶ τὰ νοητὰ ἡμῶν τρεπομένων καὶ τὰ κατ' ἀλήθειαν ὄντα. HEINSIUS.

(85) Ἀνθρώποις. Conf. Rom. viii, 8; Gal. i, 10.

(86) *Χήρα.* Conf. *Strom.* iii, pag. 558, not. 5.

σχέσεις ἀπαιτοῦμεν· εὐχόμεθα δὲ τὰ συμφέροντα, οὐχ ὡς καθηκόντως (87) τοῦ αἰτεῖν τὰ κάλλιστα παρὰ σοῦ· καὶ πάντα ἐπὶ συμφόρῳ δεξόμεθα, κἂν πονηρὰ εἶναι δοκῇ τὰ προσιόντα γυμνάσια, ἅτινα ἡμῖν προσφέρει ἡ σὴ οἰκονομία εἰς συνάσκησιν βεβαιότητος. Ὁ μὲν οὖν γνωστικὸς, δι' ὑπερβολὴν ὁσιότητος αἰτούμενος, μᾶλλον ἀποτυχεῖν ἕτοιμος, ἢ μὴ αἰτούμενος τυχεῖν. Εὐχὴ μὲν αὐτῷ (88) ὁ βίος ἅπας καὶ ὁμιλία πρὸς Θεόν· κἂν καθαρὸς ᾖ ἁμαρτημάτων, πάντως οὗ βούλεται τεύξεται. Λέγει γὰρ ὁ Θεὸς τῷ δικαίῳ· « Αἴτησαι (89), καὶ δώσω σοι· ἐννοήθητι, καὶ ποιήσω. » Ἐὰν μὲν οὖν συμφέροντα ᾖ, παραχρῆμα λήψεται· ἀσύμφορα δὲ οὐδέποτε αἰτήσεται· διὸ οὐδὲ λήψεται· οὕτως ἔσται ὃ βούλεται. Κἄν τις ἡμῖν λέγῃ ἐπιτυγχάνειν τινὰς καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν κατὰ τὰς αἰτήσεις, σπανίως μὲν τοῦτο διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ δικαίαν ἀγαθότητα· δίδοται δὲ τοῖς καὶ ἄλλους εὐεργετεῖν δυναμένοις· ὅθεν οὐ διὰ τὸν αἰτήσαντα ἡ δόσις γίνεται, ἀλλ' ἡ οἰκονομία, τὸν σώζεσθαι δι' αὐτοῦ μέλλοντα προορωμένη, δικαίαν πάλιν ποιεῖται τὴν δωρεάν· τοῖς δ' ὅσοι ἄξιοι, τὰ ὄντως ἀγαθὰ καὶ μὴ αἰτουμένοις δίδοται. Ὅτ' ἂν οὖν μὴ κατὰ ἀνάγκην ἢ φόβον ἢ ἐλπίδα δίκαιός τις ᾖ, ἀλλ' ἐκ προαιρέσεως, αὕτη ἡ ὁδὸς λέγεται βασιλικὴ (90), ἣν τὸ βασιλικὸν ὁδεύει γένος· ὀλισθηραὶ δὲ αἱ ἄλλαι παρεκτροπαὶ καὶ κρημνώδεις. Εἴ γ' οὖν τις ἀφέλοι τὸν φόβον καὶ τὴν τιμὴν, οὐκ οἶδ' εἰ ἔτι ὑποστήσονται τὰς θλίψεις οἱ γεννάδαι τῶν παῤῥησιαζομένων φιλοσόφων. Ἐπιθυμίαι δὲ καὶ τὰ ἄλλα ἁμαρτήματα τρίβολοι (91) καὶ σκόλοπες εἴρηνται. Ἐργάζεται τοίνυν ὁ γνωστικὸς ἐν τῷ τοῦ Κυρίου ἀμπελῶνι, φυτεύων, κλαδεύων, ἀρδεύων, θεῖος ὄντως ὑπάρχων τῶν εἰς πίστιν καταπεφυτευμένων γεωργός. Οἱ μὲν οὖν τὸ κακὸν μὴ πράξαντες μισθὸν ἀξιοῦσιν ἀργίας λαμβάνειν· ὁ δὲ ἀγαθὰ πράξας ἐκ προαιρέσεως γυμνῆς ἀπαιτεῖ τὸν μισθὸν ὡς ἐργάτης ἀγαθός. Ἀμέλει καὶ διπλοῦν λήψεται, ὧν τε οὐκ ἐποίησε, καὶ ἀνθ' ὧν εὐηργέτησεν. Ὁ γνωστικὸς οὗτος πειράζεται ὑπ' οὐδενός· πλὴν εἰ μὴ ἐπιτρέψῃ ὁ Θεὸς, καὶ τοῦτο διὰ τὴν τῶν συνόντων ὠφέλειαν. Ἐπιῤῥώννυταί γ' οὖν πρὸς τὴν πίστιν διὰ τῆς ἀνδρικῆς παρακαλούμενος ὑπομονῆς. Ἀμέλει καὶ διὰ τοῦτο οἱ μακάριοι ἀπόστολοι εἰς πῆξιν καὶ βεβαίωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, εἰς πεῖραν καὶ μαρτύριον τελειότητος ἤχθησαν. Ἔχων οὖν ὁ γνωστικὸς ἔναυλον τὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν· « Ὃν ἐγὼ πατάξω, σὺ ἐλέησον, » καὶ τοὺς μισοῦντας αἰτεῖται μετανοῆσαι. Τὴν γὰρ τῶν κακούργων ἐν τοῖς σταδίοις ἐπιτελουμένην τιμωρίαν καὶ παίδων ἐστὶ μὴ θεάσασθαι (92)· οὐ γάρ ἐστιν ὅπως ὑπὸ τῶν αὐτῶν (93) παιδευθείη ποτ' ἂν ὁ γνω-

A cognitio. Hæ autem sunt gnosticæ animæ, quas assimilavit Evangelium virginibus sanctificatis quæ Dominum exspectant [a]. Nam virgines quidem sunt ut quæ a malis abstinuerint, exspectant autem Dominum propter charitatem : suumque accendunt lumen ad rerum contemplationem, prudentes animæ, dicentes : O Domine, jam tandem desideramus te recipere; secundum ea quæ tu mandasti viximus, nihil prætermittentes eorum quæ præcepisti. Quamobrem promissa quoque petimus. Precamur autem quæ sunt utilia, cum non conveniat a te petere quæ sunt pulcherrima; et accipiemus omnia pro utilibus, etiamsi videantur esse mala quæ offerentur nobis exercitia, quæ quidem nobis tua offert dispensatio ac cura, ad stabilitatem exer- B cendam et constantiam. Atque is quidem qui gnosticus est, propter insignem sanctitatem, est paratior, non assequi si petat, quam assequi si non petat. Precatio quidem est ei universa vita, et cum ✻ Deo conversatio. Quod si mundus sit a peccatis, omnino quod vult assequetur. Justo enim dicit Deus : « Pete, et dabo tibi; cogita, et faciam. » Si sunt ergo utilia, accipiet protinus : inutilia autem nunquam petit, et ideo non accipiet : ita, quod vult, erit. Quod si quis dicat nobis, quosdam etiam peccatores impetrare id quod petant : hoc quidem raro fit, propter justam Dei bonitatem. Datur autem eis etiam qui possunt aliis benefacere : unde non fit donatio propter eum qui petiit : sed divina dispensatio, qua prævidet, alterum esse per ipsum C salvum futurum, rursus justam facit donationem : iis autem qui sunt digni, ea etiam quæ vere sunt bona dantur licet non petentibus. Quando ergo non necessitate vel metu vel spe fuerit justus aliquis, sed ex libero animi instituto, hæc dicitur via regia, quam ingreditur regale genus : sunt autem lubricæ et præcipites aliæ ab ea declinationes. Si quis ergo metum et honorem abstulerit, nescio an toleraturi jam sint afflictiones, præclari isti, et qui tanta in loquendo utuntur libertate philosophi. Cupiditates ergo et alia peccata dicta sunt tribuli et valli. Operatur ergo gnosticus in vinea Domini, plantans, putans, irrigans, vere divinus agricola eorum qui sunt plantati in fide. Et qui malum qui- D dem non fecerunt, æquum censent ut otii mercedem accipiant : qui autem bona fecit ex nudo ac puro animi instituto, exigit mercedem ut bonus operarius. Duplum certe accepturus est, tum ob ea quæ non fecit, tum et ea quæ bene fecit. Hujusmodi

✻ P. 876 ED. POTTER, 742-743 ED. PARIS.

[a] Matth. xxv, 1 et seq.

(87) *Καθηκόντως*. Forte verius καθήκοντος. Sylburg.

(88) *Εὐχὴ μὲν αὐτῷ*. Ms. Paris., εὐχὴ γὰρ αὐτῷ.

(89) *Αἴτησαι*. Conf. *Strom*. vi, pag. 665 edit. Paris.

(90) *Βασιλικὴ*. Conf. *Strom*. ii, p. 438, n. 4.

(91) *Τρίβολοι*. Respicit Gen. iii, 14; Isa. v, 1 et seq.; Num. xxxiii, 55; Ezech. xxviii, 24; Ose. ii, 6; Luc. xiii, 6 et seq., vel alium his similem locum.

(92) *Καὶ παίδων ἐστὶ μὴ θεάσασθαι*. Sensus melius constaret, si deleretur partic. negativa. Vox παίδων simili sensu occurrit pag. 738 edit. Paris., inquit Lowth. Verum, retenta negativa particula, sensus est, ne pueris quidem, vel imperfectioribus Christianis, opus esse ut ejusmodi spectacula contemplentur.

(93) *Ὑπὸ τῶν αὐτῶν*. Scribe, ὑπὸ τοιούτων. Heinsius.

gnosticus a nemine tentatur, nisi Deus permiserit, idque propter eorum qui cum eo versantur utilitatem. Confirmat certe alios ad fidem per virilem provocando eos tolerantiam. Et profecto propterea beati apostoli, **316** ad confirmandas et stabiliendas Ecclesias, ad experientiam et martyrium ducti sunt perfectionis. Cum ergo habeat gnosticus vocem hanc assidue in auribus sonantem quæ dicit: « Quem ego percussero, tu ejus miserere, » petit ut ii etiam qui eum habent odio, ducantur pœnitentia. Nam quod de maleficis in stadiis sumitur supplicium, est etiam puerorum non contemplari : non potest enim fieri ut ab iisdem unquam doceatur vel delectetur gnosticus, qui ex libero animi instituto, ut bonus esset et honestus se exercuit. Ideoque adversus voluptates durum semper infractumque habuit animum, et in peccata nunquam incidens, alienorum non castigatur exemplis malorum : multum autem abest ut terrenis voluptatibus et spectaculis delectetur, qui mundanas, etsi sint divinæ, contempsit ✠ promissiones. « Non omnis » ergo « qui dicit : Domine, Domine, ingredietur in regnum Dei, sed qui facit voluntatem Dei [a]. » Is autem erit operarius gnosticus, qui mundanas quidem vincit cupiditates, licet sit adhuc in carne. De iis autem quæ cognovit futuris, et quæ adhuc sub visum non cadunt, tam certam habet persuasionem, ut ea magis adesse putet, quam quæ sunt præsentia. Hic est idoneus operarius, qui iis quidem quæ novit lætatur : quod autem in hujus vitæ necessitatibus volutetur, animo contrahitur, nondum dignatus efficaci eorum quæ novit participatione. Ac idcirco tanquam aliena utitur hac vita, quatenus requirit id necessitas. Novit ipse jejunii quoque ænigmata horum dierum, quarti, inquam, et sexti. Dicitur autem ille quidem Mercurii, hic vero Veneris. Hinc ille jejunat in vita, et ab avaritia, et a libidine, ex

✠ P. 877 ED. POTTER, 743-744 ED. PARIS.

A στιχὸς ἢ τερφθείη, ἐκ προαιρέσεως καλὸς καὶ ἀγαθὸς εἶναι συνασκήσας, καὶ ταύτῃ ἄτεγκτος ἡδοναῖς γενόμενος· οὔποτε ὑποπίπτων ἁμαρτήμασιν, ἀλλοτρίων κακῶν ὑποδείγμασιν οὐ παιδεύεται· πολλοῦ γε δεῖ ἐπιγείοις ἡδοναῖς τε καὶ θεωρίαις εὐαρεστεῖσθαι τοῦτον, ὃς καὶ τῶν κοσμικῶν, καίτοι θείων ὄντων, ἐπαγγελιῶν κατεμεγαλοφρόνησεν. « Οὐ πᾶς » ἄρα « ὁ λέγων (94), Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. » Οὗτος δ' ἂν εἴη ὁ γνωστικὸς ἐργάτης, ὁ κρατῶν μὲν τῶν κοσμικῶν ἐπιθυμιῶν, ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ σαρκὶ ὤν· περὶ δὲ ὧν ἔγνω τῶν μελλόντων, καὶ ἔτι ἀοράτων, πεπεισμένος ἀκριβῶς ὡς μᾶλλον ἡγεῖσθαι τῶν ἐν ποσὶ παρεῖναι ταῦτα. Οὗτος ἐργάτης εὔθετος, χαίρων μὲν ἐφ' οἷς ἔγνω, συστελλόμενος δὲ ἐφ' οἷς ἐπεγκυλίεται τῇ τοῦ B βίου ἀνάγκῃ, μηδέπω καταξιούμενος τῆς ὧν ἔγνω ἐνεργούσης μεταλήψεως. Ταύτῃ τῷ βίῳ τῷδε ὡς ἀλλοτρίῳ, ὅσον ἐν ἀνάγκης συγχρῆται μοίρᾳ. Οἶδεν αὐτὸς καὶ τῆς νηστείας τὰ αἰνίγματα τῶν ἡμερῶν τούτων, τῆς τετράδος καὶ τῆς παρασκευῆς (95) λέγω. Ἐπιφημίζονται γὰρ ἡ μὲν Ἑρμοῦ, ἡ δὲ Ἀφροδίτης. Αὐτίκα νηστεύει κατὰ τὸν βίον φιλαργυρίας τε ὁμοῦ καὶ φιληδονίας, ἐξ ὧν αἱ πᾶσαι ἐκφύονται κακίαι· πορνείας γὰρ ἤδη πολλάκις τρεῖς τὰς ἀνωτάτω διαφορὰς παρεστήσαμεν (96) κατὰ τὸν Ἀπόστολον, φιληδονίαν, φιλαργυρίαν, εἰδωλολατρείαν. Νηστεύει τοίνυν καὶ κατὰ τὸν νόμον (97) ἀπὸ τῶν πράξεων τῶν φαύλων, καὶ κατὰ τὴν τοῦ Εὐαγγελίου τελειότητα ἀπὸ τῶν ἐννοιῶν τῶν πονηρῶν. Τούτῳ καὶ οἱ πειρασμοὶ προσάγονται οὐκ εἰς τὴν ἀποκάθαρσιν, C ἀλλ' εἰς τὴν τῶν πέλας, ὡς ἔφαμεν, ὠφέλειαν, εἰ πεῖραν λαβὼν πόνων καὶ ἀλγηδόνων κατεφρόνησε καὶ παρεπέμψατο. Ὁ δ' αὐτὸς καὶ περὶ ἡδονῆς λόγος· μέγιστον γὰρ, ἐν πείρᾳ γενόμενος (98), εἶτα ἀποσχέσθαι. Τί γὰρ μέγα, εἰ ἃ μὴ οἶδέ τις, ἐγκρατεύοιτο; Οὗτος ἐντολὴν τὴν κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διαπραξάμενος, Κυριακὴν ἐκείνην τὴν ἡμέραν ποιεῖ, ὅτ' ἂν ἀπο-

[a] Matth. VII, 21.

(94) *Λέγων*. Matth., λέγων μοι. Ibidem mox, βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, et deinde τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

(95) *Τῆς τετράδος καὶ τῆς παρασκευῆς*. De jejunio quartæ et sextæ feriæ antiquitus usurpato vide *Constitut. apost.* c. 19 lib. V, et 24 lib. VII : ita S. Nicolaum his diebus a lacte abstinuisse memoriæ proditum est. COLLECT. — De duobus jejunii diebus meminit etiam Petrus Alexandrinus, episcopus et martyr, in *Synodico* ms. : Οὐκ ἐγκαλέσει τις ἡμῖν, inquit, παρατηρουμένοις τετράδα καὶ παρασκευὴν ἐν αἷς καὶ νηστεύειν ἡμῖν κατὰ παράδοσιν εὐλόγως προστέτακται· τὴν μὲν τετράδα, διὰ τὸ γενόμενον συμβούλιον ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἐπὶ τῇ προδοσίᾳ τοῦ Κυρίου, τὴν δὲ παρασκευὴν, διὰ τὸ πεπονθέναι αὐτὸν ὑπὲρ ἡμῶν. Meminit eorumdem dierum Epiphanius quoque p. 387, et Ignatius epist. 5, p. 29. SYLBURG. —Tertullianus *De jejun. adv. Psych.* cap. 14 : « Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus et jejuniis parasceven. » Eutychius Alexandrinus *Annal.* tom. I, pag. 522 : « Græci enim Melchitæ piscium esu duobus diebus insignibus, viz. quarta et sexta feria, per totum anni decursum abstinent. » Epiphanius Hæres. 75, part. II, inter hæretica Aerii dogmata hoc etiam recenset, quod statuerit τετράδα καὶ προσάββατον ἐσθίειν. Hac de re qui plura legere cupit, adeat Beveregii in *Apost. can.* 69, et Cotelerii in *Constit. apost.* lib. V, cap. 15, notas.

(96) *Τρεῖς τὰς ἀνωτάτω διαφορὰς παρεστήσαμεν*. Malim τὰς τρεῖς ἀνωτάτω διαφορὰς παρεστήσαμεν, « tres differentias superius notavimus. » D Respicit vero *Strom.* VI, p. 687, edit. Paris., etc.

(97) *Κατὰ τὸν νόμον*. Putabant Judæi, « legem » Mosaicam solis externis « actionibus » positam esse. Ea sententia fuisse Pharisæos, ex Evangelio satis apparet. Hinc Josephus Polybium reprehendit, quod Antiochum morte a Deo punitum existimaverit propter sacrilegium animo quidem destinatum, nondum vero peractum : Τὸ γὰρ μηκέτι ποιῆσαι τὸ ἔργον βουλευσάμενον οὐκ ἦν τιμωρίας ἄξιον· « Nec enim pœnam merebatur opus adhuc infectum quod animo destinaverat. » Hac præcipue causa videtur apud Justinum pag. 227 Trypho Evangelii præcepta ejusmodi putavisse, ὡς ὑπολαμβάνειν μηδένα δύνασθαι φυλάξαι αὐτά· « ut suspicio nostra sit, a nemine observari posse. »

(98) *Γενόμενος*. Congruentius γενόμενον, accus. casu. SYLBURG. — Similia superius scribit auctor *Strom.* III, p. 558.

βάλλῃ φαῦλον νόημα καὶ γνωστικὸν προσλάβῃ, τὴν ἐν αὐτῷ τοῦ Κυρίου ἀνάστασιν (99) δοξάζων. Ἀλλὰ καὶ ὅτ' ἂν ἐπιστημονικοῦ θεωρήματος κατάληψιν λάβῃ, τὸν Κύριον ὁρᾷν νομίζει, τὰς ὄψεις αὐτοῦ πρὸς τὰ ὁρατὰ (1) χειραγωγῶν, κἂν βλέπειν δοκῇ ἃ μὴ βλέπειν ἐθέλῃ· κολάζων τὸ ὁρατικὸν, ὅτ' ἂν ἡδομένου ἑαυτοῦ κατὰ τὴν προσβολὴν τῆς ὄψεως συναίσθηται· ἐπεὶ τοῦτο μόνον ὁρᾷν βούλεται καὶ ἀκούειν, ὃ προσῆκεν αὐτῷ. Αὐτίκα τῶν ἀδελφῶν τὰς ψυχὰς θεωρῶν, καὶ τῆς σαρκὸς τὸ κάλλος αὐτῇ βλέπει τῇ ψυχῇ τῇ μόνον τὸ καλὸν ἄνευ τῆς σαρκικῆς ἡδονῆς ἐπισκοπεῖν εἰθισμένῃ. Ἀδελφοὶ δ' εἰσὶ τῷ ὄντι κατὰ τὴν κτίσιν τὴν ἐξειλεγμένην (2), καὶ κατὰ τὴν ὁμοήθειαν, καὶ κατὰ τὴν τῶν ἔργων ὑπόστασιν (3), τὰ αὐτὰ ποιοῦντες, καὶ νοοῦντες, καὶ λαλοῦντες ἐνεργήματα ἅγια καὶ καλὰ, ἃ ὁ Κύριος αὐτοὺς B ἠθέλησεν ἐκλεκτοὺς ὄντας φρονεῖν. Πίστις μὲν γὰρ ἐν τῷ τὰ αὐτὰ αἱρεῖσθαι· γνῶσις δὲ ἐν τῷ τὰ αὐτὰ μεμαθηκέναι καὶ φρονεῖν· ἐλπὶς δὲ ἐν τῷ τὰ αὐτὰ ποιεῖν (4). Κἂν κατὰ τὸ ἀναγκαῖον τοῦ βίου ὀλίγον τι τῆς ὥρας περὶ τὴν τροφὴν ἀσχοληθῇ, χρεωκοπεῖσθαι οἴεται, περισπώμενος ὑπὸ τοῦ πράγματος. Ταύτῃ οὐδὲ ὄναρ ποτὲ μὴ ἁρμόζον ἐκλεκτῷ βλέπει ἀτέχνως (5). Ξένος (6) γὰρ καὶ παρεπίδημος ἐν τῷ βίῳ παντὶ πᾶς οὗτος, ὃς, πόλιν οἰκῶν, τῶν κατὰ τὴν πόλιν κατεφρόνησε, παρ' ἄλλοις θαυμαζομένων· καὶ καθάπερ ἐν ἐρημίᾳ τῇ πόλει βιοῖ, ἵνα μὴ ὁ τόπος αὐτὸν ἀναγκάζῃ, ἀλλ' ἡ προαίρεσις δεικνύῃ δίκαιον. Ὁ γνωστικὸς οὗτος, συνελόντι εἰπεῖν, τὴν ἀποστολικὴν ἀπουσίαν ἀνταναπληροῖ, βιοὺς ὀρθῶς, γιγνώσκων ἀκριβῶς, ὠφελῶν τοὺς ἐπιτηδείους, τὰ ὄρη μεθιστὰς (7) τῶν πλησίον, καὶ τὰς τῆς ψυχῆς αὐτῶν ἀνωμαλίας ἀποβάλλων. Καίτοι ἕκαστος ἡμῶν αὐ-

A quibus omnia oriuntur vitia. Fornicationis enim sæpe jam tres ex Apostoli sententia superius posuimus differentias, libidinem, avaritiam, idololatriam. Jejunat ergo etiam ex lege a malis actionibus, et ex Evangelii perfectione a malis cogitationibus. Ei adhibentur etiam tentationes, non ad emundationem, sed ad propinquorum, ut diximus, utilitatem : si laborum facto periculo et dolorum, eos contempserit et ablegarit. Eadem est etiam ratio de voluptate : est enim res maxima, cum quis eam expertus fuerit, deinde abstinere. Quid enim magnum, si quis se contineat ab iis quæ non novit? Is vero exsequens præceptum Evangelii, facit illum diem Dominicum, quo malam abjecerit animi sententiam et acceperit eam quæ est ex cognitione, eam quæ est in ipso Domini glorificans resurrectionem. Quinetiam cum scientificæ contemplationis acceperit comprehensionem, se Dominum videre existimat, visum suum deducens ad ea quæ cadunt sub aspectum, etsi videatur videre ea quæ non vult videre : castigans videndi facultatem, cum senserit se voluptate affici ✠ ex applicatione visus. Nam hoc solum vult videre et audire quod ad se pertinet. Jam vero fratrum animas considerans, carnis quoque pulchritudinem ipsa aspicit anima, quæ solum id quod est honestum consuevit intueri absque voluptate carnali. Fratres autem sunt qui revera per electam creationem, et morum consensionem, et operum substantiam, eadem faciunt et cogitant et loquuntur opera sancta et honesta, quæ C Dominus voluit ipsos, cum sint electi, sentire. Nam fides in hoc consistit, ut eadem eligant : cognitio autem in eo, quod eadem didicerint et sentiant :

✠ P. 878 ED. POTTER, 744 ED. PARIS.

(99) *Ἀνάστασιν.* Conf. Rom. vi, 6 et seq.

(1) *Τὰ ὁρατά.* Scribendum potius τὰ μὴ ὁρατά, vel τὰ ἀόρατα, « invisibilia. » Excidit forte α propter ejusdem litteræ in voce præcedente viciniam, ut sæpe alias fit. Deinde sententiam hanc hoc modo distingui velim : Τὰς ὄψεις αὐτοῦ πρὸς τὰ ἀόρατα χειραγωγῶν· κἂν βλέπειν δοκῇ ἃ μὴ βλέπειν ἐθέλῃ, κολάζ. Ut sensus sit : « Dominum se videre existimat, oculos suos ad ea, quæ visum fugiunt, ducens. Quod si ea videatur sibi videre, quæ videre non vellet, castigans videndi facultatem. » Quinetiam ἀόρατα Cl. Lowthio placuit.

(2) *Κτίσιν τὴν ἐξειλεγμένην.* Novam intelligit electorum creationem, quam generaliori humani generis creationi contradistinguit. Sic *Strom.* v, p. 706, postquam dixerat Platonem universos homines, quod eodem Deo Patre nati essent, fratres appellasse, infert : Ὅθεν ἀνάγκη, φησὶ, γεγονέναι, ἀσπάζεσθαί τε καὶ φιλεῖν, τούτους μὲν ταῦτα ἐφ' οἷς γνῶσις, ἐκείνους δὲ, ἐφ' οἷς δόξα· ἴσως τὴν ἐκλεκτὴν ταύτην φύσιν γνώσεως ἐφιεμένην μαντεύεται.

(3) *Ὑπόστασιν.* Id est, peculiarem characterem, seu naturam. Id enim significat ὑπόστασις. Suidæ locum præterire non possum v° Ὑπόστασις vol. iii, p. 561 ed. Cantabrig. : Ὑποστατικὴ δὲ διαφορὰ τυγχάνει λόγος, καθ' ὃν ἡ κατὰ ἄθροισμα τῶν θεωρουμένων ἰδιωμάτων κοινῶν τῆς οὐσίας. Ἑτερότης τέμνουσα κατὰ ἀριθμὸν ἄλλο ἀπ' ἄλλου, τὴν τῶν ἀτόμων ποιεῖται πληθύν. Hæc mutila esse pronuntiat doctissimus interpres : quæ, sublata post vocem οὐσίαν periodi nota, integra ac perspicua statim apparebunt. Proinde sic exponi poterunt : « Hypostatica vero, seu personalis, differentia, est ratio, qua diversitas in rebus congeriem communium essentiæ proprietatum habentibus unum ab alio dividens, individuorum multitudinem facit. » Ea enim personaliter differre intelliguntur, quæ sub eadem infima specie posita sunt; ac proinde eamdem essentiam atque essentiales proprietates habentia, non nisi certa accidentium congerie discrepant : ut Plato, Socrates, etc.

D

(4) *Ποιεῖν.* Videtur legendum ποθεῖν. Lowth.

(5) *Ἀτέχνως.* Sic supra p. 737 edit. Paris. et alibi. Conf. *Index Græcus.* Alioquin ἀτεχνῶς hoc sensu usitatius est. Nam hæc adverbia sic distinguit Ammonius : Ἀτέχνως καὶ ἀτεχνῶς διαφέρει· τὸ μὲν γὰρ παροξύτονον σημαίνει τὸ χωρὶς τέχνης, καὶ ἀμαθῶς, τὸ δὲ περισπώμενον τίθεται ἀντὶ τοῦ ἁπλῶς, καὶ ἀδήλως, καὶ καθάπαξ, καὶ καθόλου, ἄντικρυς, ἢ φανερῶς. Possit etiam hoc adverbium ad sequentem sententiam non incommode referri : Ταύτῃ οὐδὲ ὄναρ ποτὲ μὴ ἁρμόζον ἐκλεκτῷ βλέπει. Ἀτεχνῶς ξένος γὰρ καὶ παρεπίδημος ἐν τ. β. · « Hinc fit ut ne somnium quidem videat, quod non electo conveniat. Nam hospes prorsus et peregrinus. »

(6) *Ξένος.* Respicit Hebr. xi, 13 : Ὁμολογήσαντες, ὅτι ξένοι καὶ παρεπίδημοί εἰσιν ἐπὶ τῆς γῆς.

(7) *Ὄρη μεθιστάς.* Allegorice exponit Matth. xxi, 21; Marc. xi, 23; I Cor. xiii, 2; Luc. iii, 5; Isa. xl, 4, vel his similem locum.

spes autem in eo, quod eadem faciant. Quod si propter vitæ necessitatem in se nutriendo consumat exiguam temporis particulam, fraudari se debito existimat, dum avellitur per negotium. Hinc fit revera ut ne somnium quidem videat, quod non electo conveniat. Nam totus revera is est hospes, et peregrinus in tota vita, qui in civitate habitans, contemnit ea quæ in civitate sunt et quæ alii mirantur, vivitque in civitate ut solitudine, ut non locus eum cogat, sed vivendi institutum ostendat esse justum. Hujusmodi gnosticus, ut summatim dicam, apostolicam compensat absentiam, recte vivens, accurate cognoscens, suos juvans necessarios, montes propinquorum transmovens, et inæqualitates ipsorum animæ abjiciens. Quanquám unusquisque nostrum sua vitis est et operarius. Idem etiam quæ sunt optima agens vult latere homines, Domino simul et sibi ipsi persuadens se vivere ex præceptis, et hæc præferre propter ea quæ esse credidit. « Ubi enim, » inquit, « est mens alicujus, illic est etiam ejus thesaurus [a]. » Ipse per charitatis perfectionem seipsum diminuit, ne unquam contemnat afflictum fratrem, si se sciverit facilius laturum egestatem quam frater. Existimat certe illius dolorem esse dolorem proprium, et si ex sua præbens inopia propter beneficentiam aliquo afficiatur incommodo, id non ægre fert, sed adhuc magis ✠ auget beneficium. Habet enim puram et sinceram fidem, eam quæ est de rebus, per opera et contemplationem laudans Evangelium. Et sane non « laudem ab hominibus » accipit, « sed a Deo [b], » peragens ea quæ docuit Dominus. Idem, per spem propriam avulsus, non gustat ea quæ sunt in mundo pulchra, omnia quæ hic sunt magno animo despiciens : sed et miseretur eorum qui post mortem castigati, per supplicium inviti confitentur, bonam semper habens conscientiam, et **317** semper paratus ad exitum, ut « peregrinus et hospes » earum quæ hic sunt hæreditatum, memor tantum propriorum : quæ autem hic sunt omnia aliena existimans : non solum Domini mandata admirans,

A τοῦ (8) τε ἀμπελὼν καὶ ἐργάτης. Ὁ δὲ καὶ πράσσων τὰ ἄριστα λανθάνειν βούλεται τοὺς ἀνθρώπους, τὸν Κύριον ἅμα καὶ ἑαυτὸν πείθων, ὅτι κατὰ τὰς ἐντολὰς βιοῖ, προκρίνων ταῦτα ἐξ ὧν εἶναι πεπίστευκεν· « Ὅπου γὰρ ὁ νοῦς (9) τινὸς, » φησὶν, « ἐκεῖ καὶ ὁ θησαυρὸς αὐτοῦ· » αὐτὸς ἑαυτὸν μειονεκτεῖ, πρὸς τὸ μὴ ὑπεριδεῖν ποτε ἐν θλίψει γενόμενον ἀδελφὸν, διὰ τὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ τελείωσιν, ἐὰν ἐπίστηται μάλιστα ῥᾷον ἑαυτὸν τοῦ ἀδελφοῦ τὴν ἔνδειαν οἴσοντα. Ἡγεῖταί γ' οὖν τὸν ἀλγηδόνα ἐκείνου ἴδιον ἄλγημα· κἂν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἐνδείας (10) παρεχόμενος δι' εὐποιΐαν πάθῃ τι δύσκολον, οὐ δυσχεραίνει ἐπὶ τούτῳ, προσαύξει δὲ ἔτι μᾶλλον τὴν εὐεργεσίαν. Ἔχει γὰρ ἄκρατον πίστιν τὴν περὶ των πραγμάτων, τὸ Εὐαγγέλιον δι' ἔργων καὶ θεωρίας ἐπαινῶν· καὶ δὴ οὐ « τὸν ἔπαινον (11)
B οὐ παρὰ ἀνθρώπων, ἀλλὰ παρὰ τοῦ Θεοῦ » καρποῦται, ἃ ἐδίδαξεν ὁ Κύριος, ταῦτα ἐπιτελῶν. Οὗτος, περισπώμενος ὑπὸ τῆς ἰδίας ἐλπίδος, οὐ γεύεται τῶν ἐν κόσμῳ καλῶν, πάντων τῶν ἐνταῦθα καταμεγαλοφρονῶν, οἰκτείρων τοὺς μετὰ θάνατον (12) παιδευομένους διὰ τῆς κολάσεως ἀκουσίως ἐξομολογουμένους (13), εὐσυνείδητος πρὸς τὴν ἔξοδον (14), καὶ ἀεὶ ἕτοιμος ὢν, ὡς ἂν « παρεπίδημος καὶ ξένος » τῶν τῇδε κληρονομημάτων, μόνων τῶν ἰδίων μεμνημένος· τὰ δὲ ἐνταῦθα πάντα ἀλλότρια ἡγούμενος· οὐ μόνον θαυμάζων τὰς τοῦ Κυρίου ἐντολὰς, ἀλλ', ὡς ἔπος εἰπεῖν, δι' αὐτῆς τῆς γνώσεως μέτοχος ὢν τῆς θείας βουλήσεως, οἰκεῖος ὄντως τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἐντολῶν ἐξειλεγμένος ὡς δίκαιος· ἡγεμονικὸς δὲ καὶ βασιλικὸς, ὡς ὁ γνωστικός· χρυσὸν μὲν πάντα τὸν ἐπὶ
C γῆς καὶ ὑπὸ γῆν, καὶ βασιλείαν τὴν ἀπὸ περάτων ἐπὶ πέρατα Ὠκεανοῦ ὑπερορῶν, ὡς μόνης τῆς τοῦ Κυρίου ἀντέχεσθαι θεραπείας· διὸ (15) καὶ ἐσθίων, καὶ πίνων, καὶ γαμῶν, ἐὰν ὁ Λόγος ἔρῃ (16), ἀλλὰ καὶ ὀνείρους (17) βλέπων, τὰ ἅγια ποιεῖ καὶ νοεῖ· ταύτῃ καθαρὸς εἰς εὐχὴν πάντοτε. Ὁ δὲ καὶ μετ' ἀγγέλων εὔχεται, ὡς ἂν ἤδη καὶ ἰσάγγελος (18), οὐδὲ ἔξω ποτὲ τῆς ἁγίας φρουρᾶς γίνεται, κἂν μόνος εὔχηται, τὸν τῶν ἁγίων (19) χορὸν συνιστάμενον ἔχει. Διττὴν οὗτος οἶδε (20) καὶ τὴν μὲν τοῦ πιστεύοντος ἐνέργειαν, τὴν δὲ τοῦ πιστευομένου τὴν κατ' ἀξίαν ὑπερ-

✠ P. 879 ED. POTTER, 745-746 ED. PARIS.

[a] Matth. VI, 21. [b] Rom. II, 29.

(8) *Αὐτοῦ.* « Ejus, » nempe Domini. Vel αὐτοῦ, « sui, » ut exp. interpres.

(9) *Ὅπου γὰρ ὁ ν.* Rectius transpositis nominibus Ὅπου γὰρ ὁ θησαυρός τινος, φησὶν, ἐκεῖ καὶ ὁ νοῦς αὐτοῦ· allusio enim est ad dictum Matth. VI, 21. A. SYLBURG.

(10) *Ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἐνδείας.* Respicit forte Marc. XII, 44; Luc. XXI, 4, ubi vidua dicitur in gazophylacium conjecisse ἐκ τοῦ ὑστερήματος αὐτῆς· « ex sua penuria. »

(11) *Τὸν ἔπαινον.* Respicit Rom. II, 29: Οὗ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ τοῦ Θεοῦ.

(12) *Τοὺς μετὰ θάνατον.* Vide pag. 668, 745. LOWTH. — Item *Strom.* VII, p. 732 edit. Paris.

(13) *Ἐξομολογουμένους.* Videtur Clemens sensisse, homines eos, qui in hac vita pœnitentiam agere negligunt, suppliciis post mortem ad peccatorum « confessionem » ac pœnitentiam cogendos esse. Conf. *Strom.* VII, p. 794, n. 4.

(14) *Εὐσυνείδητος πρὸς τὴν ἐξ.* Interpres le-
D gisse videtur, εὐσυνείδητος καὶ πρὸς τὴν ἔξοδον ἀεὶ ἕτ. Sed vox εὐσυνείδητος simili modo infra adhibetur p. 749 edit. Paris., εὐσυνείδητος ὢν ταῖς ἐξουσίαις ὀφθῆναι. Proinde receptam lectionem sollicitare haud opus est.

(15) *Διό.* His similia superius scribit auctor p. 741 edit. Paris.

(16) *Ἔρῃ.* De verbo ἔρῃ supra dictum ad pag. 314. SYLBURG.

(17) *Ὀνείρους.* Clemens paulo supra : Οὐδὲ ὄναρ ποτὲ μὴ ἁρμόζον ἐκλεκτῷ βλέπει· « Ne somnium quidem, nisi quod electo convenit, videt. » Conf. *Strom.* VI, p. 654 edit. Paris.

(18) *Ἰσάγγελος.* Similia scribit paulo supra p. 753 edit. Paris. aliisque locis quamplurimis.

(19) *Ἁγίων.* Sic Flor., Sylburg. et ms. Paris., sed ἀγγέλων in recentiores libros irrepsit.

(20) *Διττὴν οὗτος οἶδε.* Post has voces desiderari videtur πίστιν, πίστεως κατάστασιν, aut simile quid. SYLBURG.

σχήν· ἐπεὶ καὶ ἡ δικαιοσύνη διπλῆ· ἡ μὲν δι' ἀγάπην, ἡ δὲ διὰ φόβον. Εἴρηται γοῦν· Ὁ φόβος « τοῦ (21) Κυρίου ἁγνὸς, διαμένων εἰς αἰῶνα αἰῶνος· » οἱ γὰρ ἐκ φόβου εἰς πίστιν καὶ δικαιοσύνην ἐπιστρέφοντες εἰς αἰῶνα διαμένουσιν. Αὐτίκα ἀποχὴν κακῶν ἐργάζεται ὁ φοβούμενος (22)· ἀγαθοποιεῖν δὲ προτρέπει, ἐποικοδομοῦσα εἰς τὸ ἑκούσιον, ἡ ἀγάπη, ἵνα τις ἀκούσῃ παρὰ τοῦ Κυρίου· « Οὐκ ἔτι ὑμᾶς δούλους (23), ἀλλὰ φίλους λέγω, » καὶ πεποιθὼς ἤδη προσίῃ ταῖς εὐχαῖς. Τὸ δὲ εἶδος αὐτὸ (24) τῆς εὐχῆς εὐχαριστία ἐπί τε τοῖς προγεγονόσιν, ἐπί τε τοῖς ἐνεστῶσιν, ἐπί τε τοῖς μέλλουσιν, ὡς ἤδη διὰ τὴν πίστιν παροῦσιν. Τούτου δὲ ἡγεῖται τὸ εἰληφέναι τὴν γνῶσιν· καὶ δὴ καὶ αἰτεῖται οὕτω ζῆσαι τὸν ὡρισμένον ἐν τῇ σαρκὶ βίον, ὡς γνωστικὸς, ὡς ἄσαρκος· καὶ τυχεῖν μὲν τῶν ἀρίστων, φυγεῖν δὲ τὰ χείρονα. Αἰτεῖται δὲ καὶ ἐπικουφισμὸν περὶ ὧν ἡμαρτήσαμεν ἡμεῖς, καὶ ἐπιστροφὴν εἰς ἐπίγνωσιν· οὕτως ὀξέως ἑπόμενος τῷ καλοῦντι κατὰ τὴν ἔξοδον, ὡς ἐκεῖνος καλεῖ προάγων, ὡς εἰπεῖν, διὰ τὴν ἀγαθὴν συνείδησιν σπεύδων ἐπὶ τὸ εὐχαριστῆσαι· κἀκεῖ σὺν Χριστῷ γενόμενος, ἄξιον ἑαυτὸν παρασχὼν διὰ καθαρότητα, κατὰ ἀνάκρασιν ἔχειν τὴν δύναμιν (25) τοῦ Θεοῦ, τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ χορηγουμένην. Οὐ γὰρ μετουσίᾳ θερμότητος θερμὸς, οὐδὲ πυρὸς φωτεινὸς, ἀλλ' εἶναι ὅλος φῶς βούλεται. Οὗτος οἶδεν ἀκριβῶς τὸ εἰρημένον· « Ἐὰν (26) μὴ μισήσητε τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα, πρὸς ἔτι δὲ καὶ τὴν ἰδίαν ψυχὴν, καὶ ἐὰν μὴ τὸ σημεῖον (27) βαστάσητε. » Τάς τε γὰρ προσπαθείας τὰς σαρκικὰς πολὺ τῆς ἡδονῆς τὸ φίλτρον ἐχούσας μεμίσηκε, καὶ καταμεγαλοφρονεῖ πάντων τῶν εἰς δημιουργίαν καὶ τροφὴν τῆς σαρκὸς οἰκείων· ἀλλὰ καὶ τῆς σωματικῆς ψυχῆς (28) κατεξανίσταται, στόμιον ἐμβαλὼν ἀφηνιάζοντι τῷ ἀλόγῳ πνεύματι· « ὅτι ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος. Τὸ σημεῖον δὲ βαστάσαι » τὸν θάνατόν ἐστιν περιφέρειν, ἔτι ζῶντα πᾶσιν ἀποταξάμενον· ἐπεὶ μὴ ἴση ἐστὶν ἀγάπη τοῦ « σπείραντος τὴν σάρκα (29) » καὶ τοῦ τὴν ψυχὴν εἰς ἐπιστήμην κτίσαντος. Οὗτος, ἐν ἕξει γενόμενος εὐποιητικῇ, θᾶττον τοῦ λέγειν καλῶς εὐεργετεῖ, τὰ μὲν τῶν ἀδελφῶν ἁμαρτήματα μερίσασθαι εὐχόμενος εἰς ἐξομο-

A sed, ut ita dicam, per ipsam cognitionem particeps divinæ voluntatis, vere familiaris Domini et mandatorum electus, ut qui sit justus: imperandi autem et regnandi potestate præditus, ut qui sit gnosticus: omne præterea aurum, quod est super terram, et sub terra, et regnum quod est a finibus ad fines Oceani despiciens, ut solum Domini cultum teneat. Quocirca et comedens, et bibens, et uxorem ducens, si dicat Logos, quinetiam somnia aspiciens, sancta facit et cogitat; ea ratione semper mundus ad orationem. Quinetiam precatur cum angelis, ut qui jam sit etiam æqualis angelis, neque est unquam extra sanctam custodiam, et licet oret solus, habet chorum angelorum una assistentem. Sed et novit duplicem, et ejus qui credidit B operationem, et ejus quod creditur, pro dignitate excellentiam. Nam justitia quoque est duplex, una quidem propter charitatem, altera vero propter metum. Dictum quidem certe est: timor « Domini castus, permanens in sæculum sæculi [a]: » qui enim convertuntur a timore ad fidem et justitiam, permanent in sæculum. Jam vero abstinentiam a malis operatur is qui timet. Adhortatur autem benefacere charitas superædificans ipsi voluntarium, ut quis audiat a Domino: « Non vos amplius dico servos, sed amicos [b], » et cum fiducia accedat ad preces. Genus autem ipsum precationis est gratiarum actio propter præterita, præsentia, et futura, ut quæ sint per fidem jam præsentia: id autem ✠ cognitionis C præcedit acceptio. Quinetiam petit ut vivat vitam in carne definitam, tanquam gnosticus, tanquam expers carnis, et consequatur quidem quæ sunt optima, fugiat autem quæ sunt deteriora. Petit autem sublevationem quoque eorum quæ nos peccavimus, et conversionem ad agnitionem, tam acriter sequens eum qui vocat in excessu, quam ille vocat præcedens, per bonam conscientiam, ut ita dicam, festinans ad agendas gratias, et ut cum illic fuerit cum Christo, ut qui seipsum dignum præbuerit propter puritatem, per quamdam quasi temperationem habeat Dei virtutem quæ suppeditatur per

✠ P. 880 ED. POTTER, 746-747 ED. PARIS.

[a] Psal. xix, 9. [b] Joan. xv, 14, 15.

(21) *Τοῦ*. Hunc articulum non agnoscit Psalm. xix.

(22) *Ἐργάζεται ὁ φοβούμενος*. Mallem ἐργάζεται ὁ φόβος· in quam sententiam multa supra p. 161 et seq. pag., item in *Pædagogo* p. 51. SYLBURG.

(23) *Δούλους*. Respicit Joan. xv, 15: Οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, ὅτι ὁ δοῦλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος· ὑμᾶς δὲ εἴρηκα φίλους. Et v. præced. Ὑμεῖς φίλοι μου ἐστὲ, ἐὰν ποιῆτε ὅσα ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν.

(24) *Αὐτό*. Aptius, opinor, αὐτῷ, « ei, » dativo casu. SYLBURG.

(25) *Κατὰ ἀνάκρασιν ἔχειν τὴν δύναμιν*. Sibi « concretam, » inolitam. Vide p. 529, 752. LOWTH.

(26) *Ἐάν*. Respicit Luc. xiv, 26, 27: Εἴ τις ἔρχεται πρός με, καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα ἑαυτοῦ, καὶ τὴν μητέρα, καὶ τὴν γυναῖκα, καὶ τὰ τέκνα, καὶ τοὺς ἀδελφοὺς, καὶ τὰς ἀδελφὰς, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, οὐ δύναταί μου μαθητὴς εἶναι. Καὶ ὅστις οὐ D βαστάζει τὸν σταυρὸν αὑτοῦ, καὶ ἔρχεται ὀπίσω μου, οὐ δύναταί μου εἶναι μαθητής.

(27) *Τὸ σημεῖον*. Hoc est τὸν σταυρόν, cujus in verbis Lucæ jam allatis mentio fit. Sic supra *Strom.* v, p. 666: Ἔχει δέ τι καὶ ἄλλο αἴνιγμα ἡ λυχνία ἡ χρυσῆ, τοῦ σημείου τοῦ Χριστοῦ. Item infra in *Excerptis* Theod. p. 979: Ὁ σταυρὸς τοῦ ἐν πληρώματι ὅρου σημεῖόν ἐστιν· χωρίζει γὰρ τοὺς ἀπίστους τῶν πιστῶν, ὡς ἐκεῖνος τὸν κόσμον τοῦ πληρώματος· διὸ καὶ τὰ σπέρματα ὁ Ἰησοῦς διὰ τοῦ σημείου ἐπὶ τῶν ὤμων βαστάσας εἰσάγει εἰς τὸ πλήρωμα. Conf. *Str.* vi, p. 782, n. 1.

(28) *Σωματικῆς ψυχῆς*. Hoc est, animæ sentientis; quam ἄλογον πνεῦμα vocat, et τῇ λογικῇ ψυχῇ opponit.

(29) *Τοῦ σπείραντος τὴν σάρκα*. Σπείρειν εἰς τὴν σάρκα dixit Apostolus Galat. vi, 8: Ὁ σπείρων εἰς τὴν σάρκα ἑαυτοῦ ἐκ τῆς σαρκὸς θερίσει φθοράν.

Christum. Non enim caloris participatione calidus, neque ignis, lucidus, sed vult totus esse lux. Idem accurate novit id quod dictum est : « Nisi odio habueritis patrem et matrem, et præterea propriam quoque animam, et nisi signum portaveritis [a]. » Nam et carnales affectiones, quæ voluptatis maximas habent illecebras, odit, magnoque despicit animo omnia quæ ad creationem et nutritionem carnis sunt accommodata. Etiam insurgit adversus animam corpoream, imperium detrectanti spiritui, experti rationis, frenum injiciens, quoniam « caro concupiscit adversus spiritum [b]. Signum » autem « portare, » est mortem circumferre, adeo ut vivus adhuc omnibus renuntiet; quoniam non est æqualis charitas ejus qui « seminavit carnem, » et ejus qui animam creavit ad scientiam. Hic cum ad benefaciendi habitum pervenerit, dicto citius beneficio afficit, orans ut fratrum quidem peccatorum sit particeps ad confessionem et cognatorum conversionem, ad propria autem bona amicissimis communicanda paratissimus. Ipsi autem sic ei sunt amici. Augens autem quæ apud ipsum deponuntur semina, ea quam mandavit Dominus agricultura, manet quidem nulli peccato affinis; fit autem continens; et spiritu quidem degit cum sui similibus in choris sanctorum, etiamsi adhuc in terris detineatur. Hic toto die et nocte dicens et faciens jussa Domini, supra modum lætatur, non solum cum mane surgit et meridie, sed etiam cum deambulat, et dormit, et vestes induit et exuit, et docet filium, si natus ei fuerit filius, inseparabilis a mandato et a spe : Deo semper agens gratias, sicut animalia glorificantia, quæ allegorice dicuntur per Isaiam : Tolerans ✠ præterea cujusvis tentationis : « Dominus, » inquit, « dedit, Dominus abstulit [c]. » Talis erat Job quoque, qui propter singularem in Dominum charitatem, omnia sibi externa una cum sanitate auferenda, deposuit : « erat » enim, inquit, « justus, sanctus, abstinens ab omni improbitate. » Verbum autem « sanctitatis, » omnia quæ ad Deum spectant jura, totamque vitæ rationem comprehendit. Quæ cum sciret, erat gnosticus. Oportet enim, neque si sint bona, eis esse nimium deditum, cum humana sint; neque rursus si mala, nimium ægre ferre, sed utrisque esse superiorem, hæc quidem conculcando, illa vero ad egenos transmittendo. In accommodando se autem gnosticus admodum est cautus, ne forte non intelligatur, aut accommodatio fiat tandem dispositio.

A λόγησιν καὶ ἐπιστροφὴν τῶν συγγενῶν, κοινωνεῖν δὲ τῶν ἰδίων ἀγαθῶν προθυμούμενος τοῖς φιλτάτοις· αὐτοὶ δὲ οὕτως αὐτῷ οἱ φίλοι. Αὔξων οὖν τὰ παρ' αὐτῷ κατατιθέμενα σπέρματα, καθ' ἣν ἐνετείλατο Κύριος (30) γεωργίαν, ἀναμάρτητος μὲν μένει, ἐγκρατὴς δὲ γίνεται, καὶ μετὰ τῶν ὁμοίων διάγει τῷ πνεύματι ἐν τοῖς χοροῖς τῶν ἁγίων, κἂν ἐπὶ γῆς ἔτι κατέχηται. Οὗτος, δι' ὅλης ἡμέρας καὶ νυκτὸς λέγων καὶ ποιῶν τὰ προστάγματα τοῦ Κυρίου, ὑπερευφραίνεται, οὐ πρωΐας μόνον ἀναστὰς καὶ μέσον ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ περιπατῶν, καὶ κοιμώμενος, ἀμφιεννύμενός τε καὶ ἀποδυόμενος, καὶ διδάσκει τὸν υἱὸν, ἐὰν υἱὸς ᾖ τὸ γένος, ἀχώριστος ὢν τῆς ἐντολῆς καὶ τῆς ἐλπίδος, εὐχαριστῶν ἀεὶ τῷ Θεῷ καθάπερ τὰ ζῶα (31) τὰ δοξολόγα τὰ διὰ Ἡσαΐου ἀλληγορούμενα· B ὑπομονητικὸς πρὸς πᾶσαν πεῖραν· « Ὁ Κύριος, » φησὶν, « ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλετο (32). » Τοιοῦτος γὰρ καὶ ὁ Ἰὼβ, ὃς τοῦ ἀφαιρεθῆναι τὰ ἐκτὸς (33) σὺν καὶ τῇ τοῦ σώματος ὑγιείᾳ προσαπέθετο πάντα διὰ τῆς πρὸς τὸν Κύριον ἀγάπης· « ἦν (34) » γὰρ, φησὶ, « δίκαιος, ὅσιος, ἀπεχόμενος ἀπὸ πάσης πονηρίας. » Τὸ δὲ « ὅσιον » τὰ πρὸς τὸν Θεὸν δίκαια καὶ τὴν πᾶσαν οἰκονομίαν μηνύει. Ἃ δὴ ἐπιστάμενος, γνωστικὸς ἦν. Χρὴ γὰρ μήτε, ἐὰν ἀγαθὰ ᾖ, προσπεπηχέναι τούτοις ἀνθρωπίνοις οὖσι, μήτε αὖ, ἐὰν κακὰ, ἀπεχθάνεσθαι αὐτοῖς· ἀλλὰ ἐπάνω εἶναι ἀμφοῖν, τὰ μὲν πατοῦντα, τὰ δὲ τοῖς δεομένοις παραπέμποντα. Ἀσφαλὴς δὲ ἐν συμπεριφορᾷ ὁ γνωστικὸς μὴ λάθῃ, C ἢ ἡ συμπεριφορὰ διάθεσις γένηται.

CAPUT XIII.

Verum gnosticum delictis in seipsum admissis ignoscere.

Nunquam meminit eorum, qui in se peccarunt, sed eis remittit : quocirca juste etiam orat, ubi dicit : « Dimitte nobis, nam nos quoque dimittimus [d]. » Nam hoc quoque unum est ex iis quæ vult Deus, nihil concupiscere, nullum habere odio : unius enim voluntatis opus omnes homines. Annon autem gnosticum volens « perfectum » esse Serva-

D Οὐδέποτε τῶν εἰς αὐτὸν ἁμαρτησάντων μέμνηται, ἀλλὰ ἀφίησι· διὸ καὶ δικαίως εὔχεται· « Ἄφες ἡμῖν, λέγων· καὶ γὰρ ἡμεῖς ἀφίεμεν· » ἓν γάρ ἐστι καὶ τοῦτο ὧν ὁ Θεὸς βούλεται, μηδενὸς ἐπιθυμεῖν, μηδένα μισεῖν· ἑνὸς γὰρ θελήματος ἔργον οἱ πάντες ἄνθρωποι. Καὶ μήτι τὸν γνωστικὸν « τέλειον (35) » εἶναι βουλόμενος ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, « ὡς τὸν οὐράνιον Πατέρα, »

✠ P. 881 ED. POTTER, 747-748 ED. PARIS. [a] Luc. XIV, 26, 27. [b] Galat. V, 17. [c] Isa. VI, 2, 3; Job I, 21. [d] Matth. VI, 12; Luc. XI, 4.

(30) *Κύριος*. Respicere videtur Marc. IV, 20, vel alium huic similem locum.

(31) *Ζῶα*. Nempe seraphim, quos describit Isa. VI, 2, 3.

(32) *Ἀφείλετο*. Job I, 21, ἀφείλατο.

(33) *Τοιοῦτος γὰρ καὶ ὁ Ἰὼβ, ὃς τοῦ ἀφαιρεθῆναι τὰ ἐκτός*. Scribe, ὃς καὶ μέχρι τοῦ ἀφαιρεθῆναι τὰ ἐκτὸς σὺν καὶ τῇ τοῦ σώματος ὑγιείᾳ προσαπέθετο πάντα διὰ τὴν πρὸς τὸν Κύριον ἀγάπην. HEINSIUS.

(34) *Ἦν*. Job I, 1 : Καὶ ἦν ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἀληθινὸς, ἄμεμπτος, δίκαιος, θεοσεβὴς, ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος. Eadem fere verba repetit Deus ejusdem libri c. II, v. 1.

(35) *Τέλειον*. Respicit Matth. V, 48 : Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι.

τουτέστιν ἑαυτὸν, ὁ λέγων· « Δεῦτε (36), τέκνα, ἀκούσατέ μου φόβον Κυρίου· » οὐ τῆς δι' ἀγγέλων βοηθείας ἐπιδεῆ ἔτι εἶναι βούλεται τοῦτον, παρ' ἑαυτοῦ δὲ ἄξιον γενόμενον λαμβάνειν, καὶ τὴν φρουρὰν ἔχειν παρ' ἑαυτοῦ διὰ τῆς εὐπειθείας; Ὁ τοιοῦτος ἀπαιτεῖ παρὰ Κυρίου, οὐχὶ δὲ καὶ αἰτεῖ· καὶ ἐπὶ τῶν πενομένων ἀδελφῶν οὐχ αὐτὸς αἰτήσεται ὁ γνωστικὸς, οὐ χρημάτων περιουσίαν εἰς μετάδοσιν, ἐκείνοις δὲ ὧν δέονται χορηγίαν εὔξεται γενέσθαι. Δίδωσι γὰρ οὕτω καὶ τὴν εὐχὴν τοῖς δεομένοις ὁ γνωστικὸς, καὶ τῷ διὰ τῆς εὐχῆς ἀγνώστως ἅμα καὶ ἀτύφως παρέχεται (37). Πενία μὲν οὖν πολλάκις καὶ νόσος, καὶ τοιαῦται πεῖραι, ἐπὶ νουθεσίᾳ προσφέρονται, καὶ πρὸς διόρθωσιν τῶν παρεληλυθότων, καὶ πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν μελλόντων. Ὁ τοιοῦτος, τὸν ἐπικουφισμὸν τούτοις αἰτούμενος, ἅτε τὸ ἐξαίρετον τῆς γνώσεως ἔχων, οὐ διὰ κενοδοξίαν, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τὸ εἶναι γνωστικὸν, αὐτὸς ἐργάζεται τὴν εὐποιίαν, ὄργανον γενόμενος τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος. Λέγουσι δὲ ἐν ταῖς *Παραδόσεσι* Ματθίαν τὸν ἀπόστολον παρ' ἕκαστα εἰρηκέναι (38), ὅτι, « Ἐὰν ἐκλεκτοῦ γείτων ἁμαρτήσῃ, ἥμαρτεν ὁ ἐκλεκτός· εἰ γὰρ οὕτως ἑαυτὸν ἦγεν ὡς ὁ Λόγος ὑπαγορεύει, κατῃδέσθη ἂν αὐτοῦ τὸν βίον καὶ ὁ γείτων εἰς τὸ μὴ ἁμαρτεῖν. » Τί τοίνυν περὶ αὐτοῦ τοῦ γνωστικοῦ φήσαιμεν; « Ἢ (39) οὐκ οἴδατε, » φησὶν ὁ Ἀπόστολος, « ὅτι ναός ἐστε τοῦ Θεοῦ; » Θεῖος ἄρα ὁ γνωστικὸς, καὶ ἤδη ἅγιος, θεοφορῶν καὶ θεοφορούμενος. Αὐτίκα τοῦ ἁμαρτῆσαι ἀλλότριον παριστᾶσα ἡ Γραφὴ, τοὺς μὲν παραπεσόντας τοῖς ἀλλοφύλοις πιπράσκει· « Μὴ ἐμβλέψῃ (40) δὲ πρὸς ἐπιθυμίαν ἀλλοτρίᾳ γυναικὶ, » λέγουσα· ἄντικρυς ἀλλότριον, καὶ παρὰ φύσιν τοῦ

A tor noster, « sicut Patrem cœlestem [a], » hoc est seipsum, dicens : « Venite, filii, audite a me timorem Domini [b], » non vult hunc amplius opus habere auxilio quod datur per angelos, sed a seipso cum dignus evaserit accipere, et a seipso habere præsidium per obedientiam? Qui talis est, exigit a Domino, non petit : **318** et si egeant fratres, non petet gnosticus, pecuniæ copias quas eis impertiatur : sed precabitur illis suppeditari ea quibus indigent. Nam sic dat etiam gnosticus preces iis qui indigent, et non per preces inscienter simul præbet et simpliciter. Et paupertas quidem sæpe et morbus, talesque tentationes loco admonitionis præbentur in correctionem præteritorum, et ad curam futurorum. Qui est ejusmodi, petet ut hi subleventur; ut qui habeat eximium cognitionis B munus non in vanam gloriam, verum ex hoc ipso quod sit gnosticus, exercet ipse beneficentiam, ut qui factus sit instrumentum ✠ Dei bonitatis. Dicunt autem in *Traditionibus*, Matthiam apostolum subinde dixisse : « Si electi vicinus peccaverit, peccavit electus : nam si se ita gessisset ut jubet Logos, ejus vitam ita esset reveritus vicinus ut non peccasset. » Quid ergo dicemus de gnostico? « An nescitis, » inquit Apostolus, « quod templum Dei estis [c] ? » Divinus ergo est gnosticus, et jam sanctus, qui Deum fert et ab eo afflatur. Jam vero ostendens Scriptura eum esse alienum a peccato, eos qui offenderunt, vendit alienigenis : « Ne aspiciat autem ad concupiscentiam mulierem alienam, » dicens, aperte dicit peccatum esse alienum, et C præter naturam templi Dei. Templum autem,

✠ P. 882 ED. POTTER, 748 ED. PARIS. [a] Matth. v, 48. [b] Psal. xxxiv, 11. [c] I Cor. iii, 16.

(36) *Δεῦτε.* Vulg. Bibl. Psalmo xxxiii : Δεῦτε, τέκνα· φόβον Κυρίου διδάξω ὑμᾶς. A. Sylburg.

(37) *Καὶ τῷ διὰ τῆς εὐχῆς ἀγνώστως ἅμα καὶ ἀτύφως παρέχεται.* Interpres legit, καὶ οὐ τῷ. Totus locus sic concipiatur : Καὶ οὐ τῷ διὰ τῆς εὐχῆς ἀγνώστως ἅμα καὶ ἀσόφως παρέχεται. Clemens passim colores, quibus suum gnosticum describit, a Platonis sapiente desumpsit. Hic autem tractat τὸ περὶ εὐχῆς κεφάλαιον, « quomodo precandum sit sapienti. » Secundo *Alcibiade* ostendit Plato ἐλεγκτικῶς, quam periculosæ sint eorum preces, qui a Deo definite aliquid precantur : adeo ut Deo præscribant quid concedi sibi velint, cum ignorent quid petendum sibi ad felicitatem sit, ut qui nesciant in quo felicitas consistat. Ideo prudenter facere, qui ea petunt quæ conducunt, ejus autem rei judicium permittunt Deo. Clemens ait idem facturum esse gnosticum, cum pro fratre intercedit; non petiturum esse opes, quibus egestati fratris miseri et paupertate oppressi possit succurrere : sed in genere esse permissurum Deo, ut illi tribuat quibus illi opus esse novit. Hac enim ratione non tam opes quibus eget, et quæ fortasse illi non conducunt, quam ipsas preces suas illi daturum esse : non autem contra imperite, ea, quæ ab aliis petuntur, opes et similia : cum interdum contraria conducant; sicut morbus et paupertas. Heinsius. — Atque hæc illi, ab auctoris sententia prorsus aberrantes. Vult enim ille, « gnosticum perfectumque Christianum, si quos fratres penuria laborantes conspexerit, non sibimet ipsi pecuniam, quam illis largiatur, a Deo petere, sed potius ut ipse Deus ea, quibus indigent, suppeditet precari. « Sic enim indigentibus preces tribuit, et hoc, quod per preces fit, dono incognitus et absque fastu » (a cujus suspicione raro absunt, qui e suo penu largiuntur) « benefacit. » Proinde cum articulo τῷ subintelligendum δώρῳ, vel aliquid simile. Sensus eodem recidet, si mutetur in οὕτω, vel prorsus omittatur.

D (38) *Λέγουσι δὲ ἐν ταῖς* Παραδόσεσι *Ματθίαν εἰρηκέναι* · « Dicunt autem in *Traditionibus* dixisse Matthiam ; » paulo post, « qui Deo afflat, et afflatur, » Græce erat, θεοφορῶν καὶ θεοφορούμενος. Collect. — Matthiæ *Traditiones* superius laudavit Clemens *Strom.* ii, p. 452 : *Strom.* iii, p. 523. A quibus hæreticis confictus fuerit apocryphus hic liber, ex Clementis nostri verbis conjicere licet quæ occurrunt paulo ante finem *Strom.* vii : Τῶν αἱρέσεων αἱ μὲν ἀπὸ ὀνόματος προσαγορεύονται, ὡς ἡ ἀπὸ Οὐαλεντίνου, καὶ Μαρκίωνος, καὶ Βασιλείδου, κἂν τὴν Ματθίου αὐχῶσι προσάγεσθαι δόξαν.

(39) *Ἢ.* Hanc particulam in I Cor. iii, 16, desideratam adjecisse videtur auctor ex ejusdem epist. c. vi, 19 : Ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου Πνεύματός ἐστιν ; paulo post, ναὸς Θεοῦ ἐστε pro ναός ἐστε τοῦ Θεοῦ exstat I Cor. iii, 16.

(40) *Μὴ ἐμβλ.* Hæc verba in S. Scripturæ libris frustra forte quærentur. Adversus feminas ἀλλοτρίας non pauca dicit Solomon Prov. v, 20 ; vii, 5, xxiii, 33, aliisque locis. De viro, qui mulierem aspicit πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, pronuntiat Christus Matth. v, 28.

unum quidem est magnum, ut Ecclesia: alterum vero parvum, ut homo qui servat semen Abrahæ. Non concupiscet ergo aliquid aliud, qui habet Deum in se requiescentem. Jam vero relictis omnibus quæ sunt impedimento, et despecta tota quæ eum abstrahit materia, cœlum secat per scientiam: et spiritalibus transmissis essentiis, et omni principatu et potestate, tangit supremos thronos, ad illud solum tendens, propter quod solum cognoscebat. « Serpente » ergo juncto cum « columba [a], » simul perfecte vivit et cum bona conscientia, spem fidei commiscens ad exspectationem futuri. Sentit enim donum quod accepit, ut qui dignus sit habitus qui consequeretur, et translatus sit a servitute in filiorum adoptionem, consequenter scientiæ: ut qui neque non cognoverit Deum, sed potius sit ab ipso cognitus propter finem, et pro gratiæ dignitate ostendat operationes: opera enim sequuntur cognitionem, non secus ac umbra corpus. Merito ergo nihil eum conturbat ex iis quæ accidunt, neque quidquam veretur ex iis quæ utilitatis causa a divino fiunt consilio: neque erubescit mori, ut qui bonam habeat conscientiam, ut ostendatur potestatibus, ab omnibus, ut ita dicam, animæ maculis emundatus, et qui sciat post excessum ex hac vita fore, ut secum melius agatur. Unde jucundum et utile nunquam dispensationi et divino præfert consilio, per mandata seipsum exercens ut evadat Domino acceptus in omnibus, et apud mundum laudabilis, quandoquidem dependent omnia ab uno Deo omnipotente. « In propria, » inquit, « venit » Filius Dei, « et sui eum non receperunt [b]. » Quamobrem etiam in usu rerum mundanarum, ✠ non solum agit gratias et admiratur creaturam, sed etiam utens ut oportet, laudatur; quoniam ei finis desinit in contemplationem ex operatione gnostica, quæ fit convenienter mandatis, profectam. Hinc jam per scientiam colligens viaticum contemplationis, postquam magnifice accepit magnitudinem contemplationis, procedit ad translationis sanctam remunerationem. Audivit enim psalmum dicentem: « Circumdate Sion, et comprehendite eam, narrate in turribus ejus [c]. » Significat enim, ut arbitror, eos qui Logon alte susceperunt, futuros altos ut turres, et firmiter staturos in fide et cognitione. Et hæc quidem quam fieri potest brevissime dicta sint Græcis instar seminis, de gnostico. Sciendum est autem, quod si unum vel alterum ex his fidelis recte gesserit, non tamen geret omnia, neque cum summa illa scientia cum qua gnosticus.

A ναοῦ τοῦ Θεοῦ τὴν ἁμαρτίαν λέγει. Ναὸς δέ ἐστιν ὁ
μὲν μέγας, ὡς ἡ Ἐκκλησία, ὁ δὲ μικρὸς, ὡς ὁ ἄν-
θρωπος ὁ τὸ σπέρμα σώζων τὸ Ἀβραάμ. Οὐκ ἄρα
ἐπιθυμήσει τινὸς ἑτέρου ὁ ἔχων ἀναπαυόμενον τὸν
Θεόν. Αὐτίκα πάντα τὰ ἐμποδὼν καταλιπὼν, καὶ
πᾶσαν τὴν περισπῶσαν αὐτὸν ὕλην ὑπερηφανή-
σας, τέμνει διὰ τῆς ἐπιστήμης τὸν οὐρανόν· καὶ
διελθὼν τὰς πνευματικὰς οὐσίας καὶ πᾶσαν ἀρχὴν
καὶ ἐξουσίαν, ἅπτεται τῶν θρόνων τῶν ἄκρων, ἐπ'
ἐκεῖνο μόνον ἱέμενος, ἐφ' ὃ ἔγνω μόνον. Μίξας οὖν
« τῇ περιστερᾷ τὸν ὄφιν (41), » τελείως ἅμα καὶ εὐ-
συνειδήτως βιοῖ, πίστιν ἐλπίδι κεράσας πρὸς τὴν τοῦ
μέλλοντος ἀπεκδοχήν. Αἰσθάνεται γὰρ τῆς δωρεᾶς ἧς
ἔλαβεν, ἄξιος γενόμενος τοῦ τυχεῖν, καὶ μετατεθεὶς
ἐκ δουλείας (42) εἰς υἱοθεσίαν, ἀκόλουθα τῇ ἐπι-
B στήμῃ, μήτε μὴ γνοὺς τὸν Θεὸν, μᾶλλον δὲ γνωσθείς
τε πρὸς αὐτοῦ ἐπὶ τέλει, πρὸς ἀξίαν τῆς χάριτος ἐν-
δεικνύμενος τὰ ἐνεργήματα· ἕπεται γὰρ τὰ ἔργα τῇ
γνώσει, ὡς τῷ σώματι ἡ σκιά. Ἐπ' οὐδενὶ τοίνυν
εἰκότως ταράσσεται τῶν συμβαινόντων, οὐδὲ ὑποπτεύει
τῶν κατὰ τὴν οἰκονομίαν ἐπὶ τῷ συμφέροντι γινο-
μένων· οὐδὲ αἰσχύνεται ἀποθανεῖν (43), εὐσυνείδητος
ὢν ταῖς ἐξουσίαις ὀφθῆναι· πάντας, ὡς ἔπος εἰπεῖν,
τοὺς τῆς ψυχῆς ἀποκεκαθαρμένος σπίλους, ὅ γε εὖ
μάλα ἐπιστάμενος ἄμεινον αὐτῷ μετὰ τὴν ἔξοδον
γενέσθαι. Ὅθεν οὐδέποτε τὸ ἡδὺ καὶ τὸ συμφέρον
προκρίνει τῆς οἰκονομίας, γυμνάζων ἑαυτὸν διὰ τῶν
ἐντολῶν, ἵνα καὶ πρὸς τὸν Κύριον εὐάρεστος ἐν πᾶσι
γίνηται, καὶ πρὸς τὸν κόσμον ἐπαινετός· ἐπεὶ τὰ
πάντα ἑνὸς τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ ἵσταται. « Εἰς
C τὰ (44) ἴδια, « φησὶν, » ἦλθεν « ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, » καὶ οἱ
ἴδιοι αὐτὸν οὐκ ἐδέξαντο. » Διὸ καὶ κατὰ τὴν τῶν
κοσμικῶν χρῆσιν οὐ μόνον εὐχαριστεῖ καὶ θαυμάζει
τὴν κτίσιν, ἀλλὰ καὶ χρώμενος ὡς προσῆκεν ἐπαι-
νεῖται (45)· ἐπεὶ τὸ τέλος αὐτῷ δι' ἐνεργείας γνω-
στικῆς τῆς κατὰ ἐντολὰς εἰς θεωρίαν περαιοῦται.
Ἐνθένδε ἤδη δι' ἐπιστήμης τὰ ἐφόδια τῆς θεωρίας
καρπούμενος, μεγαλοφρόνως τε τὸ τῆς γνώσεως
ἀναδεξάμενος μέγεθος, πρόεισιν ἐπὶ τὴν ἁγίαν τῆς
μεταθέσεως ἀμοιβήν. Ἀκήκοε γὰρ τοῦ ψαλμοῦ λέ-
γοντος· « Κυκλώσατε Σιὼν, καὶ περιλάβετε αὐτὴν
διηγήσασθε ἐν τοῖς πύργοις αὐτῆς· » αἰνίσσεται γὰρ,
οἶμαι, τοὺς ὑψηλῶς προσδεξαμένους τὸν Λόγον, ὑψη-
λοὺς ὡς πύργους ἔσεσθαι, καὶ βεβαίως ἔν τε τῇ πί-
D στει καὶ τῇ γνώσει στήσεσθαι. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς
ἔνι μάλιστα διὰ βραχυτάτων περὶ τοῦ γνωστικοῦ
τοῖς Ἕλλησι σπερματικῶς (46) εἰρήσθω· ἰστέον δὲ,
ὅτι, ἐὰν ἓν τούτων ὁ πιστὸς ᾖ καὶ δεύτερον κατορ-
θώσῃ, ἀλλ' οὔτι γε ἐν πᾶσιν, ἀλλ' οὐδὲ μὴν μετ'
ἐπιστήμης τῆς ἄκρας, καθάπερ ὁ γνωστικός.

✠ P. 883 ED. POTTER, 748-749 ED. PARIS.

[a] Matth. x, 16. [b] Joan. I, 11. [c] Psal. XLVIII, 12.

(41) *Τῇ περιστερᾷ τὸν ὄφιν*. Respicit Matth. x, 16: Γίνεσθε οὖν φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις, καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί.

(42) *Ἐκ δουλείας*. Respicit Rom. VIII, 21, et seq. Deinde Gal. IV, 9: Νῦν δὲ γνόντες Θεὸν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ Θεοῦ.

(43) *Ἀποθανεῖν*. Legendum videtur ἀποθανών. LOWTH.

(44) *Εἰς τά*. Jo. I, 11: Εἰς τὰ ἴδια ἦλθε, καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον.

(45) *Ἐπαινεῖται*. « Gloriatur, » ut ea vox sumitur Psalm. XXXIV, 2. LOWTH.

(46) *Σπερματικῶς*. Conf. supra p. 308, n. 2.

CAPUT XIV.

Gnostici perfecti descriptionem claudit, illustratione adhibita e I Cor. VI, 1, *etc., quem locum paraphrastice exponit.*

Καὶ δὴ τῆς κατὰ τὸν γνωστικὸν ἡμῖν, ὡς εἰπεῖν, A ἀπαθείας, καθ' ἣν ἡ τελείωσις τοῦ πιστοῦ « δι' ἀγάπης εἰς ἄνδρα τέλειον εἰς μέτρον ἡλικίας προβαίνουσα ἀφικνεῖται, » ἐξομοιουμένη Θεῷ, ἰσάγγελος ἀληθῶς γενομένη, πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα ἐκ Γραφῆς μαρτύρια ἔπεισι παρατίθεσθαι· ἄμεινον δὲ οἶμαι ὑπερθέσθαι τὴν τοιαύτην φιλοτιμίαν διὰ τὸ μῆκος τοῦ λόγου, τοῖς πονεῖν ἐθέλουσι καὶ προσεκπονεῖν τὰ δόγματα κατ' ἐκλογὴν τῶν Γραφῶν ἐπιτρέψαντες (47). Μιᾶς δ' οὖν διὰ βραχυτάτων ἐπιμνησθήσομαι, ὡς μὴ ἀνεπισημείωτον παραλιπεῖν τὸν τόπον. Λέγει γὰρ ἐν τῇ προτέρᾳ τῇ πρὸς Κορινθίους (48) ἐπιστολῇ ὁ θεῖος Ἀπόστολος· « Τολμᾷ τις ὑμῶν, πρᾶγμα ἔχων πρὸς τὸν ἕτερον, κρίνεσθαι ἐπὶ τῶν ἀδίκων, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἁγίων; Ἢ οὐκ οἴδατε (49) ὅτι οἱ ἅγιοι τὸν κόσμον κρινοῦσι; καὶ τὰ ἑξῆς. Μεγίστης δ' οὔσης B τῆς περικοπῆς, ταῖς ἐπικαίροις τῶν ἀποστολικῶν συγχρώμενοι λέξεσι, διὰ βραχυτάτων, ἐξ ἐπιδρομῆς οἷον, μεταφράζοντες τὴν ῥῆσιν, τὴν διάνοιαν τοῦ ῥητοῦ τοῦ Ἀποστόλου παραστήσομεν, καθ' ἣν τοῦ γνωστικοῦ τὴν τελειότητα ὑπογράφει. Οὐ γὰρ ἐπὶ τοῦ ἀδικεῖσθαι μᾶλλον ἢ ἀδικεῖν ἵστησι τὸν γνωστικὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀμνησίκακον εἶναι διδάσκει, μηδὲ εὔχεσθαι κατὰ τοῦ ἀδικήσαντος ἐπιτρέπων. Οἶδε γὰρ καὶ τὸν Κύριον ἄντικρυς « εὔχεσθαι ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν » παραγγείλαντα. Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ τῶν ἀδίκων κρίνεσθαι τὸν ἠδικημένον φάσκειν οὐδὲν ἀλλ' ἢ ἀνταποδοῦναι βούλεσθαι δοκεῖν, καὶ ἀνταδικῆσαι (50) δεύτερον ἐθέλειν, ὅπερ ὁμοίως ἐστὶν ἀδικῆσαι καὶ αὐτόν· τὸ δὲ « ἐπὶ τῶν ἁγίων κρίνεσθαι » ἐθέλειν τι- C νὰς λέγειν ἐμφαίνει τοὺς δι' εὐχῆς τοῖς ἀδικήσασιν ἀνταποδοθῆναι τὴν πλεονεξίαν αἰτουμένους· καὶ εἶναι μὲν τῶν προτέρων τοὺς δευτέρους ἀμείνους, οὐδέπω δὲ ἀπειθεῖς (51), ἣν μὴ, ἀμνησίκακοι τέλεον γενόμενοι, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίαν προσεύξωνται καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν. Καλὸν οὖν καὶ φρένας χαλὰς ἐκ μετανοίας αὐτοὺς τῆς εἰς τὴν πίστιν μεταλαβεῖν. Εἰ γὰρ καὶ ἐχθροὺς ἡ ἀλήθεια τοὺς παραζηλοῦντας κεκτῆσθαι δοκεῖ, ἀλλ' οὔτε γε αὐτὴ διεχθρεύεταί τινι· ὅ τε γὰρ « Θεὸς (52) ἐπὶ δικαίους

Atque illius, ut ita dicam, affectuum vacuitatis, quam gnostico tribuimus, per quam fidelis hominis perfectio, « per charitatem in virum procedens perfectum ad mensuram pervenit ætatis [a], » Deo assimilata, vere facta æqualis angelis, succurrunt multa quidem alia, quæ ex Scriptura adduci possunt, testimonia. Satius autem existimamus hanc laudem propter disputationis nimiam prolixitatem, iis relinquere qui volunt laborare, permittentes ut una etiam elaborent dogmata, per allegationem Scripturarum. Unius autem brevissime meminero, ne locum prætermittam non adnotatum. Dicit enim divinus Apostolus in priore Epistola ad Corinthios : « Audet aliquis vestrum habens negotium cum alio, judicio contendere apud injustos et non apud sanctos? An nescitis quod sancti mundum judicabunt [b]? » et quæ sequuntur. Cum sit autem locus prolixior, adhibitis Apostoli, quæ maxime ad rem faciunt, verbis, quam poterit brevissime fieri, et quasi in transitu ipsum interpretabimur locum, sensumque apostolici adducemus dicti, quo describit perfectionem gnostici. Non constituit enim gnosticum, in hoc solum quod injuria potius afficiatur, quam afficiat; sed et docet eum etiam **319** oblivisci acceptæ injuriæ, ne permittens quidem male precari ei qui fecit injuriam. Scit enim Dominum quoque aperte jussisse « orare pro inimicis [c]. » Dicere enim eum qui est affectus injuria judicio contendere apud injustos, nihil est aliud quam velle videri vicem reddere, et velle injuriam referre, quod quidem est ipsum quoque similiter injuria afficere. Ubi ✠ autem dicit velle se aliquos « apud sanctos judicio contendere, » notat eos qui petunt precibus ut iis qui fecerunt injuriam par pari referatur : et esse quidem prioribus secundos meliores, sed nondum plane obedientes, nisi injuriæ perfecte obliviscentes, ex doctrina Domini precentur etiam pro inimicis. Pulchrum est ergo quod bonam mentem ex ea quæ est ad fidem pœnitentia acceperint. Nam etsi veritas videatur habere inimicos qui ipsi invident, ipsa

✠ P. 884 ED. POTTER, 750 ED. PARIS. [a] Ephes. IV, 13. [b] I Cor. VI, 1, 2. [c] Matth. V, 44.

(47) *Ἐπιτρέψαντες*. Congruentius ἐπιτρέψαντας, accus., casu. SYLBURG.

(48) *Προτέρᾳ τῇ πρὸς Κορ.* Flor. προτέρᾳ τῆς πρὸς Κορ., quæ lectio consistere non potest, nisi subintelligamus μερίδι, aut aliud ejusmodi. ID.

(49) *Ἢ οὐκ οἴδ.* Οὐκ οἴδατε I Cor. VI, 2.

(50) *Ἀνταδικῆσαι*. Maximus Tyrius dissert. 2, quæ est *De referenda injuria* : Εἰ τὸ ἀδικεῖν πονηρὸν, καὶ τὸ ἀνταδικεῖν ὅμοιον... Καὶ μὴν εἰ ὁ ἀδικῶν κακῶς ποιεῖ, ὁ ἀντιποιῶν κακῶς οὐδὲν ἧττον κακῶς ποιεῖ· « Si simpliciter injuriam inferre improbum est : etiam referre injuriam huic simile est. Et si is, qui injuriam facit, male facit : qui malum malo compensat, non minus male facit. »

(51) *Ἀπειθεῖς*. Rectius εὐπειθεῖς, ut interpres quoque vertit, « nondum tamen plane obedientes. » SYLBURG. — Cotelerius ad *Constitut. apost.* lib. II, D c. 45, ἀπαθεῖς scribendum esse monuit : « Correctum velim, inquit, Alexandrinum Clementem multo ante finem Stromatei penultimi p. 750 edit. Paris., quo loci enarrans textum Apostoli, I Cor. VI, 1, etc., de causis et litibus Christianorum, atque inter se comparans eos qui apud sanctos, et eos qui nullatenus judicio contendunt, dicit secundos primis esse meliores, sed tertios perfectionem attigisse : Καὶ εἶναι μὲν τῶν προτέρων τοὺς δευτέρους ἀμείνους, οὐδέπω δὲ ἀπαθεῖς (male edunt ἀπειθεῖς, male emendant εὐπειθεῖς, ut antecedentia et consequentia ostendunt), ἣν μὴ ἀμνησίκακοι τέλεον γενόμενοι, κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίαν προσεύξωνται καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν. » Idem similia scribit in *Recognitionum* Clementis lib. V, c. 2.

(52) *Θεός*. Respicit Matth. V, 45 : Ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον

tamen nulli est inimica : nam et « Deus facit solem suum oriri super justos et injustos[a]. » Quinetiam ipsum Dominum misit ad justos et injustos, et qui contendit Deo assimilari, per maximam injuriæ acceptæ oblivionem, remittens « septuagesies septies[b], » utpote per totam vitam et universam in mundo oberrationem, quæ hebdomadum numeratione significatur, est benignus et clemens in quemlibet, etiamsi quis per universum suæ vitæ tempus, injuria afficit gnosticum. Non enim solam possessionem vult virum bonum aliis eorum permittere qui ipsum affecere injuria, sed etiam vult justum ab illis judicibus petere remissionem peccatorum, iis qui in ipsum peccaverunt. Et merito, siquidem in eo solum quod est externum, et in eo quod pertinet ad corpus, quamvis usque ad mortem procedatur, detrimento afficiunt ii qui conantur facere injuriam : ex quibus nihil est quod sit gnostici proprium. Quomodo autem angelos qui defecerunt judicabit quispiam, qui ipse defecerit ab illa lenitate, et acceptæ injuriæ oblivione, quam præscribit Evangelium? « Cur non ergo potius, » inquit, « injuria afficimini? Cur non potius fraudamini? Sed vos injuriam facitis et fraudatis[c], » eis scilicet qui per ignorantiam peccant, precantes male : et fraudatis Dei clementia et bonitate, quantum est in vobis, eos quibus male precamini, « et etiam fratres; » eo nomine non eos solos qui sunt in fide, sed etiam futuros proselytas designans. An enim is qui nunc est inimicus sit postea crediturus, nos nondum scimus. Ex quibus aperte colligitur, etsi non sint omnes, at nobis tamen ipsi debere videri fratres. Jam vero omnes quoque homines, quod sint unius Dei opus et unam imaginem in una natura induti, ✠ etiamsi sint alii aliis magis obscurati, solus agnoscit is qui est scientia præditus, qui etiam per creaturas agnoscit operationem, per quam rursus Dei adorat voluntatem. « An nescitis quod injusti regnum Dei non possidebunt[d]? » injuriam ergo facit qui refert injuriam, seu facto, seu verbo, sive ipsa voluntatis cogitatione, quam post legis pædagogiam circumscribit Evangelium. « Et hæc quidem eratis : » tales scilicet quales adhuc sunt quibus ipsi non ignoscitis. « Sed abluti estis[e] : » non absolute ut reliqui, sed per cognitionem abjecistis animales affectiones, ut pro viribus assimilaremini bonitati divinæ providentiæ tum per tolerantiam, tum per acceptæ injuriæ oblivionem. « Super justos et injustos[f], » sermonis et operum benignitatem, sicut sol, illucentes. Hoc igitur assequatur gnosticus sive

A καὶ ἀδίκους τὸν αὐτοῦ ἐπιλάμπει ἥλιον, » καὶ τὸν Κύριόν γε αὐτὸν ἐπὶ δικαίους ἔπεμψε καὶ ἀδίκους· ὅ τε ἐξομοιοῦσθαι βιαζόμενος Θεῷ, διὰ τῆς πολλῆς ἀμνησικακίας ἀφεὶς ἑβδομηκοντάκις ἑπτὰ, οἷον κατὰ πάντα τὸν βίον καὶ καθ' ὅλην τὴν κοσμικὴν περιήλυσιν, ἑβδομάσιν ἀριθμουμέναις (53) σημαινομένην, παντί τῳ χρηστεύεται, εἰ καί τις τὸν πάντα τοῦτον ἐν σαρκὶ βιοὺς χρόνον ἀδικεῖ τὸν γνωστικόν. Οὐ γὰρ τὴν κτῆσιν μόνην ἄλλοις ἐπιτρέπειν ἀξιοῖ τὸν σπουδαῖον τῶν ἠδικηκότων αὐτὸν, ἀλλὰ καὶ παρ' ἐκείνων αἰτεῖσθαι τῶν κριτῶν βούλεται τὸν δίκαιον τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν τοῖς εἰς αὐτὸν πεπλημμεληκόσι· καὶ εἰκότως· εἴγε τὸ ἐκτὸς μόνον καὶ τὸ περὶ σῶμα, κἂν μέχρι θανάτου προβαίνῃ, πλεονεκτοῦσιν οἱ ἀδικεῖν ἐπιχειροῦντες· ὧν οὐδὲν οἰκεῖον τοῦ γνωστικοῦ. B Πῶς δ' ἂν καὶ ἀγγέλους (54) τις κρίνῃ τοὺς ἀποστάτας, αὐτὸς ἀποστάτης ἐκείνης τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἀμνησικακίας γενόμενος; « Διὰ τί οὐχὶ μᾶλλον ἀδικεῖσθε; » φησί· « διὰ τί οὐχὶ μᾶλλον ἀποστερεῖσθε; Ἀλλὰ ὑμεῖς ἀδικεῖτε καὶ ἀποστερεῖτε, » εὐχόμενοι κατὰ τούτων δηλονότι τῶν κατ' ἄγνοιαν πλημμελούντων, καὶ ἀποστερεῖσθε (55) τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας τε καὶ ἀγαθότητος, τὸ ὅσον ἐφ' ὑμῖν, τοὺς καθ' ὧν εὔχεσθε, « καὶ τοὺς ἀδελφούς (56) » οὐ τοὺς κατὰ πίστιν μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς προσηλύτους λέγων. Εἰ γὰρ καὶ ὁ νῦν διεχθρεύων ὕστερον πιστεύσει, οὐκ ἴσμεν οὐδέπω ἡμεῖς. Ἐξ ὧν συνάγεται σαφῶς, εἰ καὶ μὴ πάντας εἶναι, ἡμῖν γε αὐτοῖς δοκεῖν εἶναι ἀδελφούς. Ἤδη δὲ καὶ πάντας ἀνθρώπους, ἑνὸς ὄντας ἔργον Θεοῦ καὶ μίαν εἰκόνα, ἐπὶ μίαν οὐσίαν περιβε- C βλημένους, κἂν τεθολωμένοι τύχωσιν ἄλλοι ἄλλων μᾶλλον, μόνος ὁ ἐπιστήμων γνωρίζει καὶ διὰ τῶν κτισμάτων τὴν ἐνέργειαν, δι' ἧς αὖθις τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ προσκυνεῖ. « Ἢ οὐκ οἴδατε, ὅτι ἄδικοι βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν; » Ἀδικεῖ οὖν ὁ ἀντιδικῶν, εἴτ' οὖν ἔργῳ, εἴτε καὶ λόγῳ, εἴτε καὶ τῇ τοῦ βούλεσθαι ἐννοίᾳ, ἣν μετὰ τὴν τοῦ νόμου παιδαγωγίαν τὸ Εὐαγγέλιον περιγράφει. « Καὶ ταῦτά τινες ἦτε; » Τοιοῦτοι δῆλον, ὁποῖοι ἔτι τυγχάνουσιν οἷς αὐτοὶ οὐ συγγινώσκετε. « Ἀλλὰ ἀπελούσασθε· » οὐχ ἁπλῶς ὡς οἱ λοιποὶ, ἀλλὰ μετὰ γνώσεως τὰ πάθη τὰ ψυχικὰ ἀπεῤῥίψασθε, εἰς τὸ ἐξομοιοῦσθαι, ὅση δύναμις, τῇ ἀγαθότητι τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας διά τε τῆς ἀνεξικακίας διά τε τῆς ἀμνησικακίας· « ἐπὶ δικαίους D καὶ ἀδίκους » τὸ εὐμενὲς τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων, καθάπερ ὁ ἥλιος, ἐπιλάμποντες. Εἴτ' οὖν μεγαλονοίᾳ τοῦτο περιποιήσεται ὁ γνωστικὸς, εἴτε μιμήσει τοῦ κρείττονος. Τρίτη δ' αἰτία τὸ, « Ἄφες, καὶ ἀφεθήσεταί σοι· » βιαζομένης ὥσπερ τῆς ἐντολῆς εἰς σωτηρίαν δι' ὑπερβολὴν ἀγαθότητος. « Ἀλλ' ἡγιάσθη-

✠ P. 885 ED. POTTER, 751-752 ED. PARIS.

[a] Matth. v, 45. [b] Matth. xviii, 22. [c] I Cor. vi, 7, 8. [d] Ib. 9 [e] Ib. 11. [f] Matth. v, 45.

αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Deinde Matth. xviii, 21, 22, ubi rogante Petro : Κύριε, ποσάκις ἁμαρτήσει εἰς ἐμὲ ὁ ἀδελφός μου, καὶ ἀφήσω αὐτῷ; Ἕως ἑπτάκις; respondet Jesus : Οὐ λέγω σοι ἕως ἑπτάκις, ἀλλ' ἕως ἑβδομηκοντάκις ἑπτά.

(53) *Ἑβδομάσιν ἀριθμ.* Vide superiorem partem p. 668 edit. Paris. Lowth.

(54) *Ἀγγέλους*. Respicit I Cor. vi, 3 : Οὐκ οἴδατε ὅτι ἀγγέλους κρινοῦμεν;

(55) *Ἀποστερεῖσθε*. Malim ἀποστερεῖτε activum, ut supra.

(56) *Καὶ τοὺς ἀδελφούς*. Malim καὶ ταῦτα τοὺς ἀδελφούς, vel καὶ ταῦτα ἀδελφούς, « et hoc etiam fratres, » ex loco Apostoli jam dicto; ejus enim verba recitat Clemens.

σι· » τῷ γὰρ εἰς τοῦτο ἥκοντι ἕξεως, ἁγίῳ εἶναι A συμβαίνει, μηδενὶ τῶν παθῶν κατὰ μηδένα τρόπον περιπίπτοντι, ἀλλ' οἷον ἀσάρκῳ ἤδη, καὶ ἄνευ τῆσδε τῆς γῆς (57) ἁγίῳ γεγονότι. Διόπερ « Ἐδικαιώθητε, » φησὶ, « τῷ (58) ὀνόματι τοῦ Κυρίου· » ἐποιήθητε, ὡς εἰπεῖν, ὑπ' αὐτοῦ δίκαιοι εἶναι ὡς αὐτὸς, καὶ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ ὡς ἔνι μάλιστα κατὰ δύναμιν ἀνεκράθητε. Μὴ γὰρ οὐ (59) « πάντα μοι ἔξεστιν; Ἀλλ' οὐκ ἐξουσιασθήσομαι, » φησὶ, παρὰ τὸ Εὐαγγέλιόν τι ποιῆσαι, ἢ νοῆσαι, ἢ λαλῆσαι. « Τὰ δὲ βρώματα τῇ κοιλίᾳ, καὶ ἡ κοιλία τοῖς βρώμασιν, ἃ ὁ Θεὸς καταργήσει (60), » τουτέστι τοὺς οὕτω λογιζομένους καὶ βιοῦντας, ὡς διὰ τὸ ἐσθίειν (61) γενομένους, μὴ οὐχὶ δὲ ἐσθίοντας ἵνα ζῶσι μὲν κατὰ ἀκόλουθον, κατὰ δὲ προηγούμενον τῇ γνώσει προσανέχοντας. Καὶ μήτι οἷον σάρκας εἶναι τοῦ ἁγίου σώματος B τούτους φησί; Σῶμα δὲ ἀλληγορεῖται ἡ Ἐκκλησία Κυρίου, ὁ πνευματικὸς καὶ ἅγιος χορός· ἐξ ὧν οἱ τὸ ὄνομα ἐπικεκλημένοι μόνον, βιοῦντες δὲ οὐ κατὰ λόγον, σάρκες εἰσί. « Τὸ δὲ σῶμα (62) τοῦτο » πνευματικὸν, τουτέστιν ἡ ἁγία Ἐκκλησία, οὐ τῇ πορνείᾳ, οὐδὲ τῇ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελίου ἀποστάσει, ἃ πρὸς τὸν ἐθνικὸν βίον, κατ' οὐδένα τρόπον οὐδ' ὅπως τις οὖν (63) οἰκειωτέον. Πορνεύει γὰρ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ αὐτοῦ σῶμα ὁ ἐθνικῶς ἐν Ἐκκλησίᾳ πολιτευόμενος, εἴτ' οὖν ἐν ἔργῳ, εἴτε καὶ ἐν λόγῳ, εἴτε καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐννοίᾳ. Ὁ ταύτῃ « κολλώμενος (64) τῇ πόρνῃ, » τῇ παρὰ τὴν Διαθήκην ἐνεργείᾳ, ἄλλο « σῶμα » γίνεται, οὐχ ἅγιον « εἰς σάρκα μίαν, » καὶ βίον ἐθνικὴν, καὶ ἄλλην ἐλπίδα (65)· « ὁ δὲ κολλώμενος τῷ C Κυρίῳ » ἐν « πνεύματι » πνευματικὸν σῶμα τὸ διάφορον τῆς συνόδου γένος· υἱὸς οὗτος ἅπας, ἄνθρωπος ἅγιος, ἀπαθὴς, γνωστικὸς, τέλειος, μορφούμενος τῇ τοῦ Κυρίου διδασκαλίᾳ, ἵνα δὲ, καὶ ἔργῳ, καὶ λόγῳ, καὶ αὐτῷ τῷ πνεύματι, προσεχὲς γενόμενος τῷ Κυρίῳ, τὴν μονὴν ἐκείνην τὴν ὀφειλομένην τῷ οὕτως ἀπηνδρωμένῳ ἀπολάβῃ. Ἀπόχρη τὸ δεῖγμα τοῖς ὦτα ἔχουσιν. Οὐ γὰρ ἐκκυκλεῖν χρὴ τὸ μυστήριον, ἐμφαίνειν δὲ ὅσον εἰς ἀνάμνησιν τοῖς μετεσχηκόσι τῆς γνώσεως, οἳ καὶ συνήσουσιν ὅπως εἴρηται πρὸς τοῦ Κυρίου, « Γίνεσθε (66) ὡς ὁ Πατὴρ ὑμῶν τέλειοι, τελείως » ἀφιέντες τὰς ἁμαρτίας, καὶ ἀμνησικακοῦντες, καὶ ἐν τῇ ἕξει τῆς ἀπαθείας καταβιοῦντες. Ὡς γὰρ τέλειόν φαμεν ἰατρὸν, καὶ τέλειον φιλόσοφον, οὕτως, οἶμαι, καὶ τέλειον γνωστικόν. Ἀλλ' οὐδὲν D τούτων, καίτοι μέγιστον ὄν, εἰς ὁμοιότητα Θεοῦ πα-

A animi magnitudine, sive imitatione ejus quod est melius. Tertia est autem causa : « Remitte, et remittetur tibi, » veluti cogente mandato ad salutem per insignem bonitatem. « Sed sanctificati estis [a] ; » ei enim qui ad hunc venit habitum, sanctum esse contingit, ita ut in nullam animi cadat perturbationem, sed perinde sit ac si carne careat, et sine hac terra sanctus evaserit. Quamobrem « justificati estis, » inquit, « nomine Domini [b]; » facti estis, ut ita dicam, ab ipso justi sicut ipse : et Spiritui sancto, quoad fieri potuit, commisti et contemperati estis. An non enim « omnia mihi licent? Sed non in potestatem redigar [c], » inquit, ut aliquid faciam vel cogitem, vel loquar præter Evangelium. « Escæ » autem « ventri, et venter escis, quas Deus destruet [d], » B hoc est eos qui sic cogitant et vivunt, tanquam nati sint ut comedant, non autem comedunt ut vivant quidem per consequentiam, cognitioni autem attendant principaliter. Et nunquid eos esse dicit veluti carnes sancti corporis? Corpus autem allegorice dicitur Domini Ecclesia, spiritalis et sanctus chorus, ex quibus ii qui solo vocantur nomine, non autem vivunt ex ratione, sunt carnes. « Hoc autem corpus » spiritale, hoc est sancta Ecclesia, neque cum « fornicatione, » neque ab Evangelio defectione, quæ decent vitam gentilem, ullo modo oportet inire consuetudinem. Fornicatur enim in Ecclesiam, suumque corpus, is qui gentiliter vivit in Ecclesia sive facto, sive verbo, sive etiam ipsa cogitatione. C « Qui » huic « adhæret meretrici, » hoc est operationi præter Testamentum, fit aliud « corpus, » non illud sanctum « in carnem unam, » et [et] vitam [habet] gentilem, et spem aliam : « qui autem adhæret Domino » in « spiritu [e], » corpus spiritale per diversum genus congressionis. Filius hic totus, homo sanctus, impatibilis, gnosticus, perfectus, formatus doctrina Domini, ut cum facto et verbo et ipso spiritu Domino adhæserit, 320 recipiat illam mansionem quæ debetur ei qui sic vir evasit. Sufficit hoc specimen eis qui habent aures. Non est enim evolvendum mysterium, sed tantum est indicandum, quantum sufficit ad revocandum in memoriam iis qui sunt participes cognitionis, qui etiam intelligent quemadmodum dictum sit a Domino : D « Estote ut Pater vester perfecti, perfecte [f] » peccata remittentes, et acceptæ injuriæ obliviscentes,

✠ P. 886, ED. POTTER, 753 ED. PARIS. [a] I Cor. vi, 11. [b] Ibid. [c] Ibid. [d] Ibid. [e] Ibid., 16, 17. [f] Matth. v, 48.

(57) *Ἄνευ τῆσδε τῆς γῆς*. Possit etiam scribi ἄνω τῆσδε τῆς γῆς, « supra hanc terram, » id est in cœlo.

(58) *Τῷ*. Ἐν τῷ apud D. Paulum.

(59) *Μὴ γὰρ οὐ*. Has voces non agnoscit D. Paulus.

(60) *Ἃ ὁ Θεὸς κατ*. D. Paulus, ὁ δὲ Θεὸς καὶ ταύτην καὶ ταῦτα καταργήσει.

(61) *Διὰ τὸ ἐσθίειν*. Conf. supra *Pædagog.* sub initium lib. II, p. 162, n. 3.

(62) *Τὸ δὲ σῶμα*. I Cor. vi, 13 : Τὸ δὲ σῶμα οὐ τῇ πορνείᾳ, ἀλλὰ τῷ Κυρίῳ.

(63) *Ὅπως τις οὖν*. Malim ὁπωστιοῦν, « quomodocunque. » Sylburg.

(64) *Ὁ ταύτῃ κολλώμενος*. Respicit I Cor. vi, 16, 17 : Ἢ οὐκ οἴδατε, ὅτι ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ ἓν σῶμά ἐστιν; Ἔσονται γὰρ, φησὶν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. Ὁ δὲ κολλώμενος τῷ Κυρίῳ ἓν πνεῦμά ἐστι.

(65) *Οὐχ ἅγιον εἰς σάρκα μίαν, καὶ βίον ἐθνικὸν καὶ ἄλλην ἐλπίδα*. Scribe : Ὁ ταύτῃ κολλώμενος τῇ πόρνῃ τῇ παρὰ τὴν διαθήκην ἐνεργείᾳ, ἄλλο σῶμα γίνεται, οὐχ ἅγιον εἰς σάρκα μίαν, καὶ βίον ἔχει ἐθνικὸν καὶ ἄλλην ἐλπίδα. Heinsius.

(66) *Γίνεσθε* Matth. v, 48 : Ἔσεσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὥσπερ ὁ Πατὴρ ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι.

et viventes in habitu impatibilitatis. Sicut enim perfectum dicimus medicum, et perfectum philosophum : ita, ut opinor, perfectum gnosticum. Sed nihil ex his, etsi sit maximum, assumitur ad Dei similitudinem : non enim, ut Stoici, valde impie hominis et Dei eamdem esse dicimus virtutem. Annon ergo debemus esse perfecti, ut vult Pater? Nequaquam enim fieri potest ut sit aliquis perfectus ut est Deus : vult autem Pater nos, ita viventes ut obediamus Evangelio, perfectos fieri citra reprehensionem. Si ergo cum hoc ita sit dictum ut aliquid subintelligi debeat, id quod deest subaudierimus, ut sententia suppleatur iis qui possunt quod deficit intelligere : et voluntatem Dei cognoscemus, et pro dignitate mandati simul pie et magnifice vivemus.

A ραλαμβάνεται· οὐ γὰρ καθάπερ οἱ Στωϊκοὶ (67) ἀθέως πάνυ τὴν αὐτὴν ἀρετὴν ἀνθρώπου λέγομεν καὶ Θεοῦ. Μήτι οὖν τέλειοι γίνεσθαι ὀφείλομεν, ὡς ὁ Πατὴρ βούλεται; Ἀδύνατον γὰρ καὶ ἀμήχανον, ὡς ὁ Θεός ἐστι, γενέσθαι τινὰ τέλειον· βούλεται δὲ ὁ Πατὴρ ζῶντας ἡμᾶς κατὰ τὴν τοῦ Εὐαγγελίου ὑπακοὴν, ἀνεπιλήπτως τελείους γίγνεσθαι. Ἦν οὖν, κατ' ἔλλειψιν λεγομένου τοῦ ῥητοῦ, προσυπακούσωμεν τὸ ἐνδέον, εἰς ἀναπλήρωσιν τῆς περικοπῆς τοῖς συνιέναι δυναμένοις ἀπολελειμμένον ἐκλαβεῖν, καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γνωριοῦμεν, καὶ κατ' ἀξίαν τῆς ἐντολῆς εὐσεβῶς ἅμα καὶ μεγαλοφρόνως πολιτευσόμεθα.

CAPUT XV.

Respondet objectioni illorum qui Ecclesiæ se adjungere recusant propter hæresium varietates.

Quoniam autem restat nunc ut respondeamus iis quæ a Græcis et Judæis nobis objiciuntur : in nonnullis autem dubitationibus similiter atque prædictis nos reprehendunt quæ aliam sequuntur doctrinam hæreses : operæ faciemus pretium, si prius expurgatis iis quæ in medio sunt, parati ad solvendas dubitationes, progrediamur ad sequens Stroma. Primum ergo hoc adversus nos adducunt, dicentes non oportere credere ✠ propter dissensionem hæresium : distrahit enim nos ac defatigat etiam ipsa veritas, dum alii alia constituunt dogmata. Quibus respondemus, quod et apud vos Judæos, et apud eos qui inter Græcos fuere in maxima existima-

B Ἐπειδὴ δὲ ἀκόλουθόν ἐστι πρὸς τὰ ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων ἐπιφερόμενα ἡμῖν ἐγκλήματα ἀπολογήσασθαι· συνεπιλαμβάνονται δὲ ἔν τισι τῶν ἀποριῶν ὁμοίως τοῖς προειρημένοις καὶ αἱ περὶ τὴν ἄλλην διδασκαλίαν αἱρέσεις· εὖ ἂν ἔχοι, πρότερον διακαθάραντας τὰ ἐμποδὼν, εὐτρεπεῖς (68) ἐπὶ τὰς τῶν ἀποριῶν λύσεις, εἰς τὸν ἑξῆς προϊέναι Στρωματέα. Πρῶτον μὲν οὖν αὐτὸ τοῦτο προσάγουσιν ἡμῖν λέγοντες, μὴ δεῖν πιστεύειν διὰ τὴν διαφωνίαν τῶν αἱρέσεων· παρατείνει (69) γὰρ καὶ ἡ ἀλήθεια, ἄλλων ἄλλα δογματιζόντων. Πρὸς οὓς φαμέν· Ὅτι καὶ παρ' ὑμῖν τοῖς Ἰουδαίοις, καὶ παρὰ τοῖς δοκιμωτάτοις τῶν παρ' Ἕλλησι φιλοσόφων, πάμπολλοι γεγόνασιν αἱρέσεις·

✠ P. 887, ED. POTTER, 754 ED. PARIS.

(67) *Οἱ Στωϊκοί.* Stoici Deo ac hominibus eamdem rectam rationem inesse putabant. Laertius lib. VII, seg. 88 : Διόπερ τέλος γίνεται τὸ ἀκολούθως τῇ φύσει ζῆν· ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν τῶν ὅλων, οὐδὲν ἐνεργοῦντας ὧν ἀπαγορεύειν εἴωθεν ὁ νόμος ὁ κοινὸς, ὅσπερ ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος διὰ πάντων ἐρχόμενος, ὁ αὐτὸς ὢν τῷ Διὶ καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι. « Idcirco finis efficitur consentanee secundum naturam vivere, secundum suam atque universorum naturam, nihil eorum faciendo quæ a communi lege prohibentur, quæ est recta ratio in omnes perveniens, eademque in Jove hoc principe gubernationis omnium quæ sunt. » Hinc factum, ut easdem utrisque virtutes tribuerint. Cicero *De legib.* lib. I : « Jam vero virtus eadem in homine ac Deo est, neque ullo alio in Genio præterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta, et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. » Eorum sententiam exponit Origenes *contra Celsum* lib. IV, p. 179, 180 : Εἰ δέ τις τὸ λεγόμενον ὑπό τινων, εἴτε τῶν νοούντων, εἴτε τῶν μὴ συνιέντων, ἀλλὰ παρακουσάντων λόγου ὑγιοῦς, φάσκοι, ὅτι ὁ Θεός ἐστιν, εἶτα μετ' ἐκεῖνον ἡμεῖς· καὶ τοῦτό γ' ἂν ἑρμηνεύοιμι τὸ, *ἡμεῖς*, λέγων ἀντὶ τοῦ, *οἱ λογικοὶ*, καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ σπουδαῖοι λογικοί. Καθ' ἡμᾶς γὰρ ἡ αὐτὴ ἀρετή ἐστι τῶν μακαρίων πάντων, ὥστε καὶ ἡ αὐτὴ ἀρετὴ ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ. « Quod si quis illud a quibusdam, sive intelligentibus, sive non intelligentibus, sed potius ab iis, qui perperam sanum sermonem audierunt, hoc dictum dicat : Est Deus, deinde post illum nos : equidem vocem hanc, nos, interpretarer, id est ratione præditi, vel potius ratione virtuteque ornati. Nam juxta nostrum dogma eadem est virtus beatorum omnium, ac proinde eadem Dei et hominis. » Hanc sententiam ut impiam supra reprehendit Clemens *Strom.* II, p. 501 ; *Strom.* VI, p. 798. Quinetiam iidem philosophi eo processerunt, ut sapientem suum diis virtute ac felicitate parem facerent. Seneca ep. 74. « Quanti æstimamus hoc otium, quod inter deos agitur, quod deos facit? Ita dico, Lucili : et te in cœlum compendiario voco. Solebat Sextius dicere, Jovem plus non posse quam bonum virum. Plura Jupiter habet, quæ præstet hominibus : sed inter duos bonos non est melior, qui locupletior : non magis quam inter duos, quibus par scientia regendi gubernaculum est, meliorem dixeris, cui majus speciosiusque navigium est. Jupiter quo antecedit virum bonum? diutius bonus est. Sapiens nihilo se minoris æstimat, quod virtutes ejus spatio breviore clauduntur. Quemadmodum ex duobus sapientibus qui senior decessit non est beatior eo cujus intra pauciores annos terminata virtus est, sic Deus non vincit sapientem felicitate, etiamsi vincit ætate. Non est virtus major, quæ longior. Jupiter omnia habet : sed nempe aliis tradidit habenda. Ad ipsum hic unus usus pertinet, quod utendi etiam omnibus causa est. Sapiens tam æquo animo omnia apud nos videt contemnitque quam Jupiter : et hoc se magis suspicit, quod Jupiter uti illis non potest, sapiens non vult. Credamus itaque Sextio monstranti pulcherrimum iter, et clamanti :

« . . . . . . *Hac itur ad astra,*

etc. » Alia testimonia prætereo.

(68) *Εὐτρεπεῖς.* Εὐπρεπεῖς habent editiones Sylburg. recentiores.

(69) *Παρατείνει.* H. παραφθίνει, « perit, interit. » SYLB.

καὶ οὐ δήπου φατὲ δεῖν ὀκνεῖν ἤτοι φιλοσοφεῖν καὶ A Ἰουδαΐζειν, τῆς διαφωνίας ἕνεκα τῆς πρὸς ἀλλήλας τῶν παρ' ὑμῖν αἱρέσεων. Ἔπειτα δὲ ἐπισπαρήσεσθαι τὰς αἱρέσεις τῇ ἀληθείᾳ, καθάπερ τῷ πυρῷ « τὰ ζιζάνια, » πρὸς τοῦ Κυρίου προφητικῶς εἴρηται, καὶ ἀδύνατον μὴ γενέσθαι τὸ προειρημένον ἔσεσθαι· καὶ τούτου ἡ αἰτία, ὅτι παντὶ τῷ καλῷ μῶμος ἕπεται. Μή τι οὖν, εἰ καὶ παραβαίη τις συνθήκας, καὶ τὴν ὁμολογίαν παρέλθοι τὴν πρὸς ἡμᾶς, διὰ τὸν ψευσάμενον τὴν ὁμολογίαν ἀφεξόμεθα τῆς ἀληθείας καὶ ἡμεῖς; Ἀλλ' ὡς ἀψευδεῖν χρὴ τὸν ἐπιεικῆ, καὶ μηδὲν ὧν ὑπέσχηται ἀκυροῦν, κἂν ἄλλοι τινὲς παραβαίνωσι συνθήκας· οὕτω καὶ ἡμᾶς κατὰ μηδένα τρόπον τὸν ἐκκλησιαστικὸν παραβαίνειν προσήκει κανόνα· καὶ μάλιστα τὴν περὶ τῶν μεγίστων ὁμολογίαν ἡμεῖς μὲν φυλάττομεν, οἱ δὲ παραβαίνουσι. Πιστευ- B τέον οὖν τοῖς βεβαίως ἐχομένοις τῆς ἀληθείας. Ἤδη δὲ καὶ ὡς ἐν πλάτει χρωμένοις τῇδε τῇ ἀπολογίᾳ, ἔνεστι φάναι πρὸς αὐτούς, ὅτι καὶ οἱ ἰατροὶ ἐναντίας δόξας κεκτημένοι κατὰ τὰς οἰκείας αἱρέσεις, ἐπίσης ἔργῳ θεραπεύουσιν. Μήτι οὖν, κάμνων τις τὸ σῶμα, καὶ θεραπείας δεόμενος, οὐ προσίεται ἰατρὸν διὰ τὰς ἐν τῇ ἰατρικῇ αἱρέσεις; Οὐκ ἄρα οὐδὲ ὁ τὴν ψυχὴν νοσῶν καὶ εἰδώλων ἔμπλεως, ἕνεκά γε τοῦ ὑγιᾶναι καὶ εἰς Θεὸν ἐπιστρέψαι, προφασίσαιτό ποτε τὰς αἱρέσεις. Ναὶ μὴν διὰ « τοὺς δοκίμους (70), » φησίν, « αἱ αἱρέσεις· » δοκίμους ἤτοι τοὺς εἰς πίστιν ἀφικνουμένους λέγει, ἐκλεκτικώτερον προσιόντας τῇ κυριακῇ διδασκαλίᾳ, καθάπερ τοὺς δοκίμους τραπεζίτας (71) τὸ κίβδηλον νόμισμα (72) τοῦ κυ- C ρίου ἀπὸ τοῦ παραχαράγματος διακρίνοντας· ἢ τοὺς ἐν τῇ αὐτῇ πίστει δοκίμους ἤδη γενομένους κατά τε τὸν βίον κατά τε τὴν γνῶσιν. Διὰ δὴ τοῦτο ἄρα πλείονος ἐπιμελείας καὶ προμηθείας δεόμεθα εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πῶς ἀκριβῶς βιωτέον, καὶ τίς ἡ ὄντως οὖσα θεοσέβεια. Δῆλον γάρ, ὅτι δυσκόλου καὶ δυσέργου τῆς ἀληθείας τυγχανούσης, διὰ τοῦτο γεγόνασιν αἱ ζητήσεις, ἀφ' ὧν αἱ φίλαυτοι καὶ φιλόδοξοι αἱρέσεις, μὴ μαθόντων μὲν μηδὲ παρειληφότων ἀληθῶς, οἴησιν δὲ γνώσεως εἰληφότων. Διὰ πλείονος τοίνυν φροντίδος ἐρευνητέον τὴν τῷ ὄντι ἀλήθειαν, ἣ μόνη περὶ τὸν ὄντως ὄντα Θεὸν καταγίνεται· πόνῳ δὲ ἕπεται γλυκεῖα εὕρεσίς τε καὶ μνήμη. Ἐπαποδυτέον ἄρα τῷ πόνῳ τῆς εὑρέσεως διὰ τὰς αἱρέσεις, ἀλλ' οὐ τέλεον ἀποστατέον· οὐδὲ γάρ, ὀπώρας παρακειμένης, D τῆς μὲν ἀληθοῦς καὶ ὡρίμου, τῆς δὲ ἐκ κηροῦ ὡς ὅτι μάλιστα ἐμφεροῦς πεποιημένης, διὰ τὴν ὁμοιότητα ἀμφοῖν ἀφεκτέον. Διακριτέον δὲ ὁμοῦ τε τῇ καταληπτικῇ θεωρίᾳ, καὶ τῷ κυριωτάτῳ λογισμῷ τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ φαινομένου. Καὶ ὥσπερ ὁδοῦ μιᾶς μὲν τῆς βασιλικῆς τυγχανούσης, πολλῶν δὲ καὶ ἄλλων τῶν μὲν ἐπί τινα κρημνόν, τῶν δὲ ἐπὶ ποταμὸν

A tione philosophos, fuere plurimæ hæreses: neque tamen ideo dubitandum esse dicitis quin sit philosophandum, aut Judaicæ hærendum disciplinæ, propter eam quæ est inter se vestrarum dissensionem sectarum. Præterea autem fore ut in veritate seminentur hæreses, velut in frumento « zizania [a], » prophetice dictum est a Domino, et fieri non potest, ut non fiat id, quod prædictum est esse futurum. Hujus autem causa est, quod quidquid est pulchrum sequitur reprehensio. Num ergo si quis pacta conventa non observaverit, et transgressus fuerit eam quæ fit apud nos confessionem, propter eum qui non stetit suæ professioni, abstinebimus nos quoque a veritate? Sed ut oportet virum probum minime esse mendacem, et nihil infirmare B eorum quæ pollicitus est, etiamsi aliqui alii pacta conventa transiliant: ita nos quoque nullo modo convenit transilire regulam ecclesiasticam: maximeque eam quæ fit de rebus maximis professionem, nos quidem observamus, illi vero transiliunt. Est ergo credendum iis qui firmiter adhærent veritati. Jam vero nobis large hac defensione licet uti iisque respondere, quod medici quoque quorum convenienter suis sectis diversæ sunt sententiæ, ex æquo reipsa curant. Num ergo quispiam ægrotans, et qui ut curetur opus habet, non admittit medicum, propter eas quæ sunt in medicina hæreses? Ita quoque qui anima ægrotat, et est plenus simulacrorum vanitate, sanitati sane et ad Deum con- C versioni nunquam hæreses prætexat. Certe propter « probatos, » inquit, sunt « hæreses [b]: » probatos autem dicit, vel eos qui venientes ad fidem, majori delectu accedunt ad doctrinam Dominicam, tanquam probos argentarios qui nummum domini adulterinum discernunt ex falsa impressione; aut eos qui in ipsa fide jam probati evaserunt, et in vita et in cognitione. Propterea ergo majori cura opus est et providentia, ut examinetur quo modo sit exacte vivendum, et quænam sit vera pietas. Clarum est enim quod cum veritas sit ardua et difficilis, propterea certe oriuntur quæstiones, ex quibus præ nimio sui amore et gloriæ cupiditate, nascuntur hæreses eorum qui non didicerunt quidem, neque vere acceperunt, sed sibi cognitionis D sumpsere persuasionem. Est ergo nobis majori studio et cura perscrutanda ✠ ea quæ vere est veritas, quæ sola circa eum qui vere est Deus versatur. Laborem autem consequitur dulcis inventio et memoria. Est ergo labor inveniendi subeundus propter hæreses, sed non est omnino deficiendum. Neque enim si appositus sit fructus, unus quidem verus et maturus, alius vero factus ex cera quam

✠ P. 888, ED. POTTER, 755 ED. PARIS.

[a] Matth. XIII, 25 et seq. [b] I Cor. XI, 19.

(70) *Διὰ τοὺς δοκίμους*. Hoc brevitatis causa dictum pro eo, quod latius apud Paulum est I Cor. XI: Ἵνα οἱ δόκιμοι φανεροὶ γένωνται. SYLBURG.

(71) *Τοὺς δοκίμους τραπ.* Respicit Christi præceptum superius memoratum *Strom.* I, pag. 425, not.

(72) *Τὸ κίβδηλον νομ.* Id est, « numisma adulterinum a probo ac legitimo ex falsa impressione discernentes. » Nam κύριον νόμισμα opponitur τῷ κιβδήλῳ. Interpres perperam « nummum domini » vertit.

maxime similis, propter similitudinem est abstinendum ab utroque. Simul autem discernendum est comprehensiva contemplatione, et principali consideratione, verum ab eo quod apparet. Et quemadmodum si una quidem sit via regia, et multæ etiam aliæ, ex quibus aliquæ ferunt in præcipitium, aliquæ vero ad fluvium rapide fluentem, aut ad mare profundum, non dubitaverit quispiam viam ingredi propter dissensionem, sed utetur via regia et trita et sejuncta a periculo : ita cum alii alia dicant de veritate, non est discedendum, sed diligentius est inquirenda ejus accuratissima cognitio. Nam cum oleribus hortensibus una etiam nascuntur herbæ. Num propterea abstinent agricolæ a cultura hortorum? Cum ergo habeamus a natura multa quæ nos incitant, et dant occasionem ad ea quæ dicuntur examinanda, etiam veritatis invenire consequentiam debemus. Quocirca merito etiam **321** condemnamur, si non assentiamur iis quibus oportet parere, nec discernamus id quod repugnat, et indecorum, et præter naturam est, et falsum, a vero et consentaneo, et decoro, et eo quod est secundum naturam. Quibus quidem est utendum, tanquam occasionibus agnoscendæ ejus quæ vere est veritatis. Græcis ergo est inanis hic prætextus : volentibus enim licebit invenire veritatem. His autem qui causas adducunt quæ carent ratione, manet condemnatio indeprecabilis. Utrum enim tollunt an concedunt esse demonstrationem? Existimo omnes esse concessuros præter eos qui sensus quoque tollunt. Si sit autem demonstratio, necesse est descendere ad quæstiones, et per ipsas Scripturas discere demonstrative, quomodo lapsæ sunt hæreses; et contra, quomodo in sola veritate et antiqua Ecclesia sit perfectissima cognitio, et ea quæ est revera optima hæresis. Ex iis autem qui declinant a veritate, alii quidem seipsos solos, alii vero propinquos quoque conantur fallere. Atque ii quidem qui appellantur δοξόσοφοι, hoc est, opinione sua sapientes, qui se veritatem invenisse existimant, nullam habentes veram demonstrationem, ii seipsos decipiunt, acquiescendum existimantes : quorum non parvus est numerus, qui et quæstiones declinant ne confutentur, et doctrinam vitant ✠ ne condemnentur. Qui autem eos qui accedunt decipiunt, sunt valde astuti, qui etiamsi satis assequantur se nihil scire, probabilibus tamen argumentis obscurant veritatem. Alia est autem, ut opinor, natura probabilium argumentorum, et alia verorum. Et quod necesse sit nomen hæreseon ita usurpari ut veritati opponatur, et ab ea distinguatur, cognoscimus : a qua cum quædam ad hominum perniciem avulserint sophistæ, humanis et a se inventis ea infodientes artibus, gloriantur se præesse diatribæ seu scholæ potius quam Ecclesiæ.

A ῥοώδη ἢ θάλασσαν ἀγχιβαθῆ φερουσῶν, οὐκ ἄν τις ὀκνήσαι διὰ τὴν διαφωνίαν ὁδεῦσαι, χρήσαιτο δ' ἂν τῇ ἀκινδύνῳ καὶ βασιλικῇ καὶ λεωφόρῳ· οὕτως, ἄλλα ἄλλων περὶ ἀληθείας λεγόντων, οὐκ ἀποστατέον, ἐπιμελέστερον δὲ θηρατέον τὴν ἀκριβεστάτην περὶ αὐτῆς γνῶσιν· ἐπεὶ κἀν τοῖς κηπευομένοις λαχάνοις συναναφύονται καὶ πόαι (73). Μήτι οὖν ἀπέχονται οἱ γεωργοὶ τῆς κηπευτικῆς ἐπιμελείας; Ἔχοντες οὖν πολλὰς ἐκ φύσεως ἀφορμὰς πρὸς τὸ ἐξετάζειν τὰ λεγόμενα, καὶ τῆς ἀληθείας τὴν ἀκολουθίαν ἐξευρίσκειν ὀφείλομεν· διὸ καὶ εἰκότως κρινόμεθα, ὡς δέον πείθεσθαι, μὴ συγκατατιθέμενοι, μὴ διαστέλλοντες τὸ μαχόμενον, καὶ ἀπρεπὲς, καὶ παρὰ φύσιν, καὶ ψεῦδος, ἀπό τε τἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀκολούθου, καὶ τοῦ πρέποντος, καὶ τοῦ κατὰ φύσιν· αἷς ἀφορμαῖς
B καταχρηστέον εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ὄντως οὔσης ἀληθείας. Ματαία τοίνυν τοῖς Ἕλλησιν ἡ πρόφασις αὕτη· τοῖς μὲν γὰρ βουλομένοις ἐξέσται καὶ τὸ εὑρεῖν τὴν ἀλήθειαν· τοῖς δὲ αἰτίας ἀλόγους προβαλλομένοις ἀναπολόγητος ἡ κρίσις. Πότερον γὰρ ἀναιροῦσιν ἢ συγκατατίθενται εἶναι ἀπόδειξιν; Οἶμαι πάντας ἂν ὁμολογήσειν ἄνευ τῶν τὰς αἰσθήσεις ἀναιρούντων (74). Ἀποδείξεως δ' οὔσης, ἀνάγκη συγκαταβαίνειν εἰς τὰς ζητήσεις, καὶ δι' αὐτῶν τῶν Γραφῶν ἐκμανθάνειν ἀποδεικτικῶς, ὅπως μὲν ἀπεσφάλησαν αἱ αἱρέσεις, ὅπως δὲ ἐν μόνῃ τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἥ τε ἀκριβεστάτη γνῶσις καὶ ἡ τῷ ὄντι ἀρίστη αἵρεσις. Τῶν τε ἀπὸ τῆς ἀληθείας ἐκτρεπομένων, οἱ μὲν σφᾶς αὐτοὺς μόνους, οἱ δὲ καὶ τοὺς πέλας ἐξαπατᾷν ἐπιχειροῦσιν. Οἱ μὲν οὖν
C δοξόσοφοι καλούμενοι, οἱ τὴν ἀλήθειαν εὑρηκέναι νομίζοντες, οὐκ ἔχοντες ἀπόδειξιν οὐδεμίαν ἀληθῆ, ἑαυτοὺς οὗτοι ἀπατῶσιν ἀναπεπαῦσθαι νομίζοντες· ὧν πλῆθος οὐκ ὀλίγον, τάς τε ζητήσεις ἐκτρεπομένων διὰ τοὺς ἐλέγχους (75), ἀποφευγόντων δὲ καὶ διδασκαλίας διὰ τὴν κατάγνωσιν· οἱ δὲ τοὺς προσιόντας ἐξαπατῶντες πανοῦργοι σφόδρα· οἳ καὶ παρακολουθοῦντες αὐτοῖς (76), ὅτι μηδὲν ἐπίστανται, πιθανοῖς ὅμως ἐπιχειρήμασι σκοτίζουσι τὴν ἀλήθειαν. Ἑτέρα δ', οἶμαι, τῶν πιθανῶν ἐπιχειρημάτων, καὶ ἑτέρα τῶν ἀληθῶν ἡ φύσις. Καὶ ὅτι τῶν αἱρέσεων ἀνάγκη τὴν ὀνομασίαν πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῆς ἀληθείας λέγεσθαι, γινώσκομεν· ἀφ' ἧς τινα ἀποσπάσαντες ἐπὶ λύμῃ τῶν ἀνθρώπων οἱ σοφισταὶ, ταῖς ἐξευρημέναις σφίσιν ἀνθρωπικαῖς τέχναις ἐγκατορύξαντες, αὐχοῦσι
D προΐστασθαι διατριβῆς μᾶλλον ἢ Ἐκκλησίας.

✠ P. 889, ED. POTTER, 756 ED. PARIS.

(73) *Πόαι*. Id est, herbæ ἐκ τῆς γῆς αὐτομάτως βλαστάνουσαι· « quæ sponte » et absque hominum opera « e terra germinant ; » ut ait Hesychius.

(74) *Ἄνευ τῶν τὰς αἰσθήσεις ἀναιρούντων*. « Exceptis illis, qui sensus tollunt. » Philosophi quidam negabant certo sciri quidquam, ut Academici, ullamve sensibus cognitionem posse nos adipisci. Collect.

(75) *Διὰ τοὺς ἐλέγχους*. Interpres recte vertit : « Ne confutentur. » Vide pag. 759. Vide etiam *Protrept*. p. 11 edit. Paris. Lowth.

(76) *Αὐτοῖς*. Scribendum potius αὑτοῖς, ut sæpe alibi, et paulo supra αὑτούς.

CAPUT XVI.

Duas rationes proponit quibus vera fides ab hæresi distingui possit: 1° ad Scripturas recurrendo, atque ex iis de doctrina quavis judicium ferendo.

Ἀλλ' οἱ πονεῖν ἕτοιμοι ἐπὶ τοῖς καλλίστοις οὐ πρότερον ἀποστήσονται ζητοῦντες τὴν ἀλήθειαν, πρὶν ἂν τὴν ἀπόδειξιν ἀπ' αὐτῶν λάβωσι τῶν Γραφῶν. Ἔστι μὲν οὖν κοινά τινα τῶν ἀνθρώπων κριτήρια, καθάπερ τὰ αἰσθητήρια· τὰ δ' ἄλλα τῶν (77) βουληθέντων, καὶ ἀσκησάντων τὰ ἀληθῆ τὰ διὰ νοῦ καὶ λογισμοῦ τεχνικὰ, λόγων ἀληθῶν τε καὶ ψευδῶν. Μέγιστον δὲ τὸ καὶ τὴν οἴησιν ἀποθέσθαι, ἐν μέσῳ καταστάντας ἀκριβοῦς ἐπιστήμης καὶ προπετοῦς δοξοσοφίας, καὶ γνῶναι, ὅτι ὁ τὴν αἰώνιον ἐλπίζων ἀνάπαυσιν γιγνώσκει καὶ τὴν εἴσοδον αὐτῆς ἐπίπονον οὖσαν καὶ « τεθλιμμένην (78)· » ὅ τε ἅπαξ εὐαγγελισθεὶς, καὶ τὸ σωτήριον, φησὶν, ἐν ᾗ ὥρᾳ ἐπιγνῷ, μὴ « ἐπιστρεφέσθω (79) εἰς τὰ ὀπίσω καθάπερ ἡ Λὼτ γυνὴ, » μηδὲ εἰς τὸν πρότερον βίον τὸν τοῖς αἰσθητοῖς προσανέχοντα, μηδὲ μὴν εἰς τὰς αἱρέσεις παλινδρομείτω· ἐθίζουσι γὰρ ἀμηγέπη τὸν ὄντα μὴ γινώσκουσαι Θεόν. « Ὁ γὰρ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ, » τὸν ὄντως πατέρα καὶ διδάσκαλον τῆς ἀληθείας, τὸν ἀναγεννῶντα καὶ ἀνακτίζοντα, καὶ τιθηνούμενον τὴν ψυχὴν τὴν ἐξειλεγμένην, « οὐκ ἔστι μου ἄξιος, » λέγει, τοῦ εἶναι υἱὸς Θεοῦ, καὶ μαθητὴς Θεοῦ, ὁμοῦ καὶ φίλος καὶ συγγενής· « Οὐδεὶς (80) γὰρ εἰς τὰ ὀπίσω βλέπων καὶ ἐπιβάλλων τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπ' ἄροτρον εὔθετος τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. » Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, τοῖς πολλοῖς καὶ μέχρι νῦν δοκεῖ ἡ Μαριὰμ λεχὼ εἶναι διὰ τὴν τοῦ παιδίου γέννησιν, οὐκ οὖσα λεχώ· καὶ γὰρ (81) μετὰ τὸ τεκεῖν αὐτὴν μαιωθεῖσαν, φασί τινες παρθένον εὑρεθῆναι. Τοιαῦται δ' ἡμῖν αἱ Κυριακαὶ Γραφαὶ, τὴν ἀλήθειαν ἀποτίκτουσαι, καὶ μένουσαι παρθένοι μετὰ τῆς ἐπικρύψεως

Sed qui in rebus pulcherrimis laborem impendere sunt parati, non desistent prius quærere veritatem, quam ex ipsis Scripturis acceperint demonstrationem. Ac sunt quidem communes hominibus facultates judicandi, sicut sensus : alia autem eorum qui consultarunt, et exercuerunt ea quæ vera sunt : nempe quæ vera et falsa, per mentem et ratiocinationem artificiose distinguunt. Maximum est autem deposita sui opinione, consistere in medio accuratæ scientiæ et temerariæ sapientiæ opinionis, et nosse quod qui æternam sperat quietem, cognoscit etiam ejus introitum esse laboriosum et « arctum. » Et qui semel admisit Evangelium, ne ille, salutare, inquit, qua hora cognoverit, « ad ea quæ sunt retro convertatur sicut uxor Lot [a], » neque ad priorem vitam quæ dat operam rebus sensilibus, sed neque recurrat ad hæreses. In consuetudinem enim nescio quomodo suam pertrahunt, cum eum qui revera est non noverint Deum. « Qui enim diligit patrem vel matrem plus quam me [b], » qui sum vere pater et magister veritatis, qui regenero et recreo, foveoque et alo electam animam, « non est me dignus, » ut sit, inquit, Dei filius, et Dei discipulus, et simul etiam amicus et cognatus : « Nemo enim ad ea quæ sunt retro respiciens, et manum suam mittens ad aratrum, est aptus regno Dei [c]. » Sed, ut videtur, multis in hodiernum diem videtur Maria esse puerpera propter ortum filii, cum non sit puerpera. Quidam enim dicunt, eam postquam ✠ peperisset, inspectam ab obstetrice, inventam fuisse virginem. Tales autem sunt nobis Scripturæ Dominicæ, veritatem

✠ P. 890, ED. POTTER, 757 ED. PARIS. [a] Luc. XVII, 31, 32. [b] Matth. X, 37. [c] Luc. IX, 62.

(77) *Τὰ δ' ἄλλα τ.* Hæc mendosa videntur ac mutila. Voluisse videtur auctor, quod licet omnibus insit naturalis quædam judicandi de rebus, sicut et sentiendi, vis, tamen ii, qui mentes suas in investiganda veritate et discernendis veris sermonibus a falsis exercuerunt, diversam ac præstantiorem habeant judicandi facultatem, quam cæteri.

(78) *Τεθλιμμένην*. Respicit Matth. VII, 14 : Στενὴ ἡ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς ζωήν.

(79) *Μὴ ἐπιστρεφ.* Respicit Luc. XVII, 31, 32 : Ὁ ἐν τῷ ἀγρῷ ὁμοίως μὴ ἐπιστρεψάτω εἰς τὰ ὀπίσω. Μνημονεύετε τῆς γυναικὸς Λώτ.

(80) *Οὐδείς*. Luc. IX, 62 : Οὐδεὶς ἐπιβαλὼν τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπ' ἄροτρον καὶ βλέπων εἰς τὰ ὀπίσω εὔθετός ἐστιν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.

(81) *Καὶ γάρ*. Non pauci sunt, qui Mariæ virginitatem prorsus illibatam et perpetuam fuisse contendunt. « Ut vero ἀειπαρθένος et esset et diceretur, necesse fuit ut virgo conciperet, virgo ut pareret, virgo ut semper permaneret; » inquit Montacutius *Apparat.* IX, sect. 59. Eo usque tandem invaluit hæc sententia, ut Can. 3 Concilii Lateranensis sub Martino I, decretum fuerit, B. Virginem incorruptibiliter enixam esse. Aliter sensit Tertullianus, sub fine libri *De carne Christi* hæc scribens : « Agnoscimus ergo signum contradicibile, conceptum et partum virginis Mariæ, de quo Academici isti : Peperit, et non peperit : Virgo, et non virgo : quasi non, etsi ita dicendum esset, a nobis magis dici conveniret. Peperit enim, quæ ex sua carne; et non peperit, quæ non ex viri semine. Et virgo, quantum a viro; non virgo, quantum a partu. Non tamen ideo, peperit, et non peperit ; et ideo virgo, quæ non virgo: quia non de visceribus suis mater. Sed apud nos nihil dubium, nec retortum in ancipitem defensionem. Lux, lux; et tenebræ, tenebræ; et Est, est; et Non, non. Quod amplius, hoc a malo est. Peperit, quæ peperit : et si virgo concepit, in partu suo nupsit, ipsa patefacti corporis lege; in quo nihil interfuit, de vi masculi admissi, an emissi, idem illud sexus resignaverit. Hæc denique vulva est, propter quam et de aliis scriptum est : Omne masculinum adaperiens vulvam, sanctum vocabitur Domino. Quis vere sanctus, quam Dei Filius? Quis proprie vulvam adaperuit, quam qui clausam patefecit? Cæterum omnibus nuptiæ patefaciunt. Itaque magis patefacta est, quia magis erat clausa. Utique magis non virgo dicenda est, quam virgo; saltu quodam mater antequam nupta. Et quid ultra de hoc retractandum est? Cum hac ratione Apostolus non ex virgine, sed ex muliere editum Filium Dei pronuntiavit, agnovit adapertæ vulvæ nuptialem passionem. Legimus quidem apud Ezechielem de vacca illa, quæ peperit et non peperit. Sed videte, ne vos jam tunc providens Spiritus sanctus notarit hac voce, disceptaturos super uterum Mariæ. Cæterum non, contra illam suam simplicitatem, pronuntiasset dubitative, Isaia dicente : Concipiet, et pariet. »

parientes, et manentes virgines cum occultatione mysteriorum veritatis. « Peperit, et non peperit, » inquit Scriptura, ut quæ ex se, non ex conjunctione conceperit. Quamobrem gnosticis quidem conceperunt Scripturæ. Quod quia non intellexere hæreses, quasi quæ non conceperunt eas ablegant. Cum autem omnes homines idem habeant judicium, alii quidem quod Logos dictat sequentes faciunt argumenta : alii autem cum seipsos dediderint voluptatibus, Scripturam torquent ad suas cupiditates. Opus est autem, ut opinor, amatori veritatis robore animi. Necesse enim labi in maximis, eos qui res maximas aggrediuntur, nisi regulam veritatis ab ipsa veritate acceptam tenuerint. Qui autem eo devenerunt, ut a recta via exciderint, merito etiam falluntur in plurimis singularibus, propterea quod non habeant verorum et falsorum judicium plane exercitatum, in iis quæ oportet eligendis. Si enim haberent, parerent Scripturis divinis. Quemadmodum ergo si quis fiat bestia ex homine, similiter atque ii qui fuerant infecti venenis Circes : ita homo Dei esse, et Domino fidelis esse desiit, qui adversus ecclesiasticam recalcitravit traditionem, et in humanarum hæreseon desiluit opiniones. Qui autem ex hoc errore reversus obediit Scripturis, et vitam suam permisit veritati, Deus quodammodo ex homine efficitur. Principium enim doctrinæ habemus Dominum, qui et per prophetas, et per Evangelium, et per beatos apostolos, « multifariam multisque modis [a] » a principio ad finem deducit cognitionis. Principium autem si quis alio opus habere existimaverit, non utique vere poterit manere principium. Qui est ergo ex seipso fidelis, ei merito fides habetur in Dominica Scriptura et voce, quæ per **322** Dominum operatur ad hominum beneficium. Ipsa autem tanquam criterio utimur ad res inveniendas. Quidquid autem judicatur, non creditur priusquam fuerit judicatum, quare nec est principium id quod opus habet judicio. Merito ergo cum fide comprehenderimus ✠ principium indemonstrabile, ex abundanti etiam ab ipso principio de principio demonstrationes su-

τῶν τῆς ἀληθείας μυστηρίων. « Τέτοκε (82) καὶ οὐ τέτοκε, » φησὶν ἡ Γραφή· ὡς ἂν ἐξ αὐτῆς (83) οὐκ ἐκ συνδυασμοῦ συλλαβοῦσα· διόπερ τοῖς γνωστικοῖς κεκυήκασιν αἱ Γραφαί. Αἱ δὲ αἱρέσεις, οὐκ ἐκμαθοῦσαι, ὡς μὴ κεκυηκυίας παραπέμπονται. Πάντων δὲ ἀνθρώπων τὴν αὐτὴν κρίσιν ἐχόντων, οἱ μὲν, ἀκολουθοῦντες τῷ ἐροῦντι (84) Λόγῳ, ποιοῦνται τὰς πίστεις· οἱ δὲ, ἡδοναῖς σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδωκότες, βιάζονται πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τὴν Γραφήν. Δεῖ δ', οἶμαι, τῷ τῆς ἀληθείας ἐραστῇ ψυχικῆς εὐτονίας· σφάλλεσθαι γὰρ ἀνάγκη μέγιστα τοὺς μεγίστοις ἐγχειροῦντας πράγμασιν, ἢν μὴ τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας παρ' αὐτῆς λαβόντες ἔχωσι τῆς ἀληθείας. Οἱ τοιοῦτοι δὲ, ἅτε ἀποπεσόντες τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ, καὶ τοῖς πλείστοις τῶν κατὰ μέρος σφάλλονται· εἰκότως, διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἀληθῶν καὶ ψευδῶν κριτήριον, συγγεγυμνασμένον (85) ἀκριβῶς τὰ δέοντα αἱρεῖσθαι. Εἰ γὰρ ἐκέκτηντο, ταῖς θείαις ἐπείθοντο ἂν Γραφαῖς. Καθάπερ οὖν εἴ τις ἐξ ἀνθρώπων θηρίον γένοιτο παραπλησίως τοῖς ὑπὸ τῆς Κίρκης (86) φαρμαχθεῖσιν, οὕτως ἄνθρωπος εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ πιστὸς τῷ Κυρίῳ διαμένειν ἀπολώλεκεν ὁ ἀναλακτίσας τὴν Ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, καὶ ἀποσκιρτήσας εἰς δόξας αἱρέσεων ἀνθρωπίνων. Ὁ δὲ ἐκ τῆσδε τῆς ἀπάτης παλινδρομήσας, κατακούσας τῶν Γραφῶν, καὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον ἐπιστρέψας (87) τῇ ἀληθείᾳ, οἷον ἐξ ἀνθρώπου Θεὸς ἀποτελεῖται. Ἔχομεν γὰρ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας τὸν Κύριον, διά τε τῶν προφητῶν, διά τε τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ διὰ τῶν μακαρίων ἀποστόλων, « πολυτρόπως καὶ πολυμερῶς » ἐξ ἀρχῆς εἰς τέλος ἡγούμενον τῆς γνώσεως. Τὴν ἀρχὴν (88) δ' εἴ τις ἕτερον (89) δεῖσθαι ὑπολάβοι, οὐκέτ' ἂν ὄντως ἀρχὴ φυλαχθείη. Ὁ μὲν οὖν ἐξ ἑαυτοῦ πιστὸς τῇ κυριακῇ Γραφῇ τε καὶ φωνῇ ἀξιόπιστος εἰκότως ἂν διὰ τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων εὐεργεσίαν ἐνεργουμένῃ. Ἀμέλει πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων εὕρεσιν, αὐτῇ χρώμεθα κριτηρίῳ· τὸ κρινόμενον δὲ πᾶν ἔτι ἄπιστον πρὶν κριθῆναι· ὥστ' οὐδ' ἀρχὴ τὸ κρίσεως δεόμενον. Εἰκότως τοίνυν πίστει περιβαλόντες ἀναπόδεικτον τὴν ἀρχὴν, ἐκ περιουσίας καὶ τὰς ἀποδείξεις παρ' αὐτῆς τῆς ἀρχῆς περὶ τῆς ἀρχῆς λαβόντες, φωνῇ Κυρίου παιδευόμεθα πρὸς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας. Οὐ γὰρ ἁπλῶς ἀποφαινομέ-

✠ P. 891, ED. POTTER, 758 ED. PARIS. [a] Heb. I, 1.

(82) *Τέτοκεν*. Hæc sententia, quam Tertullianus etiam loco jam dicto allegavit, in S. Scripturis frustra quæretur. Eam Rigaltius ex apocrypho quodam libro petitam fuisse existimavit. Pamelio et nonnullis aliis, qui Tertullianum explicarunt, visum est librum Jobi respici, in quo hæc exstant : « Vacca peperit, et non est privata fetu suo. » Verum Ezechielem satis aperte indicat Tertullianus hæc scribens : « Legimus quidem apud Ezechielem de vacca illa, quæ peperit et non peperit. » Sed in Ezechielis prophetæ libro hæc verba nusquam apparent. Quo factum, ut nonnulli Ezechielum, tragicum inter Judæos poetam, citari putent. Sed e sequentibus Tertulliani verbis satis apparet, eum non poetæ cuipiam, sed auctori divinitus afflato hæc tribuere : unde ea nonnulli ex Ezechiele propheta post Tertulliani ætatem excidisse conjiciunt.

(83) *Αὐτῆς*. Vel potius αὑτῆς, et mox iterum αὑτούς.

(84) *Ἐροῦντι*. Lege αἱροῦντι. Vide ad p. 735 edit. Paris. LOWTH.

(85) *Συγγεγυμνασμένον*. Respicere videtur Heb. V, 14.

(86) *Κίρκης*. Respicit Homeri *Odyss*. Δ. v. 235.

(87) *Ἐπιστρέψας*. Interpres legit ἐπιτρέψας, « vitam suam permisit veritati. » Retineri tamen et vulgata lectio potest, hoc sensu, « ad veritatem convertit. » SYLBURG.

(88) *Ἀρχήν*. Principium dicitur, quod alii fidem facit. Proinde id, quod demonstratione indiget, pro principio haberi non debet. Aristoteles *Analyt. poster*. lib. I, c. 11 : Ἀρχὴ δ' ἐστὶν ἀποδείξεως πρότασις ἄμεσος· ἄμεσος δὲ, ἧς μὴ ἄλλη προτέρα. « Principium autem demonstrationis est propositio immediata. Immediata autem est, qua non est alia prior. »

(89) *Ἕτερον*. Sic Flor. Sylburg. et ms. Paris. Sed editiones recentiores ἑτέρου exhibent.

νοις ἀνθρώποις προσέχοιμεν, οἷς καὶ ἀνταποφαίνεσθαι ἐπίσης ἔξεστιν. Εἰ δ' οὐκ ἀρκεῖ μόνον ἁπλῶς εἰπεῖν τὸ δόξαν, ἀλλὰ πιστώσασθαι δεῖ τὸ λεχθὲν, οὐ τὴν ἐξ ἀνθρώπων ἀναμένομεν μαρτυρίαν, ἀλλὰ τῇ τοῦ Κυρίου φωνῇ πιστούμεθα τὸ ζητούμενον· ἣ πασῶν ἀποδείξεων ἐχεγγυωτέρα, μᾶλλον δὲ ἡ μόνη ἀπόδειξις οὖσα τυγχάνει· καθ' ἣν ἐπιστήμην οἱ μὲν ἀπογευσάμενοι μόνον τῶν Γραφῶν πιστοὶ, οἱ δὲ καὶ προσωτέρω χωρήσαντες ἀκριβεῖς γνώμονες τῆς ἀληθείας ὑπάρχουσιν, οἱ γνωστικοί· ἐπεὶ κἂν τοῖς κατὰ τὸν βίον ἔχουσί τι πλέον οἱ τεχνῖται τῶν ἰδιωτῶν, καὶ παρὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας ἐκτυποῦσι τὸ βέλτιον. Οὕτως οὖν καὶ ἡμεῖς, ἀπ' αὐτῶν περὶ αὐτῶν τῶν Γραφῶν τελείως ἀποδεικνύντες, ἐκ πίστεως πειθόμεθα ἀποδεικτικῶς. Κἂν τολμήσωσι προφητικαῖς χρήσασθαι Γραφαῖς καὶ οἱ τὰς αἱρέσεις μετιόντες, πρῶτον μὲν οὐ B πάσαις, ἔπειτα οὐ τελείαις, οὐδὲ ὡς τὸ σῶμα καὶ τὸ ὕφος τῆς προφητείας ὑπαγορεύει· ἀλλ' ἐκλεγόμενοι τὰ ἀμφιβόλως εἰρημένα, εἰς τὰς ἰδίας μετάγουσι δόξας, ὀλίγας σποράδην ἀπανθιζόμενοι φωνάς· οὐ τὸ σημαινόμενον ἀπ' αὐτῶν σκοποῦντες, ἀλλ' αὐτῇ ψιλῇ ἀποχρώμενοι τῇ λέξει. Σχεδὸν γὰρ ἐν πᾶσιν οἷς προσφέρονται ῥητοῖς, εὕροις ἂν αὐτοὺς ὡς τοῖς ὀνόμασι μόνοις προσανέχουσι, τὰ σημαινόμενα ὑπαλλάττοντες· οὔθ' ὡς λέγονται γινώσκοντες, οὔθ' ὡς ἔχειν πεφύκασι χρώμενοι αἷς καὶ δὴ κομίζουσιν ἐκλογαῖς. Ἡ ἀλήθεια δὲ οὐκ ἐν τῷ μετατιθέναι (90) τὰ σημαινόμενα εὑρίσκεται· (οὕτω μὲν γὰρ ἀνατρέψουσι πᾶσαν ἀληθῆ διδασκαλίαν·) ἀλλ' ἐν τῷ διασκέψασθαι τί τῷ Κυρίῳ καὶ τῷ παντοκράτορι Θεῷ τελείως οἰκεῖόν τε καὶ πρέπον, κἂν τῷ βεβαιοῦν ἕκαστον τῶν ἀποδεικνυ- C μένων κατὰ τὰς Γραφὰς ἐξ αὐτῶν πάλιν τῶν ὁμοίων Γραφῶν. Οὔτ' οὖν ἐπιστρέφειν ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ἐθέλουσιν, αἰδούμενοι καταθέσθαι τὸ τῆς φιλαυτίας πλεονέκτημα· οὔτ' ἔχουσιν ὅπως διαθῶνται τὰς αὐτῶν δόξας, βιαζόμενοι τὰς Γραφάς· φθάσαντες δὲ ἐξενεγκεῖν εἰς τοὺς ἀνθρώπους δόγματα ψευδῆ, σχεδὸν ἁπάσαις ταῖς Γραφαῖς ἐναργῶς μαχόμενοι, καὶ ἀεὶ ὑφ' ἡμῶν τῶν ἀντιλεγόντων αὐτοῖς ἐλεγχόμενοι, τὸ λοιπὸν ἔτι καὶ νῦν ὑπομένουσι, τὰ μὲν, μὴ προΐεσθαι τῶν προφητικῶν (91), τὰ δὲ, ἡμᾶς αὐτοὺς, ὡς ἄλλης γεγονότας φύσεως (92), μὴ οἵους τε εἶναι συνεῖναι τὰ οἰκεῖα ἐκείνοις διαβάλλουσιν· ἐνίοτε δὲ καὶ τὰ ἑαυτῶν διελεγχόμενα ἀρνοῦνται δόγματα, ἄντικρυς ὁμολογεῖν αἰδούμενοι ἃ κατ' ἰδίαν αὐχοῦσι διδάσκοντες D οὕτως. Οὕτω γὰρ κατὰ πάσας ἔστιν ἰδεῖν τὰς αἱρέσεις ἐπιόντας αὐτῶν τὰς μοχθηρίας τῶν δογμάτων. Ἐπειδὰν γὰρ ἀνατρέπωνται πρὸς ἡμῶν, δεικνύντων αὐτοὺς σαφῶς ἐναντιουμένους ταῖς Γραφαῖς, δυοῖν θάτερον ὑπὸ τῶν προεστώτων τοῦ δόγματος ἔστι θεάσασθαι

A mentes, voce Domini erudimur ad agnitionem veritatis. Neque enim hominibus simpliciter enuntiantibus fidem habeamus, quibus licet etiam enuntiare contrarium. Si autem non satis est simpliciter quod videtur dicere, sed insuper oportet probare quod dictum est, tum non exspectamus testimonium hominum, sed voce Domini probamus quod quæritur, quæ est magis fide digna quam quævis demonstratio : vel potius quæ est sola demonstratio, per quam scientiam, qui solum gustavere Scripturas, sunt fideles. Qui autem etiam ulterius processerunt, sunt perfecti indices veritatis, ii scilicet qui sunt gnostici : quandoquidem etiam in iis quæ ad vitam pertinent, eos qui sunt rudes, superant artifices, et super communes notiones exprimunt B id quod est melius. Sic ergo nos quoque ex ipsis de ipsis Scripturis perfecte demonstrantes, ex fide persuademus demonstrative. Quod si propheticis quoque Scripturis uti ausi fuerint qui sectantur hæreses, primum quidem non omnibus, deinde non perfectis, neque ut dictat corpus et contextura prophetiæ : verum eligentes ea quæ dicta sunt ambigue, traducunt ad proprias opiniones, paucas voces sparsim carpentes, neque id considerantes quod ex ipsis significatur, sed ipsa nuda dictione utentes. Nam in omnibus fere quæ adducunt locis, ipsos sola intueri videbis nomina, ut qui mutent significata, neque quemadmodum dicuntur cognoscant, neque iis quas afferunt allegationibus, ita, ut earum natura postulat, utantur. Veritas autem non inve- C nitur in translatione significationum (sic enim omnem veram everterent doctrinam), sed in eo quod quis consideret quid Domino et omnipotenti Deo perfecte conveniat, et eum deceat, et in eo ut confirmet unumquodque ex iis quæ demonstrantur per Scripturas, ex ipsis rursus similibus Scripturis. Neque ergo volunt converti ad veritatem, ut quos pudeat sui in seipsos amoris deponere prærogativam : neque sciunt qua ratione possint suas stabilire opiniones, Scripturis vim afferentes. Cum autem ad falsa in vulgus proferendum dogmata processerint, cum omnibus fere Scripturis evidenter pugnantes, et semper a nobis qui contra eos dicimus confutati, quod reliquum est, nunc adhuc D quoque pergunt se opponere, partim quidem ex propheticis aliqua non admittendo, partim autem nos, quasi simus alterius naturæ, et quæ ✠ sunt illorum propria non possimus intelligere, calumniando. Nonnunquam autem etiam cum convincuntur, sua negant dogmata, aperte confiteri erubescentes quæ

✠ P. 892 ED. POTTER, 759 ED. PARIS.

(90) *Μετατιθέναι*. Conf. supra *Strom.* III, pag. 529.

(91) *Τὰ μὲν μὴ προΐεσθαι τῶν προφητικῶν*. Scribe, μὴ προσίεσθαι, quemadmodum Latine expressimus. Nam isti, de quibus agit, hæretici quosdam non admittebant prophetas. Μὴ προσίεσθαι τὰς Γραφὰς est, quod infra dicit, ὅτι τὰς προφητείας εἴργουσιν ἑαυτῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὑφορώμενοι δι' ἔλεγχον καὶ νουθεσίαν. Et eadem voce utitur : Ἀμέλει πάμπολλα συγχαττύουσι ψεύσματα καὶ πλάσματα, ἵνα δὴ εὐλόγως δόξωσι μὴ προσίεσθαι τὰς Γραφάς. HEINSIUS.

(92) *Ἄλλης γεγονότας φύσεως*. Hæretici de quibus agit auctor, somniabant se ab aliis hominibus « natura » distingui, ejusque prærogativa salvos fieri ; ut supra plenius dictum est.

se seorsum sic docere gloriantur. Id enim in omnibus hæresibus videre licet, si ipsorum dogmatum quis persequatur nequitias. Nam postquam a nobis eversi fuerint, ostendentibus ipsos aperte adversari Scripturis, duorum alterum ab iis qui tuentur aliquod dogma fieri videbimus : aut enim suorum dogmatum consequentiam, aut ipsam prophetiam, vel potius suam ipsorum spem despiciunt. Semper enim id potius sumunt, quod eis visum fuerit esse evidentius, quam quod dictum est a Domino per prophetas, et ab Evangelio, quodque apostolorum testimonio comprobatum est et confirmatum. Cum viderent ergo sibi imminere periculum, non de uno dogmate, sed de conservanda hæresi, non veritatem invenire (nam cum ea quæ sunt in medio posita et in promptu apud nos legerunt, tanquam vilia ea contempserunt), sed quod est commune in fide superare contendentes, excesserunt a veritate. Nam cum ecclesiasticæ cognitionis non didicerint mysteria, neque veritatis perceperint majestatem, ut qui in perscrutando rerum profundo fuerint socordes, et superficie tenus legerint, Scripturas valere jusserunt. Inani ergo sapientiæ opinione elati, perpetuo litigant, aperte ostendentes se magis curare ut videantur philosophi, quam ut philosophentur. Jam vero cum non necessariis rerum nitantur principiis, et humanis moti opinionibus, nihil non ut ad finem suum perveniant moliantur, contendunt magis, quia se convinci vident, adversus eos qui veram tractant philosophiam, et quidvis potius tolerant, et omnem, ut aiunt, rudentem movent, etiamsi futuri sint impii, propterea quod non credant Scripturis, quam a sectæ sibi grato honore traducantur, et a vulgo jactata in eorum ecclesiis prima sede, propter quam, illum quoque convivialem, in illa quæ falso nomine appellatur agape, primum accubitum amplectuntur. Quæ est autem apud nos agnitio veritatis, ut ex iis quæ jam fidem obtinuerunt, iis quæ nondum fidem obtinuerunt fides habeatur, efficit; quæ quidem est essentia, ut ita dicam, demonstrationis. Sed omnis, ut videtur, hæresis ab initio habet aures quæ non audiunt id ✠ quod est utile, sed solum patent iis quæ dicuntur ad voluptatem. Nam curatus utique esset eorum

✠ P. 893, ED. POTTER, 760 ED. PARIS.

A γενόμενον· ἢ γὰρ τῆς ἀκολουθίας τῶν σφετέρων δογμάτων, ἢ τῆς προφητείας αὐτῆς, μᾶλλον δὲ τῆς ἑαυτῶν ἐλπίδος καταφρονοῦσιν· αἱροῦνται (93) δὲ ἑκάστοτε τὸ δόξαν αὐτοῖς ὑπάρχειν ἐναργέστερον, ἢ τὸ πρὸς τοῦ Κυρίου διὰ τῶν προφητῶν εἰρημένον καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου, πρὸς ἔτι (94) δὲ καὶ τῶν ἀποστόλων συμμαρτυρούμενόν τε καὶ βεβαιούμενον. Ὁρῶντες οὖν τὸν κίνδυνον αὐτοῖς οὐ περὶ ἑνὸς δόγματος, ἀλλὰ περὶ τὸ τὰς αἱρέσεις διατηρεῖν, οὐ τὴν ἀλήθειαν ἐξευρίσκειν (τοῖς μὲν γὰρ ἐν μέσῳ καὶ προχείρως ἐντυχόντες παρ' ἡμῖν, ὡς εὐτελῶν κατεφρόνησαν), ὑπερβῆναι δὲ σπουδάσαντες τὸ κοινὸν τῆς πίστεως, ἐξέβησαν τὴν ἀλήθειαν. Μὴ γὰρ μαθόντες τὰ τῆς γνώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μυστήρια, μηδὲ χωρήσαντες τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀληθείας, μέχρι B τοῦ βάθους τῶν πραγμάτων κατελθεῖν ἀποραθυμήσαντες, ἐξ ἐπιπολῆς ἀναγνόντες, παρεπέμψαντο τὰς Γραφάς. Ὑπὸ δοξοσοφίας τοίνυν ἐπηρμένοι, ἐρίζοντες διατελοῦσι, δῆλοι γεγονότες, ὡς τοῦ δοκεῖν (95) μᾶλλον, ἤπερ τοῦ φιλοσοφεῖν προνοοῦνται. Αὐτίκα οὐκ ἀναγκαίας ἀρχὰς πραγμάτων καταβαλλόμενοι, δόξαις τε ἀνθρωπίναις κεκινημένοι, ἔπειτα ἀναγκαίως τέλος ἀκολουθεῖν αὐτοῖς ἐκποριζόμενοι, διαπληκτίζονται διὰ τοὺς ἐλέγχους, πρὸς τοὺς τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν μεταχειριζομένους· καὶ πάντα μᾶλλον ὑπομένουσι, καὶ πάντα (96), φασὶ, κάλων κινοῦσι, κἂν ἀσεβεῖν διὰ τὸ ἀπιστεῖν ταῖς Γραφαῖς μέλλουσιν, ἤπερ μετατίθενται, ὑπὸ φιλοτιμίας, τῆς αἱρέσεως, καὶ τῆς πολυθρυλλήτου κατὰ τὰς Ἐκκλησίας αὐτῶν πρωτοκαθεδρίας· C δι' ἣν κἀκείνην τὴν συμποτικὴν διὰ τῆς ψευδωνύμου ἀγάπης πρωτοκλισίαν ἀσπάζονται. Ἡ παρ' ἡμῖν δὲ τῆς ἀληθείας ἐπίγνωσις ἐκ τῶν ἤδη πιστῶν τοῖς οὔπω πιστοῖς (97) ἐκπορίζεται τὴν πίστιν· ἥτις οὐσία, ὡς εἰπεῖν, ἀποδείξεως καθίσταται· ἀλλ', ὡς ἔοικεν, πᾶσα αἵρεσις, ἀρχὴν ὦτα ἀκούοντα οὐκ ἔχει τὸ σύμφορον, μόνον δὲ τοῖς πρὸς ἡδονὴν ἀνεῳγότα. Ἐπεὶ κἂν ἰαθῇ τις αὐτῶν, εἰ πείθεσθαι τῇ ἀληθείᾳ μόνον ἠβουλήθη. Τριττὴ δὲ θεραπεία οἰήσεως, καθάπερ καὶ παντὸς πάθους· μάθησίς τε τοῦ αἰτίου καὶ τὸ πῶς ἂν ἐξαιρεθείη τοῦτο· καὶ τρίτον ἡ ἄσκησις τῆς ψυχῆς, καὶ ὁ ἐθισμὸς πρὸς τοῖς κριθεῖσιν ὀρθῶς ἔχων (98) ἀκολουθεῖν δύνασθαι. Ὡς γὰρ ὀφθαλμὸς τεταραγμένος, οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τοῖς παρὰ φύσιν θολωθεῖσα δόγμασιν, οὐχ οἵα τε τὸ φῶς τῆς ἀληθείας

(93) *Αἱροῦνται.* Irenæus lib. III, cap. 2. « Unusquisque enim ipsorum omnimodo perversus semetipsum regulam veritatis depravans prædicare non confunditur. Cum autem ad eam itinerum traditionem, quæ est ab apostolis, quæ per successiones presbyterorum in Ecclesiis custoditur, provocamus eos; adversantur traditioni, dicentes se non solum presbyteris, sed etiam apostolis exsistentes sapientiores, sinceram invenisse veritatem. Apostolos enim admiscuisse ea, quæ sunt legalia, Salvatoris verbis : et non solum apostolos, sed etiam ipsum Dominum modo quidem a Demiurgo, modo autem a medietate, interdum autem a summitate fecisse sermones : se vero indubitate, et incontaminate, et sincere absconditum scire mysterium. »

(94) *Πρὸς ἔτι.* Vel conjuncte προσέτι.

(95) *Τοῦ δοκεῖν.* Alludere videtur ad vulgatam illam Amphiarai apud Æschylum sententiam :

Οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ' εἶναι θέλει.

(96) *Πάντα.* Suidas : Πάντα κάλων σείειν· παροιμία ἐπὶ τῶν πάσῃ προθυμίᾳ χρωμένων. Παρῆκται δὲ ἀπὸ τῶν τὰ ἄρμενα χαλώντων. « Omnem rudentem movere. Proverbium de iis, qui omni studio in aliqua re elaborant. Ducta est metaphora ab illis, qui vela demittunt. » Conf. Julius Pollux, Favorinus, *Index Græcus*, etc.

(97) *Τοῖς οὔπω πιστοῖς.* Scriptum est in Flor. τοῖς οὕτω πιστοῖς. Sed rectius C. τοῖς οὔπω πιστοῖς, ut interpres quoque, « iis quæ nondum credibilia. » SYLBURG.

(98) *Ὀρθῶς ἔχων.* Rectius H. ὀρθῶς ἔχειν, « recte habere. » SYLBURG. Ὀρθῶς ἔχειν habet ms. Paris.

διιδεῖν ἀκριβῶς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν ποσὶ (99) παρορᾷ. Ἐν οὖν θολερῷ ὕδατι καὶ τὰς ἐγχέλεις (1) ἁλίσκεσθαί φασιν ἀποτυφλουμένας. Καὶ καθάπερ τὰ πονηρὰ παιδία τὸν παιδαγωγὸν ἀποκλείει, οὕτως οὗτοι τὰς προφητείας εἴργουσιν ἑαυτῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὑφορώμενοι δι' ἔλεγχον (2) καὶ νουθεσίαν. Ἀμέλει πάμπολλα συγκαττύουσι ψεύσματα καὶ πλάσματα, ἵνα δὴ εὐλόγως δόξωσι μὴ προσίεσθαι τὰς Γραφάς. Ταύτῃ οὖν οὐκ εὐσεβεῖς, δυσαρεστούμενοι ταῖς θείαις ἐντολαῖς, τουτέστι τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Ὥσπερ δὲ αἱ ἀμυγδαλαῖ κεναὶ λέγονται οὐχ ἐν αἷς μηδέν ἐστιν, ἀλλ' ἐν αἷς ἄχρηστον τὸ ἐνόν· οὕτω τοὺς αἱρετικοὺς τοὺς κενοὺς (3) τῶν τοῦ Θεοῦ βουλημάτων καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ παραδόσεων εἶναι φαμὲν, πικρίζοντας ὡς ἀληθῶς κατὰ τὴν ἀγρίαν ἀμυγδαλῆν, ἐξάρχοντας δογμάτων (4), πλὴν ὅσα δι' ἐνέργειαν (5) τῶν ἀληθῶν ἀποθέσθαι καὶ ἀποκρύψαι οὐκ ἴσχυσαν. Καθάπερ τοίνυν ἐν πολέμῳ οὐ λειπτέον τὴν τάξιν ἣν ὁ στρατηγὸς ἔταξε τῷ στρατιώτῃ, οὕτως οὐδὲ (6) ἣν ἔδωκεν ὁ Λόγος, ὃν ἄρχοντα εἰλήφαμεν γνώσεώς τε καὶ βίου, λειπτέον τάξιν. Οἱ πολλοὶ δὲ οὐδὲ τοῦτο ἐξητάκασιν, εἰ ἔστι τινὶ ἀκολουθητέον, καὶ τίνι τούτῳ, καὶ ὅπως. Οἷος (7) γὰρ ὁ Λόγος, τοιόσδε καὶ ὁ βίος εἶναι τῷ πιστῷ προσήκει, ὡς ἕπεσθαι δύνασθαι τῷ Θεῷ ἐξ ἀρχῆς τὰ πάντα εὐθεῖαν περαίνοντι. Ἐπὰν δὲ παραβῇ τις τὸν Λόγον καὶ διὰ τούτου τὸν Θεὸν, εἰ μὲν διὰ τὸ αἰφνίδιον προσπεσεῖν τινα φαντασίαν ἠσθένησε, προχείρους τοὺς τὰς φαντασίας (8) τὰς λογικὰς ποιητέον· εἰ δὲ τῷ ἔθει τῷ προκατεσχηκότι ἡττηθεὶς, γέγονεν, ᾗ φησιν ἡ Γραφὴ (9), χυδαῖος, ἀποπαυστέον τὸ ἔθος εἰς τὸ παντελὲς, καὶ πρὸς τὸ ἀντιλέγειν αὐτῷ τὴν ψυχὴν γυμναστέον. Εἰ δὲ καὶ μαχόμενα δόγματα ἐφέλκεσθαί τινας δοκεῖ, ὑπεξαιρετέον ταῦτα καὶ πρὸς τοὺς εἰρηνοποιοὺς τῶν δογ-

A aliquis, si tantum voluisset parere veritati. Est autem triplex ratio curandi nimiam de se opinionem, sicut etiam quemvis affectum : cognitio causæ et quomodo ea possit auferri, et tertium, animæ **323** exercitatio, et assuefactio ut possit sequi ea quæ recte judicata fuerint. Quemadmodum enim oculus turbatus, ita etiam anima conturbata iis dogmatibus quæ sunt præter naturam, non potest veritatis lucem perfecte videre, sed ea quæ sunt ante pedes perperam videt. Dicunt itaque anguillas quoque excæcatas capi in aqua turbida. Et sicut improbi pueri excludunt pædagogum, ita etiam hi arcent prophetias a sua Ecclesia, suspectas eas habentes propter reprehensionem et admonitionem. Scilicet quam plurima consarciunt mendacia et B figmenta, ut jure videantur non admittere Scripturas. Hac ergo ratione non sunt pii, ut qui divinis præceptis non acquiescant, hoc est, sancto Spiritui. Quemadmodum amygdalæ dicuntur inanes, non in quibus nihil inest, sed in quibus id quod inest est inutile : ita etiam hæreticos dicimus qui sunt inanes Dei consiliorum et Christi traditionum, qui non aliter amari sunt ac agrestis amygdala, et sunt principes auctoresque dogmatum, nisi si quæ propter veri evidentiam deponere et occultare non potuerunt. Quemadmodum ergo in bello non est ordo deserendus quem dedit imperator militi : ita nec deserendus est ordo quem dedit nobis Logos, quem accepimus principem ac ducem cognitionis et vitæ. Vulgus autem ne hoc quidem examinavit, C an sit sequendus aliquis, et quisnam hic, et quemadmodum. Quale enim est Verbum, talem quoque vitam esse convenit fideli, ut possit sequi Deum qui ab initio omnia recta via dirigit. Post-

(99) *Τὰ ἐν ποσί.* Sic supra cap. 12, init. Εἰσὶ δ' οἳ διὰ τὰς μείζονας ἡδονὰς ἀπέχονται τῶν ἐν τοῖς ποσὶν ἡδέων.

(1) *Τὰς ἐγχέλεις.* Aristoteles *De hist. animal.* lib. VIII, paulo ante finem c. 2 : Τῶν δὲ ἐγχέλεων τρέφονται μὲν ὀλίγαι τινὲς καὶ ἐνιαχοῦ, καὶ ἰλύϊ, καὶ σιτίοις, ἄν τις παραβάλλῃ· αἱ μέντοι πλεῖσται τῷ ποτίμῳ ὕδατι. Καὶ τοῦτο τηροῦσιν οἱ ἐγχελεοτρόφοι, ὅπως ὅτι μάλιστα καθαρὸν ᾖ ἀποῤῥέον (ἀεὶ καὶ ἐπιῤῥέον) ἐπὶ πλαταμόνων, ἢ κονιῶνται τοὺς ἐγχελεῶνας. Ἀποπνίγονται γὰρ ταχὺ, ἐὰν μὴ καθαρὸν ᾖ τὸ ὕδωρ· ἔχουσι γὰρ τὰ βράγχια μικρά. Διόπερ ὅταν D θηρεύωσι, ταράττουσι τὸ ὕδωρ. Καὶ ἐν τῷ Στρυμόνι δὲ περὶ Πλειάδα ἁλίσκονται· τότε γὰρ ἀναθολοῦται τὸ ὕδωρ καὶ ὁ πηλὸς ὑπὸ πνευμάτων γινομένων ἐναντίων· εἰ δὲ μὴ, συμφέρει ἡσυχίαν ἔχειν. « Anguillæ paucæ quædam, certisque locis vescuntur limo, atque eduliis, si quis apponat : sed plurimæ dulci humore vivunt. Idque qui vivariis anguillariis dant operam, servant, ut quam maxime pura sinceraque sit aqua, affluens semper, et effluens per ripas, ubi vivaria exstruunt. Nam nisi aqua sit clara, brevi strangulatæ intereunt : branchias enim habent exiguas. Hinc turbare aquam soliti sunt, qui eas piscantur. Et quidem in Strymone amne circa Vergilias capiuntur : tunc enim aqua, et lutum adversis flatibus inturbatur : alioqui satius est quiescere. »

(2) *Εἴργουσιν ἑαυτῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὑφορώμενοι δι' ἔλεγχον.* H. εἴργουσιν ἑαυτῶν, τῆς Ἐκκλησίας ὑφορώμενοι δι' ἔλεγχον. Vulgatam lectionem sequitur Herveti versio : « Prophetias arcent a sua Ecclesia suspectas eas habentes propter reprehensionem et admonitionem. » SYLBURG.

(3) *Τοὺς αἱρετικοὺς τοὺς κενούς.* H. τοὺς αἱρετικοὺς κενούς, expuncto posteriore articulo τούς. ID.

(4) *Ἐξάρχοντας δογμάτων.* Ἐξάρχειν παντὸς δόγματος, « auctorem fieri senatusconsultorum, » dixit in Galba Plutarchus, de Nymphidio agens.

(5) *Δι' ἐνέργειαν.* H. δι' ἐνάργειαν, ut interpres quoque, « propter veri evidentiam. » SYLBURG.

(6) *Οὕτως οὐδ.* Flor. οὕτως οὐδὲ ὃν ἔδωκεν ὁ Λόγος ἄρχοντα εἰλήφαμεν γνώσεώς τε καὶ βίου λειπτέον τάξιν. Luxata est structura pariter et sententia. Nobis veram lectionem præiit interpretis versio : « Ita non deserendus est ordo quem dedit nobis Verbum, quem accepimus principem ac ducem cognitionis et vitæ. » SYLBURG.— Ms. Paris. Οὕτως οὐδὲ ὃν ἔδωκεν ὁ Λόγος ἄρχοντα εἰλήφαμεν γνώσεώς τε καὶ βίου λειπτέον τάξιν.

(7) *Οἷος.* Alludit auctor ad veteris poetæ sententiam, quæ superius allata est sub finem *Protrept.* p. 95, n. 1.

(8) *Προχείρους τοὺς τὰς φ.* Rectius προχείρους τὰς φαντ. expuncto articulo τούς, ut interpres quoque, « efficiendum ut prompta sint visa quæ sunt ex ratione. » SYLBURG.

(9) *Ἡ γραφή.* Apocrypham scripturam citare videtur.

quam autem transgressus fuerit Verbum quispiam, et per id, Deum, si propterea imbecillior fuit quod aliqua repentina se obtulerit species, efficiendum est ut sint in promptu species rationales : sin autem more ✠ qui prius invaluit victus, vulgaris, ut ait Scriptura, factus fuerit, curandum est ut mos illi penitus aboleatur, et ut ei resistat, exercenda est anima. Si autem pugnantia quoque aliqua dogmata videtur attrahere, ea sunt subducenda, et eundum est ad eos qui quieta dogmata efficiunt, et divinis Scripturis eos incantant qui sunt rudes et imperiti, et strepitum pertimescunt, per Testamentorum consequentiam eis veritatem explanantes. Sed, ut videtur, magis declinamus ad ea quæ sunt opinabilia, etiamsi sint contraria, quam ad veritatem : est enim illa austera gravisque. Atque cum sint quidem tres animæ affectiones, ignoratio, opinio, scientia : qui in ignoratione quidem versantur, sunt gentes ; qui autem in scientia, vera Ecclesia : qui vero in opinione, ii qui sectantur hæreses. Nihilo ergo apertius videmus affirmantes eos qui sciunt de iis quæ sciunt, quam hos de iis quæ opinantur, quod attinet ad affirmandum absque demonstratione. Se itaque invicem despiciunt et irrident, fitque ut idem sensus ab aliis quidem in maximo honore habeatur, ab aliis autem damnetur amentiæ. Atqui didicimus aliud quidem esse voluptatem, quæ est attribuenda gentibus; aliud autem contentionem quæ in hæresibus præponitur; aliud gaudium, quod, ut proprium, est Ecclesiæ assignandum ; aliud autem lætitiam, quæ danda est vero gnostico. Quemadmodum autem si quis Ischomacho se dederit instituendum, eum faciet agricolam ; et si Lampidi, nautam ; et Charidemo, imperatorem ; et Simoni, equitandi gnarum ; et Perdici, cauponem ; et Crobulo, opsoniorum conditorem ; et Archelao, saltatorem ; et Homero, poetam ; et Pyrrhoni, contentiosum ; et Demostheni, oratorem ; et Chrysippo, dialecticum ; et Aristoteli, physicum ; et Platoni, philosophum : ita qui paret Domino, et per eum datam sequitur prophetiam, perfecte efficitur

A μάτων πορευτέον, οἳ κατεπᾴδουσι ταῖς θείαις Γραφαῖς τοὺς ψοφοδεεῖς τῶν ἀπείρων, τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς ἀκολουθίας τῶν Διαθηκῶν σαφηνίζοντες. Ἀλλ', ὡς ἔοικεν, ῥέπομεν ἐπὶ τὰ ἔνδοξα μᾶλλον, κἂν ἐναντία τυγχάνῃ, ἤπερ ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν· αὐστηρὰ γάρ ἐστι καὶ σεμνή. Καὶ δὴ τριῶν οὐσῶν διαθέσεων τῆς ψυχῆς, ἀγνοίας, οἰήσεως, ἐπιστήμης, οἱ μὲν ἐν τῇ ἀγνοίᾳ τὰ ἔθνη, οἱ δὲ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἡ Ἐκκλησία ἡ ἀληθής, οἱ δὲ ἐν οἰήσει οἱ κατὰ τὰς αἱρέσεις. Οὐδὲν γοῦν σαφέστερον ἰδεῖν ἔστι τοὺς ἐπισταμένους περὶ ὧν ἴσασι διαβεβαιουμένους καὶ περὶ ὧν οἴονται (10), ὅσονγε ἐπὶ τῷ διαβεβαιοῦσθαι ἄνευ τῆς ἀποδείξεως. Καταφρονοῦσι γοῦν ἀλλήλων καὶ καταγελῶσι· καὶ συμβαίνει τὸν αὐτὸν νοῦν, παρ' οἷς μὲν ἐντιμότατον εἶναι, παρ' οἷς δὲ παρανοίας ἡλωκέναι. Καίτοι μεμα-
B θήκαμεν ἄλλο μέν τοι εἶναι ἡδονήν, ἣν ἐν τοῖς ἔθνεσιν ἀπονεμητέον, ἄλλο δέ τι ἔριν, ἣν ἐν ταῖς αἱρέσεσι (11) προκριτέον· ἄλλο χαράν, ἣν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσοικειωτέον· ἄλλο δὲ εὐφροσύνην, ἣν τῷ κατὰ ἀλήθειαν ἀποδοτέον γνωστικῷ. Ὡς δέ, ἐὰν πρόσχῃ τις Ἰσχομάχῳ, γεωργὸν αὐτὸν ποιήσει· καὶ Λάμπιδι (12), ναύκληρον· καὶ Χαριδήμῳ, στρατηγόν· καὶ Σίμωνι, ἱππικόν (13)· καὶ Πέρδικι, κάπηλον· καὶ Κρωβύλῳ, ὀψοποιόν (14)· καὶ Ἀρχελάῳ, ὀρχηστήν· καὶ Ὁμήρῳ, ποιητήν· καὶ Πύῤῥωνι, ἐριστικόν· καὶ Δημοσθένει, ῥήτορα· καὶ Χρυσίππῳ, διαλεκτικόν· καὶ Ἀριστοτέλῃ (15), φυσικόν· καὶ φιλόσοφον, Πλάτωνι· οὕτως ὁ τῷ Κυρίῳ πειθόμενος, καὶ τῇ δοθείσῃ δι' αὐτοῦ κατακολουθήσας προφητείᾳ, τελέως ἐκτελεῖται κατ' εἰκόνα τοῦ διδασκάλου, ἐν
C σαρκὶ περιπολῶν Θεός (16). Ἀποπίπτουσιν ἄρα τοῦ ὕψους οἱ μὴ ἑπόμενοι Θεῷ, ἐὰν ἡγῆται (17)· ἡγεῖται δὲ κατὰ τὰς θεοπνεύστους Γραφάς. Μυρίων γοῦν ὄντων κατ' ἀριθμὸν ἃ πράσσουσιν ἄνθρωποι, σχεδὸν δύο εἰσὶν ἀρχαὶ πάσης ἁμαρτίας, ἄνοια (18) καὶ ἀσθένεια· ἄμφω δὲ ἐφ' ἡμῖν, τῶν μήτε ἐθελόντων μανθάνειν, μήτε αὖ τῆς ἐπιθυμίας κρατεῖν. Τούτων δὲ δι' ἣν μὲν οὐ καλῶς κρίνουσι, δι' ἣν δὲ οὐκ ἰσχύουσι τοῖς ὀρθῶς κριθεῖσιν· οὔτε γάρ, ἀπατηθείς τις τὴν γνώμην, δύνατ' ἂν (19) εὖ πράττειν, κἂν πάνυ δυνα-

✠ P. 894, ED. POTTER, 761 ED. PARIS.

(10) *Καὶ περὶ ὧν οἴονται*. Scribe, quod secutus quoque interpres videtur : Οὐδὲν γοῦν σαφέστερον ἰδεῖν ἔστι τοὺς ἐπισταμένους περὶ ὧν ἴσασι διαβεβαιουμένους, ἢ τούτους περὶ ὧν οἴονται. HEINSIUS.

(11) *Αἱρέσεσι*. Flor. ἐρέσεσι, corrupte. SYLBURG.

(12) *Λάμπιδι*. Lampidis cognomine Nauclerici meminit Plutarchus lib. *An seni gerenda sit respublica* : Ὁ δὲ Λάμπις ὁ Ναυκληρικός, ἐρωτηθείς, πῶς ἐκτήσατο τὸν πλοῦτον, Οὐ χαλεπῶς, ἔφη, τὸν μέγαν, τὸν δὲ βραχὺν ἐπιπόνως καὶ βραδέως. « Lampis, qui a multarum possessione navium Nauclericus est vulgo dictus, interrogatus aliquando, qua ratione tantas opes sibi parasset ? Magnas, respondit, haud difficulter, paucas autem non sine laboribus et multo tempore. »

(13) *Σίμωνι, ἱππ.* Plinius lib. XXXIV, c. 8, refert Demetrium fecisse « equitem Simonem, qui primus de equitatu scripsit. » Xenophon statim ab initio lib. Περὶ ἱππικῆς : Ἔγραψε μὲν οὖν καὶ Σίμων περὶ ἱππικῆς, ὃς καὶ τὸν κατὰ τὸ Ἐλευσίνιον Ἀθήνησιν ἵππον χαλκοῦν ἀνέθηκε, καὶ ἐν τῷ βάθρῳ τὰ ἑαυτοῦ
D ἔργα ἐξετύπωσεν. « Scripsit quidem et Simo librum *De re equestri*, qui Athenis equum æneum in Eleusinio dicatum posuit, et in basi opera ipsius et facta cælavit. »

(14) *Κρωβύλῳ, ὀψ.* Idem forte hic cum Crobylo poeta, quem citat Suidas v. Ὀψοφαγία, et Τιμαχίδ. Ῥόδιος, item Athenæus et Harpocration.

(15) *Ἀριστοτέλῃ*. Magis analogum Ἀριστοτέλει, ut ibidem Δημοσθένει. SYLBURG.

(16) *Θεός*. Conf. *Protrept.* p. 88, n. 7.

(17) *Ἐὰν ἡγῆται*. Scribendum proculdubio ᾗ ἂν ἡγῆται, « quocunque duxerit. »

(18) *Ἄνοια*. Herv. interpres ἄγνοια, « ignorantia, » ut mox sunt qui legant οὐ κακῶς κρίνουσι, « non male judicant. » Vulgatam lectionem probat etiam Herveti versio, « quod non recte judicant. » Deinde post commation istud, οὐκ ἰσχύουσι τοῖς ὀρθῶς κριθεῖσιν, deest ἀκολουθεῖν, ut paulo supra, aut aliud ejusmodi verbum. SYLBURG.

(19) *Δύνατ' ἄν*. Usitatius δύναιτ' ἄν, opt. modo. ID.

τὸς ἢ τὰ γνωσθέντα ποιεῖν· οὔτε καὶ κρίνειν τὸ δέον A ἰσχύων, ἄμεμπτον ἑαυτὸν παράσχοιτ' ἂν ἐν τοῖς ἔργοις ἐξασθενῶν. Ἀκολούθως τοίνυν δύο τῷ γένει καὶ παιδεῖαι παραδίδονται πρόσφοροι ἑκατέρᾳ τῶν ἁμαρτιῶν· τῇ μὲν ἡ γνῶσίς τε καὶ ἡ τῆς ἐκ τῶν Γραφῶν μαρτυρίας ἐναργὴς (20) ἀπόδειξις, τῇ δὲ ἡ κατὰ Λόγον ἄσκησις, ἐκ πίστεώς τε καὶ φόβου παιδαγωγουμένη. Ἄμφω δ' εἰς τὴν τελείαν ἀγάπην συναύξουσι· τέλος γὰρ οἶμαι τοῦ γνωστικοῦ τό γε ἐνταῦθα διττόν· ἐφ' ὧν μὲν, ἡ θεωρία ἡ ἐπιστημονική, ἐφ' ὧν δὲ ἡ πρᾶξις. Εἴη μὲν οὖν καὶ τούσδε τοὺς αἱρετικοὺς καταμαθόντας, ἐκ τῶνδε τῶν ὑπομνημάτων σωφρονισθῆναί τε καὶ ἐπιστρέψαι ἐπὶ τὸν παντοκράτορα Θεόν! εἰ δὲ καθάπερ οἱ κωφοὶ (21) τῶν ὄφεων, τοῦ καινῶς μὲν λεγομένου, ἀρχαιοτάτου δὲ, μὴ ἐπαΐοιεν ᾄσματος, παιδευθεῖεν οὖν πρὸς τοῦ Θεοῦ, τὰς πρὸ τῆς κρίσεως B πατρῴας νουθεσίας ὑπομένοντες, ἔστ' ἂν καταισχυνθέντες μετανοήσωσιν, ἀλλὰ μὴ εἰς τὴν παντελῆ φέροντες ἑαυτοὺς διὰ τῆς ἀπηνοῦς ἀπειθείας ἐμβάλοιεν κρίσιν! Γίνονται γὰρ καὶ μερικαί τινες παιδεῖαι, ἃς κολάσεις ὀνομάζουσιν, εἰς ἃς ἡμῶν οἱ πολλοὶ τῶν ἐν παραπτώματι γενομένων ἐκ τοῦ λαοῦ τοῦ κυριακοῦ κατολισθαίνοντες περιπίπτουσιν. Ἀλλ' ὡς πρὸς τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ πατρὸς οἱ παῖδες, οὕτως ἡμεῖς πρὸς τῆς Προνοίας κολαζόμεθα. Θεὸς δὲ οὐ τιμωρεῖται (22)· ἔστι γὰρ ἡ τιμωρία κακοῦ ἀνταπόδοσις· κολάζει μέντοι πρὸς τὸ χρήσιμον καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ τοῖς κολαζομένοις. Ταυτὶ μὲν ἀποτρέψαι βουλόμενος τῆς εἰς τὰς αἱρέσεις εὐεμπτωσίας τοὺς φιλομαθοῦντας, παρεθέμην· τοὺς δὲ τῆς ἐπιπολαζούσης, εἴτε ἀμαθίας εἴτε ἀβελτηρίας, εἴτε καχεξίας, εἴθ' ὅ τι δήποτε χρὴ καλεῖν αὐτὴν, ἀποπαῦσαι C γλιχόμενος, μεταπεῖσαι δὲ καὶ προσαγαγεῖν τῇ ἀληθείᾳ, τούς γε μὴ παντάπασιν ἀνιάτους, ἐπιχειρῶν, τοῖσδε συνεχρησάμην τοῖς λόγοις. Εἰσὶ γὰρ οἳ οὐδὲ ἀνέχονται τὴν ἀρχὴν ἐπακοῦσαι τῶν πρὸς τὴν ἀλήθειαν προτρεπόντων, καὶ δὴ φλυαρεῖν ἐπιχειροῦσι, βλασφήμους τῆς ἀληθείας καταχέοντες λόγους, σφίσιν αὐτοῖς τὰ μέγιστα τῶν ὄντων ἐγνωκέναι συγχωροῦντες, οὐ μαθόντες, οὐ ζητήσαντες, οὐ πονέσαντες, οὐχ εὑρόντες τὴν ἀκολουθίαν· οὓς ἐλεήσειεν ἄν τις ἢ μισήσειεν τῆς τοιαύτης διαστροφῆς. Εἰ δέ τις ἰάσιμος τυγχάνει, φέρειν δυνάμενος ὡς πῦρ ἢ σίδηρον τῆς ἀληθείας τὴν παῤῥησίαν, ἀποτέμνουσαν, καίουσαν τὰς ψευδεῖς δόξας αὐτῶν, ὑπεχέτω τὰ ὦτα τῆς D ψυχῆς. Ἔσται δὲ τοῦτο, ἐὰν μὴ, ῥᾳθυμεῖν ἐπειγόμενοι, ἀποδιωθῶνται τὴν ἀλήθειαν, ἢ, δόξης ὀριγνώμενοι, καινοτομεῖν βιάζωνται· ῥᾳθυμοῦσι μὲν γὰρ οἱ, παρὸν τὰς οἰκείας ταῖς θείαις Γραφαῖς ἐξ αὐτῶν τῶν Γραφῶν πορίζεσθαι ἀποδείξεις, τὸ παράπαν καὶ ταῖς ἡδοναῖς αὐτῶν συναιρούμενον ἐκλεγόμενοι. Δόξης δὲ

A ad magistri imaginem, Deus in carne versatur. Hanc ergo altitudinem minime assequuntur, qui non sequuntur Deum eos ducentem; ducit autem per Scripturas divinitus inspiratas. Et cum sint innumerabilia quæ fiunt ab hominibus, sunt utique duo cujusvis peccati principia, ignoratio et imbecillitas: est autem ✻ utrumque in nostra potestate, cum nec velimus discere, nec cupiditatem continere. Ex his autem, unum efficit ut non recte judicent, alterum vero, ut non possint exsequi quæ recte sunt judicata. Neque enim si quis fuerit deceptus in sententia, recte agere poterit, etiam si sit satis potens ut agat ea quæ fuerint cognita: neque qui potest id quod oportet judicare, se ab omni reprehensione alienum præbebit, si ad res gerendas sit impotens. Conse-B quenter ergo duæ quoque genere disciplinæ traduntur utrique peccato utiles: illi quidem, cognitio, et ex Scripturarum testimonio evidens demonstratio; huic vero, quæ est secundum Logon exercitatio, quæ per fidem et timorem instituitur. Crescunt autem ambo simul in perfectam charitatem. Gnostici enim est hic quidem, ut arbitror, duplex finis: in aliquibus quidem, contemplatio ex scientia; in aliis vero, actio. Ac utinam fieri potuerit, ut hi hæretici, si quæ in his traduntur commentariis didicerint, corrigantur, et convertantur ad Deum omnipotentem: sin autem tanquam surdi serpentes (quod nove quidem dicitur, est autem antiquissimum), non exaudiant canticum, a C Deo certe castigentur, paternas admonitiones quæ ante judicium fiunt patienter sustinentes, donec pudore affecti ducantur pœnitentia: non autem per immanem inobedientiam seipsos injiciant in perfectum judicium! Sunt enim quædam partiales disciplinæ, quas vocant castigationes, in quas multi ex nostris qui in delicto fuerunt, ex populo Dominico dilabentes incidunt. Verum sicut a magistro vel patre pueri, ita nos castigamur a **324** Providentia. Deus autem non punit (est enim punitio, mali redditio), castigat autem et communiter et privatim ad utilitatem eorum qui puniuntur. Hæc quidem adduxi, partim quod vellem adhortari studiosos ne facile prolabantur in hæreses; partim autem ut ab hac quæ consistit in superficie sive inscitia, sive stultitia, sive mala habitudine, sive D quocunque alio nomine eam vocare oporteat, desistant, efficere cupiens; partim quoque, ut a pristina sententia deducerem, adducerem autem ad veritatem eos qui non sunt omnino immedicabiles, usus sum his sermonibus. Sunt enim qui ne quidem in animum inducunt audire eos qui hortantur ad

✻ P. 895, ED. POTTER, 762 ED. PARIS.

(20) Ἐναργής. Flor. ἐνεργής, perperam. Sylb. Ms. Paris., ἐνεργῆς.

(21) Οἱ κωφοί. Psal. LVIII, 5, 6: Θυμὸς αὐτοῖς κατὰ τὴν ὁμοίωσιν τοῦ ὄφεως, ὡσεὶ ἀσπίδος κωφῆς καὶ βυούσης τὰ ὦτα αὐτῆς· ἥτις οὐκ εἰσακούσεται φωνὴν ἐπᾳδόντων, φαρμάκου τε φαρμακευομένου παρὰ σοφοῦ.

(22) Θεὸς δὲ οὐ τ'. Favet Clemens isti sententiæ (quam vehementer amplexus est postea Origenes) quæ omnem pœnam vel ἐπανορθώσεως vel παραδείγματος causa inflictam vult. Vide pag. 668, 745, edit. Paris., licet pag. 536 certam etiam pœnæ rationem agnoscat, τιμώρησιν dictam. Lowth.

veritatem; quin etiam nugari aggrediuntur, verba in veritatem maledica effundentes; sibi rerum maximarum vindicantes agnitionem, cum nec didicerint, nec quæsierint, nec laborarint, nec invenerint consequentiam: quorum misereatur potius aliquis ✠ quam odio habeat, propter talem eorum perversitatem. Si quis est autem medicabilis, qui tanquam ignem vel ferrum ferre possit libertatem veritatis, secantem et urentem falsas opiniones, præbeat aures animæ. Hoc autem fiet, si non otium et socordiam amplectentes extrudant veritatem, aut gloriam desiderantes, res novas moliantur. Sunt enim socordes, qui, cum liceat ex ipsis Scripturis, divinis Scripturis convenientes colligere demonstrationes, id omnino non faciunt, sed quod eorum voluptatibus suffragatur eligunt. Gloriæ autem tenentur desiderio, qui ea quæ conveniunt sermonibus divinitus inspiratis, tradita a beatis apostolis et magistris, voluntarie eludunt, per alias argumentationes, humanis doctrinis resistentes divinæ traditioni, ut hæresin constituant. Nam inter eos viros qui tanti erant in ecclesiastica cognitione, quid restabat dicendum a Marcione, verbi gratia, aut Prodico, et similibus, qui non sunt ingressi recta via? Neque enim eos qui præcesserant superare potuerunt sapientia, ut aliquid adinvenirent iis quæ ab illis vere dicta sunt: sed bene cum eis actum esset, si discere potuissent ea quæ prius sunt tradita. Solus ergo gnosticus, cum in ipsis consenuerit Scripturis, apostolicam et ecclesiasticam servans dogmatum rectitudinem, rectissime vivit secundum Evangelium, et demonstrationes ita ut quærit invenit: ut qui emittatur a Domino, a lege et a prophetis. Nam vita, ut opinor, gnostici, nihil est aliud quam facta et verba quæ sequuntur traditionem Domini. Verum « non est omnium cognitio [a]. Nolo enim vos ignorare, fratres, » inquit Apostolus, « quod omnes sub nube erant, et spiritalis cibi et potus erant participes [b], » aperte confirmans, non omnes qui verbum audiunt, facto et verbo cepisse magnitudinem cognitionis. Unde etiam subjunxit:

A ἐπιθυμοῦσιν, ὅσοι τὰ προσφυῆ τοῖς θεοπνεύστοις λόγοις ὑπὸ τῶν μακαρίων ἀποστόλων τε καὶ διδασκάλων παραδιδόμενα, ἑκόντες εἶναι (23) σοφίζονται, δι' ἑτέρων παρεγχειρήσεων, ἀνθρωπείαις διδασκαλίαις ἐνιστάμενοι θείᾳ παραδόσει ὑπὲρ τοῦ τὴν αἵρεσιν συστήσασθαι. Τίς γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐν τηλικούτοις ἀνδράσι, κατὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν λέγω γνῶσιν, ὑπελείπετο λόγος, Μαρκίωνος, φέρε εἰπεῖν, ἢ Προδίκου, καὶ τῶν ὁμοίων, τὴν ὀρθὴν οὐ βαδισάντων ὁδόν; Οὐ γὰρ ἂν ὑπερέβαλον σοφίᾳ τοὺς ἔμπροσθεν ἄνδρας, ὡς προσεξευρεῖν τι τοῖς ὑπ' ἐκείνων ἀληθῶς ῥηθεῖσιν· ἀλλ' ἀγαπητὸν ἦν αὐτοῖς, εἰ τὰ προπαραδεδομένα μαθεῖν ἠδυνήθησαν. Ὁ γνωστικὸς ἄρα ἡμῖν μόνος, ἐν αὐταῖς καταγηράσας ταῖς Γραφαῖς, τὴν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σώζων ὀρθοτομίαν B τῶν δογμάτων (24), κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον ὀρθότατα βιοῖ, τὰς ἀποδείξεις, ὡς ἂν (25) ἐπιζητήσῃ, ἀνευρίσκει, ἀναπεμπόμενος ὑπὸ τοῦ Κυρίου (26), ἀπὸ (27) τε νόμου καὶ προφητῶν. Ὁ βίος γὰρ, οἶμαι, τοῦ γνωστικοῦ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ἔργα καὶ λόγοι τῇ τοῦ Κυρίου ἀκόλουθοι παραδόσει. Ἀλλ' « οὐ πάντων (28) ἡ γνῶσις. Οὐ θέλω γὰρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοὶ, » φησὶν ὁ Ἀπόστολος, « ὅτι πάντες (29) ὑπὸ τὴν νεφέλην ἦσαν, καὶ πνευματικοῦ (30) βρώματός τε καὶ πόματος μετέλαβον, » κατασκευάζων σαφῶς, μὴ πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον κεχωρηκέναι τὸ μέγεθος τῆς γνώσεως ἔργῳ τε καὶ λόγῳ· διὸ καὶ ἐπήγαγεν· « Ἀλλ' οὐκ (31) ἐν πᾶσιν αὐτοῖς ηὐδόκησε· » Τίς οὗτος; Ὁ εἰπὼν, « Τί με λέγετε (32) Κύριε, καὶ οὐ ποιεῖτε τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου, » C τουτέστι τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σωτῆρος, ἥτις ἐστὶ βρῶμα (33) ἡμῖν πνευματικὸν, καὶ πῶμα δίψαν οὐκ ἐπιστάμενον, ὕδωρ ζωῆς γνωστικῆς. Ναὶ, φησὶν (34), ἡ γνῶσις εἴρηται « φυσιοῦν. » Πρὸς οὓς φαμέν· Τάχα μὲν ἡ δοκοῦσα γνῶσις « φυσιοῦν » λέγεται, ἥτις (35) τετυφῶσθαι τὴν λέξιν ἑρμηνεύειν ὑπολάβοι. Εἰ δὲ, ὅπερ καὶ μᾶλλον, τὸ μεγαλείως τε καὶ ἀληθῶς φρονεῖν μηνύει ἡ τοῦ Ἀποστόλου φωνὴ, λέλυται μὲν τὸ ἠπορημένον· ἑπόμενοι δ' οὖν ταῖς Γραφαῖς, κυρώσωμεν τὸ εἰρημένον. « Ἡ σοφία, » φησὶν ὁ Σολομὼν, « ἐνεφυσίωσε τὰ ἑαυτῆς τέκνα (36). » Οὐ δήπου

✠ P. 896, ED. POTTER, 763 ED. PARIS. [a] I Cor. VIII, 7. [b] I Cor. x, 1, 3, 4.

(23) *Εἶναι*. Lowthio non immerito delendum videtur.

(24) *Ὀρθοτομίαν τῶν δογμάτων*. Sic Euseb. *Hist. Eccles.* lib. IV, c. 3: *Τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας*. Videtur autem hæc locutio desumpta esse ex Epistola ad Timotheum, in qua Apostolus dixit: Ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Quod ibi adnotavit Valesius.

(25) *Ὡς ἄν*. Rectius ἃς ἄν. LOWTH.

(26) *Ὑπὸ τοῦ Κυρίου*. Forte rectius ἀπό τοῦ Κυρίου, ut sit, « allegans a Domino. » Nec enim quadrare videtur Herveti versio, « ut qui emittatur a Domino. » SYLBURG.

(27) *Ἀπό*. Hanc præpositionem in ὑπὸ mutarant editiones Sylburgio recentiores.

(28) *Οὐ πάντων*. I Cor. VIII, 7: Οὐκ ἐν πᾶσιν ἡ γνῶσις.

(29) *Ὅτι πάντες*. I Cor. x: Ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν πάντες.

(30) *Καὶ πνευματικοῦ*. Sensu conveniunt quæ D scribit B. Paulus I Cor. x, 3. 4.

(31) *Ἀλλ' οὐκ*. I Cor. x, 5: Ἀλλ' οὐκ ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν ηὐδόκησεν ὁ Θεός.

(32) *Τί με λεγ*. Conjungit Luc. VI, 46: Τί δέ με καλεῖτε Κύριον, καὶ οὐ ποιεῖτε ἃ λέγω; Matth. VII, 21: Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε, Κύριε εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς.

(33) *Βρῶμα*. Respicit Joan. VI, 48 et seq., IV, 14.

(34) *Φησίν*. A. plur. num. φασί. SYLBURG.

(35) *Ἥτις*. Εἴ τις legit interpres.

(36) *Ἡ σοφία, φησὶν ὁ Σολομὼν, ἐνεφυσίωσε τὰ ἑαυτῆς τέκνα*. Eccli. IV, 12, apud LXX: Ἡ σοφία υἱοὺς ἑαυτῆς ἀνύψωσε, καὶ ἐπιλαμβάνεται τῶν ζητούντων αὐτήν. « Sapientia filios suos exaltavit, et suscipit inquirentes se. » In Romana editione postrema legitur ἑαυτῇ ἀνύψωσε, in qua et hæc adnotantur in scholiis. Et fortasse ex hoc loco sumpsit Tertullianus, quod ponit in *Scorpiaco*: « Sophia jugulavit filios suos, » et videtur legisse

γὰρ τύφον ἐνεποίησεν ὁ Κύριος ταῖς μερικαῖς κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τῇ ἀληθείᾳ πεποιθέναι, καὶ εἶναι μεγαλόφρονα ἐν γνώσει τῇ διὰ τῶν Γραφῶν παραδιδομένῃ, ὑπεροπτικὸν τῶν εἰς ἁμαρτίαν ὑποσυρέντων (37), παρασκευάζει· ὃ σημαίνει ἡ « Ἐνεφυσίωσε » λέξις· μεγαλοπρέπειαν τῆς σοφίας τοῖς κατὰ τὴν μάθησιν τέκνοις ἐμφυτευσάσης (38) διδάσκει. Αὐτίκα φησὶν ὁ Ἀπόστολος (39)· « Καὶ γνώσομαι οὐ τὸν λόγον τῶν πεφυσιωμένων, ἀλλὰ τὴν δύναμιν, » εἰ μεγαλοφρόνως (ὅπερ ἐστὶν ἀληθῶς· ἀληθείας δὲ μεῖζον οὐδὲν) τῆς Γραφῆς συνίετε (40). Ἐνταῦθα γὰρ « ἡ δύναμις τῶν πεφυσιωμένων τέκνων τῆς σοφίας. » Οἷον, Εἴσομαι, φησὶν, εἰ δικαίως ἐπὶ τῇ γνώσει μέγα φρονεῖτε· « Γνωστὸς γὰρ » κατὰ τὸν Δαβὶδ « ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ὁ Θεὸς, » τουτέστι τοῖς κατ' ἐπίγνωσιν Ἰσραηλίταις. Ἰουδαία (41) γὰρ ἐξομολόγησις ἑρμηνεύεται. Εἰκότως ἄρα εἴρηται πρὸς τοῦ Ἀποστόλου· « Τὸ, *Οὐ μοιχεύσεις* (42), *Οὐ κλέψεις*, *Οὐκ ἐπιθυμήσεις*, καὶ εἴ τις ἑτέρα ἐντολὴ, ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ἀνακεφαλαιοῦται, ἐν τῷ, *Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς ἑαυτόν*. » Οὐ γὰρ χρή ποτε, καθάπερ οἱ τὰς αἱρέσεις μετιόντες ποιοῦσι, μοιχεύειν τὴν ἀλήθειαν, οὐδὲ μὴν κλέπτειν τὸν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας (43), ταῖς ἰδίαις ἐπιθυμίαις καὶ φιλοδοξίαις χαριζομένους ἐπὶ τῇ τῶν πλησίον ἀπάτῃ, οὓς παντὸς μᾶλλον ἀγαπῶντας, τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἀντέχεσθαι διδάσκειν προσήκει. Εἴρηται γοῦν ἄντικρυς, « Ἀναγγείλατε ἐν τοῖς ἔθνεσι τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ, » ἵνα μὴ κριθῶσιν, ἀλλὰ ἐπιστραφῶσιν οἱ προακηκοότες· ὅσοι δὲ ταῖς « γλώσσαις αὐτῶν δολιοῦσιν, » ἔγγραφα ἔχουσι τὰ ἐπιτίμια.

A « Sed non in eis omnibus est complacitum. » Cuinam? Ei qui dixit: « Quid mihi dicitis, Domine, et non facitis voluntatem Patris mei [a]? » hoc est doctrinam Servatoris; quæ nobis cibus spiritalis, et potus qui nescit sitim; aqua vitæ gnosticæ. Atqui, inquiunt, dicitur « inflare cognitio [b]. » Quibus respondemus: Fortasse quidem quæ videtur cognitio « inflare » dicitur, si quis existimet dictionem idem sibi velle quod tumefacere et insolentem reddere: ✠ sin autem, quod potius dicendum est, magnifice et vere sentire significat vox Apostoli, solutum quidem est id de quo dubitatur. Sequentes autem Scripturas, confirmemus quod dictum est. « Sapientia, » inquit Salomon, « inflavit suos filios. » Non enim quibusdam doctrinæ particulis, fastum et arrogan- B tiam ingeneravit Dominus, sed in veritate habere fiduciam, et esse magnificum in cognitione quæ traditur per Scripturas, efficit contemptorem eorum quæ trahunt ad peccatum: quod significat dictio « inflavit. » Quæ docet magnificentiam sapientiæ, quæ implantatur iis qui sunt per doctrinam filii. Jam vero inquit Apostolus: « Et cognoscam non sermonem eorum qui sunt inflati, sed virtutem [c], » an magnifice (quod quidem est vere: veritate autem nihil est majus) Scripturas intelligatis. In hoc enim est « virtus inflatorum filiorum sapientiæ. » Quasi dicat: Sciam an de vestra cognitione jure vos magnifice sentiatis. « Notus enim est, » ut ait David, « in Judæa Deus [d], » hoc est, iis qui per cognitionem sunt Israelitæ: Judæa enim exponitur con- C fessio. Merito ergo dictum est ab Apostolo: « Illud, *Non mæchaberis*, *Non furaberis*, *Non concupisces*, et si quod est aliud mandatum, hoc dicto in compendium redigitur, nempe, *Diliges proximum tuum sicut teipsum* [e]. » Non oportet enim unquam, sicut faciunt qui hæreses sequuntur, adulterare veritatem, neque furari regulam Ecclesiæ, propriæ cupiditati et gloriæ inserviendo in fraudem propinquorum, quos omnino ut ament veritatem atque amplectantur docere oportet. Aperte ergo dictum est: « Annuntiate inter gentes studia ejus [f], » ut non judicentur, sed convertantur qui prius audierint. Quicunque autem « linguis suis dolose agunt [g], » scriptis pœnis puniuntur.

CAPUT XVII.

Rationem alteram proponit qua vera fides ab hæresi distingui possit, examinando scilicet quænam fuerit prior traditio, illa Ecclesiæ, an ea quam hæretici venditant.

Οἱ τοίνυν τῶν ἀσεβῶν ἁπτόμενοι λόγων, ἄλλοις τε ἐξάρχοντες, μηδὲ εὖ τοῖς λόγοις τοῖς θείοις, ἀλλὰ ἐξημαρτημένως συγχρώμενοι, οὔτε αὐτοὶ εἰσίασιν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, οὔτε οὓς ἐξηπάτησαν ἐῶσι τυγχάνειν τῆς ἀληθείας· ἀλλ' οὐδὲ τὴν κλεῖν (44)

D Qui impios ergo attingunt sermones, aliisque tradunt, neque verbis divinis recte, sed perverse utuntur, neque ipsi in **325** regnum cœlorum ingrediuntur, neque eos, quos deceperunt, sinunt assequi veritatem. Sed nec ipsi introitus clavem ha-

✠ P. 897, ED. POTTER, 764 ED. PARIS. [a] I Cor., x, 5. [b] I Cor. x, viii, 1. [c] I Cor. iv, 19. [d] Psal. lxxvi, 1. [e] Rom. xiii, 9. [f] Psal. ix, 11. [g] Psal. xiv, 3.

ἐνεθυσίασε. J. Pamelius in Tertullianum scribens, locum illum refert ad Prov. ix, ἔσφαξε τὰ ἑαυτῆς θύματα, « immolavit victimas suas, » putatque legisse illum paraphrastice, « filios suos. » Latina Vulg. « Sapientia filiis suis vitam inspirat, et suscipit inquirentes se. » G. Lansenio in ea scribenti videtur interpres legisse ἐψύχωσεν, nec multum ab illa sententia discedit lectio Clementis. Collect.

(37) *Ὑποσυρέντων*. Convenientius ὑποσυρόντων, active: ut interpres quoque, « contemptorem eorum, quæ trahunt in peccatum. » Sylburg.

(38) *Ἐμφυτευσάσης*. Lege ἐμφυτευθείσης. Lowth.

(39) *Φησὶν ὁ Ἀπόστολος*. Post has voces, ex I Cor. iv supplendum istud membrum, Ἐλεύσομαι ταχέως πρὸς ὑμᾶς. Sylburg.

(40) *Τῆς Γραφῆς συνίετε*. Flor., τῆς Γραφὰς συνιέναι, mendo evidente. Sylburg. Τῆς Γραφὰς συνιέναι habet etiam ms. Paris.

(41) *Ἰουδαία*. Conf. supra *Strom*. i, p. 335, n. 1.

(42) *Οὐ μοιχεύσεις*. Rom. xiii, 9: Οὐ μοιχεύσεις, οὐ φονεύσεις, οὐ κλέψεις, οὐ ψευδομαρτυρήσεις, οὐκ ἐπιθ.

(43) *Τὸν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας*. Conf. supra *Strom*. vi, p. 803.

(44) *Τὴν κλεῖν*. Respicit Matth. xvi, 19; Luc. xi, 52.

bentes, sed falsam quamdam, et, ut dicit consuetudo, ἀντικλεῖδα, id est, aversam clavem, per quam, non relaxato velo, ut nos ingredimur per Domini traditionem, sed exciso ostio, et muro Ecclesiæ clam perfosso, veritatem transgredientes, efficiuntur principes ac duces mysteriorum ✠ animæ impiorum. Quod enim Catholica Ecclesia posteriora sua fecerint conciliabula, non est opus multis probare. Nam Domini quæ fuit in adventu doctrina, cum cœpisset ab Augusto, medio tempore Tiberii consummatur. Apostolorum autem ejus doctrina, usque ad Pauli ministerium, Neronis tempore consummatur. Inferius autem circa tempora Adriani imperatoris fuerunt, qui hæreses excogitarunt, et pervenerunt usque ad ætatem Antonini natu majoris, sicut Basilides, etiamsi Glauciam sibi adscribat magistrum, ut ipsi gloriantur, qui fuit Petri

A ἔχοντες αὐτοὶ τῆς εἰσόδου, ψευδῆ δέ τινα, καὶ, ὥς φησιν ἡ συνήθεια, ἀντικλεῖδα, δι' ἧς οὐ τὴν αὐλαίαν ἀναπετάσαντες, ὥσπερ ἡμεῖς διὰ τῆς τοῦ Κυρίου παραδόσεως εἰσεῖμεν (45), παράθυρον δὲ ἀνατεμόντες, καὶ διορύξαντες λάθρα τὸ τειχίον τῆς Ἐκκλησίας, ὑπερβαίνοντες τὴν ἀλήθειαν, μυσταγωγοὶ τῆς τῶν ἀσεβῶν ψυχῆς καθίστανται. Ὅτι (46) γὰρ μεταγενεστέρας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τὰς ἀνθρωπίνας συνηλύσεις πεποιήκασιν, οὐ πολλῶν δεῖ λόγων. Ἡ μὲν γὰρ τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν παρουσίαν διδασκαλία, ἀπὸ Αὐγούστου καὶ Τιβερίου Καίσαρος ἀρξαμένη, μεσούντων τῶν Αὐγούστου χρόνων τελειοῦται (47)· ἡ δὲ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ μέχρι γε τῆς Παύλου λειτουργίας ἐπὶ Νέρωνος τελειοῦται· κάτω δὲ, περὶ τοὺς Ἀδριανοῦ (48) τοῦ βασιλέως χρόνους, B οἱ τὰς αἱρέσεις ἐπινοήσαντες γεγόνασι, καὶ μέχρι γε τῆς Ἀντωνίνου (49) τοῦ πρεσβυτέρου διέτειναν ἡλι-

✠ P. 898, ED. POTTER, 765 ED. PARIS.

(45) *Εἰσεῖμεν*. Rectius εἰσίεμεν, vel ἔσιμεν SYLB.

(46) *Ὅτι*. De tota hac periodo vide Pearsonum in *Vindiciis Ignat*. part. II, cap. 7, et Dodwellum in Irenæum n. 19. LOWTH.

(47) *Ἡ μὲν γὰρ...τελειοῦται*. Rectius interpres μεσούντων τῶν Τιβερίου χρόνων, « medio Tiberii tempore : » ut patet e superiori *Chronologia* p. 147. SYLBURG.—De lectione meliori, quam interpres est secutus, vide Sylburgium, inquit Heinsius. Hanc sententiam sic emendat Montacutius *Originum eccles*. part. II, p. 341 : « Ἀπὸ Αὐγούστου ἀρξαμένη, μεσούντων Τιβερίου χρόνων τελ. Nascebatur enim, quod pueri nostri sciunt, imperante Augusto Christus : imperante Tiberio crucifixus. Cujus imperio ultra medium decurso prædicationem auspicabatur, C a quo sensu non abhorret Tertullianus. » Pearsonus loco jam dicto hæc scribit : « Vox Αὐγούστου posteriore loco recte poni non potest : neque enim de Augusto ipso intelligi poterit, post cujus imperii media tempora Christus natus, neque Tiberio ea vox convenit ubi uterque simul nominatur. Mendum agnoscit Sylburgius ; et pro Αὐγούστου legit cum interprete Τιβερίου. Et quidem satis Græce dicitur μεσούντων τῶν Τιβερίου χρόνων, « medio « Tiberii tempore, » sed dubito an ita loqueretur Clemens, qui XV quidem Tiberii baptizatum esse Christum agnovit, et post unum annum passum etiam putavit, sed XXII tantum annos Tiberio assignavit. Cum igitur levior mutatio sufficere posse videatur, forte legendum μεσούντων τῶν Αὐγούστων χρόνων, « Augustis illis tempus dimidiantibus, » vel, utroque imperatore dimidium temporis sibi sumente, ut ipse loquitur lib. I : Πεντεκαιδεκάτῳ οὖν ἔτει Τιβερίου, καὶ πεντεκαιδεκάτῳ Αὐγούστου οὕτω D πληροῦνται τὰ τριάκοντα ἔτη ἕως οὗ ἔπαθεν. « Quin« todecimo ergo anno Tiberii, et quintodecimo Au« gusti sic implentur triginta anni usque ad tempus « quo passus est Christus. » Sed optima correctio a meliori codice exspectanda est. » Mihi hæc cl. Pearsoni emendatio paulo durior videtur; nec video cur Montacutii conjectura rejici debeat, si vox μεσούντων laxiori sensu sumpta, ut sæpe alias fit, paulo ultra medium Tiberiani imperii annum extendatur. Nec Dodwelli hoc de loco sententia prætereunda est, quam his verbis exponit Dissert. 1 in Irenæum pag. 34 et seq. : « Ait ergo Clemens, juniores illos hominum cœtus (qui scilicet homines, non Deum, habent auctorem) cœtibus Ecclesiæ catholicæ, id adeo esse manifestum, ut ne quidem opus esset ad id probandum prolixiori oratione. Distinguit nimirum tria Ecclesiæ intervalla. Primum illud quo vixit Dominus, quod XXX erat, pro ea opinione quæ apud vulgus obtinebat, annorum. Ergo illud ita ait incepisse ab Augusti temporibus, ut fuerit Tiberio imperante consummatum. Includenda enim parenthesi verba illa, μεσούντων τῶν Αὐγούστου χρόνων, et in eam sententiam intelligenda, ut, cum illa Domini viventis disciplina ab Augusto inceperit, in Tiberium desierit, sic tamen illa inter utrumque imperatorem distribuenda esset, ut media ejus pars Augusto esset assignanda. Quod exinde colligebant, quod jamjam receptum esset apud vulgus, XXX Domini ann. cum XV Tiberii anno concurrisse; 2° deinde intervallum ponit a passione Domini ad martyrium S. Pauli, Neronis imperio ad exitum vergente; 3° intervallum a Nerone porrigitur ad Adrianum. His itaque tribus intervallis recentiores Clemens illos statuit hæreticos qui sub Adriano tandem in lucem ita prodierint, ut pertigerint usque ad Antoninum. » In qua sententia expendi meretur, utrum verbum τελειοῦται recte sejungatur a verbis proxime præcedentibus μεσούντων τῶν Αὐγούστου χρόνων, ad quæ referri videtur. Nam cum dixisset Christi « doctrinam Augusto ac Tiberio imperantibus » ἄρξασθαι, sequitur ut ostenderet quo tempore eadem τελειοῦται, « desierit. » Quemadmodum in sententia proxime sequente dicit « apostolorum doctrinam, » quæ a fine doctrinæ Christi initium sumpsisse intelligitur, ἐπὶ Νέρωνος τελειοῦσθαι, « Nerone imperante desiisse. » Illud insuper adjiciendum, quod verbum μεσοῦν eo sensu raro aut nunquam usurpetur, quo vir clarissimus exponit hoc commation μεσούντων τῶν Αὐγούστου χρόνων.

(48) *Ἀδριανοῦ*. Hæc respicit Cedrenus, scribens: Ὡς γάρ φησι Κλήμης ὁ Στρωματεὺς, ἐπὶ Ἀδριανοῦ ὑπῆρχον Σατορνῖλος, Βασιλείδης, καὶ Καρποκράτης. « Ut enim ait Clemens *Stromateon* auctor, sub Adriano fuerunt Saturnilus, Basilides, et Carpocrates. »

(49) *Ἀντωνίνου*. Irenæus lib. III, c. 4, et ex eo Eusebius *Hist. eccl*. lib. IV, cap. 10, referunt Valentinum Romam venisse Antonino Pio imperatore, Hygino Romano pontifice. Basilidem sub Adrianum hæresin suam propagasse fuse ostendit Pearsonius loco superius dicto. Conf. Epiphanius lib. I, c. 31; Theodoretus *Hæret. Fab*. lib. I. De Marcione et Valentino hæc scribit Tertullianus lib. *De præscript. hæret*. c. 3 : Ubi tunc Marcion, Ponticus Nauclerus, Stoicæ studiosus? Ubi Valentinus Platonicæ sectator? Nam constat illos neque adeo olim fuisse, Antonini fere principatu, et in Catholicæ primo doctrinam credidisse apud Ecclesiam Romanensem, sub episcopatu Eleutherii benedicti. »

κίας, καθάπερ ὁ Βασιλείδης, κἂν Γλαυκίαν ἐπιγράφηται διδάσκαλον, ὡς αὐχοῦσιν αὐτοὶ, τὸν Πέτρου ἑρμηνέα. Ὡς αὔτως (50) δὲ καὶ Οὐαλεντῖνον Θεοδάδι ἀκηκοέναι (51) φέρουσιν· γνώριμος δ' οὗτος ἐγεγόνει Παύλου. Μαρκίων γὰρ (52), κατὰ τὴν αὐτὴν αὐτοῖς

A interpres. Similiter autem Valentinum quoque dicunt audivisse Theodadem; is autem fuit Pauli familiaris. Marcion enim cum natus esset eadem qua ipsi ætate, versabatur ut senex cum junioribus, ✠post quem, Simon Petrum audiit paululum prædi-

✠ P. 899 ED. POTTER, 766 ED. PARIS.

(50) Ὡς αὔτως. Recte ms. Paris. ὡσαύτως.

(51) Θεοδάδι ἀκηκοέναι. Scribendum, facili mutatione, Θεοδᾶ (vel Θευδᾶ) διακηκοέναι, «Theudam audivit.» Quod observarunt clarissimi viri, Bentleius, Grabius, etc. Solet enim verbum διακούειν hoc sensu adhiberi. Sic supra *Strom.* I, p. 352: Τοῦτον διαδέχεται Ἀρχέλαος· οὗ Σωκράτης διήκουσεν. «Ei succedit Archelaus, quem audivit Socrates.» Diogenes Laertius in Socrate: Διήκουσεν Ἀρχελάου τοῦ φυσικοῦ. «Archelaum physicum audivit.» Apud eumdem alia quoque exempla ubique fere obvia sunt. Theodæ hæretici alii etiam meminerunt. Vigilius Tapsensis lib. I contra Arium, Sabellium, et Photinum, cap. 20: «Et quia multi dogmatum novorum auctores exstiterant, doctrinæ obviantes apostolicæ, omnesque sectatores suos discipulos nominabant, nec erat ulla nominis discretio inter veros falsosque discipulos, sive qui Christi, sive qui Dosithei, sive Theodæ, sive Judæ cujusdam, sive etiam Joannis sectatores, qui se quasi Christo credere fatebantur.»

(52) Μαρκίων γὰρ, κατὰ τὴν αὐτὴν αὐτοῖς ἡλικίαν γενόμενος, ὡς πρεσβύτης νεωτέροις συνεγένετο· μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κ. Cl. Pearsonus loco superius dicto hæc scribit: [Tres hæresiarchas nominat Clemens, Basilidem, Valentinum, et si forte Marcionem: si forte inquam; nam illa verba, Μαρκίων γὰρ, κατὰ τὴν αὐτὴν αὐτοῖς ἡλικίαν γενόμενος, ὡς πρεσβύτης νεωτέροις συνεγένετο, «Marcion enim, sub eadem ætate versabatur ut senex cum junioribus,» ut vulgo exponuntur, sana esse non possunt, ut nec quæ sequuntur, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσε, «post quem Simon Petrum audiit paululum prædicantem,» ut hodie leguntur et exponuntur. Quis enim in historia ecclesiastica ferre potest aut Marcionem senem fuisse, cum Basilides et Valentinus juvenes essent, aut Simonem qui S. Petrum audivit post Marcionem exstitisse? De Marcione aliter sensit Epiphanius, ut ostendimus: aliter etiam veteres locuti sunt. Justinus martyr Valentinianorum et Basilidianorum meminit, dictos eos a nominibus hæresiarcharum docet; imo vero: Καὶ εἰσὶν ὑφ' ἡμῶν, inquit, ἀπὸ προσωνυμίας τῶν ἀνδρῶν, ἐξ οὗπερ ἑκάστη διδαχὴ καὶ γνώμη ἤρξατο. «Et sunt apud nos qui a nomine eorum virorum, ex quo doctrina et sententia qualibet incepit,» denominati sunt. Solum Marcionem memorat quasi adhuc in vivis cum ipse scriberet, et postquam contra omnes hæreses scripsisset. An eum tantummodo in vivis tunc fuisse monuisset, si eodem tempore Basilides et Valentinus, non tantum vixissent, sed etiam juvenes et in florenti adhuc ætate fuissent? Observat Irenæus de ætate hæreticorum agens, Valentinum sub Hygino Romam venisse, Marcionem sub Aniceto postea invaluisse; an ille putavit Valentinum juniorem fuisse cum Marcion jam senex esset? Hæc igitur saltem ut ab iis exposita sunt a Clemente proficisci non potuerunt. Quare Isaacus Vossius (epist. 2 ad Rivetum) huic loco tanquam minime sano medelam adhibuit et pro illis quæ dedimus hæc legit: Μαρκίων γὰρ κατὰ τὴν αὐτὴν αὐτοῖς ἡλικίαν γενόμενος ὡς πρεσβύταις νεώτερος συνεγένετο, μεθ' ὧν Σίμων. Quæ si recte capio hoc sonant: «Marcion enim sub eadem ætate cum illis tanquam cum senibus junior versatus est; cum quibus Simon,» etc. Ita ille, acute quidem, ut solet. Dodwellus loco citato, cum Vossii conjecturam, quoad priorem partem, probasset, de reliquis verbis quæ ad Simonem spectant, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον, etc., hæc adjicit: «Hæc verba ita intelligo, non ut ad ultimum eorum, quos supra nominaverat, Marcionem referantur (quorsum enim ille antiquissimi hæretici cum recentissimo, in ætatis causa, comparatio?), sed ad primum omnium Basilidem, eumdemque antiquissimum. Proinde media verba omnia, κἂν Γλαυκίαν ἐπιγράφηται, etc., usque ad illa, νεώτερος συνεγένετο, parenthesi incluserim. Tum et voces illas ἐπ' ὀλίγον ad voces μεθ' ὃν, non ad ἐπήκουσεν, referendas censuerim,

B non ut brevi tempore S. Petrum apostolum audiverit Simon (quod nihil ad consilium Clementis), sed ut hæreticorum omnium antiquissimus Simon, S. Petri auditor, non multo fuerit illo, quem paulo ante nominaverat, Basilide superior. Quod omnino faciebat aptissime ad demonstrandam illam, quam demonstrandam susceperat Clemens, hæreticorum, præ Ecclesia, novitatem: scholam nimirum Simonianam, ni fallor, intellexit, et discessum illius ab Ecclesia manifestum, unde prodierat Basilides. Prodiit Basilides e schola Simonis Menandriana sub initium Adriani. Discesserat ab Ecclesia ea schola sub finem, ut ostendimus, Trajani. Ita recte dixerit Clemens Simonem, quasi scholæ ab Ecclesia alienæ auctorem, Basilide ἐπ' ὀλίγον fuisse seniorem.» Idem infra in *Addendis* hæc subjicit: «Non dissimulandum arbitror amici cujusdam docti sententiam, qui nostra legerat, antequam ederentur, de illo loco Clementino. Monuit ille post verba

C illa Πέτρου ἑρμηνέα, inchoandam esse parenthesin, eodem tamen quo nos illam conclusimus loco concludendam; postea mutatione levissima pro μεθ' ὃν reponendum μεθ' οὗ. In ea nimirum sententia est ille, ut ad S. Petrum referantur verba illa μεθ' οὗ, cui fuerit proinde coævus Simon, Petri scilicet aliquantisper discipulus. Id enim indicant verba ἐπ' ὀλίγον, sic illum fuisse magistrum erroris, ut tamen prius fuerit discipulus veritatis, qui tamen diu, ut diabolus, in veritate non permanserit. Hæc ille, quam nos fecimus, fortasse rectius.» Valesius in *Adnotationibus* ad Eusebii lib. II, c. 11, μεθ' ὃν exp. «ante eum, superius eo.» Quemadmodum ait in *Act. apost.* c. V, v. 37: Μετὰ τοῦτον ἀνέστη Ἰούδας, significat «Judam ante eum (Theudam) exstitisse.» «Quæ quidem expositio licet prima fronte durior videatur, tamen prorsus necessaria est, ac verissima; nec amplius destituitur. Nam quoties ab ultimo, utpote nobis propiore, numerare

D instituimus, tunc ex ultimo primus, et ex primo ultimus fiat necesse est. Quam ob causam «retro fuisse» dixit Tertullianus in *Apologetico*, pro olim et antea fuisse: et «retrorsiorem» usurpat pro antiquiore. Et tamen retro idem est Latinis quod post. Sed quoniam Casaubonus negat Græcos unquam ita locutos fuisse, producendus est testis omni exceptione major. Is est Clemens Alexandrinus, qui in lib. VII *Stromatei* sub finem, eodem prorsus modo locutus est quo B. Lucas. Postquam enim observavit hæreticos fere omnes circa tempora imperatoris Adriani erupisse, et usque ad principatum Antonini Pii pervenisse, ut Basilidem et Valentinum, hæc subjungit: «Nam Marcion iisdem quidem temporibus vixit quibus Basilides et Valentinus. Verum tanquam senior cum illis adhuc junioribus est versatus.» Addit deinde μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσεν. «Post quem Simon prædicantem Petrum audivit aliquandiu.» Quis non videt in hoc Clementis loco «post

cantem. Quæ cum ita habeant, clarum est ex antiquissima et verissima Ecclesia, has recentiores, et quæ his sunt adhuc inferiores tempore, fuisse innovatas, adulterinæ notæ hæreses. Ex iis quæ dicta sunt manifestum esse existimo, unam esse veram Ecclesiam, eam quæ vere est antiqua, in cujus catalogum referuntur ii qui sunt justi ex proposito. Nam cum unus sit Deus et unus Dominus, propterea id etiam quod est summe venerabile, et ex eo quod sit unicum laudatur, ut quod sit imitatio principii quod est unum. In unius ergo naturæ sortem cooptatur Ecclesia quæ est una, quam conantur hæreses in multas discindere. ✠ Et essentia ergo et opinione et principio et excellentia, solam esse dicimus, antiquam et catholicam Ecclesiam, in unitatem unius fidei quæ est ex propriis testamentis, vel potius ex testamento quod est unum diversis temporibus, in quibus Dei voluntate per unum Dominum congregat eos qui sunt ordinati, quos prædestinavit Deus, cum eos justos futuros cognovisset ante mundi constitutionem. Cæterum Ecclesiæ quoque eminentia, sicut principium constructionis, est ex unitate, omnia alia superans, et nihil habens sibi simile vel æquale. Atque de iis quidem dicetur postea. Ex hæresibus autem aliæ quidem appellantur ex nomine, ut quæ appellatæ sunt a Valentino et Marcione et Basilide, etiamsi glorientur se Matthiæ opinionem adducere: fuit enim una omnium apostolorum sicut doctrina, ita etiam traditio; aliæ autem ex loco, ut Peratici; aliæ autem ex gente, ut Phrygum hæresis; aliæ autem ex operatione, ut Encratitarum; aliæ autem ex propriis dogmatibus, ut Docitarum et Hæ-

A ἡλικίαν γενόμενος, ὡς πρεσβύτης νεωτέροις συνεγένετο· μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσεν (53). Ὧν οὕτως ἐχόντων, συμφανὲς ἐκ τῆς προγενεστάτης καὶ ἀληθεστάτης Ἐκκλησίας, τὰς μεταγενεστέρας ταύτας καὶ τὰς ἔτι τούτων ὑποβεβηκυίας τῷ χρόνῳ κεκαινοτομῆσθαι παραχαραχθείσας αἱρέσεις. Ἐκ τῶν εἰρημένων ἄρα φανερὸν οἶμαι γεγενῆσθαι, μίαν εἶναι τὴν ἀληθῆ Ἐκκλησίαν, τὴν τῷ ὄντι ἀρχαίαν, εἰς ἣν οἱ κατὰ πρόθεσιν δίκαιοι ἐγκαταλέγονται· ἑνὸς γὰρ ὄντος τοῦ Θεοῦ καὶ ἑνὸς τοῦ Κυρίου, διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἄκρως τίμιον κατὰ τὴν μόνωσιν ἐπαινεῖται, μίμημα ὂν ἀρχῆς τῆς μιᾶς. Τῇ γοῦν τοῦ ἑνὸς φύσει συγκληροῦται Ἐκκλησία ἡ μία, ἣν εἰς πολλὰς κατατέμνειν βιάζονται αἱρέσεις. Κατά τε οὖν ὑπόστασιν κατά τε ἐπί-
B νοιαν, κατά τε ἀρχὴν, κατά τε ἐξοχὴν, μόνην εἶναι φαμὲν τὴν ἀρχαίαν (54) καὶ καθολικὴν Ἐκκλησίαν, εἰς ἑνότητα πίστεως μιᾶς τῆς κατὰ τὰς οἰκείας διαθήκας, μᾶλλον δὲ κατὰ τὴν διαθήκην τὴν μίαν διαφόροις τοῖς χρόνοις ἑνὸς (55) τοῦ Θεοῦ τῷ βουλήματι δι' ἑνὸς τοῦ Κυρίου συνάγουσαν τοὺς ἤδη κατατεταγμένους, οὓς προώρισεν ὁ Θεὸς, δικαίους ἐσομένους πρὸ καταβολῆς κόσμου ἐγνωκώς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξοχὴ τῆς Ἐκκλησίας, καθάπερ ἡ ἀρχὴ τῆς συστάσεως, κατὰ τὴν μονάδα ἐστὶ, πάντα τὰ ἄλλα ὑπερβάλλουσα, καὶ μηδὲν ἔχουσα ὅμοιον ἢ ἴσον ἑαυτῇ. Ταυτὶ μὲν οὖν καὶ εἰς ὕστερον· τῶν δ' αἱρέσεων αἱ μὲν ἀπὸ ὀνόματος προσαγορεύονται, ὡς ἡ ἀπὸ Οὐαλεντίνου καὶ Μαρκίωνος καὶ Βασιλείδου, κἂν τὴν Ματθίου αὐχῶσι προσάγεσθαι δόξαν· μία γὰρ ἡ
C πάντων γέγονε τῶν ἀποστόλων ὥσπερ διδασκαλία, οὕτω δὲ καὶ ἡ παράδοσις (56)· αἱ δὲ ἀπὸ τόπου, ὡς οἱ Περατικοί (57)· αἱ δὲ ἀπὸ ἔθνους, ὡς ἡ τῶν Φρυ-

✠ P. 900, ED. POTTER, 767 ED. PARIS.

hunc » idem valere atque « ante hunc. » ? Neque enim Simon Magus posterior fuit Marcione. Imo diu ante Marcionem vixit, ut inter omnes constat. Sed nimirum Clemens cum a propinquioribus incipiens, hæreticorum indicem texeret, primos numeravit qui erant ultimi, et postremum omnium posuit Simonem, qui revera erat omnium primus. Eodem quoque modo locutus est Simeon Metaphrastes in Actis passionis Petri, Alexandrini episcopi, ubi Petrus in carcere positus Achillam et Alexandrum ita affatur: Μεμνῆσθαι δὲ καλὸν καὶ τοῦ μεγάλου Διονυσίου, ὃς τῇδε κἀκεῖσε περιιὼν, Σαβελλίου μάλιστα ἐπιθεμένου καὶ πολλὰ τοῦτον λυποῦντος, οὕτω τὸν πάντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διὰ Χριστὸν στενούμενος διετέλεσε· καὶ μετ' αὐτὸν Ἡρακλᾶς τε καὶ Δημήτριος οἱ μακάριοι ἐπίσκοποι, etc. Vides ut Metaphrastes, seu potius actor ex quo Metaphrastes hæc acta descripsit, Heraclam ac Demetrium episcopos ait fuisse post Dionysium, quos tamen constat prædecessores fuisse Dionysii. Sed et geographiæ scriptores, quoties terrarum situm et populorum nomina describunt, eodem loquuntur modo. Dicunt enim μετὰ τούτους εἰσὶν ἐκεῖνοι. Quod idem valet ac « supra hos siti sunt isti. » Pearsonus loco citato hæc infert: « Utrum Henrici Valesii expositio ferri possit judicent eruditi. Ego mentem Clementis ita recte exprimi posse sentio: « Quod ad Marcionem enim attinet, ille quidem sub eodem imperio Adriani vixit, sub quo Basilides et Valentinus; sed cum senex esset, cum illis qui his juniores, recentiores, seu posteriores sunt, conversatus est hæreticis. » Vox enim νεωτέροις cum αὐτοῖς conjungi non debet, quasi ipso Marcione illi juniores aut posteriores fuerint: sensus omnis vocis αὐτοῖς refertur ad αὐτὴν et in voce γενόμενος finitur; νεωτέροις cum συνεγένετο arcte conjungitur eosque denotat, cum quibus Marcion tanquam discipulus conversatus est, a quibus suæ hæreseos principia quædam mutuatus est, qui quidem ipsi Basilidis et Valentini discipuli fuerunt. Ita vocem eam alibi usurpat Clemens, ut lib. I: Θάλης δὲ Φοῖνιξ ὢν τὸ
D γένος καὶ τοῖς Αἰγυπτίων προφήταις συμβεβληκέναι εἴρηται· καθάπερ καὶ ὁ Πυθαγόρας αὐτοῖς γε τούτοις, Χαλδαίων τε καὶ μάγων τοῖς ἀρίστοις συνεγένετο. Ubi συμβεβληκέναι et συγγενέσθαι idem. Ita optime Clementi cum veteribus convenit.]

(53) *Ὑπήκουσεν.* Ἐπήκουσεν scribendum esse arbitratur Dodwellus loco jam dicto.

(54) *Φαμὲν τὴν ἀρχαίαν.* Ms. Paris. φαμέν, ἢ ἀρχαίαν.

(55) *Ἑνός.* Pro ἑνός Flor. perperam habet ἐν οἷς: ut etiam Herveti versio, « in quibus Dei voluntate per unum Dominum congregat eos q. » SYLBURG.—Ἐν οἷς habet etiam ms. Paris.

(56) *Παράδοσις.* Respicit apocryphas Matthiæ παραδόσεις, de quibus supra p. 748, edit. Paris.

(57) *Περατικοί.* Spencerus in Origenis lib. VI, p. 294, adnotat Peraticorum hæresin fuisse, quam invenit Peraticus Euphrates: de quo agit Theodoretus lib. I *De hær. fab.* in Peratis.

γῶν (58)· αἱ δὲ ἀπὸ ἐνεργείας, ὡς ἡ τῶν Ἐγκρατιῶν (59)· αἱ δὲ ἀπὸ δογμάτων ἰδιαζόντων, ὡς ἡ τῶν Δοκιτῶν (60) καὶ Αἱματιτῶν· αἱ δὲ ἀπὸ ὑποθέσεων, καὶ ὧν τετιμήκασιν, ὡς Καϊανισταί (61) τε καὶ οἱ Ὀφιανοὶ (62) προσαγορευόμενοι· αἱ δὲ ἀφ' ὧν παρανόμως ἐπετήδευσάν τε καὶ ἐτόλμησαν, ὡς τῶν Σιμωνιανῶν οἱ Ἐντυχιταὶ (63) καλούμενοι.

A matitarum; aliæ autem ex positionibus, et iis quæ ipsæ honorarunt, ut qui appellantur Caianistæ et Ophiani; aliæ vero ex iis quæ nefarie ausæ sunt et perpetrarunt, ut qui ex Simonianis vocantur Entychitæ.

CAPUT XVIII.

Ex mystico sensu legis de mundis et immundis animalibus, Judæos et hæreticos ab Ecclesia distingui posse ostendit.

Ὀπὴν οὖν τινα ὀλίγην ὑποδείξαντες τοῖς φιλοθεάμοσι τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τοῦ κατὰ τὰς θυσίας νόμου, περί τε Ἰουδαίων τῶν χυδαίων, περί τε τῶν αἱρέσεων μυστικῶς διακρινομένων, ὡς ἀκαθάρτων ἀπὸ τῆς περὶ καθαρῶν καὶ ἀκαθάρτων ζώων θείας Ἐκκλησίας (64), καταπαύσωμεν τὸν λόγον. Τὰ μὲν γὰρ διχηλοῦντα (65) καὶ μηρυκισμὸν ἀνάγοντα, τῶν ἱε-

Nos autem ubi iis qui in Ecclesia spectandi tenentur desiderio, ex lege de sacrificiis, tum de Judæis vulgaribus, tum de hæresibus quæ mystice B discernuntur, tanquam immundæ, ex divina mundorum et immundorum animalium distinctione, parvum quoddam foramen ostenderimus, finiemus orationem. Quæ enim sunt fissis ungulis et rumi-

(58) *Φρυγῶν*. Nempe a Phrygia: unde οἱ κατὰ Φρύγας, «Cataphryges,» vulgo dicti.

(59) *Ἐγκρατιῶν*. Sic Flor. et Sylburg. Ἐγκρατιτῶν habent recentiores editiones. Sed verior lectio est Ἐγκρατητῶν. His autem hæreticis nomen inditum est quod nimiam præciperent ἐγκράτειαν, a nuptiis scilicet, animantium esu, etc.

(60) *Δοκιτῶν*. Scribendum potius Δοκητῶν. Nam eos, qui Christum δοκήσει, «specie» sola humanam naturam induisse docebant, Δοκητὰς dictos fuisse, omnibus notum est.

(61) *Καϊανισταί*. Hi Καϊανοὶ dicti sunt ab Epiphanio hæres. 38. Καϊνοὶ a Theodoreto *Hæret. fab.* lib. I, c. 38. Irenæus lib. I, c. 35, nominis rationem C indicat: «Alii autem rursus Cain a superiori principalitate ducunt, et Esau et Core, et Sodomitas; et omnes tales cognatos suos confitentur; et propter hoc a factore impugnatos, neminem ex eis male acceptos.» Tertullianus *De præscript. hæretic.* c. 47: «Nec non etiam erupit alia quoque hæresis, quæ dicitur Cainæorum. Et ipsi enim magnificant Cain, quasi ex quadam potenti virtute conceptum, quæ operata sit in ipso. Nam Abel ex inferiore virtute conceptum, procreatum: et ideo inferiorem repertum. Hi qui hoc asserunt, etiam Judam proditorem defendunt.»

(62) *Ὀφιανοί*. Ophitas vocant Epiphanius hæres. 37, et Theodoretus *Hæret. fab.* lib. I, ut etiam Tertullianus loco jam dicto: «Accesserunt his hæretici etiam illi, qui Ophitæ nuncupantur. Nam serpentem magnificant in tantum, ut illum etiam ipsi Christo præferant. Ipse enim, inquiunt, scientiæ nobis boni et mali originem dedit. Hujus animadvertens potentiam et majestatem Moyses, inquiunt, æreum posuit serpentem; et quicunque ipsum aspexerunt, sanitatem consecuti sunt. Ipse, aiunt præterea, Christus in Evangelio imitatur serpentis ipsius sacram potestatem, dicendo: Et sicut Moyses exaltavit serpentem in deserto, ita exaltari oportet Filium hominis. Ipsum introducunt ad benedicenda eucharistia sua.» Conf. Irenæus lib. I, sub finem cap. 34: Origenes *in Celsum* lib. III, principio, aliique plures.

(63) *Ἐντυχιταί*. Ἐντυχητάς hos hæreticos vocare videtur Theodoretus in Simone lib. I *Hæret. fab.* Ἐκ τῆσδε τῆς πικροτάτης ἀνεφύησαν ῥίζης Κλεοβανοί, Δοσιθεανοί, Γορθηνοί, Μασϐώθεοι, Ἀδριανισταί, Ἐντυχηταί, Κανισταί. «Ex hac amarissima radice orti sunt Cleobani, Dositheani, Gortheni, Masbothei, Adrianistæ, Entychetæ, Canistæ.»

(64) *Ἐκ τοῦ κατὰ τὰς θυσίας νόμου... θείας Ἐκκλησίας*. Locus perturbatus, qui ita restitui potest: Ἐκ τοῦ κατὰ τὰς θυσίας νόμου· περὶ καθαρῶν καὶ ἀκαθάρτων ζώων, ὡς Ἰουδαίων τῶν χυδαίων, καὶ αἱρέσεων μυστικῶς διακρινομένων ἀπὸ τῆς θείας Ἐκκλησίας. Lowth.

(65) *Τὰ μὲν γὰρ διχηλοῦντα*. Hæc sumpsit Clemens ex Irenæi lib. V, c. 8. «Prædixit autem figuraliter omnia hæc lex, de animalibus delineans hominem; quæcunque duplicem ungulam habent et ruminant, munda enuntians; quæcunque autem vel utrumque vel alterum horum non habent, velut immunda segregans. Qui sunt ergo mundi? Qui in Patrem et Filium similiter iter firmiter faciunt; hæc est enim firmitas eorum, qui duplicis sunt ungulæ: et eloquia Dei meditantur die ac nocte, uti operibus bonis adornentur; hæc est enim ruminantium virtus. Immunda autem quæ neque duplicem ungulam habent, neque ruminant, hoc est, qui neque in Deum fidem habent, neque eloquia ejus meditantur; hæc autem ethnicorum est abominatio. Quæ autem ruminant quidem, non habent autem ungulam duplicem, et ipsa immunda, hæc Judæorum est imaginalis descriptio: qui quidem eloquia Dei in ore habent, stabilitatem autem radicis suæ non infingunt in Patre et in Filio: propter hoc autem et lubricum est genus ipsorum. Etenim quæ sunt unius ungulæ animalia facile labuntur; firmiora autem sunt quæ duplicem quidem ungulam habent, succedentibus invicem ungulis fissis secundum iter, et altera ungula subbajulat aliam. Immunda autem similiter, quæ duplicem ungulam habent, non autem ruminant; hæc est autem omnium videlicet hæreticorum ostensio, et eorum qui non meditantur eloquia Dei, neque operibus justi- D tiæ adornantur, quibus et Dominus ait: «Quid mihi «dicitis: Domine, Domine, et non facitis quæ dico «vobis?» Qui enim sunt tales, in Patrem quidem et Filium dicunt se credere, nunquam autem meditantur eloquia Dei, quemadmodum oportet, neque justitiæ operibus sunt adornati; sed quemadmodum prædiximus, porcorum et canum assumpserunt vitam, immunditiæ, et gulæ, et reliquæ incuriæ semetipsos tradentes. Juste igitur tales omnes, qui propter suam incredulitatem et luxuriam non adipiscuntur divinum Spiritum, et variis characteribus ejiciunt se vivificans Verbum, et in suis concupiscentiis irrationaliter ambulant, Apostolus quidem carnales et animales vocavit; prophetæ autem jumenta et feras dixerunt; consuetudo autem pecora et irrationabilea interpretata est; lex autem immundos enuntiavit.» Conf. supra *Pædag.* lib. III, cap. 11, p. 297, n. 15.

nant, hostias esse mundas et Deo acceptas tradit Scriptura, utpote quod justi per fidem iter ingrediantur ad Patrem et ✠ Filium. Hæc est enim stabilitas eorum quorum fissæ sunt ungulæ, qui Dei eloquia diu noctuque meditantur et ruminant in animæ disciplinarum receptaculo : quam etiam gnosticam exercitationem, mundi animalis ruminationem, dicit lex allegorice. Quæ autem neque utrumque, neque ex iis habent alterum, secernit ut immunda. Ac quæ ruminant quidem, bifidam autem non habent ungulam, vulgus Judæorum tacite significant; qui eloquia quidem Dei habent in ore, fidem autem et basin non habent, quæ transmittit ad Patrem per Filium, et innititur veritati [a]. Unde etiam ejusmodi genus animantium labile est, ut quorum pedes minime sunt bifidi, neque duplicitati fidei innituntur. « Nemo enim, » inquit, « cognoscit Patrem nisi Filius, et cui Filius revelaverit [b]. » Rursus autem illa quoque contra sunt similiter immunda, quæ bifidas habent ungulas, minime autem ruminant. Hæc enim indicant hæreticos, qui ingrediuntur quidem in nomine Patris et Filii, accuratam autem eloquiorum declarationem subtiliter exprimere, et in tenues partes comminuere nequeunt, et justitiæ opera paulo crassius, non autem accuratius et subtilius obeunt, si modo obeunt. Iis qui sunt tales dicit Dominus : « Cur mihi dicitis : Domine, Domine, et non facitis quæ dico [c]? » Sunt autem omnino immundi, qui nec bifidas habent ungulas neque ruminant.

Vos autem, Megarenses, inquit Theognis, **326** *neque tertii, neque quarti,*
Neque duodecimi estis, neque in ratione, nec numero,

« sed tanquam pulvis, quem projicit ventus a facie terræ [d], et tanquam stilla a cado [e]. » His a nobis prætractatis, locoque morali nobis summatim sparsimque descripto, ut sumus polliciti, iisque quæ ad veram excitant cognitionem, hic et illic inspersis dogmatibus, ut a quolibet eorum qui mysteriis non sunt initiati, non facile possint inveniri sanctæ traditiones, aggrediamur quod sumus polliciti. Sunt autem libri *Stromatum* utique similes, non illis elaboratis hortis in quibus sunt arbores et

ρείων, καθαρὰ καὶ δεκτὰ τῷ Θεῷ παραδίδωσιν ἡ Γραφὴ, ὡς ἂν εἰς Πατέρα καὶ εἰς Υἱὸν διὰ τῆς πίστεως τῶν δικαίων τὴν πορείαν ποιουμένων· αὕτη γὰρ ἡ τῶν διχηλούντων ἑδραιότης, τῶν τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν μελετώντων (66) καὶ ἀναπεμπαζομένων ἐν τῷ τῆς ψυχῆς τῶν μαθημάτων δοχείῳ· ἣν καὶ συνάσκησιν γνωστικὴν ὑπάρχουσαν καθαροῦ ζώου μηρυκισμὸν ὁ νόμος ἀλληγορεῖ. Ὅσα δὲ μήτε ἑκάτερον, μήτε τὸ ἕτερον τούτων ἔχει, ὡς ἀκάθαρτα ἀφορίζει. Αὐτίκα τὰ ἀνάγοντα μηρυκισμὸν, μὴ διχηλοῦντα δὲ, τοὺς Ἰουδαίους αἰνίσσεται τοὺς πολλούς· οἳ τὰ μὲν λόγια τοῦ Θεοῦ ἀνὰ στόμα ἔχουσι, τὴν δὲ πίστιν καὶ τὴν βάσιν δι' Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα παραπέμπουσαν οὐκ ἔχουσιν ἐπερειδομένην τῇ ἀληθείᾳ· ὅθεν καὶ ὀλισθηρὸν τὸ γένος τῶν τοιούτων θρεμμάτων, ὡς ἂν μὴ σχιδανοπόδων ὄντων, μηδὲ τῇ διπλόῃ τῆς πίστεως ἐπερειδομένων· « Οὐδεὶς (67) γὰρ, φησὶ, γινώσκει τὸν Πατέρα, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς καὶ ᾧ ἂν ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψῃ. » Ἔμπαλίν τε ἂν ἀκάθαρτα ὁμοίως κἀκεῖνα, ὅσα διχηλεῖ μὲν, μηρυκισμὸν δὲ οὐκ ἀνάγει. Ταυτὶ γὰρ τοὺς αἱρετικοὺς ἐνδείκνυται, ὀνόματι μὲν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ ἐπιβεβηκότας, τὴν δὲ τῶν λογίων ἀκριβῆ σαφήνειαν λεπτουργεῖν καὶ καταλεαίνειν ἐξασθενοῦντας, πρὸς δὲ καὶ τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης ὁλοσχερέστερον, οὐχὶ δὲ ἀκριβέστερον μετερχομένους, εἴ γε καὶ μετέλθοιεν. Τοιούτοις τισὶν ὁ Κύριος λέγει, « Τί με λέγετε (68) Κύριε, Κύριε, καὶ οὐ ποιεῖτε ἃ λέγω; » Ἀκάθαρτοι δὲ πάμπαν οἱ μὴ διχηλοῦντες, μηδὲ ἀνάγοντες μηρυκισμόν.

Ὑμεῖς (69) *δ', ὦ Μεγαρεῖς* (φησὶν ὁ Θέογνις), *οὔτε τρίτοι, οὔτε τέταρτοι,*
Οὔτε δυωδέκατοι, οὔτ' ἐν λόγῳ, οὔτ' ἐν ἀριθμῷ,

« ἀλλ' ἢ ὡς (70) ὁ χνοῦς, ὃν ἐκρίπτει ὁ ἄνεμος ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς, καὶ ὡς σταγὼν ἀπὸ κάδου. » Τούτων ἡμῖν προδιηνυσμένων, καὶ τοῦ ἠθικοῦ τρόπου (71) ὡς ἐν κεφαλαίῳ ὑπογραφέντος σποράδην (72), ὡς ὑπεσχήμεθα, καὶ διερριμμένως τὰ ζώπυρα τῶν τῆς ἀληθοῦς γνώσεως ἐγκατασπειράντων δόγματα, ὡς μὴ ῥᾳδίαν εἶναι τῷ περιτυχόντι τῶν ἀμυήτων τὴν τῶν ἁγίων παραδόσεων εὕρεσιν, μετίωμεν ἐπὶ τὴν ὑπόσχεσιν. Ἐοίκασι δέ πως οἱ *Στρωματεῖς* οὐ παραδείσοις ἐξησκημένοις, ἐκείνοις τοῖς ἐν στοιχείῳ κατα-

✠ P. 901, ED. POTTER. [a] Levit. II, 4; Deut. XIV, 3 seq. [b] Luc. X, 22. [c] Luc. VI, 46. [d] Psal. I, 4. [e] Isa. XL, 15.

(66) *Μελετώντων*. Respicit Psal. I, 2 : Ἀλλ' ἢ ἐν τῷ νόμῳ Κυρίου τὸ θέλημα αὐτοῦ, καὶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετήσει ἡμέρας καὶ νυκτός.

(67) Οὐδείς. Luc. X, 22 : Οὐδεὶς γινώσκει τίς ἐστιν ὁ Υἱὸς εἰ μὴ ὁ Πατὴρ, καὶ τίς ἐστιν ὁ Πατὴρ εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, καὶ ᾧ ἐὰν βούληται ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψαι.

(68) *Τί με λέγ*. Luc. VI : Τί με καλεῖτε Κύριε Κ. nulla sensus variatione. A. SYLBURG.

(69) *Ὑμεῖς*. Theocriti scholiastes epigramma profert ab Apollinis oraculo Megarensibus redditum, unde hæc duo sunt hexam. :

Ὑμεῖς δ', ὦ Μεγαρεῖς, οὔτε τρίτοι, οὔτε τέταρτοι,
Οὔτε δυωδέκατοι, οὔτ' ἐν λόγῳ, οὔτ' ἐν ἀριθμῷ.

At vos nec recipit, Megarenses, tertius ordo,
Non quartus, neque bissenus, neque denique vestri
Utla usquam ratio est, nusquam numerusve, locusve.

Apud Theocritum tale quid reperitur. Theognidis vero elegi tantum exstant. Vide Proverbiorum chiliadas. Subjicit iis Clemens duo loca ex sacris Litteris, quorum alter est Isa. XL, 15 : « Ecce gentes quasi stilla situlæ. » Tertullianus *adversus Judæos*: « Ne Israel adhuc superbias, quod gentes velut stillicidium situlæ, aut pulvis ex area deputentur. » Vide p. 536, 542. COLLECT.

(70) *Ἀλλ' ἢ ὡς*. Conf. supra *Strom*. VI, p. 795, not.

(71) *Ἠθικοῦ τρόπου*. Aptius interpres ἠθικοῦ τόπου, « loco morali. »

(72) *Ἐν κεφαλαίῳ ὑπογραφέντος σποράδην*. Photius hæc citans, ἐν κεφαλαίοις ὑπογραφέντος σποράδην τε. Idem mox μαθήματα substituit pro δόγματα.

πεφυτευμένοις (73) εἰς ἡδονὴν ὄψεως· ὄρει δὲ μᾶλλον συσκίῳ τινὶ καὶ δασεῖ, κυπαρίσσοις καὶ πλατάνοις, δάφνῃ τε καὶ κισσῷ, μηλέαις τε ὁμοῦ καὶ ἐλαίαις, καὶ συκαῖς καταπεφυτευμένῳ, ἐξεπίτηδες ἀναμεμιγμένης τῆς φυτείας καρποφόρων τε ὁμοῦ καὶ ἀκάρπων δένδρων, διὰ τοὺς ὑφαιρεῖσθαι καὶ κλέπτειν τολμῶντας τὰ ὥρια, ἐθελούσης λανθάνειν τῆς Γραφῆς. Ἐξ ὧν δὴ μεταμοσχεύσας καὶ μεταφυτεύσας ὁ γεωργὸς, ὡραῖον κατακοσμήσει παράδεισον, καὶ ἄλσος ἐπιτερπές. Οὔτ' οὖν τῆς τάξεως οὔτε τῆς φράσεως στοχάζονται οἱ *Στρωματεῖς*· ὅπου γε ἐπίτηδες καὶ τὴν λέξιν οὐχ Ἕλληνες εἶναι βούλονται (74), καὶ τὴν τῶν δογμάτων ἐγκατασπορὰν λεληθότως, καὶ οὐ κατὰ τὴν ἀλήθειαν πεποίηνται, φιλοπόνους καὶ εὑρετικοὺς εἶναι τοὺς εἴ τινες τύχοιεν (75) παρασκευάζοντες. Πολλὰ γὰρ τὰ δελέατα καὶ ποικίλα διὰ τὰς τῶν ἰχθύων διαφοράς. Καὶ δὴ μετὰ τὸν ἕβδομον τοῦτον ἡμῖν *Στρωματέα*, τῶν ἑξῆς ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ποιησόμεθα τὸν λόγον.

A plantæ in certum ordinem ad delectandos oculos digestæ: sed alicui potius spisso et umbroso monti, in quo simul sunt plantatæ cupressi et platani, laurus et hedera, mali et oleæ et ficus, ita ut de industria ✠ fertilium simul et non fertilium plantæ arborum sint commistæ: cum propter eos, qui quæ sunt pulchra et matura subripiunt et suffurantur, latere velit Scriptura. Ex quibus cum viviradices sumpserit, et alibi inseruerit agricola, pulchrum hortum efficiet et nemus amœnum. Neque ergo ordinem, neque dictionem spectant libri *Stromatum*; cum etiam Græci de industria nolint adesse ornatum dictionis, et latenter, non ut rei jubet natura, dogmata inserant: hoc agentes ut si qui eorum scripta legant, sint laboriosi et acres ad inveniendum. B Sunt enim multæ et variæ escæ propter multas piscium differentias. Atque adeo post hunc septimum librum *Stromatum*, de iis quæ deinceps sequuntur, aliud sumemus exordium.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ
ΣΤΡΩΜΑΤΕΩΝ
ΛΟΓΟΣ ΟΓΔΟΟΣ (76).

CLEMENTIS ALEXANDRINI
STROMATUM
LIBER OCTAVUS.

CAPUT PRIMUM.

Oportet omnes qui se tum philosophicis, tum theologicis quæstionibus exercent, id agere ut certum aliquod inveniant.

Ἀλλ' οὐδὲ οἱ παλαίτατοι τῶν φιλοσόφων ἐπὶ τὸ ἀμφισβητεῖν καὶ ἀπορεῖν ἐφέροντο, ἤπου γ' ἂν ἡμεῖς, οἱ τῆς ὄντως ἀληθοῦς ἀντεχόμενοι φιλοσο-

C ✠ Sed neque antiquissimi philosophi ad contendendum ferebantur et ad dubitandum, nedum nos qui amplectimur eam quæ vere est philosophiam:

✠ P. 902, ED. POTTER. ✠ P. 903 ED. POTTER, 768 ED. PARIS.

(73) *Ἐν στοιχείῳ καταπεφυτ.* Aptius interpres ἐν στοίχῳ, ut Pausanias: Δένδρα ἐπὶ στοίχῳ, et Virgilius eclog. I:

Pone ordine vites.

SYLBURG.

(74) *Ὅπου γε ἐπίτηδες καὶ τὴν λέξιν οὐχ Ἕλληνες εἶναι βούλονται.* Scribe: Ὅπου γε ἐπίτηδες καὶ τὴν λέξιν οὐχ ὡραίαν Ἕλληνες εἶναι βούλονται. HEINSIUS.

(75) *Εἴ τινες τύχοιεν.* Rectius forte ἐντύχοιεν, «inciderint, legerint:» vel, οἵτινες ἂν τύχοιεν, «quicunque fuerint.» SYLBURG.

(76) *Κλήμεντος λόγ.* Certissimum est hunc librum nihil cum reliquis commune habere. Ideo notat Photius, septem *Stromateων* libros, τὴν αὐτὴν ἔχειν ἐπιγραφὴν, καὶ ἐνιαίους τυγχάνειν ἐν ἅπασι τοῖς βιβλίοις, τὸν μὲν ὄγδοον διάφορόν τε εἶναι καὶ τῇ ἐπιγραφῇ καὶ τῷ ἐδάφει· id est, «eamdem esse omnibus inscriptionem, uniformes quoque esse omnes: cæterum qui numero octavus

✱ quos aperte inventionis causa ad perscrutandum quærere jubet Scriptura. Recentiores autem Græcorum philosophi, inani laudis cupiditate commoti, refellendo simul et contendendo, ad nugas deducuntur inutiles. Contra autem barbara philosophia, omnem expellens contentionem: « Quærite, » inquit, « et invenietis; pulsate, et aperietur; petite, et dabitur vobis [a]. » Atque pulsat quidem per inquisitionem, quæ per interrogationem et responsionem instituitur oratio, veritatis fores, juxta id quod apparet. Aperto autem per scrutationem eo quod est impedimento, ingeneratur contemplatio scientifica. Iis qui sic pulsant aperitur, ut opinor, id quod quæritur. Et iis qui sic petunt interrogationes secundum Scripturas, Deus cognitionem divinitus profectam comprehensivam, quo quidem contendunt, donat inquisitione vere lucem præbente. Non enim fieri quidem potest ut quis inveniat, non autem quærat: neque ut quærat quidem, non autem perscrutetur: neque ut perscrutetur, non autem explicet et aperiat per interrogationem, ad evidentiam deducens id quod quæritur: neque ut rursus per accuratum aliquis procedens examen,

A φίας, οὓς ἄντικρυς (77) ἡ Γραφὴ εὑρέσεως χάριν ἐπὶ τὸ διερευνᾶσθαι (78) τὸ ζητεῖν παρεγγυᾷ· οἱ μὲν γὰρ νεώτεροι τῶν παρ' Ἕλλησι φιλοσόφων, ὑπὸ φιλοτιμίας κενῆς τε καὶ ἀτελοῦς, ἐλεγκτικῶς ἅμα καὶ ἐριστικῶς εἰς τὴν ἄχρηστον ἐξάγονται φλυαρίαν· ἔμπαλιν δὲ ἡ βάρβαρος φιλοσοφία, τὴν πᾶσαν ἔριν ἐκβάλλουσα, « Ζητεῖτε, εἶπε, καὶ εὑρήσετε· κρούετε, καὶ ἀνοιγήσεται ὑμῖν· αἰτεῖσθε (79), καὶ δοθήσεται ὑμῖν. » Κρούει μὲν οὖν κατὰ τὴν ζήτησιν ὁ πρὸς ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν λόγος, τὴν θύραν τῆς ἀληθείας κατὰ τὸ φαινόμενον· διοιχθέντος δὲ τοῦ ἐμποδὼν κατὰ τὴν ἔρευναν, ἐπιστημονικὴ ἐγγίνεται θεωρία. Τοῖς οὕτως, οἶμαι, κρούουσιν, ἀνοίγνυται τὸ ζητούμενον. Καὶ τοῖς οὕτως αἰτοῦσι τὰς πεύσεις κατὰ τὰς Γραφὰς, ἐφ' ὃ βαίνουσιν, ἐκ τοῦ Θεοῦ γί- B νεται ἡ δόσις τῆς θεοδωρήτου γνώσεως καταληπτικῶς, διὰ τῆς λογικῆς ὄντως ἐκλαμπούσης ζητήσεως. Οὐ γὰρ εὑρεῖν μὲν οἷόν τε, μὴ ζητῆσαι δέ· οὐδὲ ζητῆσαι μὲν (80), οὐχὶ δὲ διερευνήσασθαι· οὐδὲ (81) διερευνήσασθαι μὲν, οὐχὶ δὲ διαπτύξαι καὶ ἀναπετάσαι δι' ἐρωτήσεως εἰς σαφήνειαν ἄγοντα τὸ ζητούμενον· οὐδ' αὖ διὰ πάσης ἐξετάσεως χωρήσαντα, μὴ οὐχὶ λοιπὸν ἔπαθλον λαβεῖν τὴν ἐπιστήμην τοῦ

✱ P. 904 ED. POTTER, 769 ED. PARIS. [a] Matth. VII, 7; Luc. XI, 9.

est, et titulo a reliquis differre et subjecto. » Quanquam enim variis in reliquis utatur digressionibus, cum προηγουμένως de perfectione agat gnostici, tamen totum saltem argumentum est theologicum, et ad eumdem tendit finem. At vero totus hic liber est logicus. Primo enim omnium de definitione, postremo agitur de causis. Quod ad inscriptio- C nem, notat idem patriarcha, titulum in exemplaribus nonnullis hujus libri fuisse: Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος; qua inscriptione ac titulo Eusebius et Hieronymus peculiarem librum fuisse scriptum a Clemente observant. In aliis: Στρωματεὺς ὄγδοος. Sed et initium fuisse diversum, idem notat. In aliis: Οἱ μὲν τοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους. In aliis: Ἀλλ' οὐδὲ οἱ παλαίτατοι. Quid ergo? An ætate Photii idem prorsus hujus libri, quod nunc est, fuit subjectum? Ne hoc quidem persuadere mihi possum. Quo pacto enim? Nam cum idem auctor multis adnotasset, plurimas in ejus *Hypotyposibus* exstare blasphemias, quas Rufinus alibi fuisse ab hæreticis horrendum in modum depravatas notat, tandem addit, in octavo quoque hoc libro esse hæreses nonnullas, non quidem tot tantasque quot in illis, sed tamen quasdam quoque quæ in illis fuerant sententias defendi: quæ a sana et recepta ab omnibus doctrina aberrarent. Quas hic frustra D quæret lector. Non minus sane quam in libris Aristotelis, qui *Organi* nunc nomine inscribuntur. Ex hoc libro, seu fragmento potius (nam est nobilissimum profecto) apparet, quam diversa fuerint librorum hujus viri fata: quantumque in iis sibi male feriati homines, sicut et οἱ ἑτεροδοξοῦντες, permiserint. Ante omnia qui legit Photium, non dubitabit, quin octavus *Stromateων*, ut subjecto a reliquis diversus, ita illa quoque ætate multa cum *Hypotyposibus* communia habuerit. Hi autem libri, quemadmodum inscriptio nos docet, doctrinæ Christianæ institutionem aut delineationem continebant. Non tam ἐμμέθοδον καὶ δογματικὴν καὶ ἔντεχνον, quam liberam et nullis legibus constrictam. Nam diversos ex sacris Litteris interpretabatur locos, ut Eusebius et Photius nos docent: e quibus sine dubio doctrinæ corpus colligebat. In iisdem libris, non est dubitandum, quin τὴν προπαιδείαν tractaverit. Quemadmodum notatur de Origene. Ita eas artes vocabant, quarum scientia majori scientiæ, religioni nimirum Christianæ, præmittebatur. Quarum princeps est logica. Ita Sextus Empiricus in iis libris quas Ὑποτυπώσεις inscripsit, ut informet scepticum, et doceat quo pacto oppugnare debeat dogmaticos, libro secundo, quidquid est logicum examinat. Ibi enim agit de criterio, de veritate et vero, quæ a Stoicorum dialecticis præmittebantur: tum de demonstratione, de syllogismis et inductione, definitione, et divisione, de generibus et speciebus, aliisque quæ in ea parte a dogmaticis traduntur. Postremo et de sophismatibus. Eodem modo Clemens non est dubitandum quin in suis *Hypotyposibus* idem fecerit, et ex illis libris hoc fragmentum sit desumptum: cui tempore Photii nonnulla ex iisdem libris parum sana adhæserunt, quæ aut logicis inspersa fuerunt, εἰς παράδειγμα, aut quæ postea præceptis prius traditis accommodarat. Librum integrum non esse, satis moles reliquorum evincit. Quo pacto autem reliquis conveniat non capio. Quanquam in fine septimi, ait se ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ποιήσεσθαι τὸν λόγον. Quod fecisse eum notat Photius, et tamen theologica tractasse. Quo pacto enim non θεολογικά, si ἑτερόδοξα, si impura, si hæretica? Quare puto diu esse, cum amissus est octavus *Stromateων*. Nunc autem partem *Hypotyposeon* ejus locum invasisse. HEINSIUS.

(77) Οὗς ἄντ. Ms. Paris. οἷς ἄντ.

(78) *Διερευνᾶσθαι τὸ ζητεῖν*. Interpres vulg. lectionem retinet, « ad perscrutandum quærere jubet, » omisso articulo: sed rectius opinor, διερευνᾶσθαι καὶ ζητεῖν, « ad perscrutandum et quærendum. » SYLBURG.

(79) *Αἰτεῖσθε*. Αἰτεῖτε habet uterque evangelista; et apud utrumque, hoc membrum primo loco ponitur.

(80) *Ζητῆσαι μ. . . . διαπτύξαι*. Ms. Paris. ζητῆσαι μὲν, οὐχὶ δὲ ἐρευνήσασθαι· οὐχὶ δὲ διερευνήσασθαι μέν· οὐχὶ διαπτύξαι.

(81) *Διερευνήσασθαι οὐδέ*. Hæc desunt in Florent. edit. SYLBURG.

ζητουμένου. Ἀλλ' ἔστι μὲν εὑρεῖν τὸν ζητήσαντα· A ζητῆσαι δὲ, εἰ οἰηθείη πρότερον μὴ εἰδέναι. Πόθῳ δὴ ἐντεῦθεν ἀγόμενος πρὸς τὴν εὕρεσιν τοῦ καλοῦ, εὐγνωμόνως ζητεῖ, ἀφιλονείκως, ἀφιλοδόξως, ἐρωτώμενος καὶ ἀποκρινόμενος, πρὸς δὲ, καὶ αὐτὰ ἐπισκεπτόμενος τὰ λεγόμενα. Ἐχομένους γὰρ καθήκει, οὐ μόνον τῶν Γραφῶν τῶν θείων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐννοιῶν τῶν κοινῶν τὰς ζητήσεις ποιεῖσθαι, εἴς τι πέρας ὠφέλιμον τῆς εὑρέσεως καταληγούσης. Ἐκδέχεται γὰρ ἄλλος τόπος τε καὶ ὄχλος τοὺς ταραχώδεις τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰς ἀγοραίους εὑρησιλογίας· τὸν δὲ καὶ ἀληθείας (82) ἐραστήν τε ἅμα καὶ γνώριμον, εἰρηνικὸν εἶναι κἀν ταῖς ζητήσεσι προσῆκεν, δι' ἀποδείξεως ἐπιστημονικῆς ἀφιλαύτως καὶ φιλαληθῶς εἰς γνῶσιν προσιόντα καταληπτικήν.

non deinceps accipiat præmium, videlicet scientiam ejus quod quæritur. Sed ejus quidem est invenire qui quæsierit: quærere autem ejus, qui prius existimaverit se nescire. Hinc autem ductus desiderio ad id quod pulchrum est inveniendum, benigne quærit, citra contentionem et citra gloriæ cupiditatem, interrogando et respondendo, et ea etiam quæ dicuntur considerando. Oportet enim non solum eos, qui ad divinas se applicant Scripturas, sed eos etiam qui communes sequuntur notiones, ita proponere quæstiones ut in finem aliquem utilem desinat inventio. Turbulentos enim homines, et forenses sermonum inventiones, alius excipit locus et alia turba: eum autem, qui veritatis simul est amator et discipulus, oportet esse pacificum, et in inquisitionibus per demonstrationem scientificam, et sine nimio amore sui, tantum veritatis amantem, accedere ad comprehensivam cognitionem.

CAPUT II.

Quod antea dixerat, eos qui philosophiæ aut theologiæ operam dant, id agere debere ut certum aliquod inveniant, illud obtineri posse ait primum claris et perspicuis tam rerum quam nominum definitionibus.

Τίς ἂν οὖν ἄλλη βελτίων ἢ ἐναργεστέρα (83) μέ- B θοδος εἰς ἀρχὴν τῆς τοιᾶσδε εἴη ἂν διδασκαλίας, ἢ τὸ προταθὲν ὄνομα λόγῳ διελθεῖν οὕτω σαφῶς, ὡς πάντας ἀκολουθῆσαι τοὺς ὁμοφώνους; Ἆρ' οὖν τοιοῦτόν ἐστιν ὄνομα τῆς ἀποδείξεως, οἷόν περ τὸ *βλίτυρι* (84), φωνὴ μόνον, οὐδὲν σημαίνουσα; Καὶ πῶς (85) οὔθ' ὁ φιλόσοφος, οὔθ' ὁ ῥήτωρ, ἀλλ' οὐδὲ ὁ δικαστὴς, ὡς ἄσημον ὄνομα προφέρεται τὴν ἀπόδειξιν (86), οὔτε τις τῶν δικαζομένων ἀγνοεῖ τὸ σημαινόμενον, ὅτι οὐχ ὑπάρχει; Αὐτίκα ὡς ὑποστατὸν πορίζονται τὴν ἀπόδειξιν οἱ φιλόσοφοι, ἄλλος ἄλλως. Περὶ παντὸς τοίνυν τοῦ ζητουμένου εἴ τις ὀρθῶς διαλαμβάνοι, οὐκ ἂν ἐφ' ἑτέραν ἀρχὴν ὁμολογουμένην μᾶλλον ἀναγάγοι τὸν λόγον, ἢ τὸ πᾶσι τοῖς ὁμοεθνέσι τε καὶ ὁμοφώνοις ἐκ τῆς προσηγορίας C ὁμολογούμενον σημαίνεσθαι. Εἶτα ἐντεῦθεν ὁρμηθέντα ζητεῖν ἀνάγκη, εἰ ὑπάρχει τὸ σημαινόμενον τοῦ τόπου ὁ λόγος (87), εἴτε καὶ μή· ἐφεξῆς δὲ, εἴπερ ὑπάρχειν δειχθείη, ζητητέον τούτου τὴν φύσιν ἀκριβῶς, ὁποία τίς ἐστιν, καὶ (88) μή ποτε ὑπερβαίνει τὴν δοθεῖσαν τάξιν. Εἰ δ' οὐκ ἀρκεῖ τοῦτο μόνον ἁπλῶς εἰπεῖν περὶ τοῦ ζητουμένου τὸ δόξαν (ἔξεστι γὰρ καὶ τὸν ἀντικαθιστάμενον ἐπίσης ἀνταποφήνα-

Quænam ergo erit alia melior aut evidentior methodus ad principium talis doctrinæ, quam ut nomen propositum tam aperte definitione persequatur, ut id assequantur quicunque eadem lingua utuntur? Estne demonstrationis ergo nomen ejusmodi ✠ cujusmodi est *blityri*, vox solum, nihil significans? Quare igitur neque philosophus, neque orator, sed neque judex, tanquam nomen nihil significans, profert demonstrationem, neque aliquis ex iis qui judicio contendunt, ignorat non exsistere, id quod significatur? Jam vero philosophi demonstrationem, tanquam rem quæ vere aliquo modo subsistit, quærunt. De quavis ergo re quæsita si quis recte tractare velit, non ad aliud principium quod sit magis extra controversiam potius deducet orationem, quam ad id quod quicunque sunt ejusdem gentis et sermonis, ex appellatione fatentur significari. Deinde ab eo progrediendo, necesse est quærere, exsistat necne id quod oratione significatur. Deinde, si esse fuerit ostensum, accurate quærendum est qualis sit ejus natura, et num ordinem datum superet. Si autem **327** non sufficit id solum quod visum est, absolute dicere de eo quod

✠ P. 905 ED. POTTER, 770 ED. PARIS.

(82) *Τὸν δὲ καὶ ἀληθείας*. Forte rectius τὸν δὲ τῆς ἀληθείας. SYLBURG. Hanc correctionem firmat Ms. Paris.

(83) *Ἐναργεστέρα*. Flor., ἐνεργεστάτη, perperam superlativo pro comparativo supposito. SYLBURG. — Ἐνεργεστάτη. Ms. Paris.

(84) *Βλίτυρι*. Vel βλήτυρι, adhiberi solet ut exemplum vocis nihil significantis: Παραπλήρωμα λόγων μὴ ἐχόντων λόγον vocat Suidas v. βλήτυρι. Scribitur etiam βλίτρι. Laertius *Zenone* lib. VII, sect. 57, tradit λόγον et λέξιν differre, ὅτι λόγος ἀεὶ σημαντικός ἐστι, λέξις δὲ καὶ ἀσήμαντος, ὡς ἡ *βλίτρι*· « quod λόγος semper aliquid significet: λέξις autem dicatur etiamsi nihil significet, ut *blitri*. » Quin et Artemidorus lib. IV, cap. 3, βλίτυρι vocat, nisi mendosi sint ejus codices.

(85) *Καὶ πῶς*. Legi potest κα' πως, absque interrogatione. SYLBURG.

(86) *Ἀλλ' οὐδὲ ὁ δικαστὴς ὡς ἄσημον ὄνομα προφέρεται τὴν ἀπόδειξιν*. Scribe, εἰς ἄσημον ὄνομα. Nemo enim interrogatus quid sit βλίτυρι, illud explicat vel definit. HEINSIUS.

D (87) *Εἰ ὑπάρχει τὸ σημαινόμενον τοῦ τόπου ὁ λόγος*. Ait primo omnium, proposita voce, quæ sit loco definiti, videndum esse an definitio cum ejus conveniat significatione, deinde, an cum natura et essentia. Unde et diversæ definitiones oriuntur: quarum aliæ grammaticorum, aliæ philosophorum sunt propriæ. Scribe: Εἶτα ἐντεῦθεν ὁρμηθέντα ζητεῖν ἀνάγκη, εἰ ὑπάρχει τὸ σημαινόμενον τοῦτό που ὁ λόγος, εἴτε καὶ μή. ID.

(88) *Ὁποία τίς ἐστιν, καί*. Ms. Paris., ὁποῖά τίς ἐστιν καί.

quæritur (licet enim ei qui adversatur, ex æquo contrarium afferre quod velit) : verum oportet confirmare id quod dictum est. Et si ejus quidem referatur judicium ad id de quo similiter dubitatur, et illius pariter ad alterum de quo dubitatur, procedet in infinitum, et non poterit demonstrari. Si autem ejus quod est certum et extra controversiam, referatur fides ad id quod omnes confitentur, illud est constituendum doctrinæ principium. Omne ergo nomen propositum, est sumendum ad definitionem quæ est certa et extra controversiam, et manifesta iis qui sunt participes ejusdem considerationis, utpote futurum doctrinæ principium, expositurum autem inventionem eorum quæ quæruntur. Age ergo ponamus nomen, de quo agimus, esse *sol*. Dicunt itaque Stoici eum esse aliquid « accensum ex aquis marinis intellectu præditum. » An non est ergo definitio ipso nomine obscurior, quæ alia demonstratione indiget ut constet an sit vera ? Melius est ergo dicere communi et aperta oratione, solem nominari ✠ id quod est splendidissimum eorum quæ cœlum obeunt. Est enim, ut opinor, fide dignior, et apertior, et quam omnes similiter confitentur homines, hæc oratio.

A σθαι ὃ βούλεται), ἀλλὰ πιστώσασθαι χρὴ τὸ λεχθέν· εἰ μὲν εἰς ὁμοίως ἀμφισβητούμενον ἀναφέροιτο αὐτοῦ ἡ κρίσις, κἀκείνου πάλιν ὁμοίως εἰς ἀμφισβητούμενον ἕτερον, εἰς ἄπειρον προσβήσεται καὶ ἀναπόδεικτον ἔσται· εἰ δ' εἰς ὁμολογούμενον ἅπασιν ἡ τοῦ ὁμολογουμένου (89) πίστις ἀναφέροιτο, ἐκεῖνο τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας ποιητέον. Πᾶν οὖν τὸ προβληθὲν ὄνομα μεταλαμβάνειν χρὴ εἰς λόγον ὁμολογούμενόν τε καὶ σαφῆ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς σκέψεως, ἀρχὴν μὲν τῆς διδασκαλίας ἐσόμενον, ἐξηγησόμενόν τε (90) τὴν τῶν ζητουμένων εὕρεσιν. Φέρε οὖν προβεβλήσθω ὁ *ἥλιος* τοὔνομα. Φασὶν οὖν οἱ Στωϊκοὶ τοῦτ' εἶναι « ἄναμμα (91) νοερὸν ἐκ θαλαττίων ὑδάτων. » Ἆρ' οὐκ ἀσαφέστερος ὁ λόγος αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος, ἄλλης ἀποδείξεως δεόμενος εἰ ἀληθής B ἐστιν; Ἄμεινον οὖν εἰπεῖν κοινῷ καὶ σαφεῖ τῷ λόγῳ, ἥλιον ὀνομάζεσθαι τὸ λαμπρότατον τῶν κατ' οὐρανὸν ἰόντων· πιστότερος γάρ, οἶμαι, καὶ σαφέστερος, καὶ πᾶσιν ὁμοίως ὁμολογούμενος ὁ λόγος οὗτος.

CAPUT III.

De demonstratione adhibita in quæstionibus philosophicis, quæ quomodo a syllogismo distinguatur exponitur.

Similiter autem demonstrationem quoque omnes fatebuntur homines rationi esse consentaneam, quæ iis de quibus dubitatur, ex iis quæ sunt certa et extra controversiam, facit fidem. Non solum autem demonstratio et fides et cognitio, sed etiam præscientia seu præcognitio, dicitur duobus modis : una quidem scientifica ac stabilis; altera autem solum ex spe. Ac proprie igitur dicitur demonstratio, quæ fidem scientificam indit animis eorum qui discunt; altera autem est ex opinione. Sicut etiam homo, unus quidem vere est homo qui communem habet prudentiam ; alter vero agrestis et belluinus,

Ὡς αὔτως (92) δὲ καὶ τὴν ἀπόδειξιν πάντες ἄνθρωποι ὁμολογήσαιεν εὔλογον εἶναι (93) τοῖς ἀμφισβητουμένοις ἐκ τῶν ὁμολογουμένων ἐκπορίζοντα C τὴν πίστιν. Οὐ μόνον δὲ ἀπόδειξις καὶ πίστις καὶ γνῶσις, ἀλλὰ καὶ πρόγνωσις λέγεται διχῶς· ἡ μὲν ἐπιστημονική τε καὶ βεβαία, ἄλλη δὲ μόνον ἐλπιστική. Κυριώτατα μὲν οὖν ἀπόδειξις λέγεται ἡ τὴν ἐπιστημονικὴν πίστιν ἐντιθεῖσα ταῖς τῶν μανθανόντων ψυχαῖς· δοξαστικὴ δὲ ἡ ἑτέρα· ὡς καὶ ἄνθρωπος ὁ μὲν ὄντως ἄνθρωπος, ὁ τὰς κοινὰς φρένας κεκτημένος, ὁ δὲ ἄγριος καὶ θηριώδης. Οὕτω τοι καὶ ὁ κωμικὸς ἔλεγεν, ὡς (94) « χαρίεις ἐστὶν ἄνθρωπος,

✠ P. 906 ED. POTTER, 771 ED. PARIS.

(89) *Ἡ τοῦ ὁμολογουμένου.* Legendum videtur ἡ τοῦ μὴ ὁμολογουμένου, ut sensus sit : « Quod si rei, quæ non est certa, fides referatur in id, quod est omnibus certum et extra controversiam positum, tum illud est pro doctrinæ principio habendum. » Quem sensum confirmant, tum quæ præcedunt, tum quæ sequuntur. Sic paulo post, « eam esse demonstrationem, rationi consentaneam, » dicit, quæ τοῖς ἀμφισβητουμένοις ἐκ τῶν ὁμολογουμένων ἐκπορίζει πίστιν· « rebus in controversia positis ex iis, quæ sunt extra controversiam, fidem conciliat. »

(90) *Ἐξηγησόμενόν τε.* Rectius ἐξηγησόμενον δέ, ut præcedens μέν habeat suam redditivam. Sylburg.

(91) *Ἄναμμα.* Ipsissima Stoicorum et aliorum quorumdam philosophorum verba repetit. Plutarchus *De placitis philosophorum* l. ii, p. 20, ubi de sole : Οἱ Στωϊκοί, ἄναμμα νοερὸν, ἐκ θαλάττης. Diogenes Laertius in *Zenone*, l. vii, seg. 145 : Τρέφεσθαι δὲ τὰ ἔμπυρα ταῦτα καὶ τὰ ἄλλα ἄστρα· τὸν μὲν ἥλιον ἐκ τῆς μεγάλης θαλάττης νοερὸν ὄντα ἄναμμα, τὴν δὲ σελήνην ἐκ ποτίμων ὑδάτων, ἀερομιγῆ τυγχάνουσαν, καὶ πρόσγειον οὖσαν, ὡς ὁ Ποσειδώ- D νιος ἐν τῷ ἕκτῳ τοῦ *Φυσικοῦ λόγου*· τὰ δ' ἄλλα ἀπὸ τῆς γῆς. « Nutriri autem et hæc ignea et astra cætera. Solem quidem ex mari magno, quod sit intellectualis vapor; lunam vero ex potabilibus undis, quod sit permista aeri, ac vicina terræ, ut Posidonius in sexto *De ratione naturæ* ait; ex terra autem cætera. » Conf. Cicero lib. ii, *De nat. deorum.* Cæterum eadem verba, de Stoicis agens habet Porphyrius lib. *De antro Nympharum*, itemque bis Stobæus *Eclog. physic.* lib. i, cap. 25, pag. 55, 56, edit. Aurel. Allobrog., ubi Heracliti Hecatæi et Cleanthis sententias de sole refert, nisi quod pro ἄναμμα, uno loco ἔναλμα, altero ἄναλμα corrupte legatur.

(92) *Ὡς αὔτως.* Malim conjuncte ὡσαύτως.

(93) *Εὔλογον εἶναι.* Legendum forte, aut λόγον εἶναι, aut plenius εὔλογον εἶναι λόγον, ex p. 329, edit. nostræ. Vulgatam lectionem tamen retinet etiam interpres, « confessi fuerint rationi esse consentaneam quæ . . » Sylburg.

(94) *Ὡς.* Metrum constabit si legamus : Ὡς χαρίεις ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ. Apud Stobæum titulo quinto, *De temperantia*, legitur : Ἡ χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ. « Utique

ἔστ' ἂν ἄνθρωπος ᾖ.» Καὶ ἐπὶ βοὸς καὶ ἵππου καὶ κυνὸς ὁ αὐτὸς λόγος, παρὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ ζώου ἢ κακίαν· εἰς γὰρ τὴν τοῦ γένους τελειότητα βλέποντες, ἐπὶ τὰ κυριώτατα τῶν σημαινομένων ἐρχόμεθα. Αὐτίκα ἰατρὸν νοοῦμεν, ᾧ μηδὲν τῆς ἰατρικῆς δυνάμεως ἐνδεῖ· γνωστικὸν δὲ, ᾧ μηδὲν λείπει τῆς ἐπιστημονικῆς εἰδήσεως. Καὶ διαφέρει ἔνδειξις συλλογισμοῦ, ᾗ τὸ μὲν ἐνδεικνύμενον ἑνός ἐστι δηλωτικὸν, ἓν ὑπάρχον καὶ αὐτό· ὡς τοῦ μηκέτι εἶναι παρθένον ἔνδειξιν εἶναι τὸ κύειν φαμέν· τῷ δὲ συλλογισμῷ λαμβανόμενον, ἓν ὑπάρχον (95), ἕπεται πλείοσιν, ὡς τοῦ Πύθωνα προδιδόναι Βυζαντίους, εἰ οὕτως ἔτυχεν, οὐχ ἓν ἀλλὰ πλείω λαμβάνεται τὰ δηλωτικά· καὶ τὸ μὲν περαίνειν (96) ἐξ ὁμολογουμένων συλλογίζεσθαι ἐστὶ, τὸ δέ γε ἐξ ἀληθῶν τι περαίνειν ἐπιδεικνύειν ἐστίν· ὥστ' εἶναι σύνθετόν τινα τῆς ἀποδείξεως τὴν ὄνησιν, ἔκ τε τοῦ τὰ λαμβανόμενα πρὸς τὰ ζητούμενα ἀληθῆ λαμβάνειν κἀκ τοῦ τὸ συμπέρασμα αὐτοῖς ἀκόλουθον ἐπιφέρεσθαι. Εἰ δή τοι μὴ ὑπάρχοι τὸ πρότερον, ἢ μὴ ἕποιτο (97) αὐτῷ τὸ δεύτερον, οὐκ ἀπέδειξε μὲν, συνελογίσατο δέ. Τὸ μὲν γὰρ οἰκεῖον ἐπενεγκεῖν συμπέρασμα τοῖς λήμμασι συλλογίσασθαι μόνον ἐστί· τὸ δὲ καὶ τῶν λημμάτων ἕκαστον ὑπάρχειν ἀληθὲς, οὐ συλλογίσασθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀποδεδειχέναι. Περαίνειν δ' ἐστὶν, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος δῆλον, τὸ ἄγειν ἐπὶ τὸ πέρας. Ἔστι δὲ δήπου πέρας ἐν ἑκάστῳ λόγῳ τὸ ζητούμενον· ὃ δὴ καὶ συμπέρασμα καλεῖται. Οὐδεὶς δὲ ἁπλοῦς καὶ πρῶτος λόγος ὀνομάζεται συλλογισμὸς, κἂν ἀληθὴς ᾖ, ἀλλ' ἔστι τοὐλάχιστον ἐκ τριῶν (98) τοιούτων σύνθετον, δυεῖν μὲν ὡς λημμάτων, ἑνὸς δὲ ὡς συμπεράσματος. Ἤτοι δὲ πάντα ἀποδείξεως δεῖται, ἢ καί τινα ἐξ αὐτῶν ἐστι πιστά. Ἀλλ' εἰ μὲν τὸ πρότερον, ἑκάστης ἀποδείξεως ἀπόδειξιν αἰτοῦντες, εἰς ἄπειρον ἐκβησόμεθα, καὶ οὕτως ἀνατραπήσεται ἡ ἀπόδειξις· εἰ δὲ τὸ δεύτερον, ταῦτα αὐτὰ τὰ ἐξ αὐτῶν πιστὰ τῶν ἀποδείξεων ἀρχαὶ γενήσονται. Αὐτίκα οἱ φιλόσοφοι ἀναποδείκτους ὁμολογοῦσι τὰς τῶν ὅλων ἀρχάς· ὥστ' εἴπερ ἐστὶν ἀπό-

A Sic etiam dixit comicus: «Elegans animal est homo, donec fuerit homo.» De bove quoque, equo et cane eadem est ratio, prout fuerit virtus vel vitium animalis; respicientes enim ad perfectionem generis, venimus ad ea quæ sunt præcipua ex significatis. Exempli gratia, medicum intelligimus, cui nihil deest medicæ facultatis; gnosticum autem, eum cui nihil deficit cognitionis scientificæ. A syllogismo autem differt indicatio; quatenus id quidem quod indicat, unum significat, ipsumque unum ac idem sit: ut uterum gerere dicimus esse indicium quod femina non sit amplius virgo. Quod autem in syllogismo sumitur cum sit unum, plura consequitur; ut, quod Pytho proderet Byzantinos, verbi causa, non unum, sed plura sumuntur quæ B id indicent. Et concludere quidem ex iis quæ quis confitetur, est syllogismum conficere. Ex veris autem aliquid concludere, est demonstrare. Adeo ut sit quædam composita utilitas demonstrationis: nempe et quod quæ sumuntur ad quæsita probandum vera sint, et quod inferatur consequens conclusio. Quod si non exsistat prius, vel id non consequatur secundum, non demonstravit quidem, sed effecit syllogismum; assumptis enim propositionibus convenientem inferre conclusionem, solum ✠ est syllogizare. Ex assumptis autem propositionibus efficere etiam unamquamque veram, non solum est syllogizare, sed etiam demonstrare. Concludere autem, quod est περαίνειν, ut etiam patet ex nomine, est ad finem deducere. Est autem in unaquaque oratione finis id quod quæritur, quod etiam C vocatur conclusio. Nulla autem simplex et prima oratio vocatur syllogismus, etiamsi sit vera, sed est ad minimum composita ex tribus hujusmodi: duabus quidem, ut quæ sumuntur propositionibus, una autem, ut conclusione. Porro aut omnia egent demonstratione, aut etiam quædam ex iis sunt credibilia. Sed si prius quidem verum est: uniuscujusque demonstrationis petentes demonstrationem,

✠ P. 907 ED. POTTER, 772 ED. PARIS.

gratiosum quid» (seu «gratiosum et elegans» animal) «est homo, si homo sit.» Quo in loco Æschylo ascribitur hic versus: Plutarchus, si recte memini, Menandro tribuit. H. SYLBURG. Grotius *Excerpt.* p. 911, sic legit ac vertit:
Ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἐὰν ἄνθρωπος ᾖ!
Quam res venusta est homo, sed qui vere est homo!
(95) *Τῷ δὲ συλλογισμῷ λαμβανόμενον ἓν ὑπάρχον.* Congruentius, τὸ δὲ συλλογισμῷ λαμβανόμενον, ἓν ὑπάρχον· nominativo sc. casu, ut in præcedente sc. membro τὸ μὲν . . . Sic ibidem aptius, τὸ μὲν περαίνειν· ut interpres quoque vertit, «et concludere quidem.» SYLBURG.
(96) *Περαίνειν.* Flor. corrupte, περαινεῖν.
(97) *Εἰ δή τοι μὴ ὑπάρχοι τὸ πρότερον, ἢ μὴ ἕπ.* A., τὸ μὴ ὑπάρχον. Sed procul dubio verior lectio est, εἰ δ' ἤτοι μὴ ὑπάρχοι τὸ πρότερον, «Si vero non sit prius.» SYLBURG. Porro dixerat auctor, ad demonstrationem duo requiri: primo, ut præmissæ sint veræ: secundo, ut ex iis debita conclusio sequatur; verum ad syllogismum sufficere, si ex quibuslibet præmissis sequatur conclusio. Idem mox repetit: Quomodo autem tum erit syllogismus, si μὴ ἕποιτο, «non sequatur,» concluD sio? Certe de syllogismi essentia statuunt universi logicæ scriptores, ut aliqua conclusio e præmissis, seu veris, seu falsis, eliciatur. Proinde hæc sic velim scribi: Εἰ δή τοι μὴ ὑπάρχοι τὸ πρότερον, ἕποιτο δὲ αὐτῷ τὸ δ. «Sin prius non existat,» id est si præmissæ non sunt veræ, «sequatur autem idem secundum,» id est si ex præmissis, licet falsis, oriatur conclusio, «non demonstravit quidem, verumtamen syllogizavit.» Similia quædam occurrunt apud Aristotelem *Analyt. poster.* lib. I, cap. 2, ubi postquam demonstrationis conditiones (quæ tamen plures sunt quam quas Clemens requirit) enumerasset, addit: Συλλογισμὸς μὲν γὰρ ἔσται καὶ ἄνευ τούτων, ἀπόδειξις δὲ οὐκ ἔσται· οὐ γὰρ ποιήσει ἐπιστήμην. «Nam syllogismus erit etiam sine his: demonstratio vero non erit, quia non efficiet scientiam.»
(98) *Ἐκ τριῶν.* Conf. Aristoteles in libris analyticis.

procedemus in infinitum, et sic evertetur demonstratio: sin autem secundum, ea ipsa quæ sunt ex se credibilia, erunt principia demonstrationum. Jam vero philosophi fatentur esse indemonstrabilia principia universorum : quamobrem si est demonstratio, omnino necesse est prius esse aliquid ex se credibile, quod quidem dicitur primum et indemonstrabile. Ad fidem ergo indemonstrabilem reducitur omnis demonstratio. Erunt autem alia quoque demonstrationum principia post eum fontem qui est ex fide, nempe ea quæ evidenter apparent ex sensu et intelligentia. Nam ea quidem quæ in sensum incidunt, sunt simplicia, et ejusmodi ut solvi nequeant : quæ autem ex intelligentia, simplicia, rationalia et prima. Quæ autem ex his gignuntur, sunt quidem composita, sed nihilo secius evidentia, et credibilia, et primis magis rationalia. Quam ergo propriam rationis facultatem habemus omnes natura insitam, ea pertinet ad id quod est consequens, et ad id quod repugnat. Si qua ergo fuerit ejusmodi inventa oratio, ut ex iis, quæ jam sunt credibilia, iis, quæ nondum sunt credibilia, possit fidem facere, eam ipsam dicemus esse essentiam demonstrationis. Dictum est autem, fidei quoque et demonstrationis genus esse duplex : unum quidem, quod solam affert persuasionem animis auditorum, alterum vero, quod efficit scientiam. Si quis ergo inceperit ex iis quæ sunt evidentia sensu et intelligentia, et deinde convenientem intulerit conclusionem, vere demonstrat : sin autem ex opinabilibus solum, non autem primis, hoc est neque sensu evidentibus nec intelligentia, si convenientem quidem inferat conclusionem, syllogizabit quidem, sed non efficiet scientificam demonstrationem : ✠ sin autem non convenientem, ne omnino quidem syllogizabit. Differt autem demonstratio a resolutione. Unumquodque enim ex iis quæ demonstrantur, demonstratur **328** per quædam, quæ demonstrantur, illis quoque prius demonstratis ab aliis, donec recurrerimus ad ea quæ sunt per se credibilia, aut ad ea quæ sunt evidentia sensu et intelligentia, quod quidem nominatur resolutio. Demonstratio autem est, quando a primis venit id quod quæritur, per omnia quæ sunt intermedia.

A δειξις, ἀνάγκη πᾶσα πρότερον (99) εἶναί τι πιστὸν ἐξ ἑαυτοῦ· ὃ δὴ πρῶτον καὶ ἀναπόδεικτον λέγεται· ἐπὶ τὴν ἀναπόδεικτον ἄρα πίστιν ἡ πᾶσα ἀπόδειξις ἀνάγεται. Εἶεν δ' ἂν καὶ ἄλλαι τῶν ἀποδείξεων ἀρχαὶ μετὰ τὴν ἐκ πίστεως πηγὴν, τὰ πρὸς αἴσθησίν τε καὶ νόησιν ἐναργῶς φαινόμενα. Τὰ μὲν γὰρ πρὸς αἴσθησιν συμβάντα ἐστὶν ἁπλᾶ τε καὶ ἄλυτα (1)· τὰ δὲ πρὸς νόησιν, ἁπλᾶ τε καὶ λογικὰ καὶ πρῶτα· τὰ δὲ ἐξ αὐτῶν γεννώμενα σύνθετα μὲν, οὐδὲν δ' ἧττον ἐναργῆ καὶ πιστὰ καὶ λογικώτερα τῶν πρώτων (2). Ἀκολούθου καὶ μαχομένου οὖν ἐστιν, ἥνπερ ἰδίαν λόγου δύναμιν πεφυκυῖαν ἅπαντες ἔχομεν φύσει. Ἐὰν οὖν τις εὑρεθῇ λόγος τοιοῦτος οἷος ἐκ τῶν ἤδη πιστῶν τοῖς οὔπω (3) πιστοῖς ἐκπορίζεσθαι τὴν πίστιν δυνάμενος, αὐτὸν τοῦτον εἶναι φήσομεν οὐ- B σίαν ἀποδείξεως. Εἴρηται δὲ ὡς καὶ τὸ τῆς πίστεως καὶ τὸ τῆς ἀποδείξεως γένος διττόν· τὸ μὲν πειθὼ μόνον ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκουόντων, τὸ δὲ ἐπιστήμην ἀπεργαζόμενον (4). Εἰ μὲν οὖν ἐκ τῶν πρὸς αἴσθησιν καὶ νόησιν ἐναργῶν ἄρξαιτό τις, κἄπειτα τὸ οἰκεῖον ἐπενέγκοι συμπέρασμα, ὄντως ἀποδείκνυσιν· εἰ δ' ἐξ ἐνδόξων μόνον, οὐ μὴν πρώτων γε, τουτέστιν οὔτε πρὸς αἴσθησιν οὔτε πρὸς νόησιν ἐναργῶν· εἰ μὲν οἰκεῖον ἐπιφέροι συμπέρασμα, συλλογιεῖται μὲν, οὐ μὴν ἐπιστημονικήν γε ποιήσεται τὴν ἀπόδειξιν· εἰ δ' οὐκ οἰκεῖον, οὐδὲ συλλογιεῖται τὴν ἀρχήν. Διαφέρει δ' ἀναλύσεως (5) ἀπόδειξις· ἕκαστον μὲν γὰρ τῶν ἀποδεικνυμένων διά τινων ἀποδεικνυμένων ἀποδείκνυται, προαποδεδειγμένων κἀκείνων C ὑφ' ἑτέρων, ἄχρις ἂν εἰς τὰ ἐξ ἑαυτῶν πιστὰ ἀναδράμωμεν, ἢ εἰς τὰ πρὸς αἴσθησίν τε καὶ νόησιν ἐναργῆ· ὅπερ ἀνάλυσις ὀνομάζεται· ἀπόδειξις δέ ἐστιν, ὅταν ἀπὸ τῶν πρώτων τὸ ζητούμενον ἀφικνῆται διὰ πάντων τῶν ἐν μέσῳ. Χρὴ τοίνυν τὸν ἀποδεικτικὸν ἄνδρα τῆς μὲν ἀληθείας ὡς τῶν λημμάτων πολλὴν ποιήσασθαι πρόνοιαν, τῶν δὲ ὀνομάτων ἀφροντιστεῖν, εἴτε ἀξιώματά τις ἐθέλοι καλεῖν, εἴτε προτάσεις, εἴτε λήμματα. Ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ, τίνων ὑποκειμένων τί περαίνεται, πολλὴν ὡς αὔτως (6) πεποιῆσθαι τὴν πρόνοιαν· εἴτε δὲ περαίνοντα λόγον εἴτε περαντικὸν, εἴτε συλλογιστικὸν, ἐθέλοι τις ὀνομάζειν αὐτὸν, ἥκιστα φροντίζειν. Δύο γὰρ ταῦτα ἐν ἅπασι χρῆναί φημι τὸν ἀποδεικτικὸν φυλάττειν· τὰ μὲν λήμματα ἀληθῆ λαμβάνειν, ἀκόλουθον (7) δ' αὐταῖς

✠ P. 908 ED. POTTER, 773 ED. PARIS.

(99) *Πρότερον*. Nam, ut ait Aristoteles principio lib. I *Analyt. posteriorum* : Πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως. « Omnis doctrina et omnis disciplina dianoetica fit ex antecedente cognitione. » Quod ibi adductis exemplis late probat.

(1) *Ἄλυτα*. Hoc est, quæ « resolvi non possunt » in alia se priora. Quod in primis principiis necessarium est. Eadem sunt ἁπλᾶ, « simplicia, » ut quæ ex aliis non constent, alioqui non essent prima.

(2) *Λογικώτερα τῶν πρώτων*. Nempe quod prima principia per se obvia sint, secunda vero ex primis per facultatem τοῦ λόγου, « rationis, » inferantur.

(3) *Οὔπω*. Sic legendum esse pro vulg. οὕτω, vidit etiam interpres, dum vertit, « iis quæ nondum D sunt probabilia. » SYLBURG.

(4) *Ἀπεργαζόμενον*. Forte rectius ἐναπεργαζόμενον. SYLBURG.

(5) *Ἀναλύσεως*. Ἀνάλυσιν intelligit eam, qua res in primas ejus causas regrediendo per varias demonstrationes tandem resolvitur. Conf. Aristotelis *Analyt. post.* lib. II, cap. 22.

(6) *Ὡς αὔτως*. Scribendum conjuncte ὡσαύτως.

(7) *Ἀκόλουθ*. Contigit, ut prava distinctione, et forte materiæ obscuritate, hic locus parum fuerit hactenus intellectus. Sic igitur eum conceptum exp. Ἀκόλουθον δ' αὐτοῖς ἐπιφέρειν συμπέρασμα· ὅπερ τινὲς καὶ ἐπιφορὰν καλοῦσι, τὸ ἐπιφερόμενον τοῖς λήμμασιν. Περὶ παντὸς τοῦ ζητουμένου.... δεῖ τῶν λημμάτων, οἰκείων δὲ τῷ προβληθέντι, καὶ προ-

ἐπιφέρειν συμπέρασμα· ὅπερ τινὲς καὶ « ἐπιφορὰν (8) » καλοῦσι, τὸ ἐπιφερόμενον τοῖς λήμμασι περὶ παντὸς τοῦ ζητουμένου καθ' ἕκαστον πρόβλημα. Διαφόρων μὲν δεῖ τῶν λημμάτων, οἰκεῖον δὲ τῷ (9) προβληθέντι, καὶ προβληθὲν αὐτῷ εἰς λόγον μεταλαμβάνειν (10) ἀναγκαῖον· τόν τε λόγον τοῦτον ὁμολογούμενον ἅπασιν εἶναι προσήκει· τῶν δὲ λημμάτων μὴ οἰκείων τῷ προβλήματι λαμβανομένων, οὐκ ἐνδέχεται καλῶς οὐδὲν αὐτῷ ἐξευρεῖν, ἀγνοουμένου ὅλου τοῦ προβλήματος, ὃ καὶ ζήτημα καλεῖται τῆς φύσεως. Ἐν πᾶσιν οὖν τοῖς ζητουμένοις ἔστι τι προγινωσκόμενον, τὸ πάντως ἐξ ἑαυτοῦ πιστὸν ὂν ἀναποδείκτως πιστεύεται· ὃ χρὴ ποιεῖσθαι τῆς ζητήσεως αὐτῶν ὁρμητήριον, καὶ τῶν εὑρῆσθαι δοκούντων κριτήριον.

A Oportet ergo virum qui est præditus facultate demonstrandi, veritatis quidem propositionum maximam curam gerere, nomina autem non curare, si quis effata, sive propositiones, sive assumptiones malit eas vocare. Similiter autem magna quoque cura est gerenda, quibus suppositis quid concludat : an autem concludentem orationem, an conclusivam, an syllogisticam quis velit appellare, non curare. Dico enim eum qui demonstrat, oportere hæc duo observare in omnibus, nempe ut veras quidem assumat propositiones, eis autem consequentem inferat conclusionem, quam quidem nonnulli etiam appellant ἐπιφοράν, hoc est illationem, id scilicet quod in unaquaque quæstione in-
B fertur propositionibus, de eo quod quæritur. Atque diversis quidem opus est propositionibus, et quæ ei quod propositum est conveniant. Id quoque quod est ei propositum ad disputationem, conveniens assumere necesse est : et hanc orationem oportet esse apud omnes certam et extra omnem controversiam. Si sumantur autem propositiones quæ quæstioni propositæ non conveniant, fieri non potest, ut recte aliquid inveniat, cum ignoretur tota quæstio proposita, quæ etiam quæstio naturæ appellatur. In omnibus ergo quæ quæruntur, est aliquid quod præcognoscitur, quod cum sit omnino ex seipso credibile, creditur absque demonstratione. A quo quidem est procedendum ad inquisitionem, statuendumque est id eorum, quæ videntur esse inventa, criterium.

CAPUT IV.

In omni quæstione explicanda, primo rei de qua quæritur definitio ponenda, ad ambiguitatem quæ in terminis sæpe occurrit vitandam.

Πᾶσα γὰρ ζήτησις ἐκ προϋπαρχούσης εὑρίσκεται γνώσεως· εἶναι δὲ (11) τὴν γνῶσιν τὴν προϋπάρξασαν τοῦ ζητουμένου παντὸς ποτὲ μὲν τῆς οὐσίας ψιλῶς, ἀγνοουμένων δὲ τῶν ἔργων αὐτῆς (οἷον λίθων καὶ πάντων ζώων (12), ὧν τὰς ἐνεργείας ἀγνοοῦμεν), ἢ παθῶν, ἢ δυνάμεων, ἢ ἁπλῶς εἰπεῖν ἓν τῶν ὑπαρχόντων (13) τοῖς οὖσιν· ἐνίοτε δὲ γιγνώσκεσθαι μέν τι τούτων τῶν δυνάμεων ἢ παθῶν, ἤ τινα τούτων, ὡς τῆς ψυχῆς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη, ἀγνοεῖσθαι

✠ Omnis enim quæstio invenitur ex aliqua præ-
C exsistente cognitione. Sciendum autem cognitionem præexsistere cuilibet quæstioni, aliquando quidem solummodo essentiæ cum ejus ignorentur munera et officia (ut, verbi causa, lapidum, et omnium animantium, quorum ignoramus operationes), aut affectiones, aut facultates, aut, ut semel dicam, unum eorum quæ insunt in iis quæ sunt. Nonnunquam autem cognosci quidem aliquid ex his

✠ P. 909 ED. POTTER.

βληθὲν αὐτὸ εἰς λόγον μ. ἀ. « His autem consequentem inferre conclusionem, quæ quidem a nonnullis ἐπιφορά, seu *illatio* dicitur, ut quæ ex propositionibus *illata* sit. In qualibet quidem proposita quæstione, qualiscunque fuerit materia quæsita, diversis opus est propositionibus, quæ tamen ejusmodi esse debent, ut materiæ propositæ conveniant : quin et ipsa proposita materia est in orationem necessario assumenda. » Porro quod συμπέρασμα et ἐπιφορά dicatur syllogismi conclusio, et quod ad probationem cujusvis problematis requirantur plures vel expressæ vel saltem subintellectæ propositiones, et cætera quæ hic dicit auctor, non opus fuerit explicare iis, qui veteres logicæ scriptores primis labris attigerunt.

(8) *Ἐπιφοράν*. Stoicorum est hæc vox. Philoponus in prior. *Analyt.* refert Stoicos καινοτέρων βαδίζειν, « viam notam insistere, » et sibi propria in dialecticis habere vocabula, quæ cum Aristotelicis comparat hunc in modum :

Peripatetici :		Stoici :
Πράγματα		Τυγχάνοντα.
Νοήματα	vocant	Ἐκφορικά.
Φωνάς		Λεκτά.

Ἡγούμενον utrisque commune est.

Ἑπόμενον,	Λῆγον.
Συνημμένον,	Τροπικόν.
Μετάληψιν.	Πρόσληψιν.
Συμπέρασμα,	Ἐπιφοράν.

Hinc λόγος Stoicis consistit ἐκ λήμματος ἢ λημμάτων, καὶ προσλήψεως, καὶ ἐπιφορᾶς· « ex uno lemmate vel pluribus, assumptione, et conclusione : » ut ait in *Zenone* Diogenes Laertius.

D (9) *Διαφόρων μὲν δεῖ τῶν λημμάτων, οἰκεῖον δὲ τῷ*. Scribe : Οἰκείων δὲ τῷ προβληθέντι. HEINSIUS.

(10) *Εἰς λόγον μεταλαμβάνειν*. Hoc est « ad definitionem referre, » tanquam ad lapidem Lydium: cum ea conferre, vide pag. 776 edit. Paris. Phrasis duriuscula, et uni forsan Clementi propria. LOWTH.

(11) *Εἶναι δέ*. Conf. quæ postea dicentur sub finem p. 776, edit. Paris., ex quibus hæc fiunt clariora.

(12) *Λίθων καὶ πάντων ζώων*. Vulg. lectionem sequitur etiam interpretis versio, « lapidum et omnium animantium. » Sed verior forte scriptura, λίθων, φυτῶν, ζώων· « lapidum, plantarum, animalium. » SYLBURG.

(13) *Ἓν τῶν ὑπαρχόντων*. Lege forte τινῶν ὑπαρχ. deleto τῶν. LOWTH.—Scribendum potius τῶν ἐνυπαρχόντων τοῖς οὖσιν, ea quæ rebus « insunt. »

facultatibus, vel affectionibus, vel aliqua ex his, ut animæ cupiditates et affectiones : ignorari autem et quæri essentiam. In multis autem cum ipsa nostra intelligentia sit sibi ipsi subjecta, hæc omnia in quæstione versari, cuinam ex substantiis sic insint. Nam cum utrorumque, essentiæ scilicet et operationis, notiones cogitatione conceperimus : ita quæstionem aggredimur. Sunt autem etiam aliqua, quorum cum sciamus operationes simul cum essentiis, ignoramus affectiones. Est ergo inventionis ratio et methodus ejusmodi : incipiendum enim est a cognitione earum quæ proponuntur quæstionum : sæpe enim decipit figura dictionis, et confundit ac perturbat mentem, ut non facile inveniat ex qua sit differentia : ut, exempli causa, an non sit animal fetus qui gestatur in utero. Nam cum et animalis et fetus qui in utero gestatur aliquam habeamus notionem, quærimus an fetui qui in utero gestatur insit esse animal : hoc autem est, an substantiæ quæ gestatur in utero, insit ut tunc possit moveri, et præterea sentire. Quamobrem operationum et affectionum inquisitio instituitur, cum essentia prius fuerit cognita. Statim ergo is qui proponit, prius est interrogandus quidnam vocet animal; hoc enim est maxime faciendum, quando viderimus nomen duci in diversos usus; et perscrutandum est, an de significato dubitetur ex appellatione, an sit apud omnes extra controversiam. Si enim dixerit se vocare animal, quid-

A δὲ καὶ ζητεῖσθαι τὴν οὐσίαν. Ἐν πολλοῖς (14) δὲ τῆς νοήσεως αὐτῆς τῆς ἡμετέρας ὑποτιθεμένης ἑαυτῇ, ταῦτα πάντα (15) τὴν ζήτησιν εἶναι τινὶ τῶν οὐσιῶν (16), ἂν οὕτω μὲν ὑπάρχῃ· ἀμφοτέρων γὰρ τῆς τε οὐσίας τῆς τε ἐνεργείας τὰς ἐπινοίας ἐν τῇ διανοίᾳ λαβόντες, οὕτως ἐπὶ τὴν ζήτησιν ἐρχόμεθα. Ἔστι δὲ ὧν καὶ τὰς ἐνεργείας εἰδότες ἅμα ταῖς οὐσίαις, ἀγνοοῦμεν τὰ παθήματα. Ἔστιν οὖν ἡ μέθοδος τῆς εὑρέσεως τοιαύτη· ἀρκτέον γὰρ ἐξ αὐτοῦ τοῦ γνωρίζειν τὰ προβλήματα· πολλάκις γοῦν ἐξαπατᾷ τὸ τῆς λέξεως σχῆμα, καὶ συγχεῖ καὶ ταράττει τὴν διάνοιαν, ὥστε μὴ ῥᾳδίως εὑρίσκειν ἐκ ποίας ἐστὶ διαφορᾶς· οἷον εἰ μὴ ζῶον (17) τὸ κυούμενον· ἔχοντες γὰρ καὶ ζώου τι νόημα καὶ κυουμένου, ζητοῦμεν, εἰ τῷ κυουμένῳ ζώῳ εἶναι ὑπάρχει· τοῦτο B δ' ἐστὶν, εἰ τῇ κυουμένῃ οὐσίᾳ τό τε κινεῖσθαι δύνασθαι, καὶ ἔτι τὸ αἰσθάνεσθαι ὑπάρχει. Ὥστε ἐνεργειῶν ἐστι καὶ παθῶν ἡ ζήτησις ἐπὶ προγινωσκομένης οὐσίας. Εὐθέως οὖν τὸν προβάλλοντα ἀντερωτητέον, τί ποτε καλεῖ ζῶον· μάλιστα γὰρ τοῦτο ποιητέον, ἐπειδὰν καὶ εἰς διαφόρους χρήσεις ἠγμένον ἴδωμεν τοὔνομα· καὶ διερευνητέον, εἴτε ἀμφισβητούμενόν ἐστι τὸ σημαινόμενον ἐκ τῆς προσηγορίας, εἴτ' ὁμολογούμενον (18) ἅπασιν. Εἰ γὰρ ζῶον εἴποι καλεῖν, ὅ τί περ ἂν αὐξάνῃ καὶ τρέφηται, πάλιν αὖ προσανερωτήσομεν, εἰ καὶ τὰ φυτὰ (19) νομίζοι (20) ζῶα· κἄπειτα φάντος μὲν οὕτως, ἐπιδεικνύειν ἤδη χρὴ τί τὸ κυούμενόν τε καὶ τρεφόμενον. Πλάτων (21-22) γὰρ καὶ τὰ φυτὰ ζῶα καλεῖ, τοῦ τρίτου

(14) *Ἐν πολλοῖς*. Dixerat auctor, interdum essentias sciri, affectiones ignorari : interdum e contra ignorari essentias, sciri autem affectiones. Tertium restat, ut utræque sciantur tum affectiones, tum essentiæ; quæri autem, cui essentiæ affectiones conveniant. Proinde hæc sic distingui et explicari poterunt. Ἐν πολλοῖς δὲ τῆς νοήσεως αὐτῆς τῆς ἡμετέρας ὑποτιθεμένης ἑαυτῇ ταῦτα πάντα τὴν ζήτησιν εἶναι, τίνι τῶν οὐσιῶν ἂν οὕτω μὲν ὑπάρχῃ. « In multis autem cum ipse noster intellectus hæc omnia sibi supposuerit, cui potissimum essentiæ eo modo insint, quærit. »

(15) *Ὑποτιθεμένης ἑαυτῇ ταῦτα πάντα*. Hæc non sunt divellenda, quod fecit interpres. Sensus enim est : « Cum mens hæc omnia conceptibus suis subjecerit. » Lowth.

(16) *Τινὶ τῶν οὐσιῶν*. Forte legendum est τινά. Ut v. g. postquam conceperimus substantiam spiritualem et intelligentem, a materia penitus separatam, quæramus an istiusmodi substantia usquam detur. Lowth.

(17) *Εἰ μὴ ζῶον*. Quid hac de re senserint philosophi, tradit Plutarchus *De placitis philosophorum* lib. v, cap. 15.

(18) *Εἴτ' ὁμ*. Ms. Paris. melius, εἴθ' ὁμ.

(19) *Τὰ φυτά*. Inter philosophos celebris quæstio fuit, utrum plantæ essent animalia, necne. Id affirmavit Pythagoras. Laertius in *Pythagora* lib. VIII, seg. 28, refert eum tradidisse, Ζῆν μὲν ὅσα μετέχει θερμοῦ· διὸ καὶ τὰ φυτὰ ζῶα εἶναι· « quod viverent quæcunque caloris participent : ac ideo plantas esse animalia. » Plutarch. initio *Quæst. natural.* : Ζῶον γὰρ ἔγγειον τὸ φυτὸν εἶναι, οἱ περὶ Πλάτωνα, καὶ Ἀναξαγόραν, καὶ Δημόκριτον οἴονται. Aristote- C les *De plantis* lib. I, c. 1 : Ἀναξαγόρας μὲν οὖν καὶ Ἐμπεδοκλῆς ἐπιθυμίᾳ ταῦτα κινεῖσθαι λέγουσιν, αἰσθάνεσθαί τε καὶ λυπεῖσθαι, καὶ ἥδεσθαι διαβεβαιοῦνται. Ὧν ὁ μὲν Ἀναξαγόρας καὶ ζῶα εἶναι, καὶ ἥδεσθαι καὶ λυπεῖσθαι εἶπε, τῇ τε ἀποῤῥοῇ τῶν φύλλων, καὶ τῇ αὐξήσει τοῦτο ἐκλαμβάνων· ὁ δὲ Ἐμπεδοκλῆς γένος ἐν τούτοις κεκραμένον εἶναι ἐδόξασεν. Ὡσαύτως καὶ ὁ Πλάτων ἐπιθυμεῖν μόνον αὐτὰ διὰ τὴν σφοδρὰν τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ἀνάγκην ἔφησεν. « Anaxagoras itaque et Empedocles desiderio eas duci aiunt : sentire item, ac tristitia voluptateque affici affirmant. Et Anaxagoras animalia ipsa esse, et voluptate ac dolore moveri docuit, e foliorum scilicet defluvio, et ex incremento istud colligens. Empedocles vero sexum his admistum esse arbitratus est. Eodem modo Plato quoque, appetitu solum illas duci, ob vehementem scilicet facultatis altricis necessitatem, affirmabat. » Conf. etiam Plutarchus *De placitis philosophorum* lib. v, c. 26, ubi philosophorum hac de quæstione D opiniones recenset ; item Stobæus *Eclog. physic.* lib. I, cap. 39, p. 87.

(20) *Νομίζοι*. Congruentius νομίζει, indic. modo Sylburg.

(21-22) *Πλάτων*. Platonis verba, quæ respicere videtur Clemens, exstant in *Timæo* p. 1078 : Τῆς γὰρ ἀνθρωπίνης συγγενῆ φύσεως φύσιν ἄλλαις ἰδέαις καὶ αἰσθήσεσι κεραννύντες, ὥσθ' ἕτερον ζῶον εἶναι, φυτεύουσιν· ἃ νῦν ἥμερα δένδρα καὶ φυτὰ καὶ σπέρματα φυτευθέντα ὑπὸ γεωργίας, τιθασσῶς πρὸς ἡμᾶς ἔσχε. Πρὶν δ' ἦν μόνα τὰ τῶν ἀγρίων γένη, πρεσβύτερα τῶν ἡμέρων ὄντα. Πᾶν γὰρ ὅ τί περ ἂν μετάσχῃ τοῦ ζῆν, ζῶον μὲν ἂν ἐν δίκῃ λέγοιτο ὀρθότατα. Μετέχει γε μὴν τοῦτο, ὃ νῦν λέγομεν, τοῦ τρίτου ψυχῆς εἴδους, ὃ μεταξὺ φρενῶν ὀμφαλοῦ τε ἱδρῦσθαι λέ-

τῆς ψυχῆς εἴδους τοῦ ἐπιθυμητικοῦ (23) μόνου μετέχοντα· Ἀριστοτέλης (24) δὲ τῆς φυσικῆς τε καὶ θρεπτικῆς ψυχῆς (25) μετέχειν οἴεται τὰ φυτὰ, ζῶα δ' ἤδη προσαγορεύειν οὐκ ἀξιοῖ. Τὸ γὰρ δὴ τῆς ἑτέρας ψυχῆς τῆς αἰσθητικῆς μετέχον τοῦτο μόνον ἀξιοῖ καλεῖσθαι ζῶον. Οὐ μὴν οἵ γε Στωϊκοὶ (26) τὴν φυτικὴν δύναμιν ἤδη ψυχὴν ὀνομάζουσιν. Ἀποφήσαντος δὲ τοῦ προβαλόντος εἶναι ζῶα καὶ τὰ φυτὰ, δείξομεν αὐτῷ μαχόμενα λέγειν· τῷ γὰρ τρέφεσθαί τε καὶ αὐξάνεσθαι τὸ ζῶον ὁρισάμενος, ἀλλὰ καὶ τὸ φυτὸν οὐκ εἶναι ζῶον ἀποφηνάμενος, οὐδὲν ἄλλο ἔοικε λέγειν, ἢ ὅτι τὸ τρεφόμενόν τε καὶ αὐξανόμενον καὶ ζῶόν ἐστι καὶ οὐ ζῶον. Τί οὖν βούλεται μαθεῖν, εἰπάτω· ἆρά γε εἰ αὔξεται καὶ τρέφεται τὸ κατὰ γαστρὸς, ἢ εἰ αἰσθήσεώς τινος, ἢ καὶ τῆς καθ' ὁρμὴν κινήσεως αὐτῷ μέτεστιν; κατὰ μὲν γὰρ Πλάτωνα τὸ B φυτὸν ἔμψυχόν τε καὶ ζῶον· κατὰ δὲ Ἀριστοτέλη ζῶον μὲν οὔπω· λείπει γὰρ αὐτῷ τὸ αἰσθητικόν· ἔμψυχον δὲ ἤδη· ἔστι γοῦν αὐτῷ τὸ ζῶον οὐσία ἔμψυχος αἰσθητική· κατὰ δὲ τοὺς Στωϊκοὺς, οὔτε ἔμψυχον οὔτε ζῶόν ἐστι τὸ φυτόν· ἔμψυχος γὰρ οὐσία τὸ ζῶον· εἰ τοίνυν ἔμψυχον τὸ ζῶον, ἡ ψυχὴ δὲ φύσις αἰσθητικὴ, δῆλον ὡς αἰσθητικὸν ἤδη τὸ ἔμψυχον. Εἰ μὲν οὖν ἀντερωτηθεὶς ὁ ζητήσας, εἰ ζῶον τὸ κατὰ γαστρὸς ἔτι καλεῖ τὸ ζῶον, ἐπὶ τὸ τρεφόμενον καὶ αὖξον ἔχει τὴν ἀπόκρισιν· εἰ δὲ φάσκοι τοῦτ' εἶναι ὃ ζητεῖ, πότερον αἰσθητικὸν ἤδη τὸ κυούμενον, ἢ καὶ καθ' ὁρμήν τινά ἐστι κινητικὸν ἑαυτοῦ, ἤδη σαφῶς γίνεται ἡ διερεύνησις τοῦ πράγματος, οὐ μενούσης ἔτι τῆς περὶ τοὔνομα ἀπάτης· C μὴ ἀποκρινόμενος δὲ πρὸς τὸ ἀντερωτηθὲν, μηδὲ βουλόμενος τί ποτέ ἐστιν εἰπεῖν ὁ νοῶν, ἢ καὶ (27) τίνος ἐπιφέρων πράγματος τὸ ζῶον ὄνομα, τὴν πρότασιν ἐποιήσατο κελεύων δ' ἡμᾶς αὐτοὺς

A quid augetur et alitur; rursus eum rogabimus, an plantas quoque ✻ existimet animalia : deinde hoc cum concesserit, tum oportet ostendere quid sit quod utero gestatur et alitur. Plato enim plantas quoque vocat animalia, ut quæ solam tertiam animæ speciem, nempe eam quæ concupiscit, participent. Aristoteles autem censet plantas et naturalis et nutrientis animæ esse participes, animantia autem non censet esse vocanda : quod enim alterius animæ, nempe sentientis, est particeps, id solum vult vocari animal. Stoici autem naturalem seu vegetantem facultatem, non nominant animam. Quod si is qui proposuit, negaverit plantas esse animalia, ostendemus eum secum pugnantia dicere : nam cum definierit animal ex eo quod alatur et augeatur, et plantam non esse animal pronuntiarit, nihil aliud visus est dicere, quam quod id quod alitur et augetur, est et animal et non animal. Dicat ergo quid velit discere. Num an augeatur et nutriatur fetus qui est in utero, aut an sit particeps sensus alicujus, an etiam motus appetendi? Nam ex sententia quidem Platonis, planta est animata et animal : ex sententia vero Aristotelis, nondum quidem est animal; deest enim ei vis sentiendi; est tamen animata : est quippe, ut ipse vult, animal, essentia animata sentiendi potestate prædita. Ex Stoicorum autem sententia, neque animatum, neque animal est planta : est enim animal animata essentia. Si ergo animal est animatum, anima autem est natura vi sentiendi prædita : manifestum est quod animatum est sentiendi potestate præditum. Si ergo is qui quæsivit, vicissim fuerit interrogatus, an animal quod est in utero adhuc vocet animal, eo quod alatur et augeatur,

✻ P. 910 ED. POTTER, 774 ED. PARIS.

ς· ᾧ δόξης μὲν λογισμοῦ τε καὶ νοῦ μέτεστι τὸ ηδὲν, αἰσθήσεως δὲ ἡδείας καὶ ἀλγεινῆς μετὰ ἐπιμιῶν. Πάσχον γὰρ διατελεῖ πάντα. « Quippe humani generis naturam quamdam cognitam aliis rmis sensibusque miscentes, quasi animal quodm aliud plantaverunt. Talia sunt domesticæ arbres, plantæ, semina, quæ consita nunc cultaque arte mitia nobis sunt : quondam vero sine cultra, agrestia. Quidquid enim vitæ est particeps, re animal nominabitur. Quod autem nunc dicius, tertiæ animæ speciei est particeps, quam inr diaphragma et umbilicum locavimus. Cui opio, ratio, mens nulla penitus inest. Sensus vero avis et tristis una cum cupiditatibus convenit. mnia siquidem continue patitur. »

(23) Ἐπιθυμητικοῦ. Lege φυτικοῦ, ut ostendunt quentia. LOWTH.

(24) Ἀριστοτέλης. Ejus sententiam ipsius vers accipe ex lib. II *De anima*, c. 3 : Ὑπάρχει δὲ ῖς μὲν φυτοῖς τὸ θρεπτικὸν μόνον· ἑτέροις δὲ αὐτό καὶ τὸ αἰσθητικόν. Εἰ δὲ τὸ αἰσθητικὸν, καὶ τὸ εκτικόν· ὄρεξις μὲν γὰρ ἐπιθυμία καὶ θυμὸς καὶ ύλησις. Τὰ δὲ ζῶα πάντα μίαν ἔχει τῶν αἰσθήων τὴν ἁφήν. Ὧ δὲ αἴσθησις ὑπάρχει, τούτῳ ἡδονὴ καὶ λύπη, καὶ τὸ ἡδύ τε καὶ λυπηρόν· οἷς δὲ ταῦτα, ἡ ἐπιθυμία. « Ac plantis quidem inest nutritivum lum. Aliis vero et ipsum inest et sensitivum : od si sensitivum, certe etiam inest appetitivum : petitus enim est cupiditas, ira, et voluntas; cuncta vero animalia unum habent, id est tactum; cui autem sensus inest, ei voluptas quoque ac dolor, nec non jucundum et molestum inest; sed quibus hæc insunt, etiam cupiditas inest. » Idem hac de re plura disserit lib. I *De plantis*.

(25) *Φυσικῆς... ψ*. Omnino legendum φυτικῆς... ψυχῆς, « animæ vegetantis. » Sic paulo post, φυτικὴν δύναμιν, « facultatem vegetantem. » Ipse Aristoteles τὸ φυτικόν, « facultatem vegetantem, » ait esse αἴτιον τοῦ τρέφεσθαι καὶ τοῦ αὔξεσθαι, « causam D nutriendi et augendi, » *Ethic. ad Nicomach.* lib. I, cap. 13 : idem φυτικὴν δύναμιν vocat, *De anima* lib. II, cap. 4. Alia exempla mitto.

(26) *Στωϊκοί*. Sic etiam Galenus lib. IV *De dogmate Hippocratis et Platonis* : Οἱ Στωϊκοὶ δὲ οὐδὲ ψυχὴν ὅλως ὀνομάζουσι τὴν τὰ φυτὰ διοικοῦσαν. Scilicet vim vegetandi generali nomine φύσεως vocabant, iis solis, quæ motum aut sensum habent, ψυχὴν tribuentes. Conf. Salmasius in Epictetum p. 122, 123.

(27) *Μηδὲ βουλόμενος τί ποτέ ἐστιν εἰπεῖν ὁ νοῶν, ἢ κ.* Simplicior structura est, μηδὲ βουλόμενος τί ποτέ ἐστι νοῶν, ἢ κ., ut interpres quoque vertit, « neque velit dicere quidnam intelligat. » SYLBURG. — Μηδὲ β.... εἰπεῖν, ὁ νοῶν, ἢ κ., ms. Paris. Malim scribere ὃ νοῶν, quid sit, quod intelligens, etc., qua mutatione facta, tota sententia satis clara esse videtur.

habet responsionem. Sin autem dicat esse id quod quærit, utrum fetus qui gestatur in utero sit jam sentiendi vi præditus, an etiam per aliquam appetitionem sit se movendi potestate præditus, fit jam aperte rei perscrutatio, non manente amplius deceptione nominis. Si autem non respondeat ad id quod fuit vicissim rogatus, ✠ neque velit dicere quidnam intelligat, aut cuinam rei tribuens nomen animalis, fecerit propositionem, jubeat autem nos dividere, is notetur esse contentiosus. Si autem cum sint duo modi, unus quidem qui fit per **329** interrogationem et responsionem, alter autem persequendo et explicando latius, negavit alterum : audiat nos omnia persequentes quæ pertinent ad quæstionem propositam : deinde postquam perfecerimus, tunc licebit ei vicissim tractare de singulis. Si autem conetur interrogando interrumpere examinationem, planum est eum nihil velle audire. Sed si malit quidem respondere, primum omnium est rogandus, cuinam rei tribuat nomen animalis. Et ubi hoc responderit, rursus est rogandus, quidnam ei significet fetus qui gestatur in utero, an quæ sunt jam formata et animalia, an etiam semen dejectum vult significare id quod est in utero, an sola ea quæ jam sunt membris effecta et expressa, quæ appellantur ἔμβρυα. Cum autem ad hoc quoque responderit, oportet deinceps id quod est propositum concludere et docere : si autem nos velit dicere ipso non respondente, audiat : Quoniam tu non vis dicere quonam significato dicas id quod proposuisti (aliter enim ego non de significationibus verba facerem, sed jam de rebus ipsis considerarem), scias te perinde fecisse, ac si proposuisses an canis sit animal : merito enim dixissem, De quo cane agis ? ego enim et de terrestri, et marino, et de astro cœlesti, quin etiam de Diogene, et de aliis deinceps loquor canibus ; non enim divinaverim utrum de omnibus interroges, an de aliquo. Quod ergo postea es facturus, hoc cum

A διελέσθαι, ἐριστικὸς ὑπάρχων γνωρισθείη. Εἰ δὴ, δυοῖν τρόποιν ὑπαρχόντοιν, ἑτέρου μὲν τοῦ κατ' ἐρώτησίν τε καὶ ἀπόκρισιν, ἑτέρου δὲ τοῦ κατὰ διέξοδον, ἤρνηται τὸ ἕτερον (28), ἐπακουσάτω πάντα τὰ εἰς τὸ πρόβλημα διεξιόντων ἡμῶν· εἶτ' ἐπειδὰν τελειώσωμεν, ἐξέσται αὐτῷ τότε περὶ ἑνὸς ἑκάστου ἐν μέρει διαλαμβάνειν. Εἰ δὲ διακόπτειν ἐπιχειροίη τὴν ἐξέτασιν πυνθανόμενος, δῆλός ἐστιν οὐδὲν ἀκούειν βουλόμενος. Ἀλλ' εἰ μὲν ἀποκρίνεσθαι ἕλοιτο, πάντων πρῶτον ἐρωτητέον αὐτὸν, ἐφ' ὅτι (29) φέρει πρᾶγμα τὸ ζῶον ὄνομα· κἀπειδὰν τοῦτο ἀποκρίνηται, πάλιν ἐρωτητέον, ὅ τί ποτε (30) αὐτῷ σημαίνει τὸ κυούμενον, ἢ τὸ κατὰ γαστρὸς, ἢ τὰ διαπεπλασμένα ἤδη καὶ τὰ ζῶα, καὶ τὸ σπέρμα (31) αὐτὸ καταβεβλημένον, τὸ κατὰ γαστρὸς αὐτῷ σημαίνειν B βούλεται· ἢ μόνα τὰ διηρθρωμένα τε καὶ ἤδη διαπεπλασμένα, τὰ ἔμβρυα καλούμενα. Ἀποκριναμένου δὲ καὶ πρὸς τοῦτο, περαίνειν ἤδη τὸ προκείμενον ἐφεξῆς καὶ διδάσκειν χρή. Εἰ δὲ ἡμᾶς λέγειν βούλοιτο αὐτὸς μὴ ἀποκρινάμενος, ἀκουσάτω· Ἐπεὶ σὺ μὴ βούλει λέγειν καθ' ὅτου σημαινομένου λέγεις ὃ προὔβαλες (οὕτω γὰρ ἂν οὐ περὶ σημαινομένων ἐγὼ ἐποιούμην τὸν λόγον, ἀλλ' ὑπὲρ αὐτῶν ἤδη τῶν πραγμάτων ἐσκοπούμην), γίνωσκε τοιοῦτόν (32) τι ποιήσας, οἷον εἰ καὶ προὔβαλες εἰ ζῶον ὁ κύων· εἰκότως γὰρ ἂν εἴποιμι, Ποίου κυνός; ἐγὼ γὰρ καὶ περὶ τοῦ χερσαίου καὶ τοῦ θαλαττίου, καὶ τοῦ κατ' οὐρανὸν ἄστρου, ἀλλὰ καὶ Διογένους (33) καὶ τῶν ἄλλων ἐφεξῆς δίειμι κυνῶν· οὐ γὰρ ἂν μαντευσαίμην, C πότερον ὑπὲρ πάντων ἐρωτᾷς, ἢ τινός. Ὅπερ οὖν ἐξ ὑστέρου ποιήσεις, τοῦτ' ἤδη μαθεῖν (34), περὶ ποίου ζητεῖς, σαφῶς εἰπέ. Εἰ δὲ περὶ ὀνόματα στρέφῃ, τὸ κυούμενον, αὐτὸ δὴ τοῦτο τοὔνομα, παντὶ δῆλον, ὅτι μήτε ζῶόν ἐστι, μήτε φυτὸν, ἀλλ' ὄνομά τε καὶ φωνὴ, καὶ σῶμα, καὶ ὂν, καὶ τὶ, καὶ πάντα μᾶλλον ἢ ζῶον. Καὶ εἴπερ τοῦτο προὔβαλες, ἔχεις τὴν ἀπόκρισιν. Οὐ μὴν οὐδὲ τὸ σημαινόμενον ἐκ τοῦ *κυούμενον* ὀνόματός ἐστι ζῶον· ἀλλ' ἐκεῖνο μὲν ἀσώματόν τέ ἐστι, καὶ λεκτέον καὶ πρᾶγμα καὶ νόημα.

✠ P. 911 ED. POTTER, 775 ED. PARIS.

(28) *Τὸ ἕτερον*. Quod sc. nobis interrogantibus respondere tenetur.

(29) *Ἐφ' ὅτι*. Scribe ἐφ' ὅ τι.

(30) *Ὅ τί ποτε*. Ὅτι ποτὲ ms. Paris. Scribendum vero iterum ὅ τι. Porro hæc sententia, quæ propter pravam distinctionem hactenus perperam intellecta fuit, sic scribi et exponi deberi videtur : Πάλιν ἐρωτητέον, ὅ τί ποτε αὐτῷ σημαίνει τὸ κυούμενον· ἢ τὸ κατὰ γαστρὸς, ἢ τὰ διαπεπλασμένα ἤδη καὶ τὰ ζωά (sic enim scribendum; non ζῶα). Καὶ τὸ σπέρμα αὖ τὸ (sic enim legere malim quam αὐτὸ), καταβεβλημένον, τὸ κατὰ γαστρ. « Est iterum rogandus, quidnam ei significet fetus ? An id, quod utero gestatur; an quæ sunt jam formata et viva. Et rursus an id, quod utero gestatur, significare velit semen dejectum; an potius ea sola quæ jam sunt effecta et formata, quæ ἔμβρυα vocantur. »

(31) *Ἢ τὰ διαπεπλασμένα ἤδη καὶ τὰ ζῶα, καὶ τὸ σπέρμα*. Legendum omnino ἢ τὸ σπέρμα, deletis, quæ interponuntur reliquis, quæ ex sequentibus huc irrepserunt : et mox ita legenda sunt, ἢ μόνα διηρθρ. καὶ διαπεπλασμένα ζῶα τὰ ἔμβρυα, etc. LOWTH. Conf. nota proxime superior.

(32) *Τοιοῦτον*. Sic paulo post, τοιοῦτον γάρ τι σημαίν. Sed utroque loco malim τοιοῦτο.

(33) *Διογένους*. Nota sunt illa Diogenis responsa e Laertii lib. VI, seg. 60 : Ἀλεξάνδρου ποτὲ ἐπιστάντος αὐτῷ, καὶ εἰπόντος· Ἐγώ εἰμι Ἀλέξανδρος ὁ μέγας βασιλεύς· Κἀγὼ, φησὶ, Διογένης ὁ κύων. Ἐρωτηθεὶς, τί ποιῶν κύων καλεῖται; ἔφη, τοὺς μὲν διδόντας σαίνων, τοὺς δὲ μὴ διδόντας ὑλακτῶν, τοὺς δὲ πονηροὺς δάκνων. « Alexandro aliquando subito illi superveniente et dicente : Ego sum Alexander magnus ille rex. At ego, inquit, Diogenes canis. Interrogatus, quidnam faciens canis vocaretur. Quod eis, inquit, blandior, qui dant; in eos vero, qui non dant, oblatro; malos autem mordeo. » Quin et universi Antisthenis sectatores κύνες et κυνικοί dicebantur, vel διὰ τὴν κυνικὴν τόλμαν, *propter caninam impudentiam* : vel ἀπὸ τοῦ Κυνοσάργους, a Cynosarge, loco Athenis, quo ille scholam aperuit. Conf. Menagius in Diog. Laertii *Antisth* lib. VI, seg. 2, 13.

(34) *Μαθεῖν*. Lege μαθών. Ita etiam interpres. LOWTH.

καὶ πάντα μᾶλλον ἢ ζῶον. Ἄλλη δέ τις εἴη τοῦ ζώου φύσις· ἐναργῶς γὰρ ἐδείκνυτο τοῦ πράγματος αὐτοῦ τοῦ ζητουμένου, λέγω δὲ τοῦ ἐμβρύου (35) τῆς φύσεως, ὁποία τίς ἐστιν· ἕτερον ὑπάρχον πρόβλημα (36) τὸ περὶ τῶν σημαινομένων ἐκ τοῦ *ζῶον* ὀνόματος. Λέγω τοίνυν, εἰ τοῦτο λέγεις *ζῶον* τὸ δυνάμενον αἰσθάνεσθαί τε καὶ κινηθῆναι καθ' ὁρμὴν, ζῶόν ἐστιν οὐχ ἁπλῶς τὸ κινούμενον καθ' ὁρμὴν καὶ αἰσθανόμενον· δύναται γὰρ καὶ κοιμᾶσθαι, ἢ μὴ παρόντων τῶν αἰσθητῶν μὴ αἰσθάνεσθαι· τὸ δὲ δυνάμενον ἤτοι ὁρμᾷν, ἢ καὶ αἰσθάνεσθαι πεφυκὸς, ζώου γνώρισμα. Τοιοῦτον γάρ τι σημαίνεται ἐκ τούτων, πρῶτον μὲν, εἰ τὸ κυούμενον καθ' ὁρμὴν μὴ αἰσθάνεσθαι ἢ κινεῖσθαι δύναται (37), ὅπερ πρόκειται σκοπεῖσθαι· ἕτερον δὲ, εἰ τὸ κυούμενον αἰσθέσθαι ποτὲ ἢ κινηθήσεσθαι δύναται καθ' ὁρμήν· καθ' ὃ σημαινόμενον οὐδεὶς ζητεῖ ἐναργῶς ὄν. Ἐζήτητο δὲ, πότερον ζῶόν ἐστιν ἤδη τὸ ἔμβρυον, ἢ φυτὸν ἔτι· κἄπειτα μετελήφθη τοῦ ζώου τοὔνομα εἰς λόγον, ἵν' ᾖ σαφές. Αἰσθήσει δὴ καὶ κινήσει τῇ καθ' ὁρμὴν εὑρόντες αὐτὸ διαφέρον τοῦ μὴ ζώου, πάλιν τοῦτο διωρισάμεθα τῶν παρακειμένων αὐτῷ πραγμάτων, ἕτερον μὲν εἶναι φάμενοι τὸ δυνάμει τοιοῦτον, ὃ μήπω μὲν ἔστιν αἰσθανόμενόν τε καὶ κινούμενον, ἔσται δέ ποτε τοιοῦτον· ἕτερον δὲ τὸ κατ' ἐνέργειαν ὑπάρχον ἤδη τοιοῦτον· τούτου δὲ τὸ μὲν ἤδη ἐνεργοῦν, τὸ δὲ ἐνεργεῖν μὲν δυνάμενον, ἡσυχάζον δὲ ἢ κοιμώμενον· τοῦτο δέ ἐστι τὸ ζητούμενον. Οὐ γὰρ ἐκ τοῦ τρέφεσθαι τὸ ἔμβρυον ζῶον εἶναι λεκτέον, ὃ τῆς οὐσίας ἐστὶν ἀποχωρούντων τοῦ ζητουμένου, τοῖς δ' ἄλλως συμβεβηκόσι προσεχόντων τὸν νοῦν. Κοινὴ δ' ἐπὶ πᾶσι τοῖς εὑρίσκεσθαι λεγομένοις τέτακται ἡ ἀπόδειξις, ἥτις ἐστὶ λόγος, ἐξ ἑτέρων ἕτερόν τι πιστούμενος. Ἐξ ὧν δὲ χρὴ πιστοῦσθαι τὸ ζητούμενον, ὁμολογεῖσθαί τε καὶ γνώσκεσθαι δεῖ τῷ μανθάνοντι. Ἀρχὴ δὲ τούτων πάντων ἐστὶ τὸ πρὸς αἴσθησίν τε καὶ νόησιν ἐναργές. Ἡ μὲν οὖν πρώτη ἀπόδειξις, ἐκ τούτων ἁπάντων σύγκειται· ἡ δ' ἐκ τῶν ἤδη φθασάντων ἀποδεδεῖχθαι, διὰ τῆσδε (38) πάλιν ἕτερόν τι περαίνουσα, αὐτὴ μὲν οὐδὲν ἧττόν ἐστι τῆς προτέρας· οὐ μὴν καὶ πρώτη ὀνομάζεσθαι δύναται, διότι μηδ' ἐκ πρώτων περαίνεται προτάσεων. Τὸ μὲν οὖν πρῶτον εἶδος τῆς τῶν ζητουμένων διαφορᾶς, τριῶν ὄντων, ἐδείχθη· λέγω δὲ (39) τὸ, τῆς οὐσίας γινωσκομένης, ἀγνοεῖσθαί τι τῶν ἔργων ἢ παθῶν αὐτῆς· δευτέρα δ' ἦν διαφορὰ προβλημάτων, ἐφ' οὗ τὰ μὲν ἔργα καὶ πάθη γινώσκομεν ἅπαντες, ἀγνοοῦμεν δὲ τὴν οὐσίαν· οἷον, ἐν τίνι (40) τοῦ σώματος μορίῳ τὸ ἡγεμονικόν ἐστι τῆς ψυχῆς (41).

A jam didiceris, dic aperte, de quonam quæras. Sin autem in excutiendis nominibus verseris, clarum est quod ipsum nomen *fetus*, neque est animal, neque planta, sed nomen, et vox, et corpus, et id quod est, et aliquid, et quidvis potius quam animal. Et si hoc proposuisti, habes responsionem. Sed neque quod significatur ex nomine *fetus*, est animal : sed illud quidem est et incorporeum, ✠ et dicendum est idem et rem et cogitatum, et quidvis potius quam animal. Erit autem quædam alia natura animalis. Aperte enim ostensum est, de re ipsa de qua quæritur, natura, inquam, fetus qui est in utero, cujusmodi ea sit. Alia est quæ proponitur quæstio de significatis hujus nominis *animal*. Dico ergo, si hoc dicis animal quod potest sentire B et moveri ex appetitione, id *animal* est non quod simpliciter ex appetitione movetur et sentit, nam potest etiam dormire, aut si non adsint sensilia, non sentire. Quod autem potest vel impelli appetitione, vel etiam sentire, est a natura datum signum quo animal cognoscitur. Tale quid enim ex his significatur. Primum quidem, an fetus qui in utero gestatur, ex appetitione non sentire aut moveri possit, quod quidem proponitur considerandum : alterum autem, an fetus qui gestatur in utero, aliquando sentire aut moveri potest ex appetitione : in quo significato nemo quærit, cum sit evidens. Quæsitum autem fuerat, utrum fetus jam sit animal, an etiam adhuc planta ; deinde nomen animalis C traductum est ad definitionem, ut esset manifestum. Cum autem ex sensu et motu appetendi, invenissemus ipsum differre a non animali, id rursus distinximus a rebus ei adjunctis, dicentes aliud quidem esse id quod potestate est tale, quod nondum quidem sentit et movetur, erit autem aliquando tale : alterum autem, quod actu jam est tale. Hujus autem est aliud quidem quod jam agit, aliud autem, quod agere quidem potest, quiescit autem vel dormit ; hoc est autem id quod quæritur. Non enim ex eo quod alatur fetus, dicendum est esse animal, quod quidem est eorum qui recedunt ab essentia, iis autem quæ alioqui accidunt mentem adhibent. In omnibus autem quæ dicuntur inveniri, posita est demonstratio, quæ quidem est oraD tio, quæ probat aliud ex aliis. Ea autem ex quibus probatur id quod quæritur, oportet eum qui discit confiteri et cognoscere. Horum autem omnium est principium, id quod est evidens sensu et intelligentia. Atque prima quidem demonstratio constat ex

✠ P. 912 ED. POTTER, 776 ED. PARIS.

(35) *Τοῦ ἐμβρύου*. Τῷ ἐμβρύῳ ms. Paris.

(36) *Ἕτερον ὑπάρχον πρόβλημα*. Hæc cum superioribus connectenda erant, quod non animadvertit interpres. Sensus n. est, quæstionem de variis significatis vocis ζῶον distinctam omnino esse ab illa, qua de natura animalis, in quo sita sit, disceptatur. LOWTH.

(37) *Καθ' ὁρμὴν μὴ αἰσθάνεσθαι ἢ κινεῖσθαι δύναται*. Scribendum : Μὴ αἰσθάνεσθαι ἢ καθ' ὁρμὴν κινεῖσθαι δύναται· « non potest sentire, aut appetitione moveri. » Sic paulo ante : Αἰσθάνεσθαί τε καὶ κινηθῆναι καθ' ὁρμήν· et statim : τὸ κινούμενον καθ' ὁρμὴν, καὶ αἰσθανόμενον. Dein : ὁρμᾷν ἢ καὶ αἰσθάνεσθαι.

(38) *Διὰ τῆσδε*. Melius legeretur τῶν δέ. LOWTH.

(39) *Λέγω δέ*. Repetit quæ superius dixerat, p. 773, edit. Paris.

his omnibus. Quæ autem ex iis per hanc prius fuere demonstrata, rursus aliquid aliud concludit, at quidem non minus credibilis quam prior : non potest tamen prima quoque nominari, quoniam neque ex primis concluditur propositionibus. Prima ergo species differentiæ eorum quæ quæruntur, cum tres sint, est ostensa : dico ✠ autem cum cognoscatur essentia, ignorari aliquam ejus actionem vel affectionem. Secunda autem differentia propositarum quæstionum erat, in qua opera quidem et affectiones omnes cognoscimus, ignoramus autem essentiam, ut, exempli causa, in quanam parte corporis sita sit pars animæ principalis.

CAPUT V.

Specimen dat demonstrationis in discutienda quæstione de Scepticorum ἐποχῇ.

Eadem autem demonstrationis pertractatio est etiam in hac quæstione. Dicunt aliqui non posse esse plura principia unius animalis. Atque unius quidem generis principia non possunt esse plura unius animalis: generibus autem diversa, non est absurdum. Apud Pyrrhonios, sit quam vocant ἐποχή, hoc est assensionis sustentio, quæ vult nihil esse firmum ac stabile. Ea si a seipsa incœperit, clarum est, quod primum seipsam infirmabit. Aut ergo dat aliquid esse verum, et non est de omnibus sustinenda assensio : aut persistit dicens nihil esse veri, et tum clarum est quod nec ipsa prius verum dicet. Aut enim ipsa verum dicit, aut non. Quare si verum dicit, concedit vel invita, esse aliquid veri. Sin autem non verum dicit, vera ea relinquit quæ volebat tollere de medio. Nam quatenus falsa ostenditur quæ perimit epoche, seu **330** assensionis sustentio, eatenus vera esse ostenduntur, ea quæ perimuntur, quemadmodum somnium quod dicit omnia somnia esse falsa : nam cum seipsam perimat, confirmat alia. Et in summa, si est vera, ducet a seipsa principium, nec sit sustentio assensionis ab aliquo alio, sed primum a seipsa. Deinde si comprehendit quod sit homo, vel quod sustinet assensionem, clarum est eum non sustinere assen-

Ἡ δὲ αὐτὴ ἐπιχείρησις τῆς ἀποδείξεως κἀπὶ τούτου τοῦ προβλήματος. Φασὶν οὖν τινες μὴ ἐγχωρεῖν A πλείους ἀρχὰς ἑνὸς εἶναι ζώου. Ὁμογενεῖς μὲν οὖν ἀρχὰς οὐκ ἐγχωρεῖ πλείους ὑπάρχειν ἑνὸς ζώου· διαφερούσας δὲ τοῖς γένεσιν, οὐδὲν ἄτοπον. Πρὸς τοὺς Πυῤῥωνίους (42) εἴη, φασὶν, ἡ ἐποχὴ, βέβαιον εἶναι μηδέν· δῆλον ὅτι ἀφ' ἑαυτῆς ἀρξαμένη, πρῶτον ἀκυρώσει ἑαυτήν. Ἢ τοίνυν δίδωσιν ἀληθές τι εἶναι, καὶ οὐ περὶ πάντων ἐφεκτέον (43)· ἢ ἐνίσταται, μηδὲν εἶναι ἀληθὲς λέγουσα· καὶ δῆλον ὅτι (44) οὐδ' αὐτὴ πρότερον ἀληθεύσει. Ἤτοι γὰρ αὕτη ἀληθεύει, ἢ οὐκ ἀληθεύει. Ἀλλ' εἰ μὲν ἀληθεύει, δίδωσιν ἄκουσά τι εἶναι ἀληθές· εἰ δὲ μὴ ἀληθεύει, ἀληθῆ ἀπολείπει ἅπερ ἀνελεῖν ἐβούλετο. Ἐν ᾧ γὰρ ψευδὴς δείκνυται ἡ ἀναιροῦσα ἐποχὴ, ἐν τούτῳ τὰ ἀναιρούμενα ἀληθῆ δείκνυται, ὡς ὁ ὄνειρος ὁ λέγων ψευδεῖς εἶναι πάντας τοὺς ὀνείρους· αὑτοῦ (45) γὰρ ἀναιρετικὴ οὖσα, τῶν ἄλλων γίνεται κυριωτικὴ (46). Καὶ B ὅλως εἰ ἔστιν ἀληθὴς, ἀφ' ἑαυτῆς ποιήσεται τὴν ἀρχὴν, οὐ κἄλλου τινὸς οὖσα ἐποχὴ, ἀλλ' ἑαυτῆς πρῶτον. Ἔπειτα, εἰ καταλαμβάνεται, ὅτι ἄνθρωπός ἐστιν ἢ ὅτι ἐπέχει, δῆλός ἐστι μὴ ἐπέχειν (47). Πῶς δ' ἂν καὶ ἀποκρίνοιτο (48) πρὸς τὸ ἐρωτηθέν; περὶ γὰρ αὐτοῦ τούτου δῆλός ἐστιν οὐκ ἐπέχων· ναὶ μὴν καὶ ἀποφαίνεται, ὅτι ἐπέχει· ὃ καὶ εἰ δεῖ πειθόμενον αὐτοῖς περὶ πάντων ἐπέχειν, περὶ αὐτῆς πρότερον τῆς ἐποχῆς ἐφέξομεν.

✠ P. 913 ED. POTTER, 777 ED. PARIS.

(40) *Ἔν τίνι*. Celebris quæstio de qua, quid philosophi clariores senserint, vide apud Plutarchum *De placitis philosophorum* lib. IV, cap. 5.

(41) *Τῆς ψυχῆς*. Post hæc deest tertia quæstionum species, de qua supra p. 773 edit. Paris. Lowth.

(42) *Πυῤῥωνίους*. De Pyrrhonis dogmate et secta C conf. in ejus vita Laertius lib. IX, seg. 61, 62, ubi hæc scribit : Ὅθεν γενναιότατα δοκεῖ φιλοσοφῆσαι, τὸ τῆς ἀκαταληψίας καὶ ἐποχῆς εἶδος εἰσαγαγὼν, ὡς Ἀσκάνιος ὁ Ἀβδηρίτης φησίν· οὐδὲν γὰρ ἔφασκεν οὔτε καλὸν, οὔτε αἰσχρὸν, οὔτε δίκαιον, οὔτε ἄδικον. Καὶ ὁμοίως ἐπὶ πάντων, μηδὲν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ, νόμῳ δὲ καὶ ἔθει πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν· οὐ γὰρ μᾶλλον τόδε ἢ τόδε εἶναι ἕκαστον. Ἀκόλουθος δ' ἦν καὶ τῷ βίῳ, μηδὲν ἐκτρεπόμενος μηδὲ φυλαττόμενος, ἅπαντα ὑφιστάμενος, ἁμάξας, εἰ τύχοι, καὶ κρημνοὺς, καὶ κύνας, καὶ ὅσα τοιαῦτα, μηδὲν ταῖς αἰσθήσεσιν ἐπιτρέπων. Σώζεσθαι μέντοι (καθά φασιν οἱ περὶ τὸν Καρύστιον Ἀντίγονον), ὑπὸ τῶν γνωρίμων παρακολουθούντων. Αἰνεσίδημος δέ φησι φιλοσοφεῖν μὲν αὐτὸν κατὰ τὸν τῆς ἐποχῆς λόγον, μὴ μέντοι γε ἀπροοράτως ἕκαστα πράττειν. « Unde et nobilissime philosophiam tractasse videtur, commentus modum, quo de omnibus nihil decerneret, neque quidquam comprehendi posse diceret, ut Ascanius Abderites auctor est. Negabat enim quidquam honestum esse aut turpe, justum vel injustum. Eadem ratione et de omnibus; nihil vere esse, cæterum lege atque consuetudine cuncta homines facere. Neque enim esse quidquam istud potius quam illud. Consentanea ad hæc illi et vita erat; nihil declinans nihilque devitans, sustinebat omnia : currus si forte occurrissent, et prærupta, et canes, et talia, nihil omnino sensibus permittens. Servatum autem (ut Caristius Antigonus refert) a sequentibus se amicis. Porro Ænesidemus ipsum de assensu quidem retinendo philosophatum esse tradit, non tamen imprudenter gessisse singula. »

(43) *Ἐφεκτέον*. Ms. Paris., ἀφεκτέον.

(44) *Δῆλον ὅτι*. Non minus aptum adverb. δηλονότι. Sylburg.

(45) *Αὑτοῦ*. Rectius αὑτῆς, seu ἑαυτῆς, « suiipsius. » Id.

(46) *Κυριωτική*. H. κυρωτική, usitatius. Id.

(47) *Ἐπέχ*. Ms. Paris., ἐπέχειν. Πῶς δ' ἂν καὶ τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἀμφισβήτησιν ἀφίκετο περὶ πάντων ἐπέχων; Πῶς δ' ἂν καὶ ἀποκρίνετε πρὸς τὸ ἐρωτηθέν;

(48) *Ἀποκρίνοιτο*. In Flor. est etiam altera scriptura ἀπεκρίνετο, indic. modo. Id.

εἴτε πιστέον αὐτῇ, εἴτε καὶ μή. Ἔτι εἰ τοῦτο αὐτό ἐστι τὸ ἀληθὲς τὸ μὴ εἰδέναι τὸ ἀληθὲς, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἀληθές τι παρ' ἐκείνου δίδοται. Εἰ δὲ καὶ τοῦτο ἀμφισβητήσιμον ἐρεῖ, τὸ ἀγνοεῖν τἀληθὲς, ἐν αὐτῷ τούτῳ δίδωσιν εἶναι τὸ ἀληθὲς γνώριμον, ἐν ᾧ τὴν περὶ αὐτοῦ ἐποχὴν φαίνεται μὴ βεβαιῶν (49). Εἰ δὲ αἵρεσίς (50) ἐστι πρόσκλισις δογμάτων, ἤ, ὥς τινες, πρόσκλισις δόγμασι πολλοῖς ἀκολουθίαν πρὸς ἄλληλα καὶ τὰ φαινόμενα περιέχουσα (51), πρὸς τὸ εὖ ζῆν συντείνουσα· καὶ τὸ μὲν δόγμα ἐστὶ κατάληψίς τις λογική· κατάληψις δὲ ἕξις καὶ συγκατάθεσις τῆς διανοίας· οὐ μόνον οἱ ἐφεκτικοὶ (52), ἀλλὰ καὶ πᾶς δογματικὸς ἔν τισιν ἐπέχειν εἴωθεν, ἤτοι παρὰ γνώμης ἀσθένειαν, ἢ παρὰ πραγμάτων ἀσάφειαν, ἢ παρὰ τὴν τῶν λόγων ἰσοσθένειαν.

A sionem. Quomodo respondeat etiam ad rogatum? nam clarum est eum de hoc non sustinere assensionem. Atqui se sustinere assensionem pronuntiat. Quod sequendo si oporteat nos de rebus omnibus sustinere assensionem, de ipsa assensionis sustentione assensionem primum sustinebimus, sitne ei credendum, an non. Præterea si hoc ipsum verum est, quod verum nesciatur, neque omnino veri quidquam ab illo datur: si autem de hoc quoque dicet dubitari posse, an ✠ verum ignoretur, eo ipso dat verum cognosci posse, quod suam de ipso assensionis sustentionem videatur non confirmare. Quod si hæresis est dogmatum inclinatio, aut, ut quidam dicunt, inclinatio quæ multis dogmatibus præbet consequentiam inter se et ea quæ apparent, tendens ad recte vivendum: et dogma est quædam quæ fit ratione comprehensio: comprehensio autem est habitus et assensio animi: non solum ephectici, sed etiam quilibet dogmaticus, in nonnullis solet sustinere assensionem, aut propter mentis imbecillitatem, aut rerum obscuritatem, aut vires æquales rationum.

CAPUT VI.

De genere, speciebus et differentiis, et quis sit eorum usus in definitionibus

Αἱ τῶν ζητήσεων (53) *ἔφοδοι καὶ ἀρχαὶ περὶ ταῦτα καὶ ἐν τούτοις εἰσίν.*

Προτακτέον δὴ καὶ τῶν ὅρων, καὶ τῶν ἀποδείξεων, καὶ διαιρέσεων, ποσαχῶς λέγεται τὸ ζητούμενον· τά τε ὁμώνυμα χειριστέον (54), καὶ τὰ συνώνυμα εὐκρινῶς τακτέον κατὰ τὰς σημασίας· ἔπειτα ζητητέον, εἰ τῶν πρὸς ἕτερα θεωρουμένων ἐστὶ τὸ προκείμενον, ἢ καθ' αὑτὸ λαμβάνεται· ἐπὶ τούτοις, εἰ ἔστι, τί ἐστι, τί αὐτῷ συμβέβηκεν· ἢ καὶ οὕτως, εἰ ἔστι, τί ἐστι, διότι ἐστί. Πρὸς δὲ τὴν τούτων θεωρίαν ἡ τῶν καθ' ἕκαστα γνῶσις καὶ ἡ τῶν καθόλου συνυποβάλλει (55), καὶ τὰ πρότερα, καὶ τὰ ἐπὶ τὰς διαφορὰς, καὶ αἱ διαιρέσεις αὐτῶν. Ἡ μὲν οὖν ἐπαγωγὴ (56) φέρει τὸ καθόλου καὶ τὸν ὁρισμόν· αἱ δὲ διαιρέσεις τὰ εἴδη καὶ τὸ τί ἦν εἶναι (57) καὶ τὸ ἄτομον· ἡ δὲ θεωρία ✠ τοῦ ποσαχῶς τὴν λῆψιν τοῦ οἰκείου· αἱ δὲ διαπορήσεις τὰς κατ' αὐτὰς (58) διαφορὰς καὶ τὰς ἀποδείξεις, καὶ ἄλλως τὴν θεωρίαν συναύξουσι, τά τε παρεπόμενα αὐτῇ· ἐκ πάντων δὲ ἐπιστήμη τε παρίσταται καὶ ἀλήθεια. Πάλιν τὸ κεφαλαιωθὲν ἐκ τῆς διαιρέσεως ὅρος γίνεται· λαμβάνεται γὰρ καὶ πρότερος τῆς διαιρέ-

B *Quæstionum insinuationes et principia circa hæc et in his sunt.*

Ante definitiones autem, demonstrationes, et divisiones, prius ponendum est quot modis dicatur id, quod quæritur: et tractanda sunt homonyma, et synonyma sunt apte et distincte ponenda secundum suas significationes. Deinde quærendum est an ex iis, quæ considerantur, ut relata ad alia, sit id quod proponitur, an per seipsum sumatur. Post hæc, an sit, quid sit, quid ei accidat: aut sic etiam, an sit, quid sit, propter quid sit. Ad hæc autem contemplanda confert singulorum cognitio et universorum, et ea quæ sunt priora, et differentiæ, et earum divisiones. Atque inductio quidem affert id quod est universum et definitionem: divisiones autem, C species, et quid sit, et individuum. Contemplatio autem qua consideratur, quot modis dicatur, affert assumptionem ejus quod est proprium: dubitationes autem, eas quæ sunt in ipsis differentias et demonstrationes: et alioqui augent contemplationem, et ea quæ ipsam consequuntur: ex omnibus autem

✠ P. 914 ED. POTTER, 778 ED. PARIS.

(49) *Μὴ βεβαιῶν*. Delenda videtur particula negativa μή, ut sensus sit: « Hoc ipso concedit veritatem posse cognosci, quod videtur retentionem assensionis suadere. »

(50) *Αἵρεσις*. Conf. Diogenes Laertius in procemio seg. 20: Sextus Empiricus *Hypotyp*. lib. I, Suidas v. Αἵρεσις.

(51) *Περιέχουσα*. « Continens. » Hervetus exp. « præbens, » quod est παρέχουσα. Posset legi περιέχουσι, « continentibus. »

(52) *Ἐφεκτικοί*. Ἐφεκτοί. Forte verius ἐφεκτικοί. Sylburg. — Sic superius μεθεκτοί pro μεθεκτικοί *Strom*. I, pag. 348, ubi conf. not.

(53) *Αἱ τῶν ζητ.* Titulum ipsum Hervetus interpres omittit, et absque separatione sequentia cum præcedentibus connectit. Sylburg.

(54) *Χειριστέον*. Χειριστέον agnoscit etiam Herveti versio, « tractanda sunt homonyma: » sed verius χωριστέον. Sylburg.

(55) *Συνυποβάλλει*. L. συνεπιβάλλει. Lowth.

(56) *Ἐπαγωγή*. Inductio enim est argumenti species, qua ex singularibus colligitur universale.

(57) *Καὶ τὸ τί ἦν εἶναι*. Quid sit res, id est essentialem ejus definitionem. Nam ex divisione rerum, partes earum, et essentiæ rationem discimus. Unde et paulo post, definitionis demonstrationem D sequi divisionem affirmat: et divisionem τί ἐστι, « quid sit, » docere. Quomodo autem tum definitio ex inductione procedit, ut sententia præcedente dicitur? Hunc nodum Clemens paulo infra solvit, ubi docet definitionem et præcedere divisionem, et eam subsequi.

(58) *Κατ' αὐτάς*. In Flor. est etiam altera lectio καθ' αὐτάς. Priorem sequitur Herveti versio, « eas quæ sunt in ipsis differentias. » Sylburg.

ostenditur scientia et veritas. Rursus id quod in summam redigitur ex divisione, appellatur definitio; sumitur enim determinatio et prior divisione, et posterior: prior quidem, quando concessa vel tantum proposita fuerit; posterior autem, quando demonstrata, et per sensum, ex singularibus, in summam colligitur universale; inductionis enim principium est sensus: finis autem, id quod est universale. Atque inductio quidem non ostendit quid sit, sed quod sit, vel non sit: ✠ divisio autem quod sit, et determinatio similiter atque divisio, essentiam docet, et quid sit, non autem an sit. Demonstratio autem tria, nempe an sit, et quid sit, et propter quid sit aperit. Sunt autem nonnullæ quoque definitiones quæ causam continent. Quoniam autem scire est, quando causam viderimus: sunt autem causæ quatuor, materia, id quod movet, forma, finis: erit quadruplex determinatio. Primum ergo sumendum est genus, in quo sunt ea quæ sunt proxima supremis: postea propinqua differentia. Differentiarum autem continuatio scissa et divisa, complet quid sit esse, seu rei essentiam ac definitionem. Non necesse est autem dicere omnes uniuscujusque differentias, sed eas quæ species constituunt. Geometrica resolutio et compositio divisioni dialecticæ et definitioni similis. Et a divisione quidem recurrimus ad ea quæ sunt simpliciora, et magis principalia. Atque genus quidem rei quæ quæritur dividimus in eas quæ ei insunt species: ut exempli causa, in homine, animal quod est genus, dividimus in eas quæ in ipso apparent species, nempe mortale et immortale. Et sic semper genera quæ videntur esse composita, secantes in species simpliciores, accedimus ad id quod quæritur, et non amplius suscipit divisionem. Cum enim animal diviserimus in mortale et immortale, deinde vero mortale in terrestre et aquatile, et rursus terrestre in volucre et pedestre, et sic propinquam ei quod quæritur speciem, quæ etiam comprehendit id quod quæritur, diviserimus, secando deveniemus ad simplicissimam speciem, quæ nihil quidem aliud, sed id solum quod quæritur comprehendit. Rursus enim pedestre dividimus in rationis particeps et expers rationis. Deinde ex iis speciebus quæ sumuntur ex divisione, eligentes ea quæ sunt magis propinqua homini, cum ex iis unam composuerimus orationem, efficimus hominis definitio-

A σεως καὶ ὕστερος ὁ διορισμός· πρότερος μὲν, ὅταν συγχωρηθῇ ἢ προτεθῇ· ὕστερος (59) δὲ, ὅταν ἀποδειχθῇ· καὶ κατὰ τὴν αἴσθησιν δὲ ἐκ τοῦ καθ' ἕκαστα κεφαλαιοῦται τὸ καθόλου· ἀρχὴ (60) γὰρ τῆς ἐπαγωγῆς ἡ αἴσθησις· πέρας δὲ τὸ καθόλου. Ἡ μὲν οὖν ἐπαγωγὴ οὐ τὸ τί ἐστι δείκνυσιν, ἀλλ' ὅτι ἐστὶν, ἢ οὐκ ἔστιν· ἡ διαίρεσις δὲ, ὅτι ἐστὶ παρίστησιν (61), ὅ τε διορισμὸς ὁμοίως τῇ διαιρέσει τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τί ἐστι διδάσκει, οὐχὶ δὲ τὸ εἰ ἔστιν· ἥ τε ἀπόδειξις, τὰ τρία, τό τε εἰ ἔστιν, καὶ τὸ τί ἐστιν, καὶ τὸ διατί ἐστιν, σαφηνίζει. Εἰσὶ δὲ ἔνιοι καὶ τῆς αἰτίας ἐμπεριεκτικοὶ ὅροι. Ἐπεὶ δὲ ἐπίστασθαί ἐστιν, ὅταν ἴδωμεν τὴν αἰτίαν· αἰτίαι (62) δὲ τέσσαρες, ἡ ὕλη, τὸ κινοῦν (63), τὸ εἶδος, τὸ τέλος· τετραχῶς ἔσται ὁ διορισμός. Ληπτέον οὖν πρῶτον τὸ γένος, ἐν ᾧ ἐστι B τῶν ἐπάνω τὰ ἐγγύτατα· μετὰ τοῦτο, τὴν προσεχῆ διαφοράν. Ἡ δὲ συνέχεια τῶν διαφορῶν (64), τεμνομένη καὶ ἀποδιαιρουμένη, τὸ τί ἦν εἶναι ἐκπληροῖ. Οὐκ ἀνάγκη δὲ πάσας λέγειν ἑκάστου τὰς διαφοράς, ἀλλὰ τὰς εἰδοποιούσας. Ἡ γεωμετρικὴ ἀνάλυσις καὶ σύνθεσις, τῇ διαλεκτικῇ διαιρέσει καὶ ὁρισμῷ ἔοικε· καὶ ἀπὸ μὲν τῆς διαιρέσεως, ἐπὶ τὰ ἁπλούστερα καὶ ἀρχικώτερα ἀνατρέχομεν. Τὸ γοῦν γένος τοῦ ζητουμένου πράγματος διαιροῦμεν εἰς ἐνυπάρχοντα αὐτῷ εἴδη· οἷον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ζῶον, γένος ὂν, εἰς τὰ ἐμφαινόμενα εἴδη διαιροῦμεν, τὸ θνητὸν καὶ ἀθάνατον· καὶ οὕτως ἀεὶ τὰ σύνθετα δοκοῦντα εἶναι γένη εἰς τὰ ἁπλούστερα εἴδη τέμνοντες, ἐπὶ τὸ μὴ ζητούμενον (65) καὶ μηκέτι τομὴν ἀποδεχόμενον παραγινόμεθα. Τὸ γὰρ ζῶον εἰς τὸ θνητὸν καὶ ἀθάνατον διε- C λόντες, εἶτα μέντοι τὸ θνητὸν εἰς τὸ χερσαῖον καὶ ἔνυδρον, καὶ πάλιν τὸ χερσαῖον εἰς τὸ πτηνὸν καὶ πεζὸν, καὶ οὕτως τὸ προσεχὲς τῷ ζητουμένῳ εἶδος, ὃ καὶ περιλαμβάνει τὸ ζητούμενον, διαιροῦντες, ἀφιξόμεθα τέμνοντες ἐπὶ τὸ ἁπλούστατον εἶδος, ὅπερ ἄλλο μὲν οὐδὲν, μόνον δὲ τὸ ζητούμενον παραλαμβάνει. Πάλιν γὰρ τὸ πεζὸν εἰς λογικὸν καὶ ἄλογον διαιρούμεθα· κἄπειτα τὰ προσεχῆ τῶν ἐκ τῆς διαιρέσεως λαμβανομένων εἰδῶν τῷ ἀνθρώπῳ ἐκλεγόμενοι, καὶ ἐπισυνθέντες εἰς ἕνα λόγον, τὸν ὅρον τοῦ ἀνθρώπου ἀποδίδομεν, ὅς ἐστι ζῶον θνητὸν, χερσαῖον, πεζὸν, λογικόν. Ὅθεν ὕλης μὲν τάξιν ἐπέχει ἡ διαίρεσις, τῷ ὅρῳ τὴν ἁπλότητα τοῦ ὀνόματος ἀναζητοῦσα· τεχνίτου δὲ καὶ δημιουργοῦ ὁ ὅρος ἐπισυντιθεὶς καὶ κατασκευάζων, καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ὄντος παριστάς· οὐ D τούτων τῶν πραγμάτων ὧν ἔχομεν καθολικὰς διανοίας. Τούτων τῶν διανοιῶν τοὺς ἑρμηνευτικοὺς λό-

✠ P. 915 ED. POTTER, 779 ED. PARIS.

(59) *Ὕστερος*. Conf. Aristotelis *Analyt. post.* lib. II, cap. 13.

(60) *Ἀρχή*. Eadem docet Aristoteles *Analyt.* lib. I, cap. 18.

(61) *Ὅτι ἐστὶ παρ.* « Quod sit, » etc. Perperam: Id enim, ut dictum est, docet inductio. Scribendum, τὸ τί ἐστι· vel, ὅ τι ἐστί· « quid sit. » Id quippe afferre divisionem, mox ait.

(62) *Αἰτίαι*. Conf. Aristoteles *Analyt. poster.* lib. II, c. 11, quod sic incipit: Ἐπεὶ δὲ ἐπίστασθαι οἰόμεθα, ὅταν εἰδῶμεν τὴν αἰτίαν· αἰτίαι δὲ τέσσαρες. « Cum autem putemus nos tunc scire, quando causam cognoscimus; causæ vero quatuor sint, » etc., quæ fere κατὰ λέξιν repetit Clemens.

(63) *Τὸ κινοῦν*. Id est, τὸ ποιητικόν. H. SYLBURG. Nempe causa efficiens, ἥ τι πρῶτον ἐκίνησε, « quæ primum movit, » ut ab Aristotele dicitur loc. cit.

(64) *Συνέχεια τῶν διαφορῶν*. « Coacervatio differentiarum, » cujus specimen occurrit in definitione hominis infra posita, pag. 779 edit. Paris. LOWTH.

(65) *Τὸ μὴ ζητ.* Delenda est particula neg. μή, sensus enim est, per ejusmodi divisionem pervenire tandem ἐπὶ τὸ ζητούμενον, « ad id quod quæritur, quod ulterioris divisionis capax non est; » ut statim sequitur. Idem Lowthio quoque visum est.

γους εἶναι φαμέν· τούτων γὰρ τῶν διανοιῶν, καὶ αἱ διαιρέσεις γίνονται. Τῶν δὲ διαιρέσεων ἡ μέν τις εἰς εἴδη διαιρεῖ τὸ διαιρούμενον, ὡς γένος· ἡ δέ τις εἰς μέρη, ὡς ὅλον· ἡ δὲ εἰς τὰ συμβεβηκότα. Ἡ μὲν οὖν τοῦ ὅλου εἰς τὰ μέρη διαίρεσις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ μέγεθος ἐπινοεῖται· ἡ δὲ εἰς τὰ συμβεβηκότα οὐδέποτε ὅλη δύναται διαληφθῆναι, εἴγε καὶ οὐσίαν ἑκάστῳ δεῖ πάντως τῶν ὄντων ὑπάρχειν. Ὅθεν ἀδόκιμοι ἄμφω αὗται αἱ διαιρέσεις, μόνη δὲ εὐδοκιμεῖ ἡ τοῦ γένους εἰς εἴδη τομή, ὑφ' ἧς χαρακτηρίζεται ἥ τε ταυτότης ἡ κατὰ γένος, ἥ τε ἑτερότης ἡ κατὰ ἰδικὰς διαφοράς. Τὸ εἶδος ἀεὶ ἔν τινι μέρει θεωρεῖται· οὐ μὴν ἀνάπαλιν, εἴ τι μέρος ἐστί τινος, τοῦτο καὶ εἶδος γενήσεται· ἡ γὰρ χεὶρ μέρος μέν ἐστι τοῦ ἀνθρώπου, εἶδος δὲ οὐκ ἔστιν. Καὶ τὸ μὲν γένος ἐν τοῖς εἴδεσιν ἐνυπάρχει· τὸ γὰρ ζῶον καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἐν τῷ βοΐ· τὸ δὲ ὅλον, ἐν τοῖς μέρεσιν οὐκ ἐνυπάρχει· οὐ γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἐν τοῖς ποσὶν ὑπάρχει. Διὸ κυριώτερον τὸ εἶδος τοῦ μέρους· καὶ ὅσα τοῦ γένους κατηγορεῖται, ταῦτα πάντα καὶ τοῦ εἴδους κατηγορηθήσεται. Ἄριστον μὲν οὖν εἰς δύο θεωρεῖν (66) εἴδη τὸ γένος· εἰ δὲ μή, εἰς τρία. Τὰ τοίνυν εἴδη, γενικώτερον μὲν διαιρούμενα, χαρακτηρίζεται τῷ τε ταὐτῷ καὶ θατέρῳ· ἔπειτα δὲ διὰ τῶν γενικῶς σημαινομένων διαιρούμενα χαρακτηρίζεται. Ἕκαστον γὰρ τῶν εἰδῶν ἤτοι οὐσία ἐστίν· ὥσπερ ὅταν λέγωμεν, Τῶν ὄντων τὰ μὲν σώματά ἐστι, τὰ δὲ ἀσώματα· ἢ ποσὸν, ἢ πρός τι, ἢ ποῦ, ἢ πότε, ἢ ποιεῖν, ἢ πάσχειν. Παντὸς οὗ τινος οὖν ἐπιστήμων τίς ἐστι, τούτου καὶ τὸν ὅρον ἀποδώσει· ὡς ὅ γε μὴ δυνάμενος λόγῳ περιλαβεῖν καὶ ὁρίσασθαι ὁτιοῦν, τούτου ἐπιστήμων οὐκ ἄν ποτε εἴη. Ἐκ δὲ τῆς τοῦ ὅρου ἀγνοίας καὶ τὰς πολλὰς ἀμφισβητήσεις γίνεσθαι καὶ τὰς ἀπάτας, συμβαίνει. Εἰ γὰρ ὁ τὸ πρᾶγμα εἰδὼς ἔχει κατὰ διάνοιαν τὴν εἴδησιν αὐτοῦ, δύναται δὲ καὶ λόγῳ σαφηνίσαι ὃ διανοεῖται, ἡ δὲ τῆς διανοίας ἑρμηνεία ὅρος ἐστὶν, ἀναγκαῖόν ἐστι τὸν εἰδότα τὸ πρᾶγμα δύνασθαι αὐτοῦ καὶ τὸν ὅρον ἀποδιδόναι. Προσλαμβάνεται δὲ ὅροις καὶ ἡ διαφορὰ, σημείου τάξιν ἐπέχουσα τῷ ὅρῳ. Τῷ γοῦν τοῦ ἀνθρώπου ὅρῳ τὸ *γελαστικὸν* προστεθὲν, ποιεῖ τὸ ὅλον· ζῶον λογικὸν, θνητὸν, χερσαῖον, πεζὸν, γελαστικόν. Σημεῖα γάρ ἐστι τὰ κατὰ διαφορὰν προσαγόμενα τῷ ὅρῳ οἰκείων πραγμάτων· τὴν δὲ φύσιν αὐτῶν τῶν πραγμάτων οὐκ ἐνδείκνυται. Αὐτίκα ἰδίου ἀπόδοσιν φασὶν εἶναι τὴν διαφοράν· καὶ καθὸ τῶν ἄλλων ἁπάντων διαφέρει τὸ ἔχον τὴν διαφορὰν, ὃ μόνῳ ὑπάρχει καὶ ἀντικατηγορεῖται τοῦ πράγματος ἐν τοῖς ὅροις, ἀνάγκη τὸ πρῶτον γένος ὡς ἀρχηγὸν καὶ ὑποστατὸν (67) δεῖ παραλαμβάνειν. Ἐν μὲν οὖν τοῖς μακροτέροις ὅροις τὸ πλῆθος τῶν εἰδῶν τῶν ἐξευρισκομένων διὰ τῶν δέκα κατηγοριῶν· ἐν δὲ τοῖς ἐλαχίστοις, τὰ προηγούμενα τῶν προσεχῶν εἰδῶν ληφθέντα, τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν διασημαίνει τοῦ πράγματος· ὁ δὲ ἐλάχιστος ἐκ τριῶν συνέστηκε, τοῦ γένους καὶ δυεῖν τῶν

A nem, quæ est animal mortale, terrestre, pedestre, rationis particeps. Quo fit ut materiæ quidem locum præstet divisio, definitioni quærens simplicitatem nominis : artificis autem et opificis definitio, quæ componit et construit, et ejus quod est ostendit cognitionem. Non harum autem rerum, nec idearum **331** sunt definitiones, sed rerum quarum habemus universales in animo notiones. Harum notionum dicimus esse orationes interpretativas; harum enim notionum fiunt etiam divisiones. Ex divisionibus autem, una quidem ✠ dividit rem divisam in species, ut genus : altera autem in partes, ut totum : alia vero in accidentia. Atque totius quidem in partes divisio, ut plurimum consideratur in magnitudine : quæ fit autem in accidentia, nunquam B potest tota explicari, siquidem oportet unicuique entium omnino inesse essentiam. Unde etiam reprobantur ambæ hæ divisiones : sola autem probatur divisio generis in species, a qua formam characteremque accipit quæ est secundum genus identitas, et diversitas quoad differentias speciales. Species semper in aliqua parte consideratur, non tamen contra si quid est pars alicujus, hoc erit etiam species : manus enim est pars quidem hominis, non est autem species. Et genus quidem inest in speciebus : animal enim inest in homine et bove. Totum autem non inest in partibus. Homo enim non inest in pedibus. Quocirca species est parte potior. Et quæcunque de genere prædicantur, ea C etiam omnia prædicabuntur de specie. Atque optimum quidem fuerit contemplari genus in duabus speciebus : sin minus autem, in tribus. Species ergo divisæ quidem generalius, characterem accipiunt ex eodem et altero. Deinde vero divisæ, per ea quæ generaliter significantur characterem accipiunt. Unaquæque enim species aut est substantia : ut cum dicimus : Ex iis quæ sunt, alia quidem sunt corporea, alia vero incorporea : aut quantum, aut quod refertur ad aliquid, aut ubi, aut quando, aut agere, aut pati. Cujuscunque ergo rei habet aliquis scientiam, ejus etiam dabit definitionem : quemadmodum qui non potest oratione comprehendere et definire quidlibet, ejus rei nunquam habebit scientiam. Ex ignoratione autem definitionis, accidit ut D multæ dubitationes oriantur et deceptiones. Si enim qui rem novit, habet in animo ejus cognitionem : potest autem quis oratione explicare id quod habet in animo : ejus autem quod animo cogitatur explicatio, est definitio : necesse ergo est ut qui rem norit, possit ejus etiam dare definitionem. Assumitur autem in definitionibus etiam differentia, quæ signi locum obtinet in definitione. Hominis itaque definitioni adjectum, vi ridendi præditum, facit totum : animal rationis particeps, mortale, terrestre, pede-

✠ P. 916 ED. POTTER, 779-780 ED. PARIS.

(66) Θεωρεῖν. Θεωρεῖν agnoscit etiam Herveti versio, « contemplari genus in duabus speciebus : » atque ita est in p. præcedente, non aspernanda tamen est A. lectio διαιρεῖν, « dividere. »

(67) Ὑποστατόν. « Quod reliquis substernitur » Lowth.

stre, vi ridendi præditum. Quæ enim per differentiam adhibentur definitioni, sunt signa rerum propriarum, ipsarum autem rerum naturam non indicant. Jam vero dicunt differentiam esse proprii redditionem, et secundum quod differt ab aliis id quod habet differentiam, quod soli inest, et de re mutuo prædicatur : necesse est in definitionibus primum genus assumere ut principale, et quod subsistat. Et in longioribus quidem ✠ definitionibus, multitudo specierum quæ inveniuntur per decem prædicamenta : in minimis autem, quæ ex propinquis speciebus sumptæ fuerint principales, rei essentiam et naturam significant. Quæ est autem minima, constat ex tribus, ex genere, et duabus speciebus maxime necessariis. Hoc autem fit propter brevitatem. Dicimus ergo : Homo est animal vi ridendi præditum. Tunc assumendum est id quod præcipue accidit ei quod definitur, aut propria ejus virtus, aut proprium ejus munus ac officium, aut aliquid aliud ejusmodi. Quare cum definitio debeat rei essentiam exponere, non potest quidem rei naturam accurate comprehendere : per præcipuas autem species declarat essentiam : et habet definitio propemodum essentiam in qualitate.

A ἀναγκαιοτάτων εἰδῶν. Γίνεται δὲ τοῦτο διὰ συντομίαν. Φαμὲν οὖν· Ἄνθρωπός ἐστι τὸ ζῶον γελαστικόν· τό τε ἐξαιρέτως συμβεβηκὸς τῷ ὁριζομένῳ προσπαραληπτέον, ἢ τὴν ἰδίαν ἀρετὴν αὐτοῦ, ἢ τὸ ἴδιον ἔργον αὐτοῦ, καὶ τοιούτων τινῶν ἄλλων. Ἐξηγητικὸς οὖν ὁ ὅρος ὢν τῆς τοῦ πράγματος οὐσίας, περιλαβεῖν μὲν ἀκριβῶς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος ἀδυνατεῖ· διὰ δὲ τῶν κυριωτάτων εἰδῶν τὴν δήλωσιν τῆς οὐσίας ποιεῖται, καὶ σχεδὸν ἐν ποιότητι ὁ ὅρος τὴν οὐσίαν ἔχει.

CAPUT VII.

De causis dubitandi sive assensum sustinendi.

Quæ efficiunt ut sustineatur assensio, causæ sunt duæ supremæ. Una quidem, mens humana quæ est multiplex et instabilis, cui quidem natura est insitum ut generet dissensionem, aut aliorum inter se invicem aut sui ipsorum a seipsis. Secunda autem, ea quæ est in rebus discrepantia, quæ etiam maxime efficit ut sustineatur assensio. Nam cum neque omnibus visis possimus credere propter repugnantiam : neque omnibus fidem non habere, quod id quod dicit omnia esse incredibilia, cum sit ex omnibus, in numerum etiam omnium ascribatur; neque aliquibus quidem credere, aliquibus vero non credere, propter æqualitatem : eo deducti sumus ut sustineamus assensionem. Harum autem principalium causarum, propter quas assensionem sustinemus, cogitationis quidem instabilitas, generat dissensionem : dissensio autem est immediata causa propter quam sustinetur assensio. Hinc plena quidem est vita judiciis et curiis, et in summa, eorum quæ dicuntur bona et mala electione : quæ quidem dubiæ mentis et ad oppositarum rerum infirmitatem claudicantis, sunt argumenta. Sunt itaque libris plenæ bibliothecæ, classesque et commentationes iis qui in dogmatibus inter se dissentiunt, et sibi persuaserunt se in rebus tenere veritatem.

B Τὰ ποιητικὰ τῆς ἐποχῆς αἴτια δύο ἐστὶ τὰ ἀνωτάτω· ἓν μὲν τὸ πολύτροπον καὶ ἄστατον τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, ὅπερ γεννητικὸν εἶναι πέφυκε τῆς διαφωνίας, ἤτοι τῆς (68) ἀλλήλων πρὸς ἀλλήλους, ἢ τῆς ἑαυτῶν πρὸς ἑαυτούς· δεύτερον δὲ ἡ ἐν τοῖς οὖσι διαφωνία, ἢ καὶ εἰκότως ἐμποιητικὴ καθέστηκε τῆς ἐποχῆς. Μήτε γὰρ πάσαις φαντασίαις πιστεύειν δυνηθέντες διὰ τὴν μάχην, μήτε πάσαις ἀπιστεῖν (69) διὰ τὸ καὶ τὴν λέγουσαν πάσας ἀπίστους ὑπάρχειν ἐξ ἁπασῶν οὖσαν συμπεριγράφεσθαι πάσαις· μήτε τισὶ μὲν πιστεύειν, τισὶ δὲ ἀπιστεῖν διὰ τὴν ἰσότητα, κατήχθημεν εἰς ἐποχήν. Τούτων δὲ αὐτῶν τῶν ἀρχικωτάτων τῆς ἐποχῆς τὸ μὲν ἀβέβαιον τῆς διανοίας γεννητικόν ἐστι διαφωνίας· ἡ δὲ διαφωνία, προσεχὲς αἴτιον τῆς ἐποχῆς· ὅθεν πλήρης μὲν ὁ βίος δικαστη- C ρίων τε καὶ βουλευτηρίων, καὶ καθόλου τῆς περὶ (70) τὰ λεγόμενα ἀγαθὰ καὶ κακὰ αἱρέσεως, ἅπερ ἠπορημένης ἐστὶ διανοίας καὶ πρὸς τὴν τῶν (71) ἀντικειμένων πραγμάτων εἰς ἀσθένειαν (72) μετοκλαζούσης τεκμήρια· πλήρεις δ' αἱ θῆκαι τῶν βιβλίων, καὶ αἱ συντάξεις καὶ αἱ πραγματεῖαι τῶν διαφωνούντων ἐν τοῖς δόγμασι, καὶ πεποιθότων ἑαυτοὺς τὴν ἐν τοῖς οὖσιν ἀλήθειαν γινώσκειν.

CAPUT VIII.

Qua methodo tum res, tum nomina ad certas classes reduci possunt.

In voce tria versantur : nempe et nomina quæ sunt signa eorum quæ animo cogitantur principali-

D Τρία (73) ἐστὶ περὶ τὴν φωνήν· τά τε ὀνόματα, σύμβολα ὄντα τῶν νοημάτων κατὰ τὸ προηγούμενον,

✠ P. 917 ED. POTTER, 781 ED. PARIS.

(68) *Ἤτοι τῆς*. Duplicem dissensionem statuit; aliam, qua diversi homines inter se dissentiunt; aliam qua quis a seipso discrepat.

(69) *Μήτε π. α.* Sensus est : Credi non posse hanc propositionem, « Nihil est credendum. » Quia tum ne hæc quidem propositio esset credenda, cum etiam ea generali voce « nihil » excluderetur. Simili argumento adversus Pyrrhoniorum ἐποχήν supra est usus p. 777 edit. Paris.

(70) *Καὶ καθόλου τῆς π.* Vult, difficultatem eligendi quod optimum est, quæ ubique gentium conspicitur, esse manifestum indicium, quod in multis rebus retinenda sit assensio.

(71) *Καὶ πρὸς τὴν τῶν*. Τὴν superfluum est. Sic expl. : « Quæ sunt indicia mentis dubiæ, quæque præ rerum inter se repugnantia ob infirmitatem claudicat. »

(72) *Εἰς ἀσθένειαν*. Dele εἰς. LOWTH.

(73) *Τρία*. Hæc se tria sequuntur : res, conceptus, voces. Voces repræsentant conceptus, con-

κατ' ἐπακολούθημα δὲ καὶ τῶν ὑποκειμένων· δεύτερον δὲ τὰ νοήματα, ὁμοιώματα καὶ ἐκτυπώματα τῶν ὑποκειμένων ὄντα. Ὅθεν ἅπασι καὶ τὰ νοήματα τὰ αὐτά ἐστι, διὰ τὸ τὴν αὐτὴν ἀπὸ τῶν ὑποκειμένων ἅπασιν ἐγγίνεσθαι τύπωσιν· οὐκ ἔτι δὲ καὶ τὰ ὀνόματα, διὰ τὰς διαλέκτους τὰς διαφόρους. Τρίτον δὲ, τὰ ὑποκείμενα πράγματα, ἀφ' ὧν ἡμῖν τὰ νοήματα ἐντυποῦνται. Τὰ μὲν οὖν ὀνόματα ἡ γραμματικὴ εἰς τὰ καθολικὰ στοιχεῖα κδ' ἀνάγει· ὡρισμένα γὰρ χρὴ εἶναι τὰ στοιχεῖα· τῶν γὰρ καθ' ἕκαστα, ἀπείρων ὄντων, μὴ εἶναι ἐπιστήμην· ἴδιον δὲ ἐπιστήμης καθολικοῖς (74) ἐπερείδεσθαι θεωρήμασι καὶ ὡρισμένοις. Ὅθεν τὰ καθ' ἕκαστα εἰς τὰ καθόλου ἀνάγεται. Ἡ δὲ τῶν φιλοσόφων πραγματεία περί τε τὰ νοήματα καὶ τὰ ὑποκείμενα καταγίνεται. Ἐπὶ δὲ τούτων, τὰ καθ' ἕκαστα (75), ἄπειρα στοιχεῖά τινα καὶ τούτων εὑρέθη (76), ὑφ' ἃ πᾶν τὸ ζητούμενον ὑπάγεται· καὶ εἰ μὲν φαίνοιτο ὑφ' ἕν τι ὑποδεδυκὸς τῶν στοιχείων, ἢ καὶ πλείω, ἀποφανούμεθα αὐτὸ εἶναι· εἰ δὲ πάντα διαφύγοι, μηδαμῆ εἶναι. Τῶν λεγομένων (77) τὰ μὲν ἄνευ συμπλοκῆς λέγεται, ὡς τὸ *ἄνθρωπος*, καὶ ὡς τὸ *τρέχει*, καὶ ὅσα λόγον οὐκ ἀποτελεῖ, ὃ δὴ (78) τἀληθὲς ἢ τὸ ψεῦδος ἔχει· τῶν δὲ μετὰ συμπλοκῆς (79) λεγομένων τὰ μὲν οὐσίαν σημαίνει, τὰ δὲ ποιὸν, τὰ δὲ ποσὸν, τὰ δὲ πρός τι, τὰ δὲ ποῦ, τὰ δὲ πότε, τὰ δὲ κεῖσθαι, τὰ δὲ ἔχειν, τὰ δὲ ποιεῖν, τὰ δὲ πάσχειν· ἃ δὴ καὶ στοιχεῖα τῶν ὄντων φαμὲν, τῶν ἐν ὕλῃ καὶ μετὰ τὰς ἀρχάς (80)· ἔστι γὰρ λόγῳ θεωρητὰ ταῦτα· τὰ δὲ ἄϋλα νῷ μόνῳ ληπτά ἐστι κατὰ τὴν πρώτην ἐπιβολήν· τῶν δὲ ὑπὸ τὰς δέκα κατηγορίας ὑποτασσομένων, τὰ μὲν καθ' αὑτὰ λέγεται, ὡς αἱ ἐννέα κατηγορίαι, τὰ δὲ πρός τι. Καὶ πάλιν τῶν ὑπὸ ταύτας τὰς δέκα κατηγορίας τὰ μέν ἐστι συνώνυμα, ὡς βοῦς καὶ ἄνθρωπος, καθὸ

ter, per consequentiam autem, etiam subjectorum : secundo autem, cogitata quæ res subjectas referunt et exprimunt. Unde sunt omnibus eadem cogitata, ✠ propterea quod ex rebus subjectis eadem forma et typus ingeneretur omnibus : non itidem etiam nomina, propter diversos sermones. Tertium autem, sunt res subjectæ, ex quibus nobis imprimuntur cogitata. Atque nomina **332** quidem reducit grammatica in vigintiquatuor generalia elementa : oportet enim esse elementa definita : eorum enim quæ sunt singularia, cum sint infinita, non est scientia. Est autem proprium scientiæ, universis ac generalibus theorematibus niti et definitis. Unde singularia reducuntur ad universa ac generalia. Philosophorum autem indagatio versatur et in iis quæ animo cogitantur, et in rebus subjectis. Quoniam autem singularia horum sunt infinita, horum quoque sunt quædam inventa elementa, ad quæ reducitur quidquid quæritur : et si videatur quidem subire unum aliquod, vel etiam plura ex elementis, id esse pronuntiamus : quod si omnia effugerit, nequaquam esse. Ex iis quæ dicuntur, alia quidem dicuntur absque connexione, ut *homo*, et ut *currit*, et quæcunque orationem minime perficiunt, quæ habet verum vel falsum ; alia vero cum connexione. Ex iis autem quæ dicuntur absque connexione, alia quidem significant essentiam, alia autem quale, alia vero quantum, alia autem quæ referuntur ad aliquid, alia autem ubi, alia vero quando, alia autem situm esse, alia autem habere, alia vero agere, alia autem pati ; quæ etiam dicimus esse elementa eorum quæ sunt in materia et post principia. Considerari enim possunt hæc ratione. Quæ carent autem materia, sola mente possunt apprehendi per

✠ P. 918 ED. POTTER, 782 ED. PARIS.

ceptus repræsentant res. Ac res quidem et conceptus ubique sunt eadem, voces autem differunt. Aristoteles lib. *De interpretatione* cap. 1 : Ὥσπερ οὐδὲ γράμματα πᾶσι τὰ αὐτὰ, οὕτως οὐδὲ φωναὶ αἱ αὐταί. Ὧν μέντοι ταῦτα σημεῖα πρώτως, τὰ αὐτὰ πᾶσι παθήματα τῆς ψυχῆς· καὶ ὧν ταῦτα ὁμοιώματα, πράγματα ἤδη τὰ αὐτά. « Ut litteræ non sunt apud omnes eædem, ita neque voces sunt eædem. Sed passiones animi, quarum hæc primum sunt signa, eædem sunt apud omnes. Eædem sunt etiam res, quarum hæ passiones sunt simulacra. »

(74) *Καθολικοῖς*. Conf. Aristotelis *Analyt. poster.* lib. I, cap. 4.

(75) *Ἐπὶ δὲ τούτων, τὰ καθ' ἕκαστα*. Scribe cum interprete : Ἐπεὶ δὲ τούτων τὰ καθ' ἕκαστα ἄπειρα, στοιχεῖά τινα καὶ τούτων εὑρέθη. Paulo post : Τῶν δὲ μετὰ συμπλοκῆς λεγομένων, τὰ μὲν οὐσίαν σημαίνει, τὰ δὲ ποιόν. Recte interpres, χωρὶς συμπλοκῆς legit. Quis enim logicus dicet, voces singulas quæ comprehenduntur prædicamentis, οἱονεὶ στοιχεῖα πρῶτα, μετὰ συμπλοκῆς λέγεσθαι; HEINSIUS.

(76) *Εὑρέθη*. Forte congruentius εὑρεθείη, opt. modo. SYLBURG.

(77) *Τῶν λεγομ*. Hic aliquid deesse vidit Hervetus, et post eum Heinsius. Quod vero deerat, neuter perfecte supplevit. Id quid sit, ex Aristotele facile liquebit. Is enim libro *De categor*. cap. 2 hæc verba habet : Τῶν λεγομένων τὰ μὲν κατὰ συμπλοκὴν λέγεται, τὰ δὲ ἄνευ συμπλοκῆς. Τὰ μὲν οὖν κατὰ συμπλοκήν· οἷον, ἄνθρωπος τρέχει, ἄνθρωπος νικᾷ· ἄνευ συμπλοκῆς· οἷον, ἄνθρωπος, βοῦς, τρέχει, νικᾷ. « Eorum quæ dicuntur alia conjuncta efferuntur, alia sine conjunctione. Conjuncta : ut, homo currit, homo vincit. Sine conjunctione : ut, homo, bos, currit, vincit. »

(78) *Ὃ δή*. Lege ὁ, et referendum ad λόγος. LOWTH. — Aristoteles libri jam dicti c. 4 : Τῶν δὲ κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων οὐδὲν οὔτε ἀληθὲς, οὔτε ψευδές ἐστιν· οἷον, ἄνθρωπος, λευκὸν, τρέχει, νικᾷ. « Eorum autem, quæ sine omni conjunctione dicuntur, nihil est verum aut falsum : ut homo, album, currit, vincit. »

(79) *Τῶν δὲ μετὰ συμ*. Lege τῶν δὲ ἄνευ συμ. Nam μετά positum ab imperito scriba, qui non advertit, prius membrum, quod tractabat de his quæ μετὰ συμπλοκῆς dicuntur, intercidisse. Quod vero prædicamenta sint voces incomplexæ, cuivis notum. Audi Aristotelem principio cap. 4 libri modo citati : Τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων ἕκαστον ἤτοι οὐσίαν σημαίνει, ἢ ποσὸν, ἢ ποιὸν, ἢ πρός τι, ἢ ποῦ, ἢ πότε, ἢ κεῖσθαι, ἢ ἔχειν, ἢ ποιεῖν, ἢ πάσχειν. « Eorum quæ sine omni conjunctione dicuntur, unumquodque aut substantiam significat, aut quantum, aut quale, aut ad aliquid, aut ubi, aut quando, aut situm esse, aut habere, aut agere, aut pati. »

(80) *Μετὰ τὰς ἀρχάς*. Nam summa rerum principia prædicamenta « transcendunt. »

primam applicationem. Ex iis autem quæ collocantur sub decem prædicamentis, alia quidem per se dicuntur, ut novem prædicamenta, alia autem relata ad aliquid. Et rursus ex iis quæ sunt sub his decem prædicamentis, alia quidem sunt synonyma, sicut bos et homo, quatenus animal. Sunt enim synonyma, quorum amborum nomen est commune, ut animal : et ratio eadem, hoc est, definitio, nempe, essentia animata. Heteronyma autem sunt, quæ circa idem subjectum sunt in diversis nominibus, ut ascensus et descensus : ✠ est enim eadem via, sive sursum, sive deorsum. Est autem alia species heteronymorum, utpote equus, et niger, quæ et nomen et rationem habent, alterum ab altero diversum, et neque habent idem subjectum : sunt ea autem dicenda altera, non heteronyma. Polyonyma autem sunt quæ eamdem quidem habent rationem, nomen autem diversum, ut ensis, spatha, gladius. Denominativa autem sunt, quæ ex aliquo altero sunt nominata, ut a fortitudine fortis. Homonyma autem sunt, quæ utuntur eodem nomine, non habent autem eamdem rationem, ut homo, qui est et animal, et homo pictus. Ex homonymis autem, alia quidem habent idem nomen ex fortuna, ut Ajax Locrus, et Ajax Salaminius; alia autem ex intentione. Et ex his, alia quidem per similitudinem, ut homo, et qui est animal, et qui pictus; alia autem per proportionem ac convenientiam, ut pedes Idæ, et nostri pedes, propterea quod sint inferius; alia autem ex operatione, ut pes navis, per quem navis navigat, et pes noster, per quem movemur. Dicuntur etiam homonyma ab eodem et ad idem, ut a medico liber et scalpellum medica, et a medico qui utitur, et ad rationem medicam.

A ζῶον· ἔστι γὰρ συνώνυμα (81), ὧν τό τε ὄνομα ἀμφοῖν κοινὸν, τὸ ζῶον· καὶ ὁ λόγος, ὁ αὐτὸς, τουτέστιν ὁ ὅρος, τουτέστιν οὐσία ἔμψυχος· ἑτερώνυμα δὲ, ὅσα περὶ τὸ αὐτὸ ὑποκείμενον ἐν διαφόροις ἐστὶν ὀνόμασιν, οἷον ἀνάβασις καὶ κατάβασις· ὁδὸς γὰρ ἡ αὐτὴ, ἤτοι εἰς τὸ ἄνω, ἢ εἰς τὸ κάτω. Τὸ δ' ἄλλο εἶδος τῶν ἑτερωνύμων, οἷον ἵππος καὶ μέλας, καὶ ὄνομα καὶ λόγον ἕτερον ἀλλήλων ἔχοντα, μηδὲ τοῦ ὑποκειμένου κοινωνοῦντα· ἕτερα δὲ λεκτέον, οὐχ ἑτερώνυμα. Πολυώνυμα δὲ τὰ τὸν μὲν λόγον τὸν αὐτὸν ἔχοντα, ὄνομα δὲ διάφορον· ὡς ἄορ, ξίφος, φάσγανον· παρώνυμα δ' ἐστὶ τὰ παρά τι ἕτερον ὠνομασμένα, ὡς ἀπὸ τῆς ἀνδρείας ὁ ἀνδρεῖος. Τὰ δὲ ὁμώνυμα (82), τῷ αὐτῷ ὀνόματι χρώμενα, λόγον δὲ οὐ τὸν αὐτὸν ἔχοντα· οἷον ἄνθρωπος, τό τε ζῶον B καὶ ὁ γεγραμμένος. Τῶν δὲ ὁμωνύμων τὰ μὲν ἀπὸ τύχης ὁμωνυμεῖ, ὡς Αἴας (83) ὁ Λοκρὸς καὶ ὁ Σαλαμίνιος· τὰ δὲ ἀπὸ διανοίας· καὶ τούτων τὰ μὲν καθ' ὁμοιότητα, ὡς ἄνθρωπος τό τε ζῶον καὶ ὁ γεγραμμένος· τὰ δὲ κατὰ ἀναλογίαν, ὡς πόδες Ἴδης (84), καὶ οἱ ἡμέτεροι πόδες, διὰ τὸ κατωτέρω εἶναι· τὰ δὲ κατ' ἐνέργειαν, ὡς ποῦς πλοίου (85), δι' οὗ τὸ πλοῖον πλεῖ, καὶ ποῦς ὁ ἡμέτερος, δι' οὗ κινούμεθα. Λέγεται ὁμώνυμα ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ καὶ πρὸς τὸ αὐτό· ὡς ἀπὸ τοῦ ἰατροῦ (86) τὸ βιβλίον καὶ τὸ σμιλίον ἰατρικὰ, ἀπό τε τοῦ χρωμένου ἰατροῦ, καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν λόγον τὸν ἰατρικόν.

CAPUT IX.

De diversis generibus.

Ex causis, aliæ quidem sunt quæ dicuntur procatarcticæ, aliæ vero synecticæ, aliæ autem adjuvantes, aliæ sine quibus non. Procatarcticæ, quæ primo dant occasionem ad hoc ut aliquid fiat, quemadmodum pulchritudo dat incontinentibus occasionem amoris; eis enim visa solum ingenerat affectionem amatoriam, nec tamen necessario. Synecticæ, quæ etiam per synonymiam seu univoce vocantur, per se perfectæ quandoquidem per se est plene efficiens effectus. Deinceps autem omnium causarum exempla ostendentur ei qui discit.

C Τῶν αἰτίων τὰ μὲν προκαταρκτικά· τὰ δὲ συνεκτικά· τὰ δὲ συνεργά· τὰ δὲ, ὧν οὐκ ἄνευ. Προκαταρκτικὰ μὲν τὰ πρώτως ἀφορμὴν παρεχόμενα εἰς τὸ γίγνεσθαί τι, καθάπερ τὸ κάλλος τοῖς ἀκολάστοις τοῦ ἔρωτος· ὀφθὲν γὰρ αὐτοῖς, τὴν ἐρωτικὴν διάθεσιν ἐμποιεῖ μόνον, οὐ μὴν κατηναγκασμένως· συνεκτικὰ δὲ, ἅπερ (87) συνωνύμως καὶ αὐτοτελῆ καλεῖται, ἐπειδήπερ αὐτάρκως δι' αὐτοῦ ποιητικόν ἐστι τοῦ ἀποτελέσματος. Ἑξῆς δὲ πάντα τὰ αἴτια ἐπὶ τοῦ μανθάνοντος δεικτέον· ὁ μὲν πατὴρ αἴτιόν ἐστι προκαταρκτικὸν τῆς μαθήσεως· ὁ διδάσκαλος δὲ συνεκτι-

✠ P. 919 ED. POTTER, 783 ED. PARIS.

(81) *Συνώνυμα*. Aristoteles libro superius dicto cap. 1, sect. 2 : Συνώνυμα δὲ λέγεται, ὧν τό τε ὄνομα κοινὸν, καὶ ὁ κατὰ τοὔνομα λόγος τῆς οὐσίας ὁ αὐτός· οἷον ζῶον, ὅ τε ἄνθρωπος, καὶ ὁ βοῦς. « Synonyma autem dicuntur, quorum et nomen est commune, et ad illud nomen accommodata definitio est eadem; quemadmodum et homo, et bos dicitur animal. »

(82) *Ὁμώνυμα*. Aristoteles libri modo dicti cap. 1, initio : Ὁμώνυμα λέγεται, ὧν ὄνομα μόνον κοινόν· ὁ δὲ κατὰ τοὔνομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος· οἷον ζῶον ὅ τε ἄνθρωπος καὶ τὸ γεγραμμένον. « Homonyma dicuntur, quorum nomen solum est commune, ad illud vero nomen accommodata definitio est diversa : quemadmodum et homo, et quod pi-

D ctum est, animal dicitur. »

(83) *Αἴας*. Ajaces duo a Trojani belli auctoribus multum celebrati.

(84) *Πόδες Ἴδης*. Pedes Idæ montis Il. Υ, v. 59. *Πάντες δ' ἐσσείοντο πόδες πολυπίδακος Ἴδης*.

(85) *Ποῦς πλοίου*. Nonius Marcellus : « Remi sunt navales pedes. » Vocantur alias « pedes, » funes nautici, quibus vela astringuntur. Unde Lycophron ποδωτὰ λίνα vocat. Conf. Meursius in istius poetæ *Cassandræ* v. 97 et 1015, et noster ibidem commentarius.

(86) *Ἀπὸ τοῦ ἰατροῦ*. Redundare videntur hæ voces. Forte ἐπὶ τοῦ ἰατροῦ legendum.

(87) *Συνωνύμως*. Sic legendum esse pro vulg. συνώνυμα, liquet ex p. 334.

κόν· ἡ δὲ τοῦ μανθάνοντος φύσις συνεργὸν αἴτιον· A ὁ δὲ χρόνος τῶν ὧν οὐκ ἄνευ λόγον ἐπέχει. Αἴτιον δὲ κυρίως λέγεται τὸ παρεκτικόν τινος ἐνεργητικῶς· ἐπεὶ καὶ τὸν σίδηρον τμητικὸν φαμὲν εἶναι οὐ μόνον ἐν τῷ τέμνειν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μὴ τέμνειν. Οὕτως οὖν καὶ τὸ παρεκτικὸν ἄμφω σημαίνει, καὶ τὸ ἤδη ἐνεργοῦν, καὶ τὸ μηδέπω μὲν, δυνάμει δὲ κεχρημένον τοῦ ἐνεργῆσαι. Οἱ μὲν οὖν, σωμάτων, οἱ δ', ἀσωμάτων φασὶν εἶναι τὰ αἴτια· οἱ δὲ τὸ μὲν σῶμα κυρίως αἴτιον φασὶ, τὸ δὲ ἀσώματον καταχρηστικῶς καὶ οἷον αἰτιωδῶς. Ἄλλοι δ' ἔμπαλιν ἀναστρέφουσι, τὰ μὲν ἀσώματα κυρίως αἴτια λέγοντες, καταχρηστικῶς δὲ τὰ σώματα· οἷον τὴν τομὴν, ἐνέργειαν οὖσαν, ἀσώματον εἶναι, καὶ αἰτίαν εἶναι τοῦ τέμνειν, ἐνεργείας οὔσης καὶ ἀσωμάτου, καὶ τοῦ τέμνεσθαι, ὁμοίως τῇ τε μαχαίρᾳ καὶ τῷ τεμνομένῳ, σώμασιν B οὖσι. Τὸ τινῶν ἐστιν αἴτιον λέγεται τριχῶς· τὸ μὲν, ὅ ἐστιν αἴτιον, οἷον ὁ ἀνδριαντοποιός· τὸ δὲ, οὗ ἐστιν αἴτιον, τοῦ γίνεσθαι τὸν ἀνδριάντα· τὸ δὲ, ᾧ ἐστιν αἴτιον, ὥσπερ ἡ ὕλη· τῷ χαλκῷ γὰρ αἴτιός ἐστι τοῦ γίνεσθαι τὸν ἀνδριάντα. Τὸ γίνεσθαι οὖν καὶ τὸ τέμνεσθαι, τὰ οὗ ἐστιν αἴτια, ἐνέργειαι οὖσαι, ἀσώματοί εἰσιν. Εἰς ὃν λόγον κατηγορημάτων, ἢ, ὥς τινες, λεκτῶν (λεκτὰ (88) γὰρ τὰ κατηγορήματα καλοῦσιν Κλεάνθης καὶ Ἀρχέδημος·) τὰ αἴτια· ἢ, ὅπερ καὶ μᾶλλον, τὰ μὲν κατηγορημάτων αἴτια λεχθήσεται, οἷον τὸ τέμνεται, οὗ πτῶσις τὸ τέμνεσθαι· τὰ δ' ἀξιωμάτων, ὡς τοῦ ναῦς γίνεσθαι (89), οὗ πάλιν ἡ πτῶσίς ἐστι τὸ ναῦν γίνεσθαι. Ἀριστοτέλης δὲ προσηγορίαν (90), οἷον τῶν τοιούτων, οἰκίας, νεὼς, καύσεως, τομῆς· ἡ πτῶσις δὲ ἀσώματος εἶναι ὁμολογεῖται. C Διὸ καὶ τὸ σόφισμα ἐκεῖνο οὕτω λύεται. Ὃ λέγεις, διέρχεταί σου διὰ τοῦ στόματος· ὅπερ ἀληθές· οἰκίαν δὲ λέγεις, οἰκία ἄρα διὰ τοῦ στόματός σου διέρχεται· ὅπερ ψεῦδος· οὔτε γὰρ τὴν οἰκίαν λέγομεν σῶμα οὖσαν, ἀλλὰ τὴν πτῶσιν, ἀσώματον οὖσαν, ἧς οἰκία τυγχάνει. Καὶ τὸν οἰκοδόμον οἰκοδομεῖν λέγομεν κατὰ τὴν ἐπὶ τὸ γενησόμενον ἀναφοράν. Οὕτω φαμὲν χλαμύδα ὑφαίνεσθαι· τὸ γὰρ ποιοῦν ἐνεργείας δηλωτικὸν ὑπάρχει. Οὐκ ἔστι δὲ ἑτέρου μὲν τὸ ποιοῦν, ἑτέρου δὲ τὸ αἴτιον, ἀλλὰ ταὐτοῦ, τῆς χλαμύδος, καὶ τῆς οἰκίας· καθ' ὃ γὰρ αἴτιος τοῦ γίνεσθαι, κατὰ τοῦτο καὶ ποιητικός ἐστι τοῦ γίνεσθαι. Τὸ δὲ αὐτὸ ἄρα αἴτιον καὶ ποιητικὸν καὶ δι' ὅ. Καὶ εἰ μέν τί ἐστιν αἴτιον καὶ ποιητικὸν, τοῦτο πάντως ἐστὶ καὶ D δι' ὅ· εἰ δέ τί ἐστι δι' ὅ, οὐ πάντως τοῦτο καὶ αἴτιον. Πολλὰ γοῦν ἐφ' ἓν ἀποτέλεσμα συντρέχει, δι' ἃ γίνεται τὸ τέλος· ἀλλ' οὐκ ἔστι πάντα αἴτια. Οὐ γὰρ

Pater quidem est causa procatarctica disciplinæ: magister autem, synectica. Ejus autem qui discit, ingenium, est causa adjuvans; tempus autem obtinet rationem causarum sine quibus non. Causa autem proprie dicitur id quod aptum est præstare aliquem effectum: sicut etiam ferrum dicimus esse secare aptum, non solum cum secat, sed etiam cum non secat. Sic ergo παρεκτικόν quoque, id est, præstare aptum, ambo significat, et id quod jam operatur, et quod nondum quidem operatur, sed vim habeat operandi. Porro autem alii quidem dicunt causas esse ex corporibus: alii vero ex incorporeis: alii autem dicunt corpus quidem esse proprie causam, incorporeum ✠ autem per abusionem et quodammodo causaliter. Alii autem convertunt e contrario, res incorporeas quidem proprie dicentes esse causas; per abusionem autem corpora: ut, verbi causa, sectionem, cum sit operatio, esse incorpoream; et esse pariter causam corporibus, gladio quidem secandi, quod est actio et quid incorporeum; et rei sectæ, ut secetur. Aliquorum autem causa dicitur tribus modis. Uno quidem, id quod est causa, ut statuarius; alio autem, id cujus causa est, ut fiat statua; alio vero, id cui est causa, ut materia: æri enim causa est ut fiat statua. Fieri ergo et scindi, quæ sunt causæ cujus sunt, cum sint operationes, sunt incorporea. Qua ratione, categorematum, vel ut nonnulli dicunt, dictorum (categoremata enim λεκτά, hoc est dicta, vocant Cleanthes et Archidemus) sunt causæ: vel, quod potius dicendum est, aliæ quidem dicentur causæ categorematum, ut hujus, scinditur, cujus casus est scindi: aliæ vero, pronuntiatorum, ut hujus, navis fit, cujus rursus casus est, navem fieri. Aristoteles autem vocat appellationem, nempe eorum quæ sunt ejusmodi, domus, templi, ustionis, sectionis. Est autem extra controversiam, casum esse incorporeum, quocirca illud quoque sophisma sic solvitur. Quod tu dicis transit per os tuum, quod quidem est verum: domum autem dicis, domus ergo transit per os tuum. Quod quidem falsum est. Neque enim domum dicimus quæ est corpus, sed casum qui est incorporeus, quem habet domus. **333** Et ædificatorem dicimus ædificare per eam relationem quæ sit ad id quod futurum est. Sic dicimus texi chlamydem, id enim quod facit, significat operationem. Non est autem alterius quidem, id quod facit, alterius vero, causa, sed ejus-

✠ P. 920 ED. POTTER, 784 ED. PARIS.

(88) *Λεκτά*. Vox a Stoicis usurpari solita. Λεκτά et κατηγορήματα distinguit in *Zenone* Laertius lib. 7, seg. 43: Καὶ τῶν ἐκ τούτων ὑφισταμένων λεκτῶν, ἀξιωμάτων, καὶ αὐτοτελῶν, καὶ κατηγορημάτων. « Eorum quæ ex istis subsistunt, dictorum, pronuntiatorum, et ex se perfectorum, et prædicamentorum. » Λεκτά apud Stoicos secundum Philoponum est synonymum ταῖς φωναῖς. Conf. quæ ex eo citata sunt p. 772. Laertius in *Zenone* lib. 7, seg. 63, definit λεκτόν esse, τὸ κατὰ φαντασίαν λογικὴν ὑφιστάμενον· « quod secundum rationalem visionem subsistit. » Ibidem etiam λεκτόν et κατηγόρημα distinguit. Conf. Suidas, v. κατηγόρημα, et Sextus Empiricus *Adv. Mathematicos* p. 232.

(89) *Τοῦ ναῦς γίνεσθαι*. Sic recte edit. Flor., quod posteriores editiones perperam mutaverunt in τοῦ ναοὺς γίνεσθαι. Lowthio scribendum videtur, τὸ ναῦς γίνεται.

(90) *Ἀριστοτέλης δὲ προσηγορίαν*. Deest aliquid. Lowth.

dem et chlamydis et domus. Quatenus enim causa est ut fiat, ea ratione est etiam efficiens, ut fiat : eadem autem omnino est causa et efficiens, et propter quod. Et si aliquid quidem est causa et efficiens, hoc quoque est omnino propter quod : si quid autem est propter quod, non est id omnino quoque causa. Multa quidem certe concurrunt ad unum effectum, propter quæ fit finis : sed non sunt omnia causæ. Filios enim non occidisset Medea, nisi fuisset irata; neque fuisset irata, nisi laborasset zelotypia; neque fuisset zelotypa, nisi amasset; neque amasset, nisi Jason Colchos navigasset; neque Colchos navigasset, nisi Argo fuisset ædificata; neque Argo fuisset ædificata, nisi ligna fuissent scissa ex Pelio. ✠ In his enim omnibus cum sit propter quod, non sunt omnia causæ cædis filiorum, sed sola Medea. Quamobrem id quod non prohibet, non operatur : quocirca non est causa id quod non impedit, sed id quod prohibet : in agendo enim aliquod et operando causa intelligitur. Præterea, quod non prohibet, separatum est ab eo quod fit, causa autem refertur ad id quod fit; non erit ergo causa id quod non prohibet. Propterea quidem certe perficitur, quod non adsit id quod potest prohibere. Quatuor autem modis dicitur causa : efficiens, ut statuarius; et materia, ut æs; et forma, ut character; et finis, ut honor gymnasiarchæ. Eorum ergo sine quibus non, rationem æs tenet, ad hoc ut fiat statua, et est similiter causa. Nam quidquid est sine quo non contingit fieri effectum, causa est necessario, causa autem non absolute, non est enim synectica causa, id sine quo non, sed adjuvans. Quidquid autem operatur, effectum reddit cum ejus quod patitur aptitudine; nam disponit quidem causa, patitur autem unum quodque prout ei fuerit aliquid a natura insitum, nam concurrit ipsa aptitudo et eorum sine quibus non, rationem obtinet. Est ergo causa inefficax absque aptitudine : ea vero non est causa, sed solum adjuvat. Omnis enim causa consideratur in agendo. Seipsam autem non fecerit terra : quare nec fuerit causa sui ipsius. Ridiculum est autem dicere, ignem non esse causam ustionis, sed ligna : neque gladium sectionis, sed carnem : neque quod victus sit athleta, vires adversarii, sed suam imbecillitatem. Causa synectica non opus habet tempore : nam cauterium simul ac carni fuerit applicatum, præbet dolorem.

A ἂν ἐτεκνοκτόνησε Μήδεια, εἰ μὴ ὠργίσθη· οὐδ' ἂν ὠργίσθη, εἰ μὴ ἐζήλωσεν· οὐδὲ τοῦτο, εἰ μὴ ἠράσθη· οὐδὲ τοῦτο, εἰ μὴ Ἰάσων ἔπλευσεν εἰς Κόλχους· οὐδὲ τοῦτο, εἰ μὴ Ἀργὼ κατεσκευάσθη· οὐδὲ τοῦτο, εἰ μὴ τὰ ξύλα ἐκ τοῦ Πηλείου ἐτμήθη. Ἐν τούτοις γὰρ ἅπασι τοῦ δι' ὃ (91) τυγχάνοντος, οὐ πάντα τῆς τεκνοκτονίας αἴτια τυγχάνει, μόνη δὲ ἡ Μήδεια· διὸ τὸ μὴ κωλῦον ἀνενέργητόν ἐστιν· διὸ οὐκ ἔστιν αἴτιον τὸ μὴ κωλῦον, ἀλλὰ τὸ κωλῦον. Ἐν γὰρ τῷ ἐνεργεῖν καὶ δρᾷν τι τὸ αἴτιον νοεῖται. Ἔτι τὸ μὴ κωλῦον κεχώρισται τοῦ γινομένου· τὸ δὲ αἴτιον πρὸς τὸ γινόμενον. Οὐκ ἂν οὖν εἴη αἴτιον τὸ μὴ κωλῦον. Διὰ τοῦτο γοῦν ἐπιτελεῖται, ὅτι τὸ δυνάμενον κωλύειν οὐ πάρεστιν. Τετραχῶς τὸ αἴτιον λέγεται, τὸ ποιοῦν, ὡς ὁ ἀνδριαντοποιός· καὶ ἡ ὕλη, ὡς ὁ χαλκός· καὶ τὸ B εἶδος, ὡς ὁ χαρακτὴρ· καὶ τὸ τέλος, ὡς ἡ τιμὴ τοῦ γυμνασιάρχου. Τῶν ὧν οὐκ ἄνευ λόγον ὁ χαλκὸς ἐπέχει πρὸς τὸ γενέσθαι τὸν ἀνδριάντα, καὶ ὁμοίως ἐστὶν αἴτιον. Πᾶν γὰρ οὗ χωρὶς οὐκ ἐνδεχόμενον γενέσθαι τὸ ἀποτέλεσμα, κατὰ ἀνάγκην ἐστὶν αἴτιον· αἴτιον δὲ οὐχ ἁπλῶς· οὐ γάρ ἐστι συνεκτικὸν τὸ οὗ μὴ ἄνευ, συνεργὸν δέ· πᾶν δὲ τὸ ἐνεργοῦν, παρέχει τὸ ἀποτέλεσμα μετ' ἐπιτηδειότητος τοῦ πάσχοντος· διατίθησι μὲν γὰρ τὸ αἴτιον (92)· πάσχει δὲ ἕκαστον εἰς ὃ πέφυκέ τι, παρεκτικῆς τῆς ἐπιτηδειότητος οὔσης, καὶ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ λόγον ἐπεχούσης· ἄπρακτον οὖν τὸ αἴτιον ἄνευ τῆς ἐπιτηδειότητος· οὐκ ἔστι δὲ αἰτία, ἀλλὰ συνεργός· ἐπεὶ πᾶν αἴτιον ἐν τῷ δρᾷν νοεῖται· αὐτὴν δὲ οὐκ ἂν ποιοίη ἡ γῆ· ὥστε οὐδὲ αἰτία ἂν εἴη ἑαυ- C τῆς. Καταγέλαστον δὲ τὸ λέγειν, μὴ τὸ πῦρ αἴτιον τῆς καύσεως, ἀλλὰ τὰ ξύλα· μηδὲ τὴν μάχαιραν τῆς τομῆς, ἀλλὰ τὴν σάρκα· μηδὲ τοῦ καταπαλαισθῆναι (93) τὸν ἀθλητὴν τὴν ἰσχὺν τοῦ ἀντιπάλου, τὴν ἑαυτοῦ δὲ ἀσθένειαν. Τὸ συνεκτικὸν αἴτιον οὐ δεῖται χρόνου· τὸ γὰρ καυτήριον ἅμα τῷ κατὰ τῆς σαρκὸς ἐπερεισθῆναι τὴν ἀλγηδόνα παρέχει. Τῶν προκαταρκτικῶν τὰ μὲν χρόνου δεῖται, ἄχρις ἂν γένηται τὸ ἀποτέλεσμα· τὰ δὲ οὐ δεῖται, ὡς ἡ πτῶσις τοῦ κατάγματος. Μήτι οὐ κατὰ στέρησιν χρόνου ἄχρονα (94) λέγεται ταῦτα, ἀλλὰ κατὰ μείωσιν, ὡς καὶ τὸ ἐξαίφνης, μηδὲ αὐτὸ χωρὶς χρόνου γενόμενον. Πᾶν αἴτιον ὡς αἴτιον διανοίᾳ ληπτὸν τυγχάνει ἐπί τινος, καὶ πρός τι νοεῖται· τινὸς μέντοι ἀποτελέσματος· καθάπερ ἡ μάχαιρα τοῦ τέμνειν· πρός τινι δὲ, καθάπερ τῷ ἐπι- D τηδείως ἔχοντι, καθάπερ τὸ πῦρ τῷ ξύλῳ· τὸν ἀδάμαντα (95) γὰρ οὐ καύσει. Τὸ αἴτιον τῶν πρός τι· κατὰ γὰρ τὴν πρὸς ἕτερον νοεῖται σχέσιν· ὥστε δυεῖν ἐπιβάλλομεν, ἵνα τὸ αἴτιον ὡς αἴτιον νοήσωμεν. Ὁ αὐτὸς

✠ P. 921 ED. POTTER, 785 ED. PARIS.

(91) Δι' ὅ. Flor. conjuncte διό, minus perspicue. Hic autem allusio est ad prologum *Medeæ* Euripideæ, qui apud Ciceronem quoque expressus est. Disputatio de causa prohibente, supra tractata latius p. 134. SYLBURG.

(92) *Διατίθησι μὲν γὰρ τὸ αἴτιον*. Vide quæ paulo post sequuntur. LOWTH.

(93) *Καταπαλαισθῆναι*. Sic recte Flor. Posteriores editiones perperam exhibent κατὰ παλαισθῆναι.

(94) *Ἄχρονα*. Duplici sensu hanc vocem accipit : 1° κατὰ στέρησιν · pro re quæ tempore caret; cujusmodi est Deus, æternus; 2° κατὰ μείωσιν· pro re quæ exiguum tempus durat. Quo sensu χρόνος temporis moram notat. Hoc Hesychius vocat Ἀχρονοτριβὲς, σύντομον, ταχύ · παρὰ τὸ μὴ τετρῖφθαι ἐν χρόνῳ, ἢ χρόνον πολὺν διατρῖψαι. Priori sensu idem exp. ἄχρονον, τὸ μὴ ἀρξάμενον ἐπὶ χρόνου.

(95) *Ἀδάμαντα*. De adamante super. dictum *Str*. 7, p. 739 ed. Par.

καὶ περὶ τοῦ δημιουργοῦ καὶ ποιητοῦ λόγος καὶ πατρός. Οὐκ ἔστιν αὐτό τι ἑαυτοῦ αἴτιον, οὐδὲ ἑαυτοῦ τις πατήρ· ἐπεὶ τὸ πρῶτον γενήσεται δεύτερον· τό γε μὴν αἴτιον ἐνεργεῖ καὶ διατίθησι· τὸ ὑπὸ τοῦ αἰτίου γενόμενον πάσχει καὶ διατίθεται. Οὐ δύναται δὲ τὸ αὐτὸ πρὸς ἑαυτῷ λαμβανόμενον ἐνεργεῖν ἅμα καὶ διατίθεσθαι, οὐδὲ υἱὸς εἶναι καὶ πατήρ. Καὶ ἄλλως τὸ αἴτιον τοῦ ὑπ' αὐτοῦ γινομένου προχρονεῖ κατὰ τὴν οὐσίαν, ὡς ἡ μάχαιρα τῆς τομῆς. Οὐ δύναται δὲ τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ προχρονεῖν τῇ ὕλῃ καθὸ αἴτιόν ἐστιν, ἅμα καὶ ὑστερεῖν καὶ ὑστεροχρονεῖν, καθὸ τῆς αἰτίας ἐστὶν ἔργον. Διαφέρει τε τὸ εἶναι τοῦ γενέσθαι· οὕτω καὶ αἴτιον μὲν τοῦ γινομένου, πατὴρ δὲ υἱοῦ. Οὐκ ἐνδέχεται γὰρ τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ εἶναι ἅμα καὶ γίνεσθαι· οὐθὲν οὖν ἐστιν ἑαυτοῦ αἴτιον. Ἀλλήλων οὐκ ἔστι τὰ αἴτια, ἀλλήλοις δὲ αἴτια· ἡ γὰρ σπληνικὴ διάθεσις προϋποκειμένη, οὐ πυρετοῦ αἴτιος, ἀλλὰ τοῦ γίνεσθαι τὸν πυρετόν· καὶ ὁ πυρετὸς, προϋποκείμενος, οὐ σπληνὸς, ἀλλὰ τοῦ αὔξεσθαι τὴν διάθεσιν. Οὕτω καὶ αἱ ἀρεταὶ ἀλλήλαις αἴτιαι τῷ μὴ χωρίζεσθαι (96), διὰ τὴν ἀντακολουθίαν· καὶ οἱ ἐπὶ τῆς ψαλίδος λίθοι ἀλλήλοις εἰσὶν αἴτιοι τοῦ μένειν κατηγορήματος (97), ἀλλήλων δὲ οὐκ εἰσὶν αἴτιοι· καὶ ὁ διδάσκαλος δὲ καὶ ὁ μανθάνων ἀλλήλοις εἰσὶν αἴτιοι τοῦ προκόπτειν κατηγορήματος. Λέγεται δὲ ἀλλήλοις αἴτια, ποτὲ μὲν τῶν αὐτῶν, ὡς ὁ ἔμπορος καὶ ὁ κάπηλος ἀλλήλοις εἰσὶν αἴτιοι τοῦ κερδαίνειν· ποτὲ δὲ ἄλλου καὶ ἄλλου, καθάπερ ἡ μάχαιρα καὶ ἡ σάρξ· ἡ μὲν γὰρ τῇ σαρκὶ τοῦ τέμνεσθαι· ἡ σάρξ δὲ τῇ μαχαίρᾳ τοῦ τέμνειν τὸ ὀφθαλμὸν (98) ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς· ὁ μὲν γὰρ πλήξας τινὰ θανασίμως αἴτιός ἐστιν αὐτῷ τοῦ θανάτου, ἢ τοῦ γίνεσθαι τὸν θάνατον· ἀντιπληγεὶς δὲ ὑπ' αὐτοῦ θανασίμως, ἔσχεν αὐτὸν ἀνταίτιον, οὐ καθὸ ἐγένετο αὐτῷ αἴτιος, καθ' ἕτερον δέ· αἴτιος μὲν γὰρ αὐτῷ θανάτου γίνεται, οὐχ ὁ θάνατος δὲ τούτῳ πάλιν (99) τὴν θανασίμην ἀντεπέθηκε πληγὴν, ἀλλ' αὐτὸς ὁ τρωθείς. Ὥστ' ἄλλου μὲν αὐτὸς γέγονεν αἴτιος, ἄλλον δὲ ἔσχεν αἴτιον. Καὶ ὁ ἀδικήσας ἄλλου μὲν αἴτιος καθίσταται, τοῦ ἀδικηθέντος· ὁ δὲ ἀντιτιμωρεῖσθαι κελεύων νόμος οὐκ ἀδικήματος, ἀλλὰ τῷ μὲν ἐκδικίας, τῷ δὲ παιδείας. Ὥστε οὐκ ἀλλήλων τὰ αἴτια ὡς αἴτια, ἃ δή ἐστιν αἴτια. Ἔτι ζητεῖται, εἰ πολλὰ κατὰ σύνοδον ἑνὸς αἴτια γίνεται πολλά· οἱ γὰρ ἄνθρωποι, συνελόντες (1), αἴτιοί εἰσι τοῦ καθέλκεσθαι τὴν ναῦν, ἀλλὰ σὺν τοῖς ἄλλοις, εἰ μή τι καὶ τὸ συναίτιον

Ex procatarcticis aliæ quidem tempore opus habent, donec ad finem perductus fuerit effectus; aliæ autem non indigent, ut casus fracturæ. Num ergo hæc non dicuntur expertia temporis per ejus privationem, sed per diminutionem, ut etiam repente, quod nec ipsum quidem factum est absque tempore? Omnis causa, quatenus causa, concipitur esse alicujus, et versari in aliquo. Alicujus quidem effectus, ut gladius secandi; in aliquo autem versari, nempe in idoneo subjecto, quemadmodum ignis in ligno, non uret enim adamantem. Causa est ex iis quæ referuntur ad aliquid; concipitur enim per eam quæ est ad alterum habitudinem. Quo fit ut duobus sibi invicem applicatis, causam ut causam intelligamus. Eadem autem est ratio opificis, effectoris, et patris. Non est aliquid ipsum sui ipsius causa, neque ✠ est aliquis pater suus: nam sic primum, futurum esset secundum. Causa quidem certe agit et afficit: quod a causa factum est, patitur et afficitur. Non potest autem idem a seipso sumptum, operari simul et affici, neque esse filius et pater. Et alioqui id quod est causa eo quod fit ab ipsa, est prius tempore quoad essentiam, ut gladius incisione. Non potest autem idem simul et tempore esse prius quoad materiam, quatenus est causa; et tempore esse posterius, quatenus est opus causæ. Et differunt esse ac fieri. Sic etiam causa quidem ejus quod fit, pater vero filii. Non contingit enim idem secundum idem et esse simul et fieri. Nihil est ergo sui ipsius causa. Causæ non sunt altera alterius invicem, sed altera alteri. Spleniaca enim quæ prius exsistit affectio, non est causa febris, sed ut fiat febris; et quæ præcedit febris, non splenis causa est, sed ut augeatur affectio. Sic etiam virtutes sunt sibi invicem causæ ne separentur, propter mutuam consequentiam: et qui sunt in fornice lapides sunt sibi invicem causæ quoad prædicatum manendi, non sunt autem invicem causæ. Magister quoque et discipulus sunt sibi invicem causæ quoad prædicatum proficiendi. Dicuntur autem alteri alterius inter se causæ, aliquando quidem eorumdem, ut mercator et caupo sunt sibi invicem causæ ut proficiant; aliquando autem alterius et alterius, quemadmodum ensis et caro; ille quidem carni, ut scindatur; caro autem gladio, ut scindat oculum pro oculo, et animam pro anima. Qui enim alicui

✠ P. 922 ED. POTTER, 786-787 ED. PARIS.

(96) *Αἴτιαι, τῷ μὴ χωρίζεσθαι*. Rectius αἴτιαι τοῦ μὴ χωρίζεσθαι, ut interpres quoque, « sibi invicem causæ sunt ne separentur. » SYLBURG.—Cave autem, ne vulgo receptam lectionem sollicites. Sensus enim est: « Virtutes sibi invicem causæ sunt, eo quod propter mutuam consequentiam non separentur. » Quippe virtutes, cum inter se sint connexæ, ut loquuntur morales philosophi, necessario se mutuo ponunt in eodem subjecto, et vicissim tollunt; licet alioqui non sint sui invicem causæ: id quod Clemens supra dicit esse ἀλλήλοις αἴτια, non vero ἀλλήλων αἴτια. Conf. *Strom.* II, pag. 379 edit. Paris.

(97) *Τοῦ μένειν κατηγορήματος*. « Hujus prædicati manere. » Ita mox. LOWTH.

(98) *Τὸ ὀφθαλμόν*. Τόν mavult A. Sed τό recte scriptum; quippe quod totam sequentem sententiam respicit: in cujus fine subaudiendum εὐλόγως εἴρηται, vel simile quid. SYLBURG.

(99) *Οὐχ ὁ θάνατος δὲ τούτῳ πάλιν*. Corrupta. LOWTH.

(1) *Συνελόντες*. Malet forte aliquis συνέλκοντες, « una trahentes: » ferri tamen et συνελόντες potest. Aliis verbis supra in eadem re utitur, pag. 137. SYLBURG.

vulnus inflixit letale, is ei causa est mortis, aut ut ei mors accidat; qui autem ab ipso est vicissim lethaliter sauciatus, eum vicissim causam habuit non per id quo ei fuit causa, sed per aliud: ipsi enim fit causa mortis; non autem mors mortale ipsi vulnus vicissim intulit, sed ipse sauciatus. Quare ipse quidem fuit alterius causa, aliam autem causam habuit. Et qui alii fecit injuriam, causa quidem est alterius, **334** nempe ejus cui facta est injuria. Lex autem quæ contra jubet eum supplicio affici, non injuriæ ac maleficii, sed alteri quidem vindictæ, alteri vero disciplinæ causa est. Quamobrem non sunt sui invicem causæ ut causæ, sed illa quæ causæ sunt. Præterea quæritur an multa per congressum fiant multæ causæ unius. Conjuncti enim homines causæ sunt ut navis trahatur; verum cum aliis, nisi concausa sit causa. Alii autem dicunt, si multæ ✠ causæ fiunt, seorsum una est unius causa, veluti ut quis sit beatus, quod unum est, causæ sunt virtutes, quæ sunt multæ; et ejus quod est calefieri, et dolere, multæ sunt causæ similiter. Nunquid ergo multæ virtutes sunt una potestate, et quæ calefaciunt, et dolore afficiunt: et multitudo virtutum quæ est unum genere, fit causa unius, nempe ut quis sit beatus? Revera autem procatarcticæ quidem causæ sunt unius plures et genere et specie: et genere quidem, ut cujuslibet morbi, exempli gratia, algor, resolutio, labor, mala concoctio, ebrietas: specie autem febris. Continentes autem causæ, genere solum, non itidem etiam specie. Nam ut quis boni sit odoris, quod est unum genere, multæ sunt causæ specie, utpote thus, rosa, crocus, styrax, myrrha, unguentum. Rosa enim non erit adeo odorifera, ut myrrha. Idem autem fit causa contrariorum, quod aliquando accidit propter ipsius causæ magnitudinem, ac vim, aliquando autem ob ejus, quod patitur, aptitudinem. Ob certam quidem vim, eadem chorda quatenus intenditur aut remittitur, acutum aut gravem edit sonum; ob aptitudinem autem eorum quæ patiuntur, mel quidem sanos dulcedine afficit, amarore autem eos qui febre laborant; et unum et idem vinum, alios quidem ciet ad iram, alios vero exhilarat; et idem sol ceram quidem liquefacit, lutum autem exsiccat. Porro autem ex causis aliæ quidem sunt apertæ, aliæ quas cogitando assequimur, aliæ obscuræ: aliæ quas colligimus. Ex obscuris autem, aliæ quidem sunt obscuræ ad tempus, ut quæ aliquo quidem tempore abditæ fuerint,. aliquando autem

A αἴτιον. Ἄλλοι δέ φασιν, εἰ πολλὰ αἴτια κατ' ἰδίαν, ἕκαστον ἑνὸς αἴτιον γίνεται. Τοῦ γοῦν εὐδαιμονεῖν ἑνὸς ὄντος αἰτίαι τυγχάνουσιν αἱ ἀρεταὶ, πολλαὶ οὖσαι· καὶ τοῦ θερμαίνεσθαι καὶ τοῦ ἀλγεῖν ὁμοίως πολλὰ τὰ αἴτια. Μήτι οὖν αἱ πολλαὶ ἀρεταὶ μία ἐστὶ κατὰ δύναμιν, καὶ τὰ θερμαίνοντα καὶ τὰ ἀλγοῦντα· καὶ τὸ πλῆθος δὲ τῶν ἀρετῶν, κατὰ γένος ἓν τυγχάνον, ἑνὸς αἴτιον γίνεται τοῦ εὐδαιμονεῖν; Τῷ ὄντι δὲ προκαταρκτικὰ μὲν αἴτια ἑνὸς γίνεται πλείονα, κατὰ γένος καὶ κατ' εἶδος· καὶ κατὰ γένος μὲν, τοῦ νοσεῖν ὁπωσοῦν, οἷον ψύξις, ἔκλυσις, κόπος, ἀπεψία, μέθη· κατ' εἶδος δὲ, τοῦ πυρετοῦ. Τὰ δὲ συνεκτικὰ αἴτια κατὰ γένος μόνον, οὐκ ἔτι δὲ καὶ κατ' εἶδος. Τοῦ γὰρ εὐωδιάζεσθαι κατὰ γένος ἑνὸς ὄντος, πολλὰ τὰ αἴτια κατ' εἶδος· οἷον λιβανωτὸς, ῥόδον, κρόκος, στύραξ, σμύρνα, μύ- B ρον· τὸ γὰρ ῥόδον οὐκ ἂν οὕτως εὐῶδες εἴη ὡς ἡ σμύρνα. Τὸ δὲ αὐτὸ τῶν ἐναντίων αἴτιον γίνεται· ποτὲ μὲν παρὰ τὸ μέγεθος τοῦ αἰτίου καὶ τὴν δύναμιν, ποτὲ δὲ παρὰ τὴν ἐπιτηδειότητα τοῦ πάσχοντος. Παρὰ μὲν τὴν ποιὰν δύναμιν, ἡ αὐτὴ χορδὴ παρὰ τὴν ἐπίτασιν ἢ τὴν ἄνεσιν ὀξὺν ἢ βαρὺν ἀποδίδωσι τὸν φθόγγον· παρὰ δὲ τὴν ἐπιτηδειότητα τῶν πασχόντων τὸ μέλι γλυκάζει μὲν τοὺς ὑγιαίνοντας, πικράζει δὲ τοὺς πυρέσσοντας· καὶ εἷς καὶ ὁ αὐτὸς οἶνος (2) τοὺς μὲν εἰς ὀργὴν, τοὺς δὲ εἰς διάχυσιν ἄγει· καὶ ὁ αὐτὸς ἥλιος τήκει μὲν τὸν κηρὸν, ξηραίνει δὲ τὸν πηλόν. Τῶν οὖν αἰτίων τὰ μέν ἐστι πρόδηλα, τὰ δὲ ἐπιλογισμῷ λαμβανόμενα· τὰ δὲ ἄδηλα· τὰ δὲ ἀναλογισμῷ. Καὶ τῶν ἀδήλων τὰ μὲν C πρὸς καιρὸν ἄδηλα, κατὰ μὲν τινὰ καιρὸν ἀποκεκρυμμένα, κατὰ δὲ τινὰ πάλιν ἔκδηλα βλεπόμενα· τὰ δὲ φύσει ἄδηλα, τὰ κατὰ μηδένα καιρὸν πρόδηλα γενέσθαι δυνάμενα· καὶ τῶν μὲν φύσει τὰ μὲν καταληπτά· ἅπερ οὐκ ἄδηλά τινες ἐκάλουν, διὰ σημείων ἀναλογιστικῶς λαμβανόμενα, καθάπερ ἡ συμμετρία τῶν λόγῳ θεωρητῶν πόρων (3)· τὰ δὲ ἀκατάληπτα, τὰ κατὰ μηδένα τρόπον ὑπὸ κατάληψιν πεσεῖν δυνάμενα, ἃ δὴ καὶ ἄδηλα, ἐν τῷ καθάπαξ λέγεσθαι (4). Καὶ τὰ μὲν προκαταρκτικὰ, τὰ δὲ συνεκτικὰ, τὰ δὲ συναίτια, τὰ δὲ συνεργά· καὶ τὰ μὲν τοῦ κατὰ φύσιν, τὰ δὲ τοῦ παρὰ φύσιν, τὰ δὲ νόσου, καὶ κατὰ τὸ ὑποβεβηκὸς (5), τὰ μὲν παθῶν, τὰ δὲ τοῦ μεγέθους αὐτῶν, τὰ δὲ χρόνων καὶ καιρῶν. Τῶν μὲν οὖν προκαταρκτικῶν αἱρομένων μένει τὸ ἀποτέλεσμα· συν- D εκτικὸν δέ ἐστιν αἴτιον, οὗ παρόντος, μένει τὸ ἀποτέλεσμα· καὶ αἱρομένου, αἴρεται. Τὸ δὲ συνεκτικὸν συνωνύμως καὶ αὐτοτελὲς καλοῦσιν· ἐπειδὴ αὐτάρκως δι' αὐτου (6) ποιητικόν ἐστι τοῦ ἀποτελέσματος. Εἰ δὲ τὸ αἴτιον αὐτοτελοῦς ἐνεργείας ἐστὶ δηλωτι-

✠ P. 923 ED. POTTER, 787-788 ED. PARIS.

(2) *Οἶνος*. Vinum idem alios aliter afficere, docet etiam Philo *Περὶ τῶν μετονομαζ.* pag. 172. Plutarchus pag. 199, 387, et Aristot. problem. 17, sect. 3. H. SYLBURG.

(3) *Τῶν λόγῳ θεωρ. πόρ.* Id est, « pororum, » seu « meatuum, » corporis, qui, licet sensui haud sint obvii, « ratione » tamen deprehenduntur ac « videntur. » Τῶν λόγων θεωρητῶν π. habet Flor., quod explicare frustra conatus est interpres.

(4) *Λέγεσθαι*. Supple δυνάμενα, vel lege λέγεται.

(5) *Ὑποβεβηκός*. Flor., ὑπεβηκός· quod ne Ionismus quidem facile admiserit. Regulare ὑποβεβηκός supra quoque legitur pag. 325, et infra pag. 336. SYLBURG.

(6) *Δι' αὐτοῦ*. Vel potius δι' αὑτοῦ, « per se. »

κὸν, τὸ συνεργὸν ὑπηρεσίαν σημαίνει, καὶ τὴν σὺν ἑτέρῳ λειτουργίαν. Εἰ μὲν οὖν μηδὲν παρέχεται, οὐδὲ συνεργὸν λεχθήσεται· εἰ δὲ παρέχεται, τούτου πάντως γίνεται αἴτιον, οὗ καὶ παρέχεται, τουτέστι τοῦ δι' αὐτοῦ γινομένου. Ἔστιν οὖν συνεργὸν, οὗ παρόντος ἐγίνετο τὸ ἀποτέλεσμα· προδήλως (7) μὲν οὖν παρόντος (8), ἀδήλως δὲ ἀδήλου. Καὶ τὸ συναίτιον δὲ ἐκ τοῦ γένους ἐστὶ τῶν αἰτίων, καθάπερ ὁ συστρατιώτης στρατιώτης, καὶ ὁ συνέφηβος ἔφηβος. Τὸ μὲν οὖν συνεργὸν αἴτιον τῷ συνεκτικῷ πρὸς τὴν ἐπίτασιν βοηθεῖ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ γινομένου· τὸ δὲ συναίτιον οὐκ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐστιν ἐννοίας· δύναται γὰρ συναίτιον ὑπάρχειν, κἂν μὴ συνεκτικὸν αἴτιον ᾖ τι. Νοεῖται γὰρ σὺν ἑτέρῳ τὸ συναίτιον, οὐδ' αὐτῷ (9) δυναμένῳ κατ' ἰδίαν ποιῆσαι τὸ ἀποτέλεσμα, αἴτιον ὂν σὺν αἰτίῳ. Διαφέρει δὲ τοῦ συναιτίου τὸ συνεργὸν ἐν τῷ τὸ μὲν συναίτιον κατ' ἰδίαν μὴ ποιοῦντος τὸ ἀποτέλεσμα παρέχειν· τὸ δὲ συνεργὸν ἐν τῷ κατ' ἰδίαν μὴ ποιεῖν, ἑτέρῳ δὲ προσερχόμενον τῷ κατ' ἰδίαν ποιοῦντι, συνεργεῖ αὐτῷ πρὸς τὸ σφοδρότατον γίνεσθαι τὸ ἀποτέλεσμα. Μάλιστα δὲ τὸ ἐκ προκαταρκτικοῦ συνεργὸν γεγονέναι τὴν τοῦ αἰτίου διατείνειν δύναμιν παρίστησιν (10).

A rursus apertæ videntur; aliæ autem obscuræ natura, quæ nullo tempore possunt esse apertæ. Et ex his quidem quæ sunt natura, aliæ quidem possunt deprehendi, quas quidem vocabant non obscuras, ut quæ per signa reputando ac ratiocinando colligantur, quemadmodum symmetria dubiarum orationum quæ cadunt in contemplationem: aliæ vero quæ deprehendi nequeunt, quæ nullo modo possunt cadere sub deprehensionem, quæ etiam dicuntur penitus obscuræ. Et aliæ quidem sunt procatarcticæ, aliæ vero synecticæ, aliæ autem concausæ, aliæ vero adjuvantes. Et aliæ quidem, ejus quod est secundum naturam; aliæ vero, ejus quod præter naturam. Aliæ autem morbi et secundum accidens; aliæ quidem affectionum, aliæ vero B earum magnitudinis, aliæ autem temporum et occasionum. Atque si tollantur quidem causæ procatarcticæ, manet tamen effectus. Synectica autem causa est, quæ si adsit, manet effectus; et si tollatur, tollitur. Synecticam per synonymiam ✠ appellant, etiam per se perfectam, quandoquidem est sufficienter per se efficiens effectus. Si autem causa per se perfectam significat operationem, adjuvans causa significat ministerium, et munus quod obit cum alio. Atque si nihil quidem præstet, ne dicetur quidem adjuvans; sin autem præstet, ejus fit omnino causa, quod etiam præstat, hoc est, ejus quod fit per ipsam. Est ergo causa adjuvans, quæ cum adest fit effectus, apertus quidem apertæ, obscurus autem obscuræ. Porro autem concausa quoque est ex genere causarum, quemadmodum commilito est miles, et coëphebus est ephebus; atque adjuvans quidem causa fert opem causæ synecticæ, ad intentionem ejus quod ab ipsa fit. Concausæ autem non est eadem notio; potest enim aliquid esse concausa, etsi non sit causa synectica. Intelligitur enim concausa cum alio, quod per se non potest effectum efficere, ut quæ sit causa cum causa. Differt autem adjuvans causa a concausa, quod concausa quidem, ei quod seorsum non efficit, præbeat effectum; adjuvans autem seorsum quidem non efficiat, alteri autem accedens quæ seorsum efficit, ei ferat opem ad hoc ut sit effectus vehementissimus. Maxime autem ex procatarctica causa factam esse causam adjuvantem, ad vim causæ intendendam confert.

✠ P. 924 ED. POTTER.

(7) *Προδήλως . . . ἀδήλως*. Flor., προδήλῳ..... ἀδήλῳ.

(8) *Παρόντος*. Scribendum προδήλου, quod requirit sententiarum oppositio. Atque hoc etiam vidit interpres. Παρόντος ex periocha præcedente videtur irrepsisse; vel forte margini ascriptum, postea in textum ab imperito scriba receptum est.

(9) *Αὐτῷ*. Flor. divise, αὖ τῷ. Sed pronomen αὐτῷ agnoscit etiam Herveti versio, « quod nec ipsum per se potest effectum efficere. » SYLBURG.

(10) *Παρίστησιν*. Mancum esse hunc Στρωματέα, e superiorum proœmiis et epilogis sat clarum est. An vero idem etiam ultimus sit, non abs re dubitaveris. Plura enim superiorum prologi nobis pollicentur quam huc usque sint pertractata. ID.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ

ΤΙΣ Ο ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ ΠΛΟΥΣΙΟΣ.

—

CLEMENTIS ALEXANDRINI

LIBER

QUIS DIVES SALVETUR.

—

Cum Clementis Alexandrini egregius de *Salvabilitate divitum* libellus, qui per plura sæcula interciderat, et tandem Michaelis Geisleri opera sub Origenis nomine, alieno prorsus loco editus (nimirum ejus *Commentario in prophetiam Jeremiæ*), tanquam etiamnum ineditus, ad paucorum notitiam pervenerit: porro cum deinceps *Auctario Græcorum Patrum* Combefisiano insertus, inter scriptorum neotericorum quibuscum componebatur catervas, vel adhuc delituerit: rem non ingratam litteratis futuram sperari, si efficerem ut melioribus, hoc est, suis auspiciis tandem aliquando in publicum prodiret. Genuinum esse opus non tantum fidem faciunt scripti pondus et decor, sed et Eusebii Cæsariensis testimonium, qui in *Historia* sua *ecclesiastica*, librum sæpius laudat, et lib. III, cap. 23, exinde solidas paginas descripsit; quæ quidem in ms. Vaticano (cui unico exemplari, quantum adhuc novimus, opus servatum debemus), mutilæ occurrebant, et ex Eusebio feliciter restituuntur. Mentio itidem tractatus hujus habetur in Hieronymi *Catalogo;* quinimo non solum eum laudat, sed ejusdem principium *Bibliothecæ* suæ inseruit Photius, cod. III. Unde nullus superest dubitandi locus de libelli auctore et statu. Interim non abnuerim ultimam periodum, ᾧ διὰ τοῦ παιδός, etc., a librario adjectam, qui tractatum hunc pro homilia Origeniana venditavit, et proinde solemni concionum clausula finiendum censuit. Talia passim intentasse hoc hominum genus, alibi a me, in opusculis Cypriano ascriptis, est observatum. Supervacuum fortasse non fuerit admonuisse in exemplari nonnullas fuisse lacunas, quæ lectori moram facturæ videbantur, quas nos vocibus quam paucissimis interpositis supplevimus. Sed ne adjectitia genuinis commiscerentur, quæcunque a nobis interpolata fuerunt, uncis inclusimus. FELL.

—

335 ✠ I. Qui encomiorum munera divitibus tribuunt, ii vero mihi nedum adulatores et illiberales merito habendi esse videntur, qui magno se gratificari simulent quorum nulla gratia; verum etiam impii ac insidiosi: impii quidem, quod, posthabitis Dei laudibus et gloria, qui unus perfectus ac bonus est, « ex quo omnia, et per quem omnia, et in quo omnia[a], » [quem sibi ille honorem vindicat], hominibus tribuunt [piaculari et impura] vita volutantibus, [ipsis] proinde, in mercedem, judicio divino obnoxiis: insidiosi autem, quoniam cum et solæ opes sufficiant ad emolliendos corrumpendosque locupletum animos, deque via per quam salus paratur, procul avocandos: illi contra etiam

A Α'. Οἱ μὲν τοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους τοῖς πλουσίοις δωροφοροῦντες, οὐ μόνον κόλακες καὶ ἀνελεύθεροι δικαίως ἂν ἔμοιγε κρίνεσθαι δοκοῖεν, ὡς ἐπὶ πολλῷ προσποιούμενοι χαρίσασθαι τὰ ἀχάριστα· ἀλλὰ καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἐπίβουλοι· ἀσεβεῖς μὲν, ὅτι παρέντες αἰνεῖν καὶ δοξάζειν τὸν μόνον τέλειον καὶ ἀγαθὸν Θεὸν, « ἐξ οὗ τὰ πάντα, καὶ δι' οὗ τὰ πάντα, καὶ εἰς ὃν τὰ πάντα, » περιάπτουσι τὸ [θεοπρεπέστατο[ν] (11) γέρας (12) ἀνθρώποις ἐνα[γεῖ καὶ βορβορώδει] βίῳ κυλινδομένοις, [τούτου ἕνεκα], τὸ κεφάλαιον, ὑποκειμένοις τῇ κρίσει τοῦ Θεοῦ· ἐπίβουλοι δὲ, ὅτι καὶ αὐτῆς τῆς περιουσίας καθ' αὐτὴν ἱκανῆς οὔσης χαυνῶσαι τὰς ψυχὰς τῶν κεκτημένων καὶ διαφθεῖραι καὶ ἀποστῆσαι τῆς ὁδοῦ, δι' ἧς ἐπιτυχεῖν

✠ P. 925 ED. POTTER. [a] Rom. XI, 35.

(11) *Θεοπρεπέστατον*. Hæc et quæ sequuntur uncis inclusa, ex conjectura ad hiatus codicis ms. implendos addita. FELL.
(12) Γέρας. Τέρας, ms. ID.

ἔστι σωτηρίας· οἱ δὲ προσεμπλήσουσι, τὰς γνώμας τῶν πλουσίων ταῖς ἡδοναῖς τῶν ἀμέτρων ἐπαίνων ἐπαίροντες· καὶ καθάπαξ τῶν ὅλων πραγμάτων πλὴν τοῦ πλούτου, δι' ὃν θαυμάζονται, παρασκευάζοντες ὑπερφρονεῖν· τὸ δὴ τοῦ λόγου, πῦρ ἐπὶ πῦρ μετοχετεύοντες, τύφῳ τύφον ἐπαντλοῦντες καὶ ὄγκον πλούτῳ προσανατιθέντες, βάρει φύσει φορτίον βαρύτερον, οὗ μᾶλλον ἐχρῆν ἀφαιρεῖν καὶ περικόπτειν, ὡς σφαλεροῦ νοσήματος καὶ θανατηφόρου. Τῷ γὰρ ὑψουμένῳ καὶ μεγαλυνομένῳ ἀντίστροφος ἡ πρὸς τὸ ταπεινὸν μεταβολὴ καὶ πτῶσις, ὡς ὁ θεῖος διδάσκει λόγος. Ἐμοὶ δὲ φαίνεται μακρῷ φιλανθρωπότερον εἶναι τοῦ θεραπεύειν [ἀνελευθέρως] τοὺς πλουτοῦντας [καὶ προσεπαινεῖν] ἐπὶ κακῷ τὸ συναίρεσθαι [λόγοις, καὶ] τὴν σωτηρίαν αὐτοῖς [κατεργάζεσθαι] ἅπαντα τὸν δυνατὸν τρόπον· τοῦτο μὲν ἐξαιτουμένους παρὰ Θεοῦ, τοῦ βεβαίως καὶ ἡδέως τοῖς ἑαυτοῦ τέκνοις τὰ τοιαῦτα προϊεμένου· τοῦτο δὲ διὰ τῆς χάριτος (13) τοῦ Σωτῆρος ἰωμένους τὰς ψυχὰς αὐτῶν, φωτίζοντας καὶ προσάγοντας ἐπὶ τὴν τῆς ἀληθείας κτῆσιν· ἧς ὁ τυχὼν καὶ ἔργοις ἀγαθοῖς λαμπρυνόμενος, μόνος οὗτος βραβεῖον τῆς αἰωνίου ζωῆς ἀναιρήσεται. Δεῖται δὲ καὶ ἡ εὐχὴ ψυχῆς εὐρώστου καὶ λιπαρᾶς, ἄχρι τῆς ἐσχάτης ἡμέρας τοῦ βίου συμμεμετρημένη· καὶ πολιτεία διαθέσεως χρηστῆς καὶ νομίμου, καὶ πάσαις ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Σωτῆρος ἐπεκτεινομένης.

Β'. Κινδυνεύει δὲ οὐχ ἁπλοῦν τι εἶναι τὸ αἴτιον τοῦ τὴν σωτηρίαν χαλεπωτέραν τοῖς πλουτοῦσι δοκεῖν ἢ τοῖς ἀχρημάτοις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ποικίλον. Οἱ μὲν γὰρ αὐτόθεν καὶ προχείρως ἀκούσαντες τῆς τοῦ Σωτῆρος φωνῆς, ὅτι « ῥᾷον κάμηλος διὰ τρυπήματος ῥαφίδος διεκδύσεται, ἢ πλούσιος εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, » ἀπογνόντες ἑαυτοὺς ὡς οὐ βιωσόμενοι, τῷ κόσμῳ πάντα χαριζόμενοι, καὶ τῆς ἐνταῦθα ζωῆς ὡς μόνης ἑαυτοῖς ὑπολειπομένης, ἐκκρεμασθέντες ἀπέστησαν πλέον τῆς ἐκεῖ ὁδοῦ, μηκέτι πολυπραγμονήσαντες, μήτε τίνας τοὺς πλουσίους ὁ Δεσπότης καὶ διδάσκαλος προσαγορεύει, μήτε ὅπως τὸ ἀδύνατον ἐν ἀνθρώπῳ Θεῷ (14) δυνατὸν γίνεται. Ἄλλοι δὲ τοῦτο μὲν συνῆκαν ὀρθῶς καὶ προσηκόντως, τῶν δὲ ἔργων τῶν εἰς τὴν σωτηρίαν ἀναφερόντων ὀλιγωρήσαντες, οὐ παρεσκευάσαντο τὴν δέουσαν παρασκευὴν εἰς τὸ τῶν ἐλπιζομένων τυχεῖν. Λέγω δὲ ταῦτα ἑκάτερα ἐπὶ τῶν πλουσίων, καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τῆς ἐπιφανοῦς σωτηρίας ᾐσθημένων· τῶν ἀνοήτων τῆς ἀληθείας ὀλίγον μοι μέλει.

Γ'. Χρὴ τοίνυν τοὺς φιλαλήθως καὶ φιλαδέλφως (διακειμένους) καὶ μήτε καταθρασυνομένους αὐθαδῶς τῶν πλουσίων κλητῶν, μήτε αὖ πάλιν ὑποπίπτοντας αὐτοῖς διὰ οἰκείαν φιλοκέρδειαν, πρῶτον μὲν αὐτῶν ἐξαιρεῖν τῷ λόγῳ τὴν κενὴν (15) ἀπόγνωσιν, καὶ δηλοῦν μετὰ τῆς δεούσης ἐξηγήσεως τῶν λογίων τοῦ Κυρίου, διότι οὐχ ἀποκέκοπται τέλεον αὐτοῖς ἡ κληρονομία τῆς

A stolidiores efficiunt, divitum mentes immodicarum laudum oblectationibus fastu efferentes, idque adeo præstantes, ut cætera omnia plane flocci pendant, præter divitias ✠ ob quas in honore habentur; igni, ut dicitur, ignem addendo, fastumque fastu cumulando, ac thesauris molem apponendo, gravi elemento gravius pondus, de quo potius auferendum erat et amputandum, ceu morbo periculoso ac letifero. Ei enim qui se extollit ac magnum facit, vicissim succedit tumentis animi in humile mutatio ac casus, uti docet sermo divinus [a]: propiusque ad humanitatem existimo, quam palpare [illiberaliter] divites [et laudibus evehere] pro eo quod malefecerint, [monitis subvenire, et] salutem illis [procurare] quibus fieri potest mediis; nimi- B rum Deum orando, qui res ejusmodi suis filiis firmiter ac jucunde fruendas elargitur: tum vero per gratiam Salvatoris eorum animis mederi, illuminando et ad capessendam veritatem nos eis duces offerendo: quam quisquis adeptus fuerit, bonisque operibus claruerit, solus vitæ æternæ bravium præmio reportabit. Enimvero oratio, quæ utique ad extremum spiritum durare debet, robustum animum atque serenum: porro vitæ ratio ac disciplina, probam mentem, æquique ac justi tenacem, et quæ ad omnia Salvatoris præcepta extendatur, postulat.

II. Forte autem non unum quid simplex est quod facit, ut opulentorum salus difficilior appareat salute egenorum, sed diversi generis hujus ratio C exstiterit. Alii enim auditis raptim et perfunctorie illis Domini Salvatoris vocibus: « Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum cœlorum [b], » animum despondentes quasi vitam minime consecuturi, et tanquam præsens hæc vita sola illis reliqua sit, illius desiderio suspensi, longius a via quæ in cœlum ducit, diverterunt, ne pervestigantes quidem serioque pensantes quosnam Dominus et magister appellet divites, ac nec quomodo apud homines impossibile Deo sit possibile. Alii vero, hoc quidem recte convenienterque intellexerunt; neglectis tamen quæ ad salutem spectant, operibus, quantum par erat apparatum non fecerunt, ut eorum quæ in spe posita sunt, compotes efficerentur. Ambo hæc D dicta a me sunt de divitibus, quibus nota est et virtus Salvatoris et illustris salus; de aliis parum curo, quibus ut intelligerent, veritatis radius non affulsit.

III. Decet ergo ut qui veritatis fratrumque amore teneantur, quippe nec petulanter insurgunt in divites qui vocati sunt (*i. e.* Christiani) neque vero lucri proprii causa rursum illis assentantur; primum quidem ex eorum animis verbi prædicatione eximant inanem metum; congruaque oraculorum Domini expositione liquido ostendant, ✠ non om-

✠ P. 926 ED. POTTER. [a] Matth. XXIII, 12. [b] Matth. XIX, 24. ✠ P. 927 ED. POTTER.

(13) *Διὰ τῆς χάρ.* Interponit ms., λέγω. FELL.
(14) *Θεῷ.* Il. in ms. ID.
(15) *Κενὴν* Καινήν, ms. FELL.

nino repulsos eos ab hæreditate regni cœlorum, si modo dicto audientes sint ut mandata exsequantur: deinde admoneant, timere eos ubi nullus timendi locus, eosque qui velint, Dominum placide suscipere: tumque ad hæc ostendere et institutione catechetica docere par erit, qua nempe ratione quibusve operibus pariter affectibusque spes alatur, ut quæ nec illis omnino negata sit, nec rursus temere nulloque hominis conatu obveniat. Sed sicut se in athletis res habet (ut parva et corruptibilia cum magnis et incorruptibilibus conferamus), ita quoque in ipso contingere cogitet qui sæculi opibus dives est. Etenim quicunque de victoria et corona desperaverit, is nec omnino ut in arenam descendat, nomen dederit; qui vero hanc ipse quidem animo spem conceperit, labores tamen et cibos et exercitationes in eam rem congruas non admittit, corona indonatus manet, ac spes illum frustrata est. Sic et quisquis terrenis opibus affluit, caveat ne se ipse primum a Salvatoris certaminibus præmiisque exclusum ducat, modo fidelis exsistat, ac divinæ bonitatis magnitudinem intelligat; nec rursus nulla exercitatione nulloque certamine posito, citra pulverem atque sudorem immortalitatis se corona donandum speret, sed se Verbo tradat ac rationi tanquam palæstræ magistro, Christoque certaminum præsidi subjiciat. Cibus illi ac potus præstitutus, Novum Domini Testamentum; exercitamenta, mandata; ornatus ac cultus, bonæ animi affectiones ac dotes; fides, spes, charitas, veri cognitio [benignitas], lenitas, misericordia, castitas; ut cum novissima tuba ineundi cursus signum dederit atque hinc emigrandi velut stadio [a], ex mortali hac vita, bona fretus conscientia, certaminum præsidi victor præsentetur, cœlesti palam dignus patria, in quam coronis, angelorumque præconio ac plausu donatus revertitur.

A βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἐὰν ὑπακούσωσι ταῖς ἐντολαῖς· εἶθ' ὑπομνημονεῦσαι (16) ὡς ἀδεὲς δεδίασι δέος, καὶ ὅτι βουλομένους αὐτοὺς ὁ Σωτὴρ ἀσμένως δέχεται· τότε καὶ προσδεικνύναι καὶ μυσταγωγεῖν ὅπως ἂν καὶ δι' οἵων ἔργων τε καὶ διαθέσεων ἐπαίροιντο (17) τὰ τῆς ἐλπίδος, ὡς οὔτ' ἀμηχάνου καθεστώσης αὐτοῖς, οὔτε τοὐναντίον εἰκῆ περιγινομένης· ἀλλ' ὅνπερ τρόπον ἔχει τὸ τῶν ἀθλητῶν, ἵνα μικρὰ καὶ ἐπίκηρα μεγάλοις καὶ ἀφθάρτοις παραβάλωμεν, τουτὶ καὶ ἐφ' ἑαυτῷ ὁ κατὰ κόσμον πλουτῶν λογιζέσθω. Καὶ γὰρ ἐκείνων ὁ μὲν ὅτι δυνήσεται νικᾷν, καὶ στεφάνων τυγχάνειν ἀπελπίσας, οὐδ' ὅλως ἐπὶ τὴν ἄθλησιν ἀπεγράψατο· ὁ δὲ ταύτην μὲν ἐμβαλόμενος τῇ γνώμῃ τὴν ἐλπίδα, πόνους δὲ καὶ τροφὰς καὶ γυμνάσια μὴ προσιέμενος προσφόρους, ἀστεφάνωτος διεγένετο, B καὶ διήμαρτε τῶν ἐλπίδων. Οὕτω τις καὶ τὴν ἐπίγειον περιβεβλημένος περιβολὴν, μήτε τὴν ἀρχὴν ἑαυτὸν ἄθλων τῶν Σωτῆρος ἐκκηρυσσέτω, πιστός γε ὢν, καὶ τὸ μεγαλεῖον συνορῶν τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας· μήτε μὴν αὖθις ἀνάσκητος καὶ ἀναγώνιστος μείνας, ἀκονιτὶ κἀνιδρωτὶ τῶν στεφάνων τῆς ἀφθαρσίας ἐλπιζέτω μεταλαβεῖν· ἀλλ' αὐτὸν ὑποβαλέτω φέρων γυμναστῇ (18) μὲν τῷ Λόγῳ, ἀγωνοθέτῃ δὲ τῷ Χριστῷ· τροφὴ δὲ αὐτῷ καὶ ποτὸν γενέσθω τεταγμένον ἡ Καινὴ Διαθήκη τοῦ Κυρίου· γυμνάσια δὲ ἐντολαὶ, εὐσχημοσύνη δὲ καὶ κόσμος αἱ καλαὶ διαθέσεις, ἀγάπη, πίστις, ἐλπὶς, γνῶσις ἀληθείας, [ἐπιείκεια,] πραότης, εὐσπλαγχνία, σεμνότης, ἵνα, ὅταν ἐσχάτη σάλπιγγι ὑποσημήνῃ τοῦ δρόμου καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἐξόδου, καθάπερ ἐκ σταδίου τοῦ βίου μετ' ἀγαθοῦ τοῦ συνειδότος C τῷ ἀθλοθέτῃ παραστῇ νικηφόρος, ὡμολογημένως τῆς ἄνω πατρίδος ἄξιος, εἰς ἣν μετὰ στεφάνων καὶ κηρυγμάτων ἀγγελικῶν ἐπανέρχεται.

336 IV. Det igitur nobis Salvator, ut hinc ordientes sermonem, vera et convenientia, quæque ad fratrum salutem faciunt, conferamus; primum de spe ipsa, deinde iis quæ ad spem conducunt. Ille quidem indigentibus largitur, docetque rogantes, porro ignorantiam solvit, atque desperationem excutit; eosdem rursus de divitibus sermones inducens, qui ipsi seipsos interpretantur tutoque exponant. Nihil enim sic juvet, ac ipsa rursus audire verba, quæ in Evangeliis exposita, nec justo satis examine atque errore auditoribus præ infantia mentis accepta, hactenus vos conturbarunt. « Et cum exiret in viam, accedens quidam genu flectebat, dicens: Magister bone, quid faciam ut ✠ vitam æternam possideam? Jesus autem ait: Quid me dicis bonum? nemo bonus nisi unus, Deus. Præcepta nosti: Ne adulteres, ne occidas, ne fureris, ne falsum testimonium dixeris, ne fraudem feceris, honora patrem tuum et matrem tuam. At ille respondens, ait illi: Hæc om-

Δ'. Δοίη τοίνυν ἡμῖν ὁ Σωτὴρ, ἐντεῦθεν ἀρξαμένοις τοῦ λόγου, τἀληθῆ καὶ τὰ πρέποντα καὶ τὰ σωτήρια συμβαλέσθαι τοῖς ἀδελφοῖς, πρός τε τὴν ἐλπίδα πρῶτον αὐτὴν, καὶ δεύτερον πρὸς τὴν τῆς ἐλπίδος προσαγωγήν. Ὁ δὴ χαρίζεται δεομένοις, καὶ αἰτοῦντας διδάσκει· λύει τε τὴν ἄγνοιαν, καὶ τὴν ἀπόγνωσιν ἀποσείεται, τοὺς αὐτοὺς πάλιν εἰσάγων λόγους περὶ τῶν πλουσίων ἑαυτῶν ἑρμηνέας γινομένους καὶ ἐξηγητὰς D ἀσφαλεῖς. Οὐδὲν γὰρ οἷον αὐτῶν αὖθις ἀκοῦσαι τῶν ῥητῶν, ἅπερ ὑμᾶς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ἄχρι νῦν διετάρασσεν, ἀβασανίστως καὶ διημαρτημένως ὑπὸ νηπιότητος ἀκροωμένους· « Ἐκπορευομένῳ αὐτῷ εἰς ὁδὸν προσελθών τις ἐγονυπέτει, λέγων· Διδάσκαλε ἀγαθὲ, τί ἀγαθὸν ποιήσω, ἵνα ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσω; Ὁ δὲ Ἰησοῦς λέγει· Τί με λέγεις ἀγαθόν; οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς, ὁ Θεός. Τὰς ἐντολὰς οἶδας· Μὴ μοιχεύσῃς, μὴ φονεύσῃς, μὴ κλέψῃς, μὴ ψευδομαρτυρήσῃς, μὴ ἀποστερήσῃς, τίμα τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς λέγει αὐτῷ· Πάν-

✠ P. 928 ED. POTTER. [a] I Cor. IX, 24.

(16) Ὑπομνημονεῦσαι. Ὑποκκυμάτωσιν, ms. FELL.

(17) Ἐπαίροιντο. Ἐπαίροντο τῆς, ms. ID.

(18) Γυμναστικῇ. Præcedentia, nec non et quæ sequuntur ad rem agonisticam spectant. FELL.

τα ταῦτα ἐφύλαξα. Ὁ δὲ Ἰησοῦς ἐμβλέψας ἠγάπησεν αὐτὸν καὶ εἶπεν· Ἕν σοι ὑστερεῖ· εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, πώλησον ὅσα ἔχεις, καὶ διάδος πτωχοῖς, καὶ ἕξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ δεῦρο, ἀκολούθει μοι. Ὁ δὲ, στυγνάσας ἐπὶ τῷ λόγῳ, ἀπῆλθε λυπούμενος· ἦν γὰρ πλούσιος, ἔχων κτήματα πολλά. Περιβλεψάμενος δὲ ὁ Ἰησοῦς λέγει τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· Πῶς δυσκόλως οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες εἰσελεύσονται εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ! Οἱ δὲ μαθηταὶ ἐθαμβοῦντο ἐπὶ τοῖς λόγοις αὐτοῦ. Πάλιν δὲ ὁ Ἰησοῦς ἀποκριθεὶς λέγει αὐτοῖς· Τεκνία, πῶς δύσκολόν ἐστι τοὺς πεποιθότας ἐπὶ χρήμασιν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ εἰσελθεῖν! Εὐκολώτερον διὰ τῆς τρυμαλιᾶς τῆς βελόνης κάμηλος εἰσελεύσεται ἢ πλούσιος εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Οἱ δὲ περισσῶς ἐξεπλήσσοντο, καὶ ἔλεγον· Τίς οὖν δύναται σωθῆναι; Ὁ δὲ, ἐμβλέψας αὐτοῖς, εἶπεν· Ὅτι παρὰ ἀνθρώποις ἀδύνατον παρὰ Θεῷ δυνατόν· πάντα γὰρ δυνατά ἐστι παρὰ τῷ Θεῷ. Ἤρξατο ὁ Πέτρος λέγειν αὐτῷ· Ἴδε, ἡμεῖς ἀφήκαμεν πάντα καὶ ἠκολουθήσαμέν σοι. Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς, λέγει· Ἀμὴν ὑμῖν λέγω, ὃς ἂν ἀφῇ τὰ ἴδια καὶ γονεῖς, καὶ ἀδελφοὺς, καὶ χρήματα ἕνεκεν ἐμοῦ καὶ ἕνεκεν τοῦ Εὐαγγελίου μου, ἀπολήψεται ἑκατομπλασίονα νῦν ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ, ἀγροὺς καὶ χρήματα καὶ οἰκίας καὶ ἀδελφοὺς μετὰ διωγμῶν, ἐν δὲ τῷ ἐρχομένῳ ζωή ἐστιν αἰώνιος. Πολλοὶ δὲ ἔσονται πρῶτοι ἔσχατοι, καὶ οἱ ἔσχατοι πρῶτοι. »

Ε'. Ταῦτα μὲν ἐν τῷ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίῳ γέγραπται· καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις δὲ πᾶσιν (19) ὁμολογουμένως, ὀλίγον μὲν ἴσως ἑκασταχοῦ τῶν ῥημάτων ἐναλλάσσει, πάντα δὲ τὴν αὐτὴν τῆς γνώμης συμφωνίαν ἐπιδείκνυται. Δεῖ δὲ, σαφῶς εἰδότας, ὡς οὐδὲν ἀνθρωπίνως ὁ Σωτὴρ, ἀλλὰ πάντα θείᾳ σοφίᾳ καὶ μυστικῇ διδάσκει τοὺς ἑαυτοῦ, μὴ σαρκίνως ἀκροᾶσθαι τῶν λεγομένων, ἀλλὰ τὸν ἐν αὐτοῖς κεκρυμμένον νοῦν μετὰ τῆς ἀξίας ζητήσεως καὶ συνέσεως ἐρευνᾷν καὶ καταμανθάνειν. Καὶ γὰρ τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου δοκοῦντα ἡπλῶσθαι πρὸς τοὺς μαθητὰς τῶν ᾐνιγμένως ὑπειρημένων οὐδὲν ἧττονος, ἀλλὰ πλείονος ἔτι νῦν τῆς ἐπιστάσεως εὑρίσκεται δεόμενα διὰ τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς φρονήσεως ἐν αὐτοῖς ὑπερβολήν. Ὅπου δὲ καὶ τὰ νομιζόμενα ὑπ' αὐτοῦ διηνοῖχθαι τοῖς ἔσω, καὶ αὐτοῖς τοῖς τῆς βασιλείας τέκνοις ὑπ' αὐτοῦ καλουμένοις, ἔτι χρήζει φροντίδος πλείονος, ἦπου γε τὰ δόξαντα μὲν ἁπλῶς ἐξενηνέχθαι, καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ διηρωτημένα πρὸς τῶν ἀκουσάντων, εἰς ὅλον δὲ τὸ τέλος αὐτὸ τῆς σωτηρίας διαφερόντων, σκοπησομένων δὲ θαυμαστῷ καὶ ὑπερουρανίῳ διανοίας βάθει, οὐκ ἐπιπολαίως δέχεσθαι ταῖς ἀκοαῖς προσῆκεν, ἀλλὰ καθιέντας τὸν νοῦν ἐπ' αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τοῦ Σωτῆρος καὶ τὸ τῆς γνώμης ἀπόῤῥητον.

Ϛ'. Ἠρώτηται μὲν γὰρ ἡδέως ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Σωτὴρ ἐρώτημα καταλληλότατον αὐτῷ· ἡ Ζωὴ περὶ ζωῆς, ὁ Σωτὴρ περὶ σωτηρίας, ὁ Διδάσκαλος περὶ

A nia observavi. Jesus autem intuitus eum, dilexit eum, et dixit : Unum tibi deest. Si vis perfectus esse, vende quæcunque habes, et distribue pauperibus, et habebis thesaurum in cœlo; et veni, sequere me. Qui contristatus in verbo, abiit mœrens; erat enim dives, habens multas possessiones. Et circumspiciens Jesus, ait discipulis suis: Quam difficile qui pecunias habent, in regnum Dei introibunt. Discipuli autem obstupescebant in verbis ejus. At Jesus rursus respondens, ait illis : Filioli, quam difficile est confidentes in pecuniis, introire in regnum Dei! Facilius est camelum per foramen acus ingredi, quam divitem intrare in regnum Dei. Qui magis admirabantur, atque dicebant : Et quis potest salvus fieri? Et intuens illos Jesus ait : Apud B homines impossibile est, sed non apud Deum; omnia enim possibilia apud Deum. Cœpit et Petrus dicere: Ecce nos dimisimus omnia, et secuti sumus te. Respondens Jesus, ait : Amen dico vobis, omnis qui sua reliquerit et parentes et fratres et pecunias propter me et propter Evangelium; centies tantum nunc in tempore hoc recipiet, agros et pecunias et domos et fratres cum persecutionibus, et in futuro vita æterna erit. Multi autem erunt primi novissimi, et novissimi primi [a]. »

V. Hæc quidem in Marci Evangelio scripta sunt; quin et in reliquis plane omnibus eadem habentur, C paucis forsitan per singulos verbis immutatis, sed quæ eamdem ubique sententiam contineant. Decet autem nos qui aperte sciamus, nihil Salvatorem quasi humano more locutum esse, sed divina mysticaque sapientia suos cuncta docuisse; sermones hos non carnaliter audire, sed latentem in eis sensum digna investigatione mentisque solertia ac sagacitate perquirere et addiscere. Nam cum et ipsa quoque quæ ab ipso Domino videntur discipulis fuisse exposita, non minori, sed majori etiamnum consideratione indigere noscantur, quam quæ obscurius ac velut ænigmate dicta sunt, ob profundissimam in eis altitudinem sensuum; cumque adeo etiam illa, quæ ab eo scholæ domesticis videntur explanata, ac iis, quos ab eo filios regni invenimus vocatos, majori adhuc D opus habeant indagatione, quam quæ videntur simpliciter ab eo prolata, quæ proinde nemo auditorum interrogavit ut exponerentur, ✠ pertinentia ad ipsum salutis finem, mirandoque ac supercœlesti mentis consideranda profundo; non perfunctorie hæc auribus haurienda, sed ita ut ad ipsum Salvatoris Spiritum ac sententiæ arcanum animum demittamus.

VI. Jucunda certe Domino nostro ac Salvatori oblata quæstio est, ipsi nimirum convenientissima. Nempe oblata quæstio Vitæ de vita, Salvatori de

✠ P. 929 ED. POTTER. [a] Marc. x, 17, 18, seqq.

(19) *Πᾶσιν*. Matthæo nimirum et Marco; nam Joannes res gestas ad historiæ modum minime enarrandas suscepit. FELL.

salute, Magistro ac doctori de capite eorum quæ dogmate tradebantur, Veritati de vera immortalitate, Verbo de paterno verbo atque doctrina, Perfecto de perfecta requie, Incorruptibili de firma incorruptione. De illis oblata illi quæstio est, quorum etiam causa descenderat, quibus instituit, quæ docet, quæ præbet, ut ostendat Evangelii argumentum esse, ut vita æterna ipsa tribuatur. Præsciebat autem ut Deus, tum quæ interrogandus erat, tum quod responsum interrogans esset accepturus. Quis enim id potius fecerit quam propheta prophetarum, omnisque prophetici spiritus arbiter ac Dominus? Vocatus autem bonus, a primo hoc verbo sumpta occasione inde etiam doctrinam auspicatur, convertens discipuli animum in Deum bonum, primumque ac solum vitæ æternæ præbitorem, quam ab eo acceptam, nobis confert Filius.

VII. Itaque maximum et præcipuum documentorum ad vitam spectantium, ab initio statim animo inserendum est; ut Deus æternus esse ac æternorum dator, agnoscatur; primumque ac supremum, et unum ac bonum Deum, Deum nobis per scientiam et comprehensionem vindicemus. Hoc enim immobile inconcussumque principium et principale vitæ fulcimentum, Dei, qui est vere scientia, et qui ea quæ sunt (æterna scilicet) largitur; ex quo etiam aliis provenit, ut esse accipiant, eoque incolumia sint. Hujus quippe ignoratio mors est; cognitio vero et necessitudo atque ad eum dilectio ductaque cum eo similitudo, sola vita exsistit.

337 VIII. Hunc ergo primum agnoscendum jubet ei qui veram vitam sit acturus: « Quem nemo novit nisi Filius, et cui Filius revelaverit [a]. » Exinde cognoscenda est magnitudo Salvatoris post illum novaque gratia, quodque juxta Apostolum, « lex per Moysem data est; gratia et veritas per Jesum Christum facta est [b]; » nec paria sunt, quæ per servum fidelem data sunt, et quæ a vero filio donata sunt. Denique si Moysis lex sufficiens erat ut vitam præstaret [c]; frustra nimirum Salvator ipse adveniret, nostrique causa pateretur, ab ortu nativitatis ad metam usque emenso humanæ vitæ curriculo. Frustra quoque, qui omnia legis mandata a juventute impleverat [d], ✠ ab alio, illi provolutus, immortalis vitæ exposceret præmia. Neque enim solum legem servaverat, sed et a prima ætate in eam rem incubuerat. Quid enim magni aut egregii est, senectus non ita delictorum ferax? sed si quis lasciviente juventa ac ætatis æstu maturum præ se sensum ferat, et quam pro temporis ratione senior appareat; hic plane admirandus ac præclarus pugil, et judicio canus. Hic tamen cum tantus esset, apprime noverat certusque erat, nihil sibi quidem ad justitiam deesse: omnino autem illi vita opus erat; idcirco præstari rogat ab eo, qui solus dare

A κεφαλαίου τῶν διδασκομένων δογμάτων, Ἀλήθεια περὶ τῆς ἀληθινῆς ἀθανασίας, ὁ Λόγος περὶ τοῦ Πατρὸς λόγου, ὁ Τέλειος περὶ τῆς τελείας ἀναπαύσεως, ὁ Ἄφθαρτος περὶ τῆς βεβαίας ἀφθαρσίας. Ἠρώτηται περὶ τούτων περὶ ὧν καὶ κατελήλυθεν, ἃ παιδεύει, ἃ διδάσκει, ἃ παρέχει, ἵνα δείξῃ τὴν τοῦ Εὐαγγελίου ὑπόθεσιν, ὅτι δόσις ἐστὶν αἰωνίου ζωῆς. Προῄδε δὲ ὡς Θεὸς καὶ ἃ μέλλει διερωτηθήσεσθαι, καὶ ἃ μέλλει τις αὐτῷ ἀποκρίνεσθαι. Τίς γὰρ καὶ μᾶλλον ἢ ὁ προφήτης προφητῶν, καὶ Κύριος παντὸς προφητικοῦ πνεύματος; Κληθεὶς δὲ ἀγαθὸς, ἀπ' αὐτοῦ πρώτου τοῦ ῥήματος τούτου τὸ ἐνδόσιμον λαβὼν, ἐντεῦθεν καὶ τῆς διδασκαλίας ἄρχεται, ἐπιστρέφων τὸν μαθητὴν ἐπὶ τὸν Θεὸν τὸν ἀγαθὸν, καὶ πρῶτον καὶ μόνον ζωῆς αἰωνίου ταμίαν, ἣν ὁ Υἱὸς δίδωσιν ἡμῖν B παρ' ἐκείνου λαβών.

Ζ'. Οὐκοῦν τὸ μέγιστον καὶ κορυφαιότατον τῶν πρὸς τὴν ζωὴν μαθημάτων, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εὐθὺς ἐγκαταθέσθαι τῇ ψυχῇ δεῖ· γνῶναι τὸν Θεὸν τὸν αἰώνιον, καὶ δοτῆρα αἰωνίων, καὶ πρῶτον, καὶ ὑπέρτατον, καὶ ἕνα, καὶ ἀγαθὸν Θεὸν κτήσασθαι διὰ γνώσεως καὶ καταλήψεως. Αὕτη γὰρ ἄτρεπτος καὶ ἀσάλευτος ἀρχὴ, καὶ κρηπὶς ζωῆς, ἐπιστήμη Θεοῦ τοῦ ὄντως ὄντος, καὶ τὰ ὄντα, τουτέστι τὰ αἰώνια, δωρουμένου· ἐξ οὗ καὶ τὸ εἶναι τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει καὶ τὸ μεῖναι (20) λαβεῖν. Ἡ μὲν γὰρ τούτου ἄγνοια θάνατός ἐστιν, ἡ δὲ ἐπίγνωσις αὐτοῦ καὶ οἰκείωσις, καὶ πρὸς αὐτὸν ἀγάπη καὶ ἐξομοίωσις, μόνη ζωή.

C

Η'. Τοῦτον οὖν πρῶτον ἐπιγνῶναι τῷ ζησομένῳ τὴν ὄντως ζωὴν παρακελεύεται, « ὃν οὐδεὶς ἐπιγινώσκει, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψῃ. » Ἔπειτα τὸ μέγεθος τοῦ Σωτῆρος μετ' ἐκεῖνον καὶ τὴν καινότητα τῆς χάριτος μαθεῖν, ὅτι δὴ, κατὰ τὸν Ἀπόστολον, « ὁ νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια δι' Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο· » καὶ οὐκ ἴσα τὰ (21) διὰ δούλου πιστοῦ διδόμενα τοῖς ὑπὸ τοῦ γνησίου Υἱοῦ δωρουμένοις. Εἰ γοῦν ἱκανὸς ἦν ὁ Μωϋσέως νόμος ζωὴν αἰώνιον παρασχεῖν, μάτην μὲν ὁ Σωτὴρ αὐτὸς παραγίνεται, καὶ πάσχει δι' ἡμᾶς ἀπὸ γενέσεως μέχρι τοῦ σημείου τὴν ἀνθρωπότητα διατρέχων· μάτην (22) δὲ ὁ πάσας πεποιηκὼς ἐκ νεότητος τὰς νομίμους ἐντολὰς, παρὰ ἄλλου ᾔτει γονυπετῶν τὴν ἀθανασίαν. Οὐδὲ γὰρ πεπλήρωκε μόνον τὸν νόμον, ἀλλὰ καὶ εὐθὺς ἀπὸ D πρώτης ἡλικίας ἀρξάμενος. Ἐπεὶ καὶ τί μέγα ἢ ὑπέρλαμπρον γῆρας ἄγονον ἁμαρτημάτων; ἀλλ' εἴ τις ἐν σκιρτήματι νεοτησίῳ καὶ τῷ καύσωνι τῆς ἡλικίας παρέχηται φρόνημα πεπανὸν, καὶ πρεσβύτερον τοῦ χρόνου, θαυμαστὸς οὗτος ἀγωνιστὴς καὶ διαπρεπὴς, καὶ τὴν γνώμην πολιώτερος. Ἀλλ' ὅμως οὗτος ὁ τοιοῦτος ἀκριβῶς πέπεισται, διότι αὐτῷ πρὸς μὲν δικαιοσύνην οὐδὲν ἐνδεῖ, ζωῆς δὲ ὅλως προσδεῖ· διὸ αὐτὴν αἰτεῖ παρὰ τοῦ δοῦναι μόνου δυναμένου. Καὶ πρὸς μὲν τὸν νόμον ἄγει παῤῥησίαν, τοῦ Θεοῦ δὲ τὸν

✠ P. 930 ED. POTTER. [a] Matth. xi, 17. [b] Joan. i, 17. [c] Gal. ii, 21. [d] Marc. x, 20.

(20) *Μεῖναι*. Forte μὴ εἶναι. Fell.
(21) *Ἴσα τά*. Ms., εἰς τά. Id.

(22) *Μάτην*. Conf. *Strom.* vii, p. 747, edit. Paris.

γίον ἱκετεύει. Ἐκ πίστεως εἰς πίστιν μετατάσσεται. Ὡς σφαλερῶς ἐν νόμῳ σαλεύων καὶ ἐπικινδύνως ναυλοχῶν, εἰς τὸν Σωτῆρα μεθορμίζεται.

Θ'. Ὁ γοῦν Ἰησοῦς οὐκ ἐλέγχει μὲν αὐτὸν, ὡς πάντα τὰ ἐκ νόμου μὴ πεπληρωκότα, ἀλλὰ καὶ ἀγαπᾷ καὶ ὑπερασπάζεται τῆς ἐν οἷς ἔμαθεν εὐπειθείας· ἀτελῆ δὲ εἶναι φησιν ὡς πρὸς τὴν αἰώνιον ζωὴν, ὡς οὐ τέλεια πεπληρωκότα· καὶ νόμου μὲν ἐργάτην, ἀργὸν δὲ ζωῆς ἀληθινῆς. Καλὰ μὲν κἀκεῖνα· τίς δ' οὔ φησιν; Ἡ γὰρ « ἐντολὴ ἁγία » ἄχρι παιδαγωγίας τινὸς μετὰ φόβου καὶ προπαιδείας, ἐπὶ τὴν τοῦ Ἰησοῦ νομοθεσίαν τὴν ἄκραν καὶ χάριν προχωροῦσα· πλήρωμα δὲ νόμου Χριστὸς εἰς δικαιοσύνην παντὶ τῷ πιστεύοντι· οὐχὶ δὲ δούλους ποιῶν ὡς δοῦλος, ἀλλὰ B καὶ υἱοὺς καὶ ἀδελφοὺς καὶ συγκληρονόμους τοὺς ἐπιτελοῦντας τὸ θέλημα τοῦ Πατρός.

Ι'. « Εἰ θέλεις τέλειος γενέσθαι· » οὐκ ἄρα πω τέλειος ἦν· οὐδὲν γὰρ τελείου τελειότερον. Καὶ θείως τὸ, « Εἰ θέλεις, » τὸ αὐτεξούσιον τῆς προσδιαλεγομένης αὐτῷ ψυχῆς ἐδήλωσεν· ἐπὶ τῷ ἀνθρώπῳ γὰρ ἦν ἡ αἵρεσις, ὡς ἐλευθέρῳ· ἐπὶ Θεῷ δὲ ἡ δόσις, ὡς Κυρίῳ. Δίδωσι δὲ βουλομένοις καὶ ὑπερσπουδακόσι καὶ δεομένοις, ἵν' οὕτως ἴδιος αὐτῶν ἡ σωτηρία γένηται. Οὐ γὰρ ἀναγκάζει ὁ Θεὸς (βία γὰρ ἐχθρὸν Θεῷ), ἀλλὰ τοῖς ζητοῦσι πορίζει, καὶ τοῖς αἰτοῦσι παρέχει, καὶ τοῖς κρούουσιν ἀνοίγει. Εἰ θέλεις οὖν, C εἰ ὄντως θέλεις, καὶ μὴ ἑαυτὸν ἐξαπατᾷς, κτῆσαι τὸ ἐνδέον. Ἕν σοι λείπει, τὸ ἓν τὸ μένον, τὸ ἀγαθὸν, τὸ ἤδη ὑπὲρ νόμον, ὅπερ νόμος οὐ δίδωσιν, ὅπερ νόμος οὐ χωρεῖ, ὃ τῶν ζώντων ἴδιόν ἐστιν. Ἀμέλει ὁ πάντα τὰ τοῦ νόμου πληρώσας ἐκ νεότητος καὶ τὰ ὑπέρογκα φρυαξάμενος, ἓν τοῦτο προσθῆναι τοῖς ὅλοις οὐ δεδύνηται, τὸ τοῦ Σωτῆρος ἐξαίρετον, ἵνα λάβῃ ζωὴν αἰώνιον, ἣν ἐπόθει· ἀλλὰ δυσχεράνας ἀπῆλθεν, ἀχθεσθεὶς τῷ παραγγέλματι τῆς ζωῆς, ὑπὲρ ἧς ἱκέτευεν. Οὐ γὰρ ἀληθῶς ζωὴν ἤθελεν, ὡς ἔφασκεν, ἀλλὰ δόξαν προαιρέσεως ἀγαθῆς μόνην περιεβάλλετο· καὶ περὶ πολλὰ μὲν οἷός τε ἦν ἀσχολεῖσθαι, τὸ δὲ ἓν, τὸ τῆς ζωῆς ἔργον ἀδύνατος καὶ ἀπρόθυμος καὶ ἀσθενὴς ἐκτελεῖν. Ὁποῖόν τι καὶ πρὸς τὴν Μάρθαν εἶπεν ὁ Σωτὴρ ἀσχολουμένην πολλὰ καὶ περιελκομένην καὶ D ταρασσομένην διακονικῶς· τὴν δὲ ἀδελφὴν αἰτιωμένην, ὅτι τὸ ὑπηρετεῖν ἀπολιποῦσα, τοῖς ποσὶν αὐτοῦ παρακάθηται, μαθητικὴν ἄγουσα σχολήν· « Σὺ περὶ πολλὰ ταράσσῃ· Μαρία δὲ τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο, καὶ οὐκ ἀφαιρεθήσεται ἀπ' αὐτῆς· » οὕτω καὶ τοῦτον ἐκέλευε, τῆς πολυπραγμοσύνης ἀφειμένον, ἑνὶ προστετηκέναι καὶ προσκαθέζεσθαι τῇ χάριτι τοῦ ζωὴν αἰώνιον προτιθέντος.

A possit. At quidem ad legem quod spectat, longe securus erat, Dei tamen Filio supplicat. Ex fide in fidem transfertur. Veluti qui non tuto in legis navigio jactaretur ac periculose stationem habuerat, ad Salvatorem transmittit.

IX. At vero Jesus non illum redarguit, quod legis omnia non impleverit, quin etiam diligit, et quod iis, quibus fuerat institutus, strenue obsecutus sit, passis ulnis amplectitur, ad vitam tamen æternam quod attinet, imperfectum eum pronuntiat, quod ea quæ perfectionis sunt, non impleverit; ac legis quidem operarium dicit, verum in æternæ vitæ rebus cessatorem. Bona quidem et illa; quis eat inficias? Nam « mandatum sanctum [a] » hactenus ut pædagogi cujusdam vice cum timore fungatur præviæque institutionis [b], ad summum legis Jesu verticem gratiamque viam sternens: plenitudo vero legis Christus ad justitiam omni credenti [c]; non qui ut servus servos faciat, sed et filios et fratres et cohæredes, Patris voluntatem facientes præstet.

X. « Si vis perfectus esse [d]. » Nondum ergo perfectus erat: perfecto namque nihil perfectius est. Ceterum præclare illud atque divine: « Si vis, » colloquentis animæ liberam arbitrii facultatem ostendit: in homine quippe, tanquam libero, libera erat voluntatis electio; in Deo autem dare, tanquam Domino atque arbitro. Dat autem volentibus et summo studio adnitentibus et orantibus, ut sic illorum propria exsistat salus. Neque enim Deus cogit (vis enim inimica est Deo), sed quærentibus tribuit, et petentibus præbet, ac pulsantibus aperit [e]. Si vis igitur, si vere vis, et teipsum non fallis, illud compara quo deficeris. Unum tibi deest; illud unum quod manet, quod bonum est, quod est jam supra legem, quod lex non dat, quod lex non capit, quod viventium proprium est. Denique qui totam legem a juventute impleverat, et qui de se sic magna atque superba locutus erat, unum hoc omnibus parare nequivit, quod Salvatoris singulare est, ut vitam æternam, cujus eum desiderium incesserat, arriperet: ✠ sed tristis abiit, vitæ mandato gravatus, cujus gratia supplicatum venerat. Non enim vere vitam ambiebat, ut verbis proferebat; sed bonæ duntaxat voluntatis famam aucupabatur: ac quidem circa multa sollicitus esse poterat, unum vero illud, opus illud salutis ut perficeret, non valebat; inque rem supinus et infirmus erat. Sicut enim Marthæ dixit Dominus, cum in multis esset sollicita et ministrandi cura distraheretur ac turbaretur, sororique vitio daret quod, relicto ministerio, sederet ad pedes ejus, discipulæ otium captans: « Tu erga multa turbaris: Maria autem optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea [f]: » ita hunc quoque, negotiosa occupatione omissa, uni tantum adhærere jubet, ejusque assidere gratiæ, qui se vitam æternam proponeret.

✠ P. 931 ED. POTTER. [a] Rom. VII, 12. [b] Gal. III, 24. [c] Rom. X, 4. [d] Matth. XIX, 21. [e] Matth. VII, 7; Luc. XI, 9. [f] Luc. X, 41.

XI. Quid ergo fuit quod illi fugam suasit, fecit- A que ut se a magistro, a supplicatione, a spe, a vita, a laboribus, quibus jam perfunctus erat, subduceret? Nempe, « Vende quæ habes. » Quid vero hoc sibi vult? Haud sane, quod quidam obvio statim sensu accipiunt, facultates projici jubet et pecunias a se amovere; sed quæ de divitiis vana judicia sunt animo exterminare, erga eas effrenem libidinem ac avaritiæ labem, sollicitudines, sæculi spinas, quæ suffocant vitæ semen. Haud enim magnum dignumque æmulatione, temere, non ut vitam nanciscaris, divitiis carere: sic namque qui nihil prorsus habent, sed, omni destituti vitæ solatio, quotidiani mendici per vias inopes projecti sunt, cum et Deum ignorent Deique justitiam, ea B duntaxat ratione quod extrema premantur paupertate, omnique vitæ subsidio careant, ac vel minimis deficiantur, omnium beatissimi essent ac religiosissimi, solique compotes vitæ æternæ. Nec nova res abdicare divitias, et in pauperes atque egenos elargiri; quod et multi ante Salvatoris adventum præstiterunt, qua ut litterarum studiis mortuæque sapientiæ vacarent, qua ut inani jactantia nominis claritatem ac gloriolæ curam captarent, Anaxagoræ, Democriti, Cratetes.

ΙΑ'. Τί τοίνυν ἦν τὸ προτρεψάμενον αὐτὸν εἰς φυγὴν, καὶ ποιῆσαν ἀπαυτομολῆσαι τοῦ διδασκάλου, τῆς ἱκεσίας, τῆς ἐλπίδος, τῆς ζωῆς, τῶν προπεπονημένων; « Πώλησον τὰ ὑπάρχοντά σου. » Τί δὲ τοῦτό ἐστιν; Οὐχ ὃ προχείρως δέχονταί τινες, τὴν ὑπάρχουσαν οὐσίαν ἀποῤῥίψαι προστάσσει καὶ ἀποστῆναι ἀπὸ τῶν χρημάτων· ἀλλὰ τὰ δόγματα περὶ χρημάτων ἐξορίσαι τῆς ψυχῆς, τὴν περὶ αὐτὰ πτοίαν καὶ νόσον, τὰς μερίμνας, τὰς ἀκάνθας τοῦ βίου, αἳ τὸ σπέρμα τῆς ζωῆς συμπνίγουσιν. Οὔτε γὰρ μέγα καὶ ζηλωτὸν τὸ τηνάλλως ἀπορεῖν χρημάτων μὴ ἐπὶ λόγῳ ζωῆς· οὕτω μὲν γὰρ ἦσαν οἱ μηδὲν ἔχοντες μηδαμῆ, ἀλλὰ ἔρημοι καὶ μεταῖται τῶν ἐφ' ἡμέραν, οἱ κατὰ τὰς ὁδοὺς ἐῤῥιμμένοι πτωχοὶ, ἀγνοοῦντες δὲ Θεὸν καὶ δικαιοσύνην Θεοῦ, κατ' αὐτὸ μόνον τὸ ἄκρως ἀπορεῖν καὶ ἀμηχανεῖν βίου καὶ τῶν ἐλαχίστων σπανίζειν μακαριώτατοι καὶ θεοφιλέστατοι, καὶ μόνοι ζωὴν ἔχοντες αἰώνιον. Οὔτε καινὸν τὸ ἀπείπασθαι πλοῦτον καὶ χαρίσασθαι πτωχοῖς ἢ πένησιν, ὃ πολλοὶ πρὸ τῆς τοῦ Σωτῆρος καθόδου πεποιήκασιν, οἱ μὲν τῆς εἰς λόγους σχολῆς καὶ νεκρᾶς σοφίας ἕνεκεν, οἱ δὲ φήμης κενῆς καὶ κενοδοξίας, Ἀναξαγόραι καὶ Δημόκριτοι καὶ Κράτητες.

338 XII. Quid igitur ut novum Deique proprium jubet, ac solum ejusmodi ut vivificare queat, quod antiquis salutem non attulit? Quid vero eximium quid ac singulare nova creatura, Dei Filius præcipit ac docet? Non hoc mandat quod in aspectum C cadit, quod alii fecere, sed aliud quid majus diviniusque et perfectius, quod illo significatur: ut animum scilicet affectumque vitiis nudemus, ac quæ aliena sunt, radicitus ex eo exscindamus et ejiciamus. Hoc nimirum viri fidelis proprium documentum, dignaque Salvatore doctrina. Antiqui enim, contemptis exterioribus, possessiones quidem reliquerunt ✠ ac amiserunt; sed vitia animi ac perturbationes arbitror et auxerunt. Superbi enim ex hoc et elati evaserunt, inanis gloriæ pleni, et qui reliquorum contemptu ducerentur, quasi ipsi aliquid supra hominem gessissent. Quomodo igitur Salvator in æternum victuris præciperet, quæ sint nocitura labemque allatura, quod attinet ad vitam, quam sancte pollicetur? Nam etsi illud contigerit, D potest quis, deposito facultatum onere, nihilominus adhuc pecuniarum cupiditatem ac sitim animo inolitam vigentemque habere: ac usum quidem abjecisse, indigentia tamen simulque desiderio dilapidatæ rei familiaris, dupliciter dolere, tum nimirum quod desint necessaria servitia, tum quod ea abjecisse pœniteat. Fieri enim non potest, nec secus unquam fit, ut cui desint necessaria quibus vitam sustentet, non animo frangi atque a potioribus sollicitata mente avocetur, dum quovis modo aut undevis hæc parare conatur.

ΙΒ'. Τί οὖν ὡς καινὸν, ἴδιον Θεοῦ παραγγέλλει καὶ μόνον ζωοποιὸν, ὃ τοὺς προτέρους οὐκ ἔσωσε; Τί δὲ ἐξαίρετόν τι ἡ καινὴ κτίσις, ὁ Υἱὸς Θεοῦ μηνύει καὶ διδάσκει; Οὐ τὸ φαινόμενον, ὅπερ ἄλλοι πεποιήκασι, παρεγγυᾷ, ἀλλ' ἕτερόν τι διὰ τούτου σημαινόμενον μεῖζον καὶ θειότερον καὶ τελειότερον, τὸ τὴν ψυχὴν αὐτὴν καὶ τὴν διάθεσιν γυμνῶσαι τῶν ἀπὸ τῶν παθῶν καὶ πρόῤῥιζα τὰ ἀλλότρια τῆς γνώμης ἐκτεμεῖν καὶ ἐκβαλεῖν. Τοῦτο γὰρ ἴδιον μὲν τοῦ πιστοῦ τὸ μάθημα, ἄξιον δὲ τοῦ Σωτῆρος τὸ δίδαγμα. Οἱ γάρ τοι πρότερον καταφρονήσαντες τῶν ἐκτὸς, τὰ μὲν κτήματα ἀφῆκαν καὶ παραπώλεσαν, τὰ δὲ πάθη τῶν ψυχῶν οἶμαι ὅτι καὶ προσεπέτειναν. Ἐν ὑπεροψίᾳ γὰρ ἐγένοντο καὶ ἀλαζονείᾳ καὶ κενοδοξίᾳ καὶ περιφρονήσει τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ὡς αὐτοί τι ὑπὲρ ἄνθρωπον ἐργαζόμενοι. Πῶς ἂν οὖν ὁ Σωτὴρ παραινεῖ τοῖς ἀεὶ βιωσομένοις τὰ βλάψοντα καὶ λυμανούμενα πρὸς τὴν ζωὴν ἣν ἐπαγγέλλεται; Καὶ γὰρ εἰ κἀκεῖνό ἐστι, δύναταί τις ἀποφορτισάμενος τὴν κτῆσιν, οὐδὲν ἧττον ἔτι τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ὄρεξιν τῶν χρημάτων ἔχειν ἐντετηκυῖαν καὶ συζῶσαν· καὶ τὴν μὲν χρῆσιν ἀποβεβληκέναι, ἀπορῶν δὲ ἅμα καὶ ποθῶν ἅπερ ἐσπάθησε, διπλῆ λυπεῖσθαι, καὶ τῇ τῆς ὑπηρεσίας ἀπουσίᾳ καὶ τῇ τῆς μετανοίας παρουσίᾳ. Ἀνέφικτον γὰρ καὶ ἀμήχανον, δεόμενον τῶν πρὸς τὸ βιοτεύειν ἀναγκαίων μὴ κατακλᾶσθαι τὴν γνώμην καὶ ἀσχολίαν ἄγειν ἀπὸ τῶν κρειττόνων, ὁπωσοῦν καὶ ὁθενοῦν ταῦτα πειρώμενον ἐκπορίζειν.

XIII. At quanto satius oppositum, ut per opes mediocres et ipse mala non toleret, et quibus opor-

ΙΓ'. Καὶ πόσῳ χρησιμώτερον τὸ ἐναντίον, ἱκανὰ κεκτημένον αὐτόν τε περὶ τὴν κτῆσιν μὴ κακοπα-

✠ P. 932 ED. POTTER.

θεῖν, καὶ οἷς καθῆκεν ἐπικουρεῖν; Τίς γὰρ ἂν κοινωνία καταλίποιτο παρὰ ἀνθρώποις, εἰ μηδεὶς ἔχει μηδέν; Πῶς ἂν τοῦτο τὸ δόγμα πολλοῖς ἄλλοις καὶ καλοῖς τοῦ Κυρίου δόγμασιν οὐχὶ φανερῶς ἐναντιούμενον εὑρίσκοιτο καὶ μαχόμενον; « Ποιήσατε ἑαυτοῖς φίλους ἐκ τοῦ μαμμωνᾶ τῆς ἀδικίας, ἵνα, ὅταν ἐκλίπητε, δέξωνται ὑμᾶς εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς. Κτήσασθε θησαυροὺς ἐν οὐρανῷ, ὅπου μήτε σὴς μήτε βρῶσις ἀφανίζουσι, μήτε κλέπται διορύσσουσι. » Πῶς ἄν τις πεινῶντα τρέφοι, καὶ διψῶντα ποτίζοι, καὶ γυμνὸν σκεπάζοι, καὶ ἄστεγον συνάγοι, ἃ τοῖς μὴ ποιήσασιν ἀπειλεῖ πῦρ καὶ σκότος τὸ ἐξώτερον, εἰ πάντων αὐτὸς ἕκαστος φθάνοι τούτων ὑστερῶν; Ἀλλὰ μὴν αὐτός γε ἐπιξενοῦσθαι Ζακχαίῳ κελεύει καὶ Ματθαίῳ τοῖς (23) πλουσίοις καὶ τελώναις. Καὶ τὰ μὲν χρήματα αὐτοὺς οὐ κελεύει μεθεῖναι, τὴν δὲ δικαίαν κρίσιν ἐπιθεὶς, καὶ τὴν ἄδικον ἀφελὼν, καταλέγει· « Σήμερον σωτηρία τῷ οἴκῳ τούτῳ ἐγένετο, καθότι καὶ αὐτὸς υἱὸς Ἀβραάμ ἐστιν. » Οὕτω τὴν χρείαν αὐτῶν ἐπαινεῖ, ὥστε καὶ μετὰ τῆς προσθήκης ταύτης τὴν κοινωνίαν ἐπιτάσσει, ποτίζειν τὸν διψῶντα, ἄρτον διδόναι τῷ πεινῶντι, ὑποδέχεσθαι τὸν ἄστεγον, ἀμφιεννύναι τὸν γυμνόν. Εἰ δὲ τὰς χρείας οὐχ οἷόν τε ἐκπληροῦν ταύτας μὴ ἀπὸ χρημάτων, τῶν δὲ χρημάτων ἀφίστασθαι κελεύει, τί ἂν ἕτερον εἴη ποιῶν ὁ Κύριος, ἢ τὰ αὐτὰ διδόναι τε καὶ μὴ διδόναι παραινῶν, τρέφειν τε καὶ μὴ τρέφειν, ὑποδέχεσθαι καὶ ἀποκλείειν, κοινωνεῖν καὶ μὴ κοινωνεῖν; ὅπερ ἁπάντων ἀλογώτατον.

ΙΔ'. Οὐκ ἄρα ἀποῤῥιπτέον τὰ καὶ τοὺς πέλας ὠφελοῦντα χρήματα· κτήματα γάρ ἐστι κτητὰ ὄντα, καὶ χρήματα χρήσιμα ὄντα καὶ εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων παρεσκευασμένα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· ἃ δὴ παράκειται καὶ ὑποβέβληται καθάπερ ὕλη τις καὶ ὄργανα πρὸς χρῆσιν ἀγαθὴν τοῖς εἰδόσι τὸ ὄργανον. Ἐὰν χρῇ τεχνικῶς, τεχνικόν ἐστιν· ἐὰν ὑστερῇς τῆς τέχνης, ἀπολαύει τῆς σῆς ἀπαιδευσίας (24) ὂν ἀναίτιον. Τοιοῦτον καὶ ὁ πλοῦτος ὄργανόν ἐστι. Δύνασαι χρῆσθαι δικαίως αὐτῷ; πρὸς δικαιοσύνην καθυπηρετεῖ. Ἀδίκως τις αὐτῷ χρῆται; πάλιν ὑπηρέτης ἀδικίας εὑρίσκεται. Πέφυκε γὰρ ὑπηρετεῖν, ἀλλ' οὐκ ἄρχειν. Οὐ χρὴ τοίνυν τὸ ἐξ αὐτοῦ μὴ ἔχον μήτε τὸ ἀγαθὸν μήτε τὸ κακὸν, ἀναίτιον ὂν, αἰτιᾶσθαι· ἀλλὰ τὸ δυνάμενον καὶ καλῶς τούτοις χρῆσθαι καὶ κακῶς, ἀφ' ὧν ἂν ἕληται καθ' αὐτό· τοῦτο δέ ἐστι νοῦς ἀνθρώπου καὶ κριτήριον, ἐλεύθερον ἔχον ἐν ἑαυτῷ καὶ τὸ αὐτεξούσιον τῆς μεταχειρήσεως τῶν δοθέντων. Ὥστε μὴ τὰ κτήματά τις ἀφανιζέτω μᾶλλον ἢ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, τὰ μὴ συγχωροῦντα τὴν ἀμείνω χρῆσιν τῶν ὑπαρχόντων· ἵνα, καλὸς καὶ ἀγαθὸς γενόμενος, καὶ τούτοις τοῖς χρήμασι χρῆσθαι δυνηθῇ καλῶς. Τὸ οὖν ἀποτάξασθαι πᾶσι τοῖς ὑπάρχουσι καὶ πωλῆσαι πάντα τὰ ὑπάρχοντα, τοῦτον τὸν

let suppeditet. Quæ enim jam apud homines reliqua communicatio sit, si nemo quidquam habeat? Quomodo vero dogma hoc non aperte pugnet cum multis aliis ac præclaris, quæ Dominus sanxit rataque voluit? « Facite vobis amicos de mammona iniquitatis, ut, cum defeceritis, recipiant vos in æterna tabernacula [a]. Parate thesauros in cœlo, ubi neque ærugo neque tinea demoliuntur, neque fures effodiunt [b]. » Quanam quis ratione esurientem alat, sitienti potum det [c], nudum contegat, peregrinum colligat, quæ nisi quis faciat, ignem comminatur et tenebras exteriores, si quisque ipse prior horum omnium egenus exstiterit? Quin et ipse excipi se hospitio a Zacchæo jubet et Matthæo, qui divites essent et publicani [d]. Ac quidem dimittere eos pecunias non jubet; sed adjecto justo judicio ablatoque injusto, subjungit: « Hodie salus huic domui facta est, eo quod et ipse filius Abrahæ. » Sic vero laudat pecuniarum usum, ut cum hac adjectione communicationem præcipiat, potum dare sitienti, esurienti panem præbere, peregrinum suscipere, nudum vestire. Quod si hæc nemo munia absque pecuniis explere potest, jubetque ut divortio facto illas relinquamus; quid aliud, quæso, facit Dominus, quam ut eadem dare et non dare jubeat, alere et non alere, suscipere et non suscipere, communicare et non communicare? Quod omnium insulsissimum est.

XIV. Non ergo abjiciendæ sunt opes, quæ et in proximi cedant utilitatem: etenim possessiones dicuntur, quia earum ea indoles est ut possideantur; insuper opes appellantur ✠ quia opem ferunt, et humanis usibus sunt a Deo accommodatæ. Porro divitiæ ac opes præsto sunt subjacentque velut materia quædam et instrumentum, boni usus præstandi causa, his qui vim instrumenti sciant. Si ex artis rationibus utaris, artificiale est; si arte careas, imperitiæ tuæ labem contrahit, cum sit ipsum ab omni immune culpa. Tales divitiæ quoque sunt; instrumentum sunt. Potes illis uti, justitia comite? ad justitiam ministræ sunt. Utitur quis illis, ea non comite? ministræ rursus fiunt injustitiæ. Divitiis enim ex indole est ut inserviant, non ut præsint aut imperent. Cum igitur opes ex se neque bonum neque malum habeant, atque omni vacent crimine, haud ipsæ vituperandæ sunt; sed quod suo arbitratu, et a se illis bene aut male uti potest; mens scilicet humana ac judicii facultas, cui liberum sit qua ratione uti velit illis ad usum concessis. Nemo igitur divitias et opes, et non magis affectus ac perturbationes destruat, per quas non liceat uti facultatibus in bonum virtutis; qu.

✠ P. 935 ED. POTTER. [a] Luc. XVI, 9. [b] Matth. VI, 19. [c] Matth. XXV, 35. [d] Luc. V, 29; XIX, 5.

(23) *Τοῖς*. Addit Combefisius contra fidem exemplaris, συνδειπνεῖται. FELL.

(24) Ἀπαιδευσίας. Ἀπουσίας ms. FELL.

nimirum bonus quis ac probus effectus, his quoque divitiis ac pecuniis probe exque honesti ratione uti possit. Quod igitur cunctis opibus renuntiare jubemur, et ut quæ in censu sunt, omnia vendamus; in hunc modum intelligendum est, ut de affectibus animi ac perturbationibus dictum accipiatur.

A τρόπον ἐκδεκτέον, ὡς ἐπὶ τῶν ψυχικῶν παθῶν εἰρημένων (25).

339 XV. Ego certe illud etiam addiderim. Quandoquidem alia quidem extra animam, alia intus inque anima sunt; ac siquidem anima illis bene honesteque utatur, illa quoque bona honestaque videntur; sin autem male, mala; num, quæso, qui facultates abalienare jubet, has magis repudiat, quibus sublatis adhuc vitia manent ac perturbationes; an vero illas, quibus peremptis ipsæ quoque utiles divitiæ fiant? Siquidem igitur abjectis quis sæcularis fastus divitiis, vitiorum adhuc ac affectuum segete dives esse potest, tametsi terrena substantia ei non suppetit (cupiditas enim quod suum est agit, animumque velut præfocat angitque et premit, alumnisque ac inolitis desideriis accendit), nihil plane ei profuit, quod egenus divitiis factus est, qui vitiis et affectibus dives sit. Non enim ea abjecit quæ abjicienda erant; sed quæ promiscui usus: ac sibi quidem servitia abstulit, innatam vero libidinis vitiique materiam exteriori penuria succendit. Renuntiandum ergo facultatibus quæ noxiæ sint, non iis rebus quæ si quis rectum usum attenderit, conducere etiam possint. Conducunt vero quæ prudentia comite et sobrietate ac pietate dispensantur. Porro ea submovenda quæ noxia: quæ autem foris sunt, ea nihil damni afferunt. Sic igitur Dominus etiam exteriorum usum insinuat, jubens ponere non ea, quibus vita sustentatur; ✠ sed quæ illis male utantur, ægritudines animi vitiaque seu affectus.

ΙΕ'. Ἐγὼ γοῦν κἀκεῖνο φήσαιμ' ἄν. Ἐπειδὴ τὰ μὲν ἐντός ἐστι τῆς ψυχῆς, τὰ δὲ ἐκτός· κἂν μὲν ἡ ψυχὴ χρῆται καλῶς, καλὰ καὶ ταῦτα δοκεῖ· ἐὰν δὲ πονηρῶς, πονηρά· ὁ κελεύων ἀπαλλοτριοῦν τὰ ὑπάρχοντα, πότερον ταῦτα παραιτεῖται, ὧν ἀναιρεθέντων ἔτι τὰ πάθη μένει· ἢ ἐκεῖνα μᾶλλον, ὧν ἀναιρεθέντων καὶ τὰ κτήματα χρήσιμα γίνεται; Εἰ τοίνυν ὁ ἀποβαλὼν τὴν κοσμικὴν περιουσίαν ἔτι δύναται πλουτεῖν τῶν παθῶν, καὶ τῆς ὕλης μὴ παρούσης (ἡ γάρ τοι διάθεσις τὸ αὐτῆς ἐνεργεῖ καὶ τὸν λογισμὸν B ἄγχει, καὶ πιέζει καὶ φλεγμαίνει ταῖς συντρόφοις ἐπιθυμίαις)· οὐδὲν οὖν προὔργου γέγονεν αὐτῷ πτωχεύειν χρημάτων, πλουτοῦντι τῶν παθῶν. Οὐ γὰρ τὰ ἀπόβλητα ἀπέβαλεν, ἀλλὰ τὰ ἀδιάφορα· καὶ τῶν μὲν ὑπηρετικῶν ἑαυτὸν περιέκοψεν, ἐξέκαυσε δὲ τὴν ὕλην τῆς κακίας τὴν ἔμφυτον τῇ τῶν ἐκτὸς ἀπορίᾳ. Ἀποτακτέον οὖν τοῖς ὑπάρχουσι τοῖς βλαβεροῖς, οὐχὶ τοῖς, ἐὰν ἐπιστῆταί τις τὴν ὀρθὴν χρῆσιν, καὶ συνωφελεῖν δυναμένοις. Ὠφελεῖ δὲ τὰ μετὰ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας οἰκονομούμενα. Ἀπωστέα δὲ καὶ ἐπιζήμια· τὰ δὲ ἐκτὸς οὐ βλάπτει. Οὕτως οὖν ὁ Κύριος καὶ τὴν τῶν ἐκτὸς χρείαν εἰσάγει, κελεύων ἀποθέσθαι οὐ τὰ βιωτικά, ἀλλὰ τὰ τούτοις κακῶς χρώμενα· ταῦτα δ' ἦν τὰ τῆς ψυχῆς ἀῤῥωστήματα καὶ τὰ πάθη.

XVI. Horum copia ipsa quidem suppetens, cunctis mortifera est; et si pereat, salutis causa est. Ab ea mundam, hoc est, pauperem nudamque animam præstare decet, sicque jam Salvatorem audire dicentem: « Veni, sequere me [a]. » Via enim ipse tunc fit, habenti cor purum: in impuram autem animam, Dei gratia non subit. Impura autem est quæ desideriis dives, multisque amoribus, iisque sæcularibus, feta est atque parturit. Nam qui possessionibus locuples, aurumque et argentum et domos tanquam Dei dona habet, Deoque largitori in hominum salutem ex eis obsequitur; novitque fratrum potius causa, quam in sui gratiam hæc a se possideri; animoque quam pro illorum possessione præstantior, non ut servus hisque mancipatus, ea possidet; neque animo circumfert, nec eis vitam suam definit ac circumscribit, sed et honesti aliquid operis atque divini in laboris partem semper assumit, et si quando necesse fuerit illis privari, placido animo parique hilaritate eorum jacturam ferre potest ac abundantiam: hic ille est qui a Domino beatus prædicatur, et pauper spiritu vocatur [b], expeditus hæres regni cœlorum, non qui divitiarum impatiens earum cultu vivere non potest.

C ΙϚ'. Ὁ τούτων πλοῦτος, παρὼν μέν, ἅπασι θανατηφόρος, ἀπολλύμενος δέ, σωτήριος· οὗ δεῖ καθαρεύουσαν, τουτέστι πτωχεύουσαν καὶ γυμνὴν τὴν ψυχὴν παρασχόμενον, οὕτως ἤδη τοῦ Σωτῆρος ἀκοῦσαι λέγοντος· « Δεῦρο, ἀκολούθει μοι. » Ὁδὸς γὰρ αὐτὸς ἤδη τῷ καθαρῷ τὴν καρδίαν γίνεται· εἰς δὲ ἀκάθαρτον ψυχὴν Θεοῦ χάρις οὐ παρεισδύεται. Ἀκάθαρτος δὲ ἡ πλουτοῦσα τῶν ἐπιθυμιῶν, καὶ ὠδίνουσα πολλοῖς ἔρωσι καὶ κοσμικοῖς. Ὁ μὲν γὰρ ἔχων κτήματα καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον, καὶ οἰκίας ὡς Θεοῦ δωρεάς· καὶ τῷ τε διδόντι Θεῷ λειτουργῶν ἀπ' αὐτῶν εἰς ἀνθρώπων σωτηρίαν· καὶ εἰδώς, ὅτι ταῦτα κέκτηται διὰ τοὺς ἀδελφοὺς μᾶλλον ἢ ἑαυτόν· καὶ κρείττων ὑπάρχων τῆς κτήσεως αὐτῶν, μὴ δοῦλος ὢν κέκτηται, μηδὲ ἐν τῇ ψυχῇ ταῦτα περιφέρων, D μηδὲ ἐν τούτοις ὁρίζων καὶ περιγράφων τὴν ἑαυτοῦ ζωήν, ἀλλά τι καὶ καλὸν ἔργον καὶ θεῖον ἀεὶ διαπονῶν· κἂν ἀποστερηθῆναι δέῃ ποτὲ τούτων, δυνάμενος ἵλεῳ τῇ γνώμῃ, καὶ ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἐνεγκεῖν ἐξ ἴσου, καθάπερ καὶ τὴν περιουσίαν· οὗτος ὁ μακαριζόμενος ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ πτωχὸς τῷ πνεύματι καλούμενος, κληρονόμος ἕτοιμος οὐρανοῦ βασιλείας, οὐ πλούσιος ζῆσαι μὴ δυνάμενος.

✠ P. 934 ED. POTTER. [a] Marc. x, 21. [b] Matth. v, 3.

(25) Εἰρημένων. Scribe εἰρημένον.

A ΙΖ'. Ὁ δὲ ἐν τῇ ψυχῇ τὸν πλοῦτον φέρων, καὶ ἀντὶ Θεοῦ Πνεύματος ἐν τῇ καρδίᾳ χρυσὸν φέρων ἢ ἀγρὸν, καὶ τὴν κτῆσιν ἄμετρον ἀεὶ ποιῶν, καὶ ἑκάστοτε τὸ πλεῖον βλέπων, κάτω νενευκὼς καὶ τοῖς τοῦ κόσμου θηράτροις πεπεδημένος, γῆ ὢν καὶ εἰς γῆν ἀπελευσόμενος, πόθεν δύναται βασιλείας οὐρανῶν ἐπιθυμῆσαι καὶ φροντίσαι, ἄνθρωπος οὐ καρδίαν, ἀλλὰ ἀγρὸν ἢ μέταλλον φορῶν, ἐν τούτοις εὑρεθησόμενος ἐπάναγκες ἐν οἷς εἵλετο; Ὅπου γὰρ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖ καὶ ὁ θησαυρὸς αὐτοῦ. Θησαυροὺς δή γε ὁ Κύριος οἶδε διττούς· τὸν μὲν ἀγαθὸν, Ὁ γὰρ «ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας προφέρει τὸ ἀγαθόν·» τὸν δὲ πονηρὸν, Ὁ γὰρ «κακὸς ἐκ τοῦ κακοῦ θησαυροῦ προφέρει τὸ κακόν· ὅτι ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ.» Ὥσπερ οὖν θησαυρὸς οὐχ εἷς παρ' B αὐτῷ, καθὸ καὶ παρ' ἡμῖν, ὁ τὸ αἰφνίδιον μέγα κέρδος ἐν εὑρέσει διδούς· ἀλλὰ καὶ δεύτερος ὁ ἀκερδὴς καὶ ἄζηλος καὶ δύσκτητος καὶ ἐπιζήμιος· οὕτω καὶ πλοῦτος ὁ μέν τις ἀγαθῶν, ὁ δὲ κακῶν· εἴ γε τὸν πλοῦτον καὶ τὸν θησαυρὸν οὐκ ἀπηρτημένους ἴσμεν ἀλλήλων τῇ φύσει. Καὶ ὁ μέν τις πλοῦτος κτητὸς ἂν εἴη καὶ περίβλητος, ὁ δὲ ἄκτητος καὶ ἀπόβλητος. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ πτωχεία μακαριστὴ μὲν ἡ πνευματική· διὸ καὶ προσέθηκεν ὁ Ματθαῖος· «Μακάριοι οἱ πτωχοί.» Πῶς; «Τῷ πνεύματι.» Καὶ πάλιν· «Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ.» Οὐκοῦν ἄθλιοι οἱ ἐναντίοι πτωχοὶ, Θεοῦ μὲν ἄμοιροι, ἀμοιρότεροι δὲ τῆς ἀνθρωπίνης κτήσεως, ἄγευστοι δὲ δικαιοσύνης Θεοῦ.

XVII. At qui fert opes in animo, et loco Spiritus Dei fert aurum in corde sive agrum, nulloque iis adhibito modo prædia et possessiones semper auget, ac quotidie alia pluraque animo cogitat, in terram pronus cernuusque, ac mundi laqueis irretitus, qui terra sit et in terram reversurus sit, unde is regni cœlorum desiderio accendatur ac ejus cura affici possit; homo scilicet, qui non cor, sed agrum aut metallum gerat, quem plane necesse sit in iis deprehendi, quorum amore captus exsistit? Ubi enim est mens hominis, ibi et thesaurus ejus est. Duplicem porro thesaurum novit Dominus: alterum bonum; «bonus enim homo de bono thesauro cordis sui profert bonum;» alterum malum, «malus enim de malo thesauro profert malum; ex abundantia enim cordis os loquitur [a].» Quemadmodum igitur thesaurus non unus apud eum, velut etiam se res in nobis habet, quo scilicet inopinato invento, ingens lucrum offendenti præstatur; sed et alius est nullius frugis, nihilque expetendus, infaustæ possessionis atque damnosus: sic sunt quoque bonorum, deque malorum genere, divitiæ; siquidem divitias et thesaurum haud inter se natura dirimi scimus. Ac quidem erant divitiæ merito possidendæ ac amplexandæ, itemque ne dignæ quidem quæ possideantur ac respuendæ. Ad ✠ eumdem modum etiam paupertas spiritalis quidem beata prædicanda; unde et adjecit Matthæus: «Beati pauperes [b].» Quo id modo? Nimirum «pauperes spiritu.» Ac rursus: «Beati qui esuriunt et sitiunt justitiam Dei [c].» Igitur miseri pauperes contrariæ indolis, qui Dei expertes magisque expertes humanarum facultatum, Dei justitiam ne quidem delibarunt.

C ΙΗ'. Ὥστε τοὺς πλουσίους μαθηματικῶς (26) ἀκουστέον, τοὺς δυσκόλως εἰσελευσομένους εἰς τὴν βασιλείαν, μὴ σκαιῶς μηδὲ ἀγροίκως μηδὲ σαρκικῶς. Εἰ γὰρ οὕτω λέλεκται, οὐδὲ ἐπὶ τοῖς ἐκτὸς ἡ σωτηρία, οὔτε εἰ πολλὰ οὔτε εἰ ὀλίγα ταῦτα, ἢ μικρὰ ἢ μεγάλα, ἢ ἔνδοξα ἢ ἄδοξα, ἢ εὐδόκιμα ἢ ἀδόκιμα· ἀλλ' ἐπὶ τῇ τῆς ψυχῆς ἀρετῇ, πίστει, καὶ ἐλπίδι, καὶ ἀγάπῃ, καὶ φιλαδελφίᾳ, καὶ γνώσει, καὶ πραότητι, καὶ ἀτυφίᾳ, καὶ ἀληθείᾳ, ὧν ἆθλον ἡ σωτηρία. Οὐδὲ γὰρ διὰ κάλλος σώματος ζήσεταί τις, ἢ τοὐναντίον ἀπολεῖται· ἀλλ' ὁ μὲν τῷ δοθέντι σώματι, ἁγνῶς καὶ κατὰ Θεὸν χρώμενος, ζήσεται· ὁ δὲ φθείρων τὸν ναὸν Θεοῦ φθαρήσεται. Δύναται δέ τις καὶ αἰσχρὸς ἀσελγαίνειν, καὶ καλὸς σωφρονεῖν. Οὐδὲ ἰσχὺς καὶ σώματος μέγεθος ζωοποιεῖ, οὐδὲ τῶν μελῶν οὐδὲν ἀπολλύει· ἀλλ' ἡ τούτοις ψυχὴ χρωμένη τὴν αἰτίαν ἐφ' ἑκατέραν D παρέχεται. Ὑπόφερε γοῦν, φησὶ, παιόμενος τὸ πρόσωπον· ὅπερ δύναται καὶ ἰσχυρός τις ὢν καὶ εὐεκτῶν ἐπακοῦσαι, καὶ πάλιν ἀσθενικός τις ὢν ἀκρασίᾳ γνώμης παραβῆναι. Οὕτω καὶ ἄπορός τις αὖ καὶ ἄβιος εὑρεθείη ποτ' ἂν μεθύων ταῖς ἐπιθυμίαις, καὶ χρήμασι πλούσιος, νήφων καὶ πτωχεύων ἡδονῶν, πεπεισμένος, συνετὸς, καθαρὸς, κεκολασμένος. Εἰ

340 XVIII. Divites ergo qui difficile intrabunt in regnum cœlorum subtilius ac erudite intelligendi, non pravo sensu rusticiusque ac carnali intellectu. Non enim ita dictum est, nec in eis quæ foris sunt salus posita est, sive illa multa sive pauca sint, sive parva sive magna, sive laude clara sive obscura, sive probata sive reproba; sed in animi virtute, fide, spe et charitate, fraterno amore, et scientia, et mansuetudine, et modestia, et veritate, quorum præmium salus est. Neque enim vivet quispiam quod pulchro sit corpore, aut contra, peribit; sed qui caste exque divinis rationibus utitur concesso corpore, is vivet; qui vero Dei templum corrumpit, disperdetur [d]. Potest vero quis etiam deformis indulgere libidini, et qui pulcher sit, studere castitati. Neque robur molesque ac proceritas corporis vitam afferunt, nec membrum aliquod dat perniciem; sed causam in utrumque præbet, quæ his anima utitur. Sustine, inquit, si quis te in faciem cædit [e]; cui et robustus et prospera utens valetudine obaudire potest; et contra quis infirmus, mentis petulantia ejus transgressor esse. Sic et rursus egenus quidam et inops, cupi-

✠ P. 935 ED. POTTER. [a] Matth. vi, 21; xii, 35, 34. [b] Matth. v, 3. [c] Ibid. 6. [d] I Cor. iii, 17. [e] Matth. v, 39; Luc. vi, 29; II Cor. xi, 20.

(26) Μαθηματικῶς. Forte πνευματικῶς, aut μεμελημένως. Fell.

A τρόπον ἐκδεκτέον, ὡς ἐπὶ τῶν ψυχικῶν παθῶν εἰρημένων (25).

nimirum bonus quis ac probus effectus, his quoque divitiis ac pecuniis probe exque honesti ratione uti possit. Quod igitur cunctis opibus renuntiare jubemur, et ut quæ in censu sunt, omnia vendamus; in hunc modum intelligendum est, ut de affectibus animi ac perturbationibus dictum accipiatur.

ΙΕ'. Ἐγὼ γοῦν κἀκεῖνο φήσαιμ' ἄν. Ἐπειδὴ τὰ μὲν ἐντός ἐστι τῆς ψυχῆς, τὰ δὲ ἐκτός· κἂν μὲν ἡ ψυχὴ χρῆται καλῶς, καλὰ καὶ ταῦτα δοκεῖ· ἐὰν δὲ πονηρῶς, πονηρά· ὁ κελεύων ἀπαλλοτριοῦν τὰ ὑπάρχοντα, πότερον ταῦτα παραιτεῖται, ὧν ἀναιρεθέντων ἔτι τὰ πάθη μένει· ἢ ἐκεῖνα μᾶλλον, ὧν ἀναιρεθέντων καὶ τὰ κτήματα χρήσιμα γίνεται; Εἰ τοίνυν ὁ ἀποβαλὼν τὴν κοσμικὴν περιουσίαν ἔτι δύναται πλουτεῖν τῶν παθῶν, καὶ τῆς ὕλης μὴ παρούσης (ἡ γάρ τοι διάθεσις τὸ αὐτῆς ἐνεργεῖ καὶ τὸν λογισμὸν B ἄγχει, καὶ πιέζει καὶ φλεγμαίνει ταῖς συντρόφοις ἐπιθυμίαις)· οὐδὲν οὖν προὔργου γέγονεν αὐτῷ πτωχεύειν χρημάτων, πλουτοῦντι τῶν παθῶν. Οὐ γὰρ τὰ ἀπόβλητα ἀπέβαλεν, ἀλλὰ τὰ ἀδιάφορα· καὶ τῶν μὲν ὑπηρετικῶν ἑαυτὸν περιέκοψεν, ἐξέκαυσε δὲ τὴν ὕλην τῆς κακίας τὴν ἔμφυτον τῇ τῶν ἐκτὸς ἀπορίᾳ. Ἀποτακτέον οὖν τοῖς ὑπάρχουσι τοῖς βλαβεροῖς, οὐχὶ τοῖς, ἐὰν ἐπιστῆταί τις τὴν ὀρθὴν χρῆσιν, καὶ συνωφελεῖν δυναμένοις. Ὠφελεῖ δὲ τὰ μετὰ φρονήσεως καὶ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας οἰκονομούμενα. Ἀπωστέα δὲ καὶ ἐπιζήμια· τὰ δὲ ἐκτὸς οὐ βλάπτει. Οὕτως οὖν ὁ Κύριος καὶ τὴν τῶν ἐκτὸς χρείαν εἰσάγει, κελεύων ἀποθέσθαι οὐ τὰ βιωτικά, ἀλλὰ τὰ τούτοις κακῶς χρώμενα· ταῦτα δ' ἦν τὰ τῆς ψυχῆς ἀῤῥωστήματα καὶ τὰ πάθη.

339 XV. Ego certe illud etiam addiderim. Quandoquidem alia quidem extra animam, alia intus inque anima sunt; ac siquidem anima illis bene honesteque utatur, illa quoque bona honestaque videntur; sin autem male, mala; num, quæso, qui facultates abalienare jubet, has magis repudiat, quibus sublatis adhuc vitia manent ac perturbationes; an vero illas, quibus peremptis ipsæ quoque utiles divitiæ fiant? Siquidem igitur abjectis quis sæcularis fastus divitiis, vitiorum adhuc ac affectuum segete dives esse potest, tametsi terrena substantia ei non suppetit (cupiditas enim quod suum est agit, animumque velut præfocat angitque et premit, alumnisque ac inolitis desideriis accendit), nihil plane ei profuit, quod egenus divitiis factus est, qui vitiis et affectibus dives sit. Non enim ea abjecit quæ abjicienda erant; sed quæ promiscui usus: ac sibi quidem servitia abstulit, innatam vero libidinis vitiique materiam exteriori penuria succendit. Renuntiandum ergo facultatibus quæ noxiæ sint, non iis rebus quæ si quis rectum usum attenderit, conducere etiam possint. Conducunt vero quæ prudentia comite et sobrietate ac pietate dispensantur. Porro ea submovenda quæ noxia: quæ autem foris sunt, ea nihil damni afferunt. Sic igitur Dominus etiam exteriorum usum insinuat, jubens ponere non ea, quibus vita sustentatur; ✠ sed quæ illis male utantur, ægritudines animi vitiaque seu affectus.

C ΙϚ'. Ὁ τούτων πλοῦτος, παρὼν μὲν, ἅπασι θανατηφόρος, ἀπολλύμενος δὲ, σωτήριος· οὗ δεῖ καθαρεύουσαν, τουτέστι πτωχεύουσαν καὶ γυμνὴν τὴν ψυχὴν παρασχόμενον, οὕτως ἤδη τοῦ Σωτῆρος ἀκοῦσαι λέγοντος· «Δεῦρο, ἀκολούθει μοι.» Ὁδὸς γὰρ αὐτὸς ἤδη τῷ καθαρῷ τὴν καρδίαν γίνεται· εἰς δὲ ἀκάθαρτον ψυχὴν Θεοῦ χάρις οὐ παρεισδύεται. Ἀκάθαρτος δὲ ἡ πλουτοῦσα τῶν ἐπιθυμιῶν, καὶ ὠδίνουσα πολλοῖς ἔρωσι καὶ κοσμικοῖς. Ὁ μὲν γὰρ ἔχων κτήματα καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον, καὶ οἰκίας ὡς Θεοῦ δωρεάς· καὶ τῷ τε διδόντι Θεῷ λειτουργῶν ἀπ' αὐτῶν εἰς ἀνθρώπων σωτηρίαν· καὶ εἰδὼς, ὅτι ταῦτα κέκτηται διὰ τοὺς ἀδελφοὺς μᾶλλον ἢ ἑαυτόν· καὶ κρείττων ὑπάρχων τῆς κτήσεως αὐτῶν, μὴ δοῦλος ὧν κέκτηται, μηδὲ ἐν τῇ ψυχῇ ταῦτα περιφέρων, D μηδὲ ἐν τούτοις ὁρίζων καὶ περιγράφων τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν, ἀλλά τι καὶ καλὸν ἔργον καὶ θεῖον ἀεὶ διαπονῶν· κἂν ἀποστερηθῆναι δέῃ ποτὲ τούτων, δυνάμενος ἵλεῳ τῇ γνώμῃ, καὶ ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἐνεγκεῖν ἐξ ἴσου, καθάπερ καὶ τὴν περιουσίαν· οὗτος ὁ μακαριζόμενος ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ πτωχὸς τῷ πνεύματι καλούμενος, κληρονόμος ἕτοιμος οὐρανοῦ βασιλείας, οὐ πλούσιος ζῆσαι μὴ δυνάμενος.

XVI. Horum copia ipsa quidem suppetens, cunctis mortifera est; et si pereat, salutis causa est. Ab ea mundam, hoc est, pauperem nudamque animam præstare decet, sicque jam Salvatorem audire dicentem: « Veni, sequere me [a].» Via enim ipse tunc fit, habenti cor purum: in impuram autem animam, Dei gratia non subit. Impura autem est quæ desideriis dives, multisque amoribus, iisque sæcularibus, feta est atque parturit. Nam qui possessionibus locuples, aurumque et argentum et domos tanquam Dei dona habet, Deoque largitori in hominum salutem ex eis obsequitur; novitque fratrum potius causa, quam in sui gratiam hæc a se possideri; animoque quam pro illorum possessione præstantior, non ut servus hisque mancipatus, ea possidet; neque animo circumfert, nec eis vitam suam definit ac circumscribit, sed et honesti aliquid operis atque divini in laboris partem semper assumit, et si quando necesse fuerit illis privari, placido animo parique hilaritate eorum jacturam ferre potest ac abundantiam: hic ille est qui a Domino beatus prædicatur, et pauper spiritu vocatur [b], expeditus hæres regni cœlorum, non qui divitiarum impatiens earum cultu vivere non potest.

✠ P. 934 ED. POTTER. [a] Marc. x, 21. [b] Matth. v, 3.

(25) *Εἰρημένων*. Scribe εἰρημένον.

IZ'. Ὁ δὲ ἐν τῇ ψυχῇ τὸν πλοῦτον φέρων, καὶ ἀντὶ Θεοῦ Πνεύματος ἐν τῇ καρδίᾳ χρυσὸν φέρων ἢ ἀγρὸν, καὶ τὴν κτῆσιν ἄμετρον ἀεὶ ποιῶν, καὶ ἑκάστοτε τὸ πλεῖον βλέπων, κάτω νενευκὼς καὶ τοῖς τοῦ κόσμου θηράτροις πεπεδημένος, γῆ ὢν καὶ εἰς γῆν ἀπελευσόμενος, πόθεν δύναται βασιλείας οὐρανῶν ἐπιθυμῆσαι καὶ φροντίσαι, ἄνθρωπος οὐ καρδίαν, ἀλλὰ ἀγρὸν ἢ μέταλλον φορῶν, ἐν τούτοις εὑρεθησόμενος ἐπάναγκες ἐν οἷς εἵλετο; Ὅπου γὰρ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖ καὶ ὁ θησαυρὸς αὐτοῦ. Θησαυροὺς δή γε ὁ Κύριος οἶδε διττούς· τὸν μὲν ἀγαθὸν, Ὁ γὰρ «ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας προφέρει τὸ ἀγαθόν·» τὸν δὲ πονηρὸν, Ὁ γὰρ «κακὸς ἐκ τοῦ κακοῦ θησαυροῦ προφέρει τὸ κακόν· ὅτι ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ.» Ὥσπερ οὖν θησαυρὸς οὐχ εἷς παρ' αὐτῷ, καθὸ καὶ παρ' ἡμῖν, ὁ τὸ αἰφνίδιον μέγα κέρδος ἐν εὑρέσει διδούς· ἀλλὰ καὶ δεύτερος ὁ ἀκερδὴς καὶ ἄζηλος καὶ δύσκτητος καὶ ἐπιζήμιος· οὕτω καὶ πλοῦτος ὁ μέν τις ἀγαθῶν, ὁ δὲ κακῶν· εἴ γε τὸν πλοῦτον καὶ τὸν θησαυρὸν οὐκ ἀπηρτημένους ἴσμεν ἀλλήλων τῇ φύσει. Καὶ ὁ μέν τις πλοῦτος κτητὸς ἂν εἴη καὶ περίβλητος, ὁ δὲ ἄκτητος καὶ ἀπόβλητος. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ πτωχεία μακαριστὴ μὲν ἡ πνευματική· διὸ καὶ προσέθηκεν ὁ Ματθαῖος· «Μακάριοι οἱ πτωχοί.» Πῶς; «Τῷ πνεύματι.» Καὶ πάλιν· «Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ.» Οὐκοῦν ἄθλιοι οἱ ἐναντίοι πτωχοί, Θεοῦ μὲν ἄμοιροι, ἀμοιρότεροι δὲ τῆς ἀνθρωπίνης κτήσεως, ἄγευστοι δὲ δικαιοσύνης Θεοῦ.

IH'. Ὥστε τοὺς πλουσίους μαθηματικῶς (26) ἀκουστέον, τοὺς δυσκόλως εἰσελευσομένους εἰς τὴν βασιλείαν, μὴ σκαιῶς μηδὲ ἀγροίκως μηδὲ σαρκικῶς. Εἰ γὰρ οὕτω λέλεκται, οὐδὲ ἐπὶ τοῖς ἐκτὸς ἡ σωτηρία, οὔτε εἰ πολλὰ οὔτε εἰ ὀλίγα ταῦτα, ἢ μικρὰ ἢ μεγάλα, ἢ ἔνδοξα ἢ ἄδοξα, ἢ εὐδόκιμα ἢ ἀδόκιμα· ἀλλ' ἐπὶ τῇ τῆς ψυχῆς ἀρετῇ, πίστει, καὶ ἐλπίδι, καὶ ἀγάπῃ, καὶ φιλαδελφίᾳ, καὶ γνώσει, καὶ πραότητι, καὶ ἀτυφίᾳ, καὶ ἀληθείᾳ, ὧν ἆθλον ἡ σωτηρία. Οὐδὲ γὰρ διὰ κάλλος σώματος ζήσεταί τις, ἢ τοὐναντίον ἀπολεῖται· ἀλλ' ὁ μὲν τῷ δοθέντι σώματι, ἁγνῶς καὶ κατὰ Θεὸν χρώμενος, ζήσεται· ὁ δὲ φθείρων τὸν ναὸν Θεοῦ φθαρήσεται. Δύναται δέ τις καὶ αἰσχρὸς ἀσελγαίνειν, καὶ καλὸς σωφρονεῖν. Οὐδὲ ἰσχὺς καὶ σώματος μέγεθος ζωοποιεῖ, οὐδὲ τῶν μελῶν οὐδὲν ἀπολλύει· ἀλλ' ἡ τούτοις ψυχὴ χρωμένη τὴν αἰτίαν ἐφ' ἑκατέραν παρέχεται. Ὑπόφερε γοῦν, φησὶ, παιόμενος τὸ πρόσωπον· ὅπερ δύναται καὶ ἰσχυρός τις ὢν καὶ εὐεκτῶν ἐπακοῦσαι, καὶ πάλιν ἀσθενικός τις ὢν ἀκρασίᾳ γνώμης παραβῆναι. Οὕτω καὶ ἄπορός τις αὖ καὶ ἄβιος εὑρεθείη ποτ' ἂν μεθύων ταῖς ἐπιθυμίαις, καὶ χρήμασι πλούσιος, νήφων καὶ πτωχεύων ἡδονῶν, πεπεισμένος, συνετὸς, καθαρὸς, κεκολασμένος. Εἰ

XVII. At qui fert opes in animo, et loco Spiritus Dei fert aurum in corde sive agrum, nulloque iis adhibito modo prædia et possessiones semper auget, ac quotidie alia pluraque animo cogitat, in terram pronus cernuusque, ac mundi laqueis irretitus, qui terra sit et in terram reversurus sit, unde is regni cœlorum desiderio accendatur ac ejus cura affici possit; homo scilicet, qui non cor, sed agrum aut metallum gerat, quem plane necesse sit in iis deprehendi, quorum amore captus exsistit? Ubi enim est mens hominis, ibi et thesaurus ejus est. Duplicem porro thesaurum novit Dominus: alterum bonum; « bonus enim homo de bono thesauro cordis sui profert bonum; » alterum malum, « malus enim de malo thesauro profert malum; ex abundantia enim cordis os loquitur [a].» Quemadmodum igitur thesaurus non unus apud eum, velut etiam se res in nobis habet, quo scilicet inopinato invento, ingens lucrum offendenti præstatur; sed et alius est nullius frugis, nihilque expetendus, infaustæ possessionis atque damnosus: sic sunt quoque bonorum, deque malorum genere, divitiæ; siquidem divitias et thesaurum haud inter se natura dirimi scimus. Ac quidem erant divitiæ merito possidendæ ac amplexandæ, itemque ne dignæ quidem quæ possideantur ac respuendæ. Ad ✠ eumdem modum etiam paupertas spiritalis quidem beata prædicanda; unde et adjecit Matthæus: « Beati pauperes [b].» Quo id modo? Nimirum « pauperes spiritu.» Ac rursus: « Beati qui esuriunt et sitiunt justitiam Dei [c].» Igitur miseri pauperes contrariæ indolis, qui Dei expertes magisque expertes humanarum facultatum, Dei justitiam ne quidem delibarunt.

340 XVIII. Divites ergo qui difficile intrabunt in regnum cœlorum subtilius ac crudite intelligendi, non pravo sensu rusticiusque ac carnali intellectu. Non enim ita dictum est, nec in eis quæ foris sunt salus posita est, sive illa multa sive pauca sint, sive parva sive magna, sive laude clara sive obscura, sive probata sive reproba; sed in animi virtute, fide, spe et charitate, fraterno amore, et scientia, et mansuetudine, et modestia, et veritate, quorum præmium salus est. Neque enim vivet quispiam quod pulchro sit corpore, aut contra, peribit; sed qui caste exque divinis rationibus utitur concesso corpore, is vivet; qui vero Dei templum corrumpit, disperdetur [d]. Potest vero quis etiam deformis indulgere libidini, et qui pulcher sit, studere castitati. Neque robur molesque ac proceritas corporis vitam afferunt, nec membrum aliquod dat perniciem; sed causam in utrumque præbet, quæ his anima utitur. Sustine, inquit, si quis te in faciem cædit [e]; cui et robustus et prospera utens valetudine obaudire potest; et contra quis infirmus, mentis petulantia ejus transgressor esse. Sic et rursus egenus quidam et inops, cupi-

✠ P. 935 ED. POTTER. [a] Matth. VI, 21; XII, 35, 34. [b] Matth. V, 3. [c] Ibid. 6. [d] I Cor. III, 17. [e] Matth. V, 39; Luc. VI, 29; II Cor. XI, 20.

(26) *Μαθηματικῶς*. Forte πνευματικῶς, aut μεμελημένως. FELL.

ditatibus ebrius exstiterit, quique divitiis affluat, sobrius et egenus voluptatum: nempe obsequendi animo, sedulus, cordatus, mundus, castigatus. Si igitur quod potissimum primumque vitam est habiturum, anima est, eique vitam præstat, quæ illi virtus quasi adnascitur atque comes est, vitium autem vitam perimit; aperte constat, ipsam tum eorum egenam quæ quis divitiis labefactat, incolumem fore; tum iis affluentem quæ ex divitiis proclive inolescunt, interitu mergendam. Nec jam alibi quam in animæ ipso statu et affectione, ut Deo obsequatur mundamque se præbeat, et ut transgrediendo mandata, vitium ac malitiam colligat, causam quæramus cur hæc ita utrinque eveniant.

A τοίνυν ἐστὶ τὸ ζησόμενον μάλιστα καὶ πρῶτον ἡ ψυχὴ, καὶ περὶ ταύτην ἀρετὴ μὲν φυομένη σώζει, κακία δὲ θανατοῖ· δῆλον ἤδη σαφῶς, ὅτι αὐτὴ καὶ πτωχεύουσα ὧν ἄν τις ὑπὸ πλούτου (27) διαφθείρει, σώζεται, καὶ πλουτοῦσα τούτων, ὧν ἐπιτρίβει πλοῦτος, θανατοῦται. Καὶ μηκέτι ζητῶμεν ἀλλαχοῦ τὴν αἰτίαν τοῦ τέλους πλὴν ἐν τῇ τῆς ψυχῆς καταστάσει καὶ διαθέσει πρός τε τὴν ὑπακοὴν Θεοῦ καὶ καθαρότητα, πρός τε παράβασιν ἐντολῶν καὶ κακίας συλλογήν.

XIX. Vere igitur probeque dives est, qui fretus virtutibus est et quavis fortuna sancte et fide uti potest: falso autem dives, qui carne dives est, vitamque transtulit ad exteriorem substantiam quæ præterit atque interit, ac quandoque in alterius censum transit, et ad extremum nullius plane exsistit. ✠ Rursus eadem ratione est et verus pauper, et spurius alius falsique nominis pauper exsistit: quorum nempe alius pauper spiritu fit, quod est proprium, alius sæculari fastu, quod alienum. Mundi igitur fastu pauperi, ac qui dives vitiis sit, non qui spiritu pauper, et secundum Deum dives exsistat, Recede, ait, ab his, quas in animo possides, alienis facultatibus, ut mundo corde evadens videas Deum; quod et alia verborum forma est, ut intres in regnum cœlorum. Quonam vero modo ab eis recesseris? Vendendo. Quid ergo? Ita nimirum ut prædiorum pretio pecuniam recipias? Nempe opes opibus commutando, conflata quæ in oculos incurrit substantia? Nequaquam. Sed ita ut loco earum, quæ animo ante inerant, quem esse salvum cupis, alias divitias deificas vitæque æternæ pararias (ex divini scilicet ratione mandati consertos animi affectus) inferas; pro quibus erit tibi merces ac perpetuus honor et salus æternaque incorruptio. In hunc modum recte vendis quæ possides, multa illa et superflua, et quæ tibi cœlum occludunt, cum illis commutans, quæ salutem afferre possint. Illa habeant carnali ritu pauperes et qui his indigeant: tu vero spiritalibus eorum loco receptis divitiis, thesaurum in cœlis habeas.

ΙΘʹ. Ὁ μὲν ἄρα ἀληθῶς καὶ καλῶς ἐστιν ὁ τῶν ἀρετῶν πλούσιος, καὶ πάσῃ τύχῃ χρῆσθαι ὁσίως καὶ πιστῶς δυνάμενος· ὁ δὲ νόθως πλούσιος, ὁ κατὰ σάρκα B πλούσιος, καὶ τὴν ζωὴν εἰς τὴν ἔξω κτῆσιν μετενηνοχὼς τὴν παρερχομένην καὶ φθειρομένην, καὶ ἄλλοτε ἄλλου γινομένην, καὶ ἐν τῷ τέλει μηδενὸς μηδαμῇ. Πάλιν αὖ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ γνήσιος πτωχὸς, καὶ νόθος ἄλλος πτωχὸς καὶ ψευδώνυμος· ὁ μὲν κατὰ πνεῦμα πτωχὸς, τὸ ἴδιον, ὁ δὲ κατὰ κόσμον, τὸ ἀλλότριον. Τῷ δὴ κατὰ κόσμον πτωχῷ καὶ πλουσίῳ κατὰ τὰ πάθη, ὁ(27*) κατὰ πνεῦμα οὐ πτωχὸς καὶ κατὰ Θεὸν πλούσιος, Ἀπόστηθι, φησὶ, τῶν ὑπαρχόντων ἐν τῇ ψυχῇ σου κτημάτων ἀλλοτρίων, ἵνα, καθαρὸς τῇ καρδίᾳ γενόμενος, ἴδῃς τὸν Θεόν· ὅπερ καὶ δι' ἑτέρας φωνῆς ἐστιν, εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Καὶ πῶς αὐτῶν ἀποστῇς; Πωλήσας. Τί οὖν; χρήματα ἀντὶ κτημάτων λάβῃς, ἀντίδοσιν πλούτου C προσποιησάμενος, ἐξαργυρίσας τὴν φανερὰν οὐσίαν; Οὐδαμῶς. Ἀλλὰ ἀντὶ τῶν προτέρων ἐνυπαρχόντων τῇ ψυχῇ, ἣν σῶσαι ποθεῖς, ἀντεισαγόμενος ἕτερον πλοῦτον θεοποιὸν καὶ ζωῆς χορηγὸν αἰωνίου, τὰς κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ διαθέσεις· ἀνθ' ὧν σοι περιέσται μισθὸς καὶ τιμὴ διηνεκὴς, καὶ σωτηρία, καὶ αἰώνιος ἀφθαρσία. Οὕτω καλῶς πωλεῖς τὰ ὑπάρχοντα, τὰ πολλὰ καὶ περισσὰ, καὶ ἀποκλείοντά σοι τοὺς οὐρανοὺς, ἀντικαταλλασσόμενος αὐτῶν τὰ σῶσαι δυνάμενα. Ἐκεῖνα ἐχέτωσαν οἱ σαρκικοὶ πτωχοὶ καὶ τούτων δεόμενοι· σὺ δὲ τὸν πνευματικὸν πλοῦτον ἀντιλαβὼν ἔχοις ἂν ἤδη θησαυρὸν ἐν οὐρανοῖς.

XX. Hæc per metaphoram dicta non intelligens ille multis pecuniis locuples et homo legalis; neque ut possit idem et pauper esse et dives, et habere pecunias et non habere, necnon uti sæculo et non uti, abiit tristis et mœrens, relicta vitæ sorte, quam solummodo cupere, ac non etiam assequi potuit; qui sibi nimirum quod arduum erat, impossibile reddiderit. Arduum namque ac difficile non circumduci animum et labefactari, affluentium bonorum floridaque specie præstigio prope obrepentium conspicuo censu ac divitiis; non tamen impossibile cum his etiam nancisci salutem, si quis ab iis opi-

Κʹ. Ταῦτα μὴ συνιεὶς κατὰ τρόπον ὁ πολυχρήματος D καὶ ἔννομος ἄνθρωπος, μηδὲ ὅπως ὁ αὐτὸς καὶ πτωχὸς δύναται εἶναι καὶ πλούσιος, καὶ ἔχειν τὰ χρήματα καὶ μὴ ἔχειν, καὶ χρῆσθαι τῷ κόσμῳ καὶ μὴ χρῆσθαι, ἀπῆλθε στυγνὸς καὶ κατηφὴς, λιπὼν τὴν τάξιν τῆς ζωῆς, ἧς ἐπιθυμεῖν μόνον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τυχεῖν ἠδύνατο, τὸ δύσκολον ποιήσας ἀδύνατον αὐτὸς ἑαυτῷ. Δύσκολον γὰρ ἦν μὴ περιάγεσθαι, μηδὲ καταστρέφεσθαι τὴν ψυχὴν ἀπὸ τῶν προσόντων ἁβρῶν τῷ προδήλῳ πλούτῳ καὶ ἀνθηρῶν γοητευμάτων· οὐκ ἀδύνατον δὲ καὶ ἐν τούτῳ λαβέσθαι σωτηρίας, εἴ τις ἑαυτὸν ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ πλούτου ἐπὶ

✠ P. 936 ED. POTTER.

(27) *Πλούτου*. Τούτου ms. Fell.

(27*) Vertit interpres quasi legisset ὅς (subaudiendo ἐστι). Klotzius, in editione sua Lipsiana an. 1832, particulam οὐ repudiavit, ita ut ὁ κατὰ πνεῦμα πτωχὸς καὶ κ. Θ. π. verbi sequentis, φησὶ, subjectum evadat. Edit. Patrol.

τὸν νοητὸν καὶ θεοδίδακτον μεταγάγοι, καὶ μάθοι A τοῖς ἀδιαφόροις χρῆσθαι καλῶς καὶ ἰδίως, καὶ ὡς ἂν εἰς ζωὴν αἰώνιον ὁρμῷτο. Καὶ οἱ μαθηταὶ δὲ τὸ πρῶτον μὲν καὶ αὐτοὶ περιδεεῖς καὶ καταπληγεῖς γεγόνασιν. Ἀκούσαντες τί δήποτε; ἆρά γε ὅτι χρήματα καὶ αὐτοὶ ἐκέκτηντο πολλά; Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ δικτύδια καὶ ἄγκιστρα, καὶ τὰ ὑπηρετικὰ σκαφίδια ἀφῆκαν πάλαι, ἅπερ ἦν αὐτοῖς μόνα. Τί οὖν φοβηθέντες λέγουσι· «Τίς δύναται σωθῆναι;» Καλῶς ἤκουσαν, καὶ ὡς μαθηταὶ, τοῦ παραβολικῶς καὶ ἀσαφῶς λεχθέντος ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ ᾔσθοντο τοῦ βάθους τῶν λόγων. Ἕνεκα μὲν οὖν χρημάτων ἀκτημοσύνης, εὐέλπιδες ἦσαν πρὸς σωτηρίαν· ἐπειδὴ δὲ συνῄδεσαν ἑαυτοῖς μήπω τὰ πάθη τέλεον ἀποτιθεμένοις (ἀρτιμαθεῖς γὰρ ἦσαν καὶ νεωστὶ πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἠνδρολογημένοι), περισσῶς ἐξεπλήττοντο, B καὶ ἀπεγίνωσκον ἑαυτοὺς οὐδέν τι ἧττον ἐκείνου τοῦ πολυχρημάτου καὶ δεινῶς τῆς κτήσεως περιεχομένου, ἥν γε προέκρινε ζωῆς αἰωνίου. Ἄξιον οὖν ἦν τοῖς μαθηταῖς φόβου παντὸς, εἰ καὶ ὁ χρήματα κεκτημένος καὶ ὁ τῶν παθῶν ἔγκυος ὢν, ἐπλούτουν, καὶ αὐτοὶ παραπλησίως ἀπελαθήσονται οὐρανῶν. Ἀπαθῶν γὰρ καὶ καθαρῶν ψυχῶν ἐστιν ἡ σωτηρία.

bus quæ in sensum cadunt, ad eas se transferat, quæ in mente intelliguntur, Deoque docente noscuntur; noveritque bene uti illis quæ promiscui usus sunt propriaque illi ratione, et ut animi desiderio ad vitam æternam enitatur. Quin et discipuli, illi quidem primum timore perculsi ac attoniti sunt. Quo nempe audito? Num quod ipsi quoque multas pecunias habebant? Verum ipsa quoque vilia retia hamosque ac piscatorias scaphas lintresque jam olim reliquerant, quæ sola illis in censu erant. Quid ergo timentes aiunt: «Et quis potest salvus fieri [a]?» Præclare audierant, et ut discipuli, quod per parabolam sensuque obscuriore a Domino dictum fuerat, ac sententiæ altitudinem intellexerant. Et quidem quod attinet ad pecuniarum abdicationem, ✠ bona spe consequendæ salutis freti erant: quod vero necdum se perfecte affectus vitiaque exuisse sibi conscii erant (quippe nuper disciplina imbuti recensque a Salvatore in familiam asciti), supra modum animis perculsi erant, suamque ipsi salutem, haud secus ac divitis illius habentis multas pecunias, direque animo rei familiari addicti (quam et vitæ æternæ prætulerat), in desperatis habebant. Magno itaque illis timore dignum videbatur: si tum is qui pecunias haberet, tum qui affectibus gravidus esset, in divitum censu habendi essent, ipsique perinde regno cœlorum ejiciendi forent. Animas enim immunes ab affectibus ac labe puras manet salus.

ΚΑʹ. Ὁ δὲ Κύριος ἀποκρίνεται· «Διότι τὸ ἐν ἀνθρώποις ἀδύνατον δυνατὸν Θεῷ.» Πάλιν καὶ τοῦτο μεγάλης σοφίας μεστόν ἐστιν· ὅτι καθ' αὑτὸν μὲν ἀσκῶν καὶ διαπονούμενος ἀπάθειαν ἄνθρωπος, οὐδὲν C ἀνύει· ἐὰν δὲ γένηται δῆλος ὑπερεπιθυμῶν τούτου καὶ διεσπουδακὼς, τῇ προσθήκῃ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως περιγίνεται. Βουλομέναις μὲν γὰρ ὁ Θεὸς ταῖς ψυχαῖς συνεπιπνεῖ· εἰ δὲ ἀποσταῖεν τῆς προθυμίας, καὶ τὸ δοθὲν ἐκ Θεοῦ πνεῦμα συνεστάλη. Τὸ μὲν γὰρ ἄκοντας σώζειν, ἐστὶ βιαζομένου· τὸ δὲ αἱρουμένους, χαριζομένου. Οὐδὲ τῶν καθευδόντων καὶ βλακευόντων ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' «οἱ βιασταὶ ἁρπάζουσιν αὐτήν.» Αὕτη γὰρ μόνον βία καλὴ, Θεὸν βιάσασθαι, καὶ παρὰ Θεοῦ ζωὴν ἁρπάσαι. Ὁ δὲ γνοὺς τοὺς βεβαίως, μᾶλλον δὲ βιαίως ἀντεχομένους, συνεχώρησεν, εἶξε· χαίρει γὰρ ὁ Θεὸς τὰ τοιαῦτα ἡττώμενος. Τοιγάρτοι τούτων ἀκούσας ὁ μακάριος Πέτρος, ὁ ἐκλεκτὸς, ὁ ἐξαίρετος, ὁ πρῶτος τῶν μαθητῶν, ὑπὲρ οὗ μόνου καὶ ἑαυτοῦ τὸν φόρον ὁ Σωτὴρ ἐκτελεῖ, D ταχέως ἥρπασε καὶ συνέλαβε τὸν λόγον. Καὶ τί φησιν; «Ἴδε ἡμεῖς ἀφήκαμεν πάντα, καὶ ἠκολουθήσαμέν σοι.» Τὰ δὲ πάντα εἰ μὲν τὰ κτήματα τὰ ἑαυτοῦ λέγει, τέσσαρας ὀβολοὺς ἴσως τοῦ ὅλου καταλιπὼν μεγαλύνεται, καὶ τούτων ἀνταξίαν ἀποφαίνων ἂν λάθοι τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· εἰ δὲ ἅπερ ἄχρι νῦν ἐλέγομεν τὰ παλαιὰ τὰ κτήματα, καὶ ψυχικὰ νοσήματα ἀποῤῥίψαντες, ἕπονται κατ' ἴχνος τῷ διδασκάλῳ, τοῦτ' ἀνάπτοιτο ἤδη τοῖς ἐν οὐρανοῖς ἐγγραφησομένοις. Οὕτω γὰρ ἀκολουθεῖν ὄντως τῷ Σωτῆρι ἀναμαρτησίαν καὶ τελειότητα τὴν ἐκείνου μετερχόμε-

341 XXI. Dominus vero respondit: «Quod est impossibile apud homines, est possibile Deo [b].» Et hoc rursus magnæ sapientiæ plenum est: idcirco nimirum quod homo ipse a se, suaque virtute operam ponens, studensque ac laborans ut compressis affectibus tranquilli animi fiat, nihil inde præstat: sin autem ejus desiderio vehementius inardescat, diligentiamque omnem adhibeat, adjuncta illi divina virtute evadet votorum compos. Deus namque volentibus animis aspirat. Sin autem a cœpta animi alacritate abscesserint, etiam datus a Deo spiritus contrahitur. Invitis enim salutem afferre, ejus est qui vim afferat; volentibus autem libero animi proposito, ejus qui liberaliter indulgeat. Nec dormientium et in deliciis agentium est regnum cœlorum; «sed violenti rapiunt [c] illud.» Hæc enim sola bona violentia, Deo vim inferre, atque a Deo vitam rapere. Qui autem novit eos, qui strenue ac firmiter, imo qui violenter rei incumbunt, ejus copiam facit ceditque; gaudet enim Deus in his se vinci. Itaque cum hæc audisset beatus Petrus, electus ille et eximius, primus ille discipulorum, pro quo uno et seipso Dominus tributum pendit [d]; sermonem confestim rapuit vimque ejus comprehendit. Quid vero ait? «Ecce nos reliquimus omnia, et secuti sumus te [e].» Porro omnia, si ea dicat quæ in censu habebat, relictis forsitan, quæ tota substantia esset, quatuor obolis, magnifice glorietur, imprudensque dignum horum præmium vicemque regnum cœlorum pronuntiet. Sin autem quas hactenus memo-

✠ P. 937 ED. POTTER. [a] Marc. x, 26. [b] Luc. xviii, 27. [c] Matth. xi, 12. [d] Matth. xvii, 26. [e] Matth. xix, 28.

ravimus, veteribus spiritualibus quasi facultatibus animique ægritudinibus atque vitiis projectis, magistri vestigia sequuntur; id vero jam illis connectat, qui cœlis ascribendi sunt. Sic enim revera præstatur ut Salvatorem sequatur, qui illius ab omni immunem noxa vitam colat ac perfectionem, quique in illam velut speculum contuendo animum perornet componatque, ac in omnibus pares illis mores prorsus induat.

νον, καὶ πρὸς ἐκείνην ὥσπερ κάτοπτρον κοσμῶντα καὶ ῥυθμίζοντα τὴν ψυχὴν, καὶ πάντα διὰ πάντων ὁμοίως διατεθέντα.

✠ XXII. « Respondens autem Jesus, ait : Amen dico vobis, qui reliquerit propria, et parentes et fratres et pecunias propter me et propter Evangelium, recipiet centies tantum [a]. » At neque hoc vos turbet, nec quod adhuc durioribus verbis alio loco editum est : « Qui non odit patrem et matrem et filios, adhuc autem et animam suam, non potest esse meus discipulus [b]. » Non enim præcepit odium et divortium a charissimis Deus pacis, qui et inimicos diligere jubeat. Quod si inimici diligendi sunt, pari etiam ratione ab eis ascendendo, qui sunt genere conjunctissimi; aut si odio habendi affines et cognati, potiori ratione rejiciendos inimicos descendendo ratio edocet. Proinde alia aliam sententiam liquido destruit. At non invicem destruunt, neque ulla re adversantur, aut vel prope destruunt. Ex eodem quippe affectu et animo, eademque regula patrem odio habeat amando inimicum, qui nec inimicum ulciscatur, neque patrem plus Christo vereatur. In illo quidem verbo odium resecat et voluntatem inferendi mala, in hoc vero nimiam in conjunctos reverentiam, dum hæc saluti officiat. Si ergo infidelis cuipiam pater aut filius aut frater exstiterit, atque horum quilibet fidei vitæque in cœlis consequendæ impedimentum præstiterit; huic ne consentiat, aut cum illo concordiam habeat, sed spiritalis inimicitiæ causa carnalem necessitudinem diluat.

ΚΒʹ. « Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν· Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὃς ἂν ἀφῇ τὰ ἴδια, καὶ γονεῖς καὶ ἀδελφοὺς, καὶ χρήματα ἕνεκεν ἐμοῦ καὶ ἕνεκεν τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπολήψεται ἑκατομπλασίονα. » Ἀλλὰ μηδὲ τοῦθ' ὑμᾶς ἐπιταρασσέτω, μηδὲ τὸ ἔτι σκληρότερον ἀλλαχοῦ ταῖς φωναῖς ἐξενηνεγμένον, « Ὃς οὐ μισεῖ πατέρα καὶ μητέρα, καὶ παῖδας, προσέτι δὲ καὶ τὴν ψυχὴν ἑαυτοῦ, ἐμὸς μαθητὴς εἶναι οὐ δύναται. » Οὐ γὰρ εἰσηγεῖται μῖσος καὶ διάλυσιν ἀπὸ τῶν φιλτάτων ὁ τῆς εἰρήνης Θεὸς, ὅ γε καὶ τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾷν παραινῶν. Εἰ δὲ τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπητέον, ἀνάλογον ἀπ' ἐκείνων ἀνιόντι καὶ τοὺς ἐγγυτάτω γένους· ἢ εἰ μισητέον τοὺς πρὸς αἵματος, πολὺ μᾶλλον τοὺς ἐχθροὺς ἀποβάλλεσθαι κατιὼν ὁ λόγος διδάσκει. Ὥστε ἀλλήλους ἀναιροῦντες ἐλέγχοιντ' ἂν οἱ λόγοι. Ἀλλ' οὐδ' ἀναιροῦσιν, οὐδ' ἐγγύς· ἀπὸ γὰρ τῆς αὐτῆς γνώμης καὶ διαθέσεως καὶ ἐπὶ τῷ αὐτῷ ὅρῳ πατέρα μισοίη τις ἂν ἐχθρὸν ἀγαπῶν, ὁ μήτε ἐχθρὸν ἀμυνόμενος, μήτε πατέρα Χριστοῦ πλέον αἰδούμενος. Ἐν ἐκείνῳ μὲν γὰρ τῷ λόγῳ μῖσος ἐκκόπτει καὶ κακοποιίαν, ἐν τούτῳ δὲ τὴν πρὸς τὰ σύντροφα δυσωπίαν, εἰ βλάπτοι πρὸς σωτηρίαν. Εἰ γοῦν ἄθεος εἴη τινὶ πατὴρ, ἢ υἱὸς, ἢ ἀδελφὸς, καὶ κώλυμα τῆς πίστεως γένοιτο, καὶ ἐμπόδιον τῆς ἄνω ζωῆς, τούτῳ μὴ συμφερέσθω, μηδὲ ὁμονοείτω, ἀλλὰ τὴν σαρκικὴν οἰκειότητα διὰ τὴν πνευματικὴν ἔχθραν διαλυσάτω.

XXIII. Rem arbitrator litis esse contestationem. Hinc quidem videatur astans pater dicere : « Ego te proseminavi, enutrivi ; sequere me, pariterque inique age, nec Christi legi obsequere, » ac quidquid aliud vir blasphemus et mortuus natura dixerit. Aliunde vero audi Salvatorem : « Ego te regeneravi, qui male a mundo mortis victima fuisses genitus : in libertatem asserui, sanavi, redemi. Ego Dei boni patris tibi vultum ostendam : noli patrem vocare super terram : mortui sepeliant mortuos : tu vero me sequere; sublimem enim ducam in requiem arcanorum, et quæ nemo eloqui queat, bonorum ; quæ oculus non vidit, nec auris audiat, nec in cor hominis ascenderunt [c], in quæ desiderant angeli prospicere, et videre quæ præparavit Deus bona sanctis seque diligentibus filiis [d]. Ego nutritius tuus, qui meipsum panem præbeam, quem qui gustaverit, nemo adhuc mortis periculum faciet ; qui fundam quotidie potum immortalitatis. Ego magister cœlo celsioris doctrinæ ac disciplinæ. Pro te cum morte certamen desudavi, ac cujus reus pœnæ eras ob patrata delicta Deoque negatam fidem et incredulitatis crimen, ego exsolvi. » Qui hos utrinque sermo-

ΚΓʹ. Νόμισον εἶναι τὸ πρᾶγμα διαδικασίαν. Ὁ μὲν πατήρ σοι δοκείτω παρεστὼς λέγειν· « Ἐγώ ἔσπειρα καὶ ἔθρεψα· ἀκολούθει μοι, καὶ συναδίκει, καὶ μὴ πείθου τῷ Χριστοῦ νόμῳ· » καὶ ὅσα ἂν εἴποι βλάσφημος ἄνθρωπος καὶ νεκρὸς τῇ φύσει. Ἑτέρωθεν δὲ ἄκουε τοῦ Σωτῆρος· « Ἐγώ σε ἀνεγέννησα, κακῶς ὑπὸ κόσμου πρὸς θάνατον γεγεννημένον· ἠλευθέρωσα, ἰασάμην, ἐλυτρωσάμην. Ἐγώ σοι δείξω Θεοῦ πατρὸς ἀγαθοῦ πρόσωπον· μὴ κάλει σεαυτῷ πατέρα ἐπὶ γῆς· οἱ νεκροὶ τοὺς νεκροὺς θαπτέτωσαν· σὺ δέ μοι ἀκολούθει· ἀνάξω γάρ σε εἰς ἀνάπαυσιν ἀῤῥήτων καὶ ἀλέκτων ἀγαθῶν, ἃ μὴ ὀφθαλμὸς εἶδε, μήτε οὖς ἤκουσε, μήτε ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπων ἀνέβη, εἰς ἃ ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι, καὶ ἰδεῖν ἅπερ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἁγίοις ἀγαθὰ καὶ τοῖς φιλοῦσιν αὐτὸν τέκνοις. Ἐγώ σου τροφεὺς, ἄρτον ἐμαυτὸν διδοὺς, οὗ γευσάμενος οὐδεὶς ἔτι πεῖραν θανάτου λαμβάνει, καὶ πόμα καθ' ἡμέραν ἐνδιδοὺς ἀθανασίας. Ἐγὼ διδάσκαλος ὑπερουρανίων παιδευμάτων· ὑπὲρ σοῦ πρὸς τὸν θάνατον διηγωνισάμην καὶ τὸν σὸν ἐξέτισα θάνατον, ὃν ὤφειλες ἐπὶ τοῖς προημαρτημένοις καὶ τῇ πρὸς Θεὸν ἀπιστίᾳ. » Τούτων τῶν λόγων ἑκατέρωθεν διακούσας, ὑπὲρ σεαυτοῦ δίκασον, καὶ τὴν ψῆφον ἔνεγκε τῇ σαυτοῦ σωτη-

✠ P. 938 ED. POTTER. [a] Marc. x, 29 [b] Luc. xiv, 26. [c] I Cor. ii, 9. [d] I Pet. i, 12.

ρίζ. Κἂν ἀδελφὸς ὅμοια λέγῃ, κἂν τέκνον, κἂν γυνὴ, κἂν ὁστισοῦν, πρὸ πάντων ἐν σοὶ Χριστὸς ὁ νικῶν ἔστω· ὑπὲρ σοῦ γὰρ ἀγωνίζεται.

ΚΔ'. Δύνασαι καὶ τῶν χρημάτων ἐπίπροσθεν εἶναι. Φράσον· « Ναὶ οὐκ ἀπάγει με Χριστὸς τῆς κτήσεως, ὁ Κύριος οὐ φθονεῖ. » Ἀλλ' ὁρᾷς σεαυτὸν ἡττώμενον ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀνατρεπόμενον; Ἄφες, ῥίψον, μίσησον, ἀπόταξαι, φύγε. « Κἂν ὁ δεξιός σου ὀφθαλμὸς σκανδαλίζῃ σε, » ταχέως « ἔκκοψον αὐτόν. » Αἱρετώτερον ἑτεροφθάλμῳ βασιλεία Θεοῦ, ἢ ὁλοκλήρῳ τὸ πῦρ. Κἂν χεὶρ, κἂν πούς, κἂν ἡ ψυχὴ, μίσησον αὐτήν. Ἂν γὰρ ἐνταῦθα ἀπόληται ὑπὲρ Χριστοῦ, ἐκεῖ ζωογονήσεται.

ΚΕ'. Ταύτης δὲ ὁμοίως ἔχεται τῆς γνώμης καὶ τὸ ἑπόμενον· « Νῦν ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ ἀγροὺς καὶ χρήματα καὶ οἰκίας καὶ ἀδελφοὺς μὴ ἔχειν μετὰ διωγμῶν. « Οὔτε γὰρ ἀχρημάτους, οὔτε ἀνεστίους, οὔτε ἀναδέλφους ἐπὶ τὴν ζωὴν καλεῖ, ἐπεὶ καὶ πλουσίους κέκληκεν· ἀλλ' ὃν τρόπον προειρήκαμεν, καὶ ἀδελφοὺς κατ' αὐτὸν, ὥσπερ Πέτρον μετ' Ἀνδρέου, καὶ Ἰάκωβον μετὰ Ἰωάννου τοὺς Ζεβεδαίου παῖδας, ἀλλ' ὁμονοοῦντας ἀλλήλοις τε καὶ Χριστῷ. Τὸ δὲ « μετὰ διωγμῶν » ταῦτα ἕκαστα ἔχειν ἀποδοκιμάζει. Διωγμὸς δὲ ὁ μέν τις ἔξωθεν περιγίνεται, τῶν ἀνθρώπων ἢ δι' ἔχθραν, ἢ διὰ φθόνον, ἢ διὰ φιλοκέρδειαν, ἢ κατ' ἐνέργειαν διαβολικὴν τοὺς πιστοὺς ἐλαυνόντων· ὁ δὲ χαλεπώτατος ἔνδοθέν ἐστι διωγμὸς, ἐξ αὐτῆς ἑκάστῳ τῆς ψυχῆς προπεμπόμενος, λυμαινομένης ὑπὸ ἐπιθυμιῶν ἀθέων καὶ ἡδονῶν ποικίλων καὶ φαύλων ἐλπίδων καὶ φθαρτῶν ὀνειροπολημάτων· ὅταν ἀεὶ τῶν πλειόνων ὀρεγομένη, καὶ λυσσῶσα ὑπὸ ἀγρίων ἐρώτων, καὶ φλεγομένη καθάπερ κέντροις ἢ μύωψι τοῖς προκειμένοις αὐτῇ πάθεσιν, ἐξαιμάσσηται πρὸς σπουδὰς μανιώδεις καὶ ζωῆς ἀπόγνωσιν καὶ Θεοῦ καταφρόνησιν. Οὗτος ὁ διωγμὸς βαρύτερος καὶ χαλεπώτερος, ἔνδοθεν ὁρμώμενος, ἀεὶ συνὼν, ὃν οὐδὲ ἐκφυγεῖν ὁ διωκόμενος δύναται· τὸν γὰρ ἐχθρὸν ἐν ἑαυτῷ περιάγει πανταχοῦ. Οὕτω καὶ πύρωσις, ἡ μὲν ἔξωθεν προσπίπτουσα δοκιμασίαν κατεργάζεται, ἡ δὲ ἔνδοθεν θάνατον διαπράττεται. Καὶ πόλεμος, ὁ μὲν ἐπακτὸς ῥᾳδίως καταλύεται, ὁ δὲ ἐν τῇ ψυχῇ μέχρι θανάτου παραμετρεῖται. Μετὰ διωγμοῦ τοιούτου πλοῦτον ἐὰν ἔχῃς τὸν αἰσθητὸν, κἂν ἀδελφοὺς τοὺς πρὸς αἵματος καὶ τὰ ἄλλα ἐνέχυρα, κατάλιπε τὴν τούτων παγκτησίαν τὴν ἐπὶ κακῷ, εἰρήνην σεαυτῷ παράσχες, ἐλευθερώθητι διωγμοῦ μακροῦ, ἀποστράφηθι πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἀπ' ἐκείνων, ἑλοῦ τὸν Σωτῆρα πρὸ πάντων, τὸν τῆς σῆς συνήγορον καὶ παράκλητον ψυχῆς, τὸν τῆς ἀπείρου πρύτανιν ζωῆς. « Τὰ γὰρ βλεπόμενα πρόσκαιρα· τὰ δὲ μὴ βλεπόμενα αἰώνια. » Καὶ ἐν μὲν τῷ παρόντι χρόνῳ ὠκύμορα καὶ ἀβέβαια, ἐν τῷ ἐρχομένῳ δὲ ζωή ἐστιν αἰώνιος.

A nes audias, pro te ipse esto judex, inque tuæ rem salutis ferto sententiam. Et si frater similia loquatur, et si filius, et si uxor, et si quivis alius, ante ✠ omnes Christus in te vincat; quippe cujus ille gratia in arenam descendat.

XXIV. Potes et pecuniis opponere. Dicito: « Sane non vetat Christus ne possessiones habeam, non invidet Dominus. » At vides illarum te vinci libidine, et a mentis statu ea te dimoveri? Dimitte, projice, odio habe, abrenuntia, fuge. « Et si dexter oculus scandalizat te, » quam primum « erue eum [a]. » Melius est cum unoculo regnum Dei, quam integro ignis. Sive sit manus, sive pes, sive anima, habe odio. Si enim hic Christi causa etiam pereat, futuro ævo ad vitam reparandam

B exspecta.

342 XXV. Hunc sensum habent et quæ sequuntur: « Nunc, in tempore hoc, agros, pecuniam, domos et fratres non habere cum persecutionibus [b]. » Neque enim vocat ad vitam qui pecunia careant, qui sine lare et tecto, qui fratres nullos habeant, cum vocaverit etiam divites; sed, ut supra diximus, fratres quoque illius cultos moribus, veluti Petrum et Andream, necnon Jacobum et Joannem Zebedæi filios; verum inter se concordes et cum Christo. Cæterum singula hæc « cum persecutionibus » habere non probat. Persecutio vero alia quidem forinsecus obtingit, persequentibus hominibus fideles et vel inimicitiæ causa, vel invidiæ, vel lucri, vel suggestione diabolica. At

C gravissima persecutio est, quæ oritur intrinsecus ex ipsa cujusque anima, depravata impiis desideriis variisque voluptatibus, necnon improba spe inanibusque insomniis; quæ plura semper habendi cupiditate et ferinis amoribus rabida, æstuansque, objectis velut stimulis aculeisque, affectibus, ac libidinibus, cruentetur ad furiosa studia, ad desperandam salutem Deique spretionem. Persecutio hæc gravior est et acerbior, ex animo ipso prorumpens, semperque præsens, quam nec evitare potest qui illa appetitur: quippe qui hostem omni loco in se ipse circumferat. Similiter etiam quæ extrinsecus adhibetur, incensio ac tentatio, probationem operatur; quæ vero intrinsecus oritur, mortem inducit. Bellum quoque accidentario ac

D velut casu externo agente conflatum, facile dissolvitur; quod autem ipsi animo inest, ad mortem usque extenditur. Cum tali igitur persecutione si carnales divitias habeas, si fratres carnales et alia pignora; omnem hanc possessionem censumque in malum cedentem relinque, tibi ipse pacem præbe, prolixa liberare persecutione, ad Evangelium ab illis convertere, præ omnibus Salvatorem elige, tuæ patronum ac solatium animæ, nullumque finem habituræ præbitorem vitæ. « Quæ enim videntur, temporalia sunt; quæ autem non videntur, æterna [c]. » Et in præsenti quidem ✠ tempore caduca sunt nullaque firmitate fulta; in futuro autem æterna est vita.

✠ P. 939 ED. POTTER. ✠ P. 940 ED. POTTER. [a] Matth. v, 29. [b] Marc. xx, 30. [c] II Cor. v, 18.

XXVI. « Erunt primi novissimi, et novissimi, primi [a]. » Multa hic locus habet reconditioris sensus, et quæ egeant explicatione; non tamen de illo inpræsentiarum vertitur quæstio. Non enim ad solos divites spectat, sed ad omnes plane homines qui fidei semel nomen dedere. Itaque huic modo supersedeamus quæsito: quod autem subjectum argumento est ita demonstratum arbitror, ut satisfactum sit datæ fidei; quod nempe Salvator ad ipsas divitias quod attinet longeque copiosam substantiam, divites nullo modo excluserit aut eis salutem intercluserit, si modo possint ac velint divinis inclinare mandatis, vitamque suam rebus temporaneis præferant, necnon fixis in Dominum luminibus, ejus ut boni gubernatoris nutum avida exspectatione attendant, quid velit, quid jubeat, quid mandet, quam suis nautis dat tesseram; quo tandem et unde cursum navigationis intendat. Quid enim peccat aliquis aut nocet, quod ante fidem susceptam animum adhibens ususque parcimonia, quantæ sufficiant ad honestam vitæ sustentationem sibi facultates paravit? aut, quod etiam a culpa remotius est, si statim a Deo præbente animam, in domum ejusmodi hominum genusque copiosum inductus est, potens scilicet pecunia et divitiis præstans? Si enim ejectus vita est, quod non sponte sua inter divitias natus est, injuriam certe a Deo Creatore patitur, temporaria quidem prosperitate donatus, vita autem æterna privatus. Quorsum vero prorsus opus erat opes e terra pullulare, si mortem important ejusque auctores exsistunt? Si quis tamen, quibus fultus divitiis est, de potentia decedere animumque flectere potest; et modeste sapere atque sobrius esse, Deumque unum quærere ac Deum anhelare, et cum Deo conversationem habere: hic pauper præsto mandatis est, liber, invictus, nulla laborans ægritudine, nullo ex pecuniis vulnere. Sin minus, « facilius camelus per acum ingredietur, quam dives ejusmodi intrabit in regnum cœlorum [b]. » Porro etiam altius quidpiam significet camelus, per arctam ac coangustatam viam antevertens divitem; quod Salvatoris mysterium in Expositione principiorum et theologiæ condiscere licet.

XXVII. Verum exponamus primum de parabola quod illius conspicuum est, et cujus gratia dicta fuit. Doceat locupletes haud negligendam salutem, quasi ejus jam spes omnis illis sublata sit; nec vero rursus opes pelago mergendas aut improbandas, quasi ✠ vitæ insidiantes et inimicas: sed discendum, quomodo quave ratione illis utendum, et ut vita comparanda sit. Nam quia non omnino perit quis, timens quia dives sit, nec omnino salvus est, ea fiducia ac spe, qua se salvum fore confidit:

A KϚ'. « Ἔσονται οἱ πρῶτοι ἔσχατοι, καὶ οἱ ἔσχατοι πρῶτοι. » Τοῦτο πολύχουν μέν ἐστι κατὰ τὴν ὑπόνοιαν καὶ τὸν σοφισμὸν (28), οὐ μὴν ἔν γε τῷ παρόντι τὴν ζήτησιν ἀπαιτεῖ. Οὐ γὰρ μόνον ῥέπει πρὸς τοὺς πολυκτήμονας, ἀλλ' ἁπλῶς πρὸς ἅπαντας ἀνθρώπους, τοὺς πίστει καθάπαξ ἑαυτοὺς ἐπιδιδόντας. Ὥστε τοῦτο μὲν ἀνακείσθω τὰ νῦν· τὸ δέ γε προκείμενον ἡμῖν οἶμαι μηδέν τι ἐνδεέστερον τῆς ἐπαγγελίας δεδεῖχθαι, ὅτι τοὺς πλουσίους οὐδένα τρόπον ὁ Σωτὴρ κατ' αὐτόν γε τὸν πλοῦτον καὶ τὴν περιβολὴν τῆς κτήσεως ἀποκέκλεικεν, οὐδ' αὐτοῖς ἀποτετάφρευκε τὴν σωτηρίαν, εἴ γε δύναιντο καὶ βούλοιντο ὑποκύπτειν τὴν ἑαυτῶν ζωὴν, τοῦ Θεοῦ ταῖς ἐντολαῖς, καὶ τῶν προσκαίρων προτιμῷεν καὶ βλέποιεν πρὸς τὸν Κύριον ἀτενεῖ τῷ βλέμματι, καθάπερ εἰς ἀγαθοῦ κυβερνήτου νεῦμα δεδορκότες, τί B βούλεται, τί προστάσσει, τί σημαίνει, τί δίδωσι τοῖς αὐτοῦ ναύταις τὸ σύνθημα, ποῦ καὶ πόθεν τὸν ὅρμον ἐπαγγέλλεται. Τί γὰρ ἀδικεῖ τις, εἰ προσέχων τὴν γνώμην, καὶ φειδόμενος πρὸ τῆς πίστεως, βίον ἱκανὸν συνελέξατο; ἢ καὶ τὸ τούτου μᾶλλον ἀνέγκλητον, εἰ εὐθὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὴν ψυχὴν νέμοντος, εἰς οἶκον τοιούτων ἀνθρώπων εἰσῳκίσθη γένος ἀμφιλαφὲς, τοῖς χρήμασιν ἰσχύον καὶ τῷ πλούτῳ κρατοῦν; Εἰ γὰρ διὰ τὴν ἀκούσιον ἐν πλούτῳ γένεσιν ἀπελήλατο ζωῆς, ἀδικεῖται μᾶλλον ὑπὸ τοῦ γειναμένου Θεοῦ, προσκαίρου μὲν ἡδυπαθείας κατηξιωμένος, ἀϊδίου δὲ ζωῆς ἀπεστερημένος. Τί δὲ ὅλως πλοῦτον ἐχρῆν ἐκ γῆς ἀνατεῖλαί ποτε, εἰ χορηγὸς καὶ πρόξενός ἐστι θανάτου; Ἀλλ' εἰ δύναταί τις ἐν- C δοτέρω τῶν ὑπαρχόντων κάμπτειν τῆς ἐξουσίας, καὶ μέτρια φρονεῖν, καὶ σωφρονεῖν, καὶ Θεὸν μόνον ζητεῖν, καὶ Θεὸν ἀναπνεῖν, καὶ Θεῷ συμπολιτεύεσθαι, πτωχὸς οὗτος παρέστηκε ταῖς ἐντολαῖς, ἐλεύθερος, ἀήττητος, ἄνοσος, ἄτρωτος ὑπὸ χρημάτων. Εἰ δὲ μὴ, « θᾶττον κάμηλος διὰ βελόνης εἰσελεύσεται, ἢ ὁ τοιοῦτος πλούσιος ἐπὶ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ παρελεύσεται. » Σημαινέτω μὲν οὖν τι καὶ ὑψηλότερον ἡ κάμηλος, διὰ στενῆς ὁδοῦ καὶ τεθλιμμένης φθάνουσα τὸν πλούσιον, ὅπερ ἐν τῇ ἀρχῶν (29) καὶ θεολογίας ἐξηγήσει μυστήριον τοῦ Σωτῆρος ὑπάρχει μαθεῖν.

D KZ'. Οὐ μὴν ἀλλὰ τό γε φαινόμενον πρῶτον, καὶ δι' ὃ λέλεκται, τῆς παραβολῆς παρεχέσθω. Διδασκέτω τοὺς εὐποροῦντας ὡς οὐκ ἀμελητέον τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, ὡς ἤδη προκατεγνωσμένους, οὐδὲ καταποντιστέον (30) αὖ πάλιν τὸν πλοῦτον, οὔτε καταδικαστέον ὡς τῆς ζωῆς ἐπίβουλον καὶ πολέμιον· ἀλλὰ μαθητέον τίνα τρόπον καὶ πῶς πλούτῳ χρηστέον, καὶ τὴν ζωὴν κτητέον. Ἐπειδὴ γὰρ οὔτε ἐκ παντὸς ἀπόλλυταί τις, ὅτι πλουτεῖ δεδιὼς, οὔτε ἐκ παντὸς σώζεται θαῤῥῶν καὶ πιστεύων ὡς σωθήσε-

✠ P. 941 ED. POTTER. [a] Marc. x, 31. [b] Ibid. 25.

(28) *Σοφισμόν*. Seu σαφηνισμόν, « explicationem, dilucidationem. »

(29) *Καὶ θεολ.* Hujus libri mentio habetur *Strom.* I, 3. FELL.

(30) *Καταποντιστέον*. Respicit Cratetis philosophi historiam, quam vide in Diogene Laertio.

ται· φέρε σκεπτέον ἥν τινα την ἐλπίδα αὐτοῖς ὁ Σωτὴρ ὑπογράφει, καὶ πῶς ἂν τὸ μὲν ἀνέλπιστον ἐχέγγυον γένοιτο, τὸ δὲ ἐλπισθὲν εἰς κτῆσιν ἀφίκοιτο. Φησὶν οὖν ὁ διδάσκαλος, τίς ἡ μεγίστη τῶν ἐντολῶν, ἠρωτημένος· « Ἀγαπήσεις τὸν Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου, καὶ ἐξ ὅλης τῆς δυνάμεώς σου. » Ταύτης μείζω μηδεμίαν ἐντολὴν εἶναι· καὶ μάλα εἰκότως· καὶ γὰρ καὶ περὶ τοῦ πρώτου καὶ περὶ τοῦ μεγίστου παρήγγελται, αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, Πατρὸς ἡμῶν, δι' οὗ καὶ γέγονε καὶ ἔστι τὰ πάντα, καὶ εἰς ὃν τὰ σωζόμενα πάλιν ἐπανέρχεται. Ὑπὸ τούτου τοίνυν προαγαπηθέντας καὶ τοῦ γενέσθαι τυχόντας οὐχ ὅσιον ἄλλοτι πρεσβύτερον ἄγειν καὶ τιμιώτερον· ἐκτίνοντας μόνην τὴν χάριν ταύτην μικρὰν ἐπὶ μεγίστοις, ἄλλο δὲ μηδοτιοῦν ἔχοντας ἀνενδεεῖ καὶ τελείῳ Θεῷ πρὸς ἀμοιβὴν ἐπινοῆσαι· αὐτῷ δὲ τῷ ἀγαπᾷν τὸν Πατέρα εἰς οἰκείαν ἰσχὺν καὶ δύναμιν, ἀφθαρσίαν, νομιζομένους. Ὅσον γὰρ ἀγαπᾷ τις τὸν Θεὸν, τοσούτῳ καὶ πλέον ἐνδοτέρω τοῦ Θεοῦ παραδύεται.

ΚΗ'. Δευτέραν δὲ τάξει, καὶ οὐδέν τι μικροτέραν ταύτης εἶναι λέγει, τὸ « Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν· » οὐκοῦν τὸν Θεὸν ὑπὲρ σεαυτόν. Πυνθανομένου δὲ τοῦ προσδιαλεγομένου, « Τίς ἐστί μου πλησίον; » οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον Ἰουδαίοις προωρίσατο τὸν πρὸς αἵματος, οὐδὲ τὸν πολίτην, οὐδὲ τὸν προσήλυτον, οὐδὲ τὸν ὁμοίως περιτετμημένον, οὐδὲ τὸν ἑνὶ καὶ ταὐτῷ νόμῳ χρώμενον· ἀλλὰ ἄνωθεν καταβαίνοντα ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ ἄγει τῷ λόγῳ τινὰ εἰς Ἱεριχὼ, καὶ τοῦτον δείκνυσιν ὑπὸ λῃστῶν συγκεκεντημένον, ἐῤῥιμμένον ἡμίθνητα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ὑπὸ ἱερέως παροδευόμενον, ὑπὸ Λευΐτου παρορώμενον, ὑπὸ δὲ τοῦ Σαμαρίτου τοῦ ἐξωνειδισμένου καὶ ἀφωρισμένου κατελεούμενον· ὃς οὐχὶ κατὰ τύχην, ὡς ἐκεῖνοι παρῆλθον, ἀλλ' ἧκεν ἐσκευασμένος ὧν ὁ κινδυνεύων ἐδεῖτο, οἷον, ἔλαιον, ἐπιδέσμους, κτῆνος, μισθὸν τῷ πανδοχεῖ, τὸν μὲν ἤδη διδόμενον, τὸν δὲ προσυπισχνούμενον. « Τίς, ἔφη, τούτων γέγονε πλησίον τῷ τὰ δεινὰ παθόντι; » Τοῦ δὲ ἀποκρινομένου, « Ὁ τὸν ἔλεον πρὸς αὐτὸν ἐπιδειξάμενος· Καὶ σὺ τοίνυν, πορευθεὶς, οὕτω ποίει, » ὡς τῆς ἀγάπης βλαστανούσης εὐποιΐαν.

ΚΘ'. Ἐν ἀμφοτέραις μὲν οὖν ταῖς ἐντολαῖς ἀγάπην εἰσηγεῖται· τάξει δ' αὐτὴν διῄρηκε. Καὶ ὅπου μὲν τὰ πρωτεῖα τῆς ἀγάπης ἀνάπτει τῷ Θεῷ, ὅπου δὲ τὰ δευτερεῖα νέμει τῷ πλησίον. Τίς δ' ἂν ἄλλος εἴη πλὴν αὐτὸς ὁ Σωτήρ; ἢ τίς μᾶλλον ἡμᾶς ἐλεήσας ἐκείνου, τοὺς ὑπὸ τῶν κοσμοκρατόρων τοῦ σκότους ὀλίγου τεθανατωμένους τοῖς πολλοῖς τραύμασι, φόβοις, ἐπιθυμίαις, ὀργαῖς, λύπαις, ἀπάταις, ἡδοναῖς; Τούτων δὲ τῶν τραυμάτων μόνος ἰατρὸς Ἰησοῦς, ἐκκόπτων ἄρδην τὰ πάθη πρόῤῥιζα· οὐχ ὥσπερ ὁ νόμος ψιλὰ τὰ ἀποτελέσματα, τοὺς καρποὺς τῶν πονηρῶν φυτῶν, ἀλλὰ τὴν ἀξίνην τὴν ἑαυτοῦ πρὸς τὰς ῥίζας τῆς κακίας προσαγαγών. Οὗτος ὁ τὸν οἶνον (31)

age consideremus, quam illis spem Salvator præscribat; et qua item ratione quod extra spem fore videtur, pignoris loco fiat, quodque illa nititur, in adeptionem evadat. Ait igitur magister, interrogatus, quod sit maximum mandatorum, « Diliges Dominum Deum ex tota anima tua, et ex tota virtute tua [a]. » Hoc nullum esse majus mandatum; et jure quidem optimo: nam et de primo maximoque latum mandatum est, de ipso nimirum Deo, Patre nostro, per quem facta sunt atque exsistunt omnia, et ad quem rursus revertuntur quæ fiunt salva. Ab hoc igitur ante dilectos et conditos, nefas aliud quidvis antiquius ducere ac præstantius, quam ut hanc duntaxat exiguam gratiam maximorum munerum grata vice referamus, cum nihil aliud excogitari possit, quod nullius egenti ac perfecto Deo rependi a nobis possit; ipsaque ea ratione qua Patrem diligimus, quanta virtus ac facultas est, incorruptionis munus consequamur. Quanto enim quis amplius Deum diligit, tanto in Deum intimius quasi pervadit.

343 XXVIII. Alterum autem ordine, nec quidquam priore minus ait esse mandatum: « Diliges proximum tuum sicut teipsum [b]. » Ergo Deum supra teipsum. Percontante autem eo, quocum illi sermo: « Et quis est meus proximus [c]? » non eodem modo, quo Judæi, definivit proximum, id est consanguineum, civem, proselytum, aut qui similiter circumcisus sit, vel una eademque lege utitur; sed hominem inducit, qui procul ab Jerusalem descendat in Jericho: huncque ostendit a latronibus confossum, projectum semivivum in via; quem sacerdos prætereat, levites despiciat; Samaritanus vero (spretus ille ac segregatus) misericordia impertiat: venit autem non casu ut illi secus locum transiens, sed illis instructus quæ sic versanti in periculo ac laboranti opus erant, puta oleo, alligaturis, jumento; qui mercedem stabulario partim tribuat, partim se daturum polliceatur. « Quis horum, inquit, fuit proximus ejus, qui dira passus est? » Hoque respondente, « Qui fecit misericordiam in illum, Et tu, inquit, vade, et fac similiter [d]; » quod videlicet charitas beneficentiæ parens sit.

XXIX. In utroque igitur mandato charitatem documento tradit, ordine tamen ambo hæc distinxit: primasque charitatis partes Deo ascribit, secundas vero proximo tribuit. Quis vero alius fuerit quam ipse Salvator? aut quis illo majorem nobis misericordiam ✠ impendit, a mundi scilicet rectoribus tenebrarum vix non multis vulneribus, terroribus, desideriis, furoribus, mœroribus, fraudibus, voluptatibus enecatis atque exstinctis? Horum porro vulnerum medicus solus est Jesus, qui radicitus vitia prorsus exscindat, non sicut lex nuda effecta (pravarum fructus plantarum), sed qui ipse suam securim malitiæ radicibus admoverit. Hic est, qui

✠ P. 942 ED. POTTER. [a] Matth. XII, 36, 37, 38. [b] Matth. XXII, 39. [c] Luc. X, 29. [d] Ibid. 36, 37.

(31) *Οἶνον*. Respicit Luc. x, 34.

vinum (sanguinem vitis Davidicæ) sauciis animabus A infudit; qui ex visceribus Spiritus oleum adhibuit, abundantiorique largitate tribuit. Hic est qui sanitatis salutisque alligaturas, charitatem, fidem, spem insolubiles effecit. Hic est qui angelos et principatus et potestates, ut nobis ministerio fungantur, sub magna mercede subjecit; nam et ipsi liberabuntur a mundi vanitate in revelatione gloriæ filiorum Dei. Hunc igitur æque diligere oportet ac Deum: diligit autem Christum, qui facit ejus voluntatem, servatque illius mandata. « Non enim omnis qui dicit mihi: Domine, Domine, intrabit in regnum cœlorum, sed qui facit voluntatem Patris mei [a]. » Et: « Quid me dicitis, Domine, Domine, et non facitis quæ dico [b]? » Et: « Vos beati qui videtis et auditis, quæ nec justi, nec prophetæ viderunt [c]; » modo tamen B feceritis ea quæ dico.

XXX. Primus igitur hic est, qui Christum diligit; secundus ille, qui ejus fideles honori habet ac colit. Quod enim in discipulum quis egerit, hoc in se Dominus factum accipit, ac quidquid illud est sibi ascribit. « Venite, benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare; sitivi, et dedistis mihi bibere; hospes eram, et collegistis me; nudus, et cooperuistis me; infirmus, et visitastis me; in carcere eram, et venistis ad me. Tunc respondebunt ei justi, dicentes: Domine, quando te vidimus esurientem, et pavimus te; et sitientem, C et dedimus tibi potum? Quando autem te vidimus hospitem, et collegimus? et nudum, et cooperuimus? aut quando te vidimus infirmum, et visitavimus? aut in carcere, et venimus ad te? Et respondens rex dicet illis: Amen dico vobis, quandiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis. » Rursus vero e contrario, ad eos qui hæc non præbuerunt: « Amen dico vobis, quandiu non fecistis uni ex his minimis, nec mihi fecistis [d]. » Alio item loco: « Qui vos recipit, me recipit; qui vos non recipit, me spernit [e]. »

XXXI. Hos vocat et filios et pueros et infantes et amicos, et parvulos in præsenti, si cum futura illorum D in cœlis magnitudine conferantur. « Ne contemnatis, inquit, unum ex ✠ his pusillis; angeli enim eorum semper vident faciem Patris mei, qui est in cœlis [f]. » Alio quidem loco: « Nolite timere, pusillus grex: complacuit enim Patri dare vobis regnum cœlorum [g]. » Hac ipsa ratione, etiam Joanne, qui maximus est inter natos mulierum, qui minor est in regno cœlorum (suum nimirum discipulum) majorem esse dicit. Ac rursus: « Qui recipit justum aut prophetam in nomine justi aut prophetæ, illius

(τὸ αἷμα τῆς ἀμπέλου τῆς Δαβὶδ) ἐκχέας ἡμῶν ἐπὶ τὰς τετρωμένας ψυχὰς, ὁ τὸ ἐκ σπλάγχνων Πνεύματος ἔλαιον προσενεγκὼν, καὶ ἐπιδαψιλευόμενος· οὗτος ὁ τοὺς τῆς ὑγείας καὶ σωτηρίας δεσμοὺς ἀλύτους ἐπιδείξας, ἀγάπην, πίστιν, ἐλπίδα· οὗτος ὁ διακονεῖν ἀγγέλους καὶ ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας ἡμῖν ὑποτάξας ἐπὶ μεγάλῳ μισθῷ· διότι καὶ αὐτοὶ ἐλευθερωθήσονται ἀπὸ τῆς ματαιότητος τοῦ κόσμου παρὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς δόξης τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ. Τοῦτον οὖν ἀγαπᾷν ἴσα χρὴ τῷ Θεῷ· ἀγαπᾷ δὲ Χριστὸν Ἰησοῦν ὁ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῶν καὶ φυλάσσων αὐτοῦ τὰς ἐντολάς. « Οὐ γὰρ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου. » Καί· « Τί με λέγετε, Κύριε, Κύριε, καὶ οὐ ποιεῖτε ἃ λέγω; » Καί· « Ὑμεῖς μακάριοι οἱ ὁρῶντες καὶ ἀκούοντες, ἃ μήτε δίκαιοι, μήτε προφῆται, » ἐὰν ποιῆτε ἃ λέγω.

Λ'. Πρῶτος μὲν οὖν οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸν ἀγαπῶν, δεύτερος δὲ ὁ τοὺς εἰς ἐκεῖνον πεπιστευκότας τιμῶν καὶ περιέπων. Ὃ γὰρ ἄν τις εἰς μαθητὴν ἐργάσηται, τοῦτο εἰς ἑαυτὸν ὁ Κύριος ἐκδέχεται, καὶ πᾶν ἑαυτοῦ ποιεῖται. « Δεῦτε, οἱ εὐλογημένοι τοῦ Πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου. Ἐπείνασα γὰρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν· ἐδίψησα, καὶ ἐδώκατέ μοι πιεῖν, καὶ ξένος ἤμην, καὶ συνηγάγετέ με· γυμνὸς ἤμην, καὶ ἐνεδύσατέ με· ἠσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με· ἐν φυλακῇ ἤμην, καὶ ἤλθετε πρός με. Τότε ἀποκριθήσονται αὐτῷ οἱ δίκαιοι, λέγοντες· Κύριε, πότε σε εἴδομεν πεινῶντα, καὶ ἐθρέψαμεν· ἢ διψῶντα, καὶ ἐποτίσαμεν; Πότε δὲ εἴδομέν σε ξένον, καὶ συνηγάγομεν· ἢ γυμνὸν, καὶ περιεβάλομεν; ἢ πότε σε εἴδομεν ἀσθενοῦντα, καὶ ἐπεσκεψάμεθα; ἢ ἐν φυλακῇ καὶ ἤλθομεν πρός σέ; Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐρεῖ αὐτοῖς· Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε. » Πάλιν ἐκ τῶν ἐναντίων πρὸς τοὺς ταῦτα μὴ παρασχόντας· « Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον οὐκ ἐποιήσατε ἑνὶ τούτων τῶν ἐλαχίστων, οὐδὲ ἐμοὶ ἐποιήσατε. » Καὶ ἀλλαχοῦ· « Ὁ ὑμᾶς δεχόμενος ἐμὲ δέχεται· ὁ ὑμᾶς μὴ δεχόμενος ἐμὲ ἀθετεῖ. »

ΛΑ'. Τούτους καὶ τέκνα καὶ παιδία, καὶ νήπια, καὶ φίλους ὀνομάζει, καὶ μικροὺς ἐνθάδε ὡς πρὸς τὸ μέλλον ἄνω μέγεθος αὐτῶν· « Μὴ καταφρονήσητε, λέγων, ἑνὸς τῶν μικρῶν τούτων· τούτων γὰρ οἱ ἄγγελοι διαπαντὸς βλέπουσι τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρός μου ἐν οὐρανοῖς. » Καὶ ἑτέρωθι· « Μὴ φοβεῖσθε, τὸ μικρὸν ποίμνιον· ὑμῖν γὰρ ηὐδόκησεν ὁ Πατὴρ παραδοῦναι τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. » Κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ τοῦ μεγίστου ἐν γεννητοῖς γυναικῶν Ἰωάννου, τὸν ἐλάχιστον ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, τουτέστι τὸν ἑαυτοῦ μαθητὴν, εἶναι μείζω λέγει. Καὶ πάλιν· « Ὁ δεχόμενος δίκαιον ἢ προφήτην εἰς ὄνομα δικαίου ἢ

✠ P. 943 ED. POTTER. [a] Joan. XIV, 23; Matth. VII, 21. [b] Luc. VI, 40. [c] Matth. XIII, 23. [d] Matth. XXV, 34, seqq. [e] Matth. X, 40; Luc. X, 16. [f] Matth. XVIII, 10. [g] Luc. XII, 32; Matth. XI, 11.

προφήτου, τὸν ἐκείνων μισθὸν λήψεται· ὁ δὲ μαθητὴν A ποτίσας εἰς ὄνομα μαθητοῦ ποτήριον ψυχροῦ ὕδατος, τὸν μισθὸν οὐκ ἀπολέσει. » Οὐκοῦν οὗτος μόνος ὁ μισθὸς οὐκ ἀπολλύμενός ἐστι. Καὶ αὖθις· « Ποιήσατε ὑμῖν φίλους ἐκ τοῦ μαμμωνᾶ τῆς ἀδικίας, ἵνα, ὅταν ἐκλίπητε, δέξωνται ὑμᾶς εἰς τὰς αἰωνίους σκηνάς· » φύσει μὲν ἅπασαν κτῆσιν ἣν αὐτός τις ἐφ' ἑαυτοῦ κέκτηται, οὐκ ἰδίαν οὖσαν ἀποφαίνων. Ἐκ δὲ ταύτης τῆς ἀδικίας ἐνὸν καὶ πρᾶγμα δίκαιον ἐργάσασθαι καὶ σωτήριον, ἀναπαῦσαί τινα τῶν ἐχόντων αἰώνιον σκηνὴν παρὰ τῷ Πατρί. Ὅρα πρῶτον μὲν, ὡς οὐκ ἀπαιτεῖσθαί σε κεκέλευκεν, οὐδὲ ἐνοχλεῖσθαι περιμένειν, ἀλλ' αὐτὸν ζητεῖν τοὺς εὖ πεισομένους, ἀξίους τε ὄντας τοῦ Σωτῆρος μαθητάς. Καλὸς μὲν οὖν καὶ ὁ τοῦ Ἀποστόλου λόγος· « ἱλαρὸν γὰρ δότην ἀγαπᾷ ὁ Θεὸς, » χαίροντα τῷ διδόναι, καὶ μὴ φειδόμενον, ὡς B σπείροντα, ἵνα (32-3) οὕτω καὶ θερίσῃ, δίχα γογγυσμοῦ καὶ διακρίσεως, καὶ λύπης, καὶ κοινωνοῦντα, ὅπερ ἐστὶν εὐεργεσία ἀγαθή (34). Κρείττων δ' ἐστὶ τούτου ὁ τῷ Κυρίῳ λελεγμένος ἐν ἄλλῳ χωρίῳ· « Παντὶ τῷ αἰτοῦντί σε δίδου. » Θεοῦ γὰρ ὄντως ἡ τοιαύτη φιλοδωρεά· οὑτοσὶ δὲ ὁ λόγος ὑπὲρ ἅπασάν ἐστι τελειότητα (35), μηδ' αἰτεῖσθαι περιμένειν, ἀλλ' αὐτὸς ἀναζητεῖν, ὅστις ἄξιος εὖ παθεῖν.

mercedem recipiet; et qui potum dederit discipulo in nomine discipuli calicem aquæ frigidæ, non perdet mercedem [a]. » Hæc igitur sola merces non peribit. Et rursus : « Facite vobis amicos de mammona iniquitatis, ut cum defeceritis, recipiant vos in æterna tabernacula [b]; » ita nimirum ut quidquid facultatum penes se quis possideat, non esse proprium natura censum substantiamque pronuntiet. Ex hac porro iniquitate licet etiam rem justam ac salutarem præstare; ut nempe eorum aliquem reficias atque sustentes, qui æternum apud Patrem tabernaculum nacti sunt. Vide primum quidem non jussisse ut a te exigi patiaris, nec ut importunos tibi fore egenos sinas; sed ut tu ipse quæras in quos beneficium sis collocaturus, et qui Salvatoris digni discipuli exsistant. Et præclare quidem ab Apostolo, « hilarem enim datorem diligit Deus [c]; » qui largitate delectatur, nec seminando parcus exsistat, ut et ita parique ubertate metat; sine murmuratione et distinctione, nullaque mœstitudine tribuat, quod præclaræ munus beneficentiæ est. Hoc autem melior est, quem Salvator dixit alio loco: « Omni petenti te, tribue [d]. » Dei namque vere ejuscemodi sicque facilis largitas. Cæterum doctrina hæc omni major est perfectione, ut nec exspectes qui a te efflagitet, sed ipse inquiras quis dignus sit in quem beneficium conferas.

ΛΒ'. Ἔπειτα τηλικοῦτον μισθὸν ὁρίσαι τῆς κοινωνίας, αἰώνιον σκηνήν! ὢ καλῆς ἐμπορίας! ὢ θείας ἀγορᾶς! Ὠνεῖται χρημάτων τις ἀφθαρσίαν, καὶ δοὺς τὰ διολλύμενα τοῦ κόσμου, μονὴν τούτων αἰώνιον ἐν C οὐρανοῖς ἀντιλαμβάνει. Πλεῦσον ἐπὶ ταύτην, ἂν σωφρονῇς, τὴν πανήγυριν, ὦ πλούσιε. Κἂν δέῃ, περίελθε γῆν ὅλην (36). Μὴ φείσῃ κινδύνων καὶ πόνων, ἵν' ἐνταῦθα βασιλείαν οὐράνιον ἀγοράσῃς. Τί σε λίθοι διαφανεῖς καὶ σμάραγδοι τοσοῦτον εὐφραίνουσι, καὶ οἰκία τροφὴ πυρὸς, ἢ χρόνου παίγνιον, ἢ σεισμοῦ πάρεργον, ἢ ὕβρισμα τυράννου; ἐπιθύμησον ἐν οὐρανοῖς οἰκῆσαι καὶ βασιλεῦσαι μετὰ Θεοῦ. Ταύτην σοι τὴν βασιλείαν ἄνθρωπος δώσει Θεὸν ἀπομιμούμενος. Ἐνταῦθα μικρὰ λαβὼν, ἐκεῖ δι' ὅλων αἰώνων σύνοικόν σου ποιήσεται· ἱκέτευσον ἵνα λάβῃ· σπεῦσον, ἀγωνίασον· φοβήθητι μή σε ἀτιμάσῃ. Οὐ γὰρ κεκέλευσται λαβεῖν, ἀλλά σε παρασχεῖν. Οὐ μὴν οὐδ' εἶπεν ὁ Κύριος· *δὸς*, ἢ *παράσχες*, ἢ *εὐεργέτησον*, ἢ *βοήθησον*· *Φίλον* δὲ *ποίησαι*. Ὁ δὲ φίλος οὐκ ἐκ D μιᾶς δόσεως, ἀλλὰ συνουσίας μακρᾶς. Οὐδὲ γὰρ ἡ πίστις, οὐδὲ ἡ ἀγάπη, οὐδὲ ἡ καρτερία μιᾶς ἡμέρας, ἀλλ' « ὁ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται. »

344 XXXII. Deinde tantam statuere mercedem erogationis, æternum tabernaculum! o pulchram negotiationem! o divinum mercimonium! Emit quis pecunia incorruptionem, datisque sæculi rebus quæ intereunt, præmii loco æternam in cœlis mansionem recipit. Tu qui dives es, ad has, si sapis, navigationem institue nundinas. Si necesse sit, terram omnem peragra. Ne parcas periculis ac laboribus, ut quandiu præsens agitur vita, coemas regnum cœlorum. Cur te adeo recreant lapilli pretiosi et smaragdi, domusque ignis pabulum, sive temporis ludibrium, aut terræ motus aliud agentis excidium, aut tyranni injuria? in votis habeto cœlorum habitaculum et ut regnes cum Deo. Hoc tibi regnum homo dabit, Deum imitans. Hic, quæ parva sunt acceptis, ibi te per omnia sæcula contubernalem efficiet. Supplica ut accipiat; festina, enitere; ✠ time ne te ille spernat. Nec enim is in mandatis habet ut accipiat, sed tu ut præbeas. Quin ne hoc quidem dixit Dominus, dato, præbe, beneficentia utere, auxilio fove, sed : « Fac amicum [e]. » Amicus autem, non una largitione seu munere, sed longa familiaritate præstatur. Nam neque fides aut charitas aut tolerantia unius diei est, sed « qui perseveravit usque in finem, salvus erit [f]. »

ΛΓ'. Πῶς οὖν ὁ ἄνθρωπος ταῦτα δίδωσι; Δώσω γὰρ οὐ μόνον τοῖς φίλοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς φίλοις τῶν φίλων. Καὶ τίς οὗτός ἐστιν ὁ φίλος τοῦ Θεοῦ; Σὺ μὲν μὴ κρῖνε τίς ἄξιος ἢ τίς ἀνάξιος· ἐνδέχεται

XXXIII. Quonam igitur modo homo hæc tribuit? Dabo enim non solum amicis, verum etiam amicis amicorum. Ecquisnam vero hic est Dei amicus? Tu quidem noli judicare quis dignus aut indignus

✠ P. 944 ED. POTTER. [a] Matth. x, 41. [b] Luc. xvi, 9. [c] II Cor. ix, 7. [d] Luc. vi, 30. [e] Luc. xvi, 9 [f] Matth. x, 22.

(32-3) *Ἵνα*. Ms. habet ἵνα μή. Fell.
(34) Ἀγαθή. Ms., καθά. Fell.
(35) *Τελειότητα*. Ms., θεότητα. Fell.
(36) *Γῆν ὅλην*. Ms., τὴν ὅλην. Fell.

sit; fieri enim potest ut opinione tua errore labaris. Sic vero in proclivi cum sit error, melius erit, ut et indignis benefacias propter dignos, quam ut dum caves indignos, ne in eos quidem qui bene merentur, incidas. Dum enim nimia cautione uteris, viderisque probare quinam merito necne accepturi sint, contingit ut Dei amicos colere negligas; cujus neglectus pœna, æternum ignis supplicium exsistit. Quod vero omnibus qui indigeant deinceps præbeas, necesse omnino etiam aliquem nancisci, qui apud Deum salutem conciliare queat. « Noli itaque judicare, ut non judiceris : qua mensura mensus fueris, remetietur tibi. Mensura bona, conferta et coagitata, et superfluens reddetur tibi [a]. » Cunctis aperi viscera, qui Dei discipulorum numero ascripti sint, non fastidiose conjectis in corpus oculis, nec ita ut pro ætate aut statura orisque compositione neglectum quemquam habueris. Si quis denique egenus, pannosus, deformis, debilis videatur, ne idcirco inique feras aut averseris. Habitus hic nobis exterius adhibitus est, nostri in mundum ingressus occasio, ut in communem hanc scholam ingredi possemus; sed intus inhabitat qui absconditus est Pater et Filius ejus, qui pro nobis mortuus est, et nobiscum resurrexit.

A γάρ σε διαμαρτεῖν περὶ τὴν δόξαν. Ὡς ἐν ἀμφιβόλῳ δὲ τῆς ἀγνοίας, ἄμεινον καὶ τοὺς ἀναξίους εὖ ποιεῖν διὰ τοὺς ἀξίους, ἢ φυλασσόμενος τοὺς ἧσσον ἀγαθοὺς, μηδὲ τοῖς σπουδαίοις περιπεσεῖν. Ἐκ μὲν γὰρ τοῦ φείδεσθαι, καὶ προσποιεῖσθαι δοκιμάζειν τοὺς εὐλόγως ἢ μὴ τευξομένους, ἐνδέχεταί σε καὶ θεοφιλῶν ἀμελῆσαι τιμῶν (37)· οὗ τὸ ἐπιτίμιον κόλασις ἔμπυρος αἰώνιος· ἐκ δὲ τοῦ προΐεσθαι πᾶσιν ἑξῆς τοῖς χρῄζουσιν, ἀνάγκη πάντως εὑρεῖν τινα καὶ τῶν σῶσαι παρὰ Θεῷ δυναμένων. « Μὴ κρῖνε τοίνυν, ἵνα μὴ κριθῇς· ᾧ μέτρῳ μετρεῖς, τούτῳ καὶ ἀντιμετρηθήσεταί σοι. Μέτρον καλὸν, πεπιεσμένον καὶ σεσαλευμένον, ὑπερεκχυνόμενον ἀποδοθήσεταί σοι. » Πᾶσιν ἄνοιξον τὰ σπλάγχνα τοῖς τοῦ Θεοῦ μαθηταῖς ἀπογεγραμμένοις· μὴ πρὸς σῶμα ἀπιδὼν ὑπερο- B πτῶς, μὴ πρὸς ἡλικίαν ἀμελῶς διατεθείς. Μηδ' εἴ τις ἀκτήμων ἢ δυσειδὴς ἢ ἀσθενὴς φαίνεται, πρὸς τοῦτο τῇ ψυχῇ δυσχεράνῃς καὶ ἀποστραφῇς. Σχῆμα τοῦτ' ἔστιν ἔξωθεν ἡμῖν περιβεβλημένον, τῆς εἰς κόσμον παρόδου πρόφασις, ἵνα εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο παιδευτήριον εἰσελθεῖν δυνηθῶμεν· ἀλλ' ἔνδον ὁ κρυπτὸς ἐνοικεῖ Πατὴρ, καὶ ὁ τούτου Παῖς, ὁ ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανὼν, καὶ μεθ' ἡμῶν ἀναστάς.

XXXIV. Hic habitus oculis objectus mortem decipit et diabolum : quibus nimirum interior opulentia (decor scilicet) inaspecta sit; et circa corpusculum furore agitantur, ut imbecillum contemnentes, qui ad interiores animique contuendas opes cæci sint; non intelligentes quantum « thesaurum in testaceo vase [b] » feramus, Dei Patris virtute, Deique Filii sanguine, necnon Spiritus sancti rore communitum. Tu vero cave ne decipiaris, qui veritatis gustum feceris, magnæque redemptionis pretio dignus habitus sis : sed contra quam faciunt reliqui homines, coge tibi exercitum inermem, ad bella ineptum, fundendi sanguinis nescium, ira vacuum, incontaminatum; senes pietate præstantes, ✠ pupillos religiosis moribus, viduas mansuetudine instructas, viros charitate ornatos. Tales divitiis tuis, corporique et animo tibi para satellites, quorum Deus imperator exsistat; per quos ipsa prope mergenda navis emergat, quam solæ levent sanctorum preces; vigensque morbus edometur, quem fugent crebro injectæ manus; ac latronum insultus inermis fiat, piis precibus despoliantibus; visque postremo dæmonum frangatur, contenta mandatorum opera ac tenore iners comprobata.

ΛΔ'. Τοῦτο τὸ σχῆμα βλεπόμενον ἐξαπατᾷ τὸν θάνατον καὶ τὸν διάβολον· ὁ γὰρ ἐντὸς πλοῦτος, τὸ κάλλος, αὐτοῖς ἀθέατός ἐστι· καὶ μαίνονται περὶ τὸ σαρκίον, οὗ καταφρονοῦσιν ὡς ἀσθενοῦς, τῶν ἔνδον C ὄντες τυφλοὶ κτημάτων· οὐκ ἐπιστάμενοι πηλίκον τινὰ « θησαυρὸν ἐν ὀστρακίνῳ σκεύει » βαστάζομεν, δυνάμει Θεοῦ Πατρὸς καὶ αἵματι Θεοῦ Παιδὸς καὶ δρόσῳ Πνεύματος ἁγίου περιτετειχισμένον. Ἀλλὰ σύ γε μὴ ἐξαπατηθῇς, ὁ γεγευμένος τῆς ἀληθείας, καὶ κατηξιωμένος τῆς μεγάλης λυτρώσεως· ἀλλὰ τὸ ἐναντίον τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις σεαυτῷ κατάλεξον στρατὸν ἄοπλον, ἀπόλεμον, ἀναίμακτον, ἀόργητον, ἀμίαντον, γέροντας θεοσεβεῖς, ὀρφανοὺς θεοφιλεῖς, χήρας πραότητι ὡπλισμένας, ἄνδρας ἀγάπῃ κεκοσμημένους. Τοιούτους κτῆσαι τῷ σῷ πλούτῳ καὶ τῷ σώματι, καὶ τῇ ψυχῇ δορυφόρους, ὧν στρατηγεῖ Θεὸς, δι' οὓς καὶ ναῦς βαπτιζομένη κουφίζεται, μόναις ἁγίων εὐχαῖς κυβερνωμένη, καὶ νόσος ἀκμάζουσα δαμάζεται, χειρῶν ἐπιβολαῖς διωκομένη, καὶ D προσβολὴ λῃστῶν ἀφοπλίζεται, εὐχαῖς εὐσεβέσι σκυλευομένη, καὶ δαιμόνων βία θραύεται, προστάγμασι συντόνοις ἐλεγχομένη ἐν ἔργοις.

XXXV. Hi omnes milites ac custodes strenui. Nemo otiosus, nemo inutilis. Hic quidem a Deo te tuamque salutem efflagitare potest, ille vero laborantem solari; alius lacrymas et gemitus miserante affectu in tui gratiam ad universorum Dominum fundere, alius quidpiam eorum, quæ ad salutem conducunt docere; alter libere admonere ac corri-

ΛΕ'. Οὗτοι πάντες οἱ στρατιῶται καὶ φύλακες βέβαιοι. Οὐδεὶς ἀργὸς, οὐδεὶς ἀχρεῖος. Ὁ μὲν ἐξαιτήσασθαί σε δύναται παρὰ Θεοῦ, ὁ δὲ παραμυθήσασθαι κάμνοντα, ὁ δὲ δακρῦσαι καὶ στενάξαι συμπαθῶς ὑπὲρ σοῦ πρὸς τὸν Κύριον τῶν ὅλων, ὁ δὲ διδάξαι τι τῶν πρὸς τὴν σωτηρίαν χρησίμων, ὁ δὲ νουθετῆσαι μετὰ παῤῥησίας, ὁ δὲ συμβουλεῦσαι μετ' εὐνοίας· πάντες δὲ φι-

✠ P. 945 ED. POTTER. [a] Matth. VII, 1; Luc. VI, 38. [b] II Cor. IV, 7.

(37) *Τιμῶν*. Scribe τινῶν.

λεῖν ἀληθῶς, ἀδόλως, ἀφόβως, ἀνυποκρίτως, ἀκολακεύτως, ἀπλάστως. Ὦ γλυκεῖα θεραπεία φιλούντων! ὦ μακάριοι διάνοιαι θαῤῥούντων! ὦ πίστις εἰλικρινὴς Θεὸν μόνον δεδιότων! ὦ λόγων ἀλήθεια παρὰ τοῖς ψεύσασθαι μὴ δυναμένοις! ὦ κάλλος ἔργων παρὰ τοῖς Θεῷ διακονεῖν πεπεισμένοις, πείθειν Θεὸν, ἀρέσκειν Θεῷ, οὐ σαρκὸς τῆς σῆς ἅπτεσθαι! λαλεῖν, ἀλλὰ τῷ βασιλεῖ τῶν αἰώνων ἐν σοὶ κατοικοῦντι.

A pere, alter benevole consilium dare; omnes denique vere, sine dolo, nullo timore, nulla simulatione autve adulatione, nihilque ficte amare. O dulce amicorum obsequium! o beata servitia eorum, qui fiducia polleant! o sincera fides eorum qui solum Deum timeant! o verborum veritas apud eos qui mentiri non possunt! o pulchra illorum opera, quibus constitutum est ut Deo ministrent, Deum flectant, Deo placeant, non carnem tuam impuro amore contingant! ut loquantur, ita tamen ut cum rege sæculorum, qui in te habitet, sermonem habeat.

ΛϚ'. Πάντες οὖν οἱ πιστοὶ, καλοὶ, θεοπρεπεῖς, καὶ τῆς προσηγορίας ἄξιοι, ἣν ὥσπερ διάδημα περίκεινται. Οὐ μὴν ἀλλ' εἰσὶν ἤδη τινὲς καὶ τῶν ἐκλεκτῶν ἐκλεκτότεροι, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ἧττον (37*) ἐπίσημοι πρὸς τὸν λιμένα ἐκ τοῦ κλύδωνος τοῦ κόσμου νεωλκοῦντες B ἑαυτοὺς καὶ ἐπανάγοντες ἐπ' ἀσφαλές· οὐ βουλόμενοι δοκεῖν ἅγιοι, κἂν εἴπῃ τις, αἰσχυνόμενοι· ἐν βάθει γνώμης ἀποκρύπτοντες τὰ ἀνεκλάλητα μυστήρια, καὶ τὴν αὑτῶν εὐγένειαν ὑπερηφανοῦντες ἐν κόσμῳ βλέπεσθαι· οὓς ὁ λόγος « φῶς τοῦ κόσμου καὶ ἅλας τῆς γῆς » καλεῖ. Τοῦτ' ἐστὶ τὸ σπέρμα, εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις Θεοῦ, καὶ τέκνον αὐτοῦ γνήσιον, καὶ κληρονόμον, ὥσπερ ἐπί τινα ξενιτείαν ἐνταῦθα πεμπόμενον ὑπὸ μεγάλης οἰκονομίας καὶ ἀναλογίας τοῦ Πατρὸς, δι' οὗ καὶ τὰ φανερὰ καὶ τὰ ἀφανῆ τοῦ κόσμου δεδημιούργηται· τὰ μὲν εἰς δουλείαν, τὰ δὲ εἰς ἄσκησιν, τὰ δὲ εἰς μάθησιν αὐτῶν (38)· καὶ πάντα μέχρις ἂν ἐνταῦθα τὸ σπέρμα μένῃ, συνέχεται· καὶ συναχθέντος αὐτοῦ, ταῦτα τάχιστα λυθήσεται.

345 XXXVI. Omnes itaque fideles, probi, divinisque moribus instituti, atque ea digni nuncupatione, qua velut diademate corona inclyta redimiti sunt. Enimvero non desunt qui et jam inter electos majori electis præstantia fulgeant, eoque magis illustres sint, quo velut ad portum ex mundi procella seipsos subducant, resque suas in tutum recipiant: qui sancti videri nolunt; ac si quis nuncupaverit, erubescant: qui imo ipso pectore ineffabilia mysteria abscondant, suamque nobilitatem humanis oculis objici contemnant. Hos nimirum Scriptura « lumen mundi et sal terræ » vocat [a]. Hoc nempe semen (Dei scilicet imago et similitudo, veraque ejus proles et hæres) velut in exsilium quoddam ac peregrinationem magno Patris propensiore consilio congruaque eis ratione ac sorte huc mittitur: quo auctore mundi res, tum oculis expositæ, tum occultæ conditæ sunt: aliæ quidem eorum obsequiis deditæ, aliæ vero ipsorum exercendi gratia excolendæque virtutis atque aliæ doctrinæ causa constitutæ: cunctaque continentur ac conservantur, quoad semen mortali hoc statu manserit: quo collecto celerrime dissolvenda sunt.

ΛΖ'. Τί γὰρ ἔτι δεῖ Θεῷ τὰ τῆς ἀγάπης μυστήρια; C Καὶ τότε ἐποπτεύσεις τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, ὃν ὁ μονογενὴς Υἱὸς Θεὸς μόνος ἐξηγήσατο. Ἔστι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀγάπη, καὶ δι' ἀγάπην ἡμῖν ἐθηράθη (39). Καὶ τὸ μὲν ἄῤῥητον αὐτοῦ, Πατήρ· τὸ δὲ εἰς ἡμῖν (40) συμπαθὲς, γέγονε μήτηρ. Ἀγαπήσας ὁ Πατὴρ ἐθηλύνθη· καὶ τούτου μέγα σημεῖον, ὃν αὐτὸς ἐγέννησεν ἐξ ἑαυτοῦ· καὶ ὁ τεχθεὶς ἐξ ἀγάπης καρπὸς, ἀγάπη. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς κατῆλθε· διὰ τοῦτο ἄνθρωπον ἀνέδυ· διὰ τοῦτο τὰ ἀνθρώπων ἑκὼν ἔπαθεν, ἵνα πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν, οὓς ἠγάπησε μετρηθεὶς, ἡμᾶς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἀντιμετρήσῃ. Καὶ μέλλων σπένδεσθαι καὶ λύτρον ἑαυτὸν ἐπιδιδοὺς, καινὴν ἡμῖν διαθήκην καταλιμπάνει· Ἀγάπην ὑμῖν δίδωμι τὴν ἐμήν. Τίς δέ ἐστιν αὕτη, καὶ πόση; Ὑπὲρ ἡμῶν ἑκάστου καθῆκε τὴν ψυχὴν τὴν ἀνταξίαν τῶν ὅλων. D Ταύτην ἡμᾶς ὑπὲρ ἀλλήλων ἀνταπαιτεῖ. Εἰ δὲ τὰς ψυχὰς ὀφείλομεν τοῖς ἀδελφοῖς, καὶ τοιαύτην τὴν συνθήκην πρὸς τὸν Σωτῆρα ἀνθομολογησόμεθα, ἔτι τὰ τοῦ κόσμου, τὰ πτωχὰ καὶ ἀλλότρια καὶ παραῤῥέοντα καθείρξομεν ταμιευόμενοι; Ἀλλήλων ἀποκλείσομεν, ἃ μετὰ μικρὸν ἕξει τὸ πῦρ; Θείως γε καὶ ἐπιπόνως ὁ Ἰωάννης, « Ὁ μὴ φιλῶν, φησὶ, τὸν ἀδελφὸν, ἀνθρωποκτόνος ἐστί· » σπέρμα τοῦ Κάϊν, θρέμμα τοῦ

✠ XXXVII. Quid enim Deo amplius necessaria charitatis mysteria? Tuncque adeo Patris sinum inspicies, quem solus enarravit unigenitus Filius Deus. Est autem et Deus ipse charitas, qua et venatu prope a nobis captus est. Et quidem arcana deitate Pater; qua vero nos misericordia persecutus est, exstitit mater. Pater diligendo, quasi feminam induit; hujusque rei grande indicium est, quem is ex se genuit: ac qui ex charitate prognatus fructus, ipse charitas est. Propter hoc et ipse descendit; propter hoc hominem induit; propter hoc volens humana passus est, ut imbecillitati nostræ sese commetiens, cum dilexisset, suæ nobis virtutis mensuram modumque vicissim rependeret. Jamque immolandus, ac cum se pretium redemptionis daret, novum nobis Testamentum reliquit: Dilectionem meam do vobis. Quænam vero hæc et quanta? Pro unoquoque nostrum animam posuit, cujus majus omnibus pretium exsistit. Hanc, ut alter pro altero ponamus, a nobis exigit. Quod si pro fratribus ponere animas debemus, atque hoc cum Salvatore vicissim pacti testamentum sumus, adhucne quæ sæculi sunt, egena illa et aliena et effluentia continebimus ac recondemus? Alter alteri clausa habe-

✠ P. 940 ED. POTTER. [a] Matth. v, 13, 14.

(37*) Μᾶλλον ἧττον. Μᾶλλον ἢ ἧττον ed. Klotzii Lips. 1832. Edit. Patrol.

(38) Αὐτῶν. Αὐτῷ, ms. Fell.

(39) Ἐθηράθη. Legendum videtur ἐθηλύνθη. Id.

(40) Εἰς ἡμῖν. Scribe εἰς ἡμᾶς.

bimus, quæ brevi post absumenda ignis habebit? Divine seduloque Joannes: « Qui non diligit fratrem, inquit, homicida est [a]: » semen Cain, alumnus diaboli; Dei viscera non habet, spem potiorum non habet; sine semine est, sterilis est; non est palmes in perpetuum viventis supercœlestis vitis; excidetur, eumque densi ignis vorax manet incendium.

A διαβόλου. Θεοῦ σπλάγχνον οὐκ ἔχει· ἐλπίδα κρειττόνων οὐκ ἔχει· ἄσπορός ἐστιν· ἄγονός ἐστιν· οὐκ ἔστι κλῆμα τῆς ἀεὶ ζώσης ὑπερουρανίας ἀμπέλου· ἐκκόπτεται, τὸ πῦρ ἄθρουν ἀναμένει (41).

XXXVIII. Tu vero præcellentem viam condiscito, quam ostendit Paulus deducentem ad salutem. « Charitas non quærit quæ sua sunt [b], » sed in fratrem effusa est: ita in illum versa est, casto ejus amore insanit. « Charitas operit multitudinem peccatorum; perfecta charitas foris mittit timorem; non agit perperam, non inflatur, non gaudet super iniquitate; congaudet autem veritati; omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet. Charitas nunquam excidit. Prophetiæ evacuantur, linguæ cessant, curationes in terra deficiunt; manent autem tria hæc, fides, spes, charitas; major autem inter hæc est charitas [c]. » Et merito; fides enim transit, cum ipsis nostris oculis videndo Deum credemus. Spes quoque evanescit, illorum conspectu quæ in spe posita sunt. Charitas vero in complementum pariter venit, et augetur magis, ubi perfectio advenerit. Si quis illam in animum susceperit, quamvis peccatis obnoxius sit, quamvis multa illicita perpetraverit, adaucta charitate puraque adhibita pœnitentia, errata sua corrigere potest. ✠ Nam neque hoc tibi deesse velim, ut desperes animumque despondeas; ut et divitem noveris quis tandem ille sit, qui locum in cœlis non habeat, quove is modo suis facultatibus utatur.

ΛΗ'. Σὺ δὲ μάθε τὴν καθ' ὑπερβολὴν ὁδὸν, ἣν δείκνυσι Παῦλος ἐπὶ σωτηρίαν· « Ἡ ἀγάπη τὰ ἑαυτῆς οὐ ζητεῖ, » ἀλλ' ἐπὶ τὸν ἀδελφὸν ἐκκέχυται· περὶ τοῦτον ἐπτόηται, περὶ τοῦτον σωφρόνως μαίνεται. « Ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν· ἡ τελεία ἀγάπη ἐκβάλλει τὸν φόβον· οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἐπιχαίρει τῇ ἀδικίᾳ· συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. Ἡ B ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει. Προφητεῖαι καταργοῦνται, γλῶσσαι παύονται, ἰάσεις ἐπὶ γῆς καταλείπονται· μένει δὲ τὰ τρία ταῦτα, πίστις, ἐλπὶς, ἀγάπη· μείζων δὲ ἐν τούτοις ἡ ἀγάπη ». Καὶ δικαίως· πίστις μὲν γὰρ ἀπέρχεται, ὅταν αὐτοψίᾳ πεισθῶμεν ἰδόντες Θεόν. Καὶ ἐλπὶς ἀφανίζεται τῶν ἐλπισθέντων (ἐρχομένων). Ἀγάπη δὲ εἰς πλήρωμα συνέρχεται, καὶ μᾶλλον αὔξεται τῶν τελείων παραδοθέντων. Ἐὰν ταύτην ἐμβάληταί τις τῇ ψυχῇ, δύναται, κἂν ἐν ἁμαρτήμασιν ᾖ γεγεννημένος, κἂν πολλὰ τῶν κεκωλυμένων εἰργασμένος, αὐξήσας τὴν ἀγάπην, καὶ μετάνοιαν καθαρὰν λαβὼν, ἀναμάχεσθαι τὰ ἐπταισμένα. Μήτε γὰρ τοῦτο εἰς ἀπόγνωσίν σοι καὶ ἀπόνοιαν καταλελείφθω, εἰ καὶ τὸν πλούσιον μάθοις ὅστις ἐστὶν, ὁ χώραν ἐν οὐρανοῖς οὐκ ἔχων, καί τινα τρόπον τοῖς οὖσι χρώμενος.

C

XXXIX. Si quis tum abundantes divitias, tum penuriam quo ægre vitam sustentet evaserit, æternaque bona proclive assequi potuerit, sed vel forte per ignorantiam aut vitæ casus involuntarios, post signaculum et liberationem a peccatis, in peccata seu debita prolapsus fuerit, ita ut illis prorsus obrutus sit; is a Deo penitus rejectus est, et reprobus exsistit. Quisquis enim ex toto corde ad Deum convertatur, portæ ei apertæ sunt, suscipitque libentissimo animo Pater filium vere pœnitentem. Vera autem pœnitentia est, in eadem non rursus delabi, sed ex animo prorsus evellere, quibus se mortis reum peccatis agnovit. His enim sublatis, in te rursus Deus habitabit. Ingens enim et incomparabile gaudium festamque lætitiam in cœlis esse Patri dicit atque angelis, dum unus peccator convertitur et pœnitentiam agit [d]. Idcirco etiam clamabat: « Misericordiam volo, et non sacrificium. Nolo mortem peccatoris, sed ut eum pœniteat. Si fuerint peccata vestra ut lana phœniceo tincta, quasi nivem dealbabo; et si fuerint nigriora fuligine, ut nivem alba abluendo præstabo [e]. » Solus enim Deus peccata potest dimittere, et delicta non imputare; quando-

ΛΘ'. Ἄν τις τό τε ἐπίῤῥυτον τοῦ πλούτου καὶ χαλεπὸν εἰς ζωὴν διαφύγοι, καὶ δύναιτο τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἐπαύρασθαι, εἴη δὲ τετυχηκὼς ἢ δι' ἄγνοιαν ἢ περίστασιν ἀκούσιον μετὰ τὴν σφραγῖδα καὶ τὴν λύτρωσιν περιπετὴς τοῖς ἁμαρτήμασιν ἢ παραπτώμασιν, ὡς ὑπανηνέχθαι τέλεον· οὗτος κατεψήφισται παντάπασιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Παντὶ γὰρ τῷ μετ' ἀληθείας ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἐπιστρέψαντι πρὸς τὸν Θεὸν ἀνεῴγασιν αἱ θύραι, καὶ δέχεται τρισάσμενος Πατὴρ υἱὸν ἀληθῶς μετανοοῦντα. Ἡ δὲ ἀληθινὴ μετάνοια τὸ μηκέτι τοῖς αὐτοῖς ἔνοχον εἶναι, ἀλλὰ ἄρδην ἐκριζῶσαι τῆς ψυχῆς, ἐφ' οἷς ἑαυτοῦ κατέγνω θάνατον ἁμαρτήμασι. Τούτων γὰρ ἀναιρεθέντων, αὖθις εἰς σὲ D Θεὸς εἰσοικισθήσεται· μεγάλην γάρ φησι καὶ ἀνυπέρβλητον εἶναι χαρὰν καὶ ἑορτὴν ἐν οὐρανοῖς τῷ Πατρὶ καὶ τοῖς ἀγγέλοις ἑνὸς ἁμαρτωλοῦ ἐπιστρέψαντος καὶ μετανοήσαντος. Διὸ καὶ κέκραγεν· « Ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν. Οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ τὴν μετάνοιαν. Κἂν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν ἔριον, ὡς χιόνα λευκανῶ· κἂν μελάντερα τοῦ σκότους, ὡς ἔριον λευκὸν ἐκνίψας ποιήσω. » Θεῷ γὰρ μόνον δυνατὸν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν παρασχέσθαι καὶ μὴ λογίσασθαι παραπτώματα· ὅπου γε καὶ ἡμῖν

✠ P. 947 ED. POTTER. [a] I Joan. III, 14. [b] I Cor. XII, 32; XIII, 5. [c] I Pet. IV, 8; I Joan. IV, 18; I Cor. XIII, 4. [d] Luc. XV, 2. [e] Ose. VI, 6; Matth. IX, 13; Ezech. XVIII, 23; Isa. I, 18; Luc. V, 21.

(41) *Τὸ πῦρ ἄθρουν ἀναμένει. Densum ignem exspectat.*

A παρακελεύεται τῆς ἡμέρας ἑκάστης ὁ Κύριος ἀφιέναι τοῖς ἀδελφοῖς μετανοοῦσιν. Εἰ δὲ ἡμεῖς πονηροὶ ὄντες ἴσμεν ἀγαθὰ δόματα διδόναι, πόσῳ μᾶλλον ὁ Πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν, ὁ ἀγαθὸς Πατὴρ πάσης παρακλήσεως, ὁ πολυεύσπλαγχνος καὶ πολυέλεος πέφυκε μακροθυμεῖν, τοὺς ἐπιστρέψαντας περιμένειν; Ἐπιστρέψαι δέ ἐστιν ὄντως ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων τὸ παύσασθαι, καὶ μηκέτι βλέπειν εἰς τὰ ὀπίσω.

quidem nobis etiam Deus præcipit, ut pœnitentibus fratribus quotidie dimittamus [a]. Quod si nos, cum simus mali, novimus bona dare; quanto magis Pater misericordiarum, bonus ille Pater totius consolationis, misericordiæ visceribus totus affluens, et multum misericors, longa propense uti patientia habet, et eos qui convertuntur exspectat [b]? Vere autem converti a peccatis, est peccandi finem facere, nec ultra ad ea quæ sunt retro, respicere.

Μʹ. Τῶν μὲν οὖν προγεγενημένων Θεὸς δίδωσιν ἄφεσιν, τῶν δὲ ἐπιόντων αὐτὸς ἕκαστος ἑαυτῷ. Καὶ τοῦτ' ἔστι μεταγνῶναι, τὸ καταγνῶναι τῶν παρῳχημένων, καὶ αἰτήσασθαι τούτων ἀμνηστίαν παρὰ Πατρὸς, ὃς μόνος τῶν ἁπάντων οἷός τε ἐστὶν ἄπρακτα ποιῆσαι τὰ πεπραγμένα, ἐλέῳ τῷ παρ' αὐτοῦ, καὶ δρόσῳ Πνεύματος ἀπαλεῖψαι τὰ προημαρτημένα. B « Ἐφ' οἷς (42) γὰρ ἂν εὕρω ὑμᾶς, φησὶν, ἐπὶ τούτοις καὶ κρινῶ· » καὶ παρ' ἕκαστα βοᾷ τὸ τέλος πάντων. Ὥστε καὶ τῷ τὰ μέγιστα εὖ πεποιηκότι κατὰ βίον, ἐπὶ δὲ τοῦ τέλους ἐξοκείλαντι πρὸς κακίαν, ἀνόητοι (43) πάντες οἱ πρόσθεν πόνοι, ἐπὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ δράματος ἐξάθλῳ γενομένῳ· τῷ τε χεῖρον καὶ ἐπισεσυρμένως βιώσαντι πρότερον ἔστιν ὕστερον μετανοήσαντι πολλοῦ χρόνου πολιτείαν πονηρὰν ἐκνικῆσαι τῷ μετὰ τὴν μετάνοιαν χρόνῳ. Ἀκριβείας δὲ δεῖ πολλῆς, ὥσπερ τοῖς μακρᾷ νόσῳ πεπονηκόσι σώμασι διαίτης χρεία καὶ προσοχῆς πλείονος. Ὁ κλέπτης, ἄφεσιν βούλει λαβεῖν; Μηκέτι κλέπτε. Ὁ μοιχεύσας, μηκέτι πυρούσθω. Ὁ πορνεύσας, λοιπὸν ἁγνευέτω. Ὁ ἁρπάσας, ἀποδίδου καὶ προσαποδίδου. Ὁ ψευδομάρτυς, ἀλήθειαν ἄσκησον. Ὁ ἐπίορκος, μηκέτι ὄμνυε, καὶ τὰ C ἄλλα πάθη σύντεμνε, ὀργὴν, ἐπιθυμίαν, λύπην, φόβον, ἵνα εὑρεθῇς ἐπὶ τῆς ἐξόδου πρὸς τὸν ἀντίδικον ἐνταῦθα διαλελῦσθαι φθάνων. Ἔστι μὲν οὖν ἀδύνατον ἴσως ἀθρόως ἀποκόψαι πάθη σύντροφα, ἀλλὰ μετὰ Θεοῦ δυνάμεως, καὶ ἀνθρωπείας ἱκεσίας, καὶ ἀδελφῶν βοηθείας, καὶ εἰλικρινοῦς μετανοίας, καὶ συνεχοῦς μελέτης κατορθοῦνται.

346 XL. Præteritorum igitur quidem veniam concedit Deus; in sequentia autem ut non incidat, sibi quisque auctor existit. Et hoc est pœnitere, de transactis dolorem habere, hæcque a Patre memoria deleri flagitare; qui unus omnium potest misericordia sua, infecta facere quæ facta sunt, ac Spiritus rore abolere superioris vitæ delicta. « In quibus enim, ait, vos invenero, in eis judicabo [c]: » ac quotidie universalem finem clamat; ita nimirum ut et qui optimam duxerit vitam, ad extremum autem ad malitiam vitiaque deflexerit, nihil jam anteactæ vitæ laboribus juvandus sit, qui ad finem lusæ fabulæ palæstra excesserit; et contra, qui antea ✠ male dissoluteque vixit, si ejus illum pœniteat, multi temporis vitam perditam, assumpta postmodum pœnitentia, ejusque abrepto propositi vigore, exsuperare potest. Longe accurata vero opus diligentia est, sicut et longa ægritudine affectis corporibus exquisitior diæta majorque cautio necessaria est. Vis, o fur, tibi scelus dimitti? Desine furari. Qui adulter est, non amplius libidinis faces admittat. Qui fornicarius et constuprator, deinceps caste vivat. Qui raptor es, redde, et quidpiam plus addito. Testis falsus, verax esse discito. Perjurus, a juramento abstine, atque alios affectus vitiaque præcide, iram, cupiditatem, animi mœstitiam, timorem, ut sub excessum cum adversario te transegisse eique reconciliatum esse [d], interim dum præsens vita ageretur, inveniaris. Et affectus quidem inolitos confestim simulque præcidere impossibile forte est; Dei tamen virtute et humanis precibus fratrumque auxilio; necnon vera pœnitentia assiduaque meditatione res præstari potest.

ΜΑʹ. Διὸ δεῖ πάντως σε τὸν σοβαρὸν καὶ δυνατὸν καὶ πλούσιον ἐπιστήσασθαι ἑαυτῷ τινα ἄνθρωπον Θεοῦ καθάπερ ἀλείπτην (44) καὶ κυβερνήτην. Αἰδοῦ κἂν ἕνα, φοβοῦ κἂν ἕνα. Μελέτησον ἀκούειν κἂν ἑνὸς παρρησιαζομένου καὶ στύφοντος ἅμα καὶ θεραπεύοντος. D Οὐδὲ γὰρ τοῖς ὀφθαλμοῖς συμφέρει τὸν ἀεὶ χρόνον ἀκολάστοις μένειν, ἀλλὰ καὶ δακρῦσαι καὶ δηχθῆναί ποτε ὑπὲρ τῆς ὑγιείας τῆς πλείονος. Οὕτω καὶ ψυχῇ διηνεκοῦς ἡδονῆς οὐδὲν ὀλεθριώτερον· ἀποτυφλοῦνται (45) γὰρ ἀπὸ τῆς τήξεως, ἐὰν ἀκίνητος τῷ παῤῥησιαζο-

XLI. Quapropter necessarium omnino est, ut superbus et potens ac dives aliquem tibi Dei hominem præficias, qui te virtutis studio animet, tibique ille rector ac gubernator exsistat. Habeas unum saltem quem verearis, vel unum habe quem timeas. Assuesce vel unum audire libere loquentem, qui acrimonia sua simul et mordeat, et molliore cultu deliniat. Neque enim conducit oculis semper lascive intueri, sed et lacrymas aliquando fundere, et acrioribus pungi pro majori valetudine. Sic et

✠ P. 948 ED. POTTER. [a] Matth. VI, 14. [b] Luc. XI, 13. [c] In Evang. apocr. [d] Matth. V, 14.

(42) Ἐφ' οἷς. Justinus martyr in *Dialogo cum Tryphone Judæo*, p. 26 ed. Paris.: Διὸ καὶ ὁ ἡμέτερος Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἶπεν· Ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς καταλάβω, ἐν τούτοις καὶ κρινῶ. « Quocirca et Dominus noster Jesus Christus dixit: In quibus vos deprehendo, in eis etiam judicabo. » Conf. quæ adnotavit Cl. Grabius in *Spicileg.* sæc. I, p. 327.

(43) Ἀνόητοι. Scribe ἀνόνητοι, « inutiles. »

(44) Ἀλείπτην. Simili sensu verbum ἀλείφειν adhibet *Stromat.* II, pag. 484: Πάσης τοίνυν ἀρετῆς μεμνημένος ὁ θεῖος νόμος, ἀλείφει μάλιστα τὸν ἄνθρωπον τὴν ἐγκράτειαν. « Omnis ergo virtutis cum meminerit lex divina, hominem maxime exercet ad continentiam. »

(45) Ἀποτυφλοῦνται. Scribe ἀποτυφλοῦται, sing. num. et paulo superius κατορθοῦται.

animo assidua voluptate nihil perniciosius : cæcatur enim colliquatione, dum libere increpantis sermone immotus persistit. Hunc tu et iratum timeas et gementem doleas, et sedantem iram verearis, et pœnas deprecantem antevertas. Hic pro te plures noctes insomnes ducat, fundens pro te preces ad Deum, ac consuetis precibus Patrem captans. Neque enim ille viscera sua dura præbet orantibus filiis. Rogabit autem pure, si a te honoretur tanquam Dei angelus, nec per te contristetur, sed propter te. Hæc est pœnitentia non ficta. « Deus non irridetur [a], » nec verbis inanibus aures dat. Solus enim medullas scrutatur, et renes cordis; pleneque audit inter flammas positos, et exaudit deprecantes in ventre ceti; et prope est cunctis fidelibus, procul vero ab infidelibus, nisi ad sanctiorem mentem pœnitendo redeant.

XLII. Ut autem magis confidas, modo sic vere pœnitueris, certæ tibi fidei tutamque manere salutis spem; audi fabulam, quæ ipsa non fabula, sed vera de Joanne apostolo ✠ tradita narratio sit, ac memoriæ studiose commendata. Cum enim post tyranni obitum e Patmo insula Ephesum rediisset, vicinas quoque gentes rogatus visebat, partim quidem ut episcopos constitueret, partim vero ut integras Ecclesias disponeret ac formaret, partim etiam ut unumquemque eorum, quos Spiritus designaret, in clerum cooptaret. Cum itaque ad urbem quamdam haud procul Epheso dissitam venisset (ejus et nomen nonnulli referunt) atque alias præsentia verbisque suis fratres consolatus esset, ad extremum viso juvene quodam egregia corporis statura, eleganti vultu, ferventique ingenio atque indole, ad loci episcopum conversus : « Hunc, inquit, coram Ecclesia ac Christo teste, omni tibi opera commendo. » Tumque illo suscipiente ac cuncta præstiturum pollicente, eadem ipsa Joannes rursus perurgebat ac contestabatur. Posthæc Joannes quidem Ephesum profectus est; presbyter vero adolescentem sibi traditum in domum suam suscipiens, educando, continendo, fovendo operam dabat; ac tandem sacro baptismate initiavit. Deinceps sacerdos de pristina cura atque custodia paulatim remisit, ut qui perfectum ei tutamen, ac quo cautum omnino foret, Domini signaculum adhibuisset. Illum ergo præmatura potitum libertate, æquales quidam sibi adjungunt, desides ac dissoluti, et flagitiis omnibus assuefacti. Ac primum quidem magnificis conviviis juvenem illiciunt : noctu deinde ad spoliandos obvios egressi, secum trahunt; inde ad majorem scelerum societatem cohortantur. At ille sensim assuescebat pravitati, genii magnitudine ac præstanti indole velut equus duri oris robustusque a recto abreptus, ac frenum mordens, acrius in præceps

A μένῳ διαμείνῃ λόγῳ. Τοῦτον καὶ ὀργισθέντα φοβήθητι, καὶ στενάξαντα λυπήθητι, καὶ ὀργὴν παύοντα αἰδέσθητι, καὶ κόλασιν παραιτουμένῳ φθάσον. Οὗτος ὑπὲρ σοῦ πολλὰς νύκτας ἀγρυπνησάτω, πρεσβεύων ὑπὲρ σοῦ πρὸς Θεὸν, καὶ λιτανείαις συνήθεσι μαγεύων τὸν Πατέρα. Οὐ γὰρ ἀντέχει τοῖς τέκνοις αὐτοῦ τὰ σπλάγχνα δεομένοις. Δεήσεται δὲ καθαρῶς ὑπὸ σοῦ προτιμώμενος ὡς ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, καὶ μηδὲν ὑπὸ σοῦ λυπούμενος, ἀλλ' ὑπὲρ σοῦ. Τοῦτ' ἔστι μετάνοια ἀνυπόκριτος. « Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, » οὐδὲ προσέχει κενοῖς ῥήμασι· μόνος γὰρ ἀνακρίνει μυελοὺς καὶ νεφροὺς καρδίας, καὶ τῶν ἐν πυρὶ κατακούει, καὶ τῶν ἐν κοιλίᾳ κήτους ἱκετευόντων ἐξακούει, καὶ πᾶσιν ἐγγύς ἐστι τοῖς πιστεύουσι, καὶ πόῤῥω τοῖς ἀθέοις, ἂν μὴ μετανοήσωσιν.

B

ΜΒ'. Ἵνα δὲ ἔτι θαῤῥῇς, οὕτω μετανοήσας ἀληθῶς, ὅτι σοι μένει σωτηρίας ἐλπὶς ἀξιόχρεως, ἄκουσον μῦθον, οὐ μῦθον, ἀλλὰ ὄντα λόγον περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον καὶ μνήμῃ πεφυλαγμένον. Ἐπειδὴ γὰρ τοῦ τυράννου τελευτήσαντος, ἀπὸ τῆς Πάτμου τῆς νήσου μετῆλθεν ἐπὶ τὴν Ἔφεσον, ἀπῄει παρακαλούμενος καὶ ἐπὶ τὰ πλησιόχωρα τῶν ἐθνῶν, ὅπου μὲν ἐπισκόπους καταστήσων, ὅπου δὲ ὅλας Ἐκκλησίας ἁρμόσων, ὅπου δὲ κλῆρον (46), ἕνα τέ τινα κληρώσων ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σημαινομένων. Ἐλθὼν καὶ ἐπί τινα τῶν οὐ μακρὰν πόλεων (ἧς καὶ τοὔνομα λέγουσιν ἔνιοι [47]) καὶ τὰ ἄλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελφοὺς, ἐπὶ πᾶσι τῷ καθεστῶτι προσβλέψας C ἐπισκόπῳ, νεανίσκον ἱκανὸν τῷ σώματι καὶ τὴν ὄψιν ἀστεῖον καὶ θερμὸν ἰδών· « Τοῦτον, ἔφη, σοὶ παρατίθεμαι μετὰ πάσης σπουδῆς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστοῦ μάρτυρος. » Τοῦ δὲ δεχομένου καὶ πάνθ' ὑπισχνουμένου, καὶ πάλιν τὰ αὐτὰ διετείλατο καὶ διεμαρτύρατο. Καὶ ὁ μὲν ἐπὶ τὴν Ἔφεσον ἀπῆρεν· ὁ δὲ πρεσβύτερος ἀναλαβὼν οἴκαδε τὸν παραδοθέντα νεανίσκον, ἔτρεφε, συνεῖχεν, ἔθαλπε, τὸ τελευταῖον ἐφώτισε. Καὶ μετὰ τοῦτο ὑφῆκε τῆς πλείονος ἐπιμελείας καὶ παραφυλακῆς, ὡς τὸ τέλεον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγῖδα τοῦ Κυρίου. Τῷ δὲ ἀνέσεως πρὸ ὥρας λαβομένῳ προσφθείρονταί τινες ἥλικες ἀργοὶ, καὶ ἀπεῤῥωγότες, ἐθάδες κακῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δι' ἑστιάσεων πολλῶν πολυτελῶν αὐτὸν ἐπάγονται· εἶτά που καὶ νύκτωρ ἐπὶ λωποδυσίαν, ἐξιόντες συνεπάγονται· D εἶτά τι καὶ μεῖζον συμπράττειν ἠξίουν. Ὁ δὲ κατ' ὀλίγον προσειθίζετο, καὶ διὰ μέγεθος φύσεως ἐκστὰς, ὥσπερ ἄστομος καὶ εὔρωστος ἵππος, ὀρθῆς ὁδοῦ, καὶ τὸν χαλινὸν ἐνδακὼν, μειζόνως κατὰ τῶν βαράθρων ἐφέρετο. Ἀπογνοὺς δὲ τελέως τὴν ἐν Θεῷ σωτηρίαν, οὐδὲν ἔτι μικρὸν διενοεῖτο, ἀλλὰ μέγα τι πράξας, ἐπειδήπερ ἅπαξ ἀπολώλει, ἴσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἠξίου. Αὐτοὺς δὲ τούτους ἀναλαβὼν καὶ λῃστήριον συγκροτήσας, ἕτοιμος λῄσταρχος ἦν, βιαιότατος,

✠ P. 949 ED. POTTER. [a] Gal. vi, 7.

(46) *Κλῆρον, ἕνα τέ τινα κληρώσων*. Scribe ex Eusebio, κλήρῳ ἕνα γέ τινα κληρώσειν. Conf. idem Eusebius *Eccles. Hist.* lib. III, c. 23, per totam hanc historiam.

(47) *Ἔνιοι*. Smyrna erat, si *Chron. Alexandr.* fides. FELL.

μιαιφονώτατος, χαλεπώτατος. Χρόνος ἐν μέσῳ, καί τινος ἐπιπεσούσης χρείας, ἀνακαλοῦσι τὸν Ἰωάννην. Ὁ δὲ, ἐπειδὴ τὰ ἄλλα ὧν χάριν ἧκε κατεστήσατο, «Ἄγε δὴ, ἔφη, ὦ ἐπίσκοπε, τὴν παρακαταθήκην ἀπόδος ἡμῖν, ἣν ἐγώ τε καὶ ὁ Σωτὴρ σοι παρακατεθέμεθα ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἧς προκαθέζῃ, μάρτυρος.» Ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλάγη, χρήματα οἰόμενος, ἅπερ οὐκ ἔλαβε, συκοφαντεῖσθαι· καὶ οὔτε πιστεύειν εἶχεν ὑπὲρ ὧν οὐκ εἶχεν, οὔτε ἀπιστεῖν Ἰωάννῃ. Ὡς δὲ· «Τὸν νεανίσκον, εἶπεν, ἀπαιτῶ καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀδελφοῦ,» στενάξας (48) κάτωθεν ὁ πρεσβύτης καί τι καὶ ἐπιδακρύσας· «Ἐκεῖνος, ἔφη, τέθνηκε. Πῶς, καὶ τίνα θάνατον; Θεῷ τέθνηκεν, εἶπεν. Ἀπέβη γὰρ πονηρὸς καὶ ἐξώλης, καὶ τὸ κεφάλαιον, λῃστής· καὶ νῦν ἀντὶ τῆς ἐκκλησίας τὸ ὄρος κατείληφε μεθ' ὁμοίου στρατιωτικοῦ.» Καταῤῥηξάμενος οὖν τὴν ἐσθῆτα ὁ ἀπόστολος, καὶ μετὰ μεγάλης οἰμωγῆς πληξάμενος τὴν κεφαλήν· «Καλόν γε, ἔφη, φύλακα τῆς τἀδελφοῦ ψυχῆς κατέλιπον. Ἀλλ' ἵππος ἤδη μοι παρέστω, καὶ ἡγεμὼν γινέσθω μοί τις τῆς ὁδοῦ.» Ἔλαυνεν ὥσπερ εἶχεν αὐτόθεν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἐλθὼν δὲ εἰς τὸ χωρίον, ὑπὸ τῆς προφυλακῆς τῶν λῃστῶν ἁλίσκεται, μήτε φεύγων, μήτε παραιτούμενος, ἀλλὰ βοῶν· «Ἐπὶ τοῦτ' ἐλήλυθα, ἐπὶ τὸν ἄρχοντα ὑμῶν ἀναγάγετέ με.» Ὃς τέως, ὥσπερ ὥπλιστο, ἀνέμενεν. Ὡς δὲ προσιόντα ἐγνώρισε τὸν Ἰωάννην, εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτράπετο. Ὁ δὲ ἐδίωκεν ἀνὰ κράτος, ἐπιλαθόμενος τῆς ἡλικίας τῆς ἑαυτοῦ, κεκραγώς· «Τί με φεύγεις, τέκνον, τὸν σαυτοῦ πατέρα, τὸν γυμνὸν, τὸν γέροντα; Ἐλέησόν με, τέκνον· μὴ φοβοῦ· ἔχεις ἔτι ζωῆς ἐλπίδα. Ἐγὼ Χριστῷ δώσω λόγον ὑπὲρ σοῦ· ἂν δέῃ, τὸν σὸν θάνατον ἑκὼν ὑπομενῶ, ὡς ὁ Κύριος τὸν ὑπὲρ ἡμῶν· ὑπὲρ σοῦ τὴν ψυχὴν ἀντιδώσω τὴν ἐμήν. Στῆθι, πίστευσον· Χριστός με ἀπέστειλεν.» Ὁ δὲ ἀκούσας πρῶτον μὲν ἔστη κάτω βλέπων· εἶτα ἔῤῥιψε τὰ ὅπλα, εἶτα τρέμων ἔκλαε πικρῶς. Προσελθόντα δὲ τὸν γέροντα, περιέλαβεν ἀπολογούμενος ταῖς οἰμωγαῖς ὡς ἐδύνατο, καὶ τοῖς δάκρυσι βαπτιζόμενος ἐκ δευτέρου, μόνην ἀποκρύπτων τὴν δεξιάν. Ὁ δὲ ἐγγυώμενος, ἐπομνύμενος, ὡς ἄφεσιν αὐτῷ παρὰ τοῦ Σωτῆρος εὕρηται, δεόμενος, γονυπετῶν, αὐτὴν τὴν δεξιὰν ὡς ὑπὸ τῆς μετανοίας κεκαθαρμένην καταφιλῶν, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Καὶ δαψιλέσι μὲν εὐχαῖς ἐξαιτούμενος, συνεχέσι δὲ νηστείαις συναγωνιζόμενος, ποικίλαις δὲ ῥήσεσι (49) λόγων κατεπᾴδων αὐτοῦ τὴν γνώμην, οὐ πρότερον ἀπῆλθεν, ὥς φασι, πρὶν αὐτὸν κατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ, διδοὺς (50) μέγα παράδειγμα μετανοίας ἀληθινῆς καὶ μέγα γνώρισμα παλιγγενείας (51), τρόπαιον ἀναστάσεως ἐλπιζομένης (52), ὅταν ἐν τῇ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος οἱ ἄγγελοι τοὺς ἀληθῶς μετανοοῦντας δέξωνται εἰς ἐπουρανίους σκηνὰς, φαιδρῶς γεγηθότες, ὑμνοῦντες, ἀνοιγνύντες τοὺς οὐρανούς· πρὸ δὲ πάντων αὐτὸς ὁ Σωτὴρ προα-

A ferebatur. **347** Jam itaque prorsus abjecta spe salutis ex Deo consequendæ, nihil ultra mediocre animo designabat; sed grandi aliquo perpetrato facinore, quod semel perierat, pari reliquis exitu luere vixdum reluctantibus animis cogitabat. Illis igitur ipsis assumptis, institutoque latronum collegio, dux ipse latronum haud segniter erat; violentia, cædibus atque atrocitate cunctos superabat. Aliquanto post tempore, cum novi aliquid necessarii operis aut negotii incidisset, iterum ad eam urbem accitus est Joannes. Qui cum venisset, et cuncta quorum gratia venerat, ordinasset: « Agedum, inquit, episcope, redde nobis depositum quod ego pariter et Christus tibi commendavimus, sub Ecclesiæ cui præes præsentia, ipsaque coram teste. » B Ad hæc episcopus primo quidem morari ac attonitum esse, cum existimaret pecuniam, quam non accepisset, a se per calumniam repeti: et sicut adhibere fidem, ut se habere existimaret quæ non ✻ habebat, sic nec Joanni diffidere audebat. Sed ubi Joannes: « Juvenem, inquit, repeto et fratris animam; » alto senex ducto suspirio, vultumque lacrymis affusus: « Is, ait, mortuus est. Quomodo, inquit Joannes, ac quo mortis genere? Deo, ait ille, mortuus est. Malus quippe evasit et perditus; ac quod maximum, latro: nuncque adeo pro ecclesia montem occupavit, cum latronum pari satellitio. » His auditis apostolus scissa veste, et cum ingenti gemitu caput feriens: « Bonum te, inquit, animæ fratris custodem constitui! Sed jam mihi præsto sit C equus et aliquis ductor itineris. » Inde ab ecclesia, ita ut erat, concito equo iter properavit. Cumque ad locum venisset, ab iis qui excubias agebant, latronibus capitur; non ille fugam petens, aut veniam deprecans, sed clamans: « In hoc ipsum veni, ad vestrum me ducem deducite. » Is vero ut erat armatus interim exspectabat. Sed ubi accedentem agnovit Joannem, præ pudore in fugam versus est. At Joannes totis viribus concito cursu, ætatis oblitus, hominem persequi instititit, identidem clamans: « Quid me patrem tuum, fili, fugis inermem, seniculum? Miserere mei, fili; noli timere; adhuc tibi superest vitæ ac salutis spes. Ego pro te Christo rationem reddam. Si sit opus, tuam ipse libens mortem D sustinebo, quemadmodum Dominus pro nobis mortem tulit. Animam meam pro tua vicariam dabo; sta modo, et crede. A Christo missus sum. » His ille auditis, primum quidem vultu in terram demisso substitit: deinde projectis armis, acerbe flere cœpit. Accedentem vero senem complexus, gemitu ac lamentis, quam maxime poterat, crimen diluebat, et lacrymis velut altero quodam baptismo expiabatur, solam dexteram occultans. Tum apo-

✻ P. 950 ED. POTTER.

(48) *Στενάξας*. Anastas. Sinaita, στενάζει μέγα ἐκ βάθους· εἶτα δακρύει. FELL.

(49) *Ῥήσεσι*. Cod. Reg., Gall., σειρῆσι λόγων, ut et Niceph. lib. II, c. 42. ID.

(50) *Διδούς*. Anastas. Sinaita addit, ἕως αὐτὸν παῖδα μεθ' ἑαυτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συνήγαγε. ID.

(51) *Παλιγγενείας*. Scribe παλιγγενεσίας.

(52) *Ἐλπιζομένης*. Sic Anastas. Sinaita; βλεπομένης, Euseb. FELL.

παντᾷ δεξιούμενος, φῶς ὀρέγων ἄσκιον, ἄπαυστον· ὁδηγῶν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Πατρὸς, εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν, εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Πιστευέτω καὶ ταῦτά τις καὶ Θεοῦ μαθηταῖς, καὶ ἐγγυητῇ Θεῷ, προφητείαις, Εὐαγγελίοις, λόγοις ἀποστολικοῖς· τούτοις συζῶν καὶ τὰ ὦτα ὑπέχων, καὶ τὰ ἔργα ἀσκῶν, ἐπ' αὐτῆς τῆς ἐξόδου τὸ τέλος καὶ τὴν ἐπίδειξιν τῶν δογμάτων ὄψεται. Ὁ γὰρ ἐνταῦθα τὸν ἄγγελον τῆς μετανοίας(53) προσιέμενος οὐ μετανοήσει τότε, ἡνίκα ἂν καταλίπῃ τὸ σῶμα, οὐδὲ καταισχυνθήσεται τὸν Σωτῆρα προσιόντα μετὰ τῆς αὐτοῦ δόξης καὶ στρατείας ἰδών· οὐ δέδιε τὸ πῦρ. Εἰ δέ τις αἱρεῖται μένειν καὶ ἐξαμαρτάνειν ἑκάστοτε ἐπὶ ταῖς ἡδοναῖς, καὶ τὴν ἐνταῦθα τρυφὴν τῆς αἰωνίου ζωῆς προτιμᾷ, καὶ διδόντος τοῦ Σωτῆρος ἄφεσιν ἀποστρέφεται· μήτε τὸν Θεὸν ἔτι, μήτε τὸν πλοῦτον, μήτε τὸ προσπεσεῖν αἰτιάσθω, τὴν δὲ ἑαυτοῦ ψυχὴν ἑκουσίως ἀπολλυμένην. Τῷ δὲ ἐπιβλέποντι τὴν σωτηρίαν καὶ ποθοῦντι, καὶ μετὰ ἀναιδείας καὶ βίας αἰτοῦντι παρέξειν, τὴν ἀληθινὴν κάθαρσιν καὶ τὴν ἄτρεπτον ζωὴν δώσει ὁ Πατὴρ ἀγαθὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς· ᾧ διὰ τοῦ Παιδὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Κυρίου ζώντων καὶ νεκρῶν, καὶ διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἴη δόξα, τιμὴ, κράτος, αἰώνιος μεγαλειότης, καὶ νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς γενεὰς γενεῶν, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

studius spondens dejeransque veniam se illi a Salvatore nactum esse, oransque ac in genua provolutus, ipsam juvenis dexteram, velut jam pœnitentia expiatam, exosculans, ipsum in ecclesiam reduxit. Exinde partim crebris orationibus Deum deprecans, partim continuatis una cum juvene jejuniis simul decertans, variisque denique sermonum illecebris animum ejus demulcens, non prius destitit, ut aiunt, quam illum firma constantia Ecclesiæ gremio admovisset; magno veræ pœnitentiæ exemplo exhibito, grandique iteratæ generationis documento, et futuræ resurrectionis trophæo (quando in consummatione sæculi angeli vere pœnitentes in supercœlestia habitacula deportabunt), hinc angeli læte gestientes, laudantes, cœlos aperientes: præ cunctis vero ipse Salvator obviam factus humanissime suscipit, lucem præbens, quam nullæ ✠ offuscant tenebræ, nec tempora ulla interimant: ductor ipse in sinum Patris, in vitam æternam, in regnum cœlorum iter parans. Ista quis credat, fidemque cum Dei discipulis, tum Deo sponsori habeat; prophetiarum, Evangeliorum, apostolorum dictis. Qui in his vitam instituat, auremque præbeat atque opera exerceat, sub ipso excessu dogmatum finem ipsamque exhibitam veritatem conspiciet. Qui enim pœnitentiæ angelum plane recipit, haud eum tunc ulla pœnitudo incedet, cum corpus reliquerit; nec confundetur, dum Salvatorem cum majestate sua exercituque venientem viderit. Nullus ignis exterrebit metus. Sin autem quispiam eo animo sit ut manere ac quotidie in voluptatibus volutans delinquere velit, præsentisque vitæ delicias æterna vita potiores ducat, atque a Salvatore veniam indulgente mentis sensu abhorreat; is neque Deum, neque divitias, nec quod ante lapsus sit in crimen vocet, sed suam ipsius animam quæ ipsa sponte intereat. Ei vero cui cura salutis est ac inspectio, eamque desiderat, ac pene efflictim vimque ipse adhibens præbere rogat, Pater ille bonus qui est in cœlis, veram emundationem vitamque tribuet nulli mutationi obnoxiam; cui cum Filio Jesu Christo, qui vivorum et mortuorum Dominus est, per Spiritum sanctum, sit gloria, honor, potestas, æterna majestas, nunc et semper, et in generationes generationum, inque sæcula sæculorum. Amen.

✠ P. 951 ED. POTTER.

(53) Respicere videtur pœnitentiæ angelum, de quo frequens occurrit mentio in Hermetis *Pastore* FELL.

ΕΚ ΤΩΝ ΘΕΟΔΟΤΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΑΛΟΥΜΕΝΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΟΥΑΛΕΝΤΙΝΟΥ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΠΙΤΟΜΑΙ.

EXCERPTA

EX SCRIPTIS THEODOTI ET DOCTRINA QUÆ ORIENTALIS VOCATUR

AD VALENTINI TEMPORA SPECTANTIA

Interprete Roberto PEARSE A. M.

Sequentes ex Theodoto ἐκλογαί stylum quidem et phrasin Clementis majori ex parte præferunt, in dogmatis tamen non usquequaque consonant: ut si a Clemente sunt excerpta, non de Clementis, sed de Theodoti sententia pleraque relata videantur. Qua de re intelligentioribus calculum permitto. Hervetus sane

illa non est interpretatus : vel quia passim mutilata et depravata, vel quia non usquequaque orthodoxa sunt, ut quæ Basilidis quoque et Valentini opiniones identidem allegent. Sylburg. — Hic Valentinianorum totas expositiones aliorumque hæreticorum videtur Clemens sedulo adnotare atque exponere, ut eorum magis videlicet commentatio videatur, quam ejusdem Clementis ac viri vere ecclesiastici. Nam propterea illi inscriptum opus aut etiam breviatori Theodoto κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους, nisi potius legendum αἰῶνας, aut nisi alterum pro altero et quasi συνώνυμα vel Clemens vel etiam Theodotus voluit, in Deo et angelis magis αἰῶνας, in nobis κατὰ τὸ παθητόν, et mortali hoc tempore ac rerum statu χρόνους. Ut sit expositio locorum Scripturæ aut etiam Christianæ religionis mysteriorum ad mentem Valentini ejusque Æonum et quasi theogoniæ, non contra eum : quod miror opus a viro ecclesiastico eo sensu proficisci potuisse, vel certe Eusebium dissimulasse. Quod si ipse hæc ut portentosa, et aliena a regula ecclesiastica, ipsa ea narratione satis elidi existimavit, uti fere Epiphanius laudato *Ancorati* opere, debuit certe sensum mentemque suam distinctius promere, et pretiosum a vili separare. Etsi non carent omni venia priscæ adeo ætatis homines, et qui primi Scripturarum agrum sic hæreticorum sensibus horrentem excolendum susceperant, si illorum non multa exstirparunt, suaque ipsis illorum in isto una quasi pene conflata ac confusa viderunt. Quanquam probabilius est majori luce Clementem suam lucubrationem digessisse, et quid ecclesiasticum quidve Valentinianum et hæreticum, magis insinuasse, quæ breviator sic non observaverit. Quis iste Theodotus, nimis incertum, cum hic etiam Theodotus citetur, qui fuerit Clemente antiquior et ex Valentini secta. Nescio an Theodotus Ancyranus Cyrilli collega adversus Nestorium, satis probatus Nicephoro patriarchæ in suis *Antirrheticis*, in istis operam posuisse dici possit, atque hinc nævos contraxisse, ut non satis sanus in fide Deitatis visus sit, ut neque Eusebius cum suo Origene qui ideis aut incertis conjecturis animum pascit sibique divinat, non certe aliquid affert in quo lector conquiescat. Hac cautela opus hoc explicandum suscepi, quidquid in illud a me conferatur, et ut ita in eo aliqua antiquitatis lumina venemur, ut incontaminata nobis fides ac vere ecclesiastica, ex hæreticorum illis fabulis atque figmentis nihil detrimenti sentiant, sed ad ridendas hominum vere stultorum in sapientia sua nænias nugasque magis convalescat. Videndi Epiph. hæresi 31, Irenæus toto late opere *Adversus hæreses*, Tertullianus et alii. Quod Ἀνατολικὴν διδασκαλίαν titulus profert, indicio est Europæum potius hominem fuisse qui ita inscripsit, seu sedi ejus subjectum, qui Asianos vel Syros hinc notare voluerit. Sic illi ἀνατολικοί, ex quibus Valentinianorum illæ fæces ac reliquorum primæ fere ætatis hæreticorum. Combef.—Theodoti meminit Ignatius *Epist.* interpol. *ad Trallianos*, c. 11, ubi conf. quæ adnotavit Cotelerius. Conf. etiam quæ superius e Valesio allata sunt ad *Strom.* I, cap. 21.

Α'. *Πάτερ*, φησί, *παρατίθεμαί σοι εἰς χεῖρας τὸ* A *πνεῦμά μου* (54). Ὃ προέβαλε, φησί, σαρκίον τῷ Λόγῳ ἡ Σοφία, τὸ πνευματικὸν σπέρμα, τοῦτο στολισάμενος κατῆλθεν ὁ Σωτήρ. Ὅθεν ἐν τῷ πάθει τὴν Σοφίαν παρατίθεται τῷ Πατρί, ἵνα αὐτὴν ἀπολάβῃ παρὰ τοῦ Πατρὸς, καὶ μὴ κατασχεθῇ ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν στερίσκειν δυναμένων. Οὕτω πᾶν πνευματικὸν σπέρμα τοὺς ἐκλεκτοὺς διὰ τῆς προειρημένης φωνῆς παρατίθεται. *Τὸ ἐκλεκτὸν σπέρμα* φαμὲν καὶ *σπινθῆρα ζωοποιούμενον* ὑπὸ τοῦ Λόγου, καὶ *κόρην ὀφθαλμοῦ*, καὶ *κόκκον σινάπεως*, καὶ *ζύμην*, τὰ δόξαντα καταδιῃρῆσθαι γένη ἑνοποιοῦσα [*Ἴσ.* ἑνοποιοῦντα] εἰς πίστιν.

Β'. Οἱ δ' ἀπὸ Οὐαλεντίνου, πλασθέντος, φασί, τοῦ ψυχικοῦ σώματος, τῇ ἐκλεκτῇ ψυχῇ οὔσῃ ἐν ὕπνῳ ἐντεθῆναι ὑπὸ τοῦ Λόγου σπέρμα ἀῤῥενικὸν, ὅπερ B ἐστὶν ἀπόῤῥοια τοῦ ἀγγελικοῦ, ἵνα μὴ ὑστέρημα ᾖ. Καὶ τοῦτο ἐζύμωσε τὰ δόξαντα καταδιῃρῆσθαι, ἑνοποιοῦν τὴν ψυχὴν καὶ τὴν σάρκα, ἃ καὶ ἐν μερισμῷ ὑπὸ τῆς Σοφίας προηνέχθη. Ὕπνος δὲ ἦν Ἀδὰμ ἡ λήθη τῆς ψυχῆς, ἣν συνεῖχε, μὴ διαλυθῆναι, ὥσπερ τὸ πνευματικὸν ὅπερ ἐνέθηκε τῇ ψυχῇ ὁ Σωτήρ. Τὸ σπέρμα, ἀπόῤῥοια ἦν τοῦ ἄῤῥενος καὶ ἀγγελικοῦ· διὰ τοῦτο λέγει ὁ Σωτήρ· *Σώζου σὺ καὶ ἡ ψυχή σου.*

Γ'. Ἐλθὼν οὖν ὁ Σωτὴρ, τὴν ψυχὴν ἐξύπνισεν, ἐξῆψε δὲ *τὸν σπινθῆρα. Δύναμις γὰρ, οἱ λόγοι*

348 I. *Pater*, ✠ ait, *in manus tuas spiritum meum depono* [a]. Quod carnale Verbo produxit Sapientia, inquit, nempe semen spiritale, hoc vestitus descendit Salvator. Hinc est quod in passione Sapientiam Patri commendat, ut eamdem a Patre recipiat, neque hic in terris detentus sit ab iis, qui deprivare possunt. Sic omne semen spiritale, electos nempe, voce prædicta ✠ commendat : *Electum semen* [b] vocamus *scintillam* a Verbo *vivificandam* [c], et *oculi pupillam* [d], et *sinapis granum*, et *fermentum* [e], quæ et si appareant genera a se divisa, ad eamdem tamen fidem conspirant.

II. Valentini autem sequaces dicunt, corpore animali formato, animæ electæ in somno insatum esse a Verbo semen virile, quod angelici est defluxio, ne esset defectus. Et hoc quæ divisa apparuerunt fermentavit, in unum animam et corpus redigens, quæ separatim a Sapientia producta fuissent. Somnus vero Adæ fuit animæ oblivio, quæ illi contigit, ne dissolveretur, sicuti spiritale illud quod animæ indidit Salvator. Semen defluxio fuit masculi et angelici, propterea dicit Salvator: *Servare tu et anima tua* [f].

III. Servator itaque veniens animam expergefecit, *scintillamque* accendit. *Potentia enim sunt ser-*

✠ P. 951-956 ED. POTTER. [a] Luc. XXIII, 46. ✠ P. 957 ED. POTTER. [b] I Pet. II, 9. [c] Isa. XLII, 3. [d] Deut. XXXII, 10. [e] Matth. XIII, 31, 33. [f] Gen. XIX, 17.

(54) *Τὸ πνεῦμά μου*. Animam suam Patri commendat et nos in illa, omnesque electos semenque electorum, quæ et Athanasii, Patrumque aliorum in Catena expositio est, nec aliter intelligendus Ambrosius cum ait : *Spiritus Patri commendatur, ut cœlestia quoque ab iniquitatis vinculo solverentur*, i. e. animæ, quarum cœlestis, et a Deo origo. Hæreticorum proclivis error, quod divina et humana in Christo non satis distinguunt, utraque in Christo vera, qui unus ipse verus cum Patre Deus, verusque homo nobiscum. Sic passim Chrysostomus aliique probati Patres. Combef.

mones Domini. Hanc ob causam inquit, *Splendeat lux vestra coram hominibus* [a]. Et post resurrectionem suam apostolis Spiritum immittendo [b], pulverem quidem sicuti favilla esset, eventilavit ac separavit; accendebat autem scintillam ac vivificavit.

A τοῦ Κυρίου. Διὰ τοῦτο εἴρηκε· *Λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων.* Καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν, ἐμφυσῶν τὸ Πνεῦμα τοῖς ἀποστόλοις, τὸν μὲν χοῦν, καθάπερ τέφραν, ἀπέφυσε καὶ ἐχώριζεν· ἐξῆπτε δὲ τὸν σπινθῆρα καὶ ἐζωοποίει.

IV. Dominus, quippe maxima humilitate præditus, non ut angelum, sed ut hominem se conspiciendum præbuit. Et cum in monte ab apostolis suis gloria et majestate visus est [c], non propter semetipsum hoc fecit, uti nimirum semet ostentaret, sed Ecclesiæ suæ gratia, quæ *genus electum est* [d], ut disceret profectum ejus post exitum e carne. Ipse enim in cœlo lux fuit, est etiam illud quod in carne apparuit; et quod hic visum fuit non illo quod in cœlo posterius, neque excisum fuit e cœlo quandiu hic in terris versabatur, perinde quasi de loco in locum discederet, aut hunc occuparet, illum vero relinqueret; sed erat quod ubique est, cum apud Patrem tum in terris, utpote qui Patris est virtus. Ad hoc, impleri illum Servatoris sermonem oportuit, quem protulerat : *Sunt quidam ex illis qui hic astant, qui mortem non gustabunt, usquedum conspiciant Filium hominis in majestate sua* [e]. Petrus itaque, Jacobus et Joannes viderunt in gloria, et obdormierunt.

Δ'. Ὁ Κύριος διὰ πολλὴν ταπεινοφροσύνην (55) οὐχ ὡς ἄγγελος ὤφθη, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος· καὶ ὅτε ἐν δόξῃ ὤφθη τοῖς ἀποστόλοις ἐπὶ τοῦ ὄρους, οὐ δι' ἑαυτὸν ἐποίησε δεικνὺς ἑαυτὸν, ἀλλὰ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ἐστὶ *τὸ γένος τὸ ἐκλεκτὸν*, ἵνα μάθῃ τὴν προκοπὴν αὐτοῦ μετὰ τὴν τῆς σαρκὸς ἔξοδον. Αὐτὸς γὰρ καὶ ἄνω φῶς ἦν, καὶ ἔστι τὸ ἐπιφανὲν ἐν σαρκὶ, καὶ τὸ ἐνταῦθα ὀφθὲν, οὐχ ὕστερον τοῦ ἄνω, οὐδὲ διεκέκοπτο ᾗ ἄνωθεν μετέστη δεῦρο, τόπον ἐκ B τόπου ἀμεῖβον, ὡς τὸν μὲν ἐπιλαβεῖν, τὸν δὲ ἀπολιπεῖν· ἀλλ' ἦν τὸ πάντη ὂν, καὶ παρὰ τῷ Πατρὶ, κἀνταῦθα· δύναμις γὰρ ἦν τοῦ Πατρός. Ἄλλως τε ἐχρῆν κἀκεῖνον πληρωθῆναι τὸν λόγον τοῦ Σωτῆρος, ὃν εἶπεν· *Εἰσί τινες τῶν ὧδε ἑστηκότων, οἳ οὐ μὴ γεύσονται θανάτου, ἕως ἂν ἴδωσι τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐν δόξῃ.* Εἶδον οὖν καὶ ἐκοιμήθησαν ὅ τε Πέτρος, καὶ Ἰάκωβος, καὶ Ἰωάννης.

V. Quomodo itaque faciem Domini lucidam conspicientes non fuerunt stupore perculsi; at simul ac vocem ejus audiverunt in terram cecidere? Quia nimirum aures quam oculi a fide absunt longius, et inusitata vox majorem terrorem incutit. Equidem cum vocem audiret Joannes ille Baptista [f], ✠ haud timuit, quippe in spiritu audivit ipse, cui vox illa usitata : at vero qua homo tantum quis audiens, obstupescit. Hanc ob causam dicit illis Salvator : *Nemini dixeritis quod vidistis* [g]. At non oculis carnalibus lumen conspexerant : his enim nihil affine vel proprium cum hoc lumine, nisi prout Servatoris voluntas carni videndi virtutem concesserit, insuper quod et anima vidit, dedit carni, participanti nempe, eo quod arcte cum ea conjuncta sit. Illud vero, *Nemini dixeritis*, ne forte illud, quod Dominus erat, intelligentes, in illum manus injicere abstinerent se, et sic dispensatio esset imperfecta, abessetque a Domino mors, ut qui frustra conatus est quod perficere non potuit. Præterea, vox illa in monte prolata electis qui intelligere possent facta est; ideoque mirati sunt, testimonio illi lato, cui et ipsi crediderant : vox autem illa in fluvio Jordane prolata est illis qui in eum credituri erant; quapropter et ab eisdem fuit neglecta vox, qui institutionibus legisperitorum implicati detinebantur.

Ε'. Πῶς οὖν, τὴν μὲν ὄψιν τὴν φωτεινὴν ἰδόντες, οὐκ ἐξεπλάγησαν· τὴν δὲ φωνὴν ἀκούσαντες, ἔπεσον ἐπὶ γῆν; ὅτι ὦτα τυγχάνει (56) ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν, καὶ ἡ παρὰ δόξαν φωνὴ μᾶλλον ἐκπλήσσει. C Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ βαπτιστὴς, τῆς φωνῆς ἀκούσας, οὐκ ἐφοβήθη, ὡς ἂν ἐν πνεύματι ἀκούσας συνήθει τῆς τοιαύτης φωνῆς· καθὸ δὲ ἄνθρωπός τίς ἐστι, μόνον ἀκούσας κατεπλάγη· διὸ καὶ λέγει αὐτοῖς ὁ Σωτήρ· *Μηδενὶ εἴπητε ὃ ἴδετε.* Καίτοι οὐδὲ σαρκικοῖς ὀφθαλμοῖς τὸ φῶς ἑωράκεισαν· οὐδὲν γὰρ συγγενὲς καὶ οἰκεῖον ἐκείνῳ τῷ φωτί καὶ τῇδε τῇ σαρκί· ἀλλ' ὡς ἡ δύναμις καὶ ἡ βούλησις τοῦ Σωτῆρος ἐνεδυνάμωσε τὴν σάρκα, εἰς τὸ θεάσασθαι· ἄλλως τε καὶ ὃ ἡ ψυχὴ εἶδε, μετέδωκε κοινωνούσῃ τῇ σαρκὶ, συμπεπλέχθαι αὐτῇ. Τὸ δὲ, *Μηδενὶ εἴπητε*, ἵνα μὴ, ὅ ἐστιν ὁ Κύριος νοήσαντες, ἀπόσχωνται τοῦ ἐπιβάλλειν τῷ Κυρίῳ τὰς χεῖρας, καὶ ἀτελὴς ἡ οἰκονομία γένηται, καὶ ὁ θάνατος ἀπόσχηται τοῦ Κυρίου, ὡς μάτην πειράζων ἐπὶ ἀνηνύτῳ. Καὶ ἔτι D ἡ μὲν ἐν τῷ ὄρει φωνὴ τοῖς ἤδη συνιεῖσιν ἐκλεκτοῖς ἐγένετο· διὸ καὶ ἐθαύμασαν μαρτυρουμένου τοῦ πιστευομένου· ἡ δὲ ἐπὶ τῷ ποταμῷ τοῖς μέλλουσι πιστεύειν· διὸ καὶ ἠμελήθη ἡ φωνὴ αὐτοῖς προκατεχομένοις ἐπὶ τῇ τῶν νομοδιδασκάλων ἀγωγῇ.

✠ P. 958 ED. POTTER. [a] Matth. v, 16. [b] Joan. xx, 22. [c] Matth. xvii, 1-8. [d] I Pet. ii, 9. [e] Matth. xvi, 27; Luc. ix, 27. [f] Joan. i, 33. [g] Matth. xvii, 9.

(55) *Διὰ πολλὴν ταπ.* Alte satis et orthodoxe de Christi mysteriis, qui se ita exinanivit, ut non angelus sed homo fieret, quæ extrema vilitas in creatura intelligente, idem ipse qui in cœlis et qui in terra, nec a se divisus, nempe deitate qua ubique est, non ita humanitatis, quæ circumscripta est, ratione. COMBEF.

(56) *Ὦτα τ.* Herodoti dictum est, pag. 2 : Ὦτα γὰρ τυγχάνει ἀνθρώποισι ἐόντα ἀπιστότερα ὀφθαλμῶν, quod a Philone quoque duobus in locis usurpatur. H. SYLBURG.

Ϛ'. Τὸ, *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν* A *πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*, οἱ ἀπὸ Οὐαλεντίνου οὕτως ἐκδέχονται. Ἀρχὴν μὲν γὰρ τὸν Μονογενῆ λέγουσιν, ὃν καὶ Θεὸν προσαγορεύεσθαι, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἑξῆς ἄντικρυς Θεὸν αὐτὸν δηλοῖ λέγων· *Ὁ μονογενὴς Θεὸς* (57), *ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο*· τὸν δὴ Λόγον τὸν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦτον, τὸν ἐν τῷ Μονογενεῖ, ἐν τῷ νῷ καὶ τῇ ἀληθείᾳ, μηνύει (58) τὸν Χριστὸν τὸν Λόγον καὶ τὴν ζωήν. Ὅθεν εἰκότως καὶ αὐτὸν Θεὸν λέγει τὸν ἐν τῷ Θεῷ τῷ νῷ ὄντα. *Ὁ γέγονεν ἐν αὐτῷ τῷ Λόγῳ, ζωὴ ἦν* ἡ σύζυγος· διὸ καί φησιν ὁ Κύριος· *Ἐγώ εἰμι ἡ ζωή*.

Ζ'. Ἄγνωστος οὖν ὁ Πατὴρ ὤν, ἠθέλησε γνωσθῆναι τοῖς Αἰῶσι· καὶ διὰ τῆς *Ἐνθυμήσεως* τῆς ἑαυτοῦ, ὡς ἂν ἑαυτὸν ἐγνωκὼς, πνεῦμα γνώσεως, οὔσης ἐν B γνώσει, προέβαλε τὸν Μονογενῆ. Γέγονεν οὖν καὶ ὁ ἀπὸ γνώσεως, τουτέστι τῆς πατρικῆς *Ἐνθυμήσεως* προελθὼν γνῶσις, τουτέστιν ὁ Υἱός· ὅτι δι' Υἱοῦ ὁ Πατὴρ ἐγνώσθη. Τὸ δὲ τῆς ἀγάπης πνεῦμα κέκραται τῷ τῆς γνώσεως, ὡς Πατὴρ Υἱῷ, καὶ *Ἐνθύμησις* ἀληθείᾳ· ἀπ' ἀληθείας προελθὼν, ὡς ἀπὸ *Ἐνθυμήσεως* ἡ γνῶσις. Καὶ ὁ μὲν μείνας μονογενὴς Υἱὸς εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, τὴν *Ἐνθύμησιν* διὰ τῆς γνώσεως ἐξηγεῖται τοῖς Αἰῶσιν, ὡς ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ κόλπου αὐτοῦ προβληθείς. Ὁ δὲ ἐνταῦθα ὀφθεὶς οὐκ ἔτι μονογενὴς, ἀλλ' ὡς μονογενὴς πρὸς τοῦ ἀποστόλου προσαγορεύεται, *δόξαν ὡς Μονογενοῦς*· ὅτι, εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ὤν, ἐν μὲν τῇ κτίσει *πρωτότοκός* ἐστιν Ἰησοῦς, ἐν δὲ Πληρώματι (59) *μονογενής*. Ὁ δὲ C αὐτός ἐστι, τοιοῦτος ὢν ἑκάστῳ τόπῳ, οἷος χωρῆσαι δύναται, καὶ οὐδέποτε τοῦ μείναντος ὁ καταβὰς μερίζεται· φησὶ γὰρ ὁ Ἀπόστολος· *Ὁ γὰρ ἀναβὰς, αὐτός ἐστι καὶ ὁ καταβάς*. Εἰκόνα δὲ τοῦ Μονογενοῦς τὸν Δημιουργὸν λέγουσι· διὸ καὶ αὐτὰ τῆς εἰκόνος τὰ ἔργα. Ὅθεν καὶ ὁ Κύριος εἰκόνα τῆς πνευματικῆς ἀναστάσεως ποιήσας τοὺς νεκροὺς οὓς ἤγειρεν, οὐκ ἀφθάρτους τὴν σάρκα, ἀλλ' ὡς αὖθις ἀποθανουμένους ἤγειρεν.

Η'. Ἡμεῖς δὲ τὸν ἐν ταὐτότητι Λόγον Θεὸν ἐν Θεῷ φαμεν, ὃς καὶ εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς εἶναι λέγεται, ἀδιάστατος, ἀμέριστος, εἷς Θεός. *Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο*, κατὰ τὴν προσεχῆ ἐνέργειαν τοῦ ἐν ταὐτότητι D Λόγου, τά τε πνευματικὰ καὶ νοητὰ καὶ αἰσθητά. Οὗτος *τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς ἐξηγήσατο* ὁ Σωτήρ. Καὶ Ἡσαΐας· *Καὶ ἀνταποδώσω τὰ ἔργα αὐτῶν εἰς*

VI. Illud : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum* [a], Valentini sequaces sic interpretantur. *Principium* quidem Unigenitum dicunt, quem etiam Deum nominari, sicuti in iis quæ sequuntur Deum eum esse liquido ostendit Joannes dicens : *Unigenitus Deus, qui est in sinu Patris, ipse enarravit* [b]. Verbum scilicet hoc, quod erat in principio, illud quod in Unigenito, quod in mente, et quod in veritate fuit, Christum Verbum et vitam indicat. Unde merito et ipsum nominat Deum qui in Deo mente exsistit. *Quod in ipso Verbo factum est, vita erat* [c] conjux; quamobrem et Dominus inquit : *Ego sum vita* [d].

349 VII. Parum itaque cognitus Pater, ab Æonibus cognosci voluit, et per sui ipsius *Enthymesin*, utpote qui se optime noverit, spiritus scientiæ quæ exsistit in scientia produxit Unigenitum. Fuit ergo a scientia, hoc est, scientia veniens ab *Enthymesi* Patris, hoc nimirum est Filius, quod per Filium Pater nobis sit cognitus. Spiritus vero ille charitatis illi scientiæ spiritui mistus est ad eumdem modum quo Pater Filio, et *Enthymesis* veritati; non aliter ac scientia ab *Enthymesi*, a veritate proveniens. Et ille quidem qui in sinu Patris Filius unigenitus manserit, *Enthymesin* hanc Æonibus per scientiam patefacit, ut qui e sinu ejus processerit. Qui vero hic visus est in terris, non amplius unigenitus, sed quasi unigenitus ab apostolo consideratur, *gloriam quasi Unigeniti* [e]; ✠ quod cum unus idemque sit, separatim in creatura Jesus quidem *primogenitus*, in Plenitudine vero *unigenitus* [f]. Ille autem idem est, nempe talis unicuique loco, qualis ab eodem capi possit, et nunquam a manente ille qui descendit, dividitur; dicit enim Apostolus : *Qui enim ascendit, idem est qui descendit* [g]. Imaginem autem Unigeniti Demiurgum nominant: proinde eadem sunt imaginis opera. Hinc et Dominus resurrectionis spiritalis imaginem conficiens mortuos quos suscitavit, non carne a corruptione immuni suscitavit, sed quasi qui iterum mortem subirent.

VIII. Nos autem Deum Verbum per identitatem in Deo esse asserimus, qui et in sinu Patris esse dicitur, qui nec separari vel dividi possit, sed unus est Deus. *Omnia per ipsum facta sunt* [h], per virtutem immediatam Verbi, quod in identitate est, cum spiritalia, tum intelligibilia, et quæ sensu percipiuntur. Hic Salvator *Patris sinum patefecit* [i]. Et

✠ P. 959 ED. POTTER. [a] Joan. I, 1. [b] Ibid. 18. [c] Ibid. 4. [d] Joan. XI, 25; XIV, 6. [e] Joan. I, 14. [f] Col. I, 15. [g] Eph. IV, 10. [h] Joan. I, 3. [i] Ibid. 18.

(57) *Ὁ μονογενὴς Θεός*. Etiam Syr. Θεός, reliqui forte melius Υἱός, unigenitus Filius. quæ vox non sinit trahi deitatem Verbi ad Valentinianorum ὁμωνυμίαν, sed ut vere Filius Deusque intelligatur, singularique nativitate qua unus ipse unigenitus humanitate et carne, idem primogenitus et fratres habens, quibus vere communicet. Reliqua, et quod divina quæque nomina res et Αἰῶνες, seu aliquid distinctum vereque exsistens accipiuntur, Valentinianorum deliria. COMBEF.

(58) *Μηνύει*. Sc. Joannes apostolus. SYLBURG

(59) *Ἐν δὲ Πληρώματι*. Vox est qua male usi Valentiniani pro scena quadam et capacitate supra cœlos, uti sic satis explicant, in quo Unigenitus pro loci immensitate magnus, hic in terris parvus. Sic deliri homines nihilque minus quam vere *Gnostici*, i. e. sapientes excellentique scientia præditi, sed plane insipientissimi bardique, nec aliter eis intellectus sinus Patris. COMBEF.

Isaias dicit : *Et reddam opera eorum in sinu eorum* [a], in cogitationem eorum quæ in anima est, ex qua prima creaturæ omnis primogenitus producitur. Qui vero per identitatem Unigenitus est, quocum Salvator virtute non separanda operatur, hic est lux Ecclesiæ, quæ prius in tenebris et ignorantia fuit. *Et tenebræ eam non comprehenderunt* : apostatæ nimirum ac reliqui ejusdem farinæ homines eum non norunt, cum et mors ipsum non detinuerit.

IX. Fides non una est, sed diversa. Dicit itaque Salvator : *Fiat tibi secundum fidem tuam* [b]. Inde dicitur, homines qui vocati fuerant in adventu Antichristi seducendos esse, impossibile vero ut seducantur qui fuerint electi. Proinde dicit : *Et si possibile foret, electi mei* [c]. Rursus cum ait : *Discedite de domo Patris mei* [d], vocatis ibi dicit. Similiter quod dictum est a peregrinatione redeunti, illi qui rem suam abligurierat, cuique *vitulus saginatus* [e] mactatus fuerat, vocationem respicit. Rursus ubi *rex* eos *qui in viis erant* [f] ad nuptiarum cœnam vocavit. Ex æquo quidem vocati fuerunt omnes, quippe super justos et injustos pluit, solemque universis accendit [g]. Eliguntur autem fide majori præditi, ad quos inquit : *Patrem meum nemo vidit nisi Filius* [h], et : *Vos mundi lux estis* [i], et : *Pater sancte, sanctifica eos in nomine tuo* [k].

350 X. Neque spiritalia ac quæ intelligunt, neque archangeli qui omnium primi creati sunt, quin et nec ipse informis et qui sine ✠ specie, sine figura, et corpore : sed et formam habet propriam, et corpus pro ratione excellentiæ hujusce qua spiritus omnes superat. Sicuti et qui primi sunt creati pro ratione excellentiæ qua sanctis qui illis subsunt, exsuperant. Illud enim quod genitum est, non omnino caret substantia, quamvis non formam similem et corpus habent cum hisce corporibus quæ in hoc mundo sunt. Mascula enim et feminea sunt quæ hic in terra exsistunt, et inter se distincta : ast illic Unigenitus quidem et qui proprie intelligendi vi præditus est, specie propria atque essentia propria summe pura principalissimaque utitur, et Patris virtute attente fruitur. Qui vero primum creati sunt, numero licet diversi, in quantum eorum singuli definiuntur et circumscribuntur, nihilominus similitudo rerum unitatem et æqualitatem et simili-

A *τὸν κόλπον αὐτῶν*, εἰς τὴν ἔννοιαν αὐτῶν τὴν ἐν τῇ ψυχῇ, ἀφ' ἧς πρώτης ἐνεργεῖται πρωτότοκος πάσης κτίσεως. Ὁ δὲ ἐν ταὐτότητι Μονογενής, οὗ κατὰ δύναμιν ἀδιάστατον ὁ Σωτὴρ ἐνεργεῖ, οὗτός ἐστι τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πρότερον ἐν σκότῳ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ οὔσης. *Καὶ ἡ σκοτία αὐτὸν οὐ κατέλαβεν.* Οἱ ἀποστατήσαντες καὶ οἱ λοιποὶ τῶν τοιούτων ἀνθρώπων οὐκ ἔγνωσαν αὐτόν· καὶ ὁ θάνατος οὐ κατέσχεν αὐτόν.

Θ'. Ἡ πίστις οὐ μία, ἀλλὰ διάφορος. Ὁ γοῦν Σωτήρ φησι· *Γενηθήτω σου κατὰ* (60) *τὴν πίστιν.* Ὅθεν εἴρηται τοὺς μὲν τῆς κλήσεως ἀνθρώπους κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Ἀντιχρίστου πλανηθήσεσθαι· ἀδύνατον δὲ τοὺς ἐκλεκτούς· διὸ φησί· *Καὶ, εἰ δυνατὸν,* B *τοὺς ἐκλεκτούς μου.* Πάλιν ὅταν λέγῃ· *Ἐξέλθετε ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Πατρός μου*, τοῖς κλητοῖς λέγει· πάλιν τῷ ἐξ ἀποδημίας ἐλθόντι καὶ κατεδηδοκότι τὰ ὑπάρχοντα, ᾧ *τὸν σιτευτὸν* ἔθυσε *μόσχον*, τὴν κλῆσιν λέγει· καὶ ὅπου ὁ *βασιλεὺς* εἰς τὸ δεῖπνον τοῦ γάμου *τοὺς ἐν ταῖς ὁδοῖς* κέκληκε. Πάντες μὲν οὖν κέκληνται ἐπίσης· βρέχει γὰρ ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, καὶ τὸν ἥλιον ἐπιλάμπει πᾶσιν· ἐκλέγονται δὲ οἱ μᾶλλον πιστεύσαντες, πρὸς οὓς λέγει· *Τὸν Πατέρα μου οὐδεὶς ἑώρακεν, εἰ μὴ ὁ Υἱός*· καὶ· *Ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου*· καὶ· *Πάτερ ἅγιε, ἁγίασον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου.*

Ι'. Ἀλλ' οὐδὲ τὰ πνευματικὰ καὶ νοερὰ, οὐδὲ οἱ ἀρχάγγελοι οἱ πρωτόκτιστοι, οὐδὲ μὴν οὐδ' αὐτὸς ἄμορφος (61) καὶ ἀνείδεος καὶ ἀσχημάτιστος καὶ C ἀσώματός ἐστιν· ἀλλὰ καὶ μορφὴν ἔχει ἰδίαν, καὶ σῶμα ἀνάλογον τῆς ὑπεροχῆς τῶν πνευματικῶν ἁπάντων. Ὡς δὲ καὶ οἱ πρωτόκτιστοι ἀνάλογον τῆς ὑπεροχῆς τῶν ὑφ' αὐτοῦ ὁσίων (62). Ὅλως γὰρ τὸ γενητὸν οὐκ ἀνούσιον μὲν, οὐχ ὅμοιον δὲ μορφὴν καὶ σῶμα ἔχουσι τοῖς ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ σώμασιν. Ἄῤῥενά τε γὰρ καὶ θήλεα τὰ ἐνταῦθα, καὶ διάφορα πρὸς αὐτά· ἐκεῖ δὲ ὁ μὲν Μονογενὴς καὶ ἰδίως νοερὸς, ἰδέᾳ ἰδίᾳ καὶ οὐσίᾳ ἰδίᾳ κεχρημένος ἄκρως, εἰλικρινεῖ καὶ ἡγεμονικωτάτῃ, καὶ προσεχῶς τῆς τοῦ Πατρὸς ἀπολαύων δυνάμεως· οἱ δὲ πρωτόκτιστοι, εἰ καὶ ἀριθμῷ διάφοροι, καὶ ὁ καθ' ἕκαστον περιώρισται καὶ περιγέγραπται, ἀλλ' ἡ ὁμοιότης τῶν πραγμάτων ἑνότητα καὶ ἰσότητα καὶ ὁμοιότητα ἐνδείκνυται. Οὐ γὰρ τῷδε μὲν πλέον, τῷδε δὲ ἧττον παρέσχηται *τῶν ἑπτά*· οὐδ' D ὑπολείπεταί τις αὐτοῖς προκοπὴ ἐξ ἀρχῆς, ἀπειλη-

✠ P. 960 ED. POTTER. [a] Isa. LXV, 7. [b] Matth. IX, 29. [c] Matth. XXIV, 24. [d] Joan. II, 16. [e] Luc. XV, 23. [f] Matth. XXII, 9. [g] Matth. V, 45. [h] Joan. I, 18. [i] Matth. V, 14. [k] Joan. XVII, 11.

(60) *Γενηθήτω σου κ.* A. mavult : Γενηθήτω σοι κατὰ τὴν πίστιν σου, ut Matth. IX, et XV. SYLBURG.

(61) *Οὐδ' αὐτὸς ἄμορφος.* Videtur subaudiri μονογενὴς Θεός vel Υἱός. Perinde enim illi corpus assignat et formam, ac quidquid corporum est. Et de angelis quidem haud aliter argumentatur Joannes Thessalonicensis in VII synodo. De Deo autem aut Verbo nemo est catholicorum qui non rideat ac despuat, quidquid olim simpliciores monachi in Nitria et per Ægyptum istiusmodi fæcibus per nimiam simplicitatem (ne stoliditatem dicam) potati. Altior nobis de Deo cogitatio, quem nullo sensu corporis, ac ne mentis intelligentia nisi ipso donante ad seque trahente ac lumen præbente, tuncque etiam pro nostro modulo nec comprehendendo attingere liceat : quomodo nec videns nec quod videtur corpus est ex insulsa Gnosticorum philosophia, τὸ νοερόν et νοητόν idque longe excellens, quæ sic vocibus ex visu acceptis, ut sensuum nobilissimo, nostro more significamus. COMBEF.

(62) *Τῶν ὑφ' αὐτοῦ ὁσίων.* Forte τῶν ὑπ' αὐτοὺς ὁσίων· *eorum, qui sub eis sunt, sanctorum.* Ibidem mox A., τὸ γεννητόν. SYLBURG.

φώτων τὸ τέλειον ἅμα τῇ πρώτῃ γενέσει παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Υἱοῦ. Καὶ ὁ μὲν *φῶς ἀπρόσιτον* εἴρηται, ὡς μονογενὴς καὶ πρωτότοκος, *ἃ ὀφθαλμὸς* (63) *οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν, οὐδὲ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου ἀνέβη*· οὐδὲ ἔσται τις τοιοῦτος, οὐδὲ τῶν πρωτοκτίστων, οὔτε ἀνθρώπων· οἱ δὲ *διαπαντὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς βλέπουσι*· πρόσωπον δὲ Πατρὸς (64) ὁ Υἱὸς, δι' οὗ γνωρίζεται ὁ Πατήρ. Τὸ τοίνυν ὁρῶν καὶ ὁρώμενον ἀσχημάτιστον εἶναι οὐ δύναται οὐδὲ ἀσώματον. Ὁρῶσι δὲ ὀφθαλμῷ οὐκ αἰσθητῷ, ἀλλ' οἵῳ παρέσχεν ὁ Πατήρ, νοερῷ.

A tudinem ostendit. Non enim huic quidem amplius, illi vero minus *ex septem* illis fuit concessum [a], nec ullus iis deest profectus, qui a principio perfectionem omnem una cum primo ortu a Deo per Filium acceperunt. Et ille quidem *lumen inaccessum* vocatur [b], ut unigenitus et primogenitus, *quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit* [c]: nec quis talis futurus, nec ex illis qui primo creati sunt spiritibus, nec inter homines. Spiritus vero illi *semper vident faciem Patris* [d]: hæc autem Patris facies Filius est, per quem Pater cognoscitur. Illud itaque quod videt et quod videtur, figuræ quidem omnis aut corporis expers esse non potest. Vident autem non oculo sensibili, sed tali qualem præbuit Pater, nimirum mentali.

ΙΑ'. Ὅταν οὖν εἴπῃ ὁ Κύριος· *Μὴ καταφρονήσητε ἑνὸς τῶν μικρῶν τούτων· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, τούτων οἱ ἄγγελοι τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς διαπαντὸς βλέπουσιν*, οἷον τὸ *προκεντημάτων* (65), οἷοι ἔσονται οἱ ἐκλεκτοὶ, τὴν τελείαν ἀπολαβόντες προκοπήν· *Μακάριοι δὲ οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται*· πρόσωπον δὲ τοῦ ἀσχηματίστου πῶς ἂν εἴη; Σώματα γοῦν ἐπουράνια εὔμορφα καὶ νοερὰ (66) οἶδεν ὁ Ἀπόστολος. Πῶς δ' ἂν καὶ ὀνόματα διάφορα αὐτῶν ἐλέγετο, εἰ μὴ σχήμασιν ἦν περιγεγραμμένα, μορφῇ καὶ σώματι (67); *Ἄλλη δόξα ἐπουρανίων, ἄλλη ἐπιγείων· ἄλλη ἀγγέλων, ἄλλη ἀρχαγγέλων*· ὡς πρὸς τὴν σύγκρισιν τῶν τῇδε σωμάτων, οἷον ἄστρων, ἀσώματα καὶ ἀνείδεα, ὡς πρὸς τὴν σύγκρισιν τοῦ Υἱοῦ σώματα μεμετρημένα καὶ αἰσθητά. Οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα παραβαλλόμενος. Καὶ δύναμιν μὲν ἰδίαν ἔχει ἕκαστον τῶν πνευματικῶν καὶ ἰδίαν οἰκονομίαν, καθὸ δὲ ὁμοῦ τε ἐγένοντο (68), καὶ τὸ ἐντελὲς ἀπειλήφασιν οἱ πρωτόκτιστοι, κοινὴν τὴν λειτουργίαν καὶ ἀμέριστον.

XI. Cum igitur Dominus dixerit: *Ne contemnatis* B *unum ex parvis istis: dico enim vobis, angelos eorum per omne tempus intueri faciem Patris* [e]: indicat, quod qualis sit προκεντημάτων natura, tales futuri electi, cum profectum perfectum acceperint. Insuper: *Beati mundi corde, quoniam ipsi Deum videbunt* [f]: ejus autem quo pacto sit facies, qui figuræ expers sit? Corpora igitur cœlestia formosa et intelligentia novit Apostolus; et diversa eorumdem nomina quomodo idem diceret, nisi figuris, nisi forma, ni denique corpore ✠ aliquo circumscripta forent? *Alia gloria cœlestium, alia terrestrium, alia angelorum, alia archangelorum* [g]: in quantum cum corporibus terrestribus, aut qualia fuerint astra comparentur, absque corpore et forma sunt; sin vero cum Filio comparaveris, corpora quidem definita et sensibilia dici possunt. Sic et Filius si cum C Patre collatus fuerit. Quinetiam unusquisque spiritus potentiam sibi quidem propriam habet propriamque dispensationem; prout vero simul facti sunt, et perfectionem acceperunt primo creati, commune quoddam munus habent et indivisum.

ΙΒ'. Οἱ πρωτόκτιστοι οὖν τόν τε Υἱὸν ὁρῶσι καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὰ ὑποβεβηκότα, ὥσπερ καὶ οἱ ἀρχάγγελοι τοὺς πρωτοκτίστους. Ὁ δὲ Υἱὸς ἀρχὴ τῆς πατρικῆς ὑπάρχει θέας, πρόσωπον τοῦ Πατρὸς λεγόμενος. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι νοερὸν πῦρ (69), καὶ

XII. Primo itaque creati et Filium vident, et seipsos, et inferiora, sicut et archangeli vident primo creatos. At vero Filius Patrem videndi principium est, quique facies Patris dicitur. Et angeli quidem sunt ignis intelligens, et secundum essentiam spi-

✠ P. 961 ED. POTTER. [a] Tob. xii, 15. [b] I Tim. vi, 16. [c] I Cor. ii, 9. [d] Matth. xviii, 10. [e] Ibid. [f] Matth. v, 8. [g] I Cor. xv, 40.

(63) Ἃ ὀφθ. Forte congruentius ὁ ὀφθ., ut referatur ad singulare φῶς. Sylburg.

(64) *Πρόσωπον δὲ Πατρός*. Sic superius *Stromat.* v, pag. 665: Ἐντεῦθεν πρόσωπον εἴρηται τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός· *hinc vultus Patris dicitur Filius*, etc., ubi conf. adnotata.

(65) *Τὸ προκε.* Etiamsi divise legas τὸ προκέντημα τῶν (i. e. τούτων) οἷοι ἔσονται οἱ ἐκλεκτοί, tamen ne sic quidem sat recte constare videtur locus. Fr. Junius, οἷον τὸ προκέντημα, τοιοῦτοι ἔσονται οἱ ἐκλεκτοί· ut τοῦ προκεντήματος vocabulo significetur ἡ τῶν πρωτοκτίστων φύσις. Sylburg.

(66) *Εὔμορφα καὶ νοερά.* Sic nimirum vel Clemens vel Valentiniani colligunt profiteri Paulum esse cœlestia corpora pulchra specie et intelligentia, quod illorum aliam et aliam δόξαν dicat, quæ similiter futura sit sanctorum resurgentium. Sed δόξαν hanc nihil cogit ut aliud intelligamus quam splendorem, fulgorem, lucem et quod reddidit interpres claritatem, et qua corporea et visibili licuit D Paulo arguere ad animarum spiritalem majorem minoremque gloriam et claritatem, nec animarum solum sed et corporum ac corporalem; erit enim altera alteri comes, sed illa hujus parens ac origo, et quo non facit Pauli exemplum. Combef.

(67) *Μορφῇ καὶ σώμ.* Forte μορφῇ τε καὶ σώματι. Sylburg.

(68) *Ὁμοῦ τε ἐγένοντο.* Melius ὁμοῦ τι ἐγένοντο, ut apud Plutarchum et alios. Sylburg.

(69) *Ἄγγελοι νοερὸν πῦρ.* Ignis intelligens, nec aliter Basilius pluresque sanctorum qui angelos reipsa corporeos volunt, eorumque subtilissima esse corpora, nec ejusdem rationis ac crassa hæc nostra; ex quo fit ut et dicantur spiritalia, et angeli spiritus sic quasi comparatione, qua distinctione consulitur illis Patribus, nec aut Scripturæ adversum videantur, aut aliquid docuisse quod postea Ecclesia damnaverit. Ad Unigenitum autem quod trahunt Valentiniani, impium est nec audiendum. Combef.

ritus intelligentes et depurgati. Lux vero intelligens sunt, quippe maximus profectus est ab igne intelligente perfecte purgato, *in quæ cupiunt angeli introspicere* [a], inquit Petrus. Ad hoc, Filius puritate majori excellit, utpote qui lux inaccessa sit Deique potentia, et secundum apostolum, *cujus pretioso et immaculato et incontaminato sanguine redempti sumus* [b], cujus quidem *vestimenta ut lux splenduerunt*, facies vero *ejus sicuti sol* [c], in quem oculis adversis intueri difficile admodum sit.

XIII. Hic est panis cœlestis et cibus spiritalis vitam suppeditans cum manducetur et cognoscatur. *Lux* est ille *hominum*, nimirum Ecclesiæ. Qui quidem panem cœlestem comederunt, *mortui sunt* [d]. Qui vero verum illum Spiritus panem comedit, non morietur. Panis vivus qui a Patre datus, Filius est, iis nimirum qui manducare volunt. *Panis autem quem ego dabo*, inquit, *caro mea est* [e], seu quo caro nutritur per eucharistiam, vel quod et potius, caro corpus ejus est, quod est Ecclesia, panis cœlestis, synagoga benedicta. Forte autem ex substantia eadem respectu subjecti, facti sunt electi, et quasi finis ejusdem participes futuri.

351 XIV. Dæmonia incorporea dicuntur, non ut corpus non omnino habentia (figuram enim quamdam habent, et hanc ob causam cruciatus sensum percipiunt); sed comparatione facta corporum illorum quæ salute ✠ prædita sunt, spiritalium umbra cum sunt, corporis expertia dicuntur. Et angelis sunt corpora; visu enim percipiuntur. Quin et ipsa quidem anima est corporea; itaque Apostolus inquit: *Seminatur quidem corpus animale, suscitatur vero corpus spiritale* [f]. Quomodo vero animæ quæ puniuntur sentiunt, cum non sint illis corpora? *Timete* ergo, inquit, *eum qui post mortem potest et animam et corpus in gehennam conjicere* [g]. Quod enim sensui apparet, non igni purgatur, sed in terram resolvitur. Contra vero exemplo *Lazari* et *divitis* [h] animam esse corpoream, per membra corporea liquido ostenditur.

XV. *Quemadmodum vero gessimus imaginem ter-*

A πνεύματα νοερὰ τὴν οὐσίαν ἀποκεκαθαρμένοι· φῶς δὲ νοερὸν, ἡ μεγίστη προκοπὴ ἀπὸ τοῦ νοεροῦ πυρὸς, ἀποκεκαθαρμένου τέλεον, *εἰς ἃ ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι*, ὁ Πέτρος φησίν· ὁ δὲ Υἱὸς ἐπὶ τούτου καθαρώτερος, ἀπρόσιτον φῶς, καὶ δύναμις Θεοῦ, καὶ, κατὰ τὸν ἀπόστολον, *τιμίῳ καὶ ἀμώμῳ καὶ ἀσπίλῳ αἵματι ἐλυτρώθημεν*· οὗ *τὰ μὲν ἱμάτια ὡς φῶς ἔλαμψε*, τὸ πρόσωπον δὲ *ὡς ὁ ἥλιος*, ᾧ μηδὲ ἀντωπῆσαι ἔστι ῥᾳδίως.

ΙΓ'. Οὗτός ἐστιν ἄρτος ἐπουράνιος, καὶ πνευματικὴ τροφὴ ζωῆς παρεκτικὴ, κατὰ τὴν βρῶσιν καὶ γνῶσιν· *τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων*, τῆς Ἐκκλησίας δηλονότι. Οἱ μὲν οὖν τὸν οὐράνιον ἄρτον φαγόντες *ἀπέθανον*· ὁ δὲ τὸν ἀληθινὸν ἄρτον τοῦ Πνεύματος B ἐσθίων οὐ τεθνήξεται. Ὁ ζῶν ἄρτος ὁ ὑπὸ τοῦ Πατρὸς δοθεὶς ὁ Υἱός ἐστι, τοῖς ἐσθίειν βουλομένοις· *Ὁ δὲ ἄρτος ὃν ἐγὼ δώσω*, φησὶν, *ἡ σάρξ μου ἐστίν*· ἤτοι ᾧ τρέφεται ἡ σὰρξ διὰ τῆς εὐχαριστίας· ἢ (70) ὅπερ καὶ μᾶλλον (71), ἡ σὰρξ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐστιν, ὅπερ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία, ἄρτος οὐράνιος, συναγωγὴ εὐλογημένη. Τάχα δὲ ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσίας τῶν ἐκλεκτῶν κατὰ τὸ ὑποκείμενον γενομένων, καὶ ὡς τοῦ αὐτοῦ τέλους τευξομένων.

ΙΔ'. Τὰ δαιμόνια ἀσώματα εἴρηται, οὐχ ὡς σῶμα μὴ ἔχοντα· (ἔχει γὰρ καὶ σχῆμα· διὸ καὶ συναίσθησιν κολάσεως ἔχει·) ἀλλ' ὡς πρὸς σύγκρισιν τῶν σωζομένων σωμάτων πνευματικῶν σκιὰ ὄντα, ἀσώματα εἴρηται. Καὶ οἱ ἄγγελοι σώματά (72) εἰσιν· ὁρῶνται γοῦν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ σῶμα· ὁ γοῦν C Ἀπόστολος· *Σπείρεται μὲν γὰρ σῶμα ψυχικὸν, ἐγείρεται* (73) *δὲ σῶμα πνευματικόν*. Πῶς δὲ καὶ αἱ κολαζόμεναι ψυχαὶ συναισθάνονται, μὴ σώματα οὖσαι; *Φοβήθητε* γοῦν, λέγει, *τὸν μετὰ θάνατον δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα εἰς γέενναν βαλεῖν*. Τὸ γὰρ φαινόμενον οὐ πυρὶ καθαίρεται, ἀλλ' εἰς γῆν ἀναλύεται. Ἄντικρυς δὲ ἀπὸ τοῦ *Λαζάρου* καὶ τοῦ *πλουσίου* διὰ τῶν σωματικῶν μελῶν σῶμα εἶναι δείκνυται ἡ ψυχή.

ΙΕ'. *Ὡς δὲ ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ,*

✠ P. 962 ED. POTTER. [a] I Pet. I, 12. [b] Ibid. 19. [c] Matth. XVII, 2. [d] Joan. VI, 49. [e] Ibid. 51. [f] I Cor. XV, 44. [g] Matth. X, 28. [h] Luc. XVI, 24.

(70) Ἢ. Hæc particula deest in Flor. edit. SYLBURG.

(71) Ὅπερ καὶ μᾶλλον. Hoc magis et præcipue significare panem illum cœlestem mysticum ejus corpus, quod et illo per eucharistiam nutriamur, ut sic ejus membra adolescamus. Huncque sensum Augustinus egregie prosequitur. Maneat ergo sic antiquo auctore, nutriri per eucharistiam carnem nostram pane illo a Patre dato qui Filius est: non umbra aliqua ac figura, quod erat panis cœlestis quem vocat, a manna distinctus citra ἀληθινὸν ἄρτον Πνεύματος, verum panem Spiritus, qui vera ipsa vita edentibus, ut non moriantur præbet, et quem spiritus Deique virtus ejusmodi panem præstantiore supra munere efficiat. COMBEF.

(72) Σώματα. Tertullianus *De carne Christi*, cap. 6: *Constat angelos carnem non propriam gestasse, utpote naturas substantiæ spiritalis; et, si* D *corporis alicujus, sui tamen generis*. Putabant scilicet nonnulli, tum angelos, tum humanas etiam animas, tenuiori materia constare.

(73) Ἐγείρεται. Quasi resurrectio in eo sita sit, quod animæ ipsæ corpora spiritalia terrenum corpus exuerunt, *quæ crassa hæresis est ipsi Paulo notata*, II Tim. II, 18, *qui dicunt resurrectionem jam esse factam*. Perdet etiam et mittet in gehennam ipsa hæc quæ videntur corpora, sed ubi illa resuscitaverit, ut sicut scelerum, sic et pœnæ sint animabus quibuscum vixerunt socia. Lazari historia si quidem vera historia est, sic ἀλληγορεῖται, ut humano modo significetur divitis epulonis animæ pœna, quæ ipsa jam vere torqueatur etsi corpus non est, quidquid mysterii sit, quod corpus divina virtute, ejusque instrumentum vere spiritus dæmones et animas torquet. COMBEF.

φορέσομεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου, τοῦ πνευματικοῦ, κατὰ προκοπὴν τελειούμενοι. Πλὴν πάλιν εἰκόνα λέγει, ὡς εἶναι σώματα πνευματικά. Καὶ πάλιν· *Ἄρτι βλέπομεν δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*. Αὐτίκα γὰρ ἀρχόμεθα γινώσκειν. Οὐδὲ πρόσωπον (74), ἰδέα, καὶ σχῆμα, καὶ σῶμα. Σχῆμα μὲν οὖν σχήματι θεωρεῖται, καὶ πρόσωπον προσώπῳ, καὶ ἐπιγινώσκεται τὰ γνωρίσματα τοῖς σχήμασι καὶ ταῖς οὐσίαις.

ΙϚ'. Καὶ ἡ *περιστερὰ* δὲ *σῶμα* ὤφθη· ἣν οἱ μὲν τὸ ἅγιον Πνεῦμά φασιν, οἱ δὲ ἀπὸ Βασιλείδου τὸν διάκονον, οἱ δὲ ἀπὸ Οὐαλεντίνου (75) τὸ πνεῦμα τῆς Ἐνθυμήσεως τοῦ Πατρὸς, τὴν κατέλευσιν πεποιημένον ἐπὶ τὴν τοῦ Λόγου σάρκα.

B

ΙΖ'. Ἔστιν Ἰησοῦς καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ σοφία δι' ὅλων κρᾶσις τῶν σωμάτων δυνατὴ, κατὰ τοὺς Οὐαλεντινιανούς. Ἡ γοῦν ἀνθρωπίνη μίξις ἡ κατὰ γάμον ἐκ δυεῖν μεμιγμένων σπερμάτων ἑνὸς γένεσιν παιδίου ἀποτελεῖ· καὶ τὸ σῶμα, εἰς γῆν ἀναλυθὲν, κέκραται τῇ γῇ, καὶ τὸ ὕδωρ τῷ οἴνῳ. Τὰ δὲ κρείττω καὶ διαφορώτερα σώματα ῥᾳδίαν ἴσχει τὴν κρᾶσιν. Πνεῦμα γοῦν πνεύματι μίγνυται. Ἐμοὶ δὲ δοκεῖ κατὰ παράθεσιν τοῦτο γενέσθαι, ἀλλ' οὐ κατὰ κρᾶσιν. Μήτι οὖν ἡ θεία δύναμις, διήκουσα τὴν ψυχὴν, ἁγιάζει αὐτὴν κατὰ τὴν τελευταίαν προκοπήν; Ὁ γὰρ Θεὸς *πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ*· ἡ γὰρ δύναμις οὐ κατ' οὐσίαν διήκει, ἀλλὰ κατὰ δύναμιν καὶ ἰσχύν. Παράκειται δὲ τὸ πνεῦμα τῷ πνεύματι, ὡς τὸ πνεῦμα τῇ ψυχῇ.

C

ΙΗ'. Ὁ Σωτὴρ ὤφθη κατιὼν τοῖς ἀγγέλοις· διὸ καὶ εὐηγγελίσαντο αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ τῷ Ἀβραὰμ καὶ τοῖς λοιποῖς δικαίοις τοῖς ἐν τῇ ἀναπαύσει οὖσιν ἐν τοῖς δεξιοῖς ὤφθη· *Ἠγαλλιάσατο γὰρ*, φησὶν, *ἵνα ἴδῃ τὴν ἡμέραν τὴν ἐμὴν*, τὴν ἐν σαρκὶ παρουσίαν. Ὅθεν ἀναστὰς ὁ Κύριος εὐηγγελίσατο (76) τοὺς δικαίους τοὺς ἐν τῇ ἀναπαύσει, καὶ μετέστησεν αὐτοὺς καὶ μετέθηκε, καὶ πάντες ἐν τῇ σκιᾷ αὐτοῦ ζήσονται. Σκιὰ γὰρ τῆς δόξης τοῦ Σωτῆρος τῆς παρὰ τῷ Πατρὶ ἡ παρουσία ἡ ἐνταῦθα· φωτὸς δὲ σκιὰ οὐ σκότος, ἀλλὰ φωτισμός ἐστιν.

D

ΙΘ'. Καὶ *Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο*, οὐ κατὰ τὴν παρουσίαν μόνον ἄνθρωπος γενόμενος, ἀλλὰ καὶ ἐν ἀρχῇ ὁ ἐν ταυτότητι Λόγος κατὰ περιγραφὴν καὶ οὐ κατ' οὐσίαν γενόμενος, ὁ Υἱός· καὶ πάλιν σὰρξ ἐγένετο, διὰ προφητῶν ἐνεργήσας. Τέκνον δὲ τοῦ ἐν ταυτότητι Λόγου ὁ Σωτὴρ εἴρηται· διὰ τοῦτο *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν. Ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ, ζωή ἐστι*· ζωὴ δὲ ὁ Κύριος. Καὶ

A *reni, geremus etiam imaginem cœlestis* [a], et spiritalis, secundum profectum perfectionem adepti. Sed rursus imaginem dicit, quasi sint corpora spiritalia. Ac iterum : *Nunc videmus per speculum in ænigmate, tunc vero facie ad faciem* [b]. Illico enim incipimus cognoscere. Nec facies, nec species, nec figura, neque corpus est. Figura ergo figura conspicitur, faciesque facie, atque a figuris et essentiis ipsa indicia notæque cognoscuntur.

XVI. Quinetiam *columba corporea* [c] visa est, quam nonnulli Spiritum sanctum dicunt, Basilidis vero sequaces ministrum vocant, quique in Valentini sententiam pedibus eunt spiritum Enthymeseos, seu contemplationis Patris, in Verbi carnem se dissolventem, ac descendentem.

XVII. Est Jesus et Ecclesia et sapientia et secundum Valentinianos per omnia corpora mistio potens. Mistio igitur humana nuptialis ex duobus seminibus mistis infantis unius generationem perficit; corpus etiam in terram solutum terræ miscetur, et aqua vino. Corpora vero meliora et excellentiora mistionem facilem admittunt. Spiritus igitur spiritui miscetur. Mihi vero videtur per juxtapositionem hoc fieri, et non per mistionem. Anne itaque potentia divina pertransiens animam, eamdem per profectum perfectum sanctificat? *Deus* enim *spiritus ubi vult spirat* [d]. Potentia nimirum non essentiæ respectu, sed per virtutem et potentiam pervadit. Adjacet autem Spiritus divinus spiritui alteri, eodem plane modo quo spiritus animæ adsit.

✠ XVIII. Salvator cum in terras descenderet angelis visus est, quamobrem et adventus illius læti fuerunt nuntii. Sed et Abrahamo reliquisque justis, qui in requie ad dextram erant, visus est: *Exsultavit enim*, inquit, *ut videret diem meum* [e], diem nimirum mei in carne adventus. Hinc resurgens Dominus, justis in requie evangelizavit, eosdemque submovit, transtulit, et omnes sub umbra ejus vivent. Præsentia enim Salvatoris in terris, umbra est gloriæ ejusdem quæ apud Patrem est. Umbra autem lucis, non tenebræ sed illuminatio est.

XIX. Quinetiam *Verbum caro factum est* [f], nempe non solum præsentia sua homo factum est, verum etiam in principio Verbum identitate unum cum Patre, per circumscriptionem non essentialiter homo factum, hoc est, Filius : et rursus caro factum est cum per prophetas operatum est. Salvator autem identitate Verbi (quod cum Patre idem est) Filius dicitur, idcirco *In principio erat Verbum, et Ver-*

✠ P. 963 ED. POTTER. [a] I Cor. xv, 49. [b] I Cor. xiii, 12. [c] Luc. iii, 22. [d] Joan. iv, 24; iii, 8. [e] Joan. viii, 56. [f] Joan. i, 14.

(74) *Οὐδὲ πρόσ.* Forte leg. τὸ δὲ πρόσωπον ἰδέα· nam οὐδέ parum huc facere videtur. Sylburg.

(75) *Οἱ δὲ ἀπὸ Οὐαλεντ.* Eadem paulo infra repetit.

(76) *Εὐηγγελίσατο.* Conf. quæ superius dixit Clemens *Strom.* ii, p. 379; *Strom.* vi, pag. 637 edit Paris., et quæ ibi adnotata sunt.

bum erat apud Deum. Quod factum est in ipso, vita est [a], vita vero Dominus est. Paulus similiter : *Induito novum hominem qui secundum Deum creatus est* [b]. Perinde quasi diceret : In illum crede, illum scilicet a Deo, secundum Deum, in Deo Verbum creatum. Potest autem illud, *secundum Deum creatum*, finem profectus indicare, ad quem homo pervenire debet, illi non absimile : Rejecit finem in quem creatus erat. Insuper clarius in aliis ac manifeste dicit : *Qui est imago Dei invisibilis;* dein addit : *Primogenitus omnis creaturæ* [c]. Siquidem imaginem invisibilis Dei dicit Verbum illius Verbi quod in identitate est; primogenitum vero omnis creaturæ, qui impassibilis est genitus, creator ac princeps originis omnis creaturæ essentiæque factus. In ipso enim omnia fecit Pater, hincque *formam servi* [d] sumpsisse dictus est, non solum carnem per præsentiam suam, verum etiam ex subjecto essentiam. Serva vero est substantia, utpote patibilis, ac quæ causæ illi strenuæ principalissimæque sit subjecta.

A ὁ Παῦλος· *Ἔνδυσαι τὸν καινὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα*· οἷον· Εἰς αὐτὸν πίστευσον, τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, κατὰ Θεὸν, τὸν ἐν Θεῷ Λόγον κτισθέντα. Δύναται δὲ τὸ, *κατὰ Θεὸν κτισθέντα*, τὸ εἰς ὃ μέλλει τέλος προκοπῆς φθάνειν ὁ ἄνθρωπος μηνύειν, ἐπίσης τῷ, Ἀπεβάλετο εἰς ὃ ἐκτίσθη τέλος. Καὶ ἔτι σαφέστερον καὶ διαῤῥήδην ἐν ἄλλοις λέγει· *Ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου*· εἶτα ἐπιφέρει· *Πρωτότοκος πάσης κτίσεως*· ἀοράτου μὲν γὰρ Θεοῦ εἰκόνα τὸν Λόγον τοῦ Λόγου, τοῦ ἐν ταὐτότητι· πρωτότοκον δὲ πάσης κτίσεως, γεννηθεὶς ἀπαθῶς, κτίστης καὶ γενεσιάρχης τῆς ὅλης ἐγένετο κτίσεώς τε καὶ οὐσίας. Ἐν αὐτῷ γὰρ ὁ Πατὴρ τὰ πάντα ἐποίησεν· ὅθεν καὶ *μορφὴν δούλου* λαβεῖν εἴρηται, οὐ μόνον τὴν σάρκα κατὰ τὴν παρουσίαν, B ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσίαν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου· δούλη δὲ ἡ οὐσία, ὡς ἂν παθητὴ καὶ ὑποκειμένη τῇ δραστηρίῳ καὶ κυριωτάτῃ αἰτίᾳ.

352 XX. Illud enim : *Ante luciferum genui te* [e], sic interpretamur, ratione Verbi a Deo primum creati, et quod ante solem et lunam omnemque creaturam nomen tuum sit [f].

XXI. Illud etiam : *Secundum imaginem Dei creavit illos, masculum et feminam fecit eos* [g], productionem optimam sapientiæ nominari Valentiniani asserunt, ex qua qui masculi sunt, electio, femina vero vocatio sunt, et masculos quidem angelos vocant, feminas vero seipsos, spiritum excellentem. Sic et in Adamo quod quidem masculum fuit, in eo mansit; omne autem femininum, quippe semen ex illo Eva exstitit, ✠ e qua sunt feminæ, sicuti ex illo masculi; masculi itaque cum Verbo sunt correpti, feminæ vero in viros relatæ angelis uniuntur, inque Plenitudinem evadunt. Hanc ob causam mulier in virum transformari dicitur, et in angelos terrestris Ecclesia mutari.

XXII. Cumque Apostolus dicat : *Alioqui quid facient qui baptizantur pro mortuis* [h]? pro nobis, in-

Κ'. Τὸ γὰρ, *Πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε*, οὕτως ἐξακούομεν ἐπὶ τοῦ πρωτοκτίστου Θεοῦ Λόγου, καὶ πρὸ ἡλίου καὶ σελήνης, καὶ πρὸ πάσης κτίσεως τὸ ὄνομά σου.

ΚΑ'. Τὸ, *Κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτούς· ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς*· τὴν προβολὴν τὴν ἀρίστην φασὶν οἱ Οὐαλεντινιανοὶ τῆς σοφίας λέγεσθαι, ἀφ' ἧς τὰ μὲν ἀῤῥενικὰ ἡ ἐκλογὴ, τὰ δὲ θηλυκὰ ἡ κλῆσις· καὶ τὰ μὲν ἀῤῥενικὰ ἀγγελικὰ C καλοῦσι, τὰ θηλυκὰ δὲ ἑαυτοὺς, τὸ διαφέρον πνεῦμα. Οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀδὰμ, τὸ μὲν ἀῤῥενικὸν ἔμεινεν αὐτῷ, πᾶν δὲ τὸ θηλυκὸν σπέρμα ἆρα ἀπ' αὐτοῦ Εὔα γέγονεν, ἀφ' ἧς αἱ θήλειαι, ὡς ἀπ' ἐκείνου οἱ ἄῤῥενες· τὰ οὖν ἀῤῥενικὰ μετὰ τοῦ Λόγου συνεστάλη· τὰ θηλυκὰ δὲ, ἀπανδρωθέντα, ἑνοῦται τοῖς ἀγγέλοις, καὶ εἰς Πλήρωμα χωρεῖ. Διὰ τοῦτο ἡ γυνὴ εἰς ἄνδρα μετατίθεσθαι λέγεται, καὶ ἡ ἐνταῦθα Ἐκκλησία εἰς ἀγγέλους.

ΚΒ'. Καὶ ὅταν εἴπῃ ὁ Ἀπόστολος· *Ἐπεὶ τί ποιήσουσιν οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν* (77);

✠ P. 964 ED. POTTER. [a] Joan. I, 1 et 14. [b] Eph. IV, 24. [c] Col. I, 15. [d] Phil. II, 7. [e] Psal. CIX, 3. [f] Psal. LXXII, 17. [g] Gen. I, 267. [h] I Cor. XV, 29.

(77) *Οἱ βαπτιζόμενοι ὑπὲρ τῶν νεκρῶν.* Graviore Valentiniani errore quam Marcion relatus Chrysostomo hom. 40 in I Cor. XV, vicarium baptismum hic insinuat : nam ille alterum pro altero, hominem vivum pro defuncto catechumeno, ridiculo sane conatu intingebat, et ut jam ille ea ascripta intinctione fidelis censeretur, et cui Ecclesiæ preces prodesse possent. Eumdemque vel similem errorem jam tum in Ecclesia Corinthiorum viguisse jactat famosus Scaliger; quo sic in memoriam Christi baptismatis Kalendis Febr. aut etiam 6 Januar. pro charis baptizarentur, ad eum alludere Apostolum, ut sic omnimodo et sic quasi ad hominem ex ipso illorum sensu asserat resurrectionem mortuorum : quod certe leve esset ex inolita prava consuetudine nec errore vacante fidei mysterio præsidium quærere. Valentiniani vero angelos sic baptizari pro hominibus volunt, et salutem consequi cujus nomine angelus aliquis bapti- D zatus sit, quæ meræ sunt næniæ et nugæ. Chrysostomi expositio, quod nos ipsi qui intingimur, ὑπὲρ τῶν νεκρῶν baptizemur pro mortuis nostris corporibus, et in fidem resurrectionis illorum, quam ore profiteamur dum symbolum reddimus, et signo repræsentemus, dum aquis immergimur et emergimus, ac piscinam Pauli phrasi pro sepulcro habemus in mortem Christi baptizati illique consepulti, ipsa una vera dignaque Paulo et argumento haberi possit, frustraque est quidquid in eam arietat Scaliger, quod non scriptum sit, ὑπὲρ νεκρῶν βαπτιζόμενοι, sed ὑπὲρ τῶν νεκρῶν, addito articulo, quod est ὁριστικόν, quasi baptizari pro uno aliquo mortuorum, non quasi generatim pro mortuis ad resurrectionis astruendam fidem. Certe argutus homo, ut vim Græcæ vocis agnoverit quam hactenus parum adverterunt etiam acutissimi interpretes, Joan. Chrysostomus et Græci alii, imo certe adverterent qui in Græcis et tyrones sint, sicque

A ὑπὲρ ἡμῶν γάρ, φησὶν, οἱ ἄγγελοι ἐβαπτίσαντο, ὧν ἐσμεν μέρη. Νεκροὶ δὲ ἡμεῖς, οἱ νεκρωθέντες τῇ συστάσει ταύτῃ· ζῶντες δὲ καὶ ἄῤῥενες, οἱ μὴ μεταλαβόντες τῆς συστάσεως ταύτης. Εἰ νεκροὶ οὐκ ἐγείρονται, τί καὶ βαπτιζόμεθα; ἐγειρόμεθα οὖν ἡμεῖς ἰσάγγελοι τοῖς ἄῤῥεσιν ἀποκατασταθέντες, τοῖς μέλεσι τὰ μέλη, εἰς ἕνωσιν. Οἱ βαπτιζόμενοι δὲ, φασὶν, ὑπὲρ ἡμῶν τῶν νεκρῶν οἱ ἄγγελοί εἰσιν οἱ ὑπὲρ ἡμῶν βαπτιζόμενοι, ἵνα ἔχοντες καὶ ἡμεῖς τὸ ὄνομα μὴ ἐπισχεθῶμεν, κωλυθέντες εἰς τὸ Πλήρωμα παρελθεῖν τῷ ὅρῳ καὶ τῷ σταυρῷ. Διὸ καὶ ἐν τῇ χειροθεσίᾳ (78) λέγουσιν ἐπὶ τέλους (79)· *Εἰς λύτρωσιν ἀγγελικὴν*, τουτέστιν, ἣν καὶ ἄγγελοι ἔχουσιν· ἵν' ᾖ βεβαπτισμένος ὁ τὴν λύτρωσιν κομισάμενος τῷ αὐτοῦ ὀνόματι, ᾧ καὶ ὁ ἄγγελος αὐτοῦ προβεβάπτισται. B Ἐβαπτίσαντο δὲ ἐν ἀρχῇ οἱ ἄγγελοι ἐν λυτρώσει τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν ἐν τῇ περιστερᾷ κατελθόντος καὶ λυτρωσαμένου αὐτόν. Ἐδέησε δὲ λυτρώσεως καὶ τῷ Ἰησοῦ (80), ἵνα μὴ κατασχεθῇ τῇ ἐννοίᾳ ᾗ ἐνετέθη τοῦ ὑστερήματος προσερχόμενος διὰ τῆς σοφίας, ὥς φησιν ὁ Θεόδοτος.

ΚΓ'. Τὸν Παράκλητον οἱ ἀπὸ Οὐαλεντίνου τὸν Ἰησοῦν λέγουσιν· ὅτι πλήρης τῶν Αἰώνων ἐλήλυθεν, ὡς ἀπὸ τοῦ ὅλου προελθών. Χριστὸς γὰρ, καταλείψας τὴν προβαλοῦσαν αὐτὸν Σοφίαν, εἰσελθὼν εἰς τὸ Πλήρωμα ὑπὲρ τῆς ἔξω καταλειφθείσης Σοφίας, ᾐτήσατο τὴν βοήθειαν· καὶ ἐξ εὐδοκίας τῶν Αἰώνων Ἰησοῦς προβάλλεται Παράκλητος τῷ παρελθόντι αἰῶνι. Ἐν τύπῳ δὲ Παρακλήτου ὁ Παῦλος ἀναστάσεως ἀποστολὴ γέγονεν (81)· C αὐτίκα μετὰ τὸ πάθος τοῦ Κυρίου καὶ αὐτὸς ἀπεστάλη κηρύσσειν. Διὸ καὶ καθ' ἕτερον ἐκήρυξε τὸν Σωτῆρα γενητὸν καὶ παθητὸν (82) διὰ τοὺς ἀρίστους, ὅτι, τοῦτον γνῶναι δυνηθέντες, κατὰ τὸν τόπον τοῦτον δεδίασιν· καὶ κατὰ τὸ πνευματικὸν ἐξ ἁγίου Πνεύματος καὶ Παρθένου, ὡς

A quit, ngeli baptizati sunt, quorum membra sumus. Nos autem mortui sumus, neci dati constitutione hac: viventes vero et masculi, qui status hujusce non sunt participes. Si mortui non resurgunt, quare et nos baptizamur? nos igitur resurgemus, angelis similes in virorum numerum collocati, membris uti nos et membra aduniamur. Qui vero baptizati, inquiunt, pro nobis mortuis, angeli sunt qui pro nobis baptizantur, ut et nos nomen habentes per terminum ac crucem in Plenitudinem ingredi non impediamur. Quapropter et in manuum impositione dicunt in fine: *In redemptionem angelicam*, hoc est, quam etiam angeli habent, ut baptizatus sit qui nomine proprio redemptionem adeptus est, quo et angelus ejus prius fuit baptizatus. B Angeli vero in principio baptizati fuerunt in redemptione nominis illius qui columbæ forma in Jesum descendit et ipsum redemit: redemptione opus fuit et ipsi Jesu, ut non conceptu defectus illius detineretur, cui per sapientiam accedens fuerit addictus, prout asserit Theodotus.

XXIII. Paracletum Jesum nominant Valentiniani, quod Æonum plenus quasi ab universo prodiens venerit. Christus enim Sapientiam a qua processerit relinquens, inque ✠ Plenitudinem veniens, relicta quæ est extra illum Sapientia, auxilium petiit, et pro voluntate Æonum Jesus sæculo præterlabenti mittitur Paracletus. Paracleti vero forma, C Paulus resurrectionis factus est apostolus, utpote qui statim a Domini passione ipse prædicatum missus fuerit. Itaque secundum utramque naturam Salvatorem prædicavit, nempe genitum ac patibilem illorum gratia qui optimi sunt, quod cum illum cognoscere iis concessum sit, loci hujusce contemplatione timore percutiantur: et secundum spi-

✠ P. 965 ED. POTTER.

vere ὑπὲρ τῶν νεκρῶν baptizamur, pro nobis ipsis nostrisque corporibus mortuis, ut resurrectionem quæ est in Christo et ad vitam consequamur, non quæ beneficio quasi Creatoris etiam malorum futura est, ut et corpore totoque homine quo peccaverunt pœnas ducant, tametsi eam sic credamus exque symbolo reddamus, ex quo ipso nugacissimus Aristarchus Christi εἰς ᾅδου κατάβασιν descensum ad inferos temere nimis expungit. COMBEF.

(78) *Διὸ καὶ ἐν τῇ χειρ. Constitut. apostol.* lib. VIII, cap. 9: Χειροθεσία καὶ εὐχὴ ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ· *Impositio manuum et oratio pro pœnitentibus.* Oratio, quæ cum impositione manuum fiebat, χειροθεσία quandoque dicta videtur: hinc postea in his *Excerptis* εὐχαὶ διὰ χειρῶν, quæ scilicet fiebant impositis vel sublatis manibus. Conf. quæ ad *Constitutionum apost.* locum jam dictum adnotavit Cotelerius.

(79) *Ἐν τῇ χειροθεσίᾳ ... ἐπὶ τέλους.* Manuum hæc admotio in baptismo, de quo superius, vicem unguenti in consignatione diaconica perinde ac in ordinatione, in qua leguntur publicæ scilicet preces, quarum fuit hæc pars aliqua eique successerit, quod ita modo in fine habetur: Πρὸς τὸ ῥυσθῆναι αὐτοὺς σὺν ἡμῖν πάσης θλίψεως ὀργῆς καὶ ἀνάγκης, *ut nobiscum liberentur ab omni afflictione et angustia.* Fuerit itaque εἰς λύτρωσιν ἀγγελικήν, non absurdo illo sensu quem auctor ponit, quasi angelo redemptore qui pro nobis baptizatus fuit, sed ut neophyti pari angelis sorte vel etiam illis intercessoribus a malis liberentur, fortesque pugiles sint. Quod si hæretica hæretico spiritu composita formula et precatio ipsa Valent. nihil nostra attinet D explicare. COMBEF.

(80) *Ἐδέησε δὲ λυτρώσεως καὶ τῷ Ἰησοῦ.* Spurcissima blasphemia ὅρος ipse Christus est qua ostium ut in sequentibus, sine quo et cruce non ejus meritis ingredi velint in cœlos εἰς τὸ Πλήρωμα, in quorum sic nomine angeli baptizati sunt. Ut sic errorem errori nectant, fiatque illorum chaos immensum. Quasi et Christo fuerit damnatio quædam quod carnem assumpsit seu illi copulatus est, per quam obnoxius fieret defectui, eumque contingeret τοῦ Πληρώματος sensu capi. Facessat ille Theodotus ejus auctor dogmatis ac forte totius lucubrationis, quem breviator illaudatum sic bella parte abire non voluit, ac cujus sequentibus passim auctoritatem arcessit. COMBEF.

(81) *Ἀποστολὴ γέγ.* Forte ἀπόστολος γέγ. SYLB.

(82) *Γενητὸν καὶ παθ.* Aptius γεννητὸν καὶ παθ. Ibidem mox verius esse videtur διὰ τοὺς ἀριστερούς, *propter sinistros*, ut pag. seq. Mox sane memorantur etiam δεξιοὶ ἄγγελοι. SYLBURG.

ritale ex Spiritu sancto et Virgine, eo scilicet modo quo angeli dextri cognoscunt. Mente enim propria Dominum unusquisque cognoscit, at non similiter angeli omnes horum parvorum electorum qui futuri sunt in eadem *hæreditate* et perfectione [a], *faciem Patris vident* [b]. Fortasse facies quidem et ipse Filius est : sicuti etiam est illud omne Patris comprehensibile quod per Filium edocti vident. Quod autem reliquum Patris est, ignotum est.

XXIV. Dicunt Valentiniani, quod Spiritus ille quem prophetarum singuli ad ministerium habuerunt, super omnes qui de Ecclesia sint, sit effusus, hancque ob causam signa Spiritus, nempe sanationes, et prophetiæ, per Ecclesiæ membra fiunt. Ignorant autem quod Paracletus, qui in Ecclesia immediate operatur, ejusdem substantiæ et virtutis sit cum illo qui sub Veteri Testamento operabatur.

XXV. Angelum definierunt Valentiniani : verbum exsistentis annuntiationem habens. Dicunt autem et Æonas eodem quo Verbum Verba censeri. Apostoli, inquit, in signa duodecim translati sunt. Ad eumdem enim modum quo ab illis perficitur rerum generatio, ita ab apostolis regeneratio.

353 XXVI. Videtur id Jesu quod est visibile. Sapientia et Ecclesia fuerunt ab excellenti semine, quam induit per corpus, uti sentit Theodotus. Invisibile vero nomen quod est Filius unigenitus. Unde cum dicat : *Ego sum ostium* [c], hoc dicit : quod ad eum usque terminum, qui ego sum, venietis, quotquot excellenti semine nati sitis. Cum vero ipse ingreditur, semen quoque una cum illo ingreditur in Plenitudinem, per ostium scilicet colligatum et inductum.

XXVII. Sacerdos ingrediens intra velamen secundum, cum *laminam* [d] juxta altàre ✠ incensi deposuit, tum et ipse in silentio nomen in corde insculptum habens *ingrediebatur* [e]. Significans positionem veluti laminæ aureæ puræ levisque factæ per purgationem quasi corporis, animæ positionem esse : in quo splendor et nomen cultus religiosi erat insculptum, per quod principatibus et potestatibus, qui nomen sortitus est, innotuit. Ponit autem corpus hoc, laminam levem, cum intra velamen secundum in mundo intelligibili exsistat, quod quidem velamen perfectum plenumque est rebus universitatis, juxta altare incensi, juxta angelos ora-

A οἱ δεξιοὶ ἄγγελοι γινώσκουσιν. Ἰδίως γὰρ ἕκαστος γνωρίζει τὸν Κύριον, καὶ οὐχ ὁμοίως πάντες τὸ *πρόσωπον τοῦ Πατρὸς ὁρῶσιν* οἱ ἄγγελοι τούτων τῶν μικρῶν τῶν ἐκλεκτῶν, τῶν ἐσομένων ἐν τῇ αὐτῇ *κληρονομίᾳ* καὶ τελειότητι. Τάχα δὲ τὸ πρόσωπόν ἐστι μὲν καὶ ὁ Υἱός· ἔστι δὲ καὶ ὅσον καταληπτὸν τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ δεδιδαγμένοι θεωροῦσι· τὸ δὲ λοιπὸν ἄγνωστόν ἐστι τοῦ Πατρός.

ΚΔ'. Λέγουσιν οἱ Οὐαλεντινιανοὶ, ὅτι ὃ κατὰ εἷς (83) τῶν προφητῶν ἔσχεν Πνεῦμα ἐξαίρετον εἰς διακονίαν (84), τοῦτο ἐπὶ πάντας τοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐξεχύθη· διὸ καὶ τὰ σημεῖα τοῦ Πνεύματος, ἰάσεις καὶ προφητεῖαι, διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτε-
B λοῦνται. Ἀγνοοῦσι δὲ, ὅτι ὁ Παράκλητος προσεχῶς ἐνεργῶν νῦν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῆς αὐτοῦ οὐσίας (85) ἐστὶ καὶ δυνάμεως τῷ προσεχῶς ἐνεργήσαντι κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην.

ΚΕ'. Τὸν ἄγγελον ὡρίσαντο οἱ ἀπὸ Οὐαλεντίνου λόγον ἀπαγγελίαν ἔχοντα τοῦ ὄντος. Λέγουσι δὲ καὶ τοὺς Αἰῶνας ὁμωνύμως τῷ Λόγῳ Λόγους. Οἱ ἀπόστολοι, φησὶ, μετετέθησαν τοῖς δεκαδύο ζωδίοις. Ὡς γὰρ ὑπ' ἐκείνων ἡ γένεσις διοικεῖται, οὕτως ὑπὸ τῶν ἀποστόλων ἡ ἀναγέννησις.

ΚϚ'. Ὁρᾶται τὸ ὁρατὸν τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ Σοφία καὶ ἡ Ἐκκλησία ἦν τῶν σπερμάτων τῶν διαφερόντων, ἣν ἐστολίσατο διὰ τοῦ σαρκίου, ὥς φησιν ὁ Θεόδοτος. Τὸ δὲ ἀόρατον ὄνομα, ὅπερ ἐστὶν ὁ Υἱὸς ὁ μονογενής. Ὅθεν ὅταν εἴπῃ, *Ἐγώ εἰμι ἡ θύρα*, τοῦτο λέγει,
C ὅτι μέχρι τοῦ ὅρου, οὗ εἰμι ἐγὼ, ἐλεύσεσθε οἱ τοῦ διαφέροντος σπέρματος. Ὅταν δὲ καὶ αὐτὸς εἰσέρχηται, καὶ τὸ σπέρμα συνεισέρχηται (86) αὐτῷ εἰς τὸ Πλήρωμα διὰ τῆς θύρας συναχθὲν καὶ εἰσαχθέν.

ΚΖ'. Ὁ ἱερεὺς εἰσιὼν ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος τοῦ δευτέρου, τό τε *πέταλον* (87) ἀπετίθει παρὰ τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ θυμιάματος, αὐτὸς δὲ ἐν σιγῇ τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ ἐγκεχαραγμένον ὄνομα ἔχων *εἰσῄει*· δεικνὺς τὴν ἀπόθεσιν τοῦ καθάπερ πετάλου χρυσοῦ καθαροῦ γενομένου καὶ κούφου διὰ τὴν κάθαρσιν τοῦ ὥσπερ σώματος, τῆς ψυχῆς ἀπόθεσιν· ἐν ᾧ ἐγκεχάρακτο τὸ γάνωμα καὶ τὸ ὄνομα τῆς θεοσεβείας, δι' οὗ ταῖς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ἐγινώσκετο τὸ ὄνομα περικείμενος. Ἀποτίθεται δὲ τοῦτο τὸ πέταλον τὸ ἀβαρὲς, γε-
D νόμενον ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος τοῦ δευτέρου ἐν τῷ νοητῷ κόσμῳ, ὅ ἐστι δεύτερον ὁλοσχερὲς καταπέτασμα τοῦ παντὸς, παρὰ τὸ θυσιαστήριον τοῦ θυ-

✠ P. 966 ED. POTTER. [a] Heb. I, 14. [b] Matth. XVIII, 10. [c] Joan. X, 7. [d] Exod. XXVIII, 36. [e] Levit. XVI, 3.

(83) *Κατὰ εἷς*. Scribendum potius conjuncte καθεἷς.

(84) *Εἰς διακονίαν*. Conf. quæ paulo superius dixit auctor.

(85) *Τῆς αὐτοῦ οὐσίας*. Congruentius τῆς αὐτῆς οὐσίας, *ejusdem substantiæ*. SYLBURG.

(86) *Συνεισέρχηται*. Forte συνεισέρχεται, ut sensus sit, *cum vero ipse intrat, semen quoque cum eo intrat*. De mystico autem summi sacerdotis in sanctuarium introitu et habitu ejusdem, latius supra pag. 240, 241. SYLBURG.

(87) *Τό τε πέταλον*. Non solum laminam auream nomine DEI inscriptam ponebat sacerdos intra secundum velum ingressurus in die expiationis, verum etiam reliquum omnem ornatum ex ritu summi sacerdotii, quod luctus habitu et pœnitentis illuc ingrederetur, ac quasi simplex sacerdos, nullaque majori pompa a reliquis : quæ vera ac litteralis ratio, non quam auctor ex sua aut Valentinianorum persona hic ἀλληγορεῖ. COMBEF.

μάματος, παρὰ τοὺς λειτουργοὺς τῶν ἀναφερομένων ψυχῶν ἀγγέλους. Γυμνὴ δὲ ἡ ψυχὴ, ἐν δυνάμει τοῦ συνειδότος οἷον σῶμα τῆς δυνάμεως γενομένη, μεταβαίνει (88) εἰς τὰ πνευματικὰ, λογικὴ τῷ ὄντι καὶ ἀρχιερατικὴ γενομένη, ὡς ἂν ἔμψυχον μένῃ, ὡς εἰπεῖν, ὑπὸ τοῦ Λόγου προσεχῶς ἤδη, καθάπερ οἱ ἀρχάγγελοι τῶν ἀγγέλων ἀρχιερεῖς γενόμενοι, καὶ τούτων πάλιν οἱ πρωτόκτιστοι. Ποῦ δὲ ἔτι Γραφῆς καὶ μαθήσεως κατόρθωμα τῇ ψυχῇ ἐκείνῃ τῇ καθαρᾷ γενομένῃ, ὅπου καὶ ἀξιοῦται πρόσωπον πρὸς πρόσωπον Θεὸν ὁρᾷν; Τὴν γοῦν ἀγγελικὴν διδασκαλίαν ὑπερβᾶσα καὶ τὸ ὄνομα τὸ διδασκόμενον ἐγγράφως, ἐπὶ τὴν γνῶσιν καὶ κατάληψιν τῶν πραγμάτων ἔρχεται, οὐκ ἔτι νύμφη, ἀλλ' ἤδη Λόγος γενομένη καὶ παρὰ τῷ νυμφίῳ καταλύων μετὰ τῶν πρωτοκλήτων καὶ πρωτοκτίστων, φίλων μὲν δι' ἀγάπην, υἱῶν δὲ διὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ ὑπακοὴν, ἀδελφῶν δὲ διὰ τὸ τῆς γενέσεως κοινόν. Ὥστε τὸ μὲν τῆς οἰκονομίας ἦν, τὸ πέταλον παρακεῖσθαι καὶ μανθάνειν εἰς γνῶσιν· τὸ δὲ δυνάμεως, τὸ θεοφόρον γίνεσθαι τὸν ἄνθρωπον προσεχῶς ἐνεργούμενον ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ καθάπερ σῶμα αὐτοῦ γινόμενον.

tionum quæ oblatæ fuerint ministros. Nuda vero anima in potentia conscientiæ sicut corpus potentiæ effecta, ad spiritalia transit, rationalis verbo et pontificia evadens, ut jam a Verbo immediate, ut ita loquar, animata maneat, sicut archangeli angelorum pontifices facti et horum similiter qui primum creati sunt. Ubi vero adhuc Scripturæ ac disciplinæ officium animæ illi quæ pura sit, quando etiam facie ad faciem Deum videre meretur? Proinde angelicam doctrinam superans nomenque illud quod scripto docetur, ad cognitionem et rerum comprehensionem venit, non amplius sponsa sed jam Verbum facta, et apud sponsum manens, cum primo vocatis creatisque, amicis quidem ob amorem, filiis vero ob doctrinam et obedientiam, fratribus autem propter ortus communionem. Quare illud quidem dispensationis erat, laminam scilicet gestare ac ad scientiam discere: illud autem potentiæ quod homo Deum portans immediate ab afflatu Domini fiat, ac quasi ejus corpus fuerit.

ΚΗ'. Τὸ, *Θεὸς ἀποδιδοὺς ἐπὶ τρίτην καὶ τετάρτην γενεὰν τοῖς ἀπειθοῦσι*, φασὶν οἱ ἀπὸ Βασιλείδου κατὰ τὰς ἐνσωματώσεις· οἱ δὲ ἀπὸ Οὐαλεντίνου, τοὺς τρεῖς τόπους, δηλοῦσθαι τοὺς ἀριστερούς· τετάρτην δὲ γενεὰν, τὰ σπέρματα αὐτῶν. *Ἔλεον δὲ ποιῶν εἰς χιλιάδας*, ἐπὶ τὰ δεξιά.

XXVIII. Nempe illud: *Deus reddens in tertiam et quartam generationem incredulis* [a], Basilidiani interpretantur de corporum carcere; Valentiniani vero loca tria sinistra significari contendunt, quartam autem generationem, eorum semina. *Faciens vero misericordiam in mille*, de iis qui ad dextram sunt.

ΚΘ'. Ἡ Σιγὴ, φασὶ, μήτηρ οὖσα πάντων τῶν προβληθέντων ὑπὸ τοῦ Βάθους, ὃ μὲν οὐκ ἔσχεν εἰπεῖν, περὶ τοῦ Ἀῤῥήτου σεσίγηκεν· ὃ δὲ κατέλαβε, τοῦτο ἀκατάληπτον προσηγόρευσεν.

XXIX. Sige, dicunt, seu Silentium, quæ mater sit omnium quæ a Bytho, seu profundo, facta sunt, quod de Arrheto, seu ineffabili, loqui non potuit, tacuit; quod vero comprehendit, hoc incomprehensum vocavit.

Λ'. Εἶτα ἐκλαθόμενοι τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, παθεῖν αὐτὸν λέγουσιν ἀθέως. Ὃ γὰρ συνεπάθησεν (89) ὁ Πατὴρ, στερεὸς ὢν τῇ φύσει, φησὶν ὁ Θεόδοτος (90), καὶ ἀνένδοτος, ἐνδόσιμον ἑαυτὸν παρασχὼν, ἵνα ἡ Σιγὴ τοῦτο (91) καταλάβῃ, πάθος ἐστίν· ἡ γὰρ συμπάθεια πάθος τινὸς διὰ πάθος ἑτέρου· ναὶ μὴν καὶ τοῦ πάθους γενομένου, τὸ ὅλον συνεπάθησε, καὶ αὐτοὺς εἰς διόρθωσιν τοῦ παθόντος ἤγαγεν.

XXX. Insuper gloriæ divinæ immemores, Deum pati impie contendunt. Quod enim Pater compassus est, inquit Theodotus, qui natura sua firmus sit, et in quo ✠ nulla sit remissio, gratuitum facilemque semetipsum præbens, uti hoc Sige comprehenderet, passio est. Compassio enim cujusdam passio est ob alterius passionem: quin et cum passio fuerit, universum quoque passione affectum est, et ipsi ad emendationem illius qui passus est, adducti sunt.

ΛΑ'. Ἀλλὰ καὶ εἰ ὁ κατελθὼν Εὐδοκία τοῦ ὅλου ἦν (ἐν αὐτῷ γὰρ πᾶν τὸ Πλήρωμα ἦν *σωματικῶς*·) ἔπαθε δὲ οὗτος, δηλονότι καὶ τὰ ἐν αὐτῷ σπέρματα συνέπαθε, δι' ὧν τὸ ὅλον καὶ τὸ πᾶν εὑρίσκεται πάσχον. Ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τοῦ δωδεκάτου Αἰῶνος πείσεως τὰ ὅλα παιδευθέντα, ὥς φασι, συνεπάθησε. Τότε γὰρ

XXXI. Sed quamvis ille qui descendit, Eudocia seu Voluntas universi fuit (in ipso enim omnis Plenitudo *corporaliter* exstitit [b]); hic quoque passus est, sicuti et ipsa semina, quæ in illo sunt, passione sunt affecta, quorum gratia totum quoque et universum pati invenitur. Sed et passione Æonis

✠ P. 967 ED. POTTER. [a] Deut. v, 9; Num. xiv, 18. [b] Col. ii, 9.

(88) *Μεταβαίνει.* Lactantius lib. vii, cap. 8: *Necesse esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum, et dissolubile: quod autem tenue atque subtile, id vero esse individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum et ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententia fuit etiam Pythagoras ante, ejusque præceptor Pherecydes.*

(89) *Ὁ γὰρ συνεπ.* Legendum videtur οὐ γὰρ συνεπάθησεν· aut ὃ interrogative capiendum pro τί. Sylburg.

(90) *Φησὶν ὁ Θεόδοτος*, etc., in seq. Esse Theodotum inter Valentini sequaces, clarum, qui, velut alii, sectam auxerit acceptaque dogmata cum ætatis plenæ majori impietate cumulaverit. Absurdus igitur epitomatori visus, qui ab illo notatur ut impius: et certe impium quod Deo πάθος tribuit, velut more nostro miserando perturbetur labemque ullam incurrat aut vitium, quod utrumvis (solet) prodere πάθος. Combef.

(91) *Τοῦτο.* Aptius καὶ αὐτό, *et ipsum*: nempe τὸ ὅλον. Sylb.

duodecimi universa castigata, ut loquuntur, et passione pariter affecta sunt. Tunc enim agnoverunt esse se gratia Patris, esse quoque nomen quod nominari non potest, esse denique formam et scientiam. Qui vero voluit Æon, illud quod scientia superius est rapere, ignorantiæ ac deformitati factus est obnoxius; unde et vacuitas scientiæ exstitit, quod est umbra nominis, quod est Filius, qui forma Æonum est. Hic sigillatim Æonum nominis utique est nomen.

XXXII. Cum igitur in Plenitudine sit unitas, Æonum singuli propriam Plenitudinem conjugium habent. Quæcunque igitur ex conjugio, aiunt, proveniunt, plenitudines sunt, quæcunque vero ex uno, imagines. Unde Theodotus Christum qui ex contemplatione Sapientiæ processerit, imaginem Plenitudinis vocavit. Hic autem matrem relinquens et ad Plenitudinem ascendens quasi ab universis detentus est, quinetiam et a Paracleto.

354 XXXIII. Adoptatus attamen est Christus, ut inter plenitudines electus, et rerum mundi hujusce primogenitus. Est itaque verbum hoc prava nostri doctrina ex materia subjecta, Salvatorem primogenitum vocans, cum ille quasi radix et caput nostrum sit. Ecclesia vero ipsius Christi, dicunt, fructus, caventes quod inconveniens est, recepto in Plenitudinem qui ex contemplatione materna ortus est : mater rursus dispensationis principem produxit, in imagine illius qui ab ea fugerat, propter desiderium illius qui fuerit melior, qui character Patris universorum fuit : quapropter et minor ille est, quasi ex passione cupiditatis formaverit. Abominata tamen est, inquiunt illi, cum illius severitatem videret.

XXXIV. Sed et potentiæ sinistræ, ab illa prius quam dextræ productæ, a lucis adventu præsentiaque non formantur. Sinistræ vero relictæ sunt a loco ipso formandæ. Matre itaque una cum Filio et seminibus in ✠ Plenitudinem ingressa, tunc locus matris potestatem ordinemque accipiet, quem nunc habet mater.

XXXV. Jesus *lux* nostra, ut dicit apostolus [a], seipsum *exinaniens* [b], hoc est, ut vult Theodotus; extra terminum exiens, quoniam angelus erat, e Plenitudine angelos seminis excellentis secum eduxit. Et ipse quidem redemptionem, quasi e Plenitudine progressus, habuit, angelos autem ad seminis correctionem duxit : quasi enim pro parte rogant obsecrantque angeli, nostrique gratia detenti, ingredi festinantes, veniam nobis precantur, ut una cum illis nos etiam ingrediamur. Quippe cum nostri fere opus habent ut ingrediantur (quoniam sine nobis ingredi non illis concessum sit, hanc ob

A ἐπέγνωσαν, ὅτι εἰσὶν χάριτι τοῦ Πατρὸς, εἰσὶν ὄνομα ἀνωνόμαστον, μορφὴ καὶ γνῶσις. Ὁ δὲ βουληθεὶς Αἰὼν (92) τὸ ὑπὲρ τὴν γνῶσιν λαβεῖν, ἐν ἀγνωσίᾳ καὶ ἀμορφίᾳ ἐγένετο· ὅθεν καὶ κένωμα γνώσεως εἰργάσατο· ὅπερ ἐστὶ σκιὰ τοῦ ὀνόματος, ὅπερ ἐστὶν Υἱὸς, μορφὴ τῶν Αἰώνων. Οὗτος τὸ κατὰ μέρος ὄνομα τῶν Αἰώνων ἀμέλει ἐστὶ τοῦ ὀνόματος.

ΛΒʹ. Ἐν Πληρώματι οὖν ἑνότητος οὔσης, ἕκαστος τῶν Αἰώνων ἴδιον ἔχει Πλήρωμα, τὴν συζυγίαν. Ὅσα οὖν ἐκ συζυγίας, φασὶ, προέρχεται, πληρώματά ἐστιν· ὅσα δὲ ἀπὸ ἑνὸς, εἰκόνες. Ὅθεν ὁ Θεόδοτος τὸν Χριστὸν ἐξ ἐννοίας προελθόντα τῆς Σοφίας, εἰκόνα B τοῦ Πληρώματος ἐκάλεσεν. Οὗτος δὲ, καταλείψας τὴν μητέρα, ἀνελθὼν εἰς τὸ Πλήρωμα, ἐκρατήθη, ὥσπερ τοῖς ὅλοις, οὕτω δὲ καὶ τῷ Παρακλήτῳ.

ΛΓʹ. Υἱόθετος μέντοι γέγονεν ὁ Χριστὸς, ὡς πρὸς τὰ πληρώματα ἐκλεκτὸς γενόμενος, καὶ πρωτότοκος τῶν ἐνθάδε πραγμάτων. Ἔστιν οὖν ὁ λόγος οὗτος παράκουσμα τοῦ ἡμετέρου ἐκ τοῦ ὑποκειμένου, πρωτότοκον λέγων τὸν Σωτῆρα· καὶ ἔστιν ὡσπερεὶ ῥίζα καὶ κεφαλὴ ἡμῶν. Ἡ δὲ Ἐκκλησία, καρποὶ αὐτοῦ Χριστοῦ, φασὶ, τὸ ἀνοίκειον φυγόντες (93), συσταλέντος εἰς τὸ Πλήρωμα ἐκ τῆς μητρῴας γενομένου ἐννοίας· ἡ μήτηρ αὖθις τὸν τῆς οἰκονομίας προηγάγετο ἄρχοντα, εἰς τύπον τοῦ φυγόντος αὐτὴν κατ' ἐπιπόθησιν αὐτοῦ κρείττονος ὑπάρχοντος, ὃς ἦν τύπος τοῦ Πατρὸς C τῶν ὅλων· διὸ καὶ ἥττων γίνεται, ὡς ἂν ἐκ πάθους τῆς ἐπιθυμίας συνεστῶσα. Ἐμυσάχθη μέντοι ἐνιδοῦσα τὴν ἀποτομίαν αὐτοῦ, ὥς φασιν αὐτοί.

ΛΔʹ. Ἀλλὰ καὶ εὐώνυμοι δυνάμεις, πρῶται προβληθεῖσαι τῶν δεξιῶν ὑπ' αὐτῆς, ὑπὸ τῆς τοῦ φωτὸς παρουσίας οὐ μορφοῦνται· κατελείφθησαν δὲ αἱ ἀριστεραὶ ὑπὸ τοῦ τόπου μορφωθῆναι. Τῆς μητρὸς οὖν μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τῶν σπερμάτων εἰσελθούσης εἰς τὸ Πλήρωμα, τότε ὁ τόπος τὴν ἐξουσίαν τῆς μητρὸς καὶ τὴν τάξιν ἀπολήψεται, ἣν νῦν ἔχει ἡ μήτηρ.

ΛΕʹ. Ὁ Ἰησοῦς *τὸ φῶς* ἡμῶν, ὡς λέγει ὁ ἀπόστολος, ἑαυτὸν *κενώσας*, τουτέστιν ἐκτὸς τοῦ ὅρου γενόμενος, κατὰ Θεόδοτον, ἐπεὶ ἄγγελος ἦν, τοῦ Πληρώματος τοὺς ἀγγέλους τοῦ διαφέροντος σπέρματος D συνεξήγαγεν ἑαυτῷ· καὶ αὐτὸς μὲν τὴν λύτρωσιν ὡς ἀπὸ Πληρώματος προελθὼν εἶχεν, τοὺς δὲ ἀγγέλους εἰς διόρθωσιν τοῦ σπέρματος ἤγαγεν· ὡς γὰρ ὑπὲρ μέρους δέονται καὶ παρακαλοῦσι, καὶ δι' ἡμᾶς κατεχόμενοι, σπεύδοντες εἰσελθεῖν, ἄφεσιν ἡμῖν αἰτοῦνται, ἵνα συνεισέλθωμεν αὐτοῖς· σχεδὸν γὰρ ἡμῶν χρείαν ἔχοντες ἵνα εἰσέλθωσιν· (ἐπεὶ ἄνευ ἡμῶν οὐκ ἐπιτρέπεται αὐτοῖς· διὰ τοῦτο γὰρ οὐδὲ ἡ μήτηρ συνελή-

✠ P. 968 ED. POTTER. [a] Joan. VIII, 12. [b] Phil. II, 7.

(92) Ὁ δὲ βουληθεὶς Αἰών. Clare hoc peccatum diaboli ex superbia ejus pœna scelerumque ex illa castigatione, ut se adversus Deum erigant et quasi a se sibi esse et quas possident dotes tribuant : nec alia in istis desint veræ fidei consona, sed fabulis immista illisque obruta, quibus sic superbi homines et qui scientiæ arcem tenere in Christianis videre vellent, in confusione sua gloriam quærerent, eamque inter Satanæ primogenitos, quasi apostoli Joannis oraculo haberent. COMBEF.

(93) Φυγόντες. Haud scio an verius φυγόντος, genitivo casu, ut mox. SYLB.

λυθεν ἄνευ ἡμῶν, φασίν·) εἰκότως ὑπὲρ ἡμῶν δέονται. A

ΛϚ'. Ἐν ἑνότητι μέντοιγε προεϐλήθησαν οἱ ἄγγελοι ἡμῶν, φασὶν, εἰσιόντες, ὡς ἀπὸ ἑνὸς προελθόντες. Ἐπεὶ δὲ ἡμεῖς ἦμεν, οἱ μεμερισμένοι, διὰ τοῦτο ἐϐαπτίσατο ὁ Ἰησοῦς, τὸ ἀμέριστον μερισθῆναι, μέχρις ἡμᾶς ἑνώσῃ αὐτοῖς εἰς τὸ Πλήρωμα, ἵνα ἡμεῖς οἱ πολλοὶ ἓν γενόμενοι, οἱ πάντες τῷ ἑνὶ τῷ δι' ἡμᾶς μερισθέντι ἀνακραθῶμεν.

ΛΖ'. Οἱ ἀπὸ Ἀδὰμ ἐξελθόντες, οἱ μὲν δίκαιοι, διὰ τῶν ἐκτισμένων τὴν ὁδὸν ποιούμενοι, παρὰ τῷ τόπῳ κατείχοντο, κατὰ τοὺς Οὐαλεντινιανούς· οἱ δὲ ἕτεροι, ἐν τῷ τοῦ σκότου ἐκτισμένῳ ἐν τοῖς ἀριστεροῖς ἔχοντες συναίσθησιν τοῦ πυρός.

B ΛΗ'. Ποταμὸς ἐκπορεύεται πυρὸς ὑποκάτω τοῦ θρόνου τοῦ τόπου, καὶ ῥεῖ εἰς τὸ κενὸν τοῦ ἐκτισμένου· ὅ ἐστιν ἡ γέεννα ἀπὸ κτίσεως τοῦ πυρὸς ῥέοντος, μὴ πληρουμένης (94). Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τόπος πύρινός ἐστι. Διὰ τοῦτο, φησὶ, καταπέτασμα ἔχει, ἵνα μὴ ἐκ τῆς προσόψεως ἀναλωθῇ τὰ πράγματα. Μόνος δὲ ὁ ἀρχάγγελος εἰσέρχεται πρὸς αὐτὸν, οὗ κατ' εἰκόνα καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἰσῄει. Ἔνθεν καὶ ὁ Ἰησοῦς παρακληθεὶς συνεκαθέσθη τῷ τόπῳ, ἵνα μένῃ τὰ πράγματα καὶ μὴ προαναστῇ αὐτοῦ, καὶ ἵνα τὸν τόπον ἡμερώσῃ, καὶ τῷ σπέρματι δίοδον εἰς Πλήρωμα παράσχῃ.

ΛΘ'. Ἡ μήτηρ προϐαλοῦσα τὸν Χριστὸν ὁλόκληρον, καὶ ὑπ' αὐτοῦ καταλειφθεῖσα, τοῦ λοιποῦ οὐκ ἔτι οὐδὲν προέϐαλεν ὁλόκληρον, ἀλλὰ τὰ δυνατὰ παρ' αὐτῇ παρέσχεν· ὥστε καὶ τοῦ τόπου καὶ τῶν κλήρων οὖν τὰ ἀγγελικὰ αὐτὴ προϐάλλουσα, παρ' αὐτῇ κατέχει τῶν ἐκλεκτῶν τῶν ἀγγελικῶν ὑπὸ τοῦ ἄῤῥενος ἔτι πρότερον προϐεϐλημένων. C

Μ'. Τὰ μὲν γὰρ δεξιὰ πρὸ τῆς τοῦ φωτὸς αἰτήσεως προηνέχθη ὑπὸ τῆς μητρὸς, τὰ δὲ σπέρματα τῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν τοῦ φωτὸς αἴτησιν, ὅτε ὑπὸ τοῦ ἄῤῥενος τὰ ἀγγελικὰ τῶν σπερμάτων προεϐάλετο.

ΜΑ'. Τὰ διαφέροντα σπέρματα, φησὶ, μήτε ὡς πάθη, ὧν λυομένων, συνελύθη ἂν καὶ τὰ σπέρματα· μήτε ὡς κτίσιν προεληλυθέναι, ἀλλ' ὡς τέκνα. Ἀπαρτιζομένης γὰρ τῆς κτίσεως, συναπηρτίσθη ἂν καὶ τὰ σπέρματα· διὸ καὶ τὴν οἰκειότητα ἔχει πρὸς τὸ φῶς, ὃ πρῶτον προήγαγε, τουτέστι τὸν Ἰησοῦν, ὁ αἰτησάμενος τοὺς Αἰῶνας Χριστὸς, ἐν ᾧ συνδιυλίσθη κατὰ D δύναμιν καὶ τὰ σπέρματα συνελθόντα αὐτῷ εἰς τὸ Πλήρωμα· διότι πρὸ καταϐολῆς κόσμου εἰκότως λέγεται ἡ Ἐκκλησία ἐκλελέχθαι. Ἐν ἀρχῇ τοίνυν συνελογίσθημεν, φασὶ, καὶ ἐφανερώθημεν. Διὰ τοῦτο ὁ Σωτὴρ λέγει· *Λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν*, μηνύων περὶ τοῦ φωτὸς τοῦ φανέντος καὶ μορφώσαντος, περὶ οὗ Ἀπόστολος λέγει, *Ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον*, τὸν τοῦ διαφόρου σπέρματος. Ὅτε γὰρ ἐφωτίσθη ὁ ἄνθρωπος, τότε εἰς τὸν κόσμον ἦλθε, τουτέστιν ἑαυτὸν ἐκόσμησε, χωρίσας αὐτοῦ τὰ ἐπισκοτοῦντα καὶ συναναμεμιγμένα αὐτῷ

causam enim ne quidem mater absque nobis, aiunt, ingressa est), verisimile est quod pro nobis orent.

XXXVI. In unitatem tamen, aiunt, angeli nostri ingressi producti sunt, ut qui ab uno processerunt. Quoniam vero nos eramus qui divisi fueramus, eam ob causam Jesus baptizatus est, uti quod fuit indivisum divideretur, donec illis in Plenitudine et nos uniret, ut nos multi unum facti, omnes uni, qui pro nobis divisus erat, commisceamur.

XXXVII. Qui quidem Adami sunt posteri, ex his nonnulli justi sunt, nimirum qui per creata iter facientes a loco fuerant detenti, secundum Valentini sequaces : alii autem in tenebrarum creato in sinistris, qui ignis sensu sunt affecti.

XXXVIII. Fluvius igneus sub throno loci ingrediebatur, et fluit in cavitatem creati, quæ est gehenna, quæque a perpetuo ignis fluxu haud impletur. Insuper locus ipse igneus est. Propterea, dicit, velamen habet ut ex conspectu res non dissolvantur. Solus vero archangelus ad illum ingreditur, sub cujus imagine pontifex semel in anno in Sancta sanctorum ingrediebatur. Inde etiam Jesus evocatus loco consedit, ut res maneant et non ante ipsum surgant, utque locum mansuefaciat, ut denique semini transitum in Plenitudinem præberet.

XXXIX. Mater postquam Christum integrum produxerat, et ab eodem fuit derelicta, postea nihil amplius integrum protulit, sed illa, quorum concessa est illi facultas, præbuit. Itaque absque loco clerisque cum ipsa angelos produxerat, apud se continet, electis angelorum a masculo prius productis.

XL. Dextra quidem ante lucis petitionem a matre fuerunt producta, semina vero Ecclesiæ post lucis petitionem, cum a masculo semina angelica producta sunt.

✠ XLI. Excellentia semina, ait, nec ut affectus, quibus solutis et semina una solverentur; neque ut creatura quædam prodierunt, sed ut filii. Quippe creatione soluta, semina quoque simul sunt soluta: quapropter etiam cum luce necessitudinem habent, quam primo produxit, nempe Jesum, Christus qui Æonas petiit, in quo et semina cum eo in Plenitudinem ingressa, similiter pro virili defæcata sunt, quoniam ante jacta mundi fundamenta merito dicitur Ecclesia fuisse electa. Itaque in principio, aiunt, et nos electi manifestatique sumus. Dicit igitur Salvator : *Splendeat lux vestra* [a], indicans seu loquens de luce illius qui apparuit et transformavit, de quo apostolus inquit : *Qui illuminat omnem hominem venientem in mundum* [b], hoc est mundum seminis excellentis. Cum enim illuminatus est homo, tunc in mundum venit, hoc est, seipsum ornavit separatis a se tenebris et passionibus illi ad-

✠ P. 969 ED. POTTER. [a] Matth. v, 16. [b] Joan. i, 9.

(94) *Πληρουμένης*. Scribendum potius πληρουμένη, ut referatur ad γέεννα.

mistis. Adamum quoque cum in mente contineret Demiurgus, seu rerum conditor, in fine creationis eumdem produxit.

XLII. Crux termini hujusce qui in Pleromate seu Plenitudine est, signum est; infideles enim a fidelibus separat, ut ille mundum a Plenitudine. Hancque ob causam semina per signum in humeros suscipiens Jesus, in Plenitudinem induxit: quippe humeri seminis Jesus dicitur, caput autem Christus. Unde dictum est: *Qui non tollit crucem suam et sequitur me, non est frater meus*[a]. Tulit igitur corpus Jesu, quod consubstantiale fuit Ecclesiæ.

355 XLIII. Dicunt igitur quod potestates dextræ Jesu atque Christi nomina cognoverint, ante ejusdem adventum: signum vero dicunt virtutem non scivisse. Dante etiam Spiritu potestatem omnem, approbante similiter et Plenitudine, *angelus consilii*[b] missus est, et post Patrem universorum caput factus est. *Omnia enim in ipso creata sunt visibilia et invisibilia, throni, dominationes, regna, deitates, ministrationes*[c]: *quare Deus etiam ipsum exaltavit, deditque illi nomen supra omne nomen, ut omne genu flectatur, omnisque lingua confiteatur, quod Dominus gloriæ Jesus Christus Salvator*[d], *idem ipse qui ascendit, quique descendit. Quod vero ascendit, quid est nisi quod et descendit? Qui descendit, idem est, in partes terræ infimas, et qui supra cœlos ascendit*[e].

XLIV. Videns autem Sapientia similem ipsum luci quæ ipsam reliquerat, cognovit, accurrit, exsultavit, et denique adoravit: angelos autem masculos cum vidisset qui cum illo missi sunt, incanduit ore rubor, velumque ✠ imposuit. Hujusce mysterii gratia Paulus jubet *ut mulieres potestatem gestent super caput, propter angelos*[f].

XLV. Mox igitur Salvator formam affert, nimirum affectuum damnationem atque medicinam, ostendens quæ a Patre ingenito in Plenitudine, quæque ad ipsam usque essent: amovens vero quibus laboraverat affectus, ipsam quidem ab iisdem immunem fecit. Passiones autem discernens servavit, et non ut ab interiori dispositione liberavit, et diripiebat, sed et ad ipsam dispositionis secundæ substantiam deduxit. Hunc in modum per Salvatoris apparitionem Sapientia est producta, quæque exterius sunt, creata fuerunt. *Omnia enim per ipsum facta sunt, absque illo factum est nihil*[g].

XLVI. Primum itaque ex affectu incorporeo et accidente in incorporeum, in materiam hæc ipsa

A πάθη. Καὶ τὸν Ἀδὰμ ὁ Δημιουργὸς ἐννοίᾳ προσχὼν, ἐπὶ τέλει τῆς δημιουργίας αὐτὸν προήγαγεν.

ΜΒʹ. Ὁ σταυρὸς τοῦ ἐν Πληρώματι ὅρου σημεῖόν ἐστιν· χωρίζει τοὺς ἀπίστους τῶν πιστῶν, ὡς ἐκεῖνος τὸν κόσμον τοῦ Πληρώματος. Διὸ καὶ τὰ σπέρματα ὁ Ἰησοῦς διὰ τοῦ σημείου ἐπὶ τῶν ὤμων βαστάσας εἰσάγει εἰς τὸ Πλήρωμα· ὦμοι γὰρ τοῦ σπέρματος ὁ Ἰησοῦς λέγεται· κεφαλὴ δὲ ὁ Χριστός. Ὅθεν εἴρηται, *Ὃς οὐκ αἴρει τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθεῖ μοι, οὐκ ἔστι μου ἀδελφός* (95). Ἦρεν οὖν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ὅπερ ὁμοούσιον ἦν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

ΜΓʹ. Λέγουσιν οὖν, ὅτι αἱ δεξιαὶ ᾔδεσαν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ τὰ ὀνόματα, καὶ πρὸ τῆς παρουσίας· B ἀλλὰ τὸ σημεῖον οὐκ ᾔδεσαν, φασὶ, δύναμιν (96). Καὶ δόντος πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν τοῦ Πνεύματος, συναινέσαντος δὲ καὶ τοῦ Πληρώματος, ἐκπέμπεται *ὁ τῆς βουλῆς ἄγγελος*, καὶ γίνεται κεφαλὴ τῶν ὅλων μετὰ τὸν Πατέρα. *Πάντα γὰρ ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα, θρόνοι, κυριότητες, βασιλεῖαι, θεότητες, λειτουργίαι· διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε, καὶ ἔδωκεν αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, ἵνα πᾶν γόνυ κάμψῃ, καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσηται, ὅτι Κύριος τῆς δόξης Ἰησοῦς Χριστὸς Σωτὴρ, ἀναβὰς αὐτὸς καὶ καταβάς. Τὸ δὲ, ἀνέβη, τί ἐστιν, εἰ μὴ ὅτι καὶ κατέβη; Ὁ καταβὰς αὐτός ἐστιν εἰς τὰ κατώτατα τῆς γῆς, καὶ ἀναβὰς ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν.*

ΜΔʹ. Ἰδοῦσα δὲ αὐτὸν ἡ Σοφία ὅμοιον τῷ κατα- C λιπόντι αὐτὴν φωτὶ, ἐγνώρισε καὶ προσέδραμε, καὶ ἠγαλλιάσατο καὶ προσεκύνησε· τοὺς δὲ ἄῤῥενας ἀγγέλους τοὺς σὺν αὐτῷ ἐκπεμφθέντας θεασαμένη, κατῃδέσθη καὶ κάλυμμα ἐπέθετο. Διὰ τούτου τοῦ μυστηρίου ὁ Παῦλος κελεύει *τὰς γυναῖκας φορεῖν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, διὰ τοὺς ἀγγέλους.*

ΜΕʹ. Εὐθὺς οὖν ὁ Σωτὴρ ἐπιφέρει αὐτῇ μόρφωσιν τὴν κατάγνωσιν καὶ ἴασιν τῶν παθῶν, δείξας ἀπὸ Πατρὸς ἀγεννήτου τὰ ἐν Πληρώματι καὶ τὰ μέχρι αὐτῆς· ἀποστήσας δὲ τὰ πάθη τῆς πεπονθυίας, αὐτὴν μὲν ἀπαθῆ κατεσκεύασε, τὰ πάθη δὲ διακρίνας ἐφύλαξε, καὶ οὐχ ὥσπερ τῆς ἔνδον (97) διεφορήθη, ἀλλ' εἰς οὐσίαν ἤγαγεν αὐτά τε καὶ τῆς δευτέρας διαθέσεως. Οὕτω διὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπιφανείας ἡ D Σοφία γίνεται, καὶ τὰ ἔξω κτίζεται. *Πάντα γὰρ δι' αὐτοῦ γέγονε, καὶ χωρὶς αὐτοῦ γέγονεν οὐδέν.*

ΜϚʹ. Πρῶτον οὖν ἐξ ἀσωμάτου πάθους καὶ συμβεβηκότος εἰς ἀσώματον, ἐπὶ τὴν ὕλην αὐτὰ μετήν-

✠ P. 970 ED. POTTER. [a] Matth. x, 39. [b] Isa. ix, 6. [c] Col. i, 16. [d] Phil. ii, 9, 10, 11. [e] Eph. iv, 9, 10. [f] I Cor. xi, 10. [g] Joan. i, 3.

(95) *Οὐκ ἔστι μου ἀδελφός.* Vulg. Bib. Matth. x: Οὐκ ἔστι μου ἄξιος· atque ita etiam Clemens supra pag. 321. Ferri tamen et ἀδελφός potest, quoniam apud Lucam xiv, 27, est οὐ δύναταί μου εἶναι μαθητής. SYLBURG.

(96) *Δύναμιν.* Δύναμιν accipiendum per ellipsin præpositionis κατά· aut transposita copula legendum, δύναμιν δόντος καὶ πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν. SYLBURG.

(97) *Τῆς ἔνδον.* Videtur opponere τὸ τῆς ἔνδον, τῷ δευτέρας κτίσεως, ut velit mundum interiorem et quod Pleromate continetur, quidquid affectuum est, passionum, vitiorum, ægritudinum difflasse et exstirpasse, etc. Hæc Valentinianorum Gnosticorumque doctrina, ex illis Origenis disputata et in Ecclesiam invecta. COMBEF.

πλησεν καὶ μετέβαλεν, εἶθ' οὕτως εἰς συγκρίματα (98) A καὶ σώματα· ἀθρόως γὰρ οὐσίαν ποιῆσαι τὰ πάθη οὐκ ἐνῆν· καὶ τοῖς σώμασι κατὰ φύσιν ἐπιτηδειότητα ἐνεποίησεν.

ΜΖ'. Πρῶτος μὲν οὖν Δημιουργὸς ὁ Σωτὴρ γίνεται καθολικός· *ἡ δὲ Σοφία δευτέρα οἰκοδομεῖ οἶκον ἑαυτῇ*, καὶ ὑπήρεισε στύλους ἑπτά· καὶ πρῶτον πάντων προβάλλεται εἰκόνα τοῦ Πατρὸς Θεὸν, δι' οὗ ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, τουτέστι τὰ οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια, τὰ δεξιὰ καὶ τὰ ἀριστερά. Οὗτος, ὡς εἰκὼν Πατρὸς, Πατὴρ γίνεται, καὶ προβάλλει πρῶτον τὸν ψυχικὸν Χριστὸν Υἱοῦ εἰκόνα· ἔπειτα τοὺς ἀρχαγγέλους, αἰώνων εἰκόνας· εἶτα ἀγγέλους, ἀγγέλων, ἐκ τῆς ψυχικῆς καὶ φωτεινῆς. οὐσίας, ἣν φησιν ὁ προφητικὸς λόγος, *Καὶ πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τῶν ὑδάτων*, B κατὰ τὴν συμπλοκὴν τῶν δύο οὐσιῶν τῶν αὐτῶν πεποιημένων, τὸ εἰλικρινὲς ἐπιφέρεσθαι εἰπών· τὸ δὲ ἐμβριθὲς καὶ ὑλικὸν ὑποφέρεσθαι, τὸ θολερὸν καὶ παχυμερές. Ἀσώματον δὲ καὶ ταύτην ἐν ἀρχῇ αἰνίσσεται, τὸ φάσκειν ἀόρατον· οὔτε γὰρ ἀνθρώπῳ τῷ μηδέπω ὄντι ἀόρατος ἦν, οὔτε τῷ (99)... ἐδημιούργει γάρ· ἀλλὰ τὸ ἄμορφον καὶ ἀνείδεον καὶ ἀσχημάτιστον αὐτῆς, ὧδέ πως ἐξεφώνησεν.

ΜΗ'. Διακρίνας δὲ ὁ Δημιουργὸς τὰ καθαρὰ ἀπὸ τοῦ ἐμβριθοῦς, ὡς ἂν ἐνιδὼν τὴν ἑκατέρου φύσιν, φῶς ἐποίησε, τουτέστιν ἐφανέρωσεν, καὶ εἰς φῶς καὶ ἰδέαν προσήγαγεν· ἐπεὶ τόγε ἡλιακὸν καὶ οὐράνιον φῶς πολλῷ ὕστερον ἐργάζεται· καὶ ποιεῖ ἐκ τῶν ὑλικῶν, τὸ μὲν ἐκ τῆς λύπης οὐσιῶδες, κτίζον πνευ- C ματικὰ τῆς πονηρίας (1), πρὸς ἃ ἡ πάλη ἡμῖν, διὸ καὶ λέγει ὁ Ἀπόστολος· *Καὶ μὴ λυπεῖτε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ ἐσφραγίσθητε*· τὸ δὲ ἐκ τοῦ φόβου, τὰ θηρία· τὸ δὲ ἐκ τῆς πλήξεως καὶ ἀπορίας, τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ἐν δὲ τοῖς τρισὶ στοιχείοις τὸ πῦρ ἐναιωρεῖται καὶ ἐνέσπαρται καὶ ἐμφωλεύει, καὶ ὑπὸ τούτων ἐξάπτεται, καὶ τούτοις ἐναποθνήσκει, μὴ ἔχον τύπον ἀποτακτὸν (2) ἑαυτοῦ ὡς καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ἐξ ὧν τὰ συγκρίματα δημιουργεῖται.

ΜΘ'. Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐγίνωσκε τὴν δι' αὐτοῦ ἐνεργοῦσαν, οἰόμενος ἰδίᾳ δυνάμει δημιουργεῖν, φιλεργὸς ὢν φύσει, διὰ τοῦτο εἶπεν ὁ Ἀπόστολος· *Ὑπετάγη τῇ ματαιότητι τοῦ κόσμου οὐχ ἑκὼν, ἀλλὰ διὰ* D *τὸν ὑποτάξαντα, ἐπ' ἐλπίδι*, ὅτι καὶ αὐτὸς ἐλευθερωθήσεται, ὅταν συλλεγῇ τὰ σπέρματα τοῦ Θεοῦ. Τεκμήριον δὲ μάλιστα τοῦ ἀκουσίου τὸ *εὐλογεῖν τὸ Σάββατον* καὶ τὴν ἀπὸ τῶν πόνων ἀνάπαυσιν ὑπερασπίζεσθαι (3).

Ν'. Λαβὼν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, οὐ τῆς ξηρᾶς, ἀλλὰ τῆς πολυμεροῦς καὶ ποικίλης ὕλης μέρος, ψυχὴν

infudit ac transtulit, dein similiter in mista animantium corpora, fieri enim non potuit ut passiones illico substantiam facerent, et corporibus habita naturæ eorumdem ratione utilitatem indidit.

XLVII. Primus itaque Demiurgus, ceu opifex universalis Salvator factus est, dein *Sapientia secunda sibi domum ædificat* [a], collocat columnas septem, primumque omnium Deum Patris imaginem producit, per quem fecit cœlum et terram, hoc est, cœlestia atque terrestria, dextra ac sinistra. Hic ut Patris imago Pater factus est, et producit primum animalem Christum Filii imaginem: dein archangelos Æonum imagines, deinceps angelos angelorum ex animali lucidaque substantia, de qua sermo propheticus: *Et Spiritus Dei ferebatur super aquas* [b], duarum substantiarum complexu quæ cedunt ipsæ et obsequuntur, quod purum supra terram ferri dicens, quod vero grave atque materiale, turbidum crassumque subsidere. Incorpoream vero et hanc esse in principio, nobis innuit, cum et invisibilem nominat. Neque enim homini, qui nondum esset, invisibilis erat, neque Demiurgo ceu opifici, ipse enim condidit: sed quod illius informe, quod speciei, quod figuræ fuerit expers hoc modo enuntiavit.

XLVIII. Discernens vero Demiurgus quæ pura ab eo quod crassum, ut qui amborum naturam optime cognovit, lucem creavit, hoc est, manifestavit, atque ad lucem speciemque produxit. Quippe diu post formatur solis cœlique lumen, idque ex materiatis: nempe quod substantiale fuit ex tristitia, condidit spiritalia nequitiæ, adversus ✠ quæ nobis est lucta, unde dicit Apostolus: *Et ne contristate Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis* [c]: ex timore vero, bestias, ex stupore vero angustiaque, elementa mundi. In tribus autem elementis ignis sublimis exstat, et illis inspersus est, et in illis latet, et sub iisdem accenditur, inque illis moritur, formam sui determinatam non habens sicuti reliqua elementa, ex quibus mista viventiumque corpora formantur.

XLIX. Quoniam vero nesciebat, quæ per ipsum operabatur, virtute propria se res creare existimans, cum natura lubens operetur, propter hoc dixit Apostolus: *Subjectum esse vanitati mundi non sua sponte, sed propter eum qui subjecit in spe* [d], quod ipse etiam liberabitur, cum Dei semina collecta fuerint. Præcipue vero sit indicio quod invitus operatus est, quoniam *Sabbato benedixit* [e], et requiem a laboribus tuetur.

L. Pulvere e terra sumpto non ex arida, sed ex diversis partibus dividua variaque materia terre-

✠ P. 971 ED. POTTER. [a] Prov. ix, 11. [b] Gen. i, 2. [c] Eph. vi, 22; iv, 30. [d] Rom. viii, 20. [e] Gen. ii, 3.

(98) *Συγκρίματα*. Eamdem vocem paulo infra adhibet, ἐξ ὧν τὰ συγκρίματα δημιουργεῖται.

(99) Τῷ. A. supplet τῷ ὄντι. De informi autem cujus mentio mox occurrit, vide et Basilium, p. 6. H. Sylburg.

(1) *Πνευματικὰ τῆς π*. Forte πνεύματα τῆς πονηρίας. Sylburg.

(2) *Τύπον ἀποτ*. Forte τόπον ἀποτακτόν, *locum assignatum*.

(3) *Ὑπερασπίζεσθαι*. Convenientius videtur ὑπερασπάζεσθαι, *amplecti et præferri laboribus*. Sylburg.

nam animam et materialem fabricatus est, rationis expertem, ejusdemque cum bestiarum animabus substantiæ. Hic est homo, qui ad imaginem: qui vero ad ipsius Demiurgi similitudinem, ille est, in quem insufflavit inspiravitque ejusdem substantiæ aliquid, illi angelorum opera inserens. Et eo quidem respectu quo invisibilis est et incorporeus, substantiam ejus vitæ flatum appellavit, cum autem induit formam, *anima vivens* [a] factus est, quodque ita futurum ipse in scriptis prophetarum fatetur.

356 LI. Homo itaque est in homine, animalis in terrestri, non in parte pars, sed in toto totus exsistens, *in ineffabili Dei potentia* [b]: unde in paradiso, in cœlo quarto creatur: quippe illuc caro terrena non ascendit, sed erat animæ divinæ pro carne, quod materiale fuit. Hæc indicat dictum illud: *Hoc nunc os ex ossibus meis* [c]. Anima divina ipsa in carne latens et solida quæque male affecta ac potentior est, hoc in loco significatur. *Et caro de carne mea*, animam materialem significat; quæ divinæ animæ corpus est. De utraque anima Salvator loquitur, cum dicit, *timendum esse eum, qui potest animam hanc atque hoc etiam corpus animale in gehenna perdere* [d].

LII. Carnem hanc *adversarium* [e] vocavit Salvator, Paulus etiam *legem legi mentis meæ repugnantem* [f]; monet quoque Salvator *ligare* [g] ac diripere ejusdem vasa quasi potentis adversus animam cœlestem bellum gerentis, monetque *dum in via sumus* [h] ab illis liberari, ne in carcerem incidamus et pœnam: similiter ✠ et benevolo erga eam animo simus, nec peccatorum licentia alamus aut robur conferamus, sed inde jam mortificemus a malitia abstinendo exilemque reddamus, ut in dissolutione sua exstirpata atque difflata evanescat, neque per se subsistendi facultatem, aut robur aliquod ut in transitu per ignem maneat, obtineat.

LIII. Hoc *zizanium* [i] animæ concretum vocatur, bono nimirum semini. Hoc semen diaboli, quasi ejusdem cum eo substantiæ, et serpens supplantatorque, atque latro, caput regis percutiens. Adamus autem habuit obscure in seipso inque animam suam semen spiritale a Sapientia seminatum, *ordinatum*, ait, *per angelos in manu mediatoris. Mediator vero unius non est, Deus autem unus est* [k]. Per angelos itaque masculos semina ministrantur quæ a Sapientia sunt producta, quatenus fieri contingit. Quo enim pacto Demiurgus qui obscure a Sapientia mo-

A γεώδη καὶ ὑλικὴν ἐτεκτήνατο ἄλογον, καὶ τῆς τῶν θηρίων ὁμοούσιον. Οὗτος κατ' εἰκόνα ἄνθρωπος· ὁ δὲ καθ' ὁμοίωσιν τὴν αὐτοῦ τοῦ Δημιουργοῦ ἐκεῖνός ἐστιν, ὃν εἰς τοῦτον ἐνεφύσησέν τε καὶ ἐνέσπειρεν, ὁμοούσιόν τι αὐτῷ δι' ἀγγέλων ἐνθείς· καθὸ μὲν ἀόρατός ἐστι καὶ ἀσώματος, τὴν οὐσίαν αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς προσεῖπε· μορφωθὲν δὲ, *ψυχὴ ζῶσα* ἐγένετο· ὅπερ εἶναι καὶ αὐτὸς ἐν ταῖς προφητικαῖς γραφαῖς ὁμολογεῖ.

ΝΑ'. Ἄνθρωπος γοῦν ἐστιν ἐν ἀνθρώπῳ, ψυχικὸς ἐν χοϊκῷ, οὐ μέρει μέρος, ἀλλὰ ὅλῳ ὅλος συνὼν, *ἀῤῥήτῳ δυνάμει Θεοῦ*· ὅθεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ τετάρτῳ οὐρανῷ δημιουργεῖται· ἐκεῖ γὰρ χοϊκὴ σὰρξ οὐκ ἀναβαίνει, ἀλλ' ἦν τῇ ψυχῇ θείᾳ (4) οἷον σὰρξ ἡ
B ὑλικὴ. Ταῦτα σημαίνει, *Τοῦτο νῦν ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν μου*· τὴν θείαν ψυχὴν αἰνίσσεται τὴν ἐγκεκρυμμένην τῇ σαρκὶ καὶ στερεὰν καὶ δυσπαθῆ καὶ δυνατωτέραν· *Καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου*· τὴν ὑλικὴν ψυχὴν, σῶμα οὖσαν τῆς θείας ψυχῆς. Περὶ τούτων τῶν δυεῖν καὶ ὁ Σωτὴρ λέγει, *φοβεῖσθαι δεῖν τὸν δυνάμενον ταύτην τὴν ψυχὴν καὶ τοῦτο τὸ σῶμα τὸ ψυχικὸν ἐν γεέννῃ ἀπολέσαι*.

ΝΒ'. Τοῦτο τὸ σαρκίον ἀντίδικον ὁ Σωτὴρ εἶπε, καὶ ὁ Παῦλος *νόμον ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου*· καὶ δῆσαι παραινεῖ καὶ ἁρπάσαι ὡς ἰσχυροῦ τὰ σκεύη, τοῦ ἀντιπολεμοῦντος τῇ οὐρανίῳ ψυχῇ, ὁ Σωτήρ· καὶ ἀπηλλάχθαι αὐτοῦ παραινεῖ κα-
C *τὰ τὴν ὁδὸν*, μὴ τῇ φυλακῇ περιπέσωμεν καὶ τῇ κολάσει· ὁμοίως δὲ καὶ εὐνοεῖν αὐτῷ (5), μὴ τρέφοντας καὶ ῥωννύντας τῇ τῶν ἁμαρτημάτων ἐξουσίᾳ, ἀλλ' ἐντεῦθεν νεκροῦντας ἤδη καὶ ἐξίτηλον ἀποφαίνοντας, ἀποχῇ τῆς πονηρίας, ἵνα ἐν τῇ διαλύσει ταύτῃ διαφορηθὲν καὶ διαπνεῦσαν (6) λάθῃ, ἀλλὰ μὴ καθ' αὐτό τινος ὑποστάσεως λαβόμενον, τὴν ἰσχὺν ἔχῃ παράμονον ἐν τῇ διὰ πυρὸς διεξόδῳ.

ΝΓ'. Τοῦτο *ζιζάνιον* ὀνομάζεται συμφυὲς τῇ ψυχῇ τῷ χρηστῷ σπέρματι. Τοῦτο καὶ σπέρμα τοῦ διαβόλου ὡς ὁμοούσιον ἐκείνῳ, καὶ ὄφις καὶ διαπτερνιστὴς, καὶ λῃστὴς ἐπιτιθέμενος κεφαλῇ βασιλέως. Ἔσχε δὲ ὁ Ἀδὰμ ἀδήλως αὐτῷ ὑπὸ τῆς Σοφίας ἐνσπαρὲν τὸ σπέρμα τὸ πνευματικὸν εἰς τὴν ψυχὴν,
D *διαταγεὶς*, φησὶ, *δι' ἀγγέλων ἐν χειρὶ μεσίτου. Ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς οὐκ ἔστιν*· ὁ δὲ Θεὸς εἷς ἐστιν. Δι' ἀγγέλων οὖν τῶν ἀῤῥένων τὰ σπέρματα ὑπηρετεῖται τὰ εἰς γένεσιν προβληθέντα ὑπὸ τῆς Σοφίας, καθὸ ἐγχωρεῖ γίνεσθαι. Ἅτε γὰρ Δημιουργὸς, ἀδή-

✠ P. 972 ED. POTTER. [a] Gen II, 7. [b] II Cor. XII, 4. [c] Gen. II, 23. [d] Matth. X, 28. [e] Matth. V, 25; Luc. X, 5, 8. [f] Rom. VII, 23. [g] Matth. XII, 29. [h] Luc. XII, 58; Matth. V, 25. [i] Matth. XIII, 25 seqq. [k] Gal. III, 19.

(4) *Θείᾳ*. Θείᾳ legendum esse dativo casu, satis declarant sequentia. SYLBURG.

(5) *Εὐνοεῖν αὐτῷ*. Idem ad Luc. XII, 58, ἀπηλλάχθαι, cum illo transigere, res componere, ac litem finire antequam judicio cum illo experiare. Sed durior hæc Valentinianorum allegoria, ut εὐνοεῖν carni, intelligatur qui jam deterit et extenuat, ut ipsa tandem diffleturque et evanescat, nullamque moram faciat, dum erit transitura per ignem. De corpore carnis vitaque carnali et peccato nihil abhorreret, metaphora ducta ab iis qui ipsi litem dirimunt sibique donant, aut mitius justum faciunt antequam judicis sententia severiore cogantur. COMBEF.

(6) *Διαπνεῦσαν*. Hac voce utitur Clemens Strom. p. 117 edit. Paris.

λος κινούμενος ὑπὸ τῆς Σοφίας, οἴεται αὐτοκίνητος εἶναι· ὁμοίως καὶ οἱ ἄνθρωποι. Πρῶτον οὖν σπέρμα πνευματικὸν τὸ ἐν τῷ Ἀδὰμ προέβαλεν ἡ Σοφία, ἵνα ᾖ τὸ ὀστοῦν ἡ λογικὴ καὶ οὐρανία ψυχὴ μὴ κενή, ἀλλὰ μυελοῦ γέμουσα πνευματικοῦ.

ΝΔ'. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀδὰμ τρεῖς φύσεις γεννῶνται· πρώτη μὲν ἡ ἄλογος, ἧς ἦν Κάϊν, δευτέρα δὲ ἡ λογική, καὶ ἡ δικαία, ἧς ἦν Ἄβελ· τρίτη δὲ ἡ πνευματική, ἧς ἦν Σήθ. Καὶ ὁ μὲν χοϊκὸς ἐστὶ κατ' εἰκόνα, ὁ δὲ ψυχικὸς καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, ὁ δὲ πνευματικὸς κατ' ἰδίαν (7). Ἐφ' οἷς τρισὶν ἄνευ τῶν ἄλλων παίδων τοῦ Ἀδὰμ εἴρηται· *Αὕτη ἡ βίβλος γενέσεως ἀνθρώπων*. Ὅτι δὲ πνευματικὸς ὁ Σήθ, οὔτε ποιμαίνει οὔτε γεωργεῖ, ἀλλὰ παῖδα καρποφορεῖ, ὡς τὰ πνευματικά, καὶ τοῦτον, ὃς ἤλπισεν *ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα Κυρίου*, ἄνω βλέποντα, *οὗ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανῷ*· τοῦτον ὁ κόσμος οὐ χωρεῖ.

ΝΕ'. Τοῖς τρισὶν ἀσωμάτοις ἐπὶ τοῦ Ἀδὰμ τέταρτον ἐπενδύεται τὸν χοϊκόν, τοὺς δερματίνους χιτῶνας. Οὔτ' οὖν ἀπὸ τοῦ πνεύματος οὔτ' οὖν ἀπὸ ἐμφυσήματος σπείρει ὁ Ἀδάμ· θεῖα γὰρ ἄμφω· καὶ δι' αὐτοῦ μέν, οὐχ ὑπ' αὐτοῦ δὲ προβάλλεται ἄμφω. Τὸ δὲ ὑλικὸν αὐτοῦ, ἐνεργὸν εἰς σπέρμα καὶ γένεσιν, ὡς ἂν τῷ σπέρματι συγκεκραμένον, καὶ ταύτης ἐν ζωῇ τῆς ἁρμονίας ἀποστῆναι μὴ δυνάμενος. Κατὰ τοῦτο πατὴρ ἡμῶν ὁ Ἀδάμ.

ΝϚ'. *Ὁ πρῶτος δ' ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκός*. Εἰ δὲ καὶ ἐκ ψυχικοῦ ἔσπειρε καὶ ἐκ πνευματικοῦ, καθάπερ ἐξ ὑλικοῦ, πάντες ἂν ἴσοι καὶ δίκαιοι ἐγεγόνεισαν, καὶ ἐν πᾶσιν ἂν ἡ διδαχὴ ἦν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ μὲν οἱ ὑλικοί, οὐ πολλοὶ δὲ οἱ ψυχικοί· σπάνιοι δὲ οἱ πνευματικοί. Τὸ μὲν οὖν πνευματικὸν φύσει σωζόμενον· τὸ δὲ ψυχικόν, αὐτεξούσιον ὄν, ἐπιτηδειότητα ἔχει πρός τὴν πίστιν καὶ ἀφθαρσίαν, καὶ πρὸς ἀπιστίαν καὶ φθοράν, κατὰ τὴν οἰκείαν αἵρεσιν· τὸ δὲ ὑλικὸν φύσει ἀπόλλυται. Ὅταν οὖν τὰ ψυχικὰ *ἐγκεντρισθῇ τῇ καλλιελαίῳ* εἰς πίστιν καὶ ἀφθαρσίαν, *καὶ μετάσχῃ τῆς πιότητος τῆς ἐλαίας, καὶ ὅταν εἰσέλθῃ τὰ ἔθνη, τότε οὕτω πᾶς Ἰσραὴλ* (8). Ἰσραὴλ δὲ ἀλληγορεῖται ὁ πνευματικός, ὁ ὀψόμενος τὸν Θεόν, ὁ τοῦ πιστοῦ Ἀβραὰμ υἱὸς γνήσιος, *ὁ ἐκ τῆς ἐλευθέρας, οὐχ ὁ κατὰ σάρκα, ὁ ἐκ τῆς δούλης τῆς Αἰγυπτίας*.

ΝΖ'. Γίνεται οὖν ἐκ τῶν γενῶν τῶν τριῶν, τοῦ μὲν μόρφωσις τοῦ πνευματικοῦ, τοῦ δὲ μετάθεσις τοῦ ψυχικοῦ ἐκ δουλείας εἰς ἐλευθερίαν.

ΝΗ'. Μετὰ τὴν τοῦ θανάτου τοίνυν βασιλείαν, μεγάλην μὲν καὶ εὐπρόσωπον τὴν ἐπαγγελίαν πεποιη-

A vetur, a se moveri ipse putat, similiter et homines. Primum itaque semen quod in Adamo fuit, produxit Sapientia, ut os anima rationalis atque cœlestis esset, non vacua sed medulla plena spirituali.

LIV. Ab Adamo autem tres naturæ nascuntur, prima quidem quæ rationis expers fuit, et ad hanc Cain pertinebat; secunda vero ratione prædita justaque, ad quam Abel; tertia vero spiritalis, ad quam Seth. Et terrestris quidem est ad imaginem, animalis vero ad Dei similitudinem, spiritalis denique ad propriam. De tribus hisce, sine cæteris Adami liberis, dictum est: *Hic liber est generationis hominum* [a]. Quod vero Seth spiritualis fuit, nec pastor erat neque terram coluit, sed spirituum more

B prolem genuit, eamque quæ *nomen Domini invocare* [b] speravit; quæ sursum oculos tollat, *cujus conversatio in cœlo* [c], quam mundus non capit.

LV. Tribus in Adamo incorporeis, quartum quoque terrestre induit, pelliceas nimirum tunicas. Proinde nec ex spiritu neque ex spiraculo Adamus seminat, ambo quippe divina. Et per illum quidem, non autem ab illo producuntur ambo. Quod vero illius est terrenum, id ad semen atque generationem efficax est, quasi semini commistum esset, estque ejusmodi, ut ab illa quæ in vita est harmonia abscedere non possit. Hoc itaque modo Pater noster Adamus exstitit, et genuit.

LVI. *Primus homo de terra terrenus* [d]. Quod si ex animali seminasset ac spiritali, ad eumdem mo-

C dum quo ex materiali, omnes pares ac justi nati essemus, et in omnibus doctrina ✠ esset. Itaque multi sunt terreni, non vero multi animales, rari vero qui spirituales sunt. Itaque quod quidem spiritale, natura sua salvatur: quod vero animale liberoque arbitrio præditum, id idoneum est cum ad fidem tum ad incorruptionem, imo et ad infidelitatem ac corruptionem, hocque ex electione ac voluntate propria; quod demum terrenum, natura sua hoc interit. Cum itaque quæ ex animali sunt substantia *inserta sint in bonam olivam*, in fidem, et in incorruptionem, *atque olivæ pinguedinem participet, cum denique gentes fuerint ingressæ*, tunc *ita omnis Israel salvus erit* [e]. Israel autem spiritualis sensu

D allegorico intelligitur, qui Deum sit visurus, Abrahami fidelis filius verus, *matre libera, non secundum carnem natus et ex ancilla Ægyptiaca* [f].

LVII. Fit igitur ex tribus generibus, adeo ut uni quidem forma sit spiritalis, alteri vero animalis ex servitute in libertatem translatio.

LVIII. Post mortis itaque imperium, promissione magna et speciosa quidem perfectum, quæ nihilo-

✠ P. 973 ED. POTTER. [a] Gen. v, 1. [b] Gen. iv, 26. [c] Phil. iii, 20. [d] I Cor. xv, 47. [e] Rom. ii, 23. [f] Gal. iv, 26.

(7) *Κατ' ἰδίαν*. H. dubitat an verius sit κατ' ἰδέαν. SYLBURG.

(8) *Πᾶς Ἰσραήλ*. A. post hæc verba addendum putat σωθήσεται, ex Rom. xi, 26. Sed subaudiri etiam potest ex antecedenti membro verbum εἰσελεύσεται, id est *tunc demum totus Israel intrabit*. De insitione autem latius tractatum supra p. 285. SYLBURG.

minus mortis ministra facta est, omni principatu ac deitate deficiente ac fatiscente, magnus ille pugil Jesus Christus in seipso potentia Ecclesiam sumens, nempe electos ac vocatos quod quidem spiritale a parente, quod vero animale ex dispensatione, salva fecit et extulit quæcunque assumpserat, ac per illa quæque his sunt similia. *Si enim primitiæ sanctæ, etiam massa; si radix sancta, etiam rami.*

357 LIX. Primum itaque semen a parente induit, non qui caperetur, sed qui virtute caperet, quod paulatim per scientiam formatur. Ad locum autem cum venerit, invenit Jesum Christum induisse, qui ante prædicatus fuerat, quem prophetæ atque lex prænuntiabant, et imago Salvatoris erat. Quinetiam et animalis hic Christus, quem induerat, invisibilis erat. Oportebat autem ut ille qui in mundum venturus erat talis esset, qui videri, qui teneri, qui sociam vitæ rationem inire, et demum qui corpus ejusmodi haberet quod sensu percipi posset. Hinc igitur illi corpus est ex invisibili animali substantia, virtute vero ex divina fabrica contextum, cum in mundum sensibilem veniret.

LX. Hoc itaque: *Spiritus sanctus in te superveniet*, corporis Dominici fabricam indicat; *virtus* vero *Altissimi tibi obumbrabit* [a], formationem Dei dicit, quæ corpus in Virgine formavit.

LXI. Quod autem ipse qui assumpsit, diversus fuerit, ex iis manifestum est, quibus fatetur: *Ego sum vita, ego sum veritas* [b], ✠ *ego et Pater unum sumus* [c]. Illud autem spiritale, etiam et animale, quod assumpsit, hunc in modum notum facit: *Puer vero crescebat et proficiebat valde* [d]. Insuper Sapientiæ fuit, ut quod spirituale esset, ostenderet; magnitudinis, ut id quod animale. Per illa vero quæ *ex latere fluxerunt* [e], effluxiones affectuum manifestabat, et affectiones ex libidinosis pravisque rectas sedatasque factas substantias, salutem fuisse consecutas. Et cum dicat: *Oportet Filium hominis reprobari, contumeliis affici, et crucifigi* [f], quasi de alio videtur loqui, nempe de eo qui passionibus sit obnoxius. *Et præcedam vos*, ait, *tertia die in Galilæam* [g], ipse enim omnia præcedit, et animam modo invisibili salvatam se suscitaturum indicavit, restiturumque quo nunc præcedit [h]. Mortuus autem est Spiritu qui super eum in Jordano descendit abscedente, nec virtute propria hoc factum est, sed illius qui subduxit se, ut vim suam mors exsereret, quippe quo pacto vita præsente mori in illo potuit corpus? sic enim et mors potita Salvatoris ipsius esset, quod absurdum. Dolo autem mors expugnata est: corpore enim moriente ac ipsum subigente morte, Salvator, radium potentiæ

A μένην, οὐδὲν δὲ ἧττον διακονίαν θανάτου γεγενημένην, πάσης ἀπειπούσης ἀρχῆς καὶ θεότητος, ὁ μέγας ἀγωνιστὴς Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν ἑαυτῷ δυνάμει τὴν Ἐκκλησίαν ἀναλαβὼν, τὸ ἐκλεκτὸν καὶ τὸ κλητὸν, τὸ μὲν παρὰ τῆς τεκούσης, τὸ πνευματικὸν, τὸ δὲ ἐκ τῆς οἰκονομίας, τὸ ψυχικὸν, ὃ ἀνέσωσε καὶ ἀνήνεγκεν ἅπερ ἀνέλαβε, καὶ δι' αὐτῶν καὶ τὰ τούτοις ὁμοιοῦντα. *Εἰ γὰρ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία, καὶ τὸ φύραμα· εἰ ἡ ῥίζα ἁγία, καὶ οἱ κλάδοι.*

ΝΘ'. Σπέρμα μὲν οὖν πρῶτον παρὰ τῆς τεκούσης ἐνεδύσατο, οὐ χωρισθεὶς ἀλλὰ χωρήσας αὐτὸ δυνάμει, ὃ κατὰ μικρὸν μορφοῦται διὰ γνώσεως· κατὰ δὲ τὸν τόπον γενόμενος, εὗρεν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐνδύσασθαι τὸν προκεκηρυγμένον, ὃν κατήγγελλον οἱ προφῆται καὶ ὁ νόμος, ὄντα εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος. B Ἀλλὰ καὶ οὗτος ὁ ψυχικὸς Χριστὸς, ὃν ἐνεδύσατο, ἀόρατος ἦν. Ἔδει δὲ τὸν εἰς κόσμον ἀφικνούμενον, ἐφ' ᾧ τε ὀφθῆναι, κρατηθῆναι, πολιτεύσασθαι, καὶ αἰσθητοῦ σώματος ἀντέχεσθαι· σῶμα τοίνυν αὐτῷ ὑφάναι τῆς ἐκ τῆς ἀφανοῦς ψυχικῆς οὐσίας, δυνάμει δὲ θείας ἐκ κατασκευῆς εἰς αἰσθητὸν κόσμον ἀφιγμένον.

Ξ'. Τὸ οὖν, *Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ*, τὴν τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου λέγει (9). *Δύναμις δὲ ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι*, τὴν μόρφωσιν δηλοῖ τοῦ Θεοῦ, ἣ ἐνετύπωσε τὸ σῶμα ἐν τῇ Παρθένῳ.

ΞΑ'. Ὅτι μὲν οὖν αὐτὸς ἕτερος ἦν ᾧ ἀνείληφεν (10), δῆλον ἐξ ὧν ὁμολογεῖ, *Ἐγὼ ἡ ζωὴ, ἐγὼ ἡ ἀλήθεια, ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν.* C Τὸ δὲ πνευματικὸν ὃ ἀνείληφεν καὶ τὸ ψυχικὸν οὕτως ἐμφαίνει· *Τὸ δὲ παιδίον ηὔξανεν καὶ προέκοπτεν σφόδρα.* Σοφίας μὲν γὰρ τὸ πνευματικὸν δεῖξαι, μεγέθους δὲ τὸ ψυχικόν. Διὰ δὲ τῶν ἐκρυέντων ἐκ τῆς πλευρᾶς ἐδήλου τὰς ἐκρύσεις τῶν παθῶν, ἀπὸ τῶν ἐμπαθῶν ἀπαθεῖς γενομένας τὰς οὐσίας σεσῶσθαι. Καὶ ὅταν λέγῃ, *Δεῖ τὸν Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀποδοκιμασθῆναι, ὑβρισθῆναι, σταυρωθῆναι*, ὡς περὶ ἄλλου φαίνεται λέγων, δηλονότι τοῦ ἐμπαθοῦς. *Καὶ προάξω ὑμᾶς*, λέγει, *τῇ τρίτῃ τῶν ἡμερῶν εἰς τὴν Γαλιλαίαν*· αὐτὸς γὰρ προάγει πάντα, καὶ τὴν ἀφανῶς σωζομένην ψυχὴν ἀναστήσειν ᾐνίσσετο καὶ ἀποκαταστήσειν οὗ νῦν προάγει. Ἀπέθανε δὲ, ἀποστάντος τοῦ καταβάντος ἐπ' αὐτῷ ἐπὶ τῷ Ἰορδάνῃ D Πνεύματος, οὐκ ἰδίᾳ γενομένου, ἀλλὰ συσταλέντος, ἵνα καὶ ἐνεργήσῃ ὁ θάνατος· ἐπεὶ πῶς, τῆς ζωῆς παρούσης ἐν αὐτῷ, ἀπέθανε τὸ σῶμα; οὕτω γὰρ ἂν καὶ αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ὁ θάνατος ἐκράτησεν ἄν· ὅπερ ἄτοπον. Δόλῳ δὲ ὁ θάνατος κατεστρατηγήθη· ἀποθανόντος γὰρ τοῦ σώματος καὶ κρατήσαντος αὐτὸν τοῦ θανάτου, ἀναστείλας τὴν ἐπελθοῦσαν ἀκτῖνα τῆς δυνάμεως ὁ Σωτὴρ, ἀπείλεσε μὲν τὸν θάνατον (11), τὸ δὲ θνητὸν σῶμα ἀποβαλὼν πάθη ἀνέ-

✠ P. 974 ED. POTTER. [a] Luc. I, 35. [b] Joan. XIV, 6. [c] Joan. X, 30. [d] Luc. II, 40, 52. [e] Joan. XIX, 34. [f] Luc. IX, 22. [g] Matth. XXVI, 32. [h] Act. II, 24.

(9) *Λέγει*. Post hoc verbum deesse videtur σύλληψιν, aut simile quid. SYLBURG.

(10) *Ἕτερος ἦν ᾧ ἀν*. Congruentius forte ἕτερος ἦν οὗ ἀνείληφεν, *alius* (seu *diversus*) *ab eo quem assumpsit*. SYLBURG.

(11) *Ἀπείλεσε μὲν τὸν θάνατον*. Legendum vi

στησε. Τὰ ψυχικὰ μὲν οὖν οὕτως ἀνίσταται καὶ A ἀνασώζεται· πιστεύσαντα δὲ τὰ πνευματικὰ ὑπὲρ ἐκεῖνα σώζεται, ἐνδύματα γάμων τὰς ψυχὰς λαβόντα.

ΞΒ'. Κάθηται μὲν οὖν ὁ ψυχικὸς Χριστὸς ἐν δεξιᾷ τοῦ Δημιουργοῦ· καθὸ καὶ ὁ Δαβὶδ λέγει, *Κάθου ἐκ δεξιῶν μου*, καὶ τὰ ἑξῆς· κάθηται δὲ *μέχρι συντελείας, ἵνα ἴδωσιν εἰς ὃν ἐξεκέντησαν*. Ἐξεκέντησαν δὲ τὸ φαινόμενον, ὃ ἦν σὰρξ τοῦ ψυχικοῦ. *Ὀστοῦν γὰρ αὐτοῦ οὐ συντριβήσεται*, φησί· καθάπερ ἐπὶ τοῦ Ἀδὰμ τὴν ψυχὴν ὀστοῦν ἠλληγόρησεν ἡ προφητεία. Αὐτὴ γὰρ ἡ ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ, πάσχοντος τοῦ σώματός, ἑαυτὴν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Πατρὸς παρακατέθετο. Τὸ δ' ἐν τῷ ὀστέῳ πνευ- B ματικὸν οὐκ ἔτι παρακατατίθεται· ἀλλ' αὐτὸς σώζει.

ΞΓ'. Ἡ μὲν οὖν τῶν πνευματικῶν ἀνάπαυσις ἐν Κυριακῇ ἐν ὀγδοάδι (12), ἡ Κυριακὴ ὀνομάζεται· παρὰ τῇ μητρὶ ἔχοντα τὰς ψυχὰς τὰ ἐνδύματα ἄχρι συντελείας· αἱ δὲ ἄλλαι πισταὶ ψυχαὶ παρὰ τῷ Δημιουργῷ· περὶ δὲ τὴν συντέλειαν ἀναχωροῦσι καὶ αὗται εἰς ὀγδοάδα. Εἶτα τὸ δεῖπνον τῶν γάμων, κοινὸν πάντων τῶν σωζομένων, ἄχρις ἂν ἀπισωθῇ πάντα καὶ ἄλληλα γνωρίσῃ.

ΞΔ'. Τὸ δὲ ἐντεῦθεν ἀποθέμενα τὰ πνευματικὰ τὰς ψυχὰς ἅμα τῇ μητρὶ κομιζομένῃ τὸν νυμφίον, κομιζόμενα καὶ αὐτὰ τοὺς νυμφίους τοὺς ἀγγέλους C ἑαυτῶν, εἰς τὸν νυμφῶνα ἐντὸς τοῦ ὅρου εἰσίασι, καὶ πρὸς τὴν τοῦ Πνεύματος ὄψιν ἔρχονται Αἰῶνες νοεροὶ γενόμενα, εἰς τοὺς νοεροὺς καὶ αἰωνίους γάμους τῆς συζυγίας.

ΞΕ'. Ὁ δὲ τοῦ δείπνου μὲν ἀρχιτρίκλινος, τῶν γάμων δὲ παράνυμφος, *τοῦ νυμφίου δὲ φίλος*, ἑστὼς ἔμπροσθεν τοῦ νυμφῶνος, ἀκούων τῆς φωνῆς τοῦ νυμφίου, χαρᾷ χαίρει. Τοῦτο αὐτοῦ τὸ πλήρωμα τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀναπαύσεως.

ΞϚ'. Ὁ Σωτὴρ τοὺς ἀποστόλους ἐδίδασκε, τὰ μὲν πρῶτα τυπικῶς καὶ μυστικῶς, τὰ δὲ ὕστερα παραβολικῶς καὶ ἠνιγμένως, τὰ δὲ τρίτα σαφῶς καὶ γυμνῶς κατὰ μόνας (13).

ΞΖ'. Ὅτε ἦμεν *ἐν τῇ σαρκί*, φησὶν ὁ Ἀπόστολος, D ὥσπερ ἔξω τοῦ σώματος ἤδη λαλῶν. Σάρκα οὖν λέγειν αὐτόν φασιν ἐκείνην τὴν ἀσθένειαν, τὴν ἀπὸ τῆς ἄνω γυναικὸς προβολήν. Καὶ ὅταν ὁ Σωτὴρ πρὸς Σαλώμην (14) λέγῃ, μέχρι τότε εἶναι θάνατον, ἄχρις ἂν αἱ γυναῖκες τίκτωσιν, οὐ τὴν γένεσιν κακίζων ἔλεγεν, ἀναγκαίαν οὖσαν διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν πιστευόντων· δεῖ γὰρ εἶναι τὴν γένεσιν ταύτην, ἄχρις

supervenientem contrahens, mortem quidem fugavit, mortale vero corpus passiones excutiens suscitavit. Quæ itaque animalia sunt, hunc in modum suscitat salvaque facit: spiritalia vero fide imbuta, excellentiorem obtinent salutem, vestimenta nuptiarum animas nacta.

LXII. Christus itaque animalis in dextera Demiurgi sedet, sicuti David ait: *Sede a dexteris meis* [a], et quæ sequuntur. *Ad consummationem* [b] vero sedet, *ut videant in quem confixerunt* [c]. Confixerunt vero quod sensibus subjectum fuit, quod quidem fuit animalis caro. *Os enim*, ait, *ejus non comminuetur* [d], sicuti etiam in Adamo ossis nomine sensu spirituali animam induxit prophetia. Ipsa enim Christi anima corpore patiente, seipsam in manu Demiurgi commendavit [e]. Quod vero in osse spiritale, non amplius commendatur, sed ipse salutem præstat.

LXIII. Requies itaque spiritalium in Dominica, in ogdoade ceu octava, quæ Dominica dicitur, quæ apud matrem animas indumenta habent ad consummationem usque, cæteræ vero fideles animæ apud Demiurgum: in consummatione vero recedunt et ipsæ in ogdoadem; dein cœna nuptiarum communis omnium qui salutem consequentur, donec omnia fuerint æqualia, seque alia invicem cognoverint.

✠LXIV. Exinde vero spiritalia animabus abjectis una cum matre sponsum consecuta, sponsos similiter angelos suos et ipsa consecuta, in thalamum intra terminum ingrediuntur, et in conspectum Spiritus veniunt, Æones intelligentes facta, in spiritales scilicet æternasque conjugii nuptias.

LXV. Cœnæ vero architriclinus, ac nuptiarum pronubus, *sponsi vero amicus* [f], stans ante thalamum, sponsi vocem audiens, gaudio gaudet. Hoc illius gaudii plenitudo et quietis [g].

LXVI. Salvator apostolos docebat primo quidem typice ac mystice, dein vero parabolis atque ænigmatice, postremo clare et nude seorsim assumptos.

LXVII. Cum essemus *in carne* [h], inquit Apostolus, quasi jam extra corpus loqueretur. Carnem igitur vocat, inquiunt, infirmitatem illam quæ a propagine primæ mulieris fuit. Et cum Salvator ait Salomæ, tandiu mortem fore, quandiu mulieres parerent, non quasi generationem criminaretur, hoc dixit, quæ ad salutem fidelium est necessaria; oportet enim generationem hanc esse, donec semen

✠ P. 975 POTTER. ED. [a] Psal. cix, 1. [b] Act. iii, 21. [c] Zach xii, 10. [d] Joan. xix, 37 Ex. xii, 46. [e] Luc. xxiii, 46. [f] Joan. ii, 8; iii, 29. [g] Joan. xvi, 24. [h] Rom. vii, 5.

detur ἠπείλησε μὲν τῷ θανάτῳ, *minatus est morti*: vel saltem ἠπείλεσε, *devolvit* (id est submovit) *mortem*. Sylburg.

(12) *Ἐν Κυριακῇ ἐν ὀγδ.* Scribendum potius videtur ἐν Κυριακῇ ὀγδοάδι; *in Dominica ogdoade*.

(13) *Κατὰ μόνας*. Malim conjuncte καταμόνας.

(14) *Σαλώμην*. Conf. Clementis *Strom.* iii, p. 540.

quod ante sit prædestinatum, productum fuerit : sed de prima muliere obscure significat, cujus passiones creatura fuerunt, et quæ substantias informes producat, per quam et Dominus ipse descendit, ut a passione nos liberaret, et semetipsum illi insereret

358 LXVIII. Quandiu quidem feminæ tantum filii fuimus, quasi conjugio turpi, imperfecti, infantes, stulti et infirmi, atque informes, abortivorum ad instar mulieris filii eramus editi; postquam vero a Salvatore formam accepimus, viri nuptialisque thalami filii evasimus,

LXIX. Fatum quidem est concursus multarum sibique contrariarum virtutum. Hæ vero sunt invisibiles et obscuræ, quibus cura motus astrorum commissa est, perque illa præsident resque administrant. Quo enim pacto illorum unumquodque mundi motu abreptum una movetur, illorum quæ secundum idem inclinamentum facta sunt, velut ipsius filiorum dominatum obtinuit.

LXX. Per sidera itaque non erratica errantiaque potestates invisibiles quæ his præsunt invectæ, rerum ortus dispensant atque prospiciunt. Sidera vero ipsa nil quidem faciunt, vim autem potestatum dominantium indicant, ad eum modum quo volatus avium aliquid significat, at nihil præstat.

LXXI. Duodecim igitur signa ac septem stellæ, quæ ingrediuntur, hæcque percurrunt, nunc quidem una comitantur, nunc vero occurrunt, horum ortus quæ a potestatibus ✠ moventur, motum substantiæ indicant ut generentur animalia, atque sibi contrariorum conversionem. Diversæ vero sunt cum stellæ tum potestates, beneficæ, maleficæ, dextræ, sinistræ : his commune est quod genitum. Harum autem quodlibet proprio tempore nascitur, illo qui dominatur quæ juxta naturam sunt perficiente, hoc quidem in principio, illud vero in fine.

LXXII. Ab hoc potestatum dissidio ac pugna Dominus nos liberat, et pacem præbet ab acie hac instructa potestatum et angelorum, qua hi quidem pro nobis, illi vero contra nos collocantur, alii quidem militibus sunt similes qui nobis auxilio sunt, ut Dei ministri; alii vero latronibus. Qui enim malus est, non a rege succinctus accepit gladium, sed sibi per vecordiam ac superbiam ipse rapuit.

LXXIII. Propter adversarios alii per corpus resque externas animam invadunt servitutique addicunt : qui vero dextri sunt, non idonei sunt ut nobiscum comites salutem præbeant nosque custodiant, non enim perfecte prospiciunt, sicut bonus Pastor; sed *mercenario* similis quisque, qui cum *lu-*

✠ P. 976 ED. POTTER.

(15) Ἄστρα. De astris quoque Philo pag. 6. οἷς δυνάμεις μὲν ἔδωκεν ὁ Θεὸς, οὐ μὴν αὐτοκρατεῖς. H. SYLBURG.

A ἂν τὸ σπέρμα προσενεχθῇ τὸ προλελογισμένον· ἀλλὰ περὶ τῆς ἄνω θηλείας αἰνίττεται, ἧς τὰ πάθη κτίσις γέγονεν, τῆς καὶ τὰς ἀμόρφους οὐσίας προβαλλούσης, δι' ἣν καὶ ὁ Κύριος κατῆλθεν, ἀπὸ μὲν τοῦ πάθους ἡμᾶς ἀποσπάσων, ἑαυτὸν δὲ εἰσποιησάμενος.

ΞΗ'. Ἄχρι μὲν γὰρ ἦμεν τῆς θηλείας μόνης τέκνα, ὡς ἂν αἰσχρᾶς συζυγίας, ἀτελῆ καὶ νήπια καὶ ἄφρονα καὶ ἀσθενῆ καὶ ἄμορφα, οἷον ἐκτρώματα προσενεχθέντα, τῆς γυναικὸς ἦμεν τέκνα· ὑπὸ δὲ τοῦ Σωτῆρος μορφωθέντες, ἀνδρὸς καὶ νυμφῶνος γεγόναμεν τέκνα.

ΞΘ'. Ἡ εἱμαρμένη ἐστὶ σύνοδος πολλῶν καὶ ἐναντίων δυνάμεων· αὗται δέ εἰσιν ἀόρατοι καὶ ἀφανεῖς, ἐπιτροπεύουσαι τὴν τῶν ἄστρων φορὰν, καὶ δι' ἐκεί-
B νων πολιτευόμεναι. Καθὸ γὰρ ἕκαστον αὐτῶν ἔφθακεν τῇ τοῦ κόσμου κινήσει συναναφερόμενον, τῶν κατ' αὐτὴν τὴν ῥοπὴν γενομένων εἴληχεν τὴν ἐπικράτειαν, ὡς αὐτοῦ τέκνων.

Ο'. Διὰ τῶν ἀπλανῶν τοίνυν καὶ πλανωμένων ἄστρων αἱ ἐπὶ τούτων ἀόρατοι δυνάμεις ἐποχούμεναι, ταμιεύουσι τὰς γενέσεις καὶ προσκοποῦσι· τὰ δὲ ἄστρα (15), αὐτὰ μὲν οὐδὲν ποιεῖ, δείκνυσι δὲ τὴν ἐνέργειαν τῶν κυρίων δυνάμεων, ὥσπερ καὶ ἡ τῶν ὀρνίθων πτῆσις σημαίνει τι, οὐχὶ ποιεῖ.

ΟΑ'. Τὰ τοίνυν δεκαδύο ζώδια, καὶ οἱ ταῦτα ἐπιόντες ἑπτὰ ἀστέρες, τοτὲ μὲν συνοδεύοντες, τοτὲ δὲ ὑπαπατῶντες, ἀνατέλλοντες οὗτοι, πρὸς τῶν δυνά-
C μεων κινούμενοι, κίνησιν τῆς οὐσίας δηλοῦσιν εἰς γένεσιν τῶν ζώων, καὶ τὴν τῶν περιστάσεων τροπήν. Διάφοροι δ' εἰσὶ καὶ οἱ ἀστέρες καὶ αἱ δυνάμεις· ἀγαθοποιοὶ, κακοποιοὶ, δεξιοὶ, ἀριστεροί· ὧν κοινὸν τὸ τικτόμενον· ἕκαστον (16) δὲ αὐτῶν γίνεται κατὰ καιρὸν τὸν ἴδιον, τοῦ δυναστεύοντος τὰ κατὰ φύσιν ἀποτελοῦντος, τὸ μὲν ἐν ἀρχῇ, τὸ δὲ ἐπὶ τέλει.

ΟΒ'. Ἀπὸ ταύτης τῆς στάσεως καὶ μάχης τῶν δυνάμεων ὁ Κύριος ἡμᾶς ῥύεται, καὶ παρέχει τὴν εἰρήνην ἀπὸ τῆς τῶν δυνάμεων καὶ τῆς τῶν ἀγγέλων παρατάξεως, ἣν οἱ μὲν ὑπὲρ ἡμῶν, οἱ δὲ καθ' ἡμῶν παρατάσσονται· οἱ μὲν γὰρ στρατιώταις ἐοίκασι, συμμαχοῦντες ἡμῖν, ὡς ἂν ὑπηρέται Θεοῦ· οἱ δὲ, λη-
D σταῖς· ὁ γὰρ πονηρὸς οὐ παρὰ βασιλέως ἐζώσατο λαβὼν τὴν μάχαιραν, ἑαυτῷ δὲ ἐξ ἀπονοίας ἁρπάσας.

ΟΓ'. Διὰ δὴ τοὺς ἀντικειμένους οἱ διὰ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐκτὸς ἐπιβατεύουσι τῆς ψυχῆς, καὶ ἐνεχυράζουσι εἰς δουλείαν. Οἱ δὲ δεξιοὶ οὐχ εἰσὶν ἱκανοὶ παρακολουθοῦντες σώζειν καὶ φυλάσσειν ἡμᾶς· οὐ γάρ εἰσι τέλεον προνοητικοὶ, ὥσπερ ὁ ἀγαθὸς Ποιμήν· ἀλλὰ *μισθωτῷ* παραπλήσιος ἕκαστος, *τὸν λύκον*

(16) Ἕκαστον. Flor. ἑκάστου, genitivo casu. SYLBURG.

ὁρῶντι προσιόντα καὶ φεύγοντι, καὶ οὐ προθύμῳ τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν ἰδίων προβάτων ἐπιδιδόναι. Πρὸς ἔτι (17) δὲ καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὑπὲρ οὗ ἡ μάχη, ἀσθενὲς ὂν ζῶον, εὐεπίφορόν ἐστι πρὸς τὸ χεῖρον καὶ τοῖς μισοῦσι συλλαμβανόμενον· ὅθεν καὶ πλείω τὰ κακὰ ὑπάρχει αὐτῷ. Διὰ τοῦτο ὁ Κύριος κατῆλθεν εἰρήνην ποιήσων τοῖς ἀπ' οὐρανῶν (18), οὐ τοῖς ἀπὸ γῆς, ὥς φησιν ὁ Ἀπόστολος· *Εἰρήνη ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ δόξα ἐν ὑψίστοις*.

ΟΔ'. Διὰ τοῦτο ἀνέτειλε ξένος ἀστὴρ καὶ καινὸς, καταλύων τὴν παλαιὰν ἀστροθεσίαν (19), καινῷ φωτὶ, οὐ κοσμικῷ λαμπόμενος, ὁ καινὰς ὁδοὺς καὶ σωτηρίους τρεπόμενος· αὐτὸς ὁ Κύριος ἀνθρώπων ὁδηγὸς, ὁ κατελθὼν εἰς γῆν, ἵνα μεταθῇ τοὺς εἰς τὸν Χριστὸν πιστεύσαντας ἀπὸ τῆς εἱμαρμένης εἰς τὴν ἐκείνου πρόνοιαν.

ΟΕ'. Ὅτι δὲ ἔστι, φασὶν, εἱμαρμένη, τοῖς ἄλλοις τὰ ἀποτελέσματα προλεγόμενα δείκνυσιν· ἐναργὴς δὲ ἀπόδειξις καὶ ἡ τῶν μαθημάτων θεωρία. Αὐτίκα οἱ μάγοι οὐ μόνον *εἶδον τὸν ἀστέρα τοῦ Κυρίου*, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀληθὲς ἔγνωσαν, ὅτι βασιλεὺς ἐτέχθη, καὶ ὧν βασιλεὺς, ὅτι θεοσεβῶν (20). Τότε Ἰουδαῖοι μόνοι διαβόητοι ἦσαν ἐπὶ θεοσεβείᾳ· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ὁ Σωτὴρ πρὸς θεοσεβεῖς κατιὼν, ἐπὶ τούτους ἦλθε πρώτους τοὺς τότε ἐπὶ θεοσεβείᾳ δόξαν ἀποφερομένους.

ΟϚ'. Ὡς οὖν ἡ γέννησις τοῦ Σωτῆρος γενέσεως ἡμᾶς καὶ εἱμαρμένης ἐξέβαλεν, οὕτω καὶ τὸ βάπτισμα αὐτοῦ πυρὸς ἡμᾶς ἐξείλετο, καὶ τὸ πάθος πάθους, ἵνα κατὰ πάντα ἀκολουθήσωμεν αὐτῷ. Ὁ γὰρ *εἰς θεὸν βαπτισθεὶς* εἰς Θεὸν ἐχώρησεν, *καὶ εἴληφεν ἐξουσίαν ἐπάνω σκορπίων καὶ ὄφεων περιπατεῖν*, τῶν δυνάμεων τῶν πονηρῶν. Καὶ τοῖς ἀποστόλοις ἐντέλλεται, *Περιιόντες κηρύσσετε, καὶ τοὺς πιστεύοντας βαπτίζετε εἰς ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος*· εἰς οὓς ἀναγεννώμεθα, τῶν λοιπῶν δυνάμεων ἁπασῶν ὑπεράνω γινόμενοι.

ΟΖ'. Ταύτῃ θάνατος καὶ τέλος λέγεται τοῦ παλαιοῦ βίου τὸ βάπτισμα, ἀποτασσομένων ἡμῶν ταῖς πονηραῖς ἀρχαῖς· ζωὴ δὲ κατὰ Χριστὸν, ἧς μόνος αὐτὸς κυριεύει. Ἡ δύναμις δὲ τῆς μεταβολῆς τοῦ βαπτισθέντος οὐ περὶ τὸ σῶμα, (ὁ αὐτὸς γὰρ ἀναβαίνει·) ἀλλὰ περὶ ψυχήν. Αὐτίκα δοῦλος Θεοῦ ἅμα τῷ ἀνελθεῖν τοῦ βαπτίσματος καὶ πρὸς τῶν ἀκαθάρτων λέγεται (21) πνευμάτων, καὶ εἰς ὃν πρὸ ὀλίγου ἐνήργουν, τοῦτον ἤδη φρίσσουσιν.

ΟΗ'. Μέχρι τοῦ βαπτίσματος οὖν ἡ εἱμαρμένη, φασὶν, ἀληθής· μετὰ δὲ τοῦτο οὐκ ἔτι ἀληθεύουσιν

A *pum venientem viderit* [a], fugam init, et non illi, qui prompte et animo alacri pro ovibus suis vitam suam deponit. Insuper et homo cujus gratia est pugna, animal est imbecillum, et quod facile in pejus mutetur, ac illis qui odio habent auxilium fert; hinc est quod plura illi mala obtingunt. Hanc ob causam descendit Dominus, ut ille qui e cœlis et non qui e terra pacem præberet, uti dicit Apostolus: *Pax in terra, et gloria in excelsis* [b].

LXXIV. Itaque stella nova ac insolita orta est, nova luce veterem stellarum positionem solvens, non luce quæ mundi fuerit lucens, sed quæ vias novas et quæ saluti conducunt, ostendat. Nempe Dominus ipse qui hominibus viæ dux est, quique in terram descendit, ut e fato ad illius providentiam B illos qui in Christum credant, transferret.

LXXV. Quod vero, dicunt, sit fatum, quæ prædicta de aliis sunt, certoque evenerunt, ostendunt. Probatio vero perspicua est scientiarum contemplatio. Statim magi non modo *stellam Domini viderunt* [c], sed et quod verum esset cognoverunt, quod rex natus esset, et quorum rex fuerit, nempe Dei cultorum. Porro Judæi soli cultus divini respectu celebres tunc habebantur. Et hanc ob causam est, quod Salvator ad Dei cultores descendens, ad illos primum venit ✠, qui tunc temporis ob cultum divinum gloriam retulerunt.

LXXVI. Prout itaque Salvatoris nativitas nos genesi fatoque, sic et ejusdem baptisma ab igne C nos liberavit, et passio a passione, ut in omnibus eum sequamur. Qui enim *in Deum baptizatus est* [d], in Deum concessit, *accepitque potestatem super scorpiones ac serpentes calcandi* [e], hoc est in potestates improbas. Jubet quoque apostolos, *Circumeuntes prædicate, et eos qui credent baptizate in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* [f]: in quos renascimur reliquis omnibus potestatibus superiores facti.

LXXVII. Hanc ob causam vitæ veteris mors atque finis baptisma dicitur, nobis potestatibus malis renuntiantibus. Vita vero secundum Christum, cujus solus ipse dominus est: virtus autem mutationis ejus qui baptizatus est, non quoad corpus attenditur, D idem enim ascendit, sed quoad animam. Illico Dei servus, quam primum a baptismate ascenderit spiritibus ipsis impuris aurem etiam præbet, et in quem paulo ante agebant, hunc jam timent tremuntque.

LXXVIII. Ad baptismum itaque usque, fatum, dicunt, verum sit: at post ipsum veri nihil lo-

✠ P. 977 ED. POTTER. [a] Joan. x, 11. [b] Luc. II, 14. [c] Matth. II, 2. [d] Gal. III, 27. [e] Luc. x, 19. [f] Matth. XXVIII, 19.

(17) *Πρὸς ἔτι*. Malim conjunctim προσέτι.

(18) Ἀπ' *οὐρανῶν*. A. ἀπ' οὐρανοῦ, singulari numero: Flor. ambiguo errore ἀπ' οὐρανόν. SYLB.

(19) *Ἀστροθεσίαν*. Post hanc vocem non male distinxeris, ut sequens commation καινῷ φωτὶ, cum sequenti participio jungatur, non cum antecedenti. SYLBURG.

(20) *Ὅτι θεοσεβ*. Plena structura est, ὅτι θεοσεβῶν ἐτέχθη βασιλεύς. Τότε γὰρ Ἰουδ. SYLBURG.

(21) *Λέγεται*. Λέγεται ferri potest, nempe pro ὁμολογεῖται, si quis tamen λείπεται aut φεύγεται malit, per me licet. SYLBURG.

quuntur astrologi. Est autem non solum lavacrum quod in libertatem nos asserit, verum etiam et scientia quales fuerimus, quid sumus effecti, ubi eramus, vel ubi fuimus conjecti, quo properamus, unde redempti sumus, quid generatio, quid regeneratio.

A οἱ ἀστρολόγοι. Ἔστιν δὲ οὐ τὸ λουτρὸν μόνον τὸ ἐλευθεροῦν, ἀλλὰ καὶ ἡ γνῶσις· τίνες ἦμεν, τί γεγόναμεν· ποῦ ἦμεν, ἢ ποῦ ἐνεβλήθημεν· ποῦ σπεύδομεν, πόθεν λυτρούμεθα· τί γέννησις, τί ἀναγέννησις.

359 LXXIX. Quandiu itaque, dicunt, adhuc semen est informe, feminæ est filius: postquam vero fuerit formatum, in virum transfertur, et filius sponsi fit, non amplius infirmus, iisque quæ mundi sunt visibilibus et invisibilibus subjectus, sed vir factus, fructus masculus quoque factus est.

ΟΘʹ. Ἕως οὖν ἀμόρφωτον, φασὶν, ἔτι τὸ σπέρμα, θηλείας ἐστὶ τέκνον· μορφωθὲν δὲ, μετετέθη εἰς ἄνδρα, καὶ Υἱὸς νυμφίου γίνεται, οὐκ ἔτι ἀσθενὴς καὶ τοῖς κοσμικοῖς ὑποκείμενος ὁρατοῖς τε καὶ ἀοράτοις, ἀλλ' ἀνδρωθεὶς, ἄῤῥην γίνεται καρπός.

LXXX. Quem gignit mater, in mortem trahitur atque in mundum: quem vero regenerat Christus, in vitam transfertur in ogdoadem, et mundo quidem moriuntur, at Deo vivunt, ut mors morte dissolvatur, et resurrectione corruptio mutetur. Quippe in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti signatus, immunis ab omni alia virtute est, perque tria hæc nomina ab omni quæ in corruptione fuit, triade mutatus, liberatus est; *Cum enim imaginem terrestris gesserat, ita tunc gerit imaginem cœlestis* [a].

Πʹ. Ὃν γεννᾷ ἡ μήτηρ, εἰς θάνατον ἄγεται καὶ εἰς κόσμον· ὃν δὲ ἀναγεννᾷ Χριστὸς, εἰς ζωὴν μετατίθεται εἰς ὀγδοάδα· καὶ ἀποθνήσκουσι μὲν τῷ B κόσμῳ, ζῶσι δὲ τῷ Θεῷ, ἵνα θάνατος θανάτῳ λυθῇ, ἀναστάσει δὲ ἡ φθορά. Διὰ γὰρ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος σφραγισθεὶς, ἀνεπίληπτός ἐστι πάσῃ τῇ ἄλλῃ δυνάμει· καὶ διὰ τριῶν ὀνομάτων, πάσης τῆς ἐν φθορᾷ τριάδος ἀπηλλάγη· *Φορέσας τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ, τότε φορεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου.*

LXXXI. Quæ quidem ignis pars est corporea, corpora hæc omnia attingit; quæ vero pura ac incorporea est, hanc dicunt incorporea attingere, nempe dæmones, angelos nequitiæ, ipsumque diabolum. Hoc ✠ pacto ignis subcœlestis natura sua duplex est, nimirum intelligibilis et sensibilis: ad eumdem modum baptisma duplex est, alterum quidem sensibile, quod per aquam fit, quod ignem sensibilem exstinguendi vim habet; alterum vero intelligibile, per Spiritum, quod ignis intelligibilis est remedium eumdemque depellendi vim habet. Spiritus etiam corporeus ceu ventus, ignis sensibilis cibus atque fomes est, cum modicus fuerit, sin autem plus æquo fuerit ac vehemens, exstinguendi vim habet. Spiritus autem, qui e cœlo nobis datus est, incorporeus cum sit, non solum elementorum, verum etiam potestatum, et principatuum malorum imperium sibi vindicat.

ΠΑʹ. Τοῦ πυρὸς τὸ μὲν σωματικὸν, σωμάτων ἅπτεται πάντων, τὸ δὲ καθαρὸν καὶ ἀσώματον ἀσωμάτων φασὶν ἅπτεσθαι, οἷον δαιμόνων, ἀγγέλων τῆς πονηρίας, αὐτοῦ τοῦ διαβόλου. Οὕτως ἐστὶ τὸ ἐπ' οὐρανὸν πῦρ δισσὸν τὴν φύσιν (22), τὸ μὲν νοητὸν, τὸ δὲ αἰσθητόν. Καὶ τὸ βάπτισμα οὖν διπλοῦν ἀναλόγως, τὸ μὲν αἰσθητὸν, δι' ὕδατος, τοῦ αἰσθητοῦ πυρὸς σβεστήριον· C τὸ δὲ νοητὸν, διὰ Πνεύματος (23), τοῦ νοητοῦ πυρὸς ἀλεξητήριον. Καὶ τὸ σωματικὸν πνεῦμα τοῦ αἰσθητοῦ πυρὸς τροφὴ καὶ ὑπέκκαυμα γίνεται, ὀλίγον ὄν· πλεῖον δὲ γενόμενον, σβεστήριον πέφυκε. Τὸ δὲ ἄνωθεν δοθὲν ἡμῖν πνεῦμα, ἀσώματον ὂν, οὐ στοιχείων μόνων, ἀλλὰ καὶ δυνάμεων κρατεῖ καὶ ἀρχῶν πονηρῶν.

LXXXII. Insuper panis atque oleum eadem nominis virtute sanctificantur, non revera eadem prout apparent quæ sunt accepta, sed virtute quadam in virtutem spiritualem mutantur. Ad hunc modum et aqua quæ exorcizatur et baptisma fit, non solum quod deterius est capit, verum etiam sanctificationem accipit.

ΠΒʹ. Καὶ ὁ ἄρτος καὶ τὸ ἔλαιον ἁγιάζεται τῇ δυνάμει τοῦ ὀνόματος (24), οὐ τὰ αὐτὰ ὄντα κατὰ τὸ φαινόμενον οἷα ἐλήφθη, ἀλλὰ δυνάμει εἰς δύναμιν πνευματικὴν μεταβέβληται. Οὕτω καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ ἐξορκιζόμενον καὶ τὸ βάπτισμα γινόμενον, οὐ D μόνον χωρεῖ τὸ χεῖρον, ἀλλὰ καὶ ἁγιασμὸν προσλαμβάνει.

LXXXIII. Ad baptisma gaudentes accedere conveniebat. Sed quoniam sæpenumero descendentibus nonnullis spiritus etiam impuri una descendunt, cumque homine sigilli fiunt participes, insanabiles in posterum facti sunt, hancque ob causam gaudio timor admiscetur, ut quis purus solus ipse descenderit.

ΠΓʹ. Ἐπὶ τὸ βάπτισμα χαίροντας ἔρχεσθαι προσῆκεν. Ἀλλ' ἐπεὶ πολλάκις συγκαταβαίνει τισὶ καὶ ἀκάθαρτα πνεύματα παρακολουθοῦντα, καὶ τυχόντα μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τῆς σφραγῖδος, ἀνίατα τοῦ λοιποῦ γίνεται, ἃ τῇ χαρᾷ συμπλέκεται φόβος, ἵνα τις μόνος καθαρὸς αὐτὸς κατέλθῃ.

✠ P. 978 ED. POTTER. [a] I Cor. xv, 49.

(22) *Οὕτως... φύσιν.* H. ms., οὕτως ἐστὶ τὸ ἐπουράνιον πῦρ δισσὸν τὴν διαφορὰν φύσιν. Ubi constructionis norma in clausula postulat potius διάφορον φύσιν, vel διαφορὰν φύσει, aut accusativorum illorum alteruter redundat. SYLBURG.

(23) *Διὰ Πνεύματος.* H. διὰ τοῦ Πνεύματος, cum articulo. SYLBURG.

(24) *Ἁγιάζεται τῇ δυνάμει τοῦ ὀνόμ.* Gregorius Nyssenus homilia in s. baptisma. H. De exorcismo autem quod sequitur, non congruit cum eo, quod supra docuit Clemens pag. 177. SYLBURG.

ΠΔ'. Διὰ τοῦτο νηστεῖαι, δεήσεις, εὐχαὶ χειρῶν (25), γονυκλισίαι, ὅτι ψυχὴ ἐκ κόσμου καὶ ἐκ στόματος λεόντων ἀνασώζεται· διὸ καὶ πειρασμοὶ εὐθέως, ἀγανακτούντων τῶν ἀφ' ὧν ἀφῃρέθη, κἂν τις φέρῃ προειδὼς, τά γε ἔξω σαλεύουσιν. A

LXXXIV. Inde proveniunt jejunia, supplicationes, preces cum manibus extensis, geniculationes, quod anima ex mundo atque ex ore leonum conservetur. Proinde mox sunt tentationes, indigne ferentibus iis quibus quis fuerit sublatus, perinde quasi quis scienter tulerit, quæ exterius eveniunt ac percutiunt.

ΠΕ'. Αὐτίκα ὁ Κύριος μετὰ τὸ βάπτισμα σαλεύεται εἰς ἡμέτερον τύπον, καὶ *γίνεται* πρῶτον μετὰ θηρίων *ἐν τῇ ἐρήμῳ*· εἶτα κρατήσας τούτων καὶ τοῦ ἄρχοντος αὐτῶν, ὡς ἂν ἤδη βασιλεὺς ἀληθὴς, ὑπ' ἀγγέλων ἤδη διακονεῖται. Ὁ γὰρ ἀγγέλων ἐν σαρκὶ κρατήσας, εὐλόγως ὑπ' ἀγγέλων ἤδη δουλεύεται. Δεῖ οὖν ὡπλίσθαι τοῖς κυριακοῖς ὅπλοις, ἔχοντας τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἄτρωτον, ὅπλοις *σβέσαι τὰ βέλη τοῦ διαβόλου δυναμένοις*, ὥς φησιν ὁ Ἀπόστολος. B

LXXXV. Dominus statim post baptismum in formam nostram jactatur, et primo cum bestiis *in deserto versatur* [a]. Deinde superatis his earumque principe, ut qui jam vere rex esset, ab angelis ei ministratum est. Qui enim angelis in carne imperavit, merito ab angelis nunc ei servitur. Oportet itaque ut armis Dominicis instruamur, utque corpus ac animam a vulneribus immunem possideamus, armis nimirum ejusmodi, *quæ diaboli tela exstinguere possunt* [b], ut inquit Apostolus.

ΠϚ'. Ἐπὶ τοῦ προκομισθέντος νομίσματος ὁ Κύριος εἶπεν οὐ, Τίνος τὸ κτῆμα; ἀλλὰ, *Τίνος ἡ εἰκὼν καὶ ἡ ἐπιγραφή; Καίσαρος*· ἵνα οὗ ἐστιν, ἐκείνῳ δοθῇ. Οὕτως καὶ ὁ πιστός· ἀπογραφὴν μὲν ἔχει διὰ Χριστοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ Πνεῦμα ὡς εἰκόνα. Καὶ τὰ ἄλογα ζῶα διὰ σφραγῖδος δείκνυσι τίνος ἐστὶν ἕκαστον, καὶ ἐκ τῆς σφραγῖδος ἐκδικεῖται. Οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ ἡ πιστὴ, τὸ τῆς ἀληθείας λαβοῦσα σφράγισμα, *τὰ στίγματα τοῦ Χριστοῦ περιφέρει*. Οὗτοί εἰσι *τὰ παιδία* τὰ ἤδη *ἐν τῇ κοίτῃ συναναπαυόμενα*, καὶ *αἱ παρθένοι αἱ φρόνιμοι*, αἷς αἱ λοιπαὶ αἱ μέλλουσαι οὐ συνεισῆλθον εἰς τὰ ἡτοιμασμένα ἀγαθὰ, *εἰς ἃ ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι*. C

LXXXVI. Cum Domino numisma fuerit oblatum, dixit ille, non Cujus illud juris est? sed *Cujus est imago ac superscriptio ? Cæsaris* [c]: ut cujus esset, illi daretur. Sic etiam fidelis, Dei nomen per Christum sibi superscriptum ✠ habet, Spiritum autem ut imaginem. Quin et muta animalia per signaculum ostendunt cujus unumquodque pecus sit, atque ex signo hoc vindicantur. Sic etiam anima quæ fidelis, quæque sigillum veritatis accepit, *stigmata Christi secum portat* [d]. Hi *pueruli sunt* illi qui *jam in cubili conquiescunt* [e], hi *prudentes illæ virgines* sunt [f], quibuscum quæ tardæ fuerunt, non ingressæ sunt in parata bona, *in quæ cupiunt angeli introspicere* [g].

[a] Matth. IV, 11. [b] Eph. VI, 16. [c] Matth. XXII, 20. [d] Gal. VI, 17. [e] Luc. XI, 7. [f] Matth. XXV, 1. [g] I Pet. I, 12.

(25) *Εὐχαὶ χειρῶν*. Χειρῶν supervacuum videtur, ideoque tollendum. SYLBURG. Scribendum absque commate interposito εὐχαὶ χειρῶν. Nam χειρῶν ad præcedens εὐχαί referri debet, non ad sequens γονυκλισίαι, ut fit in editt. vulg. Sunt autem εὐχαὶ χειρῶν *preces*, quæ *manibus* impositis, vel ad cœlum sublatis fiunt, ut paulo superius dictum est. Conf. *Constitut. apost.* lib. VIII, c. 9, et quæ ibi adnotavit Cotelerius.

ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΟΦΗΤΙΚΩΝ
ΕΚΛΟΓΑΙ

—

EX SCRIPTURIS PROPHETICIS ECLOGÆ.

—

Excerpta ista ex propheticis, an et ipsa e Theodoti scriptis collecta sint, et an a Clemente collecta, non immerito ambigas. Nam et stilus, in nonnullis et sententiæ a superioribus discrepant : neque omnia ex unius auctoris sententia deprompta esse declarat additiuncula ista p. 347 : Ὡς δὲ ἡμεῖς ἂν φαίημεν, παιδευτικήν· et rursum p. 350 : ὁ Πανταῖνος δ' ἡμῶν ἔλεγεν, ἀορίστως τὴν προφητείαν ἐκφέρειν τὰς λέξεις. SYLBURG. — Hæ Epitomæ atque Electa indicio sunt, fuisse in pretio opus ipsum, sed sua prolixitate deterruisse ab scribendo : dumque illis eruditi homines ejus solantur absentiam, sic demum interiisse ; ut in aliis fere contingit, quorum sic facta sunt Ἐκλογαί. Leve autem quod Clementis Ὑποτυπώσεων Eclogarum habemus, hinc colligitur, quod illis omnium pene locorum Scripturæ breves expositiones aliis commistæ haberentur, sic quasi confuse, quæ sic paucæ exstant in his Electis. Caute omnino legenda, quæ sic vera falsis commista, nec satis distincta, ejus generis ad nos veterum pervenere, quantavis eruditione, monumenta. COMBEF.

—

Α'. Οἱ ἀμφὶ τὸν Σεδρὰχ, Μισὰχ, Ἀβδεναγὼ, ἐν τῇ καμίνῳ τοῦ πυρὸς ὑμνοῦντες τὸν Θεὸν, λέγουσιν· Εὐ- D

360 ✠ I. Qui Sidrach, Misach, Abdenago, in camino ignis Deum laudantibus astiterunt [a], dixisse

✠ P. 979 ED. POTTER. [a] Dan. III, 58, 59, 60.

eos asserunt, *Benedicite, cœli, Dominum; laudate et superexaltate illum in sæcula.* Dein: *Benedicite, angeli, Dominum.* Porro: *Benedicite, aquæ, et omnia quæ super cœlos sunt, Dominum.* Sic nimirum de potestatibus puris Scripturæ sacrosanctæ interpretantur cœlos ac aquas, sicut et in Genesi liquido constat [a]. Merito itaque varia vocis δυνάμεως significatio cum fuerit, subjungit Daniel: *Benedicito omnis potestas Dominum.* Dein ordine: *Benedicite, sol et luna, Dominum;* insuper: *Benedicite, stellæ cœli, Dominum. Benedicite, omnes religiosi, Dominum; Deum deorum laudate et confitemini illi, quoniam in omnia sæcula misericordia ejus* [b]. In Daniele hæc scripta reperias, dum pueri tres in camino Deum suum celebrant.

II. *Benedictus es, qui intueris abyssos, sedens super cherubim,* inquit Daniel [c], sensu plane ✠ eodem ac Enoch, qui dixit: *Et vidi omnes materias.* Abyssus enim est, quod secundum substantiam suam spectata interminatum est, Dei autem potentia terminatur. Substantiæ itaque materiales, ex quibus genera ac illorum species ex parte fiunt, abyssi vocantur. Quippe non solam aquam vocavit abyssum; quamvis et aqua quæ abyssus, allegorice ipsa materia interpretetur.

III. *In principio creavit Deus cœlum et terram* [d]; terrestria nimirum ac cœlestia. Quod autem hoc verum sit, ad Osee dixit Dominus: *Vade, sume tibi uxorem fornicationis, atque filios fornicationis; quoniam fornicans fornicabitur terra a Domino* [e]. Non enim elementum intelligit, sed illos qui in elemento sunt, nimirum qui sensu terreno præditi sunt.

IV. Quod vero Filius sit principium ac caput, liquido docet Osee. *Et erit in loco ubi dictum sit eis: Non populus meus vos, vocabuntur ac ipsi filii Dei viventis: Et congregabuntur filii Israel simul, et constituent sibi caput unum, et ascendent de terra, quoniam magnus dies Israelis* [f]. Quippe cui credit quis, hunc etiam seligit. Credit autem quis Filio, qui est principium ceu caput; quamobrem et ulterius dixit: *Filiorum autem Juda miserebor, ac salvabo in Domino Deo ipsorum* [g]. Salvator vero est ille qui salvos facit, nempe Filius Dei; hic itaque primitiæ, principium, ceu caput est.

V. Spiritus dicit per Osee: *Ego magister vester. Clangite tuba super colles Domini; sonate super excelsa* [h]. Numnam et hoc ipsum est baptisma, quod regenerationis est signum, ex materia est excessus,

A *λογεῖτε, οἱ οὐρανοὶ, τὸν Κύριον· ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.* Εἶτα, *Εὐλογεῖτε, ἄγγελοι, τὸν Κύριον* (26)· εἶτα, *Εὐλογεῖτε, ὕδατα καὶ πάντα τὰ ἐπάνω τοῦ οὐρανοῦ, τὸν Κύριον.* Οὕτως ἐπὶ δυνάμεων τάσσουσιν αἱ Γραφαὶ καθαρῶν τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὰ ὕδατα, ὡς καὶ ἐπὶ τῇ γενέσει δηλοῦται. Εἰκότως οὖν ποικίλως τῆς δυνάμεως ὀνομαζομένης, ἐπάγει Δανιήλ· *Εὐλογείτω πᾶσα δύναμις τὸν Κύριον·* εἶτα ἐφεξῆς, *Εὐλογεῖτε, ἥλιος καὶ σελήνη, τὸν Κύριον·* καὶ, *Εὐλογεῖτε, τὰ ἄστρα* (27) *τοῦ οὐρανοῦ, τὸν Κύριον·* *Εὐλογεῖτε, πάντες οἱ σεβόμενοι, Κύριον· τὸν Θεὸν τῶν θεῶν ὑμνεῖτε καὶ ἐξομολογεῖσθε, ὅτι εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας τὸ ἔλεος αὐτοῦ·* ἐν τῷ Δανιὴλ γέγραπται, τῶν τριῶν παίδων ἐν τῇ καμίνῳ ὑμνούντων.

B Β'. *Εὐλογημένος εἶ ὁ βλέπων ἀβύσσους, καθήμενος ἐπὶ χερουβὶμ,* ὁ Δανιὴλ λέγει, ὁμοδοξῶν τῷ Ἐνὼχ (28), τῷ εἰρηκότι· *Καὶ εἶδον τὰς ὕλας πάσας·* ἄβυσσος γὰρ τὸ ἀπεράτωτον κατὰ τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν, περαιούμενον δὲ τῇ δυνάμει τοῦ Θεοῦ. Αἱ τοίνυν οὐσίαι ὑλικαὶ, ἀφ' ὧν τὰ ἐπὶ μέρους γένη καὶ τὰ τούτων εἴδη γίνεται, ἄβυσσοι εἴρηνται· ἐπεὶ μόνον τὸ ὕδωρ οὐκ ἂν εἶπεν ἄβυσσον· καί τοι καὶ ὕδωρ ἄβυσσον ἡ ὕλη ἀλληγορεῖται.

Γ'. *Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν,* τὰ γήϊνα καὶ τὰ οὐράνια. Ὅτι δὲ τοῦτο ἀληθὲς, εἶπεν ὁ Κύριος πρὸς Ὠσηέ· *Βάδιζε, λάβε σεαυτῷ γυναῖκα πορνείας καὶ τέκνα πορνείας· διότι ἐκπορνεύουσα ἐκπορνεύσει ἡ γῆ ἐπὶ ὄπισθεν τοῦ*
C *Κυρίου.* Οὐ γὰρ τὸ στοιχεῖον λέγει, ἀλλὰ τοὺς ἐπὶ τῷ στοιχείῳ, τοὺς γηγενὲς φρόνημα (29) ἔχοντας.

Δ'. Ὅτι δὲ ἀρχὴ ὁ Υἱὸς, Ὠσηὲ διδάσκει σαφῶς· *Καὶ ἔσται, ἐν τῷ τόπῳ οὗ ἐῤῥέθη αὐτοῖς· Οὐ λαός μου ὑμεῖς, κληθήσονται καὶ αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ ζῶντος. Καὶ συναχθήσονται οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐπὶ τὸ αὐτὸ, καὶ θήσονται ἑαυτοῖς ἀρχὴν μίαν, καὶ ἀναβήσονται ἐκ τῆς γῆς· ὅτι μεγάλη ἡμέρα τοῦ Ἰσραὴλ* (30). Ὧ γάρ τις πιστεύει, τοῦτον αἱρεῖται. Πιστεύει δέ τις τῷ Υἱῷ, ὅς ἐστιν ἀρχή· διὸ καὶ προσεῖπεν· *Τοὺς δὲ υἱοὺς Ἰούδα ἐλεήσω, καὶ σώσω ἐν Κυρίῳ Θεῷ αὐτῶν.* Σωτὴρ δὲ ὁ σώζων, Υἱὸς τοῦ Θεοῦ· οὗτος ἄρα ἡ ἀρχή.

D

Ε'. Δι' Ὠσηὲ τὸ πνεῦμα, *Ἐγὼ δὲ παιδευτὴς ὑμῶν,* φησί. *Σαλπίσατε σάλπιγγι ἐπὶ τοὺς βουνοὺς Κυρίου· ἠχήσατε ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν.* Καὶ μήτι αὐτὸ τὸ βάπτισμα, ἀναγεννήσεως ὑπάρχον σημεῖον, τῆς

✠ P. 980 ED. POTTER. [a] Gen. I, 7. [b] Dan. III, 61, 62, 63, 90. [c] Ibid. 55. [d] Gen. I, 1. [e] Ose. I, 2. [f] Ibid. 10, 11. [g] Ibid. 7. [h] Ose. V, 2, 8.

(26) *Εὐλογεῖτε ἄγγελοι τὸν Κύριον.* Vulg. Bibl. in cantico trium puerorum εὐλογεῖτε ἄγγελοι Κυρίου τὸν Κύριον· et mox, Εὐλογεῖτε ὕδατα πάντα τὰ ὑπεράνω τοῦ οὐρανοῦ, τὸν Κύριον. SYLBURG.

(27) *Εὐλογεῖτε, τὰ ἄστ.* Articulus τά additus ex eisdem Bibl. Eadem mox οἱ σεβόμενοι τὸν Κύριον, cum articulo. Sed non legitur hoc canticum in Hebraicis Bibliis: ideoque seorsum inter apocrypha collocatur. SYLBURG.

(28) *Ἐνώχ.* Enochi librum citant etiam Origenes *De principiis* lib. IV, c. ult.; Hilarius ad psal. CXXXII; *Constit. apost.* auctor lib. VI, c. 16, aliique plures.

(29) *Γηγενὲς φρόνημα.* In Flor. geminæ lectionis sunt vestigia, γηγενὲς φρόνημα et γηγενῆ φρονήματα. SYLBURG.

(30) *Μεγάλη ἡμέρα τοῦ Ἰσραήλ.* Locus de *magna Israelis die* exstat Oseæ I, 11. SYLBURG.

ὕλης ἐστὶν ἔκβασις, διὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίας μεγάλου καὶ σφοδροῦ ῥεύματος ἀεὶ φερομένου καὶ παραφέροντος ἡμᾶς; ἐξάγων οὖν τῆς ἀταξίας ἡμᾶς ὁ Κύριος, φωτίζει, εἰς τὸ φῶς ἄγων τὸ ἄσκιον καὶ οὐκ ἔτι ὑλικόν.

Ϛ'. Τοῦτον τὸν ποταμὸν τῆς ὕλης (31) καὶ τὴν θάλασσαν διέκοψαν καὶ διέστησαν δυνάμει Κυρίου προφῆται δύο, περατουμένης τῆς ὕλης καθ' ἑκάτερον διάστημα ὕδατος· βουλήσει τοῦ Θεοῦ διυπηρέτουν καθαροὶ στρατηγοὶ ἄμφω, δι' ὧν ἐπιστεύθη τὰ σημεῖα, ἵνα δὴ ὁ δίκαιος ἐκ τῆς ὕλης γένηται, δι' αὐτῆς ὁδεύσας τὰ πρῶτα. Θατέρῳ μέν γε τῶν στρατηγῶν, καὶ τοὔνομα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπεβέβλητο.

Ζ'. Αὐτίκα δι' ὕδατος καὶ πνεύματος ἡ ἀναγέννησις, καθάπερ καὶ ἡ πᾶσα γένεσις. *Πνεῦμα γὰρ Θεοῦ ἐπεφέρετο τῇ ἀβύσσῳ.* Καὶ διὰ τοῦτο ὁ Σωτὴρ ἐβαπτίσατο, μὴ χρῄζων αὐτὸς, ἵνα τοῖς ἀναγεννωμένοις τὸ πᾶν ὕδωρ ἁγιάσῃ. Ταύτῃ τοι οὐ μόνον τὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν καθαιρόμεθα. Σημεῖον γοῦν τοῦ καὶ τὰ ἀόρατα ἡμῶν ἁγιάζεσθαι, τὸ καὶ πνεύματα (32) ἀκάθαρτα συμπεπλεγμένα τῇ ψυχῇ διϋλίζεσθαι ἀπὸ τῆς γενέσεως τῆς καινῆς τε καὶ πνευματικῆς.

Η'. Ὕδωρ ἐπάνω τοῦ οὐρανοῦ· ἐπεὶ τὸ βάπτισμα γίνεται δι' ὕδατος καὶ Πνεύματος, ἀλεξητήριον ὂν πυρὸς τοῦ δισσοῦ, τοῦ τε τῶν ἀοράτων ἁπτομένου καὶ τοῦ τῶν ὁρατῶν· ἀνάγκη καὶ τοῦ ὕδατος τὸ μέν τι νοητὸν, τὸ δὲ αἰσθητὸν ὑπάρχον, ἀλεξητήριον τῆς διπλόης τοῦ πυρός· καὶ τὸ μὲν ἐπίγειον ὕδωρ τὸ σῶμα ἀποῤῥύπτει, τὸ δὲ ἐπουράνιον ὕδωρ, διὰ τὸ εἶναι νοητὸν καὶ ἀόρατον, Πνεῦμα ἀλληγορεῖται ἅγιον, τῶν ἀοράτων καθαρτικὸν, οἷον τοῦ Πνεύματος ὕδωρ, ὥσπερ ἐκεῖνο τοῦ σώματος.

Θ'. Ὁ Θεὸς καὶ τὸν φόβον τῇ ἀγαθότητι συνέμιξε δι' ἀγαθότητα. Τὸ γὰρ συμφέρον ἑκάστῳ τοῦτο ἤδη παρέχει, ὡς ἰατρὸς ἀῤῥωστοῦντι, ὡς πατὴρ ἀτακτοῦντι τῷ παιδί. *Ὁ γὰρ φειδόμενος τῆς βακτηρίας αὐτοῦ μισεῖ τὸν υἱὸν αὐτοῦ.* Καὶ ὁ Κύριος δὲ καὶ οἱ ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐν φόβῳ καὶ πόνοις ἀνεστράφησαν. Ὅταν οὖν πιστοῦ σώματος ᾖ, ἢ δι' ἁμάρτημά τι προημαρτημένον ἐπιτιμῶντος τοῦ Κυρίου, ἢ διὰ μέλλοντα προφυλαξαμένου, ἢ καὶ κατ' ἐνέργειαν προσβολὴν (33) ἔξωθεν γινομένην οὐ κωλύσαντος, διά τι χρήσιμον καὶ αὐτῷ καὶ τοῖς πέλας παραδείγματος χάριν.

Ι'. Ἤδη δὲ οἱ ἐν σαθρῷ οἰκοῦντες σώματι, καθάπερ ἐν πλοίῳ πλέοντες παλαιῷ, οὐκ εἰσὶν ὕπτιοι,

A per doctrinam Salvatoris, magnum illud ac rapidum fluentum, quod perpetuo volvatur, nosque una gurgite ferat? Dominus igitur nos ex confusione educens, illuminat, ad lucem ducens quam nulla obscurent tenebræ, et quæ jam materialis non est.

VI. Materiæ fluvium hunc ac mare exciderunt [a] ac diviserunt potentia divina prophetæ duo [b], materia terminum utrinque constituente, cum aqua divisa fuerit. Dei nempe voluntati serviebant præclari duo duces, per quos credita sunt signa; uti nimirum justus ex materia fieret, qui per eam iter primum habuisset. Verum ducum alteri, etiam nomen Salvatoris nostri inditum fuit.

VII. Illico ex aqua Spirituque regeneratio, sicut et rerum omnium creatio: *Spiritus* ✠ *enim Dei ferebatur super abyssum* [c]. Hancque ob causam baptizatus est Salvator noster, cum baptismo non egeret ipse, ut his qui regenerarentur aquam omnem sanctificaret. Itaque non corpore solum sed et anima mundi evadimus. Signum vero quod et invisibilia nostra sanctificentur, quodque spiritus impuri animæ commisti, a nova spiritualique generatione separentur.

VIII. Aqua super cœlum, quoniam baptisma per aquam fit atque Spiritum; quod et duplicis ignis sit remedium. Cum alter rebus hisce accendatur, quæ invisibilia sunt, alter hisce quæ conspicua sunt; necesse fuit ut aqua partim quidem intelligibilis, partim sensibilis duplicis hujusce ignis remedium sit, ac utriusque injuriam avertat. Ac quidem aqua terrena corpus abluit, aqua vero cœlestis quoniam spiritalis et invisibilis, sensu allegorico pro Spiritu sancto sumitur, cuique tanta vis inest, ut invisibilia mundet, veluti Spiritus aqua, prout illa corporis aqua fuerit.

IX. Deus, tanta ejus bonitas, timorem bonitati etiam admiscuit. Quod enim unicuique convenit, hoc jam concedit, ad eumdem modum quo medicus infirmo, aut sicut pater filio, officii sui haud satis memori. *Qui enim parcit virgæ suæ, odio habet filium suum* [d]. Insuper Dominus illiusque apostoli, in timore ac laboribus fuerunt educati. Cum itaque fidelis alicujus corpus labor hic incesserit, evenit hoc, vel quod Dominus ob crimen aliquod prius commissum pœnas reposcat, vel quod in posterum majorem curam adhibeat, vel quod ex potestate sua vim extrinsecus illatam non impediat, ut demum utile aliquid illi aliisque ad exemplum proponat.

361 X. Jam vero qui corrupto sunt corpore ac languido, non secus ac qui navigio vetusto navi-

✠ P. 981 ED. POTTER. [a] Jos. III, 16. [b] Exod. XIV, 21. [c] Gen. I, 2. [d] Prov. XIII, 24.

(31) *Ποταμὸν τῆς ὕλ.* Respicit ad duos mirificos Israelis transitus; alterum per mare rubrum, Moyse duce, Exodi XIV, alterum per Jordanem fluvium, duce Josua, Josuæ cap. III. Alteri autem horum tam ducum, quam prophetarum, nempe Josuæ, nomen Servatoris nostri dicitur fuisse inditum; quia et ipse *Ἰησοῦς* in Græcis Bibliis appellatur, sed addito discrimine, *ὁ Ναυῆ*, Navæ filius. SYLBURG.

(32) *Πνεύματα.* Credebant e veteribus nonnulli, spiritus seu bonos, seu malos, humanis animabus semper assistere. Conf. Hermæ *Pastor.* lib. II, mand. 6, sect. 2, et quæ ibi adnotavit Cotelerius.

(33) *Προσβολήν.* Legendum videtur divise πρὸς βολήν, aut πρὸς ἐπιβολήν, seu ἐπιβουλήν. SYLBURG.

gant, non sunt supini, sed semper anima in Deum intenta preces effundunt.

A ἀλλ' ἀεὶ εὔχονται, ἀνατεταμένοι πρὸς τὸν Θεόν.

XI. Seniores valde conquesti sunt, nisi mali aliquod in dies corpori accideret, quod fortiter illis perferendum foret. Timebant enim ne forte in vita hac pœnis, peccatis illorum debitis, non receptis, quæ quidem multa, illis qui in carne sunt, per ignorantiam comitantur, sæculo futuro pœnam confertim reciperent, quam ob causam hac in vita curari malebant. Timendus itaque nobis est non morbus exterior sed potius peccata propter quæ morbus contingit; animæque morbus, non corporis; quippe *omnis caro fenum* [a]. Insuper corporea quæque exterius sunt bona, temporanea sunt; *quæ vero non videntur, æterna* [b].

ΙΑ'. Οἱ πρεσβύτεροι σφόδρα ἤχθοντο, εἰ μὴ ὅτι πάσχοιεν (34) κατὰ τὸ σῶμα ἑκάστοτε· ἐφοβοῦντο γὰρ μήπως ἐνταῦθα οὐ κομιζόμενοι τὰ ἐπίχειρα τῶν ἁμαρτημάτων, ἃ πολλὰ τοῖς ἐν σαρκὶ κατ' ἄγνοιαν παρακολουθεῖ, ἀθρόαν ἐκεῖ κομίσονται τὴν δίκην· ὥστε ἐνθάδε θεραπεύεσθαι ἠξίουν. Φοβητέον ἄρα οὐχὶ νόσον τὴν ἔξωθεν, ἀλλὰ ἁμαρτήματα, δι' ἃ ἡ νόσος· καὶ νόσον ψυχῆς, οὐ σώματος· ὅτι *πᾶσα σὰρξ χόρτος*· τὰ δὲ σωματικὰ καὶ τὰ ἐκτὸς καλὰ, πρόσκαιρα· *τὰ δὲ μὴ βλεπόμενα αἰώνια.*

B XII. Quæ ad scientiam pertinent, ex iis nonnulla jam percipimus; alia vero, ex his quæ possidemus, firmiter speramus. Neque enim omnia sumus adepti, nec omnibus deficimur, sed velut arrhabonem bonorum cœlestium paternæque hæreditatis accepimus. Viatica vero viæ Dominicæ ejusdem beatitudines sunt. *Quærite* enim, dixit, cura sollicita exquirite *regnum Dei, et hæc omnia adjicientur vobis. Scit enim Pater vester quibus indigetis* [c]. Sicque non solum vacare, sed et curas etiam conferre vetat. *Non* enim *ad staturam*, inquit, *cura hac sollicita quidpiam adjicere potestis* [d]. Manifeste enim cognoscit Deus, quænam nos habere et quibus indigere expediat. Curis itaque terrenis evacuatis, nos ipsos illis, quæ ad Deum sunt, impleri vult. *Quippe nos ingemiscimus, superindui cupientes* C *quæ* incorruptibilia sunt [e], priusquam corruptionem exuerimus. Effusa enim fide, infidelitas evanescit. Ad eumdem modum etiam in scientia ac justitia. Oportet itaque non solum animam evacuare, verum etiam Deo implere. Neque enim amplius malum, quod esse desiit; neque omnino bonum, quod nondum aliquid accepit: quod vero nec bonum neque malum, nihil est. *Revertitur enim in domum purgatam ac vacuam* [f], in quam eorum nulla quæ ad salutem sunt, injecta fuerunt, ubi prius spiritus impurus habitaverat, qui secum alios septem spiritus impuros assumit. Quare malis evacuatis, ut Deo bono animum impleamus necesse est quod est domicilium electum. Impletis enim quæ prius fuerunt vacua, tunc *sigillum* consequitur, ut custodiatur id quod Deo sanctum est.

ΙΒ'. Τὰ τῆς γνώσεως, τὰ μὲν ἤδη μετέχομεν· τὰ δὲ, δι' ὧν ἔχομεν, βεβαίως ἐλπίζομεν· οὔτε γὰρ πάντα κεκομίσμεθα, οὔτε παντὸς ὑστεροῦμεν· ἀλλ' οἷον ἀρραβῶνα τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν καὶ τοῦ πατρῴου πλούτου προσειλήφαμεν. Τὰ δὲ ἐφόδια τῆς κυριακῆς ὁδοῦ οἱ μακαρισμοὶ τοῦ Κυρίου. *Ζητεῖτε* γὰρ, εἶπε, καὶ μεριμνᾶτε *τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν· οἶδε γὰρ ὁ Πατὴρ ὧν χρείαν ἔχετε.* Οὕτως οὐ μόνον τὰς ἀσχολίας, ἀλλὰ καὶ τὰς φροντίδας περιγράφει. *Οὐ* γὰρ *τῇ ἡλικίᾳ*, φησὶν, *ἐκ τοῦ φροντίζειν προσθεῖναί τι δύνασθε.* Ὁ γὰρ Θεὸς οἶδε σαφῶς, τίνα μὲν ἡμῖν ἔχειν, τίνων δὲ ἀπορεῖν συμφέρει. Κενώσαντας οὖν σφᾶς αὐτοὺς τῶν κοσμικῶν φροντίδων, ἀξιοῖ πληροῦσθαι τῆς εἰς Θεόν. *Ἡμεῖς γὰρ στενάζομεν, ἐπενδύσασθαι ποθοῦντες τὰ ἄφθαρτα,* πρὶν ἐκδύσασθαι τὴν φθοράν. Ἐπιχεομένης γὰρ τῆς πίστεως, ἀπορεῖ ἡ ἀπιστία. Ὁμοίως καὶ ἐπὶ γνώσεως καὶ δικαιοσύνης. Οὐ χρὴ οὖν μόνον κενῶσαι τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ καὶ πληρῶσαι Θεοῦ. Οὔτε γὰρ ἔτι κακὸν, ἐπεὶ πέπαυται· οὔτε δὴ ἀγαθὸν, ἐπεὶ μηδέπω εἴληφεν· τὸ δὲ μήτε ἀγαθὸν μήτε κακὸν οὐδέν ἐστιν. *Ἐπάνεισι γὰρ εἰς τὸν κεκαθαρμένον οἶκον καὶ κενὸν*, ἐὰν μηδὲν τῶν σωτηρίων ἐμβληθῇ, τὸ προενοικῆσαν ἀκάθαρτον πνεῦμα, συμπαραλαμβάνον ἄλλα ἑπτὰ ἀκάθαρτα πνεύματα. Διὸ κενώσαντας τῶν κακῶν δεῖ πληρῶσαι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, ὅπερ ἐστὶν οἰκητήριον ἐπιλελεγμένον. Πληρωθέντων γὰρ τῶν κενῶν, τότε *ἡ σφραγὶς* ἐπακολουθεῖ, ἵνα φυλάσσηται τῷ Θεῷ τὸ ἅγιον.

XIII. *Omne verbum firmatur in duobus vel tribus testibus* [g]: hoc est, in Patre, in Filio, ac Spiritu sancto; quibus testibus et adjutoribus, quæ mandata vocantur, observari debent.

D ΙΓ'. *Πᾶν ῥῆμα ἵσταται ἐπὶ δύο καὶ τριῶν μαρτύρων*· ἐπὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος, ἐφ' ὧν μαρτύρων καὶ βοηθῶν αἱ ἐντολαὶ λεγόμεναι φυλάσσεσθαι ὀφείλουσιν.

XIV. Jejunium, est a cibo abstinentia, prout ex ipsa voce constat. At cibus nos non magis justos vel injustos reddit. Secundum vero sensum mysticum, liquido constat, quod velut singulis vita ex cibo est, et non nutriri mortis indicium, sic nos

ΙΔ'. Ἡ νηστεία (35) ἀποχὴ τροφῆς ἐστι κατὰ τὸ σημαινόμενον. Τροφὴ δὲ οὐδὲν δικαιοτέρους ἡμᾶς ἢ ἀδικωτέρους ἀπεργάζεται· κατὰ δὲ τὸ μυστικὸν δηλοῖ ὅτι, ὥσπερ τοῖς καθ' ἕνα ἐκ τροφῆς ἡ ζωὴ, ἡ δ' ἀτροφία θανάτου σύμβολον· οὕτως καὶ ἡμᾶς τῶν

*P. 982 ED. POTTER. [a] Isa. XL, 6. [b] II Cor. IV, 18. [c] Matth. VI, 33 et 32. [d] Matth. VI, 27; Luc. XII, 25. [e] II Cor. V, 2. [f] Matth. XII, 44. [g] Deut. XVII, 6.

(34) *Εἰ μὴ ὅτι πάσχοιεν.* Legendum videtur εἰ μή τι πάσχοιεν. SYLBURG.

(35) *Ἡ νηστεία.* De jejunii abstinentia vide et Basil. pag. 133 et 137. H. SYLBURG.

κοσμικῶν νηστεύειν χρή, ἵνα τῷ κόσμῳ ἀποθάνωμεν, καὶ μετὰ τοῦτο τροφῆς θείας μεταλαβόντες Θεῷ ζήσωμεν. Ἄλλως τε κενοῖ τῆς ὕλης τὴν ψυχὴν ἡ νηστεία καὶ καθαρὰν καὶ κούφην σὺν καὶ τῷ σώματι παρίστησι τοῖς θείοις λόγοις. Τροφὴ μὲν οὖν κοσμικὴ ὁ πρότερος βίος καὶ τὰ ἁμαρτήματα· τροφὴ δὲ θεϊκή, πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, ὑπομονή, γνῶσις, εἰρήνη, σωφροσύνη. *Μακάριοι γὰρ οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην* τοῦ Θεοῦ· *οὗτοι γὰρ καὶ ἐμπλησθήσονται.* Ψυχὴ δὲ, ἀλλ' οὐ σῶμα, τὴν ὄρεξιν ταύτην λαμβάνει.

ΙΕ'. Τῆς πίστεως τὴν εὐχὴν ἰσχυροτέραν ἀπέφηνεν ὁ Σωτὴρ τοῖς πιστοῖς ἀποστόλοις *ἐπί τινος δαιμονιῶντος*, ὃν οὐκ ἴσχυσαν καθαρίσαι, εἰπών, Τὰ τοιαῦτα εὐχῇ κατορθοῦται. Ὁ μὲν πιστεύσας ἄφεσιν ἁμαρτημάτων ἔλαβε παρὰ τοῦ Κυρίου· ὁ δ' ἐν γνώσει γενόμενος, ὅτε μηκέτι ἁμαρτάνων, παρ' ἑαυτοῦ τὴν ἄφεσιν τῶν λοιπῶν κομίζεται.

ΙϚ'. Ὥσπερ αἱ θεραπεῖαι καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ σημεῖα, οὕτως καὶ ἡ γνωστικὴ διδασκαλία δι' ἀνθρώπων ἐνεργοῦντος τοῦ Θεοῦ ἐπιτελεῖται· ὁ γὰρ Θεὸς δι' ἀνθρώπων τὴν δύναμιν ἐπιδείκνυται. Καὶ ὀρθῶς ἡ προφητεία φησί· *Καὶ ἀποστελῶ ἐπ' αὐτοῖς* (36) *ἄνθρωπον ὃς σώσει αὐτούς.* Αὐτὸς οὖν ἐκπέμπει ποτὲ μὲν προφήτας, ποτὲ δὲ ἀποστόλους, σωτῆρας τῶν ἀνθρώπων. Οὕτω Θεὸς δι' ἀνθρώπων εὐεργετεῖ· οὐχὶ γὰρ τὰ μὲν δύναται, τὰ δὲ οὐ δύναται ὁ Θεός, οὐδὲ ἀσθενεῖ ποτε ἐν οὐδενί· ἀλλ' οὐδὲ τὰ μὲν ἑκόντος, τὰ δὲ ἄκοντος αὐτοῦ γίνεται· καὶ τὰ μὲν ὑπ' αὐτοῦ, τὰ δὲ ὑφ' ἑτέρου· ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς ἐγέννησε δι' ἀνθρώπων, καὶ ἐπαίδευσε δι' ἀνθρώπων.

ΙΖ'. Ὁ Θεὸς ἡμᾶς ἐποίησεν, οὐ προόντας. Ἐχρῆν γὰρ καὶ εἰδέναι ἡμᾶς ὅπου ἦμεν εἰ προῆμεν, καὶ πῶς καὶ διὰ τί δεῦρο ἥκομεν· εἰ δ' οὐ προῆμεν, τῆς γενέσεως μόνος αἴτιος ὁ Θεός. Ὡς οὖν οὐκ ὄντας ἐποίησεν, οὕτως καὶ γενομένους σώζει τῇ ἰδίᾳ χάριτι, ἐὰν ἄξιοι (37) καὶ ἐπιτήδειοι φανῶμεν, εἰ μὴ παρήσει πρὸς τὸ οἰκεῖον τέλος· καὶ γὰρ *ζώντων ἐστὶ καὶ νεκρῶν Κύριος.*

A quoque ab his quæ mundi hujusce sunt, jejunemus oportet, eum nempe in finem ut mundo moriamur; ac dein alimoniam divinam consecuti, Deo vivamus. Insuper animum a fæce materiali levat jejunium, et purum levemque cum ipso corpore constitutum, sermonibus doctrinisque divinis aptum reddit. Sæculi proinde hujusce cibus, vita præterita atque peccata sunt; cibus vero divinus, fides, spes, charitas, patientia, scientia, pax, temperantia. *Beati* enim *qui esuriunt ac sitiunt justitiam* Dei; *nam et ipsi saturabuntur* [a]. ✠ Anima vero et non corpus hunc appetitum sumit.

XV. Preces majoris esse virtutis quam fidem, apostolis fidelibus animi sui sensum protulit Salvator, cum *de dæmoniaco quodam* ageretur [b], quem mundare haud poterant, dicens, miracula ejus- B modi per preces præstari. Quippe qui credidit, a Domino peccatorum remissionem adeptus est; qui vero scientiam est consecutus, quique non amplius peccat, a seipso remissionem reliquorum impetrat.

XVI. Sicut sanationes, et prophetiæ, et signa, ad eumdem modum et doctrina quæ ad scientiam tendit, per homines Deo adjuvante et afflante perficitur. Deus enim per hominem suam ostendit potestatem. Hinc recte dicit prophetia: *Et mittam ad eos virum, qui salvabit eos* [c]. Ipse quidem est qui nonnunquam prophetas, quandoque vero apostolos mittit, qui hominibus salutem parent. Hunc in modum Deus per hominem beneficia præstat. C Non enim quædam efficere potest Deus, et alia non potest; neque re ulla infirmus est. Sed et nec ipso volente quædam fiunt, alia vero quasi ipso invito sunt effecta; et hæc quidem ab ipso, alia vero ab alio; quin et nos quoque per homines genuit, perque homines erudiit.

362 XVII. Deus quidem nos creavit, cum prius non essemus. Oportuit enim et nos scire ubi eramus, si modo prius fuissemus; et quomodo, et quam ob causam hunc in mundum venerimus. Sin prius non fuimus, ortus tunc nostri causa quidem unica est Deus. Sicut itaque cum nondum essemus creavit, ad eumdem modum cum in rerum natura simus ipsi, gratia sua nos salutis reddit participes, si modo fuerimus digni et idonei; si non segnes simus ad finem proprium; quippe *vivorum est ille et mortuorum Dominus* [d].

ΙΗ'. Ὅρα δὲ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ· οὐ μόνον ἐπ' ἀνθρώπων μὴ ὄντας εἰς τὸ εἶναι παράγων, καὶ τοὺς γενομένους αὔξων καθ' ἡλικίας προκοπήν, ἀλλὰ καὶ τοὺς πιστεύοντας σώζων κατὰ τὸ οἰκεῖον ἑκάστῳ. Ἤδη δὲ μεταβάλλει καὶ ὥρας, καὶ καιρούς, καὶ καρπούς, καὶ στοιχεῖα. Οὗτος γὰρ εἷς Θεός, ὁ καὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν γενομένων οἰκείως ἑκάστῳ μετρήσας.

D XVIII. Vide vero Dei potentiam; non tantum in hominibus, qui cum nondum essent, in naturam deducat, ac postquam fuerint per ætatis profectum ad eorumdem augmentum evehat, verum etiam secundum illud quod cuique congruum est, qui credunt salvos reddit. Jam vero et horas, et tempora, et fructus, ac elementa mutat ipse. Ille enim est Deus unus, qui principium ac finem eorum quæ sunt unicuique, convenienter definiat.

✠ P. 983 ED. POTTER. [a] Math. v, 6. [b] Marc. ix, 18-28. [c] Isa. xix, 20. [d] Rom. xiv, 9.

(36) *Ἀποστελῶ ἐπ' αὐτοῖς.* Forte ἀποστελῶ ἐπ' αὐτούς, vel ἐπαποστελῶ αὐτοῖς· aut ἐπ' omnino tollenda est. SYLBURG.

(37) *Ἐὰν ἄξ.* Sic quoque distingui locus poterit, ἐὰν ἄξιοι καὶ ἐπιτήδειοι φανῶμεν· εἰ μὴ (id est, εἰ δὲ μὴ) παρήσει πρὸς τὸ οἰκ. τέλος. SYLBURG.

XIX. Homo qui ex fide et timore ad scientiam processit, non ut servus novit dicere, *Domine, Domine;* sed ut filius invocare didicit, *Pater noster;* nimirum a spiritu servitutis liberatus qui ad timorem tendit, ac per charitatem ad filiorum adoptionem ✠ translatus, atque nunc ex charitate illum colat, quem prius timuit. Non enim timor amplius in causa est, quod a vetitis abstineat, sed charitati tribuendum, quod ad mandata animum appellat. *Ipse*, inquit, *Spiritus testimonium perhibet*, *cum dicimus : Abba, Pater* [a].

ΙΘ'. Ἐκ πίστεως καὶ φόβου προκόψας εἰς γνῶσιν ἄνθρωπος, οἶδεν εἰπεῖν, *Κύριε, Κύριε*· ἀλλ' οὐχ ὡς ὁ δοῦλος, ἔμαθε λέγειν, *Πάτερ ἡμῶν*· τὸ πνεῦμα τῆς δουλείας τὸ εἰς φόβον ἐλευθερώσας, καὶ δι' ἀγάπης προκόψας εἰς υἱοθεσίαν, αἰδούμενος ἤδη δι' ἀγάπην ὃν ἐφοβεῖτο πρότερον· οὐ γὰρ ἔτι διὰ φόβον ἀπέχεται τῶν ἀφεκτέων, ἀλλὰ δι' ἀγάπην ἔχεται τῶν ἐντολῶν. Αὐτὸ, φησὶ, τὸ *Πνεῦμα μαρτυρεῖ*, ὅταν *λέγωμεν*· Ἀββᾶ ὁ *Πατήρ*.

XX. Sanguine vero pretioso redimit nos Dominus, ab heris olim acerbis nosmet liberans, hoc est a peccatis, quorum causa spiritalia nequitiæ nobis fuerunt domini. Ducit itaque ad libertatem illam quæ est Patris, cohæredes filios et amicos. *Fratres enim mei*, ait Dominus, *et cohæredes sunt, qui faciunt voluntatem Patris mei* [b]. Nolite igitur vocare vobis patrem super terram. Sunt enim super terram et heri; in cœlis autem Pater est, ex quo cognatio omnis cum in cœlis tum in terra [c]. Spontaneis enim ac volentibus imperat charitas : ast illis qui pareant inviti, timor hicce malus dominatur : qui vero ad bonum eruditoris vices supplet, ad Christum ducit, maximeque salutaris est.

Κ'. Ἀγοράζει δὲ ἡμᾶς Κύριος τιμίῳ αἵματι, δεσποτῶν πάλαι τῶν πικρῶν ἀπαλλάσσων ἁμαρτιῶν, δι' ἃς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐκυρίευσεν ἡμῶν. Ἄγει οὖν εἰς ἐλευθερίαν τὴν τοῦ Πατρὸς συγκληρονόμους υἱοὺς καὶ φίλους. *Ἀδελφοί μου γὰρ*, φησὶν ὁ Κύριος, *καὶ συγκληρονόμοι οἱ ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου*. Μὴ καλέσητε οὖν ἑαυτοῖς πατέρα ἐπὶ τῆς γῆς· δεσπόται γὰρ ἐπὶ τῆς γῆς· ἐν δὲ οὐρανοῖς ὁ Πατὴρ, ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ ἔν τε οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἀγάπη γὰρ ἑκουσίων ἄρχει· ἀκόντων δὲ ὁ φόβος οὗτος ὁ φαῦλος· ὁ δὲ εἰς ἀγαθὸν παιδαγωγῶν εἰς Χριστὸν ἄγει, καὶ ἔστι σωτήριος.

XXI. Si vero quis Deum intelligit, nequaquam sane pro dignitate sua est. Quæ enim est Dei dignitas? aut quænam illi præstantia par? sed quanta concessa est illi facultas, intelligat lumen magnum, captumque superans, et pulcherrimum, inaccessumque; lumen, inquam, ejusmodi, quod omnem potentiam bonam, quod virtutem omnem elegantem sortitum sit; quod illi curæ sint omnia, quod sit misericors, absque passionibus, bonitate summa præditum; quod omnia sciat, prænoscat universa; quod denique sincerum, dulce, splendidum, atque incorruptum sit.

ΚΑ'. Εἰ δή τις νοεῖ Θεὸν, κατ' ἀξίαν μὲν οὐδαμῶς· τίς γὰρ γένοιτο ἀξία Θεοῦ; ἀλλ' ὡς δυνατόν ἐστι, νοείτω μέγα καὶ ἀπερινόητον καὶ κάλλιστον φῶς, ἀπρόσιτον, πᾶσαν δύναμιν ἀγαθὴν, πᾶσαν ἀστείαν ἀρετὴν συγκεκληρωμένον, πάντων κηδόμενον, φιλοικτίρμον, ἀπαθὲς, ἀγαθὸν, πάντα εἰδὸς, προγινώσκον πάντα, εἰλικρινὲς, γλυκὺ, λαμπρὸν, ἀκήρατον.

XXII. Quod ex se moveatur anima, hoc Dei gratiæ acceptum referre debet, quod ex se habeat anima, nempe agendi potentiam, ab ea exposcit quasi symbolum ad salutem. Vult enim animæ proprium esse bonum illud, quod ei tribuit Dominus. Quippe sensu parum caret, ut sicut corpus feratur. Proinde habere, illius est qui prius acceperit; accipere vero illius qui voluerit atque appetierit; tenere vero quod accepit, illius est qui tenere cogitaverit et possit. Hancque ob causam animæ facultatem eligendi dedit Deus, ut ipse quidem officii sui admoneat, illa vero eligens accipiat teneatque.

ΚΒ'. Ἐπεὶ ἐξ ἑαυτῆς κινεῖται ἡ ψυχὴ, ἡ χάρις ἡ τοῦ Θεοῦ, ὃ ἔχει ἡ ψυχὴ, τὴν προθυμίαν ἀπαιτεῖ παρ' ἑαυτῆς, οἷον ἔρανον εἰς σωτηρίαν. Βούλεται γὰρ τῆς ψυχῆς ἴδιον εἶναι τὸ ἀγαθὸν, ὃ δίδωσιν αὐτῇ ὁ Κύριος· οὐ γάρ ἐστιν ἀναίσθητος, ἵνα φέρηται ὡς σῶμα. Τὸ μὲν οὖν ἔχειν, τοῦ λαβόντος· τὸ λαβεῖν δὲ, τοῦ θελήσαντος καὶ ὀρεχθέντος· τὸ κρατεῖν δὲ ὃ ἔλαβεν, τοῦ κρατεῖν μελετήσαντος καὶ δυναμένου. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τῇ ψυχῇ ὁ Θεὸς τὴν αἵρεσιν δέδωκεν, ἵνα αὐτὸς μὲν μηνύσῃ τὸ δέον, ἡ δὲ, ἑλομένη, δέξηται καὶ κατάσχῃ.

XXIII. Sicuti per corpus Salvator locutus est ægrotosque sanavit, ad eumdem modum prius quidem *per prophetas* [d]; nunc autem *per apostolos ac doctores*. Virtuti enim Domini ministrat Ecclesia : inde tunc quoque hominem assumpsit, ut per eum voluntati Patris serviret; imo hominem semper induit Deus humanus, misericors, ut hominibus salutem conciliaret; prius quidem prophetas, nunc

ΚΓ'. Ὥσπερ διὰ τοῦ σώματος ὁ Σωτὴρ ἐλάλει καὶ ἰᾶτο, οὕτω καὶ πρότερον μὲν *διὰ τῶν προφητῶν*, νῦν δὲ *διὰ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν διδασκάλων*· ἡ Ἐκκλησία γὰρ ὑπηρετεῖ τῇ τοῦ Κυρίου ἐνεργείᾳ· ἔνθεν καὶ τότε ἄνθρωπον ἀνέλαβεν, ἵνα δι' αὐτοῦ ὑπηρετήσῃ τῷ θελήματι τοῦ Πατρός· καὶ πάντοτε ἄνθρωπον ὁ φιλάνθρωπος ἐνδύεται Θεὸς εἰς τὴν ἀνθρώπων σωτηρίαν, πρότερον μὲν τοὺς προφήτας,

✠ P. 984 ED. POTTER. [a] Rom. VIII, 15; Gal. IV, 6. [b] Matth. XII, 50; XXIII 9. [c] Eph. III, 15. [d] Heb. I, 1

νυνὶ δὲ τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ γὰρ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ ἐξυπηρετεῖν κατάλληλον πρὸς τὴν ὁμοίαν σωτηρίαν.

autem Ecclesiam. ✠ Quippe similem ad salutem, simile simili subservire maxime convenit.

ΚΔ'. Ὅτε χοϊκοὶ ἦμεν... Καῖσαρ δέ ἐστιν ὁ πρόσκαιρος ἄρχων, οὗ καὶ εἰκὼν ἡ χοϊκὴ ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος, εἰς ὃν ἐπαλινδρόμησεν. Τούτῳ οὖν τὰ χοϊκὰ ἀποδοτέον, ἃ πεφορέκαμεν ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ χοϊκοῦ, καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ· ἕκαστον γὰρ τῶν παθῶν ὥσπερ γράμμα καὶ χάραγμα ἡμῖν καὶ σημεῖον. Ἄλλο χάραγμα νῦν ὁ Κύριος ἡμῖν, καὶ ἄλλα ὀνόματα καὶ γράμματα ἐνσημαίνεται, πίστιν ἀντὶ ἀπιστίας, καὶ τὰ ἑξῆς. Οὕτως ἀπὸ τῶν ὑλικῶν ἐπὶ τὰ πνευματικὰ μεταγόμεθα, *φορέσαντες τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου*.

XXIV. Cum terreni fuerimus... Cæsar autem est princeps temporaneus, cujus et *imago* terrena [a], nimirum vetus homo, ad quem quidem reversa est. Huic itaque quæ sunt terrena reddenda sunt, quæ in imagine terreni gessimus; et quæ sunt Dei, Deo. Affectuum enim singuli quasi littera, nota, et signum nobis impressum sunt. Aliam nunc nobis notam Dominus, alia nomina, litterasque alias obsignat, nempe fidem pro incredulitate, ac sic deinceps reliqua. Hunc in modum a terrestribus ad spiritalia sumus evecti, dum *cœlestis imaginem portemus* [b].

ΚΕ'. Ὁ Ἰωάννης φησὶν, ὅτι, *Ἐγὼ μὲν ὑμᾶς ὕδατι βαπτίζω, ἔρχεται δέ μου ὀπίσω* (38) *ὁ βαπτίζων ὑμᾶς ἐν πνεύματι καὶ πυρί*. Πυρὶ δὲ οὐδένα ἐβάπτισεν. Ἔνιοι δὲ, ὥς φησιν Ἡρακλέων (39), πυρὶ τὰ ὦτα τῶν σφραγιζομένων κατεσημήνατο (40)· οὕτως ἀκούσαντες τὸ ἀποστολικόν· *Τὸ γὰρ πτύον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, τοῦ διακαθᾶραι τὴν ἅλω· καὶ συνάξει τὸν σῖτον εἰς τὴν ἀποθήκην· τὸ δὲ ἄχυρον κατακαύσει πυρὶ ἀσβέστῳ*. Πρόσκειται οὖν τῷ Διὰ πυρὸς, τὸ Διὰ πνεύματος· ἐπειδὴ τὸ σῖτον ἀπὸ τοῦ ἀχύρου διακρίνει, τουτέστιν ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ ἐνδύματος διὰ πνεύματος· καὶ τὸ ἄχυρον χωρίζεται διὰ τοῦ πνεύματος λικμώμενον· οὕτως τὸ πνεῦμα διαχωριστικὴν ἔχει δύναμιν ἐνεργειῶν ὑλικῶν. Ἐπεὶ δὲ τὰ μὲν ἐξ ἀγενήτου (41) καὶ ἀφθάρτου γέγονε, τὰ σπερματικὰ ζωῆς, ὁ πυρὸς καὶ ἀποτίθεται, τὸ δὲ ὑλικὸν, μέχρι σύνεστι τῷ κρείττονι, μένει· ὅταν ἐκείνου χωρισθῇ, ἀπόλλυται· ἐν ἑτέρῳ γὰρ εἶχε τὸ εἶναι. Τοῦτο γοῦν χωριστικὸν μὲν δυνάμει τὸ πνεῦμα, ἀναλωτικὸν δὲ τὸ πῦρ· πῦρ δὲ τὸ ὑλικὸν νοητέον. Ἀλλ' ἐπεὶ μὲν τὸ σωζόμενον σίτῳ ἔοικεν, τὸ δὲ διαπεφυκὸς τῇ ψυχῇ τῷ ἀχύρῳ, καὶ τὸ μὲν ἀσώματον, τὸ δὲ χωριζόμενον ὑλικόν ἐστιν· ἀντέθηκεν τῷ μὲν ἀσωμάτῳ τὸ πνεῦμα, λεπτὸν καὶ καθαρὸν σχεδὸν ὑπὲρ νοῦν, τῷ δὲ ὑλικῷ τὸ πῦρ, οὐ πονηρὸν οὐδὲ κακὸν ὑπάρχον, ἰσχυρὸν καὶ κακοῦ καθαρτικόν· ἀγαθὴ γὰρ δύναμις τὸ πῦρ νοεῖται καὶ ἰσχυρὰ, φθαρτικὴ τῶν χειρόνων καὶ σωστικὴ τῶν ἀμεινόνων· διὸ καὶ φρόνιμον (42) λέγεται παρὰ τοῖς προφήταις τοῦτο τὸ πῦρ.

363 XXV. Dixit Joannes : *Ego quidem baptizo vos aqua; venit autem post me, qui vos baptizabit in spiritu et in igni* [c]. Igne vero neminem baptizavit. Quidam autem, prout asserit Heracleon, igne aures eorum obsignarunt, qui hujusce baptismatis sigillum acceperant : hoc nimirum pacto apostoli illud intelligentes : *Ventilabrum enim in manu ejus, ad aream purgandam; ac congregabit triticum in horreum; paleam vero comburet igne inexstinguibili* [d]. Adjungitur itaque huic *per ignem*, illud *per spiritum*; eam nempe ob causam quod triticum a palea discernat; hoc est ab indumento terreno per spiritum. Palea similiter a vento seu spiritu ventilante separatur. Sic spiritus virtutes materiales separandi vim habet. Quoniam vero alia quidem ex increato atque incorruptibili facta sunt, nimirum quæ vitæ sunt semina, frumentum etiam reconditur : quod vero terrenum est quandiu meliori conjungitur, permanet; quam primum vero ab illo fuerit separatum, perit; in alio enim quod esset, habuit. Hujus itaque separandi vim habet spiritus; consumendi vero vim, ignis; ignis autem materialis hic intelligendus. Ast quoniam id quod salutem consequitur, tritico quidem est simile, quod autem animæ adhæreat ac una nascatur, paleæ non absimile quidem est; et hoc quidem incorporeum, quod vero separatur, terrenum est, opposuit incorporeo spiritum, tenuem purumque, quippe qui veluti mens est; terrestri vero, ignem, non qui malus, aut pravus sit, sed qui fortis, quique mali purgandi vim habeat. Quippe virtus bona ignis intelligitur fortisque, potentia deteriora corrumpendi prædita, conservandique meliora. Quapropter ignis hicce in prophetarum scriptis prudens audit.

ΚϚ'. Οὕτως γοῦν καὶ ὅταν ὁ Θεὸς λέγηται *πῦρ καταναλίσκον*, οὐ κακίας, ἀλλὰ δυνάμεως ὄνομα καὶ σύμβολον ἐκλεκτέον. Ὡς γὰρ τὸ πῦρ ἰσχυρότατον τῶν στοιχείων καὶ πάντων κρατοῦν, οὕτω καὶ ὁ

XXVI. Sic itaque, cum et Deus *ignis consumens* [e] vocatur, non malitiæ, sed potentiæ ✠ nomen ac signum intelligendum. Ad eumdem enim modum quo ignis elementorum est fortissimum,

✠ P. 985 ED. POTTER. [a] Matth. XXII, 21. [b] I Cor. XV, 49. [c] Matth. III, 11. [d] Matth. III 12; Luc. III, 17. [e] Deut. IV, 24. ✠ P. 986 ED. POTTER.

(38) *Μου ὀπίσω*. Vulg. Bib., ὀπίσω μου, Matth. III, 11, Luc. III, 16 Joan. I, 27. SYL.

(39) *Ἡρακλέων*. Conf. Augustinus *De hæres.*, cap. 16.

(40) *Κατεσημήνατο*. Pluraliter legendum videtur κατεσημήναντο· ut feratur ad ἔνιοι. Nec enim vel ad Christum vel ad Heracleonem referri verisimile videtur. SYL.

(41) *Ἀγενήτου*. A., ἀγεννήτου. SYLB.

(42) *Φρόνιμον*. Conf. Clemens superius *Pædag.* lib. III, c. 8, p 280, not.

reliquisque dominatur, eodem plane modo omnipotens ac omnitenens est etiam Deus, qui potest tenere, creare, facere, alere, augere, servare, quique corporis animæque potestatem habet. Sicut itaque elementis aliis ignis præcellit, eodem modo tum diis, ac virtutibus, ac principatibus præcellit Omnitenens. Ignis autem virtus duplex est, alia quidem ad fructuum productionem ac eorumdem maturitatem, insuper ad animalium generationem ac eorumdem cibum necessaria; cujus sol imago est: alia vero ad dissolutionem ac corruptionem tendit, qualis est ignis ille terrestris. Proinde cum Deus ignis consumens vocatur, virtus tunc fortis intelligitur, cui nihil opponi possit, cuique nihil impossibile sit insuper et perdere eam posse. De virtute hac affirmat Salvator: *Ignem veni mittere in terram* [a]; nimirum virtutem, quæ quidem sanctos purgat; terrestres autem, prout asserunt illi, delet, destruit: sententia vero nostra est, quod erudiat. Ignis autem timorem, lux diffusionem habet.

XXVII. Non autem scripserunt seniores, neque illis arridebat, ut cura traditionis docendæ alteri curæ ac scribendi labori incumberet, nec quidem uti tempus præmeditandi quæ essent dicenda scribendo insumerent. Fortasse vero cum ejusdem genii non esse persuasum habuerint, libros componendi atque docendi studium, unicuique quod ex indole esset, permiserunt. Quippe alterum quidem libere atque impetu quodam ex ore dicentis fluens cito una rapere potest; alterum autem, quod examini diligenter legentium quotidie subdatur, disquisitionem summam postulat, operamque sedulam exigit. Est etiam, ut ita dicam, scripta doctrinæ confirmatio, sicque ad nepotes hoc modo scriptis transmissio. Quippe seniorum depositum, ex scripto loquens, scriptore utitur ministro, ad traditionem eorum quæ leguntur. Ad eumdem itaque modum quo Magnes lapis, aliæ materiæ conjunctus, ferrum solummodo, propter necessitudinem qua illi sit affine, ad se trahit; sic etiam libri, multi cum sint qui iis versantur, hos tantum trahunt, qui intelligendi fuerint capaces. Veritatis enim sermo, *aliis quidem stultitia* [b], aliis vero *scandalum*; paucis autem est sapientia. Sic Dei virtus invenitur, licet invidia rumpatur gnostici. Propterea quærit etiam, an ✠ pejus fuerit indigno dare, vel digno haud præbere: præque nimio amore, periculum est; ne non solum omni, cui deceat, verum etiam interdum indigno fervide petenti communicet: non propter orationem, quippe non laudis amore movetur, sed propter perseverantiam petentis, oratione prolixa ad fidem animum erudientis.

A Θεὸς παντοδύναμος καὶ παντοκράτωρ, ὁ δυνάμενος κρατῆσαι, κτίσαι, ποιῆσαι, τρέφειν, αὔξειν, σώζειν, σώματος καὶ ψυχῆς ἐξουσίαν ἔχων. Ὡς οὖν τῶν στοιχείων ὑπερέχει τὸ πῦρ, οὕτω θεῶν τε καὶ δυνάμεων καὶ ἀρχῶν ὁ παντοκράτωρ. Διπλῆ τε ἡ δύναμις τοῦ πυρὸς, ἡ μὲν πρὸς δημιουργίαν καὶ πέπανσιν καρπῶν καὶ ζώων γένεσιν καὶ τροφὴν ἐπιτήδειος, ἧς εἰκὼν ὁ ἥλιος· ἡ δὲ πρὸς ἀνάλωσιν καὶ φθορὰν, ὡς τὸ πῦρ τὸ ἐπίγειον. Πῦρ οὖν ὅταν λέγηται ὁ Θεὸς καταναλίσκον, δύναμις ἰσχυρὰ καὶ ἀπροσάντητος, ᾗ μηδὲν ἀδύνατον (43), ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπολέσαι δυνατόν. Περὶ τοιαύτης δυνάμεως καὶ ὁ Σωτὴρ λέγει· *Πῦρ ἦλθον βαλεῖν ἐπὶ τὴν γῆν*, δηλονότι δύναμιν, τῶν μὲν ἁγίων καθαρτικὴν, τῶν δὲ ὑλικῶν, ὡς μὲν ἐκεῖνοι φασὶν, ἀφανιστικήν· ὡς δὲ ἡμεῖς ἂν B φαίημεν, παιδευτικήν. Ἔχει δὲ καὶ φόβον τὸ πῦρ, καὶ διάχυσιν τὸ φῶς.

ΚΖ'. Οὐκ ἔγραφον δὲ οἱ πρεσβύτεροι, μήτε ἀπασχολεῖν βουλόμενοι τὴν διδασκαλικὴν τῆς παραδόσεως φροντίδα τῇ περὶ τὸ γράφειν ἄλλῃ φροντίδι, μηδὲ μὴν τὸν τοῦ προσκέπτεσθαι τὰ λεχθησόμενα καιρὸν καταναλίσκοντες εἰς γραφήν. Τάχα δὲ οὐδὲ τῆς αὐτῆς φύσεως κατόρθωμα τὸ συντακτικὸν καὶ διδασκαλικὸν εἶδος εἶναι πεπεισμένοι, τοῖς εἰς τοῦτο πεφυκόσι συνεχώρουν. Τὸ μὲν γὰρ, ἀκωλύτως καὶ μετὰ ῥύμης φέρεται ῥεῦμα τοῦ λέγοντος, καί που τάχα συναρπάσαι δυνάμενον· τὸ δὲ, ὑπὸ τῶν ἐντυγχανόντων (44) ἑκάστοτε βασανιζόμενον ἀκριβῶς, τῆς ἐξετάσεως τυγχάνον ἄκρας καὶ τῆς ἐπιμελείας ἀξιοῦται· καὶ ἔστιν οἷον εἰπεῖν ἔγγραφος διδασκαλίας βεβαίωσις, καὶ εἰς τοὺς ὀψιγόνους οὕτως διὰ τῆς συντάξεως C παραπεμπομένης τῆς φωνῆς. Ἡ γὰρ τῶν πρεσβυτέρων παρακαταθήκη, διὰ τῆς γραφῆς λαλοῦσα, ὑπουργῷ χρῆται τῷ γράφοντι πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἐντευξομένων. Καθάπερ οὖν ἡ μαγνῆτις λίθος, τὴν ἄλλην ὕλην παραπεμπομένη, μόνον ἐφέλκεται δι' ἐπιτηδειότητα τὸν σίδηρον· οὕτως καὶ τὰ βιβλία, πολλῶν ὄντων τῶν ἐντυγχανόντων, τοὺς οἵους τε συνιέναι μόνους ἐπισπᾶται· ὁ γὰρ τῆς ἀληθείας λόγος *τοῖς μὲν μωρία*, τοῖς δὲ *σκάνδαλον*, ὀλίγοις δὲ σοφία· οὕτως καὶ δύναμις εὑρίσκεται Θεοῦ· φθόνος δ' ἀπείη (46) γνωστικοῦ· διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ζητεῖ, πότερον χεῖρον ἀναξίῳ δοῦναι, ἢ ἀξίῳ μὴ παραδοῦναι· καὶ κινδυνεύει ὑπὸ πολλῆς τῆς ἀγάπης, οὐ μόνον παντὶ τῷ προσήκοντι, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε καὶ ἀναξίῳ λιπαρῶς δεομένῳ κοινωνήσειν, οὐ διὰ τὴν δέησιν· οὐ γὰρ D φιλοδοξεῖ· ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπιμονὴν τοῦ δεομένου μελετῶντος εἰς πίστιν διὰ πολλῆς τῆς δεήσεως.

✠ P. 987 ED. POTTER. [a] Luc. xii, 49. [b] I Cor. i, 18.

(43) *Ἡ μηδὲν ἀδύνατον*. In Flor. sunt etiam alterius scripturæ vestigia, ἣ μηδὲν ἀδύνατος, *quæ nihil non facere potis est*. SYLBURG.

(44) *Ὑπὸ τῶν ἐντυγχ*. Non minus apte sic legeris, ὑπὸ τῶν ἐντυγχανόντων ἑκάστοτε βασανιζόμενον, ἀκριβοῦς τῆς ἐξετάσεως τυγχάνον, ἄκρας καὶ τῆς ἐπιμελείας ἀξιοῦται. SYL.

(45) *Μαγνῆτις*. Similitudo de Magnetis lapidis natura, usurpata etiam supra, pag. 299, et apud Philonem, p. 630, sed aliam ejus rei causam adnotat Joannes Broddæus *Miscell.* lib. iii, cap. 29. SYLBURG.

(46) *Φθόνος δὲ ἀπ*. Sensus est, *Dei (absit verbo invidia) gnostici*, i. e. hominis gnostici in divinam quamdam naturam transmutati: quod tamen absque invidia dictum volo. SYLBURG.

ΚΗ'. Εἰσὶ δ' οἱ, λέγοντες εἶναι γνωστικοὶ, τοῖς A οἰκείοις φθονοῦσι μᾶλλον ἢ τοῖς ἐκτός. Ὡς δὲ ἡ θάλασσα ἀνίεται (47) πᾶσιν, ἀλλ' ὁ μὲν νήχεται, ὁ δὲ ἐμπορεύεται, ὁ δὲ ἀγρεύει τοὺς ἰχθῦς. Καὶ ὡς ἡ γῆ κοινὴ, ἀλλ' ὁ μὲν ὁδεύει, ὁ δὲ ἀροῖ, θηρᾷ δὲ ἕτερος, καί τις ἄλλος μέταλλα ἐρευνᾷ (48), ὁ δὲ οἰκοδομεῖ· οὕτως καὶ τῆς Γραφῆς ἀναγινωσκομένης, ὁ μὲν εἰς πίστιν, ὁ δὲ εἰς ἦθος ὠφελεῖται, ἀπαιρεῖται δὲ ἄλλος δεισιδαιμονίαν (49), διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τῶν πραγμάτων· ὁ δὲ ἀθλητὴς, γνωρίσας τὸ στάδιον τὸ Ὀλυμπιακὸν, ἐπαποδύεται τῇ διδασκαλίᾳ καὶ ἀγωνίζεται καὶ νικηφόρος γίνεται, τοὺς ἀντιπάλους καὶ καταστρέχοντας τῆς γνωστικῆς ὁδοῦ παραχρουσάμενος καὶ ἀγωνισάμενος. Ἀναγκαία γὰρ ἡ γνῶσις καὶ πρὸς ψυχῆς γυμνασίαν καὶ πρὸς σεμνότητα ἤθους, ἀξιεντρεπτοτέρους ποιοῦσα τοὺς πιστοὺς, καὶ τῶν B πραγμάτων ἀκριβεῖς θεατάς. Ὡς γὰρ οὐκ ἔστι πιστεῦσαι ἄνευ κατηχήσεως, οὕτως οὐδὲ καταλαβέσθαι ἄνευ γνώσεως.

XXVIII. Sunt vero qui, cum gnostici esse dicantur, domesticis magis quam exteris invident. Uti vero omnibus patet mare liberum, sed alius quidem in eodem natat, alius mercaturam exercet, piscaturam vero facit alius. Et sicuti terra communis est, alius tamen in eadem iter facit, alius arat, venatur alius, metalla scrutatur alius quis, alius denique ædificat, sic etiam Scripturarum lectione, hic quidem ad fidem, ad mores ædificatur ille, superstitionem alius deponit, nempe quod res penitus cognoscat. Ille vero qui pugil est, ac stadium Olympiacum probe intelligit, doctrina capessenda exuitur, ac certat victorque evadit, viæ gnosticæ adversarios qui semet opponunt, depellens atque palmam reportans. Quippe necessaria quidem est scientia, tum ad animæ exercitationem, tum ad morum honestatem, quæque agiliores semper fideles reddat, atque accuratos rerum inspectores. Ad eumdem enim modum ut absque catechesi vel institutione fieri non potest uti credat quis, sic neque sine scientia ut comprehendat.

ΚΘ'. Τῶν γὰρ εὐχρήστων καὶ ἀναγκαίων (50) εἰς σωτηρίαν, οἷον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς δεῖ πάντως καὶ τὸν περὶ αὐτῶν λόγον, ὅς ἐστι γνωστικὸς, εὔχρηστον ὁμοῦ καὶ ἀναγκαῖον τυγχάνειν. Τοῖς δὲ καὶ τὴν προστασίαν ἐπανῃρημένοις τοῦ ὠφελεῖν εὔχρηστος ἡ πολυπειρία πρὸς τὸ μὴ διαλαθεῖν τι τῶν δοκούντων παρ' ἄλλοις ἀναγκαίως καὶ πολυμαθῶς ἐπεγνῶσθαι. Φέρει δὲ καὶ ἄλλη συγγυμνασίαν (51) ψυχῆς ζητητικῆς ἡ τῆς ἑτεροδόξου διδασκαλίας ἔκθεσις, καὶ C ἀνεξαπάτητον τῆς ἀληθοῦς (52) τηρεῖ τὸν μαθητὴν, περισαλπίζεσθαι πάντοθεν ἤδη προμεμελετηκότα τοῖς πολεμικοῖς ὀργάνοις.

XXIX. Non solum hisce quæ quidem ad salutem utilia et necessaria sunt, nempe Patre, Filio, ac Spiritu sancto, sed et opera animæ nostræ semper opus est, utque ratio quæ de illis est, quæ gnostica vocatur, utilis simul atque necessaria sit. His autem qui prælaturæ munus susceperunt, ut aliis benefaciant, experientia multa utilis, ut ne quid eorum lateat illos, quæ ab aliis necessario, qui doctrina multa fuerint imbuti, cognita videantur. Insuper doctrina hæreticorum exponenda, alteram animam exercendi curam affert, et discipulum ab erroribus immunem præstat, qui ubique instrumentis bellicis clangere, jam animo paratus ac institutus sit.

Λ'. Τοῦ γνωστικοῦ νόμου, καθάπερ λέγουσι τὴν Κρήτην ἄγονον εἶναι θηρίων ὀλεθρίων, ὁ βίος καθαρὸς ἀπὸ παντὸς πονηροῦ ἔργου τε καὶ νοήματος καὶ λόγου, οὔτε ἐχθρὸν ἔχοντος τὸ παράπαν, ἀλλὰ καὶ φθόνου καὶ μίσους, καὶ βλασφημίας πάσης καὶ διαβολῆς ἐκτὸς ὄντων (53).

XXX. Legis gnosticæ vita (sicuti de Creta dicunt, quod bestias exitiales parum producat) ab omni pravo opere, animi sensu, ac sermone est pura, nec prorsus inimicum habet, sed extra invidiæ ac odii, ac blasphemiæ omnisque calumniæ aleam posita est.

ΛΑ'. Ἐν πολλῷ τῷ βίῳ μακαριστὸς οὐ διὰ τὸ μακρὸν γενόμενος ζῆν, ᾧ γε καὶ διὰ τὸ ζῆσαι καὶ ὑπῆρξεν ἀξίῳ τοῦ ζῆν ἀεὶ γενέσθαι (54). Οὐδένα λελύπηκεν, ὅτι μὴ τῷ λόγῳ παιδεύων τοὺς ἡλκωμένους τὴν καρδίαν, καθάπερ μέλιτι σωτηρίῳ, γλυ-

✠ XXXI. Longævitate beatus est ille celebrandus, non qui multos in annos vixerit, sed qui vivendo, quodque exstitit, vita æterna se dignum præstitit. D Neminem tristitia affecit, præterquam, dum animo exulceratos castigarit, salutari quasi melle, quod

✠ P. 988 ED. POTTER.

(47) *Ἀνίεται*. Malim, ἀνεῖται πᾶσι, *expositum est omnibus, patet omnibus*. SYLBURG.

(48) *Μέταλλα ἐρευνᾷ*. Flor. et H. mss., μεγάλα ἐρευνᾷ, *magna scrutatur*. Sed μέταλλα legendum esse, recte vidit etiam X. et H. ID.

(49) *Ἀπαιρεῖται δὲ ἄλλος δεισ*. H. ms. ἀφαιρεῖται δὲ ἄλλος. Sed vulg. lectio melior. ID.

(50) *Ἄνευ γνώσεως· τῶν γὰρ εὐχρήστων καὶ ἀναγκ*. Haud scio an verior scriptura sit, ἄνευ γνώσεως τῶν γοῦν εὐχρήστων καὶ ἀναγκ. *Absque cognitione eorum quidem quæ utilia et necessaria sunt ad salutem*. ID.

(51) *Ἄλλη συγγ*. Legi etiam potest ἄλλην συγγ. ID.

(52) *Τῆς ἀληθοῦς*. Legi potest τἀληθοῦς, aut cum præcedente membro repetendum διδασκαλίας. SYLBURG.

(53) *Ὄντων*. Congruentius ὄντος, singulari numero; ut paulo ante ἔχοντος. ID.

(54) *Ὧ γε.... γενέσθαι*. Paulo congruentius, ᾧ γε καὶ διὰ τὸ ζῆσαι εὖ ὑπῆρξεν ἄξιον τοῦ ζῆν, ἀεὶ γενέσθαι· *cui etiam ob vitam recte actam, vita dignum foret semper esse superstitem*. Sensus est, ἐν πολλῷ τῷ βίῳ μακαριστὸς γενόμενος οὐ διὰ τὸ μακρὸν ζῆν, ἀλλὰ διὰ τὸ εὖ ζῆν, καὶ διὰ τὸ εὖ ζῆσαι, τοῦ ἀεὶ ζῆν ἄξιος γενέσθαι. ID.

et dulce mordaxque sit. Proinde vir sapiens ac vere gnosticus præ omnibus decorum, cum eo quod rationi consentaneum est, servat. Quidquid enim ex affectu et passionibus est, ex anima omni abscisso et ablato, cum eo quod præstantissimum purumque sit, ac filiorum libertatem adoptione consecutum, postea versatur vitamque suam agit.

XXXII. Pythagoras voluit, non solum eruditissimum, verum etiam sapientium antiquissimum ducendum fore, qui rebus nomina imponeret. Oportet itaque ut Scripturas sacras accurate perscrutando, quoniam in parabolis contextas esse constat, ex nominibus earumdem sententias venemur, quas Spiritus sanctus de rebus sibi proposuit, et ut ita dicam, vocibus indidit, indeque mentem suam expressam docet; eum nempe in finem, ut nomina quæ significatione multiplici dicta sunt, diligenter a nobis expensa explicentur, et absconditus in multis sic tegentibus sensus, quasi contrectando condiscendoque appareat atque eluceat. Sic enim et plumbum attritu candescit, alba ex nigro cerussa jam facta. Sic etiam et scientia lucem ac splendorem effundens, vere divina illa sapientia fuerit, purum illud lumen, illuminans illos quorum pupilla oculorum pura fuerit, veritatem ut videant eamdemque firmiter comprehendant.

364 XXXIII. Proinde lucis hujusce principio, face accensa, ex passione quæ quidem in illa versatur, quam maxime licet ad similitudinem contendentes, lucis pleni, viri Israelitæ reipsa evadimus. Amicos enim fratresque vocavit illos, qui desiderio, qui conatu, ut cum Deo similitudinem ineant, student operamque navant.

XXXIV. Loci quidem puri prataque acceperunt voces, ac aspectus quosdam apparitionum sanctarum; hominum autem unusquisque, qui accurate fuerit purgatus, doctrinæ ac virtutis divinæ compos evadit.

XXXV. Insuper mihi quidem innotescit, quod scientiæ mysteria, a multis ludibrio habeantur, præcipue vero cum tropologia sophistica haud mista sunt ac consuta: paucos vero, sicuti lumen repente symposio tricliniοque illatum, primum stupore percutiet; postea assuescentes se atque mente ✠ exercitati, quasi gaudio recreati ac exsultantes, Dominum..... Prout enim voluptas liberationem a dolore ex natura sua habet, sic et scientia ignorantiæ ablationem. Sicut enim somno gravati qui sunt maxime, semet vigilare maxime arbitrantur, qui clarioribus minusque dissipatis ac alio trahentibus in somnis spectaculis sint occupati; sic qui summa laborant ignorantia, se maxime scire arbi-

A κεῖ τε ὄντι καὶ δηκτικῷ. Ὥστε παντὸς μᾶλλον ὁ γνωστικὸς τὸ πρέπον ἂν μετὰ τοῦ κατὰ λόγον φυλάσσει. Τοῦ γὰρ ἐμπαθοῦς παντὸς περιτμηθέντος καὶ περιαιρεθέντος ἁπάσης τῆς ψυχῆς, τῷ κρατίστῳ καθαρῷ γενομένῳ καὶ ἠλευθερωμένῳ εἰς υἱοθεσίαν τοῦ λοιποῦ σύνεστί τε καὶ βιοῖ.

ΛΒ'. Πυθαγόρας ἠξίου μὴ μόνον λογιώτατον, ἀλλὰ καὶ πρεσβύτατον ἡγεῖσθαι τῶν σοφῶν τὸν θέμενον τὰ ὀνόματα τοῖς πράγμασι. Δεῖ τοίνυν τὰς Γραφὰς ἀκριβῶς διερευνωμένους, ἐπειδὴ ἐν παραβολαῖς εἰρῆσθαι ἀνωμολόγηνται, ἀπὸ τῶν ὀνομάτων θηρωμένους τὰς δόξας, ἃς τὸ ἅγιον Πνεῦμα περὶ τῶν πραγμάτων ἔχον, εἰς τὰς λέξεις, ὡς εἰπεῖν, τὴν αὐτοῦ διάνοιαν ἐκτυπωσάμενον διδάσκει, ἵνα ἡμῖν ἀκριβῶς ἐξεταB ζόμενα διαπτύσσηται τὰ ὀνόματα πολυσήμως μὲν εἰρημένα (55), τὸ δ' ἐγκεκρυμμένον ἐν πολλοῖς τοῖς σκέπουσι ψηλαφώμενον καὶ καταμανθανόμενον ἐκφαίνηται καὶ ἀναλάμψῃ. Οὕτως γὰρ καὶ ὁ μόλιβδος τοῖς τρίβουσιν ἐξανθεῖ λευκὸν ἐκ μέλανος τὸ ψιμύθιον· οὕτως καὶ (56) ἡ γνῶσις, φέγγος καὶ λαμπρότητα καταχέουσα τῶν πραγμάτων, ἡ τῷ ὄντι θεία σοφία εἴη ἄν, τὸ φῶς τὸ εἰλικρινὲς, τὸ φωτίζον τοὺς καθαροὺς τῶν ἀνθρώπων ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, εἰς ὄψιν καὶ κατάληψιν τῆς ἀληθείας βεβαίαν.

ΛΓ'. Ἀναψάμενοι τοίνυν τῆς ἀρχῆς τοῦ φωτὸς ἐκείνου ἐκ τοῦ πάθους τοῦ περὶ αὐτὸ, ὡς ἔνι μάλιστα ἐξομοιοῦσθαι πειρώμενοι, φωτὸς ἔμπλεοι φῶτες Ἰσραηλῖται τῷ ὄντι γινόμεθα. Φίλους γὰρ εἶπε καὶ C ἀδελφοὺς τοὺς ἐχομένους τῆς πρὸς τὸ Θεῖον ἀφομοιώσεως κατὰ ἐπιθυμίαν καὶ δίωξιν.

ΛΔ'. Ἦν (57) τόποι μὲν καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο φωνὰς καί τινας ὄψεις ἁγίων φασμάτων· ἄνθρωπος δὲ ὁ ἀκριβῶς κεκαθαρμένος ἅπας διδασκαλίας καὶ δυνάμεως θεϊκῆς καταξιωθήσεται.

ΛΕ'. Οἶδα δὲ ἐγὼ, ὅτι τὰ τῆς γνώσεως μυστήρια τοῖς μὲν πολλοῖς χλεύην φέρει, καὶ μάλιστα μὴ κεκαττυμένα, σοφιστικῇ τροπολογίᾳ· τοὺς δὲ ὀλίγους, καθάπερ φῶς ἐπεισενεχθὲν ἐξαίφνης συμποσίῳ τινὶ συνηρεφεῖ, ἐκπλήξει τὰ πρῶτα· ἔπειτα ἐθίσαντες καὶ συντραφέντες καὶ ἐγγυμνασάμενοι τῷ λογισμῷ, ὡς ὑφ' ἡδονῆς εὐφραινόμενοι καὶ ἀγαλλιώμενοι τὸν D Κύριον. . . . . Ὡς γὰρ ἡδονὴ τὴν τῆς ἀλγηδόνος ἀπαλλαγὴν οὐσίαν ἔχει, οὕτως ἡ γνῶσις τῆς ἀγνοίας τὴν ὑπεξαίρεσιν. Ὡς γὰρ οἱ μάλιστα καθεύδοντες οἴονται μάλιστα ἐγρηγορέναι, ἐναργεστέροις (58) ὑποπίπτοντες καὶ ἀπερισπάστοις ταῖς ὄναρ φαντασίαις· οὕτως οἱ μάλιστα ἀγνοοῦντες μάλιστα εἰδέναι νομίζουσι. Μακάριοι δὲ οἱ ἐξ ὕπνου τούτου

✠ P. 989 ED. POTTER.

(55) *Διαπτ... μὲν εἰρημένα*. Planior erit sententia, si transposito μέν, legamus, διαπτύσσηται μὲν τὰ ὀνόματα πολυσήμως εἰρημένα. Sylburg.

(56) *Οὕτως γάρ*. Concinnius ὡς γάρ, *ut enim*. Id.

(57) *Ἦν*. Etiamsi ἢ legamus pro ἦν, tamen ne sic quidem sat recte constare videtur sententia. Sylburg.

(58) *Ἐναργεστέροις*. Usitatius ἐναργεστέραις, feminina terminatione. Id.

καὶ τῆς παραφροσύνης ἀνεγειρόμενοι καὶ ἀναβλέψαντες τὸ φῶς καὶ τὴν ἀλήθειαν.

ΛϚʹ. Δεῖ τοίνυν ἐπίσης τῷ βουλομένῳ τὸ πειθόμενον ἔχειν τὸν μαθητὴν, καὶ τῷ πόθῳ τὴν πίστιν ἐγκαταμίξαντα, γυμνάζειν καὶ μελετᾷν ἑκάστοτε πρὸς ἑαυτὸν τὴν τῶν θεωρημάτων ἀλήθειαν ἐξετάζοντα. Ἐπειδὰν δὲ εὖ ἔχειν αὐτῷ δοκῇ, τότε δὴ καὶ εἰς τὰς τῶν πέλας ζητήσεις καθιέναι· ἐπεὶ καὶ οἱ νεοττοὶ προσαποπειρῶνται (59) τοῦ πετάσαι ἐπὶ τῆς καλιᾶς, γυμνάσαντες τὰ πτερά.

ΛΖʹ. Ἡ γὰρ ἀρετὴ ἡ γνωστικὴ πανταχοῦ καλὸν καὶ πρᾶον καὶ ἀβλαβὲς, καὶ ἄλυπον, καὶ μακάριον, καὶ παρεσκευασμένον, ἄριστα μὲν ὁμιλεῖν παντὶ τῷ θείῳ, ἄριστα δ' ἀνθρώποις, θεωρητικὸν ὁμοῦ καὶ πρακτικὸν ἄγαλμα θεῖον τὸν ἄνθρωπον κατασκευάζουσα, B καὶ φιλόκαλον ἀπεργαζομένη δι' ἀγάπης· τὸ γὰρ καλὸν, ὡς ἐκεῖ σοφίᾳ θεωρητὸν καὶ νοητὸν, ἐνταῦθα σωφροσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ διὰ πίστεως πρακτόν· ἐν σαρκὶ μελετήσαντες ἀγγελικὴν ὑπουργίαν, ὥσπερ ἐν τόπῳ διαφανεῖ καὶ ἀμιάντῳ τῷ σώματι τὸν νοῦν καθιερώσαντες.

ΛΗʹ. Πρὸς δὲ Τατιανὸν (60), λέγοντα εὐκτικὸν εἶναι τὸ *Γενηθήτω φῶς*, λεκτέον· Εἰ τοίνυν εὐχόμενος ἤδη τὸν ὑπερκείμενον (61) Θεὸν, πῶς λέγει Ἐγὼ Θεὸς, *καὶ πλὴν ἐμοῦ ἄλλος οὐδείς*; εἴπομεν ὡς κολάσεις εἰσὶ βλασφημιῶν, φλυαρίας, ἀκολάστων ῥημάτων, λόγῳ (62) κολαζομένων καὶ παιδευομένων.

C ΛΘʹ· Ἔφασκεν δὲ καὶ διὰ τὰς τρίχας κολάζεσθαι καὶ τὸν κόσμον τὰς γυναῖκας ὑπὸ δυνάμεως τῆς ἐπὶ τούτοις τεταγμένης, ἣ καὶ τῷ Σαμψὼν δύναμιν παρεῖχε ταῖς θριξὶν, ἥτις κολάζει τὰς διὰ κόσμου τριχῶν ἐπὶ πορνείαν ὁρμώσας.

Μʹ. Καθάπερ ἀγαθοῦ ἀποῤῥοίᾳ ἀγαθύνονται, οὕτως καὶ κακοῦνται. Καλὴ ἡ κρίσις τοῦ Θεοῦ, ἥ τε διάκρισις ἡ τῶν πιστῶν ἀπὸ τῶν ἀπίστων, ἥ τε πρόκρισις ὑπὲρ τοῦ μὴ μείζονι περιπεσεῖν κρίσει, ἥ τε κρίσις, παίδευσις οὖσα.

ΜΑʹ. Ἡ Γραφή φησι τὰ βρέφη τὰ ἐκτεθέντα τημελούχῳ παραδίδοσθαι ἀγγέλῳ, ὑφ' οὗ παιδεύεσθαί τε καὶ αὔξειν· καὶ ἔσονται, φησὶν, ὡς οἱ ἑκατὸν D τῶν ἐνταῦθα πιστοί· διὸ καὶ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει φησί· *Καὶ ἀστραπὴ πυρὸς πηδῶσα ἀπὸ τῶν βρεφῶν ἐκείνων, καὶ πλήσσουσα τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν γυναικῶν*. Ἐπεὶ ὁ δίκαιος ὡς *σπινθὴρ* διὰ καλάμης ἐκλάμπει, καὶ κρινεῖ ἔθνη.

ΜΒʹ. *Μετὰ ὁσίου ὁσιωθήσῃ*. Κατὰ αἶνόν

A trantur. Beati vero qui, ex somno hoc dementiaque excitati, ad lucem ac veritatem oculos convertant.

XXXVI. Pariter itaque oportet, eum qui discipulum obsequentem habere velit, et desiderio admista fide exercere, et apud se quotidie meditari, veritatem argumentorum expendendo. Et cum eamdem se recte tenere judicaverit, tunc nimirum ad quæstiones hisce vicinas descendere; quoniam et avium pulli pennas exercendo etiam in nido volatum experiantur.

XXXVII. Virtus enim gnostica, ubique bonum mansuetumque, et innoxium, et dolorum expertem, ac beatum paratumque, optime versari in omnibus quæ ad Deum, imo optime in his quæ ad homines attineant, simulacrum divinum, contemplatione simul et actione hominem excultum reddens, ac per charitatem honesti amatorem præstans. Bonum enim prout illic sapientia consideratur et intelligitur, sic etiam hic temperantia et justitia per fidem exercetur; functionem angelicam in carne meditantes, sicut in loco conspicuo et impolluto, in corpore mentem sacrificamus.

365 XXXVIII. Contra vero Tatianum, asserentem optantis esse scriptum illud *Fiat lux* [a], dicendum est: Si igitur orationem ad Deum superiorem dirigat, quomodo dicit: *Ego Deus, et præter me non est alius ullus* [b]? Diximus blasphemiarum pœnas esse, verborum petulantium nugas, ratione punitorum atque castigatorum.

XXXIX. Insuper etiam asseruit mulieres propter crines ac mundum puniri, a virtute quæ rebus hisce præfecta fuerit, quæ crinibus Samsonis virtutem præbuit [c]; quæ etiam illas punit quæ per crinium ornatum in scortationem feruntur.

XL. Sicuti boni defluxione redduntur boni, sic et mali qualitate similiter imbuuntur. Bonum est Dei judicium: ac discrimen fideles inter et infideles, imo judicium illud quod prohibet ne in majus judicium quis incidat; illud demum judicium quod est emendatio.

XLI. Scriptura dicit, infantes projectos angelo tutori tradi erudiendos atque educandos. ✠ Erunt, inquit, quasi centum annorum in hoc sæculo fideles. Quapropter etiam Petrus in Apocalypsi dicit: *Et fulgur ignis exsiliens ab infantibus illis, et mulierum oculos perstringens* [d]. Quippe justus in arundineto *sicut scintilla* [e] effulget, gentesque judicabit.

XLII. *Cum sancto sanctus eris.* [f] Uti nempe pro

[a] Gen. I, 3. [b] Isa. XLIV, 6. [c] Jud. XVI, 43. ✠ P. 990 ED. POTTER. [d] Apoc. Petri Revelat. [e] Sap. III, 7. [f] Psal. XVII, 26.

(59) *Προσαποπειρῶνται*. Forte verius προαποπειρῶνται, *prius experiuntur* (seu *tentant*) *volatus*. SYLBURG.

(60) *Τατιανόν*. Conf. Gul. Cave *Histor. litter.*, vol. II, p. 53, et testimonia de Tatiano in ejus edit. Oxon., p. 7.

(61) *Εὐχόμενος ἤδη τὸν ὑπερκ.* Nescio an verius εὐχόμενος ᾔτει τὸν ὑπερκ. *precans, petebat a sup.* SYLBURG.

(62) *Λόγῳ*. Ambiguum est λόγῳ an λέγων scripserit auctor. ID.

laudis suæ ratione, atque ex agnitione nostra, Deus glorificetur; similiter ex hæreditatis jure. Sic quoque dictum illud, *vivit Dominus*, atque illud, *surrexit Dominus* [a].

XLIII. *Populus quem non noveram, servivit mihi* [b]; per testaméntum non noveram. *Filii alieni*, qui ea quæ alterius sunt, æmulati sunt.

XLIV. *Magnificans salutes regis ejus.* [c] Reges vocantur omnes fideles, in regnum translati, quique hæredes futuri sunt.

XLV. Malorum tolerantia, dulcedo quidem est melle major; non autem qua malorum tolerantia est, sed ratione fructus ejusmodi tolerantiæ. Quoniam itaque continens qui est, ab affectibus non est prorsus immunis, utpote qui non absque labore a passionibus contineat. Cum vero insit habitus, haud amplius continens est, quod in uno habitu et Spiritu sancto homo nunc sit.

XLVI. Spiritus vocantur, quæ in anima passiones sunt, non autem spiritus potentes, quippe tunc homo qui his esset obnoxius dæmonum legio foret, sed propter suggestionem. Eadem enim anima, mutatione quadam, alias atque alias qualitates dum recipiat, spiritus tunc recipere dicitur.

XLVII. Ratio a creatura discedere nos non jubet, sed uti nulla passionum pravitate cum illa una versaremur: cumque aliquid acciderit, ut moleste non feramus, nec contristemur, neque possidendi desiderio simus abrepti. Cum ab affectu rerum possessione, omnique libidine discedere jubeat Providentia divina, in eos solos sermonem vertit, qui in carne versantur.

XLVIII. Illico Petrus in Apocalypsi dicit, infantes abortivos, conatus ac sortis esse melioris, hos angelo tutori tradi, ut scientiæ præceptis imbuti, habitationem nanciscantur meliorem, eadem nempe passi, quæ si in corpore versati fuissent, paterentur; reliqui vero, salutis tantum fient participes, quasi injuriam passi, misericordiam consecuti, ac manent sine cruciatu, præmii loco hoc quidem reportantes.

XLIX. Mulierum autem lac defluens ex uberibus ac concretum, inquit Petrus in ✠ Apocalypsi, bestias parvas ac carnivoras pariet, et in eas recurrentia, devorabunt; nimirum propter peccata venisse pœnas erudiendo; ex peccatis nasci illas dicit, sicuti propter peccata venundatus est populus; quodque in Christum credere noluit, uti dicit Apostolus, a serpentibus mordebátur.

L. Dixit quidam senex, animal esse quod in

A σου (63), δεδόξασται τὸ ὄνομά σου, κατ' ἐπίγνωσιν ἡμῶν, δοξαζομένου τοῦ Θεοῦ κατά τε τὴν κληρονομίαν. Οὕτω καὶ τὸ *Ζῇ Κύριος*, καὶ τὸ *Ἀνέστη Κύριος*.

ΜΓ'. *Λαὸς ὃν οὐκ ἔγνων, ἐδούλευσέ μοι*· κατὰ διαθήκην οὐκ ἔγνων. *Υἱοὶ ἀλλότριοι*, τὰ τοῦ ἄλλου καὶ ἐζηλωκότες.

ΜΔ'. *Μεγαλύνων τὰς σωτηρίας τοῦ βασιλέως αὐτοῦ.* Βασιλεῖς πάντες λέγονται οἱ πιστοὶ εἰς βασιλείαν κατὰ κληρονομίαν τε.

ΜΕ'. Ἡ μακροθυμία γλυκύτης ἐστὶν ὑπὲρ τὸ μέλι, οὐχ ὅτι ἐστὶ μακροθυμία, ἀλλὰ κατὰ τὸν καρπὸν τῆς μακροθυμίας. Ἐπεὶ οὖν ὁ ἐγκρατὴς ἐστιν ἀπαθής, κρατῶν οὐκ ἀπόνως τῶν παθῶν· ὅταν δὲ ἕξις γένηται, οὐκ ἔτι ἐγκρατής, ἐν μιᾷ ἕξει καὶ ἁγίῳ Πνεύ-

B ματι γενομένου τοῦ ἀνθρώπου.

ΜϚ'. Πνεύματα λέγεται τὰ πάθη τὰ ἐν τῇ ψυχῇ, οὐκ ἐξουσίας πνεύματα, ἐπεὶ ἔσται ἐμπαθὴς ἄνθρωπος λεγεὼν δαιμόνων· ἀλλὰ κατὰ τὴν προτροπήν. Ἡ γὰρ αὐτὴ ψυχή, κατὰ μεταβολὰς ἄλλας καὶ ἄλλας ποιότητας κακίας ἀναδεχομένη, πνεύματα λέγεται ἀνειληφέναι.

ΜΖ'. Ὁ λόγος τῆς κτίσεως (64) ἀφίστασθαι οὐ κελεύει, ἀλλ' ἀπροσπαθῶς διοικεῖσθαι τὴν κτίσιν· ἐπισυμβάντος δέ τινος, μὴ ἀγανακτεῖν, μηδὲ λυπεῖσθαι, μηδὲ ἐπιθυμεῖν κτήσασθαι· τῆς ἐν πάθει παρακτήσεως ἀφίστασθαι κελεύει καὶ πάσης προσπα-

C θείας, ἡ θεία Πρόνοια ἀναστρέφει ἐπὶ μόνους τοὺς ἐν σαρκί (65).

ΜΗ'. Αὐτίκα ὁ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει φησίν, τὰ βρέφη ἐξαμβλωθέντα, τῆς ἀμείνονος ἐσόμενα πείρας (66), ταῦτα ἀγγέλῳ τημελούχῳ παραδίδοσθαι, ἵνα, γνώσεως μεταλαβόντα, τῆς ἀμείνονος τύχῃ μονῆς, παθόντα ἃ ἂν ἔπαθεν καὶ ἐν σώματι γενόμενα· τὰ δ' ἕτερα μόνης τῆς σωτηρίας τεύξεται, ὡς ἠδικημένα ἐλεηθέντα, καὶ μένει ἄνευ κολάσεως, τοῦτο γέρας λαβόντα.

ΜΘ'. Τὸ δὲ γάλα τῶν γυναικῶν, ῥέον ἀπὸ τῶν μαστῶν καὶ πηγνύμενον, φησὶν ὁ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει, γεννήσει θηρία λεπτὰ σαρκοφάγα,

D καὶ ἀνατρέχοντα εἰς αὐτὰς, κατεσθίει, διὰ τὰς ἁμαρτίας γίνεσθαι τὰς κολάσεις διδάσκων. Ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν γεννᾶσθαι αὐτάς φησιν, ὡς διὰ τὰς ἁμαρτίας ἐπράθη ὁ λαός· καὶ διὰ τὴν εἰς Χριστὸν ἀπιστίαν, ὡς φησὶν ὁ Ἀπόστολος, ὑπὸ τῶν ὄφεων ἐδάκνοντο.

Ν'. Ἔλεγε πρεσβύτης ζῶον εἶναι τὸ κατὰ γαστρός

[a] Luc. xxiv, 34. [b] Psal. xvii, 45. [c] Ibid. 51. ✠ P. 991 ED. POTTER.

(63) *Κατὰ αἰνόν σου.* A. legendum suspicatur, καθὰ εἰς αἰῶνας δεδόξασται · alludi enim ad locum qui est Sap. iii. In Flor. edit. corrupte scriptum κατὰ αἰνονόσω. Sylburg.

(64) *Τῆς κτίσεως.* Aptius τῆς κτήσεως, *acquisitione et possessione bonorum*: itemque mox τὴν κτῆσιν · ut declarant sequentia. Id.

(65) *Ἀναστρέφει ἐπὶ μόνους τοὺς ἐν σαρκί.* Paulo melius ἀναστρ. ἔτι μένοντας ἐν σαρκί, *adhuc commorantes in hac carne*: ut ἀναστρέφει τῆς προσπαθείας per ellipsin præpositionis ἀπό dictum sit, ut alibi ἀνακαλεῖ. Sylburg.

(66) *Πείρας.* Non male cum H. legemus μοίρας. Id.

εἰσιοῦσαν γὰρ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν μήτραν ἀπὸ τῆς καθάρσεως ηὐτρεπισμένην εἰς σύλληψιν, καὶ εἰσκριθεῖσαν ὑπό τινος τῶν τῇ γενέσει ἐφεστώτων ἀγγέλων, παραγινώσκοντος τὸν καιρὸν τῆς συλλήψεως, κινεῖν πρὸς συνουσίαν τὴν γυναῖκα. Καταβληθέντος δὲ τοῦ σπέρματος, ὡς εἰπεῖν, ἐξοικειοῦσθαι τὸ ἐν τῷ σπέρματι πνεῦμα, καὶ οὕτω συλλαμβάνεσθαι τῇ πλάσει. Μαρτύριον ὠνόμασεν πᾶσιν, ὁπηνίκα ἂν εὐαγγελίζωνται οἱ ἄγγελοι τὰς στείρας, οἷον προεισκρίνουσι τῆς συλλήψεως τὰς ψυχάς· καὶ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ τὸ *βρέφος ἐσκίρτησεν* ὡς ἔμψυχον (67)· καὶ αἱ στεῖραι διὰ τοῦτό εἰσι στεῖραι, ὡς ἂν μὴ εἰσκρινομένης τῆς τὴν τοῦ σπέρματος καταβολὴν συναγούσης εἰς κατοχὴν συλλήψεως καὶ γεννήσεως.

ΝΑ'. *Οἱ οὐρανοὶ* (68) *διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ*. Οἱ οὐρανοὶ λέγονται πολλαχῶς, καὶ οἱ κατὰ διάστημα καὶ περίοδον, καὶ οἱ κατὰ διαθήκην τῶν πρωτοκτίστων ἀγγέλων ἐνέργεια προσεχής (69)· κυριωτέραν γὰρ παρουσίαν ἀγγέλων αἱ διαθῆκαι ἐνήργησαν (70), ἢ ἐπὶ Ἀδὰμ, ἢ ἐπὶ Νῶε, ἢ ἐπὶ Ἀβραὰμ, ἢ ἐπὶ Μωϋσέως. Διὰ γὰρ τοῦ Κυρίου κινηθέντες πρωτόκτιστοι ἄγγελοι, ἐνήργουν εἰς τοὺς προσεχεῖς τοῖς προφήταις ἀγγέλους, ἡγούμενοι δόξαν Θεοῦ, τὰς διαθήκας. Ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τὴν γῆν γενόμενα ὑπ' ἀγγέλων διὰ τῶν πρωτοκτίστων ἀγγέλων ἐγένοντο εἰς δόξαν Θεοῦ.

ΝΒ'. Καλοῦνται δὲ οὐρανοὶ κυρίως μὲν ὁ Κύριος, ἔπειτα δὲ καὶ οἱ πρωτόκτιστοι, μεθ' οὓς καὶ οἱ ἅγιοι πρὸ νόμου ἄνθρωποι, ὡς οἱ πατριάρχαι καὶ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆται· εἶτα καὶ οἱ ἀπόστολοι. *Ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα*. Στερέωμα λέγει τὸν Θεὸν τὸν ἀπαθῆ καὶ ἀμετάβλητον, ὡς καὶ ἀλλαχῆ ὁ αὐτὸς Δαβὶδ, *Ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχύς μου. Κύριος στερέωμά μου, καὶ καταφυγή μου*. Τὴν ποίησιν οὖν τῶν χειρῶν αὐτοῦ αὐτὸ τὸ στερέωμα ἀναγγέλλει, τουτέστιν δείκνυσι καὶ φαίνει τὴν ποίησιν τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ· ἀναγγέλλει γὰρ καὶ δείκνυσιν οὓς ἐποίησεν.

ΝΓ'. *Ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα*. Ὡς οἱ οὐρανοὶ πολλαχῶς, οὕτως καὶ ἡ ἡμέρα. Ῥῆμα δὲ ὁ Κύριος· καὶ ὁ αὐτὸς δὲ ἡμέρα πολλαχῆ εἴρηται. *Καὶ νὺξ νυκτὶ ἀναγγέλλει γνῶσιν*. Ὁ διάβολος ᾔδει ἐλευσόμενον τὸν Κύριον· εἰ δὲ Θεὸς (71) αὐτὸς εἴη, οὐκ ἠπίστατο· διὸ καὶ ἐπείραζεν αὐτὸν, ἵνα γνῷ εἰ δυνατός ἐστιν. Ἐᾶν (72) φησι, *καὶ ἀπέστη ἀπ' αὐτοῦ εἰς καιρὸν*, τουτέστιν ἀνεβάλλετο τὴν εὕρεσιν εἰς

A ventre reperitur. Ingressam enim animam in matricem per emundationem ad fetum concipiendum bene præparatam, atque ab angelorum aliquo qui hominum generationi præsunt infusam, qui et conceptionis opportunitatem articulumque optime cognoverit, movere ad mariti complexus mulierem: semine vero commisto, ut ita loquar, spiritus qui quidem in semine est, amice conjungitur, sicque per formationem concipi. Omnibus rei hujusce testimonium perhibuit, cum angelos iis, quæ steriles sunt annuntiant, ante conceptionem infundere animas. Et in Evangelio *exsultavit infans* [a], utpote qui jam anima præditus esset. Hanc ob causam steriles sunt steriles, quasi non infundatur anima, quæ semen conjectum colligat, ad concep-
B tionis ac generationis detentionem rectam.

366 LI. *Cœli enarrant gloriam Dei* [b]. Cœli dicuntur multis modis; qui scilicet per distantiam ac periodum sunt, et qui per testamentum angelorum primo creatorum virtus immediata. Quippe angelorum præsentiam principaliorem testamenta ceu fœdera sunt operata, in Adamo, in Noe, in Abrahamo, in Moyse. Primæ enim creationis angeli a Domino moti, in angelos prophetis immediate conjunctos, operati sunt, existimantes gloriam Dei, nimirum testamenta ceu fœdera. Nam opera quæ ab angelis in terra peracta sunt per creationis primæ angelos in Dei gloriam edita fuerunt.

LII. Cœli vero vocantur, præcipue quidem, Do-
C minus; dein autem, qui primo fuerunt creati; post hos et homines sancti ante legem, nempe patriarchæ, et Moyses, atque prophetæ; et dein quoque apostoli. *Opus vero manuum ejus annuntiat firmamentum*. Firmamentum vocat Deum, qui a passione immunis est ac immutabilis, sicuti et alio loco idem ille David asserit: *Diligam te, Domine, virtus mea: Dominus firmamentum meum ac refugium meum* [c]. Opus itaque manuum ejus ipsum firmamentum annuntiat; hoc est ostendit ac apparere facit opus angelorum suorum. Annuntiat enim ac ostendit, quos ille fecit.

LIII. *Dies diei eructat verbum* [d]. Sicut cœli multipliciter dicuntur, sic etiam dies. ✠ Verbum autem Dominus est, ac ipse sæpenumero dies nomi-
D natus est. *Et nox nocti indicat scientiam*. Cognovit diabolus Dominum venturum esse: an vero Deus idem esset futurus, illum latuit. Quapropter ipsum tentavit, ut cognosceret qualis illi potentia fuerit, uti cum dicit: *Et recessit ab eo ad tempus* [e]: hoc

[a] Luc. I, 41. [b] Psal. XVIII, 1. [c] Psal. XVII, 3. [d] Psal. XVIII, 2. ✠ P. 992 ED. POTTER. [e] Luc. IV, 13.

(67) *Ἔμψυχον*. Post hanc vocem in Flor. defectus signum est, cum tamen structuræ nihil desit. SYLBURG.

(68) *Οἱ οὐρανοί*. Enarratio est psalmi XVIII, quæ quantum huc quadret, judicent alii. ID.

(69) *Ἐνέργεια προσεχής*. Etiamsi legas ἐνεργείᾳ προσεχεῖς, parum lucis sententiæ accesserit. ID.

(70) *Ἐνήργησαν*. Flor., ἐνειργήσθησαν, corrupte. ID.

(71) *Θεός*. Hæc vox addita e Flor. edit. margine. SYLBURG.

(72) *Ἐᾶν*. Pro ἐᾶν structura postulat *εἴα* vel *εἴασε*; *sivit*. Lucas cap. IV, dicit: Καὶ συντελέσας πάντα πειρασμὸν ὁ διάβολος, ἀπέστη ἀπ' αὐτοῦ ἄχρι καιροῦ. Sequentia vero, ἀνεβάλλετο τὴν εὕρεσιν εἰς τὴν ἀνάστασιν, alludere videntur ad narrationem quæ est in Evangelio secundum Nicodemum. ID.

est differebat cognitionem hanc ad resurrectionem usque. Quippe noverat illum esse Dominum, qui resurrecturus esset. Similiter etiam dæmones, quoniam Salomonem Dominum esse putarunt; ipso autem peccante, probe cognoverunt, non esse illum. *Nox nocti;* dæmones autem omnes norunt Dominum esse illum qui post passionem a morte resurrexit. Jam vero dicit etiam Enoch, transgressores angelos docuisse homines astronomiam, divinationem, reliquasque artes.

τὴν ἀνάστασιν. Ἤδει γὰρ τοῦτον εἶναι τὸν Κύριον τὸν ἀναστησόμενον. Ὁμοίως καὶ οἱ δαίμονες· ἐπεὶ καὶ Σολομῶνα ὑπώπτευσαν εἶναι τὸν Κύριον· ἔγνωσαν δὲ μὴ εἶναι, ἁμαρτόντος αὐτοῦ. *Νὺξ νυκτί·* πάντες οἱ δαίμονες ἔγνωσαν ὅτι Κύριος ἦν ὁ ἀναστὰς μετὰ τὸ πάθος. Ἤδη δὲ καὶ Ἐνὼχ (73) φησιν, τοὺς παραβάντας ἀγγέλους διδάξαι τοὺς ἀνθρώπους ἀστρονομίαν καὶ μαντικὴν, καὶ τὰς ἄλλας τέχνας.

LIV. *Non sunt loquelæ neque sermones, quorum non audiantur voces eorum :* nempe nec dierum, neque noctium. *In omnem terram exivit sonus eorum* [a]. Transtulit sermonem ad solos sanctos, quos etiam cœlos vocavit atque dies.

ΝΔ'. *Οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι, ὧν οὐκ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν·* οὔτε τῶν ἡμερῶν οὔτε τῶν νυκτῶν. *Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν.* Μετήνεγκε τὸν λόγον ἐπὶ μόνους τοὺς ἁγίους, οὓς οὐρανούς τε εἴρηκεν καὶ ἡμέρας.

LV. Stellæ, corpora spiritalia, quibus cum angelis præfectis est rerum administratio communis, non quidem generationis sunt ipsæ causæ, signa vero sunt eorum quæ fiunt, quæ futura sunt et quæ prius exstiterunt, in vertentibus cœli temperie anni tempestatibus; in frugum ubertate etiam et penuria; in pestibus ac febrium ardoribus; in homines vero nec per somnium virtutem suam exserunt astra; ast indicant tum ea quæ sunt, tum quæ futura, quæ etiam fuerunt.

ΝΕ'. Οἱ ἀστέρες, σώματα πνευματικὰ, κεκοινωνηκότα ἀγγέλοις ἐφεστῶσι διοικούμενα, οὐκ αἴτια γενέσεως, σημαντικὰ δὲ τῶν γινομένων τε καὶ ἐσομένων καὶ γενομένων, ἐπί τε τροπῶν ἀέρων, ἐπί τε εὐφορίας καὶ ἀκαρπίας, ἐπί τε λοιμῶν καὶ φλογμῶν, ἐπί τε τῶν ἀνθρώπων. Οὔτ' ὄναρ τὰς ἐνεργείας ποιεῖ τὰ ἄστρα· σημαίνει (74) δὲ τά τ' ἐόντα, τά τ' ἐσσόμενα, πρό τ' ἐόντα.

LVI. *Et in sole posuit tabernaculum suum* [b]. Hic loci hyperbaton est; sermo enim est de secundo adventu. Hunc itaque in modum quod ordine tam præpostero scriptum est, serie recta legendum est nobis. *Et ipse tanquam sponsus procedens de thalamo suo, exsultabit ut gigas currere viam suam : a summo cœli egressus ejus, nec est qui se abscondat a calore ejus.* Et dein : *In sole posuit tabernaculum suum.* Proinde dicunt quidem nonnulli, ipsum Salvatorem corpus suum in sole posuisse, ut Hermogenes. Corpus autem dicunt, alii quidem tabernaculum suum, alii Ecclesiam fidelium. Noster autem Pantænus dixit, indefinite voces prophetas efferre ✠ in pluribus, et præsente pro futuro uti, et rursus præsenti tempore pro præterito. Quod et nunc ap-

ΝϚ'. *Καὶ ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ.* Ἐνταῦθα ὑπερβατόν ἐστι· περὶ γὰρ τῆς παρουσίας τῆς δευτέρας ὁ λόγος. Οὕτως οὖν ἀναγνωστέον τὸ ὑπερβατὸν κατὰ ἀκολουθίαν. *Καὶ αὐτὸς, ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ. Ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἔξοδος· καὶ οὐκ ἔστιν ὃς ἀποκρυβήσεται τὴν θέρμην αὐτοῦ* (75). Καὶ τότε· *Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ.* Ἔνιοι μὲν οὖν φασι τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ἐν τῷ ἡλίῳ αὐτὸν ἀποτίθεσθαι, ὡς Ἑρμογένης· σῶμα δὲ λέγουσιν οἱ μὲν τὸ σκῆνος αὐτοῦ, οἱ δὲ τὴν τῶν πιστῶν Ἐκκλησίαν· ὁ Πανταῖνος δὲ (76) ἡμῶν ἔλεγεν, ἀορίστως τὴν προφητείαν ἐκφέρειν τὰς λέξεις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ τῷ ἐνεστῶτι ἀντὶ τοῦ μέλλοντος (77) χρῆσθαι χρόνῳ, καὶ

[a] Psal XVIII, 4, 5. [b] Ibid. 6. ✠ P. 993 ED. POTTER.

(73) *Ἐνώχ.* Apocryphis plurimum delectatus Clemens, in quibus hic liber Enoch, Petri Revelatio, Prædicatio, etc., ex quibus proclive haurire, quæ sanæ doctrinæ adversantur; aut certe nescio quo genio, ac velut ostentandæ eruditionis fumo quodam sic promere, et chartis oblinere, vel etiam docendo obtrudere; quod magistrorum Κατηχήσεως Alexandriæ vitium non leve videtur, ad quod forte cogeret ipsa gentis indoles, et quod nisi his instructi mercibus, omnique τῇ ἔξω sapientia (sæculari scilicet ut Græcanica), quantum decebat apud auditores, fidem non obtinebant. COMBEF. — Vide hunc Enoch de angelis librum partim editum in *Animadvert.* Scal. ad Eusebium. Conf. Clementis *Strom.* I, p. 366, not, 7; item *Recognitiones* Clementis lib. IV, c. 26, et Clementina homil. 8, c. 12, et seq.

(74) *Σημαίνει.* Homeri locus est *Iliad.*A. SYLBURG.

(75) *Τὴν θέρμην αὐτοῦ.* Vulg. Bib. psalmo XVIII, τῆς θέρμης αὐτοῦ, genit. casu. A. ID.

(76) *Πανταῖνος δέ.* Meminit hic Pantæni, quod de illo advertit Eusebius, l. VI, c. 13, ejusque sententias aliquas affert : quanquam non præceptorem aut magistrum vocat, sed solum Pantænum ἡμῶν, *nostrum*, sive Alexandrinum perinde velit, sive etiam hominem ecclesiasticum, quem Hermogeni opponat, qui forte ἀπὸ τῶν αἱρέσεων fuerit. Quid si ipse Hermogenes, cujus Paulus meminit II Tim. I, 16, qui sic ab eo (sanaque adeo doctrina) aversus sit, cum eum Jacobus prius ex mago convertisset : haud dissimilis Simoni aut Elymæ, cujus sententias Dionysius refellit. Longe distant, quod Pantænum, suum Clemens dicat, et quod suum magistrum, sive Eusebius τὴν διδασκάλου vocem addidit, sive qui fecit ἐκλογάς sustulit : sic levi lapsu nutat veritas, nec ubique Eusebium auctores assecutum, aut satis expressisse dicta illorum ac sensa, in Irenæo, Tertull., etc., observavit, qui sic strenue in eo nuper laboravit, Hen. Valesius. COMBEF.

(77) *Ἀντὶ τοῦ μ.* Flor., ἂν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος. SYLBURG.

πάλιν τῷ ἐνεστῶτι ἀντὶ τοῦ παρῳχηκότος· ὃ καὶ νῦν φαίνεται. Τὸ γὰρ *ἔθετο* καὶ ἐπὶ τοῦ παρῳχηκότος καὶ ἐπὶ τοῦ ἐσομένου τάσσεται. Ἐπὶ μὲν τοῦ ἐσομένου, ὅτι, πληρωθείσης ταύτης τῆς κατὰ τὴν παρουσίαν κατάστασιν (78) περιόδου, ὁ Κύριος ἐλεύσεται, καὶ τοὺς δικαίους, τοὺς πιστοὺς, οἷς ἐπαναπαύεται καθάπερ σκηνῇ (ἓν γὰρ σῶμα οἱ πάντες, ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένους, τὴν αὐτὴν πίστιν καὶ δικαιοσύνην ἐλόμενοι) εἰς τὴν αὐτὴν ἑνότητα ἀποκαταστησόμενος (79)· ἀλλ' οἱ μὲν ὡς κεφαλὴ, οἱ δὲ ὡς ὀφθαλμοὶ, οἱ δὲ ὡς ὦτα, οἱ δὲ ὡς χεῖρες, οἱ δὲ ὡς στήθη, οἱ δὲ ὡς πόδες, ἐν ἡλίῳ τεθήσονται φωτεινοί. *Λάμψατε ὡς ὁ ἥλιος*· ἢ ἐν ἡλίῳ, ἐπεὶ ἀρχοντικὸς ἄγγελος ἐν ἡλίῳ· *εἰς ἀρχὴν* γὰρ *ἡμερῶν* τέτακται, καθάπερ *ἡ σελήνη εἰς τὸ ἄρχειν νυκτός*· Ἡμέραι δὲ ἄγγελοι ἐκλήθησαν. Μετὰ τῶν μεθ' ἡλίου (80) ἀγγέλων, φησὶ, ταγήσονται ἓν, ὥσπερ κεφαλὴ σώματος ὄντος ἑνὸς ὁ ἥλιος ἐσόμενοί ποτε κατά τινα· περὶ δὲ καὶ αὐτοὶ ἄρχοντες ἡμερῶν, ὡς ἐκεῖνος ὁ ἐπὶ τοῦ ἡλίου, ἐπὶ τὸ μεῖζον, ἐφ' ᾧ μετῆλθεν πρὸ αὐτοῦ ἐν τῷ αὐτῷ· καὶ πάλιν ἐπαναβησόμενοι κατὰ προκοπὴν ἀφίκονται (81) ἐπὶ τὴν πρώτην μονὴν, κατὰ τὸν παρῳχηκότα ἔθετο· τούς τε πρωτοκτίστους ἀγγέλους εἰς τὸ μηκέτι κατὰ τὴν πρόνοιαν τῷ ὡρισμένῳ λειτουργεῖν, ἀλλ' ἵνα ἐν ἀναπαύσει, καὶ πρὸς μόνῃ τῇ θεωρίᾳ τοῦ Θεοῦ· οἱ δὲ προσεχέστεροι τούτοις προκόψουσιν εἰς ἣν ἐκεῖνοι ἀπολελοίπασι τάξιν· καὶ οὕτως οἱ ὑποβεβηκότες ἀναλόγως.

ΝΖ'. Εἰσὶν οὖν κατὰ τὸν Ἀπόστολον οἱ ἐν τῇ ἄκρᾳ ἀποκαταστάσει πρωτόκτιστοι· θρόνοι δὲ ἂν εἶεν, καίτοι δυνάμεις ὄντες οἱ πρωτόκτιστοι διὰ τὸ ἀναπαύεσθαι ἐν αὐτοῖς τὸν Θεὸν, ὡς καὶ ἐν τοῖς πιστεύουσιν. Ἕκαστος γὰρ, κατὰ τὴν ἰδίαν προκοπὴν, οἰκείαν ἔχει τὴν περὶ Θεοῦ γνῶσιν· ἐφ' ᾗ γνώσει ἀναπαύεται ὁ Θεὸς, ἀϊδίων γενομένων διὰ τῆς γνώσεως τῶν ἐγνωκότων. Καὶ μήτι τὸ, *Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ*, οὕτως ἐξακούεται· *Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο*, τουτέστιν, ἐν τῷ Θεῷ τῷ πλησίον Θεὸς, ὡς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ *Ἠλὶ, Ἠλὶ* (82), ἀντὶ τοῦ, *Θεέ μου, θεέ μου*. Καὶ τὸ *ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως, καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου*, οἱ τελειωθέντες εἰσὶν ἐξ ἀνθρώπων, ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, εἰς τὴν πρωτόκτιστον τῶν ἀγγέλων φύσιν. Οἱ γὰρ ἐξ ἀνθρώπων εἰς ἀγγέλους μεταστάντες χίλια ἔτη μαθητεύονται ὑπὸ τῶν ἀγγέλων, εἰς τελειότητα ἀποκαθιστάμενοι· εἶτα οἱ μὲν διδά-

paret. Quippe illud, *posuit*, pro præterito et futuro ponitur. Pro futuro quidem, quod, periodo status hujusce præsentis impleta, veniet Dominus, ac justos, nempe fideles, in quibus quasi in tabernaculo conquiescit (unum enim corpus omnes sunt, ex eodem genere, qui fidem eamdem ac justitiam receperint), in eamdem unitatem restituturus. At hi quidem ut caput, illi vero ut oculi, hi quidem ut aures, illi vero ut manus, hi denique uti pectora, illi vero ut pedes, in sole collocabuntur lucidi. *Lucete ut sol* [a], vel in sole; quoniam angelus princeps in sole est. *Diebus* enim uti *præsit*, collocatus est sicuti *luna ut nocti præsit* [b]. Dies autem, angeli, vocati sunt. Cum solis angelis, inquit, ordine pari una sedem obtinebunt, unum, ut caput, corpore uno exsistente, sol et ipsi ratione quadam tandem aliquando futuri sint. Dierum autem et ipsi præsides, sicut ille qui in sole sedem habet, ad id quod majus est, quo et ipse prior in eodem commigraverit; ac rursum ascendentes ad stationem priorem revertunt, respectu præteriti posuit; utpote primæ creationis angeli, non amplius per providentiam ministerio definito sint occupati, sed ut in requie, in perseverantia, atque assidua Dei contemplatione maneant. Qui vero his immediatiores sunt, ad eum nempe ordinem proficiunt, quem ipsi reliquerunt; sic etiam ratione pari, qui sunt inferiores.

367 LVII. Sunt itaque, secundum Apostolum, creationis primæ angeli, qui in summa arce collocati sunt; hi vero throni sint; quamvis virtutes sunt primo creati, quippe in iis quiescit Deus, sicuti etiam in fidelibus. Unusquisque enim secundum profectum proprium, propriam etiam de Deo scientiam habet; in qua quidem scientia conquiescit Deus, ac illi æternitatem consecuti sunt, propter scientiam, qua sunt præditi. Et, an comma: *In sole posuit tabernaculum suum*, sic sit intelligendum: *In sole posuit*, hoc est in Deo qui est proximus Deus; sicut est in Evangelio: *Eli, Eli* [c], pro eo nimirum, *Deus meus, Deus meus*. Insuper hoc, ✠ *Super omnem principatum, et potestatem, ac virtutem, et omne nomen quod nominatur*, hi sunt, qui ex hominibus angeli et archangeli perfecte constituti, uti demum naturam creationis primæ angelorum consequantur. Quippe qui ex hominum in an-

[a] Matth. XIII, 43. [b] Gen. I, 18. [c] Matth. XXVII, 46. ✠ P. 994 ED. POTTER.

(78) *Παρουσίαν κατάστασιν*. Corrupte utrobique. SYLBURG. —Legendum videtur παρουσίαν κατάστασιν. Paulo ante Sylburgio visum est legi debere ordine inverso, τῷ παρῳχηκότι ἀντὶ τοῦ ἐνεστῶτος, id certe innuunt sequentia.

(79) *Ἀποκαταστησόμενος*. Flor., ἀποκαταστησόμενοι. Quæ lectio non male congruit. Nostræ scripturæ, singulari numero, cohærentia hæc est, cum præcedentibus, Ὁ Κύριος ἐλεύσεται, καὶ (i.e. *etiam*) τοὺς δικαίους, τοὺς πιστοὺς (sequentia enim sunt parenthesa), εἰς τὴν αὐτὴν ἑνότητα ἀποκαταστησόμενος. Forsan etiam sequentia sic legenda: Ἀλλ' ὁ μὲν ὡς κεφαλὴ, οἱ δὲ ὡς μέλη. Καὶ τούτων οἱ μὲν ὡς ὀφθ. SYLBURG.

(80) *Μεθ' ἡλίου*. Forte καθ' ἡλίου, vel ἐφ' ἡλίου, *in sole*; ut paulo infra. Sequentia sic interpolabuntur paulo melius: ταγήσονται ἓν, ὥσπερ κεφαλὴ σώματος, ὄντος ἑνὸς, ὁ ἥλιος, ἐσόμενοί ποτε κατά τινα περίοδον καὶ αὐτοὶ ἄρχοντες ἡμερῶν. SYLBURG.

(81) *Ἀφίκονται*. Non minus aptum fut. tempus ἀφίξονται. ID.

(82) *Ἠλί*, Quasi quidem ἐν τῷ Ἡλί. Hebraico אלי, quod solem significaret. SELD. Mira Hebraici sermonis inscitia, illa τοῦ ἡλίου, et Ἠλεί evangelici conjugatio: ut et quod Romani milites, illa voce Eliam appellasse Dominum in cruce putaverunt. COMBEF.

geiorum statum transeunt, sub angelorum institutione, mille annos erudiuntur, ad perfectionem quidem reversi ac determinati. Dein, qui docendi munus in se susceperunt, in potestatem archangelicam transeunt: qui vero discendi partes perfecerunt, illos rursus, qui ex hominibus ad angelos transeunt, erudiendos suscipiunt; sic postea periodis certis jam dictis in propriam angelicamque corporis stationem constituuntur.

A ξαντες μετατίθενται εἰς ἀρχαγγελικὴν ἐξουσίαν· οἱ μαθόντες δὲ τοὺς ἐξ ἀνθρώπων αὖθις μεθισταμένους εἰς ἀγγέλους μαθητεύουσιν· ἔπειτα οὕτως περιόδοις ῥηταῖς ἀποκαθίστανται τῇ οἰκείᾳ τοῦ σώματος ἀγγελοθεσίᾳ.

LVIII. *Lex Domini immaculata convertens animas* [a]. *Lex* ac *Verbum*, ipse Salvator dicitur, prout asserit Petrus in *Prædicatione;* imo propheta: *De Sion exibit lex, et Verbum Domini de Jerusalem* [b].

ΝΗ'. *Ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἄμωμος* (83), *ἐπιστρέφων ψυχάς*. *Νόμος* καὶ *Λόγος*, αὐτὸς ὁ Σωτὴρ λέγεται, ὡς Πέτρος ἐν *Κηρύγματι*· καὶ ὁ προφήτης· *Ἐκ γὰρ Σιὼν ἐξελεύσεται νόμος, καὶ Λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ*.

LIX. *Testimonium Domini fidele, sapientiam præstans parvulis*. Testamentum Domini verum, *sapientiam præstans parvulis;* his nimirum qui ab omni malitia sunt immunes; tum apostolis, dein et nobis. Insuper et ipsum Domini testimonium, quo post passionem a mortuis resurrexit, illud ipsum revera verum cum esset, ad firmitatem fidei Ecclesiam adduxit.

ΝΘ'. *Ἡ μαρτυρία Κυρίου πιστὴ, σοφίζουσα νήπια*· ἡ Διαθήκη Κυρίου ἀληθὴς, σοφίζουσα νηπίους, τοὺς ἀκάκους, τούς τε ἀποστόλους, ἔπειτα καὶ ἡμᾶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου μαρτυρία καθ' ἣν παθὼν ἀνέστη, ἀληθὴς γενομένη κατὰ τὸ ἔργον αὐτὸ, εἰς βεβαίωσιν πίστεως ἤγαγε τὴν Ἐκκλησίαν.

LX. *Timor Domini castus, permanens in sæculum sæculi*. Illos qui a timore ad fidem conversi sunt ac justitiam, in sæculum permanere asserit. *Judicia Domini vera*, firma, immobiliaque, quæ mercedem justam concedunt, et quæ in unitatem fidei justos constituunt. Quippe hoc indicat, quod dicitur: *Justificata in semetipsa* [c]. *Super aurum ac lapidem pretiosum* hujusmodi sunt desideria [d].

Ξ'. *Ὁ φόβος Κυρίου ἁγνὸς, διαμένων εἰς αἰῶνα αἰῶνος*. Τοὺς ἐκ φόβου εἰς πίστιν ἐπιστραφέντας καὶ δικαιοσύνην, εἰς αἰῶνα παραμένειν λέγει. *Τὰ κρίματα Κυρίου ἀληθινὰ*, βέβαια καὶ ἀμετακίνητα, κατ' ἀξίαν ἀπονεμητικὰ, καὶ εἰς τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως ἀποκαθιστάντα τοὺς δικαίους· τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ, *Δεδικαιωμένα* (84) *ἐπὶ τὸ αὐτό*. *Αἱ τοιαῦται ἐπιθυμίαι ὑπὲρ χρυσίον καὶ λίθον τίμιον*.

LXI. *Etenim servus tuus custodit ea* [e]. Nempe haud quia servus sicuti David: sed populus omnis qui tandem salutis particeps futurus sit, ex obedientia mandatis præstita, Dei servus vocatus est.

C ΞΑ'. *Καὶ γὰρ ὁ δοῦλός σου φυλάσσει αὐτά*· οὐχ ὅτι δοῦλος οἷον Δαβὶδ (85), ἀλλὰ πᾶς ὁ λαὸς ὁ σωζόμενος δοῦλος Θεοῦ, δι' ὑπακοὴν ἐντολῆς κεκλημένος.

LXII. *Ab occultis meis munda me* [f]. Nempe a cogitationibus extra rationem rectam, ac defectibus. Quippe hæc a justo prorsus aliena esse affirmat.

ΞΒ'. *Ἐκ τῶν κρυφίων μου καθάρισόν με*· τῶν ἐννοιῶν τῶν παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, τῶν ἐγκαταλειμμάτων. Ταῦτα γὰρ ἀλλότρια λέγει δικαίου.

LXIII. *Si mei non fuerint dominati, tunc immaculatus ero* [g]. Perinde quasi dixisset ille, Si mei non dominati fuerint, qui me persequuntur sicuti Dominum, non ero immaculatus. Haud enim in martyrum album defertur quis, ni persecutionem passus fuerit: neque justus apparet quis, ni injuriam passus, injuriam ipse parem haud retulerit: nec demum tolerans malorum. . . . .

ΞΓ'. *Ἐὰν μή μου κατακυριεύσωσι, τότε ἄμωμος ἔσομαι*· ἐπίσης τῷ, Ἐὰν μή μου κατακυριεύσωσιν οἱ διώκοντές με ὥσπερ τὸν Κύριον, οὐκ ἔσομαι ἄμωμος· οὐ γὰρ μάρτυς γίνεταί τις, ἐὰν μὴ διωχθῇ· οὐδὲ δίκαιος φαίνεται, ἐὰν, μὴ ἀδικηθεὶς, μὴ ἀνταδικήσῃ· οὐδὲ μὴν ἀνεξίκακος (86). . . . .

✠ P. 995 ED. POTTER. [a] Psal. XVIII, 8. [b] Joan. II, 3. [c] Psal. XVIII, 10. [d] Ibid. 12. [e] Psal. CXIII, 16. [f] Psal. XVIII, 13. [g] Ibid. 14.

(83) *Ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἄμωμος*. Vulg. Bibl. psalmo XVIII: Ὁ νόμος Κυρίου ἄμωμος. SYLBURG.

(84) *Τοῦτο... Δεδικαιωμένα*. Hæc parenthesi includenda sunt.

(85) *Δοῦλος οἷον Δαβίδ*. Forte δοῦλος ἦν ὁ Δαβίδ, *servus erat David*. Qui mox sequitur locus e Petri concione, citatus etiam supra, p. 168 et 154. SYLBURG.

(86) *Ἀνεξίκακος*. In excerptis Augustanis itidem manca est hujus XVIII psalmi enarratio. Sequitur in eisdem excerptis fragmentum psalmi XIX, hoc videlicet, ut H. notavit; Κύριε, σῶσον τὸν βασιλέα, τουτέστι τὸν εἰς βασιλέα κεχρισμένον λαόν. Οὐ γὰρ μόνον τὸν Δαβίδ. Διὸ καὶ ἐπάγει· Καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν, ἐν ᾗ ἂν ἡμέρᾳ ἐπικαλεσώμεθά σε. Τὸ ἀναβῆναι ἐπὶ τὴν καρδίαν τὸ καλὸν ὑπὸ τῆς Γραφῆς λέγεται, καὶ τὸ νικῆσαι τὴν καλὴν βουλήν. Quæ an digna sint Clemente penes acutiores esto judicium. SYLBURG.

CLEMENTIS ALEXANDRINI FRAGMENTA.

I.

ADUMBRATIONES IN PRIOREM D. PETRI EPISTOLAM.

Hæc Commentariola in priorem Epistolam canonicam S. Petri, Epistolam S. Judæ, et duas Epistolas S. Joannis, Cassiodorus transtulisse videtur; illorum quidem meminit, lib. *Divinarum lectionum*, ubi ait : *Clementem Alexandrinum Epistolam S. Petri primam, S. Joannis primam et secundam, et Jacobi* (rectius *Judæ*), *Attico sermone declarasse*. Addit porro, quod si quidem Clemens ibi *multa quidem subtiliter, sed aliqua incaute locutus est, se ita transferri fecisse in Latinum, ut, exclusis quibusdam offendiculis, purificata doctrina ejus securior possit hauriri*. Nimirum se profitetur, non tam interpretis quam censoris jure usum; et pessimo, utinam et singulari, exemplo, cum errores libello eximendos satageret, auctoritatem penitus labefactasse. Opus hoc in Bibliothecis Patrum, sub *Adumbrationum* nomine comparet, quo titulo laudatur a Fabro Stapulensi, in *Commentariis in Epistolas catholicas*, quem etiam titulum sortitur in codice ms. vetutissimo cœnobii S. Mariæ Montis Dei, referente Philippo Labbeo in *Dissert. hist. de script. eccles*. Hosce commentarios partem fuisse Ὑποτυπώσεων Clementinarum, et par est credere Cassiodorum, qui στρωματέα *contextorem* vertit, ὑποτυπώσεις *adumbrationes* reddidisse. Ex iisdem *Hypotyposeon* fontibus accipimus fragmentum illud non contemnendum, quod Nicetæ Catena Græc. Patr. in Job, ex Bodleiana nostra bibliotheca ante aliquot annos per Patricium Junium edita, nobis conservavit : cui et illa succedunt quæ habentur in Catena in Lucam, quam Corderius Latine edidit. Fell.

—

368 ✠Cap. I, vers. 3.—*Benedictus Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi, qui per magnam misericordiam suam regeneravit nos*. Si etenim Deus nos genuit ex materia, postea vero secundum profectum vitæ regeneravit. *Pater Domini nostri per resurrectionem Jesu Christi;* secundum fidem vestram resurgentis in nobis. Sicut e contrario moritur in nobis, id nostra infidelitate faciente. Dicebat autem iterum, nunquam reverti secundo ad corpus animam in hac vita; neque injustam fieri quæ angelica facta est, neque malignam, ne iterum occasionem peccandi per susceptionem carnis accipiat : in resurrectione autem, utramque in corpus reverti, conjunguntur sibimet invicem juxta genus proprium, secundum compositionem alterius se quadam congruentia coaptantes sicut sagena, vel ædificatio lapidum. Propterea Petrus inquit (cap. II, v. 5) : *Et vos ipsi sicut lapides vivi ædificamini domus spiritalis;* custoditum scilicet in cœli locum significans sedis angelicæ. *In vos*, inquit (cap. I, v. 5, 9), *qui virtute Dei conservamini fide ac speculatione, percepturi finem fidei vestræ animarum salutem*. Hinc apparet quoniam non est naturaliter anima incorruptibilis, sed gratia Dei, per fidem et justitiam, et per intellectum perficitur incorruptibilis. *De qua salute*, inquit (v. 10), *exquisierunt et scrutati sunt prophetæ*, et cætera quæ sequuntur. Declaratur per hoc, cum sapientia locutos esse prophetas, et spiritum in eis Christi fuisse secundum possessionem et subjectionem Christi, per archangelos enim et propinquos angelos qui Christi vocan-

A tur spiritus, operatur Dominus. *Quæ nunc*, inquit (v. 12), *annuntiata sunt vobis per eos qui vobis evangelizaverunt*. Vetera, inquit, quæ per prophetas facta sunt et plurimos latent, nunc vobis revelata sunt per evangelistas. *Vobis enim*, inquit (ibid.), *manifesta sunt per Spiritum sanctum qui missus est*: hoc est Paracletum, de quo Dominus dixit : *Nisi ego abiero, ille non veniet* [a]. *In quem concupiscunt*, inquit (ibid.), *angeli prospicere;* non angeli apostatæ, sicut plurimi suspicantur; sed quod verum est ac divinum, angeli qui desiderant profectum perfectionis illius adipisci. *Sanguine*, inquit (v. 19), *pretioso, sicut agni incontaminati et immaculati*. Hic tangit Leviticas et sacerdotales antiquas celebrationes : significat autem animam mundam per

B justitiam, quæ offertur Deo. *Præcogniti quidem*, inquit (v. 20), *ante constitutionem mundi*. Primo quippe præcognitus ante omnem creaturam quod erat Christus. *Manifestati autem in novissimis*, per generatum corpus. *Regenerati non ex semine corruptibili* (v. 23). Corruptibilis igitur est anima quæ cum corpore simul profunditur, ut quidam putant. *Verbum autem Domini*, inquit (v. 25), *permanet in æternum;* tam prophetia quam divina doctrina. (Cap. II, v. 9) : *Vos autem genus electum, regale sacerdotium*. Quoniam vero electum genus sumus Dei electione, abunde clarum est. Regale autem dixit, ✠ quoniam ad regnum vocati sumus, et sumus Christi. Sacerdotium autem propter oblationem quæ fit orationibus et doctrinis, quibus acquiruntur animæ quæ offeruntur Deo. *Qui cum*

✠ P. 996 ED. POTTER. [a] Joan. XVI, 7. ✠ P. 997 ED. POTTER.

malediceretur, inquit (v. 23), *non maledicebat; cum paleretur, non comminabatur*. Dominus hoc utique per bonitatem atque patientiam. *Tradebat autem judicanti se injuste* (ibid.), sive semetipsum, ut sit hyperbaton hoc modo se habens: tradebat autem semetipsum secundum injustam legem judicantibus; quia inutilis illis erat, utpote justus exsistens: vel tradebat Deo injuste judicantes, id est eos qui eum nequissime condemnabant, et gratis neci ejus instabant, ut supplicia perpetientes, erudiantur. *Qui enim vult vitam*, inquit (cap. III, v. 10), *diligere, et videre dies bonos;* hoc est qui vult æternus et incorruptibilis fieri. Vitam vero, Dominum dicit; dies autem bonos, hoc est sanctos. *Quia oculi*, inquit (v. 11), *Domini super justos, et aures ejus in preces eorum*. Multiformem Spiritus sancti speculationem significat: *Vultus autem Domini super facientes mala* (v. 12), hoc est sive judicium, sive ultio, sive manifestatio. *Dominum vero Christum*, inquit (v. 15), *sanctificate in cordibus vestris*. Sic habes etiam in oratione Dominica: *Sanctificetur nomen*, inquit, *tuum* [a]. *Christus enim*, inquit (v. 18), *semel pro peccatis nostris mortuus est, justus pro injustis, ut nos offerret Deo, mortificatus quidem carne, vivificatus autem spiritu*. Hæc ad fidem eorum redigens dicit. Hoc est: in nostris vivificatus est spiritibus. *Adveniens*, inquit (v. 20), *prædicavit eis qui quondam erant increduli;* speciem quidem ejus non viderunt, sonum vero vocis audierunt. *Cum sustinet*, inquit (ibid.), *Dei longanimitas*. Ita est bonus Deus, ut etiam per eruditionem salutis operetur effectum. *Per resurrectionem*, inquit (v. 21), *Jesu Christi;* scilicet quæ per fidem in nobis effecta est. *Subjectis sibi angelis* (v. 22), qui sunt primus ordo: et subditis *potestatibus*, qui sunt secundi ordinis: subditis quoque *virtutibus*, quæ ad tertium ordinem pertinere declarantur. *Qui reddent*, inquit (cap. IV, v. 5), *rationem ei qui paratus est judicare vivos et mortuos*. Hi secundum præcedentia judicia erudiuntur. Ob hoc etiam subjungit (v. 6): *Propter hoc enim et mortuis evangelizatus est*, nobis qui quondam videlicet exstabamus infideles. *Ut judicentur quidem secundum hominem*, inquit (ibid.), *in carne, vivant autem secundum Deum in spiritu*. Quia a fide videlicet exciderunt; dum adhuc in carne sunt, judicantur secundum judicia præcedentia ut pœniteant. Idcirco et subnectit, dicens: *Vivant in spiritu secundum Deum*. Sic Paulus quoque; nam et ipse tale aliquid dicit quem *tradidi* (inquiens) *Satanæ, ut vivat spiritu* [b]. (Cap. IV, v. 10): *Sicut boni*, videlicet *dispensatores multiformis gratiæ Dei*. Similiter et Paulus: *Multifarie*, inquit, *et multis modis Deus olim locutus est patribus nostris* [c]. *Gaudete*, inquit (v. 13), *communicantes passionibus Christi:* hoc est si justi estis, propter justitiam patimini, sicut Christus pro justitia passus est. *Beati*, inquit (v. 14), *quoniam qui est ejus honoris, et virtutis Dei Spiritus, super vos requiescit*. Hoc possessivum, *ejus*, et angelicum spiritum significat: gloria quippe Dei, illi sunt per quos secundum fidem et justitiam glorificatur ad gloriam honorabilem, secundum profectum introductorum fidelium. Potest etiam sic intelligi *Spiritus Dei super nos;* hoc est, qui secundum fidem animæ supervenit, veluti venustas quædam mentis et animi pulchritudo. *Quoniam*, inquit (v. 17), *tempus judicii inchoandi a domo Domini*. His enim, in persecutionibus constitutis, judicium consequetur. *Deus autem*, inquit (cap. V, v. 10), *totius gratiæ*. Totius gratiæ dixit, quoniam bonus est, et omnium bonorum dator est ipse. *Salutat vos Marcus filius meus* (v. 14). Marcus Petri sectator, palam prædicante Petro Evangelium Romæ coram quibusdam Cæsareanis equitibus, et multa Christi testimonia proferente; penitus ab eis ut possent quæ dicebantur memoriæ commendare, scripsit ex his quæ Petro dicta sunt, Evangelium quod secundum Marcum vocitatur. Sicut Lucas quoque, et Actus apostolorum stylo exsecutus agnosceret, et Pauli ad Hebræos interpretatus Epistolam.

—

II.

EJUSDEM ADUMBRATIONES IN EPISTOLAM JUDÆ.

369 Judas, qui catholicam scripsit Epistolam, frater filiorum Joseph exstans, valde religiosus; cum sciret propinquitatem Domini, non tamen dixit se ipsum fratrem ejus esse; sed quid dixit (cap. I, v. 1) *Judas servus Jesu Christi*, utpote Domini; *frater autem Jacobi*. Hoc enim verum est; frater erat ejus, Joseph. *Subintroierunt enim quidam*, inquit (v. 4), *homines impii qui olim præscripti et prædestinati erant in judicium Dei nostri*, non ut fiant impii, sed exsistentes jam impii, in judicium præscripti sunt. *Quoniam Dominus Deus semel populum*, inquit (v. 5), *de terra Ægypti liberans, deinceps eos* ✠ *qui non crediderunt, perdidit;* ut eos videlicet per supplicium erudiret. In præsenti quippe tempore puniti sunt et perierunt propter eos qui salvantur, donec convertantur ad Dominum. *Angelos vero*, inquit (v. 6) *qui non servaverunt proprium principatum*, scilicet quem acceperunt secundum profectum, *sed dereliquerunt*, inquit (ibid.), *suum habitaculum*, cœlum videlicet ac stellas significans, apostatæ facti sunt et

[a] Matth. VI, 9. [b] I Cor. V, 5. [c] Heb. I, 1. ✠ P. 998 ED. POTTER.

vocati. *In judicium*, inquit (ibid.), *magnæ diei vinculis perpetuis sub caligine reservavit.* Vicinum terris locum, hoc est caliginosum aerem significat. Vincula vero dixit amissionem honoris in quo constiterant, et cupiditatem infirmarum rerum; cupiditate quippe devincti propria, converti non queunt. *Sicut Sodoma*, inquit (v. 7), *et Gomorrha.* Quibus significat Dominus remissius esse, et eruditos pœnituisse. *Similiter iisdem*, inquit (v. 8), *et hi somniantes*, hoc est qui somniant imaginatione sua libidines et reprobas cupiditates, bonum esse putantes, non illud quod vere bonum est, et omni bono superius. *Carnem quidem*, inquit (ibid.), *maculant, dominationem autem spernunt, majestatem autem blasphemant;* hoc est solum Dominum qui vere Dominus noster est, Jesus Christus, et solus laudabilis. *Majestatem*, inquit, *blasphemant*, hoc est angelos. (V. 9): *Quando Michael archangelus cum diabolo disputans, altercabatur de corpore Moysis:* hic confirmat assumptionem Moysis. Michael autem hic dicitur qui per propinquum nobis angelum altercabatur cum diabolo. *Hi autem*, inquit (v. 10), *quæcunque quidem ignorant, blasphemant. Quæcunque autem naturaliter tanquam muta animalia noverunt, in his corrumpuntur.* Significat eos comedere ac bibere, et rebus venereis indulgere, et alia eos perpetrare dicit quæ sunt communia cum animalibus ratione carentibus. *Væ illis*, inquit (v. 11), *quia in via Cain abierunt.* Sic etiam peccato Adæ subjacemus secundum peccati similitudinem. *Nubes*, inquit (v. 12), *sine aqua;* hoc est, qui verbum divinum et fecundum in se non possident. *Ob hoc*, inquit (ibid.), *et a ventis, et spiritibus violentis, hujusmodi circumferuntur homines. Arbores*, inquit (ibid.), *autumnales infructuosæ*, et infideles videlicet, qui nullum fructum fidelitatis apportant. *Bis*, inquit (ibid.), *mortuæ;* semel scilicet quando delinquendo peccarunt; secundo vero, quando suppliciis contradentur secundum prædestinata Dei judicia: mors quippe reputanda est, etiam quando quisque hæreditatem non continuo promereretur. *Fluctus*, inquit (v. 13), *ferocis maris.* His verbis vitam gentilem significat, quorum ambitionis abominabilis est finis. *Sidera errantia*, hoc est errantes et apostatas significat, ex hujusmodi stellis sunt, qui angelorum cecidere de sedibus, *quibus*, propter apostasiam, *caligo tenebrarum reservatur in sempiternum. Prophetavit autem de his septimus*, inquit (v. 14), *ab Adam Enoch.* His verbis prophetiam comprobat. *Isti*, inquit (v. 19), *segregantes*, fideles ab infidelibus, secundum propriam infidelitatem redarguti. Et iterum discernentes a carnibus. *Animales*, inquit (ibid.), *Spiritum non habentes:* Spiritum scilicet qui est per fidem secundum usum justitiæ superveniens. *Vos autem*, inquit (v. 20), *charissimi, superædificantes vosmetipsos sanctissima vestra fide in Spiritu sancto. Quosdam autem*, inquit (v. 21), *salvate de igne rapientes* (v. 22), *quibusdam vero miseremini in timore*, id est eos qui in ignem cadunt, doceatis ut semetipsos liberent. *Odientes*, inquit (v. 23), *eam quæ carnalis est maculatam tunicam;* animæ videlicet tunica macula est, spiritus concupiscentiis pollutus carnalibus. *Ei autem*, inquit (v. 24), *qui potens est conservare vos sine offensione, et constituere ante conspectum gloriæ suæ immaculatos in lætitia.* In conspectu gloriæ suæ dicit, coram angelis. Immaculatos autem constituendos, angelos factos, cum dicit Daniel de populo, et venit in conspectu Domini, non hoc dicit quoniam vidit Deum; hoc enim impossibile est ut quisque non mundo corde videat Deum: sed hoc dicit, quia cuncta quæcunque faciebat populus, in conspectu erant Dei, et manifesta illi constabant; hoc est quoniam nihil absconditum est a Domino. In Evangelio vero secundum Marcum interrogatus Dominus a principe sacerdotum *si ipse esset Christus Filius Dei benedicti; respondens dixit: Ego sum, et videbitis Filium hominis a dextris sedentem virtutis* [a]. *Virtutes* autem significant sanctos angelos. Proinde etiam cum dicit *a dextris Dei*, eosdem ipsos dicit propter æqualitatem et similitudinem angelicarum sanctarumque virtutum qui nominantur nomine Dei. Eum ergo *sedere in dextra* dicit, hoc est in eminenti honore requiescere. In aliis autem Evangeliis dicitur principi sacerdotum interroganti si ipse esset Filius Dei, non e contra respondisse. Sed quid dixit? *Vos dicitis* [b]. Satis bene respondens. Si enim diceret, sicut vos intelligitis, mentiretur utique non se confitens Filium Dei, illi non ita de illo sentiebant; dicens autem, *vos dicitis*, vere locutus est. Quod enim non sapiebant, verbis dicebant, hoc ille verum esse confessus est.

—

III.

EJUSDEM ADUMBRATIONES IN EPISTOLAM I JOANNIS.

370 ✠ Cap. I, v. 1 — *Quod erat ab initio, quod vidimus oculis nostris, quod audivimus.* Consequens Evangelium secundum Joannem, et conveniens etiam hæc Epistola principium spiritale continet. Quod ergo dicit *ab initio*, hoc modo presbyter exponebat, quod principium generationis separatum ab opificis principio non est. Cum enim dicit *quod erat ab initio*, generationem tangit sine principio Filii cum Patre simul exstantis: erat ergo Verbum æternitatis significativum non habentis initium, sicut etiam Ver-

[a] Marc. XIV, 61-62. [b] Matth. XXVI, 64. ✠ P. 999 ED. POTTER.

bum ipsum, hoc est Filius Dei secundum æqualitatem substantiæ unum cum Patre consistit, sempiternum est et infectum : quod semper erat Verbum, significatur dicendo, *in principio erat Verbum* [a]. Quod vero dixit, *quod vidimus oculis nostris*, Domini significat in carne præsentiam, *et manus*, inquit (ibid.), *nostræ contrectaverunt de verbo vitæ.* Non solum carnem ejus, sed etiam virtutes ejusdem Filii significat, sicut radius solis usque ad hæc infima loca pertransiens, qui radius in carne veniens palpabilis factus est discipulis. Fertur ergo in traditionibus, quoniam Joannes ipsum corpus quod erat extrinsecus tangens, manum suam in profunda misisse, et ei duritiam carnis nullo modo reluctatam esse, sed locum manui præbuisse discipuli. Propter quod et infert : *Et manus nostræ contrectaverunt de verbo vitæ :* contrectabilis utique factus est qui venit in carne, sicut *et vita quæ manifestata est* (v. 2). Nam et in Evangelio sic dicit : *Et quod factum est, in ipso vita erat, et vita erat lux hominum* [b]. *Et nuntiamus*, inquit (ibid.), *vobis vitam æternam quæ erat apud Patrem, et palam facta vobis.* Patris appellatione significat, quoniam et Filius semper erat sine initio. *Quia Deus*, inquit (v. 5), *lumen est ;* non essentiam divinam exprimit, sed declarare volens majestatem Dei, quod melius est et excellentius apud homines proprie divinitati coaptavit. Sic et Paulus *lumen* vocans *inaccessibile* [c]. Sed et ipse Joannes in eadem ipsa Epistola, *Charitas*, inquit, *Deus est* [d] ; virtutes significans Dei, quoniam clemens est et misericors, et quia lumen, hoc est justos secundum profectum animi per charitatem constituit. Lumen ergo Deus qui est inenarrabilis secundum rationem substantiæ : *Et tenebræ*, inquit (ibid.), *in eo sunt nullæ*, hoc est nulla iracundia, nulla passio, nulla circa quemquam mali retentio nullum perdens, sed cunctis salutem tribuens. Lumen autem significat, vel præcepta legis, vel fidem, vel doctrinam. Tenebræ vero horum contraria, non veluti altera via sit. Una quippe via est secundum præcepta divina. Monas namque Dei opus est, dyas autem et quidquid præter monadem constat, ex vitæ perversitate contingit. *Et sanguis Filii ejus*, inquit (v. 7), *mundat nos.* **371** Doctrina quippe Domini quæ valde fortis est, sanguis ejus appellata est. *Quod si dixerimus quod non peccavimus, mendacem facimus eum, et verbum ejus non est in nobis* (v. 9). Doctrina ejus, videlicet sive verbum, veritas est. *Et si quis*, inquit (cap. II, v. 1), *peccaverit, consolatorem habemus ad Patrem Jesum Christum.* Sicut enim apud Patrem consolator est pro nobis Dominus ; sic etiam consolator est quem post assumptionem suam dignatus est mittere. Hæ namque primitivæ virtutes ac primo creatæ, immobiles exsistentes secundum substantiam et cum subjectis angelis et archangelis, cum quibus vocantur æquivoce, diversas operationes efficiunt. Sic etiam et Moyses Michael angeli virtutem per vicinum sibi et infimum angelum vocat. Similiter quoque in prophetis sanctis invenimus, sed Moysi quidem propinquus ac vicinus angelus apparuit. Exaudivit eum, et locutus ei Moyses, manifeste facie ad faciem. Aliis autem prophetis secundum operationem angelorum motus quidam fiebat, veluti audientium ac videntium. Idcirco et soli audiebant, solique cernebant, sicut et in Samuele manifestatur [e] ; Elisæus etiam solus audiebat vocem, qua vocatus est [f]. Si autem esset manifesta et communis vox, ab omnibus præsentibus audiretur ; nunc autem a solo in quo operabatur motus qui ab angelo fiebat, audita est. *Non solum autem*, inquit (v. 2), *pro nostris peccatis* Dominus propitiator est, hoc est fidelium, *sed etiam pro toto mundo ;* proinde universos quidem salvat, sed alios per supplicia convertens, alios autem spontanea assequentes voluntate, et cum honoris dignitate, *ut omne genu flectatur ei, cœlestium, terrestrium et infernorum* [g] ; hoc est angeli, homines et animæ quæ ante adventum ejus de hac vita migravere temporali. *Et in hoc cognoscimus quoniam novimus eum, si mandata ejus custodiamus* (v. 3) ; qui enim *intellector* est, utique et opera perficit quæ pertinent ad virtutis officium. Qui vero opera perficit, ✠ non continuo etiam *intellector* (87) est. Potest enim esse rectarum operationum, non tamen intelligibilium sacramentorum cognitor ; demum sciens quædam opera perfici timore supplicii, quædam vero propter repromissionem remunerationis, docet, perfectionem intellectualis hominis per charitatem opera complentis : proinde subjungit ac dicit (v. 5) : *Qui vero custodit verbum ejus vere ; in hoc charitas Dei perfecta est. In hoc enim cognoscimus, quoniam in ipso sumus* secundum fidem et secundum charitatem. *Non mandatum novum scribo vobis, sed mandatum vetus quod habuistis a principio* (v. 7), per legem scilicet et prophetas. Ubi dicitur *unus est Deus.* Idcirco et infert (ibid.) : *Quoniam mandatum vetus est verbum quod audistis.* Iterum autem dicit (v. 8) : *Mandatum autem hoc est quod tenebræ transierunt,* perversionis scilicet, *et lumen verum ecce jam claruit ;* secundum fidem scilicet, secundum intellectum, secundum testamentum, secundum præparata judicia in hominibus operans. *Qui dicit se*, inquit (v. 9), *in lumine esse*, in lumine dicit in veritate. *Et fratrem suum*, inquit (ibid.), *odit.* Fratrem videlicet dicit non solum proximum, sed et Dominum. Oderunt enim eum infideles, et non custodientes mandata ejus. Propter quod etiam infert (v. 10) : *Qui diligit fratrem suum, in lumine permanet, et scandalum in eo non est.* Deinde profectus et pro-

✠ P. 1000. ED. POTTER. [a] Joan. I, 1 [b] Ibid. 3, 4. [c] I Tim. VI, 16. [d] I Joan. IV, 16. [e] I Reg. III, 3 seqq. [f] I. I Reg. XIX. [g] Phil. II, 10.

(87) Gnosticus, ex Clementis dialecto.

vectiones significat animarum adhuc in carne positarum, et *filiolos* quidem vocare eos quibus sunt remissa peccata propter nomen Domini; nam multi solo credunt nomine. *Patres* autem perfectos appellat, eos qui *intellexerunt quod erat ab initio, et intelligibiliter perceperunt* (v. 13). Filium videlicet de quo supra dixit, *quod erat ab initio. Scribo*, inquit (ibid.), *vobis, juvenes, quia vicistis malignum.* Fortes juvenes contemnentes voluptates; *malignum* diaboli extollentiam significat. Filii autem cognoscunt Patrem, utpote qui ab idolis confugerunt, et ad unum Deum convocati sunt. *Quoniam mundus*, inquit (v. 15), *in maligno est.* Nonne mundus et omnia quæ in mundo sunt, creatura Dei dicuntur, et hæc valde bona? *Sed concupiscentia carnis et oculorum, et ambitio sæculi* (v. 16), quæ ex vitæ perversione contingunt, *non ex Patre, sed ex mundo est*, et ex vobis. *Idcirco et mundus pertransiet et concupiscentia ejus* (v. 17): *qui vero fecerit voluntatem Dei* et mandata ejus, *permanet in æternum. Ex nobis*, inquit (v. 19), *exierunt, sed non erant ex nobis*; neque angeli apostatæ, neque homines cadentes, *sed ut manifestentur quoniam non sunt ex nobis* (88). Clare satis discernit genus electorum et perditorum, et illud quidem quod in fide permanens, unctionem habet a sancto, quæ fit secundum fidem. Qui vero non permanet in fide, mendax est, et antichristus. *Qui dicit*, inquit (v. 22), *quia Jesus non est Christus.* Jesus enim Salvator et liberator et Christus rex: *qui negat Filium* (v. 23), ignorando eum, *nec Patrem habet*, neque cognoscit eum. Qui vero cognoscit Filium et Patrem secundum scientiam novit; cum manifestatus fuerit Dominus, in secundo adventu, fiduciam habebit, et non confundetur. Quæ confusio est grande supplicium. *Omnis*, inquit (v. 29), *qui facit justitiam, ex Deo natus est*, secundum fidem scilicet renatus. (Cap. III, v. 1): *Propterea mundus non cognoscit nos, quoniam nec eum cognovit.* Mundum dicit sæculariter in deliciis viventes. *Dilectissimi*, inquit (v. 2), *nunc filii Dei sumus*, non naturali dilectione: sed quia patrem Deum habemus. Major quippe est charitas, ut cum nullam cognationem habeamus ad Deum, diligit nos tamen, et filios suos vocat. (Ibid.): *Et necdum claruit quod erimus*: hoc est ad qualem perventuri sumus gloriam: *Si enim manifestatus fuerit*, hoc est, si perfecti fuerimus, *similes ei erimus*, veluti requiescentes et justificati mundi in

A virtute, *ut ipsum vultum ejus videamus sicuti est*, comprehensibiliter. (V. 8): *Qui vero facit injustitiam, ex diabolo est*, hoc est ex *patre diabolo:* eamdemque consectans et eligens. *Ab initio*, inquit (ibid.), *diabolus peccat.* Ab initio scilicet a quo peccare cœpit inconvertibiliter in peccando perseverans. *Omnis*, inquit (v. 9), *qui natus ex Deo est, non peccat, quia semen ejus in eo manet.* Verbum ejus videlicet in eo qui secundum fidem renatus est. (V. 10): *Sic filios Dei intelligimus sicut et filios diaboli*, similia diabolo eligentes; sic etiam ex maligno esse dicitur. (V. 15): *Omnis qui odit fratrem suum, homicida est.* In hoc enim secundum infidelitatem Christus moritur: recte itaque subjungit dicens (ibid.): *Et scitis quia omnis homicida et infidelis non habet vitam æternam* B *in seipso manentem.* In mente quippe fideli vivens Christi permanet, *ipse enim pro nobis* (v. 16), hoc est pro credentibus, *animam suam posuit*; hoc est pro apostolis. Si ergo pro apostolis animam suam posuit, apostolos autem ejus dicit *semetipsos*, tanquam si diceret, *nos*, inquam, apostoli, propter quos animam suam posuit, *debemus pro fratribus animas ponere* (ib.), salus quippe proximorum, apostolorum erat gloria, *quia major est*, inquit (v. 20), *Deus corde nostro*, hoc est virtus Dei conscientia quæ subsequetur animam, propter quod subjungit et dicit (ibid.): *Quoniam cognoscit omnia.* (V. 21): *Charissimi, si cor nostrum non redarguat nos, fiduciam habebit apud Deum.* (Cap. IV, v. 2): *In hoc cognoscimus quia manet in nobis, de spiritu quem dedit nobis* secundum C episcopatum, scilicet et providentiam futurorum. *Perfecta*, inquit (v. 18), *charitas* ✠ *foras mittit timorem.* Perfectio namque fidelis hominis charitas est. *Iste est*, inquit (cap. V, v. 6), *qui venit per aquam et sanguinem;* et iterum (v. 7), *quia tres sunt qui testificantur, spiritus*, quod est vita, *et aqua*, quod est regeneratio ac fides, *et sanguis*, quod est cognitio, *et hi tres unum sunt.* In Salvatore quippe, istæ sunt virtutes salutiferæ, et vita ipsa in ipso Filio ejus exsistit. (V. 14): *Et hæc est confidentia quam habemus ad eum, quia si quid petierimus secundum voluntatem ejus, audiet nos.* Non absolute dixit quod petierimus, sed quod oportet petere. (V. 19): *Et mundus omnis in maligno constitutus est;* non creatura, sed sæculares homines, et secundum concupiscentias D viventes. (V. 20): *Et Filius Dei venit, et dedit nobis intellectum*, secundum fidem scilicet advenientem in nos, qui etiam Spiritus sanctus appellatur.

IV.

EJUSDEM ADUMBRATIONES IN EPISTOLAM II JOANNIS.

Secunda Joannis Epistola, quæ ad virgines scripta est, simplicissima est. Scripta vero est ad quamdam Babyloniam *Electam* nomine, significat autem electionem Ecclesiæ sanctæ. Astruit in hac Epistola persecutionem fidei extra charitatem non esse, et ut nemo dividat Jesum Christum; sed unum cre-

✠ P. 1001 ED. POTTER.

(88) Lapsi et apostatæ.

dere Jesum Christum venisse in carne. Nam qui habet Filium in intellectu perceptibiliter, et Patrem quoque cognoscit et magnitudinem virtutis ejus sine initio temporis operantem intelligibiliter mente continet. *Si quis venit ad vos*, inquit (v. 10), *et hanc doctrinam non portat, non suscipiatis eum in domum, et Ave ne dixeritis ei; qui enim dixerit Ave, communicat operibus ejus malignis.* Tales salutare prohibet et in hospitium suscipere. Hoc enim in A bujusmodi non est inhumanum, sed nec conquirere vel condisputare cum talibus admonet qui non valent intelligibiliter divina tractare, ne per eos traducantur a doctrina veritatis, verisimilibus inducti rationibus. Arbitror autem, quia et orare cum talibus non oportet, quoniam in oratione quæ fit in domo, postquam ob orando surgitur, salutatio gaudii est et pacis indicium.

—

V.

ΕΚ ΝΙΚΗΤΟΥ (89) *ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΙΣ ΙΩΒ ΕΞΗΓΗΣΕΩΣ.*

EX NICETÆ CATENA IN JOB.

(Cap. 1, vers 21.)

—

372 Jobi autem verba sic elegantius intelligi possunt: *nudus* a vitio et peccato, quasi *ex utero matris* e terra in initio *formatus sum, nudus in eamdem revertar;* non autem a possessionibus, hoc enim parvum et vulgare esset, sed a vitio et peccato, et a tenebricoso idolo, quod eos excipit qui injuste vixerunt. Juxta vero illud, quod omnibus in promptu ac familiare est, cuncti nascimur nudi, itemque nudi efferimur, fasciis solis, quæ humanis mortuorum corporibus adhibentur, devincti. Etenim vitam Deus nobis aliam præparavit, et præsentem pro curriculi via ad eam instruxit; eas demum pro viatico possessiones constituens, quæ necessitati inservirent: cum hanc vero viam semel emensi fuerimus, facultatum et divitiarum ✠ omnis comitatus nos deserit. Eorum enim, quæ in vita habuimus, nihil nostrum dici potest, una excepta pietate, cujus est nostra certa possessio; hanc mors ingruens nobis non eripiet, rebus autem omnibus aliis quamvis invitos, nos exuet. Opes quidem ad hanc vitam sustinendam accepimus, atque harum solo fructu decerpto, demigrat unusquisque exiguum vitæ monumentum relinquens; hoc demum est felicitatis omnis extremum, hic cunctorum bonorum quæ sunt in vita exitus. Recte igitur infans, ut matris utero caput extulit, non e risu, sed a lamentis statim incipit; flebili enim voce, vitæ propemodum indignatur, quæ exitiosa ac letalia munera, a primo exordio degustanda ei proponit. Simulatque enim editus in lucem et susceptus est, manus pedesque ejus fasciis constringuntur et vinculis impeditus uberibus potitur. O vitæ primordium, mortis prodromum! Nuper est infans ad vitam ingressus, nec interposita

B 'Αλλὰ τὰ τοῦ Ἰὼβ κομψότερον μὲν οὕτω νοητέον *γυμνὸς* κακίας καὶ ἁμαρτίας, ὡς *ἐκ κοιλίας μητρός*, ἐκ τῆς γῆς κατ' ἀρχὰς *διεπλάσθην*, *γυμνὸς εἰς τὴν γῆν καὶ ἀπελεύσομαι*· γυμνὸς οὐ κτημάτων, τοῦτο γὰρ μικρόν τε καὶ κοινὸν, ἀλλὰ κακίας καὶ πονηρίας, καὶ τοῦ ἑπομένου τοῖς ἀδίκως βιώσασιν ἀειδοῦς εἰδώλου· κατὰ δὲ τὸ πρόχειρον, πάντες ἄνθρωποι καὶ γυμνοὶ γεννώμεθα, καὶ γυμνοὶ πάλιν ἐκφερόμεθα, τοῖς ἐνταφίοις μόνοις σπαργάνοις δεσμούμενοι. Ἄλλον γὰρ ἡμῖν ὁ Θεὸς προηυτρέπισε βίον, καὶ τοῦ πρὸς ἐκεῖνον δρόμου τὴν παροῦσαν ζωὴν ὁδὸν κατεσκεύασε, τὰς παρὰ τῆς κτήσεως χρείας εἰς ἐφόδια μόνον τῆς ὁδοῦ κατατάξας· ταύτην δὲ ἡμῖν τὴν ὁδὸν ἐξελθοῦσιν ὁ τῶν κτηθέντων ἀσυνόδευτος πλοῦτος. Οὐδὲν γὰρ ὧν ἐσχήκαμεν, ἔχομεν ἴδιον, ἑνὸς C κτήματος μόνον τῆς εὐσεβείας ἐσμὲν ἰδιοκτήτορες ταύτην ἡμᾶς θάνατος ἐπελθὼν οὐ συλήσει, τῶν ἄλλων δὲ ἁπάντων ἐκβαλεῖ καὶ μὴ θέλοντας· εἰς ὑποκατάστασιν γὰρ τὴν βιωτικὴν πάντες παρελάβομεν κτῆσιν, καὶ μόνον ταύτης τὴν χρῆσιν ἕκαστος καρπωσάμενος ἄπεισι, βραχὺ παρὰ τοῦ βίου κομιζόμενος μνῆμα· τοῦτο γὰρ πάσης εὐημερίας τὸ τέλος, τοῦτο τῶν βιωτικῶν ἀγαθῶν τὸ συμπέρασμα. Καλῶς ἄρα τὸ βρέφος, τῆς γαστρὸς παρακύψαν, θρήνων εὐθέως, οὐ γέλωτος ἄρχεται· κλαίει γὰρ ὥσπερ τοῦ βίου καταβοῶν, παρ' οὗ θνησιμαίων ἐκ προοιμίων ἀπογεύεται δώρων· τεχθὲν γὰρ χεῖρας εὐθέως σπαργανοῦται, καὶ πόδας, καὶ δεσμοῖς ἐνειλημένον ἀπολαύει τῆς θηλῆς. Ὢ προοιμίου ζωῆς, προδρόμου νεκρώσεως! Ἄρτι τὸ βρέφος εἰς ζωὴν παρελήλυθε, καὶ D νεκρῶν εὐθέως αὐτῷ στολισμὸς προσηνέχθη· ὑπομιμνήσκει γὰρ τοῦ τέλους τοὺς τεχθέντας ἡ φύσις. Διὸ καὶ τὸ παιδίον γεννηθὲν ἀποδύρεται, καθάπερ τῇ μητρὶ διὰ τοῦ θρήνου βοῶν· Τί με πρὸς ταύτην, ὦ μῆ-

✠ P. 1002 ED. POTTER.

(89) *'Εκ Νικητοῦ*. Prima fragmenti hujusce sententia occurrit superius in *Strom.* IV, pag. 636: Ἰὼβ δὲ ὁ δίκαιος, Αὐτὸς, φησὶ, γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρός μου, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι ἐκεῖ· οὐ κτημάτων γυμνὸς, (τοῦτο μὲν γὰρ μικρόν τε καὶ κοινόν·) ἀλλ' ὡς δίκαιος, γυμνὸς ἄπεισι κακίας τε καὶ ἁμαρτίας. καὶ τοῦ ἑπομένου τοῖς ἀδίκως βιώσασιν ἀειδοῦς εἰδώλου. Quæ sequuntur, non tam ipsius Clementis esse videntur, quam alterius cujuspiam auctoris, cujus nomen e Nicetæ Catena excidit quod in hujusmodi operibus sæpe alias fit.

τερ, τὴν ζωὴν ἀπεκύησας, ἐν ᾗ τοῦ ζῆν ἡ προσθήκη προκοπὴ πρὸς τὸν θάνατον; Τί με πρὸς πολυτάραχον αἰῶνα παρήγαγες, ἐν ᾧ τεχθέντι μοι τὰ προοίμια τὰ σπάργανα; Τί με τοιούτῳ παραδέδωκας βίῳ, ἐν ᾧ καὶ νεότης ἐλεεινὴ τρυχομένη πρὸ γήρως, καὶ γῆρας φευκτὸν, ὡς ἐπιθανάτιον; Δεινὸν, ὦ μῆτερ, τοῦ βίου τὸ στάδιον, θάνατον ἔχον τῶν τρεχόντων καμπτῆρα. Πικρὰν τὴν βιωτικὴν ὁδοιποροῦμεν ὁδὸν, τάφον ἔχουσαν τῶν ὁδευόντων κατάλυμα· χαλεπὸν τὸ τῆς ζωῆς διαπλέομεν πέλαγος, ᾅδην γὰρ ἔχει πειρατὴν ἐφεστῶτα. Μόνος ἐν ἅπασι γυμνὸς γεννᾶται ὁ ἄνθρωπος, οὐχ ὅπλον, οὐκ ἔνδυμα συγγεννώμενον σχών· οὐχ ὡς τῶν ἄλλων ζώων ἐλάττων, ἀλλ' ὅπως ἡ μὲν γύμνωσις, καὶ τὸ μηδὲν συνεπάγεσθαι, κατασκευάζῃ σοι μέριμναν· ἡ μέριμνα δὲ τὸ σοφὸν ἐκπομπεύσῃ, τὴν ἀργίαν ἐκβάλῃ, εἰσαγάγῃ τὰς τέχνας δι' ἔνδειαν, γεννήσῃ μηχανῶν ποικιλίας. Ὁ γὰρ γυμνὸς πολυμήχανος, ὥσπερ κέντρῳ τῇ χρείᾳ νυσσόμενος, πῶς ὑετοὺς ἀποφύγῃ, πῶς σοφίσηται κρύος, πῶς πληγὰς ἀντιφράξηται, πῶς γεωργήσῃ τὴν γῆν, πῶς φοβήσῃ θηρία, πῶς δαμάσῃ τὰ δυνατώτερα. Βρεχόμενος, ὀροφὴν ἐτεχνήσατο· ῥιγώσας, ἐπενόησεν ἔνδυμα· πληττόμενος μεμηχάνηται θώρακα· ἀκάνθαις τὰς χεῖρας γυμνὰς ἐν γεωργίαις αἱμάσσων, ἐμελέτησεν ὀργάνων βοήθειαν· γεγυμνωμένος θηρίοις εἰς βρῶμα, εὗρεν ἐκ φόβου τέχνην, τὰ φοβοῦντα φοβοῦσαν. Ἄλλην ἐξ ἄλλης ἐγέννησεν ἡ γύμνωσις σύνεσιν, ὡς εἶναι καὶ τὴν γύμνωσιν δῶρον καὶ χάριν δεσποτικήν. Γυμνὸς οὖν καὶ ὁ Ἰὼβ καταστὰς χρημάτων, κτημάτων, εὐτεκνίας, πολυτεκνίας, καὶ πάντα ἐν βραχεῖ ἀποβαλὼν, τὴν εὐχάριστον ταύτην φωνὴν ἐξεβόησεν· *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ νηδύος, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι ἐκεῖ*, πρὸς Θεὸν δηλαδὴ καὶ τὴν μακαρίαν λῆξιν ἐκείνην καὶ ἀνάπαυσιν.

A mora mortuorum pannis amicitur: natura enim finis memoriam revocat iis qui nascuntur. Huc pertinet editi infantis ejulatus, flebili quasi voce, apud matrem lamentantis: Cur me in hanc vitam, mater, enixa es, in qua vitæ prorogatio ad mortem est progressio? Cur me in multarum turbarum sæculum introduxisti, in quo mihi nato fasciæ sunt exordia? Cur hujusmodi me vitæ addixisti, in qua et juventus miseranda, ante senium malis attrita et confecta, et senectus, ut exitiosa, fugienda? Formidabile, o mater, et grave est hujus vitæ stadium, cujus meta est currentium interitus. Calamitosam vitæ viam ambulamus, quæ sepulturam habet pro diversorio; difficile atque infestum vitæ pelagus navigamus, cui infernus tanquam pirata, imminet. B Solus ex omnibus homo nudus gignitur, nullo vel armorum vel indumentorum connato genere protectus; non ideo, quod sit cæteris animantibus inferior, sed ut nuditatis nostræ consideratio, et quod nihil in mundum invexerimus, studium in nobis procreet; studium vero et sollicitudo prudentiam pandat, socordiam procul ablegei, artes ad vitandam egestatem introducat et artificiorum diversitates progignat. Qui enim nudus est, indigentia tanquam stimulo impulsus, multa invenit et fabricatur, quomodo pluviæ declinandæ, quomodo frigus prudenter arcendum, quomodo ad repellendos ictus muniri oportet, quomodo terra colenda, quomodo feris metus incutiendus, et quomodo robustiora animalia domanda sint. C Quamobrem pluvia perfusus tecta fabricavit; frigore vehementiore afflictus, indumenta excogitavit; ictus ac vulneratus, thoracem invenit; cum manus in agricolatione occupatæ spinis cruentarentur, rusticorum instrumentorum adminiculum excogitavit; nudus ✠ exsistens et esca belluis, artem commentus est, quæ formidabilibus formidinem incuteret. Aliam ex alia solertiam nuditas genuit, ut jam nuditas donum sit Domini, et gratia ab illo concessa. Nudatus igitur Job opibus suis, possessionibus, præclara et numerosa sobole, et brevi spatio his omnibus spoliatus, hac plena grati animi voce exclamavit: *Nudus egressus sum ex utero, nudus etiam revertar illuc*, nimirum ad Deum et beatorum sortem et requiem.

VI.

EX NICETÆ CATENA IN JOB (90).

(Cap. XXIV, v. 7.)

Χρῆμα τῶν ἄλλων ἁπάντων ὅτι μάλιστα τιμαλφέστατον ἡ ἀταραξία· τοιοῦτον ἡμῖν ὁ λόγος ὑπογράφει τὸν μακάριον Ἰώβ. Εἴρηται γὰρ περὶ αὐτοῦ· *Τίς ἀνὴρ ὥσπερ Ἰὼβ, πίνων μυκτηρισμὸν ὡς ὕδωρ;* Ἀξιοζήλωτος γὰρ ἀληθῶς, καὶ παντὸς, οἶμαι, θαύματος ἄξιος, εἰ πρὸς τοῦτό τις ἥκει μακροθυμίας, ὡς εὐχόλως δύνασθαι διαθλεῖν τὴν ἐκ τοῦ πλεονεκτεῖσθαι δριμεῖαν ἀληθῶς, καὶ οὐ τοῖς τυχοῦσιν εὐκαταγώνιστον λύπην.

D **373** Animi tranquillitas rerum omnium longe pretiosissima est: talem nobis hic tractatus Jobum pro exemplari proponit; dictum enim est de eo: *Quis vir ut Job, bibens subsannationem sicut aquam?* Vere etiam æmulatione et omni admiratione dignus censendus est, si eo tolerantiæ quis pervenerit, ut cum mœrore, ex injuria illata reipsa acerbo, et qui obviis quibusque rebus expugnari non potest, facile certare valeat.

✠ P. 1003 ED. POTTER.

(90) Alia hujus et præcedentis fragmenti versio exstat in Pauli Comitoli Catena in Jobum, ubi de posteriori p. 451 observat, interpretationem hanc Clementis totidem verbis usurpatam esse a Cyrillo Alex., sub cujus nomine exstat in Catena Nicetæ.

VII.

EX NICETÆ CATENA IN MATTHÆUM.

(Cap. v, v. 42.)

Eleemosynæ faciendæ, at cum judicio, et iis qui digni sunt, ut retributionem inveniamus Altissimi. Væ autem habentibus, et hypocrisi accipientibus, aut sese ipsos juvare valentibus, et ab aliis auxilium emendicare volentibus. Qui enim habuerit, ac per hypocrisim aut desidiam acceperit, condemnabitur.

Ποιητέον ἐλεημοσύνας, ἀλλὰ μετὰ κρίσεως, καὶ τοῖς ἀξίοις, ἵνα εὕρωμεν ἀνταπόδομα παρὰ τοῦ Ὑψίστου. Οὐαὶ δὲ τοῖς ἔχουσι, καὶ ἐν ὑποκρίσει λαμβάνουσιν, ἢ δυναμένοις βοηθεῖν ἑαυτοῖς, καὶ λαμβάνειν παρ' ἑτέρων βουλομένοις! ὁ γὰρ ἔχων καὶ δι' ὑπόκρισιν ἢ ἀργίαν λαμβάνων κατακριθήσεται.

✠ *Ex eadem in cap.* XIII, v. 31,32.

Annuntiativus regni cœlorum sermo acer quidem ac mordax, quemadmodum sinapi, ac choleram digerens, id est iracundiam; et phlegma incidens, id est superbiam, ex quo sermone vera animæ sanitas, ac perpetuum temperamentum oritur. Ad tantum autem incrementum germen sermonis pervenit, ut nata ex eo arbor sit: quæ utique esse possit ubique terrarum stabilita Christi Ecclesia, ut omnia impleat sic, ut in ramis ejus inhabitent volucres cœli, angeli videlicet Dei ac sublimes animæ.

Ὁ τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας καταγγελτικὸς λόγος δριμὺς μὲν ἔστι καὶ δηκτικὸς, καθάπερ τὸ σίναπι, καὶ τῆς χολῆς βιωτικὸς, τουτέστι τοῦ θυμοῦ, καὶ τοῦ φλέγματος διακοπτικὸς, τουτέστι τοῦ τύφου, ἐξ οὗ λόγου ἡ ἀληθὴς τῆς ψυχῆς ὑγίεια, καὶ ἡ ἀΐδιος εὐκρασία περιγίνεται. Εἰς τοσαύτην δὲ αὔξην ἡ φυὴ τοῦ λόγου προῆλθεν, ὡς τὸ ἐξ αὐτοῦ φύον δένδρον (τοῦτο δ' ἂν εἴη ἡ πανταχοῦ γῆς ἱδρυμένη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία) τὰ πάντα πληρῶσαι, ὥστε ἐν τοῖς κλάδοις αὐτῆς κατασκηνῶσαι τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, ἀγγέλους δηλαδὴ θείους καὶ μετεώρους ψυχάς (91)

Ex eadem in cap. XII, v. 46.

Margarita est etiam pellucida et mundissima Jesus, quem ex divino fulgore Virgo concepit: quemadmodum enim margarita in carne et concha, ac liquore exsistens corpus videtur esse lucidum ac liquidum, lucis ac spiritus plenum, ita et incarnatum Deus verbum lux est spiritualis per lucidum ac liquidum corpus fulgens.

Ἔστι μαργαρίτης καὶ ὁ διαυγὴς καὶ καθαρώτατος Ἰησοῦς, ὃν ἐξ ἀστραπῆς τῆς θείας ἡ Παρθένος ἐγέννησεν. Ὥσπερ γὰρ ὁ μαργαρίτης, ἐν σαρκὶ καὶ ὀστρείῳ καὶ ἐν ὑγροῖς γενόμενος, σῶμα ἔοικεν εἶναι ὑγρὸν καὶ διειδὲς, φωτὸς καὶ πνεύματος γέμον, οὕτω καὶ ὁ σαρκωθεὶς Θεὸς λόγος, φῶς ἐστι νοερὸν, διὰ φωτὸς καὶ ὑγροῦ ἐκλάμψας σώματος (92).

VIII.

EX CATENA IN S. LUCAM A CORDERIO EDITA.

CAP. III, v. 22. Non hic hominis, sed *columbæ similitudinem* Deus assumpsit; quia volebat nova quadam apparitione Spiritus per columbæ similitudinem, simplicitatem ac mansuetudinem declarare.

CAP. XVI, v. 17. Forte autem per *iota* et per *apicem* justitia ejus clamat, si *recti ad me veneritis, et ego recta ad vos veniam; sin obliqui, et ego oblique, dicit Dominus virtutum* [a]; insinuans implicatas et obliquas peccatorum esse vias. Nam recta naturæque consentanea via quæ per iota *Jesu* insinuatur, est ipsa ejus bonitas, quæ fideles ex auditu, sine cespitatione constanter dirigit. *Non itaque præteribit a lege iota unum aut unus apex*, hoc est, neque a rectis et probis mutuæ repromissiones: neque ab obliquis et injustis, quæ illis interminata est pœna. *Benefacit enim Dominus bonis, declinantes autem in obligationes adducet Dominus cum operantibus iniquitatem* [b].

IX.

FRAGMENTA
EX CLEMENTIS ALEXANDRINI LIBRIS *ΥΠΟΤΥΠΩΣΕΩΝ*.

Ex lib. III. — *Ap. Œcum. in I ad Cor.*, XI, 10.

Propter angelos. Angelos dicit justos ac probos viros. Operiatur ergo, ne ad stuprum eis offendi-

Διὰ τοὺς ἀγγέλους. Ἀγγέλους φησὶ τοὺς δικαίους καὶ ἐναρέτους. Κατακαλυπτέσθω οὖν, ἵνα μὴ εἰς πορ-

✠ P. 1004 ED. POTTER. [a] Psal. XVII, 27. [b] Psal. CXXIV, 5.

(92) Simile quid in eodem Clementis *Pædag.* lib. II, cap. 12, reperias

(91) His quodammodo respondent, quæ in Clementis nostri *Pædag.* lib. I, cap. 11, leguntur.

νείαν αὐτοὺς σκανδαλίσῃ· οἱ γὰρ ὄντως καὶ ἐν οὐρανοῖς ἄγγελοι καὶ κατακεκαλυμμένην αὐτὴν βλέπουσιν.

A culo : nam et qui vere in cœlis sunt angeli, ipsam licet tectam intuentur.

Ex lib. IV. — *Ap. eumdem in II ad Cor.* v. 16.

Εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριστόν. Ὥσπερ ἡμῶν τὸ κατὰ σάρκα ἐστὶ τὸ ἐν ἁμαρτίαις, καὶ τὸ ἔξω τούτων οὐ κατὰ σάρκα· οὕτω καὶ τοῦ Χριστοῦ τὸ κατὰ σάρκα τὸ εἴχειν τοῖς φυσικοῖς πάθεσι, τὸ μὴ εἴκειν δὲ οὐ κατὰ σάρκα· ἀλλ' ὥσπερ, φησὶν, ἐκεῖνος ἀπηλλάγη, οὕτω καὶ ἡμεῖς.

Porro etiam si cognovimus Christum secundum carnem. Quemadmodum apud nos secundum carnem esse, dicitur esse in peccatis; et sine his esse, dicitur esse non secundum carnem : ita quoque apud Christum secundum carnem esse dicitur, naturalibus subjici affectionibus; non subjici vero, esse non secundum carnem. Sed quemadmodum ille, inquit, liberatus est, sic et nos.

Ex lib. IV. — *Ap. eumdem in II ad Cor.* vi, 11.

B *Ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται.* Εἰς τὸ πάντα διδάξαι ὑμᾶς. Ὑμεῖς δὲ στενοχωρεῖσθε ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν, τουτέστιν, ἐν τῇ πρὸς Θεὸν ἀγάπῃ, ᾗ ἀγαπᾷν με ὀφείλετε.

Cor nostrum dilatatum est. Ut vos omnia doceremus; sed vos angusti estis in visceribus vestris, hoc est, in dilectione erga Deum, qua me diligere debetis.

✠ *Ex lib.* V. — *Ap. eumdem in Ep. ad Galatas*, v, 24.

Οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ τὴν σάρκα. Καὶ τί λέγω, φησὶν, ἓν καθ' ἓν ἀρετῆς εἶδος; εἰσὶ γάρ τινες οἳ καὶ ἐσταύρωσαν ἑαυτοὺς, ὅσον πρὸς τὰ πάθη, καὶ τὰ πάθη ὅσον πρὸς ἑαυτούς. Κατὰ ταύτην τὴν ἑρμηνείαν οὐ παρέλκεται τὸ *δέ*. *Οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ*, τουτέστι, τείνοντες,τὴν ἑαυτῶν σάρκα ἐσταύρωσαν.

Hi autem Christi carnem. Et quid singulatim, inquit, virtutum species recenseo? Sunt enim quidam qui seipsos crucifixerunt quoad affectus, et affectus quoad seipsos. Juxta hanc interpretationem δέ non est parelcon, sed sensus est : οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ, id est qui vero tendunt ad Christum, suam carnem crucifixerunt.

Ex libro V. — *Ap. Moschum* Prati spiritualis *cap.* 176.

C Ναὶ ἀληθῶς ἐβαπτίσθησαν (οἱ ἀπόστολοι), καθὼς Κλήμης ὁ Στρωματεὺς ἐν τῷ πέμπτῳ τόμῳ τῶν *Ὑποτυπώσεων* μέμνηται. Φησὶ γὰρ, τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν ἐξηγούμενος τὸ λέγον, *Εὐχαριστῶ, ὅτι μηδένα ὑμῶν ἐβάπτισα*· « Χριστὸς λέγεται Πέτρον μόνον βεβαπτικέναι, Πέτρος δὲ Ἀνδρέαν, Ἀνδρέας Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην, ἐκεῖνοι δὲ τοὺς λοιπούς. »

Sane illi (apostoli) baptizati sunt, sicut et Clemens Stromateus meminit in quinto *Hypotyposeon*. Apostolicum enim illud dictum exponens quo dicitur : *Gratias ago Deo, quia neminem vestrum baptizavi*, « Christus, inquit, dicitur Petrum solum baptizasse, Petrus Andream, Andreas Jacobum et Joannem, illi autem reliquos. »

Ex lib. VI.— *Ap. Euseb. Hist. eccl.*, II, 1.

Κλήμης δὲ ἐν ἕκτῳ τῶν *Ὑποτυπώσεων* γράφων ὧδε παρίστησι. Πέτρον γάρ φησι καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προτετιμημένους, μὴ ἐπιδικάζεσθαι δόξης, ἀλλ' Ἰάκωβον τὸν δίκαιον ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων ἑλέσθαι.

Clemens certe in sexto *Institutionum* libro ita tradit. Ait enim, post Servatoris ascensum, Petrum, Jacobum et Joannem, quamvis Dominus cæteris ipsos prætulisset, non idcirco de primo honoris gradu contendisse, sed Jacobum cognomine Justum Jerosolymorum episcopum elegisse.

374 *Ex eodem libro* VI. — *Ap. Euseb., ibid. c.* 15.

D Οὕτω δὴ οὖν ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς τοῦ θείου λόγου, ἡ μὲν τοῦ Σίμωνος ἀπέσβη καὶ παραχρῆμα καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο δύναμις· τοσοῦτο δ' ἐπέλαμψε ταῖς τῶν ἀκροατῶν τοῦ Πέτρου διανοίαις εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῇ εἰσάπαξ ἱκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῇ, μηδὲ τῇ ἀγράφῳ τοῦ θείου κηρύγματος διδασκαλίᾳ· παρακλήσεσι δὲ παντοίαις Μάρκον, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον φέρεται, ἀκόλουθον ὄντα Πέτρου, λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλεῖψαι διδασκαλίας· μὴ πρότερόν τε ἀνιέναι ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτῃ αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου γραφῆς. Γνόντα δὲ τὸ πραχθὲν, φασὶ

Igitur cum Dei doctrina Romanos adventu suo illustrasset, Simonis quidem vis ac potentia cum ipso simul auctore brevi exstincta atque deleta est. Tantus autem veritatis fulgor emicuit in mentibus eorum, qui Petrum audierant, ut parum haberent semel audisse, nec contenti essent cœlestis verbi doctrinam viva voce, nullis traditam scriptis accepisse : sed Marcum Petri sectatorem cujus hodie exstat Evangelium, enixe orarent ut doctrinæ illius, quam auditu acceperant, scriptum aliquod monumentum apud se relinqueret. Nec prius destiterunt, quam hominem expugnassent, auctoresque scribendi illius quod secundum Marcum dicitur, Evan-

✠ P. 1005 ED. POTTER.

gelii exstitissent. Quod cum Petrus per revelationem sancti Spiritus cognovisset, delectatus ardenti hominum studio, librum illum auctoritate sua comprobasse dicitur, ut deinceps in ecclesiis legeretur. Refertur id a Clemente in sexto *Institutionum* libro.

A τὸν Ἀπόστολον, ἀποκαλύψαντος αὐτῷ τοῦ Πνεύματος, ἡσθῆναι τῇ τῶν ἀνδρῶν προθυμίᾳ, κυρῶσαί τε τὴν γραφὴν εἰς ἔντευξιν ταῖς Ἐκκλησίαις. Κλήμης ἐν ἕκτῳ τῶν *Ὑποτυπώσεων* παρατέθειται τὴν ἱστορίαν.

Ex eodem libro. — *Ap. Euseb. ibid.*

✠ Tunc etiam, ut divina tradit Scriptura, Herodes cum Jacobi cædem gratissimam esse Judæis videret, Petrum quoque adortus est. Quem in vincula conjectum capitali supplicio jam addicturus erat, nisi Petrus divina virtute, angeli scilicet noctu apparentis auxilio, præter omnium spem vinculis liberatus, ad prædicationis ministerium dimissus fuisset.

Τηνικαῦτα δὲ, ὥς φησιν ἡ θεία Γραφὴ, ἰδὼν Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰακώβου ἀναιρέσει ὅτι δὴ πρὸς ἡδονῆς εἴη τὸ πραχθὲν τοῖς Ἰουδαίοις, ἐπιτίθεται καὶ Πέτρῳ. Δεσμοῖς τε αὐτὸν παραδοὺς, ὅσον οὔπω καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ φόνον ἐνήργησεν ἂν, εἰ μὴ διὰ θείας ἐπιφανείας ἐπιστάντος αὐτῷ νύκτωρ ἀγγέλου, παραδόξως τῶν εἱργμῶν ἀπαλλαγεὶς, ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύ-
B γματος ἀφεῖται διακονίαν.

Ex eodem libro. — *Ap. Euseb. Hist. eccl.* VI, 14.

Idem (Clemens) in libris *Ὑποτυπώσεων*, omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit enarrationem, ne illis quidem prætermissis Scripturis, de quibus inter multos ambigitur. Judæ Epistolam et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem quæ dicitur Petri. Epistolam autem ad Hebræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone, utpote ad Hebræos, primum scriptam fuisse; Lucam vero eamdem Græco sermone studiose interpretatum, Græcis hominibus edidisse. Quare in ea epistola et in Actibus apostolorum eumdem dictionis colorem reperiri. Hanc vero inscriptionem *Paulus apostolus*, recte atque ordine omissam fuisse observat.

Ἐν δὲ ταῖς *Ὑποτυπώσεσι*, ξυνελόντα εἰπεῖν, πάσης τῆς ἐνδιαθήκου Γραφῆς ἐπιτετμημένας πεποίηται διηγήσεις, μηδὲ τὰς ἀντιλεγομένας παρελθών· τὴν Ἰούδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς Ἐπιστολάς· τήν τε Βαρνάβα καὶ τὴν Πέτρου λεγομένην ἀποκάλυψιν. Καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ Ἐπιστολὴν Παύλου μὲν εἶναί φησι, γεγράφθαι δὲ Ἑβραίοις Ἑβραϊκῇ φωνῇ· Λουκᾶν δὲ, φιλοτίμως αὐτὴν μεθερμηνεύσαντα, ἐκδοῦναι τοῖς Ἕλλησιν. Ὅθεν τὸν αὐτὸν χρῶτα εὑρίσκεσθαι, κατὰ τὴν ἑρμηνείαν, ταύτης τε τῆς Ἐπιστολῆς καὶ τῶν *Πράξεων*· μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ,
C *Παῦλος ἀπόστολος*, εἰκότως.

Ex lib. VII. — *Ap. eumdem, in I ad Tim.* II, 6.

Temporibus suis. Hoc est quando recte se habebant homines ad fidem.

Καιροῖς ἰδίοις. Τουτέστιν, ὅτε ἐπιτηδείως εἶχον πρὸς τὴν πίστιν οἱ ἄνθρωποι.

Cap. III, *v.* 16.

Visus est ab angelis. (O mysterium! Nobiscum viderunt angeli Christum, cum prius non vidissent.) Non sicut ab hominibus.

Ὤφθη ἀγγέλοις. (Ὢ μυστήριον! Μεθ' ἡμῶν εἶδον οἱ ἄγγελοι τὸν Χριστὸν, πρότερον οὐχ ὁρῶντες.) Οὐχ ὡς τοῖς ἀνθρώποις.

Cap. V, *v.* 8.

Et maxime domesticis. Suis et domesticis providet, qui non solum curam habet eorum, quæ aliquo modo contingunt, sed et sui ipsius, proprios amputando affectus.

Καὶ μάλιστα τῶν οἰκείων. Τῶν ἰδίων καὶ τῶν οἰ-
D κείων προνοεῖ, ὁ μὴ μόνον τῶν προσηκόντων προνοῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἑαυτοῦ, διὰ τοῦ ἐκκόπτειν τὰ πάθη.

Cap. V, *v.* 10.

Si sanctorum pedes lavit. Hoc est si extrema ministeria sanctis absque rubore exhibuit.

Εἰ ἁγίων πόδας ἔνιψε. Τουτέστιν εἰ τὰς ἐσχάτας ὑπηρεσίας τοῖς ἁγίοις ἀνεπαισχύντως ἐξετέλεσεν.

Cap. V, *v.* 21.

Sine præcipitatione judicii. Hoc est cavens ne ad aliquid impingendo, subjiciaris judicio et ultioni inobedientiæ.

Χωρὶς προκρίματος. Τουτέστιν ἄνευ τοῦ εἴς τι πταίσαντα ὑποπεσεῖν τῇ κρίσει καὶ τῇ τῆς παρακοῆς κολάσει.

Cap. VI, *v.* 13.

Qui testatus est sub Pontio Pilato. Testatus est per ea quæ fecit, quod ipse esset Christus Filius Dei.

Τοῦ μαρτυρήσαντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου. Ἐμαρτύρησε γὰρ δι' ὧν ἔπραττεν, ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

✠ P. 1003 ED. POTTER.

Idem in II ad Tim. II, 2.

A *Διὰ πολλῶν μαρτύρων.* Τουτέστι νόμου καὶ προφητῶν. Τούτους γὰρ Ἀπόστολος ἐποιεῖτο μάρτυρας τοῦ ἰδίου κηρύγματος.

Per multos testes. Hoc est legem ac prophetas. Nam hos in testes proferebat Apostolus suæ prædicationis.

Ex eodem libro VII. — *Ap. Eusebium Hist. eccl. l.* II, *c.* 1.

Ἰακώβῳ τῷ Δικαίῳ καὶ Ἰωάννῃ καὶ Πέτρῳ κατὰ τὴν ἀνάστασιν παρέδωκε τὴν γνῶσιν ὁ Κύριος. Οὗτοι τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις παρέδωκαν· οἱ δὲ λοιποὶ ἀπόστολοι τοῖς ἑβδομήκοντα, ὧν εἷς ἦν καὶ Βαρνάβας.

Jacobo Justo, et Joanni, et Petro Dominus post resurrectionem scientiæ donum impertiit. Quod illi cæteris apostolis, hi vero septuaginta discipulis, quorum unus fuit Barnabas, tradiderunt.

Ex eodem libro. — *Ap. eumdem ibid., c.* 9.

Περὶ τούτου δὲ ὁ Κλήμης τοῦ Ἰακώβου καὶ ἱστορίαν μνήμης ἀξίαν ἐν τῇ τῶν Ὑποτυπώσεων ἑβδόμῃ παρατίθεται, ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν πρὸ αὐτοῦ φάσκων, ὅτι δὴ ὁ εἰσαγαγὼν αὐτὸν εἰς δικαστήριον, μαρτυρήσαντα αὐτὸν ἰδὼν, κινηθεὶς ὡμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς ἑαυτὸν Χριστιανόν. B Συναπήχθησαν οὖν ἄμφω, φησὶ, καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν ἠξίωσεν ἀφεθῆναι αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου. Ὁ δὲ, ὀλίγον σκεψάμενος, Εἰρήνη σοι, εἶπε, καὶ κατεφίλησεν αὐτόν. Καὶ οὕτως ἀμφότεροι ὁμοῦ ἐκαρατομήθησαν.

De hoc Jacobo rem prorsus memoria dignam refert Clemens in septimo *Institutionum* libro, prout eam a majoribus acceperat. Ait enim eum, qui Jacobum judicio obtulerat, cum illum vidisset Christi ✠ fidem libere confitentem, commotum viri constantia se quoque Christianum esse affirmasse. Ambo igitur, inquit, simul ad supplicium ducti sunt. Cumque inter eundum rogasset Jacobum comes, ut sibi veniam daret : paulisper moratus Jacobus, Pax tibi, inquit, statimque illum osculatus est. Ita simul ambo capite truncati interiere.

Ex eodem libro. — *Apud eumdem Hist. Eccl.* VI, c. 14.

Ἤδη δὲ, ὡς ὁ μακάριος ἔλεγε πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ Κύριος ἀπόστολος ὢν τοῦ Παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετριότητα ὁ Παῦλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλμένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον, διά τε τὴν πρὸς τὸν Κύριον τιμὴν, διά τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν, ἐθνῶν κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον.

Jam vero, sicut beatus dicebat presbyter, quandoquidem Dominus omnipotentis Dei apostolus ad Hebræos missus fuerat, præ modestia Paulus, utpote qui ad gentes erat directus, Hebræorum apostolum se minime inscribit : tum ob suam erga Dominum reverentiam, tum quod ex abundanti ad Hebræos ipse gentium præco et apostolus scriberet.

Ex eodem libro. — *Ibidem paulo post.*

C Τοῦ Πέτρου δημοσίᾳ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν λόγον, καὶ Πνεύματι τὸ Εὐαγγέλιον ἐξειπόντος, τοὺς παρόντας πολλοὺς ὄντας παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόῤῥωθεν καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα· ποιήσαντα δὲ τὸ Εὐαγγέλιον, μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ. Ὅπερ ἐπιγνόντα τὸν Πέτρον, προτρεπτικῶς μήτε κωλῦσαι μήτε προτρέψασθαι· τὸν μέντοι Ἰωάννην ἔσχατον, συνιδόντα ὅτι τὰ σωματικὰ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις δεδήλωται, προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων, Πνεύματι θεοφορηθέντα, πνευματικὸν ποιῆσαι Εὐαγγέλιον.

Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, et Spiritu sancto afflatus Evangelium promulgasset, multi qui aderant Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant conscriberet. Marcus igitur Evangelium composuit, iisque qui illud ab ipso rogabant impertiit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret, incitavit. At Joannes omnium postremus, cum videret in (aliorum) Evangeliis ea, quæ ad corpus Christi pertinent, tradita esse, ipse divino Spiritu afflatus spiritale Evangelium familiarium suorum rogatu conscripsit.

X.

375 FRAGMENTA

Ex Clementis Alexandrini libro *De Providentia.*

Ap. S. Maximum, Opp. t. II, *p.* 144.

Οὐσία ἐστὶν ἐπὶ Θεοῦ. Θεὸς οὐσία θεία ἐστὶν, ἀΐδιόν τι καὶ ἄναρχον, ἀσώματόν τε καὶ ἀπερίγραφον, καὶ τῶν ὄντων αἴτιον. Οὐσία ἐστὶ τὸ δι' ὅλου ὑφεστώς.

Substantia in Deo est. Deus divina substantia est, sempiternum aliquid omnisque principii expers, incorporeumque et incircumscriptum, ac rerum

✠ P. 1007 et seq. ED. POTTER, *passim.*

auctor. Substantia est, quod undique vere exsistens (id est subsistens) ✠ est. Natura rerum veritas est vel rerum substantia, sive, ut alii sentiunt, eorum quæ in rerum naturam producuntur, generatio atque origo; ut autem alii, Dei providentia, rebus quæ fiunt hoc indens, quod est esse, et tali modo esse.

A Φύσις ἐστὶν ἡ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια, ἢ τούτων τὸ ἐνούσιον· κατὰ δὲ τοὺς ἄλλους, ἡ τῶν εἰς τὸ εἶναι παραγενομένων γένεσις· καθ' ἑτέρους δὲ, ἡ τοῦ Θεοῦ πρόνοια ἐμποιοῦσα τοῖς γινομένοις τὸ εἶναι, καὶ τὸ πῶς εἶναι.

Ap. eumdem, ibid. p. 152.

Voluntas est naturalis facultas ejus quod est ex natura appetendi vim habens. Voluntas est naturalis appetitus, naturæ utenti ratione conveniens. Voluntas naturalis est mentis sui arbitræ motus liber; sive mens quæ circa aliquid libere moveatur; aut intelligentis animi motus sui arbiter ac potens.

Θέλησίς ἐστι φυσικὴ δύναμις τοῦ κατὰ φύσιν ὄντος ὀρεκτική. Θέλησίς ἐστι φυσικὴ ὄρεξις, τῇ τοῦ λογικοῦ φύσει κατάλληλος. Θέλησίς ἐστι φυσικὴ αὐτοκράτορος νοῦ [κίνησις] αὐτεξούσιος, ἢ νοῦς περί τι αὐθαιρέτως κινούμενος. Αὐτεξουσιότης ἐστὶ νοῦς κατὰ φύσιν κινούμενος, ἢ νοερὰ τῆς ψυχῆς κίνησις αὐτοκρατής.

—

XI.

FRAGMENTA.

Ex Clementis Alexandrini libro *De anima.*

(*Ap. Maximum, serm.* 53, De anima, *p.* 156, *et Antonium Melissam.*)

Omnibus solutæ ac respirantes animæ vitam habent, et licet a corpore separatæ exsistant, inque illud desiderio ferantur, in Dei tamen sinum evolant immortales; haud secus ac hiberna tempestate terreni vapores radiis solis attracti, versus ipsum feruntur.

B Πάντων ἀναπνέουσαι αἱ ψυχαὶ τὸ ζῆν ἔχουσι, κἂν χωρισθῶσι τοῦ σώματος καὶ τὸν εἰς αὐτὸ εὑρεθῶσι πόθον ἔχουσαι, εἰς τὸν τοῦ Θεοῦ κόλπον φέρονται ἀθάνατοι· ὡς ἐν χειμῶνος ὥρᾳ οἱ ἀτμοὶ τῆς γῆς, ὑπὸ τῶν τοῦ ἡλίου ἀκτίνων ἐφελκόμενοι, φέρονται πρὸς αὐτόν.

Hæc sententia quoque legitur cod. 143, *Barocc., cap.* Περὶ ἐπιμελίας ψυχῆς, *fol.* 181, *p.* 1.

Immortales sunt omnes animæ, etiam impiorum, quibus præstaret, haud esse incorruptibiles. Dum enim ignis inexstinguibilis perpetuo torquentur supplicio, nec unquam moriuntur, nullum malo suo finem nancisci possunt.

Ἀθάνατοι πᾶσαι αἱ ψυχαὶ, καὶ τῶν ἀσεβῶν, αἷς ἄμεινον ἦν μὴ ἀφθάρτους εἶναι. Κολαζόμεναι γὰρ ὑπὸ τοῦ ἀσβέστου πυρὸς ἀπεράντῳ τιμωρίᾳ καὶ μὴ θνήσκουσαι, ἐπὶ κακῷ τῷ ἑαυτῶν τέλος λαβεῖν οὐκ ἔχουσιν.

—

XII.

Fragmentum ex Clementis Alexandrini libro *De obtrectatione.*

Ap. Anton. Meliss., lib. II, *serm.* 69, De obtrectatoribus et contumelia, *Græc. serm.* 54, *p.* 87.

Fac nunquam verearis eum, qui apud te alteri detrahit, sed potius illum sic moneas, dicens: Desine, frater; ego quotidie gravius labor et pecco, et qui possum illum condemnare? Duos enim lucraberis, uno emplastro et te ipsum, et proximum sanans.

C Μηδέποτε αἰδεσθῇς τὸν πρὸς σὲ καταλαλοῦντα, μᾶλλον δὲ λέγε· Παῦσαι, ἀδελφέ· ἐγὼ καθ' ἡμέραν χαλεπώτερα πταίω, καὶ πῶς ἐκεῖνον κατακρῖναι δύναμαι; Δύο γὰρ κερδανεῖς, ἐν μιᾷ ἐμπλάστρῳ καὶ σεαυτὸν καὶ τὸν πλησίον ἰασάμενος.

Hæc in iis Clementis libris, quos superstites habemus, nusquam reperire est, ac proinde pronum colligere, quod sententia ista sit fragmentum deperditi libri *Περὶ καταλαλιᾶς, De obtrectatione*, quem Eusebius inter Clementis Alexandrini opera recenset, quoniam ab Antonio in serm. Περὶ καταλαλούντων καὶ περὶ ὕβρεως allegatur. Cæterum qui præscripta a Clemente verba in dicto casu adhibet, et seipsum sanare dicitur, dum peccata sua confitetur, et proximum, dum eum bene reprehendit:

ostendit quod vere malum est. Quocirca sapienter disposuit Deus, ut his argumentis, quo quisque animo sit, monstretur.

δεικνύει τὸ ὄντως κακόν. Ὅθεν διὰ τῶν ὑποθέσεων τούτων ἐμηχανήσατο ὁ Θεὸς φανερῶσαι τὴν ἑκάστου διάθεσιν.

Ex Maximi serm. 59, Περὶ λογικοῦ καὶ λογισμοῦ, *pag.* 669, *et Joan. Damasceni lib.* II Parallell., c. 75, *nec non Antonii Meliss. lib.* I, *serm.* 64, *et lib.* II, *serm.* 87.

Οὐχ ἡ τῶν πράξεων ἀποχὴ δικαιοῖ τὸν πιστὸν, ἀλλ' ἡ τῶν ἐννοιῶν ἁγνεία καὶ εἰλικρίνεια.

A Non inde fidelis justificatur, quod a facinoribus abstineat, sed ex cogitationum castitate et pura sinceritate (93).

XIII.

376 FRAGMENTA ALIA EX ANTONIO MELISSA.

Lib. I, *serm* 17, *De pœnitentia et confessione*, *Græc. serm.* 179, *p.* 300.

Μετάνοια τότε ἁμαρτήματος παντὸς γίνεται ἀπαλειπτικὴ, ὅταν ἐπὶ τῷ γενομένῳ ψυχῆς σφάλματι ἀναβολὴν μὴ δέξηται, μηδὲ παραπέμψῃ τὸ πάθος εἰς χρονικὸν διάστημα. Οὕτω γὰρ οὐχ ἕξει καταλεῖψαι ἴχνος ἐν ἡμῖν τὸ κακὸν, ἅτε ἅμα τῷ ἐπιβῆναι ἀποσπασθὲν δίκην φητοῦ (94) ἀρτισυστάτου.

Pœnitentia tunc omne peccatum abolet, cum aliquo in anima errore oborto, moram non admittit, neque ad ullum temporis spatium affectionem transmittit. Sic enim nullum malitiæ vestigium in nobis relinquere potest, cum in primo ingressu revellatur instar plantæ, antequam radicem agat.

B Ὥσπερ οἱ λεγόμενοι καρκῖνοι εὐεπιχείρητοι τυγχάνουσιν διὰ τὸ ποτὲ μὲν πρόσω βαίνειν, ποτὲ δὲ ὄπισθεν· οὕτως καὶ ψυχὴ, ποτὲ μὲν γελῶσα, ποτὲ δὲ πενθοῦσα, ποτὲ δὲ τρυφῶσα, οὐδὲν ὠφελῆσαι δύναται.

Quemadmodum cancri facile capiuntur, ubi modo antrorsum, modo retrorsum incedunt: sic etiam anima, nunc risui et deliciis, mox luctui dedita, nihil proficere potest.

Ὁ ποτὲ μὲν πενθῶν, ποτὲ δὲ τρυφῶν καὶ γελοιάζων, ὅμοιός ἐστι τῷ μετὰ ἄρτου τὸν κύνα τῆς φιληδονίας λιθάζοντι, ὃς τῷ μὲν σχήματι τοῦτον διώκει, τῷ δὲ πράγματι παρεδρεύειν τοῦτον προτρέπει.

Qui nunc luget, nunc deliciatur et ridet, similis est homini, panem adversus canem sensualitatis, lapidis instar, projicienti, qui gestu quidem fugat canem, facto autem remanere hortatur.

Ex lib. I, *serm.* 51, De laude, *Græc. serm.* 51, *pag.* 77.

Σοφῷ τινι τῶν κολάκων τινὲς ἐμακάριζον· ὁ δέ φησι πρὸς αὐτούς· Εἰ μὲν τοῦ ἐπαινεῖν με παύσησθε, ἐκ τῆς ὑμῶν ὑποχωρήσεως μέγα εἶναι ἐμαυτὸν νενόηκα· εἰ δὲ ἐπαινοῦντες οὐ παύεσθε, ἐκ τοῦ ὑμῶν ἐπαίνου τὴν ἐμαυτοῦ ἀκαθαρσίαν στοχάζομαι.

C Assentatores quidam beatum prædicabant sapientem quemdam; ille vero dicebat ad eos: Si me laudare destiteritis, ex discessu vestro magnum aliquem meipsum cogitabo; si vero laudare non desinitis, ex laude vestra meam impuritatem conjicio.

Ἐπίπλαστος ἔπαινος ἀληθοῦς ἀτιμότερος ψόγου.

Laus ficta pejor est reprehensione vera.

Ex lib. II, *Serm.* 46, De osoribus laborum et pigris, *Græc. serm.* 90, *pag.* 151.

Τοῖς ἀτόνοις καὶ ἀσθενικοῖς τὸ μέτρον (95) ὑπὲρ τόνον δοκεῖ.

Qui infirmi et imbecilles sunt, iis vel quod mediocre est, supra vires ipsorum videtur.

Ex lib. II, *serm.* 55, De proximo, quod ejus onera ferenda sint, eique succurrendum, et quod amice reprehendere deceat, si quid indecenter egerit, etc. *Græc. serm.* 74, *pag.* 128.

Πιστὸς εὖ μάλα ὁ μετ' ἐπιστήμης ἔλεγχος (96)· ὅτε καὶ τελειοτάτη ἀπόδειξις εὑρίσκεται ἡ γνῶσις τῶν κατεγνωσμένων (97).

Fidelis est ea maxime, quæ cum scientia fit, reprehensio: quandoquidem perfectissima est demonstratio, condemnatorum reorum cognitio.

Ex lib. II, *serm.* 74, De superbis et inanis gloriæ cupidis, *Græc. serm.* 33, *pag.* 52.

Τῷ ὑψουμένῳ καὶ μεγαλυνομένῳ παραπέπηγεν ἀγχίστροφος ἡ πρὸς τὸ ταπεινὸν μεταβολὴ καὶ πτῶσις, ὡς ὁ θεῖος διδάσκει λόγος.

D Exaltanti se et magnificanti affixa est volubilis ad humilitatem mutatio et casus, ut divinum verbum docet.

Ex lib. II, *serm.* 87, *Græc. serm.* 82, *pag.* 141.

Καὶ λόγος καθαρὸς καὶ βίος ἀκηλίδωτος θρόνος καὶ ναός ἐστιν ἀληθινὸς τοῦ Θεοῦ.

Sermo purus et vita immaculata sunt thronus et templum Dei verum.

(93) Atque hæc quidem in editis Clementis operibus non exstant: habetur autem simile aliquod dictum lib. VI *Strom.*, p. 665, ubi ait; Οὐχ ὁ ἀπεχόμενος μόνον τῆς κακῆς πράξεως δίκαιος, ἐὰν μὴ προσεξεργάσηται καὶ τὸ εὖ ποιεῖν. *Non qui abstinet solum a prava actione est justus, nisi insuper bona opera faciat.*

(94) Lege φυτοῦ.

(95) Forte μέτριον.

(96) Versio forte corrigenda.

(97) Gemina habentur lib. I *Strom.*, p. 330 D. Hæc Grab.

XIV.

FRAGMENTUM *ΛΟΓΟΥ ΓΑΜΙΚΟΥ*, SIVE LIBRI DE NUPTIIS.

Ex Maximi serm. 3, *p.* 538. De pudicitia et castitate, *et Joan. Damasceni lib.* III Parallel., *cap.* 27.

Virginum corruptio dicitur non solum scortatio, verum etiam immatura ætate elocatio, cum, ut ita dicam, immatura viro elocatur, vel a seipsa, vel a parentibus.

A Παρθένων φθορὰ λέγεται οὐ μόνον πορνεία, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸ καιροῦ ἔκδοσις· ὅταν, ὡς εἰπεῖν, ἄωρος ἐκδοθῇ τῷ ἀνδρὶ ἤτοι ἀφ' ἑαυτῆς ἢ παρὰ τῶν γονέων (98).

XV.

FRAGMENTA DIVERSORUM LIBRORUM DEPERDITORUM CLEM. ALEX.

Ex Maximi serm. XI, p. 565, *Joan. Damasceni lib.* II Parallel. *c.* 70, *et Antonii Meliss. lib.* I *serm.* 52, *Græc. Lat. serm. p.* 72, *et cod. Barocc.* 143, *fol.* 171, *pag.* I *et* 2.

Amicitiæ morbus est adulatio.

Plerique hominum fortunas principum magis, quam ipsos principes colere solent.

Νόσος φιλίας ἡ κολακεία.

Τὰς τῶν ἀρχόντων εὐπραγίας μᾶλλον ἢ τοὺς ἄρχοντας αὐτοὺς εἰώθασι θεραπεύειν οἱ πλεῖστοι (99).

Ex Maximi serm. 13, *pag.* 574, *et Antonii Meliss. lib.* I, *serm.* 34, *Græc. Lat. serm.* 32, *pag.* 45, *et serm.* 33, *p.* 47.

Sobrietatis amatores luxum, tanquam animi corporisque morbum, devitant.

Rerum necessariarum possessio et usus non qualitatem noxiam habet, sed, quæ modum excedit, quantitatem.

Paucitas cibi necessarium bonum est.

B Ὀλιγοδείας μὲν ἐρασταί, πολυτέλειαν δὲ ὡς ψυχῆς καὶ σώματος νόσον ἐκτρεπόμενοι.

Ἡ τῶν ἀναγκαίων κτῆσις καὶ χρῆσις οὐ τὴν ποιότητα βλαβερὰν ἔχει, ἀλλὰ τὴν παρὰ τὸ μέτρον ποσότητα

Ἀγαθὸν ἀναγκαῖον ἡ ὀλιγοσιτία (1).

Ex Maximi serm. 52, *pag.* 634, *et Antonii Meliss. lib.* I, *serm.* 54.

Clara ipsaque animo præsens memoria mortis ciborum exscindit appetitum, quo in humilitate exsciso, una quoque vitia et libidines exscinduntur.

Μνήμη θανάτου ἐναργὴς περιέκοψε βρώματα· βρωμάτων δὲ ἐν ταπεινώσει κοπέντων, συνεξεκόπησαν πάθη (2).

Ex Maximi serm. 55, *pag.* 661.

Cum primis haud licet Christianis per vim emendare, si quid peccaverunt. Non enim qui necessitate a malo abstinent, Deus coronat, sed qui mentis proposito.

Fieri non potest, ut quis aliter firma constantia bonus sit, quam sua ipsius voluntate. Nam qui alio cogente bonus redditur, bonus non est, quod non propria voluntate sit, quod est. Qua enim quisque pollet libertate, id præstat, quod vere bonum est, et prodit quod...

Μάλιστα πάντων Χριστιανοῖς οὐκ ἐφίεται τὸ πρὸς βίαν ἐπανορθοῦν τὰ τῶν ἁμαρτημάτων πταίσματα. Οὐ γὰρ τοὺς ἀνάγκῃ τῆς κακίας ἀπεχομένους, ἀλλὰ τοὺς προαιρέσει στεφανοῖ ὁ Θεός.

C Οὐ δυνατὸν τινὰ ἀγαθὸν εἶναι βεβαίως, εἰ μὴ κατὰ προαίρεσιν οἰκείαν. Ὁ γὰρ ὑφ' ἑτέρου ἀνάγκης ἀγαθὸς γινόμενος, οὐκ ἀγαθός· ὅτι μὴ ἰδίᾳ προαιρέσει ἐστὶν ὅ ἐστιν. Τὸ γὰρ ἑκάστου ἐλεύθερον ἀποτελεῖ τὸ ὄντως ἀγαθὸν, καὶ...

(98) Hæc a Maximo et Damasceno allegata cum in editis Clementis Alex. tractatibus non exstent, deperditi cujusdam libri partem constituisse certum est, et quidem *Λόγου γαμικοῦ*, uti colligo ex lib. III *Pædag.*, c. 8, ab initio p. 237, D, ubi Clemens scribit : *Quomodo oporteat quidem uxorem simul cum marito vivere, et de domus administratione, et usu famulorum, et quæ ab ea seorsim fieri oporteat, et de tempore matrimonii* (NB. ποὸς δὲ καὶ τῆς ὥρας τοῦ γάμου), *et de iis, quæ mulieribus conveniunt, disseruimus in libro De nuptiis* (ἐν τῷ γαμικῷ διέξιμεν λόγῳ).

(99) Hæc duo dicta, tanquam juncta, et immediate se invicem consequentia repræsentantur in novissima Maximi editione; sed distincta, licet ex eodem forte libro petita, fuisse patet ex Joanne Damasceno et Antonio Melissa.

(1) Priora duo dicta Combefisius in Indice auctorum, in *Excerptis* Maximi citatorum, Clementi Rom. ascripsit perperam, sicuti contra Clementi Alexandrino male attribuit quod a Maximo serm. 49, pag. 650, allegatur, siquidem hoc est Clementis Romani, uti in *Spicilegio Patrum* sæc. 1, pag. 269 seq. monui.

(2) Hoc dictum in Latina Maximi editione t. V *Bibl. M. Patrum* non exstat. Sed si Clementis Alexandrini est, ex lib. *De continentia* petitum videtur.

377 XVI.

Fragmenta, quæ Græce tantum in editione Oxoniensi leguntur.

—

Apud auctorem Chronici Paschalis, *pag.* 7, *al.* 5.

A Τοῖς μὲν οὖν παρεληλυθόσιν ἔτεσι τὸ θυόμενον πρὸς Ἰουδαίων ἤσθιεν ἑορτάζων ὁ Κύριος Πάσχα. Ἐπεὶ δὲ ἐκήρυξεν αὐτὸς ὢν τὸ Πάσχα ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἀγόμενος, αὐτίκα ἐδίδαξε μὲν τοὺς μαθητὰς τοῦ τύπου τὸ μυστήριον τῇ ιγ', ἐν ᾗ καὶ πυνθάνονται αὐτοῦ· *Ποῦ θέλεις ἑτοιμάσωμέν σοι τὸ Πάσχα φαγεῖν*; Ταύτῃ οὖν τῇ ἡμέρᾳ καὶ ὁ ἁγιασμὸς τῶν ἀζύμων, καὶ ἡ προετοιμασία τῆς ἑορτῆς ἐγίνετο. Ὅθεν ὁ Ἰωάννης ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ εἰκότως ὡς ἂν προετοιμαζομένους ἤδη ἀπονίψασθαι τοὺς πόδας πρὸς τοῦ Κυρίου τοὺς μαθητὰς ἀναγράφει. Πέπονθε δὲ τῇ ἐπιούσῃ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, αὐτὸς ὢν τὸ Πάσχα, καλλιερευθεὶς ὑπὸ Ἰουδαίων.

Superioribus annis Dominus Pascha celebrans, comederat mactatum a Judæis. Jam vero prædicans se ipsum esse Pascha agnum Dei, qui ut ovis ad mactationem duceretur, statim docuit discipulos figuræ mysterium die decima tertia, qua etiam ex ipso percontantur : *Ubi vis Pascha tibi ad comedendum paremus* [a]? Illa igitur die et azymorum sanctificatio et præparatio festi facta est. Unde et Joannes illa die convenienter utpote præparatorum jam discipulorum pedes a Christo lotos scribit [b]. Insecuta autem die passus est Salvator noster, qui ipse erat Pascha, immolatus a Judæis.

Ibidem.

B Ἀκολούθως ἄρα τῇ ιδ', ὅτε καὶ ἔπαθεν, ἕωθεν αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς τῷ Πιλάτῳ προσάγοντες, οὐκ εἰσῆλθον εἰς τὸ πραιτώριον, ἵνα μὴ μιανθῶσιν, ἀλλ' ἀκωλύτως ἑσπέρας τὸ Πάσχα φάγωσι. Ταύτῃ τῶν ἡμερῶν τῇ ἀκριβείᾳ καὶ αἱ Γραφαὶ πᾶσαι συμφωνοῦσι, καὶ τὰ Εὐαγγέλια συνῳδά. Ἐπιμαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ἀνάστασις· τῇ γοῦν τρίτῃ ἀνέστη ἡμέρᾳ, ἥτις ἐν πρώτῃ τῶν ἑβδομάδων τοῦ θερισμοῦ, ἐν ᾗ καὶ τὸ δράγμα ἐνομοθετεῖτο προσενεγκεῖν τὸν ἱερέα.

Congruenter igitur die quartadecima qua etiam passus est, mane principes sacerdotum et scribæ Christum Pilato adducentes, non ingressi sunt prætorium, ne pollueerentur, sed nullo impedimento Pascha vespere comederent. Huic accuratæ dierum computationi etiam Scripturæ universæ consentiunt et concinunt Evangelia. Testimonium quoque ei perhibet resurrectio : tertio enim die resurrexit, qui in primam hebdomadem messis incidit, qua lex præceperat a sacerdote manipulum spicarum offerri.

Apud Macarium Chrysocephalum, orat. XI *in Lucam, sub finem.* — *Ex ms. bibl. Bodl. cod.* 211, *Barocc.*

1. Ὁπόση χορεία (3) καὶ πανήγυρις ἐν οὐρανῷ γίνεται, εἴ τις ἐξόριος γέγονε καὶ φυγὰς τῆς ὑπὸ τῷ C Πατρὶ πολιτείας (4), ἀγνοῶν ὡς οἱ μακρύνοντες αὐτοὺς ἀπ' αὐτοῦ ἀπολοῦνται! Εἰ τὴν δόσιν καὶ τὴν κτῆσιν καὶ τὴν κληρονομίαν τὴν πατρῴαν ἀνήλωσεν, εἴ τινος ἐξέλιπεν ἡ πίστις, καὶ ἡ ἐλπὶς δεδαπάνηται, τοῖς ἔθνεσιν συντρέχοντος εἰς τὴν αὐτὴν τῆς ἀσωτίας ἀνάχυσιν· εἶτα λιμώττων καὶ στερούμενος, καὶ μηδ' ὧν οἱ χοῖροι σιτοῦνται πληρούμενος, ἀναστὰς ἦλθε πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ χρηστὸς πατὴρ οὐχ ἐπιμένει ἕως ἂν ὁ παῖς πρὸς αὐτὸν ἀφίκηται· οὐδὲ γὰρ ἴσως δυνήσεται πόθεν (5), οὐδὲ τολμήσει μὴ ἵλεω τυχὼν αὐτοῦ προσελθεῖν. Διὸ βουληθέντος μόνον, εὐθὺς ἀρξαμένου, πρῶτον ὁρμήσαντος, ἔτι μακρὰν ἀπέχοντος, ἐσπλαγχνίσθη, καὶ ἐκδραμὼν, ἔπεσεν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ, καὶ κατεφίλησεν αὐτόν. Καὶ τότε θαῤῥῶν ὁ παῖς, ἐξομολογεῖται τὰ πεπραγμένα. Διὰ D

1. Qualis cœtus et panegyris in cœlo fit, quando quis extorrem se reddidit et exsulem a civitate Patris, ignarus quod his qui ab eo recedunt sit pereundum! Postquam largitionem filius possessionemque et hæreditatem patriam consumpsit, quando fides alicujus deficit et spes dilapidata est, cum gentibus is currit in effusam ac dissolutam vitam. Deinde famelico et inopi cum nec illi daretur impleri quibus porci cibantur, surgit et ad patrem suum tendit. Bonus autem pater non exspectat donec ad eum veniat filius; neque enim poterit fortasse, aut veritus ne propitium haud inveniat, non audebit : ideo volente illo solum et primum vix impetum capiente statim, absente adhuc procul, pater misericordia commotus accurrit, et collo ejus allabitur, filiumque exosculatur. Tunc confidens ille, admissa confitetur. Ideoque pater ei

[a] Matth. XXVI, 17. [b] Joan. XIII, 5.

(3) *Ὁπόση χορ.* Perlegenda in commentario Græcorum præcipue Patrum, in Lucam, utrum alterius forte sint auctoris. GRAB. — Emendatiora Oxoniensi editione a se hic exhibita fragmenta ista testatur Fabricius : qui et ea Latine reddidit.

(4) *Πολιτείας.* Πολιτείαν hoc loco malim accipere pro *vitæ ratione et consuetudine*, quam pro *civitate*. Eo siquidem sensu apud scriptores ecclesiasticos vox ista frequentissime usurpata comperitur : quin et ipsemet contextus eamdem interpretationem suadere videtur. Vide Svicerum in *Thesauro eccl.* tom. II, col. 795 seq., et Cangium in *Glossar. Græc.* tom. II, col. 1194.

(5) *Δυνήσεται πόθεν.* Fortasse legendum, δυνήσεταί ποτε. FABRIC.

gloriam et honorem debitum decentemque restituit, stolamque primam iterum illi induit, incorruptibilitatem, annulumque, regium insigne et divinum sigillum, expressam figuram sanctimoniæ, gloriæ signaculum, fidele documentum testimonii : *Signavit* enim, inquit, *quod Deus verax est* [a]. Induit etiam calceos, non corruptibiles, quales exuere jubetur calcaturus terram sanctam [b], prohibeturque induere qui mittitur ad prædicandum regnum cœlorum [c]; sed incorruptibiles, aptosque ad profectionem in cœlum, ut decentes atque cœleste iter ornantes, quales nunquam illotis pedibus inducuntur, sed iis quos magister noster, Dominus laverit [d]. Varia quidem sunt impiæ animæ calceamenta quibus ligatur illa et constringitur; propriorum enim peccatorum laquei quemlibet constringunt. Ideo Abraham regi jurat Sodomorum, quod, *A filo subtegminis usque ad corrigiam calceamenti non accipiam ex omnibus quæ tua sunt* [e]. Quare vulgatis illis et corruptis in terra vitam omnis injustitia avaritiaque occupatam tenet, ut per Amosum Dominus Israelem arguit cum ait : *Super tribus sceleribus Israel et super quatuor non convertam eum : pro eo quod vendiderit pro argento justum, et pauperem pro calceamentis quæ conterunt pulverem terræ* [f].

2. Quæ vero jubet pater calceamenta dare pœnitenti qui ad ipsum confugerat filio, non impedientia sunt nec in terram trahunt; aggravatur enim a terreno tabernaculo mens, et multarum plena fit curarum : sed vero sublimia et sursum attollentia et transducentia in cœlum, cujusmodi gradu et vehiculo indiget qui Patrem adire parat. Omnibus enim hisce prius extrinsecus pulchre pulcher ornatus ad interiorem lætitiam ingreditur. *Efferte* enim dixit, qui prius dixerat, *Procul adhuc filio absente ad eum accurrit, et collum ejus est amplexus.* Illic enim oportet præparationem omnem ad ingressum in nuptias, ad quas vocati sumus, perfici. Quisquis igitur paratus ingredietur, dicet : *Hocce gaudium meum perfectum est* [g]. Fœdus autem ac deformis audiet : *Amice, quomodo huc intrasti, non habens vestem nuptialem* [h]? Pinguis cibus est et lautus, deliciæque beatorum magnæ et abundantes : vitulus saginatus mactatur, qui alibi agnus dicitur, non simpliciter, ne quis parvum cogitet, sed magnus, imo maximus. Neque enim parvus qui Dei agnus est, *qui tollit peccatum mundi* [i]; qui ut ovis ad mactationem ductus est ; victima medullosa, cujus omnis adeps Domino debetur secundum sanctam legem [k]; totus enim consecratus ac devotus Domino est ; ita bene altus et grandis, ut in omnia pertingat ac sufficiat, vescentesque illo ac fruentes saturet : caro enim est et panis, et utraque cum sit, comedendum se nobis præbet. Accedentibus igitur filiis Pater vitulum dat, qui macta-

A ταῦτα ὁ Πατὴρ αὐτῷ τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν τὴν ὀφειλομένην καὶ πρέπουσαν ἀποδίδωσι, τὴν στολὴν τὴν πρώτην ἐνδύων, τὴν ἀφθαρσίαν, καὶ δακτύλιον σήμαντρον βασιλικὸν, καὶ σφραγῖδα θείαν, ἐκτύπωμα ἁγιάσματος, ἀποσφράγισμα δόξης, πίστωμα μαρτυρίας· *Ἐσφράγισε* γὰρ, φησὶν, *ὅτι ὁ Θεὸς ἀληθής ἐστι*· καὶ ὑποδήματα οὐ φθαρτὰ, ἃ ὑπολύσασθαι κελεύεται ὁ τῆς ἁγίας γῆς ἐπιβεβηκὼς, καὶ οἷα ὑποδεδέσθαι κωλύεται ὁ κηρύσσων τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀπεσταλμένος, ἀλλ' ἀτριβῆ καὶ εὐάρμοστα τῇ πρὸς οὐρανὸν διαβάσει, εὐπρεπῆ τε καὶ κοσμοῦντα τὴν ἐπουράνιον πορείαν, οἷα μήποτε ἄνιπτοι πόδες ὑποδύωνται, ἀλλ' οὓς ἂν νίψῃ ἡμῶν ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Κύριος. Πολλὰ μὲν οὖν τὰ τῆς πονηρᾶς ψυχῆς ὑποδήματα, οἷς πεπέδηται καὶ συνέσφιγκται· σειραῖς B γὰρ τῶν ἰδίων ἁμαρτημάτων ἕκαστος σφίγγεται. Καὶ διὰ τοῦτο ἐπόμνυται Ἀβραὰμ πρὸς τὸν βασιλέα Σοδόμων· *Εἰ ἀπὸ σπαρτίου ἕως σφαιρωτῆρος ὑποδήματος λήψομαι ἀπὸ πάντων τῶν σῶν.* Ὧν ἕνεκεν κεκοινωμένων καὶ φυρομένων ἐπὶ γῆς ἀδικία πᾶσα καὶ πλεονεξία κατέχει τὸν βίον· ὡς διὰ τοῦ Ἀμὼς ἐλέγχει τὸν Ἰσραὴλ ὁ Κύριος λέγων· *Ἐπὶ ταῖς τρισὶν ἀσεβείαις Ἰσραὴλ καὶ ἐπὶ ταῖς τέσσαρσιν οὐκ ἀποστραφήσομαι αὐτὸν, ἀνθ' ὧν ἀπέδοντο ἀργυρίου δίκαιον, καὶ πένητα ἕνεκεν ὑποδημάτων, τὰ πατοῦντα ἐπὶ τὸν χοῦν τῆς γῆς.*

2. Ἃ δὲ κελεύει ὁ πατὴρ ὑποδήματα τοὺς θεράποντας δοῦναι τῷ μετανοήσαντι καὶ προσφυγόντι υἱῷ, οὐκ ἐπίπεδα οὐδὲ ἕλκοντα εἰς τὴν γῆν (βρίθει γὰρ τὸ γεῶδες σκῆνος νοῦν πολυφρόντιδα)· C ἀλλὰ μετέωρα καὶ ἀνώφορα (6) καὶ διαπορθμεύοντα πρὸς οὐρανὸν, οἵας ἐπιβάθρας καὶ ὀχήματος δεῖται ὁ πρὸς τὸν Πατέρα ποιησάμενος ἔνδοθεν. Πᾶσι γὰρ τούτοις πρότερον ἔξω καλὸς καλῶς κεκοσμημένος, ἐπὶ τὴν ἔνδον εὐφροσύνην εἰσέρχεται· *Ἐξενέγκατε* γὰρ εἶπε προειπὼν τὸ, *Ἔτι δὲ αὐτοῦ ἀπέχοντος μακρὰν, δραμὼν ἔπεσεν ἐπὶ τὸν τράχηλον*· ἐντεῦθεν γὰρ δεῖ τὴν παρασκευὴν πᾶσαν τῆς εἰς τοὺς γάμους εἰς οὓς ἐκλήθημεν εἰσόδου κατηρτίσθαι. Ὁ μὲν οὖν ἕτοιμος γεγονὼς εἰσελθεῖν, ἐρεῖ· *Αὕτη ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ πεπλήρωται*· ὁ δὲ ἀκαλλὴς καὶ δυσειδὴς ἀκούσεται· *Ἑταῖρε, πῶς ὧδε εἰσῆλθες μὴ ἔχων ἔνδυμα γάμου;* Ἡ δὲ πίων καὶ λιπαρὰ τροφὴ, καὶ τρυφὴ τῶν μακαρίων ἡ ἀμφιλαφὴς καὶ διαρκὴς, ὁ μόσχος ὁ σιτευτὸς θύεται, ὁ καὶ πάλιν D ἀμνὸς λεγόμενος, οὐχ ἁπλῶς, ἵνα μή τις μικρὸν ὑπολάβῃ, ἀλλ' ὁ μέγας καὶ μέγιστος. Οὐ μικρὸς γὰρ ὁ τοῦ Θεοῦ ἀμνὸς, *ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου*, ὁ ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἀχθεὶς, τὸ θῦμα τὸ μεμυελωμένον, οὗ κατὰ τὸν ἱερὸν νόμον πᾶν στέαρ τῷ Κυρίῳ· πᾶς γὰρ ὁ ἀνακείμενος καὶ ἀνατεθειμένος τῷ Κυρίῳ· οὕτως εὐτραφὴς καὶ ὑπερηυξημένος, ὡς εἰς πάντα χωρῆσαι καὶ ἀναδοθῆναι, καὶ πληρῶσαι τοὺς ἐσθίοντας αὐτὸν, καὶ τοὺς ἐμφορουμένους αὐτοῦ· ὁ καὶ σὰρξ καὶ ἄρτος ὢν, καὶ ἀμφότερα ἑαυτὸν ὄντα διδοὺς ἡμῖν φαγεῖν. Τοῖς μὲν οὖν προσιοῦσιν υἱοῖς ὁ

[a] Joan. III, 33. [b] Exod. III, 5. [c] Matth. X, 10. [d] Joan. XIII, 8. [e] Gen. XIV, 23. [f] Amos II, 6. [g] Joan. III, 29. [h] Matth. XXII, 12. [i] Joan. I, 29. [k] Levit. III, 16.

(6) *Καὶ ἀνώφορα.* Hæc male omittuntur in editione Fabriciana.

Πατὴρ τὸν μόσχον δίδωσι, καὶ θύεται, καὶ τρώγεται· A τοὺς δὲ μὴ προσιόντας διώκει καὶ ἀποκρούττει, καὶ ἀλκιμώτατος ταῦρος εὑρίσκεται· διὰ γὰρ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀνδρείαν λέλεκται περὶ αὐτοῦ, *Ὡς δόξα μονοκέρωτος αὐτῷ*. Ὁρᾷ δὲ αὐτὸν καὶ ὁ προφήτης Ἀββακοὺκ κέρασφοροῦντα, καὶ τὸν ἀμυντήριον ᾄδει τρόπον· *Κέρατα ἐν χερσὶν αὐτοῦ*. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ σημεῖον δείκνυσιν αὐτοῦ τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐξουσίαν, ἑκατέρωθεν μᾶλλον δὲ πανταχόθεν καὶ διὰ πάντων διήκοντα τὰ κέρατα. Ἐνδυναμοῦνται δὲ οὕτως οἱ ἐσθίοντες, καὶ τοσαύτην ἰσχὺν ἐκ τῆς ζωτικῆς ἐν ἑαυτοῖς ἰσχύουσι τροφῆς, ὥστ' αὐτοὶ καὶ κατ' ἐχθρῶν εἶναι καρτεροὶ καὶ μονονουχὶ τοῦ ταύρου κέρασιν ὡπλισμένοι. Ὡς λέγει· *Ἐν σοὶ τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν κερατιοῦμεν*.

3. Εὐφροσύνη καὶ συνῳδία καὶ χοροί· κἂν ὁ πρεσ- B βύτερος, ὁ πάρεδρος ἀεὶ καὶ καταπειθὴς τῷ πατρὶ δυσχερῶς φέρει, μηδέποτε μὲν αὐτὸς ἐν (ἀσωτίᾳ) μηδὲ ἐν διαχύσει γινόμενος, μεμακαρισμένον δὲ ὁρῶν τὸν ἐκδεδικημένον. Παρακαλεῖ οὖν τοῦτον ὁ πατὴρ, λέγων· *Τέκνον, σὺ πάντοτε μετ' ἐμοῦ εἶ*. Καὶ τίς μείζων εὐφροσύνη καὶ ἑορτὴ καὶ πανήγυρις τοῦ διαπαντὸς συνεῖναι καὶ παρεστάναι καὶ λειτουργεῖν τῷ Θεῷ; *Καὶ πάντα τὰ ἐμὰ σά ἐστι*. Μακάριος δὲ ὁ κληρονόμος τοῦ Θεοῦ, ᾧ πατὴρ ἐκτήσατο· ὁ πιστὸς, οὗ πᾶς ἐστιν ὁ κόσμος τῶν χρημάτων. *Εὐφρανθῆναι δὲ καὶ χαρῆναι ἔδει, ὅτι ὁ ἀδελφός σου οὗτος νεκρὸς ἦν, καὶ ἀνέζησε*. Χρηστὲ Πάτερ, ὁ ζωογονῶν τὰ πάντα, ὁ ἐγείρων τοὺς νεκρούς! *Καὶ ἀπολωλὼς ἦν, καὶ εὑρέθη. Μακάριος δὲ ὃν* C *ἐξελέξω, καὶ προσελάβου*, καὶ ὃν ζητήσας εὑρίσκεις. *Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι, καὶ ὧν ἐπεκαλύφθησαν αἱ ἁμαρτίαι*. Ἀλλὰ τὸ μὲν μετανοεῖν ἐξ ἁμαρτημάτων ἀνθρώπινον· καὶ γινέσθω τοῦτο μεθ' ὑποστροφῆς ἀσχέτου· ὁ γὰρ μὴ οὕτως, ὀνειδισθήσεται, ὅτι μὴ ἐξ ὅλης καρδίας, ἀλλ' ἐπὶ σπούδει. Καὶ τὸ καταφυγεῖν ἐπὶ τὸν Θεὸν, ἡμέτερον· καὶ πρὸς τοῦτ' ἀδιαλείπτως καὶ συντόνως ἐπειγώμεθα. *Δεῦτε*, γὰρ λέγει, *πρός με, πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς*. Καὶ τὸ δεῖσθαι καὶ τὸ ἐξομολογεῖσθαι μετὰ ταπεινοφροσύνης ἑκούσιον. Διὸ ἐντέλλεται· *Λέγε σὺ πρῶτος τὰς ἁμαρτίας σου, ἵνα δικαιωθῇς*. Ἐπὶ δὲ τούτοις τίνων τευξόμεθα, καὶ τί ἐσόμεθα, οὐχ ἡμεῖς κριταί. D

4. Οὕτως (7) ἔχει καὶ ἀκριβῶς ἡ παραβολή· Ἧκεν ὁ παῖς ὁ μετανοῶν πρὸς τὸν εὔσπλαγχνον πατέρα, οὐ ταῦτα ἐλπίσας ποτὲ, τὴν στολὴν τὴν πρώτην, καὶ τὸν δακτύλιον, καὶ τὰ ὑποδήματα, οὐδὲ γεύσασθαι τοῦ μόσχου τοῦ σιτευτοῦ, οὐδὲ μεθέξειν εὐφροσύνης, οὐδὲ συνῳδίας καὶ χορῶν ἀπολαύσειν· ἀλλ' ἀγαπητὸν μὲν ἦν αὐτῷ τυχεῖν ᾧ ἠξίου καθ' ἑαυτόν· *Ποίησόν με*, βεβούλευτο εἰπεῖν, *ὡς ἕνα τῶν μισθίων σου*. Τὴν δὲ φιλοφροσύνην ἰδὼν προϋπαντήσασαν τοῦ

tur et comeditur. Non accedentem autem persequitur rejicitque, et robustissimus taurus reperitur. Propter magnitudinem enim ac robur dictum de eo, quod *gloria ejus sit velut unicornis* [a]. Nam et propheta Habacuc eum cornu ferentem conspicit, et vindictæ ejus modum decantans, *Cornua*, inquit, *in manibus ejus* [b]. Propterea et hoc signum denotat ejus potentiam et potestatem: cornua enim utrinque, vel potius usquequaque feriunt. Qui vero comedunt, ita corroborantur, et tantas vires ex vivifico illo cibo in se capiunt, ut et contra inimicos sint validi et tantum non taurorum armati cornibus. Unde ait: *In te inimicos nostros ventilabimus cornu* [c].

378 3. Lætitia hinc et concentus chorique, ægre ferente licet fratre majore natu, qui patri semper adhæserat eique obsequens fuerat, neutiquam vero ipse flagitiis se et libidinibus dederat, jam vero videbat alterum, pœnam qui meruerat, beate agere. Blande igitur illum compellans pater, *Fili*, inquit, *tu semper mecum es*. Et quænam major lætitia festumve aut panegyris, quam semper adesse et assistere Deo eique inservire? *Et omnia mea tua sunt*. Beatus qui hæres est Dei, in cujus usus Pater sua possidet; fidelis, cujus est universus opum bonorumque mundus. *Exsultare autem et gaudere oportebat, quod frater hic tuus mortuus erat, et revixit*. Bone Pater, qui vivificas omnia, et excitas mortuos! *Et perditus erat, ac repertus est. Beatus quem elegisti, et assumpsisti* [d], quemque quærens reperis. *Beati quorum remissæ sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata* [e]. Sed resipiscere a peccatis, hominis est: idque fiat non revocanda conversione. Nam qui hoc non facit, ignominia afficietur, quoniam non ex toto animo, sed per impetum modo rediit. Nos decet ad Deum confugere. Hoc perpetuo et assidue agamus. *Venite* enim, inquit, *ad me omnes qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos* [f]. Et rogare et confiteri cum humilitate, in nostra voluntate positum est. Ideo præcipit: *Dic tu prius peccata tua, ut justificeris* [g]. Exinde autem quid consecuturi et quid futuri, non nos judices sumus.

4. Sic accurate se habet parabolæ sententia: Venit filius pœnitens ad misericordem patrem, non illa sperans, priorem stolam annulumque et calceamenta, neque de vitulo saginato se comesturum, neque lætitiæ futurum participem, aut concentibus et choris se fruiturum. Sed illud modo desiderabat consequi, quod apud se optabat, volebatque rogare: *Fac me sicut unum de mercenariis tuis*. Cum vero bonitatem videret patris sibi ante

[a] Num. XXIII, 22. [b] Habac. III, 4. [c] Psal. XLIII, 6. [d] Psal. LXIV, 5. [e] Psal. XXXI, 1. [f] Matth. XI, 28. [g] Isa. XLIII, 26.

(7) *Οὕτως κ. τ. λ.* Huc usque Clemens: quæ sequuntur, alterius procul dubio sunt auctoris, cujus nomen scriba in margine apponere neglexit. Nam nova sequitur expositio parabolæ; eaque certe est auctoris Clemente recentioris, quia Novatum in fine refutat. GRAB.

venientem obviam, de hac siluit; dixit vero quæ antea meditatus animo fuerat: *Peccavi in cœlum et coram te.* Hæc humilitas et sui ipsius condemnatio facta ipsi est causa justificationis et gloriæ: justus enim prius se ipsum condemnat. Ita et publicanus præ Pharisæo justificatus discessit. Neque novit filius ea quæ consequebatur vel accipere vel iis uti, aut data sibi applicare. Nam nec stolam ipse accepit et induit; sed, *Induite*, inquit, *illum.* Neque annulum ipse manui induxit: sed qui jussi erant: *Date annulum in manum ejus.* Neque se ipse calceavit, sed quibus erat dictum: *et calceamenta in pedes ejus.* Hæc ipsi fortassis et aliis incredibilia et insperata, antequam fierent, visa sunt. Gratissima vero et admiranda cum illis donatus est.

5. Hunc sensum parabola monstrat, concessum singulis esse rationis exercitium. Ideo luxuriosus inducitur, portionem facultatum a patre postulans, hoc est ratione utentis conditionis. Omnibus enim data est rationabilis facultatis possessio, ut bona observent et a malis abstineant. Sed hac ornati a Deo multi, data cognitione male utuntur, ut pravis actionibus luxurientur, opesque rationabilis facultatis male dissipant: visum ad turpes contemplationes, linguam ad voces blasphemas, olfactum ad fœtidas voluptatum libidines, os ad porcinam voracitatem, manus ad rapinas, pedes cursui ad insidias, cogitationes ad consilia impia, rationem ad desidiæ consuetudinem, mentem ad bestialia oblectamenta: nihil adeo rationabilis facultatis servant quod non dissipent. Talem igitur Christus, veluti obscura rationis utentem luce, et rationi congruentia a natura divina petentem, in parabola introducit; eumdemque deinde hæc a Deo consecutum, datisque usum male, maxime vero bonis baptismi concessis, unde etiam eum nequam appellat. Deinde post datorum dissipationem, iterum hinc reparationem per pœnitentiam et benignitatem a Deo ipsi præstitam.

6. *Adducite*, inquit, *vitulum saginatum, et mactate, et manducemus et læti epulemur: quia hic filius meus*, summæ charitatis nomen quod fidelibus datum innuit, *mortuus erat et perierat*, summæ alienationis appellatio. Quid enim a viventibus alienius, quam quod mortuum est ac periit? neutrum enim possideri amplius potest. Sed e summa charitatis necessitudine in summe alienam exciderat conditionem: ad summam charitatis familiaritatem iterum revertitur per pœnitentiam. *Induite* enim *illum*, inquit, *stolam primam*, quam habuit tunc statim, cum baptismus ipsi contigit. Gloriam intelligo baptismatis, remissionem peccatorum, et aliorum bonorum exhibitionem, quam statim cum lavacrum attigit, est consecutus. *Et date annulum in manum ejus;* per hoc indicatur S. Trinitas:

A Πατρὸς, τοῦτο μὲν ἐσιώπησεν, εἶπε δὲ ἃ πρὸ τούτων ἐσκόπει· *Πάτερ, ἥμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου.* Ταῦτα δὲ αὐτῷ ἥ τε ταπεινοφροσύνη καὶ ἡ ἑαυτοῦ κατηγορία γέγονε τῆς δικαιώσεως καὶ τῆς δόξης αἰτία· δίκαιος γὰρ ἑαυτοῦ κατήγορος ἐν πρωτολογίᾳ. Οὕτω καὶ ὁ τελώνης ὑπὲρ τὸν Φαρισαῖον ἀπῆλθε δεδικαιωμένος. Οὔτ' οὖν ἠπίστατο ὁ παῖς ὧν τεύξεται, οὔτε δέξασθαι, οὔτε χρήσασθαι, οὔτε ἁρμόσαι αὐτῷ τὰ διδόμενα. Ἐπεὶ μήτε τὴν στολὴν λαβὼν αὐτὸς ἐνεδύσατο· ἀλλ', *Ἐνδύσατε*, φησὶν, *αὐτόν*. Οὐ τὸν δακτύλιον αὐτὸς εἰς τὴν χεῖρα ἤνεγκεν, ἀλλ' οἱ κεκελευσμένοι· *Δότε δακτύλιον* εἰς *τὴν χεῖρα αὐτοῦ·* οὐδὲ ἑαυτὸν ὑπέδυσεν, ἀλλ' οἱ ἀκούσαντες· *καὶ ὑποδήματα εἰς τοὺς πόδας*. Καὶ ταῦτα ἦν ἴσως αὐτῷ τε καὶ τοῖς ἄλλοις ἄπιστα καὶ
B ἀνέλπιστα πρὶν οὕτω γενέσθαι· ἀσπαστὰ δὲ καὶ θαυμαστὰ, ἐν οἷς ἐδωρήθη γενόμενα.

5. Ταύτην τὴν ἔννοιαν ἡ παραβολὴ δείκνυσι, τὴν δεδομένην ἑκάστῳ τοῦ λογικοῦ γυμνασίαν. Διὰ τοῦτο ὁ ἄσωτος εἰσάγεται τῆς οὐσίας ἀπαιτῶν τὸν πατέρα τὸ μέρος· τουτέστι τῆς λογικῆς καταστάσεως. Ἅπασι γὰρ ἡ τοῦ λογικοῦ παραδέδοται κτῆσις, εἴς τε τὴν τῶν καλῶν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν τῶν κακῶν ἀποχήν. Ἀλλὰ τοῦτο παρὰ Θεοῦ κεκοσμημένοι πολλοὶ κέχρηνται τῇ γνώσει τῇ δεδομένῃ κακῶς πρὸς πράξεων πονηρῶν ἀσωτίαν· καὶ κακῶς τοῦ λογικοῦ τὴν οὐσίαν καταναλίσκουσιν· τὸ βλέμμα πρὸς αἰσχρὰς θεωρίας, τὴν γλῶσσαν εἰς βλασφήμους φωνὰς, τὴν ὄσφρησιν εἰς δυσώδεις ἡδονῶν ἀσελγείας, τὸ στόμα
C πρὸς χοιρώδη γαστριμαργίαν, τὰς χεῖρας πρὸς ἁρπαγὰς, τοὺς πόδας πρὸς δρόμον ἐπιβουλῶν, τοὺς λογισμοὺς πρὸς ἀσεβείας βουλὰς, τὴν γνώμην εἰς ῥᾳθυμίας ἐμφόρησιν, τὸν νοῦν εἰς κτηνώδη διαγωγήν· οὐδὲν τῶν τῆς λογικῆς οὐσίας τηροῦσιν ἀσκόρπιστον. Τὸν τοιοῦτον οὖν ὁ Χριστὸς, ὡς λογικὸν ἐσκοτισμένον, καὶ τὰ πρέποντα τῷ λόγῳ παρὰ τῆς φύσεως ἀπαιτοῦντα τῆς θείας, διὰ τῆς παραβολῆς ὑποτίθεται· εἶτα παρὰ Θεοῦ κομιζόμενον, καὶ χρώμενον τοῖς δεδομένοις κακῶς, καὶ μάλιστα τῶν τοῦ βαπτίσματος ἠξιωμένον καλῶν, ὅθεν καὶ ἄσωτον ὀνομάζει. Εἶτα μετὰ τὴν τῶν δεδομένων ἀπώλειαν, καὶ πάλιν τὴν διὰ μετανοίας ἀνάκτησιν, τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίαν εἰς αὐτὸν γινομένην.

6. *Ἐνεγκόντες* γὰρ, φησὶ, *τὸν μόσχον τὸν σι-*
D *τευτὸν, θύσατε, καὶ φαγόντες εὐφρανθῶμεν·* ὅτι *οὗτος ὁ υἱός μου*, ἄκρας οἰκειότητος ὄνομα, καὶ μηνυτικὸν τοῖς πιστοῖς δεδομένου, *νεκρὸς ἦν καὶ ἀπολωλὼς*, ἄκρας ἀλλοτριότητος ῥῆσις· τί γὰρ ἀπολωλότος καὶ νεκροῦ τοῖς ζῶσιν ἀλλοτριώτερον; κεκτῆσθαι γὰρ οὐκέτι οὐδέτερον. Ἀλλ' ἀπ' ἄκρας ἐκπεσὼν οἰκειότητος εἰς ἄκραν ἀλλοτριότητα, πρὸς ἄκραν ἐκ μετανοίας ἐπανῆλθεν οἰκειότητα πάλιν. *Ἐνδύσατε γὰρ αὐτὸν*, φησὶ, *τὴν στολὴν τὴν πρώτην*, ἣν εὐθὺς τετυχηκὼς τοῦ βαπτίσματος ἔσχε· τὴν δόξαν φημὶ τὴν τοῦ βαπτίσματος, τῶν ἁμαρτημάτων τὴν ἄφεσιν, τήν τε τῶν ἄλλων ἀγαθῶν χορηγίαν, ἧς ἔτυχεν εὐθὺς τῆς κολυμβήθρας ἀψάμενος. *Καὶ δότε δακτύλιον εἰς τὴν χεῖρα αὐτοῦ·* τῆς Τριάδος ἐνταῦθα τὸ αἴνιγμα· ἐκείνη γὰρ τοῖς πιστοῖς ἐνσφρα-

γίζεται. *Καὶ ὑποδύσατε αὐτοῦ τοὺς πόδας*, εἰς τὴν ἑτοιμασίαν *τοῦ Εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης*, τήν τε πρὸς τὰς καλὰς πράξεις ὁλοδρομίαν.

7. Ἀλλ' οὓς εὑρίσκει Χριστὸς ἀπολωλότας μετὰ τὴν ἁμαρτίαν τὴν εἰς βάπτισμα, τούτους ὁ θεομάχος Ναυάτος ἀπόλλυσι. Μηδὲν τοίνυν μηδὲ αὐτοὶ μετανοοῦντες λογιζώμεθα πταῖσμα· φυλαττόμενοι τὸ πίπτειν, πεπτωκότες ἀναπηδῶμεν. Καὶ δειλιῶντες τὴν πρόσκρουσιν, μετὰ τὴν πρόσκρουσιν ἀπόγνωσιν φεύγωμεν, ἐστηρίχθαι σπουδάζοντες· κατενεχθέντες εἰς ἀνόρθωσιν σπεύδωμεν. Πειθώμεθα πρὸς ἡμᾶς τῷ Δεσπότῃ βοῶντι· *Δεῦτε πάντες οἱ κοπιῶντες, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς*. Κτησώμεθα τὴν τοῦ λόγου δωρεὰν πρὸς πράξεις εὐγνωμοσύνης. Μάθωμεν ἐνταῦθα τὴν τῶν κακῶν ἀποχὴν, ἵνα ἐν τοῖς μέλλουσι μὴ μάθωμεν ἄκοντες. Χρησώμεθα βίῳ πρὸς τὰ καλὰ γυμνασίῳ· πρὸς τὸ τῆς ἁμαρτίας παροξυνώμεθα μῖσος. Βαθύν τινα τὸν τοῦ Κτίστου περιφέρωμεν ἔρωτα, ὅλῃ πρὸς αὐτὸν κολληθῶμεν καρδίᾳ, τὴν τοῦ λόγου μὴ κακῶς κατὰ τὸν ἄσωτον οὐσίαν καταναλώσωμεν. Τὴν ἀποκειμένην ἐκείνην κτησώμεθα καύχησιν, ἣν ὁ Παῦλος ἐβόα καυχώμενος· *Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ;* Αὐτῷ πρέπει δόξα καὶ τιμὴ σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

illa enim fidelibus imprimitur. *Et inducite calceamenta in pedes ejus, ut parati sint ad Evangelium pacis* [a], et integrum bonarum actionum cursum.

7. Sed quos post peccatum in baptisma commissum perditos Christus iterum reperit, hos Novatus Dei adversarius vult perdere. De nullo igitur et nos lapsu si ab eo resipuerimus desperemus; caveamus tamen labi, lapsi autem revertamur. Verentesque impingere, postquam impegimus, fugiamus desperare, atque stabiliri maturemus, erigique properemus supplantati. Credamus clamanti ad nos Domino: *Venite, omnes qui laboratis, et reficiam vos* [b]. Adhibeamus rationis donum ad actiones decentes. Discamus cum maxime abstinere a malo, ne in futurum discendum hoc nobis sit invitis. Vita utamur ut in bono nos exerceamus, et peccatorum magis magisque in nobis accendamus odium. Altum Conditoris amorem circumferamus, toto illi adhæreamus corde, nec, filii nequam exemplo, rationis facultatem male consumamus. Repositam illam nobis comparemus gloriationem, qua efferens se Paulus clamat: *Quis nos separabit ab amore Christi* [c]? Ipsi competit gloria et honor cum Patre et sancto Spiritu, in sæcula sæculorum. Amen.

Apud eumdem Macarium Chrysocephalum, orat. VIII *in Matth. cap.* VIII, *e cod. Barocc.* 156, *et lib.* VII *in Lucam, cap.* XIII, *e cod. Barocc.* 211.

Οὐκ ἀνθρωπίνην οὖν ὁμοίωσιν ὁ Θεὸς (8) ἐνταῦθα λαμβάνει, ἀλλὰ περιστερᾶς, ὅτι τὴν ἀφέλειαν καὶ τὸ πρᾶον τῆς νέας ἐπιφανείας τοῦ Πνεύματος ἐβούλετο δεῖξαι τῷ τῆς περιστερᾶς ὁμοιώματι. Ὁ μὲν γὰρ νόμος βαρὺς ἦν καὶ μαχαίρᾳ κολάζων, ἡ δὲ χάρις ἱλαρὰ καὶ λόγῳ ῥυθμίζουσα πραότητος. Ταῦτά τοι καὶ ὁ Κύριος πρὸς τοὺς ἀποστόλους εἰπόντας ἐν πυρὶ κολάσαι τοὺς μὴ δεξαμένους αὐτοὺς κατὰ τὸν Ἠλίαν· *Οὐκ οἴδατε*, φησὶ, *ποίου Πνεύματός ἐστε.*

379 Non humanam hic, sed columbæ similitudinem assumpsit Deus, quia simplicitatem ac mansuetudinem novæ apparitionis Spiritus volebat columbæ imagine significare. Lex enim gravis fuerat et gladio puniebat; at gratia suavis et voce mansueta utens ad corrigendum. Hinc Dominus ad apostolos, cum dixissent ut Eliæ exemplo hos a quibus recepti non fuerant igne puniret: *Nescitis*, inquit, *cujus Spiritus estis* [d].

Apud eumdem Macarium lib. XIII, *in Matth. cap.* IX

Τάχα δὲ διὰ τοῦ ἰῶτα καὶ τῆς κεραίας ἡ δικαιοσύνη κέκραγεν αὐτοῦ· *Ἐὰν ὀρθοὶ πρός με ἥκητε, κἀγὼ ὀρθὸς πρὸς ὑμᾶς· ἐὰν πλάγιοι πορεύησθε, κἀγὼ πλάγιος, λέγει Κύριος τῶν δυνάμεων*. Τὰς ἐπιπλήξεις τῶν ἁμαρτωλῶν πλαγίας αἰνιττόμενος ὁδούς· ἡ γὰρ εὐθεῖα καὶ κατὰ φύσιν, ἣν αἰνίττεται τὸ ἰῶτα τοῦ *Ἰησοῦ*, ἡ ἀγαθωσύνη αὐτοῦ, ἡ πρὸς τοὺς ἐξ ὑπακοῆς πεπιστευκότας, ἀμετακίνητός τε καὶ ἀῤῥεπής. Οὐ μὴ οὖν παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου οὔτε τὸ ἰῶτα, οὔτε ἡ κεραία, τουτέστιν οὔτε ἡ τοῖς εὐθέσι

Fortasse per rectum iota et obliquum apicem justitia ejus exclamat: *Si recti ad me veneritis, et ego rectus ad vos: si obliqui incesseritis, et ego obliquus, inquit Dominus exercituum* [e]. Peccantium enim offensiones per obliquas vias significantur. Recta vero et naturalis est quam iota nominis Jesu indicat, bonitas ejus quæ erga obedientes ac fideles immota est ac stabilis. Non igitur præteribit de lege nec apex nec iota, hoc est, neque rectis respondens promissio, neque quam oblique inceden-

[a] Eph. VI, 15. [b] Matth. XI, 28. [c] Rom. VIII, 35. [d] Luc. IX, 55. [e] Levit. XXVI, 24.

(8) Ὁ Θεός. Al., ὁ Παράκλητος. FABRIC. Primam periodum paulo aliter et accuratius citat idem Macarius orat. VII in Lucam, cujus inscriptio est: Εἰς παραμονὴν τῶν φώτων, cap. XIII, cod. 211, Barocc., hunc nempe in modum: Οὐκ ἀνθρωπίνην ὁμοίωσιν ἐνταῦθα τοῦ Θεοῦ παρειληφότος, ἀλλὰ τὸ περιστερᾶς εἶδος, ὅτι τὴν ἀφέλειαν, etc., ut supra usque ad ὁμοιώματι. Atque hanc lectionem genuinam esse patet non modo ex Græca Catena in Lucam ms. in bibliotheca Vindobonensi cod. 42 theol. juxta ordinem Lambecii, ubi eodem modo legitur, nisi quod pro ἀλλὰ τὸ περιστερᾶ εἶδος, simpliciter sit ἀλλὰ τῆς περιστερᾶς· sed et ex Latine edita a Corderio Catena in Lucam cap. III, num. 33, ubi hæc Clementis ita sonant: *Non hic hominis, sed columbæ similitudinem Deus assumpsit; quia volebat nova quadam apparitione Spiritus per columbæ similitudinem, simplicitatem ac mansuetudinem declarare.* Ceterum liquet, Macarium priore loco verba Clementis paululum immutasse, ut plena inciperet periodus. GRAB.

A tibus Deus comminatur, pœna. Rectis enim bonum se præbet Dominus; declinantes vero ad tortuosos anfractus, abducit ad sortem eorum qui operati sunt iniquitatem. Et *cum innocente innocens est, et cum perversis perversus* [a], et obliquis obliquas immittit vias.

Alia Clementis allegoria.

Deus homini ad similitudinem suam facto formam suam splendidam, velut sigillum maximum impressit, ut omnibus imperaret et dominaretur, et cuncta illi servirent. Ideo judicat Deus totum se et imaginem sui hominem esse. Quidquid igitur homini fecerit aliquis sive boni sive mali, in Deum refertur. Ideo ex illo judicium omnibus pro merito suo tribuens veniet: suam enim imaginem vindicat.

κατάλληλος ἐπαγγελία, οὔτε ἡ τοῖς πλαγιάζουσιν ἠπειλημένη κόλασις. Ἀγαθύνει γὰρ τοῖς εὐθέσι Κύριος· τοὺς δὲ ἐκκλίνοντας εἰς τὰς στραγγαλιὰς ἀπάγει μετὰ τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν. *Καὶ μετὰ ἀθώου ἀθῶός ἐστι, καὶ μετὰ στρεβλοῦ διαστρέφει*, καὶ τοῖς σκολιοῖς σκολιὰς ὁδοὺς ἀποστέλλει.

Ἄλλη θεωρία Κλήμεντος.

Τῇ ἑαυτοῦ φωτοειδεῖ μορφῇ ὁ Θεὸς, ὡς ἐν σφραγῖδι μεγίστῃ, τὸν ἐν ὁμοιώματι ἄνθρωπον ἐνετυπώσατο, ὅπως ἂν πάντων ἄρχῃ καὶ κυριεύῃ, καὶ πάντα αὐτῷ δουλεύῃ. Διὸ κρίνεται ὁ Θεὸς εἶναι τὸ πᾶν αὐτὸν καὶ τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα τὸν ἄνθρωπον. Οὗτος ἀόρατος, ἡ δὲ αὐτοῦ εἰκὼν, ὁ ἄνθρωπος, ὁρατός (9). Ὃ οὖν ἐάν τις ποιήσηται (10) ἀνθρώπῳ, εἴτε ἀγαθὸν εἴτε κακὸν, εἰς ἐκεῖνον ἀναφέρεται. Διὸ ἐξ αὐτοῦ κρίσις,
B πᾶσι κατ' ἀξίαν ἀπονέμουσα, παρελεύσεται· τὴν γὰρ αὐτοῦ μορφὴν ἐκδικεῖ.

XVII.

Fragmenta quæ in editione Oxoniensi desiderantur.

Apud S. Anastasium Sinaitam, quæst. xcvi, *pag.* 401 *edit. novissimæ.*

Quemadmodum fieri potest, ut et nunc homo formet hominem, eo pacto quo Adam formatus est; id tamen non fit, eo quod homini vim generandi homines concesserit, verbis illis ad naturam humanam prolatis: *Crescite, et multiplicamini, et replete terram* [b]; ita omnipotente et provida sua virtute, corporum resolutionem et corruptionem, naturali quadam serie et consecutione, elementorum mutationi permisit et commisit, secundum insitam **C** essentiæ illius cognitionem et comprehensionem.

Ὥσπερ δυνατὸν καὶ νῦν ἄνθρωπον πλάττειν ἀνθρώπους, κατὰ τὴν προτέραν τοῦ Ἀδὰμ διάπλασιν, οὐκ ἔτι οὕτω ποιεῖ διὰ τὸ ἅπαξ χαρίσασθαι τῷ ἀνθρώπῳ ἀνθρώπους γεννᾷν, εἰπὼν πρὸς τὴν φύσιν ἡμῶν τὸ, *Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε, καὶ πληρώσατε τὴν γῆν*· οὕτω τῇ παντεξουσίῳ καὶ προνοητικῇ αὐτοῦ δυνάμει καὶ τὴν τῶν σωμάτων διάλυσιν καὶ τελευτὴν, φυσικῇ τινι ἀκολουθίᾳ καὶ τάξει, τῇ τῶν στοιχείων μεταβολῇ ᾠκονόμησε γίνεσθαι, κατὰ τὴν οὐσιώδη αὐτοῦ θεογνωσίαν καὶ κατάληψιν.

Joannes Veccus, patriarcha CP., De processione Spiritus sancti. — Apud Leonem Allatium, Græc. orthod. tom. I, *pag.* 248.

Sed et Clemens Stromateus, in variis quas composuit definitionibus, et quibus omnis pii dogmatis rationes præscribuntur illi, qui theologiam persequi voluerit, definiturus quid Spiritus et quot modis dicatur, ait: *Spiritus est substantia tenuissima, materiæ et formæ expers.*

Ἀλλὰ καὶ ὁ Κλήμης ὁ Στρωματεὺς ἐν οἷς συνέθετο διαφόροις ὅροις, ὥστε παντὸς εὐσεβοῦς δόγματος προηγεῖσθαι αὐτοὺς τῷ βουλομένῳ θεολογίαν μετιέναι, ὁριζόμενος τί πνεῦμα, καὶ ποσαχῶς λέγεται πνεῦμα, φησί· *Πνεῦμα μέν ἐστι λεπτὴ καὶ ἄϋλος καὶ ἀσχημάτιστος ἐκπορευτικὴ ὕπαρξις.*

Ex Nicephori CP. Antirrhetico inedito adversus Iconoclastas. — Edidit Græce et Latine V. C. Nicolaus le Nourry in Apparat. ad biblioth. SS. Patrum, tom. I, *pag.* 1334. A. B.

Clementis presbyteri Alexandrini e libro contra eos qui Judæorum errores sequuntur.

D Salomon Davidis filius, in libris Regnorum, cum structuram veri templi non solum cœlestem esse et spiritalem, sed ad carnem quoque, quam filius Davidis et Dominus ædificaturus erat, spectare intelligeret: atque eamdem structuram ad ejus præsen-

Κλήμεντος πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας ἐκ τοῦ Κατὰ Ἰουδαϊζόντων.

Σολομῶν ὁ τοῦ Δαβὶδ παῖς, ἐν ταῖς *Βασιλείαις* ἐπιγραφομέναις, τὴν τοῦ ἀληθινοῦ νεὼ κατασκευὴν, συνεὶς οὐ μόνον ἐπουράνιον εἶναι καὶ πνευματικὴν, ἤδη δὲ καὶ εἰς τὴν σάρκα διαφέρειν, ἣν ἔμελλεν οἰκοδομεῖν ὁ τοῦ Δαβὶδ υἱός τε καὶ Κύριος, εἴς τε τὴν

[a] Psal. xvii, 27; II Reg. xxii, 27. [b] Gen. i, 28.

(9) *Διὸ κρίνεται ὁ Θεὸς... ὁρατός*. Quid hoc sibi vult: *Judicat Deus totum se et imaginem sui hominem esse?* Adde quod integram periodum omiserit interpres. Sed antequam aliam versionem substituam, Græcum textum sic emendo: Διὸ κρίνεται ὁ Θεὸς εἶναι τύπον αὐτοῦ καὶ τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα τὸν ἄνθρωπον, κ. τ. λ. Sic autem interpretor: *Ideo judicat Deus typum seu simulacrum sui esse hominem: hic* (Deus) *invisibilis est, ejus autem imago, nempe homo, visibilis*. Ita V. C. Claudius Capperonnier, ad calcem tom. I *Thesauri Canisiani*, pag. 766.

(10) *Ποιήσηται.* Vel ποιήσῃ, ita sane legitur. GRAB.

A αὐτοῦ παρουσίαν, ἔνθα καθιδρύεσθαι καθάπερ τι ἄγαλμα ἔμψυχον διεγνώκει, εἴς τε τὴν κατὰ σύνοδον πίστεως ἐγειρομένην Ἐκκλησίαν, κατὰ λέξιν λέγει· *Εἰ ἀληθῶς ἄρα κατοικήσει Θεὸς μετὰ ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς;* Κατοικεῖ δὲ ἐπὶ τῆς γῆς, σάρκα περιβαλλόμενος, καὶ μετὰ ἀνθρώπων αὐτῷ κατοίκησις γίνεται ἐν τῇ κατὰ τοὺς δικαίους συνθέσει τε καὶ ἁρμονίᾳ, νεὼν ἅγιον ἐργαζομένῳ τε καὶ ἀνιστάντι. Γῆ γὰρ οἱ δίκαιοι, τὴν γῆν ἔτι περικείμενοι· καὶ γῆ, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος παραβαλλόμενοι τοῦ Κυρίου. Ταῦτά τοι καὶ ὁ μακάριος Πέτρος οὐκ ὀκνεῖ λέγειν· *Καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε, οἶκος πνευματικὸς, ἱεράτευμα ἅγιον, ἀνενέγκαι πνευματικὰς θυσίας τὰς προσδεκτὰς τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Ἐπὶ δὲ τοῦ σώματος, ὃ κατὰ περιγραφὴν τόπον ἔνθεον ἑαυτῷ καθιέρωσεν ἐπὶ γῆς ὁ Κύριος, *Λύσατε,* εἶπε, *τὸν ναὸν τοῦτον, καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν. Εἶπον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι· Τεσσαράκοντα καὶ ἓξ ἔτεσιν ὁ ναὸς οὗτος ᾠκοδομήθη, καὶ σὺ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερεῖς αὐτόν; Ἐκεῖνος δὲ ἔλεγε περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ σώματος αὐτοῦ.*

tiam, per quam constituerat aliquam veluti animatam collocari statuam, simulque ad Ecclesiam secundum fidei consensum excitatam pertinere cognosceret; his utitur verbis: *Num vere Deus habitabit cum hominibus super terram* [a]*?* Profecto habitat super terram, carne indutus; suaque cum justis et conjunctione et concordia fit cum hominibus ejus habitatio, postquam sanctum condidit templum, illudque exstruxit. Terra quippe justi sunt homines, terram adhuc incolentes: terra quoque sunt, si cum Dei magnitudine comparentur. Hæc et sanctus Petrus non dubitat dicere: *Et ipsi tanquam lapides vivi superædificamini, domus spiritalis, sacerdotium sanctum, offerre spiritales hostias, acceptabiles Deo per Jesum Christum* [b]. Habitat et in B corpore quod secundum circumscriptionem, sicut locum divinum, sibi Dominus super terram consecravit. *Solvite,* inquit, *templum hoc, et in tribus diebus excitabo illud. Dixerunt ergo Judæi: Quadraginta et sex annis ædificatum est templum, et tu in tribus diebus excitabis illud? Ille autem dicebat de templo corporis sui* [c].

Ex codice chartaceo biblioth. regis Christianissimi signato n. 2431. — *Ibid. pag.* 1336. A.

Τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου Κλήμεντος, πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Στρωματέως, ἐκ τοῦ Περὶ Προνοίας *λόγου.*

Sanctissimi ac beatissimi Clementis, Alexandriæ presbyteri, Stromatum auctoris, ex libro De Providentia.

Τί Θεός; Θεός ἐστιν, ὡς καὶ ὁ Κύριος λέγει, πνεῦμα. Πνεῦμα δέ ἐστι κυρίως οὐσία ἀσώματος καὶ ἀπερίγραπτος. Ἀσώματον δέ ἐστιν ὃ μὴ συμπληροῦται σώματι, ἢ οὗ τὸ εἶναι οὐκ ἔστι κατὰ τὸ πλάτος, μῆκος καὶ βάθος. Ἀπερίγραπτον δέ ἐστιν οὐ τόπος, οὐδεὶς τόπος τὸ κατὰ πάντα ἐν πᾶσιν, καὶ ἐν ἑκάστῳ ὅλον, καὶ ἐφ' ἑαυτοῦ τὸ αὐτό (11).

Quid est Deus? Deus est, sicut et Dominus dicit, spiritus [d]. Spiritus autem est proprie substantia incorporea et incircumscripta. Incorporeum vero est, C quod non constat corpore, vel quod non est secundum longum, latum et profundum. Incircumscriptum autem est id, quod non est locus: nullus etenim locus est per omnia, in omnibus, ac totum in quolibet, atque in se ipso idem.

Ex eodem codice chartaceo, post aliud fragmentum quod. e tom I *opp. S. Maximi jam exstat in editione Clementis Oxoniensi, hæc subjiciuntur. — Ibid. pag.* 1335. D.

Φύσις λέγεται παρὰ τὸ πεφυκέναι. Πρώτη οὐσία ἐστὶ πᾶν καθ' ἑαυτοῦ ὑφεστὼς, οἷον λίθος οὐσία λέγεται. Δευτέρα δὲ οὐσία αὐξητικὴ, καθὸ αὔξει καὶ φθίνει, τὸ φυτόν. Τρίτη δὲ οὐσία ἔμψυχος, αἰσθητικὴ, τὸ ζῶον, ὁ ἵππος. Δευτέρα (12) οὐσία ἔμψυχος, αἰσθητικὴ, λογικὴ, ἄνθρωπος· δι' ὃ καὶ ἕκαστος γέγονεν ὡς ὢν ἐκ πάντων, τὴν ψυχὴν ἔχων ἄϋλον, καὶ τὸν νοῦν Θεοῦ εἰκόνα.

380 Natura ex eo dicitur, quod natum est. Prima substantia est id omne quod per se subsistit, quemadmodum lapis substantia dicitur. Secunda vero substantia est quæ incrementi vim habet, quoniam augetur et marcet, sicut planta. Tertia autem substantia est animata, sensuque prædita, ut animal, et equus. Quarta substantia est animata, sensu prædita, rationalis, ut homo: quo pacto nostrum unusquisque factus est, ut qui ex his omnibus constat, animamque habet non materiatam, et mentem Dei imaginem.

Apud S. Joannem Damascenum in sacris Parallel. *tom.* II, *pag.* 307.

D Ὁ τοῦ ἀπαθοῦς Θεοῦ φόβος ἀπαθής. Φοβεῖται γάρ τις οὐ τὸν Θεὸν, ἀλλὰ τὸ ἀποπεσεῖν τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ τοῦτο δεδιὼς, τὸ τοῖς κακοῖς συμπεσεῖν, φοβεῖται καὶ δέδιεν τὰ κακά. Ὁ δεδιὼς δὲ τὸ πτῶμα, ἄφθαρτον ἑαυτὸν καὶ ἀπαθῆ εἶναι βούλεται.

Timor Dei qui perturbationibus vacat, perturbationi non est obnoxius. Neque enim Deum quisquam timet, sed ne a Deo excidat. Qui autem hoc timet, ne incidat in mala, is proinde mala metuit. Porro qui casum timet, is ab interitu et perpessionibus alienus fieri cupit.

[a] III Reg. VIII, 27. [b] I Petr. II, 5. [c] Joan. II, 19-21. [d] Joan. IV, 24.

(11) *Ἀπερίγραπτον ... τὸ αὐτό.* Ex Latina quidem versione hujus loci nihil sensus exsculpi potest: et miror virum doctum ea in lucem emisisse, quæ nec ipse nec alius quispiam valeat intelligere. Sed Græca verba facile sanari possunt, si legantur hoc modo: Ἀπερίγραπτόν ἐστι, οὗ τόπος οὐδείς, τῷ κατὰ πάντα ἐν πᾶσιν καὶ ἐν ἑκάστῳ ὅλον, καὶ ἐφ' ἑαυτοῦ τὸ αὐτό. Hoc est: *Incircumscriptum est id, cujus nullus est locus; eo quod secundum omnia sit in omnibus et in singulis totum, et in se ipso idem.* CAPPERONN. l. c.

(12) *Δευτέρα.* Leg. τετάρτη.

Ibid. pag. 541.

Sit lex ista constituta, adversus eos qui res sanctas et divinas, non sancte et ut Deo dignum est, cernere cupiunt, pœnam cæcitatis inferre.

A Νόμος ἔστω κατὰ τῶν σεμνὰ καὶ θεῖα οὐ σεμνῶς καὶ θεοπρεπῶς ὁρᾷν ἀξιούντων, κόλασιν ἐπιφέρειν ἀορασίας.

Ibid. pag. 657.

In universum Christianus solitudinis, secessionisque et tranquillitatis ac pacis amicus est.

Καθόλου ὁ Χριστιανὸς ἐρημίας καὶ ἡσυχίας καὶ γαλήνης καὶ εἰρήνης οἰκεῖός ἐστιν.

Ex Catena in Pentateuchum Latine edita a Francisco Zephyro, *pag.* 146.

Nomen illud mysticum quod vocant Tetragrammaton, quo tantum muniebantur illi quibus adytum pervium erat, sonat Jehovah, quod interpretatur, *qui est et qui erit ;* candelabrum vero quod ad australem plagam astabat altaris, septem planetas referebat, qui meridianam regionem circumagi nobis videntur: cui terni utrinque rami consurgunt, quoniam sol quasi candelabrum mundi medius inter alios planetas divina sapientia libratus sua luce superiores lustrat et inferiores. Ad alteram partem ipsius aræ posita erat mensa, in qua panes propo- B nebantur, quod ex ea parte cœli flatus nobis vitales et almi aspirant.

Fragmenta alia exhibent *Catenæ Græcorum Patrum in Novum Testamentum*, quas Oxonii ad fidem codd. mss. edidit J. A. Cramer S. T. P. (1840, 8 vol. in 8°). Ed.Patr. — Tomo III, qui Catenam in Acta apostolorum complectitur hæc ad cap. vii, vers. 24, 25, leguntur, quæ in operibus Clementis non exstant :

Dicunt autem mystæ [Moysen] verbo solo percussisse Ægyptium, sicut postea in Actibus narratur illos, qui celaverant partem pretii agri cujusdam, et mentiti erant, verbo [Petrum] interemisse.

Κλήμεντος Στρωματέως. Φασὶ δὲ οἱ μύσται λόγῳ μόνῳ ἀνελεῖν τὸν Αἰγύπτιον, ὥσπερ ἀμέλει ὕστερον ἐν ταῖς *Πράξεσι* φέρεται, τοὺς νοσφισαμένους τῆς τιμῆς τοῦ χωρίου καὶ ψευσαμένους, λόγῳ ἀποκτεῖναι.

Tomo IV, p. 291, in expositione Epistolæ ad Romanos, cap. viii, vers. 38 :

Sive vitam (inquit S. Paulus) quæ præsentis temporis est, et mortem quæ persecutorum furore sævit, sive angelos et principatus et virtutes, missos a Deo spiritus.

C *Κλήμεντος*. Ἡ ζωὴν, τὴν κατὰ τὸν παρόντα βίον· καὶ θάνατον, τὸν κατ' ἐπιφορὰν τῶν διωκόντων, ἀγγέλους τε καὶ ἀρχὰς καὶ δυνάμεις, τὰ ἀποστολικὰ πνεύματα.

Et ad ejusdem Epistolæ capitis x vers. 3, p. 369 :

Et non cognoscentes, neque facientes legis propositum, quodcumque illis placuit, hoc ipsum voluisse legem crediderunt; neque etiam ventura prænuntianti confiderunt, litteræ vero et timori servientes, non spiritum et fidem secuti sunt.

Κλήμεντος. Καὶ μὴ γνόντες, μηδὲ ποιήσαντες τὸ βούλημα τοῦ νόμου, ὃ ὑπέλαβον αὐτοὶ, τοῦτο καὶ βούλεσθαι τὸν νόμον ᾠήθησαν. Καὶ οὐδ' ὡς προφητεύοντι τῷ νόμῳ ἐπίστευσαν, λόγῳ δὲ ψιλῷ καὶ φόβῳ, ἀλλ' οὐ διαθέσει καὶ πίστει ἠκολούθησαν.

Tomo VI, p. 385, in Catena in Epist. II ad Cor., ad hæc verba vers. 16 capitis v : Εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριστόν.

Et in tantum, inquit S. Paulus, nemo adhuc secundum carnem vivit, quod non est vita, sed mors, in quantum nec ipse Christus: ut palam manifestaret, quod vitæ secundum carnem imposuisset finem. Quomodo? Non corpus exuens, absit! Nam cum ipso proprio corpore suo veniet Judex omnium; omnibus autem infirmitatibus physicis expeditus, fame scilicet, siti, somno ac lassitudine : nunc enim impassibile et doloribus immune corpus habet.

Καὶ τοσοῦτον, φησὶν, οὐδεὶς ἔτι κατὰ σάρκα ζῇ, ἐκείνη γὰρ οὐκ ἔστι ζωὴ, ἀλλὰ θάνατος, ὅτι καὶ ὁ D Χριστός· ἵνα δείξῃ ὅτι τὸ κατὰ σάρκα ζῆν ἐπαύσατο· πῶς; οὐ τὸ σῶμα ἀφεὶς, ἄπαγε· μετ' αὐτοῦ γὰρ ἥξει ὡς ἰδίου κριτὴς ἁπάντων, ἀλλὰ τῶν φυσικῶν ἀπαλλαγεὶς παθῶν, οἷον πείνης καὶ δίψης καὶ ὕπνου καὶ κόπου· νῦν γὰρ ἀπαθὲς καὶ ἀκήρατον ἔχει σῶμα.

Quemadmodum apud nos secundum carnem esse, dicitur esse in peccatis; et sine his esse, dicitur esse non secundum carnem : ita quoque apud Christum secundum carnem esse dicitur, naturalibus subjici affectionibus; non subjici vero, esse non secundum carnem. Sed quemadmodum ille, inquit, liberatus est, sic et nos. Jam non, inquit, carni subjectio sit. Sic Clemens in quarto *Hypotyposeon* libro.

Ὥσπερ ἦν [leg. ἡμῶν] τὸ κατὰ σάρκα, ἐστὶ τὸ ἐν ἁμαρτίαις, καὶ τὸ ἔξω τούτων οὐ κατὰ σάρκα· οὕτω καὶ Χριστοῦ τὸ κατὰ σάρκα, τὸ εἴκειν τοῖς φυσικοῖς πάθεσι· τὸ μὴ εἴκειν δὲ οὐ κατὰ σάρκα. Ἀλλ' ὥσπερ, φησὶν, ἐκεῖνος ἀπηλλάγη, οὕτω καὶ ἡμεῖς· Οὐκέτι, φησὶν, εἴξεν ἐμπαθητὸν σαρκί. Οὕτω καὶ ὁ Κλήμης ἐν δ' *Ὑποτυπώσεων*.

Tomo eodem, p. 391, ad hæc Epistolæ II ad Cor. capitis VI, vers. 11 : Ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται.

Καθάπερ γὰρ τὸ θερμὸν εὐρύνειν εἴωθεν, οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη· θερμὸν γάρ τι χρῆμα ἡ ἀγάπη· ὡσεὶ εἶπεν, Οὐ μόνον στόματι, ἀλλὰ καὶ καρδίᾳ φιλῶ, καὶ πάντας ἔνδον ἔχω. Διό φησιν, «Οὐ στενοχωρεῖσθε ἐν ἡμῖν,» τοῦ πόθου εὐρύνοντος αὐτοῦ τὴν ψυχήν· «ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται» εἰς τὸ πάντα διδάξαι ὑμᾶς, ὑμεῖς δὲ «στενοχωρεῖσθε ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν,» τουτέστιν, ἐν τῇ πρὸς Θεὸν ἀγάπῃ, ᾗ ἀγαπᾷν με ὀφείλετε. Οὕτως ὁ Κλήμης ἐν τετάρτῳ *Ὑποτυπώσεων*.

A Quemadmodum enim ardor dilatare solet, ita et charitas, nam charitas est aliquid ardens; quasi diceret : Non tantum ore, sed corde diligo, et omnes in pectore habeo. Quapropter dixit : «Non angustiamini in nobis,» charitate ipsa animam dilatante : «cor nostrum dilatatum est,» ut omnia vos doceam, vos autem «angustiamini in visceribus vestris,» hoc est in charitate secundum Deum, qua me amare debetis. Ita Clemens in quarto *Hypotyposeon* libro.

Ex Catena in Epistolas Pauli, tom. VII, p. 286, ad hæc Epistolæ ad Hebræos I, 1 : Πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως πάλαι ὁ Θεός, κ. τ. λ.

Κλήμεντος[1]. Ἐπειδή γε μὴν ὁ Κύριος Ἀπόστολος ὢν τοῦ Παντοκράτορος ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετριότητα ὁ Παῦλος οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων Ἀπόστολον, διὰ τὴν πρὸς τὸν Κύριον τιμήν, διά τε τῶν ἐθνῶν εἶναι κῆρυξ καὶ Ἀπόστολος, ἐκ περιουσίας δὲ ἐπιστεῖλαι καὶ τοῖς Ἑβραίοις.

381 *Clementis*. B Quoniam quidem Dominus noster missus fuerat apostolus ab Omnipotente ad Hebræos, per modestiam Paulus non scripsit semetipsum Hebræorum apostolum, ut Domino honorem legitimum tribueret, et quia præco quidem et apostolus gentium erat, ex abundantia autem scripsit ad Hebræos.

Tomo eodem sub Clementis nomine sequentia fragmenta reperire est. Primum (pag. 426) inc. : *Κλήμεντος*, Μεγαλόδωρος... *Pædagogi* lib. I, c. 9, n. 85; des. . . . ὑπεραποθανεῖν, καὶ τὸ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπιδείξασθαι τρόπαιον, aliter ac in edito. Fragmentum alterum (p. 455) : *Κλήμεντος πρὸς Ἕλληνας*. Ἀλλὰ γὰρ βοᾷ καὶ νῦν ὁ Κύριος, κ. τ. λ.; desinit, ut in edit. : ὡς Ἰησοῦς πεπιστευκότας. Fragmentum tertium (p. 490): *Κλήμεντος παιδαγωγέως*. Πρωτόγονον, κ. τ. λ. In multis ab edito differt; quamobrem hic saltem Græce sistendum duximus.

Κλήμεντος Παιδαγωγέως. Πρωτόγονον τὸ αἷμα εὑρίσκεται ἐν ἀνθρώπῳ, τοῦτο δὴ τὸ αἷμα φυσικῇ τρεπόμενον πέψει, κυησάσης τῆς μητρός, φιλοστοργίᾳ συμπαθεῖ, ἐξανθεῖ καὶ γηράσκει πρὸς τὸ ἄφοβον τοῦ παιδίου. Καὶ ἔστι μὲν τῆς σαρκὸς ὑγρότερον τὸ C αἷμα, οἷον ὑγρά τις οὖσα σάρξ, τοῦ δὲ αἵματος νοστιμώτερον τὸ γάλα καὶ λεπτομερέστερον. Εἴτε γὰρ τὸ ἐπιχορηγούμενον αἷμα τῷ ἐμβρύῳ, καὶ διὰ μητρῴου ἐστὶ πρότερον πεμπόμενον ὀμφαλοῦ, εἴτε αὖ τὸ καταμήνιον αὐτὸ ἀποκλεισθὲν τῆς οἰκείας φορᾶς κατὰ φυσικὴν ἀνάχυσιν χωρεῖν κελεύεται πρὸς τοῦ παντρόφου καὶ γενεσιουργοῦ ἐπὶ τοὺς φλεγμαίνοντας ἤδη μαστούς, καὶ ὑπὸ πνεύματος ἀλλοιούμενον θερμοῦ, ποθεινὴ σκευάζεται τῷ νηπίῳ τροφή, αἷμα τὸ μεταβάλλον ἐστί. Μάλιστα γὰρ πάντων μελῶν μαστοὶ συμπαθεῖς μήτρᾳ. Ἐπὰν οὖν κατὰ τοὺς τόκους ἀποκοπὴν λάβῃ τὸ ἀγγεῖον, δι' οὗ πρὸς τὸ ἔμβρυον τὸ αἷμα ἐφέρετο, μύσις μὲν γίνεται τοῦ πόρου, τὴν δὲ ὁρμὴν ἐπὶ τοὺς μαστοὺς τὸ αἷμα λαμβάνει, καὶ πολλῆς τῆς ἐπιφορᾶς γενομένης, διατείνονται, καὶ μεταβάλλει τὸ αἷμα εἰς γάλα, ἀναλόγως τῇ ἐπὶ τῆς ἑλκώσεως εἰς πῦον τοῦ αἵματος μεταβολῇ. Εἴτε αὖ ἀπὸ τῶν ἐν μαστοῖς παρακειμένων φλεβῶν ἀναστομουμένων κατὰ τὰς διαστάσεις τῆς κυήσεως τὸ αἷμα μεταχεῖται εἰς τὰς φυσικὰς τῶν μαστῶν σύριγγας· τούτων δὲ ἀνακιρνάμενον τὸ ἀπὸ τῶν γειτνιαζουσῶν καταπεμπόμενον ἀρτηριῶν πνεῦμα, μενούσης ἔτι τῆς ὑποκειμένης ἀκεραίου τοῦ αἵματος οὐσίας, ἐκκυμαινόμενον λευκαίνεται, καὶ τῇ τοιαύτῃ ἀνακοπῇ κατ' ἐξαφρισμὸν μεταβάλλεται, παραπλήσιόν τι πεπονθὸς τῇ θαλάττῃ, ἣν δὴ κατὰ τὰς ἐμβολὰς τῶν πνευμάτων οἱ ποιηταί φασιν ἀποπτύειν ἁλὸς ἄχνην· πλὴν ἀλλὰ αἷμα ἔχει τὴν οὐσίαν· τούτῳ τῷ τρόπῳ, καὶ οἱ ποταμοὶ ῥάθῳ φερόμενοι, τῇ ἐπιλήψει τοῦ περικεχυμένου ἀέρος ξαινόμενοι, ἀφρὸν μορμύρουσι, καὶ τὸ ἐνστόμιον ἡμῶν ὑγρὸν τῷ πνεύματι ἐκλευκαίνεται.

Τίς οὖν ἡ ἀποκλήρωσις, μὴ οὐχὶ καὶ τὸ αἷμα ἐπὶ τὸ φωτεινότατον καὶ λευκότατον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τρέπεσθαι ὁμολογεῖν; πάσχει δὲ τὴν μεταβολὴν κατὰ ποιότητα οὐ κατ' οὐσίαν. Ἀμέλει γοῦν οὐ τροφιμώτερον ἄλλο τι, οὐδὲ μὴν γλυκύτερον, ἀλλ' οὐδὲ λευκότερον εὕροις ἂν γάλακτος. Πάντῃ δὲ ἔοικε τοῦτο τῇ πνευματικῇ τροφῇ, ἥτις ἐστὶ γλυκεῖα μέν, διὰ τὴν χάριν, τρόφιμος δὲ ὡς ζωή, λευκὴ δὲ ὡς ἡμέρα Χριστοῦ. Ταύτῃ τοίνυν περὶ τὴν ἀποκύησιν οἰκονομούμενον τῷ βρέφει τὸ γάλα χορηγεῖται. Καὶ οἱ μαστοὶ οἱ τέως τὸν ἄνδρα περιβλεπόμενοι ὀρθοί, ἤδη κατανεύουσι πρὸς τὸ παιδίον, τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως πεπονημένην, εὔληπτον παρέχειν διδασκόμενοι τροφὴν εἰς ἀνατροφὴν σωτηρίας· οὐ γὰρ ὡς αἱ D πηγαὶ πλήρεις εἰσὶν οἱ μαστοὶ ἐπεισρέοντος ἑτοίμου γάλακτος, ἀλλὰ μεταβάλλοντες τὴν τροφήν, ἐν ἑαυτοῖς ἐργάζονται γάλα καὶ διαπνέουσιν. Ἡ τροφὴ δὲ ἡ κατάλληλος αὕτη καὶ πρόσφορος νεοπαγεῖ καὶ νεοφυεῖ παιδίῳ πρὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ τροφέως καὶ πατρὸς τῶν γεννωμένων καὶ ἀναγεννωμένων πονουμένη, οἷον τὸ μάννα οὐρανόθεν ἐπεῤῥέετο τοῖς παλαιοῖς Ἑβραίοις, ἡ τῶν Ἀγγέλων ἐπουράνιος τροφή, ἀμέλει καὶ νῦν αἱ τίτθαι τὸ πρωτόχυτον τοῦ γάλακτος πόμα ὁμωνύμως ἐκείνῃ τῇ τροφῇ γάλα κεκλήκασι. Χρὴ δὲ κατανοῆσαι τὴν φύσιν· ἡ γάρ τοι τροφὴ χειμῶνος

[1] Κλήμ. Cod.

μὲν πυκνοῦντος τοῦ περιέχοντος καὶ πάροδον οὐ διδόντος, ἐντὸς κατακλειομένη, τῷ θερμῷ ἑψομένη καὶ πεττομένη εἰς τὰς φλέβας ἐξαιματουμένη ἐχωρεῖ. Αἱ δὲ διὰ πνοῆς οὐ τυγχάνουσαι, πεπληρωμέναι μάλιστα συντείνονται καὶ σφύζουσι· διὸ καὶ αἱ τίτθαι περιπληθεῖς τότε μάλιστα γίνονται τῷ γάλακτι. Ἀποδέδεικται δὲ ἡμῖν μικρῷ πρόσθεν τὸ αἷμα εἰς γάλα ταῖς κυούσαις κατὰ μεταβολὴν οὐ κατ' οὐσίαν χωρεῖν. Ὥσπερ ἀμέλει καὶ αἱ τρίχες αἱ ξανθαὶ τοῖς γηρῶσιν εἰς πολιὰς μεταβάλλουσιν. Θέρους δὲ ἔμπαλιν ἀραιότερον ὂν τὸ σῶμα, τὴν τροφὴν εὐδιαφορωτέραν παρέχει, καὶ ἥκιστα πλεονάζει τὸ γάλα, ἐπεὶ μήτε τὸ αἷμα· οὐδὲ γὰρ πᾶσα κατέχεται ἡ τροφή. Εἰ τοίνυν ἡ μὲν κατεργασία τῆς τροφῆς ἐξαιματοῦται, τὸ δὲ αἷμα ἐκγαλακτοῦται, παρασκευὴ γίνεται τὸ αἷμα τοῦ γάλακτος ὥσπερ αἷμα ἀνθρώπου, καὶ γίγαρτον ἀμπέλου.

Ἀλληγορῶν τοίνυν τὸν λόγον ὁ Παῦλος, καὶ γάλα αὐτὸν ὀνομάζων, «ἐπότισα» ἐπιφέρει. Πίνεται γὰρ ὁ λόγος, ἡ τροφὴ τῆς ἀληθείας, ἀμέλει καὶ τὸ ποτὸν, ὑγρὰ καλεῖται τροφή. Δυνατὸν δὲ τὸ αὐτὸ καὶ βρῶμα εἶναί πως ἔχον καὶ ποτὸν, πρὸς ἄλλο καὶ ἄλλο νοούμενον, καθάπερ καὶ ὁ τυρὸς γάλακτος ἐστὶ πῆξις, ἢ γάλα πεπηγός· οὐ γάρ μοι τῆς λεξιθηρίας μέλει τανῦν, πλὴν ὅτι τὰς τροφὰς ἄμφω μία διακονεῖται οὐσία. Ἀλλὰ καὶ τοῖς ὑποτιτθίοις παιδίοις, ἀρκεῖ μόνον τὸ γάλα καὶ ποτὸν εἶναι καὶ τροφήν. Πολλαχῶς δὲ ὁ λόγος ἀλληγορεῖται, καὶ βρῶμα, καὶ σάρξ, καὶ τροφὴ, καὶ ἄρτος, καὶ αἷμα, καὶ γάλα, ἅπαντα ὁ Κύριος εἰς ἀπόλαυσιν ἡμῶν τῶν εἰς αὐτὸν πεπιστευκότων. Πλὴν ἀλλὰ καὶ ἡ σάρξ, αὐτὴ αἷμα τῷ γάλακτι, οἷον ἀντιπελαργούμενον ἄρδεταί τε καὶ αὔξεται. Καὶ δὴ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ συλληφθέντος τῷ τῆς ἐπὶ μῆνα καθάρσεως ὑπολελειμμένῳ καθαρῷ περιττώματι, κιρναμένου τοῦ σπέρματος γίνεται. Ἡ γὰρ ἐν τούτῳ δύναμις θρομβοῦσα τοῦ αἵματος τὴν φύσιν, ὃν τρόπον ἡ πυτεία συνίστησι, τὸ γάλα οὐσίαν ἐργάζεται μορφώσεως· εὐθαλεῖ γὰρ ἡ κρᾶσις, σφαλερὰ δὲ ἡ ἀκρότης εἰς ἀτεκνίαν. Καὶ γὰρ αὐτῆς ἤδη τῆς γῆς ὑπὸ μὲν ἐπομβρίας κατακλυσθὲν ἀποσύρεται τὸ σπέρμα· διὰ δὲ αὐχμὸν νοτίδος ἀποξηραίνεται. Κολλώδης δὲ ὁ χυμὸς ὢν συνέχει τὸ σπέρμα καὶ φύει. Τινὲς δὲ καὶ τὸ σπέρμα τοῦ ζώου ἀφρὸν εἶναι τοῦ αἵματος κατ' οὐσίαν ὑποτίθενται· ὃ δὴ τῇ ἐμφύτῳ τοῦ ἄῤῥενος θέρμῃ παρὰ τὰς συμπλοκὰς ἐκταραχθὲν, ἐκραπιζόμενον ἐξαφροῦται, κἀν ταῖς σπερματίσι παρατίθεται φλεψὶν, ἐντεῦθεν καὶ τὰ ἀφροδίσια κέκληται. Συμφανὲς τοίνυν ἐκ τούτων ἁπάντων, αἷμα εἶναι τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποκύησιν αὖθις ἐκτρέφεται τὸ παιδίον αἵματι τῷ αὐτῷ. Αἵματος γὰρ φύσις τοῦ γάλακτος ἡ ῥύσις, καὶ πηγὴ τροφῆς τὸ γάλα, ᾧ δὴ καὶ γυνὴ δήλη τεκοῦσα ἀληθῶς καὶ μήτηρ δι' οὗ καὶ φίλτρον εὐνοίας προσλαμβάνει.

A Διὰ τοῦτο ἄρα μυστικῶς τὸ ἐν τῷ Ἀποστόλῳ ἅγιον Πνεῦμα, τῇ τοῦ Κυρίου ἀποχρώμενον φωνῇ, «γάλα ὑμᾶς ἐπότισα» λέγει. Εἰ γὰρ ἀνεγεννήθημεν εἰς Χριστὸν, ὁ ἀναγεννήσας ἡμᾶς ἐκτρέφει τῷ ἰδίῳ γάλακτι τῷ λόγῳ· πᾶν γὰρ τὸ γεννῆσαν ἔοικεν εὐθὺς παρέχειν τῷ γεννωμένῳ τροφήν. Καθάπερ δὲ ἡ ἀναγέννησις ἀναλόγως, οὕτω καὶ ἡ τροφὴ γέγονε τῷ ἀνθρώπῳ πνευματικὴ πάντη. Τοίνυν καὶ ἡμεῖς τὰ πάντα Χριστῷ προσοικειούμεθα, καὶ εἰς συγγένειαν διὰ τὸ αἷμα αὐτοῦ ᾧ λυτρούμεθα, καὶ εἰς συμπάθειαν διὰ τὴν ἀνατροφὴν τὴν ἐκ τοῦ λόγου, καὶ εἰς ἀφθαρσίαν διὰ τὴν ἀγωγὴν τὴν αὐτοῦ. Τὸ θρέψαι δ' ἐν βροτοῖσι πολλάκις, πλείω πορίζεται φίλτρα τοῦ φῦσαι τέκνα. Ὅτι τοίνυν ἐξ αἵματος γάλα κατὰ μεταβολὴν γίνεται, ἤδη μὲν σαφὲς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν
B ποιμνίων, ἔκ τε τῶν βουκολίων ἔξεστι μαθεῖν. Τὰ γὰρ ζῶα ταῦτα τοῦ ἔτους κατὰ τὴν ὥραν ἣν ἔαρ καλοῦσιν, ὑγροτέρου τοῦ περιέχοντος γεγονότος, ἀλλὰ καὶ τῆς πόας καὶ τῶν νομῶν εὐχύλων τὸ τηνικαῦτα οὐσῶν καὶ ἐνίκμων, αἵματος πίμπλαται πρότερον, ὡς ἐκ τῆς διατάσεως τῶν φλεβῶν κυρτουμένων τῶν ἀγγείων δείκνυται. Ἐκ δὲ τοῦ αἵματος δαψιλέστερον χεῖται τὸ γάλα. Θέρους δ' ἔμπαλιν ὑπὸ τοῦ καύματος συγκαιόμενον καὶ ἀναξηραινόμενον, ἵστησι τὴν μεταβολὴν τὸ αἷμα, καὶ ταύτῃ ἔλαττον ἀμέλγονται. Ναὶ μὴν καὶ συγγένειάν τινα πρὸς τὸ ὕδωρ φυσικωτάτην ἔχει τὸ γάλα, καθάπερ ἀμέλει πρὸς τὴν πνευματικὴν τὸ λουτρὸν τὸ πνευματικόν. Οἱ γοῦν ἐπιῤῥοφοῦντες τῷ γάλακτι ψυχροῦ ὀλίγον ὕδατος, ὠφελοῦνται
C παραχρῆμα. Οὐ γὰρ ἀποξύνεσθαι τὸ γάλα ἐᾷ ἡ πρὸς τὸ ὕδωρ κοινωνία, οὐχ ἀντιπαθίᾳ τινὶ, προσπεπαινομένου δὲ, προσπαθείᾳ. Καὶ ἣν ὁ λόγος ἔχει πρὸς τὸ βάπτισμα κοινωνίαν, ταύτην ἔχει τὸ γάλα τὴν συναλλαγὴν πρὸς τὸ ὕδωρ. Δέχεται γὰρ μόνον τῶν ὑγρῶν τοῦτο καὶ τὴν πρὸς τὸ ὕδωρ μίξιν ἐπικάθαρσιν παραλαμβανόμενον, καθάπερ τὸ βάπτισμα ἐπὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν. Μίγνυται δὲ καὶ μέλιτι προσφυῶς, καὶ τοῦτο ἐπὶ καθάρσει πάλιν μετὰ γλυκείας τῆς τρυφῆς· μιγνύμενος γὰρ ὁ λόγος φιλανθρωπίᾳ, ἰᾶταί γε ἅμα τὰ πάθη καὶ ἀνακαθαίρει τὰς ἁμαρτίας. Ἐπιμίγνυται δὲ τὸ γάλα καὶ οἴνῳ γλυκεῖ. Ἐπωφελὴς δὲ ἡ μίξις, ἀνακιρναμένου τοῦ πάθους εἰς ἀφθαρσίαν. Ἐξοῤῥοῦται γὰρ ὑπὸ τοῦ οἴνου τὸ γάλα καὶ σχίζεται· καὶ ὅ τι περ αὐτοῦ νόθον, τοῦτο ἀποχετεύεται. Κατὰ τὰ
D αὐτὰ δὲ τῆς πίστεως ἡ κοινωνία ἡ πνευματικὴ πρὸς τὸν παθητὸν ἄνθρωπον τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας ἐξοῤῥοῦσα εἰς ἀϊδιότητα συστέλλει τὸν ἄνθρωπον, τοῖς θείοις ἀπαθανατίζουσα. Οἱ πολλοὶ δὲ καὶ τὸ λιπαρὸν τοῦ γάλακτος, ὃ δὴ βούτυρον καλοῦσι, καταχρῶνται εἰς λύχνον, τὸ πολυέλαιον τοῦ λόγου δι' αἰνίγματος ἀριδήλως σαφηνίσαντες, ὡς μόνου τοῦδε ἐνδίκως καὶ τρέφοντος καὶ αὔξοντος καὶ φωτίζοντος τοὺς νηπίους. Τοσαῦτα περὶ γάλακτος καὶ τῆς τούτου ἀλληγορίας.

SCHOLIA VETERA

In Clementis Alexandrini *Protrepticum ad Græcos* et *Pædagogi* libros tres.

Ex editione Reinholdi Klotz, *Clementis Alexandrini Opera omnia*, Lipsiæ 1831, in 12, 4 vol., tom. IV, p. 91.— Editoris in hæc Scholia præfatiunculam exscribimus : « Quæ hic primum eduntur scholia insunt in codice egregio « qui in bibliotheca Regia Parisina sub numero 451 asservatur. Accepta ea refero humanitati Constantini Schinæ, « viri eruditissimi, Græco genere nati; equidem reliqua quæ ejusmodi in re facienda sunt curans subinde tantum « aliquid de meo addidi, quod ne temere fecisse reperirer, sedulo cavi. Catal. bibl. reg., enumeratis quæ codex con- « tinet scriptis, hæc habet : *Is codex* (membranaceus) *manu Baanis, notarii Arethæ, Cæsareæ archiepiscopi, anno « Christi* 914 *exaratus est*. Pluribus de hoc libro præstantissime agitur in Montf. *Palæogr. Gr*. Paris. 1708, pag. 43, « 275. Cf. præterea Fabr. *Bibl. Gr*. cur. Harles, vol. VII, pag. 126. »

Numeri paginas significant editionis Potteri, quarum series in nostra recensione signo ✠ ad inferiorem paginam Lectorem revocante continenter exhibetur.

—

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΣΤΡΩΜΑΤΕΩΣ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ.

P. 1. — *Ἀμφίων*· Ἀμφίων Διὸς παῖς καὶ Ἀντιόπης, τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ θυγατρὸς, οὐ δὲ Νυκτέως.

Ἀρίων· Ἀρίων Μηθυμναῖος μὲν ἦν τὸ γένος, μον...κὸς δὲ αὐτὸς ἰχθὺν δελεάσας· οὕτως γὰρ λέγεται ὑπὸ δελφῖνος δια...θῆναι ἐκ Σικελίας εἰς Κόρινθον.

Ἰχθύν· τὸν δελφῖνα ὁ Ἀρίων.

P. 2. *Θρᾴκιος*· Ὀρφεὺς ὁ Θρᾷξ, σοφιστὴς ἀπατεών· λέγει δὲ τὸν Ὀρφέα.

Εὔνομον· λέγεται περὶ Εὐνόμου ὅτι χορδῆς αὐτῷ ῥαγείσης τέττιγα παρᾷσαι τὸ μέλος.

Πυθικόν· τὸν ἐν τῇ Πυθοῖ φανέντα.

Sequitur satis longum de dracone Pythico scholium, sed ita dilutum et erasum ut ab eo enucleando prorsus destiterimus.

Κιθαιρών· ὄρη οὕτω καλούμενα ἐν Βοιωτίᾳ.

Ὀδρυσῶν· Ὄδρυσαι γένος Θρακῶν.

P. 3. *γεγόν. δράμ*· καὶ γὰρ ἐν μὲν Κιθαιρῶνι καὶ Ἑλικῶνι καθ' ἃ Δελφοὶ ὑποκάθηνται ὁ δράκων ὑπὸ Ἀπόλλωνος τοξευθεὶς τραγῳδίας ὑπῆρξε πατήρ· ὡσαύτως καὶ Ὀρφεὺς διασπαραχθεὶς (1) ὑπὸ Ὀδρυσῶν ἄλλη ὑπόθεσις τραγῳδίας γεγένηται.

Ληναΐζοντας· ἀγροικικὴ ᾠδὴ ἐπὶ τῷ ληνῷ ᾀδομένη, ἣ καὶ αὐτὴ περιεῖχε τὸν Διονύσου σπαραγμόν· πάνυ δὲ εὐφυῶς καὶ χάριτος ἐμπλέως τὸ κιττῷ ἀναδήσαντες τέθεικεν· ὁμοῦ μὲν τὸ ὅτι Διονύσῳ τὰ Λήναια ἀνάκειται ἐνδειξάμενος, ὁμοῦ δὲ καὶ ὡς παροινίας ταῦτα καὶ παροινοῦσιν ἀνθρώποις καὶ μεθύουσι συγκεκρότηται.

ἐκτόπως· ἄγαν.

τηλαυγές· μακρὸν (lege μακρὰν) φαινόμενον.

τὴν ὑπερτάτην ὀρ· τὴν ὑπερέχουσαν ἐκτείνουσα.

καταλειπόντων κ. τ. λ. Ἀττικῶς ἀντὶ τοῦ καταλειπέτωσαν· οἰκείτωσαν.

Τερπάνδρου κ. τ. λ. Καπίτων· νόμος εἷς τῶν Τερπανδρίων, οὕτως ὠνομασμένος διὰ τὸ ἀνθηρὸν εἶναι καὶ τοῖς ὄχλοις κεχαρισμένον, ὅν φασι Τέρπανδρον εὑρεῖν, τὸν τῶν καθαρικῶν νόμων εὑρετήν.

Φρύγιον κ. τ. λ. ἁρμονιῶν εἴδη.

P. 4. *ὀργιάζοντες*· μυστηριολογοῦντες. *ἐκθειάζοντες*· ἐκβακχεύοντες.

ὡς δέ· ἀντὶ τοῦ πρὸς δέ.

πτηνά· πτηνὰ, οἱ κοῦφοι· ἑρπετὰ, οἱ ἀπατεῶνες· λέοντες, οἱ θυμικοί· σύες, οἱ ἡδονικοί· λύκοι, οἱ ἁρπακτικοί· λίθοι καὶ ξύλα, οἱ ἄφρονες.

παλιμβόλους· νόθους, ἀστάτους.

κωδίοις· δοραῖς.

P. 5. *ἁρμονίαν* κ. τ. λ. τρόποι ἁρμονικῆς.

νεάτους· νεάτη ὄνομα χορδῆς μουσικῆς τελευταίας· νέατον γὰρ τὸ ὕστατον.

Τουβάλ (in cod. Ἰουβάλ)· τοῦ καταδείξαντος ψαλA τήριον καὶ κιθάραν, ὡς ἐν τῇ *Γενέσει* γέγραπται.

κρέκῃ· κρέκειν γὰρ διαψιλαφᾷν (2) τὰς χορδὰς τοῖς δακτύλοις καὶ διαπειρᾷν, καὶ ἐπειδὴ κέρματι ἔοικεν ἡ τοιαύτη διαψιλάφησις κρέκειν εἴρηται.

P. 6. *ὡς*· ἀντὶ πρός.

ὄργανον· ὄργανόν ἐστι παναρμόνιον ἀντὶ τοῦ εἰκὼν ἀπαράλλακτος.

πλάνη· πλάνη τοῦ Ἀδὰμ, καινὸν δὲ ἡ διὰ Χριστοῦ σωτηρία.

Φρύγας· ὡς παρ' Ἡροδότῳ μυθολογεῖται Φρύγας καὶ Ἀρκάδας γενέσθαι ἀρχαίους, τοὺς δὲ Ἀρκάδας πρὸ τῆς σελήνης.

P. 8. *τοὺς τὰ ὦτα κεκτ*. δι' ὧν λέγει· Ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω.

ἀνάπτων ἐκ κίονος κ. τ. λ. τὸν περὶ Μωϋσέως τοῦ πυρὸς στύλον λέγει.

P. 9. *δάφνης*· τῶν δαφνηφορικῶν οὕτως ὀνομαζομένων παρ' ὅσον δάφνας δι' ἐνναετηρίδος εἰς τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος κομίζοντες οἱ ἱερεῖς ἐξύμνουν αὐ-

B τόν· αὕτη ἡ αἰτία τῶν Αἰολέων ὅσοι κατῴκουν Ἄρνην καὶ τὰ ταύτῃ χωρία· κατὰ χρησμὸν ἀναστάντες ἐκεῖθεν καὶ περικαθεζόμενοι Θήβας ἐπόρθουν προκατεχομένας ὑπὸ Πελασγῶν. Κοινῆς ἀμφοῖν ἑορτῆς Ἀπόλλωνος ἐνστάσης, ἀνοχὰς ἔθεντο καὶ δάφνας τεμόντες, οἱ μὲν ἐξ Ἑλικῶνος, οἱ δὲ ἐγγὺς τοῦ Μέλανος ποταμοῦ, ἐκόμιζον τῷ Ἀπόλλωνι. Πολεμάτας δὲ ὁ τῶν Βοιωτῶν ἀφηγούμενος ἔδοξεν ὄναρ νεανίαν τινὰ πανοπλίαν αὐτῷ διδόναι, καὶ εὐχὰς ποιεῖσθαι προστάττειν τῷ Ἀπόλλωνι δαφνηφοροῦντας δι' ἐνναετηρίδος· μετὰ δὲ τρίτην ἡμέραν ἐπιθέμενος κρατεῖ τῶν πολεμίων, καὶ αὐτός τε τὴν δαφνηφορίαν ἐτέλει, καὶ τὸ ἔθος ἐκεῖθεν διατηρεῖται. Ἡ δὲ δαφνηφορία· ξύλα ἐλαίας καταστέφουσι δάφναις, ποικίλοις ἄνθεσι καὶ ἐπάκρῳ μὲν χαλκῆ ἐφαρμόζεται σφαῖρα (3), ἐκ δὲ ταύτης μικροτέρας ἐξαρτῶσι· κατὰ δὲ τὸ μέσον τοῦ ξύλου περιθέντες ἐλάσσονας τῆς ἐπάκρου τοῦ ξύλου καθάπτουσι πορφυρᾶ στέμματα, τὰ δὲ τελευταῖα τοῦ ξύλου περιστέφουσι κρικωτῷ· βούλεται δὲ αὐτῶν ἡ μὲν ἀνωτάτη σφαῖρα τὸν ἥλιον, ᾧ καὶ τὸν

C Ἀπόλλωνα ἀναφέρουσιν, ἡ δὲ ὑποκειμένη τὴν σελήνην, τὰ δὲ προσηρτημένα τῶν σφαιρίων ἄστρα τε καὶ ἀστέρας, τὰ δὲ στέμματα τὸν ἐνιαύσιον δρόμον· καὶ γὰρ καὶ τξε' ποιοῦσιν αὐτά· ἄρχει δὲ τῆς δαφνηφορίας παῖς ἀμφιθαλὴς, καὶ ὁ μάλιστα αὐτῷ οἰκεῖος βαστάζει τὸ κατεστεμμένον ξύλον, ὃ κῶπα καλοῦσιν· αὐτὸς δὲ ὁ δαφνηφόρος ἑπόμενος τῆς δάφνης ἐφάπτεται, τὰς μὲν κόμας καθειμένος, χρυσοῦν δὲ στέφανον φέρων, καὶ λαμπρὰν ἐσθῆτα ποδήρη ἐστολισμένος, Ἰφικρατίδας τε ὑποδεδεμένος, ᾧ χορὸς παρθένων ἐπακολουθεῖ, προτείνων κλῶνας πρὸς ἱκετηρίαν τῶν ὕμνων.

ἐρίῳ· τὴν λεγομένην εἰρεσιώνην φησὶν, ἣν οὕτως

(1) Codex διασπαραχεὶς. Schinas. Voluit scholiasta fortasse διασπαραγεὶς. R. Klotz.

(2) Cod. noster pro διαψηλαφᾷν, διαψηλάφησις semper διαψιλαφᾷν, διαψιλάφησις habet.

(3) C. Schinas legit σφῆρα, idque corrigit in σφῦρα, itemque σφυρίον.

περιειλοῦντες ἐρίοις καὶ ταινίαις ὑφασμάτων λινέων (ἣν δὲ κλάδος ἀπὸ τῆς Μορίας ἐλαίας) καὶ ἀκροδρύοις παντοίοις περιαρτῶντες, ἀνῆγον εἰς ἀκρόπολιν τῇ Πολιάδι Ἀθηναῖοι Παναθήναια, οὕτως ἐπευφημοῦντες· εἰρεσιώνη σῦκα φέρει καὶ μῆλα, καὶ ἑξῆς. A

P. 10. *Θεσπρωτ*. Θεσπρωτία μέρος ἐστὶ γῆς οὕτω καλουμένης Ἠπείρου, ἐν ᾗ ἐλέγετο μαντεῖον εἶναι Διὸς, διὰ λεβήτων ἠχούντων πῶς γιγνόμενον.

Κιῤῥαῖον · τὸν Φωκικῆς Κίῤῥας, πόλεως Φωκίδος.

γεράνδρυον · γεράνδρυον δὲ παλαιὸν ξύλον· ἐν Διδύμῳ (4) δὲ ὄρει τῆς Κυζίκου φαίνονται οἱ Ἀργοναῦται τὴν Ῥέαν ἐξευμενιζόμενοι ἄγαλμα αὐτῆς ἐκ παλαιοῦ ξύλου ἀμπελίνου κατασκευάσαντες.

ψάμμοις · λέγει τὸ ἐν Ἄμμωνι μαντεῖον.

Κλάριον · Κλάρος Κολοφῶνος πόλις, ὅθεν ἦν Νίκανδρος ὁ ποιητής.

Διδυμέα · ἐν Μιλήτῳ πόλει τῆς Καρίας Διδυμέως Ἀπόλλωνος ἐστὶ μαντεῖον.

Ἀμφιάρεω · ἐπειδὴ περὶ τὸ Ἅρμα τῆς Βοιωτίας τόπον οὕτω καλούμενον καταποθείς. Ἀμφιάρεως ἐμαντεύετο τοῖς δεομένοις· πᾶσα δὲ μαντεία εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἀναφέρεται. B

τὸν Ἀπόλλω · τοῦ ἐν Μιλήτῳ Ἀπόλλωνος· οὗτος γὰρ ἀπὸ τόπου Κολοφῶνος ἐκαλεῖτο.

τερατοσκόπους · Καρανός τις Ἀργεῖος ἐπὶ ὀχήματος αἰγῶν κατὰ χρησμὸν εἰς Μακεδονίαν μετῳκίσθη.

P. 11. *αἶγες* · Καρανῷ τῷ Ποιάνθους υἱῷ ἐξ Ἄργους μέλλοντι ἀποικίαν στέλλειν ἐπὶ Μακεδονίαν, εἰς Δελφοὺς ἐλθόντι ἔχρησεν ὁ Ἀπόλλων·

Φράζεο, δῖε Καρανὲ, νόῳ δ' ἐμὸν ἔνθεο μῦθον·
ἐκπρολιπὼν Ἄργος τε καὶ Ἑλλάδα καλλιγύναικα,
χώρει πρὸς πηγὰς Ἁλιάκμονος· ἔνθα δ' ἂν αἶγας
βοσκομένας ἐσίδῃς πρῶτον, τότε τοι χρεὼν ἐστι
ζηλωτὸν ναίειν αὐτὸν γενεάν τε πρόπασαν.

Ἐκ δὴ τοῦ χρησμοῦ προθυμότερος γενόμενος Καρανὸς, σὺν τισιν Ἕλλησιν ἀποικίαν στειλάμενος, ἐλθὼν εἰς Μακεδονίαν ἔκτισε πόλιν καὶ Μακεδόνων ἐβασίλευσε, καὶ τὴν πρότερον καλουμένην Ἔδεσσαν πόλιν Αἶγας μετωνόμασεν ἀπὸ τῶν αἰγῶν· ᾠκεῖτο δὲ τὸ παλαιὸν ἡ Ἔδεσσα ὑπὸ Φρυγῶν καὶ Λυδῶν καὶ τῶν μετὰ Μίδου διακομισθέντων εἰς τὴν Εὐρώπην. Ταῦτα Εὐφορίων ἱστορεῖ ἐν τῇ Ἱστίᾳ καὶ τῷ Ἰνάχῳ. C

κόρακες · Βοιωτοὶ πολεμούμενοι ὑπὸ Αἰολέων ἔλαβον χρησμὸν, εἰ δεῖ πολεμεῖν· ὁ δὲ Ἀπόλλων εἶπεν αὐτοῖς Ὅταν ἴδητε λευκοὺς κόρακας, τότε πολεμήσατε. Κατά τινα δὲ καιρὸν νέοι τινὲς κατὰ παιδιὰν γυψώσαντες κόρακας ἀφῆκαν ἵπτασθαι. Νομίσαντες Βοιωτοὶ τοῦτο τὸν χρησμὸν δηλοῦν, ἐξελθόντες ἐπολέμησαν καὶ ἀπώλοντο, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία, Ἐς κόρακας, ἀντὶ τοῦ, εἰς ἀπώλειαν· καὶ οὕτω μαντικοὶ κόρακες ἐνομίσθησαν.

Ἀλκιβιάδην · οὗτός ἐστιν Ἀλκιβιάδης, ὁ Κλεινίου μὲν παῖς, Σωκράτους δὲ ἐρώμενος, οὗ καὶ ἐν τῷ *Συμποσίῳ* Πλάτων μέμνηται, ὡς ἐπεισελθόντος τοῖς φιλοσόφοις συμπλησιάζουσι μετά τινος ἑταίρας καὶ ἐπικωμάσαντος τὴν ἀρχήν.

ἐγκυκλήσω · ἐγκύκλημα ἐκάλουν σκεῦός τι ὑπότροχον ἐκτὸς τῆς σκηνῆς, οὗ στρεφομένου ἐδόκει τὰ ἔσω τοῖς ἔξω φανερὰ γίνεσθαι. Ἐγκυκλήσω οὖν ἀντὶ τοῦ φανερώσω, γυμνώσω. — Διεξοδικώτερον δὲ περὶ τοῦ αὐτοῦ εἰπεῖν· ἐγκύκλημα ἐλέγετο βάθρον ἐπὶ ξύλων ὑψηλῶν, ᾧ ἐπίκειται θρόνος· δείκνυσι δὲ τὰ ὑπὸ τῇ σκηνῇ ἐν ταῖς οἰκίαις πραχθέντα ἀπόῤῥητα. Ὑφ' οὗ δὲ εἰσάγεται τὸ ἐγκύκλημα, ἐσκύκλημα ὀνομάζεται, καὶ χρὴ τοῦτο νοεῖν καθ' ἑκάστην θύραν, ἵν' ᾖ καθ' ἑκάστην οἰκίαν. Δείκνυσι δὲ ἡ μηχανὴ θεοὺς καὶ ἥρωας τοὺς ἐν ἀέρι, Βελλεροφόντην ἢ Περσέα, καὶ κεῖται μετὰ τὴν ἀριστερὰν πάροδον ὑπὲρ τὴν σκηνὴν τὸ ὕψος· ὃ δέ ἐστιν ἐν τραγῳδίᾳ μηχανὴ, τοῦτο καλοῦσιν ἐν κωμῳδίᾳ τὴν κράδην. Δῆλον δ' ὅτι συκῆς ἐστὶ μίμησις· κράδην γὰρ Ἀθηναῖοι καλοῦσι τὴν συκῆν. D

(4) Legendum Δινδύμῳ.
(4*) Forte leg. Βωμοὺς loco Βοιωτούς. Ed. Patrol.

P. 12. *Δηώ* · περὶ Δηοῦς, ἣ δὴ μήτηρ τῆς Κόρης, ἣν καὶ Περσεφόνην καλοῦσιν.

Ἐλευσίς · τόπος ἱερὸς τῆς Ἀττικῆς.

Μυοῦντος · ὄνομά τινος Ἀθηναίου.

εἰ δὲ καὶ ἀπὸ κ. τ. λ. τὸ ἑξῆς· εἰ δὲ καὶ ἀπὸ Μυοῦντος δεδόξασται ὑμῶν τὰ μυστήρια, οὐ φθόνος· ἐπιτυμβίῳ γὰρ τιμῇ δεδόξασται.

Δάρδανος · Διὸς μὲν παῖς, βασιλεὺς δὲ τῶν Φρυγῶν, πρῶτος λέγεται κατάρξαι τῶν εἰς τὴν Ῥέαν μυστηρίων τελουμένων.

Ἠετίων · Ἠετίων ὄνομα κύριον τοῦ ἱστορουμένου πρώτου κατάρξαι τῶν ἐν Σαμοθρᾴκῃ τῇ Ῥέᾳ τελουμένων μυστηρίων.

ὁ Μίδας · Μίδας, Γαλατῶν βασιλεὺς, λέγεται καὶ οὗτος μαθὼν τὰ Ῥέας μυστήρια παρὰ Ὀδρύσου τοῦ Θρᾳκῶν βασιλέως διαδοῦναι τοῖς ὑπηκόοις αὐτοῦ.

Ὀδρύσου · Ὄδρυσος βασιλεὺς Θρᾳκῶν, ᾧ ὁμώνυμον τὸ ἔθνος.

P. 13. *Κινύρα* · οὗτος ὁ Κινύρας βασιλεὺς ἐγένετο Κύπρου.

φαλλός · σχῆμα αἰδοίου.

μυούμενοι · τελούμενοι.

Δηοῦς δὲ μυστ. Δηοῦς ἤτοι Δήμητρος μυστήρια παρὰ Φρυξίν.

Βριμώ · Ἑκάτης ἐπίθετον.

Κυβέλη · Κυβέλη ἡ Ῥέα· Κύβελα γὰρ ὄρη Φρυγίας, ἔνθα τιμᾶται.

Κορύβασιν · Κορύβαντες δαίμονες περὶ τὴν Ῥέαν ὡπλισμένοι.

P. 14. *ἐκερνοφόρησα* (in cod. ἐκιρνοφ.)· κίρνον τὸ λίκνον, ὃ σημαίνει τὸ πτύον, ἀπὸ τοῦ λικμᾶν, ὅπερ ἐστὶν ἱερὸν τῆς Δήμητρος, ὃ αἱ μυούμεναι τὰ ταύτης μυστήρια ἐβάσταζον· ἐκιρνοφόρησα ἄρα ἀντὶ τοῦ, ἐβάστασα καὶ ἐμυήθην τὰ ταύτης μυστήρια τῆς Δήμητρος.

Σαβαζίων · τῶν ἐπιτελουμένων Διονύσῳ τῷ γεγονότι ἐκ Διὸς τῇ Περσεφόνῃ, ὃν Σαβάζιον καὶ Ζαγρέα ὠνόμαζον.

ταυρόμορφον · ἡ Φερσεφόνη τὸν Ζαγρέα Διόνυσον· ταυρόμορφον εἶπε διὰ τὸ ἄγαν αὐτοῦ ἀγρευτικόν.

Post διηγήσομαί σοι in marg. καὶ τὰ Λόγια.

θεσμοφ. Ἑορτὴ οὕτω καλουμένη Δήμητρος καὶ Κόρης.

μεγαρίζοντες · μέγαρα καλοῦσι τοὺς Βοιωτούς (4*)· μεγαρίζοντες οὖν ἀντὶ τοῦ, θύοντες.

Σκιροφόρια · Σκιροφόρια ἑορτῆς ὄνομα ἐπικαλουμένης τῇ Ἀθηνᾷ διὰ Σκίρωνα τὸν λυμαινόμενον πᾶσι τοῖς παρ' αὐτὸν καταίρουσιν, ὠθοῦντα εἰς τὴν παρακειμένην θάλασσαν βορὰν τῇ χαραδοκούσῃ χελώνῃ, ἀναιρεθέντα δὲ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

P. 15. *Κουρήτων* · Κούρητες δαίμονές τινες οὕτω λεγόμενοι τῆς Ῥέας ὁπλοφόροι χορεῖαν περὶ αὐτῆς (5) ἐκτελοῦντές τινα μυστικήν· οἳ καὶ Δία καὶ Διόνυσον ἔτι νηπίους κρυπτομένους ἀπὸ τῶν ἀπειλούντων ἀπολέσειν αὐτοὺς ἔσωσαν, τῷ πατάγῳ τῶν ὅπλων τὴν ἀρίπιον ἄδηλον ποιοῦντες φωνήν.

κῶνος κ. τ. λ. Κῶνοι οἱ στρόβιλοι καὶ οἱ θύρσοι ὡς Διογενιανός· ῥόμβος, δῖνος, κῶνος, ξυλήριον, οὗ ἐξῆπται τὸ σπαρτίον, καὶ ἐν ταῖς τελεταῖς ἐδονεῖτο, ἵνα ῥοιζῇ· τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ῥύμβος ἐκαλεῖτο· οὕτω Διογενιανός· ὅτι δὲ ῥόμβος καὶ ῥύμβος λέγεται Ἀπολλώνιός φησιν ὁ Ῥόδιος·

Ῥύμβῳ καὶ τυμπάνῳ (6) Ῥείην Φρύγες ἱλάσκονται.

ὁ κῶνος καὶ ἡ ῥόμβος · εἴδη ὀρχήσεως.

παρ' Ἑσπερίδων · Ἑσπερίδες νύμφαι τινὲς νόμιοι οὕτω λεγόμεναι, αἱ φυλάττουσαι τὰ λεγόμενα χρύσεα μῆλα·

Ἠδὲ Ἐρύθεια καὶ Ἑσπερέθουσα βοῶπις,

ὥς φησιν Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος.

Τιτᾶνες · (sed in marg. post κῶνος κ. τ. λ. scriptum est) Τιτᾶνες δαίμονες οὕτω λεγόμενοι καταχθόνιοι, οἳ λέγονται διασπαράξαι τὸν Διόνυσον.

λέβητα · ἐσχάραν.

Γέρας · τὸ ἐπὶ τιμῇ διδόμενον.

(5) Etiam Περὶ αὐτὴν legi potest. Schinas.
(6) Scribe: τυπάνῳ. Klotz.

P. 15. *Παρνασσόν*· ὄρος τῆς Φωκίδος.

P. 16. φοινιχ· ἱματίῳ φοινικῷ χρώματι βεβαμμένῳ.

Ἀνακτοτελέστας· παρὰ τὸ τελεῖν καὶ τελετὰς ἐπινοεῖν περὶ τὰ ἀνάκτορα, ἅπερ ἱερά ἐστιν· ἄνακτας γὰρ τοὺς θεοὺς ἔλεγον.

Θεσμοφ. Θεσμοφόριά ἐστιν ἑορτὴ Δήμητρος· ταύτης δὲ τῆς προσηγορίας τετύχηκεν, ἐπειδὴ ἅμα τῇ εὑρέσει τῶν Δημητριακῶν καρπῶν ἐπενοήθησαν θεσμοί, τοῦτ' ἔστι νόμοι, τῶν πρὸ τούτου θηριώδη τὴν δίαιταν ἐχόντων.

Ἄττιν· ὅτι Ἄττις αὐτὸς (7) εἶναι τῷ Διονύσῳ καταλέγεται, οὗτος δὲ τῶν αἰδοίων ἐστέρηται· ὅτε γὰρ ὁ Διόνυσος ὑπὸ Τιτάνων διεσπάσθη, ἡ Ῥέα τὰς σάρκας αὐτοῦ εὑροῦσα διεσπασμένας ἐν τοῖς ὀρεινοῖς τόποις, συνέθηκε, τὰ αἰδοῖα μόνα μὴ εὑροῦσα· ὅθεν ἱστόρησάν τινες παρὰ τῶν διασπασάντων ἐν κίστῃ τεθεῖσθαι καὶ Τυρσηνοῖς παρατεθεῖσθαι· διὸ καὶ τούτων χωρὶς ὁ Ἄττις ὑπείληπται ὡς αὐτὸς ὢν τῷ Διονύσῳ.

Φρέατι· τὸ φρέαρ καλλίχορον οἱ παλαιοὶ ὀνομάζουσι· Καλλίμαχός φησιν·

Καλλιχόρῳ ἐπὶ φρήτι καθέζεο παιδὸς ἄπαυστος.

P. 18. *Μεγαλήτορος*· μεγαλοψύχου, τοῦ Ἀθηναίων.

Ἐρεχθειδῶν· ἀπὸ τοῦ Ἐρεχθέως.

ἄσσα· ὁποῖα.

P. 19. *Ληναις*· ταῖς Βάκχαις ἢ παρὰ τὰς ληνοὺς τῷ εἶναι αὐτὰς λιθίνας, ἢ παρὰ τὰ ἔρια ἐν ᾧ στρέφονται· λήνη (8) γὰρ τὰ ἔρια, ὅθεν καὶ ληνάριος.

σησαμαῖ· εἴδη πεμμάτων.

τολύπαι· ἐρίων ἑλίγματα.

πόπανα· πέμματα πλακουντοειδῆ, περιφερῆ, ὀμφαλοὺς ἔχοντα.

Βασσάρου· βασσάρα λέγεται ἔνδυμα βακχικόν.

Φθοῖς· φθοΐς πλακοῦντος εἶδος, ὃ συναλείφοντες Ἀττικοὶ φθοῖς καλοῦσιν.

Ἴακχον· τὸν καταχθόνιον Διόνυσον.

P. 20. *μηναγύρτην*· τὸν ἱερέα τῆς Ῥέας οὕτω καλοῦσι μηναγύρτην. Μηναγύρται δὲ οἱ ἱερεῖς τῆς Ῥέας οὕτω προσαγορεύονται, ὅτι κατὰ μῆνα ἤγειρον καὶ ἤθροιζον χρήματα μεταιτοῦντες, κώμας καὶ πόλεις καὶ οἰκίας περινοστοῦντες, καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων βαστάζοντες τὰ εἴδωλα, οἱ αὐτοὶ ὄντες καὶ μητραγύρται διὰ τὸ τὴν μητέρα τῶν θεῶν τὴν Ῥέαν βαστάζοντας ἐπ' ὤμων, συλλογὴν χρημάτων ἐποίουν (9).

Εὐήμερον· οὗτός ἐστιν ὁ Εὐήμερος, ὅν τινες Μεσσήνιον, οὗ μέμνηται ὁ Καλλίμαχος ἐν τοῖς χωλιάμβοις λέγων·

γέρων ἀλαζὼν ἄδικα βιβλία ψύχει·

ὃς διεβάλλετο ὡς ἄθεος. — Ἀκράγας, Σικελίας καὶ ὄρος καὶ πόλις ὁμώνυμος.

Διαγόραν· Διαγόρας φιλόσοφος ἐγένετο, Μήλιος τῷ γένει, ὃς ἐξ ἀρχῆς εὐσεβὴς ὤν, ὕστερον εἰς ἀθεότητα ἐτράπη ἀπὸ τοιαύτης αἰτίας· Παρακαταθήκην πιστεύσας, ἀρνησαμένου τοῦ λαβόντος, ἔφησε μὴ ἐφορᾶν τὸ κρεῖττον τὰ ἀνθρώπινα· μὴ γὰρ ἂν ἀνέχεσθαι τῶν οὕτω κακῶν· τούτου μέμνηται Ἀριστοφάνης ὁ κωμικὸς, ἐν οἷς φησι Σωκράτη τὸν Μήλιον ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν Διαγόραν· τοῦ δὲ Ἵππωνος καὶ αὐτοῦ ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατῖνος.

P. 22. *Εὐμενίδας*· αἱ αὐταὶ ταῖς Ἐριννύσιν αἱ Εὐμενίδες, ἃς εὐφήμως Εὐμενίδας εἰρήκασιν.

Ἐπιμενίδης· Ἐπιμενίδης οὗτος Κρὴς μὲν ἦν τὸ γένος, ἱερεὺς Διὸς καὶ Ῥέας, καὶ καθαίρειν ἐπαγγελλόμενος παντὸς οὑτινοσοῦν βλαπτικοῦ, εἴτε περὶ σῶμα εἴτε περὶ ψυχήν, τελεταῖς τισι, κατ' αὐτὸν εἰπεῖν· οὗτος καὶ ὕβριν καὶ ἀναίδειαν ὑπέλαβεν εἶναι θεοὺς, καὶ νεὼς καὶ βωμοὺς αὐταῖς ἱδρύσατο καὶ Ἀθήνησι θύειν παρεκελεύετο. — Οὗτος καθῆραι (10) τὰς Ἀθήνας· ἦν δὲ Κρὴς τῷ γένει καὶ σοφώτατος, οὗ καὶ Μένανδρος μέμνηται ἐν ταῖς *Κωνειαζομέναις*.

A P. 23. *ἐν χρῷ*· ἀντὶ τοῦ πάνυ ἐγγὺς ἤτοι ἀληθῶς· οὕτω καὶ Ἱερεμίας· Θεὸς ἐγγίζων ἐγώ εἰμι· ἀντὶ τοῦ ἀληθής.

Ἀκραγαντῖνος· Ἀκράγας τῆς Σικελίας καὶ πόλις καὶ ὄρος λέγεται περὶ (11) Ἐμπεδοκλέους ἀνδρὸς φιλοσόφου καὶ μάλιστα δόξαντος φυσικοῦ γεγενῆσθαι· συντέτακται δὲ αὐτῷ βιβλία φυσικὰ δι' ἑξαμέτρων.

P. 24. *Κορυφασίαν*· Κορυφασίαν αὐτὴν κεκλήκασιν, ὅτι ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Διὸς ἐγεννήθη, ἢ μητέρα φασὶν αὐτοῦ.

Κορύβαντος (in cod. Κύρβαντος). Κύρβας ὄνομα κύριον, ἀφ' οὗ καὶ Κορύβαντες οἱ περὶ τὴν Ῥέαν δαίμονες ὠνομάσθησαν.

P. 25. *κεράμῳ*· τινὲς τὸν κέραμον δεσμωτήριον ἐξηγήσαντο· οὕτω γὰρ φασι Κυπρίους τὸ δεσμωτήριον λέγειν.

Ὑπερβορέοισιν· Ὑπερβόρεοι ἔθνος Σκυθικὸν, οὕτω καλούμενον διὰ τὸ ἀνωτάτω τῶν βορειοτάτων μερῶν, ὅθεν πνεῖ ὁ Βορέας, ἔχειν τὴν οἴκησιν· οὗτοι δὲ ὄνους θύουσι τῷ Ἀπόλλωνι.

B P. 26. *Κυνοσουρίδος*· κώμη Λακεδαίμονος.

ἐν Τήνῳ· Τῆνος μία τῶν Κυκλάδων νήσων.

Κυπριακὰ ποιήμ. Κύπρια ποιήματά εἰσι τὰ τοῦ κύκλου· περιέχει δὲ ἁρπαγὴν Ἑλένης· ὁ δὲ ποιητὴς αὐτῶν ἄδηλος· εἷς γάρ ἐστι τῶν κυκλικῶν· κυκλικοὶ δὲ καλοῦνται ποιηταὶ οἱ τὰ κύκλῳ τῆς Ἰλιάδος ἢ τὰ πρῶτα ἢ τὰ μεταγενέστερα ἐξ αὐτῶν τῶν Ὁμηρικῶν συγγράψαντες.

σχιζίαν· σχιζίας, λεπτὸς παρὰ Ἀττικοῖς, ὡς Διογενιανός φησι.

Οἴτη· Οἴτη τῆς Τραχῖνος ὄρος· ἡ δὲ Τραχὶς τῆς Θεσσαλίας.

P. 27. *Μάκαρ*· μνημονεύει Ὅμηρος τοῦ Μάκαρος, ἐν οἷς φησι·

Ὅσσον Λέσβος ἄνω, Μάκαρος ἕδος, ἐντὸς ἐέργει.

Ἀμυμώνην· αὕτη ἡ Ἀμυμώνη, Δαναοῦ θυγάτηρ, ἐξῆς ἔσχε τὸν Ναύπλιον.

Ἀρσινόη· ταύτην τὴν Ἀρσινόην τινὲς μητέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ φασι, τινὲς δὲ Κορωνίδα· ἔστι δὲ ἡ Ἀρ- C σινόη Λευκίππου θυγάτηρ, ἡ δὲ Κόρωνίς φησι λέγουσιν (sic) οὕτως.

αἰγῶν· ἀστεῖον ἄγαν.

P. 28. *Ἀλκμήνης*· Ἀλκμήνῃ μὲν τρεῖς νύκτας ὁ Ζεὺς συνῆλθεν, ἔνθεν τριέσπερος ὁ Ἡρακλῆς· τῇ δὲ Μνημοσύνῃ ἐννέα συνεγένετο νυξὶν, ἔνθεν καὶ ἐννέα εἰσὶν αἱ Μοῦσαι.

P. 29. *Ἴσθμια*· Ἰσθμὸς τόπος στενὸς ἐν Κορίνθῳ, περιεχόμενος ὑπὸ δύο θαλασσῶν· ἐνταῦθα ἤγετο τὰ Ἴσθμια, ἅπερ ἐξ ἀρχῆς ὁ Σισύφιλος διέθηκεν ἐπὶ Μελικέρτῃ τῷ καὶ Παλαίμονι, τῷ Ἰνοῦς καὶ Ἀθάμαντος, ἀποθεωθέντι δὲ ἐν τῇ θαλάσσῃ· ὕστερον δὲ τῷ Ποσειδῶνι ἀνιέρωτο ὁ ἀγών.

Νέμεα· τῶν Νεμέων τοῦ ἀγῶνος ἡ αἰτία ἐστὶν αὕτη· ὅτε οἱ ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας σὺν Ἀδράστῳ καὶ Πολυνείκει ἐστρατεύοντο, παρέβαλον εἰς τὴν Νεμέαν· τόπος δὲ οὗτος τοῦ Ἄργους· ζητοῦντες δὲ ὑδρεύσασθαι συνέτυχον Ὑψιπύλῃ τῇ Θόαντος θυγατρὶ, τρεφούσῃ παιδίον, Ὀφέλτην καλούμενον, Εὐφήγου καὶ D Εὐρυδίκης· ἡ δὲ ἀποθεμένη τὸ παιδίον ἀπῆλθεν αὐτοῖς ὑδρεύσασθαι βουλομένη· δράκων ἐν τοσούτῳ περιπεσὼν τῷ παιδίῳ ἀνεῖλεν αὐτό· ἡ δὲ ἐπανελθοῦσα ἐθρήνει· Ἀμφιάραος δὲ ὁ μάντις, εἷς ὢν τῶν ἑπτὰ, ἀπὸ τοῦ συμβάντος τοῖς Ἕλλησι θάνατον προεμαντεύσατο καὶ τὸν παῖδα Ἀρχέμορον ἐκάλεσεν· Ἄδραστος δὲ παραμυθούμενος τὴν Ὑψιπύλην ἐπ' αὐτῷ τὸν Νεμεακὸν ἀγῶνα συνεστήσατο, ὃς ὕστερον τῷ Διὶ ἀνιερώθη.

Πύθια· Πύθια διὰ Πύθιον δράκοντα τὸν ἀναιρεθέντα μὲν ὑπὸ Ἀπόλλωνος, σαπέντα δὲ ἐπιχειμένον τῷ ὄρει Παρνασσῷ ἐπιλεγόμενον (12).

Πίσα· Πίσα πόλις τῆς Ἤλιδος, ἔνθα τὰ Ὀλυμ-

(7) Lege ὁ αὐτός. Schinas. — Bis pro αὐτός ego scripsi αὐτός. Klotz.

(8) Schinas legit ληνά.

(9) Recte mihi conjecisse videtur C. Schinas ποιεῖν vel ποιεῖσθαι.

(10) Fortasse καθῆρε more Byzantinorum pro ἐκάθηρε. Schinas.

(11) Recte C. Schinas legendum censet πατρὶς Ἐμπεδ.

(12) C. Schinas legi vult ἐπιλεγομένῳ.

πια τῷ Διὶ ἄγεται, τοῦ Πέλοπος, διὰ τὴν κατ' Οἰνομάου νίκην τοῦ Κηδεστοῦ πρώτου αὐτὰ διαθεμένου, ὥς τινες. A

P. 29. *σφετερίζεται*· ἰδιοποιεῖται τὰ ἐπιχεόμενα τοῖς νεκροῖς ἀντὶ σπονδῶν, ὅτε ἐναγίζουσιν αὐτοῖς.

Σάγρᾳ· πόλις τῆς Ἰταλίας, ἀφ' ἧς καὶ ἡ παροιμία· Ἀληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρᾳ.

φαλλοί· τὰ σκύτινα αἰδοῖα· φαλλὸς ἦν τι ξύλον, εἰς τύπον αἰδοίου τεκτονευθὲν, πομπευόμενον ἐν ἑορτῇ Διονύσου, γελοίου τινὸς μύθου σύμβολον.

P. 30. *πασχητιᾷ*· πασχητιᾷν ἐστι τὸ ἡττᾶσθαι μὲν τῆς αἰσχρᾶς ἡδονῆς, τῷ δὲ μὴ ἔστι τὸ ἀποπληρωτικὸν τῆς ἡδονῆς πρὸς ὅμοιον αὐτῷ ἐκτύπωμα τερθρεύεσθαι.

καὶ ληναΐζουσιν· βακχεύουσιν· Λῆναι γὰρ αἱ Βάκχαι.

Εἱλώτων· Εἵλωτες καλοῦνται οἱ Μεσσήνιοι ἢ ἀπὸ τοῦ Ἕλους τοῦ ἐπικειμένου τῇ Λακεδαίμονι ἢ ἀπὸ τοῦ ἑλεῖν· Λακεδαιμόνιοι γὰρ ἑλόντες αὐτοὺς κατεδίκασαν τὸ ἕλος ἐργάζεσθαι, ἢ ἄτιμός τις καὶ δουλικὴ μοῖρα. B

παρὰ Λακεδαιμ. ἢ ὥσπερ οἱ πενέσται (13) παρὰ Θετταλοῖς καὶ οἱ θῆτες (14) παρὰ Ἀθηναίοις, οὕτως οἱ Εἵλωτες παρὰ Λακεδαιμονίοις.

Ἡρακλῆς· Ἡρακλῆς ἐθήτευσεν Ὀμφάλῃ, Λυδῶν βασιλίσσῃ (τὸ δὲ ἔργον αὐτοῦ ταλασιουργία), διδοὺς δίκην διὰ Ἴφιτον, Εὐρύτου μὲν παῖδα, ὃν ξένον αὐτῷ γενόμενον καὶ φίλον μετὰ πολλὴν φιλοφροσύνην ὤσας κατὰ πέτρας ἀπώλεσεν.

Λαομέδοντι· οὗτος ὁ Λαομέδων πατὴρ μὲν ἦν Πριάμου, ἔσχε (15) θητεύοντας αὐτῷ Ποσειδῶνα καὶ Ἀπόλλωνα· βουλήσει δὲ Διὸς δι' ἐνέδραν καὶ λόχον ἀρτύσαντες αὐτῷ καὶ ἁλόντες ταύτην ὑπέστησαν δίκην.

P. 31. *Ἠλ. Αὐγέαν*· δαίμων τις οὗτος Ἠλεῖος Αὐγέας, ἐναντίος τῷ Πλούτωνι, ὃν καὶ τοξευόμενον ὑπὸ Ἡρακλέους Πανύασσις (sic) εἰσάγει.

Ἱπποκοωντιδῶν· Ἱπποκόων τις ἐγένετο Λακεδαιμόνιος, οὗ υἱοὶ ἀπὸ τοῦ πατρὸς λεγόμενοι Ἱπποκοωντῖδαι ἐφόνευσαν τὸν Λικυμνίου υἱὸν, Οἰωνὸν C ὀνόματι, συνόντα τῷ Ἡρακλεῖ, ἀγανακτήσαντες ἐπὶ τῷ πεφονεῦσθαι ὑπ' αὐτοῦ κύνα αὐτῶν· καὶ δὴ ἀγανακτήσας ἐπὶ τούτοις ὁ Ἡρακλῆς πόλεμον συγκροτεῖ κατ' αὐτῶν καὶ πολλοὺς ἀναιρεῖ, ὅτε καὶ αὐτὸς τὴν χεῖρα ἐπλήγη· μέμνηται καὶ Ἀλκμὰν ἐν α'· μέμνηται καὶ Εὐφορίων ἐν Θρᾴκῃ τῶν Ἱπποκόωντος παίδων, τῶν ἀντιμνηστήρων τῶν Διοσκούρων.

πανομφαῖος· ὁ πᾶσαν ὀμφὴν, τοῦτ' ἔστι φήμην, ἀφιείς· ἐκ δὲ τούτου ὁ μαντικὸς νοεῖται.

δράκων· ἐπὶ Νέμεσιν δράκων.

κύκνος· ἐπὶ Λήδαν κύκνος.

ἀετός· ἐπὶ Γανυμήδην ἀετός.

ἄνθρωπος ἐρωτ. Ἀμφιτρύων ἐπ' Ἀλκμήνην.

P. 32. *δρυὸς*· τῆς κατὰ τὸ παλαιὸν μυθευομένης ἀνθρωπογόνου.

Ἀργύννου νεὼν· τὸν τῆς Ἀργύννου νεὼν Ἀφροδίτης ἐπικληθείσης ἀπὸ Ἀργύννου τοῦ Ἀγαμέμνονος.

ἐν Μηθύμνῃ· ὅτι Μήθυμνα μία τῶν δ' πόλεων, αἵ εἰσιν αὗται· Μήθυμνα, Μιτυλήνη, Ἔρεσσος, Ἱρά (16). D

P. 33. *ἐν Ἠλ.* ὅτι ἐν Ἤλιδι Ἀπομυίῳ, τῷ ἀπελαστικῷ τῶν μυιῶν, Διὶ θύουσιν Ἠλεῖοι.

περιβασίῃ· ἀσχημοποιῷ· ἐπίθετα δὲ ταῦτα τῆς Ἀφροδίτης.

χοιροψάλην (in Cod. χοιροφάλαν)· χοιροψάλας Διόνυσος ἐν Σικυῶνι τιμᾶται τῆς Βοιωτίας, ὡς Πολέμων ἐν τῇ πρὸς Ἄτταλον ἐπιστολῇ· ἔστι δὲ μεταλαμβανόμενον ὁ τὸν χοῖρον ψάλλων, τοῦτ' ἔστι τίλλων· χοῖρος δὲ γυναικεῖον αἰδοῖον, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Ἀριστοφάνης ἐν Ἀχαρνεῦσι λέγων·

Δικαιόπολις.

χοῖρε, χοῖρε.

Κόρη.

κοΐ, κοΐ.

Δικαιόπολις.

τί δαὶ σὺ τρώγοις ἂν ἐρεβίνθους;

Κόρη.

κοΐ, κοΐ, κοΐ.

P. 34. *τὰς γαλᾶς*· ὅτι ἡ ἱστορία περιέχει, ὡς Ἀλκμήνης δυστοκούσης γαλῆ παρῆλθε καὶ εὐθέως ἀπεκύησε τὸν Ἡρακλέα· διὸ τιμῶσιν αὐτὴν Θηβαῖοι.

Μύρμηκας· ὁ Μύρμηξ ὄνομα κύριον ἀνθρώπου, ᾧ· ὁμοιωθεὶς ὁ Ζεὺς μίσγεται Εὐρυμεδούσῃ, τῇ Κλήτορος θυγατρὶ, γεννᾷ δὲ Μυρμιδόνα ἐξ αὐτῆς.

σμίνθους· Κρητῶν ἐπιστρατευσάντων τοῖς Τρωσὶ καὶ στρατοπεδευσαμένων πλησίον τῆς Τρῳάδος, οἱ μῦς νύκτωρ ἐπιθέμενοι τοὺς τελαμῶνας τῶν ἀσπίδων αὐτῶν διέτρωγον, καὶ ἐντεῦθεν ἱδρύσαντο μὲν ἱερὸν Ἀπόλλωνος, ἐπωνόμασαν δὲ αὐτὸ Σμίνθιον Κρητῶν ἐπιχωρίῳ γλώττῃ· σμίνθους γὰρ τοὺς μύας οἱ Κρῆτες καλοῦσιν.

P. 35. *Κυθνίοις*· Κύθνος, μία τῶν Σποράδων νήσων.

Φαληροῖ· Φαληρεὺς λιμὴν τῆς Ἀττικῆς· ὁ δὲ κατὰ πρύμνας ἥρως Ἀνδρογεώς ἐστιν, υἱὸς Μίνωος, οὕτως ὀνομασθεὶς ὅτι καὶ τὰς (17) πρύμνας τῶν νηῶν ἵδρυτο, καὶ (18) Καλλίμαχος ἐν δ' *τῶν Αἰτιῶν* μέμνηται.

Ἀνδροκράτει κ. τ. λ. ὀνόματα τῶν ὑπὲρ Πλαταιέων ἀναιρεθέντων, ὅτε Ξέρξης αὐτοῖς ἐπεστράτευσεν.

ὦ Βοιώτιε· ἀντὶ τοῦ, ὦ Ἡσίοδε· Βοιωτὸς γὰρ ἦν τὸ γένος.

Ἀσκραῖε· Ἡσίοδε· Ἄσκρη γὰρ πόλις Βοιωτίας.

ὑμεδαπῆς· ὑμετέρας.

ἐγχρίπτονται· συμπίπτουσιν, ἐγγίζουσιν.

P. 36. *σφαρτυτικῆς*· μαγειρικῆς.

Ἰθωμήτῃ· Ἰθώμη πόλις τῆς Λακεδαιμονίας, ἢν καὶ Μεσσήνην φασί· μᾶλλον δὲ οὕτως ἡ ἀκρόπολις τῆς Μεσσήνης ταύτης καλεῖται, ὥσπερ ἡ τοῦ Ἄργους πάλιν ἀκρόπολις Λάρισσα λέγεται.

Μόνιμος· ὄνομα ἱστοριογράφου.

ἐν Νόστοις· οὕτως ἐπιγραφομένῳ βιβλίῳ περιέχοντι τὴν ἐκ τῆς Ἰλίου τῶν Ἑλλήνων ἐπάνοδον· νόστος γὰρ ἡ ἐπάνοδος.

Δωσίδας· ὄνομα ἱστοριογράφου.

Φωκαεῖς δέ· Φωκαεῖς οἱ Ἴωνες· Φώκαια (19) γὰρ μία τῶν δώδεκα πόλεων τῆς Ἰωνίας.

P. 37. *τοπάζοντες*· ὑπονοοῦντες.

P. 38. *Κῦρον*· Περσῶν βασιλέα.

φιλόδωρος· ὡς καὶ κατὰ τοῦ Κροίσου δῶρα λαβών.

ὁδηγ. ε. τ. πῦρ κ. τ. λ. ἐφ' ᾗ καὶ αἰχμάλωτος ληφθεὶς ὑπὸ Κύρου ἐπιτίθεται ἐπὶ πῦρ· ἀλλ', ὦ φιλανθρωπότερε, τῷ Κύρῳ λέγει.

Σόλων· εἷς τῶν ἑπτὰ σοφῶν, ὃς προειρήκει αὐτῷ· Τέλος ὅρα μακροῦ βίου.

σωφρόνησον κ. τ. λ. ἐπὶ γὰρ τῆς πυρᾶς οὕτως εἶπε Κροῖσος, ὡς φησὶν Ἡρόδοτος· Τὰ δὲ ἐμὰ παθήματα ἀχάριστα ἐόντα μαθήματα γέγονε, κατὰ τὸ Ὁμηρικόν·

παθὼν δέ τε νήπιος ἔγνω.

εἶκε Φορωνεὺς κ. τ. λ. Μαντεῖον περὶ τὴν Λεβαδίαν τῆς Βοιωτίας ἀπὸ Φορωνέως τινὸς πρώτου θύσαντος τοῖς θεοῖς τοῖς νομισθεῖσιν· ὁμοίως δὲ καὶ Μέροψ ἱστορεῖται. — Φορωνεὺς Ἀργεῖος ἦν τῷ γένει, ὁ δὲ Μέροψ Κῷος.

τὸν Ἔρωτα· ὅτι πρεσβύτατον τῶν θεῶν τὸν Ἔρωτα μετὰ τοῦ Χάους καὶ τῆς Γῆς γεγονέναι καὶ Ἡσίοδος λέγει, ἐν οἷς φησιν·

Ἤτοι μὲν πρώτιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα
Γαῖ' εὐρύστερνος..........

ἠδ' Ἔρος (20).

πρὶν ἢ Χάρμον κ. τ. λ. ἀντὶ τοῦ πρὶν ἢ τὸν Χάρ-

(13) Cod. πενεσταί.
(14) Cod. θῆται.
(15) Lege ἔσχε δέ. Schinas.
(16) Lege Πύῤῥα.
(17) Lege κατὰ τάς. Schinas.
(18) Lege ὡς. Idem.
(19) Cod. φωκέα.
(20) Cod. ἰδ' Ἔρως.

μον ἐρασθῆναί τινος, καὶ ὑπὸ τοῦ Ἔρωτος ληφθῆναι.

P. 39. *Φιλιππίδ.* οὗτος ὁ Φιλιππίδης ἡμεροδρόμος ἦν, ὡς φησὶν Ἡρόδοτος· εἶτα Ξέρξου ἐκστρατεύσαντος ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, Φιλιππίδης οὗτος ἀπαγγεῖλαι πορευθεὶς Λάκωσι τὴν ἔφοδον τοῦ βαρβάρου περὶ τὸ Παρθένιον ὄρος, ὁρᾷ τε φάσμα τὸ τοῦ Πανὸς πρὸς τῷ τόπῳ καὶ ἀκούει οὗ τινός τε εἴη δαίμονος τὸ ὁραθὲν, καὶ ὅτι σύμμαχος Ἕλλησιν ἥκοι, καὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε θεὸς Ἀθηναίοις ἐνομίσθη Πὰν, καὶ τὸ καθύπερθεν σπήλαιον τοῦ Ἀρείου πάγου τεμενίσαντες αὐτῷ ἔνορχον τράγον ὅσα ἔτη ἔθυον αὐτῷ.

Διδυμαίῳ· Διδυμαῖος γὰρ Ἀπόλλων ἐν Μιλήτῳ τιμᾶται ἢ διὰ τὸ ἅμα τῇ ἀδελφῇ Ἀρτέμιδι γεγεννῆσθαι ἢ διὰ τὸ διπλᾶ ἱερὰ εἶναι αὐτοῦ ἐκεῖ.

τῆς Λευκοφρύνης· Λευκοφρύνη Ἄρτεμις ἐν Μαγνησίᾳ ὀνομάζεται.

Μυνδίῳ· τῷ Καρίῳ· Μύνδος γὰρ πόλις Καρίας.

P. 40. *ἐν Τελμισσῷ*· Τελμισσὸς Καρίας πόλις, ἀρίστους ἔχουσα μάντεις, ὅθεν ἦν Ἀρίστανδρος ὁ συνὼν Ἀλεξάνδρῳ ἡνίκα ἔκτιζε τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Κινύρου· Κυπρίων βασιλεύς.

Θεσπίᾳ· τόπος ἐν Βοιωτίᾳ· ἱερὸν Ἥρας.

P. 41. *βρέτη*· διὰ τὸ βροτοῖς ἀπεικονίζεσθαι.

ἀποδείξεως· ἀνθρώπων μορφαῖς ἀπεικαζόμενα.

Σεμνῶν· Εὐμενίδων ἤτοι τῶν Ἐριννύων.

Σκοπᾶς· οὗτος ὁ Σκοπᾶς ἀγαλματοποιὸς ἐπίσημος ἐγένετο.

Κάλως· ὄνομα ἀνδριαντοποιοῦ.

Τήνῳ· νῆσος μία τῶν Κυκλάδων.

κύκλου· κύκλος αὐτοῦ τὸ βιβλίον τὸ ἱστορικὸν ἐκαλεῖτο.

P. 42. *Μορύχου*· οὕτως ἐπίκλην ἐκαλεῖτο ὁ Διόνυσος.

τοῦ φελλάτα· ἀπὸ ὄρους Φελλέως καλουμένου. — Φελλὰ τοὺς λίθους καλοῦσι τοὺς τραχεῖς, ἔνθεν καὶ Ἀριστοφάνης ὁ κωμῳδικός φησιν·

ὅτ' ἂν μὲν οὖν τὰς αἶγας ἐκ τοῦ Φελλέως,

σημαίνων τὸν τραχὺν τόπον.

Σκύλης (cod. Ἐκύλης) καὶ Δίποινος· ὀνόματα κύρια ἀγαλματοποιῶν.

Μουνυχίας· Μουνυχία Ἄρτεμις ἐν τῷ Πειραιεῖ τιμᾶται, καὶ ἀπ' αὐτῆς μέρος τοῦ λιμένος Μουνύχιον ὠνόμασται.

P. 43. *παραστησάμενον*· πορθήσαντα.

δαιδαλθῆναι· ἀντὶ τοῦ ἀγαλματοποιηθῆναι· ἀπὸ Δαιδάλου δὲ ἐλέχθη τὸ ῥῆμα, περιφανοῦς κατὰ τὴν τέχνην ὑπάρξαντος.

P. 44. *Μαυσώλια*· Μαύσωλος ἐγένετο Ἑκατόμνου τῆς Καρίας τυράννου ἀδελφὸς δυνάστης, ὃς ἐπιφανῆ τάφον ἑαυτῷ κατεσκεύασεν, ὅσπερ ὕστερον ὡς ἱερὸν ἐνομίσθη.

πυραμίδες· πυραμίδες οἰκοδομήματα ἐν Αἰγύπτῳ, ἅπερ ᾠκοδομήθη εἰς μνημάτων χώραν, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ἐν αὐταῖς ἐπίγραμμα οὕτως ἔχον·

Μνήματα καὶ Φρηνός τε καὶ ἀντιθέου Μυκερήνου
καὶ Χέοπος κατιδὼν Μάξιμος ἠγεσάμην.

πυραμίδες δὲ ἐκλήθησαν ἀπὸ τοῦ συναγωγὴν ἔχειν ὁμοίαν φλογὶ, ἢ καὶ πέμματά τινά ἐστι ἐκ στέατος ἢ σησάμου (21) πυραμοειδῆ· οἱ δὲ πυραμίδες (22) κεκλῆσθαι ἀπὸ τοῦ σχήματος τοῦ παρὰ τοῖς γεωμέτραις· πυραμὶς γάρ ἐστι σχῆμα παραλληλόγραμμον, ἐπίπεδον ἄνω ἐπὶ τῆς κορυφῆς τρίγωνον ἔχον, οὗ ἡ βάσις μία ἐστὶ τῶν μικροτέρων τοῦ παραλληλογράμμου εὐθειῶν· τάφοι δέ εἰσιν, ὡς ἔφην, καὶ αὗται ὥσπερ καὶ τὰ Μαυσώλια ἀπὸ τοῦ κτίσαντος καὶ δεδωκότος τοιοῦτο σχῆμα τὴν προσηγορίαν εἰληφότα.

λαβύρινθοι· λαβύρινθος ἔργον μὲν ἦν Δαιδάλου, θεατροειδὲς δὲ καὶ πολυέλικτον σχῆμα, ἀδιεξόδευτον τοῖς ἀπείροις, ἐν ᾧ καθεῖρκτο ὁ Μινώταυρος, θηρίον τι διφυὲς, ἐξ ἀνθρώπου καὶ Διὸς γεγονὸς, ὥς φασι, Πασιφάης καὶ Διός.

πρὸ τῶν πυλῶν· τὸν Λοξίαν πρὸ τῶν θυρῶν ἵστασαν οἱ Ἀθηναῖοι ἕκαστος καὶ προσεκύνουν καὶ βωμὸν

A παρ' αὐτὸν ἱδρύοντο στρογγύλον, καὶ μυῤῥίναις στεφανοῦντες ἐκάλουν Λοξίαν, τὴν τοῦ παρ' αὐτοῖς θεοῦ προσηγορίαν νέμοντες τῷ βωμῷ· ἐντεῦθεν καὶ παρὰ τοῖς κωμικοῖς οἱ ἐξιόντες κόπτουσι τὰς θύρας· διότι οὐχ ὥσπερ παρ' ἡμῖν νῦν τὸ παλαιὸν ἀνεῴγνυντο αἱ θύραι, ἀλλ' ἐναντίῳ τρόπῳ· ἔξωθεν γὰρ αὐτὰς ἀνατρέποντες, ἔνδοθεν ἐξῄεσαν, πρότερον δὲ τῇ χειρὶ ψόφον ἐποίουν κρούοντες, ἐπὶ τὸ γνῶναι τοὺς πρὸ τῶν θυρῶν τὸν Λοξίαν προσκυνοῦντας καὶ φυλάξασθαι μὴ λάθοιεν πληγέντες τῶν θυρῶν πρὸς τὸ ἔξω ὠθουμένων.

P. 45. *σπάλακες*· εἶδός ἐστι ζώου, ὅπερ ἐκ γενετῆς ἐστι τυφλὸν, καλεῖται δὲ καὶ ἀσπάλαξ.

P. 46. *Ἐπιδαυρίου*· Ἐπίδαυρος, τοῦ Ἄργους πόλις, ἱερὸν Ἀπόλλωνος.

Πολιάδος· Πολιὰς (23) Ἀθήνησι τιμᾶται, ἣν καὶ Πολιοῦχον λέγουσιν, ἱδρυμένην ἐν τῇ ἀκροπόλει.

P. 47. *Ἀμαζόνας*· ἔθνος Σκυθικὸν ἀνδρεῖον καὶ

B ἀνδρῶδες καὶ πρόσοικον τοῖς Κόλχοις.

Ἐλευθερέως· τοῦ ἐν ταῖς Ἐλευθέραις τιμωμένου· τόπος δὲ τῆς Βοιωτίας οὗτος.

τοῦ Διός· ἄλλοι τῆς Ἀθηνᾶς φασιν, ὧν καὶ Γρηγόριος ὁ θεολόγος, δι' ὧν φησι· Καὶ Φειδίας τὰ παιδικὰ ἐν τῷ δακτύλῳ τῆς παρθένου γραφέντα Πανταρκὴς καλός· Λιβάνιος δὲ ὁ σοφιστὴς ἐπὶ τῆς Ἀφροδίτης τῷ δακτύλῳ τοῦτο γράψαι Φειδίαν λέγει.

Φρύνη· μία τῶν ἑταιρῶν (24) κάλλει διαπρέπουσα, ἀπὸ Θεσπειῶν οὖσα πόλεως Βοιωτίας.

τὴν Πραξιτέλους ἐρωμένην· τινὲς καὶ τὸν Φειδίαν τοῦτο πεποιηκέναι φασὶν, εἰς τὸ Φρύνης τῆς ἑταίρας εἶδος, ἐρωμένης αὐτῷ, τὴν Ἀφροδίτην διαγλύψαντα.

Ἀλκιβιάδην· Ἀλκιβιάδης, Ἀθηναίων στρατηγὸς, ἀνὴρ ἀστεῖος τῷ κάλλει, καὶ νέος τὴν ἡλικίαν, ὡς καὶ πολλὰς ἐπ' αὐτῷ ἐκμανῆναι τῶν γυναικῶν.

P. 48. *Μιθριδάτης ὁ Ποντικός*· βασιλεὺς Σκυθῶν.

ἐκ Πέλλης· τῆς Μακεδονίας πόλις.

C *ἐν Κυνοσάργει*· Κυνόσαργος γυμνάσιον τῆς Ἀττικῆς.

Δημήτριον· ὁ Δημήτριος οὗτος βασιλεὺς μὲν Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων, ἐμνηστεύετο δὲ εἰς γάμον Ἀθηνᾶν τὴν Ἀθηναίων (25) θεὸν, ἐξαχθεῖσαν λόγῳ οἴστρου.

Λαμίαν· αὕτη ἐστὶ δι' ἣν καὶ τὰ πραττόμενα μορμολύκια κατ' αὐτὴν προσηγόρευται, φοβερὰν τοῖς βρέφεσι γενομένην· διὰ γὰρ τὴν τῶν οἰκείων παίδων ἀπώλειαν ἐφόνα κατὰ τῶν ἀλλοτρίων, οἰστρουμένη φθόνῳ πολλῷ.

Ἵππωνος· Ἵππων οὗτος ἐγένετο μετὰ τῶν παλαιῶν σοφῶν· ἐνόμισε θεοὺς μὴ εἶναι, νομίζεσθαι δὲ μόνον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων.

P. 49. *δεισαλέα*· ἀκάθαρτα, παρὰ τὴν δεῖσαν.

Βίωνα· ἱστορικὸς οὗτος ἐγένετο.

P. 50. *ὁ Πάριος λίθος*· ὁ ἄγαν λευκός.

ὁ Πυγμαλ. οὗτος ὁ Πυγμαλίων Κυπρίων βασιλεὺς ἐγένετο· τούτου ἀδελφὸν καταθύει τῷ Διὶ Βούσιρις, Αἰγυπτίων βασιλεύς.

D P. 51. *βάραθρον*· βάραθρον τόπος Ἀθήνησι χασματώδης καὶ ἄβυσσος, εἰς ὃν οἱ κατάκριτοι ἐνεβάλλοντο· ὧν οὐδὲ τὰ σώματα ἔτι ἐφαίνετο· ἦσαν καὶ ἀλλαχόθι κολαστήριοι τόποι, ὥσπερ ἐν Λακεδαίμονι ὁ Κεάτας, ἐν Ῥώμῃ δὲ ὁ Κάρκαρος.

περιστ. προσέπτ. πελ. ἀλλὰ καὶ Ἀπελλοῦ τῷ βότρυϊ τῆς σκιαγραφίας ὄρνις προσέπτη, καὶ τῷ ῥάμφει τὴν ῥᾶγα διανοίγειν ἐπειρᾶτο, ἀλλὰ καὶ ἵππον Ἀλεξάνδρῳ τῷ Μακεδόνι γράψας, εἶτα προσαγαγὼν Ἀλέξανδρον μὲν οὐ πάνυ ἐπηγάγετο τῇ γραφῇ, τὸν Ἀλεξάνδρου δὲ ἵππον παραγαγόντες ὡς ἕτερον ἵππον τῇ ἀληθείᾳ τοῦτον εἶχον ἑωρακότα φρυάγματι κεχρεμετικότα πρὸς τὴν εἰκόνα, ὅτε καὶ Ἀπελλῆς γραφικώτερον ἔλεγεν Ἀλεξάνδρου τὸν ἵππον αὐτοῦ εἶναι, ἅτε τὸν μὲν μὴ ἐπεγνωκότα δῆθεν ἀτρέμα.

(21) Cod. σισάμου.

(22) Lege οἱ δέ, sc. φασὶ, πυραμίδας κεκλ. Schinas.

(23) Cod. πόλις. Schinas.

(24) Cod. ἑτέρων. Idem.

(25) Cod. Ἀθηναῖον. Schinas.

πρὸς τὴν γραφὴν ἔχειν, τὸν ἵππον δὲ ἐπεγνωκέναι καὶ ὡς πρὸς ἀληθῆ διαγενέσθαι ἵππον.

Pag. 51. *ταῦρον*· τὸν ἐπὶ Πασιφάῃ ταῦρον λέγει.

μελεδωνοί· ἐπιμεληταί, φροντισταί.

κοροκοσμίων· κοροχόσμια καλεῖται πλάσματά τινος (26) ἐκ κηροῦ ἢ γύψου νυμφῶν ἢ παρθένων τινῶν ἀναπλαττόμενα, ἅπερ Δωριεῖς μὲν δαγύρας (27), Ἀθηναῖοι δὲ χοροχόσμια καλοῦσιν ἢ τὰ ὑπὸ τῶν κορυλλίων νυμφικά.

P. 53. *σάτυροι μεθ.* κ. τ. λ. ὡς τὸ τοῦ Πριάπου παναίσχιστον εἶδος, ὡσαύτως καὶ αἱ τῶν σατύρων ἰδέαι, ἐπεὶ κἀκεῖνοι ἐντεταμένοι γράφονται τὰ παιδουργὰ μόρια, παθόντες τοῦτο, ὡς ὁ μῦθος, μήνιδι Διονύσου τῷ πρὸς αὐτὸν ὁρμητικῶς αὐτοὺς σχεῖν εἰς αἰσχρᾶς Ἀφροδίτης ἐργασίαν.

τὰ φιλαιν. σχήμ. γυνή τις ἑταίρα ἐγένετο συγγράψασα ἑταιρικὰ σχήματα μίξεων.

ἠταίρηκεν· ἠτάκτησεν.

P. 54. *ἀπατηλόν*· τὴν εἰδωλοποιόν.

P. 56. *ὁ Ἐλεάτης*· Ἐλέα διὰ τοῦ ε πόλις τῆς Ἰταλίας, ἀφ' ἧς ὁ πολίτης Ἐλεάτης· Αἰλέα δὲ ἡ διὰ τῆς αι διφθόγγου τῆς Φωκίδος, ἀφ' ἧς ὁ πολίτης Αἰλεάτης.

Μεταποντῖνος· Μετάποντος Ποσειδῶνος παῖς, ὃς ἔκτισεν ἐν Ἰταλίᾳ ὁμώνυμον αὐτῷ πόλιν Μετάποντον καλουμένην.

P. 56. *Δίνων*· ὄνομα κύριον.

P. 57. *Μάγους*· ἔθνος οἱ Μάγοι Χαλδαίων.

Ἀβδηρίτης· Ἄβδηρα (28) πόλις Θράκης ἀπὸ Ἀβδείρου τοῦ ἐρωμένου Ἡρακλέους, ἐκεῖ καταβρωθέντος ὑπὸ τῶν Διομήδους ἵππων, οὕσπερ ἵππους ἀνεῖλεν Ἡρακλῆς, καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀβδείρου τοῦ ἐρωμένου τὴν πόλιν Ἡρακλῆς κτίσας ὠνόμασεν· τὰ αὐτὰ δὲ καὶ περὶ Πειρίνθου ἱστορεῖται, ὅτι ἐρώμενος Ἡρακλέους καὶ οὗτος ἐγένετο, καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐκεῖσε A ἀποθανόντος καὶ ταφέντος ὑφ' Ἡρακλέους ἡ πόλις Πείρινθος ἐκλήθη.

P. 68. *ἐμβατήριον ῥυθμόν*· ἐμβατήριος ῥυθμὸς παρὰ τοῖς μουσικοῖς εἶδος μέλους κινητικοῦ πρὸς ᾠδήν, κατεσπευσμένους ἔχον καὶ ἐπεμβαίνοντας ἀλλήλοις τοὺς ῥυθμούς, προοιμίου ῥητορικοῦ δύναμιν ἔχον.

P. 72. *οὐδεὶς Κιμμέριος*· φασὶ γὰρ τοὺς Κιμμερίους (ὑπερβόρειοι δὲ οὗτοι τὴν κατοικίαν) ἡλίου καρκίνον καταλαμβάνοντος ἀειφανῆ γίνεσθαι τῷ νυχθημερινῷ καταστήματι, αἰγόκερων δέ, οὐδ' ὅλως αὐτοῖς φαίνεσθαι ὑπὲρ γῆς, ἀλλὰ τὴν ἡμέραν τοιαύτην εἶναι, οἵαν παρ' ἡμῖν τὴν πρὸ ἡλίου κατάστασιν τῆς ἡμέρας.

P. 77. *τρισκαιδέκατον*· οἱ γὰρ παλαίτατοι παρὰ τοῖς ἐμβροντήτοις Ἕλλησι θεοί, εἴ τι Ἡροδότῳ τῷ Ἁλικαρνασσεῖ ἀκουστέον, ὀκτὼ πρῶτον ἐξεθειάσθησαν· ἔπειτα δεισιδαιμονησάντων Ἑλλήνων δώδεκα πάντες ἐνομίσθησαν. [Hoc scholium ab eadem recentiore B manu est quæ inde a fol. cod. 33, usque ad 47: Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἡσυχίου περὶ νήψεως ψυχῆς κεφαλαιώδεις ὑποθήκας, et fol. 48 et 49: Τοῦ αὐτοῦ περὶ ᾅδου, in margine ascripsit. Quæ ὑποθῆκαι cum jam editæ sint atque in Latinum sermonem a Jo. Pico conversæ, nos eas plane intactas reliquimus.]

P. 80. *πλῆθι*· ἀντὶ τοῦ πλεῦσον.

κατελεοῦσιν (in cod. κατελεῶσιν)· ἐλεεῖν.

ἀπηρτημένοι· πῶς τῷ ἀπηρτημένοι ἐχρήσατο; ἔδει γὰρ ἢ ἐξηρτημένοι ἢ ἀνηρτημένοι εἰπεῖν.

P. 92. *δύσαγνον κρεαν.* κ. τ. λ. ὠμὰ γὰρ εἰώθεισαν κρέα οἱ μυούμενοι Διονύσῳ, δεῖγμα τοῦτο τελούμενοι τοῦ σπαραγμοῦ, ὃν ὑπέστη Διόνυσος ὑπὸ τῶν Μαινάδων.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ ΒΙΒΛΙΑ ΤΡΙΑ (29).

P. 160. *ἡ σφαῖρα*· τὴν παιδιὰν λέγει, ἣν ἀπόῤῥαξιν φασίν.

P. 162. *προὐργιαίτερον*· προτιμότερον, ἀναγκαιότερον.

P. 171. *ἀπηρτημένος*· ἀντὶ ἀποχρεμάμενος.

P. 172. *στρωμνήν*· ἐκ τούτου δῆλον ὡς οἱ παλαιοὶ ἐπὶ στιβάδων εὐωχοῦντο ἀνακείμενοι, ὃ νῦν ἐπὶ τῶν ιθ' ἀκουβίτων διατηρεῖται μόνων.

τοῖς ἄνθεσιν· τὸ ἑξῆς· ἀπόχρη δὲ συγχρωμένων ἡμῶν εἰς τὸ προκείμενον τοῖς ἄνθεσιν, ὑπόμνησις οὐκ ἀπᾴδουσα τοῦ λόγου, ὅπερ ἤδη πεποιήκαμεν· ἀνθέων δὲ ἐμνήσθη οὐκ ἀκαίρως, ἀλλ' ἐπειδὴ προϊὼν φυτῶν ἔμελλε καὶ πηγῆς καὶ ἀρδείας ὑπενεγκεῖν χρείαν,, εἰκότως προείληφε καὶ τὸ ἀπὸ τῶν φυτῶν ἀναφυόμενον ἄνθος.

P. 173. *ἐκκλητικός*· ἀντὶ τοῦ προσκλητικός· εἴληπται δὲ ἀπὸ τῶν ἐκκλητευόντων.

P. 176. *σώφρων*· τὸ ἑξῆς οὕτως· οὐδ' ἂν μελήσει (sic) σώφρων ποτὲ γενέσθαι ὁ χρώμενος αὐτῇ· ἔστι δὲ καὶ ἀντίπτωσις τὸ σχῆμα· εὐθεῖα ἀντὶ δοτικῆς· ἀντὶ γὰρ τοῦ εἰπεῖν τῷ χρωμένῳ εἶπεν ὁ χρώμενος· πρόδηλον γάρ, ὅτι τὸ μέλει δοτικῇ συντάσσεται.

P. 182. *ἀμφορεῖς*· τὰς σχοίνους λέγει καὶ τὰ καλώδια, οἷς οἱ ἀμφορεῖς ἀνέλκονται.

P. 185. *ἀνθοσμίας τις ἄλλος* κ. τ. λ. Φαλέρνος.

Οἱ βασ. οἱ κ. τ. λ. Ἱστορεῖ τοῦτο Ἡρόδοτος περὶ τῶν Περσῶν βασιλέων καὶ ἄλλοι πολλοί.

P. 188. *Θηρίκλειοι*· Θηρίκλειοι ἀπὸ Θηρικλέους C τοῦ τοῦτο ἐφευρόντος, Ἀντιγονίδες ὁμοίως, κάνθαροι ἀπὸ τοῦ σχήματος, λαβρώνιοι ἀπὸ τοῦ σχήματος, λεπασταὶ ἀπὸ τοῦ σχήματος, ψυκτῆρες ἀπὸ τοῦ σχήματος· ἐκπωμάτων εἴδη· Θηρίκλειον, τὸ σφαιρικῷ τῷ πυθμένι τὸ ἐπικείμενον ἔχον κωνοειδές, ἀφ' οὗ πιεῖν ἐστιν εὐπετές· Ἀντιγόνιος, ἡ ἄνευ τοῦ σφαιροειδοῦς πυθμένος εἰς ὀξὺ ἀπολήγουσα· κάνθαρος, τὸ λεκανοειδὲς μέν, ἄνωθεν δὲ ὁμοίῳ πώματι ἐπεσκεπασμένον, στομίῳ συμμέτρῳ κατὰ μέσον ἀνεῤῥωγός, καὶ πρὸς ἄκρῳ τῆς περιφερείας προχοΐδι, ἀφ' ἧς πιεῖν ἔστι, διοιγόμενον· λαβρώνιος, ἀσπιδοειδὲς ἔκπωμα, ἀφ' οὗ ἔστι λάβρως ἐμφορηθῆναι τὸν πίνοντα· λεπαστή, χυτροειδὲς ἔκπωμα ἐπωτίδι μιᾷ, τὸ εἰλῆφθαι παρεχομένη (30)· ψυκτήρ, κυλινδρικοῦ σχήματος ἀποτομή, κάτωθεν κιονίδι ἐπὶ πρίσματι κυλινδρικῷ ἑδραζομένη, ἀφ' οὗ καὶ ἑστάναι καὶ μεταχειρισθῆναί ἐστιν αὐτῇ πρόχειρον· προχοΐς, ἡ καὶ οἰνοχόη, σφαιρικόν τι σκεῦος, ἐπωτίδι μιᾷ καὶ αὐλίσκῳ ἐνεσκευασμένη, ἀφ' ὧν τῇ μὲν ἐπωτίδι λαμβάνονται, τῷ D δὲ αὐλίσκῳ τὸ τεθησαυρισμένον ὑγρὸν ἀποκρίνειν ηὐπρέπισται.

αἰσχύν. καὶ λέγειν· αἰσχύνομαι καὶ λέγειν, τὰς λεγομένας ἀμίδας φησίν, αἵτινες οὔρου καὶ ἀφόδου εἰσὶ δοχεῖα.

P. 190. *ἐπώψατο*· ἀντὶ τοῦ εἰς ὄψον ἐχρήσατο.

P. 192. *ἀπέστω*· ἀντὶ ἐξιστάσθω, ἀναχωρείτω.

ἀλύοι· ἀντὶ τοῦ ἐνευκαιρεῖ, ἐμμέριμνός ἐστιν, διὰ φροντίδος ἔχει, ἐνασχολεῖται.

(26) Fortasse τινα. SCHINAS.

(27) δαγύδας?

(28) In Cod. Ἄβδειρα, Ἀβδειρίτης. SCHINAS.

(29) Hic quoque exstant nonnulla quorum mentionem fecisse satis habuimus. Dicitur enim in schedula quadam codici nostro præfixa, etiam hæc jamdudum nescio a quo publici juris esse facta. Ac primum quidem leguntur in margine fol. 69 et 70 S. Maximi capita quindecim theologica; inde a fol. 8, *verso*: Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ πρόλογος πρὸς Ἐλπίδιον τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων· fol. 81 *recto* usque ad fol. 106: Τοῦ αὐτοῦ πρὸς Ἐλπίδιον πρεσβύτερον κεφάλαια περὶ ἀγάπης, et a fol. 106 *verso* usque ad fol. 110: Τίς ὁ νοητὸς παράδεισος καὶ τίνα τὰ ἐν αὐτῷ φυτὰ καὶ οἱ τούτων θεῖοι καρποί, σοφωτάτη καὶ ὑψηλὴ καὶ τοπικὴ θεωρία.

(30) Aut παρεχομένη. SCHINAS.

Ἱππόθορον· εἶδος αὐλήματος παροξυντικὸν ἵπποις εἰς ὀχείαν.

P. 193. *ἐν κυμβάλοις* κ. τ. λ. Ἀρέθα· ἀλαλαγμὸς ἡ ἐπινίκιος εἴρηται βοή· τοῖς οὖν καθυπερτερήσασι τῶν σαρκικῶν ἀκαθαρσιῶν ἀκολούθως ὁ ἀλαλαγμὸς ἐπακολουθεῖ.

P. 196. *κιχλ.* Κιχλίζουσι μὲν γυναῖκες, καχλάζουσι δὲ ἄνδρες.

P. 199. *ἐν τοῖς ὀνόμ.* κ. τ. λ. Ὧν γάρ τις οὐκ αἰσχύνεται τοὺς λόγους, τούτων πολλῷ δήπουθεν οὐδὲ τὰ ἔργα.

ὡς ἄρα οὔτε κ. τ. λ. Τοιοῦτό τι διὰ τούτων δηλοῦν βούλεται· ὡς οὐκ ἐν τοῖς ὀνόμασι τῶν μελῶν ἡ αἰσχρότης ἐνθεωρεῖται, οὐδὲ γὰρ ὁ μηρὸς, φέρε, οὐχ ἡ κνήμη αἰσχρόν τι παρεμφαίνει διὰ τοῦ ὀνόματος, ὡς οὐδὲ τὸ στόμα, οὐχ ἡ γλῶσσα, οὕτως οὖν οὐδὲ τὸ αἰδοῖον, ἀλλ' εἰ σκοπεῖν ἀκριβῶς χρὴ, καὶ σεμνότης τῷ ὀνόματι ἐπακολουθεῖ, αἰδοῦς ἄξιον ἀποφαίνουσα τὸ καθ' οὗ τοῦτο τέθειται· οὕτω γὰρ καὶ τὸν πατέρα καὶ τὸν ἄλλῳ τινὶ κρείττονα, ἀφ' οὗ καὶ ἡ παρ' Ὁμήρῳ Ἑλένη τὸ,

B

αἰδοῖός τέ μοί ἐσσι, φίλε ἑκυρέ....

ἀναβοᾷ· οὔκουν ἐν τοῖς ὀνόμασι τὸ αἰσχρὸν, ἀλλ' ἐν τῇ παραλόγῳ χρήσει ἐνθεωρεῖται ὡς κἂν τῷ στόματι κἂν τῇ γλώσσῃ τὰ σαπρὰ ἀναμάττουσι καὶ δυσώδη.

P. 202. *μὴ οὐράγει*· ἀντὶ τοῦ μὴ ἔσχατος ἀνίστασο· οὐραγία γὰρ ἡ ἐφυστερίζουσα τάξις.

P. 203. *σιγὴ μὲν γὰρ* κ. τ. λ. Γύναι, γυναιξὶν κόσμον ἡ σιγὴ φέρει.

γεγωνόν· οἱονεὶ τὸ μεγαλόφωνον, ἀφ' οὗ καὶ γεγωνίσκειν τὸ μεγαλοφωνεῖν.

P. 204. *μὴ δευτερώσῃς* κ. τ. λ. Καὶ πῶς ἡ τοῦ Σαμουὴλ Ἄννα πολλάκις τὰ αὐτὰ τῆς εὐχῆς ἐπαναλαμβάνει, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς πολλάκις τὸ, Κύριε, ἐλέησον, λέγοντες οὐκ ἀδόκιμοι κρινόμεθα· ἀλλ' οἶμαι μὴ τοῦτο παραγγέλλειν τὸ Λόγιον, ἴσως δὲ ταῦτα· Ὧν ὑπεσχόμεθα Θεῷ εὐθέως ἐκ προσευχῆς αὐτῆς ἐκτελεῖν, καὶ μὴ ἀναμένειν ἐκ δευτέρου τὴν αὐτὴν ὑπόσχεσιν ποιεῖσθαι, ὥσπερεὶ μέγα οἰομένους τὸ ἐν λόγοις τὴν χαρὰν ἀποπληροῦν, καὶ τῇ παρολκῇ τοῦ ἐπιτελεῖν τὸ γαῦρον ἐπιφαίνειν τοῦ ἀνυπάρκτου ἤθους.

C

P. 207. *βρένθιον* κ. τ. λ. Βρένθιον ἀπό τινος ἄνθους ἡδέος· μετάλλιον ἀπό τινος Μετάλλου, οὕτω καλουμένου, ὃς καὶ εὗρεν· πλαγγώνιον ἀπὸ Πλαγγῶνος τῆς ἐφευρηκυίας.

βάκκαρι (in cod. βάκκαριν)· εἶδος μύρου βαρβαρικοῦ.

P. 209. *πολλοῦ τοίνυν* κ. τ. λ. Πῶς ἐχρήσατο τῷ πολλοῦ δεῖ; Ἀντὶ γὰρ τοῦ μάλιστα, οἱονεὶ μάλιστα γὰρ δεῖ.

P. 213. *στέφ. μὲν γυν.* Ἀλλὰ καὶ ἀνδρὸς τὴν γυναῖκα· γυνὴ γὰρ ἀνδρεία, στέφανος τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς, ἡ Γραφὴ λέγει.

ἀμεριμν. ὁ στέφ. Οἶμαι καὶ τοῖς γαμοῦσι καὶ τοῖς ἀθλοῦσι ἀμεριμνίας δίδοσθαι τὸν στέφανον σύμβολον, τοῖς μὲν ἀφροδισίου φροντίδος, τοῖς δὲ καμάτων καὶ πόνων γυμναστικῶν.

P. 216. *γαυνάκας* (sic)· εἶδος παχέος ὑποστρώματος, ὅ τινες καὶ καυνάκας φασὶν, ἐγκειμένου τοῦ νάκους τῷ ὀνόματι, ἵν' ᾖ γηνάκας, τὸ ὑπὸ γῇ διὰ παχύτητα ἐπιστρωννύμενον· τὴν τύλην λέγει.

D

P. 219. *παλιγγενεσίου οἰκονομίας* κ. τ. λ. Οἱονεὶ τὸ νομίζειν οὐ διὰ ἀσέλγειαν τὰς θυγατέρας τῷ πατρὶ ἐπιμανῆναι, ἀλλὰ διὰ ἀπόγνωσιν ἀνδρὸς ἑτέρου, ἐπεὶ ἑωράκεισαν πυρποληθεῖσαν τὴν πόλιν, καὶ ὡς οὐκ ἐνὸν ἔτι ἀνδρὶ χρήσασθαι πρὸς τεκνογονίαν, πάντων ἄρδην ἀποτεφρωθέντων, εἰ μὴ τῷ πατρὶ, δι' οὗ ἡ τοῦ γένους τοῦ ἀνθρωπίνου διαδοχὴ διατηρηθείη· οὐκ ἀσελγείας οὖν ἕνεκεν ἡ πρὸς τὸν πατέρα διὰ τοῦ οἴνου τῆς ἀταμιεύτου ἐπιδόσεως πρὸς συνουσίας ἐπίῤῥωσις ὄρεξιν, ἀλλὰ τεκνογονίας ἔφεσις.

ἄλυες δὲ κ. τ. λ. ἄλυες οἱονεὶ ἐκλύσεις καὶ πρὸς τὸ δέον ἀπροσεξίαι.

P. 221. *ἀφόδευσιν*· τὸ τὴν κόπρον ἀποχετεῦον μέρος.

παιδεραστίας κ. τ. λ. ἐπιτευκτικώτερον οἶμαι συμβολικῆς ἐμφανείας τὸ διὰ τὴν δειλίαν ἀπαγορεῦσαι τὴν τοῦ λαγὼ ἐδωδὴν, ἐπεὶ κατάφοβον τὸ ζῶον· μὴ χρῆναι τὸν εἰς Θεοῦ καταλεγέντα παράταξιν εὐπτόητον εἶναι, καὶ τοῖς τυχοῦσι τῶν ἐπερχομένων ἐκδειματούμενον.

παταγητικός· οἱονεὶ καταπεπτωκὼς τὴν λιγυφωνίαν.

P. 222. *αἱ τεγάρ θήλ.* οὐκ ἀλλήλας βαίνουσαι δηλαδὴ, ἀλλὰ τοῖς ἀνδράσιν οὕτω παρέχουσαι ἑαυτάς· οὕτως Ἀναστάσιος ἐν τῷ εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Ἐξηγητικῷ.

P. 223. *πειρᾷν*· οὐ πειρᾷν, ἀλλὰ περᾷν, ἀφ' οὗ καὶ τὸ περαίνειν· ἐμφαντικώτερον γὰρ τὸ περᾷν τοῦ πειρᾷν πρὸς τὸ τῆς λαγνείας αἰσχρόν.

P. 225. *μεμυκ. τῷ στόματι*· εἰς ἀπόδειξιν σωφροσύνης τοῦτο ταῖς κυούσαις.

περὶ τὴν παιδοπ. κ. τ. λ. ταύτῃ φασὶ καὶ τὰς τῶν γυναικῶν ἀνδρομανεῖς τῷ συνεχεῖ τῆς παιδοποιίας σωφρονέστερον διατίθεσθαι, ἀμβλυνομένης τῆς ἐπιθυμίας τῷ κατακόπῳ τῆς φύσεως, ὅσον ἐκ τῶν τοκετῶν πέφυκε γίγνεσθαι.

P. 226. *ἐπίτασιν τῆς ὁμιλίας*· οὐ περὶ τοῦ νομίμου γάμου λέγει, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀφέτου καὶ πορνικῆς ὁμιλίας· ὃ γὰρ νόμιμον θραύει τῷ συνοικεῖν τῆς ἐπιθυμίας τὸν οἶστρον, καὶ ταύτῃ σωφρονεῖν κατεπείγει· τὸ γὰρ εἰς ἐξουσίαν προκείμενον ἀργὴν δείκνυσι τὴν ἐπιθυμίαν καὶ νωθεστέραν τὴν μεταχείρισιν εἰς ἀπόλαυσιν.

P. 227. *ἀστεῖος οὖν μάλα* κ. τ. λ. Πλάτωνος ἐκ τοῦ πρώτου τῆς Πολιτείας.

P. 228. *εὖ γοῦν τις εἰρ.* Ἐπίκουρος οὗτος ἐν τῷ ἐπιγεγραμμένῳ Κύριε (sic) δόξαι, ἤτοι Ἐπικούρου φωναὶ ταῦτα καὶ ἕτερα λέγει τοιαῦτα.

P. 229. *γυνὴ μισθία ἴση σιάλῳ*· καὶ Σολομῶν· Τιμὴ πόρνης, ὅση (31) καὶ ἑνὸς ἄρτου.

ὁ ἑταιριζόμενος αὐτόν· ὁ καταχόρως χρώμενος τῇ ἑαυτοῦ γαμετῇ· εἰ οὖν τὸ καταχόρως χρᾶσθαι μοιχεύειν ἐστὶν, τί ἂν εἴη τὸ πρὸς πολλὰς καὶ κατὰ ταυτὸν τὸ ἀσελγὲς ἐπιδείκνυσθαι; οὐκ οἶμαι τυγχάνειν ὀνόματα κακίας. Διά τοι τοῦτο οὐ τῶν πάνυ κατεγνωσμένων τῷ μὴ τέλεον σωφρονοῦντι, νομίμῳ χρῆσθαι γυναικὶ, ἑνὶ περιείργοντι προσώπῳ τὸ τῆς ἐπιθυμίας ἀνύποιστον.

P. 230. *μὴ δὴ ἅμα* κ. τ. λ. Ἡροδότου τοῦτο· Ἅμα δὲ κιθῶνι ἐκδυομένῳ ἀποδύεται καὶ τὴν αἰδῶ γυνή.

P. 231. *ἐπιτέτραπται τῷ γήμ.* συμφώνως τοῦτο τῷ τοῦ θείου Παύλου· Βούλομαι νέας χήρας γαμεῖν, οἰκοδεσποτεῖν.

P. 233. *κρώβυλον*· τούτου μέμνηται τοῦ κρωβύλου καὶ Θουκυδίδης ἐν προοιμίοις τοῦ α' Πελοποννησιακῶν· ἐμπλοκῆς δὲ εἶδος ὁ κρώβυλος ἀπ' ἄκρων τριχῶν τοὺς πλοκάμους πρὸς κορυφὴν ἀνατείνων· εἶτα εἰς ὀξὺ ταύτας συνάγων χρυσῷ τέττιγι τετρημένῳ τὰς τρίχας ἐσφηκοῦτο, πρὸς τὸ συνεχομένας μὴ πάλιν διαῤῥεῖν πρὸς τὸ κάτω.

P. 234. *ὅρα μὴ οὐκ ἄλλη* κ. τ. λ. παρὸ εἴρηται τό·

Ἄλλος γυναικὸς κόσμος, ἄλλος ἀῤῥένων.

κρύπτειν ὄμματα· τοῦτο μεταπεποίηται ἀπὸ τοῦ τραγικοῦ· ἐκεῖ γὰρ οὕτως εἴρηται· ἡ δὲ καὶ πεσοῦσα πολλὴν πρόνοιαν παρέσχεν κοσμίως πεσεῖν,

Κρύπτουσ' ἃ κρύπτειν ὄμματ' ἀῤῥένων χρεών.

P. 235. *ἡ Ἀποκαλ.* ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις τοῦ θεολόγου.

Σαρδηνιακόν· τὸ Βένετον λεγόμενον.

μυροβ. μυροβαφῆ τοῦτον λέγει διὰ τὸ ἐκ χρόκου μολύνεσθαι· ἔστι δὲ ὕφασμα λεπτόν τε καὶ ἀραιόστημον.

P. 236. *ἱματισμῷ διαχρ.* Ἀρέθα· οὐ περὶ ἱματικοῦ κόσμου βούλεται λέγεσθαι ταῦτα, ἀλλὰ περὶ τοῦ τῇ ψυχῇ περιπεφυκότος ἐξ ἀρετῶν κόσμου· καὶ ὅτι τοῦτο, δῆλον ἀφ' ὧν φησι· Πᾶσα ἡ δόξα τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως ἔσωθεν· καίτοι τοῦ ἔξωθεν καὶ ὁρωμένου ἱματισμοῦ τὴν δόξαν ἐπισυρομένου, οὐ τοῦ ἐντός τε καὶ τῇ τῶν ἔξω ἐπιβολῇ ἀδηλουμένου· ἐντεῦθεν καὶ

(31) Schinas legit ἴση.

τοῖς χρυσοῖς κροσσωτοῖς φησι τοῦτον διάδηλον γίνεσθαι, τί τοῦτο λέγων, εἰ μὴ τὴν ἔκφανσιν τούτων, ὅτε δὴ καὶ γένοιτο, τιμαλφέστατον ἅτε χρυσὸν χρηματίζειν, τὴν ἔκφανσιν διὰ τοῦ κροσσοῦ παριστῶν· ἀκροτελεύτιον γὰρ ὁ κροσσός. A

P. 237. *ἐξανθιστέον*· ἀλλ' οὐ τὸ μόνιμον μεταδιώκουσαι τοῦτο δρῶσιν, ἀλλὰ τὸ λαμπρὸν καὶ ἐπαγωγὸν καὶ πρὸς ἀλαζονείαν ἀποκλῖνον καὶ τέρψιν.

ξυστίδας καὶ τὰς ἐφαπτ. ἡ μὲν ξυστὶς ἱμάτιον λαμπρὸν, λεπτὸν πάνυ, παρὸ καὶ ξυστὶς εἴρηται παρὰ τὸ οἱονεὶ ἐξέσθαι τῇ λεπτότητι· ἡ δὲ ἐφαπτὶς ταὐτὸ μὲν τῇ χλαίνῃ (περιβλήματα γὰρ ἄμφω μανδυώδη ἐπὶ τοῖς ἱματίοις ἀναβαλλόμενα), πολυτελεστέρα μέντοι ἡ ἐφαπτὶς τῆς χλαίνης.

παρεμέτρει· ἀντὶ παρεῖχεν· οἱονεὶ σύμμετρον τὴν χρείαν παρέχουσαν.

P. 238. *σύρειν τὰς ἐσθῆτας* κ. τ. λ. ὡς οἱ μεμηνότες νῦν Νικολαῖται, αὐτὸν τὸν κακοδαίμονα καθηγεμόνα μιμούμενοι.

κἂν τὸν ποδήρη τις κ. τ. λ. τὸν ἱερατικόν φησι τὸν τοῦ νόμου· ἀλλ' ὁ μὲν σύμβολον ἦν μυστικόν· ἐδήλου γὰρ, οἶμαι, μηδὲν συμφανὲς εἶναι τοῖς βεβήλοις τῶν τῷ Θείῳ ὑπ' αὐτῶν ὀργιαζομένων χρεὼν, εἴ γε οἱ πόδες διέξοδον αἰνίττονται πράξεως· καθὸ καὶ Δαυῒδ ἐπιτηρεῖσθαι ἤτοι φυλάττεσθαι τὴν πτέρναν ὑπὸ τῶν πονηρῶν παροίκων φησὶν, Αὐτοὶ, φάσκων, τὴν πτέρναν μου φυλάξουσι καὶ ἀλλαχοῦ τὴν ἀνομίαν πεφοβῆσθαι τῆς πτέρνης ἐν τῇ πονηρᾷ ἡμέρᾳ ὁ αὐτὸς ἐποικτιζόμενος. B

τὰς Λακαίνας φασὶ κ. τ. λ. ἃς καὶ φανομηρίδας ἔλεγον παρὰ τὸ φαίνειν τοὺς μηρούς· ἕτεροι δέ φασι, μὴ ἐπιγουνίδας ἔχειν ταύτας στολὰς, ἀλλὰ ποδήρεις μὲν, ἀῤῥάφους δὲ τὰ παρ' ἑκάτερα, ὡς βαδιζουσῶν διαστέλλεσθαι τὸ ἱμάτιον κατὰ τοὺς μηροὺς καὶ φαίνεσθαι παρέχειν αὐτούς.

οὐ δημόσιος· εἶπε γάρ τις τοῦτο τὸν πῆχυν θεασάμενος Λακεδαιμονίας γυναικὸς καὶ ἀντήκουσε τὸ, Ἀλλ' οὐ δημόσιος· ἐπεὶ καὶ ἀχειριδώτους ἐφόρουν χιτῶνας, ὥστε φαίνεσθαι ἄνωθεν ἀπὸ τῶν ὤμων βραχίονα καὶ καρπὸν, καὶ τοῦτο δῆλον ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων ἀγαλμάτων καὶ τῶν εἰκόνων τῶν γυναικείων· ἐλέγοντο δὲ αἱ ταύτῃ χρώμεναι τῇ στολῇ τῇ ἀχειριδώτῳ δωρίζειν, ἐπεὶ καὶ Δωριεῖς οἱ Λάκωνες· ὥσπερ ἀπ' ἐναντίας αἱ χειριδωτοῖς χρώμεναι ἰωνίζειν· ἦσαν δὲ αὗται αἱ Ἀθηναίων γυναῖκες· Ἴωνες γὰρ Ἀθηναῖοι πρὸ τοῦ τὴν Ἰωνίαν ἀποικίσαι ἐκαλοῦντο· ἐποίουν δὲ τοῦτο, Λακεδαιμόνιοι μὲν, καὶ τὰς γυναῖκας ἀνδρίζοντες, Ἀθηναῖοι δὲ, ἐκθηλύνοντες. C

ἐπεσκ. ἐπεσκιάσθαι καλῶς εἶπεν· κεχαλασμένῳ γὰρ τῷ κεκρυφάλῳ ἐπισκιάζουσι τὸ πρόσωπον, ὡς μὴ προχείρως ὁρᾶσθαι καὶ ἀνεμποδίστως βαδίζειν ἢ ὁτιοῦν ἄλλο πράττειν, ἃ κατακεκαλυμμένου (32) τοῦ προσώπου οὐκ ἔστι ποιεῖν.

ἐπὶ τὸ πρόσ. ἀπὸ τραχήλου γὰρ μέχρι ποδῶν αἱ παλαιαὶ γυναῖκες τὴν πορφύραν τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσι τῶν ἱματίων ἐνύφαινον ἅτε ταινίαν (ὃ νῦν ἔστιν ἰδεῖν ἐπὶ τῶν λεγομένων καμισίων τῶν κουβικουλαρίων), ὥστε ὁ τὴν πορφύραν σπεύδων ἰδεῖν τοῦ γυναικείου ἱματίου, ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῆς φορούσης τὰς ὄψεις ἀπήρειδεν. D

P. 240. *ἀλειπτῷ*· τῷ βεβαμμένῳ· ἀλείφεται γὰρ τὰ βαπτόμενα τῶν ὑποδημάτων.

βλαύταις· ξύλινα ὑποδήματα σανδαλοειδῆ.

P. 241. *πελίους*· πελιὸν (33) χρῶμα λέγεται τὸ μὴ ἄγαν λευκόν· τοιοῦτοι δὲ οἱ σαρδόνυχοι καλούμενοι λίθοι, οἵ γε φυσικοί· οὐ γὰρ ἄγαν ἔχουσι λαμπρὸν τὸ λευκὸν, εἰ μή που οἱ τεχνητοὶ, εἰ βούλει δὲ καὶ οἱ σάπφειροι· καὶ γὰρ κἀκεῖνοι πρὸς τῷ λευκῷ μετὰ τοῦ φαιοῦ εἰσι· χλωροὶ δὲ λίθοι πολλοὶ, οἵ τε ἰάσπιδες καὶ οἱ σμάραγδοι καὶ ἄλλοι πολλοί· τῆς δ' ἀπεξενωμένης θαλάττης ἐκβράσματα οἱ λεγόμενοι μάργαροι· ἐκ γὰρ τοῦ Περσικοῦ κόλπου τῶν ὀστρείων (34) εἰσίν· ἐκ ψυγμάτων δὲ γῆς πάντες οἱ λίθοι οἱ τίμιοι, οἵ τε γὰρ λυχνῖται τοιοῦτοι καὶ οἱ ἄνθρακες καὶ οἱ ἀμέθυσοι· πρὸς τούτοις καὶ οἱ βηρύλλιοί τε καὶ σμάραγδοι καὶ ὑάκινθοι καὶ πάντες σχεδόν· οἵ γε μὴν τόπαζοι, εἴ τι χρὴ πείθεσθαι Ἀγαθαρχίδῃ τῷ τὰ περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς ἱστορήσαντι θαλάσσης, μέσον ἀνευρίσκονται τῶν παραλίων ταύτῃ πετρῶν.

περιστ. περιστέγει ἀντὶ τοῦ περικαλύπτει, περιέχει.

P. 242. *ἐκδεχόμεθα*· οἱονεὶ ὑπολαμβάνομεν, νοοῦμεν.

αἱ δέ· τοῦτο τῷ ἄνω ἀποδοτέον τῷ οὐκ αἰσχύνονται, ἵν' ᾖ· καὶ οὐκ αἰσχύνονται μὴ συνιεῖσαι πνευματικῶς ἤτουν συμβολικῶς εἰρημένα· τὴν κτίσιν, τὰς πύλας, τοὺς λίθους, τὰς χρόας τῶν λίθων.

προφερόμεναι· ὡς ταῦτα δῆθεν τῶν γυναικῶν προφερουσῶν. — Τὸ ἑξῆς οὕτως· ὅλαι περικεχήνασι τὸν θαυμάσιον λογισμὸν προφερόμεναι· ὅν φησι καὶ ὁ Θεὸς ἔδειξε τίμιον τῆς κτιζομένης πόλεως κόσμον, ὃς καὶ πάρεστί μοι· διὰ τί μὴ τρυφήσω;

P. 258. *Ναρκίσσῳ*· φασὶ Νάρκισσον τοῦτον παῖδα γενέσθαι διαφέροντα κάλλει τῶν ἡλικιωτῶν· τοῦτον αἰσθόμενον τοῦ ἑαυτοῦ κάλλους ἔρωτι ἁλῶναι αὐτὸν ἑαυτοῦ· ἵνα δή τι τὸν πόθον ἀναπληροῖ, πηγαῖς ἑαυτὸν καὶ φρέασιν ἐφεδράζειν, ὡς ἂν ἔχοι ἀποῤῥέον τοῖς ὕδασιν εἴδωλον ἑαυτοῦ καθορῶν, τὸν παράλογον ἔρωτα θεραπεύειν· ὁ δὲ τοῖς τοιούτοις θεάμασι προσκείμενος λιπαρώτερον λανθάνει γε πρὸς φρέατι ὀλισθήσας ὕδατος πλήρει, καὶ οὕτω τυχὼν ὧν ἠπείγετο λαβεῖν ἀπώλεσε τὴν ζωήν.

P. 259. *σαφέστατα* κ. τ. λ. προσφόρως ἐξελάβετο τοῦτο, κἂν οὐχ οὕτως ἔχῃ τὸ ἀκριβές.

P. 261. *μαστ. τρ.* μαστίχην τρώγοντες, μασώμενοι μαστίχην, δῆθεν τοῦ ἀποκαθαίρειν τὸν ῥύπον τῶν ὀδόντων.

μετωποσκόπους· τοὺς φυσιογνώμονας λέγει.

P. 262. *οὐ γὰρ δεινὸν* κ. τ. λ. τῷ διπλασιασμῷ τὴν ἀγανάκτησιν ἐπιστώσατο ὅσης τοιοῦτό τι παριστῶν οὐ δεινὸν, οὐ δεινὸν ἄνδρα γέροντα ὄντα, τὸ εἶναι βούλεσθαι ἐπὶ δόκησιν ἐκφέρειν.

P. 263. *κάλλεσιν* (in cod. κόλλεσιν)· κόλλεον γὰρ τὸ ὑπὲρ κεφαλῆς κτενοειδὲς ἐρυθρὸν σαρκίον τῶν ἀλεκτρυόνων.

ἐκτιλτέον· τί τοῦτο φὴς, μακάριε Κλήμης, μὴ κείρεσθαι μηδὲ ξυρεῖσθαι τοὺς ἄνδρας; καὶ μὴν ὁ Παῦλος γυναιξὶ μὲν αἰσχρὸν τοῦτο προσεῖπεν, ἀνδράσι δὲ οὔ· εἰ δὲ οὐκ αἰσχρὸν, οὐδὲ κωλυτέον. Τίς οὖν ἡ ἄκαιρος αὕτη καὶ πολυπράγμων ἐθελακρίβεια, ἥτις καλὴ μὲν, ἀλλὰ τοῖς πάνυ τὸν βίον ἐκδεδρακόσιν, οὐ μέντοι καὶ τοῖς πολιτεύειν ἐπανῃρημένοις Χριστιανοῖς; σὺ δὲ μηδὲν τούτων διαστειλάμενος ἀπαξάπαντας τούτοις ὑπάγεις Χριστιανούς· ἀδικοδοξοῦντος ὁ τρόπος.

P. 264. *λορδουμένους*· οἱονεὶ τὰ ὀπίσθια τῶν ψυῶν συνιζάνοντας, τὰ στήθη προεξανιστᾶν προπετῶς· τοιοῦτο γὰρ ὁ λορδὸς σημαίνειν βούλεται, ἀντίθετος ὢν τῷ κυρτῷ, ὃν ἡ συνήθεια στηθόκυρτον οἶδε καλεῖν.

εἰς ὕβριν ἠδ. ἔοικεν ὁ σοφὸς οὗτος διδάσκαλος διὰ τὴν τοσαύτην τῆς ὕβρεως ὑπερβολὴν, ἐπὶ τὸ πάντῃ σκληρότατον τὴν διδασκαλίαν προενεγκεῖν, ἀπ' ἐναντίας χωρῶν τῶν ἐκδεδιῃτημένων τούτων ἐθῶν τε καὶ παμμιάρων, ὡς ἂν τῶν πληκτικῶς ταῖς ἑαυτῶν ἀκοαῖς ὑποβαλόντων τοὺς λόγους βουλομένων πείθεσθαι τῷ διδασκάλῳ· εἶτα τοῦ ἄκρου ἀποστοχούντων, ἢ πρὸς τὸ μέσον αὐτοῖς συνενέγκοι κατευστοχία.

ἀνδρίζονται κ. τ. λ. τὰς μιαρὰς τριβάδας λέγει, ἃς καὶ ἑταιριστρείας (35) καὶ Λεσβίας καλοῦσι.

P. 266. *Οὐ γὰρ θέμις ἐκτῖλαι*· καὶ μὴν ἀρτίως οἱ Ῥωμαίων ἱερεῖς, ὥς τι τῶν ἐξαιρέτων ἀποξυροῦνται τὸ γένειον.

P. 269. *Ἀγύρταις καὶ μητραγ.* ἀγύρται μὲν οἱ ἔργον ποιούμενοι τὸ τὰς ἀγυιὰς περινοστεῖν φλυαρίας τε συνείρειν· μητραγύρται δὲ οἱ τῇ μητρὶ τῶν θεῶν, τῇ Ῥέᾳ, ἀνακείμενοι γοητειῶν εἰσηγηταὶ καὶ

(32) Fortasse ἐκκαλυμ. vel ἀποκεκ. SCHINAS

(33) Cod. πέλιον. Scribendum est πελίον vel πελιόν. IDEM.

(34) Cod. ὀστρίων.

(35) Lege ἑταιριστρίας. SCHINAS

φίλτρων δῆθεν συσκευασταὶ, οὓς καὶ Γάλλους καλοῦσιν, ἀποκόπους ὄντας τῶν γεννητικῶν μορίων καὶ πρὸς τὰ αἰσχήμονα πάθη ἑτοιμοτάτους.

P. 270. *Τὴν δὲ ἀγνείαν·* δοκῶ μοι τοῦτο ὑπερβολὴν ἐμφαίνειν αἰσχρότητος, ἣν καὶ ὁ μακάριος ἀπόστολος Παῦλος ὑπέφηνεν διὰ τοῦ εἰρηκέναι· Αἵ τε θήλειαι αὐτῶν μετήλλαξαν τὴν φυσικὴν χρῆσιν εἰς τὴν παρὰ φύσιν, προφάσει τοῦ ἀνέπαφοι εἶναι ἀνδρείων μορίων κατὰ τὴν τοῦ θήλεος χρῆσιν, ἀγνείας δήπουθεν χάριν.

P. 271. *Μελιταῖον·* Μελιταῖον κυνίδιον, μικρὸν, ὃ ναννούδιον (36) καλοῦσι κατὰ στέρησιν τοῦ ἄνω ἰέναι· (ἔστι γὰρ ὑποκοριστικὸν τοῦ νάννος)· νάννον δὲ τὸν μικρόν φασιν ἄνθρωπον· Μελιταῖον δὲ λέγεται, ὅτι ἀπὸ Μελίτης ἐστὶ τῆς νήσου, ἣ ἐστιν ἐν τῷ Τυῤῥηνικῷ πελάγει.

P. 272. *Ἐσχαρίδες·* ἃς νῦν ἀρούλας καλοῦσιν· ἐπιτευκτικώτερον δὲ, τὰ κατζία οὕτω νῦν καλούμενα λέγειν.

P. 273. *Ἀποδυσάμεναι* κ. τ. λ. Ἡροδότου τοῦτο ἐπὶ τῆς Κανδαύλου γυναικός.

P. 274. *Κινύρα·* Κυπρίων βασιλεὺς ὑπερβάλλων πλούτῳ· οὗτος ἱστορεῖται κατὰ χόλον Ἀφροδίτης βιασθῆναι τῆς αὐτοῦ θυγατρὸς Μύῤῥας, ἐξ ἧς Ἄδωνις.

ἀπειροκαλίας· τοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ ἀπείρως ἔχοντος τοῦ ἀγαθοῦ εἴρηται καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερβάλλοντος τῷ καλῷ· πλεονάζει δὲ ἡ τοῦ προτέρου χρῆσις.

P. 272. *Ὑπὸ τὴν βάμνον·* ἀρχεύθου ἡ Γραφὴ λέγει, καὶ ὀλυρίτην ἄρτον· ὄλυρα δέ ἐστιν ὃ οἱ πολλοὶ β.μιον (37) καλοῦσιν.

ἐγκρυφίας· ὁ ὑπὸ τῇ σποδῷ ὀπτώμενος ἄρτος ἐγκρυφίας εἴρηται παρὰ τὸ τῇ σποδῷ κρυπτόμενος ὀπτᾶσθαι.

P. 277. *ὁμολογεῖ γὰρ ἡ Γραφὴ* κ. τ. λ. καὶ πῶς ἀλλαχοῦ οὐκ ὠφελήσει, φησὶν, ὑπάρχοντα ἐν ἡμέρᾳ κακῇ;

(36) Cod. νανούδιον et νάνος.
(37) Fortasse βάμιον

A *βδαλλομένους·* βδάλλειν τὸ ἀμέλγειν παρὰ τὸ βίᾳ ἐκθλιβόμενον ἀλδίσκειν (38) τὸ γάλα.

ἀναγνώτω· ἀναγνώτω καὶ τό· Οὐ λιμοκτονήσει Κύριος ψυχὴν δικαίου, καὶ γνώτω ὡς οὐ περὶ αἰσθητῶν ἄρτων ὁ λόγος οὗτος.

P. 278. *κεῖνος μὲν πανάρ.* εὐφυέστατα τὸ Ἡσιόδειον παρῴδησεν.

P. 283. *φαινίνδα* (39) *παιδιάν·* παιδιὰ ἡ φαινίνδα τοιαύτη· σφαῖραν κρατῶν τις τῶν παιζόντων παίδων, εἶτα ἑτέρῳ προδεικνὺς ταύτην, ἑτέρῳ αὐτὴν ἐπέπεμπεν. Ὠνόμασται δὲ ἢ ἀπὸ Φαινίνδου τοῦ πρώτου εἰπόντος ἢ ἀπὸ τοῦ φενακίζειν, ὅ ἐστιν ἀπατᾷν, καὶ γὰρ ἠπάτα ὁ ἑτέρῳ μὲν δείξας, ἑτέρῳ δὲ ἐπιδούς.

ἀγρόνδε· ἀντὶ τοῦ εἰς ἀγρόν.

P. 284. *τὸ γεγωνόν·* τὸ μεγαλοφώνως καὶ τορῶς· γεγωνὸν γὰρ λέγεται τὸ μέγα φθέγμα.

P. 289. *γεγυμνωμένους·* in marg. ἐγγεγλυμμένους.

B *τῇ παλινῳδίᾳ·* οὐ πάνυ κυρίως τὸ τῆς παλινῳδίας ἐπὶ τοῦ σχήματος τῆς ἀναδιπλώσεως ἔταξεν.

P. 295. *κλαδαρόν·* κεκλασμένον καὶ ἔκλυτον καὶ τὸ ἐπαγωγὸν σοφιζόμενον.—Κλαδαρὸν ἀντὶ τοῦ διακύπτουσαι δῆθεν τοῦ μὴ βλέπειν ὑποπτευθῆναι, κλέπτουσαι δὲ τὸ ὁρᾷν τῇ προσποιητῷ ταύτῃ γνώμῃ.

P. 296. *οἷα γὰρ δέσποινα* κ. τ. λ. in marg. οἵαπερ ἡ δέσποινα, τοία χ᾽ ἡ κύων.

P. 297. *δεισαλέαις·* δεῖσα καὶ τὴν ὑγρασίαν καὶ τὴν ῥυπώδη σύστασιν ὑγρὰν σημαίνει.

P. 308. *τὸ Πνεῦμα μὴ* κ. τ. λ. ἤτοι τὴν πρὸς τὰ σπουδαῖα θερμότητα μὴ διὰ ῥαθυμίας ἀποσπεύδειν ἢ τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ δοθεῖσαν ἡμῖν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος μὴ διὰ μοχθηρίας βίου διώκειν, ἤτοι συμπνίγειν καὶ ἐναποσβεννύειν, ταῖς μιαραῖς ἀντιπνοίαις τῶν ἔργων ἡμῶν τὴν φωτιστικὴν αὐτοῦ φλόγα κατασβοῦντας.

(38) Melius ἀλδήσκειν.
(39) Cod. φενίνδα.

DOMNI

NICOLAI LE NOURRY

PRESBYTERI

ET MONACHI ORDINIS S. BENEDICTI E CONGREGATIONE S. MAURI

DISSERTATIONES

DE

OMNIBUS CLEMENTIS ALEXANDRINI OPERIBUS

(*Apparatus ad Bibliothecam maximam Patrum*, t. I, lib. III.)

—

ADMONITIO.

—

I. *Quamvis inter editas tertio Ecclesiæ sæculo veterum Patrum lucubrationes primus in Bibliotheca Lugdunensi locus omnibus Clementis Alexandrini libris datus fuerit; nos tamen quibusdam non minimi certe ponderis rationibus adducti, de iis post alias eorumdem Patrum commentationes, secundo sæculo divulgatas, disputandum esse censuimus. Persuasum siquidem omnino habemus omnia, quæ ad nos pervenerunt, præcipua Clementis opera,* Admonitionem ad Græcos, *tres* Pædagogi, *et septem* Stromatum *libros, ab eo, uti postea demonstrabitur, sub finem hujusce secundi Ecclesiæ sæculi scripta, et publicam emissa fuisse in lucem. Quapropter cum Lugdunensi Patrum Bibliothecæ præfecti illos loco suo præpostere moverint, æquum idcirco non duximus eorum vestigiis, quibus aliqui in errorem induci possent, nobis esse insistendum.*

Deinde vero nullus est qui nesciat quam varia et multiplici cum sacra tum profana eruditione et doctrina referti sint hi, atque in primis Stromatum *libri, quanta in eis ubique occurrant difficultatum repagula, quam frequentes salebræ, quot loca explicatu difficillima, a doctissimis compluribus viris tentata, nulli hactenus pervia, et a nemine complanata, quam sæpe etiam Hervetus, tametsi varia eruditione satis instructus, in longissimis horumce Operum commentariis plura sibi penitus incomperta, atque in iis quantalibet cura et diligentia investigandis oleum et operam prorsus perdidisse fateatur. Ut igitur ea pro virili parte nostra explicare, ut offusam plerumque de industria textui Græco obscuritatem removere, ut reconditos, et quos paganis ipsemet auctor occultare voluit, illius sensus patefacere, ut sacra et profana ejus documenta clarius exponere, aut aliorum auctoritate et testimoniis confirmare tentaremus, plurimis sane verbis opus fuit. Nobis itaque etiam invitis et reluctantibus, crevit voluminis hujus, et tertii dissertationum nostrarum libri moles, nec ei amplius alias adjicere potuimus, quas in tertii Ecclesiæ sæculi Patrum scripta publici juris propediem, Deo dante facturi sumus.*

Necesse porro non est has erudito benignoque lectori excusare, cæteris paulo prolixiores, nostras dissertationes. In iis enimvero ut more solito longiores essemus, duæ potissimum rationes coegerunt. Et primo quidem maximæ et summæ, quæ in his Clementis nostri libris passim, uti diximus, occurrunt difficultates a nobis explicandæ. Ad hæc vero iisdem hisce ex libris cum plurima alii postmodum scriptores hauserint, nullus procul dubio negabit harumce difficultatum enodatione præviam obscuris ac tenebricosis illorum locis facem præferri. Quamobrem nostra hæc, quæ non omnibus forsitan longior videbitur, oratio nos sicut in dissertationibus istis clariores, ita in subsequentibus breviores efficiet.

Nemo tamen eo nos temeritatis devenisse arbitretur, ut salebrosa quæque Clementis nostri loca complanasse, aut ubique et in omnibus scopum revera attigisse credamus. Nostræ siquidem infirmitatis magis conscii sumus, quam ut in mentem nobis unquam venire potuerit nos id fuisse assecutos, quod eruditissimi quidam homines ab ullo, nisi post diuturnum longioris vitæ tempus, in evolvendis veterum quorumlibet scriptorum lucubrationibus diligenter exactum, vix unquam fieri posse confitentur.

Non aliud itaque in his dissertationibus scribendis consilium propositumque nobis fuit, quam ut obscura Clementis scripta, ac potissimum Admonitio ad Græcos, *et* Stromatum *libri minori cum tædio, majorique cum fructu legi possint, atque iis viam muniamus, qui vel in perfecta illorum explicatione, vel ab omnibus jam diu desiderata nova eorumdem editione adornanda laborem impendere voluerint.*

DISSERTATIO PRIMA.

DE COHORTATIONE AD GENTES ET DE TRIBUS PÆDAGOGI LIBRIS (1)

CAPUT PRIMUM

De Protreptico seu Cohortatione ad gentes.

—

2 ARTICULUS PRIMUS.

Analysis hujus libri.

Librum hunc ab iis Clemens orditur fabulis [1], quibus pagani fallacissime prædicabant Amphionem, Arionem et Orpheum suo cantu arbores et saxa loco movisse, feras delinivisse, atque Eunomum citharæ suæ chordam, quæ defecerat, ad cicadæ vocem miro plane modo perfectissime accommodasse. Hæc autem delirantium poetarum commenta, quemadmodum absurda Bacchi mysteria, in ipsis Helicone Cithæroneque, jamjam obsoletis montibus, ita includenda esse docet, ut divinus cantor, solus Dei Filius, æternum Patris Verbum, ab omnibus deinceps audiatur. Non enim ille, cum homo factus est, Terpandri Capitonisve, aut aliorum, quibus homines primum in idololatriam aliaque crimina traducti sunt, molles effeminatosque musicorum modos cecinit; sed canticum novum, quo ferina saxeaque hominum corda [2] cœlesti suo cantu mollita, a servitute ad libertatem, ab impietate ad pietatem, a morte reduxit ad vitam. Divinum autem illud idem Verbum, ipso Lucifero antiquius, supremoque suo Patri coæternum, antequam ex Davide, qui spiritalibus canticis ab idolorum cultu avocabat homines, dæmonesque fugabat, humanam carnem assumpsisset, eadem cœlesti harmonia mundum condidit [3], ipsumque hominem ad Dei imaginem fabricatus est. Quamobrem etiamsi vetus paganorum error, novaque videretur Christianorum veritas, hos tamen, utpote qui in Verbo semper fuerint, illis omnibus, atque iis etiam Phrygibus et Arcadibus, qui falsam antiquitatem suam venditabant, longe vetustiores esse scriptor noster luculentissime demonstrat. At postquam diabolus [4], inquit ille, serpentis astutia Adamum, aliosque deinde homines a summa integritate et sanctimonia in idololatriam sceleraque omnia præcipitasset; idem Filius Dei, eorum semper misertus, illos primum per prophetas, ac postea ipse homo factus, per semetipsum ad verum Dei cultum, veramque religionem revocare non destitit, docuitque « quanam ratione homo efficiatur Deus. » Ex quibus Clemens concludit rejiciendas esse omnes paganorum consuetudines, solum Christum audiendum, ipsique morem, nulla plane interposita mora, ab omnibus gerendum.

Quod quidem ut paganis efficacius persuadeat, quam absurdi nefandique sint eorum cultus, demonstrandum aggreditur [5]. Primum autem quæ apud eos majore in pretio erant, vana petit, concutitque falsorum deorum oracula. Hæc vero quæ præstigiis plena, jam tum pleraque desierant, nimirum lebetem Thesprotæum, tripodem Cirrhæum, æs Dodoneum, Gerandryon, fontem Castalium, et Colophoneum; imo et Apollinem Clarium,
A Pythium, Didymæum et Amphiaraum, atque Amphilochum, et cætera divinationum divinantiumque genera, augures, aruspices, aleuromantes, crithomantes, ventriloquos, adyta Ægyptiorum, Etruscorum necromantiam, necnon capras ac cervos, aliaque insana infidelium hominum portenta proscribenda, æternaque oblivione delenda esse docet.

Deinde [6] ad turpia, obscena, crudeliaque Bacchi et Cereris, aliorumque deorum mysteria et fabulas transit, atque ea sic enarrat ut illorum descriptione pagani, si quid sanæ mentis ipsis superesset, salutari pudore suffusi, ad saniora redirent. Hinc [7] certe viro illi, qui civem suum sacra matris deorum imitantem, telis confoderat, bene precatur. Addit vero mirum sibi prorsus videri, cur gentiles Evemerum, Nicanorem, Diagoram, Hipponem, Theodorum, aliosque quosdam, ideo tanquam atheos fuerint insectati, quod moderate continenterque **3** viventes, has de diis vanas opiniones su-
B spectas exosasque habuerint. Denique palam ille omnibus facit insitam esse hominibus veri Dei agnoscendi facultatem: sed eos perversis opinionibus obscuratos, in idololatriæ scelus ruisse præcipites.

Septem porro modis illos in idololatriam fuisse adductos ostendit. Quidam enim, motus astrorum admirati, solem, lunam, aliaque astra deos esse censuerunt. Alii fructus terræ metentes [8], frumento ac vino Cereris et Bacchi imposuere nomen. Nonnulli ad vitii pœnas et calamitates animum cum advertissent, eas in deorum numero sic posuere, ut inde furiarum, seu Eumenidum, hinc cacodæmonum malorumque spirituum origo manaverit. Poetæ autem, ac deinde ex philosophis aliqui humanarum affectionum, metus et amoris, gaudii et spei tanquam deorum figuras et simulacra fingere ausi sunt. Imo vero quidam contumeliæ et impudentiæ erexerunt altaria. Ab aliis autem homines in deo-
C rum ordinem evecti humana posthæc repræsentati sunt figura; atque inde Justitia, Clotho, Lachesis, Atropos, Parcæ, Auxo, Thallo, Atticæ. Duodecim quoque nonnulli introduxere deos, quorum theogonia ab Hesiodo et Homero decantata est. Alii tandem ex beneficiis divinitus, uti putabant, acceptis quosdam servatores Castorem et Pollucem, Herculem et Æsculapium, aliosque ejusmodi deos constituerunt. His itaque absurdis ingenii humani erroribus Clemens plerosque omnes a cœlo in baratrum detrusos esse haud dubitanter affirmat [9].

Paganos igitur ut ab hac impietate qua Christiani omnes soluti erant, facilius deterreat, ad ipsosmet deos ad vivum planius exprimendos, postea accedit. Quapropter manifestum primo facit varias omnino fuisse eorum de iisdem diis opiniones.

[1] pag. 1 et 2. [2] pag. 3 et 4. [3] pag. 5. [4] pag. 6, 7 et seq. [5] pag. 9. [6] pag. 10 et seqq. [7] pag. 15. [8] pag. 16. [9] pag. 17.

(1) Paginæ indicantur editionis Parisiensis quæ hoc signo ✠ textui inserto in nostra editione notantur. Ed. Patr.

Tres enimvero finxerunt Joves, quinque Minervas, sex, imo innumeros Apollines, plures Æsculapios, multosque Mercurios et Vulcanos. At hos et alios quoscunque nihil nisi homines fuisse ex eorum origine, patria, arte, vivendi genere, vinculis, servitute, vulneribus, morte, sepulcris invictissime demonstrat [10]. Quid plura? id certe ex eorumdem deorum ac dearum vitiis ac flagitiis, lascivia, stupris, adulteriis, et aliis quæ quidem ut majorem eorum omnibus incutiat horrorem, recensere non veretur, infandis sceleribus adhuc luculentius asserit [11]. Quapropter nefarios illos falsorum sceleratorumque numinum cultores, Ægyptiis, aliisque qui bruta animantia, feras et pisces venerantur, convincit esse deteriores.

Neque vult sibi a paganis responderi non primi quidem, sed secundi ordinis hos esse deos, quibus idcirco solum dederunt dæmonum cognomen. Docet enim hos [12], utpote helluones ac scelere perditos, sibi minime debitos honores ab hominibus præpostere prorsus extorsisse. Quocirca Hesiodum, qui decies ter millia immortalium dæmonum, humanæ custodiæ præposita absurde cecinerat, pulchre irridet [13]. Subjungit deinde hos dæmones, seu deos aut semideos, tantæ esse crudelitatis, ut illi, sicut Jupiter, Bacchus, Diana Taurica, et alii sibi homines immolari voluerint. Crudelibus igitur infestisque illis hominum inimicis Cyrum et Solonem longe præstare demonstrat. Hujus enimvero invocatione, et illius imperio, Crœsus Apollinis oraculo in rogum ubi cremaretur deductus, ab igne liberatus est. Itaque miratur quomodo in hominum mentem venerit ut dæmones illos lege lata coli adhuc juberent.

Nec minus mirum ipsi videtur cur templa diis poni, et sacrificia fieri, primum a Phoroneo seu Merope, aut a quolibet alio præceptum fuisse perperam jactitarent. Tantæ siquidem hæc non esse antiquitatis eo probat, quod amorem seu cupidinem, qui ab illis antiquissimos inter deos collocatur, nemo ante Charmum coluerit. Neque Athenienses quis Pan esset prius noverant, quam id a Philippide didicissent. Qui quidem mos perversus cum paulatim invaluisset [14], tunc exstructa sunt templa ac cuncta deinde simulacra. Hæc autem templa nihil aliud quam deorum sepulcra fuisse, postquam brevi certaque inductione ipso sole meridiano clarius patefecit, inde merito gentiles castigat, quod eos tanquam deos adorare non erubescerent, quos mortuos esse credebant.

Postea vero majorem in absurdo simulacrorum cultu fuisse eorumdem paganorum errorem scite arguit. Plane siquidem et perspicue ostendit illa primitus ligna fuisse, saxaque inelaborata, truncos excisos, simplicesque columnas, vel tabulas, vel hastas, gladiosve aut acinaces. At postquam homines in imaginibus et statuis humanam didicissent exprimere effigiem [15], tunc impium eorum cultum, per omnem orbis terræ partes pervagatum longa statuarum Jovis Olympii, Junonis Samiæ et Tirynthiæ, Apollinis, Neptuni, Dionysi, Minervæ, aliarumque a peritissimis artificibus effictarum recensione certissime conficit. Facta autem ibi Serapidis cum simulacri, tum sepulturæ mentione [16], rursus in deorum templa, ac illius præsertim quod turpi Antinoo imperator posuerat, acrius invehitur; eaque sicut et pyramides, mausolea, et labyrinthos probat esse deorum sepulcra, ac prænuntiatam a Sibylla fuisse templorum Dianæ Ephesinæ ac Serapidis destructionem.

Ad simulacra inde reversus [17], quanta sit in iis adorandis impietas, hinc auctor noster liquido convincit, tum quia illa non solum ab ipsismet sæpe paganis contumeliose tractata, cuilibet vilissimo animali postponenda sint; tum etiam quia ex iis plurima vel a quibusdam hominibus spoliata, vel inquinata ab avibus, aut direpta a prædonibus, aut terræ motibus eversa, aut tandem sicut celeberrima quædam, quæ ille ibidem designat [18], deorum templa, ignibus et incendio consumpta, penitus exciderunt.

Nec ictu sane leviore hæc eadem simulacra concutit, cum invictissime ibi probat artifices peritissimos quibusdam statuis earum, quas deperibant, meretricum expressisse imagines. Eadem vero petulanti et inulta improborum statuariorum audacia factum esse putat, ut quidam non modo reges, sed privati etiam homines, quos omnes nominibus suis singillatim appellat [19], crediderint datam sibi fuisse deos sese renuntiandi potestatem. Ad hæc vero, et hinc quoque factum esse ait, ut et urbes et gentes integræ quosdam, ac eos quandoque ipsos, quos dum essent in vivis plane despexerant, impia adulatione in deorum album extulerint. Horum ergo aliorumve deorum simulacra, cœlo veroque Deo derelicto, minime adoranda esse concludit. Nihil enim sunt aliud nisi terra [20], cui artificis ope figura aliqua adjecta est. Illud autem inde confirmat, quod eæ statuæ tanta arte effictæ, turpes adeo sint et obscenæ, ut quidam meretricio nefarioque earum amore arserint. Sed majoris, inquit, quam hi artifices, criminis ii sane rei sunt, qui eas colunt et adorant. Imo vero hos illis bestiis affirmat esse deteriores, quas quidem, si simias tamen exceperis, maxima earumdem statuarum cum archetypo similitudo nonnunquam decepit.

Non minorem porro asserit esse impietatem illam, qua tot tamque perniciosi statuarum artifices, atque etiam pictores et poetæ [21] omnino ridiculam inducebant deorum turbam, puta satyros, nymphas, naiades et nereides; qua etiam magi dæmones sibi servos fecisse gloriabantur; qua demum poetæ impune deorum suorum nuptias, adulteria, puerperia, convivia canebant. At Christianis qui, uti ipse subjungit [22], Deo dicati sunt, fas non est ullis plane stupris aut fornicationibus vel ipsas quidem aures suas inquinare. Contra vero pagani obscenissimas, quas ille ibidem acerrime exagitat, deorum imagines, et annulos turpissimos domi, omniumque aspectui nunquam non expositos, servare non verebantur. Quapropter ea omnia respuenda esse docet, et soli qui cuncta creavit, Deo serviendum.

Ad refellendas dehinc philosophorum falsas de Deo opiniones non prorsus inepta transitione Clemens noster delabitur [23]. Ac primo quidem hos obiter perstringit, qui ea quæ in cœlo sunt adoranda censebant. Tum continuo alios redarguit, qui quatuor elementa, aut unum ex iis, aut præter illa contentionem et amicitiam prima principia et deos esse opinabantur. Non minus quippe stultos et impios illos esse probat quam plebeios quosque homines, qui ligna, lapides et terram, qui Neptunum et Vulcanum, qui denique simpliciter aquam vel ignem adorarunt. Præterea vero cum Persæ vel Sarmatæ antequam prima ad hominum instar statua Veneris Tanaidis facta sit, ignem coluerint, inde ille colligit [24] philosophos ex iis suam de primis principiis desumpsisse opinionem. Anaximandri deinde, qui infinitum, atque Anaxagoræ et Archelai, qui cum infinito mentem primum principium esse existimabant, convellit sententias. Neque minori sane evidentia assertum a Leucippo et Metrodoro plenum et inane, atque adjecta utrique a Democrito et Heraclide εἴδωλα, seu species et imagines ipse penitus repudiat. Eadem facilitate errores evertit [25], cum Alcmæonis, qui astra deos esse garriebat, tum etiam

[10] pag. 18 et seqq. [11] pag. 25. [12] pag. 26. [13] pag. 27 et 28. [14] pag. 29. [15] pag. 30 et 31. [16] pag. 32. [17] pag. 33 et 34. [18] pag. 35. [19] pag. 36 et 37. [20] pag. 38. [21] pag. 39. [22] pag. 40, 41. [23] pag. 42. [24] pag. 43. [25] pag. 44.

Xenocratis septem non solum planetas, sed octavum quemdam, scilicet mundum, cujus tamen nomen reticebat, in deorum ordinem referentis. Posthæc vero Stoicos, Deum omnia omnino, etiam vilissima quæque pervadere arbitrantes exsibilat et explodit. Aristotelem porro parum sibi constare probat; quippe qui hujusce mundi animam, Deum ipsum ita esse contenderet, ut intra lunaris orbis terminos providentia illius circumscriberetur. Neque veriorem Theophrasti, ipsiusmet Aristotelis familiaris, Deum alicubi cœlum, alibi vero spiritum asserentis, censet opinionem. Postremo ille irridet et refellit Epicurum, qui Deum res humanas curæ ullo modo habere præfracte inficiabatur.

Explosis itaque his omnibus falsis futilibusque philosophorum sententiis, ad alios transit, qui veriora de Deo senserunt, tradideruntque. Primus autem ex iis Clementi nostro sese obtulit Plato [26], a quo quidem quamvis haud obscure dicatur naturam divinam non posse ab hominibus explicari, negat B tamen idem Clemens ipsis ab illius inquisitione et investigatione idcirco esse desistendum. Cunctis enimvero, ac iis potissimum, qui in doctrina et litteris versantur, adeo insitum est quoddam Divinitatis effluvium, ut omnes Deum unum esse ingenitum et immortalem, velint nolint, fateantur necesse sit. At illud profecto auctor noster maxime approbat, quod ab eodem Platone traditum legitur, Deum omnium rerum esse regem, causam et mensuram; sed hunc philosophorum facile principem a barbaris scientias humanas quemadmodum veras leges, veramque de Deo cognitionem ab Hebræis accepisse nullum ille putat esse dubitandi locum [27]. Neque ex alio fonte, nisi ex isto, aut ex divino instinctu haustum id censet, quod vel Antisthenes docuit Deum nulli similem ex imagine agnosci non posse; vel quod Xenophon scripsit Deum, a quo omnia moventur vel consistunt, magnum et potentem esse, sed qua forma sit, nulli cognitum; vel quod Cleanthes Stoicus [28] paucis carminibus veram Dei naturam luculenter expressit; vel quod Pythagoræ sectatores palam tradiderunt, Deum ita unum et semper esse, ut totus sit in toto mundo, omnium creator, pater, mens, animatio, et motus.

Quid vero quod non modo philosophos, sed ipsos etiam poetas, etsi in fabulis falsisque narrationibus cantandis fere semper occupatos, aliquando tamen vera de Deo cecinisse perspicue demonstrat? Testes etenim Aratum Hesiodumque citat [29], qui Deum imperio suo omnia continere affirmant. Deinde vero rursum Hesiodi atque etiam Sophoclis et Orphei refert carmina [30], quibus unum duntaxat Deum, solumque immortalem, ac rerum omnium conditorem aperte pronuntiarunt. Huc etiam vocat Menandrum, Euripidem et Homerum [31], qui versibus suis deos irridere, nec sine probris et maledictis exsibilare et proscribere minime veriti sunt.

Posthæc autem contra paganos divina Veteris ac Novi etiam Testamenti auctoritate pugnat, manifestumque facit sacros illius auctores, sancto Spiritu afflatos, ullo absque verborum fuco, apparatu et ornamento veræ non modo religionis jecisse fundamenta, sed homines etiam a vitiis et idololatria avocasse, eosque sanctis imbuisse vitæ morumque præceptis et institutis. Quod quidem ab eo variis Sibyllæ, Jeremiæ, Isaiæ, Moysis, Amos, Salomonis, Davidis, atque etiam Apostoli testimoniis mirum in modum probatur [32]. Addit se adhuc posse alios innumeros conjicere earumdem Scripturarum locos, quibus Deus homines ad impios deorum idolorumque cultus rejiciendos et veram religionem amplectendam mirabili benignitate admonet, obsecrat, instat, urget, obtestatur. Tum deinde auctor noster

A paganos merito arguit, quod amantissimum illum patrem, qui summa prorsus et incredibili bonitate eos æterna felicitate gratis et cito beare volebat, audire detrectantes, sese sponte sua in infernum præcipites dabant.

Vanam subinde [33] et frivolam eorum evertit responsionem, qui traditam a patribus suis consuetudinem labefactandam esse negabant. Quantæ enim, Deus bone, in diversis, inquit, vitæ humanæ ætatibus fiunt immutationes! Cur ergo, pergit ille, impii homines a vitiis ad pietatem, a nefario idolorum cultu ad veram religionem, sine qua nullus æternam salutem consequi poterit, accedere recusabunt? Et id quidem ut paganis facilius suadeat, ostendit eorum presbyteros, **5** sordida veste diis sacrificantes, videri deos potius lugere, quam colere; et illorum sepulcra potius indicare quam templa venerari. Quapropter eosdem gentiles ut priora delicta pœnitendo corrigant [34], et ad Dei confugiant misericordiam, non sine quibusdam eloquentiæ flosculis iterum provocat, Deumque ipsum eos alloquentem, hortantem, et æternæ felicitatis bona eis pollicentem [35], haud ineleganter inducit. Auctor itaque et suasor eis est, ut nulla interposita inconsideratæ consultationis procrastinatione, morem illi gerant; nec audiant amplius factores simulacrorum, et lapidum adoratores, qui Alexandrum Magnum, aliosque homines in deorum numerum referre ausi sunt. Hos enim artifices et cultores simulacrorum iniquissimos, et dæmone ipso infeliciores esse ostendit. Nulla enimvero perversitas potest esse major, quam eorum qui colunt idola, quando quidem nullus artifex [36], neque Phidias, neque Apelles, neque ullus alius spirantem unquam imaginem vel statuam fecerit. At cum solum Verbum divinum, Filius Dei, et vera Dei Patris imago, vivam sui in homine imaginem expresserit, hinc arguit eum solum adorandum, pravamque idola colendi et adorandi consuetudinem sacris baptismi C undis esse sepeliendam. Et id quidem pagani nisi cito perficiant [37], ac sicut Ninivitæ anteactæ vitæ pœniteant, eo minus venia digni erunt, quo facilius potuerunt et Deum cognoscere, et veram religionem amplexari. Quocirca eos sedulo monet, ut, ad saniora redeuntes, in idola quæ nihil aliud quam lapides sunt, excolenda et adoranda facultates, vitamque suam non amplius insumant.

Nulla quippe deorum simulacra et effigies, neque etiam area, iris, dies, mensis, annus, et tempus, ac proinde nec ea quibus eorum mensura definitur [38], nimirum sol et luna dii ullo penitus modo dici possunt. Ex quibus ille recte colligit longe absurdiorem esse eorum opinionem, qui Pœnam et Supplicium, Justitiam et Nemesin, Furias, Parcas, Fatum, Rempublicam, Gloriam, Plutum seu divitias, Verecundiam, Amorem, Venerem, Somnum, Mortem, Enyonem seu Bellonam, Martem, Cometas et Fortunam deos esse frustra existimabant. Atqui si D nullum ex eis, inquit Clemens, neque ulla imago et statua sit Deus, et quædam tamen in nos divina potentia cernatur, quid aliud superest, nisi ut unum verum et solum esse Deum confiteamur? Orat ergo ut pagani, a somno tandem excitati, hunc Deum, idolis aliisque fictis numinibus repudiatis, aliquando cognoscant.

Hunc porro Deum, minime autem tot dæmonum in terra habitantium myriades, totius terrarum orbis dominum esse demonstrat. Homines itaque a Deo creati [39], cum terræ fructibus continuo alantur, tot certe tantisque ejus beneficiis affecti, debent eorum agnoscere auctorem. Sed pagani, illorum prorsus immemores, et sicut Niobe Lothique uxor, omnis sensus expertes, impio non solum cultu fe-

[26] pag. 45. [27] pag. 46. [28] pag. 47. [29] pag. 48. [30] pag. 49. [31] pag. 50. [32] pag. 51 et seqq. [33] pag. 57. [34] pag. 58 et seq. [35] pag. 61. [36] pag. 62. [37] pag. 63. [38] pag. 64. [39] pag. 65.

ras, ligna et lapides adorant, sed graculum etiam et corvum Dei nuntios esse sibi adeo stulte persuaserunt, ut homines, qui illos ad justitiam et pietatem vocant, crudelissime persequantur. Quocirca spiritalem eorum cum cæcitatem, tum surditatem, quod quidem malorum omnium maximum est, eo magis deplorat [40], quo ipsis facilius, promptiusque sit ad Dei pervenire cognitionem. Verum non secus ac serpentes incantationibus, ita illi obvio lumini oculos, auresque divinæ voci, nunquam non personanti, semper occludunt. Monet ergo ut Verbum divinum audire non amplius recusent, sed, pristini erroris pœnitentes, Deo credant et Christo, qui, homo factus, et mortuus, solus ex omnibus hominibus Deus est. Qui enim illum vere quærunt [41], ejusque parent legibus, vita æterna ipsis merces erit et pretium.

Divinis porro illius institutis quandoquidem nihil plane æquius est et sanctius; omnes profecto eorum prævaricatores belluis, quæ nihil contra statas naturæ suæ leges agunt, deteriores esse convincuntur. Paganos igitur vehementer adhortatur, ut, antiquis erroribus, in quibus tamdiu versati sunt, tandem depositis, veram profiteantur Christi fidem. Omnes siquidem ejus discipuli leges suas, quas Clemens noster sanctissimas esse probat, non sicut alii populi uni cuidam ex Græciæ sapientibus, sed ipsimet Deo acceptas referebant [42]. Neque ille sibi objici patitur eas esse duriores. Christus quippe summo et divinissimo redemptionis humanæ beneficio dura quæque et aspera complanavit. Unde auctor noster concludit neque Athenas, neque Græciam, neque Ioniam, aut philosophos, sed solum Christum audiendum, eique et ejus discipulis, veritatem annuntiantibus, habendam fidem. Et vero omnibus ethnicorum sapientum legibus, quam longe præstantiora sint Christi præcepta, liquido aperit, ostenditque [43], Christum verum esse justitiæ solem, qui, fugatis errorum tenebris, morteque cruci affixa, divinam nobis hæreditatem ultro impertitur. Pro tantis autem beneficiis nihil ait ab ipsomet eodem Christo postulari aliud, nisi ut veram pietatem, debitumque ipsi cultum exhibeamus. Clemens itaque paganis suadet ut, audita Christi voce, nemo obsurdescat amplius; sed omnes divinis salutaribusque illius mandatis obtemperent, atque ad ejus classicum singuli cœlestia ejus capiant arma, fidem scilicet et justitiam. His enim armis quisque certam a spiritali hoste victoriam reportabit; cum Deo enim conversatus, eumque imitatus, æternam salutem consequetur [44].

Ad ea porro ipsemet Christus, qui in regenerato homine sacrum, in quo Deus habitet, templum ædificat, illos semper hortatur et incitat. At Clemens prudenter monet voluptates, pravamque consuetudinem tanquam immanem Charybdim fugiendam, sacroque crucis ligno inhærendum; quo ad cœlestem portum possimus appellere. Ibi autem non fœdis amplius Bacchi orgiis [45], sed sanctissimis initiati mysteriis, circa eum, qui solus Deus et ingenitus est, choros cum angelis ducemus.

Postquam vero Clemens Christum induxit, paganos omnes ut ad se veniant hortantem [46], pollicentemque fore ut illos similes sibi efficiat, tum continuo eosdem excitat, ut ad illum accurrant, fiant homines pii et religiosi, ad honesta et sancta magno ferantur animo, nec iis unquam idololatriam, dedecus, atque impietatem deinceps anteponant. Cultores siquidem veritatis Deum totis viribus sequi [47], et seipsos totos ei permittere, ac toto corde illum diligere debent. Amicorum quippe communia cum sint omnia, vir religiosus, Dei amicus, omnia cum illo communia habebit. Ex quibus Clemens concludit solum Christianum, qui pius est et religiosus, esse divitem, temperantem, similem Deo, ejusque imaginem. Denique sermonem suum longius forsitan produxisse, si tamen sermo de vita, quæ nullum habet finem, longius produci potest, postquam paucis ille excusavit, nullum prorsus sibi dubitandi locum esse ait, quin gentiles id quod est præstantius, scilicet vitam potius quam mortem eligant et amplectantur.

ARTICULUS II.

De hujus libri auctore, ætate, titulo, argumento, ac totius operis divisione, elegantia, eruditione, et manuscriptis codicibus.

Librum hunc ab eo, cujus nomine inscribitur, nostro scilicet Clemente Alexandrino, fuisse editum nulla sane, ne minima quidem, potest esse controversia. Illi enim non ab omnibus solum antiquis codicibus manuscriptis, sed a cunctis etiam cujuslibet ætatis scriptoribus, Eusebio [48], Hieronymo [49], Cyrillo Alexandrino [50], Photio [51], aliisque postmodum innumeris invictissime asseritur. Quid vero quod et Clemens ipsemet se hujusce libri auctorem aperte prodit et denuntiat? Hæc siquidem sunt illius alia in *Stromatum* libris verba [52]: « Atque hæc de Græcorum quidem falsa religione satis, ut arbitror, ostendimus in libro qui dicitur Προτρεπτικός, abunde adhibitis iis, quæ eo faciebant historiis. » Καὶ περὶ μὲν τῆς Ἑλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἱκανῶς. οἶμαι, ἐν τῷ *Προτρεπτικῷ* ἐπιγραφομένῳ ἡμῖν λόγῳ παρεστήσαμεν. καταχόρως, τῇ κατεπειγούσῃ συγκαταχρώμενοι ἱστορίᾳ. Quibus ille verbis hunc librum a se scriptum fuisse non solum testatur, sed titulum illius, et argumentum, quod in eo revera tractatur, haud obscure declarat.

Nemo autem aut nimium morosus, aut male sanæ mentis homo nobis objiciat alium quemdam, quam eum, de quo disputamus, librum ab ipso Clemente, aliisque laudatis auctoribus designari. Nam Eusebius [53], Cyrillus Alexandrinus [54], et Theodoretus [55], prolixa illius fragmenta Græcis, ut fieri assolet, totidem verbis retulerunt. Unde autem, quæso, ea potuissent transcribere, nisi ex vero et genuino hujusce operis exemplari, cujus in fronte haud falso inscriptum Clementis nostri nomen agnoverant?

De hujus itaque operis ætate certo et definite aliquid statuere longe difficilius videbitur. Nulla enim temporis, quo ab auctore suo fuerit editum, in illo vestigia occurrunt. Ex aliis tamen ejus lucubrationibus haud obscure colligimus, illud a Clemente antea fuisse conscriptum, quam suis *Stromatum* libris ultimam manum admoveret. In his quippe, uti paulo supra vidimus, illa « ad gentes Admonitio » disertis verbis ab ipso citatur. Ante annum ergo 194, circa quem peritiores critici, ut infra dicetur, libros *Stromatum* ab eodem Clemente divulgatos esse existimant, hæc ipsa « ad gentes Admonitio » publicam prodierat in lucem.

Utrum vero illa tribus quoque *Pædagogi* libris præiverit, nulla sane esset dubitandi ratio, si prima illorum phrasis, quæ in Herveti legitur editione, ab ipsomet Clemente vere profecta fuisse probaretur. Sed cum ea, ut postea dicemus, in utroque nostro codice Græca manu exarato non occurrat, et in aliis editionibus ut spuria et adulterina merito rejecta sit, nihil inde certi omnino et indubitati erui posse arbitramur. Photius tamen hanc *Admo-*

[40] pag. 66. [41] pag. 67. [42] pag. 68 et seq. [43] pag. 71 et 72. [44] pag. 73. [45] pag. 74. [46] pag. 75. [47] pag. 76. [48] lib. VI Histor., cap. 13, et lib. II Præp. evang., cap. 3 et 6, et lib. IV, cap. 16. [49] lib. de Script. eccles. et ep. 84 ad Magn. [50] lib. XVIII cont. Julian., p. 342. [51] Biblioth., cod. 110. [52] lib. VII Strom., pag. 711. [53] lib. II Præp. evang., cap. 3 et 6; lib. IV, c. 16. [54] loco cit. [55] De Græc. affect. curand., serm. 10, pag. 632.

sitionem tribus *Pædagogi* libris a Clemente præmissam asseveranter pronuntiavit [56]. Sic enim ille: Ὁ δὲ Παιδαγωγός, ἐν τρισὶ τόμοις... ἔχει δὲ τούτων καὶ προηγούμενον, καὶ συντασσόμενον λόγον ἕτερον, ἐν ᾧ τὴν Ἑλλήνων διελέγχει ἀθεότητα. « *Pædagogus* tribus libris..... quibus et alium præmittit adjungitque singularem librum, quo gentium refellit impietatem. » At quo fretus argumento id ita asseruerit, quando quidem ibi minime explicat, quid prohibet quominus ille aut ex aliis Clementis operibus et scriptis, aut ex testibus omni exceptione majoribus certam deduxerit assertionis suæ probationem? Et vero Clemens ipse in ejusdem *Pædagogi* prologo [57] clarissime docet « exhortatorium » sermonem, qui homines a falsa religione deterreat, iis esse præmittendum, quæ in *Pædagogi* libris pertractantur. Hac igitur auctoris nostri ratiocinatione, et ipsa Photii auctoritate fulti, haud dubitanter affirmare possumus hunc, quo de agimus, librum non modo *Stromatum*, sed *Pædagogi* etiam libris esse antiquiorem. Ea porro est horum librorum inter se connexio, quæ illos longo temporis intervallo a se invicem divulsos dici minime patiatur. « Admonitio » itaque « ad gentes » aliquo, sed non ita longo, ante annum 194, circa quem libros *Stromatum* scriptos esse postea ostendemus, in vulgus prodiisse dicenda est.

In hujus autem sententiæ confirmationem illud produci potest, quod ait Eusebius [58] Clementem, haud dubie nostrum Alexandrinum, ex iis unum fuisse, qui ante Romanum Victoris pontificatum supremam Christi divinitatem in suis adversus gentiles aut hæreticos libris constantissime propugnaverunt. At hunc, de quo disputamus, Clementis nostri librum ab Eusebio designari, et ipse quem indicat ejusdem libri titulus, et summa Christi divinitas in eo, ut infra videbimus, clarissime asserta, indicio haud plane incerto evincunt. Porro autem Victor Romano episcopatu anno Christi 192 dicitur esse inauguratus. Aliquo igitur ante hunc annum tempore librum istum a Clemente nostro publici juris factum fuisse haud prorsus inepte colligi potest.

Huc accedit quod iste liber iis videtur confectus esse sermonibus, quos ille, dum catechistæ officio circa annum 189 fungeretur, publicis in concionibus habuerat. Nulli siquidem dubium esse potest quin vir ille doctissimus maximam in eo munere obeundo operam contulerit, qua gentiles ab erroribus suis ad Christianæ fidei professionem adduceret. Quæ autem apud eos aliosque suos auditores peroraverat, hæc postmodum ut aliis omnibus similiter prodesset, scriptis tradita divulgavisse, vero sane est simillimum.

Quem vero titulum huic operi suo ipse præfixerit, si scire aveas, eum te docebit Eusebius [59]. Ab illo siquidem constanter appellatur πρὸς Ἕλληνας λόγος ὁ προτρεπτικός, « Liber ad gentiles exhortatorius. » In fine autem antiquissimi codicis Regii, hic quidem titulus eodem legitur modo: sed recentissima manu in hujus libri, sicut et manuscripti Claromontensis capite post verbum Κλήμεντος, cognomen στρωματέως haud dubie ut eo auctor noster ab aliis ejusdem nominis distingueretur, additum est. Verum hæc nulla sane erat, aut saltem levissima hujusce additamenti causa. Contra autem Hieronymus [60] verbo προτρεπτικός omisso, hanc lucubrationem simpliciter vocat « librum adversus gentes: » sed id procul dubio ab ipso brevitatis causa factum esse nemo non videt. Nam hic liber ab ipsomet Clemente, ut paulo ante dicebamus, Προτρεπτικός appellatur. Quod si et ab ipso ibidem verba « adversus gentes, » prætermissa esse causeris, scias velim illa esse subaudienda, quandoquidem et ibi se in eodem libro adversus falsam Græcorum religionem disputasse asseveranter affirmat. Liquet igitur veram 7 germanamque hujus libri inscriptionem eam esse, quam Eusebius et vetustissimus Regius codex integram repræsentaverunt.

Et vero hæc epigraphe totum prorsus hujusce commentationis argumentum complectitur. Ex illius quippe, quam dedimus, analysi quilibet facile intelligit Clementem operam omnem in eo consumpsisse, nihilque egisse aliud nisi ut gentiles ab impio idolorum falsorumque deorum cultu abductos, ad veram Christi fidem et religionem amplexandam adhortaretur.

Quamvis autem Clemens id continuato sermone, nullaque orationis suæ facta divisione prosecutus sit, si quis tamen hunc librum attentissime examinaverit, is certe perspiciet illum ab ipso Clemente varias in partes, a se invicem satis distinctas, fuisse distributum. Ne cui tamen id laboriosius molestiusque videatur, singulas hujusce libri partes in illius analysi ita separatim exhibendas esse censuimus, ut eæ ab omnibus possint haud ita difficulter deprehendi. Et hæc sane libri hujus in suas partes et capita distributio, ab eorum saltem aliquo fieri debuit, qui ei typis excudendo præfecti fuere. Hac siquidem partitione et ab auctoris mente non longe abfuisset, ac morosis hominibus ivisset obviam, qui majorem sermonis connexionem in Clementis nostri libro jure haud prorsus immerito desiderabunt.

Neque tamen dissimulandum esse putamus quædam passim in hoc libro inveniri loca iis quæ antecedunt et subsequuntur non omnino cohærentia. Neque etiam negabimus ea magno sine labore potuisse meliorem in ordinem ab auctore suo redigi et distribui. Sed hæc eruditissimo scriptori, qui ingenio quandoque indulsit suo, facile condonanda sunt. Nullibi enim, nec in iis etiam quæ notantur locis a scopo aberrat suo, neque extra propositi limites longius vagatur. Toto autem in opere argumentum suum non validis certisque tantummodo probat rationibus: sed varios quoque identidem spargit eloquentiæ flosculos, quibus animos legentium allicit, recreat et demulcet. Neque certe minus grata iis esse debet summa minimeque vulgaris illius eruditio, qua plenus est hic liber, et undique refertissimus. Hanc autem cum styli elegantiam, tum operis eruditionem Photius, utriusque nec iniquus, nec imperitus æstimator, scite adnotavit [61].

Duos porro hujusce operis Græcos codices manuscriptos nacti sumus. Prior est Regiæ bibliothecæ et venerandæ antiquitatis liber, in quo quædam Justini Martyris, Athenagoræ, aliorumque quorumdam Patrum, anno Christi, uti alibi diximus, 914, descripta sunt [62]. Posteriorem vero ex Parisini RR. PP. societatis Jesu collegii bibliotheca R. P. Harduinus pro more suo nobiscum perquam humanissime communicavit. Is porro liber in charta papyracea exaratus, recentioris quidem est manus: sed plures in eo, quemadmodum in superiori, variæ exhibentur lectiones, quas aliquando cum sese occasio dederit, per nos, vel per alios, qui recudendis Clementis nostri commentationibus operam navare voluerint, publici juris faciemus. In utriusque etiam manuscripti codicis marginibus quædam ad obscuriora Clementini textus loca breviter explicanda adjectæ sunt notulæ, ex quibus plurimæ ad calcem operum ejusdem Clementis nostri, a Gentiano Herveto excusorum, editæ sunt. At si

[56] Phot. Bibl. cod. 110. [57] pag. 78. [58] lib. v Histor., cap. 28. [59] lib. vi Histor., cap. 13, et Evang. præp. lib. ii, cap. 2, pag. 61. [60] lib. de Script. eccl., c. 48. [61] Phot. Bibl., cod. 110. [62] sup. lib. ii.

quid in illis animadversione dignum fuerit, id suis quibusque locis a nobis infra adnotabitur.

ARTICULUS III.

De hujus libri integritate, et de locis qui corruptionis arguuntur. Ubi de Corybantibus, et tertio eorum fratre occiso; de auriga Phrygis, seu Myrtillo, et Pelopis inferiis; de Jove Olympico, Pisano, et Ἀποτροπαίῳ; *de divino honore, quem Thessali ciconiis tribuebant; de Neptuno qui in Teno colebatur, ejusque et Amphitrites statua Teni posita; de triplici Mercurio Andocyde, Amyeto et Typhone; de Minoe Jovis discipulo.*

Utrum autem integer et omnino incorruptus ille liber ad nos pervenerit, in dubium haud immerito vocari potest. Depravatos enimvero plures illius locos, nulliusque manuscripti codicis ope hactenus sanabiles notavit Hervetus. At quemadmodum ille quosdam corruptionis perperam arguit, ita nonnullos, sed paucissimos scriptorum amanuensium incuria mancos et mutilos vix ac ne vix quidem a quoquam, nisi aliis manu exaratis codicibus adjuto, posse unquam sanari aperte et ingenue confitemur.

Ne quis tamen id a nobis gratis fictum existimet, operæ pretium esse duximus brevem de illis, antequam ad alia transeamus, instituere disputationem. Primus autem qui nobis occurrit locus ille est ubi Clemens de Corybantibus ait: « Hi cum tertium fratrem (τρίτον ἀδελφόν [63]) occidissent, caput mortui purpura contexerunt, et coronatum sepelierunt, ferentes in clypeo æneo ad radicem montis Olympi. » Hervetus autem etiamsi concedat hanc vocem τρίτον in Clementis exemplari et Eusebii, uti loquitur, « versione, » sed melius exscriptione, revera haberi, « nos tamen, inquit, Arnobium secuti, non tertium, sed « suum » fratrem vertimus, ut Græce legatur non τρίτον, sed ἑαυτῶν. » At ex quo Arnobii loco hanc emendationem ille desumpserit, nobis plane incompertum esse negare non possumus. Ipsius quippe Arnobii hæc sunt verba: « Oblivioni etiam Corybantia sacra donentur, in quibus sanctum illud mysterium traditur, frater trucidatus a fratribus, interempti ex sanguine natum apium [64]. » Quid autem, amabo te, Hervetus contra communem Clementini textus locutionem colligere inde potuit, nisi aliunde plures, quam duos, probaverit fuisse interemptos fratres?

Nescii quidem non sumus quatuor Cabeiros, qui iidem ac Corybantes esse dicuntur, ab Apollonii scholiaste recenseri. Sed is certe ab Herveto, minime vero Arnobius citandus erat. Cæterum quamvis certa omnino esset ea scholiastis auctoritas, poterat quidem Hervetus eam in suis animadversionibus observare, sed nihil tamen ab eo in Clementis textu idcirco erat immutandum. Pro auctoris enimvero nostri opinione pugnant alii non infimi nominis scriptores. Et primo quidem quid in illius defensionem his Julii Firmici verbis clarius et apertius? « In sacris Corybantum parricidium colitur. Nam unus frater a duobus interemptus est; et ne quod indicium necem fraternæ mortis aperiret, sub radicibus Olympi montis a parricidis fratribus consecratur [65]. » Verum, inquies, hæc Julius ex corrupto Clementis textu delibavit, atque eo duce in eumdem lapsus est errorem. Sed quo, respondebimus, argumento probabis jam tum depravatum fuisse auctoris nostri textum, et inde a Julio hæc quæ tradit fuisse decerpta? Nobis sane constat illum ex Clemente ea non descripsisse, ex quæ continuo subjungit: « Hunc eumdem Macedonum colit stulta persuasio, cui Thessalonicenses quondam cruento cruentis manibus supplicabant. »

A Quibus ergo ex fontibus et scriptoribus hæc posteriora hausit, ex iisdem etiam et priora, quibus tres tantum dicuntur fuisse Cabeiri fratres, facile potuit haurire.

Deinde vero idem plane narrat Strabo, qui illud non ex Clemente, sed ex Acusilao se accepisse his verbis testatur: « Acusilaus Argivus, Cabeira et Vulcano natum ait Camillum: ex hoc tres Cabeiros, ex his nymphas Cabeiridas [66]. » Ex hoc autem Strabonis loco haud absurde quis colligat, ab Apollonii scholiaste et Mnasea, qui Camillum Cabeirorum quartum esse perhibent, patrem cum filiis confundi.

Nos certe non fugit Corybantes a Cabeiris fuisse a quibusdam distinctos, quandoquidem idem Strabo continuo subjungit: « Pherecydes ex Apolline et Rhytia novem Corybantes, qui habitaverint in Samothrace, e Cabeira Protei filia et Vulcano Cabeiros tres, et tres nymphas Cabeiridas [67]. » Sed quid B hæc contra Clementis faciunt propositum, cum ille de Corybantum orgiis, in quibus Cabeiri fratris cædes haud dubie celebrabratur, tantummodo disputet? Denique etiamsi quorumdam scriptorum alia fuisset, quam Clementis ea de re opinio; quia tamen plures non minimi ponderis auctores prævios habuit, in ejus textu, non Eusebii tantum, sed manuscriptorum nostrorum auctoritate firmato, nulla plane mutatio fieri debebat. De Corybantibus et Cabeiris si plura quæsieris, adi Vossium lib. II *De idololat. orig. et progressu*, cap. 53 et 57; Natal. Comit. lib. IX *Mythol.*, cap. 7; Cœl. Rhodigin., etc.

Secundus Clementis locus, quem Hervetus depravatum esse censet, in editis sic legitur: Πίσα δὲ ὑμῖν τάφος ἐστὶν, ὦ Πανέλληνες, ἡνιόχου Φρυγὸς, καὶ τοῦ Πέλοπος τὰς χοὰς, τὰ Ὀλύμπια ὁ Φειδίου σφετερίζεται Ζεύς [68]. « Pisa autem vobis, o Græci, est sepulcrum aurigæ Phrygis, et Pelopis inferias, Olympia sibi vindicat Jupiter Phidiæ. » Legendum C enim arbitratur, τοῦ Πέλοπος χοαί, non autem τὰς χοάς. Quamobrem hunc locum ita Latine reddidit: « Pisa autem vobis, o Græci, est sepulcrum aurigæ Phrygis, et Pelopis inferiæ. Olympia sibi vindicat Jupiter Phidiæ. » Sed vana omnino et inutilis est hæc Herveti emendatio, quam non modo Eusebii [69], qui hunc retulit locum, ac manuscriptorum nostrorum fides respuit, sed verus etiam Clementis textus nunquam potest admittere. Cur enim, oro te, in tam longo Hervetus commentario, quid ibi Pelopis inferiæ significarent, nullo plane modo explicavit, nisi quia mentem Clementis non est assecutus?

Quæ autem ea auctoris nostri mens et sensus fuerit, si rogaveris, meminisse debes Olympiam urbem fuisse olim sitam inter Ossam et Olympium montem, non procul a Græciæ civitatibus Elide et Pisa, ubi templum erat Jovis Olympii, et figura illius a Phidia nobilissimo sculptore fabrefacta. D Pelops autem Letrinæ, quæ Elidis civitas fuit, sepultus esse perhibetur. Is porro aurigam Phrygem habuit, nomine Myrtillum, qui promissa a Pelope pecunia sic corruptus est, ut illius fraude Œnomaus, Elidis et Pisæ rex, fracto curru dejectus interierit. Postea vero cum idem Myrtilus pactam perfidiæ mercedem a Pelope importunius postularet, ab eo in mare præcipitatus est.

Hic itaque Clementis, qui paucis verbis has paganorum fabulas et superstitiones exagitat, videtur esse sensus: Pisa Myrtilli aurigæ Phrygis, et a Pelope in mare præcipitati sepulcrum, atque etiam Pelopis inferias, quemadmodum Olympia statuam Jovis a Phidia effictam sibi vindicat. Cum autem Pisa non procul, uti diximus, ab Olympio monte

[63] pag. 12. [64] Arnob. lib. III adv. gent., p. 169. [65] De errore prof. relig., p. 151. [66] lib. X Geogr., p. 472. [67] ibid. [68] pag. 21. [69] lib. II Præp. evang., cap. 6, pag. 72.

posita esset, hinc eadem Jovis statua ab ipso Clemente Jupiter Pisanus alibi appellatur. « Athleta quidam non ignobilis, inquit, nec pusilli animi..... petens Olympia, cum Pisani Jovis aspexisset statuam : Si omnia, inquit, o Jupiter, mihi recte parata sunt ad certamen, merito mihi redde victoriam [70]. »

Ubi autem varia Jovis cognomina a Clemente recensentur [71], ibi Hervetus pro nomine Προστρόπαιος, quod in editis ac manuscriptis nostris codicibus constanter exhibetur, vult Ἀποτρόπαιος, esse substituendum. Nec sane immerito hanc emendationem prolato Luciani, a quo Jupiter ita cognominatus est, testimonio confirmat. Sed ea procul dubio non solum hujus, sed alterius loci correctio ex ipsiusmet Clementis textu poterat haud minus valide stabiliri. Deos enim tutelares, seu potius malorum depulsores alicubi vocat Προτροπαίους, vel, ut in codicibus manu exaratis legitur, Προστροπαίους; alibi vero Ἀποτροπαίους [72]. Ex hac autem posteriori lectione, quam sanam et genuinam esse nemo negabit, duos priores locos corrigendos quis diffitebitur? Verumtamen cum a Budæo [73] Προστρόπαιος Ζεὺς, is dicatur esse Jupiter, ad quem supplices vel egentes convertuntur; quique dicitur Piacularis, non tam facile e medio tollenda est illa communis editorum manuscriptorumque codicum lectio, quæ forsitan ab aliis peritioribus aliquando admittenda videbitur.

Hiulcum vero et hiantem Hervetus putat hunc esse Clementis locum, in quo ciconias a Thessalis honorari his verbis memorat : « Ex vobis ciconias honore affecerunt Thessali propter consuetudinem : » Θεσσαλοὶ μὲν ὑμῶν τοὺς πελάργους τετιμήκασι διὰ τὴν συνήθειαν [74]. Quid autem in hoc auctoris nostri contextu desit, non indicat quidem Hervetus : sed a vero prorsus alienum esse censet Thessalos, qui ciconias, ut ipse opinatur, pro diis non habebant, eas propter solam consuetudinem aliquo haud vulgari honore affecisse. At ille ad ea satis animum non advertit, quæ a Clemente contra Græcos disputantur. Ostendit enim Clemens eos Ægyptiis, quos propter impium animalium ratione carentium cultum nunquam non irridebant, aut meliores non esse, aut fortasse deteriores. Quod quidem Thessalorum exemplo primum probat, aitque ab illis ciconias coli διὰ τὴν συνήθειαν, vel potius σύνθειαν, id est eo quod eamdem illi ciconiis atque Ægyptii aliis animalibus divinitatem attribuerent. Et vero hanc unius litterulæ amputationem postulare videtur ipsa Clementinæ orationis consecutio et disputationis argumentum. Neque enim eo Thessalorum exemplo probaret eos Ægyptiis non esse meliores, nisi persuasum ipsi fuisset illos ciconiis, sicut Ægyptios aliis animantibus, aliquam tribuisse divinitatem. Verumtamen si ex verbo συνήθεια similem possis elicere sensum, illud cum editis et manuscriptis codicibus retinendum esse ultro fatebimur. Cæterum cultus ciconiis, eo quod serpentes devorarent, a Thessalis exhibiti, præter Plinium [75] ab Herveto citatum plures alii meminere, quos a Bocharto [76] laudatos invenies.

De alia Clementini textus depravatione expostulat Hervetus, ubi de Furiarum, Patareique Jovis, et Apollinis simulacris hæc leguntur [77] : Μὴ οὖν ἀμφιβάλλετε, εἰ τῶν Σεμνῶν Ἀθήνησιν καλουμένων θεῶν, τὰς μὲν δύο Σκοπᾶς ἐποίησεν, ἐκ τοῦ καλουμένου λυχνέως λίθου. Κάλως δὲ ἣν μέσην αὐταῖν ἱστοροῦνται ἔχουσαι, Πολέμωνα δεικνύναι ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν πρὸς Τίμαιον. Μηδὲ τὰ ἐν Πατάροις τῆς

A Λυκίας ἀγάλματα Διὸς καὶ Ἀπόλλωνος, ἃ Φειδίας πάλιν ἐκεῖνα τὰ ἀγάλματα, καθάπερ τοὺς λέοντας τοὺς σὺν αὐτοῖς ἀνακειμένους εἴργασται. « Ne ergo dubitetis quin Severarum, quæ Athenis vocantur dearum duas quidem fecerit Scopas ex lapide, qui vocatur λυχνεύς. Calos autem eam, quam narrantur habere mediam, Polemonem in quarto eorum, quæ scripsit ad Timæum, ostendere aiunt : nec quin eas quæ sunt in Pataris Lyciæ, Jovis et Apollinis Phidias rursus sicut et leones, qui cum eis dedicati sunt, fecerit. » Hervetus et alii hujusce operis editores in his verbis Πολέμωνα δεικνύναι aliquid subesse mendi, aut verbum aliquod ipsimet auctori aut amanuensi ejus librario excidisse, haud plane immerito suspicantur. Quamobrem Hervetus illud sic corrigendum esse putat, ὡς Πολέμων δείκνυσιν, « ut ostendit Polemon. » Alii vocem φασί, « aiunt, » restituendam esse asserunt. Sed hæ emendationes nulla firmantur manuscriptorum nostrorum auctori-

B tate. Eadem quippe in eis atque in editis codicibus occurrunt, nisi quod illi pro ἃ Φειδίας constanter ὦ Φειδίας habent. Præterea in codice Regio pro σεμνῶν, legimus ἀσμνῶν, sed ibi omissa est haud dubie littera ε, ἀσεμνῶν. Verum hæc ad præcipuum hujus loci corrigendum errorem nihil conducunt. Quia tamen omnibus obvius et apertus est illius sensus, in vera lectione inquirenda diutius hærere et commorari quid necesse est?

Quæ autem ibidem a Clemente continenter subnectuntur, ea Hervetus a librariis adeo corrupta esse affirmat, ut nullus possit eis amplius mederi. Hæc porro Græce in manuscriptis et editis codicibus sic leguntur [78] : Καὶ μὴν Τελεσίου τοῦ Ἀθηναίου, ὥς φησι Φιλόχορος, ἔργον εἰσὶν ἀγάλματα ἐννεαπήχη Ποσειδῶνος καὶ Ἀμφιτρίτης ἐν Τήνῳ προσκυνούμενα· « Quinetiam Telesium Atheniensem, ut ait Philochorus, Neptuni et Amphitrites, quæ ad-

C orantur Teni, novem cubitorum statuæ artificem agnoscunt. » In his certe verbis nulla penitus obscuritas, nullaque adulterati textus vel minima suspicio. Sed Hervetum vox ἐννεαπήχη, quam quidem duas secavit in partes, et Latine reddidit, « in Neapecha, » induxit in errorem. Quocirca in animadversionibus suis : « Sed nec intelligo, inquit, quid sibi velit Neapecha, de qua nemo est qui vel unum verbum dicat. » Quid mirum si Hervetus id frustra quæsierit, de quo nihil Clementem unquam nec dixisse nec cogitasse certum est? Vera igitur et sincera hujusce vocis restitutione nodus propositæ ab Herveto difficultatis facile solvitur et expeditur.

Ab eodem Herveto deinde monemur Ciceronem Teni oppidi alicubi meminisse [79]; « Sed ubinam situm sit, inquit, non invenio. » Librum ergo Aristotelis [80] *De mirabilibus auscultationibus* ille haud dubie non legerat. Sub illius etenim finem philosophus haud obscure nobis significat illud olim in Thessalia situm fuisse.

D Denique ab eodem Clemente nostro [81], quemadmodum ab Arnobio [82] et aliis discimus Neptunum violasse Amphitrites virginitatem. Utriusque porro Neptuni et Amphitrites statuas Teni positas esse cum Philochorus asserat, nullus sane ea de re est dubitandi locus.

Ex hac autem loci illius explicatione lux aliqua alteri afferri potest, ubi isthæc legimus Clementis nostri verba [83] : « Philochorus autem dicit medicum in Teno coli Neptunum. » Quamvis enim Hervetus fateatur id sibi adhuc esse penitus incompertum, quis tamen non videt Clementem de eodem Teno oppido, eodemque Neptuno, de quo supra,

[70] lib. VII Strom., pag. 727. [71] pag. 23. [72] pag. 16 et pag. 27. [73] in Lex. [74] pag. 25. [75] Plin. lib. II, cap. 23, pag. 412. [76] Bochart. lib. II Hist. anim., cap. 29, pag. 328. [77] pag. 30. [78] ibid. [79] orat. pro Flav., pag. 364. [80] tom. II Oper. Aristot., pag. 1167. [81] Clem. pag. 30. [82] Arnob. lib. IV cont. gent., pag. 144. [83] pag. 18.

disputare [84], ac eumdem ab eo testem citari Philochorum? De hoc autem Neptuno medico aliquid infra adhuc dicetur.

Negat postea Hervetus sine emendationis Græci alicujus manuscripti auxilio posse medicinam huic desperato Clementis nostri loco adhiberi, ubi de deorum simulacris sic disserit [85] : Τί γὰρ ἡγεῖσθε, ὦ ἄνθρωποι, τὸν Τυφῶνα, καὶ τὸν Ἑρμῆν, καὶ τὸν Ἀνδοκίδην, καὶ τὸν Ἀμύητον; Ἢ παντί τῳ δῆλον ὅτι λίθους, ὥσπερ καὶ τὸν Ἑρμῆν; « Quid enim, o homines, existimatis Typhonem et Mercurium et Andocidem, et Amyetum? An non cuilibet manifestum est lapides esse eos, sicut etiam Mercurium? » Eodem plane modo hic locus in duobus nostris Græca manu exaratis codicibus repræsentatur, nisi quod pro Τυφῶνα καὶ τὸν Ἑρμῆν, simplicius habeant Τυφῶνα Ἑρμῆν. Qua quidem ex lectione etsi non facilius quam ex altera verus Clementis sensus explicari posse videatur, ex ea tamen discimus Typhonem, ac proinde Andocidem et Amyetum, tria esse Mercurii cognomina. Tota itaque difficultas in triplici illo nomine exponendo posita est.

At primum de Mercurio Andocide, ut Hervetus recte observat, aliquid in Æschinis contra Timarchum oratione invenitur. Hæc enim sunt Æschinis verba [86] : « Ædes in colono, quæ dæmoniis dicantur, falsum habere cognomen; neque enim esse dæmonis. Deinde Mercurium, qui Andocides vocetur, non esse Andocidis, sed Ægeiæ tribus denarium. » Quidam igitur aliquem Andocidem Mercurium esse crediderunt.

De Amyeto autem addit Hervetus : « Quid intelligat, nescio, sitne ἀμύητος mysteriis non initiatus; an nomen proprium. » Ex ejus procul dubio memoria exciderat, se apud Giraldum [87], quem sæpissime citat, aliquando legisse ἀμύητον, id est non initiatum et profanum, ita Mercurii proprium esse cognomen; ut Athenienses, teste Favorino, statuam ipsi eo nomine in Acropoli statuerint. Præterea Erasmus ubi de hoc adagio Ἑρμῆς ἀμύθητος, hoc est Mercurius infans, vel elinguis, aut indoctus, sermonem instituit, nos admonet in vulgatis exemplaribus legi ἀμύητος. Quod quidem ironice et per antiphrasim dictum esse nemo dubitat. Quis enim mysteriorum magis gnarus et sciens, quam Mercurius deorum interpres?

Tertium itaque restat Typhonis nomen, quod certe duobus aliis explicatu longe difficilius est. Scimus quidem hanc Herveti fuisse opinionem Clementem loqui de Typhone gigante, cujus frequens apud poetas aliosque scriptores mentio. Sed quorsum hujus Typhonis, qui nihil ad rem suam facere videbatur, ille meminisset? Rectius itaque ex manuscriptis codicibus nostris discimus Mercurium aliquem hoc Typhonis nomine fuisse vocitatum. Quis autem ille fuerit, et utrum hoc nomen a librariis amanuensibus recte scriptum sit, haud facile dixeris : nihil enim nos de hoc Typhone Mercurio comperti aliquid invenisse ingenue fatemur. At Cicero ubi triplicem Mercurium fuisse memorat, ibi testatum utique facit secundum nomine Triphonii appellari : « Mercurius, inquit ille [88], unus Cœlo patre... Alter Valentis et Phoronidis filius, is qui sub terris habetur, idem Trophonius. Tertius Jove tertio, » etc. Hic autem Latine Triphonius una et altera littera a librariis perverse **10** immutata, idem fortasse erat ac Græce Typhon. Cum varia tamen ac propemodum infinita, ut ipsemet Clemens testatur [89], fuerint hujuscemodi deorum cognomina, de hisce conjecturis, quas aliorum ju-

A dicio permittimus, nihil audemus certi aliquid constituere.

Neque est quod nobis aliquis objiciat ea si sint Mercurii cognomina, inutilem ibi fore Mercurii repetitionem. Etenim alia huic non plane absimilis prius occurrit, ubi de Apollinis oraculis hunc scribit in modum [90] : « Narra nobis alia quoque divinationis, vel insanæ potius vanitatis oracula, Clarium, Pythium, Didymæum, Amphionem, Apollinem. » Scimus quidem nonnullis visum ex Clementino textu delendam esse hanc ultimam vocem. Sed omnino perperam. Illa enim non solum editorum manuscriptorumque codicum nostrorum, verum etiam Eusebii, qui hunc Clementis nostri locum retulit certa auctoritate confirmatur.

Quamobrem si cui nostra hæc verborum ejusdem auctoris nostri explicatio arriserit, inde sane haud difficiliter colliget sensum illius esse tres Mercurios Typhonem, Andocydem et Amyetum, sicut et

B ille qui Mercurius simpliciter vocabatur, nihil aliud omnino esse, quam lapides et saxa, quæ omni penitus sensu destituta erant.

Paganos porro ad Christi fidem dum Clemens allicere conatur, sic contra eos disputat [91] : Οὐ γὰρ δὴ μύθῳ μὲν ἐπιστεύετε ποιητικῷ τὸν Μίνω τὸν Κρῆτα τοῦ Διὸς ὡς ἄριστον ἀναγράφοντι. « Non enim poeticæ credidistis fabulæ, quæ Minoem scribit Cretensem usum esse familiari Jovis consuetudine. » At quidam Clementis scholiastes verba illa ὡς ἄριστον, ex Homero corrigenda esse putat [92], ac legendum ὀαριστήν, id est discipulum aut familiarem, vel collocutorem. Nec male quidem. Nam in manuscriptis nostris, una litterula η in ο ab amanuensi librario male immutata, ὀαριστὸν pro ὀαριστήν legimus. Et id certe subsequentia Clementis verba postulare videntur. Addit enim : « Nobis autem non creditis Dei nos fuisse discipulos. » Minoem vero fuisse Jovis discipulum alibi docet auctor noster : « Et Minoem referant ad Jovis antrum

C venientem, novem annorum spatio leges a Jove accepisse [93]. » Et rursum libro sequenti : « Et a Græcis celebratur rex Minos, qui novem annis familiariter cum Jove est versatus [94]. »

Si quæ tandem aliæ notentur Clementini textus in hac ejus *Admonitione* depravationes, de illis infra, ubi occasio dabitur, suo loco disputabimus. Sed eas tamen prætermittemus, quæ vel levissimæ sunt, nec auctoris sensum reddunt obscuriorem, vel quæ nulla probabili ratione firmantur.

ARTICULUS IV.

Quis fuerit Clemens hujusce ad Græcos* Admonitionis, Pædagogi, Stromatum, *aliarumque lucubrationum auctor*, *qui ejus præceptores*, *quodnam illius munus et officium, ubi et quomodo hanc ad Græcos* Admonitionem *composuerit.

Clementem hujusce ad Græcos *Admonitionis*, aliarumque, quæ deinceps examinandæ sunt, lucu-

D brationum verum et genuinum auctorem esse cum constet, antequam ulterius progrediamur, jam a nobis quis ille fuerit, sedulo investigandum est. Ab ejus autem nomine ut ordiamur, ipsi quemadmodum Eusebius [95] Photiusque [96] testantur : « Titius Flavius Clemens » nomen erat, cognomen vero, si eidem Eusebio credideris [97], « Alexandrinus. » Quo quidem cognomine ideo insignitus dicitur, vel quod Alexandria oriundus, vel potius quod et in hac urbe diu commoratus, et presbyter creatus fuerit. Non enim ita certum est eum ibi revera ortum, quin plures, teste Epiphanio, crediderint patria fuisse Atheniensem : Ὃν φασί τινες Ἀλεξ-

[84] infra cap. 15. [85] pag. 64. [86] apud Demosthen. orat. in Timarch., pag. 817. [87] Girald. Syntag. 9, p. 291. [88] lib. III De natura deor., pag. 248. [89] pag. 16. [90] pag. 9. [91] pag. 69. [92] Odyss. XIX. [93] lib. I Strom., pag. 351. [94] lib. II Strom., pag. 367. [95] Euseb. lib. VI Histor., cap. 13. [96] Phot. Biblioth., cod. 111. [97] Euseb. lib. III Histor., cap. 23.

ανδρέα, ἕτεροι δὲ Ἀθηναῖον, « Quem aliqui Alexandrinum, alii Atheniensem dicunt[99]. »

Magis itaque certum exploratumque omnibus est Clementem impiis paganorum superstitionibus et erroribus addictum, iis nuntio, ut ait Eusebius, citissime remisso, Christianam amplexatum fuisse religionem : « Atque horum, » Eusebii verba sunt, « turpitudinem admirabilis ille Clemens ea, quam ad Græcos dirigit, Cohortatione nudam omniumque spectandam oculis proponit; quippe qui cum omnes illorum cæremonias sua ipsius experientia cognoverit, tum celerrime ab infami errore caput extulerit, verbi salutaris, et evangelicæ doctrinæ vi ex tot tantorumque malorum contagione liberatus[99]. »

Ubi primum autem Christianæ fidei nomen dedit, tum ulla absque mora divinis illius præceptis et doctrinis plenius ut imbueretur, nulli pepercit operæ et labori, quo doctissimos adiret, audiretque nostræ religionis magistros et præceptores. De illis enimvero, quos beatos et commemoratione dignissimos appellat, hunc loquitur in modum : « Eorum unus quidem in Græcia Ionicus; alii vero in magna Græcia. Alter eorum erat ex Cœlesyria, alter ex Ægypto, alii autem ex Oriente, et ejus alter quidem Assyrius, alter vero in Palæstina Hebræus, ex alto ducta origine. Cum autem in eum ultimum incidissem, erat autem primus potestate, conquievi in Ægypto, venans ea quæ latuerant. Sicula revera apis, prophetici et apostolici prati flores decerpens, sinceram quamdam et incorruptam cognitionem ingeneravit eorum, qui audiebant, animis [1]. »

Hi vero omnes, qui fuerint, si roges, rem sane perquam difficillimam postulas. Clemens enim cunctorum, haud dubie quia adhuc superstites, et omnibus noti erant, tacuit nomina. Et Eusebius ultimum duntaxat his declarat verbis : « Quin etiam in *Institutionum* libris, a se conscriptis, Pantænum præceptorem suum diserte nominat. Sed et in primo *Stromateων* libro eumdem ipsum mihi designare videtur, ubi præstantissimos quosque apostolicæ doctrinæ successores, a quibus institutus fuerat, recenset[2]. » Non audet quidem Eusebius constanter affirmare citato a nobis *Stromatum* loco Pantænum denotari; sed ex alio ejusdem Clementis libro, ubi diserte nominatur, hoc nec plane immerito colligit.

At de aliorum illius præceptorum et numero et nomine longe major est inter eruditos contentio. Tametsi enim omnes facile concedant posterioribus verbis quasi digito monstrari Pantænum; quidam tamen præter eum quatuor, alii vero tres tantum volunt a Clemente nobis denotari viros, quorum traditus sit in disciplinam. Prioris siquidem sententiæ patroni volunt nomine illius, qui in Græcia natus est, intelligi Dionysium Corinthiorum episcopum, aut Caium; Syri vero nomine, Theophilum Antiochenum; Assyrii, Bardesanem; Palæstini denique, Theophilum Cæsariensem. Verum negant alii Clementis verbis Theophilum Cæsariensem ac Bardesanem ullo plane modo designatos. Nam ille a nemine unquam Judæus aut Hebræus fuisse perhibetur; hunc **11** vero non Assyrium, sed Osdroenum, hoc est Odessa, quæ Osdrenæ caput est, oriundum esse ferunt.

In nostris itaque editionibus corruptum putant Clementis textum ac pro his verbis : Τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἰωνικός· οἱ δὲ ἐπὶ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος, legendum: τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἰωνικὸς, ὁ δὲ ἐπὶ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος. Quo quidem Clementis textu ita emendato, colligere se posse autumant, primum illius præceptorem ex Achaia ortum, ab ipso Ionicum appellari; alterum vero Tatianum, utpote Assyrium; tertium denique ex Palæstina Hebræum non alium esse, quam Theodotum ideo conjiciunt, quia in *Epitome hypotyposeων* Clementis hic titulus, ἐκ τῶν Θεοδότου καὶ ἀνατολικῆς διδασκαλίας inscribitur.

Verum hæc opinio non minores, quam superior, difficultates habet. Ad primum quippe quod spectat, manuscriptus noster codex textum Clementis eodem penitus, atque editi, modo repræsentat. Deinde vero quis in animum sibi facile inducat Clementem, qui tanto silentio propria præceptorum suorum, atque ipsiusmet, quem præ cæteris omnibus maxime commendat, posterioris nomina prætermisit, priorem tantummodo suo appellasse cognomine?

Ad hæc autem, quonam, amabo te, argumento Tatianum a Clemente denotatum probant? Nullo sane alio, quam quod genere esset Assyrius. Quasi vero nullus tum temporis præter Tatianum Assyrius Clementis magister esse potuerit. Nec majoris profecto ponderis ea est, quæ pro Theodoto affertur conjectura. Nam Valentinianæ hæreseos assecla fuisse haud immerito videtur. Clemens vero constantissime asseverat suos præceptores orthodoxæ atque apostolicæ doctrinæ fuisse addictissimos.

Fatendum itaque est de Clementis præceptorum nominibus, si Pantænum excipias, nihil a quoquam posse certo definiri. Porro autem cum ipsemet Clemens qui qualesve illi fuerint, apertissime declaret, in nominibus eorum investigandis, cur tanta tamque parum utilis opera posita sit, omnino non videmus. Nobis enimvero manifestissimum ille facit et unde ii orti sint, et ubi eos audierit, quamque sana et catholica fuerit eorum doctrina, ac denique illos fuisse primos apostolorum successores. Et id quidem Eusebius his verbis egregie confirmat : « In quorum (*Stromatum*), primo de seipso loquens, primis apostolorum successoribus proximum se fuisse testatur[3]. »

Quid vero quod ex citato ejusdem Clementis nostri testimonio discimus varias ab illo peragratas orbis terræ partes, Græciam, Italiam, Orientem, Palæstinam atque Ægyptum; ut omnibus Christianæ religionis documentis ab illis eruditissimis præceptoribus imbueretur? His porro perfecte instructus, Alexandriæ constitit, ibique post Pantænum Christianæ scholæ catechumenorumque institutioni præfectus est[4]. Dum autem eo munere fungeretur, et hanc ad Græcos *Admonitionem* ex iis, uti diximus[5], quas apud eosdem catechumenos cæterosque Christianos peroraverat, catechesibus compositam, ac tres, de quibus mox a nobis disputandum est, *Pædagogi* libros divulgavit.

CAPUT II.

De tribus Pædagogi libris.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis libri primi.

Pædagogi nomen et titulus cur his libris præfigatur ab ipso hujus operis exordio Clemens clare explicat[6]. Ait autem eos homines, qui, pristinis erroribus rejectis, veram fidei Christianæ doctrinam, « exhortatorio, » προτρεπτικῷ, sermone eru-

[99] Epiphan. hæres. 32, 9, 6. [99] Euseb. lib. II Præpar. evang., cap. 2. [1] lib. I Strom., pag. 274, et Euseb. lib. V Histor., cap. 21. [2] Euseb. loc. cit. [3] Euseb. lib. VI Histor., cap. 13. [4] Idem Euseb. eod. l. cap. 6. [5] sup. § 2. [6] cap. 1.

diti perceperunt, mox « incitatorio, » παιδαγωγῷ, quo prioris vitæ peccata et vitia emendare, ac deinceps pie Christianeque vivere doceantur, esse informandos. *Pædagogi* quippe is est finis, ut animæ morbis perturbationibusque medeatur, eamque in posterum virtute, sanctisque actionibus meliorem efficiat.

Qui autem recte eo pædagogi munere fungi possit, nullum alium auctor noster esse docet [7], quam Christum Dominum, qui Patri suo æterno semper similis, et idem cum eo Deus, homo postea factus, sed nulli unquam peccato, nulli reprehensioni, nullis animi perturbationibus obnoxius fuit. Et vero ille non solum his divinæ naturæ et sanctimoniæ, quam nos a peccatis omnibus cum voluntariis, tum involuntariis, quoad fieri potest, cavendo imitari debemus, præditus erat dotibus verum etiam ne in illa peccata prolabamur, summa cum mansuetudine prohibet; ac penes ipsum illa dimittendi, et omnes animæ nostræ morbos et ægritudines perfecte sanandi summa est potestas.

Cum autem ille ipse verus sit Deus [8], quodlibet remittit peccatum, atque illius in hominem, quem ad imaginem suam creavit, tantus est amor, ut ejus causa homo factus, illi opem semper ferat, ac ubique subveniat et opituletur. Neque porro solius viri hunc in modum est pædagogus [9], sed feminæ etiam, cujus communis cum viro vita, salus et gratia, ac bona denique omnia sunt communia.

Quia vero soli pueri in disciplinam traduntur, hinc Clemens quinam a Christo erudiendi sint diligenter investigat [10]. Palam autem facit eos ipsos esse, qui revera Christiani sunt, eoque gloriantur nomine, quo non ætas, sed simplicitas morum vitæque integritas et innocentia significatur. Nec minus clare probat illos eamdem ob causam sacris in Scripturis adolescentulos, agnellos, et vitulos, lactantes, columbas simplices, pullos columbarum et gallinarum infantes filios, filiolos, novum vel nascentem populum appellari. Eodem quoque sensu vocem νήπιος accipi planum subinde facit. Et hæc quidem appellatio, quam aliqui perperam irridebant, Christianis gloriosa plane videbatur; utpote quæ sanctam simplicitatem, æternitatemque omnis senii expertem significet. Eo etenim nomine a veteri Israelitarum populo discreti, et Spiritu sancto in filiorum adoptionem generati, Deo longe erant cæteris omnibus chariores. Quod quidem Clemens mysticis Isaaci, cum uxore sua Rebecca ludentis et ridentis, interpretationibus pulchre confirmat. Huc accedit quod Christus ipse puer, puellus, agnus et infans vocari non erubuit. Ex quibus auctor noster jure merito concludit perfectam Christianorum puerilem disciplinam hac sacra nomenclatione declarari.

Tum vero eos qui propter hoc ipsum nomen eosdem Christianos aspernabantur, egregie refellit [11]. Christiana quippe infantia suum a sacris baptismi undis **12** principium habebat. Atqui in eo nihil plane imperfecti, sed summam esse perfectionem, ex variis ejusdem sacramenti nominibus, et effectu, atque ex ipso Christi baptismate manifestissime ostendit. Et id quidem Apostoli firmat verbis, quibus Christianos vitio infantes, mente perfectos esse jubet. Attamen quoniam nonnulli objiciebant illum eadem scripsisse in Epistola, se Christianis utpote infirmioribus non cibum, sed tanquam infantibus lac dedisse; hinc ille tam Homeri, quam ipsiusmet Apostoli auctoritate probat lac perfectum esse alimentum. Quod quidem ut planius demonstret, plura de lactis in feminarum uberibus procreatione disputat; ac physicis rationibus nobis persuadere conatur illud ex sanguine, album in colorem converso, semper formari. Porro autem inde ille colligit, quemadmodum nihil lacte est candidius et dulcius, ita nihil esse quo melius homo nutriatur. Atque hanc, inquit, ob causam quidam lac manna appellaverunt, et Christus Dominus in eucharistiæ sacramento suum corpus et sanguinem, qui etiam vinum mystice dicitur, pro lacte et spirituali alimento omnibus et manducandum præbuit et bibendum. Cæterum quoniam utilis salubrisque est lactis cum aqua et melle, atque etiam vino dulci permistio, eam Clemens propterea cum baptismo, Verbo divino, et Christiana fide luculenter componit. Denique quamvis tanta sit Christianorum a suscepto baptismate perfectio, verumtamen cum illa omnium maxima non sit, eorum idcirco retundit superbiam, qui se ipsismet apostolis perfectiores esse stulte venditabant. Summe enimvero perfectus solus est Deus Pater, et Christus Filius ejus, Pædagogus noster, cujus officium est nos pueros suos ad æternam perducere salutem.

Quid autem et quotuplex sit illius παιδάγωγία, seu institutio, quisve ejus finis, Clemens deinde definit [12]; ac demonstrat Christum aliis pædagogis, Phœnice, Adrasto, Leonide, Nausithoo, Zopiro, Sicinno, et Persarum regis filiorum doctoribus longe esse præstantiorem. Quod certe ut clarius patefaciat, ante omnium ponit oculos, quo ille modo olim patriarchas, quibus se videndum præbebat, et populum Israeliticum in veteri testamento rexerit, ac Christianos in novo gubernet et moderetur.

Eorum autem objectionem diluit [13], qui eumdem Christum Dominum, utpote qui minas et terrorem intendat, ac virga aliquando cædat, bonum non esse arguebant. Primum enim invicte probat eum esse non modo bonum, sed etiam maximo, quo homines prosequitur, amori nihilum quidem officere ejus justitiam. Tum continuo, propositæ objectioni respondet minas illius, reprehensiones, terrores, animadversiones, castigationes, flagella, non odii esse signa, sed benevolentiæ, et certum salutareque medicamentum, quo homines a peccato deterret, omnesque sanat animæ nostræ morbos et ægritudines. Negat tamen Clemens ullam, nisi metaphorice loquendo, dici posse Dei iram, vel illum injurias suas ulcisci et persequi. Nec minori sane evidentia planum perspicuumque facit unum eumdemque esse verum illum Deum, qui bonus simul et justus est, eamdemque omnino esse illius et misericordiam et justitiam. Utraque enim, sicuti et increpationibus atque castigationibus, æternam salutem nostram semper procurat.

Omnes porro animadversionum admonitionumque illius modi, longa sane et accurata inductione ab auctore nostro recensentur [14], nimirum admonitio, vituperatio, querela, increpatio, redargutio, castigatio, visitatio, maledictum, accusatio, expostulatio, obtrectatio, indignatio, atque variis Scripturæ sacræ testimoniis earum proferuntur definitiones. Ex iis autem ille Dominum revera bonum esse arguit. Et hoc quidem ipsum alia Scripturæ sacræ, atque etiam Platonis auctoritate, ac boni principis et medici exemplo rursus confirmat. Tum vero quam bonus sit Pædagogus noster, eo convincit, quod noster sit pastor, qui non solum ducit, curat, et pascit, sed homo etiam, et frater noster factus, pro nobis mortuus est. Quinimo nobis adhuc ille demonstrat non solum imposito nomine Jesu bonitatem ejus significari; sed nullum etiam hominem reprehensione et servili metu, qui a filiali longe discretus est, ad officium suum revocari, nisi qui bonitatem ejus contempserit. In reprehensionibus itaque idem justus et bonus est. Sicut enim speculum, quo deformitas ostenditur, et medicus, quo declaratur febris, non malus, sed bonus est, ita et Deus cum nos arguit, tum revera justus ipse est, qui per seipsum, antequam creator esset, bonus erat, ac

[7] cap. 2. [8] cap. 3. [9] cap. 4. [10] cap. 5. [11] cap. 6. [12] cap. 7. [13] cap. 8. [14] cap. 9.

A postea Verbum suum, a quo bona ex cœlis justitia primum hominibus annuntiata, hunc misit in mundum.

Quanta autem Pædagogi nostri in suis adhortationibus sit lenitas et mansuetudo, inde Clemens colligit [15], quod ad ea quæ sunt utilia ille homines adhortetur, salutaria det illis consilia, eos certa æternæ salutis spe consoletur, a veritate aberrantes illuminet, et ducat ad pœnitentiam. In hujus porro argumenti confirmationem addit se potuisse quorumdam auctoritatem adducere philosophorum, qui eum solum, qui bonus est, laudabilem, qui vero malus, vituperabilem esse asseverabant. Sed quia ii Dei negabant providentiam, nec id quod bonum est, justum esse falso opinabantur, iis citandis supersedendum arbitratus est. Neque etiam in medium proferenda esse censuit testimonia aliorum, qui solum Deum sapientem et laude dignum crediderunt. Proposito quippe suo satis superque esse putavit, B si vituperationem et laudes esse maxime necessaria hominibus medicamenta demonstraret. Quod rursus Pythagoræ Samii allato carmine pulchre confirmat. Subdit alia esse innumera ex quibus nonnulla quædam refert, Scripturæ sacræ de parandis bonis et malis fugiendis, loca, quibus Christianæ vitæ institutio, et conveniens ad comparanda æternæ vitæ præmia ratio luculenter exhibetur. Denique ea sufficere dixit, quæ de hoc Christianos informandi genere hactenus disputaverat. Addit [16] tamen correptiones cum grano sinapis recte a Verbo divino comparari. Et sane divinum illud Verbum per Moysen aliosque prophetas, sed non sine minarum et terroris adminiculo, quo homines ad fidem nostram disponeret, pædagogi officio fungebatur. Jam vero Christianos divina scientia, ac summa benevolentia, et dicendi libertate præceptis suis imbuit et informat. Hæc autem ejus præcepta [17], neque admodum difficilia sunt, neque præ benignitate nimium dissoluta, C sed singulis sic attemperata ut ab omnibus facile perfici possint. Non aliam quippe ob causam divinus hic Pædagogus terrenum hominem finxit ex pulvere, aqua regeneravit, auxit spiritu, nisi ut suorum observatione mandatorum illum in supercœlestem hominem transformaret.

A nobis igitur sic audiendus est, ut Patris voluntatem **13** implentes, ei similes efficiamur. Id porro a nobis vere præstabitur, si facilem victum colentes, supervacanea respuentes, de crastino nihil solliciti, et nostra sorte semper contenti, frugalitatem, moderationem, amorem libertatis, benignitatem, honestatis studium, atque assiduam et absque socordia vel negligentia dandam virtuti operam ab eo discamus. Christianorum siquidem hoc peculiare est vivendi genus, ut in incessu, accubitu, alimento, somno omnibusque vitæ actionibus justa et æquabili moderatione sit temperatum. Divini enim pædagogi nostri ea fuit doctrina, quæ peccata sine dissimulatione arguit, malas animi affectiones indicavit, D cupiditatum excidit radices, omnia abunde suppeditavit vitiorum remedia, ac quæ a nobis agenda sunt, clare demonstravit. Eam ergo ob causam auctor noster concludit summas illi agendas esse gratias.

Postremo ut id adhuc dilucidius pateat, ibi singulas peccati, cupiditatis, metus, voluptatis affert definitiones. Dehinc hominem, inobedientia sua jumentis fieri similem, et ob peccatum ratione privari ex ipsa virtutis et philosophiæ descriptione colligit. Tum demonstrat quæ et qualis sit Christiani vita, et quæ ejus officia, de quibus singulatim in subsequentibus deinceps libris disputatio ab ipso instituenda est.

ARTICULUS II.

Analysis libri secundi.

Qualis omni vitæ suæ tempore debeat esse Christianus, ut Clemens perspicue ante singulorum statuat oculos, a rebus externis, et a recta corporis sui moderandi et gubernandi ratione sumit dicendi initium [18]. Ac primo quidem de alimentis disserit, et iis non propter voluptatem, sed ad nostræ tantum vitæ conservationem utendum esse docet. Quapropter illud simplex esse debere ostendit, et quidem non ad delicias, sed ad vires corporis reficiendas, tuendamque sanitatem aptum et conveniens. Ab omnibus igitur vult rejici nimiam escarum copiam, varia bellariorum et condimentorum artificia, aliaque gulæ irritamenta, quibus homines in omne morborum et ægritudinum genus semper incidisse certum est. Hinc eos acerrime insectatur, qui cibis exquisitissimis, atque ex qualibet remotissima totius terræ parte advectis, puta murenis Siculis, Meandri anguillis, Meli hœdis, Sciathi mugilibus, aliisque hujuscemodi piscibus, avibus, ostreis animalibusque perquam rarissimis suas semper mensas non tam instruebant quam onerabant. Neque iis etiam, qui opipara quædam prandiola, seu potius lautas cœnulas, agapas appellare audebant, parcendum putavit. Nihil enim a charitate, quæ hoc posteriori nomine significatur, et in cujus laudes ibidem haud ineleganter excurrit, magis quam ejusmodi convivia abhorrere demonstrat. Et vero cœna Christinianorum, inquit, tenuis omnino esse debet, aptaque ad vigilias, nec illa variorum ciborum et bellariorum condita multitudine, qua non minus segnis et iners anima, quam languidum corpus et morbosum redditur. Ab his præterea, quemadmodum a cæteris omnibus conviviis, vult triplex hominum genus, adulatores, parasitas, et gladiatores muscis et mustelis plene similes abigi. Atque ibi obiter probat ab idolothytis semper abstinendum. Ea tamen est ejus in homines adhuc infirmiores indulgentia, ut iis non omnem adimat ferculorum apparatum, sed pravum duntaxat sese ingurgitandi, totque obsonia, condimenta, ac delicatiores magnique pretii cibos adhibendi consuetudinem penitus damnet et proscribat. Manifestum deinde facit quid Christianis, si ab aliis etiam infidelibus ad cœnam invitentur, vel si ipsi quospiam invitent, sit agendum, quamque modeste cibos sumere et mensis accumbere debeant. Ibi autem bonam quidem esse declarat vini carnisque abstinentiam; neque tamen eos peccare, qui illis moderate et temperate utuntur. At in cœnis omnibus sectandam frugalitatem, quemadmodum omnes prorsus ab illis abigendas delicias et vitandam ingluviem. Quibus autem cibis instruenda sit Christianorum mensa, breviter exponit, et cibis lautioribus dicit ventri dæmonem præesse. Tum varia et eximia frugalitatis et abstinentiæ, quamvis indifferens sit cunctorum ciborum usus, in Matthæo, Joanne Baptista et apostolo Petro exempla proponit. Probat autem hanc frugalitatem non solum Mosaica lege commendari, sed nimiam quoque alimentorum copiam corporibus ita obesse, ut Plato, a Davide edoctus, fugiendos delicatiores cibos censuerit. Denique helluones ei pisci similes esse ait, cui nomen est asello, et qui in ventre suo cor habere perhibetur.

De potu autem sic statuit [19]. Cum Paulus Timothæo ob languentem tantummodo et ægrotantem stomachum modico vino uti permiserit, hinc colligit aquam sanis hominibus ad sitim exstinguendam sufficere. Neque enim Deus aliud nisi aquam Hebræis in deserto errantibus primum ministravit; neque illis, nisi post exantlatos innumeros labores, eum dedit botrum, qui et Christianæ fidei ab ethnicæ superstitionis erroribus liberatæ quietem, et vinum sanctissimo Eucharistiæ in sacramento aqua dilutum, ac in Christi sanguinem deinde conversum mystice significabat. Quocirca eos omnes laudat, qui aqua sola contenti, vinum fugiebant; ac pueris puellisque omni penitus illius interdicit usu. Iis

[15] cap. 10. [16] cap. 11. [17] cap. 12. [18] cap. 1. [19] cap. 2.

vero qui in ætatis sunt flore, ad prandium nullo potu, ad cœnam modico vino, senibus paulo uberius, sed nulli unquam sine moderatione uti permittit. Illud enim, sed aqua semper temperatum, sicut sanitati proficuum est, ita immodice potatum plurima, quæ ab eo recensentur, damna atque incommoda affert et importat. Ibi porro ebriosorum et temulentorum hominum gesta paucis ideo describit, ut omnes ab ebrietate, quam sacra Scriptura prohiberi ostendit, facilius dehortetur. Quamobrem subnectit a Christo, tametsi aquam, dum nuptiis interesset, mutaverit in vinum, ea tamen immutatione minime quidem permissam ebrietatem, sed vitam, aqueo veteris legis sensui sanguine illius datam, allegorice declarari. Præscribit deinde quantum vini hieme aut alio tempore bibendum sit, vetatque ne vina ardentia ac fumosa, et ex aliis longe dissitis regionibus advecta, Chium scilicet, Ariusium, Thasium, Lesbium, Creticum, Syracusium, Mendesium, Naxium, Italicum, ab ullo unquam homine requirantur. Omnibus siquidem indigena vina sufficere definit: nisi forte aliqui, non secus ac stulti Parthorum reges, secum velint aquam quoque asportare. Monet subinde quanta bibendo esse debeat, Minervæ etiam exemplo, honestatis et decentiæ cura. Quædam enimvero gentes bellicosæ ebrietati indulgent quidem, sed pacifici Christiani debent ad Christi instar, qui vinum moderatissime adhibuit, moderationi ac sobrietati studere. Invehitur deinde in mulieres quæ **14** alabastrinis vasis indecore bibentes, collum nudabant. Postremo helluones cum acephalo errantem stellam antegrediente, et cum Elpenore comparat, ac Noe exemplo ebrietatem fugiendam esse concludit.

Palam posthæc facit [20] quam vanus et inutilis sit vasorum tam argenteorum quam aureorum et gemmeorum usus: et calices thericleos, antigonides, cantharos, lepistas, psycteres, œnochoas, servatu utpote difficiles, et Christianis vetitos, procul jubet amandari. Nec minori severitate argenteas proscribit sellas, pelves, acetabula, scutellas, catinos et alia aurea argenteaque vasa sive ad consuetos mensæ ac domus, sive ad alios, quos nominare pudet, usus destinata. Omnia quippe hæc, non secus ac superbam nimis, et sumptuosiorem domorum supellectilem, lectulosque molliores, cum sacræ Scripturæ et Platonis auctoritate, tum ipso Christi Domini exemplo, plane penitusque damnata esse demonstrat. Ad hæc vero nulla major quam ex mala divitiarum administratione et cæca congerendæ pecuniæ cupiditate, homini pernicies certiusque exitium affertur.

A Christianis autem conviviis vult Clemens noster omnem penitus exsulare comessationem [21], lasciviam, inanes ineptasque pernoctationes, temulentiam, ebrietatem, tibias, psalteria, saltationes, plausus Ægyptiorum, caricam musicam, omnemque prorsus sive oculorum sive aurium intemperiem. Quapropter ubi rex propheta homines ad Deum sono tubæ, psalterio et cythara, chordis et organo, laudandum invitat, id auctor noster mystice explicandum esse docet. Et quidem si gentes quædam, quas ille nominatim appellat, nonnulla dum belligerantur, adhibent instrumenta; Christiani sane e contrario semper pacifici uno debent uti instrumento, verbo scilicet divino, quo alios ad Deum laudandum, agendas ei gratias, et honestam cum proximo suo consuetudinem pie sancteque excitent. Verumtamen si quis lyram vel cytharam pulsare et psallere sciverit, id non plane respuendum esse monet, modo ille regem prophetam divinas laudes decantando imitetur. At quemadmodum antequam cibum prægustemus, Deus a nobis laudandus est, ita et in potu, sicut olim Græci ad Hebræorum instar, et ante somnum nostras pro acceptis beneficiis A grates ei debemus rependere. Demum auctor noster breviter edisserit quæ Christiano cantica et harmonia permissa sint.

Negat vero etiam in conviviis Christiano absurde ridendi, vel aliis risum movendi datam esse facultatem [22]. Etenim illi urbane tantum ac lepide loqui, ac nunquam nisi convenienti tempore, et modeste, honestaque cum severitate ridere, vel potius subridere concessum est. Hinc risus immodestos, lascivos et procaces a Christiana republica procul arcendos declarat. Neque tamen Christianum idcirco tristem esse vult, sed ea modestia et gravitate præditum ut neque in obscenis, vel cuilibet molestis rebus, neque omni tempore, neque apud quoslibet, nisi forte nonnulli seniores aliquid venuste et festive dixerint, ille subrideat. Facile enim ex immodico risu manat turpitudo, sicut in vino improborum hominum mores agnoscuntur.

Multo igitur magis eidem Christiano, pergit au- B ctor noster [23], vitandi obsceni sermones, turpiaque spectacula aut facta: imo vero stirpitus amputanda ipsa vitiorum radix cupiditas. Neque tamen in ullis humanis corporis membris, etsi pudendis, sed in solo vitio rebusque vitiosis sita est turpitudo.

Nemo insuper a nobis, tametsi ab aliquo offensis, in convivio irrideri unquam debet [24]: et tacere satius est quam ulli contradicere. Verum ab omnibus omnino conviviis propter ætatis imbecillitatem prohibendi sunt adolescentes et adolescentulæ, nec ulli unquam in iis cum aliena uxore accumbendum. Si necessitas tamen id postulet, quomodo id fieri, et præcipue quomodo unusquisque sive vir, sive mulier, sive senior, aut junior, sese in iisdem conviviis gerere, loqui et vocem componere, ac quæ vitare debeat, singulatim et accurate Clemens exponit.

Nec minus clare de coronarum, florum et unguentorum usu disputat [25], ac primo quidem eum minime necessarium esse convincit. Ne quis vero C pedes Christi a muliere unctos objiceret, id mystice, quamque ipse excusat, paulo prolixiori explicatione interpretatur. Sed brevius alias diluit objectiones ab antiquorum Hebraici populi regum unctione et Aristippo petitas. Itaque inexplebilem merito exagitat mulierum libidinem, quæ, etiamsi plurima et ab eo nominibus suis appellata unguenta haberent, alia tamen nova in dies excogitabant. Ex his porro concludit unguentarios, civitatibus bene moratis pulsos, debere a Christiana republica ita extrudi, ut nullus plane sive vir, sive mulier unguentum, sed probitatem vitæ et pudicitiæ unctionem redoleat. Neque idcirco tamen, inquit ille, debent omnes omnia, sicut vultures et scarabei, unguenta rejicere; sed his tantum, quæ aliquid possunt afferre utilitatis, ea semper uti lege, ut nullum unquam neque odoratu, neque visu, neque alio ullo modo voluptati dent locum. Cæterum ibi ostendit unguentis et oleo morbos quosdam sanari; sed mulieres arguit, quæ crines tingunt, atque eas quæ ungunt ca- D pillos, citius canescere demonstrat.

Venit deinde ad coronas variis floribus compactas, et earum usum apud paganos in conviviis frequentissimum, dicit Christiano illicitum esse, utpote cui nulla florum delectatione vel odore, sed solo aspectu frui liceat. Christianæ enimvero mulieris corona est vir, et viri matrimonium; matrimonii autem flores liberi, ac universæ Ecclesiæ corona Christus. Monet tamen varias esse florum virtutes, quarum aliæ utiles, aliæ noxiæ sunt aut periculosæ. Verum ut rem altius et a sua prima origine repetat, ibi primum quomodo, et a quibus cœperit coronarum usus strictim attingit. Quoniam autem falsis diis, qui floribus delectabantur, consecratæ fuerant coronæ, ac pagani mortuos coronabant, iis omnibus Christiano probat esse abstinendum. Et certe cum Christus, ut fuse ibidem ille

[20] cap. 3. [21] cap. 4. [22] cap. 5. [23] cap. 6. [24] cap. 7. [25] cap. 8.

explicat, spinis coronatus fuerit, non decet ejus discipulum floribus coronari. Fatetur quidem nonnulla, quæ recenset, homini utilia ex floribus unguenta componi; at quia tamen Christiano ad necessitatem, nunquam vero ad delectationem fas est iis uti, hinc coronarum usum eidem ullo modo licere penitus inficiatur.

Posthæc edisserit [26] quomodo Christianus, cœna peracta, ad somnum prævia oratione se conferre debeat. A lectis autem omnem plane luxum, et mollitiem, et superflua omnia ita præcipit removeri, ut sua tantum simplicitate nos ab æstu ac frigore tueantur. In iis autem somno ita indulgendum, ut ab eo facile excitati, et angelis egregoris similes, ad canendas Deo laudes noctu surgamus. Ad has itaque vigilias ut Christiani promptiores sint et paratiores, eos, ut somnum immodicum fugiant, vehementer adhortatur. **15** Illum quippe, qui morti similis est, et superfluo alimento concitatur, nullius corpori vel animæ esse utilitatis Lot exemplo planum utique facit et perspicuum. Non totam igitur noctem, multo minus interdiu dormiendum. Cum vero dies deficit, tum litteris homines, feminæ lanificio operam dare debent. Denique nos Clemens serio admonet nostrum tantummodo corpus somno indigere, minime vero animam, quippe quæ semper cogitet, ac dum corpus dormit, ita per seipsam operetur, ut vera somnia sint sobriæ animæ cogitationes.

Ex eo somni tempore auctor noster data sibi de Christianorum connubio dicendi occasione [27], manifeste nobis probat scopum illius esse susceptionem liberorum, finem vero piam eorumdem institutionem. Quapropter omnem aliam viri mulierisque conjunctionem illicitam, impiam et nefariam esse concludit. Quod quidem ille ex præcepta a Moyse leporis et hienæ abstinentia, haud inepte confirmat. Plura autem ibi disputat, quæ de utroque illo animali, et aliis quæ vocem mutant et colorem, ab historiæ naturalis scriptoribus referuntur. Subdit omnem plane viri et mulieris, nisi quo post legitimas nuptias liberi procreari possint, concubitum ipsis expressissimis Moysis verbis, et sumpto de Sodomitis supplicio disertissime inhiberi. Inde porro colligit nefas esse viro, cum uxore sua, aut menstruo profluvio laborante, aut adhuc prægnante, vel unquam solius voluptatis causa rem habere. Petulans igitur libido, pluribus, quæ ille refert, vocata nominibus, omnino cohibenda est; quandoquidem ex ea, sicut ex immoderato concubitu multi gravesque, Scriptura sacra atque etiam philosophis attestantibus, morbi ac plurima nec minima mala generantur. Non ideo tamen nuptias, quæ Deo probatæ sunt, damnandas, sed legitimum, ac nocte, et certis duntaxat temporibus, ad gignendos filios debere esse earum usum. Pueris itaque ac senibus, pergit Clemens, uxores ducere fas non est: conjuges vero nihil nisi honestum, castum, et pudicum inter se unquam agere debent. Eos vero scite castigat, qui perperam negabant a ratione naturali alienas voluptates esse vel illicitas, vel Deo cognitas. Monet igitur noctem bonis operibus illustrandam, pudorem cum tunica non exuendum, iniquum rebus Venereis vinci, ac ipsam rectam rationem, moderatumque cibi et vestis usum salubria esse intemperantiæ remedia.

Opportuna porro ibi oblata occasione contra sumptuosas vestes invehitur, easque a Christo prohibitas esse ostendit. Spartanos itaque eo nomine commendat, quod solis meretricibus floridas vestes olim concesserint: atque Athenienses, qui secus faciebant, sibi ait non posse approbari. Vestibus enimvero cum non alia de causa indigeat homo, nisi ut corpus suum contegat, illudque ab aeris seu frigidioris seu calidioris intemperie tueatur,

A idcirco eas tantum quæ simplices sunt et communes, colligit esse induendas. Feminarum tamen infirmitati ut consulat, concedit eas mollioribus uti vestibus, dummodo ab illis luxus omnis amoveatur. Asseveranter autem pronuntiat vestes longiores, aureas, sericas, vel nimis artificiose elaboratas, divinis legibus penitus proscribi; atque eodem plane interdicto vetitas esse, quas ille ibidem enumerat, vestium tincturas, et solum nativum et candidum colorem retinendum. Inde igitur ac Cei sophistæ testimonio evincit mulierem, quæ nimio ornatus vestisque studio tenetur, tam a Deo quam a pudico conjugio excidisse. Nec ea vult sibi objici, quæ de regiarum filiarum vestitu David, allegorice intelligenda, in Psalmis cecinit. Nam quamvis in infirmioris sexus gratiam de legum severitate Clemens noster aliquid remiserit, præfracte nihilominus negat ulli unquam licitas esse xystides, ephaptides, pepla, pretiosiores lanas, vestesque nimis longas

B et diffluentes. Aliam vero objectionem, ex talari Christi tunica desumptam, ibidem diluit. Tametsi autem simplex, non tamen sordida debet esse vestis, omnesque corporis muliebris partes suis vestibus, sicut et caput, velo sunt ita tegendæ, ut nulla unquam nuda appareat. Vetat nihilominus ne velum illud sit purpureum, aut quævis mulier purpurea vel nimis pretiosa veste, qua hominum oculos ad se convertere possit, ullibi aliquando utatur.

Dehinc autem ille docet [28] in calceamentis similiter vitandum esse luxum, mollitiem et superbiam. Jubet igitur rejici vana aureorum gemmeorumque sandaliorum, et crepidarum solearumque artificia. Pulchrum autem censet esse viro, nisi militet, nullos habere calceos, atque ei quemadmodum mulieri illos tantum induendos, quibus omnes pedum, ullo sine fastu contectorum, offensiones propulsari tuto queant.

Puerile vero et vanum esse putat [29] gemmas

C quolibet modo, sive ex maris æstu, sive ex terræ ramentis ortas, vel admirari, vel iis se aut domum suam ornare. Quamobrem summum mulierum ea in re luxum severe castigat. Fatetur quidem supernam Jerusalem pretiosis constructam lapidibus memorari, sed illis florem spiritus, et immortalem creaturam significari contendit. Qui autem gemmas propter hominem, atque a Deo, ut iis fruatur et oblectetur, creatas dixerint, hos renuntiat divinæ voluntatis plane penitusque esse ignaros. Deus enimvero ea omnia quæ hominum usui necessaria sunt, aperte suppeditat; cætera, sicut aurum, quod effodiunt formicæ, gryphes custodiunt, vel terræ visceribus, vel aquæ profundo abscondit. At homines hæc curis supervacuis quærentes, vera et cœlestia bona negligunt. Præterea Apostolus docet non omnia, etiam nobis concessa, semper esse licita. Deus vero, qui omnia omnibus communia creavit, præcipit primo cœlorum inquiri regnum, et ex bonis nostris ea, quæ nobis necessaria non sunt, pau-

D peribus erogari. Contra tamen instabant adhuc aliqui et urgebant: Cujus ergo erunt sumptuosa et magnifica quæque, si omnes nihil nisi vile et commune habeant? Sed his Clemens respondet eorum esse debere, qui absque vehementiori animi affectu et discrimine iis uti possunt. Cæterum ea omnia, quæ ornatus satietatem afferunt, ab omnibus esse rejicienda, quandoquidem in sola virtute consistit omne bonum, pulchrum et honestum. Quocirca milites increpat, qui auro quoque ornabantur. Mulieres vero acrius corripit, quas cernere erat auro non tam ornari quam onerari, ac sicut apud barbaros olim sontes et reos, aureis compedibus vinciri et alligari. Illas porro dicit ab eodem serpente nunc decipi, qui primitus Evam esca fraudulenter circumvenit. Manifestum itaque facit catenas aureas, monilia, annulos, et reliquum omnem muliebris luxus

[26] cap. 9. [27] cap. 10. [28] cap. 11. [29] cap. 12.

ornatum, cum poetarum ac sacræ Scripturæ auctoritate, tum certis ex recta ratione petitis probationibus esse rejiciendum. Denique concludit vera feminæ ornamenta hæc esse : manuum quidem, piam suorum bonorum pauperi largitionem, ac rectam familiæ administrationem ; pedum **16** vero, ad bene faciendum alacritatem et progressionem ad justitiam ; colli, pudorem et modestiam; aurium, catechesim et veræ fidei doctrinam ; oculorum tandem, sanam rerum divinarum contemplationem.

ARTICULUS III.

Analysis libri tertii.

Superioris libri argumentum prosequitur Clemens [30], et ostendit veram hominis pulchritudinem eam esse, qua superior animæ illius pars, scilicet ratio, parti inferiori, seu cupiditati, quæ varias semper, sicut Proteus, in formas se vertit, ita dominatur, ut a Verbo divino, humana carne induto, probe instructa, ipsimet Deo similis fiat. Eamdem quoque hominis pulchritudinem positam esse docet in charitate, quæ quidquid superfluum, fictum, et a se alienum est, respuit, ac ea sola, quæ recta sunt, amplectitur. Et id quidem Christi probat exemplo, qui nec eximia et pulchra facie, nec corpore formosus, solum animæ omnibus divinis virtutibus præditæ splendorem habuit et pulchritudinem.

Nulla itaque [31], inquit ille, corporeæ venustatis cura ulli esse debet, nisi ut corpus suum continentiæ virtute decoretur. Hinc ad muliebrem cultum delapsus, nobis plane et perspicue ostendit feminas, quæ crispandis crinibus, genis ungendis, pingendis oculis, aliisquæ formæ lenociniis continuam navant operam, sepulcris Ægyptiorum, exterius magnificentia incredibili, interius horribili belluinaque deformitate omnium oculos perstringentibus, esse plane similes. Hæ siquidem, dum rejecta domus et familiæ cura, tam turpibus impensis non modo bona facultatesque virorum dilapidant, sed formam quoque suam fuco, variisque mistionibus corrumpunt, plures sibi consciscunt morbos, ac Deum contumelia afficiunt. Subinde auctor noster hanc effrenatam mulierum mollitiem et luxum variis tam ethnicorum poetarum quam divinæ Scripturæ testimoniis acerrime exagitat. Nam illæ, quemadmodum Plutus, oculis captæ, eo impudentiæ devenerunt, ut belluis ipsis deteriores, has non alio consilio adhibeant peregrini ornatus fallacias, quam ut ab hominibus videri iisque placere possint. Tum continuo eas Narcissi exemplo et sacrorum codicum auctoritate coarguit, quæ speculis ad fucatam faciem suam contemplandam utuntur. Neque porro quidquam in earum gratiam fecisse reginam Esther, quæ mystice, regi ut placeret, ornata, pro pulchritudinis pretio populum suum ab hoste liberare meruit. Quanta porro ex immodico formæ cultu et ornatu oriantur mala, postquam patefecit, angelorum et Sichimitarum exemplo colligit malæ cupiditati morem non esse ab ullo unquam gerendum.

Quoniam autem hoc vitium non feminas solum, sed homines etiam invaserat, hinc et in eos insurgit [32], qui meretricio more attonsi, tenuissimis ac perlucidis vestibus induti, comamque sicut feminæ nutrientes, eadem etiam atque illæ unguenta olebant. Civitates porro iis dicit fuisse oppletas, qui hos effeminatos homines, a Diogene haud illepide irrisos, picabant, radebant, vellebant. Nec minori id aliis vitio vertit, quod canos alio colore pingentes, venerabile, ipsique Deo simile senium exuere se posse frustra arbitrabantur.

Muliebre igitur esse declarat crines vellere, vel eos componere ad speculum, ac suam auro contexere vel totam vestem, vel ejus fimbriam. Deus enimvero cum feminam glabram lævemque, hominem vero pilosum et barbatum creaverit, eum radi et tonderi, vel aliis vellendum se et picandum præbere contra naturæ leges, ipsiusque Dei voluntatem esse convincit. Ad hæc vero etiamsi pix aliquem juvaret, non ideo tamen ille corpus suum injuria afficere debet, sed potius cupiditatis suæ pilos vellere et radicitus amputare. Ibi autem auctor noster, oblatam nactus occasionem, in summam invehitur sui temporis luxuriam, qua pagani suarum permissu legum, in omni etiam magis projectæ et effrenatæ libidinis genere impune volutabantur. Contendit igitur nec pilos tondendos, nec barbam deponendam, et neutrum immodico femineoque cultu nutriendum. Et id quidem probat non solum leonis et apri exemplo, sed etiam Gallorum et Scytharum, qui luxum omnino fugiunt, et summæ sunt frugalitatis. Monet tamen Christianos, etsi hanc barbarorum virtutem imitari debeant, non eis idcirco, sicut et illis, ac nomadibus, fas esse animalium bibere sanguinem.

Sed quia ibi Clemens a proposito paululum digressus fuerat, ad illud statim redit [33], ac inutilem servorum et famularum, ancillarum et pedisequarum multitudinem insectatur. Nec ferendas esse dicit mulieres, quæ domui et pudicitiæ exitiali illorum turba stipatæ, vel Gallorum humeris in lectica sublatæ, per civitatis vicos et plateas, vel ad templa ab hominibus conspiciendæ circumferebantur. Multo autem minus turpissimum earum morem tolerari posse, quæ cum meretriciæ impudicitiæ ministris, et cum cinædis familiaritatem consuetudinemque jungere solebant. Deinde alias, etiamsi meliores, castigat, quæ, cum aves Indicas, pavones Medicos, psittacos, charadrios, et alia etiam monstruosa, sed magni pretii animalia alerent, filios suos exponebant, atque senes, orphanos et viduas, omnibus his animalibus longe præstantiores, summo ducebant despicatui.

Cæterum non iis tantum impiis sumptibus, ac futilibus tincturis, et emptitiis mancipiis, sed balneis quoque, incredibili magnificentia exstruendis, mulieres et viri bona dissipabant sua [34]. Ibi autem ubi communia erant utrisque lavacra, ac innumera seu ad lavandum, seu ad vescendum aurea argenteaque vasa, major sane mulierum quam athletarum impudentia, eo usque processerat, ut coram servis nudari non erubescerent. Quamobrem Clemens eas acriter objurgat, docetque non modo in balneis, sed domi etiam, et omni in loco verecundiam et pudorem ab omnibus semper esse servandum.

Porro autem divitiis, inquit [35], quantum rationi consentaneum est abundare, et eas non sordide et arroganter, sed benigne et liberaliter aliis communicare debemus. Nam, iis exceptis, nullum plane servum inter et dominum, nisi quod hic imbecillior sit, intercedit discrimen. Quid vero? quod vir justus et bonus, etsi pauper et inglorius, dives et beatus est : vir autem injustus et arrogans, quamvis Mida, Cinyra, et eo qui Lazarum despexit, sit ditior, pauper est et miser. Divitiæ enim non secus ac serpens, nisi caute apprehendantur, mordent sane et offendunt. Ex his itaque Clemens concludit veras divitias in anima tantum esse sitas, nimirum in virtute, justitia et recta ratione. Atqui hæ cum a solo viro bono comparari possint, solus autem Christianus sit bonus, inde infert eas ab illo solo possideri, nec auferri posse, quippe qui cum illis Deum et omnia possideat.

Immoderata vero terrenarum opum cupiditas a **17** regno Dei extrudit hominem [36], et illum ad illicitas delicias, turpesque et rationali creatura penitus indignas voluptates, ad luxum et ingluviem, certumque naufragium allicit et impellit. Frugalitatem igitur, pergit auctor noster, Eliæ instar se

[30] cap. 1. [31] cap. 2. [32] cap. 3. [33] cap. 4. [34] cap. 5. [35] cap. 6. [36] cap. 7.

ctari debemus, neque superba argenteorum aureorumque vasorum multitudine, vel turba famulorum gloriari, neque divitiarum nostrarum, si iis affluamus, nimia teneri cura et sollicitudine. Illis porro, qui inde vel timendam egestatem, vel justo panem aliquando defuisse sibi opponere poterant, luculentissime respondet.

Nec minus perspicuum facit [37] quam dives sit frugalitas, qua ad laborem omnem, angores, molestias et afflictiones patienter tolerandas bene instructi, terrena bona despicimus. Subdit plura jam a se de conjugum officiis et de Christiana institutione fuisse disputata. Quamobrem Penelopen, quæ post diuturnam viri absentiam nulli unquam nubere voluit, in fidei conjugalis, et Spartanos qui ut adolescentes ab ebrietate deterrerent, ilotas, id est servos suos, inebriari cogebant, in frugalitatis proponit exemplum. Observat autem triplex esse hominum genus, ex quibus nonnulli, sicut Abraham, sponte sua; alii vero ab aliis admoniti, quemadmodum Christi discipuli, virtutem quærunt et amplexantur; alii tandem, velut populus gentilis, nec ultro, nec piis admonitionibus flecti possunt aut erudiri. Quapropter divinus noster pædagogus illos et verbis et exemplis vel a vitiis revocat, vel ad virtutem adhortatur. Ex variis autem ejuscemodi exemplis unum Clemens seligit, nempe Sodomitarum, quorum utique supplicio alii cautiores fieri debent. Ex Judæ siquidem epistola demonstrat eos, qui non in eadem, ac illi, peccata prolapsi sunt, similes pœnas non dedisse. Subnectit autem se plura alia intemperantiæ et luxus proferre posse exempla, sed illis, ne prolixior sit, esse supersedendum.

Ad balneas autem post longam sane, quamque ipse excusat, digressionem revertitur [38]. Quatuor vero dicit illarum esse causas, munditiam, calorem, sanitatem, voluptatem. At quemadmodum mulieribus munditiæ, ac viris sanitatis causa permissæ sunt, ita caloris ergo supervacuæ, ac tandem voluptatis gratia omnibus omnino Christianis interdicuntur. At vero quoniam frequentior earumdem usus corporis vires debilitat et sæpe dissolvit, hinc Clemens arguit non semper lavandum, sed habendam ætatis, corporis et temporis rationem, nec in balneis aliena unquam ope et ministerio utendum. Nos autem ibi admonet longe præstantius esse animæ quam corporis lavacrum, utpote quo illius sordes et peccata penitus eluuntur.

Gymnasium porro seu corporis exercitationem, quæ ad illius sanitatem utilis est, docet Clemens [39] adolescentibus pro balneo sufficere, atque a viris eidem balneo esse anteponendam. Mulieres quoque telæ, et lanæ, aliisque sexui suo congruis operibus exerceri debere ostendit. Nec turpe eis esse putat, si ad pistrinum, ubi Pittacus rex Mitylenorum moluisse fertur, accedant, ac in cibo et potu viris suis conficiendo occupatæ sint. Per eum quoque nonnullis viris quandoque licet aut lucta, aut pheninda, seu parvo globo, aut agricultura, aut saltem deambulatione exerceri. Quid vero, quod eos aquam haurire, ligna scindere et voce alta legere pulchrum existimat? At in his exercitationibus, quemadmodum omnibus in rebus, modum semper adhiberi jubet. Censet denique artem piscatoriam, si otium fuerit, laudabilem quidem esse, sed eam longe laudabiliorem, sicuti Christus docuit, qua non pisces, sed homines capiuntur.

Posthæc ille quæ in hoc et superiore libro fusius disputata sunt, ea in epitomen et compendium redigit [40]. A veste autem incipit, et quamvis ab illa non omne prorsus aurum aut mollitiem arceat, sedulo tamen prohibet ne quid ei addatur, quod ad mollem luxuriosamque vitam quemlibet unquam possit impellere. Christiana itaque vestis, ut ipse

A ait, simplex, munda, honesta, frugalis ac unius tantum, albi scilicet coloris et nativi, a fullonum artificio aliena, personæ, ætati, dignitati, sexui apta et conveniens esse debet. Inaures autem Pædagogi legibus vetitas esse ostendit, ac hominem qui auro se ornari credit, seipsum illo probare inferiorem. Aureum tamen annulum mulieri concedit, non ad ornatum quidem, vel ad nobilitatis suæ ostentationem, sed quo ea quæ domi servanda sunt, obsignentur. Nec in alios usus viro cælibi ac publico munere fungenti eum permittit. Hunc autem parvo vult indui digito, nullosque in eo deorum aut idolorum, sed columbæ, piscis, maris, anchoræ, vel ejusdem generis effigies et signa insculpi et exprimi. Ibi porro obiter monet Clemens quemdam pulchriorem vestitum et ornatum uxoribus concedendum, quo solis viris, minime vero aliis, ita placeant, ut illos pedetentim possint ad moderatum temperatumque vivendi genus adducere. At omnem B prorsus luxum et fucum, nec satis modesta et pudica ornamenta proscribit. Porro autem ibidem ille explicat quomodo pili crinesque nutriendi et componendi, atque barba a viris alenda; ac quomodo unusquisque in motu, gressu, incessu, gestibus, figuris, voce, aspectu, atque erga ancillas et servos sese gerere debeat. Tum deinde probat prohibitas esse tonstrinas, cauponas, tesserarum et lucri causa talorum ludum; fugiendam improborum consuetudinem; et spectacula, quidquid nonnulli reclament, esse interdicta. Subhæc planum facit quo habitu et modo viris et mulieribus ad ecclesiam veniendum, atque ab ea recedendum, quid in osculis et salutationibus vitandum, ac vitam Christiani debere ab omni penitus cujuscunque mali suspicione esse liberam et solutam.

Viris porro suasor et auctor est [41], ne uxores coram famulis osculentur, nec ullus bona et justa ethnicorum præcepta respuat, sed eorum vitia declinet, C et sanctum se omnibus et incorruptum exhibeat. Verum cum mala tantum et peccata fugere et emendare non sufficiat, nisi et omnia Dei præcepta impleantur, hinc Clemens quæ ea sint ante omnium ponit oculos. Et primo quidem ostendit illa hoc communi effato: « Quod tibi non vis fieri, alteri non feceris, » ac duobus etiam charitatis præceptis generatim contineri. Attamen, ut hæc enodatius et distinctius explicentur, omnia sigillatim exponit divini nostri Pædagogi præcepta, atque primum quædam refert in Decalogo constituta, ac deinde ea quæ ab eodem Pædagogo sancita sunt de orationis modo, de jejunio, sacrificiis, patientia, militibus, judicibus et divitibus; de reipublicæ administratione, de jurejurando, de acceptæ injuriæ oblivione, mendacio, superbia, misericordia, ira; de diligendis inimicis, de famulorum usu, de fratribus arguendis, de agenda pœnitentia, ac de eleemosyna hominibus indigentibus impertienda. Hic etiam varia de Christianæ vitæ institutione ex Pauli D Epistolis præcepta congerit. Posthæc vero subnectit se potuisse plura alia quæ ad episcopos, diaconos, viduas aliosque spectant, ex sacris Scripturis 18 proferre, sed de iis aliud fore dicendi tempus. Multa quoque in eisdem Scripturis per ænigmata et parabolas scripta esse profitetur, sed ea non a Pædagogo, cujus instituta jam satis exposuerat, esse enucleanda, sed a solo magistro, Christo, scilicet Domino, qui boni Patris bona voluntas et sapientia germana, nos sancta cognitione imbuit; et in quo, si mandatis ejus fecerimus satis, ac eum fuerimus imitati, semper manebimus. Tum deinde Clemens Christianos alloquendo, plurimum eos adhortatur ut Ecclesiæ personam impleant, ad eam accurrant, et Christum, quem variis divinæ naturæ titulis ibi exornat, dignis semper laudibus prosequantur. Postremo ipsummet divinum Verbum, Pædagogum

[37] cap. 8. [38] cap. 9. [39] cap. 10. [40] cap. 11. [41] cap. 12.

nostrum, orat et obsecrat ut Christiani suprema illius ope fulti, ita ejus exprimant similitudinem atque imaginem, ut cœlesti in civitate laudes illius in æternum concinant. Sed quia idem Pædagogus eos interea duxerat in Ecclesiam, idcirco auctor noster hymno, qui in gratiarum actionem ibidem ab omnibus decantandus erat, librum suum absolvit.

ARTICULUS IV.

De horum librorum auctore, argumento, titulo, divisione, eorumque in capita distributione, et eorumdem capitum summariis, ac quo tempore, et utrum ex concionibus publice habitis, aut quo stylo sint compositi.

Constat sane, nec ullum profecto ulli dubium esse potest Clementem Alexandrinum hujusce operis verum et genuinum esse auctorem. Etenim prælerquam quod illud communi cunctorum Græcorum codicum testimonio, certa Eusebii [42], Hieronymi [43], Photii [44] aliorumque scriptorum auctoritate, ac unanimi omnium consensu illi adjudicatur; certe Clemens suis ipsemet verbis se illius parentem esse apertissime prodit et declarat. In sexto siquidem *Stromatum* libro hæc scriptis tradidit: « Prius autem *Pædagogus*, qui a nobis dividitur in tribus libris, ostendit educationem, et institutionem, quæ datur a pueritia, hoc est, quæ a catechesi, seu ex eruditione tradita doctrina, fide simul augetur, vitæ informationem, et iis qui in numerum virorum ascribuntur, præparat animam virtute præditam, ad scientiam, quæ cognitionem præbet accipiendam [45]. » Ex his autem Clementis nostri verbis discimus non modo hanc lucubrationem ab eo esse revera profectam, verum etiam quod illius sit argumentum et scopus, quis titulus, et quot in libros fuerit divisa. In hisce enim libris de ea Christiana institutione se disputasse dicit, qua ab ipsa religionis nostræ infantia, seu catechesi, vel tradita in catechesibus doctrina, ita quisque sanctis morum vitæque præceptis informatur, ut ad perfectam cognitionem et scientiam comparandam possit præparari.

Et hoc sane totius operis sui esse argumentum et finem ab illius exordio luculenter Clemens aperit et explicat [46]. Ait enim *Pædagogum* in eo totum versari, ut recta omnium humanorum actuum compositione animam Christiani reddat meliorem. Quocirca omnem ille his in libris, uti satis ex eorum analysi liquido intelligitur, ponit operam, ut Christiano patefaciat quæ vitia fugienda, quæ virtutes consectandæ, ac quæ bona agenda sint, vel, ut brevius cum eo loquamur [47], qualis in toto vitæ suæ decursu debeat esse Christianus.

Nulli itaque, si ad hæc animum advertat, obscurum esse potest, non alium plane, nisi eum quem præfert, *Pædagogi* titulum huic eidem operi a Clemente nostro fuisse inscriptum. Et vero non in hac tantum commentatione id ipse passim asserit, sed alibi etiam illud idem suis, quæ paulo ante retulimus, verbis disertissime pronuntiat. Huc accedit, quod eadem horum librorum inscriptio haud plane incerto omnium manuscriptorum codicum testimonio, atque Eusebii, Hieronymi, Photii [48] aliorumque cum veterum tum recentiorum conspiratione invictissime comprobatur.

Iisdem prorsus argumentis tam aperte convincitur hoc opus in tres libros ab ipsomet pariter doctissimo illius auctore fuisse distributum, ut iis fusius explicandis immorari superfluum penitus sit et inutile.

Majorem itaque in difficultatem incides, si defi-

A nire velis utrum hujusce operis in capita divisio, eorumdemque capitum argumenta seu summaria ab eodem auctore nostro revera prodierint. In omnibus quandoquidem Græca manu exaratis codicibus, eodem plane modo ac in editis exhibentur, non alium profecto, quam ipsum Clementem nostrum videntur habuisse auctorem. Contra vero, si ea paulo accuratius expendas, haud difficiliter agnosces hanc in capita distributionem adeo ineptam esse et præposteram, ac capitum summariis ea quæ in illis disputantur, ita parum apte repræsentari, ut ista imperiti cujusdam librarii, vel scriptoris factum et opus esse tuum continuo in animum facile inducas. Nam ut plura omnibus passim obvia missa faciamus, quid, amabo te, a recta, capitum partitione magis abhorret, quam excusatam in instituta de balneis disputatione digressionem, varia in capita sic confuse distribui [49], ut lectoris animus ab auctoris proposito diu avocatus, vix ac ne vix

B quidem illud nisi ad ea, quæ prius legerat, sæpe reflectatur, possit percipi? Quid vero, quod e contrario plura a se plane diversa de legitimo videlicet matrimonii usu, et de vestibus, a quolibet seu viro seu muliere induendis, uno eodemque capite continentur [50]? Quid denique, quod quædam capitum initia, inepto prorsus loco posita, orationis filum intersecant, ac penitus interrumpunt [51]?

Plurima porro capitum argumenta, quam parum accurate elucubrata sint, cuivis ea leviter et cursim legenti clarum adeo fit et perspicuum, ut id nulla sane probatione indigeat. In iis enimvero vel illa tantum quæ initio tractantur repræsentata, vel plura prætermissa, vel alia tandem male indicata, sæpe sæpius occurrunt. Tam certum itaque et fixum manere debet hæc, sicut et cætera omnia capitum summaria, Clementi nostro non esse ascribenda, quam omnibus hoc opus, et illius in tres libros divisionem, ab ipso revera manasse planum

C est et manifestum.

A nobis porro si quis sciscitetur, quo tempore quove modo, ab eodem Clemente in lucem emissum fuerit, observabimus illud prius fuisse compositum, quam libris *Stromatum*, ubi, sicuti vidimus, citatur, ipse manum admoveret [52]. Neque magis obscurum est non longo temporis intervallo, antequam hos *Pædagogi* libros divulgaret, præmissam ab eo fuisse suam ad Græcos *Cohortationem*. Ab ipso quippe eorumdem librorum exordio aperte declarat, postea quam homines, pristinis erroribus ac falsis ethnicæ religionis opinionibus ejuratis ac depositis [53], Christianæ fidei veritatem **19** amplecti et profiteri edocti sunt, tunc a Pædagogo traditis a Christo vitæ morumque sanctioribus præceptis esse continuo imbuendos. Quis autem Clementem huic ordini a se tam accurate præscripto, revera inhæsisse in dubium merito revocaverit? Atqui non minima, quemadmodum ex supra citatis ejus verbis intelligitur, intercedit hos inter ac *Stromatum* li-

D bros affinitas et connexio. Quid igitur superest, nisi ut inde *Pædagogum* paulo ante eosdem *Stromatum* libros, qui circa annum 294 ab eo editi perhibentur, sed post illius ad Græcos *Cohortationem*, scriptum et publici juris factum esse concludamus? Et hæc quidem opinio pulchre iis argumentis firmari potest, quibus ejusdem *Cohortationis* tempus a nobis supra demonstratum est [54].

Cum Clemens itaque hos libros per ea tempora confecerit, quibus adhuc, sicut antea diximus [55], catechistæ officio Alexandriæ defungeretur, hinc profecto non absurde quis colligat, eos esse his sermonibus compactos, quos ille apud Christianum populum in eadem urbe habuerat. Nulli etenim du-

[42] Euseb. lib. VI Histor., cap. 13. [43] Hieron. De script. eccles., cap. 48. [44] Phot. Biblioth., cod. 110. [45] lib. VI Strom., pag. 616. [46] lib. I, cap. 2. [47] lib. II, cap. 2. [48] loc. cit. [49] lib. III, cap. 5, 6, 7, 8, 9. [50] lib. II, cap. 9. [51] lib. III, cap. 12. [52] lib. VI Strom., pag. 616. [53] lib. I Pædag., cap. 1. [54] sub cap. 1, art. 2. [55] ibid.

bium et incertum esse potest, quin vir ille doctissimus commissam sibi plebem his Christianæ vitæ institutis imbuerit, quæ toto hoc in opere tam accurate collecta et explanata legimus. Sed quid conjecturis, quamvis haud plane incertis, opus est? Nonne id ille palam et aperte profitetur, ubi sub operis finem se, auditoresque suos in Ecclesiam a Pædagogo adductos declarat, ac hymnum ibidem ab omnibus concinendum subjunxit? Præstat autem eum loquentem audire: « Quoniam, inquit, Pædagogus nos duxit in Ecclesiam, ipseque sibi ipsi, Verbo inquam, quod docet, et omnia considerat, adjunxit, bene habuerit si nos, cum in hoc loco sumus, justæ gratiarum actionis mercedem, pulchræ pædagogiæ convenientem laudem Domino offeramus [56]. At cujus, amabo te, hæc sunt verba, nisi hominis concionantis, et qui post publicum sermonem, ea sicut et cætera omnia ab eo præmissa scriptis commendavit, et scripta in libros redegit?

In hujus porro opinionis confirmationem aliud afferri potest argumentum, ex ipsiusmet orationis stylo, catechesibus plane conveniente petitum. De eo siquidem optimus sane judex, et æquissimus æstimator Photius sic pronuntiat: « Nibil simile habent hi libri cum *Hypotyposibus*, quando et stolidis illis ac blasphemis opinionibus omnino vacant, et dictio ipsa in his floridior ad temperatam quamdam gravitatem non sine jucunditate assurgit, et varia illa, quæ in iis est rerum cognitio nihil habet minus conveniens [57]. » Quam vera autem sit hæc Photii sententia, nemo sane, qui hos libros haud prorsus indiligenter pervolutarit, non ultro fatebitur.

ARTICULUS V.

De manuscriptis horum librorum codicibus, eorumdemque integritate, utilitate et eruditione; ubi quædam loca difficilia explicantur, et utrum Clemens Hebraice sciverit.

Tribus in codicibus tres *Pædagogi* libros, Græca manu descriptos, legimus. Jam autem monuimus [58] qui, cujusve generis sint duo priores, quibus superior quoque Clementis nostri ad Græcos *Cohortatio* exhibetur; sed in eorum antiquissimo codice Regio totus pene liber primus mutilatus est, ac tria tantum ultima illius capita, dempto tamen undecimi initio, integra remanserunt. Tertius vero codex, quem ex Regia bibliotheca nacti sumus, recentior, in charta tantum papyracea descriptus est, atque hanc auctoris nostri commentationem, sed non plane integram exhibet. Quidam enimvero in eo occurrunt hiatus, et in libro secundo finis septimi capitis et octavi initium ab amanuensi librario prætermissa fuere, atque eo loci albæ quædam pagellæ relictæ sunt. Quod certe manifesto nobis est indicio hunc codicem ex aliquo alio antiquiore esse transcriptum, ubi ea quæ librarius intacta reliquit, vel resecata fuerant, vel ab illo legi non potuerunt. Non semel etiam librarius ille in describendis cum textu auctoris, tum præcipue capitum argumentis lapsus est. Sed hæc solita ejusmodi virorum errata non impediunt, quin plures ex his codicibus collectæ sint a nobis variæ lectiones, quibus Clementis nostri textus pluribus in locis recte corrigi poterit et emendari. Denique horum codicum margini insertæ sunt quædam notulæ, similes quidem, sed longe pauciores, iis quarum in superiori ad Græcos *Cohortatione* mentionem fecimus [59].

Quantum vero hi *Pædagogi* libri possint Christianorum servire utilitati, nullus sane, qui vel primoribus labris illos attigerit, vel exhibitam a nobis eorum legerit analysim, poterit unquam diffiteri. In illis quippe singula quæque Christianæ vitæ præcepta et instituta, certioresque morum regulæ tanta

A cautione et prudentia ab auctore nostro traduntur, ut nihil moderatius et æquabilius, nihil ad divini legislatoris mentem magis accommodatum et conveniens desiderari possit. Utrumque enim et mollioris et durioris animi scopulum sic ubique Clemens declinavit, ut semper in ea, quæ clementiæ sunt et lenitatis magis inclinet et propendeat. Si quid tamen durius delicatiori Christiano alicubi præscripsisse videatur, hunc admonet homini qui Dominum suum spinis coronatum agnoscit, non licere nec floribus coronari, nec ad illum citra sanguinem accedere. Cæterum ne nimia severitate quemquam Christianæ disciplinæ reddat indocilem, sedulo cavet ut, si quidpiam gravius aut asperius ex legum præscripto aliquando constituerit, illud postea, quantum fas est, mitiget et deliniat. In infirmioris quoque sexus gratiam aliquid nonnunquam de præcepti durioris acerbitate remittit, aut faciliora indulget. Postremo si nihil relaxare queat, legis

B excusat severitatem, ac præmia æterna, a Deo cuilibet morem ei gerenti promissa, certissime persolvenda ob oculos ponit. Post sacros itaque divini fœderis libros, vix ullum opus reperias, quod ad formandos omnium Christianorum mores sit utilius. Quamobrem is de Gallis nostris bene meruit, qui illud singulorum manibus, non magno sine fructu terendum, vernacula nostra lingua paucis abhinc annis interpretatus est.

Cæterum quamvis Clemens in hoc tantum Christianæ vitæ divinis legibus instituendæ, argumento versetur, totam tamen commentationem suam ubique pro more suo profana eruditione aspergit. Sed hoc scribendi genus viro doctissimo condonandum est, quo ille non tam lectorum animos allicere et recreare voluit, quam impios paganorum mores insectando et profligando, ab eis cæteros omnes avocare ac deterrere. Si quid autem in iis, sicut in reliquo opere, sit difficile et spinosum, in nostris postmodum observationibus enodabuntur.

C Juvat ergo ea nunc tantum attingere, quæ ad Græci

20 horum librorum textus integritatem, loca difficilia Latinamque interpretationem pertinent. Eorum autem initio in Gentiani Herveti editione hæc phrasis præponitur: « Constituta est basis veritatis, o vos pueri, nobis ipsis sancti templi magni Dei infractum fundamentum cognitionis, pulchra adhortatio per obedientiam vitæ rationi consentaneæ, æterna appetitio dejecta in prædium intelligens. » Verum illa in subsequentibus hujusce operis editionibus ad superioris ad Græcos *Admonitionis* calcem ab ipso Clementis textu separata, Græco duntaxat idiomate exhibetur. At in Claromontano codice Græca manu exarato post capitum primi libri *Pædagogi* argumenta, a cæteris omnibus sejuncta fuit: in aliis autem Regiæ bibliothecæ codicibus omnino prætermissa est. Ex quibus liquido colligitur hanc eamdem phrasim ab aliquo amanuensi librario post descriptum a se *Admonitionis* ad Græcos librum id-

D circo adjectam, ut planum cunctis faceret eo in libro positum fuisse veritatis, veræque scientiæ et religionis fundamentum. Quam autem inepte in Clementis textum intrusa fuerit, inde patet quod nullam neque cum superioris libri fine, neque cum *Pædagogi* initio affinitatem connexionemque habeat.

Ex corruptis autem ac difficilibus ejusdem *Pædagogi* locis primus ille nobis sese offert, ubi parasiti aliique pingues mensas turpiter venantes, hunc in modum a Clemente exagitantur: Μυῖαι τούτοις οἰκεῖαι τοῖς ὀνόμασι, καὶ γαλαῖ, κόλακές τε, καὶ μονομάχαι, καὶ τὰ ἄγρια τῶν παρασίτων φῦλα· γαστρὸς ἡδονῆς οἱ μὲν τὸν λόγον, οἱ δὲ τὴν φιλίαν, οἱ δὲ τὸ ζῆν ἀποδιδόμενοι [60]. Quæ in ultima Clementinorum operum versione sic Latine reddita sunt:

[56] lib. III Pædag., pag. 266. [57] Phot. in Bibl. cod. 110. [58] sub cap. 1, art. 2. [59] loc. cit. [60] lib. II Pædag., cap. 1, pag. 143.

« Muscæ quoque aptissime vocantur et adulatores, et gladiatores, et immane genus parasitorum; ventris voluptate hi quidem rationem, alii vero amicitiam, alii autem vitam ipsam vendentes. » At Hervetus qui aliter Græci textus interpunctionem legerat, illum sic interpretatus est : « Muscæ quoque iis nominibus aptissime convenientes, et mustelæ, et adulatores, et gladiatores, et agrestia genera parasitorum, ventris voluptate : alii quidem rationem, alii vero amicitiam, alii autem vitam vendentes. » Quemadmodum autem in priori versione vox γαλαῖ, id est mustelæ, seu potius feles, non prætermittenda, ita forsitan, in posteriori malæ codicum Græcorum interpunctioni non ita facile adhærendum.

Sed hæc levioris momenti, illud autem gravioris quod idem Hervetus hunc contextum non satis cum antecedentibus cohærere, et ibi aliquid deesse suspicatur. Verum huic suspicioni refragantur omnes manuscripti nostri codices, qui, exceptis librariorum erroribus, nihil aliud ibi quam editi repræsentant. Quid vero? si ex hoc eodem contextu mens auctoris et sensus elici possit, quid jure merito in eo desiderabitur? Atqui illum cum superioribus comparatum, si diligenter expendas, facile intelliges ibi a Clemente liguritionem et helluationem, ganeones et helluones vexari et exagitari. Primum autem ostendit, quæ ex immodico ciborum et condimentorum usu oriantur mala, et quibus probris et maledictis huic vitio dediti inurantur. Tum deinde refert quibus nominibus ii et infames mensarum asseclæ, nimirum adulatores, gladiatores aliaque turpia parasitorum genera appellari solerent. Recte autem ait illos muscas, et mustelas, seu feles, qui delicatiores cibos semper exquirunt, iisque sese ingurgitant, jure merito vocari, quippe qui propter cibos et ventris voluptatem, γαστρὸς ἡδονῆς, amicitiam, rationem et ipsammet vitam suam vendebant. Cæterum quandoquidem in Græco textu habetur μυῖαι οἰκεῖαι, hoc posterius verbum, non adverbium, sed potius adjectivum esse credimus, atque eo muscas familiares et domesticas, quæ effrenato impetu in carnes involant, eisque insaturabiliter inhærescunt, melius significari.

Ubi vero de potu Clemens disputat, iis qui provectioris sunt ætatis, ut vino paulo hilarius utantur, indulget, sed ea lege « ut illabefactatam, inquit, rationem, et suo officio fungentem memoriam, corpusque vino inconcussum et immotum conservent [61]. » Tum continuo subnectit : ἀκροθώρακα τοῦτον καλοῦσιν οἱ περὶ ταῦτα δεινοί, « qui ejusce rei sunt periti, illud ἀκροθώρακα appellant. » At nonnulli hæc Græca verba ex margine in textum intrusa arbitrantur. Sed frustra sane et perperam. Contra hanc enim conjecturam non solum manuscripti omnes militant, sed ipsa etiam auctoritas Clementis, cui usu sæpe venit, ut hujuscemodi parentheses et verborum explicationes textui suo inserat. Neque id pluribus exemplis, quæ sæpius occurrunt, probare opus est. Loco enim proxime citato, ille simili plane modo verbum ἀσώτος adhibet et interpretatur.

Urgebit tamen aliquis verbum ἀκροθώρακα Clementi Græcæ linguæ callentissimo non posse attribui, utpote quo, si lexicographis credamus, vir summe ebrius, et quasi pectoretenus vino ingurgitatus significetur. At Clemens ibi de homine sene loquitur, qui nec ebrius est nec temulentus. Non inficias sane ibimus hoc verbum eo significatu ab aliquibus aliquando usurpari. Verum neminem Græce doctum fugere potest quosdam peritissimos scriptores ea voce usos, qua hominem non multo A vino repletum, sed temulentos inter et plane sobrios medium significarent. Nonne enim eo sensu ab Aristotele adhibetur, ubi hunc scribit in modum: Διὰ τί ὁ ἀκροθώραξ μᾶλλον παροινεῖ τοῦ μεθύοντος, μᾶλλον καὶ νήφοντος; « Quam ob causam qui leniter a vino tenentur, magis peccant, vel delirant, quam qui aut graviter sese ebriarint aut sobrii manent [62]? » Nec minus clare Plutarchus : Τῶν γὰρ ἀκροθωράκων ἡ διάνοια μόνον τετάρακται, τὸ δὲ σῶμα ταῖς ὁρμαῖς ἐξυπηρετεῖν δύναται, μήπω βεβαπτισμένον· ὅταν δὲ κατασεισθῇ καὶ πιεσθῇ, προδίδωσι τὰς ὁρμὰς καὶ παρεῖται· « Nam semiebriorum animus duntaxat est conturbatus, corpus ejus impetibus adhuc inservire potest, nondum obrutum: ubi autem oppressum vini vi fuerit, destituit animi, proditque incitationes [63]. »

Cæterum ex hoc vel unico auctoris nostri testimonio disce quantæ, uti præmonuimus, ille sit lenitatis et indulgentiæ, quantumque a nimia severitate abhorreat.

B De corruptione quoque Casaubonus alium postulat insignem auctoris nostri locum, quem in editis sic legere est : Ἐν δὲ τοῖς ἀγῶσι πρῶτον ἡ τῶν ἀθλητῶν δόσις ἦν· δεύτερον δὲ ὁ ἐπεγερμός· τρίτον ἡ φυλλοβολία· τελευταῖον ὁ στέφανος, ἐπίδοσιν λαβούσης εἰς τρυφὴν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὰ Μηδικά· « In certaminibus autem primo fuit donum athletarum, secundo autem plausus et excitatio, tertio foliorum conjectio, ultimo autem fuit corona, cum Græciæ post tempora Medica magna ad delicias facta esset accessio [64]. » Contendit autem Casaubonus [65] verba ἀθλητῶν et ἐπεγερμός esse depravata, sicque emendanda, πρῶτον ἡ τῶν ἄθλων δόσις ἦν, δεύτερον **21** δὲ ὁ ἐπαγερμός, ita ut Clementis sensus sit, antiquissimis temporibus solita proponi ἆθλα certatoribus, et in eorum locum successisse ἐπαγερμόν, id est morem *illum*, quo athletæ munuscula ex singulis spectatoribus colligerent. Deinde vero pro istis alia, quæ Clemens C memorat, substituta quidem, sed ita ut, coronis inventis, priora in usu esse non desierint. Variis porro veterum scriptorum testimoniis hanc Casaubonus emendationem fulcire et corroborare conatur. Nec minimi sane ponderis pluribus censebitur hæc viri doctissimi conjectura. Posterioris siquidem verbi correctionem, ex Græcis nostris codicibus, saltem unius auctoritate fultam, si citatus ab illo Eratosthenis locus, tam ad Clementis argumentum quam contra facere videtur, nemo sane admittendam esse merito negaverit. Ad prioris autem vocis emendationem quod spectat, haud plane similis est ratio. Enimvero cum non possit esse donum ἄθλων, id est certaminum, nisi ubi fuerint ἀθληταί, athletæ et certatores, cur Clementi hanc vocem alteri anteponere non licuit? Scimus quidem prius verbum a plurimis scriptoribus adhibitum, instituto illius de certaminibus sermoni magis aptum esse et conveniens. Verumtamen quia D posterius, communi manuscriptorum omnium consensu probatum, ejusdem Clementis proposito minime repugnat, cur illud, alio supposito, tam facile repudiabimus? Sua tamen unicuique, postquam hæc accurate perpenderit, sententia maneat. De his porro certaminibus et coronarum origine alio in loco fuse disputabimus [66].

Pueri nomen Christianis congruere quando Clemens ostendit [67], id quod in Genesi de Isaaco patriarcha, cum uxore sua Rebecca ridente, scriptum est, triplici mystica explicatione interpretatur. Verum Græca secundæ expositionis verba Herveto adeo obscura et implicata videntur, ut ibi aliquid mendosum et depravatum, aut hiulcum et decurtatum esse persuasum omnino habeat. Ubi autem sit

[61] lib. II, cap. 2, p. 153. [62] Arist. Probl., sect. 3, quæst. 27, p. 700. [63] Plutarch., lib. II Sympos., quæst. 8, pag. 650. [64] lib. II Pædag., cap. 8, pag. 181. [65] Casaub. Animad. in lib. VI Suet., pag. 276. [66] inf. cap. 12, § 6. [67] lib. I Pædag., cap. 5, pag. 90.

ille Græcæ orationis hiatus, aut amanuensis librarii peccatum, nec Hervetus indicat, nec nos ex Græcis nostris codicibus, quorum magna illic est cum editis consensio, deprehendere possumus. Neque porro Cimmeriis, ut aiunt, tenebris hic locus sic offunditur, ut percipiendi auctoris nostri sensus spes omnibus omnino adimatur. Ibi enim quid eo Isaaci risu intelligi possit, clare omnino et perspicue Clemens explicat. Aperte siquidem docet patriarcham illum, qui ab imminenti salutis ob Rebeccæ conjugis, sibi ab Abimelecho præreptæ periculo liberatus riserat, typum et figuram esse Christiani, qui majori æternæ mortis periculo divina Christi gratia defunctus, ridet et lætatur. Cum itaque hæc clara, vera et certa videantur, atque in sola mysticæ hujus explicationis probatione sit obscuritas, tentemus pro virili nostra parte eam discutere. Pro certo autem Clemens posuit nomen *Rebecca* idem Latine sonare ac *tolerantia*; Rebeccam vero figuram fuisse Ecclesiæ, cui etiam nomen tolerantiæ propter rationes ab eo allatas datum est. Inde porro Clemens sic videtur argumentari : Isaac omnium nostrum, id est Christiani populi, typus, cum Sara seu tolerantia conjuge sua, quæ Ecclesiæ figura erat, risit gaudens et exsultans quod, ea adjuvante et opitulante, a morte sit ereptus. Rex vero Abimelec, hoc est Christus Dominus, ex fenestra sua, seu ex assumpta carne risum nostrum, hoc est gratiarum actionem, benedictionem, exsultationem, lætitiam, cum tolerantia seu Ecclesia respiciens, et suam ei ostendit faciem et perfectam reddidit.

Verum, inquies, si hæc sit auctoris nostri mens et sensus, ille profecto Ecclesiam, quæ Christianorum omnium mater est, dixit Christiani populi esse sponsam et conjugem. At quis id Clementi in mentem venisse sibi facile persuadeat? Sed attendas velim Clementem de Ecclesia eo tantum sensu loqui, quo tolerantia dicitur. Eo autem nomine Ecclesiam Christiani populi sponsam appellare quid vetat? Cæterum ibi falsus est Hervetus, quod satis non perspexerit ubi desinat hæc secunda Clementis interpretatio et tertia incipiat.

Si quæ alia reapse contaminata Clementis textus loca aut corruptione notata occurrant, de illis in subsequentes nostras animadversiones, ne eadem repetere cogamur, rejiciendam esse disputationem satius esse duximus.

Porro autem non solam amanuensis librarii in describendo Clementino textu inscitiam vel oscitantiam arguunt, sed ipsummet etiam Clementem in explicanda voce Hebraica *hosanna* imperitiæ, et Hebraicam linguam non calluisse quidam insimulant : « Lux et gloria, inquit [68], cum supplicatione Domino hoc significat hosanna, si Græce explicetur. » Non enim id significat ea vox, sed *salvum fac obsecro*, vel *salva nunc*, ut post Hieronymum [69] docent linguæ Hebraicæ peritiores. Scimus quidem non defuisse quosdam, quibus haud improbabile visum est ea voce laudem vel gloriam, et gratiam quoque significari : sed hi, atque a fortiori Clemens, qui hujusce vocis significationem cæteris longius produxit, Hebraice penitus nescivisse dicuntur.

Neque allata ab eo, non secus atque ab Origene et Ambrosio vocis Rebeccæ explicatio probabilior est : « Interpretantur, inquit, Rebeccam *tolerantiam* [70]. » Idem enimvero illa vox Hebraice scientibus sonat ac saginata, sive impinguata, vel contentio obtusa, et contentio impedita. Verumtamen rarissimi sunt in *Pædagogi* libris hujuscemodi lapsus, et Clemens ingenio suo, Hebraica minime callenti, quasi diffisus, paucissimas dedit Hebraicorum nominum interpretationes.

Denique Latina eorumdem *Pædagogi* interpretatio suis non caret mendis et erroribus. Longum esset illos omnes, Græce peritis satis obvios, fusius persequi. Attamen ut ab iis minus periti lectores caveant, illud exempli causa notasse sufficiat, quod ubi Clemens de duplici divinæ exhortationis genere disputat, ibi ab Herveto, qui aliquid Græco textui deesse putabat, de suo additum esse : « Sunt autem utriusque generis duplices habitudines. » Sed hæc, et non alia omnia, hujus versionis errata in ultimis editionibus resecata et emendata sunt.

—

CAPUT III.

Novæ in Clementis Alexandrini *Admonitionem ad gentes*, et tres *Pædagogi* libros observationes, ac primum de iis quæ ad Christianam theologiam spectant.

—

22 ARTICULUS I.

Quomodo Clemens sacros librorum Veteris et Novi Testamenti auctores divino spiritu afflatos fuisse senserit.

Asserta *Cohortationis ad gentes*, triumque *Pædagogi* librorum a Clemente nostro scriptorum sinceritate et auctoritate, atque harumce commentationum ætate et integritate stabilita, illud primo diligentissime examinandum est quomodo in iis ille sacros cum Veteris tum Novi Testamenti libros a suis auctoribus, divino afflante Spiritu, compositos fuisse ubique constanter doceat et prædicet. Illorum itaque auctoritate et testimoniis contra paganos pugnare ubi incipit, his disputationem suam orditur verbis [71] : « Jeremias propheta sapientissimus, vel in Jeremia potius sanctus Spiritus (μᾶλλον δὲ ἐν Ἱερεμίᾳ τὸ ἅγιον Πνεῦμα), Deum ostendit : Deus appropinquans ego, » etc. Deinde vero postquam varia Veteris Testamenti, atque etiam Matthæi et Pauli apostoli testimonia protulit, continuo subnectit [72] : « Possum tibi Scripturas afferre innumerabiles, quarum ne apex quidem unus præteribit, qui non perficiatur. Os enim Domini Spiritus sanctus ea est elocutus (τὸ γὰρ στόμα Κυρίου τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐλάλησεν ταῦτα). Quid autem hoc loquendi modo sibi aliud Clemens voluit, nisi divinos Scripturæ sacræ auctores nihil omnino in libris et epistolis suis scripto tradidisse quod ipsis a Spiritu sancto afflatum non fuerit et dictatum? Et id quidem ita persuasum Clemens habebat, ut Isaiæ verba tanquam ab ipsomet Deo pronuntiata citare non dubitaverit [73] : « Efficiamini justi, ait Dominus (λέγει Κύριος); qui sititis, venite ad aquas [74]. » Quapropter expressissimis ille totidemque verbis dicit [75] : « Ipse est Dominus loquens in Isaia, ipse in Elia, ipse in ore prophetarum. » Ne quis vero id ab eo temere prolatum esse causaretur, docet alibi sacras Scripturas ab Apostolo θεοπνεύστους, « divinitus inspiratas, » appellari [76].

At, inquiet aliquis, hæc sacrorum prophetarum prærogativa fuit, ut nihil penitus, nisi sancto Spiri-

[68] lib. II Pædag., cap. 4, pag. 85. [69] Hieron. epist. ad Damas. [70] Orig. hom. 16 in Gen., et hom. 12 in Num.; Ambros. lib. de Isaac., cap. 1. [71] pag. 51. [72] pag. 55. [73] p. 59. [74] Isa. LV, 1. [75] pag. 7. [76] pag. 56.

tu afflante, scriberent aut loquerentur. Recte quidem omnino et pulchre. Atqui Clemens ubi ipsissima Matthæi et Lucæ verba refert, ibi vocem eorum propheticam, hoc est, ipsis quemadmodum olim prophetis divinitus inspiratam, appellat : Μάρτυς ἡμῖν προφητικὴ παρέστω φωνή· « Testis nobis accedat vox prophetica [77]. » Nec mirum sane, quando quidem ille Spiritum sanctum non minus in Novi quam Veteris Testamenti scriptoribus ita locutum asserit, ut ii non pauca tantummodo prophetica, sed omnia verba sua illius instinctu atque afflatu litteris mandaverint.

Quid vero quod Clemens in suis *Pædagogi* libris sæpe sæpius docet et repetit divinum nostrum Pædagogum, ac Spiritum sanctum non modo in prophetis, sed in aliis sacræ Scripturæ auctoribus ita esse locutos, ut nihil cordi magis habuisse videatur, quam ut id discipulis suis creberrime inculcatum, ex eorum animis nunquam excideret? Varia itaque ejus testimonia huc congerere opus non est, quippe quæ adeo frequenter occurrant, ut eorum multitudine potius obrueretur lector quam doceretur. At illud tamen silentio prætermittere non possumus, quod vir doctissimus de Paulo nominatim prædicat [78] : « Qui in Apostolo erat Spiritus sanctus, Domini voce utens, dicit mystice : Lac vobis potum dedi [79]. » Si enim hæc verba, quæ nomine suo ad Corinthios scribebat, Spiritu sancto afflante scripta sunt, cætera omnia ab illo aliis in epistolis tradita, ejusdem quoque divini Spiritus afflatu scriptis mandata esse quis audeat inficiari? Atqui eamdem profecto Clementis de aliis cum evangelistarum, tum sacrorum quorumlibet auctorum libris et epistolis fuisse sententiam, nemo sanæ mentis negaverit.

ARTICULUS II.

Quomodo Clemens testimonia sacræ Scripturæ in Admonitione ad Græcos *citaverit, et cur nonnulla in vulgatis ejusdem sacræ Scripturæ libris non reperiantur, curve auctorem Proverbiorum puerum Hebræum appellaverit.*

Quæ ex Veteri Testamento Clemens non solum in *Admonitione ad Græcos*, sed in aliis quoque suis operibus loca retulit, ea ex Septuaginta Seniorum versione totidem sæpe verbis, sed non semper transcripsit. Varia quoque testimonia ex variis capitibus deprompta, sic aliquando conjunxit, perinde atque uno eodemque loco haberentur. Hinc sane factum est ut quædam ab eo citentur quæ in sacris Scripturæ codicibus reperiri non potuerunt.

Sermonis autem initium ab hac ipsa *ad Græcos Admonitione* ut ducamus, hæc in ea legimus ab illo citata sacræ Scripturæ verba [80] : « Tibi autem tua permittit legitimo scilicet filio..... cui etiam soli promittit dicens : Et ad stabilimentum extendetur terra, interitui enim seu corruptioni non confirmatur. » Quem in locum Hervetus : « Nec quid sit intelligo, nec ubi id sumpserit Clemens scio, perspicacioribus itaque id relinquo inveniendum. » Neque id etiam invenere alii, a quibus hic Clementis liber typis postea excusus est; vel qui aliqua in eum ediderunt scholia. Sed ille Scripturæ locus ideo inventu difficillimus est, quia a Clemente nostro memoriter descriptus non omni videtur carere mendo. Nam in manuscriptis nostris codicibus additur negatio, καὶ ἡ γῆ οὐ παραστήσεται. Fortasse etiam plures locos Clemens ibi, sicut etiam alibi, in unum congessit.

Facilius itaque illud est, quod paulo supra ex Isaiæ prophetia retulit [81] : « Efficiamini justi, ait Dominus : qui sititis, ite ad aquam, et quicunque non habetis pecuniam, ite, et emite, et bibite absque pecunia [82]. » Posteriora enim verba apud

A Isaiam reperiri ultro fatetur Hervetus. Sed ubinam priora, « efficiamini justi, » scripta fuerint, penitus se ignorare declarat. Observat tamen Isaiam juxta LXXII Seniorum versionem superioribus verbis præmisisse ἔσεσθέ μοι δίκαιοι, λέγει Κύριος [83]. At nulli profecto dubitamus hæc ipsa verba a Clemente citari aut ex memoria, aut ex suo codice, in quo γενέσθε pro ἔσεσθε legebatur. Quod quidem eo haud absurde confirmari potest, quia non minor sit in subsequentibus verbis lectionum discrepantia. Apud eosdem quippe Seniores hæc legimus : βαδίσαντες ἀγοράσατε, καὶ φάγετε, quæ Clemens sic reddidit : βαδίσατε, καὶ ἀγοράσατε, καὶ πίετε.

Non alio sane modo eum Novi quam Veteris Testamenti **23** verba retulisse cernimus. Testem enimvero Paulum apostolum hunc ille citat in modum [84] : « Eadem quoque ratione Apostolus Domini adhortans Macedonas, fit divinæ vocis interpres,
B dicens : Appropinquavit Dominus, cavete ne deprehendamur vacui. » Monet autem Hervetus in Epistola ad Philippenses, quos constat fuisse Macedonas, priora verba ita repræsentari, ut pro ἐγγύς, quod in Pauli textu habetur, a Clemente ἤγγικεν positum sit. Cætera vero, quæ ibi non occurrunt, a sciolo aliquo addita suspicatur. Sed ea in omnibus manuscriptis, tam recentioribus quam antiquissimis, quandoquidem reperiuntur, ex auctoris nostri textu non ita facile rejicienda sunt. Vero itaque similius videtur Clementem, si id ex aliquo non plane integro et incorrupto Epistolarum Pauli codice exscripsit, vel ad illius sensum duntaxat allusisse, vel memoria penitus lapsum.

Nec longe absimili memoriæ suæ errore quædam verba nomine Oseæ prophetæ protulit [85], quæ in solo Amosi libro reperire est. Sed hæc obiter animadvertisse sufficiat. Si quæ vero alia Scripturæ sacræ loca aut mendosa, aut a primigenio textu paululum
C diversa, hoc in opere Clemens protulerit, ea satis accurate in ejus scholiis adnotantur, ita ut de illis longam a nobis institui disputationem superfluum omnino videatur.

A nobis porro sine observatione non potest is prætermitti locus, ubi Clemens singulari plane modo librum citavit Proverbiorum [86] : « Quid tibi annuntiem sapientiæ mysteria et verba ex erudito adolescente Hebræo » (ἐκ παιδὸς Ἑβραίου σεσοφισμένου)? Extra dubium quidem esse videtur illum hoc nomine appellasse Salomonem. Quædam enim ex octavo Proverbiorum capite transcripsit, quæ eidem Salomoni ascribuntur. Sed cur eum Clemens simplici « pueri Hebræi » nomine appellaverit, dictu non ita promptum atque expeditum est. Nobis quidem non latet a Scripturæ more non esse prorsus alienum, ut homines etiam provectioris ætatis sic vocitentur. De filiis etenim Heli, qui jam et ipsi liberos susceperant, scriptum legimus : « Et erat peccatum puerorum (τῶν παιδαρίων) magnum
D valde [87]. » At Clementem ad virum Hebræum et hominum omnium sapientissimum Salomonem designandum hac voce, potius quam alia uti voluisse, qua, quæso, ratione probabitur? Incompertum nobis adhuc non est plures alias ejusdem vocis significationes, quas alibi explicabimus, ab ipsomet Clemente nostro afferri [88]; sed illæ nihil plane ad nostrum propositum faciunt. Porro autem quid sentiamus, si roges, candide respondebimus illum a veritate minus nobis videri aberrare, qui dixerit Clementem « Hebræi pueri » nomine ad hæc collineasse ejusdem Salomonis verba : « Ego filius fui patris mei, tenellus, et unigenitus coram matre mea, et docebat me [89]. » Cum enim Salomon ibi se tenellum et a matre sua edoctum profiteatur, hinc fortassis Cle-

[77] pag. 3. [78] lib. I Pædag., pag. 106. [79] I Cor. III, 2. [80] pag. 60. [81] pag. 59. [82] Isa. LV, 1. [83] In finem c. 34. [84] pag. 56. [85] cap. 51. [86] pag. 52. [87] I Reg. II, 17. [88] lib. I Pædag., cap. 5 et 6. [89] Prov. IV, 3.

mens putavit illum « pueri » cognomine potuisse appellari.

ARTICULUS III.

De quibusdam Veteris Testamenti libris in* Pædagogo *laudatis, ac quam diverso a vulgata illorum editione modo plura eorum loca citaverit, et de nonnullis quæ etiamnum in ea non occurrere videntur.

Cum nullum nobis superfuerit Clementis opus in quo plura quam in *Pædagogo* suo sacræ Scripturæ testimonia citaverit, operæ pretium esse duximus de iis separatim disputare; postquam tamen ea sedulo examinaverimus, quæ ab illo de quibusdam divini utriusque Testamenti libris memoriæ prodita sunt. A Pentateucho itaque ut incipiamus, constat sane illud Moysi ab auctore nostro constantissime attribui [90]. Nonne enim aperte dicit Pædagogum nostrum, in his libris per Moysen locutum, per eum, inquam, Moysen, per quem Israeliticum populum, ex Ægypto fugientem, in desertis conducebat [91]?

Si quid vero ex Psalmis colligat, tunc eos Davidi, vero eorum parenti, haud dubitanter asserit [92]. Proverbiorum quoque librum, quem in superiori lucubratione nomine eruditi adolescentis Hebræi ab illo laudatum vidimus, iu his Salomoni nominatim adjudicat [93]. Hunc porro, non secus ac alios utriusque Fœderis codices, afflante Spiritu sancto, scriptum fuisse aperte testificatur [94]. Quamobrem idem liber solo Sapientiæ et Scripturæ nomine ab eo aliquando citatus occurrit [95].

Quid vero, quod non magnorum tantum, ut aiunt, prophetarum libros, puta Isaiæ, Jeremiæ, Ezechielis [96]; sed etiam minorum, Amos scilicet et Oseæ, iis quorum nomen præferunt, constantissime assignat [97]?

Quamvis autem librum Ecclesiastici ex sacro Hebraicæ veritatis canone nonnulli excludant, illum tamen Clemens noster iisdem plane ac Proverbiorum librum appellat nominibus et titulis. Modo enim a doctissimo scriptore nostro Sapientia nuncupatur [98], modo Scriptura [99], et quod adhuc notatu dignius est, ab ipso haud dubitanter affirmatur Pædagogum, hoc est, Christum Dominum, in eo sicut in aliis Scripturæ sacræ libris locutum fuisse [1]. Quid autem aliud inde colligas, nisi Clementem omnino persuasum habuisse hunc librum, sancti Spiritus afflatu conscriptum, ejusdem omnino esse ordinis atque alii quibus primus librorum Scripturæ sacræ canon olim constitutus et compositus fuisse perhibetur?

Cæterum Clemens omnia horum aliorumque sacrorum codicum loca, a se citata, non alia plane quam in superiori commentatione, methodo refert et transcribit. Nam ea sæpe sæpius totidem, quot in LXXII Seniorum versione habentur, reddit verbis, sed non sine frequenti lectionum varietate. At sæpe etiam nomen auctoris tacet, vel alicubi diversorum, quasi unius prophetæ, verba copulat et conjungit [2]; sæpius unum pro alio prophetam appellat; nonnunquam plura ex eodem Scripturæ contextu, mediis tamen verbis penitus omissis, ab eo descripta legimus. Denique alia, sed pauca, ab ipso referuntur, quæ in sacris librorum nostrorum libris vel non exstant amplius, vel saltem nec a nobis, nec ab aliis reperiri potuerunt.

Non mirum itaque si hæc doctis Clementinorum
24 operum editoribus negotium profecto molestum et operosum aliquando facesserint. Et vero quid eo

A loco difficilius et spinosius, quo ille Jeremiæ prophetiam, hunc citat in modum [3]: « Eo usus est auxilio divinus Pædagogus, dicens per Jeremiam: Fuit tibi aspectus meretricis, impudens fuisti erga omnes, et non in domum vocavisti me, et patrem, et principem virginitatis tuæ, et pulchra meretrix, et jucunda dux venenorum? » Hic enim locus tantæ difficultatis Herveto visus est, ut illius nodum, nisi secando solvi posse non crediderit. In suis quippe commentariis nos ille admonet postrema hujusce loci verba: καὶ πόρνη καλὴ, καὶ ἐπίχαρις, ἡγουμένη φαρμάκων, a se fuisse prætermissa, quandoquidem ipsa neque in Hebraico textu, neque in Septuaginta Senum, neque Hieronymi versione invenerat. Sed animum non satis adverterat vir eruditus hæc prophetæ Nahum esse verba [4], quæ a Clemente textui Jeremiæ, perinde ac si illius essent, sine auctoris nomine adjuncta sunt.

Neminem porro vel tantillum morari potest, sicubi ipsemet Clemens Baruchi verba describendo,
B eumdem tantum Jeremiam nominatim appellaverit [5]. Vetustissima enimvero ea fuit veterum Ecclesiæ Patrum consuetudo, qua Baruchi verba, tanquam ab Jeremiæ libro deprompta, sæpe sæpius se citare profitebantur. Rationem si quæras, tibi illico respondebitur Baruchum fuisse Jeremiæ amanuensem, atque idcirco librarii opus potuisse magistro ascribi. Interim obiter velim observes non minimum ejusdem Baruchi prophetiæ testimonium solo divinæ Scripturæ nomine sic alibi a Clemente citari: Παγκάλως γοῦν ἡ θεία που λέγει Γραφή· « Pulcherrime alicubi dixit divina Scriptura [6]. » Ejusdem igitur divini Spiritus afflatu, quo Jeremiæ aliorumque sacrorum auctorum codices, eam scriptis mandatam esse fixum plane ratumque habebat [7].

Quam diverso autem a nostra LXXII Seniorum Græca versione modo plurimos Veteris Testamenti locos ipsemet ille auctor noster retulerit, ex scho-
C liis, in operum ejus calcem rejectis, facillime potest perspici. Sed quia ibi plura notatu dignissima, aut omnino prætermissa, aut non satis recte enucleata sunt, de iis brevis, sed quam accuratior a nobis fieri poterit, instruenda est disputatio.

Nobis itaque primus obviam venit Genesis locus, ex quo Clemens narrat Jacobum patriarcham cum Labani soceri sui oves pasceret, virgam habuisse styracinam [8]. Declarat quippe Hervetus se nec legisse, nec divinare posse, cur ille hanc virgam styracinam nuncupaverit. O mira sane docti tantorum in Clementis opera commentariorum scriptoris declaratio! Quid enim illi facilius, quam id apud Septuaginta Seniores legere: Ἔλαβε δὲ ἑαυτῷ Ἰακὼβ ῥάβδον στυρακίνην χλωρὰν, καὶ καρυΐνην, καὶ πλατάνου· « Sumpsit enim sibi Jacob virgam styracinam viridem, et nucinam, et platani [9]? » De styrace porro videsis Plinium [10], Dioscoridem [11], et alios qui de plantis et arboribus aliquid litteris
D mandaverunt.

Quo autem propius Clemens ibi ad Græcam Seniorum versionem accedit, tanto sane longius ab ea recedere videtur, ubi quædam Decalogi præcepta, non sine insigni additamento transcripta, nobis iterum ac tertio proposuit [12]: « Moyses nudo, inquit, capite prohibuit: Non fornicaberis, non mœchaberis, idola non adorabis, pueris stuprum non afferes. » Rursus vero postea [13]: « Non mœchaberis, idola non adorabis, pueris stuprum non afferes, non furaberis. » Nec, precor, respondeas Clementem eo in opere memoria lapsum. In alio

[90] pag. 80, 112, 123, 126, 149, 191, 220, 225, 254. [91] p. 110 et seq. [92] pag. 112, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 250, 252. [93] pag. 122, 124, 127, 222, etc. [94] pag. 212, etc. [95] pag. 155, 193. [96] pag. 117, 157. [97] pag. 108. [98] pag. 117, 136, 171. [99] pag. 113, 126. [1] pag. 201. [2] pag. 125 et 126. [3] p. 123. [4] Nahum III, 4. [5] Baruch IV, 4; III, 13; Clem., p. 129 et 130. [6] Baruch III, 26 et seq. [7] pag. 161. [8] lib. III, cap. 10, pag. 242. [9] Gen. XXX, 37. [10] Plin. Histor. nat., lib. XII, cap. 17 et 25, pag. 32 et 46. [11] Diosc. lib. I, cap. 63. [12] Clem. lib. II, pag. 191. [13] lib. III, pag. 260.

enim libro eadem repetit [14] : « Non occides, adulterium non committes, puero stuprum non inferes, non furaberis. » Quorsum ergo, inquies, hæc verba, « pueris stuprum non afferes : » οὐ παιδοφθορήσεις, sacro textui inseruntur, quæ in Exodo et Deuteronomio, vel in Matthæi et Lucæ Evangelio frustra quæsieris [15]? Neque enim illa in illis aut ullis aliis Bibliorum nostrorum codicibus aut versionibus occurrunt.

Nunquid ergo ea a Clemente explicationis gratia adjecta sunt? At adulterii interdicto non modo puerorum stuprum, sed omnes etiam concubitus illiciti prohibentur. Restat itaque ut ex veteri aliquo versionis Septuaginta Seniorum exemplari, atque ex illo forsitan, ubi ea quæ κοινή, id est communis, uti Hieronymus docet [16], nominabatur, descripta fuerat, Clementem hæc accepisse dicamus. Sed ea de re certius peritiores homines ferant judicium, per nos licet.

Ab eadem seniorum versione Clemens rursum abire pluribus videbitur, cum aliam a Moyse latam legem sic recitat [17] : « Moyses infrugiferam aliquando sationem symbolice repulit : Non comedes, inquiens, leporem, nec hyænam : » οὐχ ἔδεσαι, λέγων, τὸν λαγών, οὐδὲ τὴν ὕαιναν. Etenim in utroque cum Levitici [18], tum Deuteronomii [19] libro legimus τὸν δασυπόδα καὶ τὸν χοιρογρύλλιον. Atqui Plinius, quidquid nonnulli reclament, a dasypode leporem distinguit [20]. Sed Bochartus præter hunc Plinium, hominem Romanum, qui hæc animalia distinxerit, probat fuisse neminem [21]. Nihil ergo prohibet quominus Clemens aliquo in codice λαγώον legerit.

Ad hyænæ vocem quod spectat, eam Barnabas, quemadmodum Clemens noster, sacro in textu haud dubie viderat. Post memoratam enim Moysis legem, τὸν δασύποδα οὐ φάγῃ, « dasipodem non comedes, » adjecit, ἀλλὰ οὐδὲ τὴν ὕαιναν φάγῃ, « sed nec hyænam manducabis [22]. » At Cotelerius non putat Barnabam, atque idcirco Clementem, ad laudatos a nobis Levitici Deuteronomiique locos collineare, quandoquidem hyæna et choirogrillus, Bocharto teste, inter se discrepant [23]. Ad quam ergo legem Barnabas respexerit, si ab illo quæras, responsum continuo accipies eam tantum denotari, qua animalibus nec ruminantibus, nec ungulam dividentibus, comedendis interdicitur. Verum non magni profecto ponderis est hæc conjectura. Nam Bochartus fatetur quidem Hebræam vocem *saphan* sæpissime verbo χοιρογρύλλιος a Græcis redditam : at ipse ibidem nos admonet quosdam quoque eam Græco nomine λαγώς interpretari. Hieronymus vero, qui psalmum centesimum tertium interpretatus, eamdem vocem Latine *herinacium* dixerat, ad Suniam tamen et Fretellam scripsit : « Pro quo in Hebræo positum est sophannim, et omnes χοιρογρύλλιος voce simili transtulerunt. Soli Septuaginta lepores interpretati sunt, τοῖς λαγοῖς, id est petra refugium leporibus [24]. » Cum hæc itaque Hebræa vox tam dubiæ fuerit significationis, nemini, puto, probabile non fiet Barnabam et Clementem in Græcos Veteris Fœderis incidisse codices, ubi supradicta vox ὕαινα Græce legebatur.

Frugalitatis specimen nos Clemens [25] dicit habuisse in Elia, « cum sedit sub rhamno, » ὅτε ἐκάθισεν ὑπὸ τὸν ῥάμνον, et ab angelo delatus ei « erat subcinericius panis hordeaceus, et amphora

A aquæ, » ἐγκρυφίας κρίθινος ἦν, καὶ καψάκης ὕδατος. At ista quæ ex libro tertio Regum deprompta sunt, paulo aliter apud Septuaginta 25 habentur : ἐκάθισεν ὑποκάτω ῥαθμὸν..... ἐγκρυφίας ὀλυρίτης καὶ καψάκης ὕδατος. « Sedit sub rathmon...... subcinericius siligineus, et lecythus aquæ. » In Latina autem vulgata : « Cum sederet subter unam juniperum..... subcinericius panis, et vas aquæ. » In paraphrasi autem Chaldaica legimus : « Sedit sub genista una..... dormiit sub genista una.... placenta perforata, prunis cocta, et lecythus aquæ [26]. » Verum hæc una tantummodo vocis « hordeaceus » et « siligineus » Clementem inter et Septuaginta duos Senes diversa lectio tanti non est momenti, quæ nos vel quemquam diutius detinere debeat.

Ad alia itaque ex Proverbiorum libro delibata ut veniamus, animadverte, quæso, ubi Clemens noster scripsit [27] παιδεύει, Septuaginta dixisse ἐλέγχει [28]. Paulo post vero ille ex ejusdem libri B capite vicesimo tertio versiculum decimum tertium et decimum quartum ordine inverso sic retulit : Σὺ μὲν ῥάβδῳ πάταξον τὸν υἱόν, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ θανάτου ῥῦσαι· μὴ ἀπόσχῃ νήπιον παιδεύων, εὐθῦναι δὲ αὐτὸν ῥάβδῳ· οὐ γὰρ θανεῖται [29]. Contra vero Septuaginta : Μὴ ἀπόσχῃ νήπιον παιδεύειν, ὅτι ἐὰν πατάξῃς αὐτὸν ῥάβδῳ, οὐ μὴ ἀποθάνῃ· σὺ μὲν γὰρ πατάξεις αὐτὸν ῥάβδῳ· τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ἐκ θανάτου ῥύσῃ [30].

Editis in omnibus error librariorum est, ubi hæc verba Clemens in medium profert, μηδὲ ἐπιθύμει τῶν ἐδεσμάτων τῶν πλουσίων [31]. Nam hæc ex Proverbiorum libro, ultima voce immutata, accepta sunt, in quo legere est μὴ ἐπιθύμει τῶν ἐδεσμάτων αὐτοῦ [32]. Cur autem hic Proverbiorum locus nulla in Clementinorum operum editione indicatus sit, alii viderint.

Neque Proverbiorum liber adhuc notatur. ubi scribit Clemens [33] : Λάχανα δὲ μετὰ ἀγάπης, ἢ μόσχον μετὰ δολιότητος· « Olera autem cum charitate C meliora, quam vitulus cum fraude [34]. » Verum illa plane omnium Clementinis nostris editionibus præfectorum negligentia facile condonanda est, quandoquidem Clemens eo loci non solum auctoris nomen tacuit, sed videtur etiam ad ejus potius sensum quam verba respexisse. In versione namque Septuaginta Seniorum sic legitur : Κρείσσων ξενισμὸς μετὰ λαχάνων πρὸς φιλίαν καὶ χάριν, ἢ παράθεσις μόσχων μετὰ ἔχθρας. Quibusdam in codicibus vox μετὰ ante λαχάνων desideratur : « Melior hospitalitas cum oleribus ad amicitiam et gratiam, quam appositio vitulorum cum inimicitia. »

Alibi autem ubi Septuaginta scribunt ὁμοίως ἄφροσιν, « similiter imprudentibus [35], » Clemens suo in codice constanter legerat ὤμοις ἀφρόνων, « humeris insipientium [36]. » Ad propositum enim suum ex his verbis sic concludit : « Vim intemperantiæ constantemque tolerantiam vocans humeros. »

D Hervetus se nescire profitetur undenam hoc effatum Clemens hauserit πενία δὲ, φησὶν, ἄνδρα ταπεινοῖ « Paupertas, inquit, virum humiliat [37]. » Versionem itaque Septuaginta Seniorum non adierat, ubi illa eodem penitus modo in Proverbiorum libro habentur [38].

Aliquid in Græco Clementis textu haud dubie librariorum oscitantia prætermissum est, ubi ista ex eodem Proverbiorum libro descripta sunt [39] : κρείσσων γὰρ αὐτῆς ἐστι. Etenim in manuscriptis no-

[14] Admon. ad gent., p. 67. [15] Exod. xx, 14; Deut. v, 18; Matth. v, 27; Luc. xvi, 18. [16] Hier. epist. ad Sun. et Fretel. [17] lib. ii Pædag., p. 188. [18] Lev. xi, 5 et 6. [19] Deut. xiv, 7. [20] Plin. lib. viii, cap. 55, et lib. x, cap. 63. [21] Boch. lib. iii De anim. sac. Script., cap. 32. [22] Barnab. epist., pag. 7 edit. Coteler. [23] Coteler. in epist. Barnab. pag. 24. [24] Hier. epist. ad Sun. et Fret. [25] Pædag. lib. iii, pag. 236. [26] III Reg. xix, 4, 6. [27] Pædag. lib. i, pag. 122. [28] Prov. iii, 12. [29] Pædag. l. i, p. 124. [30] Prov. xxiii, 13, 14. [31] Pædag. lib. ii, pag. 141. [32] Prov. xxiii, 3. [33] Pædag. lib. ii, pag. 149. [34] Prov. xv, 17. [35] Prov. xix, 29. [36] Pædag. lib. ii, pag. 193. [37] Pædag. lib. iii, pag. 231. [38] Prov. x, 4. [39] Pædag. lib. iii, p. 234.

stris codicibus locus integer quemadmodum apud A Septuaginta repræsentatur : κρείσσων γὰρ σοφία λίθων πολυτελῶν, πᾶν δὲ τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστι· « Melior enim sapientia lapidibus pretiosis ; omne autem pretiosum non est illa dignum[40]. » Versu autem sequenti textus Clementis a Septuaginta non discrepat : nisi quod in illo omissa est vox βέλτιον, et addita καὶ ἀργύριον, et pro καρπίζεσθαι in illo καρπίζετε positum est.

Denique Clemens [41] hæc Proverbiorum verba : « Oculi tui recta videant, supercilia autem recta annuant [42], » tanquam sua, nullo laudato auctore, textui suo sic inseruit, ut operum ejus editores id animadvertisse non videantur.

Nullus plane est seu Veteris seu Novi Testamenti liber, ex quo auctor noster plura, a sacro textu diversa magisque discrepantia, quam ex Ecclesiastico collegerit. Sed hæc nemini sane homini ullam debent admirationem movere. Tanta enimvero tamque multiplex est in hujusce libri et editis et manu B Græca scriptis exemplaribus varietas lectionum ; ut quidam doctissimi viri de iis colligendis mentem consiliumque mutaverint, nec omnes a quoquam hactenus fuerint collectæ.

Quapropter omnes Clementis lectiones, a sacro hujus libri textu discrepantes, hic accurate exhibendas esse duximus, rati eam collectionem, etsi paulo longiorem, omnibus eo magis utilem et gratam fore, quo major est eruditissimi et antiquissimi nostri scriptoris auctoritas et diligentia. Nobis itaque, librorum ejus ordinem sequentibus, illud primum occurrit, ὁ φοβούμενος Κύριον ἐπιστρέφει ἐπὶ καρδίαν αὐτοῦ [43]. Septuaginta vero ἐν καρδίᾳ simpliciter legunt [44].

Ab iis autem longe magis illud dissidet, quod postea a Clemente attexitur [45] : Μάστιγες γὰρ καὶ παιδεία, ἐν παντὶ καιρῷ σοφίας· συγκολλῶν ὄστρακον, καὶ διδάσκων μωρὸν (εἰς αἴσθησιν ἄγων τὴν γῆν, καὶ τὸν ἀπηλπισμένον εἰς σύνεσιν ὀξύνων). Propterea aperte subjunxit, ἐξεγείρων καθεύδοντα ἐκ C βαθέος ὕπνου [46] (ὃς τῶν ἄλλων μάλιστα θανάτῳ ἔοικεν). « Flagella enim et maledicta in omni tempore sapientiæ. Qui testam conglutinat, et stultum docet ad sensum, terram ducit, et eum qui est desperatus acuit ad prudentiam. » Propterea aperte subjunxit : « Excitans dormientem a profundo somno qui est ex aliis maxime morti similis. » Quæ enim unciolis includuntur, ea in vulgatis versionis Septuaginta seniorum exemplaribus prætermissa sunt. Observat tamen Nobilius in quodam codice priora verba unciolis notata in quodam Græco Bibliorum codice reperiri. At quemadmodum doctus ille vir lectorem suum admonere debebat hæc verba apud Clementem nostrum, si tamen id novisset, inveniri ; ita ab ejusdem Clementis scholiastibus illa a sacro textu discrepantia adnotari debuit. Neque etiam sine aliqua animadversione omittendum est in vulgata Latina versione hæc legi : « Flagella et doctrina in omni tempore sapientiæ. Qui docet D fatuum, quasi qui conglutinat testam. Qui narrat verbum non audienti, quasi qui excitat dormientem a gravi somno. » Ubi vides eam in notatis a nobis verbis a Græca versione adhuc recedere.

Postea vero Clemens ex eodem Ecclesiastici codice hæc se accepisse testatur [47] : Φόβος Κυρίου ἀπωθεῖται ἁμαρτήματα, ἄφοβος δὲ οὐ δυνήσεται δικαιωθῆναι. « Timor Domini peccatum extrudit. Qui est autem sine timore, non poterit justificari [48]. » Sed hic versus, in Latina hujusce operis versione repræsentatus, apud Septuaginta non occurrit. Drusius tamen in Complutensi codice, Nobilius vero in aliis libris se dicunt hæc legisse, φόβος Κυρίου ἀπωθεῖται ἁμαρτήματα, παραμένων δὲ αὐτῷ (ea vox a codice Complutensi abest) ἀποστρέφει ὀργήν· « Timor Domini repellit peccatum, et cum permanet, avertit iram [49]. » Porro hæc omnia in Syriaca Arabicaque versione non reperiuntur.

Versio Latina loco suo ea movit, quæ ex Græco textu capitis vigesimi sexti Clemens retulit [50] : Ἵππος εἰς ὀχείαν ὁ φιλήδονος, καὶ μοιχὸς ἀλογίστῳ κτήνει παρομοιωθεὶς παντὸς ὑποκαθημένου χρεμετίζει. « Equus ad coitum libidinosus, et adulter irrationali jumento assimilatus. Quocunque super eum sedente, hinnit [51]. » Nam in illa versione capite tertio supra tricesimum ita exhibentur : « Equus emissarius, sic et amicus subsannator, sub omni supra sedente hinnit. » Sed jam interpretibus observatum plura alia ex hoc capite, et aliis quibusdam similiter translata, sicut et variæ hujus loci lectiones ab iis et Clementis nostri scholiastibus adnotatæ sunt.

26 A nullo autem Clementinorum operum scholiaste indicatur citatus ab illo alius, haud dubie Ecclesiastici locus : Μὴ εὐφρανθῇς δὲ ἐπὶ μιαρᾷ τρυφῇ· « Ne læteris autem propter exsecrandas delicias [52]. » Unde porro hæc desumpta sint, dictu difficillimum. Nihil autem ad illud propius accedere videtur, quam illa Ecclesiastici sententia : Μὴ εὐφραίνου ἐπὶ πολλῇ τρυφῇ· « Ne læteris propter multas delicias [53]. »

Quæ Clemens refert [54] : Ἀγαλλίαμα ψυχῆς καὶ καρδίας οἶνος ἔκτισται ἀπαρχῆς πινόμενος αὐτάρκως· « Exsultatio animæ et cordis vinum creatum est ab initio, si quantum satis est, bibatur ; » et paulo post : Οἶνος πινόμενος πολὺς, ἐν ἐρεθισμῷ, καὶ παντὶ πτώματι πληθύνει· « Vinum quod bibitur multum, in irritatione et omni lapsu replet. » Ea procul dubio ex capite trigesimo quarto versionis Seniorum excerpta sunt, ubi de vino : Καὶ αὐτὸς ἔκτισται εἰς εὐφροσύνην ἀνθρώποις· ἀγαλλίαμα καρδίας, καὶ εὐφροσύνη ψυχῆς οἶνος πινόμενος ἐν καιρῷ αὐτάρκης· πικρία ψυχῆς οἶνος πινόμενος πολὺς, ἐν ἐρεθισμῷ, καὶ ἀντιπτώματι· « Et ipsum creatum est in jucunditatem hominis. Exsultatio cordis et lætitia animæ vinum potatum in tempore, quod satis sit. Amaritudo animæ vinum potatum multum, in irritatione et contentione [55]. » At in Latina versione hæc capite trigesimo primo et a se invicem sejuncta, nec sine aliqua lectionum varietate exhibentur [56].

Nulla videtur esse dubitandi ratio ex ejusdem libri capite trigesimo primo hanc a Clemente nostro excerptam esse sententiam [57] : Ἐν οἴνῳ μὴ ἀνδρίζου· πολλοὺς γὰρ ἠχρείωσεν ὁ οἶνος. « In vino ne te virum fortem præbeas ; multos enim vinum inutiles reddidit [58]. » In editione enim Septuaginta idem iisdem verbis legimus, uno excepto ἠχρείωσεν, pro quo positum est ἀπώλεσεν, « perdidit. » At longe aliter in vulgata Latina : « Diligentes in vino noli provocare ; multos enim exterminavit vinum. »

Inventu quidem facile, sed a Septuaginta versione non idcirco minus diversum, istud Clemens tradit [59] : Ὀργὴ μεγάλη γυνὴ μέθυσος (οἱονεὶ χόλος Θεοῦ, οἰνομάχλη γυνή)... ἀσχημοσύνην αὐτῆς οὐ συγκαλύπτει. « Ira magna est mulier ebria : tanquam ira Dei mulier temulenta....... suam non celat turpitudinem [60]. » Utraque et Septuaginta, et Latina versio brevior est ; media enim verba, et a nobis notata, penitus omisit.

[40] Prov. viii, 11, 19. [41] Pædag. lib. iii, pag. 257. [42] Prov. iv, 25. [43] Pædag. lib. i, pag. 113. [44] Eccli. xxii, 6, 7. [45] Pædag. lib. iii, pag. 115. [46] Eccli. xxii, 6, 7, 8. [47] Pædag. lib. i, pag. 116. [48] Eccli. i, 28. [49] Eccli. i, 19. [50] Pædag. pag. 136. [51] Sept. xxvi, 6. [52] Pædag. lib. ii, pag. 143. [53] Eccli. xviii, 32. [54] Pædag. pag. 153 et 154. [55] Eccli. xxxi, 35, 36 seqq. [56] Vulg. Latin. cap. xxxi, v. 35, 36, 38. [57] Pædag. lib. ii, pag. 757. [58] Eccli. xxxi, 30. [59] Pædag. lib. ii, pag. 158. [60] Eccli. xxvi, 11.

Alio porro in loco hæc Latina versio id posuit, quod Clemens refert [61] : Τὸ ἱκανὸν ἀνθρώπῳ πεπαιδευμένῳ οἶνος καὶ ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ ἀναπαύσεται· « Homini erudito satis est vinum, et in ejus cubili requiescet. » Totidem enim verbis hæc leguntur apud Septuaginta capite trigesimo primo [62], nisi quod pro articulo τὸ ibi leges ὡς, et τὸ ὀλίγον pro οἶνος, ac tandem ἀσθμαίνει pro ἀναπαύσεται. Verum in Latina versione isthæc capite tantum quarto supra trigesimum sic redduntur : « Quam sufficiens est homini erudito exiguum vinum, et in dormiendo non laborabis ab illo [63]. » An autem Clementinorum operum editores et amanuenses librarii vocem ὀλίγος haud insolita oscitantia prætermiserint, in dubium non immerito revocaveris. Nam ea vox ad auctoris nostri scopum conducere ac plane necessaria videtur.

Neque integrum, neque iisdem plane verbis hunc Ecclesiastici locum Clemens exhibet [64] : Εἰσακούσατέ μου, καὶ ὡς ῥόδον πεφυτευμένον ἐπὶ ῥευμάτων ὑδάτων βλαστήσατε, ὡς Λίβανος εὐωδιάσατε ὀσμὴν, καὶ εὐλογήσατε Κύριον ἐπὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ. « Exaudite me, et tanquam rosa plantata in fluentis aquarum germinate. Tanquam Libanus suavem odorem emittite, et benedicite Dominum super opera ejus [65]. » At enim Septuaginta : Εἰσακούσατέ μου, υἱοὶ ὅσιοι, καὶ βλαστήσατε ὡς ῥόδον φυόμενον ἐπὶ ῥεύματος ἀγροῦ· καὶ ὡς Λίβανος εὐωδιάσατε ὀσμὴν, καὶ ἀνθήσατε ἄνθος ὡς κρίνον· διάδοτε ὀσμὴν, καὶ αἰνέσατε ᾆσμα· εὐλογήσατε Κύριον ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις· « Exaudite me, filii sancti, et germinate quasi rosa plantata super rivum agri. Et quasi thus odorem suavitatis emittite, et florete florem quasi lilium. Diffundite odorem, et collaudate canticum. Benedicite Dominum in omnibus operibus. »

Plura autem, quam in polyglotta et Complutensi editione versionis Seniorum nobis Clemens alibi sic repræsentat [66] : Ἀπόστησον ἀπὸ τῶν δούλων σου ἐλπίδας κενὰς καὶ ἐπιθυμίας ἀπρεπεῖς ἀπόστρεψον ἀπ' ἐμοῦ· κοιλίας ὄρεξις, καὶ συνουσιασμὸς μὴ καταλαβέτωσάν με· « Amove a servis tuis spes inanes, et indecoras cupiditates averte a me. Ventris appetitio, et coitus ne me apprehendant [67]. » Etenim in Latina versione ac memoratis versionis Seniorum editionibus, hæc nec plura occurrunt : « Omne desiderium averte a me, aufer a me ventris concupiscentias, et concubitus concupiscentiæ ne apprehendant me. »

Drusius tamen, Hœschelius et Nobilius testificantur in nonnullis hujus libri codicibus hæc haberi, quæ magis quidem Clementino textui, sed non omnino respondent : Καὶ γιγαντώδη ψυχὴν ἀπόστησον διαπαντὸς ἀπὸ δούλων σου· ἐλπίδας κενὰς καὶ ἐπιθυμίαν ἀπόστρεψον ἀπ' ἐμοῦ (καὶ κρατήσεις τὸν θέλοντά σοι δουλεύειν διαπαντὸς) κοιλίας· etc. « Et giganteum animum prohibe semper a servis tuis. Spes vanas et cupiditatem averte a me (et retinebis in officio cupientem tibi servire semper) ventris, » etc. Verum Nobilius ea quæ uncinis comprehensa sunt penitus omisit. At tres illi critici hunc Clementis nostri locum, notatu sane dignum, tam alto silentio præterire non debebant.

Nec ii diligentius adnotarunt hanc Clementis a Septuaginta duobus Senioribus discrepantiam [68] : Ἐν περιβολῇ ἱματίου οὐ μὴ καυχήσῃ· μηδὲ ἐπαίρου ἐν δόξῃ πάσῃ παρανόμῳ οὔσῃ. « In amictu vestis ne glorieris, neque in omni gloria quæ est præter leges efferaris [69]. » Apud Septuaginta siquidem legimus : ἐν ἡμέρᾳ δόξης, « in die honoris ; » ultima autem verba desiderantur. Nos tamen Hœschelius admonet in quibusdam sacri textus exemplaribus, Græca manu descriptis, se legisse post verbum καυχήσῃ· ἰσχύει σου, καὶ ἐν ἡμέρᾳ δόξης παρανόμου μὴ ἐπαίρου.

His Septuaginta Senum verbis : Στέφανος γερόντων πολυπειρία· « Corona senum est multa experientia [70], » Clemens noster addidit, καὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἡ πολιὰ, ἄνθος πολυπειρίας· « et vultus ejus canities flos est multæ experientiæ. » Postea vero ubi Clemens [71] : « In timore Domini tua permanebit, » διαμενεῖ, Septuaginta reddiderunt ἔστω, « sit gloriatio tua [72]. » Alia denique in his Clementis nostri libris occurrunt, excerpta ex Ecclesiastico testimonia, sacro ejus textui non plane consona et similia. Sed quia in Clementinorum operum **27** scholiis et commentariis satis adnotata sunt, illis iterum recensendis supersedendum esse duximus.

Ad prophetas igitur transeamus, videamusque quid Clemens ab eorum textu diversum prodiderit. Itaque quando citat [73] celebre istud Isaiæ vaticinium, « Puer natus est [74], » ibi post vocem, ἀρχή, omisit ἐγενήθη, et pro καλεῖται, seu ut in aliis libris καλέσει, ipse posuit ἐκλήθη, « vocatum est. »

Magis dissimile istud est quod scribit [75], τοῖς ἀσεβέσιν οὐκ ἔστιν εἰρήνη, λέγει Κύριος· « Non est pax impiis, dicit Dominus [76]. » Septuaginta enim habent οὐκ ἔστι χαίρειν, λέγει Κύριος, τοῖς ἀσεβέσιν· « Non est gaudere, dicit Dominus, impiis. »

Nec sine diversitate illud quoque legere est [77] : Ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χείλεσι φιλοῦσί με· ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πορρωτέρω ἐστὶν ἀπ' ἐμοῦ· « Hic populus labiis me amant, cor autem eorum longe est a me [78]. » Nam in versione Seniorum hæc exhibentur : Ὁ λαὸς οὗτος ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με, ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόῤῥω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ· « Populus iste in labiis suis honorant me ; cor autem eorum longe est a me. »

Ex eodem capite hæc auctor noster desumpsit [79] : Οὐαὶ οἱ ἐν κρυφῇ βουλὴν ποιοῦντες, καὶ ἐροῦσι· Τίς ἡμᾶς ὁρᾷ· « Væ iis qui in occulto consilium capiunt, et dicunt : Quis nos videt [80] ? » Septuaginta autem pro ἐν κρυφῇ legunt βαθέως, et plura ibi intermiscent, a Clemente, quamvis ad argumentum suum non parum conducerent, penitus intermissa.

Sed si ille quædam ibi tacitus omisit, alibi plura quam in iisdem interpretibus occurrent, nobis hunc in modum tradidit [81] : Ἐκπλυνεῖ Κύριος τὸν ῥύπον τῶν υἱῶν καὶ τῶν θυγατέρων Ἰσραήλ· καὶ καθαρεῖ τὸ αἷμα ἐκ μέσου αὐτῶν, τὸ αἷμα τῆς ἀνομίας, καὶ τῶν προφητῶν τοὺς φόνους· « Abluit Dominus sordes filiorum et filiarum Israel, et mundabit sanguinem ex medio ipsorum, sanguinem iniquitatis, et cædes prophetarum [82]. » At Septuaginta : Ἐκπλυνεῖ Κύριος τὸν ῥύπον τῶν υἱῶν καὶ τῶν θυγατέρων Σιὼν, καὶ τὸ αἷμα ἐκκαθαρεῖ ἐκ μέσου αὐτῶν. Hæc illi, nec plura. An autem Clemens cætera explicationis gratia addiderit, aliorum esto judicium.

Denique ex ejusdem prophetæ primo capite quædam totidem verbis ille expressit [83], nisi quod pro ὁλοκαυτωμάτων καὶ κριῶν, καὶ ἀρνῶν..... καὶ ἐρίφων... βδέλυγμα..... καὶ τὰ σάββατα οὐκ ἀνέχομαι· Septuaginta paulo aliter habent : Ὁλοκαυτωμάτων κριῶν, καὶ στέαρ ἀρνῶν..... καὶ τράγων.... βδέλυγμα, καὶ τὰ σάββατα, καὶ ἡμέραν μεγάλην οὐκ ἀνέχομαι· « Holocaustis arietum et adipum agnorum... hircorum..... abominatio.... et sabbata, et diem magnum non fero [84]. »

Ad Jeremiam quod spectat, memineris, quæso,

[61] Pædag. lib. II, pag. 159. [62] Sept. Complut. Eccli. XXXI, 19. [63] Eccli. Vulg. Latin., cap. XXXIV, 22. [64] Pædag. lib. II, pag. 183. [65] Eccli. XXXIX, 18, 19. [66] Pædag. lib. II, pag. 193. [67] Eccli. XXIII, 6, 7. [68] Pædag. lib. II, pag. 201. [69] Eccli. XXI, 4. [70] Pædag. pag. 223 ; Eccli. XXV, 6. [71] Pædag. pag 230. [72] Eccli. Sept. IX, 16 ; Vulg. 22. [73] Pædag. lib. I, pag. 91. [74] Isa. IX, 6. [75] Pædag. pag. 131. [76] Isa. XLVIII, 22. [77] Pædag. pag. 176. [78] Isa. XXIX, 13. [79] Pædag. pag. 196. [80] Isa. XXIX, 15. [81] Pædag. pag. 241. [82] Isa. IV, 4. [83] Pædag. pag. 261. [84] Isa. I, 11.

pluribus jam observatum quædam hujus prophetæ capita alio ordine in Vulgata quam in Septuaginta Senum versione repræsentari. Adi, si velis, ea de re Polyglottæ editores, Nobilium. aliosque hujus prophetiæ interpretes; quandoquidem id nos semel obiterque notasse sufficere credimus. Sacro itaque hujus prophetiæ ex libro hæc verba a Clemente citantur [85]: Ὡς μοσχάρια γαλαθηνά· «Tanquam vituli lactantes [86].» Sed in Senum versione aliter legimus : Ὥσπερ μόσχοι σιτευτοὶ τρεφόμενοι ἐν αὐτῇ· et in Vulgata Latina : « Quasi vituli saginati versi sunt. »

Duplicem ejusdem Jeremiæ locum, quasi unum et eumdem sic Clemens protulit [87] : Καὶ ἐμοίχευον τὸ ξύλον, καὶ τὸν λίθον, καὶ ἐθυμίασαν τῇ Βάαλ· « Et mœchati sunt in lignum et lapidem, et suffumigarunt Baal. » At Septuaginta priora capite tertio sic exhibent : Καὶ ἐμοίχευσε τὸ ξύλον καὶ τὸν λίθον [88], posteriora autem capite secundo supra trigesimum, ἐθυμίωσαν ἐπὶ τῶν δωμάτων αὐτῶν τῇ Βάαλ [89]. Quæ versione Latina sic redduntur : « In quarum domatibus sacrificabant Baal. »

Paulo post Clemens : Ἐξέστη ὁ οὐρανὸς ἐπὶ τούτῳ, καὶ ἔφριξεν ἐπὶ πλείω ἡ γῆ· « Stupuit cœlum propter hoc, et terra multo magis horruit [90]. » Septuaginta vero : Ἐξέστη ὁ οὐρανὸς ἐπὶ τούτῳ, καὶ ἔφριξεν ἐπὶ πλεῖον σφόδρα· « Obstupuit cœlum super hoc, et inhorruit extra modum vehementer [91]. » Nec illis sane consonat Latina versio vulgata : « Obstupescite, cœli, super hoc, et portæ ejus desolamini vehementer. »

Non minor est illorum dissensio eo loci, ubi Clemens hæc transcribit ejusdem Jeremiæ verba [92] : Σπήλαιον ὑαίνης γέγονεν ὁ οἶκός μου· « Spelunca hyænæ facta est domus mea. » Enimvero in Septuaginta legimus : Σπήλαιον ὑαίνης ἡ κληρονομία μου ἐμοί. « Spelunca hyænæ hæreditas mea mihi [93]. » In Latina autem vulgata versione : « Avis discolor hæreditas mea mihi. » Rursus Clemens pagina sequenti ἵπποι θηλυμανεῖς ἐγενήθητέ μοι [94]. Septuaginta vero omittunt vocem μοι, et pro ἐγενήθητε habent ἐγενήθησαν· ac cum his facit Latina versio. Ipsemet autem Clemens eodem plane modo hunc locum antea retulerat [95]. Quid autem ex hac diversa unum eumdemque Scripturæ locum citandi ratione aliud colligas, nisi Clementem nonnulla saltem ejusdem Scripturæ testimonia in medium memoriter protulisse?

Demum Clemens hæc ex eodem propheta refert [96] : Καὶ ἐὰν χρίσῃ στίμμι τοὺς ὀφθαλμούς σου· « Et si oculos tuos ungas stibio ; » sed aliter Septuaginta id reddiderunt : Καὶ ἐὰν ἐγχρίσῃς τιμῇ τοὺς ὀφθαλμούς σου· « Et si unxeris honore oculos tuos [97]. Ad Clementem propius versio Latina accedit : « Et pinxeris stibio oculos tuos. »

Mirum sane quam perturbato et inverso versionum libri Ezechielis ordine hæc Clemens depromat [98] : Καὶ τὸ χωλὸν καταδήσω, καὶ τὸ ὀχλούμενον ἰάσομαι, καὶ τὸ πλανώμενον ἐπιστρέψω, καὶ βοσκήσω αὐτοὺς ἐγὼ εἰς τὸ ὄρος τὸ ἅγιόν μου. « Et quod claudum est, alligabo; et quod ægrum est, curabo; et quod aberrat, reducam, et pascam ipsos ego ad montem sanctum meum [99]. » Nam hæc sunt versionis Seniorum verba : Βοσκηθήσονται ἐπὶ τῶν ὀρέων Ἰσραήλ. Ἐγὼ βοσκήσω τὰ πρόβατά μου, καὶ ἐγὼ ἀναπαύσω αὐτὰ (καὶ γνώσονται ὅτι ἐγώ εἰμι Κύριος), τάδε λέγει Κύριος Κύριος. Τὸ ἀπολωλὸς ζητήσω, καὶ τὸ πλανώμενον ἀποστρέψω, καὶ τὸ συντετριμμένον καταδήσω, καὶ τὸ ἐκλεῖπον ἐνισχύσω, καὶ τὸ ἰσχυρὸν φυλάξω, καὶ βοσκήσω αὐτὰ μετὰ κρίματος. Quæ notulis clauduntur, in Sixtina et vulgata editione Latina prætermissa sunt : sed ea in aliis et apud

A Theodoretum, ut Nobilius animadvertit, facile invenies.

Clemens itaque hæc similiter, quæ ibidem ex eodem propheta se delibasse non obscure indicat, ex memoria scripsisse procul dubio dicendus est : « Et ero, inquit, pastor ipsorum, et ero prope ipsos sicut tunica prope corpus ipsorum : Καὶ ἔσομαι αὐτῶν ποιμὴν, καὶ ἔσομαι ἐγγὺς αὐτῶν ὡς ὁ χιτὼν τοῦ χρωτὸς αὐτῶν [1]. Nisi enim memoriter hæc retulerit, quo ex codice ab eo desumpta sint, nobis hactenus esse incompertum ultro fatemur.

Alia quoque incidimus in loca, quæ nostram, etsi quoad fieri potuit, maximam, non minus quam aliorum diligentiam penitus fugerunt. In primo siquidem libro [2] hoc nominatim profert Isaiæ testimonium : Ἐγκατελίπετε τὸν Κύριον, καὶ παρωργίσατε τὸν ἅγιον τοῦ Ἰσραήλ. « Dereliquistis Dominum, et ad indignationem concitavistis sanctum Israelis. » Unde
B autem **28** hæc verba a Clemente delibata fuerint, plane nescimus, nisi ad ista ille collineaverit : Ὑμεῖς δὲ οἱ ἐγκαταλιπόντες με, καὶ ἐπιλανθανόμενοι τὸ ὄρος τὸ ἅγιόν μου· «Vos autem relinquentes me et obliti montis sancti mei [3]. »

Hervetus fatetur se in sacris Scripturis ea non invenisse quæ a Clemente hunc narrantur in modum [4] : « De eo autem qui præter leges est, dicit Scriptura. Γυνὴ μισθία, ἴση σιάλῳ λογισθήσεται, ὕπανδρος δὲ, πύργος θανάτου τοῖς χρωμένοις. «Mulier meretrix apro similis reputabitur : quæ autem viro subjecta est, turris est mortis iis qui ea utuntur. » Nec nos sane negare possumus illa in Vulgata versione Latina desiderari. Sed si ab Hœschelio et Drusio adornatam Ecclesiastici libri editionem, vel Nobilii in hunc librum adnotationes legisset Hervetus, compertum certe habuisset hunc locum totidem verbis in quibusdam illius codicibus reperiri [5].

C Ad Ecclesiastici caput vicesimum Clemens respexisse videtur, cum hæc scriptis tradebat : Ἐλεημοσύναι δὲ καὶ πίστις μὴ ἐκλειπέτωσάν σε. « Eleemosynæ autem et fides te non deserant [6]. » Sed si Clemens ipsa Scripturæ verba transcribit, hæc ex aliquo codice, a nostris plane diverso, hausisse vero est similius.

Testificatur adhuc se ex sacra Scriptura hæc accepisse : Τὰ ἔργα τὰ ἀγαθὰ εὐχὴ Κυρίῳ δεκτή [7]. «Bona opera oratio Deo accepta. » Sed neque librum neque locum ille indicat. Eodem plane modo illud profert in medium [8] : Μὴ ἐγὼ ἐνετειλάμην τοῖς πατράσιν ὑμῶν, ἐκπορευομένοις ἐκ γῆς Αἰγύπτου προσενέγκαι μοι ὁλοκαυτώματα καὶ θυσίας; Ἀλλὰ τοῦτο ἐνετειλάμην αὐτοῖς· Ἕκαστος ὑμῶν κατὰ τοῦ πλησίου ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ μὴ μνησικακείτω, ὅρκον ψευδῆ μὴ ἀγαπάτω. « Nunquid ego mandavi patribus vestris exeuntibus de terra Ægypti, ut offerrent mihi holocausta et sacrificia? Sed hoc mandavi illis :
D Unusquisque vestrum adversus proximum in corde suo injuriæ acceptæ non recordetur, falsum jusjurandum non diligat. » Hæc quidem duo præcepta in libro Levitici nobis occurrunt [9] : sed ubi illa omnia a Clemente ex uno sane et eodem loco delibata fuerint, definire non ita est in promptu.

Ex Ecclesiastici denique libro nonnulli excerptam a Clemente credunt hanc sententiam [10] : Ὀσμὴ εὐωδίας τῷ Θεῷ καρδία δοξάζουσα τὸν πεπλακότα αὐτήν. « Odor suavitatis Deo est cor quod glorificat eum, qui ipsum fecit. » Verum in loco ab eis designato hæc non leguntur.

[85] Pædag. lib. I, p. 86. [86] Jer. XLVI, 21. [87] Pædag. pag. 121. [88] Jer. III, 9. [89] cap. XXXII, v. 29. [90] Pædag. pag. 122. [91] Jer. II, 13. [92] Pædag. pag. 190. [93] Jer. XII, 9. [94] Pædag. pag. 191; Jer. V, 8. [95] Pædag. lib. I, pag. 21. [96] Pædag. pag. 220. [97] Jer. IV, 30. [98] Pædag. pag. 125. [99] Ezech. XXXIV, 14, 15, 16. [1] Pædag. pag. 125. [2] Pædag. pag. 122. [3] Isa. LXV, 11. [4] Pædag. pag. 195. [5] Eccli. XXVI, 24. [6] Pædag. pag. 236. [7] Pædag. pag. 260. [8] Pædag. p. 261. [9] Levit. XIX, 15, 17. [10] Pædag. pag. 261.

ARTICULUS IV.

De libris Novi Testamenti in Pædagogo *laudatis, ac præcipue de prima cum Petri tum Joannis Epistola; et Judæ quoque Epistola, et quomodo testimonia inde desumpta a Clemente citata fuerint.*

De libris Novi Testamenti illud primum observatu haud plane indignum est, sacras quatuor Evangelistarum historias solo Evangelii, τοῦ Εὐαγγελίου, nomine ita a Clemente citari, ac si longo jam usu hic eas citandi modus apud Christianos obtinuisset. Idem quoque de Pauli Epistolis dicendum, quas ille non alio quam simplici nomine Apostoli sæpe sæpius laudavit. Utrumque igitur morem longe ante tertii sæculi primordia, quo scilicet tempore Clemens florebat, invaluisse nullus sane merito inficias iverit.

Nec minoris profecto perspicuitatis atque evidentiæ est, pro certo eum habuisse has Apostoli Epistolas et sacros Evangeliorum libros ab iis revera esse compositos, quorum nomine circumferuntur. Quemadmodum enim illas Paulo, quem per antonomasiam Apostolum sæpius appellat, ita istos suis quatuor auctoribus haud dubitanter ascribit.

Quæ vero in sacris Bibliis prior Epistola nomen Petri apostoli præfixum habet, hanc ei aliquando expresse adjudicat [11]. Illius enimvero auctoritate hunc in modum alicubi utitur: « Servis præcipitur ut cum omni metu dominis non solum bonis et clementibus, sed morosis etiam et pravis, ait Petrus, φησὶν ὁ Πέτρος, subjiciantur [12]. » Nullus autem nescit ista ex ejusdem primæ Epistolæ capite secundo esse delibata.

Neque porro id ab eo temere dictum putaveris; quandoquidem eam rursus alibi [13] eodem modo ab illo citatam invenies: « Et ideo Petrus quoque dixit: Deposito omni vitio, et omni dolo, et simulatione, et invidia, et detractione, tanquam nuper nati infantes, rationale lac concupiistis; ut in ipso crescatis in salutem, si gustastis quod Christus Dominus [14]. » Et iterum [15]: « Scientes ergo, inquit, suum cujusque officium, conversamini tempore vestri incolatus, scientes quod non corruptibilibus argento et auro redempti sumus..... satis ergo fiat præteritum tempus [16], ait Petrus, ὁ Πέτρος φησί. »

Plura vero ex illa nonnunquam, tacito quidem Petri nomine depromit: sed observes, velim, ea sic ab ipso citari, tanquam a Pædagogo nostro, id est Christo Domino dictata [17]: « Jubet autem Pædagogus... Cum viderint, inquit, φησίν, castam vestram quæ est in verbo conversationem, quarum sit, non qui est extrinsecus plicaturæ, vel auri appositionis, vel vestium indumenti ornatus, sed occultus cordis homo [18], » etc. Quæ quidem ex tertio ejusdem Epistolæ capite totidem plane verbis transcripta sunt.

Ubi etiam aliquod ex prima Joannis Epistola sumit testimonium, hanc illi constanter attribuit. Ita enim ille [19]: « Hæc est autem dilectio Dei, inquit Joannes, φησὶν Ἰωάννης, ut mandata servemus, et mandata ejus gravia non sunt [20]. » Et infra aliud multo prolixius ejusdem Epistolæ segmentum citato eodem nomine exhibet [21]: « Et ipse est propitiatio pro peccatis nostris, ut dicit Joannes [22], » etc.

Quamvis autem Epistola Judæ longe minoris, imo et dubiæ prorsus auctoritatis pluribus, ut testatur

A Eusebius [23], olim visa, vel etiam a plerisque, ut Hieronymus ait [24], rejecta fuerit, Clemens tamen nec minus prolixum quam superioris fragmentum ex ea excerpsit, nec minus asseveranter illam Judæ, tanquam vero et genuino suo auctori adjudicat [25]. In libros quippe suos hæc ex illa verbo ad verbum, si paucissima quædam excipias, sic transtulit: « Volo enim vos scire, inquit Judas, φησὶν Ἰούδας, quod Deus, qui semel servavit populum ex Ægypto, secundo perdidit eos, qui non crediderunt, et angelos qui non custodierunt suum imperium, sed reliquerunt proprium habitaculum [26], » etc. Eo porro majoris momenti est illud Clementis nostri de hac Judæ Epistola testimonium, quod Eusebio a nobis jam citato teste [27]: « Sane pauci admodum ex vetustioribus tum hujus Jacobi, tum illius Judæ, quæ et ipsæ in septem catholicorum numero recensentur, mentionem fecere. »

At licet pauci ante Clementem scriptores hujus

B **29** Epistolæ meminerint; alii tamen post ipsum magno plane consensu ad illius de ejusdem Epistolæ et auctore et divina canonicaque auctoritate sententiam accesserunt. Tertullianus siquidem de illa sic palam aperteque pronuntiat: « Eo accedit quod Enoch apud Judam apostolum testimonium possidet [28]. » Origenes vero: « Quomodo etiam quod Judas apostolus in Epistola catholica dicit, poterit explicari [29]? » Neque aliam ab illo quam illam de qua agimus, Judæ Epistolam indicari dixeris. Nam ibi ex ea illud accepit testimonium, sicuti et in alio libro prima ejus hunc in modum verba refert [30]: « Et Judas scripsit Epistolam paucorum quidem versuum, sed plenam efficacibus verbis gratiæ cœlestis. Qui in principio dixit: *Judas Jesu Christi servus, frater Jacobi.* » Quid vero quod ille [31], quemadmodum Athanasius [32], Innocentius primus summus pontifex [33], Augustinus [34], Cassiodorus et alii eamdem Epistolam in aliarum canonicarum Epistolarum

C numero reponunt? Quamobrem Hieronymus a nobis jam laudatus: « Auctoritatem, inquit, vetustate jam et usu meruit, et inter sanctas Scripturas computatur. »

Si quid vero magis clarum et expressum quis desideret, audiat Epiphanium adversus Gnosticos disputantem: « De quibus adeo mihi commotus videtur in apostolo Juda Spiritus sanctus, hoc est in catholica illius Epistola (Judas ille porro est qui Jacobi atque etiam Domini frater appellatus est), in qua per apostoli vocem Spiritus, inquam, sanctus corruptos illos et corruptores esse demonstrat, ut ibidem ibi loquitur: *Quæ enim nesciunt* [35], » etc.

Neque porro his tantum, aliisque scriptoribus, sed variis etiam conciliis, nimirum Laodiceno, Carthaginensi tertio et quarto, et aliis deinceps hujusce Epistolæ auctoritas comprobatur [36].

D Sed agedum, et quidquid contra hanc tot tantorumque virorum opinionem objiciatur quam infirmum sit et imbecillum palam omnibus faciamus. Hieronymus illam non ideo, uti nonnulli autumant, a pluribus rejectam fuisse dixit, quia nec genuina erat, nec canonica. Verum « quia, » ut loquitur ipsemet Hieronymus [37], « de libro Enoch qui apocryphus est, in ea assumit testimonium. » Nullius autem ponderis est hæc ad eam rejiciendam illorum ratio. Nam ab eodem Hieronymo de Apostolo alibi scriptum legimus: « Paulus multa alia de re-

[11] lib. III Pædag., pag. 253. [12] I Petr. II, 8. [13] Pædag. l. I, pag. 103. [14] I Petr. II, 1, 2, 3. [15] Pædag. lib. III, pag. 258. [16] I Petr. I, 17, 18. [17] Pædag. pag. 250. [18] I Petr. III, 2, 3. [19] Pædag. lib. III, pag. 257. [20] I Joan. V, 3. [21] Pædag. pag. 264. [22] I Joan. II, 2, 3, 4, 5, 6. [23] Euseb. lib. III Hist., cap. 25. [24] Hieron. De script. eccles., cap. 14. [25] Pædag. lib. III, pag. 239. [26] Jud. 5, 6, seqq. [27] Euseb. lib. II Hist., cap. 25. [28] Tertul. De hab. mul., cap. 3. [29] Orig. lib. V Comment. in Epist. ad Rom. [30] idem Comment. in Matth. cap. XIII. [31] idem hom. 13 in Gen., et hom. 7 in Josue. [32] Athan. epist. 39 festali. [33] Innoc. epist. 1 ad Exup. [34] August. lib. II De doct. Christ., § 13. [35] Epiph. hæres. 26, § 11. [36] conc. Laod., can. 50; Carth. III, can. 44, et in codice can. Eccl. Afric.; Carthag. IV, can. 47. [37] Hieron., De Script. eccles. cap. 14.

conditis locutus est [38]. » Nunquid ergo Pauli Epistolæ, in quibus recondita et apocrypha citantur, spuriæ dicendæ sunt, vel minime canonicæ? Recte igitur alii scriptores, his longe peritiores, hoc argumentum nihili plane fecerunt.

Nec validiori sane ii utuntur argumento, qui rursus nobis Judam Epistolæ suæ initio non se, ut alii assolent, apostolum vocasse opponunt. Quid enim si modestiæ ejus tribuatur, quod se non apostolum, sed Jesu Christi servum nominaverit? Quid etiam quod antiquissimi scriptores illum apertissime apostolum nuncupant? Quid denique, quod ibidem se Jacobi fratrem appellat? Nonne satis eo nomine indicabat se Christi fuisse apostolum?

At, inquiunt, hæc verba Ἰησοῦ Χριστοῦ δοῦλος, a quibusdam librariis amanuensibus, majorem huic Epistolæ auctoritatem ut conciliarent, addita sunt. Verum qua putas ratione id confirmant? Sane nulla. Contra vero, hæc ipsissima verba genuina esse, et ab auctore ipso profecta testimoniis Hieronymi Epiphaniique jam a nobis allatis, invictissime conficitur.

Urgent tamen, et nihil remittentes aiunt : Hæc Epistola, si canonica fuisset, omnes in linguas, quemadmodum et aliæ apostolorum Epistolæ, esset reddita. Sed quid aliud inde concludi potest, nisi illam neque tot in orbis terrarum partes quot aliæ, neque tam cito ac illæ, fuisse divulgatam? Quid vero si ejus varias in linguas interpretationes ad nos non pervenerunt? Testis porro nobis est Eusebius eam publice, non secus ac Jacobi et alias apostolorum litteras, plurimis in Ecclesiis suo tempore fuisse lectitatam : « Verumtamen, inquit, has quoque cum cæteris plurimis in Ecclesiis lectitari cognovimus [39]. » Quomodo autem plurimis in Ecclesiis, sicut aliæ apostolorum canonicæ Epistolæ, legi potuit, nisi in varias, sicut istæ, in linguas conversa fuerit?

Omnium ergo minime audiendus est neotericus quidam scriptor, qui Epistolæ hujus auctoritatem elevare cum non valeat, ipsam Clementis nostri fidem infirmare perperam conatur. Nobis enimvero non veretur frigide objectare levissimi momenti esse testimonium illius; utpote qui aliquando adulterinas scriptiones, ut narrat Eusebius, ad varios genuinosque sacræ Scripturæ libros præpostere minusque accurate adjunxerit. Hæc autem sunt Eusebii verba : « In libris Ὑποτυπώσεων, omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit narrationem, ne illis quidem prætermissis scripturis de quibus inter multos ambigitur : Judæ Epistolam, et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem quæ dicitur Petri [40], » etc.

Verum alibi demonstravimus [41] Clementem de Barnabæ Epistola suum ferendo judicium, a vero non tam longe, ut quidam opinantur, aberrasse. Fac tamen illius de hac Epistola, quemadmodum de Petri Revelatione, erroneam fuisse opinionem; nunquid idcirco in aliis omnibus, ab eo ibidem assertis, falsitatis et erroris arguendus est? Nemo certe, ne ipse quidem levissimæ hujusce argumentationis auctor id dixerit. Quamvis enim Clementem in quibusdam erravisse fateamur, inde tamen illum in aliis atque in asserenda etiam Epistolæ Judæ veritate deceptum fuisse, quis recte unquam colligat?

Cæterum, animadverte, quæso, quæcunque Clemens ex hac Judæ Epistola retulit [42], ea ad verbum ex Græco illius textu fuisse delibata, paucis quibusdam exceptis, quæ in Clementinorum operum scholiis adnotantur.

A Alia quoque plurima Novi Testamenti loca non sine aliqua quorumdam verborum diversitate ab illo descripta legimus. An autem illa lectionum varietas in memoriam ejus non satis tenacem, vel in codicum quibus ille utebatur, ab aliis discrepantiam refundenda sit, dictu satis difficile est. Vero autem videtur similius id huic sæpius quam alteri ascribendum.

Porro autem unum eumdemque Scripturæ locum ab eo diverso modo transcriptum nonnunquam advertimus. Ut cætera enim omittamus, primam Evangelii Joannis sententiam uno in libro sic reddidit [43] : Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς Θεόν. In *Pædagogo* autem [44] : Ἐν ἀρχῇ ὁ Λόγος ἦν τῷ Θεῷ.

Unum tandem, ne et tu sæpe decipiaris, te adhuc monitum esse volumus, citata a Clemente sacræ Scripturæ ac præsertim Evangeliorum loca, in operum ejus editionibus sæpesæpius male indicari. B Plurimorum instar illud erit, quod ipse in medium protulit [45] : « Ecce qui in vestitu glorioso et deliciis degunt [46], » etc. in margine siquidem pro Luca, ex quo hæc hausta sunt, **30** Matthæus qui longe aliter locutus est [47], præpostere citatur. Id autem semel notasse satis esse putavimus.

ARTICULUS V.

De lege apostolica, qua sanguine animalium et suffocatis carnibus interdicitur.

Sacræ Scripturæ etsi nulla Clemens verba aliquando describat, ad ea tamen alicubi non obscure alludit. Quando enim Christianis hominibus potu atque pastu sanguinis animalium plane penitusque interdici sic docet [48] : « Neque hominibus fas est tangere sanguinem, quibus corpus nihil est aliud quam caro exculta sanguine. Verbi particeps fuit humanus sanguis, et gratiæ per spiritum habet communionem; » nonne ad hanc respicit legem in Actibus apostolorum scriptam : « Visum est Spiri- C tui sancto et nobis, nihil ultra imponere vobis oneris, quam necessaria; ut abstineatis vos ab immolatis simulacrorum, et sanguine, et suffocato, et fornicatione [49]? » Hanc itaque legem a Christianis Clementis tempore observatam fuisse nemo diffitebitur. Sed quia hæc eadem lex ab nostræ Patrum Bibliothecæ auctoribus non semel memoratur, quæ de ea et de hoc Clementis loco in controversiam veniunt, paulo accuratius sunt examinanda. Tria autem potissimum in disceptationem vocantur, primum utrum vox « et suffocato » ab apostolis profecta, vel sacro divini libri textui inserta sit; deinde quandiu lex illa apud Christianos obtinuerit; tertio denique cujus ponderis sint allatæ a Clemente nostro rationes.

Ad primum autem quod attinet, pseudo-Ambrosius haud hæsitanter affirmat eam vocem « et suffocato » inepte prorsus a male feriato quodam Græculo apostolico textui additam : « Quæ sophistæ D Græcorum, inquit, non intelligentes, scientes tamen a sanguine abstinendum, adulterarunt Scripturam, quartum addentes mandatum, et a suffocato observandum. Quod puto nunc Dei nutu intellecturi sunt, quia supra dictum erat, quod addiderunt [50]. » Nullum autem falsa Ambrosiani nominis usurpatio sic moveat, ut omnem ficto maleque larvato scriptori fidem continuo derogari velit. Verumenimvero Irenæus ubi hoc apostolorum edictum totidem verbis refert, alto eadem vocem præterit silentio : « Placuit sancto, inquit, Spiritui... abstinere vos ab idololatriis, et sanguinis effusione, et fornicatione [51]. » Simili quoque modo Cyprianus

[38] Comment. in cap. II Epist. ad Tit. [39] Euseb. lib. II Hist., cap. 25. [40] idem, lib. VI Hist., cap. 14. [41] dissert. in ep. s. Barn. art. 3. [42] rursus lib. III Strom. [43] Admon. ad gent. pag. 5. [44] Pædag. lib. I, cap. 8, pag. 113. [45] Pædag. lib. II, pag. 201. [46] Luc. VII, 25. [47] Matth. XI, 8. [48] Pædag. lib. III, pag. 228. [49] Act. XV, 28, 29. [50] pseudo-Amb. Comment. in Epist. ad Gal., cap. II, v. 2. [51] Iren. lib. III adv. hæres., cap. 12.

eam omisit : « Abstinere vos ab idololatricis, et sanguinis effusione, et fornicatione [52]. »

At plures tamen cum Augustino, Cyrillo, aliisque inferius citandis, hanc vocem ab apostolis revera prodiisse agnoscunt. Quamobrem variis Ecclesiæ conciliis nominatim cautum legimus, ne quis suffocato vescatur.

Unde autem nata sit hæc veterum Patrum dissensio, si quæras, Hieronymi verbis tibi respondebimus : « In Actibus apostolorum narrat historia... seniores qui Jerosolymis erant, et apostolos pariter congregatos statuisse per litteras, ne superimponeretur eis jugum legis, nec amplius observarent; nisi ut custodirent se tantum ab idolothytis, et sanguine, et fornicatione, sive, ut in nonnullis exemplaribus scriptum est, et a suffocato [53]. » Vides itaque hanc ultimam vocem, attestante Hieronymo, in paucioribus, vel ut ipse ait, « in nonnullis » tantum sacræ Scripturæ codicibus repræsentatam. Quid mirum igitur, si a Patribus jam laudatis omissa, ab aliis, prout quique eorum ferebant Scripturæ codices, citata fuerit? Præterea ex hoc eodem Hieronymi testimonio liquet vero patrum similem videri debere pseudo-Ambrosii opinionem, qui hanc particulam a sophistis Græcorum sacro textui additam esse contendit. Porro autem, si Augustino credimus, lex sanguinis potum prohibens, suffocatum etiam complectitur. « Præceptum ab apostolis, ut abstinerent gentes..... a sanguine, id est ne quidquam ederent carnis, cujus sanguis non esset effusus [54]. »

Quando vero ea lex abrogari, vel de illa aliquid derogari cœperit, non una est eruditorum hominum opinio eademque sententia. At sane constat Christianos diu post Clementis tempora hanc secutos esse apostolorum normam et institutionem. Testes hujusce rei si tibi citari velis, audi, quæso, Tertullianum : « Ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus, qui propterea quoque suffocatis et morticiniis abstinemus : ne quoquomodo sanguine contaminemur, vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta Christianorum botulos etiam cruore distentos admovetis, certissimi scilicet illicitum esse penes illos, per quod exorbitare illos vultis [55]. » Nec minus aperte Minutius Felix : « Nobis, inquit, homicidium nec videre fas, nec audire; tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus [56]. Bibliadis vero, martyrium agens et tormentis vexata, apud Eusebium sic respondisse perhibetur : « Qui fieri posset, ut infantes comederent (Christiani), quibus ne sanguinem quidem animantium degustare licet [57]? » Origenes quoque : « Vides, ait, hanc de observatione sanguinis legem, quæ communiter et filiis Israel et advenis data est, observari etiam a nobis qui ex gentibus per Jesum Christum credimus Deo [58]. » His accedit Hieronymus, qui in suis ad Ezechielis prophetiam commentariis sic loquitur : « Omni generi electo, regali et sacerdotali (quod proprie ad Christianos refertur), hæc præcepta conveniunt, ut morticinum non comedat, tam de avibus quam de pecoribus, cujus nequaquam sanguis effusus est, quod in Actibus apostolorum dicitur suffocatum, et quæ necessario observanda, apostolorum de Jerusalem epistola monet, et captum a bestia, qui et ipsum similiter suffocatum est, et condemnat sacerdotes, qui in turdis, ficedulis, gliribus et cæteris hujusmodi hæc aviditate gulæ non custodiunt [59]. »

Quam stricte autem Christianos hac lege teneri antiquis olim patribus nostris persuasum fuerit, inde colligas, quod antiqui Ecclesiæ Patres, pluribus etiam in synodis olim congregati, variis iisque nonnunquam gravissimis pœnis prævaricatores ejus censuerint esse multandos. Nam ut pseudepigraphum canonem apostolorum, qui sacerdotes depositionis, laicos segregationis pœna afficit [60], missum faciamus, certe concilio Gangrensi, omnes hujusce prævaricationis rei anathematis gladio feriuntur [61]. Trullana autem synodus eamdem in eos, atque apostolicus canon pœnam decernit [62]; secunda vero Aurelianensis illos ab Ecclesiæ arcet cœtibus [63]. Mitius agit summus pontifex Gregorius tertius, qui illos per quadraginta tantum dies pœnitentiæ, haud dubie publicæ, jubet addici [64]. Denique ex ipso quoque Beda discimus ab Ecclesia idem fuisse constitutum [65].

Ex his autem et aliis, quæ huc congerere nihil necesse est, similibus Ecclesiarum decretis, quidam hujusce **31** ætatis scriptores concludunt hanc legem non ante quadringentos abhinc annos fuisse antiquatam. Verum eam longe pluribus ante id tempus sæculis abrogari cœpisse nullus plane dubitandi locus est. Nec obscure quidem id probari potest his Cyrilli Jerosolymitani verbis : « Scribunt apostoli et seniores... ut in primis idolothytis abstineant, deinde ut sanguine et suffocato. Nam hominum multi feri et immanes, moreque canino viventes, sanguinem lambunt, agrestium et ferocium belluarum instar, suffocata devorant abunde. Tu autem, Christi servus, comedens, reverentia modestiaque adhibita comede [66]. » Quid enim aliud ibi innuit eruditissimus ille vir, nisi damnandam esse ferinam duntaxat et immanem sanguinis suffocatique comedendi consuetudinem; ac Christiano, si modestia et reverentia adhibeatur, iis uti licere?

Augustinus vero id clarius enodatiusque explicat: « In Actibus, inquit [67], apostolorum, hoc lege præceptum ab apostolis, ut abstinerent gentes tantum a fornicatione, et ab immolatis, et a sanguine, id est, ne quidquam ederent carnis, cujus sanguis non esset effusus. Quod alii non sic intelligunt : sed a sanguine præceptum esse abstinendum, ne quis homicidio se contaminet. Hoc discutere longum est, et non necessarium : quia et si hoc tunc apostoli præceperunt, ut ab animalium sanguine abstinerent Christiani, ne præfocatis carnibus vescerentur, elegisse mihi videntur pro tempore rem facilem, et nequaquam observantibus onerosam, in qua cum Israelitis gentes propter angularem illum lapidem, duos in se condentem, aliquid communiter observarent : simul et admonerentur ex ipsa arca Noe, quando Deus hoc jussit, Ecclesiam omnium gentium figuratam, cujus facti prophetia jam gentibus ad fidem accedentibus incipiebat impleri. Transacto vero illo tempore, quo illi duo parietes, unus ex circumcisione, alter ex præputio venientes, quamvis in angulari lapide concordarent; tamen suis quibusdam proprietatibus distinctius eminebant : ac ubi Ecclesia gentium talis effecta est, ut in ea nullus Israelita carnalis appareat; quis jam hoc Christianus observat, ut turdos, vel minutiores aviculas non attingat, nisi quarum sanguis effusus est, aut leporem non edat, si manu a cervice percussus, nullo cruento vulnere occisus est? Et qui pauci adhuc tangere ista formidant, a cæteris irridentur; ita omnium animos in hac re tenuit illa sententia Veritatis : Non quod intrat in os vestrum

[52] Cyp. lib. III Testimon. [53] Hieron. lib. II in Epist. ad Gal., cap. 3. [54] Aug. lib. XXXII contra Faust., cap. 13. [55] Tertul. Apol., cap. 9. [56] Minut. in Octavio, pag. 34. [57] Euseb. lib. III Histor., cap. 1. [58] Orig. lib. II Comment. in Epist. ad Rom., cap. 2, pag. 313. [59] Hieron. lib. XIII Comment. in Ezech., cap. 45. [60] Can. apost. 69. [61] concil. Gangr. circa an. 324, can. 2. [62] conc. Trul. an. 692, can. 67. [63] conc. Aurel. an. 533, can. 20. [64] Gregor. III, an. 740, t. VI Conc. Labb., p. 1482. [65] Bed. De remed. peccat., cap. 4. [66] Cyril. Jeros., catech. 4, pag. 34. [67] Aug. lib. III cont. Faust., cap. 13, pag. 456.

vos coinquinat. » Hunc Augustini locum, etsi paulo A longiorem integrum descripsimus; quia plura, quæ ad rem nostram faciunt, ibi dilucide planeque enucleantur.

Primum testatur hanc legem suo tempore ita fuisse abrogatam, ut qui eam adhuc observare vellent, a cæteris omnibus irriderentur. Ab apostolis siquidem usque ad illud tantum tempus imposita fuerat, quo ex Judæis et gentibus una facta est Ecclesia, nullusque carnalis Israelita amplius exstitit.

Præterea qui hac lege se solutos esse credebant, his præsertim nitebantur Christi verbis: « Non quod intrat in os, coinquinat hominem [68]. » Persuasum enimvero habuerunt hac Domini nostri sententia se longe arctius, quam lata ad tempus tantum aliquod apostolorum ejus lege astringi et obligari.

Non putamus tamen Augustinum de omnibus generatim, ac per totum orbem terrarum dispersis, B seu Christianis, seu Ecclesiis loqui; sed eum de Africana aliisque vicinioribus esse intelligendum. Quamvis enim Cyrillus Jerosolymitanus nobis, uti vidimus, testis sit eadem lege nullum amplius suo tempore teneri, illam tamen Hieronymus, uti jam observavimus, apud suos nondum rescissam, vel infirmatam fuisse testificatus est.

Ex dictis itaque haud plane immerito colliges, hanc apostolorum præscriptionem tandiu a Christianis sedulo observatam, quandiu variis tyrannorum et paganorum persecutionibus vexati fuerunt. Pace autem Ecclesiis reddita, eos paulatim, ac citius quidem quibusdam in locis, in aliis serius, atque etiam posterioribus sæculis ab illa descivisse, donec ab omnibus ubique tandem abrogata est. Neque tamen iis subscribere possumus, qui ex collectione canonum a Beda aliisque scriptoribus adornata concludunt eamdem legem eo tempore a Christianis observatam, quo hujusmodi compilationes publicam prodierunt in lucem. Hujusce etenim generis scripta quid actum fuerit potius indicant, quam quid adhuc apud Christianos tum esset in usu.

Quod autem ad hujusce interdicti allatas a Clemente nostro rationes spectat, certe Augustinus aliam iis plane similem protulit, propter quam apostoli morticino patriarchis et Israelitis olim prohibuerunt: « Morticinum, inquit, puto, quod ad escam usus hominum non admisit, eo quod non occisorum, sed mortuorum animalium morbida caro est, nec apta ad salutem corporis, cujus causa sumimus alimentum [69].. » Sed apostoli non his rationibus, ex ipsa hujusce alimenti natura petitis, ad hanc, de qua agimus, condendam legem inducti videntur. Non alia quippe in ea ferenda illis, ut ibidem tradit Augustinus, mens fuit, nec aliud consilium, quam ut Christianis « pro tempore rem facilem et nequaquam observantibus onerosam » præcipiendo, Judæorum consulerent infirmitati, atque ea benignitate et indulgentia illos ad Christianæ fidei professionem facilius adducerent. Alia igitur argumenta ad confirmandam potius ac Christianorum animis altius infigendam hanc legem, quam ad explicandam legislatorum in ea conscribenda mentem a Clemente, ut aliis sæpe usu venit, excogitata et proposita haud merito dixerimus.

—

CAPUT IV.

De Christi et Spiritus sancti divinitate, sacroque Trinitatis mysterio, ac de iis quæ ad Christum pertinent.

—

ARTICULUS I.

C *De summa Christi divinitate in* Admonitione ad Græcos *asserta.*

Supremam Filii Dei, Christi Domini, divinitatem Clemens tam clare et aperte, tam frequenter et assidue suis in libris asserit et propugnat, ut dictu difficillimum sit cur nonnulli etiam catholici homines illum in hoc præcipuo Christianæ fidei capite explicando erroris alicujus reum agere non dubitaverint. Neque enim ad iniquam eorum criminationem plane depellendam singula quæque, quod sane longius esset et inutile, in medium proferenda sunt illius certa plane et minime obscura de summa Christi divinitate testimonia; sed ex iis quædam tantum seligere sufficiet, quibus ipso sole meridiano clarius cuilibet etiam pervicaciori homini fiat, nullum **32** unquam ante Nicæna tempora fuisse scriptorem, qui illo apertius et constantius hoc catholicum dogma docuerit et tuitus sit.

Missa itaque ea primum faciemus, quibus eruditissimus ille vir Christum ante Davidem, ex cujus stirpe homo factus est, et ante Luciferum exstitisse prædicat [70]. Neque iis etiam immorabimur, quibus gentiles serio monet Christum ab apostolo Paulo Deum certissime renuntiari [71]. Id quoque, etiamsi ad rem nostram plurimum faciat, ultro prætermittemus, quod Clemens expressissime definit, Christum esse Deum et hominem, Deum viventem, qui passus est et adoratur, qui ex hominibus solus est Deus [72].

His igitur omissis, ad illa animum sedulo advertamus, quæ de Christo Domino hunc scribit in modum [73]: « Nunc autem apparuit hominibus hic ipse Verbum, qui solus est ambo, Deus et homo....... apparuit qui est in eo, qui est: quoniam Verbum, quod erat apud Deum, doctor apparuit, per quod omnia sunt fabricata. Verbum quod cum olim vitam in creatione, ut opifex, dedisset; postquam tanquam magister se manifestavit, bene vivere docuit, ut postea vitam æternam, ut Deus, suppeditaret. »

Observes velim, et diligenter nobiscum expendas Græca illius verba, ἐπεφάνη ὁ ἐν τῷ ὄντι ὤν, ὅτι ὁ Λόγος ὃς ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, διδάσκαλος ἐπεφάνη· « Apparuit qui est in eo qui est; quoniam Verbum quod erat apud Deum, magister apparuit. » Quo enim, amabo te, his Clemens verbis alio collineat, quam ad illud ipsum proprium Dei nomen, ὁ ὤν, quod petenti olim Moysi ab ipsomet eodem D Deo declaratum legimus? Atqui Clemens hoc nomen non tantum Filio Dei, sicut et Patri reipsa attribuit; sed ei ascribendum hinc probat, quoniam antequam homo fieret, ille ipse Verbum erat apud Deum, et per ipsum facta sunt omnia. Quid autem aliud inde colligas, nisi Clementem eamdem Verbo et Filio Dei tribuisse divinitatem, quæ ipsimet Patri æterno tribuenda est?

Quod quidem mirum in modum ea confirmant, quæ continenter subjungit [74]: « Verbum ut opifex vitam homini creatione dedit, ut magister eum

[68] Matth. xv, 11. [69] Aug. lib. xxxii cont. Faust., cap. 13, p. 456. [70] Admon. ad gent. pag. 4, 5. [71] pag. 56. [72] pag. 66. [73] pag. 5, 6. [74] pag. 6.

sanctam et honestam vitam vivere docuit, ut Deus beatam et æternam illius vitam facit.» At quis unquam, nisi supremus Deus, triplicem hanc vitam homini dare potest?

Eamdem Christi-divinitatem paulo brevius, sed non minori perspicuitate et evidentia sic alibi explicat [75]: Ἡ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ εἰκὼν ὁ Λόγος αὐτοῦ, καὶ υἱὸς τοῦ νοῦ γνήσιος, ὁ θεῖος Λόγος, φωτὸς ἀρχέτυπον φῶς, εἰκὼν δὲ τοῦ Λόγου ὁ ἄνθρωπος. «Est quidem Dei imago ejus Verbum, et filius mentis legitimus, divinum illud Verbum, lucis lux archetypa: Verbi autem imago est homo.» Hæc sane tam clara et aperta divinæ Christi naturæ confessio aliquod potius videtur esse concilii œcumenici, Arianam hæresim damnantis decretum, quam unius hominis ante Nicæna tempora scribentis testificatio et sententia. Quid enim aliud Nicæna synodus contra errores Arii decrevit, nisi Christum esse verum et proprium Dei Filium atque ex Patre suo tanquam lumen de lumine genitum? Atqui hæc est ipsissima Clementis nostri definitio.

At, inquies, si Verbum sit verus Dei Filius et ab eo genitus, cur eum Clemens ἀρχέτυπον φῶς, «lucem archetypam,» appellat? Hujus quæstionis solutionem plures iique doctissimi Ecclesiæ Patres tibi suggerunt, qui Dei Filium, Verbum divinum, dicunt ideam esse et exemplar, quo Pater æternus universa molitus est. Quapropter docent illum esse principium de principio, in quo universa creata sunt. Unus autem ad id probandum, ne in re minime ambigua diutius immoremur, sufficiet Augustinus. Nihil enim his illius, quibus Patrem æternum alloquitur, verbis clarius et apertius: «In principio, inquit, tuo fecisti cœlum et terram, in Verbo tuo, in Filio tuo, in virtute tua, in sapientia tua, in veritate tua...... Omnia in sapientia fecisti, et illa principium, et in eo principio fecisti cœlum et terram [76].» Eadem sane in subsequenti libro, ne id semel tantum et obiter attigisse videretur, repetit et inculcat [77]. Ne quis autem inde plura in sanctissima Trinitate prima esse principia temere inferret, ille alibi Filium unum cum Patre principium esse docuit: «Pater principium non de principio, Filius principium de principio; sed utrumque simul non duo, sed unum principium [78].» Clemens itaque eodem sensu asserit Verbum a Patre æterno genitum esse lucis paternæ lucem archetypam; quia ipse, qui omnia creavit, illorum fuit idea, exemplar et ἀρχέτυπον.

Sed agesis, et ad alia transeamus, quibus Clemens eodem in libro Christum ejusdem omnino cum Patre divinitatis esse suis ipse verbis tradidit et definivit: «Verbum divinum, qui revera est Deus manifestissimus, qui est universorum Domino exæquatus: Ὁ φανερώτατος ὄντως Θεὸς, ὁ τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων ἐξισωθείς [79]. Quoniam erat ejus Filius, et Verbum erat in Deo..... Undenam ipse esset, et quis esset, per ea, quæ docuit et demonstravit, ostendens fœderis initor, et reconciliator, et servator noster, Verbum, fons vivificus, pacificus, qui per universam faciem terræ diffunditur, per quem, ut semel dicam, effecta sunt omnia, pelagus bonorum, πέλαγος γέγονεν ἀγαθῶν [80].» Quid ad declarandam Christi divinitatem expressius significantiusque potest desiderari? Ibi enim Clemens asseveranter affirmat Verbum divinum esse Deum manifestissimum, sed ipsum etiam universorum Domino, id est Patri suo adæquari et æquiparari.

Qua autem ratione id ille probaverit, quæso, diligenter attendas: «Quoniam, inquit, erat ejus Filius,» verus scilicet, et proprius, γνήσιος, ut paulo ante dixerat; et quia «Verbum erat in Deo,» ita sane, ut nunquam in eo esse inceperit, sed ipsi fuerit coæternum. Neque enim Pater æternus sine proprio suo Filio, neque Deus Spiritus sine Verbo esse unquam potuit.

Ipsa vero honoris et laudis elogia, quibus Clemens Christum ibi exornat, nonne summo supremoque Deo ita sunt propria, ut nulli alii tribui possint et convenire?

ARTICULUS II.

Quam invicte eadem Christi et Spiritus sancti divinitas ac sanctissimæ Trinitatis mysterium in libris Pædagogi *asserantur.*

Quæ in medium hucusque protulimus, assertæ a Clemente nostro summæ Christi divinitatis argumenta, ex uno tantum illius libro a nobis delibata sunt. Quid ergo? si alia ejus scripta ac libri præsertim *Pædagogi* percurrantur, tot certe tamque invicta legentibus undique sese offerent ejusdem assertionis firmamenta; ut oculis prorsus orbatus sit, qui illa non videat, et mente omnino captus, qui eis **33** reluctetur. Ab ipso enim *Pædagogi* initio ille Christum Dominum his nativis pingit coloribus et verbis: Ἔοικεν δὲ ὁ παιδαγωγὸς ἡμῶν τῷ Πατρὶ αὐτοῦ τῷ Θεῷ, οὗπέρ ἐστιν Υἱὸς, ἀναμάρτητος, ἀνεπίληπτος, καὶ ἀπαθὴς τὴν ψυχήν· Θεὸς ἐν ἀνθρώπου σχήματι. ἄχραντος, πατρικῷ θελήματι διάκονος, Λόγος, Θεὸς, ὁ ἐν τῷ Πατρὶ, ὁ ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, σὺν καὶ τῷ σχήματι Θεός. «Pædagogus autem noster, Deo Patri suo similis est, cujus est Filius, in quem nullum omnino cadit peccatum, estque nulli reprehensioni affinis, et animo impassibilis; Deus in figura hominis, impollutus, paternæ voluntati serviens, Verbum, Deus qui est in Patre, qui est a dexteris Patris, et cum figura Deus est [81].» Utramque Christi naturam cum humanam tum præcipue divinam ibi luculenter auctor noster prædicat. Etenim illum non modo Verbum, Λόγον, et Deum simpliciter appellat; sed Filium Dei ita Patri suo similem, ita verum in hominis figura Deum; ut ipse in Patre, quemadmodum Pater in ipso sit: «In ipso, alibi adhuc inquit, Filius, et in Filio Pater [82].» Quis autem de creatura aliqua, ac puro meroque homine, hæc a Clemente nostro dici potuisse jure merito crediderit?

Age vero, et vide, quæso, quibus ille laudum titulis Christum extollat. Ab illo enim vocatur ἀναμάρτητος, qui non peccavit, vel potius, qui peccare non potest. Nam continenter adjicit ἀνεπίληπτος, qui argui et reprehendi nequit, vel reprehensioni non est obnoxius. Tum deinde ἀπαθὴς τὴν ψυχήν, qui animi affectionibus et perturbationibus minime subjectus est. Denique ἄχραντος, impollutus et immaculatus. «Atqui nullo modo peccare penitus,» inquit ibidem Clemens [83], «Dei esse dicimus.» Tanta autem cura illud discipulis suis persuadere enititur, ut aliis verbis idem repetat: «Hic nobis est imago, in qua nulla est macula....... Et ille quidem ab omnibus humani animi perturbationibus est liber. Propterea enim vel solus est judex, quod solus sit, in quem peccatum non cadit [84].» In scirpo igitur nodum quærit, qui Clementem ibi de summa Christi divinitate mentem suam clare omnino, et perspicue aperuisse inficiabitur.

Quid vero, quod ille Christum nulli non solum peccato obnoxium esse asseverat, sed ab ipso quoque tanquam vero et supremo Deo peccata dimitti: «In omnibus, inquit, prodest, et in omnibus juvat

[75] pag. 62. [76] lib. XI Confess., cap. 9. [77] lib. XII Confess., cap. 29 et seq. [78] lib. III cont. Maxim. Arian., cap. 17. [79] pag. 68. [80] pag. 64. [81] lib. I Pædag., cap. 2, pag. 79 et seq. [82] lib. I Pædag., cap. 7, pag. 108. [83] pag. 80. [84] ibid.

Dominus, et tanquam homo, et tanquam Deus : peccata quidem remittens, ut Deus; ne peccemus autem, pædagogi ritu instituens, ut homo [85]. » Si Clemens igitur Christum, propterea « quod solus sit, in quem peccatum non cadit, » verum et summum putavit esse Deum, multo sane magis illud eo persuasum habuit, quod penes illum suprema remittendorum peccatorum esset potestas? Quapropter rursum de eodem divino medico in hæc scribit verba : Λόγος δὲ ὁ πατρικὸς μόνος ἐστὶν ἀνθρωπίνων ἰατρὸς ἀῤῥωστημάτων Παιώνιος, καὶ ἐπῳδὸς ἅγιος νοσούσης ψυχῆς. « Verbum autem paternum solus est humanarum ægritudinum Pæonius medicus et sanctus ægrotæ animæ incantator [86]. »

Quid tandem, quod et ipsum haud dubitanter appellat τὸν παντοκράτορα Θεὸν Λόγον, « Omnipotentem Deum Verbum [87], » qui cor hominis sic satiare potest, ut nullius plane rei amplius indigeat?

Ex ipsis autem divinissimis sacræ Scripturæ cum Veteris, tum Novi Testamenti fontibus se hanc doctrinam hausisse palam omnibus facit. Postquam enim de Christo id ab Isaia prænuntiatum fuisse dixisset : « Puer natus est nobis, et filius datus est nobis, cujus principatus super humerum ejus, et vocatum est nomen ejus magni consilii angelus [88], » continuo subnectit : « Per eumdem prophetam narrat ejus magnitudinem : Θαυμαστὸς σύμβουλος, Θεὸς δυναστὴς, Πατὴρ αἰώνιος, ἄρχων εἰρήνης..... καὶ τῆς εἰρήνης αὐτοῦ οὐκ ἔστι πέρας· « Admirabilis consiliarius, Deus potens, Pater æternus, princeps pacis..... et pacis ejus non erit finis; » unde sic exclamat : « O magnum Deum! o perfectum puerum! Filius in Patre, et Pater in Filio. Ὢ τοῦ μεγάλου Θεοῦ! ὢ τοῦ τελείου παιδίου! Υἱὸς ἐν Πατρὶ, καὶ Πατὴρ ἐν Υἱῷ. » Quis igitur negabit Clementi persuasum omnino fuisse Christum ab Isaiæ verum et summum, ac eumdem cum Patre Deum apertissime declarari?

Eodem plane modo ex primis Evangelii Joannis verbis argumentatur [89] : « Nihil odio habet Deus : sed neque ejus Verbum. Utrumque enim unum est, nempe Deus : ἓν γὰρ ἄμφω ὁ Θεός. Dicit enim : In principio Verbum erat in Deo, et Deus erat Verbum. » Nemo itaque, nisi summa obcæcatus pertinacia, non videt Clementem ex prima illa Joannis sententia colligere Christum Dominum ita cum Deo Patre esse unum, ut unius ejusdemque cum eo sit naturæ et divinitatis.

Pergamus autem, et quomodo illud idem ex aliis Evangeliorum locis invictissime conficiat, videamus. At id quidem luculentissime ea ratiocinatione demonstratur, qua ille ex divina eadem Scriptura ipsummet Deum, qui bonus est, justum esse convincit. Hunc enimvero ea simplicissima unitate, qua major excogitari non possit, esse unum sic probat : « Unum quidem ipsum dicit; ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint..... Ut unum sint, sicut nos unum sumus; ego in ipsis, et tu in me, ut sint perfecti in unum. Unum autem est Deus, et ultra unum, et supra ipsam unitatem. Et ideo particula illa, « tu, » demonstrativam habens emphasim, eum qui vere solus est, qui fuit, et est, et erit, Deum ostendit [90]. » Deinde vero probat eum esse justum, quem prius bonum esse demonstraverat. Tum subjungit : « Qui enim hos quidem statuit a dextris, illos vero a sinistris; quatenus quidem Pater, qui bonus est, mente concipitur, id solum, quod est bonus, appellatus est ; quatenus vero qui Filius est, Verbum ejus in Patre est, justus appellatur, ex mutua quæ est inter se rela-

A tione et habitudine; ut sit dilectionis æqualitate dimensum nomen potentiæ : » Ὁ γὰρ ἱστὰς τοὺς μὲν ἐκ δεξιῶν, τοὺς δὲ ἐξ εὐωνύμων, καθὸ μὲν Πατὴρ νοεῖται ἀγαθὸς ὢν, αὐτὸ μόνον ὅ ἐστι κέκληται, ἀγαθός· καθὸ δὲ Υἱὸς ὢν ὁ Λόγος αὐτοῦ ἐν τῷ Πατρί ἐστι, δίκαιος προσαγορεύεται, ἐκ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως· ἀγάπης ἰσότητι μεμετρημένον ὄνομα δυνάμεως. Denique posteaquam illud variis Scripturæ testimoniis confirmavit, hanc ex iis elicit conclusionem : « Idem ergo est Pater ejus, qui cum unum sit multis significatur potestatibus, et hoc sibi volebat illud : « Nemo novit Patrem; » qui quidem erat omnia priusquam veniret Filius : ut sit veritate apertum, quod qui est universorum Deus, unus solus sit bonus, justus, opifex, Filius in Patre, cui gloria in sæcula sæculorum, amen. » Τὸν συμπάντων Θεὸν, ἕνα μόνον εἶναι ἀγαθὸν, δίκαιον, δημιουργὸν, Υἱὸν ἐν Πατρί [91]. Quis autem ad unam eamdemque Filii et Patris naturam declarandam
B quidquam his verbis expressius significantiusque merito desideraverit? Ibi quippe Clemens disertissime docet **34** Filium Dei esse unum cum Patre, ea simplicissima unitate, qua nullus unquam possit majorem fingere, vel excogitare.

Non audiendus itaque pertinax quis Arianus, qui Clementem non de naturæ, sed voluntatis tantum, atque amoris unitate, seu potius conjunctione loqui ex eo, quod ab ipso citatur, Joannis testimonio nobis perperam objiciet. Ex tota enimvero illius argumentandi ratione manifestissimum et sole meridiano clarius est, non aliam ejus fuisse mentem; nisi ut ex his Christi apud Joannem verbis ostenderet illum a Patre suo æterno petiisse; ut homines gratia, veritate et amore unum fierent, quemadmodum ipse cum eodem Patre suo unus natura Deus erat.

Quamobrem postquam ille fusius probavit Patrem et Filium esse unum eumdemque Deum, justum et bonum : « Vide, inquit, quomodo Pædagogi, id est
C Christi, quod justum est, ostenditur in increpationibus, et Dei, quod bonum est, in miserationibus. Quocirca David, hoc est Spiritus qui per eum loquitur, utrumque complectens, de eodem Deo psallit : « Justitia et judicium præparatio sedis tuæ, « misericordia et veritas præcedent faciem tuam [92]. » Fatetur esse ejusdem potestatis, et judicare et benefacere; simul enim est utrorumque potestas, judicium justi quod discernit, et idem justus et bonus, qui est vere Deus, qui est ipse omnia, et omnia ipse; quoniam ipse est Deus, qui est solus Deus. » Τῆς αὐτῆς εἶναι δυνάμεως ὁμολογεῖ καὶ κρίνειν καὶ εὐεργετεῖν· ἅμα γὰρ ἀμφοῖν ἡ ἐξουσία, ἡ κρίσις τοῦ δικαίου διακρίνουσα τὰ ἐναντία. Καὶ ὁ αὐτὸς δίκαιος, καὶ ἀγαθὸς, ὁ ὄντως Θεός· ὁ ὢν αὐτὸς τὰ πάντα, καὶ τὰ πάντα ὁ αὐτός· ὅτι αὐτὸς Θεὸς, ὁ μόνος Θεός [93]. Denique hoc summæ Christi cum Patre suo unitatis prædicandæ studium Clementi nostro adeo cordi erat, ut eo nomine hanc ad eum
D fundat precem : « Placare tuis, o Pædagoge, pueris, Pater auriga Israel, Fili, et Pater, unum ambo, Domine, Υἱὲ καὶ Πατὴρ, ἓν ἄμφω, Κύριε [94]. »

Quamvis autem eruditissimus ille scriptor summam Patris et Filii unitatem tantopere commendet, illos tamen persona et hypostasi, ut theologi loquuntur, distinctos haud obscure declarat. Mutuam enim dicit esse inter eos « relationem et habitudinem. » Atqui hujuscemodi relatione et habitudine veram in Deo personarum distinctionem importari quis merito inficias ibit?

Quid ergo aliud nobis superest, nisi ut ejusdem Clementis nostri verbis contra recentes Arianos, quemadmodum ille adversus veteres quosdam hæreticos concludamus : Μήτι οὖν ὁμολογήσουσιν

[85] Lib. I Pæd. cap. 3, pag. 82. [86] lib. I, cap. 2, pag. 81. [87] lib. III Pædag., pag. 236. [88] Pæd. lib. I, cap. 5, pag. 91. [89] ibid. cap. 8, pag. 113. [90] ibid., pag. 177 et seqq. [91] ibid. 119. [92] Psal. LXXXVIII, 15. [93] ibid., cap. 9, pag. 127. [94] lib. III Pædag., pag. 266.

ἔχοντες τὸν Λόγον τέλειον ἐκ τελείου φύντα τοῦ Πατρός; « Annon ergo vel inviti fatebuntur Verbum perfectum, ex perfecto Patre natum [95]? » id est Verbum seu Christum Dominum divina sua generatione factum esse cum paternæ naturæ, tum omnium ejus divinarum perfectionum participem. Christus itaque jure merito a Clemente nostro appellatur « sanctus Deus, ἅγιος Θεός [96], Deus hominum amator, ὁ φιλάνθρωπος Θεός, solus magister, qui cum Deus esset, nihil didicisse fuit consentaneum [97]. »

Porro autem Clemens non minus clare de Spiritus sancti, quam de Christi divinitate ac de sanctissimo divinæ Trinitatis mysterio, suam aperuit sententiam et mentem. Quid enim his verbis expressius ac dilucidius? Εἷς μὲν ὁ τῶν ὅλων Πατήρ· εἷς δὲ καὶ ὁ τῶν ὅλων Λόγος, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἕν, καὶ τὸ αὐτὸ πανταχοῦ. « Unus quidem est universorum Pater, unum est etiam Verbum universorum, et Spiritus sanctus unus, et ipse est ubique [98]. » Quomodo autem Spiritus sanctus ubique potest esse, nisi divinæ illius sit potentiæ et naturæ, quam Clemens in ipso et Patre ac Filio unam esse apertissime pronuntiat?

In fine tandem hujus operis eodem penitus modo Christianos ad laudandum Deum gratiasque ei agendas hortatur: Τῷ μόνῳ Πατρὶ καὶ Υἱῷ, Υἱῷ καὶ Πατρὶ παιδαγωγῷ, καὶ διδασκάλῳ Υἱῷ σὺν καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Πάντα τῷ ἑνί· ἐν ᾧ τὰ πάντα· δι' ὃν τὰ πάντα ἕν· δι' ὃν τὸ ἀεί· οὗ μέλη πάντες· οὗ δόξα, αἰῶνες. Πάντα τῷ ἀγαθῷ, πάντα τῷ καλῷ, πάντα τῷ σοφῷ· τῷ δικαίῳ τὰ πάντα, ᾧ ἡ δόξα καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν. « Soli Patri et Filio, Filio et Patri pædagogo, et magistro Filio, et cum sancto Spiritu, per omnia uni, in quo omnia, per quem omnia unum, per quem est, quod semper est, cujus membra omnes, cujus sunt gloria et sæcula, qui est undequaque bonus, undequaque pulcher, undequaque sapiens, undequaque justus; cui gloria nunc, et in sæcula sæculorum, amen [99]. » Quis sanctissimæ Trinitatis mysterium, quo Patris, Filii et Spiritus sancti eadem natura esse creditur, apertius unquam professus est? Quamobrem Petavius, etsi Clementi parum, uti videbimus, aliquando faverit [1], ex his tamen illius verbis sic Crellium Socinianæ hæreseos pervicacissimum sectatorem refellit et castigat: « Non hæc, opinor, de nuda efficientia et actione diceret; præsertim cum hos tres unum esse ibidem asserat [2]. » Et rectissime quidem. Nam Clemens ibi Filio et Spiritui sancto ea attribuit, quæ Paulus de uno summo et supremo Deo dixerat: « Ex ipso et in ipso, et per ipsum sunt omnia [3]. » Imo vero hæc ille non aliter Filio et sancto Spiritui quam ipsimet æterno Patri ascribit. Huc denique accedit quod doctissimus auctor noster ne quis Filium, tanquam minorem, alicubi ab ipso pædagogum cognominari, et Patrem utpote majorem, magistrum vocari causaretur, ibi utroque nomine Filium appellat.

ARTICULUS III.

Christum, antequam homo fieret, revera exstitisse, et quomodo ille Israelitici Christianique populi dux fuerit.

Cum Clemens tanta perspicuitate et evidentia supremam Christi divinitatem asseruerit, nulli profecto admirabile videtur, cur ille passim in *Pædagogi* libris scripserit eumdem Christum patriarchis Abrahamo, Jacobo, Moysi, aliisque non modo sese videndum exhibuisse, ac cum eis fuisse locutum, verum etiam Moysem et omnes sacros prophetas scribentes divino suo afflavisse spiritu. Ad id itaque probandum omnia ejus testimonia hic accumulare nihil necesse est. Nonnulla enim jam a nobis delibata sunt, vel mox proferentur. Cætera autem omnibus ita sunt obvia, ut a quovis etiam tardissimo et imperitissimo lectore possint facillime perspici. Quamobrem obiter tantum observabimus ex his plane penitusque revinci et obtundi incredibilem Photinianorum et quorumdam aliorum pertinaciam, qui Christum, antequam ex Maria nasceretur, unquam exstitisse præfracte negare ausi sunt.

Et vero Clemens sæpissime testificatur Christum fuisse Israelitarum non secus ac Christianorum ducem, rectorem et pædagogum. Quomodo autem ipsum hoc munere functum fuisse auctor noster docuerit, paulisper expendendum est: « Revera, inquit, erat Dominus per Moysem pædagogus veteris populi, **35** per seipsum autem populi novi dux, facie ad faciem. Ecce enim dixit Moysi: Angelus meus præcedet te, evangelicam et principalem Verbi potestatem repræsentans; Dominicam autem auctoritatem ac dignitatem conservans... Prius itaque veteri populo vetus erat testamentum, et lex cum metu populum erudiebat, et Verbum erat angelus; novo autem et recenti populo novum ac recens testamentum datum est, et Verbum fuit genitum, et metus in dilectionem conversus est, et mysticus ille angelus paritur [4]. » Verbum itaque divinum, antequam homo fieret, veterem Hebræorum populum sub angeli specie per Moysem cum metu et timore ducebat; sed postquam humanam induit carnem, tum illud recentem Christianorum populum, per seipsum, facie ad faciem cum dilectione et amore rexit et gubernavit. Hæc autem sicut certa et minime dubia, ita et omnibus clara et perspicua sunt.

At obscurum alicui fortasse videbitur quomodo idem Verbum et Dominus, qui Israelitarum dux sub angeli forma fuit, vel potius qui ipsemet angelus erat, ἄγγελος ἦν, uti a Clemente dicitur, τὴν εὐαγγέλιον καὶ ἡγεμόνιον ἐπιστήσας τοῦ Λόγου δύναμιν· τὸ δὲ ἀξίωμα τὸ Κυριακὸν φυλάττων· « Evangelicam et principalem Verbi potestatem repræsentans; Dominicam autem auctoritatem ac dignitatem conservans [5]. » Sed quandoquidem ab eo paulo post « angelus mysticus, » μυστικὸς ἄγγελος, vocatur, hic videtur esse illius sensus: Verbum in Veteri Testamento sub mystici angeli figura delitescens, eam quam in Novo Testamento habiturum erat, repræsentabat potestatem, et eam, qua in veteri pollebat, tunc conservabat auctoritatem.

Prius autem Clemens nos monet eidem divino Verbo, quamvis patriarchis aliisque veteris testamenti patribus se videndum præberet, nullum tamen, antequam nasceretur, fuisse nomen: Ἔτι δὲ ἀνονόμαστος ἦν ὁ Θεὸς ὁ Κύριος, μηδέπω γεγενημένος ἄνθρωπος· « Adhuc autem erat innominatus Deus, ut qui nondum homo factus fuerat [6]. »

ARTICULUS IV.

Quo sensu Clemens corpus Christi deforme esse dixerit.

Quale vero assumptum a Christo corpus erat, si a Clemente nostro quæras, illud non modo non pulchrum, sed « aspectu fuisse deforme, » τὴν ὄψιν αἰσχρὸν γεγονέναι, asseveranter, et ulla absque hæsitatione respondet [7]. Et id quidem ipsa Spiritus sancti auctoritate confirmare conatur: « Ipsum autem Dominum fuisse aspectu deformem testatur Spiritus per Isaiam: Et vidimus ipsum et non habebat speciem, nec pulchritudinem; sed species ejus vilis et deficiens præ hominibus. » Nec divino Spiri-

[95] lib. I Pædag., pag. 92. [96] ibid., pag. 109. [97] pag. 92. [98] lib. I Pædag., cap. 6, pag. 102. [99] lib. III Pædag., cap. ult., pag. 266. [1] dissert. seq. cap. 8, art. 2. [2] Petav. tom. II dogm. Theol., lib. III, § 11, pag. 265. [3] Epist. ad Rom. XI, 36. [4] lib. I Pædag., cap. 7, pag. 110, 111. [5] ibid. [6] ibid., pag. 110. [7] lib. III Pædag., cap. 1, pag. 215.

tus sancti testimonio suam firmavisse sententiam contentus, his etiam, quæ adversus eam objici possent, continuo occurrit : « Quis autem Domino præstantior? Sed non carnis pulchritudinem, quæ visione apprehenditur : sed veram animæ et corporis ostendit pulchritudinem : animæ quidem magnificentiam, carnis vero immortalitatem[8]. »

In hac autem sententia illum constanter perseverasse certum est. Nam alio in opere in eumdem scribit modum : Αὐτὸς ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐν σαρκὶ μὲν ἀειδὴς διελήλυθεν καὶ ἄμορφος. « Ipse qui est caput Ecclesiæ, in carne quidem informis, et specie carens transiit[9]. » Cur autem ille nec liberali nec præstanti corporis forma, sed plane deformis fuerit, hanc ille ibidem causam affert : Εἰς τὸ ἀειδὲς καὶ ἀσώματον τῆς θείας αἰτίας ἀποβλέπειν ἡμᾶς διδάσκων. « Docens nos respicere ad id, quod est divinæ causæ, et videri non potest, estque incorporeum[10]. » Quamobrem alio in loco adjecit : Αὐτίκα ὁ Κύριος οὐ μάτην ἠθέλησεν εὐτελεῖ χρήσασθαι σώματος μορφῇ, ἵνα μή τις τὸ ὡραῖον ἐπαινῶν καὶ B τὸ κάλλος θαυμάζων ἀφίστηται τῶν λεγομένων, καὶ τοῖς καταλειπομένοις προσανέχων ἀποτέμνηται τῶν νοητῶν. « Jam vero Dominus non frustra voluit uti vili et humili forma corporis, ne quis speciem laudans et admirans pulchritudinem, absistat ab iis quæ dicuntur, et intendens his quæ relinquuntur, abducatur ab iis quæ percipit intelligentia[11]. »

Quid his verbis planius et explicatius? Verum quo clarius liquet Clementem in hac semper mansisse sententia, eo majori contentionis æstu disputant theologi, utrum ea vera sit, aut illi aliqua erroris nota inuri debeat. Incredibile enim plerisque videtur « ex omni divinitatis plenitudine, quæ in Christo, » ut ait Apostolus, « corporaliter inhabitabat[12], » nullum in ejus corpus emanasse radium, quod illud aliqua forma orisque venustate perfuderit. Existimant autem Clementem nostrum levissimo plane argumento ad oppositam adductum fuisse opinionem. Quo enim nititur Isaiæ testimonio, id C non de corporis Christi specie et forma, sed de illo, cum in crucem ageretur, plagis ulceribusque deformato accipiendum esse contendunt.

Quapropter plurimi illum elegantissima pulcherrimaque corporis forma præditum asserunt[13]. Aliqui vero recentiores censent eum forma fuisse mediocri, quæ nec fœditate sua, aut deformitate quemquam offenderet, vel a se repelleret; nec eximio corporis præstantiorisque vultus lenonicio, ne aliquas humanæ fragilitati pararet insidias. Omnem itaque seu præcipuam ejus pulchritudinem in innocentia, sanctimonia, justitia ac divina virtutum omnium complexione sitam fuisse arbitrantur. Sed hi quibusdam tantum nituntur conjecturis, quæ quidem quantumvis ingeniose, ut doctis usu sæpe venire solet, excogitatæ; tanti tamen non sunt momenti, ut certæ Patrum auctoritati præponderare possint.

D Alii porro, qui Christum præstantis formæ et eximiæ pulchritudinis hominem fuisse tradunt, in opinionis suæ confirmationem quosdam citant antiquos scriptores, atque in primis Hieronymum, qui adversus Porphyrium et Julianum Augustum contendit tantum in Christo majestatis occultæque divinitatis reluxisse splendorem, ut posset quoslibet primo ad se trahere aspectu : « Arguit in hoc loco Porphyrius et Julianus Augustus vel imperitiam historici mentientis, vel stultitiam eorum, qui statim secuti sunt Salvatorem, quasi irrationabiliter quemlibet vocantem hominem sint secuti; cum tantæ virtutes, tantaque signa præcesserint, quæ apostolos antequam crederent vidisse certum est. Certe fulgor ipse et majestas divinitatis occultæ,

A quæ etiam in humana facie relucebat, ex primo ad se videntes trahere poterat aspectu[14]. » Nihil autem, inquiunt, ad commendandam summam corporis Christi venustatem et pulchritudinem luculentius dici potest.

Neque objicias Hieronymum, contra impios homines agentem, nimio disputationis æstu longius, quam par erat, abreptum. Etenim ad Principiam virginem in eumdem plane modum scribere videtur[15] : « Speciosus forma præ filiis hominum[16]. » In Hebraico : « Decore 36 pulchrior es filiis hominum... » Quæritur autem quomodo pulchrior sit cunctis filiis hominum, de quo legimus in Isaia : « Vidimus « eum, et non habebat speciem neque decorem[17]... » Nec statim Scriptura dissonare videtur; quia ibi ignobilitas corporis propter flagella, et sputa, et alapas, et clavos et injurias patibuli commemoratur : hic pulchritudo virtutum in sacro et venerando corpore, non quod divinitas Christi hominibus comparata, non formosior sit; hæc enim non habet B comparationem; sed absque passionibus crucis universis pulchrior est, virgo de virgine, qui non ex voluntate viri, sed ex Deo natus est. Nisi enim habuisset in vultu quiddam sidereum, nunquam eum statim secuti fuissent apostoli; nec qui ad comprehendendum eum venerant, corruissent. Denique et in præsenti testimonio, in quo ait : Homo in plaga positus, et sciens ferre infirmitatem, reddit causas, quare iste perpessus sit. Quia avertit faciem suam, id est paululum divinitate subtracta corpus injuriæ dereliquit. »

At veremur ne hi summæ Christi pulchritudinis assertores attento satis animo perpenderint Hieronymum non dixisse eximium et plane mirandum supremæ majestatis divinitatisque occultæ fulgorem, in humana Christi facie sic semper reluxisse, ut vel omnibus semper conspicuus fuerit, vel corpus ejus reddiderit præstantissima, mirabilique formæ venustate semper decoratum. Nam ibidem C Hieronymus aperte tradit hunc fulgorem, « divinitate paululum subtracta, » a sacro illius corpore quandoque subductum, quo posset a Judæis injuria, plagis et morte affici. Existimavit itaque Hieronymus hunc fulgorem et illud sidereum corporis Christi decus, non fuisse perpetuum, sed ad aliquod duntaxat, sicut in admirabili ejus transfiguratione, temporis spatium, quando scilicet homines ad se allicere, vel terrere, aut in sui admirationem rapere voluit.

Deinde vero idem Hieronymus præstantem corporis Christi formam, ex virtutum ejus pulchritudine, quemadmodum Clemens noster, repetere videtur. Verumtamen si ille hac in re Clementi suffragatus est, ab illo sane, ne quid dissimulemus, prorsus in eo recedit, quod Isaiæ testimonium, non de corporea Christi deformitate, sed de ipsomet illius corpore, plagis et verberibus ante mortem deformato, explicandum esse censuerit.

D Alterum porro corporeæ Christi pulchritudinis defensorem accersunt Chrysostomum, qui cur Christus turbas a se aliquando repulerit, his explicat verbis : Καὶ γὰρ ἦσαν αὐτῷ προσηλωμένοι φιλοῦντες αὐτὸν, καὶ θαυμάζοντες, καὶ ὁρᾷν εἰς αὐτὸν ἀεὶ βουλόμενοι. Τίς γὰρ ἂν ἀπέστη τοιαῦτα θαυματουργοῦντος; Τίς δὲ οὐκ ἂν καὶ τὸ πρόσωπον ἠθέλησεν ἁπλῶς ἰδεῖν, καὶ τὸ στόμα τὸ τὰ τοιαῦτα φθεγγόμενον; Οὐδὲ γὰρ θαυματουργῶν ἦν θαυμαστὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ φαινόμενος ἁπλῶς πολλῆς ἔγεμε χάριτος. Καὶ τοῦτο ὁ προφήτης δηλῶν ἔλεγεν· « Ὡραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων. » Εἰ δὲ ὁ Ἠσαΐας λέγει· « Οὐκ εἶχεν εἶδος, οὐδὲ κάλλος, » ἢ πρὸς τὴν τῆς θεότητος δόξαν τὴν ἀπόῤῥητον, καὶ ἄφραστον, τοῦτό φησιν, ἢ τὰ ἐν τῷ πάθει συμ-

[8] ibid. [9] lib. III Strom., pag. 470. [10] ibid. [11] lib. VI Strom., pag. 690. [12] Epist. ad Col. III, 10. [13] Thomass., lib. IV Theol. dogm. de Incarn., cap. 7. [14] Hier. in c. IX Matth. [15] Hier. epist. ad Princip. virg., tom. III, pag. 80. [16] Psal. XLIV, 3. [17] Isa. LIII, 2.

ἔχοντες τὸν Λόγον τέλειον ἐκ τελείου φύντα τοῦ Πατρός; « Annon ergo vel inviti fatebuntur Verbum perfectum, ex perfecto Patre natum[95]? » id est Verbum seu Christum Dominum divina sua generatione factum esse cum paternæ naturæ, tum omnium ejus divinarum perfectionum participem. Christus itaque jure merito a Clemente nostro appellatur « sanctus Deus, ἅγιος Θεός[96], Deus hominum amator, ὁ φιλάνθρωπος Θεός, solus magister, qui cum Deus esset, nihil didicisse fuit consentaneum[97]. »

Porro autem Clemens non minus clare de Spiritus sancti, quam de Christi divinitate ac de sanctissimo divinæ Trinitatis mysterio, suam aperuit sententiam et mentem. Quid enim his verbis expressius ac dilucidius? Εἷς μὲν ὁ τῶν ὅλων Πατήρ· εἷς δὲ καὶ ὁ τῶν ὅλων Λόγος, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἓν, καὶ τὸ αὐτὸ πανταχοῦ. « Unus quidem est universorum Pater, unum est etiam Verbum universorum, et Spiritus sanctus unus, et ipse est ubique[98]. » Quomodo autem Spiritus sanctus ubique potest esse, nisi divinæ illius sit potentiæ et naturæ, quam Clemens in ipso et Patre ac Filio unam esse apertissime pronuntiat?

In fine tandem hujus operis eodem penitus modo Christianos ad laudandum Deum gratiasque ei agendas hortatur : Τῷ μόνῳ Πατρὶ καὶ Υἱῷ, Υἱῷ καὶ Πατρὶ παιδαγωγῷ, καὶ διδασκάλῳ Υἱῷ σὺν καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Πάντα τῷ ἑνί· ἐν ᾧ τὰ πάντα· δι' ὃν τὰ πάντα ἕν· δι' ὃν τὸ ἀεί· οὗ μέλη πάντες· οὗ δόξα, αἰῶνες. Πάντα τῷ ἀγαθῷ, πάντα τῷ καλῷ, πάντα τῷ σοφῷ· τῷ δικαίῳ τὰ πάντα, ᾧ ἡ δόξα καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν. « Soli Patri et Filio, Filio et Patri pædagogo, et magistro Filio, et cum sancto Spiritu, per omnia uni, in quo omnia, per quem omnia unum, per quem est, quod semper est, cujus membra omnes, cujus sunt gloria et sæcula, qui est undequaque bonus, undequaque pulcher, undequaque sapiens, undequaque justus ; cui gloria nunc, et in sæcula sæculorum, amen[99]. » Quis sanctissimæ Trinitatis mysterium, quo Patris, Filii et Spiritus sancti eadem natura esse creditur, apertius unquam professus est? Quamobrem Petavius, etsi Clementi parum, uti videbimus, aliquando faverit[1], ex his tamen illius verbis sic Crellium Socinianæ hæreseos pervicacissimum sectatorem refellit et castigat : « Non hæc, opinor, de nuda efficientia et actione diceret ; præsertim cum hos tres unum esse ibidem asserat[2]. » Et rectissime quidem. Nam Clemens ibi Filio et Spiritui sancto ea attribuit, quæ Paulus de uno summo et supremo Deo dixerat : « Ex ipso et in ipso, et per ipsum sunt omnia[3]. » Imo vero hæc ille non aliter Filio et sancto Spiritui quam ipsimet æterno Patri ascribit. Huc denique accedit quod doctissimus auctor noster ne quis Filium, tanquam minorem, alicubi ab ipso pædagogum cognominari, et Patrem utpote majorem, magistrum vocari causaretur, ibi utroque nomine Filium appellat.

ARTICULUS III.

Christum, antequam homo fieret, revera exstitisse, et quomodo ille Israelitici Christianique populi dux fuerit.

Cum Clemens tanta perspicuitate et evidentia supremam Christi divinitatem asseruerit, nulli profecto admirabile videtur, cur ille passim in *Pædagogi* libris scripserit eumdem Christum patriarchis Abrahamo, Jacobo, Moysi, aliisque non modo sese videndum exhibuisse, ac cum eis fuisse locutum, verum etiam Moysem et omnes sacros prophetas A scribentes divino suo afflavisse spiritu. Ad id itaque probandum omnia ejus testimonia hic accumulare nihil necesse est. Nonnulla enim jam a nobis delibata sunt, vel mox proferentur. Cætera autem omnibus ita sunt obvia, ut a quovis etiam tardissimo et imperitissimo lectore possint facillime perspici. Quamobrem obiter tantum observabimus ex his plane penitusque revinci et obtundi incredibilem Photinianorum et quorumdam aliorum pertinaciam, qui Christum, antequam ex Maria nasceretur, unquam exstitisse præfracte negare ausi sunt.

Et vero Clemens sæpissime testificatur Christum fuisse Israelitarum non secus ac Christianorum ducem, rectorem et pædagogum. Quomodo autem ipsum hoc munere functum fuisse auctor noster docuerit, paulisper expendendum est : « Revera, inquit, erat Dominus per Moysem pædagogus veteris populi, **35** per seipsum autem populi novi dux, facie ad faciem. Ecce enim dixit Moysi : Angelus meus præcedet te, evangelicam et principalem Verbi B potestatem repræsentans ; Dominicam autem auctoritatem ac dignitatem conservans... Prius itaque veteri populo vetus erat testamentum, et lex cum metu populum erudiebat, et Verbum erat angelus ; novo autem et recenti populo novum ac recens testamentum datum est, et Verbum fuit genitum, et metus in dilectionem conversus est, et mysticus ille angelus paritur[4]. » Verbum itaque divinum, antequam homo fieret, veterem Hebræorum populum sub angeli specie per Moysem cum metu et timore ducebat ; sed postquam humanam induit carnem, tum illud recentem Christianorum populum, per seipsum, facie ad faciem cum dilectione et amore rexit et gubernavit. Hæc autem sicut certa et minime dubia, ita et omnibus clara et perspicua sunt.

At obscurum alicui fortasse videbitur quomodo idem Verbum et Dominus, qui Israelitarum dux sub angeli forma fuit, vel potius qui ipsemet angelus erat, ἄγγελος ἦν, uti a Clemente dicitur, τὴν εὐαγ- C γέλιον καὶ ἡγεμόνιον ἐπιστήσας τοῦ Λόγου δύναμιν· τὸ δὲ ἀξίωμα τὸ Κυριακὸν φυλάττων· « Evangelicam et principalem Verbi potestatem repræsentans ; Dominicam autem auctoritatem ac dignitatem conservans[5]. » Sed quandoquidem ab eo paulo post « angelus mysticus, » μυστικὸς ἄγγελος, vocatur, hic videtur esse illius sensus : Verbum in Veteri Testamento sub mystici angeli figura delitescens, eam quam in Novo Testamento habiturum erat, repræsentabat potestatem, et eam, qua in veteri pollebat, tunc conservabat auctoritatem.

Prius autem Clemens nos monet eidem divino Verbo, quamvis patriarchis aliisque veteris testamenti patribus se videndum præberet, nullum tamen, antequam nasceretur, fuisse nomen : Ἔτι δὲ ἀνονόμαστος ἦν ὁ Θεὸς ὁ Κύριος, μηδέπω γεγενημένος ἄνθρωπος· « Adhuc autem erat innominatus Deus, ut qui nondum homo factus fuerat[6]. »

ARTICULUS IV.

D

Quo sensu Clemens corpus Christi deforme esse dixerit.

Quale vero assumptum a Christo corpus erat, si a Clemente nostro quæras, illud non modo non pulchrum, sed « aspectu fuisse deforme, » τὴν ὄψιν αἰσχρὸν γεγονέναι, asseveranter, et ulla absque hæsitatione respondet[7]. Et id quidem ipsa Spiritus sancti auctoritate confirmare conatur : « Ipsum autem Dominum fuisse aspectu deformem testatur Spiritus per Isaiam : Et vidimus ipsum et non habebat speciem, nec pulchritudinem ; sed species ejus vilis et deficiens præ hominibus. » Nec divino Spiri-

[95] lib. I Pædag., pag. 92. [96] ibid., pag. 109. [97] pag. 92. [98] lib. I Pædag., cap. 6, pag. 102. [99] lib. III Pædag., cap. ult., pag. 266. [1] dissert. seq. cap. 8, art. 2. [2] Petav. tom. II dogm. Theol., lib. III, § 11, pag. 265. [3] Epist. ad Rom. XI, 36. [4] lib. I Pædag., cap. 7, pag. 110, 111. [5] ibid. [6] ibid., pag. 110. [7] lib. III Pædag., cap. 1, pag. 215.

tus sancti testimonio suam firmavisse sententiam contentus, his etiam, quæ adversus eam objici possent, continuo occurrit : « Quis autem Domino præstantior ? Sed non carnis pulchritudinem, quæ visione apprehenditur : sed veram animæ et corporis ostendit pulchritudinem : animæ quidem magnificentiam, carnis vero immortalitatem [8]. »

In hac autem sententia illum constanter perseverasse certum est. Nam alio in opere in eumdem scribit modum : Αὐτὸς ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐν σαρκὶ μὲν ἀειδὴς διελήλυθεν καὶ ἄμορφος. « Ipse qui est caput Ecclesiæ, in carne quidem informis, et specie carens transiit [9]. » Cur autem ille nec liberali nec præstanti corporis forma, sed plane deformis fuerit, hanc ille ibidem causam affert : Εἰς τὸ ἀειδὲς καὶ ἀσώματον τῆς θείας αἰτίας ἀποβλέπειν ἡμᾶς διδάσκων. « Docens nos respicere ad id, quod est divinæ causæ, et videri non potest, estque incorporeum [10]. » Quamobrem alio in loco adjecit : Αὐτίκα ὁ Κύριος οὐ μάτην ἠθέλησεν εὐτελεῖ χρήσασθαι σώματος μορφῇ, ἵνα μή τις τὸ ὡραῖον ἐπαινῶν καὶ τὸ κάλλος θαυμάζων ἀφίστηται τῶν λεγομένων, καὶ τοῖς καταλειπομένοις προσανέχων ἀποτέμνηται τῶν νοητῶν. « Jam vero Dominus non frustra voluit uti vili et humili forma corporis, ne quis speciem laudans et admirans pulchritudinem, absistat ab iis quæ dicuntur, et intendens his quæ relinquuntur, abducatur ab iis quæ percipit intelligentia [11]. »

Quid his verbis planius et explicatius ? Verum quo clarius liquet Clementem in hac semper mansisse sententia, eo majori contentionis æstu disputant theologi, utrum ea vera sit, aut illi aliqua erroris nota inuri debeat. Incredibile enim plerisque videtur « ex omni divinitatis plenitudine, quæ in Christo, » ut ait Apostolus, « corporaliter inhabitabat [12], » nullum in ejus corpus emanasse radium, quod illud aliqua forma orisque venustate perfuderit. Existimant autem Clementem nostrum levissimo plane argumento ad oppositam adductum fuisse opinionem. Quo enim nititur Isaiæ testimonio, id non de corporis Christi specie et forma, sed de illo, cum in crucem ageretur, plagis ulceribusque deformato accipiendum esse contendunt.

Quapropter plurimi illum elegantissima pulcherrimaque corporis forma præditum asserunt [13]. Aliqui vero recentiores censent eum forma fuisse mediocri, quæ nec fœditate sua, aut deformitate quemquam offenderet, vel a se repelleret ; nec eximio corporis præstantiorisque vultus lenonicio, ne aliquas humanæ fragilitati pararet insidias. Omnem itaque seu præcipuam ejus pulchritudinem in innocentia, sanctimonia, justitia ac divina virtutum omnium complexione sitam fuisse arbitrantur. Sed hi quibusdam tantum nituntur conjecturis, quæ quidem quantumvis ingeniose, ut doctis usu sæpe venire solet, excogitatæ ; tanti tamen non sunt momenti, ut certæ Patrum auctoritati præponderare possint.

Alii porro, qui Christum præstantis formæ et eximiæ pulchritudinis hominem fuisse tradunt, in opinionis suæ confirmationem quosdam citant antiquos scriptores, atque in primis Hieronymum, qui adversus Porphyrium et Julianum Augustum contendit tantum in Christo majestatis occultæque divinitatis reluxisse splendorem, ut posset quoslibet primo ad se trahere aspectu : « Arguit in hoc loco Porphyrius et Julianus Augustus vel imperitiam historici mentientis, vel stultitiam eorum, qui statim secuti sunt Salvatorem, quasi irrationabiliter quemlibet vocantem hominem sint secuti ; cum tantæ virtutes, tantaque signa præcesserint, quæ apostolos antequam crederent vidisse certum est. Certe fulgor ipse et majestas divinitatis occultæ, quæ etiam in humana facie relucebat, ex primo ad se videntes trahere poterat aspectu [14]. » Nihil autem, inquiunt, ad commendandam summam corporis Christi venustatem et pulchritudinem luculentius dici potest.

Neque objicias Hieronymum, contra impios homines agentem, nimio disputationis æstu longius, quam par erat, abreptum. Etenim ad Principiam virginem in eumdem plane modum scribere videtur [15] : « Speciosus forma præ filiis hominum [16]. » In Hebraico : « Decore **36** pulchrior es filiis hominum... » Quæritur autem quomodo pulchrior sit cunctis filiis hominum, de quo legimus in Isaia : « Vidimus « eum, et non habebat speciem neque decorem [17]... » Nec statim Scriptura dissonare videtur ; quia ibi ignobilitas corporis propter flagella, et sputa, et alapas, et clavos et injurias patibuli commemoratur : hic pulchritudo virtutum in sacro et venerando corpore, non quod divinitas Christi hominibus comparata, non formosior sit ; hæc enim non habet comparationem ; sed absque passionibus crucis universis pulchrior est, virgo de virgine, qui non ex voluntate viri, sed ex Deo natus est. Nisi enim habuisset in vultu quiddam sidereum, nunquam eum statim secuti fuissent apostoli ; nec qui ad comprehendendum eum venerant, corruissent. Denique et in præsenti testimonio, in quo ait : Homo in plaga positus, et sciens ferre infirmitatem, reddit causas, quare iste perpessus sit. Quia avertit faciem suam, id est paululum divinitate subtracta corpus injuriæ dereliquit. »

At veremur ne hi summæ Christi pulchritudinis assertores attento satis animo perpenderint Hieronymum non dixisse eximium et plane mirandum supremæ majestatis divinitatisque occultæ fulgorem, in humana Christi facie sic semper reluxisse, ut vel omnibus semper conspicuus fuerit, vel corpus ejus reddiderit præstantissima, mirabilique formæ venustate semper decoratum. Nam ibidem Hieronymus aperte tradit hunc fulgorem, « divinitate paululum subtracta, » a sacro illius corpore quandoque subductum, quo posset a Judæis injuria, plagis et morte affici. Existimavit itaque Hieronymus hunc fulgorem et illud sidereum corporis Christi decus, non fuisse perpetuum, sed ad aliquod duntaxat, sicut in admirabili ejus transfiguratione, temporis spatium, quando scilicet homines ad se allicere, vel terrere, aut in sui admirationem rapere voluit.

Deinde vero idem Hieronymus præstantem corporis Christi formam, ex virtutum ejus pulchritudine, quemadmodum Clemens noster, repetere videtur. Verumtamen si ille hac in re Clementi suffragatus est, ab illo sane, ne quid dissimulemus, prorsus in eo recedit, quod Isaiæ testimonium, non de corporea Christi deformitate, sed de ipsomet illius corpore, plagis et verberibus ante mortem deformato, explicandum esse censuerit.

Alterum porro corporeæ Christi pulchritudinis defensorem accersunt Chrysostomum, qui cur Christus turbas a se aliquando repulerit, his explicat verbis : Καὶ γὰρ ἦσαν αὐτῷ προσηλωμένοι φιλοῦντες αὐτὸν, καὶ θαυμάζοντες, καὶ ὁρᾷν εἰς αὐτὸν ἀεὶ βουλόμενοι. Τίς γὰρ ἂν ἀπέστη τοιαῦτα θαυματουργοῦντος ; Τίς δὲ οὐκ ἂν καὶ τὸ πρόσωπον ἠθέλησεν ἁπλῶς ἰδεῖν, καὶ τὸ στόμα τὸ τὰ τοιαῦτα φθεγγόμενον ; Οὐδὲ γὰρ θαυματουργῶν ἦν θαυμαστὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ φαινόμενος ἁπλῶς πολλῆς ἔγεμε χάριτος. Καὶ τοῦτο ὁ προφήτης δηλῶν ἔλεγεν· « Ὡραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων. » Εἰ δὲ ὁ Ἡσαΐας λέγει· « Οὐκ εἶχεν εἶδος, οὐδὲ κάλλος, » ἢ πρὸς τὴν τῆς θεότητος δόξαν τὴν ἀπόρρητον, καὶ ἄφραστον, τοῦτό φησιν, ἢ τὰ ἐν τῷ πάθει συμ-

[8] ibid. [9] lib. III Strom., pag. 470. [10] ibid. [11] lib. VI Strom., pag. 690. [12] Epist. ad Col. III, 10. [13] Thomass., lib. IV Theol. dogm. de Incarn., cap. 7. [14] Hier. in c. IX Matth. [15] Hier. epist. ad Princip. virg., tom. III, pag. 80. [16] Psal. XLIV, 3. [17] Isa. LIII, 2.

βάντα διηγούμενος, καὶ τὴν ἀτιμίαν, ἣν ὑπέμεινεν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ σταυροῦ, καὶ τὴν εὐτέλειαν, ἣν παρὰ πάντα τὸν βίον ἐπεδείξατο διὰ πάντων. Οὐ πρότερον δὲ ἐκέλευσεν ἀπελθεῖν εἰς τὸ πέραν ἕως οὗ ἐθεράπευσεν. Ἢ γὰρ ἂν οὐδὲ ἠνέσχοντο. Ὥσπερ οὖν ἐν τῷ ὄρει οὐχὶ δημηγοροῦντι παρέμενον μόνον, ἀλλὰ καὶ σιγῆς οὔσης ἠκολούθουν· οὕτω καὶ ταῦτα οὐχὶ θαυματουργοῦντι προσήδρευον, ἀλλὰ καὶ παυσαμένῳ πάλιν, καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου πολλὴν τὴν ὠφέλειαν δεχόμενοι. Εἰ γὰρ Μωϋσῆς δεδοξασμένον πρόσωπον εἶχε, καὶ Στέφανος ὡς ἀγγέλου, ἐννόησον τὸν κοινὸν δεσπότην οἷον εἰκὸς ἦν φαίνεσθαι τότε. Τάχα πολλοὶ νῦν εἰς ἐπιθυμίαν τοῦ τὴν εἰκόνα ἐκείνην ἰδεῖν. Sed hæc ab interprete Latino paulo liberius reddita, sic ab aliis accuratius explicantur: « Erant enim ei affixi ipsum amantes, et admirantes, eumque semper videre cupientes. Quis etenim ab auctore talium miraculorum non invitus recederet? Aut quis vel solam faciem, ac os ipsum, ex quo talia profluebant, aspicere non desideraret? Non enim miracula duntaxat faciens, admirabilis erat; verum etiam cum simpliciter aspiceretur, ingenti abundabat gratia; et hoc quidem propheta significans dixit: « Speciosus forma præ filiis hominum. » Quod autem Isaias ait: « Non habebat speciem neque pulchritudinem, » vel ad divinitatis gloriam arcanam illam et inexplicabilem respiciens, ita loquitur; vel ea narrans, quæ passionis tempore contigerunt, nimirum illam dehonestationem, quam in cruce pendens sustinuit; et abjectionem, quam per omnia toto vitæ suæ tempore præ se tulit. Non autem prius jussit in ulteriorem ripam abire, quam morbos curavit. Non enim æquo animo abire potuissent, cui in monte non concionanti solum, sed et silenti adhærebant, eodem etiam modo post miracula permanent, ex solo aspectu non parvam utilitatem assequentes. Nam si Moysi facies resplendebat, et Stephani vultus angelicus videbatur, quid de ipsius Domini facie æstimare debemus [18]? » etc.

Verum his Chrysostomi verbis corporea Christi pulchritudo non tanta perspicuitate asseritur, quin persuasum aliqui habuerint illum ibi non de ea, quæ in Christo semper fuerit, oris corporisque venustate ac pulchritudine disputare; sed de alia quam certis tantum quibusdam temporibus, iis maxime quibus homines in maximam sui admirationem rapere vellet, illis cursim et quasi divinitus emanantem exhibebat. Primo enim disertissimus ille orator de Christo concionante et miracula patrante disserit. Quid autem mirum, si tunc eximiis sermonum leporibus stupendisque miraculis divinam quamdam adjunxerit oris venustatem?

Deinde vero allatis ab eodem Chrysostomo Moysis Stephanique exemplis, quid aliud, inquiunt contrariæ opinionis patroni, quam temporalis quædam, ac cito evanescens vultus facieique splendor mirabilis forma significatur? Observant denique eximium illum doctorem ubi hæc psalmi quadragesimi quarti verba: « Speciosus forma præ filiis hominum, » explicat, nullam plane corporeæ Christi pulchritudinis, etiamsi de ea disserendi nullus alibi unquam opportunior dari posset locus, mentionem fecisse; sed hæc de illius tantum gratia, sapientia, doctrina et miraculis, ab eo haud dubitanter explicari. Quid vero, quod in jam citatis in Matthæum commentariis, ille, ut vidimus, hæc eadem de gratiæ Christi plenitudine interpretatur?

Quapropter si eruditissimus ille scriptor, atque etiam Hieronymus, et aliqui alii Ecclesiæ Patres putaverint Christum Dominum ad certum duntaxat tempus, se hominibus quibusdam eximiæ pulchritudinis virum quandoque videndum præbuisse; hi certe a Clementis nostri sententia non tam longe abeunt. Quinimo Clementem in hanc illorum opinionem pedibus manibusque facillime ire potuisse nemo sane, uti credimus, poterit diffiteri. Egregia siquidem Christi forma et species extraordinaria tantum erat, atque a nativa et ea quam ille præ se ferre solitus **37** erat plane dissimilis.

Neque etiam Chrysostomus in exponendis Isaiæ verbis a Clemente nostro penitus discrepat, quippe qui ea aliter, quam de Christo patiente, intelligi posse non negaverit.

Verum etiamsi ille aliique scriptores Clementi nostro parumper refragari videantur, alterius tamen sententiæ defensores contendunt alios longe plures ei prorsus suffragatos fuisse. Quæ enim fuerat Origenis tempore Christianorum de humana Christi forma opinio, ex ejus ad Celsi objecta responsis colligi posse arbitrantur. Celsus autem sic argumentabatur: « Quoniam divinus spiritus erat in corpore Christi, debebat esse præstantior cæteris statura, forma, aut robore, aut voce, aut majestate, aut eloquentia. Est enim incredibile cui plus divinitatis inerat, eum nulla re fuisse præstantiorem cæteris. At hic nihilo erat potior, sed quod ipsi fatentur, parvus, et deformis erat, et humilis. » Impio autem illi homini sic respondet Origenes: « Fatemur scriptum de Jesu corpore despicabili, quamvis non habeatur aperte ascriptum, parvum fuisse, ac vile. Est autem locus apud Isaiam prædicentem venturum eum non supra modum decora specie, nec excellenti pulchritudine . . . Non est species ei nec decor, sed species ejus sine honore, et deficiens supra filios hominum [19]. » At sedulo animadvertendum est Origenem ibidem testificari nihil de pulchra aut deformi Christi specie in Evangeliis aut aliis apostolorum scriptis quidquam memoriæ proditum. Fatetur autem ille Isaiam loco citato de ea quidem, sed subobscure, nec omnino aperte locutum. Celsus porro ibidem idcirco ab illo castigatur, quod ad Psalmistam de Christi pulchritudine canentem: « Specie tua et pulchritudine tua intende, prospera, et regna [20]; » non satis attenderit, nec viderit venustam ac præstantem Christi formam, his duntaxat utilem, qui eam pro suo captu cernere potuissent. Unde concludit [21]: « Nec mirum est materiam suapte natura vertibilem, alterabilem, in quidquid conditori placet mutabilem, et cujuscunque qualitatis, quam ei voluerit suus opifex addere, capacem, modo talem habere qualitatem, juxta quam dicatur non habuisse speciem vel pulchritudinem; modo tam gloriosam, mirandam stupendamque, ut in faciem prociderent spectatores tam excellentis pulchritudinis, dico tres illos apostolos qui una cum Jesu in montem ascenderunt. »

Opinio itaque Origenis fuit nihil in Novi Testamenti scriptis de Christi pulchritudine definitum: ex Antiqui autem Fœderis vaticiniis colligi posse vulgarem ejus formam fuisse abjectam et vilem; sed aliam tamen quamdam eximiam et pene ad miraculum pulchram et elegantem, quandoque ab eo assumptam; cum scilicet hoc ad aliquam hominum utilitatem conducere judicavit. Nec ea quidem sententia a superiori videtur multum discrepare.

Sed jam Tertullianum de Christi forma disserentem audiamus. Hanc autem ille minime honestam et liberalem fuisse adversus hæreticos, qui terrenum ejus corpus negabant, sic probat: « Verbis tantummodo et factis, doctrina et virtute sola Christum hominem obstupescebant. Notaretur etiam carnis in illo novitas, miraculo habita; sed carnis terrenæ non mira conditio; ipsa erat, quæ cætera ejus miranda faciebat, cum dicerent: Unde huic doctrina, et signa ista? Etiam despicientium

[18] Chrysost. hom. 28 in Matth. VIII, 18. [19] lib. VI contra Cels., pag. 504 et 505. [20] Psal. XLIV, 5. [21] ibid., pag. 505.

formam ejus hæc erat vox. Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit, nedum cœlestis claritatis. Tacentibus apud nos quoque prophetis de ignobili aspectu ejus, ipsæ passiones, ipsæque contumeliæ loquuntur; passiones quidem humanam carnem, contumeliæ vero inhonestant. An ausus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum, sputaminibus contaminare faciem, nisi mœrentem [22]? » Videsne quomodo Africanus ille scriptor non modo crediderit, sed probet etiam Christi corpus, non cœlestis, sed terrenæ, sicut corpora nostra fuisse substantiæ; ita ut in Christo nihil aliud homines mirarentur, nisi doctrinam, virtutem et miracula? Hoc autem illis admirationem idcirco movisse significat, quod vilem despicerent corporis ejus formam, nihilque in illo pulchrum, liberale et honestum cernerent.

Alio quoque in loco eamdem Christi deformitatem, ab ipso adhuc assertam, quidam existimant, ubi ille contra Judæos sic disputat: « Duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstratos, totidem adventus ejus prænotasse. Unum in humilitate, utique primum, cum tanquam ovis ad victimam duci habebat, et tanquam agnus ante tondentem sine voce, sic non aperuit os suum; ne aspectu quidem honestus. Annuntiamus enim, inquit, de illo, sicut puerulus, sicut radix in terra sitienti, et non erat ei species, neque gloria; et vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem: sed species ejus inhonorata, deficiens citra filios hominum, homo in plaga, sciens ferre infirmitatem; scilicet ut positus a Patre in lapidem offensionis, et minoratus ab eo modicum citra angelos, vermem se pronuntiat, et non hominem, ignominiam hominis et abjectionem populi. Quæ ignobilitatis argumenta primo adventui competunt, sicut sublimitatis secundo [23]. » Verum aliqui respondent Tertullianum ibi agere, vel de Christi silentio, quod ei vitio vertebatur, vel de illius facie, sanguine et inflictis ante mortem vulneribus plane deformi. Attamen cum ille priorem Christi adventum posteriori ibidem opponat, hinc alii contendunt ipsum de ea Christi forma, quam toto humanæ et mortalis suæ vitæ tempore præ se tulit, reipsa facere sermonem. Quod quidem inde firmari potest, quod ille paulo post addiderit: « Primus adventus, et plurimis figuris obscuratus, et omni inhonestate, » id est corporis deformitate, « prostratus canebatur; secundus vero, et manifestus, et Deo condignus [24]. » Unde et alibi de eodem Christo Domino: « Adultus non gestit agnosci, sed contumeliosus insuper sibi est [25]. » Quæ autem ea est contumelia, nisi abjecta, vilis et deformis illius figura et species?

Nunquid etiam de Christi corpore plagis tantum deturpato et cruci jam affigendo dixit idem Tertullianus? « Quodcunque illud corpusculum *Christi* sit, quoniam habitum, et quoniam conspectum fuit, si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus. Talis enim habitu et aspectu annuntiabatur. Adest rursum Isaias: Annuntiamus, inquit, coram ipso velut puerulus, velut radix in terra sitienti, et non est species ejus, neque gloria. » Neque hæc dixisse contentus, pergit adhuc, et ait: « Nam etsi tempestivus decore apud David supra filios hominum, sed in allegorico illo statu gratiæ spiritalis, cum accingitur ensem sermonis, qui vere species et decor, et gloria ipsius est, cæterum habitu incorporabili apud eumdem prophetam, vermis etiam, et non homo, ignominia hominis et nullificamen populi [26]. » Non aliam itaque in Christo agnoscit vir ille eruditus pulchritudinem, nisi gratiæ spiritalis? Et certe, si qua

A oris atque corporis elegantia, si qua præstanti forma eum credidisset ornatum, non ad solius gratiæ spiritalis decus et gloriam priora Davidis verba traducere debebat.

Nec alia sane videtur fuisse Cyrilli Alexandrini, quam Tertulliani mens et opinio. Ubi enim ille hæc explicat Exodi de Moyse verba: « Videns eum elegantem [27], » ita ejusdem Moysis cum Christo Domino comparationem instituit: « Erat autem, inquit, puer elegans. Etenim speciosus forma præ filiis hominum et vocatus est, et est Christus. Hinc ita illum alibi compellat beatus David: « Accingere « gladio tuo super femur tuum, potens facie et « pulchritudine [28]. » Nemo enim dubitaverit quin pulchritudo de ea, quæ est in gloria, et natura deitatis omnia superantis; quandoquidem carnis glorationes nemo ascripserit Christo, neque in gloriam ipsius censuerit. Absit hoc. Totum enim mysterium Incarnationis ipsius est exinanitio, et hu-

B miliatio, sicut scripsit de eo Isaias: « Et vidimus « ipsum, et non habebat speciem, neque pulchri- « tudinem: sed species ejus erat infra omnes fi- « lios hominum. » Nequaquam vero dicimus quod propheticus sermo nobis deitatis gloriationes exponat, sed potius persuadet nobis ut intelligamus ea, quæ carnis sunt, collata cum gloria deitatis, prorsus nullius esse momenti et pretii: Filius enim in specie apparuit admodum deformi. » Ἐν εἴδει γὰρ πέφηνεν ὁ Υἱὸς τῷ λίαν ἀκαλλεστάτῳ [29].

Audis sane quomodo Isaiæ verba a Cyrillo, quemadmodum a Clemente nostro, non ad prævia tantum mortis Christi, sed ad totius mortalis illius vitæ tempora referantur. Docet itaque Cyrillus Christum per totum humanæ ejus vitæ curriculum non modo non pulchrum fuisse, sed penitus deformem.

Dices fortasse illum de ea tantum disputare Christi forma, quæ etiamsi in se liberalis et pulchra esset, cum divinitate tamen composita, plane

C deformis censeri debuit: « Collata, inquit, cum gloria deitatis. » Quamobrem postea addidit: « Deus enim cum sit suapte natura, factus est homo. Infinitis enim et incomparabilibus differentiis minor est homo quam Deus. »

At attento perpendas velim animo hanc de Christi deformitate conclusionem non ex hac sola corporis Christi cum divinitate facta comparatione ab illo deduci; palam enim et aperte profitetur nullas « carnis gloriationes, » σαρκὸς αὐχήματα, Christo a quoquam ascribi posse; totum Incarnationis ipsius mysterium esse exinanitionem et humiliationem; uno verbo illum fuisse plane deformi specie et corpore.

Porro autem cum Cyrillo et aliis conspirasse et idem sensisse videtur Basilius. Ipsius enimvero hæc sunt in psalmum quadragesimum quartum verba: « Speciosum forma Dominum appellat, cum aciem mentis pressius intendisset in ejus divinita-

D tem. Non carnis enim pulchritudinem laudat; nam scribitur: « Vidimus ipsum, et non habebat spe- « ciem, neque formam, sed ejus species ignomi- « niæ et decoris plena fuit. » Palam itaque est, quod propheta hac inspecta claritate Filii, et illinc resilientis splendoris irradiatione copiose circumfusus, animamque habens hac tanta pulchritudine perculsam atque perstrictam, ad divinum amorem spiritalis illius pulchritudinis promotus est, quæ ubi semel humanæ affulsit animæ, cætera omnia, quæ eatenus diligebantur, turpia esse conspiciuntur et rejectitia [30]. »

Huc quoque pene innumera congerere possemus veterum testimonia Patrum, qui eumdem Psalmographi locum non de corporea, sed de spiritali et

[22] Tertul. lib. De carn. Chr., pag. 9. [23] Tertul. lib. adv. Judæos, cap. 14. [24] ibid. [25] lib. De patient., cap. 3. [26] lib. III adv. Marcion., cap. 17. [27] Exod. II, 2. [28] Psal. XLIV, 4. [29] Cyril. lib. I Glaphyr. in Exod., cap. 1, pag. 250. [30] Basil. hom. in psal. XLIV, pag. 253.

divina Christi pulchritudine interpretati sunt. Sed quia id longioris et forsitan inutilis operæ esset, iis de quibus nulla lis nullumque dubium esse potest, hic describendis supersedendum duximus. At quorsum, amabo te, in hanc sententiam tanto consensu doctissimi illi homines ivere, nisi quia de corporea Christi pulchritudine nihil in sacris Scripturis plane certum et exploratum haberi existimabant? Et vero Origenem id apertissime profitentem jam audivimus.

Quæ cum ita sint, quis Clementi nostro id vitio vel errori vertere audeat, quod Christum nullo corporeæ formæ lepore, nullaque oris et vultus elegantia præstantem, imo vero indecorum et deformem dixerit? Utrum autem ex Ecclesiæ Patribus, quorum ad nos usque scripta pervenerunt, id ab eo omnium primo traditum fuerit in dubium haud immerito vocaveris. A nobis quippe alibi [31] demonstratum est Justinum martyrem, quem a nonnullis huic sententiæ ascriptum legimus, alio sensu posse explicari.

Cæterum Clemens Christum eo nomine pulchrum dici posse lubenter concedit, quod omnibus plane animi affectionibus et perturbationibus semper immunis, et quibuscunque perfectissimis virtutibus præditus cumulatusque fuerit. Sed de hac Christi pulchritudine in subsequenti dissertatione disputabimus.

ARTICULUS IV.

Verbum divinum neque corpus Christi, neque animam unquam deseruisse, ac de ejusdem Christi tunica.

Non sine animadversione aliqua prætermitti illud debet quod Clemens de Verbo divino his verbis edixit : Ζῶν γὰρ ὁ Λόγος, καὶ συνταφεὶς Χριστῷ, συνυψοῦται Θεῷ. « Vivens enim Verbum, et una cum Christo sepultum, una cum Deo extollitur [32]. » Hervetus enim hanc non immerito putat fuisse Clementis nostri mentem : Verbum nunquam Christi corpus, ne in ipso quidem sepulcro deseruit. Quamvis autem cum eo fuerit sepultum, vivebat tamen, utpote quod vita sit. Quando vero Christus a morte ad vitam revocatus est, tunc Verbum simul cum Deo extollitur. Atqui si Verbum non dereliquit corpus Christi sepultum, ergo a fortiori neque ejus animam deseruit, postquam illa, relicto corpore, ad inferos descendisset. Verum de hoc Christi ad inferos descensu alius opportunior uberiorque dicendi locus dabitur.

Interim vero illud sane notatu dignum videtur, quod de Christi Domini tunica Clemens noster memoriæ commendavit. Ubi enim longiores et magnificas nimisque pretiosas vestes Christiano interdictas esse docet, ibi objectionem quæ ex talari Christi tunica peti poterat, sic diluit : « Quod si quis talarem, ποδήρη, Domini vestem adducit, variegata illa tunica, ὁ ποικιλανθὴς ἐκεῖνος χιτών, ostendit flores sapientiæ, variasque, et quæ non flaccescunt Scripturas, eloquia Domini, quæ veritatis splendoribus refulgent [33]. » Hæc autem Christi tunica ab eo χιτὼν appellatur. De eadem igitur loquitur, de qua a Joanne scriptum legimus : « Milites ergo acceperunt ἱμάτια αὐτοῦ καὶ τὸν χιτῶνα. ἦν δὲ χιτὼν ἄῤῥαφος, ἐκ τῶν ἄνωθεν ὑφαντὸς δι' ὅλου· vestimenta ejus, et tunicam : erat autem tunica inconsutilis desuper contexta per totum [34]. » At unde, quæso, Clemens accepit eam fuisse talarem et variegatam? Etenim si Joannis interpretibus credas, **39** nihil de Christi vestibus quidquam habemus comperti et explorati. Responderi tamen potest Clementem aliosque quosdam antiquos scriptores in eam adductos opinionem, tum quia sacerdotalem Aaronis tunicam fuisse tunicæ Christi typum, tum quia illam his Geneseos verbis : « Lavabit in vino stolam suam, et in sanguine uvæ pallium suum [35], » prænuntiatam existimaverunt. Huic autem illorum conjecturæ mirum in modum favere putant Chaldaicam hujus loci paraphrasim : « Purpura optima erit vestimentum illius, operimentum ejus erit sericum, tinctum coccino variisque coloribus. » At Clementem nostrum ad hanc paraphrasim respexisse tam parum probabile nobis videtur, quam certum esse credimus illum vel his, quæ retulimus, argumentis, vel aliis non minus verosimilibus, ac fortasse antiqua Ecclesiæ suæ traditione ad hanc de Christi tunica sententiam accessisse. Porro autem si ob citata Geneseos verba eam amplexus est, non dissimulabimus paucos admodum, qui ei postea subscripserunt, inveniri. Nam plerique hæc de Christo patiente, vel de ejus Ecclesia interpretati sunt.

CAPUT V.

De quibusdam Ecclesiæ sacramentis.

ARTICULUS I.

De vario baptismi nomine et effectu, de discrimine inter peccati et pœnæ peccato debitæ remissionem, quæ peccatorum pœnæ baptismo dimissæ, quomodo peccata in eo deleta, num præmitti debeat catechesis, fides, et peccatorum pœnitentia. Utrum Clemens de lacte et melle post baptismum dari solito loquatur, ac de discipulorum nomine.

Quæ fuerit Clementis nostri de baptismatis sacramento mens et sententia, liquido intelligimus ex variis illius cum nominibus, tum effectibus, quæ ab ipso recensentur et explicantur. « Tincti, inquit, illuminamur, illuminati in filios adoptamur, adoptati perficimur, perfecti immortales reddimur. « Ego, inquit, dixi, dii estis et filii Excelsi omnes [36]. » Multis autem modis vocatur hoc opus, gratia, illuminatio, perfectum, et lavacrum. Lavacrum quidem, per quod peccata abstergimus; gratia autem, qua remittuntur pœnæ quæ peccatis debentur; illuminatio autem, per quam sanctam illam et salutarem lucem intuemur, hoc est, per quam id quod divinum est perspicimus; perfectum autem dicimus, cui nihil deest [37]. » Græca quatuor baptismatis nomina ibi memorat Clemens, nimirum χάρισμα, donum seu gratia, φώτισμα, illuminatio, τέλειον, perfectum, et λουτρόν, lavacrum. Hæc autem refert, non ut a se primum excogitata, sed pervulgata, et suo tempore apud Christianos usu recepta communi. Vides itaque quam antiquæ, quamque honorificæ sint hujus primi Christianæ religionis sacramenti appellationes, ac proinde quanto in honore ab ipso Ecclesiæ ortu omnes Christianam fidem profitentes, illud habuerint. De baptismi autem nominibus, quorum frequens apud veteres Ecclesiæ Patres mentio, et de quibus deinceps nobis non semel dicendum erit, si plura interim scire velis, adi Josephum Vicecomitem lib. I *De antiquis bapt. rit.*, cap. 5; Estium in IV *Sent.*, dist. 3, § I, et alios.

[31] Appar. lib. II, dissert. 2, cap. 7, § 9. [32] Admon. pag. 16. [33] lib. II Pædag., cap. 10, pag. 205. [34] Joan. XIX, 33. [35] Gen. XLIX, 11. [36] Psal. LXXXI, 6. [37] Pædag. lib. I, cap. 6, pag. 95.

Quot porro baptismatis nomina, tot Clemens ostendit mirabiles esse illius effectus. In his autem id potissimum observes velim, quod ipse ait hoc sacramento non solum peccata, sed peccatorum etiam pœnas remitti: « Gratia, χάρισμα, inquit, vocatur, ᾧ τὰ ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν ἐπιτίμια ἀνεῖται· qua remittuntur pœnæ, quæ peccatis debentur. »

Discrimen igitur aliquod inter peccati et pœnæ peccato debitæ absolutionem constituit. Utrum autem inde colligi possit eum putasse in alio quodam sacramento peccatum, non autem debitam illius pœnam, aliquando condonari, certo non audemus affirmare. De solo etenim baptismate cum disputet, quid in aliis sacramentis fiat, ibi non edisserit.

Quæ autem sint illæ peccatorum pœnæ, si roges, non plane difficilis est responsio. Non alias enimvero videtur pœnas ille indicare, quam eas quæ olim pœnitentia publica solvebantur. Priscis siquidem illis temporibus, atque etiam deinceps hujusmodi pœnitentia a nemine ante baptismum agebatur, sed ab iis tantum, qui post susceptum illud sacramentum in canonica, ut aiebant, peccata prolapsi fuerant.

Quo autem modo sacris baptismi undis peccata abluerentur, sic Clemens exponit: « Hæc autem vincula quam celerrime remittuntur, humana quidem fide, divina vero gratia, cum nimirum remittuntur peccata uno medicamento Pæonio, nempe rationali baptismo. Omnia ergo peccata eluimus, et e vestigio mali non sumus amplius [38]. » Primum itaque dicit: « humana fide, » πίστει μὲν ἀνθρωπίνῃ, qua scilicet homo, divinis Christianæ religionis documentis imbutus, iis tanquam omnino certis et indubitatis credebat.

Hac porro Christianæ fidei doctrina homo, ut Clemens ait, informatur catechesibus, id est variis sermonibus, qui apud ejusdem Christianæ professionis candidatos tum haberi solebant. « Catechesis, inquit, seu quæ per auditum suscipitur, institutio, ad fidem deducit; fides autem simul cum baptismo docetur a divino Spiritu [39]. » Ultima hæc auctoris nostri verba notatu plane digna sunt. Tametsi enim prius peccata « fide humana » dimitti dixisset, nunc tamen docet hanc fidem simul cum baptismo a divino Spiritu doceri. Et recte quidem, ne quis ab illo solam fidem humanam ad percipiendam baptismatis gratiam desiderari suspicaretur. Censuit itaque humanam fidem, qua nimirum humano more religionis nostræ mysteriis imbuimur, baptismati quidem debere præmitti; sed ita tamen, ut dum sacra illius abluimur aqua, aliam plane divinam, et ut theologi aiunt, supernaturalem nobis Spiritus sanctus infundat.

Præter hanc vero fidem Clemens ab eo, qui baptismate initiandus est, adhuc exigit: ut vero et sincero peccatorum suorum dolore ita afficiatur eaque detestetur, ut firmum ac tenacissimum in ipsa nunquam amplius postea recidendi propositum habeat: « Nos quoque, inquit, nostrorum peccatorum moti pœnitentia, ipsorum detrimentis renuntiantes, baptismo percolati, ad æternam quoque lucem recurrimus, filii ad patrem [40]. »

Tria itaque baptismo debent, Clemente nostro auctore, præmitti. Primum homo, qui Christianam fidem vult profiteri, sacris illius documentis, quæ tum catechesibus docebantur, informari debet. Deinde traditæ doctrinæ sincera et firma habenda est ab eo fides. Denique omnium vitæ peccatorum pœniteat oportet; atque idcirco illa defleat, ejuret et detestetur.

Qui autem iis conditionibus baptismo initiatur, is perfectus est; non ea tamen ac tanta perfectio-
A ne, qua beati post resurrectionem summe cumulati sunt; sed 40 ea tanta, quanta in hoc mundo expleri potest: « Quatenus, inquit, fieri potest in hoc mundo...... nos perfectos esse credimus [41]. »

Quod porro de catechesi a Clemente scriptum diximus, id certe nobis illud temporis spatium haud prorsus obscure indicat, quo Christianæ religionis candidati, in catechumenorum ascripti numerum, publicas quæ apud eos Alexandriæ ab ipsomet Clemente nostro haberi solebant, conciones audire tenebantur. De his autem Eusebius, ut alibi adnotavimus [42], hunc scribit in modum: « Per idem tempus Clemens, qui Pantæno successerat, apud Alexandriam catechumenorum institutioni adhuc præerat, adeo ut auditor ejus etiam tum puer fuerit Origenes [43]. »

Putat Hervetus Clementem nostrum his, quæ postea leguntur, verbis: « Apte etiam et apposite lac melle miscetur [44]; » ad eum alludere antiquissimum Ecclesiæ morem, quo iis, qui ex baptismi
B lavacro exierant, mel et lac gustandum præberi consueverat. Sed dissimulare non possumus nihil inde, quod ad hunc ritum spectet, posse colligi. Prius siquidem de aquæ frigidæ, ac posterius de vini dulcis, non secus ac de mellis cum lacte mistione dixerat: « Qui itaque in prædicto lacte frigidæ aquæ panem exsorbent, statim juvantur. » Postea vero: « Porro autem miscetur quoque lac vino dulci, est autem inutilis mistio [45]. » Nulla porro ratione conficies illum his verbis, potius quam aliis, ad baptismi ritus collineavisse.

Non inficias tamen ibimus ibidem a Clemente Verbi divini et baptismatis cum lactis et aquæ mistione fieri comparationem. Sed nihil, quod ad varios baptismi ritus et ceremonias pertineat, inde concludi potest.

Ad eumdem vero baptismum id magis spectare videtur, quod nos qui « prius, inquit, rudes et ignari eramus, protinus vocamur discipuli [46]. » Quid enim,
C quæso, his verbis aliud Clemens significare voluit, nisi Christianos statim post baptisma discipulos vocari? Quidam tamen eos, cum adhuc catechumeni erant et ante baptismatis sacramentum, eo nomine appellatos fuisse tradiderunt. Quid autem, si hæc appellatio adhuc impropria et anticipata dicatur? Sed illud tanti non est momenti, quod nos diutius detinere debeat.

ARTICULUS II.

Orthodoxa Clementis de eucharistiæ sacramento doctrina explicatur.

Orthodoxum catholicæ Ecclesiæ de divino eucharistiæ sacramento dogma, quo sub panis et vini speciebus verum esse Christi corpus et sanguinem definitur, ea claritate et evidentia Clemens noster exposuit, ut nullis unquam hæreticorum hominum tenebris involvi, nullis eorum argutiis et cavillationibus obscurari et labefactari unquam potuerit.
D Audi enim quo ille modo ex hac plane certa et minime dubia assertione Verbum infanti, id est Christiano homini, esse omnia, et patrem, et matrem, et pædagogum, et altorem demonstret: « Verbum est omnia infanti et pater et mater et pædagogus, et altor. Comedite, inquit, meam carnem, et bibite meum sanguinem. Hæc apposita et convenientia alimenta nobis suppeditat Dominus, et carnem præbet, et effundit sanguinem et ad incrementum nihil deest infantulis. O admirabile mysterium! Ὢ τοῦ παραδόξου μυστηρίου! Veterem et carnalem nos jubet exuere corruptionem, quemadmodum et vetus nutrimentum, alterius novæ Christi diætæ effectos participes, illum, si fieri potest, recipientes, in nobis ipsis reponere, et Servatorem in-

[38] Pædag. lib. I, cap. 6, pag. 95. [39] ibid. [40] ibid., pag. 96. [41] ibid., pag. 94. [42] lib. II Appar., dissert. 1, cap. 10, § 2. [43] Euseb. lib. VI Hist., c. 6. [44] Pædag. lib. I, cap. 6, pag. 107. [45] ibid., pag. 106 et 107. [46] ibid., pag. 95.

tra pectus comprehendere, ἐκεῖνον, εἰ δυνατὸν, ἀναλαμβάνοντας ἐν ἑαυτοῖς ἀποτίθεσθαι, καὶ τὸν Σωτῆρα ἐνστερνίσασθαι· ut carnis nostræ affectiones integras perfectasque reddamus [47]. » Audisne quam clare et aperte doceat Clemens Christianos in eucharistiæ sacramento veram Christi carnem manducare, verumque bibere ejus sanguinem, ac iis ut appositis et plane convenientibus alimentis foveri, nutriri, veraque animæ suæ capere incrementa?

Audisne quam disertis ille verbis asseveret Christianos ibi Christum recipere, in seipsis reponere, ac intra pectus intimaque præcordia suum comprehendere servatorem?

Audisne tandem eucharistiam non alia ratione ab illo tanta admirationis exclamatione, « mirabile mysterium » appellari; nisi quia panis et vinum in Christi corpus et sanguinem mirabili prorsus modo convertuntur? Quid enim, amabo te, in hoc sacramento admirationem nostram posset movere, si sola esset ibi corporis et sanguinis Christi figura, typus et imago?

Nugatur itaque Albertinus, qui nulla fretus ratione, Clementem nostrum ibi de sola corporis Christi spirituali manducatione disputare frigide respondet [48]. Cur enim, obsecro, nec ullam ibi responsionis suæ affert vel minimam probationem, nec quo modo illa ex Clementis nostri verbis elici possit, curat ostendere? Cur, quæso, in aliis ejusdem auctoris nostri locis explanandis, et ad erroneos sectæ suæ sensus perperam trahendis, tantam impendit operam? Nunquid illa spiritualis manducatio ibi a Clemente nostro ita exprimitur, ut evidentissime perspiciant omnes inde veram corporis et sanguinis Christi præsentiam penitus excludi? Nemo certe homo id unquam dixerit. Quis enim ex his, quæ diximus, non videt Clementem loqui de admirabili et mysterio et sacramento, in quo verum Christi corpus excipitur a Christianis et intra eorum pectus reapse comprehenditur?

Quid vero, quod ea, quibus ille ad assertionis suæ probationem utitur, Joannis verba: « Comedite carnem meam [49], » hoc rursum invictissime persuadent? Extra omnem enimvero controversiam, et ab heterodoxis etiam omnibus confessum est, Clementem aliosque scriptores credidisse in eucharistia aut vere, aut typice Christi esse corpus; eosque vel naturali, vel allegorico, vel utroque sensu citata Joannis verba fuisse interpretatos. Atqui non minus certum est ea hic utraque cum spirituali et allegorica, tum litterali et nativa significatione, ab eodem Clemente explicari. Nam postea subjunxit: « At non vis sic intelligere, sed fortasse communius. Hoc quoque modo audias. Carnem nobis allegorice sanctus significat Spiritus; ab ipso enim caro fabricata est. Sanguis Verbum nobis designat [50], » etc.

Nullus itaque heterodoxus homo ex hac posteriori allegorica explicatione inferat Clementem docuisse in eucharistia non vere et actu, sed tantum typice et in figura esse Christi corpus. Inter catholicorum quippe et hæreticorum opinionem id discriminis intercedit, quod hi verba Joannis allegorice tantummodo et mystice, illi autem utroque cum allegorico, tum naturali sensu interpretentur. Qui autem hoc duplici sensu, in quo sane nulla prorsus repugnantia est, ea verba sicuti Clemens accipit, is verum in eucharistia **41** Christi corpus et sanguinem exsistere fateatur, omnino necesse est.

Nihil itaque ii proficient, qui alia Joannis verba: « Panis, quem ego dabo, caro mea est [51], » a Clemente nostro spiritali sensu paulo post expli-

A cata, nobis rursum objectabunt. Nam illa expositio aliam litteralem et nativam, minime, uti vidimus, excludit. Quis enim nesciat eumdem Scripturæ locum posse variis interpretationibus, naturali, allegorica et morali explicari? Itaque ut Clemens aliique Ecclesiæ Patres veram corporis Christi in eucharistia præsentiam asseruisse merito dicantur, sufficit ut Joannis aliorumque evangelistarum de hoc mirabili sacramento loca et verba litterali nativoque sensu ab iis aliquando explicata fuerint.

Sed jam ad alia, ubi Clemens noster idem catholicæ fidei documentum tradidit et propugnavit, loca veniamus. In secundo *Pædagogi* sui libro, etsi divinum illud eucharistiæ sacramentum obiter attingat, haud obscure tamen docet verum esse in illo Christi sanguinem. Probandum quippe ibi aggressus sobrium et necessarium sitienti Christiano potum esse aquam, ac ei languenti vel infirmo usum vini, sed modici, et aqua semper

B delibuti concessum; illud utique manifestum inde facit, quod tantummodo aqua Hebræis in deserto errantibus primum a Deo subministrata est. Deinde vero post immensos labores exantlatos Deus eis botrum, qui sanguinis Christi figura erat, suppeditavit. Tum continuo Clemens: Διττὸν δὲ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου· τὸ μὲν γάρ ἐστιν αὐτοῦ σαρκικὸν, ᾧ τῆς φθορᾶς λελυτρώμεθα· τὸ δὲ πνευματικὸν, τουτ' ἔστιν ᾧ κεχρίσμεθα. Καὶ τουτ' ἔστι πιεῖν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, τῆς κυριακῆς μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας. Ἰσχὺς δὲ τοῦ Λόγου τὸ πνεῦμα, ὡς αἷμα σαρκός. Ἀναλόγως τοίνυν κίρναται ὁ μὲν οἶνος τῷ ὕδατι, τῷ δὲ ἀνθρώπῳ τὸ πνεῦμα, καὶ τὸ μὲν εἰς πίστιν εὐωχεῖ τὸ κρᾶμα, τὸ δὲ εἰς ἀφθαρσίαν ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα. Ἡ δὲ ἀμφοῖν αὖθις κρᾶσις, ποτοῦ τε καὶ Λόγου εὐχαριστία κέκληται, χάρις ἐπαινουμένη, καὶ καλὴ, ἧς οἱ κατὰ πίστιν μεταλαμβάνοντες ἁγιάζονται καὶ σῶμα καὶ ψυχήν· τὸ θεῖον κρᾶμα τὸν ἄνθρωπον τοῦ πατρικοῦ βουλήματος πνεύματι καὶ Λόγῳ συγκρίναντος

C μυστικῶς· καὶ γὰρ ὡς ἀληθῶς μὲν τὸ πνεῦμα ᾠκείωται τῇ ἀπ' αὐτοῦ φερομένῃ ψυχῇ, ἡ δὲ σὰρξ τῷ Λόγῳ δι' ἣν ὁ Λόγος γέγονε σάρξ. « Duplex est autem sanguis Christi Domini: alter enim est carnalis, quo redempti sumus ab interitu; alter vero spiritualis, quo scilicet uncti sumus; et hoc est bibere Jesu sanguinem, esse participem incorruptionis Domini. Verbi autem virtus est spiritus, quemadmodum sanguis carnis. Apta itaque proportione, et convenientia vinum quidem aquæ, homini vero spiritus admiscetur. Ac temperatum quidem vinum ad fidem convivio excipit; spiritus autem deducit ad incorruptionem. Amborum autem temperatura, potus scilicet et Verbi, dicitur eucharistia, quæ et laudatur, et bona est gratia, cujus qui per fidem sunt participes, sanctificantur corpore et anima, cum divinum temperamentum, hominem, scilicet divina voluntas spiritu et Verbo mystice contemperaverit. Etenim vere quidem spiritus animæ, quæ ab ipso fertur, conjungitur, et familiaris effici-

D tur; caro autem Verbo, propter quam Verbum caro factum est [52]. »

Duplicem his verbis Clemens, uti olim observabat Perronius [53], docet esse Christi sanguinem: unum carnalem, qui in cruce propter hominum salutem effusus, omnibus humani sanguinis conditionibus et infirmitatibus subjectus fuit; alterum spiritualem, quem etiamsi sub sensus nostros non cadat, nullique sanguinis nostri immutationi sit obnoxius, in eucharistiæ tamen sacramento revera sumitur et bibitur. Eo autem Clemens dicit nos ungi: « Quo, inquit, uncti sumus, » id est, ut ait, et aliis Patrum testimoniis Perronius confirmat, quem reipsa bibimus; ut hac ænigmatica loquendi ratione ad

[47] Pædag. lib. I, cap. 8, pag. 102. [48] Albert. lib. II De sacram. euchar., pag. 314. [49] Joan. VI, 54, 55. [50] Albert. loc. cit. [51] Joan. VI, 52. [52] Pædag. lib. II, cap. 2, pag. 151. [53] Perron. lib. II De euchar. auct. 5, pag. 209.

Hebræorum postes, sanguine agni paschalis, qui eucharistiæ typus erat, illitos alluderet. Quapropter continenter ille ipse subnectit: « Et hoc est bibere Jesu sanguinem, esse participem incorruptionis Domini. »

Et vero Clementem de sanguine et corpore Christi non solum spirituali modo, sed actu et reipsa sumendo esse locutum, ex postremis ejus verbis evidentissime colligimus: « Etenim, inquit, vere spiritus animæ, quæ ab ipso fertur, conjungitur et familiaris efficitur; caro autem Verbo, propter quam Verbum caro factum est. »

At quomodo caro hominis in eucharistia carni Christi, quemadmodum spiritus illius animæ conjungi potest, nisi corpus Christi reapse in eucharistia ab homine manducetur?

Albertinus tamen contra Perronii sententiam magnis insurgit animis, eamque cum Scriptura et Patribus, atque etiam cum ipsomet Clemente pugnare pertinaciter contendit. At quibus putas argumentis? Certe tam levibus et infirmis, ut nemini ea animo parumper attento expendenti ullam possint creare difficultatem. Primum quippe hanc Perronii explicationem Scripturæ contrariam esse ait; utpote quam his Matthæi verbis: « Hic est sanguis meus novi testamenti, qui pro multis effundetur in remissionem peccatorum [54]; » quibus solam sacramentalem seu typicam sanguinis Christi participationem designari perperam somniavit, penitus adversari arbitretur. Quid enim, quæso, hac argumentatione imbecillius, quæ mera, ut aiunt, principii petitio est? In opinionis siquidem suæ probationem illud Albertinus adducit, de quo quæstio ipsum inter et catholicos movetur; utrum scilicet Clemens ea Matthæi verba litterali aut allegorico sensu intelligenda esse existimaverit. Quapropter Albertino prius probandum erat illa a Clemente metaphorice tantum explicari, ut inde concludere posset iis repugnare allatam a Perronio verborum ejus expositionem. Sed id nec ulla plane ratione probat, nec de eo probando unquam cogitavit.

Non majoris autem sunt ponderis, imo contra ipsummet Albertinum faciunt pauca quædam quæ refert Patrum testimonia. Nam iis iidem Ecclesiæ Patres docent nos Christi manducare carnem, quæ post illius mortem apta ad comedendum effecta est. At quid hoc, oro te, prohibet quin eadem Christi caro in eucharistia sit eo ad comedendum aptior, quo illa minus sub hominis cadit aspectum?

Albertinus tamen ea, quam solam affert, ratione sententiam Perronii rejiciendam esse censet, quod hunc credat esse Clementis sensum: Nos Christi sanguine ungi, illumque nos bibere, cum spirituali virtute reddimur illius participes. Etenim hoc tantum sensu, uti ille putat, vult Clemens sanguinem Christi nobis misceri, quo dicimur ad incorruptionem deduci. Atqui id aliter, quam spirituali sanguinis Christi virtute fieri non potest. Quod quidem his stabilire et confirmare conatur ejusdem auctoris nostri verbis: « Hoc est bibere Jesu sanguinem, esse participem incorruptionis Domini. »

Verum frustra Albertinus aliique ejusdem sectæ homines hoc vano futilique effugio ac sophismate
42 infinita propemodum argumenta, ex invictissimis clarissimisque Patrum testimoniis petita, se declinare posse opinantur. Non enim diffitentur orthodoxi Clementem pluresque alios Ecclesiæ Patres tradidisse spiritualem in eucharistiæ sacramento esse corporis et sanguinis Christi virtutem, quæ nos incorruptionis et gratiæ aliorumve donorum participes faciat; sed contendunt eosdem præterea docuisse illam ab ipsomet corpore et sanguine

A Christi, sub panis et vini speciebus reipsa exsistente, non esse separatam. Quid autem contra hanc, de qua sola quæstio est, Clementis sententiam et assertionem in medium protulit Albertinus? Nihil plane. Et vero quid contra mutire potuisset, cum illud a Clemente nostro ibidem apertissime definitum viderimus: « Etenim vere quidem spiritus animæ, quæ ab ipso fertur, conjungitur et familiaris efficitur; caro autem Verbo, propter quam Verbum caro factum est? »

Sed agedum, sequamur Clementem, et quid rursum in eodem capite de eodem mysterio dixerit, auscultemus: Πῶς οἴεσθε πεπωκέναι τὸν Κύριον, ὁπηνίκα δι' ἡμᾶς ἄνθρωπος ἐγένετο; Οὕτως ἀναισχύντως ὡς ἡμεῖς; Οὐχὶ ἀστείως, οὐχὶ κοσμίως; Οὐκ ἐπιλελογισμένως; Εὖ γὰρ ἴστε, μετέλαβεν οἴνου καὶ αὐτός. Καὶ γὰρ ἄνθρωπος καὶ αὐτός· καὶ εὐλόγησέ τε τὸν οἶνον, εἰπών· « Λάβετε, πίετε, τοῦτό μου ἐστὶν τὸ αἷμα, » αἷμα τῆς ἀμπέλου. Τὸν Λόγον, τὸν περὶ
B πολλῶν ἐκχεόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εὐφροσύνης ἅγιον ἀλληγορεῖ νᾶμα. Καὶ ὅτι μὲν σωφρονεῖν τὸν πίνοντα δεῖ, δι' ὧν ἐδίδασκε παρὰ τὰς εὐωχίας ἔδειξε σαφῶς· οὐ γὰρ μεθύων ἐδίδασκεν. Ὅτι δὲ οἶνος ἦν τὸ εὐλογηθὲν ἀπέδειξε πάλιν, πρὸς τοὺς μαθητὰς λέγων· « Οὐ μὴ πίω ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ταύτης μέχρις ἂν πίω αὐτὸ μεθ' ὑμῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρός μου. » Ἀλλ' ὅτι τε οἶνος ἦν τὸ πινόμενον πρὸς τοῦ Κυρίου, πάλιν αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ λέγει, τὴν Ἰουδαίων ἐπονειδίζων σκληροκαρδίαν· « Ἦλθεν γάρ, φησὶν, ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ λέγουσιν· Ἰδοὺ ἄνθρωπος φάγος καὶ οἰνοπότης, τελωνῶν φίλος. » Τουτὶ μὲν ἡμῖν καὶ πρὸς τοὺς Ἐγκρατητὰς καλουμένους παραπεπήχθω. « Quomodo Dominum bibisse existimatis, quando propter nos homo factus est? Adeone impudenter, ut nos? Annon honeste et temperate? Annon considerate? Certo enim scitote, ipse quoque vino usus est. Nam ipse quoque homo erat, et vinum benedixit, cum
C dixit: « Accipite, bibite, hic est sanguis meus, » sanguis vitis [55]. Verbum enim, quod pro multis effunditur in remissionem peccatorum, sanctum lætitiæ fluentum allegorice significat. Et quod sobrium quidem ac moderatum esse oportet eum, qui bibit, per ea quæ in conviviis docuit, aperte ostendit; neque enim ebrius docuit. Quod autem vinum esset, id quod benedictum est, ostendit rursus dicens discipulis: « Non bibam ex fructu vitis « hujus, donec bibam ipsum vobiscum in regno « Patris mei [56]. » Cæterum quod vinum quidem esset, quod bibebatur a Domino, rursus ipse de seipso dicit, Judæorum cordis duritiem exprobrans: « Ve« nit enim, inquit, Filius hominis, et dicunt: Ecce « homo vorax, et potator vini, publicanorum ami« cus [57]. » Hæc quidem nobis firma et fixa sint adversus eos qui dicuntur Encratitæ [58]. » Hunc Clementis nostri locum, etsi longior videri possit, integrum repræsentavimus, tum quia quædam ibi ordine inverso posita, non facile, nisi attento animo
D perpendantur, intelligi possunt; tum maxime quia heterodoxi homines ea, quam augere conantur, scriptoribus non penitus inusitata recti ordinis perturbatione, tanquam certo ac tuto erroris sui perfugio et præsidio utuntur. Quapropter ut illud obstinatis hominibus prorsus obstruatur, quæ mens, quis sensus auctoris nostri fuerit, perspicue aperiendum est. Tria autem ibi excutienda proponit, eaque totidem probat argumentis. Prima itaque ejus propositio est Christianos in potu sobrios esse debere. Quod quidem eximio Christi Domini, quem ait sobrium fuisse atque in potu modestum et temperantem, exemplo ita ille ostendit: « Et quod sobrium quidem ac moderatum esse oportet eum qui bibit, per ea, quæ Christus in conviviis docuit, aperte ostendit; neque enim ebrius docuit. » Quam-

[54] Matth. xxvi, 28. [55] Matth. xxvi, 28; Marc. xiv, 24. [56] Ibid. [57] Matth. xi, 19. [58] Pædag. lib. I, cap. 2, p. 158.

vis autem hæc ad id, quod probandum aggrediebatur, omnino sufficerent, data tamen occasione, ut Encratitas vinum ex se malum esse garrientes efficacius refelleret, duo alia adversus hunc errorem demonstranda suscipit.

Secunda igitur ejus propositio est, Christum sæpius, dum viveret, vinum bibisse; tertia vero, vinum ab eo in ultima cœna benedictum. Sed hanc posteriorem primum his probat Christi verbis: « Non bibam ex fructu vitis hujus, donec bibero ipsum in regno Patris mei. » Deinde ordine parumper immutato, secundam propositionem hinc ipse probat, quod Christus homo vorax et potator vini apud Judæos audierit.

Hæc autem si recte distinxeris, facillime intelliges Clementem de eucharistia nihil aliud ibi tradere, quam ea quæ tertia propositione complexus, orthodoxo Ecclesiæ dogmati plane convenientia penitusque consentanea sunt.

B Nihil ergo quod ad errores suos vel minimum conducat, inde possunt expiscari Calvinianæ sectæ addicti homines; nisi illa omnia, quæ satis aperte Clemens distinxit, mira ac omnino præpostera confusione perturbent. Egregium enimvero ac multiplex in rem suam argumentum ex his Clementis nostri verbis se habere putat Albertinus. Sed apertam doctissimi auctoris nostri mentem quantum pervertat, si tantisper animadvertas, vanas ejus cavillationes illico dissolves ac dissipabis. Nobis etenim ille objicit Clementem ibi non solum docere Christum in eucharistia vinum et benedixisse et bibisse; sed hæc ipsamet etiam Christi verba: « Hic est sanguis meus, » allegorico sensu interpretari. At si ab illo scisciteris unde id probare possit, nullum aliud tibi proferet opinionis suæ argumentum; nisi Clementem, ubi alia hæc citavit Christi verba: « Non bibam ex fructu vitis hujus, » nihil per fructum vitis intellexisse aliud quam vinum a Christo in eucharistia potatum. Verum ex superius allatis et in suum locum restitutis Clementis cum propositionibus tum probationibus, nulli, uti putamus, obscurum amplius esse potest hæc Christi verba a Clemente non ideo citari, ut probaret Christum in eucharistia vinum bibisse, sed ut illud contra Encratitas ab eo benedictum atque idcirco natura sua bonum esse convinceret.

C Instat tamen Albertinus ibi Clementis scopum non esse, ut data opera Encratitas refellat, quandoquidem nihil plane adversus eos protulit, quam id quod ab illo obiter et corollarii instar ad hujus loci finem adjectum est. Esto; quid inde? Nonne satis est ut Clemens, orta, uti diximus, occasione, Encratitas confutando, contra eorum hæresim vinum in eucharistia a Christo benedictum demonstret; quo inde nihil prorsus contra nostram de eucharistiæ sacramento sententiam ab illo assertum invictissime concludamus?

D Frustra vero et perperam instat Albertinus Clementem **43** non aliunde quam ex eucharistia probare vinum a Christo potatum. Ex his enimvero, quæ jam retulimus, cuilibet sincero et cordato homini perspicuum esse debet, illud a Clemente, non ex allatis ab eodem Albertino verbis colligi, sed quia Judæi Christo vini exprobrabant potationem.

Verumtamen insurgit adhuc Albertinus et clamat Christum in eucharistia vinum bibisse hoc Clementis confici argumento: « Certo scitote, ipse quoque vino usus est. » At nihil profecto a veritate magis alienum fingi unquam poterat. Clemens siquidem nihil plane his verbis probandum aggreditur, sed generalem tantummodo proponit thesim, quam postea peculiari, uti observatum est, ratione comprobavit.

His, tametsi validissimis, rationum momentis nondum plane victus Albertinus urget et ait: Clemens, cum illud Christi effatum refert: « Non bi-

A bam de fructu vitis hujus, » non obscure innuit Christum idem benedixisse vinum, quod post benedictionem biberat. Nonne enim, arguit ille, ea verba Christum in ultima cœna, ac proinde in eucharistia vinum bibisse significant? Sed leve illud et iners Albertini telum jam retudimus. Nihil quippe Clemens his verbis amplius probare voluit, quam factam a Christo vini benedictionem. Fas autem nulli unquam fuit ex claris et perspicuis cujuslibet scriptoris verbis inferre eum plura probasse quam probare voluerit. Secus enim ex auctorum sermonibus et argumentis infinitæ et sæpe sæpius absurdissimæ elici possent conclusiones, quas in mentem ipsis nunquam venisse certissimum est.

Age vero; quid prohibet quominus citatis Christi verbis Clemens probaverit vinum ab ipso fuisse benedictum, quod ipsemet Christus in suum sanguinem post consecrationem, ut theologi loquuntur, mutatum, et adhuc vini formam et speciem conservans biberit?

At porro ultra adhuc progrediamur, et cum Albertino liberalius agentes, ipsi demus, quod tantopere cupit, Clementem dixisse Christum in eucharistia bibisse vinum. Quid, quæso, inde proficiet? Nihil sane. Tametsi enim id concedatur, adhuc nihilominus postea inquirendum erit, quid Clemens « vini » nomine, an ejus substantiam, vel remanentes apparentias intellexerit. Cum vero aliunde nobis constet Clementi fuisse omnino persuasum in eucharistiæ sacramento panem et vinum in Christi corpus et sanguinem mutari, nihilque eum huic sententiæ quidquam contrarium, vel repugnans scriptis tradidisse; quid aliud restat, nisi ut eumdem Clementem illo vini nomine solam vini speciem et apparentiam intellexisse constanter dicamus?

Non amplius itaque audiendus est Albertinus, qui eamdem cantilenam sæpius nobis insusurrans, ait Clementi sanguinem vitis illum esse, de quo Christus dixit: « Hic est sanguis meus. » Atqui sanguis vitis est vinum. Ergo, concludit Albertinus, vinum juxta Clementis opinionem est sanguis Christi, non quidem verus ac per venas in omne corpus reipsa diffusus, sed typicus et imagine tenus ac figura.

Verum quam frivola et nugatoria sit hæc argumentatio, jam a nobis demonstratum est. Ut inde enim aliquid conficiatur, prius Albertino, sicuti diximus, probandum erat illa Christi verba: « Hic est sanguis meus, fructus vitis, » a Clemente nunquam alio quam allegorico sensu accipi. At ille nec id probat, nec probare unquam potuit. Quinimo ea vero et litterali sensu ab illo fuisse explicata plane convicimus.

Postremo nobis adhuc regerit Albertinus a Clemente nostro ibidem aperte prædicari « fructum vitis » in eo Christi pronuntiato allegorice significare Verbum pro multis effusum, id est, ut ait Albertinus, mysticum Verbi sanguinem pro multis in remissionem peccatorum effusum fuisse. Sed ibi Albertinus solito et ad nauseam repetito sophismate perperam abutitur. Nunquid enim allegorica quorumdam Scripturæ verborum interpretatio litteralem illorum sensum excludit? Quis nescit multiplicem esse Scripturæ sensum, nec unum, uti jam a nobis observatum est, unquam ab alio extrudi? Clemens igitur, tametsi Christi effatum allegorice interpretaretur, non negat tamen illud et litterali et nativo sensu posse ac debere intelligi. Nihil ergo egit Albertinus, nihil etiam aget quilibet Calvinista, nisi clare nobis ostendat Clementem eo mystico et allegorico sensu ita semper explicuisse Christi verba, ut illa nunquam litterali significatione explicari posse vel semel alicubi tradiderit. Sed id nullus, uti jam sæpius dictum est, probavit unquam, aut deinceps probaturus est. Denique nemini

sane inexpertum plures ex iis, quos etiam Calvinistæ de substantiali panis et vini in corpus et sanguinem Christi conversione plane persuasos fuisse concedunt, multas agnovisse panis et vini, ac variarum utriusque qualitatum mysticas significationes. Quid igitur vetat quominus Clemens aliquas similiter agnoverit, indicaverit, probaverit?

Certum est igitur nihil prorsus ex Clementis nostri verbis colligi posse, quod sanæ et orthodoxæ de eucharistiæ sacramento definitioni adversetur, imo vero quod ipsi non sit omnino consentaneum. At si omnia, quæ hactenus exhibita sunt, illius de eodem eucharistiæ sacramento testimonia secum sedulo componantur, quisque falsis quibusdam præjudiciis non omnino obcæcatus evidentissime perspiciet, veram et catholicam de hoc mirabili sacramento doctrinam a Clemente nostro, in his præsertim libris, ubi de eo non ex professo, sed obiter tantum disputat, non potuisse clarius asseri et explicari.

ARTICULUS III.

De sacris ordinationibus, et presbyterorum episcoporumque ordinis differentia, de presbyterorum benedictione, ac de sancto matrimonii usu.

Omnibus illud sedulo animadvertendum, quod de variis Ecclesiæ ministris, quibus varia in sacræ Scripturæ libris pro suo quoque statu dantur præcepta, Clemens memoriæ prodidit. « Plurima, inquit, alia præcepta, quæ ad electas personas pertinent, in sanctis libris scripta sunt; hæc quidem presbyteris, alia vero episcopis, alia diaconis, alia autem viduis, de quibus fuerit aliud dicendi tempus : » αἱ μὲν πρεσβυτέροις, αἱ δὲ ἐπισκόποις, αἱ δὲ διακόνοις, ἄλλαι χήραις [59]. Cum enim alia presbyteris quam episcopis data esse præcepta tam aperte pronuntiet, hinc profecto invictissime conficitur ipsum omnino pro certo habuisse presbyteri et episcopi ordinem primitus atque suo etiam tempore non unum, ut frustra neoterici hæretici, quemadmodum veteres Aeriani contendunt, et eumdem fuisse, sed diversos et a se invicem plane distinctos ordines.

Quid contra tam claram et apertissimam Clementis doctrinam, vel ipse magis obstinatus pertinacium 44 hæreticorum animus obstrepere potest? Nihil sane. Et vero Blondellus, qui contra hoc certissimum orthodoxæ fidei dogma congerendis undequaque veterum scriptorum testimoniis tantam tamque inutilem impendit operam, istud altissimo, sed prorsus, uti videtur, doloso et fallaci silentio prætermisit [60]. Cur enim, amabo te, ille hoc minime dubio et obscuro auctoris nostri testimonio penitus omisso, alia tantummodo in erroris sui patrocinium obtrudit, nisi quia hæc aliquantulum sibi favere, istud plane sibi adversari probe noverat. Sed quid ei tam præpostera calliditas et astutia prodesse potest? Etenim objectio et difficultas, si quæ tamen ulla sit, ex aliis Clementis verbis ab eo petita, ex his quæ retulimus facillime diluitur, penitusque evanescit. Verum de his fusius in sequenti dissertatione.

Interim vero ad ea, quæso, paulisper animum advertas, quæ Clemens noster de presbyterorum benedictione et impositione manuum adversus mulieres, alienis capillis se ornantes, hæc scribit in verba : Τίνι ὁ πρεσβύτερος ἐπιτίθησι χεῖρα, τίνα δὲ εὐλογήσει ; « Cui manum imponit presbyter? cui autem benedicet? » Tum confestim addidit : « Non mulieri, quæ est ornata, sed alienis capillis, et per ipsos alii capiti [61]. »

Ad matrimonium vero quod attinet, quamvis Clemens constantissime tradat et invictissime contra hæreticos demonstret illud bonum esse, sanctum ac Deo probatum; docet tamen Christiano homini tunc tantum eo uti licere, cum ex uxore sua filios gignere potest. Quapropter hæc de conjugii usu prima et generalis lex ab illo constituitur : « Neque ullam omnino tange mulierem, præterquam tuam ipsius uxorem, ex qua sola tibi licet carnis voluptates percipere, ad suscipiendam legitimam successionem [62]. »

Hinc colligit nefas esse conjugem sola voluptatis causa complecti : « Sola enim voluptas, inquit, si quis ea etiam utatur in conjugio, est præter leges, et injusta, et a ratione aliena [63]. » Quid ergo mirum, si omnes alios concubitus illicitos, vetitos et nefarios esse decernat? Quinimo pueris et senibus uxores ducere interdictum esse declarat; quippe qui filios non possint procreare. « His enim, inquit ille, nondum concessit, illos autem non vult amplius uxores ducere [64]. »

Porro autem non minus plane negat fas esse viro cum uxore eo omni tempore congredi, quo ex ea poterit liberos suscipere, sed statis tantum horis, post convivium actis Deo ob accepta dona gratiis, nunquam interdiu, sed nocte, non immodeste et intemperanter, sed cum pudore et verecundia; ne frequentiori conjunctione satietas et pœnitentia suboriatur : « Quibus uxores ducere concessum est, iis pædagogo opus fuerit; ut non interdiu mystica naturæ celebrentur orgia, nec ex ecclesia, verbi gratia, aut ex foro mane rediens galli more coeat, quando orationis, et lectionis, et efficacium, quæ interdiu fiunt, operum tempus est. Vespere autem oportet post convivium quiescere, et post gratiarum actionem, quæ fit Deo pro bonis quæ percepimus. Non semper autem concedit tempus natura, ut peragatur congressus matrimonii; est enim eo desiderabilior conjunctio, quo diuturnior; neque vero noctu tanquam in tenebris, immodeste sese ac intemperanter gerere oportet, sed verecundia tanquam lux rationis in animo est includenda [65]. » Denique Clemens se plura de hoc argumento in libro *De nuptiis* scripsisse testatur. Sed quia hæc elucubratio ad nos usque non pervenit, quid de illo Clemens in *Stromatibus* docuerit, si scire aveas, ad ea te mittemus, quæ in subsequenti dissertatione a nobis disputanda sunt. Poteris tamen consulere tom. II *Pœnitent. Theodori*, ac Petiti observationes et notas, ubi plura hanc in rem congesta et enucleata reperies.

[59] Pædag. lib. III, cap. ult., pag. 264. [60] Blondel., Apol. de episc. et presbyt., § 2, pag. 38. [61] Pædag. lib. III, pag. 248. [62] Pædag. lib. II, cap. 10, pag. 192. [63] ibid. [64] ibid. pag. 194. [65] ibid.

CAPUT VI.

De angelis, de hominis anima, et Christianorum moribus.

ARTICULUS I.

De angelis, et quinam ex illis, quamque ob causam Egregores appellati, ac de eorumdem angelorum lapsu.

Christianos e lectulo, ut vigilias ad Deum orandum et laudandum agerent, noctu surgentes iis angelis Clemens dicit esse similes, qui Ἐγρήγοροι vocabantur: Μακάριοι γὰρ οἱ ἐγρηγορότες εἰς αὐτὸν, σφᾶς αὐτοὺς ἀπεικάζοντες ἀγγέλοις, οὓς ἐγρηγόρους καλοῦμεν· « Beati qui in ipsum vigilarunt, seipsos assimilantes angelis, quos nos ἐγρηγόρους, hoc est, *vigilantes* vocamus[66]. » Cum ille itaque hæc scripto mandaret, tum angeli hoc nomine nuncupari solebant.

Testatum quoque Cedrenus facit filios Seth, quos antiqui ἀγγέλους cognominabant, nuncupatos fuisse Egregores: « Qui iidem Egregores appellantur, et filii Dei, » ἤτοι τῶν ἐγρηγόρων οἵ τινες καὶ υἱοὶ Θεοῦ ἐλέγοντο[67]. Qui autem angeli, et cur eo no-
B
mine appellarentur, si quæras, rem sane difficilem postulasti. Videtur quippe Clemens hoc vocabulo bonos significare angelos; quandoquidem cum illis Christianos noctu ad Deum, ut diximus, orandum surgentes componit. Etenim illos, sic vigilantes, non cum malis, sed cum bonis angelis comparasse omnes procul dubio nobis facile concedent.

Verum alii « Egregorum » nomine angelos, qui ex bonis mali deinde facti sunt, seu Sethi filios designant, eos nimirum, qui postquam « filiabus hominum, » ut loquitur Scriptura[68], stuprum intuitissent, in varia cum eis peccata prolapsi sunt. Quamobrem Cedrenus: « Egregores, et Dei filii, ob Sethi faciei splendorem dicti, terramque Edenis sublimiorem incoluerunt, vicinique paradiso, vitam angelorum vitæ similem egerunt, usque ad millesimum mundi annum. Quorum honestam vitæ consuetudinem auctor primus malorum intueri non sustinens, formositate filiarum hominum, id est,
C
Caini, eos satiavit[69]. » Et adhuc infra: « Egregores, Sethi progenies, errore ducti descenderunt, ac sibi mulieres de filiabus hominum, sive Caini desumpserunt, atque gigantes illos celebres generaverunt[70]. » Eadem narrat Africanus[71], ac præsertim Georgius Syncellus[72], et hanc opinionem ex apocrypho libro Enochi de Egregoris, cujus duo longa segmenta a Scaligero[73], atque etiam a Kirchero[74] deinceps transcripta exhibet, ortam esse testatur.

Putabat itaque Cedrenus, nomen, « Egregores, » filiis Dei ob patris sui Sethi eximiam oris venustatem, seu, ut ipse loquitur, « ob faciei splendorem, » impositum. At Clemens illud repetit ab ipsa etymologia Græci nominis ἐγρήγοροι, quod Latine *vigilantes* significat. Cur vero angeli ita vocarentur, ansam, uti quidam existimant, dederunt hæc Danielis verba: Καὶ ἰδοὺ εἴρ (Symmachi versio ἐγρήγορος), καὶ ἅγιος ἀπ' οὐρανοῦ κατέβη· « Et ecce vigil et sanctus de cœlo descendit[75]. » **45** Quod certe
D
confirmari potest duobus Græcis scholiis, quæ in hunc locum Drusius retulit. Et primo quidem: Τὸ δὲ εἴρ οὐδὲν ἕτερον ἢ ἐγρηγορὼς καὶ ἄγρυπνος ἑρμηνεύεται· altero autem: Ἀντὶ τοῦ εἴρ, Οἱ ἄγγελον ἑρμήνευσαν, οἱ δὲ λοιποὶ ἐγρήγορον.

A
Utrum autem Clemens ex hoc Danielis loco angelos « Egregores » cognominari collegerit, non certum omnino est et exploratum. Omnem vero extra controversiam esse debet illum iis, quæ protulimus, verbis, de iisdem, ac Danielem loqui angelis, qui Egregores ideo dicti sunt, quia semper vigilant, nec unquam dormiunt aut somno obruuntur.

At de angelis prævaricatoribus et feminarum corruptoribus atque adulteris, sic alibi Clemens scribit: « Angeli qui Dei reliquerunt pulchritudinem propter pulchritudinem quæ flaccescit, atque adeo e cœlis in terram ceciderunt[76]. » At de illis aliisque angelis in superioribus dissertationibus non semel disseruimus, atque in subsequenti adhuc dicetur[77]. De Egregoris vero præter auctores a nobis citatos legesis Suicerum tom. I *Thesaur.*, pag. 1003, ad vocem Ἐγρήγορος.

ARTICULUS II.

B
De hominis anima, et quæ ejus definitio, quis motus, utrum non aliter quam sensuum ministerio cogitet, an spiritualis sit et incorporea, cur triplex dicatur, ubi sedem suam posuerit, et cur sicca nuncupetur.

Cujus naturæ et substantiæ sit hominis anima clare omnino et aperte Clemens edisserit: « Sciendum est non esse animam, quæ somno indiget; ipsa enim est semper mobilis: sed corpus quod quieti traditur, resolvitur, dum anima non amplius corporaliter operatur, sed per se ipsa operatur et cogitat. Quo fit, ut quæ sunt vera somnia, recte reputanti sint sobriæ animæ cogitationes; ut quæ ad corporis affectiones per consensum non trahatur, et ipsa sibi ipsi, quæ sunt optima, consulat. Animæ autem interitus est, si ipsa apud se omnino quiescat: et ideo Deum mente semper versans, per continuam consuetudinem corpori vigiliam inserens, angelicæ exæquat hominem gratiæ, vitæ æter-
C
nitatem, ex meditatione suscipiens[78]. » Expende, quæso, singula Clementis nostri verba, et vide an aliquis, seu antiquus, seu recentior philosophus, de hominis anima melius veriusque senserit. Humana, inquit ille, anima est, ἀεικίνητος αὕτη, « quæ semper movetur, » καθ' αὑτὴν ἐννοουμένη, « quæ per seipsam cogitat. » Nonne autem his verbis veram genuinamque animæ rationalis tradit definitionem, qua dicitur esse substantia per seipsam cogitans?

Cum autem subjungit illam semper esse in motu, quid aliud his verbis significat, nisi motum animæ ipsammet esse illius cogitationem, sine qua nunquam esse potest? Quapropter interitum animæ esse dicit, « si ipsa apud se omnino quiescat, » ψυχῆς δὲ ὄλεθρος τὸ ἀτρεμῆσαι αὐτῇ. Et id quidem ex Platonis schola videtur esse depromptum; quoniam hæc, teste Ambrosio, erat illius de anima definitio: « Quod ipsum se movet, et non movetur ab alio[79]. »

D
Neque leviter, quæso, id prætermittas, quod tam perspicue idem auctor noster tradidit, animam sine ullo sensuum auxilio vel adminiculo per seipsam aliquando cogitare, tumque meliores magisque subtiles esse ejus cogitationes: « Dum anima non

[66] Pædag. lib. II, cap. 9, pag. 185. [67] Cedr. Hist. compen., pag. 8. [68] Gen. VI, 2. [69] Cedr. Hist., pag. 8. [70] ibid., p. 9. [71] African. exp. Syncel. Chron., pag. 19. [72] Syncel. Chron., pag. 11 et seq. [73] Scaliger. in Chron. Euseb., pag. 404. [74] Kircher. tom. II Œdip. Ægypt., 69 et seq. [75] Dan. IV, Sept. v, 13, Vulg. v, 10. [76] Pædag. lib. III, cap. 2, pag. 222. [77] infr. dissert. 2, cap. 8, art. 2. [78] Pædag. lib. II, cap. 9, pag. 187. [79] Ambr. epist. 34, pag. 922, et lib. II De fid. resurrect., § 126, pag. 1178.

amplius corporaliter operatur, sed per seipsa operatur, et cogitat..... et ipsa sibi ipsi quæ sunt optima consulat. » Quid ergo ab hac Clementis nostri doctrina magis alienum, quam tritum illud philosophicum axioma : « Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu. » Illud certe effatum vel ipsi incognitum fuit, aut ab illo plane penitusque proscriptum.

Denique ex his quis facillime non intelligat quam certo Clemens humanam animam incorporeæ ac plane spiritalis substantiæ esse crediderit?

Neque dixeris, velim, eum docere triplicem esse hominis animam : τριγενοῦς ὑπαρχούσης τῆς ψυχῆς. Ea quippe loquendi ratione tres tantum denotat animæ facultates, illasque sic distinguit : prima est, τὸ νοερὸν, ὃ δὲ λογιστικὸν καλεῖται· « Intelligentia, quæ ratiocinandi facultas appellatur. » Hæc autem est, inquit, interior homo, qui exteriori imperat et ipse a Deo agitur. Secunda est : Τὸ θυμικὸν θηριῶδες ὂν πλησίον μανίας οἰκεῖ. « Illa pars, quam iræ tribuunt, quæ est iracunda, haud ita procul a furore habitat. » Tertia denique : Πολύμορφον δὲ τὸ ἐπιθυμητικὸν καὶ τριτὸν, ὑπὲρ τὸν Πρωτέα τὸν θαλάττιον δαίμονα ποικίλον· « In varias autem formas se mutans, tertia est cupiditas, quæ plus quam Proteus marinus, dæmon varius[80], » etc.

Ex his autem liquet Clementi triplicem animam nihil esse aliud quam unam eamdemque animam spiritualem et rationalem, triplici facultate, seu, ut loquuntur philosophi ac theologi, tribus potentiis præditam.

Hæc quoque sententia rursum videtur desumpta ex Platone, de quo Cicero : « Plato triplicem finxit animam, cujus principatum, id est, rationem in arce posuit, et duas partes separare voluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit, iram in pectore, cupiditatem subter præcordia locavit[81]. » An autem ibi Plato triplicem revera asseveret esse animam rationalem, vel tres tantum illius facultates distinguat, aliorum, quandoquidem ea quæstio nihil ad rem nostram facit, esto judicium.

Observabimus autem in hoc Clementem nostrum ab illo dissentire, quod animam in cerebro sedem suam posuisse affirmet : Ἐνθρονίζεται λογισμὸς ἐν ἐγκεφάλῳ· « Anima sedem suam collocat in cerebro[82]. » Nulli enim, ex his quæ dicta sunt, obscurum esse potest Clementem ibi de tota anima disputare; utpote quam spiritalem ac proinde simplicem, nec variis constare partibus persuasum omnino habuerit. De hac porro illius in corpore humano propria sede in sequenti dissertatione agetur.

Ex Heraclito tandem illud Clemens hausisse videtur, quod alibi docet eamdem hominis, qui potu ad sitim tantummodo, uti par est, explendam utitur, animam esse siccam, atque adeo optimam et sapientissimam : Αὐτὴ δὲ ψυχὴ ξηρὰ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη· « Ipsa autem sicca anima est sapientissima et optima[83]. » Apud Stobæum enim hanc legimus eamdem Heracliti sententiam : Αὔη ψυχὴ, vel ut alia fert lectio : Αὐγὴ ξηρὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη. « Est autem anima sicca, sapientissima et optima[84]. » Postremus vero Clementinorum operum scholiastes varias in hunc ejusdem auctoris nostri locum, quem corruptum esse suspicatur, congerit observationes, quas facile qui voluerint, consulere poterunt; et nos indicasse sufficiat.

ARTICULUS III.

De Christianorum moribus, ac primum de more noctu ad laudes Deo concinendas surgendi, et quandiu ille duraverit : non totam noctem, multo minus interdiu dormiendum; quid eo tempore Christiani agere deberent.

Plura ad omnes promiscue Christianos spectantia narrat Clemens, quæ nostris haud prorsus indigna sunt animadversionibus. Nam ut varia quæ ad vitam pie et caste agendam passim ille tradidit, præcepta taceamus, adnotare in primis juvat Christianos noctu, quemadmodum jam diximus[85], ut Deo laudes concinerent, non semel, sed sæpe etiam, ut ipse ait, e lecto surrexisse : « Ita ergo dormitandum est, » verba illius sunt, « ut facile excitemur..... dormientis enim hominis nullus usus, quemadmodum nec mortui. Quocirca sæpe etiam noctu e lecto surgendum, Deusque laudandus; beati enim qui in ipsum vigilarunt[86]. » Neque dura tibi hæc lex videri debet. Priscis enim Ecclesiæ temporibus, in more Christianis positum erat, ut noctu ad fundendas Deo preces surgerent. Testis quippe hujusce consuetudinis locupletissimus est Tertullianus, qui ad uxorem suam hunc scribit in modum : « Latebisne tu... cum etiam per noctem exsurgis oratum[87]? » Ambrosius autem uxori et viro, ut noctu surgant, sic præcipit : « Simul ad adorationem nocte vobis surgendum est, et conjunctis precibus obsecrandus Deus[88]. » Alibi vero de semetipso : « Væ mihi est, inquit, si media nocte non surrexero ad confitendum tibi[89]. » Omnes denique Christianos alio in libro sic affatur : « Non satis est dies ad deprecandum; surgendum est nocte et media nocte. Ipse Dominus pernoctavit in oratione, ut te proprio ad deprecandum invitaret exemplo..... Non tibi dicit propheta ut tantummodo media nocte surgas, sed ut surgas nocte, et maxime nocte media; nocte enim surgendum præmisit dicens : « Memor fui nocte nominis tui, Domine... » adjunxit : « Ad confitendum tibi[90], » hoc est ut illo maxime tempore deprecari Deum et propria debeamus deflere peccata[91], » etc. Eadem ille eodem in opere non semel repetit[92] quæ hic describere necesse non est. Satis sit ea tibi a nobis indicari, ut inde et ex his maxime quæ descripsimus, intelligas hunc morem noctu ad Deum precibus exorandum surgendi, diu apud Christianos, et ad Ambrosii usque tempora obtinuisse.

Hieronymus enim ad Eustochium quoque scribebat : « Noctibus bis terque surgendum; revolvenda quæ de Scripturis memoriter retinemus. »

An autem mos ille longo postea tempore perseveraverit, dictu difficillimum. Chrysostomus siquidem, teste Palladio, laicos ut vigiliis nocturnis in ecclesia operam darent hortabatur quidem; sed segniores negligentioresque clerici, totis noctibus dormire assuefacti, ægre molesteque id ferebant. « Fideles quoque laicos, » verba sunt Palladii, « exhortabatur vigiliis nocturnis in ecclesia insistere, uxores autem eorum domi manere interdiu orantes, ideo quod viris die otium non esset. Hæc omnia quosque negligentiores de clero contristabant, totis noctibus dormire consuetos[93]. » Ex his autem verbis colligere est jam antiquatam fuisse eam Christianorum noctu surgendi consuetudinem, ac viros tantum in ecclesiam noctu ire solitos; ut nocturnis officiis, a clero tunc decantandis, adesse possent. De his porro nocturnis officiis et vigiliis quæ pristino noctu surgendi mori successisse videntur, si quid scire aveas, adisis doctissimum cardinalem Bona[94], Thomassinum[95], et

[80] Pædag. lib. III, cap. 1, pag. 214. [81] Cic. lib. I Tuscul., pag. 169. [82] Pædag. lib. I, pag. 80. [83] Pædag. lib. II, cap. 2, pag. 156. [84] Stob. serm. 5 De temperant., pag. 74. [85] sup. hoc cap., art. 1. [86] Pædag. lib. II, cap. 9, pag. 185. [87] Tertul. lib. II Ad uxor., cap. 5. [88] Ambros. lib. I De Abrah., cap. 9, § 84. [89] lib. II Exposit. in Luc., § 76. [90] Psal. CXVIII, 55, 62. [91] serm. 8 in psal. CXVIII, pag. 1072. [92] serm. 7 in psal. CXVIII, § 3, et serm. 19, § 30. [93] Pallad. in Vita Chrysost., cap. 2. [94] Bona, De divina psalmod., cap. 4, § 1 et seqq. [95] Thomass. De eccles. discip., tom. I, part. I, cap. 35 et seqq.

alios qui de cursu et officio ecclesiastico aliquid memoriæ commendaverunt.

Ad vigilias autem nocturnas, quandoquidem delapsa est nostra oratio, unum adhuc, antequam finis illi imponatur, observabimus, scilicet Clementem nostrum præfracte negare Christiano licitum esse totam noctem, multo autem minus interdiu dormire: « Non oportet eos, inquit, qui inhabitantem et vigilantem intus habent rationem, tota nocte dormire [96]. » Deinde paulo post: « ... Longe autem abest ut permittatur interdiu dormire iis qui maximam noctis partem ad vigilias resecant [97]. » Quid autem Christiano noctis tempore agendum sit, si ab eo quæras, confestim audies: « Noctu autem maxime expergiscendum est, quando dies desinunt. Et huic quidem danda est opera litteris, illi vero ars hæc inchoanda est; feminas autem lanificium oportet ingredi [98]. »

ARTICULUS IV.

De aliis Christianorum moribus; quanta modestia ad ecclesiam accederent, et in ea versarentur; quorumdam ab illa discedentium abusus; de Christianorum salutatione, osculis, conviviis, mensis, agapis, balneis et vestimentis.

Ad alios autem Christianorum mores quod spectat, pulchre Clemens docet quomodo venire in ecclesiam deberent: « In ecclesiam autem venire oportet virum et mulierem, honeste indutos, non simulato incessu, silentium amplectentes, charitatem non fictam possidentes, castos corpore, castos corde, ad Deum rogandum aptos. Hoc amplius habeat mulier, semper tecta sit, nisi domi fuerit [99]. » Paulo post vero summam eorum in ecclesiis modestiam, gravitatem et honestatem Clemens noster magnopere commendat: « Oporteret tales in tota vita, et videri, et effingi eos qui Christo initiantur, quales se in ecclesiis ad gravitatem et honestatem componunt, et esse, non autem videri esse tales, adeo mites, adeo pios ac religiosos, adeo charitati deditos [1]. »

Sed eos ibidem acriter et merito castigat, qui ex ecclesiis discedentes, cum loco figuram, habitum et mores mutarent. Ex hoc siquidem pietatis loco egressi, deposita sanctitate vel potius sanctitatis larva: « Foris impiis modis et amatoriis canticis se oblectant, tibiarum cantu, plausu, temulentia et quovis cœno ac sorde oppleti [2]. » Non omnium procul dubio, sed aliquorum duntaxat Christianorum, adeo corruptos et depravatos mores Clemens ibi notavit. Non obscure autem significat illos in hæc vitia prolapsos idcirco quod ecclesia exeuntes, paganis aut aliis perversis hominibus sese adjungerent: « Nunc autem nescio quomodo una cum locis, figuram habitumque et mores mutant; non secus ac polypos dicunt petris quibus adhærescunt assimilatos videri quoque esse colore tales. Postquam itaque excesserunt e congregatione, deposita illa quæ in ea erat divinitus inspirata quasi sanctitate, multitudini cum qua versantur assimilantur [3]. » Duo autem hic animadvertenda sunt: primo hunc pravum morem et abusum non longo antehac tempore invectum; uti primis Clemens verbis clare significat: « Nunc autem nescio quomodo: » Νυνὶ δὲ οὐκ οἶδ' ὅπως.

Secundo inde liquet, hac Clementis nostri ætate, Christianis fuisse ecclesias, ἐν ἐκκλησίαις, quo illi
47 confluentes, summa ac plane mirabili modestia divinis intererant mysteriis et sacra faciebant.

Vetus quoque Christianorum sese invicem salutandi consuetudo paucis a Clemente attingitur:
A « Nobis, inquit, finis est esse a tumultu et perturbatione alienos; et hoc sibi vult illud: Pax tibi, εἰρήνη σοί [4]. » His itaque verbis Christiani sese mutuo consalutabant.

De hac autem salutatione luculentum habemus Optati Milevitani testimonium: « Et non potuistis prætermittere quod legitimum est, utique dixistis: Pax vobiscum; cum Deus contra: Pax, et ubi pax? Hoc est dicere: Quid salutas, de quo non habes? Quid nominas quod exterminasti? Salutas de pace, qui non amas pacem. Hi, inquit, ædificant ruinosum parietem [5]. » Ad eumdem etiam morem alludere videtur Augustinus ad Generosum in hæc scribens verba: « Quid perversius et insanius, quam lectoribus easdem apostolorum epistolas legentibus dicere: Pax tecum, et ab ecclesiarum pace separari, quibus ipsæ epistolæ scriptæ sunt [6]? »

Minus profecto certum est utrum de hac Christiana salutatione loquatur Tertullianus, ubi hæreticos sic exagitat: « Pacem quoque cum omnibus mi-
B scent [7]. » Quorumdam enim opinio est hac Tertulliani voce, non salutationem, sed communionem et absolutionem; quemadmodum his Cypriani verbis: « Pax data lapsis [8], » significari. Quocirca hoc Tertulliani testimonium non ultra quam par est, urgendum esse censemus. Nobis enim satis est triplici Clementis, Optati et Augustini auctoritate planum fecisse omnibus, quam vetus et quam longo tempore hæc mutua Christianorum consalutatio fuerit in usu. Porro autem ille vetus salutationis modus ex Hebræis ad Christianos, teste Hieronymo, derivatus videtur. « Quod Græce, inquit ille, dicitur χαῖρε, et Latine, « ave, », Hebraico Syroque sermone appellatur « salomlac, » sive « solam immac, » id est: « Pax tecum [9]. »

Ad cujus porro salutationis, inquies, genus, id pertinet quod Clemens scribit: « Cæterum dilectorum quoque, τῶν ἀγαπητῶν, salutationes, qui volunt per res externas sese ostentare, ne minimam quidem
C habent gratiam [10], » etc. Respondemus nobis non plane obscurum videri Clementem ibi de Christianorum in via salutationibus facere sermonem. Nam cum non alius in his, uti diximus, libris scopus illius sit, quam Christianum sanctis morum præceptis imbuere; ibi certe ab hoc scopo suo, uti ex iis quæ præcedunt liquido intelligitur, minime aberrat. Itaque his ille verbis, ne in via sese invicem externis signis salutent, Christianis prohibet. Rationem hujus interdicti aliquis fortasse eam fuisse suspicabitur, ne Christiani hisce salutationibus religionis suæ professionem prodentes in capitis discrimen imprudenter venirent. At ex ipsiusmet tamen auctoris nostri textu haud absurde colligi potest ab illo pharisaicas tantum prohiberi salutationes, quibus quidam hypocritæ et prævaricatores Christiani sub illo, uti mox de osculis dicetur, amoris ac charitatis symbolo et pignore, verum odium et livorem dissimulabant tegebantque.

D Christiani siquidem sese salutantes solebant porrigere osculum. Quod quidem, quia fraternæ charitatis et mutui amoris symbolum erat, a Clemente mysticum appellatur. Verum idem Clemens quosdam, sed tacito eorum nomine, jure quidem merito corripit, qui hunc pium sanctumque morem labefactantes, sub hoc amoris signo occultabant odia, ecclesiasque conturbabant: « Illi autem nihil aliud osculo quam ecclesias conturbant, cum ipsam non habeant intus amicitiam. Etenim hoc utique turpem movit suspicionem et maledicentiam, quod impudenter osculo uterentur, quod esse oportebat mysticum; id sanctum vocavit Apostolus [11]. » Quamobrem pius

[96] Pædag. lib. II, cap. 9, pag. 187. [97] ibid. [98] ibid. [99] Pædag. lib. III, cap. 10, pag. 255. [1] ibid., pag. 256. [2] ibid. [3] ibid. [4] Pædag. lib. II, cap. 7, pag. 173. [5] Optat. Milev. lib. III De schism. Donat, pag. 61 nov. edit. [6] Aug. epist. 53 nov. edit. [7] Tertul. lib. De præscrip., cap. 41. [8] Cyprian. epist. 16 nov. edit., pag. 37. [9] Hier. lib. I Com. in Matth., cap. 10, pag. 35. [10] Pædag. lib. III, cap. 11, pag. 257. [11] Pædag. lib. III, cap. 11, pag. 256.

quidam scriptor ab Athenagora citatus, ut huic jamjam fortasse gliscenti, vel certe imminenti malo mederetur, aut præcaveret, Christianis edixerat : « Summa cautione communicandum est osculum, ut non aliter quam pia salutatio, vel potius adoratio quædam habeatur, quæ, si vel parum impura cogitatione inquinata fuerit, a vita æterna nos alienat [12]. » De his porro Christianorum osculis vide, si lubet, quæ nos in hunc Athenagoræ locum adnotavimus [13].

Hæc porro oscula, ut id obiter adhuc animadvertamus, in ecclesiis, teste Clemente nostro, impertiebantur. Unde haud absurde forsitan colligere quis poterit salutationes, de quibus ibidem ille loquitur, in iisdem factas fuisse ecclesiis. De aliis enimvero hæc paulo post habet : « Cæterum dilectorum quæque in via salutationes, qui volunt per res externas sese ostentare, ne minimam quidem habent gratiam. Si enim in aditu mystice Deum orare convenit, consequens fuerit proximum quoque, quem secundo loco B jubemur diligere, similiter ac Deum mystice intus, amanter et benigne alloqui, occasionem redimentes [14]. » Denique Clemens ibidem osculum non satis pudicum componit cum nocivo phalangiorum morsu, de quibus Aristoteles lib. IX *Histor. anim.*, cap. 39, pag. 943; Plinius, lib. XI *Histor. natur.*, cap. 24, pag. 516, et lib. XXIX, cap. 4, pag. 692; Dioscorides, lib. II, cap. 57, et alii.

Nihil planius et explicatius, quemadmodum nihil magis evangelicis institutis conveniens et consentaneum, quam ea omnia quæ Clemens de Christianorum conviviis, prandiis, cœnis, epulis et mensis tradidit [16]. Clare etenim et perspicue ostendit quantæ debeant esse frugalitatis et sobrietatis, quam longe ab eis amandanda multiplex ciborum varietas; quam procul inde rejiciendæ delicatiores cibi et potiones, quam longe ab eis removenda condimenta, bellaria, aliaque gulæ irritamenta. Nec minus perspicue edisserit qui sint ad cœnam et convivia invitandi, quo- C modo cum eis agendum, quam modeste accumbendum mensis, qui sermones tunc miscendi, quid tandem ab omnibus præstandum.

His igitur prætermissis, ad illa minus obvia et communia accedamus, quæ ille de agapis memorat. In quosdam enimvero suæ ætatis Christianos eo potiori jure animadvertit, quo magis hæ agapæ, seu cœnulæ, vel prandiola ad fraternam charitatem nutriendam et augendam primitus instituta, ab aliquibus labefactata fuerant : « Audent, inquit, nonnulli agapen vocare, effrenata lingua utentes, nempe δειπνάρά τινα, quædam prandiola (vel potius cœnulas quasdam), nidorem et jus redolentia, pulchrum ac salutare Verbi opus, sacram agapen ollis nescio quibus et liquido jure dedecorantes, potuque, deliciis et fumo illud nomen maledicto persequentes. Falluntur existimatione, ut qui Dei promissum prandiolis, δειπναρίοις, se posse emere exspectaverint. Quæ enim lætitiæ causa fiunt congregationes, ipsi quoque recensentes et cœnulas, et prandia, et epulas, δειπνάριά τε, καὶ ἄριστα, καὶ δοχάς, hunc cœtum jure vocaverimus rationem sequentes. Has autem epulas, ἑστιάσεις, Dominus ἀγάπας, id est charitates, non vocavit [17]. » Quantum autem 48 hi a pristino Christianorum instituto desciverint si scire velis, audi Tertullianum : « Cœna nostra de nomine rationem sui ostendit; vocatur enim ἀγάπη, id quod A *dilectio* penes Græcos est. Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum; siquidem inopes quosque refrigerio isto juvamus, non qua penes vos parasiti affectant ad gloriam..... sed qua penes Deum major est contemplatio mediocrium..... nihil vilitatis, nihil immodestiæ admittit. Non prius discumbitur quam oratio ad Deum prægustetur. Editur quantum esurientes capiunt; bibitur quantum pudicis est utile; ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse, ita fabulantur, ut qui sciant Dominum audire [18]. » Cæterum quod Clemens in his agapis præter olim constitutas pietatis et charitatis leges ait esse admissum, non omnes Christianos, sed tantum quosdam, τινές, hujus prævaricationis reos agit et exagitat. An autem hi catholici aut hæretici fuerint, dictu difficillimum. Ille enim alibi Carpocratianos arguit, qui exsecrandos detestabilesque cœtus suos agapen vocare audebant [19]. Sed cum laudato *Pædagogi* libro nihil fere in his Christianorum agapis notet aliud quam luxum et intemperantiam, id non tam ad hæreticos quam catholicos videtur spectare. Nemo quippe nescit jam a primis Ecclesiæ temporibus Corinthios a Paulo ideo corripi, quod in cœna sua, quam ille δεῖπνον appellat, quædam his non longe absimilia perpetrarent [20].

Balneorum usum Christianis quidem Clemens permittit, sed mulieribus munditiei et sanitatis, viris autem sanitatis tantum gratia; ita tamen ut ab omnibus habita ætatis, corporis et temporis ratione, moderatio, quæ valetudini et saluti nostræ opem ferat, semper adhibeatur. « Sumendum est, inquit, lavacrum mulieribus quidem mundationis causa et sanitatis, solius autem sanitatis causa viris [21]. »

Adolescentes autem arcet a balneis, quibus gymnasium, seu corporis exercitationem et motum sufficiendum esse decernit : « Adolescentibus sufficit gymnasium, etiamsi adsit balneum [22]. » Viris quoque ipse auctor est et suasor, ut hanc quoque exercitationem balneis anteponant. At omni penitus earum rerum usu recte quidem Christianis non interdicit, quas illis non prohibitas fuisse in nostris ad Ambrosium observationibus olim ostendimus [23].

Quidquid porro ad cæteros Christianorum mores pertinet, id ex superius data horum librorum analysi facile intelligitur. Si quid vero adhuc difficile, aut notatu dignum, occurrat, dabitur infra commodior, ne eadem repetamus, illius explicandi occasio.

Prætermitti tamen a nobis non potest ea omnia quæ a Clemente de Christianorum hominum vestimentis constituuntur, ex his Cyrilli Jerosolymitani verbis mirum in modum confirmari : « De vestitu autem is tibi simplex et tenuis esto, neo ad ornatum, sed ad necessariam tutelam paratus, ne luxe molliterque vestiaris; sed hieme calescas, et cor- D poris pudenda tegas. Ne vero prætextu tegendæ turpitudinis vestibus operosis et accuratis in alteram turpitudinem incurras [24]. » Postremo quæ de Christianarum mulierum vestibus et ornatu Clemens præscribit, cum his componenda sunt, quæ de iisdem Tertullianus et Cyprianus tradidere [25].

[12] Athenag. Legat. pro Christ., pag. 36. [13] lib. II App., diss. 3, cap. 5, § 1. [14] Pædag. lib. III, pag. 257. [15] ibid. [16] lib. II Pædag., cap. 1, pag. 141. [17] ibid. [18] Tertul. Apolog., cap. 39. [19] lib. V Strom., pag. 430. [20] I Cor. IV, 11. [21] lib. III Pædag., cap. 9, pag. 240. [22] ibid., cap. 10, pag. 241. [23] Ambros. in lib. I De offic. ministr, c. 18, pag. 22. [24] Cyril. Jeros. catech. 4, pag. 34. [25] Tertul. lib. De coron. mil., c. 8 ; lib. II De cult. fem., c. 10 ; Cyprian. lib. De cult. virg.

CAPUT VII.

De gentilium theologia variisque eorum superstitionibus

ARTICULUS I.

De idololatriæ et nefarii plurium deorum cultus origine et primordiis.

Ethnicæ religionis falsitatem ex impio falsorum deorum idolorumque cultu, variisque et nefariis gentilium superstitionibus, quemadmodum Christianæ professionis veritatem ex debita veri Dei adoratione sanctissimisque ejus legibus et institutis evidentissime Clemens noster demonstrat. Quapropter flagitiosissima et obscenissima quæque paganorum mysteria, atque ea etiam, quæ ob turpitudinem apud illos secretiora erant, mira eruditione perscrutari et retegere idcirco non veretur; ut exsecranda illorum turpitudine ante omnium oculos posita, et ab iis sicut olim ab ipso, uti narrat Eusebius, plane cognita, unumquemque salubri pudore suffusum, ab hac impia religione facilius avocaret ac deterreret [26]. Quo autem turpiora majorisque obscœnitatis fuerunt illa gentilium flagitia, eo certe potiori jure plures satius esse ducent perpetuo ea omnia damnare silentio, quam ullam ipsorum in castis Christianorum animis refricare memoriam. Et nos quidem tam justæ piorum hominum sententiæ subscribendum ac sancto religiosoque eorum studio et proposito satisfaciendum esse putaremus, nisi plura in Clementis nostri operibus occurrerent, quæ Hervetus, tantorum in illa commentariorum scriptor, sibi plane incomperta fuisse confitetur. Ne tot igitur tamque salebrosa et difficilia loca quemquam ab his libris legendis amplius revocent, aut ea ab auctore nostro in ethnicæ religionis odium gratis ficta existimet, illa idcirco omnia, sive eidem Herveto minime nota et pervia, atque ab ipso male explicata, sive ab aliis ob summas difficultates intacta, notatu tamen digna, pro virili nostra parte investigare et enucleare conabimur.

Primum autem idololatriæ originem in sua adversus gentes *Admonitione* ubi pandit Clemens, illam septem modis, quos in ejusdem libri analysi sigillatim recensuimus, in varias orbis terræ partes invectam fuisse ostendit [27]. De iis autem plura jam a nobis alibi disputata sunt [28], quæ huic Clementis nostri opinioni lucem possunt haud parvam afferre. Verumtamen hic prætermittere non possumus egregia quædam cum Gregorii Nazianzeni, tum Ciceronis testimonia, quibus ea, quæ de variis illis idololatriæ primordiis Clemens noster enarrat, mirum sane in modum enucleantur et confirmantur. Gregorium itaque apud Christianos hæc in verba perorantem primo audiamus: « Deum natura quidem omnis rationis particeps appetit..... languens autem desiderio, ac male affecta, ægerrimeque hoc damnum ferens, secundam, ut dici solet, navigationem init; ut scilicet vel ad res eas, quæ sub oculorum sensum cadunt, oculos flectat, ac quampiam earum pro numine colat..... Hinc alii solem, alii lunam, alii siderum multitudinem, alii cœlum quoque ipsum una cum illis..... Alii rursus propter necessarium usum, terram, aquam, aerem, ignem..... Alii denique quidquid ex rebus aspectabilibus temere ipsis occurrit, coluerunt, pulcherrima quæque eorum, quæ cernebant, pro diis sibi constituentes. Nec defuerunt, qui statuas ac figmenta divinis honoribus affecerint, primum quidem propinquorum et necessariorum..... post autem alienorum quoque, nempe ii, qui multis post eos sæculis exstiterunt, ignoratione videlicet primævæ illius naturæ..... Nonnullos etiam fuisse arbitror, qui summam alicujus potestatem omni observantia colentes, et corporis robur laudibus efferentes, ac formæ venustatem admirantes, eum tandem, quem honorabant, in deorum numerum ascripserint, ad hujusmodi imposturæ subsidium et patrocinium fabulas quasdam assumentes. Jam vitiosissimi quique vitia ipsa fœdosque affectus deos esse censuerunt, aut certe sub deorum nomine coluerunt, nimirum cædem, libidinem, temulentiam, reliquaque ejus generis, non æquam nec honestam hanc scelerum suorum excusationem nacti. Atque eos partim in terra reliquerunt, partim infra terram occultarunt, hoc unum satis consulte, partim in cœlum evexerunt..... Ac deinde pro erroris libertate et licentia, figmento cuique nomen aliquod vel deorum vel dæmonum indiderunt, statuasque insuper erexerunt [29]. » Hæc Cicero in philosophicis suis operibus, ac præsertim in secundo libro *De natura deorum*, multo fusius et enucleatius prosequitur. Sed ne pluribus verborum Latini oratoris, quæ sane longissima sunt, molesta sit descriptio, ad ipsas ejus lucubrationes eos mittimus qui hæc voluerint curiosius indagare.

Quod si aliquem ea etiam, quæ a sacro Sapientiæ auctore [30] atque a Theodoreto [31] de idololatriæ origine variisque ejus fontibus traduntur, cum Clementis nostri dictis componere non pigeat; quantum inter se sint consonantia, facile perspiciet, et laboris sui minime pœnitebit.

Verum præter septem illos idololatriæ fontes, alios quosdam eodem in libro Clemens nobis aperuit. Ab illius enim initio de Orphei, Amphionis et Arionis cantu hæc habet: « Mihi itaque videntur et Thracius ille Orpheus, et Thebanus, et Methymnæus viri, non nisi deceptores fuisse, qui prætextu musicæ..... primi deduxere homines ad idola, atque adeo lapidibus et lignis, hoc est, simulacris et adumbrationibus agrestem excitavere consuetudinem [32]. » Vides sane primam idololatriæ originem ab auctore nostro in tres illos refundi cantores, qui primi pulchro suo cantu impiisque carminibus homines ad idolorum cultum trahentes, sua quasi manu deduxerunt: Τοὺς ἀνθρώπους ἐπὶ τὰ εἴδωλα ἐχειραγώγησαν πρῶτοι.

Sed hanc paganorum impietatem in eodem libro paulo enodatius enucleat, ubi et cultus deorum, et simulacrorum templorumque primordia a prima sua origine sic repetit: « Venit mihi in mentem admirari quibusnam tandem opinionibus abrepti homines, qui sunt decepti, superstitionem et dæmonum cultum induxerint hominibus, sceleratos dæmones lege lata colere jubentes, seu Phoroneus, seu Merops, seu aliquis alius, qui eis posuerunt templa et altaria, etiam sacrificia eis primi obtulisse fabulose dicti sunt. Nam posterioribus quidem temporibus finxerunt deos, quos adorarent. Hunc certe Amorem vel Cupidinem, qui dicitur esse inter deos antiquissimos, nemo ante Charmum coluit, postquam adolescentulum quemdam dilectum sibi obtinuisset, cui cupiditatis suæ compos aram in Academia elegantiorem erexit. Ita morbi intemperantiam appellarunt Amorem, et salubrem Cupiditatem in deorum numerum retulere. Athenienses

[26] Euseb. lib. II Præpar., cap. 2, pag. 61. [27] Admon. ad gent. p. 16 et seqq. [28] lib. II Appar., dissert. 2, cap. 6, § 27. [29] Greg. Naz. orat. 34. [30] Sapient. XIII et XIV. [31] Theod. tom. IV De Græc. affect. curat., serm. 3. [32] Admon. ad Græc., pag. 3.

autem nec quis esset quidem Pan noverant, priusquam eis diceret Philippides. Merito ergo dæmonum cultus cum aliunde cepisset principium, fons fuit stolidi vitii. Deinde cum non fuisset rescissus, sed accepisset augmentum et magno fluxisset alveo, multos dæmones constituit sacrificans hecatombas, et conventus celebrans, et simulacra erigens, et templa ædificans [33]. » Tria ibi Clemens noster edisserit : primo initia impii dæmonum seu falsorum deorum cultus, secundo templorum eis dicatorum, tertio denique simulacrorum et statuarum originem.

Ac primo quidem, unde et a quo dæmonum seu deorum cultus ortum duxerit, non audet certo definire, nec id quidem ulli mirum videri debet. Nam septem, ut paulo ante diximus, ille modos refert, quibus hæc insana errantium hominum, falsos deos colentium, impietas in diversas mundi partes variis procul dubio temporibus irrupisse perhibetur. A quo autem et quando, vel ubi prior ex illis introductus sit, nec ille quidem ibi, nec quisquam alius nobis certo et perspicue patefecit demonstravitque. Scimus quidem opinionem de pluribus diis a Justino martyre et aliis quibusdam, ut alibi observatum est [34], in hæc Geneseos verba : « Et eritis sicut dii [35], » omnino refundi. Sed quando et ubi hic error disseminatus primum fuerit, nec ab illo, nec ab ullo alio definitum aut indicatum legimus.

Et vero Eusebius, primam deorum originem ex paganis scriptoribus diligentissime perscrutatus, narrat quidem Phœnices, ac paulo post Ægyptios, omnium primos fuisse qui divinitatem soli, lunæ et stellis adjudicavere, ac cæteris hominibus fuerunt hujusce impietatis et sceleris, ipso, ut ait ille, atheismo gravioris auctores [36]. Sed quo tempore Phœnices illi atque Ægyptii cœperint illam astris divinitatem ascribere, nullibi ipse nobis aperuit : « Phœnices, » verba sunt Eusebii, « et Ægyptios omnium principes soli, et lunæ, ac stellis divinitatem tribuisse vulgatum est, iisque solis rerum ortus interitusque causam assignasse. Deinde vero quæ passim et ubique jactantur deorum tam molitiones quam procreationes in hominum genus invexisse..... Nequaquam hic stetit eorum, qui postea secuti sunt, hominum de multitudine deorum error; sed in altam improbitatis voraginem actus, impietatem peperit, ipso quoque negatæ divinitatis scelere graviorem. Atque hujus erroris Phœnices, ac paulo post Ægyptii auctores fuere [37]. »

Rursus autem ille, sed brevius : « Maneat igitur hunc omnium gentium de multitudine deorum errorem non nisi post longam ætatum seriem exstitisse, qui cum a Phœnicibus et Ægyptiis initium habuisset, ab iis in reliquas postmodum nationes ad ipsos usque Græcos sese propagavit [38]. » Quod quidem ille paulo post descriptis ex Philone Sanchoniathonis verbis rursum astruit et confirmat.

At quamvis Eusebius, inquies, nihil ibi de prima deorum origine dixerit, nonne in secundi *Chronicorum* libri proœmio hæc scripsisse legitur? « Itaque sine ulla ambiguitate Moyses et Cecrops, qui primus Atheniensium rex fuit, iisdem fuere temporibus..... Hic primus omnium Jovem appellavit, simulacra reperit, aram statuit, victimas immolavit, nequaquam istiusmodi rebus in Græcia unquam visis. » Addamus, si lubet, eadem quoque a Cyrillo Alexandrino [39] et aliis postea referri.

A **50** Sed antequam Cecrops Jovi nomen dedisset, certe apud Ægyptios et Phœnices jam a longo tempore impius de multitudine deorum error invaluerat. Neque id ex primo duntaxat Eusebii testimonio colligimus, sed ex ultimis etiam, quæ citamus, ejus verbis. Quid enim, amabo te, aliud iis sibi voluit, nisi hæc a Cecrope in Græciam fuisse primum introducta? Atqui Græci et alii falsa deorum nomina, ut idem Eusebius auctor est [40], Phœnicibus et Ægyptiis accepta referebant. Et vero ubi ille clarius et enodatius ex Sanchoniathone initia theologiæ Phœnicum explicat, planum utique facit diu ante Græcorum tempora hanc falsam deorum multitudinem a Phœnicibus fuisse introductam.

Eodem plane sensu Herodotus scribit se nuper atque heri didicisse an dii semper, vel unde, aut qua olim specie apud Græcos fuerint [41]. Prius vero dixerat Ægyptios venditasse se « primos duodecim deorum cognomina in usu habuisse, et ab illis Græ-
B cos fuisse mutuatos [42]. » Sed quandonam id acciderit, ipse quoque penitus tacet.

Lactantius vero perhibet seu a Melisseo Cretensium rege, ut Didymus memoriæ prodidit [43], seu ab ipso Jove, ut tradidit Evehemerus, manasse deorum colendorum superstitionem. At ille paulo supra eumdem idcirco damnat Melisseum, quod ritus novos sacrorumque pompas excogitaverit. Ante illa igitur tempora alii deorum colendorum ritus, eodem Lactantio teste, jam alibi obtinuerant. Nullus itaque ex his, neque forsitan ex aliis scriptoribus nobis definite edisserit, qui aut quo tempore homines, a veri Dei cultu desciscentes, ipsis creaturis nomen Dei, ejusque naturam et honores ascribenda censuerunt.

Ejusdem tamen Lactantii aliorumque plurimorum cum antiquorum tum recentiorum scriptorum, atque in primis Cyrilli Alexandrini [44], atque etiam postea sancti Thomæ [45] ejusque sectatorum ea fuit
C opinio, nullam prima mundi ætate, hoc est, ante diluvii tempora, fuisse idololatriam. Quid enim expressius et clarius his Lactantii verbis, quibus Cham, a Noe patre suo reprobatum, filiis suis primum ignorantiam reliquisse Dei sic narrat : « Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quoniam princeps ejus et conditor cultum Dei a patre non accepit, maledictus ab eo. Itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit..... Errant igitur qui deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, et priorem esse gentilitatem quam Dei religionem [46]? » Lactantius ergo aliique auctores a nobis citati putant veram unius Dei cognitionem, propter recentem creationis mundi memoriam, animis hominum ita fuisse infixam; ut tum nullus mortalium a sincero Dei cultu et veneratione defecerit.

Verum huic sententiæ alii magno quidem numero, sed non iisdem omnes rationum momentis omnino refragantur. Nonnulli siquidem falsorum deo-
D rum cultum tempore Enosi, qui Sethi filius fuit, primas radices egisse autumant. Illud autem inde probare nituntur, quia quod in vulgata Geneseos versione de eodem Enoso legitur : « Iste cœpit invocare nomen Domini [47], » illud paraphrasi Chaldaica non male redditum arbitrantur : « Tunc in diebus ejus supersederunt filii hominum ab invocando nomen Domini. » Quod quidem putant stabiliri ex ipso etiam Hebraico textu, quem sic aiunt esse vertendum : « Tunc profanatum est in invocando nomen Jehovæ. »

Sed his alii aperte et palam reclamant, contenduntque alium omnino esse Hebraici textus sensum, quem profecto unusquisque ex variis hujusce loci

[33] Admon. ad Græc., pag. 28. [34] lib. II Appar., dissert. 2, cap. 6, § 27. [35] Gen. III, 5. [36] Euseb. lib. I Præpar. evang., cap. 6 et seq. [37] ibid. cap. 6, pag. 17. [38] ibid. cap. 9, pag. 30. [39] Cyril. lib. I Cont. Julian., pag. 10. [40] lib. I Præp. evang., c. 10. [41] Herodot. lib. II, § 53. [42] ibid. § 4. [43] Lib. I De falsa relig., pag. 130 et 131. [44] Cyril. Cont. Julian., p. 16, et lib. III, p. 110. [45] D. Thom. 2-2, q. 94, art. 2. [46] Lactant. lib. II De falsa relig., p. 214. [47] Gen. IV, 26.

interpretibus facile poterit assequi. Quapropter ii persuasum omnino habent aliis rationum momentis posse demonstrari ante diluvii tempora apud homines, multis infandisque sceleribus jamdudum inquinatos, falsorum invaluisse cultum deorum.

Primum enim, quia mos nominis Dei invocandi ab Enoso initium sumpsisse dicitur, hinc colligunt tum fuisse impios homines, qui illius ætate ac proinde longe ante diluvium creaturas pro diis habuerint. Deinde vero ante ejusdem diluvii tempus: « Omnis caro, ut loquitur Scriptura, corruperat viam suam super terram [48]. » Atqui his, inquiunt, verbis haud obscure insinuatur nullum esse peccati, quantumvis gravissimi genus, in quod pessimi et improbissimi homines non volutarentur. Cum idololatria itaque maximum sit peccatum, et in eam quoque prolapsos fuisse homines inde concludunt.

Neque porro allata a sancto Thoma recentis creationis mundi memoriæ ratio eos vel minimum moratur. Aiunt enim ex ea, si quid valeret, pariter demonstrari homines ob acerbissimi, quod Deus universali diluvio sumpserat, supplicii memoriam post plura tantum ab eo tempore sæcula ad falsi deorum numinis cultum inductos. Quantum autem id a veritate abhorreat, quis non videt?

Majoris autem apud illos ponderis foret citata Cyrilli auctoritas; nisi ipsa argumento, uti aiunt, plane negativo niteretur. Sic enim ille disputabat: « Omnes ab Adamo usque ad Noe nati mortales Deum natura unum et vere rerum omnium architectum ac dominum coluerunt. Traducitur enim nullus tanquam alios deos et dæmones impuros veneratus [49]. » Quod quidem ipsi ita persuasum fuit, ut illud alibi repetere non dubitaverit. « In sacris, inquit, litteris neminem penitus reperiemus eorum, qui id temporis exstiterunt deorum multitudinis criminibus implicatum [50]. » Verum huic ex solo Scripturæ sacræ silentio deductæ probationi, alii respondent, etsi nemo in illa hujus criminis reus expresse et signanter notetur, implicite tamen et generatim plures eo nomine, ut supra observatum est, argui et condemnari.

Contra tamen Eusebius pro certo, uti vidimus, ac plane indubitato ponit hunc omnium gentium de multitudine deorum errorem nonnisi post longam ætatum seriem a Phœnicibus et Ægyptiis initium duxisse, atque ab illis ad alias nationes, atque in primis ad Græcos derivatum. Quapropter quod ex Clemente nostro supra retulimus, homines ab Orpheo, Amphione et Arione primum ad idola, prætextu musicæ adductos, id ita intelligendum videtur, ut de Græcis hominibus, vel fortassis de aliquo ex septem modis, quibus homines, ut ipse narrat, ad idololatriam prolapsi sunt, debeat explicari. Illud quippe non solum ex his quæ a nobis hactenus disputata sunt, perspicue ostenditur, verum etiam ex ipsomet Eusebio, qui de Orpheo et Cadmo hæc plane et definite scribit: « Primum ex his Orpheum memorant, Oeagri filium, translata secum Ægyptiorum mysteria cum Græcis hominibus communicasse, Phœnicum autem religiones apud eosdem una cum ipsarum litterarum disciplina Cadmum intulisse [51]. » Eamdem porro esse Clementis mentem inde liquido conficitur, quod ille, ut jam observavimus, de primo falsorum deorum cultu nihil audeat pronuntiare. Sed quo obscurior est hujusce **51** erroris fons et origo, eo clarius patet quibus primum modis homines, relicto veri uniusque Dei cultu, creaturas ei stulte omnino et impie subrogarunt.

At etiamsi hæc omnibus facilia esse videantur, Hervetus tamen id quod de primo ex septem idololatriæ modis a Clemente nostro traditur, Phryges adorasse lunam, se nullibi, quantum meminisse poterat, legisse palam aperteque declarat [52]. Quid ergo? An eum fefellit memoria, vel Diodori Siculi *Historiam* nunquam legisse dicendus est? Quid enim his illius verbis, quibus de lunæ et solis cultu disputat, clarius et expressius? Παραδέδοται δὲ τῆς θεοῦ ταύτης κατὰ τὴν Φρυγίαν γένεσις [53]. At si Phryges, ut ille ait, lunam in sua patria natam credidere, quis cultum aliquem ab illis eidem lunæ exhibitum fuisse inficiabitur? Sed argumentis id probare nihil sane opus est; quod quidem a Strabone diserte assertum videmus: « Est autem, inquit, hoc quoque templum lunæ, ut quod in Albanis est, et quod in Phrygia [54]. »

ARTICULUS II.

De primis deorum templis, et eorum origine.

Clementi nostro certiora non videntur templorum diis dicatorum, quam cultus eorum primordia. Falsitatis siquidem arguit illorum sententiam, qui primam templorum originem in Phoroneum seu Meropen refundendam esse putaverunt: « Seu Phoroneus, » verba sunt Clementis, « ille fuerit, seu Merops, seu aliquis alius, qui eis posuerunt templa et altaria, etiam sacrificia eis primi obtulisse fabulose dicti sunt. Nam posterioribus quidem certe temporibus finxerunt deos, quos adorarent [55]. » At Arnobius tamen initium templorum Phoroneo, aut Meropi, vel ut Varro testatur, Æaco, Jovis filio, tribuendum esse his definit verbis: « Templorum si quæris scire quis prior fuerit fabricator, aut Phoroneus Ægyptius, aut Merops tibi fuisse monstrabitur, at tradit in *Admirandis* Varro, Jovis progenies Æacus [56]. »

Quo autem tempore vixerit Phoroneus, si petas, ex ipsomet Clemente nostro audies: « Fuit autem in Græcia tempore quidem Phoronei qui fuit post Inachum, inundatio quæ fuit tempore Ogygis, etc... Acusilaus enim dicit Phoroneum fuisse primum hominum. Unde etiam poeta *Phoronidis* dixit eum fuisse patrem mortalium hominum. Hinc Plato in *Timæo*, secutus Acusilaum, scribit: Et cum vellet eos aliquando inducere, ut dicerent de rebus antiquis hujus civitatis, aggreditur dicere quæ sunt antiquissima de Phoroneo, qui dictus est primus, et de Niobe, et quæ fuerunt post diluvium [57]. » Idem Platonis testimonium refert Eusebius, qui Phoroneum Inachi et Niobe filium, aut, ut alii volunt, Niobe patrem anno post Abrahamum 210 vixisse perhibet [58]. Verum quod Acusilaus scribit illum primum fuisse hominem, fabula est plane ridicula et ab omnibus explosa. Scaliger vero in hunc Eusebii locum scite observat Græca Platonis verba pravum in sensum et a mente ejus plane alienum detorqueri.

Quæ autem fuerit ipsiusmet Eusebii de templorum origine sententia, si scire cupias, ille tibi apertissime declarabit nulla apud vetustissimos homines fuisse templa: « Ac primos quidem et vetustissimos, inquit, homines, nihil vel in templis exstruendis, vel in erigendis simulacris, operæ ac studii posuisse, cum necdum istæ pingendi, fingendi, cælandi, statuas efficiendi, ac ne domos quidem tectaque ædificandi, artes inventæ ac constitutæ essent, cuivis, opinor, rem apud se reputanti facile constabit [59]. » Lactantius vero quæ ab Eusebio de vetustissimis hominibus traduntur, ea de ipsis nominatim Ægyptiis et Hebræis per totum fere terrarum orbem dispersis sic ascribit: « Sed

[48] Gen. VI, 13. [49] lib. I Cont. Julian., p. 16. [50] lib. III Cont. Julian., p. 110. [51] Euseb. lib. I Præpar. evang., c. 6, p. 17 et 18. [52] Clem. Admon. ad Græc., p. 16. [53] Diodor. lib. III Hist., p. 133 et 134. [54] Strab. lib. XII Geogr., p. 557. [55] Clem. Admon. ad Græc., p. 28. [56] lib. VI Adv. gent. init. [57] lib II Strom., p. 321. [58] Euseb. in Chron. ad an. 210. [59] lib. I Præpar. evang., c. 9, p. 29.

omnium primi, » ita ille loquitur, « qui Ægyptum occuparunt cœlestia suscipere atque adorare cœperunt. Cæteri autem qui per terram dispersi sunt, admirantes elementa mundi, cœlum, solem, terram, mare, sine ullis imaginibus ac templis venerabantur, et his sacrificia in aperto celebrabant; donec processu temporum potentissimis regibus templa ac simulacra fecerunt, eaque victimis et odoribus colere instituerunt [60]. » Nulla igitur ille non modo ante diluvium, sed longo etiam post illud temporis intervallo testatur fuisse templa, nullasque deorum imagines. Ante jacta enimvero regnorum fundamenta, nullæ, illo teste, fuerant ædes diis sacræ, et quæ primum visæ, eæ non soli et lunæ, aut astris, seu quibuslibet aliis creaturis, quibus divina natura ab hominibus primum ascripta est, sed potentissimis regibus ædificatæ sunt.

Ab Herodoto tamen scriptum legimus hanc fuisse Ægyptiorum opinionem, « se primos diis, et aras, et simulacra, et delubra statuisse; quin etiam animalia in saxis sculpsisse; quarum rerum pleraque ita effecta opere demonstrabant [61]. » Et id quidem antiquissima Sanchoniathonis, cujus verba ex Philone Biblio retulit Eusebius, potest auctoritate haud absurde confirmari. Ex utroque enim narrat ille Phœnices et Ægyptios divinis honoribus eos affecisse, quos sibi plurimorum auctores bonorum esse persuasum habebant : « Ac templorum, inquit, usu, quæ jam ante constructa fuerant, hoc ad munus officiumque traducto, columnas insuper, statuasque ligneas ipsorum nomine consecrarunt. Καὶ εἰς τὸ χρεὼν καταστάντας ναοὺς μετασκευασάμενοι στηλάς τε καὶ ῥάβδους ἀφιέρουν ἐξ ὀνόματος αὐτῶν [62]. De Persis autem Herodotus ante citatum a nobis locum dixerat : « Neque statuas, neque templa, neque aras exstruere consuetudo est : quinimo hoc facientibus insaniæ tribuere, ob id, ut mea fert opinio, quod non, quemadmodum Græci, sentiunt deos ex hominibus esse ortos [63]. » Addit tamen illos Jovi, soli, lunæ, aliisque in loco mundo sacrificasse, certisque ritibus immolasse hostias.

Prima porro deorum templa, atque etiam simulacra ab Osiride, Jovis filio, apud Ægyptios primum condita fuisse, his verbis non obscure Diodorus Siculus significat : « Multi tradunt conditum ab Osiride parentibus Jovi et Junoni templum, magnitudine et structura nobile, fanaque insuper duo Jovi aurea, majus cœlesti, minus qui regnavit illic, patri suo, quem Ammonem vocant, dedicasse ipsum ferunt. Statuisse etiam aliis diis sacella ex auro, suis unicuique honoribus attributis, et sacerdotibus curæ sacrorum præfectis. In pretio autem singulari apud Osirim et Isidem habitos inventores artium, et qui utile quidpiam architectarentur. Ideo æris et auri officinis in Thebaide repertis, fabricata arma.... simulacra quoque et fana deum aurea elaborarent [64]. » Si contendas tamen Diodorum de aureis tantummodo loqui deorum templis, non audemus quidem tibi omnino repugnare. Verum quia ille de iis, quæ primum condita fuere, templis disputare videtur, nulla idcirco ex viliori **52** aliave materia, secundum vanam Ægyptiorum opinionem, apud eos prius excitata fuisse haud dubie significat.

Diogenis tamen Laertii ætate fama quorumdam sermone percrebuerat, delubra primum ab Epimenide, poeta et philosopho, diis esse constructa. In hujus enimvero philosophi vita hæc ille litteris mandavit : « Fertur primus agros expiasse, delubraque erexisse [65]. » At cum Epimenides, Lycurgo legislatori coævus, circa Olympiadem XLIV vixisse dicatur, is sane rumor de delubris, ab eo primum erectis, falsus esse convincitur.

A vero itaque ii forsitan minus recedunt, qui longe post receptam de pluribus diis opinionem, et fortasse post fundata stabilitaque prima regum imperia assignandam putant templorum originem et principium. Ea sane videtur esse Cypriani sententia, quam ille initio libri *De idolorum vanitate* sic declarat : « Reges olim fuerunt, qui ob regalem memoriam coli apud suos postmodum etiam in morte cœperunt. Inde illis instituta templa ; inde ad defunctorum vultus, per imaginem detinendos, expressa simulacra, quibus et immolabant hostias, et dies festos dando honores celebrabant ; inde posteris facta sunt sacra, quæ primis fuerunt assumpta solatia [66]. » Si quis tamen velit antequam in regum, ut vidimus, honorem illa magnis sumptibus et magnificentia regali ædificarentur, quibusdam in locis, ac nonnullis deinde privatis in ædibus, quæ templa quoque appellata fuerunt, astris et primis, ut diximus, diis oblata fuisse sacrificia, idque certis validisque probaverit rationibus, nos suam in sententiam haud ægre pertrahet. Testatum etenim Varro facit editis quibusdam locis, et sub dio positis, ubi augures avium volatus observabant, impositum fuisse templi nomen : « Templum, » siquidem ait ille, « tribus modis dicitur, a natura, ab auspicio, a similitudine. Natura, in cœlo ; ab auspiciis in terra; a similitudine, sub terra [67]. » At cum de templis secundi tantummodo generis quæstio esse possit, quid de iis idem Varro dicat, audiamus : « In terris dictum templum locus augurii aut auspicii causa, quibusdam conceptis verbis finitus...... In hoc templo faciendo arbores constitui fines apparet, et intra eas regiones, qua oculi conspicient, id est tuimur; a quo templum dictum et contemplare, ut apud Ennium in *Medea :*

Contempla, et templum Cereris ad lævam aspice.

Narrat etiam Aulus Gellius ab eodem Varrone traditum scriptis : « Non omnes ædes sacras templa esse, ac ne ædem quidem Vestæ templum esse, » sed ea loca, quæ augures constituerant. Quamobrem postea addidit : « Propterea, et in curia Hostilia, et in Pompeia, et post in Julia, cum profana loca fuissent, templa esse per augures constituta [68]. » Legesis Jul. Cæsar. Bulengeri excerptum de templis ethnicorum.

ARTICULUS III.

Templa deorum esse mortuorum hominum sepulcra ubi de Immari tumulo, et utrum ille Eumolpi et Dairæ filius fuerit. De sepulcris filiarum Celei ac Hyperoches, et Laodices, atque etiam Clearchi, et Leucophrynes, ac Telmesii vatis, et regis Cyrinæ, citatisque auctoribus Leandrio et Zenone Mindio.

Sumptuosa porro et magnifica deorum templa cum summo apud gentiles essent in honore, idcirco Clemens noster, ut illos ab hoc errore avocet, evidentissime ostendit illa esse mortuorum hominum sepulcra : « Quæ quidem, inquit, nam nec ipsa prætcribo, specioso quidem nomine templa dici, fuisse autem sepulcra, hoc est, sepulcra ipsa vocata fuisse templa. Vos autem vel nunc saltem dæmonum cultus et superstitionis obliviscamini, sepulcra colere erubescentes [69]. » Illud autem ibi non minus certa, quam longa inductione demonstrat. Quæ quidem Clementis probatio tanti ponderis Christianis scriptoribus visa est, ut illa non solum ab Arnobio [70], quemadmodum Hervetus recte observat, usurpata fuerit; sed totum etiam illud Clementis fragmentum ab Eusebio [71] et Cyrillo Alexandrino [72] totidem de-

[60] Lactant. lib. II De orig. erroris, pag. 215. [61] Herodot. lib. II, § 4. [62] Euseb. lib. I Præpar. evang., c. 9, 32 et 33. [63] Herodot. lib. I, § 131 et 132. [64] Diodor. lib I Bibl., p. 9. [65] lib. I De vita et dogm. philos., § 112. [66] Cypr. lib. De idol. van. init. [67] Varro post init. lib. VI De ling. Latin. [68] Aulus Gell. lib. XIV, c. 7. [69] Admon. ad Græc., p. 29. [70] Arnob. lib. VI Adv. gent., p. 193. [71] Euseb. lib. Præpar. evang., c. 6, p. 71. [72] Cyril. Contr. Julian., lib. X, p. 342.

scriptum sit verbis. Theodoretus [73] quoque id, sed stylo suo ita retulit, ut incertum plane videatur utrum a Clemente potius quam Eusebio vel Cyrillo fuerit mutuatus. Quod quidem a nobis ideo animadvertitur, tum quia ab Herveto prætermissum est, tum præcipue quia ex Eusebio et Cyrillo variantes quædam colligi possunt lectiones, quibus auctoris nostri textus corrigi potest et illustrari.

Nam plura, quæ hos inter se auctores componenti facilia sunt, ut omittamus, id a nonnullis in Clementis textu corruptionis arguitur, quod de Immari sepulcro ibidem legimus: « Immarus filius Eumolpi et Dairæ, num fuit sepultus in ambitu Eleusinii, quod est sub arce [74]. » In textu namque Clementis qui Immarus, Ἴμμαρος, dicitur, hunc Hervetus ex Pausania Immaradum appellandum esse haud absurde probari posse arbitratus est. Hanc autem opinionem ex Cyrillo, si ejus legisset librum, pari quoque modo confirmare poterat. Corrigendus etiam Eusebii textus, ubi simili errore Ismarus, Ἴσμαρος, pro Immaro amanuenses librarii scripsere.

Quod autem apud Clementem sequitur: « Immarus autem filius Eumolpi et Dairæ: » Ἴμμαρος δὲ ὁ Εὐμόλπου καὶ Δαείρας, id quidam adhuc depravatum esse censent. Arnobius etenim Dairam Immarachi fratrem fuisse his testatur verbis: « Dairas et Immarachus fratres in Eleusini, vel potius in Eleusinii [75], ut apud Clementem nostrum Ἐλευσινίου, concepto, quod civitati subjectum est. » Verum Arnobii forsitan potius quam aliorum hic error est. Neque enim in solius Clementis, sed Eusebii etiam et Cyrilli textu constanter legimus: « Immarus seu Immaradus Eumolpi et Dairæ filius, » ὁ Εὐμόλπου καὶ Δαείρας. Ex Pausania autem discimus Immaradum revera Eumolpi filium fuisse: « Commissa inter Eleusinios et Athenienses pugna, hinc Erechteus rex Atheniensium, illinc Eumolpi filius Immaradus ceciderunt [76]. » Et paulo superius: « Habet autem et inter Eponymos locum suum Erechteus, qui Eleusinios prælio vicit, eorumque ducem Immaradum Eumolpi filium interfecit [77]. » Recte igitur Immaradus sive Immarus a Clemente nostro et aliis filius Eumolpi dicitur.

De sola itaque Daira potest esse aliqua contentio. Illam quippe idem Pausanias Mercurii potius quam Immaradi uxorem fuisse his verbis significat: « Eleusinem heroem, unde oppidum nomen habet, nonnulli Mercurio et Daira Oceani filia genitum putant [78]. » At id ille cum omnino incertum esse dicat, et plura de originibus suis ab Eleusiniis falso prodita affirmet, vero prorsus simile est quod ait Clemens Eumolpum ex Daira uxore sua Immaradum procreasse, hoc ex aliis scriptoribus ab ipso fuisse desumptum. Videsis **53** Murcium, lib. II *De regibus Atheniensium*, capite 8, ubi de Immaro, sicut et cap. 1 de Erichtonii sepulcro, cujus auctor quoque noster meminit, quædam observat.

Celei porro filias Eleusine sepultas ibidem Clemens memorat. Quæ autem illæ fuerint si rogaveris, idem Pausanias respondebit eas a Pampho et Homero Diogeneam, Pammeropen et Sæsaram cognominari [79].

Hervetus non audet asserere quorumnam Hyperboreorum uxores fuerint Hyperoche et Laodice, quas Clemens deinde « in Artemisio et in templo Delii Apollinis » humatas testificatur. Sed ille Herodotum procul dubio non legerat. Ab illo enim accepisset opinionem Deliorum fuisse eas ab Hyperboreis, ut sacra ad se in Delum deferrent, missas, ibi ex hac migrasse vita. Quam sane ob causam Delii harum sepulcrum virginum venerabantur: « Primum

A Hyperboreos, ait, misisse duas puellas, quæ ferrent hæc sacra, quas Delii aiunt Hyperochen et Laodicen, et cum his tutelæ gratia quinque ex suis popularibus, qui eas deducerent..... Cæterum his virginibus Hyperboreis vita functis in Delo, parentant puellæ Deliæ ac pueri tonsis utrique crinibus, quos puellæ quidem fuso involutos supra monumentum deponunt. Pueri autem ad quamdam herbam applicantes, et ipsi sepulcro imponunt. Est autem monumentum intra Artemisium ad sinistram intrantibus, oleaque supra ipsum est nata. Hoc honore ab incolis Deli afficiuntur hæ virgines [80]. » Quis autem non videt Clementem et celeberrimos illos scriptores, qui ejus postea descripserunt verba, sententiæque subscripserunt, non alio prorsus, quam ad hancce collineasse sive veram sive falsam Deliorum opinionem?

Porro autem obiter observandum Hyperochen et Laodicen a Clemente, Eusebio et aliis vocari τὰς
B Ὑπερβορέων γυναῖκας · ab Herodoto autem, παρθένους *virgines* et κόρας *puellas*. Quamobrem vox γυνὴ apud Clementem non uxorem, ut Hervetus, et alii interpretes putarunt, sed feminam simpliciter et virginem significat. In quærendis igitur earum maritis Hervetus oleum et operam omnino perdidit.

Videamus itaque an melius utrumque in explicandis subsequentibus Clementis nostri verbis insumpserit. Ait autem Clemens: « Leandrius dicit Clearchum fuisse Mileti sepultum in Didymæo. » Quid in nunc locum Hervetus? Subdubitat num Clearchus ille sit, cujus Pausanias, ubi de Leontisci statua loquitur, mentionem facit. At nihil aliud de eo Pausanias ibi memoriæ prodidit, nisi « Pythagoram Rheginum didicisse ferunt artem statuariam a Clearcho Rhegino Euchiri discipulo [81]. » Sed quid hæc, ut inter deos, quemadmodum narrat Clemens, sepultura ei daretur, faciebant?

Alium Suidas refert Clearchi nomine insignitum,
C qui apud Heracleotas « rerum potitus, crudelissimus fuit, et inexpugnabili superbia incensus, adorari se et cœlestium deorum honoribus honorari, divinos honores sibi haberi volebat et vestes diis familiares et illorum simulacris convenientes induebat [82]. » Attamen quia illum et Dei vindicta, et Chionis manu, ut tyranno patriam liberaret, necatum perhibet, quis crediderit tantæ crudelitatis hominem divina sepultura fuisse decoratum?

Certe is honos longe potiori jure debitus ac delatus videtur Clearcho, Græcorum duci, quem cum aliis ducibus obtruncari atque feris et avibus dilaniandum objici Artaxerxes jusserat. Ctesias enim, teste Plutarcho, publicis litteris consignavit hujusce « Clearchi cadaveri venti procellam cumulum terræ excitasse, atque injecisse corpori, idque contexisse; quo loco enato palmeto brevi eximium nemus excrevisse, ac locum eum inumbrasse. Itaque magna ductum pœnitentia regem, quod virum diis charum peremisset Clearchum [83]. » Quod quidem postea
D Alexander ab Alexandro, tanquam rem plane stupendam et dignam admiratione suis in libris brevius transcripsit [84]. Hunc autem Clearchum Mileti sepultum certo quandoquidem affirmari non potest, utrum de illo loquatur Clemens, definire non audemus. Non alia itaque de causa hæc a nobis proferuntur, nisi ut omnibus inde pateat quam vanis Hervetus conjecturis plerumque ducatur et indulgeat.

Neque porro ille nobis videtur legisse aut animadvertisse pro nomine Κλέαρχον, quod in Clementis nostri [85], et qui ejus verba exscripsit, Cyrilli Alexandrini textu exhibetur, apud Eusebium eorumdem Clementis verborum exscriptorem haberi Κλεόμαχον.

[73] Theodor. tom. IV, serm. 8, p. 597. [74] Admon. ad gent., p. 29. [75] loc. cit. [76] Pausan. lib. I Attic., p. 36. [77] ibid. p. 35 [78] ibid. p. 37. [79] Pausan. ibid. p. 36. [80] Herodot. lib. IV Melpom., c. 33. [81] Pausan. lib. VI Eliac., p. 181. [82] Suidas ad verbum Κλέαρχος, p. 1467. [83] Plutarch. in Vita Artaxerxis, p. 1020. [84] Alexand. ab Alexand. lib. VI Genial. dier, c. 14. [85] supr. cit.

Apud Theodoretum quoque eadem plane, nullo tamen auctore citato, ita repræsentantur : « Et Mileti Cleomachum, τὸν Κλεόμαχον, intus in Didymi templo situm esse auctor est Leander [86]. » Totidem itaque pro utroque nomine militant auctorum vel potius librariorum testimonia, parque et æqualis auctoritas. In quam ergo partem moveri debeamus, dictu certe difficillimum est. Attamen quia Clearchus Cleomacho longe clarior esse videtur, pro illius in Clementis nostri textu, retinendo nomine magis propendemus. Sua tamen unumquemque, quam potiorem probaverit, maneat sententia.

Cæterum Leandrius seu Leander, quem non hic solum, sed et alibi non semel testem citavit Clemens,[87] idem esse creditur, ac is quem Diogenes Milesium appellavit [88]. De eo autem Vossius plura disputat [89], quæ cum omnibus obvia sint, iis describendis supersedendum arbitramur.

Age vero, et quid de aliis sepulcris seu templis Clemens tradiderit, examinemus : « Sed nec Leucophrynes monumentum ex auctoritate Myndii Zenonis hic prætermittendum est, quæ in templo Dianæ sepulta est Magnesiæ [90]. » Monet autem Hervetus Pausaniam Dianæ Leucophrynes, quæ Magnesiæ colebatur, meminisse quidem ; sed de Leucophryne, quæ in illius Dianæ templo sepulta dicitur, monumento nihil a se neque apud Pausaniam, neque apud Strabonem, aut quoslibet alios scriptores plane repertum.

Verumtamen præter citatum ab Herveto Pausaniæ locum, rursus alibi ejusdem Dianæ ille meminit [91]; ita tamen ut utroque in loco non Dianæ templi, sed illius duntaxat simulacri mentionem faciat [92]. Strabo autem de hoc templo : « In ea, inquit, quæ hodie Smyrna, fanum Dianæ Leucophrynes, magnitudine quidem templi et multitudine donariorum Ephesio cedens, concinnitate autem et artificiosa delubri structura longe superius, magnitudine etiam omnia Asiatica superat, duobus exceptis, Ephesio et quod Didymus est [93]. » Deinde vero subjungit hunc locum, ubi tunc Smyrna sita erat, primum a Magnetibus, et postea a Magnesiis fuisse occupatum. Nulli itaque dubium esse potest sermonem hocce de templo a Clemente haberi. Denique præter Eusebium et Cyrillum Alexandrinum, qui ejusdem Clementis nostri **54** verba descripserunt, Theodoretus dixit : « Leucophrynem apud Magnesiam in Dianæ fano sepultam refert Zeno Myndius [94]. »

Quæ autem Leucophrynes ibi sepulta sit, si quis petierit, ab Herveto audiet vero sibi videri simile eam esse mulierem, a qua cognomen Leucophrynis Diana accepit. Sed in animum quis sibi facile inducat sepulcrum mulieris templo Dianæ, quod antea conditum fuerat, suum dedisse nomen? Ex loco Leucophryne prius cognominato, suam templum illud appellationem sumpsisse verisimilius alicui videbitur. In Græcis autem hujusce *Admonitionis* ad Græcos scholiis ad regii manuscripti codicis marginem descriptis legimus Λευκοφρύνη, Ἄρτεμις ἐν Μαγνησίᾳ ὀνομάζεται. Sed qua auctoritate id dicatur, non videmus. Hanc enim Clemens ab illa aperte distinguit.

Porro autem etiamsi quæ tandem fuerit illa Leucophryne certo nullus possit indicare, de Clementis tamen narratione, quam Zenonis Myndii testimonio confirmat, nulla sane est dubitandi ratio. Verum hujusce nominis octo a Diogene Laertio scriptores recensentur [95]. Quapropter quem ex his Clemens noster revera citaverit, eruditi disputant. Menagius vero hunc septimum esse putat, qui a

A Diogene grammaticus et plura epigrammata scripsisse perhibetur. Ille itaque hæc Arnobii verba : « Myndius profitetur, ac memorat Zeno, » transposita, et in hunc ordinem : « Zeno Myndius profitetur et memorat, » restituenda esse existimat. Verumtamen in prima lectione videtur procul dubio esse hyperbasis, seu hyperbaton, quod sæpe sæpius in Arnobii scriptis occurrit. Quamobrem nihil plane in textu, codicum omnium auctoritate firmato, mutandum est.

Quæ idem Arnobius ex Clemente nostro continenter subnectit, in iis longe potiori jure quædam librariorum menda esse suspicantur. In antiquis siquidem librorum ejus editionibus hæc legebantur : « Sub Apollinis arula, quæ Telmessi apud oppidum visitur, Telmessum esse conditum vatem non scriptis constantibus indicatur Agesarchi? Ptolemæus Philopator, quem edidit primo, Cyniram regem Paphi cum familia omni sua, imo cum omni
B prosapia in Veneris templo situm esse litterarum auctoritate declarat [96]. »

Sed qui ultimæ hujus libri editioni præfecti fuere, depravationis admoniti, locum illum ex genuino Clementis nostri, Eusebii et Cyrilli Alexandrini textu sic emendarunt : « Sub Apollinis Arula..... indicatur? Ptolemæus Agesarchi de Philopatore, quem edidit primo Cyniram [97], » etc.

Et recte quidem. Clementis enim hæc ipsissima sunt verba : Οὐδὲ μὴν τὸν ἐν Τελμισσῷ βωμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὃν μνῆμα εἶναι, καὶ αὐτὸν Τελμισσέως τοῦ μάντεως ἱστοροῦσι· Πτολεμαῖος δὲ τοῦ Ἀγησάρχου ἐν τῷ α' τῶν περὶ τὸν Φιλοπάτορα, ἐν Πάφῳ λέγει ἐν τῷ τῆς Ἀφροδίτης ἱερῷ Κινύραν, καὶ τοὺς Κινύρου ἀπογόνους κεκηδεῦσθαι. « Sed neque prætermittendam Apollinis aram, quæ est in Telmisso, quam ipsam quoque scribunt esse monumentum Telmissi vatis. Ptolemæus autem filius Agesarchi, in primo eorum quos scribit de Philopatore in Papho,
C in templo Veneris sepultum esse ait Cinyram, et ejus nepotes. »

Nemini vero obscurus esse potest horum Clementis verborum sensus. De Telmisso autem vate Hervetus fatetur se nihil usquam legisse ; sed Telmissi oppiduli situm ex Strabone, et ex verbis solius Arriani a Cælio Rhodigino relatis accepisse ibi præstantissima esse mulierum, puerorumque vaticinia. Ecquid ergo? Nunquid ille nihil de illo citatis Arnobii, Eusebii et Cyrilli Alexandrini testimoniis compertum habuerat? Nunquid ille nunquam legerat hæc Theodoreti verba? « Apollinis aram, quæ apud Telmessum est, Telmesii cujusdam vatis monumentum esse ferunt [98]? » Nunquid tandem Ciceronis *De divinatione* libros non evolverat, aut ex memoria ejus illud penitus exciderat, quod in eorum primo de Telmisso, ejusque civibus scriptum occurrit : « Telmessus in Caria est ; qua in urbe excellit aruspicum disciplina... Caria tota præcipue-
D que Telmessus... in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt [99]. » Quamobrem Crœsus, Herodoto auctore [1], ad Telmissenses hujusce artis peritissimos consulendum misit. Quid vero, quod Tatianus, et post eum noster ipse Clemens, et Eusebius, ut alibi a nobis observatum est [2], « divinationem, quæ fit per somnia, » a Telmissensibus inventam perhibent? Hæc itaque Hervetus, si attente legisset, in animum forsitan suum facile induxisset hunc Telmessum vatem, cujus sepulcrum a Clemente et aliis indicatur, ex his unum esse, qui aliis popularibus suis divinandi scientia sic antecelluit, ut ab eo nomen suum acceperint. De hoc porro vate in se-

[86] Theodor. tom. IV, serm. 8, p. 598. [87] lib. I Strom., p. 300, et lib. VI, p. 629. [88] Diogen. lib. I De vita philos. in Vita Thale. [89] Voss. lib. III De hist. Græc., p. 382. [90] Admon. ad gent., p. 29. [91] lib. I Attic., p. 24. [92] item lib. III Lacon., p. 100. [93] Strab. lib. XIV Geogr., p. 647. [94] Theodor. tom. IV, serm. 8, p. 598. [95] lib. VII De vita et dogm. philos. in Vita Zenonis. [96] lib. VI Adv. gent. post init. [97] loc. sup. cit. [98] Theodor. tom. IV, serm. 8, p. 598. [99] Cicer. lib. I De divinat., p. 27. [1] Herodot. lib. I, p. 32. [2] lib. II Apparat., dissert. 5, c. 2, § 6.

quenti dissertatione aliquid adhuc animadvertemus.

Ad Cinyram quod spectat, is filius erat Thyantis Cypri regis, qui post patrem suum tertius eadem in Cypri insula regnasse narratur. Clemens autem tradit illum « in Papho, » quod scilicet Cypri oppidum erat, « in Veneris templo » fuisse sepultum. At idem ipse Clemens alibi scribit hunc Cinyram, Veneris amasium, et eam in deorum extulisse album, et obscenissima illius mysteria in lucem protulisse [3]. Quis ergo negabit aliquam inde haud prorsus improbabilem conjecturam capi posse illud Veneris templum, ubi Cinyras sepulturæ mandatus dicitur, illius revera delubrum fuisse Veneris, cujus ille nefario amore flagraverat? De aliis denique quorumdam deorum sepulcris infra, cum se dederit occasio, adhuc disputabitur.

ARTICULUS IV.

De templis deorum, ac præsertim Bacchi et Serapidis igne combustis et eversis; num inde Clemens contra paganos recte argumentetur, atque aliqua initio Ecclesiæ templa Christianis fuerint?

Paganos a superstitioso templorum suorum cultu ut efficacius Clemens deterreat, argumentum ex funesto illorum incendio petitum adhibet : « Scio ego, inquit, ignem posse convincere et mederi superstitioni. Si cessare ab amentia velis, ignis ad lucem te deducet [4]. » Pulchre quidem, nec sane ineleganter. Quantum autem hac in argumentatione sit virium et roboris, mox videbimus.

Templa porro, quæ igne ultore et vindice eversa sunt, sic ille ibidem enumerat : « Hic ignis et templum, quod erat Argis, combussit una cum sacerdote Chryside, et id quod erat Ephesi, Dianæ secundum post Amazones, et Romæ sæpe depopulatus est Capitolium. Sed nec abstinuit a templo Serapidis Alexandriæ; Liberalis autem Dionysii Athenis templum diruit. Sed et Delphici Apollinis prius rapuit procella, deinde ignis sapiens temperansque delevit [5]. »

Plura sane in hunc locum præsertim ex Pausania adnotat Hervetus. At de templis Dionysii, seu Bacchi Eleutherensis, atque etiam Serapidis, ante Clementis **55** tempora, igne combustis, nihil unquam se legisse ingenue confitetur. Monet tamen ecclesiasticos scriptores, puta Rufinum, Socratem et Sozomenum, aliud templi Serapidis notasse incendium, quod scilicet, Theodosio Magno imperante, diu post Clementis ætatem contigisse memorant [6].

Eusebii itaque libros non satis attente legerat Hervetus, aut certe oblitus fuerat se quædam apud eum vidisse, quæ huic Clementis nostri loco lucem possunt afferre. Nam ante Theodosii imperium ita ille scribebat : « Ubi Delphicum illud templum est, apud Græcos omnes omnique memoria celebratum? Ubi Pythius? Ubi Clarius? Ubi Dodoneus? Nam Delphicum sane oraculum jam tertium a Thracibus incensum fuisse constans fama est... Idipsum Romano item Capitolio circa Ptolemæorum tempora contigisse prodit historia; quibus etiam temporibus Vestæ delubrum ibidem conflagrasse ferunt. Præterea Julii Cæsaris ætate grande illud et Olympiacum Græciæ simulacrum, quod Olympiæ videbatur, fulmine divinitus ictum esse, aliudque simul Jovis Capitolini templum incendio, Pantheum igne fulminis, Serapium Alexandriæ non absimili conflagratione haustum periisse tradunt [7]. »

Neque etiam sextum Arnobii librum Hervetus legerat, ubi plura et ad Clementis mentem propiora tradita sunt. « Cum Capitolium toties edax ignis assumeret, Jovemque ipsum Capitolinum cum uxore corripuisset ac filia, ubinam fulminator tempore illo fuit?... Ubi Juno regina, cum inclytum ejus fanum, sacerdotemque Chrysidem eadem vis flammæ Argiva in civitate deleret? Ubi Serapis Ægyptius, cum consimili gradu jacuit solutus in cinerem cum mysteriis omnibus atque Iside? Ubi liber Eleutherius cum Athenis? Ubi Diana cum Ephesi? Ubi Dodoneus Jupiter cum Dodone? Ubi denique Apollo divinus cum a piratis maritimisque prædonibus et spoliatus ita est, et incensus, ut ex tot auri ponderibus, quæ infinita congesserunt sæcula, ne unum quidem habuerit scripulum, quod hirundinibus hospitis, Varro ut dicit *Menippeis*, ostenderet [8]? » Hæc Arnobius non tantum de Serapidis templo, ante Theodosii regnum exusto, verum etiam de Liberii seu Dionysii Eleutherensis fano litteris mandavit.

Ad hæc vero, ex eodem Arnobio discimus templum illud, quod Clemens « Argis una cum sacerdote Chryside » combustum memorat, fuisse Junonis Argivæ. Verumtamen uterque de cremata Chryside ab aliis plane dissentiunt. Thucydides siquidem illam ab hoc incendio evasisse testatur : « Et templum Junonis, inquit, eadem æstate in Argo combustum, cum Chrysis sacerdos lychnum quemdam posuisset ardentem prope infulas, et mox somno correpta esset; ita ut ignara ipsa omnia conceperint flammam et conflagraverint. Et Chrysis quidem statim noctu, metuens Argivos, Phliuntem fugit [9]. » Pausanias vero eam non Phliunta, sed Tegeam aufugisse tradit : « Et Chrysis quidem, ait ille, digressa Tegeam, Minervæ supplex confugit [10]. » Quod quidem et alibi repetit, ubi hanc Minervæ ædem sacrum illuc confugientibus asylum fuisse perhibet [11]. Videsis præterea Meursium libro III *De archont. Athen.*, cap. 6. Diligentiam itaque Herveti, quomodo hæc fugere potuerint, alii videant.

Verum, inquies, quid Clemens ex horum templorum eversione et ruina contra paganos conficere potuit? Nunquid Christianorum templa et ecclesiæ his casibus obnoxia non fuere? Nonne aliqua, igne, flammis, incendio vastata, penitus corruerunt? At non Clemens solus, sed alii non pauci Christianæ religionis defensores eodem usi sunt argumento. Maxima autem illius vis ac pondus in eo sita erant, quod pagani crederent deos suos in templis, eorum nomini dicatis, tanquam in ædibus sibi propriis ita habitare, iisque circumscribi, ut in aliis aliorum deorum delubris aliisque in locis minime præsentes adessent aut commorarentur. Quamobrem Clemens et alii nostræ religionis apologistæ ex falsa illa paganorum opinione recte arguebant hæc templa frustra ab iis coli et honorari, quandoquidem dii illorum et non aliorum domini atque habitatores non potuerunt ea ab igne et incendio defendere ac tutari.

Validum itaque illud contra ethnicos telum in Christianos, qui Deum templis minime circumscriptum esse prædicabant, retorqueri non poterat. Clemens autem id alibi apertissime docet : « Annon enim recte et vere nullo loco circumscribemus eum, qui non potest circumscribi? Neque in templis manufactis concludimus eum, qui omnia continet [12]. » Quid vero, quod alio in libro [13] ubi scite observat Moysen permisisse unum tantummodo templum Deo ad illius mundique unitatem significandam exstrui, ibidem quoque addidit ab ipsomet Deo ne templa ædificarentur, fuisse penitus vetitum? Hanc autem doctrinam ille hauserat ex Apostolo, qui in sua apud Athenienses oratione hæc habuit verba : « Deus qui fecit mundum et omnia, non in manufactis templis habitat [14]. » Stephanus vero apud

[3] Admon. ad Græc., p. 10. [4] Admon. ad Græc., p. 35. [5] ibid. [6] Ruffin. lib. I Histor., c. 22; Socrat. lib. V, c. 17; Sozom. lib. VII, c. 15. [7] Euseb. lib. IV Præparat. evang., p. 134. [8] Arnob. lib. VI Adv. gent. ante fin. [9] Thucyd. lib. VIII. [10] Pausan. lib. I, p. 59. [11] idem lib. III, p. 85. [12] lib. VII Strom., p. 714. [13] lib. V Strom., p. 583. [14] Act. XVII, 24.

Judæos : « Salomon ædificavit illi domum, sed non Excelsus in manufactis habitat[15]. »

Novum autem huic Clementis argumento robur inde accedebat, quod pagani Christianis nulla esse templa objicerent exprobrarentque. Ipsorum enim, teste Minutio Felice, hæc erat objectio et querela : « Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra, nunquam palam loqui, nunquam libere congregari[16]? » Arnobius vero : « In hac consuestis parte crimen nobis maximum impietatis affigere, quod neque ædes sacras venerationis ad officia construamus, non deorum alicujus simulacrum constituamus aut formam, non altaria fabricemus, non aras[17]. » Denique ut Lactantium, aliosque prætermittamus, nonne Celsus Christianos hujus criminis reos egit? Audi, quæso, Origenem : « Posthæc Celsus ait nos ararum, statuarum, templorumque dedicationes fugere; ut occulti fœderis fidem sanciamus hac seu tessera[18]. » Neque id Origenes in sua etiamsi haud parum prolixa responsione negasse, sed potius concedere omnino videtur. Ex hac igitur paganorum persuasione liquet, quam validum sit telum a Clemente adversus eorum templa vibratum, et ex eorumdem templorum destructione ab eo deducta argumentatio.

Quid ergo ? argues, nunquid Christiani primis Ecclesiæ sæculis nulla, quo congregarentur divinisque vacarent officiis, templa habebant? Nonne illis ab ipso Ecclesiæ nascentis initio quædam erant loca, domus et ædes, atque, ut loquitur Paulus, ecclesiæ in quas ad sacra mysteria peragenda omnes cogebantur, suosque, ut alibi diximus[19], agebant conventus et synaxes? « Convenientibus, inquit Paulus, vobis in ecclesiam, audio scissuras... aut Ecclesiam Dei contemnitis[20]? » Ita etiam Tertullianus suas primis Christianis fuisse ecclesias nominatim docet, asserit, et prædicat : « Tota die, ait ille, ad hanc partem zelus fidei perorabit, ingemens Christianum ab idolis, in **56** ecclesiam venire, de adversarii officina in domum Dei[21]. » Et libro *De virginibus velandis* : « Certe in ecclesia virginitatem suam abscondant, quam extra ecclesiam celant. Timent extraneos, revereantur et fratres, aut constanter audeant et in vicis virgines videri, sicut audent in ecclesiis[22]. » Tertulliano alii antiquissimi Ecclesiæ Patres magno numero consensuque unanimi concinunt et suffragantur. Atqui hæ, inquies, ecclesiæ, nonne vera Christianorum templa dici debuerunt? Ad hæc vero, ex ipsomet Clemente nostro supra vidimus suas Christianis ipsius tempore fuisse ecclesias, ad quas summa cum modestia non solum accedere, sed illis adesse, ab iis recedere, et ad sua redire debebant. Qua ergo ratione negari potuit sua primis Christianæ fidei sectatoribus fuisse templa?

Duplici responsione haud multum difficilis hujusce argumentationis nodus solvitur. Primum enim etsi Christiani ecclesias haberent, eo tamen sensu illas templa esse inficiabantur, quo ab ethnicis pro sumptuosis et magnificentissimis, quibus deos suos, ut supra observatum est, plane conclusos et circumscriptos putabant, ædibus usurpari solebat. Deinde vero iidem Christiani acerbissimis sævientium imperatorum temporibus nulla certa et stata, ad suas synaxes peragendas, habebant loca; sed quovis in loco, in agris, in solitudinibus, in stabulis, navibus, carceribus, et quo poterant tempore cogebantur. Locupletissimus enimvero et omni exceptione major hujusce rei testis est Dionysius, qui in sua paschali epistola hunc scripsit in modum : « Multa quidem acerba, et ante hanc calamitatem nobis contigerunt. Primum enim nos urbe expulerunt. Cumque soli ab omnibus fugaremur atque opprimeremur, nihilominus tunc quoque festos egimus dies. Quivis denique locus, in quo varias ærumnas pertulimus, ager, inquam, solitudo, navis, stabulum, carcer, instar templi ad sacros conventus peragendos fuit[23]. » At certe si Christiani his locis ecclesiæ nomen indidere, ea certe jure merito noluerunt, nec ea qua diximus significatione, nec ullo plane modo templa appellari, imo vero nec pagani templa esse existimabant.

Neminem porro illud movere debet, quod quidam ex citatis auctoribus non solum templa, sed nec aras, nec altaria primos apud Christianos fuisse inficientur. Quo enim sensu eorum verba intelligenda sint, a nobis alibi explicatum est[24].

CAPUT VIII

De paganorum simulacris, statuis et imaginibus.

ARTICULUS I.

De simulacrorum, statuarum et imaginum apud paganos origine, et quod initio Scythæ acinacem, Arabes lapidem, Persæ fluvium, alii lignum, Romani hastam adorarent, ac de ligneo Junonis Cythæroniæ et Samiæ simulacro.

Clitarchus apud Laertium[25] testificatur magos, tametsi deorum cultui sacrificiisque ac precibus vacarent, signa tamen statuasque repudiasse. Apud Theodoretum[26] vero illa Xenophanes arguit, Zeno prohibet, et Plato obscurius, nec sine timiditate condemnat. Sed his nequidquam obstantibus, ubique fabricata sunt falsorum deorum simulacra, statuæ et imagines. Utrum autem illa paganorum templis sint priora aut posteriora, in quæstionem potest quis jure haud plane immerito vocare. Ea enimvero, quæ de templorum primordiis supra retulimus, antiquorum scriptorum testimonia, sic cum templis simulacra permiscent et conjungunt, ut utraque eorumdem auctorum judicio, in mundum eodem pene modo et tempore introducta videantur. Ab illorum autem opinione ipse etiam Clemens noster non longe forsitan abfuisse creditur, ubi hæc scriptis tradidit : « Merito ergo dæmonum cultus, cum aliunde cepisset principium, fons fuit stolidi vitii..... simulacra erigens, et templa ædificans[27]. » Postquam igitur impius dæmonum cultus adolevisset, tunc homines iisdem diis et dæmonibus, non solum ædificare templa, sed simulacra etiam erigere cœperunt.

Celeberrimi tamen scriptores magno sane numero et consensu docent templa in deorum honorem longe prius fuisse constructa, quam ullæ eorum statuæ, ullave simulacra facta unquam fuissent. Testatur siquidem Lucianus nulla primitus in tem-

[15] Act. VII, 47, 48. [16] Minut. in Octavio, p. 10, in 4. [17] lib. VI Adv. gent. init., p. 189 in 4. [18] Origen. lib. VIII Contr. Celsum, p. 521. [19] lib. II Apparat., dissert. 2, c. 7, § 15. [20] I Cor. XI, 18 et 22. [21] De idol., c. 7. [22] De virgin. vel., c. 13. [23] Euseb. lib. VII Histor., c. 22. [24] lib. I Apparat., dissert. 7, c. 8, § 1. [25] Laert. in procem., § 6. [26] Theodor. tom. IV, serm. 4, p. 519. [27] Admon. ad Græc., p. 28.

plis Ægyptiorum, quos mortalium omnium primos falsorum deorum cultum induxisse perhibet, fuisse simulacra : « Et ab Ægyptiis, inquit, Assyrii doctrinam de diis acceperunt, et sacra templaque erexerunt, in quibus simulacra posuerunt et statuas dedicarunt. Antiquitus autem etiam apud Ægyptios absque simulacris et statuis templa erant [28]. » In templis autem Romanorum per 170 annos nulla penitus posita fuisse deorum simulacra, his Plutarchus verbis memoriæ prodidit : « Numa vetuit Romanis hominis vel bestiæ formam tribuere Deo. Neque fuit ulla apud eos ante vel picta, vel ficta imago Dei; sed primos centum septuaginta annos templa exstruxerunt et cellas diis, simulacrum per id temporis nullum habuerunt, nefas putantes augustiora exprimere humilioribus, neque aspirari ad Deum aliter quam mente posse [29]. » Quod quidem non solum a Zonara suis in *Annalibus* confirmatum legimus [30], sed a nostro etiam Clemente [31], et posthæc ab Eusebio : « Numa autem rex Romanorum erat quidem Pythagoreus; ex his autem quæ a Moyse tradita sunt adjutus, prohibuit Romanis ne homini et animali similem Dei facerent imaginem. Cum itaque centum et septuaginta primis annis templa ædificarent, nullam imaginem, nec effictam, nec depictam fecere. Occulte enim eis indicarat Numa quod id, quod est optimum, non alia ratione quam sola mente ulli licet attingere [32]. « Quamobrem Varro apud Augustinum dicit « antiquos Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse [33]. »

Tertullianus tamen his temporibus nulla quoque Romanis quemadmodum simulacra, ita nec templa fuisse hunc videtur significare in modum : « Et si a Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulacris, aut templis res divina apud Romanos constabat, frugi religio, et pauperes ritus, et nulla Capitolia certantia cœlo, sed temeraria de cespite altaria, et vasa adhuc Samia, et nidor exilis, Deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia Græcorum et Tuscorum fingendis simulacris Urbem inundaverant [34]. » At ibi vir ille doctissimus templorum nomine nihil aliud haud dubie intellexit, nisi magnificentissima illa ædificia, infinitis sumptibus et impensis constructa, quibus, ut supra diximus, pagani et deos suos circumscribi, et Christianos penitus carere opinabantur. Hanc autem esse Tertulliani mentem et sensum, inde colligi potest quod ille de omnibus generatim nationibus ea alibi scripserit, **57** quæ de Ægyptiis tantum et Romanis alii scriptores a nobis citati tradiderunt : « Idolum, inquit ille, aliquandiu retro non erat, priusquam hujus monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum diem quibusdam in locis vetustatis vestigia permanent [35]. » Ad singula, quæso, eruditi auctoris verba paulisper attende. Primo dicit : « Priusquam artifices ebullissent; » ut se de statuis, seu idolis, humana aut alia forma effictis, sermonem facere significaret. Secundo addidit : « Sola templa, et vacuæ ædes erant, » et hoc loquendi modo templa omnia cum simulacris illis, tum aliis quibuslibet vacua fuisse haud obscure indicavit.

Nec alia sane videtur fuisse Clementis nostri mens et sententia. Etenim ubi de primis deorum templis disputat, hæc continuo subjungit : « Posterioribus quidem certe temporibus finxerunt deos, quos adorarent [36]. »

Neque dixeris illuc, uti ex subjecto Cupidinis exemplo colligitur, de priori simulacrorum genere loqui. Prius enim quam illorum sic humana effigie formandorum ac pingendarum etiam imaginum ars fuisset inventa, non pauci homines, teste ipsomet Clemente nostro, symbolis quibusdam, quæ in nullo templo collocata erant, deos suos adorabant et venerabantur : « Ac Scythæ quidem, ait ille, antiquitus adorabant acinacem, Arabes autem lapidem, Persæ vero fluvium; et ex aliis hominibus qui erant adhuc antiquiores, lignea erigebant insignia, et columnas ponebant ex lapidibus; quæ etiam appellabantur ξόανα, eo quod eraderentur et expolirentur ex materia. In Icaro certe imago Dianæ lignum erat non elaboratum, et Cithæroniæ Junonis Thespiæ truncus excisus, et Samiæ Junonis, ut ait Æthlius, prius quidem erat tabula..... Romæ autem antiquitus statuam Martis fuisse hastam, ait Varro; cum nondum pervenissent artifices ad hoc speciosum quidem, sed improbum artificium [37]. » Rursum autem postea : « Solo ense apposito tanquam Marti sacrificare, est autem hoc Scytharum, sicut dicit Eudoxus in secundo *De ambitu*. Ex Scythis autem Sauromatæ, ut Icesius ait in opere *De mysteriis*, adorant acinacem [38]. » Clementi non solum subscribit Arnobius, sed illius etiam sensum, ac prope verba sic reddidit : « Ridetis temporibus priscis Persas fluvium coluisse, memorialia ut indicant scripta, informem Arabes lapidem, acinacem Scythiæ nationes, ramum pro Cinxia Thespios, lignum Icarios pro Diana indolatum, Pessimuntios silicem pro deum matre, pro Marte Romanos hastam, ut Varronis indicant *Musæ;* atque ut Æthlius memorat, ante usum disciplinamque fictorum pluteum Samios pro Junone [39]. »

Si quis autem ista singulatim expendere voluerit, is primo Ammianum Marcellinum de gladio Martis disserentem audiat : « Alani pene omnes sunt pulchri... nec templum apud eos visitur, aut delubrum, nec tugurium quidem culmo tectum cerni potest, sed gladius barbarico ritu humi figitur nudus, eumque et Martem regionum, quas circumcursant, præsulem verecundius colunt [40]. » Alanos vero Scythiæ solitudines incoluisse paulo superius dixerat. Vides itaque quomodo hæ nationes, antequam ullum apud eas templum ædificaretur, Martem sub ensis et gladii symbolo coluerint.

Nec minus clare Jornandes eumdem gladium Scytharum regibus sacrum semper fuisse asseverat. Ubi enim qua ratione gladius ille a pastore quodam inventus, et ad Attilam delatus fuerit, ex Prisco sophista, Theodosii junioris æquali et historiæ Byzantinæ scriptore explicat, hæc totidem verbis scripto tradidit : « Addebat ei tamen confidentiam gladius Martis inventus, sacer apud Scytharum reges semper habitus, quem Priscus historicus tali refert occasione detectum [41], » etc.

Postquam autem delubra a Scythis constructa sunt, ii majora et solemniora acinaci, quam cæteris diis, teste Herodoto, sacrificia faciebant : « Sub sarmentorum congerie ferreus acinacis, qui singulis vetustus est, statuitur; idque est Martis simulacrum, cui annuas hostias offerunt cum aliorum pecorum, tum equorum, et plus huic acinaci, quam cæteris diis [42]. » Plura si velis, adi, si vacat, Pomponium Melam libro secundo, capite primo, Solinum capite vicesimo et alios.

De lapide, quem Clemens deinde Arabas adorasse memorat, hæc Suidas paulo explicatius prodidit : « Deus Mars apud ipsos (Arabas) colitur. Simulacrum autem eius lapis niger quadratus, nullam fi-

[28] Lucian. De dea Syria init., p. 1057. [29] Plutarch. in Vita Numæ, p. 65. [30] Zonar. lib. VII Annal., § 5, p. 322. [31] Clem. lib. I Strom., p. 304. [32] Euseb. lib. VIII Præpar. evang., c. 6, p. 410. [33] S. August. lib. V De civit., c. 31, p. 111. [34] Tertul. Apolog., c. 25. [35] Tertul. De idololat., c. 3. [36] Admon. ad Græc., p. 28. [37] ibid. p. 29. [38] ibid. p. 42. [39] Arnob. lib. VI Adv. gent. post init. p. 196. [40] Amm. Marcell. lib. III, p. 620. [41] in Hist. Goth. [42] Herodot. lib. IV Melpom., c. 62, p. 244.

guram incisam habens, altitudine pedum 4, latitudine 2. Innititur autem aurea basi : » Τὸ δὲ ἄγαλμα λίθος ἐστὶ μέλας, τετράγωνος, ἀτύπωτος, ὕψος ποδῶν δ', εὖρος δύο· ἀνάκειται δὲ ἐπὶ βάσεως χρυσηλάτου [43]. Suidæ porro Maximus Tyrius [44], aliique suffragantur.

Ex eodem Herodoto illud egregie stabilitur, quod subjungit Clemens, Persas fluviis divinos tribuisse honores. « In flumen, inquit ille, nec immeiunt, nec inspuunt, nec manus abluunt, nec denique simile quidpiam faciunt : sed flumina inter omnia religiosissime colunt. » Ἀλλὰ σέβονται ποταμοὺς τῶν πάντων μάλιστα [45].

Sed agedum, et cætera, si lubet, persequamur. Audi, quæso, quod Tertullianus de ligno, quod a Clemente nostro Dianæ symbolum dicitur, scriptum reliquerit : « Quanto distinguitur a crucis stipite, Pallas Attica, et Ceres Pharia, quæ sive effigie rudi palo et informi ligno prostat [46]? »

Duplex deinde ligneum Junonis Cythæroniæ et Samiæ simulacrum Clemens memorat [47]. At prius quidem illud esse putant, quod Dædalum appellatum est, et cujus fabula a Pausania [48] et apud Eusebium [49] a Plutarcho integra describitur.

Posterius Junonis Samiæ ligneum fuisse simulacrum Æthlii auctoritate probat Clemens noster; sed quo in libro illud dixerit nobis non indicat. At si de libro cui *De limitibus Samiorum* titulus est, quique eidem Æthlio ascribitur, Clemens loquatur, certe Athenæus in dubium vocat [50], num ab illo vere profectus sit. Quapropter Plutarchus apud Eusebium illud certiori, uti videtur, Callimachi testimonio, conficere videtur : « Quin et Samii quoque ligneam Junonis effigiem habuere, ut scribit Callimachus [51]. » Magnam procul dubio huic Clementis nostri loco lucem afferret illud Plutarchi segmentum, si ea quæ sequuntur, aut injuria temporis, aut librariorum incuria et desidia penitus deleta non fuissent. Ex eo tamen haud inepte illa stabiliri possunt, quæ ex Clemente nostro de symbolicis lignis, quemadmodum ex Pausania ea quæ de lapidibus ab ipso generatim traduntur [52].

Præterea hastam apud Romanos fuisse antiquitus Martis simulacrum narrat Clemens, testemque ille, sicut et Arnobius, citat Varronem. Quod quidem his Justini historici verbis firmari potest : « Per ea adhuc tempora, » scilicet regis Numæ, « reges hastas pro **58** diademate habebant, quas Græci sceptra dixere. Nam et ab origine rerum pro diis immortalibus veteres hastas coluere; ob cujus rei memoriam adhuc deorum simulacris hastæ adduntur [53]. »

Quod autem ad columnas attinet, id ipsemet Clemens alibi fusius explicat [54] : « Priusquam accurate perfecteque tenerentur imaginum habitus, veteres columnas erigentes, eas colebant tanquam statuas; atque idcirco sic scribit qui fecit *Phoronidem :*

Callithoe clavem reginæ gestat Olympi,
A qua Junonis serto, pulchraque corolla
Argivæ quondam primum exornata columna est.

Quinetiam, qui fecit *Europiam* significat eam, quæ in Delphis est, Apollinis imaginem esse columnam, per hæc :

Ut decimamque duos primos, fructusque dicemus
Sedibus ex sacrosanctis, celsæque columna. »

Denique Pausanias : « Prope, inquit, absunt pilæ septem, priscorum opinor ritu erectæ, quas erran-

A tium septem stellarum signa esse aiunt [55]. » De hoc autem aliisque symbolicis ejusmodi deorum simulacris, adisis Vincentium Chartarium ab Antonio Verderio Latine editum, et Ger. Joan. Vossium, lib. IX *De idololat. orig. et progr.*, cap. 5.

Ex dictis liquet quæ fides habenda Cedreno qui de simulacrorum origine ex Eusebio Pamphili, uti ille ait, hæc litteris mandavit : « Ex stirpe Japeti Seruchus quidam exstitit orator Græci moris, et simulacrorum cultum instituit, ut Eusebius Pamphili scriptum reliquit. Is enim Seruchus, ac qui cum ipso erant, majores suos qui bellatores vel imperatores facinus aliquod forte ac memorabile fecissent, statuis honoraverunt, divinisque honoribus et sacrificiis coluerunt. Ac posteri cum ignorarent primum hoc fuisse consilium, ut eorum, qui generis sui auctores ac bonorum inventores fuissent, memoriam duntaxat colerent, istos tanquam cœlestes deos honoribus et sacris sunt venerati [56]. » Planum siquidem fecimus antequam simulacra B hominibus seu diis fuissent posita, falsum deorum cultum fuisse introductum et divinos quibusdam symbolis delatos honores.

ARTICULUS II.

De simulacris ad hominum similitudinem effictis, Jovis Olympici, et Patarei, Apollinis itidem Patarei, Apollinis obsonatoris et hiantis, ac Junonis Tirynthiæ; de Palladio ex Pelopis ossibus facto, et apud Demophoontem deposito; de statua Herculis Tirynthii, Dianæ Munichiæ, Dionysi Morichi a Simone facta, Serapidis magni dæmonis, et Veneris Tanaidis.

Ad ea deinde tempora Clemens transit, quibus homines artem simulacrorum, ad ipsorummet hominum similitudinem effingendorum, « Multis, » ut ipse ait, « postea annorum curriculis didicerunt [57]. » Variis autem exemplis, ex quibus nonnulla Herveto incognita jam attigimus, ille demonstrat C paganorum errores, torrentis instar, omnes mundi partes penitus inundasse.

Inductionem porro suam ab Jove Olympico, de quo superius a nobis disputatum est, ille incboat [58]. Quapropter quædam tantum, quæ de eodem Olympico Jove retulit, hic observabimus. Ait enim primo simulacrum illud ex « belluæ Indicæ factum » ossibus [59]. Eo autem nomine elephantem procul dubio intelligit, ex cujus dente, nimirum ebore, Phidias hanc, teste Plinio [60], fecit Jovis Olympici statuam.

Quoniam autem is Phidias Atheniensis erat, hinc Clemens secundo dicit illud Jovis simulacrum esse « surdum opus manuum Atticarum. » Addit autem esse imaginis imaginem : « Olympicus vester imago imaginis, longe a veritate discrepans, est surdum opus manuum Atticarum [61], » εἰκόνος εἰκὼν, inquit, quia erat imago hominis, qui et ipse Verbi divini imago erat. Denique illud vocat « sur- D dum opus; » quippe quod minime vivum et animatum esset. Hæc autem tot sunt rationum momenta, quibus Olympicum illud Jovis simulacrum, quod omnium facile præstantissimum habebatur, nec illepide, nec sine sale Attico irridet atque exagitat.

De eadem procul dubio Jovis Olympici statua prius Clemens dixerat : « Dionysius tyrannus junior, cum auream vestem Jovi abstulisset in Sicilia, ἐν Σικελίᾳ, jussit eum indui lana, facete dicens eam aurea esse meliorem, ut quæ esset et æstate levior et

[43] Suidas in verbo θεὸς Ἄρης. [44] Maxim. serm. 38. [45] Herodot. lib. I, § 138, p. 59. [46] Tertul. Apolog., c. 16. [47] pag. 30. [48] Pausan. lib. IX Bœot., p. 284. [49] Euseb. lib. III Præpar. evang., c. 2. [50] Athen. lib. XIV Deipnosoph., p. 650. [51] Euseb. lib. III Præpar. evang., c. 8. [52] Pausan. lib. VII, p. 228, 229. [53] Justin. lib. XLIII post init. [54] lib. I Strom., p. 348. [55] Pausan. lib. III, p. 90. [56] Cedren. Hist. comp., p. 43. [57] Admon. ad Græc., p. 43. [58] ibid. p. 30. [59] ibid. [60] Plin. lib. XXXIV Hist. natur., c. 8, p. 108 et 110. [61] Admon. ad Græc., p. 62.

hieme calidior [62]. » At Cicero id non in Sicilia, sed A in Peloponneso factum fuisse affirmat [63]. Sed non minima inter Victorium [64] et Lescaloperium ea de re est contentio. Nam hic a Ciceronis sui, ille a Clementis nostri stat partibus, et uterque variis conjecturis, ac ea potissimum, quæ ex fano Jovis Olympici, tam in Peloponneso quam in Sicilia condito petitur, suam conantur propugnare opinionem. Utriusque rationes in eorum libris, unicuique facile obviis, legas velim et ponderes. Sed vide, quæso, an conjectura inde deducta quod Dionysius Siciliæ regnum et tyrannidem occupaverit, aliis præponderare non videatur.

Neque silentio id omnino prætermittendum est, quod Clemens postea narrat [65], Phidiam in hujus statuæ digito scripsisse: Παντάρκης καλός, hoc est, Pantarces pulcher: cujus hanc reddit causam: « Non erat enim ei pulcher Jupiter, sed is qui ab eo amabatur [66], » scilicet Pantarces, qui, teste Pausania, Phidiæ in amoribus fuit. Sensus itaque B Clementis esse videtur Phidiam, hac plane ambigua inscriptione, non ad Jovem, uti omnes putabant, sed ad suum allusisse amasium Pantarcem. Observa tamen hanc eamdem inscriptionem a Gregorio Nazianzeno Minervæ simulacro his duobus versibus attribui:

Καὶ Φειδίας τὰ παιδικὰ ἐν τῷ δακτύλῳ
Τῆς Παρθένου γραφέντα πατ' ἀρκεῖ καλῶς [67].

Qui a Latino interprete sic redduntur:

Sic pusionis Phidias in annulo
Scripsit Minervæ subdolus nomen sui.

Nonnihil itaque hic locus habere potest dubitationis; eburneam siquidem Minervæ, quemadmodum Jovis statuam a Phidia factam, Plinius his memorat verbis: « Phidias præter Jovem Olympicum, quem nemo æmulatur, fecit et ex ebore æque Minervam, quæ est in Parthenone astans [68]. » Nobis C autem vero videtur similius in Jovis, utpote hominis, potius quam Minervæ feminæ simulacro, Phidiam pueri amasii sui expressisse imaginem. Huc accedit, quod ipsa quoque Græca inscriptio magis Jovi quam Minervæ convenire videtur.

Duplex aliud scribit Clemens ab eodem Phidia factum fuisse « in Pataris Lyciæ [69], » tam ejusdem Jovis quam **59** Apollinis cum dicatis leonibus simulacrum. Sed de his Hervetus nihil a se ullibi repertum ingenue declarat. Verum Natalis Comes aliquid de Apolline Patareo invenit, quod deinceps ab ipso litteris consignatum est [70]. Giraldus vero hunc Apollinem ab aliquibus Lycium vocari scite quidem observat [71]. Illud enim hoc Clementis nostri loco, ubi simulacrum ejus Pataræ in Lycia positum dicitur, potest liquido confirmari. Denique Pausanias, non solum Apollinis, sed etiam Jovis Lycii ac templorum utrique dicatorum non semel meminit [72]. De Patareis autem illorum statuis, a Phidia D nominatim fabrefactis, si nihil apud alios scriptores tibi occurrat, ne, quæso, mireris. Tot namque ab eodem Phidia factæ sunt deorum statuæ, ut iidem ipsimet auctores, quibusdam commemoratis, plures alias silentio prætermiserint. Hinc illa Prudentii carmina:

Miror quod ipsum non sacratis Mentorem,
Nec templum, et aras, ipse Phidias habet,
Fabri deorum, vel parentes numinum.
Qui si caminis institissent segnius,
Non esset ullus Jupiter conflatilis [73].

De duabus aliis Apollinis statuis itidem Clemens loquitur: Πολέμων δὲ κεχηνότος Ἀπόλλωνος οἶδεν ἄγαλμα, καὶ ὀψοφάγου πάλιν Ἀπόλλωνος ἄλλο ἐν Ἤλιδι τιμώμενον. « Polemon autem hiantis Apollinis unum, et obsonatoris rursus Apollinis alterum novit simulacrum, quod colitur in Elide [74]. » Docet Giraldus a Polemone in epistola ad Atticum Apollinis obsonatoris fieri mentionem, eumque hoc nomine helluonem et obsoniorum devoratorem notari [75]. Eamdem fortasse ob rationem statuam, ore hiante, ipsi in Elide posita est. Observat tamen Suidas Athenis impositum olim nomen κεχηναίων, *hiantium*, propterea quod « Athenienses nugarentur, et sublimia cogitarent [76]. » Itaque suspicari quis posset hoc Apollinis simulacrum inde « hiantis » accepisse cognomen. Attamen quia Clemens illud obsonatoris statuæ adjungit, ad priorem interpretationem eum allusisse probabilius videtur.

Postbæc Clemens de Junonis Tirynthiæ simulacro hæc habet: « Demetrius autem in secundo *Argolicorum* statuæ Junonis Tirynthiæ et materiam pirum et artificem fuisse scribit Argum [77]. » Hervetus autem fatetur se de hac Junone Tirynthia nihil prorsus legisse, atque ab inferis excitandum esse Demetrium, si Clementi fidem habere nolimus. At si Hervetus non omnino eadem invenit atque a Clemente dictata, his tamen plane similia, a Plutarcho litteris commendata, apud Eusebium legere poterat: « Pyrus vero princeps Junonis Argolicæ templum posuisse fertur, et Callythiam filiam ejus sacerdotem fuisse, atque ex Tirynthiis arboribus sectam pirum silvestrem in elegantem ac politam Junonis imaginem configurasse [78]. » Quid enim Clementis orationi magis consonum ac conveniens? Ex inferis igitur non excitandus est Demetrius, at alios similis saltem narrationis vades et testes proferamus. Rursum a Clemente nostro, et postmodum ab Hieronymo citatur idem Demetrius [79]: et ab utroque libros antiquitatum Judaicæ gentis, quemadmodum Josephus, scripsisse dicitur.

Tum præterea Clemens quædam de Palladio, seu celeberrimo Pallantis simulacro narrat, quæ non minimam Herveto creaverunt difficultatem: « Multi, » inquit Clemens, « fortasse admirabuntur, si didicerint Palladium, quod appellatur Diopetes, ut quod cœlitus sit delapsum, quod Diomedes quidem et Ulysses feruntur Troja abstulisse, deposuisse autem apud Demophoontem, Pelopis ex ossibus factum esse..... Atqui Dionysium hujus rei auctorem in quinta *Cycli* parte afferre possum [80]. » At Hervetus Palladium, ex Pelopis ossibus constructum, se unquam alibi legisse ulla sine hæsitatione inficiatur.

Quid ergo sibi volunt ista Arnobii verba? « Quis ex reliquiis Pelopis compactum esse Palladium prodidit? Non vos [81]. » Recte quidem, arguet aliquis; sed id Arnobius ex Clemente hausit, nec plane diversus ab eo testis dici potest. Verum qua, obsecro, ratione id ille probabit? Certe Arnobius nulla penitus ullius scriptoris prolata auctoritate, illud paganis tanquam certissimum et ab ipsis concessum refert et objicit.

Esto tamen, et rem ita se habere concedamus. At alium porro testem confestim citabimus Julium

[62] Adm. ad Græc., p. 34. [63] Cicer. lib. III De nat. deor. et Lescalop. in eumd. loc., p. 684. [64] Victor. lib. XXI Variar. lect., c. 10. [65] p. 35. [66] Pausan. lib. IV, p. 157, et lib. VI, p. 187. [67] Greg. Naz. tom. II, carm. 18, de virt., p. 217. [68] Plin. lib. XXXIV Hist. natur., c. 8, p. 110. [69] p. 30. [70] Natal. Com., lib. IV Mythol., c. 10, p. 561. [71] Girald. synt. VII Hist. deor. [72] Pausan. lib. I, p. 17; lib. II, p. 53; lib. IX, p. 26; lib. X, p. 269, etc. [73] libro Περὶ στεφάνων, hymn. 10. [74] p. 24. [75] Girald. synt. VII Hist. deor., p. 217. [76] Suidas ad voc. κεχηναίων. [77] pag. 30. [78] Euseb. lib. III Præpar. evang., c. 8, p. 99. [79] Clem. lib. I Strom., p. 337; Hier. De script. eccles., c. 48. [80] pag. 30. [81] Arnob. lib. IV Adv. gent. p. 143, in-4.

Firmicum, qui de eodem Palladio hæc memoriæ prodidit: « Palladii etiam quid sit nomen audite. Simulacrum est ex Pelopis ossibus factum; hoc avarus Scytha fecisse perhibetur. Jam quale sit, considerate; quod Scytha barbarus consecravit. Estne aliquid apud Scythas humana ratione compositum, et illa effera gens hominum, et crudeli atque inhumana semper atrocitate grassata, in constituendis religionibus rectum aliquid potuit invenire? Simulacrum hoc Trojanis avarus vendidit, stultis hominibus vana promittens. Vendebatur Deus, ut prodesset emptori; et emptor simpliciter adorabat quidquid paulo ante viderat subhastatum. Substantia autem simulacri ipsius ex ossibus Pelopis est? Si humana vis miseros homines ossa venerari, purioris saltem et castioris hominis reliquias collige. Accedat idolo quod facis, ex hominis virtutibus meritum. Pelops in deliciis amatoris fuit, et diu prostituti pudoris damna sustinuit. Sed nec adulto ei scelus defuit. Is enim, cujus familiam petebat, cum fraude proditoris occidit. Proditorem etiam ipsum perjuriis aggressus est, et ne promissa redderet præmia, hunc eumdem per abrupta præcipitia jactavit. En cujus electa sunt ossa, ut deus fieret, qui urbes et regna servaret [82]. » Totum hunc, etsi paulo longiorem, Firmici locum exscripsimus, ut liquido intelligas ea ex Clemente nostro non fuisse desumpta, atque Hervetum potuisse alibi quam in ejusdem Clementis operibus legere constructum ex Pelopis ossibus Palladium.

Cum Pausania autem id Hervetus pugnare putat, quod Diomedes et Ulysses a Clemente Palladium apud Demophoontem deposuisse dicuntur. Sed Pausaniæ verba, ad quæ Hervetus non mittit, prius audienda sunt; ut in quo hæc dissensio, quæ ab illo minime explicatur, sita sit, omnes intelligant. Sic autem ille [83]: « In eo foro, quod Palladium appellant, cædis causæ agitantur; atque in eo quidem primum Demophoontem causam dixisse nemo ambigit. Cujus vero is criminis reus fuerit, non satis inter omnes convenit. Diomedem quidem tradunt, Ilio capto, cum in patriam reveheretur, per noctem, viæ errore ad Phalerum appulisse. Ubi cum Argivi, qui cum eo erant, in agrum tanquam hostilem populabundi excurrerent, ut qui aliam, quam Atticam terram inter tenebras crederent, Demophoontem aiunt, et ipsum nescientem Argivorum eam classem esse, ad propulsandas populationes accurrisse. Cumque aliquot interfectis, Palladio erepto, domum abiret, ab ejus equo Atheniensem hominem, 60 cum parum is prospiceret subversum, elisumque interiisse. Demophoontem itaque alii ab ejus, qui interfectus fuerat, propinquis, alii vero ab Argivorum republica reum factum memorant. » In hoc itaque Clemens a Pausania dissentit, quod hic Palladium a Demophoonte vi ereptum, Clemens vero apud Demophoontem fuisse depositum dixerit. At quod deponitur, non vi eripitur. Sed quid inde? Nunquid falsi idcirco arguendus est Clemens? Minime quidem. Testis enimvero ab illo citatur Dionysius, quem alibi patria Argivum, atque hanc Palladii a Troja sublati historiam, seu potius fabulam ex professo narrasse perhibet [84]. Quis autem negaverit non minorem huic fidem habendam esse, quam Pausaniæ, qui illud obiter tantum attigit?

Quid vero, quod Polyœnus Dionysio Clementique nostro his verbis patrocinatus est: « Demophoon cum Palladium accepisset, depositum a Diomede custodiebat. » Scimus quidem quosdam alios in Pausaniæ opinionem abivisse. Sed Clemens sane plures quoque habuit astipulatores, sententiæque

A suæ defensores et patronos. Legesis Meursium lib. III *De regib. Athen.*, cap. 6.

Effigiem vero « Herculis, quæ est Tirynthe, et Dianæ Munichiæ in Sicyone [85], » a duobus statuariis Scylle et Dipœno factam Clemens testificatur. Verum Hervetus id nusquam alibi occurrere non hæsitanter significat. Mirum sane quomodo Plinii libros non pervolutarit, aut in memoriam illius non redierint hæc doctissimi scriptoris verba: « Marmore sculpendo primi omnium inclaruerunt Dipœnus et Scyllis, geniti in Creta insula, etiamnum Medis imperantibus, priusquam Cyrus in Persis regnare inciperet, hoc est Olympiade circiter L. Ii Sicyonem se contulere... Protinus Sicyonem fames invasit ac sterilitas, mœrorque dirus. Remedium petentibus Apollo Pythius affuturum respondit, si Dipœnus et Scyllis deorum simulacra perfecissent, quod magnis mercedibus obsequiisque impetratum est. Fuere autem simulacra B ea Apollinis, Dianæ, Herculis, Minervæ, quod e cœlo postea tactum est [86]. » Quid ad Clementini textus explicationem confirmationemque liquidius et enucleatius? Quapropter in nostris codicibus, Græca manu exaratis, corrigenda vox ἐχύλης, ac non solum cum Plinio, sed etiam Pausania Σχύλης, « Scyles, » legendum. De Dianæ porro Munichiæ festo die et templo videsis Fasoldum *De festis Græc.*, decad. 2, fest. 3; Meursium lib. V *Græciæ feriatæ*, atque Piræi I, c. 7 et 9.

In ultima vero Clementinorum librorum editione paulo ante legitur statuam « Dionysi Morychi [87] » esse opus Simonis, Σίμωνος, cognomine Eupalami. Sed in manuscriptis nostris constanter scriptum est Σίκωνος. Quæ autem vera sit et genuina Clemens lectio, dictu non ita facile. Qui enim priorem lectionem textui inseruere, hi eam inde probare conantur, quod Pausanias litteris consignaverit: « Olympica Phormis dona sunt equi duo, au-C rigæ totidem..... Alterum fecit Dionysius Argivus, Ægineta Simon alterum [88]. » Quid tamen prohibet quominus præter hunc Simonem alius fuerit Sicon statuarius cognomine Eupalamus, cujus, ut ait Clemens, mentionem fecerit Polemon?

Præter Pausaniam Plinius Simonis statuarii, quem et ab Xenophonte memoratum Harduinus observat, non semel meminit [89]. At cum Simonem simpliciter eum appellet, utrum is Æginela vel Eupalamus fuerit, quis certo definire audeat?

Minorem profecto difficultatem ea habent, quæ Clemens de Serapidis seu, ut alii scribunt, Sarapidis effigie fusius disputat [90]. De illa quippe frequentissima varios apud scriptores mentio facta est. Sine animadversione tamen ratio prætermitti non debet, ob quam Clemens ibidem dixerit « Ægyptium Serapim. » Magna enim inter duos hujusce ætatis celeberrimos scriptores, Scaligerum et Vossium, contentione disceptatur, utrum eo nomine D Serapis dicatur patrius vel inquilinus Ægyptiorum deus [91]. Taciti siquidem auctoritate fultus Scaliger [92], hoc nomen origine sua, non Ægyptium, sed Sinopense fuisse contendit. Contra vero Vossius, qui sententiam suam his Clementis nostri subsequentibus verbis confirmare nititur: « Alii enim scribunt eum fuisse munus missum a Sinopensibus ad Ptolemæum Philadephum, qui eos fame laborantes, misso ex Ægypto frumento, obligavit; esse autem effigiem Plutonis, qui acceptam statuam posuit in promontorio, quod nunc appellant Racotim, ubi et Serapidis coli solet templum [93]. » Atqui si Serapidi, inquit Vossius, prius esset dicatum Alexandriæ sacellum, quam ejus effigies Sinope Alexandriam asportaretur, Alexandrini utique suum

[82] Jul. Firm. De errore prof. relig., p. 19, in-4. [83] Pausan. lib. I Attic., p. 27. [84] lib. I Strom., p. 321. [85] pag. 31. [86] Plin. lib. XXXVI, c. 4, p. 270. [87] pag. 31. [88] lib. I Æliac., p. 176. [89] Plin. lib. XXXIV Hist. natur., c. 8, p. 123 et 130. [90] p. 31. [91] Scalig. Anim. in Euseb., ad. an. 1730; Voss. lib. I De orig. et progr. idololat., c. 29. [92] Tacit. lib. IV Hist. [93] pag. 31.

Serapidem Sinopensibus acceptum referre non debent. Majus quidem esset hujusce argumenti robur et pondus, si Clemens hanc opinionem non aliquorum, sed omnium fuisse tradidisset. Quid autem de hac quæstione, quæ nec magni profecto est momenti, nec ad Clementem nostrum multum pertinet, statuendum sit, aliorum judicio permittimus.

Cur porro Clemens Serapim magnum dæmonem, μεγαλοδαίμονα, appellaverit, si scire aveas, id ex Porphyrio docebit te Eusebius, qui Serapim, non secus atque Hecatem improborum dæmonum principem esse, his explicat verbis : « Improbos dæmones, » inquit Porphyrius, « Serapi subditos esse haud temere suspicamur; quippe hanc ad opinionem non ejus tantum symbolis et insignibus adducti, sed etiam quod quæcunque vim eos conciliandi habent vel averruncandi, ad Plutonem omnia referuntur. Atqui idem prorsus, qui Pluto, Deus iste est, eoque maxime dæmonibus imperat, certaque symbola tribuit, quibus averti depellique possint [94]. »

A quo tandem quibusve in locis statua Veneris Tanaidis primum posita sit, sic alibi ex Beroso Clemens ostendit : « Artaxerxes Darii filius, et Ochi nepos, cum primus Veneris Tanaidis statuam erexisset, Babylone, et Susis, et Ecbatanis, et Persis, et Bactris, et Damasco, et Sardibus, eam ostendit esse colendam [95]. » At Hervetus negat quidquam prorsus de hac statua ullibi unquam a se repertum. Minus forsitan perdidisset et operæ et temporis, si quid ipsi de corrupto « Tanaidis » nomine suboluisset. Suspicione enimvero haud plane incerta movemur ibi « Anaitidis » pro Tanaidis legendum. Emendationem hanc nobis suggerit Strabo, ubi de Persarum moribus disputat : « Colunt, inquit, lunam Venerem, ignem..... Hæc in Anaitidis, et Omani delubris fiunt [96]. » Prius autem libro undecimo *Geographiæ :* « Persarum præfecti..... in campo petram quamdam aggere complentes, ita ut rotundi collis figuram referret, muro cinxerunt; ibique deæ Anaitidis, et eodem altari gaudentium deorum Amani et Anandrati Persicorum geniorum templum posuerunt [97]. » Medis quoque, et Armeniis, et Zelitis, hanc eamdem deam præcipuo in honore fuisse alibi testificatur. De illa etiam apud Plinium hæc legimus : « Aurea statua prima 61 omnium; nulla inanitate, et antequam ex ære aliqua illo modo fieret, quam vocant holosphyraton in templo Anaitidis posita dicitur (quo sit situ terrarum nomen hoc significavimus), nomine gentibus illis sacratissimo [98]. »

Verum, inquies, urbs quædam Tanais nomine, iisdem auctoribus Strabone, Plinio, atque etiam Ptolemæo, a Græcis Bosphorum incolentibus ad flumen et paludem Mœotidem fuit condita. Quid ergo, argues, prohibet quominus ibi erecta sit aliqua Veneris effigies, cui ab ea urbe nomen Tanais fuerit impositum ? Nullam quidem nec nos hac in re repugnantiam videmus. Sed tibi probandum incumbit ibi revera positum fuisse Veneris simulacrum, quemadmodum Anaitidis statutum probavimus. Huc denique et illud in primis accedit, quod Agathias scholasticus ex eodem, atque Clemens, Beroso, ac insuper ex Athenocle et Symmacho ostendit Venerem a Persis fuisse Anaitidis nomine nuncupatam [99]. Quo sane testimonio nostra de adulterato apud Clementem « Tanais » verbo conjectura haud quidem parum firmatur et corroboratur [1].

ARTICULUS III.

De aliis statuis, quas pagani coluerunt, aut contumelia affecerunt, Furiarum, malæ Fortunæ, Jovis, et Veneris Cnidiæ.

Ubi et a quibus effictæ sint trium Furiarum figuræ, hunc Clemens refert in modum : « Severarum, quæ Athenis vocantur, dearum duas quidem fecit Scopas ex lapide, qui vocatur λυχνεύς, Calo autem eam quam narrant habere mediam, Polemonem in quarto eorum, quæ scripsit ad Timæum, ostendere aiunt [2]. » Hervetus ibi monet Pausaniam et Plinium fecisse quidem Scopæ Calonisque mentionem : « Sed quod Furiarum, inquit, imagines fecerint, neuter dicit. » Quid ergo his verbis sibi vult Hervetus? Nunquid hæc Clementis de Furiarum simulacris narratio ipsi ideo suspecta est, quia de illis Pausanias Pliniusque tacuerunt? At frustra sane et perperam. Plinius enim quamvis plures, quas Scopas fecerat, statuas commemoret, quasdam tamen alias sibi incompertas esse his declarat verbis : « Nunc vero præter supradicta quæque nescimus, Mars est etiam [3], » etc. Pausanias vero plurimas ejusdem opificis statuas tacito earum nomine et generatim tantum indicat, quas « Scopas, inquit, Parius cum in multis veteris Græciæ locis, tum vero in Ionia et Caria fecit [4]. » Quid igitur mirum si Clemens, Polemonis auctoritate fretus, has Furiarum statuas a Scopa effictas asseveret, quas vel Plinius ait sibi esse incognitas, vel Pausanias generatim tantum appellavit? Denique quia tot hominum et deorum statuas Scopas non secus ac Parrhasius imagines effinxerat, idcirco de illis hæc cecinit Horatius :

Quas aut Parrhasius protulit aut Scopas,
Hic saxo, liquidis ille coloribus,
Solers nunc hominem ponere, nunc deum [5].

Porro autem quod Clemens noster dixit : τῶν Σεμνῶν Ἀθήνησιν καλουμένων, « Severarum, » seu venerabilium, « quæ Athenis vocantur dearum, » illud auctoritate confirmari potest Pausaniæ, qui testatum fecit eas ab Atheniensibus Σεμνάς, ab Hesiodo Ἐριννῦς, a Sicyoniis Εὐμενίδας cognominatas fuisse [6]. Addit vero juxta Areopagum iis ædificatum templum, in quo procul dubio collocatæ fuerunt illæ statuæ, quarum Clemens noster mentionem facit.

Romanos autem ille haud illepide irridet, qui Fortunæ statuam in sterquilinio consecraverunt : « Romani autem, inquit, res maximas et præclare gestas Fortunæ attribuunt, et eam esse deam existimant, in sterquilinio eam dedicarunt, dignum deæ templum secessum tribuentes [7]. » Quem in locum scribit Hervetus se, cum omnia diligenter scrutatus esset, nihil de ea sordidissima dedicatione invenisse. Sed oleum et operam melius fortasse impendisset, si magis attento prius perpendisset animo de cujus Fortunæ simulacro Clemens disputat. Nulli enim dubium, uti putamus, esse potest, quin de Fortuna quæ ex bona facta fuerat mala ille loquatur, de ea scilicet de qua dixit Tullius : « Aram malæ Fortunæ Esquiliis consecratam videmus [8]. » At nemo nescit nullam esse ignominiam, nullum convicium, nullam contumeliam, qua Romani aliique pagani homines malam Fortunam non affecerint. Quis ergo miretur, si iidem Romani eam aliquando in sterquilinio dedicarint?

Quanto autem despicatui cætera etiam alia simulacra ipsismet paganis quandoque fuerint, nonnul-

[94] Euseb. lib. IV Præpar. evang., c. 23, p. 174. [95] pag. 43. [96] Strab. lib. XV Geogr., p. 732 et 733. [97] lib. XI, p. 512, 532; XII, p. 559. [98] Plin. lib. XXXIII Hist. nat., c. 4, § 24, p. 46. [99] Agath. lib. II De Justin. imper., p. 62. [1] pag. 30. [2] pag. 30. [3] Plin. lib. XXXVI Hist. nat., c. 5, p. 278. [4] Pausan. lib. VIII Arcad., p. 275. [5] Horat. lib. IV Carm., od. 8. [6] Pausan. lib. I Attic., p. 27, et lib. II Corin., p. 54. [7] pag. 33. [8] lib. III De natur. deor., p. 249.

lis Clemens exemplis manifestum deinde facit. Ac primo quidem: « Dionysius, inquit, tyrannus junior, ὁ νεώτερος, cum auream vestem Jovi abstulisset in Sicilia, jussit eum indui lana [9]. » Nulli quidem incognitum est illud Dionysii factum. Sed Hervetus vocem ὁ νεώτερος mendosam esse suspicatur: quandoquidem alii scriptores id Dionysio patri attribuunt. Verumtamen Clementi nostro subscripsit Arnobius, apud quem pariter legimus: « Dionysius ille, sed junior, cum velamine aureo spoliaret Jovem [10], » etc. In utriusque autem textum male ab imperitis librariis intrusam fuisse hanc vocem vix credibile est. An autem hæc statua in Sicilia, ut ait Clemens, vel in Peloponneso, quemadmodum Cicero tradidit, posita fuerit, et quid de ea quidam recentiores dixerint, jam a nobis supra observatum est [11].

Subjunxit ibidem Clemens noster: « Antiochus Cyzicenus cum egeret pecuniis, Jovis auream statuam, quæ erat magnitudinis quindecim cubitorum, fundi jussit, et ex alia viliori materia statuam illi similem laminis inauratam rursus reponi [12]. » At Hervetus palam profitetur sibi plane incompertum esse hunc Antiochum Cyzicenum, et qui illius mentionem fecerit invenisse neminem.

Te quidem miramur, Hervete, qui obvia omnibus non legeris, aut legisse non memineris hæc Arnobii verba: « Antiochum Cyzicenum ferunt quindecim cubitorum Jovem ex delubro aureum sustulisse, et ex ære bratteolis substituisse fucatum [13]. » Admirationem vero nostram id maxime auget, quod hujus Antiochi sermonem qui habuerint neminem dicas a te hactenus repertum. Nunquid ergo Justinum historicum nunquam legisti? Ex eo sane discere poteras quis ille fuerit, et quomodo a Grypho superatus [14]. Sed quia ille Cyricenus a Justino cognominatur, hunc fortasse non putasti esse Antiochum Cyzicenum. Sed falsam suspicionem levare et a te removere poterat Eusebii *Chronicon*, ubi de eodem viro scribitur: « Antiochus Cyzicenus, Grypho ejecto, Syriam obtinuit; ac rursus Gryphus, superato Cyziceno, eamdem recepit. Ita ex successione regnabant, adversum se invicem dimicantes [15]. » Et rursum paulo post: « Syriæ et Asiæ Antiochus Cyzicenus [16]. » Si ista tibi adbuc non sufficiant, adi Josephi libros *Antiquitatum* **62** *Judaicarum*, ubi totam hanc Antiochi Cyziceni historiam invenies [17].

Ex Veneris Cnidiæ exemplo demonstrat postea Clemens nihil sane illis deorum simulacris esse contemptius, summaque omnium despectione dignius: « Praxiteles, inquit, ut declarat Posidippus in libro de Cnido, Cnidiæ Veneris effingens simulacrum, Cratinæ quam amabat formam in ea expressit; ut haberent miseri unde amicam Praxitelis adorarent [18]. » Recte quidem hunc in locum observat Hervetus eadem ab Athenæo et Plinio, atque a Clemente nostro referri, sed utrumque cum illo pugnare, quippe qui non Cratinæ, sed Phrynes expressam in hac statua imaginem testificentur [19]. Verum satis Herveto esse non debebat nodum ostendere difficultatis, nisi illius quæreret solutionem. Ex ipso autem Athenæo, qui ibidem plura probat fuisse Phrynes nomina, poterat fortassis illam accipere. Hinc enim haud absurde quis colliget, ei quoque Cratinæ fuisse aliquando nomen. Et vero Athenæum et Clementem nostrum de eadem muliere loqui inde patet, quod uterque eumdem Posidippum testem citaverit.

Neque dicas huic solutioni ea adversari, quæ de ipsamet Phryne Clemens continenter adjecit: « Cum floreret autem Phryne meretrix Thespiaca, pictores omnes Veneris imagines ad Phrynes pulchritudinem imitatione referebant, sicut lapicidæ apud Athenienses Mercurios Alcibiadis instar repræsentabant [20]. » Athenæus siquidem docet duas fuisse Phrynes, quarum prior ex Apollodoro Saperdion, posterior Clausigelota nuncupabatur; ex Herodico autem alteram σηστόν, alteram Thespicam, θεσπικήν vocari, et « usque adeo divitem, inquit, ut Thebarum mœnia exstructuram se esse polliceretur, si ascriberetur Alexandrum Magnum diruisse, Phrynem vero scortum refecisse [21]. » Quid ergo vetat quominus utriusque Phrynes meminerit Clemens, prioremque Cratinam appellaverit?

Alcibiades porro, quem Clemens cum Phryne conjungit, Atheniensium fuit imperator. Frequens autem illius apud varios scriptores memoria, sed præcipue apud Justinum historicum, Cornelium Nepotem et Plutarchum, qui integram ejus historiam litteris consignavit [22].

ARTICULUS IV.

De quibusdam obscenis simulacris et gestibus Philenidis, de impotenti Pygmalionis in statuam amore, de cujusdam equæ simulacro, et Dædali vacca, ac simiis nec cerea nec lutea similitudine deceptis.

Simulacra statuæque deorum quanto omnibus horrori esse debeant, ex obscenis turpissimisque illorum figuris Clemens noster prorsus convincit. Planum etenim facit quanta illi impudentia cubilia thalamosque pictis exornarent tabulis, quibus nuda Venus, aliorumque deorum stupra, adulteria, ac Panici, hoc est dii silvestres, seu parvi minutique quidam Panes repræsentabantur [23]. Quid vero, quod stupendæ prorsus obscenitatis phallos [24], atque alia insanissimæ turpitudinis et petulantiæ simulacra tam ille quam alii plurimi ejusdem ætatis scriptores paganis objicere et exprobrare non dubitaverunt [25]? Sed hæc, quorum commemoratio ad eorumdem paganorum animos ab impiis superstitionibus suis efficacius deterrendos tunc necessaria erat, nunc perpetuo damnanda sunt silentio, nec memoria illorum, quæ nimis forsitan quibuslibet Christianis nota sunt, scriptis nostris refricanda est. Quamobrem obiter tantum monebimus huic Clementis nostri loco lucem aliquam a Suetonio ejusque scholiaste Casaubono posse afferri, quemadmodum ex Athenæo et Martiale quivis cognoscere potest, quid sibi Clemens voluerit, cum ait « figuras gestusque Philenidis, æque ac certamina Herculis » a paganis depingi [26].

Præterea vero neque idem Clemens noster, neque Arnobius veriti sunt omnium ante oculos ponere quam nefario et impotenti amore quidam incredibilem in his statuis libidinem explere tentaverint [27]. Sceleratum autem et amentem Pygmalionem Cypri regem Clemens [28] aliique quidam memorant, cujus cæcum et indomitum luxuriæ ardorem fusius Naso cecinit [29]. Plinius vero et Maximus de illo juvene, cujus nomen Clemens et alii omnibus esse ignotum fatentur, verba fecerunt [30].

Locum hunc Valerii Maximi Hervetus haud dubie non legerat. Ex subsequentibus enimvero illius

[9] pag. 34. [10] lib. VI Adv. gent., p. 205, in-4. [11] sup. art. 2. [12] pag. 34. [13] Arnob. lib. VI Adv. gent., p. 205, in-4. [14] Justin. Hist., lib. XXXIX. [15] Euseb. in Chron. ad. an. 1904. [16] ad an. 1906. [17] Antiq. Jud., c. 17 et 18. [18] pag. 35. [19] Athen. lib. XIII Deipnos., pag. 591; Plin. lib. XXXIV Hist. nat., c. 8, pag. 121, et lib. XXXVI, c. 5, p. 274. [20] pag. 35. [21] Athen. loc. cit. p. 591. [22] Justin. Hist. init. lib. V; Corn. Nep.; Plutarch. tom. III, in Vita Alcibiadis, p. 191. [23] pag. 40. [24] pag. 22. [25] pag. 40. [26] Sueton. et Casaub. in Tiber., pag. 78 et 218; Athen. lib. VIII, Deipnos. pag. 335; Mart. lib. VII epigram. 63 [27] pag. 38. [28] pag. 38. [29] Ovid. Metam., lib. X, fab. 8. [30] Plin. lib. XXXVI Hist. nat, c. 4, § 5; Valer Maxim. lib. VIII, c. 11; Admon. ad Græc., p. 38.

verbis ea didicisset, quæ de commemorato a Clemente cujusdam equæ simulacro sibi minime explorata esse declarat. Utriusque autem scriptoris verba, si ea audire velis, hæc sunt : « Quiete, » inquit Clemens, « stetit equus, columba minime est perturbata, et penna stetit otiosa. Vacca Dædali, quæ ex ligno confecta fuerat, cepit taurum agrestem, et coegit bestiam ars, quæ eam deceperat, amantem inire mulierem [31]. » Eodem plane modo Valerius Maximus : « Quo excusabilior est error equi, qui visa pictura equæ hinnitum edere coactus est, et canum latratus aspectu picti canis incitatus; taurusque ad amorem et concubitum æreæ vaccæ Syracusis nimiæ similitudinis irritamento compulsus [32]. » Observat autem Valerii commentator imaginem illius equæ fuisse celeberrimi Praxitelis opus. Quia vero Clemens noster de Dædali quoque vacca sermonem fecit, addamus si lubet, id quod Gregorius Nazianzenus « adversus mulieres ambitiosius se adornantes, » de vaccæ mira effigie cecinit :

Credo equidem artificem olim decepisse juvencum,
Qui vaccam e trabibus finxerat egregiam.

Πείθομαι ὥς ποτε ταῦρον ἀνὴρ σοφὸς ἤπαφε [τέχνῃ,
Χρώμασι μορφώσας δουρατέην δάμαλιν [33].

Multis porro observatum legimus illius Dædali vaccæ imaginem a Myrone effictam, de qua plures ab Harduino citati [34], atque etiam Ovidius :

Et similis veræ vacca Myronis opus [35].

Nota autem omnibus est de vacca Dædali fabula, quæ a Diodoro Siculo lib. IV *Biblioth.*. pag. 277, et a Natali Comite libro VII, cap. 16 *Mytholog.*, et aliis descripta est.

Subnectit Clemens simias hac arte non decipi : « Jam illi, inquit, qui simias nutriunt et exercent, mirantur quod nec cereæ, nec luteæ similitudines, quamvis ornamenta accedant, eos fallant [36]. » Nihil Hervetus ea de re ullibi reperisse se ultro profitetur. Sed hoc illi facile condonandum est. Nam ex citato a se Plinii loco, quem a librariis corruptum legerat, nihil quod ad rem suam faceret elici posse haud plane immerito arbitratus est. Verumtamen ille Plinii locus, ab Harduino restitutus, potest Clementis nostri sententiam confirmare. Ibi quippe Plinius ait : simias « mira solertia, visco inungi, laqueisque calceari imitatione 63 venantium, tradunt : Mucianus et latrunculis (gallice *aux échecs*) lusisse, fictos cera icones usu distinguente [37]. » In antiquis vero editionibus hæc verba, quæ nec ab Herveto, nec ab ullo alio intelligi poterant, sic legebantur : « Fictis cera nuces visu distinguere, » Clemens autem cum de cereis similitudinibus, quemadmodum Plinius disserat, a vero fortasse is non prorsus aberrare videbitur, qui illum ibi ad hunc latrunculorum ludum, de quo plura Souterius ac Senflebus disputant [38], allusisse dixerit. Quidquid sit, si simiæ fictis cera latrunculorum, qui humana aliquando forma repræsentabantur, imaginibus falli non potuerunt, cur non et aliis fictis falsisque similitudinibus? Ex his autem recte omnino et apposite contra paganos Clemens concludit : « Vos autem vel simiis deteriores eritis, dum lapideis, et ligneis, et aureis, et eburneis simulacris et picturis animum adhibetis [39]. »

ARTICULUS V.

Utrum Christiani, primis Ecclesiæ temporibus quasdam imagines, statuas et simulacra habuerint, vel id ipsis divina lege prohibitum fuerit, et utrum pagani ipsasmet statuas et imagines adorarent.

Ab impio autem imaginum et simulacrorum cultu, quam alieni essent omnes Christiani, his sane perspicuis minimeque ambiguis verbis, Clemens declarat : Ἡμῖν δὲ οὐχ ὕλης αἰσθητῆς αἰσθητόν· νοητόν δὲ τὸ ἄγαλμά ἐστιν (codices manuscripti addunt, νοητὸν οὐχ ὕλης αἰσθητόν ἐστιν τὸ ἄγαλμα), ὁ Θεὸς ὁ μόνος· ὄντως Θεός. « Apud nos autem nullum e materia sensile simulacrum; sed qui sola percipitur intelligentia, Deus, qui solus verus est Deus [40]. » Ibi Latinus interpres et alii hujus operis editores notatum a nobis manuscriptorum additamentum, tanquam spurium et adulterinum haud immerito rejecere.

Et certe illo sublato, hic apertus omnino videtur esse Clementis sensus; nulla plane apud Christianos fuisse simulacra nullasque in eorum templis imagines. Quamobrem Arnobius scribit paganos id iisdem Christianis vitio criminique vertisse, quod nullum haberent ullius dei aut numinis simulacrum : « In hac enim, inquit, consuestis parte crimen nobis maximum impietatis affigere, quod neque ædes sacras venerationis ad officia construamus, non deorum alicujus simulacrum constituamus aut formam [41]. » Unde etiam Cæcilius apud Minutium Felicem Octavio aliisque omnibus Christianis objecit : « Cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra [42]. Cui confestim Christianorum nomine Octavius respondet : « Putatis autem nos occultare, quod colimus, si delubra et aras non habemus. Quod enim simulacrum Deo fingam, cum si recte existimes, sit Dei homo ipse simulacrum [43]. » Iisdem quoque armis in Christianos pugnabat Celsus, ejusque telum haud absimili modo Origenes retudit [44].

Respondebunt fortasse aliqui ab his scriptoribus confutari paganos, qui quidem quia deorum suorum simulacra, palam omnibus exposita, impio cultu venerabantur, hoc Christianis crimini dabant, quod nulla « deorum, » ut ait Arnobius, aut saltem Dei sui « nota, » quemadmodum Minutius Felix loquitur, id est, proposita in publico simulacra haberent. Quod sane tametsi citati auctores paganis facile concessissent, non negabant tamen Christianos aliquas Christi Domini, aut aliorum quorumdam, puta, sanctissimæ ejus matris apud se et secreto retinuisse imagines.

At quando Clemens quidem nullum omnino apud istos simulacrum fuisse affirmat, hinc profecto alii ingenue confitentur, juxta Clementis aliorumque sententiam primis nascentis Ecclesiæ temporibus, ac plurimis saltem in locis eosdem Christianos, ne paganis falsæ criminationis et infirmioribus fratribus suis idololatriæ ansam occasionemque præberent, ab omni imaginum simulacrorumque usu penitus abstinuisse. Ubi autem sublatum est idololatriæ periculum, usus pictarum imaginum priusquam statuarum in Ecclesiam introductus est. Ex pictis vero imaginibus illæ tempore longe recentiores sunt quibus Dei rerumque incorporearum, quam aliæ quibus Christi et sanctorum effigies exprimitur.

Neque ullum porro volunt hac responsione turbari ac moveri. Is quippe imaginum usus tantæ, inquiunt, non est necessitatis, ut nulla illius unquam potuerit fieri intermissio. Imagines siquidem inter ea numerantur, quæ ἀδιάφορα sunt, et indifferentia, nec ad ipsam, uti loqui amant, religionis nostræ substantiam et essentiam omnino pertinent. Qua-

[31] Adm. ad Græc., p. 39. [32] Valer. Max. loc. cit. [33] Gregor. carm. 63, p. 150. [34] Harduin. in lib. XXXIV Plin. Hist. nat., c. 8, p. 112. [35] Ovid. lib. I de Pont., ep. 1, v. 34. [36] p. 39. [37] Plin. lib. VIII Hist. nat., c. 54, p. 241. [38] Souter. lib. De aleatorib., c. 4 et seqq.; Senfleb. lib. De alea veter., c. 12. [39] ibid. p. 39. [40] p. 34. [41] lib. VI Adv. gent., p. 189, in-4. [42] Minut. Fel. in Octavio, p. 10, in-4. [43] ibid. p. 36. [44] Orig. lib. VIII Cont. Cels. post init.

propter in Ecclesiæ potestate situm est, ut earum usum, prout æquius judicaverit, aut recipiat et admittat, aut removeat et amandet.

Sed jam aliquem audire nobis videmur, qui objiciet Clementem nostrum apertissime declarare imaginum statuarumve usum non solum primis Ecclesiæ temporibus intermissum fuisse, sed divina etiam lege omnino prohiberi, ne quod unquam a Christianis fieret simulacrum, ullave similitudo, aut imago. « Nobis enim, inquit ille, est aperte vetitum artem fallacem exercere. Non facies enim, inquit propheta, cujusvis rei similitudinem, eorum quæ sunt in cœlo, et quæcunque sunt in terra infra [45]. » Quamobrem ille alibi Pythagoræ de nulla in annulis insculpenda deorum imagine præceptum eadem Moysis lege confirmat : « Rursus autem non esse gestandos annulos, neque deorum imagines esse in eis insculpendas, præcipit Pythagoras ; sicut Moyses multis ante sæculis aperte legem sanxit, nullam oportere sculptilem, vel fusilem, vel fictam, vel pictam imaginem, simulacrumve facere ; ut sensilia minime attenderemus, sed ad ea transiremus, quæ percipiuntur intelligentia [46], » etc. Quid ergo, arguet ille, hæc Clementis verba aliud sonant, nisi Moysis lege vetitum omnino fuissé, ne qua unquam fieret sive ipsius Dei, sive alius cujuslibet rei imago et simulacrum ?

Novum autem huic objectioni inde robur accedit, quod Clemens ibidem significat, Hebræos huic divinæ legi ita fuisse obsecutos, ut nullum in templo suo simulacrum posuerint [47]. « Quocirca Ægyptiorum quoque sacerdotum, inquit, sapientissimi Minervæ ædem sub dio constituerunt, ut Hebræi qui templum posuerunt absque simulacro. Sunt autem qui Deum colentes facta cœli, οὐρανοῦ, effigie quæ astra continet, eum adorant ; cum nostra quidem certe dicat Scriptura : « Faciamus hominem « ad imaginem et similitudinem nostram [48]. » Ibi Hervetus pro οὐρανοῦ legendum putat ἀνθρώπου. Verum quid vetat, quominus οὐρανοῦ nomine designetur *Uranus*, sive, ut Latini loquebantur, *Cœlum*, quod humana effigie astra continente pingi solebat. Sed nihil inde contra imaginum adversarium, qui contendet Clementem nostrum non solum ibi, sed aliis adhuc pluribus in locis apertissime declarare omnes omnino imagines divina lege proscriptas fuisse et prohibitas [49].

64 Neque sibi ille opponi patietur positas fuisse in Jerosolymitano templo cherubinorum figuras, alis suis arcam veteris testamenti velantes [50]. Contendet enim Clementem non credidisse illas fuisse imagines, sed quædam duntaxat symbola, quibus « spirituum glorificantium » quies, quemadmodum eorum alis, de quibus legendus est Kircherus, ministeria et sublimes dexterarum simul et sinistrarum potestatum operationes significabantur [51].

Eamdem quoque de interdictis quibuslibet imaginibus fuisse Tertulliani mentem et sententiam his ille adhuc probare conabitur ipsius verbis : « Idolum tam fieri quam coli Deus prohibet. Quanto præcedit, ut fiat, quod coli possit ; tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam ad eradicandam scilicet materiam idololatriæ, lex divina proclamat : Ne feceris idolum. Et conjungens : Neque similitudinem eorum, quæ in cœlo sunt, et quæ in terra, et quæ in mari. Toto mundo ejusmodi artibus interdixit servis Dei [52]. » Quid sit autem illud, de quo disputat, idolum, sic ille definit : « Neque interest an plastes effingat, an cælator exsculpat, an phrygio detexat ; quia nec de materia refert an

A gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur idolum. »

Verum tota Clementis et Tertulliani disputatio, hoc solo innititur Decalogi præcepto : « Non habebis deos alienos coram me. Non facies tibi sculptile, neque omnem similitudinem, quæ in cœlo est desuper, et quæ in terra deorsum, nec eorum quæ sunt in aquis sub terra [53]. » Omnis itaque difficultas in hujusce mandati explicatione versatur. At quamvis Philo Judæus [54], Josephus [55], aliique antiquiores Judæi doceant hac lege omnes prorsus imagines et similitudines, omnesque penitus statuas et quælibet manufacta simulacra interdici, recentiores tamen Judæi, nostrique doctiores theologi censent non omnem prorsus, ut de Justino martyre alibi diximus [56], imaginum usum hac eadem lege prohiberi, sed earum tantummodo quibus numen aliquod aut quædam divinitas repræsentatur. Quam quidem sententiam nec infirmis nec levibus probant

B rationum momentis.

Primum enim cum hoc Decalogi præcepto ea tantum quæ ad Dei cultum spectant comprehendantur, nihil aliud illo vetitum est, nisi ut nulla rei creatæ imago, nullum simulacrum, aut idolum pro vero Deo, et adversus eum, ac quasi per illum divinitas sit expressa, ab ullo habeatur, colatur et adoretur.

Deinde vero quandoquidem Deus ipse et ænei serpentis figuram exhiberi et cherubim sculpi præceperit, inde profecto colligitur non omnibus omnino rerum creatarum imaginibus et simulacris, sive etiam symbolis, vel symbolicis similitudinibus exprimendis hac lege interdici.

Atque hanc sane fuisse Clementis Tertullianique opinionem eo facile probatur, quod Clemens, ubi Christianis « fallacem » simulacrorum exprimendorum « artem exercere » prohibitum scribit ; ibi paganos refellat, qui statuas et figuras pro veris diis

C habebant et colebant, aut saltem iis veros deos repræsentari arbitrabantur. Quemadmodum ergo illud jure quidem meritissimo proscriptum, ita nihil aliud Christianis omnibus ibi asserit esse interdictum. Quamobrem continuo subjungit, id nisi esset vetitum : « Revera Cererem Praxitelis, et Proserpinam, et Iacchum mysticum deos existimaremus, vel Lysippi artes, vel manus Apellis, quæ divinæ existimationis figuram præbuere materiæ [57]. » Neque alio plane sensu, uti a nobis observatum est, ille alibi dixit Pythagoram a Moyse didicisse nullam in annulis insculpendam deorum imaginem [58]. Ibi enimvero cum de solis deorum imaginibus a Pythagora commemoratis disputet, eas recte arguit Moysis lege prohibitas. Quid vero de aliis imaginibus esset statuendum, quandoquidem id ad rem suam non faciebat, nihil ille nisi de veri summique Dei effigie pronuntiat. Nullam etenim illius, ne divina majestas contemptui haberetur

D effingendam esse corpoream imaginem his, quæ ibidem subnectit, verbis definivit : « Ut Dei enim majestas, inquit, vilis et contempta reddatur, efficit quæ est in promptu videndi consuetudo ; et quæ intelligentia percipitur essentiam colere per materiam, est eam per sensum vilipendere. Quocirca Ægyptiorum quoque sacerdotum sapientissimi Minervæ ædem sub dio esse constituerunt, ut Hebræi qui templum posuerunt absque simulacro [59]. » At Clemens ibi, ut vides, et in aliis plerisque omnibus si attente expendantur, supra citatis illius locis de summæ et spiritualis Dei naturæ, minime autem de rerum corporearum, puta Christi, et aliorum imaginibus disserit.

[45] Orig. lib. VIII cont. Cels. p. 41. [46] lib. V Strom., p. 559. [47] ibid. [48] Gen. I, 26. [49] lib. V Strom., p. 584. [50] lib. VI, p. 687 ; lib. VII, p. 714 ; lib. V, p. 564. [51] Kircher. lib. V Obel. Pamph., c. 3, p. 402. [52] Tertul. lib. De idololat., c. 3, 4. [53] Exod. XX, 4. [54] Philo lib. Quis divin. hæres., p. 504, et lib. De Decal. [55] Joseph. lib. VIII Antiq., et lib. XVIII et lib. De bello Jud. [56] lib. II Appar., dissert. 2, c. 7, § 22. [57] pag. 41. [58] lib V Strom., p. 509. [59] ibid.

Ad Tertullianum quod spectat, non alia procul dubio, si tamen eum sibi semper constitisse dixeris, fuit illius opinio. Contra Marcionem enim ostendit serpentis ænei et cherubinorum effigie nihil de Mosaica lege derogatum: « Similitudinem, ait, vetans fieri omnium, quæ in cœlo, et in terra, et in aquis, ostendit et causas, idololatriæ scilicet substantiam cohibentes. Subjicit enim: Non adorabitis ea, neque servietis illis. Serpentis autem ænei effigies postea præcepta Moysi a Domino, non ad idololatriæ titulum pertinebat, sed ad remediandos eos qui a serpentibus infestabantur. Et taceo de figura remedii. Sic et cherubim et seraphim aurea in arcæ figuratum exemplum, certe simplex ornamentum, accommodata suggestui, longe diversas habendo causas ab idololatriæ conditione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari, non in eo similitudinis statu deprehensa, ob quem similitudo prohibetur [60]. » His ille verbis aperte docet non omnes prorsus imagines ipso legis Mosaicæ edicto prohiberi, sed éas duntaxat, quibus falsi cujusdam numinis, aut Dei exhibebatur figura vel hominibus adoranda proponebatur.

Quid vero, quod ille ipsemet Tertullianus ubi post suam ad Montani partes defectionem in catholicos acrius invehitur, pervagatum apud eos imaginum usum agnoscit, nec eum tamen damnare ausus est? « Cui ille, si forte, inquit, patrocinabitur pastor, quem in calice depingis [61]. » Quantas, Deus bone, adversus catholicos ille tragœdias excitasset, quantis eos vexasset verborum contumeliis et conviciis, si divinam legem hisce imaginibus credidisset infringi et perrumpi!

Neque etiam illas eadem lege damnari ii crediderunt, qui, teste Eusebio, tandiu ante ipsius tempora apud Cæsaream Philippi, quam Paneada vocant, æneam mulieris, sanguinis profluvio ægrotantis, et Christi Domini, a quo illa sanata est, effigiem servaverunt. Quæ autem et qualis ea effigies fuerit, si scire velis, ex Eusebio ipso accipe: « Juxta domum illius æneæ mulieris effigies stare dicitur, columnæ lapideæ imposita, genibus flexis, protensisque manibus, instar supplicantis. Ex adverso autem effigies viri ex eodem metallo conflata, stantis ac diploide **65** decenter induti, manumque mulieri porrigentis. Ad cujus pedes in ipsa basi ignota quædam nasci dicitur planta, quæ ad fimbriam usque æneæ diploidis assurgens, depellendis omnis generis morbis præsentissimum remedium est. Hanc statuam Jesu Christi speciem referre aiebant. Mansit porro ad nostra usque tempora, nosque adeo urbem illam ingressi, ipsam conspeximus [62]. » At quid, amabo te, insigne illud miraculum aliud clamat, nisi utramque illam effigiem et statuam ipsimet Deo fuisse plane penitusque probatam? Quod autem Deo probatur, id certe dici non potest legi ejus adversari. Non enim hujuscemodi approbationibus et miraculis ille res illicitas et a se prohibitas unquam comprobavisse legitur.

Insurget tamen nescio quis fortasse iconomachus, et objiciet Eusebium adjecisse imagines Petri et Pauli, atque etiam Christi Domini a paganis, ἐθνικῇ συνηθείᾳ, « gentili consuetudine » asservatas [63]. Sed quid hæc ad Christianos? Nunquid quia pagani cum aliis deorum suorum imaginibus has impio sane abusu posuisse dicuntur, idcirco Christiani, qui statuam mulieris illius et Christi Domini apud se retinuere, ejusdem impietatis condemnandi sunt? Nemo, opinor, sanæ mentis homo id dixerit. Quis enimvero non videt Christianos alio sane consilio et alio prorsus more et ritu has retinuisse et servasse Christi mulierisque statuas et imagines?

Eadem facilitate illud diluitur, quod tibi rursus quis objiciet Carpocratianos, quippe qui Christi imagines servarent, erroris et hæresis ab Irenæo aliisque Ecclesiæ Patribus insimulatos. Non enim ideo præcise, ut alibi ostendimus [64], vapulant, quod has habuerint apud se imagines; sed quia illas occulte cum aliis philosophorum imaginibus asservatas gentilium more colerent et adorarent. Orthodoxi vero homines Christi martyrumque imagines eo duntaxat more et modo conservabant ac venerabantur, quo illum ab apostolis, ut scribit Basilius, traditum et nulla lege vetitum noverant: « Unde, » inquit Basilius, « et characteres imaginum eorum, » scilicet apostolorum et martyrum, « honoro et adoro; præcipue cum hoc traditum a sanctis apostolis, et non prohibitum sit; quin et in omnibus ecclesiis nostris ostendatur depictum [65]. »

Plura alia illius usus, quo imagines ab antiquis Christianis pie, nec contra divinam legem servabantur, exempla huc congerere nostri non est instituti. His etenim, quæ hactenus retulimus, plenissime ostenditur nunquam Clementi nostro in mentem venisse, ut Christi et aliorum imagines, statuas et simulacra lege divina omnino prohibita et interdicta asseveraret. Cæterum cur, quave ratione Christiani primis aliisque Ecclesiæ temporibus imagines retinuerint, et quem eis cultum detulerint, alius postmodum nobis dabitur opportunior disputandi locus. Interea vero consule, si lubet et vacat, Estium in librum III *Sent.*, dist. 9, § 4, et dist. 36, § 10 et 11; Petav. tom. IV, part. II *Theolog. dogm.*, lib. XV, cap. 6, 13, 14 et seq.; Thomass. *Theolog. dogm.*, de incarnat. Verbi, lib. XII, cap. 9 et seq.; Bellarmin. et alios.

Unum porro, priusquam ad alia gradum faciamus, hic observare juvat, Clementem cum paganis serio et sæpius expostulare quod ii simulacra ipsa, in quibus falsam quamdam divinitatem inesse putabant, non magna sine impietate adorarent: « Adorant, ait ille, ii qui deos faciunt, non deos et dæmones, mea quidem sententia, sed terram et artem, quod quidem est simulacra..... superstitiosi adoratores lapidum [66]. » Neque id porro ex nefario tantum eorum usu demonstrat, sed ipsamet quorumdam gentilium auctoritate philosophorum, quibus hæc insana illorum consuetudo incognita esse non poterat: « Tuum audi philosophum Heraclitum Ephesium, » ita Clemens loquitur, « insensibilem simulacrorum truncum exprobrantem. Et his vota faciunt idolis perinde ac si quis loquatur cum ædibus. Annon enim prodigiosi sunt, qui lapides adorant? Deinde vero cum et præ foribus eos statuunt, perinde ac vivos et efficaces? Mercurium tanquam Deum adorant, sed ἀγυιέα, hoc est viæ viciniæque præfectum, janitorem statuunt. Si enim tanquam insensibiles injuria afficiunt, cur adorant ut deos? Si vero existimant eos esse sensus participes, cur eos janitores constituunt [67]? »

Aliis autem pluribus locis, quibus eadem Clemens repetit et inculcat [68], huc proferendis supersedendum esse duximus. Quæ etenim hucusque disputavimus, ea, uti putamus, abunde sufficiunt; alia vero facilia sunt, et omnibus obvia.

Si quis tandem probaverit Clementem alicubi docuisse statuas et imagines a paganis, non ut deos et divinitatem continentes, sed tanquam deorum similitudinem exprimentes adorari, is profecto nihil inde promovebit. Qui enim simulacra hunc in modum adorant, ii, ut alibi demonstravimus [69],

[60] Tertul. lib. II Adv. Marcion., c. 22. [61] lib. De pudic., c. 10. [62] Euseb. lib. VII Hist., c. 18. [63] *Euseb. ibid.* [64] Appar. lib. II, dissert. 1, c. 3, art. 3, § 2. [65] Basil. epist. 205, ad Julianum Apost. [66] pag. 34. [67] pag. 33. [68] pag 61. [69] lib. II Appar., dissert. 3, c. 5, § 6.

iisdem imaginibus et simulacris non verum Deum, sed falsos fictitiosque deos, et homines aliquando flagitiosissimos exhiberi et repræsentari arbitrabantur.

CAPUT IX.

De paganorum diis et deabus, sacrificiis et mysteriis.

ARTICULUS I.

De multiplici Jove, de Agamemnone Jove, et Staphylo qui illius meminit, de Jove in formicam converso, de Jovis, sicut hirci Tmuitarum inexplebili libidine, de Martis in vincula conjecti, atque etiam Homeri patria, de Apolline Sminthio, de Æsculapio ejusque sepulcro, de Neptuno medico et Saturno in Sicilia sepulto, ac de Dionysi corde a Pallade sublato.

Ab his deorum simulacris et imaginibus ad ea jam veniamus quæ de ipsismet diis a nostro Clemente, vel obscurius vel brevius, strictiusque dicuntur, atque explicatione aliqua aut confirmatione indigent. Pro certo autem primum ille ponit quæcunque pagani de diis suis prodiderunt, ea falsa omnino esse et commentitia; vel si vere facta sint, hæc non deorum esse, sed hominum quorumdam, qui sibi haud vulgarem aliquam nominis et famæ celebritatem sceleribus et flagitiis pepererant: « Plurima quidem, aiebat ille, vobis de diis ficta et fabulose sunt tradita. Quæcunque autem facta esse putantur, ea de hominibus turpibus et qui petulanter ac flagitiose vixerunt scripta sunt [70]. »

Illud vero ne quis temere et inconsiderate ab illo prolatum crederet, certa eorum, qui majores dii vocabantur, inductione demonstrat. Manifestum etenim ibidem facit tres a paganis fingi Joves, sex Apollines, plures Æsculapios, Mercurios et Vulcanos. Nec minus evidenter ostendit eosdem ethnicos tantum inter se de Martis patria dissidere, quantum de variis deorum suorum præliis, vulneribus, stupris, **66** adulteriis aliisque sceleribus uno omnes ore consentiebant.

Quis autem fuerit triplex Jupiter, explicat his verbis Cicero: « Principio Joves tres numerant ii qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia; alterum patre Æthere... alterum patre Cœlo.... tertium Cretensem Saturni filium, cujus in illa insula sepulcrum ostenditur [71]. » Ciceroni subscribit Arnobius [72], et Lactantius [73]. At Epiphanius aliter: « Non unus, inquit, aut alter Jupiter, sed tres quatuorve fuerunt. Quorum unus Saturnius est ille, qui ad Caucasum montem patrem suum in profundum demersit. Alter Latiaris dictus est, a quo gladiatores originem acceperunt; tertius Tragœdus, qui manum combussit [74]. »

Denique Tertullianus non tres tantum, aut quatuor, sed trecentos ex Varrone dicit fuisse Joves: « Romani styli Diogenes Varro trecentos Joves, seu Jupiteres dicendum est, sine capitibus inducit [75]. »

Ex iisdem procul dubio Jovibus ille unus erat, quem Clemens Agamemnonem vocari et a Spartanis coli ita ex Staphylo memorat: « Agamemnonem certe quemdam Jovem in Sparta coli refert Staphylus [76]. » Sed Hervetus de utroque cum Staphylo tum Jove Agamemnone nihil prorsus ullibi se invenisse ingenue fatetur. Quis itaque non mirabitur ab illo vel non lecta, vel oblivione omnino deleta hæc Athenagoræ ab ipso *Apologiæ* suæ exordio verba? « Agamemnonem Jovem et Philonem, Tyndari filiam, Lacedæmonii venerantur. »

Quis autem fuerit ille Jupiter, haud ita facile definiri potest. Quidam enim ex Athenagoræ, cui certe et Clementem nostrum adjungere poterant, citata auctoritate probari posse putant, hunc fuisse Agamemnonem mortalem, qui a Spartanis Jovis cognomine insignitus pro deo habitus est. Aliis autem visum est ipsummet Jovem ab iis Agamemnonem, sicut a Sapphone Hectorem et a Simonide Aristarchum appellari, et hoc quidem nomen idcirco ipsi forsitan tributum putant, quo ejus perseverantia vel etiam æternitas significaretur. Observant siquidem eruditi homines græce Ἀγαμέμνων dici quasi ἄγαν μένων, id est *perseverans*: sed de hac conjectura aliorum esto judicium. Videsis Joan. Meursium lib. I *Miscellan. Laconicor.*, cap. 4.

Ad Staphylum quod attinet, tam frequens illius apud Athenæum aliosque a Vossio et Harduino citatos auctores fit mentio, ut id Herveti diligentiam fugere non debuerit [77].

Neque etiam ignorare ille debebat Jovis in formicam, sub cujus forma ex Eurymedusa, Clitoris filia, Myrmidonem genuit, stupendam mutationem æque ab Arnobio atque a Clemente nostro narrari. De illa siquidem hæc sunt ipsissima Arnobii verba: « Jupiter ipse rex mundi..... modo in aurum versus... et quod omnia genera contumeliarum transiliat, in formiculam parvam; ut Clitoris videlicet filiam Myrmidonis redderet apud Thessalos matrem [78]. » Porro autem Eurymedusa a quibusdam mater Gratiarum esse perhibetur.

Quo plures fuerunt Joves, eo minus certe mirandum, si Jupiter Calvus, de quo Clemens ait: « Annon Calvus Jupiter Argis [79], » Herveto adhuc ignotus fuerit. Et vero Vossius recte animadvertit non unum, sed multos fuisse Joves Argivos, quorum quidam Argis regnasse dicitur [80]. A vero itaque is fortasse non multum recedet, qui unum ex his illum esse crediderit, qui Calvus a Clemente appellatur.

Summi autem et Maximi Jovis indomitam atque effrenatam libidinem sic alibi Clemens insectatur: « Explebatur itaque mulieribus non minus, quam hircus Tmuitarum capris [81]. » Quis autem fuerit ille hircus candide et simpliciter Hervetus se nescire denuntiat. Sed id ab Hieronymo poterat magno sane sine labore edoceri. Ille enim narrat Tmuis fuisse Ægypti urbem, quæ ab hirco, quem ejus incolæ venerabantur, suum nomen sortita est: « Nam pleraque, ait ille, oppida eorum, » scilicet Ægyptiorum, « ex bestiis et jumentis habent nomina, Κυνῶν a cane, Λεῶν a leone, Θμοῦις lingua Ægyptia ab hirco, Λυκῶν a lupo; ut taceam de formidoloso et horribili cepe, et crepitu ventris inflati, quæ Pelusiaca religio est [82]. » Ex inexplebili porro hujus hirci libidine Junius ortum esse putat hoc adagium, ὁ Θμουιτῶν τράγος, *Tmuitarum hir-*

[70] Appar. dissert., p. 17. [71] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 247. [72] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 135, in-4. [73] Lactant. lib. I De fals. relig., c. 14. p. 66. [74] Epiphan. Ancorat., § 108, p. 108. [75] Tertul. lib. I Ad nation., c. 10. [76] pag. 24. [77] Athen. lib. II Deipnos., p. 45; Voss. lib. III De hist. Græc., p. 416; Harduin. in indic. auctor. a Plin. citat. [78] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 145. [79] pag. 24. [80] Voss. lib. I De orig. et progr. idololat., c. 14, p. 59. [81] pag. 20. [82] Hieron. in cap. XLV Isa.

cus. Adi si velis ipsum Junium, sed illius aut typographi corrige errorem, quo Clementem nostrum citat de Apolline disserentem, cum tamen de Jove ipso, deorum atque hominum patre, loquatur [83].

Varias de Martis patria opiniones Clemens hæc protulit in verba : « Ille, ut dicit quidem Epicharmus, erat Spartanus. Sophocles autem eum Thracem facit; alii autem Arcadem, Ἀρκάδα. Hunc, τοῦτον, autem Homerus dicit vinctum fuisse tredecim mensibus [84]. » Ad hunc Clementis locum Arnobius respexisse fertur, ubi scripsit : « Quis Spartanum fuisse Martem? Non Epicharmus auctor vester? Quis in Thraciæ finibus procreatum? Non Sophocles Atticus, cunctis consentientibus theatris? Quis mensibus in Arcadia tribus et decem vinctum? Non Melæ fluminis filius [85]? » Tria autem potissimum ab Herveto hic observantur. Et primo quidem, nullum neque ab Arnobio, neque a Clemente indicari, qui Martem ex Arcadia oriundum dixerit. Deinde vero in dubium omnino revocat, utrum Arnobius Homeri sensum assecutus sit. Homerum denique Melæ fluvii fuisse filium ullibi se unquam legisse plane negat.

Sed ut ab ultimo incipiamus, quamvis non minima fuerit veterum scriptorum de Homeri patria et parentibus dissensio, vulgaris tamen opinio est eum juxta fluvium Meletem a matre editum, atque idcirco ipsi primitus Melesigenis, ac posteaquam oculis captus est, Homeri impositum nomen. Ad hanc autem narrationem Arnobius ut alluderet, eo lubentius illum Melæ seu Meletis fluvii filium appellavit, quod furtivo matris concubitu et incerto patre progenitus diceretur. Neque te terreat fluvii nomen. Nam antiqui fluvios non modo animatos et mortali etiam corpore compositos, sed multa de eorum amoribus credulæ posteritati tradiderunt. Si plura scire velis, adi Suidam et eos qui Homeri historiam editis illius operibus præmisere, in primis vero Leonem Allatium, qui peculiarem confecit de ejusdem Homeri vita librum.

Quod autem secundo observat Hervetus, certe ibi Arnobium non plane immerito arguit erroris, quod ex Homero Martem tribus et decem mensibus in Arcadia vinctum dixerit. Ubi quippe poeta de Martis vinculis disputat, nullam ibi Arcadiæ facit mentionem. Quapropter hæc Arnobius non ex Homero [86], sed ex depravato quodam Clementis nostri codice, ubi vox Ἀρκάδα a subsequenti τοῦτον non satis distincta erat, delibasse videtur. Et re quidem ipsa in regiæ Bibliothecæ manuscripto codice post vocem Ἀρκάδα **67** non punctum, sed virgula tantummodo subscribitur. Sed hic error ex ipso Homeri apographo, unde id a Clemente desumptum est, debet emendari.

Contra vero, inquiet aliquis, cum Homerus locum ubi Mars in vincula conjectus est, tacuerit, hoc Arnobius in Arcadia contigisse aliquo fortassis ex auctore didicerat. Recte quidem, si id haud incertis rationum momentis aliquando probetur.

Ad Martis denique patriam quod spectat, plures sane nationes eum sibi vindicare voluerunt. Quid ergo mirum si Arcades de hac, uti putabant, gentis suæ gloria ausi fuerint cum aliis nationibus et populis contendere ac decertare? Omnibus autem id ita notum esse Clemens existimabat, ut testibus citandis sui aliquid consumere temporis inutile et superfluum duxerit.

Apollinem Sminthium posthæc sic exagitat et deridet Clemens : « Polemo refert eos, qui habitant circa Troadem, colere mures qui sunt in his regionibus, quos ipsi appellant σμίνθους, quoniam corrodebant chordas arcuum suorum hostium, et Sminthium Apollinem ab illis muribus appellarunt [87]. » Nonnulla de hoc Apolline ex Eustathio et Cælio Rhodigino notat quidam Hervetus : sed nonne Aristoteles ex Polycrate eodem ac Clemens noster his collineat verbis : « Dicit Polycrates in mures, quia opem tulissent corrodentes nervos [88]. » Videsis Vossium, lib. III *De orig. et progr. idolol.*, cap. 75, pag. 567. Apollinis autem Sminthii meminere non solum Pausanias et Strabo, sed Homerus *Iliad.* I; Macrobius lib. I *Saturnal.*, cap. 17; Ælianus lib. VIII *Histor. animal.*, cap 10; Arnob. lib. III *Adv. gent.*, pag. 119; Lactant. lib. I *De vera religione*, cap. 7; Ammian. Marcell. lib. XXII, cap. 8. Denique Ovidius illum his versibus celebrat :

Consulitur Smintheus, lucoque obscurus opaco,
Hos non immerito reddidit ore sonos [89].

Nodum in scirpo quæsivisse videtur Hervetus, ubi de Æsculapio, quem Clemens fulmine ictum in finibus Cynosuridis jacere testatur, hæc animadvertit : « Cynosuridis meminit quidem Strabo, et Pausanias; sed quod in ejus finibus sepultus sit Æsculapius, ne verbum quidem [90]. » Quid enim, amabo te, ad Clementini illius loci explicationem his Ciceronis verbis luculentius? « Æsculapiorum primus Apollinis, quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque vulnus obligavisse dicitur; secundus secundi Mercurii frater. Is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris. Tertius Arsippi et Arsinoe, » etc. Quæ quidem Oratoris [91] verba si legisset Hervetus, vel ex ejus memoria si non excidissent, ab hac certe se abstinuisset animadversione. Videsis, si lubeat, Lescalopierii in hunc Ciceronis locum illustrationes.

Minus certe id notum est quod de Neptuno medico atque etiam de Saturno ibidem Clemens subjunxit : « Philochorus autem dicit medicum in Teno coli Neptunum, Saturnum autem situm esse in Sicilia, et eum illic fuisse sepultum [92]. » Qui præter Philochorum mentionem illorum fecerit, Hervetus nullum fuisse putat. Sed nihil inde de Philochoro ejusque auctoritate minuitur. Nam præter celeberrimum Neptunum, Jovis fratrem Saturnique filium, tot prope alii, ut rite docet Vossius, fuerunt Neptuni, quot principes insulares. Nullus itaque dubitandi locus est quin in Teno, quæ ex Cycladibus insulis una fuit, Neptunus quidam medicus olim coleretur.

Trita vero et communis est memorati a Clemente fabula Saturni, qui regno a Jove filio suo pulsus, « cum jactatus esset per omnes terras, » ut loquitur Lactantius, « persequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum vel necandum Jupiter miserat, vix in Italia locum in quo lateret invenit. » Quod quidem ab innumeris propemodum non solum ethnicis et Christianis scriptoribus Minutio Felice, Arnobio, Tertulliano, Cypriano refertur, sed ab Ovidio etiam [96], atque his a Virgilio canitur versibus :

Primus ab æthério venit Saturnus Olympo,
Arma Jovis fugiens, et regnis exsul ademptis,
Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit; his quoniam latuisset tutus in oris [97].

[83] Jun. Adag. cent. 3; adag. 99, p. 1074. [84] p. 18. [85] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 143, in-4. [86] Homer. Iliad. v, p. 87. [87] pag. 25. [88] Aristot. tom. II, lib. II Rhetor., c. 24. [89] Ovid. lib. VI Fastor., v. 425. [90] pag. 18. [91] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 248. [92] pag. 642. [93] p. 18. [94] Voss. lib. I De orig. et progr. idololat., c. 15. [95] Lactant. lib. I De falsa relig., c. 14 et 15. [96] Minut. Fel. in Octav., p. 24; Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 143, in-4; Tertul. Apol., c. 10, lib. II Ad nation., c. 12; Cyp. lib. De idol. van. init.; Ovid. lib. I Fastor., carm. 133 et seqq. [97] Virgil. Æneid. lib. VIII, vers. 319 et seqq.

ibi autem Saturnum summa in pace regnasse, aureumque sæculum ob maximam regionis illius fertilitatem huc adduxisse veteres finxerunt. Eamdem sane ob rationem in Sicilia factam aut occultatam ab eo falcem, atque idcirco Drepanum vocatam, alii fabulautur. Inficias igitur quis iverit vero penitus esse simile aliquos hanc quoque propter rationem in animum sibi facile induxisse, ibi Saturnum aliquandiu vixisse, et post mortem sepulturæ mandatum. In hujus autem opinionis confirmationem illud forsitan haud immerito proferri potest, quod refert Macrobius, Saturnum post id temporis non comparuisse, erectaque in ejus honorem a Jano altaria : « Cum inter hæc subito Saturnus non comparuisset, excogitavit Janus honorum ejus augmentum, ac primum terram omnem ditioni suæ parentem, Saturniam nominavit. Aram deinde cum sacris tanquam Deo condidit, quæ Saturnalia nominavit [98]. » Subjungit tamen aliorum, teste Varrone, fuisse opinionem Pelasgos « vastatis Siciliensibus incolis, » occupasse regionem, « decima parte prædæ secundum responsum Apollini consecrata, erectis Diti sacello, et Saturno ara, cujus festum Saturnalia nominaverunt. » Ex quibus liquido colligas quanta facilitate aliqui sibi persuaderi permiserint in Sicilia positum esse Saturni sepulcrum.

Nemo sane nescit vulgarem Dionysi seu Bacchi fabulam, qua ille a Titanibus membratim discerptus et dilaceratus fingitur. At Hervetus monet mirum ubique de eo esse silentium, quod Clemens subnectit : « Minerva quidem, quæ Dionysi cor abstulit, appellata est Pallas ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a vibrando, seu torquendo, eo quod cor vibret seu torqueat [99]. » Illud tamen a Vive et Natali Comite explicatum invenies [1]. Et vero fatetur Hervetus Orpheum in quodam deperdito poemate olim cecinisse Palladem Dionysi, immaturo matris suæ Semeles partu in lucem editi, cor adhuc palpitans ad Jovem illius patrem detulisse : « Sed hæc, inquit, meræ sunt prorsusque incredibiles fabulæ. » Optime quidem. Verum illa quantumvis falsa et incredibilis fabula, ad explicandam hanc Clementis nostri cum paganis expostulationem sufficiebat. Quo enim magis absurda esse dicitur, eo certe acrior et æquior est illius criminatio.

Hi porro, de quibus egimus, aliique primi ordinis, majoresque, uti aiebant, gentium dii cum omnibus quibuscunque magis horrendis nefandisque criminibus et flagitiis, quæ pagani neque negare, neque dissimulare poterant, perditi fuissent, invictissime profecto Clemens inde concludit eos ab iisdem paganis nec coli posse nec adorari. Ne vero illi se non primos majoresque deos, sed dæmones colere responderent, hujusce vanæ futilisque defensionis viam **68** sic eis præcludit : « Si sunt itaque dæmones ligurritores et scelerati, possunt etiam aperte inveniri in civitatibus dæmones indigenæ, qui honores sibi vindicant. Apud Cythnios quidem Edemus, apud Tenios Callistagoras, apud Eleos autem Anius, apud Lacones Astrabacus. Colitur et quidam Heros Phalereis in puppi [2]. » Qui autem hi fuerint ab Herveto si quæsieris, ille tibi hunc respondebit in modum : « Undenam hæc nomina sumpserit Clemens, an ex archivis civitatum quas nominat, an ex historicis qui perierunt, ingenue fateor me nescire. » Quædam tamen ex iis invenies explicata a Vossio, qui in Clementis textu pro voce « Anium » suspicatur « Alium » legi debere [3]. Conditores siquidem urbium deorum albo ascribi solebant. Atqui Eliorum urbs ab Alio condita est. De

A hac autem Vossii conjectura judex esto et arbiter, ac perpende utrum « Heros Phalereis in puppi » is ipse sit Androgeus de quo Pausanias, ubi de Phalero disserit, hæc memorat : « Sed exstat et Androgei Minois filii ara, sub Herois tantum nomine; sed Androgei esse norunt, qui priscas patriæ res diligentius exquirunt [4]. » Denique decantati de hominum custodia dæmonibus commissa versus, quos Clemens tacito auctoris nomine ibi et alibi refert ac refellit, Hesiodi sunt [5]. Sed in ejus editione pro δαίμονες ἀθάνατοι, uti in Clementis textu habetur, legimus ἀθάνατοι Ζηνός, haud absimili sensu. De hac porro dæmonum custodia in sequenti dissertatione agemus [6].

ARTICULUS II.

De Bacchi orgiis, de sacrificiis quibus homines immolabantur, de Cereris mysteriis, ac de Eetione, et Melampode, de arcanis Themidis, seu ejusdem
B *Cereris symbolis, et de Anacharsi, qui civem suum Cereris mysteria imitantem interfecit.*

Non alio quoque animo, quam ut paganos ad veri Dei cultum adducere posset Clemens noster, illis adhuc objecit crudelissima atque obscenissima Bacchi orgia, eaque vehementissime insectatus est. Quæ quidem etsi nemini sint incognita, Hervetus tamen ullibi se id legisse abnuit, quod ait Clemens, hæc mysteria « crudarum carnium esu celebrari. [7] » Ab illo itaque lecta non fuerunt, aut non satis diligenter examinata neque Epiphanii mox laudandi, neque hæc Arnobii verba : « Bacchanalia etiam prætermittamus immania, quibus nomen *omophagiis* Græcum est, in quibus furore mentito et sequestrata pectoris sanitate, circumplicatis vos anguibus, atque ut vos plenos Dei numine ac majestate doceatis, caprorum reclamantium viscera cruentatis oribus dissipatis [8]. » Quid magis apposite ad Clementis nostri Græcam locutionem,
C ὠμοφαγίᾳ τὴν ἱερομανίαν ἄγοντες, καὶ τελίσκουσι τὰς κρεωνομίας? Si quem vero alium antiquiorem atque etiam ethnicum auctorem desideret, ipsi Theodoretus dabit Empedoclem, cujus verba sic retulit : « Festa vero et sacrificia, seu dies nefastos et horribiles, in quibus caro cruda comeditur, ἐν αἷς ὠμοφαγίαι, et distractiones corporum fiunt, jejuniaque et planctus, multis autem in locis et obscena verba, aliæque fiunt insaniæ agentium se cum turbatione, cervicisque jactatu, nulli deorum consecrari dixerim, sed malis dæmonibus avertendis peragi; ut solatio sint pro cæde hominum, qua illis quondam sacrificabatur [9]. » His adde illum Clementis nostri locum ab Eusebio integrum totidem verbis referri [10].

Ex illo itaque Hervetus aliud, sibi quoque incompertum, discere adhuc poterat homines insana illa mysteria celebrantes, fuisse serpentibus coronatos [11]. Si tamen alium adhuc testem sibi citari postulet, audiat Epiphanium : « Sunt et alii Diony-
D siaci, qui Curetum sacris, et carnium divisioni, κρεωνομίαν μυοῦντες, initiari solent, coronati serpentibus, evantes, et ova, ova vociferantes, hoc est Evam illam quam serpens decepit invocantes [12]. » Porro autem ibi legitur vox κρεωνομία, quemadmodum apud Clementem nostrum : et illud « coronati serpentibus, » ἀνεστεμμένοι τοῖς ὄφεσιν, haud absimili modo apud Epiphanium, τοὺς ὄφεις ἀνεστεμμένοι, habetur.

Sed hæc immanis belluæ potius quam hominis feritas alia eorumdem paganorum longe sæviore superabatur. Scribit quippe Clemens in Bacchi sacrificiis homines, ut Dosidas testificatur, ipsi

[98] Macrob. lib. I Saturnal., c. 7. [99] pag. 12. [1] Vives in lib. XVIII August. De civit., c. 8; Natal. Com. lib. IV Mythol., c. 5, p. 299. [2] p. 26. [3] Voss. lib. I De orig. et progr. idololat., c. 13. [4] Pausan., lib. I, p. 1. [5] Hesiod. Ἔργα poet. Græc., p. 448. [6] dissert. seq., c. 8, § 2. [7] pag. 9. [8] Arnob., lib. V, p. 169, in-4. [9] Theodor. tom. IV serm. de orac., p. 625. [10] Euseb. lib. II Præpar. evang., c. 3, p. 62. [11] Admon. ad Græc., p. 9. [12] Epiphan. Adv. hæres. expos. fid., § 10, p. 1092.

mactatos [13]. Sed Hervetum forsitan miraberis, qui hoc, præter Dosidam, a nullo alio litteris consignatum asserit. Nam ut Theodoretum, qui, loco paulo ante a nobis citato, crudelissimi hujus sacrificii meminit, prætermittamus, totum illud Clementis nostri de veteri hominum diis immolandorum consuetudine fragmentum non solum Eusebius retulit, sed idem quoque a Chiis et Tenediis factum esse his memorat verbis : « Quid porro magis dæmonem sapiat, quam illa vel Omadii Bacchi crudelitas, cui membratim homines a Chiis discerptos esse ferunt, vel alterius apud Tenedios, quem similiter hominum cæde placabant [14]? »

Quid vero quod Cyrillus Alexandrinus idem omnino ac Clemens noster ita tradidit? « Quinetiam Lesbios Bacchi aram cruore virorum imbuisse [15]. » Neque prætermittendus est Plutarchus, qui quidem quo tempore et qua occasione apud Lacedæmonios, teste Aristodemo, virgo cœperit ac desierit immolari, sic enarrat : « Pestilentia Lacedæmonem urgente, divinitus significatum est cessaturam luem, si pro more generosam immolent virginem. Helena autem cum esset aliquando sorte ducta et ornata produceretur, aquila advolans gladium arripuit, et in armentum referens buculæ imposuit; quo factum est ut cæde abstineretur [16]. » Atque ibidem addicit cur apud Falerios virgo quotannis Junoni litaretur. Sed in quibusdam regionibus ferus ille mos aut tardius aut citius, uti supra ex Empedocle vidimus, abrogatus est [17].

Ex his porro Cyrilli et Plutarchi verbis, atque ex variis auctoribus, Porphyrio, Philone, Dionysio Halicarnassensi, et Diodoro Siculo, ab Eusebio citatis [18] ea mirum in modum confirmantur, quæ de impio illo ac penitus inhumano hominum diis immolandorum more Clemens noster scriptis prodidit. Præter hos autem scriptores poteris adhuc, si velis, consulere Tertullianum *Apologet.* cap. 9, *Scorpiac.* cap. 7; lib. II *ad Nation.*, cap. 76 ; Lactantium lib. I *De falsa religione*, cap. 21, Theodoretum *De Græc. affect. curat.* serm. 7, pag. 589; Polyd. Vergilium lib. v *De inventione rerum*, cap. 8; Natal. Comitem lib. I *Mythol.*, cap. 17; Vossium lib. *De orig. et progr. idololat.*, cap. 14. Quod denique Erectheum Atticum et Marium Romanum filias suas diis immolasse Clemens perhibet [19], id quidem ex Plutarcho in *Parallelis* pag. 310, recte stabilitur. Sed de Erectheo Meursius lib. II *De regibus Atheniensium* plura disputat.

De aliis autem Bacchi mysteriis, seu Bacchanaliorum ritibus, a Clemente ibidem commemoratis, præter citatos auctores legesis singularem Joannis
69 Nicolai de iis commentationem, et Petri Castellani de festis Græcorum syntagma. At obiter animadvertenda sunt hæc ejusdem Clementis nostri verba, quibus exsecranda illa mysteria insectatur et explodit : « Nunc autem iis qui initiantur, est incontinentiæ sacra nox loquens, et ignis qui lucet in facibus vitia et animi perturbationes arguit. Exstingue ignem, o sacerdos, reverere lampades, o tu qui facem geris. Tuum Iacchum lux arguit [20], » etc. De illis enim prius Cicero hunc locutus fuerat in modum : « Quid ergo aget Iacchus, Eupolmidæque nostri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra illa nocturna tollimus?.... Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit [21]. »

Corybantum quoque orgia a Clemente nostro ita exagitantur : Καβείρους δὲ τοὺς Κορύβαντας καλοῦντες, καὶ τελευτὴν Καβειρικὴν καταγγέλλουσι· « Cabeiros autem dum Corybantes appellant, mortem quoque Cabeiricam annuntiant [22]. » Verum Meursius pro τελευτὴν autumat legendum esse τελετήν, *initiationem* [23] quia de Cabeirorum mysteriis ibi Clemens disputat. Sed quid prohibet quominus Clemens dixerit mortem tertii fratris, cujus ibi quoque meminit, in illis mysteriis annuntiari? Non igitur tam facile rejicienda est editorum lectio, quam manuscriptorum minime spernenda auctoritas confirmat. De his porro mysteriis lege ejusdem Meursii lib. IV *Græciæ feriatæ*.

Alia matris deorum, aut Cybeles, aut Cereris orgia, non minus quam Bacchi impia et obscena mysteria, quinam instituerint, sic Clemens explicat : « Pereat ergo qui hujus fraudis fuit princeps et auctor hominibus, sive Dardanus qui matris deorum ostendit mysteria, sive Eetion qui Samothracum suggessit orgia et sacra mystica, sive Phryx ille Midas qui didicit ab Odryso, deinde iis qui ejus parebant ditioni fraudem tradidit artificiosam [24]. » Hervetus autem non solum hæc infanda mysteria ab his, quos Clemens indicat fuisse instituta, alibi nunquam se invenisse ait, sed de Eetione nihil quidquam ullibi legisse confitetur.

Quid igitur? Eusebiumne, qui hæc Clementis verba a se descripta sibi adoptavit et suo calculo comprobavit, ducet pro nihilo [25]? At si ea tam parvi fecerit, aut ab uno eodemque auctore profecta dixerit, Arnobium audiat de Mida et Dardano loquentem : « Quis Phrygiam matrem, cujus esse conditor judicatur vel Midas Dardanus? non cum Annibal Pœnus res Italas raperet, et terrarum exposceret principatum, et nosse et scire cœpistis, et memorabili religione sancire [26]? » Diodorus etiam Siculus scribit Phryges Pessinunte in urbe magnificum Cybeli exstruxisse templum, solemnesque ei instituisse immolationes et cultus : « Diligenter, inquit, hanc rem adjuvante rege Mida [27]. » Quod quidem ex Arnobio haud obscure confirmatum vidimus. Nec multum a Clemente nostro et Arnobio [28] Dionysius Halicarnasseus de Dardano discrepat, qui Idæum Dardani filium, « in montibus, qui nunc ab eo Idæi dicuntur, matri deorum templo exstructo, orgia et initiationes instituisse testificatur [29]. »

Plures porro Eetionis nomen sortiti sunt, quorum unus fuit pater Andromaches, et Hectoris socer, de quo Homerus ita cecinit lib. VI *Iliad.*, v. 395 :

Ἀνδρομάχη, θυγάτηρ μεγαλήτορος Ἠετίωνος.
Ἠετίων ὃς ἔναιεν Ὑποπλάκῳ ὑληέσσῃ,
Θήβῃ Ὑποπλακίῃ Κιλίκεσσ' ἄνδρεσσιν ἀνάσσων.

Andromache filia magnanimi Eetionis,
Eetion, qui habitabat in Hypoplaco silvosa :
In Thebe, sub monte Placio sita, Cilicibus viris
[imperans.

De eodem quoque illud est Ovidii nulli incognitum carmen :

Eetioneas implevi sanguine Thebas [30].

Alterius Eetionis mentionem facit Herodotus, aitque eum Labdam uxorem habuisse, et ex ea genuisse Cypselum, qui juxta Pythium oraculum Corinthi postea regnavit [31]. Quis autem ex his duobus, vel utrum aliquis alius sacrorum Cybeles mysteriorum auctor a Clemente dicatur, nemo facile divinabit. Et vero id quidem ille ut certum omnino et minime dubium affirmare non ausus est.

Quamobrem et aliam eadem de re opinionem sic

[13] Epiph. Adv. hæres., expos. fidei, p. 27. [14] Euseb. lib. IV Præpar. evang., c. 16, p. 157, 163. [15] Cyrill. cont. Julian., t. VI, lib. IV, p. 128. [16] Plutarch. in Paral. l. II, p. 314. [17] Theodor. loco cit. [18] Euseb. lib. IV Præpar. evang., c. 16. [19] pag. 27. [20] pag. 14. [21] Cicer. lib. II De legib., p. 337. [22] pag. 12. [23] Meurs. lib. IV Græc. feriat. [24] pag. 10. [25] Euseb. lib. II Præpar. evang., c. 3, p. 63. [26] Arnob. lib. II Adv. gent., p. 95, in-4. Diod. Sicul. lib. III Biblioth., p. 135. [28] Arnob. lib. VII Adv. gent., p. 253. [29] Dionys. Halicarn. lib II Antiq. Roman., p. 37. [30] Ovid. Metam. lib. XII, fab. 3. [31] Herodot. lib. V, p. 327.

paulo post Clemens retulit : « Melampodem autem filium Amynthaonis alii dicunt ex Ægypto in Græciam transtulisse festum Cereris, luctum qui laudibus celebratur [32]. » Negat tamen adhuc Hervetus id, etiamsi diligenter investigavisset, se invenire unquam potuisse. Ubi illud quæsierit plane nescimus. Nulli autem dubitamus eum nihil ea de re quæsivisse apud Eusebium, a quo, ut diximus, totus ille Clementis nostri locus describitur [33]. Neque etiam illud in Tertulliani *Apologetico* quæsivit; aut certe non tanta atque Pamelius diligentia, hæc, quæ ibi leguntur, verba perpendit : « Orpheus Pieriæ, Musæus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Beoticæ, initiationibus homines obligaverunt [34]. » Recte enim observat Pamelius ibi Tertullianum de eodem disputare Cereris festo, cujus ab Eusebio, addere debebat, et a nostro Clemente mentio facta est. Ferunt autem hunc Melampum, seu Melampodem, Amynthaonis et Doryppes filium, fuisse augurem et medicum. Illius porro Pausaniam, Homerum, Virgilium, aliosque non infrequenter meminisse nemo nescit.

Quod porro Clemens de his impiorum mysteriorum auctoribus nihil certo definiat, id nemini mirum esse debet. Lucianus siquidem Phrygas et Samothraces illa ab Atte Lydio, primo eorum inventore et quasi architecto, accepisse haud dubitanter asseverat [35]. Alii vero eorum institutionem Erectheo, alii Musæo, alii denique ipsimet Cereri acceptam referebant, de quibus legendus est Meursius lib. *De Cerere Eleus.*, cap. 2.

Nemini tandem incognita sunt infanda illa Cereris orgia et mysteria, quæ ad sempiternam ethnicæ turpitudinis memoriam Clemens ac, post eum, Arnobius fuse recenset [36]. Nam ea ab innumeris propemodum scriptoribus ethnicis et Christianis, antiquis et recentioribus divulgata sunt [37]. Si quis tamen ea sigillatim explanata legere velit, is adeat Natalem Comitem lib. IX *Mythol.*, cap. 5; Vossium lib. I *De orig. et progr. idolol.*, cap. 20, et lib. II, cap. 52, 53 et 54; et Meursium toto pene libro *De Cerere Eleusina;* Fasoldum *De festis Græc.*, decade 2; Petrum Castellaneum *De festis Græc.* Ex his autem discet adhuc per « potum bilis, » πόμα χολῆς, quem Hervetus se non satis intelligere dicit, nihil aliud a Clemente nisi Cereris iram et furorem significari [38].

Paucis præterea monitum te esse volumus hoc carmen :

Taurus pater draconis, et pater tauri draco [39],

70 quod Clemens tacito auctoris nomine citavit, Tarentino cuidam ab Arnobio attribui [40]. Hoc autem de Tarentino Suidas et Vossius disputaverunt [41].

Orphei quoque de Cerere, raptam Proserpinam inquirente, hæc Clemens ait se transcripsisse carmina :

Sic dixit, vestes tollens, omnemque figuram
Corporis ostendit turpem, spectabat Iacchus [42], etc.

Nonnulli autem putant fœde corruptum esse hunc Clementis nostri locum, ac medicam ei manum afferre conantur. At eos in primis torquet nomen Iacchi, quod in alienam prorsus historiam perperam intrusum esse existimant. Quod quidem haud incerta probari posse putant auctoritate Arnobii, qui nomen illud omnino prætermisit. Sed huic doctorum hominum conjecturæ plane adversantur et manuscripti nostri codices, et Eusebius, qui eosdem Græcos versus ex Clemente nostro retulit, idemque nomen Ἴαχχος exhibet. Et vero contendunt alii genuinam veramque esse in Clementis nostri textu lectionem, depravatumque ab librariis fuisse hunc ipsiusmet Arnobii versum :

Quas cava succutiens Baubo manu, nam puerilis
Olli vultus erat.

Pro « Baubo » etenim reponi volunt « Bacchus. » Nullum enimvero dubitandi locum esse credunt, quin Bacchus in turpissimo illo, quem poetæ impudici finxerant, affuerit Cereris Baubonisque comitatu. Sed de Arnobio alibi dicendum erit.

Ad eadem porro Cereris sacra, quæ Eleusinia vocabantur, Clemens referre videtur Thesmophoria, perinde ac si unus idemque festus dies, idemque mysterium et sacrum fuissent. Ubi enim de Eleusiniis disserit, hæc ille totidem verbis disputat : « Vis etiam tibi narrem quomodo flores collegerit Proserpina, ejusque calathum, et raptum a Plutone, et hiatum terræ, et sues Eubulei, quæ devoratæ fuerunt a deabus; propter quam causam in Thesmophoriis Megarensium more porcos expellunt. Hujus fabulæ diem festum mulieres varie concelebrant, Thesmophoria, Scirophoria, multis modis raptum Proserpinæ tragice decantantes [43]. » Verum Meursius ibi Clementem nostrum erroris accusat, quippe qui Thesmophoria cum Eleusiniis, quæ plane diversa erant, præpostere omnino confuderit [44]. « Nam Eleusinia, inquit ille, instituta fuerant in Cereris raptam Proserpinam quærentis, et tunc acceptarum frugum memoriam; Thesmophoria vero ob leges ab ea acceptas. » Arnobium quoque et Theodoretum, quibus et longe plures alios adjungere potuisset, similis errati insimulat. Sed non omnibus fortasse rationes ejus tanti videbuntur ponderis, ut contra tot tantorumque virorum auctoritatem, communi fere omnium consensu receptam, singulos quosque in suam adducat opinionem. Si qui tamen illius argumentis vincantur, ipsi subscribant, per nos licet.

Omnes porro una mente consentiunt matronis aliquot dies, antequam Thesmophoria agerent, servandam fuisse castitatem. Quod quidem confirmari potest quadam Theanus Pythagoricæ responsione, quam ipsemet Clemens noster protulit, ita tamen ut plurimis morem hunc nescientibus obscura videri posset : « Rogata, inquit, Theano quoto die mulier post congressum cum viro ad Thesmophorium venire possit : A proprio quidem statim subjunxit, nunquam ab alieno [45]. » Nulla enim penitus fuisset istud ab hac muliere philosopha quærendi causa, nisi mulieres ante illum diem festum caste et integre vivere debuissent. De hac autem Theano in sequenti dissertatione cap. 18, art. 4.

Miratur porro Hervetus qua tandem ratione Clemens de Eleusiniis, seu Cereris festo die disputans, in Themidis delapsus fuerit sermonem : « Quinetiam Themidis arcana symbola, origanum, lucerna, ensis, pecten muliebris [46], » etc. Summum enimvero de his Themidos arcanis symbolis ait esse apud omnes silentium. Sed nesciebat vir doctus hoc Themidis cognomen cum aliis pluribus eidem Cereri a Porphyrio ascribi : « Et quoniam, inquit, vis præterea divinandi quædam inerat, Themin ipsam nominarunt, quasi singulis τὰ τεθειμένα, hoc est, res fato constitutas eventurasque prænuntiet. Atque hunc in modum vim illam terræ tot symbolorum varietate explicatam venerantur, ac virginis quidem, Vestæque nomine, quatenus ea centrum universi complectitur; Parentis, quatenus animantibus alimenta suppeditat; Opis, quatenus lapides generat, montibusque proeminet; Cereris, qua-

[32] Herodot. lib. V, p. 10. [33] lib. II Præpar. evang., c. 3, p. 63. [34] Tertul. Apolog., c. 21. [35] Lucian. De dea Syria, p. 1061. [36] p. 10, 11, 14. [37] Arnob. lib. V Adv. gent. [38] p. 11. [39] Ibid. [40] Arnob. lib. III Adv. gent. [41] Suidas ad verbum ῥίνθων; Voss. De poet. Græc., c. 8, p. 61. [42] pag. 13. [43] p. 11. [44] Meurs. lib. IV Attic. lect., c. 21. [45] lib. IV Strom., p. 522. [46] pag. 14.

tenus virentia germina procreat ; ad extremum Themidis, quatenus fundendis oraculis usui est [47]. »

Tantæ porro impietatis cum essent Cereris mysteria, hinc Clemens viro illi, qui civem suum apud Cyzicenos ea imitantem sagittis confoderat, plurimum gratulatur : « Multa bona regi Scytharum eveniant, quicunque fuerit Anacharsis. Is civem suum, qui matris deorum sacra quæ fiunt apud Cyzicenos, in Scythia imitabatur... sagittis confodit, ut qui et ipse effeminatus evasisset apud Græcos, et femininum morbum alios in Scythia doceret [48]. » Hervetus autem et Casaubonus vocem « Anacharsis » huc in Clementis textum præpostere introductam arbitrantur. Et ille quidem, quia Clemens his verbis, « quicunque fuerit, » ὅστις ποτὲ ἦν, quis Scytharum rex esset, sibi incognitum fuisse significat. Hic vero, quia Laertius scribit ipsummet Anacharsim eo quod Græcas leges, vel Græca mysteria apud Scythas vellet introducere, a fratre suo Scytharum rege interemptum [49]. Laertio adjungamus Herodotum, qui narrat illum a solio Scytharum rege, illiusque, ut quidam aiebant, patruele tum sagitta necatum, cum in Scythia mysteria Cereris Cyzicenorum more perageret [50].

At si hæc, uti videtur, veritati sint magis consentanea, non idcirco vox « Anacharsis » ex Clementino textu amputanda est; sed solius ultimæ litteræ mutatione legendum est, « Anacharsim, » Ἀνάχαρσιν, eique voci postpositum in Græco textu punctum præponendum est. Hac enim levissima librariorum amanuensium aut typographorum emendatione Clemens nullo modo a Laertio et Herodoto dissidebit, nisi in iis forte quæ illi dubia et incerta esse ultro confitentur.

ARTICULUS III.

De paganorum deabus, de quinta Minerva, de alia Minerva ab Ornyto vulnerata, et Polemone qui illius meminit, de alia Minerva quæ ventilabris colebatur, de Venere quæ Phaoni paravit insidias, de Venere Τυμβωρύχῳ, *de Diana Chelitide, Condylitide et Podagra.*

De deabus illud potissimum nobis occurrit, quod a Clemente brevi certaque inductione probatur, eas non magis quam deos castas fuisse et pudicas. Quod autem ibi Clemens de illarum stupris, adulteriis, aliisque flagitiis memorat, id Hervetus **71** omnibus iis, qui poetas legunt, facile obvium esse scite quidem admonet

Attamen ille quod Clemens de quinta Minerva tradidit, eam patris a se impie mactati, pelle tanquam vellere ornatam i d alibi se nunquam legisse profitetur [51] Non legerat itaque Julii Firmici Materni *De errore profanarum religionum* librum, ubi hæc expresse habentur : « Quinque Minervas fuisse legentibus vobis tradit antiquitas... Quinta Pallante patre et Tritonide matre orta est, quæ patris appellata nomine, Pallas est ab hominibus nuncupata. Hæc, parricidalis amentia furoris et vesanæ temeritatis instinctu, patrem Pallantem crudeli morte jugulavit. Nec simplici patris morte contenta, ut diutius malis suis frueretur, et ut de morte patris crudelius triumpharet, exuviis corporis ejus ornata est ; ut parricidii facinus ex crudeli ostentatione publicaret [52]. » Idem quoque Isaacius Tzetzes in Lycophrinem scribit, cujus etiam verba a Natali Comite descripta sunt [53]. Ibi autem iste de quinque Minervis disputat, sicut et Cicero lib. III *De nat.*

A *deor.*, pag. 504; Arnob. lib. IV *Advers. gent.*, pag. 135 ; Vossius libro II *De orig. et progr. ido.*, cap. 42. Denique Epiphanius plures quidem observat fuisse Minervas, quas non singulatim, sed ita recenset : « Quod ad Minervam pertinet, nec illa simplex; sed ejusdem nominis complures enumerantur. Nam alia vaga et ad Tritoniam paludem oberrans fuit. Secunda Oceani filia, alia Saturni, ut cæteras omittam [54]. »

Non facilius Herveto illud videtur, quod de quadam ex his quinque Minervis Clemens prodidit : « Polemo autem dicit etiam Minervam fuisse vulneratam ab Ornyto [55]. » De hoc etenim cum Polemone tum Ornyto fatetur nihil sibi occurrisse, nisi apud Strabonem, qui cujusdam Polemonis, sed ut ipsi videtur, poetæ, atque idcirco ab hoc, de quo agitur, plane diversi mentionem fecit. Mirum sane quomodo Hervetus, tantæ eruditionis vir, hæc Justini martyris verba non legerit : « Polemon in B *Græcanicarum rerum* libro [56]. » Sed mirabilius profecto illum non vidisse, quod Casaubonus et Vossius apprime viderunt, hunc auctorem non solum alibi a nostro Clemente, et sæpius ab Athenæo, sed etiam a Cyrillo Alexandrino aliisque pluribus laudatum [57].

Ex hoc autem Polemone refert Clemens Minervam ab Ornyto fuisse vulneratam ; Arnobius vero ex nostro, ut aiunt, Clemente : « Non virginem, inquit, ab Ornyto cæsam, cruentatam, vexatam, Polemonis vestri indicant scripta [58] ? » Plures porro, uti vidimus, cum fuerint Minervæ, quænam hæc dici debeat, quisve ille, a quo vulnerata est, Ornytus, præter Polemonem quisnam tradiderit dictu haud ita facile.

Narrat alibi noster Clemens Minervam, Jovis filiam, coli statutis ventilabris, στατοῖσι λίκνοις [59]. De his autem ventilabris, seu cribris et vannis, cum nihil Herveto succurrerit, idcirco ibi suspicatur legendum C στατοῖσι ὕμνοις. Verum tam vana est illius conjectura, quam inutilis Clementini textus emendatio. Animum enimvero non satis ille advertit frequentissimum in Bacchi et Minervæ aliorumque deorum, ut scite observat Vossius [60], mysteriis non modo fuisse vannorum, seu ventilabrorum usum; sed quædam insuper a Clemente ibi citari veteris poetæ, tacitoque ejus nomine, carmina, quæ a Plutarcho referuntur. Quod quidem curioso lectori indicasse satis esse putavimus.

Quid autem, quod Hervetus adhuc se illud plane ignorare ait, quod de Venere ibidem Clemens memorat? « Venus Phaetonti paravit insidias, » καὶ Φαέθοντα, al. Φάωνα ἐλόχα [61]. At Athenæus de Veneris in Phaonem amoribus hæc ex Cratino memoriæ prodidit : Κρατῖνος δὲ φησὶ Φάωνος ἐραθεῖσαν τὴν Ἀφροδίτην ἐν καλαῖς θριδακίναις αὐτὸν ὑποκρύψαι· Μαρσύας δὲ ὁ νεώτερος ἐν χλόῃ κριθῶν· « Cratinus inquit, Venerem, cum Phaonem deperiret, in pulchris lactucis eum abdidisse; Marsias vero D junior in segete virentis ordei [62]. » Idem quoque ab Æliano narratur, sed ibi hæc continenter subjungit : « Alii dicunt eum portitorem fuisse, et hoc officium subiisse. Venisse autem aliquando Venerem trajicere volentem, atque illum nescientem quænam esset libenter prompteque recepisse, magnaque diligentia, quo voluerat, eam avexisse. Pro quibus meritis alabastrum ei cum unguento dea donavit, quo unctus Phaon omnium hominum speciosissimus evasit [63]. » Quis itaque jam non videat has esse insidias, quas Clemens Phaoni a Venere

[47] Euseb. lib. III Præpar. evang., c. 11, p. 110. [48] pag. 14. [49] Diogen. lib. I De vitis et dogm. philos. [50] Herodot. lib. IV, p. 243. [51] pag. 17. [52] Jul. Firm. De error. profan. relig., p. 21, in-4. [53] Natal. Com. lib. IV Mythol., c. 5, p. 299. [54] Epiphan. in Ancor., § 109. [55] pag. 23. [56] Justin. Cohort. ad gent., p. 9. [57] Casaub. lib. VI Animadv. in Athen., c. 5 ; Voss. lib. I De Hist. Græc., c. 18. [58] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 144, in-4. [59] pag. 61. [60] Voss. lib. II De orig. et progr. idolol, c. 14. [61] pag. 21. [62] Athen. lib. II Deipnos., p. 69. [63] Ælian. lib. XII Var. hist., c. 15.

paratas asserit? Quamobrem in textu Clementis, sicut et Arnobii, qui hunc locum delibasse videtur [64], non vox « Phaeton, » ut ait Theodorus Canterus, sed « Phaon, » reponenda est.

Veneris porro hujus, quæ non solum vitæ primordiis, sed illius etiam fini credebatur præesse, varia erant cognomina. Quatenus enim vitæ præfecta erat, Diana, Lucina, Alma, Venus, aliisque nominibus vocabatur. Præposita autem morti et parentalibus, Λιβιτίνη atque Ἐπιτυμβία, teste Plutarcho, appellata est. Ipsissima siquidem hæc sunt illius verba : « Cur quæ ad funera pertinent in templo Libitinæ vendunt, quam eamdem esse cum Venere censent... eo movebantur caducum esse quod esset natum, una eademque dea et ortibus et interitibus præsidente. Nam Delphis quoque Veneris Sepulcralis (Epytimbiam ipsi dicunt) est imaguncula, ad quam evocant eorum manes quibus libant [65]. » Rursum vero alibi : « Pontifices justa funebria, quibus opus est, præscribunt, quos edocuit Numa... colerent præ cæteris eam, quam appellavit Libitinam, deam præsidem eorum, quæ defunctis sunt feralia peragenda, sive ea Persephone, sive potius, ut arbitrantur Quiritum eruditissimi, Venus sit, haud male uni virtuti numinis rationem ortus et excessus ascribentes [66]. » Parentalibus itaque cum præesse putaretur, hinc Argivi eam quoque effodiendis sepulcris præfectam arbitrantes, Τυμβωρύχον, ut loquitur Clemens, nuncupavere, atque eo nomine venerati sunt. Sed præstat illius audire verba : « Mitto autem, inquit, Argivos, qui colunt Venerem Τυμβωρύχον, id est quæ sepulcra effodit (ut et Argivi et Lacones), et etiam Spartani Dianam colunt Chelytidem, quoniam tussire ab eis vocatur, χελύττειν [67]. » A vero forsitan is non prorsus aberraverit, qui hanc Tymborychon Venerem eamdem opinabitur esse ac Sepulcralem, seu Epitymbiam, ad quam, ut Plutarchus narrat, defunctorum manes evocabantur. De hac Venere Epitymbia et Libitina consule, si lubet, Giraldum *Histor. deor.*, syntag. 13, pag. 383; et Cælium Rhodig. *Var. lect.* lib. XXIX, cap. 18, ac Vossium lib. II *De orig. et progr. idolol.*, cap. 27, pag. 223.

Superiora porro Clementis nostri verba huc idcirco attulimus, quoniam nonnullis ista, « ut et Argivi et Lacones, » in textum intrusa et superflua videntur. Sed is sane admodum antiquius error est. Nam in utroque manuscripto codice, tum recentiore, tum antiquiore, eadem plane occurrunt, cum hac tamen interpunctione. Τυμβωρύχον θρησκεύουσιν Ἀργεῖοι καὶ Λάκωνες, 72 καὶ Χελύτιδα δὲ Ἄρτεμιν. Quæ quidem vel sola interpunctio oscitantiam librariorum omnibus utique manifestam facere potest. Hervetus tamen hæc ad Dianam referenda esse arbitratur.

Verum minime sibi compertum esse ait, quæ sit illa Diana Chelytis, et cur χελύττειν tussire significet. Ab Henrico autem Stephano observatum est verbum χελύσσομαι, seu χελύττομαι, a nomine χελὺς derivatum, idem Latine sonare atque *expectoro*, *extussio*, *eructo* [68]. Quamobrem Diana illa Chelytis, eadem procul dubio ac luna esse videtur. « Humor enim, » ut inquit Plutarchus, « a luna diffusus, cum aggravet corpora, tussim excitat [69]. » Spartani itaque Dianam Chelytidem, seu lunam, ut hanc a seipsis tussim arceret, non secus atque alios malorum depulsores deos venerabantur.

Alias quoque tres Dianas sic paulo superius Clemens memorat : « Dianam quæ vocatur ἀπαγχομένη, hoc est *suffocata*, colunt Arcades, ut inquit

A Callimachus in *Aetiis*. Culta est etiam Methymnæ alia Diana Condylitis, sic appellata a pugno. Est enim Podagræ alterius Dianæ templum in Laconica, ut ait Sosibius [70]. » Refert autem Pausanias in sua *Arcadia* cur Diana, quæ prius a Condyleæ vico Condyleatis vocabatur, postmodum Apanchomene appellata sit [71]. Sed ab hac diversam esse Clemens ait Dianam Condylitidem : Καὶ Χονδυλῖτις ἐν Μηθύμνῃ ἑτέρα τετίμηται Ἄρτεμις. Hæc ille nec plura. Quod igitur in Latina versione legitur : « Sic appellata a pugno, » id non Clementis est, sed interpretis glossema. Quapropter non minus fortasse probabilis eorum videbitur conjectura, qui eam ab incolis Methymnæ, quæ, ut ait Strabo, urbs Lesbiorum erat, sic nuncupatam dixerunt, quod cuidam muliebri morbo mederi crederetur [72]. Eadem quoque forsitan ratione Laconibus Podagra dicta est, quia persuasum habebant homines, podagra laborantes, ab ea posse sanari. De hac autem

B et Chelytide Diana, aliisque quas Spartani colebant, videsis Joannem Meursium *Miscell. Laconic.* libro primo, cap. 2.

ARTICULUS IV.

De diis averruncis, seu malorum depulsoribus, et humanis affectibus in deorum numerum relatis; de Jove et Hercule Ἀπομυίῳ, de Febre, Pavore, Pallore, Morbo, Pœna, Supplicio, Somno et Morte; item de Metu et Amore, Gaudio et Spe, Contumelia et Impudentia.

In his, quas de Diana non sine aliqua hæsitatione proposuimus, conjecturis si qua tibi appareat verisimilitudo, in illarum confirmationem haud prorsus inepte afferre poteris, quæ Clemens de diis averruncis, seu malorum depulsoribus hunc scribit in modum : « Elei Jovi Ἀπομυίῳ sacrificant; Romani autem Ἀπομυίῳ Herculi, id est muscarum depulsori, et Febri et Pavori sacrifica-

C bant, quos ipsos quoque ascribunt in numero eorum qui erant cum Hercule [73]. » Non alia quippe de causa tantis honoribus hæc numina pagani prosecuti sunt, nisi ut divina eorum ope et auxilio vel hæc mala ipsis non nocerent, vel ab illis omnino liberarentur. Quod ex mox dicendis clarissime patebit.

Primum enim de Jove Ἀπομυίῳ sic Pausanias disserit : « Proditum est Herculem, Alcmenæ filium, Jovi porricientem, cum muscas abigere non posset, vel quod ei tunc primum in mentem venerit, vel quod tralatitium fuerit, Abactori muscarum (Ἀπόμυιον Elei appellant) hostiam mactasse : cum perlitatum esset, omnes repente muscas trans Alpheum evolasse [74]. » Qui autem a Pausania vocatur Ἀπόμυιος, hunc Plinius vocat Myagron, vel Myodem : « Elei, inquit, invocant Myagron deum, muscarum multitudine pestilentiam afferente, quæ protinus intereunt, quam litatum est ei deo [75]. »

D Falsum autem in eo Clementem Aldrovandus putat, quod Romanos Herculi Ἀπομυίῳ sacrificasse crediderit; quandoquidem non Herculi, sed Jovi Ἀπομυίῳ sacra faciebant. Verum Solinus narrat Romæ in Boario foro positum fuisse sacellum Herculi, qui « Myiagrium deum dicitur imprecatus [76]. » Quamobrem Salmasius hunc in locum observat, etiamsi nullus eo nomine appellatus, Romæ fuisset Hercules [77], ex hoc tamen facto fieri potuisse, ut Hercules Ἀπόμυιος cognominatus sit.

Neque forsitan hæc conjectura ab omni prorsus abest verisimilitudine. Nam Solinus illud ex iis

[64] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 146, in-4. [65] Plutarch. Quæst. Rom., p. 269. [66] idem in vita Numæ, p. 67. [67] Admon. ad Græc., p. 24. [68] Henr. Steph. in Thesaur. ling. Græc. [69] Plutarch. lib. III Sympos., quæst. 10, p. 658. [70] pag. 24. [71] Pausan. lib. VIII Arcad., p. 254. [72] Strab. lib. XIII Geogr., p. 616. [73] Admon. ad Græc., p. 24. [74] Pausan. lib. V Æliac., p. 161. [75] Plin. lib. X Hist. nat., c. 28, p. 418; lib. XXIX, c 6, p. 702. [76] Solin. initio Polyhistor., p. 2. [77] Salm. p. 19 Exercit.

hauserat Plinii verbis : « Romæ in ædem Herculis in foro Boario nec muscæ, nec canes intrant [78]. » Hinc ille potuit, sicut et Jupiter Ἀπομυίου, seu Myagrii cognomine appellari. Sed id certo affirmare quis audeat? De Pisatidibus porro muscis, tempore quo Olympia festum celebrabatur, fiebantque sacrificia, sponte ultra Alpheum flumen discedentibus, videsis Ælianum lib. v *De animal.*, cap. 17.

Facilius itaque et certius illud est quod de Febre ibidem Clemens subnectit. Nobis enimvero testis est Cicero templum eidem Febri tanquam vero deo a Romanis constructum : « Quis tantus error, » ait disertissimus orator, « ut perniciosis etiam rebus, non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur? Febris enim fanum in palatio, et ædem larum, et aram malæ Fortunæ in Esquiliis consecratam videmus [79]. » Eadem Plinius, Ælianus, Augustinus, aliique litteris mandaverunt [80].

Quam autem ob causam divini illi honores Febri delati fuerint, sic Valerius Maximus edisserit : « Et cæteros quidem deos ad benefaciendum venerabantur. Febrem autem ad minus nocendum templis colebant, quorum adhuc unum in palatio, alterum in area Marianorum monumentorum, tertium in summa parte vici longi exstat; in eaque remedia, quæ corporibus ægrorum annexa fuerant, deferebantur [81]. »

Febri Pavorem seu Timorem, non secus ac Clemens noster, connectunt Augustinus [82] et Minutius Felix : « Pavorem Tullus Hostilius, » inquit iste, « atque Pallorem; mox a nescio quo Febris dedicata [83]. » Quæ quidem Cyprianus totidem verbis repetit [84]. De solo autem Pavore et Pallore Lactantius : « Pavorem, inquit, et Pallorem Tullus Hostilius figuravit et coluit [85]. » Cujus hanc Titus Livius reddidit rationem : « Tullus in re trepida, » contra Albanos dimicando, « duodecim vovit Salios, fanaque Pallori ac Pavori, equidem clara increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet; nihil trepidatione opus esse [86]. » At Varro apud Augustinum ridicula hæc numina sic exagitat, atque explodit : « Hostilius Pavorem atque Pallorem teterrimos hominum affectus, quorum alter mentis territæ motus est, alter corporis nec morbus quidem, sed color [87]. » Quid ergo insulsius et ineptius eorum genealogia, quam Hesiodus hoc pandit carmine :

. . . . . Αὐτὰρ Ἄρηϊ
Ῥινοτόρῳ Κυθέρεια Φόβον καὶ Δειμὸν ἔτικτεν [88].
. . . . . *Sed Marti*
73 *Clypeos dissecanti Venus Timorem et Metum* [*peperit.*

Febrim vero ex matre deorum quidam, Augustino teste, ortam garriebant : « Utrum etiam dea Febris ex illa nata sit, viderit Æsculapius pronepos ejus. Sed undecunque nata sit non, opinor, audebant eam ignobilem dicere dii peregrini deam civem Romanam [89]. »

Non mirum igitur, quod alibi scribit idem noster Clemens, paganos in deorum numero Morbum, Pœnam et Supplicium, atque etiam Somnum et Mortem reposuisse [90]. Quam quidem incredibilem insanientium hominum socordiam pulchre et luculenter Plinius ridet et proscribit : « Innumeros quidem credere, atque etiam ex virtutibus vitiisque homi-

A num, ut Pudicitiam, Concordiam, Mentem, Spem, Honorem, Clementiam, Fidem, aut (ut Democrito placet) duos omnino Pœnam et Beneficium majorem ad socordiam accedit . . . Itaque nomina alia aliis gentibus, et numina in iisdem innumerabilia reperimus, inferis quoque in genera descriptis, morbisque et multis etiam pestibus, dum esse placatas trepido metu cupimus. [91]. De Morte autem hæc Virgilius cecinit :

Multa boum circa mactantur corpora Morti,
Setigerosque sues, raptasque ex omnibus agris
In flammam jugulant pecudes [92]. . . .

De his autem fusius disputant Alexander ab Alexandro lib. I *Genial. dier.*, cap. 13; Natalis Comes lib. III *Mytholog.*, cap. 13 et 14; Vossius lib. VIII *De ori. et progr. idolol.*, libro III, cap. 2, et libro VIII, cap. 6.

Neque porro hæc a poetis tantum ficta perperamque excogitata, ab aliis vero rejecta ac penitus
B repudiata putaveris. Planum etenim Clemens noster facit omnes humani animi affectiones, etiam omnino corruptas et vitiosissimas, et philosophis in deorum ascriptas ordinem : « Jam vero quidam ex philosophis, » ita loquitur Clemens, « ipsi quoque post poeticos earum, quæ sunt in nobis, affectionum figuras et simulacra constituunt, nempe Metum et Amorem, et Gaudium et Spem; sicut certe priscus quoque Epimenides, qui Contumeliæ et Impudentiæ erexit altaria [93]. » Quam merito quidem jure hæc ille paganis vitio vertat et exprobret, cum ex variis eorum auctoribus, tum præsertim ex his Ciceronis verbis discere est : « Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dicatas videmus proxime a M. Æmilio Scauro : ante autem ab Attilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum? Vides Honoris, a M. Marcello renovatum,
C quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum? Quid Opis? Quid Salutis? Quid Concordiæ, Libertatis, Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis, et Voluptatis, et Lubentinæ Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium; quanquam Valerius aliter existimat : sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius sæpe pulsant [94]. » Hæc autem non solum ab eo alibi confirmantur [95], sed etiam a Gregorio Nazianzeno, qui totum hunc Clementis nostri locum disertissime corroborat, mirumque illustrat in modum : « Jam vitiosissimi quique vitia ipsa fœdosque affectus deos esse censuerunt, aut certe sub deorum nomine coluerunt, Iram nimirum, Cædem, Libidinem, Temulentiam, reliquaque hujus generis, non æquam nec honestam hanc scelerum suorum excusationem nacti. Atque eos partim in terra re-
D liquerunt, partim infra terram occultarunt (hoc unum satis consulte), partim in cœlum evexerunt [96]. » Plura de ridiculis illis deorum numinibus si scire aveas, adi Epiphanium in *Ancor.*, § 105, pag. 105; Vossium lib. VIII *De orig. et progr. idololat.*, cap. 9 et seqq.; Lescalopierii in allata Ciceronis verba animadversiones, et Meursium lib. I *Miscellan. Laconic.*, cap. 6.

De Contumeliæ tandem et Impudentiæ templo quod Clemens tradidit, illud a Cicerone tam perspi-

[78] Plin. loc. cit., p. 419. [79] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 249. [80] Plin., lib. II Hist. nat., c. 7; Ælian. lib. XII Hist. var., c. 11; S. August. lib. II De civit., c. 14, et lib. III, c. 12 et 25. [81] Valer. Maxim. lib. II, c. 5. [82] August. lib. IV De civit., c. 15. [83] Minut. Felix in Octav., p. 25, in-4. [84] Cypriani init. lib. De vanit. idolor. [85] Lactant. lib. I De falsa relig., c. 20, p. 105. [86] Tit. Liv. lib. I de Tull. Host. [87] August. lib. VII De civit., c. 10, p. 471. [88] Hesiod. Theog., p. 418. [89] August. lib. III De civit., c. 12. [90] pag. 64. [91] Plin. lib. II Hist. nat., c. 7, p. 142. [92] Virgil. lib. XI Æneid., vers. 197 et seqq. [93] pag. 16. [94] Cicer. De nat. deor., lib. II, p. 223. [95] lib. III De nat. deor., p. 246, et lib. II De leg., p. 336. [96] Greg. Naz. orat. 34, p. 750.

cue litteris consignatum est, ut ab eo desumptum videri posset: « Nam illud, inquit, vitiosum Athenis, quod Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim non vitia consecrare decet [97]. » Hinc vulgare proverbium, « Dea impudentia, » de quo scite Erasmus *Adag. Chiliad.* III, cent. 1, adag. 63.

ARTICULUS V.

De animalibus et piscibus, quæ Ægyptii, aliique populi venerabantur; de phagro et mœote, quos Ægyptii; de mustela, quam Thebani; de ove, quam Samii; de columbis et piscibus, quos Syri colebant.

Recte quidem Clemens illos omnes, ut ipse ait, Græcos, seu paganos homines, qui deos vitiis et sceleribus infames venerabantur, atque vitia ipsa pro diis habebant, Ægyptiis, qui pisces, feras, aliaque vilissima terræ animantia coluerunt, pejores esse dicit et nequiores. Nihil enim crimine et vitio deterius. Quæ autem et qualis fuerit illa Ægyptiorum superstitio, ut clarius auctor noster patefaceret, varios diversorum hujusce gentis populorum cultus haud indiligenter perscrutatur. Idem argumentum Cicero, Porphyrius, et qui ejus fragmenta retulit Eusebius, Minutius Felix, Epiphanius, Strabo, Vossius, aliique quamplurimi fuse prosecuti sunt [98]. De iis itaque tantum agemus, quæ Herveti, ut ipsemet fatetur, diligentiam fugerunt. Primo igitur ait se nullum invenisse qui cum Clemente Evenitas Ægypti populis ascribat, atque ab illis phagrum coli scriptis tradiderit. Sed non animadverterat vir ille eruditus librariorum amanuensium incuria corruptum esse auctoris nostri textum, atque ita emendandum: Σέβουσι δὲ αὐτῶν Συηνῖται φάγρον τὸν ἰχθῦν· « Ex his Syenitæ colunt piscem phagrum [99]. » Syenitæ enim hunc piscem, ut narrat Ælianus, honorabant: Τοὺς ἰχθῦς τοὺς φάγρους Συηνῖται μὲν Αἰγυπτίων ἱεροὺς νομίζουσι. « Inter Ægyptios Syenitæ pisces phagros pro sacris habent [1]. » Rationem autem non solum ille ibidem affert, sed etiam Plutarchus: Συηνῖται δὲ φάγρον. Δοκεῖ γὰρ ἐπιόντι τῷ Νείλῳ συνεπιφαίνεσθαι, καὶ τὴν αὔξησιν ἀσμένοις φράζειν αὐτάγγελος ὁρώμενος. « Syenitæ etiam phagrum: videtur enim una cum Nilo apparere, ejusque exoptatum incrementum conspectus ipse nuntiare [2]. »

Ex eodem quoque Æliano Hervetus accipere poterat pisci mœoti, ut ait Clemens noster, eosdem honores ab iis exhiberi, qui Elephantinam habitabant. Citato quippe a nobis loco addit ille: Οἱ δὲ οἰκοῦντες **74** καλουμένην Ἐλεφαντίνην τοὺς μαιώτας. « Qui vero regionem nomine Elephantinam incolunt, mœtas venerantur. »

Præterea sicut phagri piscis Strabo [3], ita et mœotis, nec non ejusdem phagri Athenæus his verbis meminit: « In Nilo generantur et piscium aliæ multæ species, omnes lautissimæ, ac præcipue coracini in multa divisi genera, et quos meiotas vocant, ab Archippo in piscibus his verbis memoratas meiotas... phagrus, oxyrrinchus [4]. » De his porro præter eos, qui de piscibus data opera disputavere, lege, si vacat et lubet, Vossium lib. IV *De orig. et progr. idololat.*, c. 51.

Vix a nobis, ac ne vix quidem quis impetrare possit, ut citatos paulo ante Æliani libros ab Herveto lectos esse credamus. Ex iis enimvero facile didicisset, quod tamen se ignorare dicit, et a nostro Clemente sic narratur: « Thebani colunt mustelas propter ortum Herculis [5]. » Quid namque ad explicandum illum Clementis nostri locum, his ejusdem Æliani verbis liquidius desiderari potest? « Thebani natione quidem Græci, risu obruendi, qui mustelam religiose venerentur, et dicant hanc nutricem fuisse, vel non fuisse quidem nutricem; sed cum Herculem Alcmena parturiret et parere non posset, hanc prætercurrentem parturiendi vincula dissolvisse, eoque esse factum in lucem ut Hercules expeditius exiret. » Sic autem ipsemet Ælianus Græce: Θηβαῖοι σέβουσιν, Ἕλληνες ὄντες, (ὡς ἀκούω) γαλῆν, καὶ λέγουσί γε Ἡρακλέους αὐτὴν γενέσθαι τροφὸν, ἢ τροφὸν μὲν οὐδαμῶς· καθημένης δὲ ἐπ' ὠδῖσι τῆς Ἀλκμήνης, καὶ τεκεῖν οὐ δυναμένης, τήνδε παραδραμεῖν, καὶ τοὺς τῶν ὠδίνων λῦσαι δεσμοὺς, καὶ προσελθεῖν τὸν Ἡρακλέα, καὶ ἕρπειν ἤδη [6]. Fabulam istam cecinit Ovidius [7], de qua quilibet Vossium consulere poterit [8].

Vides itaque hæc Æliani commentaria ab Herveto non fuisse unquam pervolutata. Quod quidem si alio tibi velis argumento probari, illud continuo tibi sequentia ejusdem Clementis de ovis cultu verba suppeditabuit. Ait enim: « Neque vero obliviscar Samiorum, qui ovem colunt, ut dicit Euphorion [9]. » Negat autem Hervetus id posse alibi usquam inveniri. Apud Ælianum tamen id non solum invenire est, sed illius quoque causam, quæ ibidem ex Aristotele ab ipso profertur: Τιμῶσι δὲ ἄρα Δελφοὶ μὲν λύκον, Σάμιοι δὲ πρόβατον... Σαμίοις δὲ καὶ αὐτοῖς τοιοῦτο χρυσίον ἱερὸν κλαπὲν πρόβατον ἀνεῦρε, καὶ ἐντεῦθεν Μανδράβολος ὁ Σάμιος τῇ Ἥρᾳ πρόβατον ἀνάθημα ἀνῆψε. « Lupum Delphi colunt, Samii ovem venerantur... Samiis item aurum furto sublatum ovis invenit. Quare Mandrabulus Samius Junoni ovem consecravit [10]. » Vides igitur Samios, his testibus, ovem revera coluisse, hujusque cultus causam fuisse auri furto a Samiis sublati inventionem.

Verum si hæc indefesso Herveti studio et sedulitati exciderunt, in eo certe Clementis mentem assecutus est [11], cum ad notam omnibus Dercetus fabulam ex Diodoro Siculo et Giraldo ea referenda esse censuit [12], quæ de Syris eorumque in columbas et pisces cultu continenter subnectit: « Qui colunt Phœniciam Syrorum, alii columbas, alii vero pisces tam impense colunt quam Elei Jovem. » Sed in opinionis suæ confirmationem poterat hoc præclarum adjungere Athenagoræ testimonium: Θυγάτηρ ἡ τῆς Δερκέτους Σεμίραμις, λάγνος γυνὴ καὶ μιαιφόνος, ἔδοξε Συρία θεός· καὶ διὰ τὴν Δερκετὼ καὶ τὰς περιστερὰς καὶ τὴν Σεμίραμιν σέβουσι Σύροι· τὸ γὰρ ἀδύνατον, εἰς περιστερὰν μετέβαλεν ἡ γυνή. Ὁ μῦθος παρὰ Κτησίᾳ. « Filia Dercetus Semiramis, libidinosa et sanguinaria mulier, Syriæ deæ nomine culta est, et propter eamdem Dercetum columbas et Semiramin honorant Syrii; in columbam enim, quod fieri non potest, mutata est, ut nugatur Ctesias [13]. » Utrumque autem Clementis et Athenagoræ locum a Vossio [14], variis ex auctoribus ab eo citatis, egregie illustratum invenies. His adde, si velis, etiam Ciceronem, qui de Syrorum in pisces, imo et de Ægyptiorum in omne bestiarum genus veneratione sic scribit: « Piscem Syri venerantur; omne fere genus bestiarum Ægyptii consecraverunt [15]. » Quem in locum adisis Lescalopierii illustrationes.

[97] Cicer. lib. II De leg., p. 336. [98] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 210; Porphyr. apud Euseb. lib. III Præpar. evang., c. 4, p. 93, 94; Euseb. ibid. c. 5, p. 93; Minut. in Octavio, p. 32; Epiphan. Ancor., § 105, c. 106, p. 106; Strab. lib. XVII, p. 812; Voss. lib. III De orig. et progr. idolol., c. 74. [99] pag. 25. [1] Ælian. lib. X De animal., c. 19. [2] Plutarch. lib. De Iside et Osir., p. 353. [3] Strab. lib. XVII Geogr., p. 823. [4] Athen. lib. VII Deipnosoph., p. 312. [5] p. 25. [6] lib. XII Hist. animal., c. 5. [7] Ovid. Metam., lib. IX, fab. 6. [8] Voss., De orig. et progr. idolol., c. 76. [9] p. 25. [10] Ælian. lib. XIII De animal., c. 40. [11] p. 25. [12] Diodor. lib. II Bibl., p. 65; Girald. synt. 2 Hist. deor. [13] Athenag. Legat. pro Christ., p. 33, ap. Justi. [14] Voss. l. II De orig. et progr. idolol., c. 23. [15] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 337, in-4.

ARTICULUS VI.

De regibus et privatis hominibus, deorum numero ascriptis, de Ceyce et uxore ejus Alcyone, de Ptolemæo quarto et Mithridate, de Menecrate medico, de Alexarcho et Nicagora, de Philippo rege et Demetrio.

Ex his, quæ hactenus retulimus, impiis hominum erroribus, fabulis, delirationibus factum esse putat Clemens[16], ut reges ac privati etiam homines persuasum habuerint deorum ordini se impune ascribendi factam sibi fuisse potestatem. Et vero ut de Alexandro Magno, quod nullus nescit, taceamus, Ceyx Trachiniorum rex, ut scribit Clemens noster[17], suam propter nobilitatem, opes, et corporis formam, diis se æquiparare ausus, seipsum Jovem, et Alcyonem, uxorem suam, Junonem appellari voluit. De eo post Polycetum disputat Natalis Comes[18], et suspicatur inde ortam Ceycis et Alcyonis in aves conversorum fabulam, quam fuse Ovidius prosequitur[19]. Nec id te moveat, quod hic Ceycem Luciferi, Clemens autem Æoli filium dixerit. Non una enim fuit scriptorum de Ceycis parente opinio, nec eadem omnes de eo tradiderunt.

Narrat deinde Clemens[20] Ptolemæum quartum ac Mithridatem Dionysi dei nomine appellatos. Prioris autem meminit Eusebius[21] et alii, posterioris autem Cicero hæc in verba : « Mithridatem deum illum patrem, illum conservatorem Asiæ, illum Dionysum, Bacchum, Liberum nominabant[22]. »

Privatos inter homines, qui divinitatem usurpaverant, primum Clemens ponit Menecratem medicum, qui Jupiter cognominatus est[23]. Is patria Syracusanus, et medicus professione, propterea quod homines sacro morbo laborantes sanaret, Jovem se esse jactitabat. Testes tantæ dementiæ si quosdam tibi dari velis, Athenæum illico, Ælianum, Suidam, et si necesse habeas, Casaubonum, ac plures alios citabimus[24].

Nec minus arrogans et insanum fuit Alexarchi grammatici facinus, qui seipsum in Solis similitudinem effingere non dubitavit[25]. Testatum autem

A Athenæus fecit Alexarchum, Cassandri Macedoniæ regis fratrem, ad ejusdem fratris sui duces hæc scripsisse in verba : « Alexarchus bellator primipilos Solis filios salvere jubet[26]. » An autem idem cum ejusdem nominis grammatico fuerit, aliorum esto judicium. Interea vero ex eodem Athenæo planius disces, quis sit ille Nicagoras, quem Clemens nomen Mercurii sibi arrogasse ibidem testatur[27]. Quæ quidem quomodo Hervetum fugerint, non immerito forsitan miraberis.

Apud Diodorum Siculum[28] legimus Philippum, regem Macedoniæ et Alexandri Magni patrem, se ob magnitudinem imperii, in duodecim deorum, tanquam **75** ejusdem divinitatis participem, numerum aggregari voluisse. Nihil itaque mirum est, si Athenienses nefaria, ut ait Clemens[29], adulatione illum in Cynosarge, quod Herculis gymnasium erat, præceperint adorari. Pausanias vero memoriæ prodidit Athenis fuisse delubrum Herculis, haud dubie in B memorato a nobis ex Plutarchi auctoritate gymnasio, ab alba cane Cynosarges appellatum[30]. In hoc igitur templo Athenienses Philippum, ibi procul dubio posita ejus statua, adorari decreverunt. De Cynosarge porro videsis Suidam atque Erasmum *Adagior.* chil. III, cent. 1, adag. 70, p. 605.

Testis adhuc nobis est Clemens non minores Demetrio, quam Philippo, honores ab Atheniensibus delatos fuisse : « Demetrium quoque ipsum, inquit, deum vocantes et ubi ex equo descendit, Athenas ingrediens, est templum Demetrii Καταβάτου, hoc est descensoris[31]. » Eodem pene modo Plutarchus scribit : « Locum etiam, ubi primum descenderat de curru, consecraverunt, posueruntque ibi aram, quam Demetrii Catabatæ, id est desultoris nominavere[32]. »

Lamiæ vero meretricis, quam Clemens ab eodem Demetrio perdite amatam ait[33], mentionem Athenæus ac Diogenes Laertius fecerunt. At isti, sicuti C Plinius, addunt ab Atheniensibus positas huic Demetrio trecentas sexaginta statuas, ab iis tamen paulo post dejectas, venditas, submersas, conculcatas, in frusta concisas, ac penitus obtritas[34].

CAPUT X.

De paganorum oraculis, ludis et certaminibus.

ARTICULUS I.

De oraculorum apud paganos defectu, de lebete Thesprotæo, de Gerandryo, et Jovis Ammonis oraculo, de Castalio, et Colophonis, Clarii, Didymæi et Amphiarai fonte, de capris et corvis ad divinandum exercitatis.

Falsitatem ethnicæ religionis non ex illis tantummodo insulsis, planeque absurdis paganorum erroribus et insanis obcæcatarum mentium opinionibus demonstrat Clemens, verum etiam ex eorum, quæ cæteris omnibus pluris faciebant, oraculorum defectu. Quapropter ad omnes eorum impietates variasque superstitiones, suo adversus gentes in libro radicitus exstirpandas, ab hoc veluti illorum capite, aggreditur[35]; ut, eo amputato, monstrosa omnia portentosi corporis membra facilius corruant et destruantur. Quidquid porro adversus hæc paganorum oracula brevi inductione disputat, illud totum totidemque verbis ab Eusebio descriptum, atque a Gregorio Nazianzeno Theodoretoque confirmatum et illustratum quilibet invenire poterit[36]. Nec mi- D nimam quidem lucem eidem loco afferunt Plutarchus *De oraculorum defectu*, et *De Pythiæ oraculis*, rursum vero Eusebius lib. IV *Præpar. evang.*, c. 2 et seq. Item Leo Allatius *De engastrimytho*, Servatius Galleus *De Sibyllis et earum oraculis*, denique alii seu veteres seu recentiores, nostræque ætatis scriptores.

Quapropter Hervetus quosdam ex illis, non quidem ætate sua posteriores, sed longe superiores, et sibi facile obvios, si vel unquam semel, vel sal-

[16] p. 35. [17] ibid. [18] Natal. Comes, lib. VIII Mythol., c. 16. [19] Ovid. lib. XI Metam., fab. 10. [20] ibid. [21] Euseb. in Chron. ad art. 1936. [22] Cicer. orat. 24, pro Flacco. [23] p. 36. [24] Athen. lib. VII Deipnos., p. 389; Ælian. lib. XII Var. hist., c. 51; Casaub. lib. VII Animadv. in Athen., c. 10, p. 515. [25] ibid. [26] Athen. lib. III Deipnos., p. 98. [27] ibid. lib. VII, p. 289. [28] Diodor. Sic. lib. XVII in fin.; Plutarch. in vita Themist., init. [29] Clem. ibid. p. 36. [30] Pausan. lib. I Attic., p. 17. [31] pag. 36. [32] Plutarch. in vita Demetr., p. 893. [33] ibid. [34] Athen. lib. XIII Deipnos.; Plin. lib. XXXIV Hist. nat., c. 6, p. 99. [35] Admon. ad gent., p. 2. [36] Euseb. lib. II Præpar. evang., c. 3; Greg. Naz. orat. 3 et 4 in Julian.; Theodoret. tom. IV Græc. affect., serm. 10, de orac., p. 623 et 632.

tem attentius legisset, inde utique didicisset lebetem Thesprotæum ab ære Dodonæo, non solum ab Eusebio, Clementis excerptore[37], sed etiam a Theodoreto, quemadmodum ab ipsomet Clemente distingui. Quid vero, quod Billius his Gregorii Nazianzeni verbis : « Non jam quercus loquitur, non jam lebes vaticinatur[38], » utrumque eodem plane modo, ac ipsa Clementis nostri oratione, secerni arbitratur? Neque vero constat lebetem Thesprotæum idem omnino fuisse atque æs Dodonæum : sed persuasum nonnulli habuerunt aliquod inter utrumque intercessisse discriminis. Qua quidem de re consulendi sunt Suidas ad verbum Δωδωναῖον χαλκεῖον, atque Erasmus *Adag.* chil. 1, centur. 1, prov. 7, p. 23. Illud tamen a nobis dissimulari non potest, quod etiamsi Clemens ac Theodoretus de lebete Thesprotæo et ære Dodonæo, paucis quibusdam verbis interpositis, loquantur; non inde tamen sequitur aliquod inter utrumque discrimen constitui. Non semel enim iis usuvenit, ut de una eademque re, interjectis quandoque nonnullis verbis, revera disputaverint.

Deinde Clemens Gerandryon, quod Jovis Ammonis oraculum esse aiunt, suo tempore evanuisse ulla sine hæsitatione affirmat[39]. Nec immerito quidem. Nam Strabo, qui Augusti et Tiberii ætate florebat, celeberrimum olim illud Ammonis oraculum fere desertum, aliaque ejuscemodi vaticinia plane neglecta his declarat verbis : « Multis a nobis de Ammone dictis id tantum adjicimus, veteribus et divinationem universam et oracula in summo fuisse honore, nunc eadem admodum negligi; Romanis in Sibyllæ oraculis et Etrusca divinatione per extispicia, auguria et servationes de cœlo acquiescentibus. Itaque Ammonis oraculum fere desertum est, quod in honore quondam fuerat[40]. » Plutarchus vero circa Trajani tempora Ammonium inducit de Ammonis oraculo dicentem : « Nunc quidem videtur emarcessere[41]. » Cui respondet Cleombratus tum omnia, quæ in iis locis erant, duobus tantum aut tribus exceptis, defecisse oracula. At nemo dubitat ea omnia et Christi adventu, et apostolorum prædicationibus abrogata penitus fuisse et antiquata. Unde Prudentius, Theodosio Magno imperante, sic cecinit :

Nec responsa refert Libycis in gentibus Ammon.

Quid porro sibi velit Hervetus, nescimus, cum in hæc subsequentia Clementis verba : « Silentio certe mandatus est fons Castalius[42], » observat Pausaniam hujus quidem meminisse fontis[43], sed quod « fuerit divinatorius » nihil prorsus dixisse. Vero autem putat esse simile huic fonti, quia non procul esset a Delphis, vim quoque divinandi ei attributam. Sed quorsum hæc tam inutilis observatio? Quid namque clarius illis, quæ Hervetus nunquam legisse videtur, Luciani verbis? « Qui hoc ullo pacto fieri possit, Mome, neque præsente nobis tripode, neque thymiamatis, nec fonte augurali, cujusmodi est Castalia[44]? » Nec minus perspicue Ammianus Marcellinus : « Curiosior Julianus, inquit, novam consilii viam ingressus est, venas fatidicas Castalii recludere cogitans fontis, quem obstruxisse Cæsar dicitur Adrianus mole saxorum ingenti, veritus ne ut ipse præcinentibus aquis capessendam rempublicam comperit, etiam alii similia docerentur, ac statim circum humata corpora statuit exinde transferri eo ritu, quo Athenienses insulam purgarent Delon[45]. » Scimus quidem id ad Castaliæ fontem, qui in Syria prope Daphnem Antiochiæ ab aliquibus cum Suida et Sozomeno referri[46]. Sed præterquam quod Clemens **76** nullum nominatim fontem appellat, certe alii plures hoc de fonte Castalio, seu Castalino, radices Parnassi montis irrigante, contendunt esse intelligendum. Cæterum nulli dubium esse potest, quin Clemens noster de eodem, quo Gregorius Nazianzenus, Theodoretus et alii scriptores, Castalio fonte disputaverit.

Ad Colophonis vero fontem, quem ibidem obsoluisse Clemens dicit, quomodo olim oracula et responsa rederentur, sic dilucide planeque Cornelius Tacitus explicat : « Non femina illic, ut apud Delphos, sed certis e familiis et ferme Mileto accitus sacerdos numerum modo consultantium et nomina audit; tum in specum ingressus, hausta fontis arcani aqua, ignarus plerumque litterarum, edit responsa, versibus compositis super rebus, quas quis mente concepit; et ferebatur Germanico per ambages, ut mos oraculis, maturum exitium cecinisse[47]. » De hoc fonte Tertullianus scribit : « Lymphaticos efficit Colophonis scaturigo dæmoniaca[48]. »

Plinius quoque non solum hujusce fontis fecit mentionem, sed etiam Clarii et Didymei[49]; Cicero autem[50], Diodorus Siculus[51] et alii plures, Amphiarai, de quo hæc canit Horatius :

> . . . . *Concidit auguris*
> *Argivi domus, ob lucrum*
> *Demersa excidio*[52]. . . . . .

Herveto ea longe difficiliora videntur, quæ Clemens de capris corvisque postea narravit : « Ad harum præstigiarum mercaturæ societatem adducuntur capræ, quæ sunt ad divinationem exercitatæ, et corvi qui hominibus responsa dare ab hominibus docentur[53]. » At Græcus Clementis scholiastes, nondum editus, illum ad Carani, primi Macedonum regis, historiam allusisse arbitratur. Quod quidem his exponit verbis : Καρανῷ τῷ Ποιάνθους υἱῷ ἐξ Ἄργους μέλλοντι ἀποικίαν στέλλειν ἐπὶ Μακεδονίαν εἰς Δελφοὺς ἐλθόντι ἔχρησεν ὁ Ἀπόλλων·

> *Φράζεο, δῖε Καρανέ, νόῳ δ' ἐμὸν ἔνθεο μῦθον·*
> *Ἐκπρολιπὼν Ἄργος τε καὶ Ἑλλάδα καλλιγύναικα,*
> *Χώρει πρὸς πηγὰς Ἀλιάκμονος, ἔνθαδ' ἂν αἶγας*
> *Βοσκομένας ἐσίδῃς πρῶτον· τότε τοί χρεὸν ἐστιν*
> *Ζηλωτὸν ναίειν αὐτὸν γενεάν τε προπᾶσαν.*

Ἐκ δὴ τοῦ χρησμοῦ προθυμότερος γενόμενος Καρανὸς σὺν τισιν Ἕλλησιν ἀποικίαν στειλάμενος, ἐλθὼν εἰς Μακεδονίαν ἔκτισε πόλιν καὶ Μακεδόνων ἐβασίλευε, καὶ τὴν πρότερον καλουμένην Ἔδεσσαν πόλιν, Αἴγας μετωνόμασεν ἀπὸ τῶν αἰγῶν· ᾠκεῖτο δὲ τὸ παλαιὸν ἡ Ἔδεσσα ὑπὸ Φρυγῶν καὶ Λυδῶν, καὶ τῶν μετὰ Μίδου διακομισθέντων εἰς τὴν Εὐρώπην. Ταῦτα Εὐφορίων ἱστορεῖ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ Ἰνάχῳ. « Carano Pœantis filio cum Argos coloniam in Macedoniam deducturus esset, venissetque Delphos, oraculum Apollinis respondit :

> *Ausculta, divine Carane, meisque attendito verbis :*
> *Linque Argi Græcique lares, ubi femina semper*
> *Pulchra fuit, vade ad fontes Aliacmonis, atque*
> *Pascentes capras ubi primum videris, illic*
> *Siste gradum, primusque istic tu vivito felix.*

« Alacrior hoc oraculo factus Caranus, cum Græcis aliquot deducta in Macedoniam Colonia, ibi urbem condidit, primusque apud Macedonas imperio potitus, urbem, quæ prius Edessa vocabatur, mutato

[37] ibid. p. 9. [38] Greg. Naz. orat. 4, adv. Julian., p. 307. [39] ibid. p. 9. [40] Strab. lib. XVII Geogr., p. 813. [41] Plutarch. De orac. defect., p. 411. [42] p. 9. [43] Pausan. lib. XX Phocic., p. 274. [44] Lucian. Dial. Jupiter tragœ., p. 693. [45] Ammian. lib. XXII, p. 328. [46] Suid. ad verb. Κασταλία; Sozom. lib. III Hist., c. 19, p. 626. [47] Tacit. lib. II Annal., de Germ., p. 266 edit. Paris. 1622. [48] Tertul. lib. De anim., c. 50. [49] Plin. lib. V Hist. nat., c. 29, et lib. VI, c. 16. [50] Cicer. lib. I De divinat., p. 270, et lib. II De nat. deor., p. 214, et l. III, p. 247. [51] Diodor. Sic. l. III Biblioth., p. 186 et seq. [52] Horat. Carm., lib. III, od. 16. [53] pag. 9.

nomine Ægeam a *capris* voluit appellari.' Olim vero Phryges et Lydi, cæterique qui cum Mida in Europam trajecere, Edessam incolebant. Hæc Euphorion in historia et Inacho. » Idem a Justino historico, iis tamen quæ ab Apollinis oraculo dictata fuerunt plane prætermissis, paulo enodatius scriptum est [54]. Verum cum de capris ad divinationem exercitatis Clemens loquatur, quis illum ad hanc Carani caprarumque seu veram seu fictam historiam allusisse crediderit?

Ad Clementis vero mentem ea fortassis propius accedunt, quæ Diodorus Siculus de invento a capris Delphico oraculo ex vetusta, ut ait, fabularum traditione perhibet [55]. Sæpius enim accidisse dicit, ut si ex pascentibus capris aliqua ad voraginem, ubi fani Delphici aditus postea patuit, semel aspexisset, tum illa « mirum in modum exsultaret, et vocem ab usitata prius dissonam emitteret. » Si quis tamen usurpatum a Clemente ἠσκημέναι αἶγες, « capræ exercitatæ, » non his proprie, sed aliis humana arte ad divinandum exercitatis convenire contendat, huic plane penitusque repugnare non audemus. Attamen cum illæ capræ divinitus, ut paganorum more loquamur, edoctæ et institutæ dici videantur, non jure forsitan immerito quis conjiciet hanc fabulam, apud paganos adeo celebrem, ibi a Clemente nostro refelli atque exagitari.

Pluribus forsitan verisimile illud non censebitur, quod de corvis, ab eodem Clemente commemoratis, observat idem illius Græcus scholiastes: Βοιωτοὶ πολεμούμενοι ὑπὸ Αἰολέων, ἔλαβον χρησμὸν, εἰ δεῖ πολεμεῖν. Ὁ δὲ Ἀπόλλων εἶπεν αὐτοῖς· Ὅτ' ἂν ἴδητε λευκοὺς κόρακας, τότε πολεμήσατε. Κατά τινα δὲ καιρὸν νέοι τινὲς κατὰ παιδιὰν γυψώσαντες κόρακας ἀφῆκαν ἵπτασθαι. Νομίσαντες Βοιωτοὶ τοῦτο τὸν χρησμὸν δηλοῦν, ἐξελθόντες ἐπολέμησαν, καὶ ἀπώλοντο. Ὅθεν καὶ ἡ παροιμία, *Εἰς κόρακας*, ἀντὶ τοῦ, εἰς ἀπωλείαν. Καὶ οὕτω μαντικοὶ κόρακες ἐνομίσθησαν. « Bœotii, ab Æolibus bello lacessiti, oraculum consuluerunt, utrum ipsis bellum suscipere expediret. Apollo autem eis respondit: Cum corvos albos videritis, tunc bellum gerite. At elapso quodam temporis intervallo pueri per lusum corvos a se gypso illitos dimiserunt. Credentes autem Bœotii hanc esse oraculi explicationem, inito certamine cæsi sunt. Inde proverbium: *Ad corvos*, hoc est, ad perniciem. Postea vero corvi habiti sunt augurales. » Aristophanis siquidem interpres, ab Erasmo in ejusdem proverbii expositione citatus, rem aliter narrat [56].

Verum quocunque tandem modo illa se habuerint, huc sane non videtur collineasse Clemens; quippe qui de corvis ab hominibus responsa dare institutis disputet. Porro autem cum vix ulla esset avis, ex qua pagani plura sive ab ortu solis volante, sive ab occasu, seu a dextris, seu a sinistris, seu alio quovis modo auguria agerent, haud dictu facile est de quibus intelligendus sit hic Clementis nostri locus. Non claris siquidem verbis ab eo dicitur quomodo corvi, an simulata voce humana, aut aliis signis responsa hominibus reddiderint. De his autem auspiciis consule, si vacat, Aldrovandum lib XII *Ornithologiæ*, cap. 1, pag. 709 et seqq.; Tiraquellum in Alexandri ab Alexandro lib V *Genial. dier.*, cap. 13, pag. 499, etc., Julium Cæsar. Bulenger. lib. *De oraculis et vatibus*, ac præcipue cap. 5, 6, 9, 128 et 150; Joannem Antonium Venereum lib. *De oraculis et divinat. antiquorum*, et Plutarchi librum *De oraculorum defectu*, tom. II, pag. 409 et seqq.

77 ARTICULUS II.

De turpibus apud paganos ludis et certaminibus Pythiis, Isthmiis, Nemeis et Olympicis; de mysteriis in Sagra et Alimunte.

Quam turpis, impia et absurda apud paganos fuerit ludorum certaminumque Pythiorum, Isthmiorum, Nemeorum, atque Olympicorum origo, paucis Clemens aperit [57]. Quæ autem ibi scribit, hæc et ab Eusebio de verbo ad verbum sunt transcripta, et nulli, uti putamus, incognita esse possunt. Verumtamen si ea fusius tibi explicari volueris, adi Natalem Comitem, qui longam de eorum unoquoque, sicut Fasoldus et Meursius de Olympicis, disputationem instituit [58]. Prætermittere tamen non possumus illa Helladii apud Photium de iis ludis certaminibusque verba: « Primo quidem instituta fuerunt Panathenæa; deinde Eleusinia mortuo Pelia certamina Thessali instituerunt; post Isthmia in honorem Melicertæ; inde ab Hercule Olympica; dehinc Nemea, mortuo Archemoro; postremo post casum Cirrhæ Pythia instituta sunt [59]. » Ipsemet vero Clemens noster in primo *Stromatum* libro docet Isthmia a Glauco propter Melicertam post elapsos a Moysis principatu 296 annos fuisse constituta [60]. De his porro aliisque supra memoratis ludis et certaminibus adisis Guilelmum Loya, qui chronologicam eorum seriem duobus abhinc annis Oxonii divulgavit.

Magnam porro difficultatem Herveto ea creaverunt, quæ Clemens addidit: « Quæ vero in Sagra mysteria, et quæ in Alimunte Atticæ, circumscripta sunt Athenis, mundi autem sunt probrum et dedecus, et certamina, et phalli Baccho consecrati [61]. » Palam enim et aperte ille ipsemet declarat se horum mysteriorum, Atticæ finibus circumscriptorum, mentionem qui fecerit scriptorem invenisse nullum.

Sed ipsi neque satis diligenter exploratum videtur utrum Clementis nostri textus integer aut depravatus esset, neque mysteria Cereris Eleusinæ et Bacchi satis comperta. Nam Græca auctoris nostri verba sic in editis leguntur: Ἀλλὰ τὰ μὲν ἐπὶ Σάγρᾳ μυστήρια, καὶ τὰ ἐν Ἀλιμοῦντι τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνησιν περιώρισται, αἶσχος δὲ κοσμικὸν, οἵ τε ἀγῶνες καὶ οἱ φαλλοὶ οἱ Διονύσῳ ἐπιτελούμενοι. Clarum vero et perspicuum est ibi plura turpia et obscena ethnicorum mysteria a Clemente nostro jure ac merito vexari atque proscribi.

Sed priora verba adulterationis postulat Meursius, qui pro ἐπὶ Σάγρᾳ μυστήρια legendum esse contendit ἐπὶ Ἄγρᾳ μυστήρια [62]. Nec plane quidem immerito. Nam emendationem suam ille probare nititur cum Stephani, tum Eustathii auctoritate; et illius quidem de Agra dicentis: « Agra et Agræ locus, singulariter et pluraliter. Est autem Atticæ ante urbem, in quo parva mysteria celebrantur. » Eustathii vero, qui in Homeri *Iliad.* II hæc animadvertit: « Nomen Agra est et Agræ, ubi parva agebantur mysteria, quæ dicuntur in Agris. » Quamobrem censet idem ipse Meursius Clementem de minoribus Cereris Eleusinæ mysteriis, quæ Agræ celebrabantur, esse intelligendum.

In manuscriptis tamen Græcis nostris codicibus eadem omnino lectio atque in editis constantissime exhibetur. Neque dicas, velim, id factum esse solita librariorum oscitantia et hallucinatione. Etenim in notulis ad marginem adjectis illud ad explicandam vocem Σάγρᾳ scholion legitur: Πόλις τῆς Ἰταλίας, ἀφ' ἧς καὶ ἡ παροιμία· Ἀληθέστερα

[54] Justin., Hist. init. lib. VII. [55] Diodor. Sic. lib. XVI Histor., p. 523. [56] Erasm. Adag. [57] pag. 21. [58] lib. V Mythol., c. 1, 2, 3, 4; Fasold. De festis Græc., decad. 1, fest. 1; Meurs. Græciæ feriat. lib. V. [59] Phot. Biblioth. cod. 279, p. 1590. [60] lib. I Strom., p. 335. [61] pag. 21. [62] Meurs. De Cer. Eleus., c. 6.

τῶν ἐπὶ Σάγρᾳ. Quod quidem adagium a Cicerone confirmatur, explicaturque : « Nam de Sagra Græcorum, ait, etiam est vulgare proverbium : qui quæ affirmant, certiora esse dicunt, quam illa quæ apud Sagram [63]. » Strabo autem nobis insuper unde ortum sit illud proverbium, sic evolvit : « Post Locros sequitur Sagra fluvius, quem feminino genere efferunt : ad eum est templum Castorum. 200,000 Locrenses cum Rheginis de 103,000 Crotoniatarum pugna commissa victoriam reportarunt. Atque hinc aiunt tractum contra fidem rei derogantes : Veriora sunt hæc rebus apud Sagra gestis [64]. »

Sed ibi, uti certe vides, non de urbe sed de fluvio loquitur. Atque ut Plinium taceamus [65], Cicero quoque idem prius dixerat : « Cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo prælio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiæ memoriæ proditum est [66]. » Atqui hæc mysteria, de quibus Clemens noster disputat, in urbe potius quam ad fluvii ripas peracta fuisse quis negaverit ? Vero igitur similior videtur Meursii correctio quam manuscriptorum quantumvis veterum lectio, quæ ex amanuensi quodam librario, A cui Sagra magis quam Agra nota erat, fortasse prodiit.

De aliis autem mysteriis, quæ Alimunte fieri solebant, isthæc Herveto incognita Arnobius litteris consignavit : « Pudor me habet Alimontia illa proferre mysteria, quibus in Liberi honorem patris, phallos subrigit Græcia [67]. » Verum multi haud dubie suspicabuntur hæc non aliunde quam ex Clemente nostro fuisse delibata. Si res autem ita se habeat, quæret sane aliquis utrum Arnobius verum auctoris nostri perceperit sensum, et vera dixerit. Ab illo siquidem Alimuntia et Bacchi mysteria confunduntur, quæ videntur a Clemente nostro non obscure distingui. Sed illa si a se invicem Clemens secernat, Alimuntia certe a prioribus Agræ fieri solitis minime distinxisse plurimis procul dubio videbitur. Quapropter haud ægre nobis persuadebit aliquis Clementem de iisdem, quæ tam Alimunte quam Agræ celebrari consueverant, loqui Cereris Eleusinæ mysteriis, nisi alius quispiam B ipsum toto illo in loco non de aliis quam obscenissimis Bacchi phallis sermonem fecisse demonstret.

CAPUT XI.

Philosophorum et poetarum ethnicorum de diis primisque rerum principiis opiniones, et de iis quos atheos nuncupaverunt.

ARTICULUS I.

De prima philosophorum classe, qui unum aut plura elementa dixerunt prima esse principia rerum; de opinione Thaletis, Anaximenis, Diogenis Apolloniatis, Parmenidis, Hyspasi Metapontini, Heracliti, et Empedoclis; ubi et de Macedonibus ac Sarmatis.

Ne quis absurdissimas, de quibus hucusque disputavimus, desipientis humani ingenii opiniones, vel potius immania ac fœdissima humanarum opinionum monstra, ab infimæ tantum plebis aut imperiti vulgi hominibus asserta et propugnata fuisse causaretur ; idcirco Clemens ad omnia philosophorum, de primis rerum principiis, seu de Deo
78 ipso, documenta invicte refellenda aggreditur, eaque a veritate et recta ratione penitus abhorruisse demonstrat [68]. Manifestum itaque facit philosophos, qui ignem vel aquam primum principium constituerant, illud a Persis, aut Sarmatis, aut magis accepisse, quemadmodum ex eadem philosophorum opinione indoctum vulgus Vulcano ac Neptuno divinitatem attribuere postea edoctum est. Quid enim, ait Clemens, Vulcanus, nisi ignea; quid Neptunus, nisi humida quædam substantia?

Sed agesis, et attento nobiscum perpende animo quanta sinceritate et diligentia ille varias eorumdem philosophorum opiniones recenseat, easque impugnet, refellat, et funditus evertat. Tres autem potissimum eas distinguit in classes, quarum prior illorum est, qui prima rerum principia vel in uno vel in pluribus elementis statuenda esse falso crediderunt. A Thalete autem Milesio, qui aquam, et ab Anaximene pariter Milesio, qui aerem primum principium esse arbitrabantur, exordium duxit [69]. At de utroque illo philosopho nos alibi disputavimus [70].

Diogenem vero Apolloniatem Anaximenis opinioni subscripsisse non dubitanter asseverat. Et recte quidem. Nam de hoc eodem Diogene pulchre Cicero: « Quid aer, inquit, quo Diogenes Apolloniates utitur Deo, quem sensum habere potest, aut quam formam Dei [71]? » Attamen Diogenes Laertius hunc C eidem aeri mundos infinitos et infinitum inane addidisse testatur: « Diogenes Apollothenidis filius, Apolloniates fuit, vir physicus et eloquentia in primis clarus..... Quæ autem opinatus est, sunt ista: Elementum esse aerem, mundos infinitos, et inane infinitum, densumque aerem ac rarescentem mundos gignere. Nihil ex eo quod non sit, fieri; neque in id quod non sit, corrumpi [72]. » Verum si ex aere mundi gignantur, solus ex ejus opinione aer, minime vero mundi etiam infiniti elementum primumque principium dici debent. Quod quidem ex iis liquidius perspici potest, quæ Plutarchus apud Eusebium de eadem Diogenis sententia memoriæ prodidit: « Diogenes Apolloniata aerem elementum ponit, moveri autem universa, et infinitos esse mundos affirmat. Cæterum ejusmodi somniat eorum molitionem; scilicet cum universum ita moveretur, ut rarius hic, alibi densius fieret, ubicunque major densitas contingeret, ibi convolutionem quamdam D effecisse, tum similem in modum cætera; quæ autem omnium levissimæ partes essent, eas regione superiori occupata, solem produxisse [73]. » Porro autem Augustinus addit eum docuisse sine divina ratione, cujus aer compos est, ex eo nihil posse fieri: « Aerem quidem dixit, » Augustini verba sunt, « rerum esse materiam, de qua omnia fierent; sed eum esse compotem divinæ rationis, sine qua nihil ex eo fieri posset [74]. »

Pergit Clemens, et deos a Parmenide ignem et terram introductos perhibet. Idem a Laertio antea traditum legitur: « Parmenides, inquit, Pyretis filius, Eleates, Xenophontis auditor fuit; tametsi

[63] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 241. [64] Strab. lib. VI Geogr., p. 261. [65] Plin. lib. III Nat. hist., c. 10. [66] Cicer. lib. II De nat. deor., p. 214. [67] Arnob. lib. V Adv. gent. [68] pag. 42 et 43. [69] pag. 42. [70] lib. II Appar., dissert. 2, c. 7, § 29. [71] Cicer. lib. I De natur. deorum, p. 200. [72] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philosoph., § 57. [73] Euseb. lib. I Præpar. evang., c. 8, p. 25. [74] Aug. lib. VIII De civit., c. 2.

eum Theophrastus in epitome Anaximandrum audivisse tradat..... Primus hic terram globosam dixit, et in medio sitam, duoque esse elementa, ignem et terram; illum opificis, hunc materiæ tenere ordinem..... Floruit Olympiade sexagesima nona [75]. »

Nobis tamen aliquis forsitan objiciet unum tantum principium, scilicet ignem ab eodem Parmenide constitui. Nonne enim, inquiet ille, id Cicero his memorat verbis? « Parmenides ignem, qui moveat terram, quæ ab eo firmatur [76]. » Respondet Aldobrandinus Parmenidem de principio efficiente duntaxat loqui, et quia terram ab igne formari adjecit, aliud ab ipso indicari principium [77]. Sed hac responsione nodus difficultatis potius secari videtur, quam solvi; nisi dixeris terram ab igne, sicut materiam, ut aiunt, a forma sic effingi, ut ab eo suam speciem et figuram accipiat. Hac quippe explicatione facilius intelliges, ignem, sicuti dixit Laertius, opificis et terram materiei tenere ordinem. Sed nostrum forsitan in hocce parum sibi constantis hominis errore enucleando frustra teritur tempus. Plures siquidem alios deos, vel deorum potius monstra, ab illo ipso Parmenide invecta sic alibi docet Cicero: « Parmenides commentitium quiddam coronæ similitudine efficit, Stephanem appellat, continentem ardore lucis orbem, qui cingit cœlum, quem appellat Deum. In quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest. Multa ejusdem monstra, quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, cæteraque generis ejusdem ad Deum revocat, quæ vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur. Eademque de sideribus, quæ reprehensa jam in alio, in hoc omittantur [78]. » Denique præter Aldobrandinum aliosque Laertii scholiastas, poteris Vossium consulere [79], atque etiam Lescalopierium, qui hanc Parmenidis coronam in bonam partem explicare conatur.

Non alium Hippaso Metapontino et Heraclito Ephesio præter ignem Deum fuisse nobis Clemens postmodum auctor est. Simili quoque modo hanc utriusque philosophi opinionem exponit Plutarchus [80], et ex Plutarcho Eusebius: « Heraclitus et Hippasus Metapontinus (verba sunt Plutarchi) ignem omnium esse rerum principium perhibuerunt. Omnia enim dicunt ex igne nasci [81]. » At in Diogenem Laertium, qui de utroque separatim disputat [82], legesis Menagii aliorumque observationes. Nos vero de Heraclito et Empedocle, quem huic Clemens subjunxit, ac de illorum sententiis sermonem alibi fecimus [83]. Quapropter obiter hic monebimus quod Clemens adjunxit, et Hervetus sibi incompertum esse declarat, Macedones et Sauromatas ignem coluisse; illud a Vossio tam diserte explanari, ut inde huic Clementis nostri loco non minima lux afferatur [84].

ARTICULUS II.

De secunda classe philosophorum, qui aliquid elementis sublimius dixerunt esse primum rerum principium, de opinione Anaximandri, Anaxagoræ, Archelai, Leucippi, Metrodori, Democriti, Heraclidis, et de utriusque idolis, seu imaginibus; utrum Metrodorus fuerit Heracliti discipulus; de opinione Alcmæonis, Xenocratis, Chalcedonii, Stoicorum, Aristotelis, Theophrasti, et Epicuri.

Secunda philosophorum in classe Clemens eos A collocat, qui aliquid sublimius præstantiusque elementis primum statuerunt esse rerum omnium principium. Tres autem eis duces præficit, Anaximandrum, Anaxagoram et Archelaum, qui primo pro principio infinitatem habuerunt, ita tamen, ut duo posteriores mentem illi præesse voluerint [85]. Quamobrem ille alibi de Anaxagora: « Primus, ait, Anaxagoras mentem rebus adhibuit [86]. » Enodatius vero hanc illius opinionem narrat Cicero lib. I *De natur.* **79** *deor.*, pag. 199, et lib. IV *Academic. quæst.*, pag. 35; Diogenes Laertius lib. II *De vitis et dogm. philosophorum*, in quem videsis Menagii aliorumque varias animadversiones; Plutarch. lib. I *De placit. philosoph.*; Tertull. lib. *De anima*, cap. 12; Eusebius lib. X *Præparat. evangel.*, pag. 504. De illis tandem tribus philosophis nos quoque alio in libro quædam perstrinximus [87].

Hos autem apud Clementem nostrum excipiunt Leucippus et Metrodorus Chius, qui duplex esse B principium, scilicet plenum et inane, opinabantur [88]. Clemens tamen id tanquam omnino certum et exploratum asserere non audet. Ibidem enim addidit ὡς ἔοικεν, « ut videtur. » Tullius vero ulla absque hæsitatione hanc fuisse Leucippi opinionem, seu potius errorem affirmat [89]; quamvis illa paulo aliter a Diogene Laertio hunc exponatur in modum: « Universum infinitum ait: hujus partem plenam esse, partem inanem; et elementa ait, mundosque ex iis infinitos esse, et in illa dissolvi [90]. » Plutarchus quoque Metrodorum huic omnino suffragari apud Eusebium aperte significat [91].

Utrum autem idem ille Metrodorus in hac sententia diu perseveraverit, in dubium haud immerito vocari potest. Quædam etenim illius verba a Cicerone citantur, quibus nos scire aliquid præfracte negabat: « Metrodorus Chius, » ita loquitur Cicero, « initio libri, qui est de natura: Nego, inquit, scire nos, sciamusne aliquid, an nihil sciamus, ne C idipsum quidem nescire, aut scire, scire nos, nec omnino, sitne aliquid, an nihil sit [92]. » Unde Laertius de eodem Metrodoro: « Hic se ne id quidem scire dicebat, quod nihil sciret [93]. » Menagius tamen hæc in Laertii textum a male feriato quodam scriptore intrusa idcirco suspicatur, quod ibi de Metrodori dogmatibus sermo non esset. At cum ex Cicerone constet hunc fuisse Metrodori errorem, nullius certe momenti est hæc Menagii ratio. Quid enim prohibet, quin Laertius, ubi in philosophi illius mentionem incidit, hanc absurdam ejus opinionem obiter crediderit esse notandam? Ut ut sit, Aristocles apud Eusebium refert eumdem Metrodorum iis adhuc subscripsisse, qui somniaverant, « cujusmodi quidlibet appareat, ejusmodi etiam illud esse. De cæteris affirmari a nobis certo nihil posse [94]. » Nec morari quemquam debet tanta tamque stupenda hocce in philosopho inconstantis animi levitas. Quid enim mirum si hic aliique philosophi, a veritate toto cœlo aberrantes, in tam varias sibi- D que adeo repugnantes sententias abierint?

Majorem difficultatem Herveto ea sane habere videntur, quæ Clemens de Democrito continenter subnectit: « Ab his autem duobus, » Leucippo et Metrodoro, « mutuata adjecit simulacra, seu rerum species, τὰ εἴδωλα, Democritus Abderitanus [95]. » Fatetur siquidem Hervetus hunc, ut Aristoteles perhibet, pleno et inani corpora insectabilia, quæ atomi dicuntur, adjunxisse. An autem Democritus ea ita

[75] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philosoph., § 21. [76] Cicer. lib. IV Academ. quæst., p. 47, init. [77] Aldebr. in civit. Laert. locum. [78] Cicer. lib. I De natur. deorum, p. 199. [79] Voss. lib. De philos. lect., c. 7. [80] Plutarch. lib. I De plac. philos., p. 877. [81] Euseb. l. XIV Præpar. evang., c. 14, p. 748. [82] Laert. lib. VIII De vitis et dogm. philos., § 84, et lib. IX, § 1 et seq. [83] Appar. lib. II, dissert. 2, c. 7, § 29. [84] Voss. lib. II De orig. et progr. idolol., c. 64 et seq. [85] pag. 43. [86] lib. II Strom., p. 364. [87] lib. II Apparat., loc. cit. [88] ibid. [89] Cicer. lib. IV Academ. quæst., p. 33. [90] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philos., § 30 et 31. [91] Euseb. lib. I Præpar. evang., c. 8, p. 24. [92] Cicer. lib. IV Acad. quæst., p. 24. [93] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philos. in Vita Anaximandri, § 28. [94] Euseb. l. XIV Præpar. evang., c. 20, p. 766. [95] pag. 43.

vocaverit, vel Clemens ludificans ea appellaverit εἴδωλα, a se certo affirmari posse inficiatur. Sed quid his Ciceronis verbis clarius et luculentius? « Democriti atomi, inane, imagines, quæ idola nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus [96]. » Alibi vero: « Quem tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, ejus et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis, et a certis figuris, vult fluere imagines [97]. » Eadem porro non solum ab illo aliis in libris, sed etiam ab Augustino traduntur [98]. Ex quibus colligi potest idem a Laertio his etsi paulo obscurioribus verbis significari: Ὁρᾷν δὲ ἡμᾶς κατ' εἰδώλων ἐμπτώσεις, « intueri nos incidentibus rerum imaginibus [99]. » Porro autem Clemens Heraclidem Ponticum ad illam Democriti opinionem accessisse scribit: « Heraclides Ponticus alicubi ad Democriti abripitur simulacra [1]. » Et hunc quidem suos puerilibus fabulis infecisse libros testis nobis est Cicero [2].

Quod autem ibidem Clemens Democritum a Leucippo et Metrodoro suam opinionem desumpsisse addidit, negotium forsitan alicui facesset. Etenim non solum Suidas [3], sed ipsemet Clemens alibi scribit Metrodorum fuisse Democriti auditorem [4]. Quapropter Menagius alium Suidæ locum, ubi sic habetur: Ἀλεξάνδρου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Χίου οὗ διδάσκαλος ἦν Μετρόδωρος ὁ Ἀβδηρίτης [5], censet esse emendandum, ibique legendum ἦν Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης. Ita sane persuasum omnino habebat Democritum fuisse Metrodori Chii præceptorem. Non id tamen adeo certum erat, ut nullus plane relictus esset dubitandi locus. Laertio enim si fidem habemus, variæ erant de ejusdem Metrodori magistro opiniones: « Metrodorum alii, inquit, Nessum Chium, alii Democritum audisse tradunt [6]. » Cæterum quamvis Democritum audierit Metrodorus, nihil tamen vetat, quominus præceptor, rejecta priore sententia, aliam deinceps, quam veriorem putabat, discipuli opinionem amplexus sit.

Incompertum sibi adhuc esse scribit Hervetus unde Clemens noster acceperit Alcmæonem Crotoniatem docuisse astra, utpote quæ sint animata, revera esse deos. Nihil siquidem ait ea de re a Diogene Laertio, vel Plutarcho traditum. Quid ergo sibi voluit Laertius, cum de eodem Alcmæone scripsit: « Lunam hanc sempiternam habere naturam dixit [7]? » Quis, amabo te, sempiternam potest habere naturam, nisi Deus ipse, vel qui divina natura præditus est?

Sed si hæc Herveto non sufficiant, adeat Ciceronem, et eum longe clarius expressiusque de hac Alcmæonis opinione loquentem audiat: « Crotoniates autem Alcmæo, qui soli et lunæ reliquisque sideribus, animoque præterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare [8]. » Hæc certe Hervetum quomodo fugerint, quis non miretur?

Progrediamur, et Clementem nostrum de aliis philosophis disputantem sequamur: « Xenocrates, inquit, fuit hic Carthaginensis, septem quidem deos planetas, octavum vero, qui ex his omnibus constat, mundum tacite significat [9]. » In nostris cum editis, tum manu exaratis codicibus habetur Καρχηδόνιος, Hervetus tamen legendum putat Χαλχηδόνιος, quandoquidem Laertius hunc Chalcedonen-

A sem, Χαλχηδόνιον, fuisse scribit. Et Casaubonus quidem observat, in antiquis Laertii libri editionibus verbum Καρχηδόνιος repræsentari, sed omnino mendose, eique Χαλχηδόνιος, quod Menagius in regio Laertii codice reperiri monet, esse substituendum. Hac autem codicum varietate ac dissensione quid statuendum sit si quæras, a Cicerone forsitan id discere poteris, qui Xenocratem Chalcedonium sic appellat: « Speusippum sororis filium Plato philosophiæ quasi hæredem reliquit: duos autem præstantissimos studio atque doctrina Xenocratem Chalcedonium, et Aristotelem Stagyritem [10]. » Ciceroni vero Ælianus, Suidas et Theodoretus aperte suffragantur [11].

80 Neque opponas velim, ab ipsomet Clemente nostro Xenocratem loco citato, et alibi Καρχηδόνιον cognominari: ab illo enim alicubi Χαλχηδόνιος etiam vocatur [12]. Illius porro de octo diis sententia a Cicerone, jam laudato, hunc exponitur in modum:

B « Xenocrates deos octo esse dicit, quinque eos, qui in stellis vagis nominantur, unum qui ex omnibus sideribus, quæ infixa cœlo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus Deus; septimum solem adjungit, octavamque lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest [13]. »

Sed hunc Ciceronis locum Hervetus non magis intellexisse videtur, quam ea, quæ de Stoicorum opinione Clemens continenter subnectit: « Sed nec prætermittam Stoicos, qui omnem quantumvis vilem et abjectam materiam dicunt Deum pervadere, qui aperte suam philosophiam afficiunt dedecore [14]. » Recte quidem, inquit Hervetus, si Stoici Deum corporea forma, secus autem si, ut probabilius ipsi videtur, incorporeo et spirituali modo res omnes pervadere crediderint. Clementem itaque falsi insimulat, ac Stoicos ab illo immerito reprehensos fuisse opinatur.

Siccine ergo Hervetus, cum hæc scriberet, eo-
C rum oblitus fuerat, quæ Clemens in suis *Stromatum* libris tam constanter postea asseruit? « Quinetiam Stoici non recte dicunt Deum, cum sit corpus, vilissimam pervasisse materiam. » Alio autem in libro: « Non est Deus humana forma præditus, ut audiat, neque ei sensibus est opus, ut placuit Stoicis, maxime auditu et visu; non posse enim unquam aliter apprehendere [15]. » Nunquid igitur et ibi Hervetus Clementem erroris et lapsus postulabit? Ejusdem ergo erroris postulet Aristoclem, qui de Stoicis hæc in septimo *De philosophia* libro memoriæ prodidit: « Rerum elementum, uti Heraclitus, ignem esse volunt, ejus vero principia materiam, atque Deum, ut Plato; verum hoc discrimine, quod Stoici ambo illa, tam efficiens quam patiens, corpora esse dicant; Plato contra primum illum effectorem incorporeum auctorem esse statuat [16]. » Erroris quoque et eos accuset, qui apud Ciceronem aiunt omnia a Stoicis ad igneam vim referri [17]. Unde etiam Plutarchus: « Stoici, inquit, commu-
D nius Deum pronuntiant esse ignem artificiosum, via ingredientem ad mundi procreationem, qui mundus in se contineat omnes seminales formas, ex quibus singula fato nascantur. At spiritum quidem per totum penetrare mundum, nomina autem a materiæ, quam pervadit, sumere mutationibus. Ad hæc Deum esse mundum, stellas, terram, supremum autem omnium deorum esse mentem, quæ est in æthere [18]. »

[96] Cicer. lib. II De finib. bon. et mal., pag. 42. [97] lib. II De divinat., pag. 299; lib. I De natura deorum, pag. 200, et 212, 294. [98] August. epist. 119, ad Diosc., pag. 340. [99] Laert. lib. IX in Vita Democriti. [1] pag. 44. [2] Cicer. lib. I De natura deorum, pag. 200. [3] Suidas ad verbum Δημόκριτος. [4] Clem. lib. I Strom., pag. 301. [5] Suidas in verbo Πύῤῥων. [6] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philos. in Vita Anaxarchi. [7] Laert. lib. IX De vitis et dogm. philos., § 83. [8] Cicer., in libro I De natura deorum, pag. 199. [9] pag. 44. [10] Cicer. lib. I Academ. quæst., pag. 6. [11] Ælian. lib. XIII; Var. hist., § 9; Theod. t. IV, p. 529. [12] Clem. lib. II Strom., p. 419, et lib. V, p. 590 et 604. [13] Cicer., in libro I De natura deorum, p. 200. [14] pag. 44. [15] Clem. Strom. lib. I, pag. 295, et lib. VII, p. 720. [16] Euseb. lib. XV Præpar. evang., c. 14, p. 816. [17] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 244. [18] Plutarch. lib. I De placit. philos., c. 7, p. 881.

Neque tamen una erat Stoicorum hæc de æthere sententia. Nam celeberrimus inter illos Cleanthes, quod alii ætheri, id, ut testis est Cicero, soli tribuebat: « Zenoni et reliquis fere Stoicis æther videtur summus Deus, mente præditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi majorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, solem dominari et rerum potiri putat [19]. » At porro ii, qui supremum Deum et spiritum et mentem sive in æthere, sive in sole esse arbitrabantur, hunc tamen igneam atque adeo corpoream substantiam dicebant. Et certe quamvis ex iis acutiores aliqui supremum Deum nihil nisi incorporeum spiritum existimassent, non idcirco tamen erroris arguendus erat Clemens noster, qui Stoicis eam ascripsit opinionem, qua fere omnes revera ducebantur. Videsis Justum Lipsium et Lescalopierium, qui Stoicos hoc errore, quem plerique omnes illis attribuunt, aliquantulum liberare conatur [20].

Tum deinde Clemens variam fluxamque, ac plane inconstantem Aristotelis de Deo sententiam merito explodit [21]. Quæ quidem a Cicerone paulo liquidius explicatur: « Aristoteles, inquit, in tertio de philosophia libro, multa turbat, a magistro Platone uno dissentiens; modo enim menti tribuit omnem divinitatem; modo mundum ipsum Deum dicit esse, modo quemdam alium præficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione mundi quadam motum regat, atque tueatur; tum cœli ardorem Deum dicit esse, non intelligens cœlum mundi esse partem, quam alio loco ipse designavit Deum [22]. »

Quod autem Clemens adjecit: « Qui usque ad lunam ejus definit providentiam; » illud sane his confirmatur Ambrosii verbis: « Aristoteles asserit usque ad lunam ejus descendere providentiam [23]. » Quæ quidem sententia ipsi adhuc, ut in nostris in illum Ambrosii locum observationibus demonstratum est, a Laertio vindicatur [24]. Scimus quidem plures hujusce principis philosophorum discipulos multa in illius scripsisse defensionem. An vero eum sibi semper constitisse, et recte de Deo sensisse probaverint, aliorum sit judicium.

Neque majorem Theophrasti, quam familiaris ejus Aristotelis, in sua sententia constantiam fuisse hunc Clemens scribit in modum: « Eresius autem ille Theophrastus, familiaris Aristotelis, alicubi quidem cœlum, alicubi vero spiritum, Deum esse existimat [25]. » In eamdem Theophrasti levitatem et mobilitatem haud segnius Cicero invehitur: « Nec vero, ait ille, Theophrasti inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum, modo cœlo, tum autem signis sideribusque cœlestibus [26]. » Quis porro fuerit ille Theophrastus, si scire velis, Laertium consule, Vossium, et alios [27].

Epicuro nullam plane fuisse Dei providentiam recte quidem postea Clemens asserit [28], idque assensu suo comprobat Ambrosius: « Nihil, inquit, Deum curare de nobis Epicurei dicunt [29]. » De hoc autem Epicuri impio errore vide, si lubet, nostras in hunc Ambrosii locum observationes.

ARTICULUS III.

De tertia classe philosophorum, qui de Deo veriora docuerunt; de Platone, Antisthene, Xenophonte, Cleanthe, et Pythagora, ejusque sectatoribus.

Ad eos deinceps Clemens venit philosophos, qui a nullo homine Deum vel cognosci, vel divinam ejus naturam explicari posse, vel qui tandem unum tantummodo Deum esse docuerunt [30]. Primum autem omnium accersit Platonem, qui ait Deum inventu omnino esse difficilem, aut si ab aliquo inveniatur, ab eo non posse explicari. Ubi autem hæc Plato dixerit, ex Cicerone accipies: « In *Timæo* patrem hujus mundi nominari negat posse, in *Legum* autem libris quid sit omnino Deus, inquiri oportere non censet [31]. »

Quamvis autem id verum sit, ostendit tamen Clemens non idcirco a veri desistendum investigatione Dei, quem omnes, ac ii in primis qui doctrinæ et litteris operam navant, unum esse vel etiam inviti fateantur necesse est. Etenim ipsemet Plato recte in *Timæo* docuit eum esse non modo omnium regem et causam, sed veritatis quoque mensuram. Addit autem **81** Clemens ab Hebræis Platonem hausisse non solum hoc veræ religionis documentum, sed alias quoque divinas leges; de quibus jam in superiori libro aliquid perstrinximus [32], et adhuc infra dicendum erit.

Secundus post Platonem verus divinæ naturæ assertor a Clemente nostro advocatur Antisthenes, de quo ita ille: « Antisthenes non hoc quidem cynicum cogitavit, sed ut qui esset Socratis familiaris, dicit Deum nulli esse similem; quare nemo eum potest discere ex imagine [33]. » Quod quidem Ciceronis auctoritate stabiliri potest et corroborari: « Antisthenes in eo, inquit, libro qui *Physicus* inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicit [34]. » Eadem fere apud Minutium Felicem legimus [35]. Cur autem Clemens ibi adjecerit: « Non hoc cynicum cogitavit, sed ut qui esset Socrati familiaris, » si quis a nobis sciscitetur, huic respondebimus illud ab eodem Clemente alibi perspicue his enucleatum esse verbis: « Socratem cum audivisset Antisthenes, sectam introduxit Cynicam [36]. » Et id sane ex Laertio disertissime astruitur [37], quamvis nonnulli in dubium vocaverint num ille revera sectæ Cynicæ princeps fuerit et auctor. Sed de hac philosophorum secta ejusque parente dicetur in sequenti dissertatione, cap. 17, § 1.

Xenophon autem, pergit Clemens, tametsi Socratis cicutam timeret, Antistheni nihilominus revera patrocinatus est [38]. De Deo enim hæc palam et aperte scriptis tradidit: « Qui omnia movet, et quieta efficit, magnus quidem est, et aperte potens, sed cujusmodinam sit forma, non apparet [39]. » Cicero tamen hæc non illius, sed Socratis nomine dicta memorat: « Xenophon facit in iis, quæ a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem formam Dei quæri non oportere, eumdemque et solem, et animum deum dicere; et modo unum, tum autem plures deos [40]. » Sed sub his, atque ob veneni timorem obscuris, loquendi modis vera illius et ex Sibyllæ carminibus, siculi ait Clemens [41], deducta de Deo sententia, non ita latitabat, ut ab aliis saltem peritioribus facile agnosci non posset. Adi Lescalopierii in citatum Ciceronis locum notas et animadversiones.

Audacior Xenophonte fuit Cleanthes, Pisadæus, vel potius, ut ex Laertio et Plutarcho discimus [42], Assius, Ἄσσιος, nimirum Assu, Troadis, ut ait Strabo, urbe oriundus. Testatum quippe facit Clemens illum quid de Deo sentiret non celasse, et versibus, a se ibidem transcriptis, suam de illo divinisque ejus perfectionibus et attributis publice aperuisse sententiam [43]. At ne quid tamen dissimule-

[19] Cicer. lib. IV Academ. quæst., p. 34. [20] Lips. lib. I Physiol. Stoic., c. 8; Lescalop. in § 58, lib. II Cicer. De nat. deor. [21] pag. 44. [22] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 200. [23] Ambros. lib. I De offic., c. 13. [24] Laert. lib. V De vitis et dogm. philos., § 32. [25] pag. 44. [26] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 200. [27] Laert. lib. VIII De vitis et dogm. philos. in ejus vita; Voss. De philos. sect., c. 17. [28] pag. 44. [29] Ambros. lib. I De offic. min., c. 13. [30] pag. 45. [31] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 200. [32] lib. II Appar., dissert. 2, c. 7, § 3. [33] pag. 46. [34] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 200. [35] Minut. Felix in Octav. [36] Clem. lib. I Strom., p. 301. [37] Laert. lib. VI De vitis et dogm. philos., § 2. [38] Laert. lib. II De vitis et dogm. philos., c. 5. [39] p. 46. [40] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 200. [41] ibid. [42] Laert. lib. VII De vitis et dogm. philos.; Plutarch. lib. De exsilio, p. 605. [43] pag. 47.

mus, contra Cicero non minoris hunc Cleanthem ipsum, quam Xenophontem arguit levitatis et inconstantiæ: « Cleanthes qui Zenonem audivit, tum ipsum mundum Deum dicit esse, tum totius naturæ menti atque animo hoc nomen tribuit; tum ultimum et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem, atque complexum ardorem, qui æther nominetur, certissimum Deum judicat. Idem quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius [44]. »

Sed quamvis Cleanthes hac verborum potius quam animi volubilitate censuerit cæcæ et pertinaci vulgi imperitiæ esse cedendum, id tamen non prohibet, quominus ille de Deo ea dilucide planeque scriptis aliquando tradiderit, quæ vera esse sentiebat. Et vero ipse saltem Clemens noster hoc ita persuasum habuit ut ilio in libro [45] eadem Cleanthis carmina, ex quodam illius de Deo poemate, tanquam certa et ab eo vere profecta rursus citaverit.

Denique quid a Pythagora ejusque sectatoribus recte de Deo decretum definitumque fuerit, sic a Clemente nostro exponitur: « Pythagoræ sectatores dicunt Deum quidem unum esse, non ita tamen, ut quidam opinantur, quasi sit extra mundi administrationem, sed totus in ipsa, in toto circulo, speculator totius generationis, universorum contemperatio, qui semper est, et suas facultates deducit ad opus, omnium operum in cœlo illustrator, pater omnium, mens, et animatio totius circuli, omnium motus [46]. » Brevius Cicero illud Pythagoræ dogma de Deo sic enarrat: « Pythagoras qui censuit Deum animum esse, per naturam rerum omnem intentum, et commeantem, ex quo nostri animi carperentur; non vidit distractione humanorum animorum discerpi et dilacerari Deum; et cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum Dei partem esse miseram: quod fieri non potest [47]. » Duas in hac Pythagoræ sententia partes distinguit Cicero. Prima est Deum esse animam, qui toti mundo rebusque omnibus insistus sit, et infusus; altera vero, animum hominis esse divinum, et aliquam ipsiusmet Dei portionem. At Cicero posteriorem illam Pythagoræ assertionem sic refellit, ut priorem tacito suo assensu confirmare videatur. Ex quibus haud difficiliter intelligas, id veritati prorsus esse consentaneum, quod de Pythagoreis, qui omnibus magistri sui documentis mira plane animi demissione acquiescebant, Clemens prodidit. Denique Pythagoræ sententia pulchre explicatur a Minutio Felice in *Octav.*, pag. 20, in 4; Lactant. lib. I *De falsa religione*, cap. 5; Salvian. lib. *De gubern. Dei*, etc.

Cæterum hæc Clemens philosophorum testimonia a se selecta dicit: quæ quidem etiam morosioribus cum sufficere debeant, credidit ab aliis pluribus in medium deinceps proferendis esse abstinendum.

ARTICULUS IV.

De poetis qui veriora de Deo cecinerunt, aut paganorum deos irriserunt, de Arato, Hesiodo, Euripide, Sophocle, Orpheo, Menandro, et Metragyrtis, de Homero, rursumque de Euripide, qui Herculem virides ficus cum carnibus comedisse tradit.

Post hæc Clemens a philosophis, qui se sapientiæ studiosos et veritatis indagatores esse jactitabant, stylum ad poetas convertit; eosque quamvis fabulis falsisque narrationibus decantandis vix unquam non occupatos, vera tamen de Deo aliquando cecinisse ostendit [48]. Orditur autem ab Arato, quem Eusebius olympiade CXXVII, anno 1745, floruisse testatur [49]. Citata porro a Clemente ejus carmina initio poematis, Φαινόμενα inscripti, reperies [50]. Ex hoc autem eodem illius poemate, ut alibi idem auctor noster testatur [51], illud ab Apostolo decerptum est [52]: « Ipsius et genus sumus. » Celeberrimi vero hujus effati non infrequens apud antiquos recentioresque scriptores memoria. De eo illiusque auctore legesis Hieronymum, Ciceronem, et Lescalopierii in eumdem Ciceronem observationes, Vossium, et alios [53].

82 Nec infrequentior Hesiodi, a Clemente ibidem laudati, mentio. Is teste Eusebio olympiade IV, anno 1125 « secundum quosdam clarus habetur [54]. » Quem in locum videsis Scaligeri notas. Adi etiam Vossium libro *De poetis Græcis*, ubi de ejus ætate disputat [55]. Ad hæc vero mentionem illius, uti nos alibi observavimus [56], fecerunt Justinus Martyr, Theophilus Antiochenus, Irenæus, aliique quamplures, quos inter Lactantius libr. I *De vera religione*, capite 5, quid in illius de Deo opinione verum sit ostendere nititur. Denique ejus Θεογονία et Ἀργοναύτικα cum aliis Græcorum poetarum operibus typis excusæ sunt.

De Euripide autem, Sophocle et Orpheo, quos deinde Clemens laudavit, alibi satis disputavimus [57]. Obiter tamen animadvertendum relata ab eodem Clemente nostro Sophoclis et Orphei carmina apud Justinum Martyrem citata reperiri [58].

Aliud quoque Clemens narrat fuisse poetarum genus, qui divinæ veritatis virtute fracti penitus et superati, deos suos non sine irrisione quandoque insectati sunt. Talem ille ait fuisse Menandrum, qui Metragyrtas, id est ridiculos Cybeles, seu matris deorum sacerdotes, ejus nomine stipem ostiatim cogentes irridet et exsibilat [59].

De hoc Menandro, cujus posteriores versus in libro *De monarchia Dei*, paulo ante laudato, transcripta sunt, nos alibi disseruimus [60]. Ridiculum vero Metragyrtarum morem sic Tertullianus facete proscribit: « Et majestas quæstuaria efficitur; circuit caupona religio mendicans; exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri; non licet deos nosse gratis, venales sunt [61]. » At Cicero refert hos sacerdotes suo tempore ad paucos tantum dies, ne animos superstitione implerent, hanc collegisse stipem [62]. Augustinus vero, etiamsi hujusce consuetudinis incognitam sibi esse originem fateatur, illam tamen paulo antequam libros *De civitate Dei* scriberet, apud Carthaginenses adhuc viguisse testatur: « Jamque de mollibus eidem Matri magnæ contra omnem virorum mulierumque verecundiam consecratis, qui usque in hesternum diem madidis capillis, facie dealbata, fluentibus membris, incessu femineo, per plateas vicosque Carthaginis etiam a populis unde turpiter viverent, exigebant, nihil Varro dicere voluit, nec uspiam me legisse commemini [63]. » Sed de hoc turpi sacerdotum Cybeles quæstu ejusque origine fusius disputat Vossius lib. IV *Institut. orator.*, cap. 6, § 4, et l. II *De orig. et progr. idol.*, c. 53, pag. 303.

Neque porro sola Menandri auctoritate, verum

[44] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 201. [45] Clem. lib. V Strom., p. 602. [46] pag. 47. [47] Cicer. lib. I De nat. deor., p. 199. [48] pag. 47. [49] Euseb. in Chron. [50] Arat. tom. I poet. Græc., p. 619. [51] lib. I Strom., p. 315. [52] Act. XVII, 28. [53] Hieron. lib. I Comm. in cap. I Epist. ad Tit.; Cicer. lib. IV Academ. quæst.; lib. II De nat. deor., p. 229; Voss., De poet. Græc. c. 8, p. 63. [54] Euseb. in Chron. [55] Voss., De poet. Græc. c. 2. [56] lib. II Appar., dissert. 4, c. 1, § 2; dissert. 6, c. 1, § 2. [57] lib. II Appar., p. 253 et seq., 571. [58] Justin. Mart. Cohort. ad gent., p. 15 et De monarch. Dei, p. 104. [59] pag. 49. [60] lib. I Appar., dissert. 2, c. 5, § 3. [61] Tertul. Apolog., c. 13. [62] Cicer. lib. I De leg., p. 338. [63] Aug. lib. VII De civit., c. 26.

etiam Antisthenis, de quo paulo ante sermonem fecimus [64], id Clemens probavit.

Pergit ille, et deos ab Homero et Euripide derisos adhuc fuisse docet. De utroque jam satis a nobis, uti putamus, disputatum est. Quapropter de posteriore hæc tantum animadvertemus; primo citata illius a Clemente carmina ab auctore libri *De monarchia Dei* non sine aliqua lectionum varietate describi [65].

Deinde vero Hervetus nos admonet se nullam penitus habere recordationem illius, quod ex eodem Euripide narrat Clemens Herculem fuisse insatiabilem: « Quippe qui in convivio virides ficus comedebat cum carnibus, multa inepta latrans, et quæ vel barbaro talia viderentur [66]. » Addit tamen Hervetus Herculem ab Athenæo ingluviei voracitatisque alicubi notari [67]. Alium itaque ejusdem Athenæi locum non videtur legisse, ubi de eodem Hercule hæc scribit: « Obsophagos igitur nos appellamus, non eos qui bubulam comedunt, qualis fuit Hercules, qui cum bubula carne ficis recentibus vescebatur [68]. » Neque etiam legerat, aut meminerat se aliquando legisse Plutarchum, qui eodem ferme modo, « Nam obsonivoros, inquit, et obsoniorum cupidos vocamus, non quod bubulis carnibus delectantur, ut Herculem, qui post carnem virides ficus edit [69]. » Si hæc enim Hervetus legisset, aut in ejus memoriam rediissent, ab illo procul dubio fuissent citata, aut indicata.

ARTICULUS V.

De iis, quos pagani atheos nuncupaverunt, et eo nomine exagitaverunt, de Evemero, seu Evehemero, Nicagora, Diagora, Hippone, Theodoro, Pellæo Leonte, et Heraclito.

Quosdam alios Clemens exstitisse ait, qui quamvis veritatem nondum attigissent, quia tamen omnes paganorum de diis opiniones falsas esse suspicati fuerant, aut agnoverant, eorumdem paganorum non fugerunt invidiam, et ab eis atheorum nomine sunt appellati atque exagitati. Quinque autem ex illis sic recenset: « Evemerum Agrigentinum, et Nicanorem, Νικάνορα, sive Nicagoram Cyprium, et Diagoram, et Hipponem Melium, et illum post hos Cyrenæum, cui nomen erat Theodorus [70]. » Adnotat Hervetus longe minus frequentem Nicanoris Cyprii et Hipponis Melii, quam aliorum apud scriptores sive sacros sive profanos fieri mentionem. Arnobius tamen eos omnes, quibus et sextum addit Pellæum Leontem, sic nominatim appellat: « Et possumus quidem hoc in loco omnes ipsos nobis, quos inducitis atque appellatis deos, homines fuisse monstrare, vel Agraguntino Evemero replicato, cujus libellos Ennius, clarum ut fieret cunctis, sermonem in Italum transtulit, vel Nicagora Cyprio, vel Pellæo Leonte, vel Cyrenensi Theodoro, vel Hippone ac Diagora Meliis, vel auctoribus aliis mille, qui scrupulosæ diligentiæ cura in lucem res abditas libertate ingenua protulerunt [71]. » De Diagora autem, Theodoro et Evemero ita Plutarchus: « Philosophorum quidam, ut Diagoras Milesius, Μιλήσιος, » sic enim eum vocat, « Theodorus Cyrenæus et Evemerus Tegeata, Τεγεάτης, omnino negaverunt esse deos, et Evemerum etiam Callimachus Cyrenæus intulit, in iambis scribens:

Venite frequentes ante muros in fanum,
Ubi qui vetustum ex ære tonantem formavit,
Senex loquax cum libris impiis friget [72].

Hos dicit, quos composuit, non esse deos docens. » Deos porro Cicero a Diagora Melio [73], de quo nos alibi [74], et a Theodoro Cyreniaco penitus sublatos esse asseverat. At de Evemero sic ille: « Ab Evemero, inquit, et mortes et sepulturæ demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse [75]? » Alia de eo si velis testimonia, adisis Diodorum Siculum, ab Eusebio lib. II *Præpar. evang.*, cap. 2, pag. 59, citatum; item Minutium Felicem in *Octavio*, Lactantium lib. I *De falsa religione*, pag. 62; Augustinum lib. VI *De civit.*, cap. 7, et lib. VII, cap. 26.

Plura de Theodoro Diogenes Laertius [76], Vossius, aliique quam bene multi memoriæ prodiderunt. Epiphanius vero scribit [77], illum propterea quod Deum negaret, aliis ut furarentur, pejerarent, aliena raperent, **83** nec pro patria morerentur, fuisse auctorem [78]. Quapropter Hervetus inde colligit a Clemente nostro hac in re Epiphanium penitus dissentire, quod ille eumdem Theodorum in eorum numero ponat, quos moderate ac continenter vixisse haud dubitanter affirmat. Quid autem, si hæc Clementis verba: « Qui moderate ac continenter vixerunt [79], » non ad Theodorum et illos quos nominibus suis appellat, sed ad ea quæ subjunguntur, καὶ τινὰς ἄλλους, sint referenda? Certe nulla erit Clementem inter et Epiphanium dissensio.

Quo autem cunque modo res se habeat, observabimus Vossium de Nicagora disputasse quidem, sed ab illo lecta non fuisse, aut ex memoria ejus excidisse, quæ de eodem Nicagora Clemens noster tradidit [80].

Denique si Græco ejusdem Clementis scholiasti fidem habeamus, Cratinus Hipponis meminerat; nam de illo hæc ad Clementini textus marginem adnotavit: Τοῦ δὲ Ἵππωνος καὶ αὐτοῦ ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατῖνος. Hic porro fuit veteris comœdiæ poeta, cujus memoria, uti probat Vossius, apud varios scriptores celebratur [81].

De duobus ibidem tacito auctoris nomine Clemens loquitur [82]: quorum alter nempe Heraclitus omnes universim deos, alter vero, scilicet Diagoras, Herculem non sine contumelia et conviciis consectati sunt. Eadem ab Epiphanio, sed non sine textus illius corruptione, referuntur [83]. In illo siquidem pro Ἡράκλητος Αἰγύπτως, legendum est Αἰγυπτίοις. Is etenim natione Ephesius, non Ægyptius erat; sed quæ ille ibidem dixisse fertur, hæc, uti scite Clemens noster perhibet, Ægyptiis dixerat.

Dubium autem Herveto videtur, utrum ille ipse sit Heraclitus philosophus, quem alibi Clemens Ephesium vocat [84], additque « noctivagis, magis, lenis, Bacchis et mystis » mortem fuisse vaticinatum [85], alibi vero paganis exprobrasse vana deorum suorum simulacra omni sensu esse destituta. Neque enim Hervetus putat Heraclitum philosophum potuisse vatem appellari. Addamus, si lubet, non parum fortasse huic conjecturæ inde accedere roboris et firmamenti, quod plures a Laertio [86], ac postea a Menagio recenseantur [87], qui idem Heracliti nomen sortiti sunt. Verumtamen cum nullus ex illis, nisi philosophus patria Ephesius fuisse dicatur, vero sane similius est Clementem non de alio, quam de isto fecisse reipsa mentionem. Et vero quid vetat, quominus ille, qui falsos paganorum deos repudiabat, etiamsi professione sua vates non esset, mortem variis eorum cultoribus vaticinatus sit?

[64] super. hoc §. [65] apud Justin. Mart., p. 107 et 108. [66] pag. 30. [67] Athen. lib. X Deipnosop. [68] idem ibid., l. VII, p. 276. [69] Plutarch. l. IV Sympos., p. 667. [70] pag. 15. [71] Arnob. lib. IV adv. gent., p. 147, in-4°. [72] Plutarch. lib. I De plac. philos., p. 880. [73] Cicer. lib. I De natur. deorum, p. 204. [74] lib. II Appar., p. 571. [75] Cicer. lib. I De natur. deorum, p. 212. [76] Laert. lib. II De vitis et dogm. philos. in Vita Aristippi. [77] Epiph. in Expos. fid., p. 1089. [78] Voss., De philos. sect., c. 9. [79] p. 15. [80] Voss. l. IV De hist. Græc., p. 519. [81] Voss., De poet. Græc., p. 30. [82] p. 15. [83] Epiph. in Anchor., § 106, p. 1089. [84] pag. 13. [85] pag. 33. [86] Laert. l. IX De vitis et dogm. philos. [87] Menag. in hunc Laert. locum.

CAPUT XII.

De paganorum moribus.

ARTICULUS I.

De virorum luxu et mollitie, atque eorum in primis, qui barbam, comam, pilosque tondebant, ubi de Scythis et Germanis; quando barba radi cœperit, de Diogenis hanc in rem dicterio, ac de iis qui alienis capillis utebantur, vel pilos comasque tingebant, ac de mulierum supercilia quoque pingentium fuco.

Quanta esset sua ætate apud paganos non solum corruptio opinionum, sed incredibilis etiam vitæ morumque depravatio, passim Clemens graphice describit, atque eam, uti par est, arguit, totisque ingenii sui nervis et viribus confutat ac funditus destruit. Ac primum quidem viros vehementissime objurgat, qui non minus effeminate quam mulieres luxu et mollitie perditi erant. In illos autem maxime invehitur, qui barbam, pilos comamque radebant, et more plane meretricio tondebantur : « Plenæ sunt, inquit, civitates iis, qui effeminatos hos picant, radunt et vellunt. Officinæ autem ubique constructæ et apertæ sunt, et hujus meretriciæ fornicationis artifices multum pecuniæ lucrantur ab iis, qui seipsos pice oblinunt, et pilos vulsoribus quoquo modo præbent vellendos [88]. » Eumdem pravum morem Seneca his verbis redarguit : « Quod vides istos sequi, qui aut vellunt barbam, aut intervellunt, qui labra pressius tondent et abradunt, servata et submissa cætera parte, qui lacernas corporis improbi sumunt, qui perlucentem togam, qui nolunt facere quidquam, quod hominum oculis transire liceat. Irritant illos, et in se advertunt, volunt vel reprehendi, dum conspiciuntur [89]. » Tertullianus vero : « Propriasque, inquit, præstigias formæ et hic sexus sibi agnoscit, barbam acrius cædere, intervellere, circumdare capillum, disponere, etiam colorare canitiem, primum quamque subducere totius corporis lanuginem, pigmento quoque muliebri distinguere, cætera pulveris cujusdam asperitudine levigare, tum speculum omni occasione consulere, anxie inspicere [90]. » Ibi eximius ille Africanus scriptor plura hominum vitia paucis perstringit, quæ fusius Clemens insectatus est.

Docet quippe eruditissimus auctor noster rectæ rationi penitus adversari, si vir barbam deponat, ac tondeatur, et picetur. Nec mirum sane. Ex Chrysippo enim narrat Athenæus « Alexandri temporibus radendæ barbæ consuetudinem inolevisse, ævoque priore hoc fuisse inusitatum, cum tibicen famosus ille Timotheus prolixa barba tibias inflaret, et Athenis observatum sit, non admodum vetustum esse illum, cui primo abrasa est; ideo Κόρσην fuisse cognominatum [91]. » Hunc quoque morem primitus non fuisse, ac quando, unde, et a quibus ille in Italiam invectus sit, ita Varro scriptis tradidit : « Omnino tonsores primum in Italiam venisse ex Sicilia dicuntur, post Romam conditam anno quadringentesimo quinquagesimo quarto, eosque adduxisse P. Ticinium Menam. Olim tonsores non fuisse assignant antiquorum statuæ, quod pleræque habent capillum et barbam magnam [92]. » Quæ quidem ex Varrone refert Plinius, iisque addit : « Pri-

A mus omnium radi quotidie instituit Africanus sequens. Divus Augustus cultris semper usus est [93]. » Videsis Tiraquelli in Alexand. ab Alexand., lib. v *Genial. dier.*, cap. 18, adnotationes; ubi etiam de Scytharum Germanorumque coma, cujus Clemens ibidem meminit [94], quædam haud inscite observat.

At obiter notabimus a Clemente eosdem populos et Κελτούς et Γερμανούς appellari. Utrosque tamen a se invicem, sed non longe dissitos fuisse Strabo testificatur : « Statim trans Rhenum, Ῥήνου, post Κελτικούς, Celticos populos, orientem versus sita loca Γερμανοὶ incolunt, a Gallis parum differentes, si feritatis, corporum magnitudinis et fulvi coloris excellentiam spectes [95]. »

Porro autem Clemens ibidem refert hoc Diogenis, cum venderetur, in quemdam, cui tonsa erat barba, adolescentem dicterium : « Veni, adolescens, eme tibi virum. » Sed illud paulo aliter a Laertio et Athenæo **84** traditur : « Videns, » inquit Laer-
B tius, « aliquando adolescentulum effeminari : Non pudet, ait, deterius quam naturam ipsam de teipso statuere? Illa enim te virum fecit, tu te cogis mulierem fieri [96]. » Athenæus autem ita ex Chrysippo : « Diogenes conspecto quodam, cui nudatum sic mentum fuerat : An naturæ vitio vertis, inquit, quod te virum genuerit, non feminam [97]? »

Neque porro minus acriter alios homines Clemens castigat, qui alienis capillis utebantur, vel pilos, canosque, ut colorem mutarent, tingere, vel ungere solebant : « Fieri, inquit, non potest ut veram ostendat animam, qui caput habet adulterinum [98]. » Quod quidem effatum unus ex Clementis nostri scholiastibus Archidami apophthegmate et Tertulliani testimonio præclare confirmat [99].

Prius autem auctor noster mulieres hanc ob rem citius canescere dixerat : « Desipientes mulieres, quæ canos tingunt, capillos autem ungunt, celerius canescunt, propter ea quæ desiccant aromata [1]. » At
C quo teste et vade hæc canitiei causa probari possit, si quæras, citatum ab Athenæo Aristotelem tibi illico proferemus : « Aristoteles doctissimus in naturalibus quæstionibus, hoc excutit, cur magis canescant, qui unguento caput illiniunt. An quod unguentum propter odorem exsiccet squaloresque arefaciat? Squalor enim canitiem efficit. Nam sive canities pilorum sit ariditas, sive caloris inopia, siccitate omnia marcescunt. Quamobrem iis, qui pileo caput tegunt, canities acceleratur; quia humor absumitur, alendo pilo destinatus [2]. » Scimus quidem Dalecampio observatum aliam a medicis canitiei causam afferri, pituitosum scilicet pili alimentum, et nimium capitis humorem [3]; sed Clemens ad opinionem suam stabiliendam hoc Aristotelis, vel aliorum similis auctoritatis scriptorum testimonium sibi sufficere haud immerito arbitratus est. Et vero Casaubonus putat hæc a Clemente nostro ex ipsomet Aristotele deprompta fuisse ac transcripta [4].

Porro autem vix aliud quid majorem in vitupera-
D tionem ab eodem Clemente nostro videtur adduci, quam muliebrem fucum, variaque earum figmenta, quæ ille ab ipsismet ethnicis poetis plane damnata esse ostendit [5]. Quod autem de pictis superciliis ibidem ab eo adjicitur, hoc ab aliis scriptoribus con-

[88] Pædag. lib. III, c. 3, p. 223. [89] Senec. epist. 114, p. 448. [90] Tertul., l. De cult. fem., c. 8. [91] Athen. lib. XIII Deipnos., p. 565. [92] Varro, lib. II De re rust., c. ult. [93] Plin. lib. VII Hist. natur., c. 59, p. 107. [94] Pædag. lib. III, p. 227. [95] Strabo, lib. VII Geogr., p. 290. [96] Laert. lib. VI De vita et dogm. philos. de Diog. Cyn. [97] Athen. lib. XIII Deipnos., p. 565. [98] Pædag. lib. III, c. 2, p. 223. [99] Tertul. lib. De spect., c. 23. [1] Pædag. lib. II, c. 8, p. 179. [2] Athen. lib. XV Deipnos., p. 692. [3] Dalecamp. in hunc Athen. loc. [4] Casaub. in lib. XV Athen., c. 13. [5] lib. II, cap. 8; lib. III, c. 2.

firmatum reperies apud Casaubonum in lib. XII *Athen.*, cap. 7, pag. 840. De pravo autem Romanorum sive barbam pilosque radendi, sive fucum adhibendi more, legesis Meursium *De luxu Romanorum*, cap. 3.

ARTICULUS II.

De Lacedæmoniorum et Atheniensium, aliorumque hominum vestibus, earum colore, tinctura, membranulis, animalibus in purpura, de crocoto, de calceis, sandaliis et crepidis; de murænulis et annulis, eorumque ac potissimum Polycratis et Seleuci signaculis, et a quibus annuli, et quomodo a prima origine induti fuerint.

Quam diversæ essent Lacedæmoniorum ab Atheniensibus induendarum vestium consuetudo et institutiones, hæc Clemens scribit in verba: « Laudo et admiror Lacedæmoniorum civitatem, quæ solis meretricibus floridas vestes et aurum mundum gestare permisit... Contra autem Atheniensium magistratus, qui civilem vitæ formam expulerant, loci quasi et conversationis virilis obliti, aurum gestabant, et talaribus tunicis amiciebantur, crobulo, quod est vestimenti genus, aureo induebantur, adjunctis cicadis ornati, ortum suum revera terrestrem cinedico quodam fastu et arrogantia monstrantes [6]. » Neque ibi tantum Clemens hujus Lacedæmoniorum instituti, sed in alio etiam opere sic meminit: « Unguentum et purpuram veteres Lacedæmonii dolosas quidem vestes, et dolosas unctiones recte reputantes et nominantes [7]. » Monet Hervetus plures pravi illius Atheniensium moris mentionem fecisse; sed qui de meliori Lacedæmoniorum consuetudine scriptis aliquid prodiderit, nullum a se inventum auctorem. Ab illo tamen non multum abesse videtur Plutarchus, non solum in Lycurgi Vita, sed etiam ubi de Laconicis institutis hunc habet sermonem: « Permanebant absque toga, et unicam in annum sumebant tunicam, squalidi corpora, et plerumque lavacris unctioneque abstinentes [8]. » Nec minus perspicue Xenophon: « Non magni pretii veste, sed corporis egregia constitutione ornantur [9]. » Thucydides quoque de utrisque, cum Lacedæmoniis, tum Atheniensibus, atque etiam de Ioniis hæc narrat: « Inter Græcos primi Athenienses ferrum deposuerunt, et ex illo soluto vitæ genere in lautius transierunt. Nec multum tempus est, ex quo seniores eorum, scilicet beati, ferre desierunt lineas tunicas, cicadasque in seriem aureas, ac cincinnos in plexilem modum concinnatos. Unde apud Ioniam quoque seniores propter cognationem viguit hic cultus. Modica autem veste ad præsentes usque mores usi sunt Lacedæmonii, et cum cæteris rebus, tum præcipue in victu locupletiores vulgo sunt similes [10]. » Quid mirum igitur, si tantæ modestiæ et frugalitatis homines solis meretricibus floridas vestes induere aurumque gestare permiserint? Quid porro quod Xenophon vestem puniceam solis Lacedæmoniorum militibus a Lycurgo concessam testatur? « Vestem, ait, eos puniceam habere voluit; existimabat enim genus hoc vestis minime cum muliebri commune quidquam habere [11]. » Cæterum Athenæus idem expresse Syracusiis, quod Clemens Lacedæmoniis tribuit: « Philarchus libro vicesimo quarto *Historiarum* cum jam scripsisset lege sancitum fuisse apud Syracusios, ne auro feminæ se ornarent, ne vestes aut florido colore tinctas induerent, aut quibus attexta assutave esset purpura, nisi quæpiam prostibulum, aut vulgare se scortum esse profiteretur [12]. »

Lacænas tamen virgines propterea Clemens immodestiæ alibi redarguit, quod earum veste genu non tegeretur: « Neque enim, inquit, sicut Lacænas virgines supra genu vestiri honestum est; nullam enim partem feminæ nudari decorum est [13]. » Quam vera autem et justa esset illa Clementis accusatio, hoc Julii Pollucis testimonio confirmari potest: « Virginum tunica vocabatur, quam dissolventes usque ad alas quasdam juxta inferiorem fimbriam crura exerebant, maxime Spartanæ, quas ob hoc Φανομηρίδας nominaverunt [14]. » At de his aliisque Spartanorum vestibus legesis Cragium *De respubl. Lacedæm.*, libro tertio, tab. 6, et Meursium lib. I *Miscellan. Laconic.*, cap. 15 et 19.

Pergit Clemens: « Atqui posset quidem honeste dici urbana et faceta illa vox quæ dicta est ei, qui dixerat: Pulcher cubitus: At non publicus: et tibi pulchræ sunt tibiæ, dicenti: Sed solius mei mariti; et, Speciosa facies: Sed est ejus tantum, qui me uxorem duxit [15]. » Cujus vero fuerit ea vox, ipsemet Clemens alio in **85** opere edisseruit: « Quid vero? Non Theano Pythagorica eo processit philosophiæ, ut ei qui ipsam curiose aspexerat, et dixerat: Pulcher cubitus, responderit: Sed non publicus. »

Quæ quidem ex his fortasse desumpta sunt Plutarchi verbis: « Theano tunica se amiciens, cubitum exeruit, et dicenti cuidam: Pulcher cubitus, respondit: Atqui non est publicus [16]. »

At cum plures Theanus nomine, uti Suidas Vossiusque adnotaverunt [17], fuerint insignitæ mulieres, dubium sane est, quænam illa sit, de qua post Plutarchum Clemens loquitur. Nam si paulo attentius animadvertas illam ab ipso Clemente Pythagoricam appellari, dubitandi tibi fortasse locus non erit, quin hic dici debeat ipsiusmet Pythagoræ uxor, quæ hoc cognomine reapse nuncupata est. Verumtamen illud quibusdam non minus apte convenire videbitur alteri Theano Metapontinæ, quam idem Suidas plurima de Pythagora apophtegmatisque Pythagoreorum, ac de virtute scripsisse testatur. Nobis nihilominus facilius persuadebitur hæc effata et responsa profecta esse a priore Theano, Pythagoræ uxore, de qua nos in sequenti dissertatione plura disputabimus.

Præterea Clemens poetæ cujusdam testimonio probat mulierem, quæ « immoderato studio tenetur, et a Deo et a pudico conjugio excidisse, quemadmodum Argiva illa meretrix, Eriphyle inquam,

Auri quæ pretium sumpsit pro conjuge charo [18] »

Quæ autem dicenda sit illa Eriphyle, et a quo Clemens hunc versum acceperit, disces ex Pausania, qui hujusce Eriphyles historiam, seu fabulam narrat, additque: « Homerus vero illud, quod Eriphylæ donatum fuit in *Odyssea* aureum dicit fuisse [19]:

Ἡ χρυσὸν φίλου ἀνδρὸς ἐδέξατο τιμήεντα [20]. »

Ex Homero itaque hoc delibavit Clemens, quod ab ipso alibi repetitum legimus [21].

De vestibus autem ipsis sive simplicibus, sive tinctis, variisque earum coloribus, multa ibidem congerit auctor noster, quæ quidem explicatione aliqua si cui indigere videantur, is adeat Julium Pollucem lib. VII *Onomast.*, cap. 13 et seq., necnon Alexandrum ab Alexandro lib. V. *Genial. dier.*, ejusque commentatorem Andream Tiraquellum; atque etiam de Sardiniaca tinctura Erasmi *Adagia*, chiliad. 2, centur. 8, adag. 99, p. 548; Lazarum Bayfium, Octavium Ferrarium, Albertum Rubenium *De re vestiaria*, Stanislaum Kobierzyckium *De luxu Rom.* lib. II, in *Thesauro antiq. Rom.* t. VI et VIII; Casaub. *Comm. de re vestiaria*, et in lib. XIII Athenæi, et alios.

[6] Pædag. lib. II, c. 10, p. 199. [7] lib. I Strom., p. 294. [8] Plutarch. p. 237. [9] Xenoph. De Lacedæm. repub., p. 682. [10] Thucyd. in præfat. belli Pelopon. [11] Xenoph. De Lacedæm. repub., p. 687. [12] Athen. lib. XII Deipnos., p. 521. [13] Pædag. lib. II, c. 10, p. 204. [14] Pollux, lib. VII Onom., c. 13, p. 338. [15] lib. IV Strom., p. 522. [16] Plutarch. Præcept. conv., p. 142. [17] Suid. ad verb. Θεανώ; Voss. De poet. Græc., c. 4. p. 22. [18] ibid. p. 202. [19] Pausan. lib. IX Bœot., p. 315. [20] Homer. lib. XI Odyss., p. 156. [21] Clem. lib. II Strom., p. 388.

Sed paulo accuratius a nobis examinandum est, quod Clemens paulo ante dixerat, et Herveto videtur difficillimum: « Quæ purpura tincta sunt, » inquiebat auctor noster, « et hæ animalium quæ vento feruntur deliciæ, et ille unguentis delibutus crocotus, et suspiciendarum membranularum, καὶ τῶν ὑμενίνων τῶν περιόπτων, pretia ingentia, et variegatæ vestes, quæ in purpura habent animalia, cum ipsa arte valere jubenda sunt[22]. » Etenim Hervetus ipse hunc in locum: « Quænam sint, inquit, illæ pretiosæ membranulæ, non satis intelligo, nec quæ in purpura habent animalia, nisi forte eas intelligat vestes, quæ acu texuntur a phrygionibus. » Silburgius vero post vocem ὑμενίνων subaudiendum putat ἱματίων, ita ut Clemens eo loquendi modo vestes tenues ac subtiles significare voluerit. Aliis autem quemadmodum Herveto videtur eodem verbo membranulas, id est pelles quasdam tenues et delicatas designari. Non male forsitan, nisi vox Græca ὑμένινος potius adjectivum quam substantivum esset nomen, quod idem ac membranaceus vel membraneus sonat. Utut sit, non magni certe momenti est hæc quæstio. Non obscurus siquidem est sensus Clementis, qui ibi aperte disputat de maximi pretii vestibus, quæ tanta arte sive ex quibusdam pelliculis, sive ex alia materia laboratæ, adeoque tenues et subtiles erant, ut intertextæ florum animaliumque figuræ undique cerni possent.

De animalibus porro quæ secundam Herveto creaverunt difficultatem, isthæc ad quæ ille forsitan non satis animum adverterat, apud Julium Pollucem legimus: « Distincta, inquit, tunica est, animalia aut flores intertextos habens; belluata tunica dicitur, aut animalibus interstincta[23]. » Quid enim ad solvendam Herveti difficultatem promptius magisque expeditum?

Ab eodem denique Herveto, aut saltem ab eorum qui in hos Clementis libros scholia ediderunt, monendus obiter erat lector citatum ab ipso ibidem ex comœdia carmen:

Cinctæ crocotis atque fucatæ sedent[24];

ex Antiphone fuisse desumptum.

Quæ autem eodem capite a Clemente nostro de purpura scripto prodita sunt, his certe præter Plinium[25] lucem afferre possunt Pausanias lib. III *Laconic.*, pag. 104, et lib. X *Phocic.*, pag. 355; Athen. lib. III *Deipnosoph.*, pag. 88 et seq.; Jul. Poll. *Onom.* lib. I, cap. 4; Cassiodorus lib. I *Variar.*, epis. 2; De amorginis quoque et bysso, idem Jul. Pollux lib. XVII *Onom.*, cap. 16 et 17; Pausanias lib. V *Eleac.*; Plinius libro XIX *Histor. natur.*, cap. 1, pag. 564.

Cujus porro coloris debeant esse vestes, Clemens noster ex Platone, quem optimum ait fuisse Moysis imitatorem, sic demonstrat: « Moysis imitator longe optimus Plato illam texturam admittit, cui non amplius operis est adhibitum quam pudica mulier postulet. Albi vero colores honestati conveniunt. Alibi quoque dicit: Et in textura non adhibere tincturas, præterquam ad ornamenta belli. Pacificis ergo hominibus, id est Christianis, et lucidis album convenit[26]. » Duplex ibi Platonis testimonium Clemens retulit, sed neutrum se in ejusdem philosophi scriptis invenisse Hervetus declarat. Posterius tamen, quod sic habetur: Καὶ ἐν ὑφῇ βάμματα μὴ προσφέρειν ἀλλ' ἢ πρὸς τὰ πολέμου κοσμήματα, totidem verbis in duodecimo illius *De legibus* libro occurrit[27]. At prius a nobis etsi diligentissime, frustra tamen quæsitum, ab aliis nisi ex quibusdam deperditis ejusdem philosophorum principis operibus desumptum sit, forsitan invenietur. Cæterum de albo vestium colore quædam in nostris ad Ambrosium notis olim observata sunt[28]. »

Multa adhuc Clemens de gemmis, pretiosisque lapillis, qui vestibus, præcipue mulierum, interseri solebant, congessit. Horum autem poteris explicationem petere ex Athenæo lib. III *Deipnosoph.*, pag. 93 et seqq.; Plinio lib. IX *Histor. natur.*, cap. 35, ac præcipue lib. XXXVII, cap. 4 et seqq.; Alberto Magn. lib. II *De mineral.*; Isidor. lib. XVI *Origin.*, cap. 6, 7 et seqq.; Marbodæo lib. *De pretios. lapid.*

Neque porro in solo pretiosi mollisque vestimenti ornatu, sed in calceis etiam et sandaliis incredibilis plane micabat paganorum luxus, a Clemente nostro ita proscriptus: « Valere ergo jubendum est aureorum et gemmeorum sandaliorum vana artificia cum **86** crepidis Atticis et Sicyoniis, cothurnisque Persicis et Etruscis[29]. » De variis calceorum generibus plura Julius Pollux et Tiraquellus suppeditabunt, quæ ad hunc Clementis nostri locum facilius intelligendum facem tibi præferent[30]. Sed prætermitti non debet cum Plutarchi tum Plinii testimonium, quo iisdem pene verbis « Agnomen Teium, Alexandri Magni præfectum, aureis clavis suffixisse crepidas, » asserunt[31]. Neque mirum id videbitur iis, qui apud Valerium Maximum legerint Antiochum et magnam exercitus ejus partem aureos clavos crepidis subjectos habuisse: « Cujus cæcam, » ipsa sunt Valerii verba, » et amentem luxuriam exercitus imitatus, magna ex parte aureos clavos crepidis subjectos habuit[32]. » De calceorum luxu videsis Stuchium lib. II *Antiquitat. conviv.*, cap. 27; Albertum Rubenium lib. II *De re vestiar.*, cap. 1 et seqq.; Octav. Ferrar. *Anal. de re vestiar.*, cap. 21.

Perstringit quoque Clemens vana nimisque sumptuosa muliebris mundi ornamenta, « et aureas » in primis « murænulas[33]. » Hæ autem quid essent, si scire aveas, audi Hieronymum: « Aurum colli, quod quidem murænulam vulgus vocat, quod scilicet metallo in virgulas lentescente, quædam ordinis flexuosi catena contexitur[34]. » At de muliebris mundi nominibus, consule Julium Pollucem[35], ex quo etiam illa, quæ ibidem Clemens ex Nicostrato et Aristophane retulit, possunt confirmari. Vide etiam Joannem Meursium, *De luxu Romanorum* cap. 5, ubi plura inserit de annulis, de quibus jam aliquid dicendum.

Qui autem, et quo digito, ac quam ob causam induendi sunt ii annuli, postquam Clemens edisseruit, hæc de annuli signaculis continuo adjecit: « Sunt autem nobis signacula columba, vel piscis, vel navis, quæ celeri cursu a vento fertur, vel lyra musica, qua usus est Polycrates, vel anchora nautica, quam insculpebat Seleucus[36]. » Hervetus ibi quidem observat Herodotum et Strabonem, quibus et Ciceronem et Valerium Maximum conjungere poterat, de annulo Polycratis plura quidem scriptis mandasse[37]: sed cum ii de insculpta eidem annulo lyra musica tacuerint, suspicatur hiulcum et mancum esse hunc Clementis locum, ac librariorum incuria omissum Pyrrhi nomen, de quo Plinius, postquam de Polycrate locutus est, « Ha-

[22] Pædag. lib. II, c. 10, p. 201. [23] Jul. Pollux, lib. VII Onom., c. 13, p. 338. [24] Antiphon. in Lysistrata, p. 542. [25] Plin. lib. IX Hist. nat., c. 36, p. 337. [26] Pædag. lib. III, c. 11, p. 244. [27] Plat. tom. II, p. 956. [28] in lib. Ambros. De offic., c. 19, p. 23, tom. II. [29] Pædag. lib. II, c. 11, p. 205. [30] Poll. lib. VII Onom. c. 22; Tiraquell. in Alex. ab Alex. lib. V Genial. dier., c. 38, p. 533. [31] Plutarch. in Vita Alex. Magn. p. 688; Plin. lib. XXXIII Hist. nat., c. 3, p. 33. [32] Valer. Maxim., lib. IX, c. 4. [33] Pædag., lib. II, c. 12, p. 209. [34] Hier. epist. 15 ad Marcellam. [35] Pollux, Onom. lib. V, c. 16, et lib. VII, c. 22. [36] Pædag. lib. III, c. 11, p. 246. [37] Herodot. lib. III, § 40 et 42; Strabo lib. XIV Geogr., p. 638; Cicer. lib. V De finib., p. 114; Valer. Maxim., c. 11, § 11.

buisse, inquit, traditur achaten, in qua novem Musæ et Apollo cytharam tenens spectarentur [38]. » Verum præterquam quod Herveti conjecturæ omnes manu Græca exarati codices magno consensu adversantur, cui credibile fiet concessum Christianis unquam fuisse hujuscemodi annulum a Clemente nostro, qui ullam idolorum faciem annulis imprimi plane, penitusque iis interdictum esse ibidem asseveranter affirmat? Itaque nobis facilius probabitur annulo Polycrati insculptam, ut testatur Clemens, revera fuisse lyræ musicæ imaginem, atque eo maxime, quod huic opinioni nullus plane auctor unquam refragatus sit.

De Seleuci autem annulo præter citatum ab Herveto Justinum, audi Ausonium lib. *De claris urbibus*, § 2, de Antiochia et Alexandria sic canentem :

Illa Seleucum
Nuncupat, ingenuum cujus fuit anchora signum,
Qualis inusta solet generis nota, certa per omnem
Nam sobolis seriem nativa cucurrit imago.

Videsis etiam Tiraquelli commentarios *De nobilitate*, cap. 6, § 20.

Cæterum si quid ad clariorem Clementis interpretationem de annulo ejusque gestandi origine, quomodo, a quibus, quo digito, et quam ob causam sit induendus, scire desideres, adisis Plinium lib. xxxiii *Histor. natur.*, cap. 1, pag. 6; lib. xxxvii, cap. 1, pag. 355 et seq.; Macrobium lib. vii *Saturnal.*, cap. 13; Aulum Gellium lib. x *Noct. Attic.*, cap. 10; Polydorum Vergilium lib. ii *De invent. rer.*, cap. 22; Alexandrum ab Alexandro lib. ii *Genial. dier.*, cap. 19, et ejus scholiasten Tiraquellum.

ARTICULUS III.

De superba domorum apud paganos supellectile, ubi de gaunace seu gaunape, ac potissimum de variis vasorum generibus, de thericleo calice, cantaro, lebronio, lepasta, psyctere, œnochoe. et aliis alabastrinis, atque minus honestis, ac de iis quorum in balneis usus erat.

Non impar nec minor erat paganorum in tota domorum suarum supellectile, quam in vestibus vanitas et superbia : « Sellæ, » inquit Clemens, « argenteæ, pelves et acetabula, scutellæ, et catini, et præterea vasa aurea et argentea, nonnulla quidem ad ciborum ministerium, alia vero ad alios usus, quos me pudet dicere, ex sectili cedro, thyo, ebenoque, et ebore instructi, tripodes, lectique argentei pedes, et ex ebore compacti, auroque interspersæ, et testudine variatæ cubilis valvæ, et stragulæ vestes purpureæ, et aliorum colorum paratu difficilium, insolentium deliciarum argumenta [39], invidiæ mollisque ignaviæ insidiosa commoda sunt omnia amandanda. » Ita sane pius et religiosus auctor noster nimis profusum ac pene immensum paganorum luxum penitus rejicit et explodit.

Nec minori severitate rursus ille proscribit « stratorum magnificentiam, pulvinos auro intertextos, auroque variegatas glabras vestes, stragulas puniceasque xistides, et pretiosissimas gaunacas, τοὺς γαύνακας, et poetica purpurea pallia, vestesque superne molles ac delicatas, et cubilia vel ipso somno molliora [40]. »

Hanc porro, ac multis vix pene credibilem, nisi forte apud nostræ ætatis Christianos parem, vel fortasse etiam in religionis nostræ dedecus majorem videremus, supellectilis magnificentiam olim Sene-

A ca paulo fusius redarguerat [41]. Ad illum autem, quia paulo prolixior est ejus sermo, te mittimus, et ad variorum in illius verba observationes, atque etiam ad Guilelmum Stuchium lib. ii *Antiquitat. convival.*, cap 15, et Stanislaum Kobierzyckium *De luxu Romanorum* lib. ii, cap. 7.

Interim vero mirare Hervetum, qui nec quid sint gaunacæ, nec ullibi usquam de illis aliquid se legisse nos commonefaciendos operæ pretium duxit. Nam frequens gaunacarum apud varios auctores atque etiam Latinos poetas mentio facta est. Duplicis autem, teste Suida, erant generis : « Genus, inquit, pallii, quod et Persidem vocant. Alii vero sisyram thymetidem, quod est simile morychi sagmati; sagma vero ipsa teli theca. » Docet vero Turnebus hac voce stragulas, aut operimenta altera parte villosa, aut pallii genus significari [42]. Porro autem Plinius alicubi gausapæ mentionem his verbis fecisse legitur : « Antiquis torus e stra-

B mento erat, qualiter etiam nunc in castris. **87** Gausapa patris mei memoria cœpere; amphimalla, nostra, sicut villosa etiam ventralia. Nam tunica lati clavi in modum gausapæ texi nunc primum incipit [43]. » At si gausape idem ac gaunace fuerit, de illius quoque usu Horatius hæc cecinit :

His tibi sublatis, puer alte cinctus, acernam
Gausape purpureo mensam pertersit [44].

Videsis præterea Ovidium lib. ii *De art. amand.*, Martialem lib. xiv *Epigram.*, Persium, etc. Sed præcipue legendus est Octavius Ferrarius parte ii, lib. i, *De re vestiaria*, cap. 7 et 8.

Quæ autem fuerint, et quomodo pretiosa ad bibendum vasa seu pocula vocarentur, Clemens sic enarrat : « Valeant ergo thericlei calices, antigonides canthari, labronii, et lepastæ, et poculorum genera innumerabilia, trullæ præterea, et psycteres, et œnochoæ [45]. » Qui autem, et qua forma,

C quave ex materia facti essent thericlei calices, docet Athenæus, atque ex Theophrasto addit eos ex « terebintho tornari, quos a fictilibus nemo discernat. Eos calices fama est a Corinthio figulo Thericle factos; unde et impositum nomen Aristophanis comici sæculo..... Alii tradunt thericleum poculum dictum, quod in eo sculptæ ferarum pelles essent [46]. » Plura adhuc apud eumdem Athenæum de his poculis, quorum incerta penitus origo est, videre poteris [47]. Rursus vero alibi ille eorum meminit, et Plinius lib. xvi *Histor. natur.*, cap. 4, pagina 470; Erasmus *Adag.* chiliad. 3, centur. 3, proverb. 53, et Casaubonus in priorem Athenæi locum lib. x, cap. 11, pag. 791. Sed illud omitti a nobis non potest, quod apud Plutarchum de Pauli Æmilii triumpho legimus, tertio die quo ille triumphavit, asportata suo ordine, « Antigonidas, seleucidas, thericleos, vasaque aurea, quibus uti in conviviis Perseus solebat [48]. »

D Julius Pollux eorumdem facit thericleorum calicum mentionem, sicut et antigonidum, quos codices nostri, manu Græca exarati, ab Antigonide illorum inventore cognominari, ac inferius in rotundum, superius vero in acumen desinere adnotarunt [49].

Multa vero ex variis scriptoribus de cantharo, lebronio et lepasta Athenæus ejusque commentator Casaubonus congerunt [50]. Lepastæ iterum meminit Athenæus his Anaxandridis verbis : φιάλην τε λεπαστήν· sed ea sic Casaubonus corrigi voluit, φιάλην τε καὶ λεπαστήν, « phialam et lepasten [51]. » Julius vero Pollux : « Quod autem lepaste non pocu-

[38] Plin. lib. xxxvii Hist. nat., c. 1, p. 356. [39] lib. ii, c. 3, p. 160. [40] ibid., c. 9, p. 184. [41] Senec. lib. vii De benefic., c. 9. [42] Turneb. lib. xxii Advers., c. 21. [43] Plin. Hist. nat. lib. viii, c. 48, p. 228. [44] Horat. lib. ii Serm. satyr. 8, v. 10. [45] ibid. p. 160. [46] Athen. lib. xi Deipnosoph., p. 470 et seqq. [47] idem l. v, p. 199. [48] Plutarch., in Vita Pauli Æmilii, p. 273. [49] Pollux l. v Onom., 16. [50] Athen. lib. xi, p. 473 et 486; Casaub., c. 6 et 10. [51] Athen. lib. iv, p. 151, et Casaub. in hunc locum.

lum modo, sed vini fusorium vas sit, manifeste Aristophanes in *Gerytade* tradit : « Circumfer lepa-« sten [52]. »

Existimarunt quidam psycterem esse poculum, alii vero vas magnum, quo lavabant pocula, vel vinum refrigerabant. « Psycter, » inquit Suidas, « vas ubi pocula lavantur. » Athenæus quoque alicubi psycterem grande vas fuisse testatur : « Psycteres centum sexaginta, quorum maximus amphoras sex, minimus duas capiebat...... Psycteres viginti duo, quorum maximus triginta capiebat, minimus unam [53]. » Verumtamen ille psycterem ipsismet poculis ita annumerat : « Ulpianus in psyctere vinum poposcit, quod biberet........ Fuerunt autem inter vasa ad propitiationes illas parata et psycteres, et alia pocula. » Vides itaque varii generis fuisse psycteres, alios majores, et minores alios, ac proinde hos ad potandum, alios ad lavandum, vinumque, si velis, refrigerandum idoneos aptosque revera fuisse. At vero si quis Platonem in *Convivio* disputantem audiat, is facile intelliget psycteres etiam majores ad bibendum fuisse adhibitos. Ipsius enim hæc sunt verba : « Jube mihi, Agatho, poculum, si quod magnum adsit, huc afferendum : sed nihil opus est; imo feras huc, puer, psycterem, ψυκτῆρα, illum, qui plures quam octo cotylas, ὀκτὼ κοτύλας, capit. Cum vas illud implevisset, prior ipse bibit, deinde Socrati infundi jussit, et simul ait : Adversus Socratem, convivæ, doli nihil prosunt. Quantumcunque enim quis jusserit, tantum ebibet, neque ebrium illum tamen idcirco videbitis [54]. »

Ex Polluce denique discimus psycterem alio nomine a pluribus δῖνον, ab aliis autem ἀκρατοφόρον, meroforum, appellari : « Cæterum psycter, » ait ille, « vulgaris est, quem et dinon nominaverunt, in quo merum continebatur, plurimi vero eum meroforum nuncuparunt, neque fundum habet planum ad astragalos [55]. »

Quamvis autem Hervetus nihil de οἰνοχόαις apud Athenæum reperiri dixerit, de his tamen hæc legimus illius desumpta ex Cratete verba : « Congii, ut est dictum, pelicæ nominabantur. Vasis figura prius fuit Panathenaicis similis, quo tempore pelicæ nuncupabantur : postea vero ad instar œnochoes formatæ sunt, quales nunc festis his diebus adhibentur, et quales olpas nominarunt, ad infundendum vinum illis utentes [56]. » Nec semel illius mentionem a Polluce factam legimus [57].

Alia Clemens scribit fuisse vasa, « ad alios usus, quos pudet dicere [58]. » Duplicis autem erant generis, priora ad vomitum, de quibus Julius Pollux et alii; posteriora autem hoc Martialis carmine notata :

Ventris onus misero, nec te pudet, excipis auro [59].

Plinius de Antonio, hæc ex Messala scripto tradidit : « Messala orator prodidit Antonium triumvirum aureis usum in omnibus obscœnis desideriis etiam Cleopatræ [60]. » Quamobrem Tertullianus : « Etiam ad spurca instrumenta, inquit, auri et argenti demens copia deservit [61]. »

Prius vero noster Clemens quamdam mulierum superbiam perstringit, quæ sæpius alabastris ad bibendum immodeste utebantur : « Mulieres honesti ac decori memores, ne labra latis calicibus diffundentes dilatato ore disrumpantur, admodum angustis in ore alabastris indecore utentes, capita reflectunt, colla autem non, ut mihi quidem videtur,

A honeste denudant [62], » etc. Hervetus ex Cælio Rhodigino hunc in locum observat alabastrum vas quidem esse unguentarium, sed de alabastro poculo nihil a se unquam alibi repertum esse candide confitetur. Verum non ex hoc solo recentissimo scriptore sumendum erat de unguentario vase, alabastro testimonium; quandoquidem de illo Clemens noster hæc aperte tradidit : « Scio quod cum unguenti alabastrum ad sanctam cœnam mulier attulisset, unxit pedes Domini [63]. » Nec minus dilucide Athenæus : « Circumferentibus, inquit, pueris unguenta in alabastris, et aliis vasis aureis. » His, si velis, adjungamus et Epiphanium, qui scribit alabastrum unguenti esse ampullam vitream, « quæ libram unguenti capit [64]. » Quem in locum Petavius adnotat alabastrum ex sui generis lapide, non ex vitro fieri. Non plane quidem immerito. Testatur siquidem Dioscorides alabastrum esse lapidem, qui alio nomine onyx appellatur [65].

B Huic Plinius suffragatus est his verbis : « Onychem etiam tum in Arabiæ montibus nec usquam alicubi nasci putavere nostri veteres, sudines in Germania, potoriis **88** primum vasis inde factis, dein pedibus lectorum, sellisque......... Hunc aliqui lapidem alabastrite vocant, quem cavant ad vasa unguentaria quoniam optime servare incorrupta dicitur [66]. » Quod quidem Plinii testimonium data opera retulimus; utpote quo haud difficulter solvi potest proposita ab Herveto difficultas. Planissime enim inde liquet vasa, ex alabastro sive onyche facta, duplicis fuisse generis, quorum alia unguentaria vasa reapse erant, alia vero pocula, de quibus haud dubie ex Posidonio philosopho hæc refert Athenæus : « Adfuerunt et onychini scyphi acervatim congesti ad eos usque, qui duas cotylas caperent [67]. »

Porro autem non in domibus tantum, sed etiam in balneis, uti ait Clemens, erant « vasa innumerabilia aurea et argentea, quorum hæc quidem ad

C propinandum, illa vero ad vescendum, alia autem ad lavandum circumferuntur [68]. » Singula autem horum vasorum nomina recenset Julius Pollux lib. x *Onom.*, cap. 20. Ac plura de iis legere est apud Joannem Meursium *De luxu Roman.*, cap. 7 et 8.

ARTICULUS IV.

De paganorum balneis, an mobiles et suspensæ, virisque ac mulieribus communes, de corporis exercitatione et ludo pro balneis concesso, de infinita propemodum servorum et ancillarum multitudine, de cinædis, et quid sit ἐπικιναίδισμα, de batalis et hilotis.

At quandoquidem in balnearum sermonem incidimus, agedum, et videamus quid de illis auctor noster litteris mandaverit : « Domus, inquit, artificiose compactæ, perspicuæ, quæque circumferri possunt [69]. » Existimat autem Hervetus ibi Clemen-

D tem loqui de balneis pensilibus, quas Macrobius et Valerius Maximus a Caio Sergio Orata primum factas prodiderunt [70] : sed quæ sint eæ pensiles balneæ, nullo dicit ex auctore se comperisse, nisi forte eædem sint, quas Vitruvius « suspensuras caldanorum » appellat. Hujusce tamen scriptoris interpretes opinantur illis verbis non pensiles balneas, sed earum pavimentum seu planum significari. At præter citatos ab Herveto auctores, Plinius certe pensilium balnearum meminit : « Sergius Orata,

[52] Poll. lib. x Onom., c. 20. [53] lib. II Deipnos., p. 58. [54] Plato in Sympos., tom. III, p. 213 et seq. [55] Poll. lib. VI Onom., c. 16. [56] Athen. lib. XI Deipnosoph., p. 495. [57] Poll. lib. I, c. 1, § 25; lib. x, c. 20. [58] ibid. lib. II, c. 3, p. 160. [59] Martial. lib. I, epigr. 38. [60] Plin. lib. XXXIII Hist. nat., c. 3, p. 33. [61] Tertul. De habit. mul. [62] ibid., p. 158. [63] Pæd. lib. II, c. 8, p. 175. [64] Epiphan. De ponder. et mensur., p. 182. [65] Dioscorid. lib. V, c. 110. [66] Plin. lib. XXXVI Hist. nat., c. 7 et 8, p. 292 et seq. [67] Athen. lib. XI Deipnos., p. 495. [68] Pædag. lib. III, c. 5, p. 232. [69] Pædag. lib. III, c. 5, p. 231. [70] Macrob. lib. III Saturn., c. 15; Valer. Maxim. lib. IX, c. 1.

seu Aurata, primus pensiles invenit balneas [71]. » Alibi vero: « Asclepiadem adjuvere multa..... tum primum pensili balnearum usu blandientem [72]. » Seneca quoque: « Quædam, inquit, nostra demum prodiisse memoria scimus..... ut suspensuras balnearum et impressos parietibus tubos, per quos circumfunderetur calor, qui ima simul et summa foveret æqualiter [73]. » Quæ porro ac cujusmodi essent hæ balnearum suspensuræ, seu pensiles balneæ, neque una est omnium opinio, neque id explicatu facile est. Quidam enim aiunt balneas primum solo instructas, postea suspensas, et a terra paululum sublatas, » ut elapso humore calor diutius perseveraret. Censent alii eas super fornices et hypocausta exstructas, ut igne supposito per tubos calefierent. Postremo nonnulli eo nomine ipsa labra a laquearibus suspensa, et levi motu huc illuc agitanda interpretantur. Videsis quæ de iis Lipsius scripsit Balthazari Robiano epist. 75, centur. 3. Nec te cum alia Senecæ epistola [74] pigeat ea componere, quæ Clemens noster de antiquis balneis posteritati commendavit. Cæterum ille de balneis loquitur forsitan prioris generis, vel certe ita suspensis, ut varia in loca possent circumferri.

Quamvis autem Clemens apertissime dixerit: « Viris et feminis communia aperta sunt balnea [75]; » suspicatur tamen Hervetus id ita esse intelligendum, ut bina fuerint ædificia, sibi invicem conjuncta et copulata. Sed clariora sunt Clementis nostri verba, quæ possint hunc in sensum detorqueri. Et certe Hervetus ex Cypriano discere poterat balneas quasdam, sed abusu plane intolerabili, fuisse viris mulieribusque communes: « Quid vero, quæ promiscuas balneas adeunt, quæ oculis ad libidinem curiosis, pudori ac pudicitiæ corpora dicata prostituunt? Quæ cum viros atque a viris nudæ vident turpiter ac videntur, nonne ipsæ illecebram vitiis præstant? Nonne ad corruptelam et injuriam suam desideria præsentium sollicitant et invitant [76]? » Hieronymus autem Joviniano ejusque discipulis probro et crimini vertit, quod ejuscemodi balneas adirent: « Post præconium tuum et balneas, quæ viros pariter et feminas lavant, omnis impatientia, quæ ardentem prius libidinem quasi verecundiæ vestibus tegebat, nudata est et exposita; quæ ante in occulto erant, nunc in propatulo sunt. Ostendisti tales discipulos, non fecisti [77]. » Denique præter Plinium a nobis citatum, et rursus lib. xxv *Natur. histor.*, cap. 7, pag. 400, de balneis fusius disputant Mercurialis lib. I *De arte gymnastica*, cap. 10; Alexander ab Alexandro lib. x *Genial. dier.*, cap. 20, et ejus scholiastes Tiraquellus; Galenus lib. x *De methodo medendi*, cap. 10, et alii, quos, si lubet, consulere poteris.

Pro balneis porro Clemens adolescentibus concedit gymnasium, seu corporis exercitationem; viris autem luctam, aliasque corporis sui exercendi rationes, atque etiam pario globo, sive ludo pilæ, quam pheninda vocabant, animum relaxare [78]. Quis sit autem hic ludus, a quo inventus, et unde sit dictus, narrat Athenæus lib. I *Deipnosoph.*, cap. 2, pag. 14 et 15; Julius Pollux, lib. VII *Onom.*, cap. 23, pag. 441; Erasmus chil. 3, centur. 1, adag. 99, pagina 612. Porro autem is ipsemet ludus videtur esse, qui a Suida φεννὶς appellatur, et ab ipso breviter explicatur.

In alium præterea Clemens insurgit paganorum luxum, iis procul dubio omnibus, quæ hactenus A retulimus, non magis tolerandum, nempe infinitam propemodum servorum et ancillarum, quorum ille nomina et officia recenset, turbam et multitudinem [79]. Nihil autem illum ibi nisi veritati plane consonum protulisse disces ab Athenæo et Julio Polluce, apud quos etiam, si quid tibi in Clementis sermone difficile et spinosum occurrat, enodatum invenies et complanatum [80].

Quasdam quoque mulieres insolentis plane fastus et arrogantiæ Clemens ibidem condemnat, quæ a Gallis aliisque famulis in lectica, humeris sublata, per civitatum vicos et plateas, ut omnibus videndas se præberent, publice portabantur [81]. Quam altas autem radices pravus ille mos egerit, ex his Senecæ verbis conjice: « Rusticus inhumanus, ac malevolus, et inter matronas abominandæ conditionis est, si quis conjugem in sella prostrare vetuit, et vulgo admissis inspectoribus vehi undique perspicuam [82]. » Sed de his plura videsis apud Ju- B stum Lipsium tom. I, lib. I *Electorum*, cap. 19, ubi de lecticis disputat, quemadmodum Stanislaus Kobierzyckius lib. II *De luxu Roman.*, cap. 3, 4 et 5.

Præter hanc famulorum multitudinem ad mulieres **89** adhuc: « Intro, » inquit Clemens, « confluunt cinædorum turbæ, lingua effrenati, scelerati corpore pariter atque oratione, ad ministeria impudica viriles, adulterio deservientes, impudice ridentes, et susurrantes, et fornicatorium ac cinædicum ad lasciviam sonum per nares edentes, impudicis verbis et figuris delectare conantes, et ad risum, qui est fornicationis præcursor, provocantes [83]. » Turpissimos et infames illos viros graphice depinxit Julius Pollux, quem, si lubet, legere poteris [84]. Athenæus vero « Cinædos, aiebat, illos vocatis, aut qui unguenti nonnihil olent, aut veste amicti sunt utcunque lautiore [85]. » Observat autem Lipsius illos tunicas cum manicis habuisse, non secus ac meretricias togas, ut veste sua possent ab omnibus C cognosci [86].

De his Clemens dixit, ἐπιψοφοῦντες ἐπικιναίδισμα. At Hervetus nullibi hanc vocem sibi occurrisse professus, arbitratur ea significari impudicum quemdam sonum, qui ab his cinædis, ut alios ad libidinem provocarent, naribus edebatur. At certum est κιναίδισμα apud Eustathium cinædicam significare obscœnitatem, atque adeo voce ἐπικιναίδισμα majorem impudico sono denotari. Cum itaque de Græcæ hujus vocis significatione constet, ubi in aliis scriptis inveniatur, haud valde curandum est. Quis enim nescit plura esse ejusmodi composita verba, quæ Græci scriptores fingendi potestatem sibi dederunt?

Porro autem hi cinædi quibusdam fortasse iidem prorsus fuisse videbuntur, ac ii quos Clemens paulo superius, ubi de hominibus depilatis disserit, βατάλους, batalos appellat. « Imo vero, inquit, non viri, sed batali, et feminelli dicendi sunt, quorum voces D sunt compressæ et graciles, vestis autem cum tactu tum tinctura ipsa est effeminata. Ex moribus autem externis aperte arguuntur hi homines, ex amictu, calceatu, figura, habitu, tonsu, aspectu [87]. » Attamen si quis contendat ea voce eunuchos, mulierum famulatui adjunctos, atque earum voluptati sæpe sæpius servientes debere intelligi, huic haud multum reluctabimur [88]. Etenim illi non effeminata tantummodo veste, sicut cinædi, sed etiam voce ab aliis viris discernebantur. Neque etiam iis repugnabimus, qui ex cinædis plures eunuchos fuisse pro-

[71] Plin. lib. IX Hist. nat., c. 54, p. 359. [72] lib. XXVI, c. 3, p. 445. [73] Senec. epist. 90, pag. 370. [74] idem epist. 86, p. 348 et 340. [75] lib. III Pædag., c. 5, p. 231. [76] Cypr. lib. De habit. virg. [77] Hieron. lib. II Adv. Jovin. circ. fin. [78] Pædag. lib. III, c. 10, p. 241 et 242. [79] Pædag. lib. III, c. 4, p. 229. [80] Athen. lib. VI Deipnosoph., p. 263 et seq., et 272; Pollux lib. VI Onom., c. 1, 7, et 17, et lib. VII, c. 32. [81] loc. cit., p. 229 et seq. [82] Senec. lib. I De benefic., c. 9, p. 13. [83] Pædag. lib. III, c. 4, p. 230. [84] Poll. lib. VI Onom., c. 30. [85] Athen. lib. XIII Deipnos., p. 505. [86] Lips. tom I, lib. IV Lect. antiq., c. 8. [87] Pædag. lib. III, c. 3, p. 227. [88] ibid. c. 4.

baverint. Verum, quid vetat quominus triplex illi fuerint perditorum genus hominum, quos etiam Clemens noster satis aperte distinguere videtur?

Ab his autem omnibus longe diversi erant εἵλωτας, hilotæ, Lacedæmoniorum servi, quos domini sui, ut Clemens post Plutarchum memorat, cogebant inebriari [89]; ut pueros et adolescentes, viso eorum exemplo, a turpi ebrietatis vitio avocarent. « Qui Spartæ, ait Plutarchus, phiditiis præerant, unum aut tres hilotas meri plenos et ebrios producebant; ut adolescentibus demonstrato quid re esset ebrietas, ad temperantiam servandam eos consuefacerent [90]. » Rursus de iisdem alio disputat in libro, quem sicut et Cragium lib. I *De republica Lacedæmon.*, cap. 11 et 12, et Meursium lib. II *Miscell. Laconic.*, cap. 6 et 7, consulas, per nos licet.

ARTICULUS V.

De variis vini generibus, quæ in paganorum conviviis ministrari solebant, et de aqua Choaspia, de nationibus ebrietati obnoxiis, de gladiatoribus mensarum asseclis, de ventridæmone helluonum præside, de ventriloquo.

Non solo Lacedæmoniorum, de quorum sobrio victu Cragius et Meursius disputant [91], exemplo, sed scriptorum quoque plurium cum profanorum tum sacrorum auctoritate, ac diversis etiam rationum momentis probat Clemens non modo fugiendam ebrietatem, atque immoderatum vini usum; verumetiam perspicue convincit a nullo requirenda esse varia, quæ in conviviis ministrari solebant, vini genera. « Non est ergo, inquit, vinum Chium magna cura requirendum, si absit, nec Ariusium, si non adsit..... et Thasium odoriferum, et bene spirans Lesbium, et quoddam suave Creticum, et dulce Syracusium, et Mendesium quoddam Ægyptiacum, et insulare Naxium, et aliquod aliud fragrans ex Italia [92]. » De vino Chio, Thasio et Lesbio disserunt Athenæus lib. I *Deipnosoph.*, pag. 28 et 32; Plin. *Histor. natur.*, lib XIV, pag. 135, 136, 144 et 145; Horatius vero lib. III, od. 19:

Quo Chium pretio cadum
Mercemur.....

Et rursum epod. 9:

Capaciores affer huc, puer, scyphos,
Et Chia vina, aut Lesbia.

Mendæum vinum, Cratino et Hermippo auctoribus, eximie commendat Athenæus [93]. At illud fortasse idem erat ac Mendesium, quod quidem ab Mendes Ægypti urbe nomen traxerat. Narrat paulo post idem Athenæus vinum Naxium ab Archilocho cum nectare conferri [94]. De Cretico autem Plinius: « Passum a Cretico Cilicium probatur, et Africum, et in Italia finitimisque provinciis [95]. » Sed fusius de vinis Italicis ibidem Athenæus, sicut et Martialis in *Xeniis*, ac de aliis vini generibus Casaubonus et Harduinus in citatos a nobis Athenæi Pliniique libros, aliique sermonem instituunt.

Quid vero, quod non solo vino coercebatur immoderata hominum intemperantia, sed usque ad aquam protendebatur? « Forte, ait Clemens, etiam aquam sunt importaturi, quemadmodum stulti reges. Choaspes fluvius est Indiæ sic dictus, cujus est ad potum optima aqua Choaspia [96]. » Sed id ab Herodoto clarius explicatum invenies. « Portatur, inquit, aqua ex flumine Choaspe, Susa præ-

A tereunte, ex quo uno ex omnibus fluminibus rex (Cyrus) potat [97]. » Nec minus perspicue Plinius: « Parthorum reges ex Choaspe et Eulæo tantum bibunt, et eæ (aquæ) quamvis in longinqua comitantur eos [98]. » Laudatum porro Herodoti locum citat Athenæus, ubi de variis et optimis aquæ generibus disserit [99].

Nationes vero ebrietati magis obnoxias sic Clemens notavit: « Ebrietate autem maxime utuntur Scythæ, Celtæ, Iberi et Thraces, quæ universæ sunt bellicosæ gentes [1]. » Illud autem Clemens ex Platone desumpsit [2]. Quod enimvero ibidem subnectit: Καὶ χαλὸν, καὶ εὐδαιμον ἐπιτήδευμα ἐπιτηδεύειν νηνομίκασι, id totidem verbis ab eodem Platone dictum invenitur. Videsis Ælianum lib. II *Var. histor.*, § 40.

Rogabit aliquis utrum ad has vel alias gentes spectet **90** is Clementis nostri sermo, quo superius de mensarum asseclis et helluonibus disputando, in

B spurcissimo eorum grege expresse annumerat « adulatores et gladiatores, et immane genus parasitorum; ventris voluptate hi quidem rationem, illi vero amicitiam, alii autem vitam ipsam vendentes [3]. » At id definire non ita facile esse arbitramur. De crudelissimo siquidem Clemens videtur loqui gladiatorum in conviviis certamine, de quo quidam poeta cecinit:

Quinetiam exhilarare viris convivia cæde
Mos olim, et miscere epulis certamina dira
Certantum ferro, sæpe et super ipsa cadentum
Pocula, respersis non parco sanguine mensis [4].

Porro autem immanissimum illud plusquam ferinæ crudelitatis in conviviis certandi genus Campanis a Strabone tribuitur: « Eo, inquit, luxus progressi sunt, ut convivas ad cœnam promisso gladiatorum in singulas personas pari vocarent [5]. » Eadem quoque Livius memoriæ prodidit [6]. Quapropter nonnulli opinantur hunc sævum barbarumque morem

C ab hac gente suam duxisse originem, atque ad alias postea fuisse transmissum.

Cæterum nonnihil his prorsus absimile de memoratis a Clemente nostro gentibus idem Strabo sic enarraverat: « Quidam ad ebrios vocatus, seipsum in rogum injecit. Hæc illis communia sunt cum Celtis, Thracibus et Scythis [7]. » Viderint alii utrum colligi inde possit gladiatores in conviviis apud easdem nationes fuisse quoque admissos, ac de eadem inter epulandum apud Thraces pugna intelligenda sint hæc Horatii carmina:

Natis in usum lætitiæ scyphis
Pugnare Thracum est: tollite barbarum
Morem, verecundumque Bacchum
Sanguineis prohibete rixis [8].

Plura de hoc gladiatorum certamine videsis apud Lipsium lib. I *Saturnal. serm.*, cap. 6.

D Non omnino autem asseveranter affirmare ausi sumus Clementem de hoc inhumanissimo certaminum more loqui. Etenim si quis illum de gladiatoribus, qui, ut magis robusto et valido corpore ad manus pugnamque venirent, fortioribus cibis saginari solebant, esse intelligendum recte probaverit, nostrum haud ægre assensum extorquebit. De iis siquidem ita scripsit Cyprianus: « Paratur gladiatorius ludus, ut libidinem crudelium luminum sanguis oblectet. Impletur in succum cibis fortioribus corpus, et arvinæ toris membrorum moles robusta pinguescit, ut saginatus in pœnam carius pereat [9]. »

[89] Pædag. lib. III, c. 8, p. 238. [90] Plutarch. lib. Adv. Stoic., p. 1067, et lib. De Laconic. institut., p. 239. [91] Crag. lib. III De repub. Lacedæm., tabul. 5; Meurs. lib. I Miscell. Laconic., c. 8. [92] Pædag. lib. II, c. 2, p. 156. [93] Athen. lib. I Deipnos., p. 29. [94] ibid. p. 30. [95] loc. cit., p. 139. [96] Pædag. lib. II, c. 1, p. 157. [97] Herodot. lib. I, §18, p. 78. [98] Plin. lib. XXXI Hist. nat., c. 3, p. 788. [99] Athen. lib. II Deipnos., p. 45. [1] loc. cit. [2] Plat. lib. I De leg., p. 637. [3] Pæd. l. II, c, 1, p. 143. [4] Silius, De bello punico lib. XI, v. 51 seqq. [5] Strab., lib. V Geogr., p. 250. [6] Livius, l. IX. [7] Strab., l. III, p. 164. [8] Horat., l. I Carm., od. 27. [9] Cypr., tract. 1 ad Donat.

Attamen de priori gladiatorum genere explicandam esse Clementis mentem nobis videtur verosimilius.

Neque porro abs re nostra penitus alienum esse duximus huc referre quæ a Laertio de athletis memoriæ prodita sunt. Ex iis etenim, et quæ prior eorum vivendi ratio, et a quo immutata fuerit, planum omnibus fiet et perspicuum : « Fertur, inquit, Pythagoras primus athletas aluisse carnibus, antea, ut in tertio commentario ait Favorinus, caricis siccis et mollibus, et tritico solitos corpora nutrire, ut ait idem Favorinus in octavo *Omnimodæ historiæ*. Alii vero Pythagoram, alium quemdam Aliptem, athletas ita solitum nutrire, dicunt, non hunc [10]. »

Denique Clemens omnibus his ganeonibus et helluonibus dicit præesse ventridæmonem, κοιλιοδαίμονα. Iis autem, inquit, qui ad luxum mensarum propensi sunt, et suos sibi morbos enutriunt, præest dæmon helluo maximus, quem ego non verebor appellare ventridæmonem, dæmonum omnium pessimum et perniciosissimum. Is autem est revera B similis ei, qui dicitur ventriloquus [11]. » A Casaubono animadversum est parasitas in Eupolidis dramate κοιλιοδαίμονας appellatos, sed hoc verbum a Clemente nostro pro dæmone ganeonum præside « nove » usurpari [12].

De ventriloquo autem legesis Leonis Allatii de engastrimytho syntagma. Denique his quæ Clemens de helluonibus et gulæ ventrisque vitio deditis hominibus scripsit, lucem aliquam non solum Stobæus, sed et Basilius atque Ambrosius afferent [13].

ARTICULUS VI.

De coronarum origine, earumque in conviviis usu, de mortuos coronandi more, et hanc in rem Sophoclis et Sapphus testimoniis; cur coronæ Christianis prohibitæ, et de floribus.

Invaluerat in paganorum conviviis aliud vitium, vel potius, ut Clementis nostri verbis loquamur, « Usus coronarum ad comessationem, et in vino C proterviam comparatus effluxit [14]. » Coronas autem illas, ex floribus contextas, priscis hominibus incognitas fuisse ibidem Clemens docet, et primam coronarum omnium originem sic explicat : « Cæterum nec apud antiquos quidem Græcos fuit ullus adhuc coronarum usus. Neque enim proci, nec qui luxuriosam vitam agebant Phæaces, eis usi sunt. In certaminibus autem primo fuit donum athletarum, secundo autem plausus et excitatio, tertio foliorum conjectio, ultimo autem fuit corona, cum Græciæ post tempora Medica magna ad delicias facta esset accessio [15]. » Plinius paulo enodatius coronarum edisserit primordia et inventionem : « Antiquitus nulla, inquit, nisi Deo dabatur corona. Ob id Homerus cœlo tantum eas et prælio universo tribuit; viritim vero ne in certamine quidem ulli. Feruntque primum omnium Liberum patrem imposuisse capiti suo ex hedera. Postea deorum honori sacrificantes sumpsere, victimis simul coronatis. Novis- D sime et in sacris certaminibus usurpatæ, in quibus hodieque non victori datur, sed patriam ab eo coronari pronuntiatur. Inde natum est, ut etiam triumphaturis conferrentur, in templis dicandæ; mox ut et ludis darentur. Longum est nec instituti operis disserere quisnam Romanorum primus acceperit, neque enim alias noverant quam bellicas [16]. » Draco tamen Corcyræus apud Athenæum testatur Janum, ut fama erat, fuisse coronarum repertorem [17]. Sed de his plura legi poterunt apud Suidam A ad verbum Περιαγειρόμενοι, Isidorum lib. XIX *Origin.* cap. 30; Polydorum Vergilium lib. II *De inventor. rer.*, cap. 17; Stukium lib. *Antiquit. conviv.* cap. 16, et Plinium lib. XV *Hist. nat.*, c. 1, p. 225.

De convivarum autem coronis audi, si lubet, Valerium Maximum de civitate Spartana sic loquentem : « Audierunt inde lautitiam et immodicos sumptus et omnia non necessariæ voluptatis genera fluxisse, primosque Ionas unguenti coronarumque in convivio dandarum, et secundæ mensæ ponendæ consuetudinem haud parva luxuriæ irritamenta reperisse [18]. » Frequens porro apud antiquissimos scriptores de illo coronarum usu sermo. Nam præter citatos ab Athenæo Phylenidem, Apollodorum, Ælium, Asclepiadem [19], et a Plinio Menesitheum, Callimachum **91** et Theophrastem [20], quorum aliqui libros de coronis ediderant, hæc de illis habet Tertullianus : « Plura quærentibus omnia exhibebit Claudius Saturninus. Nam est illius de coronis liber, et origines, et causas, et species, et solemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam lætitiam frondis, nullum cespitem aut palmitem non alicujus capiti invenies consecratum [21]. » Quia tamen horum antiquissimorum auctorum scripta jam a longo tempore perierunt, si ex iis, quæ etiamnum exstant, aliqua velis consulere, præter jam a nobis paulo ante laudatos scriptores adi Athenæum l. XV, c. 5 et seqq., *Deipnosoph.*, p. 673 et seqq., et in eum Casauboni animadversiones lib. XV, c. 5 et seqq.; Jacobum Philippum Thomassinum, lib. *De tesseris hospitalitatis*, cap. 18, atque Stanislaum Cobierzyckium, qui plura non solum de iis, sed de summo etiam conviviorum luxu disputat lib. II *De luxu Roman.*, cap. 10 et seq.

Nec vivos tantum, sed etiam deos seu homines mortuos pagani coronabant : « Mortuos quoque, inquit Clemens, coronant, quo nomine reipsa suo testimonio idola mortua esse asserunt. Qui enim bacchantur, nec absque coronis orgia sua celebrant; postquam autem flores circumposuerint, postremo mirandum in modum incenduntur [22]. » Ethnicos itaque arguit Clemens, quod impia vanaque superstitione ipsi mortua deorum suorum simulacra atque exsecranda idola coronarent. Quam vera autem esset hæc Clementis accusatio, disces ex his Plinii verbis : « Et jam tunc coronæ deorum honos erant, et larium publicorum privatorumque, ac sepulcrorum et manium [23]. » Quem in locum videndæ Harduini observationes. Quo circa Tertullianus non minori severitate, quam Clemens noster, hunc pravum morem respuit et exagitat : « Quid tam indignum Deo, quam quod idolo? Quid tam dignum idolo, quam quod et mortuo? Nam et mortuorum est ita coronari [24]. » Minutius quoque Felix : « Nec mortuos, ait, coronamus. Ego vos in hoc magis miror quemadmodum tribuatis aut sentienti facem, et non sentienti coronam, cum et beatus non egeat, et miser non gaudeat floribus [25]. »

Omnem igitur coronarum usum ea de causa Clemens vetitum esse ostendit, « quod, » ut ipse loquitur, « corona sit dedicata simulacris [26]. » Illud autem cum Sophoclis tum Sapphus auctoritate probat: « Sophocles certe narcissum antiquam magnorum deorum coronam appellavit, id dicens de terrestribus : Sappho autem coronat musas rosa :

Non es rosarum Pieriarum particeps [27] : »

[10] Laert. l. VIII De vitis et dogm. philos. c. 1, in vita Pythag. [11] Pæd. l. II, c. 1, p. 148. [12] Casaub., l. III Animad. in Athen., c. 20, p. 197. [13] Stobæ., serm. 17 De incontin.; Basil., homil., et Ambr. l. De Elia et jejun., c. 10 et seq. [14] Pæd. lib. II, c. 8, p. 179. [15] ibid. p. 181. [16] Plin., lib. XVI Hist. nat., c. 4, p. 227. [17] Athen., lib. XV Deipnos., p. 692. [18] Valer. Max., lib. II, c. 6, § 1. [19] Athen., lib. XV, Deipnos., p. 675 et 676. [20] Plin., lib. XXI Hist. nat., c. 50. [21] Tertul. lib. De coron. mil. c. 7. [22] Pæd., lib. II, c. 8, p. 181. [23] Plin., lib. XXI, Hist nat., cap. 3, p. 108. [24] Tertul., lib. De coron. milit., c. 10. [25] Minut. in Octav., p. 43. [26] ibid. p. 181. [27] ibid.

Quamvis autem Hervetus Clementi nostro, hæc ita citanti, fidem derogare non videatur, monet tamen se allata ab eo utriusque scriptoris, quorum non amplius exstant libri, testimonia non invenisse. Verum si hæc in deperditis eorum scriptis reperire non potuit, certe illa ipsa apud alios antiquos scriptores inventu difficilia non erant. Citatum enimvero a Clemente non modo Sapphus, sed prævium etiam Sophoclis testimonium sic Plutarchus refert: « Sane musis consecratam fuisse roseam coronam memini me legere in Sapphonis versibus, quibus indoctam quamdam mulierem ita alloquitur :

Te simul letum rapiet, jacebis,
Nec suo quisquam celebrabit ore;
Particeps non es quoniam rosarum Pieriarum [28]. »

Et hæc quidem in quibusdam Clementinorum operum scholiis adnotata sunt. Mirum itaque, cur a nullo alio similiter observatum fuerit aliud Sophoclis testimonium ab eodem Plutarcho iis verbis ibidem proferri : « Dixerunt et narcissum, quia torporem, qui *narce* Græcis est, nervis incutiat, gravedinemque torpidam. Unde et Sophocles eum veterem magnorum deorum coronam appellat, nimirum manium [29]. » De Sapphus porro ætate, ut id obiter dicamus, hæc Eusebius in *Chronico* ad annum 1414 tradidit : « Sappho et Alcæus poetæ clari habentur. » Quem in locum videsis Scaligeri animadversiones.

Denique Tertullianus eadem severitate, qua Clemens, coronarum usum Christianis interdixit : « Cæterum in capite quis sapor floris? qui coronæ sensus? nisi vinculi tantum, quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur. Tam contra naturam est florem capite sectari, quam sonum nare [30]. » Cur vero Christiani ejusmodi coronas penitus rejicerent et aspernarentur, ita Minutius Felix edisseruit : « Sane quod caput non coronamus, ignoscite. Auram boni floris naribus ducere, non occipitio capillisque solemus [31]. »

Unam tamen iisdem Christianis coronam Clemens lubenter concedit : « Pulchra, inquit, amaranti corona ei est reposita, qui se recte gesserit. Hunc florem terra ferre non potest, cœlum solummodo eum potest producere [32]. » His Clemens verbis ad amarantum allegorice alludit, quippe qui, ut Plinius ait, « postquam defecere cuncti flores, madefactus aqua reviviscit, et hibernas coronas facit. Summa ejus natura in nomine est, appellato, quoniam non marcescat [33]. » Sensus itaque auctoris nostri est eos, qui se recte in hac vita gesserint, coronam amaranti, id est, nulli unquam corruptioni obnoxiam in cœlo reportaturos. Quo etiam sensu ab apostolorum principe dictum legimus : « Percipietis immarcessibilem, ἀμαράντινον, gloriæ coronam [34]. » Quæ porro de floribus tradidit Clemens, illustrari ea possunt a Plutarcho lib. III *Sympos.*, cap. 1 et 2; Plinio lib. XXI *Histor. natur.*, cap. 18 et seq., lib. XVI, cap. 34; Mathiolo in Dioscoridem lib. I, cap. 102, lib. II, cap. 175, lib. IV, cap. 117 et 155.

ARTICULUS VII.

De unguentorum abusu, et variis illorum generibus, ubi de bacchari, et metallio, de pulsis ex urbibus unguentariis, et lanarum infectoribus, quomodo unguento et allio utendum, ac de puerorum recens natorum expositione, et de lege Scantinia.

Non solum autem pene incredibili florum desiderio pagani tenebantur; sed tanta tamque insatiabili unguentorum cupiditate in primis mulieres flagrabant, ut nova in dies excogitarent, nec infinita eorum varietate possent expleri. Quamobrem Clemens noster : « Horum, inquit, unguentorum sunt infinitæ differentiæ, brinthium, metallium, et regium, plangonium et psagdæ Ægyptiæ,... baccharis, Cyprium, nardus [35], » etc. Disputat de his unguentis, præter Plinium lib. XIII *Natur. histor.*, cap. 1, Dioscoridem et Mathiolum, aliosque, Athenæus lib. XV *Deipnosoph.*, p. 688, 689, 690, prius vero l. XII, p. 553, ubi de bacchari hunc exhibet Cephisodori versum :

Seorsum autem pedibus mercator baccharim.

92 Plinius autem monitos nos facit baccharim a quibusdam « nardum rusticum » appellari [36].

At quod in Græco Clementis textu μετάλλιον legitur, et manuscripti nostri Græci a metallo dictum observant, ἀπό τινος μετάλλου οὕτω καλουμένου, hoc nonnulli amanuensium incuria depravatum, tamque in editis quam in manuscriptis codicibus μεγάλιον et μεγαλίου reponendum existimant. Conjecturam vero suam confirmare conantur hac Plinii auctoritate : « Postea multo post tempore successit propter gloriam appellatum megalium ex oleo balanino, balsamo, calamo, junco, xylobalsamo, casia, resina [37]. » Sed Athenæus hujus unguenti nomenclationem, teste Sosibio, ab Megalo quodam, quem alii Siculum, alii Atheniensem fuisse tradiderunt, ortam esse sic testificatur : « Sosibius in *Similitudinibus* refert megaleium nuncupatum a Megalo Siculo; Atheniensem eum fuisse quidam dicunt [38]. » Huic sententiæ Julius Pollux, Suidasque et alii sponte subscripserunt [39]. Verumtamen Hesychius atque etiam Helladius in Photii *Bibliotheca*, ubi nonnullas unguentorum species recenset, ad Clementini textus, Græcorumque illius codicum manuscriptorum lectionem, propius accedit : Μεταλεῖον ὅπερ εὗρε Μέταλος Συρακούσιος, « Metalium quod Metalus Syracusius reperit [40]. » Quia tamen non eodem prorsus modo hæc vox ab illis, atque a Clemente nostro scripta occurrit, inde haud absurde colligas illos aliosque a nobis hactenus laudatos scriptores de uno eodemque unguento locutos esse.

Inexplebilis porro illa unguentorum cupiditas eo usque paganos invaserat, ut teste ipsomet Clemente nostro, unguentarii, quibus pleræque civitates oppletæ erant, ab illis tantum, « quæ bonis legibus et institutis reguntur, » pulsi ejectique fuerint; « atque adeo ipsi etiam floridarum lanarum infectores [41]. » Hunc autem in locum scribit Hervetus bene se illius meminisse, quod apud Plinium legitur P. Licinium Crassum et Julium Cæsarem censores anno Urbis DLXV edixisse « ne quis venderet unguenta exotica, » sed ipsius ex memoria sua penitus effluxisse quænam civitates unguenta, unguentorumque artifices et floridarum lanarum infectores expulerint. Itane vero tam facile oblitus illius fuerat, si tamen ab ipso lectum aliquando sit, quod apud Athenæum hisce verbis scriptum habetur : « Lacedæmonii unguentarios Sparta ejecerunt, quod oleum corrumpant; et lanarum infectores, quod candorem lanæ oblitterent. Solon sapiens legibus suis vetuit viros unguenta vendere [42]? » Quapropter Clemens noster in alio opere hæc litteris consignavit : « Unguentum et purpuram veteres Lacedæmonii repudiant, dolosas quidem vestes, et dolosas unctiones recte reputantes

[28] Plutarch., lib. II Sympos., p. 646. [29] ibid. p. 647. [30] Tertul., lib De coron. milit., c. 5. [31] Minut. in Octav., p. 43. [32] Pæd. lib. II, c 8, p. 182. [33] Plin., lib. XXI Nat. hist., c. 8, p. 123. [34] I Petr. V, 4. [35] Pæd. lib. II, c. 8, p. 177. [36] Plin. lib. XII Hist. nat., c. 12, p. 19, et lib. XXI, c. 16, p. 115. [37] Plin. lib. XIII Hist. nat., c. 1, p. 53. [38] Athen. lib. XV Deipnos., p. 690. [39] Poll. lib. VI Onom., c. 19, p. 296, Suidas ad vocem Μεγαλεῖον. [40] Phot. Biblioth. cod. 279, p. 1586. [41] Pædag. lib. II, c. 8, p. 177. [42] Athen., c. 15, p. 686.

et nominantes[43]. » His porro, si lubet, adjiciamus Lysiæ oratoris verba, quibus Æschinem Socraticum, arti unguentariæ sese tradere volentem, sic insectatur : « Pulchrum scilicet beatæ vitæ finem, et philosopho dignum is constituit artem unguentariam, Socratis philosophiæ convenientem, qui usum unguentorum vituperavit, cum et legislator Solon artem illam exercere viros omnes vetuerit[44]. »

Cæterum non omnibus omnino unguentis Clemens vult Christianis esse interdictum : « Sed unguento, inquit, tanquam medicamento et auxilio utendum est, ad vires languentes excitandas, et ad catarrhos, et ad refrigerationes, et ad fastidium[45]. » Eamdem plane ob causam de allio alicubi dixit Ambrosius : « Allium sumatur pro medicamento, non pro cibo ; sumatur ab ægrotantibus, non ab epulantibus[46]. » Scilicet hæc prima generalisque Clementis aliorumque sanctorum Patrum lex fuit, ut legitimo rerum tantummodo necessariarum usu Christianis concesso, eos ab omni prorsus voluptatis sensu et illecebra arcerent.

Quantum vero ab hac veræ religionis norma abessent pagani, perspicue Clemens ostendit[47], ubi data occasione, in summam sui temporis luxuriam, qua illi in omne etiam effrenatissimæ libidinis genus legum suarum permissu impune sese volutabant, acerrime invehitur. Ibi autem, atque iterum alio in loco crudelissimum illorum morem exagitat[48], quo pueros suos domi natos exponebant, cum vilia mancipia, et thersitas, id est, summæ deformitatis homines, atque psittacos, simias, aliaque non sine magno sumptu alerent animalia[49]. Tam horrendæ penitusque inhumanæ crudelitatis facinus iisdem paganis alii quoque Patres sæpius exprobrarunt. Justinus quippe martyr sanctissimus : « Nos, inquit, pueros etiam recens natos exponere improborum dicimus esse hominum[50]. » Tertullianus vero : « In primis filios exponitis, suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordia[51]. » Minutius quoque Felix : « Merito igitur incestum penes vos sæpe deprehenditur..... dum etiam domi natos alienæ misericordiæ frequenter exponitis[52]. » Lactantius similiter : « Qui natos ex se pueros aut strangulant, aut si nimium pii fuerint, exponunt[53]. » Et alio in libro : « Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere ? Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus objiciunt, et quantum in ipsis est, crudelius necant quam si strangulassent..... Tam igitur nefarium est exponere quam necare. » Adi præterea Justum Lipsium t. II, centur. 1, epist. 85, ad Dionys. Usserium, et Godefridi observationes in cod. Theodos., tom. I, lege 1 et 2, De expositis, pag. 445 et seq.

Quo autem modo, et quibus notis pueri exponerentur, manifestum faciunt variorum animadversiones in illud Terentii carmen :

Abi tu, cistellam Pythias domo effer cum monumentis[54].

Longe his æquiores erant antiqui legislatores Romani, de quibus Clemens noster : « Admiror veteres Romanorum legislatores ; ii muliebre et effeminatum vitæ studium odio habuerunt, et corporis cum femina consuetudinem præter naturæ legem terræ infodi ex lege justitiæ æquum existimarunt[55]. » Lex autem illa, quam Hervetus nullibi se legisse declarat, a quibusdam Scantinia esse putatur. Qua quidem de lege disputat Antonius Augustinus ab uno aliquo Clementis nostri scholiaste laudatus, et præterea Prudentius, qui de illa quoque sic cecinit :

Sed credo magni limen amplector Jovis.
Qui si citetur legibus vestris reus,
Laqueis minacis implicatus Juliæ,
Luet severam victus et Scantiniam,
Te cognitore, dignus ire in carcerem[56].

Prius vero Juvenalis :

Quod si vexentur leges ac jura, citari
Ante omnes debet Scantinia[57].....

Eo autem nomine nonnulli legem a Scantinio ejus auctore appellatam volunt ; alii a C. Scantinio Capitolino, qui cum stuprum filio Marcelli inferre tentasset, **93** ea damnatus est. Narrant autem Plutarchus et Valerius Maximus quomodo Scantinius ille, etsi tribunus plebis, uno tantum illo juvene teste ac solo verecundo ipsius silentio scelus prodente accusatus, ab omnibus merito condemnatus fuerit[58].

Contra vero, inquiet aliquis, quomodo hæc a Clemente nostro lex citari potuit, quæ nullam penitus capitis, a lege Julia in adulteros postmodum decretam, sed modicæ tantummodo pecuniæ, ut quidam aiunt, pœnam indixerat ? At huic responderi potest hanc legem in illud crimen revera latam fuisse, quod a Clemente notari videtur. Deinde vero Juvenalis et Prudentius, a nobis jam citati, non obscure innuunt hac Scantinia lege multo graviorem quam paucæ cujusdam tenuisque pecuniæ multam irrogari. Videsis præter jam laudatum Ant. Augustinum lib. *De legibus*, Paulum Manutium *De legibus Rom.*, cap. 29.

CAPUT XIII.

De rebus physicis et naturalibus.

ARTICULUS I.

Quomodo lac fiat, et in mammis formetur, de lactis adipe, scilicet butyro, in lucernæ usum.

Etsi Clemens libros *Pædagogi* ad informandos Christianorum mores et tradenda vitæ Christianæ præcepta ediderit, plura tamen intermiscet ad res physicas et naturales spectantia, quæ cum explicatione aliqua aut confirmatione multis indigere videantur, a nobis omitti non debent. Primo itaque lac juxta illius sententiam est ipsemet sanguis, ex rubro colore in album conversus. Quomodo autem fiat hæc immutatio, sic ille exponit[59] : Sanguis, inquit, matre prægnante, ad nutriendum ejus fetum per umbilicum transmittitur. Sed post partum continuo ejusdem sanguinis obstruitur meatus ; quo fit ut sanguis, clauso aditu, refluat, et in mamillarum cavernis transfusus, ac undæ instar a spiritu

[43] lib. I Strom., p. 594. [44] Athen. lib. XIII Deipnos., p. 611 et seq. [45] Pædag. lib. II, c. 8, p. 179. [46] Ambros. Hexaem., lib. VI, c. 4, § 28. [47] Pædag. lib. III, c. 3, p. 226. [48] ibid. c. 4, p. 231. [49] Videsis Casaub. in Suet., p. 166. [50] Justin. Apolog. 1, c. 9. [51] Tertul. Apolog., c. 9. [52] Minut. in Octav. [53] Lactant. lib. V De instit., c. 8, p. 484. [54] Terent. Eunuch., act. IV, scen. VI. [55] Pædag. lib. III, c. 3, p. 227. [56] Prudent. Περὶ στεφάνων, carm. de Rom. suppl. [57] Juven. satyr. II, v. 43. [58] Plutarch. in vita Marcelli, p. 29 ; Valer. Maxim. lib. VI De pudicitia, c. 1, p. 6. [59] Pædag. lib. I, c. 6, p. 100 et 101.

ex vicinis arteriis emisso agitatus, album mutetur in colorem. Pluribus autem id probat exemplis. In ulceribus enim sanguis in pus album convertitur. Mare autem, vento et fluctibus agitatum, exspuit salis asperginem. Fluvii quoque, qui magno impetu feruntur, interceptione aeris verberati, spumam exprimunt. Denique quod in ore nostro est humidum, spiritu albescit.

Hæc porro de eo modo, quo lac effici dicitur, Clementis opinio etiamsi recentioribus medicis non probetur, illam tamen ex antiquis et celeberrimis ab ipso revera acceptam fuisse extra dubium omnibus esse debet. Quid enimvero his Galieni verbis clarius et expressius : « Sanguine quidem, dum adhuc in utero gestamur, ali nos constat : ex sanguine vero lac gignitur, exiguam in mamillis mutationem adepto [60] ? » Fusius autem Avicenna : « Mamilla est corpus compositum ex venis et arteriis et nervis, inter quæ exsistit vacuitas, quam caro replet glandosa, cui non est sensus, albi coloris, et propter suam albedinem, quando assimilatur ei sanguis, albificatur illud quod nutrit ipsam, et albificatur illud quod superfluit ex ea, et fit lac. Et ejus quidem comparatio ad lac generatum ex sanguine est comparatio hepatis ad sanguinem generatum ex chylo, in hoc quod unumquodque convertit humiditatem ad similitudinem suam in natura et colore. Nam hepar rubificat chylum album, et facit eum sanguinem ; et mamilla albificat sanguinem rubeum, et facit ipsum lac [61]. » Plures alii, si quid opus esset, hujusce opinionis patroni et fautores possent a nobis citari ; sed quorum testimonia protulimus, ad confirmandam explicandamque Clementis nostri sententiam sufficere credidimus.

Quapropter ille rationem inde sumi posse putat, cur nutrices hieme maxime, ætate vero minime lacte abundent [62]. Hiemis quippe tempore calor intus inclusus, alimento melius concocto et confecto, non præbet exitum, atque idcirco venæ tunc sanguine implentur. Quo autem major est sanguinis copia, magis lac, quod nihil est aliud, uti ille dixerat, quam sanguis ex rubro in album colorem mutatus, debet abundare.

Scimus quidem aliter visum hujus nostræ ætatis medicis, qui putant muliebrem chylum, ab arteria subclavia ad mammariam, et ab hac per ductus suos ad glandulas, ut ubi perficiatur, delatum, fieri lac, quod in lactantibus ipsummet infantis nutrimentum revera efficitur. Sed hæc nova recentiorum medicorum sententia aut parum, aut nihil ad nostrum spectat Clementem, qui se ex constanti et communi sui temporis scriptorum opinione illud, quod probandum susceperat, satis superque demonstravisse haud immerito arbitratus est.

Minus itaque usitatum ac fortassis plane singulare id multis videbitur, quod ille paulo post adjecit : « Nunc quoque nutrices id lactis, quod primum ad potum effunditur, eodem quo illud nomine manna appellaverunt, μάννα κεκλήκασι [63]. » Nomen enim « manna, » matrem aliquando significavisse Cangius observat [64] : sed a quibus ea, quam Clemens tradit, significatione usurpatum fuerit, paucos sane ac vix fortasse ullos reperias.

Porro Clemens scribit lactis adipem esse butyrum, quo multi sua ætate ad lucernam utebantur : « Multi adipe lactis, quod butyrum vocant, utuntur ad lucernam [65]. » Unde liquet, in ea, ubi Clemens hæc scribebat, regione maximam fuisse butyri abundantiam.

A

ARTICULUS II.

De auro quod formicæ effodiunt et gryphes custodiunt, de Pactoli fluentis aureis, et Lydio ramento, quanta profusione et luxu pagani eo abuterentur, ac mastichen roderent, et cur metoposcopi dicerentur.

Aurum in terræ venis esse reconditum pro certo Clemens ponit : sed id continenter addidit : Διὰ τοῦτό τοι μύρμηκες χρυσωρυχοῦσι, καὶ γρύπες χρυσοφυλακοῦσι· « Et ideo aurum formicæ fodiunt, aurum gryphes custodiunt [66]. » At quo, inquies, ex auctore id Clemens accepit, aut quis pro eo testis produci potest ? Quidam certe nec tibi ignoti nec prorsus incertæ fidei dari possunt, qui quidem et quales sint illæ formicæ, et quibus in regionibus aurum effodiant, memoriæ prodiderunt. Primus siquidem testem tibi citabimus Strabonem, qui de illis sic scribit [67] : « Formicarum aurum effodientium

B pelles (Nearchus) vidisse ait, pardalis pelli persimiles. Megasthenes de formicis ait apud Derdas, quæ magna gens est Indorum montanorum, ad orientem expositorum, planitiem quamdam montanam esse ter mille stadiorum ambitu, et sub ea auri fodinas, quas formicæ effodiant, vulpibus magnitudine non minores, mira celeritate, victum ex venatione comparantes. Fodere autem terram **94** per hiemem et ad ostium accumulare, quemadmodum solent talpæ. Hujus auri ramenta, id enim sunt, parva decoctione egent. Vicini jumentis ea clam rapiunt, aperte enim non possunt, prohibentibus formicis, quæ et pugnant, et fugientes insectantur, quos cum deprehenderint, una cum jumentis interimunt. Ut ergo illos lateant, ferinas carnes per loca plurima disponunt. Itaque ad prædam dissipatis formicis, auri ramenta ipsi asportant, et fusionis ignari, cuicunque mercatori rudia divendunt. »

C Eadem, sed aliis verbis, narrat Plinius : « Indicæ formicæ aurum ex cavernis egerunt terræ in regione septentrionalium Indorum, qui Dardæ vocantur. Ipsis color felium, magnitudo Ægypti luporum. Erutum hoc ab eis tempore hiberno Indi furantur æstivo fervore, conditis propter vaporem in cuniculos formicis ; quæ tamen odore sollicitatæ pervolant, crebroque lacerant, quamvis prævelocibus camelis fugientes [68]. » Quod quidem ille deliberavit ex Herodoto, qui hæc fusius prosequitur [69]. Hunc, si lubet, sicut et Solinum ac Melam, atque alios adire poteris citatos ab Aldrovando, qui utrum illud verum sit fuse disputat [70].

Difficilior autem de gryphibus potest esse quæstio. Qui enim aurum ab iis custodiri tradunt, hi vel solo Aristæi Proconnesii poetæ testimonio nituntur, vel id dubium et plane incertum existimant. Audi, quæso, Herodotum : « Ad septentrionem Europæ, inquit, quamplurimam auri vim esse constat. Sed

D quomodo fiat, ne hoc quidem pro comperto dicere queo. Dicuntur tamen id a gryphibus auferre Arimaspi viri unoculi ; quod nec ipsum crediderim, ut viri nascantur unoculi, cæteram naturam habentes aliis hominibus parem [71]. » Et postea libro sequenti : « Aristæus quidam Proconnesius versificator, Caystrobii filius, memoravit se Phœbo instinctum venisse ad Issædonas, et supra hos incolere Arimaspos viros unoculos, et item supra hos esse gryphas, γρύπας, qui aurum asservent [72]. »

Pausanias vero paulo explicatius : « Gryphes, inquit, cum Arimaspis, qui supra Issædones sunt, auri causa assidue bellare Aristæas Proconnesius carminibus testatus est ; et aurum quidem quod

[60] Galien. lib. I De tuend. sanit., c. 7. [61] Avicen. lib. III Fer., c. 1. [62] Pædag. lib. I, c. 6, p. 101. [63] ibid. p. 102. [64] Cang. in Gloss. Græc. [65] Pædag. lib. I, c. 6, p. 107. [66] Pædag. lib. II, c. 12, p. 207. [67] Strab., lib. XV Geogr., p. 705 et 706. [68] Plin., lib. II Nat. hist., c. 13, p. 130. [69] Herod. lib. III, § 102 et seq. [70] Aldrovand., lib. V De insectis, cap. 1, p. 515 et seq. [71] Herodot., ibid, § 116. [72] idem, lib. IV, § 13.

custodiunt gryphes, e terra nasci, Arimaspos ipsos unicum habere oculum, et gryphes belluas leonibus similes, rostrum et pennas habere aquilinas [73]. »

At Plinius, tametsi in aliis satis credulus, gryphes tamen, seu, ut Græce scribitur, γρύπας, fabulosos esse arbitrabatur: « Pegasos equino capite volucres, et gryphas aurita aduncitate rostri fabulosos reor; illos in Scythia, hos in Æthiopia [74]. »

Verumtamen Philostratis opinio fuit gryphes veras esse aves in India commorantes, sacras soli, et aurum effodere solitas. Imo vero earum formam figuramque accurate depingit. « Attamen, inquit, quod gryphes, γρύπες, effodere dicuntur, petræ sunt aureis guttis minutissimis conspersæ, quas hæc fera rostro discindit [75]. »

Utrum ergo hoc avium genus exstiterit, fuit olim estque adhuc inter eruditos controversia, ad quam dirimendam plura congerit Aldrovandus, quæ nos diutius retinere non debent [76]. Quæ enim hactenus retulimus, satis abunde probant quo jure, quave injuria Clemens noster aurum effodi a formicis et a gryphibus custodiri dixerit.

Non omne tamen aurum putabat in terræ venis recondi. Nam Pactoli dicit esse « fluenta aurea [77]. » Sciunt autem omnes Pactolum esse Lydiæ fluvium, ex monte Tmolo nascentem, qui per Sardianum agrum in Hermum influens, arenulas aureas secum vehit, atque idcirco Chrysorrhous vocatur. Hinc porro facile intelligas cur alibi Clemens propter eumdem Pactolum, Lydiæ fluvium, Λυδίου ψήγματος, « Lydii ramenti, » nomine aurum appellaverit [78].

At, inquies, nonne Clemens id ad aniles fabulas alio in libro his verbis rejicit, et procul amandat: Οὐδὲ εἰ τὸν Πάκτωλόν τις ὅλον, τοῦ χρυσίου τὸ ῥεῦμα τὸ μυθικὸν, ἀπομετρήσειε [79]? Quod Hervetus ita Latine reddidit: « Ne si Pactolum quidem, qui totus aureo, ut est in fabulis, fluit fluento, quis dederit; » cum potius dicere debuisset: « Neque Pactolum totum, qui fabulosus fluvius aureus est, si quis remetiatur. » Sed de Pactolo ita procul dubio Clemens loquitur, quia plurima præsertim a poetis de modo quo arenas aureas volvere cœpit, ac deinceps eas secum traxit, gratis ficta certatimque ab eis decantata passim occurrunt. Sed hoc non impedit quominus auri ramenta, ut testis est Herodotus [80], secum detulerit. Strabo tamen ea olim, nec amplius suo tempore, volvisse his verbis significat: « E Tmolo Pactolus defluit, qui antiquitus ramenta auri secum deferebat copiose, unde Crœsi et ejus majorum divitias nomen celebre habuisse tradunt; nunc defecerunt ramenta [81]. » Videsis præterea Plutarchum *De fluviis*, pag. 1151 et seq., Plin. et alios.

Quam immoderato autem luxu nimiaque profusione in vestibus, domibus, balneis, vasis, ornamentis, totaque supellectile pagani auro abuterentur, nec semel Clemens noster, nec sine objurgatione memorat. Sed utinam hæc paganorum tantum, et non Christianorum vitia essent! At illud Herveto singulare videtur, quod ibidem ipse Clemens adjecit: « Quemadmodum dicunt apud barbaros, scelestos et maleficos homines auro vinciri [82]. » Sibi enim ille penitus incompertum esse fatetur unde auctor noster id acceperit. Sed hæc publica illius confessio nobis, nisi jam longo usu

A ejuscemodi declarationi assuefactis, non minimam moveret admirationem. Nam Tertullianus ubi de feminarum cultu disputat, idem semel et iterum repetit: « Apud barbaros quosdam, inquit, quia vernaculum est aurum et copiosum, auro vinctos in ergastulis habent, et divitiis mulos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores [83]. » Rursum vero: « Aurum ipsum, cujus vos gloria occupat, cuidam genti ad vincula servire ferunt gentilium litteræ [84]. » Quæ autem ea gens, quæve gentilium litteræ a Tertulliano designentur, si quæras, ex his Plutarchi disces verbis: « Præstat aureis compedibus ligatum manere, quod fit in Æthiopia, quam divitiis uxoriis [85]. » Ibi habes et gentem, apud quam rei vinculis aureis colligabantur, et gentilem auctorem, qui id memoriæ commendavit. Sed si Plutarchi testimonium Herveto vel aliis non sufficiat, alterum eis dabimus testem Dionem Chrysostomum, qui in eumdem modum scribit: « Si vero B prodesset possidere aurum, nihil prohibuisset Æthiopas, supra nos habitantes, beatissimos videri, ubi aurum abjectius est quam apud nos plumbum; feruntque sceleratos crassis vinciri compedibus; nihil tamen minus sunt vincti atque pravi et iniqui [86]. »

Paganos homines alibi arguit Clemens, qui muliebri plane luxu et mollitie effeminati mastichen rodebant: μαστίχην τρώγοντες, « mastichen rodentes [87]. » Quod quidem et mulieribus postea vitio vertit μαστίχην **95** εὐτρωγοῦσαι, « mastichen devorantes [88]. » Quid autem, quotuplex, et quibus in regionibus mastiche nasceretur, qui scire voluerit, adeat Plinium lib. XII *Natur. hist.*, cap. 17, pag. 29, et Mathiol. in lib. I Diosc., cap. 75.

At obiter observa quam lepide Clemens ejuscemodi delicatos et molles viros irrideat: « Quid de iis dixerit quispiam, qui tanquam metoposcopus, μετωποσκόπος, ex figura divinat [89]; » hoc est, qui C ex frontis inspectione naturam et ingenium divinat hominis. Unde Plinius: « Apelles imaginem adeo similitudinis indiscretæ pinxit, ut, incredibile dictu, Apion grammaticus scriptum reliquerit quemdam ex facie hominis addivinantem, quos metoposcopos vocant ex iis dixisse aut futuræ mortis annos aut præteritæ [90]. »

Denique Clemens helluones illosque homines voluptarios cum Acephalo haud illepide componit: « Mihi videtur is, qui a mathematicis dicitur Acephalus, Ἀκέφαλος, qui ante stellam errantem enumeratur, capite in pectus compresso, significare helluones homines, et voluptarios, et ad ebrietatem propensos [91]. » Herveto cum nihil plane de hoc Acephalo succurreret, Monantolium doctorem medicum et regium Parisiis mathematices professorem consuluit. Is autem ei respondit Acephali nomen mathematicis esse quidem incognitum, sed ex Clementina descriptione colligi posse errantem D stellam ipsummet esse solem, Acephalum vero eam in cœlo imaginem quæ Taurus dicitur.

ARTICULUS III.

De quibusdam animalibus a Clemente memoratis, de hyæna sexum mutante, de lepore et dasipode, de merula et luscinia vocem et colorem mutantibus, de lusciniis humano more loquentibus, de pavone Medo, psittacis, charadriis, phasianis et attagenis.

Quæ ab auctore nostro de quibusdam animalibus

[73] Pausan., lib. I, p. 22. [74] Plin., lib. X Hist. nat., c. 49, p. 441. [75] Philostrat., lib. III De vita Apollonii, c. 14, p. 152. [76] Aldrov. l. X Ornithol., c. 1, p. 602 et seqq. [77] Pædag. lib. III, c. 2 p. 219. [78] ibid., c. 11, p. 245. [79] Admon. ad Græc. p. 55. [80] Herod. lib. V, § 101. [81] Strab., lib. XIII Geog., p. 625 et seq. [82] Pæd., lib. II, c. 12, p. 209. [83] Tertul., lib. De cult. fem., c. 6. [84] ibid., lib. II, c. 10. [85] Plutarch., l. ἐρωτικός, p. 752. [86] Dio Chrysost., orat. 79, περὶ πλούτου, p. 664. [87] Pædag., lib. III, c. 3, p. 222. [88] ibid. c. 11, p. 251. [89] ibid. c. 3, p. 122. [90] Plin., lib. XXXV Nat. hist., c. 10, § 14, p. 210. [91] Pæd., lib. II, c. 2, p. 159.

narrantur, ea jam a nobis more solito examinanda sunt. Observat autem quorumdam fuisse opinionem, « hyænam vicissim singulis annis masculinum sexum mutare in femininum [92]. » Sed ille post Diodorum Siculum, a Photio citatum [93], id penitus falsum esse contendit, hac nimirum ductus ratione : « Nunquam naturæ vis potest afferri, ut mutetur. Quod autem semel in ipsa effectum est, nefas est affectione in contrarium refingi; affectio enim non est natura [94]. » A quibus autem hæc vel illa opinio asserta et propugnata fuerit, fuse docet Bochartus, et post eum Cotelerius, quos curiosus quilibet homo adire poterit et consulere [95].

At hic porro opinatus est Clementem nostrum ibi ad Barnabæ respexisse epistolam; et quia ejus sententiæ subscribere non poterat, ob summam viri apostolici reverentiam, illius pepercisse nomini. Nec ab omni prorsus verisimilitudine hæc conjectura abhorret. Quid enim vetat quominus ille ad eam collineaverit epistolam, quam ab ipso sæpius lectam, pluraque illius fragmenta in suis *Stromatum* libris descripta fuisse certissimum est? Attamen cum ipse auctor noster ibi Aristotelis sententiam κατὰ πόδας sequi videatur, ad hunc potius, quam ad Barnabam, vel, si velis, ad utrumque respexisse haud ægre forsitan persuasum nonnulli habebunt [96].

Quæ vero ad suam opinionem stabiliendam ab eodem Clemente profertur ratio, hanc Hervetus, si ad litteram accipiatur, veram omnino esse non censet. Falsa quippe et gratis ficta esse non putat, quæ a Plinio de feminis in mares mutatis memoriæ prodita sunt. Variis siquidem hujuscemodi immutationis exemplis ab illo, adde si velis, et ab Hippocrate et ab Harduino allatis [97], aliud ipse subjungit cujusdam feminæ quæ in oppido Campaniæ, quod Vitriacum dicitur, in marem mutata barbam produxit, duxitque postea uxorem.

Quapropter hunc idem Hervetus vult esse Clementis nostri sensum. Naturam quidem ipsam non mutari, sed nonnulla aliquando præter naturam fieri quæ monstra sunt et prodigia. Verum dissimulare non possumus hanc interpretationem ab auctoris nostri mente esse prorsus alienam. Plane enimvero penitusque negat fieri unquam posse ut hyæna mas in feminam convertatur. « Nequaquam ergo credendum est, inquit, hyænam unquam mutare naturam [98]. » Quod quidem ab illo non alia nisi hac generali ratione probatur : « Nunquam naturæ vis potest afferri, ut mutetur. » Neque porro exempla a Plinio atque etiam Herveto et aliis proposita, huic rationi omnino officere videntur. Nam iis quidem etsi demonstraretur ex femina factum esse marem, inde tamen confici non potest vice versa ex mare factam esse feminam. Sine naturæ etenim immutatione ex femina mas fieri potuit, cum membrana quædam, sub qua virilitas latebat, postmodum disrupta est.

At Clemens, inquies, non putabat hyænam feminam posse quoque in marem mutari. Vocem enim Græcam ἐναλλὰξ, id est alternatim, vicissim, et vice versa addidit. Negare quidem id non possumus. Quamobrem ingenue fatendum est memorata hujusce mutationis exempla ipsi omnino incognita fuisse. Attamen non minus clarum et perspicuum est illum de ea potissimum mutatione loqui, qua, ut ipse ait, « Figura mutata, fiat mas ex femina. »

Porro autem quæ ibi Clemens de hyæna et lepore amplius tradidit, illa ex citatis a Bocharto et Cotelerio auctoribus facile explicari poterunt, nosque de iis aliquid jam attigimus [99].

Multas dehinc idem ipse auctor noster perhibet esse aves quæ, immutata natura, et vocem mutant et colorem. « Merula, inquit, ex nigra quidem flava, ex ea autem quæ suaviter canebat, obstrepera et turbulentum sonum edens fieri dicitur. Itidem etiam luscinia et colorem et vocem alternis mutare asseritur. Cæterum non mutant ipsam naturam [1]. » Videtur autem Clemens illud hausisse ex Aristotele, qui de utraque illa ave similiter disserit lib. IX *De histor. anim.* cap. 49, nec minus perspicue Plinius lib. X *Hist. nat.*, cap. 29, pag. 419 et seq., necnon et Ælian. lib. XII *De animal.*, cap. 27. De merula vero Aldrovandus lib. XVI *Ornithol.*, cap. 6. pag. 610, ac tandem de luscinia lib. XVIII *Ornithol.*, cap. 2, pag. 280.

Præterea libro sequenti Clemens non obscure significat luscinias quasdam more humano locutas. Ubi enim mulieres quæ magnos in simias aliaque animalia alenda sumptus faciebant, acriter castigat, hæc subnectit : « Cum oporteret senes alere... simiis formosiores, et loqui possunt melius lusciniis [2]. » Ad magnam vero admirationem nullum sane traducere id debet. Plinius siquidem de lusciniis, Græco et Latino sermone loqui edoctis sic scribit [3] : « Habebant et Cæsares juvenes sturnum, item luscinias, Græco atque Latino sermone dociles; præterea meditantes in diem et assidue nova loquentes longiore **96** etiam contextu. Docentur secreto, et ubi nulla alia vox misceatur, assidue qui crebro dicat ea quæ condita velit, ac cibis blandientes . » Extra fidem etenim illud non esse docet Aldrovandus [4], trium aliarum lusciniarum exemplo, longe magis mirabili, quod apud eum, si lubet et vacat, legere poteris.

In aliarum quoque avium nutrimentum non minus inhumanas quam inutiles quarumdam mulierum impensas ibidem Clemens arguit atque exagitat : « Quæ sunt, inquit, ex eis paulo civiliores, aves Indicas pavonesque Medicos nutriunt..... puerum autem orphanum non admittunt, quæ psittacos et charadrios, » in versione Herveti, « graculos, enutriunt [5]. » Quas superius « aves Indicas, » ὄρνεις Ἰνδικούς, posterius ψιττακούς appellat. Et recte quidem. Psittacus enimvero avis Indica dicebatur. Unde Plinius : « India, inquit, hanc avem mittit, Sittacen vocat [6]. » De illa videsis Ælianum lib. XVI *De animal.*, cap. 2; Aldrovandum lib. II *Ornithol.*, cap. 12, atque in primis Bochartum tom. II *De animal. sac. script.*, lib. II, cap. 30, pag. 342.

Quos etiam Clemens nunc ταῶνας Μηδικοὺς nuncupat [7], alibi simplicius, et sublatis duabus litteris, dicit Μῆδον ταῶνα, « Medum pavonem [8], » hoc est, natum in Media et inde asportatum. De aliis vero locis, ubi pavones aluntur, plura congerit Aldrovandus; sed de Media, nullum alium, nisi Clementem nostrum, testem protulit [9]. Addere tamen poterat Suidam qui ad verbum Μηδικὸς hæc habet : Μηδικὸς ὄρνις ὁ ταώς, « Medica avis pavo. » Non absurde enim possumus inde colligere magnam fuisse in Media pavonum turbam et multitudinem, quandoquidem ex ea nomen Medicæ avis sortiti sunt.

Ad hæc vero Clemens in delicatioris majorisque pretii cibis pavonem reponit. Et id quidem confirmari potest non solum ex Æliano, Varrone et Macrobio, sed etiam Athenæo, lib. XIV *Deipnosoph.*,

[92] Pæd., lib. II, c. 10, p. 188. [93] Phot. Biblioth. cod. 244, p. 2050. [94] Pæd., lib. II, c. 10, p. 188. [95] Bochart. lib. III De anim. sac. script., c. 11, p. 832. Coteler. not. in Barnab. p. 24, 25. [96] Aristotel., lib. III De generat. animal. c. 6, et lib. VI De hist. anim., c. 32. [97] Plin., l. VII Hist. nat., c. 4, p. 17; Harduin. in hunc Plinii locum. [98] loc. cit., p. 189. [99] sup., c. 3, art. 3. [1] Pæd. lib. II, c. 18, p. 188. [2] Pæd. lib. III, c. 4, p. 231. [3] Plin., Nat. hist. l. x, c. 42, 435. [4] Aldrov. lib. XVIII Ornith., c. 2, p. 782. [5] Pædag. lib. III, c. 4, p. 231. [6] Plin. lib. X Nat. hist., c. 42, p. 434. [7] loc. cit. [8] Pædag. lib. II, c. 1, p. 140. [9] Aldrov. lib. XIII Ornith., c. 1, p. 11 et 12.

pag. 654 et seq.; Plinio lib. x *Histor. natur.*, cap. 20, pag. 404 et 405; et Tertulliano lib. *De pallio*, cap. 5.

Hervetus porro vocem Græcam Clementis χαραδριοὺς. Latine «graculos,» uti diximus, interpretatus est [10]. Apud peritiores nihilominus ornithologiæ, seu de avibus, scriptores nondum constat quænam avis illa dicenda sit. Fusius hac de re disputat Aldrovandus lib. XIII *Ornithol.*, cap. 15, lib. XVII, cap. 11, et lib. XX, cap. 57, ac Bochartus tom II *De animal. sac. Scrip.*, lib. V, cap. 30, ubi variorum de charadrio, qui Hebraice *anapha* dicitur, refert opiniones.

A nobis modo observatum est pavonem a Clemente in delicatiorum ciborum numerum ascribi: sed huic ille «Phasidis aves,» et ἀτταγᾶς Αἰγυπτίας, «attagenas Ægyptias,» annumerat [11]. Clementi suffragatur Hieronymus, qui ad Salvinam hæc in verba scribit: Procul sint a conviviis tuis «Phasidis aves, crassi turtures, attagen Ionicus [12].» Plura de duabus illis avibus narrat Athenæus [13]; sed phasides aves, seu phasianos quis non novit? A Phasi autem Colchorum amne nomen traxerunt, ac de iis ita Martialis cecinit:

Argiva primum sum transportata carina.
Ante mihi notum nil nisi Phasis habet [14].

Testatur Plinius attagen maxime Ionium celebrari: «Attagen maxime Ionius celebratur, vocalis alias, captus vero obmutescens, quondam æstimatus inter raras aves [15].» Inde illa Horatii carmina:

Non Afra avis descendat in ventrem meum,
Non attagen Ionius,
Jucundior quam lecta de pinguissimis
Oliva ramis arborum [16].

Atque etiam Martialis, jam a nobis laudatus:

Inter sapores fertur alitum primus
Ionicarum gustus attagenarum [17].

Ab Aulo tamen Gellio dicitur, «Phrygia attagena [18].» Verum in illius scholiis animadvertitur Phrygiam ab Ionia non fuisse longe dissitam, atque ex illa attagenas potuisse in Ioniam deferri. Denique Julius etiam Pollux attagenarum phasianorumque facit mentionem [19].

ARTICULUS IV.

De quibusdam piscibus et conchis, aliisque delicatioribus cibis, a Clemente memoratis, de murænis, anguillis, hædis, mugilibus, Pelori conchis, Abydenis ostreis, mænidis, pectinibus, lingulacis et turdis, de bolo, betis, caricis, ac de asello.

Eodem plane, quem jam animadvertimus, pietatis ardore et studio noster Clemens paganorum in piscibus, ostreis, conchisque delicatioribus, undique et immenso sumptu perquirendis, luxum et intemperantiam insectatur: «Cum in freto, inquit, sunt Siculo, murænas anxio et sollicito animo perquirunt, et Mæandri anguillas, et qui in Melo sunt hædos, et qui in Schiato mugiles, Pelori conchas, et Abydena ostrea: nec mænidas quæ sunt in Lipara prætermittunt, nec bolum Mantinicum, nec betas quæ sunt apud Ascræos et pectines exquirunt Methymnæos, et lingulacas Atticas, et turdos Daphnios, et caricas Chelidonias, propter quas in Græciam cum quinquies mille millibus infelix Persa profectus est [20].» Athenæus vero plura ex iis uno eodemque in loco commemorat, ex quibus Clementis nostri sententia eximie confirmari potest: «Ex conviviis, inquit, alii multum in ore habebant, commendabantque Siculas murænas, flutas, anguillas, thynnorum ad Pachynum captorum sumina, hædos ex Melo, mugiles a Symætho, ex vilibus conchis Peloridas, mænidas ex Lipara, Thebana rapa, ex Ascra betas [21].» Vides sane quam belle Athenæus et Clemens secum consentiant, atque in eo fere tantum discrepent, quod hic mugiles, «in Sciatho,» ἐν Σκιάθῳ, ille vero ἐν Συμαίθῳ, «in Symætho» dixerit. Sciathus porro insula est maris Ægei inter Eubœam et Thessaliam; Symæthus autem Siciliæ fluvius, in Catanensem agrum profluens. Sed Casaubonus id librariorum oscitantiæ tribuendum putat, et ubique in Athenæi textu Συάθῳ, vel etiam Σκιάθῳ legendum.

Nec levis sane est illius conjectura, quæ Julii Pollucis testimonio corroboratur. Nam is sicut Athenæus plura a Clemente nostro memorata sic recenset: «Sciendum vero veteribus inclyta fuisse hæc, muræna ex freto,» ibi forsitan librarii lapsu omissa est vox Σικελικῷ, «et muræna Tartesia, thunnus Tyrius, mugil e Sciato, hædus ex Melo, et Pelorinæ conchæ; unde nimirum et cæ, quæ nunc Pelorides dicuntur, nomen desumpserunt, beta ex Ascra, mænides ex Lipara, rapæ ex Mantinæa, Methymnæi pectines, galeus piscis e Rhodo, psittæ ex Eleusine... anguillæ ex Bœotia [22], » etc. Porro de mugile nonnihil Plinius, 97 plura vero Aldrovandus, qui etiam de murænis fuse disputat [23].

Nec minus copiose ex variis antiquisque scriptoribus de anguilla Athenæus disserit, ubi Simonidis de Mæandria, uti Clemens noster loquitur, anguilla hos citat versus:

Ardea cum offendisset triorchin anguillam
Mæandriam comedentem, illi eripuit [24].

Videsis Aristotelem lib. VIII *Hist. anim.* cap. 5; Plinium lib. IX *Histor. natur.*, cap. 21, pag. 312; Aldrovandum lib. IV *De piscib.*, cap. 14, pag. 545. Prius vero ille cap. 6, pag. 504 et seq., de mugile disserit. Athenæus autem variorum de hoc pisce opiniones fuse explicat lib. VII *Deipnosoph.*, pag. 306 et seq.

Quid plura? Nonne de Pelori conchis hæc Colophonii ab Athenæo citata sunt carmina?

Vel quotquot in profundo mari pascuntur
Neritæ, strombi, peloriades, mituli [25].

Ipsemet vero Athenæus paulo post sic loquitur: «Pelorides a voce πελώρως dictæ fuerunt, quod chamis majores sint, et ab illis diversæ.» Sed de his videsis Aldrovandum lib. III, de testaceis, cap. 74, pag. 475.

Eodem in loco Athenæus Archestratum Abydenum ostrea canentem sic inducit:

Ænos mitulos habet magnos, Abydos ostrea,
Ursos Paros, Miletus pectines.

Adi, si velis, Julium Pollucem, atque in citatum Athenæi locum consule Casauboni animadversiones [26]. At idem Athenæus continuo post illos versus addidit: «Philyllius, aut quisquis *Urbium* auctor est, inquit, chamas, lepadas, solenas, mitulos, pinnas, pectines e Metymna, κτένας ἐκ Μηθύμνης.» Plura de his Aldrovandus lib. III *De testaceis*, cap. 69, pag. 497 et 506, nec non et de mæna seu mænide, lib. II *De piscibus*, capite 39, pag. 223 et seq., de qua etiam Aristoteles lib. VIII *Histor. animal.*, cap. 34, et sæpius Athenæus, Plinius, et alii.

[10] Pædag. lib. II, c. 4, p. 231. [11] Pædag. lib. II, c. 1, p. 140. [12] Hieron. epist. 9, ad Salvin. [13] Athen. lib. IX Deipnos., p. 387 et seq. [14] Mart. lib. XIII, epigram. 72. [15] Plin. lib. X Hist. nat., c. 48, p. 440. [16] Horat. epod. 2. [17] Mart. lib. XIII, epigr. 61. [18] Aul. Gell. lib. VII Noct. Attic., c. 16. [19] Jul. Poll. lib. VI Onom., c. 9, p. 283. [20] Pædag. lib. II, c. 1, p. 140. [21] Athen. lib. I Deipnos., p. 4. [22] Jul. Poll. Onom. lib. VI, c. 10. [23] Plin. lib. VI Hist. nat., c. 17, p. 305; Aldrov. lib. IV De piscib., c. 6. [24] ibid. lib. III, c. 27; Athen. lib. VII Deipnos., p. 298 et seq. [25] Athen. lib. III Deipnos., p. 92. [26] Casaub. lib. III in Athen., c. 13, p. 177; Jul. Poll. Onom. lib. VI c. 10.

Præterea Clemens memorat lingulacas Atticas, A Græce ψῆττας Ἀττικάς, quæ in planorum piscium numerum aggregantur. Tradit autem Athenæus hunc piscem, quem Græci ψῆττον vocant, a Romanis rhombum appellari: Ῥωμαῖοι δὲ καλοῦσι τὸν ψῆτταν ῥόμβον, καὶ ἔστι τὸ ὄνομα Ἑλληνικόν· « Romani passerem etiam rhombum vocant, nomine procul dubio Græco [27]. » Quæ quidem ab Aldrovando satis explanata invenies [28].

A nobis forsitan postulabit aliquis quid Clemens turdi nomine, an avem vel piscem designaverit. Turdus enim, Aristotele, Athenæo, Plinio, aliisque testibus, avis est, quam Gallice *grive* dicimus, vel piscis, qui itidem Gallice cognominatur *vieille* [29]; De illo autem Athenæus lib. IV *Deipnos.*, pag. 136; Plinius lib. IX *Histor. natur.*, cap. 15, pag. 301; Columella libro VIII, cap. 16, et Aldrovandus lib. I *De piscibus*, cap. 4, disputavere. Utrum igitur Clemens de ave vel pisce intelligendus sit, nec minima sane quæstio est, nec ita ad solvendum facilis. Nam B adjecta a Clemente voce δαφνίος, quæ ad illam diluendam conducere debebat, difficilior redditur. Quemadmodum enim Daphne apud Antiochenos amœnum et ad delicias comparatum nemus, ita etiam fluvium Ceæ vicinum et insulam apud Troglodytas significat. Quid vero quod Aldrovandus ingenue fatetur turdorum Daphnicorum qui meminerit se invenisse neminem? Conjicit tamen hos esse aves, quæ in peramœno illo nemore habitasse perhibentur. Verum cujus ponderis debeat esse illius conjectura, alii viderint. Cum de piscibus enimvero et conchis ibi potissimum disserat Clemens noster, an de turdo pisce potius locutus sit, peritioribus definiendum relinquimus.

Præter conchas autem et pisces idem auctor noster γογγύλην τὴν Μαντινικὴν memorat. Hanc autem vocem posterior illius interpres « bolum Mantinicum, » Hervetus autem potiori jure « rapum Mantinicum » reddidit. Eodem quoque modo illa C non solum ab Julii Pollucis, qui idem omnino Græce habet, sed ab Athenæi quoque interprete pluribus in locis constantissime reddita est [30].

Cum utroque autem scriptore, et Julio Polluce, et Athenæo, Clemens τεύτλων, betarum, quæ apud Ascræos meliores erant, facit mentionem [31]. At Pollux alibi adhuc has leguminibus annumerat [32], et Athenæus ex Eudemo quatuor illarum esse genera, et quæ aliis sint præstantiores, ex Theophrasto ostendit.

Denique auctor noster celebrat caricas, quæ fici genus erant, Chelidonias: « Propter quas, » addit ille, « in Græciam cum quinque mille millibus infelix Persa profectus est. » At de illis apud Plinium hæc legimus: « Novissima sub hieme maturatur chelidonia [33]. » Apud Athenæum vero Diagoras eas quidem plurimum commendat; sed ibidem Dinon quod de Persarum rege, puta Xerxe, Clemens perhibet, id revera propter caricas, non quidem Chelidonias, sed Atticas factum esse testatur [34]. Pollux autem videtur eas confundere, nec satis ab se invicem distinguere: ἰσχάδες Χελιδόνιοι αἱ Ἀττικαὶ αἳ καὶ Χελίδονες καλοῦνται. « Caricæ Chelidonicæ, Atticæ, quæ et Chelidones dicuntur [35]. » Adisis Aldrovandum lib II *Dendrologiæ*, cap. 3, pag. 472.

Antequam imponamus huic capiti finem, te monitum esse volumus ex Athenæo delibata esse quæ de asello pisce Clemens retulit. Helluones enim tradidit similes esse pisci, qui Græce « asinus » vocatur: « Quem quidem, » sicuti ille loquitur, « dicit Aristoteles solum ex aliis animalibus habere cor in ventre. Hunc Epicharmus vocat, ἐκτραπελόγαστρον, hoc est, qui a communi ventris consuetudine discedit [36]. » Eadem enim ex utroque tam Aristotele quam Epicharmo, refert Athenæus [37]. Verum Rondeletius, Gesnerus, Jonstonus et alii, qui de piscibus libros ediderunt, id falsum esse existimant. Quapropter Jonstonus post Aldrovandum corruptionis arguunt citatum Athenæi textum, et ibi legendum putant πελογάστερες, id est « ventricosos; » quandoquidem asellus in ventrem plurimum excrescit [38]. Sed ii non satis animadverterunt primam Athenæi lectionem ex Clemente nostro plane stabiliri, ac proinde errorem, si quis sit, in Epicharmum potius quam in librarios refundendum. Clementi autem nostro ad helluones, hoc aselli exemplo exagitandos, Epicharmi auctoritas sufficiebat. Et certe inde natum est illud adagium: « Asello pisci similis, » quo homo ventri abdominique deditus notatur. Videsis Junium post Erasmi *Adagia*, pag. 1087.

CAPUT XIV.

De scriptoribus, poetis, pædagogis et statuariis a Clemente laudatis.

98 ARTICULUS I.

De variis scriptoribus a Clemente in Admonitione *ad Græcos citatis; de Hieronymo, et Dicæarcho, qui de forma et statura Herculis disseruere, et de Sosibio, qui Herculis ab Hippocoontidis vulnerati meminit, de Eudoxo, Icesio, Patrocle Thurio, Monimo, Antiocho, Leandrio, Zenone Mindio, Olympico, Philochoro, Demetrio, Dionysio, Isidoro, Athenodoro, Diogene, Dinone, Nymphodoro, Anticlide, et Apella.*

Præter philosophos poetasque, a nobis superius memoratos, Clemens alios varii generis appellat scriptores [39], de quibus brevis, ne aliis forsitan sint incogniti, instituenda est disputatio. Ex philosophis D autem Hieronymum et Dicæarchum laudat [40], a quibus, qua Hercules corporis figura, forma et statura fuerit, memoriæ proditum est. Prioris Cicero non semel meminit, huncque patria Rhodium, summumque in eo bonum posuisse dicit, ut omni penitus molestia et dolore vacemus [41]. Illius quoque mentionem fecit Laertius, in quem videsis variorum notas et observationes [42]. Sæpius vero de posteriore, qui se Aristotelis discipulum esse gloriabatur, disseruit idem Cicero, et Athenæus, ac fusius Vossius, quem si lubet et vacat, quilibet facile poterit adire [43].

[27] Athen. lib. VII Deipnos., p. 330. [28] Aldrov. lib. II De piscib., c. 48, p. 246 et seq. [29] Arist. lib. V Hist. animal., c. 4; Plin. Hist. nat. lib. X, c. 24, 25 et 54. [30] loc. cit. [31] loc. cit. [32] Poll. lib. I Onom., c. 12, p. 63. [33] Plin. lib. XV Hist. nat., c. 18, p. 195. [34] Athen. lib. XIV Deipnos., p. 652. [35] Poll. Onom. lib. VI, c. 11, p. 290. [36] Pædag. lib. II, c. 1, p. 150. [37] Athen. lib. II Deipnos., p. 315. [38] Rondel. lib. IX De piscib., c. 8; Gesner. lib. IV De piscib., p. 97; Jonston. lib. I, cap. et art. 1; Aldrov. lib. III De piscib., c. 4, p. 282. [39] sup. cap. 11, art. 1, 2, 3 et 4. [40] Admon. ad Græc., p. 19. [41] Cicer., lib. IV Academ. quæst., lib. II De finib. malor. et bon., lib. II Tusculan. [42] Laert., lib. I De vitis et dogm. philos., in Vita Thaletis. [43] Voss., lib. I De histor. Græc., c. 9. p. 4 et seq.

Eumdem Herculem ab Hippocoontidis vulneratum certo Sosibii, Herveto, uti ipse declarat, incogniti testimonio Clemens ostendit [44]. At qui fieri potest, ut is scriptor, cujus libri *De Alcmane*, *De similitudinibus*, et *De sacrificiis*, sæpius ab Athenæo citati occurrunt, Herveto latuerit [45]? Quid vero, quod et ipsemet Clemens ejusdem Sosibii auctoritatem alibi his profert verbis: « Sosibius Lacon in descriptione temporum redigit Homerum in octavum annum regni Charilli Polydecti [46]? » Neque dixeris multos exstitisse hujus nominis scriptores. Nam Vossius hunc eumdem esse probat qui ab Athenæo memoratur, et quem Suidas grammaticum appellat [47]. De Hippocoonte porro ejusque filiis legesis Joannem Meursium libro *De regno Lacedæm.*, cap. 4.

Varias hominum de diis opiniones a Theocrito sophista mirum in modum exsibilatas et explosas Clemens nobis alibi prodidit [48]. At sophista ille, Chius origine, Metrodori Isocratici discipulus, ac deinde orator fuisse perhibetur. De illo autem agunt Strabo lib. XIII *Geograph.*, pag. 645; Laertius lib. V *De vitis et dogmat. philosoph.*, in Vita Aristotelis; Plutarchus lib. *De liberis educandis*, pag. 11; Suidas, ac tandem Vossius lib. IV *De histor. Græc.*, pag. 459, ubi de illius ætate disputat.

Scytharum morem Marti, ense apposito, sacrificandi ex Eudoxi libro *De ambitu* Clemens comprobat [49]. Sed cum tres fuerint ejusce nominis scriptores, unus Rhodius, Cyzicænus alter, et tertius Cnidius, si quispiam de quo Clemens loquatur ex nobis sciscitetur, de tertio verba illum facere probabilius nobis videri respondebimus. Citatus etenim secundus *De ambitu*, ἐν δευτέρᾳ περιόδου, liber, idem procul dubio est, ac ille qui ἔκτος γῆς περίοδου ab Athenæo inscriptus esse traditur [50]. Atqui hujus libri auctor, ut omnes facile concedunt, est Eudoxus Cnidius, cujus historia a Laertio breviter descripta est [51]. Cicero autem illum Platonis auditorem et in astrologia judicio doctissimorum hominum facile principem fuisse asserit [52]. Denique de illius ætate legendus est Vossius libro *De histor. Græc.*, cap. 6, pag. 28 et seq.

Eudoxo Clemens adjungit Icesium, seu Hicesium, quem ab Athenæo et Plinio sæpius laudatum reperies [53]. Semel autem citatur a Laertio lib. VI *De vitis et dogmat. philosoph.*, in Vita Diogenis, nec non a Suida et Vossio lib. III *De histor. Græc.*, p. 376, atque ab Harduino in auctorum a Plinio citatorum indice.

Castorem et Pollucem homines morbis obnoxios fuisse Patroclis Thurii testimonio Clemens demonstrat [54]. At Patroclis cujusdam, rerum geographicarum minime rudis, sæpius quidem meminit Strabo [55]. Verum, cum de patria ejus omnino tacuerit, utrum idem ille ac Patrocles Thurius fuerit, certo definire non audemus. Lege Vossium lib. I *De histor. Græc.*, capite 12, pag. 77, et lib. III, pag. 398.

Monimi *De rebus admirabilibus* commentationes, et Dorothei *Rerum Italicarum* libros post Clementem nostrum ab Eusebio et Cyrillo Alexandrino citatos legimus [56]. Utrum autem prior is fuerit, qui a Laertio Syracusanus et Diogenis discipulus dicitur, ab aliis lubenter audiemus. At sumptum ex prioris libro testimonium a Plutarcho indicari Vossius arbitratus est [57].

Iidem quoque scriptores Eusebius et Cyrillus Alexandrinus, quibus et Theodoretus conjungendus est, ex eodem, ut videtur, nostro Clemente, scripta Antiochi, Leandri et Zenonis Myndii in medium producunt [58]. At quando Clemens quidem nos ad nonum *Historiarum* librum Antiochi mittit, inde fortassis non absurda capi potest conjectura hunc eumdem esse, qui antiquissimus scriptor ac rerum Sicilicarum et Italicarum historias a Diodoro Siculo, Pausania, aliisque scripsisse dicitur. De illo enim Diodorus sic scribit: « Hoc anno nobilis *Sicilicarum rerum* scriptor Antiochus Syracusanus Historiæ suæ finem imposuit, quam libris novem a Concalo inde rege deduxit [59]. » Pausanias vero addit eum Xenophanis filium fuisse [60].

Clemens aliis suis in libris, atque etiam et Diogenes Laertius in Thaletis Vita mentionem Leandri faciunt [61]. Nos autem de Zenone Myndio jam supra disseruimus.

Ad alios itaque progrediamur, ex quibus primus sese nobis offert Olympicus, quem Clemens *Samiaca* edidisse testatur. Sed vix ullum apud alios scriptores hujus auctoris exstat vestigium. Plinius quidem Olympicum alicubi appellat [62]. Verum Harduinus legendum putat Olympiacus, eumque medicum, de quo Galenus loquitur, esse existimat [63]. At ipsi forte in mentem non venerat hic Clementis nostri Olympicus, qui idem procul dubio ac ille qui a Plinio laudatur, esse potuit [64].

Celebrior est cum Philochori, de quo nos alibi egimus [65], tum etiam Demetrii *Argolicorum*, ut ait Clemens [66], auctoris fama. Is enim est, ad cujus ipsemet alio in opere scripta nos his mittit verbis: « Demetrius autem dicit in libro de regibus Juda, » etc. Hieronymus quippe hunc esse docet, quem idem Clemens noster in sua adversus gentes *Cohortatione* appellavit: « Nec non, ait ille, et de Judæis Aristobulum quemdam, et Demetrium, et Eupolemum scriptores adversus gentes refert, qui in similitudinem **99** Josephi, ἀρχαιογονίας Moysi et Judaicæ gentis asseverant [67]. » Si quis tamen contendat his Hieronymi verbis « adversus gentes » libros *Stromatum* designari, isque validis probet argumentis Demetrium *Argolicorum* auctorem ab hoc diversum esse, non repugnabimus quidem; modo ille planum nobis faciat hunc ex aliis, Demetrii nomine nuncupatis, unum esse, qui a Vossio haud indiligenter recensentur [68].

Minus certe dubium videtur citatam a Clemente [69] quintam Cycli partem ab illo esse profectam Dionysio, quem ipsemet alibi Argivum vocavit: « Octavo, inquit, decimo anno regni Agamemnonis, captum est Ilium, regnante Demophoonte, Thesei filio, anno primo, duodecimo mensis Thargelionis, ut ait Dionysius Argivus [70]. »

Ubi Clemens de Serapidis statua verba facit, ibi

[44] Admon. ad Græc., pag. 23. [45] Athen., lib. III Deipnos., pag. 114; lib. XIV, pag. 628 et 648; lib. XV, pag. 674, 678 et 690. [46] Clem., lib. I Strom., pag. 327. [47] Voss., lib. I De hist. Græc., c. 15, pag. 100. [48] Adm. ad Græc., p. 61. [49] ibid. p. 42. [50] Athen. lib. VIII Deipnos., p. 288 seqq. [51] Laert., lib. VIII De vitis et dogm. philos. [52] Cicer., lib. II De divinat. pag. 291. [53] Athen., Deipn. lib. I, pag. 78 et 82; lib. XV, pag. 681 et 689; Plin. Hist. nat. lib. XIV, c. 19, § 24, et lib. XX, c. 5, § 18, et lib. XXII, c. 16. [54] Admon. ad Græc., pag. 19. [55] Strab., lib. II Geogr., p. 68 et seq. [56] Admon. ad Græc., p. 27; Euseb. lib. IV Præpar. evang., c. 16, pag. 157; Cyril., tom. VI, lib. IV Adv. Julian., p. 118. [57] Voss., lib. III De hist. Græc., p. 361. [58] Admon. ad Græc., p. 29; Euseb., lib. VI Præpar. evang., c. 6, p. 71; Cyril. cont. Julian., lib. X, p. 342; Theodor., t. IV, serm. 8, De martyr., p. 597. [59] Diod., lib. XII, p. 322. [60] Pausan., lib. X, p. 326. [61] Clem., lib. I Strom., pag. 300, et lib. VI, p. 629; Laert., lib. I De vitis et dogm. philosop., p. 30. [62] Plin., lib. XVII Hist. nat. [63] Hardouin. in Syllab. auct. Plin. [64] pag. 30. [65] lib. II Appar., dissert. 5, c. 2, § 7. [66] Clem., lib. I Strom., p. 337. [67] Hier. De script. eccles., c. 41. [68] Voss., lib. IX De hist. Græc., p. 542. [69] pag. 30. [70] Clem., lib. I Strom., p. 321.

Isidori atque Athenodori refert sententiam[71]. Illius A quidem, qui natione Characenus ab Athenæo et Luciano dicitur [72], ætatem Vossius investigavit [73]. Hunc vero idem Lucianus Augusti Cæsaris præceptorem fuisse testis est [74]. Quod quidem Strabonis auctoritate confirmari potest : « Duo Athenodori, ait, horum alter Cordylio nomine, vixit cum M. Catone, et apud eum mortuus est. Alter Sandonis (sicut et Clemens tradit) filius, quem et Cananitam a quodam pago denominant, Cæsaris præceptor fuit, magnosque honores est consecutus. Is cum jam senex in patriam rediisset, statum reipublicæ mutavit [75], » etc. Frequens porro illius mentio varios apud auctores Plutarchum, Laertium, Suetonium, et alios occurrit.

Quisnam fuerit Diogenes, a quo libros *Persicorum* compositos esse Clemens scribit [76], dictu sane difficillimum est. Multos etenim hoc nomine vocatos indicat Laertius [77]; sed Menagius plures adhuc refert, ab eo prætermissos, ubi et hunc a Clemente B nostro laudatum commemorat [78]. At quis ille fuerit altissimo præterit silentio. Vossius quoque hunc ab iis, quos Laertius enumerat, diversum esse opinatur, neque tamen quis ille censendus sit, apertius edisseruit [79].

Dinon vero, quem Clemens nulla illius citata scriptione testem profert [80], ab Athenæo *Historiam Persicam*, seu *Rerum Persicarum* libros composuisse traditur [81]. Nomen ejus haud infrequenter, multos apud scriptores, Laertium, Ælianum, Plinium, aliosque reperies [82]. Denique hunc etiam esse existimant, cujus *Persica* Dionis nomine a Laertio citata legimus [83].

Duobus his posterioribus tertium Clemens annumerat Nymphodorum ἐν *Νομιμοῖς βαρβαρικοῖς* [84]. Quæ quidem lucubratio eadem cum illa videtur esse, quam similiter Nymphodoro sic alibi ascripsit : Νυμφόδωρος δὲ ὁ Ἀμφιπολίτης ἐν τρίτῳ *Νομίμων* Ἀσίας· « Nymphodorus Amphipolitanus in tertio *De legibus Asiæ* [85]. » Legesis Vossium li- C bro III *De histor. Græc.*, pag. 393.

Denique auctor noster [86], quemadmodum Athenæus[87], citat Anticlidis *Νόστους*, id est in patriam reditum, quo etiam titulo plures alii, teste Casaubono [88], commentationes suas inscripserunt. Anticlidis autem haud raro, apud varios auctores a Vossio citatos [89], mentio facta occurrit.

Nobis pene exciderat Apellas, cujus de Delphicis commentaria ab Clemente nostro laudantur [90]. At celebres quidam nostræ ætatis nostri critici hunc eumdem atque Apellam, ab Athenæo compellatum, esse opinantur [91].

ARTICULUS II.

De poetis a Clemente in eodem libro citatis, de Empedocle, Panyassi, Phanocle, ejusque de Veneris Argynnæ fano testificatione, de Callimacho, Nicandro, Alcandro, Myrsillo, diversisque eorum de Musarum origine opinionibus, de Euphorione, ac poematum Cypriacorum auctoribus, Hegesia, aut D *Stasimo, de Terpandro, et Capitone, ac utriusque modis musicis.*

Ab his historiarum scriptoribus ad poetas, a Clemente nostro similiter citatos, transeamus, audiamusque quibus verbis Empedoclis auctoritatem adhibeat : « Vos autem, ait, vester quoque incessit postea Agrigentinus Empedocles [92]. » Is non solum poeta, sed insignis, ut loquitur Eusebius [93], fuit philosophus, cujus vitam Laertius divulgavit [94], et de quo nos alibi disputavimus [95]. Mira porro de eo Lucretius hunc in modum cecinit :

Nil tamen hoc habuisse viro præclarius in se,
Nec sanctum magis, et mirum, clarumque videtur.
Carmina quinetiam divini pectoris ejus
Vociferantur, et exponunt præclara reperta;
Ut vix humana videatur stirpe creatus [96].

Quædam Clemens transcripsit carmina Panyassis [97], de quo præter cætera, quæ omittimus, Pausanias hæc habet : « Panyassis autem Polyarchi filius iis versibus, quos in Herculem fecit [98], » etc. Eusebius autem ad Olympiadem LXXII et annum B 1529 : « Panyassis, inquit, poeta habetur illustris [99]. » Adi, si lubet, Vossium *De poet. Græc.*, cap. 5, pag. 27 et 29, et lib. *De histor. Græc.*, cap. 6, pag. 452 et seq.

Quoddam Phanoclis poema hac inscriptione citatum a Clemente legitur : Φανοχλῆς δὲ ἐν *Ἔρωσιν ἢ Καλοῖς*· « Phanocles autem in *Amoribus* seu *Pulchris* [1]. » Sed quidam ibi corruptum librariorum incuria auctoris nostri textum sic emendandum esse putant : Φανοχλῆς ἐν *Ἔρωσι τοῖς καλοῖς*, « Phanocles in *Pulchris amoribus*. » Non dissimulabimus in nostris codicibus Græca manu exaratis majus videri eorumdem librariorum mendum, majoremque oscitantiam. Ibi enimvero in eis scriptum est : Φανοχλῆς δὲ ἐν ἔρωσιν τίε χαλοῖς Ἀγαμέμνονε. At quorsum vox illa, τίε, huc introducitur, quidve ibi significat? Scaligero autem si fides habenda, Phanocles poemati cuidam a se composito, titulum præfixerat, Ἔρωτες ἢ καλοί, ac proinde nihil in edito Clementis textu mu- C tandum [2]. Duo quoque ejusdem poetæ versus a Plutarcho referuntur, sed hoc tantum nomine: Φανοχλῆς ἐρωτικὸς ἀνὴρ [3]. Postremo quod ejusdem Phanoclis testimonio de Veneris Argynnæ templo Clemens docuit, illud ab Athenæo liquidius exponitur [4]. De hujus porro Veneris fabula exstant Propertii carmina [5], quæ suis in adversariis Turnebus explicare conatus est [6].

Ætia Callimachi ibidem a Clemente nostro laudantur, quemadmodum hoc Martialis epigrammate :

Sed non vis, Mumurra, tuos cognoscere mores;
Nec te scire; legas Aitia Callimachi [7].

Alia ejusdem Callimachi opera sæpius compellat Athenæus [8]. Quis autem ille fuerit, si scire aveas, legesis Suidam, et Vossium lib. I *De histor. Græc.*, cap. 15, et *De poet. Græc.*, pag. 62.

D Nec minus frequens apud Athenæum aliosque antiquos 100 scriptores incidit memorati itidem a Clemente nostro Nicandri mentio [9]. At Suidas ætatem, professionem, variasque illius lucubrationes hæc refert in verba : « Nicander Xenophanis Colo-

[71] pag. 31. [72] Athen., lib. I Deipnosoph., p. 93; Lucian. in Macrobiis. [73] Voss., De hist. Græc., lib. III, p. 341, et lib. IV, p. 465. [74] Lucian. loc. cit. [75] Strabo, lib. XIV, pag. 674. [76] pag. 43. [77] Laert., lib. VI De vitis et dogm. philos. in Vita Diogen. [78] Menagius in hunc Laertii locum. [79] Voss. lib. III De hist. Græc. p. 356. [80] pag. 43. [81] Athen. lib. I Deipnos., p. 69. lib. IV, p. 146; lib. XI, p. 503; lib. XIII, p. 560; lib. XIV, p. 633. [82] Laert in præd. [83] id. lib. IX, in Vita Protagor. [84] pag. 43. [85] lib. I Strom., p. 322. [86] pag. 27. [87] Athen., lib. IV Deipnos., pag. 157; lib. IX, pag. 304. [88] Casaub., lib. IV Animad. in Athen. c. 4. [89] Voss. lib. III de hist. Græc., pag. 322. [90] pag. 31. [91] Voss., lib. III de Hist. Grac., pag. 326. [92] pag. 17. [93] Euseb. in chron. ad ann. 1561 et 1581. [94] Laert. lib. VIII De vita et dogm. philosoph. [95] lib. II Appar., p. 349 et 729. [96] Lucret., lib. I. [97] pag. 22. [98] Pausan., lib. IX Boet., pag. 290 et lib. X, pag. 324 et 346. [99] Euseb. in Chron. [1] pag. 24. [2] Scaliger in Chron. Euseb. ad an. 654. [3] Plutarch. lib. IV Sympos., quæst. 5, pag. 671. [4] Athen., lib. XIII Deipnosoph., pag. 603. [5] Propert., lib. III, eleg. 7. [6] Turneb., lib. XXVI Advers., c. 33. [7] Martial., lib. X, epig. 3. [8] Athen. Deipn. lib. VI, pag. 244 et 272; lib. VIII, p. 284 et 329. [9] p. 25.

phonius, vel, ut alii tradunt, Ætolus idem et grammaticus, et poeta, et medicus, qui fuit temporibus Attali junioris, id est, ultimi illius Galatarum victoris, quem Romani præverterunt. Scripsit *Theriaca*, *Alexipharmaca*, *Georgica*, *De meretricio more viventibus* libros quinque Romæ, *Dierum collectionem*, *Prognostica* versibus senariis ; hæc autem ex Hippocratis *Prognosticis* sunt translata, *De omnibus oraculis* libros tres, et alia plurima versibus heroicis. » Et sane non pauca ibi prætermisit, quæ ab Athenæo vocantur *Ætolica*, *Bœotiacus*, *Glossæ*, *Mutantia*, *Transformati*, *Colophoniacæ res*, *Œtaica*, *Fortuita*[10].

Diversas porro de Musarum ortu et genere observat Clemens fuisse Alcandri et Myrsili Lesbii opiniones [11]. Has enim ille a Jove et Memoria genus duxisse opinatus est. At scriptores alii easdem ex tribus Jovibus, teste Cicerone [12], natas esse arbitrabantur. Quas autem Alcander ex Jove et Memoria ortas esse tradit, has Cicero secundas appellat.

Contra vero Myrsilus, inquit Clemens, vel ut apud Arnobium legitur [13], Myrtilus, illas Macari filias et Megalenis ancillulas fuisse contendit. Verum id Vossius sibi omnino suspectum, et a Myrsillo in patriæ suæ gratiam commentum videri profitetur [14]. Cæterum de Musarum origine et numero præter Ciceronem et Vossium a nobis jam laudatos, videsis Hesiodum in *Theogonia*, Arnobium lib. III *Advers. gent.*, aliosque a Natali Comite, lib. VII *Mythologiæ*, cap. 15, appellatos.

Porro autem nemo ambigit Myrsilum qui a Plinio, Strabone aliisque laudatur, fuisse historiarum scriptorem [15]. Clemens vero Alexandrum in poetarum numerum videtur aggregare. At id Vossius non putat aliunde posse certo colligi [16].

Nulli forsitan ignotum est nomen Euphorionis, qui Ciceroni poeta nimis obscurus audit [17]. Quis autem ille fuerit, quave ætate vixerit Suidas explicat, aitque illum in philosophia Lacidis et Pritanidis, in C poetica vero arte Archebuli Thanei poetæ fuisse auditorem [18]. Athenæus autem illum alicubi « hexametrorum carminum, » alibi vero historicorum commentariorum scriptorem nuncupat. Porro autem Clemens noster non solum varios ejus libros, nempe *Samiorum*, *De Aliadibus*, et ἀντιγραφὰς *ad Theodoridam* citat, sed varia quoque illius carmina transcribit [19].

Duos poematum Cypriacorum versus, sed tacito auctoris nomine, refert Clemens [20] ; quos Athenæus Hegesiæ aut Stasimo ascribit [21]. Non unam tamen ea de re antiquorum fuisse opinionem Proclus apud Photium testificatus est [22]. Videsis Casauboni animadversiones in Athenæi lib. VIII, cap. 3.

Terpander et Capito non solum poetæ, sed peritissimi fuerunt musici, de quorum canendi modis hæc memoriæ prodit Clemens : « Canit meus quidem certe Eunomus , » id est Verbum divinum, « non Terpandri modum, neque modum Capitonis....... D sed novæ harmoniæ æternum modum [23]. » Hervetus autem hunc in locum ait se nescire, qui et quomodo ab aliis distincti sint hi Terpandri et Capitonis modi ; quinimo neque ullibi legisse in musicorum numero Capitonem a quoquam fuisse unquam positum.

Nobis sane, si quis alius præter ipsummet Hervetum id dixisset, vix ac ne vix quidem fidem ipsi habere potuissemus. Nunquid enim eruditus ille vir

A Plutarchi *De musica* librum non legerat, ubi hæc habentur : « Terpandri novarum rerum in ea arte molitio venustum quemdam modum in musicam invexit [24] ? » Et paulo superius : « Stesichorus ait Terpandrum cytharœdicorum poetam modorum et sua et Homeri carmina in certaminibus certo quoque modulo cecinisse, eumque primum modis cytharœdicis nomina imposuisse [25]. » Ad hæc vero ille alibi scribit : « Terpandrum admodum vetustum citharœdum, ac sua ætate fidicinum principem, heroicorumque facinorum laudatorem, mulctaverunt ephori, citharamque ei ademptam in publico affixerunt, quod una chorda amplius intendisset vocis variandæ gratia ; sola enim simplicia probabant carmina [26]. » Nunquid etiam Hervetus hæc Aristotelis verba non legerat : « Deinde Terpander, tertia exempta, notam adjunxit, ac ejus temporibus diapason hæc appellata est consonantia, non diaocto ; quippe quæ septem, non octo constaret B [27] ? » Denique de hoc Terpandro ut quamplurimos testes missos faciamus, adisis Athenæum lib. XIV *Deiphnosoph.*, pag. 174 ; Eusebium in *Chron.* ad annum 1370, Suidam ad verb. Τέρπανδρος, et apud Erasmum vulgare proverbium, « post Lesbicum cantorem, » chiliad. 1, centur. 6.

Dictu longe difficilius est quis fuerit musicus Capitonis modus. Verumtamen in nondum editis Clementini libri Græcis scholiis (1) hæc de illo observantur : Καπίτων· νόμος εἷς τῶν Τερπανδρίων, οὕτως ὠνομασμένος διὰ τὸ ἀνθηρὸν εἶναι, καὶ τοῖς ὄχλοις κεχαρισμένον· ὃν φασὶ Τέρπανδρον εὑρεῖν τὸν τῶν κιθαρικῶν νόμων εὑρετήν. An autem inde colligi possit hunc esse, quem Plutarchus Capitonem et Terpandri discipulum vocat, quis asserere audebit [28] ? Cæterum Athenæus Capitonem versus heroicos et ἐρωτικούς scripsisse haud dubitanter asseverat [29].

Plures alios scriptores, a Clemente nostro in sua ad Græcos *Admonitione* citatos, consulto hic omittimus. De iis quippe, puta Sophocle, Beroso et aliis quibusdam, vel in superiori libro disputavimus, aut alibi opportunior de iisdem disputandi occasio dabitur. »

ARTICULUS III.

De scriptoribus, clarisque viris in Pædagogo *laudatis, de Pythagoræ carmine et abstinentia, de Stoicorum pueris, illorumque de officiis opinione, de Platone qui plurima ex sacræ Scripturæ libris delibavit, de Aristippo, Democrito sophista, Cæo seu Prodico itidem sophista, Nicostrato, Alexide, Menandro, de quibusdam tacito nomine laudatis, de medicis Antiphone et Artorio, ac de Pæonio medico.*

Ad scriptores aliosque celebres viros a Clemente in *Pædagogi* libris laudatos jam veniamus. Nobis autem illico obvius fuit Pythagoras Samius, cujus carmen ille retulit. Sed de illo nos jam disputavimus. At de Pythagoræ discipulis si quis inquirat, cur hæc Clemens postea scripserit : « Bonum esse nec carnem comedere, nec vinum bibere, et ipse (Apostolus) fatetur et Pythagorici [30] ; » huic Origenis respondebimus verbis : « Pythagoras cum discipulis ejus fabis sibi interdixit, animatisque omnibus, nec tamen credibile est illos ideo laudandos magis esse, aut Deo chariores [31]. » Rationem, si quæras, hanc tibi **101** dabit Hieronymus : « Probabo non Empedoclis et Pythagoræ nos dogma sectari, qui

[10] Athen. Deipnos. p. 66, 69, 282, 296, etc., 341, in-4. [11] pag. 19. [12] Cicer. lib. III De nat. deor., p. 247. [13] Arnob. lib. IV Adv. gent., p. 143. [14] Voss. lib. I De orig. et progr. idol., c. 13, p. 57. [15] Plin. lib. III Hist. nat., c. 7, p. 342, et lib. IV, c. 12, p. 455 ; Strab. lib. I Geogr., p. 60, et lib. XIII, p. 510. [16] Voss. De hist. Græc., p. 85. [17] Cicer. lib. II De divinit., p. 298. [18] Suidas 1, Εὐφορίων. [19] Clem. p. 25, 327, 569, 483, 561 et 569. [20] pag. 19. [21] Athen. lib. XV Deipnos., p. 682. [22] Phot. Bibl. cod. 239, p. 982. [23] pag. 2. [24] Plut. p. 1135. [25] ibid. p. 1132. [26] idem Laconic. instit. p. 238. [27] Arist. Prob. suet. 19, p. 766. [28] Plut. lib. De musica, p. 1133. [29] Athen. Deipnos. lib. VII, p. 350, et l. X, p. 425. [30] sup. l. II, dissert. 2, c. 6, § 3, p. 254. [31] Origen. l. V Cont. Cels., p. 486.

(1) Hæc Scholia ex codice Parisino edidimus supra, a col. 777. EDIT. PATR.

propter μετεμψύχωσιν omne quod movetur et vivit edendum non putant [33]. » Quod quidem argumentum Plutarchus una et altera oratione, hanc in rem habita, fusius prosecutus est [33].

Quid de officiis sentirent Stoici, ubi Clemens evolvit hæc habet : « Quod ex rationis obedientia recte et ex virtute geritur, προσῆκον, et καθῆκον, hoc est, quod convenit et congruit, nempe officium vocant Stoicorum pueri, Στωικῶν ὀνομάζουσι παῖδες [34]. » Monuimus alibi hanc esse Græcorum loquendi formulam, qua idem ac Stoici simpliciter significatur. A nobis enim observatum est Ambrosium eodem sensu dixisse, « pueri rusticorum [35], » hancque a Græcis sumpsisse loquendi rationem. Porro autem illam Stoicorum de officiis sententiam a Cicerone fusius explicatam invenies [36].

Platonem plurima ex sacris Veteris Testamenti auctoribus hausisse ita sæpe sæpius tradidit Clemens, ut nihil ipsi magis persuasum fuisse videatur. Etenim in *Admonitione* ad gentes : « Undenam, ait, o Plato, veritatem conjicis?..... Novi tuos magistros, etsi eos celare velis. Geometriam discis ab Ægyptiis, astronomiam a Babyloniis, rectas et sanas incantationes accipis a Thracibus. Multa etiam Assyrii te docuerunt. Leges autem quæcunque veræ sunt et de Deo opinio, suppeditatæ tibi sunt ab Hebræis [37]. » Pro certo itaque Clemens habebat Platonem ex Hebræis hausisse veras omnes leges veramque de Deo opinionem. Quam autem ab iis veritatem animo imbiberat, hanc aliis eum postea propinasse alibi tradidit : « Veritatem philosophorum ita sectatus est Plato, ut Hebraicæ veritatis excitarit scintillam [38]. » Frugalitatis autem præcepta illum Davidis exemplo didicisse sic ibidem enarrat : « Neque enim Plato de Davide nihil audierat : » Οὐ γὰρ ἀπυστος ἦν ὁ Πλάτων τοῦ Δαβίδ [39]. At paulo enodatius idem auctor noster inferius dicit ex Moysis Levitico acceptam a Platone continentiæ castitatisque legem : « Ex divinis Scripturis colligens præclarus Plato consuluit, lege illinc accepta [40]. » His porro longe difficilius illud videbitur, quod antea dixerat [41] : « Equum cupiditatis petulantem ac insolentem vocavit Plato, cum legisset : « Facti estis « mihi equi furentes in feminas [42]. » Hæc quippe Jeremiæ sunt verba. Atqui ante Platonis mortem nondum Jeremiæ prophetia, teste Augustino, uti alibi dictum est [43], Græcam in linguam translata erat. Quomodo igitur eam Plato legere potuit? Sed Clemens Græca voce utitur ἀναγνοὺς, quæ non solum legere, verum agnoscere et cognoscere significat. Quid autem vetat, quominus Plato aliquando aliorum saltem quorumdam opera in illius Jeremiæ sententiæ cognitionem devenerit? Si tamen validis rationum momentis probaveris Clementem revera asseruisse lectitatum a Platone Jeremiæ librum et prophetiam, ingenue fatebimur hunc illius, sicut et aliorum Ecclesiæ Patrum, uti a nobis alibi dictum est [44], fuisse errorem. In sequenti porro dissertatione ostendemus quæ Clemens cum ejusdem Platonis, tum aliorum philosophorum facta ex sacris nostris Scripturis furta se deprehendisse putaverit [45].

Ex Aristippo quoque philosopho testimonium semel et iterum Clemens sumit [46]. Utrumque autem in illius Vita apud Laertium, verbis tamen quibusdam immutatis, reperies [47]. Secundum vero rursus a Seneca sic redditur : « Aristippus aliquando delectatus unguento : Male, inquit, istis effeminatis eveniat, qui rem tam bellam infamaverunt [48]. »

Solo autem Abderitæ nomine Democritum Clemens ita compellat : « Parvam epilepsiam dicebat coitum Abderites sophista, morbum immedicabilem existimans [49]. » Eidem Democrito hanc sententiam Galenus ascribit [50]. Stobæus vero alicubi ipsi eidem Democrito, si tamen in margine error non sit, alibi Eriximacho, denique Aulus Gellius, et post eum Macrobius Hippocrati tribuere [51].

Clemens porro cum hinc simpliciter Abderiten sophistam appellaverit, opinatus est Hervetus eo nomine potius Protagoram, qui Abderites etiam erat, quam Democritum, magni nominis philosophum laudari. Verum non satis diligenter ille adverterat nomen sophistæ honorificum olim fuisse, ac philosophis et sapientiæ professoribus primo, ac deinde oratoribus impositum. Videsis Suidam ad verbum Σοφιστής.

Eodem pariter honoris titulo Clemens appellat Κεῖον [52], Ceum, id est Prodicum ex insula Ceo, et Julide urbe oriundum. At de illo Xenophon, Suidas et Cicero ea fusius exhibent, quæ ab auctore nostro strictim tantum attinguntur [53]. A Xenophonte autem is Prodicus non sophista, sed sapiens eadem procul dubio, uti proxime dictum est, significatione nuncupatur : Πρόδικος δὲ ὁ σοφός.

Quædam Nicostrati comici, atque etiam Aristophanis carmina Clemens citavit [54], de quibus Hervetus dixit se tacuisse, quandoquidem et illius perierunt opera, et citata ab auctore nostro hujus comœdia nunc integra non exstat. Verum ille minus accurate Pollucem legerat, apud quem plura reperire est, quam Clemens noster ex utroque Nicostrato et Aristophane suos in libros transtulit [55]. Et certe ex iis quædam Clementis textus errata possunt facile emendari.

Nicostratus porro cognomine Clytemnestra circa Olympiadem centesimam secundam vixisse perhibetur. Varia autem ejus opera ab Athenæo et Stobæo passim citantur [56]. Legesis Suidam, Vossium et alios [57].

Quosdam præterea Alexidis Clemens refert versus, quos in regio codice manuscripto juxta metri regulas descriptos [58], atque apud Athenæum a Casaubono emendatum legere poteris [59]. Quo autem Alexidis ex opere iidem versus desumpti fuerint, sic idem Athenæus indicat : « Alexis in fabula quam *Isostasium* inscripsit. » Floruit hic mediæ comœdiæ poeta sub Alexandro, nec semel a Polluce citatur. De eo plura videas apud Suidam et Vossium [60].

Animadvertas quoque velim non alium procul dubio quam eumdem Alexidem solo comici nomine a Clemente nostro his compellari verbis : « Quemadmodum alicubi quoque dicit comicus : Unguentis manus ungitur, quod est pars sanitatis maxima; ut cerebri bonos odores faciat [61]. » Etenim apud Athenæum expresso illius nomine hæc habentur : « Alexis in *Improba* sic dixit:

[32] Hieron. lib. II Adv. Jovin., longe post init. [33] Plut. orat. 1 et 2 περὶ σαρκοφαγίας, p. 993 et seq. [34] Pædag. lib. II, c. 13, p. 136. [35] Not. in lib. III Hexaem, Ambros., c. 14, § 55. [36] Cicer. lib. I De offic. [37] Admon. ad gent., p. 46. [38] Pædag. lib. II, c. 1, p. 150. [39] ibid. [40] ibid. c. 10, p. 192. [41] ibid. p. 191. [42] Jerem. v, 8. [43] sup. lib. II Appar., dissert. 2, c. 7, § 3. [44] loc. cit. [45] dissert. seq. c. 16, art. 1. [46] p. 176, 179. [47] Laert. De vitis et dogm. philos. [48] Senec. lib. VII De benef., c. 15. [49] Pædag. lib. II, c. 10, p. 193. [50] Galen. comm. 1 in lib. III Epid. [51] Stob. serm. 6 de intemp., p. 78 et 82; Aul. Gel. lib. III Noct. Attic., c. 2; Macrob. lib. II Saturn., c. 7. [52] Pædag. lib. II, c. 10, p. 202. [53] Xenoph. lib. II Memorab., p. 737; Cicer. lib. I Offic., p. 367, in-fol.; Suid. ad verb. Πρόδικος. [54] Pædag. lib. II, c. 12, p. 209. [55] Poll. lib. V Onom., c. 17, et lib. VII, c. 22. [56] Athen. Deipnos. passim; item, Stob. in Sent. [57] Suid. ad verb. Νικόστρατος; Voss. De poet. Græc., c. 7, p. 51. [58] Pædag. lib. III, c. 2, p. 218. [59] Athen. lib. XIII Deipnos., p. 568; Casaub. in hunc locum. [60] Suid. ad verb. Ἄλεξις; Voss. De poet. Græc., c. 8. [61] Pædag. lib. II, c. 8, p. 179.

Maxima bonæ valetudinis pars odores
Cerebro bonos objicere. »

Atqui id quod Clemens Græce habet: Ὀδμὰς ἐγκεφάλων χρηστὰς ποιεῖν, ab Athenæo sic exhibetur: Ὀδμὰς ἐγκεφάλῳ χρηστὰς ποιεῖν [62].

Neque in animum tamen induxeris tuum hoc comici nomen illi per antonomasiam a Clemente tributum.
102 Eodem quippe titulo Menander ab eo sic laudatur: « Parum cogit merum, ait comicus, κατὰ τὸν κωμικόν, sapere [63]. » Menandri autem hunc esse versum docet Stobæus [64].

Pari quoque modo alia poetarum carmina solo tragœdiæ, vel tragici nomine in medium Clemens noster produxit: « Quisquis enim est temulentus, ut dicit tragœdia,

Eum ira vincit [65], » etc.

Alio quoque in libro: « Testis est nobis tragicus, sic narrans:

Et Phrygibus ille [66], » etc.

Denique in eodem libro: « Admodum pulchre dicit tragœdia:

O femina, quam in rebus [67], » etc.

At sicuti nemo nescit secundum poetam ab auctore nostro citatum esse Euripidem, ita quoque constat primum esse Sophoclem, tertium vero Apollonidem, quemadmodum ex Stobæo, qui eadem carmina expresso utriusque nomine protulit, compertum utique habemus [68].

Nonnulla etiam, prætermisso penitus auctoris nomine, Clemens noster describit. Alicubi enim hæc ab illo citata legimus: « Ex hoc etiam adjuta dicit poetica, ἡ ποιητικὴ λέγει·

Vinum hominum veniens [69], » etc.

Plura autem hujusce auctoris carmina exhibet ille, quæ quidem Hervetus se alibi unquam legisse non meminerat. Suspicatur autem illos esse Saphus, a
C qua dicti sunt versus Saphici, et quam ποιητικὴν pro ποιήτριαν appellant. Sed quanti ponderis habenda sit ejus conjectura, hinc discas, quod Athenæus tres priores versus Cyrenæo ascripserit poetæ, quem ejusdem Athenæi interpres Callimachum esse existimat [70]; Stobæus vero illos Eratostheni adjudicavit [71]. Alios denique versus quidam Euripidi, alter Æschylo vindicat, uti in Clementinianis scholiis adnotatur. Hæc itaque Clementis verba ἡ ποιητική, ipsam poemata scribendi artem significat.

Duos postea versus, tacito auctore, rursum ille de pravis vini effectibus retulit [72], quos a Plutarcho et Stobæo citatos quoque reperies [73]. At illorum auctor est Homerus, et ex ejus operibus desumpti sunt. Mirum forsitan tibi esset quomodo id Hervetus nescire potuerit, nisi et ipsi incomperta similiter fuissent alia feminæ, a Clemente adhuc non nominatæ, carmina, quæ a variis scriptoribus Sibyllæ adjudicantur: « Quinetiam, quæ apud nos poetica
D est, quodammodo eam exprobrans scribit:

Tecum et adulterium est [74], » etc.

Præter philosophos et poetas, Clemens medicos etiam laudasse legitur: « Antiphanes, inquit, Delius medicus, vel unam hanc dixit esse morborum causam ciborum varietatem [75]. » Quis fuerit Antiphanes ille medicus, dictu difficillimum. Multi
A quippe hujusce nominis exstiterunt, ac in primis celeberrimus quidam poeta comicus, cujus frequentissima apud Athenæum, Stobæum, Pollucem aliosque quamplurimos mentio. Clemens alibi Antiphanem iis, qui de rebus inventis scripserunt, annumerat [76]; sed cujas ille, cujusve professionis fuerit, cum taceat, utrum idem ac Delius medicus dici debeat, quis nos docebit?

Notior est alius a Clemente adhuc citatus: « Artorius quidam in libro *De longa vita* (sic enim commemini) existimat oportere eo usque potum solummodo præbere, donec cibi humectentur; ut nobis vitam paremus longiorem [77]. » Non audet tamen Hervetus absolute definire quis ille sit, sed conjicit ipsum fuisse Augusti medicum, qui in somnis a Minerva admonitus, eidem persuasit Augusto, ut relictis castris in alium se conferret locum. Et hanc quidem historiam præter Valerium Maximum, Lactantium, Paterculum et alios [78], narrat Tertullia-
B nus his verbis: « Cæsar in prælio perduellium Bruti et Cassii, Philippis æger, majus tamen alias discrimen, Artorii visione, destituto tabernaculo, evasit [79]. » Sed in facti hujus narratione citati scriptores nonnihil inter se dissentiunt. Nobis autem hunc esse Artorium medicum, a nostro Clemente memoratum [80], notasse sufficiat. A Lactantio enim medicus expresse appellatur. Eusebius quoque illum eodem modo in *Chronico* notavit: « Artorius medicus Augusti post Actiacam victoriam naufragio periit [81]. » Vossius vero eumdem hunc esse putat atque Artorium, seu, ut vulgo dicebatur, Antonium Musam [82]. Sed alii duos fuisse Augusti medicos et a Vossio perperam confundi pertinaciter contendunt.

Denique Hervetus nescivit quid apud Clementem sit ἰατρὸς Παιώνιος, « medicus Pæonius [83]; » quippe quem in notis suis Apollinem esse plane falso declaret. Pæon autem medicus fuit peritissimus, qui, jubente Jove, ut cecinit Homerus, Martem graviter vulneratum, lenientia medicamina inspergens, sanavit [84]. Quapropter Theodoretus: « Homerus, inquit, Martis vulnerum curatorem, non Æsculapium, sed Pæonem inducit [85]. » Denique testatum Plinius facit ab eodem illo Pæone medico Pæoniam herbam nomen accepisse [86].

ARTICULUS IV.

De quibusdam paganorum pædagogis, Phœnice, Adrasto, Leonide, Nausithoo, Zopyro, Sicinno et de regiorum puerorum apud Persas pædagogis.

Quantum Christo Domino præceptori nostro dissimiles fuerint cæteri hominum pædagogi, brevi Clemens illustrium quorumdam pædagogorum inductione luculenter demonstrat. Verum quia ibi difficilia quædam, atque Herveto, ut ipse fatetur, incognita occurrunt, de iis pro more nostro aliquid dicendum est.

Itaque quid de illis a Clemente posteritati proditum fuerit, nunc videamus. « Ac Achillis quidem pædagogum, » ipsamet ejus verba sunt, « dicunt fuisse Phœnicem, et Crœsi filiorum Adrastum, Alexandri autem Leonidem, et Philippi Nausithoum. Sed Phœnix quidem insano mulierum amore tenebatur. Erat autem exsul Adrastus. Leonides vero Macedonis non fastum resecuit; nec Nausithous ebrietatis Pellæi vitium curavit [87]. »

[62] Athen. lib. XV Deipnos., p. 687. [63] Pædag., lib. II, c. 2, p. 152. [64] Stob. serm. 18, de incontin., p. 163. [65] Pædag. lib. III, c. 2, p. 153. [66] lib. III, c. 2, p. 221. [67] ibid. c. 12, p. 258. [68] Stob. serm. 18, de incontin., p. 163, et serm. 65, de laude nuptiar., p. 411. [69] Pædag. lib. II, c. 21, p. 155. [70] Athen. lib. II Deipnos, p. 37. [71] Stob. serm. 18, de incontin., p. 163. [72] Pædag. lib. c. V, p. 168. [73] Plut. lib. V Sympos., p. 645; Stob. serm. 18, de incontin., p. 164. [74] Pædag. lib. II, c. 10, p. 195. [75] Pædag. lib. II, c. 1, p. 140. [76] lib. I Strom., p. 308. [77] Pædag. lib. II, c. 2, p. 153. [78] Valer. Maxim. lib. I, c. 7, § 1; Lactant. lib. II, c. 17; Patercul. lib. II Hist. Rom. [79] Tertul. lib. De anim., c. 46. [80] loc. cit. [81] Euseb. in Chron. ad an. 1998. [82] Voss. lib. De philos., c. 12, § 1. [83] Pædag. lib. II, c. 2, p. 81. [84] Homer. Iliad. V, p. 100. [85] Theodoret. tom. IV, serm. 8, p. 596. [86] Plin. lib. II Hist. nat., c. 4, p. 381. [87] Pædag. lib. I, c. 7, p. 109.

A Atque ita ille suam de variis pædagogis disputationem inchoat. At nullus sane, qui Homeri opera primoribus labris gustaverit, vel extremis, ut aiunt, digitis attigerit, nescius est Phœnicem, Amictoris filium, matre hortante, cum patris concubina rem habuisse. Quamobrem, ut patris iram declinaret, fugit in Thessaliam, ubi a Pelæo rege, qui ei postea filium suum Achillem in disciplinam tradidit, benigne exceptus est. Optime ergo propter concubinæ paternæ stuprum Clemens scripsit : « Insano mulierum amore tenebatur »

Adrasti vero historiam narrat quidem Herodotus, sed in hoc a Clemente nostro discrepat, quod mentionem tantummodo Crœsi fecerit filiorum,
103 quorum alter cum mutus et surdus esset, alteri duntaxat custodem Adrastum potuit pater præficere [88]. Clementis itaque verba τοῦ Κροίσου παιδῶν Ἄδραστον, ad summi juris apices non sunt accipienda, nisi tertium Crœso filium fuisse, aut puerum mutum et cæcum præceptis aliquibus quoquo tandem modo imbui potuisse probaveris.

Quam notum autem et apud varios scriptores pervulgatum Leonidis, tam obscurum Nausithoi nomen [89]. At vero quemadmodum Leonides Alexandri superbiam et arrogantiam, uti nemo ignorat, nec fregit, nec minuit; ita Philippum ebrietatis vitio semper laborasse pluribus apud Athenæum testibus probatur [90]. Ad hoc itaque sanandum illius vitium, si quid Nausithoum operæ et diligentiæ adhibuisse ostendas, illud omnino perdidisse fatearis necesse est.

Monet præterea Hervetus Plutarchum in Alcibiadis Vita meminisse præceptoris ejus Zopyri, sed illius tacuisse conditionem [91]. Verum legere alicubi poterat, quod de ea ille hunc scribit in modum : « Etiam quæ Atheniensem nutricata est Alcibiadem, Amyclam tradunt Lacænam fuisse. Cæterum huic, ut auctor est Plato, Zopyrum Pericles moderatorem, παιδαγωγὸν, præfecit, nihilo aliis mancipiis excellentiorem [92]. » Legere quoque poterat apud Platonem, a Plutarcho, uti vides, citatum : « Tibi autem, o Alcibiades, adjunxit pædagogum Zopyrum Thracem, omnium servorum suorum præ senio inutilissimum [93]. » Non repressam porro a Zopyro Alcibiadis scortationem, ex eodem Plutarcho [94] atque etiam ex Platone, certior quivis fieri poterit.

Pergit Clemens : « Themistoclis liberorum pædagogus Sicinnus, ignavus fuit famulus. Eum dicunt saltasse, et genus saltationis, quod Sicinnis Græce dicitur, invenisse [95]. » Herveto hæret aqua num ille sit Sicinnus, de quo Athenæus hæc memoriæ prodidit : « Satyriaca saltatio, quam Sicinnim, a qua satyrarum scriptores Sicinistas appellarunt. Hujus repertor fuit barbarus quidam Sicinnus, Cretensem fuisse nonnulli aiunt [96]. » At Casaubonus hunc ipsum esse, de quo Clemens loquitur, pro certo minimeque dubio habuit [97]. De illo autem rursum idem Athenæus : Quidam aiunt Sicinnim « barbarum hominem ejus inventorem fuisse, alii Cretensem natione quemdam nomine Sicinnum [98]. » Videsis Meursium de hac aliisque veterum saltationibus [99].

Denique « apud Persas, » inquit Clemens, « regii vocantur pædagogi, quos numero quatuor ex omnibus Persis optimatim diligentes reges Persarum, suis præficiebant liberis. Sed solam sagittandi artem discunt eorum filii [1]. » Nihil Hervetus, etiamsi diligenter investigaverit, de his regiis apud Persas pædagogis se comperisse profitetur. Attamen de illis apud Platonem hæc scriptis mandata habentur: « Postquam puer septimum ætatis annum attigerit, ad equos reique equestris magistros amandatur, et incipit ire venatum. Anno decimo quarto puerum suscipiunt ii quos illi regios pædagogos appellant. Sunt vero ii, ex Persis selecti quatuor, constantis ætatis viri, et sapientissimus, et æquissimus, et temperantissimus, et fortissimus. Quorum primus magiam docet Zoroastri; hac autem in re cultus deorum versatur; docet etiam ille regia instituta. Justissimus vero puerum illum regium docet vera dicere per universam vitam. Temperantissimus autem, uti ne ullius voluptatis imperio et libidini subjiciatur, ut mature assuescat esse liber, et revera rex. Fortissimus vero in eo versatur, ut puerum impavidum reddat; quippe qui cum timeat, servus sit [2]. »

Herodotus autem paulo aliter : « Liberos, inquit, suos a quinto anno incipientes usque ad vicesimum
B tribus duntaxat instituunt, equitare, arcu sagittas excutere, vera loqui [3]. » Huic satis concinit Strabo : « A quinto usque ad vigesimum quartum annum discunt sagittare, jaculari, equitare, et in primis vera dicere [4]. » At fusius Xenophon hæc prosequitur initio libri primi *Historiarum*, quem, si animus est, consule. Quis itaque non miretur Hervetum, qui hæc non legerit, aut se aliquando legisse non sit recordatus? Quamvis enim illa omnia ad amussim cum Clementis nostri dictis omnino non conveniant, inde tamen ea, quæ ille scripsit haud inepte confirmari quis non videat?

ARTICULUS V.

De quibusdam statuariis et artificibus a Clemente citatis, de Euclide, Callone, Phidia, Bryaxide, Thelesio Atheniensi, Argo, Polycleto, Lysippo et Apelle.

De quibusdam tandem statuarum artificibus, ab
C auctore nostro commemoratis, ut aliquid dicamus, « narrat » ille « Junonis Samiæ statuam factam esse Euclidis scalpro [5]. » At hujus statuarii præter memoratum a Clemente Olympicum, meminit Pausanias, qui plura alia simulacra ab illo facta recenset, eumque origine Atheniensem fuisse testificatur [6].

Idem Pausanias, atque etiam Plinius, non secus ac Clemens noster Callonem in horumce artificum numero ponunt [7]. Addit autem Pausanias illum origine Æginetem, ac Tectæi et Angelionis fuisse discipulum.

Phidiæ vero et Bryaxidis tam celebris est varios apud scriptores memoria, ut de iis disputare superfluum omnino et inutile videatur. Qui tamen de utroque aliquid scire voluerit, adeat Plinium lib. xxxvi *Hist. nat.*, Pausaniam, etc.

Testatum deinde Clemens facit Neptuni et Amphitrites novem cubitorum statuas esse Thelesii
D Atheniensis opus [8]. Sed de his statuis earumque opifice nihil Hervetus ullibi se unquam deprehendisse declarat. Neque etiam diffitebitur de illis vix aliquid nobis adhuc succurrisse. Verumtamen quia Clemens testem suum profert Philochorum, quis ipsi fidem derogare audeat? Scimus quidem Pausaniam scripsisse insignia Neptuni et Amphitritis in isthmo Corinthiaco fuisse locata [9]. At hæc cum iis, quæ Clemens memorat, eadem esse non videntur. Porro autem textum Clementis ab Herveto adulterationis immerito argui supra ostendimus [10].

Ex Demetrio, haud plane incerto teste, probat

[88] Herodot. lib. I, § 35 et seqq. [89] Plut. in Vita Alexand., p. 667. [90] Athen. lib. x Deipnos., p. 435. [91] Plut. in Vita Alcib., p. 192. [92] idem in Vita Lycurg., p. 49. [93] Plat. lib. Alcib., seu lib. I De nat. hom., p. 122. [94] Plut. in Vita Alcib., p. 195 et seq. [95] Pædag. loc. cit. [96] Athen. lib. I Deipnos., p. 20. [97] in lib. XIV in Athen., c. 7, p. 901. [98] Athen. lib. XIV, p. 630. [99] Meurs. lib. De orchestra, sive De saltat. vet. [1] loc. cit. [2] Plat. Alcib., p. 121. [3] Herodot. lib. I, p. 58. [4] Strab. lib. XV Geogr., p. 73. [5] pag. 30. [6] Pausan. lib. VII Achaic., p. 233 et 234. [7] Pausan. lib. II Corinth., p. 7, et lib. III, p. 100; Achaic., p. 204; Plin. l. XXXIV Hist. nat., p. 108. [8] pag. 30. [9] Pausan. lib. II Corinth., p. 45. [10] sup. art. 3.

ibidem Clemens statuam Junonis Tirynthiæ a quodam Argo esse fabricatam. De hoc tamen statuario non plura fortasse, quam de superiori, litteris consignata occurrunt; nisi is ipse sit quem Plinius Argivum et Polycleti discipulum appellat [11]. Hujus autem Polycleti, quem Clemens alibi compellat, sæpius meminit Plinius, quem adire quivis facile poterit [12].

Recte quidem a Clemente animadversum legimus, non minoris pretii æstimata fuisse Lysippi statuarii quam pictoris Apellis opera [13]. Eam quippe ob causam Alexander Magnus, ut Plinius [14], Cicero [15], aliique **104** perhibent, non ab alio, quam ab Apelle pingi, et a Lysippo fingi voluit. Unde illud Horatii carmen :

A *Edicto vetuit, ne quis se præter Apellem*
Pingeret, aut alius Lysippo duceret æra,
Fortis Alexandri vultum simulantia [16].

Porro autem quamvis tanti pretii essent Lysippi opera, non minorem tamen in iis fabricandis fuisse illius facilitatem, quam artem et industriam ex eorum, quæ Plinius narrat, numero facile colligitur. « Etenim Lysippus, ait ille, 1500 opera fecisse dicitur, tantæ omnia artis, ut claritatem possent singula dare [17]. »

Denique alios adhuc plures a Clemente nostro laudatos reperire est. At de illis superius et præcedenti in libro disseruimus.

DISSERTATIO SECUNDA

DE LIBRIS STROMATUM.

CAPUT PRIMUM

ANALYSIS HORUM LIBRORUM.

105 ARTICULUS I.

Analysis libri primi.

Quamvis hujusce operis, seu potius illius præfationis initium jamdudum nobis temporum injuria penitus exciderit, ex iis tamen, quæ supersunt, facile intelligimus in eo, quod tantopere desideratur, prologi exordio hoc idem opus a doctissimo auctore suò cuidam haud dubie ipsius amico idcirco directum [18], ut ad illud aut pervolutandum, aut cum aliis communicandum ei semper ad manum esse posset. Ad argumentum vero suum priusquam Clemens aggrediatur, manifestum plane facit viro probo, seu Christiano, veritatem prædicanti, libros utiles conscribendi negari non posse facultatem, quæ Theopompo et Timæo maledicta, fabulasque decantantibus, Epicuro impietatis auctori ac principi, atque Hipponacti et Archilocho turpia narrantibus concessa olim fuerat. Deinde vero cum libri et scripta filii sint animæ nostræ, catechistæ autem eorum, quos erudiunt, revera spirituales sint patres ; cum ipsamet etiam philosophia sese cum aliis libenter communicet [19]; nemo sane homo jure merito dixerit fas non esse, quasdam in aliorum bonum posteritati relinquere commentationes.

Neque sibi contra Clemens vult objici non omnium esse cognitionem, Christumque in parabolis, ut audientes non intelligerent, sæpius locutum fuisse. Ex hominibus enimvero longe plures sunt, qui traditam sibi doctrinam possunt percipere. Christus vero aliquando in parabolis re quidem vera locutus est, sed ut futuram argueret hominum ignorationem. Et hæc quidem ejusdem Christi Domini confirmat parabola, qua docet eos qui divino verbo imbuti sunt, debere illud, quemadmodum Apostolus, non aliis tantum impertire, verum etiam fenerari. Si qui porro hujusmodi doctrinam non susceperint, id ipsis solis vitio est vertendum ; quandoquidem sive scripto, sive voce tradatur, eam Clemens plane angelicam, mirabilesque illius effectus esse demonstrat [20].

Verum ille nos sedulo monet eam, sicuti eucha- B ristiam, non temere et indiscriminatim ab omnibus, sed ab iis tantum, qui ipsa dignos se præbuerint, vel suscipiendam vel impertiendam. Quapropter luculenter aperit quis esse debeat impertientis vel suscipientis status, et quæ in utroque desiderentur conditiones [21], nimirum in docente et scribente, nulla mercedis, turpis lucri, aut vanæ gloriæ spes et cupiditas, sed animus a corruptela, sordibus et adulatione semper alienus, atque ad proximi duntaxat salutem gratis procurandam intentus; in auditore autem et lectore nullum animi nimis curiosi vitium, nulla unquam hypocrisis, sed optima semper conscientia. Quod si horum copiosior sit messis, hoc est, major numerus, tum illi qui scribunt aut docent, ut magna quoque sit et crescat sociorum suorum copia, ab ipsomet Deo exorare debent. Et ipsi quidem quemadmodum boni agricolæ, bono frumento in aliorum animis disseminato, si quosdam ab errore revocatos spirituali cibo, hoc est, vera doctrina pasti fuerint, tunc vere Dei erunt ministri, atque ab illo dignam laborum mercedem accipient.

C Quia vero spiritualis ille cibus duplici modo augeri potest, cognitione videlicet ac Græca philosophia, quæ sicut nuces, aliud bonum et esculentum, aliud inutile et rejiciendum complectitur : hinc docet [22] illum non iis, quorum animus humana doctrina adhuc præoccupatus ac variis subtilium argumentorum cavillationibus nondum vacuus est ; sed aliis, qui cum fide, quam persuasio sequitur, ornatum habuerint, esse distribuendum.

Magnum porro concionantem inter et scribentem discrimen intercedere demonstrat. Ille enimvero quis qualisque sit auditor, quidve ab eo quem præsentem videt, exspectare debeat, probe intelligit [23] : hic autem nihil in absente lectore cernit, sed sperat tantum fore, ut ille aliquando fiat divinæ gratiæ particeps. Porro autem si hujusce lectoris falsis pravæ doctrinæ præjudiciis obtusa, obcæcataque mens fuerit, hunc Clemens sacrorum scriptorum, atque etiam Platonis auctoritate ad verum divinæ Scripturæ lumen probat esse mittendum.

[11] Plin. lib. xxxiv Hist. nat., p. 109. [12] idem eod. lib., c. 4 et 6; Clem. p. 61. [13] Clem. p. 41. [14] Plin. lib. vii p. 59. [15] Cicer. lib. v, epist. 12. [16] Horat. lib. ii, epist. 2. [17] Plin. lib. iii Hist. nat. p. 103. [18] pag. 269. [19] p. 270. [20] p. 271. [21] p. 272. [22] p. 273. [23] 274.

Paucis dehinc ille explicat, cur ad hoc scribendum opus animum appulerit, quique fuerint sui præceptores, ex quibus ea ipse hauserat quæ deinceps sunt dicenda. Neque sibi dubium omnino esse ait fore, ut hi commentarii et magistris suis grati, et lectoribus, quibus tamen omnibus omnia religionis mysteria pandi non debent, sint aliquando utiles [24]. Fatetur tamen eos, si cum tradita a præceptoribus suis doctrina componantur, esse omnino infirmos et exiles; ac cur illos tandem scripserit, rationes affert.

Posthæc vero ille narrat quid in eis, et qua methodo sit disputaturus de falsis errantium sectarum dogmatibus, alia quidem celando, alia vero quæ ex veneranda traditionis, ab ipso mundi ortu deductæ, regula ad nostram cognitionem pervenerunt, vel obscurius vel clarius explicando; ita ut his prælusionibus ad perfectam θεωρίαν et contemplationem deducamur. Addit se minime veriturum ea iisdem suis commentariis inserere, quæ in philosophicis Græcorum disciplinis antiquiora verioraque occurrunt [25]. Ex his enim putat gentiles Græcosque homines posse facilius ad Christianam veritatem adduci.

Quia vero plures, qui gentilem philosophiam a Christianis omnibus, tanquam inutilem aut exitiosam et a malo auctore inventam, plane penitusque rejiciendam esse censebant, sibi contradicturos haud incerto prævidebat; eapropter eos tantum audiendos esse contendit, qui merito jure aliquid reprehensione dignum reipsa coarguerint [26]. Primum enim hisce in libris malam esse vitii naturam ita se demonstraturum esse pollicetur, ut inde quivis colligere possit eamdem philosophiam esse divinæ Providentiæ quodammodo opus. Deinde etiamsi inutilis esset philosophia, id tamen si demonstretur, utile esse convincit. **106** Tum vero magnam ejusdem philosophiæ utilitatem eo ille colligit, quod ex ejus probationibus, ab experientia petitis, et perfecta rerum demonstratio, et certa rerum cognitio habeatur.

Quid vero, quod illa non solum catechumenos, in sui admirationem raptos, ad veritatem præcipuorumque dogmatum persuasionem allicit; verum omnes etiam Christianos, ne fraudulentæ artis præstigiis decepti a fide excidant, ipsa prohibet efficitque ut ii, adhibita majori cautione, aliquam demonstrativam fidei exercitationem utcunque assequantur? Ad hæc porro ex philosophicis dogmatibus inter se collatis sibique invicem oppositis, eruitur veritatis cognitio, nostraque persuasio magis firma et stabilis redditur [27].

Omnibus porro Clemens significat se his in libris varia jecisse multiplicis illius scientiæ semina, tum ut veritas eo sit inventu jucundior, quo majori labore quæsita fuerit; tum vero maxime, ne veræ seu Christianæ philosophiæ dogmata iis manifesta fiant, qui iniquo litigandi studio abrepti, ac mancipati voluptatibus, neque ulli unquam credere volentes, veritatem irrident ac inania tantum verborum lenocinia venantur. Tales autem esse dicit non eos tantummodo, qui a Democrito Abderite ἐριδάντεες καὶ ἱμαντελικτέες appellantur [28]; sed sophistas etiam infelices, et cicadis loquaciores, quos tanquam vanos humanæ inutilisque sapientiæ venatores, tam ab ipsismet gentilibus poetis quam a sacris scriptoribus nostris mirum in modum exagitari plane ostendit.

Aliam porro ille dicit esse veram sapientiam, quæ Dei est donum, et ab iis qui se idoneos præstiterint variis etiam modis comparari potest [29]. Sapientiæ vero, seu Christianæ religionis professioni, pergit auctor noster, viam sternebat gentilis philosophia, quæ Græcis olim necessaria, eos tanquam

A lex vetus ad veri Dei cultum, veramque pietatem, ac Christi fidem suscipiendam ita præparabat, ut etiamnunc Christianis ad fidei suæ dogmata demonstrationibus asserenda haud parum prodesse possit [30].

Tum autem Clemens, dilutis quæ contra hæc proferebantur argumentis, monet homini in hac gentili philosophia non immorandum et permanendum; ac variis veterum patriarcharum, Abrahæ, Jacobi et Judæ exemplis planum ibidem facit hanc philosophiam veræ sapientiæ, quemadmodum philosophiæ alias disciplinas ancillari [31]. Ex quibus ille colligit eamdem illam philosophiam studio, labore et exercitatione aptos homines reddere, ut ad ipsam veritatem, quæ Christus est, alii quidem facilius, alii difficilius perveniant [32]. Non diffitetur tamen aliquos sine litteris ac gentili illa philosophia posse Christianam assequi veritatem; sed ad hanc, qua sophistarum fallaciæ plane dissipentur,
B et facilius et promptius comparandam, illas utiles esse contendit [33]. At certe hujusce philosophiæ utilitatem ibi Anaxarchi Hesiodique testimonio confirmat quidem; sed iis solis profuturam esse probat, qui tanquam terra bona imbrem et agriculturam susceperint.

Porro autem philosophiæ nomine non Platonicam, vel Aristotelicam, vel quamlibet aliam singularem sectam se intelligere declarat; verum quæcunque in omnibus philosophorum sectis recte, pie et juste tradita sunt [34]. Plane vero præfracteque negat ex iis ab ullo homine post mortem posse fructum aliquem percipi, nisi prius in hac vita Christianam fidem profiteatur. Neque ullam prorsus hujus fidei ante Christi ortum ignoratæ sinit a quolibet infideli accipi excusationem. Nam præterquam quod illa ex sacris Scripturis in Græcum sermonem longe antea conversis agnosci potuit, multæ quoque aliæ viæ ad eam homines perdu-
C cebant [35].

Quemadmodum vero Clemens jubet sophisticam litigandi et decipiendi artem, quæ tota verborum lenocinio occupatur, a Christianis finibus procul penitusque arceri, ita vult omnes soli, etiamsi pluribus non placeat, studere veritati. Quod quidem tam Apostoli auctoritate quam gentilium philosophorum et poetarum testimonio pulchre demonstrat. Quamobrem Christianos, etiam minus disertos, qui et fallaces illas Græcorum sophistarum artes plane repudiant, et pluribus placere non curant, doctissimis quibuslibet ethnicis probat non esse inferiores.

Subinde vero variis agricolæ, medici, athletæ et gubernatoris exemplis occurrit illorum objectioni, qui philosophia aliisque liberalibus disciplinis omnino rejectis, solam fidem ab homine Christiano requirebant [36]. In opinionis autem suæ confirmationem aperte ostendit Dei potentiam, nisi philosophando non bene percipi, ac liberales disciplinas,
D ut vera discernantur a falsis, et ut dubii sacræ Scripturæ sensus rite intelligantur, haud parum esse utiles [37]. Et vero Christus triplicem diaboli tentationem, ex sacræ Scripturæ testimoniis depromptam, aliis ejusdem Scripturæ verbis funditus evertisse perhibetur. Ibi autem auctor noster illorum castigat temeritatem, qui diabolum philosophiæ et dialecticæ inventorem esse perperam asserere audebant.

Non eos itaque audiendos esse putat, qui urgebant prophetas et apostolos, etsi harum disciplinarum minime gnaros, optime tamen omnes calluisse sacræ Scripturæ sensus. Respondet enim hanc plane singularem intelligentiam et cognitionem iis divinitus traditam fuisse et infusam. Quapropter alii divino spiritu non afflati, ad divina scripta

[24] p. 275 et 276. [25] p. 277. [26] p. 278. [27] p. 279. [28] p. 280 et 281. [29] p. 282. [30] p. 283. [31] p. 284 [32] p. 285 et 286. [33] p. 287. [34] p. 288. [35] p. 289 et 290. [36] p. 291. [37] p. 292.

recte capienda humanis, sed bonis utique artibus et disciplinis indigent. Sancita siquidem divinis scriptis præcepta, tametsi ut credantur, sola fides necessaria sit; attamen ut recte cognoscantur, ut de iis interrogati respondeant, ut tandem impleantur, et dialectica et arte humana opus est [38]. Ad hæc vero ille demonstrat in Christiano homine non minus cognitionem, dictionem et orationem, humanis utique disciplinis acquirendas, quam bonos actus virtutumque opera desiderari. Ad sophisticam porro artem inde reversus, rursum et ratione et sacræ Scripturæ auctoritate probat eam a republica Christiana plane esse rejiciendam.

Posthæc ille docet Christianæ dictionis et scriptionis genus, cui ipsemet in his commentariis inhæsurus sit, planum et simplex, clarum tamen et perspicuum, atque ab omni vano et supervacaneo cultu et ornatu alienum ita esse debere, ut alios plus juvare possit quam delectare. Et illud sane planius ut stabiliat, non Platonis modo et Scripturæ sacræ profert auctoritates, verum etiam vestitus et cibi, necnon Musarum atque Sirenum cum oratione comparationem instituit [39]. Porro autem sicut oratio simplex, ita oratoris animus ab humana gloria aucupanda debet esse omnino remotus, ita ut unus ipsi auditor sufficere debeat.

Nos autem scite monet vitandas esse verborum contentiones profanasque novitates, nec in illis unquam gloriandum [40]. Nec minus clare exponit quæ sit **107** illa philosophia et humana traditio, a cujus fraudulenta seductione semper cavere debemus. Declarat itaque illam primum quidem esse Epicureorum, quæ Dei tollit providentiam, et voluptatem deorum numero ascribit; deinde placita Stoicorum, qui Deum esse corpus et vilissimam quamque materiam pervadere garriebant; denique humanarum traditionum seu juvenilium quæstionum canoras nugas, seu ineptos verborum lepores, quibus nemo unquam consequetur veritatem et virtutem, quæ sola sagacitate multoque labore comparari potest [41].

Perspicuum igitur planumque Clemens omnibus facit eam esse veram et secundum divinas traditiones philosophiam, quæ Dei providentiam, ad omnia et singula sese extendentem, constanter asserit. Ea quippe sublata, omnis Dominicæ Incarnationis œconomia tollitur. Quocirca Diogenem, Thaletem, Hippasum, aliosque philosophos, qui mundi elementa colunt, tanquam impios homunculos et voluptati deditos plane abigendos esse contendit; additque illos infantes et parvulos esse, nisi Christianæ religionis professione viri fiant, et verum a falso discernere noverint [42]. Opinio enim non est ipsa veritas, in qua « ædificans » charitas versatur.

Quoniam vero sapientia, a Dei Filio nobis tradita in « mysterio, » occultanda est, hinc Clemens ingenue fatetur id, ne hos libros conscriberet, sibi fuisse impedimento, et se etiamnum vereri ne illam indignis hominibus manifestam paulo audacius faciat. Verum quia Christus arcanas veræ cognitionis traditiones jussit non quidem omnibus, sed iis quibus oportet, explicari; idcirco Clemens significat se hisce suis in commentariis ea scripturum, quæ veritatem hic et illic, ut indignis lateat, disseminatam contineant [43]. Hæc autem veritas quamvis una sit, varias tamen, inquit ille, multiplicesque habet particulas, in variis philosophorum sectis dispersas, quæ omnes a Christiano homine ullum citra periculum possunt in unum colligi et referri.

Singulas quippe illas veritatis partes, tam vage apud philosophos dispersas, ex ipsomet divino Verbo decerptas esse haud dubitanter auctor noster affirmat. Quod quidem ut clarius pateat, probandum suscipit sacris scriptoribus nostris quoslibet alios esse recentiores; et hos, si quæ vera tradiderunt, ab illis fuisse mutuatos [44]. Quamobrem primum observat omnium Græcorum scriptorum antiquissimos censeri Orpheum, Linum et poetas, quos quidem exceperunt septem Græciæ sapientes, de quorum ultimo quam diversæ fuerint opiniones, paucis ibidem animadvertit. Variis porro eorum effatis et adagiis in medium adductis, probat illorum philosophandi methodum plane Hebraicam fuisse et ænigmaticam [45].

His autem successerunt philosophi, quorum primitus triplex secta fuit, Italica cujus parens Pythagoras primus voluit se philosophum nuncupari; Ionica, quæ a Thalete; Eleatica, quæ a Xenophane suam traxit originem. Ibi autem observat Clemens tam de Pythagoræ quam Thaletis patria olim disceptatum, huncque solum videri cum Ægyptiorum prophetis congressum, ac nullum illius, sicuti nec Pherecydis fuisse præceptorem. Tum ille continuo narrat quæ ex ea triplici secta manaverit successio, schola videlicet Cynica, Academica, Peripatetica, Stoica; ac quinam fuerint earum auctores, quive horum successores commemorentur [46].

Ut autem Hebræorum philosophiam hos omnes longo temporum ætatumque intervallo antecessisse ostendat, qua philosophorum ethnicorum principes et antesignani, puta Xenophanes, Thales, Pythagoras, Polycrates, et Solon, ætate vixerint, haud plane indiligenter inquirit [47]. Dehinc eosdem, et alios, nimirum Pythagoram, Antisthenem, Orpheum, Homerum, Thaletem, Platonem, Democritum, aut a barbaris, Babyloniis et Ægyptiis ortos, vel ab iis educatos, plura sua dogmata inde hausisse fuse demonstrat. Quinimo a nonnullis memoriæ proditum esse scribit Pythagoram vel Nazarati Assyrii, vel Ezechielis, vel Gallorum, atque Brachmanarum; Aristotelem vero cujusdam Judæi fuisse auditores. Quid vero, pergit Clemens, quod Sibylla, si Heraclito fidem habere velis, Delphis divinitus apparuit, ibique a Musis fuit erudita, vel ut Serapion cecinit, nondum mortua adhuc vaticinatur, suaque etiamnum fundit oracula? Denique Numa Romanorum rex legem, qua Dei imaginem unquam fieri prohibuit, a Moyse mutuatus est.

Ex iis porro auctor noster concludit philosophiam hominibus valde utilem, a barbaris ad Græcos, quorum pluribus Anacharsis Scytha antecelluit, fuisse transmissam [48]. Barbarorum autem philosophorum, quorum principes et præfectos nominibus suis appellat, duplex dicit esse genus. Alii enim Sarmatæ, alii vero Brachmanes nuncupati sunt. Ex Sarmatis porro Allobii, non secus ac Hyperborei rusticam omnino et agrestem, quemadmodum apud Christianos Encratitæ, vivendi rationem consectabantur. Denique apud Germanos quædam mulieres, quibus sacræ, ἱεραί, nomen erat, ex fluviorum vorticibus fluentorumque sonitu, variaque eorum circuitione et anfractu futura prænuntiabant.

Tum prolata deinde Philonis, Pythagoræ et Megasthenis auctoritate, palam utique facit his omnibus longe antiquius esse Judæorum genus, primamque originem omnium Græcarum artium, disciplinarum, litterarum et scientiarum, quas accurate singillatimque recenset, in barbaros esse refundendam [49]. Neque patitur sibi objici vocum iis usitatarum barbariem [50]. Illos quippe de factis, quam de verbis magis sollicitos fuisse continuo respondet. Dehinc suum prosequitur argumentum,

[38] p. 293. [39] p. 294. [40] p. 295. [41] p. 296, 297. [42] I Cor. VIII, 1. [43] p. 298. [44] p. 299. [45] p. 300. [46] p. 301. [47] p. 302, 303 et 304. [48] p. 305. [49] p. 307. [50] p. 308, 309.

A ostenditque aliarum artium, disciplinarum, legumque lationis inventionem eisdem barbaris acceptam referri. Sed illos Moyse recentiores esse ibidem scite animadvertit.

Contra tamen alii magnis animis insurgentes, clamabant : Si res ita se habeat, philosophia furto sublata est. Ergo, inquiebant, illa nec bona, nec utilis esse potest, utpote quæ a furibus, non a Deo, nobis tradita fuerit. Quibus respondet Clemens, etiamsi Deus hoc furtum non prohibuerit, illud tamen in hominum convertisse bonum et utilitatem [51]. Nec sinit eos amplius urgere eumdem ipsummet Deum, qui malum non prohibet, ipsius revera esse auctorem. Variis siquidem exemplis plane convincit, non in eum quidem qui libere agentem non prohibet, sed in illum potius qui prohibet, tanquam in causam posse malum refundi. Et vero diabolus, et uti Hermas in *Pastore* scripsit, pseudoprophetæ quantumvis fures et mendaces, falsis nihilominus dictis et mendaciis vera B aliquando, et aliis haud inutilia, etiam nolentes permiscuerunt. Denique ea est Dei optimi providentia, ut malis bene ipse utatur.

Apud Græcos itaque philosophos, qui plura ex Hebræis prophetis dogmata furati sunt, eaque post modum **108** vel mutaverunt, vel interpolarunt, adulterarunique, manet etiam nunc aliquod divinæ sapientiæ et veritatis vestigium [52]. Veri autem prophetæ fures non possunt dici ; sed gentiles tantum illi philosophi, qui arrogantia et superbia obcæcati verum Deum ejusque Filium non agnoverunt. Quod quidem nulli plane, nisi eorum vitio vertendum esse pulchre Clemens ostendit. Cum enim Deus omnes ad Christi fidem et cognitionem vocaverit, et ad eam profitendam sæpe sæpius adhortetur, potuerunt utique illam eligere, et amplecti, ac sacris baptismi undis regenerari [53].

Et vero in paganorum libris vera quædam dogmata reperiri rursum Clemens noster probat, atque id ex citatis ab Apostolo eorum scriptoribus planissime convincit [54]. Nos tamen serio admonet non C omnem prorsus philosophiam indiscriminatim admittendam, sed eam tantum, quæ, sicuti Plato scite advertit, propter hominis bonum, ad spiritualia animum excitans atque exercens, recte argumentatur. Quamobrem illa sive casu, sive arte et industria, aut quocunque alio modo veritatem assecuta esse dicatur, illud divinæ providentiæ et œconomiæ ascribendum est [55]. Nec est utique, quod quis objiciat a philosophis nihil, nisi « per apparentem veritatis speciem » traditum. Quandiu enimvero in hac degimus vita, Deum, uti ait Apostolus, per speculum cernimus, illum post mortem tantum facie ad faciem visuri. Denique Clemens haud inscite ibidem animadvertit errantes philosophos recte ab eodem Apostolo cum nostris comparari hæreticis, qui Deo derelicto, et ab eo derelicti, pascunt ventos, variisque erroribus irretiti, « aquam sine aqua » in eucharistiæ et baptismi sacramento quæ- D runt [56].

Cæterum tametsi in Græca philosophia quædam veritati omnino consona occurrant, non ideo tamen ipsa sola sufficit [57]. Nam unius ejusdemque effectus cum plures sæpe sint causæ, ipsa philosophia veritatis, quæ aliquando sine illa per fidem solumque Dei Filium invenitur, ab hominibus comparandæ causa tantum adjutrix et imperfecta dici potest. Neque enim alio illa modo quam incipiens et inchoans justitiæ causa fuit [58]. Si qui porro objiciant doctrinam Christi esse perfectissimam nulliusque indigere ope vel auxilio, responsum a Clemente illico accipient illam a Græca philosophia non fieri quidem perfectiorem ; sed contra dolosas sophistarum cavillationes muniri atque defendi. Quapropter vera fidei doctrina tanquam panis ea, quæ ad vivendum necessaria sunt, suppeditat ; veritas autem philosophica, bellariis et opsoniis haud absimilis, eam antecedit et suavitate sua animum demulcet.

Hanc autem sua ab Hebræis dogmata subripuisse se demonstraturum Clemens pollicetur, postquam ex Moysis ætate ostenderit eorumdem Hebræorum philosophiam quavis alia esse vetustiorem [59]. Primum itaque observat de hac Moysis antiquitate ab Tatiano et Cassiano accurate disputatum. Sed id pro officio suo ut clarius patefaciat, eumdem Moysem ethnicis scriptoribus vetustiorem esse probat ex aliis auctoribus, qui quo magis Hebræorum genti infensi et inimici fuerunt, eo minus fides illis derogari poterat. Ex iis igitur planum facit quot ab Inacho Argivorum primo rege, et a primo regni Assyriorum exordio ad Trojanum usque excidium generationes numerentur, quid de primis aliarum gentium regibus, de paganorum diis, clarisque apud eos per ea tempora viris, scriptoribus atque etiam mulieribus traditum sit. Moysem itaque, utpote qui Inacho, omnium antiquiori, fuerit coævus, cæteris omnibus scriptoribus ætate superiorem esse colligit.

Data autem de primo illo Hebraici populi duce et legislatore dicendi occasione, brevem successorum ejus, atque ejusdem gentis cum judicum, tum regum chronologiam omnium subjicit oculis, et sacrorum, qui per ea tempora floruerunt, prophetarum ætatem consignat [60]. Ibi autem observat Ilium, regnante Salomone, excisum fuisse et dirutum, ac varias de Homeri ætate antiquiorum scriptorum profert opiniones et sententias. Denique Christum Dominum post prænuntiatas a Daniele LXXII hebdomades hominem factum esse ostendit [61]. Dehinc vero postea quam Babylonicam captivitatem ab XI Joachim regis Juda, ad secundum Darii Persarum, Assyriorum et Ægyptiorum regis annum durasse animadvertit, tum continuo chronologicam regum Persarum et Macedonum seriem nobis exhibet [62]. Ex quibus ille concludit Aggæum et Zachariam, ultimos Judæorum prophetas, qui Olympiade XLVIII vaticinabantur, ante Pythagoræ, qui Olympiade LXII, et Thaletis Græcorum sapientum antiquissimi, qui circa Olympiadem L floruit, exstitisse tempora. Hi itaque philosophi et sapientes, uti Clemens concludit [63], longe recentiores sunt non solum Moyse, sed etiam Salomone, qui Menelai, hoc est Trojanis temporibus, Judæis imperabat, et cujus ad Vafrem regem Ægypti, et ad Phœniciæ Tyriorum regem epistolas, horumque ad illum responsa Alexander Polyhistor retulit. Circa eamdem quoque L Olympiadem vixit Onomacritus Atheniensis, cujus sane, vel aliorum quorumdam creduntur esse poemata, quæ Orphæo et Musæo ascripta sunt. Amphion autem vixit duabus ante Iliaca tempora generationibus, et longe postea floruerunt Demodocus et Phemius.

Postea Clemens ea proponit, quæ de aliorum cum poetarum tum vatum fatidicorumque temporibus memoriæ prodita occurrunt [64]. At hos omnes a Scriptura latrones appellari, aliosque vel rerum naturalium observatione, vel a dæmonibus incitatos, vel aqua, suffitu, aerisve quadam qualitate perturbatos futura prædixisse asseverat [65]. Apud Hebræos autem fuerunt veri divinoque spiritu afflati prophetæ; et primo quidem ante legem Adam, Noe, Abraham, Isaac et Jacob ; deinde vero, lata lege, Moyses et alii, qui ab auctore nostro nominibus suis singulatim appellantur; nec non et mulieres Sara, Rebecca, Maria, Debora et Olda. Denique Joannes Ba-

[51] p. 310, 311. [52] p. 312, 313. [53] p. 314. [54] p. 315. [55] p. 316. [56] p. 317. [57] p. 318. [58] p. 319. [59] p. 320 et seq. [60] p. 325 et seq. [61] p. 330. [62] p. 331. [63] p. 332. [64] p. 333, 334. [65] p. 335.

ptista, ejusque pater Zacharias, atque Anna et Simeon futura similiter annuntiarunt.

Deinde vero Clemens noster Græcæ chronographiæ a Moysis ortu ad Commodi imperatoris obitum summam colligit [66]. Tum continuo aliam nobis exhibet, quæ ab Adamo ad eumdem usque imperatorem juxta barbarorum calculos et sententiam protendebatur [67]. Ibi vero de variis gentium et populorum dialectis linguisque disserit, ac duplicem de computandis singulorum quorumque Romanorum imperatorum annis rationem haud indiligenter nobis repræsentat. Disputat [68] quoque de censu, sive descriptione post natalem Christi diem facta, de ejusdem Christi baptismatis, prædicationis et mortis anno ac die, de abominatione desolationis a Daniele prædicta; ac tandem chronographiam a Flavio **109** Josepho ab ortu Moysis ad sua usque tempora editam, summatim ita proponit, ut aliam quoque ab ea diversam continenter subjungat. Hebraicas porro Veteris Testamenti Scripturas, regnante Ptolemæo Philadelpho, a LXXII senioribus non sine divino sancti Spiritus afflatu, Græco sermone redditas, et ab Esdra post Babylonicam captivitatem, ubi deperditæ fuerant, renovatas, ac denique multa ex iis tum a Platone tum a Pythagora delibata fuisse demonstrat [69].

Dehinc ille ostendit [70] quis Moyses fuerit, quæ prima vitæ educationisque illius exordia, quibus appellatus nominibus, quibus disciplinis imbutus, quas ille alios docuerit, quid de illo a mystis seu arcanis Judæorum traditionibus, de Ægyptio quodam homine ab ipso morti tradito [71], et de miro illius postquam e carcere eductus fuit cum rege colloquio; ac quæ tandem Ezechielus poeta de ipsius institutione cecinerit. Dehinc autem ejusdem Moysis historiam prosecutus, narrat [72] quomodo, et quo jure spoliatis Ægypti incolis, ille politicus, propheta, philosophus, legislator, et omni plane regnandi et contra hostes pugnandi arte et scientia, quam Clemens graphice describit, instructissimus, Hebræos inde eduxerit [73]. Quid, quod dicit Græcos has ab illo accepisse et didicisse artes et scientias? Hunc enimvero non solum Miltiades in Marathonia pugna, sed Thrasybulus etiam exercitum, igne noctu prælucente, reducendo imitatus est [74]. Ibi porro auctor noster de columna ante Hebræos eunte, ac de aliis paganorum columnis nonnulla scitu haud indigna subnectit [75].

Ad hæc vero, ille manifestum nobis ibidem facit Platonem in ferendis legibus fuisse ab eodem adjutum Moyse, qui lege sua ad Deum Christumque Dominum non solum homines deduxit, sed ipse etiam ille fuit sapiens, quem philosophi regem, legislatorem, imperatorem, justum, sanctum, Deo amicum prædicant. Quoniam autem ovium ille pastor prius fuerat, hinc Clemens docet pastori similem esse debere legislatorem, qui gregis curam semper gerat, perditam quærat ovem, et omnes ad æternam felicitatem perducat [76]. Talem autem esse ait unigenitum Dei Filium.

Quapropter incredulam castigat Græcorum pervicaciam, qui legem a Moyse divinitus datam esse credere recusantes, Minoem a Jove, Lycurgum ab Apolline Delphico, et Zaleucum a Minerva leges accepisse jactitabant [77].

Ne quis porro hanc Moysis legem, propterea quod supplicia improbis decernat, nec bonam nec honestam esse causaretur, huic statim Clemens occurrit, docetque eam idcirco non magis esse vituperandam quam medicum, qui, ne sana membra corrumpantur, jubet putrefacta uri, secari, amputari. Quod quidem inde confirmat, quia sicut pater filium, ita nos Deus erudit et castigat. Denique improbis mulctatis, alii a vitio deterrentur. Lex itaque cum domina, bonaque et benefica sit, unicuique licet per eam fieri Dei servum, fidelem famulum, filium, et perfecta charitate in electam filiorum adoptionem referri [78]. Sed prudenter Clemens animadvertit illam iis tantum bonam esse, qui morem ei gerunt, eaque bene utuntur [79].

Mosaicam vero philosophiam quadripartitam esse docet, quarum prima res tractat historicas; secunda sancitas morum leges; tertia vero sacrificia; quarta denique theologiam, quæ a Platone « magnorum » dicitur esse « mysteriorum, » ab Aristotele autem « post naturalia » appellatur. At dialectica ea tantum lege a viro bono et moderato comparanda est, ut ea, quæ Deo grata sunt, pro viribus et dicere possit et facere. Illius enim, quæ præstantissimam omnium naturam transcendit, munus et officium est, ut nos quasi manu, non sine tamen divina Servatoris gratia, ad veram ducat sapientiam, hoc est, ad veram hominis Deique adducat cognitionem [80]. Sed quandoquidem triplex accipitur legis voluntas, « vel ut signum aperiens, vel ut præceptum ad rectam institutionem confirmans, vel ut prophetia prædicens, » illa a viris, non autem a pueris potest intelligi. Atqui Græci, ut ait Plato, semper sunt pueri, id est audiendis puerilibus fabulis addicti; ac proinde antiquissimam, quæ apud barbaros est, non percipiunt veritatem. Propter hos itaque, ut divine Hermas loquitur, qui sunt duplici corde, semperque disputant, supernis visionibus illustrationibusque indigent. Postremo Clemens ostendit legem naturalem ac Mosaicam unam esse et eamdem, ac legis nomine Deum etiam significari. Et vero vox Θεός, inquit, dicta est παρὰ τὴν θέσιν, quia scilicet Deus statuit, ordinat et administrat. Ille vero ipse a Petro lex et ratio appellatur. Atque ibi Clemens primo *Stromatum* libro finem imponit.

ARTICULUS II.

Analysis libri secundi.

Quid Clemens deinceps tractaturus sit, ab ipso hujusce libri exordio breviter explicat [81]. Ait enim sibi esse demonstrandum Græcos homines ex sacris scriptoribus nostris non ea solum quæ præter fidem et admiratione digna habentur, esse imitatos, verum præcipua quoque expilasse et diripuisse eorum dogmata de fide, de sapientia, de gnosi, γνώσεως, et scientia, de spe et charitate, de pœnitentia et continentia, et de Dei timore; atque omnia sibi esse enucleanda, quæcunque illius, in quo versabitur, loci commentatio postulabit. Addit autem se in primis disputaturum de occulto, symbolico et ænigmatico barbaræ seu Hebraicæ philosophiæ dicendi genere; quod quidem quia veteres alii philosophi sectati sunt, idcirco utilissimum est et scitu maxime necessarium. Post hæc vero declarat [82] se Græcorum objectionibus et conviciis, quibus nos insectabantur, ita responsurum, ut paucis quibusdam sacræ Scripturæ testimoniis in medium prolatis, Judæi ex iis, quæ credunt, ad Christum converti possint. Ea porro perfectæ charitatis lenitate et mansuetudine dicit se nova Græcorum placita esse confutaturum, qua illi non aliquo sine rubore ex philosophia nostra intelligant, quam vanæ sint eæ disciplinæ, quarum gratia tam longas peregrinationes susceperant, et quam inepte de suis dogmatibus, quæ ex nostris auctoribus furati fuerant, gloriarentur. Spondet denique se cursim ostensurum quam inutilis sit earum, quas stulte et insulse venditabant, disciplinarum, astrologiæ, mathematicæ, magicæ incantationis, et aliarum encyclopædia.

Hæc porro tanti ponderis et momenti argumen-

[66] p. 335, 336 337. [67] p. 338, 339. [68] p. 340, 341. [69] p. 342. [70] p. 343. [71] p. 344. [72] p. 345. [73] p. 346, 347. [74] p. 348. [75] p. 349, 350. [76] p. 351. [77] p. 352. [78] p. 353. [79] p. 354. [80] p. 355 et seq. [81] p. 358. [82] p. 359.

ta stylo plane simplici, nullisque, quibus nunquam studuit, eloquentiæ floribus et lenociniis a se pertractanda esse ingenue profitetur. Qui enim dictionum inhærent ornatui, hoc res ipsas effugere cum **110** triplici comparatione, tum Hermæ et Salomonis testimonio aperte planeque comprobat [83].

Quibus ita præfatis, Clemens argumentum suum aggressus, ex pluribus sapientiæ viis, duas esse asserit, fidem scilicet, qua divinæ Providentiæ non reluctari, et Dei timorem, quo peccatum declinare edocemur. Et hæc quidem cum a barbara, quam sequimur, philosophia discamus, hinc illam Clemens veram et perfectam esse ostendit. Postquam enimvero recta institutione fuerit exercitata, nos a rerum corporearum cognitione ad ipsiusmet Dei evehit scientiam. Verum quia infinita est inter Deum ingenitum et genitum hominem distantia, ipse Deus ad hominem accedit, ita tamen ut talis ab illo, qualis est, cognosci nequeat [84]. Quamobrem veritas in Scripturæ sacræ latebris adhuc delitescens, B nondum nobis plane comperta est. Jure igitur merito ii laudandi sunt, qui in ea invenienda operam suam collocant. Sed nulli sane infideli arcana religionis nostræ mysteria sunt patefacienda, quæ sine fide percipere nemo unquam poterit [85].

Ad inchoatum itaque de fide sermonem inde delapsus, refert quasdam illius ex Apostolo atque etiam ex aliis definitiones. Fides autem, inquit ille, quæ principium actionis et prudentis electionis fundamentum est, meditatione fit scientia, ac certissimas ex Scripturis sacris de Deo, earumdem Scripturarum auctore, demonstrationes colligit. Contra Basilidianos vero, qui fidem nobis a natura, et secundum naturales uniuscujusque dispositiones insitam garriebant; ac contra Valentinianos, qui simplicium, hoc est orthodoxorum, non vero perfectorum suorum sectatorum fidem esse jactitabant, Clemens variis probat argumentis eam in libera nostra electione ita esse positam, ut Dei tamen sit C donum [86]. Dehinc ille explicat quomodo per eam ex iis, quæ demonstrari nequeant, ad id quod plane simplex et omni prorsus materiæ est expers, hoc est, ad divinæ naturæ cognitionem perducamur. Atque ibi incredulos seu ethnicos philosophos obiter castigat, qui nihil omnino, nisi materia compositum, exstare perperam existimabant [87]. Porro autem quidquid spirituale est, hoc Clemens docet sola fide et intelligentia comprehendi. Fidem itaque, quam conjectura nequidquam imitari conatur, scientiæ præstare et illius esse judicem, ipsomet etiam Aristotelis testimonio concludit. Subinde vero luculenter ipse exponit quæ fuerit Epicuri et Heracliti de fide sententia, ac virum ea præditum, quippe qui sit veritatis particeps, a Platone atque etiam a Speusippo et Stoicis, beatum, regalem, legemque animatam recte appellari [88].

At, pergit auctor noster, qui legem implet, is ipse, quemadmodum olim Lacedæmoniorum scytalæ, in excelso ligno inscriptus, divinæ virtutis est D exemplar, et ipse, utpote qui solus sapiens sit, cuncta possidet [89]. Hæc autem omnia Græci illi homines hauserunt ex Moyse, qui non sicut Minos cum Jove, sed cum ipsomet Deo, non secus atque amicus cum amico loquebatur. Is autem sapiens quidem, rex et legislator fuit; sed illo præstabilior erat Servator noster, qui supra omnes pulcher et dives, ipse rex a pueris et Judæis renuntiatus, prædictusque a prophetis, solus pontifex, rex maximus et legislator, cujus pater solus Deus est [90]. Platonem porro hisce dogmatibus subscripsisse ipsiusmet evincit verbis, quibus ille sapientem solum esse divitem, liberum, pulchrum, et regem constanter asseverat.

Ad interruptam de fide orationem inde Clemens A reversus [91], ejusdem Platonis testimonio probat fidem tam in bello quam in pace, atque etiam rebus in omnibus esse plane necessariam. Et hæc quidem virtutum maxima a Salomone sapientia, et a Xenocrate primarum causarum scientia dicitur. Quamvis autem illa, quæ fide habetur scientia, non sit proprie dicta demonstratio, nihilo tamen minus assensus ei præberi debet. Nam si Pythagoræi magistro dicenti credendum esse contendunt, nunquid æquum est fidem, quæ ex auditu tantum oritur, servatori Deo non habere, et ab eo dictorum suorum exigere probationes [92]? Et vero ubi prædicantes apostolos audimus, tunc fides ad Dei Verbum et Filium nos quidem attollit, sed nondum intelligimus hoc Verbum esse demonstrationem. Ne quis porro fidem in potestate sua esse negando ignorantiæ excusationem afferret, planum Clemens facit omnes a Deo esse vocatos, atque ideo posse fidem assequi. Qui itaque Deo vocanti credunt moremque gerunt, hi peccatorum suorum ea ducuntur pœnitentia, quæ et ipsa fidei officium est [93].

Perspicuum quoque Clemens noster facit ex eadem fide consistere spem, quæ est boni acquirendi exspectatio. Quia autem hæc exspectatio fidelis esse debet, ipse enucleatius edisserit quid sit fidelis et infidelitas, quid fides ab opinione plane discrepans, quid exspectatio et fiducia. Ex quibus postea colligit nos fiduciam in solo habere Deo: « Quem scimus non transgressurum ea, quæ sunt nobis pulchre promissa, et ideo creata, et ab ipso benevole nobis [94] data. » Quid sit autem benevolentia, ibidem ille exponit, docetque si credenti Abrahæ « reputatum est ad justitiam, » nobis qui Israelitæ et Abrahæ semen sumus, esse credendum [95]. Etenim Vetus Novumque Testamentum ab uno eodemque Deo per Filium ejus traditum est. Quapropter justitia Dei, ut ait Apostolus, ex fide in fidem patefacta, ex prophetia manavit, et in Evangelio perficitur.

Fides itaque non est humanum, inquit Clemens, sed divinum aliquid, quod nec mundana amicitia divellitur, nec præsente timore dissolvitur. Ea enim charitatis cum fide est connexio, ut illa fideles faciat, hæc vero illius sit basis et fundamentum. Quod quidem his gradibus fieri sic ille demonstrat. Prima, inquit, ad salutem inclinatio fides apparet. Deinde timor, spes et pœnitentia cum continentia et tolerantia proficientes, nos ad charitatem cognitionemque, γνῶσιν, perducunt [96]. Barnabæ porro auctoritate isthæc stabilit, sciteque comprobat, atque inde fidem veritatis basim esse concludit.

Posthæc vero contra illos qui timorem respuebant legemque omnino aspernabantur, sic disputat. Qui legem rejicit, is Deum illius auctorem plane despiciens, sine timore impius et iniquus, ab ipsa veritate penitus abhorret. Verum timor, inquiebant, est declinatio a ratione et animi perturbatio. Sed hanc falsam esse timoris definitionem inde probat Clemens, quod præceptum prævaricanti timorem incutiens, rationi consentaneum sit. Quod si instent hunc timorem a philosophis cautionem εὐλάβειαν appellari, ex Critolao ille respondet bonam esse illam cautionem [97]. Quid vero, quod Salomone attestante [97*], timor Domini est sapientiæ initium? Lex itaque si timorem afferat, ipsius cognitio est quoque initium sapientiæ, atque idcirco illi prorsus **111** insipientes et impii sunt qui legem recusant.

Quibus ita stabilitis et assertis, docet Clemens timenda esse vitia omnia, quia jure merito lege prohibentur. Quamobrem hæreticos corripit, qui ex his Apostoli verbis: « Per legem cognitio peccati [98], » illam malam esse inferebant. Nam ibi Apo-

[83] p. 360. [84] p. 361. [85] p. 362. [86] p. 363, 364. [87] p. 365. [88] p. 366. [89] p. 367. [90] p. 388. [91] p. 369. [92] p. 370. [93] p. 371. [94] Rom. iv, 9. [95] p. 372. [96] p. 373. [97] p. 371. [97*] Eccli. i, 16. [98] Rom. iii, 20.

stolus nihil sibi vult aliud, nisi per legem nobis peccati cognitionem manifestam fieri. Ex quo vero genuinoque apostolicorum verborum sensu, haud plane incerta Ezechielis Barnabæque auctoritate firmato, colligit bonam esse legem, utpote quæ nos erudiat, castiget, ac per timorem nos ad Christum dirigat adducatque [99]. Deinde vero varias absurdasque aberrantium Basilidis et Valentini sectatorum delirationes quatuor potissimum argumentis exsibilat et explodit [1]. Marcionitas quoque refellit, qui rejecto etiam Dei metu, legem neque bonam, neque malam, sed justam duntaxat esse somniaverant [2]. Metum etenim, non secus ac legem bonum revera esse probat, ostenditque nos Dei timore non modo ad spem, sed etiam ad Dei ipsius, atque etiam proximi charitatem perduci [3]. Ibi porro Clemens de hospitalitate et humanitate, illius sociis et comitibus, pauca quædam perstringit, additque Judæos, utpote fide et charitate orbatos, atque idcirco a Deo rejectos, gentium vocationi dedisse locum [4]. Nos tamen Hermæ testimonio commonefacit non omnes quidem Judæos et gentiles reprobatos, sed eos tantum qui peccatorum non agunt pœnitentiam. Postremo auctor noster ex dictis concludit fidem, pietatem, charitatemque sibi invicem esse connexas.

Verus itaque philosophus, pergit ille, ac veritatis amator, charitate amicus Dei fit, et perfectam cognitionem assequitur [5]. Triplici autem auctoritate Platonis, Matthiæ et Evangelii secundum Hebræos, docet ejusdem cognitionis principium esse admirationem. Sed ut quis perfectus evadat « gnosticus, » tria, inquit, requiruntur: contemplatio, executio præceptorum, et bonorum virorum constitutio; ita ut si illarum una defecerit, cognitio claudicet. Palam vero ex Scriptura sacra facit quæ sint illa divina præcepta ab omnibus implenda, et in quibus tam Hebræorum quam Christianorum profectus et vita posita sunt.

Quoniam autem eadem Scriptura nos quoque admonet ut Deum sequamur, conemurque illius, quantum fieri potest, attingere cognitionem; hinc Clemens docet duplicem esse quemadmodum fidem, ita et cognitionem ac scientiam [6]. Et prior quidem scientia, sicuti fides, humana est, infirma et imbecilla, semperque vacillans et instabilis; altera vero scientia, et ex ea manans fides, ex sacris litteris ortum ducit; et ipsa certissima et immutabilis a justa operatione nunquam separatur. Hanc autem Clemens cum « gomor, quæ erat decima trium mensura » componit, atque inde colligit fide consistere « gnosticum [7]. » Fide enimvero veluti olim Abraham et Moyses coram Domino, sic stat ille nec unquam mutatur. Contra vero alii philosophi, qui divina nolunt audire præcepta, circa caduca et mortalia occupati, semper fluctuantes huc et illuc feruntur [8]. Quapropter quia Apostolus Timotheum, ut profanas devitet illorum novitates, vehementer adhortatur, ideo hæretici eo solo nomine easdem Apostoli Epistolas repudiarunt. Verus itaque « gnosticus » is est, qui Dominum ac per eum Patrem ejus cognovit. Fide ergo cum præterita credamus, ac spe exspectemus futura, « gnostico, » qui Deum cognoscit, omnia persuadet dilectio. Hujus autem principium est timor, qui per incrementum fides ac tandem dilectio evadit.

Fidem porro istam, quæ « ad salutem est virtus, » ostendit Clemens esse iis, quæ in sacris prophetarum oraculis traduntur, liberam assensionem [9]. Quod quidem ille astruit et confirmat auctoritate Pastoris seu Hermæ, qui insuper asserit Deum « ad ædificationem, » minime vero diabolum, « ad aversionem » timendum, ac pœnitentiam esse magnam intelligentiam. Ex quibus auctor noster recte infert non oportere eum amplius peccare, cui remissa sunt peccata [10]. Nam iis qui post fidem et gratiam baptismatis susceptam peccant, una tantum pœnitentia conceditur. « Apparet » enim, inquit, « sed non est pœnitentia, sæpe petere veniam de iis quæ sæpe peccamus [11]. »

Duplex porro Clemens peccatum distinguit: aliud quidem voluntarium, quod merito damnatur; aliud autem involuntarium, quod rursum duplicis generis est [12]. Unum quidem ignoratione, aliud vero necessitate committitur. Prioris autem sex notat species, additque quemadmodum lege Mosaica in quædam peccata involuntaria animadvertebatur, ita Christiana lege illi pœnis mulctantur, qui aliqua animi perturbatione paganis sacra nostra mysteria patefecerint. Exemplo deinde uxoris Lot planum ille facit peccatum voluntarium pœnis merito affici, et quid illud sit perspicue definit. Nec minus clare demonstrat quomodo peccatum et infortunium, scelus et injustitia inter se differant [13]. At porro quia in nostra potestate situm est et mandatis obtemperare, et ad disciplinam adduci, hinc ille concludit eos revera peccare, qui se volentes animæ perturbationibus, iræ et cupiditati permittunt.

Dehinc allata supradictorum peccatorum definitione, ex sacris Veteris Novique Testamenti scriptoribus, atque ex Barnabæ epistola varias illorum differentias fusius explicat [14]. Ad hæc porro pluribus ex Scriptura petitis rationibus convincit nos non necessitate in peccata prolabi, sed peccare et non peccare nobis integrum esse ac liberum. Ibi autem arrepta occasione, ille probat hæc antiquorum adagia: « Deum sequere; Venia est melior supplicio; Sponde, noxa præsto est; Nosce teipsum, et attende tibi; » ex sacris delibata fuisse Scripturis [15]. Postquam autem inde collegit eleemosynis et fide purgari peccata, atque illa Dei timore declinari, illos confestim corripit, qui gaudium et tristitiam, aliasque animi perturbationes Deo in Scripturis reapse attribui garriebant. Monet tamen misericordiam Deo proprie convenire, non autem homini, cujus ea tantum summa perfectio est veræ doctrinæ cognitione fieri filium ejus adoptivum [16]. Verum ut id facilius percipiatur, ille continenter definit quid sint scientia et ignorantia, ac quæ ipsimet scientiæ adjunguntur experientia, intelligentia, cognitio et veritas [17]. Quandoquidem vero rationales facultates sunt voluntatis ministræ, inde ille conficit in « gnostico » voluntatem, judicium et exercitationem esse plane eadem, non secus ac verba, dogmata, vitam et mores, « instituto obsequentes. »

Ad morales autem virtutes hinc delapsus, haud dubitanter affirmat eas lege Mosaica, ex qua Græci totius scientiæ moralis principia hauserunt, aperte doceri [18]. Et id quidem probat tam de pietate quam de prudentia et justitia, atque obiter ibidem ostendit ex iisdem sacris nostris scriptoribus delibatum esse illud Pythagoræ adagium: « Stateram ne transilias. » De omnibus autem illis virtutibus, divina Scriptura celebratis, singillatim disputare quia longius esset, **112** idcirco auctor posita ob omnium oculos earum definitione, manifeste demonstrat easdem adeo sibi invicem esse connexas et conjunctas, ut nec una sine alia haberi, nec de aliqua, nisi etiam de aliis omnibus tractari possit [19]. Nonnullas tamen speciatim attingit, atque in primis docet continentiam, quæ Deo non convenit, nobis esse plane necessariam, ut paucis contenti, ad divinam naturam accedere nitamur. In eadem quoque Scriptura præcipi et commendari fortitudinem, qua nullis cupiditatibus fracti aut effeminati, non

[99] p. 375. [1] p. 376. [2] p. 377. [3] p. 378. [4] p. 379. [5] p. 380. [6] p. 381. [7] p. 382. [8] p. 383. [9] p. 384. [10] p. 385. [11] p. 386. [12] p. 387. [13] p. 388. [14] p. 389, 390. [15] p. 391. [16] p. 392 [17] p. 393. [18] p. 394. [19] p. 395.

solum quoslibet labores doloresque magno ac virili animo perpetiamur, sed martyrium etiam sanguinis nostri effusione, si necesse sit, subeamus. Atque illud quidem vult ea significari humana lege, qua is qui sibi desponsam virginem nondum duxit, militia interdicitur [20]. Madianitarum autem id Clemens noster corroborat exemplo, ex quo sicuti et Barnabæ auctoritate infert pietatem et religionem esse principium sapientiæ, bonumque esse Dei timorem.

De liberalitate et beneficentia dehinc disserit, ostenditque illam variis Moysis legibus sacrorumque Proverbiorum verbis præcipi, atque inde bonam esse legem concludit [21]. Quoniam autem beneficentia sive liberalitas ad dilectionem seu charitatem pertinet, perspicuum nobis ille facit quomodo hæc virtus aliis ejusdem Moysis legibus constituatur [22]. Ex quibus demum evincit veterem legem plenam esse humanitatis et benignitatis, nosque ad Christum, qui has virtutes non minori studio et cura commendavit, ab illa tanquam pædagogo perduci. Tum continuo ex his, et aliis quæ profert, ejusdem veteris legis præceptis probat sumptum fuisse a Pythagora suum de mansuetudine in animantes decretum. Perperam ergo, inquit Clemens [23], Græci, qui filios recens natos crudelissime exponebant, ob hanc mansuetudinem Moysis legem insectabantur. Horum vera inhumanitas non eadem tantum Mosaica lege condemnatur, sed etiam Romana, quæ vetat prægnantem mulierem, capitis damnatam, priusquam pepererit, affici supplicio. Pergit Clemens, et Moysis lege de agno, in lacte gravidæ matris non coquendo, citata, eos cædit, qui ut carne lacte contemperata delicatius vescerentur, in quorumdam animalium ventrem ante partum calces impingebant [24]. Quibus subjungit alia ejusdem Moysis de mansuetudine præcepta, atque ultimo, quod de arboribus nuper plantatis magna cura fovendis datum est, ante oculos posito, explicat qua methodo ii qui Christianæ religioni nomen dederunt, sint fidei nostræ dogmatibus imbuendi; ut summam « gnostici » perfectionem possint adipisci [25]. Quis autem sit perfectus « gnosticus, » clare describit, dicitque alios, ut boni honestique fiant, ab eo esse docendos. Sed continuo illum serio monet, ut superbiam, cujus, sicuti aliorum peccatorum, pœnitentia agenda est, studiose caveat et declinet.

Subinde vero quomodo agi debeat, et quæ sit illius utilitas, breviter aperit. Cum illius autem fructus sit, ut pœnitens Deum eligat et ab eo vicissim eligatur, in hoc Clemens ait sitam esse hominis nobilitatem, ut pulcherrima et honestissima quæque eligat [26]. Quod quidem Adami, Noemi, Abrahæ et Isaaci illustrat exemplis. Abrahæ porro polygamiam ille ibidem excusat, et unicum ait fuisse illius hæredem, cui frater suus major natu ideo servivit; quia malo homini bonum maximum est sui non esse juris. Tum postea Scripturæ sacræ testimonio ostendit sapientis esse omnia, eumque non modo regem; sed, ut testis est Plato, esse etiam beatum ea scilicet maxima, quoad fieri potest, Dei similitudine, quam Philo tradit perfecta mandatorum ejus observatione obtineri [27]. Quapropter Stoici statuerunt finem hominis esse naturæ convenienter vivere, ita tamen ut naturæ nomine Deum intelligerent. Cum triplex porro sit, uti ex Hippodamo Clemens confirmat, amicitiæ genus, hinc ille colligit in hominis, non solum amico et inimico benefacientis, sed etiam fortis et adversa constanter patientis mente esse hanc eamdem Dei imaginem. « Gnosticus » autem, Deo familiariter utens et mundo crucifixus, illam fortitudinem et tolerantiam,

A quemadmodum Ananias, Daniel, Lot, Abraham, Job et Jonas, possidebit [28].

Divina itaque lex homines ad omnem erudit virtutem, sed in primis ad continentiam, ubi pinguium animalium ac præcipue porcorum carne, et quibusdam piscibus ad voluptatem allicientibus, interdicit [29]. Fomes quippe cupiditatis voluptas, quæ homines, sicut ipsimet etiam scriptores ab auctore nostro citati testificantur, molles effeminatosque reddit, radicitus evellenda est. Eam sane ob causam anima debet ab omnibus perturbationibus segregari, easque cruci affigere, ac seipsam, ut ait Christus, perdere mortemque meditari [30]. Ad id autem agendum opus est, ut unusquisque adversus diaboli insidias armaturam Dei, quomodo Apostolus loquitur, induat, ac bene rebus utatur indifferentibus; ex his enim et ex voluptate omnes animi perturbationes ac tentationes dæmonis oriri haud inscite Clemens demonstrat [31]. Dehinc porro hæreticam

B Basilidis de illis animi perturbationibus opinionem, ab aliis duobus hæresiarchis Isidoro et Valentino, tametsi in alios errores impingentibus, proscriptum cum Christi Domini, tum Barnabæ auctoritate refellit [32].

Sub hæc autem ille declarat se in quemdam incidisse Gnosticorum hæreseos sectatorem, qui voluptati se ideo addictum esse dicebat, quia magni non est hominis, nisi experti, eam superare [33]. Sed asseverat hunc, non secus atque Aristippum, penitus decipi. Tales quoque eos esse asserit, qui falsa quorumdam Nicolai, viri apostolici, verborum interpretatione abutentes, in effrenatæ obscenæque voluptatis luto, ad hircorum et Sardanapali instar, volutabantur. At quia nullus alius voluptatis usus esse videtur, nisi ut illa rebus ad vitam necessariis vicaria quædam sit accessio ac veluti condimentum, idcirco Clemens contra Epicurum concludit turpes et indomitas voluptates, Diogene poeta teste,

C esse damnandas; atque ad eas, tanquam præcipuum nostrum hostem, debellandas timorem, sicuti lex præcipit, et cautionem esse necessaria [34]. Et hæc quidem Clemens variis ethnicorum scriptorum, ac in primis poetarum testimoniis illustrare contendit, docetque nihil honestate et gravitate legis, ejusque filia cautione et religione esse amabilius. Illa enimvero divina lex sicut nihil nimis durum et asperum, ita nihil quoque nimis molle et remissum præcipit.

Ne quis vero ad legem implendam se infirmiorem esse causaretur, in medium Clemens profert exempla veterum, qui cum eadem, qua et nos, essent natura, sese totos Deo obtulerunt ac dicarunt [35]. Quid, quod Zeno Indum igne tortum cæteris anteponebat? Denique martyres exquisitissimis suppliciis **113** quotidie affectos metus legis ad Christum ducebat. Atque hi voluptate profecto superiores, et « gnostici » majores mundo, non carne am-

D plius, sed spiritu viventes, dii recte appellantur. Ex his itaque infert Clemens noster voluptatem et alia omnia, quæ ad libidinem excitant, a vero et Christiano philosopho esse fugienda; sectandamque temperantiam, qua suave Christi jugum integraque fit animæ et corporis sanitas, atque ad ultimum finem, æternam videlicet beatitudinem, pervenimus [36].

Ea autem data occasione, Clemens fuse exponit in quo veteres philosophi ultimum illum finem, summumque bonum positum esse censuerint. Ab illo itaque singillatim appellantur Epicurus et Cyrenaici, Dinomachus et Caliphon, Hieronymus, Diodorus, Aristotelici, Zeno Stoicus, Cleanthes, Antipater [37], Archidemus, Panætius, Possidonius, quidam ex recentioribus Stoicis, Aristo, Herillus, Ly-

[20] p. 396. [21] p. 397. [22] p. 398, 399. [23] p. 400. [24] p. 401. [25] p. 402. [26] p. 403. [27] p. 404. [28] p. 405. [29] p. 406. [30] p. 407. [31] p. 408. [32] p. 409, 410. [33] p. 411. [34] p. 412, 413. [35] p. 414. [36] p. 415. [37] p. 416.

cus, Leucimus, Critolaus, Anaxagoras, Heraclitus, Democritus, Abderites, Hecatæus, Apollodorus, Nausiphanes, Diotimus, Antisthenes, Annicerii, Metrodorus [38], Plato, Speusippus, Xenocrates et Polemo [39]. Singulas porro illorum opiniones exponit [40], sed diutius in explicanda Platonis sententia immoratur [41]. Quibus tandem explicatis, planum ille facit, quis sit « minime finiendus » Christiani finis.

Quoniam autem voluptas, de qua disseruit, et cupiditas in matrimonium videtur cadere, quid conjugium sit, primo quidem auctor noster definit [42]. Deinde vero investigat utrum, et quæ uxor a viro ducenda, quæve fuerint de conjugio opiniones philosophorum, Platonis, Democriti, Stoicorum et Peripateticorum, qui non secus ac Pythagoras voluptati servierunt. Post hæc plurima ille affert rationum momenta, quibus matrimonii approbatores illius necessitatem utilitatemque demonstrabant [43]. Leges quoque in cælibes sancitas subjicit, ostenditque quale, quam sanctum, honestum atque alienum ab omni turpitudine conjugium esse debeat [44]. Denique sedulo animadvertit sacram Scripturam, quæ de ducenda uxore consilium, non autem præceptum dedit, plane penitusque inhibere, ne ducta unquam dimittatur. Atque ibi Clemens propter nimiam capitum multitudinem et longitudinem hunc librum absolvit.

ARTICULUS III.

Analysis libri tertii.

Suum de nuptiis argumentum tertio in libro Clemens contra hæreticos prosequitur [45]. Narrat autem Valentinianis, sed impia tantum opinione ductis, matrimonium probari. At sectatorum Basilidis ejusque filii Isidori absurdos de iisdem nuptiis et conjugio errores recta continentiæ definitione convellit. Dehinc explicat quid de primis secundisque nuptiis orthodoxi sentiant; ac nefandas Carpocratis et Epiphanis ejus filii de uxorum communitate opiniones, promiscuosque hujusce hæreseos sectatorum in exsecrandis synaxibus concubitus profligat et funditus evertit [46]. Ibi autem perspicue ostendit illos non modo veteris legis, quam frustra Deo, qui illam sicut et novam revera condidit, contrariam esse garriebant, auctoritate condemnari, sed Platonis quoque abuti testimonio. Porro autem illos omnes hæreticos, quemadmodum magos similibus plane, imo vero majoribus erroribus implicatos, epistola Judæ notatos et profligatos esse asserit [47].

Gradum inde facit ad Marcionistas, qui materiam et creaturam malam esse falso existimantes [48], nuptias immerito respuebant. Hac autem hæresi ibi destructa, promittit fore ut ipse alibi falsum illius de mala rerum creatarum natura principium ac vanam de metempsychosi opinionem radicitus evellat. Tum vero nominibus suis ethnicos illos scriptores appellat, qui generationem maledictis insectati sunt, scilicet Heraclitum, Empedoclem, Sibyllam, Poetam, id est, Homerum, Theognidem, Euripidem, Solonem apud Herodotum, rursusque Homerum, Orpheum, Philolaum, Pindarum, Platonem [49], quem tamen negat Marcioni malam dicendi materiam occasionem dedisse [50]. Nos porro Clemens admonet in his ethnicorum hominum sententiis occurrere repugnantiam, de qua ipse alibi se disputaturum pollicetur.

Pergit ille, narratque id quod de misera hominis conditione cecinit tragœdia. Eam vero, inquit [51], ob causam quidam arbitrati sunt Pythagoreos a rebus abstinuisse venereis; sed ab eorum opinione A recedens persuasum ait se habere Pythagoreos ab iis non se continuisse, nisi post susceptos ab uxoribus liberos. Quamobrem hi fabarum usu idcirco tantum prohibebantur, quia inde, Theophrasto teste, feminæ steriles fiebant. Cæterum quia superius memorati Marcionistæ non in continentiæ gratiam, sed in Creatoris odium usum creaturarum recusantes, quædam ad tuendum hunc errorem suum verba Christi perverse interpretabantur, hinc Clemens aperit quis verus eorumdem verborum sit sensus [52].

Carpocratis deinde facta rursus mentione, quædam ille refert a se de Nicolao prætermissa, quibus et illum ab impacti criminis suspicione liberat, et ostendit hæreticos, ipsi cognomines, ejus abusos esse auctoritate et verbis, quibus Matthias similia dixisse ferebatur. Subinde vero eos acerrime exagitat, qui propatulam venerem esse « communionem mysticam » impudenter prædicabant [53]. Ex his autem B unum in primis, qui quamdam virginem ad infame illud stuprum alliciendam aliquem Scripturæ locum præpostere citabat, postquam severe ac pro merito castigavit, hunc nefarium errorem auctoritate Apostoli radicitus amputat. Quibus ille alterius ex eadem secta et hæresi hominis verba subnectit fateturque illius asseclarum opinioni aliquem forsitan accessurum, si de spirituali tantum communione, quemadmodum Valentiniani loquerentur [54].

Quia vero illi, sicut et Prodici sectatores, qui falsum gnosticorum nomen assumebant, omnia etiam obscenissima sibi licere incredibili plane audacia dicebant, hos variis argumentis a recta ratione, Scripturaque sacra atque humana lege petitis invictissime refellit. Alios similiter coarguit in eodem errore versantes hæreticos, ac primo quidem illos, qui inferiores hominis partes ab alia quam divina potestate factas esse somniaverunt [55]; secundo Antitactas, qui garriebant malum non a Deo C quidem, sed ab aliqua ortum esse illius creatura, cui idcirco semper resistere et repugnare debemus. Contra hos autem fusius auctor noster disputat, illorumque errores pluribus, iisque validissimis expugnat rationum momentis, atque eorumdem objectiones, ex sacri textus corruptione desumptas, plane diluit [56].

Denique ne singulas hæreses nominatim persequendo longior esset, illas omnes ad duo præcipua
114 redigit capita. Vel enim docent ἀδιαφόρως ζῆν, « indifferenter vivere; » vel impie continentiam profitentur. At contra primos quidem Clemens probat magis esse tutum, licitum, decorum et honestum continenter vivere, quam incontinenter [57]; negari præterea non posse quasdam esse turpissimas, atque idcirco fugiendas cupiditates, ac proinde non « indifferenter » vivendum [58]. Huc accedit, quod is qui voluptati vitiisque servit, molestia ignominiaque afficitur; nec nisi perfecta divinorum præceptorum observatione, vera Dei cognitio et similitudo, vita- D que æterna comparari potest. Postremo veram Christiani libertatem non in voluptate, sicut illi latrabant, sed in perfecta cupiditatum, voluptatum, animique perturbationum liberatione sitam esse contendit.

Dehinc [59] contra secundi generis hæreticos, falso continentiæ prætextu, tam Dei quam nuptiarum filiorumque procreationis osores et impugnatores, ille pugnat Joannis auctoritate, ac solvit eorum objectiones, decerptas primo quidem et aperte ex quibusdam, uti putabant, Christi ad Salomen verbis; secundo et obscurius, ex lege de conjugiis in Veteri Testamento lata, et in Novo, uti aiebant, abrogata; tertio ex eo quod omnem viri mulierisque conjunctionem impuram sceleratamque esse garrirent;

[38] p. 417. [39] p. 418. [40] p. 419. [41] p. 420. [42] p. 421. [43] p. 422. [44] p. 423, 424. [45] p. 426, 427. [46] p. 428 et seq. [47] p. 431. [48] p. 432. [49] p. 433. [50] p. 434. [51] p. 435. [52] p. 436. [53] p. 437. [54] p. 438. [55] p. 439. [56] p. 440, 441. [57] p. 442. [58] p. 443, 444. [59] p. 445.

quarto denique quia in resurrectione nullum erit amplius conjugium.

Ad alios inde transit hæreticos qui Christum cælibem se imitari jactitantes, diabolum nuptiarum auctorem dicere non verebantur [60]. Horum autem qui se melius quam alii Evangelium intelligere gloriabantur, inde superbiam retundit; quia Christus Dei Filius, etsi in hoc mundo nec adjutore, nec filiis opus haberet, sponsam tamen habuit Ecclesiam, nuptiasque comprobavit. Quamobrem ibi Clemens edisserit [61] quo sensu ab eodem Christo Domino dictum sit quosdam esse eunuchos qui propter regnum Dei se castrarunt, ac plurium athletarum, præsertimque Astili et Crisonis, necnon Amœbei citharœdi, atque Aristotelis Cyrenæi exemplo ostendit bonam esse castitatem, nisi ob ipsam in Deum charitatem servetur. Quid vero quod ille perspicue probat hæreticos, conjugii ciborumque usum improbantes, ab Apostolo, Elia, Samuele et Christi verbis, atque etiam Petri et Philippi, qui filios ex uxoribus suis susceperunt, exemplo, ac Pauli denique scriptis expresse notari et condemnari [62]? Carpocratis porro solvit objectionem [63], ex his verbis, superius citatis: « A te petenti des [64] » delibatam et de ea stipe pauperibus eroganda, et thesauris incassum non congregandis intelligenda esse demonstrat.

Christianam autem continentiam, quam quidem sine Dei gratia assequi nemo potest, philosophica docet esse præstantiorem. Jubet enim rerum quarumlibet illicitarum concupiscentiam tolli omnino et removeri, nosque iis tantum, quæ necessaria sunt, esse contentos [65]. Et vero angeli, cupiditatibus victi, huc e cœlo dejecti fuere. Addit autem Valentinianos palam tradidisse Christum ita cibis usum esse, ut illos non egereret [66]. Quemadmodum ergo orthodoxi propter honestatem Deique amorem, ita hæretici in Creatoris odium continentiam profitebantur. Sed hi eam sane ob causam, sicut et plurimæ gentes, indocti sunt et impii. Tales utique esse ait brachmanes, qui semper ab animatis, vino omnique cibo tribus nonnunquam diebus abstinentes, vitamque non secus ac mortem, quam regeneratio subsequitur, pro nihilo ducentes, Herculem et Panem venerantur. Apud Indos vero σεμνοί totum vitæ suæ curriculum nudi transigunt, futura prænuntiant, et quamdam colunt pyramidem. Gymnosophistæ tandem, sicut et σεμνοί, « mulieribus, » quæ in virginitate permanent, nunquam « utuntur, » ac cœlestium observatione res prædicunt futuras.

Verum quoniam ii qui omnia indifferentia atque adeo nulla illicita et peccata esse somniaverant, quosdam Scripturæ locos, ac præsertim hæc Apostoli ad Romanos verba: « Peccatum vobis non dominabitur [67], » etc., in pravos suos sensus detorquebant, hinc Clemens breviter ostendit quæ vera sit illorum et Apostoli mens atque sensus [68]. Ad illos autem, qui falsam continentiam in Creatoris odium prætexebant, inde reversus, palam omnibus facit ab istis hæc Christi in Evangelio secundum Hebræos ad Salome verba: « Veni ad solvendum opera feminæ, » perperam objici; quandoquidem ea nihil aliud significant, nisi a Christo soluta esse cupiditatis opera, avaritiam, contentionem, insanum mulieris amorem et alia hujuscemodi peccata.

Instabant tamen iidem hæretici ibidem Christum eidem Salome dixisse: « Eousque homines morientur, quandiu feminæ pepererint. » Sed respondet Clemens id de animæ morte, videlicet peccato, esse intelligendum [69]. Et vero mulier vitæ quemadmodum mortis causa exstitit. Hæc porro vita non carnis est, sed spiritus, uti ex Apostolo haud obscure colligitur.

Nec minus contra Christi mentem urgebant similia illius verba: « Bene feci, quæ non peperi. » Nam quæ continuo subjunguntur: « Omni herba vesceris, » etc., aperte significant in nostra esse potestate vel cælibem vitam ducere, vel conjugio jungi; quod quidem, sicut legitima filiorum procreatio, bonum est et licitum [70]. Neque enim mundi Creator, uti falso hæretici opinabantur, vir electus, et Servator alterius Dei filius; sed vir et mulier legitimo connubio copulati, ac filius ex eis susceptus, sunt illi duo vel tres, in quorum medio Deus esse apud Matthæum dicitur. His porro Clemens alias subnectit eorumdem Matthæi verborum orthodoxas explanationes [71].

Deinde vero ille horum hæreticorum errores ipsiusmet Scripturæ verbis et testimoniis convellit et destruit. Catholicis autem exponit quis legitimus et licitus sit conjugii usus; atque illos ibi monitos esse vult his Moysis verbis: « Egredimini de medio ipsorum, » etc., non uxoris a viro, juxta falsam hæreticorum interpretationem, sed ipsam Judæorum a gentibus, et futuram Christianorum ab hæreticis separationem significari [72]. Tum rursus Pauli auctoritate probat nuptias, præsertim primas, esse legitimas; atque illius sicut et Petri testimonio non solum damnanda carnis desideria, et « inquinamenta, » sed nobis etiam non secundum carnem, sed secundum spiritum vitam esse instituendam [73]. Obiter autem observat ab Apostolo eumdem prædicari veteris novique fœderis Deum, atque ipsius verba contra Creatorem ab hæreticis præpostere usurpari. Tam strictum porro, prosequitur Clemens, idem Apostolus asseverat esse conjugii vinculum, ut conjuges nisi ad tempus, et ex mutuo ad orationi vacandum consensu, a se invicem separari nolit. Decernit itaque bonum esse et conjugium et cælibatum, vultque ut omnes in eo, ad quem vocati sunt, statu perseverent [74].

Qua quidem Pauli auctoritate auctor noster eos **115** redarguit qui, sicuti Tatianus, nuptias et filiorum generationem diabolo ascribebant [75]. Ineptas vero ejusdem Tatiani cavillationes explodit, et ostendit legitimum conjugium, et ex eo susceptos liberos, Deo probari, qui polygamiam in veteri testamento a se concessam, præscriptamque conjuges ex conjugali lecto surgentes abluendi legem abrogando, monogamiam ita novi introduxit fœderis tempore; ut secundas tamen nuptias propter hominis, ut ait Apostolus, intemperantiam et gerendam domus curam permiserit. In utroque igitur testamento, cujus unus idemque, quidquid Tatianus garriat, Deus auctor esse asseritur, tam sanctum et probatum semper fuit conjugium, quam sancta ipsa Mosaica lex et Deo probata [76]. Cui sane veritati Apostolus, qui futuros nuptiarum impios osores prænuntiaverat, apertissime patrocinatur. Ex quibus Clemens colligit neque nuptias, neque carnis aut vini usum prohiberi; modo tamen et cum gratiarum actione, et juxta stabilitas in omnibus Apostoli epistolis temperantiæ ac continentiæ leges adhibeantur.

Urgebant hæretici conjugium in Evangelio reprobari, in quo non solum legitur thesauros in terra, ubi omnia absumentur, non esse abscondendos; sed insuper scriptum est: « Filii illius sæculi nec nubunt, nec nubentur [77]. » At respondet Clemens prius testimonium ad opem egentibus ferendam, posterius vero ad futuram spectare resurrectionem [78].

Nec majoris momenti argumentum ab hæreticis inde ducebatur, quod Apostolus cælibem hominem

[60] p. 446. [61] p. 447. [62] p. 448. [63] p. 449. [64] Luc. vi, 30. [65] p. 450. [66] p. 451. [67] Rom. vi, 14. [68] p. 452. [69] p. 453. [70] p. 454. [71] p. 455. [72] p. 456. [73] p. 457, 458. [74] p. 459. [75] p. 460, 461. [76] p. 462. [77] Matth. xxii, 30; Marc. xii, 25. [78] p. 463.

ea, quæ Domini sunt, curare dixerit. Nam conjuges etiam de rebus divinis solliciti esse et Deo placere possunt. At ibi observat Clemens quam severe idem Apostolus eos corripiat, qui ad secundas nuptias sunt proclives [79].

Ultimæ tandem eorumdem hæreticorum objectiones inde petitæ erant, et quia Judæi a Christo Domino prava et adultera generatio appellantur, et quia is qui uxorem duxerat ad divinam cœnam venire recusaverit. Utrumque autem auctor noster facile diluit. Christus enim Judæos his verbis ideo tam dure objurgat, quia ii seniorum traditionem, præceptaque hominum sequentes, divinam legem virginitatis ducem adulterabant. Ad nuptias porro hominis invitati nomine et parabola hos Christus increpat, qui propter voluptates renuebant Dei obtemperare mandatis, quibus conjuges haud difficiliter satisfacere possunt [80]. Quod denique Psalmista cecinit: « Inveteravi inter omnes inimicos meos [81]; » Clemens ait non ad generationem, uti falso hæretici putabant, sed ad peccatum, puta fornicationem, minime vero legitimas nuptias esse referendum.

Quoniam autem Cassiani, Docetarum hæreticorum principis, idem ac Tatiani de mala hominis generatione error erat, eademque ut plurimum impiæ opinionis fundamenta, hæc Clemens jam a se funditus eversa esse asserit. Quamobrem ad alia non minus caduca ejusdem Cassiani firmamenta similiter diruenda propius accedit. Quid enim ad falsam illius opinionem stabiliendam magis futile, quam hæc objecta ab eo, uti jactabat, Christi verba : « Quando pudoris indumentum conciliaveritis, et duo facta fuerint unum, masculus et femina? » Etenim Clemens continuo respondet hæc neque in quatuor nostris Evangeliis, sed in eo, quod secundum Ægyptios inscriptum erat, occurrere; atque masculi vocabulo iram, feminæ vero cupiditatem designari.

Quod autem addebat Cassianus animam ab initio divinam, huc effeminatam ad generationem et interitum venire, id Clemens nimis Platonicum ac plane erroneum esse demonstrat [82]. Quodnam quippe fuerit primum, cujus delendi gratia Christus homo factus est, Adæ peccatum, et quid apud Paulum vetus homo significet, ac cur tandem ille nostram in cœlis habitationem esse dicat, breviter exponit. Pollicetur denique se alibi contra falsam ejusdem Cassiani interpretationem expositurum quæ sit vera pellicearum Adæ et Evæ tunicarum significatio. Interea vero ille quod Paulus propter fornicationem jubet uxorem duci, quod Christus eum, qui uxorem et filios non oderit, discipulum suum esse negat, quod Isaias eunuchis a Domino dictum esse refert, quod Jeremias atque Esdras diei nativitatis suæ male precantur, horum, inquam, omnium contra hæreticas cavillationes verum genuinumque sensum enucleat [83].

Pergit Clemens [84] alia diluere Cassiani argumenta, ab eo perperam deducta ex Jobi verbis : « Nullus a sorde mundus, nec si sit quidem una dies vita ejus; » et Psalmistæ : « In peccatis conceptus sum, et in iniquitatibus concepit me mater mea [85]; » ac tandem Malachiæ : « Videam primogenita pro impietate, fructum ventris mei pro peccatis animæ meæ. » Docet enim ipsemet Clemens hæc omnia pro hæretica impietate nihil prorsus facere, ac catholicos habere explicatus. Ad hæc vero addit Apostolum scribentem : « Qui certat, ab omnibus abstinet [86], » his verbis non dixisse abstinendum esse ab omnibus, sed in omnibus continenter vivendum.

Porro autem malam non esse generationem inde Clemens evincit, quod Christus ex virgine genitus sit. Frustra ergo quia homo generatione jumentis as-A similatur, Cassianus phantasticum, Marcion vero et Valentinus animale corpus ab eodem Christo acceptum esse inferebant. Frustra etiam garriebant Adamum, nisi diabolico persuasu, cum uxore sua nunquam commiscendum, ac juvenili ardore antevertisse stata sui cum illa concubitus tempora [87]. Enimvero hæc male ficta ac perperam excogitata errantium hominum commenta non impediebant, quominus bona sit generatio, per quam non solum mundana omnia consistunt, sed ipsemet etiam Christus humanum, non tamen pulchrum corpus assumpsit.

Non amplius itaque eos Clemens censet esse audiendos qui objiciunt hunc concubitum in Scriptura sacra appellari « cognitionem, » id est mandati transgressionem; ac proinde esse peccatum. Nam hoc vocabulum notitiam quoque veritatis, nec infringendas esse conjugii leges significat. Cæterum etiamsi Apostolus carnem, animæ inimicam, regnum Dei possidere non posse dixerit, certum tamen est B sanatas fuisse a Christo carnis nostræ infirmitates, atque hominem idcirco, si tamen non peccaverit, posse regnum Dei adipisci [88].

Ex quibus Clemens concludit omnes illos hæreticos toto cœlo ab catholicæ veritatis regula aberrare, tam eos qui falsæ continentiæ prætextu nuptias creaturasque condemnabant, quam alios qui sese in omni effrenatissimæ libidinis et voluptatis genere volutantes, id cæteris omnibus licitum esse persuadere conabantur. Quamobrem, ut illos fugiamus, nec cum eis unquam conversemur, jubet non solum Propheta, sed etiam Apostolus, qui fornicationem, neutiquam 116 vero nuptias proscribit [89]. Quapropter rursus Clemens alios corripit, qui veterem legem, quasi easdem nuptias, in nova rejectas, approbaret, perperam repudiabant. Denique hunc absolvendo librum, nos sedulo monet Gnosticorum nomen ab his hæreticis plane immerito usurpari.

C

ARTICULUS IV.

Analysis libri quarti.

De martyrio et de perfecto homine sibi nunc disputandum esse Clemens declarat [90]. In hoc autem tractatu ait se de iis dicturum, quæ orationis sermonisque ordo et connexio postulabit. Quapropter monitum quemlibet facit se, postquam servo et libero, viro æque ac mulieri philosophandum esse docuerit, tunc disputaturum de fide, de inquisitione, de symbolico loquendi genere, ac de iis quæ ad mores pertinent; deinde vero de barbaræ philosophiæ a Græcis delibatæ utilitate, de sacræ Scripturæ adversus Græcos et Judæos expositione, et de his quæ in superioribus libris, ne prolixiores essent, prætermissa sunt; postea vero de naturalibus juxta Græcorum barbarorumque opiniones principiis, ac præcipuis philosophorum dogmatibus, de Scripturæ, qua adversus hæreses D unum duntaxat omnipotentem esse Deum demonstratur, summa auctoritate, ac tandem de « gnostica » contemplatione [91]. Quæ quidem ut clarius explicentur, dicit Clemens sibi a parvis esse incipiendum rebus, et ab iis quæ de mundi creatione scripta sunt, atque inde lectorum animos ad sublimiora sic gradatim conducturum; ut postquam iis, quæ ad mores spectant, finem imposuerit, illos ad ipsiusmet Divinitatis contemplationem perducat.

Hæc porro argumenta omnia non separatim et accurata methodo, sed permiste et confuse, ab uno ad aliud sæpe transeundo, propter imperitos ac male affectos lectores, a se tractanda esse denuntiat [92]. Quam sane ob causam hosce commentarios, quos cum agro omnibus herbis pleno et cum ve-

[79] p. 464. [80] 465. [81] Psal. VI, 8. [82] p. 466. [83] p. 467, 468. [84] p. 469. [85] Psal. L, 7. [86] I Cor. IX, 25. [87] p. 470. [88] p. 471. [89] p. 472, 473. [90] p. 474. [91] p. 475. [92] p. 476.

teri florida oblatione comparat, *Stromata* a se inscriptos fuisse testatur, aperitque quomodo et quæ utilitas ex eis possit comparari. A

Ad suum dehinc argumentum aggressus, docet fidem aliam bonam esse, aliam vero malam; bonam quoque esse continentiam, atque abstinere ab injustitia esse salutis principium [93]. Deinde vero quamvis sapientia, inquit ille, in homine « gnostico, » et perfecto, qui « angelis tempore et indumento » minor est, a scientia non differat; solus tamen Deus est proprie sapiens, a quo veritas, quam « gnosticus » amat, ad hominem derivatur. Is enim non solum corpore, quo ad terram tendit, quemadmodum bellua constat, sed etiam anima, qua a corporeis cupiditatibus, atque a metu et labore aversus, ac vera philosophia eruditus, ad Deum attollitur [94]. Neque tamen idcirco timor, neque lex de eo sancita malum quid dici possunt. Hunc enimvero errorem, jam a se confutatum, Clemens noster rursus refellit, et explicat quomodo B lex justo bonoque viro non sit posita.

Corporis itaque, uti ille pergit, et animæ, quibus homo compositus est, separatio est illius mors naturalis, spiritualis vero peccatum, a quo etiam quando separatur, spiritualis ejus vita est. At Christianus philosophus toto vitæ suæ tempore illam animæ corporisque sui ita meditatur separationem, ut in carne vitam agens, mundo sit mortuus et in cœlo versetur [95]. Quapropter nullo unquam mortis metu veram fidei nostræ doctrinam aut Christum negabit; sed propter summum Dei amorem et charitatem martyrium mortisque supplicium constantissime perferet. Et id quidem perfectum charitatis opus, et « consummationem, » τελείωσιν, vocamus. Nec mirum sane, quandoquidem veteres Græci in bello mortuos laudibus prosequebantur [96]. Porro autem ii etiam Christiani sunt martyres, qui qualibet morte defuncti, mandatis Christi semper paruerunt, terrena omnia despicatui habentes, ac « fidem, tanquam sanguinem C per totam vitam, et etiam in exitu » profundentes [97].

Verum huic orthodoxæ de martyrio doctrinæ erant duo e diametro sibi invicem oppositi hæreticorum errores. Quidam enim dictitabant idem esse Christum morte confiteri, ac violentas sibi afferre manus. Alii vero in Creatoris odium morti sese ultro et sponte sua offerebant. Probat autem Clemens hos nomine tenus Christianos esse, nec magis dici posse martyres, quam Indorum gymnosophistas, qui se temere in ignem dabant præcipites. In corpus itaque, cujus recta compositio ad ingenii solertiam confert, hi præpostere omnino invehebantur. Neque enim huic errori, uti falso opinabantur, suffragatus est Plato, qui expresse docuit corporis, per quod recte vivere licet, gerendam esse curam. Errorem quoque Stoicorum, qui animam ullo modo a corpore affici negantes, omnia ἀδιάφορα, indifferentia esse volebant, Clemens retundit cum exemplo Jobi, tum Apostoli verbis, quibus martyrium D docuit esse « conversionis gloriosæ sanctificatum exemplar [98]. » Et vero, quoniam dolor et paupertas imperfectos homines a virtutis exercitatione avocat, ad quam eos sanitas et rerum abundantia allicit, hinc Clemens infert corpus propter animam esse curæ habendum. Deinde vero, quia voluptas et dolor ex natura sua neque bona sunt, neque mala, idcirco martyr præsentem dolorem spe voluptatis futuræ levat ac removet [99]. Quod quidem auctor noster ut planius faciat, quid de sanitate, paupertate et divitiis a quibusdam paganis scriptoribus traditum sit, paucis repræsentat. Longe autem fusius ille enucleat in quo secundum Christum posita sit vera beataque paupertas veræque divitiæ, et quid sit animam suam perdere aut invenire [1].

Stoici porro, prosequitur Clemens, dicunt animam in sapientiam mutari; Plato autem conversionem ejus fieri ex nocturno die, sive tenebricosa luce ad perfectum Dei lumen et cognitionem [2]. Alii denique philosophi homini permittunt animam a corpore ita abducere, ut nulla amplius reliqua sit spes actionis. At Christianus martyr ad supplicium propter Christi confessionem petitus, nullus unquam dubitat ab omni malo actu cessare, ac hominum minis Dei præferre dilectionem. Tunc autem ille Dominicum istud implet præceptum: « Vade, vende omnia, quæ habes [3], » τὰ ὑπάρχοντα. Atque id quidem Clemens breviter edisserit, ostenditque illud sine charitate non posse observari.

Qui ergo neque propter metum supplicii, neque propter doni alicujus promissionem ad salutare verbum accedunt, hi a dextris sanctuarii stant; qui autem donis ducuntur, mercenarii sunt, stantque a sinistris; et hi quidem ad imaginem, illi vero ad Christi similitudinem. Utrique porro Lazari ex divitis parabola designantur, dicunturque servire vel Domino **117** vel mammonæ [4]. At secundi quidem ad cœnam vocati non veniunt, et vulpes, quemadmodum primi volucres, appellantur. Paupertatis tamen, si æquo animo non feratur, innumeræ sunt, sicuti divitiarum, gloriæ et conjugii sollicitudines, quadripartiti seminis parabola denotatæ. Omnibus itaque, quæ accidunt, ita utendum est, ut toto corde credentes, totoque animo tranquilli, per bonam vitam « gnosticam » ad æternæ vitæ habitum exerceamur. Et hoc sane ut omnibus persuadeat, paucis Clemens noster edisserit qui sint thesauri in terra, sicuti Christus docet, non congregandi, et quis thesaurus in cœlo non deficiens [5].

Quamobrem qui propter justitiam pauperes esse volunt, illi utique audierunt quid contra nimiam divitiarum sollicitudinem et avaritiam, quid de Zacchæo, vel ut quidam opinabantur, Matthia publicanorum principe, quid de vidua duos nummos in gazophylacium projiciente, idem Christus Dominus pronuntiaverit.

Hæc porro Clemens ad primæ beatitudinis evangelicæ explicationem se scripsisse palam significat [6]. Inde ad secundam venit, docetque qui sint illi « mites, » quos Christus beatos terramque possessuros esse asserit. Ibi autem varias patefacit mercedis mansionumque cœlestium pro diversis hominum meritis differentias [7]. Tertia vero beatitudo, prosequitur Clemens, est « lugentium, » videlicet eorum qui vitæ malæ actæ pœnitentia, quam ille exponit, sincere ducuntur. Quarta « misericordes, » hoc est illos, qui quantum in se est aliis opem ferunt, beatos prædicat. Quinta « mundos corde, » qui rejectis cupiditatibus et cogitationibus mundi, ad Dei veniunt cognitionem et contemplationem. Sexta « pacificos, » qui cupiditatem, iram, aliasque animi affectiones ita mansuefecerunt, ut piam sanctamque vitam semper agant [8].

In ultima tandem beatitudine eorum, qui « propter justitiam persecutionem patiuntur, » exponenda diutius Clemens immoratur, probatque illos esse qui inflictos propter Christianam professionem cruciatus constanti patientia et magna animi alacritate sustinent. Quælibet autem tentatio, inquit, est occasio martyrii, et qui Dei mandatis morem non gerit, hic Deum negando seipsum abnegat, estque infidelis et hypocrita [9]. At qui Deum diligit, seipsum diligit, et qui pro Christo Servatore moritur, propter suam moritur salutem et frater appellatur. Quicunque porro mandata Dei exsequi-

[93] p. 477. [94] p. 478. [95] p. 479. [96] p. 480. [97] p. 481. [98] p. 482. [99] p. 483. [1] p. 484. [2] p. 485. [3] Matth. xix, 21. [4] p. 486. [5] p. 487. [6] p. 488. [7] p. 489. [8] p. 490. [9] p. 491.

tur, is ipsiusmet Dei, cui credit, martyr et testis est.

In eos itaque qui martyrium condemnabant Clemens insurgit, aitque illos nescire et illud esse veræ vitæ principium, et pie viventibus honores post mortem, sicut et impiis supplicia, decerni [10]. Et hoc quidem ab illo non solum ex sacris nostris auctoribus, sed etiam paganis, videlicet Theano Pythagorica et Platone, probatur. Hinc postquam castigavit Telephum, qui unicam esse ad inferos viam dixerat, planum omnibus ex Aristophane, Epicharmo, atque ex Matthæo et Paulo facit, quam infelix, misera et brevis sit infidelium hominum vita. Verum recte nos admonet inde cum Marcione nullum inferre posse malam esse creaturam, sed eos revera esse beatos et felices, qui martyrio vitam posuerint [11].

Non audiendi itaque ii sunt, qui fieri non posse existimant ut imbecilla caro potestatibus et dominationum spiritibus resistat. Nam id Dei ope et auxilio omnibus facile est, modo tamen in eo fiduciam habeant. Quid vero, quod et hoc ipsum non ita difficiliter posse fieri auctor noster paganorum poetarum et aliorum testimonio, atque ipso etiam Indorum philosophorum exemplo confirmat [12]? Cum autem, teste Heraclito poeta, servorum sit mortem timere, Clemens ex Apostolo docet Christianum nec habere amplius servitutis spiritum in timorem, nec servire peccato; sed illum virtutis, dilectionis et sobrietatis donatum esse spiritu, quo omnia etiam durissima patienter ferendo, beatus, uti de justo homine scribit Plato, futurus est.

« Gnosticus » igitur etiamsi afficiatur contumeliis, spoliatione bonorum, exsilio et morte, nihilominus a libertate et a summa in Deum charitate, quæ tertius perfectionis illius gradus est, nunquam divelletur [13]. Gentilium autem, qui omnia fatali necessitate obvenire somniaverant, pervicaciam Clemens obiter increpat. Subinde vero his, inquit, qui ad perfectionem contendunt, proponitur ἡ γνῶσις ἡ λογικὴ, cognitio rationalis, cujus fundamentum est sancta Trinitas, fides, spes, et utraque major charitas. Qui porro hac præditus est, omnia quidem ei licent, sed propter infirmam aliorum conscientiam a quibusdam abstinet, omnia ad Dei facit gloriam, pugnat armis spiritualibus contra « altitudinem » quamlibet, « adversus cognitionem Dei sese extollentem, » nullamque afflictionem, nullum periculum, nullumque casum formidat [14]. Neque id ulli mirum plane esse debet. Plurimi siquidem pagani homines, nimirum Æsopii, Macedones, Lacones, Zeno Eleates, Theodotus Pythagoreus, Paulus Lacydis familiaris, Posthumus Romanus, Anaxarchus, et legatus ad Zamolxim mittendus, acerbissima tormenta constantissime pertulerunt [15].

Porro autem plena est Ecclesia Christianis philosophis tum viris tum mulieribus, qui totam vitam in mortis meditatione ad Christum excitante consumunt. Quæ quidem philosophia ab omnibus utriusque sexus, sive barbaris, sive Græcis, comparari potest. Non minus etenim feminis quam viris temperantia aliæque omnes virtutes, secundum tamen sexus differentiam, communes esse debent; et his æque ac illis adversus vitia et carnis illecebras pugnandum est [16]. A feminis itaque fortitudo et magni animi virtus desideratur quidem, sed non ea quæ in Amazonis Sauromatidis, Sacidibus et Iberiis celebratur. Omnibus igitur et singulis, ad felicitatem contendentibus, Christiane philosophandum est [17]. Temere ergo Euripides, atque etiam Homerus modo bene, modo male, canunt de mulieribus. Harum autem et virorum, parentum et filiorum, servorum et dominorum, ac tandem mutua singulorum in se invicem Clemens enucleat officia, quibus super om-

A nia charitas et pax Christi in omnium gratis erga Deum cordibus regnet [18]. Atque ibi obiter ingrati in Opificem Marcionis errorem refellit.

Ex his itaque, inquit ille, liquido intelligitur quæ sit fidei unitas et Christiana perfectio. Quocirca quilibet Christianus, sive vir, sive mulier, tametsi bonorum ac facultatum omnium jactura extremaque supplicia immineant, nunquam a religione, pietate et vero Dei cultu deterrebitur, atque in iis usque ad mortem eo constantius perseverabit, quo magis illum aliqui ab iis arcere conati fuerint [19]. Neque enim ad aliud ille unquam collineabit, quam ad id quod recte honesteque, quidquid aliis secus videatur, fieri **118** potest. Quod quidem Clemens firmat auctoritate Epicuri, qui docuit ab omnibus et omni tempore philosophandum.

Tum continuo ille nobis exhibet Christi Domini de martyrio publicaque nostræ fidei confessione verba, quæ ab Heracleone partim bene, partim male
B explicari demonstrat, ac tandem martyrium sibi peccatorum cum gloria expurgationem videri concludit [20]. Eam sane ob causam apostoli Christum, qui pro infidelibus mortis « calicem bibit » imitantes, pro iis quas fundaverunt ecclesiis passi sunt. Illorum autem vestigiis insistentes « gnostici, » vitam agunt adeo sanctam et a peccato sic alienam ut si casus aliquis pro Ecclesia patiendi sese offerat, tunc pro Dei amore tormenta mortemque obeant [21].

Christus itaque ubi eos dicit esse fugiendos qui nos « persecuti fuerint, » his quidem verbis non significat malum esse aliquod « persecutionem » ac mortem pro ipso « pati; » sed nobis cavendum ne temere et inconsulto certæ morti ultro nos offerentes, tyrannis peccandi atque injuste nos interficiendi occasionem præbeamus. Atque ad id efficacius stabiliendum Christi utitur auctoritate, qua ille auferenti pallium præcipit dari et tunicam.

C At, inquiebant, cur Christiani torti sunt et necati, si Deus curam eorum gerebat? Respondet Clemens nos neutiquam existimare Deum velle, ut Christiani hos inciderent in casus; sed ipsorum futuros illis prænuntiasse cruciatus et tormenta, quibus ad æternam, quam eis promittebat, pervenirent hæreditatem [22]. Quid vero, quod et ipsimet pagani suppliciis aliquando afficiebantur?

Quid tum aiebant pagani? Nam hi malefici erant. Optime quidem, pergit Clemens. Christiani igitur si propter justitiam pœnas iniquis judicibus dederunt, quid inde contra æquissimi Dei providentiam? Nonne tyrannis fas erat causam examinare Christianorum, nec in eos ob solam Christianæ religionis professionem iniquissimum ferre judicium?

Cur ergo, instabant pagani, tunc Christianis nihil ferebatur auxilii? Quia nulla, inquit Clemens, injuria affecti, gratias tyrannis idcirco habere debebant, quod sibi ad Deum æternamque vitam celerius
D commigrandi darent occasionem. Et vero illos nullis, etiam exquisitissimis, suppliciis lædi Anyti Melitique exemplis, et Scripturæ auctoritate invicte asserit.

Tum deinde ille falsam et hæreticam Basilidis de martyrio opinionem fusius exagitat et funditus evertit [23]. Monet tamen se de ea alibi rursus disputaturum. Nec leviori sane ictu concutit errorem Valentini [24], qui martyrium ideo aspernabatur, quia sectatores suos, ab initio immortales, genus esse electum; catholicos autem tam ille, quam ipsi Phryges, de quibus in tractatu de prophetia sermonem Clemens habiturum se esse spondet [25], animales esse garriebat; atque inde discipulos suos ut mortem a Creatore, de quo alibi dicendum, profectam dissolverent, venisse perperam colligebat.

[10] p. 492. [11] p. 493. [12] p. 494. [13] p. 495. [14] p. 496. [15] p. 497. [16] p. 498. [17] p. 499. [18] p. 500. [19] p. 501. [20] p. 502, 503. [21] p. 504. [22] p. 505. [23] p. 506 et seq. [24] p. 509, 510. [25] p. 511.

Perfectus ergo Christianus, uti ex jam dictis Clemens conficit, debet mandata Dei per charitatem exsequendo, ad divinam tendere amicitiam. Debet etiam inimicum, quatenus homo et Dei opus est, diligere, minime vero illius peccata, quæ nec substantia aliqua, nec Dei opus dici possunt. Non debet autem aliena concupiscere, non ideo certe quia mala, nec a Deo sint, sed quia recte terrenis bonis utendum. Debet insuper eis, a quibus male afficitur, benedicere, et erga adversarium, non quidem, uti quidam opinabantur, corpus suum, sed pravos homines, quibuscum versari tenetur, esse benevolus [26]. Nihil denique quodcunque acciderit, illum a charitate Dei separare debet.

« Habes, » prosequitur auctor noster, συγκεφαλαίωσιν γνωστικοῦ μάρτυρος, « summam martyris gnostici, » seu cognitione præditi. Duplex porro, inquit, est cognitio, una cum omnibus communis, qua videlicet verus agnoscitur Deus; altera paucorum, qui putant licere cibis vesci falso numini immolatis, a quibus abstinendum apostoli lata lege sanciverunt. Quamvis autem id aliquando licitum esset, ab his tamen propter infirmam aliorum conscientiam abstinere debemus [27].

Docet præterea Apostolus communem fidei doctrinam esse odorem cognitionis, quæ Vetus Testamentum legentes nondumque ad Dominum conversos fugit. Ab hac vero Clemens distinguit « gnostici » et martyris perfectionem, et in quo ea sita sit, explicat auctoritate Joannis et Pauli, præsertim in sua ad Hebræos Epistola, necnon et ex Sapientiæ libro, ubi martyrium gloriosa, uti dictum est, expurgatio esse perhibetur [28]. Quamdam quoque ejusdem « gnostici » formam in Clementis, quem apostolum vocat, *Ad Corinthios Epistola* pulchre exhiberi auctor noster pluribus demonstrat; atque ea quæ ab illo hac in epistola de perfecta charitate scripta sunt, rursus Pauli testimonio confirmat [29].

Scriptis porro cum hæc ille mandaret, in mentem ipsi venit quidam « gnosticus, » cujus falsa opinio erat, eum qui mulierem « ad concupiscendum » aspexerat, non peccasse, nisi cupiditatem actione aliquando sive somniando sive vigilando expleverit [30]. Hunc autem errorem ut refellat, primo Bocchoridis de adolescente, qui in somnis libidinem cum meretrice explevisse visus sibi fuerat, judicium proponit. Dehinc planum facit quis aspectus mulieris malus sit, aut bonus; et observat appetitionem a cupiditate ita discerni, ut hæc tribuatur voluptati et intemperantiæ, illa vero sit ex ratione motus, et in iis quæ secundum naturam sunt constitutatur [31]. Denique qui omnis vitii et animi perturbationis expertes, ac cognitione et bonis operibus ornati sunt, hos dicit esse beatos atque ad Deum transmitti.

Perfectionis autem istius tam vir quam mulier possunt esse participes. Quod quidem luculentissime ab auctore nostro variis probatur [32] exemplis: Moysis, qui maluit una cum populo mori quam solus esse salvus et incolumis; Judithæ, quæ pro patria imminens vitæ periculum contempsit; Esther, Susannæ et Moysis sororis; necnon et ethnicarum mulierum Lysidicæ, Philoteræ, Leænæ Atticæ, Telesillæ poetriæ, Danai filiarum, Atalantæ, Anticleæ, Alcestidis, Macariæ, Hyacinthidum, Theanus Pythagoricæ, Themisto, Myæ Theanus filiæ, Arignotes, Diodori filiarum, quæ Menexeno, Argia, Theognis, Artemisia et Pantaclea vocabantur. Deinde vero Cynicæ Hipparchiæ, Aretes Cyreniacæ, Lastheniæ Arcadiæ, Axiotheæ, ac demum Aspasiæ, ex quibus plures philosophabantur. Alias plures Clemens se prætermittere testatur poetrias Corinnam, Telesillam, Myam et Sappho; pictrices Irenem et Anaxandram. Quid vero, quod Cleobuli filia pater- A norum lavabat pedes hospitum, et Sara Abrahæ uxor subcinericios panes angelis paravit, ac puellæ regiæ **119** apud Hebræos oves pascebant, quemadmodum Homerus Nausicaam ad labra ivisse cecinit?

Tum Clemens exponit quomodo mulier quæ a viro quominus ipsa vel ejus ancilla virtuti operam det, prohiberi non potest, sese erga eum gerere, illique obedire debeat [33]. Ex Euripide autem ille patefacit quid mulieri, quæ cum honestate virum suum amat, agendum sit. Deinde describit et ostendit quomodo conjugium possit esse sanctum et felix, ac quo etiam modo mulier, si marito ut pie religioseque vivat persuadere non possit, sese debeat exhibere. Denique latas ab Apostolo conjugibus leges et præcepta summatim enucleat [34].

Cum itaque unus sit viri ac mulieris finis et scopus, ex Petri Paulique Epistolis pandit quis sit homo vere perfectus. Quia vero varii sunt gradus B perfectionis, Clemens ingenue fatetur sibi penitus esse incompertum, an aliquis unquam præter Christum Dominum attigerit summum perfectionis apicem. Verumtamen haud dubitanter affirmat veteris perfectionem legis Christianæ religionis professione comparari [35]. Christianus vero perfectus est, si lege illa tanquam gradu ad perfectionem utens, et illam, uti par est, mente percipiens, vitam recte instituat. Ad perfectionis autem fastigium perveniet, si summa in Deum charitate pro Christi nominis confessione mortem profuso sanguine lubenter obierit.

Quæ autem sint vitæ illius perfectæ seu « gnosticæ » prolusiones atque præexercitationes, et quomodo, dum in hac vita degimus, nobis ut in virum perfectum et in Christi plenitudinem occurramus adnitendum sit, perspicue auctor noster Pauli auctoritate demonstrat [36]. At ex eodem apostolo scite animadvertit varia esse perfectionis genera, et alia C quidem prophetæ, alia justi hominis, alia martyris, alia doctoris; sed apostolos in omnibus fuisse perfectissimos [37]. Verum quoslibet tamen ille monitos esse vult Pauli, cæteris apostolis recentioris, scripta ex veteri pendere testamento, illudque ab hominibus Hebræis, nisi in Christum crediderint, percipi et comprehendi non posse.

Intelligentis porro ac perspicacis « gnostici » primum opus, cæterorumque actuum ejus basis et fundamentum est abstinere a malis; deinde nihil boni neque propter metum, neque propter promissi spem honoris aut mercedem agere; sed ipsam propter se expetere Dei cognitionem [38]. Nam οὐσία τοῦ γινώσκοντος « essentia cognoscentis, » ait Clemens, est perpetuo et ulla absque intermissione Deum contemplari. Quamobrem si quis per hypothesim, quod tamen fieri non potest, æternam salutem a cognitione Dei sejunctam proposuerit « gnostico, » hic nihil plane hæsitans Dei cognitionem eliget. Perfectus igitur D homo nihil propter usus proprios, aut gloriam et famam, aut mercedem sive ab hominibus sive a Deo accipiendam, sed propter id tantummodo, quod pulchrum et honestum est, agens, erga justos et injustos semper justus et beneficus, vitam traducet suam. Qui autem sic vivit, « ille, » juxta Clementis sententiam, « non est amplius continens, sed ad habitum ἀπαθείας, impatibilitatis, pervenit, ut divinam figuram induat [39]. » Anima enim illius, quoad fieri potest, Deo assimilatur, si iis, quæ sunt eadem, semper intendat, atque ad res corporeas, quibus varia fit ejus affectio, non convertatur.

Quamobrem sive vigilando sive dormiendo eadem ipsius anima visis et somniis minime mota, et ab omni perturbatione prorsus vacua, semper pura et immaculata perseverat. Qua quidem ratione nox εὐφρόνη vocatur, et maxime noctu peraguntur

[26] p. 512. [27] p. 513. [28] p. 514, 515. [29] p. 516 et seq. [30] p. 520. [31] p. 521. [32] p. 522, 523.
[33] p. 524. [34] p. 525. [35] p. 526. [36] p. 527. [37] p. 528. [38] p. 529. [39] p. 530.

mysteria, quandoquidem tum anima, a sensibus prorsus abstracta et ad seipsam conversa, prudentiæ magis est particeps. De morte autem idem ac de somno dicendum. Mors quippe, teste Heraclito, animæ abscessum magis, somnus vero minus significat [40]. Quapropter Apostolus Filium Dei allegorice diem et lucem, et præcepta arma lucis appellavit. Simili quoque metaphora homines olim jubebantur ad sacrificia et preces splendidi ac mundi accedere, mosque Judæorum erat ut in lecto sæpe ablueruntur. Verum perfecta mundities non corporis est, sed mentis, videlicet operum, cogitationum et sermonum; ita ut etiam in somnis sit a peccato vacuitas. Sufficiens vero purgatio et peccati admissi pœnitentia ea est, qua mentem a prioribus delictis et ab iis quæ sensus delectant penitus avertimus. Quod quidem ipsa confirmat ἐπιστήμης et πίστεως etymologia, quæ ex statione et quiete dicitur. Verumenimvero illa hominis mentem ita sistit, ut omni prorsus seu suppliciorum seu pravorum hominum timore deposito, justus semper maneat. Quamobrem Clemens absurdum penitus proscribit errorem Epicuri, qui putabat hominem sapientem posse aliis, modo id penitus latere sciverit, facere injuriam. Quinimo ipsemet Clemens præterea contendit eum, qui spe mercedis sicut et metu ab injustitia abstinet, sua sponte non esse bonum [41].

Bonorum autem, inquit ille, seu malorum post mortem futurorum spes ab ethnicis philosophis, non solum Pythagoræ sectatoribus, verum etiam Heraclito et Platone agnita est. Hæc autem, ut testatur Apostolus, non confundit. Qui autem vocationi suæ morem simpliciter sincereque gerit, is neque propter metum, neque propter lucrum aut delectationem, sed dilectione tractus Dei, eum pie colit ac veneratur. Quapropter etiamsi vetita impune agendi potestatem a Deo acceperit, ille tamen, utpote qui honestum ex seipso amandum esse noverit, in suum nunquam animum inducet ut aliquid præter rationem agat. Et vero persuasum omnino habet res creatas, sicut et legitimum conjugium ac liberorum procreationem, quidquid hæretici contra garriant, esse quidem bona, sed præstantius esse divina assimilatione, ἀπαθῆ, nullis perturbationibus obnoxium, καὶ ἐνάρετον, « et virtute præditum fieri [42]. » Manifestum deinde Clemens facit, quid hac lege « Non concupisces, » significetur, et quæ sit « gnostici » ad Deum precatio, qua et a cupiditate liberari, et ipsimet Deo conjungi, ac paucis, tametsi creata omnia bona sint, contentum esse postulat.

Tum auctor, rursus Apostoli auctoritate fultus, asserit res creatas esse quidem bonas, tametsi aliæ aliis sint revera meliores [43]. Subdit autem ea, quæ necessaria nobis sunt, Dei benignitate esse paratu facilia. A Democrito itaque illud, cujus ipse rationem jam reddiderat, observat pulchre omnino dictum, « naturam et doctrinam rem esse persimilem. » Utriusque autem Deus prima et secunda creatione auctor est. Porro autem cum ea quæ mentis sunt a nobis eligi debeant, inde Clemens colligit quæque honesta videri jucundissima, et illa hanc præbere animi tranquillitatem, qua homo, uti Psalmista **120** et Empedocles testificantur, in Deum credit.

Duplex autem homo distinguendus est : primus a Deo ex congeniti spiritus idea naturaliter perfectus qui, sicuti Adam creatus, omnibus est utique communis; alter vero homo singularis est, qui ex forma eorum, quæ elegerit, proprium accipit characterem [44]. Hic autem ex natura sua variis animi perturbationibus et motibus, quæ in Deum cadere non possunt, plane obnoxius, dici potest multiplex. Verum si hæc virtute domuerit, fit immutabilis; atque idcirco unicus, et quoad fieri potest, Deo similis ac Deus efficitur. Is vero « gnostica » natura sua Deum ad se attrahit, eum colit, et sincera sua purgatione ipsum sancte contemplatur.

Cæterum, quia in cujuslibet hominis libera potestate situm est Deo credere vel non credere, ac præcepta illius observare aut transgredi, ille idcirco propter recte vel male facta aut laudem meretur aut vituperationem; ac propter peccata, quæ tamen omnia, quidquid Basilides secus somniaverit, baptismate dimitti certum est, merito pœnis afficitur. Triplicem autem ob rationem, quemadmodum duplici modo, peccata post baptismum admissa castigantur; quæ vero ante illum perpetrata sunt, dicuntur expurgari. At qui peccato minime inquinatus immortalem Dei naturam contemplatur, ille beatus est, et, ut ait Plato, inter homines Deus erit; vel cum Christo angelus, et solus prudens, Dei voluntatem indefessa contemplatione semper considerat [45].

Nec est sane quod quis objiciat nos non posse ad Dei, qui demonstrari nequit, pervenire cognitionem. Nam per Filium ejus ac infinitas ejusdem Filii perfectiones, illum agnoscere, ei credere, atque ita ipsi conjungi possumus. Verum si de *illo* dubitemus aut ei non credamus, ab ipso disjungimur, nec sumus Levitæ, seu alienigenæ, qui in sancta non ingrediuntur. Etenim qui crediderint et vitam puram duxerint, ii veri sunt Dei sacerdotes et Levitæ, quibus mortuos tangere vetitum est; aut si tetigerint, jubentur die septimo purgari, et octavo offerre « propitiationem [46]. » Qua quidem lege significatur a « gnostico » nuntium peccatis et mundanis rebus esse mittendum, atque in ea, quæ in baptismo accepta fuit, perfecta corporis et animæ sanctitate ac justitia, quæ idem est ac pax et tranquillitas, ad mortem usque perseverandum.

In hujusce vero assertionis confirmationem Clemens profert hæc Jobi verba : « Nudus egressus ex utero, » etc., ac nominis Rebeccæ et Melchisedecis etymologiam, ipsiusquemet Basilidis testimonium [47]. Denique postquam mysteria nostra paganis, qui et sua etiam alios celabant, occultanda esse nos admonuit, ipse ad moralia transit præcepta.

Docet itaque Servatorem nostrum, qui mysteriis nos initiat, solum esse præceptorem nostrum, quemadmodum Deus, principii expers, universorum est principium. Hæreticos igitur qui corpus vituperabant hinc arguit, quia non solum recta est illius constitutio et compositio, sed animam quoque suscipit, Deo pretiosissimam, virtutumque, quibus circa Deum versetur, revera capacem. Quapropter si Isaias carnem vocat fenum et feni florem, his ille verbis eos notat qui secundum carnem, ut ait Apostolus, in peccatis ambulant. Fatetur tamen animam esse potiorem hominis partem, cui proinde bonæ actiones ascribuntur. At quoniam illa, quam quidem Basilides natura sua semper mundam esse perperam asseruit, in corpore peregrinatur, idcirco sapiens homo, et « gnosticus, » illud ne nimia indulgentia corrumpatur, severe castigat; ac in mundo tanquam hospes in diversorio, quod cito relicturus est, commorans, nunquam retro conversus longiorisque moræ impatiens, et cum Apostolo ingemiscens, ad cœlestem mansionem et felicitatem semper aspirat [48]. De hac autem felicitate quid Epicharmus et Pindarus cecinerunt, obiter Clemens animadvertit; et eos redarguit, qui stulte animas e cœlo in terram, ut ibi puniantur, delapsas esse contendebant.

Dehinc perspicuum ille facit [49], « gnosticum » pie, uti dictum est, viventem Deo assimilari, esseque electum et spiritualem, contra vero peccato-

[40] p. 531. [41] p. 532. [42] p. 533. [43] p. 534. [44] p. 535. [45] p. 537. [46] p. 538. [47] p. 539; Job I, 21. [48] p. 540 et 541. [49] p. 542.

rem et impium esse terram et cinerem; illum a Deo exaudiri, hunc autem minime, sed ab eodem Deo, quidquid secus hæretici sentiant, pœnis merito afflci. Ibi vero refert Pythagoræ de precatione effatum, sed de ea inferius se disputaturum pollicetur [50]. Interim vero suadet ut opera nostra clament et luceant, additque « gnosticum » debere, quoad fieri potest, Deum imitari. Denique sibi ait videri electos a poetis appellari « Deiformes, δίους, deos, Deo æquales et similes, ac consilio Jovi pares; » sed se a Christo postulare, ut in sanctam Jerusalem tollatur. Hæc quippe sola dici potest civitas, cujus apud poetas Hyperboreæ et Arimaspiæ civitates, campique Elysii imagines sunt, sicut et Platonis quoque rempublicam in cœlo tanquam exemplar positam novimus.

ARTICULUS V.

Analysis libri quinti.

His de « gnostico » ita prælibatis, ad alia Clemens properat [51]. Sed ad fidem tamen reversus, eos plane confutat qui eam a cognitione sic distinguebant, ut hæc de Spiritu sancto et illa de Filio Dei esset. Nostra siquidem in Filium fides nec sine cognitione, nec vice versa cognitio illius sine fide, quemadmodum Pater sine Filio, esse non potest. Nos autem in hoc revera fideles sumus, quod a nemine, « gnostici » vero in eo, quod a paucis creditur et cognoscitur. Porro autem animæ tantum auribus percipitur fides, quæ quidem quando dictis credimus, communis et imperfecta est, ac præceptorum observatione fit perfecta.

Tum deinde Clemens Basilidis, Valentini et Marcionis de fide errores explodit, ac docet stultas horum hæreticorum vitandas esse quæstiones [52]. Sed ea quæstio optima est, quæ cum fide ita convenit, ut super hanc magnifica veritatis cognitio ædificetur. Tunc autem fides firmatur et stabilitur, cum tollitur omnis dubitatio. At porro quædam in dubium et quæstionem possunt, alia vero non possunt vocari [53]. Nonnulla enimvero, sicut Dei providentia, ita omnibus clara et manifesta sunt, ut nulla probatione indigeant. Ex his autem Clemens colligit Deo etiam sine probationibus credendum, sed infideles contentiosi neque illum, neque divinum ejus Verbum intelligentia assequuntur. A nemine quoque, dum corpori alligatur, videri, et in altera tantummodo vita evidenter deprehendi potest [54]. Quamobrem Servator in hunc mundum missus est, ut arcanum magnæ providentiæ et viam veritatis dociles et pacificos homines doceret. Merito itaque Numa Pompilius omnium primus templum fidei et pacis posuit; Abrahæ autem in Deum fides ad justitiam reputata est. **121** Quid vero, quod Agrigentinus poeta laudibus fidem celebrat? Apostolus vero hortatur ut fides nostra non in humana sit sapientia, sed in Dei virtute, qua sola et sine demonstratione æternam possumus obtinere salutem [55]. Quam quidem futuram piorum salutem, et impiorum per ignem, vel, ut aiunt Stoici, ἐκπύρωσιν, « exustionem, » atque etiam terræ per ignem et aquam expurgationem pagani ex sacris nostris Scripturis didicerunt. Quinimo apostatæ angeli mulieribus, quarum capti sunt amore, et ea omnia annuntiarunt, et alia quæcunque ipsimet noverant [56].

Cæterum nostra fides nec sola nec otiosa esse debet, sed inquisitione præterea opus est, uti ex Lucæ Evangelio, ethnicisque poetis Sophocle, Menandro, Timone, Clemens demonstrat [57]. Verum pulchre ille nos admonet non ad lites intendendas esse inquirendum, neque fidem omnibus temere habendam. Nam Deus cum iis tantum se communicat, qui cum puritate, simplicitate et charitate ipsum audierint.

Et his quidem de fide ita disputatis, jam tempus, ait Clemens, esset de spe charitateque disserendi [58]. Sed ne prolixior foret oratio, sufficiat, inquit, ex Platone adnotasse certam futuræ immortalis vitæ spem nobis dari; duplicemque esse amorem et charitatem, quarum altera terrestris, qua corpus; altera autem cœlestis, qua anima et virtus generatur; et hæc quidem a Christianis philosophis illustratio ac regeneratio solet appellari. Quibus Clemens ea subnectit quæ de charitate Empedocles apertius, Parmenides vero obscurius cecinerunt. Addit autem ab eo qui sperat, non secus atque ab illo qui credit, videri ea quæ intelligentia percipiuntur et futura sunt. Atque inde concludit id quod pulchrum, honestum et verum est, ac proinde divinum Verbum, quod ipsamet veritatis, vel, ut ait Plato, divina idea est, sola percipi mente et intellectu [59].

Justo igitur ad quærendam inveniendamque charitatem opus est labore, diligentia, precibus, ac post peccatorum remissionem constanti in toto vitæ suæ curriculo pie sancteque transigendo perseverantia. Platonis quippe testimonio, ac proposita in Evangelio decem virginum parabola illud assertum firmatumque legimus. Et hæc quidem ratio est, cur e vulgo paucissimi a sacris profanisque scriptoribus recte philosophari dicuntur. Hi enimvero sola salutari fide nostra minime contenti, pro veritatis pignore probationes exigunt [60]. Sed omnino perperam, quandoquidem, ipsismet ethnicis fatentibus, sacra mysteria non impiis et immundis, sed puris tantum et expiatis hominibus patefacienda sunt. Ad id autem probandum non modo quædam eorumdem ethnicorum adhibet testimonia, sed ipsam quoque Ægyptiorum variam litteras tradendi methodum, ac diversa illorum, atque etiam Græcorum signa, ænigmata, symbola, oracula et sapientum apophthegmata [61]. Quid vero, quod et poetæ, a prophetis nostris theologia imbuti, hanc symbolicam dicendi rationem, a Psalmista et Apostolo commendatam, sectati sunt? Quid plura? Manifestum adhuc Clemens facit Pythagoram sua symbolica effata et adagia, quæ singulatim hic recenset, ex sacris nostris auctoribus, ex quibus etiam Plato et alii plura quidem dogmata, sed non omnino integra hauserunt, fuisse mutuatum [62]. Denique eodem symbolico loquendi genere usum esse Atœam, Scytharum regem, in sua ad Byzantinum populum epistola, et in carminibus Euphorionem [63]. Atque ibi Clemens cur Ægyptii sphingas ante templa posuerint, paucis aperit explicatque.

Dehinc ille sacros quoque divinæ nostræ Scripturæ auctores eodem dicendi genere sæpe sæpius usos esse ad demonstrandum aggreditur. Verum quia longius esset omnia et singula illius exempla prosequi, ex iis pauca quædam seligit. Ab his itaque, quæ in Jerosolymitano templo erant, explicandis orditur, et enucleat quid significarent τῶν ἑπτὰ περιβόλων, et κατὰ τὴν ποδήρη διασκευή, quid operimentum, et velum hyacintho, purpura, cocco et bysso variatum [64]; quid thuribulum, et locus medius, in quem soli pontifici ingredi fas erat; quid operculum ante quinque columnas expansum, et velum adyti ad sancta sanctorum, quatuorque columnæ, ac nomen tetragrammatum his, qui adytum ingredi poterant, impositum; quid aureum candelabrum, et mensa panis propositionis [65]; quid arca et cherubinorum imagines [66]; quid denique vestis talaris, et alia sacerdotalia Hebræi pontificis vestimenta, eorumque induendorum et exuendorum modus [67].

Ibi autem observat Hebræos pontifices, ex tribu

[50] p. 543. [51] p. 544. [52] p. 546. [53] p. 547. [54] p. 548. [55] p. 549. [56] p. 550. [57] p. 551. [58] p. 552. [59] p. 553. [60] p. 554, 555. [61] p. 556, 557. [62] p. 558 et seq. [63] p. 561. [64] p. 562. [65] p. 563. [66] p. 564, 565. [67] p. 566.

sanctificata spectatissimos, ad Dei electos esse imaginem, quemadmodum ii ungebantur, qui ad regnum et prophetiam assumpti fuerant. Quamobrem Ægyptii non omnibus, sed iis solis mysteria sua divinarumque rerum cognitionem credebant, qui vel futuri reges, vel ex sacerdotibus erant probatissimi. Tum vero breviter Clemens enodat quid eorumdem Ægyptiorum signarent ænigmata et symbola, videlicet navigium, crocodilus, puellus, senex, accipiter, piscis, et diis consecrati oculi atque etiam aures, leo, bos, equus, sphinx, homo, item quatuor animalia, duo scilicet canes, et ibis, atque accipiter [69].

Alii quoque, pergit auctor noster, philosophiæ dediti, similibus symbolis usi sunt. Idanthuras etenim, Scytharum rex, bellum minitans, murem, ranam, avem, jaculum et aratrum pro litteris misit. Symbolice etiam Anacharsis significavit voluptatem, et adhuc magis linguam cohibendam [69]. Apud Græcos autem Androcydes litteras Ephesias, atque adeo symbolicas invenit. At Dionysius grammaticus scribit duplicis generis esse symbolum : aliud quod verbis, ut Delphica præcepta; aliud quod rebus ipsis, ut rota et ramus aliquid mystice significant. Symbolica itaque illa interpretatio ad rectam theologiam et pietatem, ad animi solertiam, exercitationis brevitatem, atque ad sapientiam ostendendam utilissima est [70].

Age vero, ipsa quoque puerorum doctrina, in elementis adhuc posita, nimirum bedy, zaps, chton et plectron quatuor elementorum, uti Clemens probat, interpretationem complectitur. Alia quoque secundæ et tertiæ puerilis institutionis verba postquam ille retulit et enucleavit [71], tum continuo probat Epigenem plures interpretari symbolicos Orphei loquendi modos [72]. Subjungit alios his similes non solum a Pythagoreis usurpari, sed apud philosophos etiam, atque apud poetas passim ac pene innumerabiles occurrere. Ad hæc vero toti eorum libri aliæque lucubrationes, puta Heracliti, Euphorionis, Callimachi et Lycophronis, « abditam scriptoris voluntatem indicant. »

Ex Barnabæ porro epistola Clemens ostendit [73] illud præceptum, quo Moyses porco, aquila, accipitre 122 et corvo vesci prohibuit, et hæc ipsius in Exodi libro verba : « Equum et ascensorem projecit in mare [74], suam habere mysticam significationem et explicationem. Simili quoque modo possunt, teste eodem nostro Clemente, ea explicari, quæ in Genesis libro de patriarcha Joseph, sua tunica exuto, in lacum misso, ac postea vendito leguntur. Quinetiam Joannes Baptista, etiamsi aliis prophetis apertius locutus, tamen ænigmatice dixit se, qui calcei Christi corrigiam solveret, non esse dignum [75]. Neque porro Romanorum testamenta ab hoc scribendi modo penitus vacasse auctor noster ostendit [76]. Sed vita, inquit, me deficiet, si omnia, quæ infinita sunt, symbolicæ locutionis exempla proferre voluero. Quamobrem hæc quamvis longiora, nihilominus memoriæ brevitatisque sese adduxisse profitetur.

Paganos itaque, qui Christianis non symbolice et ænigmatice, sed clare et dilucide loquendum esse contendebant, acriter variisque rationibus refellit, ac ideo maxime quod illi sua mysteria aliis penitus occultari severissime præciperent. Hipparchus siquidem Pythagoreus, eo quod aperte magistri sui decreta scriptis tradidisset, ex schola pulsus est, et columna ipsi tanquam mortuo imposita. Nec solos tantum apud Pythagoræ aut Platonis sectatores, sed apud Epicureos etiam, Stoicos et Peripateticos quædam erant arcana, quæ omnibus non permittebant. Eamdem sane ob rationem nonnulli philosophi, ut Plato, dogmata sua quibusdam fabulis obscure involuta occultarunt [77]. Duplicis quoque generis erant Pythagoræ discipuli, alii audientes, alii mathematici, quibus solis ad germanam ejus philosophiam aditus patebat. Peripatetici etiam duplex distinguebant orationis genus, unum opinabile, aliud demonstrativum, ita ut opinionem et famam a vera gloria et veritate prope discreverint. Et id quidem Parmenides duplicem doctrinæ viam appellat. Musæ tandem Ionicæ dicebant vulgus hominum sequi poetas et uti legibus, optimos vero immortalem gloriam persequi [78]. Quamobrem Paulus, ac postea Barnabas, docuerunt duplicem esse doctrinam, alteram incipientium, perfectorum alteram, quæ mysterium erat aliis absconditum [79]. Ibi autem Clemens scite et obiter animadvertit fuisse jam ab Apostoli tempore non scriptas traditiones. Pergit autem ille, et aliis Scripturæ sacræ verbis idem absconditum et mysticum dicendi genus, huic plane quod de Jove fingitur oppositum, ad bonorum hominum perfectionem conducere ostendit.

Illud porro, ut ex Platone et Apostolo liquet, ideo necessarium erat, quia Deus omnem humanam cognitionem superans nullis verbis exprimi potest [80]. Hinc Plato, priusquam de Deo quæratur, jubet magnum fieri sacrificium, quod certe aliud non est quam corporis vitiorum affectionumque ejus secretio et amputatio [81]. Hinc Socrates philosophiam, utpote quæ a sensibus nos avocet, meditationem mortis nuncupat. Hinc denique quinquennii silentium a Pythagora constitutum est. Et hæc quidem ex Moyse ab his philosophis accepta fuisse auctor noster advertit.

Plurimi igitur et merito quidem jure vapulant, qui eadem de Deo ac de se ipsis opinari non verebantur. Quæ enim de Dei oculis, manibus, pedibus, aliisque membris et affectionibus in Scriptura occurrunt, hæc allegorice, uti Clemens alibi se probaturum promittit, sunt explicanda. Ad sanandos itaque illorum errores sapientia quidem, sed aliorum ope et ministerio invenienda, summæ utilitatis est. Quinam vero illi sint sapientia, cognitione et perfectione ornati, ex Isocrate Clemens pulchre explicat [82]; atque inde concludit γνωστικὸν βίον, « gnosticam vitam, » a Græcis, etsi eam qualis est non noverint, divinis extolli laudibus. At cum nobis constet γνῶσιν rationalem esse cibum, inde ille colligit eos revera esse beatos qui esuriunt sitiuntque justitiam, quia æterno illo cibo saturabuntur.

Tum Clemens aperit quomodo his, quæ de perfectis et imperfectis a se disputata sunt, Euripides mirum in modum assentiatur. Quod ut magis magisque eluceat, palam ille facit varios fuisse gradus, quibus pagani mysteriorum suorum participes fiebant [83]. Primum siquidem apud illos locum obtinebant expiationes et lustrationes, sicut apud barbaros seu Christianos lavacrum; deinde parva mysteria, quæ erant et doctrinæ fundamentum, et ad alia præparatio. Post hæc in sacris mysteriis nihil amplius discere erat, sed res ipsas comprehendere ac contemplari. Ita etiam Christiani anima expiatione et confessione ad primam procedens intelligentiam, ac deinde res corporeas prætergressa, ad immensi et omnipotentis Dei notitiam et contemplationem utcunque pervenit; ita tamen ut non id, quod ipse est, sed quod non est, cognoscat, nihilque corporei de illo cogitet. Deus quippe nec verbis exprimi, imo vero nec nisi ipso per Filium opitulante cognosci potest.

Triplex porro ille ad divinam contemplationem gradus allegorice significatur tribus illis diebus, qui-

[68] p. 567. [69] p. 568. [70] p. 569. [71] p. 570. [72] p. 571. [73] 572. [74] Exod. xv, 1. [75] p. 573. [76] p. 574. [77] p. 575. [78] p. 576. [79] 577, 578. [80] p. 579. [81] p. 580. [82] p. 581. [83] p. 582.

bus Abraham ad Isaac filium suum immolandum perrexit [84]. In hac tamen vita Deus cernitur per speculum tantummodo et in ænigmate, in altera autem facie ad faciem videbitur [85]. Quamobrem Moyses voluit unum duntaxat Dei templum ædificari, nullumque in illo poni simulacrum [86*]; ac Verbum sacrificia fieri prohibuit, ut unum tantum, contra Basilidis opinionem, mundum a Deo, qui unus est, et sub aspectum non cadit, nulloque loco circumscribitur, conditum fuisse significaret. Huic autem Moysis sententiæ, prosequitur Clemens, subscripsere non solum Paulus, sed etiam Euripides et Plato, qui Deum inventu et cognitu difficilem, nec ullis verbis explicari posse asseruit. Et id quidem ille, quemadmodum Orpheus, ex eodem Moyse hauserat [86]. Tum vero Clemens hanc imperviam et occultandam esse Dei cognitionem probat non tantum ex ipsomet Apostolo, ubi nonnulla de tertio, ad quod raptus est, cælo perstringit; verum etiam ex Romanorum ad Corinthios Epistola [87], ac subcinericiis prophetæ panibus, nec non et aliis cum Apostoli tum Evangelii verbis, atque etiam parabola de fermento in tribus farinæ mensuris abscondito, ac profanis demum scriptoribus Solone et Empedocle [88]. Quæ quidem auctor noster tribus adhuc confirmat rationum momentis. Non diffitetur tamen plura circumferri Dei nomina, sed iis omnibus nihil aliud quam illius omnipotentiam significari contendit. Et certe quomodo ille proprio nomine posset appellari ab homine, qui perfectam de illo scientiam habere non potest [89]?

Restat igitur ut, teste etiam ipsomet Platone, Deum, quem Paulus ignotum esse pronuntiat, divina Verbi illius opitulante gratia cognoscamus. Quamobrem ipsi de Deo Patreque suo et per prophetas et per seipsum loquenti, omnino credendum est [90]. Qui autem ei firmiter credunt, non solum fidem, bonorum operatricem et justæ actionis fundamentum, **123** sed fiduciam quoque consequuntur. Neque porro his ullo plane modo obstant ea quæ contra Aristoteles disputasse nonnullis videtur. Oportet itaque eos, ac quoslibet etiam paganos philosophos, qui veritatem didicerunt, per Christum salvos utique fieri. Ex ipsis autem ethnicis scriptoribus Clemens ostendit omnes aliqua, quæ postea apertissime patefacta est, unius omnipotentis Dei cognitione fuisse imbutos [91]. Cæterum Christiano homini credenti quomodo Spiritus sanctus infundatur, et quidnam sit ille Spiritus sanctus, se alibi explicaturum pollicetur.

Inde vero ad retegenda Græcorum ex sacris nostris Scripturis furta ille transit. Primum itaque, ut ille narrat [92], Stoici ex illis iisdem Scripturis, sed non bene intellectis, Deum, quemadmodum animam, esse corpus et spiritum, ac omnia pervadere acceperunt. Ex iisdem fontibus suum Pythagoras, Aristoteles et Plato de materia, Epicurus de fortuito rerum omnium eventu, Aristoteles de suprema nihil amplius extra lunæ terminos agente Dei providentia [93], alii vero philosophi et poetæ de suppliciis post mortem igne luendis, ac proinde de animæ immortalitate, ac de angelis hominum custodibus et præsidibus dogmata sunt mutuati. Rursus vero ex iisdem sacris libris decerpta sunt alia philosophorum decreta, videlicet mundum esse creatum, diabolum dæmonum principem esse maleficum [94], duos esse mundos, unum intelligentem et archetypum, alterum qui sub sensus cadit, ad prioris imaginem et exemplar effectum, corpus terrenum esse habitaculum, et animam cœlitus inspiratam, atque hominem ad Dei factum fuisse imaginem [95]. Cum autem Moyses aliam dixerit esse Dei imaginem in homine virtutibus ornato et prædito, hinc collegerunt Stoici finem hominis esse secundum naturam vivere, Plato autem et Zeno Deo assimilari, et rursus Plato inter solos bonos esse amicitiam et similitudinem, ac tandem ab intelligente homine hunc optimæ vitæ finem computari, quando ei, quem intelligit, assimilatur.

Quid vero, quod ex Moysis scriptis didicerunt solum id esse bonum quod honestum est, et virtutem ad felicitatem sufficere [96]? Ibi porro Clemens observat ab Aristobulo multos conscriptos fuisse libros, ubi philosophiam Peripateticam ex Moysis prophetarumque scriptis delibatam demonstrat. Pergit deinde, et ex illis quoque defloratum ait quod Plato de triplici hominum genere tradidit, unde aliqui triplicem reipublicæ Judæorum, Græcorum et Christianorum formam descriptam esse autumant; quod etiam hic philosophorum omnium facile princeps docet omnes in civitate esse fratres, et vetitum esse jusjurandum [97]; quod ipse, et Pythagoras atque Socrates statuerunt non modo mundum a Deo conditum, et ab eo conservari, sed quod illi quoque ipsi, atque Homerus, Callimachus et Hesiodus corpus terrenum asseruerunt [98]; quod Stoici definiunt ignem esse naturam; quod Homerus de aquæ et terræ separatione cecinit; quod a poetis Epicharmo, vate lyrico, et Arato de Dei omnipotentia, necnon et Homero de mundi creatione, et ab aliis de Jove ipso traditum legitur [99].

Præterea vero Plato ex Scripturis nostris Patrem, et Filium, ac sanctissimam Trinitatem suis in scriptis modo nescio quo agnovisse videtur. Ipse etiam inde futuram mortuorum resurrectionem, vel animæ per duodecim signa ascensum et descensum prædicavit. Empedocles autem, Heraclitus et Stoici mundum creatum igne consumendum et divina providentia administratum memorant [1]. Quid, quod et idem Plato cum hujus vitæ diem nocturnum, et somnum, ac mortem descensum animæ in corpus vocat, cum diei Dominicæ tanquam quietis et æternæ felicitatis meminit, hæc non solum in Veteri Testamento decerpsit, sed et nonnulla in Novo postmodum stabilita divinavit [2]? Septimum porro diem sacrum noverunt non solum Hebræi, sed etiam Græci Hesiodus, Homerus, Callimachus et Solon. Ex sacra adhuc Scriptura delibavit Plato justum hominem in hac scilicet vita pœnis et afflictionibus cruciandum; Antisthenes quoque Deum nemini esse similem; Xenophon vero et Sibylla ipsum a nullo homine videndum, atque Xenophanes illum esse unum et incorporeum [3]. Huc accedit, quod Bacchylides, Cleanthes et Amphion de divina natura et contra idololatriam, Sophocles de Jovis incontinentia, et Heraclitus de hominum ignorantia posteritati mandarunt.

Quid plura? Ex iisdem divinis libris Melanippides didicit Patrem, nempe Deum, esse mortalium miraculum, et animas semper viventes regentem; Plato illum esse ingenitum, unigenam, semperque eumdem [4]; Hesiodus cunctorum dominum; Sophocles omnium creatorem; tragœdiæ auctor, eum in cœlo duntaxat suspiciendum; Euripides immensum, ex seipso ortum, mentemque opificem; Euphorion omnia et supra omnia esse Jovem; Plato et Heraclitus ipsum solum sapientem, et ei soli obtemperandum; ac tandem Timæus et Sibylla unum esse omnium principium ingenitum [5].

Deinde vero Patrem et Filium indicasse videntur Homerus, Orpheus et Xenocrates. Propterea enim Homerus et Epicurus negant Deum aut comprehendi posse, aut humanis membris esse compositum De divino autem Verbo Epicharmus aperte loquitur. Ex sacris prophetis Menander accepit Deum nec sacrificia nec victimas, sed puram a peccatis

[84] p. 583. [85] I Cor. XIII, 12. [86*] p. 584. [86] p. 585. [87] p. 586. [88] p. 587. [89] p. 588. [90] p. 589. [91] p. 590. [92] p. 591. [93] p. 592. [94] p. 593. [95] p. 594. [96] p. 595. [97] p. 596. [98] p. 597. [99] p. 598. [1] p. 599. [2] p. 600. [3] p. 601. 602. [4] p. 603. [5] p. 604.

desiderare conscientiam; illum omnibus adesse, et videre omnia [6]. Ex iisdem Diphilus cecinit futurum universale judicium, ac post illud impiorum supplicia; tragœdus vero Sophocles et Orpheus cuncta igne consumenda, et post hæc instauranda; Empedocles futuram justorum æternam beatitudinem [7]; Orpheus nullum Dei fugere justitiam, aut illi latere, ipsum sub nullius aspectum cadere, solis Chaldæis cognitum, cujus sedes est cœlum, et terra pedum ejus scabellum, qui solus est omnipotens, immortalis, immensus, omnia imperio regens et gubernans. Porro autem quia ille Deum matripatrem dixit, hinc aliqui finxerunt Dei conjugem [8].

Phocylides insuper ex sacris nostris auctoribus collegit angelos bonos esse et malos; Philemo autem proscribendum simulacrorum cultum; Sophocles soli Jovi omnia sponte advenire, utpote qui omnium sit principium et finis; Orpheus unum esse Deum, a quo omnia moventur. Pindarus vero, ubi sacro furore correptus, Deum vocat τὸ πᾶν, hoc ille ex Isaia defloravit, sicut et Hesiodus difficile et arduum homini esse suprema illius consilia scrutari [9]. Ex Moyse etiam alius non ignobilis poeta sumpsit mulierem in labore et dolore parituram. Denique ex iisdem rivis profluxit, quod Homerus Deum justum, Menander bonum, Æschylus altissimum appellat. Apollo autem gloriæ Dei suo de Minerva oraculo
124 fert testimonium. Denique Thearides et Orpheus docuerunt unum esse principium, atque Diphilus solum patrem omnium perpetuo honorandum definit [10].

Ex quibus ita disputatis concludit Clemens optima ingenia a Platone ad disciplinam merito assuefieri. Vult enim hominem ex nocturno die ad lucem converti, ac paulatim ad illius, qui vere est, pervenire contemplationem, in quo posita est vera philosophia. Tametsi vero Deus Pater et universorum effector ab omnibus creaturis pro cujusque modo et viribus cognoscatur, non omnes tamen neque id quod est, neque quomodo Dominus, Pater et Creator sit, neque aliam veritatis dispensationem norunt, nisi prius ab illo edocti fuerint [11]. Quamobrem hi qui ei crediderint, Patrem et Filium; Græci autem ipsi non credentes, solum Creatorem agnoscunt. Quod porro illi non credant, id in eos ipsos qui libertate pollent, non in Deum, qui mali causa non est, refundi debet [12]. Miser igitur et infelix ille est, qui veritati non credit [13]. At is qui ad veram accedit disciplinam, huic, ut Parmenides et Metrodorus aiunt, in Dei rerumque divinarum contemplatione versandum est. Ad eum autem semper ascendere debemus, donec perveniamus ad cœlestem felicitatem, quam Pythagoras ἀντίχθονα, et Jeremias electam hæreditatem appellavit.

Hactenus Clemens se satis superque demonstrasse dicit cur Græci a Domino fures dicuntur, nec se velle in hoc argumentum quod infinitum plane foret, plura congerere. Attamen sibi adhuc de eo aliquid necessario perstringendum, ubi in medium proferendæ erunt eorumdem Græcorum de principiis opiniones [14]. Addit denique ex jam dictis colligi, et quomodo eorum libri legendi sint, et quantum æterna Dei beneficentia et justitia omnibus perspicua et manifesta fuerit.

ARTICULUS VI.

Analysis libri sexti.

Hujus et sequentis libri argumentum Clemens primum quidem proponit ac declarat fore ut, postquam moralem disciplinam et vitæ « gnosticæ » rationem atque institutum descripserit, tunc ipse contra falsam philosophorum opinionem plane demonstret non modo non impium, sed vere pium esse θρη-
A σκείας τοῦ γνωστικοῦ, « religionis viri gnostici » modum; ita tamen ut præcipuus sibi scopus sit ea omnia citra periculum chartis inscribere, quæ memoriæ causa litteris tradenda sunt. In tribus autem *Pædagogi* libris illam vitæ institutionem a se prius explanatam esse declarat, quæ a Christiana pueritia, seu catechesi, est ineunda, quæque fide augetur, et animam ad « gnosticam » scientiam præparat et disponit. Quamobrem cum Græci ex his, quæ disputabuntur, didicerint quam impie verum cultorem vexent et insectentur, tunc ipse eorum de Christi adventu dubitationes tollet et dissipabit [15].

« Qualis porro, inquit, in superioribus libris, talis in his posterioribus componendis erit scribendi modus; quo omnia mistim et confuse, sine arte et ordine, prout menti sese obtulerint, ubique dispergentur. » Et hæc quidem argumentorum varietas et seipsum, et alios qui ad cognitionem, γνῶ-
B σιν, apti sunt, ad ea quæ sibi utilia sunt, laboriose inquirenda excitabit. Neque enim sine labore illa cognitio comparari potest.

Duplex autem ea est. Prior enim habetur sensuum ministerio, estque cum brutis, tum hominibus communis, sed quam, inquit Clemens, nunquam cognitionem appellaverim. Posterior mera est rationalis animæ operatio, qua aliquid intelligentia apprehendimus.

Priusquam vero ad argumentum suum tractandum Clemens aggrediatur, ea dicit esse absolvenda, de quibus ad calcem libri quinti, seu de symbolico dicendi genere, tam a Græcis quam ab Hebræis usurpato, disserueral [17]. Verum hoc in aliud tempus adhuc dilato, jam probandum in se suscipit Græcos qui plurima, uti demonstratum est, ex nostris suffurati sunt, furti quoque in se invicem admissi esse reos. Primum itaque missum illud facit, quod apud illos in confesso erat, variarum sectarum philosophos ex Socrate præcipua delibavisse sua placita
C et decreta. Deinde celeberrimorum apud Græcos auctorum ex suis itidem Græcis furta et latrocinia aperit [17]; Homeri ex Orpheo et Musæo; Archilochi, Cratini, Euripidis ex Homero; Euripidis ex Æschylo, Theognide, Epicharmo; Sophoclis ex Euripide; Theognidis, Thucydidis, Philisti ex Solone; Critiæ ex Euripide, Pherecydis ex Homero, Euripidisque ex eodem Homero. Postea vero « furtiva » eorum, qui « simul floruerunt, aut secum concertarunt, » loca inter se comparat et componit: Sophoclis cum Euripide, Eumoli cum Solone, Euripidis cum Homero, Theognidis cum Panyasi, Hesiodi cum Euripide, ejusdemque Euripidis cum Homero, Calliæ cum Menandro, Antimachi cum Augia, Hesiodi cum Simonide, Epicharmi cum Diphilo et Platone, Euripidis cum Diphilo ac Theodecte, Bacchylidis cum Moschione, Theognidis cum Aristophane, ac tandem Anacreontis cum Euripide. Ne autem longius sua protrahatur oratio, testem
D Clemens citat Hippiam, qui de Græcorum furtis abunde disputavit [18].

Verum ut similia philosophorum et historicorum furta paresque compilationes patefaceret, rursus ille componit [19] Alcmæonem cum Sophocle et Xenophone, Euripidem cum Archelao, Orpheum cum Heraclito, Athamam cum Empedocle, Platonem cum Menandro, Euripidem cum Hyperide, Isocratem cum Andocide, Theognidem cum Hyperide et Euripide, Stasinum cum Xenophonte, Sophoclem cum Herodoto, Theopompum cum Sophocle, Antiphanem cum Platone, Thucydidem cum Demosthene, Cratinum cum Andocide, Lysia et Æschine. Quid plura? Cum Philino contendit Demosthenem, Isocratem cum Lycia, cum Theopompo Homerum, Chilonem cum Epicharmo, Hippocratem cum Eu-

[6] p. 605, 606. [7] p. 607. [8] p. 608, 609. [9] p. 610. [10] p. 611. [11] p. 612. [12] p. 613. [13] p. 614.
[14] p. 617. [15] p. 618. [16] p. 618. [17] p. 619 et seq. [18] p. 621 et seq. [19] p. 624 et seq.

ripide, Homerum cum Archino et Demosthene, Herodotum cum Aristophane et Parmenide, Platonem cum Philemone, Demosthenem cum Phanocle, Platonem cum Historico, Empedoclem cum Euripide, cum Euripide Platonem, et Euripidem cum Epicuro, ac cum eodem Epicuro Aristophanem. Atque hæc quidem Clemens ad sententiarum furta plane demonstranda sufficere concludit [20].

Jam itaque ostendit ab illis non integros duntaxat aliorum libros, sed propria etiam ac præcipua eorum dogmata fuisse subrepta, ac falso nomine sibi ipsis impudenter ascripta. Nam Eugamon librum Musæi *de Thisprotis*, Pisander Pisini *Heracleam*, et Panyasis compositam a Cleophilo *Œchaliæ captivitatem* sibi fallaciter vindicaverunt. Homerus vero plura ex Orpheo, Hesiodus ex Musæo, Aristophanes ex Cratino, totidem verbis sunt furati. Mutua autem et reciproca sunt Platonis comici
125 et Aristophanis in *Dædalo* furta. Philemon editum ab Aristophane *Cocalum* sibi, paucis quibusdam immutatis, totum attribuit. Hesiodi vero carmina ab Eumelo et Acusilao historiographis in solutam orationem translata sunt. Ex Melesagora plura delibarunt Gorgias, Eudemus, Bion, Amphilochus, Aristocles, Leandrius, Anaximenes, Hellanicus, Hecatæus, Androtion et Philochorus [21].

Dehinc Clemens Heraclito, qui plura ex Orpheo decerpsit, prætermisso, dicit Platonem a Pythagora, et utrumque ab Ægyptiis accepisse immortalem esse animam; a Platone autem Stoicos et Aristotelem, atque a Democrito Epicurum plurima et præcipua sua dogmata hausisse. Denique si quis cætera, ut ille ait, quæ Græci vel a suis vel a nostris scriptoribus compilarunt, persequi voluerit, vita eum deficiet.

At ii non tantum fures fuerunt et plagiarii, verum etiam quæ apud nos divina virtute a viris sanctitate conspicuis, mirabiliter patrata fuerant, ea imitati sunt, et tanquam Græcas fabulas prodigiose venditarunt. Sed si hæc, urget Clemens [22], vera esse crediderunt, cur Moysis aliorumque prophetarum miracula ipsis incredibilia videntur? Narrant enim Æaci precibus depulsam terræ sterilitatem, quam Scriptura sacra precibus Samuelis impetratam fuisse testatur. Græci memoriæ adhuc prodiderunt ventos deficientes Aristæi sacrificio revocatos, vel facto ipsis sacrificio Græcis faventes aspirasse, vel ab Empedocle cohibitos, ac quibusdam infirmis sanitatem mirabiliter redditam. Verum et eadem a nostris facta fuisse, et a Deo omnia fieri Scriptura sacra testatum non semel facit. Rursus vero aiebant Græci dæmonum malorumque angelorum ira grandines procellasque excitatas, vel sedatas magorum sacrificiis, aut pestilentiam et bellum post decem annos dilata; atque angelos, quorum ope hæc facta esse putabant, sanctas mortuorum hominum animas esse opinabantur [23].

Sed de his in aliud tempus rejecto sermone, Græcos adhuc Clemens objurgat, quod Damaso postea quam facta ex stellis conjectura, pluviam prædixisset, plures fidem habuerint, iis tamen credere nolint quæ a sacris scriptoribus nostris tradita sunt, Deum scilicet in monte Sinai, ubi ignis nihil consumens ardebat, et ubi tubæ, nemine eas inflante, personabant, Moysi apparuisse. Nam id non solo Aristobuli testimonio stabilitur [24], sed aliis etiam, quæ ab iisdem Græcis narrantur, exemplis confirmari potest. Quædam enim spelunca in Britanniæ insula esse perhibetur, ubi auditur cymbalorum numerose canentium sonitus. In silvis quoque folia, repentino quandoque et denso flatu agitata, sonum reddunt cantui avium persimilem. In tribus Persiæ montibus triplex editur sonus, et in primo quidem confusus hominum tanquam in acie pu-

A gnantium clamor; in secundo magis vehemens et distinctus sonitus; in tertio voces hominum, perinde ac si vicissent, pæana canentium. At in monte Sinai voces, tonitrua aliaque omnia, ut infidelium mentes ad rectam fidem adducerentur, ab omnipotenti Deo edita fuerunt.

Tum denuo Clemens probat Græcos a nostris et ab Ægyptiis pulcherrima, quæ sibi perperam arrogant, sumpsisse documenta, ac suum in primis de animæ in corpora migratione placitum [25]. Dehinc ille veriora Ægyptiacæ philosophiæ et religionis mysteria, ritus, diversosque eorum gradus pandit [26], ac quæstiones ab Alexandro decem Indorum gymnosophistis propositas, et ab illis extemplo et brevissime solutas et enodatas repræsentat. Postremo colligit a se satis superque demonstratum Græcos omnis scriptorum generis fuisse fures et compilatores, ac penitus plagiarios.

Ex Petri posthæc *Prædicatione* perspicuum ipse
B facit longe esse imperfectiorem paganorum quam Christianorum de Deo cognitionem, nec eumdem ab iisdem paganis atque a Christianis verum ipsi cultum exhiberi [27]. Ligna etenim, ut ibidem Petrus ait, lapides, aurum, argentum, volucres, feras serpentesque pagani colunt, et mortuis hominibus sacrificant. Judæi vero, etsi verum Deum noverint, nesciunt tamen se angelos, archangelos et lunam adorare [28]. At Christiani novo et spirituali modo per Christum colunt Deum, utriusque veteris et novi testamenti auctorem, qui et ipsos, et Græcos, atque Judæos in unum eumdemque populum per fidem congregat; ac suos, qui Christum annuntiarent, illis omnibus, teste Paulo, misit prophetas. Quamobrem Petrus in eadem *Prædicatione*, et prius Isaias, Israelitas et Græcos ad agendam peccatorum pœnitentiam et suscipiendam Christi fidem adhortantur [29]. Eamdem plane ob causam variis Clemens cum rationum momentis, tum Hermæ sacræque
C Scripturæ testimoniis, probare nititur Evangelium a Christo Domino, ac deinde ab apostolis apud inferos his prædicatum infidelibus, qui ante Christi adventum pie sancteque, etiamsi non omnino perfecte vixerant, ut suscepta fide actaque peccatorum pœnitentia æternam illi felicitatem adipiscerentur.

Redit posthæc Clemens ad philosophos [30], et eos ipsis quoque hæreticis Valentino, et Isidoro Basilidis filio fatentibus, plura ex nostris auctoribus decerpsisse demonstrat. Quinimo quæ Pherecydes in theologia allegorice dixit, hæc idem Isidorus ex Chami prophetia desumpta fuisse testificatur [31]. At Clemens ibidem docet fundamentum veræ philosophiæ non esse, uti supra dixerat, traditam ab hæreticis vitæ institutionem; sed eam firmam semperque stabilem sapientiam, seu rerum divinarum cognitionem, quæ, cum a Verbo derivata sit, præsentia, præterita et futura sic complectitur, ut nun-
D quam possit excidere. Quapropter partim æterna est et perfecta, partim vero imperfecta et temporalis. Hujus autem sapientiæ summo desiderio tenetur philosophia, cujus is scopus est, ut anima bona et vera semper cogitet, atque de iisdem lingua recte pronuntiet.

Christiani itaque philosophi hanc amant sapientiam, quæ Filii Dei cognitio est. Apud paganos autem philosophi, qui de virtute disputant, tunc argui certe non possunt, cum eorum decreta rectæ vivendi rationi omnino respondent. Verum ea decreta, ex nostris doctoribus deflorata, adulterinis Græcæ eloquentiæ floribus perperam exornantes, atque alia male audientes, alia vero falsis suis conjecturis ac φιλαυτίᾳ depravantes, in varios errores inciderunt [32]. Inde quippe accidit ut ii generalia pro singularibus, et creaturam pro Creatore acce-

[20] p. 628. [21] p. 629. [22] p. 630. [23] p. 631. [24] p. 632. [25] p. 633. [26] p. 634. [27] p. 635. [28] p. 636. [29] p. 637 et seq. [30] p. 641. [31] p. 642. [32] p. 643

perint, neç unquam verum invenerint magistrum et doctorem. Nam Cleanthes Zenonem, Theophrastus Aristotelem, Metrodorus Epicurum, et Plato Socratem sibi magistros asciscunt. At si gradatim ascendas et sollicite inquiras qui fuerint Pythagoræ, Pherecydis, Thaletis et aliorum primorum sapientium magistri, respondebunt hos fuisse Ægyptios, Indos, Babylonios aut magos. Quod si instes, et rursum quæras **126** quos isti quoque habuerint præceptores, ad primum certe hominem recurras oportet. Quis porro hujus fuerit magister, si adhuc rogaveris, is certe neque homo esse potuit, neque etiam angeli, utpote qui membrorum omnisque corporei organi sint expertes. Sed esto, hi primi hominis magistri dicantur, restat adhuc inquirendum quis illorum fuerit magister. At ille sane alius esse non potest nisi Dei Filius et sapientia, per quem omnia facta sunt. Omnis igitur sana rectaque doctrina in illum unicum magistrum et doctorem refundenda est [33]. Quamobrem si qui illius doctrinam humanis traditionibus adulterant, horum profecto magister non est. Si qui vero illius adventui sacrisque ejus scriptis crediderint, ii plane omnes, sicut philosophi Dominica doctrina non solum ad veræ philosophiæ veræque legis cognitionem adducuntur, sed divinis illius eloquiis, tanquam argentum ignitum et expurgatum, corpore et anima puri sanctique redduntur.

« Duplex autem, inquit Clemens, est purgatio [34]. Prior enim est a malis abstinentia, Judæo, fideli ac Græco communis, quam quidam summam perfectionem esse frustra existimant. Posterior vero ea est, qua « gnosticus » justitiæ et beneficentiæ incremento augetur, donec fiat perfectus et ad Dei similitudinem in incommutabili bene agendi habitu perseveret. » Ex his porro, quæ ibi auctor noster de sapientia disputat, duplicem colligit esse contemplationem, unam philosophorum, qua divinam appetunt quidem sapientiam, sed eam nisi prophetarum voce aut scriptis declaratam non assequuntur. Alteram vero dicit esse Christianorum, quæ ipsis etiam sine scripto ab apostolis tradita, æterno nullique mutationi obnoxio habitu semper exercenda est. Quocirca nunquam Christiano, uti ait Apostolus, ad paganorum licet redire philosophiam.

Nemo tamen opponat hanc ab eodem Apostolo plane penitusque proscribi [35]. Variis enimvero sacræ Scripturæ testimoniis, atque ipsa Barnabæ [*legendum est* Clementis Romani] auctoritate Clemens noster probat omnem scientiam et intelligentiam cum singulis hominibus, diverse tamen ac variis modis, plus aut minus fuisse communicatam. Huc accedit, quod philosophia sapienti ideo sit utilis, quia illius ope objectiones aliorum, modo ipse fidelis et humilis fuerit, variaque sophismata diluit et evertit [36]. Deinde Clemens aliis adhuc respondet, qui philosophiam a diabolo profectam, vel zizaniis et erroribus conspersam esse prædicabant. Falsa siquidem, sicut Epicuri de voluptate, documenta in Græca philosophia, et hæreses in Christiana cum bono veritatis tritico orta quidem esse constat; sed id non impedit quominus Græca de singularibus philosophia veræ perfectæque nostræ philosophiæ fundamenta quodammodo jecerit. Hæc porro versatur circa res spirituales, quæ procul dubio priusquam eas Christus patefecisset, nullus noverat. Jam vero asserere audemus illas a « gnosticis, » quales apostoli fuerunt, cognosci.

Tum vero explicat Clemens [37] quæ sit, et quam longe pateat illa cognitio, qua homo ad eum perfectionis gradum pervenit, ut nullæ amplius in illum cadant affectiones, nisi quæ ad conservandum reficiendumque corpus necessariæ sunt. Sed ille ipse Christum Dominum earum expertem prorsus fuisse contendit; et quales illæ atque animæ cupiditates in apostolis post Christi resurrectionem fuerint, aut etiamnum in perfecto « gnostico » occurrant, clare breviterque edisserit [38]. Ibi porro Clemens graphice describit in quo sita sit summa illius perfectio, seu perfectionis status, quo nullis voluptatibus, aut cupiditatibus, aut animi perturbationibus commotus et agitatus, sed rebus spiritualibus et divinis semper inhærens, Deo, quantum humanæ naturæ fas est, ita intime conjungatur et assimiletur, ut bonis operibus semper intentus, et ad ea nunquam non paratus, suam aliorumque salutem semper cupiat et desideret. Quamvis itaque nullis ille voluptatibus, neque diu neque noctu fractus, et temperantiæ, moderationi, honestati assuefactus, solis tantum rebus ad vitam sustentandam omnino necessariis contentus sit [39]; hæ tamen virtutes ipsi secundariæ sunt, primaria vero et omnium præcipua est cognitio. Quamobrem aliis quoque disciplinis, quibus ad cognitionem exercemur, non indiligenter attendit, atque ex unaquaque, puta, musica, arithmetica, geometria, dialectica, ea decerpit quæ ad veritatem conducunt.

Illos itaque idem auctor noster corripit [40], qui Græcam philosophiam, quemadmodum pueri larvas, timebant. Nam si eorum fides aliqua probabili oratione concutiatur, hi fateantur necesse est se veritatem, quæ nullo unquam modo vinci potest, non consecuturos. Ad hæc vero dialectica est vallus quidam nullis sophistarum cavillationibus unquam expugnabilis. Quapropter « gnosticus » disciplinis tanquam adjutricibus utitur, ut verum a falso secernat et in errores nunquam prolabatur. Et quid mirum, cum nominum rerumque in sacris Scripturis distinctio animum magna luce perfundat? Vitandus tamen multus et inutilis disciplinarum abusus, et iis non male, uti hæretici, sed semper bene, secundario tamen utendum [41]. Eumdem sane in modum Abraham astronomia et arithmetica usum esse Clemens docet [42], atque ibi plura de numeris, ac præsertim de trecentesimo decimo octavo disputat. Geometriæ vero in tabernaculi et arcæ fœderis constitutione, necnon musicæ in Davidicis Psalmis usum ostendit, pluraque narrat de variis musicæ et harmoniæ generibus [43]; ac quomodo, et quos ad usus illam, non secus atque astronomiam Christiani adhibere debeant, clare exponit [44]. Disciplinæ ergo, uti ex dictis Clemens concludit, opem philosophiæ ferunt, et hæc ad tractandum de veritate adjuvat. Quam quidem illarum utilitatem postquam ratione comprobavit, atque eo potissimum quod ad sequendam cognitionem magna exercitatione et experientia opus est, tunc illud Scripturæ sacræ auctoritate rursus confirmat et asserit [45].

Ad eorum posthæc solvendam objectionem transit, qui arguebant Christiano homini penitus esse inutilem, solis astrorumque motus, atque etiam geometriæ, dialecticæ cæterarumque disciplinarum cognitionem et scientiam [46], ac tandem Græcam omnem philosophiam esse humani ingenii inventionem, quæ a veritate non edocetur. Ut hæc itaque adversariorum suorum argumenta Clemens diluat, primum ostendit illos in rebus maximis plane decipi; utpote qui non noverint « gnosticum, » libero voluntatis prædítum arbitrio, posse humanam doctrinam, tametsi ab hominibus accipiatur, omnino sanctam reddere. Absurdum præterea dictu est philosophiam esse fabrili et ædificandarum navium arte deteriorem. Atque in assertionis suæ firmamentum affert quinque **127** hordeaceorum panum et duorum piscium, quibus Christus quinque millia hominum paverat, mysticam explicationem [47].

[33] p. 644. [34] p. 645. [35] p. 646. [36] p. 648. [37] p. 649. [38] p. 650 seq. [39] p. 654. [40] p. 655. [41] p. 656. [42] p. 657. [43] p. 658. [44] p. 659. [45] p. 660. [46] p. 661. [47] p. 662.

Pergit Clemens, docetque quatuor cardinales, uti aiunt, virtutes, quas Græci Hebræis acceptas referunt, non sine labore comparari. Nam homo aptus natus est ad acquirendam virtutem, vel in ea proficiendum; atque idcirco disciplina et exercitatione opus habet. At omnibus disciplinis cum præstet cognitio, hinc sane illa acquisitu perquam difficillima est, nec multo sine labore difficultas illa superatur [48].

« Gnostici » porro, justi et sancti hominis, qui ad summam perfectionem contendit, non solum opera et cogitationes, sed verba etiam munda sunt. Quid etiam peccatum, et quid faciendum non est, optime cognoscit. Quamobrem, si peccet, id non dæmoni vitio vertendum, sed ipsi qui malitia sua et electione fit improbus, et homo δαιμονικός. Virtutes autem et honestas actiones vocamus bona, ex quibus quædam propter aliud eligendæ, ut fides; aliæ vero propter se, uti cognitio, quæ proinde perfectissimum est bonum. Hujus vero utilitas et officium est cupiditates in « gnostico » cum in possessione, tum in usu ita rescindere, ut solis rebus necessariis contentus, pie semper vivat; filios, parentes, uxorem divinæ charitati nunquam anteponat; post susceptos liberos uxor sit ei tanquam soror, qualis reapse post resurrectionem futura est [49]. Animæ enimvero sexum non habent, et mulier sicut Sara, quam Abraham sororem proprie appellavit, fit virilis [50].

Quemadmodum autem Deus precibus illorum, quos peccatorum quidem suorum pœnitet, nondum tamen omnia στερεῶς, firmiter, crediderunt, ea quæ petunt, annuit: ita his qui sine peccato et « gnostice » vivunt, Deus, antequam rogent, ea omnia concedit quæ ipsi petere cogitant. Cæterum, etiamsi « gnosticus, » charitate Deo conjunctus, cogitatione sua oret omni tempore, quatuor nihilominus ab illo postulat, peccatorum scilicet remissionem, deinde non peccare amplius, tertio posse benefacere, denique mundo corde Deum facie ad faciem contemplari. Quapropter quadripartita quoque est illius justitia. Is porro sicut Abraham ac Moyses, et fidelis et justus est, atque perfectissima vitæ suæ institutione fit, quantum humanæ naturæ licet, Deo servatori similis, et ἀπαθείᾳ angelis æqualis, ac constanti divinorum mandatorum observatione in apostolorum numerum ascribitur [51]. Quid plura? Ille est non manuum quidem impositione, sed spiritu presbyter Ecclesiæ, et divinæ voluntatis διάκονος atque « in viginti quatuor thronis populum » judicaturus « sedebit [52]. » Porro autem ille tam ex Græcis quam ex Judæis assumetur; sed ejuscemodi electorum perfectorumque hominum in cœlesti gloria varii erunt, quemadmodum sacrorum Ecclesiæ ministrorum, gradus et ordines. At vero, ut quis hanc consequatur cœlestem gloriam, sive æternam felicitatem, non sola fides, sed bona etiam opera desiderantur [53]. Necesse est igitur ut fidelis et vitia deponat, et peccata post baptismum admissa gravissimis deleat sinceræ pœnitentiæ pœnis et suppliciis, ac perpetuo eorum dolore dignus fiat illis annumerari, quos propter justitiam sempiterna manet gloria.

Dehinc Clemens planum facit non modo fidelem virum, qui male agit, sed etiam ethnicum, qui fidem non habet, justissime a Deo condemnari [54]. Hic enimvero, præterquam quod et Deum agnoscere et in eum credere potuit, in eo peccat quod actionis illius bonus non sit finis. Qui autem bene sibi conscius est, ille erga Deum sanctus, erga homines justus, animam bonis cogitationibus, verbis et operibus intentam semper conservat, nullumque præter peccatum et ignorantiam malum esse censet. In dilectione ergo « gnosticus » ille constanter perseverans, æternam pro meritis in futura beatitudine mansionem consequetur. Variæ siquidem sunt illæ A mansiones; illorum vero est maxima, qui instar Domini in virum perfectum evadunt. In quo autem posita sit hæc Dei in « gnostico » homine similitudo et imago, Clemens contra falsam quorumdam opinionem scite enucleat [55]. Divinam autem hanc similitudinem, uti ille docet, prius agendo, ac deinde docendo « gnosticus » exprimit. Indignis tamen sacra nostra dogmata abscondit, et ea pandit atque explicat, « quando, quomodo, et apud quos oportet [56]. »

Jam vero ejusdem « gnostici » doctrina et philosophia perfecta est, sicut et Græcorum imperfecta; sed hæc veluti oleaster, illi tanquam bonæ olivæ si inseratur, plurimos sane feret fructus. At certe quadruplex sicut arborum, ita et doctrinæ Christianæ insitio distinguitur. Prima fit in ethnicis, secunda in philosophis et Judæis, tertia in hæreticis, quarta eaque utilissima doctrinæ est « gnosticæ, » quæ res ipsas perspicere potest [57]. Ex his autem Apostoli et B Salomonis auctoritate corroboratis, Clemens colligit tandiu quærendam esse cognitionem, quandiu inveniatur. Illius autem inventio est perceptio doctrinæ, nobis traditæ a Servatore nostro, quem Filium Dei esse probant sacra prophetarum de illo oracula, et de illius humanæ carnis assumptione testimonia, ac post suum in cœlos ascensum præcepta illius et miracula [58]. Tum enim certum est nos hac doctrinæ Christi perceptione invenisse veritatem, utpote quæ sit ipsa fidei virtus, ab ipsomet Filio Dei annuntiata, quæ omnia sibi adversantia invictissime evertit et superat. Quemadmodum ergo impius ille est, et pœnis potius quam verbis convincendus, qui Dei providentiam negat; ita non a sophistis, sed a Deo edocti, discimus quomodo ad ipsius cognitionem et ad æternam salutem, ipsum honorando et bonis actionibus insistendo, pervenire possimus [59].

Non ideo tamen Græca philosophia omnino repudianda est. Nam in aliquibus saltem suis docu- C mentis, nimirum de divina providentia, de futuris impiorum suppliciis ac bonorum mercede ipsam docet veritatem, quam nihilominus in aliis, verbi gratia de Dei Filio, non attigit. Quamobrem mendaces sunt apud nos hæretici; quippe qui etiamsi in minus præcipuis nostræ religionis dogmatibus, de quibus nonnihil propter infirmos aliquorum animos, ad Pauli instar, remitti potest, non erraverint, principalia tamen illius decreta ac fundamenta funditus destruant. Sacras enim Scripturas non pro Domini dignitate, sed contra piam apostolorum traditionem et ecclesiasticam regulam interpretantur [60]. Porro autem ut verus earum sensus intelligatur, necesse est eas perscrutari magna diligentia et labore improbo. Nam parabolicum plane est illarum loquendi genus. Quid autem sit parabola, Clemens accurate definit [61], et contendit ad eam præpostere et absurde omnino ab aliquibus illud referri, quod de Christi incarnatione atque œconomia scriptum habemus.

D Manifestum tamen ille facit hac loquendi ratione, **128** quam antiquissimam esse demonstravit, usos esse prophetas, qui, cum futurum Christi adventum prænuntiavissent, variis, sicut ipsemet Christus, tormentis cruciati, ac morte etiam affecti sunt. Atque hæc Petri *Prædicatione* ab illo confirmantur. Subnectit peculiarem esse Hebraicæ linguæ, Græca longe antiquioris, dialectum variosque illius tropos, quibus veritas, solis initiatis patefacienda, involvitur [62]. Tum duplicem rursus ostendit esse Scripturæ sensum, et primum quidem litteralem, sive secundum litteram omnibus, si nuda lectione accipiatur, clarum et perspicuum; allegoricum vero alterum, quem inventu esse difficilem demonstrat cum Hermæ et Isaiæ testimonio, tum ex eo quod Josue et Caleb Moysen « cum assumeretur » duplicem

[48] p. 663. [49] p. 664. [50] p. 665. [51] p. 666, 667. [52] Apoc. IV, 4. [53] p. 668. [54] p. 669, 670. [55] p. 671. [56] p. 672. [57] p. 673. [58] p. 674. [59] p. 675. [60] p. 676. [61] p. 677. [62] p. 678.

viderunt; postremo quia ex iis qui Christum invocavere, multi filium David, pauci autem, sicut Petrus, Filium Dei cognoscebant [63]. Ex quibus Clemens colligit non vulgi, sed paucorum esse veri Scripturæ sacræ sensus cognitionem.

Quæ quidem ut planiora omnibus fiant, brevem Decalogi explanationem nobis exhibet. Ac primo quidem denarium illius præceptorum numerum esse sacrum, dictu supervacaneum arbitratur. Dehinc continuo explicat quid allegorice significent Decalogi tabulæ, digito Dei exaratæ, quid Dei digitus, quid illius scriptio, quid duæ tantum tabulæ, quid eas continens arca, quid eædem tabulæ renovatæ et dupliciter scriptæ. Ibi autem plura de duplici hominis spiritu, ac duplici animæ illius, non ex traduce, sicut corpus, genitæ parte, ac de illius cupiditatibus et divina imagine disputat [64]. Ad singula deinde præcepta exponenda propius accedens, primum, secundum et tertium separatim edisserit [65]. At in hujus tertii, quo septimæ diei et Sabbati observatio præcipitur expositione, a proposito suo digressus, longam de septenario numero, ipsique conjunctis senario et octonario disputationem instituit [66]. Ibi porro quædam inserit de Dei quiete et actione, docetque utrum mundus ab ipso in tempore, vel simul, eodemque momento et die creatus fuerit, ac quis dies ille dicendus. Ad alia vero Decalogi mandata inde reversus, illa simili plane modo, at nono tamen prætermisso, interpretatur [67].

Quomodo autem plerisque illis præceptis idololatria falsique numinis cultus prohibeatur, manifestum Clemens facit. Postea vero ille docet Græcos philosophos idcirco Deum, quem nominant, ut Deum non colere, quoniam illum ex parte tantum cognoscunt. Ex hac autem imperfecta cognitione factum est ut humanas affectiones ei tribuere non dubitaverint. Nec mirum sane, quandoquidem sic vitam agunt, ut id tantum quod probabile est, non autem verum inquirant [68]. At Christiani, accepta veritatis scintilla, nulli parcunt labori, studio, curæ et diligentiæ, ut, depositis falsis opinionibus, eam plane agnoscant, fiantque viri boni, pii et honesti, ac ipsimet eidem, quantum fieri potest, Deo similes.

Veritatis porro, uti pergit Clemens, duæ sunt species et ideæ, videlicet res et nomina. Sed Græci philosophi verbis, Christiani autem rebus inhærent. His porro sistendum esse ille duplici probat exemplo: uno quidem Christi Domini, qui humili fuit corporis forma; altero autem corvorum, qui humanas voces imitantur [69]. Cæterum qui fidem acceperit, hujus proprium est fieri cognitionis participem, ac super hoc fundamentum si aurum, argentum, lapides pretiosos posuerit, in virum regalem et « gnosticum » evadit.

Dictu tamen absurdum non est Græcam philosophiam, quæ, sicut pili et vestis, alicujus est utilitatis, a Deo esse datam. Hominem quippe ad Christianam perfectionem deducit, modo tamen a barbara non erubescat philosophia doceri. Qui enim curiose ac sine arrogantia, sed sincero veritatis amore perfectam philosophiam perscrutatus [70], in Christianorum consuetudinem se dederit, is sane ad fidem primum, ac deinde ad majorem profectum ducitur, ac demum ad salutem contendit. Tunc porro ille vera ornatur prudentia, cujus definitio variaque nomina ab auctore nostro explicantur [71].

Quapropter eos rursus castigat et refellit, qui philosophiam non a Deo, sed a diabolo ortam esse perperam contendebant. Inde autem concludit Judæis legem, philosophiam vero Græcis datam fuisse, donec Christus hunc in mundum homo factus veniret [72]. Nos tamen ille commonefacit se philosophiæ nomine omnem intelligere veritatem, quam ejus-

A dem philosophiæ ope et ministerio assequimur. Deo igitur illa, sicut et cætera omnia quæ in artibus bona sunt, profluxit. Subinde vero postquam Clemens palam omnibus fecit triplicem esse tam « gnostici » quam Dei homines docendi et informandi modum, tum continuo declarat « gnosticum » in his quæ præcipua sunt semper ita versari, ut, si quando per otium licuerit, Græcam philosophiam animi relaxandi causa attingat [73]. Verumtamen qui inania et superflua in illa sectantur, contentiosisque vacant sophismatibus, hos ille umbras persequi haud dubitanter asserit. Quamvis autem bonum sit scire omnia, is tamen cujus animus omnibus disciplinis imbui non potest, meliora et præstantiora debet seligere. At « gnostici » scientia semper firma et constans est, atque ea illud saltem quod falsum est deprehendit. Quamobrem inde et ex superius dictis Clemens infert esse philosophandum.

B Et hæc quidem cum ita se habeant, Græci ex lege et prophetis debent discere unum esse omnipotentem Deum, nullam posse esse illius imaginem, nec simulacra esse imagines corporis, multo minus animæ eorum, quos pagani colunt et venerantur. His itaque relictis ac repudiatis, homo fit justus, abstinendo a malis et proximos diligendo. At incremento justitiæ agnoscitur « gnosticus, » qui, cum ad summam, quam Apostolus principatum obtinere dixit, fidei γνῶσιν pervenerit, æternam felicitatem consequetur [74].

Ad alium posthæc Græcorum, qui veritatem sese comprehendisse jactitabant, errorem confutandum, aperte Clemens ostendit infirmiorem esse hominis rationem quam ut illam possit sine ipsiusmet Dei ope atque auxilio comparare [75]. Ab ipso enim omnes sapientiæ et veritatis fontes ad nos primo per legem et prophetas, deinde per Christi præcursorem, ac tandem per illius apostolos et prædicatores manaverunt. Contra vero philosophis non quilibet ma-

C gistri, sed quidam tantum placuere, Platoni scilicet Socrates, Xenocrati Plato, Aristoteles Theophrasto et Cleanthi Zeno. Quid vero, quod philosophia in Græcia tantum vigebat? Nostra vero doctrina non in sola Judæa, sed per totum terrarum orbem apud omnes gentes et populos disseminata est. Ad hæc vero illa Græca philosophia, quoties a magistratibus prohibita est, toties statim periit: nostra autem quo durius et crudelius a principibus et **129** regibus, atque universis eorum satellitibus vetita et divexata, eo magis semper floruit [76]. Denique illud tam falsum esse convincit, quod Græci venditabant suos poetas, quantumvis leves, divino spiritu fuisse afflatos, quam certum est sacros nostros prophetas esse divinæ vocis instrumenta. Atque ibi Clemens huic tandem libro finem imponit, aitque se quænam sint « gnostici » mores, piumque vitæ illius institutum veluti in tabella pinxisse, ac postquam de ortu mundi tractare cœperit, se tunc qualis idem ille « gnosticus » in rerum naturalium contemplatione

D sit demonstraturum pollicetur.

ARTICULUS VII.

Analysis libri septimi.

Ab ipso hujusce libri initio Clemens Græcis demonstrandum suscipit solum « gnosticum, » seu vere Christianum hominem esse pium et religiosum, ac proinde ab illis eo nomine plane immerito vexari et exagitari [77]. At primo quidem declarat se evidentibus rationum momentis, non autem divinis, quibus postea quando Græci crediderint utetur, sacræ Scripturæ verbis id probaturum; ne Christianismum describens, iis orationis filum interrumpat, quæ Græcis nondum aperta satis erant. Monet ta-

[63] p. 680. [64] p. 681. [65] p. 682. [66] p. 683 et seq. [67] p. 687, 688. [68] p. 689. [69] p. 690. [70] p. 691. [71] p. 692, 693. [72] p. 694. [73] p. 695. [74] p. 696. [75] p. 697. [76] p. 698. [77] p. 699.

men se, tametsi Scripturæ sacræ verba in medium non proferat, illius tamen sententias sectaturum [78].

Suum deinde argumentum ille aggressus, duplicem distinguit cultum. Primum siquidem circa homines, secundus circa Deum versatur. At « gnosticum, » quemadmodum angelos, in utroque vere pium et religiosum esse planissime ostendit. « Gnosticus » itaque, seu verus ille Christianus, apud paganos immerito atheus et impius, audit, utpote qui persuasum habeat omnipotentem esse Deum, et divina mysteria ab unigenito ejus Filio didicerit, nec lignum, aut spiritum, et hominem in deorum referat numerum, nec aliquid unquam injuste faciat. Res ergo, ait Clemens, præstantissima est in terris vir ille, summa in Deum pietate præditus, in cœlis autem angelus; sed omnium longe excellentissimum et perfectissimum esse constat Verbum et Filium Dei, qui humanam carnem assumpsit, qui mysteriis gnosticum imbuit, qui fidelem faciat bona spe, qui corde durum castigat, qui a prophetis Dominus et Servator prænuntiatus, neminem cogendo, omnibus ut bona eligant et impleant persuadet, qui angelorum opera Græcos philosophia informavit, qui omnium gerit curam, et pro cujusque ἐπιτηδειότητος beneficia sua Græcis, barbaris et prædestinatis impertitur [79].

Ille porro omnes ex æquo vocavit, sed eximie credentibus eximios tribuit honores. Ille est paternæ voluntatis minister, qui, cum a nullo unquam, quominus aliquid faciat, prohiberi possit, ipse quoque ad impatibilitatis, ἀπαθείας, habitum hominem erudivit [80]. Quid plura? Ille est Servator credentium et non credentium Dominus, atque neminem idcirco hominem odio habet, sed omnia respicit, nullum relinquit, omnium bonorum causa, primus motuum auctor ac virtus. Ille idem ipse est, qui cum a nullo comprehendi posset, humanam carnem induit, qua unumquemque divinis posse obtemperare mandatis ostendit [81]. Omnia porro gubernat, singulos in suo quoque ordine sic collocat, ut inferiores ad superiores, sibique præpositos tandiu respiciant, quandiu ad supremum pontificem pervenerint. Qui autem ex infirmitate in malum habitum inciderint, hi animæ perturbationibus agitati, humi decidunt. Anima autem justi hominis spontanea legum observatione semper fit melior, et variis in pietate et jus itia progressibus ad ἀπαθείας habitum venit, donec æternam hæreditatem adipiscatur [82].

Deus itaque quemlibet ad sui contemplationem advocans, his qui ante legem erant præcepta dedit, Græcis vero philosophiam, quibus omnes ad fidem ita pervenire potuerunt, ut nullus de illius privatione, de boni Dei ignorantia, de suo pro viribus in virtute non facto progressu, ac de minime acta peccatorum pœnitentia excusari queat. Gnosticus vero alios divina contemplatione superans, inexplebili et æterna felicitate donabitur [83]. Quibus autem virtutum bonorumque operum gradibus ad perfectam Dei, quoad fieri potest, assimilationem tam ipse pervenire, quam alios perducere possit, Clemens liquido aperit. Has autem virtutes esse docet mansuetudinem et humanitatem, ἡμερότητα καὶ φιλανθρωπίαν, cor a superbia et fastu alienum, ac summum perfectumque Dei cultum, quem gratum acceptumque Deo sacrificium et holocaustum esse affirmat. Eam etenim ob causam Evangelium atque Apostolus, veteri homine cum cupiditatibus et animi perturbationibus interfecto, novum suscitari, quemadmodum lex peccatorem de medio tolli, præceperunt. Eamdem quoque ob causam Deo, qui nulla re indiget, nullum sicut pagani et Judæi donarium aut sacrificium, nisi nosmetipsos offerimus. Qui autem hæc non intelligunt, ii aut Deum esse, aut illum omnia intueri negant, aut tandem eum ut

A verum Deum non agnoscunt [84]. Atque ex iis omnibus auctor noster concludit « gnosticum » vere pium et religiosum esse; quippe qui de sua proximorumque salute sit omnino sollicitus, ac materiæ imbecillitatem, aut fatalem quamdam necessitatem non esse malorum causam persuasus, Deique factus imitator, omnes pro virili parte sua beneficiis augeat. Si vero magistratum ipse gerat, bonos, quemadmodum Moyses, honore, pœnis improbos afficit [85]. In illius porro anima Deus Pater et Verbum accurata divinarum legum observatione collocatur, atque ipsi impressa ab eodem Verbo Dei perfecta ad sui similitudinem contemplatione fit, quantum homini fas est, tertia divina imago.

Tunc itaque firma et stabili divinæ scientiæ comprehensione « gnosticus » sibi suisque imperat, et ad veritatem accedit. Quomodo autem hac divina scientia ille in rebus cum divinis, tum humanis versetur, et quomodo quatuor cardinalibus, uti aiunt,
B virtutibus det operam, sigillatim Clemens explicat. Quibus subnectit eum esse Dei servum, qui sponte sua divinis præceptis se subjicit [86]: qui vero non jam propter præcepta, sed ipsam propter cognitionem, γνῶσιν, corde est mundus, hunc esse Dei amicum. Virtus enim a nemine, nisi vera omnium animi perturbationum victoria acquiritur. Qui autem in eo certamine, tanquam fortis athleta, morem omnipotenti Deo agonothetæ gerendo vicerit, ab ipso laurea immortali coronatur [87].

Porro autem in cujuslibet potestate situm est id, si voluerit, consequi. Ille vero qui mandata Dei observaverit, fidelis fiet. Qui tandem pro accepto beneficio, quoad poterit, gratias ipsi egerit, is certe jam amicus Dei est. At Clemens ibi monet præcipuam gratiarum actionem esse ea facere quæ optima sunt. Justi igitur viri actiones cum Deus gratas acceptasque habeat, hi procul dubio, qui adversus ipsimet eidem **130** Deo credentes grassantur, illum contumelia
C probroque afficiunt. Et vero quamvis Verbum divinum undequaque, sicut sol, diffusum omnia respiciat, Græci tamen deos fingunt corporis forma et animo sibi similes [88]. At « gnosticus » ab eorum erroribus plane alienus, verum Deum colit et honorat.

Quamvis porro de falsa Græcorum religione in *Protreptico* satis se disputasse Clemens significet, verumtamen ut planius adhuc faciat quanta sit eorum impietas, ex multis pauca seligit, quibus deos hominibus similes, imo et deteriores ab iis fingi magis magisque demonstretur. Impudenter etenim Græci illi, pergit Clemens, garriunt deos ab hominibus fuisse læsos, et Dianam in Ætolos propter Œneum, ac Minervam in ipsam quoque Dianam, propterea quod in templo peperisset, ira percitas [89]. Nec minima etiam est illorum superstitio, qua iis, quæ naturaliter accidunt, verbi gratia, si mus aram perfoderit, aut lecythum corroserit, si sus devora-
D verit porcellos, si pistillum serpentem circumdederit, ac tandem, si quis sternutaverit, futura sibi prænuntiari opinabantur. Neque vero minus superstitiosi sunt alii, qui sobrietatem sanitatemque exorant, et diebus festis morbos sibi ebrietate consciscunt; simili demum superstitione alii suspensas inscriptiones, lanas flavas, frusta salis, faces et scillam, quibus in lustrationibus expiabantur, variis incantati præstigiis extimescebant [90].

Vera autem animæ expiatio est, si illa a peccatis atque impiis et falsis dogmatibus, quale illud est, Deum templis et simulacris includi, omnino purgetur [91]. Sanctum enimvero verumque Dei templum est Ecclesia, seu fidelium congregatio, atque in primis « gnosticus, » in cujus anima et purgata, et beatis operibus ornata, invenitur divina effigies et imago. Quinimo « quidquid crediturum est, jam tan-

[78] p. 700, 701. [79] p. 702. [80] p. 703. [81] p. 704. [82] p. 705. [83] p. 706. [84] p. 707. [85] p. 708. [86] p. 709. [87] p. 710. [88] p. 711. [89] p. 712. [90] p. 713. [91] p. 714, 715.

quam fidele et positum in honorem simulacrum » Deo consecratur.

Dehinc Clemens aliam explodit superstitionem paganorum, qui deos sacrificium, instar alimenti, concupiscere arbitrati, ex immolatis animalium carnibus eas partes sacrificabant, quæ erant dedecori, et quibus illi ipsimet pagani non vescebantur [92]. Deus siquidem nec cibo nec ulla re indiget. Quamobrem ille a Christianis rite colitur tam precibus quam puro cordis affectu, in quo sane optimum est sanctissimumque sacrificium [93]. Et re quidem vera cum pagani memoriæ prodiderint Pythagoram ad aram accessisse, nulla cæde aut morte inquinatam, certe hi nobis, sanctam justi hominis animam esse aram piamque precationem suffitum esse dicentibus, fidem habere deberent.

Si quis autem objiciat facta fuisse in lege veteri sacrificia, huic Clemens respondet non ideo facta, ut Judæi mactatorum animalium carnes comederent, sed quia illa nostram religionem allegorice significabant. Addit vero bonam esse, modo propter Pythagoream metempsycosim non fiat, a carnibus abstinentiam. Tum rationes affert [94], propter quas Judæi neque suilla carne vescerentur, neque hircum sacrificarent, et cur quidam gnostici abstinerent a carne et vino, ac tandem cur Ægyptii sacerdotes a carne et pisce abstinentes, perquam levissimas aviculas in cibum adhiberent [95]. Denique ex his omnibus Clemens noster colligit non splendida et sumptuosa sacrificia Deo offerenda, sed pia ipsique accepta, nimirum preces et obsecrationes, ex omnium gentium et sexuum in unitatem fidei congregatarum vocibus, pura mente, recta vitæ institutione, sanctisque operibus profectas.

Jubemur siquidem Servatorem nostrum ac Patrem ejus per ipsum non selectis diebus, sed per totam vitam modisque omnibus colere et honorare. « Gnosticus » vero non in definito aliquo loco et templo, statutisve diebus festis, sed omni loco ac toto vitæ suæ tempore, sive solus, sive cum aliis versatus, illum honorat; ac factis, verbis et affectionibus melior semper evadit. Deo autem propius quam alii jungitur, magisque familiaris effectus, ac gravitatem, hilaritatem, benignitatem præ se in omnibus ferens, fit homo vere regalis ac sanctus Dei sacerdos [96]. Quid mirum? Ille enim nihil plane illicientis voluptatis, ne in somnis quidem, admittit; sed honestum rerum omnium usum ad Deum refert, illarumque ei offert primitias et de iis gratias illi semper agit. Ad convivia autem nunquam, nisi amicitiæ et concordiæ ergo, accedit. Persuasum etenim habet Deum audire et scire omnia, atque illum ipsas etiam mentium cogitationes, vota ac intimos et penetrales cordis recessus perscrutari. Contra vero qui Deum ad humiles formas et indecoras cupiditates deprimit, illius vana et impia est religio, ac nullæ penitusque irritæ sunt ejus preces et obsecrationes [97].

Docet itaque Clemens [98] quæ recta bonaque sit precatio, quid a Deo postulandum, et quomodo « gnosticus, » non sicut alii, statis horis, tertia, sexta et nona, sed per totum vitæ suæ curriculum Deum oret, ac cum eo versetur. Obiter vero strictimque, ne a proposito longius aberraret, Prodici corripit sectatores, qui a Cyreniacis edocti somniaverant precibus non esse utendum. Triplici ergo ratione planum facit « gnosticum, » de quo ipse sermonem instituerat, atque hominem vere pium, a Deo ea omnia impetrare, quæcunque ab illo efflagitat [99]; imo vero Deum illius vocem non exspectare, sed pias mentis illius exaudire cogitationes. Licet igitur, subdit Clemens, preces sine voce ad Deum fundere, ea tamen lege, ut mens ad ipsum convertatur. Hinc sane quia sol oriens est Christi imago, apud Christianos mos invaluit, quo ad Orientem conversi Deum precabantur. Paganorum vero templa econtrario Occidentem respiciebant, ut illi ad Orientem seu Christi fidem sese vertere docerentur.

Quia vero scelerati hominis, qui vera bona non petit, sibi aliisque perniciosissima est precatio, ea propter « gnosticus » præsentibus contentus, nihilque terrenum desiderans, postulat eorum quæ possidet stabilitatem, ad futura aptitudinem, ac eorum quæ accepturus est æternitatem [1]. « Gnosticorum » autem perfectissimus a Deo flagitat incrementum contemplationis, eamque in illa perseverantiam, qua a virtute nunquam excidat. Cum autem ipse longa et constanti, quæ ex cognitione proficiscitur, exercitatione virtutem adeptus fuerit, tunc illius efficitur naturalis in ipso habitus. Atque inde Clemens illum solum pium et religiosum esse concludit.

Neque tamen gradum ibi sistit [2], sed argumentum suum prosecutus, ostendit « gnosticum » de bonis non tantum præsentibus, sed de promissis etiam et in altera vita futuris, lætari, ipsique a Deo majorem quam aliis ferri opem. Et ille quidem, sicut et alii pii homines, si Dei adjutus auxilio bonis actionibus operam dederit, ab ipso velut bonus athleta, **131** coronam accipiet. Quid autem ille « gnosticus » agere, et qualis tota illius vita, quales ejus lectiones et precationes, quantum a mendacio et jurejurando alienus, quomodo alios opibus suis sublevare, alios vera doctrina imbuere, vel ad aliorum infirmitatem sese accommodare debeat, auctor noster perspicue aperit [3]. Itaque cum ea sit vera et sincera Christiani et « gnostici » hominis pietas et religio, inde ille infert hunc non modo non esse impium, sed eum solum pie, sancte, caste, et vera religione veroque cultu Deum colere ac venerari [4].

Tum deinde Clemens ut hæc firmius adhuc stabiliat et confirmet, sic prosequitur: « Cognitio, ἡ γνῶσις, inquit, est hominis, tanquam hominis perfectio, quæ sibi, Verboque divino et modo, et vita, atque etiam sermone consentiens, rerum divinarum scientia completur. Hujus autem, a sapientia quidem per doctrinam comparata discrepantis, sicut fundamentum est fides, ita Christus est utriusque fundamentum et ædificium. Fidei itaque datur cognitio, charitas cognitioni, et charitati sempiterna hæreditas [5]. Cognitio autem velox ad delictorum purgationem, apta ad mutationem in melius suscipiendam, mysticis cujusdam proprii luminis progressibus hominem corde mundum ad incommutabile bonum, hoc est ad Deum facie ad faciem in omni æternitate contemplandum transmittit [6]. »

Prima igitur salutaris mutatio fit ab ethnica religione ad fidem, secunda a fide ad cognitionem, et hæc in charitate desinit, hominemque in melius semper mutatum, ad æternam, uti quidem a Clemente quibusdam Scripturæ testimoniis confirmatur, perducit felicitatem. Fatetur tamen quædam « a non gnosticis, » πρὸς τῶν μὴ γνωστικῶν, recta fieri; sed, cum charitatis sint expertes, sine ratione agunt, atque idcirco mala est illorum actio, cujus nec bona quidem causa, nec bonus sine charitate potest esse finis [7].

Quam sancta autem sint « gnostici » opera luculenter Clemens probat brevi totius vitæ, ac variorum illius ad supremum usque perfectionis apicem graduum et progressuum descriptione [8]. Addit autem hoc vivendi genus ab illo non modo ad sanctorum cum patriarcharum, tum prophetarum, sed angelorum etiam, atque ipsiusmet Domini exemplum institui [9]. Quapropter dura omnia ac quælibet a tyrannis illata supplicia, non secus ac jucunda omnia, ad Petri de uxore ad supplicium ducta gau-

[92] p. 716. [93] p. 717. [94] p. 718. [95] p. 719. [96] p. 720. [97] p. 721. [98] p. 722. [99] p. 723, 724
[1] p. 725, 726. [2] p. 727. [3] p. 728 et seq. [4] p. 731. [5] p. 732. [6] p. 733. [7] p. 734. [8] p. 735. [9] p. 736.

dentis instar, et acceptis ab Apostolo documentis, A
plane contemnit et aspernatur.

« Gnostici » itaque anima his virtutibus exornata, fit terrestris quædam Dei imago et Spiritus sancti templum [10]. Ille enimvero, qui nulla voluptate vinci potest, omnibusque cupiditatibus dominatur, adversus omne periculum, omnem metum, paupertatem, morbum, ignominiam, ipsamque mortem audacter insurgit. Persuasissimum quippe habet vitium, ex quo ignoratio oritur, solum esse malum, atque adversus illud, armis Domini instructus, fortiter dimicat. Porro autem illa « gnostici » fortitudo neque ex cæco oritur temerariove impetu, uti in pueris et belluis; neque ex vili et caduca mercede, ut in præstigiatoribus; sed semper ex recta ratione procreatur [11]. Quocirca martyres nunquam temere in mortem præcipites ruunt, sed, Deo vocante, et sola summaque in eum charitate illam constantissime obeunt. Christianos autem imperfectos, ac in
fide pueros, quando aliquid propter Deum nonnullis B
aliis rationibus ducti patiuntur, etiamsi quædam corona maneat; semper tamen charitas propter se, et non propter aliud, eligenda et expetenda est.

Efficit itaque in « gnostico » fortitudo, ut metu semper vacuus sit; justitia, ut semper verum dicat; temperantia, ut nulla plane humana cupiditate liquescens aut affectus, sibi semper constet et dominetur [12]. Horum autem omnium causa est sanctissima et maxime præcipua, κυριωτάτη, omnis scientiæ charitas, qua « gnosticus » fit vir vere perfectus, Dei amicus, in ejus filium cooptatus, ipsumque facie ad faciem in æternum videbit.

Et vero ille proximum non modo non despicit, sed afflictum consolationibus et adhortationibus levat, pauperi tametsi ipsum odio habeat, ea quibus indiget, pro ejus merito benigne et liberaliter largitur [13]. Nullus enimvero ipsi, nisi et Deo, ob vitia ac peccata inimicus est. Porro autem si aliqui adhuc
imperfecti propter promissiones aut Dei metum sese C
contineant, ille propter charitatem, et ut soli Deo placeat, omnia suffert et sustinet. Si quam inde laudem consequatur, hanc in aliorum usum et utilitatem derivat [14]. Alio quoque modo continens dicitur, quando non solum animi perturbationes, « haud dubie malas, » comprimit, sed bona etiam, puta « bonos animi motus, ob majorem quamdam perfectionem, » continet et coercet, firmamque ac stabilem possidet scientiæ magnitudinem, unde eas profert, quæ ex virtute fiunt, actiones. Οὐχ ὁ τῶν παθῶν μόνον κρατῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ τῶν ἀγαθῶν ἐγκρατὴς γενόμενος, καὶ βεβαίως κτησάμενος τῆς ἐπιστήμης τὰ μεγαλεῖα. Ἀφ' ὧν καρποφορεῖ τὰς κατ' ἀρετὴν ἐνεργείας. Quamobrem ille propter solam necessitatem comedit, bibit, ducitque uxorem, prout recta dictaverit ratio. In domus vero administratione et filiorum procreatione citra dolorem et voluptatem a charitate Dei nunquam divulsus, insurgit in omnem
tentationem, quæ ex filiis, uxore, famulis, atque D
ex bonis, et divitiis oboriri solet. Cælibi autem ac virgini, domus curam non habenti, sæpe sæpius evenit ut non tentetur, atque ita alteri in quibusdam inferior, in aliis superior est.

Ad suscipiendam porro cognitionem prius anima varie exerceri debet. Nam ea γνῶσις, cognitio, est animæ quædam mors rationalis, qua a motibus et perturbationibus separata, et Deo soli grata atque accepta, libere vivit. Tum autem tantum abest, ut a cibo, potu et Venere aliquam capiat voluptatem; quinetiam sermonem, qui aliquid delectationis afferre potest, suspectum habeat [15]. Nemo enim Deo et voluptati poterit unquam inservire. Sed qui Domino studet fieri similis, is, ut sit cupiditatis expers, magna vi enititur. Qui autem concupivit, et se postea continuit, instar est viduæ, quæ temperantia rursus fit virgo. At qui perturbationem animæ noluerit exscindere, ille seipsum occidit.

« Gnosticus » itaque per cognitionem, quæ animæ est alimentum, et per ea quæ cognovit, salvatur: atque evangelicas virgines imitatus, sibi a Deo promissa ita postulat, ut tamen ad ea quæ petit, tam non assequenda quam assequenda, sit paratus. Tota autem illius vita, modo peccato non inquinetur, est precatio, et cum Deo conversatio; ac quidquid vult, nihil autem inutile cupit, ipse continuo consequitur. Quod si quis objecerit quosdam peccatores id quod rogant aliquando impetrare, huic Clemens respondet [16] illud raro fieri, et quia Deus illos
132 aliquid aliis inde largituros esse prævidet. At iis qui digni sunt, etiam non petentibus, ea quæ vere bona sunt, conceduntur. Regia igitur via ille incedit, qui nulla necessitate, aut spe, aut metu, sed libero animi instituto justus efficitur. « Gnosticus » autem, tanquam divinus agricola, cupiditates amputat, ac plantans et irrigans duplicem metit fructum. Ille vero a nemine vexatur, nisi Deus id propter aliorum utilitatem permiserit. Illata porro ab aliis mala forti virilique animo perpessus, cæteros, quemadmodum apostoli, in fide confirmat, rogatque ut si qui ipsum odio habent, pœnitentia ducantur.

Itaque iis postquam diu sese exercuit, tum nulla liquefactus voluptate, nullaque mundana qualibet promissione fractus, in peccatum nunquam labitur [17]: sed in carne adhuc positus, omnem cupiditatem superat, illeque dolet quod adhuc sit in necessitatibus hujus vitæ constitutus, atque hac eadem temporali vitam tanquam sibi aliena utitur. Novit præterea jejuniorum quartæ et sextæ diei ænigmata, cum ab avaritia et libidine, omnium vitiorum fontibus, atque ab omni mala actione et cogitatione jejunat et abstinet. Atque hac divinorum præceptorum observatione Dominicum et Dominicæ resurrectionis diem agit.

Quid vero [18]? si quando aliquid, quod non vult, videndo, se voluptate affici senserit, tunc ipsam continuo castigat videndi facultatem, ac hoc solum quod ad se pertinet, videre et audire cupit, atque in corporis sibi objecti pulchritudine se Deum videre existimat. Si ex necessitate cibos capescendo, aliquantulum temporis consumat, putat a suo se negotio avelli. Quamobrem in somnis nihil quod electo non conveniat, aspicit. Is porro in hac vita totus hospes et peregrinus ea contemnit quæ alii mirantur, ac in civitate tanquam in solitudine vivit. Uno verbo, in omni vita absentiam apostolicam implet.

Quid plura? cum optima quæque agit, hominibus vult latere, ac sibi Dominoque persuadere se illius vivere præceptis. Quocirca seipsum semper et nunquam proximum despicit, atque idcirco illum afflictum consolatur, indigentem facit suorum, si quæ habeat, bonorum participem; imo vero et de inopia sua auget beneficentiam. Pura insuper et sincera ornatus fide, per opera et contemplationem Evangelium laudat, et ipse ea, quæ Deus docuit, rite perficiendo, ab eo laudem accipit. Spe vero propria minime ablactatus, quælibet mundana omnia aspernatur, et miseretur eorum, qui post mortem suppliciis affecti, Deum confitentur. Ipsius autem recta semper est conscientia, et ad mortem semper paratus, in hoc mundo tanquam peregrinus vivit, ac secundum rectæ rationis dictamen comedit, bibit, uxorem ducit, et in somnis sancta semper facit et cogitat: atque ita καθαρὸς εἰς εὐχὴν πάντοτε, semper ad precationem purus, cum angelis orat et precatur [19].

Tum rursus Clemens docet qualis sit ejus operatio, justitia et precatio, quid a Deo postulet, et quomodo Christum vocantem anteverlat. Planum quoque facit quomodo ille patrem et matrem [20],

[10] p. 737. [11] p. 738. [12] p. 739. [13] p. 740. [14] p. 741. [15] p. 742. [16] p. 743. [17] p. 744. [18] p. 745. [19] p. 746. [20] p. 747.

suamque animam odio habeat, ac omni vitæ tempore a Dei mandatis et spe plane inseparabilis, Deo semper gratias agens, omnia, sicut Job, patientissime tolerans, bonis malisque superior, aliis sese caute accommodans, et eorum in se peccata dimittens, dignus fiat, qui « a seipso per obedientiam accipiat præsidium. » Pergit auctor noster [21], atque ostendit quid ille « gnosticus, » qui a Deo potius exigit, quam petit, pro fratribus agentibus ab ipso exposcat, quomodo divinæ bonitatis sit instrumentum et parvum ipsiusmet Dei templum, ac terrenis omnibus relictis, tendat ad Deum cœlestiaque transcendat. Ita, inquit Clemens [22], perfecte « gnosticus » vivit, spem cum fide ad futurorum exspectationem commiscet, atque operibus cognitionem semper subsequentibus divina mandata exsequitur. Nullo autem casu ille conturbatus, ac nunquam jucundum et utile divino consilio anteponens, fit Deo acceptus, mundoque laudabilis. Denique in bono rerum mundanarum usu Deo gratias persolvit, et Creatorem admiratur, « quia ejus finis per operationem gnosticam quæ fit convenienter mandatis, » in contemplationem desinit, atque idcirco post obitum ad sanctam transfertur remunerationem. Hæc porro Clemens instar seminis de « gnostico » a se Græcis quam brevissime dicta esse declarat, ac quid eum inter et fidelem discriminis intercedat, paucis aperit [23].

At profitetur tamen sibi adhuc longe plura ex sacris Scripturis de « gnostico » succurrere, quæ brevitatis causa aliis explicanda dereliquit. Unum nihilominus ex sexto primæ Pauli ad Corinthios Epistolæ capite locum profert, ac clara perspicuaque illius interpretatione et paraphrasi summam « gnostici » perfectionem presse, ut ipse loquitur, sed eleganter et enucleate describit.

Post hæc ille stylum suum convertit adversus Græcos philosophos et Judæos, qui propter magnam hæresum dissensionem nomen fidei religionique Christianæ dandum esse pernegabant [24]. Hanc autem opinionem eo falsam esse probat, quod plures quoque apud illos sint sectæ atque hæreses; neque tamen idcirco putabant dogmatibus suis nuntium esse remittendum. Deinde respondet Clemens has hæreses a Christo fuisse prædictas, et reprehensionem ea, quæ bona sunt, subsequi; atque a viro probo pacta sua et conventa ideo non infringi, quia ab aliis quibusdam improbis infringuntur. Præterea, etiamsi variæ sint medicorum sectæ, hoc non impedit, quominus ab ægris admissi, morbos eorum curent ac depellant [25]. Ad hæc vero, hæreses ex nimio sui ipsius amore aut vana gloria idcirco ortæ sunt, ut vera pietas verusque Dei cultus diligentius examinentur. Huc accedit, quod a maturo fructu nemo abstinendum esse censeat, quia alius perniciosus ipsi est similis. Neque etiam regiæ viæ propterea quis sese non committit, quia aliæ ad præcipitium ducunt. Denique hortos ideo agricola non colit, quia herbæ cum oleribus nascuntur.

Tum vero Clemens aperte demonstrat quomodo Christiana veritas ab omnibus hæreticorum, qui vel seipsos, vel alios decipiunt, erroribus secernatur [26]. Hanc autem dicit ex sacra Scriptura et antiqua Ecclesia elici, certissimisque demonstrationibus ita probari, ut ab ea nunquam ulli discedere liceat. Sacra autem Scriptura, ait auctor noster, Deiparæ similis, veritatem parit, atque ipsa semper virgo permanet. Quamobrem hæretici illam repudiant, vel in pravos sensus detorquent, atque idcirco in varios errores lapsi sunt. At si deposito errore, aliquis sese veritati permittat, Deus quodammodo ex homine efficitur [27]. Primum siquidem doctrinæ nostræ principium Deus ipse est, qui per prophetas, evangelistas, et apostolos in ejusdem

A veritatis cognitionem nos adducit. Ex divinis igitur illorum scriptis certissimæ **133** eruuntur demonstrationes, atque iis fiunt fideles ac perfecti « gnostici [28]. »

Deinde auctor noster narrat quomodo et quam perverse hæretici iisdem sacris Scripturis abutantur, ac inanis sapientiæ opinione inflati, perpetuoque, sed perperam litigantes, omnem moveant lapidem, ne a sede sua deturbentur. Tum vero explicat quam difficile sit eorum sanare errores, ac quomodo tandem ad veritatis viam possint reduci. At quemadmodum gentes in ignoratione, et veræ discipuli Ecclesiæ in scientia, ita illi in opinione versantur [29]. Nullam igitur demonstrationem cum iidem hæretici habere possint, sese invicem irrident, despiciunt et condemnant. Quocirca hi contentionem, pagani voluptatem, fideles gaudium, et « gnostici » εὐφροσύνην sectantur [30]. Quia vero magistri, ut Clemens inductione probat, discipulos

B sibi similes efficiunt, inde colligit eum, qui traditas a Domino Scripturas secutus, ipsi morem gerit, ad magistri imaginem fieri in carne Deum. Et sane ille ostendit duo esse peccati principia, videlicet ignorantiam et imbecillitatem. At prioris remedium est cognitio et desumpta ex Scripturis sacris evidens demonstratio; posterioris vero est ducta ex fide et timore exercitatio. Utraque autem in perfectam crescit « gnostici » charitatem. Fieri autem potest ut hæretici hæc intelligentes ad Deum convertantur [31]. Sin vero obstinati in erroribus perseverent, ab illo etiam severioribus quam peccatores catholici afficientur suppliciis.

Hæc porro auctor noster a se hactenus disputata esse significat, ut nullus in hæresim incidat; aut, si quis in eam inciderit, possitque adhuc sanari, ad veritatem adducatur. Verum ex iis plures sunt, qui rerum novarum cupidi, voluptatis sectatores, falsaque gloria incensi, sacras Scripturas corrum-

C punt et adulterant. Tales fuerunt Marcion, Prodicus, et alii similes, cum quibus bene actum esset, si ea scire potuissent, quæ prius tradita erant [32]. Solus ergo « gnosticus » in ipsis Scripturis consenuit, qui verbis et factis traditionem Domini sequitur, et quas in iisdem quærit Scripturis demonstrationes invenit.

Quod si quis objecerit cognitionem, γνῶσιν, ut Scriptura loquitur « inflare, » φυσιοῦν, respondet Clemens hoc verbo significari « magnifice et vere sentire [33]. » Et id quidem aliis Scripturæ locis stabilitum esse demonstrat. Cum ergo magnifica et vera sit sacræ Scripturæ cognitio, nullus certe ulla unquam de causa neque illam depravare aut corrumpere, neque cupiditati vanæque gloriæ inserviendo, ecclesiasticam regulam furari debet. Quapropter nec hæretici hujusce criminis conscii, nec alii ab iis decepti, in regnum intrabunt cœlorum. Non enim habent veram Dominicæ traditionis cla-

D vim, sed quamdam falsam, qua, exciso Ecclesiæ ostio et perfosso illius muro, veritatis cancellos transgrediuntur.

Hinc Clemens probat omnes illos hæreticos fuisse vera longe recentiores Ecclesia, quæ et catholica et universalis esse debet, et una tantum esse potest. Illius autem eminentia constructionisque principium, cætera omnia superans, unitate sua fundatur et constituitur [34]. Verum hæreses ex suis auctoribus, locis, gente, dogmatibus, aut perversis actibus nomen sortitæ sunt. Denique auctor noster docet Mosaica de mundis et immundis animalibus lege fideles, Judæos atque hæreticos designari; ac postquam de modo quo hi libri scripti sunt, eorumque titulo breviter disseruit, huic libro, alium tamen adhuc promittendo, imponit coronidem [35].

[21] p. 748. [22] p. 749. [23] p. 750 et seq. [24] p. 753. [25] p. 754, 756. [26] ibid. [27] p. 757. [28] p. 758, 759. [29] p. 760. [30] p. 761. [31] p. 762. [32] p. 763. [33] p. 764. [34] p. 765. [35] p. 766.

CAPUT II.

De horum librorum auctore, et ætate, quasque ob causas conscripti; de illorum argumento, et singulari, qua compositi sunt, methodo, de eorum titulo, manuscriptis codicibus, locis corruptis, Latina interpretatione, commentariis, observationibus, variisque editionibus.

ARTICULUS PRIMUS.

Clementem Alexandrinum verum esse horum librorum auctorem, et quo tempore illos scripserit.

Certum plane est, atque inter omnes prorsus constat Clementem Alexandrinum horumce septem *Stromatum* librorum verum parentem esse et auctorem. Nam præterquam quod hi libri ab antiquissimis et recentioribus scriptoribus Eusebio [36], Hieronymo [37], Epiphanio [38], Cyrillo Alexandrino [39], Photio [40], aliisque quamplurimis eidem Clementi constantissime ascribuntur; ex iis quidam, ac præsertim Eusebius [41] Epiphaniusque [42] varia ex iisdem libris fragmenta, quæ in illis etiamnum reperire est, totidem sæpe verbis transcripserunt. Quid vero, quod ipsemet Clemens noster cum ibidem suam ad Græcos *Admonitionem* et scriptos a se *Pædagogi* libros laudavit [43], illorum se parentem esse aperte prodidit, palamque testificatus est?

Ex hoc autem eodem Clementis nostri testimonio insuper colligimus eum huic operi manum non admovisse, nisi post editas a se cum *Admonitionis*, tum *Pædagogi* commentationes. Has autem illis *Stromatum* libris non longo admodum temporis intervallo anteivisse haud plane infirmo, uti nobis videtur, argumento ex mutua illorum inter se connexione deducto confici posse persuasum omnino habemus. Verum quo reipsa tempore *Stromatum* libri in lucem prodierint, si quæras, id ex Eusebio discere poteris. De his quippe sic ille pronuntiat: « Hinc porro Clemens in primo *Στρωματέων* libro ordinem temporum describens, obitu imperatoris Commodi computationem suam circumscribit. Ex quo apparet Severi Augusti, cujus nunc tempora exponimus, principatu hæc volumina ab eo fuisse elaborata [44]. » Et re quidem vera in primo *Stromatum* libro illam Romanorum imperatorum chronographiam, ab auctore nostro editam, Commodi morte concludi nunc etiam legimus [45]. Atqui anno Christi 192 desinente occisus est Commodus, et in illius locum suffectus Pertinax tres tantum menses imperasse perhibetur. Huic autem Severus successit: quo quidem imperante, Clementem his conscribendis *Stromatum* libris operam dedisse haud immerito Eusebius asseverat. Et vero ille ipse alibi [46] eumdem Clementem nostrum bis, uti diximus [47], annumerat scriptoribus, qui ante Victoris summi pontificis tempus divinitatem Christi Domini contra hæreticos strenue propugnarunt. At Victor eodem quo Commodus interfectus est anno 192 summo pontificatu inauguratus, eum cum vita anno 201 deposuisse perhibetur. De aliis autem, quam de *Protreptico*, vel *Pædagogi*, vel *Stromatum* sive singulis, sive omnibus simul libris Eusebius intelligi non potest. Denique certum est primum *Stromatum* librum a Clemente nostro post Commodi imperatoris mortem **134** compositum fuisse. Ad alios autem, qui tanta tamque varia eruditione re- A ferti sunt, perficiendos, otio sane et tempore opus illi fuit. In iis siquidem spuria quædam scriptorum opera secernuntur a veris, ac bene innumera omnis generis auctorum testimonia, imo et poetarum carmina, totidem verbis describuntur. Verum ea omnia Clementem memoria tenuisse, nec relectis auctorum operibus, illa ex tempore tam fideliter transcripsisse quis facile sibi persuadebit?

Quid vero, quod ipsemet Clemens cum hos libros conficeret, se nondum quidem ætate provectum, sed memoriæ non adeo tenacis fuisse profitetur, ut tot scriptorum loca totidem ipsorum verbis ad libitum reddere potuerit? Audi, quæso, illius verba: « Mihi, inquit, ad senectutem reconduntur monumenta, oblivionis medicamentum [48]. » Et rursus postea: « Multa autem recte scio effluxisse propter longitudinem temporis, ut quæ absque scriptis effugerint. Unde memoriæ meæ imbecillitatem sublevans, expositionem certis capitibus constantem, B salutare memoriæ monimentun mihi comparans, hac necessario usus sum descriptione. Sunt ergo quædam quorum ne recordati quidem sumus; erat enim apud viros beatos magna quædam vis. Sunt etiam quæ non adnotata, quæ, cum tempore mansissent, nunc effugerunt; aliqua autem, quæ extinguebantur, ut quæ flaccerent in ipsa cogitatione [49]. » Verum hæc summæ et singulari Clementis, ingenii sui viribus, ac multo magis senectutis suæ infirmitati diffidentis, modestiæ si tribuenda censeas, non refragabimur.

Porro autem quia Severus, imperii sui initio nec Christianis infensus, nec eos palam insectatus esse memoratur, per illa certe ecclesiasticæ pacis tempora videtur Clemens potuisse, huic tametsi propemodum immenso operi supremam manum imponere. Tunc enimvero et libros, quibus indigebat, penes se habere, et illos in iis, quæ memoria ipsi non suggereret, haud difficiliter adire poterat. C Deinde vero plurima, quæ ex doctissimis suis præceptoribus, iisque summæ eruditionis viris audierat, hosce in commentarios se congessisse testatur, ac proinde paucioribus procul dubio libris, nec inventu plane difficilibus, eguisse credendus est. Denique eosdem præceptores suos, et in vivis adhuc esse, et gratas eis fore lucubrationes suas, haud obscure significat: « Recte autem scio, inquiebat ille, fore ut exsultent, non hac dico lætari expositione, sed sola ea observatione, quæ est in adnotatione [50]. » Vero itaque simillimum est hæc *Stromata* circa annum 194 a Clemente edita, et publici facta fuisse juris. Et certe Eusebius in *Chronico* ad quintum Severiani imperii, hoc est Christi 198 annum, hæc habet: « Clemens multa et varia conscripsit [51]. » Quo quidem loquendi modo hos *Stromatum* libros, qui præcipuum opus illius erant, potissimum designari, atque eos pro solito Eusebii more, non eo reapse anno, sed illud circiter tempus scriptos fuisse adnotari nullus jure merito inficiabitur.

[36] lib. v Hist., c. 11, et lib. vi, c. 13. [37] lib. De script. eccles., § 10, et epist. 24, ad Mag. [38] Ad hæres. 32, § 6. [39] lib. vi, p. 205; lib. vii Cont. Jul., p. 230. [40] Biblioth. cod. 3. [41] lib. iii Hist., c. 29 et 30; et lib. v, c. 11, et sæpius lib. De præpar. evang. [42] hæres. 32, § 4. [43] Strom., lib. vii, p. 711; lib. vi, p. 616. [44] Euseb., lib. vi Hist., c. 6. [45] Strom. lib. i, p. 139. [46] Euseb. lib. v Hist., c. 28, p. 196. [47] supr. dissert. 3, c. 1, art. 2. [48] l. i, p. 274. [49] p. 276. [50] lib. i Strom., p. 225. [51] in Chron. ad ann. 2220.

At aliquos, quominus huic sententiæ suum tam facile præbeant assensum, illud forsitan morabitur, quod de martyribus longa his in libris instituatur disputatio. In illis siquidem cum Clemens tam fuse probet Christianos a paganis immerito vexari, torqueri et crudelissimis suppliciis affici, nonne his ille sermonibus innuit se hæc sua tum scripsisse *Stromata*, cum Severus imperator in Christianos dirius sæviret, atque adversus eos acerbius grassaretur? Ecquid enim, inquient, aliud nisi hanc Severianam crudelitatem et sævitiam hæc Clementis nostri verba indicant! « Nobis autem sunt quotidie redundantes martyrum fontes, qui nostris spectantur oculis, qui torrentur, torquentur, et capite truncantur [52]? » Non minimi sane videtur esse momenti istud argumentum. Responderi tamen potest præcipuum Clementis, ita de martyrio disputantis, scopum esse insulsum refellere quorumdam hæreticorum errorem, qui martyrium penitus proscribebant et aspernabantur. Quamobrem maximis illud laudibus extollit, ac summum Christianæ perfectionis apicem in eo positum esse demonstrat. Multos porro martyrio ex hac vita quotidie migrasse non ideo dicere videtur, quod tum Severiana persecutio immanius sæviret, sed quia iis etiam ecclesiasticæ pacis temporibus quamplures martyrii palmam consequebantur.

Si quis tamen hac ratione persuasus *Stromatum* libros sub Severiani imperii finem editos esse contenderit, sua ipsum, per nos licet, sententia maneat. At is, quæso, meminerit eos cum *Admonitione* ad gentes, et tribus *Pædagogi* libris, ita, uti diximus, esse connexos, ut non ita longum inter has omnes auctoris nostri lucubrationes spatium temporis intercesserit.

ARTICULUS II.

Quibus rationibus impulsus Clemens hos libros scripserit, quodnam eorum argumentum, et quam singulari modo ac methodo compositi fuerint.

Quamvis Clemens in superioribus libris promisisset fore ut hos ederet *Stromatum* commentarios, perfectis tamen illis prioribus libris, utrum fidem liberaret suam dubium et incertum se adhuc hæsisse profitetur. Subdubitabat enim utrum in his *Stromatum* libris sacra religionis nostræ mysteria paganis divulgare fas sibi esset, quæ indignis illis hominibus, ne ea more solito irriderent, occultari debebant. Quamobrem: « Hæc mihi, inquit, erant impedimento, quominus scriberem, et nunc adhuc vereor, ut ait, ante porcos jacere margaritas, ne eas conculcent pedibus, et conversi nos frangant [53]. » Verumtamen quia Christus quæ in aurem atque in parabolis dixerat, hæc si « non omnibus passim, » saltem « quibus oportet [54], » aperte et palam prædicari præcepit, hinc Clemens ad hosce libros conscribendos animum se appulisse testificatur. Deinde vero absurdum omnino esse censebat Christiano homini, veritatem annuntianti, utiles et quamplurimis profuturas lucubrationes publicandi omnem prorsus negari facultatem, quæ paganis hominibus fabulas, maledicta, ac res impias et obscenas scribentibus impune data fuerat [55].

Ad has quoque commentationes perficiendas alia eum ratio impulit [56]; nimirum ut illæ sibi essent haud dubie ad virtutem stimulus et incentivum, atque tradita in eis veræ piæque doctrinæ placita si sibi aliisve aliquando exciderent, eorumdem librorum lectione in memoriam possent facile revocari [57].

Præcipua vero, et quæ ex toto opere colligitur, hæc illius publicandi causa fuit, ut veram sinceramque Christianæ fidei doctrinam contra paganorum, præsertim philosophorum, et hæreticorum no- A strorum **135** errores tueretur, ac quæ ex eorumdem philosophorum dogmatibus Christiano homini rejicienda et assumenda essent, patefaceret.

Ad hæc vero, postquam in sua ad Græcos *Admonitione* impias ethnicorum superstitiones funditus evertisset, postquam tribus *Pædagogi* libris illos, qui Christianæ religioni nomen recens dederant, primis imbuisset illius præceptis, necessarium sibi esse duxit manifestum ipsis facere in quo sita sit summa, ad quam semper contendere debent, ejusdem Christianæ religionis perfectio.

In his enim demonstrandis Clemens totus incumbit, et ad ea probanda, quibus potest, validioribus ex sacræ Scripturæ, atque scriptorum cum Christianorum tum profanorum auctoritate et testimonio petitis rationum firmamentis utitur. Et hic quidem est illius in his omnibus *Stromatum* libris scopus, atque eorumdem librorum, uti ex exhibita a nobis illorum analysi liquet, materies et argumentum.

Ne autem mysteria nostra hominibus profanis B clarius divulgando, in eum, quem declinare volebat, scopulum imprudenter offenderet, singulari prorsus arte et methodo hocce opus concinnavit: « Sunt enim, inquit ille, nostra, ut sæpe diximus, commentaria propter eos, qui impudenter ac imperite ad ea legenda sunt accessuri, varia, et, ut ipsum nomen indicat, contexta, ab uno ad aliud continens transeuntia, et per verborum quidem seriem ac contextum aliud significantia, aliud vero indicantia..... inveniet enim scriptura unum, qui sit eam intellecturus [58]. » Rursus autem alibi quem in modum, quave methodo hos scripserit libros, sic ille explicat: « Atque in prato quidem, qui varie florent flores, et in horto arborum plantatio, non est separata per unamquamque speciem eorum, quæ sunt alterius generis, etiamsi quidam eruditis varie decerptis collectaneis, prata, et heliconas, et favos, et peplos conscripserint: sed iis quæ, prout occasio sese obtulit, mihi venerunt in C mentem, et neque ordine, neque dictione sunt expurgata, sed de industria dispersa sunt, permistim nobis instar prati variata est *Stromatum* descriptio: ἡ τῶν *Στρωματέων* ὑποτύπωσις [59]. » Et vero his in libris ipsam sacræ nostræ doctrinæ, ac mysteriorum sacratiorum explanationem ita cum philosophicorum, atque etiam poeticorum, aliorumque dogmatum explicatione Clemens permiscet, sic sermones suos sæpe sæpius intersecat, sic data opera a proposito suo haud infrequenter digreditur, sic ab uno argumento ad aliud quandoque transit, et posthæc ad prius revertitur; ut in iis publicandis nihil plane a profano et ethnico, quantumvis moroso, et Christianis infenso homine pertimescendum habuerit. Quamobrem paulo post hujusce operis initium, de illo hunc loquitur in modum: « Sunt autem quædam etiam, quæ mihi tacite significavit scriptura: et in aliis quidem insistet, alia vero tantum dicet; conabitur autem et D celans dicere, et occultans aperire, et tacens ostendere [60]. » Quid enim, quæso, aliud hæc verba sonant, quam quod ille in quibusdam diutius insistens, ea fusius explicabit; quædam vero nude et simpliciter dicet; ita tamen ut dicendo ethnicum hominem celet, et eum celando eadem aperiat Christianis, ac ipsis solis manifesta faciat?

Quid vero, quod et eodem ille in libro aperte declarat, a se non solum difficiliora religionis nostræ mysteria, sed ipsa etiam fidei semina cum veris philosophorum placitis in hunc involvi et implicari modum, quo ea Christianis tantummodo pateliant, et ab illis solis agnoscantur? Περιέξουσι οἱ *Στρωματεῖς* ἀναμεμιγμένην τὴν ἀλήθειαν τοῖς φιλοσοφίας δόγμασι· μᾶλλον δὲ ἐγκεκαλυμμένην καὶ ἐπικεκρυμμένην, καθάπερ τῷ λεπύρῳ τὸ ἐδώδιμον

[52] lib. II Strom., p. 414. [53] lib. I Strom., p. 297. [54] ibid. [55] ibid. p. 269. [56] l. VI, p. 617. [57] l. I, p. 276. [58] lib. IV Strom., p. 475. [59] l. VI, p. 617. [60] l. I, p. 276.

τοῦ καρύου. Ἁρμόσει γάρ, οἶμαι, τῆς ἀληθείας τὰ σπέρματα μόνοις φυλάσσεσθαι τοῖς τῆς πίστεως γεωργοῖς· « Continebunt autem *Stromata* admistam veritatem philosophiæ decretis, vel potius coopertam et absconsam, sicut testa operitur id quod est in nuce esculentum. Fidei enim semina solis, ut existimo, convenit servari fidei agricolis [61]. » Atque, ut cætera taceamus, rursum ille sub libri septimi finem ait se hocce opus perfecisse, « hic et illic interspersis dogmatibus, ut a quolibet eorum qui mysteriis non sunt initiati, non facile possint inveniri sanctæ traditiones [62]. » Quod quidem ille ibidem uberius enucleat, fusiusque his prosequitur verbis : « Sunt autem libri *Stromatum*, οἱ *Στρωματεῖς*, utique similes non illis elaboratis hortis, in quibus sunt arbores et plantæ, in certum ordinem ad delectandos oculos digestæ ; sed alicui potius spisso et umbroso monti, in quo simul sunt plantatæ cupressi et platani, laurus et hedera, mali et oleæ, et ficus ; ita ut de industria fertilium simul et non fertilium plantæ arborum sint commistæ, cum propter eos, qui pulchra et matura subripiunt et suffurantur, latere id velit scriptura..... Neque ergo ordinem, neque dictionem spectant libri *Stromatum*, οἱ *Στρωματεῖς* [63]. »

Quam autem hæc scribendi ratio feliciter ei cesserit, inde colligas, quod Origenes, teste Hieronymo, illam postea imitatus fuerit : « Hunc, inquit, imitatus Origenes, decem scripsit Stromateus, Christianorum et philosophorum inter se sententias comparans, et omnia nostra religionis dogmata de Platone, Aristotele, Numenio, Cornutoque confirmans [64]. »

ARTICULUS III.

De vero hujusce operis titulo, de illius integritate, atque in libros et capita divisione, stylo, elegantia, utilitate, variaque eruditione.

Ex hac tam singulari, sicut dictum est, scribendi methodo, et mira argumentorum, ullo absque ordine, sed permiste et confuse congestorum, varietate haud prorsus immerito colligi potest hosce libros a Clemente nostro *Στρωματεῖς*, quemadmodum ex superius citatis ejus verbis liquet, inscriptos fuisse. Si quis vero alios præter ipsummet Clementem hujus inscriptionis testes desideret, is certe Eusebium audiat, hunc titulum, et totius operis argumentum, atque etiam scriptionis genus diserte explicantem : « Porro in τοῖς *Στρωματέων* non solum ex sacris litteris plurimos insternit flosculos, verum etiam ex gentilium libris, si quid forte ab illis commode dictum est, commemorat ; varias Græcorum simul ac barbarorum explicans opiniones, quæ apud multos illorum leguntur ; falsa quoque hæresiarcharum dogmata coarguens. Ad hæc multiplices recenset historias, uberrimam nobis promiscuæ eruditionis materiam subministrans. His omnibus philosophorum quoque opiniones intermiscet. Proinde admodum argumento convenientem, *Στρωματέων* titulum libris suis indidit [65]. » Unde et paulo supra de horum librorum inscriptione sic ille haud dubitanter pronuntiat : « Exstant ejus octo *Στρωματέων* libri, quos ipse inscripsit : Τίτου Φλαβίου Κλήμεντος τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων *στρωματεῖς*. Titi Flavii Clementis de vera philosophia commentariorum, qui ad scientiam pertinent, *στρωματεῖς* [66]. » Non dubitavit itaque Eusebius hunc verum germanumque esse hujusce Clementini operis titulum. Nec immerito quidem. Photius etenim in veteri quodam codice hanc plane similem et integram illius inscriptionem se invenisse asserit : « Reperi autem, inquit, in vetere quodam exemplari, ἔν τινι παλαιῷ βιβλίῳ, hoc opus non solum Στρωματεῖς inscriptum, sed integre ad hunc modum : Τίτου Φλαβίου Κλήμεντος, πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας, τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων στρωματέων, α, β, γ. etc. Titi Flavii Clementis, presbyteri Alexandrini, gnosticarum secundum veram philosophiam commentationum Stromatum primus, secundus, tertius, etc., liber [67]. » Hanc itaque veram et sinceram esse hujus operis epigraphen, illi ab ipsomet suo auctore inditam, in dubium vix a quoquam jure merito vocari posse arbitramur. Et vero ille ipse eumdem librorum suorum titulum nobis his alicubi exhibet verbis : Ὅδε δὴ ἕκτος ὁμοῦ καὶ ἕβδομος ἡμῖν τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων στρωματεύς· « Hic autem sextus simul et septimus liber commentationum, veræ philosophiæ cognitionem informantium Stromateus [68]. »

A Clemente igitur si alibi hi libri simpliciter τῶν ὑπομνημάτων στρωματεῖς, aut adhuc simplicius ab ipso [69], et Cyrillo Alexandrino [70], aliisque Græcis scriptoribus, στρωματεῖς, ac στρωματεύς, vel ab aliis Latinis auctoribus *Stromatum* libri vocantur [71], id sane brevitatis causa factum esse quis ambigat?

Porro autem certum quoque videtur nomen plurale οἱ στρωματεῖς a singulari στρωματεὺς juxta Clementis nostri sensum et mentem derivari. Non enim minus frequenter hoc singulari nomine, quam plurali ad libri nimirum primi, secundi, tertii et quarti finem utitur [72]. Quid vero, quod utrumque verbum indiscriminatim, et eodem plane significatu adhibet? Ad libri siquidem septimi calcem easdem voces οἱ στρωματεῖς et τὸν ἕβδομον στρωματέα idem omnino sonare cuilibet legenti planum erit et manifestum.

Quid autem hæc nomina significent, si roges, tibi pro more nostro candide et ingenue respondebimus nos prorsus recedere a quorumdam sententia, qui putant iis significari stromatum et stragulorum opificem. Nihil enim magis Clementis menti adversari nobis videtur. Suos quippe libros cum prato, ac spisso, umbrosoque, quemadmodum dictum fuit, nemore cur, quæso, ipse composuit, nisi quia illi tanquam stromata et stragula erant, in quibus vera fidei nostræ documenta, sicut flores in prato, et in nemore arbores, confuse et permiste, ulloque sine ordine congesta cernuntur?

Si quis autem quid præcise his nominibus a Clemente intelligatur, scire voluerit, is Pollucem adeat, et ab eo discet inter ea, quorum in conviviis olim usus erat, reponi ὑπαγκώνια, στρώματα, περιστρώματα, ὑποστρώματα, *cubitalia, strata, peristromata, et substrata* [73]. Alibi vero ubi, quo vestium reponendarum vasa, arcæ, vel armaria nomine appellentur, explicat, ibi tradit quæ veteres vestimenta stratilia vocabant, hæc a recentioribus στρωματεῖς, in quibus strata illa deponebantur nuncupari : Ἃ δὲ οἱ παλαιοὶ ἱμάτια στρωματόδεσμα, ταῦθ' οἱ νεώτεροι στρωματεῖς ἔλεγον, ἐν οἷς, ὡς μὲν τοὔνομα δηλοῖ, τὰ στρώματα ἀπετίθεντο. Δηλοῖ δὲ ὅτι καὶ τὰς ἄλλας ἐσθῆτας. « Quæ autem veteres vestimenta stratilia, recentiores culcitras vocaverunt, et in quibus, ut nomen indicat, strata illa deponebantur; certum tamen quod et vestes aliæ [74]. » Rursus autem ubi adhuc de ipsis vestium vasis disserit, hæc ille habet : Καὶ στρωματεῖς δέ. Ἀπολλόδωρός τε ὁ Γελῷς ἐν *Ψευδαίαντι* ἔφη· Μάχαιρα, λόγχης στρωματεύς· ὁ δὲ Ἀπολλόδωρος Καρύστιος *Ἀντευεργετοῦντι*· Τοὺς στρωματεῖς ἔλυον. « Tum et stragula. Apollodorus

[61] l. I, p. 278. [62] l. VII, p. 766. [63] ibid. [64] Hier., epist. 84 ad Magn., orat. et in Daniel. [65] Euseb., l. VI Hist., c. 13. [66] ibid. [67] Biblioth. cod. III. [68] l. VI, p. 616. [69] l. IV, p. 475, et l. VI, p. 617. [70] Cyril., l. VII Contr. Julian., p. 230. [71] Hier., epist. 54 ad Mag. [72] p. 357, 325, 473, 615. [73] Pollux, l. VI, p. 272. [74] idem, l. VII, c. 19, p. 344.

enim Gelous in *Pseudoajace* dixit : Gladius, cuspis et stragula; Apollodorus autem Caristius in *Beneficium rependente :* Stragulas dissuebant [75]. » Postremo ipse observat verbum στρώματα apud Antiphanem et Sophoclem pro lectis inveniri [76].

Ex his itaque liquet voces στρώματα et στρωματεῖς sæpius pro arca et vase, vel, si velis, pro sacco, in quo vestimenta varie contexta reponebantur, atque aliquando pro ipsismet illis vestimentis, vel varii diversique coloris tapetibus accipi. At nomen στρωματεῖς si priori tantum sensu a Clemente usurpatum fuisse contendas, haud ægre nos in sententiam tuam pertrahes. Animum tamen advertas velim de vocis ab auctore aliquo usurpatæ significatione non esse litigandum, ubi ille quid ea voce intellexerit haud obscure declarat. Quoniam ergo Clemens libros suos cum prato et spisso nemore, variis floribus et arboribus, nullo ordine permistis,' consito comparat, quid titulo στρωματεῖς ipsis inscripto sibi velit, haud ita difficiliter intelligitur.

Cæterum de Græca illa voce, quam alii Latine opus varie contextum, alii Miscellanea, alii denique plurimi, Græco nomine retento, Stromata appellaverunt, videsis Casaubonum in suis ad Athenæum Animadversionibus [77].

Plures porro ante Clementem nostrum scriptores operibus suis nomen στρωματεῖς pro titulo posuisse testatum Gellius facit [78]. Eusebius vero testimonium nobis protulit, desumptum ἀπὸ τοῦ Πλουτάρχου στρωματέων, « ex Plutarchi stromatibus [79]. » Eo itaque lubentius Clemens hunc libris suis titulum inscripsit, quo id et paganis usitatius, et suo proposito aptius convenientiusque esse noverat.

De sincero hujus operis titulo certior forsitan ferri posset sententia, si illud integrum esset et perfectum. At jam a longo tempore capite truncatum, sua inscriptione et principio caret; neque illud ullus manuscriptus codex hactenus resarcire ac restituere potuit. Ex hoc enim exordio, si adhuc exstaret, compertum utique haberemus, et quæ fuerit horum librorum inscriptio, et cui illos Clemens nuncupaverit. De hac autem jactura eo minus dolendum, quo aliunde, uti vidimus [80], facilius deprehendere possumus, pauca admodum ex libri primi initio fuisse aut deleta aut avulsa. Ex iis siquidem, quæ supersunt, liquido colligimus, nihil ibi nisi unam aut alteram phrasim tantum desiderari.

Multo igitur magis graviora sunt eorum, quæ in septimi libri fine auctor noster scripturum se esse promiserat, damna atque detrimenta. Ibi enimvero ille pollicetur fore ut alium de his, quæ sibi dicenda adhuc erant, librum conficeret : « Atque adeo post hunc septimum librum *Stromatum*, de his quæ deinceps sequuntur, aliud sumamus exordium [81]. » An tamen Clementi per otium, atque etiam per diram, tunc sævientium in Christianos tyrannorum persecutionem promissis stare licuerit, haud ita certum est.

Scimus quidem septimo *Stromatum* libro alium in
137 editis subjungi. Sed hunc, uti suo loco demonstrabimus, spurium omnino et adulterinum esse nemo sane non ultro fatetur. Quorumdam vero opinio est a Clemente, ut fidem suam liberaret, editum fuisse librum octavum, quem alio titulo: *Quis dives salvetur* inscriptum esse arbitrantur. Utrum autem vera sit hæc sententia, nos infra opportuniori loco examinabimus.

Nullus porro dubitandi locus est totum hoc opus ab ipsomet auctore suo varios in libros fuisse divisum [82]. Nam præterquam quod primus liber in quinto citatus legitur, id præterea ex cujusque libri fine adeo clarum et apertum est, ut qui id probare tentaverit, is meridiano et clarissimo soli lucem inferre voluisse videatur.

Quapropter de hac operis in septem libros divisione illud tantum observare juvat, eam nulla alia arte a Clemente factam, nisi propter nimiam, ut ille testatur [83], prolixioris orationis et argumentorum longitudinem. Tertio etenim libro ipse hæc in verba finem imponit : « Suscepta a nobis disputatio nos longius, quam par sit, abduxit ; et orationem fecit prolixiorem. Unde tertius quoque liber Stromateus eorum, quæ sunt de philosophia monimentorum, hunc finem habeat. » Prius vero ad secundi libri calcem : « Terminetur hic quoque, inquit, secunda, quæ στρωματεύς dicitur disputatio propter prolixitatem capitum : διὰ τὸ μῆκός τε καὶ πλῆθος κεφαλαίων [84]. »

Neque tamen quis inde, quæso, concludat hos libros ab illo varia distributos fuisse in capita. Constat enim tam ex ipsis manuscriptis codicibus, quam sola vel levissima operis lectione, nullam plane in eo esse capitum distinctionem. Quocirca hoc κεφαλαίων nomen nihil aliud, quam argumenta absque ulla orationis diversas in partes distributione a Clemente pertractata ibi significat.

Si quis tamen in nova harum commentationum editione illas diversa in capita, aut sectiones, et articulos partiretur, hic procul dubio lectoribus omnibus perquam maxime utilem operam navaret. Nescii quidem non sumus propter ipsamet argumenta, sibi invicem promiscue et confuse, uti diximus, inserta, ac sæpissime interrupta et intersecata, hoc factu esse difficillimum. Sed cum hæ difficultates solertis ingeniosique hominis labore vinci possint, hinc certe quo id difficilius est, eo magis necessarium videtur.

Hæc porro si aliquando fiat hujus operis in capita divisio, importunum molestissimumque omnibus in eo legendo, propter maximam cum argumentorum confusionem, tum styli obscuritatem, tædium minuet plane et levabit. Quam obscurum enim ac spinosum sit Clementis in toto hoc opere scribendi genus, nemo sane est, qui, nobis omnino silentibus, illud pervolutando, confestim non sentiat. Neque tamen auctoris nostri negligentiæ vel incuriæ illas minime comptæ et elegantis orationis tenebras et ambages ascribendas esse putamus. Nam eas ille, quemadmodum et rerum ipsarum confusionem, de industria ideo adhibuisse, imo et affectasse aperte, uti diximus, declarat ; ne clariori sermonis genere sacra religionis nostræ mysteria, quæ paganis occultare volebat, omnibus evidentius paterent. Deinde vero cur elegantis orationis ornatum contempserit, hanc in totius operis fine adhuc profert rationem : « Neque ergo ordinem, neque dictionem spectant libri *Stromatum*, οὔτ' οὖν τῆς τάξεως, οὔτε τῆς φράσεως στοχάζονται οἱ *Στρωματεῖς* ; cum etiam Græci de industria nolint adesse ornatum dictionis, et latenter, non ut rei jubet natura, dogmata inserant ; hoc agentes, ut si eorum scripta legant sint laboriosi et acres ad inveniendum [85]. » Eas ob causas non semel Clemens profitetur se in hoc opere eloquentiam, orationisque ornatum fugisse [86] ; quem tamen, Photio optimo judice, in superioribus libris ab eo non sine studio et arte adhibitum fuisse observavimus.

Quamvis autem nullis eloquentiæ floribus compositi ornatique sint hi libri, imo vero etiamsi nullo ordine digesta argumentorum, uti dictum est, varietas, illorumque confusio summas legentibus difficultates, molestissimumque tædium sæpissime afferant ; tamen ea omnia nullo unquam modo obstiterunt, quominus illi Christianis plurimum profuerint. Quanto enim in pretio, et quam utiles ab om-

[75] idem, l. x, c. 31, p. 489. [76] eod. l., c. 9, p. 466. [77] Casaub. in Athen., l. I Deipnosph., c. 4, p. 15. [78] Gel. in præfat. Noct. Attic. [79] Euseb. l. I Præpar. evang., c. 7. [80] Sup. c., art. 1. [81] l. VII, p. 767. [82] l. v, p. 550. [83] l. III, p. 473. [84] l. II, p. 425. [85] l. VII, p. 767. [86] l. p. 276 et 293, l. II, p. 559.

nibus haberentur, locupletissimus nobis testis est Eusebius, qui eos suo tempore adeo vulgatos communesque fuisse asserit, ut singulorum manibus versarentur. Quapropter ubi ille quoddam eorum fragmentum exhibet, plura a Clemente laudata veterum auctorum testimonia consulto prætermittit: « Quorum, » ut ille ait, « verba subjungere plane supervacaneum sit, cum ipsorum Clementis scriptorum quivis copiam habeat [87]. »

Quid vero, quod et ipse Clemens hos libros cum agro omnibus herbis feraci contendit [88], atque ex iis, si attente et accurate legantur, uberrimam fructuum segetem non sine voluptate meti posse asseverat? Quod quidem alia eorumdem librorum cum nemore spisso et umbroso instituta ab ipso comparatione luculenter confirmatur. Ex hac siquidem densa et aspera, ut ille ait, silva: « Cum viviradices sumpserit, et alibi inseruerit agricola, pulchrum hortum efficiet, et nemus amœnum [89]. » Et vero quantum ex his libris fructum et emolumentum percipere Christiani omnes possint, luculenter ostendunt præcipua et summa, quæ adversus paganorum et hæreticorum errores, atque in religionis nostræ defensionem, ac de maxima Christianæ vitæ perfectione argumenta pertractantur. Etenim ex his liquido intelligitur quæ fuerit vera Christi doctrina, quam ipse Clemens a proximis apostolorum successoribus acceperat, quamque vix ullus his primis Ecclesiæ sæculis explicatius, quam ille scripto nobis transmisit.

Denique ut cætera taceamus, eamdem hujusce operis utilitatem probat summa illius et omnigena, qua illud totum undique mirandum in modum effluit et redundat, doctrina et eruditio. Hæc singulis fere et omnibus micat in paginis, uti vel ex sola a nobis exhibita illius analysi perspicue demonstratur.

Quapropter scriptores cum antiqui, tum recentiores, summis hæc *Stromata* efferunt laudibus, ac propter hoc eximium et præcipuum Clementis opus cognomen Στρωματεύς ipsi impositum fuisse Theodoretus, Cassiodorus, aliique testatum nobis fecerunt [90].

138 ARTICULUS IV.

De manuscriptis hujusce operis codicibus, et de quibusdam corruptis illius locis.

Mirum sane plurimis haud immerito videbitur manuscriptos horum librorum Græcos codices, quorum numerus ob summam eorum utilitatem atque eruditionem crescere semper debebat, ea hominum negligentia periisse, ut ex innumeris propemodum exemplaribus, quæ Eusebii tempore in omnium, uti dictum est [91], erant manibus, vix unus et alter reperiatur. Sed hæc rerum humanarum sors et fortuna est, ut ea quæ meliora majorisque sunt pretii, non longiori, imo sæpe breviori, quam alia, temporis spatio perseverent. In sua porro horum Clementis operum editione Hervetus unius tantummodo « incorrecti » codicis copiam se habuisse fatetur [92]. Nos vero in aliis, qua potuimus, majori diligentia, ubique sive nostra, sive amicorum cura perquirendis codicibus omnem pene operam perdidimus. Unum enim duntaxat in Claromontano hujusce regiæ urbis RR. PP. societatis Jesu collegio Græcum exemplar invenimus. At illud, summa Harduini, doctis omnibus notissimi, humanitate nobis suppeditatum, recenti manu in charta papyracea descriptum, capite siculi in editis minutum est. Plures etiam in eo occurrunt librariorum amanuensium errores et lapsus, qui sine aliorum codicum auxilio vix a quoquam possunt

A emendari. Omnes tamen ex illo diversas ab editis lectiones sedulo collectas, publici aliquando, si per otium liceat, juris faciemus, vel cum iis lubenti animo communicabimus, qui novæ horum Clementis *Stromatum* adornandæ editionis provinciam in se suscipere voluerint.

Tanta autem codicum Græca manu exaratorum penuria efficit, ut multi in hoc opere fœde corrupti, et explicatu difficillimi, vixque ab ullo sanabiles loci legentibus sæpius occurrant. Nemini itaque nec injucundum nec forsitan inutile futurum arbitramur, si quanta sint in eis corrigendis difficultatum repagula patefacientes, ad quosdam pro virili parte nostra emendandos aut enodandos aggrediamur. Primus itaque ex his, qui nobis sese offert, locus his exprimitur verbis: Ἐπεὶ δὲ μὴ μόνη ἡ παράδοσις καὶ πάνδημος τῷ γε αἰσθομένῳ τῆς μεγαλειότητος τοῦ λόγου· ἐπικρυπτέον οὖν τὴν ἐν μυστηρίῳ λαλουμένην σοφίαν, ἣν ἐδίδαξεν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ. « Quoniam autem non sola traditio
B est publica ei, qui sensit sermonis magnificentiam, occultanda est sapientia, quæ dicta est in mysterio, quam docuit Filius Dei [93]. » Putat autem Hervetus huic Græco textui aliquid deesse, atque post verbum « magnificentiam » esse addendum: « sed etiam mystica. » Et re quidem ipsa hæc phrasis hiulca ac mutila videtur. Nihil tamen aliud in manuscripto nostro codice, quam in editione legimus. At etiamsi ibi aliquid librariorum oscitantia omissum fuerit, de illorum tamen incuria parum debemus esse solliciti. Nulla siquidem facta textus mutatione, mens auctoris nostri facile omnibus patet, et hic non plane obscurus videtur illius sensus: Duplex est sapientia seu Christianæ veritatis traditio: una quidem publica ei, qui sermonis, puta divini, sensit magnificentiam; altera vero, quam Filius Dei docuit, in mysterio tradita, et omnibus plane occultanda, nulli unquam divulganda est, nisi illi soli, qui non tantum linguam, sicut
C Isaias, sed artes etiam ab omni vitii labe puras castasque habuerit.

Neque etiam facilis Herveto visa est citatorum a Clemente nostro horum Euripidis carminum emendatio:

Οὐ δεῖται γὰρ ὁ Θεὸς, εἴπερ ἔστ' ὀρθῶς Θεὸς,
. . . . ἀοιδῶν οἵδε δύστηνοι λόγοι [94].

In suis etenim ad hunc Clementis locum observationibus sibi subolere dicit post primum carmen aliquem esse hiatum: sed quid ibi deficiat, divinare se non posse. Ex Euripidis tamen tragœdia quæ *Hercules furens* inscribitur, illud scire facile poterat, si ad eam pro officio suo adire voluisset. Duo quippe illa carmina sublato ab initio primi adverbio οὐ, et in secundi principio adjecta voce οὐδενὸς sic integra habentur [95]:

Δεῖται γάρ. . . . . .
Οὐδενός· ἀοιδῶν. . . . . .

Quorum hæc est Latina interpretatio:

D *Nam Deus, qui quidem revera Deus sit, indiget*
Nullius. Poetarum hæ miseræ fabulæ sunt.

Theodorus autem Canterus frustra medicam manum adhibere voluit aliis quibusdam, descriptis a Clemente nostro Pindari carminibus: ἓν ἀνδρῶν [96], etc. Nam ille non satis animadverterat hæc ab Eusebio non solum eodem modo atque in nostra referri Clementinorum operum editione; verum etiam ea apud eumdem Eusebium in metri formam, quod in Clementis editione factum non est, ita transcribi:

Ἓν ἀνδρῶν, ἓν θεῶν γένος,
Ἐκ μιᾶς δὲ ματρὸς πνέομεν ἄμφω.

Virum unum est ac deum genus,
Matre spiritum ambo hausimus ab una [97].

[87] Euseb., l. x Præpar. evang. c. 2, p. 462. [88] Strom. l. iv, p. 476, 477. [89] Strom. l. vii, p. 767. [90] Theod., Epist. ad libros hær. fabul. et l. i, c 8; Cassiod., De instit. divin. litter., c. 8. [91] art. sup. [92] Hervet. in sua edit. an. 1590, p. 323, 374. [93] lib. i, p. 297. [94] L. v, p. 584., [95] carm. 1345. [96] l.v, p. 598. [97] Euseb., l. xiii Præpar. evang., c. 13, p. 675.

Neque aliqua sine observatione omitti a nobis possunt hæc Clementis [98], non Euphorionem et Æschylum, uti in editis perperam habetur, sed solum Æschylum citantis verba : ὅ τε Εὐφορίων, ὅ τε Αἰσχύλος, melius apud Eusebium sic exhiberi : ὅ τε Εὐφορίωνος, Αἰσχύλος [99]. Hic enim, Suida teste, Euphorionis fuit filius. In secundo autem ejusdem Æschyli, quem ibi Clemens describit versu, χ' ὥτι[1] idem Eusebius χωρεῖ repræsentat.

Præterea vero ad metri amussim ab eodem Eusebio sic restituuntur alii Pindari versus [2]:

Τί Θεός; Ὅ τι τὸ πᾶν.

καὶ πάλιν·

Θεὸς ὁ πάντα τεύχων βροτοῖς.

Quid Deus? Universum.

et rursus :

Deus omnia procreans mortalibus.

Herveti autem in versione nescio cujus oscitantia Latine redditum non fuit hoc secundum carmen. Utrumque tamen in ejusdem Pindari fragmentis, si ea legere vacat, adhuc exhibendum videbis.

At apud Eusebium non minus quam apud Clementem nostrum, adulterata sunt hæc, quæ deinceps post unam et alteram paginam habentur verba : οἱ δὲ τοῦ χρυσοῦ γένους κρίνειν ἀκριβέστατα, καὶ πάντη [3]. In Eusebii autem textu post ultimum verbum πάντη adjectum legimus εἰς [4], quo majus huic loco vulnus **139** infligitur. Quidam pro εἰς, legendum putant εἰσὶν ἱκανοί, sed nullam hujusce correctionis afferunt rationem. Ut autem corrupto et tenebricoso huic loco lux afferatur, observandum est plures ibi Platonis locos totidem pene verbis, perinde ac si unus idemque esset, a Clemente nostro ibi proferri.

Primus enim Platonis locus in septimo illius *De republica* libro habetur, ubi scribit eorum esse, qui civitatem instituunt, « optimas hominum naturas cogere, ut ad eam disciplinam, quam supra diximus esse maximam, animum appellant, » etc., τὰς βελτίστας φύσεις [6], etc.

Secundus ejusdem philosophi locus post duas integras paginas occurrit, ubi ille de iis disputat qui ad civitatis custodiam cogendi sunt, aitque : « Hæc, ut videtur, non erit testæ revolutio, sed animi circumactus e nocturno quodam die ad verum ejus, quod vere est, reditum, id est ad solidam germanamque veritatis agnitionem; quam quidem veram philosophiam esse dicemus; » τοῦτο δή, ὡς ἔοιχεν, οὐχ ὀστράχου [7], etc. Ex utroque autem illo Platonis loco, quem Clemens noster, tanquam unum et eumdem, totidem verbis, uno aut altero, ut fieri assolet, tantum excepto, transcripsit [8], continuo colligit illum existimasse eos, qui veræ philosophiæ sunt participes, aurei esse generis, quemadmodum idem ipse Plato libro tertio *De republica* hæc in verba dixerat : Ἐστὲ μὲν γὰρ δὴ πάντες οἱ ἐν τῇ πόλει ἀδελφοί· ἀλλ' ὁ Θεὸς πλάττων, ὅσοι μὲν ὑμῶν ἱκανοὶ ἄρχειν, χρυσὸν ἐν τῇ γενέσει συνέμιξεν αὐτοῖς· « Estis quidem omnes, qui in civitate versamini, fratres; sed cum Deus formaret eos, vestrum qui ad imperandum idonei sunt, aurum in generatione ipsis admiscuit [9]. » Nihil autem Clemens inde, nisi quatuor sumpsit verba : ἐστὲ μὲν δὴ πάντες ἀδελφοί, λέγων. Quibus ea continuo subjunxit, quæ adulterationis arguuntur. At ea si attente perpendas, facile intelliges in illis esse superiorum repetitionem, vel potius probationem, atque idcirco illa Platonis revera esse debere, ac forsitan ex alio illius libro excerpta, sed ab amanuensibus librariis sic deformata ac fœdata, ut in pristinam veramque formam, nisi aut verus Pla-

A tonis locus, aut alii Clementis codices integri et sani reperiantur, vix a quoquam possint restitui. Verumtamen hæ textus corruptiones omnino non prohibent, quominus percipiamus hunc esse Clementis sensum : Platonem scripsisse omnes, qui veræ philosophiæ sunt participes, esse revera fratres et aurei generis. Qui autem sunt aurei generis, eos posse de omnibus accuratissime judicare.

Non facilius sane est corrigere citatos a Clemente Epicharmi versus : ὦ θύγατερ αἴ αἴ [10], etc. Quidam tamen in suis ad hunc locum scholiis illos conjecturis suis emendare se posse credidit : sed veremur ne genuinos Epicharmi versus a se redditos multis non probet. Cæterum cum Clemens dixerit his Epicharmi idem, atque subjectis ibidem a se Euripidis carminibus significari, de illorum depravatione eo minus dolendum, quo clarius eorumdem sensus ab Euripide ibi exhibitus est.

B Refert postea Clemens ex Herodoto Pythiam cuidam interroganti respondisse : Τό τε ῥηθῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ ποιῆσαι, ἴσον γενέσθαι· « In Deo perinde esse dicere ac facere [11]. » Verum in Herodoti editis hæc est, sed non iisdem plane verbis Pythiæ responsio, τὸ πειρηθῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ ποιῆσαι, ἴσον δύναται, « tentare Deum (seu Deum aliquid velle) idem est ac facere [12]. » Atque hanc lectionem postulat Herodoti, et ipsiusmet etiam, si accurate hic locus expendatur, Clementis propositum. Similia enim, ac prope eadem Pythiæ hic contendit esse illa Aristophanis verba : δύναται γὰρ ἴσον τῷ δρᾷν τὸ νοεῖν; nec non et Parmenidis versum :

Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι.

Herveti porro Latinam verborum Aristophanis versionem præpostere correxerunt ultimæ Clementinorum operum editionis præfecti. Nam optime ea Hervetus Latine reddiderat : « Tantumdem valet C mente agitare, atque agere. » In illa quoque postrema eadem editione testimonium versusque Parmenidis, quæ in ea tamen Græce exhibentur, typographorum haud dubie oscitantia Latino sermone reddita non fuerunt. Hoc autem carmen Latine significat : « Idem est mente agitare et esse. »

Ex illo itaque a Clemente citato Aristophanis et Parmenidis testimonio haud obscure colligitur, in ejusdem Clementis textu potius τὸ πειρηθῆναι, uti apud Herodotum, quam τό τε ῥηθῆναι, sicut in Clementis operum editione, legendum.

Ab auditore autem falsis ethnicorum erroribus præoccupato, veritatem ex puris sacræ Scripturæ fontibus esse hauriendam, ut probet Clemens, auctoritate utitur Platonis, qui « jubet agricolas non irrigare, neque aquam ab aliis sumere, nisi cum prius apud se foderint usque ad terram, quæ virginalis dicitur, » ἄχρι τῆς, ait Clemens, παρθενίας D καλουμένης [13]. At observat Hervetus apud Platonem haberi μεχρὶ κεραμίδος γῆς, « usque ad terram, quæ creta dicitur. » Quamobrem in hoc Clementis loco aliquem suspicatur esse librariorum errorem, seque nihil prorsus de virginali terra alibi invenisse confitetur.

Verum quidem est apud Platonem non haberi μεχρὶ κεραμίτιδος, vel secundum alios codices κεραμίδος γῆς, « ad cretam usque, » uti reddidit ejus interpres, « sive figulinam terram [14]. » Scimus etiam Plutarchum eadem Platonis verba sic retulisse : ἄχρι τῆς κεραμίτιδος καλουμένης γῆς [15]. Unde colligi potest non sanum forsitan esse omnino Platonis locum. Certum tamen videtur eum scripsisse κερα-

[98] l. v, p. 603. [99] Euseb., loc. cit. p. 681. [1] Clem., p. 610. [2] Euseb., p. 688. [3] Clem., p. 612. [4] Euseb., p. 690. [5] Clem., ibid., p. 611. [6] Plato, l. vii De republ., t. II, p. 519. [7] ibid. p. 521. [8] Clem., p. 611. [9] L. iii De repub., p. 415. [10] l. vi, p. 620. [11] p. 627. [12] Herod., l. vi, Erato, p. 563, § 86. [13] Strom. l. ii, p. 274. [14] Plato, l. viii De legib., t. III, p. 844. [15] Plutarch., init. libri De vitando ære alieno, t. XXI, p. 827.

ρα[illegible]ιδος non autem παρθενίου. Neque inde tamen nobis facile persuadebitur hanc non esse veram genuinamque Clementis nostri vocem. Nulli siquidem dubitamus ab illo sensum potius Platonis quam verba exhiberi. Quapropter si nullus ibi ipsius memoriæ lapsus fuerit, vocem παρθενίου potius quam κεραμίτιδος ab eo usurpatam credimus, tum quia utraque vox idem significat, quando quidem creta est terra, qua nemo unquam usus fuit; tum quia ea vox ad suum de sacra Scriptura, quam ille, ut infra dicetur, cum Virgine Deipara alibi componit, propositum magis faciebat. Has porro voces παρθενίου γῆς, quas Hervetus nullibi se legisse dicit, ab alio in suis ad Clementis nostri opera scholiis scire observatur in Nicandri *Alexipharmacis* reperiri. Addamus obiter, si velis, alio sensu virginem terram a Tertulliano accipi pro terra nec pluviis rigata, nec imbribus fecundata, ex qua Adam et Christus plasmati sunt: « Utique, inquit, illa terra virgo, nondum pluviis rigata, nec imbribus fecundata, ex qua homo tunc primum plasmatus est, ex qua nunc Christus secundum carnem ex virgine natus est [16]. »

Stromatum suorum argumenta ubi paulo post Clemens explicat, ex illis unum sic proponit: Καὶ τούτοις ἀντερεῖ πάνθ' ὅσα προοικονομηθῆναι καθήκει τῆς κατὰ 140 τὴν ὑποπτικὴν θεωρίαν γνώσεως [17]. Quod in ultima editione sic Latine redditum est: « Et adversus ea dicet, quæcunque ante propheticam contemplationem prius dispensata esse oportet. » Atque ita quidem Hervetus se prius ex Clementis Græcis Latina olim fecisse aperte declarat. Sed re maturius expensa, pro ὑποπτικὴν legendum esse ait ἐποπτικὴν θεωρίαν, hoc est « inspectivam seu speculatoriam contemplationem. » Vult enim Clementem ibi alludere ad mysteria Græcorum, quibus ea cum aspicere liceret, tunc, ut infra dicemus [18], hi ἐπόπται vocabantur. Qui tamen posteriori horum *Stromatum* editioni præfuerunt, spreta illa Herveti correctione, quæ sensui auctoris omnino consentanea ipsis forsitan non videbatur, verbum Græcum ὑποπτικὴν, et Latinum « propheticam » censuerunt esse retinendum. Et vero in Græco nostro manuscripto codice idem verbum habetur. Nihil ergo in textu Græco, nisi accedat major alterius cujusdam manuscripti auctoritas, quidquam mutandum est. Vox autem ὑποπτικὴ quid ibi significet si roges, tibi respondebimus ὕποπτος, teste Julio Polluce, non solum idem ac « suspectus, » sed quandoque « inspiciens, » significare. Quamobrem illius interpres verbum ὕποπτοι Latine « inspectores » reddidit. Atqui vox ὑποπτικὴ si eo significatu accipi possit, hic Clementis locus in Latinum sermonem ita convertendus est: « Atque (sermo noster) ea indicabit quæcunque aut dispensari convenit ante inspicientis seu inspectricis contemplationis cognitionem, γνώσεως. » Verbum enim ἀντέρω interdum « renuntio, denuntio et indico » significare certum est. Eo porro significatu illud, atque ipso, quo diximus, sensu vocem ὑποπτικὴν ibi a Clemente usurpari ex his, quæ continuo ille subtexuit, et ipsismet, quæ in toto opere pertractat, argumentis haud obscure colligitur. Si quis vero aliam veriorem horum verborum interpretationem, aliumque sincerum illorum sensum assecutus fuerit, hunc nobis si suggerere voluerit, maximas sane et debitas ei gratias referemus.

Notat porro Hervetus alibi Clementis textui tenebras perquam densissimas offundi, atque in illo librariorum oscitantia aliquid depravatum vel hiulcum et mutilum esse, ubi Mosaicæ legis benignitate eo demonstrata argumento, quia arbores nuper plantatas tribus annis ali et foveri, quartoque anno eas Deo consecrari jubet, hæc Clemens subjunxit:

A « Quarto anno, quoniam tempore quoque opus est ei, qui stabiliter per catechesin instituitur, quaternio virtutum Deo consecratur, cum tertia jam sola subjungatur cum quarta Domini hypostasi; sacrificium autem laudis super holocausta. » Τῷ τε γὰρ τετάρτῳ ἔτει, ἐπεὶ καὶ χρόνου χρεία τῷ κατηχουμένῳ βεβαίως, ἡ τετρὰς τῶν ἀρετῶν καθιεροῦται τῷ Θεῷ τῆς τρίτης ἤδη μόνης συναπτούσης ἐπὶ τὴν τοῦ Κυρίου τετάρτην ὑπόστασιν. Θυσία δὲ αἰνέσεως ὑπὲρ ὁλοκαυτώματα [19]. Hervetus itaque hæc se non intelligere fatetur. Conjicit tamen, « ex hoc intelligi, » ita ille loquitur, « perfectam illam esse fidem, quæ tres complectitur hypostases, seu personas, quarum tertia, nempe Filii hypostasis, sola conjungitur cum quarta hypostasi Domini, nempe cum humana natura. » Quæ quidem cum ante susceptam a Filio carnem, ab ejus persona esset separata, videtur aliqua ratione dici posse quarta hypostasis, tametsi reapse in Christo, humana carne induto, una tan- B tum divina persona sit. Quocirca nos serio ea de re monitos esse vult, ne inde in Nestorii errorem imprudentes prolabamur.

Sed tantum abest ut hac explicatione obscura hujus loci discutiatur caligo; quin ei potius longe major aspergatur. Quis enim facile sibi persuadeat Clementem ibi de triplici Dei persona, et de quarta improprie dicta humanitatis Christi hypostasi fuisse locutum? Quomodo in illum de divinis personis, de quibus nihil plane neque prius, neque posterius dicit vel insinuat, sermonem delapsus est? Qua denique ratione Hervetus probabit ibi Clementem verbo ὑπόστασις personam, seu, ut aiunt, personalitatem intellexisse. Neminem certe fugit ab antiquis scriptoribus, qui ante et post Clementis ætatem scripserunt, illud nomen ad naturam, seu idem atque οὐσία, significandum sæpissime adhiberi. Quin etiam si Hieronymo credamus: « Tota sæcularium litterarum schola nihil aliud hypostasin, nisi usiam novit [20]. »

C Nobis ergo Clementem non de divinis personis, sed de quaternione virtutum, quas vulgo cardinales nuncupant, loqui facilius probabitur. Vox enim ὑπόστασις ibi nihil aliud significare videtur, quam id quod stat et subsistit, seu firmum rei alicujus semperque immobilem consistendi statum. Quamobrem verum Clementis sensum hunc esse putamus: quaternio virtutum Deo consecratur, tertia sola, nimirum justitia, hominem quartæ Domini ὑποστάσει, hoc est firmo nec mutationis amplius obnoxio Domini statui conjungente. Vult enim doctus ille vir, hac quaternione virtutum hominem Christianum Deo, quoad ejus fieri potest, assimilari, ac quiescentibus animi perturbationibus, ad permanentem nullique mutationi obnoxium Dei statum, quantum fieri licet, accedere, pervenire ac ipsi inhærere. Hanc porro esse Clementis mentem ea plane demonstrant, quæ ille dixerat de quatuor illis virtutibus, atque ibidem de « gnostico, » seu perfecto D Christiano addidit: « Hic est enim, inquit, ad Dei imaginem et similitudinem gnosticus, qui Deum imitatur, quoad ejus fieri potest, nihil prætermittens eorum, quæ faciunt ad eam, quæ contingere potest, similitudinem, continens, sustinens, juste vivens, imperans animi perturbationibus, ea quæ habet impartiens, pro viribus benefaciens et verbo et opere. » Subsequentia porro verba: « Sacrificium laudis super holocausta, » quomodo cum superioribus cohæreant, etiamsi dictu difficillimum esse fateamur, eorum tamen is sensus dici potest: Hanc virtutum quaternionem qui adeptus fuerit, ab illo sacrificium, holocautomatis longe præstantius, ipsimet Deo offerri. Si quis nihilominus aliam ostendat fuisse auctoris nostri mentem, huic manus dabimus, atque nos ab eo vinci lubenter patiemur.

Cæterum nulli certe mirum videri debet quatuor

[16] Tertul., lib. Adv. Judæos, c. 13. [17] Strom. l. I, p. 276. [18] infr. c. 13, part. III. [19] Strom. l. II, p. 402. [20] Hier., epist. 57 ad Damasc.

cardinales virtutes a Clemente quaternionem appellari virtutum [21]; quandoquidem tres virtutes theologicæ fides, spes, charitas, ab ipso ἡ ἁγία τριάς, « sancta trinitas » vocantur.

Alios adhuc adulteratos, atque ob Græci textus depravationem obscurissimos, summaque caligine, ac tenebris plusquam Cimmeriis obductos plures locos invenies: sed de iis opportunior disputandi occasio in posterum dabitur.

141 ARTICULUS V.

De Latina horum et aliorum Clementis librorum interpretatione, de Herveti commentariis, variisque aliorum in illos notis et observationibus, ac diversis eorumdem atque aliorum Clementis operum editionibus.

Latina horum *Stromatum*, sicut aliorum Clementis nostri librorum interpretatio a Gentiano Herveto, Aureliano, et Ecclesiæ Remensis canonico, adornata publicique facta fuit juris. Verum illa ab iis qui his auctoris nostri operibus iterum excudendis ac publicandis operam impenderunt, non obscura solum et impolita, sed plerisque locis parum fidelis esse non jure prorsus immerito visa est. Nullus enimvero eam cum Græco textu, quantumlibet cursim, componet, qui continuo non animadvertat nec sensum mentemque Clementis ab illius interprete sæpe sæpius exprimi, nec minorem in hujus interpretatione, imo etiam aliquando majorem, quam in ipso auctoris textu caliginem obscuritatemque perfundi. An autem id aliis, quibus Hervetus detinebatur, studiis, vel ipsi perquam difficillimæ Clementis elocutioni ascribi debeat, aliorum esto judicium. At porro de hoc primo operum Clementis Latino interprete si dici plane non possit illud Terentii effatum: « De Græcis bonis Latina fecit non bona; » certe de illo dicere possumus: de Græcis difficilibus et obscuris Latina fecit difficilia et obscura. Nihil tamen de docti viri, pro variis in reipublicæ litterariæ bonum impensis laboribus, debito honore inde detractum quidquam volumus.

Hanc itaque Herveti interpretationem aliqui postea emendare tentaverunt. Verum ii non solum menda errataque præcipua, ac prope omnia, penitus intacta reliquere, sed eorum quoque correctiones, ipsismet quos corrigere volebant erroribus pejores aliquando et deteriores sunt.

Plura sane hujusce non rectæ interpretationis nobis suppetunt, et legentibus sæpius obviam veniunt exempla, quæ quidem omnia singillatim nunc persequenda esse non putamus. De his enim alius magis aptus et conveniens disserendi locus nobis erit. Deinde vero id adeo certum clarumque est, ut Hervetianæ versionis emendatores ultro palamque confessi fuerint sibi per otium non licuisse omnes cum ejusdem Herveti, tum typographorum, nimia festinatione properantium, castigare errores et lapsus.

Utilissimam igitur ac plane necessariam litterariæ reipublicæ is profecto operam navabit, qui novam horum *Stromatum*, aliorumque Clementis nostri operum et commentationum Latinam versionem, qua Græcus illius textus clare et accurate reddatur, publicam in lucem proferet. Nos quidem non fugit, atque a nobis etiam jam observatum est, illud esse perquam difficillimum, vixque ullum Græci scriptoris exstare opus, in quo Latine reddendo majores ubique difficultates occurrant. At improbo eruditi alicujus viri labore quia possunt tandem superari, ad hanc interpretationem perficiendam eo certe magis is accendi debet, quo illa bono publico, tum propter auctoris antiquitatem et eruditionem, tum etiam maxime propter susceptam a Clemente nostro contra paganos et hæreticos sacrorum nostrorum dogmatum defensionem, magis utilis et necessaria videtur.

Ad eam autem facilius conficiendam aliquid forsitan conferre poterunt diversæ lectiones, a nobis e Claromontano codice collectæ. Nec mediocri etiam subsidio erunt varia longaque horum Clementis operum fragmenta, quæ ab Epiphanio, ac præsertim Eusebio in suis *De præparatione evangelica* libris descripta sunt. Ex iis enim Clementis nostri textus pluribus in locis poterit emendari.

Longissimos porro Hervetus in hæc omnia auctoris nostri opera edidit commentarios, ex quibus etiamsi quædam ad novam illorum illustrandam editionem desumi et seligi possint, ab ea tamen hi penitus rejiciendi sunt. Nam ii non solum prolixiores sunt, atque Clementis textum omnino præpostere intersecant, sed huic etiam eidem textui, quem patefacere, illustrare, clarioremque reddere debebant, majorem sæpe sæpius obscuritatem afferunt. Deinde vero in eis non ostenditur quomodo auctoris sermo et oratio sibi cohæreat et connectatur. At is tamen procul dubio esse debebat in horumce librorum, ob argumentorum inter se permistorum varietatem, obscurissimorum explanatione præcipuus commentatoris scopus, principaleque munus et officium. Huc accedit, quod in his tam prolixis commentariis Hervetus, in rebus cuilibet obviis et facilibus, ubique passim inhæret, et difficilia pene omnia dissimulat, tacitusque prætermittit. Plurima quoque idem Hervetus se ignorasse, quæ sane eximia et omnibus probanda docti viri modestia est, nec alibi unquam se legisse ingenue fatetur. Ex iis tamen non pauca inventu non adeo difficilia fuisse, a nobis, Deo dante, in hac, sicuti in superiori dissertatione factum est, demonstrabitur. Postremo a pluribus jam observatum est eumdem Hervetum multis in locis hallucinatum fuisse, et Clementis nostri mentem et sensum, neque in his commentariis, neque in sua Latina versione, ab illo sæpe sæpius redditum et expressum.

Eam sane ob causam posterioribus Clementinorum operum editionibus præfecti, omissis penitus his Herveti commentariis, novas variasque plurium eruditorum hominum notas et observationes ad illorum calcem subjecerunt. Triplex autem est earum classis, quarum prima variis Arceri, Canteri, Commelini, Remi, Victorii, Xilandri, aliorumque animadversionibus a Friderico Sylburgio compacta compositaque est. In iis autem potissimum Clementis textus non quidem ex manuscriptis codicibus, sed ex citatis, et ab Eusebio, uti a nobis dictum est, descriptis quibusdam illius fragmentis, atque ex meris proindeque dubiis fere semper, et incertis eorumdem scriptorum conjecturis corrigitur. Quædam etiam cum sacræ Scripturæ, tum aliorum scriptorum citata a Clemente loca in iisdem scholiis indicantur; sed plurima minus obvia, et difficillima penitus prætermissa sunt.

Secunda classis emendationes Danielis Heinsii complectitur; in iis autem doctus ille vir quædam corrupta Clementis loca suis itidem conjecturis sanare, et alia obscura explicare conatus est. At quæ ille enucleare nititur, hæc certe nec multa sunt, nec aliis pluribus difficiliores habent explicatus.

Quamobrem in tertia adnotationum classe aliæ emendationes ex variis doctorum virorum lectionibus, commentariis et adversariis decerptæ exhibentur. Verum illarum auctores eo potissimum collineant, ut nonnulla sacræ Scripturæ loca indicent, aut depravata restituant, ac laudata a Clemente veterum **142** quorumdam scriptorum testimonia aliorum confirment auctoritate. Quandoque etiam corrupto Clementis textui mederi, obscuroque lucem nonnunquam afferre, et de nonnullis hæreticis, ab eodem Clemente exagitatis, enucleatius aliquid proferre adnituntur. At dolendum sane est longe plura, quæ cæteris omnibus explicatu diffaciliora sunt, in illis desiderari.

[21] l. IV, p. 495.

In his itaque omnibus et scholiis et adnotationibus cum plurima, eaque difficillima et scitu dignissima, penitus omissa fuerint, ac præsertim de traditis in hoc toto opere præcipuis Christianæ religionis dogmatibus, nihil plane in eis occurrat, operæ pretium esse duximus hosce *Stromatum* libros novis observationibus et notis pro virili parte nostra eo accuratius illustrare, quo majoris, ut jam diximus, apud omnes momenti esse debet antiquissimi et eruditissimi Clementis nostri auctoritas. Prius tamen de Græcis Latinisque eorumdem *Stromatum*, et aliis ejus operum editionibus aliquid a nobis dicendum est.

Florentiæ autem, uno eorum Græco codice manuscripto in Medicea Bibliotheca reperto, Græcis tantummodo typis a Petro Victorio, anno 1550, primum edita sunt. Subsequenti deinde anno hæc eadem opera a Gentiano Herveto, Latinitate donata, ex eadem typographia ullis absque commentariis Latine tantum prodierunt. Anno autem 1560, eadem rursus Latine duntaxat, additis ejusdem Her- A veti commentariis, Basileæ apud Frobenium excusa fuere.

Post hæc Friderici Sylburgii curis, Græco solum charactere, sed adjectis variis textus Clementini lectionibus et emendationibus in vulgus sunt emissa. Dehinc vero illa Græcis Latinisque typis edita publici juris facta fuerunt Lugduni Batavorum anno 1616 ex recensione Danielis Heinsii, qui breves emendationes diversis lectionibus et emendationibus a Sylburgio collectis adjecit.

Tum deinde hæ editiones variis temporibus, variisque in urbibus divulgatæ sunt, sed in primis Parisiis typis Græcis et Latinis anno 1619 et 1641, et alibi postea publicatæ. Denique in Bibliotheca Patrum concionatorum tres *Pædagogi* libri Græce et Latine, atque in Bibliotheca nostra Lugdunensi omnia, de quibus disserimus, Clementis nostri Alexandrini opera Latine tantum, ac sine ullis prorsus observationibus et commentariis publicam prodierunt in lucem.

CAPUT III.

Novæ in septem *Stromatum* Clementis Alexandrini libros adnotationes, ac primo de iis quæ ad sacram Scripturam pertinent.

ARTICULUS I.

Omnes Veteris et Novi Testamenti libros divino afflatu fuisse scriptos, et quando ita scribi desierint; quomodo ii ab hæreticis corrupti; de litterali et allegorico Scripturæ sensu; de illius parabolico et ænigmatico loquendi genere, atque ejus divisione obscure significata.

Sacros cum Veteris, tum Novi Testamenti libros ab auctoribus, divino Spiritu afflatis, scriptos fuisse, non minus clare et asseveranter hisce in *Stromatibus*, quam in aliis commentationibus suis Clemens tradit et affirmat. In septimo siquidem libro [22] docet eum, qui Deum sequitur, ab eo duci κατὰ τὰς θεοπνεύστους Γραφάς, hoc est « per Scripturas divinitus inspiratas, » ut ait Latinus interpres. Et hoc quidem auctor noster didicerat ab Apostolo, qui ad Timotheum scripsit: Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος. « Omnis Scriptura divinitus inspirata [23]. » Clementi autem illud ita persuasum fuit, ut affirmate omnino pronuntiet Deum, in prophetis, evangelicis scriptoribus apostolisque loquentem, esse doctrinæ nostræ primum et « indemonstrabile, » ἀναπόδεικτον, principium, atque hanc Domini vocem esse quavis demonstratione magis fide dignam, vel potius ipsam C solam esse demonstrationem: Ἔχομεν γὰρ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας τὸν Κύριον, διά τε τῶν προφητῶν, διά τε τοῦ Εὐαγγελίου, καὶ διὰ τῶν μακαρίων ἀποστόλων πολυτρόπως καὶ πολυμερῶς ἐξ ἀρχῆς εἰς τέλος ἡγούμενον τῆς γνώσεως. « Principium enim doctrinæ habemus Dominum, qui et per prophetas, et per Evangelium, et per beatos apostolos multifariam multisque modis a principio ad finem deducit cognitionis [24]. » Unde et paulo post ille hæc habet: Οὐ τὴν ἐξ ἀνθρώπων ἀναμένομεν μαρτυρίαν, ἀλλὰ τῇ τοῦ Κυρίου φωνῇ πιστούμεθα τὸ ζητούμενον· ἡ πασῶν ἀποδείξεων ἐχεγγυωτέρα, μᾶλλον δὲ ἡ μόνη ἀπόδειξις οὖσα τυγχάνει· καθ' ἣν ἐπιστήμην οἱ μὲν ἀπογευσάμενοι μόνον τῶν Γραφῶν, πιστοί. « Non exspectamus testimonium quod datur ab hominibus, sed voce Domini probamus quod quæritur; quæ est magis fide digna, quam quævis demonstratio, vel potius quæ est sola demonstratio; per quam scien- B tiam, qui solum gustavere Scripturas, sunt fideles [25]. » Quamobrem ille sacros prophetas, divinæ vocis instrumenta diserte appellat, « omnipotentis autem Dei prophetas, » ὄργανα θείας γενομένους φωνῆς, « factos fuisse divinæ vocis organa nemo obstupescet [26]. »

Neque dixeris eum de sacris tantummodo loqui vatibus, quos divino afflatu futura prædixisse certum est. Nam ipsemet Clemens et omnes Scripturæ sacræ libros solo prophetiæ nomine non semel appellat, et ubi quædam ex Proverbiorum libro verba refert, prophetam haud dubitanter nuncupat ipsius auctorem: Εἴρηκεν ὁ προφήτης· « Dixit propheta [27]. » Rationem cur ab illo ita vocetur, si flagites, hanc Clemens ipse tibi suggerit, ubi sacri illius auctoris verba, tanquam a divino Verbo prolata, hunc citat in modum: ὁ Λόγος φησί, « Verbum dicit [28]. » Quam sane ob causam ille nostras omnes generatim Scripturas Dominicas vocat [29]; et illas, utpote quæ integra et illibata virginitate veritatem pariant, cum Deipara Virgine componit: « Tales, inquit, sunt nobis Scripturæ Dominicæ, αἱ Κυριακαὶ Γραφαί, veritatem parientes, et manentes virgines cum occultatione mysteriorum [30]. » Sed iis, quæ toto in opere omnibus passim obvia et meridiano sole clariora sunt, fusius probandis immorari nihil plane necesse est.

At contra tamen, inquiet aliquis, nonne Clemens plura in ipsismet prophetarum scriptis occurrere fatetur, quæ, Spiritu sancto non inspirante, ab ipsis solis profecta sunt? Nonne hæc clara et perspicua sunt illius ea de re verba: « Nam qui dicuntur prophetæ, non dicunt solum se aliqua a Deo audire, sed et ipsi etiam ostenduntur annuntiare per ἀνθυποφορὰν ea quæ vulgo jactantur a populo, tanquam quæstiones quasdam, quæ fiunt ab hominibus, afferentes, ex quibus est etiam dictum propositum [31]? » Nunquid prophetæ ad ea, « quæ vulgo jactabantur a populo, » annuntianda afflatu aliquo divino indigebant? Sed qui hæc objecerit, is meminisse debet 143 Clementem disertissimis asseruisse verbis prophetas fuisse « divinæ, » uti diximus, vocis organa. » Quo quidem loquendi modo D

[22] p. 791. [23] II Tim., III, 16. [24] l. VII, p. 757. [25] ibid. [26] l. VI, p. 698. [27] l. VII, p. 757 et p. 759. [28] Strom. l. I, p. 262. [29] ibid., p. 317. [30] l. VII, p. 764. [31] Strom. l. III, p. 441.

ille aperte significat nihil penitus, neque ipsasmet etiam humanas quæstiones et objectiones, a sacris prophetis, nisi sancto Spiritu animum calamumque dirigente et ducente, scriptis litterisque mandatum.

Porro autem illud tempus sedulo observandum est, quo Novi Testamenti scriptores aliquid divini Spiritus afflatu scribere desivisse a Clemente nostro dicuntur. Ab illo quippe hoc temporis spatium ita circumscribitur : « Domini quæ fuit in adventu doctrina, cum cœpisset ab Augusto, medio tempore Tiberii consummatur ; apostolorum autem ejus doctrina usque ad Pauli ministerium, Neronis tempore consummatur [32]. » Quid ergo, inquies, nonne idem Clemens Apocalypsin Joanni nominatim ascribit, illiusque verba tanquam ex quopiam Novi Testamenti libro citasse legitur [33] ? Atqui longo post Neronis mortem tempore, et, ut scribit Irenæus : « Sub exitum imperii Domitiani visa est hæc revelatio [34]. » Sed animadvertas, velim, Clementem ibi contra sui temporis disputare hæreticos, quorum errores libris, divino afflatu conscriptis, posteriores esse demonstrat. At quia Joannis Apocalypsin aliis Novi Testamenti libris et scriptis annumerandam plures, teste Eusebio [35], negabant, eapropter Clemens, ut omnem hæreticis litigandi occasionem præriperet, non illam, sed eos duntaxat libros et scripta, quorum certa et ab iisdem etiam hæreticis recepta esset auctoritas, citanda esse existimavit.

Divinæ igitur auctoritatis cum sit sacra Scriptura, eos hæreticos Clemens castigat qui eam corrumpere et adulterare audebant. Quo autem modo sacrum illius textum labefactare tentarent, sic ipse edisserit : Οὗτοί εἰσιν οἱ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν, φωνῆς τόνῳ διαστρέφοντες τὰς Γραφὰς πρὸς τὰς ἰδίας ἡδονάς, καὶ τινων προσῳδιῶν καὶ στιγμῶν μεταθέσει, τὰ παραγγελθέντα σωφρόνως τε καὶ συμφερόντως βιαζόμενοι πρὸς εὐπαθείας τὰς ἑαυτῶν. « Hi sunt, qui in legendo, tono vocis pervertunt Scripturas ad proprias voluptates, et aliquorum accentuum et C punctorum transpositione, quæ moderate et utiliter præcepta sunt, ad suas trahunt delicias [36]. » Vides sane quomodo hæretici sacrum Scripturæ textum sola accentuum et punctorum μεταθέσει, transpositione, seu prava interpunctione, vel etiam solo vocis aut altioris aut demissioris tono illum legentes perverterent.

Aliis quoque modis Scripturam ab iis adulteratam fuisse alibi Clemens perhibet : « Primum, inquit, non omnibus utuntur ; deinde non perfectis, neque ut dictat et corpus et contextura prophetiæ. Verum eligentes ea quæ dicta sunt ambigue, traducunt ad proprias opiniones, paucas voces sparsim carpentes, neque id considerantes quod ex ipsis significatur, sed ipsa nuda dictione utentes. Nam in omnibus fere quæ adducunt locis, ipsos sola intueri videbis nomina, ut qui mutent significata, neque quemadmodum dicuntur, cognoscant, neque iis quas afferunt allegationibus, ita ut earum postulat natura, utantur [37]. » Hæretici igitur Scripturas depravabant vel integros quosdam illius libros, vel saltem aliquam illorum partem, ubi suos errores funditus everti cernebant, penitus rejiciendo. Deinde vero solis nominibus illi inhærentes, perversa ac plane præpostera eorum interpretatione, in pravos hæreticosque sensus ea detorquebant. Denique Clemens asserit eos mendaciis, figmentis pravisque artibus divino verbo sic abuti, ut jure merito Scripturas nullo modo admittere viderentur [38].

Hæc porro consulto observamus, quo omnibus A pateat quam integre et omnino incorrupte Clemens, aliique Ecclesiæ Patres Scripturæ textum conservandum esse censuerint. Nihil enim penitus non modo in illius verbis, sed neque in ejus etiam accentibus et interpunctionibus, neque in vera genuinaque ipsius significatione mutatum quidpiam voluerunt.

Quapropter de illa vera Scripturæ significatione genuinoque illius sensu inveniendo hanc Clemens noster certam statamque constituit regulam : « Veritas non invenitur in translatione significationum, sic enim omnem veram everterent doctrinam, sed in eo quis consideret, quid Domino et omnipotenti Deo perfecte conveniat et eum deceat, et in eo ut confirmet unumquodque ex iis, quæ demonstrantur per Scripturas, ex ipsis rursus similibus Scripturis [39]. » Statuta autem hæc a Clemente nostro eximia investigandi veri Scripturæ sensus norma mirum in modum in tertio Augustini *De doctrina Christiana* B libro confirmatur, fusiusque exponitur [40]. Ad eum itaque aliosque Scripturæ interpretes de hoc argumento uberrime disputantes si adire volueris, non inutilem prorsus operam impendes.

Duplicem vero auctor noster ostendit esse Scripturæ sensum, litteralem et allegoricum, huncque a paucis intelligi [41]. Quod quidem ille cum Hermæ et Isaiæ auctoritate, tum brevi singulorum Decalogi præceptorum explicatione demonstrat. Quid igitur mirum, si Clemens noster, non secus ac alii quamplurimi et antiquissimi et doctissimi Ecclesiæ Patres, in allegorici Scripturæ sensus majori studio quam litteralis expositionem incubuerit ? Persuasum siquidem sibi penitus fuisse declarat Scripturæ « litteram esse omnibus claram, » eamque allegoricum sensum ipsa longe difficiliorem suscipere, ac nomina et dictiones cum corpore, et quæ iisdem nominibus significantur, cum spiritu recte a quibusdam comparari.

C Cur autem tam difficiles explicatus habeat Scriptura si sciscitERIS, tibi illico Clemens respondebit multis obscuritatis latebris ejus involvi orationem, proindeque illius sensum nec a multis, nec sine studio et labore posse percipi [42]. Rursus vero si scire velis quare Scripturæ oratio, quæ omnibus, uti videtur, manifestissima esse debebat, tanta obscuritate involvatur, hoc ab eodem Clemente responsum accipies : « Quia non omnium, inquit, est veritas, multis modis occultat veritatem, iisque solis, qui sunt initiati ad cognitionem, qui veritatem quærunt propter charitatem, lucem exoriri facit [43]. »

Alia quoque hujus obscuritatis ratio ex ipsomet Clemente nostro afferri potest. Cum enim Scripturæ sacræ stylum plane ænigmaticum et parabolicum esse asseveret, in hoc scriptionis genus præcipua obscuritatis illius causa procul dubio refundenda est. Et vero postquam ille tam Psalmistæ quam Apostoli testimonio manifestum id fecit, hæc
D paulo post addidit : « Longum fuerit omnia persequi prophetica et legalia, ea afferendo quæ dicta sunt per ænigmata ; fere enim universa hoc modo oracula sua effert divina Scriptura [44]. » Quod quidem ne a se temere dictum morosior quis causaretur, illud mystica eorum quæ in Jerosolymitano templo erant, et sacerdotalium vestimentorum, nec non polymitæ Josephi tunicæ expositione confirmat [45].

Neque porro Veteris tantum, sed et Novi Fœderis scriptores idem plane parabolicum adhibuisse scribendi genus Clemens ostendit [46]. Ipse siquidem probat, et vivente Christo, Joannem Baptistam, et illo mortuo, discipulos ejus sic fuisse locutos :

[32] Strom. l. vii, p. 764. [33] Strom. l. vi, p. 667 ; Pæd. l. ii, p. 201. [34] Iren., l. v, c. 30. [35] Euseb., Hist. l. iii, c. 25 ; l. v, c. 8 ; l. vii, c. 25. [36] l. iii, p. 442. [37] l. vii, p. 757 et 758. [38] p. 759 et 764. [39] p. 758. [40] August., l. iii, De doctr. Christ., cap. 2, 3, 4, 27, 28. [41] Strom. l. vi, p. 679 et seq. [42] p. 679. [43] p. 678. [44] l. v, p. 557. [45] Ibid. et seqq. [46] lib. v, p. 573 ; lib. vi, p. 678.

« Christi quoque familiares, inquit, qui verbum prædicaverunt, postquam ipse excessit e vita, nisi sunt parabolis. » Quid autem sit parabola, ænigma, tropus, et aliæ in Scripturis dictionum figuræ, ipse postmodum explicat [47]. De his porro consule auctorem commentariorum in caput I Proverb. apud Hieronymum, item Cassiodorum lib. *De schemat. et trop.*, pag. 620, atque etiam Augustinum, qui troporum scientiam ad intelligendas Scripturas dicit esse utilem [48].

Antequam huic de omnibus generatim Scripturæ sacræ libris sermoni finem imponamus, animadvertendum est explicatu difficillimum esse quid sibi Clemens velit, cum scripsit quatuor Jerosolymitani templi columnas esse ἁγίας μήνομα τετράδος διαθηκῶν παλαιῶν. « Signum sanctæ quaternionis veterum testamentorum [49]. » Quid enim hæc significent se non intelligere Hervetus palam profitetur. At si conjecturis indulgere liceat, a vero non prorsus alienum nobis videri dicemus ibi Clementem ad quamdam respexisse librorum Veteris Testamenti divisionem, qua eos quidam quatuor in partes, puta in legales, historicos, parænetícos et propheticos, vel aliquo alio modo distribuebant. De hac autem aliisque sacrorum illorum voluminum partitionibus, multi, quos facile quivis consulere poterit, multa scriptis tradiderunt. Si quis porro aliam veriorem verborum Clementis explicationem suggerere velit, nos minime reluctantes in suam sententiam adducet.

ARTICULUS II.

Moysen esse Pentateuchi auctorem, ubi et de ejusdem Moysis ætate, vita variisque nominibus; item de Ægyptio homine, quem ille verbo occidisse dicitur; de miro quo ille Nechephri Ægyptiorum regi apparuit modo; de varia multiplicique illius scientia et sapientia; de ejus lege, quam benigna sit; quo jure Israelitæ Ægyptios spoliaverint; quomodo Christus legem impleverit; de bellica Moysis scientia, noctu Israelitas, quemadmodum Miltiades et Thrasybulus suos, ducendo, et quomodo moriturus a Josue et Caleb duplex visus fuerit.

Ad quosdam particulatim sacræ Scripturæ libros ut veniamus, primo quidem Clemens librum Geneseos Moysi, vero illius auctori disertissime ascribit. Quoddam enim testimonium, ex eo depromptum, hæc ille citat in verba: « Sapientissimus Moyses pulchre repetitione usus, significavit corporis et animæ incorruptionem describens in Rebecca hoc modo: « Virgo autem erat pulchra, vir non cognovit eam [50]. » Alibi vero: « Moyses videtur Dominum appellare pactum: Ecce ego, dicens, pactum meum tecum [51]. »

Ejusdem quoque Moysis nomine transcriptum ex Deuteronomii libro testimonium ita ille alibi protulit: « Unde eis dictum est a Moyse: Ego æmulatione vos provocabo [52], » etc. Quid quod, eodem adhuc Moysis nomine ab illo post Barnabam alia laudantur non solum Deuteronomii, sed etiam Exodi loca [53]? Sed quid opus est singulos Moysis libros percurrere, cum Clemens eum totius Pentateuchi auctorem esse ibi diserte asserat, ubi morales leges, quæ in eo leguntur, ab ipso Moyse scriptas esse tradit: « Clarum est, inquit, omnes quoque alias virtutes, quæ scriptæ sunt apud Moysen, αἱ παρὰ τῷ Μωσεῖ ἀναγεγραμμέναι, præbuisse Græcis principium totius loci moralis [54]. » Ubi enim, amabo te, nisi in Pentateucho, hæ Moysis leges scriptæ sunt? At nemini, uti putamus, sinceri

A cordis homini mirum videbitur hanc sententiam ab eruditissimo auctore nostro constantissime propugnari, quam divina sacri utriusque Testamenti auctoritate, ac perpetua et certissima sanctorum Patrum traditione, atque ipso etiam paganorum scriptorum testimonio assertam et probatam, pauci tantum quidam recentiores incredibili pene audacia improbare ausi sunt.

Addamus tamen, si velis, stultam illam insulsorum hominum pertinaciam his adhuc expressius refelli Clementis verbis: « Mosaica quidem philosophia quadripertito dividitur, et in partem historicam, et eam quæ proprie vocatur legitima, quæ quidem fuerint propriæ morum tractationis; tertiam autem eam, quæ pertinet ad sacrificia, quod quidem est naturæ contemplationis; et postremo quartam speciem theologicam, quæ est superna contemplatio [55]. » At quibus hæc reperies in libris, nisi in iis qui Moysis nomine hactenus inscripti

B leguntur? Quid denique, quod Clemens ethnicos philosophos ex iisdem Moysis libris, sua, ut infra videbimus, veriora dogmata hausisse asserit ac demonstrat? Sed id, quod ipsa luce clarius est, pluribus stabilire argumentis cum surperfluum videatur, quid de ipsomet Moyse singulare et observatu dignum ille dixerit, jam a nobis examinandum est.

De illius ætate, omnibus Græciæ philosophis antiquiore, plura quidem Clemens noster disputat, variisque variorum auctorum chronologiis, a nobis infra accurate repræsentandis, probat eumdem Moysen et paganorum diis, et omnibus illorum sapientibus ac philosophis, poetis atque scriptoribus esse longe vetustiorem [56]. De hac autem veterum sententia in nostris in Justini martyris et Tatiani opera dissertationibus satis, uti putamus, disputatum est [57].

Posthæc Clemens multa de Moysis ortu, vita et

C historia narrat, quæ et cum tribus Philonis de ejusdem Moysis vita libris, et Josephi secundo *Antiquitatum Judaicarum* libro contendere nemini profecto inutile fore arbitramur [58]. Neque supervacaneum quoque tibi erit, si velis citata a Clemente [59] Ezechieli poetæ de Moysis educatione carmina, cum illis componere quæ Eusebius fusius nec sine variis lectionibus ex eodem Judæorum poeta transcripsit [60].

Animadversione vero nostra illud prorsus dignum videtur, quod de magni hujusce Israelitarum legislatoris nomine hunc Clemens scripsit in modum: « Puero imponit nomen regina, Moyses, apta etymologia, eo quod eum ex aqua sustulisset. Aquam enim *moy* vocant Ægyptii, in qua moriturus fuerat expositus. Moysen enim vocant eum qui ex aqua emersus respiraverit. Clarum est ergo quod prius, circumciso puero, parentes aliquod nomen imposuerunt. Vocabatur autem Joachim. Habuit autem tertium quoque nomen in cœlo, postquam assum-

D ptus est, ut dicunt mystæ, nempe Melchi [61]. » Quod

145 de nominis « Moyses » etymologia et impositione perhibet Clemens, id procul dubio ex Philone delibatum est [62]. Hæc enim sunt illius verba: Τὸ γὰρ ὕδωρ μῶς ὀνομάζουσιν Αἰγύπτιοι. Quæ quidem sic apud Clementem leguntur: Τὸ γὰρ ὕδωρ μοῦ ὀνομάζουσιν Αἰγύπτιοι. Ubi vides totidem esse utriusque verba, nisi quod pro μῶς Clemens, vel potius operum ejus amanuenses librarii μοῦ scripserunt. Utrum tamen id eorum oscitantiæ tribuendum sit, haud immerito dubitaveris. Nam in editis

[47] ibid., p. 678 et seq. [48] lib. III, De doctr. Christ., c. 29. [49] Strom. lib. V, p. 562. [50] lib. IV, p. 539. [51] lib. I Strom. p. 356. [52] Strom. lib. II, p. 379, 389. [53] lib. V, p. 571 et 577. [54] lib. II, p. 39?. [55] lib. I, p. 354. [56] Strom. lib. II, p. 320 et seq. [57] lib. II Appar., dissert. 2, c. 7, § 1; dissert. 3, cap. 2, § 1 et 8. [58] Strom. lib. I, p. 342 et seq. [59] Strom. lib. I, p. 344. [60] Euseb., lib. IX Præpar. ev., c. 28 et 29, pag. 437 et 444. [61] Strom. lib. I, p. 343. [62] Philo, lib. II De vita Moys., p. 605.

Μωσῆν, in manuscripto codice Claromontano Μουσῆν passim scriptum legimus.

At de hac Mosaici nominis etymologia paulo aliter Josephus, qui præterea cur a flumine, in quod Moyses projectus est, nomen sortitus fuerit, hanc affert rationem : Τὸ γὰρ ὕδωρ *μῶ* Αἰγύπτιοι καλοῦσιν, *ὕσης* δὲ τοὺς ἐξ ὕδατος σωθέντας · « Aquam Ægyptii vocant *mo* ; *yses* vero ex aqua servatos [63]. Verum hanc etymologiam ridet Vossius [64], atque Moysis nomen ex verbo משה, id est extraxit, eduxit, fuisse factum probat his Exodi verbis : « Vocavitque nomen ejus Moyses, dicens : Quia de aqua tuli eum [65]. » Et huic quidem Vossii opinioni non pauci suffragati sunt. Non desunt tamen, qui putent Moysi, ut ab aquis eductus esse significaretur, quoddam Ægyptiacum nomen a Pharaonis filia primo quidem impositum fuisse ; ac postea ab Hebræis sua lingua Moysen appellatum. Nec ea sane opinio probabilitate sua caret. At quia primum illud Ægyptiacum nomen nobis est incompertum, nihil certi de eo definiri ab ullo posse quidam autumant. Nobis porro quem Clemens prævium auctorem secutus fuerit, Philonem designasse sufficiat.

Non minor profecto est difficultas de aliis duobus Moysis nominibus, quorum unum Joachim in circumcisione, aliud autem Melchi in cœlo datum ei fuisse Clemens perhibet. Nihil enim de utroque Hervetus se alibi legisse confitetur. Verumtamen Cedrenus nominis quidem Melchi alicubi meminit. At illud Moysi non in cœlo, ut ait Clemens, sed ab ejus patre inditum esse sic testificatur : « Aiunt Moysen, cum esset in lucem editus, a patre fuisse Melchiam nominatum, quæ vox regem significat [66]. » Syncellus similiter : « Exacta infantiæ ætate, puerascentem vocat Moysen, eo quod, ait, ex aquis eum eripuerint ; cum prius a parentibus Melchiæ, Μελχίαν, nomen accepisset. Gemino itaque nomine fait insignitus, et rerum ab eo gestarum commendatio geminæ titulus exstitit appellationis. Melchias enim *rex*, Moyses sacra Ægyptiorum lingua *ex aquis ereptus* exponitur [67]. »

In hoc tamen ab aliis erroris arguitur, quod Moysis nomen ex Ægyptiaca, non autem Hebraica lingua derivatum crediderit. Cæterum uterque Cedrenus et Syncellus a Clemente nostro in eo discrepant, quod illi duplex tantum Moysis nomen, hic trinum esse testificetur.

Alia quoque complura Moysis nomina tradit auctor *Quæstionum Hebraicarum* in libros Regum et Paralipomenon, quæ falso Hieronymi nomine circumferebantur [68]. Multis adhuc aliis nominibus, et ab his, quæ commemoravimus, longe diversis, Moysem fuisse nuncupatum narrant Gualmynus [69], et varii auctores, a doctissimo Huetio citati [70]. Sed hæc ex solo Judæorum cerebro et arcanis commentitiisque eorum traditionibus orta esse quis dubitabit? Quamobrem Clemens de nomine Joachim et Melchi nihil ex seipso pronuntiat, sed consulto adjecit, ὥς φασιν οἱ μύσται, « ut mystæ dicunt. » Mystarum autem nomine alibi ille significat eos esse, qui mysteriorum sacrificiorumque causas haud dubie arcanis apud Judæos traditionibus comprehensas noverant [71].

Ex iisdem procul dubio non puris fontibus Clemens illud non magis veritati consonum hauserat, quod ipsemet loco prius citato scribit : « Aiunt mystæ eum (Moysen) solo verbo occidisse Ægyptium, sicut certe postea Petrus in Actibus fertur eos, qui pretium agri sibi usurpaverant et mentiti erant, verbo interfecisse [72]. » Contra vero in Exodi libro legimus : « Cumque circumspexisset huc atque illuc et nullum adesse vidisset, percussum Ægyptium abscondit sabulo [73]. » Quid enim aliud hæc verba sonant, nisi hunc Ægyptium clam nulloque circumspiciente, non Moysis verbo, sed manu occisum.

Qui autem sint illi mystæ, a quibus Clemens id acceperit, si quis a nobis postulet, respondebimus R. Salomonem memoriæ quidem prodidisse Ægyptium a Moyse tetragrammatum Dei nomen proferendo interfectum fuisse. Verum non ex illo, sed potius ex Artapano, a nobis mox laudando, vel ex ipsismet falsis Judæorum traditionibus hæc a Clemente desumpta esse haud difficiliter nobis persuadebitur.

Cur ergo, inquies, hæc Clemens mystarum commenta, quæ plane absurda et a veritate prorsus aliena esse sciebat, in medium tam serio adducit? Facilis et expedita est huic quæstioni responsio. In his siquidem *Stromatum* libris ille contra Judæos, quemadmodum contra paganos, ad susceptam a se Christianæ fidei defensionem, ex falsis absurdisque illorum opinionibus confirmandam, sæpe sæpius argumentatur.

Ne ergo illud non minus singulare mireris, quod ex Artapano, Judaicæ gentis historico, ipsemet auctor noster de eodem Moyse postea subjunxit : « Artapanus certe in opere de Judæis refert Moysen in custodia inclusum a Nechephre rege Ægyptiorum, eo quod peteret ut populus liberaretur ex Ægypto, noctu, aperto carcere, Dei voluntate egressum, cum in regiam accessisset, dormienti regi astitisse, et eum excitasse ; eum autem eo quod factum fuerat stupefactum, jussisse Moysi ut diceret nomen ejus qui miserat, et illum quidem, cum ad aurem se inclinasset, dixisse ; regem autem, cum audisset, mutum cecidisse ; cum eum autem Moyses tenuisset, rursus revixisse [74]. » Longum hujusce Artapani fragmentum ab Eusebio descriptum legimus [75], ubi illud Moysis factum, seu potius fabula, aliaque plura non minus sacro textui repugnantia narrantur. Ibi autem rex Ægypti non Nechephres, sed transpositis prioribus syllabis, Chenephres, quemadmodum in *Chronico Alexandrino*, scriptor non Artapanus, sed Artabanus appellatus est [76].

Longe autem magis sacro illi textui consonum est, quod de eodem Moyse Clemens narrat : « Hic Moyses erat theologus et propheta, ut autem nonnulli, sacrarum legum interpres, » ὡς δέ τινες, νόμων ἱερῶν ἑρμηνεὺς ἦν [77]. Philo etenim, sacræ hujus historiæ minime ignarus, Moysis vitam his plane similibus verbis exorditur : Μωσέως τοῦ κατὰ μέν τινας νομοθέτου τῶν Ἰουδαίων, κατὰ δέ τινας ἑρμηνέως νόμων ἱερῶν τὸν βίον, etc. « Moysis, ut quidam censent, legislatoris Judæorum ; ut alii, sacrarum legum interpretis vitam [78], » etc.

146 Quod autem subnectit Clemens : « Septima generatione genitus [79], » a Josepho enucleatius his verbis exponitur : « Erat, inquit, ab Abrahamo septimus; nam ipse Amaramæ filius fuit, sicut pater ejus Cathi, hic vero Levis, et Levis Jacobi, qui ex Isaaco erat prognatus: hic autem Abrahami erat filius [80]. »

Ex utroque autem, sed potissimum ex Philone haud dubie Clemens delibavit quod de varia multiplicique ejusdem Moysis scientia prædicat [81]. At certe illum non modo legum ferendarum peritum

[63] Antiquit. lib. II, p. 56. [64] Voss., lib. I De idolol., cap. 30, p. 217. [65] Exod. II, 10. [66] Cedr., Hist. compend., p. 42. [67] Syncel., Chron., p. 120. [68] Append., t. II Hier., p. 44. [69] Gualmyn., De vita Moys., p. 9, et not., p. 196. [70] Huet., Demonst. ev., prop. 4, cap. 3, p. 72. [71] Strom. lib. II, p. 406. [72] Strom. lib. I, p. 344. [73] Exod. II, 52. [74] Strom. lib. I, p. 344. [75] Euseb., lib. IX Præpar. ev., c. 27, p. 434. [76] Alex. Chron. p. 64. [77] Strom. lib. I, p. 342. [78] Philo, lib. De vita Moys., p. 620. [79] Ibid. [80] Joseph., lib. II Antiq. p. 56. [81] Ibid., p. 343.

fuisse dicit, ac eam « quæ fit regula justorum et injustorum, » tulisse legem, sed ipsummet fuisse legem animatam, « qui subministravit bonam reipublicæ administrandæ rationem [82]. » Porro autem alius hujusce Moysis scientiæ testis a Clemente nostro, quemadmodum ab Eusebio [83], Eupolemus citatur.

Cum tanta igitur sapientia, scientia, æquitate et justitia præditus fuerit Moyses, quosdam morosos accusatores scite arguit auctor noster [84], qui Israelitas avaritiæ idcirco condemnabant, quia ex Ægypto discedentes ejusdem Moysis jussu bona Ægyptiorum diripuerint. Duplici itaque ratione eos omni avaritiæ atque etiam furti culpa liberat. Et primo quidem, quia hæc bonorum direptio non minus quam in bello justa erat; quandoquidem Ægyptii Israelitas, propter famem apud se hospites, contra jus fasque in servitutem redegerant. Secundo, quia debitam operam servitiorumque suorum mercedem, qua tandiu injuste privati fuerant, hac direptione retulerunt. Quapropter Epiphanius: « Cum tot annos, inquit, sine ulla mercede Ægyptiis Israelitæ suam operam locassent, nonne Dei hominumque judicio æquissimum erat, sua ut illis merces saltem in fine persolveretur? Quare non injustus Deus, qui suos inde cum spoliis emisit [85], » etc. Recentioribus tamen quibusdam scriptoribus et theologis utraque hæc ratio sufficere non videtur; nisi addatur et tertia, quam Augustinus hunc profert in modum: « Hoc Deus jussit, qui noverat quid quemque pati oporteret; nec Israelitæ furtum fecerunt, sed Deo jubenti ministerium præbuerunt [86]. » At dici forsitan posset neque a Clemente neque ab aliis hanc excludi rationem, quæ ex sacro Scripturæ textu a quolibet facile colligi potest. De hac porro quæstione, præter ejusdem Scripturæ interpretes, videsis theologos scholasticos in lib. III *Sentent.*, dist. 37, § 3, et in S. Thom., 2-2, qu. 66, art. 5, ad 1.

Porro autem variis Clemens argumentis contra hæreticos, Mosaicæ legis osores, probat et demonstrat eam non duram et crudelem, uti illi garriebant, sed humanitatis, mansuetudinis et benignitatis esse plenam [87]. Unum autem ex iis, ut cætera taceamus, hoc Clementis argumentum est, quod lex illa homini, qui uxorem sibi desponderat, dederit militiæ immunitatem: « Τούτους ἀφεῖσθαι τῆς στρατείας ὁ φιλάνθρωπος κελεύει νόμος· στρατηγικῶς μέν. Eos benigna lex a militia immunes esse jubet, et imperatorie quidem [88], » id est juxta veras prudentissimasque imperatoris leges, quarum Moysen, uti vidimus, peritissimum esse dixerat. Ibi autem ille non alio collineat quam ad Deut. XX, 7, et XXIV, 5, quod in Clementis editionibus, ut id obiter notemus, indicari debuit. Denique prætermitti a nobis non potest quo ille sensu scripserit Moysis legem a Christo impletam: « Dominus non venit ad solvendam, inquit, legem, sed ad implendam; ad implendam autem, non ut cui aliquid deesset, sed quod perfectæ fuerint legis prophetiæ in ejus adventu. Nam recta vitæ institutio iis etiam qui juste vixerunt ante legem, ante legem per Verbum prædicabatur [89]. » Huic Clementis nostri sententiæ veteres Ecclesiæ Patres Irenæus [90], Tertullianus [91], Hilarius [92], aliique magno consensu et numero subscripserunt. Alii tamen in alias abierunt opiniones, aliasque verborum Christi, qui se, ut impleret legem, venisse dixerat, expositiones, de quibus videsis Scripturæ interpretes in Evangel. Matth., V, 17.

Moysen porro non solum regnandi, sed etiam exercitus ducendi scientia instructissimum fuisse quod scribit Clemens [93], neminem, nisi in sacra historia omnino hospitem et peregrinum, fugere potest. Ne cui tamen pagano homini incredibile videretur ab illo noctu, per deserta et inaccessa loca, ducto Israelitarum, quibus columna ignis præibat, exercitu, fusos fugatosque hostes, hoc Clemens duplici exemplo confirmat. Primum est Miltiadis Atheniensium ducis, qui nocte intempesta per aspera itidem loca cum exercitum perduxisset, Persas adorsus, eos Marathonia pugna profligavit delevitque. Hæc autem historia ab Herodoto [94], Plutarcho [95] et aliis memoriæ mandata est.

Secundum exemplum est Thrasybuli, qui exsules per loca non trita noctu, columna ignis, ut ipse Clemens ait, eis prælucente, in patriam reduxit. Eximium illud Thrasybuli facinus memorant non modo Trogus Pompeius, ab Herveto laudatus, verum etiam Valerius Maximus [96], Plutarchus [97] et alii; sed neque ex iis ullus, neque Xenophon [98], qui illud cæteris longe fusius enarravit, ullam columnæ ignis mentionem faciunt. At illius in *Alnetanis quæstionibus* [99], sed nullo citato auctore, meminit doctissimus Abrincensium episcopus. Denique his, si lubet, et illud adjiciamus, quod in sempiternam hujusce facinoris memoriam factum fuisse Pausanias testatur: « Thrasybulus quidem Lyci filius, totaque illa Atheniensium exsulum manus, quod Thebis moventes, expulsis XXX tyrannis, patriam recepissent, in Herculis fano Minervam et Herculem ipsum, colossi specie, e Pentelico lapide Alcamenis opus posuerunt [1]. »

Variis exemplis Clemens alibi ostendit id cujuslibet hominis fide dignum, quod in Scripturis legitur, Deum se eidem Moysi videndum præbuisse « in monte Sina, quo tempore ardebat ignis, nihil consumens ex iis quæ nascebantur in monte, et tubarum ferebatur sonitus, qui absque ullis instrumentis inspirabatur [2]. » Montis autem illius ambitum non minorem quam quinque dierum Aristobulus, a Clemente citatus diserte asseruit. Josephus vero tantummodo dixit illum « omnium regionis ejus esse celsissimum, et ob nimiam altitudinem cautesque præruptas, non ascensus tantum hominum, sed aspectus ipsos defatigantem [3]. »

In hoc itaque monte sonitus tubarum Dei omnipotentia mirabiliter excitatos eo minus incredibiles esse Clemens ait, quo alii, qui non longe minus extraordinarii videri poterant, in Britanniæ spelunca et in Persiæ montibus naturali modo editi perhibeantur. Insolitis autem his sonitibus alios, haud plane absimiles refert Plinius, ubi de Atlante monte hæc scribit: « Eumdem noctibus micare crebris ignibus, ægypanum satyrorumque lascivia impleri, tibiarum, ac fistulæ cantu, tympanorumque **147** et cymbalorum sonitu strepere [4]. » Eadem Solinus tradit [5], quem, si vacat, consule, sicut et Kirkerum de aliis [6], atque de his etiam sonitibus, quos Clemens ex Britanniæ et Persiæ scriptoribus se descripsisse profitetur.

Denique Clemens ex quadam de Moysis morte historia narrat eum ἀναλαμβανόμενον, ut et etiam Philo loquitur, hoc est, cum ex hac vita in aliam migraret, et a Domino assumeretur, tunc a Josue et

[82] ibid., 350. [83] Euseb., lib. IX Præpar. ev., c. 26, p. 431. [84] ibid., p. 345. [85] Epiph. in Ancor. § 113. p. 715. [86] Aug., t. III, lib. II Quæst. in Exod., q. 39, p. 432. [87] Strom. lib. I, p. 352 et seq.; l. II, p. 395 et seq.; lib. IV, p. 478. [88] Strom. lib. II, p. 396. [89] Strom. l. III, p. 445. [90] Iren. lib. IV adv. hæres., c. 67. [91] Tertul., lib. IV adv. Marc., cap. 7. [92] Hilar., in Matth. c. 4, § 15. [93] Strom. l. I, p. 348. [94] Herod., l. VI Erat., § 10 et seq. [95] Plutarch., in vita Arist., p. 321. [96] Valer. Max., l. VI, De moder. [97] Plutarch., in vita Lysandri et alibi. [98] Xenoph., Hist. Græc., lib. II, p. 470, seqq. [99] lib. II, c. 12, § 14, p. 205. [1] Pausan., lib. IX, p. 290. [2] Strom. l. VI, p. 632 seq. [3] Joseph., l. III Antiq. Judaic., c. 4. [4] Plin., lib. V Hist., c. I, p. 525. [5] Solin., Polyhist. c. 24. [6] Kirker., lib. IX Musurg., part. III, c. 5, 6, et 7.

Caleb, sed diverso modo; duplicem fuisse conspectum; « et unum quidem cum angelis, alterum autem supra montes, qui dignus erat, cui in convallibus justa fierent [7]. » Quæ sit illa historia, unde Clemens id delibaverit, dictu sane perquam difficillimum est. De hac enim duplici Josue et Caleb visione nihil plane occurrit neque in Deuteronomio, neque in Epistola Judæ [8], neque etiam in Philonis [9] et Josephi [10] scriptis, ubi de ejusdem Moysis morte et sepultura sermo instituitur. Quinimo Philo ibidem scribit Moysen, nemine spectante, mortuum et sepultum.

Quamobrem quæ in Epistola Judæ de Moysis sepultura inter Michaelem et diabolum disceptatio refertur, hanc Origenes ex libello de Moysis ascensione deductam esse arbitratus est [11]. Ex hoc itaque eodem libello nonnulli hanc Josue et Caleb visionem desumptam existimant. Aliis autem probabilius videtur Judam hæc excerpsisse ex quadam minime scripta majorum traditione, vel ex alio aliquo apocrypho quidem scripto, quod humanam tamen fidem merebatur. Clemens igitur, cum hæc ex aliqua apocrypha scriptione se decerpsisse satis aperte significet; an una ex his, quæ citantur, revera fuerit, aut alia iis similis, ab aliis libentius audiemus.

ARTICULUS III.

De libris Job, Psalmorum, Proverbiorum, Sapientiæ et Ecclesiastici.

Ad alios Veteris Testamenti libros jam transeundum est, ac primo quidem juvat animadvertere librum Job a Clemente citari, perinde ac si nullus ipse dubitaverit illum divini Spiritus afflatu, non secus atque alios sacræ Scripturæ libros, fuisse compositum. In hunc enim modum hæc ille et ex eodem libro, et ex epistola Clementis Romani citat Jobi verba [12]: « Nullus est a sorde mundus, ait Job, nec si sit quidem una dies vitæ ejus [13]. » Quæ quidem etiamsi in vulgata Bibliorum versione non reperias, ea tamen iisdem plane verbis, si paucas quasdam variantes lectiones exceperis, a Septuaginta atque a Clemente nostro reddita invenies. Alibi vero alia adhuc Jobi verba protulit: « Job autem justus; ipse, inquit, nudus egressus sum ex utero matris meæ, et nudus illuc revertar [14]. » Rursum autem paulo post: « Merito ergo Job, qui pervenit ad cognitionem: Nunc, inquit, scio, omnia potes, nihil est autem, quod tu non possis. Quis enim annuntiet mihi quæ non noveram, magna et admirabilia quæ nesciebam [15]? »

Neque est sane quod quispiam arguat hæc verba Jobo quidem a Clemente attribui, sed non ita ut illum, aut hujusce libri auctorem, ac divino Spiritu afflatum ea dixisse vel scripsisse affirmaverit: Non solum enim Clemens noster hunc eumdem librum, ut alios, sicuti diximus, et cum aliis Veteris Testamenti libris, quasi unius ejusdemque ponderis et auctoritatis citavit, verum etiam alicubi solo Scripturæ, procul dubio sacræ ac divinæ, quemadmodum alios minime dubios, nomine ab ipso sic laudatur: « Dicit quidem certe Scriptura, φησὶ γ' οὖν ἡ Γραφή· Λέγει ὁ ᾅδης τῇ ἀπωλείᾳ· Εἶδος μὲν αὐτοῦ οὐκ εἴδομεν, φωνὴν δὲ αὐτοῦ ἠκούσαμεν. Dicit infernus perditioni: Ejus quidem speciem non vidimus, ejus autem vocem audivimus [16]. » Hæc quippe ipsa sunt libri Job verba, quæ Septuaginta hunc in modum

A interpretati sunt: Ἡ ἀπώλεια, καὶ ὁ θάνατος εἶπον· Ἀκηκόαμεν δὲ αὐτῆς τὸ κλέος. In vulgata autem Latine ita leguntur: « Perditio et mors dixerunt: Auribus nostris audivimus famam ejus [17]. » Nemini igitur dubium esse potest, quin Clemens librum Job in sacrorum librorum canonem ascribendum esse crediderit.

Psalmos autem a Davide scriptos et decantatos fuisse ille passim memorat. Ipsiusmet enimvero Davidis nomine primus ab eodem Clemente nostro sic laudatur [18]: « Sed et David.... Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum..... neque in via peccatorum stetit [19]. » Nec non et psalmus nonus [20]: « David quoque dicit: Sin autem infixæ sunt gentes in interitu, quem fecerunt. In hoc laqueo, quem absconderunt, comprehensus est pes eorum [21], » etc. Et alibi [22]: « Jam vero aperte quoque psallit David, veritati ferens testimonium: Avertantur peccatores in infernum [23], » etc. Psalmus quoque

B decimus [24] quartus: « Qui sunt tales, ut ait beatus David, κατὰ τὸν Δαβίδ, requiescent in monte sancto tuo [25]. » Et psalmus decimus quintus [26]: « Rursus aperte David, vel potius Dominus ex persona sancti..... Lætatum est cor meum, et exsultavit lingua mea [27]. » Psalmus etiam decimus septimus [28]: « Jam vero David dicit: Tenebrosa aqua in nubibus aeris [29], » etc. Quid vero, quod Clemens alterius Clementis, nimirum Romani, verba refert et approbat [30], quibus ille eidem Davidi psalmos quinquagesimum, sexagesimum, octogesimum, aliosque ascribit [31]? Quid plura? Eodem ex Davide auctor noster profert psalmum centesimum secundum [32]: « Id a Davide, inquiens, dictum est per confessionem: Terram cinerem, tanquam panem manducabam [33]. » Huc accedit quod aliis in libris [34] præter psalmos v, xliv, xlviii, cxxv, cxvii [35] ipsi cxviii hunc in modum adjudicat [36]: « Dicit psallens David: In quo diriget junior viam suam [37]; » atque etiam centesimum

C decimum primum [38]: « Clamavit autem David: In æternum non commovebitur justus [39]. » Denique ne prolixior oratio nostra sit, id tantum adjiciemus rursus auctorem psalmi cxviii, quemadmodum L, Davidem ab eodem Clemente nostro alibi ita designari [40]: « Scribit David: Bonitatem, et disciplinam, et cognitionem doce me, quoniam mandatis tuis credidi [41]. » Alio autem in libro [42]: « Dixit (David): In peccatis conceptus sum, et in iniquitatibus concepit me mater mea [43]. »

Verum quia de Psalmorum auctore variæ sunt tam antiquorum quam recentiorum scriptorum opiniones, a proposito nostro alienum omnino non erit eas paucis explicare; ut ad quam Clemens noster accesserit, omnibus, quoad ejus fieri poterit, planum perspicuumque faciamus. Prima itaque de illorum parente opinio olim fuit impii Pauli Samosateni, ac quorumdam ipso longe pejorum nostræ ætatis Anabaptistarum, qui eo temeritatis devenerunt, ut psalmos omnes post Christi ortum scriptos

D fuisse **148** palam prædicare non erubescant. Sed hæc ad omne facinus audax impiorum hominum petulantia non minus Veteris quam Novi Testamenti auctoritate facile retunditur. Nam, ut cætera mittamus, psalmus decimus septimus libro secundo Regum, cap. xxii, integer descriptus, et psalmi civ et xc libro primo Paralipomenon, cap. xvi, Davidi nominatim ascribuntur. Ipsemet vero Christus psalmum centesimum nonum, et Petrus psalmum decimum

[7] Strom. lib. vi, p. 679. [8] Deuter. xxxiv, 5 et 6; Jud. 9. [9] Philo, lib. iii, De vita Moysis. [10] Joseph. in fine lib. iv Antiquit. [11] Origen., lib. iii Periarch., c. 12, p. 457. [12] Strom. lib. iv, p. 468 et 5.6. [13] Job xiv, 4, etc. [14] Strom. lib. iv, p. 538. [15] ibid. p. 541 et seq. [16] lib. vi Strom. p. 637. [17] Job xxv, 22. [18] Strom. lib. ii p. 389. [19] Psal. i, 1. [20] Strom. lib. ii, p. 640. [21] Psal. ix, 16. [22] ibid., p 640. [23] Psal. ix, 18. [24] ibid. p. 968. [25] Psal. xiv, 1. [26] ibid. p. 640. [27] Psal. xv, 9. [28] ibid. p. 671. [29] Psal. xvii, 12. [30] Strom. lib. iv, p. 517 et 519. [31] Psal. l, lx et lxxx. [32] Strom. lib. vi, p. 643. [33] Psal. cii, 9, juxta Sept. [34] Strom. lib ii p. 386, et lib vi p. 660. [35] Psal. v, xliv, xlviii, cii, cxviii et cxxv. [36] Strom. lib. iii, p. 439. [37] Psal. cxviii, 9. [38] Str. lib. vi p. 655. [39] Psal cxi, 6. [40] ibid., p. 646. [41] Psal. cxviii, 66. [42] l. iv, p. 499. [43] Psal. l. 7.

quintum ab eodem Davide fuisse compositos diserte asseverant [44]. His adde alios psalmos et in Matthæi Evangelio, et in apostolorum Actibus, haud dubie tanquam ante assumptam a Christo humanam carnem vulgatos citari [44*]. At pudet sane tam insanum manifestumque errorem fusius refellere et prosequi.

Alia itaque opinio, huic e diametro opposita, et a quamplurimis omnium ætatum auctoribus propugnata, omnes omnino psalmos ipsimet Davidi attribuendos esse contendit. Sed ab aliis ideo rejicitur, tum quia plures psalmi aliud quam Davidis nomen fronti suæ inscriptum præferunt, tum maxime quia nonnullos post Davidis ætatem per Babylonicæ captivitatis tempora atque etiam post redditam Judæis libertatem scriptos fuisse pro certo habetur [45]. Quapropter Hieronymus ad Cyprianum scribit [46] : « Sciamus errare eos, qui omnes psalmos David arbitrantur, et non eorum, quorum nominibus inscripti sunt. » Si qui autem inscriptione careant, hos ille ait iis esse deputandos, « quorum in prioribus psalmis nomina continentur. » Et hac quidem ratione Hieronymus Moysen undecim ejuscemodi psalmorum auctorem esse ibidem pronuntiat. Neque porro id ille semel asseruit, sed in alia etiam ad Sophronium epistola : « Psalmos, inquit [47], omnes eorum testamur auctorum, qui ponuntur in titulis, David scilicet, Asaph, et Idithum, filiorum Core, Eman Ezrahitæ, Moysi, et Salomonis, et reliquorum, quos Ezras uno volumine comprehendit. »

Hæc igitur tertia est de Psalmorum auctoribus non solum Hieronymi, sed Hilarii quoque [48] et aliorum sententia, qui illos ab his conscriptos esse volunt, quorum nomine inscribuntur.

Verum quia duplex eorum titulus, unus in Hebraico, alter in Græco textu occurrit; inde fit ut quidam in quartam opinionem abeant asserantque non erroneis Græci, sed sinceris tantum Hebraici textus inscriptionibus, nec fortasse tamen omnibus fidem habendam. Quamvis enim in eis nomen Moysis psalmo LXXXIX præfixum legatur, quia tamen Samuelis in eo mentio fit, quidam idcirco non infimæ notæ scriptores, ab Hieronymi, aliorumque, qui hunc psalmum a Moyse, Israelitarum duce et legislatore, editum esse putant, sententia discedunt.

Hujus itaque quartæ opinionis fautores existimant Davidem psalmorum, nomen illius præferentium, et quorumdam nullius nomine inscriptorum, puta eorum qui in Paralipomenon, et apostolicorum Actuum libris, uti diximus, ipsi adjudicantur, esse revera auctorem. Quibus vero nomen Asaph præponitur, hos plerosque, non tamen omnes, ab ipsomet illo Asaph profectos esse censent. Ex iis enim aliquos, illo posteriores, Babylonicam captivitatem spectare manifestum esse opinantur. Denique nomina filiorum Core et Idithun, aliorumque re quidem vera quibusdam psalmis præposita legimus; non ideo tamen quia ab illis scripti fuerunt, sed quia ab ipsis decantabantur. Persuasum igitur habent præter Davidem et Asaph vix alios psalmorum auctores assignari posse. At omnes prorsus psalmos, a quocunque tandem profecti fuerint, divini Spiritus afflatu compositos esse, nec illi dubitaverunt; nec ab ullo unquam vere Christiano homine in dubium merito vocari potest.

In hac igitur tanta opinionum varietate ad quam Clemens noster accesserit, si quæras, respondebimus illum nobis videri in secundam magis inclinasse. Quosdam etenim ab illo Davidis nomine et hic alibi citata notavimus, quorum in fronte non illius, sed aliorum nomen præponitur.

Librum autem Proverbiorum Salomoni non semel Clemens adjudicat. Ab ipso etenim *Stromatum* suorum initio [49] sic ejus laudat verba : « Dicit itaque Salomon : Fili mi, susceptam præcepti mei dictionem apud te absconderis [50], » etc. Postea vero [51] : « Et bibite aquam de vasis vestris, monet Salomon [52]. » Et rursus in eodem libro [53] : « Jam sapientiam, inquit Salomon, vallo circumda [54], » etc. Insuper autem [55] : « Recte ergo Salomon : Qui seminat, inquit, justitiam operatur [56], » etc. Eodem quoque modo in libro secundo et alibi hunc librum Salomoni constanter attribuit. Ibi enim [57] vetus quoddam adagium ait esse desumptum « ex voce Salomonis, dicentis : Fili, si pro amico tuo fidejusseris, trades manum inimico [58], » etc. Atque ut cætera, quæ in rem apertissimam non sunt congerenda, taceamus, adi si velis, librum quartum *Stromatum*, ac ibi eumdem librum Salomonis nomine adhuc citatum invenies [59]. Interim vero quid de illo dixerit Eusebius, ausculta : « Non solum ipse (Hegesippus), sed etiam Irenæus et omnes antiqui Proverbia Salomonis vocare solent sapientiam omnium virtutum præcepta continentem [60]. »

Ex his autem et aliis, quæ in hos et alios Clementis nostri libros a nobis observata sunt, omnibus liquido patet, tametsi in fine libri Proverbiorum quædam aliis auctoribus quam Salomoni tribuantur, Clementi tamen nostro persuasum omnino fuisse eorum omnium ac posteriorum etiam proverbiorum, quæ alii ex Salomonis dictis collegisse feruntur, non alium plane quam eumdem Salomonem auctorem esse dicendum. Nec alia sane mens fuit non modo eorum, quos paulo ante citavimus, nimirum Hegesippi et Irenæi; sed etiam Melitonis et Origenis, qui in suis librorum Veteris Testamenti indicibus Salomoni Proverbia generatim adjudicant [61].

Ad Sapientiæ librum quod attinet, quamvis ille quandoque ἡ θεία Σοφία, « divina Sapientia, » vel « sapientia » σοφία, simpliciter a Clemente appellatus fuerit [62]; ab eo nihilominus Salomonis nomine ita alicubi laudatur [63] : « Jam vero Salomon gnosticum vocans sapientem, hæc dicit : Videbunt mortem sapientis, et non intelligent quid de eo [64], » etc. Nec multo post [65] : « Ecce enim Salomon : Dabitur enim, inquit, fidei gratia, et sors in templo Domini jucundior [66]. » Rursus vero, quibusdam interjectis [67] : « De cognitione, inquit, disserens Salomon, hæc dicit : Clara est, et non marcescit sapientia, et facile cernitur [68], » etc.

Cedo, inquiet aliquis. At nonne propterea Clemens ab Eusebio notatur [69], quod hisce in *Stromatum* libris « afferat testimonia Scripturarum, quæ a nonnullis repudiantur, nempe ex Sapientia Salomonis, » ἀπὸ τῶν ἀντιλεγομένων Γραφῶν, hoc est ab iis, qui illam extra sacrum divinæ Scripturæ canonem rejiciebant. Verum cum Eusebius illam a nonnullis rejectam **149** dixerit, eamdem procul dubio a pluribus receptam fuisse significat. Et re quidem ipsa Clemens plures et prævios habuit, et post se reliquit hujus sententiæ patronos et defensores. Ex iis autem nonnulli ut id probent, in medium proferunt hæc quæ Barnabas sua refert in epistola : « Alligemus justum, quoniam inutilis [70], » etc. Sed, ut verum fateamur, isthæc verba non ex Sapientiæ

[44] Matth. XXII, 42, 43; Marc. XII, 3; Luc. XX, 42; Act. II, 25 et seq. [44*] Matth. XXVII, 35; Act. I, XX, etc. [45] Psal. CXXXVI, CXXV, CXXXVII, CXLV. [46] nov. edit. tom. II, col. 696. [47] nov. edit. tom. I, col. 835. [48] præf. in Psalt. [49] Strom. l. I, p. 270. [50] Prov. II, 1. [51] Strom. l. I, p. 274. [52] Prov. V, 15. [53] Strom. I, p. 282. [54] Prov. IV, 8 et seq. [55] Strom. I, p. 316. [56] Prov. XI, 21. [57] Strom. l. II, p. 391. [58] Prov. VI, 1. [59] Strom. l. IV, p. 477. [60] Euseb., l. IV Hist., c. 22. [61] Euseb., l. IV Hist., c. 26, et l. VI, c. 25. [62] Strom. l. IV, pag. 515; l. V, p. 391. [63] Strom. l. VI, p. 669. [64] Sapient. IV, 17, 5, 3 et seq. [65] Strom. VI, p. 670. [66] Sap. III, 14. [67] Strom. VI, p. 673. [68] Sap. VI, 13 et seq. [69] Euseb., l. VI Hist., c. 13, p. 214. [70] Barnab. epist. § 6, p. 20.

libro, uti putant, sed ex Isaiæ prophetia desumpta sunt[71].

Certius itaque videtur hujusce libri in prima Clementis Romani epistola hæc citari verba : Τίς ἐρεῖ αὐτῷ· Τί ἐποίησας, ἢ τίς ἀντιστήσεται τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ; « Quis dicit ei : Quid fecisti, aut quis resistet virtuti fortitudinis ejus[72]? » In Sapientiæ enim libro legimus : Τίς γὰρ ἐρεῖ· Τί ἐποίησας; ἢ τίς ἀντιστήσεται τῷ κρίματί σου. Quæ Vulgata sic reddidit : « Quis enim dicet tibi : Quid fecisti, aut quis stabit contra judicium tuum[73]? »

Sed ille ibi nec hujus libri, quemadmodum nec aliorum, quos sæpissime citasse legitur, sacrorum librorum auctorem nomine suo appellat. Verum idem Sapientiæ locus, et alii plures a Cypriano, qui sicuti Clemens noster, hunc librum « sapientiam Salomonis » nuncupat, exhibentur[74]. Aliis autem Ecclesiæ Patribus cæterisque scriptoribus, qui huic opinioni deinceps aut suffragati aut refragati sunt, hic appellandis, quando quidem id nec a paucis, nec jam a longo tempore factum est, supersedendum esse duximus. Monuisse igitur sufficiat quid de hoc libro Augustinus tradiderit : « Alii vero duo, quorum unus Sapientia, alter Ecclesiasticus dicitur antiquitus propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salomonis dicantur, obtinuit consuetudo; non autem esse ipsius non dubitant doctiores; si eos tamen in auctoritatem maxime occidentalis recepit Ecclesia[75]. » Denique hi duo libri sacræ Scripturæ canoni ascripti sunt in concilio Hipponensi anno 393, can. 38, et Carthaginensi sub Syricio papa, anno 397, can. 47, et Romano sub Gelasio I, anno 494, ac Tridentina tandem synodo. Videsis ejusdem Augustini lib. II, *De doctr. Christ.*, cap. 8, *Speculum*, pag. 733, et lib. II *Retractat.*, cap. 4. Vide etiam, si lubet, Coutantii nostri ad Hilarii lib. *Prolog. in lib. Psalm.*, pag. 3, notas et observationes.

Illum porro Ecclesiastici librum quam frequens auctor noster laudaverit, jam superius a nobis observatum est[76] atque rursus infra ostendetur. Quamobrem hoc unum duntaxat animadvertemus, scilicet hunc eumdem librum simplici Sapientiæ nomine, quemadmodum Proverbiorum librum, ab ipso nuncupari. Ubi enim de ethnicis poetis sermonem facit, sic loquitur[77] : « Audierunt, ut existimo, pulchram illam quæ nobis dicit, sapientiam; in medio insipientium observa occasionem; in medio autem cogitantium versare perpetuo. Et rursus : Sapientes occultabunt sapientiam[78]. » Prior siquidem locus in Ecclesiastici, secundus autem in Proverbiorum libro plane occurrit, ita ut Hervetum mirari subeat, qui cum eos frustra quæsivisset, ex sacro Sapientiæ libro decerptos esse suspicatus est.

Majori adhuc admiratione nonnullis nec forsitan immerito dignum videbitur, duplicem ab ipso Clemente nostro ejusdem Ecclesiastici auctorem designari. Alicubi enim hunc librum « sapientiam Jesu » vocat[79], vel, ut ipse loquitur : Ἡ φησὶν ἡ τοῦ Ἰησοῦ σοφία. Et rursus in eodem libro : Ἄκους ἐκ τῆς σοφίας Ἰησοῦ. « Audi ex sapientia Jesu[80]. » Alibi vero eumdem librum Salomoni vindicat. Ab eo siquidem Heraclitus aliquando inducitur[81] : « Adjutus utique a Salomone dicente : Si dilexeris audire, suscipies : et si inclinaveris aurem tuam, eris sapiens[82]. » Quæ totidem verbis Ecclesiastici VI, 33, reperire est. Denique libro ultimo id adhuc repetit : Ἡ σοφία, φησὶν ὁ Σολομών, ἐνεφυσίωσεν τὰ ἑαυτῆς τέκνα. « Sapientia, inquit Salomon, inflavit filios suos[83]. » Quod acceptum est ab Ecclesiastici libro. cap. IV, 11, secundum Septuaginta Seniorum, in polyglottis editionem 12 : Ἡ σοφία υἱοὺς ἑαυτῇ ἀνύψωσε, « Sapientia filios sibi exaltavit. »

Quomodo ergo, inquies, Clemens hunc librum tam Jesu quam Salomoni tribuit, quem, ut inquit Augustinus : « Quod Jesus quidam scripserit, qui cognominatur Sirach, constat inter eos qui eumdem librum totum legerunt[84]. » At observa, quæso, eumdem Augustinum alibi scripsisse[85], etiamsi viri doctiores hunc librum Salomonis non esse affirment, eum nihilominus ab Ecclesia, maxime occidentali, antiquitus receptum, et propter eloquii similitudinem tunc morem obtinuisse, ut Salomonis diceretur. Quamobrem quidam illum a Jesu filii Sirach ex Salomonis et aliorum, ac suis etiam sententiis concinnatum existimant. Qua quidem a sententia Clemens noster haud procul discessisse videtur, atque ea ratione facile secum conciliari poterit. Verumtamen sua quemque hac de re maneat sententia, per nos licet.

Cæterum a quibus superior Sapientiæ liber, ab iisdem et iste, uti paulo ante vidimus, in sacrorum librorum numero et canone repositus est, et a Cypriano sæpius solo Salomonis nomine laudatus legitur[86]. Quia vero ab aliis nonnullis inde ejectus est, nihil sane mirum, si de illo, sicut et de superiore libro, Eusebius pronuntiet Clementem in his *Stromatum* libris attulisse testimonia Scripturarum, quæ « a nonnullis repudiantur; nempe ex Sapientia Salomonis, et ex ea quæ dicitur Sapientia Jesu, filii Sirach[87]. »

ARTICULUS IV.

De libris prophetarum, Machabæorum et quarto Esdræ, ac de eorum auctoribus.

Quatuor, ut aiunt, magnorum prophetarum libros, eorum, quibus ascribuntur, nomine in hoc *Stromatum* opere passim citari nemo catholicus homo mirabitur. Nulla enim de iis apud orthodoxos et æquos rerum æstimatores potest esse controversia aut disceptatio. A nobis itaque obiter tantummodo notabitur, a Clemente nostro Isaiæ nomine perperam hoc proferri effatum : « Ego solidans tonitrua[88], » etc. Neque potiori etiam jure illud ab Eusebio, qui hunc Clementis locum transcripsit[89], Oseæ, uti alibi a Clemente nostro ascribitur[90]. Nam hæc ipsissima prophetæ Amos verba sunt[91].

At alio in libro ubi ejusdem Amos testimonio ipsemet auctor noster utitur[92], illius prophetiam non solum ejus nomine revera inscriptam, sed ab illo quoque Spiritus sancti afflatu compositam esse significat : « Spiritus sanctus per Amos, ait ille, elocutus : Qui bibunt vinum percolatum, et super lectum, inquit, sedent eburneum[93]. » Denique solo Scripturæ nomine ab eodem auctore nostro in sexto *Stromatum* libro citari infra dicetur.

Eodem plane modo ille Jonam et Malachiam testes producit[94] : « Jonas ipse idem tacite, inquit, significat, **150** cum dicit : Et accessit ad ipsum is, qui gloriam gubernabat, et dixit ei : Cur stertis? Surge[95]..... Malachias autem propheta aperte ostendit Deum dicentem : Sacrificium non accipiam ex manibus vestris[96], » etc. Prius vero[97] : « Di-

[71] Isai. III, 9, 10, juxta Septuag. [72] Clem., epist. 1 Rom., § 17. [73] Sap. XII, 12. [74] Cypr., l. II Testim. adv. Judæos, § 14, p. 40; l. III, p. 68, 79, 81, 84, 90, etc.; lib. De exhor. martyr. p. 171, epist. ad Dem. [75] Aug. l. XVII De civit. c. 20, p. 483. [76] Dissert. sup., c. 3, art. 5. [77] Strom. l. V, p. 554. [78] Eccli. XXVII, 12, juxta Septuag., 13 in vulg., Prov. X, 14. [79] Strom. l. I, p. 282. [80] Ibid. p. 393. [81] Strom. l. II, p. 369. [82] Eccli. VI, 33. [83] Strom. l. VII, p. 763. [84] Aug. in Specul. p. 733. [85] Lib. XVII, De civit.; c. 20. [86] Cypr., l. III Testim. passim. [87] Euseb., l. VI, Hist. p. 13. [88] Strom. l. V, p. 609. [90] Euseb. l. XIII. Præp. evang. c. 13, p. 687. [90] Clem., Admon. ad gent., p. 57. [91] Amos IV, 13. [92] Pæd. l. II, c. 2, p. 157. [93] Amos VI, 4, 6. [94] Strom. l. V, p. 613. [95] Jonas I, 6. [96] Malach. I, 10 et seqq. [97] Strom. l. III, p. 441.

etum est apud Malachiam : Deo restiterunt, et salvi facti sunt[98]. » Sequenti quoque pagina : « Qui irritatis Deum sermonibus vestris, ὁ Μαλαχίας φησί· et dicitis : In quonam irritavimus eum[99]? » etc.

Ipsi similiter Michææ prophetiam, ejus nomine divulgatam, Clemens vindicat, ubi scribit : « Ili sunt, de quibus dicit Michæas propheta : Audite, populi, verbum Domini, qui cohabitatis simul cum doloribus[1]. » Quamvis enim totidem illa verba in illo Michææ libro non occurrant, ex ipsius tamen capite primo videntur decerpta. Fac nihilominus ea non reperiri, et ibi Clementem memoria lapsum, non minus certo inde colligitur eum credidisse Michæam hujus prophetiæ verum fuisse auctorem.

Et vero alibi ipsa ejus verba transtulit, sed unius ex duodecim prophetis nomine[2] : « Feret mihi, inquit, testimonium unus ex duodecim prophetis, qui dixit : Videam primogenita pro impietate fructum ventris, pro peccatis animæ meæ. » Quæ quidem ex illius cap. VI, 7, desumpta fuisse extra omne dubium est.

At ex hoc Clementis loco manifestissime deprehendimus totidem pro veris et genuinis ab illo cognosci duodecim Veteris Testamenti prophetarum libros, quot in sacro canone positos legimus. In suis porro chronologiis illos, sicut infra dicetur, singillatim recenset, illorumque ultimos appellat[3], « Aggæum, et Zachariam, et Angelum, qui fuit ex duodecim. » Rursus vero postea[4] : « Aggæus, inquit, Zacharias, καὶ ὁ ἐν τοῖς δώδεκα Ἄγγελος, et qui erat ex duodecim Angelus. » Quo quidem nomine Malachiam designari his probari potest libri quarti Esdræ verbis[5] : « Malachiæ, qui et Angelus Domini vocatus est. »

Docet enim Hieronymus nomen Hebraicum Malachi a Septuaginta sacræ Scripturæ interpretibus Græce fuisse redditum ὁ Ἄγγελος αὐτοῦ, *Angelus ejus*. His porro, si lubet, addamus librum et prophetiam, cui nomen Zachariæ præpositum fuit, huic ipsi a Clemente nostro alicubi hunc attribui in modum[6] : « Si certe minatur Zacharias : Increpabit, te qui elegit Jerusalem. Non ecce hoc est ut torris evulsus ex igne[7]? »

Quid porro Machabæorum libri contineant, aperte quidem Clemens prodit; sed quis eorum auctor fuerit, quia dictu promptum non erat, de industria tacitus ibidem prætermisisse videtur, ubi ait : « Aristobuli meminit is, qui composuit epitomen rerum gestarum a Machabæis[8]. » De hac autem commentatione, ac de libro Esther, quid, inquies, sibi vult auctor noster, cum alibi hæc scriptis tradidit? « In hac captivitate (Babylonica) fuit Esther et Mardochæus, cujus habetur liber sicut etiam Machabæorum : » Αἰσθὴρ καὶ Μαρδοχαῖος, οὗ φέρεται βιβλίον, ὡς καὶ τὸ τῶν Μακκαβαϊκῶν[9]. Nunquid ergo, inquies, unum tantummodo Machabæorum, quemadmodum Estheri, librum esse Clemens arbitratus est ? Nunquid de his libris, si eos sancto Spiritu afflante scriptos credidisset, tam frigide loqui poterat?

Sed respondere tibi possumus auctorem nostrum ibi usum fuisse verbo βιβλίον, quod volumen et codicillos, pluribus etiam libris constantes, potest significare. Hos porro libros in canonicorum numero ponendos esse si non censuerit, plures habuit primis Ecclesiæ sæculis suæ sententiæ astipulatores. Melito siquidem in sua ad Onesimum epistola accuratum subjunxit sacrorum librorum indicem, in quo hosce libros penitus omisit[10]. Apertius autem Origenes, simili indice exhibito, sóóidit : « Extra horum censum sunt libri Machabæorum, qui inscribuntur Sarbet et Sarbaneal[11]. » Eusebius etiam in *Chronico* : « Machabæorum, inquit, historia hinc Græcorum supputat regnum. Verum hi libri inter divinas Scripturas non recipiuntur. » Concilium quoque Laodicenum[12] et Athanasius[13] in suis sacrorum Veteris Testamenti librorum indicibus hos quoque libros prætermiserunt. Ab eodem quoque Athanasio[14] aliis Veteris Testamenti libris, quibus contradicitur, illos videbis annumerari.

At concilium Hipponense anno 393, et Carthaginense III, anno 397, libros Esther et Machabæorum in canonicorum numerum retulere. Unde Augustinus : « Machabæorum, ait, libri, quos non Judæi, sed Ecclesia pro canonicis habet, propter quorumdam passiones vehementes atque mirabiles[15]. » Alio autem in libro[16] illos sacro canoni, sicut et cæteros, ab omnibus receptos simpliciter ascribit.

Quamobrem tametsi Hilarius, Ambrosius, aliique deinceps Ecclesiæ Patres et concilia eosdem libros propter gravissimas magnique momenti rationes pro canonicis haberi voluerint, nulli tamen mirum videri debet si Clemens noster, temporis sui morem secutus, illos in sacro canone non posuerit.

At nonnulli procul dubio jure haud prorsus immerito mirabuntur librum quartum Esdræ ab eo, tanquam divinæ auctoritatis opus et a propheta conscriptum, hæc laudari in verba : « Cur enim non fuit uterus matris meæ sepulcrum, ne viderem afflictionem Jacob et laborem gentis Israel, ait Esdras propheta : » Ἔσδρας ὁ προφήτης λέγει[17]. Nam testimonium illud ex lib. IV Esdræ, cap. v, 35, transcriptum, in Vulgata sic habetur : « Et dixi : Quare, Domine, ad quid nascebar? Aut quare non fiebat matrix matris meæ mihi sepulcrum, ut non viderem laborem Jacob et defatigationem generis Israel? » Quid ergo, arguet aliquis, nonne hic liber quamvis in Barnabæ, uti alibi dictum est[18], epistola citatus fuerit, in nullo tamen sacræ Scripturæ canone unquam admissus, ab omnibus plane repudiatur? Sed huic non minimæ difficultatis quæstioni pro virili parte nostra conati sumus facere satis, ubi de ea in nostra ad Ambrosii *De bono mortis* librum admonitione disputavimus[19]. Ad eum igitur, si vacat, adire poteris, et hunc Clementis locum a nobis ibi citatum invenies.

151 ARTICULUS V.

De Græca librorum Veteris Testamenti interpretatione, a Septuaginta duobus Senioribus adornata, et alia antiquiore.

De Græca sacrorum Veteris Testamenti librorum interpretatione suam sic Clemens mentem aperit. Primum docet[20] non solum « legis, » τάς τε τοῦ νόμου, sed etiam prophetarum Scripturas, καὶ τὰς προφητικὰς Γραφάς, id est non tantum Moysis, sed omnes canonicos sacræ hujus Scripturæ libros ex Hebræo sermone in Græcam conversos fuisse linguam.

Secundo, hanc Græcam interpretationem adornatam, « aiunt tempore, inquit, Ptolemæi Lagi filii, vel, ut dicunt nonnulli, ὥς τινες, tempore ejus, qui fuit cognominatus Philadelphus, cum maximam ad eam rem contulisset diligentiam Demetrius Phalereus, et ut verterentur vehementer procurasset[21]. » Philadelphus enim ille, pergit Clemens, bibliothecam suam, cæterarum omnium longe locupletissimam, his sacris libris, Græce redditis, voluit exornari.

Tertio autem, quomodo hæc Græca divinæ legis

[98] Malach. III, 15. [99] Malach. II, 17. [1] Strom. l. IV, p. 542. [2] Strom. l. IV. p. 469. [3] Strom. l. I, p. 332. [4] ibid., p. 335. [5] IV Esdr. I, 40. [6] Admon. ad Græc., p. 57. [7] Zachar. III, 2. [8] l. V Strom., p. 595. [9] Strom. l. II, p. 329. [10] Euseb., l. IV Hist., c. 26, p. 149. [11] ibid., l. VI, c. 25, p. 226. [12] Conc. Laod., can. ult. [13] Athan. Epist. festal. p. 962. [14] In synopsi, p. 201. [15] Aug., l. XVIII De civit., c. 36. [16] Lib. II De doctr. Christ. [17] Strom. l. IV, p. 468. [18] sup. l. I, dissert. 3, art. 13. [19] tom. II Ambros. oper., p. 488. [20] Strom. l. I, p. 341. [21] ibid.

propheticorumque librorum interpretatio concinnata fuerit, sic ille ibidem explicat. Septuaginta duo, ait, Seniores, viri utique doctissimi, et Græce peritissimi a Judæis, sub Macedonum ditionem redactis, ad Philadelphum missi sunt. Qui cum ad eum accessissent, et eorum « unusquisque singillatim ex sua propria interpretatus esset prophetia, conspirarunt omnes simul collatæ interpretationes et sententiis et dictionibus. Dei enim erat voluntas, quæ id ad Græcorum aures consulto comparaverat[22]. » Atqui id hunc in modum fieri non potuit, nisi Septuaginta Seniores diversis separatisque in locis omnes illos Scripturæ sacræ libros Græce reddiderint. Hi autem divisi a se invicem loci non alii esse videntur, quam illæ cellulæ, quarum Justinus martyr, uti alibi vidimus[23], mentionem fecit.

Quarto denique, Clemens hanc versionem ab iisdem senioribus non sine divini numinis afflatu perfectam esse declarat : « Neque vero, pergit ille, ab inspiratione Dei erat alienum, qui prophetiam dederat, ut interpretationem quoque tanquam Græcam efficeret prophetiam[24]. »

Utrum autem ipse Clemens hanc opinionem veram crediderit, eique reapse subscripserit, in controversiam haud immerito adduxeris. De ea enimvero nihil plane certi videtur statuere, sed aliorum potius referre sententias. Et vero utrum hæc versio Ptolemæo Lagi, vel Philadelpho regnante, edita sit, non leve inter scriptores dissidium fuisse testatur. Non satis autem aperte declarat in quam ipse opinionem inclinet.

At quamvis Clemens hæc historice narraverit, illud tamen non prohibet quominus haud ita obscure significet persuasum se habuisse illam Veteris Testamenti interpretationem a Septuaginta duobus Senioribus vere esse profectam. Et certe cum non aliunde, quam ex illa in suis libris testimonia Scripturæ et citaverit, et totidem fere semper verbis retulerit, nomine hoc nec obscure, nec incerto nobis argumento est illam versionem ipsi probatam maxime et acceptam fuisse, quantumvis nonnulli de illius disputaverint ætate?

Quinam autem isti fuerint, tacitus ille, sed non imprudens prætermisisse videtur[25]. Quamobrem de iis scire aliquid cupienti ut faciamus satis, breviter dicemus[26] Irenæum, cujus verba ab Eusebio Græce exhibita sunt[27], existimasse hanc interpretationem a Septuaginta Senioribus, uti a nobis observatum est[28], Ptolemæo Lagi filio imperante, fuisse perfectam. Sed illius opinionem pauci quidam, ut Anatolius et Theodoretus, secuti sunt. Alios autem longe plurimos Aristeanorum sententiæ suffragium tulisse alio in loco adnotavimus[29].

De alia porro Græca Veteris Testamenti interpretatione, quam hac, de qua agimus, antiquiorem quidam prædicabant, sic loquentem Aristobulum Clemens inducit : « Aristobulus in primo libro ad Philomatrem scribit his verbis : Secutus est autem nostras quoque leges Plato, et satis aperte ostendit se eorum, quæ in eis dicuntur, fuisse admodum studiosum. Ante Demetrium autem priusquam rerum potirentur Alexander et Persæ, versa fuerant, et quæ ab Hebræis nostris gesta fuerant in exitu ex Ægypto, et quæcunque eis insignia et facta erant, et apparuerant, et regionis per vim quæsita possessio, et omnium, quæ latæ sunt, legum descriptio; adeo ut clarum sit antedictum philosophum multa ex eis sumpsisse[30]. » Utrum autem Clemens pedibus in hanc sententiam iverit, merito dubitaveris. Eusebius enim non solum hæc retulit Clementis nostri verba, sed totum etiam Aristobuli fragmentum longe fusius quam Clemens transcripsit[31]. Idem itaque de Clemente esse debet judicium ac de Eusebio, quem nullus jure merito dixerit in Clementis nostri et Aristobuli ideo concessisse opinionem, quia utriusque ad ea quæ probanda susceperat, protulit testimonium. Id quippe si verum foret, quot, Deus bone, in varias secumque pugnantes sententias ivisse dicendus esset Eusebius, qui libros suos innumeris auctorum, cum Christianorum, tum Judæorum et ethnicorum testimoniis et fragmentis concinnavit! Clemens porro Aristobuli hominis, teste Eusebio[32], Hebræi, eruditique scriptoris, ac Peripateticæ philosophiæ sectatoris verba auctoritatemque idcirco adhibuit, ut ea efficacius probaret Platonem, aliosque antiquissimos philosophos ex Moysis et prophetarum libris veriora dogmata etiam prius hausisse quam Septuaginta duo Senes Græco sermone illos fuissent interpretati. At si quis pertinacius contendat, nobisque validis rationum momentis demonstret ab ipso admissam fuisse antiquiorem illam Veteris Testamenti interpretationem, huic dicemus eumdem Clementem nostrum plures, ut alibi vidimus[33], habuisse hujusce opinionis et patronos et adversarios.

CAPUT IV.

De Novi Testamenti scriptis.

---

152 ARTICULUS I.

De sacris quatuor Evangeliis, ac de Evangelio secundum Hebræos et secundum Ægyptios.

Ad Novi Testamenti libros et scripta ut jam accedamus, Clemens noster vulgata et ab omnibus recepta quatuor tantum Evangelia canonicis, ut aiunt, et divinæ auctoritatis libris annumeranda esse credidit. De iis autem quid in suis de *Hypotyposibus* commentariis tradiderit, ita narrat Eusebius : « In his libris Clemens traditionem quamdam de ordine Evangeliorum, quam a vetustioribus presbyteris acceperat, refert in hunc modum. Dicebat ex Evangeliis prius scripta esse illa, quæ seriem generis Dominici continent. Marci autem Evangelium ex hujusmodi occasione scriptum fuisse : cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, multi qui aderant Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant conscriberet. Marcus igitur Evangelium composuit, iisque, qui illud ab ipso rogabant, impertiit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret incitavit. At Joannes, omnium postremus, cum videret in aliorum Evangeliis ea, quæ ad corpus Christi pertinent, ita esse,

[22] p. 342. [23] sup. l. II, dissert. 2, c. 6, art. 5. [24] ibid. [25] Euseb., l V Hist. c. 8. [26] Appar. l. II, dissert. 6, c. 4, § 2. [27] Vales. in cit. Euseb. loc. [28] Appar. sup. l. dissert. 12, c. 1, § 2 et seq. [29] ibid. [30] Strom. l. I, p. 342. [31] Euseb., l. VIII Præpar. ev., c. 6, p. 410, et l. XIII, c. 15, p. 664. [32] Præpar. ev., l. VII, c. 13, p. 323; l. VIII, c. 9, p. 375. [33] sup. l. II, dissert. 2, c. 8, art. 4.

ipse divino Spiritu afflatus, spiritale Evangelium A familiarium suorum rogatu conscripsit [34]. » ,Evangeliorum porro seriem generis Dominici continentium nomine Clemens Matthæi Lucæque Evangelium, ubi illa describitur, haud dubie intelligit.

Quod autem Eusebius addidit Clementem hisce in libris tradidisse Evangelium a Marco fuisse scriptum, nec adhortante Petro, nec prohibente, id sane cum iis pugnare videtur, quæ ipsemet Eusebius ex eodem Clemente et Papia litteris mandavit: « Quod cum Petrus per revelationem sancti Spiritus cognovisset, delectatus ardenti hominum studio, librum illum auctoritate sua comprobasse dicitur, ut deinceps in Ecclesia legeretur. Refertur id a Clemente in sexto Ὑποτυπώσεων libro, cui testis etiam accedit Papias Hierapolitanus episcopus [35]. » Quomodo ergo Petrus a Clemente dici potest hoc Evangelium auctoritate sua comprobasse, a quo in eodem libro nec vetitum nec comprobatum fuisse perhibetur? Respondet Valesius his verbis signi- B ficari, cum Petrus illud neque prohibuerit neque laudaverit, tacito comprobasse consensu [36]. At perpende, quæso, an probabilius tibi non videatur Marcum, antequam huic operi manum admoveret, nec ad illud perficiendum a Petro incitatum, nec ab eo scribendo deterritum. At, eo absoluto, cum cognovisset Petrus quantum Christianis prodesse posset, tunc ab ipso comprobatum confirmatumque fuisse. Sed ea de re posset forsitan certior ferri sententia, si Clementis de *Hypotyposibus* libri exstarent.

Porro autem sacra tantum quatuor Evangelia, nec plura, ab ipso admitti inde liquido probatur, quod hæreticos aliorum Evangeliorum verbis abutentes, idcirco refellat; quod hæc, quæ contra catholicæ fidei doctrinam objiciebant, in illis quatuor non reperirentur. Eorum siquidem objectis sic respondet: « In nobis traditis quatuor Evangeliis non habentur [37]. »

C Quamvis autem auctor noster, quemadmodum Origenes [38], quatuor duntaxat Evangelia, de quibus nos alibi nonnulla perstrinximus [39], a scriptoribus divinitus afflatis scripta esse crediderit, quædam tamen alia laudat, quæ censentur penitus incerta et apocrypha.

Ex ipso enim secundum Hebræos Evangelio, τῷ κατὰ Ἑβραίους Εὐαγγελίῳ, hoc affert testimonium: « Qua ratione etiam scriptum est in Evangelio secundum Hebræos: Qui admiratus fuerit, regnabit, et qui regnabit, requiescet [40]. » Nullus tamen magna idcirco admiratione affici debet. Nam eodem quoque Evangelio Papiam et Hegesippum usos fuisse Eusebius testatur. De priori etenim hæc ille scribit: « Aliam exponit historiam de muliere, quæ multorum criminum coram Domino accusata est. Quæ quidem in Evangelio secundum Hebræos scripta habetur [41]. » De posteriori vero: « Nonnulla, inquit, ex Hebræorum Evangelio, et Syriaco, et ex Hebraica lingua profert in medium [42]. » Nobis D etiam testis est Hieronymus [43] ab Ignatio, Antiochenæ Ecclesiæ episcopo et martyre, istud Evangelium aliquando, uti alibi diximus [44], atque ab Origene sæpius laudari: « Quo Origenes, ait ille, sæpius utitur. » Denique Eusebius de Ebionæis: « Solum, inquit, Evangelium illud quod secundum Hebræos amplexi, reliqua parvi faciebant [45]. »

Quodnam autem fuerit illud Evangelium si roges, audi quid de illo idem Hieronymus, ubi de Matthæi Evangelio disputat, litteris consignavit: « Porro, inquit, ipsum Hebraicum habetur usque hodie in Cæsariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaræis, qui in Bæræa urbe Syriæ hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit [46]. » Alibi autem simili modo loquitur: « In Evangelio juxta Hebræos, quod Chaldaico quidem, Syroque sermone, sed Hebraicis litteris scriptum est, quo utuntur usque hodie Nazareni secundum apostolos, sive ut plerique autumant, juxta Matthæum, quod et in Cæsariensi habetur bibliotheca [47]. » Nazaræi itaque eo utebantur Evangelio, de quo, ut alia taceamus, idem rursum Hieronymus ait [48]: « In Evangelio, quo utuntur Nazaræi et Ebionæi, quod nuper in Græcum (alibi [49] addit Latinumque sermonem) de Hebræo transtulimus, et quod vocatur a plerisque Matthæi authenticum. » Hoc igitur Evangelium Hebraice scriptum fuerat, illudque ex exemplari, quod in Cæsariensi bibliotheca asservabatur, in Græcum Latinumque sermonem Hieronymus transtulit.

Testatum etiam Epiphanius facit illud, et quidem absolutissimum, penes Nazaræos fuisse: « Est vero apud illos, inquit, Evangelium secundum Matthæum Hebraice scriptum, et quidem absolutissimum, πληρέστατον. Hoc enim certissime, prout Hebraicis litteris initio scriptum est, in hodiernum tempus usque conservant. Verum illud nescio num genealogias illas amputaverint, quæ ab Abrahamo ad Christum usque perductæ sunt [50]. » Quid vero, quod Ebionæi, uti ille testatur, eo solo, quemadmodum Cerinthiani utebantur? Nam de illis hæc ab ipso scriptis tradita legimus: « Evangelium illi quidem secundum Matthæum admittunt, quo solo Cerinthianorum vel Merinthianorum instar utuntur, idque ipsum secundum Hebræos appellant [51]. » Addit tamen **153** postea: « Quanquam ne integrum quidem illud habent, sed adulteratum, ac mutilum, idque ipsum Hebraicum vocant [52]..... Omnis illa (Christi) genealogia amputata [53]. » Quæ quidem, uti diximus, utrum ex ipso quoque Nazaræorum exemplari resecata fuerint, se nescire confitetur. Memoriæ ergo lapsus, aut amanuensium librariorum error est, ut, alibi adnotavimus [54], quod scripsit Theodoretus Evangelium κατὰ Πέτρον Nazaræis fuisse in usu.

At ex utroque, cum Hieronymi, tum Epiphanii testimonio existimant quidam colligi posse illud, de quo hi doctissimi Ecclesiæ Patres disputant, fuisse genuinum Evangelii secundum Matthæum exemplar. Ad hæc vero, nonnulli ex iis arbitrantur id verum esse quod Epiphanius memoriæ prodidit, integrum et perfectissimum fuisse hujus Evangelii exemplar, a Nazaræis et Ebionæis asservatum. Quod autem ille ait Ebionæos et Cerinthianos inde genealogiam Christi abstulisse, minus verisimile ipsis videtur. Cerinthiani enimvero atque alii illam sic suo in codice servaverunt, ut inde Christum ex Mariæ et Josephi semine ortum dicerent. Alii vero aliqua saltem ratione Epiphanii honori consultum volentes, non negant quidem hoc Evangelii exemplar secundum Matthæum fuisse; illud tamen non omnino purum et integrum, sed, uti ipse Epiphanius narrat, corruptum et decurtatum fuisse ultro profitentur.

At plures alii hoc sive Nazaræorum sive Ebionæorum Evangelium a genuino Matthæi exemplari penitus discrepasse his rationibus adducti asseverant. Multa, inquiunt, inde antiquissimi Ecclesiæ

[34] Euseb., l. VI Hist., cap. 14, p. 216. [35] Euseb., l. II, c. 15, p. 53. [36] Vales., in cit. Euseb. loc. [37] Strom. l. III, p. 465. [38] Orig., apud Euseb., l. VI Hist., c. 26, p. 226. [39] Lib. II Appar., dissert. 6, c. 5, § 1. [40] Strom. l. II, p. 380. [41] Euseb., l. III Hist., c. 39. [42] L. IV, p. 22. [43] Hier., De scrip. eccles., § 3 et 26. [44] Lib. I Appar. dissert. 7, cap. 14, § 2. [45] Euseb., l. III Hist. c. 27, p. 99. [46] Hier., De scrip. eccles., § 4. [47] Lib. III, contr. Pelagian. [48] In c. XI Isai. et in c. XVIII Ezechiel. [49] Lib. II Commen. in Matth., c. II. [50] Epiph., hær. 29, § 3. [51] hæres. 30, § 3. [52] ibid. § 13. [53] ibid, § 14. [54] lib. I Appar., dissert. 1, c. 7.

Patres delibarunt quæ in Matthæi Evangelio jam frustra quæsieris. Deinde vero, in Evangelio secundum Hebræos testimonia Veteris Testamenti ex textu Hebraico, apud Matthæum autem ex Græca Septuaginta Seniorum interpretatione transcripta sunt. Præterea utrumque Evangelium Eusebius et Hieronymus non modo a sese invicem distinguunt, verum etiam idem Eusebius illud in spuriorum classem a nonnullis amandatum esse perhibet : « Sed et in eumdem, inquit, ordinem jam a quibusdam relatum est Evangelium secundum Hebræos, quo maxime delectantur Hebræi illi qui Christi fidem susceperunt [55]. » Quamobrem Origenes de illo sic pronuntiat : « Scriptum est in Evangelio quodam, quod dicitur secundum Hebræos, si tamen placet alicui suscipere illud non ad auctoritatem, sed ad manifestationem propositæ quæstionis [56]. » Postremo Hieronymum audivimus superius dicentem hoc Evangelium a quibusdam « secundum apostolos » nuncupari. Atqui illud idem est, quod Ambrosius [57] et ipsemet Hieronymus « Evangelium duodecim » cognominarunt. Uterque autem et alii omnes hoc Evangelium nothum spuriumque esse non dubitanter affirmant.

Ex his autem, quæ diximus, facile colligitur quæ Clementis nostri fuerit de hoc Evangelio mens et sententia. Quatuor etenim tantum, uti ex dictis patet, vulgata Evangelia esse admittenda haud obscure significat. Quælibet igitur alia pro veris et genuinis divinæque auctoritatis libris minime habuit, sed ut falsa et apocrypha rejecit ac repudiavit.

Huc accedit quod ea verba, quæ ille ex Evangelio secundum Hebræos retulit, cum neque in Matthæi, neque in trium aliorum evangelistarum libris occurrant, inde plane ex principiis ab eo supra positis conficitur eum credidisse illud idem Evangelium, non ejusdem ac quatuor alia Evangelia, sed illis longe inferioris esse auctoritatis et momenti.

Qua igitur, inquies, ratione illius verba adhibet? Eadem, inquimus, atque ex apocryphis Matthiæ *Traditionibus* testimonium ibidem adduxit, nimirum non « ad auctoritatem, » ut ait Origenes, « sed ad manifestationem propositæ quæstionis. »

In hujus porro responsionis confirmationem possunt ea in medio poni, quæ ipsemet Clemens de Evangelio secundum Ægyptios litteris mandavit. Cassiani enim, qui hujusce Evangelii verbis in hæresis suæ patrocinium abutebatur, errorem sic confutat : « Propterea dicit Cassianus : Cum interrogaret Salome quando cognoscentur ea, de quibus interrogabat, ait Dominus : Quando pudoris indumentum conculcaveritis, et quando duo facta fuerint unum et masculum cum femina, nec masculum nec femininum. Primum quidem in nobis traditis quatuor Evangeliis non habemus : Ἐν τοῖς παραδεδομένοις ἡμῖν τέτταρσιν Εὐαγγελίοις οὐκ ἔχομεν τὸ ῥητὸν, sed in eo quod est secundum Ægyptios [58]. »

Quo quidem ex argumento manifestissime patet quatuor tantum, uti diximus, quæ Ecclesia recipit, ab illo admitti Evangelia ; atque idcirco istud quod secundum Ægyptios dicebatur, ut spurium et apocryphum ideo proscribi, quia quæ ex eo Cassianus objiciebat, hæc in illis quatuor Evangeliis non inveniebantur.

Prius tamen contra ejusdem, uti videtur, hæretici sectatores, omisso nihilominus eorum nomine, paulo aliter disputat : « Qui Dei creaturæ, inquit, resistunt per speciosam illam continentiam, illa quoque dicunt, quæ ad Salome dicta sunt, quorum prius meminimus ; habentur autem, ut existimo, in Evangelio secundum Ægyptios. Aiunt enim ipsum dixisse Servatorem : Veni ad dissolvendum opera feminæ [59]. » In eo autem, ad quem nos Clemens mittit, loco [60] eadem illa verba ab hæreticis objecta fuisse dixerat quidem, sed unde desumpta sint, ipse sicut et Theodotus in epitome, penitus siluit. Hanc porro illorum objectionem auctor noster non rejecta citati Evangelii auctoritate, sed subsequentibus illius verbis, quæ sibi sufficere putabat, plane diluit [61].

Evangelium porro illud, ex quo utrum posteriora illa verba excerpta sint, certo definire non audet, ex sacrorum Novi Testamenti scriptorum canone penitus excludit [62]. Prius autem testimonium ex hoc ipso Evangelio transcriptum, in secunda, quæ Clementis Romani nomen præ se fert, epistola citatum etiam occurrit; sed cum cætera quæ in eadem epistola scripta erant, perierint, quid de hoc Evangelio Clemens ille Romanus, sive hujus epistolæ auctor senserit, nullus asseveranter affirmare potest [63].

Ab Origene autem illud apertissime repudiatur. De eo siquidem hæc scribit in verba : « Ecclesia quatuor habet Evangelia, hæreses plurimas, e quibus quoddam scribitur secundum Ægyptios [64]. » Nec minus clare Hieronymus : « A diversis, ait, auctoribus edita diversarum hæreseon fuere principia, ut est illud juxta Ægyptios, et Thomam, et Matthiam, et Bartholomæum [65], » etc. Epiphanius vero hoc Evangelium in apocryphorum classem non solum rejicit, sed illius quoque inscriptionem « secundum Ægyptios » a quibusdam præfixam fuisse sic memorat : « Hunc autem errorem omnem ejusque firmamentum ex apocryphis quibusdam hauserunt, præsertim ab Ægyptiorum Evangelio ; **154** hoc enim nomen indiderunt, ᾧ τινες τὸ ὄνομα ἐπέθεντο τοῦτο, in quo pleraque sunt hujus generis, quæ ex persona Salvatoris clam atque occulte, velut mysteria proponuntur, quasi discipulis ille declaret eumdem esse Patrem et Filium et Spiritum sanctum [66]. » Quinam autem illi fuerint, qui hocce Evangelium ita inscripserunt, quamvis taceat Epiphanius, certum tamen est eos Origene et Clemente nostro, qui hunc titulum proferunt, esse antiquiores.

At porro quicunque tandem illi sint, constat sane illud Evangelium repudiatum fuisse non solum a citatis Origene et Hieronymo, verum etiam ab omnibus orthodoxis hominibus, qui præter quatuor Evangelia, ab omnibus Ecclesiis recepta, nullum aliud admittendum, sed cætera omnia apocryphis annumeranda censuerunt.

Ex his igitur, aut aliis similibus, pseudo-Evangeliis quædam adhuc Clemens citavit, uti Mariam Dei matrem ab obstetrice fuisse inspectam, de quibus infra disseremus.

ARTICULUS II.

De libri Actuum apostolorum titulo et auctore, de Pauli Epistolis, ac præsertim de ea quam ad Hebræos scripsit.

Libri Actuum apostolorum inscriptionem probat Clemens, ubi illius testimonio sic utitur: « Meminit Paulus in Actibus apostolorum : ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων. Alibi tamen illum simpliciter *Acta* nuncupat : καὶ ὁ Λουκᾶς Ἐν ταῖς Πράξεσι. « Et Lucas in Actis [67]. » Illius porro auctorem Lucam esse apertissime declarat : « Lucas quoque

[55] Euseb., l. III, c. 25, p. 97.. [56] Origen., tom. VIII in Matth., p. 46. [57] Ambros., l. I, in Evang. Luc. § 2, p. 1265. [58] Strom. l. III, p. 465. [59] ibid., p. 452. [60] ibid., p. 445. [61] Clem., p. 799. [62] Strom. l. III, p. 465. [63] Clem., epist. 2, apud Cotel., p. 125. [64] Orig. homil. 1, in Luc., p. 134. [65] Hier., t. VI, proœm. in Matth. [66] Epiph., hæres. 62, § 2, p. 514. [67] Strom. l. I, p. 295 et 314 ; l. V, p. 584.

in Actibus apostolorum, » καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων [68]. Quod quidem ex citatis apud Eusebium [69] illius *Hypotyposibus* plane confirmatur [70].

Pauli autem apostoli omnes fere Epistolas, expresso ipsius, vel solius per antonomasiam Apostoli nomine, laudatas sæpe sæpius invenimus. Quandoque vero longa earum fragmenta refert, eaque luculenter exponit, aut verum illarum sensum contra frivolas hæreticorum argutias demonstrat et tuetur. Persuasissimum ergo Clementi nostro fuit Paulum fuisse verum illarum auctorem.

Præ cæteris vero ejusdem Pauli Epistolis illius, quam ad Hebræos scripsit, auctoritate utitur, illamque ipsi constantissime adjudicat. Fidei quippe definitionem ex ea quando sic exhibet : « Rerum quæ sperantur substantia, argumentum eorum quæ non videntur [71] » ; confestim addidit : « Ut est sententia divini Apostoli, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον [74]. » Plura vero in fidei commendationem ex eadem epistola B paulo post decerpit, ac postea ut ea ex Paulo se descripsisse significet, simpliciter adjecit : « Inquit Apostolus, φησὶν ὁ Ἀπόστολος [73], » etc. Eodem plane modo eam alibi citat : sed in sua in primis de « gnostico » disputatione ex illius cap. x, xi et xii, varia longaque fragmenta, citato ejusdem Apostoli nomine transcribit [74]. Sed hæc luce clariora fusius prosequi operæ prorsus inutilis foret.

At, inquies, id quidem cum verum apertumque sit, cur Eusebius scribere non veritus est hanc epistolam, quam a Clemente tam constanter Paulo attribui fatetur, unam ex iis scripturis esse, « quæ a nonnullis repudiantur [75] ? » Rationem ipsemet Eusebius his verbis ibidem subjicit : « Sciendum tamen est Epistolam ad Hebræos a nonnullis ideo esse repudiatam, quod dicerent eam ab Ecclesia Romana pro certa ac genuina Pauli epistola non haberi [76]. » Postea vero docet eam a Caio aliis Apostoli epistolis non annumerari, additque : « Sane hæc epistola C etiamnum a quibusdam Romanis Apostoli esse non creditur [77]. » Eadem quoque Hieronymus de Caio tradit. At ubi de Paulo disputat : « Epistola, inquit, quæ fertur ad Hebræos, non ejus creditur propter styli sermonisque distantiam; sed vel Barnabæ juxta Tertullianum, vel Lucæ evangelistæ secundum quosdam, vel Clementis Romanæ postea Ecclesiæ episcopi, quem aiunt sententias Pauli proprio ordinasse et ornasse sermone; vel certe quia Paulus scribebat ad Hebræos, et propter invidiam sui apud eos, nominis titulum in principio salutationis amputaverat [78]. »

Verum Eusebius, ex quo pleraque illa omnia ab Hieronymo haud dubie delibata sunt, testatum facit hanc ad Hebræos Epistolam in ea, quam Clemens ad Corinthios Romanæ Ecclesiæ nomine scripsit, sæpius citatam, atque idcirco reliquis Apostoli scriptis non immerito recensitam videri : « Cum multas, inquit, inserat sententias ex Epistola ad Hebræos, iisque interdum verbis utatur, satis indicat opus illud nequaquam recens esse. Quamobrem cum reliquis Apostoli scriptis non sine causa hoc etiam recensitum videtur. Cum enim ad Hebræos patrio sermone scripsisset Paulus, alii Lucam evangelistam, alii hunc, de quo loquitur, Clementem illum esse interpretatum ferunt. Quod quidem verius videtur, cum præsertim et Clementis et illa ad Hebræos Epistola eumdem habeat stylum [79]. » Ex quibus sane verbis facile intelligas ab his scriptoribus de hujusce epistolæ interprete potius quam de illius auctore disceptatum. Quod quidem si ita sit, inde jure haud imA merito colligi poterit hanc epistolam ab Ecclesia Romana, cujus nomine Clemens apostolorum discipulus scribebat, Paulo primitus fuisse ascriptam.

Nec alia videtur esse Origenis mens et opinio. De hac enim epistola sic ille apud Eusebium pronuntiat : « Sententias quidem ipsas Apostoli esse, dictionem autem et compositionem verborum esse alterius cujusdam, qui dicta Apostoli commemorare, et quasi in commentarios redigere voluerit ea quæ a magistro audiverat. Proinde si quæ Ecclesia hanc epistolam pro Paulina habet, eo nomine laudetur. Neque enim temere majores eam Pauli esse tradiderunt. Quis autem revera illam scripserit, soli Deo notum esse opinor. Sed scriptores, quorum monumenta ad nos usque pervenerunt, partim Clementi Romanæ urbis Episcopo eam ascribunt, partim Lucæ qui Evangelium et Actus apostolorum litteris prodidit [80]. »

Clementis porro nostri eamdem de Paulo hujusce epistolæ auctore et de Luca ejus interprete fuisse sententiam potest haud absurde probari ex deperditis ipsius Ὑποτυπώσεων lucubrationibus, in quibus, ut ait Eusebius : « Epistolam ad Hebræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone, ut pote ad Hebræos, primum scriptam fuisse; Lucam vero eamdem Græco sermone studiose interpretatum, Græcis hominibus edidisse; quare in ea epistola et in Actibus apostolorum eumdem dictionis colorem reperiri. Hanc vero inscriptionem, *Paulus apostolus*, recte atque ordine omissam fuisse observat. Cum enim Hebræis scriberet, qui sinistram de ipso opinionem multo ante combiberant, ipsumque
155 suspectum habebant, prudenti consilio usus, illos absterrere statim ab initio apposita nominis sui inscriptione noluit [81]. » Omnia porro hæc cum Clementis nostri, tum Origenis, Eusebii et Hieronymi testimonia integra retulimus, quia iis paucorum quorumdam etiam recentiorum, qui hanc epistolam Paulo ideo abjudicabant, vel quod illa sine Pauli epigraphe, nec eodem ac aliæ ejus epistolæ stylo conscripta, vel quod aliis ascripta fuerit, argumenta facile diluuntur.

Constat igitur Paulum hujusce epistolæ quidquid et veteres et recentiores hæretici, qui illius auctoritate opprimebantur, effutierint, verum et primigenium esse auctorem. Et hæc quidem sententia magno Ecclesiarum, conciliorum scriptorumque consensu firmatur et asseritur.

Neque dixeris, quæso, illud ab Augustino in dubium vocari, quandoquidem ille de hac eadem epistola alicubi scribit : « Quamplures apostoli Pauli esse dicunt, quidam vero negant [82]. » Neque etiam urgeas eam ab ipso, quasi dubio et ancipite hæc alibi citari in verba : « In epistola, quæ inscribitur ad Hebræos [83]. » Eruditissimus enim ille vir priori in loco historice loquitur, in posteriori autem hi, qui novæ operum Augustini editioni præpositi fuere, pro « inscribitur, » in probæ notæ manuscriptis codiD cibus verbum « scribitur » exhiberi observarunt. Verum quocunque modo illud legendum esse censeas, non inde merito concludere poteris Augustinum de hujusce epistolæ parente incertum hæsisse, quam ille in Pauli Epistolarum numero, non secus ac alias ab ipso certissime profectas, reposuit [84].

ARTICULUS III.

***De Epistola prima Petri et Joannis; de Epistola Judæ, et Apocalypsi; ac de apocryphis cum Petri* Prædicatione, *tum Matthiæ* Traditionibus.**

Quasdam quoque catholicas, ut aiunt, aliorum

[68] ibid. p. 588. [69] Euseb. l. vi Hist., c. 14, p. 215. [70] Strom. l. vi, p. 646. [71] Strom. l. ii, p. 362. [72] ibid. p. 364 [73] Hebr. xii, 3, etc. [74] ibid. p. 420 et l. v, p. 577, l. vi, p. 645, l. iv, p. 514, 515. [75] Euseb., l. vi, Hist., c. 13, p. 214. [76] l. iii, c. 3, p. 72. [77] l. vi c. 20, p. 223. [78] Hier. in Catal. script. eccl., § 69, 15. [79] Euseb., l. iii Hist., c. 38, p. 110. [80] Euseb., l. vi Hist., c. 25, p. 227. [81] Euseb., l. vi, Hist., c. 14, p. 215. [82] l. xvi, De civitat., c. 22, p. 432. [83] l. x, De civit., c. 3, p. 242. [84] l. ii, De doctr. Christ., c. 8, p. 24.

apostolorum Epistolas bis in *Stromatum*, quemad- A modum *Pædagogi* libris, uti a nobis observatum, expresso eorum, a quibus scriptæ sunt, nomine a Clemente citatas legimus. Primam enim Petri nomine inscriptam in hæc ille verba citavit : ὁ θαυμάσιος Πέτρος φησίν. « Admirabilis Petrus dixit : Charissimi, obsecro vos tanquam advenas [85], » etc. Alibi vero : « Et Petrus, inquit, similia dicit in Epistola. » Atque ita etiam aliis in locis [86].

Simili quoque modo primam Joannis Epistolam laudat, et ab ipso datam esse testatur : φαίνεται Ἰωάννης ἐν τῇ μείζονι ἐπιστολῇ. « Videtur Joannes in majore epistola... Si quis viderit fratrem suum peccantem [87], » etc. Postea vero : « Et si dixerimus, inquit Joannes in Epistola, quod societatem habemus cum eo [88], » etc. Et adhuc infra eodem prorsus modo alia ejus testimonia in medium protulit [89]. At animum, quæso, advertas Clementem cum eam « majorem Joannis Epistolam » vocat, hoc loquendi modo diserte significasse alias quoque ab eodem B Joanne apostolo fuisse compositas. Utramque porro illam cum Petri, tum Joannis Epistolam inter sacros Novi Testamenti libros esse suscipiendam, et communi omnium consensu receptam fuisse disertissime Eusebius asseverat [90].

Nec minus aperte Clemens Epistolam, Judæ nomine insignitam, ab illo divini Spiritus afflatu, sive, ut ipse loquitur, « prophetice » exaratam esse testificatus est. « De his, inquit, et similibus hæresibus existimo Judam prophetice, προφητικῶς, dixisse in Epistola : Similiter hi quoque somniantes [91], » etc. Scimus quidem scripsisse Eusebium hanc Epistolam a Clemente, et in his, et in Ὑποτυπώσεων libris citatam, a nonnullis rejici [92]. Sed de illius auctoritate a nobis jam satis, uti arbitramur, in superiori dissertatione disputatum est [93].

Denique auctor noster Apocalypsis verba transcribens, eam Joanni nominatim attribuit : ὡς φησιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Ἰωάννης· « Ut dicit Joannes in C Apocalypsi [94]. » Recte quidem arguet aliquis : at quis ille Joannes, an apostolus et evangelista, vel alius eodem nomine nuncupatus fuerit, a Clemente non indicatur. Verum cum non alio ille nomine auctorem primæ Epistolæ, a Joanne evangelista scriptæ, appellaverit, de uno eodemque Joanne eum loqui vero est sane perquam simillimum. Cæterum de hoc argumento et hacce de quæstione alibi non semel disputavimus [95].

Nihil itaque his amplius adjiciemus, nisi ea omnia, quæ de sacris Novi Testamenti scriptis Clemens memoriæ mandavit, ab Origene, uti apud Eusebium legimus [96], mirum plane in modum confirmari.

Ab hoc porro sacrorum divinæ Scripturæ librorum ordine procul abigenda est, quæ non semel in his *Stromatum* commentariis a Clemente nostro laudatur Petri *Prædicatio*. In primi autem libri fine ita ab illo citatur : « Ἐν δὲ τῷ Πέτρου *Κηρύγματι*, in Petri autem *Prædicatione* inveneris Dominum vo- D cari legem et rationem [97]. » Quod quidem libro subsequente repetit [98]. Alio deinde in libro : « Πέτρος ἐν τῷ *Κηρύγματι*, Petrus in *Prædicatione* loquens de apostolis dicit : Nos autem cum evolvissemus libros quos habuimus prophetarum [99], » etc. Longum porro hujusce *Prædicationis* fragmentum παραφραστικῶς eodem nomine retulit : Πέτρος ἐν τῷ *Κηρύγματι* λέγει. « Dicit Petrus in *Prædicatione* [1], » etc. Nonnulla etiam ab Origene iisdem pene verbis, atque hocce in loco a Clemente nostro inde decerpta fuisse deprehendimus. Hoc autem opus ibi ab eodem Origene appellatur, « liber qui *Prædicatio* Petri inscriptus est [2]. »

Incompertum igitur hoc fuit Herveto, qui quidem quæ sit illa Petri *Prædicatio* nescire se ingenue fatetur. Neque etiam legerat, aut non amplius meminerat se hæc legisse quæ ab Hieronymo de illa scripta sunt : « Libri autem ejus Petri e quibus... tertius *Prædicationis*... inter apocryphas scripturas computantur [3]. » Hieronymo autem præiverat Eusebius, cujus hæc sunt itidem non animadversa ab Herveto verba : « Prædicationis et revelationis ejusdem Petri libros pro catholicis scriptis nunquam esse habitos constat, quandoquidem nec veterum quisquam, nec recentiorum Ecclesiæ scriptorum, desumpto ex iis libris testimonio usus fuit [4]. » Quod ibi ait Eusebius librum *Prædicationis* Petri pro catholico nusquam habitum fuisse, id ex proxime citato Origenis, ac præsertim Hieronymi testimonio comprobatur. At cum neminem eo libro usum fuisse ibidem addidit, tum procul dubio memoria lapsus est. Ex ipsius siquidem *De præparatione evangelica* commentariis, ubi plura, uti diximus, ex his *Stromatum* libris descripsit, atque ex *Ecclesiastica* ejus, quæ citatur, *Historia* constat pervolutatos ab eo fuisse hos Clementis nostri libros, in quibus non semel, uti observavimus, deductum ex *Prædicatione* Petri testimonium profertur [5].

156 Quædam præterea Clemens in hos *Stromatum* libros transtulit ex quadam commentatione, quam ipse Matthiæ Traditiones nuncupat [6]. « Et Matthias, inquit, in *Traditionibus* : Admirare præsentia. » Rursus autem [7] : « Dicunt in *Traditionibus* Matthiam apostolum inter cætera dixisse : Si electi vicinus peccaverit, peccavit electus. Nam si se ita gessisset, ut jubet Verbum, ejus vitam ita esset reveritus vicinus, ut non peccasset. » Denique ubi Carpocratianos refellit et exagitat, Matthiam testem sic producit [8] : « Dicunt Matthiam quoque sic docuisse : Cum carne quidem pugnare, et ea uti, nihil ei impudicum largiendo ad voluptatem, augere autem animam per fidem et cognitionem. » Eadem ex Clemente nostro refert Eusebius [9]. Sed neuter ubi, aut quo in libro hæc ille docuerit, nobis declarat. Verum isthæc ex citatis a Clemente nostro Matthiæ *Traditionibus*, delibata fuisse vero minime absimile videtur.

Quæ autem sint hæ *Traditiones*, si a Baronio rogaveris, ab eo audies hunc librum, quo hæretici usi sunt, excidisse, ac proinde an germanus Matthiæ fetus fuerit, certo non posse constitui [10]. At si Clemens de illo, ibi loquatur, ubi de veteribus hæreticis Valentino, Marcione et Basilide scribit, κἂν τὴν Ματθίου αὐχῶσι προσάγεσθαι δόξαν, « etiamsi glorientur se Matthiæ opinionem adducere, » dubium esse non potest, quin pseudepigraphum illum librum et apocryphum censuerit. Ab eo enim continenter additur [11] : « Fuit enim una omnium apostolorum sicut doctrina, ita et traditio, » a qua sane venditata ab hæreticis falsa fictaque Matthiæ opinio penitus discrepabat. Ut ut sit, illas Matthiæ *Traditiones* ab omnibus jam olim, ut nothas et spurias magno consensu proscriptas fuisse nullus inficiabitur.

Neque porro mirum tibi sit apocrypha hujuscemodi scripta a Clemente laudari, quandoquidem ille observat ab ipsomet Paulo in sua ad Titum Epistola citari ethnici poetæ Epimenidis versum,

[85] Strom. l. III, p. 457. [86] ibid., p. 473, l. IV, p. 493. [87] ibid., p. 525. [88] Strom. l. III, p. 389. [89] ibid., p. 439, 444, 445. [90] Euseb., l. III Hist., c. 25, p. 97. [91] Strom. l. III, p. 431. [92] Euseb., l. VI Hist., c. 13, p. 214, c. 14, p. 215. [93] Dissert. super., c. 3, art. 4. [94] lib. VI Strom., p. 667. [95] sup. l. II, dissert. 2, c. 7, § 10, et dissert. 6, c. 4, § 3, et ad Ambr. l. De virg., c. 14. [96] Euseb., l. VI Hist., c. 25, p. 226. [97] lib. I Strom. p. 357. [98] l. II, p. 390. [99] l. VI, p. 678. [1] ibid., p. 635 et seq. [2] tom. XIV, in Joan. Evang., p. 215. [3] Hier., De script. eccl., § 1. [4] Euseb., l. III Hist., c. 3. [5] lib. VI Hist. eccl., c. 13, p. 214. [6] lib. II Strom. p. 380. [7] l. VII, p. 748. [8] l. III, p. 436. [9] Euseb., l. III Hist., c. 29, p. 101. [10] Baron. ad an. Chr. 53, § 14. [11] Strom. l. VII, pag. 765.

et in prima ad Corinthios tragicum alterius, A cujus nomen tacet, itidem pagani poetæ iambum: « Paulus Epimenidis etiam meminit in Epistola ad Titum sic dicens: Dixit quidam ex ipsis proprius propheta: Cretenses semper mendaces... ad Corinthios disserens de resurrectione mortuorum, tragico iambo usus est: Quid mihi prodest, si mortui non resurgunt..... Corrumpunt bonos mores colloquia prava [12]. »

Quis autem sit ille posterior poeta, et ea quæ hic a Clemente nostro ex utroque illo ethnico scriptore citata sunt, Hieronymus in sua ad Magnum epistola clare et perspicue exponit [13]: « Paulus, inquit, apostolus Epimenidis poetæ abusus versiculo est, scribens ad Titum:

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί,

id est Cretenses semper mendaces, malæ bestiæ, ventres pigri. Cujus heroici hemistichium postea Callimachus usurpavit. Nec mirum, si apud Latinos metrum non servet ad verbum expressa translatio, B cum Homerus eadem lingua versus in prosam vix cohæreat. In alia quoque epistola Menandri ponit senarium:

Φθείρουσιν ἤθη χρηστὰ ὁμιλίαι κακαί,

id est, corrumpunt mores bonos colloquia prava [14]. »

Ad hæc vero, postquam Clemens descripta in Actibus apostolorum Pauli apud Athenienses in Areopago de ignoto illis Deo perorantis verba retulit, ex quibus ultima hæc sunt [15]: « Sicut quidam vestrorum poetarum dixerunt: Hujus namque et genus sumus; » ex iis omnibus hanc ille elicit conclusionem: « Ex quibus clarum est, quod etiam poeticis utens exemplis, ex Arati *Phænomenis*, approbat, quæ apud Græcos recte dicta sunt, et per ignotum Deum honorari quidem per circumlocutionem opificem Deum significavit. » Hoc autem Arati hemistichium integrum, sicut et alia plura carmina, ex illius *Phænomenis* postea exhibuit Clemens noster, et ex ipso, atque etiam ex Aristobulo Euse- C bius [16]. Quapropter apud Hieronymum hæc legimus [17]: « In Actibus apostolorum cum concionaretur ad populum, et in Areopago, quæ est curia Atheniensium, disputaret, inter cætera ait: Sicut et quidam de vestris poetis dixerunt: Ipsius enim et genus sumus. Quod hemistichium in *Phænomenis* Arati legitur, quem Cicero in Latinum sermonem transtulit, et Germanicus Cæsar, et nuper Avienus, et multi, quos enumerare perlongum est..... Inscriptio autem aræ non ita erat, ut Paulus asseruit: Ignoto Deo; sed ita: Diis Asiæ, et Europæ, et Africæ, diis ignotis et peregrinis. Verum quia Paulus non pluribus diis indigebat, sed uno tantum ignoto Deo, singulari verbo usus est, ut doceret illum suum esse Deum, quem Athenienses in aræ titulo prænotassent, et recte eum scientes colere deberent, quem ignorantes venerabantur, et nescire non poterant. Hoc autem Paulus faciebat raro, et ut loci potius, quam ostentationis opportu- D nitas exigebat. » Omnem porro hunc locum ideo integrum hic descripsimus; quia et Clemens noster, et alii complures non aliis verbis, quam his, quæ in Actibus apostolorum habentur. « Ignoto Deo, » aram Atheniensium inscriptam fuisse contendunt. At hæc inter hosce scriptores, et illum commentariorum in Titi epistolam auctorem discrepantia eo minus tibi mirabilis videri debet, quo magis nonnulli subdubitant, utrum isthæc in Epistolam Titi commentaria ab Hieronymo reapse profecta fuerint. Qui plura de hoc Arati hemistichio et illa aræ inscriptione scire cupit, is adeat Actuum apostolicorum interpretes.

ARTICULUS IV.

Quomodo Scripturæ sacræ testimonia his in Stromatum *libris citentur, ac de quibusdam, quæ hactenus inventa non fuerunt.*

Scripturæ sacræ testimonia eodem penitus modo in his *Stromatum*, atque in superioribus libris a Clemente nostro citantur et repræsentantur. Plura enim a se invicem sejuncta, atque aliquando ex variis libris, aut diversis eorum capitibus decerpta, ita simul ille conjungit, perinde atque ex uno eodemque loco ea desumpsisset. Sæpius autem illa tacito auctoris nomine transcribit. In vulgatis prætorea horumce *Stromatum* editionibus multa male indicantur, et longe plura a nemine, unde excerpta fuerint, in margine notata occurrunt. Denique nonnulla quæ Clemens vel memoriter, vel ex diverso a nostris codice retulit, nondum inveniri potuerunt. Quæ quidem omnium oculis hic subjicienda esse duximus, ut quæ a nobis inventa sunt, aliis patefaciamus; quæ autem reperire non potuimus, ab aliquo divini verbi studioso homine nobis aliquando demonstrentur.

Primum itaque Hervetus dicit se non potuisse nec in Septuaginta, nec in nostra Vulgata sacrorum
157 librorum interpretatione hæc laudata a Clemente nostro invenire verba [18]: Διότι ἠλέησέν με ὁ Θεὸς, ἔστι μοι πάντα· « Quoniam Deus mei misertus est, sunt mihi omnia [19]. » Posterioribus autem horum Clementis *Stromatum* editionibus præpositi in earum margine adnotarunt Genes. XXV, sed omnino mendose. Nam hæc ipsa verba Jacobi sunt ad fratrem suum Esau Genes. XXXIII, 11, nisi quod apud Septuaginta pro διότι legimus ὅτι, et ante ἔστι copulativa *καί* posita est [20]. Quæ autem paulo post adhuc citantur: « Rex a Deo tu es in nobis [21], » isthæc in Geneseos XXIII, 6, scripta sunt.

Hunc vero Exodi locum: Καὶ σὺ λάλησον πᾶσι τοῖς σοφοῖς τῇ διανοίᾳ, οὓς ἐνέπλησα πνεῦμα αἰσθήσεως. « Et tu loquere omnibus sapientibus in cogitatione, quos implevi spiritu sensus [22], » in nullis sacræ Scripturæ sive Latinis, sive Græcis, aliisve codicibus Hervetus se reperisse nos admonet. Attamen hæc totidem verbis habentur apud Septuaginta Exodi XXVIII, 3, nisi quod pro πνεῦμα αἰσθήσεως, apud eos legimus πνεύματος σοφίας καὶ αἰσθήσεως [23].

A nullo etiam notatum est ubi sint alia hæc verba, quæ Clemens Sapientiæ tribuit [24]: Σοφία λέγει· Ὁ δὲ ἐμοῦ ἀκούων, κατασκευάσει ἐπ' ἐλπίδι πεποιθώς. « Qui autem me audit, habitabit in spe confidens. » At certe illa non aliunde quam ex Proverb. I, 33, accepit, ubi hunc in modum repræsentantur: Ὁ δὲ ἐμοῦ ἀκούων κατασκευάσει ἐπ' ἐλπίδι. In Vulgata vero nostra: « Qui me audierit, absque terrore requiescet [25]. » Unde colligas ibi fuisse quasdam varias lectiones, et in Clementia codice adjectum πεποιθώς.

Non longe autem postea hoc Clemens Salomonis retulit effatum [26]: Ὁ σπείρων δικαιοσύνην, ἐργάζεται πίστιν. « Qui seminat justitiam, operatur fidem. » Sed in Septuaginta versione sic legitur..... Λήψεται μισθὸν πιστόν, « fidelem mercedem accipiet [27]. » Quæ quidem idcirco adnotamus, quia Hervetus observat facile perspici non posse quomodo hæc cum superioribus cohæreant. At ex allatis Septuaginta Senum verbis is videtur auctoris nostri esse sensus: Græci, qui recte philosophati sunt, Deum per speciem viderunt perlucentem, ac sui in investiganda veritate laboris mercedem, veram nimirum fidem, acceperunt.

Nulla adhuc in Clementinorum operum editione

[12] Strom. l. I, p. 299. [13] Hier. epist. 84, ad Mag. [14] Act. XVII, 28. [15] l. I, p. 315. [16] Euseb. lib. XIII Præpar. ev., cap. 12 et 13, p. 666 et 674. [17] Comment. in cap. I Epist. ad Tit. [18] lib. II Strom., p. 403. [19] Genes. XXXIII, 11. [20] Ibid. [21] Genes. XXIII, 6. [22] Strom. l. I, p. 281. [23] Exod. XXVIII, 3. [24] Strom. lib. II, pag. 420. [25] Prov. I, 33. [26] Strom. l. I, p. 316. [27] Prov. XI, 21.

designatum est, ubi ille reperiatur Proverbiorum locus, ab auctore nostro sic citatus[28] : Δένδρον ζωῆς, φησὶν ὁ προφήτης, ἐν ἐπιθυμίᾳ ἀγαθῇ. « Arbor vitæ, inquit propheta, est in bono desiderio[29]. » Non alia profecto hujus prætermissionis videtur esse causa, nisi quia in Græca Septuaginta Seniorum interpretatione cap. XIII, 12, quæsitus non fuit. Ibi enim eadem verba, sola præpositione ἐν omissa, exhibentur.

Plura Clemens, prætermisso auctoris nomine, congerit Scripturæ loca[30], quæ Hervetus posteaquam frustra quæsivit, iis qui illa ostenderint, magnas se habiturum gratias pollicetur. Primus ex iis locus est : Ὥσπερ δοκιμάζεται χρυσὸς καὶ ἄργυρος εἰς κάμινον, οὕτως ἐκλέγεται καρδίας ἀνθρώπων Κύριος. Is autem Proverbiorum XVII, 3, sic legitur : Ὥσπερ δοκιμάζεται ἐν καμίνῳ ἄργυρος καὶ χρυσὸς, οὕτως ἐκλεκταὶ καρδίαι παρὰ Κυρίῳ[31]. In Latina vero vulgata versione : « Sicut igne probatur argentum et aurum in camino, ita corda probat Dominus[32]. » Quem in locum vide, si velis, Nobilii notas.

Secundus locus his concipitur verbis : Ὁ μὲν ἐλεήμων ἀνὴρ μακροθυμεῖ. « Vir quidem misericors est longanimis[33]. » Ea vero omnia[34], exceptis duobus prioribus verbis ὁ μέν, eodem modo Proverb. XIX, 11, in Seniorum Græca versione invenies[35].

Tertii loci hæc sunt verba : Ἐν παντί τε μεριμνῶντι ἔνεστι σοφία. « Et in quolibet, qui est sollicitus, inest sapientia[36]. » Et hæc quidem haud dubie decerpta sunt ex eodem Proverbiorum libro cap. XIV, 23, juxta Septuaginta : Ἐν παντὶ μεριμνῶντι ἔνεστι περισσόν. Latina autem versio sic ea reddidit : « In omni opere erit abundantia. » Ubi vides varias adhuc fuisse hujus loci lectiones, atque Clementem suo legisse in codice σοφία pro περισσόν.

Dehinc continenter, quartoque loco, hæc Clemens refert[37] : Ἐμπεσεῖται γὰρ μέριμνα ἀνδρὶ νοήμονι. « In virum intelligentem cadit sollicitudo[38]. » Quæ totidem verbis apud Septuaginta Prov. XVII, 12, reperies. At in vulgata versione frustra hæc quæsieris.

Palam Hervetus insuper facit in mentem sibi non venisse unde Clemens hæc transcripserit Scripturæ verba[39] : Πανουργότερος ἔσται ἄκακος συνιὼν, ὁ δὲ σοφὸς δέξεται γνῶσιν. « Astutior erit simplex intelligens, sapiens autem suscipiet cognitionem. » Quidam autem in suis ad hunc Clementis locum scholiis nequidquam suspicatur eum collimasse ad illud Proverb. cap. I, 4 et 5. « Ut detur parvulis astutia..... audiens sapiens sapientior erit[40]. » De his enim nihil plane Clemens ibi cogitavit, sed ea sumpsit ex Proverb. cap. XXI, 11, ubi hæc legimus : Πανουργότερος γίνεται ὁ ἄκακος· συνιὼν δὲ σοφὸς δέξεται γνῶσιν. Verum hæc ille quidem ad sensus suos accommodavit.

Nullus etiam nobis indicavit ubi hæc occurrant[41]: Περισσεία γνώσεως τῆς σοφίας ζωοποιήσει τὸν παρ' αὐτῆς. De verbo autem ad verbum illa Ecclesiastis cap. VII, 1, apud Septuaginta repræsentantur, et in nostra Vulgata sic ex Græcis Latina facta sunt: « Hoc autem plus habet eruditio et sapientia, quod vitam tribuant possessori suo. »

Præterea Hervetus ait nullibi a se reperta esse alia hæc Salomonis verba[42] : « Merito ergo dictum est apud Salomonem : Σοφία ἐν στόματι πιστῶν. Sapientia est in ore fidelium. » Nonnulli vero arbitrantur id desumptum fuisse ex libro Ecclesiastici cap. XXXIV, 8 : Καὶ σοφία στόματι πιστῷ τελείωσις. « Et sapientia ori fideli perfectio. »

Alia duo Sapientiæ nomine testimonia, a nullo nobis designata, hunc Clemens adhuc refert in modum[43] : « Audierunt pulchram illam, quæ dicit nobis, sapientiam : Εἰς μέσον ἀσυνέτων συντήρησον καιρόν· εἰς μέσον δὲ διανοουμένων ἐνδελέχιζε. In medio insipientium observa occasionem; in medio autem cogitantium versare perpetuo[44], » καὶ πάλιν, et rursus : Σοφοὶ κρύψουσιν αἴσθησιν. « Sapientes occultabunt sapientiam. » Hervetus autem sibi minime occurrisse dicit ubinam in Salomonis Sapientia isthæc dicta sint. At primum totidem verbis in libro Ecclesiastici cap. XXVII, 12, ex Græca Septuaginta interpretatione invenire poterat. Secundum autem in Proverb. cap. X, 14, eodem modo, atque in Clementis textu legitur. Vulgata autem Latin : « Sapientes, inquit, abscondunt sapientiam[45]. »

Ubi vero Clemens quosdam insectatur hæreticos, qui blando verborum lenocinio, veluti canes cauda sua alios palpabant demulcebantque, atque ad suos errores et vitia blande allicere conabantur : « Hi, inquit[46], vocabantur πλῆκται ταῖς οὐραῖς, κατὰ τὸν προφήτην, **158** percussores caudis suis, juxta prophetam. » Sed quis sit ille propheta, vel ubi id dixerit, et Hervetus se ignorare fatetur, et cæteri omnes Clementinorum operum editores altissimo silentio prætermiserunt. Nec negare quidem possumus id dictu esse difficillimum. Nobis tamen haud ægre probabitur Clementem tantummodo alludere ad Isai. IX, 15 : Καὶ προφήτην διδάσκοντα ἄνομα, οὗτος ἡ οὐρά, quæ Vulgata Latina ita reddidit : « Et propheta docens mendacium, ipse est cauda[47]. »

Quid autem, quod nemo adnotavit, frustraque Hervetus perquisivit laudatum a Clemente Isaiæ testimonium[48] : Οἱ δὲ εὐσεβεῖς, φησὶν Ἡσαΐας, συνετὰ ἐβουλεύσαντο· « Pii autem, inquit Isaias, ea quæ sunt sapientia consultarunt. » Mirum sane. Nam illud apud Septuaginta totidem verbis Isaiæ exhibetur[49]. Duplicem alibi Clemens affert auctoritatem, quasi ex duobus prophetis desumptam, ubi hæc scripsit[50] : « Per hæc significavit omnia illa prophetica : Ἐὰν ἀνοίξῃς τὸν οὐρανὸν, τρόμος λήψεται ἀπὸ σοῦ ὄρη, καὶ τακήσεται, ὡς ἀπὸ προσώπου πυρὸς τήκεται κηρός. Si aperueris cœlum, tremor ex te apprehendet montes, et liquescent, sicut a facie ignis liquescit cera[51]. Et per Isaiam : Quis mensus est cœlum palmo, et terram pugillo[52]? » Utrumque tamen delibatum ex Isaia fuit. Et primum quidem ex illius cap. LXIV, 1, ubi totidem verbis, una tantum voce κηρός transposita reperitur; alterum ex ejus cap. XL, 12, juxta Septuaginta Seniorum versionem, a qua nonnihil Vulgata nostra discrepat.

Solo autem Scripturæ nomine Clemens testimonium a nullo indicatum adhibet[53], quod in prophetia Amos V, 13, ad verbum sic occurrit : Καὶ ὁ συνιὼν, ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ σιωπήσεται, λέγει ἡ Γραφή· « Et qui intelligit, in tempore illo silebit; » Vulgata vero Latina : « Prudens in tempore illo tacebit[54]. »

Nullibi etiam, neque in Herveti commentariis, neque in Clementis nostri scholiis, neque in margine notatur, unde excerptus sit is Scripturæ locus, a Clemente hunc citatus in modum[55] : « Brevissime Scriptura enuntiavit, dicens : Ne multum verseris in verbis, μὴ πολὺς ἐν ῥήμασι γίνου. » Oleum vero et operam Hervetus perdidisse se dicit in his, quæ Clemens profert, investigandis Salomonis verbis[56] : Τοῦ πιστοῦ ὅλος ὁ κόσμος τῶν χρημά-

[28] Strom. l. III, p. 470. [29] Prov. XIII, 12. [30] Strom. l. II, p. 400. [31] Prov. XVII, 3. [32] Ibid. [33] Ibid. [34] Prov. XIX, 11. [35] Ibid. [36] Prov. XIV, 23. [37] Ibid. [38] Prov. XVII, 12. [39] Strom. l. I, p. 319. [40] Prov. XVI, 11. [41] Strom. l. I, p. 299. [42] Strom. l. II, p. 369. [43] Strom. l. V, p. 554. [44] Eccli. XXVII, 12. [45] Prov. X, 14. [46] Strom. l. III, p. 471. [47] Isai. IX, 15. [48] Strom. l. II, p. 390. [49] Isai. XXXII, 8. [50] Strom. l. V, pag. 608. [51] Isai. LXIV, 1. [52] Isa. XL, 12. [53] Strom. l. VI, p. 271. [54] Amos. V, 13 [55] Strom. l. I, p. 294. [56] Ibid. p. 368.

των, τοῦ δὲ ἀπίστου οὐδὲ ὀβολός. « Fidelis est totus mundus pecuniarum, infidelis autem ne obolus quidem. » Quamobrem censet idem Hervetus hæc ex Origenis hausta fuisse *Hexaplis*. Sed quonam, amabo te, argumento hos codices in manus Clementis devenisse probabit? Vero itaque similius est Clementem hæc eadem verba in suis Ecclesiastici legisse codicibus, quos a nostris haud parum diversos fuisse observavimus.

Tres rursus citati a Clemente loci supersunt a nobis non inventi [57]. Primus : Φροντιστής τε ὤν, ζωὴν ζητήσει· « Qui est sollicitus, vitam quæret. » Secundus : Ὁ ζητῶν τὸν Θεὸν, εὑρήσει γνῶσιν μετὰ δικαιοσύνης. « Qui Deum quærit, inveniet cognitionem cum justitia. » Tertius : Οἱ δὲ ὀρθῶς ζητήσαντες αὐτὸν, εἰρήνην εὗρον. « Qui eum recte quæsierunt, pacem invenerunt. »

Quartum addamus ab eodem Clemente sic alibi prolatum [58] : Ὃς δὲ ἂν ἐγχειρῇ τι πράσσειν μεθ' ὑπερηφανίας, τὸν Θεὸν παροξύνει, φησίν· « Quicunque autem superbia aliquid agere aggressus fuerit, Deum, inquit, irritat. »

Dubitabis forsitan utrum Clemens ad quædam Scripturæ verba collineare, vel ea simpliciter transcribere voluerit, ubi ipse dixit [59] : Λαμψάτω σοῦ τὰ ἔργα· καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος, καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ πρὸ προσώπου αὐτοῦ· ἰδοὺ γὰρ ὁ Θεὸς, καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ. « Luceant opera tua. Et ecce homo et opera ejus ante faciem ejus. Ecce enim Deus et opera ejus. »

Sophoniæ autem prophetæ hæc Clemens ait esse verba [60] : « Et assumpsit me spiritus, et sustulit in quintum cœlum, et contemplabar angelos, qui Domini vocabantur, et diadema eorum impositum in Spiritu sancto, et erat sedes uniuscujusque eorum septuplo major luce solis orientis, habitantes in templis salutis, et laudantes Deum ineffabilem altissimum. » Observant nihilominus quidam Clementinorum scholiorum auctores hæc in Sophoniæ prophetia minime reperiri, atque idcirco ex apocryphis quibusdam lucubrationibus a Clemente nostro fuisse desumpta.

Quidam vero putant aliquem Esdræ locum, qui in editis ejus libris non invenitur, his a Clemente nostro exhiberi verbis [61] : Ἐν τῷ Ἔσδρᾳ γέγραπται· Καὶ οὕτως ἐγένετο Χριστὸς βασιλεὺς Ἰουδαίων ἡγούμενος πληρουμένων τῶν ἑπτὰ ἑβδομάδων ἐν Ἱερουσαλὴμ, καὶ ἐν ταῖς ἑξήκοντα δύο ἑβδομάσιν ἡσύχασεν ἅπασα ἡ Ἰουδαία, καὶ ἐγένετο ἄνευ πολέμων· καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Χριστὸς ἅγιος τῶν ἁγίων ἐλθὼν, καὶ πληρώσας τὴν ὅρασιν, καὶ τὸν προφήτην, ἐχρίσθη τὴν σάρκα τῷ τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ πνεύματι. « In Esdra scriptum est : Et sic fuit Christus rex, dux Judæorum, cum impletæ essent septem hebdomades in Jerusalem, et in sexaginta duabus hebdomadibus quievit universa Judæa, et fuit absque bellis, et Dominus noster Christus sanctus sanctorum cum venisset, et visionem implesset et prophetam, in carne unctus est Patris sui spiritu. » Sed jam monuimus spurios Esdræ libros, a nostris prorsus discrepantes, a Clemente nostro citari. Quid ergo mirum, si quædam ex iis in medium adduxerit, quæ in nostris exemplaribus non habentur amplius? Verum Clemens non aliud eo loci significare videtur, quam in Esdra scriptum haberi septem hebdomadibus ædificatum esse templum. Cætera autem, quæ sequuntur, Clementis, non Esdræ, si attente perpendas, verba esse fateberis.

Nobis porro promptum est hæc indicare, quæ Carpocratiani in nefarii erroris sui patrocinium afferebant, Scripturæ verba : Τῷ αἰτοῦντί σε δίδως, « a te petenti des; » et quod Clemens respondet id alia ejusdem sacri textus auctoritate funditus everti : « Subjungit, » inquit [62], ἐπιφέρει· Καὶ τὸν θέλοντα δανείσασθαι, μὴ ἀποστραφῇς· « Et eum qui velit mutuo accipere, ne averseris. » Uterque enim ille locus ad verbum legitur Matth., nisi quod pro δῶς hic δίδου habetur [63]. In Latina autem Vulgata his redditur verbis : « Qui petit a te, da ei ; et volenti mutuari a te, ne avertaris. » Quamobrem Tertullianus [64] : « Omni, inquit, petenti te, dato, suum habet titulum, proinde ad eleemosynam pertinentem. » Denique eadem illa verba a Barnaba hoc citantur modo [65] : Παντὶ αἰτοῦντί σε, δίδου. « Omni petenti te, tribue. » Sed hæc tamen ex Lucæ Evangelio petita esse videntur [66].

Ubinam porro in sacris libris isthæc, quæ Clemens adhuc citat [67], scripta fuerint : Εἶδες γὰρ, φησὶ, τὸν ἀδελφόν σου, εἶδες τὸν Θεόν σου. « Vidisti enim, inquit, fratrem tuum, vidisti Deum tuum, » non facile dixeris. Quid vero, si ille ad ea tantum respexisse dicatur Matthæi verba [68] : « Domine, quando te vidimus esurientem? Amen dico vobis, quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis. » Continenter **159** enim a Clemente additum est : « Servatorem puto Deum nunc nobis dictum esse. »

Ex quodam insuper Evangelio testatur Clemens hæc se fuisse mutuatum [69] : Οὐ γὰρ φθονῶν, φησὶν, παρήγγειλεν ὁ Κύριος ἔν τινι εὐαγγελίῳ· Μυστήριον ἐμὸν ἐμοὶ, καὶ τοῖς υἱοῖς τοῦ οἴκου μου. « Non enim invidens, inquit, præcepit Dominus : Mysterium mihi, et filiis domus meæ. » Ex his vero, qui in Clementis libros scholia ediderunt, unus existimat verba illa, in quocunque tandem Evangelio reperiantur, delibata fuisse ex Isaiæ prophetia XXIV, 16. Quamvis enim in antiquis Septuaginta editionibus minime occurrant, ea tamen in nuperæ Romanæ editionis adnotationibus adjecta, ab Augustino in Psalm. VII, et a quibusdam aliis Ecclesiæ Patribus citata sunt. Ad hæc vero Hieronymus testatum fecit illa in Theodotionis interpretatione addita reperiri. Quæ quidem in Nobilii notis observata fuisse legimus.

Sed hæc sane observatio difficultatem omnino non tollit. Enimvero tametsi verba illa Isaiæ fuerint, inquirendum nihilominus superest, cur ea Clemens noster potius ex quodam Evangelio, quam ex libro Isaiæ a se desumpta fuisse tam asseveranter affirmaverit. At porro animadvertas velim Clementem simpliciter dixisse ἔν τινι εὐαγγελίῳ. Qua sane loquendi ratione hæc a se memoriter scripta fuisse satis aperte significat. Conjecturæ autem nostræ inde certe non parum accedit roboris, quod diversis in locis hæc eadem verba eodem plane modo ille non reddiderit. Inde enim facile intelligi potest illum Evangelii nomine ea citasse, quæ reipsa Isaiæ erant. Quid tamen vetat quominus illa in aliquo eorum, quæ, uti vidimus, non semel laudavit, apocryphorum Evangeliorum exemplari aliquando legisse credatur?

Quid plura? Nobis nullus hactenus edixit utrum ex Novi vel Veteris Testamenti scriptis hæc verba Clemens delibaverit [70] : Αἴτησαι καὶ ποιήσω, ἐννοήθητι καὶ δώσω· « Pete, et faciam, animo cogita, et dabo. » Neque id profecto cuilibet plane erit expeditum. Scimus enim Eliam, dum in cœlum raperetur, Eliszæo dixisse : Αἴτησαί τι, ποιήσω σοι. « Pete quid, faciam tibi [71]. » Sed hæc nihil ad rem nostram faciunt. Vero itaque nobis similius videtur hoc testimonium a Clemente ex aliquo simíliter apocrypho Evangelio transcriptum fuisse.

[57] Strom. l. II, p. 400. [58] Ibid. p. 492. [59] Strom. l. IV, p. 543. [60] Strom. l. V, p. 585. [61] Strom. l. I, p. 330. [62] Strom. l. III, p. 448. [63] Matth. V, 42. [64] Tertul. De bapt. c. 18. [65] Barnab. epist. § 9. [66] Luc. VI, 30. [67] Strom. l. I, p. 316; l. II, p. 391. [68] Matth. XXIV, 38, 39. [69] Strom. l. V, p. 5.8. [70] Strom. l. VI, p. 653 et 665; l. VII, p. 745. [71] IV Reg. II, 9.

Alibi Clemens narrat [72] Paulum apostolum « in Actibus apostolorum, » ἐν ταῖς Πράξεσιν τῶν ἀποστόλων, fecisse Epicureorum atque etiam Stoicorum philosophiæ mentionem. Sed in quo hujusce libri loco id occurrat, nullus animadvertit. Nobis vero vix ullus videtur esse ambigendi locus, quin ibi notetur Actuum cap. XVII, 18, ubi hi philosophi nominatim appellantur. Quo quidem de loco exstat Augustini in nova editione adversus Epicureos et Stoicos centesimus et quinquagesimus sermo.

Scriptoris demum scriptique tacito nomine, hæc Clemens a nemine indicata retulit [73] : « Ipse enim dixit : Non te dimittam, neque derelinquo, ut qui te dignum judicaverim propter veram et germanam electionem [74]. » At hic locus totidem verbis in Epistola ad Hebræos occurrit; etiamsi primitus, sed non eodem plane modo, in libro Josue inveniatur [75].

Porro autem antequam his finem imponamus, duo adhuc observanda sunt. Et primo quidem ubi Clemens Marcionis impugnat sectatores [76] : « Quid si, inquit, usurpent vocem Domini, qui dicit Philippo : Sine mortuos sepelire mortuos suos, tu autem sequere me. » In Matthæi siquidem Evangelio hæc quidem verba legere est, quamvis transposita, atque aliter apud Lucam repræsententur [77]. Verum uterque evangelista illius, a quo hæc dicta fuerunt, nomen penitus omisit. Unde ergo Clemens Marcionisve asseclæ acceperunt hunc Philippum vocari? Nunquid ex eo, quod sæpius ab eodem nostro Clemente citatum vidimus, secundum Ægyptios, vel potius secundum Hebræos Evangelio? At cum utrumque non exstet, nihil hac de re certo quisquam statuere audeat.

Secundo animadvertendum est Clementem testatum [78] alibi fecisse principem publicanorum, qui Domino dixit : « Ecce dimidium bonorum meorum do, » ἐλεημοσύνην, eleemosynam (vel ut apud Lucam legimus, τοῖς πτωχοῖς, « pauperibus » [79]), ab aliquibus Zachæum et ab aliis Matthiam cognominari. Auctor vero *Recognitionum*, quæ Clementis nomine circumferuntur, hunc Matthiam eumdem atque Barnabam fuisse docet [80]. « Barnabas, inquit, qui in locum Judæ subrogatus est apostolus. » Sed quæ fides huic scriptori habenda sit, satis alibi ostendimus [81].

CAPUT V.

De virorum apostolicorum, et aliorum antiquissimorum scriptorum operibus de divinis traditionibus non scriptis, ac de veræ Ecclesiæ notis et characteribus.

ARTICULUS I.

De Barnabæ epistola, de libris Hermæ, de Clementis Romani epistola, de antiquis quibusdam Scripturæ sacræ interpretibus, ac de Tatiani et Cassiani scriptis.

Præter sacra Veteris Novique Testamenti scripta, ab auctoribus sancto Spiritu afflatis composita, Clemens noster aliorum, qui et primas post eos tenent, et discipuli illorum fuerunt, epistolis et libris in Christianæ religionis defensionem utitur, atque ipsorum auctoritate dogmata, nobis a Christo credita, propugnat et tuetur. Eam sane ob causam illos non solum locupletissimos divinæ veritatis testes citat, sed longa etiam ex variis illorum scriptionibus describit fragmenta, quibus falsas errantium hominum opiniones et commenta impugnat, ac funditus evertit.

A Barnabæ autem epistola initium ut ducamus, plura sane ex ea Clemens decerpsit [82], quæ a nobis alibi repræsentata sunt. Primo autem hujusce *Apparatus* nostri in libro non frustra, nisi nos mens nostra fallat, probare conati sumus [83] Barnabam, quem idem auctor noster non semel « apostolum et apostolicum, atque unum ex septuaginta ac Pauli auditorem » nuncupat, verum esse hujus epistolæ auctorem.

Nec pauciora sane ex Hermæ libro, qui *Pastor* dicitur, fragmenta in libros suos Clemens transtulit [84]. Nos vero quæ ex illo ipse Clemens delibavit, integra alibi quoque exhibuimus. Ad priorem porro ipsius locum, ab eodem auctore nostro citatum, duo observat Hervetus : primo hunc librum inter apocryphos computari; secundo ea, quæ Clemens ex illo descripsit, non inveniri in illo, qui nuper in bibliotheca editus est. Sed quæ sit hæc bibliotheca,
160 divinare non possumus. Is enim liber non solum in variis Bibliothecæ Patrum, sed etiam Orthodoxographiæ editionibus divulgatus est, ubi citata a Clemente nostro verba occurrunt. An autem ille liber apocryphus, aut verus genuinusque Hermæ fetus dici debeat, a nobis suo loco demonstratum esse putamus [85].

Multa quoque auctor noster ex vera genuinaque sibi cognominis Clementis Romani epistola hausit, ac totidem retulit verbis. Jam vero de ea aliquid, quod neque Herveto tam prolixorum in Clementis nostri opera commentariorum scriptori, neque aliis ignotum esse debebat, nos supra attigimus [86]. Sed de illa eadem epistola fusius disputandi occasio aliquando sese nobis forsitan offeret. Interea tamen lubet animadvertere, primum illius locum a Clemente nostro ita exhiberi [87] : « Jam Clemens in epistola ad Corinthios his verbis, inquit, exponens differentiam eorum, qui sunt probati in Ecclesia : Sit aliquis fidelis, sit potens in explicanda cognitione, sit sapiens in discretione sermonum, sit stupendus in operibus. » Rursum vero hæc alio in libro repetit, additque [88] : « Sit castus et mundus. Eo enim debet esse magis humilis, quo videtur esse major, dicit Clemens in epistola ad Corinthios. » Et hæc quidem Hervetus clara et perspicua esse concedit, sed quomodo illa cum superioribus, in primis vero cum subsequentibus : « Et alios quidem ex igne rapite, miseremini autem eorum, qui discernuntur, » cohæreant, se nescire profitetur. At ille profecto nesciebat, hæc posteriora verba Clementis Romani non esse. Plana autem et aperta est horum verborum cum aliis cohærentia, nec obscurus eorum sensus. Ibi enim Clemens noster de sapiente disserit, quem ille talem ait esse debere, qui aliquos a fallaciarum, vanorumque argumentorum ab aliis propositorum igne eripiat, et eorum qui a falsis prophetis secernuntur, misereatur.

Deinde vero auctor noster hanc epistolam no-

[72] Strom. l. I, p. 295. [73] Strom. l. II, p. 415. [74] Epist. ad Hebr. XIII, 5. [75] Josue I, 5. [76] Strom. l. III, p. 436. [77] Matth. VIII, 21; Luc. IX, 59. [78] Strom. l. IV, p. 488. [79] Luc. XIX, 8. [80] Lib. I Recog., § 60, p. 414. [81] Lib. I Appar., dissert. 11. [82] Strom. l. II, p. 373, 375, 389, 396, 410, 571, 577. [83] Lib. I Appar., dissert. 3. [84] Strom. l. I, p. 311, 356; l. II, p. 360, 379, 384 et seq.; l. IV, p. 503; l. VI, p. 638 et 679. [85] Lib. I Apparat., dissert. 4. [86] Lib. II Appar., dissert. 6, c. 10, § 3. [87] Strom. lib. I, p. 289. [88] Lib. VI, p. 647.

mine Clementis, quem apostolum nuncupat, hunc laudat in modum [89]: « Clemens quoque apostolus in Epistola ad Corinthios, ipse quoque nobis, τύπον τινὰ τοῦ γνωστικοῦ, formam et exemplar gnostici describens, dicit: Quis apud vos versatus omni virtute, » etc. Denique ut id semel simulque dicamus, plura hujusce epistolæ §§ 1, 9, 11, 12, 17, 18, 21, 33, 36, 40, 41, 48, 49 et 50, transcripsit fragmenta, quæ quidem quia prolixiora sunt, indicasse sufficiat. Obiter porro observa hæc quæ a Clemente nostro citantur, aliquando intersecari, et quædam, quæ sua sunt, illis inseri, ac quandoque media interponi.

At quis non miretur Hervetum, qui in citatum a nobis [90] posteriorem Clementis nostri locum lectores suos serio admonet hujus epistolæ in Eusebii quidem *Historiæ* lib. III fieri mentionem, sed illius nihil jam amplius exstare, quam quod Clemens noster nobis hic reliquit? Quomodo enim Herveto incomperta ea esse potuerunt, quæ de illa Irenæus, uti a nobis observatum est, atque Origenes, Photius, atque alii scriptis tradiderunt [91]?

Quamvis autem ex dictis satis constet hanc epistolam Clementi Romano ab auctore nostro asseveranter ascribi, illa tamen alicubi solo Romanorum nomine ab ipso citata legitur [92]: « Quinetiam, inquit, in epistola Romanorum ad Corinthios scriptum est: Oceanus infinitus, et qui sunt post ipsum mundi. » Sed cur eam ita ille laudaverit, rationem nobis suggerunt Irenæus [93] atque Eusebius [94], qui hanc epistolam a Clemente, Romanæ Ecclesiæ nomine, scriptam fuisse non semel asseverant.

Memoria itaque lapsus est Clemens noster, nisi forte librariorum error sit, ubi quædam ejusdem epistolæ verba sic Barnabæ attribuit [95]: « Prophetæ dictum exponens Barnabas, infert: Cum multæ portæ sint apertæ, quæ est justitia, ea est in Christo, in quam beati sunt omnes qui sunt ingressi. » Hæc enim quæ alibi [96] ille ipse, tacito auctoris nomine, non tamen sine aliqua varia lectione retulerat, in Clementis Romani epistola, § 48, voce ἐν ante δικαιοσύνῃ addita, totidem verbis repræsentantur.

Quorumdam præterea doctorum sacræ Scripturæ interpretum explanationes in priora psalmi primi verba a Clemente nostro sic laudantur [97]: « Audivi ego virum in his rebus doctum dicentem consilium impiorum significare gentes; viam autem peccatorum, Judaicam opinionem, et pestilentiæ cathedram, hæreses accipientem. Alius autem dicebat magis proprie positam quidem esse primam beatitudinem in iis, qui non sunt sceleratas secuti sententias, quæ a Deo defecerunt. Secundum autem eorum, qui in lata via manent, vel eorum, qui nutriti sunt in lege, vel etiam eorum, qui ex gentibus non sunt ducti pœnitentia. Cathedra autem pestilentiæ et theatra fuerint, et judicia, ubi magis sequuntur improbas et exitiales potestates, et operum eorum societatem. » Qui sint illi eruditi sacrarum Scripturarum interpretes, definitu esse difficillimum nemo certe negabit. In re tamen tam obscura si nobis fas sit aliquam ex verbo ἀκήκοα, « audivi, » conjecturam facere, haud omnino absurde colligi posse suspicamur Clementem suos designasse præceptores, atque in primis Pantænum, quos ille, in schola Alexandrina, ut superius dictum est, sacram Scripturam explicantes audierat. Inficias tamen non ibimus alios adhuc, quemadmodum Alexandrum Jerosolymitanum, ab eo potuisse designari.

Moysem porro scriptorum omnium antiquissimum

A esse, atque ex illius et Hebræorum libris plura ab ethnicis philosophis delibata fuisse probat Clemens [98] Tatiani philosophi ad Græcos oratione, in qua illum de iis ἀκριβῶς, « accurate, » disputasse testificatur. Sed de hac oratione, et pertractato in illa de Moysis ætate argumento, disceptatum alibi a nobis fuit [99], ac rursus de illo ac de ipsius, quemadmodum Cassiani, laudata ab eodem Clemente nostro chronologia inferius disputabitur.

Citat porro Clemens [1] hujusce Cassiani etiam *Exegeticon*, quod utrum etiamnum exstet, se nescire Hervetus aperte significat. Qui fieri ergo potuit, ut ea aut non legerit, aut ejus ex animo exciderint, quæ de Clemente nostro disputans, sic scripsit Hieronymus [2]: « Meminit autem in Stromatibus suis voluminis Tatiani . . . . et Cassiani cujusdam χρονογραφίας, quod opusculum invenire non potui? » Si enim illud non idem atque *Exegeticon* fuerit, cum eo tamen periisse, nemini vero

B non simile haud dubie videbitur. Utrum vero is Cassianus idem sit, ac præcipuus Docetarum hæreseos defensor, postea opportunior examinandi locus erit.

161 ARTICULUS II.

De sibyllis et earum oraculis, nec non Pauli de sibylla et Hyduspe oraculo, atque de Chami prophetia.

Non abs re omnino fuerit huic de Christianis auctoribus sermoni ea attexere, quæ de sibyllis et illarum de Christo, Christianaque, uti putant, religione oraculis, memoriæ Clemens noster mandavit. In primo autem *Stromatum* libro [3] hæc de sibylla narrat: « Heraclitus non humanitus, sed divinitus potius, dicit apparuisse sibyllam. Aiunt itaque Delphis in curia ostendi petram quamdam, super quam dicitur sedisse prima sibylla, quæ ex Helicone venerat, educata a Musis, cum esset filia

C Lamiæ Sidoniæ. Serapion autem in versibus dicit ne mortuam quidem a divinandi arte cessasse sibyllam: et id quidem quod ex ea in aerem recessit post obitum, id esse quod in sortibus divinat, et auguriis; ex eo autem quod in terram mutatum est corpore, exorta, ut consentaneum est, herba, quæcunque eam comedissent bestiæ, cum in eo loco essent, scribit perfectam futuri cognitionem per exta hominibus significasse. Ejus autem animam existimat eam esse faciem, quæ apparet in luna. » Quæcunque Clemens ibi de sibylla memorat, hæc ille non ex sua, sed Heracliti Serapionisque poetæ, et aliorum paganorum sententia proponit. At nullum plane tam male sanæ mentis hominem esse arbitramur, qui hæc a Clemente nostro tanquam certa et minime dubia proferri dixerit. Neque enim Christianæ religionis doctrina ita parum imbutus fuit, ut credidisse dicatur sibyllam post mortem a divinandi arte non cessasse, ac illius parte in aera

D transvolante, alteram in terra mansisse, ex qua herba, divinationum usui apta, orta fuerit, ac denique illius animam esse faciem, quæ in luna apparet. Certum igitur et ratum esse debet hæc a Clemente nostro contra paganos ideo adduci, ut falsas eorum opiniones, ipsa eorum, quæ tanquam vera et certa venditabant, expositione everteret, atque invicto ad hominem, ut aiunt, argumento impugnaret, funditusque destrueret.

De hac porro sibylla, ejus nomine, parentibus, versibus, et saxo unde oracula fudisse perhibetur, plurima narrat Pausanias [4], quæ quidem quia longiora sunt, et facile a quolibet in ejus libro pos-

[89] Strom. lib. IV, p. 516 et seq. [90] Lib. II Appar., dissert. 6, c. 10, § 3. [91] Orig. lib. II Periarch., c. 3; Phot. Bib. cod. 113 et 126; Cotel. De SS. Patr. oper., p. 88 et seq. [92] Strom. lib. V, p. 586. [93] Iren. lib. III, c. 3. [94] Euseb., lib. III Hist., c. 16 et 38, et lib. V, c. 6 [95] Strom. l. VI, p. 646. [96] Strom. lib. I, p. 288. [97] Strom. lib. II, p. 389, 390. [98] Strom. l. I, p. 320. [99] Lib. II Appar., dissert. 5. [1] Ibid. [2] De script. eccles., § 50. [3] Pag. 304. [4] Lib. X Phoc., p. 327.

sunt videri, ad illum curiosos lectores mittendos satius duximus.

Ex his porro, quæ Pausanias ibi posteritati reliquit, haud exigua lux afferri potest huic non solum Clementis nostri loco, sed etiam alteri, ubi rursus de sibyllis eo ille modo disserit [5]: «Sibylla, inquit, dicitur Orpheo antiquior. De ejus cognomine, et de iis, quæ ab ea prolata sunt, responsis, multa dicuntur, et cum esset Phrygia, appellatam esse Diapam, et cum ea ad Delphos accessisset, cecinisse :

O Delphi, Phœbi ferientis qui eminus estis
Servi, veni ad vos, Jovis expositura potentis
Mentem, germano succensens plurima Phœbo.

Est autem alia quoque, quæ vocatur Herophile Erythræa. Harum meminit Heraclides Ponticus in libro *De oraculis*. Mitto Ægyptiam, et Italicam, quæ Romæ habitavit Carmentale, cujus fuit filius Evander, qui Romæ templum Panis, quod Lupercal appellatur, condidit. »

Singula porro earum nomina, sic ille paulo post recenset [6] : « Sibyllarum, inquit, turba, Samia, Colophonia, Cumana, Erythræa, Pytho, Taraxandra, Macetis, Thessala, Thesprotis. »

De iis multi multa, ut alibi diximus [7], litteris consignarunt. Quapropter his, quæ a nobis tradita sunt, nunc illa tantummodo adjiciemus, quæ ex Varrone sic Lactantius retulit [8] : « Sibyllas decem numero fuisse, easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitarunt. Primam fuisse de Persis, cujus mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit. Secundam Libyssam, cujus meminit Euripides in *Lamiæ* prologo. Tertiam Delphicam, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit. Quartam Cumæam in Italia, quam Nævius in libris *Belli Punici*, Piso in *Annalibus* nominat. Quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem. . . . . . . Sextam Samiam, de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum reperisse se scriptum. Septimam Cumanam, nomine Amaltheam, quæ ab aliis Demophile, vel Herophile nominatur. . . . . . Octavam Hellesponticam, in agro Trojano natam, vico Marpesso, circa oppidum Gergithium, quam scribit Heraclides Ponticus Solonis et Syri fuisse temporibus. Nonam Phrygiam, quæ vaticinata sit Ancyræ. Decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quæ Tiburi colitur, ut dea. . . . . . cujus sacra senatus in Capitolium transtulerit. » Ex hoc haud dubie Lactantii loco eadem ab Isidoro descripta reperies [9]. Quamvis autem uterque alia, quam Clemens, sibyllarum nomina renuntiet; de iisdem tamen eos loqui in animum forsitan tuum facile induces, si memineris quam diversis nominibus sibyllæ, uti alibi a nobis animadversum est [10], a variis scriptoribus nuncupatæ fuerint.

Quædam insuper sibyllæ carmina non in his tantum, sed in superioribus etiam libris Clemens exhibet [11], sed cujusnam ex his sibyllis illa fuerint, tacitus prætermisit. Eam vero alicubi « Hebræorum prophetissam, παρὰ τῆς προφήτιδος τῶν Ἑβραίων, vel poeticam, ποιητικὴν, ut putant, » appellat [12].

At nihil profecto ille de sibylla magis animadversione, ac forsitan admiratione dignum prodidit, quam ubi ethnicos homines ad ejusdem sibyllæ, quemadmodum Hydaspis libros pervolutandos ab apostolo Paulo missos esse sic testatur [13] : « Paulus apostolus dicit : Libros quoque Græcos sumite, agnoscite sibyllam, quomodo unum Deum significet, et ea quæ sunt futura : et Hydaspen sumite, et legite, et invenietis Dei Filium multo clarius et apertius esse scriptum, et quemadmodum adversus Christum multi reges instruent aciem, qui eum habent odio, et eos qui nomen ejus gestant, et ejus fideles, et ejus tolerantiam et adventum. »

Tota hujusce salebrosi loci difficultas in hoc posita est, quod Clemens quædam proferat verba, quibus Paulus ethnicos homines ad legendos cum sibyllæ, tum Hydaspis libros hortabatur. Etenim nullibi gentium exstitit unquam illa Pauli exhortatio.

Nodum difficultatis ut solvat Cotelerius, contendit hæc verba : Ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος, non ad sequentia λάβετε καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους· « libros quoque **162** Græcos sumite, » etc., referri debere, sed ad superiora : οἰκείους αὐτῶν τῇ διαλέκτῳ προφήτας, « proprios suæ linguæ prophetas » dedit Deus, uti Petri *Prædicatio*, et Paulus apostolus declarabit. Clementis igitur, non vero Pauli, hæc verba esse suspicatur : « Libros Græcos sumite, » etc. Sed illa Cotelerii conjectura et explicatio peritioribus viris minime probatur; quippe quæ omnino cum tota Clementinæ orationis pugnet serie ac contextu. Et vero, cur Clemens addidit vocem λέγων ante Παῦλος, nisi ut subsequentia verba illius esse indicaret? Sed agedum, qua, quæso, ratione Cotelerius hæc, quæ post citata a nobis Clementis verba proxime subnectuntur : « Deinde uno verbo vos interrogat : Totus autem mundus, et quæ sunt in mundo, cujus sunt, nonne Dei? » ad Petrum potius, quam ad Paulum, ultimo loco laudatum, dicit esse referenda? Nullam certe attulit causam, nec ullam afferre poterat. Nam cum continenter Clemens adjecerit : « Propterea dicit Petrus Dominum dixisse, » etc., inde haud obscure colligitur priora verba non huic Petro, sed Paulo apostolo ab eo ascribi.

Probabilius itaque aliis videtur citatum fuisse a Clemente pseudepigraphum, apocryphumque aliquod Pauli scriptum; aut potius quamdam, ubi hæc de sibyllis dixisse ferebatur, publicam concionem, quæ non scripto, sed verbo, et tanquam de manu, ut aiunt, ad manum ad Clementis usque tempora pervenerit. Nulli enim dubium esse potest scripta quædam fuisse apocrypha, quæ falso Pauli nomine circumferebantur. Tale enimvero est illud quod Gelasius summus pontifex *Pauli apostoli revelationem* nuncupat [14]. An autem hæc, vel quædam alia pseudepigrapha Apostoli scriptio a Clemente designetur, nemo facile divinabit.

Neque porro Novi tantum, sed Veteris etiam Testamenti falsas quasdam et suppositas citavit ille scriptiones [15]. Mentionem enimvero fecit Chami prophetiæ, ex qua Pherecydes multa in *Theologiam* suam transtulerat. Sed de ea jam aliquid alibi perstrinximus [16].

ARTICULUS III.

De humanis traditionibus rejiciendis, et de aliis divinis ad nos non scripto, sed verbo et viva voce transmissis.

Docet Clemens duplicis generis esse traditiones, alias quidem humanas, et ab hominibus ortas, quas Apostolus his proscribit verbis [17] : « Videte ne quis sit, qui vos seducat per philosophiam et inanem deceptionem secundum traditionem hominum, κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, secundum elementa mundi, et non secundum Christum. » Qua

[5] Strom. lib. I, p. 323. [6] ibid., p. 333. [7] Lib. I Appar., dissert. 12, § 1. [8] Lib. I, De fals. relig., c. 6. [9] Lib. VIII Orig., c. 8. [10] Lib. I Apparat., dissert. 12, § 2. [11] Admon. ad gent., p. 32, 53, 41, 46; lib. II Pæd. p. 195, et lib. III, p. 223; Strom. lib. V, p. 601. [12] Admon. ad gent., p. 46, lib. II Pæd. p. 195. [13] Strom. lib. VI, p. 636. [14] Dist. 15, c. 3, Sanct. Roman. [15] Strom. lib. VI, p. 642. [16] Lib. II Appar., dissert., 5, c. 2, § 6. [17] Coloss. II, 8.

autem de hominum traditione loquatur Apostolus, sic Clemens edisserit [18]: « Traditionem humanam canoras dicit nugas, quæ versantur in oratione. Quamobrem ille quoque scribit: Juniores, quæstiones fugite [19], sunt enim pueriles hujusmodi contentiones. » In Græco Clementis textu legimus: τὴν λογικὴν τερθρίαν λέγει. Vox autem τερθρία seu τερθρεία idem Suidæ sonat ac λεπτολογία, hoc est de rebus minimi momenti disputatio. Quæ quidem explicatio a Clementis sensu aliena non videtur. Nam ille mentem suam clarius aperiens, hanc τερθρίαν idem ac pueriles, seu novas hominum de rebus exiguis verborum contentiones esse haud obscure significat. Ab hominibus autem Christianis illas omnino vitandas et repudiandas esse asserit.

Alias porro traditiones ab apostolis Christoque Domino ad homines profluxisse dicit, quas illi deinceps suo quique ordine a majoribus suis non scripto, sed verbo acceperant. Magistros quippe suos Clemens prædicat [20]: « Qui veram, inquit, beatæ doctrinæ servabant traditionem, παράδοσιν, statim a Petro, et Jacobo, et Joanne, et Paulo, sanctis apostolis: ita ut filius acciperet a patre....... ad nos quoque, Deo volente, pervenerunt illa a majoribus data et apostolica deposituri semina. » A præceptoribus itaque suis, qui apostolorum discipuli fuerant, Clemens, non secus atque alii suæ ætatis Christiani, accepit quemadmodum filius a patre, non solum scripto, sed etiam verbo beatam doctrinæ evangelicæ traditionem.

Cur autem apostoli discipulis suis, et hi deinde aliis quædam non scripto, sed verbo tradiderint, hanc ille rationem paulo post reddidit [21]: « Jam vero non revelavit multis ea, quæ non erant multorum, sed paucis, quibus sciebat convenire, qui et ea possent accipere, et ex iis informari. Arcana autem, sicut Deus, verbo creduntur, non scripto. » Τὰ δὲ ἀπόῤῥητα, καθάπερ ὁ Θεὸς, λόγῳ πιστεύεται, οὐ γράμματι.

Ubi autem alio in libro [22] ex Apostoli ad Colossenses scribentis, verbis probat non omnium esse cognitionem, ibi continenter hæc subjungit: « Jam enim erant, quæ tradebantur Hebræis, ἀγράφως, sine scriptis. » Ab Apostoli igitur tempore erant quædam religionis nostræ placita, quæ Hebræis aliisque Christianam fidem profitentibus sine scripto, sed viva voce tradebantur.

Præterea Clemens hæreticos, qui sacram Scripturam pro Domini dignitate et secundum piam apostolorum traditionem non interpretabantur, hoc argumento confutat [23]: Παρακαταθήκη γὰρ ἀποδιδομένη Θεῷ, ἡ κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίαν, διὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ τῆς θεοσεβοῦς παραδόσεως σύνεσίς τε καὶ συνάσκησις. « Depositum enim, quod Deo redditur, est convenienter Domini doctrinæ per ejus apostolorum piam traditionem intelligentia et exercitatio. » Quid autem erat illa pia apostolorum de vero Scripturæ sensu traditio, nisi vera illius expositio, quam discipulos suos vel privatis in colloquiis, vel publicis in concionibus docere consueverant?

Neque in his tantummodo *Stromatum* libris divinas illas traditiones commendat et tuetur, sed Eusebio teste [24]: « In libro quem de pascha composuit coactum se affirmat a familiaribus suis, ut traditiones, quas ab antiquioribus presbyteris acceperat, scriptas posteris mandaret. » Antiquiores autem illi presbyteri, ut ibidem Eusebius observat, apostolorum erant discipuli, qui has traditiones ab iisdem apostolis, sicut et hi a Christo acceperant.

Denique ex eodem Eusebio superius animadvertimus [25] Clementem alio in libro, sicut et Origenem, testificari se ex vetustiorum presbyterorum traditione didicisse quo ordine scripta sunt Evangelia, et præter quatuor in omnibus Ecclesiis recepta, nullum aliud admittendum.

Traditionibus porro hujuscemodi, quæ ab apostolis atque etiam a Christo Domino manaverunt, maximam reverentiam summumque honorem deberi, nemo nisi insano errore plane obcæcatus unquam negaverit.

163 ARTICULUS IV.

De veræ Ecclesiæ, sacrum divinæ traditionis depositum custodientis, notis et characteribus.

Sacrum Christianæ illius doctrinæ, ad nos divinis cum Scripturis tum traditionibus transmissæ, depositum ab Ecclesia catholica integrum illibatumque servari extra omnem penitus controversiam positum est. At quæ sit vera illa Ecclesia, ac quomodo, quibusve notis ac characteribus ab alia qualibet falsa et schismatica secerni et distingui possit, luculenter Clemens noster explicat [26]: « Ecclesiam autem, inquit ille, non locum, sed electorum congregationem appello. » Hujus autem, quæ vere Dei templum est, tres potissimum assignat notas, quibus ab omnibus aliis congregationibus manifestissime discernitur. Primo enim, illa est omnium antiquissima, atque omnibus hæresibus vetustior. Secundo [27], illa sicut ipsemet Deus, una est, fidei scilicet, et doctrinæ in sacris Scripturis traditæ unitate, quam nullæ unquam hæreses discindere et labefactare potuerunt. Tertio, est καθολική, « catholica, » seu universalis, quæ non in quibusdam tantum terræ partibus, quemadmodum singulæ hæreses, sed per totum mundi orbem disseminata, homines secundum Dei propositum justos complectitur. Sola igitur illa vera est Ecclesia, quam Clemens hunc postea in modum describit [28]: « Et substantia ergo, et cogitatione, et principio, et excellentia solam esse dicimus antiquam et catholicam Ecclesiam in unitatem unius fidei, quæ est ex propriis testamentis, vel potius ex testamento, quod est unum diversis temporibus, in quibus Dei voluntate per unum Dominum congregat eos, qui sunt jam ordinati, quos prædestinavit Deus, cum eos justos futuros cognovisset ante mundi constitutionem. » Tum vero continenter illius excellentiam præstantiamque ab hac unitate commendat: « Cæterum, inquit, Ecclesiæ quoque eminentia, sicut principium constructionis, est ex unitate, omnia alia superans, et nihil habens sibi simile, vel æquale. » Veræ porro Ecclesiæ has certas ac minime dubias esse notas, ac proprios genuinosque esse illius, quibus a cæteris aliis distinguitur, characteres, eo Clemens noster efficacius probat, quo clarius ea omnia nulli penitus hæreticorum sectæ convenire ibidem ostendit. Et vero quam validis ille argumentis omnes hæreses et hæreticos ipsa vera Ecclesia recentiores esse convincat, infra a nobis demonstrabitur.

Unum itaque duntaxat hic adjiciamus, quod ipse tradidit [29], nos « per ipsas Scripturas discere demonstrative quomodo lapsæ sunt hæreses, et contra quomodo in sola veritate et antiqua Ecclesia sit perfectissima cognitio: » Δι' αὐτῶν τῶν Γραφῶν ἐκμανθάνειν ἀποδεικτικῶς, ὅπως μὲν ἀπεσφάλησαν αἱ αἱρέσεις, ὅπως δὲ καὶ ἐν μόνῃ τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἥ τε ἀκριβεστάτη γνῶσις. Vides igitur quomodo Clemens repetat et inculcet præcipuam veræ Ecclesiæ notam esse illius præ cæteris omnibus sectis antiquitatem. At sedulo insuper animadvertas velim quam diserte ille asseveret ex Scripturis sacris certo et evidenter demonstrari qui sint hæreticorum errores, et in sola veritate et antiqua Ecclesia perfectissimam reperiri cognitionem.

[18] Strom. lib. I, p. 295. [19] II Tim. II, 23. [20] Strom. lib. I, p. 274. [21] Ibid., p. 275. [22] Lib. V, p. 57. [23] Lib. VI, p. 676. [24] Lib. VI Hist., c. 13, p. 215 [25] Sup. c. 4, art. 2. [26] Strom. lib. VII, p. 715. [27] Ibid. p. 764. [28] Ibid., p. 765. [29] Ibid., p. 755.

CAPUT VI.

De Deo, et Christo Domino, ac de perpetua sanctissimæ illius matris virginitate.

ARTICULUS PRIMUS.

De etymologia nominis Θεός, et de articuli ὁ ei præpositi significatione, de aliis Dei nominibus, illiusque natura, et attributis, atque de prædestinatione.

Ex sacris et incorruptis illis divinæ Scripturæ et traditionis fontibus, atque ex certa et constanti veræ Ecclesiæ doctrina hausit Clemens sincera et orthodoxa religionis nostræ dogmata, quæ hisce in *Stromatum* libris ab ipso tradita et explicata passim occurrunt. Singulorum autem ad examen priusquam pro more nostro veniamus, paucis exponendum est quid ille de nominis Θεός, «Deus,» etymologia prodidit: Θεός, inquit [30], δὲ παρὰ τὴν θέσιν εἴρηται καὶ τάξιν, τὴν διακόσμησιν· «Deus dicitur expositione, ordine et administratione.» At de variis hujus nominis etymologiis, consule, si lubet, Vossii *Etymologicon*.

Nec omni procul dubio attentione illud indignum, quod Clemens a nobis observari voluit, quoties in Scriptura nomini Θεός articulus ὁ præponitur, toties omnipotentem Deum significari. Hæreticorum enim, humanam generationem damnantium, errorem his cum impugnat Geneseos verbis [31]: «Cognovit Adam uxorem..... Suscitavit enim mihi Deus aliud semen pro Abel [32];» ibidem subjungit: «Non enim Deum absolute dixit, qui articuli præmissione, nempe ὁ Θεός dicens, significavit eum, qui est omnipotens.» Ex hac siquidem posita a Clemente regula omnino evincitur persuasum ipsi fuisse Filium Dei in sacris Scripturis Deum omnipotentem toties appellari, quoties articulo ὁ præmisso, Θεός nuncupatur. Sed quia de Christi divinitate postea disseremus, id obiter adnotasse sufficiat.

Cæterum Clemens neque hoc nomine «Deus,» neque alio quolibet, neque ullis verbis infinitam et spiritualem supremi, ut aiunt, entis naturam proprie exprimi posse non solum Platonis testimonio, sed triplici etiam ratione demonstrat [33]. Quamobrem «si aliquando, ait ille, eum nominemus, non proprie vocantes, aut unum, aut bonum, aut mentem, aut ipsum id quod est, αὐτὸ τὸ ὄν, aut patrem, aut Deum, aut creatorem, aut dominum, non id dicimus, tanquam nomen ejus proferentes, sed propter ejus potestatem pulchris utimur nominibus; ut in aliis non aberrans, his inniti possit cogitatio. Non enim unumquodque ex his Deum significat, sed omnia simul omnipotentis indicant potentiam.» Docet tamen præcipuum et mysticum Dei nomen fuisse Jehova, quatuor, sicut et Θεός, constans litteris [34]: «Quinetiam mysticum, inquit, illud nomen tetragrammatum, quod iis solis imponebatur, qui poterant ingredi adytum; dicitur autem Jehova, quod exponitur qui est, et qui est futurus. Quinetiam apud Græcos nomen Θεός litterarum continet quaternionem.» De nominis autem Jehova explicatione quod Clemens ibidem scribit, id ex Isaia et libro Apocalypsis desumptum videtur [35]. Qui vero de hoc aliisque Dei nominibus scire plura voluerit, adeat Hieronymum [36], qui apud Hebræos decem Dei nomina fuisse testatur. Adeat et Dionysii *De divinis nominibus* librum, 164 Drusii lib. *De tetragrammato*, Joannis Buxtorfii *Lexicon*, nec non et theologos in II part. D. Thomæ, quæst. 13, Estium, et alios in lib. I *Sentent.*, dist. 18 et 22, Kirker. et Martianæi nostri comment. *De decem Dei nomin.*, tom. II, nov. edit. Oper. Hieronym.

Proprium itaque Dei nomen cum nullum homines excogitare possint, nihil sane mirum, si eum cognitu et explicatu difficilem esse his Clemens probet Platonis verbis: «Patrem effectorem universi et invenire difficile et cum inveneris, ut apud omnes eloquaris, nequit fieri; verbis enim minime explicari potest.» Eadem quoque a Theodoreto [37] descripta sunt. Sed in Platonis *Timæo* [38], unde procul dubio uterque Clemens et Theodoretus ea excerpsit, paulo aliter, sicut et apud Cyrillum Alexandrinum exhibentur [39].

Verum tametsi Clemens ad Deum perfecte cognoscendum humani ingenii aciem, nisi ipsiusmet Dei ope et auxilio adjuvetur, obtusiorem esse dixerit [40]; ille ipse nihilominus docet nullum hominem, si sanæ sit mentis, fuisse cognitionis Dei unius et omnipotentis plane expertem. Quinimo ostendit a Xenocrate et Democrito non penitus obscure significari in animantibus etiam ratione carentibus quamdam esse Dei notitiam. Si quis igitur homo Deum ignoraverit, hoc ipsi vitio vertendum, nec a culpa eum excusari posse haud dubitanter pronuntiat. Et vero sicut Christus in Novo Testamento omnes sic vocavit, «ut nulli possint excusare prætextum ignorantiæ; ita in tempore data quidem est lex et prophetæ barbaris, philosophia autem Græcis,» quorum ministerio Deum creatorem agnoscere potuerunt [41].

Hanc porro Dei cognitionem in Græcis philosophis valde imperfectam fuisse probat Clemens [42]. Et primo quidem, quia illi, ut citatus ab eo dixit Empedocles, parum noverunt de toto; atque ex magno sacræ Scripturæ igne quamdam tantum de Dei notitia scintillam elicuerunt. Secundo autem [43], quia eorum tempore Christus, nondum homo factus, summas Dei perfectiones hominibus, quoad fieri potuit, non patefecerat.

Porro autem cum infinite perfecta sit Dei natura, et supra omnem humanæ mentis captum et intelligentiam, hinc, inquit Clemens [44], fit, ut homo «non quod Deus est, sed quod non est» possit cognoscere. Novit itaque eum spiritalis esse substantiæ; quandoquidem «figura et motus, vel status, vel sedes, vel locus, vel dextera, vel sinistra de Patre universorum ne sunt quidem cogitanda [45].» Ipse siquidem est «prima causa, supra locum, et tempus, et nomen, et intelligentiam [46].» Quapropter Moyses illum «sub aspectum non cadere et circumscribi non posse significavit.» Contra Stoicos igitur Clemens jure merito concludit [47]: «Non est Deus humana forma præditus, ut audiat, neque ei sensibus opus est, ut placuit Stoicis.» Si quæ igitur membra, si qua ira, vel minæ ipsi in Scripturis tribuantur, hæc Clemens allegorice explicanda esse asseverat [48]. Nihil ergo mirum, si nullas in Deo di-

[30] Strom. lib. II, p. 357. [31] Strom. lib. III, p. 460. [32] Gen. IV, 25. [33] Strom. l. V, p. 579, 582, 585, 587. [34] Ibid. p. 562. [35] Isai. XLI, 4; XLIV, 6; Apocal. I, 8. [36] Epist. ad Marcellam. [37] De Græc. affect. curat., serm. 2, p. 493, et serm. 4, p. 534. [38] Plato, t. III, p. 28. [39] Cyr. l. II contr. Jul., p. 30. [40] Strom., l. I, p. 355; l. V, p. 612, 613; l. VI, p. 697; l. V, p. 590. [41] Strom. l. II, p. 370; l. VI, p. 637 et 669; l. V, p. 613. [42] l. VI, p. 688. [43] l. I, p. 355. [44] l. V, p. 582. [45] Ibid. [46] p. 584. [47] l. VII, p. 720. [48] l. V, p. 580, 582; l. VI, p. 680; l. II, p. 392 et 395; l. VI, p. 682; l. IV, p. 477.

cat esse animi perturbationes, neque eamdem atque in hominibus continentiam, sed misericordiam tamen proprie, et ipsi soli sapientiam convenire.

Supremi autem Dei non solum incorporea, ut ait Clemens [49], est natura; sed ille quoque « expers principii, ἄναρχος, perfectum, et omni ex parte absolutum universorum principium, principii efficiens, et quatenus quidem est essentia, οὐσία, est principium loci efficientis; quatenus autem est bonum, moralis; quatenus autem rursus est mens, ratiocinantis loci, et judicantis. Neque enim, » ut alibi idem auctor noster loquitur [50], « hujus quod est esse dominum, et bonum principium accepit Deus, qui est semper id quod est. » Hinc ille contra paganorum hæreticorumque hominum errores sæpius ostendit Deum unum esse, et omnium creatorem: eum « ubique adesse, non autem certis ac definitis locis conclusum, illum omnia scire et audire, et nec vocem solum, sed etiam cogitationem [51]. » B Illius autem omnipotentiam, atque omnium quoque curam et providentiam non solum invictis Clemens noster argumentis demonstrat [52]; sed paganis quoque Hebræorum consuetudine edoctis eam cognitam fuisse asserit. Quid vero, quod hac Dei providentia « sublata, » videtur, inquit ille [53], « fabula Servatoris œconomia? » Μῦθος ἡ περὶ τὸν Σωτῆρα οἰκονομία φαίνεται.

Æterna porro est Dei, sicut justitia, ita et beneficentia; quippe « qui non cessabit unquam benefacere. » Neque sibi Clemens sinit objici Deum, mundo condito, ab omni, uti scriptum est, quievisse opere [54]. Ἀγαθὸς γὰρ ὤν, εἰ παύσεταί ποτε ἀγαθοεργῶν, καὶ τοῦ Θεὸς εἶναι παύσεται· ὅπερ οὐδὲ εἰπεῖν θέμις· « Nam cum sit bonus, si cessarit unquam benefacere, Deus quoque esse cessabit; quod nefas est dicere [55]. »

Clemens adhuc docet [56] esse unam tantum Ecclesiam catholicam, quæ « per unum Dominum C congregat eos, qui jam sunt ordinati, quos prædestinavit Deus, cum eos justos futuros cognovisset ante mundi constitutionem [57]. » Δι' ἑνὸς τοῦ Κυρίου συνάγουσαν τοὺς ἤδη κατατεταγμένους οὓς προώρισεν ὁ Θεὸς δικαίους ἐσομένους πρὸ καταβολῆς κόσμου ἐγνωκώς. Divinam beatorum hominum prædestinationem, quam theologi gratiæ in præsenti et in futuro gloriæ præparationem definiunt, ex prævisis a Deo illorum meritis fieri ibi Clemens noster palam asseverare nonnullis videbitur. Sed cum ille divinæ gratiæ ad bona opera agenda, ut infra videbimus, necessitatem manifestissime stabiliat et propugnet; quid vetat quominus de ea prædestinatione loqui dicatur, qua Deus homines non ex suis meritis, sed divinæ suæ gratiæ auxilio justos futuros ad æternam cœlestis gloriæ felicitatem gratuito prædestinat? At a vero forsitan propius ille aberit, qui Clementem de eorum quidem, quos Deus justos futuros cognovit, prædestinatione loqui, sed D de ejusdem cognitionis, et sive ante, sive post prævisa merita prædestinationis modo penitus tacuisse opinabitur. Quænam porro ex his verior sit Clementini sensus explicatio, aliorum nulli parti addictorum, solique veritati litantium hominum judicio statuendum relinquimus.

ARTICULUS II.

De suprema Christi divinitate.

Christi Domini et Filii Dei supremam divinitatem a Clemente nostro in superioribus illius libris evidentissime assertam vidimus. Jam vero quomodo illa in his *Stromatum* commentariis non minori perspicuitate et evidentia ab ipso propugnetur, considerandum a nobis est. Græcos itaque philoso- A phos primum Clemens corripit [58], qui « fabulosum esse existimant per hominem Filium Dei loqui, et Deum habere filium, et eum esse passum; quo fit ut sua opinionis anticipatio eis persuadeat, ut non credant. » Quid, obsecro te, Græcis illis philosophis 165 « fabulosum » videbatur? Nunquid falsum et incredibile putabant Filium Dei adoptivum, ac merum hominem « per hominem loqui? » Nunquid « fabulosum » existimabant « Deum habere filium » adoptivum, qui vere passus mortuusque fuerit? Minime gentium. Ipsis ergo absurdum penitus et commentitium videbatur, quod Clemens cæterique Christiani prædicabant, Dei esse Filium, qui ejusdem omnino, cujus ille, naturæ, et unus idemque ac ille Deus, postea homo factus, passus tandem sit, et crucis supplicio vitam finierit.

Quid ergo mirum, si Clemens noster eum verum Dei Filium esse dixerit, qui ὑπερβάλλει πᾶσαν ἀνθρωπίνην φύσιν, « humanam omnem naturam superat...... ἦν γὰρ τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν· Erat enim lux vera...... οὐ μόνος Πατὴρ ὁ Θεός, cujus solus Pater est Deus. » Neque multo post: « Cum autem, inquit [59], dixerit: Fidelis Deus, cuinam pronuntianti par sit credere significat, iis autem declaratur Verbum eius: et is fuerit Deus fidelis [60]: » ἀποφαίνεται δὲ ὁ Λόγος αὐτοῦ· καὶ αὐτὸς ἂν εἴη πιστὸς ὁ Θεός. Ibi certe auctor noster supremam Christi divinitatem aperte declarat. Superius enim a nobis observatum est [61] ipsum docuisse quoties articulus ὁ ante nomen Θεός ponitur, toties verum et summum Deum significari.

Eamdem profecto ob causam cum Platonem diis credendum esse dicentem induxisset, ipse multo potiori jure contendit veris Dei prophetis, ac potissimum Christo fidem habendam, « cum sit, inquit [62], verus Dei Filius, » Υἱὸν ὄντα γνήσιον. Nulla enim creatura nullusque duntaxat homo dici verus Dei Filius, γνήσιος Υἱός, potest; sed is solus, qui cum Deo Patre unus ejusdemque substantiæ et naturæ sit.

Hujus porro veri Filii Dei, Christi Domini, omnipotentem dicit esse voluntatem, qua in hominum corda introspiciens, occultiores eorum cogitationes cognoscit et intuetur: « Justis, inquit [63], appropinquat Dominus, et nihil eum latet ex nostris cogitationibus, et quas facimus animo dissertationibus. Dominum Jesum dico, qui omnipotenti sua voluntate corda nostra intuetur. » Audi, quæso, Græca illius verba: Τὸν Κύριον Ἰησοῦν λέγω· τὸν τῷ παντοκρατορικῷ θελήματι ἐπίσκοπον τῆς καρδίας ἡμῶν. Quis autem, amabo te, sua omnipotenti voluntate corda nostra perscrutatur, nisi solus verusque Deus?

Sed age, et videamus quomodo eamdem illius et voluntatis et potestatis omnipotentiam, ac supremam divinitatem rursus astruat et vindicet [64]: Ὁ γὰρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων Λόγος, οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ προφορικός, σοφία δὲ καὶ χρηστότης φανερωτάτη τοῦ Θεοῦ, δύναμίς τε αὖ παγκρατής, καὶ τῷ ὄντι θεία· οὐδὲ τοῖς μὴ ὁμολογοῦσι ἀκατανόητος, θέλημα παντοκρατορικόν. « Verbum enim Patris universorum non est hoc, quod profertur, sed sapientia et bonitas Dei manifestissima; et rursus omnipotens potestas, et vere divina, quæ non est ejusmodi, ut intelligentia comprehendi non possit vel ab iis, qui non confitentur, voluntas quæ omnia continet sua omnipotentia. » Nunquid clarius unquam explicari potest summa Verbi divinitas, divinaque ejus natura et substantia? Dicitur enim Λόγος οὐ προφορικός, Verbum Patris, non quidem externum, prolatum et transiens, sicut hominis verbum: ac proinde ἐνδιάθετος interius, et, ut theologi loquuntur, internum et immanens. Deinde dicitur esse sa-

[49] Strom. l. IV, p. 539. [50] l. V, p. 615. [51] Strom. l. VII, p. 719, 720. [52] l. V, p. 612, 547; l. VII, p. 702. [53] l. II, p. 296; l. V, p. 615. [54] Genes. II, 2. [55] Strom. l. VI, p. 684 [56] ibid. p. 669. [57] l. VII, p. 765. [58] Strom. l. I, p. 313. [59] l. II. p. 367 et 368. [60] Ibid. p. 371. [61] art. super. [62] l. V, p. 589. [63] l. IV, p. 517. [64] l. V, p. 547.

pientia et bonitas Dei manifestissima, omnipotens potestas, vere divina, ac voluntas quæ omnipotentia sua omnia continet. Postremo de divino Verbo, cujus persona a Patre distincta sit, ibi a Clemente sermonem fieri inde liquet, quod ad eum cognoscendum « Patris ad ipsum attractione » opus esse paulo post ille asseveret [65].

Visne et id tibi aliis non minus perspicuis et evidentibus auctoris nostri verbis adhuc probari? Non longe quærenda sunt. Quibusdam siquidem interjectis, ait a Platone declarari veritatem esse ideam. « Idea autem, inquit Clemens [66], est intelligentia, quam barbari, (seu christiani) Λόγον Θεοῦ, dixerunt. » Tum deinde addidit : Προελθὼν δὲ ὁ Λόγος, δημιουργίας αἴτιος· ἔπειτα καὶ ἑαυτὸν γεννᾷ, ὅταν ὁ Λόγος σὰρξ γένηται, ἵνα καὶ θεαθῇ. « Verbum autem, quod progreditur, opificii causa est et creationis. Deinde etiam seipsum generat, quando Verbum caro factum fuerit, ut etiam cadat sub aspectum. » Nescio sane utrum post assertam in œcumenica synodo Nicænâ Christi divinitatem aliquis eam clarius evidentiusque docuerit et explicarit. His tamen adde, si velis, a Clemente pluribus probari argumentis [67] Servatorem nostrum esse ipsum Dei Filium. At ea, quibus id demonstrat, rationum momenta illum verum summumque Deum esse convincunt.

Longioris profecto operæ foret omnia et singula Clementis nostri de summa Christi divinitate testimonia proferre, vel etiam percurrere. Missa itaque facimus ea, quibus ille apertissime declarat [68] Filium Dei esse faciem Patris, et paternæ proprietatis indicem, faciem Dei Jacob, et characterem gloriæ Patris [69], qui vult « gnosticum » esse sicut Patrem cœlestem, τουτέστιν ἑαυτόν, hoc est « seipsum [70]. » Deinde ipsum esse « Verbum, » qui tanquam sol, « undequaque » effusus, vel minima respicit ex iis, quæ in vita geruntur. Quod quidem Clemens, uti in superiori articulo vidimus, docuit [71] proprium, vel, ut theologi scholastici loqui amant, essentiale veri et summi Dei esse attributum.

His itaque aliisque prætermissis, quomodo Clemens Filium Dei ante omnes creaturas exstitisse, illumque verum et æternum Deum fuisse pronuntiaverit [72], paulo attentius perpendamus. Alicubi enim diserte tradit illum esse δημιουργόν, « Deum opificem; » alibi autem [73] in eo et per ipsum facta esse omnia, ac per eum « in lucem, et ad generationem accessisse omnem creaturam. » Nunquid et alia adhuc desideras? Audi, quæso, auctorem nostrum rursus loquentem : « Quoniam, inquit [74], unum est ingenitum, nempe Deus omnipotens, unum est etiam prægenitum, per quod omnia facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Unus est enim revera Deus, qui fecit principium universorum, significans primogenitum Filium, ut scribit Petrus, præclare intelligens illud : *In principio fecit Deus cœlum et terram* [75]. » Ante omnes igitur creaturas, atque adeo extra earum ordinem, supremus ille, ac verus Deus, Filius Dei exstabat.

Nescii quidem non sumus Patrem a Clemente nostro et in his *Stromatum* libris et in *Pædagogo* universorum creatorem appellari [76]. At cum Filius, vel quia cum Patre omnia creavit, vel quia creando paternam voluntatem adimplebat, idem quoque ab ipso Clemente creator dicatur; inde liquet quam constanter ille crediderit Filium, quemadmodum Patrem, ante omnes creaturas exstitisse.

Neque sane nobis objicias Filium Dei a Clemente ante omnes quidem dici creaturas, sed non ab æterno suam accepisse a Patre substantiam. Nam A expressis **166** verbis Clemens eum vocat Filium, principium tempore et principio carens, et eorum, quæ sunt, primitias : Τὴν ἄχρονον καὶ ἄναρχον ἀρχήν τε, καὶ ἀπαρχὴν τῶν ὄντων τὸν Υἱόν. « Tempore et principio carentem, et eorum, quæ sunt, primitias Filium [77]. »

Quamobrem illum alibi dicit esse infinitum, atque ex illius perfectionibus componi circulum, in quo nullus sit finis, nec principium, nullaque distantia, neque dimensio. « Filius, inquit Clemens [78], est sapientia, et scientia, et veritas, et quæcunque cum his ullam habent cognationem. Quinetiam habet, καὶ ἀπόδειξιν, καὶ διέξοδον, et demonstrationem et explicationem. Omnes autem spiritus potestates, δυνάμεις πνεύματος, cum simul una res factæ fuerint, ad idem conferunt, nempe ad Filium. Est autem infinitus unaquaque suarum potestatum notione. Quanquam non fit vere unum, ut unum; neque multa, ut partes, Filius, sed ut omnia unum, B unde etiam omnia. Est enim idem circulus omnium potestatum, quæ in unum circumvolvuntur, et uniuntur. Et ideo Verbum dictum est alpha et omega, cujus solius finis fit principium, et rursus desinit in id, quod est desuper principium, nusquam distantiam accipiens et dimensionem. » Intelligis sane quam aperte ibi Clemens definiat Filium Dei esse sicuti circulum infinitum, principio et fine carentem, quique proinde sit ejusdem cum Patre æternitatis et naturæ? Illum enim in seipso, et in unaquaque perfectionum suarum infinitum ita prædicat, ut nullum unquam tempus possit assignari, in quo non exstiterit. Quod autem Clemens ait, καὶ δὴ οὐ γίνεται ἀτεχνῶς ἕν, ὡς ἕν, οὐδὲ πολλὰ ὡς μέρη ὁ Υἱός, ἀλλ' ὡς πάντα ἕν, ἔνθεν καὶ πάντα. « Quanquam non fit vere unum, ut unum, neque multa, ut partes, Filius, sed ut omnia unum, unde etiam omnia; » etiamsi id omnino clarum apertumque non sit; his tamen verbis significare videtur omnes infinitasque Filii perfectiones, stricte etiam loquendo esse *quid* C unum notione, ἐννοίᾳ; illasque a seipsis, non sicut creati alicujus compositi, partes a se invicem esse divisas, sed reipsa, et in se esse unum, « *unde* » sunt « omnia. » Quantumvis porro hæc obscura et difficilia quibusdam videri possint, nobis certe sufficit a Clemente ibi manifestissime definiri Filium Dei esse suismet perfectionibus infinitum, principio et fine carentem et ab ipso esse omnia. Quid enim ad infinitam et ante omnia, hoc est ante et supra omnes creaturas exsistentem, seu æternam illius naturam, ac proinde summam et supremam ejus divinitatem asserendam efficacius evidentiusque desiderari potest?

Verum contra insurgit doctissimus vir Petavius [79], nobisque objicit ibi disertissimis auctorem nostrum dixisse verbis Filium, minime vero Patrem, posse demonstrari. Ergo, inquit Petavius, putavit Clemens Filium esse Patre suo inferiorem. Sed si recta sit hæc Petavii argumentatio, profecto D Clemens eodem ipso in loco, ubi infinitas Filii perfectiones et æternam, uti vidimus, eamdemque illius cum Patre naturam tam perspicue asseruit, *sibi ipsi* absurde contradixisse dicendus est. Absit autem ut eruditissimo auctori nostro hæc insulsissimæ contradictionis nota inuratur. Et certe Petavius falsam ex vero antecedente elicit conclusionem. Quid enim impedit quominus Filius Dei qui solus, non vero Pater, homo factus est, ipse quoque solus, non autem Pater, sub humanam demonstrationem cadat? Quid vero, si Clemens ibi tantum cum evangelistis dixerit [80], Patrem non seipso, sed per Filium, demonstrari? Nunquid idcirco Filium, quem æternum, immensum et infinitum ibidem prædicat, Patre in-

[65] p. 548. [66] p. 553. [67] l. vi, p. 674. [68] Ibid. p. 562. [69] l. vii, p. 733. [70] ibid. p. 748. [71] ibid. p. 711. [72] l. iv, p. 500. [73] l. vi, p. 644, 686, 687. [74] l. vi, p. 644. [75] Gen. i, 1. [76] lib. vi, p. 510; l. i Pæd., c. 8, p. 118 et seq. [77] l. vii, p. 700. [78] l. iv, p. 537. [79] t. II Theol. dogm., c. 4, p. 16. [80] Matth. xi, 27; Joan. i, 8.

feriorem, nec naturæ divinæ participem credidit? Neminem sane, si hæc attente perpendat, illud unquam dicturum putamus.

Age porro, et adhuc ostendamus quomodo alio ille in libro eamdem Christi divinitatem non minus perspicue stabiliat diserteque confirmet. De illius quippe natura hunc scribit in modum [81]: « Hæc est maxima excellentia, quæ omnia ordinat ex voluntate Patris, et optime gubernat universum, indefessa et inexhausta potestate cuncta operans, propterea quod agit, arcanas et abditas respiciens notiones. Nunquam enim a sua excedit specula Dei Filius; ut qui non dividatur, non dissecetur, non transeat de loco in locum; sit autem semper ubique, et contineatur nusquam, tota mens, tota lux paterna, totus oculus, qui omnia videt, omnia audit, scit omnia, potestate scrutatur potestates. Ei subjecta est universa militia angelorum et deorum, Verbo, inquam, paterno, quod sanctam suscepit dispensationem, propter eum qui subjecit. » Hæc profecto de suprema Christi et Verbi divinitate Clementis verba adeo clara et dilucida sunt, ut is in scirpo nodum et tenebras in meridiano sole, clarius lucente, quærere videatur, qui contra vel minimum mutire audeat.

Petavius [82] itaque fatetur ibi Clementem honorifice de Filio Dei loqui. Et recte quidem. Quis enim unquam post Ariana tempora de illo honorificentius locutus est? At, inquit idem Petavius, hæc Platonici et Ariani dogmatis indolem sapiunt, quæ Clemens præmisit [83]: « Perfectissima autem, et sanctissima, et maxime principalis, et quæ maxime imperat, et est maxime regia, et longe beneficentissima est natura Filii, ἡ Υἱοῦ φύσις, quæ est soli omnipotenti propinquissima, ἡ τῷ μόνῳ παντοκράτορι προσεχεστάτη. » Sed plumbeum sane est illud Petavii, atque etiam aliorum telum, vanaque et futilis argumentatio. Enimvero Clemens non proximam tantummodo, sed eamdem omnino cum Patre naturam Filii esse asseverat. Et certe nonne eamdem ille cum Patre dicit esse naturam Filii, qui ab ipso vocatur οὐ μεριζόμενος, οὐ ἀποτεμνόμενος, οὐ μεταβαίνων ἐκ τόπου εἰς τόπον, πάντη δὲ ὢν πάντοτε, καὶ μηδαμῇ περιεχόμενος, « qui non dividitur, non dissecatur, non transit de loco in locum, sit semper ubique, et nusquam continetur? » Quis, obsecro, ubique et immensus est? Quis nullo continetur loco, nisi ille qui plane eamdem cum Deo Patre naturam habeat? Quis « tota mens, ὅλος νοῦς, tota lux paterna, ὅλος φῶς πατρῷον, totus oculus, ὅλος ὀφθαλμός, qui omnia videt, omnia audit, et scit omnia; » nisi ille, qui omnino ejusdem sit cum Patre et scientiæ et naturæ? Quis denique « omnia gubernat et ordinat? » Quis « indefessa et inexhausta potestate cuncta operatur; » nisi cui eadem penitus, ac Patri æterno, omnipotentia et natura est? Clemens igitur proximam et propinquissimam, hoc est conjunctissimam ideo dicit esse Filii naturam, quia una eademque est. Et certe vox προσεχεστάτη, qua Clemens utitur, nihil aliud ibi sonat quam « maxime conjuncta et adhærens. » Quo quidem vocabulo ille significat Filium, cum a Patre suo originem, divinamque suam naturam acceperit ipsi idcirco esse proximum, vel, ut antiqui Patres loquuntur [84], subordinatum, ita tamen ut unius ejusdemque cum ipso sit naturæ, **167** unusque et idem, sicuti tot ejusdem auctoris nostri testimoniis sole meridiano clarius probatum est, cum eo sit Deus.

Ad hæc vero, cur, quæso, ante synodi Nicænæ tempora « Filii Dei natura » a Clemente nostro non potuit catholico sensu « soli omnipotenti propinquissima » appellari; quandoquidem postea ab invictissimo ejusdem synodi defensore Basilio ulla absque hæsitatione idem Dei Filius dicitur, τάξει δεύτερος τοῦ Πατρός, « ordine a Patre secundus, quia ab illo est, » καὶ ἀξιώματι, et dignitate, ὅτι ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ εἶναι αὐτοῦ ὁ Πατήρ, « quoniam origo et causa Pater ipsi est [85]. » Quid vero, quod ille, sicut et alii post Nicænam synodum Patres, haud dubitanter scribit Patrem dici Filio majorem, quia illius αἴτιος καὶ ἀρχή, causa et principium est? Nunquid ergo minus catholico sensu Filius a Clemente dictus est omnipotenti propinquissimus, quam ab aliis secundus a Patre, et Patre minor, sive quo Pater major est?

Non amplius itaque Petavius nobis objicere debebat, quæ paulo post Clemens subjunxit [86]: Οὐθ' ὑφ' ἑτέρου κωλυθείη ποτ' ἂν ὁ πάντων Κύριος, καὶ μάλιστα ἐξυπηρετῶν τῷ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ παντοκράτορος θελήματι Πατρός. « Neque ab alio prohibitus unquam fuerit, qui est omnium Dominus, et maxime boni et omnipotentis Patris voluntati serviens. » Ex iis enim quæ ibi Clemens disputat, facile intelligitur eo verbo ἐξυπηρετῶν, nihil aliud sibi voluisse quam voluntatem Patris a Filio perfectissime impleri. Ibi quippe apertissime docet a procuranda hominum salute Filium non posse unquam ab ullo prohiberi; quippe qui « omnium sit Dominus. » Quod quidem semel et iterum hoc ipso in loco repetit. Præterea vero Clemens ibidem subtexuit [87]: « Ignoratio Deum non tangit, qui ante mundi constitutionem fuit Patris consiliarius; hæc erat enim sapientia, qua Deus delectabatur omnipotens. Dei enim virtus est Filius, utpote ante omnia, quæ sunt genita, Verbum Patris maxime principale et ejus sapientia. » Filium Dei, eodem penitus modo ac Patrem non Deum duntaxat appellat, sed illius etiam consiliarium, potestatem, verbum et sapientiam, qui ante mundi constitutionem, hoc est ante omne tempus et ab æterno unus erat cum illo Deus.

Quapropter sicubi ille nomine σοφίας τῆς πρωτοκτίστου a Clemente nuncupatur [88], cave ne credideris illam vocari creaturam. Norunt enim omnes, qui primoribus labris antiquorum Ecclesiæ Patrum documenta et scripta attigerunt, verbum κτίζειν ab eis pro creare et generare indiscriminatim adhiberi. Huc accedit, quod ipsemet Clemens alibi: « Salomon, inquit [89], ante cœlum, et terram, et omnia quæ sunt, τῷ παντοκράτορι γεγονέναι τὴν σοφίαν λέγει, omnipotenti dicit genitam fuisse sapientiam, » tametsi in sacro textu legatur ἔκτισε. Eamdem igitur utriusque vocis significationem esse Clemens arbitratus est.

Nemo ergo contra tam claram et apertam Clementis nostri de vera Filii divinitate sententiam nobis opponat illius *Hypotyposeon* libros, in quibus Photio, atque etiam, si velis, Rufino teste, « Filium quoque in creatis numerat. » Nam hos libros ab impio quodam hæretico et impudentissimo nebulone fœde corruptos, atque nefariis, quos Clemens genuinis suis in operibus funditus evertit, erroribus repletos fuisse nullus est qui nesciat. Ipsemet enim Photius ibidem adjecit [90]: « Alia id genus sexcenta blasphema voce nugatur, sive ipse, sive quis alius, ejus personam indutus; plane ut octo ipsos libros hisce blasphemiarum portentis, de iisdem identidem disserendo, ac sparsim, atque confuse, veluti stupore percussus, Scripturas producendo repleverit. » Nulla igitur his corruptissimis libris fides habenda, quæ econtrario negari certe nequit, neque iis omnibus, quæ ex veris ejusdem Clementis operibus de asserta Christi divinitate collegimus, neque illi etiam scriptori, qui teste Eusebio, Clementem haud dubie nostrum, in eorum retulit numerum, qui pro

[81] Strom. l. VII, p. 792. [82] t. II Theol. dogm. c. 4, p. 16. [83] loc. cit. [84] v. Bull. § 4, Defens. fid. Nic. [85] Basil., l. III advers. Eunom., init. t. II, p. 79; ibid. l. I, p. 55. [86] ibid., p. 703. [87] ibid. [88] l. V, p. 591. [89] l. VI, p. 683; Prov VIII, 22. [90] Phot., ibid. cod. 109; Rufin. De adult. l. Orig., apud Orig. t. I, p. 494.

orthodoxi hujus dogmatis defensione ante supremum Victoris papæ pontificatum scripserunt. « Justinum, inquit ille [91], intelligo, et Miltiadem, et Tatianum, et Clementem, aliosque quamplurimos, in quorum omnium libris Christi divinitas astruitur. »

Unum ergo restat a nobis observandum, Clementi visum esse orthodoxam de sanctissima Trinitate doctrinam tam certo et perspicue in sacris Scripturis declarari, ut eam paganis auctoribus, qui plura ex illis hauserunt, non omnino incognitam fuisse existimaverit. De Platone etenim hæc ille scribit [92] : Deum « omnium causam cum appellat, secundum autem circa secunda, et tertium circa tertia, non aliter intelligo quam sanctam significari Trinitatem : » οὐχ ἄλλως ἔγωγε ἐξακούω, ἢ τὴν ἁγίαν Τριάδα μηνύεσθαι. Post concilium quoque Nicænum Cyrillus Alexandrinus ex eodem, et alio, quem Clemens post Justinum martyrem hic retulit [93], Platonis loco similiter probat, non plane incompertum fuisse huic philosophorum coryphæo sanctissimæ Trinitatis mysterium : « Tametsi, inquit, secundum, et tertium nominat Deum, haud recte : sed suis, ut reor, ipse repugnans sententiis. Postquam enim eos unum dixit, in tres rursus dividit, et seorsim singulos, nisi quod Patrem ait opificis Deum oportere nominari. » Cyrillus itaque [94], haud secus ac Clemens noster, persuasum plane habuit Platonem sanctissimæ Trinitatis, quamvis obscurius nec omnino recte, re tamen vera fecisse mentionem. At inde haud incerto conficitur eamdem penitus fuisse Clementis atque Cyrilli de sanctissima Trinitate sententiam. Eodem quippe Platonis testimonio [95], quod etiamnum fusius et apud Eusebium [96], et in Platonis operibus legere est, uterque usus, simili modo ex eo argumentatur. His denique, si lubet, adjungamus a Clemente rursus observari similem, hoc est obscurum Patris et Filii sermonem a poetis Orpheo, Homero, et scenico philosopho Euripide fieri [97]. Sed hæc obscuritatis reprehensio, quid aliud, amabo te, nisi sanam omnino, et eamdem Clementis ac Patrum Nicænorum de Trinitatis mysterio doctrinam fuisse demonstrat? Quam constanter porro in hoc præcipuo Christianæ religionis dogmate propugnando ille perseveraverit, iis sane omnibus, quæ a nobis ex his *Stromatum* et aliis ejus libris adducta sunt, tam clare et invicte probatur, ut qui illud negare, vel in dubium vocare ausus fuerit, is meridiano soli lumen adimere velle videatur.

168 ARTICULUS III.

Singularis et nova recentioris cujusdam Sociniani contra Christi divinitatem opinio refellitur.

Postquam hæc a nobis contra veteres novosque Arianorum et Socinianorum errores ita disputata ac stabilita sunt, venit in manus nostras furtivus quidem nescio cujus Sociniani hominis libellus, quo ille ex Platonis Λόγῳ factam fuisse a secundi Ecclesiæ sæculi Patribus secundam sanctissimæ Trinitatis personam intolerabili prorsus audacia asseverat. Sed quis os impurissimum et incredibilem plane scriptoris illius impudentiam ferat, qui cum negare non possit summam Christi divinitatem a Clemente nostro palam et aperte prædicari ac defendi, stulte omnino et insulse garrit illum ex primis Ecclesiæ Patribus esse unum, qui ex Platonis schola in sacratiora Christianæ Ecclesiæ adyta hoc novum dogma invexit. Fingit enim vir ille audacissimus primo post Christi ortum sæculo Christianos omnes, qui gentilis philosophiæ nuntium plane remiserant, Christi negasse divinitatem ; secundo autem sæculo ineunte Justinum martyrem, ac postea Clementem nostrum, Platonis imbutos doctrina, eam Christianis documentis accommodasse, atque ex Dei Λόγῳ, Verbo, sapientia, aliisque, quæ Plato divinæ attributa dicebat, distinctas a Deo Patre, sed ejusdem naturæ personas constituisse.

Sed quis stupendum illud atque omnibus hactenus inauditum paradoxum in hominis alicujus mentem venisse, illudque ab ipso tam insolenter in lucem proferri, et doceri non obstupescat? Missum enimvero facimus hoc commentum plane penitusque rejici, et impugnari ab ejusdem, cujus scriptor iste neotericus fautor est, sectæ hominibus, qui Justinum martyrem, et Clementem nostrum in suas contra Christi divinitatem partes trahere conati sunt. Ex solita siquidem errantium hominum contradictione adversus insulsissimum opinionis monstrum, quod seipso corruat necesse est, pugnandum esse non arbitramur.

Illius itaque falsitatem ex iis evidentissime probamus, quibus doctissimos Ecclesiæ Patres, primo et secundo ejusdem Ecclesiæ sæculo, atque ipsummet etiam Clementem nostrum supremam Christi divinitatem, agnovisse constanterque vindicasse in hac aliisque superioribus nostris dissertationibus abunde demonstratum est.

Deinde vero ridiculum plane vigilantis hominis somnium est a Justino martyre, aut quolibet alio, cum Platonica philosophia in Christianam Ecclesiam introductum fuisse hoc de eadem Christi divinitate documentum. Quod quidem ut planum omnibus et manifestum fiat, prius sedulo observandum est extra nascentis et adolescentis Ecclesiæ limina philosophiam gentilem, uti Socinianus quoque ille scriptor fatetur nosque infra ostendemus, procul fuisse amandatam. Postea vero Clemens, aliique eruditissimi homines quod in ea aliisque philosophorum placitis verum erat, quodque ab Hebræis ethnici philosophi hauserant, a Christianis admittendum esse variis rationum momentis convicerunt. Sed tum illi, quemadmodum etiam infra dicetur et diligenter animadverti debet, plures eosque acerrimos experti sunt adversarios, qui, cum id præfracte negarent, non sine longo temporis lapsu, aliquid ex paganorum philosophia a nostris susceptum est. Ex his itaque ita observatis evidenter colligitur falsum omnino esse Clementis, multoque minus Justini martyris ætate, qua hujusce altercationis æstus major erat, novum de Christi divinitate dogma ex Platonis Academia in Christianorum Ecclesiam potuisse transmitti. In eum enimvero, qui id tentare ausus fuisset, omnes certe Christiani, ac præsertim gentilis philosophiæ inimici illico involassent, nec impune tulissent ab illo funditus everti præcipuum fidei nostræ fundamentum. Qua ergo fronte Clemens noster in suis omnibus scriptis, præcipue vero in his *Stromatum* libris, ubi tantopere vera ethnicæ philosophiæ documenta a Christianis recipienda esse probat, divinitatem Christi, uti vidimus, passim asseruit et vindicavit? Cur adversariorum suorum insidias et malevolentiam minime deprecatus, eas amoliri non conatur, imo vero de iis nequidem cogitat? Cur hoc dogma, non secus ac alia, quibus nemo unquam refragatus est, tam aperte et confidenter proponit ac propugnat? Nonne id manifestissimo nobis indicio est hanc communem semper fuisse omnium Christianorum opinionem et sententiam?

Quid vero, quod ille non minus planum facit Platoni, utpote Hebræorum scientia instructo, non bene compertum fuisse sanctissimæ Trinitatis mysterium, atque in eo exponendo a veritate non parum descivisse? Quid etiam, quod idem Clemens nihil ex his, quæ ille philosophorum facile princeps de Dei Λόγῳ, Verbo, et sapientia dixerat, sed

[91] Euseb., l. v Hist., c. 28, p. 196. [92] lib. v Strom., p. 598. [93] Justin., Exhort. ad Græc., p. 21. [94] l. VIII cont. Julian., p. 272. [95] Plato, t. III, epist. 8, ad Erast., etc., et epist. 2 ad Dionys. ; Euseb., l. I Præpar. ev., c. 16, 17 et 18. [97] Strom. l. v, p. 581, 604.

alia, sicut diximus, illius de divina Trinitate testimonia in medium adduxit?

Sed agedum, qua, quæso, tandem ratione Clemens, aliique ejusdem ætatis scriptores ex duobus tantummodo Dei attributis, minime vero ex aliis distinctas a Patre, sed ejusdem naturæ personas fecisse dicuntur? Nulla certe ratio, neque ab hoc Sociniano scriptore, neque ab ullo alio unquam afferri poterit. Sed pudet tædetque in absurdissima opinione, ex putido hæretici hominis cerebro nata, diutius refellenda commorari.

ARTICULUS IV.

De Christi in mundum venturi prænuntiis et oraculis, ac præsertim de septuaginta Danielis hebdomadibus.

Cur Filius Dei, verus æternusque Deus, humanam carnem statuto quodam tempore induere homoque fieri voluerit, hanc Clemens contra Cassianum affert rationem [98]: ut nostrum primique hominum parentis peccatum, inobedientia perversaque voluptate admissum, deleret aboleretque. Porro autem illum Christi ad homines adventum, sive, ut theologi loquuntur, incarnationem ab ipso mundi exordio variis divinisque prophetarum oraculis fuisse prænuntiatam, sic auctor noster luculenter tradidit: « Venientis, inquit [99], ad homines Domini, qui nos erat docturus, innumerabiles fuere significatores, annuntiatores, præparatores, præcursores ab alto ex mundi constitutione, per opera, per verba præsignificantes, prædicentes esse venturum, et quomodo, et quando, et quænam essent futura signa. Eminus certe lex præmeditatur et prophetia. Deinde præcursor (videlicet Joannes Baptista) ostendit præsentem, postquam prædicatores docentes 169 adventus virtutem significant. » Quæ autem fuerint hæ prædictiones, et quomodo suum sortitæ sint effectum, a nobis demonstrari nihil penitus necesse est. Hoc enim argumentum non modo ab omnibus fere scholasticis theologis, sed ab aliis etiam doctissimis scriptoribus cum recentioribus tum antiquis, atque in primis Eusebio et Huetio [1], integris maximisque de illo editis voluminibus, fusissime et eruditissime pertractatum esse nullus profecto est, qui vel nesciat, vel eorum libros facile adire non possit.

Nefas tamen putamus ea silentio prætermittere, quæ auctor noster ad explicandum celeberrimum Danielis de futuris usque ad Christum hominem factum hebdomadibus oraculum scripto tradidit. Tria itaque, quæ ad propositum nostrum maxime pertinent, sunt accurate enucleanda: primo, quæ vera sit Clementis nostri de hoc vaticinio sententia, genuinaque, de qua nonnulli inter se digladiantur, illius interpretatio: secundo, quid in illa jure vel injuria arguatur; ac tertio tandem, quæ sint aliorum de eadem prædictione opiniones.

Ante omnia vero, cum integrum Danielis textum Clemens noster descripserit, a nobis accurate ob oculos cuique subjiciendum est quo et quam diverso
D ab aliis modo hunc ille exhibeat: « Septuaginta, inquit [2], hebdomades abbreviatæ super populum, et super civitatem sanctam tuam, ut consumatur peccatum, et obsignet peccata, et deleat iniquitates [3], τὰς ἀδικίας (Euseb. [4] ἀνομίας), et ut expiet (Euseb. et Polygl. addunt ἀδικίας, iniquitates, seu injustitias), et ut agat justitiam sempiternam, et obsignet visionem, et prophetam, προφήτην (Euseb. προφητείαν, prophetiam), et ut ungat Sanctum sanctorum: et cognosces et intelliges ab exitu sermonis, ut respondeas ἀποκρίνασθαι (Euseb. et Polygl. ἀποκριθῆναι, respondeatur), et ædificetur Jerusalem. Usque ad Christum ducem hebdomades septem et sexaginta duæ, et convertetur, et ædificabitur platea et murus καὶ τεῖχος (variæ lectiones et Polygl. addunt
A περί), *et inanientur*, κενωθήσονται (Polygl. ἐκκενωθήσονται) tempora, et post sexaginta duas hebdomadas exterminabitur chrisma, et judicium non erit, οὐκ ἔσται (Poly. et Euseb. οὐκ ἔστιν, non est) in ea, et civitatem et sanctum destruet cum duce veniente; et exscindentur inundatione, et usque ad finem belli abbreviati, συντετμημένου (L. συντετηγμένου) internecionibus, et confirmabit testamentum multum, πολλήν (Euseb. et Polygl. πολλοῖς, multis) hebdomade una, et in dimidio (ante ἡμίσει adde τῷ) hebdomadis tolletur sacrificium meum (Euseb. deest μοῦ), et libamen, et in templo abominatio desolationum (Euseb. et Polygl. addunt ἔσται), et usque ad consummationem temporis consummatio dabitur in desolationem. »

Hucusque sacer editorum Bibliorum textus, nihilque in illo neque apud Eusebium amplius habetur. Pergit tamen Clemens, et continenter subnectit hæc sacri textus verba: Καὶ ἥμισυ τῆς
B ἑβδομάδος καταπαύσει θυμίαμα θυσίας, καὶ πτερυγίου ἀφανισμοῦ, ἕως συντελείας, καὶ σπονδῆς τάξιν ἀφανισμοῦ. « Et dimidium hebdomadis cessare faciet thymiama sacrificii, et expansio destructionis, usque ad consummationem et instar destructionis libaminis. » Sed in Anglicanis polyglottis inter variantes lectiones animadvertitur ante hæc verba, « testamentum multis hebdomade una; » vel ut notat Nobilius, post hæc duo verba, « sacrificium meum, » isthæc, quæ paulo aliter in editione Aldina et in Vaticanæ margine repræsentatur, scripta olim fuisse: Καὶ ἥμισυ τῆς ἑβδομάδος καταπαύσει θυσιαστήριον καὶ θυσίας, καὶ πτερυγίου ἀφανισμοῦ, καὶ ἕως συντελείας, καὶ σπουδῆς τάξει ἐπὶ ἀφανισμῷ. Nobilius autem observat pro καὶ πτερυγίου aliter haberi ἕως πτερυγίου. « Et dimidium hebdomadis cessare faciet altare, et sacrificia et alæ (*al.* usque ad alam) a desolatione, usque ad consummationem et festinationem ponet in desolationem. » Denique
C Tertullianus [5], ubi Danielis textum descripsit, illa posteriora verba omisit, hæcque habet a nostris diversa: « Usque ad Christum ducem hebdomadas septem et dimidiam, et sexaginta duas et dimidiam, et convertet, » etc.

His ita observatis, jam examinandum est quomodo illud Danielis oraculum Clemens interpretetur: « Quod itaque in septem hebdomadibus, inquit [6], ædificatum sit templum, hoc clarum est. In Esdra enim scriptum est: Et sic fuit Christus rex, dux Judæorum, cum impletæ essent septem hebdomades in Jerusalem, et in sexaginta duabus hebdomadibus quievit universa Judæa, et fuit absque bellis, et Dominus noster Christus, Sanctus sanctorum, cum venisset, et visionem implesset, et prophetam, in carne unctus est Patris sui spiritu. In his sexaginta duabus hebdomadibus, quemadmodum dixit propheta, et in una hebdomade Dominus: dimidium hebdomadis tenuit Nero regnans, et in sancta civitate Jerusalem statuit abominationem, et in dimidio hebdomadis, et ipse sublatus est, et Otho, et Galba, et Vitellius. Vespasianus autem et imperium obtinuit, et Jerusalem diruit, et sanctum desolatum reddidit. »

Postea vero pluribus paginis interjectis: « Præterea, inquit [7], illa quoque sunt referenda ad chronologiam, dies, inquam, quos significat Daniel a desolatione Jerusalem, Vespasiani anni septem menses septem. Duo etiam anni adjunguntur Othonis, et Galbæ, et Vitellii, septemdecim mensibus, octo diebus: et sic fiunt anni tres, menses sex, quod est dimidium hebdomadis, quemadmodum dixit Daniel propheta. Dixit enim bis mille trecentos dies fuisse, ex quo stetit abominatio a Nerone in civitatem sanctam usque ad ejus eversionem.

[98] Strom. l. III, p. 466. [99] Strom. l. VI, p. 697. [1] De demonst. evang. [2] Strom. l. I, p. 330. [3] Dan. IX, 24 et seq. [4] Demonst. evang. l. VIII, p. 381. [5] L. adv. Judæos, c. 8. [6] Lib. I Strom., p. 330. [7] ibid. p. 340.

Sic enim ostendit dictum, quod subjicitur : *Quousque stabit visio, sacrificium sublatum, peccatum desolationis, quod datum est : et potestas et sanctum conculcabitur. Et dixit ei : Usque ad vesperam dies bis mille trecenti, et tolletur sanctum* [8]. Hi ergo bis mille trecenti dies fiunt anni sex, menses quatuor, quorum dimidium tenuit Nero, imperium obtinens, et fuit dimidium hebdomadis ; dimidium autem Vespasianus cum Othone, Galba et Vitellio. Et ideo dicit Daniel : *Beatus qui pervenerit ad dies mille trecentos triginta quinque* [9]. Ad eos enim usque dies fuit bellum, post hæc autem cessavit. Ostenditur autem hic quoque numerus ex subjecto capite, quod sic habet : Et a tempore immutationis perennitatis, et quo data fuerit [10] abominatio desolationis dies mille ducenti nonaginta. Beatus qui sustinuerit et pervenerit ad dies mille trecentos triginta quinque. »

Hæc est Clementis nostri de Danielis oraculo, et assignatis ab eo hebdomadibus sententia. Quæ quidem ut facilius intelligatur, animadvertendum primo est has Danielis hebdomadas juxta Clementis mentem neque dierum esse, neque decenniorum, **170** neque jubilæorum, seu quinquaginta annorum, neque sæculorum, sive annorum centum, uti nonnullis perperam visum est : sed ut ipse aperte declarat, annorum ; ita ut unaquæque hebdomas septem constet annis. Enimvero ille, uti vidimus, expressis dixit verbis annos tres et menses sex esse hebdomadis dimidium. De annis porro solaribus eum loqui eo facile colligitur, quod ad Romanorum imperatorum annos, qui solares procul dubio erant, illos accommodet. Ex ipsius itaque et aliorum certiore opinione septuaginta hebdomades annos quadringentos nonaginta conficiunt. Quibus profecto cum duas alias dimidias hebdomades, sicut et Tertullianus, sed paulo aliter, uti dictum est, a Daniele adjectas esse putaverit ; inde liquido patet persuasum ipsi fuisse his Danielis hebdomadibus annorum quadringentorum nonaginta septem summam constitui. Hucusque autem Clementis de his hebdomadibus sententia et explicatio vera doctioribus videtur, et opinioni anteponenda aliorum, qui usque ad prænuntiatam a Daniele « abominationem desolationis, » et Christi ortum, aut brevius, aut longius, quam par est, temporis spatium assignant.

Secundo igitur notandum est præcipuam ac pene totam in explicandis Danielis hebdomadibus difficultatem in earum initio et fine statuendo esse positam. Utrum autem hæc a Clemente nostro recte circumscribantur, aut quid in eis circumscribendis peccasse et a vero aberrasse dicatur, jam investigandum est.

Primus ergo in medium prodeat Hieronymus [11], et quid in ea Clementis sententia falsi arguat, attendamus : « Clemens, inquit, vir eruditissimus, presbyter Alexandrinæ Ecclesiæ, parvipendens annorum numerum, a Cyro rege Persarum usque ad Vespasianum et Titum imperatores Romanos, septuaginta annorum hebdomadas dicit esse completas, id est annos quadringentos nonaginta, additis in ipso numero duobus millibus trecentis diebus, de quibus supra diximus : Persarumque et Macedonum, et Cæsarum tempora in his hebdomadibus enumerare conatur ; cum juxta diligentissimam supputationem a primo anno Cyri, regis Persarum atque Medorum, in quo imperavit et Darius, usque ad Vespasianum et eversionem templi, supputentur anni sexcenti triginta. » Clementem igitur magni erroris, nimirum ducentorum quadraginta annorum anachronismi Hieronymus accusat, reumque agit. Alii quoque ejusdem fere aberrationis Clementem arguunt, eo ducti argumento, quia a primo Cyri anno, qui primus Olympiadis quinquagesimæ

A quintæ fuit usque ad Jerosolymitanum excidium quod Olympiade ducentesima duodecima contigit, Olympiades centum quinquaginta octo, atque adeo anni sexcenti viginti octo numerentur.

Verum Petavius [12] putat veram Clementis mentem et opinionem neque his satis fuisse perspectam, neque ipsimet Hieronymo, qui non animadvertit septuagesimam hebdomadem solitariam, et ab aliis sejunctam a Clemente distrahi. Fatetur quidem Clementem perobscure loqui, hunc tamen genuinum verumque arbitratur esse illius sensum. Hebdomadarum, inquit Petavius, initium ille a primo Persici imperii anno, Cyri autem secundo, sumpsit, putatque septem primas hebdomades secundo absolvi Darii anno. Neque porro censuit septuaginta hebdomadas sibi conjunctas esse et continuatas, sed earum tres partes a se invicem temporibus disjunxit. Primum siquidem intervallum annorum quadraginta novem a primordiis Cyri perducit usque ad
B Darii secundum. Dehinc vero duas supra sexaginta hebdomadas, id est annos quadringentos triginta quatuor subjunxit. Opinatus est autem ad aliquem Christum desinere, et utramque illam hebdomadum partem, et hoc temporis intervallum ; ita ut primo quidem intervallo, seu elapsis septem hebdomadibus, Jerosolymæ exstiterit ἡγούμενος Christus. Quo quidem nomine Petavius existimat Judaici populi, postquam sua illi libertas restituta est, principem ac ducem esse intelligendum. Deinde vero aliud hebdomadarum sexaginta duarum intervallum a Clemente clauditur vel Christi ortu, vel ejus baptismo ; neutrum enim ille satis aperte designavit. Denique ultimæ seu septuagesimæ hebdomadis, ab aliis sejunctæ, dimidiam partem imperio consignat Neronis, quo regnante « abominatio desolationis » in templo posita est. Alteram vero dimidiam partem occupavere Otho, Galba, Vitellius, ac Vespasiani primordia ad ultimam usque Jerosolymorum tam
C civitatis quam templi vastationem.

Addit adhuc Petavius septuaginta Jeremiæ annos juxta Clementis nostri mentem et sententiam a primo inchoari Olympiadis quadragesimæ octavæ anno, qui undecimus Joachimi et Nabuchodonosoris septimus est, et ad Darii secundum perduci.

Atque hanc doctissimus Petavius arbitratur esse veram Clementis opinionem. Nam alioqui, inquit, sibi ipsi nimis aperte Clemens contradiceret, utpote qui persuasum habeat, Persis imperantibus, annos ducentos triginta quinque, et inde ad Cleopatræ mortem annos trecentos quatuor, atque ita a Cyro ad Actiacam victoriam quingentos triginta novem annos fluxisse. Verumtamen in Clementis opinione plura falsa et absurda esse haud dubitanter Petavius asseverat.

An autem ille auctoris nostri mentem melius quam alii exploratam habuerit, in dubium haud immerito vocari potest. Primum enim de interjecto a
D Clemente intra septuaginta hebdomadas aliquo temporis intervallo nullum quidem in hoc libro vestigium apparet. At, inquit Petavius, nisi illud interponatur, Clemens immanis anachronismi condemnandus est. Sed ad scriptorem errore liberandum fas non est ea illi ascribere, de quibus et nullum habet verbum, et ne cogitasse quidem videtur.

Alia porro illius excusandi et percipiendæ illius mentis ratio iniri forsitan potest. Non enim ita clarum et apertum est, quidquid dicat Petavius, unde Clemens septuaginta hebdomadarum initium ceperit. Et certe quamvis ille chronologiam regum Persarum exhibeat, eamque a Cyro ordiatur, et Zorobabelem et templum Jerosolymitanum instauraret, anno secundo Darii Hystaspis filii missum dixerit ; non inde tamen sequitur Clementem asseverasse septuaginta hebdomadas a primo Cyri anno suum

[8] Dan. VIII, 13, 14. [9] Dan. XII, 12. [10] ibid. 10, 12. [11] Comment. in c. IX Dan., p. 1151. [12] l. XII De doctr. temp. c. 30.

cœpisse principium. At, inquit Petavius, ab eo Cyri anno usque ad Darium Clemens quadraginta novem annos computat. Eo igitur numero septem, ut ille ait, ab Esdra computatæ hebdomades comprehenduntur. Verum hæc conclusio Petavii est, non vero Clementis, qui nullibi dixit has hebdomades his Cyri, ejusque successoris Cambysis annis contineri. Quid autem, quod Clemens illam regum Persarum chronologiam non ideo retulit, ut cum ea septem **171** primas componeret Danielis hebdomades, sed ut Hebræos sacrosque scriptores cæteris antiquiores esse demonstraret?

Fatemur quidem finem harum hebdomadarum, cum Romanorum imperatorum annis ab illo haud indiligenter comparatarum, ad Vespasiani usque tempora, ac Jerosolymorum cum urbis, tum templi excidium produci. At quo diligentius hanc instituit comparationem, eo clarius patet ipsi in mentem non venisse, ut illarum exordium cum Persici regni primordiis contenderet. Ad hæc vero, legis ad restaurandum Jerosolymorum templum a Cyro datæ, qua quidem ii, qui inde Danielis hebdomades inchoari censent, unico opinionis suæ fundamento innituntur, nullam plane Clemens mentionem fecit. Verum econtrario ille diserte narrat quomodo Zorobabel, templi Jerosolymitani restituendi causa, secundo Darii anno missus fuerit. Incertum igitur est utrum ille ab hoc tantum temporis puncto Danielis hebdomadas initium sumpsisse putaverit.

Quidquid vero de hac tam obscura, ut ait Petavius, Clementis opinione dicatur, negari sane non potest eam eo majoribus implicari difficultatibus, quo ille longius quam par est earum, ut diximus, hebdomadarum tempus protraxisse haud immerito arguatur. Quamobrem si quis in ejus opinione, quam tamen nonnulli postea propugnarunt, sit error, is sane in allatum ab ipso ex quodam apocrypho Esdræ libro testimonium refundendus est.

Cæterum is lapsus Clementi nostro ideo facilius condonabitur, quia plures sunt et veterum et recentiorum de his Danielis septuaginta hebdomadibus, ac præsertim de illarum exordio et fine opiniones. Tam varias quippe et diversas in sententias illi abierunt, ut tot eorum sensus, quot capita esse videantur. Has porro singulatim recensere a nostro instituto tam alienum est, quam id operosius a Petavio, Baillio, aliisque, sed in primis a synopsis criticorum auctore factitatum [13].

Quænam autem ex iis sententiis, quæ a soluta captivitate Babylonica initium harumce hebdomadarum ducunt, celebriores fuerunt, si scire aveas, tres aut quatuor præcipuas tibi repræsentabimus. Itaque prima, de qua hactenus disputavimus, et quæ Clementi nostro non uno eodemque sensu ascribitur, illorum est, qui Danielis hebdomades primo aut secundo Cyri anno primordium habuisse, et Jerosolymorum urbis et templi ruina terminari autumant. Altera hebdomadarum initium statuit Artaxerxis Longimani anno septimo, et earum in Christi morte finem. Tertia eas asserit anno secundo Darii aut Hystaspis, aut Nothi incœpisse, ac Neronis desiisse anno duodecimo, quo bellum Romanos inter et Judæos ita gerebatur, ut tribus postea annis, sexque elapsis mensibus Jerusalem diruta soloque æquata fuerit. Quarta illarum consignat principium anno vigesimo Artaxerxis Longimani, et finem anno post Christi mortem quadragesimo, vel, ut aliis placet, intra ultimæ hebdomadis spatium, quo Christus crucis supplicio vitam finivit.

Quæ autem sint harum aliarumque opinionum firmamenta, et quid in illis sit validum aut imbecil-

A lum, certum vel incertum, disces ex Hieronymo, qui Africani, Eusebii, Hippolyti, Apollinaris, Clementis nostri et Tertulliani sententias retulit, atque ex recentioribus, Scaligero, Petavio, Huetio, Baillio, et aliis cum theologis, tum sacræ Scripturæ interpretibus, atque etiam historicis et chronologis [14].

ARTICULUS V.

De Christi Domini ortus et baptismi anno et die.

De anno et die quo Christus, juxta illam Danielis prædictionem aliorumque prophetarum oracula, natus et mortuus est, quæ Clemens noster statuerit eo accuratius examinanda sunt, quo ea ab Herveto minus intellecta, aliis forsitan difficiliora videri possunt. At de natali Christi anno hæc ille scribit [15]: « Natus est Dominus noster vigesimo octavo anno, cum primum jusserunt censum descriptionemve fieri tempore Augusti. Quod autem hoc verum sit, sic scriptum est in Evangelio secundum Lucam: Anno autem quinto decimo Tiberii Cæsaris, factum

B est verbum Domini super Joannem Zachariæ filium. » Et rursus in eodem: « Erat Jesus veniens ad baptisma quasi triginta annorum. » Anno igitur vigesimo octavo imperii Augusti Cæsaris Christum Dominum natum esse Clemens noster diserte pronuntiat. Quapropter ipse paulo post: « Quem dicunt, inquit [16], vigesimum octavum annum Augusti. »

Verum celeberrimi et antiquissimi scriptores Christum anno ejusdem imperatoris vel quadragesimo primo, vel quadragesimo secundo ortum fuisse valde asseveranter affirmant. Irenæus siquidem hæc de eo totidem verbis tradidit [17]: « Natus est Dominus noster circa primum et quadragesimum annum Augusti imperii. » Tertullianus vero magis expresse et enucleate illum anno quadragesimo primo Augusti natum esse asseverat: « Videmus autem, ait ille [18], quoniam quadragesimo et primo anno imperii Augusti, quo post mortem Cleopatræ imperavit, nascitur Christus. Et supervixit idem Augustus, ex quo

C nascitur Christus, annis quindecim. » Eusebius tamen eumdem natalem Christi diem in annum subsequentem rejicit: « Annus, inquit [19], jam agebatur secundus et quadragesimus imperii Augusti. A subacta autem Ægypto, et ab interitu Antonii et Cleopatræ, in qua Ptolemæorum in Ægypto dominatio desiit, octavus ac vigesimus; cum Servator noster Jesus Christus prima illa descriptione census, quæ facta est Quirinio Syriæ præsidente, secundum prophetarum de illo vaticinia, in Bethlehem Judææ natus est. » Quamobrem in ejus *Chronico* hic Christi natalis annus ipso quadragesimo secundo imperantis Augusti anno consignatur. Eusebio non semel Epiphanius aliique subscripserunt [20].

Quamobrem Hervetus, Eusebii, uti ipsi videbatur, auctoritate fretus, ratusque corruptum esse Græcum Clementis textum, pro « vigesimo octavo anno Augusti, » legendum « quadragesimo primo anno Augusti, » persuasum ita habuit, ut eumdem Clemen-

D tis textum ausus fuerit in sua interpretatione Latina immutare. Sed perperam. Nesciebat enim ille, aut certe animum non adverterat, quod tamen apud chronologos vulgare et tritum est, duo in primis esse Octaviani imperii initia, unum quidem ipso, vel sequenti anno, quo Julius Cæsar occisus fuit; alterum vero ab Actiaca victoria, seu post Antonii et Cleopatræ mortem, quando Augustus rerum potitus est. Ab hoc autem tantum secundo temporis puncto, Clemens et populares ejus Ægyptii, qui tunc, teste Eusebio, relicta Ptolemæorum dominatione, in Augusti potestatem erant redacti, solebant illius **172** imperii primordia computare. Et hæc

[13] In Dan. c. IX. [14] Hier. in c. IX Daniel. Euseb. l. VIII De demonstr. evang., c. 2. Scal. l. VI, De emend. tem. p. 526 et seq. Petav. l. XII, De doctr. temp. c. 30 et seq. Huet. Demonst. ev. p. 435 et seq. Baillius l. I Operis histor., quæst. 18 et seq. p. 62 et seq. [15] Strom. l. I, p. 339. [16] Ibid. p. 340. [17] Iren. l. III, adv. hæres. c. 25. [18] Tertul. l. adv. Jud., c. 8. [19] Euseb. l. I Hist., c. 5. [20] Epiph., Hæres. p. 48 et 51; Alog. § 22, p. 444, et l. De ponder. et mens. § 11, p. 169.

quidem, si quid opus esset, invictissime probat jam citata a nobis Eusebii auctoritas et historia, ubi juxta illam posteriorem Ægyptiorum, ac proinde Clementis nostri sententiam, Christum vigesimo octavo Octaviani imperii anno natum esse non minus perspicue quam Clemens noster significat. Hervetus itaque non hunc Eusebii locum, tametsi omnibus satis obvium, sed quod solum laudavit, *Chronicon* ejus legisse multis sane videbitur. In suis ergo scribendis in hos *Stromatum* libros commentariis quantam ille diligentiam adhibuerit, non ex hoc solum, sed aliis quampluribus locis quilibet poterit haud difficiliter animadvertere. Sed hæc obiter.

Auctor porro noster non solum natalem Christi annum, sed illius quoque ortus, non secus ac baptismatis et mensem, et diem ex aliorum tamen potius, quam ex sua sententia sic enarrat [21]: « Sunt autem qui curiosius natalis Domini non solum annum, sed etiam diem addunt, quem dicunt vigesimum octavum Augusti in vigesimum quintum Πάχων. Basilidis autem sectatores ejus quoque baptismi diem celebrant, totam præcedentem noctem in lectionibus transigentes. Dicunt autem eum esse quintum decimum annum Tiberii, quintum decimum mensis Tubi; aliqui autem eum esse undecimum ejusdem mensis. Quinetiam dicunt ex iis aliqui eum natum esse vigesimo quarto aut vigesimo quinto Pharmuthi. » At Hervetus hunc in locum observavit Ægyptiorum dies et menses, quos Clemens ibi tam accurate notat, nec sibi esse cognitos, nec intelligere quinam dicatur dies vigesimus octavus « Augusti in vigesimum quintum Pachon. » Fatetur quidem ab Epiphanio horum mensium nomina recenseri, sed aliam a nostra esse Ægyptiorum eos computandi rationem; quippe qui, teste Cel., lib. xv, cap. 19, annum a Cancro incipiant. Quapropter hæc iis, quibus magis perspecta fuerint, examinanda relinquit. Verum de Ægyptiacis illis mensibus disputant non modo Beda lib. *De temp. rat.*, cap. 9, et in hunc librum Noviomagus, sed recentiores quoque chronographi Calvisius, *Isagog. chronol.*, cap. 9; Scaliger *De emendat. temp.*, p. 188; Petavius, *Rationar. tempor.*, part. II, cap. 12, et lib. VII *De doctr. temp.*, cap. 13, pag. 650, et Kirker, tom. II *Œdip. Ægypt.* part. II, cap. 1 et seq., et præcipue pag. 273 et seq.

Ex his autem scriptoribus omnes facile discent, quod Hervetus ignoravit, Ægyptiacum mensem Pachon incipere die vigesima sexta Romani Aprilis; Tubi die vigesima septima Decembris, et Pharmuti die vigesima septima Martii. Narrat itaque Clemens triplicem suo tempore fuisse, haud dubie Ægyptiorum, de Christi natali die opinionem, ac visum quibusdam fuisse eum in lucem editum die vigesima quinta Pachon, hoc est Maii nona, aliis vero die vigesima quarta, aut vigesima quinta Pharmuti, id est decima nona aut vigesima Aprilis, aliis denique decima quinta aut undecima Tubi, hoc est duodecima aut octava ineuntis nostri Januarii.

Ab hac autem ultima sententia quidam putant non longe recedere Epiphanium, qui natalem Christi diem, uti ait Petavius, hunc in modum accuratissime describit [22]: « Cum enim Januario mense natus esset octavo Idus Januarii, qui est apud Romanos Januarii dies sextus, Ægyptiis porro Tubi, Syris sive Græcis Audinæi sextus; Cypriis sive Salaminis quinti mensis dies quintus, Paphiis Julii decimus quartus, apud Arabes vero Aleom vigesimus primus, Cappadocibus Atartæ decimus tertius, Hebræis Tebeth decimus tertius, Atheniensibus Mæmacterionis sextus. » Et hæc quidem sunt Epiphanii verba, quibus significare potius videtur, quo mensis Januarius nomine apud illas nationes appellaretur, quam utrum illæ eodem ac Romani die mensis Januarii natalem Christi diem celebrarent.

Quod autem idem Epiphanius Christum octavo Idus, sive sexto Januarii die natum esse addidit, in hoc certe ab Hieronymo ita vapulat: « Apud orientales populos, » Hieronymi verba sunt [23], « post collectionem frugum et torcularia, quando decimæ deferebantur in templum, October erat primus mensis, et Januarius quartus. Quintam autem diem mensis adjungit, ut significet baptisma, in quo aperti sunt Christo cœli, et Epiphaniorum dies hucusque venerabilis est; non ut quidam putant natalis in carne; tunc enim absconditus est, et non apparuit. »

Cæterum Clemens noster de Christi natali die non suam, sed aliorum opiniones protulit. Hos autem quidam hæreticos fuisse opinantur. Sed quia Clemens nullum ibi nominat, imo vero quia Basilidianos ibidem, aliis omissis, nominatim appellat, id non videtur certum omnino et indubitatum.

Cum autem ipse Clemens aperte dixerit hanc non omnium, sed aliquorum tantum fuisse sententiam, inde haud incerto colligere possumus plures alios ab ea discessisse. Quo autem die Ægyptii hunc diem Christi natalem contigisse crediderint, illiusque celebraverint solemnitatem, ita refert Cassianus [24]: « Mos iste in regione Ægypti servatur ex institutione antiqua, ut peracto Epiphaniorum die, quem sacerdotes illius provinciæ dicunt esse diem baptismi Christi, vel nativitatis ejus secundum carnem. Unde et de utraque illa unam tantum faciunt solemnitatem, non duas, sicut fit in Occidentis partibus. »

Variæ igitur, uti ex dictis liquet, in una eademque regione, sive in iisdem provinciis et regnis olim fuerunt, atque etiam nunc sunt de illo ipso die opiniones. Recentiorum etenim quatuor potissimum sententiæ numerari possunt, quarum prima quorumdam est, qui hunc diem assignari et definiri posse inficiantur. Secunda Calvisii et Scaligeri, qui illum sub Septembris finem contigisse contendunt. Tertia Nisbeti Christum initio Aprilis ipsa mortis ipsius die et hora natum esse affirmat. Quarta denique est Baronii, Petavii, aliorumque quamplurimorum, qui hunc diem ex veteri Ecclesiæ traditione in vicesimum quintum Decembris incidisse existimant. Quibus autem harumce opinionum assertores nitantur rationum firmamentis, si scire aveas, videsis Baronium in Notis ad Martyrolog. 25 Decembris, et in *Apparat. ad annal.* § 120 et seqq.; Calvisium cap. 46 et 47 *Isagog. chronol.*; Scaligerum lib. VI *De emendat. temp.*, pag. 506 et seqq., et lib. III *Can. isagog.*, pag 305 et seq.; Petavium in citatum Epiphanii locum, et lib. II *De doctr. temp.*, cap. 1 et seq., et cap. 7; Baillium lib. II Operis hist., quæst. 1, 2 et 3; Pagi in *Apparat. chron.* § 138 et seq., atque alios.

173 ARTICULUS VI.

Quot annos Christus publice concionatus sit, ac de ipsius mortis anno, mense et hora, atque de numero Græco τιη, 318, *crucis et nominis illius typo ac figura.*

Clementem nostrum varias de natali Christi Domini die opiniones referentem, et audivimus, et quid contra doctiores viri dixerint, palam ac more nostro sincere et ingenue ante omnium posuimus oculos. Quid autem ipse de unico Christi post baptismum suum prædicationum ac proinde ultimo illius vitæ anno scripserit, eodem animi candore jam exponamus.

Certum quidem illud videtur, quod ab ipso alicubi scriptum legimus [25]: « Tricesimo quidem anno prædicavit Dominus. » Sed alibi postquam hæc

[21] Strom. l. I, p. 340. [22] hær. 51, § 24, p. 446. [23] Jer. in cap. Ezechiel., p. 728. [24] collat. 10, c. 1. [25] Strom. l. VI, p. 658.

protulit Lucæ verba: « Et erat Jesus veniens ad baptisma quasi triginta annorum [26]. » continuo subjungit [27]: « Et quod anno solo oporteret eum prædicare, καὶ ὅτι ἐνιαυτὸν μόνον ἔδει αὐτὸν κηρύξαι, hoc quoque sic scriptum est: *Annum acceptabilem Domini prædicatum misit me* [28]. Hoc et propheta dixit et Evangelium. Quinto decimo ergo anno Tiberii et quinto decimo Augusti, sic implentur triginta anni usque ad tempus quo passus est. » Nihil certe his verbis clarius et expressius. Verum quo clariora evidentioraque sunt, eo certe majori admiratione omnes affici debent. Ecquis vero non mirabitur quomodo quivis Christianus homo, Evangeliorum lectione vel levissima imbutus, ac proinde multo magis Clemens noster, tam præclara eruditione et doctrina excultus, in sententiam iisdem Evangeliis adeo contrariam et repugnantem abire potuerit?

Auctori nihilominus nostro suffragari videtur Origenes, cujus hæc sunt verba [29]: « Indicium autem effusæ gratiæ in labiis ejus, hoc est quod brevi tempore transacto (anno enim et aliquot mensibus docuit) universus tamen orbis doctrina et fide pietatis ejus impletus est. » Scimus quidem alio in libro [30] inter ejus opera edito tres annos et dimidium Christi prædicationibus hunc in modum assignari: « Debuerant hi, qui tres annos et dimidium fuisse passionis Job astruunt, tres menses et dimidium dicere; ut certe vel ex parte veritati non resisterent, et Dominicum exemplum illud consimilarent. Tribus namque annis et dimidio prædicavit Dominus a baptismo usque in passionem. Sic et ipsa historia non tres annos significat, sed breve mensium tempus. » Sed hujusce commentationis auctor cum alius omnino ab Origene sit, nulli plane mirum videbitur si a falsa ejus opinione discedat, aut eam corrigat et emendet.

Tertullianus tamen, sicut Origenes, videtur Clementis nostri sententiæ his verbis patrocinari [31]: « Post Augustum, qui supervixit post nativitatem Christi, anni quindecim efficiuntur: cui successit Tiberius Cæsar, et imperium habuit annis viginti duo, mensibus septem, dies novem. Hujus quinto decimo anno imperii passus est Christus, annos habens quasi triginta, cum pateretur. » Africanum quoque ac Lactantium Tertulliano assensos esse ideo quidam aiunt, quia uterque Christum quinto decimo Tiberii anno a Judæis interfectum perhibent [32]. Verum præterquam quod in Græco Africani textu legitur ἑκκαιδέκατον, decimum sextum, qui in annum secundum Olymp. CCII ab illo memoratæ incidit, neuter sane quo anno Christus mortuus est, ibidem definit.

Fac tamen illos omnes, atque etiam Gaudentium, Clementis nostri opinioni subscripsisse, nulli tamen inde eam veram esse unquam probabitur. Ex sacris siquidem Evangeliis plane constat tria ut minimum a Christo Domino post baptismum paschata, atque adeo tres ut minimum annos, per quos publicis concionibus et prædicationibus operam dedit, fuisse expletos.

At rogabit forsitan aliquis cur in hunc errorem, sacræ evangelistarum historiæ adeo contrarium, tam imprudenter Clemens aut alii quidam eruditi homines impegerint. Facilis est et obvia responsio. Patet enim illum ex iis, quæ retulit, citatis a Luca Isaiæ verbis: « Annum acceptabilem Domini prædicatum misit me [33], » in animum sibi induxisse Christum uno duntaxat post baptismum et ante mortem suam anno publicas apud Judæos habuisse conciones.

A Itaque Clementis nostri hallucinatio, tametsi excusari omnino nequeat, eo tamen a benigno lectore minui poterit, quod ille postquam Christum anno Tiberii decimo quinto cruci fuisse affixum dixisset, aliorum recenset opiniones, qui ipsius mortem in subsequentem annum rejiciendam putaverant. Præstat autem ipsamet Clementis in medium adducere verba, quibus et ejusdem Christi mortis non solum annus, sed etiam dies ab illis assignatus memoratur: « Et de ejus, inquit ille [34], passione subtilius disserentes, aliqui quidem sexto decimo anno Tiberii Cæsaris, vigesimo quinto Phanemoth, alii vero vigesimo quinto Pharmuthi, alii vero Pharmuthi vigesimo nono dicunt passum esse Dominum. » At hi menses, uti jam a nobis observatum, Ægyptiaci sunt, quorum primus Phanemoth vigesimo quinto Februarii, secundus autem Pharmuthi vigesimo septimo Martii initium ducebat. Quamobrem ex his aliqui Christum vigesima prima Martii die, alii

B autem vigesima, aut vigesima quarta Aprilis mortuum esse existimabant. In quam porro sententiam Clemens propendeat, ipsemet ibidem penitus silet. Cæterum in eo quo Christus mortuus est designando die eruditissimi nostræ et superioris ætatis scriptores non parum a seipsis dissident. Alii siquidem ex constanti, ut aiunt, per tria priora Ecclesiæ sæcula traditione die vigesima quinta Martii, alii die vigesima tertia ejusdem mensis, alii tertia Aprilis, vel etiam alio die eum a Judæis interemptum fuisse asseverant. Sed hacce de quæstione præter citatos a nobis superiore articulo auctores, legesis Gerardi Vossii dissert. *De annis quibus natus, baptizatus et mortuus est Christus*, et Henschenii ac Papebrochii ad 25 Martii observationes.

Postremo unum restat a nobis animadvertendum, quod de mortis Christi hora Clemens alicubi [35], sed quasi per transennam perstrinxit: Τοιοῦτόν τι καὶ ἡ ἕκτη ὥρα τῆς σωτηρίου οἰκονομίας ἐμφαίνει, καθ' ἣν ἐτελειώθη ὁ ἄνθρωπος. « Tale quid ostendit

C etiam hora sexta salutaris œconomiæ, qua consummatus fuit homo. » Quid autem his verbis aliud sibi vult Clemens, nisi Christum hora sexta egisse animam, extremumque edidisse mortalis suæ vitæ spiritum?

Nos quidem non fugit quantæ in conciliandis evangelistarum de hac suprema Christi hora variis, atque uti videtur, sibi invicem oppositis sententiis et narrationibus, difficultates occurrant. At Clemens **174** ibi non obscure innuit Christum ante horam sextam cruci fuisse affixum, et ipsa hora sexta ex hac vita recessisse. Utrum autem vera sit hæc illius opinio, et inde aliqua evangelistas secum conciliandi ratio suppeditetur, aliorum arbitrio judicioque decernendum ultro relinquimus. Qui plura de hac quæstione scire voluerit, is varios legat Evangelii interpretes, atque Augustinum lib. III *De consen. evang.*, cap. 13, auctorem *Commentariorum in Psalmos* apud Hieronymum, in psal. LXXVII; Six-

D tum Sen. lib. VI *Biblioth.*, adnot. 131; Baronium ad annum Christi 34, § 162 et seqq.; Petavium lib. XII *De doctr. tempor.*, cap. 19; Baillium lib. II *Operis histor. et chron.*, quæst. 14.

His obiter addamus Clementem [36], ubi de 318 Abrahæ vernaculis, quibus captivum fratrem suum Lot liberavit, breviter disputat, observasse Græci illius τιη' numeri prima littera τ crucem Domini, et duobus aliis ι et η ipsius sacrum Jesu nomen significari. At id ab illo ex antiquissima, quam sæpius citat, Barnabæ epistola desumptum videtur [37]. Illud quoque Ambrosius non semel [38], et Paschasius Ecclesiæ Romanæ diaconus [39], seu potius Faustus Re-

[26] Luc. III, 23. [27] Lib. I Strom. p. 340. [28] Isa. LXI, 2. [29] L. IV Periarch., c. 1, p. 467. [30] in lib. II Job, p. 260. [31] Tertul., lib. adv. Jud., c. 18. [32] Euseb., l. VIII Demonst. ev., § 2, p. 389; et Hier. in Daniel. c. IX, p. 148; Lact., l. IV, c. 10. [33] Isa. LXI, 2. [34] Strom. l. I, p. 340. [35] Strom. l. VI, p. 684. [36] Strom. l. VII, p. 656. [37] Barnab. epist., p. 6. [38] Ambros., l. I de Abrah., c. 3, p. 287; l. II, c. 7, p. 330; Prolog. in l. I De fid. c. 18, p. 467. [39] Paschas., l. I De S. Spir., c. 1.

giensis, aliique Patres dixerunt. Plura hanc in rem, si libeat, legere poteris animadversa a Cotelerio in suis ad Barnabæ epistolam notis, pag. 18 et seqq.; Moynio *Var. sacr.*, pag. 780 et seq., et quæ nos ad Ambrosii libros subnotavimus.

ARTICULUS VII.

De summa Christi perfectione, et utrum Clemens illum famis, sitis, doloris, aliarumque humanarum affectionum et motuum expertem crediderit.

Quamvis Clemens, uti ante dictum est [40], corpus Christi minime pulchrum esse docuerit, ipsum tamen eumdem Christum Dominum eximiis perfectissimisque animi dotibus et virtutibus pulcherrimum fuisse perquam asseveranter affirmat [41]: « Quod si quis, inquit, affirmet justos, etsi sint deformes corpore, quatenus quidem sunt mores justissimi, esse pulchros, propemodum nullus sic dicens, videri possit male dicere: Et species ejus deficiebat præter omnes filios hominum, dicit prophetia. » Quamobrem ille alibi solum Christum omnibus simul virtutibus præditum et perfectum fuisse apertissime docet et prædicat: « Perficitur, inquit [42], et consummatur aliquis, et ut pius ac religiosus, et ut tolerans, et ut continens, et ut operarius, et ut martyr, et ut gnosticus. In omnibus autem simul perfectus, nescio an ullus sit, nisi solum is qui propter nos induit hominem. »

Ea porro eumdem Christum omnium plane maxima omnigenæ virtutis perfectione ita ornatum existimavit; qua ille solus cunctarum non solum animæ perturbationum, sed corporearum etiam necessitatum expers semper et immunis fuerit. « Talis, inquit ipsemet auctor noster [43], est gnosticus; ut in eum solæ cadant affectiones, quæ oriuntur ut corpus maneat, nempe fames, sitis et similia. Sed in Servatore quidem corpus, ut corpus, necessaria postulare ministeria, ut permaneat, fuerit ridiculum. Comedebat enim non propter corpus, quod sancta virtute continebatur; sed ne eis, qui una cum eo versabantur, in mentem veniret de eo aliter sentire, sicut certe postea quidam existimarunt, eum apparuisse visione et phantasmate. Ipse autem, ut semel dicam, passionis erat expers, ut quem nullus subiret motus, neque voluptas, nec dolor. »

At plures Clementem nostrum, quemadmodum in minuenda corporis Christi pulchritudine, ita in augendis ejusdem illius corporis dotibus nimium et extra veritatis cancellos egressum fuisse opinantur. Ibi enim perspicue docere videtur Christum ideo tantum comedisse, ne susceptum ab eo corpus, apparens tantummodo et adumbratum, non autem verum putaretur. Quamobrem nullas plane videtur in Christo admittere famis, sitis, doloris, tristitiæ, et alias etiam minime vitiosas affectiones. Atqui eum revera esuriisse, sitivisse et doluisse, aliisque animi corporisque motibus affectum fuisse Matthæi aliorumque evangelistarum testimonio ita certum est, ut id sine errore ab ullo unquam negari possit.

Verum si mens et sententia Clementis nostri, ac ea quæ alibi de Christo scripsit, attente ac diligenter examinentur, quivis facile perspiciet tantum abesse, ut ille omnes doloris aut tristitiæ sensus, aliasque humanæ naturæ affectiones, ac si velis infirmitates, a Christo Domino removere penitus voluerit, quin potius aperte pronuntiet vere patibilem fuisse Christi carnem, utpote quæ, sicut vere mortua est, ita ante mortem, dolores et cruciatus vere passa fuerit. Præstat autem ipsummet loquentem audire [44]: « Jam vero universa quoque œconomia, quæ prædicta est a prophetis de Domino, videtur vere parabola iis qui veritatem non norunt, quando Filium Dei, qui fecit omnia, carnem suscepisse, et in utero virginis conceptum esse, quatenus fuit genita sensilis ejus caruncula, καθ' ὃ γεγένηται τὸ αἰσθητὸν αὐτοῦ σαρκίον. Et consequenter quatenus fuit genita, passam esse, τοῦτο πεπονθότα, et resurrexisse unus quidem dicit, alii vero audiunt, Judæis quidem scandalum, Græcis autem stultitiam, ut dicit Apostolus. Aperte autem Scripturæ et iis, qui aures habent, verum ostendentes, illud ipsum quod passa est caro, quam suscepit Dominus, ὃ πέπονθεν ἡ σάρξ, ἣν ἀνείληφεν ὁ Κύριος, Dei virtutem et sapientiam annuntiant. »

At, inquies, nonne Clemens eam solam cur Christus comederit rationem affert, ne ficta et adumbrata caro ab eo suscepta crederetur? Verum qui hæc nobis objectant, animum non satis adverterunt hanc rationem ibi a Clemente afferri, quia sui temporis hæreticos, qui veram Christi carnem negabant, strictim et pro more suo breviter confutat et refellit. Quamvis igitur eam solam rationem ibi attulerit, quia ad illos confutandos eam solam sufficere putabat; inde tamen alias ab illo exclusas nullus jure merito inferre potest. Et vero aliam ille ipse ibidem suggerit. Ait enim [45] Christi corpus, « quod sancta virtute continebatur, ut corpus necessaria non postulare ministeria, ut permaneat. » Quid enim, quæso, aliud his verbis sibi vult, quam Christum fami et siti, aliisque commotionibus nulla necessitate fuisse obnoxium? quandoquidem ejus corpus « sancta virtute continebatur, » δυνάμει συνεχόμενον ἁγίᾳ, hoc est divinitate, quæ ipsum ejus corpus poterat sine potu et cibo, quibus alii homines indigent, sustentare, eique præbere incrementa. Ad veram itaque, sanam et orthodoxam eorum opinionem Clemens accedit, qui censent Christum his ita usum, ut tamen non indiguerit, potueritque corpus suum sine illorum adminiculo sustentare, atque omnes famis, sitis, doloris aliæque affectiones in eum non necessario **175** ceciderunt, sed in libero voluntatis ejus arbitrio semper fuerint positæ. Et hæc quidem Basilii Magni [46], ut alios taceamus, erat sententia, quam ipse his verbis exprimit: Christus « edit et bibit, non iis indigens, sed tibi normam atque modum eorum, quæ corpori et humanæ vitæ necessaria conveniunt, ostendens. Sic itaque flevit, modeste querendo et lamentando, nimiumque dolorem et vehementem afflictionem omnino corrigendo..... Quemadmodum enim cibus, quem ipse degustavit, non est voluptatis, sed potius abstinentiæ quædam occasio, et ut paucis contenti simus, frugalitatis exemplum; sic et ejus lacrymæ non flendi nobis lex, sed honeste flendi regula quædam, secundum quam convenit honeste et cum decoro, servatis naturæ legibus, quæ tristia sunt perferre. » Contende, obsecro, hujus Basilii Magni Clementisque nostri verba et dicta. Ille dicit Christum comedisse quidem et bibisse, sed iis non indigentem; hic vero corpus Christi necessaria illa non postulasse, ut permaneret. Basilius docet Christum comedisse et bibisse, ut in eo frugalitatis haberemus exemplum; Clemens autem, ne Christus simulatum corpus assumpsisse diceretur. Quid ergo in his Clementis magis quam in Basilii verbis reprehensione dignum? Qui plura de his scire voluerit, is theologos scolasticos adeat, in III *Sent.*, distinct. 15, et in D. Thomam, III part., quæst. 15, art. 5 et seqq.; Thomassinum lib. IV *Theolog. dogmat.*, cap. 11, 12, 13; et Coutantium nostrum, in præfat. ad Hilarii Opera, § 151 et seq.

—

[40] Dissert. super., cap. 4, art. 3. [41] Strom. l. II, p. 368. [42] l. V, p. 525. [43] Strom. l. VI, p. 649. [44] Strom. l. VI, p. 677. [45] ibid. pag. 649. [46] T. I, homil. de grat. agend., p. 362.

ARTICULUS VIII.

Cur Christus cœlibem vitam duxerit? Ipsum esse inexplicabile sacrificium et vitæ æternæ ostium, atque solum omnium hominum magistrum; et quid de illius apud inferos prædicatione Clemens senserit.

Cur Christus cælibem in hoc mundo vitam duxerit, tres plane, quæ observatione dignæ sunt, rationes Clemens reddit: « Primum quidem, ita ille loquitur [47], propriam sponsam habuit Ecclesiam; deinde vero nec homo erat communis, ut opus haberet etiam adjutore aliquo secundum carnem; neque erat ei necesse procreare filios, qui manet in æternum, et natus est solus Dei Filius. » Quibus sane verbis non modo suprema Christi divinitas, de qua superius disputatum est, disertissime asseritur; sed tria etiam non minimi sane ponderis auctor noster profert argumenta, quibus pulchre ostendit cur ipsemet Christus per totum mortalis vitæ suæ tempus cælebs permanere voluerit.

Docet præterea Clemens illum esse non tantum « inexplicabile, ut ipse loquitur [48], sacrificium, quod pro nobis sanctificatur, » et ostium per quod solum omnes homines, etiam philosophi, si salvi esse velint, in cœlestem patriam ingredi possunt; sed eum quoque solum esse omnium hominum magistrum et præceptorem: « Solus, inquit [49], est magister, qui est solus altissimi casti Patris, qui erudit hominem. » Quinimo alibi addidit [50]: « Is est magister omnium quæ orta sunt, Dei consiliarius, qui præscivit omnia. Is autem ab alto, a prima mundi constitutione multifariam multisque modis et docuit et perficit. »

Sed in hoc Clemens erroris condemnatur, quod tradiderit Christum, divinum præceptorem nostrum, his qui in inferno detinebantur, sive Judæis, sive gentilibus, annuntiasse Evangelium, ita ut ii « qui præ cæteris egregie vixerant, et eorum quæ peccarunt ducti sunt pœnitentia..... salvi fierent per propriam uniuscujusque cognitionem. [51] » Dixit autem Hebræis aut gentilibus; dubius enim hæsit, an solis Hebræis Evangelium a Christo fuerit annuntiatum. Quamobrem cum paganos homines, qui pie vitam egerant, ejusdem gratiæ et misericordiæ participes factos putaret, hæc idcirco adjecit [52]: « Sin autem Judæis solum annuntiavit Evangelium, quibus defuit ea quæ est per Christum agnitio et fides, clarum est utique quod cum apud Deum nullus sit personarum respectus, apostoli quoque, sicut hic, ita et illic annuntiarunt Evangelium iis qui ex gentibus erant apti ad conversionem. »

Neque porro hanc sententiam obiter strictimque, ut sæpius alibi, proponit et perstringit; sed omnes contendit animi nervos ut eam probet, omnibusque, si fieri possit, plane persuadeat. Varia siquidem argumenta tum ex sacræ Scripturæ et Hermæ *Pastoris* auctoritate, tum ex ipsamet ratione petita congerit, quibus eam, quantum in se est, demonstrare conatur. Primum autem Scripturæ testimonium, paulo aliter quam ex Septuaginta interpretatione, ex Jobi libro desumptum est [53], quo infernus, hoc est, ut putat Clemens, non locus, sed ii qui in inferno erant, vocem virtutemque Christi audivisse perhibentur. Alia vero testimonia ille depromit præsertim ex Evangelio, ubi post Christi mortem multa mortuorum hominum corpora, « ut ad meliorem, inquit, locum » transferrentur, resurrexisse leguntur.

Tum deinde hanc opinionem suam alio duplici testimonio connititur stabilire et corroborare; ac

A primo quidem Isaiæ, qui bovis et ursæ figura Judæos ac gentiles simul futuros, et Deum ab agri bestiis benedicendum prædixit [54]. Postremo suffragium adhibet Psalmistæ, qui futuram gentilium salutem in duobus psalmis haud obscurius designasse ipsi videtur [55].

Aliorum porro, quæ ipse ex ratione desumit, argumentorum hoc in primis fundamentum est. Cum de solis qui pie et juste, etiamsi non perfecte, vitam egerunt, paganis loquatur, neque æquum, neque credibile censet eodem atque impios et injustos supplicio affici. « Nam quis, inquit [56], sanæ mentis et justorum et peccatorum animas esse existimaverit in una condemnatione, injustitiæ maculam inurens Providentiæ? » Dei itaque, pergit ille, qui personarum non est acceptor, consilium, providentiam, bonitatem, omnipotentiam decebat ut gentiles, sicuti diximus, justi, non secus ac Judæi, quocunque tandem in loco essent, a Christo vel apostolis edocti et vera cognitione informati, post actam eorum
B quæ admiserant peccatorum pœnitentiam, æterna salute donarentur.

Hæc sane fuit Clementis opinio ex Hermæ potissimum delibata *Pastore*, cujus non solum hoc in loco, sed alio etiam in libro ipsissima verba transcripsit [57]. An autem illius mentem et sensum sit assecutus, haud exigua sane dubitandi ratio est. Quæ enim Hermas de illa apostolorum apud inferos prædicatione scripsit, ea allegorico sensu intelligi posse alibi ostendimus [58]. Contra vero Clemens non solum illa litterali sensu accepit, verum etiam nulli parcit operæ et labori, omnique argumentorum genere probare nititur Christi apostolorumque prædicatione paganos, non secus atque Judæos, qui pie in hac vita, etsi non perfecte, vixerant, adductos fuisse ad
176 pœnitentiam, qua deinde æternam salutem adepti sunt.

Eidem opinioni subscripsit Jobius, cujus apud Pho-
C tium hæc sunt verba [59]: « Princeps apostolorum cur iis qui in carcere erant spiritibus veniens prædicavit...... hoc est infideles, qui propter infidelitatem suam peccatores remanserunt, damnantur, quasi plane caro facti et divulsi a spiritu; quotquot autem etiam apud inferos, Christo, qui erat ipsa justitia, crediderunt, spirituali lætitia perfruuntur. »

Alii adhuc longius progressi sunt, quales fuere auctores libelli sive sermonis *De Paschate*, et commentariorum in Pauli Epistolas apud Ambrosium [60], nec non apud Gregorium papam [61] Georgius presbyter, et Theodorus Ecclesiæ Constantinopolitanæ diaconus, contra quos ille sic disputat: « Sed ne dilectionem vestram in mea disputatione immorer, quid de hac hæresi Philaster in libro quem *De hæresibus* scripsit, dixerit, cognoscat, cujus hæc sunt verba: « Sunt hæretici, qui dicunt Dominum in inferum descendisse, et omnibus post mortem etiam ibidem se nuntiasse, ut confitentes salvarentur. »
D Inter hæreses quoque eamdem opinionem ita recenset Augustinus [62]: « Alia, inquit, descendente ad inferos Christo, credidisse incredulos, et omnes exinde existimat liberatos. » Quapropter postquam ille hanc, sicut et superiorem Clementis, aliorumque sententiam in sua ad Evodium [63] epistola egregie confutavit, « erroneamque » esse convicit, quid catholica fides præscripserit, his explicat verbis: « Quamobrem teneamus firmissime quod fides habet fundatissima auctoritate firmata.... In quibus etiam hoc est, quod apud inferos fuit (Christus) solutisque eorum doloribus, quibus eum erat im-

[47] Strom. l. III, p. 446. [48] lib. V Strom. pag. 580 et 590. [49] l. IV, p. 539. [50] l. VI, p. 644. [51] ibid. p. 637 et seq. [52] p. 638. [53] Job XXVIII, 22. [54] Isai. XI, 7; XLIII, 20. [55] psal. IX, 12, 16; et XV, 11. [56] ibid., p. 637. [57] Strom. l. II, p. 379. [58] sup. l. I Appar. dissert. 4, art. 18. [59] Phot., Bibl., cod. CCXXII, pag. 628. [60] Ambr., appen., serm. 35, p. 437, in c. V Epist. ad Rom., v. 15. [61] Gregor. Magn., l. VI, epist. 15. [62] Aug., l. De hæres., § 79. [63] epist. 164, ad Evod.

possibile teneri, a quibus etiam recte intelligitur solvisse et liberasse quos voluit, corpus, quod in cruce reliquerat, in sepulcro positum recepisse. » Gregorius vero a nobis jam laudatus: « Nihil, ait [64], teneatis, nisi quod vera fides per catholicam Ecclesiam docet, quia descendens ad inferos Dominus, illos solummodo ab inferni claustris eripuit, quos viventes in carne per suam gratiam in fide et bona operatione servavit. » Nec alia profecto fuit mens D. Thomæ [65] aliorumque theologorum, atque in primis Estii [66] in Magistrum sententiarum. Ex quibus colligas quid de quodam recentiore theologo statuendum, qui post Œcumenium docet [67] « Christum dici a Petro post mortem inferis illapsum, nonnullis sui notitiam et salutem impertisse, nimirum illis qui vitam suam recte composuerant, et sic affecti fuerant, ut, si tunc Christus advenisset, ad ejus fidem accipiendam essent animo parati. »

ARTICULUS IX.

De perpetua Mariæ, Christi matris, virginitate, et commentitia illius ab obstetrice inspectione.

A Christo Domino ad sanctissimam ejus Matrem ut gradum faciamus, quid de illibata illius virginitate Clemens statuerit, a nobis considerandum est. Eam autem non solum alicubi « virginem, quæ genuit, » appellat [68], sed de illa adhuc alibi hæc scribit [69]: « Sed, ut videtur, multis in hodiernum diem Maria videtur puerpera propter ortum Filii, cum non sit puerpera. Quidam enim dicunt eam, postquam peperisset, inspectam ab obstetrice, inventam virginem. Tales autem nobis sunt Scripturæ Dominicæ..... Peperit, et non peperit, inquit Scriptura, ut quæ ex se, non ex conjunctione conceperit. » Quosdam Clemens procul dubio hæreticos, de quibus a nobis alibi actum est, notat et corripit, qui virginem Christiparam, sicut alias mulieres, et C concepisse et peperisse perperam affirmabant. Contra igitur Clemens docet illam sine viri congressu concepisse, et virginitate integra peperisse, ac tan- A dem post partum adhuc inventam fuisse virginem. Iisdem quoque armis eademque ratione Tertullianum contra eosdem procul dubio hæreticos, quos Academicos non aliqua sine irrisione vocat, pro Mariæ virginitate sic dimicasse legimus [70]: « Agnoscimus conceptum et partum virginis Mariæ, de quo Academici isti: Peperit, et non peperit, virgo, et non virgo; quasi non, et si ita dicendum esset, a nobis magis dici conveniret. Peperit enim, quæ ex sua carne; et non peperit, quæ non ex viri semine. Et virgo, quantum a viro; non virgo, quantum a partu. » Ita doctissimus ille Africanus perfectissimam Dei genitricis Mariæ ante partum virginitatem constanter tuetur ac propugnat. At si his posterioribus verbis eamdem, ut quidam opinantur, Dei genitricem in partu virginem non fuisse ab eo dici pertinacius aliquis contendat, is sciat illum tam longe ab orthodoxa veritate quam a Clementis nostri mente et sententia recedere.

B Quinam autem ii fuerint, qui, ut ait auctor noster, sanctissimam illam Christi Matrem, an post partum virgo esset, ab obstetrice inspectam tradiderunt, si quæras, respondebimus eos haud dubie apocryphorum librorum esse scriptores. Neque enim id in sacræ Scripturæ libris, aut probatis Patrum operibus [71], sed in Jacobi proto-Evangelio fuse, nec sine miraculo parum credibili descriptum invenire est. Res vero longe aliter ex occultis et arcanis, scriptisque Judæorum traditionibus, sed nulla penitus fide dignis a Suida narratur [72]. De his igitur aut similibus apocryphis lucubrationibus haud dubie Clemens intelligendus est. At quantumvis eæ apocryphæ, ac si velis, falsæ, fictæ et commentitiæ fuerint, ex citato tamen earum loco [73] exploratum omnino habemus integram illibatamque Mariæ ante partum, in partu et post partum virginitatem ab eodem Clemente nostro probari et asseri [74]. Denique his illud addamus, quod nobis pene exciderat, Christum alio in opere a Clemente fructum virginis vocari: ὁ Χριστὸς, ὁ τῆς Παρθένου καρπός, « Christus virginis fructus. » At de perpetua illa Mariæ virginitate nonnulla alibi attigimus [75].

CAPUT VII.

De gratiæ necessitate, de libero hominis arbitrio, de illius peccatis, ac de peccato originali.

ARTICULUS I.

De divinæ gratiæ ad singula quæque bona opera agenda, et ad mortem usque in eis perseverandum necessitate.

Mortis Christo Domino tot cruciatibus et tormentis a Judæis allatæ is effectus fuit, ut Dei justitiæ pro omnium hominum peccatis non solum cumulatissime satisfaceret, sed ipsis etiam gratiam, 177 auxiliumque et adjutorium, quo omnis homo, et sine quo nullus unquam boni aliquid, ad æternam salutem conducentis, agere potest, affatim impertiretur. Divinæ autem illius gratiæ summam ad bona quælibet et salutifera opera rite agenda necessitatem, quam nemo unquam sine erroris labe negavit, Clemens noster passim agnoscit et prædicat. Quapropter quam clare et constanter ipse orthodoxum illud Christianæ fidei documentum asseveret, eo diligentius a nobis enucleandum est, quo quidam Græcæ Ecclesiæ Patres hoc frigidius propugnasse nonnullis videntur.

Argumentum porro istud ut ea qua solemus ingenuitate et sinceritate pertractetur, primum observabimus quonam ille modo piorum et virtute D præditorum hominum cogitationes in eorum animum induci docuerit. Hæc autem sunt Græca illius verba [76]: Ἀλλὰ καὶ αἱ τῶν ἐναρέτων ἀνθρώπων ἐπίνοιαι κατὰ ἐπίνοιαν θείαν γίγνονται, διατιθεμένης πως τῆς ψυχῆς, καὶ διαδιδομένου τοῦ θείου θελήματος εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ψυχὰς, τῶν ἐν μέρει θείων λειτουργῶν συλλαμβανομένων εἰς τὰς τοιαύτας διακονίας. « Quinetiam eorum cogitationes, qui sunt virtute præditi, per divinam fiunt inspirationem, cum anima aliquo modo afficitur, et divina voluntas in humanas animas transmittitur, dum qui sunt singulares Dei administri, ad talia opem ferunt ministeria. » Cum piorum hominum cogitationes et « divina inspiratione, » et Dei administro-

[64] lib. VI, § 14. [65] D. Thom., III p., q. 52, art. 6 et 7. [66] Estius in III Sent., § 4. [67] De incarn., l. XIII, c. 18. [68] Strom. l. IV, p. 469. [69] l. VII, p. 756. [70] Tertul., l. De carn. Christi, c. 23. [71] In orthodoxo grap., p. 8. [72] Suidas ad vocem Ἰησοῦς. [73] Pæd. l. II, c. 6, p. 102. [74] Conf. Ambros., Expos. Luc., l. II, § 57; l. De instit. virg., et in epist. 42 et 63. [75] l. II Appar., dissert. 6, c. 7, § 5. [76] l. VI, p. 693.

rum ope et ministerio haberi atque suscipi tam A aperte auctor noster profiteatur, nonne de utraque tam externa quam interiore Dei gratia ibi satis clare locutus est?

Nonne ad ipsam quoque interiorem gratiam et salutare Christi auxilium ea planius adhuc spectare videntur, quibus diserte significat nos, nisi nobis infusa « a mala conversatione, » hoc est peccatis nostris caligo ignorantiæ salutari Mediatoris adjutorio depellatur, non posse neque nosmetipsos, neque Filium Dei, neque ejus Patrem, recte, atque ut oportet, cognoscere. Scribit enim [77] nos a dialectica manu duci « ad veram sapientiam, quæ quidem est divina potestas, quæ ea quæ sunt, ut quæ sunt, cognoscit, habens id quod est perfectum, libera ab omni perturbatione, non sine Servatore, οὐκ ἄνευ τοῦ Σωτῆρος, qui a nostræ animæ videndi potestate, a mala conversatione infusam caliginosam ignorationem divino Verbo amovit, et reddidit id quod est optimum ac præstantissimum, ut recte B cognoscamus hominem Deumque. Is est, qui revera ostendit quomodo nos ipsos cognoscere oporteat, qui universorum Patrem cui vult revelat, et facit ut intelligat, quoad fieri potest, ut humana natura comprehendat. « Nemo enim novit Filium, nisi Pater, neque Patrem, nisi Filius, et cui Filius revelaverit. » Sine Servatore igitur, id est sine divina Servatoris nostri gratia, si Clemens existimavit a nobis non posse neque peccato infusam ignorantiæ caliginem removeri, neque nosmetipsos, neque Deum Patrem, neque Filium, quomodo oportet cognosci, quis non videt his ejus verbis summam divinæ gratiæ ad amovendam ignorationem, nosque, ac Deum recte, et sicuti oportet, cognoscendos necessitatem plane penitusque astrui et stabiliri?

At non ibi tantum, sed alio in loco eamdem ad Deum rite cognoscendum gratiæ necessitatem ipsemet Clemens ratione demonstrat, additque [78]: « Sive C ergo Pater ipse ad se trahit quemlibet, qui pure vixerit et processerit ad notionem beatæ naturæ et in quam non cadit interitus; sive liberum quod est in nobis arbitrium veniens ad boni cognitionem, septa transilit, ut dicitur in gymnasiis; non tamen absque eximia gratia, πλὴν οὐ χάριτος ἄνευ, τῆς ἐξαιρέτου, erigitur, et exsurgit anima, et extollitur supra ea quæ supereminent, quidquid grave est deponens, et reddens ei quod est cognatum. »

Quid vero, quod adhuc alibi dixit ad comparandam quantulamcunque Dei cognitionem opitulatrice Dei gratia nobis opus esse? « Qui Deum, inquit [79], sibi ascribunt magistrum, vix perveniunt ad Dei notitiam, opem eis ferente gratia ad quantulamcunque cognitionem: τῆς χάριτος αὐτοῖς συλλαμβανούσης εἰς ποσὴν ἐπίγνωσιν, utpote voluntate voluntatem, et sancto Spiritu sanctum Spiritum contemplari assuefacientes; quoniam Spiritus Dei scrutatur profunda; animalis autem homo non D capit ea quæ sunt spiritus. » Ex humanæ igitur naturæ infirmitate ille colligit gratiam Dei ad Deum quocunque modo recte cognoscendum esse necessariam.

Neque hanc tantum veram cognitionem, sed neque continentiam, sive ut « a concupiscendo » quis se contineat, absque gratia Dei haberi posse disertissime Clemens noster asseverat [80]: « Quæ est autem, inquit, ex nostra sententia non concupiscere; non ut quis concupiscens se fortiter gerat, sed ut etiam a concupiscendo se contineat. Non potest autem ea aliter accipi continentia, nisi gratia Dei. Ἀλλ' ὅπως καὶ τοῦ ἐπιθυμεῖν ἐγκρατεύηται. Λαβεῖν δὲ ἄλλως οὐκ ἔστι τὴν ἐγκράτειαν ταύτην ἢ χάριτι τοῦ Θεοῦ. Et ideo dixit: *Petite, et dabitur vobis* [80*]. » Ipsam itaque continentiam, atque a « concupiscendo » abstinentiam, uti expressissime Clemens loquitur, sine Dei gratia nunquam assequi possumus.

Age vero, et audi quomodo idem auctor noster illius etiam ope et auxilio nos graviores superare tentationes edisserat: « Si quis, ait ille [81], altercans dicat: Et quomodo fieri potest ut caro imbecilla resistat potestatibus et spiritibus dominationum? Illud sciat, quod omnipotenti et Domino freti, in eoque habentes fiduciam, adversamur potestatibus tenebrarum et morti. » Objicienti igitur quomodo caro infirma possit tentationes vincere, resistere diabolo, et pro Christi confessione tormenta constanter perferre, huic non respondet id in liberi nostri arbitrii potestate esse positum, vel hoc animi ingeniique humani non superare vires: sed ὅτι τῷ Παντοκράτορι καὶ τῷ Κυρίῳ θαῤῥοῦντες, certam habentes fiduciam in Omnipotentem et Dominum, qui carnis nostræ infirmitati gratia sua opem feret, nosque omnipotente auxilio suo adjuvabit.

Et vero quomodo sine gratia Dei dixisset posse vinci tentationes, cum ipse adversus Basilidianos ostendat [82] fidem, quæ bonarum omnium actionum fundamentum est, minime, uti illi garriebant, esse naturalem, aut a natura nobis insitam, sed veram esse Dei gratiam et donum ab eo nobis ultro concessum? Postquam enimvero variis argumentis illum funditus evertit hæreticorum errorem, tum postea concludit [83]: « Quæ est scientia, est habitus demonstrativus; fides autem gratia, ἡ πίστις δὲ χάρις. » Prius vero eodem plane modo dixerat [84]: « Est enim donum doctrina pietatis, gratia vero fides: » Δωρεὰ γὰρ ἡ διδασκαλία τῆς θεοσεβείας, χάρις δὲ ἡ πίστις.

Græcorum quoque, hoc est paganorum, haud **178** prorsus absimilem falsam opinionem his postea verbis jugulat et destruit [85]: « Non est ergo, inquit, amplius fides merito temere reprehendenda, ut et facilis et vulgaris, et quæ sit quorumlibet. Si humanum enim esset studium, ut existimant Græci, etiam exstinctum esset. Sin autem augetur, non est ubi non est. Dico ergo fidem, sive fundata sit a charitate, sive etiam a timore, ut dicunt accusatores, esse divinum aliquid, ut quæ neque ab alia mundana amicitia divellatur, neque a timore præsente dissolvatur. » Fides ergo, quam Clemens dicit [86] esse « principium actionis et fundamentum bonæ electionis, » si sit Dei donum et gratia, quis negare audeat persuasum illi omnino fuisse eam non solis nostris operibus, meritis aut viribus comparari, sed a Deo, id est divino ejus munere, nobis infundi et inspirari?

Ad bonas porro quaslibet actiones gratiam Dei adhuc necessariam esse evidentissime idem Clemens noster definit, ita tamen ut ad opus bonum efficiendum cum ea liberum animi nostri arbitrium D agat, suamque cum illa operam conferat. Audi, quæso, illius verba, et ad ea animum adverte: « Neque, ait ille [87], fieri potest, ut sine libero animi nostri arbitrio et instituto consequamur, neque universum est positum in nostra voluntate, quale sit, quod eventurum est; gratia enim servamur, χάριτι γὰρ σωζόμεθα, sed non absque bonis operibus; sed oportet quidem, cum natura apti simus ad bonum, ad id aliquod adhibere studium. Oportet autem mentem quoque habere sanam, et quæ nulla retardetur pœnitentia a boni venatione, ad quod quidem maxime divina opus habemus gratia, πρὸς, ὅπερ μάλιστα τῆς θείας χρῄζομεν χάριτος, rectaque doctrina, castaque et munda animi affectione, et Patris ad ipsum attractione, καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς πρὸς αὐτὸν ὁλκῆς [88]. » Hæc sane adeo plana et

[77] Strom. l. I, p. 355. [78] l. V, p. 588. [79] l. VI, pag. 697. [80] l. III, p. 450. [80*] Matth. VII, 7. [81] l. IV, p. 493. [82] l. II, p. 363 et seq. [83] p. 364. [84] l. II, p. 288. [85] l. II, p. 372. [86] l. II, p. 368. [87] l. V, p. 547. [88] Centuriat., centur. 2, c. 4, p. 46.

aperta sunt, ut ii etiam qui erga Clementem nostrum minime propenso affecti sunt animo, fateri cogantur ibi ab ipso vere agnitam divinæ gratiæ ad bene agendum necessitatem. Et certe nullus profecto est tam hebes et tardus, qui non videat quam clare et perspicue divinæ gratiæ necessitas ac libera hominis cum ea agentis operatio ibidem a Clemente nostro explicetur.

Quid præterea quod πᾶσα ὠφέλεια βιωτικὴ, « omnis, inquit[89], utilitas, quæ ad vitam pertinet, » hoc est quælibet hominis actio, quæ ad vitam æternam promerendam utilis est, « suprema quidem ratione a Deo omnipotente, qui præest omnibus, Patre, perficitur per Filium, qui etiam propterea est servator omnium, inquit Apostolus, maxime autem fidelium. » Quomodo autem omnis illa utilitas, seu bona actio a Deo Patre per Filium perficitur, nisi interiore et divina illius gratia, sine qua homo nihil boni et ad æternam salutem conducentis facere unquam potest?

Plura si adhuc desideres, ea, quæso, diligenter attende, quæ ab eo alibi scriptis tradita sunt[90]: « Clarum est, aiebat, quod bonam ipsorum naturam et sanctum institutum honorans, iis qui bene vivere constituerunt, vires inspirat ad reliquam salutem, alios quidem solum adhortans, aliis vero, qui ex se digni evaserunt, opem ferens..... Quemadmodum autem medicus præbet sanitatem iis qui opem ei ferunt ad sanitatem, ita etiam Deus æternam salutem eis qui opem illi ferunt, et cum eo cooperantur ad cognitionem et ad bonas actiones. » At observes velim horum Clementis verborum: « Qui ex se digni evaserunt, » eum non esse sensum, iis a Deo opem ferri, qui « ex se, » seu ex solis naturæ suæ viribus, sed qui « ex se, » cum divina gratia, uti dictum est, agentes, et bona opera efficientes « digni evaserunt. » Ibi enim Clemens de « gnostico, » seu perfecto Christiano loquitur, qui non solum justus est habituali, ut aiunt, justitia, sed qui etiam maximos in Christiana virtute fecit progressus. Quapropter ibidem adjecit[91]: « Hunc quoque Deus adjuvat propinquiore honorans curatione. » Aperte igitur docet Clemens[92] homines ut bene agant a Deo adjuvari non solum adhortationibus, seu externa aliqua, verum etiam interiore gratia, opem illis ferendo, ita tamen ut cum illo, tanquam ægroti cum medico, συνεργοῦσι πρὸς γνῶσίν τε καὶ εὐπραγίαν, « cooperentur ad cognitionem et bonas actiones. »

Denique paulo ante dixerat eumdem « gnosticum, » etiamsi ad summum conscenderit cognitionis apicem, a Deo tamen postulare, ut contemplatio augeatur, et in virtute et justitia semper maneat et perseveret: « Qui autem ad summum jam pervenit cognitionis gradum, precatur ut contemplatio augeatur et permaneat; sicut qui est homo vulgaris, ut sit perpetuo sanus. Jam vero petet etiam ut a virtute nunquam excidat, maxime adjuvans et dans operam, ut perpetuo maneat ejusmodi, ut non possit excidere. » Qui autem dicit contemplationis incrementa ac ultimam in bono et virtute perseverantiam a Deo peti et flagitari, is certe hoc non in sua potestate situm, sed merum Dei donum et gratiam esse existimat.

ARTICULUS II.

De libero hominis arbitrio, et utrum Clemens ei plus æquo tribuerit.

Vidimus hactenus quam plene constanterque Clemens, iis etiam qui ipsi minime favent ultro fatentibus, summam gratiæ Christi necessitatem docuerit, palamque professus fuerit. Verum illi ipsi parum æqui orthodoxæ antiquorum scriptorum et Patrum doctrinæ æstimatores eumdem Clementem nostrum sibi semper non constitisse, et libero hominis arbitrio plus quam par erat tribuisse, atque adeo illum divinæ gratiæ necessitatem aliquando minuisse, ac e medio tantum non sustulisse audacter accusant. Utrum autem justa vel injusta sit hæc accusatio, nunc investigandum est.

In quo itaque situm sit liberum hominis arbitrium, seu hominis libertas, sic Clemens definit[93]: « Id est in nostra potestate, cujus ex æquo sumus domini, cum eo quod ei adversatur, ut philosophari, vel non; et credere, et non credere. Per hoc ergo, quod sumus æque participes utriusque eorum, quæ inter se adversantur, invenitur fieri posse id quod est in nostra potestate. Quinetiam præcepta ejusmodi a nobis possunt fieri, et non fieri, quæ consentaneum est ut consequatur laus et vituperatio; et qui rursus puniuntur propter ea, quæ ab ipsis admissa sunt peccata, propter ipsa sola puniuntur. » Ibi certe hominis libertatem in eo positam esse dicit, ut possit aliquid facere vel non facere, et ut ipse Clemens loquitur, credere aut non credere, ac philosophari aut non philosophari. Quod quidem illud ipsum est, quod scholastici nostri libertatem contradictionis appellant.

Quid sit etiam voluntarium, ipse quoque sic enarrat[94]: « Voluntarium est, vel quod est ex appetitione, **179** vel quod ex instituto ac electione, vel quod ex cogitatione: » τὸ δὲ ἑκούσιον ἢ τὸ κατ' ὄρεξίν ἐστιν, ἢ τὸ κατὰ προαίρεσιν, ἢ τὸ κατὰ διάνοιαν. At Clemens his verbis potius unde et cur aliquid sit voluntarium explicat, quam accuratam voluntarii definitionem exhibet.

In hac autem humanæ libertatis, seu liberi arbitrii ac voluntarii explicatione, nihil plane est aut non sanum aut non orthodoxum. Quid igitur in his exponendis Clemens peccavit? Nihil certe. Quamobrem diligenter expendas velim, ubi morosi illi homines eum status veræ doctrinæ limites prætergressum esse criminantur. Nobis autem objiciunt tribus in locis aliquid humani liberi arbitrii viribus plus æquo ab ipso concedi et attribui. Primus petitur ex illius ad gentes *Admonitione*, ubi post hæc Christi verba: « Vestrum est regnum cœlorum, » continuo Clemens subnectit[95]: « Vestrum est, si velitis, liberam animi voluntatem ad Deum dirigendo; si tantum velitis, inquam, credere, et compendium sequi prædicationis. » Secundus in libro secundo *Stromatum* ita legitur[96]: « Nos autem qui libera et absoluta potestate eligere et vitare a Domino datum esse hominibus a Scripturis accepimus. » Tertius denique ex his ejusdem libri verbis decerptus ab eis fuit[97]: « Defectio, et recessus, et inobedientia sunt in nostra potestate, sicut etiam est in nostra potestate obedientia. Quocirca judicantur etiam quæ sunt voluntaria. »

Sed quid, amabo te, his tribus in locis occurrit, quod veræ et catholicæ de libero hominis arbitrio doctrinæ statutisque de illo decretis et sanctionibus non sit plane consentaneum? Nunquid Clemens noster ibi ullo prorsus modo nos absque divina Servatoris gratia vel minimum quid recte et Christiane credere, aut pie et sancte velle vel agere, dixit aut asseruit? Minime quidem. Et vero tantum abest ut id dixerit, aut etiam cogitaverit, quin potius aperte, uti vidimus, Christianam fidem esse Dei donum prædicet. Quid vero, quod ille, uti etiam a nobis observatum est, disertissimis verbis asseverat liberum, quod in nobis est, arbitrium, non absque eximia Dei gratia ad boni venire agnitionem, et ad ea quæ supereminent extolli? Quid denique, quod non minus perspicue docet, quemadmodum adnotavimus, « universum » non esse in nostra potestate, quandoquidem Dei gratia servamur?

Plures sane alii in Clementis *Stromatibus* aliis-

[89] Strom. l. VI, p. 695. [90] l. VII, p. 727. [91] ibid. [92] ibid., p. 726. [93] Strom. l. IV, p. 536. [94] l. II, p. 387. [95] Admon. ad gent., p. 62. [96] Strom. l. II, p. 363. [97] Ibid., p. 386.

que ejus scriptis loci occurrunt, ubi eodem penitus modo de humana libertate loquitur et disputat. Verum quia eadem omnino est ubique illius doctrina, iis describendis tempus frustra terendum esse non duximus. Quapropter hoc animadversione haud prorsus indignum illius effatum tantummodo repræsentabimus[98] : « Malo (scilicet homini) bonum est maximum id, quod non est in sua potestate. » Cæterum quam recte Clemens inobedientiam et quodlibet aliud peccatum in nostra potestate positum esse dixerit, et quam orthodoxa sit ejus de peccatis sententia, jam attente expendendum a nobis est.

ARTICULUS III.

Quid sit peccatum, et in quo consistat; de peccatis voluntariis et involuntariis; quomodo peccatum, infortunium et scelus inter se differant; quæ sint peccatorum principia et remedia; quod discrimen inter peccatum et vitium, ac de duplici alio peccatorum genere.

Quid sit peccatum his Clemens verbis plane et perspicue exponit[99] : « Peccare certe inter actiones ponitur, non inter substantias : ἀμέλει τὸ ἁμαρτάνειν ἐνεργείᾳ κεῖται, οὐχ οὐσίᾳ. Quamobrem nec Dei est opus. Dei autem inimici dicti sunt peccatores, qui sunt inimici mandatorum, quibus non obediunt, sicut amici qui audiunt; hi quidem propter conjunctionem, illi vero propter alienationem ex libero animi arbitrio profectam appellati. Nihil enim sunt inimicitiæ, neque peccatum absque inimico et peccatore. »

His Clemens verbis haud prorsus imperfectam nobis exhibet peccati notionem. Primo siquidem pronuntiat peccatum « poni inter actiones, » quo quidem nomine se de actuali, ut aiunt, peccato loqui significat.

Deinde autem hoc ipso « actionis » vocabulo, non solum id quod facto et verbo exterius efficitur, sed ipsas cogitationes malas et prava desideria intelligit. Nam, ut plura taceamus, quibus asserit concupiscendo peccari, illud duntaxat proferemus ab eo pronuntiatum[1] : « Dominus scrutatur corda et renes, et judicatur is, qui respexit ad concupiscentiam. Quare etiam dicit : Ne concupiscas. » Ad hæc vero ipsemet Clemens ostendit[2] triplex illud peccati genus, nimirum verbo, facto et cogitatione luculenter a Moyse declarari.

Tertio aperte tradit peccatum non esse substantiam, hoc est ipsam malitiam, vel, ut scholasticorum more loquamur, id quo peccatum formaliter constituitur, nihil omnino esse physici. Et vero malitia, seu formale peccatum, ut ipse innuit, est defectus et quædam a Dei lege et a mandatis alienatio. Quam sane ob causam peccatores ibi ab ipso mandatorum Dei inimici appellantur.

Denique palam ille facit peccatum ex libero animi arbitrio seu libera hominis electione proficisci. Quapropter alio in libro hæc ab ipso scripta legimus[3] : Αὐτίκα ὁ μὲν κακὸς φύσει, ἁμαρτητικὸς διὰ κακίαν γενόμενος, φαῦλος καθέστηκεν, ἔχων ἣν ἑκὼν εἵλετο. Ἁμαρτητικὸς δὲ ὢν, καὶ κατὰ πράξεις διαμαρτάνει. Quæ quidem Hervetus sic Latina fecit: « Jam qui est natura quidem malus, cum propter vitium factus sit peccator, redditus est improbus, id habens quod elegit. » Verum præterquam quod totum hunc locum Latine non reddidit, ille certe Græcam vocem κακὸς φύσει non satis clare et distincte his Latinis verbis « natura malus » interpretatus esse videtur. Vox autem φύσις cum Latine non solum naturam, sed etiam indolem et naturalem propensionem significet, idcirco totus hic Clementis locus sic verti potest : « Jam vero is, qui sola indole et propensione naturali est malus, propter malitiam factus peccator, ipse improbus redditus est, id habens quod elegit. Peccator autem per actiones peccat. » At Clemens his sane verbis hominem libera sua electione et voluntate peccare non obscure declaravit.

Visne tamen brevius aliquid et expressius proferri? In promptu illud est : « Peccatum, inquit ille[4], est voluntaria injustitia. Injustitia autem est vitium voluntarium. »

180 Cave tamen ne credideris nullum omnino nisi voluntarium peccatum a Clemente agnosci. Ipse enimvero involuntaria plura esse profitetur, quæ quidem etiamsi non omnia, ex iis nihilominus quædam jure merito pœnis digna esse contendit. Nos enim monet homicidium et seminis profluvium Mosaica quidem lege puniri. Addit vero[5] quoddam adhuc involuntarium esse peccatum, quod simili ac voluntarium pœna multabatur. Quodnam vero illud sit, ex ipso disce[6] : « Quanquam ille quoque punietur, tanquam propter voluntarium, si quis animi perturbationem traduxerit ad veritatem. Revera enim est puniendus is qui est verbi genitalis incontinens, quod ipsum quoque est animi affectio aliena a ratione, quæ prope accedit ad futilem loquacitatem. Fidelis eligit res celare spiritu. » Fatetur Hervetus se non intelligere quomodo dici possit hominem, « tanquam propter voluntarium » aliquod peccatum, esse pœnis afficiendum, « qui animi perturbationem traduxerit ad veritatem. » Suspicatur autem Clementem ibi de illo homine sermonem facere, qui aliqua animi perturbatione correptus, sacra nostra mysteria, nempe eucharistiam, paganis omnino occultandam, temere divulgat. Sed veremur ne hæc docti viri conjectura multis non probetur. Quod quidem ut facilius percipi possit, describenda sunt Græca Clementis nostri verba : Καί τοι κἀκεῖνος ὡς ἐπὶ ἑκουσίῳ κολασθήσεται, εἴ τις μεταγάγοι τὸ πάθος ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. Τῷ ὄντι γὰρ κολαστέος ὁ ἀκρατὴς τοῦ γονίμου λόγου· ὃ καὶ αὐτὸ πάθος ἐστὶ ψυχῆς ἄλογον, ἐγγὺς ἀδολεσχίας ἴον. Πιστὸς δὲ ᾕρηται πνοῇ κρύπτειν πράγματα. Tota autem hujusce loci difficultas in his versatur verbis : ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν et γονίμου λόγου. At Hervetus priora male reddidisse videtur, « traduxerit ad veritatem, » ex quibus vix ullus sensus elici queat. Quamobrem melius forsitan reddi possunt, « traduxerit contra veritatem. » Quid autem aliis verbis γονίμου λόγου sibi Clemens velit, dictu sane difficilius est. Quamvis enim ea proprie et ad verbum idem Græce sonent ac Latine « genitalis verbi, » quid tamen hæc significent, explicatu non magis promptum est et expeditum. Ad illius porro explicationem observa, quæso, verbum γόνιμος a Clemente prius usurpari, ubi ait: Συνεργεῖ οὖν καὶ ἡ (seu potius γῆ, uti ab aliis animadversum) γόνιμος ὑπάρχουσα πρὸς τὴν τῶν σπερμάτων καταβολήν. Quod sic Latinus interpres vertit[7] : « Adjuvat itaque terra fertilis ad seminum dejectionem. » Nec male quidem. Verbum enim γόνιμος idem non solum ac « genitalis, » sed etiam atque « fecundus, » Latine sonat. Ex quibus hic verborum Clementis sensus colligi poterit : Is quoque « tanquam propter voluntarium punietur, qui animi perturbationem contra veritatem traduxerit. Revera enim est puniendus, qui est verbi genitalis, seu fecundi, incontinens, » hoc est qui fecundum verbum intra veritatis limites non continet. « Quod ipsum quoque est animi affectio, quæ prope accedit ad futilem loquacitatem. Fidelis autem eligit res celare spiritu, » nimirum ne nimia loquacitate cancellos veritatis prætergrediatur.

Si quis tamen cum Herveto propter hæc poste-

[98] l. II, p. 403. [99] Strom. l. IV, p. 511. [1] l. II, p. 387. [2] ibid., p. 390. [3] Strom. l. VI, p. 663. [4] Strom. l. II, p. 388. [5] ibid., p. 387. [6] ibid. [7] l. II, p. 370.

riora verba Clementem de sacris nostris mysteriis, pagano homini non patefaciendis, loqui pertinacius contendat, illius certe opinioni non admodum refragabimur, modo tamen ille non magis de eucharistia quam de alio quolibet religionis nostræ mysterio Clementem intelligendum esse concesserit. Ex utraque enimvero explicatione, id quod ad rem nostram facit, æque omnino conficitur, a Clemente aliquod agnosci peccatum, quod, licet involuntarium sit, justo tamen supplicio vindicatur. Illud quippe tametsi, cum admittitur, propter animi perturbationem sit involuntarium, quia nihilominus voluntaria fuit hæc animi perturbatio, idcirco illud peccatum primitus et in sua causa reapse voluntarium fuit.

In horum porro firmamentum illud haud absurde adduci potest, quod Clemens ibidem dixit [8]: « Inter se prope sita (esse, et distingui) peccatum, infortunium, scelus, seu injuste factum, ἀδίκημα. » Nam quid unumquodque eorum sit, ita ille explicat: « Peccatum est, verbi gratia, luxuriose et intemperanter vivere. Infortunium autem tanquam inimicum inscienter occidere. Scelus est sepulcrorum effossio aut sacrilegium. »

Præterea Clemens alibi docet duo esse peccatorum principia, ignorantiam et infirmitatem, quarum priore fit, ut bene de iis quæ agenda sunt non judicetur; posteriore autem, ut ea de quibus recte judicatur non fiant. « Sunt duo, inquit [9], cujusvis peccati principia, ignoratio et imbecillitas. Est autem utrumque in nostra potestate, cum nec velimus discere, nec cupiditatem continere. Ex his autem unum quidem est, per quod non recte judicant; alterum vero, per quod non possunt exsequi quæ recte sunt judicata. »

Ibi autem animadvertas velim, quomodo Clemens dicat utrumque peccatum et ignorantiæ et infirmitatis in nostra esse potestate, et vere voluntarium, atque adeo jure merito puniri.

Utriusque remedium ibidem assignat, et ignorantiæ quidem cognitionem evidentemque ex Scripturis demonstrationem; infirmitatis vero κατὰ λόγον exercitationem, quæ a fide et timore, παιδαγωγουμένη instituitur et docetur. Alio autem in libro [10] his duobus alia adhuc addidit remedia: « Eleemosynis, inquit, et fide purgantur peccata; timore autem Domini quilibet a malo declinat. » Sed de fide et timore, et aliis peccatorum remediis postea disputabimus.

Juvat interim cum eodem Clemente nostro animadvertere peccatum, etsi a vitio, κακίᾳ, profluat, ab illo tamen sicut ab effectu distingui. Κακία μὲν, ita ille loquitur [11], δι' ἄγνοιαν, οὐ μὴν ἄγνοια· οὐδὲ γὰρ τὰ πάθη, οὔτε τὰ ἁμαρτήματα κακίαι, καί τοι ἀπὸ κακίας φερόμενα. « Vitium quidem est propter ignorationem, non tamen ignoratio; neque enim affectus, neque peccata sunt vitia, etsi procedant a vitio [12]. »

Denique vitium a Clemente nostro dicitur usu et consuetudine propemodum ingenerari [13], ac « gnosticum » seu perfectum Christianum probe scire « solum vitium esse inimicum, et exitium afferre iis qui proficiunt ad cognitionem. »

ARTICULUS IV.

De peccato originali, ubi obiter de Adami peccato.

181 Quam recte Clemens de singulorum hominum peccatis sentit et disputat, tam parum accurate de originali peccato, omnibus hominibus communi, sensisse insimulatur. Quinimo non desunt adhuc quidam hujusce ætatis scriptores, qui illum ejusdem originalis peccati vim minime intellexisse accusent. Utrum autem jure vel injuria hæc erroris macula ipsi inuratur, jam ad explorandum nobis

A pro officio incumbit. Aiunt itaque illum de originali peccato aut non satis apte et convenienter loqui, aut de eo non omnino persuasum scripsisse [14]: « Dicant ergo nobis ubi fornicatus est infans natus? vel quomodo sub Adæ cecidit exsecrationem, qui nihil est operatus? Restat ergo eis, ut videtur, ὡς ἔοικεν, consequenter ut dicant malam esse generationem, non solum eam quæ est corporis, sed etiam quæ est animæ, propter quam etiam corpus. Et quando dixit David [15]: « In peccatis conceptus « sum et in iniquitatibus concepit me mater mea, » dicit prophetice quidem matrem Evam, sed Eva fuit mater viventium; etsi in peccatis fuit conceptus, sed non ipse in peccato, neque vero ipse peccatum. Si autem quicunque etiam a peccato ad fidem convertitur, a peccatoris consuetudine tanquam a matre convertitur ad vitam, feret mihi testimonium unus ex duodecim prophetis, qui dixit: « Videam primogenita pro impietate, fructum ven-

B « tris mei pro peccatis animæ meæ [16]. » Non accusat eum, qui dixit: « Crescite et multiplicamini: » sed primas impulsiones et motus ex generatione, per quos Deum non cognoscimus, dicit impietates. Si quis autem ea ratione dicit malam generationem, illa etiam ratione dicat bonam, quatenus in ipso veritatem cognoscimus. » Ex hoc Clementis loco, quem, ne quid dissimulasse videamur, integrum repræsentavimus, quidam arguunt eruditissimum illum virum aut labem peccati originalis plane negavisse, aut saltem ad illam, ubi maxime opus erat, nequaquam animadvertisse, nullamque illius fecisse mentionem. Nonne enim, inquiunt, puerum recens natum ab illa penitus eximit, cum ait: « Dicant ergo nobis, ubi fornicatus est infans natus? vel quomodo sub Adæ cecidit exsecrationem, qui nihil est operatus? » Putabat igitur Clemens sub exsecrationem Adæ cecidisse neminem, nisi postquam aliquid, videlicet mali, operatus est. Quid vero, quod Jeremiæ verba [17]: « Exsecranda dies,

C in qua natus sum; » et Davidis [17*]: « In peccatis conceptus sum, » mirabili plane sensu interpretari videtur; ita ut in peccatis concipi, non sit concipi in parentum peccato, quod in liberos transfundatur, sed in ipsis hominum peccantium factis et actibus. Atque hanc nonmodo heterodoxi, sed quidam etiam catholici homines contendunt esse veram quidem, sed minus orthodoxam Clementis nostri de peccati originalis labe opinionem. Eorum porro rationes et argumenta ita sincere et candide a nobis proposita sunt, ut eorum viribus aliquid potius additum, quam quidquam plane subtractum fuerit.

At priusquam quid in iis veri sit aut falsi demonstremus, atque ut auctoris nostri mens et sensus facilius intelligi possit, sedulo animadvertendum est illum ibi disputare contra quosdam hæreticos, atque in primis Cassianum, qui et nuptias diaboli inventum, et generationem, sive quemlibet viri cum femina concubitum malum, nefarium et scelestum

D esse impie prædicabant. Hi autem in pessimi erroris sui defensionem tribus illis Jeremiæ, Jobi et Davidis testimoniis abutentes, quartum addebant, ex his quarti libri Esdræ decerptum verbis [18]: « Cur enim non fuit uterus matris meæ sepulcrum, ne viderem afflictionem Jacob et laborem generis Israel? » Quamobrem Clemens, ut ex iisdem Scripturis intortum ab eis telum retundat, sic contra ipsos argumentatur: « Dicant ergo nobis ubi fornicatus est infans natus? vel quomodo sub Adæ exsecrationem cecidit, qui nihil est operatus? Restat ergo eis, ut videtur, consequens ut dicant malam esse generationem, non solum eam quæ est corporis, sed etiam quæ est animæ. » Qua quidem argumentatione manifestum ipse facit his rationibus et Scripturæ testimoniis, quibus hæretici pro-

[8] l. II, p. 387. [9] l. VII, p. 761. [10] l. II, p. 391. [11] l. VII, p. 758. [12] ibid., p. 709. [13] ibid., p. 757. [14] Strom. l. IV, p. 468. [15] Psal. L, 7. [16] Mich. VI, 7. [17] Jer. XX, 14. [17*] Psal. L, 6. [18] Esdr. l. IV, c. 5, v. 35.

bare volebant generationem corporis malam esse, iisdem quoque confici et probari, quod iidem illi recte et constanter negabant, malam et vitiosam esse animæ generationem. Tantum autem abest, ut Cassianus, ejusque, contra quos Clemens disputat [19], sectatores depravatam animæ generationem crederent, quin potius ii ipsi, ut alibi ostendimus, contendebant substantiam animarum esse Dei naturam. Quis autem sanæ mentis homo inficias ire voluerit hoc unicum ad hominem, ut aiunt, argumentum, ad absurdam hæreticorum illorum de mala corporis generatione opinionem penitus evertendam potuisse Clementi nostro sufficere?

Quamvis ergo ille de peccato originali nihil ibi prorsus dixisset, ex ejus tamen silentio concludi nequit ab eo aut minime agnitam, aut negatam illius originalis peccati labem. Quid enim, amabo te, si doctissimus ille vir persuasum habuit ad refellendos hosce hæreticos nihil sibi opus esse, ut ad originalis peccati expositionem confugeret? Quid vero, si hæreticos interrogando, eos ad publicam peccati originalis confessionem etiam invitos cogere voluerit?

Urgebis tamen Jeremiæ verba ab ipso non de peccato originali, sed de populi peccatis et inobedientia explicari. Jeremias quippe, inquit auctor noster, ea protulit: « Non absolute exsecrandam dicens generationem, sed populi peccata ægre ferens, et inobedientiam. » Verum nunquid Clemens dixit hanc solam esse objectorum sibi ab hæreticis verborum interpretationem, nec ullam aliam æque veram a quoquam afferri posse? Hanc itaque, alia minime excepta, attulit; quia sola ad destruendum hæreticorum errorem plane sufficiebat.

Ad objecta autem ab hæreticis hæc Davidis verba: « In peccatis conceptus sum, » cum respondet: « Et si in peccatis fuit conceptus, sed non ipse in peccato, neque vero ipse peccatum; » nunquid jure merito argui potest nullam prorsus peccati originalis fecisse mentionem? Ibi enim ille unum pro sua, seu potius catholicæ Ecclesiæ sententia; alterum contra impium Cassiani aliorumque hæreticorum commentum pronuntiavit. Et pro sua quidem orthodoxaque sententia dixit: Καὶ εἰ ἐν ἁμαρτίαις συνελήφθη, « et si in peccatis fuit conceptus. » Contra hæreticos vero: Ἀλλ' οὐχ αὐτὸς ἐν ἁμαρτίᾳ, οὐδὲ μὲν ἁμαρτία αὐτός, « sed non ipse in peccato, neque vero ipse peccatum. » Quibus profecto verbis Clemens noster haud obscure declarat, **182** etiamsi David, ut catholica docet Ecclesia, in peccatis, id est originali peccato, conceptus fuerit; non inde tamen ab hæreticis posse inferri illum in peccato, vel potius peccatum fuisse, eo nimirum sensu, quo illi stulte omnino garriebant vitiosam et corruptam esse Davidis, cæterorumque hominum generationem, ejusque auctorem non Deum esse, sed diabolum.

Denique non minus attenta consideratione dignum videtur Clementis ad Michææ verba responsum. Clamabant etenim hæretici illum in prophetiæ suæ libro scripsisse: « Videam primogenita pro impietate fructum ventris mei pro peccatis animæ meæ. » Sed ad hæc, quemadmodum ad superiora Davidis verba, Clemens duo reponit. Primo quidem Michæas, uti ipsemet Clemens loquitur: « Non accusat eum, qui dixit: Crescite et multiplicamini, » hoc est, divinus ille propheta Deum non accusat, qui cum dixerit: « Crescite et multiplicamini, » non malam sicut Cassianus ejusque fautores, sed bonam generationem esse aperte significavit. Secundo Michæas, et ita quidem auctor noster prosequitur: « Primas impulsiones et motus ex generatione, per quos Deum non cognoscimus, dicit impietates: » Τὰς πρώτας ἐκ γενέσεως ὁρμὰς, καθ' ἃς Θεὸν οὐ γινώσκομεν, ἀσεβείας λέγει. Quomodo autem ex Michææ verbis colligere Clemens potuit ipsum dixisse primas ex ipsa, quam malam non esse contendit, generatione impulsiones et motus esse revera impietates, nisi persuasum ipse omnino habuerit hominem nasci originali coinquinatum peccato, ex quo tanquam ex fonte et prima origine exoriuntur illi pravi motus, perversæque impulsiones, « per quas Deum non cognoscimus? »

Ne tamen adhuc instarent hæretici, atque frustra putarent se inde posse concludere malam omnino et a diabolo esse hominis generationem, eapropter Clemens addidit eam eatenus esse bonam, quatenus per ipsam Deum cognoscimus. Nisi enim nati essemus, Deum utique nunquam potuissemus cognoscere.

Vides igitur quomodo Clemens pravum hæreticorum de mala hominis generatione errorem destruendo, et varias eorum rationes ex sacra Scriptura petitas diluendo, de originalis peccati labe pravisque illius effectibus penitus non tacuerit, multoque minus illud fuerit inficiatus. Denique tametsi illud omnino tacitus ibi prætermisisset, quia etiam sine illius commemoratione omnes hæreticorum cavillationes solvere et evertere facillime poterat, ex ejus utique silentio, quantumvis altissimo, confici nunquam poterit negatum ab ipso fuisse peccatum originale, aut non agnitam ejus labem et maculam.

Contra tamen insurget fortasse aliquis, nobisque objiciet Clementem nostrum putasse sanctorum saltem hominum filios nasci originalis peccati penitus immunes: « Eorum siquidem, inquit ille [20] qui sunt sanctificati, sanctum quoque, ut puto, semen est. » Sed verus horum verborum sensus ut percipiatur, totus locus describendus est: « Sceleratum, ait Clemens, dicentes isti esse coitum, qui ipsi quoque ut consisterent, ex coitu accepere, quomodo non fuerint scelerati? Eorum autem qui sunt sanctificati, sanctum quoque, ut puto, semen est. Ac nobis quidem debet esse sanctificatus non solum spiritus, sed et mores, et vita, et corpus. Nam quanam ratione dicit Paulus apostolus esse sanctificatam mulierem a viro, aut virum a muliere? » Eosdem ibi Clemens ac superius exagitat hæreticos, qui συνουσίαν, coitum, sive quemlibet viri cum muliere concubitum, scelus et flagitium esse somniabant. Ridiculum autem illud opinionis commentum ideo nunc confutat Clemens, quia ipsimet illius fautores sceleratos se esse fatebantur. Præterea « sanctificatorum, » pergit Clemens, « sanctum, ut puto, semen est, » non ea quidem sanctitate, qua sine baptismo possit quis aut æternam felicitatem adipisci, aut remissionem accipere peccatorum: sed tali sanctitate, quali Apostolus scribit virum aut mulierem infidelem a fideli « sanctificari. » Quamobrem Tertullianus ad Clementis nostri mentem satis apposite dixit [21]: « Apostolus ex sanctificato alterutro sexu sanatos procreari ait tam ex seminis prærogativa, quam ex institutionis disciplina. Cæterum, inquit, immundi nascerentur, quasi designatos tamen sanctitati, ac per hoc etiam saluti, intelligi volens fidelium filios; ut hujus spei pignore matrimoniis, quæ retinenda censuerat, patrocinaretur. Alioquin meminerat Dominicæ definitionis: Nisi quis nasceretur ex aqua et spiritu, non ibit in regnum Dei, id est non erit sanctus. » Sed de his plura Augustinus lib. II *De peccat. mer. et remiss.*, cap. 26, pag. 62, et lib. III, c. 12, p. 82, et alibi; nec non et Hier. epist. 153 ad Paulin., ubi et hunc Tertulliani locum laudasse videtur, quamvis errore aliquo, vel memoriæ lapsu liber *De monogamia* in ejus textu citatus legatur.

Sed agedum, jamque videamus quomodo Clemens noster aliis in libris ipsum originale peccatum reipsa agnoverit [22]. Eorumdem igitur, quos supra notavimus, hæreticorum, nuptias in odium Creatoris condemnantium, ubi objecta diluit, peccatum esse animæ mortem demonstrat. Sed quo, putas, argu-

[19] lib. II Appar., c. 7, art. 3; et sup. hoc lib., c. 13, art. 3. [20] Strom. l. III, p. 445. [21] Tertul. De anim., c. 39. [22] Strom. l. III, p. 453.

mento utitur? His ipsissimis Apostoli verbis [23] : « Et ideo quemadmodum per unum hominem peccatum ingressum est in mundum, per peccatum quoque mors ad omnes homines pervasit, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον, in quo omnes peccaverunt. »

Quo autem modo omnes in Adamo peccaverint, sic ipse postea haud obscure explicare videtur, ubi hanc cur Filius Dei homo factus sit, reddit rationem : « Certum est, inquit [24], Dominum quoque venisse ...... ad eos qui sensibus seu cogitationibus aberraverant, ad nos, inquam, venit Servator; quæ quidem ex nostra in præceptis inobedientia corrupta sunt, dum nimis avide voluptatem persequeremur, cum forsitan protoplastus noster tempus prævenisset, et non in tempore matrimonii gratiam appetisset et aberrasset. » Εἰς τοὺς πεπλανημένους τὰ νοήματα, εἰς ἡμᾶς, ὁ Σωτὴρ ἀφίκετο· ἃ δὴ ἐκ τῆς κατὰ τὰς ἐντολὰς παρακοῆς ἐφθάρη, φιληδονούντων ἡμῶν, τάχα που προλαβόντος ἡμῶν τὸν καιρὸν τοῦ πρωτοπλάστου, καὶ πρὸ ὥρας τῆς τοῦ γάμου χάριτος ὀρεχθέντος καὶ διαμαρτόντος. Dicit itaque Clemens nos inobedientia aberravisse et peccavisse, nimis avide voluptatem tum persequendo, cum ante statum tempus et horam protoplastus noster gratiam matrimonii appetisset, atque idcirco aberrasset.

Advertendum porro est Clementem ibi consulto addidisse τάχα που, hoc est « forsitan, » qua quidem voce utrum revera hoc sit Adæ peccatum, quo conjugii, et cum Eva conjuge sua statutum concubitus tempus præverterit, non omnino certum se esse confitetur. Et sane hanc opinionem quibusdam tantum, iisque, uti videtur, hæreticis attribuit. Qua quidem nec rejecta nec admissa, manifestum utique facit ex ea ab iisdem hæreticis concludi non posse malam esse generationem : « Et si, inquit [25], cum ex brutis animantibus insidiosi consilii rationem cepisset **183** serpens et persuasisset, dicat Adam assensum esse cum Eva conjunctioni, nempe quod hac natura alias usi non essent protoplasti, ut nonnulli existimant; rursus maledictis incessitur creatio, ut quæ rationis expertium animantium natura homines fecerit imbecilliores, quorum exempla consecuti sunt, qui a Deo primi formati fuere. Sin autem natura quidem eos, sicut bruta, deduxit ad filiorum procreationem; moti autem sunt citius quam oportuit, fraude inducti, cum adhuc essent juvenes, justum quidem est Dei judicium in eos, qui non exspectarunt voluntatem; sancta autem generatio, per quam consistit mundus, » etc. Quidquid porro hac de sententia Clemens statuisse dicatur, non obscurum sane est eum fateri nos in Adamo peccavisse, atque idcirco originali peccato esse inquinatos.

Quod quidem inde adhuc, nec prorsus immerito stabiliri potest, quod alibi ab ipso scriptum legimus [26] : Quemadmodum Deus « est pater omnium per creationem ..... sic nos rursus conversos vult effici ut pueros, eum qui vere Pater est agnoscentes: ut qui simus regenerati per aquam, » nimirum baptismatis. At quomodo fieri potest illa omnium per baptismatis aquam regeneratio, nisi ex morte quæ originali peccato allata est?

Verum, inquiet aliquis, non Clemens originis pec- A catum negare videtur, quando sic disputat [27] : « Job autem justus : Ipse, inquit, nudus egressus sum ex utero matris meæ, et nudus illuc revertar; non nudus a possessionibus, hoc enim est et parvum et commune, sed ut justus recedit nudus a vitio et peccato, et ab informi simulacro, quod eos consequitur qui injuste vixerunt. Hoc enim fuit, quod dictum est : Nisi conversi effecti fueritis ut puelli, mundi quidem carne, sancti vero anima, per abstinentiam a malis operibus, ostendens quod nos tales esse vult, quales etiam genuit ex matrice aquæ. » Verum quid, quæso, ibi contra sinceram de originis peccato doctrinam? Clemens etenim postquam de perfecta peccatorum in « gnostico » purgatione disseruisset, ex citato Jobi testimonio docet eum a vitio et peccato præsertim idololatriæ vacuum et mundum ex hoc mundo egredi debere, ut in requiem et æternam felicitatem septimo et octavo numero designatam ingrediatur.

Recte quidem, inquies. Atqui Clemens dicit ho- B minem ex utero matris suæ ita exire, sicut ex hoc mundo vitii et peccati expers et immunis exire debet. Nullam ergo agnovit peccati originalis labem.

Sed animum, obsecro, advertas Clementem ibidem ex Christi colligere verbis ipsum velle ut nos ex hoc mundo exeuntes, simus reipsa tales, « quales etiam genuit ex matrice aquæ, » οἵους καὶ γεγέννηκεν ἐκ μήτρας ὕδατος, sacri scilicet aqua baptismatis, qua omnes plane quorumlibet peccatorum sordes eluuntur. Quid igitur his verbis auctor noster aliud innuit, nisi nos ex solis sacri baptismi undis, non autem ex matris et genitricis nostræ alvo puros et peccato vacuos prodire?

Nos quidem non fugit Nicetam Heracleæ metropolitam in sua Græcorum Patrum in hunc Jobi librum catena hunc in modum retulisse Clementis nostri verba [28] : « Nudus a vitio et peccato, quasi ex utero matris e terra initio formatus sum, nudus in eam revertar; non autem a possessionibus, hoc enim C parvum et vulgare esset, sed a vitio et peccato, et a tenebricoso idolo, quod eos excipit, qui injuste vixerunt. » Verum non omnino constat utrum ex *Stromatum* libris hæc Nicetas excerpserit. Plura siquidem continenter ex eodem Clemente nostro subjungit, quæ quidem sicut unde hausta sint, plane incertum est, ita etiam isthæc ex hisce libris sumpta non fuisse haud immerito colligi potest. Quia tamen quædam ex his quæ retulimus, in supra citato a nobis libro ad verbum, nonnullis tamen interpositis et detruncatis, occurrunt, demus alia etiam omnia in eo scripta fuisse. Sed quid inde, amabo te, contra originis peccatum? Nihil prorsus. Terra enimvero, ex qua formati sumus, ea ipsa est ex qua Adamus a Deo factus est. Atqui Adamum ab omni vitio et peccato nudum et vacuum ex ea procreatum esse quis ambigat? Porro autem in his, quæ ex ipsismet *Stromatum* libris transcripsimus, Clemens nullam prorsus terræ mentionem facit, ac de sacra D tantum loquitur baptismatis « aquæ matrice, » qua homo ab omni vitio et peccato liber et solutus generatur.

CAPUT VIII.

De mundi rerumque omnium creatione et præstantia.

ARTICULUS I.

Mundum totum simul, nullo interjecto temporis spatio, a Deo creatum; ac de his verbis : Quo die fecit Deus cœlum et terram.

De homine peccatore hactenus. De totius autem mundi ac præsertim primi hominis creatione, illiusque cum corporis tum animæ dotibus, quid Clemens noster animadversione dignius tradiderit, nunc expendamus. Primum igitur ille non solum aperte docet mundum et omnia, quæ ab initio totus ipse mundus complectebatur, simul nulloque

[23] Rom. v, 12. [24] Strom. l. III, p. 466. [25] ibid., p. 470. [26] ibid., p. 463. [27] Strom. l. IV, q. 538.
[28] Caten. Græc. Patrum in Job, edita a Pet. Junio, p. 59.

interjecto temporis intervallo, fuisse a Deo condita et creata : verum etiam cur ea subcisivis nihilominus temporibus creata dicantur, diserte sic explicat : « Quæ diversis, inquit [29], diebus fuerunt creationes, maxima acceptæ sunt consequentia ; utpote quod omnia, quæ facta sunt, quæ simul creata sunt cum cogitatione, honorem sint habitura ex eo quod antiquius, nec sit futura par eorum æstimatio. Neque voce fuisset declaratus uniuscujusque ortus, si acervatim et simul omnia fecisse dicta esset creatio. Oportebat enim aliquid primum quoque nominasse. Propterea ergo prima prophetice dicta sunt, ex quibus secunda, cum omnia simul potestate facta sint ex una essentia. Est enim una, ut opinor, Dei voluntas in una identitate. Quomodo autem in tempore facta fuerit creatio, si una cum iis quæ sunt tempus quoque factum fuerit? » Vides quomodo ille non tantum asseveret, sed et probet cur omnia simul creata fuerint, quamvis in sacris Scripturæ libris legamus ea non simul, sed diverso tempore, variisque diebus condita.

A

Neque id Clemens semel dixisse contentus, idem paulo post repetit [30] : « Ut ergo discamus mundum esse genitum, non in tempore autem facere Deum existimemus, subjunxit prophetia [31] : Hic est liber generationis, et eorum quæ sunt in ipsis, quando facta sunt, quo die fecit Deus cœlum et terram. Illud enim : quando facta sunt, enuntiationem significat indefinitam et expertem temporis. Hoc autem : quo
184 die fecit Deus, hoc est in quo, et per quem fecit omnia, et sine quo factum est nihil, significat eam quæ per Filium fit operationem, quem dicit David : Hic est dies, quem fecit Dominus, exsultemus, et lætemur in eo , hoc est per eam quæ per ipsum tradita est cognitionem, divinis fruamur epulis. Dies enim dictum est Verbum, quod occulta illuminat, et per quod in lucem et ad generationem accessit unaquæque creatura. » Aliam ibi Clemens profert rationem cur Deus mundum non in tempore, sed simul totum creaverit. Sed hæc ratio quodam Scripturæ divinæ testimonio firmatur, quod in sacro illius textu, non iisdem plane verbis ac in Clementis nostri contextu, fortassis librariorum incuria habetur. Sed de his Nobilii, si velis, notas consule.

Ad illius porro de mundo et omnibus quæ in illo erant, non in tempore, sed eodem instanti et simul a Deo creatis opinionem quod spectat, prævium sequi videtur Philonem, cujus hæc sunt verba [31*] : « Tum igitur omnia simul sunt condita. In quo quidem universali opificio necesse erat servari ordinem, propter futuram generationem aliarum rerum ex aliis. » Et rursus alibi [32] : « Rusticanæ, ait, simplicitatis est putare sex diebus, aut utique certo tempore mundum conditum; quia totus mundus vicissitudo est dierum ac noctium, quam solis motus super terram sub terraque meantis necessario conficit. Sol autem pars cœli censetur; ut fatendum sit tempus posterius mundo esse, quippe quod mundi est effectus. Nam cœli motus indicavit naturam temporis. » Philoni quoque subscripsit Origenes [33], atque etiam Athanasius [34], et alii quidam Ecclesiæ Patres. At in primis videndus est Augustinus libro *De Genesi ad litt.*

Contra vero longe plures mundum distinctis diebus, quemadmodum in Genesis libro narratur, factum esse existimant. Qua de sententia, jam fere omnium communi probata consensu, adeundi sunt theologi scholastici in lib. II *Sentent.*, dist. 12, et in D. Thom. I part., quæst. 74, art. 2; Petavius lib. I *De opific. mundi*, cap. 5, et sacræ Scripturæ in Genesim interpretes.

Denique Clemens hoc Geneseos verbum « die, » quo Deus memoratur fecisse cœlum et terram, de Filio ejus intelligendum esse opinatur. Sed plerique Patres non illud, sed prima Geneseos verba « in principio, » de eodem Dei Filio interpretati sunt. Videsis Origenem, homil. 1 in Genes.; Eusebium, lib. VII *Præpar. evang.*, cap. 12; Ambrosium lib. I in Hexaem., cap. 4, § 15; Augustinum serm. 1, de Script. et alibi; Cassianum, collat. VIII, cap. 7; Methodium, lib. *De creat.* apud Combef.; Eucher. *Quæst. in Genes.*, Greg. Turon., lib. I *Histor.*, cap. 1; Zach. Christianum libro II *Consult.*, cap. 3, tom. X *Spicil.* Dacher.; Aponium, lib. VI in Cant.; Alcuinum, interrog. 26 in Genes. et lib. II *De fide S. Trinit.*, cap. 14; Rupert., libro VII *De divin. offic.*, cap. 5, et lib. II, cap. 15; Petr. Blesensem, lib. *Contr. perf. Jud.*, cap. 5; Brunonem Sig., in lib. IV *Sent.* cap. 1, et alios a Petavio adhuc citatos lib. I De opific., cap. 1, pag. 229, tom. III *Theolog. dogm.*

B

ARTICULUS II.

De angelorum creatione, atque eorum naturæ præstantia, et gratiæ ad perseverandum necessitate; alios aliis esse superiores; de illorum erga homines officiis et muniis; de angelis custodibus atque prævaricatoribus, et qua hi doctrina mulieres imbuerint, ac de illis quid pagani scriptores tradiderint.

Mundum et omnia quæ in eo sunt, simul eodemque momento creata fuisse si Clemens credidit, cur ergo, inquies, hominem angelis « tempore et indumento » inferiorem esse asseverat? Nonne his verbis indicat angelos ante hominem creatos, ac proinde mundum non simul, sed diversis temporum intervallis a Deo procreatum? Sed audi, quæso, quomodo Clemens noster de iis loquatur, nec magno forsitan labore illum sibi ipsi minime contradixisse intelliges. Nam hæc illius sunt verba [35] : « Et quidnam est, in quo differt homo a bestiis, et eo rursus

C

Dei angeli sapientiores? Et minuisti eum, inquit, paulo minus ab angelis. De Domino enim non accipiunt Scripturam, quanquam ille quoque carnem ferebat, sed de eo qui est perfectus et gnosticus, qui et tempore et indumento diminutus est ab angelis. » Quorumdam itaque sententiam ibi Clemens refert, qui citata Psalmistæ verba non de Christo Domino, tametsi de eo intelligi possent, interpretabantur, sed « de gnostico et perfecto Christiano, ἐπὶ τοῦ τελείου, καὶ γνωστικοῦ, τῷ χρόνῳ καὶ ἐνδύματι ἐλαττουμένου παρὰ τοὺς ἀγγέλους, qui tempore et indumento diminutus est ab angelis. » At quamvis Clemens huicce opinioni subscripsisset, quid inde, amabo te, contra illius de toto mundo simul condito opinionem? Non enim ibi ille de quolibet homine, neque de Adamo, sed de perfecto et gnostico Christiano disputat. Hunc autem dicit esse angelis ἐλαττούμενον, minorem, et inferiorem ἐνδύματι, « indumento, » hoc est corpore, καὶ χρόνῳ, « et tempore, »

D

haud dubie quia homo, ut ad summum perfectionis apicem ascendat, longiori quam angelus tempore indiget. Quod quidem ex mox dicendis clarius patebit. Interim obiter observabimus theologorum, qui mundum diversis diebus creatum existimant, communem cum D. Thoma [36] nunc esse sententiam angelos simul cum corporea creatura conditos, quamvis ex antiquissimis Ecclesiæ Patribus non infimi nominis plurimi eos ante corporeum mundum creatos putaverint. Eorum nomina si scire aveas, apud Estium [37] legere poteris.

Angelos autem non solum « gnostico » et perfecto Christiano superiores, sed et sicut « gnosticum » in terra, ita illos in cœlo rem præstantissi-

[29] Strom. l. VI, p. 684. [30] ibid., p. 686. [31] Genes. II, 4. [31*] Philo, l. De mundi opif., p. 14. [32] Lib. allegor., p. 41. [33] Orig., l. VI contr. Cels., p. 502. [34] Athan., orat. 2 contr. Arian., p. 528 nov. edit. [35] Strom. l. IV, p. 477. [36] D. Thom. I part., quæst. 61, art. 3. [37] Est. in lib. II Sent., dist. 2, § 3.

mam esse palam Clemens pronuntiat : « In terra, ait [38], res est præstantissima homo, ὁ θεοσεβέστατος, qui est maxima in Deum pietate. In cœlo autem res est præstantissima angelus, qui loco propius et jam purius est æternæ et beatæ vitæ particeps. »

Tametsi porro auctor noster angelos adeo excellentis et præstantis naturæ fuisse persuasum omnino habuerit, dicit tamen eos aliquando divino quodam eguisse dono, cujus adipiscendi gratia Deum rogare debuerunt : « Cum sit, inquit [39], unus bonus Deus, ab ipso ex bonis alia quidem dari, alia vero permanere precamur nos et angeli, sed non similiter. » Ait itaque Clemens nos, quemadmodum **185** angelos, aliquid a Deo postulare : ἀλλ' οὐχ ὁμοίως, « sed non similiter. » Quodnam autem sit illud inter nostram angelicamque precationem discrimen, sic ille edisserit : Οὐ γάρ ἐστι ταυτὸν αἰτεῖσθαι παραμεῖναι τὴν δόσιν, ἢ τὴν ἀρχὴν σπουδάζειν λαβεῖν · « Non est enim idem petere, ut donum permaneat, aut ab initio, ut id accipiamus, contendere. » Quibus utique verbis ille satis perspicue declarat nos ab initio divinæ gratiæ donum a Deo petere, ut boni aliquid, quo cœleste præmium mereamur, agamus. Verum ipsemet Clemens non minus clare tradit angelos, quos a creationis suæ initio gratia et virtute præditos fuisse pro certo ponere videtur, perseverantiæ donum, quo scilicet in ea qua conditi erant justitia perseverarent, tantummodo postulasse. Et vero cum ex eis aliquos, uti jam dictum est, et ex infra dicendis adhuc patebit, in peccatum incidisse fateatur, hinc quoque et alios ne similiter prolaberentur, et in bono ac virtute permanerent, divina gratia opus habuisse collegit, et professus est. De « gnostico » etenim sermonem ubi facit, hæc de angelis adhuc habet [40] : « Novit aliquos quoque ex angelis propter socordiam humi esse lapsos, quod nondum perfecte ex illa in utramque partem proclivitate in simplicem illum atque unicum expediissent se habitum. »

Scimus quidem quibusdam visum fuisse eosdem angelos etiam postea quam in bono confirmati fuerint, aliquid obsequiis, quæ hominibus exhibuerant, meruisse [41]. Sed huic Magistri sententiarum opinioni, jam dudum proscriptæ, nota erroris inusta est. Videsis theologos scholasticos in hunc Magistri locum, et in D. Thom. I part., quæst. 62, art. 2, ac Petavium tom. III *Dogm. theolog.*, lib. I, *De angel.* cap. 16, pag. 96 et seq.

Quanquam autem angeli, teste Clemente nostro, ejusdem omnes sint naturæ, ex illis tamen alios aliis superiores, majorisque ordinis et potestatis esse hunc ille in modum nobis exposuit [42] : « Septem, inquit, sunt, quorum maxima est potentia, primogeniti angelorum principes. » Ἑπτὰ μέν εἰσιν οἱ τὴν μεγίστην δύναμιν ἔχοντες πρωτόγονοι ἀγγέλων ἄρχοντες. » Ibi certe Clemens ad illum alludere videtur vel Tobiæ locum [43] : « Ego sum Raphael angelus, unus ex septem, qui adsumus ante Dominum ; » vel etiam Apocalypseos [44] : « Et a septem spiritibus, qui in conspectu throni ejus sunt. » Hos itaque, qui « ante Dominum, » et in conspectu « throni ejus » assistunt, ait Clemens esse « primogenitos angelorum principes. » Quod quidem rursum hoc ipsiusmet Danielis [45] testimonio confirmari potest : « Michael unus ex principibus primis, » Μιχαὴλ εἷς τῶν ἀρχόντων.

Quosdam vero his esse inferiores, et quæ sint eorum officia et munia, sic auctor noster alio in libro edisserit [46] : « Hic est qui dat Græcis sapientiam per inferiores angelos, διὰ τῶν ὑποδεεστέρων ἀγγέλων. Sunt enim jussu divino et antiquo per A gentes distributi angeli, » εἰσὶ γὰρ συνδιανενεμημένοι προστάξει θείᾳ καὶ ἀρχαίᾳ ἄγγελοι κατὰ ἔθνη. Docet igitur Clemens et primo quidem angelos esse per gentes distributos, qui scilicet eis præficiuntur, et regnorum sunt tutores ac defensores. Ex illis autem unus procul dubio erat, de quo apud Danielem scriptum legitur [47] : « Princeps autem regni Persarum restitit mihi viginti et uno diebus. »

Secundo Clemens testatum facit angelos esse distributos « jussu divino et antiquo ; » quibus verbis innuere videtur illos non solum in veteri, sed in novo etiam testamento hæc obiisse munia.

Denique addidit Dominum Græcis dedisse sapientiam « per inferiores angelos. » At eo sapientiæ nomine non aliud, uti infra dicetur, quam nonnulla gentilis philosophiæ certa ac veritati plane consentanea documenta et placita intelligit. Data porro opera ille « per inferiores angelos, » ea cum Græcis communicata esse declarat ; ut nobis haud dubie tacitus insinuet alia, quæ majoris momenti erant, B hominibus superiorum angelorum ministerio patefieri.

Illi porro nobis divinam voluntatem annuntiant non solum signo quodam corporeo, aut aspectabili figura, sed eam quoque in intimos humani animi sensus transmittunt : « Divina, inquit [48], voluntas in humanas animas transmittitur, dum qui sunt singulares divini administri ad talia opem ferunt ministeria. » Porro autem his ministeriis angeli sic homines servant, aut eis serviunt, ut eos semper reddant meliores [49].

Ea vero præter generalia angelorum erga homines ministeria et officia, non obscure Clemens noster tradidit ex iis aliquos « singulis » hominibus ad eorum procul dubio custodiam deputatos « Per gentes, ait [50], et civitates sunt distributæ angelorum præfecturæ ; τάχα δὲ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους, ὧν ἐνίοις ἀποτετάχαταί τινες · Fortasse autem etiam ex iis sunt deputati singulis. » Vel magis ad verbum, C « fortasse autem ex eis nonnulli quibusdam singulatim deputati sunt. »

At quamvis Clemens noster ibi dubius et hæsitans de angelis custodibus loqui videatur, de iis tamen alibi ipse ulla sine dubitatione suam tunc fert sententiam, ubi superius paganos scriptores ex sacris nostris auctoribus plura furatos esse ut ostendat, hæc de Platone habet [51] : « Parvorum autem convenienter Scripturæ et minimorum angelos, Deum videntes, quinetiam nostri curationem et visitationem, quæ ad nos venit per angelos, qui nobis præsunt, indicans, non veretur scribere : Postquam omnes animæ vitam elegissent, ita ut sortitæ erant, ordine accedere ad Lachesim ; illam autem eum, quem unusquisque elegit dæmonem, cum eo mittere vitæ custodem, et ut adimpleat ea quæ elegerit. » Vides itaque hæc non quidem de Lachesi, nec de animarum ante sui corporis exsistentiam electione, quod fabulosum utique et a paganis fictum esse D putabat, sed de angelis hominum custodibus a Clemente nostro non dubitanter amplius, sed asseveranter et certo pronuntiari. Atqui si persuasum ille habuit isthæc de iisdem angelis a Platone κατὰ τὴν γραφὴν, « secundum Scripturam, » et ei convenienter fuisse litteris consignata, nullus ipse profecto dubitavit unicuique homini ab ipso vitæ suæ exordio angelum quempiam, qui eum custodiat et tueatur, a Deo fuisse addictum ac præpositum. Illum porro Clementis locum, ab Eusebio descriptum [52], et citata ab eodem Clemente Platonis verba in ejusdem philosophorum coryphæi invenies operibus tom. II, libro x *De republ.*, pag. 617.

[38] Strom. l. VII, p. 701. [39] ibid., p. 721. [40] lib. VII Strom. p. 726. [41] lib. II Sent., dist. 11. [42] Strom. l. VI, p. 685. [43] Tob. XII, 15. [44] Apoc. XIV, 5 et 6. [45] Dan. X, 13. [46] Strom. l. VII, p. 702. [47] Dan. X, 13. [48] Strom. l. VI, p. 693. [49] Strom. l. VII, p. 701. [50] Strom. l. VI, p. 693. [51] Strom. l. V, p. 592. [52] Euseb., l. XIII Præpar. evang., c. 13, p. 670.

Postea vero Clemens [53] in ejusdem de hisce angelis sententiæ confirmationem hæc, quæ ab Eusebio adhuc transcripta sunt [54], profert Orphei carmina :

Astant angelicus populus, queis maxima cura
Mandata est hominum...

Et rursus illa Menandri [55] :

186 *Adest viro cuilibet dæmon bonus,*
Ut primum quisque nascitur, vitæ sacer
Præses regendæ; quippe dæmonem malum
Esse haud fatebor, qui boni lædat viri
Vitam...

De his porro præter Scripturæ sacræ interpretes in Geneseos cap. XLVIII, 16; psalm. XL, 11; Matthæi VIII, 10, legendi sunt theologi scholastici in lib. II *Sentent.*, dist. 11, et in D. Thom., I part., quæst. 113; Petavius tom. III *Theolog. dogm.*, lib. II, cap. 6, ubi non modo Ecclesiæ Patrum, sed etiam ethnicorum scriptorum auctoritate illud idem de angelis custodibus Christianum dogma probat et defendit. Sed his scriptoribus plane excidit allatum a nobis Clementis nostri non minimi certe ponderis testimonium, atque etiam Origenis lib. III *Periarch.*, pag. 458, ubi Hermam et Barnabam ejusdem opinionis assertores et testes citat. Quibus adjungendus est Theodoretus serm. 3, tom. IV, pag. 537, et Plutarchus lib. *De Iside et Osiride*, pag. 360 et seq. Verum hocce de argumento jam aliquid perstrinximus lib. I *Appar.*, dissertatione 5, articulo 14 et 19.

Neque porro bonos tantum, sed etiam malos angelos paganis scriptoribus non incognitos fuisse Clemens putavit. Ipsi enimvero probatur, quod de utrisque Phocylides cecinit : « Phocylides, inquit [56], angelos dæmones, ἀγγέλους δαίμονας, vocans, alios quidem ex his esse bonos, alios vero malos his ostendit : nam nos quoque accepimus aliquos, qui defecerunt.

Dæmonibus non una viris natura nocendi est :
Sunt etenim longe venientia qui mala possunt. »

Et vero Clemens alibi [57], ut jam animadvertimus, scribit quosdam angelos ὑπὸ ῥᾳθυμίας, « propter socordiam » cecidisse. Alio autem in libro quæ sit ea socordia et peccatum angelorum paulo enucleatius exponit [58] : « Jam vero angeli quoque quidam cum fuissent incontinentes, victi cupiditate, huc e cœlo descenderunt. » De hoc angelorum lapsu et peccato jam plura a nobis disputata sunt, præsertim lib. II *Apparat.*, dissert. 2, cap. 7, § 17, et dissert. 3, cap. 5, § 3, atque super. dissert., cap. 6, art. 1, ubi de egregoris.

At illud magis singulare est, quod rursus Clemens de iisdem angelis obiter tradidit [59] : « Angeli illi, inquit, quibus superna sors obtigerat, delapsi ad voluptates, enuntiarunt arcana mulieribus, et quæcunque ad eorum venerant cognitionem, cum alii celarent angeli, vel potius reservarent in adventum Domini. Illinc profluxit doctrina providentiæ et sublimium rerum revelatio. » Paucis ibi verbis multa de pravis prævaricatoribusque angelis Clemens prodidit, quæ falsitatis errorisque notam effugere non posse haud plane immerito multis videbuntur. Ait enim antequam « prophetia Græcis fuerit tradita, » hoc est priusquam Græci aliquid ex sacris nostris scriptoribus accepissent, angelos ad voluptates haud dubie corporeas delapsos, mulieribus, quibuscum concubuerant, arcana, et ea omnia patefecisse, quæ ad eorum cognitionem venerant, et quæ boni angeli eas celaverant, vel potius « in adventum Domini » crediderant esse reservanda. Atque inde ipse colligit ad homines profluxisse doctrinam providentiæ et sublimium rerum cognitionem.

Verum cui hæc credibilia fient? Nam quomodo pravi angeli cum mulieribus concumbere potuerunt, nisi ii ipsi naturæ corporeæ fuisse dicantur? Deinde vero quomodo illi a Clemente veris documentis mulieres imbuisse perhibentur, quandoquidem alii scriptores longe probabilius existimant eas ab iisdem malis angelis in errorem atque in primis idololatriæ et libidinis peccata allectas et inductas? Sed de his nos jam satis, uti observatum est, alibi disputavimus.

Denique ubi Clemens multa extra communem naturalemque rerum ordinem ab iisdem pravis angelis, vel eorum opera, quædam patrata fuisse memorat, hæc ibidem scriptis mandavit [60] : « Existimant autem nihil referre an has animas, τὰς ψυχάς, deos an angelos dicamus. Jam vero qui sunt eorum doctrinæ periti, in multis templis, tanquam deorum statuas, omnes fere mortuorum loculos posuere, dæmones quidem vocantes eorum animas, eas autem coli ab hominibus docentes, ut quæ divina providentia propter vitæ puritatem potestatem acceperint, ut ad hominum ministerium locum, qui est circa terram, obirent. Sciebant enim aliquas animas ex natura corpore teneri. Sed de his cum agetur de angelis, mox suo tempore disseremus. » Itaque hanc Clemens notat fuisse paganorum opinionem dæmones esse mortuorum hominum, sed piorum animas, quæ ut aliis hominibus auxilio et subsidio essent, « locum qui est circa terram, obibant. » Sed Tatianus hunc errorem, uti alibi diximus [61], refert ac refellit.

Auctor vero noster, quid de hac opinione sentiat, cum ad rem suam id nihil faceret, ad alium scriptorum suorum locum nos misisse contentus, silentio prætermittit. Ita enim ille : Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἐν τῷ *Περὶ ἀγγέλων* λόγῳ προϊούσης τῆς γραφῆς κατὰ καιρὸν διαλεξόμεθα. An autem fidem suam aliquando liberaverit, aut per otium promissis stare, et hunc tractatum in lucem emittere ipsi non licuerit, nemo, uti opinamur, facile dixerit. At si adhuc exstaret illud auctoris nostri *De angelis* scriptum, ex eo procul dubio quid de illis eorumque natura, dotibus et officiis censuerit, longe magis exploratum haberemus. Quæ autem fuerint paganorum de angelis opiniones paucis perstrinxit Joan. Anton. Venerius lib. *De oraculis et divinationibus antiquorum*, cap. 3 et 4.

187 ARTICULUS III.

Quam perfectus Adam a Deo creatus fuerit; hominem constare corpore et anima plane spirituali et immortali; utrum Clemens inter corpus et animam aliquid medium agnoverit, ubi de animalium ratione carentium animabus; quæ sit animæ humanæ in corpore sedes, ac qua ratione homo factus sit ad Dei imaginem et similitudinem.

Ab angelis ad homines ut descendamus, auctori nostro, quam perfectus anima et corpore Adamus a Deo creatus sit, explicanti libet auscultare. « Adamum, inquit ille [62], dicimus fuisse perfectum, quod attinet ad formationem; nihil enim ei defuit ex iis quæ homini formæ et speciei characterem tribuunt. Ille autem dum fieret, accepit perfectionem, et justificatus est per obedientiam. Hoc erat quod in virum crescebat, nempe id quod in ejus potestate erat situm, seu liberum arbitrium. Quod autem elegerit, atque adeo id quod erat vetitum elegerit, non est culpa in Deum conferenda. »

Contra hanc Clementis sententiam, quantumvis veram et certissimam, quidam hæretici objiciebant

[53] Strom. l. v, p. 608. [54] Euseb., ibid. p. 686. [55] ibid., Strom. p. 610. Euseb. ibid., p. 689. [56] Strom. l. v, p. 600. [57] Strom. l. VII, p. 726. [58] Strom. l. III, pag. 450. [59] Strom. l. v, p. 550. [60] Strom. l. VI, p. 511, 631. [61] lib. II Appar., dissert. 5, c. 2, § 3. [62] Strom. l. IV, p. 535.

Adamum a Deo nec perfectum nec imperfectum creari potuisse. Si enim, inquiebant, imperfectus fuerit formatus, « Quomodo perfecti Dei imperfectum est opus, et maxime homo? Sin autem perfectus, quomodo transgreditur præcepta? » Sed huic objectioni ex superius dictis satis jam fecerat, cum dixit [63] Adamum, sui juris et libero voluntatis arbitrio præditum, a Deo sic fuisse conditum, ut et bonum et malum eligere, atque ita « in virum, » hoc est virtutibus « crescere, » et augeri potuerit.

Verumtamen impiis hæreticis, illud tam scite et recte dictum vellicare conantibus, nunc adhuc respondet [64] : « Audiant a nobis quod perfectus quidem non fuit factus in constitutione, sed aptus ad suscipiendam virtutem; multum enim refert factum esse aptum ad eam acquirendam. » Censet itaque Clemens Adamum eo sensu perfectum a Deo fuisse formatum, non quidem ita ut eum tanto virtutum cumulo exornaverit, ut proficere amplius non posset; sed in ea justitiæ et virtutis perfectione conditum, ut ad majorem acquirendam et suscipiendam aptus semper fuerit. Et vero quis ignorat Adamum, postquam a Deo creatus est, sicut revera peccavit, ita etiam bonis actionibus potuisse aliquid mereri, atque idcirco gratiæ et virtutis accipere incrementum? Quinimo Deus Adamo, uti ex Ecclesiæ Patribus haud pauci testantur, usu arboris scientiæ boni et mali interdixit, ut meriti et virtutis, ac præsertim obedientiæ materiam illi suppeditaret. Adisis theologos in D. Thomam I part., quæst. 95, art. 4; Petavium tom. III *Theolog. dogm.*, lib. II *De opif.*, cap. 9, pag. 340.

Quibus porro partibus concretum hominem Deus creaverit, ex his disces Clementis nostri verbis [65] : « Compositus est, ait, ex parte rationis participe, et experte rationis, anima et corpore, ἐκ λογικοῦ καὶ ἀλόγου συγκείμενος, ψυχῆς καὶ σώματος. Sed corpus quidem et terram operatur, et tendit ad terram; anima autem ad Deum extollitur. » Hanc autem docet esse corpore longe subtiliorem, ac plane simplicem et incorpoream, et idcirco non potuisse aquis diluvii mergi et exstingui : « Anima quæ est res longe subtilior, λεπτομερέστερον, corpore, » ita ille loquitur [66], « minime potuerit affici ab aqua, quæ est crassior, διὰ λεπτότητα, καὶ ἁπλότητα μὴ κρατουμένης, ἣ καὶ ἀσώματος προσαγορεύεται, ut quæ propter subtilitatem et simplicitatem minime superetur, quæ etiam appellatur incorporea. » Nemo sane homo est, qui non perspiciat quam perspicue Clemens asseveret humanam animam naturæ esse non modo spiritualis et incorporeæ, sed etiam immortalis. Quapropter non minus diserte alibi docet eam esse præcipuam hominis partem, quæ nullo prorsus modo a parentibus, quemadmodum corpus, generatur; sed ab ipsomet Deo creata, in illud ingreditur [67]. Ἐπεισκρίνεται δὲ ἡ ψυχὴ καὶ προεισκρίνεται τὸ ἡγεμονικὸν, ᾧ διαλογιζόμεθα, οὐ κατὰ τὴν τοῦ σπέρματος καταβολὴν γεννώμενον, « Ingreditur autem anima, et etiam prius ingreditur principalis facultas, qua ratiocinamur, quæ non generatur per dejectionem seminis. » Addit [68] eam esse omnium actionum nostrarum principium, quo « universa actio hominis perficitur. »

Et id quidem sic ille ostendit. Ubi primum homo est genitus, initium vitæ ab iis accipit, « quæ perturbationibus sunt obnoxia. » Tum spiritus carnalis et corporeus, qui motu facillimus est, sortitur nutriendi, augendi et movendi facultatem. Atque in hoc sita est pars hominis, expers quidem rationis, sed animata, ἐψυχῶσθαι, « et per corpus primum patitur, καὶ πρωτοπαθοῦν διὰ σώματος· atque per corporeum hunc spiritum homo sentit, concupiscit, lætatur, irascitur, alitur, augetur. Quinetiam per eum actiones aggreditur convenienter ei, quod mens cogitarit et conceperit, τὰ κατ' ἔννοιάν τε καὶ διάνοιαν [69]. » Ratiocinandi vero facultas et principalis, τὸ λογιστικὸν καὶ ἡγεμονικόν, humanæ causa constitutionis dicitur, eaque « habet liberam eligendi facultatem, in qua inquisitio, disciplina et cognitio. » Ad illam autem omnia referuntur, « ac propter illam, καὶ δι' ἐκεῖνο, vivit homo, et certo modo vivit. » Demum victis cupiditatibus, « regnat præcipua animæ pars, unde ratio proficiscitur, βασιλεύει τὸ ἡγεμονικόν. »

Quid ergo mirum si Clemens animam post resurrectionem nullius sexus esse affirmaverit [70]? « Ipsæ, inquit, per se ex æquo sunt animæ; animæ neutræ, nec masculæ, nec feminæ; quandoquidem, neque uxores ducunt, nec nubunt. » Ambrosius autem de ipsa anima, quocunque sit in statu, generatim scribit [71] : « Anima sexum non habet; sed ideo fortasse femineum nomen accepit, quod eam violentior æstus corporis agit; ipsa autem impetus carnis amore sui molli quadam et blanda ratione demulcet. » Denique ut alios complures missos faciamus, Gregorius Nazianzenus in oratione de Gorgonia sorore sua hæc scribit [72] : « Atque illud conspicuum fecisti masculum et feminam, corporis, non item animæ discrimen esse. »

Animadvertas tamen velim Clementem in homine agnoscere corporeum quemdam spiritum, σωματικὸν πνεῦμα, per quod sentit, alitur et augetur. Præterea vero alibi [73] animam corpoream, σωματικὴν ψυχήν, in « gnostico, » ait esse, cui illa « detrectanti spiritui et experti rationis frenum injicit. » Quinimo ipse dicit [74] Mosaicæ legis sacrificia significavisse « emundationem partis animæ, quæ caret ratione, τὴν ἀποκάθαρσιν τοῦ ἀλόγου μέρους τῆς ψυχῆς, esse Deo acceptam. »

Verum nos alibi adnotavimus [75] veteres quosdam scriptores ex his Apostoli ad Thessalonicenses verbis [76] : « Ut integer spiritus vester, et anima, et corpus **188** in adventu Domini servetur, » triplicem in homine, ut ait Hieronymus, distinxisse substantiam : spiritum, quo sentimus; animam, qua vivimus; corpus, quo incedimus. Utrum autem huic opinioni Clemens subscripserit, cujusve naturæ hanc animam esse crediderit, ut possis intelligere, audi, quæso, quid ille, ubi contra statuas et imagines disputat, de animabus scripto tradidit : « Non cadunt, inquit [77], animæ sub aspectum, non solum quæ sunt compotes rationis, sed etiam animæ aliorum animantium. Corpora autem ipsorum nunquam fiunt partes ipsarum animarum, sed instrumenta, ut quibus aliæ quidem insideant, aliarum vero sint vehicula, aliarum vero alio modo possessiones. » Intellexisti haud dubie quam apertissime Clemens definiat quamlibet animam, etiam ipsorum ratione carentium animantium sub aspectum non cadere, ψυχαὶ ἀόρατοι. Deinde corpora eorum non fieri animarum partes, τὰ δὲ σώματα αὐτῶν μέρη μὲν αὐτῶν οὐδέποτε γίνεται τῶν ψυχῶν, sed earum esse ὄργανα, « organa et instrumenta, » diverso tamen disparilique modo. Aliarum enim sunt ἐνιζήματα, « sedes, » aliarum vero ὀχήματα, « vehicula, » aliarum denique κτήματα, « possessiones, bona et facultates. » Ex quibus concludit nullius plane animæ posse fieri aut formari imaginem. At nulli profecto inde colligere licet Clementem existimasse omnes omnium animantium animas minime esse corporeas, sed spiritualis naturæ et substantiæ.

Quæ ergo, inquies, illius ita disputantis est mens, et quæ ejus opinio et sententia? Non alia certe esse videtur, nisi animam cujuslibet animan-

[63] l. VI, p. 662. [64] ibid. [65] Strom. l. IV, p. 477. [66] l. VI, p. 641. [67] ibid., p. 681. [68] ibid. [69] ibid. [70] ibid., p. 664. [71] Ambros., l. De virgin., c. 15, § 93, p. 236. [72] Greg. Nazian., orat. 11, p. 184. [73] Strom. l. VII, p. 747. [74] ibid., p. 717. [75] lib. II Appar., dissert. 5, c. 2, § 4, et dissert. 6, c. 9, § 1. [76] I Thess. V, 23. [77] Strom. l. VI, p. 696.

tis non esse partem illius corporis; sed in illo sic includi, ut a nemine nec videri nec pingi possit. Et vero Clemens ibi de animalium ratione privatorum potius quam de hominum animabus disserit. Cæterum si contendas Clementem ibi dixisse in hominibus esse quamdam animam, quæ inter corpus ejus et spiritum, seu spiritualem substantiam sit media, et id validis rationibus convincas, inde procul dubio conficies illum veterum, de quibus dictum est, opinioni suffragium suum tulisse.

At diligentissime caveas velim, ne ipsum absurdi accuses erroris, quo nihil aliud præter corpoream et mortalem substantiam in homine esse impii quidam homines frustra opinati sunt. Non enim in his solum libris, sed in aliis, uti jam probavimus, ipse Clemens noster evidentissime docet hominis animam, seu spiritum hominis esse incorporeum, simplicem ac spiritualem. Et in hujusce assertionis confirmationem id quidem afferri posset, quod ab ipso dicitur[78-79]: « Anima nocte cessans a sensibus convertitur ad seipsam, et est magis prudentiæ particeps. » Ex veteribus autem philosophis hanc Clemens noster doctrinam procul dubio hauserat. Tullio siquidem, post antiquiores philosophorum principes, sic illa probatur[80]: « Cum ergo est somno sevocatus animus a societate et cogitatione corporis, tum meminit præteritorum, præsentia cernit, futura prævidet. Jacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, cum omnino ex corpore excesserit. Itaque appropinquante morte, multo est divinior. » At porro undelibet illud Clemens hausisse dicatur, ex dictis certo et evidentissime patet persuasum ipsi plane penitusque fuisse animam humanam non corporeæ, sed spiritualis, atque adeo immortalis esse substantiæ ac naturæ.

Qua vero corporis in parte sit hæc anima, et quæ illius sedes, ita Clemens edisserit[81]: « Merito ex terra quidem corpus dicit formari Moyses, quod dicit terrenum Plato tabernaculum; animam autem ratione præditam desuper inspiratam fuisse in faciem. Hic enim dicunt collocatam principalem animæ facultatem, τὸ ἡγεμονικόν, ingressum animæ in protoplastum, per accessionem sensuum interpretantes, et ideo factum esse hominem ad imaginem et similitudinem. Dei enim imago est ratio divina et regia, homo impatibilis; imago autem imaginis mens humana, εἰκὼν δὲ εἰκόνος ἀνθρώπινος νοῦς. » Mens, inquit, humana, ἀνθρώπινος νοῦς, seu τὸ ἡγεμονικόν, præcipua ratiocinandi facultas, suam in hominis facie sedem habet. At si curiosius inquisieris num Clemens illam in tota, vel tantum in aliqua faciei, προσώπου, parte sedem fixisse putaverit, respondebimus eum, sicut a nobis superius dictum est, alio in libro diserte tradidisse in cerebro esse illius sedem. Adjiciamus, si lubet, hanc sententiam a Platone eum forsitan accepisse. De anima enimvero ille disertissime pronuntiavit[82]: « Hanc in summa corporis arce sedem habere dicimus. » Verum de hoc argumento, et de ejusdem animæ motibus et cogitandi modis in superiori dissertatione, cap. 6, art. 2, disputavimus.

Difficilius itaque Herveto illud videtur, quod Clemens ibi hominem ad Dei imaginem et similitudinem, εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν, hac ratione probat esse factum: εἰκὼν μὲν γὰρ θεοῦ λόγος θεῖος καὶ βασιλικὸς, ἄνθρωπος ἀπαθής. « Dei enim imago est ratio divina et regia, homo impatibilis. » Verumenimvero hæc ipse Hervetus cum non satis intellexisset, suspicatus est illa duo verba ἄνθρωπος ἀπαθής, nisi Græco textui aliquid desit, fuisse illi perperam

A inserta, atque idcirco penitus delenda. Sed doctus ille vir animum non satis adverterat hæc apud Eusebium[83], qui hunc auctoris nostri locum descripsit, eodem penitus modo repræsentari. Deinde vero illa genuina esse ejus verba, nec a quoquam in Clementis textum intrusa cuivis, paulo diligentius consideranti, obscurum omnino esse non potest. Nam his verbis ἄνθρωπος ἀπαθής, quis alius, nisi Christus Dominus designatur, quem Clemens dicit esse divinum et regium λόγον, sermonem, aut Dei, si velis, rationem? Sensus itaque illius hic est: Christus homo « impatibilis, » ac divina et regia ratio, est prima Dei imago: mens autem humana imago hujusce imaginis est. Et hanc esse veram Clementis nostri mentem inde probari haud prorsus inepte potest, quod ipse alio in libro hæc scripsit in verba[84]: « Est Dei imago ejus Verbum, Λόγος.... Verbi autem imago est homo. Vera mens est, quæ in homine est, qui ad Dei similitudinem

B propterea factus esse dicitur, prudentiæ, quæ in corde, divina ratione assimilatus, et ea ratione Verbi rationisque particeps. »

At priori in loco Clemens addidit[85], ex Moyse posse colligi aliam in homine esse Dei assimilationem et similitudinem, quando nimirum ille vero Dei cultu, et sedula ac perfecta præceptorum ejus observantia fit virtute præditus.

Quæ quidem ipse Clemens alibi fusius enodatiusque exponit[86]: « Perfecta, inquit, hæreditas est eorum, qui evadunt in virum perfectum ad imaginem Domini. Similitudo, ὁμοίωσις, autem non est, ut quidam existimant, in figura humana, τὸ σχῆμα τὸ ἀνθρώπειον, est enim impia hæc consideratio; sed nec quæ in virtute primæ causæ traditur assimilatio; est enim **189** hæc quoque impia traditio eorum, qui exspectarunt eamdem esse virtutem hominis et Dei omnipotentis..... ad Dei ergo fit similitudinem, qui est in filium adoptatus, et in numerum amicorum cooptatus, ex eo quod

C est cohæres dominorum et deorum, si, quemadmodum ipse docuit Dominus, per Evangelium fuerit consummatus. » Planum sane et manifestum est Clementem ibi agere non quidem de ea potissimum Dei similitudine et imagine, ad quam homo sua creatione factus est, sed quæ a viro « gnostico, » sive homine Christianis virtutibus aucto et perfecto, potest in hac vita comparari. Attamen de priori etiam imagine, omnibus hominibus naturaliter insita, aliquid sane intermiscuit.

Falsas enimvero de ea Dei similitudine opiniones rejicit ac repudiat, atque illam quidem primum jure merito proscribit, quæ hanc similitudinem in humani corporis figura constitutam esse prædicabat. Deus etenim ad humanæ figuræ instar compositus corporeus dicendus esset. Quod sane Clemens recte contendit effatu esse impium. Quapropter alio in libro ubi probat hominem aliis benefaciendo similem Deo, illiusque imaginem fieri, ibi hæc habet[87]: « Quod enim est ad imaginem, εἰ-

D κόνα, et similitudinem, καὶ ὁμοίωσιν, non ex corpore significatur (nefas enim est mortale assimilari immortali), sed mente et ratione, κατὰ νοῦν καὶ λογισμόν, qua et eam quæ est in benefaciendo, et eam quæ in imperando obsignat Dominus similitudinem. » Rursus autem alibi[88]: « Num ergo, μήτι οὖν, merito, inquit, dictus est homo factus esse ad Dei imaginem, non quod attinet ad figuram constructionis, οὐ κατὰ τῆς κατασκευῆς τὸ σχῆμα· sed quoniam Deus quidem ratione omnia architectatur; gnosticus autem factus, ratiocinandi facultate bonas et honestas peragit actiones. » Verum de his adhuc, ubi de « gnostici » hominis summa perfectione agetur.

[78-79] lib. IV Strom., p. 530. [80] Cicer., l. I De divinat., pag. 266. [81] Strom. l. V, p. 593. [82] Plato in Timæo, t. III, p. 90. [83] Euseb., l. XIII Præpar. evang., c. 13, p. 671. [84] Admon. ad gent., p. 62. [85] Strom. l. V, p. 594. [86] Strom. l. VI, p. 671. [87] l. II, p. 405. [88] l. VI, p. 682.

At certe Clemens, sicut in *Admonitione ad gentes* asserit in hominis mente esse Dei imaginem, ita et in his *Stromatum* libris recte negat eam in humano corpore esse impressam. De ea autem imagine, quam creatione sua homo accepit, a Clemente id dictum fuisse ex his quæ disputata sunt, liquido colligitur. Augustinus [89] porro et Theodoretus [90] A eos hæreticorum numero ascripsere, qui in hominis corpore dicebant esse Dei imaginem. Videsis, si lubet, Epiphanium [91], qui plerasque omnes de hac quæstione sententias recenset et discutit. Denique Petavius [92] plura de ea disputat, de qua et nos alibi quædam præstrinximus.

CAPUT IX.

De novæ legis sacramentis.

ARTICULUS I.

De sacro baptismate, quo abluti Christiani sese invicem fratrum nomine compellabant, et de illius apud paganos et Judæos figuris et imaginibus, ac de hæreticorum baptismo.

Tametsi Adamus tantis et tam eximiis, ut dictum est, naturæ sanæ et integræ dotibus ornatus, a Deo creatus fuerit; eum tamen, nosque in ipso divinum ejusdem Creatoris nostri præceptum transgrediendo peccavisse, et ab illo felici statu dejectos fuisse supra docuimus. Ex hoc autem omnium malorum nostrorum fonte et origine non solum scaturivit perversa et effrenata cupiditas, ac prava in quodlibet peccatum propensio; sed inde etiam inflicta sunt hominibus vulnera, quibus sauciati atque etiam peccato mortui nascimur, et postmodum in varia crimina incurrimus. Ad ea autem vulnera sananda delendaque peccata Servator noster Christus Dominus plura remedia, ac potissimum novæ suæ legis sacramenta instituit ac subministravit. Quia vero nonnulla de iis Clemens noster hisce *Stromatum* libris notatu digna inseruit, hæc certe a nobis sine aliqua animadversione prætermitti non debent.

Baptismate igitur, quod sacramentorum omnium, uti neminem fugit, primum est, asserit ille nos peccato mortuos regenerari: « Ut qui, ait [93], simus regenerati per aquam, » nimirum baptismatis. Quapropter hanc eamdem divini lavacri undam matricem et vulvam aquæ, μήτραν ὕδατος, appellat [94], ex qua puri sanctique gignimur.

Quomodo autem quælibet vitæ anteactæ peccata eo facilius et liberalius sacris hujusce lavacri undis, quo alia postmodum patrata difficilius abluantur et deleantur, his ille verbis edisserit [95]: Ἰστέον μέντοι, τοὺς μετὰ τὸ λουτρὸν τοῖς ἁμαρτήμασι περιπίπτοντας, τούτους εἶναι τοὺς παιδευομένους· τὰ μὲν γὰρ προενεργηθέντα, ἀφείθη, τὰ δὲ ἐπιγινόμενα ἐκκαθαίρεται. « Sciendum est autem eos, qui post lavacrum in peccata incidunt, eos esse qui castigantur. Quæ enim prius facta sunt, dimissa sunt; quæ autem postea fiunt, expurgantur. » Quid autem hoc loquendi modo aliud auctor noster innuit, nisi peccata, quæ ante baptismum admissa sunt, sola spiritalis lavacri aqua facile abstergi; quæ autem postea perpetrantur, hæc longe difficilius, nec sine castigatione condonari et expurgari? Videsis ea de re, si animus est, Morinum lib. III *De pænitent.*, cap. 4, 5 et seq.

Post susceptum autem baptismi sacramentum, Christiani sese fratrum nomine compellabant. « Eos, inquit Clemens [96], fratres appellamus, qui sunt eodem verbo regenerati: » ἀδελφοὺς τοὺς τῷ αὐτῷ λόγῳ ἀναγεννηθέντας, προσαγορεύομεν. Cujus sane appellationis consuetudo, ab ipsiusmet Ecclesiæ incunabulis exorta, cum ea crevit et adolevit. De ea autem Tertullianus [97]: « Sed et quod fratrum, ait, appellatione censemur, non B alias, opinor, infamant, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus jure naturæ matris unius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres et dicuntur et habentur, qui unum Patrem Deum agnoverunt, qui unum spiritum biberunt sanctitatis, qui de uno utero ignorantiæ ejusdem ad unam lucem expaverunt veritatis. » Nec absimilia videbis apud Minutium Felicem in *Octavio*, Arnobium et alios. Attamen docet quoque Clemens [98] omnes homines alio titulo, nimirum morum, fidei et operum consensione, esse fratres; atque id ipsiusmet Platonis testimonio confirmat. Quod quidem obiter adnotasse satis esse debet.

Nostri porro sacri baptismatis imaginem non solum apud Judæos, sed etiam gentiles fuisse Clemens noster ostendit [99]. Et apud gentiles quidem in eo, quod de Penelope et Telemacho cecinit Homerus *Odyss.* A' et Δ'. Apud Judæos autem, quia mos eorum erat ut sæpe in lecto tingerentur. Sed C scite Clemens monet hæc plane imperfecta fuisse baptismata, quandoquidem non lavacro, sed animo mundi **190** purique esse debemus. Legesis, si vacat et lubet, illustrissimi Abrincensis episcopi lib. II *Alnetan. quæst.*, cap. 20, pag. 268 et seq.

Ad hæreticorum autem baptisma quod attinet, idem Clemens noster ex citatis Proverbiorum verbis colligit illius aquam ab ipsius auctore non convenientem et germanam reputari. Sic autem Clemens loquitur [1]: Εἶτα ἐπιφωνεῖ· Οὕτω γὰρ διαβήσῃ ὕδωρ ἀλλότριον· τὸ βάπτισμα τὸ αἱρετικὸν οὐκ οἰκεῖον καὶ γνήσιον ὕδωρ λογιζομένη. « Deinde acclamat: Ita enim trajicies aquam alienam; baptisma hæreticum non convenientem et germanam aquam reputans [2]. » Græca autem vox οἰκεῖος idem sonat ac domesticus et familiaris, cui a Clemente ἀλλότριος, alienus, opponitur. Quamobrem nihil aliud ibi ille docere videtur, quam hæreticorum baptisma non esse veræ Christianorum familiæ ac domus, D sed alienæ, atque idcirco nec genuinum, nec germanum. Quid autem, amabo te, hæc aliud sonant, nisi illud semper esse malum et illicitum, quamvis non semper sit invalidum, ut theologi scholastici loquuntur? Verum de hac quæstione alias. Interim videsis quæ de illa in Ambrosii *De mysteriis* [3] librum subnotavimus.

ARTICULUS II.

De eucharistiæ sacramento, ac pænitentia, et utrum hæc iterari possit.

Quamvis Clemens de eucharistiæ sacramento, quod maxime paganis occultandum erat, pauca hisce in *Stromatum* libris delibaverit, aperte tamen

[89] August., hær. 76. [90] l. IV Hær. fab., § 10. [91] Hær. 70, Audian., et in Ancor., § 55. [92] t. III Dogm. theol., l. II De opific., c. 2. [93] lib. III Strom., p. 465. [94] l. IV, p. 538. [95] ibid., p. 536. [96] Strom. l. II, p. 378. [97] Apol. c. 39. [98] Strom. l. II, p. 373; l. VII, p. 745, 751; l. V, p. 595 et 611. [99] Strom. l. IV, p. 431. [1] Strom. l. I, p. 317. [2] Prov. IX, 18, juxta LXX. [3] c. 4, § 23, p. 329.

docet in oblato a Melchisedech pane et vino fuisse illius typum et figuram : « Melchisedech, inquit [4], rex Salem, sacerdos Dei altissimi, qui vinum et panem sanctificatum dedit nutrimentum in typum eucharistiæ : » Μελχισεδὲκ βασιλεὺς Σαλὴμ, ὁ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ ὑψίστου, ὁ τὸν οἶνον καὶ τὸν ἄρτον τὴν ἡγιασμένην διδοὺς τροφὴν, εἰς τύπον εὐχαριστίας. Nobiscum, quæso, hæc Clementis verba parumper expende. Dixit vinum et panem, a Melchisedech oblatum fuisse, eucharistiæ figuram ; et ipse tamen idem illud vinum et panem, τροφὴν ἡγιασμένην, haud dubitanter appellat. Atqui si simplex nudaque eucharistiæ figura fuit, teste Clemente, « nutrimentum sanctificatum, » persuasum procul dubio ipsi esse debuit eucharistiæ sacramentum hoc typo, quo figurabatur, esse longe præstantius et excellentius. In quo autem, obsecro te, posita erit hæc excellentia, nisi in eo quod eucharistiæ sacramentum mera non sit amplius figura, sed longe sacratiorem cibum, corpus scilicet Christi et sanguinem revera complectatur ? Et hanc quidem Clementis nostri mentem esse, etiamsi paulo obscurius explicatam, ex his quæ superius disputavimus [5], haud plane immerito colligi potest. Nonne etiam ita quoque argumentatus est Ambrosius [6]? « Cognovisti præstantiora; potior est enim lux, quam umbra; veritas, quam figura; corpus auctoris, quam manna de cœlo, » quod quidem manna eucharistiæ typus et figura erat.

Denique Clemens sacramentum corporis et sanguinis Christi, solo simplicique εὐχαριστίας nomine, et hic et loco mox citando nuncupat. Prius autem ab Ignatio Antiocheno episcopo [7] fuerat ita cognominatum.

Eucharistiæ porro institutione Clemens præcepta Domini prius cognoscenda esse quam observanda, hunc sane, qui notari debet, probat in modum [8]. « Propterea Servator, cum panem accepisset, primum locutus est, et gratias egit : ἄρτον λαβὼν, πρῶτον ἐλάλησεν, καὶ εὐχαρίστησεν. Deinde cum panem fregisset, apposuit, ut comedamus ex ratione, ἵνα δὴ φάγωμεν λογικῶς, » id est, recte dignoscendo et animum ad illud advertendo quod comedimus.

Testatur insuper auctor noster [9] suo jam tempore morem invaluisse, ut postquam « quidam » divisissent eucharistiam, unicuique ex populo partem ejus sumere permitterent : Τὴν εὐχαριστίαν τινὲς διανείμαντες, ὡς ἔθος, αὐτὸν δὴ ἕκαστον τοῦ λαοῦ λαβεῖν τὴν μοῖραν ἐπιτρέπουσιν. « Eucharistiam cum quidam, ut mos est, diviserint, permittunt unicuique ex populo ejus partem sumere. » Dionysius quoque Alexandrinus de eodem more ad Xistum summum pontificem hæc scribit [10] : « Qui ad sacram mensam astiterit et manus ad suscipiendum sacrum cibum porrexerit, qui illum exceperit et corporis ac sanguinis Domini nostri Jesu Christi particeps fuerit. » Plura eam in rem, quæ innumeris Patrum cum Græcorum tum Latinorum testimoniis firmari posset, huc congerere nihil necesse est. Si quis tamen eorum testimonia curiosius legere velit, adeat cardinalis Bona librum secundum *Rer. liturgic.*, capite decimo octavo, § 3 et 4.

Porro autem Clemens [11] eos hæreticorum gregi annumerat, « qui sola aqua utuntur in eucharistia. » De his autem disputavimus lib. II *Apparat.*, dissert. 1, cap. 6, art. 1.

Cum ea porro sit humanæ naturæ fragilitas, ut in peccatum sæpe sæpius incidat, docet Clemens [12] eorum omnium etiam, quæ post baptisma commissa sunt, peccatorum agendam esse pœniten- A tiam. Ipsa enimvero non solum, ut ille ait [13], solet « generare veniam, » sed « Dei voluntas est, ut servetur is, qui paret præceptis, et suorum peccatorum ducitur pœnitentia. » Addit autem ipse ibidem [14] : Ἡ συγγνώμη δὲ οὐ κατ' ἄφεσιν, ἀλλὰ κατ' ἴασιν συνίσταται. « Consistit autem venia non ex remissione, sed ex medicatione. » Quid his autem verbis sibi vult Clemens, nisi peccati veniam a Deo dari, non modo ut illud remittatur eique adhibeatur medicina, verum etiam ut non perpetretur amplius?

Pœnitentiæ vero quæ alia utilitas et fructus sit, ita ex Scriptura ille nobis ostendit [15] : « Recte dictum est de pœnitentibus illud eloquium : Deum elegisti hodie, ut esset Deus tuus, et Dominus elegit te hodie, ut esses ejus populus. » Multa alia de pœnitentia illiusque necessitate et utilitate disputat, quæ cum passim obvia et omnibus facilia sint, ad ea examinanda properemus, quæ pluribus ob- B scura et difficilia, nec omnino erroris immunia videntur. Hermæ igitur testimonio fretus, dicit [16] pœnitentiam, quam ille *Pastoris* in libro « magnam intelligentiam » vocavit, in iis primum esse, quos sacro baptismate tinctos, idololatriæ aliorumque præteritæ vitæ peccatorum pœnitet. In alia autem si deinceps post baptismum inciderint, Deus eorum misertus, dedit ipsis « unam adhuc non pœnitendam pœnitentiam [17]. » At non defuerunt, qui in his verbis aliquid Novatianæ hæreseos veneni a Clemente nostro imprudenter propinati causentur.

Sed ii immerito sane hanc severioris censuræ notam doctissimo auctori nostro inurunt. Ibi enim ille prævium secutus Hermam, de publica loquitur pœnitentia, quæ primis Ecclesiæ sæculis, uti nullus, nisi historiæ ecclesiasticæ omnino ignarus, **191** nescit, nosque in nostris ut ad eumdem Hermæ et Ambrosii libros observationibus demonstravimus [18], semel tantum agebatur.

Urget tamen Hervetus in hoc esse errorem, quod C Hermas, cui Clemens assentitur, haud hæsitanter affirmet hominibus, post sacrum baptismatis lavacrum in peccatum lapsis, unam tantum pœnitentiam semel concedi, aliam vero iis nequidquam prodesse. Verum Hermas eo sensu hanc non prodesse et inutilem censet ; quia ad secundam pœnitentiam publicam nullus tunc ab Ecclesia admittebatur. Deinde in eo præcise Novatianorum errorem versari ostendimus, quod quæcunque a criminum reis pœnitentia ageretur, eos absolvendi ministris Ecclesiæ datam esse potestatem negarent. At hoc ab Herma aut a Clemente nostro ullibi scriptum aut traditum nemo unquam probabit. Denique Clemens ea, quæ ex Herma objiciuntur, hoc tantum in loco, neque alibi descripsit. Ex quibus omnibus plane conficitur nihil aliud ab illo, quam ab Herma et aliis Ecclesiæ Patribus assertum, unam duntaxat esse post baptismum publicam pœnitentiam.

Instabit fortasse aliquis : Nonne hæresim Nova- D tianam hæc omnino redolent, quæ Clemens ibidem subtexuit [19] : « Hic autem etiam qui postea peccavit, deinde pœnitentia ducitur, etiamsi veniam assequatur, debet erubescere ; ut qui non amplius lavetur in remissionem peccatorum. » Verum auctor noster ibi non de secunda, sed de prima post salutare lavacrum publica pœnitentia loquitur. Sensus itaque illius est gentilem hominem, et alium cujuslibet peccati reum, sacra baptismatis aqua ullis absque aliis pœnitentiæ publicæ pœnis in remissionem peccatorum ablui et lavari. Quamobrem ipse ibidem addidit : « Ergo ex gentibus et priore illa vita ad fidem incitatus, remissionem peccatorum

[4] Strom. l. IV, p. 539. [5] Dissert. super., cap. 5, art. 2. [6] l. De myst., c. 8, § 48, p. 338. [7] Epist. ad Smyrn., § 7. [8] Strom. l. I, p. 292. [9] ibid., p. 271. [10] Euseb., l. VII Hist., c. 9, p. 255. [11] Strom. l. II, p. 317. [12] l. VI, p. 668. [13] l. II, p. 402, p. 390 et p. 391. [14] ibid. [15] l. II, p. 402. [16] l. II, p. 353. [17] ibid. [18] lib. VII Appar. dissert. 4, art. 5, p. III et seq. In Ambros., l. II De pœnit., c. 10, § 95. [19] p. 386.

semel est consecutus, » genitali scilicet lavacro, et gravibus absque pœnitentiæ publicæ laboribus et pœnis. « Hic autem, » subjungit Clemens, « qui etiam postea peccavit, etsi veniam consequatur, debet erubescere; » publicam nimirum agens pœnitentiam, « ut qui non amplius lavetur in remissionem peccatorum, » nempe baptismi sacramento; quippe quod iterari nunquam possit. Denique cum de hoc homine pœnitentiam illam agente dicit, κἂν συγγνώμης τυγχάνῃ, « etsi veniam consequatur et impetret, » his certe verbis sicut catholicum dogma diserte propugnat, et tuetur; ita hæreticam Novatianorum opinionem funditus evertit.

Nec minus catholico sensu ab ipso scribitur [20] : « Apparet ergo, sed non est pœnitentia, sæpe petere veniam de iis quæ sæpe peccamus, » hoc est, nec vera nec sincera habetur illius pœnitentia, qui in eadem peccata, quorum sæpe veniam petivit, labitur. At hoc celebri effato nihil in veterum Ecclesiæ Patrum scriptis magis tritum et vulgare.

ARTICULUS III.

De sacris ordinibus episcopi, presbyteri et diaconi, et quam recte a Clemente distinguantur.

Tres in Ecclesia esse sacros episcoporum, presbyterorum et diaconorum ordines non solum a se invicem, sed a cætero etiam Christianorum grege distinctos ita aperte Clemens declarat, ut id Centuriatores [21], tametsi magis iniquo quam propenso in illum animo fuisse constet, palam ultroque confiteri cogantur. Et re quidem vera ille eorumdem ordinum comparatione probat beatorum et æterna felicitate fruentium varios esse gradus [22] : « Nam hic quoque in Ecclesia progressiones episcoporum, presbyterorum, diaconorum sunt, ut arbitror, imitationes gloriæ angelicæ, et illius œconomiæ ac dispensationis, quam dicunt Scripturæ illos exspectare, qui insistentes vestigiis apostolorum vixerunt in perfectione justitiæ, convenienter Evangelio. Hos sublatos in nubibus scribit Apostolus primum quidem diaconos futuros, deinde cooptandos esse in presbyteratum perfectum gloriæ; gloria enim differt a gloria, donec creverint in virum perfectum. » Tres itaque illos ecclesiasticæ hierarchiæ gradus a se invicem distinguit, docetque alios aliis esse superiores.

Præterea non minus perspicue diaconos et presbyteros ab aliis Christianis fidelibus discriminat. Paulo enim superius scribit « gnosticum » esse quidem presbyterum et diaconum, sed improprie tantum et metaphorice, pietate nimirum, ac vitæ integritate et sanctimonia, non autem ordinatione, utpote qui « ab hominibus non ordinetur [23]. » Sed præstat Clementem suis verbis loquentem audire : « Hic est, inquit, revera presbyter Ecclesiæ, et verus diaconus, id est, minister Dei voluntatis, καὶ διάκονος ἀληθὴς τοῦ Θεοῦ βουλήσεως, si faciat, et doceat quæ sunt Domini, non ut qui ordinetur ab hominibus, neque quod justus censeatur presbyter, sed quod justus refertur in presbyteratum. Et licet hic in terris non fuerit prima sede honoratus, sedebit in quatuor et viginti thronis populum judicans, ut dicit Joannes in Apocalypsi. » Non potest sane sacer presbyteri et diaconi ordo a plebeio et cætero Christianorum statu clarius dilucidiusque secerni. Quantumlibet enim, teste Clemente, perfectus fuerit laicus et sæcularis, ut ille ait, « gnosticus; » a presbytero tamen et diacono distinguitur, « nec prima sede honoratur; » quippe qui « non ordinetur ab hominibus, » οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων χειροτονούμενος, hoc est, manuum impositionem, qua presbyter vel diaconus inaugurareţur, ab hominibus non acceperit. Ex quibus adhuc colligi- A tur Clementem autumasse Christianos impositione manuum sacro diaconi et presbyteri ordine initiari.

Diaconatum porro a presbyteratu, quemadmodum utrumque ab episcopatu tam perspicue Clemens noster discernit, ut id presbyteranorum sectæ homines cum negare non possent Blondellus [24] illorum coryphæus ad elevandam eruditissimi nostri scriptoris auctoritatem mirum plane effugium excogitaverit. Fatetur enim hanc trium ordinum distinctionem ex Ecclesiarum usu natam ab illo admitti; quam tamen ille ipse Clemens divinitus per apostolos institutam pleno ore inficiatus est.

Verum ubi, amabo te, ullum exstat Clementis hanc distributionem ab apostolis institutam negantis, vel de ea dubitantis, verbum? Ubi ulla vox, imo ubi illum vocis sermonisve vestigium? Nullum certe Blondellus protulit, nec poterit unquam proferre. Et vero ibi procul dubio ejusdem Blondelli, viri inter suos acutissimi, judicium jure merito B desiderabis. Quas enim, putas, ad opinionem suam probandam affert rationes? Eas certe quæ nullius plane sunt roboris, vel quibus non tam probat a Clemente negari institutam ab apostolis trium illorum ordinum distinctionem, quam ab illo non admitti. Primo enim nobis ille objicit Clementem binos tantum **192** ecclesiasticos ordines, nec plures sacras functiones agnovisse. Ergo si ita est, inquimus, certe is ipsemet Blondellus falso dixit triplicis sacri ordinis admissam a Clemente nostro distributionem.

Urget tamen ille, aliaque in medium adducit Clementis verba, quibus de presbyteris diaconisque ita disputat [25] : « Similiter autem in Ecclesia eam quidem, quæ facit meliores, presbyteri servant imaginem; eam autem, quæ servit, diaconi. Ambobus his ministeriis angeli Deo serviunt in dispensatione rerum terrenarum, et ipse gnosticus. » Inde autem Blondellus conficere se posse putat Clemen- C tem non plures quam duas sacrorum ordinum functiones agnovisse, βελτιωτικὴν presbyterorum, et diaconorum ὑπηρετικὴν. Sed hac illius argumentatione rursus contra ipsum concluditur distributionem triplicis ordinis ex usu Ecclesiæ, uti idem Blondellus, natam, et a Clemente nostro admissam, eidem Clementi revera non fuisse compertam. Nunquid ergo Clemens tam absurde quam Blondellus sibi ipsi contradixit? Absit sane. Et certe si ille duas tantum ibi memorat duplicis ordinis functiones, non alia profecto causa fuit, quam quia probandum susceperat duplicem tantummodo esse cultum, qui circa res humanas versatur.

Sed age, et contra Blondellum, si lubet, acrius instemus. Clemens ibidem duplices illas presbyteri et diaconi functiones cum medicina et philosophia componit. Nunquid ergo inde Blondellus, aut quilibet alius sanæ mentis homo, inferre poterit alias disciplinas, aliamque præter illas scientiam a Cle- D mente nostro non agnosci? Quis non videat nihil prorsus hac Blondelli argumentatione esse magis futile et imbecillum? De episcopali itaque ordine hoc in loco Clemens ideo tacuit, quia id ad rem suam nihil faciebat. Ubi autem mentionem illius facere necesse credidit, tunc certe, uti dictum est, eumdem ordinem, fatente Blondello, a presbyteratu et diaconatu aperte distinxit.

At, inquit Blondellus, « presbyterio » dignus, « apostolico » gradui a Clemente ascribitur. Optime quidem. Nam ibi Clemens de Matthia loquitur, qui vitæ morumque integritate et innocentia « se præbuit dignum ut fieret apostolus [26]. » Quid autem inde contra factam ab eodem Clemente episcopi presbyterique distinctionem?

Contra tamen adhuc clamat Blondellus presbytero

[20] Ibid. [21] Cent. 2, c. 10, p. 149. [22] Strom. l. VI, p. 667. [23] Ibid. [24] De episc. et presbyt., § 2, p. 36.
[25] Strom. l. VII, p. 700. [26] Strom. l. VI, p. 667.

jus primæ omnium sedis, πρωτοκαθεδρίας, atque adeo episcopalis sedis et ordinis, a Clemente nostro ibidem attributum. Verum id a Clementis mente omnino alienum est. Nihil quippe aliud ibi ab ipso traditur, nisi «gnosticum,» et justum hominem in presbyteratum diaconatumque metaphorice referri. Qui quidem etiamsi in hac vita non fuerit prima sede honoratus, in altera tamen sedebit populorum judex et arbiter. At ibi Clemens non amplius «gnosticum» cum vero presbytero comparat. Fac tamen comparasse, quid inde elicies, nisi Clementem jus aliquod presbytero ascripsisse primæ sedis, diacono scilicet, cujus ibidem meminit, haud dubie majoris? Et sane cum paulo post episcopum presbytero atque diacono superiorem esse declaret, aliud procul dubio superius primæ cathedræ jus episcopo ab ipso quoque assignari fatendum est.

Denique objicit Blondellus eum, cui Joannes apostolus adolescentem commendaverat[27], a Clemente episcopum et presbyterum ullo absque discrimine appellari. Esto, Clemens utroque nomine indiscriminatim usus aliquando fuerit, nihil certe inde promovebit Blondellus; nisi episcopi munia et functiones presbytero a Clemente alicubi ascripta esse demonstraverit. Atqui hoc neque Blondellus probavit, nec ullum unquam probaturum confidimus. Accedat etiam illud, ut Clemens hunc episcopum, quemadmodum Pearsonius observat [28], ob provectam ætatem, πρεσβυτέρου, seu senioris nomine compellare potuerit. Postremo hic et alibi ostendimus[29] a Clemente nostro episcopatum a presbyteratu non solum evidentissime distingui, sed illum quoque huic ab eo præponi, et majoris constituti ordinis et dignitatis.

Porro autem antequam huic de sacris Ecclesiæ ministris disputationi finem imponamus, animadvertere juvat, quanto ii in honore habendi sint, quandoquidem de «gnostico,» quem Clemens improprie et metaphorice, ut dictum est, presbyterum appellat, et de ethnicis sacerdotibus, hæc litteris consignavit[30]. «Hic (gnosticus) homo est vere regalis, hic sacerdos sanctus Dei; quod quidem nunc quoque servatur apud eos, qui sunt doctissimi ex barbaris, qui sacerdotale genus provehunt ad regnum.» De hoc autem ethnicorum more legesis Strabonem libro I *Geograph.*, pag. 23, et lib. XIV, pag. 653; Ciceronem lib. I *De divinat.*, pag. 270, Dionys. Halicar. init. lib. V *Antiquit. Roman.*, et Casaub. in Sueton., pag. 101.

ARTICULUS IV.

De eorum, qui his sacris ordinibus initiati erant, cælibatu.

Utrum Clemens sacris illis, ut vidimus, ordinibus inauguratos cælibes esse debere crediderit, a nobis fortasse aliquis, nec jure quidem immerito inquiret. Ubi enim doctissimus ille vir hæreticos conjugii osores et inimicos refellit, sic contra eos Apostoli auctoritate dimicat[31]: «Quin et unius quoque uxoris virum usque admittit, seu sit presbyter, seu diaconus, seu laicus: κἂν πρεσβύτερος ᾖ, κἂν διάκονος, κἂν λαϊκός, utens matrimonio citra reprehensionem, ἀνεπιλήπτως γάμῳ χρώμενος. Servabitur autem per filiorum generationem: σωθήσεται δὲ διὰ τῆς τεκνογονίας.» Nonne his, inquies, Clementis verbis perspicue significat presbyteros diaconosque, non secus ac laicos, a Clemente quemadmodum ab Apostolo admitti, qui matrimonio citra reprehensionem utentes gignendis liberis operam dabant? Quinimo eos filiorum generatione dicit esse salvandos.

Hanc porro esse veram genuinamque auctoris nostri mentem et sententiam inde nonnulli colligunt, quod ipse contra eosdem hæreticos sic disputet[32]: «An etiam reprobant apostolos? Petrus enim et Philippus filios procrearunt; Philippus autem filias quoque suas viris tradidit. Et Paulus quidem certe non veretur in quadam epistola sua appellare conjugem.» Ita quidem Centuriatores argumentantur, adduntque: «Quem locum in testimonium sanæ doctrinæ ejus sæculi etiam Eusebius et Nicephorus adnotarunt.» Sed ibi de sincera integraque horum scriptorum fide haud immerito expostulabis.

Cur enim, obsecro, subsequentia Clementis verba fallaci plane fraudulentoque silentio penitus dissimulaverunt? Pergit quippe Clemens: «Quam non circumferebat, quod non magno ei esset opus ministerio. **193** Dicit itaque in quadam epistola: Non habemus potestatem sororem mulierem circumducendi, sicut et reliqui apostoli? Sed hi quidem, οὗτοι μέν, ut erat consentaneum, ministerio quod divelli non poterat, prædicationi scilicet, attendentes, non ut uxores, sed ut sorores circumducebant mulieres, quæ una ministraturæ essent apud mulieres, quæ domos custodiebant, per quas etiam in gynæceum absque ulla reprehensione malavé suspicione ingredi posset doctrina Domini.» Animum, quæso, adverte, et singula nobiscum perpende Clementis nostri verba. Ibi ille hæreticorum nuptias damnantium errorem exemplo testimonioque apostolorum radicitus evellit, hac nimirum ratione, quod ex iis nonnulli conjugio copulati, uxores circumduxerant. Verum quibus, amabo te, conditionibus, eas, teste Clemente nostro, circumducebant? Duas ipse easque notatu dignissimas reddit. Prima quidem est, ut per eas evangelica Christi doctrina apud mulieres, privatis in domibus degentes, ad quas viri non sine aliqua reprehensione malave suspicione ingredi poterant, tutius securiusque disseminaretur. Secunda autem, et quæ ad rem nostram maxime facit, ea erat, ut quas apostoli secum ducebant, easdem absque ullo, tametsi alias licito, conjugii usu et commercio, tanquam sorores haberent. Putavit itaque Clemens quosdam apostolos, videlicet Petrum et Philippum, atque etiam, si ita velis, Paulum, de quo tamen mox disputabitur, uxores olim quidem duxisse, sed quibuscum, postquam apostolica aucti sunt dignitate, cælibem vitam egerunt.

Huc autem accedit quod auctor noster postea de Paulo hæc scriptis tradidit[33]: «Sed si accinctus quis esse velit et expeditus, non volens procreare liberos propter eam, quæ est in procreandis liberis molestiam et occupationem, maneat, inquit Apostolus, ἄγαμος, ὡς κἀγώ, cælebs ut ego.» Quid ad asserendam prædicandamque cælibem Pauli in apostolatu vivendi rationem his Clementis verbis clarius atque enucleatius? Quid vero, quod Eusebius, quem Clementis nostri verbis a se descriptis atque etiam opinioni subscripsisse haud plane immerito arbitrantur, eodem plane sensu non solum de Paulo, sed de omnibus divino ministerio consecratis hæc scripsit in verba [34]: «Oportere, dicit sermo divinus, episcopum unius uxoris virum esse. Verumtamen eos, qui sacrati sunt, atque in Dei ministerio occupati, continere deinceps seipsos a commercio uxoris decet.»

Urgebit tamen aliquis Clementem, Pauli auctoritate fretum, in eo, qui prior citatus est, loco de presbyteri diaconique, sicut de laici, loqui conjugio, ac dixisse illos omnes «per filiorum generationem» servari.

At cum apostolorum, atque in primis Pauli cælibatum ab eo tam clare et asseveranter prædicari

[27] Euseb., l. III Hist., c. 23. [28] Pearson. in Ignat. epist. vindic. part. II, p. 168. [29] dissert. super., c. 5, art. 3. [30] Strom. l. VII, p. 720. [31] Strom. l. III, p. 464. [32] ibid., p. 448. [33] ibid., p. 454. [34] Euseb. l. II De demonst. ev., c. 9, p. 33.

audierimus, inde forsitan aliquis haud inepte conficiet hæc posteriora illius verba non ad presbyterum et diaconum, sed laicum esse referenda. Sensus etenim illius hic esse videtur : Paulus « unius uxoris virum admittit, seu sit presbyter, seu diaconus, sive etiam laicus : servabitur autem, » ille scilicet laicus, « per filiorum generationem. » Quod quidem ad opinionem hæreticorum nuptias damnantium funditus evertendam plane sufficiebat. Unius porro uxoris virum ad sacros Ecclesiæ ordines a Paulo admitti declarat, id est eum qui unis tantummodo nuptiis illigatus et nunquam bigamus fuerit. Quamobrem ille adversus eorumdem hæreticorum errorem eadem Pauli auctoritate decertans : « Cum episcopum, inquit[35], qui domui recte præsit Ecclesiæ ducem constituat. Domum autem Dominicam unius mulieris constituit conjugium. »

Nec absurde forsitan in hujusce explicationis firmamentum afferri potest, quod testatum Epiphanius fecit sancitos fuisse de horum, qui sacris ordinibus initiati erant, cælibatu, ecclesiasticos apostolicosque canones. Nemini quippe credibile fiet eos a Clemente nostro perfractos, irrisosque, atque habitos pro nihilo. De illis vero ita Epiphanius[36] : « Quin eum insuper, qui adhuc in matrimonio degit, ac liberis dat operam, tametsi unius uxoris sit vir, nequaquam tamen ad diaconi, presbyteri, episcopi, aut hypodiaconi ordinem admittit ; sed eum duntaxat, qui ab unius uxoris consuetudine sese continuerit, aut ea sit orbatus. Quod in illis locis præcipue fit, ubi ecclesiastici canones præcipue servantur. At enim nonnullis adhuc in locis presbyteri, diaconi et hypodiaconi liberos suscipiunt? Respondeo non illud ex canonis auctoritate fieri, sed propter hominum ignaviam, quæ certis temporibus negligenter agere ac convivere solet, ob nimiam populi multitudinem, cum scilicet qui ad eas se functiones applicent, non facile reperiuntur. » Quis Epiphanio hæc tam asseveranter pronuntianti fidem derogare audeat? Neque enim latas continentiæ cælibatusque leges tanta confidentia citare potuit, nisi eas suis ipsemet oculis legerit, aut illas testibus firmatas cognoverit omni exceptione majoribus. »

Verum arguet aliquis hoc esse plane infirmum et caducum. Si quæ enimvero ea de re datæ sint leges, non diu ante Epiphanii tempora sanciri potuerunt. Non minus siquidem ille hypodiaconos, quam alios majori ordine inauguratos, his legibus teneri asseverat[37]. Quapropter ubi eosdem ex virginibus, vel ex monachis, aut certe ex iis qui ab uxoribus suis continerent, seligi testificatur, de sui potius, quam superiorum sæculorum moribus ille procul dubio disputare censendus est.

Sed hoc perperam objicitur. Nam ipse Epiphanius constanter affirmat eam legem ab ipsis apostolis fuisse conditam : « Singulares, inquit[38], nuptias commendat, cum sacerdotalia munera et ornamenta cum iis, qui post unas nuptias continentiam servaverint, aut in virginitate perstiterint, communicanda esse velut in quodam exemplari monstraverit; id quod apostoli deinde ecclesiastica sacerdotii regula honeste ac religiose decreverunt. » Præterea Hieronymus hanc sacrorum Ecclesiæ ministrorum continentiam non solum ab apostolis, sed etiam a Christo Domino profluxisse haud obscure innuit : « Christus, ait ille[39], virgo, virgo Maria utriusque sexus virginitatem dedicavere. Apostoli vel virgines, vel post nuptias continentes, episcopi, presbyteri, diaconi, aut virgines eliguntur, aut vidui, aut certe post sacerdotium pudici. » At si contendas Hieronymum ibi contra hæreticos longius quam par erat disputationis æstu abreptum, atque etiam ab Epiphanio falsam apocryphamque legem citari, tua te, si eam recte probaveris, sententia maneat. Porro de illo sacrorum Ecclesiæ ministrorum cælibatu aliquid in Ambrosianis nostris observationibus perstrinximus[40]. Sed hoc argumentum a pluribus copiose tractatur, a sanctis Patribus uti Hieronymo in suo præsertim *Contra Jovinianum* libro I, pag. 27, etc., a theologis scholasticis in IV *Sentent.*, distinct. 37, ac **194** D. Thom. 2-2, quæst. 88, art. 11; controversistis uti Bellarmino lib. I *De cleric.*, cap. 18 et seqq.; historicis, veluti Baronio ad an. Christi 58, num. 12 et seqq.; sacræ Scripturæ interpretibus in II ad Timoth. cap. III, aliisque criticis auctoribus; Thomassino tom. I *Discipl. eccles.*, parte I, lib. II, c. 23; Godofredo in leg. 44, titul. De episc., etc., tom. VI, pag. 86 et seq., et aliis.

ARTICULUS V.

De Petri uxore et filia.

Quæ de tribus apostolis Petro, Philippo et Paulo superius a Clemente litteris mandata vidimus, hæc nunc singillatim examinanda sunt. De Petro itaque et Philippo hæc habet[41] : Πέτρος μὲν καὶ Φίλιππος ἐπαιδοποιήσαντο· « Petrus autem et Philippus liberos procrearunt. » At Petrus, Epiphanio teste[42], uxorem ex Capharnaum oppido duxerat : « Hic ex Bethsaida, inquit, oriundus, ex oppido Capharnaum, uxorem duxerat, quæ duo oppida haud procul a se invicem dissita sunt. » Alibi vero scribit hanc a Petro ductam, antequam ad apostolatum a Christo Domino vocaretur : « Ducta, inquit[43], jam uxore, cum et liberos haberet et socrum, a Judæorum cæremoniis sese ad Christum aggregavit. » Quamobrem Hieronymus adversus Jovinianum sic pugnat[44] : « Petrus et cæteri apostoli, ut ei ex superfluo interim concedam, habuerunt quidem uxores, sed quas eo tempore acceperant, quo Evangelium nesciebant. Qui assumpti postea in apostolatum, relinquunt officium conjugale. Nam cum Petrus ex persona apostolorum dicit ad Dominum : Ecce nos reliquimus omnia, et secuti sumus te, respondit ei Dominus : Amen dico vobis, quoniam nemo est, qui dimiserit domum aut parentes, aut fratres, aut uxorem, aut filios propter regnum Dei, qui non recipiat multo plura in sæculo isto, et in sæculo futuro vitam æternam. » Et in epistola 34 ad Julianum : « Habuit et Petrus uxorem, et tamen cum reti eam et navicula dereliquit. » His annumerandus est auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, qui de eodem Petro hæc memoriæ prodidit[45] : « Et ut hoc loco aliquid de apostolis dicatur, quod ad robur pertinet causæ, certe sanctus Joannes castimoniæ fuit custos ; condiscipulus autem ejus, id est, sanctus Petrus, uxorem habuisse cognoscitur, et ut primatum acciperet inter apostolos, ei non obstitit generatio filiorum. »

Petri autem filiæ nomen fuisse Petronillæ varia martyrum Acta, quemadmodum Martyrologia perhibent. Sed quæ eis fides habenda, disces ex Baronio ad annum Christi 69, num. 32 et 33, ac Bollando ad Maii 12 in Actis SS. Nerei et Achillei, c. 14, pag. 10 et 11, ad Maii 31, pag. 420.

In iisdem SS. Nerei et Achillei Actis legimus eamdem Petronillam, paralysi laborantem, ab ipsomet patre suo Petro sanatam fuisse. Verum Augustinus hoc ex apocryphis libris haustum et a Manichæis alia de Petro negantibus probatum declarat[46] : « Quod etsi, inquit, magna cæcitate vituperant, cum in apocryphis pro magno legunt et

[35] Strom. l. v, p. 472. [36] Epiph. hæres. 59, Cathar., § 4. [37] Epiph. Exposit. fid., § 21. [38] hæres. 48, Cataphry., § 9. [39] Hieron., Apolog. adv. Jovin., in fin. [40] Ambros. l. I, De offic. minist., c. 50, § 258. [41] Strom. l. III, p. 448. [42] Epiphan., hær. 51, Alogor., § 15. [43] hær. 30, Ebion., § 22. [44] Hier., l. I adv. Jovin., p. 27. [45] apud August., t. III edit. Bened., quæst. 127. [46] August. t. VIII l. in Adimant. Manich., c. 17, p. 139 edit. Bened.

illud, quod de apostolo Thoma memoravi, et ipsius Petri filiam paralyticam factam precibus patris, et hortulani filiam ad precem ipsius Petri esse mortuam. Et respondet quod id ipsis expediebat, ut illa solveretur paralysi, et illa moreretur; tamen ad preces apostoli factum esse non negant. »

Denique de Petri uxore hæc Clemens adhuc litteris commendavit [47] : « Aiunt certe beatum Petrum, cum vidisset uxorem suam duci ad mortem, lætatum quidem esse quod vocaretur et quod domum reverteretur; cumque eam adhortatus et consolatus esset, nomine quoque compellasse ac dixisse : Heus tu memento Domini. » Eamdem historiam narrat Nicephorus [48], sed post Eusebium [49], qui cum eam memoratu dignam censuisset, a Baronio [50] veritati haud absona judicatur.

ARTICULUS VI.

De Philippi filiabus, et utrum Paulus uxorem duxerit.

Ad Philippum apostolum quod spectat, eum Clemens et filias procreasse, et illas postmodum in matrimonium collocasse non hæsitanter affirmat [51]. At utrumque non minimam eruditis viris creat difficultatem. Certum siquidem est, et ex Actuum apostolorum libro constat [52] quatuor Philippo fuisse filias, de quibus ibi legimus : « Intrantes domum Philippi evangelistæ, qui erat unus de septem, mansimus apud eum. Huic autem erant quatuor filiæ virgines prophetantes. » Sed hic Philippus ibi « evangelista » dicitur, « et unus de septem, » haud dubie primis Ecclesiæ diaconis, ac proinde ab apostolo Philippo plane diversus.

Quamobrem quidam Clementem nostrum in eo erroris aut memoriæ lapsus accusant, quod hunc Philippum diaconum cum apostolo confuderit. Ad opinionis autem suæ confirmationem ii testimonium proferunt Hieronymi, qui probari posse non putat, præter Petrum, apostolos non fuisse virgines. Sed his alii facile respondent Hieronymi mentem ex superioribus ipsius verbis esse omnibus manifestam. Ait quippe [53] : « Nunc nobis de canone (sacræ scilicet Scripturæ) omne certamen est. » Ex sola igitur Scriptura, inquit sanctus doctor, probare nemo poterit ullum ex apostolis præter Petrum virginem non fuisse.

Verum etiamsi ex hoc Hieronymi loco probari nequeat Philippum apostolum quasdam ex uxore sua suscepisse filias, ex antiquissimis tamen Ecclesiæ Patribus et scriptoribus, imo vero ex ipsomet Hieronymo [54] id demonstrari potest. Ille enim ipse alio in libro nobis post Eusebium [55] exhibet hæc Polycratis Ephesini ad Victorem papam scribentis verba : « Philippus unus fuit ex duodecim apostolis, mortuus est Hierapoli cum binis filiabus, quæ consenuerunt in virginitate. Altera quoque ejus filia, quæ spiritualem quamdam vitam duxit, Ephesi sepulta est. » Et hæc quidem Eusebius postea adhuc totidem repetit verbis [56]. At priori loco hæc ex Caii dialogo addidit [57] : « Quatuor post hæc Philippi filiæ prophetides fuerunt Hierapoli Asiæ civitate, ubi etiam earum et patris Philippi sepulcrum visitur. » A Papia demum ait earumdem Philippi filiarum mentionem fieri [58].

Quoniam tamen duobus duntaxat prioribus in locis Philippus ille apostolus ab Eusebio nuncupatur, urgent alterius sententiæ patroni in Latina Eusebianæ historiæ interpretatione, a Rufino adornata, priori loco Latine redditum « unus ex apostolis, » altero autem « evangelista. » Atqui huic evangelistæ, sicut et pluribus aliis, nomen apostoli a Tertulliano aliisque [59] tributum est. Sed Rufinus ibi Græci auctoris sui textum Latina sua versione non reddidisse ab **195** aliis arguitur. Neque enim Valesius nos admonuit ullo in Græco Eusebianæ historiæ codice aliter quam ab ipso transcriptum est haberi. Quinimo bonam ibi desiderat Christophorsoni fidem, qui pro uno ex duodecim apostolis, unum ex septem diaconis substituit.

Contra vero, depravatum ibidem fuisse Eusebii textum inde convinci quidam existimant, quod eo loci subjecta Caii narratio de Philippo tantum diacono possit intelligi. Ad hæc vero, Eusebius illam cum verbis, ex Actuum apostolicorum libro superius citatis, plane consentaneam esse significat. Atqui sacro illo in libro Philippus evangelista renuntiatur.

Hujus non minimæ difficultatis nodum nonnulli secare potius quam solvere conantur, cum respondent Philippum apostolum a diacono Philippo fuisse revera diversum, atque adeo distinguendas utriusque filias: ita ut quatuor Philippi diaconi filiæ Cæsareæ in Palæstina quieverint; ex tribus vero aliis, quæ Philippi apostoli erant, duæ Hierapoli in Phrygia, et tertia Ephesi in Asia sint sepultæ. Sed si vera sit hæc illorum responsio et sententia, ipsi certe Clementem nostrum ab impacto præposteræ confusionis errore volentes nolentes liberant. Non enim amplius dicere poterunt filias Philippi apostoli, cum diaconi cognominis filiabus ab eo confundi.

At certe plures gravioris eumdem auctorem nostrum erroris reum agunt, quia Philippi apostoli filias, quas Polycrates virgines permansisse testatur, has ille a suo patre matrimonio locatas asseverat. Verum id ex Polycratis verbis non plane omnino elicitur. De tertia siquidem Philippi filia sic ipse loquitur [60] : Ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσαμένη. « Spiritualem quamdam vitam duxit. » Hæc autem non significant illam fuisse semper virginem. Imo vero quia Eusebius ibidem expresse dixit duas ejus sorores « in virginitate consenuisse [61], » inde non inepte colligitur persuasum Eusebio fuisse hanc aliud amplexatam vivendi genus, et conjugio fuisse aliquando copulatam.

Cæterum de hac sane, uti omnes fatentur, perobscura quæstione aliis, quod verius æquiusque censuerint, decernendum ultro relinquimus. Nobis certe adnotasse sufficiat Clementis nostri opinionem auctoritate Polycratis sic firmari ac stabiliri, ut plures cum Græci tum Latini scriptores de ea penitus convicti, filias a Philippo apostolo susceptas crediderint. At si quis validioribus argumentis easdem in virginitatis statu omnes perseverasse ostenderit, huic quominus alii assensum præbeat, minime prohibemus.

Non parum etiam difficultatis illud habet, quod Clemens ultimo loco de Paulo apostolo dixit [62] : « Non veretur in quadam epistola suam appellare conjugem. » Quamvis enim a nobis supra probatum fuerit Paulum per apostolatus sui tempora cælibem transegisse vitam, inquirendum tamen adhuc superest, utrum revera ille prius aliquando uxorem duxerit. At Origeni si fidem habeamus, duæ hac de re fuerunt antiquissimorum auctorum opiniones : « Paulus ergo, inquit ille [63], sicut quidam tradunt, cum uxore vocatus est, de qua dicit ad Philippenses scribens : Rogo etiam et te, germana compar, adjuva illas quæ cum ipsa sunt. Ex consensu igitur liber effectus, se servum nominat Christi. Si vero, ut aliis videtur, sine uxore; nihilominus qui liber

[47] Strom. l. vii, p. 736. [48] Niceph., l. ii Hist., c. 44. [49] Euseb., l. iii Hist., c. 30, p. 102. [50] Baron. ad an. LXIX, num. 32. [51] Strom. l. v, p. 448. [52] Act. xxi, 8. [53] Hier., l. i adv. Jovin., p. 23. [54] Lib. De script. eccles., c. 55. [55] Euseb., l. iii Hist., c. 31, p. 102. [56] lib. v Hist., c. 24, p. 191. [57] lib. iii Hist., c. 31, p. 103. [58] lib. iii Hist., c. 39, p. 112. [59] Tertull., lib. De baptism., c. 18, Auctor. Constitut. apost., l. vi, c. 7, p. 290. Coteler. in hunc locum. [60] Strom. l. iii, p. 355. [61] Euseb., l. iii Hist., c. 31, p. 102. [62] Strom. l. iii, p. 448. [63] Origen. in Epist. ad Rom. c. i, 1.

vocatus est, servus est Christi. » Itaque si Origenes in patronorum prioris sententiæ numerum Clementem aggregavit, ex ipsius dictis colligere haud immerito possumus hæc esse Pauli verba, quibus Clemens ab ipso conjugem suam appellari arbitratus est. At hæc ex illius ad Philippenses Epistola [64] desumpta sunt, ubi pro verbo « germana » nunc « germane » habetur. Verumtamen quia Clemens nullam Pauli epistolam nominatim designat, utrum hæc ab illo citetur, quis certo definire poterit? Quid autem, quod Theodoretus eos severe castigat, qui loco citato Paulum conjugis suæ mentionem fecisse existimant? Utcunque porro res se habeat, persuasum sane Eusebius [65] habuit Clementem his, quæ protulimus, verbis « enumerare apostolos, » Paulum scilicet, non secus ac Petrum et Philippum, « qui uxores habuerant. »

At certe tamen nonne econtrario Clemens Paulum unquam connubio junctum fuisse inficiatur, ubi postquam de conjugibus et matrimonio copulatis disseruisset, hæc continenter subjunxit [66]: Ἀλλὰ κἂν εὔζωνός τις εἶναι θέλῃ, οὐχ αἱρούμενος τὴν παιδοποιίαν διὰ τὴν ἐν παιδοποιίᾳ ἀσχολίαν, μενέτω, φησὶν ὁ Ἀπόστολος, ἄγαμος, ὡς κἀγώ. « Sed si quis expeditus esse velit, propter eam, quæ est in procreandis liberis, molestiam et occupationem, maneat, inquit Apostolus, cælebs, ut ego. » Quod si nihilominus quis contendat et certis rationum momentis demonstret Clementem ibi de cælibe tantum Pauli, apostolatus officio fungentis, vita fecisse sermonem, in sua ille sententia permaneat. Noverit tamen paucos admodum ei suffragatos. Omnes enim plerique scriptores, atque in primis Tertullianus [67], Hieronymus [68], Epiphanius [69], Augustinus [70], aliique Paulinarum epistolarum interpretes Chrysostomus, Theodoretus, Theophylactus [71], plurimique alii cum antiqui tum recentiores eumdem apostolum ita ἄγαμον fuisse censent, ut nullum unquam connubium inierit.

ARTICULUS VII.

De summa apostolorum post Christi resurrectionem perfectione.

Utrum apostoli, dum in hac mortali vita degerent, ad supremum Christianæ perfectionis apicem pervenerint, planum ut Clemens faciat, primum observat [72] « perfectum multis modis accipi, prout is est, qui in unaquaque virtute se gerit; » ita ut aliquis singulari aliqua virtute, puta pietate, continentia, religione, tolerantia, perfectus et consummatus sit. Fatetur deinde Clemens se nescire an ullus præter Christum Dominum omnibus simul virtutibus fuerit unquam perfectus et plene ornatus. Tertio ille docet [73] esse aliud perfectorum hominum genus donis nimirum Spiritus sancti, de quibus Apostolus ad Corinthios scribit [74]: « Alii datur per Spiritum sermo sapientiæ, alii quidem sermo scientiæ secundum eumdem Spiritum, alteri fides in eodem Spiritu, alii autem gratiæ sanitatum in eodem Spiritu, alii vero operatio virtutum, alii prophetia, alii discretio spirituum, alii genera linguarum, alii autem interpretatio linguarum. » Ex quibus Clemens colligit [75] prophetas quidem prophetia, justos justitia, confessione martyres, aliosque aliis donis esse perfectos: « Apostoli autem, inquit [76], fuere pleni in omnibus, » videlicet memoratis ab Apostolo S. Spiritus donis. Quamobrem continuo subjungit: « Invenies itaque, si volueris, ex eorum rebus gestis et scriptis eorum cognitionem, vitam, prædicationem, justitiam, castitatem, prophetiam. » Hanc porro esse illius mentem inde liquet, quod superius 196 sicut vidimus, dixerit solum Christum omnibus simul virtutibus fuisse perfectum. Eadem profecto fuit Augustini doctrina, qui contra Pelagianos demonstrat [77] præter Christum Dominum neminem unquam fuisse hominem, ne ipsum quidem Paulum, in hac mortali vita omnis omnino peccati expertem. Quod quidem cum lib. II *De peccatorum meritis et remissione* copiose probavisset [78], sic concludit [79]: « Potest ergo fieri, sicut dixi, ut jam sit aliquis sapientiæ perfectus auditor, cujus nondum sit perfectus et doctor: potest esse perfectus justitiæ cognitor, nondum perfectus effector. Cum ergo legitur in Scripturis cujusque perfectio, in qua re dicatur, non negligenter intuendum est; quoniam non ideo quisque prorsus sine peccato esse intelligitur, quia in aliqua re dicitur perfectus. » Rursus autem alio in libro [80]: « Legitur sane homo sine crimine, legitur sine querela; at non legitur sine peccato, nisi Filius hominis, unus idemque Dei Filius unicus, » etc. Quocirca Pelagianorum errorem sic alibi refellit atque exagitat [81]: « Pelagiani novi hæretici, religiosi amatores et laudatores videntur sibi esse sanctorum, si non audeant dicere imperfectæ illos fuisse virtutis; cum hoc confiteatur vas electionis, qui considerans ubi adhuc esset, et quia corpus quod corrumpitur aggravat animam. Non quia jam acceperim, ait, aut jam perfectus sim, fratres, ego meipsum non arbitror comprehendisse. Et paulo post tamen qui se negaverat esse perfectum: Quotquot ergo perfecti, inquit, hoc sapiamus; ut ostenderet secundum istius vitæ modum esse quamdam perfectionem, eique perfectioni hoc quoque deputari, si se quisque noverit nondum esse perfectum, » etc. Hæc ille uberius postea adhuc prosequitur. Ad eum itaque librum, si plura velis, te mittimus, et ad theologos in II *Sentent.*, distinct. 41 et D. Thom. 2-2, quæst. 184, art. 2, et 1-2, quæst. 109, art. 8.

Sed quosdam audire nobis videmur, non solum clam mussitantes, sed etiam palam objicientes Clementem dilucide planeque docuisse apostolos post Dominicam resurrectionem nullis animi perturbationibus, ac nulli proinde peccato obnoxios deinceps fuisse. Quis enim, instabunt illi, alius potest esse horum Clementis verborum sensus [82]? « Apostoli autem cum iram, et metum, et cupiditatem per Dominicam doctrinam ex uberiori quadam cognitione superassent, ne ea quidem, quæ videntur, bona ex iis quæ passionem inferunt motionibus, utpote confidentiam, æmulationem, gaudium, cupiditatem susceperunt; ut qui propter firmum quemdam et stabilem statum mentis, nihil penitus mutarentur; sed in exercitationis habitu semper manentes, alieni ab alteratione post Domini quidem certe resurrectionem. » Quid ergo? Putantne Clementem existimasse apostolos post Christi resurrectionem tantæ perfectionis attigisse culmen; ut in nullum plane vel minimum, et ut aiunt, veniale peccatum postea inciderint? Si hæc Clementis opinio fuerit, ea sane falsitatis erroris que insimulatur ab Augustino, qui contra Pelagianos demonstrat eisdem apostolis, sicut et aliis perfectis Christianis, ob istius vitæ infirmitatem usu venisse, ut in hæc leviora peccata prolaberentur: « Quid sanctius in novo populo, inquit [83], apostolis? Et tamen præcepit eis Dominus in oratione dicere: « Dimitte nobis debita nostra. » Omnium igitur piorum, sub hoc onere corruptibilis carnis, et in istius vitæ infirmitate gementium, spes

[64] c. IV, 3. [65] lib. III Hist., c. 30, p. 101. [66] Strom. l. III, p. 454. [67] Tertull., l. II Ad uxor., c. 3; l. III, De monog., c. 3 et 8; l. De exhort. castit., c. 3 et 8. [68] Hier., epist. 11 et 23; l. I Advers. Jovin. [69] Epiphan., hær. 58, § 4. [70] Aug., t. VIII, l. De oper. monach., c. 4. [71] Interpret. in Epist. I ad Cor. IX, 5 et ad Philip. IV, 3. [72] Strom. l. IV, p. 525. [73] ibid., p. 527. [74] I Cor. XII, 9, 10. [75] Strom. l. IV, p. 527. [76] p. 528. [77] c. 5 et seq. [78] p. 43 et seq. [79] ibid., c. 15, p. 52. [80] lib. De perfect. instit., c. 12, § 29. pag. 180. [81] lib. Contr. duas epist. Pelag., c. 5, § 15, p. 457. [82] Strom. l. VI, p. 650. [83] lib. III Contr. duas epist. Pelag, c. 5, § 15, p. 457.

una est, quod advocatum habemus ad Patrem Jesum Christum justum, et ipse est exoratio peccatorum. » Eadem habet in enarratione in psalmum CXLII, atque sermone 135 in Joannem [84] : « Dicite, sancti apostoli, posteaquam surrexit Dominus et confirmavit vos, Spiritu sancto misso de cœlo, cessans habere peccatum..... ait unus ipsorum..... respondet et dicit : Si dixerimus, peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et veritas in nobis non est, » etc. Itaque Augustinus fixum ratumque habuit apostolos, etiam divina Spiritus sancti gratia post Christi ascensionem confirmatos, ea leviora ac venialia contraxisse peccata, quæ ille docet oratione Dominica dimitti.

Verum non alia Clementis nostri quam Augustini esse sententia nobis prorsus videtur. De statu enim et habitu mentis, seu, ut loqui amant, de statu habituali ibi ille disserit [85], quo factum esse vult, ut apostoli atque etiam « gnosticus, » perfectusque Christianus nunquam mutentur : Ἀλλ' ἐν ἕξει ἀσκήσεως ἀεὶ μένοντες ἀναλλοίωτοι. « Sed in exercitationis habitu semper maneant invariabiles et immutabiles, » in charitate scilicet et gratia, ut vulgo aiunt, sanctificante; ita ut ab illa nullo unquam peccato mortali, nec ullis animi perturbationibus divellantur, neque a Deo, cui intime conjuncti sunt, separentur : « Neque enim, » subjunxit Clemens, « versatur in rebus gravibus et molestis, cum ex eis, quæ sunt in vita, nihil grave molestumve existimet, neque potest eum aliquid abducere a Dei charitate, » οὐδὲ ἀποστῆσαί τι καὶ τούτου αὐτὸν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης δύναται. Ab apostolis ergo Clemens exclusit eas omnes animi perturbationes et affectiones, ac, si velis, passiones, quibus a Dei amore et charitate, ac sanctificante gratia exciderent, atque in lethale aliquod peccatum prolaberentur. Sed de hac apostolorum cum ἀπαθείᾳ tum immutabilitate, et in bono perseverantia adhuc infra, ubi de « gnostico, » erit dicendi locus.

Præterea vero Clemens non semel asseverat eosdem apostolos fuisse perfectos verosque « gnosticos, » qui omnia, quæ sunt nobis dubia et inexplicabilia, animo comprehenderunt. « Jam audemus, inquit [86], dicere gnosticum omnia scire, et firma comprehensione comprehendere ea etiam, quæ sunt nobis dubia et inexplicabilia, cujusmodi fuit Jacobus, Petrus, Joannes, Paulus, et reliqui apostoli. »

ARTICULUS VIII.

Utrum Philippus, Thomas, Levis et Matthæus martyrii palmam consecuti sint, et de Matthæi abstinentia.

Eosdem apostolos rursus Clemens et gnosticos et perfectos appellat, qui Christum imitantes, pro Ecclesiis a se fundatis martyrio vitam finiere. Christum, ait Clemens [87], « imitantes apostoli, ut qui revera essent gnostici et perfecti, ὡς ἂν τῷ ὄντι γνωστικοὶ καὶ τέλειοι, pro Ecclesiis, quas fundarunt, passi sunt. » Qui autem fuerint illi apostoli, an omnes, an pauci, ibi Clemens non indicat quidem; sed quia ille respondet Heracleoni hæresiarchæ, qui Matthæum, Philippum, Thomam et Levim pretiosam pietate, sanctimonia, ac bonis operibus, nullo autem inflicto a tyrannis supplicio mortem obiisse contendebat; hinc certe haud plane immerito colligi potest de his potissimum institui a Clemente sermonem. At si is revera sit, uti videtur, non satis a quibusdam animadversus, **197** Clementis nostri sensus, præclarum profecto gravissi-

A mumque de illorum martyrio testimonium habebimus.

Cur ergo, inquies, id tacuit Polycrates, ubi Philippi martyrium prædicandi vix opportunior unquam occasio dari ipsi poterat. In sua etenim ad Victorem summum pontificem epistola plurimos Ecclesiarum Asiæ martyres nominatim commendat, et de Philippo eorum primo in hæc tantum scribit verba [88] : « In Asia magna quædam lumina exstincta sunt..... Philippus scilicet unus e duodecim apostolis, qui mortuus est Hierapoli. » Inficias ire non possumus Polycratem ibi usum esse verbo κεκοίμηται, quod tranquillam et pacificam potius quam suppliciis illatam mortem significat. Quamobrem quid ea de re statui debeat, ab aliis lubentius audiemus.

Nescii quidem non sumus in quadam Eusebiani *Chronici* citata a Baronio [89] editione martyrium Philippi memorari; sed hoc in aliis illius cum editionibus B tum variis codicibus manuscriptis non occurrere plures jam adnotarunt.

Narrat Nicephorus [90-91] Matthæum sopitis, in quos ob Christi confessionem conjectus fuerat, ignibus, placide exhalavisse animam. Sed id ille non omnibus persuasit. In quibusdam tamen Græcorum Menologiis Matthæus igne consumptus, et in Latinis Martyrologiis simplicius martyrio dicitur coronatus. Videsis Baronii in Martyrologium [92] observationes.

Longe autem pluribus scriptoribus Thomæ martyrium probatur. Theodoretus enim illum celeberrimis martyribus sic annumerat [93] : « Pro Pandiis, Diasiisque, ac Dionysiis, et aliis festis vestris, Petri, et Pauli, et Thomæ et Sergii, et Marcelli, et Leontii et Pantaleemonis, et Antonini, et Mauricii, aliorumque martyrum solemnitates peraguntur. » Gaudentius quoque episcopus Brixiensis [94] : « Horum, inquit, quatuor beatas habemus in præsenti reli-C quias, qui regnum Dei, et justitiam prædicantes, ab incredulis et iniquis occisi, Deo semper vivere operationum suarum virtutibus demonstrantur, Joannes in Sebastena urbe provinciæ Palæstinæ, Thomas apud Indos, Andreas et Lucas apud Patras Achaiæ civitatem consummati referuntur. » Nec alio plane absimili modo Nilus apud Photium ait [95] : « Vindemia decerptus est Paulus, et alius racemus martyrio maturescens Thomas apparuit. » Is autem cum Paulo adjungatur, ipsum quoque, de quo agitur, Thomam apostolum esse quis sibi facile non persuadeat? Quid vero, quod Gregorius Turonensis [96] de martyrio ejus « ex passionis » illius historia, quam haud dubie legerat, hoc nobis scriptum reliquit? « Thomas apostolus secundum passionis ejus historiam, in India passus esse declaratur. » Quem in locum videsis Ruinartii nostri observationes.

Ultimus tandem a Clemente Levis memoratur. Quis autem ille fuerit, fatetur Hervetus sibi non sa-D tis esse compertum; nisi forte sit Lebes episcoporum Jerosolymitanorum catalogo ascriptus. Et re quidem vera, ubi Eusebius hunc catalogum texuit [97] : Λεβίς, inquit, δωδέκατος· « Levis duodecimus ordine fuit. » At ab auctore tamen nostro de apostolis cum sermo fiat, et ille Levis ab eorum tempore longe sit remotus, de alio potius quam de isto eum loqui vero est longe similius. Quis ergo, inquies, Levis inter apostolos seu apostolicos viros censeri debet? Fatemur quidem hunc non posse a quoquam facile designari. Duos etenim eo nomine insignitos in Evangelio legimus. Prior est Levis, quem Marcus [98] et

[84] t. IV, p. 1592 et 1593. t. V, p. 659, § 8. [85] loc. cit. [86] Strom. l. VI, p. 648. [87] l. IV, p. 503. [88] Euseb., l. II Hist., c. 31, p. 102; l. V, c. 24, p. 191. [89] Baron. ad an. 54, § 3. [90-91] Nicephor., l. II Hist., c. 41. [92] ad 21 Sept. [93] Theod., t. IV, in fine serm. 8, de martyrib., p. 607. [94] Gaudent., serm. 13 in dedic. basil. SS. XL martyr. Bibliot. Patr., t. IV. [95] Phot., Bibliot. cod. 276, p. 1538. [96] Lib. I De glor. martyr., cap. 32. [97] Euseb., l. IV Hist., c. 5, p. 117. [98] Marc. II, 14.

Lucas [99] publicanum fuisse perhibent. At si ille idem fuit ac Matthæus, quemadmodum plurimi arbitrantur, de eo Clemens, quem a Matthæo penitus discriminat, intelligi non debet. Quosdam porro scimus non deesse criticos, qui eumdem Levi publicanum alium ab apostolo Matthæo fuisse existiment, idque his Origenis [1] verbis probare conentur: « Sit et Levi publicanus, qui Jesum secutus est. Non erat tamen ex apostolorum numero, nisi juxta quædam exemplaria secundum Marcum Evangelii. » Quibus respondent alii illud ab Origene non serio, sed per concessionem duntaxat Celso datum. Verum infirma prorsus videtur hæc responsio, nec Origenis textui consentanea.

Quapropter si quæ ad Origenis confirmandam opinionem suppeterent argumenta, de hoc Levi explicandum esse Clementis, seu potius Heracleonis locum nobis haud multum refragantibus probaretur.

Alius tamen præterea fuit, cui Λεββαῖος, aut Λευαῖος, vel, ut quidam aiunt, Λέβης cognomen impositum dicitur. Is autem Judas est, et alio nomine Thadæus, de quo nonnulli [2] auctorem nostrum intelligi volunt. Sed cum hæc omnia meris plane conjecturis, nec certis atque evidentibus argumentis innitantur, quid de hac quæstione statui debeat ab aliis audire quam aliquid pronuntiare malumus.

In Matthæi porro mentionem quoniam incidimus, animum ad id advertas velim, quod de ejus abstinentia Clemens narrat [3]. « Matthæus, inquit, apostolus seminibus, baccis, et oleribus, absque carnibus utebatur. » Vix enim qui præter Clementem illud scriptis consignaverit, aliquem invenias.

CAPUT X.

De matrimonio.

ARTICULUS I.

Quomodo matrimonium a Clemente definiatur, quam bonum sit, et quomodo conjuges eo uti debeant.

Hisce in *Stromatum* libris eo uberius et accuratius de matrimonio Clemens disputat, quo illud varii ætatis suæ hæretici impugnarent acrius, ac tanquam scelestum et nefarium incredibili prorsus temeritate et impudentia proscriberent et condemnarent. Sed ex hac gravissima concertatione, tanquam ex lapidum conflictu atque tritu, major sanæ veræque doctrinæ ignis a nobis elicietur.

Primo itaque matrimonium a Clemente sic definitur [4]: Γάμος μὲν ἔστι σύνοδος ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἡ πρώτη κατὰ νόμον, ἐπὶ γνησίων τέκνων σπορᾷ· « Matrimonium est prima et secundum legem viri et mulieris conjunctio ad legitimorum filiorum procreationem. » Ex hac autem matrimonii definitione liquet juxta Clementis mentem illud esse non quamlibet viri et mulieris conjunctionem, sed κατὰ νόμον, « secundum legem. » At cum « legem » indefinite dixerit, eo verbo forsitan de industria usus est; ut eo significaret non solum divinam, quæ in sacris litteris et ab apostolis sancita fuerat, sed humanam quoque sæcularium scilicet principum legem, juxta quam conjugium, ut legitimus solemnisque contractus civilis sit, ab omnibus iniri debet. Quamobrem alio **198** in libro [5] hoc de illo nec plura edixit: « Unusquisque nostrum habet, si velit, potestatem uxorem legitime ducendi, κατὰ τὸν νόμον γαμεῖν, in primis, inquam, nuptiis, τὸν πρῶτον λέγω γάμον. »

Quamvis autem utroque in loco Clemens dixerit, « primam conjunctionem, » nemo tamen inde inferat secundas nuptias ab illo improbari. De illis enimvero eum æquius judicasse infra ostendemus. Hæc itaque verba in matrimonii definitione ideo addidit, quia secundæ nuptiæ iis, qui se continere nequibant, apostolica indulgentia concedebantur.

Denique Clemens docet finem matrimonii esse legitimam filiorum procreationem. Non unicus tamen, ipsomet auctore, est ille matrimonii finis. Aliud siquidem ipse declarat esse ejus munus et ministerium, atque alium proinde et finem, nimirum gerendam eorumdem filiorum, quemadmodum uxoris, atque etiam domus curam, « ad quam, inquit [6], data est mulier adjutrix. » Sed de his jam alias, et adhuc infra.

Quæ quidem sicut aperta et clara, ita et vera ac propria matrimonii notio illud bonum, justum et æquitati omnino consentaneum esse tam invicte demonstrat, ut mirum sit præter quosdam paganos, eosque maxime voluptarios, qui id negarent, inventos fuisse homines. Plurimorum tamen Clemens, uti Basilidianorum, Isidori, Carpocratis, Epiphanis, Marcionitarum, aliorumque, de quibus infra dicetur, nefarios, impios ac pene stupendos de eodem illo matrimonio errores recenset, eosque evertit ac radicitus amputat.

Omnes porro illas hæreticorum falsas opiniones, seu potius opinionum monstra et portenta, ad duo tantum capita redigit [7]: « Aut enim, inquit ille, docent indifferenter vivere, » hoc est, nihil in hoc mundo esse boni vel mali, nullum vitium, nullamque virtutem, sed omnia esse indifferentia: « Aut modum tonumque excedentes per impietatem et odium profitentur continentiam, » per odium scilicet Creatoris, quem malum esse opinati, nuptias quoque malas et diabolum earum auctorem esse impie garriebant. Horum autem omnium futiles rationes variasque cavillationes tanta perspicuitate diluit ac destruit, quanta soliditate et invictissimis rationum momentis bonum esse conjugium demonstrat.

At tametsi illud bonum esse invictissime Clemens probaverit, ipse nihilominus ait [8]: « Neque est uxor ducenda cuilibet, neque semper, sed tempus quoque est, in quo convenit, et persona cui convenit, et ætas ad certum usque terminum. Neque ergo est cuilibet uxor quælibet ducenda, neque semper: sed neque omnino et impudenter ac temere, sed ei qui aliquo modo se habet, et qualis, et quando oportet, et liberorum gratia, et ea quæ est in omnibus similis, et non vi aut necessitate virum amantem diligit. » Nec omnibus itaque, ut recte Clemens docet, nec omni ætate, nec quolibet tempore las est inire conjugium; sed personæ, cui illud convenit, cujus ætas sit conjugio matura et apta ad liberos, ut in alio opere dixerat [9], suscipiendos, ac denique conjugii tempus seligendum. Præterea uxor ducenda debet ei, cui nuptura est, omnino, κατὰ πάντα, « in omnibus » esse similis, moribus scilicet,

[99] Luc. v, 27. [1] Origen., l. I contr. Celsum, t. II, p. 427. [2] Origen., præf. in Epist. ad Rom., p. 296. Hier. in Matth., p. 29. Theodor., quæst. 16 in Numer. [3] Pæd., l. II, c. 1, p. 148. [4] Strom. l. II, p. 421. [5] l. III, p. 457. [6] ibid., p. 459 et 461. [7] l. III, p. 442. [8] l. II, p. 421. [9] lib. II Pædag., cap. 10, et super dissert., c. 5, art. 3.

genio et professione, ita ut amantem virum sponte A
a redamet.

Celebratis porro nuptiis, « conservandum est atrimonium, » Clementis verba sunt [10], « tanquam cra statua, mundum ab iis, quæ polluunt; utpote ui a somno quidem expergiscamur cum Domino, amus autem dormitum cum gratiarum actione, et remus :

Cum somno indulges, lux et cum fulserit alma;
Tota nostra vita Dominum testantes, pietatem quilem ac religionem anima possidentes, temperaniam autem usque ad corpus deducentes. »

Deinde ibidem ostendit quam modeste et pie uxor se gerere debeat, a suspicione et crimine, atque omni etiam vano superfluoque cultu aliena, assiduis precibus vacans; ac fida domus suæ custos, a sui aspectu eos, quoad fieri potest, excludat, qui ad eam non pertinent.

Manifestum alibi [11] quoque facit quomodo sanctum felixque possit esse conjugium; quid uxori, si viro, B ut pie vivat, persuadere nequiverit, agendum; et tradita ab Apostolo conjugibus præcepta ob omnium ponit oculos.

Ad hæc vero : « Eum, inquit [12], qui uxorem duxit pro liberorum procreatione, exercere oportet continentiam; ut ne suam quidem concupiscat uxorem, quam debet diligere, honesta et moderata voluptate operam dans liberis. » Quamobrem divina lege statutum esse probat [13] debere « viros uti moderate uxoribus, et propter solam liberorum susceptionem. » Sed illum de his eodem modo, atque etiam fusius disserentem jam audivimus [14].

ARTICULUS II.

De secundis nuptiis, an de illis recte Clemens senserit, et de patriarcharum veteris testamenti polygamia.

Apud Centuriatores male audit Clemens noster, quod secundas nuptias cujusdam imperfectionis, C nec sine peccato esse tradiderit. Videamus ergo an jure vel injuria ab illis, aliisque idcirco corripiatur et vapulet. Primum autem Clemens citato a Centuriatoribus libro de primis secundisque nuptiis ita decernit [15] : « Monogamiam, et quæ consistit in uno solum matrimonio honestatem, μονογαμίαν καὶ τὴν περὶ τὸν ἕνα γάμον σεμνότητα, admiramur; dicentes tamen oportere aliorum misereri, et alterum alterius onera portare; ne quis cum recte stare videatur, ipse quoque cadat. De secundis autem nuptiis : « Si uraris, inquit Apostolus, jungere matrimonio. » Quid autem ibi, quod divinæ Apostoli doctrinæ non sit omnino conveniens et consentaneum? Nibil certe. Et vero ipsemet Clemens postea adhuc ostendit hoc ab eodem Apostolo fuisse traditum : « Monogamiam, ait ipse [16], introducit propter liberorum procreationem et domus curam gerendam, ad quam data est mulier adjutrix, et si cui Apostolus propter intemperantiam et ustionem ex venia secundum concedit matrimonium. Nam D hic quoque non peccat quidem ex testamento, non est enim ex lege prohibitus; non implet autem summam illam perfectionem, quæ agitur ex Evangelio. » Quid, obsecro te, ad falsam duplicis erroris maculam, Clementi nostro a Centuriatoribus temere illatam, penitus eluendam his verbis efficacius atque expressius desiderari potest? Primum enim quonam clariori modo nobis significare auctor noster poterat secundas nuptias esse « sine peccato, » quam cum disertissime scribit illas ab Apostolo, sic ex venia concedi : ut qui secundo matrimonio, δευτέρου γάμου, illigatur, οὗτος οὐχ ἁμαρτάνει, « is non **199** peccat; » quandoquidem illud nulla lege interdictum est.

Secundo non ibi Clemens dicit in secundo matrimonio esse reapse imperfectionem aut peccatum; sed qui secundo matrimonio copulatur, hunc non attingere commendatam in Evangelio supremam vitæ Christianæ perfectionem.

Quapropter ubi matrimonium ab illo, ut vidimus, definitur [17] : « Prima viri et mulieris secundum legem conjunctio; » vel ubi ab ipso quoque scriptis traditum est [18] : « Unusquisque nostrum habet potestatem ducendi uxorem, secundum legem, in primis, inquam, nuptiis; » vel ubi tandem monogamiam ab eo dicitur [19] constitui Apostoli verbis, quibus mulieri, viro suo mortuo, rursus in Domino nubendi potestatem facit, sed si vidua permanserit, beatam prædicat; his omnibus loquendi modis nihil aliud ipsemet idem auctor noster sibi voluit, nisi secundas nuptias, propter hominis incontinentiam, apostolica indulgentia et venia fuisse permissas, easque etiamsi non sint peccatum, quod quidem ab Apostolo permitti non potuit, tantæ tamen non esse perfectionis, quantæ est viduitatis, virginitatisque, et sanctæ continentiæ status.

At contra tamen insurget aliquis, nec aliqua sine elati animi concitatione, nobis objiciet ipsissima Clementis nostri verba, quibus disertissime asseruit eum tam catholice sentire, qui ab uno ad plura matrimonia prolapsionem dixerit esse fornicationem, quam ille hæreticus est, qui primum matrimonium fornicationem dicere audeat. Atqui fornicatio procul dubio est peccatum. Ergo et secundæ, atque a fortiori aliæ deinceps nuptiæ ab eo reipsa dicuntur esse peccatum.

Sed utrum hæc vera sit Clementis mens et sententia, ut dignoscatur, omnia illius verba hic describenda sunt : « Ad eos autem, inquit [20], pudore afficiendos et reprimendos, qui sunt proclives ad secundas nuptias, apte Apostolus alto quodam tono eloquitur. Inquit enim : Ecce omne peccatum est extra corpus; qui autem fornicatur, in proprium corpus peccat. Si quis autem matrimonium audet dicere fornicationem, rursus legem et Dominum insectans, maledictis impetit. Quemadmodum enim avaritia, et plura habendi cupiditas dicitur fornicatio, ut quæ adversetur sufficientiæ; et ut idololatria est ex uno in multos Dei attributio; ita fornicatio est ab uno matrimonio ad plura prolapsio. » At quomodo, uti jam diximus, secundæ nuptiæ ab Apostolo, ac deinceps a nostro Clemente ex indulgentia concedi et permitti potuerunt, si vere sint fornicatio, et ea fornicatio sit peccatum?

Attente igitur expendendum est quid fornicationis nomine Clemens intellexerit. Tribus autem, uti ipse ait, modis fornicatio, imo et adulterium, ἥ τε πορνεία, ἥ τε μοιχεία apud Apostolum sumitur. Nam avaritia ab ipso fornicatio appellatur; utpote quæ opposita sit αὐταρκείᾳ, quæ est habitus, ita ille loquitur [21], « iis quibus oportet, contentus, et qui per se acquirit ea, quæ ad beatam vitam conferunt. » Secundo dicit idololatriam ab eodem Apostolo vocari fornicationem, quia est « ex uno in multos Dei attributio : » sive quia nos ab uno et vero Deo avertens, ad multos adeoque falsos deos convertit. Eadem itaque ratione secundæ et aliæ nuptiæ ab illo tertium ac simile fornicationis genus esse dicuntur; quoniam hominem ab ea perfectione, quæ in primo matrimonio est, propter ipsius incontinentiam, abducunt ac removent.

Cæterum quamvis Clemens secundas atque a fortiori alias deinceps nuptias aperte cujusdam argueret imperfectionis, a plurium tamen antiquissimorum Ecclesiæ Patrum non recederet opinione,

[10] L. II, p. 424. [11] L. IV, p. 525. [12] L. III, p. 450. [13] Ibid., p. 456. [14] Dissert. super., c. 5, art. 3. [15] Lib. III Strom., pag. 428. [16] Ibid., p. 461. [17] P. 421. [18] P. 457. [19] P. 459. [20] P. 464. [21] Pæd., lib. II, cap. ult., p. 211.

de qua nos tom. II *Apparat.*, dissert. 3, cap. 5, § 4. Sed præter multos a nobis illic laudatos, alios a Cotelerio in suis ad *Pastoris* librum observationibus, pag. 64, adhuc citatos invenies.

Clementem porro de secundis post conjugis mortem nuptiis disputantem hactenus audivimus. Quid autem ille de veteris testamenti patriarcharum, qui plures simul uxores habebant, polygamia, docuerit, strictim juvat attingere. Fatetur autem illam, tametsi Christianis omnino vetita sit, justa tamen causa fuisse patriarchis illis ab ipsomet Deo concessam. « Tunc enim, inquit ille [22], id exigebat Deus, quando oportebat genus humanum augeri et multiplicari. » De Abrahamo autem nominatim eodem plane modo pronuntiat [23]: « Ex tribus uxoribus liberos susceperat, non ut frueretur voluptate, sed quod speraret, ut puto, in principio genus multiplicare. » Quam quidem rationem, ut minime dubiam, ac omnino certam profert Ambrosius [24], fusiusque explicat. Videsis, si placet et vacat, quæ in ejusdem Ambrosii libros subnotavimus, et quæ de Abrahami aliorumque patriarcharum polygamia theologi scholastici in IV *Sentent.*, distinct. 33, et in D. Thom. supplem. quæst. 65, art. 2, disputarunt.

ARTICULUS III.

De matrimonii vinculo nunquam dissolvendo.

Quam arctum et indissolubile sit matrimonii vinculum his Clemens noster explicat verbis [25]: « Quod autem consuluit Scriptura uxorem ducere, et nec a conjugio unquam permittit discedere, legem aperte constituit: Non dimittes uxorem, præterquam propter fornicationem. Adulterium autem existimat conjungi matrimonio, vivo altero ex separatis. » Docet itaque neminem ad ineundum matrimonium ulla Scripturæ lege astringi; sed ubi initum est, tunc conjux divina lege tenetur conjugem nunquam dimittere.

Verum quidem est, inquiunt aliqui, arctissimum conjugii vinculum ibi a Clemente summopere commendari. At quia ibidem adjecit πλὴν εἰ μὴ ἐπὶ λόγῳ πορνείας, inde colligere se posse putant Clementi persuasum fuisse hoc idem matrimonii vinculum adulterio revera et dissolvi, et innocenti conjugi licuisse aliud, cum vellet, inire matrimonium. Quocirca quod subnectit Clemens adulterium esse, vivente conjuge, matrimonio copulari, ibi aiunt subaudiri, excepta fornicationis causa; ob eam enim solam secundum, vivente conjuge, matrimonium licitum esse putavit: qua quidem causa sublata, esset reipsa adulterium.

Sed veremur ne hi Clementis mentem assecuti non fuerint. Audi enim, quæso, quid postea ille subtexuit [26]: « Qui autem dimissam accipit uxorem, mœchatur, inquit: Si quis enim dimiserit uxorem, mœchatur ipsam, hoc est cogit eam mœchari. Non solum autem qui dimisit, est ejus causa, sed etiam qui eam suscipit, præbens mulieri peccandi occasionem; si enim non suscipiat, revertetur ad virum. » Quid, obsecro te, hæc sibi volunt? Nonne Clemens ibi disertissime significat matrimonii vinculum etiam **200** propter fornicationem non ita esse solutum ut dimissæ mulieri liceat alteri viro nubere, aut in uxorem ab altero accipi? Nonne expresse tradit fore ut illa, si nulli nupserit, ad virum revertatur? Hoc igitur divortio nihil aliud Clemens, nisi solam uxoris a viro disjunctionem, sive, ut theologi loquuntur, conjugum quoad torum, non quoad vinculum separationem intellexisse videtur.

Et re quidem ipsa hunc esse Clementis nostri sensum ea adhuc, quæ subsequuntur, haud obscure demonstrant. Pergit enim [27]: « Quid vero lex (ni-
A mirum Mosaica), ut reprimat ad vitia propensionem, jubet de medio tolli eam, quæ adulterata, et adulterii fuerit convicta; sin autem fuerit uxor sacerdotis, jubet eam igni tradi? Obruitur autem adulter quoque lapidibus, sed non in eodem loco, ne mors quidem sit eis communis. Neque vero lex cum Evangelio pugnat, sed ei consentit; quidni enim, cum sit utriusque suppeditator Dominus? Quæ enim est fornicata, vivit quidem peccato, sed mortua est mandatis; quæ autem ducta est pœnitentia, ut quæ sit regenerata per vitæ conversionem, habet vitæ regenerationem, mortua quidem vetere fornicatrice, in vitam autem rursus ingressa ea, quæ est genita per pœnitentiam. » Planum ibi Clemens facit in hoc legem veterem cum evangelica consentire, ut uxor adulterii convicta de medio tollatur. Lex quippe vetus jubet eam obrui lapidibus, aut si uxor sit sacerdotis, igne comburi. Lex vero evangelica illam mandatis et vitæ spirituali mortuam declarat. Sed
B hæc nova lex, quæ veteri longe plurimum mansuetudine antecellit, adulteram interfici non præcipit, ut detur ipsi pœnitendi locus, ac sincera veraque pœnitentia ad vitam scilicet spiritualem revocetur. Post actam porro sceleris sui pœnitentiam ad virum suum reverti, et ab ipso suscipi potest. Non existimavit ergo Clemens matrimonium adulterio ita dirimi, ut secundo postea conjugio etiam innocenti conjugi copulari fas fuerit. Alteram enim uxorem si vir duxisset, non utique potuisset amplius priorem adulteram recipere; quam tamen postquam pœnitentiam egit, ab ipso suscipiendam esse Clemens testificatur.

Nec est sane, quod quis nobis objiciat Clementi, et antiquissimis Ecclesiæ Patribus, penitus incognitam fuisse excogitatam a scholasticis theologis matrimonii quoad torum et quoad vinculum disjunctionem. Ex ipsomet siquidem Apostolo sic illam Clemens probavit [28]: « Quod ex consensu ad tempus
C orationi vacat conjugium, doctrina est continentiæ. Adjecit enim illud quidem, ex consensu, ne quis dissolveret matrimonium. Ad tempus autem, ne ex necessitate exercens continentiam is, qui uxorem duxerit, aliquando labatur in peccatum, ut qui in id incidat, ut suo quidem conjugio parcat, alienum autem concupiscat. » Nemini profecto dubium esse potest Clementem ibi loqui de conjugibus quoad torum duntaxat, et ad aliquod temporis spatium, ut orationi facilius vacarent, a se invicem separandis. At cum addit, « ex consensu, » nimirum mutuo, « ne quis dissolveret matrimonium, » aliud ostendit esse divortium, quo matrimonii vinculum penitus dissolvitur ac dirimitur. Illud porro, vivente conjuge, solvi omnino ac dirimi unquam posse satis aperte Clemens inficiatus est. Eadem quoque est sententia Tertulliani, qui ad uxorem suam scribit [29]: « Quot sunt, qui statim a lavacro carnem suam obsignant? Quot item, qui consensu pari inter se ma-
D trimonii debitum tollunt? Voluntariis spadonibus pro cupiditate cœlesti, salvo matrimonio, abstinentia toleratur. » Eidem sententiæ maximo sane consensu suffragantur et alii Patres, quos in re certissima nominibus appellare suis supervacaneum duximus.

Porro autem cum ex Apostolo Clemens docuerit conjuges posse quidem a se invicem ad tempus separari, sed tantum ex mutuo « consensu, » animadverte, quæso, an inde jure merito possit colligi solam fornicationis causam ad uxorem quomodocunque dimittendum in Evangelio ideo memorari; quia ob eam solam vir uxorem suam, adulterii ream, etiam reclamantem, invitam et repugnantem dimittere poterat. Sed de hac quæstione alibi disputavimus [30].

[22] Strom. l. III, p. 461. [23] l. II, p. 493. [24] Ambros., l. I de Abrah., c. 4, § 24, p. 291. [25] Strom. l. II, p. 424. [26] ibid. [27] ibid. [28] Strom. l. III, p. 458. [29] Tertul., l. I Ad uxor., c. 6. [30] lib. I Appar., dissert. 4, art. 24.

ARTICULUS IV.

De perpetuo virginitatis et continentiæ statu et voto.

Perpetuæ continentiæ et castitatis ac cælibatus statum non minus quam matrimonium Clemens approbat et commendat. Jam enim ab illo audivimus matrimonium Scripturæ sacræ auctoritate consuli. At si ab illa tantum consulitur et non præcipitur, non minus virginitatis et cælibatus quam conjugii professionem amplecti cuilibet integrum piumque est. Sed argumentis minime indigemus, quandoquidem, ubi Clemens disertissime pronuntiavit unicuique in eo, quem elegit, sive conjugii, sive cælibatus statu esse perseverandum [31] : « Propositum, inquit, uniuscujusque, tam ejus qui se castravit et qui rursus propter liberorum procreationem seipsum conjunxit matrimonio, debet perseverare, non cedens et acquiescens ei, quod est minus ac inferius. » Nec semel id dixisse contentus, idem paulo post non minus perspicue repetit [32] : « Omnes Apostoli, inquiens, Epistolæ . . . . . . utrumque admittunt, et eum qui Deo agendo gratias moderate utitur matrimonio, et eum qui, ut vult Dominus, vivit in castitate, εὐνουχίᾳ, quemadmodum vocatus est unusquisque, inoffense et perfecte eligens. »

Visne aliquid expressius ? Ausculta, quæso, ipsi adhuc ex ejusdem Scripturæ auctoritate disputanti [33] : « Rursus dicit Dominus : Qui uxorem duxit, ne expellat ; et qui non duxit, ne ducat. Ὁ κατὰ πρόθεσιν εὐνουχίας ὁμολογήσας μὴ γῆμαι, ἄγαμος διαμενέτω. Qui ex proposito castitatis professus est uxorem non ducere, maneat cælebs. » Videant sane votorum castitatis et continentiæ, a monachis et religiosis viris emissorum, osores quid contra hanc claram et apertam Clementis nostri definitionem vel obgannire vel latrare valeant. Quid enim inter votum castitatis nuncupantem et κατὰ πρόθεσιν εὐνουχίας ὁμολογήσαντα discriminis intercedit ? Nunquid Clementem de errore aliquo postulabunt ? At ibi ille contra hæreticos ex communi et recepto Ecclesiæ more et usu dimicat. Sed de hoc continentiæ et virginum voto a nobis jam actum est in nostra ad Ambrosii *De virginibus* libros admonitione [34].

Verumtamen aliquis forsitan objiciet votum, ut theologi aiunt, non posse nisi propter melius et perfectius quoddam bonum a quoquam nuncupari. Atqui Clemens matrimonium cælibatu et virginitate præstantius atque excellentius esse decernit [35]. « Qui enim fuerit perfectus, » ita ille loquitur, « exempla habet apostolos, et revera vir probatur, non in eo **201** quod vitam elegerit monasticam ; verum ille viros vincit, qui in matrimonio et liberorum procreatione, et domus cura ac providentia, citra voluptatem et dolorem se exercet, et cum in familiæ versetur curatione ; indivulsus tamen est a Dei charitate, insurgitque adversus omnem tenta-

A tionem, quæ affertur per filios, uxorem, et famulos, et possessiones. » Qui ergo connubio junctus est, et insurgentes undique ex filiis, uxore, famulis, possessionibus tentationes, a Dei charitate minime divulsus et distractus, superavit, is alteri virginitatem cælibatumque profitenti a Clemente nostro anteponitur.

Sed qui ita argumentabitur, ille animum ad ea advertat quæ Clemens continenter subjunxit : « Ei autem qui domum non habet, magna ex parte evenit, ut non tentetur. Qui ergo sui solummodo curam gerit, vincitur ab eo, qui cum sit inferior quidem, in iis quæ pertinent ad suam salutem κατὰ τὴν ἑαυτοῦ σωτηρίαν, superior autem in iis, quæ ad vitæ spectant dispensationem, exiguam revera conservat imaginem, veritatis providentia. » Cælibem igitur in iis tantum, quæ ad vitæ, hoc est, domus et familiæ dispensationem spectant, conjugibus inferiorem esse affirmat. At hunc ipsum
B tentationibus minus obnoxium, atque adeo in iis, quæ ad salutem attinent, conjugibus contendit esse superiorem. Nemo autem de iis, quæ tentationem removent pericula, et quæ ad salutem magis conducunt, vota fieri posse jure unquam merito negabit.

Urgebis tamen Clementem alio in libro, ubi virginem cum vidua componit, dixisse [36] : Ἤδη τινὲς καὶ τῆς παρθένου τὴν χήραν εἰς ἐγκράτειαν προτείνουσι, καταμεγαλοφρονήσασαν ἧς πεπείραται ἡδονῆς. Quod interpres Latinus ita reddidit : « Jam nonnulli quoque præferunt viduam virgini, quod attinet ad continentiam, ut quæ quam experta est voluptatem, magno et excelso animo contempserit. » Ergo, inquies, Clemens viduam, quæ virum experta est, virgini prætulit. Neque patienter feres tibi responderi in posterioribus Clementinorum operum editionibus pro illis verbis, « virgini, quod attinet ad continentiam, » hæc fuisse
C substituta, « virgini incontinenti. » Nihil quippe Græco Clementis textui magis contrarium proferri poterat.

Quocirca diffiteri quidem non possumus hanc hominum, textum aucteris sui tam perverse adulterantium, aut inscitiam, aut fraudem, malamque fidem a nemine posse unquam excusari. Sed hi, neque primus etiam Latinus interpres, Clementis sensum percepere. Nobis enim hic esse videtur : « Jam vero nonnulli viduam ad virginis continentiam extendunt, utpote quæ voluptatem, quam experta est, summe despiciat. » Neque sane aliam fuisse illius mentem, inde profecto probare possumus, quod ab illo alibi scriptum legitur [37] : Ὁ γὰρ ἐπιθυμήσας, καὶ κατασχὼν ἑαυτοῦ, καθάπερ ἡ χήρα, διὰ σωφροσύνης αὖθις παρθένος. « Qui enim concupivit et seipsum continuit, instar est viduæ, quæ est rursus virgo per temperantiam. » At nullus certe sani capitis homo inde unquam concludet statum virginitatis matrimonio aut viduitati ab au-
D ctore nostro fuisse postpositum.

CAPUT XI.

De Christianis virtutibus, et quibusdam Christianorum moribus.

ARTICULUS I.

De cardinalibus, uti aiunt, virtutibus, atque in primis de continentia servanda et impugnanda voluptate, mortisque meditatione.

Ad communes omnibus Christianis virtutes ut jam veniamus, primo adnotandum est virtutem a Clemente alicubi definiri [38] : Ἡ ἀρετὴ αὐτὴ διάθεσίς ἐστι ψυχῆς σύμφωνος ὑπὸ τοῦ λόγου περὶ ὅλον τὸν βίον. « Ipsa virtus est affectio animæ sub imperio rationis per totam vitam consonans et respondens. »

Plura autem de virtutibus singulatim ille pertractat [39], quæ quidem cum facilia sint, iis explicandis nihil necesse est nos diu immorari. Præclare siquidem et accurate definit et explicat quid sit pie-

[31] l. iii, p. 459. [32] ibid., p. 462. [33] ibid., p. 467. [34] tom. II Amb., p. 142 et seq. [35] Strom. lib. vii, p. 741. [36] Strom l. iv, p. 469. [37] Strom. l. vii, p. 742. [38] Pæd., l. vii, cap. ult., p. 156. [39] Strom. l. ii, p. 304 et seq ; l. vi, p. 662, et l. vii, p. 709 et seq. et 738 ; l. ii, p. 397 et seq.

tas, et quænam sint eæ, quæ a theologis quatuor virtutes cardinales dicuntur, justitia, prudentia, temperantia et fortitudo. Hujusce autem fortitudinis species esse dixit tolerantiam [40], mentis sublimitatem, μεγαλοφροσύνην, magnitudinem animi, μεγαλοψυχίαν, liberalitatem et magnificentiam. At de liberalitate et magnificentia, humanitate et benignitate non minus quam de aliis virtutibus enucleate disserit. Ad hæc vero ipse docet beneficentia et fortitudine hominem Deo similem fieri [41]. Denique omnes illas virtutes sibi invicem ita connexas et conjunctas esse declarat, ut neque una sine altera haberi, neque de ulla qualibet sine alia disputari possit.

Quoniam autem ipsa virtus nobis non est ingenita, sed ad eam comparandam nati apti sumus, eaque aptitudo non virtus, sed motus est ad virtutem [42]; idcirco hæc labore, disciplina et exercitatione acquiri debet. Atque inde fit, ut alii ad minorem, alii ad majorem et perfectam virtutem perveniant.

Porro autem aliqua sine animadversione illud prætermitti non debet, quod Clemens de castitate, ac proinde de aliis, quæ paganis et Christianis hominibus communes erant, virtutibus affirmare non dubitat illam non esse bonam, nisi propter amorem Dei operam ei demus: Οὐδὲ εὐνουχία ἐνάρετον, εἰ μὴ δι' ἀγάπην γίνοιτο τὴν πρὸς Θεόν. « Castitas non est virtute prædita, nisi fiat propter dilectionem in Deum [43]. »

In castitatis vero mentionem quia incidimus, ea paulo uberius lubet exponere quæ auctor noster de continentia contra hæreticos passim disputavit. Nobis autem hanc continentiæ, ἐγκρατείας, definitionem exhibet [44]: « Continentia est corporis despicientia convenienter pactis cum Deo initis. » Ἐγκράτεια σώματος ὑπεροψία κατὰ τὴν πρὸς Θεὸν ὁμολογίαν. Cujus definitionis hanc ipse rationem reddit [45]: « Non solum enim in rebus venereis, sed etiam in aliis, quæ anima perperam concupiscit, non contenta necessariis, versatur continentia. » Scimus quidem continentiam paulo aliter a sancto Thoma [46] aliisque theologis scholasticis definiri. At certe ea virtus, ab ipsis significatione longe strictiori quam a Clemente nostro circumscribitur. Eam procul dubio ob rationem in alio libro ipse dixit [47]: « Continentia est affectio, quæ non transilierit ea, quæ visa fuerint ex recta ratione. Continens autem est is, qui continet eas appetitiones, quæ sunt præter rectam rationem; vel qui se ipsum continet, ne appetitione efferatur præter rectam rationem. »

202 In quo autem paganorum philosophorum et Christianorum continentia discrepet, sic Clemens edisserit [48]: « Humana continentia, quæ est ex sententia philosophorum Græcorum, profitetur pugnare cum cupiditate et in factis ei non inservire. Quæ est autem ex nostra sententia non concupiscere, non ut quis concupiscens se fortiter gerat, sed ut etiam a concupiscendo se abstineat. » Unde ille scite collegit Christianam continentiam philosophica esse præstantiorem.

Illius porro a Christianis observandæ causam et incitamentum his declarat verbis [49]: « Nos propter dilectionem in Dominum, et propter ipsum honestum amplectimur continentiam, templum Spiritus sanctificantes. Honestum est enim propter regnum cœlorum se ipsum castrare ab omni cupiditate, et emundare conscientiam a mortuis operibus ad serviendum Deo viventi. » Quocirca hæreticos, qui in carnis odium, et paganos, qui vanis humanisque tantum rationibus continentiam amplectebantur, castigat, et illos impios, hos autem plane ignaros et improvisos esse ostendit.

Christianæ itaque continentiæ eam affirmat esse excellentiam, ut quamvis in Deum, qui nullius rei indiget nullique perturbationi obnoxius est, non cadat, illius tamen observatione ad divinam naturam accedamus.

Ad eam autem continentiam assequendam, amputanda est, inquit ille [50], cupiditas. Quæ quidem ut resecetur, voluptas illius fomes exstirpanda ac funditus tollenda est [51]. Voluptatis porro motionem « dicunt esse lenem et blandum, » ita ille loquitur [52], « motum cum aliquo sensu. » Verum sicut cupiditatis fomitem dicit esse voluptatem, ita et voluptatis principium docet esse cupiditatem [53], πάσης ἡδονῆς ἐπιθυμία κατάρχει. « Omnis voluptatis principium est cupiditas. Cupiditas autem, » uti ipse prosequitur, « est molestia et sollicitudo, quæ propter egestatem aliquid appetit. » Alibi tamen voluptas, uti ab eo dicitur [54], primam generat cupiditatem; πρώτην ἐπιθυμίαν γεννᾷ. « Quæ, » sicut ille pergit [55], « est desiderium et appetitus, ὄρεξις, a ratione alienus ejus qui ei κεχαρισμένος, obsecutus est. » At nonne his posterioribus verbis satis aperte significat cupiditatem et voluptatem sese mutuo generare?

Rursus vero nos ille commonet ἐπιθυμίαν, cupiditatem, et ὄρεξιν, appetitionem, a peritioribus ita a se invicem distingui, ut illam voluptati et intemperantiæ ascribant; hanc vero, quæ rationis motus est, in his esse contendant, quæ secundum rationem sunt.

Cæterum tametsi voluptas Christiano homini fugienda, nec omnino necessaria sit ejus affectio, verumtamen, ait Clemens [56], « est appendix et consequentia, ἐπακολούθημα, quædam naturalium necessitatum famis, frigoris, matrimonii. Si itaque fieri posset, ut absque ea biberetur, vel alimentum susciperetur, vel liberi procrearentur, non posset ostendi alius ejus usus. Neque enim operatio, neque affectio, sed neque aliqua pars nostri est voluptas. » Quid vero, quod ipse fatetur [57] eamdem voluptatem non solum interdiu, sed etiam noctu in ipsis insomniis, nos cum præstigiis inescando mordere, nobisque insidiari? Quamobrem adversum eam, tanquam adversus inimicum divina, ut ait Apostolus, armatura, atque timore, et legis filia cautione, debemus pugnare, animamque nostram a perturbationibus segregare, atque eam quoque perdere, et mortis meditatione occupari. Nos porro commonefacit [58] cum hæc scriberet, tum totam Ecclesiam et viris et mulieribus plenam fuisse, qui per omne vitæ suæ tempus mortem, quæ ad Christum excitat, meditabantur. Sed de his adhuc postea dabitur disserendi locus.

ARTICULUS II.

De fide.

Ex theologicis virtutibus prima procul dubio est fides, quam Clemens ex Apostolo hunc describit in modum [59]: Πίστις πρόληψις ἑκούσιός ἐστι, θεοσεβείας συγκατάθεσις, ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων, κατὰ τὸν θεῖον Ἀπόστολον. « Fides est voluntaria anticipatio, pietatis assensio, rerum quæ sperantur substantia, argumentum eorum quæ non videntur, ut est sententia divini Apostoli. » Addit tamen ab aliis definiri: « Rei non apparentis unientem assensionem. » Ex sua vero ipse opinione, vel saltem nullo auctore citato, hanc profert fidei definitionem [60], Ἡ μὲν πίστις

[40] ibid., p. 405. [41] l. II, p. 395. [42] l. VI, p. 662; l. IV, p. 494. [43] l. III, p. 447. [44] ibid., p. 427. [45] ibid. [46] D. Thom., 2-2, quæst. 155, art. 1. [47] l. II, p. 395. [48] Strom. l. III, p. 450. [49] ibid., p. 451. [50] l. II, p. 395. [51] l. III, p. 443. [52] l. II, p. 406. [53] l. III, p. 443. [54] l. II, p. 521. [55] l. IV, p. 521. [56] l. II, p. 411. [57] ibid., p. 412. [58] ibid., p. 407 et seq.; l. IV, p. 497. [59] l. II, p. 362. [60] ibid., p. 371.

πρόληψις ἑκούσιος, καὶ πρόληψις εὐγνώμονος προκαταλήψεως. « Fides quidem est voluntaria existimatio, et anticipatio prudentis præcomprehensionis. » Itaque ex hac definitione planum ibidem facit, quomodo illa ab opinione aliisque animi habitibus differat.

Fidem porro, quemadmodum scientiam, duplicem esse Clemens ostendit [61], unam quidem humanam, quæ ex rhetoricis et dialecticis argumentis deducta, opinio tantummodo dici potest. Altera autem divina est, qua nimirum Deo præcipienti obsequimur, et illi in sacris Scripturis loquenti credimus. Et hæc quidem certissima cognitio est, nulli non solum errori unquam obnoxia, sed qua etiam sanantur infirmi et mortui ad vitam revocantur.

De hac tantum fide quæstio nunc habetur. Docet autem Clemens illam simul cum spe habitare [62], posseque nos per eam absque demonstrationibus, nec sapientia hominum, sed Dei virtute æternam adipisci salutem [63]. Quamobrem ab ipso adhuc dicitur [64]: Πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις. « Fides, ut ita dicam, est rerum magis necessariarum sèu urgentium (videlicet ad salutem) cognitio. » Quosdam itaque Clemens severe castigat, qui illam a cognitione ita distinguebant, ut hanc de Spiritu sancto, et fidem de Filio esse garrirent. Filium quippe sicut et Patrem cognoscere et credere debemus.

Quia vero fidem voluntariam esse asseruerat [65], id alibi ipse eo probat, quod ipsa fide Deo per Scripturas loquenti assensu plane libero credimus. Atque inde funditus errorem quorumdam evertit hæreticorum, qui fidem nobis innatam esse falso prædicabant.

Quamvis autem tam asseveranter affirmet fidem esse voluntariam, non minus tamen diserte pronuntiat illam, uti paulo ante vidimus [66], esse Dei donum, et nobis divinitus infundi.

Quantæ porro cuilibet ad æternam salutem consequendam necessitatis sit hæc ipsa fides, Clemens passim tradit, repetit et inculcat. Cæteras enimvero scientias obsonio et bellariis, sine quibus vita utique sustentari potest, similes esse docet; fidem vero nobis, quemadmodum « panis ad vivendum » esse necessariam: « Et quæ est, inquit [67], ex fide veritas, tanquam panis necessaria est ad vivendum. Quæ autem præcedit disciplina, est obsonio similis et bellariis. »

Nunquid magis expressum aliquid desideras? 203 Attente, obsecro, considera quid idem Clemens, Barnabæ auctoritate nixus, de fide aliisque virtutibus scriptum nobis reliquerit [68]: « Cum dictæ virtutes sint elementa cognitionis, evenit ut fides sit magis elementaris, quæ gnostico est æque necessaria, ac ei qui in mundo vivit, ad vivendum respiratio. Ut autem absque elementis non possumus vivere, ita nec absque fide possumus assequi cognitionem. Hæc est ergo basis veritatis. » Non solius itaque Clementis nostri, sed etiam Barnabæ opinio fuit, fidem ad vitam spiritualem et cognitionem, non minus quam respirationem ad vitam naturalem producendam, omnibus esse omnino necessariam.

Nihil ergo mirum, si ipse alio in loco ullum plane hominem sine fide vivere, vitam scilicet spiritualem, non posse concludat [69]: « Nullum, inquit, usquam genus neque agricolarum, neque pastorum, neque eorum qui versantur in civitatibus, potest vivere, nisi ejus quod est præstantius et melius, nimirum Dei fide præoccupatum præventumque fuerit. » Quocirca tam de gentilibus quam Judæis apertissime pronuntiat [70]: « Iis quidem qui erant justi ex lege, fides deerat; et ideo cum eos curaret Dominus, dicebat: « Fides tua te salvum fecit. » Iis autem, qui erant justi ex philosophia, non solum opus erat fide in Dominum, sed etiam ut discederent a cultu simulacrorum. » Persuasissimum itaque Clemens habuit fidem in Dominum cuilibet pagano homini, quantumvis pio et justo, plane penitusque necessariam fuisse [71]. Quapropter asseveranter ille affirmat [72] non solum bona opera nemini post mortem, nisi fidem habuerit, prodesse; sed quemlibet etiam seu fidelem seu gentilem sine fide justissime condemnari. Unde jure merito fides ab ipso appellatur [73]: Ἰσχὺς εἰς σωτηρίαν, καὶ δύναμις εἰς ζωὴν αἰώνιον. « Virtus est ad salutem, et potentia ad vitam æternam, per quam, » ut citatus ab eo Pastor seu Hermas scribebat [74], « servantur electi Dei: » δι' ἧς σώζονται οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ. Denique « fide sola, » addit ipse [75] « existimant se consequi principium universorum, » Deum scilicet.

Fidem porro illam auctor noster docet [76] « principium esse actionis, et prudentis electionis fundamentum; » imo vero et cognitionis: « De Deo etenim non dubitare, sed credere est fundamentum cognitionis. » Continenter porro subjungit [77]: « Est autem utrumque Christus; fundamentum, inquam, et ædificium, per quem est principium et finis. Et extrema quidem non docentur, nempe principium et finis, fides, inquam, et charitas. » Fides itaque est principium et charitas finis. Utraque autem ita a Christo emanat et profluit, ut non doceatur. Quocirca paulo post ille concludit [78] fidem esse brevem et compendiosam eorum, quæ necessaria sunt, cognitionem, atque hanc per doctrinam Domini super fidem ædificari. Denique asserit [79] fidem esse sedem, seu basim, ἕδρασμα, charitatis, atque ipsa necessitudine, quæ inter utramque intercedit, charitate fideles fieri: « Charitas, inquit, ea quæ illi cum fide intercedit, amicitia, φιλίᾳ, facit fideles. Fides autem est basis ac stabilimentum » charitatis.

Ex oleastri porro in bonam olivam inserti comparatione ab Apostolo instituta, manifestum Clemens deinde facit infidelem in Christum fide transferri, additque [80]: « Melius est autem uniuscujusque fidem in ipsa inseri anima. » Cujus hanc ipse continuo reddit rationem: « Sanctus enim Spiritus per eam quodammodo distributus transplantatur, prout uniuscujusque circumscriptio incircumscripte, » κατὰ τὴν ἑκάστου περιγραφὴν ἀπεριγράφως, hoc est, per fidem Spiritum sanctum incircumscripte in uniuscujusque credentis secundum illius dispositionem et meritum inseri et transplantari. Quamobrem ipse alibi scribit [81]: Ἡμεῖς τῷ πεπιστευκότι προσεπιπνεῖσθαι τὸ ἅγιον Πνεῦμα φαμέν· « Nos quidem dicimus S. Spiritum inspirari ei qui credidit... sed non ut pars Dei in unoquoque nostrum. »

Quamvis autem fateatur [82], sublata omni dubitatione seu quærendi causa, fidem firmari et stabiliri, nos nihilominus serio admonet [83] eam solam esse non debere, sed præterea inquisitione esse opus. Etenim fides, ipsomet attestante [84], via est ad assequendam veritatem, et illa « ad verbum Domini, et ad Filium nos attollit; οὐδέπω συνίεμεν ἀπόδειξιν εἶναι τὸ ῥῆμα Κυρίου. Nondum intelligimus demonstrationem esse verbum Domini. » Et vero, ut

[61] l. II, p. 381 et 362, ac 372. [62] l. V, p. 383. [63] l. V, p. 549. [64] l. V, p. 544. [65] l. II, p. 362 et 363; l. V, p. 545, 546 et 589. [66] sup., cap. 7, art. 1. [67] Strom. l. I, p. 319. [68] l. II, p. 373. [69] l. V, p. 612. [70] l. VI, p. 637. [71] l. II, p. 288. [72] l. VI, p. 669. [73] l. II, p. 384. [74] ibid. [75] ibid., p. 364, 369. [76] ibid., p. 362; l. V, p. 589. [77] l. VII, p. 731. [78] ibid., p. 752. [79] l. II, p. 372. [80] l. VI, p. 673. [81] l. V, p. 590. [82] ibid., p. 547. [83] ibid., p. 570. [84] l. II, p. 370.

ille ait [85], fidei meditatione fit scientia, quæ stabili ac firmo nixa est fundamento. Neque tamen sinit inde ab aliquo inferri aliquid in fide esse dubium aut incertum. Nam, « qui divinis credidit Scripturis, inquit [86], firmum habens judicium, cui contradici nequit, demonstrationem ejus, qui Scripturas dedit, vocem accipit. » Quapropter haud dubitanter asseverat [87] fidem scientia esse præstantiorem, et illius κριτήριον. Et id quidem Theodoretus ex Aristotele retulit [88].

Quanta autem sit fidei vis et potentia his Clemens verbis perspicue ostendit [89] : « Disciplina ergo est parere præceptis, quod est Deo credere, et fides Dei potentia, quæ est vis veritatis, statim autem dicit : Si habeatis fidem, ut granum sinapis, montes transferetis. Et rursus : Secundum fidem tuam fiat tibi. Et unus quidem curatur, suscepta per fidem curatione ; mortuus autem resurgit per vim ejus, qui crediderat, quod esset resurrecturus. »

Denique cum Clemens, ut diximus, docuerit fidem esse veritatis basim [90] ; hinc planum ille facit quibus gradibus ab ea ad charitatem et γνῶσιν ascendamus : « Prima ad salutem, » verba illius sunt [91], « inclinatio nobis fides apparet, postquam timor, et spes, et pœnitentia, cum continentia et tolerantia proficientes, nos ducunt ad charitatem et cognitionem. »

Cæterum quæ hactenus de fide ex Clemente disputata sunt, hæc te non pigeat cum iis contendere, quæ de illa Theodoretus litteris mandavit [92], atque si velis, quæ theologi in suis de fide commentationibus, et in lib. III *Sentent.*, distinct. 25, et in D. Thom. 2-2, quæst. 1 et 2, copiosius pertractarunt.

ARTICULUS III.

De infidelitate, et utrum omnes infidelium actiones sint peccata.

Oppositum fidei vitium est infidelitas, quæ a Clemente [93] per fidei oppositionem dicitur, ἡ δὲ ἀπιστία ὑπόληψις τοῦ ἀντικειμένου ἀσθενὴς ἀποφατική. Quæ quidem ad verbum nihil aliud sonant, quam « infidelitas est opinio contrarii infirma negativa. » Verum Hervetus cum in Græco textu pro ἀποφατική forsitan legisset ἀποφαντική, hæc verba Latine sic reddidit : « Infidelitas est ejus quod oppositum imbecilla enuntiativa opinio seu existimatio. » Sed non inde magis patet quis sit horum Clementis verborum sensus. Nobis autem idem omnino in manuscripto Claromontano codice [94], atque in Græca editione legentibus, hæc videtur esse auctoris nostri mens et sententia ; infidelitas est debilis et infirma opinio, quæ **204** contrarium, sive illud quod a Deo in Scripturis sacris traditum est, quodque præ infirmitate perspicere nequit, verum esse negat. Quod si legendum putes ἀποφαντική, is quoque erit idem Clementis sensus : Infidelitas est infirma opinio, quæ enuntiat, et præ infirmitate asserit id, quod Scripturis sacris et veritati contrarium est. Et hæc quidem explicatio ex iis haud absurde confirmari potest, quæ continenter subjunguntur [95] : Καθάπερ ἡ δυσπιστία ἕξις δυσπαράδεκτος πίστεως. « Quemadmodum difficultas credendi est habitus, qui fidem difficiliter admittit. »

Duplicem autem Clemens ait esse infidelitatem seu incredulitatem, bonam quidem unam, alteram vero malam. De utraque autem ait ille [96] : « Multa incredulitas fecit bona, fides mala... Jam non credere quidem veritati affert mortem, sicut credere vitam. Contra autem mendacio credere, non credere autem veritati, trahit in exitium. » Sed jam de ea infidelitate disputamus, quæ quia primæ veritati, seu Deo, in sacris Scripturis loquenti, non credit ; idcirco hanc jure merito Clemens inferre mortem et in exitium trahere affirmat. Quam sane ob causam ille rursus postea [97] : « De incredulis, inquit, περὶ ἀπίστων, dictum est eos esse reputatos tanquam pulverem, quam projicit ventus a facie terræ, et guttam quæ ex cado excidit. » Cujus quidem hanc ipse insinuat suggeritque rationem [98] : « In ipsum (verbum scilicet divinum) et per ipsum credere, μοναδικόν ἐστι γενέσθαι, est unicum fieri ; scilicet in ipso indivulse unitum ; non credere autem est dubitare, spatioque ac intervallo disjungi et dividi. »

Quia vero Clemens, uti dictum est, constanter asseruit fidem esse fundamentum bonæ actionis et prudentis electionis, sine qua vitam spiritualem vivere nullus potest, atque econtrario infidelitate quemlibet trahi in exitium, et ei mortem afferri ; inde scite colligit cujusvis gentilis actionem, quandoquidem bonus non est illius finis, revera peccare, et esse malam. Sed præstat ipsummet hac de re apertissime loquentem audire [99] : « Quomodo absolute quidem salvum facere est ex iis, quæ sunt media, recte autem, et, ut decet, perfectum est officium, κατόρθωμα, id est, » ut Cicero interpretatur, rectum aut recte factum : « Ita etiam omnis actio gnostici rectum et perfectum est officium, καὶ πᾶσα πρᾶξις γνωστικοῦ κατόρθωμα· Ejus autem qui est tantummodo fidelis, media dici possit actio, ut quæ κατὰ λόγον, ex ratione nondum efficiatur, neque recte geritur ex scientia. Contra autem cujusvis gentilis peccat actio, παντὸς δὲ ἔμπαλιν τοῦ ἐθνικοῦ ἁμαρτητική. Non enim absolute bene agere, sed scopum quemdam spectando actiones producere, et ex ratione operari oportere ostendunt Scripturæ. » Nescio sane utrum ad hanc quæstionem explicandam clarius aliquid et enodatius proferri queat. Neque enim tantummodo Clemens disertissime asseverat omnem infidelis hominis peccare, et malam esse actionem ; verum etiam certam ac perspicuam illius reddit rationem ; quia nimirum quælibet illa infidelis hominis actio ad bonum finem non refertur.

Obiter observa hæc Græca verba, οὐδὲ μὴν τοῖς ἀπείροις τοῦ αὐλεῖν, αὐλῶν, in Latina interpretatione fuisse omnino prætermissa ; fortasse quia supervacua videbantur. Sic autem Latine sonant : « Et tibia canere imperitis, tibia non canendum. »

Sed iis perstrictis, nonne eodem, uti vidimus, modo de infidelium actionibus adhuc argumentatur Clemens, ubi hæc habet [1] : « Quæcunque ergo fit actio a sciente, ea est recta actio. Quæcunque autem ab insciente, mala est ; etiamsi maxime persistat, et in hoc proposito maneat ; quoniam non fit fortis ex consideratione, neque dirigit actionem ad aliquid utile ex iis, quæ ad virtutem dirigunt, et procedunt a virtute. Eadem est autem ratio de aliis virtutibus. » Omnis itaque ratio quæ fit ab insciente, διὰ τοῦ ἀνεπιστήμονος, etiamsi ex fortitudine, aut alia qualibet virtute proficiscatur ; idcirco tamen mala est, quia non proficiscitur ex λογισμοῦ, ex consideratione, seu potius ratione ; neque refertur ad aliquid ex iis utile, quæ dirigunt ad virtutem, et ex virtute procedunt. Atqui tales esse infidelium actiones nullus plane ambigit. Eas ergo Clemens et ex causa, scilicet ignoratione ; atque ex fine, quia ad veram virtutem non referuntur, malas esse arbitratus est.

Hanc porro esse ipsissimam Augustini sententiam, quam adversus Pelagianos, atque in primis contra

[85] ibid., p. 362. [86] ibid. [87] ibid., p. 365. [88] Theodor., t. IV, De Græc. affect. curat., serm. 2, de fide, p. 479. [89] ibid., 381. [90] Strom. l. II, p. 373. [91] ibid. [92] Theodor. l. cit., De fide, præsertim p. 477 et seq. [93] Strom. l. II, p. 371. [94] ibid. [95] ibid. [96] l. IV, p. 477. [97] ibid. p. 536. [98] ibid., p. 537. [99] Strom. l. VI, p. 669. [1] l. VII, p. 734.

Julianum acerrime constantissimeque propugnat, quis inficias iverit? Nonne enim ut plurima mittamus, contra hos gratiæ Dei inimicos expressissimis verbis ille dixit[1]: « Quantumlibet opera infidelium prædicentur, Apostoli sententiam veram novimus et invictam: Omne quod non est ex fide, peccatum est. » Contra Julianum vero postquam hoc argumentum fuse pertractavit, ex iis, quæ disputaverat, hanc elicit conclusionem[2]: « Ex quo colligitur etiam ipsa opera, quæ faciunt infideles, non ipsorum esse, sed illius qui bene utitur malis. Ipsorum autem esse peccata, quibus et bona male faciunt; quia ea non fideli, sed infideli, hoc est, stulta et noxia faciunt voluntate: qualis voluntas, nullo Christo dubitante, arbor est mala, quæ facere non potest, nisi fructus malos, id est, sola peccata. Omne enim, velis nolis, quod non est ex fide, peccatum est. Et ideo istas arbores non potest diligere, et si tales permanserint, disponit excidere; quia sine fide impossibile est placere Deo. Sed ita hic B immoror, quasi istas arbores non jam tu ipse steriles pronuntiaveris. Quomodo igitur non aut jocaris in his disputationibus, aut deliras, qui sterilium fructus arborum laudas? Qui utique aut nulli sunt, aut si mali sunt, laudandi non sunt: aut si fructus boni sint, profecto steriles arbores non sunt; imo et bonæ sunt, quarum fructus boni sunt, et debent Deo placere, cui bonæ arbores non possunt nisi placere, falsumque erit quod scriptum est: « Sine fide impossibile est placere Deo. »

Scimus quidem plurimos post sanctum Thomam[3] theologos censere infideles « non posse operari bona opera, quæ sunt ex gratia, scilicet opera meritoria; tamen bona, ad quæ sufficit bonum naturæ, æqualiter operari posse. » Quamobrem non in omni, inquiunt, actione sua peccant, sed iis tantum quæ ex infidelitate operantur.

Utrum autem et hæc fuerit nostri Clementis opinio, ex iis forsitan quis percipi posse putabit, quibus ille duo distinguit hominum genera, quorum C alii nescientes, alii vero scientes et gnari aliquid bene faciunt et recte vivunt. Utrisque autem quocunque modo egerint, negat illud post mortem prodesse, nisi fidem habuerint[4]: « Jam vero illud quoque, ait, consideremus, an quando recte vivunt, qui nesciunt benefacere; accidit enim ut benefaciant: nonnulli autem per intelligentiam ad veritatis verbum feruntur, tanquam ad scopum. Abraham autem **205** non ex operibus justificatus est, sed ex fide. Nihil ergo eis post vitæ finem proderit, etiamsi nunc recte operentur, nisi fidem habeant. »

Deinde vero postquam ille nos alibi admonuit non tantum utroque, cum Veteri tum Novo Testamento, sed statutis etiam apud Græcos et philosophos legibus « genus, actionis esse manifestissimum, » continenter adjecit[5]: « Et ut semel dicam, omnis utilitas, quæ ad vitam pertinet, suprema quidem ratione a Deo omnipotente, qui præest omnibus, Patre perficitur per Filium, qui etiam propterea est D servator omnium, inquit Apostolus, maxime autem fidelium. » An porro ex his concludi possit Clementem existimasse quædam infidelium bona quidem esse opera, sed ea ad vitam æternam comparandam nec utilia, nec pertinentia, aliorum esto judicium. Si autem rem ita se habere pronuntient, nobis edisserant, quomodo sibi ipsi constiterit eruditissimus auctor noster, qui cujusvis gentilis actionem peccare haud prorsus se ambigere apertissime profitetur.

ARTICULUS IV.

Præter fidem bona opera ad salutem consequendam esse necessaria.

Quamvis Clemens fidem tantæ, uti vidimus, necessitatis esse crediderit; præter illam tamen bona opera ab hominibus, ut æternam salutem adipiscantur, esse necessaria, et Deo ita jubente exigi, passim ille constituit et prædicat. Ex iis itaque pauca seligamus: « Debemus, ὀφείλομεν, ait ille[6], habere opera clamantia, tanquam in die ambulantes. Luceant enim opera; et: Ecce homo et opera ejus ante faciem ejus. Ecce enim Deus, et opera ejus. Deum oportet imitari, quod ejus fieri potest, gnosticum. » Audisne quibus ille sacræ Scripturæ testimoniis probet bona opera, non tantum a Christianis minus perfectis, sed etiam a « gnostico, » hoc est perfectissimo Christiano, uti omnino necessaria requiri?

Sed illi, quæso, alio in libro mentem suam rursus explicanti parumper ausculta[7]: « Oportet ergo Deo offerre sacrificia non sumptuosa ac splendida, sed quæ sunt pia et ei accepta, et suffitum illum in lege compositum, qui constat ex multis linguis et vocibus in oratione, vel potius qui ex diversis gentibus et sexibus per donum testamentorum construitur in veritatem fidei, et in laudibus congregatur, mente quidem pura, justa autem et recta vitæ institutione ex sanctis operibus, et justa oratione. ἐξ ὁσίων ἔργων, ἀρχῆς τε δικαίας. » Præter fidem ergo Clemens quemlibet ad bona opera agenda obstrictum obligatumque esse credidit.

Quid vero, quod ipsammet, de qua agitur, fidem ille bonorum operum effectricem esse his declarat verbis[8]: « Jam vero fides, et si est voluntaria animæ assensio, est tamen bonorum operatrix, et justæ fundamentum actionis? »

Nec est profecto quod heterodoxus quis respondeat nihil in Clementis nostri scriptis frequentius occurrere, quam bona opera in Scripturis sanctis non modo consuli, verum etiam præcipi; sed nullibi illum dixisse ullum unquam hominem iisdem operibus suis, aut etiam fide vel peccatorum remissionem, vel divinam adoptionem, vel vitam salutemque æternam promereri. Hunc etenim errorem Clemens noster funditus evertit[9]. Neque enim solum perspicue docet « nos bonorum operum effectione, ἀγαθοεργίᾳ, ac divina assimilatione, θείας ἐξομοιώσεως, ad æternam felicitatem subvehi; » sed ibidem addit: « Sunt aliæ oves, inquit Dominus, quæ non sunt ex hoc ovili, quæ alio ovili et mansione pro proportione fidei sunt dignatæ. Meæ autem oves meam vocem audiunt, a cognitione mea mandata intelligentes. Hoc autem licet magnifice, et pro dignitate meritisque accipere cum operum remuneratione et mutua consequentia. Quare quando audierimus: « Fides tua te salvam fecit, » non accipimus eum dicere absolute eos salvos futuros, qui quomodocunque crediderint, nisi opera quoque fuerint consecuta. » Quid ad hæreticorum errorem damnandum his Clementis nostri verbis clarius et luculentius? Ibi enimvero disertissime pronuntiat salvum fieri hominem fide, et bonis etiam operibus, quæ in altera vita simul remunerabuntur. Quapropter alibi ex ipsismet Evangelii verbis ostendit[10] apud Dominum esse complures mansiones et præclaras remunerationes pro cujuscunque meritis et vitæ proportione.

Ad hæc vero Clementem audivimus plane et dilucide asseverantem bona opera post hujus vitæ finem nulli prodesse, nisi fidem habuerit[11]. Nonne autem inde recte infertur bona opera iis hominibus post hujus vitæ finem profutura, qui simul cum bonis operibus vera fide erunt ornati ac præditi?

His insuper adjunge, si velis, quod ab ipso scriptum legitur: « Orti sumus, ut eligeremus obedire mandatis, ad hoc ut vellemus esse salvi... Est ergo officium hominis Deo parere, qui varia annuntiavit per salutem præcepta... Qui cum iis, quas

[1] August., l. X, De gestis Pelag., c. 16, § 34, p. 211. [2] lib. IV, Contra Julian. Pelag., c. 3, § 32, p. 601. [3] 2-2, quæst. 10, art. 4. [4] Strom. l. I, p. 828. [5] Strom. l. VI, p. 695. [6] Strom. l. IV, p. 543. [7] Strom. l. VII, p. 719. [8] l. V, p. 608. [9] l. VI, p. 668. [10] l. IV, p. 488. [11] l. VII, p. 710.

oportet, considerationibus prompto et alacri animo acceperit mandata et custodierit, is est fidelis. Qui autem pro accepto beneficio pro viribus refert gratias per charitatem, is est amicus. » Persuasum ergo Clemens habuit bona opera ad æternam salutem comparandam utilia esse, atque iis hominem, Dei gratia adjutum, uti ex eo abunde probatum est, æternæ felicitatis præmia promereri.

Denique ex ipsiusmet Christi verbis et proposita ab ipso operariorum parabola, manifestum adhuc facit « rectæ vitæ assiduitate, » hoc est, bonis operibus nos violenter Christi rapere regnum : « Qui regnum, inquit[13], rapiunt, sunt violenti, non contentiosis orationibus, sed rectæ vitæ assiduitate ; et orationibus, quæ fiunt sine intermissione, dicti sunt vim afferre, ut qui ex prioribus peccatis contractas abstulerint maculas. »

Antequam porro hunc de fide tractatum absolvamus, non inutile forsitan erit paucis exponere quod a Græcis philosophis de illa traditum Clemens memorat[14]. Ab Aristotele autem ita ille orditur : « Aristoteles, id quod consequitur scientiam, judicium, quo verum esse hoc aut illud judicamus, dicit esse fidem. » Unde hanc scientia esse præstantiorem concludit. Sed hæc clarius a Theodoreto[15] transcripta reperire est.

Deinde Clemens[16] narrat Epicurum existimasse fidem esse πρόληψιν διανοίας, id est, ut reddidit Hervetus, « cogitationis anticipationem. » Sed de hac fidei definitione rursum legendus est Theodoretus[17], qui eam variis exemplis illustrat. Denique Clemens, atque iterum Theodoretus nobis exhibent quid de illa Heraclitus, Plato et Epicharmus tradiderint.

206 ARTICULUS V.

De spe et timore.

Secunda virtus theologica est spes, quæ a Clemente sic definitur[18] : Ἐλπὶς προσδοκία κτήσεως ἀγαθοῦ. « Spes est boni acquirendi exspectatio. » Rursus autem paulo post[19] : Ἐλπὶς προσδοκία ἀγαθῶν, ἢ ἀπόντος ἀγαθοῦ εὔελπις· « Spes est exspectatio bonorum, vel absentis boni bona speratio. » Cuilibet vero spei, seu humanæ, seu divinæ, vel, ut aiunt, naturali et supernaturali, hæc definitio convenit. De qua autem disputamus, ea est, « per quam, » ut loquitur Clemens noster[20], « desideramus quæ sunt optima, » δι' ἣν ἐφιέμεθα τῶν βελτίστων, scilicet Deum ipsum, sive æternam felicitatem qua Deo æternum fruamur.

Quapropter ille aperte docet[21] spe res futuras a nobis exspectari, quemadmodum fide res quoque futuras atque etiam præteritas credimus. Hinc quanta inter utramque illam virtutem, nec non et charitatem sit connexio, ita ipse paulo superius exposuerat[22] : « Cum fides, sicut etiam tempus, sit duplex, inveniemus duas, quæ simul habitant, virtutes. Tempori enim, quod est præteritum, est memoria ; ei autem, quod futurum est, spes. Credimus enim fuisse præterita, et fore ea quæ futura sunt. Et rursus diligimus sic se præterita habere, fide persuasi, futura spe exspectantes. » Eam procul dubio ob causam spes ab illo fide consistere dicetur[23] ; quia nimirum quam futuram credimus æternam beatitudinem, hanc firmissima spe exspectamus, speramusque. Imo vero « is qui sperat, » ut Clemens ipse loquitur[24], « sicut etiam qui credit, mente videt ea, quæ prospiciuntur intelligentia, et ea quæ sunt futura. »

Tantæ porro constantiæ et firmitatis est ea spes, sicut et charitas, tantæque utriusque sunt vires, ut nullis plane casibus, nec dirissimis etiam cruciatibus expugnari unquam possint : « Neque ergo, inquit Clemens[25], spes felicitatis, neque in Deum charitas ægre fert ea quæ accidunt ; manet autem libera, etiamsi in bestias incidat immanissimas, et in ignem voracissimum : et licet tyrannicis conficiatur tormentis, a divina pendens amicitia, minime redacta in servitutem, superas obit regiones, corpore iis tradito qui id solum possunt tenere. »

Quam recte igitur Apostolus ad Romanos scripserit hanc spem non confundere, sic ille probat[26] : « Propter spem enim futuram est patientia. Spes autem est etiam æquivoce spei redditio et restitutio, quæ non confundit, ut quæ probris et contumeliis non amplius afficiatur. »

Hanc porro eamdemque spem paganis philosophis et poetis incognitam non fuisse Clemens noster non solum ibidem, sed sequenti etiam in libro luculenter ostendit[27].

Porro autem quemadmodum id quod spei objicitur est ipsemet Deus misericors, piis hominibus æternam mercedem et beatitudinem persolvens; ita et timori objicitur idem ipse Deus impios et improbos sempiternis suppliciis et pœnis afficiens. At eo tamen timore, ut Clemens noster explicat, non tam Deum ipsum, quam a Deo excidere metuimus : « Timet enim, ait Clemens[28], quis non Deum, sed a Deo excidere. » Bonum autem esse eum timorem ibidem ille probat[29] non modo sacræ Scripturæ auctoritate, sed etiam paulo superius ex illo celebri Salomonis effato : « Initium sapientiæ est timor Domini[30]. » Ibi enim pulchre observat sapientiam vocari effectionem, quæ est timor Domini deducens ad sapientiam. Tum vero Basilidis et Valentini sectatores egregie refellit, qui hoc Proverbiorum oraculo ad stabilienda absurdissima errorum suorum commenta omnino præpostere et perperam abutebantur. Timoris autem eam illic patefacit esse utilitatem[30*], « ut quos non expugnat ratio, eos mansuefaciat metus. »

Neque leviori ictu eorum retundit pervicaciam hæreticorum, qui insulse somniarant timorem esse alienationem, vel a ratione, vel ab animo, atque adeo esse malum, ac proinde legem veterem rejiciendam[31]. Quocirca omnium oculis Clemens ibidem subjicit[32] quid hæc eadem lex vere et merito timendum annuntiet, et quomodo Barnabas nos ad meditandum Dei timorem adhortetur.

Præterea « Dei timor, » ut ille docet[33], « est mali declinatio, » fidemque adjuvat, atque post fidem prima est ex iis virtutibus, quæ ad charitatem, aut, ut alibi adhuc ait[34], « ad pœnitentiam et spem » nos ducunt. Quid plura? Alicubi asserit[35] timorem Domini esse disciplinam et scientiam, atque eodem timore peccata a quolibet declinari; alibi vero[36] doctrinam illi adjunctam esse primum ad Christianam perfectionem gradum. Postremo non solum timoris utilitatem, sed quamdam etiam ejus necessitatem inde repetit[37], quod lex divinitus « voluisse videatur, ut metus necessario impenderet; » quo majori cautione et attentione philosophus a lapsu et peccato esset alienus.

Duplicem porro, seu potius triplicem ille timorem non obscure distinguit[38]. Nam postquam dixisset « principium dilectionis esse timorem, qui fit per incrementum fidei, deinde dilectio ; » ita ille prosequitur : « Sed non sicut feram et timeo et odi, ita etiam patrem vereor, quem timeo et amo. Rur-

[13] l. v, p. 553. [14] Strom. l. II, p. 365. [15] Theod., t. IV, De Græc. affect. curat., serm. 1, de fide, p. 479. [16] locis citatis. ibidem, p. 366. [17] Theod., p. 479 et 483. ibid., p. 369. [18] Strom. l. II, p. 371. [19] ibid. p. 377. [20] Strom. l. IV, p. 495. [21] l. II, p. 384. [22] ibid., p. 383. [23] ibid., p. 371. [24] l. v, p. 552. [25] l. IV, p. 497. [26] ibid., p. 532. [27] ibid. et l. v, p. 552. [28] ibid., p. 377. [29] Strom. l. II, p. 374 et 375; l. VII, p. 740. [30] Eccli. I, 16. [30*] ibid., p. 376. [31] ibid., p. 373-377. [32] l. IV, p. 478; l. II, p. 374 et 375. [33] ibid., p. 360. [34] ibid., p. 373; p. 384; p. 377. [35] ibid., p. 386 et 391. [36] l. IV, p. 495. [37] l. II, p. 412. [38] ibid., p. 384.

sus timens ne castiger, meipsum diligo, timorem eligens. Qui timet offendere patrem, seipsum diligit. » Primus itaque timor juxta Clementis mentem ille est, quo quis aliquid sicut feram metuit, propter pœnam nimirum infligendam. At hic timor penitus servilis est, atque illum Clemens odio mistum esse declarat.

Alter timor est, quo quis patrem suum offendere veretur. Iste autem timor mere filialis est, qui, ut ait Clemens, amori conjungitur.

Tertium denique timorem et inter utrumque medium, sive potius secundarium prioris timoris effectum eum esse Clemens dicit: « Quo rursus timens ne castiger, meipsum diligo, timorem eligens. » Itaque qui illo timore afficitur, ita castigationem metuit, ut potius seipsum, quam illum, a quo haud dubie propter culpam et offensam castigari timet, revera diligat. De hoc autem duplici seu triplici timoris genere legesis quod sanctus Thomas tradidit[39]; inde quippe lux non minima huic Clementis nostri sententiæ afferri potest.

Utrum vero Clemens quodlibet illud timoris genus bonum esse putaverit, si inquiras, perpende, quæso, quod ille paulo post ex Hermæ *Pastore* colligit[40]: « Dicit timendum esse Dominum ad ædificationem, sed non diabolum ad eversionem. Contra autem opera quidem Domini, hoc est præcepta, esse diligenda et facienda; opera autem diaboli esse timenda et non facienda. Timor autem Domini erudit, et castigat, et in dilectionem restituit: timor autem operum diaboli habet etiam odium cohabitans. » Ex his autem et superioribus auctoris nostri verbis **207** facile, uti arbitramur, intelligis persuasum ipsi fuisse timorem diaboli, aut ferarum, hoc est pœnæ et supplicii, si ibi tantum consistat, non esse bonum, utpote qui non amorem, sed potius odium adjunctum habeat. Contra vero Dei timorem, quo illum sicut patrem offendere timemus, esse revera bonum; quippe qui principium sit dilectionis et ad eam nos adducat.

Neque tamen in tuum, quæso, inducas animum ab illo omnem prorsus servilem metum proscribi, ac tanquam malum penitus repudiari. Nam præterquam quod ille contra hæreticos, uti diximus, ostendit veterem legem, timoremque ab eo incussum minime esse mala, quando ex hoc timore ad filialem metum, amorem et charitatem ascendimus; id sane clarius demonstrat, ubi quibus gradibus hoc fiat, ita edisserit[41]: « Licet non esse filium incredulitatis, sed transire a tenebris ad vitam, et aure sapientiæ accommodata, esse Dei legitimum: νόμιμον εἶναι θεοῦ, servum quidem primum, δοῦλον μὲν τὰ πρῶτα, deinde fidelem famulum, ἔπειτα δὲ πιστὸν γενέσθαι θεράποντα, timentem Dominum Deum. Quod si quis ulterius ascenderit, refertur in numerum filiorum. Postquam autem charitas operuerit multitudinem peccatorum, beatæ spei perfectione, licet eum tunc auctum charitate suscipere, relatum in electam filiorum adoptionem, quæ Dei vocata est amica. » Servi ergo et famuli timorem Clemens tunc bonum esse existimavit, quando eo timore pedetentim ad Dei amorem et perfectissimam charitatem perducimur.

Quis itaque non videat hanc Clementis de timore Dei doctrinam sententiæ Tridentinorum Patrum omnino esse consentaneam, ac plane eamdem cum hac illorum definitione, qua nostræ ætatis hæretici hoc anathemate percelluntur[42]? « Si quis dixerit gehennæ metum, per quem ad misericordiam Dei de peccatis dolendo confugimus, vel a peccato abstinemus, peccatum esse, aut peccatores majores facere, anathema sit. » Quamobrem alibi hæc eorumdem Patrum synodus[43]: « Illam, inquit contritionem imperfectam quæ attritio dicitur, quoniam vel ex turpitudinis peccati consideratione, vel ex gehennæ et pœnarum metu communiter concipitur, si voluntatem peccati excludat, cum spe veniæ, declarat non solum non facere hominem hypocritam et magis peccatorem, verum etiam donum Dei esse et Spiritus sancti impulsum, non adhuc quidem inhabitantis, sed tantum moventis, quo pœnitens adjutus viam sibi ad justitiam parat. » Nonne enim hæc ipsissima est Clementis nostri doctrina, qui, ut vidimus, sæpius repetit et probat timorem esse sapientiæ, disciplinæ et divinæ dilectionis initium, atque illum ad pœnitentiam, fidem, spem et perfectissimam charitatem viam nobis patefacere?

Verum aliquis forsitan objiciet Clementem disertissime pronuntiare eum, qui vel supplicii, vel imminentis periculi, vel odii metu, imo vero propter consequendæ a Deo mercedis spem, ab injustitia se abstinet, hunc sua sponte non bonum, ac potius videri, quam reipsa esse justum. Ergo Clemens existimabat supplicii metum, et mercedis spem facere, quemadmodum hæretici aiunt, « hominem hypocritam et magis peccatorem. » Siccine vero doctissimus ille vir in errorem a se toties, ut vidimus, proscriptum tandem prolapsus est? Nullus procul dubio sanæ mentis homo id in animum facile sibi induxerit. Neque vero hæc unquam fuit illius mens et sensus. Ab ipso enim hæc scriptis tradita legimus[44]: « Nos autem eum, qui semper et in omnibus est justus, scire cupimus, qui nec timens supplicia, quæ a lege statuuntur, nec eorum cum quibus versatur, et qui peccata persequuntur, odium vitans in improbos, nec quod ex ipsis sceleribus et flagitiis impendet, periculum reformidans, justus permanet. Qui enim propter hæc abstinet a faciendo aliquid ex iis quæ sunt injusta, non est sua sponte, sed metu bonus..... Si autem ab injustitia facienda abstinuerit propter spem remunerationis a Deo consequendæ, ob ea quæ juste fecerit, nec sic quidem sua sponte bonus est. Sicut enim illum metus, sic hunc quoque merces justum facit, vel potius efficit, ut videatur justus. » Nulli certe dubium aut obscurum esse potest Clementem ibi loqui de justo perfectoque homine, quem « gnosticum » appellat, et qui perfectam attigit charitatem; vel, ut ipsis Clementis nostri verbis utamur, « qui semper et in omnibus justus est. » Hic autem, ut ille pergit, nullo supplicii aut periculi metu justus permanet. Et recte quidem. Nam in prima Epistola sua Joannes scripsit[45]: « Timor non est in charitate; sed perfecta charitas foras mittit timorem; quoniam timor pœnam habet: qui autem timet, non est perfectus in charitate. »

Quocirca justus ille timorem cur expulerit, hanc Clemens protulit rationem. Qui propter metum aut mercedis spem ab injustitiæ se abstinet operibus, is non est sponte sua justus: sed efficit potius duplex illa affectio, ut justus videatur. Nondum quippe ad perfectam illam charitatem pervenit, qua spe et metu procul amandatis, bonum voluntaria, ac libera prorsus, et expedita voluntate operetur.

Quid ergo, arguet alius quispiam, nunquid Clemens a « gnostico » seu perfecto Christiano omnem spem etiam « remunerationis » a Deo, ut ipse loquitur, « accipiendæ, » sicut et metum, penitus depellendam esse decernit? Nunquid ergo, urgebit ille, haud obscure Clemens docuit, spem, quæ secunda virtus theologica est, imperfectorum tantummodo esse Christianorum, minime vero perfectorum? Sed is non videtur esse sensus Clementis, qui tantum abest, ut ibi spem a perfecto Christiano abjiciendam esse statuat, quin potius ab eo semper

[39] 2-2, q. 19, art. 2. [40] ibid., p. 384. [41] Strom. l. I, p. 353. [42] Trident. syn., sess. 6, can. 8. [43] sess. 14, c. 4. [44] Strom. l. IV, p. 531. [45] I Joan. IV, 18.

servandam esse declaret. Græca enimvero hæc sunt illius verba [46]: Εἰ δὲ καὶ ἐλπίδι τῆς ἐπὶ δικαίοις παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀμοιβῆς ἀφέξεταί τις τοῦ ἀδικεῖν, οὐδὲ οὗτος ἑκὼν χρηστεύεται· ὡς γὰρ ἐκεῖνον ὁ φόβος, οὕτω τοῦτον ὁ μισθὸς δικαιοῖ, μᾶλλον δὲ δίκαιον εἶναι δοκεῖν δείκνυσι· Latine vero: « Si autem ab injustitia facienda propter spem retributionis a Deo justis operibus reddendæ abstinuerit, non sponte sua bonus est. Sicut enim illum metus, ita hunc merces justum facit, vel potius ostendit eum justum videri. » Quibus sane verbis ille aperte significat eum, qui propter divinæ mercedis a Deo justis operibus reddendæ justus est, etiamsi non sponte sua, hoc est non mero et unico Dei amore, vel, ut aiunt, solo charitatis motivo ab injustitia se abstineat; ipsum tamen esse justum, vel ostendere potius se justum nobis videri. Non ergo mercedis spem a perfecto Christiano, de quo Clemens, uti ex dictis, et iis quæ ille subjungit, ibi disputat, respuendam esse decernit; utpote qua illum affirmat justum revera fieri, vel potius nobis justum videri; quandoquidem qui propter mercedis spem bene justeque agit, hunc reipsa justum esse merito censemus. Et hanc quidem esse illius mentem facile ex subsequentibus intelligitur, **208** quibus ostendit non solum a paganis philosophis, sed etiam ab Apostolo hanc spem, « quæ est post mortem bonis quidem bonam, malis autem contrariam, » omnino renuntiari. Verum ex his quæ Clemens de charitate et « gnostico, » seu perfecto Christiano, tradidit, et mox a nobis explananda sunt, illa clarius elucebunt.

ARTICULUS VI.

De charitate erga Deum et proximum.

Tertia ex theologicis virtutibus est charitas, atque ex ea et fide ac spe sanctam Clemens docet componi trinitatem [47]; ita tamen ut charitas aliis duabus major sit et præstantior: « Iis, ait ille, qui tendunt ad perfectionem, proposita est cognitio rationalis, γνῶσις ἡ λογικὴ, cujus fundamentum est sancta trinitas, ἡ ἁγία τριάς, fides, spes, charitas: major autem horum charitas. » Tres autem illas virtutes dicit esse fundamentum « cognitionis rationalis, » γνώσεως τῆς λογικῆς, hoc est Christianæ perfectionis, quæ ab illo γνῶσις, quemadmodum perfectus Christianus γνωστικός solet appellari. Easdem porro tres illas virtutes dicit Clemens [48] sic sese invicem consequi, ut fides speret « propter pœnitentiam, pietas autem propter fidem, et quæ in eis est perseverantia, et exercitatio una cum disciplina terminetur in charitate, et hæc cognitione perficiatur. »

Charitatem vero fide et spe majorem esse non modo post Apostolum asserit [49], verum ex ipso etiam probat ei qui charitate informatus est, omnia quidem licere; sed hunc ab aliquibus propter aliorum abstinere conscientiam; hunc omnia ad Dei gloriam referre, armisque spiritualibus contra quemlibet pugnare, qui adversus Dei cognitionem sese extollit; hunc denique nullum formidare casum, nullam afflictionem, nullum periculum, nullum tandem quantumvis crudelissimæ mortis genus ac supplicium.

Quo autem progressu ad charitatem illam perveniatur, sic ipse docet [50]: « Ignorationis animadversio est prima disciplina ei qui κατὰ τὸν λόγον ambulat. Cum ignorasset quispiam, quæsivit; et cum quæsiisset, invenit magistrum; et cum invenisset, credidit; et cum credidisset, speravit; et cum hinc dilexisset, dilecto similis efficitur, hoc esse studens, quod prius dilexit. » His itaque gradibus ascendimus ad charitatem, qua homo Deo similis efficitur.

Ejusdem vero charitatis alius quoque effectus est, ut proximus propter Deum diligatur. Quam quidem charitatem, seu proximi amorem, ita Clemens describit [51]: « Charitas, ἀγάπη, fuerit consensio eorum quæ sunt κατὰ τὸν λόγον, καὶ τὸν βίον, καὶ τὸν τρόπον, secundum rationem, et vitam, et mores; aut, ut paucis dicam, κοινωνία βίου, vitæ societas, vel amicitiæ et benevolentiæ extensio cum recta ratione, περὶ χρῆσιν ἑταίρων· ὁ δὲ ἑταῖρος, ἕτερος ἐγώ· ἢ καὶ ἀδελφοὺς τοὺς τῷ αὐτῷ λόγῳ ἀναγεννηθέντας προσαγορεύομεν, ad sodalium consuetudinem (sodalis autem, seu amicus alter ego) qua eos fratres appellamus, qui sunt eodem verbo regenerati. » Paucis Clemens ibi regulam normamque nobis exhibet, ad quam verus et rectus erga proximum amor dirigendus sit. Primum enim docet eum esse debere κατὰ τὸν λόγον, « secundum rationem, » hoc est, ut ex rectæ rationis circumscriptione nunquam excedat. Deinde vero vult Clemens ut idem amor sit κατὰ τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον, « secundum vitam et mores, » id est juxta statuta a Deo vitæ et morum pie sancteque efformandorum præscriptiones. Nam ea charitas, ut ipse paulo post explicat [52], non ficta, sed vera esse debet, ita « ut odio habentes malum, adhæreamus bono et fraternitati. » Quamobrem tertio Clemens addit nos eo amore illos diligere, qui eodem verbo sunt regenerati, baptismatis scilicet sacramento, ac Christianæ religionis professione, quosque idcirco fratres appellamus.

At observes velim, non idcirco a Clemente præscribi, ut ii soli, sed ut plus aliis ob vitæ sanctitatem et piam fraternitatem diligantur. Ipse enimvero planum alibi facit [53] Christum nobis in Evangelio præcepisse non solum ut inimicos diligamus, sed ut iis quoque benedicamus, atque pro illis oremus, qui nos contumeliis pœnisque afficiunt. Ex quibus certe, et ex iis quæ de virtutibus hujusce charitatis comitibus Clemens memorat, haud obscure colligi potest quemdam ab ipso desiderari in hac charitate ordinem, de quo theologi post sanctum Thomam 2-2, quæst. 26, atque Estium in lib. tert. *Sentent.*, distinct. 29.

Cæterum ad hoc Clementis effatum « amicus alter ego » quod spectat, Erasmus centur. 1, adag. 2, p. 12, illud paulo aliter exprimit, hunc scilicet in modum, φίλος ἕτερος αὐτός. Prius enim Cicero [54]: « Est is amicus quidem, qui est tanquam alter idem. » Sed Erasmum, si lubet, consule.

Tres tandem Clemens potissimum recenset [55] virtutes charitatis in proximum comites, nimirum hospitalitatem, humanitatem et dilectionem, quas quidem ab illo satis enucleate explicatas invenies. Nec minus clare ibidem edisserit, quid sit affectio et animorum consensus.

A nobis autem prætermitti non debet, quod ille de amicitia, φιλία, litteris mandavit [56]. Triplex enim dicit esse ipsius genus; et primum quidem illudque optimum et præstantissimum, ex virtute proficisci. Etenim στεῤῥὰ ἡ ἐκ λόγου ἀγάπη, « firma et stabilis est ex ratione dilectio. »

Secundum amicitiæ genus et medium est κατ' ἀμοιβὴν, « ex retributione, » seu remuneratione. Illud vero amicitiæ genus, auctore Clemente nostro, « aptum est ad societatem, ac communicationem lubenter impertiens, et vitæ conducibile, κοινὴ γὰρ ἡ ἐκ χάριτος φιλία· communis est enim ex gratia amicitia. »

Tertium denique, « nos quidem, » inquit, hoc est Christiani, τὸ ἐκ συνηθείας φαμέν, « ex consuetudine, » seu familiaritate manare « dicimus; » illi vero, id

[46] Strom. l. iv, p. 531. [47] l. iv, p. 495. [48] l. i, p. 379. [49] l. iv, p. 496 et 497. [50] l. v, p. 553. [51] l. ii, p. 377. [52] p. 378. [53] l. ii, p. 404, et l. iv, p. 511, etc. [54] l. De amicit. p. 429. [55] l. ii, p. 3.8. [56] ibid., p. 404.

est philosophi, τὸ κατὰ ἡδονὴν τρεπτὸν καὶ μεταβλητόν, « id quod ex voluptate verti aut mutari potest. »

Quid autem de triplici illa amicitia sentiendum, sic ille concludit : « Est ergo una quidem philosophi amicitia, altera vero hominis, tertia autem animalis. Revera enim Dei est imago homo beneficiens, qua in re ipse etiam beneficio afficitur, sicut gubernator simul servat et servatur. » Quibus certe verbis ille significat tertium amicitiæ genus mere esse animale, ac proinde homine rationis compote haud prorsus dignum ; secundum vero esse bonum ; sed primum esse optimum. Secundo etenim amicitiæ genere homo in alios beneficus quidem est, sed tantum κατὰ ἀμοιβήν, « ex remuneratione, » qua quis collati beneficii vices sibi rependi exspectat. At primum amicitiæ genus ex virtute et ratione oritur, atque eo homo de quibuslibet aliis hominibus sine ulla vicissitudinis spe bene meretur, illosque beneficiis afficit. **209** Hunc autem Clemens dicit esse Dei imaginem, qui eo ipso quo alios beneficiis ornat, iisdem ipse suis beneficiis ornatur. Quid porro, quod alibi docet tam eos esse misericordes, qui quatenus possunt, aliorum miserentur opemque eis ferunt, quam illos qui, cum non valeant, id quantum in ipsis est et cupiunt, et sincero ad illud faciendum animo sunt parati? Utrosque autem pro voluntatis modo honorem mercedemque accepturos certo pollicetur.

ARTICULUS VII.

De quibusdam Christianorum moribus et institutis.

Huic de Christianorum virtutibus disputationi ea subnectamus, quæ de ipsorum moribus Clemens suis *Stromatum* libris identidem inseruit [57]. De « gnostico » autem ubi ille disserit, ibi scribit ab ipso intelligi quartæ et sextæ feriæ, sive dierum Mercurii et Veneris ænigmata; haud dubie quia Christiani omnes his diebus jejunabant. Et vero Epiphanius illud utriusque diei jejunium ab apostolica sanctione, ut saltem traditione sic repetivit [58] : « Quis est, uspiam terrarum, qui non in eo consentiat, quartam sextamve feriam solemni in Ecclesia jejunio consecratam? Quod si ex apostolorum constitutione repetenda nobis auctoritas est, cur illis quartæ sextæve feriæ jejunium perpetua lege sancitur, excepta Pentecoste....... Quod si de quarta sextave feria nullam omnino in constitutione sua mentionem apostoli fecissent, aliis tamen argumentis licebat uti. Quanquam ea de re est ab illis accuratissime scriptum, idque ipsum ab Ecclesia susceptum, communi est consensione firmatum, antequam Aerius ullus cum Aerianis exsisteret. »

Itaque hoc jejunium quadam lege ab apostolis, in eorum forsitan Constitutionibus lata [59], indictum fuisse Epiphanius perhibet. Verum quia non omnino certa erat harum apostolicarum Constitutionum auctoritas, ne quid contra Aeriani mussitarent, eam Epiphanius plus quam par erat urgendam esse procul dubio non censuit. Quamobrem Aerianorum de jejuniis errorem invicto refellit argumento, ex eorumdem apostolorum tam constanti traditione desumpto, ut nullus, ne quidem hæreticus homo, eam respuere merito unquam potuerit.

Tertullianus autem testatum quidem similiter facit [60] hoc idem jejunium ab apostolis profluxisse; sed haud obscure insinuat catholicos homines existimasse se nulla « præcepti lege » ad illud servandum teneri : « Sic et apostolos, inquit, observasse, nullum aliud imponentes jugum certorum, et in commune omnibus obeundorum jejuniorum, proinde

A nec stationum, quæ et ipsæ quidem dies habent quartæ feriæ et sextæ, passive tamen currant, neque sub ulla lege præcepti, neque ultra supremam diei, quando et orationes fere hora nona concludat de Petri exemplo, quod Actis refertur. » Ita ille, post suam ad Montanistas defectionem, orthodoxos loquentes inducit. At eos ab hoc homine, hæreticorum partibus jam pertinacius addicto, male et perperam redargui testis sane locupletissimus citari potest Augustinus, qui ad Casulanum hæc in verba scripsit [61] : « Si autem quoniam huic quantum potui, sufficienter me respondisse puto, de hac re sententiam meam quæris ; ego in evangelicis et apostolicis litteris, totoque instrumento, quod appellatur Testamentum Novum, animo id revolvens, video præceptum esse jejunium. Quibus autem diebus non oporteat jejunare, et quibus oporteat præcepto Domini vel apostolorum, non invenio definitum. » Sed responderi forte posset ibi Augu- B stinum alicujus tantummodo decreti, in sacris Novi Testamenti Scripturis præscripti, fecisse mentionem, minime vero de alio quopiam ab apostolis post Christi in cœlos ascensionem deinceps stabilito. At urgeri quoque potest, si quoddam ab iis Augustinus verbo et sermone datum cognovisset, illud ab ipso debuisse, uti res postulabat, in medium proferri.

Utcunque porro rem se habuisse dixeris, nullus plane dubitandi locus est prædictos jejuniorum dies ab omnibus Christianis, si hæreticos quosdam excipias, fuisse religiosissime observatos. Nam præter laudatos a nobis auctores, id certe ab Origene luculentissime traditum legimus : « Habemus, inquiebat ille [62], quadragesimæ dies jejuniis consecratos. Habemus quartam et sextam hebdomadæ, quibus solemniter jejunamus. »

Cur autem duobus illis diebus Christiani jejuna- C rent, hanc Epiphanius affert rationem [63] : « Quarta sextave feria jejunium ad horam usque nonam indictum, propterea quod quarta feria comprehensus est Dominus, et sexta in crucem sublatus. Ideo per illos dies jejunandum esse decreverunt apostoli, ut impleatur quod scriptum est : *Cum sublatus ab eis fuerit sponsus, tunc jejunabunt* [63*]. » Ad idipsum redit, quod paulo aliter enarrat Augustinus [64] : « Cur quarta et sexta maxime jejunet Ecclesia, illa ratio reddi videtur, quod considerato Evangelio, ipsa quarta sabbati, quam vulgo quartam feriam vocant, consilium reperiuntur ad occidendum Dominum fecisse Judæi. Intermisso autem die....... deinde traditus est ea nocte, quæ jam ad sextam sabbati, qui dies passionis ejus manifestus est, pertinebat...... Hoc ergo die intermisso, passus est Dominus, quod nullus ambigit sexta Sabbati : quapropter et ipsa sexta recte jejunio deputatur. »

Addit porro Augustinus Romanam et quasdam D Occidentis, minime vero Orientis, Ecclesias idem sabbati servasse jejunium. At summus pontifex Innocentius primus [65], non secus ac Isidorus Hispalensis [66] jejunii feria sexta et sabbato observandi mentione facta, nullum quartæ feriæ, ne minimum quidem, verbum faciunt. Denique Nicolaus primus [67] ad consulta Bulgarorum respondet sexta qualibet per annum feria, exceptis tamen quibusdam festis, jejunandum ; quarta autem feria cujusque arbitrio id permittit. Ex quibus haud absurde colligi forsitan potest, nullam ab apostolis de his jejuniis, uti paulo ante dicebamus, scriptam fuisse legem. De iisdem porro jejuniorum diebus, si vacat et lubet, adisis Petavium in citatum a nobis ultimum Epiphanii locum, necnon et Cotelerium in *Constitutio-*

[57] Strom. l. VII, p. 744. [58] contr. Aerian., hæres. 75, § 6, p. 910. [59] lib. V Constit. apostol., c. 15 et 20, ac l. VII, c. 23. [60] lib. De jejunio, c. 2. [61] epist. 36 ad Casul., § 25, p. 78, et § 32, p. 81. [62] hom. 10 in Levit. [63] Expos. fid., § 22, p. 1104. [63*] Luc. V, 35. [64] epist. 36 ad Casulan., § 30, p. 80. [65] epist. 2 ad De cent., c. 4. [66] lib. De divin. officiis, c. 42. [67] ad Consult. Bulgar., c. 4.

num apostolicarum librum quintum, capite quinto, Thomassinum, et alios.

Testatum præterea Clemens facit Christianos solitos fuisse statis quibusdam horis Deum precari et orare. Nam ubi de « gnostico » sermonem facit, de illis ita loquitur[68] : « Quod si nonnulli, εἰ δέ τινες, certas ac definitas horas constituunt precationi, sicut tertiam, sextam, nonam : at gnosticus per totam orat vitam...... Jam vero triplicem horarum divisionem, quæ totidem sunt honoratæ precibus, sciunt qui norunt beatam sanctarum mansionum trinitatem. » **210** Definitas quidem Christianis precationis horas Clemens notat. Sed cum dicit eas « a nonnullis constitui, » hoc sane loquendi modo Christianos minus perfectos designat, qui minori studio inflammati, aut variis mundi negotiis occupati, has saltem horas tertiam, sextam et nonam precatione consecrabant. Nam perfecti Christiani, seu « gnostici, » per has non solum horas, sed per totam, ut ibi Clemens ait, vitam suas ad Deum et preces fundebant, et vota.

Easdem horas Cyprianus etiam antiquitus, hoc est ab antiqui fœderis hominibus, observatas fuisse testificatus, rationem ibidem reddit, cur dicantur in Trinitatis, uti etiam ait Clemens, honorem consecratæ : « In orationibus celebrandis, ait ille[69], invenimus observasse cum Daniele tres pueros, in fide fortes, et in captivitate victores, horam tertiam, sextam, nonam, sacramento scilicet Trinitatis, quæ in novissimis temporibus manifestari habebat. Nam et prima hora in tertiam veniens, consummatum numerum trinitatis ostendit. Itemque ad sextam quarta procedens, declarat alteram trinitatem. Et quando a septima nona completur, per ternas horas trinitas perfecta numeratur : quæ horarum spatia jampridem spiritaliter determinantes adoratores Dei, statutis et legitimis ad precem temporibus serviebant; et manifestata postmodum res est, sacramenta olim fuisse, quod ante sic justi precabantur. » Nihil necesse est hic testimonia congerere veterum scriptorum, Tertulliani libro *De jejunio*, cap. 10; Basilii, *Regul.* fusius disputat. lib. XVII, p. 479 et seq.; Hie-

A ronymi epist. 7 ad Lætam, et 8 ad Demetriad.; Cassiani lib. III *De cœnobit. instit.*, cap. 4, et aliorum qui de his canonicis, ut vocant, Deum precandi horis aliquid litteris mandarunt. Nam id a viris eruditis anticipatum est, Cotelerio in lib. III *Constit. apostol.*, cap. 4, et uberius ab eminentissimo cardinale Bona *De divina psalmod.*, capite 1, § 4 et seq., Thomassino lib. I *Discipl. ecclesiast.*, cap. 36 et 37, et aliis.

Christianos porro ad orientem conversos precibus vacasse non tantum testis est Clemens, sed hujusce moris rationem nobis sic exponit[70] : « Quoniam diei natalis imago est oriens, atque illinc quoque lux augetur, quæ primum illuxit ex tenebris, iisque qui volutantur in ignoratione, exortus est dies cognitionis veritatis, quemadmodum sol oritur; ideo ad ortum matutinum habentur preces. Unde etiam templorum antiquissima respiciebant ad occidentem, ut qui vultu stant ad simulacra converso, doceantur converti ad orientem. » In Orige- B nis mentem hæc a Clemente de illo Christianorum ritu et more allata ratio procul dubio non venerat. Ex ecclesiasticis enim observationibus hanc esse putat, cujus ratio nulli facile comperta est : « Quod genua, inquit[71], flectimus orantes; et quod ex omnibus cœli plagis ad solam orientis partem conversi, orationem fundimus, non facile cuiquam ratione compertum. » Cardinalis tamen Bona, præter Clementis nostri de hoc ritu argumentum, quatuor alia ex antiquorum Ecclesiæ Patrum scriptis petita retulit[72]. Tertulliani porro tempore is mos adeo publicus et vulgatus erat, ut pagani idcirco solem a Christianis tanquam Deum adorari crediderint : « Quod innotuerit, aiebat ille[73], nos ad orientem precari. » Qua quidem de consuetudine auctor *Constitut. apostol.*[74], Basilius[75], et alii propemodum infiniti scriptores. De pluribus aliis Christianorum ritibus seu moribus a Clemente nostro memoratis, C jam supra disseruimus. Nonnihil tamen de quibusdam aliis tunc infra breviter aliquid perstringemus, ubi de iis dicendi sese nobis occasio obtulerit.

CAPUT XII.

De gnostico seu perfecto Christiano, et martyribus.

ARTICULUS I.

Quid apud Clementem γνωστικὸς *et* γνῶσις *nomina significent.*

Perfectum Christianum a Clemente γνωστικόν appellari[76] jam animadvertimus. At eo etiam nomine nonnunquam philosophus ab illo nuncupatur.

Quid autem hoc Græco nomine γνωστικός significare voluerit, pluribus ipse in locis perspicue explicat. In primo siquidem *Stromatum* libro gnosticus sic ab illo describitur[77] : Ὁ δὲ τῆς παντοδαπῆς σοφίας ἔμπειρος, οὗτος κυρίως ἂν εἴη γνωστικός. « Qui omnigena multitudine sapientiæ præditus est, is proprie fuerit gnosticus. » Imo vero ipsos martyres, qui variis suppliciis propter Christi confessionem interfecti sunt, eos esse affirmat[78], « qui sunt voluptate superiores, qui vincunt animi perturbationes, qui sciunt unumquodque eorum quæ faciunt; qui sunt gnostici, τοὺς γνωστικούς, qui sunt mundo majores, τοὺς τοῦ κόσμου μείζονας. » Illo autem in libro γνωστικόν idem plane ac τέλειον sonare haud obscure declaravit. Quamobrem septimi libri initio respondet[79] fore ut in illo aperte demonstret solum γνωστικόν esse pium et religiosum hominem. Quod quidem postquam variis argumentis asseruit, probavitque, hanc elicit conclusionem[80], Μόνος ἂν εἴη τῷ ὄντι εὐσεβής τε, καὶ δίκαιος, καὶ θεοσεβὴς ὁ γνωστικός· « Solus revera fuerit pius, justus, religiosusque, ac verus Dei cultor gnosticus. » Denique alia bene multa ut prætereamus, auctor noster in eodem libro scribit eos, qui divinis Scripturis, quavis alia demonstratione certioribus credunt, esse revera fideles; tum vero continenter hæc subnectit[81] : Οἱ δὲ καὶ προσωτέρω D χωρήσαντες, ἀκριβεῖς γνώμονες τῆς ἀληθείας ὑπάρχουσιν οἱ γνωστικοί. « Qui autem ulterius processerunt, sunt perfecti cognitores veritatis, gnostici. » Superius vero quantum inter se fidelis et « gnosticus » differant, ille his verbis explanaverat[82] : « Sciendum est quod si unum aut alterum ex his πιστός, fidelis, recte gesserit, non tamen geret omnia, neque cum summa illa scientia, καθάπερ ὁ γνωστικός, sicut gnosticus, καὶ δὴ τῆς κατὰ τὸν γνωστικὸν ἡμῖν, ὡς εἰπεῖν, ἀπαθείας, neque ea, ut ita

[68] Strom. l. VII, p. 722. [69] De orat. Domin., circa finem. [70] Strom. l. VII, p. 724. [71] hom. 5 in Num., p. 18. [72] De divin. psalmod., c. 8, § 2, p. 177 et seq. [73] Apol., c. 16. [74] Const. apost. l. II, c. 57. [75] l. III De Spir. sancto, c. 27. [76] l. II, p. 380. [77] Strom. l. I, p. 298. [78] lib. VII, p. 414. [79] l. VII, p. 699 et 700. [80] ibid., p. 731. [81] ibid., p. 737. [82] ibid., p. 749.

nobis dicere liceat, perturbationum vacuitate, quæ est in gnostico, per quam ejus, qui fidelis est, perfectio per charitatem in virum procedens perfectum, ad mensuram pervenit ætatis, Deo assimilata; et quæ vere facta sit æqualis angelis. » Quæ quidem pluribus aliis, si opus esset, Clementis testimoniis confirmari possent. Sed hæc debent, uti putamus, sufficere, atque ex mox dicendis fient adhuc clariora.

Gnostici, γνωστικοῦ, igitur nomine Clemens eum appellat, qui pietate, virtutibus et vitæ sanctimonia non solum catechumenis, sed aliis etiam Christianis antecellit, et Christianus omnino perfectus est.

Cæterum Hervetus in sua omnium Clementis nostri operum versione hoc Græcum nomen γνωστικός, fere semper Latine, « ille qui cognitione præditus est, » interpretatur. Aliquando vero, sed rarissime, aliam 211 paraphrasim, huic plane non absimilem, adhibet. Cur autem Latine « gnosticum » simpliciter non dixerit, quandoquidem hæc vox jam longo usu recepta est, non alia forsitan ratio fuit, quam quia in suum induxerat animum hoc nomine quamdam hæreticorum, de quibus jam alibi et adhuc postea agendum, sectam magis significari. Verum quid vetat, quominus bono sensu usurpetur hæc ipsa vox, qua Clementis sensus melius clariusque quam ulla periphrasi exprimitur?

Quemadmodum vocem γνωστικός, ita et γνῶσις nomen haud infrequenter Clemens usurpat. Quid autem eo nomine intelligat, a nullo certius quam ab ipso discere est. Primum autem duplex ab illo γνῶσις, « cognitio, » distinguitur [83]. Una quidem barbarorum, aut Græcorum philosophorum, de qua Apostolus pronuntiavit, γνῶσις φυσιοῖ, « scientia inflat. » Altera vero est πιστὴ ἡ γνῶσις, « fidelis cognitio, ἥτις ἂν εἴη ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν παραδιδομένων, quæ fuerit ex scientia demonstratio eorum, quæ traduntur in vera philosophia, » hoc est, Christiana religione. Priorem autem cognitionem ille incertam, dubiam, imperfectam, falsam et fallacem, quemadmodum posteriorem veram, et omni humana demonstratione certiorem, utpote solo Dei verbo fultam atque innixam esse docet et ostendit.

Hæc autem cognitio sic ab ipso alibi describitur [84]: « Non exiguum verbum dicimus esse cognitionem, γνῶσιν, sed aliquam divinam scientiam, et lucem illam, quæ innata fuerit in anima ex præceptorum obedientia, καὶ φῶς ἐκεῖνο, τὸ ἐν τῇ ψυχῇ ἐγγενόμενον ἐκ τῆς κατὰ τὰς ἐντολὰς ὑπακοῆς, quæ facit omnia manifesta, quæ sunt in generatione; et hominem instruit, ut seipsum cognoscat; et docet ut ad Deum suas cognitiones dirigat, vel potius docet eum se Dei compotem efficere, καὶ τοῦ Θεοῦ ἐπίβολον καθίστασθαι διδάσκον. Quod enim oculus est in corpore, hoc est in mente cognitio, τοῦτο ἐν τῷ νῷ ἡ γνῶσις. »

Rursus autem γνῶσις ab eo accuratius definitur [85]: Ἡ γνῶσις ἰδίωμα ψυχῆς τυγχάνει λογικῆς, ὡς τοῦτο ἀσκουμένης, ἵνα διὰ τῆς γνώσεως εἰς ἀθανασίαν ἐπιγραφῇ· « Cognitio est proprietas animæ ratione præditæ, quæ ad hoc exercetur, ut per cognitionem inscribatur ad immortalitatem. » Aliam denique alio in libro definitionem illius ita exhibet [86]: « Cognitio est firma et stabilis demonstratio eorum, quæ assumpta sunt ad finem, quæ per doctrinam Domini super fidem ædificatur, quæ transmittit ad id quod non potest excidere et mutari, et potest comprehendi scientia. »

Qualis autem quantæque perfectionis sit illa γνῶσις, cognitio, hunc ille in modum declarat [87]: Ἔστιν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἡ γνῶσις τελείωσίς τις ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, διὰ τῆς τῶν θείων ἐπιστήμης συμπληρουμένη, κατά τε τὸν τρόπον, καὶ τὸν βίον, καὶ τὸν λόγον σύμφωνος, καὶ ὁμόλογος ἑαυτῇ τε καὶ τῷ θείῳ Λόγῳ· « Est, ut semel dicam, cognitio quædam hominis, tanquam hominis perfectio, quæ completur per rerum divinarum scientiam, et modo (seu potius moribus), et vita, et sermone congruens, et consentiens sibi et Verbo divino. » Cujus hanc ibi reddit rationem, quia fides per eam perficitur, quandoquidem per eam fidelis fit perfectus.

Duplicem porro in Christianis ille discernit [88] cognitionem, quarum una, omnibus utique communi, unus, verbi gratia, Deus cognoscitur. Altera vero cum paucis communicata, quam Apostoli auctoritate ostendit esse fidei perfectionem, catechesi præstantiorem, principatumque obtinere; atque illa hominem exerceri oportere « ad contemplationis habitum æternum, in quem non cadit alteratio [89]. »

Qui ad perfectionem igitur tendunt, his, uti auctor noster ait, proponitur cognitio rationalis, cujus tres theologicæ virtutes, fides, spes et charitas sunt fundamentum [90]. At gnostici perfecta cognitione informati, quales erant apostoli, omnia aliis dubia et incomprehensibilia norunt, « et firma comprehensione comprehendunt [91]. » Quid plura? Hi gnostici certissime percipiunt et intelligunt non solum primam omnium causam, sed ea etiam omnia, quæ de bonis et malis, aliisque quibuslibet rebus a Domino tradita fuere. Secundariæ autem ipsis sunt virtutes [92]: « Præcipua enim est ei (gnostico) cognitio: » προηγουμένη γὰρ αὐτῷ ἡ γνῶσις. Quapropter ex aliis scientiis et disciplinis ea tantum ille sibi sumit, quæ ex unaquaque disciplina ad veritatem possunt conferre.

Nihil itaque mirum, si de hac cognitione hanc Clemens conclusionem eliciat [93]: Τελειώτατον ἄρα ἀγαθὸν ἡ γνῶσις, δι' αὑτὴν οὖσα αἱρετή· κατ' ἐπακολούθημα δὲ, καὶ τὰ διὰ ταύτης ἀκολουθοῦντα καλά· « Perfectissimum ergo bonum est cognitio, quæ est per se expetenda; per consequentiam autem bona quoque, quæ per eam consequimur. »

Eam procul dubio ob causam hæc cognitio ab ipso adhuc dicitur mors rationalis, seu spiritualis, quæ animam a motibus et perturbationibus segregat, atque ad beneficentiam bonaque opera sic deducit, ut quam Deus vult, vitam vivat: « Jam vero, inquit [94], ut mors est animæ separatio a corpore, οὕτως ἡ γνῶσις οἷον ὁ λογικὸς θάνατος, ita cognitio est veluti mors rationalis, abducens et separans animam ἀπὸ τῶν παθῶν, a perturbationibus, et deducens ad vitam beneficentiæ, et bonarum operationum, εἰς τὴν τῆς εὐποιίας ζωήν· ut tunc Deo dicat: Vivo sicut vis. » Animum, quæso, adverte quam longe Clemens a recentiorum quorumdam, qui « mystici » audire volunt, ibi discedat opinione, qua illi ab animarum, ut aiunt, « transformatarum » statu exercitationes virtutum excludunt. Quis enim, amabo te, perfectior animarum illarum status esse potest, quam ea quædam spiritualis mors, qua a perturbationibus, sive ut scholastici loqui amant, passionibus semoventur. Atqui Clemens diserte affirmat animas hoc ipso in statu perduci εἰς τὴν τῆς εὐποιίας ζωήν. Quid autem ea vox εὐποιία ibi significat, nisi beneficentiam, seu bonas actiones, et bona opera, quibus anima perturbationibus mortua vitam vivit spiritualem, prout Deus vult, hoc est, quæ prout ab ipsomet Deo præceptum fuit, in bonis actionibus suam semper operam consumit? Tantum igitur abest, ut Clemens noster animam, in eo statu positam, omni virtutum actu spoliatam esse velit? quin potius existimet illam ad omnia virtutum munia et officia rite exsequenda eo ipso deduci. Eam certe propter

[83] Strom. l. II, p. 381. [84] l. III, p. 444. [85] l. VI, p. 648. [86] l. VII, p. 732. [87] ibid., p. 731. [88] l. IV, p. 512 et seq.; l. VI, p. 696. [89] ibid., p. 645. [90] l. III, p. 495; l. VI, p. 648. [91] ibid., p. 653 et seq. [92] ibid., p. 654. [93] ibid., p. 664. [94] l. VII, p. 741.

rationem ipse asserit γνῶσιν illam omnibus disciplinis præstare, sed acquisitu esse difficillimam, nec sine labore multo comparari posse. Sed hæc a nobis uberius et enucleatius discutienda sunt, postquam obiter animadverterimus vocem γνῶσις aliquando a Clemente etiam pro Dei intuitiva, ut aiunt, visione et felicitate æterna accipi [95].

212 ARTICULUS II.

Quæ sit gnostici ad supremum virtutis apicem progressio.

Quamvis Clemens gnostici et gnosis nomine perfectum Christianum ac vitæ Christianæ perfectionem significari sæpius, uti vidimus, docuerit, varios nihilominus ostendit esse gnostici in virtute progressus variaque perfectionis genera. Sed quia, ut ipse loquitur [96], « nobis quidem, quam fieri potest maxime, prius varie exercenda est anima, ut ad suscipiendam cognitionem sit expedita et facilis; » idcirco monet quædam esse exercitationis gnosticæ προγυμνάσματα [97], præexercitamenta, qualia sunt ea quæ, teste Apostolo, in homine pœnitentiam peccatorum, studium, defensionem, indignationem, timorem, desiderium, æmulationem et vindictam procreant et efficiunt.

Quam varii autem sint gnostici progressus, ita ipse Clemens noster nobis explicat. Basis eorum, sicuti ille ait [98], est a malis abstinentia. Deinde gnosticus nihil boni facit, neque propter metum, neque propter honoris spem; sola autem, quæ ob charitatem fit beneficentia, propter ipsum honestum ab illo expetenda est.

Cave autem ne putes ista Clementis verba, « spe promissi honoris, » de æterni honoris, seu æternæ felicitatis spe esse intelligenda. Nam ibidem addidit gnosticum, postquam ad charitatem, qua ipsius propter se boni desiderio tenetur, pervenerit, æternam hæreditatem postulare: « Jam vero ex persona Dei, » Clementis verba sunt [99], « Domino dictum est: *Pete a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam* [1]. Petitio maxime regia, quæ docet hominem salutem peti sine mercede, ut nos simus hæredes et possideamus Dominum. »

Eosdem gnostici seu perfecti Christiani progressus paulo post ipse rursus enarrat [2]. Primo enim vult quidem beneficentiam præmitti, sed « non propter aliquem usum eorum, quæ ad se pertinent. » Tum vero gnosticus, ait Clemens, quid pulchrum honestumque sit judicat, idque semper agit, neque διὰ δόξαν, ἤ, ὡς φασὶν οἱ φιλόσοφοι, τὴν εὔκλειαν, « propter gloriam, aut, ut philosophi dicunt, famæ aut nominis celebritatem [3], » neque propter mercedem, aut ab hominibus, aut a Deo, εἴτε παρὰ ἀνθρώπων, εἴτε ἐκ θεοῦ, accipiendam, puta in hoc mundo; æternam siquidem, uti diximus, a Deo semper flagitat. Denique si injuria afficiatur, non par pari refert, sed citra ullam acceptæ injuriæ recordationem, erga justos et injustos justus et bonus semper est.

Alio adhuc in libro auctor noster singillatim recenset [4] quomodo gnosticus pedetentim et gradatim proficiat, et ad summum ascendat usque perfectionis apicem. Ab rerum creatarum agnitione, inquit Clemens, gnosticus ille incipit. Ubi vero de Deo ejusque providentia aliquid audire cœpit, tunc ea vera esse credit, quæ prius admiratus est. Dehinc totis viribus enititur, ut quorum desiderio flagrat, eorum possit percipere cognitionem, atque ita fit contemplatione dignus. Tum deinde cognita Dei voluntate, omnes contendit ingenii sui nervos, ut ea quæ Scripturæ sacræ verbis significantur intelligat. Subinde vero scientifica cognitione se exercet, qua ea perspecta et explorata habere possit, quæ magis universe et magnifice a Domino, quem carnem induisse novit, dicta sunt.

Tunc autem ubi hæc assecutus est, nunquam jucundum præfert utili: sed si morbus, aut casus, aut ipsa etiam mors immineat, manet impavidus et immotus. Rebus porro creatis, prout recta ratio dictaverit, utendo, de iis Creatori gratias agit, atque illis utendi plane dominus est. Ab aliquo etiamsi immerito læsus, illatæ tamen injuriæ nunquam memor, colit Creatorem, proximum diligit, ac pro illo Deum precatur. In afflictionibus vero aliisque adversis casibus, atque animi sive voluntariis, sive involuntariis et necessariis perturbationibus, ita semper se gerit, ut animam penitus illæsam conservet. In his itaque firmus et stabilis perseverans, bona et honesta non solum laudat, sed ipse etiam bonus et honestus ex servo fit per charitatem Dei amicus. Sic ille ad summum perfectionis apicem evehitur, ac sibi positis ante oculos patriarcharum, prophetarum, angelorum et ipsiusmet Domini exemplis, omnia mundi bona, tametsi ipsi sint ad manum, non diligit, sed ea quæ futura esse cognovit, æterna sperat. Denique hanc ob spem labores, ærumnas, supplicia constanter sustinet, et ea quantumvis gravia et molesta, sicut et alia, quæ grata et jucunda sunt, omnino contemnit et aspernatur.

Cæterum, etiamsi Clemens gnosticum ad illud summæ perfectionis fastigium ascendere dixerit, ipse nihilominus diserte pronuntiat illius animam per totum mortalis hujus vitæ curriculum quosdam semper progressus facere virtutibusque augeri, donec æternam in altera vita felicitatem consequatur: « Anima, inquit [5], quæ assidue fit melior, ad acquirendam virtutem, et parandam augendamque justitiam, meliorem locum accipiet in universo: ut quæ per unumquemque profectum extendatur ad habitum impatibilitatis, donec profecerit ad virum perfectum, nempe ad cognitionis simul et hæreditatis excellentiam. Salutares hæ conversiones pro ordine mutationis dividuntur et temporibus, et locis, et honoribus, et cognitionibus, et hæreditatibus, et ministeriis usque ad transcendentem continuamque in æternitate contemplationem Domini. » Neque id illi semel dixisse satis fuit, sed postea in eumdem scribit sensum [6]: « Est ergo cognitio, γνῶσις, velox ad purgationem, κάθαρσιν, et apta ad mutationem facile suscipiendam in melius. Unde etiam facile traducit ad id, quod est animæ cognatum, et divinum, et sanctum, et per cujusdam proprii luminis mysticos profectus transmittit hominem, donec in supremum quietis locum restituerit eum, qui est mundo corde, docens Deum scienter et per comprehensionem contemplari facie ad faciem. » Judicent æqui rerum æstimatores quantum hæc sana et orthodoxa Clementis doctrina ab eorum discrepet opinione et errore, qui supremam Christiani viri perfectionem in fictitia quadam ac plane otiosa quiete, ac bonarum actionum et virtutum omnium cessatione constitutam esse perperam garriunt et prædicant. Sed ad alia quamplura, quæ auctor noster de gnostico scriptis passim tradidit, et quibus hæc falsa opinio funditus evertitur, gradum faciamus.

213 ARTICULUS III.

Quæ Clemens in gnostico bona opera desideret.

Quæ Clemens in gnostico bona opera, quasque in eo virtutes desideret, ut palam fiat, id a nobis nihil necesse est memorari, quod ipse tradidit [7] gnosticum non solum ab omni prorsus sive sermonis et cogitationis, sive sensus et operis graviori abstinere peccato; sed ab ipso cognosci « pecca-

[95] Strom. l. VI, p. 663; l. IV, p. 529; l. VII, p. 705. [96] lib. VII, p. 740. [97] lib. IV, p. 527. [98] ibid., p. 528 [99] ibid. [1] Psal. II, 8. [2] lib. IV, p. 529. [3] ibid. [4] lib. VII, p. 734 et seq. [5] lib. VII, p. 704 et seq. [6] ibid., p. 732. [7] l. II, p. 382.

tum. » Non id quidem, inquit ille [8], « quod est adductum ad pœnitentiam, est enim hoc commune aliorum quoque fidelium, sed quod est peccatum, » seu peccati naturam; ita ut ille in grave non incidat peccatum, atque alios a peccato deterreat [9].

His itaque prætermissis, observandum est tria a Clemente assignari, quibus aliquis gnosticus efficitur, nimirum θεωρίαν, « contemplationem, » secundo τὴν τῶν ἐντολῶν ἐπιτελείωσιν, « præceptorum executionem, » tertio ἀνδρῶν ἀγαθῶν κατασκευήν, « bonorum virorum constitutionem, » eos videlicet docendo ac vera doctrina et pietate informando [10]. Quapropter ipse alibi asseverat perfectum gnosticum ad omnem bonam actionem semper esse paratum; quippe qui « bonorum operum effectione, » ἀγαθοεργίᾳ, ad æternam felicitatem pervenire contendit.

Ad hæc vero, Clemens gnostici voluntatem, judicium, exercitationem et dogmata ita eadem esse debere profitetur, ut ejus verba, vita, mores sibi invicem omnino respondeant [11]: « Gnostici et voluntas, ait ille, et judicium, et exercitatio est eadem. Si sunt enim eædem propositiones, eadem sunt et dogmata et judicia; ut ei sint et verba, et vita, et mores instituto obsequentes. »

Quæ autem esse debeant gnostici actiones, si quæras, ipsimet Clementi nostro eas enarranti ausculta: « Hæc autem, ait [12], bona conscientia et sanctitatem erga Deum, et justitiam erga homines conservat, mundam custodiens animam honestis cogitationibus, et verbis castis, et justis operibus.... Semper autem propter omnia Deo agens gratias per justam auditionem, et divinam lectionem, per veram inquisitionem, per sanctam oblationem, per beatam orationem laudans, canens, benedicens, psallens; a Deo nullo unquam tempore talis dividitur anima. » Audisne Clementem de perfecto utique gnostico disserentem, de eo scilicet, cujus anima nunquam a Deo sejungitur et separatur? Atqui eximius ille vir non inanem et fictitiam, atque omni bono opere solutam quietem, sed quodcunque bonæ actionis genus erga Deum et proximum, atque etiam erga seipsum ab illo exigit.

Neque minus perspicue illud alio in libro hunc prosequitur in modum [13]: « Gnosticus, ut semel dicam, apostolicam adimplet absentiam, recte vivens, accurate cognoscens, suos juvans necessarios, montes propinquorum transmovens, et inæqualitates ipsorum animæ abjiciens. Quanquam unusquisque nostrum sua vitis est, et operarius. Idem etiam quæ sunt optima agens, vult latere homines, Domino simul et sibi ipsi persuadens se vivere ex præceptis, ea præferens ex eo, quod esse creditit..... Ipse seipsum diminuit. Ad hoc nunquam contemnit fratrem, qui fuerit in afflictione, propter eam quæ est in charitate perfectionem, si se sciverit facilius laturum egestatem quam frater. Existimat certe illius dolorem esse dolorem proprium; et si ex sua præbens inopia propter beneficentiam, aliquo afficiatur incommodo, id non ægre fert, sed adhuc magis auget beneficentiam. Habet enim puram et sinceram fidem, eam quæ est de rebus, per opera et contemplationem laudans Evangelium. Et sane non laudem ab hominibus accipit, sed a Deo, peragens ea quæ docuit Dominus. » Quamobrem postea Clemens expresse declarat [14] gnosticum pro gratiæ meritis suas patefacere operationes; πρὸς ἀξίαν τῆς χάριτος ἐνδειχνύμενος τὰ ἐνεργήματα. Cujus ille hanc continuo reddit rationem: Ἕπεται γὰρ τὰ ἔργα τῇ γνώσει, ὡς τῷ σώματι ἡ σχιά. « Opera enim sequuntur cognitionem non secus ac umbra corpus. » Hinc etiam alibi: « Si revera, inquit [15], verum consideremus, cognitio est principalis animæ partis purgatio, et bona operatio, καὶ ἐνέργειά ἐστιν ἀγαθή. »

Finem certe dicendi non faceremus, si omnia a nobis describerentur, quæ de bonis gnostici actionibus, ac de divinis præceptis ab illo semper non tantum diu, sed etiam noctu implendis et observandis passim ac in hoc præsertim et sexto septimoque libro Clemens litteris mandavit [16-17]. Monitum tamen te adhuc esse volumus ex ipso, quod ab eodem Clemente nostro ex Clementis Romani ad Corinthios, et prima Pauli ad eosdem Epistola exhibetur, gnostici exemplo et specimine ea omnia, quæ hactenus dicta sunt, mirum in modum stabiliri, confirmari et corroborari.

ARTICULUS IV.

Quas virtutes a gnostico Clemens exigat, ubi et de ejusdem gnostici continentia, ciborum abstinentia et corporeis castigationibus.

Non minori studio omnibus cum cardinalibus, ut aiunt, tum theologicis virtutibus, quam bonis actionibus vult Clemens assiduam a gnostico operam dari. Atque ut a primis exordiamur, docet ille Dei, quoad fieri potest, imitatorem esse gnosticum [18]: « Nihil eorum prætermittens, quæ faciunt ad eam, quæ contingere potest similitudinem, continens, sustinens, juste vivens, imperans animi perturbationibus, ea quæ habet, impertiens, pro viribus benefacit verbo et opere. »

De singulis autem quatuor illis virtutibus, ut aliquid particulatim dicamus, testatum Clemens facit eumdem gnosticum conservare prudentiam, atque illa, sicut et justitia, ad parandam sapientiam uti. Illius porro justitiam, cujus primum munus esse asserit proximos amore complecti, quadripartitam esse dicit [19], eamque versari in verbis et factis, in ipsa ab omnibus malis abstinentia, et beneficentia, ac demum in cognitionis perfectione. Quid vero, quod ille postea scriptis prodidit unam justitiam esse propter charitatem, et propter metum alteram? Denique gnostici justitiæ sanctitatem et sapientiam comites sociasque esse perhibet, tresque illas virtutes ibidem perspicue definit [20]. Juvat autem eum loquentem audire: « Quinetiam, inquit [21], mutua trium virtutum consequentia invenitur in gnostico, qui moraliter, physice, et λογικῶς, logice (vel potius ratione) circa Deum versatur. Sapientia enim est scientia rerum divinarum et humanarum. Justitia autem est concentus partium animæ. Sanctitas autem est Dei cultus. »

Fortitudine vero gnosticus id assequitur [22], ut neque **214** accusatione, neque mala fama, neque gloria, aut assentatione victus, labores, casusque, et omnia sibi adversa æquo ferat animo; voluptati, cupiditati, dolori, iræ, et omnibus quæ illum vel vi, vel fraude ad malum illiciunt, omnino resistat: martyrii non antevertat occasionem, sed illud lubenti constantique animo tum subeat, cum a Deo vocatur [23]. Præterea insurgit adversus animam corpoream, et spiritui imperium detrectanti frenum injicit: atque ex vitæ exercitatione, quæ motus animi semper vincere parata est, cum cognitione, γνώσει, in illo augetur fortitudinis perfectio [24]. Nec mirum sane. Omnia enimvero quæ sunt in mundo, utpote in illo peregrinus et hospes, magno animo despicit, et ad mortem semper est paratus [25]. Aliorum quoque est in fide confirmator et magister [26]. Quapropter Clemens noster constanter

[8] Strom. l. VI, p. 663. [9] l. II, p. 380. [10] l. VI, p. 654. [11] l. II, p. 393. [12] l. VI, p. 670. [13] l. VII, p. 745. [14] ibid., 749. [15] l. IV, p. 489. [16-17] l. VI, p. 653 et 674; l. VII, p. 747, 748, 749, et alibi; l. IV, p. 518 et seq.; l. VII, p. 750 et seq. [18] l. II, p. 402. [19] l. VII, p. 708, 709; l. VI, p. 666. [20] ibid., p. 746. [21] l. IV, p. 550. [22] l. VII, p. 709. [23] l. VII, p. 747, 738. [24] ibid., 745 et seq. [25] l. VI, p. 617 et 650. [26] ibid., p. 667 et 701.

asseverat gnosticum esse quidem, sed metaphorice diaconum et presbyterum, imo vero angelum, utpote qui ea, quæ Domini sunt, faciat et doceat, Deoque serviat, atque alios erudiendo efficiat meliores [27]. Quinetiam eos, qui ipsum audiunt, Deo, quoad ejus fieri potest, assimilat. Eorum insuper, qui pereunt, miseretur, afflictos consolatur, ac pro iis etiam, qui eum odio habent, ut pœnitentiam agant, Dei implorat clementiam. Omnibus vero pro virili parte benefacit, et in magistratu si fuerit constitutus, iis tanquam Moyses ad salutem antecedit, in quos habet imperium. Quid plura? « Hic cum ad benefaciendi, inquit Clemens [28], habitum pervenerit, dicto citius, beneficio afficit, orans ut fratrum quidem peccatorum sit particeps ad confessionem, et cognatorum ad conversionem, ad propria bona amicissimis communicanda semper paratissimus. » Denique postquam auctor noster manifestum omnibus fecit gnosticum nec periculo, nec ignominia, nec paupertate et morbo, ac nullo adverso casu, nulla voluptatis illecebra, nulloque supplicio, imo nec ipsa morte vinci aut expugnari, ex iis eum solum esse virum fortem concludit [29].

Maximam quoque gnostici temperantiam et moderationem, non minus quam superiores ejus virtutes, splendide et luculenter Clemens exponit prædicatque. Nam ut ejus verbis utamur [30], gnosticus « moderatus ac temperans in quiete animæ, ἐν ἡσυχιότητι τῆς ψυχῆς, ea quæ percipiuntur, excipit, tanquam quæ sibi conveniant: ea vero quæ sunt turpia, ut aliena aversatur, γενόμενος κόσμιος καὶ ὑπερκόσμιος ἐν κόσμῳ, factus in mundo honestus et supermundanus (sive cœlestis), ornateque et decore se gerens, nullo modo delinquit. Quam maxime quidem dives, quod nihil concupiscat; ut qui paucis egeat, et cujusvis boni magis abundet copiis propter boni cognitionem. » Attende, obsecro, et obiter observa quam Clemens dicat esse gnostici quietem, in mali scilicet declinatione, in observatione mandatorum, in voluntaria paupertate atque cujuslibet spiritualis boni abundantia.

Sed institutum de ejusdem gnostici temperantia sermonem prosequamur: « Dicitur, inquit Clemens [31], alia significatione continens, non solum is qui comprimit animi perturbationes, sed etiam is qui bona continuit, et firmiter acquisivit scientiæ magnitudinem, ex qua producit eas, quæ ex virtute fiunt operationes..... Quocirca et comedit, et bibit, et uxorem ducit non principaliter, sed necessario: Τὸ γαμεῖν δὲ, ἐὰν ὁ λόγος ἔρῃ, λέγω, καὶ ὡς καθήκει. Uxorem autem ducere dico, si verbum (vel potius ratio) dixerit, et ut convenit. » Atque adhuc postea simili plane modo scribit [32]: « Quocirca et comedens, et bibens, et uxorem ducens, ἐὰν ὁ λόγος ἔρῃ, si dicat verbum (vel melius ratio), quinetiam somnia sancta aspiciens, sancta facit et cogitat, ea ratione semper mundus ad orationem. » Prius autem alio in libro dixerat a gnostico cupiditates ita circumscribi, ut necessariis rebus sit contentus, et uxor post liberorum susceptionem sit ipsi in sororis locum; quandoquidem non vivere, sed bene vivere plurimi faciat. At Clementi, si lubet, hæc suis verbis præscribenti auscultemus [33]: « Gnosticus circumscribit cupiditates et in possessione et in usu, non transiliens terminum eorum, quæ sunt necessaria. Hic ergo vivere necessarium existimans ad augendam scientiam et parandam cognitionem, non vivere, sed bene vivere faciet plurimi. Neque filios, neque rursus matrimonium aut parentes præferens charitati in Deum, et

A ei quæ est in vita justitiæ. Uxor autem ei sorer post liberorum susceptionem judicatur, tanquam quæ sit eodem patre nata, tunc solum viri recordans quando filios aspexerit. »

Cibi etiam, inquit Clemens [34], potus et unctionis nullum gnosticus nisi honestum habet usum, quem ad Deum refert; eorum quibus utitur, ipsi offert primitias, ac de illis gratias agit. Tum deinde auctor noster sic pergit: « Ad convivales epulas raro veniens, nisi si quod amicitiam, concordiamque et consensionem profitetur convivium, ut veniat, ei persuaserit. » Tantum vero abest, ut gnosticus ex cibo, potu et Venere aliquid percipiat oblectamenti, quin ipsummet sermonem, qui aliquam affert voluptatem, suspectum habeat [35].

Neque porro solum cibi et potus, aliarumque rerum necessariarum plane moderatum usum Clemens gnostico præcipit; verum etiam testatur quosdam a carnibus omnino abstinuisse [36]: « Fortasse ex gnosticis aliquis, exercitationis causa, abstinuerit a carnibus; et ne caro nimis luxuriet et nimio impetu feratur in rem Veneream. » De industria Clemens dixit, « fortasse; » quia plures ob valetudinis et languentis stomachi infirmitates a carnibus penitus abstinere non poterant.

B

De quolibet autem gnostico ille sic pronuntiat [37]: « Novit ipse jejunii quoque ænigmata horum dierum, quarti, inquam, et sexti. » At quid aliud his verbis sibi vult Clemens, quam gnosticum non modo hos cujusque hebdomadis dies, quemadmodum alii Christiani, jejunos transegisse; sed novisse etiam his jejuniis significari sibi ab avaritia, libidine, et quibuslibet malis actionibus ac cogitationibus jejunandum?

Quid præterea? « Jam vero, » uti ipse alibi loquitur [38], « sapientis et gnostici anima, ut quæ in corpore peregrinetur, eo severe et honeste utitur, σεμνῶς αὐτῷ καὶ τιμητικῶς προσφέρεται, non in ipsum nimiam affectionem ostendens aut indulgentiam, οὐ προσπαθῶς (hoc est, sine affectione), ut quæ sit e vestigio relictura tabernaculum, si excedendi tempus eam vocaverit. »

C

Quapropter alio adhuc in libro dixit [39], si ille sibi « videatur ea videre, quæ non vult, castigat videndi facultatem, cum senserit se voluptate affici ex applicatione visus, » κολάζων τὸ ὁρατικὸν, ὅτ' ἂν ἡδομένου ἑαυτοῦ κατὰ τὴν προβολὴν τῆς ὄψεως συναίσθηται. Sed hæc ex iis quæ de eodem gnostico, in animam corpoream insurgente, illamque atque ejus cupiditates refrenante, ac voluptatis reprimente illecebras, a nobis **215** jam paulo supra explanata sunt, clariora omnibus esse debent, quam ut iis fusius probandis operam rursus impendamus.

Silentio tamen præterire non possumus, quod Clemens de Apostolo, gnostico utique perfectissimo, memorat [40]: « Paulus quoque, *Corpus meum*, inquit, *castigo, et in servitutem redigo.* Quoniam,

D *qui certat, in omnibus abstinet*, hoc est, omnia continens, non ab omnibus abstinens, sed continenter utens iis, quæ utenda judicavit: *illi quidem, ut corruptibilem coronam accipiant, nos autem ut incorruptibilem* [41], in lucta viventes, non autem sine pulvere coronam accipientes. » Existimabat ergo Clemens Paulum abstinentia et continentia corpus suum castigavisse, et sicut athletam in lucta quidem vicisse, sed non sine pulvere, hoc est, non sine corporeis castigationibus, vel, ut aiunt, mortificationibus accepisse coronam. Cæterum de Pauli verbo ὑποπιέζω plurima in Clementinis scholiis notatu haud indigna reperies.

Quomodo autem voluptates, quæ sive diu, sive

[27] Strom. l. vii, p. 706. [28] ibid., p. 747. [29] ibid., p. 737 et seqq. [30] l. vii, p. 709. [31] ibid., p. 741. [32] ibid., p. 716. [33] l. vi, p. 604. [34] l. vii, p. 720. [35] ibid., p. 742. [36] ibid., p. 718. [37] ibid., p. 744. [38] l. iv, p. 540. [39] l. vii, p. 744. [40] l. iv, p. 469. [41] 1 Cor. ix, 27, 25.

noctu in somniis, ἡδοναῖς, ταῖς τε ὕπαρ, ταῖς τε δι' ὀνειράτων, accidunt, gnosticus cohibeat, nec iis flectatur, ita Clemens edisserit [42] : « Tenui enim diætæ, quæ ut paucis sit contentus, efficit, assuefactus, est temperans et moderatus cum gravitate et honestate, paucis ad vitam necessariis indigens, nihil quærens quod sit supervacaneum : sed nec hæc ut principalia, sed ex vitæ consuetudine, ut peregrinationi carnis necessaria admittens. » Præcipue autem totus ille incumbit cognitioni, quæ, ut Clemens loquitur [43], τῆς ψυχῆς τροφὴ ἡ γνῶσις, « animæ nutrimentum est. »

Verum præterea gnosticus magna vi contendit ut ipsa exercitatione fiat cupiditatis expers : « Quicunque autem, ait ille [44], student assimilari characteri, qui a Domino datus est, ἀνεπιθύμητοι ἐξ ἀσκήσεως γενέσθαι βιάζονται, magna vi contendunt ut exercitatione fiant cupiditatis expertes. »

At porro ex his quæ diximus, quis aperte non videat quam persuasum Clemens habuerit corporis castigationes omni Christiano etiam perfectissimo esse omnino necessarias? Quis etiam inde non facillime intelligat illas a perfecto mysticorum, ut aiunt, hominum statu abigendas excludendasque qui dixerit, hunc Clementis nostri doctrinæ et veris Ecclesiæ catholicæ documentis plane penitusque refragari?

ARTICULUS V.

De castis sanctisque gnostici somniis.

Gnosticus corpus suum, quemadmodum a nobis dictum est, semper affligendo, et animam γνώσει, cognitione, quæ cibus plane spiritualis est, pascendo, efficit ut nihil voluptatis, « quæ non solum interdiu (verba sunt Clementis [45]), sed etiam noctu in ipsis insomniis nos cum præstigiis inescando insidiatur et mordet, » in iisdem ipsis somniis capiat, « nec somnium quidem videat, quod non electo convenit [46]. » Et paulo post [47] : « Quinetiam somnia aspiciens, sancta facit et cogitat, ea ratione semper mundus ad orationem. » Prius autem in alio libro dixerat [48] : « Principalis pars animæ manens non alterabilis, non assumit aliquam visorum diversitatem, quæ ex diurnis motibus fiunt, simulacra somnians. Præterea certe Dominus præcipit vigilare; ut nec nostra quidem in somnis unquam moveatur anima perturbationibus animi, sed nocturnam quoque vitæ institutionem, tanquam quæ interdiu operetur, puram et immaculatam imperat custodire. »

Neque porro illud videtur singulare auctoris nostri documentum. Nam apud Cassianum abbas Chæremon, vel potius hujus abbatis nomine ipsemet Cassianus, ubi varios castitatis gradus recenset, sextus et ultimus ab eo sic memoratur [49] : « Sextus castimoniæ gradus est, ne illecebrosis phantasmatibus feminarum vel dormiens illudatur. » Suismet autem non aliorum verbis huic sententiæ ita idem ipse Cassianus alibi subscripsit [50] : « Cujus puritatis hoc erit evidens indicium ac plena probatio, si vel nulla imago decipiens quiescentibus nobis et in soporem laxatis occurrat, vel certe interpellans nullos concupiscentiæ motus valeat excitare. Licet enim ad plenam peccati noxam talis commotio minime reputetur, tamen necdum perfectæ mentis indicium est, nec ad purum excocti vitii manifestatio, cum per salaces imagines hujusmodi operatur illusio. » Rursum vero postea [51] : « Itaque hic est integritatis finis ac perfecta probatio, si quiescentibus nobis titillatio voluptatis nulla subrepserit, ac pro necessitate naturæ, nobis

A inconsciis, concretiones egerantur obscœnæ. » Nonne vero et suum eidem sententiæ calculum adjecit Joannes Climacus, qui de castitate et pudicitia sic disputat [52]? « Castitas est incorporeæ naturæ familiaritas..... Pudicitia generale virtutum cognomen omnium est. Pudicus est ille, qui in somnis quidem nullum motum nullamque status sui mutationem sentit. Pudicus est ille, qui et in somnis quidem perfectam semper insensibilitatem in corporum specie et varietate possedit. Hæc regula hujusmodi finis est perfectæ consummatæque castitatis, ut ita animata sicut inanimata intueamur, atque ita rationalibus, ut brutis corporibus afficiamur. » Et paulo post : « Si istud, inquit, veræ castitatis certum argumentum est, immobilem in eis phantasmatibus, quæ per somnum videmus persistere, is profecto luxuriæ erit finis, si vigilans quispiam ex immundis cogitationibus fluxum patiatur. »

B Quid ergo, inquiet aliquis, nonne hæc opinio apostolicæ doctrinæ omnino adversatur ac repugnat? Quis enim Paulo apostolo perfectior? Fatetur tamen divinus ille vir datum sibi esse stimulum carnis, qui eum « colaphizet [53]. » Flebiliter alibi lamentatur et deplorat videre se aliam legem in membris suis, legi mentis suæ repugnantem, « et captivantem in lege peccati [54]. » Quid vero, quod Augustinus contra Juliani et Pelagiani errores scripsit [55] : « Concupiscentiam vero quis ambigat in hac vita posse minui, non posse consumi? » Quod quidem ipse alibi repetit, et aliorum Ecclesiæ Patrum auctoritate asserit et propugnat.

Nonne ergo hic Pelagianorum, urgebit quispiam, error est, et doctrinæ Origenis ramusculus, quem Hieronymus quoque eosdem, atque Augustinus, Pelagianorum errores impugnando, his resecavit verbis [56] : « Doctrina tua Origenis ramusculus est. In eo enim psalmo, ubi scriptum est, ut de cæteris C taceam : *Insuper et usque ad noctem erudierunt me renes mei* [57], asserit virum sanctum de quorum videlicet et tu numero es, cum ad virtutum venerit summitatem, ne in nocte quidem ea pati, quæ hominum sunt, nec cogitatione vitiorum aliqua titillari. Nec erubescas de societate talium, renuens eorum nomina, quorum blasphemiis jungeris. » Sed Erasmus in suis ad hanc epistolam scholiis animadvertit opinionem illam ab Hieronymo erroris haud plane merito notari. Nam præterquam quod Plinius quadam herba fieri posse credidit, ut quis obscœna somnia non sentiat, **216** ipsummet Hieronymum sibi satis non constitisse arguit. In virginitatis quippe laudes effusus idem ipse Hieronymus eos plane prædicat, qui in carne sine carne viventes, angelicam vitam imitantur. Et vero ad Eustochium de custodia virginitatis hæc ille scripsit : « Statim ut Filius Dei ingressus est super terram, novam sibi familiam instituit; ut qui ab angelis D adorabatur in cœlo, haberet angelos et in terris. » Deinde vero ad eorum, quæ ex Plinio Erasmus refert, confirmationem id proferri potest, quod de Platone Cicero litteris tradidit [58] : « Jubet Plato sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur; quod habet inflammationem magnam is cibus, tranquillitati mentis, quærenti vera, contrariam. » Postea vero : « Ut igitur qui se tradit ita quieti præparato animo, tum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somniis. »

[42] Strom. l. vi, p. 654. [43] l. vii, p. 742 [44] ibid. [45] l. ii, p. 412. [46] l. vii, p. 745. [47] ibid., p. 746. [48] l. iv, p. 530. [49] collat. 12, c. 7. [50] l. vi De cœnob. instit., c. 10. [51] ibid., c. 20. [52] gradu 15, init. [53] II Cor. xii, 7. [54] Rom. vii, 23. [55] l. vi contra Julian., c. 16, § 49. [56] epist. ad Ctesiph. adv. Pelag. [57] Psal. xv, 7. [58] l. iii De divin., p. 266.

Sed nulli plane dubitamus, quin Hieronymi defensores inflictam ipsi erroris aut contradictionis maculam facillime possint eluere. Quamvis enim eruditissimus ille scriptor dixerit homines angelicam vitam imitari, non putavit tamen eos vel angelorum instar, nullis humanæ carnis infirmitatibus amplius esse obnoxios, vel ad eam venire summitatem virtutum, ut in nocte nunquam deinceps ea quæ hominis sunt patiantur. Neque Plinius quoque scripsit aliquam esse herbam, qua homo possit eam, quam dicunt, maximam consequi carnis munditiem. Et sane tametsi id jurejurando asseruisset, quis ei vellet fidem habere?

Ad Cassianum vero quod spectat, etiamsi citatis in locis in aliquem Pelagiani erroris incidisset scopulum, id nulli admirationem movere deberet. Sciunt enim omnes eum ab hac labe non esse omnino purum, illiusque plane expertem. Non desunt tamen, qui ipsum iisdem, qui citantur, in locis a sana orthodoxaque catholicæ fidei doctrina non recessisse existiment [59]. Aiunt siquidem ab illo, non secus atque ab Apostolo, alibi agnitam assertamque fuisse carnis et spiritus in omnibus hominibus repugnantiam. Cassiano itaque non alia, pergunt illi, mens et sententia fuit, nisi quosdam esse perfectissimos homines, qualis ab eo describitur Serenus abbas [60], in quibus divinæ gratiæ beneficio plane singulari ac rarissimo funestus perversæ cupiditatis ignis refrigeratus, sopitus atque etiam exstinctus videbatur. Denique in ea ipsa, quæ laudatur, illius collatione haud ægre concedit homines perfectos dormientes carnis motibus cieri et agitari, sed inde quidquam de castitatis perfectione minui aut detrahi ibidem inficiatur. Suam enim de castitate disputationem sic ille absolvit [61]: « Hæc est consummatio castitatis, ut vigilantem monachum oblectatio libidinis nulla perstringat, ut quiescentem somniorum non fallat illusio: sed cum dormienti tantum per sopitæ mentis incuriam commotio carnis obrepserit, quemadmodum sine ulla titillatione voluptatis excitata est, ita sine ullo pruritu corporis conquiescat. »

In eumdem sensum Climacus post illa, quæ retulimus, ipsius verba, continuo hæc adjecit [62]: « Nemo ex his qui se studio castitatis exercent, suis hanc laboribus aut sua industria se acquisiisse putet. Nam possibile non est, ut quispiam naturam suam vincat; ubi denique natura superata est, illic is qui supra naturam est, advenisse cognoscitur. » Ibi certe et deinceps ille quanta sit naturæ nostræ fragilitas apertissime declarat; tacitus vero prætermittit an sæpe aut raro aliquis inveniatur, quem in somno vel nulla turpis imago, vel nullus carnis motus amplius moveat et titillet. Sed de utroque illo auctore alius erit plura dicendi locus.

Ad Clementem igitur nostrum, de quo nunc tantummodo quæstio est, ut veniamus, quod ille dixit Deum Christianis omnibus ut vigilarent, præcepisse, ne anima ullis perturbationibus, ne quidem in somniis moveatur, hoc benigna interpretatione exponendum est, quoad scilicet fieri potest, et humanæ naturæ fragilitati est datum. Pari quoque benignitate illud accipiendum, quod ab ipso docetur, gnosticum, abstinentia et inedia confectum, in somniis, non quidem semper, et per reliquum vitæ suæ tempus, sed sæpe sæpius, atque ut plurimum sancta et agere et cogitare. Nostræ enimvero infirmitatis optime conscius Clemens, non videtur quidem asseverare Christianos hanc reipsa attigisse perfectionem, sed potius, ut ad eam contendant, excitare et adhortari. Et id profecto iis probari potest, quæ ab illo de summa Christi Domini, apostolorum A ac ipsiusmet gnostici perfectione tradita fuisse vel superius vidimus, vel paulo post ostendemus.

Non eos itaque amplius audiendos esse censemus, qui ad gentiles philosophos, inanis gloriæ venatores, provocare nos voluerint. Scimus enim Epicurum se venditasse, « in somnis sibi similem futurum [63]. » Nescii quoque non sumus Platonem docuisse [64]: « Cum aliquis salubri et bene temperato corporis habitu somno se tradit, et ea pars animi, in qua ratio dominatur, a seipsa excitata est, bonarumque cogitationum quasi epulas, contemplationis atque intelligentiæ acie in seipsam revocata, apposuit sibi: ea autem animi pars, in qua insunt cupiditates, neque inopia pressa, neque ubertate exsaturata, quiescit maxime, neque perturbat optimam illam partem aut gaudio, aut mœrore, sed sinit eam per seipsam solam et puram considerare, et appetere, et sentire quidquid vel præteritorum vel præsentium vel futurorum norat: eodem quoque B modo cum pars illa animi, in qua ira sedem habet, adeo pacata et restincta est, ut nemini infensa conquiescat; ac proinde duabus animi partibus hunc in modum sedatis, et tertia in qua intelligendi vis inest liberius excitata, ita quis quieti se dat; tunc demum videlicet is animo moderate composito, veritatem maxime complectitur, neque nefaria insomniorum visa animo illius repræsentantur. » Nobis etiam incompertum illud non est, quod Aristoteles tradidit [65]: « Qui instructi virtutibus sunt, meliora somnia vident, quod etiam vigilantes meliora animadvertunt. » Hæc etenim et alia, si quæ proferantur, aliorum philosophorum dicta nihil aliud probant, nisi eum qui animo recte composito, virtutibusque optime instructo ad somnum accedit, ipsius menti in eodem somno longe puriores sanctioresque versare cogitationes. At illum sancta et casta deinceps semper cogitare neque hic, aut quilibet alius philosophus asseruit, C neque ulli plane philosopho, si id unquam affirmasse probetur, ullo modo credendum. Certa siquidem et communi virorum etiam sanctissimorum experientia constat, nullum nisi singulari prorsus divinæ omnipotentisque gratiæ beneficio, quod Paulo, uti vidimus, non fuit concessum, ab omni carnis motu **217** et titillatione, sive vigilando, sive dormiendo, per longum vitæ suæ tempus fuisse omnino liberum et immunem.

ARTICULUS VI.

De theologicis gnostici virtutibus, fide, spe et charitate.

Ad theologicas virtutes quod spectat, fide gnosticum consistere Clemens perhibet [66], πέπηγεν τῇ πίστει ὁ γνωστικός. Ex his autem quæ a nobis de hac virtute superius disputata sunt, nemini obscurum esse potest Clementem existimasse illam non solum gnosticis, sicut et aliis Christianis, esse D omnino necessariam, sed in illis quoque debere esse perfectiorem. De hoc autem fidei in gnostico et Christianis magis perfectis incremento et excellentia hæc ab illo dictata legimus [67]: « Quæ autem eximie superædificatur, fideli consummatur, et rursus perficitur per eam, quæ accedit ex doctrina et ratione peragendi mandata, quales erant apostoli, de quibus dictum est fidem montes transmovere et arbores transplantare. Unde cum sensissent magnitudinem potestatis, rogabant ut adderetur eis fides, quæ ut granum sinapis morderet utiliter animam, et in ipsa adeo cresceret, ut in ipsa requiescerent de rebus sublimibus rationes. »

Sed hanc fidem cum spe gnosticus ad futuri exspectationem conjungit et permiscet: « Serpente, ait Clemens [68], juncto cum columba, simul perfecte

[59] Cass., collat. IV et XXIII. [60] coll. VII, c. 1. [61] ibid., c. ult. [62] loc. cit. [63] Laert. l. x in Vita Epicuri, § 121. [64] l. IX De republ., init. t. II, p. 571 et seq. [65] § 30 problem. ult. [66] Strom. l. II, p. 352. [67] l. V, p. 545. [68] l. VII, p. 749.

vivit, et cum bona conscientia spem fide commissens ad exspectationem futuri. » Certum est autem, et ex iis quæ antecedunt et subsequuntur, constat de perfecto gnostico ibi sermonem a Clemente fieri. Persuasum ergo ipsi fuit hunc gnosticum non fide solum, sed etiam ad futuri exspectationem spe præditum esse debere. Quamobrem alibi de martyre, hoc est de perfectissimo, ut ipse putat, gnostico rursum scribit [69]: « Annon est ergo eis manifesta spes fidei post mortem, ἆρ' οὐ πρόδηλος ἦν ἡ πίστις αὐτοῖς τῆς μετὰ θάνατον ἐλπίδος, qui etiam in ipso tempore tormentorum Deo agunt gratias. Firmam et constantem, ut opinor, fidem possidebant, quam fideles quoque consequebantur operationes. » Quid vero, quod perfectus gnosticus ab eodem Clemente dicitur [70] « esse a spe » quemadmodum « a Dei mandato inseparabilis, ἀχώριστος ὢν τῆς ἐντολῆς καὶ τῆς ἐλπίδος, Deo semper gratias agens, sicut animalia glorificantia, quæ allegorice dicuntur per Isaiam. » Neque vero gnosticus tantum sperat, sed etiam optat suam et aliorum æternam beatitudinem: « Ideoque (ipsamet auctoris nostri verba sunt) non quidem εὔξεται, optabit (seu precabitur) consequi ea quæ hic sunt, cui persuasum est fore ut consequatur ea quæ bona sunt; sed semper optabit recium et se gerentem tenere fidem; et præterea quamplurimos fieri sibi similes ad Dei gloriam, quæ consummatur per cognitionem, ἣ κατ' ἐπίγνωσιν τελειοῦται. »

De gnostici porro charitate nihil necesse est, cur a nobis longum et uberius orationis filum ducatur. Noverunt enim omnes, qui vel levissime hos *Stromatum* libros evolverunt, nihil in illis studiosius a Clemente commendari, nihilque fere in iisdem frequentius occurrere, quam multiplices variasque illius cohortationes et incitamenta, quibus omnes prorsus Christianos, etiam sanctissimos, ad summam illius charitatis perfectionem comparandam excitat, exacuit et impellit. Nobis autem ex plurimis passim congestis pauca seligentibus, illud primum Clementis effatum occurrit [72]: Διὰ πάντων ἡ ἀγάπη τῷ γνωστικῷ πέπεικεν, ἕνα Θεὸν εἰδότι. « Gnostico Deum cognoscenti omnia persuasit dilectio. »

Ubi vero idem ipse auctor noster probandum in se suscipit solum gnosticum vere Deum colere, ibi hunc cultum ita definit [73]: « Dei cultus est gnostico continua animæ cura, et ejus perpetua in Deo occupatio per charitatem, quæ nunquam intermittitur, κατὰ τὴν ἀδιάλειπτον ἀγάπην. » Talis est itaque gnostici erga Deum cultus, qualis ejus charitas. Quapropter quia ejus charitas nunquam ullo vitio aut graviori peccato interrumpitur, idcirco semper Deum colit, et perpetua est illius in Deo occupatio.

Hac charitate [74] omnia suffert, omnia sustinet; atque ignominia, bonorum publicatione, exsilio et morte ipsa affectus, nunquam ab illa charitate animique libertate sejungitur. Omnia autem forti constantique animo patitur, non ut homini, sed ut Deo placeat: « Quanquam, ait Clemens [75], eum quoque laus sequitur per consequentiam, non ad suam utilitatem, sed ad imitationem et usum eorum qui laudant. » Ab humanis porro laudibus ita averso ille est animo, ut nihil præter Deum, quem in se requiescentem habet, amplius concupiscat. Quapropter profitetur Clemens hanc charitatem propter se, et non propter aliquid aliud esse expetendam [76].

Alia longe plurima de perfecta gnostici in Deum charitate Clemens passim congerit. Sed cum ea omnibus sint obvia et facilia, vel si quid habeant difficultatis, a nobis in superioribus et subsequentibus articulis enodentur, nunc accurate expendenda est illius de puro, ut aiunt, Dei amore sententia.

ARTICULUS VII.

De puro gnostici in Deum amore et charitate.

Visum quibusdam esse scimus hanc fuisse Clementis nostri opinionem, perfectum Christianum, seu gnosticum, ad eum aliquando perfectissimæ charitatis non modo actum, sed habitualem, ut vocant, statum pervenire, quo Deum, nulla habita, neque cujuslibet alterius boni, imo neque æternæ suæ beatitudinis ratione constantissime diligat. Atque hunc puri amoris habitum et statum ideo appellare solent, quia Deus ipse solus, ac summæ et infinitæ illius perfectiones hujusce amoris sunt, uti loquuntur, motivum, seu causa, ratio et argumentum.

Quamvis enim Deum natura sua ipsam nostram beatitudinem, seu, uti inquiunt, beatitudinis nostræ objectum esse profiteantur, eumdem nihilominus Deum propter seipsum solum, sive solo perfectionum suarum motivo ita sæpe a gnostico diligi contendunt, ut hoc etiam puri amoris actu sive habitu æternam suam felicitatem ab eo aliquando velint esse reipsa litandam. Durum plane sacrificium, sed quo tamen nihil penitus, nisi quod nostrarum rerum interest, Deo litari arbitrantur. Porro autem hac de puro, ut cum iis adhuc loquamur, amore sententia, atque ista inter objectum illius et motivum distinctione existimant totum mysticæ spiritualisque, uti eam appellant, vel ut Clemens loqui amat, gnosticæ vitæ ædificium fundari et construi.

Plura autem in hujusce opinionis suæ defensionem proferunt Clementis nostri testimonia, quæ quidem, ne quid dissimulare videamur, integra a nobis transcribenda atque accurate examinanda sunt. Primum itaque ex quarto *Stromatum* libro petitum, his verbis concipitur [77]: « Existimo autem oportere neque **218** propter metum supplicii, neque propter aliquam doni promissionem, sed propter ipsum bonum accedere ad verbum salutare. Qui autem tales sunt, stant a dextris sanctuarii. Qui autem pro donatione eorum, in quæ cadit corruptio et interitus, existimant se vicissim accepturos incorruptionem, in duorum fratrum parabola vocati sunt mercenarii. » Verum ii qui hæc nobis objectant, non satis diligenter animadverterunt Clementem nostrum ibi de martyre disputare, qui nullis minis aut suppliciis ad ejurandam Christi fidem cogi potest. Martyr autem ille, ut Clemens ait, persuasum utique habet se non propter boni, scilicet terreni et temporalis, promissionem, sed propter ipsum bonum, προσεληλυθέναι τῷ σωτηρίῳ λόγῳ, « accedere ad verbum salutare, » quo sempiterna beatitudo iis qui persecutionem propter justitiam patiuntur promissa est. Quapropter hunc martyrem ei opponit, qui pro caduci et fluxi alicujus boni donatione incorruptionem se accepturum arbitratur. Tantum itaque abest ut amor ille, quem purum vocant, his Clementis nostri verbis astruatur, quin potius videatur funditus everti.

Neque ad eum stabiliendum illa magis faciunt, quæ a mysticæ vitæ patronis ex eodem auctore nostro citata sic legimus [78]: « Est autem gnostici opus non a malis abstinentia; ea est enim basis maximi profectus; sed nec aliquid boni facere, vel propter metum; scriptum est enim: *Quo fugiam, et ubi abscondar a facie tua*...... Sed neque propter spem promissi honoris; dictum est enim: *Ecce Dominus, et merces ejus* [79]..... Sola autem quæ propter charitatem fit beneficentia, propter ipsum honestum est gnostico expetenda. » Sed idem plane

[69] Strom., l. vii, p. 736. [70] ibid. p. 747. [71] l. vi, p. 653. [72] l. ii, p. 383. [73] l. vii, p. 700. [74] l. iv, p. 195. [75] l. vii, p. 748. [76] ibid., p. 738. [77] p. 485. [78] Strom. l. iv, p. 528. [79] Isa. xl, 10.

est horum atque superiorum Clementis verborum sensus. Aperte siquidem ille dicit gnosticum non propter promissi honoris spem, sed propter solam charitatem agere; quia Deus ipse æterna ejus merces et felicitas est. Hæc itaque charitas promissi tantummodo terreni cujusdam honoris, minime vero beatitudinis æternæ spem excludit. Et id quidem ex iis, quæ continenter Clemens subtexuit et a mysticis omissa sunt, evidentissime demonstratur: « Jam vero, inquit ipse, ex persona Dei Domino dictum est: *Pete a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam*[80]. Petitio maxime regia, quæ docet hominum salutem peti sine mercede, » haud dubie terrena et humana. Ibidem quippe ille addidit: « Ut nos simus hæredes, et possideamus Dominum. » Nescio sane utrum ad destruendam mysticorum hominum de puro amore opinionem validius aliquid et efficacius proferri queat.

Urgent tamen, et contendunt « purum » illum Dei amorem his evidenter probari ejusdem Clementis verbis[81]: « Si ergo omnis conjunctio, οἰκείωσις (familiaritas), quæ cum iis, quæ sunt bona et honesta, τὰ καλὰ, initur, fit cum appetitione, quomodo potest esse sine passionibus is qui ea quæ sunt honesta expetit? Sed hi, ut videtur, nesciunt divinitatem charitatis. Non est enim utique charitas ejus, qui diligit, appetitio, sed est benevola et firma conjunctio, στερκτικὴ οἰκείωσις (seu amandi vi prædita familiaritas), in unitatem fidei restituens gnosticum, loco et tempore minime indigentem. Qui autem per charitatem jam fuerit in iis, quibus est futurus, ut qui spem perceperit per cognitionem, nihil expetit, ut qui, quoad ejus fieri potest, habeat quod est expetendum. Merito ergo manet in uno immutabili habitu, diligens ex cognitione. Neque ergo vehementi ardebit desiderio, ut assimiletur bonis, cum habeat per charitatem id quod est bonum et honestum. Confidentia autem et cupiditate quid ei adhuc est opus, qui cum Deo nullis passionibus obnoxio familiaritatem acceperit per charitatem, et per eam se in ejus amicorum numerum ascripserit. » Verum quid, amabo vos, inde ad « purum » Dei amorem asserendum colligi potest? Ibi enim Clemens loquitur de gnostico, qui adhuc in hac vita constitutus Deum, quoad ejus fieri potest, perfecta charitate possidet. Atqui idem Clemens declarat nihil ab eo expeti, caducum scilicet et terrestre, quod ipsum a Deo, cui charitate conjunctus est, avertat aut separet. Quamobrem ipse dixit: Οὐδὲ ζηλώσει ἐξομοιωθῆναι τοῖς καλοῖς, « aliis a Deo bonis assimilari vehementi studio non ardebit. » Sed nunquid hoc impedit quominus æternam felicitatem speret, optet et exspectet? Minime quidem. Et vero id non solum ex infra dicendis evidentissime patebit: sed ipsemet auctor noster hoc ipso loco asserit gnosticum, perfecta charitate instructum, ideo nihil expetere; quia τὴν ἐλπίδα προειληφὼς διὰ τῆς γνώσεως, « per cognitionem spem » haud dubie futuræ vitæ « anticipaverit, » nimirum quia ea, qua Deo fruitur, possessione delicias speratæ æternæ felicitatis prægustat.

Potiori forsitan jure recentiores mystici in suæ de puro amore opinionis patrocinium alia in medium adducunt, quibus disertissime a Clemente constitutum est, quod si Dei γνῶσις ab æterna salute posset unquam separari, tunc gnosticus illam eligere omnino non dubitaret: « Si quis per hypothesim (verba Clementis sunt[82]), gnostico proposuerit utrum malit Dei cognitionem, an salutem æternam; sint autem ea separata, cum sint omnino eadem; nihil penitus dubitans elegerit Dei cognitionem, propter se judicans esse expetendam eam, quæ fidem transcenderit per charitatem ad cognitionem, proprietatem (vel paulo clarius, quia judicat eam esse proprietatem propter se expeten- A dam, quæ fidem per charitatem ad cognitionem transcendit). Cum autem judicaverit pulchrum esse et honestum id quod bonum est facere, vehementer incitata operatio in omnibus reipsa bene se gerit, non in aliquo quidem recte, in aliquo vero non; sed in benefaciendi habitu constituta, neque præterea propter gloriam, aut, ut philosophi dicunt, famam illustrem, neque propter mercedem, aut ab hominibus, aut a Deo, ad imaginem et similitudinem Domini vitam peregerit. » Quid, inquiunt, ad purum Dei amorem declarandum et asserendum clarius et dilucidius? Enimvero Clemens, pergunt illi, ibi expressis verbis docet gnosticum Dei cognitionem cæteris omnibus sic præferre, sive Deum ita amare, ut illum neque propter gloriam, neque propter famæ celebritatem, neque propter mercedem, aut ab hominibus, aut ab ipso Deo accipiendam, sed propter illum ipsummet solum diligat. Quid vero, quod Deum amore tam puro diligit, ut B huic salutem æternam, si ab illo posset aliquando separari, longe postponere nullo plane modo hæsitaret, malletque æterna salute privari, quam ipsum non agnoscere et amare?

Sed sedulo observandum illud est, quod dixit Clemens « Dei cognitionem, τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, et æternam salutem, τὴν σωτηρίαν τὴν αἰώνιον, esse omnino eadem, πάντως ἐν ταυτότητι ὄντα. » Atqui si hæc sint penitus eadem, certe a se invicem separari nunquam **219** possunt. Non potest ergo Deus agnosci et amari, quin illico ipsa salus æterna agnoscatur et ametur.

At, inquies, si per hypothesim possent separari, tunc gnosticus Deum, ut ait Clemens, propter seipsum solum revera diligeret. Verum hæc hypothesis, sicuti Clemens quoque fatetur, est rei plane impossibilis, et quæ nullo unquam modo magis fieri poterit, quam ut Deus ipse Deus non sit. Dic ergo, obsecro, putasne ex fictitiis et chimæricis hujuscemodi hypothesibus Clementem quamdam Deum pure C amandi regulam constituisse? Censesne in illius venisse mentem gnostico, ut Deum puro amore diligat, fingendam esse rei omnino impossibilis hypothesim? Nunquid doctissimus ille vir ignorabat quemadmodum ex absurdo nihil nisi absurdum, ita ex impossibili nihil nisi impossibile posse consequi?

Clementis itaque mens et sensus est Dei cognitionem et amorem, atque salutem æternam ita esse eadem, ut unum sine altero diligi nequeat. Gnosticus igitur eo ipso salutem æternam amat, quo Deum non propter gloriam, famam, et hujusce vitæ et temporis mercedem, sed propter ipsum solum castissimo amore prosequitur.

Cur ergo, inquies, hanc rei plane impossibilis hypothesim Clemens proponit? Non enim temere et inconsiderate eam proposuisse dicendus est. Respondemus hanc propositæ ab eo hujusce hypothesis fuisse rationem, ut clarius et efficacius ostenderet quam purus, castus et ab omni cupiditate alienus D esse debeat perfecti gnostici in Deum amor, ejusque charitas. At data opera et consulto hanc hypothesim ille impossibilem esse confestim admonuit, ut non minori evidentia patefaceret gnosticum tam caste et pure Deum amando, suam quoque necessaria omnino consecutione, vel, ut scholastici aiunt, secundario salutem semper velle et diligere.

Ejusdem penitus generis est alia hypothesis, rursus a Clemente nostro his exposita verbis[83]: « Si ab injuria facienda abstinuerit propter spem remunerationis a Deo consequendæ ob ea, quæ juste fecerit, ne sic quidem sua sponte est bonus. Sicut enim illum metus, sic hunc quoque merces justum facit..... Qui autem nudæ vocationi, quatenus vocatus est, obedit, is neque propter timorem, neque propter voluptates tendit ad cognitionem. Non enim considerat an aliquod utile lucrum, vel

[80] Psal. II, 8. [81] Strom. l. VI, p. 651. [82] l. IV, p. 529. [83] ibid., p. 532.

delectatio extrinsecus consequatur, sed tractus a dilectione ejus, qui vere est amabilis, et ad id quod fieri oportet adductus, pius est Dei cultor. Unde nec si per hypothesim a Deo acceperit potestatem faciendi ea quæ sunt prohibita, citra ullam pœnam; neque si propterea beatorum bona accepturum eum esse ei promissum fuerit : sed nec si persuasum habuerit fore ut Deum lateant ea, quæ gerit (quod quidem fieri non potest), in animum unquam est inducturus, ut aliquid agat præter rectam rationem, cum id quod vere est honestum, et ex seipso eligendum, et ea ratione expetendum amandumque semel elegerit. » Ibi Clemens noster duplicem adhuc hypothesim proponit, quarum neutra fieri unquam potest, atque secundam exponendo, illam esse impossibilem consultissime nos commonefacit. Illarum igitur atque superioris eadem ratio est. Ilis itaque Clemens potius ostendit qualis gnosticus animi cordisque sui dispositione esse debeat, quam quid quotidiano usu et solita pietatis ac perfectissimæ virtutis exercitatione ipsi revera agendum sit.

Age vero, et quid auctor noster his hypothesibus probandum susceperit, attente considera. Nonne vides nihil aliud inde ab illo confici, nisi Christianum perfectum nihil unquam præter rationem, neque propter mercedem, neque propter lucrum aut utilitatem, neque propter externam aliquam atque extrinsecus advenientem delectationem; sed interiori delectatione attractum id, quod honestum est, semper eligere? Clemens ergo aperte profitetur quemlibet gnosticum in quavis perfectissimæ virtutis et charitatis actione semper aliqua interiore delectatione trahi et allici. Ad hæc vero, Clemens paulo post scribit [84] : « Sic ergo videntur revera honesta esse jucundissima, et ex se præbere eum quem desiderant fructum, nempe animæ tranquillitatem. » At si honesta sunt jucundissima, ac gnosticus nunquam sine interiore delectatione quidpiam agat, nunquam certe sine hujusmodi interiore delectatione Deum diligere poterit.

Nonne autem hæc eadem est non solum antiquorum Ecclesiæ Patrum, sed inter ethnicos etiam philosophos eruditissimorum sententia? Nam Cicero [85] ubi ex horum opinione planum facit solam honestatem propter se esse expetendam, et utilitatem, si cum illa comparetur, jacere debere; ille tamen ibidem cum Panætio observat nihil esse utile, quod non idem honestum sit. Ambrosius vero [86], ut suo loco adnotavimus, Ciceronis opinioni subscribit et suffragatur.

Neque amplius dicendum est illam delectationem sive utilitatem non esse motivum cur aut expetatur honestas, aut Deus puro amore, ac propter semetipsum solum diligatur. Quamvis enim doctissimi illi scriptores disertissime affirment honestatem propter se solam diligi, fatentur tamen eo ipso quo sic diligitur, habere delectationem et utilitatem sibi necessario conjunctas et individuas comites. Quamobrem etiamsi delectatio et utilitas amoris et charitatis, atque etiam expetendæ honestatis primarium, ut aiunt, motivum aliquando esse non videantur, secundarium nihilominus motivum, aut, si velis, effectus ei nunquam non conjunctus, semper sit, omnino oportet.

Denique cum propositas, uti diximus, a Clemente hypotheses nunquam reipsa fieri posse concedatur, nemo certe nisi malesani capitis homo eas ad Deum pure amandum fingere unquam debet. Jaceant igitur hæ hypotheses, quæ nunquam sunt in usu, nec esse unquam debent; aut si quid valere possint, ad animi Deum, quam fieri potest, castissime diligentis patefaciendam dispositionem, minime vero ad Deum revera amandum debent valere.

Quædam adhuc alia nec minimi sane ponderis argumenta contra illam de puri in Deum amoris habitu opinionem nobis Clemens suppeditat. Sed ex iis jam nonnulla in antecedentibus præmisimus, alia in sequentibus, ac præsertim de gnostici precatione et ἀπαθείᾳ articulis, ne eadem sæpius repetamus, deinceps explanabuntur.

220 ARTICULUS VIII.

De vocali gnosticorum precatione.

Precationem, sive malis, orationem sic Clemens definit [87] : ἔστιν ὁμιλία πρὸς τὸν Θεὸν ἡ εὐχή, « precatio est cum Deo collocutio. » Nos tamen ibidem admonet hanc precationem fundi a nobis posse sine verbis, nec labia moventibus, dum ad Deum intus clamamus. Quam quidem interiorem precationem a Deo semper exaudiri asseverat. Nam alacritate spiritus νοητὴν οὐσίαν, « intelligibilem essentiam, » assequentes, et λόγῳ, ratione, corpus a terra abducere conantes, carnisque despicientes vinculum, cogimus animam, τῷ πόθῳ κρειττόνων, « meliorum desiderio, » sublatam, ad sancta progredi. Gnosticus enimvero, ut Deo se quam proximum futurum exhibeat, totum mundum lubenter transcendit. Quamobrem [88] et per statutas omnibus Christianis precandi horas tertiam, sextam ac nonam, et per totam vitam precibus suis studet cum Deo versari.

Præterea ipsemet Clemens, ut vidimus, diserte asserit eumdem gnosticum non modo cum probis, et cum iis qui recentius crediderunt, sicuti decet, precari : sed eum quoque sumendo cibo præmittere preces, laudes et sacrarum lectiones Scripturarum [89]; dum cibus vero sumitur, psalmos et hymnos canere; ac tandem antequam eat cubitum, ac noctu etiam preces fundere, quibus « in memoriæ æternæ contemplatione positus [90], » divino choro sese adjungit.

Huc accedit, quod Clemens de vocalibus gnostici precibus subtexuit : « Sed nec ea, quæ fit ore, utitur verbosa, πολυλόγῳ, precatione; ut qui quæ petere a Domino oporteat, didicerit. In omni ergo loco orabit, sed non ut aperte populo appareat. Quin vero et inter ambulandum, et in sermone, et quiete, et lectione, et ex iis quæ fiunt ex ratione omnimodo precatur. Quin si in ipsius animæ penetralibus solum cogitaverit, atque inenarrabilibus gemitibus Patrem invocaverit, ille prope adest, adhuc eo loquente. » Vides sane tantum abesse, ut Clemens a continua gnostici contemplatione preces ore fusas excluserit, ut has, modo non sint nimium verbosæ, quemadmodum illam, a gnostico sæpissime fieri aperte profiteatur.

Scimus quidem Clementem dixisse gnostici precationem a Deo anteverti, utpote qui illum, priusquam petierit, exaudiat : « Hujus vocem, inquit [91], in precatione non exspectat Dominus, Pete, inquiens, et faciam; animo cogita, et dabo. » Sed eo ipso quo ille dixit Deum ejus vocem et preces prævenire, planum utique facit eumdem gnosticum a Deo aliquid voce et precibus flagitare ac postulare.

In eumdem plane sensum prius scripserat gnosticum orare « etiam cogitatione, » καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν. At quid hæc, quæso, ejus verba sonant, nisi gnosticum non solum animo et cogitatione, sed sæpe etiam voce et verbis Deum precari? Imo vero nonne hæc significant eum verbis potius quam cogitatione vacare precibus? Sed ille Clementis locus integer describendus est; quandoquidem ipsemet ibi ostendit non solum quomodo gnosticus oret, sed quid etiam a Deo petere debeat : « Orat gnosticus etiam cogitatione, ait au-

[84] Strom. ibid., p. 554. [85] l. III De offic., p. 392 et 403. [86] l. II De offic., c. 6, § 25; l. III, c. 5, § 29 et 31, et c. 4, § 19. [87] Strom. l. VII, p. 727 et seq. [88] Ibid. [89] Ibid., p. 728. [90] Ibid. [91] l. VI, p. 633.

ctor noster [92], omni hora per charitatem Deo conjunctus, et familiaris effectus. Et primum quidem petet remissionem peccatorum, postea non amplius peccare; deinde posse benefacere, et omnem quæ facta est per Dominum, creationem et dispensationem intelligere; ut mundo corde effectus per agnitionem, quæ est per Filium Dei, facie ad faciem in beati spectaculi mysterio initietur. »

Visne adhuc Clementem nostrum de utroque precum genere expressis verbis loquentem audire? Satis tibi facere in promptu nobis erit. De eo quippe qui « ex regula ecclesiastica vere est gnosticus, » hæc ille pronuntiat [93] : « Cui soli id, quod petit, secundum Dei voluntatem tribuitur, καὶ αἰτήσαντι, καὶ ἐννοηθέντι, et petenti, et cogitanti. Quemadmodum enim quidquid vult, potest Deus, ita quidquid petierit gnosticus, id accipit....... et gratiarum actio, et petitio eorum, quæ pertinent ad conversionem proximorum, est opus gnostici. Qua quidem ratione oravit quoque Dominus, gratias quidem agens propter ministerium, rogans autem, ut in cognitione essent quamplurimi, ut in iis qui salvi fiunt, per salutem ex cognitione Deus glorificetur, et qui est solus bonus, et qui est solus servator, per Filium ex sæculo in sæculum cognoscatur. » Valeant sane, qui Clementem patronum volunt asciscere vanæ penitus opinionis, qua a perfecto statu contemplationis extrudi volunt preces ore fusas, actusque, sicuti aiunt, discursivos et reflexos; præfracteque contendunt purum Dei amorem unicum omnium actuum meritorium esse motivum, ac totam vitam interiorem constituere. Noster etenim auctor non solum constantissime affirmat gnosticum plura tam pro se quam pro salute proximorum a Deo verbis et ore, quemadmodum cogitatione et meditatione postulare; verum id etiam invictissime Christi Domini probat exemplo, quem Deo gratias agendo et pro hominum salute rogando preces Patri suo fudisse ostendit.

Sed agedum, et auctorem nostrum de eadem gnostici precatione non minus perspicue disserentem subsequamur. Paulo siquidem post citata a nobis illius verba asserit [94] malos homines orare, ut ea, quæ non habent, bona possideant : « Gnosticus autem, ait ille, eorum quæ possidet, stabilitatem; ad ea autem quæ eventura sunt, aptitudinem; eorum autem quæ est accepturus, petet æternitatem. Quæ autem vere sunt bona, quæ versantur in animo, ea ut et sint sibi, et permaneant, precatur, neque aliquid ex eis, quæ absunt, desiderat, contentus præsentibus. » De gnostico ibi procul dubio disserit Clemens, « qui per indefinitam charitatem est unitus spiritui. » Atqui clarissime idem ipse Clemens docet ab eo postulari eorum, quæ accepturus est, æternitatem; atque ut in bono permaneat et perseveret. Quis ergo nobis insusurrare aut palam objicere audeat Clementem alicubi docuisse non solum a quolibet Christiano homine, sed a gnostico etiam perfectissimo Deum ita pure amari, ut saltem aliquando, et in extremis, uti aiunt, probationibus seu vexationibus de æterna sua beatitudine minime sollicitus, ipsius jacturæ et justæ suæ condemnationi, quam sibi a Deo indictam falso arbitratur, ultro acquiescat? Nihil certe menti ejus magis contrarium fingi unquam potest.

Sed si is pertinacius contendat ibi Clementem de perfectissimo gnostico, quod tamen manifeste falsum est, non loqui, audiat sane quæ de illo nominatim paulo post idem Clemens subjunxit. « Qui autem ad summum, inquit [95], jam pervenit cognitionis gradum, κορυφαῖος δὲ ἤδη ὁ γνωστικός, precatur ut contemplatio 221 augeatur et A permaneat; sicut qui est homo vulgaris, ut sit perpetuo sanus. Jam vero petet etiam, ut a virtute nunquam excidat, maxime adjuvans et dans operam ut perpetuo maneat ejusmodi, ut nunquam possit excidere. Novit etiam aliquos ex angelis propter socordiam humi esse lapsos, quod nondum perfecte ex illa in utramque partem proclivitate in simplicem illum atque unicum se expedissent habitum. » Constat sane, ut vides, nullusque amplius dubitandi locus relinquitur Clementem ibi evidentissime loqui de gnosticorum coryphæo, seu principe et capite, κορυφαίῳ γνωστικῷ. Atqui expressissimis verbis ibidem dicit ab illo peti non solum, ut contemplatio augeatur et permaneat, sed etiam ut nunquam excidat a virtute. Neque porro id petere ipsi « satis est; » verum proposito etiam sibi angelorum, qui in peccatum lapsi sunt, exemplo, similem casum et prolapsionem veritus, dat operam, totisque, ut in bono et gratia perseveret, viribus admititur.

B Quo autem animo, et quid a Deo gnosticus efflagitet, Clemens paucis adhuc postea edisserit. Enimvero hunc ait ad ea, quæ petit, non impetranda, potius quam ad ea, quæ non postulat, consequenda esse paratiorem : « Universa (siquidem illius) vita, inquit Clemens [96], est quidem precatio, et cum Deo conversatio, sed propter insignem sanctitatem est paratior non assequi, si petat, quam assequi, si non petat. »

Pergit auctor noster [97], additque illum, quandoquidem inutilia nunquam petit, id quod vult a Deo semper impetrare. « Quod si mundus sit a peccatis, omnino quod vult assequetur. Juste enim dicit Deus : Pete, et dabo tibi; cogita, et faciam. Si sunt ergo utilia, accipiet protinus : inutilia nunquam petet, et ideo accipiet. Ita quod vult erit. »

Præterea gnosticus ille « petit, » ut ejusdem Clementis verba rursus adhibeamus [98], « ut vitam C vivat in carne definitam, ut cognoscendi potestate præditus, ut expers carnis, et consequatur quidem quæ sunt optima, fugiat autem quæ sunt deteriora. »

Denique ut cætera taceamus : « Genus, inquit [99], ipsum precationis est gratiarum actio propter præterita, præsentia et futura, ut quæ sint per fidem jam præsentia. » Ad has autem Deo agendum gratias sic festinat, ut vocantem Deum, si ita loqui fas sit, potius præcedat quam sequatur.

Neque porro pro seipso tantum, sed pro aliis quoque Deum exorat, supplicatque ut dimittantur eorum peccata, atque ad Dei ipsius cognitionem quamprimum perveniant : « Petit sublevationem quoque (Clementis verba sunt [1]) eorum, quæ nos peccavimus, et conversionem ad agnitionem. » Quinetiam Deum ipsum imitando, et illi jubenti morem utique gerendo, pro iis etiam, qui in eum peccaverunt, peccati postulat remissionem : « Scit D enim, inquit Clemens [2], Dominum aperte jussisse orare pro inimicis. » Quamobrem non solum acceptæ injuriæ omnino obliviscitur, et ei a quo læsus est, libentissime ignoscit : sed institutam quoque a Christo orationem recitando, Deum pro illo orat et precatur [3] : « Nunquam meminit eorum (ipsamet adhuc Clementis nostri verba sunt [4]) qui in se peccarunt, sed eis remittit. Quocirca juste etiam orat, dicens : Dimitte nobis; nam nos quoque dimittimus. »

Quis ergo, his quæ retulimus auditis, miseram eorum cæcitatem inflexibilemque pervicaciam aut non deploret aut non detestetur, qui Clementem a quolibet etiam perfectissimo gnostico preces ad Deum ore et cogitatione fusas nunquam non desideravisse adhuc inficiari audeant?

[92] Strom. l. vi, p. 665. [93] l. vii, p. 723. [94] ibid., p. 725 et seq. [95] ibid., p. 726. [96] ibid., p. 742. [97] ibid., p. 743. [98] ibid., p. 746. [99] ibid. [1] ibid. [2] ibid., p. 751. [3] ibid., p. 750. [4] ibid., p. 748.

ARTICULUS IX.

De gnostici divina contemplatione et meditatione, seu mentali, uti aiunt, oratione.

A vocali, ut loquuntur, oratione et precatione ad mentalem, seu divinam gnostici contemplationem aut meditationem, ut transeamus, Clemens Abrahæ exemplo ostendit hominem ad eam attolli [5], primum quidem rerum pulchrarum aspectu, deinde rerum optimarum desiderio, ac tandem illum postea apertis a magistro oculis spiritualia perspicere. His itaque gradibus anima sese supra res corporeas erigens, ad omnipotentis intelligentiam utcunque perducitur. Quamobrem Clemens: « Si ablatis, inquit [6], omnibus, quæ adsunt, corporibus, et iis quæ dicuntur incorporea, nos ipsos abjecerimus ad Christi magnitudinem; et deinde in vastitatem ejus immensitatemque sanctitate processerimus, ad intelligentiam omnipotentis utcunque perveniemus, non quod est, sed quod non est cognoscentes. Figura autem, et motus, vel status, vel sedes, vel locus, vel dextera, vel sinistra de Patre universorum ne sunt quidem cogitanda. »

Ex his Clementis, nostri verbis recentiores quidam duo colligi posse arbitrantur, primo contemplantis hominis animam tam nascente contemplationis fervore, quam in extremis vexationibus et tentationibus constitutam, distincto, reflexo, et sub sensum cadente Christi Domini intuitu privari. Deinde in mera illa ac directa contemplatione animam non occupari ulla singulari et finita divinitatis idea: sed quidquid corporeum et finitum est transcendere; ut in mere intellectuali et a quolibet corpore abstracta divinæ naturæ idea et specie consistat.

Sed hæc a Clementis nostri mente prorsus abhorrere dubium esse non potest. Etenim, ut ingenue fateamur, nobis omnino non constat utrum Clemens ibi de quodam Christianæ speculationis et meditationis statu disputet, vel potius de quadam Christiani philosophi cognitione et scientia, qua ille a corporeis et creatis rebus ad Dei cognitionem gradatim extollitur; ita tamen ut non quod ipse est, sed quod non est, seu negativa, ut scholastici aiunt, ejus attributa, de ipso nihil amplius corporei cogitando, utcunque cognoscat.

Fac tamen Clementem de ipsa, et si velis, perfectissima gnostici meditatione loqui, ne hilum quidem inde promovebis. De ea enim contemplatione sermonem ille facit, qua Deum non ut ipse est, sed negativa, uti diximus, ejus attributa cognoscimus aut contemplamur.

Deinde ab illa contemplatione auctor noster non excludit Christi intuitum, sed dicit nos a rebus creatis sive corporeis sive incorporeis in Christi magnitudinem nosmetipsos projicere, atque inde ad illius immensitatem procedentes, intelligentiam omnipotentis quomodocunque et negative tantum assequi. Quam sane ob causam postea scribit [7] nos, teste Apostolo, in hoc sæculo videre Deum tanquam per speculum, in futuro autem « facie ad faciem per solas illas puras et incorporeas mentis applicationes, » **222** κατὰ μόνας ἐκείνας τὰς ἀκραιφνεῖς καὶ ἀσωματους τῆς διανοίας ἐπιβολάς. Solis igitur hominibus vita functis et beatis hanc sublimissimam et penitus spiritualem contemplationem competere Clemens pronuntiat.

Subinde vero continenter addit Platonem existimasse fieri aliquando posse, ut aliquis de Deo disserendo, et absque ulla sensuum ope ratiocinando, ea quæ supereminent transcendat, et apprehendat intelligentia id quod bonum est, verseturque in fine ejus quod eadem intelligentia potest apprehendi. Ex hoc autem posteriori Cle-
A mentis loco, quem Hervetus non intellexit, rursum colligere haud immerito possumus auctorem nostrum de philosophica, uti diximus, Dei cognitione, potius quam de mentali, ut aiunt, Christiani oratione et meditatione, ibi instituisse disputationem.

At de ipsa Christiani contemplatoris meditatione ille procul dubio disserit, ubi docet magni et excelsi animi gnosticum, qui scientia id, quod est optimum, possidet, facile quidem ad contemplationem moveri et applicari; vel ut ipse loquitur [8]: « Eorum, quæ cadunt in contemplationem, τῶν θεωρητῶν, vim in anima habere permanentem, hoc est, perspicacem scientiæ acrimoniam, τουτέστι τὴν διορατικὴν τῆς ἐπιστήμης δριμύτητα. » Quibus continuo subnectit: « Hanc ut possideat potestatem, quam maxima vi contendit, eaque quæ cum mente pugnant, in potestate habet sua; et in contemplatione quidem perpetuo residens, et in ea se exercens exercitatione, ab eis quæ sunt jucunda se
B abstinet, et ea quæ sunt facienda recte gerit, magna præterea utens experientia, tam in doctrina quam in iis quæ ad vitam pertinent. » Ex his autem Clementis verbis nonne, inquies, palam omnibus fit Clementi persuasum fuisse dari quemdam contemplationis statum, ut aiunt, habitualem adeo sublimem et perfectum, quo gnosticus omnes actus, quos discursivos appellant, omnino rejiciat, atque illius anima ab omni prorsus opere vacet.

Sed quisquis ita argumentatur, ad Græcum auctoris nostri textum non satis animum advertit. Ita autem habetur: Ταύτην δὲ, ὡς ἔνι μάλιστα, βιάζεται κτήσασθαι τὴν δύναμιν, ἐγκρατὴς γενόμενος τῶν ἀντιστρατευομένων τῷ νῷ· καὶ τῇ μὲν θεωρίᾳ ἀδιαλείπτως προσεδρεύων, τῇ ἐφεκτικῇ δὲ τῶν ἰδεῶν, καὶ τῇ κατορθωτικῇ τῶν πρακτέων ἐγγυμνασάμενος ἀσκήσει, πρὸς τούτοις ἐμπειρίᾳ πολλῇ χρησάμενος, τῇ κατὰ τὴν μάθησίν τε καὶ τὸν βίον. Quæ quidem ad verbum ita reddi debent: « Hanc (nimirum perspicacem, uti diximus, scientiæ acrimoniam), quan-
C tum fieri potest, virtutem ut possideat, summis viribus adnititur; ab eis quæ menti adversantur, abstinens (seu eorum compos) factus, et sedulo assidens jugi contemplationi atque ea exercitatione se exercens, quæ delectabilia cohibet, et recte ea, quæ agenda sunt, facit: præterea vero multa utens experientia, sive in doctrina, sive in vita. »

Intelligis sane Clementem ibi loqui de jugi quidem et perpetua gnostici contemplatione, θεωρίᾳ, sed duntaxat quantum fieri potest, ὡς ἔνι μάλιστα, hoc est, quantum humanæ fragilitati et infirmitati conceditur. Qua sane prudentissima exceptione ubique fere semper usus est. Quonam porro modo quantamque jugi illi contemplationi operam humana imbecillitas dare valeat, sapienter ille prætermisit. Atque ea profecto tam provida et necessaria cautio ab iis, qui ad præscribendas mentali orationi seu contemplationi leges tantum laborem impenderunt, adhibita si semper fuisset, in tot er-
D rorum scopulos nunquam impegissent.

Præterea non minori Clemens silentio tegit qui sint illius perpetuæ meditationis actus, an directi, an reflexi; neque ex toto sermonis illius contextu quidquam de his actibus elici potest.

Denique perspicue ille declarat hunc gnosticum perpetua illa meditatione se exercendo, non solum a rebus delectabilibus abstinere; sed ea omnia recte semper agere, quæ tam doctrina, qua alios imbuere debet, quam ipsa sua vivendi ratione, qua virtutibus omnibus operam navare queat, ab ipso agenda sunt. Quapropter Clemens virtutes omnes ibidem perstringit, in quas gnosticus ille contemplator per totum vitæ suæ spatium omnem curam et diligentiam debet conferre.

Et vero planum superius [9] fecerat duas esse perfe-

[5] Strom. l. v, p. 583. [6] ibid., p. 532. [7] ibid., p. 583. [8] l. vii, p. 725. [9] ibid., p. 708 et seq.

ctæ, quam unigenitus Dei Filius ad sui imaginem gnostico imprimit, contemplationis partes, quarum prima in æternis et divinis, secunda in humanis rebus versatur. Illa speculatur quæ sit prima omnium causa, et is per quem facta sunt omnia, quæ ex his sint transeuntia et continentia, quæ conjuncta vel disjuncta, quem inter se habeant ordinem, quas vires, et quod « unumquodque ministerium afferat. » Ad hæc autem considerat quid sit homo, quid ei secundum et præter naturam, quid illum agere, aut pati oporteat, quæ sint bona, mala et media, quæ vitia et virtutes, et quidquid de his discere et docere homines solent.

Quam certe ob causam, ut Clemens postea scribit[10], gnosticus rebus humanis, ut oportet, et gratias agendo utitur : Ἐπεὶ τὸ τέλος αὐτῷ δι' ἐνεργείας γνωστικῆς τῆς κατὰ τὰς ἐντολὰς εἰς θεωρίαν περαιοῦται. « Quia ejus finis in contemplationem desinit per eam, quæ secundum mandata est, gnosticam operationem. » Atque inde gnosticus magnifice contemplationis magnitudine accepta, « ad tralationis » mercedem promovetur.

At, inquiet aliquis, nonne hæc sunt ipsissima Clementis verba[11] : « Cognitio sive sapientia, γνῶσις εἴτε σοφία, exerceatur oportet ad contemplationis habitum æternum, in quem non cadit alteratio. » Ergo putavit Clemens dari contemplationis θεωρίας habitum æternum, qui nec amplius ad alios actus redire, nec mutari possit. Verum ibi ab auctore nostro, non de Christiana meditatione, sive, ut cum aliis loquamur, oratione mentali, disputatur, sed de sola Dei scientia tam certa et evidenti, ut ab ea homo neque unquam dimoveri possit, neque ad Græcam philosophiam debeat recurrere.

Urgebis tamen, objiciesque alia Clementis verba, quibus diserte affirmat perpetuam nulloque intervallo interruptam gnostici contemplationem esse οὐσίαν τοῦ γινώσκοντος, « cognoscentis substantiam, » vel ut loqui amant, essentiam. « Intelligentia, inquit[12], continua exercitatione fit perpetua intelligentia. Semper autem intelligere essentia est cognoscentis, per temperationem quamdam nullis intervallis interruptam instituta, et perpetua contemplatio, ἀΐδιος θεωρία, manet viva substantia. » Sed ex iis quæ a nobis in superioribus articulis de gnostici operibus, virtutibus et precatione dicta sunt, liquido patet Clementem nostrum ab ipsa, de qua nunc disserit, ejusdem gnostici contemplatione non modo bonas non excludere illius actiones et virtutum opera, sed ea ab eodem gnostico, **223** quantumlibet contemplationi dedito, semper desiderare et exigere.

Quamobrem hæc perpetua contemplatio, quam ille, quoad duntaxat, uti vidimus, fieri potest, a gnostico postulat, nihil aliud est, nisi constantissima animi applicatio, qua Deus ante mentis ejus oculos ita semper obversatur, ut ab illius conspectu minime avulsus, ipsius voluntati et præceptis morem semper gerat, ac sedulam in omnes virtutes, ac præsertim summam erga Deum et proximum charitatem operam conferat. Quocirca ipse Clemens postea : « In vita, inquit[13], contemplativa, ἐν τῷ θεωρητικῷ βίῳ, sui quis curam gerit, dum Deum veneratur, et per suam sinceram purgationem, Deum sanctum sancte contemplatur. Quæ enim assistit temperantia, seipsam assidue considerans et contemplans, Deo, quoad fieri potest, assimilatur. »

Neque est profecto, quod quis miretur Clementem dixisse gnosticum per suam sinceram purgationem, κάθαρσιν, Deum sancte contemplari. Duplicem enim ille distinguit purgationem, quam his verbis luculenter explicat[14] : « Quæ est in corpore prima animæ purgatio, καθαρισμὸς τῆς ψυχῆς πρῶτος, ea est abstinentia a malis, quam quidam existimant perfectionem ac consummationem, eaque est, ut semel dicam, perfectio communis Judæi fidelis et Græci. Gnostici autem post eam, quæ a lege decernitur, perfectionem, ad operationem beneficentiæ justitia procedit : et cui justitiæ augmentum crevit ad beneficentiam, εἰς ἀγαθοποιΐαν, ei perfectio permanet in immutabili habitu beneficentiæ ad Dei similitudinem, τούτῳ ἡ τελείωσις ἐν ἀμεταβόλῳ ἕξει εὐποιΐας καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ διαμένει. » Nulla certe major esse potest gnostici perfectio, quam ea quæ a Clemente nostro ibi describitur. Atqui ea perfectio seu purgatio non in eo sita est, ut gnosticus nihil agat, aut ut semel vel aliquando benefaciat, sed ut semper benefaciat, atque ad Dei similitudinem in incommutabili beneficentiæ habitu permaneat ac perseveret. Porro autem diserte, ut supra vidimus, Clemens asserit Deum a benefaciendo non posse unquam cessare, quin illico Deus esse desinat. Non putavit ergo gnosticum, quia Deum perpetuo contemplatur, a bonis erga Deum, seipsum et proximum perficiendis operibus cessare; imo vero ex hac perpetua Dei contemplatione bonas gnostici actiones manare et proficisci semper debere pro certo et rato eum habuisse manifestum est.

Nos quidem non fugit eidem Clementi nostro non improbari opinionem philosophorum qui arbitrabantur fas esse animam justa de causa educere, « si quis ab agendo, inquit[15], adeo fuerit remotus, ut nulla ei spes amplius reliqua sit actionis. » Sed ibi Clemens non de otiosa quadam et fictitia quiete loquitur, sed de malarum actionum intermissione : ita ut qui ad Deum sincero animo convertitur, ab omni deinceps malo opere se abstineat. De martyre enim qui coram tyranno Christum intrepide confitetur, hæc continuo Clemens addidit[16] : « Et abstinentia a malis operibus invenitur quodammodo diminutio et exstinctio malorum, dum eorum tollitur operatio per cessationem ab agendo. » Veram idcirco paupertatem aliasque Christianas virtutes in eo positas esse ibidem ostendit, quod anima terrenis rebus nec inhærens, nec earum ducta desiderio, sed ab eis avulsa, ad Deum libere contendat. Hac autem « Dominica exercitatione, » Κυριακῇ ἀσκήσει, dicit Clemens[17] animam lubenter a corpore abduci, ac seipsam transferendo avelli, et ut Christus ait, perditam inveniri.

Eamdem ob causam postea declarat[18] sacrificium Deo acceptum, verumque illius cultum esse, cum anima hominis a corpore suo ejusque affectionibus et vitiis, imo a sensibus separatur. Quinetiam ibidem probat philosophus ex Moysis doctrina accepisse hominem a corporeis sensibus sese avertendo, pura solaque mente Deum contemplari. Denique ipse Clemens nos alibi admonet[19], Christum quando nobis vigilare præcepit, perinde esse ac si dixisset : « Meditemini vivere, et tentetis separare animam a corpore ; » Μελετᾶτε ζῆν, καὶ χωρίζειν τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος πειρᾶσθε. Observa autem ipsum consulto adhibuisse verbum πειρᾶσθε, hoc est *tentate*, *conamini*, *nitimini*; quia homini in hac vita constituto id difficillimum est et paucissimis concessum.

Ex dictis porro certum omnibus et exploratum esse debet Clementem nostrum ab ipso contemplationis, quantumvis perfectissimæ, statu non alias plane, quam malas actiones et affectiones exclusisse, nunquam vero bonas et a Deo imperatas. Ille siquidem ex hac ipsa meditatione eas profluere, et in eis perfectissimum contemplatorem et gnosticum semper exerceri, illasque ipsum, tanquam umbra corpus, sequi semper debere passim, ut superius adnotavimus, docet, repetit et inculcat.

Postremo[20] ut id adhuc adjiciamus, quantumlib-

[10] Strom. l. VII, p. 749. [11] l. VI, p. 645. [12] l. IV, p. 529. [13] ibid., p. 535. [14] lib. VI, p. 645. [15] lib. IV, p. 485. [16] ibid. [17] ibid., p. 484. [18] l. V, p. 580. [19] ibid., p. 600. [20] l. VI, p. 654.

bet ille perpetuam ac continuam esse voluerit divinam gnostici contemplationem, ipse nihilominus docet eumdem gnosticum humanis disciplinis, musica geometria et dialectica exerceri: « Sumens, inquit, auctor noster [21], ex unaquaque disciplina id quod confert ad veritatem. »

Neque huic doctrinæ quidquam officit, quod ab illo de ejusdem gnostici habitu, quem ἀπάθειαν vocant, traditum in his *Stromatum* libris legitur, uti jam a nobis patefaciendum est.

ARTICULUS X.

De gnostici ἀπαθείᾳ, seu perturbationum vacuitate.

« Ἀπάθεια, inquit Augustinus [22], si Latine dici posset, impassibilitas diceretur. » Quam, uti ad Ctesiphontem scribit Hieronymus [23], « nos impassibilitatem, vel imperturbationem possumus dicere, quando nunquam animus ullo perturbationis vitio commovetur: et ut simplicius dicam, vel saxum, vel Deus est. » Itaque Græca vox ἀπάθεια idem Latine sonat, atque affectuum perturbationumque vacuitas.

Plura autem a nobis haud negligenter expendenda sunt, quæ de illa Clemens variis in locis disputat [24]. Primum autem id juvat animadvertere, quod ipse tradidit animam hominis justi spontanea legum observatione fieri semper meliorem; utpote quæ κατὰ προκοπὴν ἑκάστην ἐπεκτεινομένην εἰς ἕξιν ἀπαθείας, ἄχρις ἂν καταντήσῃ εἰς ἄνδρα τέλειον, τῆς γνώσεώς τε ὁμοῦ καὶ κληρονομίας ὑπεροχήν. « Per unumquemque profectum extendatur ad habitum impatibilitatis, donec pervenerit ad virum perfectum, ad cognitionis simul et hæreditatis excellentiam. » Quid autem, amabo te, his verbis sibi vult Clemens, nisi nullum esse justi hominis, in hac vita adhuc degentis, omnino perfectum ἀπαθείας habitum, sed ad illum tunc tantum pervenire, cum æternam beatitudinem obtinuerit.

Tum vero paulo post addidit [25]: Αὕτη τοίνυν ἡ ἐνέργεια **224** τοῦ τελειωθέντος γνωστικοῦ προσομιλεῖν τῷ Θεῷ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως, ἐξομοιούμενον εἰς δύναμιν τῷ Κυρίῳ διὰ πάσης τῆς εἰς τὸν Θεὸν θεραπείας· ἥτις εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων διατείνει σωτηρίαν κατὰ κηδεμονίαν τῆς εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίας κατά τε τὴν αὐτὴν λειτουργίαν, κατά τε τὴν διδασκαλίαν, κατά τε τὴν δι' ἔργων εὐποιΐαν. Ναὶ μὴν ἑαυτὸν κτίζει, καὶ δημιουργεῖ· πρὸς δὲ, καὶ τοὺς ἐπαΐοντας αὐτοῦ κοσμεῖ, ἐξομοιούμενος Θεῷ ὁ γνωστικὸς, τῷ φύσει τὸ ἀπαθὲς κεκτημένῳ, τὸ ἐξ ἀσκήσεως εἰς ἀπάθειαν συνεσταμένον, ὡς ἔνι μάλιστα, ἐξομοιῶν, καὶ ταῦτα ἀπερισπάστως προσομιλῶν τε καὶ συνὼν τῷ Κυρίῳ. Quæ quidem ad verbum Latine sic sonant: « Ipsa ergo perfecti gnostici actio est cum Deo per summum sacerdotem conversari, posteaquam Domino in potestatem assimilatus est, per omnem quem Deo exhibet cultum. Qui quidem cultus ad hominum salutem sese extendit secundum illius in nos beneficentiæ curam, secundum ipsum ministerium ac doctrinam, atque per opera beneficentiam. Jam vero seipsum creat et ædificat. Ad hæc vero gnosticus eos ornat, qui ipsum audiunt, Deo natura sua vacuitatem perturbationum possidenti assimilatus; ad eam ἀπάθειαν, quoad ejus fieri potest, id quod exercitatione constitutum est assimilans, maxime cum Deo semper conversans, et cum Deo exsistens. » Perfectissimi procul dubio gnostici ἀπάθειαν, perturbationum et affectuum vacuitatem Clemens hic explicat. Atqui quemadmodum illam Deo naturaliter insitam esse docet, ita et eam a gnostico exercitatione, divino cultu, perpetua cum Deo conversatione comparari quidem fatetur, sed tantum quantum fieri potest, hoc est quantum humana fragilitas id potest consequi. Hac autem exceptione, quam fere ubique adhibet, et

A quæ nunquam non debet suppleri, ille haud obscure significat nullum hominem, in hac mortali vita ad illud summæ perfectionis fastigium conscendere, quo deinceps ab omnibus omnino animi perturbationibus et commotionibus liber sit.

Et vero ex iis, quæ de ejusdem gnostici operibus, virtutibus et precatione, ab eodem Clemente disputata sunt, ostendimus quemlibet gnosticum per omne vitæ suæ tempus bonis actionibus incumbere, ac Deum et pro aliis, et pro se, ac potissimum pro contemplationis et perfectionis incremento, ac sua in bono perseverantia precari debere. Nunc autem ex hoc ipso quem exhibemus Clementis loco apertissime colligitur ibidem asseri gnosticum de sua, imo vero et de aliorum salute esse sollicitum.

Quocirca de eodem gnostico, qui corporeis cupiditatibus purus ac sanctis cogitationibus mundus est, et cujus principalis animæ facultas nihil habet adulterinum, hæc ille scribit [26]: Ὅτ' ἂν τοίνυν B ἐνδιατρίψῃ τῇ θεωρίᾳ, τῷ θείῳ καθαρῶς ὁμιλῶν ὁ γνωστικὸς μετέχων τῆς ἁγίας ποιότητος, προσεχέστερον ἐν ἕξει γίνεται ταυτότητος ἀπαθοῦς, ὡς μηκέτι ἐπιστήμην ἔχειν καὶ γνῶσιν κεκτῆσθαι· ἐπιστήμην δὲ εἶναι καὶ γνῶσιν. « Quando ergo versatus et immoratus fuerit in contemplatione, cum Deo puram habens consuetudinem, qui est ex cognitione sanctæ qualitatis particeps, propius accedit ad habitum impatibilis identitatis; ut non habeat amplius scientiam et possideat cognitionem, sed sit scientia et cognitio. » De perfectissimo gnostico sermonem ibi a Clemente nostro adhuc institui nullus plane inficiabitur. At ibidem ipse Clemens declarat hunc non ad habitum quidem pervenire « illius impatibilis identitatis, » sed ad eum propius accedere. Et recte quidem. Noverat enim id humanæ imbecillitatis superare vires, nullumque hominem posse, dum mortalem vitam vivit, ἀπάθειαν, seu perfectam perturbationum omnium vacuitatem adipisci.

C Nobis tamen aliquis objiciet ab eodem Clemente nostro expressissimis verbis asseri gnosticum, qui beneficentia, bonisque operibus, atque omni genere virtutum ac injuriarum oblivione perfectus est, quique carne mortuus, spiritu vivit, habitum revera attigisse « impatibilitatis. » Postquam enimvero de bonis illius actionibus et vitæ sanctimonia disseruit, tunc continuo hæc totidem subtexuit verbis [27]: Τούτῳ τέθνηκεν ἡ σάρξ, ζῇ δὲ αὐτὸς μόνος, ἀφιερώσας τὸν τάφον εἰς ναὸν ἅγιον Κυρίῳ, τὴν παλαιὰν ἁμαρτητικὴν ψυχὴν ἐπιστρέψας πρὸς Θεόν. Οὐκ ἐγκρατὴς οὗτος ἔτι, ἀλλ' ἐν ἕξει γέγονεν ἀπαθείας, σχῆμα θεῖον ἐπενδύσασθαι ἀναμένων. « Ei caro est mortua, vivit autem ipse solus; ut qui sepulcrum in sanctum templum Domino consecraverit, veterem peccatis obnoxiam animam ad Deum convertens. Is non est amplius continens, sed ad habitum pervenit impatibilitatis, ut divinam figuram induat exspectans. » Quid vero, quod et ille postea addidit [28] hunc gnosticum D « habere virtutem nullatenus vilem et rejiciendam, » Græce habetur οὐχ' ἕξει τὴν ἀρετὴν ἀπόβλητον οὗτος οὐδαμῶς, « vel in somniis, vel ulla visione, » aut phantasia; « quoniam nec a seipso unquam excedit habitus, ab eo quod est esse habitum excidens. » Quis autem hoc major ἀπαθείας habitus dici aut fingi unquam potest?

Nos vero hæc objicienti facile concedimus perfectissimum esse hunc ἀπαθείας habitum, ad quem profecto gnosticus omnibus virtutibus præditus pervenit, uti Clemens quidem significat [29], sed posita semper commemorata superius exceptione, quoad ejus fieri potest, ὡς ἔνι μάλιστα, vel κατὰ δύναμιν, quantum fieri potest, et in ejus potestate est constitutum. Et vero hanc Clemens orationem suam sic absolvit: Αὕτη γὰρ ἡ κατὰ δύναμιν ἐξομοίωσις πρὸς Θεὸν, τὸ φυλάττειν τὸν νοῦν ἐν τῇ κατὰ

[21] l. VI, p. 654. [22] l. XIV, De civitate, cap. 9. [23] epist. adv. Pelag., t. II, p. 496. [24] Strom. l. VII, p. 705. [25] ibid., p. 706. [26] l. IV, p. 490. [27] ibid., p. 529. [28] p. 530. [29] ibid.

τὰ αὐτὰ σχέσει· αὕτη δὲ νοῦ σχέσις, ὡς νοῦ, ἡ δὲ ποικίλη διάθεσις γίνεται τῇ πρὸς τὰ ὑλικὰ προσπαθείᾳ. « Hæc est enim quæ fit, quoad ejus fieri potest, Dei assimilatio, mentem conservare in ea habitudine et relatione, quæ sit in eis, quæ sunt eadem; hæc est autem mentis habitudo tanquam mentis. Varia autem affectio fit per eam, quæ est erga res materiales affectionem. » Gnostici itaque ἀπάθειαν et Dei assimilationem eam esse ait, qua æterna et divina, quoad ejus fieri potest, semper contempletur, neque ad terrena et corporea, quæ infirmi, ut diximus, corporis sui necessitas non exigit, deinceps redeat ac reflectatur.

At alius fortasse quispiam urgebit « principalem animæ » gnostici illius « partem » a Clemente [30] ibidem dici « immutabilem et invariabilem » manere, ἀναλλοίωτον τὸ ἡγεμονικὸν μένον, quandoquidem ex diurnis motibus nec ullam, ne quidem somnians, admittit visorum varietatem, nec eum subeunt unquam diversæ notiones. Sed illic adhuc suppleri debet exceptio « quantum fieri potest, » quemadmodum ex iis, quæ ex eodem Clemente de somno diximus, et quæ adhuc a nobis mox dicenda sunt, planum est et manifestum.

Eodem itaque sensu postea Clemens noster contra quosdam hæreticos, quorum nomini pepercit, pulchre demonstrat ea, quæ ad usum nostrum creata sunt, esse reipsa bona, sed aliquod bonum alio esse melius : « Per eam, inquit [31], quæ est Deo assimilationem evadere impatibilem et virtute præditum, » πρὸς τὸ θεῖον ἐξομοίωσιν ἀπαθῆ καὶ ἐνάρετον γίνεσθαι. Et rursus **225** paulo post : « In summa, ait ipse [32], patibilitas est in quovis genere cupiditatis. Qui autem ad impatibilitatem deductus homo, εἰς δὲ τὴν ἀπάθειαν θεούμενος ἄνθρωπος ἀχράντως μοναδικὸς γίνεται, Deus efficitur citra ullum inquinamentum, fit unicus. »

Sed ibi adhuc Clemens eam ἀπάθειαν vindicat, quam homo pro sua virili, hoc est infirma parte comparare potest. Superius enim dixerat hominem natura sua esse perturbationibus animi obnoxium, ac sola virtute earum fieri expertem. Ad ejus, quæso, verba animum adverte [33] : Ἡ μὲν τοῦ ἀνθρώπου ἀνδρεία, ἐμπαθοῦς ὄντος, φασί, κατὰ τὴν οὐσίαν, ἄφοβον καὶ ἀήττητον τὸν μετέχοντα αὐτῆς ποιεῖ, καὶ ἔστι δορυφόρος τοῦ νοῦ ὁ θυμὸς ἐν ὑπομονῇ, καὶ καρτερίᾳ, καὶ τοῖς ὁμοίοις. Ἐπὶ δὲ τῇ ἐπιθυμίᾳ τάττεται καὶ ἡ σωφροσύνη, καὶ ἡ σωτήριος φρόνησις. « Hominis quidem magni et fortis animi virtus, cum sit, ut aiunt, essentia sua perturbationibus animi obnoxius, reddit metus expertem et insuperabilem eum, qui est ejus particeps; estque ira mentis satelles in patientia et tolerantia, et iis quæ sunt similia. Sub cupiditate autem collocatur et temperantia, et salutaris prudentia. » Qui ergo natura, et si vis essentia sua perturbationibus motibusque animi obnoxius est, eorum expers omnino et immunis esse nequit. At multo minus fieri poterit, ut homo ad ἀπαθείας, « impassibilitatis, » ut ita cum Augustino et Hieronymo loquamur, habitum, sive constantem ac permanentem, quem Deus natura sua possidet, statum in hac unquam vita perveniat. Mens itaque Clementis nostri et opinio alia non fuit, nisi hominem illius ἀπαθείας, et Dei assimilationis, quoad ejus fieri potest, ac prout fragilis naturæ humanæ viribus conceditur, aliquando, sed nunquam per totum deinceps reliquum vitæ suæ tempus compotem fieri.

Porro autem cum Clemens ibidem asseveret ipsam quoque temperantiam et salutarem prudentiam sub cupiditate, nimirum bona, collocari; hinc certe liquet illum a gnostico, etiam perfecto, malam tantum excludere cupiditatem, qua scilicet in grave peccatum prolabatur. Quam procul dubio ob causam dixit [34] eumdem gnosticum ἀπαθείᾳ hujusmodi Deum, ἀχράντως, « citra inquinamentum, » effici, atque illum « per suam sinceram purgationem, » διὰ τῆς ἰδίας εἰλικρινοῦς καθάρσεως, Deum contemplari, atque ipsi κατὰ δύναμιν, quantum fieri potest, assimilari.

At nihil inde quidpiam nonnulli remittentes, instabunt Clementem negasse [35] in perfecto gnostico admittendas esse ullas omnino cupiditates, non confidentiam, quia in rebus gravibus et molestis non versatur, nihilque eum a Dei charitate potest avellere : neque iram, quandoquidem ita Deum diligit, ut nullam creaturam odio habeat; non æmulationem, nihil quippe quo sit bonus et honestus, ad assimilationem ei deest. Denique ne omnibus, quæ ille singulatim recenset, commemorandis longiores simus, sufficiat hic referre, quod ille uno verbo concludit [36]: Ἐξαιρετέον ἄρα τὸν γνωστικὸν ἡμῖν καὶ τέλειον ἀπὸ παντὸς ψυχικοῦ πάθους· ἡ μὲν γὰρ γνῶσις συνάσκησιν, ἡ συνάσκησις δὲ ἕξιν ἢ διάθεσιν ἐργάζεται. « Eximendus est ergo gnosticus a quavis animi perturbatione; cognitio enim exercitationem, exercitatio autem habitum seu affectionem efficit. »

Sed qui hæc nobis objicient, ii sedulo animadvertant Clementem ibi disputare de perfectis gnosticis, quales erant post Christi Domini resurrectionem apostoli, qui victis cupiditatibus, in stabili et constanti virtutis habitu, ab omni vicissitudine et commutatione alieni perseveraverunt. Atqui supra ostendimus hanc apostolorum ἀπάθειαν non impedivisse, quominus illi in venialia quædam laberentur peccata; sed effecisse, ut a perfecta Dei charitate et gratia, uti aiunt, sanctificante et habituali neque unquam exciderent, neque ab ea divellerentur. Simili autem sensu de aliis perfectis gnosticis idem hoc ipso, qui objicitur, loco Clemens dicit eos nulla perturbatione aut commotione animi a Dei charitate sejungi et separari. Quamobrem ille ex iis quæ dixerat, concludit [37] : « Merito ergo manet in uno immutabili habitu, diligens ex cognitione, » γνωστικῶς ἀγαπῶν. Inde autem fieri putat, ut ille, sicut dictum est, nec vehementi ardeat studio, nec cupiditate, quippe qui per charitatem Deo conjunctus sit. Quod quidem ab eodem Clemente nostro hac ibidem ratione probatur [38] : « Fieri enim non potest, ut qui jam semel est consummatus per charitatem, et inexplebilem contemplationis delectationem æterne et insatiabiliter percipit, eaque fruitur, parvis et humilibus quibusdam et abjectis delectetur. Quæ enim justa ei amplius restat causa, cur ad bona mundana, κοσμικὰ ἀγαθά, revertatur, qui eam acceperit lucem, ad quam non patet aditus. » In hoc igitur Clemens positam esse censuit gnostici ἀπάθειαν, ut summa charitate Deo conjunctus, ad abjecta caducaque hujus mundi bona non redeat, nec iis delectetur.

Quod si quis adhuc instet et urgeat Clementem ibi constanter affirmare gnostico perfecto non amplius fortitudine vel temperantia opus esse [39]: « quandoquidem morte affecit cupiditates suas, et corpore non amplius utitur, » hunc ad subsequentia mittemus de eodem gnostico verba [40] : « Semper optabit recta, et recte se gerentem tenere fidem, et præterea quamplurimos sibi fieri similes ad Dei gloriam, quæ perficitur per cognitionem. Est enim salutaris, qui Servatori assimilatur, quatenus humanæ naturæ fas est, ad ejus pervenire imaginem, in exsequendis præceptis, ea minime transgrediendo recte se gerens. Hoc autem est Deum colere per eam, quæ vere est, justitiam factorum et cognitionis. » Quantumlibet itaque ex Clementis nostri sententia ἀπαθής, affectionis, perturbationis et cupiditatis expers et vacuus gnosticus dicatur, ille tamen semper et perfectam sibi fidem, et salutem aliis

[30] ibid. [31] ibid., p. 533. [32] ibid., p. 535. [33] ibid. [34] ibid. [35] l. vi, p. 650 et seq. [36] p. 651.
[37] ibid. [38] ibid. [39] ibid., p. 652. [40] ibid., p. 653.

optabit, semper Dei præceptis obtemperabit, Deumque non solum cognitione, sed factis etiam colet eique serviet.

Deinde vero Clemens de illa Servatoris assimilatione et « impatibilitate » tantum loquitur, cujus natura humana capax est, ἀνθρωπίνῃ φύσει θέμις, quatenus humanæ naturæ licet. Quanta autem sit humana fragilitas, quis nesciat?

Præterea ubi Clemens scripsit gnosticum non amplius uti corpore, continenter subjunxit [41]: « Sed solum permittit uti necessariis, ne ei præbeat causam dissolutionis. » Is autem rerum tantum necessariarum usus nonne temperantiam et continentiam secum importat et exigit? Hoc autem ipsum Clemens paulo post asseverat [42], uti a nobis, ubi de gnostici virtutibus disseruimus, jam observatum est. Quinimo ibidem diserte affirmat eumdem gnosticum humanis, quemadmodum adhuc vidimus, disciplinis ad cognoscendam veritatem exerceri.

Visne hæc tibi aliis auctoris nostri testimoniis probari? Non longe ea quæremus. Nam in eodem libro hæc ab ipso scripta postmodum legimus [43]: « Quæ Servatori nostro fit assimilatio, exoritur gnostico, qui quidem evasit perfectus, εἰς ὅσον ἀνθρωπίνῃ θεμιτὸν **226** φύσει, quantum licet humanæ naturæ, sicut Pater, inquit [44], qui est in cœlis. » Eum quoque « in cognitione consummatum » dixit esse, ἐξομοιούμενον εἰς δύναμιν τῷ Κυρίῳ, « pro viribus Domino assimilatum » pietate, doctrina et bonorum operum effectione. Addit [45] autem ipsum habere ἀπάθειαν, sed ὡς ἔνι μάλιστα, quoad ejus fieri potest.

Ubi vero ex Apostoli ad Corinthios Epistola perfecti gnostici exemplar proponit et exhibet, ibi quidem docet ei sanctum esse contingere, ita tamen ut in nullam recidat perturbationem, et sit in carne, perinde ac si carne careat: sed postea subjungit [46]: Καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, ὡς ἔνι μάλιστα, κατὰ δύναμιν, ἀνεκράθητε, « et Spiritui sancto, quoad ejus fieri potuit, commisti estis. » Non solam hic, uti vides, exceptionem, ὡς ἔνι μάλιστα, adhibuit, sed insuper adjecit, κατὰ δύναμιν, secundum humanas vires et virtutem.

Denique, ut plura alia omittamus, ille palam alicubi declarat [47] gnosticum, ut jam diximus, per unumquemque progressum extendi εἰς ἕξιν ἀπαθείας, « ad habitum vacuitatis perturbationum, seu impatibilitatis, » donec ad virum perfectum et æternam hæreditatem pervenerit. Quibus sane verbis clarissime significat gnosticum perfectæ ἀπαθείας tum tantum fieri compotem, cum post hujus vitæ decursum æterna beatitudine perfruetur. Et hæc quidem ex iis omnibus, quæ hactenus de variis gnostici progressibus, de bonis illius operibus, virtutibus, precibus et contemplatione disputata sunt, mirum plane in modum et invictissime stabiliuntur ac confirmantur.

Non alia itaque Clementis nostri de gnostici impatibilitate, ἀπαθείᾳ, quam aliorum Ecclesiæ Patrum ac præsertim Augustini, mens sententiaque fuit. Ut vero id omnibus magis planum manifestumque fiat, describendus est integer, etsi paulo longior, ejusdem Augustini locus, ubi data opera de illo ἀπαθείας vocabulo ita disserit [48]: « Illa quæ ἀπάθεια Græce dicitur, quæ si Latine posset impassibilitas diceretur, sic intelligenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his affectionibus vivatur, quæ contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa hujus est vitæ. Non enim qualiumcunque hominum vox est, sed maxime piorum, multumque justorum atque sanctorum: « Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et A veritas in nobis non est. » Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc vero satis bene vivitur, si sine crimine; sine peccato autem qui se vivere existimat, non id agit ut peccatum non habeat. Porro si ἀπάθεια ista dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus affectus, quis hunc stuporem non omnibus vitiis judicat esse pejorem? Potest ergo non absurde dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris, et sine ulla tristitia futuram; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omnimodo a veritate seclusus? Si autem ἀπάθεια illa est, ubi nec metus ullus exterret, nec angit dolor, aversanda est in hac vita, si recte, hoc est, secundum Deum vivere volumus; in illa vero beata, quæ sempiterna promittitur, plane speranda est. »

Eamdem porro esse Clementis nostri mentem inde liquet, quod ille post exhibitum perfecti, ut di- B ximus, gnostici ex Apostolo specimen, continuo subjunxit [49]: « Intelligent quemadmodum dictum sit a Domino : *Estote, ut Pater vester, perfecti* [50], perfecte peccata remittentes, et acceptæ injuriæ obliviscentes, et viventes in habitu impatibilitatis. Sicut enim perfectum dicimus medicum, et perfectum philosophum; ita, ut opinor, καὶ τέλειον γνωστικόν, et perfectum gnosticum. Sed nihil ex iis, et si sit maximum, assumitur ad Dei similitudinem. Non enim, ut Stoici valde impie, hominis et Dei eamdem dicimus esse virtutem. Annon ergo debemus esse perfecti, ut vult Pater? Nequaquam enim fieri potest, ut sit aliquis perfectus, ut est Deus : vult autem Pater nos ita viventes, ut obediamus Evangelio, perfectos fieri citra reprehensionem. »

Non divinam itaque aliquam, aut Stoicam ἀπάθειαν, sive, ut ait Augustinus, « stuporem omnibus vitiis pejorem, » ab homine hanc vitam degente de- C siderat; sed eam duntaxat perturbationum vacuitatem et perfectionem, quam pro virili sua parte et fragilitate homo comparare potest. Quod quidem eo invicte asseritur, quia Clemens nullum omni omnino virtute in hac vita perfectum, uti observavimus, nisi Christum Dominum fuisse constanter asseverat.

Quamobrem ille disertissime alibi pronuntiat [51]: « Est ergo unus quidem solus ab omni cupiditate alienus ab initio, benignus et clemens Dominus, qui propter nos quoque est homo. Quicunque autem student assimilari characteri, qui ab ipso datus est, ut fiant expertes cupiditatis, magna vi contendunt ab exercitatione. »

Verum nescio quem audire nobis videmur adhuc murmurantem, nobisque objectantem a vero prorsus non abhorrere, qui dixerit Clementem, qui Christianam perfectionem ethnicæ longe præstare ubique prædicat, existimavisse Christianum hominem D ad eam pervenire ἀπάθειαν, quam ipsimet pagani Stoicis suis ascripsisse dicuntur. Tullius siquidem Pyrrhonis opinionem his exposuit verbis [52]: « Huic (scilicet Aristoni) summum bonum est in rebus neutram in partem moveri; quæ ἀδιαφορία ab ipso dicitur. Pyrrho autem ea ne sentire quidem: quæ ἀπαθῆ, sive quæ ἀπάθεια nominatur. » Sed qui hæc objecerit meminisse debet, primum hanc Stoicorum opinionem, teste Hieronymo, erroneam esse sacræque Scripturæ penitus adversari. Ad Ctesiphontem enimvero hæc ille in verba scribit [53]: « Quæ enim potest alia major esse temeritas, quam Dei sibi non dicam similitudinem, sed æqualitatem vindicare; et brevi sententia omnium hæreticorum venena complecti, quæ de philosophorum, et maxime Pythagoræ et Zenonis principis Stoico-

[41] Strom., l. VII, p. 652. [42] p. 654. [43] ibid., p. 666. [44] l. VII, p. 706. [45] ibid. [46] ibid. p. 752. [47] ibid., p. 705. [48] l. XIV De civit., c. 9, § 4, p. 380. [49] l. VII, p. 752. [50] Matth. V, 48. [51] l. VII, p. 742. [52] l. IV Acad. quæst., p. 33. [53] init. epist. ad Ctesiph. adv. Pel.

rum, fonte manarunt. Illi enim quæ Græci appellant πάθη, nos perturbationes possumus dicere, ægritudinem videlicet et gaudium, spem et metum, quorum duo præsentia, duo futura sunt, asserunt exstirpari posse de mentibus, et nullam fibram radicemque vitiorum in homine omnino residere meditatione et assidua exercitatione virtutum. » In secundo autem *adversus Pelagianos* libro : « Quatuor, inquit [54], sunt perturbationes, quibus genus vexatur humanum... quibus ad perfectum carere juxta Stoicos, Zenonem videlicet et Chrysippum, possibile est ; juxta Peripateticos autem et difficile et impossibile, cui sententiæ omnis Scripturæ sanctæ consentit auctoritas. » Validis autem et firmissimis, uti putamus, rationum argumentis, et citatis paulo ante Clementis nostri verbis demonstravimus illum doctrinæ in sacra Scriptura traditæ tenacissimum, in hunc erroris, ipsi adeo contrarii, scopulum nullo plane modo offendisse, nec eum 227 admisisse stuporem, quem uti ex Augustino diximus, quisque « omnibus vitiis judicat esse pejorem. » Deinde vero idem Augustinus Tullii Agelliique auctoritate probare conatur Stoicos ab aliorum philosophorum de animi perturbationibus sententia non recessisse, atque illos inter ac Platonicos et Peripateticos potius de verbis quam de rebus fuisse contentionem. Quod quidem cum ille Ciceronis testimonio comprobasset, ita concludit [55] : « Videtur ergo mihi in hoc, ubi quæritur, utrum accidant sapienti passiones animi, an ab eis sit prorsus alienus, de verbis potius quam de rebus facere controversiam. Nam et ipsos nihil hinc aliud, quam Platonicos et Peripateticos sentire existimo, quantum ad vim rerum attinet, non ad vocabulorum sonum. » Quo quidem Agellii rationibus firmiter stabilito, hanc rursus elicit conclusionem [56] : « Quæ si ita sunt, aut nihil, aut pene nihil distat inter Stoicorum aliorumque philosophorum opinionem de passionibus et perturbationibus animorum : utrique enim mentem rationemque sapientis ab earum dominatione defendunt. Et ideo fortasse dicunt eas in sapientem non cadere Stoici, quia nequaquam ejus sapientiam, qua utique sapiens est, ullo errore obnubilant aut labe subvertunt. Accidunt autem animo sapientis, salva serenitate sapientiæ, propter illa quæ commoda vel incommoda appellant, quamvis ea nolint dicere bona vel mala. » Mirum itaque nonnullis videtur hanc omnigenam ἀπαθείας perfectionem Stoicis ab Hieronymo attribui, quam illis Augustinus tanto studio abjudicare conatus est. Verum quidquid de ea, de qua fuse Lipsius disputat [57], dixeris, nobis certe Clementem ab eorum, si in aliquem lapsi fuerint, errore vindicasse sufficit.

ARTICULUS XI.

De gnostici cum Deo, Verbo divino et Christo similitudine; et quo sensu Clemens dixerit virtutem ab eo amitti non posse.

Erit fortasse aliquis, qui contra hanc veram genuinamque ἀπαθείας, a Clemente nostro assertæ, expositionem nobis objiciat, ab illo disertissimis verbis declarari gnosticum ἀπαθείᾳ, seu affectuum vacuitate fieri Deo plane similem. Nam ipse testatum nobis facit illum, quæ honesta et jucundissima sunt, consectando, assequi eam animi tranquillitatem, qua ille Deus revera fiat : « Hoc, inquit [58], modo fieri potest, ut gnosticus jam Deus evaserit : *Ego dixi : Dii estis et filii Altissimi* [59]. » Quod quidem non tantum Psalmistæ, sed Platonis quoque auctoritate confirmat [60] : « Eum qui Deum, in quem non cadit aspectus, contemplatur, dixit Deum viventem inter homines [61]. »

Fatemur quidem id a Clemente nostro non semel, sed sæpe sæpius dictum assertumque fuisse ; sed quid ille hac divina similitudine et assimilatione intellexerit, ipsemet tam clare edisserit, ut nullo penitus interprete indigeat. Nam de ea sermonem ubi facit [62], fere semper addidit gnosticum non quidem omnino, sed quoad fieri potest, quantum homini fas est, ac pro illius viribus et infirmitate, Deo assimilari. Hujus autem exceptionis tot in his *Stromatum* libris sese legentibus offerunt exempla, ut vix aliud quidquam in illis frequentius repetitum occurrere videatur. Plura in superiori articulo exhibita sunt ; ex aliis autem ut pauca quædam nunc seligamus, illud primum adnotandum est, quod post objecta nobis verba in eodem libro habetur [63] : « Qui consistit in cognitione, ἐν γνώσει, Deo, εἰς ὅσον δύναται, quantum potest, assimilatus, jam est spiritualis, et ideo electus. » In libro autem septimo : « Abluti, ait [64], estis, non absolute, ut reliqui ; sed cum per cognitionem abjecistis animæ affectiones ; ut ὅση δύναμις, pro viribus assimilaremini bonitati Dei providentiæ et per tolerantiam, et per acceptæ injuriæ oblivionem. » Prius vero libro secundo : « Hic est, inquit [65], ad imaginem et similitudinem gnosticus, qui Deum imitatur, quoad ejus fieri potest. »

Eumdem plane in modum de gnostici cum Verbo divino, atque etiam cum ipso humana carne induto similitudine loquitur. In secundo siquidem eodem libro de illa sic ipse adhuc scribit [66] : « Recte autem Verbo, quoad ejus fieri potest, assimilatio est finis, et in perfectam adoptionem per Filium restitutio. » Alibi vero [67] : « Est salutaris, qui Servatori assimilatur, quatenus naturæ humanæ fas est, ad ejus pervenire imaginem, in exsequendis præceptis ea minime transgrediendo, recte se gerens. »

Ad eum itaque modum, sicut alibi Clemens significat [68] : « Gnosticum perfectum esse vult Servator sicut Patrem cœlestem, hoc est, seipsum : » non quidem cumulatissima perfectione, quam ipsi soli competere, ut vidimus, testatus est : sed quam homo in hac mortali vita potest consequi. Quid vero, quod illum etsi angelis similem esse renuntiet, iis tamen inferiorem esse alibi affirmat [69] ?

Non mediocrem porro huic doctrinæ lucem afferre illa possunt, quæ ab eodem Clemente nostro de hujusce divinæ assimilationis norma et regula, illiusque comparandæ modis memoriæ prodita sunt. Ipsissima enimvero de iis hæc legimus illius verba [70] : « Mansuetudo, ut ego quidem opinor, et benignitas, magnificusque et majestate plenus Dei cultus, sunt regulæ assimilationis gnosticæ, γνωστικῆς ἐξομοιώσεως κανόνες. » Addit autem his virtutibus, ac perfecta divinarum legum observatione, gnosticum ad supremum contemplationis gradum evehi, eique a Dei Filio sui imaginem imprimi, « ut sit jam, inquit [71], tertia divina imago, quæ quoad ejus fieri potest, ὡς εἶναι, assimilatur causæ secundæ, eique quæ est revera vita, per quam veram vitam vivimus. » Manifestum præterea facit in anima gnostici hanc divinam effigiem bonis inscribi operibus : « Hic divinam, ait Clemens [72], inveniemus effigiem, et sanctam imaginem in justi anima, quando ea quidem fuerit beata ; ut quæ est præpurgata, beata autem efficiat opera. » Postremo, quemadmodum discipuli fiunt magistris suis similes, « ita qui paret Domino (ut Clemens loquitur [73]) et per eum datam sequitur prophetiam,

[54] lib. II adv. Pelag. longe post init. [55] Aug., l. IX De civ., c. 4, § 1. [56] ibid., § 3. [57] t. IV, l. III. Manud. ad Stoic. philosoph., dissert. 7, p. 499 et seq. [58] l. IV, p. 534. [59] Psal. LXXXI, 6. [60] ibid., p. 537. [61] Plato in soph., t. III, p. 216. [62] l. II, p. 427. [63] l. IV, p. 542. [64] l. VII, p. 751. [65] l. II, p. 402. [66] l. II, p. 419. [67] l. VI, p. 653. [68] l. VII, p. 748. [69] l. VI, p. 666 ; l. VII, p. 746 ; l. IV, p. 477. [70] l. VII, p. 706. [71] ibid., p. 708. [72] ibid., p. 715. [73] ibid., p. 761.

efficitur ad magistri imaginem Deus, qui in carne versatur, κατ' εἰκόνα τοῦ διδασκάλου ἐν σαρκὶ περιπολῶν θεός. » His ergo modis Clemens gnosticum Christo, Filio Dei, et ipsimet ejus Patri similem, imo et Deum effici diserte pronuntiat.

Porro autem ex statutis a Clemente adipiscendæ divinæ assimilationis regulis, et ex his omnibus quæ ab ipso de hac gnostici cum Deo similitudine summaque ejus perfectione et ἀπαθείας habitu observata sunt, evidentissime colligitur persuasum ei penitus fuisse ad illas eumdem gnosticum in hac vita non conscendere, nisi quoad ejus fieri potest, et quantum humanæ, ut diximus, fragilitati licet et concessum est. Neque etiam minus evidenter omnibus certum fixumque esse debet, recentiores quosdam **228** tota via aberrare, qui eumdem Clementem nostrum fictitiarum quarumdam de vita, uti aiunt, spirituali et contemplativa opinionum suarum patronum et defensorem sibi adsciscere perperam conati sunt.

At ii forsitan pertinacius erroribus suis adhærentes, urgebunt Clementem non semel dixisse gnosticum in immutabili beneficentiæ habitu ad Dei similitudinem permanere, nec ipsam virtutem posse ab illo amitti. Quid ergo? Nunquid Clemens acerrimus, quemadmodum vidimus, orthodoxæ doctrinæ propugnator et defensor, ad hunc allisit tanti erroris scopulum, et, ut loqui amant, in portu naufragium fecit? Nonne ab illo ipso audivimus constantissime affirmari gnosticum a Deo postulare contemplationis virtutisque incrementum, et in virtute finalem, ut scholastico more loquamur, perseverantiam.

Sed conjecturis, inquient, in re apertissima opus nihil est. Ipse siquidem Clemens totidem verbis dixit [74]: « Cui justitiæ incrementum crevit ad beneficentiam, ei perfectio permanet in immutabili habitu ad Dei similitudinem, » τούτῳ ἡ τελείωσις ἐν ἀμεταβόλῳ ἕξει εὐποιίας καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ διαμένει. Sed hi certe Clementis nostri mentem minime perspectam habuerunt. Ibi quippe ille docet duplicem esse animæ purgationem, unam quidem a malis abstinendo, alteram vero ad Dei instar benefaciendo. In hoc autem beneficentiæ incommutabili habitu dicit eum tandiu perseverare, quandiu Dei mandatis obtemperat, nec a divina charitate divellitur.

Neque hæc velim objicias alia Clementis verba [75]: « Quod si Deum didicit diligere, non habebit virtutem, ut ea possit amitti. » Superius siquidem admonuimus hæc ibi Græca esse Clementis verba: ἀρετὴν ἀπόβλητον, illaque idem sonare ac « vilem et abjectam virtutem. » Sensus itaque Clementis est gnosticum illum non ea virtute ornatum esse, quæ nutans et vacillans fluctuet; sed quæ constans sit, firma et stabilis, qua quidem efficitur, ut ejus anima nullis perturbationibus in Deum divinamque ejus legem mortaliter, ut aiunt, peccando moveatur et vincatur.

Contra tamen vehementius instabis Clementem expressissimis statuisse verbis quemadmodum lapidi gravitatem, sic gnostico naturalem fieri virtutis habitum; ita ut ab illa amplius excidere non possit. Totidem quippe hæc sunt ejusdem Clementis verba [76]: « Ei ergo qui exercitatione profecta ex cognitione paraverit virtutem, quæ non potest amitti, efficitur naturalis habitus. Et sicut lapidi gravitas, ita ejus scientia evadit hujusmodi, ut amitti non possit, nec invito, sed sponte, vi rationis et cognitionis, atque providentiæ eo deducitur, ut non amittatur. » Verum qui ita argumentatur, is ea quæ antecedunt et subsequuntur, ac plura, quæ in hac, qua usus est, horum *Stromatum* editione prætermissa sunt, aut dissimulasse, aut non satis advertisse videtur. Prius quippe Clemens scriptis tradiderat [77]: « Jam vero petet etiam ut a virtute nunquam excidat, maxime adjuvans et dans operam ut perpetuo maneat ejusmodi, ut non possit excidere. » At si gnosticus ille virtutem non posset amplius amittere, operam frustra impenderet frustraque peteret; ut sibi ab ea non excidere, atque in illa perpetuo manere semperque perseverare daretur.

Deinde vero secundæ Operum Clementis editioni, ubi objectus nobis locus occurrit, qui præfectus est, dum voluit Herveti interpretationem emendare, ipse Græcum auctoris textum integrum Latine non reddidit. Nam ita etiam in Græcis editionibus legitur [78]: Τῷ ἄρα ἀναπόβλητον τὴν ἀρετὴν ἀσκήσει γνωστικῇ πεποιημένῳ φυσιοῦται ἡ ἕξις· καὶ καθάπερ τῷ λίθῳ τὸ βάρος, οὕτως τοῦδε ἡ ἐπιστήμη ἀναπόβλητος, οὐκ ἀκουσίως, ἀλλ' ἑκουσίως, δυνάμει λογικῇ, καὶ γνωστικῇ, καὶ προνοητικῇ καθίσταται· ἐπὶ δὲ τὸ μὴ ἀποβληθῆναι δι' εὐλαβείας ἀναπόβλητον γίνεται· τῆς μὲν εὐλαβείας πρὸς τὸ μὴ ἁμαρτάνειν, τῆς δὲ εὐλογιστίας πρὸς τὸ ἀναπόβλητον τῆς ἀρετῆς ἀνθέξεται. Quæ quidem posteriora verba in eadem editione sic Latine reddita sunt: « Quippe cavendo eo deducitur, ut amitti non possit. » Sed, ut vides, hac interpretatione Græcus textus detruncatur, non redditur. Hervetus vero ea sic interpretatus fuerat: « Quoniam autem non amissum esse per cautionem fit ut amitti non possit: cautionem quidem ad hoc, ut non peccet; bonam autem cautionem ad hoc, ut virtus non amittatur, retinebit. » Nobis autem hic sane videtur esse Græcorum auctoris nostri verborum sensus, virtutem a gnostico Christiano non posse amitti, non quidem involuntarie, οὐκ ἀκουσίως, ita ut absolute et necessario eam conservet; sed voluntarie, ἀλλ' ἑκουσίως, ratione scilicet et providentia, cavendo ne in peccatum incurrat. Cujus hanc Clemens profert rationem, quia εὐλαβείᾳ, reverentia et pietate, atque εὐλογιστίᾳ, ratione bene composita, sive providentia, sic peccatum cavet et declinat, ut ejus virtus amitti non possit.

Denique etiamsi genuinum hunc verumque verborum Clementis sensum Græcus ille textus, Latinaque illius interpretatio plane non demonstraret, ex his tamen quæ sequuntur, quemadmodum ex superioribus a nobis paulo ante exhibitis, haud obscure colligitur non aliam plane, quam diximus, fuisse illius mentem et sententiam. Quod quidem ex his, quæ ille ibidem adjecit, pulchre confirmari potest. Hæc quippe sunt ipsissima ejus verba [79]: « Sic ergo habet omnia bona gnosticus in potestate, sed nondum etiam numero; nam alioqui dimoveri non posset, quod attinet ad divinos, qui debentur profectus et administrationes. » At his Clemens verbis palam profitetur gnosticum in hac vita posse a bono et virtute dimoveri, nec nisi post mortem, cum felicitate æterna fruetur, illud ab ipso amitti non posse.

Nihil itaque in hac Clementis sententia et doctrina quidpiam deprehendi potest, quod omnino rectum non sit ac plane orthodoxum. Et vero nihil ibi ille prorsus dixit, quod postea ab Ambrosio in hæc verba,, quæ nemo tamen erroris insimulare audeat, dictum non fuerit: « Tanta, » inquit eximius ille doctor [80], « vis consummatæ emendationis est, ut in quamdam pueritiæ redeat spiritualis ætatem, quæ vias erroris ignoret, crimen, etiamsi velit, non possit admittere, quia desueverit usum nosse peccandi. » In eumdem certe sensum noster Clemens asseruit in gnostico solidam et immutabilem boni possessionem per illius scientiam constitui [81]. Docet enim ibidem illum adversus omnem tentationem insurgere et pugnare, ac tandem alibi

[74] l. VI, p. 645. [75] l. IV, p. 530. [76] l. VII, p. 726. [77] ibid. [78] ibid. [79] ibid., p. 727. [80] Serm. 22, in psal. CXVIII, § 4, p. 1247. [81] Strom. l. VII, p. 741.

A tradit ipsum, uti non semel diximus, postulare in bono et virtute atque contemplatione perseverantiam.

Verum hanc Clementis nostri de gnostico doctrinam ea adhuc patefacient et illustrabunt, quæ ipse de martyribus, quos gnosticorum perfectissimos
229 esse constanter asseverat, in his passim *Stromatum* libris, uti mox videbimus, posteritati commendavit.

ARTICULUS XII.

De martyrio et martyribus, quanta illorum Clementis tempore multitudo, de martyribus veteris Testamenti, et de his qui martyrio non cruento ex hac vita migrarunt.

Peculiarem Clemens in quarto *Stromatum* libro contra quosdam hæreticos de martyrio, seu de vera Christi ejusque religionis coram tyrannis, ac quibuslibet illatis suppliciis, ad ultimum usque spiritum omnisque sanguinis effusionem, confessione,
B sed variis, ut assolet, documentis interruptam disputationem instituit.

Duplex autem hæreticorum perhibet [82] fuisse genus, qui errore plane opposito a veritate æqualiter desciverant. Aliqui enim tametsi crederent optimam esse veri Dei confessionem, quemadmodum et cognitionem, contendebant tamen illos sibi ipsis necem consciscere, qui ob hanc confessionem suppliciis et morte se affici patiebantur. Alii vero in Creatoris odium, nullo impellente, sponte sua in mortem ruebant. Horum Clemens ruinosa fundamenta radicitus evellit, atque Apostoli auctoritate ostendit τὰ μαρτύρια ἐπιστροφῆς εἶναι παραδείγματα, εὐδόξως ἡγιασμένα, « martyria esse exemplaria conversionis gloriose sanctificata, » non quidem cum in ea aliquis se temere præcipitem agit, sed cum Deo vocanti prompto alacrique animo obtemperat [83].

Aliorum autem frivolas cavillationes invictissime refellit [84], et demonstrat mortem, quam Christianus
C non quidem certæ neci temere sese ac sponte objiciendo, sed Deo volente et opitulante, tormentis et martyrio obire cogitur, esse veræ vitæ et mercedis æternæ principium. Et vero palam declarat non solum peccata martyrio deleri, sed illud etiam videri peccatorum cum gloria expurgationem. Quod quidem ille libri Sapientiæ auctoritate fulcit et confirmat.

Porro autem qui ob Christi confessionem mortis occasionem, quam sibi non præbet et procurat, sed oblatam arripit, is, teste Clemente, vere est philosophus, gnosticus, in Deum sincerus, et germanus fidelis ac dilectus Christi frater, mundo et voluptate major. Is itaque præsenti dolore eam, quæ propter spem capitur, voluptatem expetit et eligit. Ad hæc autem ille vere fortis et Dei amicus morem utique gerit Christo dicenti [85] : « Vade, vende omnia quæ habes, et da pauperibus, et veni, et sequere me [86]. »

Eam sane ob causam : « Jam, inquit Clemens [87], consummationem vocamus martyrium, quod non vitæ finem homo acceperit, ut reliqui, sed quod perfectum opus ostenderit charitatis. » Imo vero in hoc perfectam charitatem et totius virtutis summam positam esse asserit et demonstrat. Nobis autem Clemens repræsentat [88] qualis esse debeat ille Christianus, ut hanc perfectionem, cujus tam mulieres quam viri capaces sunt, possit assequi.

Quam autem vera et sana sit hæc Clementis de martyrio doctrina [89], nullus est sane qui non videat, aut cui ex aliis Ecclesiæ Patribus ac scholasticis post divum Thomam theologis discere promptum omnino non sit et expeditum [90].

At tria insuper ex eodem Clemente nostro de ipsomet martyrio a nobis observanda sunt. Primum enim ille testis locupletissimus nobis est maximam fuisse suo tempore martyrum frequentiam et multitudinem : « Nobis, inquit [91], sunt quotidie redundantes martyrum fontes, qui nostris spectantur oculis, qui torrentur, torquentur et capite truncantur. Eos omnes legis metus, qui veluti pædagogus ad Christum deduxit, exercuit, ut pietatem per sanguinem ostenderent. »

At eo certe vel solo Clementis nostri testimonio funditus evertitur vana illorum opinio, qui editis de paucitate martyrum dissertationibus, longe minorem eorum, quam vulgo putatur, fuisse numerum affirmare ausi sunt. Nam martyres ibi a Clemente dicuntur non pauci, « sed redundantes martyrum fontes, » ἄφθονοι μαρτύρων πηγαί, quos ipse non raro, sed « quotidie, » ἑκάστης ἡμέρας, non alienis, sed suismet oculis spectaverat, ἐν ὀφθαλμοῖς ἡμῶν θεωρούμεναι.

Secundo ubi Clemens ex Pauli ad Hebræos Epistola plurimos veteris Testamenti martyres commemorat [92], ipse ibidem animadvertit Apostolum aperte dixisse « unam » fuisse illorum et nostram « in Christo salutem. »

Tertio denique eos quoque Clemens martyres esse docet [93], qui etiamsi tyrannorum gladio aut aliis suppliciis vitam non finierint, in vero tamen Dei cultu, pietate, sanctimonia ac divinorum præceptorum observatione ad mortem usque perseverarunt : « Quæcunque anima, inquit ille [94], se pure et sincere gessit cum agnitione Dei, et quæ præceptis paruit, et vita, et sermone est μάρτυς, martyr, quomodocunque liberetur a corpore, fidem tanquam sanguinem, per totam vitam, et etiam in exitu profundens. » Rursus autem postea [95] : « Quicunque Servatoris mandata exsequuntur, in unaquaque actione sunt martyres, facientes quidem quod vult, consequenter autem nominantes Dominum, et reipsa testantes, cui credunt esse, cui carnem suam cum concupiscentiis et passionibus suis cruci affixerunt. »

CAPUT XIII.

De hæresibus et hæreticis.

ARTICULUS I.

Quid a Clemente de iis generatim traditum fuerit.

Multa Clemens in his *Stromatum* libris et de hæreticis et contra hæreticos cum generatim tum speciatim ideo se scripsisse significat [96], ne quis in hæresim incideret, aut si inciderit, ut ad veritatem, modo sit sanabilis, reducatur. Eum autem
D sanari posse declarat, qui non otio, socordia, vana gloria, vel voluptatis causa sacras Scripturas fallacis sapientiæ simulatione, atque humanis doctrinis et traditionibus corrumpendo resque novas persequendo, veritatem repulerit. Omnes autem Clemens his verbis pandit fontes, unde hæreses oriuntur et scaturiunt.

[82] Strom. l. iv, p. 481. [83] ibid., p. 482; l. vii, p. 738; l. iv, p. 491, 493, 504 et seq.; ibid., p. 503. [84] ibid., p. 515. [85] ibid, p. 479 et 483; l. ii, p. 414; l. vii, p. 738; l. iv, p. 485. [86] Matth. xix, 21. [87] ibid., p. 480. [88] ibid., p. 490 et 494. [89] ibid., p. 510, 511, 512, 521 et seq. [90] D. Th. 2, 2, q. 124. [91] l. ii, p. 414. [92] lib. iv, pag. 515. [93] l. iv, p. 551. [94] ibid., p. 480. [95] ibid., p. 491. [96] Strom. l. vii, p. 762 et seq.

Ad duo tamen capita eas referri posse arbitratur: A « Aut enim docent, inquit [97], indifferenter, ἀδιαφόρως, vivere, » hoc est, omnia esse indifferentia, ac nullum esse vitium nullamque virtutem. « Aut modum excedentes, per impietatem et odium profitentur continentiam [98], » id est, continentiæ prætextu **230** impie Creatorem et creaturam, atque matrimonium et filiorum procreationem mala esse somniaverant, eaque exsecrabantur. Atque hos quidem esse ait, propter quos pagani Christianum nomen probris et maledictis vexare consueverant.

Duplicis quoque alterius generis hæreticos fuisse testatur [99], quorum alii δοξόσοφοι, id est opinione sua sapientes appellati, putabant se veritatem invenisse, seque ipsos solos fallebant. Alii vero etiamsi nihil se scire novissent, sectæ tamen suæ potius quam Ecclesiæ præesse volentes, vanis argutiis, atque impia sacræ Scripturæ aut depravatione aut repudiatione, quoslibet in errores suos B inducere conabantur [1]. Porro autem illi tametsi ab orthodoxis sæpius confutati, incredibili nihilominus pertinacia litigantes, ac stupenda ambitione et arrogantia prorsus intolerabili, atque etiam voluptate inescati, nihil plane de suis erroribus et hæresi volebant deponere. Quamobrem hos fugere et ab illis omnino separari præcipimur [2].

Variis porro argumentis manifestum Clemens facit [3] tam a Judæis quam a paganis maximam hæreticorum et multitudinem et dissensionem immerito nobis objici, ne illi Christianæ religioni nomen darent eamque amplexarentur. Apud eos enim omnes, quemadmodum apud medicos variæ quoque sectæ et hæreses fuerunt, quibus tamen a religionis suæ et medicinæ professione non prohibebantur. Deinde Deus futuras Christianorum hæreses prædixerat. Denique multas Clemens congerit comparationes, quibus plane et perspi- C cue ostendit mala cum bonis permista esse, nec his unquam virum justum a virtute et veritate dimoveri et depelli. Ex quibus colligit [4] inanem esse eorumdem Judæorum et paganorum prætextum, quia ipsis « volentibus licebit invenire veritatem. »

Ne quis autem eam ipsam inquirendo falleretur, certas Clemens assignat regulas quibus vera Christianæ religionis documenta ab erroribus et hæresibus distingui et secerni possunt. Primum siquidem asserit [5] illa ex sacris deprehendi Scripturis: deinde vero in sola veritate et antiqua Ecclesia, καὶ τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, esse perfectissimam illorum cognitionem. Nam, ut ipse probat, clarum est omnes et hæreses et hæreticos antiquissima, veracissima et catholica Ecclesia esse recentiores.

Ex Clemente demum nostro discimus unde et quomodo hæreses nomina sua sortitæ sint. Quædam enim auctorum suorum nominibus nuncu- D pabantur, ut Valentianini, Marcionitæ et Basilidiani; quamvis hi Matthiæ, Basilide procul dubio antiquioris, opinionem se sequi gloriarentur [6]. Alii vero hæretici vel ex locis, unde originem duxerant, ut Peratici; vel ex gente, sicut Phryges; vel ex operibus, velut Encratitæ; vel ex dogmatibus, quemadmodum Docetæ et Hæmatitæ; vel ex rebus, quas honorabant, uti Caianistæ atque Ophiani; vel denique ex nefariis actionibus, sicut Simoniani et Eutychitæ, cognominati sunt.

ARTICULUS II.

De Simonianis, Nicolaitis, Basilidianis, Carpocratianis, Isidoro, Epiphane, Prodico, Valentino, ejusque sectatoribus, et de Heracleone.

Ex iis quæ de hæreticis et ipsorum erroribus particulatim memoriæ Clemens tradit, multa in superioribus libris a nobis enarrata sunt. Quapropter ea modo tantum enucleabimus, quorum utpote vel obscurioribus verbis, vel certe singulari modo dictorum explicationem putavimus hunc in locum esse differendam.

De Simonianis itaque hæc ille memorat [7]: « Simonis sectatores stanti, quem colunt, τῷ ἑστῶτι, ὃν σέβουσι, volunt assimilari moribus. » Nulli autem dubium profecto esse potest voce « stanti » designari Simonem Magum, hujusce hæreseos auctorem. Cur autem Clemens stantem eum dixerit, se nullibi legisse Hervetus fatetur, sed tantum positas Simonis et Helenæ ab illius sectatoribus statuas. At nobis hic videtur esse Clementis nostri hosce hæreticos irridentis sensus. Dixerat ille gnosticum fide consistere, quemadmodum Abraham et Moyses coram Deo ob pietatem et sanctimoniam in sacræ Scripturæ textu stetisse dicuntur. Contra vero ipse scribit Simonianos, impiam plane vitam et profligatissimis, uti observavimus, moribus perditam agentes, ac imaginem stantis Simonis et Helenæ, hujus ad Minervæ, illius ad Jovis figuram adorantes, voluisse impietate sua eidem Simoni omnino assimilari. Ad utrumque igitur, tum corruptissimos Simonianorum mores, tum impium eorum cultum, in quibus etiam tunc stabant ac perseverabant, primis quidem verbis, sed lepide salseque alludere Clemens videtur.

Explicatu vero non minus difficile illud est, quod ipse de ejusdem Simonis ætate perhibet. Nam ubi hæreticos, qui jam ab apostolico ævo ortos se esse falso venditabant, refellit, eosque ac nominatim Basilidem, Valentinum et Marcionem sacris Scriptoribus posteriores esse demonstrat, hæc ibidem tradidit [8]: « Similiter autem Valentiniani quoque dicunt audivisse Theodatem. Is autem fuit Pauli familiaris. Marcion enim cum natus esset eadem, qua ipsi ætate, versabatur ut senex cum junioribus, post quem Simon Petrum audit paululum prædicantem, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσεν. » Sed quonam, amabo te, modo Simon Petrum audire potuit post Marcionem, quem longo post Petri tempora intervallo hæresim suam disseminasse ostendimus [9]? Quid vero, quod ipse Clemens ibidem testatur Marcionem Basilidi et Valentino, Petro procul dubio recentioribus, fuisse coævum? At certe quantumvis ætate provectus cum illis versaretur, « si eadem qua ipsi ætate, » ut ille ait, natus est, neque ad Petri, atque adeo neque ad Simonis etiam tempus pervenire potuit. Nunquid ergo Clemens tam paucis verbis sibi absurdissime contradixisse censendus est? Nemini profecto id facile probabitur. Quid ergo? Nunquid corruptus aut mutilus est Græcus illius textus? Sed nihil adulterati aut detruncati in manuscripto codice, aut alibi deprehendimus. Nunquid vero Clemens hæc ex falsa hæreticorum, sibi ipsis haud semel contradicentium, opinione retulit? At hac explicatione verbis ejus vis omnino inferri videtur. Nobis itaque **231** facilius persuadebis ibi, uti sæpius Clementi usu venit, esse hyperbaton, aut citata a nobis illius verba: « Marcion enim cum natus...... junioribus, » esse parenthesi claudenda, ita ut sic legantur: Theodates « fuit Pauli familiaris; post quem (scilicet Paulum) Simon Petrum audivit paululum prædicantem. » Quæ quidem, si ita sese habeant, hic erit Clementis nostri sensus, Simonem paulisper audiisse prædicantem Petrum, postquam

[97] l. III, p. 442. [98] ibid. et seq. [99] l. VII, p. 755 et seq. [1] l. VI, p. 671, etc. [2] l. III, p. 456 et 472. [3] l. VII, p. 753 et seq. [4] Ibid., p. 757. [5] Ibid. [6] Ibid., p. 765. [7] lib. II, pag. 383. [8] l. VII Strom., p. 764. [9] lib. II Apparat., dissert. 1, cap. 5, art. 2, § 2.

Pauli publice vel privatim de Christo concionantis auditor fuisset, aut saltem postquam Paulus ultimam divinis suis litteris et scriptis imposuisset manum. De Simone autem Mago ejusque erroribus disputavimus lib. I *Apparat.*, dissert. 1, cap. 3.

Quosdam præterea Clemens arguit [10], qui Nicolaum, haud dubie ex septem primis Ecclesiæ diaconibus unum, hæreseos suæ auctorem sibi arrogare volentes, ipsius verba pravum hæreticumque in sensum detorquere nitebantur. Clementis autem verba quibus Nicolaum non solum errore, sed etiam crimine, male ipsi a sceleratis hominibus inusto, liberavit, quia alibi a nobis descripta et examinata sunt [11], hic denuo non repræsentabuntur. Porro autem et de hoc argumento, et de Nicolaitis, sive de iis qui, ut ait Clemens, hæresim hujus Nicolai se profiteri venditabant, a nobis I *Apparatus* lib., dissert. 1, cap. 8, actum est.

B De Basilidianorum vero erroribus plura Clemens a nobis jam adnotata memorat [12], quæ rursus exponere nihil necesse est. Nulli tamen molestum fore putamus, si quædam salebrosa et spinosa hic paulo uberius explanare tentemus. Fatetur autem Hervetus se non satis intelligere quid Clemens his sibi velit verbis [13]: « Præterea dicunt Basilidiani fidem simul et electionem esse propriam in unoquoque spatio, καθ' ἕκαστον διάστημα· rursus autem ex consequentia supermundanæ electionis, consequi mundanam totius naturæ fidem, et pro modo spei uniuscujusque conveniens quoque esse donum fidei. » Sed ut Clementis sensus percipiatur, animadvertendum est Græcum verbum διάστημα significare spatium, intercapedinem et distantiam. Deinde vero Basilidiani, ut ibidem Clemens perhibet, insulse docebant fidem homini esse ingenitam et naturalem. Hoc autem falso principio posito, illi, ut Clemens dixisse nobis videtur, concludebant fidem, cum sit naturalis, in unoquoque aut majorem aut minorem esse C secundum ipsius naturæ differentiam et proportionem; ita ut majorem ille haberet fidem, cujus præstantior esset natura. Quamobrem si unius alicujus tanta foret naturæ præstantia, ut illius electio et fides esset supermundana, hunc mundanam totius naturæ fidem consequi ac pro illius spei modo esse conveniens fidei donum. Quem quidem ipsum esse Clementis sensum inde haud absurde colligi potest, quod ad hujus erroris eversionem demonstret fidem esse voluntariæ et liberæ electionis officium.

Porro autem Clemens testatum postea facit [14] fidem ab his hæreticis definiri, « animæ assensionem alicui eorum, quæ sensum non movent, propterea quod non adsunt. » Innuere præterea videtur illos existimasse eamdem fidem timore fundari. Sed continuo adjecit illam, sive timore sive charitate fundetur, esse aliquid plane divinum [15].

D Alius Basilidis, a nobis alibi memoratus, error is erat, ut martyres suppliciis et morte ob ea afficerentur peccata, quæ priusquam nascerentur commiserant. At ubi hanc falsam opinionem variis Clemens argumentis impugnat et destruit, ibi Basilidem suomet gladio sic jugulat [16]: « Si autem, ut ipse dicit Basilides, unam partem ex Dei, quæ dicitur, voluntate, existimamus omnia diligere, quod omnia rationem ac proportionem conservent ad universum, alteram autem nihil concupiscere, et tertiam nihil odisse, voluntate Dei erunt etiam supplicia; quod quidem impium est cogitare. » Græca A autem Clementis hæc sunt verba: Εἰ δὲ, ὡς αὐτός φησιν ὁ Βασιλείδης, ἓν μέρος ἐκ τοῦ λεγομένου θελήματος τοῦ Θεοῦ ὑπειλήφαμεν, τὸ ἠγαπηκέναι ἅπαντα, ὅτι λόγον ἀποσώζουσι πρὸς τὸ πᾶν ἅπαντα· ἕτερον δὲ, τὸ μηδενὸς ἐπιθυμεῖν· καὶ τρίτον, μισεῖν μηδὲ ἕν, θελήματι τοῦ Θεοῦ καὶ κολάσεις ἔσονται. Sed hic locus tanta obscuritate involutus Herveto videtur, ut eum librariorum amanuensium incuria corruptum aut mutilatum fuisse censuerit.

At ibi Clemens contra Basilidianos argumento, ut aiunt, ad hominem disputat [17]. Ex falsis enimvero illorum opinionibus una hæc erat, uti paulo ante ab ipsomet Clemente animadversum legimus, motus perturbationesque animi in homine, et, ut mox subjungit, metum et laborem in martyre esse necessaria, atque hominem ad agendum necessario semper impelli. Quocirca ille dixit [18]: « Non utique ergo labor et metus rebus accidit, ut ipsi dicunt, tanquam rubigo ferro, sed ex propria voluntate accedit ad animam. » Ex hac autem absurda Basilidis opinione, qua hominem nihil concupiscere nihilque odisse, sed ex Dei voluntate omnia necessario illi contingere prædicabat, Clemens noster contra eumdem hæreticum concludit, in Dei voluntatem martyrium, supplicia et mortem esse refundenda. Quod sane dictu omnino impium est.

Similis plane, vel etiam majoris corruptionis Hervetus accusat superiora Clementis verba [19]: « Providentia etsi a principe, ὡς φάναι, ut ita dicam, moveri incipit; immista tamen est et insita substantiis, cum generatione substantiarum a Deo universorum. » At his verbis ostendit Clemens a Basilidianis non posse responderi martyrum mercedem seu expiationem a divina oriri providentia, quinetiam et eorum supplicia ab eadem prodire dicerent. Nam providentia divina tametsi a principe, ὡς φάναι, ut ita dicere liceat, moveri incipiat, ipsa nihilominus omnibus substantiis, cum earum etiam generatione ab ipsomet Deo immista est, sive ad omnes omnino substantias, ac proinde ad martyrum cum expiationes, tum pœnas et mortem sese extendit. Utriusque igitur Deus erit causa, ac proinde justa erunt martyrum supplicia, ac jure merito a tyrannis inflicta. Quod dictu est absurdum. An autem his verbis, ὡς φάναι, ex ipsorum hæreticorum opinione se argumentari Clemens significaverit, ab aliis lubenter audiemus. Nobis enim demonstrasse sufficit hoc esse Clementis argumentum, quo hæreticorum falsam destruit opinionem.

Basilidis autem filius erat Isidorus, de quo etiam suo loco disseruimus [20]. Sed observari præterea a nobis debet, fragmentum ex ejusdem Isidori *De moralibus* libro a Clemente transcribi [21], quod ab Epiphanio quoque exhibetur [22]. Verum quæ Clemens ex Basilidis sectatoribus delibata esse proxime dixerat, hæc Epiphanius ibidem Epiphani Carpocratis filio tribuit. Utrum vero ille non solum Carpocratis patris sui, sed etiam Basilidis sectator dici potuerit, **232** si rogaveris, respondebimus id a vero penitus non abhorrere iis forsitan visum iri, qui noverint hos hæreticos iisdem plerumque, ac præsertim contra continentiæ et conjugii leges, implicatos fuisse erroribus. Quod si ita sit, certe ex Epiphanio discimus ea Epiphanis esse verba, quæ Clemens Basilidianorum nomine retulit. Hunc porro Epiphanii locum si legisset Hervetus, ex eo complanare potuisset, quæ in Clementis textu obscuriora ipsi videbantur. Denique ex primo ejusdem

[10] lib. II Strom., p. 411, et l. III, p. 436. [11] lib. I Apparat., dissert. 1, cap. 3. [12] lib. I Appar., dissert. 1, c. 3, art. 5, § 2. [13] lib. II Strom., p. 363. [14] Ibid., p. 371. [15] Ibid., p. 372. [16] l. IV, p. 508. [17] L. II, p. 401. [18] Ibid. p. 509. [19] Ibid. [20] Appar. lib. II, cit, § 5. [21] Strom. lib. IV, p. 427. [22] Hær. XXXII, § 4.

Isidori libro, qui *Expositionum prophetæ Barchor* titulum præferebat, ostendit Clemens philosophos gentiles ex sacris nostris scriptoribus plura fuisse mutuatos [23].

Carpocratis porro, ejusque filii Epiphanis, commemoratos ab eodem Clemente nostro errores, seu potius errorum portenta, in superiori libro a nobis indicata quoque fuerunt [24]. Atque inde haud absurde colligi potest eos Carpocratis discipulos esse, quos Clemens tacito nomine exagitat [25], propterea quod omnia indifferentia, id est nihil bonum aut malum esse ridicule prædicarent.

Major autem in eo videbitur obscuritas, quod idem auctor noster ubi exsecrandas Carpocratianorum synaxes et nefariam de uxorum communitate opinionem impugnat, ibidem de ipsomet Carpocrate adjecit [26] : « Mihi videtur Platonem male intellexisse, in Republica dicentem oportere esse communes omnium uxores; ut qui diceret eas quidem, quæ nondum nupserant, esse communes eorum qui essent petituri, quemadmodum theatrum quoque est commune spectatorum : esse autem unamquamque uniuscujusque qui præoccupasset, et non amplius communem esse eam quæ nupsisset. » Constat enim lege a Platone in suis *De republica* libris constituta sancitum, ut uxores atque etiam, si fieri posset, liberi omnibus communes essent. Sed ubi Plato ab illa uxorum post nuptias communione aliquem prohibuerit, vel ubi saltem ille significaverit statam suam legem ad cælibes tantum pertinere haud ita facile dixeris. Nam citato a nobis loco, atque etiam in *Timæo*, plura de nuptiis et uxorum communitate disserit [27]; at nullum ibi de illa post nuptias exceptione verbum. Itaque Clemens ea, quæ de uxoribus ibi a Platone scripta legimus, ex aliis forsitan explicanda esse putavit, quæ in sexto *De legibus* libro [28] de nuptiis et conjugiis ab illo disputata sunt.

Denique Epiphanius hanc seu veram, seu falsam Platonis interpretationem non Carpocrati, sed Epiphani ejus filio ascribit [29]. Quid autem vetat, quin ab utroque impio cum patre tum filio profecta fuerit? Cæterum describit Clemens [30] quis Epiphanes, uti alibi adnotavimus [31], ille fuerit, et longum fragmentum ex illius *De justitia* libro exhibet [32].

Ex hujus autem Carpocratis schola, siculi diximus [33], prodiit Prodicus, qui tanquam novæ hæreseos conditor a Clemente nostro notatur [34], perhibeturque arcanos habuisse Zoroastris libros. Sectatores autem Prodici se Gnosticos falso nomine vocabant, quorum errores, sicuti et memorata a nobis alibi [35] crimina, auctor noster recenset et confutat. Testatur vero hos a Cyrenaicis philosophis absurdam illam hausisse opinionem, qua impii homines docebant « non esse orandum [36]. » Cum his porro quemadmodum et cum Marcionistis et aliis ejusdem farinæ hæreticis, « Bene, inquit Clemens [37], actum esset, si scire potuissent ea quæ sunt prius tradita. » Præterea ille ibi citat [38] ex cujusdam, tacito nomine, hæretici libro fragmentum. At illud aut ipsiusmet Prodici, aut ex ejus asseclis alicujus esse haud plane immerito videri potest.

De his adhuc id a Clemente nostro scriptum alicubi nobis occurrit [39] : « Si hi quoque, sicut Valentiniani, spirituales posuissent communiones, suscepisset forte, ἴσως, aliquis eorum opinionem. » Non inde tamen ullus inferat Valentinianorum errores aut probatos Clementi fuisse, aut saltem ipsi non omnino improbatos. Eo enim impudentiæ cum devenissent Prodici sectatores, ut publicam Venerem et meretriciam conjunctionem mysticam sacramque communionem appellare non erubescerent; hinc Clemens ut eorum impudentiam validius retunderet, non affirmate, sed dubitanter dixit quemdam fortasse in eorum opinionem pedibus iturum, si spiritales tantum communiones, sicut Valentiniani, admisissent.

Valentinus autem a Clemente nostro idcirco vapulat [40], quod falso et impie asseverare auderet suos sectatores ab initio esse immortales, vitæ æternæ filios, et genus electum atque orthodoxos diceret esse animales. Hanc sane ob causam : « Valentiniani, ait auctor noster [41], cum nobis quidem simplicibus fidem tribuerint, sibi qui natura salvi fiunt, volunt esse cognitionem ab excellentis abundantia seminis, dicentes eam esse magis a fide separatam quam spirituale ab animali. » Verum hæc eorum impietas, cujus etiam Theodoretus [42] meminit, a Clemente alibi exploditur [43]. De his porro et aliis Valentini, ejusque discipulorum erroribus fuse alibi disseruimus [44]; atque inde colligitur Achamoth seu Enthymesin eam esse, quam Clemens ab iis perhibet *matrem* nuncupari [45]. Cæterum ille ejusdem Valentini ad confutandos Basilidianorum errores citat epistolam [46]. Quod quidem Hervetus, qui de illius obscuritate expostulat, non satis advertisse videtur. Alias quoque ejusdem Valentini citat epistolas [47], quarum una ad Agathopodem data fuerat, ubi tantam docebat fuisse Christi continentiam, ut cibos non egereret. In eum autem, uti diximus, errorem impegerat [48], quia Christi corpus tam stupenda arte compositum opinabatur, ut nec videri, nec contrectari, nec quidpiam pati unquam posset. Ex hac tamen Valentini epistola atque errore quantumvis absurdo auctor noster falsas aliorum hæreticorum captiones diruit et evertit.

Magni porro inter Valentini discipulos nominis fuit Heracleon, cujus falsam de martyrio opinionem Clemens refutat. Sed de illo, et eo, qui ab eodem Clemente nostro ibidem citatur, commentario alibi fecimus sermonem [49].

ARTICULUS III.

De Marcione ejusque sectatoribus, de Cassiano et Tatiano, de Antitactis, de aliis quorum nomen reticetur, de quibusdam Gnosticis, et de Encratitis, Hydroparastis, Phrygibus, Docetis, Ophianis, Cainistis, Peraticis, Hæmatitis et Eutychitis.

Errores Marcionis, quem Ponticum Clemens vocat [50], cæteris fere omnibus frequentius acriusque impugnavit. Cujus nulla videtur verisimilior esse ratio quam quia falsa hujus hæresiarchæ et absurda documenta ab illo, vel ab aliis propugnata, **233** in Ecclesiam magis grassabantur. Eo autem nomine Clemens illum castigat, quod perversas opiniones suas a Platone se hausisse falso jactitaret : « Cæterum, ait Clemens [51], satis dilucide ostensas esse existimo externorum alienorumque dogmatum occasiones, Marcionem ingrate et indocte accepisse a Platone. » Neque id generatim tantum de nefariis illius documentis asserit, sed nominatim de materia, quam malam esse somniaverat : « Et ut paucis, inquit [52], dicam, non dedit Marcioni occasionem, ut malam existimaret materiam. » Quod

[23] Strom. l. VI, p. 641. [24] Appar. loco cit., art. 3. [25] Strom. l. III, pag. 451 et seq. [26] Strom. l. III, p. 430, 436 et seq., p. 448. [27] Plato, tom. II, lib. V De rep., p. 457 et seq.; Timæ., tom. III, p. 18. [28] p. 772 et seq. [29] Hæres. XXXII, § 4. [30] Strom. l. III, p. 428 et seq. [31] Appar. l. II, loco cit., § 3. [32] Strom. l. I, pag. 304. [33] Appar. l. II, loc. cit. § 3. [34] Strom. l. III, p. 438 et seq. [35] Apparat. l. II, loc. cit. [36] Strom. l. VII, p. 722. [37] ibid., p. 762. [38] l. III, p. 458. [39] ibid. [40] l. IV, p. 509 et seq. [41] l. II, p. 363. [42] l. I Hæret. fab., c. 7, p. 200. [43] Strom. l. V, p. 546. [44] Appar. l. II, c. 4, § 2. [45] l. IV, p. 510. [46] l. II, p. 409. [47] ibid., p. 375 et l. III, p. 450. [48] Strom. l. IV, p. 592. [49] Appar. l. II, dissert. 1, c. 4, art. 3, § 3. [50] l. III, p. 436. [51] l. III, p. 434. [52] ibid.

quidem eo probat, quod etiamsi Plato miseram dixerit hominis conditionem, vera tamen fuit ipsius de mundo ejusque creatione sententia. A

Verum Clemens subnectit [53] Marcionistas, quæ Græci scriptores ac præsertim poetæ a se citati in filiorum generationem scripserant, impie excipientes, in Creatorem fuisse ingratos. Hunc autem opificem seu creatorem esse significat [54], « qui nos vocavit, et nobis Evangelium annuntiavit in corpore. » Quis autem fuerit is Marcionis de Creatore pluribusque diis error, a nobis alibi enodatum est [55].

Ex hoc autem [56] corruptissimo fonte alia manarunt non minus detestanda illius placita, atque illud in primis, quo rerum mundanarum usum recusabat [57] : « Ei autem continentiæ causa est (verba Clementis sunt [58]), si modo ea dicenda est continentia, ipse Creator, cui se adversari existimans, gigas iste cum Deo pugnans est invitus continens, in creaturam et Dei opus invehens. » At ibi Clemens hunc de malo creatore, quemadmodum et alium de mala creatura Marcionis errorem alibi destruit [59]. B Utrumque autem falsum dogma et impius continentiæ et abstinentiæ prætextus, suppresso tamen auctoris nomine, sæpius ab ipso evertitur [60]. Denique vana fortasse ejusdem Marcionis aut ejus discipulorum contra orthodoxos erat cavillatio, Adamum a Deo non potuisse neque perfectum neque imperfectum creari.

Alius adhuc ex eodem pestifero fonte ortus Marcionistarum error fuit, a legitimis cum nuptiis tum liberorum procreatione abstinentia et interdictum : « Marcionistæ, ut Clemens loquitur [61], dicunt malam esse naturam, ex mala materia et a justo factam Creatore. Qua quidem ratione nolentes implere mundum, qui factus est a Creatore, volunt abstinere a nuptiis, resistentes suo Creatori, et contendentes ad bonum, qui vocavit, sed non ad eum, qui, ut dicunt, Deus est alio modo. » Spondet autem fore ut illos fusius refellat, cum « de principiis, inquit [62], tractabimus. » C

Quamvis porro Marcion Creatorem justum quidem, sed non bonum esse absurde garriret [63], hunc tamen contendebat « servare eum, qui in ipsum credidit, etiam ante adventum Domini. » Verum Clemens ibi hæresiarcham ineptæ prorsus contradictionis reum agit.

Postremo Marcion, quemadmodum Valentinus, effutiebat « corpus animale, » τὸ σῶμα τὸ ψυχικόν, a Christo assumptum fuisse [64]. Sed de hoc errore ac de utroque impio illius defensore alibi disseruimus [65].

At contra, uti ibidem testatur Clemens [66], ἡ δόκησις Κασσιανῷ, « visio et phantasia Cassiano, » hoc est, Cassianus Christum non vere et reipsa, sed ficte et specie tenus humanam carnem induisse ridicule confinxerat. Hujus autem erroris non solum patronus a Clemente dicitur, sed etiam princeps, ὁ τῆς δοκήσεως ἐξάρχων. In quodam autem *De continentia*, *Περὶ ἐγκρατείας*, tractatu plura contra matrimonium congesserat argumenta, quæ a Clemente nostro ibidem diluuntur [67]. D

Nec minus perspicue alias futiles ejusdem Cassiani explodit argutias [68], quibus probare conabatur nostram animam ab initio divinam, sed postea cupiditate effeminatam huc venire ad interitum et generationem, hancque ut « ex errore constare » probaret, Apostoli auctoritate prorsus abutebatur.

Illud porro de anima perversum dogma Πλατωνικώτερον, « nimis Platonice, » hoc est Platonis doctrinam corrumpendo, ab ipso assertum fuisse Clemens ibidem observat. Vide igitur an ille ad Basilidianus aliquis fuerit, quem alibi ipsemet auctor noster, omisso nomine, idcirco castigat [69], quod diceret humanam animam de cœlis ad ea quæ sunt deteriora dimitti. De Cassiano tandem videsis, si animus est, quæ a nobis in superiore libro adnotata sunt [70].

De fucato fallacique Christi corpore et falso continentiæ prætextu contra legitimas nuptias eadem quæ Cassianus effutiit Tatianus, Valentini discipulus, quem et iisdem quoque rationum momentis idem Clemens expugnat [71]. Volebat præterea Tatianus veterem legem ab alio Deo, et novam ab alio latam fuisse [72]. In suo autem *De perfectione secundum Servatorem* libro alios, ac præsertim de falsa continentia et contra conjugium, errores disseminaverat [73]. At de illo ejusque erroribus et secta alibi egimus [74].

Quosdam præterea hæreticos Clemens insectatur, οὓς, inquit [75], Ἀντιτάκτας καλοῦμεν, « quos Antitactas, » seu adversarios et repugnantes « vocamus. » Docebant autem illi hæretici Deum patrem universorum esse quidem natura sua nostrum, et omnia quæcunque fecit, esse bona ; sed ex iis, qui ab ipso creati sunt, aliquem seminavisse zizania, malorum naturam generando. Quamobrem in Patris vindictam huic etiam adversabantur. « Quoniam ergo (verba Clementis sunt) hic dixit : Non mœchaberis, nos, inquiunt, mœchamur; ut ejus mandata dissolvamus. » Eadem plane de illis Theodoretus [76] memoriæ quidem prodidit, sed neuter neque Clemens neque Theodoretus unde aut quando hæretici illi orti fuerint, nobis patefecerunt. Observatione porro dignum est, quod rursus de illis Clemens memorat [77] : « Ii sunt, qui in legendo tono vocis pervertunt Scripturas ad proprias voluptates, et aliquorum accentuum et punctorum transpositione, quæ moderate et utiliter præcepta sunt, ad suas trahunt delicias. » Denique illos adhuc corripit [78], quia quæ a prophetis sacris allegorice dicta fuerant, ea ad litteram et citra figuram interpretarentur.

A Clemente quoque nostro [79] nonnulli « pusilli et nullius pretii » hæretici refelluntur, qui vigilando somniaverant « formatum fuisse hominem a diversis potestatibus; et quæ sunt quidem usque ad umbilicum, esse artis divinioris; quæ autem subter, minoris. » Qui vero illi erant, nullus in Clementis nostri scholiis, sicut et alia plura edisseruit. Similem vero errorem Augustinus Paternianis seu Venustianis sic ascripsit [80] : « Paterniani inferiores partes humani corporis non a Deo, sed a diabolo factas opinantur, et omnium ex illis partibus flagitiorum licentiam tribuentes, impurissime vivunt. Hos etiam Venustianos appellant. » Sed cum hi inferiores humani corporis partes diabolo vindicarent, alii vero, 234 quorum Clemens meminit, minoris tantum dicerent esse quam divinæ artis, si diversos fuisse contendas, tua te maneat sententia. Porro autem cum hi a Clemente appellentur μικροὶ καὶ οὐτιδανοί, « pusilli et nullius pretii homines, » qui illi fuerint scire parum aut potius nihil interest.

Testatum, uti vidimus, Clemens insuper facit [81] plerosque hæreticos omnes sibi perperam Gnostico-

[53] ibid., p. 435. [54] l. IV, p. 500. [55] Apparat. l. II, cap. 1, art. 2, § 3 et 4. [56] Strom. l. III, p. 436. [57] l. IV, p. 492. [58] l. III, p. 448, 451, 452, 454, 462, 473. [59] lib. IV, p. 533, 540, etc. [60] l. VI, p. 662. [61] l. III, p. 431. [62] ibid., p. 432, 434. [63] l. V, p. 546. [64] l. III, p. 469. [65] Appar. lib. II, dissert. 1, c. 4, § 2 et c. 5, § 4. [66] Strom. lib. III, p. 469. [67] ibid., p. 465. [68] ibid., p. 466 et seq. [69] l. IV, p. 541. [70] lib. II Appar. dissert. 1, c. 4, art. 3. [71] Strom. l. III, p. 465 et seq. [72] ibid., p. 460 et seq. [73] ibid., p. 460. [74] Appar. l. II, dissert. 1, c. 6, art. 1. [75] Strom. l. III, p. 739 et seq. [76] t. IV l. I, Hæret. fabul., c. 16. [77] ibid., p. 442. [78] ibid., 441. [79] ibid., p. 439. [80] De hæret., § 85. [81] Strom. l. III, p. 475.

rum tribuisse nomen; sed alicubi declarat se in hæreseos cujusdam incidisse præfectum, qui Gnosticus audire volens, impudenter affirmabat se per usum voluptatis cum voluptate pugnare; eumque solum magnum esse, qui voluptatem expertus, non vinceretur [83]. Hunc vero, Nicolai nomine et auctoritate prorsus abutentem, variis rationum firmamentis invictissime Clemens refellit coarguitque.

Alterum adhuc nomen Gnostici ambientem memorat [84], qui negabat eum aliquando peccare, a quo mulier ad concupiscendum aspiceretur; nisi ille actu aliquo id, quod concupiscebat, revera expleverit. Sed hæc ridicula verborum evangelistæ interpretatio a Clemente merito rejicitur.

Demum idem Clemens noster alios hæreticos breviter perstringit [85], nimirum Encratitas, de quibus a nobis actum est lib. II *Appar.*, dissert. 1, cap. 6, art. 1, Hydroparastas, qui sola aqua in eucharistiæ sacramento utebantur, de quibus nos quoque loco citato, uti et de Phrygibus a Clemente libro VII, pagina 765, memoratis. Ibidem ille Docetarum, Ophianorum et Cainistarum mentionem fecit [86], de quibus nos libro secundo *Apparat.*, capite quarto, articulo quarto, § prima et tertia, et capite nono, articulo tertio.

De Peraticis hæc Clemens, nec plura: « Alii ex loco » appellantur, ut « Peratici. » Putant autem eos esse, quos Epiphanius hæres. 53, pag. 461 et seq., ex regione quæ Peræa dicitur nuncupatos, atque alio nomine Sampsæos et Elcesæos, quosque Ossenis se adjunxisse testatur. « Qui cum, inquit [86], nec Christiani sint, nec gentiles, medii cujusdam generis, sive potius nihil omnino sunt. » Porro autem de Ossenis nonnihil a nobis jam observatum est [87]. Theodoretus vero scribit quosdam fuisse hæreticos, nomine Peratos, de quibus ita ille [88]: « Ademes

A Carysthius et Peraticus Euphrates, a quo Peratæ dicti sunt: » καὶ ὁ Περατικὸς Εὐφράτης, ἀφ' οὗ Περάται προσηγορεύθησαν. Hi autem contendebant mundum in tres partes esse divisum, tresque nominabant deos, tres sermones, tres mentes, tres homines, Christum vero triplicis naturæ, corporis et potestatis pertransisse mundum ingenitum ac per se genitum, atque in hunc tandem nostrum descendisse. Utrum autem hi fuerint iidem ac superiores Peratici, vel etiam utrum hi, uti quidam opinantur, iidem fuerint atque Nazaræi, de quibus nos libro I *Apparat.*, dissertatione 1, cap. 7, aliorum malumus exspectare quam nostram ferre sententiam.

Nihil de Hæmatitis, eodem adhuc loco a Clemente appellatis, Hervetus uliibi se legisse palam denuntiat. At Clemens observat illos ex propriis suis dogmatibus hoc sortitos fuisse nomen. Atqui « Hæmatides, » teste Plinio, libro tertio *Historiæ natur.*, capite 16 et 20, « est magnes sanguinei coB loris, sanguinemque reddens, si teratur, sed et crocum. » Ex hac autem observatione conjiciendi haud fortasse immerito locus datur hos esse, quos Clemens refert in Creatoris odium ad certam mortem et interitum, quo martyres haberentur, ruisse præcipites [89].

Denique Eutychitas ex Simonianis originem duxisse Clemens perhibet [90]. Sed Hervetus pro Eutychitis Euchitas legisse videtur, atque hoc errore illos esse perperam suspicatus est qui a Theodoreto ita vocantur [91]. Nam prius idem ipse Theodoretus, non secus atque Clemens noster, narrat alios fuisse Eutychitas ex Simone revera oriundos: « Ex hac, inquit, amarissima radice orti sunt Cleobani....Eutychetæ, Cainistæ. » Illorum adhuc alibi meminit, sicut et Pamphilus in *Origenis Apologia*. Nos vero de iis aliquid alio in loco adnotavimus [92].

CAPUT XIV.

De theologia gentili.

ARTICULUS I.

Quales deos pagani fingerent, de Jove, quem Prometheus decepit, de Apollinis etymologia, de Pane et Hercule, quid hujus certamina significent, cur mundi columnas ab Atlante suscepisse, et Admeto cum Apolline servivisse dicatur, de Api et Serapi, de Butta et crudeli ad Zulmoxin legatione, atque de Dianæ et Minervæ ira.

Multa sane, quæ ad paganorum theologiam spectant, a Clemente nostro vel observata, vel explosa in superiori dissertatione pro virili parte nostra enucleare et explanare conati sumus. Nobis autem alia adhuc supersunt, in his *Stromatum* libris dispersa, quæ more nostro debent aut confirmari, aut illustrari.

Gentiles itaque cum Græcos tum barbaros Clemens exagitat [93], propterea quod deos fingerent, sibi non solum forma et moribus prorsus similes, sed iisdem quoque animi perturbationibus obnoxios. Teste siquidem Xenophane, Æthiopes nigros et simos, Thraces vero fulvos et cæruleos, barbari autem D agrestes et efferatis moribus, Græci denique mansuetiores deos esse falso arbitrabantur. Xenophanis autem versus, quibus hæc cecinit, non a Clemente tantum nostro [94], verum etiam ab Eusebio [95] et Theodoreto [96], qui eadem plane atque ille, de Æthiopum et Thracum, nec non Persarum, Medorum et

C Ægyptiorum diis narrat, descriptos invenies. De Græcorum autem diis res ex poetarum aliorumque quamplurium scriptis, ac præsertim Tullio libro I *De natura deorum*, Plutarcho aliisque clarior et notior est, quam ut probatione aliqua indigeat. Et certe de illis jam nos satis alibi [97].

Ex Hesiodo insuper accepit Clemens [98] Jovem a Prometheo, appositis in convivio ossibus, pinguedine contectis deceptum. At de hac fabula legendi sunt Lucianus [99], et Natalis Comes [1], qui alios quam auctor noster, eam in rem ex Hesiodi *Theogonia* versus retulit. Apollo autem, uti recte ait Clemens [2], « qui mystice ex privatione multorum intelligitur, est unus deus. » Nemo est enim qui nesciat nomen Ἀπόλλων derivari ab α privativo, et πολλοί, « multi » perinde ac si omni multitudine rejecta unicus dicatur. De hac autem illius nominis etymologia legesis Macrobium lib. I *Saturnal.*, cap. 17. De ejusdem porro Apollinis aliorumque a Clemente memoratorum ætate infra, ubi de chronologia, disseretur.

Nonnulli Brachmanes, quemadmodum Clemens memorat [3], Herculem et Panem colebant: Atheniensibus **235** vero Pan tandiu, sicuti ille alibi dixerat [4], incognitus fuit, quandiu quis ille esset, a Philippide non didicerunt. Quod quidem Pausanias clarius edisseruit [5].

Duodecim porro Herculis certaminibus Clemens

[83] l. II, p. 411 [84] l. IV, p. 520. [85] Strom. l. I, p. 405, et l. VII, p. 765. [86] l. I, p. 317. [86] Strom. l. VII, p. 765. [87] Appar. l. II, dissert. 2, c. 7, art. 3. [88] Hæret. fabul. l. II, c. 7, p. 206. [89] Strom. l. IV, p. 481. [90] Strom. l. VII, p. 765. [91] l. I Hæret. fab., c. 1, et l. V, c. 9. [92] Appar. lib. I, dissert. 1, c. 3. [93] Strom. l. VII, p. 711. [94] Strom. lib. V, p. 601. [95] lib. XIII, Præpar. p. 678. [96] De Græc. affect. cur. serm. 3, de Angel., etc., pag. 579. [97] Dissert. super. cap. 9. [98] Strom. lib. VII, pag. 716. [99] Dial. deor p. 30. [1] l. IV Mythol., c. 6. [2] Strom, l. I, p. 349. [3] Strom. lib. III, p. 451. [4] Admonit. ad gent., p. 28. [5] lib. I, p. 26.

existimat allegorice significari animæ ad superiora ascensum [6]. Sed alias eorum significationes pandit Natalis Comes [7], quem, si placet, adire poteris.

De eodem Hercule hæc ex Herodoto Clemens se desumpsisse significat [8]: « Herodotus refert Herculem, cum fuisset vates et physicus, ab Atlante barbaro Phryge mundi suscepisse columnas. » Et id quidem a Diodoro Siculo clarius hunc in modum explanatur [9]: « Hercules Atlanti natas vindicavit. Pro quo ille merito gratias rependens, non modo pertinentia ad hoc certamen benevole impertivit; verum astrologiæ quoque scientiam non gravatim ipsum docuit. Singularem vir ille astrologorum disciplinæ curam et operam impenderat: et quia sphæram siderum artificiose elaboratam habebat, totum humeris suis mundum gestare putabatur. Eodem modo Hercules etiam, cum doctrinam sphæricam ad Græcos transtulisset, præclaram obtinuit existimationem, ut qui mundi onus ab Atlante excepisset, cum obscure quid tum accidisset significaretur. » Herodotus porro a Clemente laudatus is nobis videtur esse, quem Athenæus plures *De gestis Herculis* libros conscripsisse testificatur [10].

Difficilius procul dubio dictu est, unde Clemens acceperit Herculem una cum Apolline servivisse Admeto [11]. Doctissimi siquidem viri id plane sibi incompertum esse confessi sunt. At vide utrum Clemens ad eam collimaverit fabulam, qua Hercules fingitur Alcestim Admeti regis uxorem, ab Acasti manibus liberatam vel suscitatam a morte, viro suo restituisse. Qua de fabula legesis Lilium Giraldum in *Vita Herculis*, pag. 561. Cæterum quoniam plures fuisse Hercules nemo ignorat, atque quatuor supra quadraginta a Varrone recensentur, nihil sane mirum si is, cujus Clemens tempus quo Admeto servierit assignat, vix jam ab ullo possit amplius nominatim indicari.

De Api et Serapi hæc Clemens ex variis auctoribus se hausisse significat [12]: « Apis rex Argivorum ædificat Memphim, ut dicit Aristippus in primo *Arcadicorum*. Aristeas vero Argivus dicit eum nominatum esse Sarapin, et eum esse quem colunt Ægyptii. Nymphodorus autem Amphipolitanus in tertio *De legibus Asiæ* dicit Apim taurum mortuum, et conditum loculo, qui σορός Græce dicitur, fuisse repositum in templo dæmonis qui colebatur, et hinc appellatum fuisse Soroapim, et postea quadam eorum, qui illic habitabant, consuetudine Sarapim. Est autem Apis tertius ab Inacho. » Eusebius autem de illo hæc in suo *Chronico* ad annum 270 animadvertit: « Apud Argivos tertius Apis annis 35. Hunc aiunt esse Serapim. » Et infra ad annum 279: « Memphis in Ægypto ab Api condita. » At de Serapi hujusque nominis etymologia Augustinus ex Varrone isthæc scriptis tradidit [13]: « Istis temporibus rex Argivorum Apis, navibus transvectus in Ægyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis, omnium maximus Ægyptiorum deus. Nominis autem hujus, cur non Apis etiam post mortem, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca, in qua mortuus ponitur, quod omnes jam σαρκοφάγον vocant, σορός dicitur Græce; et ibi eum venerari sepultum cœperant, priusquam templum ejus esset exstructum, velut soros et Apis, Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri assolet, commutata, Serapis dictus est..... Ille autem bos, quem mirabili vanitate decepta Ægyptus in ejus honorem deliciis affluentibus alebat, quoniam eum sine sarcophago vivum venerabantur, Apis non Serapis vocabatur. » Ad Clementis porro sententiam Suidas propius accedit [14], quem si velis, adire potes.

A Alii vero hæc plane falsa et commentitia esse opinantur. Qua de re consulendus est Vossius lib. I *De orig. et progr. idololat.*, cap. 13, pag. 213; Scaliger in suis ad Eusebii *Chronicon* animadversionibus, pag. 131, et Huetius *Demonstr. evang.* cap. 13.

Buttam a nonnullis Indiæ populis ut deum honorari his Clemens edixit verbis [15]: « Sunt etiam ex Indis qui Buttæ parent præceptis, quem propter insignem virtutem ut deum honorarunt. » Sed de hoc Butta nihil Hervetus sibi unquam succurrisse declarat. Nonne autem ille est de quo Pausanias: « In ipso, inquit [16], aditu aræ sunt, Neptuni una, ad quam ex oraculo etiam Erechtheo rem divinam faciunt; Buttæ herois altera, tertia Vulcani. In parietibus picta sunt, quæ ad Butadarum gentem pertinent. » De illo Vossium, si lubet, consule [17], et citatos ab ipso auctores Apollodorum et Tzetzen, qui eumdem Buttam seu Buten Erechthei filium esse testificantur.

B De Zalmoxi autem heroe isthæc Clemens memoriæ prodidit [18]: « Dicitur gens barbara, non aliena a gustu philosophiæ, quotannis eligere legatum ad Zalmoxim heroem; erat autem Zalmoxis unus ex familiaribus Pythagoræ. Mactatur ergo is qui fuerit judicatus probatissimus, iis, qui sunt philosophati quidem, sed non electi, mœrentibus, ut qui sint repulsi a beato ministerio. » At fatetur Hervetus multos quidem Zalmoxis mentionem fecisse: sed qui hujuscemodi ad eum legationis meminerit, alium scriptorem non facile inveniri. Verumtamen Herodotus aditu non erat admodum difficilis. Ab illo autem hujus legationis historia, etsi non eodem plane atque a Clemente modo, sic litteris mandata legitur [19]: « Ad hunc (Zalmoxin) mittunt assidue cum navi quinque remigum nuntium quempiam, ex seipsis sorte delectum, præcipientes ea, quibus semper indigent, eumque ita mittunt. Quibusdam eorum datur negotium, ut tria jacula teneant; aliis ut C comprehensis ejus, qui ad Zamolxin mittitur, manibus pedibusque hominem agitantes, in sublime jaceant ad jacula. Qui si impræsentiarum exstinguitur, propitium sibi deum arbitrantur; sin minus, ipsum nuntium insimulant, asseverantes malum esse virum. Hoc insimulato, alium mittunt, dantes adhuc viventi mandata. » De illo Zalmoxi legesis Diodorum Siculum lib. II *Biblioth.*, pag. 59, Strabonem lib. VII *Geograph.*, pag. 297, Porphyrium
236 apud Cyrillum Alexandr. libro VI *Contr. Julianum*, pag. 208; Suidam, et alios.

In iratorum porro deorum specimen narrat Clemens [20] « Dianam propter Œneum iratam fuisse Ætolis. » At id fusius descriptum est ab Homero lib. IX *Iliad.* pag. 166; Ovidio lib. VIII *Metamorph.*, fab. 7; Cyrill. Alexandr. lib. V *Cont. Julianum* pag. 175 [21].

Quid eadem Diana Minervæ, quia in templo pepererat, sibi succensenti responderit, cujusdam, D quem non nominat, poetæ versibus Clemens patefecit [21]. In Clementis autem scholiis quis ille poeta fuerit, a nemine indicatum est. Sed ea de re erit nobis alius dicendi locus.

Mentem denique nos accepisse dicit ipse [22], ut sciamus quid agendum sit: atque idcirco αὕτη που ἡ Ἀδράστεια καθ' ἣν οὐκ ἔστι διαδρᾶναι τὸν θεόν, « hæc est Nemesis, per quam non licet Deum effugere. » Testis autem est Theodoretus [23] dici Ἀδράστειαν, ὅτι οὐδὲν αὐτὴν ἀπεδίδρασκεν, « Adrasteam, quia nihil eam effugiat. »

ARTICULUS II.

De paganorum templis ad occidentem positis, de Ro-

[6] Strom. lib. V, p. 599. [7] l. VII Mythol., c. 1. [8] Strom. l. I, p. 306. [9] l. IV Biblioth., p. 163. [10] l. IX Deipnosoph., p. 410. [11] Strom. l. I, p. 323. [12] ib. p. 322. [13] l. XVIII De civit., c. 5, p. 491. [14] Ad verb. Σαράπις. [15] Strom. I, p. 305. [16] l. I, p. 24. [17] l. I, De orig. et prog. idol., c. 13, p. 35. [18] Strom. l. IV, p. 497. [19] Herod. l. IV, p. 254. [20] Strom. lib. VII, p. 711. [21] Ibid., 712. [22] l. VII, p. 710 [23] De Græc. affect. cur., serm. 6 [illegible]

mano templo quod Lupercal dictum est, de templi in Epidauro constructi inscriptione, de ara in Delo Apollini consecrata, de sacrificiorum nidore ac libaminibus, de columnis Bacchi, Apollinis, Acicari, et aliis, quas pagani adorabant, aut quibus placita sua inscripserant.

Non facile forsan multis istud probabitur, quod Clemens tradidit, vetustissima paganorum templa ad occidentem respexisse; « ut qui vultu, inquit [24], stant ad simulacra converso, doceantur verti ad orientem. » In Clementis etenim nostri scholiis unus quidam ex Cælio Rhodigino [25] et Gyraldo [26], quemadmodum cardinalis Bona [27] ex variis aliis scriptoribus, probat gentiles ad orientem conversos Deum orasse eique sacrificasse. Quinetiam idem scientia et pietate enimentissimus cardinalis rursum ex Vitruvio, Apuleio, Dionysio Thrace et Hygino grammatico ostendit templa paganorum sic fuisse condita, ut ad orientem respicerent. Quamobrem Clementis scholiastes suspicatur eum de ea cella esse intelligendum, quam Vitruvius ad occidentem positam fuisse ibidem testificatur [28]. Sed animadvertendum est Clementem de antiquissimis et Ægyptiacis deorum templis facere sermonem. Atqui Psammetichus, uti ex Diodoro Siculo discimus [29], toto regno potitus, τῷ μὲν ἐν Μέμφει θεῷ τὸ πρὸς ἕω προπύλαιον κατεσκεύασε, καὶ τῷ ναῷ τὸ περίβολον, « Deo Mempheo ad ortum fecit vestibulum et templo conseptum. » Itaque templi vestibulum si fuerit orientem versus constructum, nonne ipsummet templum ad occidentalem plagam respiciebat?

Cæterum addit Clemens ea templa sic fuisse ædificata, ut pagani ad orientem, hoc est Christum, conversi, id est, nuntio ethnicæ religioni misso, Christianam professionem amplecti docerentur.

Narrat alibi Clemens [30] ab Evandro constructum fuisse Romæ templum Panis, quod Lupercal nuncupabatur. De Lupercal autem legendi sunt Plutarchus in Vita Romuli pag. 31, et in Vita Cæsaris pag. 736; Polydorus Vergilius lib. II, *De invent. rer.*, cap. 14, ubi etiam ille de Lupercalibus, sicut et rursum Plutarchus tom. II *Quæst. Roman.*, pag. 286, plura disputarunt; item Livius lib. I; Valer. Maxim. lib. II, cap. 2, etc. Sed plerique hi scriptores Lupercal locum seu speluncam esse perhibent, ubi Remus et Romulus a lupa educati fuerunt. An autem templum Panis, Lupercal dictum, in hoc aut alio Urbis loco ab Evandro constructum sit, si quæras, Servius tibi respondebit [31] sub Palatino monte hunc locum revera fuisse Pani ab Evandro consecratum atque appellatum Lupercal, ubi quotannis mense Februario solemnia quædam fiebant sacra, quibus præfecti sacerdotes Luperci vocabantur. Videsis in citatum poetæ locum alios ejus interpretes.

Ante Epidauri templum, atque, ut ait Clemens [32], in illius aditu hæc scripta erat epigraphe :

Esse decet castum, sancti qui limina templi
Ingreditur....

Quæ quidem in scholiis fusius exhibetur : sed animadverti adhuc debuit pro verbo ἔμμεναι, uti apud Clementem nostrum, ἔμφαμεν apud Porphyrium repræsentari. Cujus autem templi illa fuerit inscriptio, nec Clemens, nec ullus alius in adnotationibus indicavit. At tres, ut Scaliger [33] aliique adnotarunt, fuere Epidauri. De tertia autem et de Æsculapi templo, quo in primis urbs illa celebrata est, Clemens intelligendus haud fortasse immerito videtur.

Palam adhuc Clemens [34] facit Moysem permisisse unum tantummodo templum Deo ædificari, sed nulla in illo poni simulacra, quo significaret unum duntaxat, sicut mundum, ita et Deum esse, qui nullo loco circumscribi potest. Quod quidem ille quibusdam rationibus probat, ac primo Euripidis versibus, quos in illius comœdia quam *Hercules furens* inscripsit, carm. 1345 et seqq., invenire Hervetus poterat et ex iis textum Clementis corrigere. Deinde Zenonis testimonio, quod Theodoretus sic retulit [35] : « Zeno Cittiensis in libro *De republica* et templa ædificari et simulacra fieri vetat, quod nullum id genus opus Deo dignum habendum sit. » Denique illud Clemens ostendit auctoritate Platonis, tum lib. XII *De legib.*, pag. 950, quod a Theodoreto loco citato assertum videbis ; tum etiam ejusdem Platonis epistola, quæ inter editas septima, et ad Dionis propinquos ac familiares data, tom. II, pag. 341, publici juris facta est. De templis autem disputavimus libro I *Apparat.*, dissert. 7, cap. 8, § 1, et dissert. super. cap. 8, art. 4.

Ad aras autem et sacrificia quod spectat, res, inquit Clemens noster [36], pervagata et communis erat, antiquissimam in Delo fuisse aram, nimirum Apollinis, in qua nihil cruenti unquam mactatum, et ad quam solus Pythagoras accedebat. De ea, præter Laertium [37], Macrobius hæc memoriæ prodidit [38] : « Constat, sicut Cloatius Verus *Ordinatorum* libro secundo docet, esse Deli aram, apud quam hostia non cæditur, sed tantum solemni Deum prece venerantur. Verba Cloatii hæc sunt : *Deli ara est Apollinis γενήτορος, in qua nullum animal sacrificatur, quam Pythagoram velut inviolatam adorasse tradunt.* » Eam ob causam, uti Cyrillus Alexandrinus animadvertit [39], piorum ara vocata est. Legesis Casauboni et Menagii observationes in citatum a nobis Diogenis Laertii locum.

Paulo autem superius ubi Clemens probat verum Dei altare esse fidelium Christianorum congregationem, atque illorum preces esse optimum et sanctissimum sacrificium, ibi paganos sic urget [40] : « Quid ergo de Deo dicunt, utrum perspirat, sicut genus dæmonum? » Paganorum etenim ridicula opinio erat dæmones nidore ac libaminibus gaudere, uti Porphyrius apud Theodoretum his verbis declarat [41] : « Nidore ac libaminibus gaudent, quibus eorum corporea vis spiritualisque reficitur et pinguescit. » Ubi Theodoretus ipse : « Unde constat malos dæmones a Porphyrio dici, quos poeta (Homerus) deos appellat. Hos enim hic, ille illos nidore ac libaminibus gaudere affirmat. » Sed de his in superiori dissertatione [42].

237 In eadem quoque dissertatione [43] ostendimus quam verum illud sit quod Clemens in *Stromatibus* adhuc memoriæ consignavit [44], paganos prius columnas coluisse et adorasse quam statuas et imagines. De Bacchi autem columna, cujus ibidem Clemens meminit, videsis Natalem Comitem in *Mythologia*, libro quinto, capite 13, et auctores ab illo citatos.

Apollinis etiam Delphici imaginem fuisse columnam, quibusdam poematis, *Εὐρωπίας* nomine inscripti, versibus manifestum Clemens facit [45]. Visum autem est nonnullis utraque illa et Apollinis et Bacchi columna aliam significari, quæ olim Israelitis in deserto præivit. Sed id Clementis nostri menti non videtur consentaneum.

De alia columna hæc Clemens scripsit [46] : Δημόκριτος τοὺς Βαβυλωνίους λόγους ἠθικοὺς πεποίηται· λέγεται γὰρ τὴν Ἀκικάρου στήλην ἑρμηνευθεῖσαν

[24] Strom. l. VII, p. 724. [25] l. II Antiq. lect., c. 2. [26] Gyr. syntag. 17. [27] De divin. psalm., c. 7, § 2. [28] l. IV Archit., c. 5. [29] l. I Bibliot., p. 42. [30] Strom. l. I, p. 323. [31] in lib. VIII Æneid., carm. 341 et seqq. et 663, etc. [32] Strom. l. V, p. 551. [33] Anim. in Chron. Euseb., p. 25. [34] Strom. l. V, p. 584. [35] l. IV, serm. 3, De angel. et dæm. [36] Strom. l. VII, p. 717. [37] l. VIII in vita Pythag., § 13. [38] l. III Saturnal., c. 6. [39] l. IX Cont. Jul., cap. 307. [40] Strom. l. VII, p. 717. [41] De affect. Græc. cur., serm. 3, de angel., etc. p. 516. [42] c. 9, art. 2. [43] c. 8, art. 1. [44] l. I, p. 348. [45] ibid., p. 349. [46] ibid., p. 303.

τοῖς ἰδίοις συντάξαι συγγράμμασι. Quæ Hervetus sic Latine reddidit : « Democritus morales libros scripsit Babylonicos; dicitur enim Acicari, quam est interpretatus, columnam suis scriptis adjunxisse. » Sed ille negat se unquam aliquid de hac columna alibi legisse. At Harduinus [47] minime dubitat hanc Babylonii scriptoris, cui Acicaro nomen erat, fuisse columnam, quam quidem ipsam cum Democritus interpretatus esset, operibus suis intexuit. Sed nullum ille nobis dedit pro se suaque opinione vadem. Existimant autem alii talem illam Acicari columnam fuisse, quales erant Mercurii columnæ, quibus ante inventum papyri usum philosophica placita litteris hieroglyphicis insculpebant. Et vero præter citatos ab Huetio doctissimo Abrincensium episcopo [48] scriptores, de iis Jamblicus hunc sermonem facit [49] : « Si quod autem philosophicum dubium proponas, illud etiam determinabimus tibi juxta antiquas Mercurii columnas, quas Plato et Pythagoras etiam ante eum lectitantes philosophiam constituerunt. » Quem in locum videsis Thomæ Gale adnotationes. Ex Laertio denique [50], Plinio [51] et Eusebio [52] ea illustrari confirmarique possunt quæ idem Clemens de Democriti libris et peregrinationibus addidit. Quamobrem hæc fusius prosequi nihil necesse est. Observabimus autem de columnis ab eodem Plinio id litteris fuisse proditum [53]: « Insulæ sine nominibus multæ; celebres vero Isura, Rhinnea, et proxima, in qua scriptæ sunt stelæ lapideæ litteris incognitis. » Et adhuc inferius [54] : « In altera (insula) stelæ lapideæ litteris ignotis. » Nemini enim dubium esse potest, id quod Clemens Græce στήλην appellat, hoc Latine a Plinio stelam vocari. De iis autem Ammianus Marcellinus [55], Syncellus [56] et alii.

Nobis autem data stelarum Ægyptiacarum occasione, his adjicere liceat, quod Josephus de Sethi nepotibus, qui siderum et rerum cœlestium scientiam excogitaverant, memoriæ commendavit : « Ne inventa, inquit [57], sua ex hominum notitia dilaberentur, et prius perirent quam pernoscerentur, scientes Adamum universalem rerum interitum præcinisse, unum incendio, diluvio alterum, excitatis duabus columnis, utrique sua inventa conscripserunt; ut si lateritiam diluvio deleri contingeret, lapidea superstes hominibus discendi copiam faceret, et quæ inscripta continebat spectanda exhiberet. Aiunt enim lapideam illam, ab ipsis dedicatam, quæ et nostris temporibus exstat in terra Syria. » Porro autem Ammianus Marcellinus [58] perhibet syringes seu hujusmodi columnas diluvii et oblivionis metu humi defossas. Videsis hunc in locum Valesii observationes.

ARTICULUS III.

De paganorum mysteriis, quibus diverso tempore initiari debebant, quam studiose ea occultarent, quomodo illa ænigmatibus et symbolis involvebant; de duplici apud eos, atque in primis Ægyptios, symbolico loquendi genere, sive in verbis et obscuris adagiis, sive in rebus ipsis, ubi de eorumdem Ægyptiorum hieroglyphicis litteris, et animalibus, atque comasiis.

Diversa erant apud paganos mysteria, quorum alia incipientium, perfectorum vero alia, quæ a Clemente nostro ita explicantur [59] : « In mysteriis quæ sunt apud Græcos primum locum tenent expiationes, τὰ καθάρσια, sicut apud barbaros lavacrum, τὸ λουτρόν. Post hæc autem sunt parva mysteria, τὰ μικρὰ μυστήρια, quæ habent aliquod fundamentum doctrinæ et præparationis futurorum. In magnis autem de universis non restat amplius discere, sed contemplari, ἐποπτεύειν, et mente comprehendere et naturam et res ipsas. »

At Casaubonus [60] putat expiationem seu lustrationem a parvis mysteriis non fuisse distinctam. Verumtamen alio in libro Clemens adhuc scripsit [61] : « Ante mysteriorum quoque traditionem exhiberi oportere quasdam expiationes, καθαρμούς τινας, iis qui sunt initiandi mysteriis ; utpote cum oporteat, impia deposita opinione, ad veram converti traditionem. » Sed iis in locis auctor noster lustrationes a minoribus mysteriis non tam distinxisse videtur, quam declarare easdem illorum esse initium, vel quoddam potius, si ita velis, præludium. Et vero in hunc forsitan sensum ille alicubi dixerat [62] : « Ἀγὼν γάρ, καὶ ὁ προαγών, καὶ μυστήρια τὰ πρὸ μυστηρίων. « Certamen enim, et præludium certaminis, et mysteria sunt ea, quæ præcedunt mysteria. » Si quis tamen probaverit his verbis minora tantum et majora mysteria indicari, non multum sane cum illo ea de re contendemus. Nam inde etiam liquido colligitur lustrationes dici quoque potuisse minorum præludia mysteriorum. Quales autem fuerint et quomodo fieri deberent hæ lustrationes, fuse Meursius explicat [63]. Porro autem qui parvis mysteriis initiati erant, hi mystæ vocabantur. Ad majora vero admissi appellabantur epoptæ, quibus id, quod in mysteriis erat sacratissimum, intueri licebat.

Omnibus itaque his mysteriis ut pagani initiarentur, non minimum interponi debebat temporis intervallum. Testis siquidem est Plutarchus Demetrium contra statas solemnesque eorum leges voluisse eodem tempore, « mysteria a parvis, » ipsiusmet Plutarchi verba sunt [64], « usque ad ultima et recondita sacra, quæ epoptica appellant, cuncta percipere. » Sed ut ille prosequitur, « id nefas erat, neque visum ante fuerat unquam; verum peragebantur parva mense Anthesterione, magna Boedrione, recondita inspiciebant interjecto a magnis ut minimum anno. » Tertullianus autem hæc inter mysteria multo longius interjectum fuisse temporis spatium his significat verbis [65] : « Nam et illa Eleusinia, hæresis et ipsa Atticæ superstitionis, quod tacent, pudor est. Idcirco et aditum prius cruciant, diutius initiant, linguam consignant, cum epoptas ante quinquennium instituunt, ut opinionem suspendio cognitionis ædificent. » Quo quidem ex utroque Plutarchi et Tertulliani testimonio 238 quidam inferunt inter minora et majora mysteria ut minimum unius anni, ut plurimum vero septenni effluere debuisse spatium. Contra tamen alii existimant quinquennium interjectum semper fuisse. Magna siquidem mysteria singulis tantum quinquenniis, uti aiunt, celebrari consueverant, ac quinto tantum anno epoptæ fieri. Quapropter hæc Plutarchi verba : Ἐπώπτευον δὲ τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν μεγάλων ἐνιαυτὸν διαλιπόντες. « Conspiciebant autem minimum a magnis annum interponentes, » depravata esse arbitrantur et sic corrigenda : Ἐπώπτευον δὲ ἐπὶ τῶν μεγάλων τοὐλάχιστον ἐνιαυτὸν διαλιπόντες· « Conspiciebant autem in magnis, minimum interponentes annum. » Sed hæc adnotasse sufficiat. De illis etenim mysteriis legi poterunt Casaubonus in lib. VI Athenæi, cap. 5, et Meursius lib. *De Cerere Eleusina*, cap. 8; Fasoldus *De festis Græcor.*, decade 2, et Castellanus de iisdem festis.

At is ipse Meursius non satis animadvertisse videtur corrupta in antiquis editionibus revera fuisse

[47] in l. III Hist. nat. Plin., p. 727. [48] Demonst. evang., prop. 4, c. 2, p. 57. [49] De myster., c. 2, p. 5. [50] l. IX in vita Democr. [51] l. XXX Hist. nat., c. 1, p. 726. [52] l. X Præpar. evang., c. 4, p. 472. [53] l. VI Hist. nat., c. 28, p. 724. [54] ibid., c. 29, p. 735. [55] l. XXII, c. 15, p. 338. [56] p. 40. [57] l. I Antiq. Jud., c. 3. [58] loc. cit., p. 335. [59] Strom. lib. V, p. 582. [60] in Athen. lib. VI, cap. 16. [61] Strom. lib. VII, p. 714. [62] Strom. lib. I, p. 277. [63] lib. de Cerere Eleusina, c. 7. [64] in vita Demet., p. 900. [65] lib. advers. Valentin., c. 2.

citata Tertulliani verba, quæ sic ab illo referuntur: « Diutius initiant quam consignant. » Nam in posterioribus editis ita recte emendata sunt : « Diutius initiant, linguam consignant. » Quibus verbis Tertullianus significat initiatis Cereris ritu consignatam fuisse linguam, ne illius mysteria ulli his nondum initiato unquam patefacerent. Hujus autem silentii Clemens non solum sæpius meminit, sed illud a Platone etiam præceptum fuisse alicubi observat, ubi ejus verba, prætermisso tamen *Theæteti*, ex quo desumpta sunt, nomine, ita exhibet [66] : « Vide autem circumspiciens, ne quis exaudiat ex iis qui non sunt mysteriis initiati. » Quam severe autem in hujusce silentii reos animadverteretur, ex ipso, quod Clemens noster memorat [67], disce Æschyli exemplo : « Æschylus in scena effatus mysteria, in Areopago dicta causa fuit absolutus, cum ostendisset se non esse mysteriis initiatum. » Quas autem pœnas ille dedisset, si rogaveris, respondebit Ælianus [68], qui tamen paulo aliter rem narrat, Athenienses fuisse jam paratos eum lapidibus obruere.

B

Tanta porro cautione et severitate non semper observatum esse hujuscemodi silentium, haud absurde forsitan ex ipsomet Clemente nostro colligere possumus. Cum enim ille dixisset [69] : « Nec ostenduntur mysteria iis, qui temere et impudenter accedunt, sed cum quibusdam expiationibus et prædictionibus seu potius præceptis, » καὶ προῤῥήσεων, tum continuo addidit : Ἁ Μοῦσα γὰρ οὐ φιλοκερδής χω τότ' ἦν, οὐδ' ἐργάτις· οὐδ' ἐπέρναντο γλυκεῖαι μελίφθογγοι ποτὶ Τερψιχόρας ἀργυρωθεῖσαι πρόσωπα μαλθακόφωνοι ἀοιδαί. Tametsi etenim Hervetus profiteatur se non intelligere et quomodo hæc cum superioribus cohæreant, et unde accepta sint; is tamen, qui ad rem nostram facit, videtur esse Clementis sensus : Veteres studiose mysteria sua tum celavisse, cum illa nondum, lucri gratia aut aliqua mercede divulgarentur. Plura de hoc silentio congerit Meursius [70]; Plutarchus vero [71] ait Terpsichorem ex Musis, a Clemente memoratis [72], fuisse unam, quæ alios tripudiis et choræis, quemadmodum Melpomene, oblectabat.

C

De mysteriis igitur ad aliquid dicendum illos si necessitas compulisset, hoc ænigmatibus, signis, symbolis, allegoriis, tropis et metaphoris, ut testatur Clemens [73], tam Græci quam barbari involvebant velabantque. Quapropter Ægyptii ante templa sphingas posuerant. Quo de more videsis Plutarchum [74] et Kircherum [75].

Dionysii autem Thracis grammatici auctoritate auctor noster probat [76] hoc symbolicum loquendi et dicendi genus non modo in verbis, sed etiam in rebus ipsis positum olim fuisse. Et primo quidem symbola in verbis erant Delphica præcepta atque alia sapientum effata et apophthegmata, uti illud : « Sequere Deum, » de quo Cicero [77], Ambrosius [78] et Erasmus [79], et istud : « Venia melior supplicio, » quod Pittaco Laertius [80] et Stobæus [81] ascribunt. Utrumque porro illud adagium, sicut et hæc alia

D

duo : « Nosce te ipsum, » et : « Parce tempori, » de quibus mox citandi scriptores disputant, atque alia hujusmodi plurima Clemens ex sacris nostris Scripturis delibata esse asserit et demonstrat. At ea omnium oculis præsertim subjicit [82], quæ a Pythagora pronuntiata sunt. De illis autem, quale est illud : « Domi non habere hirundinem, » legendi sunt Laertius, lib. VIII in Vita Pythagoræ § 17, et

A

variorum in hos libros animadversiones, Plutarchus lib. *De liberis educand.*, tom. II, pag. 12, in *Sympos.*, lib. VIII, quæst. 7 et 8, ac lib. *De Iside et Osiride*, p. 354; Cyrillus Alexandrinus lib. IX *Contra Julian.*, p. 300; Suidas ad verbum Πυθαγόρας, Lilius Giraldus lib. *De interpret. philos. Pythagor. symbol.*; Erasmus *Adag.*, chiliad. 1, centur. 1, adag. 13 et seqq.; Marcil. Ficinus in fin. tom. II; Kircherus *Œdipi Ægypt.* tom. II, class. 3, cap. 5, pag. 157 et seqq.

Hervetus tamen nos admonet se nescire utrum symbolicum hoc Pythagoræ adagium [83] : « Super terram non esse navigandum, » alibi quam apud Clementem nostrum legatur. Et Junius quidem illud ab omnibus hactenus prætermissum fuisse palam confessus est. Hujus, si lubet, librum post Erasmi *Adagia*, centur. 4, adag. 47, pag. 1086, consule.

Sextum Pythagoræ proverbium [84] : « Stateram non transiliendam, » quibusdam Clemens confirmat versibus, qui solo venustatis poeticæ nomine ab illo citantur. At Hervetus quid Clemens his verbis sibi velit, ni forte Sapho designata fuerit, sibi fatetur esse incompertum. Sed male profecto divinavit. Carmina enim sunt Euripidis in *Phœnissis*, carm. 540 et seqq., tom. II *Poetarum Græcorum*.

Ultimo symbolico effato observat Clemens [85] ab Pythagora prohiberi, τὰς λεωφόρους ὁδοὺς βαδίζειν, « ne viis regiis, » vel potius « publicis incedamus. » De hoc autem adagio legesis Menagii in citatum superius Laertii locum, aut, si velis, nostras in Ambrosii ad Irenæum epistolam observationes [86].

In earumdem symbolicarum Pythagoræ sententiarum numero ea procul dubio ponenda est, qua uti Clemens noster alibi scribit [87], ille dixerat : « Musas Sirenibus jucundiores. » Ea enim de sententia isthæc a Theodoreto memoriæ mandata legimus [88] : « Pythagoram illum, cujus apud vos celebris laus est, dixisse aiunt qui illius vitam scripserunt, Musas Sirenibus esse præferendas. Ego autem si mos illi fuisset perspicuo sermone uti, quemadmodum aliis quibusdam philosophis, affirmarem illam Musarum vocem ut suaviorem prætulisse.

Post memorata Pythagoræ effata, narrat Clemens [89] Aristocritum meminisse cujusdam epistolæ, qua Atœas, Scytharum rex, Byzantinis bellum illaturus scripsit : « Nolite afferre detrimentum meis
239 vectigalibus, ne mei equi aquam vestram bibant. » Vossius autem hunc Aristocritum scriptoribus illis annumerat [90], quorum incerta ætas, sed cujus Plinius facit mentionem [91]. Atœas vero, vel ut Clemens loquitur, Ἀτοίας, is esse videtur, qui a Plutarcho Ἀντείας appellatus est, et de quo hæc ille memorat [92] : « Scytharum rex Anteas captivam adeptus Ismeniam tibicinam, jussit inter pocula canere. Cumque cantum ejus reliqui plausu et admiratione prosequerentur, juravit se suavius audire hinnitum equi : adeo procul is aures suas a Musis abduxerat, non equos, sed asinos audire dignus. »

Eodem quoque symbolico dicendi genere asserit Clemens [93] usos fuisse et sapientes et poetas, Orpheum, Linum, Musæum et alios. At de Orphei sententiis et effatis legendus est Kircherus tom. II *Œdip. Ægypt.*, class. 3, c. 4, p. 150, etc., necnon in *Obelisc. Pamph.*, lib. II, c. 3, p. 104 et seq., ubi et Lini quoque pronuntiata ab eo repræsentantur.

Alia insuper duo exempla, quæ Clemens noster

[66] Strom. lib. V, p. 562. [67] Strom. lib. II, p. 387. [68] Variæ hist. l. V, c. 19. [69] Strom. lib. V, p. 555. [70] lib. de Cerer. Eleus., cap. 20. [71] l. IX Sympos., quæst. 14, pag. 747 et seq. [72] Strom. lib. V, p. 556. [73] ibid., p. 561. [74] lib. de Is. et Osir., p. 354. [75] tom. III Œdip. Ægyp., p. 130. [76] Strom. V, p. 568. [77] lib. III De finib. [78] l. I De Abraham., cap. 2, § 4. [79] Adag., chiliad. II, centur. 2, adag. 38. [80] l. II in vita Pittaci. [81] serm. 19, De patient., p. 169. [82] Strom. lib. I, p. 390 et seq.; l. V, p. 585 et seq. [83] ibid., p. 559. [84] ibid., p. 560. [85] ibid., p. 562. [86] epist. 28, p. 901. [87] Strom. lib. I, p. 294. [88] tom. IV, serm. 8, de martyr. init., p. 591. [89] l. V, p. 591. [90] lib. III de histor. Græc., pag. 334. [91] lib. V Histor. natur., cap. 31. [92] l. I De fortuna Alexand., pag. 33. [93] Strom. lib. V, p. 567.

protulit[94], prætermittere non possumus. Primum autem ab illo his narratur verbis : « Aiunt quidem certe Idanthuram Scytharum regem, ut refert Pherecydes Syrius, Dario, qui Istrum trajecerat, bellum minantem, symbolum misisse pro litteris murem, ranam, avem, jaculum, aratrum. » Quæ quidem Orontopagas et Xiphodres interpretati sunt. Ab Herodoto autem eadem historia sic describitur[95] : « Ad ultimum Darius inopia rerum laboravit. Id reges Scytharum intelligentes, mittunt ad eum cum muneribus caduceatorem, ave, mure, rana et quinque sagittis. » Atque ibidem continenter addidit hæc symbola a Dario ipso et Gobrya eodem modo atque Clemens dixit ab Orontopaga et Xiphodre explicata, Persarum vero regem non Idanthuram, sed Idathyrsum nuncupatum fuisse. Verumtamen Clemens auctorem citat Pherecydem Syrium, Herodoto antiquiorem, atque idcirco fide procul dubio non minus dignum. Illius porro, de quo nos alibi uberius, Clemens noster non semel meminit.

Aliud quoque symbolicum exemplum ex Anacharsi Scytha ab eodem Clemente nostro desumitur[96]. Nobis vero nihil plane necesse est illud fusius prosequi, quippe quod a Laertio[97] et Plutarcho[98] probatum invenies. Cæterum de aliis septem Græciæ sapientum symbolicis ænigmaticisque proverbiis atque sententiis nonnulla a nobis infra perstringentur.

Præ cæteris porro omnibus Ægyptii in occultandis mysteriis suis majus studium ac plane singularem operam adhibebant. Quamobrem illi « non quibuslibet, » inquit Clemens[99], « ea quæ erant apud ipsos, committebant mysteria ; neque rerum divinarum cognitionem deferebant ad profanos, sed ad eos solos, qui erant ad regnum perventuri, et ex sacerdotibus iis, qui judicati fuerant probatissimi, et educatione, et doctrina, et genere. » His satis congruunt ea quæ Plutarchus de iisdem scripto hunc in modum consignavit[1] : « Reges aut ex sacerdotibus, aut de bellicosis legebantur ; cum hæc gens ob virtutem, illa ob sapientiam in honore et auctoritate esset. Qui autem e bellicosis creabatur rex, statim se sacerdotibus dabat, ac philosophiæ fiebat particeps, pleraque fabulis occultantis ac sermonibus obscura veritatis indicia et argumenta habentibus : quod sane ipsi declarant, ante templa sphinges plerumque collocantes. » Quam in rem vide adhuc, si lubeat, Kircher. *Obel. Pamph.* lib. II, cap. 1 et 2.

Quomodo autem Ægyptii mysteria sua absconderent, Clemens sic explicat : « Jam vero, inquit[2], qui docentur ab Ægyptiis, primum quidem docent Ægyptiarum litterarum methodum, quæ vocatur ἐπιστολογραφική, hoc est ad scribendas epistolas ; secundo autem sacerdotalem, qua utuntur ἱερογραμματεῖς, id est qui de rebus sacris scribunt ; ultimam autem ἱερογλυφικήν, id est sacram quæ insculpitur scripturam ; cujus una quidem est per prima elementa κυριολογική, id est proprie loquens ; altera vero symbolica, id est, per signa significans. » Itaque Clemens triplicem docet fuisse apud Ægyptios litterarum characterumque rationem et formam, epistolicam seu vulgarem, sacerdotalem et hieroglyphicam : hujus autem duas esse species, nimirum primam proprie, seu per elementa, per signa autem loquentem alteram. Herodotus vero illam quoque duplicem esse testatur : « Litteris, inquit[3], bifariis utuntur, quarum unas sacras vocant, populares alteras. » Kircherus tamen putat quadruplex fuisse earumdem Ægyptiacarum litterarum genus. Videsis, si lubet, illius *Obelisci Pamph.* lib. II, cap. 5, pag. 124, et lib. IV, pag. 572, prius vero lib. I, ubi de litterarum et obeliscorum inventione, ac tandem tom. III *Œdip. Ægypt.* diatr. 2, pag. 42 et seqq. Lege etiam Pierium *De hieroglyph.* lib. XLVII, pag. 351, etc.

A quo autem hieroglyphicæ litteræ in columnis seu stelis, supra commemoratis, primum scriptæ, vel potius incisæ fuerint, Syncellus sic enarrat[4] : « Ex stelis positis, ἐν τῇ Συριακῇ γῇ, et exaratis sacræ dialecto, et hierographicis litteris a Thoth, qui est Mercurius primus ; secundus Mercurius, Agathodæmonis filius, Tati pater, libros traduxit, quos in templorum adytis reposuit. » Hunc porro post diluvii tempora, illum antea isthæc fecisse ferunt. Legesis Eusebium lib. I *De præparatione evang.*, cap. 9.

Quales autem fuerint hieroglyphicæ illæ litteræ, his stelis exaratæ, ex Ammiano Marcellino disces. Etenim « excisis, » inquit[5], « parietibus volucrum ferarumque genera multa sculpserunt, et animalium species innumeras, quas hierographicas litteras appellarunt. » Eam profecto ob causam Cyrillus Alexandrinus symbolicas figuras simplici litterarum nomine nuncupat[6] : « Hi in templis et obeliscis litteras incidentes, nostris non utebantur, sed aliis figuris rerum naturas efformantes, obstrusam quamdam scientiam sapientioribus ingerebant. » Quod Lucanus etiam his carminibus cecinit[7] :

Nondum flumineas Memphis contexere biblos
Noverat, et saxis tantum volucresque, feræque,
Sculptaque servabant magicas animalia linguas.

Videsis in citata paulo ante Ammiani verba Valesii observationes.

Atque hoc ipsum est secundum symbolicum genus, quod Clemens, uti dictum est, in rebus constitutum esse tradit, ac plura illius nobis proponit exempla. Enimvero « ex Ægyptiis, inquit ille[8], alii quidem in navigio, alii vero in crocodilo, solem ostendunt. » Non longe aliter Eusebius, cujus libri ab Herveto procul dubio, ut ipse satis aperte declarat, lecti non fuerant, hæc memoriæ prodidisse legitur[9] : « Ægyptii aliquando solem hominis 240
cujusdam navigium crocodilo impositum conscendentis symbolo repræsentant. » Ubi quid navigium crocodilusque significent, haud plane absimili modo atque Clemens noster edisserit. At de iis Kircher. tom. III *Œdip. Ægypt.*, syntagm. 4, cap. 5, pag. 139.

Deinde vero Clemens addidit[10] : « Diospoli quoque, quæ est urbs Ægypti, in æde sacra, quæ vocatur Pylon, expressus est puellus, signum generationis, senex vero interitus ; et rursus Dei symbolum accipiter, ut piscis symbolum odii, et alio rursus significato crocodilus est signum impudentiæ. » Plutarchus autem[11] : « Sai in vestibulo templi Minervæ erat insculptus infans, senex, deinde accipiter, post piscis, ultimo loco equus fluvialis. Hæc symbola notabant, infans et senex ortum atque interitum, accipiter Deum, piscis odium, ut diximus, propter mare, equus fluvialis impudentiam. » Lege adhuc quæ ille paulo superius dixerat[12], nec non et Pierium *Hierogl.*, pag. 218, atque Kircher., *Œdip. Ægypt.*, syntag. 12, cap. 2, pag. 381. De his porro et cæteris, ibidem a Clemente nostro commemoratis, Ægyptiorum symbolis, auribus, oculis, bove, equo, sphinge, homine, et aliis, quæ Herveto incomperta fuere, vide citatos a nobis proxime laudatorum auctorum libros, ubi ea enucleare atque interpretari conati sunt. Sed in primis legendus Vossius lib. IV *De physiol. Christ.* et

[94] Strom. lib. V, p. 567. [95] lib. IV, § 131 et seq., pag. 266. [96] Strom. lib. V, pag. 568. [97] lib. I, in vita Pherecyd., § 104. [98] lib. De garrul. [99] Strom. l. V, p. 566. [1] lib. De Iside et Osiride, p. 354. [2] Strom. lib. V, pag. 555. [3] l. II, § 306, p. 103. [4] p. 40. [5] l. XXII, cap. 15, pag. 339. [6] lib. IX contr. Julian., pag. 229. [7] Phars. lib. III, v. 223 seqq. [8] Strom. lib. V, pag, 566. [9] lib. III Præp. evang., c. 11, p. 115. [10] Strom. l. V, p. 566. [11] lib. De Isid. et Osirid., p. 363. [12] ibid., pag. 354 et 355.

theolog. gentil., cap. 11, 12, 13 et 14, atque Cyrillus Alexandrinus, lib. VI *Contra Julianum*, pag. 300.

Posthæc autem Clemens [13] : « Jam vero in iis quoque, quæ ab ipsis vocantur deorum χωμασίαι, aureas imagines, duos quidem canes, unum autem accipitrem, et ibin unam circumferunt, et quatuor imaginum simulacra vocant quatuor litteras. » Hervetus vero fatetur sibi nihil penitus occurrisse, quod de his χωμασίαις alicubi unquam legerit. Ipsi tamen suboluit has quasdam esse comessationes. Aliis tamen verisimilius videtur illas, ut Clemens noster aperte significat, solemnem, ut more nostro loquamur, fuisse processionem, in qua illæ aureæ imagines, vel in peregrinationis ab Osiride susceptæ, vel forsitan in Isidis, Osirim a Typhone perditam et dispersam quærentis, memoriam publice deferebantur. Videsis Kircher. lib. II, cap. 5, *Obelis. Pamphil.*, pag. 121.

B Ibis autem, quemadmodum accipiter, avis erat, eamque Strabo dicit mansuetissimam, ac ciconiæ magnitudine et figura persimilem [14]. Sed Herodotus duplicis generis ibin fuisse narrat, et utriusque figuram graphice describit [15]. A Cicerone tamen ibes, quasi unius tantummodo essent generis, depictæ sunt [16]. Uterque porro eas ab Ægyptiis ideo honorari perhibent, quia illæ quasdam volucres angues, ex vastitate Libyæ vento Africo invectas, interficiebant consumebantque. Quapropter Plinius : « Invocant, ait [17], et Ægyptii ibes suas contra serpentium adventum. » Ibis denique plures alii meminerunt, Diodor. lib. I *Histor.*, pag. 55; Pausanias lib. II, pag. 253; Plutarchus lib. *De Isid. et Osir.*, pag. 381; Eusebius lib. II *Præpar. evang.*, cap. 1, pag. 49, Ælianus, Aldrovandus, et alii.

C Denique Clemens adjicit ibis, accipitris, duorumque canum simulacra quatuor ab Ægyptiis vocari litteras, haud dubie hieroglyphicas, seu hierographicas, de quibus hactenus disputavimus. Verum Plutarchus de ibi sic loquitur [18] : « Ibin Ægyptii signum primæ faciunt litteræ, non recte meo quidem judicio, muto vocisque experti animali primum locum in litteris deferentes. » Non diffitetur autem ibim apud Ægyptios esse, quemadmodum Clemens noster asseverat, hieroglyphicam litteram, sed plane inficiatur primum ei locum dari debere. Hæc porro a Pierio lib. XVII et lib. XLVII, pag. 351, et Kirch. lib. II *Obel. Pamph.*, cap. 6, pag. 126 et seqq., ac præsertim tom. III *Œdip. Ægypt.*, uatr. 2, pag. 42 et seqq., fusius explicantur.

ARTICULUS IV.

De Ephesiis aliisque similiter magicis litteris et nominibus, ac de aliis paganorum superstitionibus.

D Androcydis Pythagorei auctoritate ostendit Clemens Ephesias litteras ἄσκιον, κατάσκιον, λὶξ, τέτρας, δαμναμενεὺς et αἴσια fuisse quoddam adhuc symbolicum scribendi genus, easque ibidem interpretatur [19]. Hesychius autem easdem litteras atque illarum significationem paulo aliter quam ille explicavit.

Verum Suidas [20] aliique non pauci putant eas esse obscuras quasdam incantationes. Quapropter Plutarchus : « Magi, inquit [21], a malis geniis occupatos jubent secum legere et recitare τὰ Ἐφέσια γράμματα. » Apud Athenæum vero Anaxilas poeta canit [22] :

Et præter hæc in consutis coriis litteras Ephesias
Pulchras ferens.

A De his plura Kircher. tom. II *Œdip. Ægypt.*, part. II, class. 2, cap. 6, pag. 469 et seqq., et Erasmus *Adag.*, chil. 2, centur. 8, adag. 49.

Porro autem Androcydis, a Clemente citati, mentionem fecit Jamblicus [23]. At non ita certum est utrum ille sit, quem Plinius ad Alexandrum Magnum scripsisse testificatur [24]. Sed de illo infra.

Ex eodem autem magicæ artis penu haud immerito Kircherus depromptas censet alias litteras, seu nomina, de quibus paulo post Clemens noster ita disserit [25] : « Jam puerorum quoque doctrina, quæ versatur in elementis, complectitur interpretationem quatuor elementorum. » Hæc autem erant nomina : « bedi, » quo juxta Orpheum et Dionem Thytem aqua, vel secundum Philydenm comicum et Neanthem Cyzicenum aer significabatur : « zaps, » quo aliqui etsi indocte ignem, vel alii uti Euphorion, Dionysius iambus, Cratinus junior comicus, et Simmias Rhodius mare designari putabant; B « chthon » autem, quo terra; « plectrum, » quo aliqui aerem, Cleanthes vero philosophus solem volebant appellari. Porro autem docet Laertius terram a Pherecyde Syrio χθονίην appellatam [26] : quem in locum legesis Casauboni et Menagii observationes.

Alia quoque Clemens ejuscemodi refert nomina [27] « sphinx, cnachzbi, chthyptes, plegmos, et drops, » quorum varias significationes juxta diversorum auctorum opinionem exhibet. Denique ille postea subjunxit [28] : « Fertur etiam tertia puerilis in hunc modum descriptio : marptes, sphinx, clops, sauchtedon; » atque ad hæc adjecit nomina « cercisis, pampulochrosis, stemosis, milon, moiræ, leucostolos, antheos, argis et gorgonios. » Sed isthæc nomina citatus a nobis Kircherus magica, et in tenebris nata, atque a tenebrionibus prolata existimat [29]. **241** De voce autem « moira » Vossius plura congerit, quæ apud eum facile legere est [30].

C Ex quibus colligitur Clementem his vocibus παίδων διδασκαλία, nihil aliud significare nisi eorum doctrinam, qui magicam artem apud Ægyptios impie profitebantur.

Animadverti quoque a nobis debet Clementem tertiam appellare hanc puerilem horumce nominum descriptionem, etiamsi duas tantum designasse videatur. At indicio non plane obscuro id nobis est, his magicis nominibus primum locum Ephesiis litteris ab illo assignari. Verum hæc omnia, nisi ab auctore nostro commemorata fuissent, a nobis omnino prætermitti perpetuisque sepeliri tenebris, et sempiterna oblivione damnari ac penitus obrui debebant.

Antequam tamen huic de Ægyptiorum aliorumque magicis litteris et nominibus sermoni finem imponamus, illud adhuc notandum est quod alio in libro Clemens de superstitiosa sacerdotum apud Ægyptios abstinentia testatum esse voluit : « Ægyptii, ait ipse [31], in iis quæ eorum ritu fiunt sanctificationibus, non permittunt sacerdotibus vesci carnibus, et aviculis utuntur quam levissimis; et pisces D non tangunt, cum propter alias quasdam fabulas, tum maxime, quod ejusmodi cibus carnem reddat humidam. » Legendus ea de re Herodotus lib. II, § 36 et seq., ac Diodorus Siculus lib. I, pag. 57.

Aliorum denique paganorum plane absurdas superstitiones Clemens paulo superius sic exagitat atque insectatur [32] : « Merito superstitiosi, cum tam proclives ad iram pertimescant, omnia quæ eveniunt existimant esse signa et causas malorum; si mus aram, quæ erat e luto constructa, perfode-

[13] Str. V, p. 567. [14] lib. XVII Geogr., p. 821. [15] lib. II, § 77 et 76. [16] lib. I De natura deor., p. 210. [17] lib. X Hist. natur., cap. 28. [18] lib. IX Sympos., quæst. 3, p. 738. [19] Strom. lib. V, pag. 568. [20] ad verb. Ἐφέσια. [21] l. VII Sympos., quæst. 5, p. 706. [22] l. XII Deipnosoph., pag. 548. [23] in Vita Pythag., l. VII Strom., p. 718. [24] lib. XIV Histor. natur., cap. 5, p. 129. [25] Strom. lib. V, pag. 569. [26] lib. I in Vita Pherec. § 119. [27] Str. l. V, p. 570. [28] ibid. [29] t. II, Œdip. Ægypt., part. II, cap. 6, pag. 470. [30] De orig. et progr. idololat. l. II, c. 44. [31] Strom. l. VII, p. 718. [32] ibid., p. 712 et seq.

rit, et cum nihil haberet, lecythum corroserit..... A Quid mirum, inquit Bion [33], si mus calathum arroserit, cum non inveniret quod comederet? Hoc enim fuisset mirum, si, ut ludens argutabatur Arcesilaus, murem calathus comedisset. » Illam de mure superstitionem, atque Bionis et Arcesilai eam in rem dicterium, quemadmodum citata ibidem a Clemente non solum de rupta dextri pedis corrigia Menandri carmina, verum etiam lepidam Antiphontis de vana ob devoratos a sue porcellos præsagitione, et Diogenis de invento a quopiam pistillo, a serpente in gyrum circumdato, admiratione irrisionem, ac tandem alios Philemonis hæc facete deridentis versus Theodoretus retulit [34]. Huc accedit, quod apud Ciceronem legimus [35] : « Nos autem ita leves atque et inconsiderati sumus, ut si mures arroserint aliquid quorum est opus, hoc unum monstrum putemus. »

A nobis autem fortasse posces quis ille sit, qui simpliciter a Clemente nostro et Theodoreto Bion B vocatur, et cujus Clemens dicterium hic et aliud alibi his verbis retulit [36] : « Mihi videtur Bion facete dixisse : Quomodo homines prolem formosam petierint a Jove, quam ipse sibi præbere non potuit? » Quamobrem respondebimus quamvis plures nec minus quam undecim Bionis nomen, teste Laertio [37], sortiti fuerint, hoc tamen nulli aptius et verisimilius tribui posse, quam Bioni Borysthenili, quem idem Laertius deos et sacra omnia irrisisse aspernatumque fuisse testificatur.

De memoratis porro superstitiosis ridiculisque auguriis et prædictionibus adisis Tiraquelli in Alexandr. ab Alexan. lib. V *Genial. dier.* cap. 13, animadversiones.

Rursus quoque a Theodoreto [38] in metri formam descripta sunt citata a Clemente Diogenis Cynici carmina [39], quibus concinne exagitat præfixam ab improbo aliquo homine hanc cuidam domui inscriptionem : « Insignis victor Hercules hic habitat, C nihil mali ingrediatur. Et quomodo, inquit, ingredietur dominus ædium? » Quod autem Clemens subnectit de ligno et lapide pingui, quæ pagani adorabant, satis in hujusce loci scholiis illustratum invenies.

Longe itaque difficilius illud est, quod ibidem Clemens hæc scripsit in verba [40] : Ὁρᾶν γοῦν ἔστι τὰ ὦτα ἀπὸ τῶν περικαθαρθέντων, εἰ θαλφθείη ζωογονούμενα. Οὐχ ἂν δὲ τοῦτο ἐγίνετο, εἰ ἀνελάμβανεν τὰ τοῦ περικαθαρθέντος κακά. « Videre certe licet ova ab his, quæ purgantur, si fota fuerint, vivificari. Atqui hoc nequaquam fieret, si ejus ipsius quod purgatur mala participarent. » Hervetus siquidem declarat se non percipere horum verborum sensum, et sagacioribus indagandum relinquere. Verumtamen cum in Græco textu legatur τὰ ὦτα, « aures, » in Latina tamen interpretatione redditum est « ova ; » quia haud dubie putabant legendum τὰ ᾠά. Et recta quidem videtur hæc emendatio. Quis autem inde sensus depromi possit, si quæras, tibi primum respondebimus Clementem nobis videri ad illud respexisse, quod a Luciano ᾠὸν ἐκ καθαρσίου, vocatur [41]. Pagani quippe in expiationibus ova atque etiam sulphur, tædas, aliaque a Clemente ibidem memorata adhibebant. De ovis autem ita Juvenalis cecinit [42] :

> .....*Nisi se centum lustraverit ovis.*

De sulphure autem idem poeta [43] :

> ....*Cuperent lustrari, si qua darentur*
> *Sulphura cum tædis.*

Rursus vero de utroque cum ovo tum sulphure Ovidius [44] :

> *Et veniat quæ lustret anus, lectumque locumque,*
> *Præferat et tremula sulphur et ova manu.*

Apuleius autem non solum de ovo et sulphure, sed etiam de tædis seu facibus sermonem fecit, ubi de nave expiata sic disputat : « Simulacris, inquit [45], rite dispositis, navem faberrime factam, picturis miris Ægyptiorum circumsecus variegatam, summus sacerdos tæda lucida, et ovo, et sulphure, solemnissimas preces de casto præfatus ore, quam purissime purificatam, deæ nuncupavit dedicavitque. » Ex his itaque sic observatis elici potest ille verborum Clementis sensus. Vanum gentilium hominum, qui sulphur, faces et alia quibus præstigiatores in immundis expiationibus adhibebant, timorem idcirco jure merito irridet et explodit; quia ova etiam in illis expiationibus adhibita, si fota fuerint, fiunt animata, atque ex iis pulli excluduntur. Quod certe non fieret, si mala quæ in illis nefariis expiationibus et lustrationibus perpetrabantur, ad ipsamet ova transirent, iisque polluta contaminataque reipsa forent.

CAPUT XV.

De philosophia.

242 ARTICULUS I.

Utrum Christiani philosophiæ studere debeant, utrumve Clemens primus id asseruerit.

Dandam esse philosophiæ operam et ad eam perfecte comparandam cuilibet Christiano homini sedulo incumbendum, variis rationum momentis evidentissime Clemens demonstrat. Quia vero aliqui tum secus sentiebant, eorum ille respondet objectis, contrariasque sententiæ suæ argumentationes infirmat et diluit. Status autem hujusce quæstionis, quæ Clementis nostri ævo eo major esse debuit quo magis de illa celeberrimi Christianæ fidei defensores et doctores disceptabant, ut ab omnibus recte percipiatur, accurate observandum est, quid auctor noster philosophiæ nomine intelligat. At id cum clarius quam ipsiusmet verbis explicari non possit, audi, quæso, quomodo ea de re mentem aperiat suam : « Philosophiam, inquit [46], D non dico Stoicam, nec Platonicam, aut Epicuream, aut Aristotelicam, sed quæcunque ab his sectis recte dicta sunt, quæ docent justitiam cum pia scientia, hoc totum selectum dico philosophiam; quæcunque autem humanis separata cogitationibus adulterarunt, ea nunquam divina dixerim. » Postea vero disertissimis ille verbis nos admonet [47], se non quorumlibet ethnicorum hominum admittere philosophiam, sed eorum tantummodo « qui, »ut apud Platonem dixit Socrates, « recte philosophati sunt. » Rursus autem alibi : « Fundamentum, inquit [48], ut olim adnotavimus, non dicimus eam, quæ in unaquaque hæresi suscipitur, vitæ institutionem, sed id quod vere est philosophia, vere artificiosam sapientiam, quæ præbet experientiam eorum quæ sunt in vita. Sapientiam autem solidam rerum divinarum et humanarum cognitionem, firmam quamdam et stabilem, et quæ non potest excidere com-

[33] ibid. [34] De Græc. affect. curat., serm. 6, p. 563 et seq. [35] l. II De divin., p. 387. [36] Admon. ad gent., p. 57. [37] l. IV in Bion. Vita. [38] loc. cit. [39] Strom. l. VII, p. 713. [40] ibid. [41] Dial. Diog., p. 114. [42] Satyr. VI, v. 517. [43] Satyr. II, v. 157. [44] De art. amat., II, 329, 330. [45] l. II Metamorph. circa med. [46] Strom. l. I, p. 288. [47] ibid. p. 315. [48] l. VI, p. 642.

prehensionem, et quæ comprehendit ea, quæ sunt, et præterita, et futura, quam nos docuit per suam præsentiam et per prophetas Dominus, estque hujusmodi, ut non possit excidere, ut quæ a Verbo sit tradita. . . . . Est autem philosophia [49], quæ in unaquaque hæresi (de iis loquor quæ sunt in philosophia) reprehendi non possunt decreta cum vita congruente, in unam coacta electionem, quæ ipsa quoque a barbara divinitus data subrepta gratia, Græca ornata sunt eloquentia.» Denique ut plura missa faciamus: « Philosophiam, ait Clemens [50], sæpe diximus, id quod per philosophiam assequitur veritatem, etiamsi sit singulare. »

Duplex itaque auctor noster in humana gentilique philosophia distinguit documentorum genus. Ex iis siquidem unum recte dicta, et æquitatis, justitiæ, pietatis ac veritatis decreta complectebatur. Alterum autem a paganis philosophis excogitatum, falsa et erronea, ac sæpe sæpius impia continebat dogmata, quibus gentiles illi philosophi veram divinamque Hebræorum doctrinam vel labefactaverant, vel interpolaverant, vel penitus corruperant. « Nam alia quidem, ut ipse loquitur [51], suffurati, alia vero male audierunt. In aliis autem aliqua quidem dixerunt commoti, sed ea non reddidere perfecta; aliqua autem humana conjectura et ratione, in quibus labuntur. » In primo autem libro, hæc paulo enucleatius edisserit [52]: « Est etiam in philosophia, quæ furto subrepta, veluti a Prometheo, tanquam aliquantulum ignis, aptum ad lumen, si utiliter excitetur, et vestigium aliquod sapientiæ, et motus a Deo. In his autem latrones et fures fuerint, qui sunt apud Græcos philosophi, qui ante Domini adventum a prophetis Hebræis partes veritatis, id minime agnoscentes sumpserunt, sed sibi tanquam propria dogmata adhibuerunt; et alia quidem adulterarunt, alia autem supervacanea quadam diligentia sophistice interpolarunt, alia autem etiam invenerunt. Forte enim sensus quoque spiritum habuerunt. » Et paulo post [53]: « Ex parte ea quæ suffurati sunt, vera quidem sunt; sciunt autem per conjecturam, et rationum moti necessitatibus. » Quod quidem præ cæteris omnibus a Pythagora et Platone factitatum affirmat [54]. Censet igitur Clemens hoc posterius gentilis philosophiæ genus a Christianis omnibus plane penitusque rejiciendum et explodendum; sed prius ab iis fovendum et amplexandum, atque ut illud assequantur, totis adnitendum ingenii animique viribus.

Hæc est vera germanaque auctoris nostri de studio in gentili philosophia a Christianis hominibus collocando mens et sententia. Ad eam autem probandam tria ipsi demonstranda erant. Et primo quidem in illa philosophia gentili variisque ejus sectis vera quædam placita et documenta inveniri. Secundo Hebræorum doctrinam, Moysisque libros cæteris omnibus Græcis cum philosophis, tum aliis scriptoribus esse antiquiores. Tertio tandem ex iisdem Hebræis et Moyse decerpta fuisse illa veritati et æquitati consentanea dogmata, quæ Græci philosophi suis in scholis atque scriptis docuerunt. At tria hæc ille in suis Stromatum libris invictissime demonstrat.

Primum siquidem palam ostendit in qualibet philosophorum secta quædam decreta, vel plura vel pauciora veritati consona revera reperiri. Quamvis autem illa in eorum libris et scriptis longe a se invicem dispersa disjunctaque lateant, quisquis tamen ea simul collegerit secumque composuerit, veritatem citra periculum contemplabitur [55].

Secundo variis Clemens validisque rationum momentis manifestum cuilibet facit Hebræos paganis omnibus philosophis ætate esse provectiores [56]. Neque enim id certissimo tantum ipsorummet paganorum, quorum pene infinitus erat numerus, scriptorum testimonio astruit et confirmat [57], sed etiam ex assignata ab ipsis eorumdem auctorum suorum, seu philosophorum, seu sapientum, atque aliorum, necnon et deorum ætate, ac variis illorum, atque etiam Hebræorum et Christianorum chronologiis, uti infra a nobis fusius liquidiusque declarabitur.

Denique non minori ille evidentia Græcos philosophos eo fures plagiariosque esse convincit, quod ex sacris Hebræorum libris omnia subripuerint vera sua decreta ac documenta. Quod quidem ille inde probat [58], quia eorum coryphæi et antesignani cuncta hæc placita ex Hebræis atque Ægyptiis, apud quos illi diu remanserant, aut viva voce, aut ex illorum scriptis, in linguam suam tunc redditis, delibaverant. Deinde vero varia multiplicique inductione singulatim recenset [59] quænam sint dogmata, quæ ethnici philosophi divinis illis ex fontibus hauserunt, **243** atque eos furti et plagii manifestissime coarguit furesque esse demonstrat. Præterea observat auctor noster [60], ante Græcam Scripturæ interpretationem ipsas etiam mulieres ab angelis quædam de divina providentia rebusque cœlestibus documenta accepisse. Addit denique [61] philosophos ex sacris prophetis varia excerpsisse dogmata, quæ aliquando bene et sæpius male intellexerunt.

His igitur firmissimis rationibus et argumentis evidentissime Clemens colligit vera quædam a paganis philosophis asserta et tradita fuisse documenta, atque in hanc ethnicæ philosophiæ partem Christianis omnibus haud indiligenter incumbendum. Porro autem sicuti certum est plures ab eo in suam postmodum adductos fuisse sententiam, ita sane ille neque primus hujusce opinionis auctor et assertor, neque ante omnes alios philosophicum studium cum sacris Christianorum litteris conjunxisse nobis videtur. Testatum siquidem Eusebius nobis facit Origenem ut nonnullis, qui nimium ejus in gentili philosophia studium reprehendebant, se ipsum purgaret, hæc quadam in epistola scripsisse [62]: « Cum totum me addixissem verbo Dei, ac de nostra eruditione fama jam crebrior spargeretur, confluentibus ad me nunc hæreticis, nunc Græcarum disciplinarum studiosis, et maxime philosophis, scrutari hæreticorum dogmata, et quæcunque a philosophis de veritate jactantur, excutere constitui. Atque hoc fecimus Pantæni illius, qui ante nos multis profuit, exemplum secuti, qui quidem hujusmodi cognitione non mediocriter instructus fuit; tum Heraclæ, qui nunc inter presbyteros Alexandrinæ sedet Ecclesiæ, quem ego apud magistrum philosophiæ reperi, quintum jam annum ei operam dantem, priusquam ego ejusmodi doctrinam auscultare cœpissem. » Tum continuo addit Eusebius: « Atque idcirco cum vulgari veste antea usus fuisset, ea deposita, philosophicum induit habitum, quem etiamnum retinens, Græcorum libros studiose evolvere non desistit. » Origenis autem verba aperte indicant datam a Pantæno philosophiæ operam. Atqui Clemens noster, ut superius adnotavimus, fatetur eumdem Pantænum fuisse suum præceptorem. Nullus igitur dubitandi locus esse videtur, quin prius Pantænus quam noster Clemens sacræ Scripturæ veræque philosophiæ studium conjunxerit. Utrum autem ab aliquo alio ante Pantænum id factum sit, cum ab Origene, tametsi ad rem suam id plurimum conduceret, silentio prætermittatur, nec nos quidem certo definire audemus.

[49] Strom. l. vi, p. 642. [50] ibid. p. 694. [51] ibid. p. 642. [52] l. i, p. 312. [53] ibid., p. 320. [54] l. v, p. 560. [55] lib. i Strom., p. 298 et seq., p. 314 et 315; l. vi, p. 675. [56] ibid., p. 305 et seq. [57] ibid. p. 320 et seq. [58] ibid., p. 302 et seq. [59] ibid., p. 312, 318, 342. [60] l. v, p. 560, 591, etc. [61] l. v, p. 550. [62] Euseb. l. vi, Hist., c. 19, p. 221.

ARTICULUS II.

Contraria huic opinioni argumenta solvuntur et refelluntur.

Quamvis Clementis sententia, a nobis sincere exposita, hisque, quos notavimus, circumscripta finibus et terminis, nihil plane nisi verissimum et omnibus facile probandum complectatur, plures tamen illius tempore non infimi apud Christianos nominis adversarios habuit [63]. Quocirca varia eorum argumenta Clemens tanto integrius candidiusque proponit, iisque tanto accuratius respondere et satisfacere conatur, quanto gravior et illustrior videbatur esse illorum in Ecclesia auctoritas [64].

Ex his autem aliqui objiciebant philosophiam in hominum perniciem atque exitium non a Deo, sed a malo auctore et ipsomet diabolo profectam. At quonam modo, respondet Clemens [65], philosophiæ et dialecticæ inventor dici potest diabolus, quem Christus, cum ab eo tentaretur, sapienter elusit? Quid autem, quod diabolus aliquando in lucis commutatur angelum, qui vera quædam et hominibus utilia annuntiat? Tunc autem tantummodo decipit homines, cum per vera, quæ dicit, illos traducit in errorem et mendacium. De ea autem duntaxat philosophia quæstionem esse diximus, quæ sincera et certa, nullaque erroris et falsæ opinionis fuligine corrupta, sempiternæ veritatis documenta nobis tradidit.

Ad hæc vero, etiamsi nonnulla ab aliquo imperite dicantur, ea tamen idcirco non damnari, sed an veritati consentanea sint, attente examinari debent. Postremo cum Græci philosophi ea, uti vidimus, quæ vera docuerunt, ex Hebræis delibaverint, si ea vel sponte sua, vel metu aliquo contemnant aut respuant, nobis certe non minus utilia atque etiam necessaria ac divinitus transmissa sunt. Hæc autem, sicut jam diximus, illa est Græca philosophia, a Christianis amplectenda, ac nostræ etiam religionis fundamentum [66].

Rursus itaque Clemens postea ostendit [67] non a diabolo, sed a Deo ipso revera ortam esse philosophiam, utpote quæ homines reddat virtute præditos, et cujus usus Græcorum omnium optimis et præstantissimis datus fuerit. Quinetiam gradatione facta [68], ille demonstrat omnipotentem Deum, divinumque illius Verbum, esse primum veritatis veræque doctrinæ magistrum et præceptorem.

Contra vero [69] arguebant aliqui Græcam philosophiam « casu utcunque et exiliter veritatem » consequi; vel si quæ vera doceat, hæc fuisse furto sublata. At omne furtum cum malum sit, illud non Deo aut ejus prophetis, sed diabolo aut inferioribus potestatibus utique ascribendum est. At sane utrumque a Clemente nostro facile solvitur. Ad primum quippe respondet [70]: « Si non comprehendit Græca philosophia veritatis magnitudinem, et est adhuc imbecilla ad mandata Domini exsequenda, at regali quidem maxime doctrinæ viam præparat, utcunque castigans et mores prius informans, et ad suscipiendam veritatem confirmans eum, qui opinatur (seu existimat) esse providentiam. » Ad secundum vero: « Aliquam, inquit [71], utilitatem habuit furtum, quod redibat ad homines, non quod is qui subripuit utile sibi proponeret, sed providentia ad utile dirigeret audacis cœpti eventum. » Quoscunque enim veræ philosophiæ dogmata furatos esse dixeris, certe ex eorum furto, quod Deo non quidem auctore, sed non prohibente, admissum est, possunt homines aliquam capere utilitatem. Et vero sive

A diabolus, sive falsi prophetæ furto aliquid Hebræis eripuerint, constat sane illos nobis vera quædam reliquisse documenta, quæ a Christianis aliquo non sine fructu excipi possunt [72].

Verum contra adhuc urgebant, etsi Deus alicujus philosophiæ sator seminatorque fuisset, divinam nihilominus super illius segetem pestiferum erroris atque impietatis lolium et zizania, quibus illa perempta est, impius agricola diabolus sparsit et disseminavit. At, inquit Clemens [73], idem erroris et impietatis lolium super verissima Christianæ religionis decreta ab hæreticis sparsum est. Nunquid ergo eam ob causam proscribenda est eadem Christiana religio? Quis nisi male sani capitis homo id unquam somniavit? Quamobrem quemadmodum falsa et absurda philosophorum, **244** uti Epicureorum, de voluptate, et alia contra rectam rationem documenta, quæ ab Apostolo « sapientia hujus sæculi » vocantur [74], ab omnibus proscribi et repudiari debent [75]; ita singulari quoque illi philosophiæ insistendum, quæ vera tradit perfectæ scientiæ elementa, et in iis, quæ spiritualia et æterna sunt, semper versatur.

Non sinit ergo Clemens sibi amplius objici philosophiam ab ipsismet paganis philosophis fuisse inventam [76]. Quantumvis enim illam ab hominibus accepissemus, ab ea nihilominus et Domini imbuimur doctrina, et quæ facienda a nobis sunt edocemur. Præterea variis sacrorum scriptorum testimoniis Clemens probat omnis humanæ sapientiæ et intelligentiæ originem in Deum ipsum esse refundendam.

Quid ergo, instabant alii, nonne ab Apostolo in suis Epistolis philosophia Christianis omnibus plane penitusque interdicta probibitaque fuit? Minime gentium, respondet Clemens [77]. Falsa siquidem, erronea et impia tantum philosophiæ dogmata Paulus rejicit et repudiat. Quinetiam idem « Apostolus, C ut alibi [78] Clemens loquitur, non videtur reprehendere philosophiam; sed eum, qui est particeps altitudinis cognitionis, non vult amplius recurrere ad Græcam philosophiam, eam allegorice vocans mundi elementa; ut quæ elementa quodammodo doceat, et sit veluti disciplina præcedens veritatem. » Vetat itaque Clemens, ne gnostici et perfecti Christiani ad Græcæ philosophiæ elementa redeant, quibus ii tantum studere debent, qui nondum cognitam veritatem inquirentes contendunt ad Christianæ perfectionis pervenire fastigium. Verumtamen gnostico alicubi Clemens indulget [79], si ei per otium et tempus liceat, relaxandi animi gratia, Græcam philosophiam tanquam bellarium post cœnam degustare et attingere. At omnibus palam edicit [80] eos rationum persequi umbras, qui philosophiæ studentes, rebus supervacaneis dolosisque sophismatibus occupantur.

D Neque tamen hi [81], qui « Græcam philosophiam, non secus ac pueri larvas verebantur, » his rationibus plane adhuc victi, Clementi nostro adhuc exempla objectabant prophetarum atque apostolorum, qui nullas philosophiæ artes nec didicerant nec noverant. Sed levissimum illud telum ab eo facile retunditur [82]. His quippe artibus et studiis illi idcirco non indiguere, quia divino afflante Spiritu, cognitione doctrinaque plane cœlesti imbuti fuerunt. Cæteros ergo eodem divino munere non donatos, ad intelligenda et assequenda vera philosophiæ documenta, labore et industria opus habere nullus merito inficiabitur.

[63] Strom. lib. I, p. 278. [64] ibid., p. 292. [65] l. VI p. 647 et seq. [66] ibid., p. 648. et 671. [67] ibid., p. 642, 643, 693 et l. VII, p. 70. [68] l. VI, p. 644. [69] l. I, p. 309 et seq. [70] ibid. [71] ibid., p. 310. [72] ibid. p. 311, 312. [73] ibid., p. 648. [74] I Cor. II, 6. [75] Strom. l. VI, 675. [76] ibid., 646, et p. 661 et seq. [77] l. II, p. 295 et seq. [78] l. VI, p. 645. [79] ibid., p. 695. [80] ibid. [81] ibid., p. 653 et seq. [82] l. I, p. 29[illegible]

ARTICULUS III.

Solvuntur alia argumenta, et philosophiæ utilitas ostenditur.

Alii contra Clementis sententiam [83] inde argumentabantur, quod Christiano homini in his tantummodo versandum sit, quæ omnino ipsi necessaria exhibebant religionis suæ documenta. Ethnicorum itaque philosophiam omnesque alias disciplinas tanquam supervacuas, inanes, et plane inutiles, respuendas esse certo se concludere posse existimabant.

Sed his auctor noster respondet primum eo saltem nomine utilem omnibus esse philosophiam, ut illius inutilitas probetur. Et vero si nulli philosophari liceat, ut hoc alicui persuadeatur, eo ipso philosophandum est.

Deinde vero philosophicis probationibus et experientiis perfectissima eorum, quæ damnata sunt, cognitio eruitur. Quod quidem non parum omnibus utile et fructuosum esse nemo negaverit.

Tertio [84] Christianis omnibus tam catechumenis quam aliis plurimum prodest philosophia; et illis quidem, utpote quos in admirationem raptos, ad veritatem, virtutem et præcipuorum dogmatum cognitionem adducit: hos vero cohibet, ne fraudulentæ artis præstigiis decepti, ab ea quam professi sunt fide excidant. Insuper vero philosophia efficit, « ut majori adhibito munimento (Clementis nostri verba sunt [85]), exercitationem aliquam fidei demonstrativam utcunque comparemus. »

Quin etiam Clemens palam ostendit [86] alium adhuc a philosophia ferri fructum, cum ejus ope et auxilio fallacibus sophistarum argutiis ac variis futilibusque aliorum cavillationibus retectis et confutatis, atque depulsa erroris caligine, veritas non solum ab ethnico, sed etiam a Christiano homine elicitur, confirmatur et explicatur.

Neque porro auctor noster eos vult esse audiendos, qui Christi doctrinam perfectam omnino et absolutam, omnibus solam sufficere, nec ullius alterius artis indigam esse pertinacius contendebant. Etenim hoc illis gratis dato et concesso, planum utique facit quemlibet Christianum hominem ex Græca philosophia aliquam adversus dolosos, ut diximus, sophistas fraudulentosque veritatis insidiatores posse percipere utilitatem. Ipsum, quæso, hæc diserte enarrantem audiamus: « Et est quidem, inquit [87], per se perfecta, et nullius indiga Servatoris doctrina, cum sit Dei virtus et sapientia. Accedens autem Græca philosophia, non veritatem facit potentiorem, sed debilem adversus eam efficit sophisticam argumentationem, et propulsans dolosas adversus veritatem insidias, dicta est vineæ apta sepes et vallus. Et est quidem ex fide veritas, tanquam panis, necessaria ad vivendum. Quæ autem præcedit disciplina, est obsonio similis et bellariis. Desinente vero cœna, suavis placentula, ut ait Pindarus. »

Si quis autem urgeat unius ejusdemque effectus plures esse non posse causas, is ex Clemente nostro discere illico poterit præter præcipuam causam plures, ut variis ille exemplis ostendit, esse aliquando alias adjuvantes: « Philosophia autem (sicuti ille loquitur [88]), confert ad comprehendendam veritatem, cum sit inquisitio veritatis, non quod sit causa comprehensionis, sed causa cum aliis et adjuvans, et forte etiam causa concausans, οὐχ αἰτία οὖσα καταλήψεως, σὺν δὲ τοῖς ἄλλοις αἰτία, καὶ συνεργός. »

Et vero nonne magnum procul dubio illud philosophiæ fuit emolumentum, quod gentiles in ea recte exercitatos, et sincero veritatis amore ductos,
A sicut lex Judæos, ad Christianam fidem duceret? « Forte, inquit ille [89], principaliter tunc etiam Græcis data fuit, priusquam Dominus Græcos quoque vocasset. Nam ipsa quoque Græcos pædagogi more ducebat, sicut lex Hebræos ad Christum. » Et id quidem Clemens ita persuasum habebat [90], ut ipse nec semel, nec dubitanter pronuntiet, eos si Christo, postquam homo factus est, non crediderint, nullam **245** posse hujusce peccati dare excusationem: « Quocirca, inquiebat ille [91], præcepta dedit et priora et posteriora, ex uno fonte hauriens Dominus, nec eos, qui erant ante legem, sine lege esse nihili pendens; nec eos, qui non audiebant barbaram philosophiam, ferri effrenatos permittens. Nam cum illis quidem præcepta, his vero præbuisset philosophiam, incredulitatem concludit in adventum, quo tempore est inexcusabilis, quisquis non crediderit. Ab alio enim et Græco et barbaro profectu ad eam, quæ
B est per fidem, deducit perfectionem. »

ARTICULUS IV.

Utrum philosophia paganos absque ulla in Christum fide justos reddiderit.

Verum, inquiet aliquis, tametsi Clemens noster dixerit philosophiam Græcis ideo fuisse datam, ut post Christi ortum ad illius fidem adducerentur, non minus tamen ille alibi clare et asseveranter affirmat eamdem philosophiam cum eis, quemadmodum cum Judæis legem, prius communicatam; qua peculiaris Dei populus, atque etiam justi fierent. Posteaquam enim aperte ab ipso declaratum est philosophiam ad Græcos divinæ providentiæ beneficio esse transmissam, inde continuo concludit [92]: « Merito ergo Judæis quidem lex, Græcis autem data est philosophia usque adventum: hinc autem est universa ac generalis vocatio ad peculiarem populum justitiæ, per eam, quæ est ex fide doctrinam, per unum congregante Domino, qui est
C unus solus Deus amborum, Græcorum scilicet et barbarorum, vel potius totius humani generis. »

At his Clemens verbis non Græcos philosophia justos fieri, sed eis philosophiam, quemadmodum Judæis legem esse datam, atque exinde Græcos et barbaros, omnesque alios quoslibet homines ad doctrinam fidei, hoc est, Christianæ religionis, profitendam fuisse vocatos. Deinde vero de qua, putas, philosophia ibi Clemens locutus est? De ea utique, quæ, uti vidimus, vera dogmata ex sacris Hebræorum fontibus hausta tradidit. Quocirca id ab auctore nostro continenter adjectum legimus [93]: « Philosophiam autem sæpe diximus, id quod per philosophiam assequitur veritatem, etiamsi sit singulare. Jam vero ea etiam, quæ bona sunt in artibus, ut in artibus, habent principium divinitus. »

Esto, urgebit alius, hic sit illorum Clementis verborum sensus. Nonne præterea in primo *Stromatum* libro ille constanter asseverat antequam
D Christus formam induisset hominis, Græcos philosophia sua justitiæ, atque adeo divinæ gratiæ revera factos esse participes? Totidem enimvero hæc ipsius sunt verba [94]: « Iis qui a philosophia fuere justificati, τοῖς ὑπὸ φιλοσοφίας δεδικαιωμένοις, auxilium tanquam thesaurus reconditur: ea quoque consensio, quæ ducit ad Dei cultum et pietatem in Deum. Atque erat quidem ante Domini adventum philosophia Græcis necessaria ad justitiam, εἰς δικαιοσύνην Ἕλλησιν ἀναγκαία φιλοσοφία. Nunc autem est utilis ad Dei cultum et pietatem iis qui fidem colligunt per demonstrationem. Quoniam pes, inquit, tuus non offenderit, si quæ bona sunt ad Dei providentiam referas, sive Græca sint, sive nostra. » Sed meminisse debes Clementem de ea tan-

[83] l. I, p. 278. [84] l. VI, p. 651. [85] ibid., p. 279. [86] l. VI, p. 647 et 283. [87] l. I, p. 319. [88] ibid., 318. [89] l. I, p. 282. [90] l. VI, p. 690 et 691. [91] l. VII, p. 705. [92] l. II, p. 694. [93] ibid., p. 694. [94] l. I, p. 282.

tum, uti vidimus, loqui philosophia, quæ justitiam cum vera scientia docet, et vera duntaxat documenta ex divinis Hebræorum scriptis aut traditionibus delibavit, quæque proinde ad ipsummet Deum, omnis sapientiæ, sicut hoc ipso in loco ille repetit, omniumque bonorum auctorem debet referri.

Porro autem hæc ipsa philosophia hominem justum, et ut scholastici aiunt, gratia justificante ornatum non efficiebat, nisi aliquam venturi Christi fidem, ad quam eum, quemadmodum dictum est, ducebat, comitem haberet. De philosophis enimvero, et de iis qui recte vivunt, illud paulo post a Clemente decretum fuit [95] : « Nihil eis post vitæ finem proderit, etiamsi nunc recte operentur, nisi fidem habuerint : » οὐδὲν ὄφελος αὐτοῖς μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ βίου, κἂν ἐνεργῶς ὦσι νῦν, εἰ μὴ πίστιν ἔχοιεν. Quamobrem continuo subjungit sacras Scripturas Græcam in linguam conversas fuisse, ut omnis tolleretur ignorationis excusatio.

B

Quid vero, quod in eodem libro, ubi Clemens nos rursus admonet philosophiam non posse ex se ipsa, si sola fuerit, veritatem assequi, sed illius inveniendæ concomitantem tantummodo et adjuvantem esse causam, protinus addidit [96]? « Quanquam per se quoque aliquando Græcos justificabat, ἐδικαίου, philosophia, sed non ad universam et generalem justitiam, οὐχ εἰς τὴν καθόλου δὲ δικαιοσύνην, ad quam cooperatrix et adjutrix invenitur, sicut primus et secundus gradus ei quæ ascendit in cœnaculum, et grammaticus ei qui est philosophaturus. » Vides procul dubio quo sensu Clemens dixerit Græcos per philosophiam justos fieri, non perfecta scilicet et, ut ipse ait, generali justitia, sed ita tantum ut sit sicut primus et secundus ad quoddam cœnaculum gradus, et sicut philosophiam profiteri cupienti grammatica. Itaque illa prima tantummodo et valde remota quædam erat dispositio, vel primus atque etiam secundus

A gradus, quo Græci illi ad perfectam justitiam conscenderent, postquam nimirum Christi fidem, ad quam eos, uti sæpius observatum, hæc eadem philosophia ducebat, fuissent amplexati.

Et vero ipse alio adhuc in libro [97] ubi planum omnibus facit veram paganorum philosophiam, seu vera, quemadmodum sæpe dictum est, gentilis philosophiæ decreta, a Deo manavisse, atque idcirco apud gentes fuisse quamdam obscuram Dei cognitionem, ibi postea diserte declarat diversos esse modos, quibus Græci non quidem veræ justitiæ compotes fiunt, sed ad justitiam adducuntur : « Non solum testamenta, inquit [98], diversa, sed etiam diversi modi doctrinæ sunt ii, qui inter Græcos adducunt ad justitiam, εἰς δικαιοσύνην ἀγόντων, et qui inter barbaros. » Atqui si hi doctrinæ modi Græcos ad justitiam tantum adducunt, eosdem perfectæ justitiæ, aut, ut cum scholasticis loquamur, gratiæ justificantis non reddunt participes. Quam sane ob causam ipse paulo superius expressissimis verbis asserit philosophis, ut justi fierent, necessariam omnino fuisse fidem : « Iis qui justi erant ex philosophia, » totidem ipsius verba sunt [99], « non solum opus erat fide in Dominum, sed etiam ut discederent a cultu idolorum. »

Neque est, quod quis objiciat eum de paganis disputare, qui post humanos Christi natales exstiterunt. Etenim continenter adjecit [1] : « Jam vero revelata eis veritate, ipsi quoque pœnitentia ducti sunt, propter ea quæ fecerant. Quamobrem prædicavit Dominus iis, qui erant apud inferos. » Quamvis **246** enim falsa sit, uti superius demonstravimus, hæc Clementis de Christi apud inferos prædicatione opinio; inde nihilominus apertissime colligitur eum de philosophis et paganis sermonem facere, quibus etiam ante Christi adventum fidem, ut justi fierent, penitus necessariam fuisse decernit. Sed id adhuc invictissime ex iis, quæ de hac fidei necessitate a nobis superius disputata sunt, stabilitur, asseritur et confirmatur [2].

—

CAPUT XVI.

De variis gentilium philosophorum, et scriptorum ex sacra nostra Scriptura furtis, ac prava imitatione.

—

ARTICULUS I.

C

De variis gentilium philosophorum et scriptorum ex sacra nostra Scriptura furtis et expilationibus.

Vidimus quam sæpe Clemens et dicat et repetat gentiles philosophos ex Hebræorum scriptis et traditionibus plura dogmata sive scientes et prudentes, sive etiam inscientes et imprudentes delibasse, atque ex eis non pauca labefactasse et corrupisse. Unde ille : « Philosophia, inquit [3], cum ex divina Scriptura veluti quamdam ignis scintillam acceperit, in paucis visione apprehendit. » Quæ autem fuerint illa philosophorum furta atque latrocinia, ab ipso singulatim notata, jam a nobis expendendum est.

Præter citata autem a nobis [4] Delphica præcepta et pervulgata a Græcis sapientibus proverbia, quæ ille ex sacris nostris scriptoribus decerpta fuisse contendit [5], hoc quoque effatum : « Sapientis esse omnia, » desumptum ex his esse putat a Moyse transcriptis patriarchæ Jacob verbis : « Et quoniam misertus est mei Deus, mihi sunt omnia [5*]. » Aliud quoque pronuntiatum : « Sapientem esse Dei amicum, » inde acceptum censet [6], ubi Deus Abraham, Deus Isaac legitur, et ipsi Moysi Deus dicitur esse locutus « facie ad faciem, sicut loqui solet homo ad amicum suum [7]. » Atque hinc quoque ortum esse Clemens significat [8], cur Minoem novem annis cum Jove versatum finxerint. Sed de hac Minois fabula nos alibi.

Ex eadem sacra origine profluxisse docet [9] illud Stoicorum ac Platonis de sapiente apophthegma, illum solum esse « liberum, divitem, pulchrum, regem et beatum. » De hac autem sententia lege, si jubet et vacat, Philonis librum : *Quod omnis probus sit liber*, Ciceronis paradoxa 5 et 6, Ambrosii lib. II, *De Jacob et vita beata*, et epistolam 37 ad Simplicianum, ac quæ nos in hæc Ambrosii scripta adnotavimus.

D

Ex Moyse adhuc atque ex aliis sacris scriptoribus auctor noster ea insuper collecta esse asserit [10], quæ iidem philosophi de moralibus virtutibus temperantia, prudentia, justitia, fortitudine, tolerantia, honestate, continentia et religione sæpius prædicaverunt.

Sibi quoque ille videri ait [11] Pythagoram ex Moysis lege [12] accepisse suam in animantes rationis expertes mansuetudinem. Non una tamen de illa Py-

[95] ibid., p. 288. [96] ibid., p. 319. [97] l. vi, p. 646. [98] ibid. [99] ibid., p. 637. [1] ibid. [2] Sup. c. 11, art. 2, p. 1025 et seq. [3] Strom. l. vi, p. 688. [4] Supr. c. 14, art. 3. [5] l. II, p. 367. [5*] Gen. XXXIII, 11. [6] Strom. l. II, p. 367. [7] Exod. XXXIII, 11. [8] Strom. l. II, p. 367. [9] p. 368. [10] Ibid. p. 394. [11] Ibid. p. 400 et seq. [12] Exod. XXII, 30, et Levit. XXII, 27.

Pythagoræ erga animalia benignitate omnium antiquorum eademque est opinio. Videsis Laertium in illius Vita, lib. VIII, § 28; Suidam ad verbum *Pythagoras;* Athenæum, et ab eo laudatum Lyconem, lib. X *Deipnosoph.*, pag. 418; Plutarchum, tom. II, lib. *Non posse suaviter*, etc., pag. 1094.

Quæ etiam de ultimo hominis fine ab iisdem[13] philosophis definita fuere, ex iisdem, inquit Clemens, divinis fontibus scaturiunt. Sed de illis infra opportunius disputabitur. Nullibi autem magis[14] enucleate et particulatim, quam in libro quinto hæc philosophorum furta ille evolvit retegitque. Tanti autem momenti id Eusebio[15], doctissimo utique homini, visum est, ut ea omnia, quæ per tredecim paginas Clemens noster prosequitur, integra totidemque verbis sibi transcribenda operæ pretium esse crediderit. Dicendi porro initium inde uterque fecit[16] : « Quod autem deinceps consequitur, est tradendum, et Græcorum furtum, ex barbara sumpta philosophia, jam est clarius ostendendum. » Atque hæc quidem illorum verba idcirco retulimus, ut quisque intelligat ibi τῆς βαρβάρου φιλοσοφίας nomine, quod a nonnullis præpostere explicatum est, nihil aliud quam sacras nostras Scripturas significari.

Ea vero Græcorum furta, quæ Clemens ibidem more suo confuse et permiste, nec semper designatis scriptorum a se laudatorum libris et locis recensuit, quemdam in ordinem redigenda ac loca auctorum ab eo non citata, a nobis, quoad fieri poterit, indicanda sunt. Ab iis itaque quæ Deum spectant ut ordiamur, existimat auctor noster ex Isaiæ verbis quosdam collegisse Deum esse unum et incorporeum, nulliusque formæ aut figuræ, ac nemini similem[17]. Ab eodem autem Clemente nostro ibi notantur Antisthenes Socraticus, de quo Laertius ac nos etiam alibi plura, et cujus verba, quemadmodum Xenophontis, qui secundus laudatur, apud Theodoretum occurrunt[18].

Tertius Xenophanes a Clemente rursus eamdem in rem alibi citatur[19], illiusque carmina, primis duobus exceptis, idem Theodoretus retulit[20].

Quartus Bacchylides, cujus versus in metri formam exhibent Eusebius[21] et Henricus Stephanus in ejusdem Bacchylidis fragmentis.

Quintus Cleanthes Stoicus, de quo prius Clemens et in hoc eodem libro[22], et in sua *ad gentes Admonitione*.

Sextus Amphion non quidem ille antiquissimus Jovis et Antiope filius, sed quidam junior poeta, qui a Clemente his verbis, Ἀμφίων λέγει τῇ Ἀντιόχῃ, appellatus est.

Septimus Melanippides, cujus versus metrica forma ab Eusebio et tom. II *Poet. Græc.*, pag. 133, repræsentantur. Verum quia duo hoc nomine nuncupati fuerunt, videtur junior a Clemente laudari. De utroque Suidas et Vossius, *De poetis Græcis*, cap. 4 et 5, ad Olymp. LXV et LXXX, pag. 23 et 29.

Octavus, a Clemente alibi non semel laudatus, hunc ibi citatur in modum : « Magnus Parmenides, ut Plato dicit in *Sophista*. » Et re quidem ipsa in hoc Platonis libro plura de illo quidem, sed de citatis ab auctore nostro versibus nihil plane invenitur. Secundus autem illius versus a Theodoreto refertur[23].

Hesiodi nono loco memorati carmina reperire

A est in *Admonitione ad gentes*[24], sicut et alii Sophoclis versus, qui adhuc a nobis inventi sunt, in lib. *De monarchia Dei*[25], et Cyrilli Alexandrini lib. I *Contra Julian.*, pag. 32, atque Theodoreti serm. 7 *De sacrificiis*, pag. 590.

247 Decimus Euripides, cujus duo priores versus exhibentur in *Admonitione ad gentes*[26], et cum his tertius lib. II Ciceronis *De natura deorum*, in quem videsis Lescalopierii observationes. Apud Eusebium autem illi omnes metrice describuntur.

Undecimum his Clemens verbis in medium protulit : Ὅ τε Εὐφορίων, ὅ τε Αἰσχύλος, « Euphorion et Æschylus, » sed melius Eusebius[27] : Εὐφορίωνος Αἰσχύλος, « Æschylus Euphorionis filius. » Clemens autem eadem a Democrito atque ab Æschylo scripta fuisse et paulo superius et in sua *ad gentes Admonitione* observaverat[28]. At de utroque eorumque versibus consule Scaligeri in Varronem conjectanea[29].

His Clemens subnectit Heracliti, cui Plato asti-
B pulatur, testimonium. Posteriora autem illius verba apud Theodoretum[30], atque illud adagium « abesse præsentes, » ab Erasmo explanatum invenies[31].

Addit ibidem auctor noster illud quod de uno et ingenito omnium principio docuit Timæus Locrus. Sed de illo nos alibi.

Denique eamdem in rem a Clemente laudatur[32] Θεαρίδας, Thearides, sive, ut scriptum est in Græco codice nostro, Θεατρίδας, et ab Herveto, Theatrides; sed a nemine quis ille fuerit, indicatur. Vide autem utrum is dici possit, qui a Tatiano[33], et post eum ab Eusebio[34] Theagenes, vel ab Athenæo[35] Theodoridas vocatur.

Ad eamdem sacræ Scripturæ originem vult adhuc Clemens ea referri[36], quæ de summa Dei potestate, vel Græcorum eruditissimi litteris mandaverunt, vel cecinerunt poetæ, nominatim vero Epicharmus, aut vates lyricus, seu Pindarus. Quæ autem ex utroque auctor noster transcripsit car-
C mina, apud Theodoretum reperies[37]. Tertius a Clemente illis adjungitur Aratus, cujus quædam ex hic citatis ejus carminibus supra, cum in primo horum *Stromatum* libro, tum in *Admonitione ad gentes* retulerat : et omnia in editis Arati φαινομένοις exhibentur. Eamdem Dei potentiam Æschylus tragicus celebrans, eumque appellans altissimum, videtur, inquit Clemens[38], illud paraphrastice exponere : « A facie Domini tremit terra ; » quod psalmi est CXIV, 7, juxta Senum interpretationem, sed non sine variante una lectione. Nam pro τρέμει, apud eos ἐσαλεύθη legitur. Carmina autem Æschyli apud Justinum[39] occurrunt. Ab Orpheo, insuper expressam esse auctor noster dicit[40] illam Isaiæ, vel, ut ait Eusebius, Oseæ sententiam : « Solidans tonitru, etc. » Neutrius autem, sed prophetæ Amos IV, 13, oraculum est. Huc quoque auctor noster refert Archilochi Parii verba, ab Eusebio ad carminum redacta mensuram. Apud Theodoretum vero[41] is
D Archilochus, de quo nos infra, obcœnissimus poeta audit : sed non semel a Clemente nostro citatur. Ad alia Isaiæ verba spectare arbitratur[42] alios Pindari Orpheique versus, quorum unus, qui in editis horum *Stromatum* libris deest, ab Eusebio restituitur[43]. Vide autem Pindari carmina in ejus fragmentis.

De divina ubique Dei præsentia docet Clemens[44]

[13] Strom. l. II, p. 417. [14] l. V, p. 591 et seq. [15] lib. XIII, Præp. evang., c. 13, p. 668 et seq. [16] Strom. lib. V, p. 591. [17] Isai. XL, 25. [18] De Græc. affect. cur. serm. 1 De fide, p. 476 et 477. [19] Strom., lib. VII, p. 711. [20] loc. cit., serm. 3, p. 519. [21] loc. cit., p. 679. [22] sup. p. 47 et 554. [23] loc. cit. serm. 4. De mundo, p. 528. [24] pag. 48 et 17. [25] apud Justin. Martyr., p. 105. [26] pag. 15. [27] loc. cit. [28] supr. p. 598, et Admon. ad gent., p. 45. [29] in l. IV, Varr. De ling. lat., p. 30. [30] Loc. cit. serm. 1, p. 476. [31] Erasmi Adag., chiliad. 2, centur. 84, p. 504. [32] p. 611. [33] P. 166. [34] l. X, Præp. evang., cap. 11, p. 491. [35] Deipnosoph. l. VI, p. 229; l. VII, p. 302, et lib. XV, p. 699. [36] l. VI, p. 597. [37] loc. cit. serm. 6 De Dei provid., p. 564 et seq. et Pindar. frag. [38] p. 610 et seq. [39] lib. De monarch. Dei, p. 104. [40] pag. 609. [41] loc. cit. serm. 10, p. 630. [42] p. 610. [43] loc. cit., p. 688. [44] pag. 609.

Isaiæ, Jeremiæque verba adhuc exprimi ejusdem A Orphei versibus, quos apud Justinum martyrem [45] et Cyrillum Alexandrinum [46] reperire est. Cum eadem quoque Scriptura idem Orpheus insuper cecinit cœlum esse Dei sedem et terram pedum ejus scabellum [47]. Illius autem carmina a Justino et Cyrillo proxime citatis, atque a Theodoreto transcripta sunt [48]. Ab eodem etiam Justino et Cyrillo alia ejusdem Orphei repræsentantur carmina, quibus prædicat nihil esse supra Deum, nihilque eum fugere.

Observat præterea Clemens [49] Deum ab eodem Orpheo Matripatrem vocari : quo loquendi modo rerum ex nihilo ortum significavit, atque iis, qui proseminationes illas introducunt, conjugis Deo tribuendæ dedit occasionem. Opinatur autem Hervetus ibi notari Valentinianos; quidni et alios hæreticos, atque etiam paganos, qui commentitia deorum conjugia perperam finxerunt?

Quid vero, quod Clemens docet [50] Deum Patrem B ac Filium, non solum a Platone, uti supra vidimus, sed ab Homero etiam, Orpheo et Xenocrate designari? Duo priores Homeri versus *Odyss.* IX, pag. 125, tertius vero ibidem pag. 122 habentur. Ubi vides a Clemente tres citari unius ejusdemque poetæ versus, tanquam ii sese contingerent, cum tamen a se ipsis non parvo intervallo sint disjuncti. Sed ille hac singulari testimonia scriptorum citandi methodo haud infrequenter utitur.

Palam adhuc ipse facit [51] Stoicos ex quibusdam sacræ Scripturæ locis, alienum ac nimis litteralem in sensum detortis, induxisse Deum natura sua esse corpus, animam et spiritum, atque universam pervadere substantiam. Qua de ultima opinione nos superius, ac de utraque Plutarchus [52] et alii. Illos autem adhuc, non secus ac Pythagoram et Aristotelem, arguit Clemens ex Genesi [53] accepisse id, quod docuerunt de materia; ex Ecclesiastici autem libro [54] C Epicurum omnia temere fieri; atque ex Psalmis [55] Aristotelem collegisse Dei providentiam circumscribi lunæ finibus. Ad hæc vero refert [56] descriptos a Theodoreto [57] Philemonis versus, quibus idololatria exscinditur, sicut et multitudo victimarum aliis carminibus quæ ille [58] Menandro et auctor libri *De monarchia Dei*, ut alibi diximus, Philemoni attribuit.

Qua autem putas ratione Pythagorei cœlum [59] appellarunt ἀντίχθονα, id est, oppositam pedibus nostris terram? Nempe ut post Jeremiam significarent terram electam, et Dei hæreditatem, cujus qui fuerint hæredes, hi terræ reges erunt.

Quam multa autem ex sacris nostris fontibus Plato hauserit, inde forsitan aliquis colligere se posse putabit, quod de illo Clemens, ac post eum Eusebius [60], citato Numenii Pythagorici testimonio, hunc refert in modum [61] : « Numenius philosophus Pythagoreus aperte scribit : *Quid enim est Plato, nisi Moyses qui loquitur Attice?* » Sed de hoc Nu- D menii effato, atque etiam de lectis a Platone Moysis aliorumque Veteris Testamenti prophetarum libris, alibi disseruimus [62]. Ad ea itaque, quæ Clemens ex iisdem hisce libris a Platone deprompta esse docet [63], ut progrediamur, obviam nobis primum veniunt, quæ de parvulorum animabus atque de angelis hominum custodibus is philosophorum doctissimus, et Orpheus, nec non et Menander tradiderunt. Nam Clemens noster hæc ex divinis nostris litteris desumpta fuisse asseverat : sed de iis supra capite 8, articulo 2. Subnectit autem Clemens : « Fortasse autem Socratis quoque dæmonium tale quid significabat. » At prius lib. I, p. 11 et 34, hujusce dæmonis mentionem fecerat, ubi et Platonis librum *Theages* inscriptum citavit [64], et ea quæ de illo dæmone refert, revera occurrunt. De hoc porro Socratis **248** dæmone sermonem fecere varii cum profani tum sacri scriptores; Laertius lib. II *De vitis et dogmat. philosoph.*, § 32, Cicero lib. II *De divinat.*, pag. 275; Tertullianus lib. *De anima*, cap. 1 et 40; Cyprianus *De idolol. vanit.*, pag. 13, edit. Oxon., et alii.

Plures alias his plane similes ex sacris nostris commentariis Clemens patefacit [65] Græcorum expilationes, de mundo archetypo et intelligibili, de mundi corporei et hominis creatione, et aliis quibusdam documentis, quæ aut facilia, aut in scholiis illustrata, aut a nobis aliis in locis explanata sunt. Quamobrem his prætermissis observabimus locum Platonis de mundi creatione a Theodoreto exhiberi [66]. Ab eodem etiam Platone ex Scripturis acceptum Clemens putat solos inter homines probos veram constitui et intercedere amicitiam et similitudinem. At pro Lysia, uti in textu Clementis habetur [67], legendum est Lyside, quemadmodum apud ipsum Platonem tom. II, pag. 214. Vide adhuc, si lubet, illius *Timæum* sub finem, et Ciceronis *De amicitia* librum. Ad hæc vero auctor noster rursus probat [68] ex iisdem rivis derivatum esse, quod adhuc Plato tradidit omnes in eadem civitate esse fratres, tom. II *De republ.* ante fin. pag. 415, atque etiam prohibitum esse juramentum. In auctoris autem nostri editione [69] ad Platonis decimum *De legibus* librum mittimur. Sed Hervetus illud in hoc libro frustra se quæsivisse conquestus est. Nobis autem haud ægre probabitur Clementem allusisse ad hæc subsequentis libri [70] verba : « Nec vero qui vendit, merces suas laudato, nec tanti sibi eas constitisse jurejurando affirmet. »

Mortuorum resurrectionem arbitratur Clemens notissima Heri, seu Eris Armenii, quem Plato die post mortem duodecimo revixisse scribit, fabula forsitan significari. Verba Clementis sunt [71] : Ὁ δὲ αὐτός (Πλάτων) ἐν τῷ δεκάτῳ τῆς Πολιτείας, Ἤρος τοῦ Ἀρμενίου τὸ γένος Παμφύλου μέμνηται. Quod quidem Hervetus sic Latine, sed male reddidisse arguitur : « Idem autem (Plato), in decimo *De republica* meminit Heri Armeni, genere Pamphili. » Nam illud Eusebii interpretes melius verterunt [72] : « Eris Armenii filii, genere Pamphili. » Et re quidem vera idem Hervetus subsequentia Clementis verba sic interpretatus est : « Conscripsit Zoroaster, Heri Armenii filius, genere Pamphilus. » Unde profecto priorem interpretationem corrigendam esse quomodo Hervetus non viderit, nos certe non videmus. In suo deinde hujusce loci commentario observat nullam penitus a Platone fieri Zoroastris mentionem. Quid mirum? cum id etiam a Clemente nostro non dicatur, sed hunc Herum seu Erem Armenii filium esse ipsummet Zoroastrem. Neque hoc quidem ille gratis dixit, sed ipsa refert Zoroastris verba, quibus hanc historiam, seu mavis fabulam, posteris tradiderat. Ab illo autem hoc ipsum Plato forsitan mutuatus est. Quis autem fuerit hic Zoroastres dictu haud facile. Nam Hervetus duos, Cotelerius plures fuisse confitentur [73]. Cæterum illa Heri sive Eris fabula non tantum a Pla-

[45] De monarch., p. 105. [46] l. I Contra Julian., p. 26. [47] p. 607. [48] loc. cit. serm. 2, p. 491. [49] p. 699. [50] p. 598 et 604. [51] p. 591. [52] l. I De philos. placit., c. 7, p. 88. [53] cap. I, v. 2. [54] cap. I, v. 1. [55] Psal. XXXV, 6. [56] p. 609. [57] loc. cit. serm. 6 De provid., p. 563. [58] p. 605. [59] Strom. l. V, p. 614. [60] Strom. l. I, p. 342, et apud Euseb. l. VIII, Præp. evang., c. 66, p. 411. [61] in t. I Ambr., p. 388. [62] Appar. l. II, dissert. 2, c. 7, § 3. [63] Strom. l. V, p. 592, 608, 610. [64] t. I, p. 128, et Apolog. Socrat., etc. [65] Strom. l. V, p. 593. [66] loc. cit., serm. 4, de mundo, p. 534. [67] p. 594. [68] p. 595, et c. 11. [69] p. 596. [70] tom. II, p. 917. [71] Strom. lib. V, pag. 598. [72] lib. XIII, Præp. evang., c. 13, p. 675. [73] Hervet. in l. I Strom., p. 363. Coteler. in lib. IV Recognit., p. 367.

one[74], et ex ipso ab Eusebio[75] narratur, sed etiam a Plutarcho lib. IX *Symposiac.* quæst. 6, pag. 740; Macrobio *De somn. Scip.* lib. I, cap. 1; Valer. Max. lib. I *De mirac.*, cap. 8, § 12, et aliis. An autem ad eam Arnobius collineaverit, suo loco expendemus. A

De supremo autem Dei judicio plura Clemens profert Diphili carmina, quæ apud Theodoretum[76] ejusdem Diphili, et apud Justinum[77] Philemonis nomine invenies. Videssis lib. II hujus *Apparat.* dissert. 2, cap. 5, § 5.

Quod autem ille[78] de suppliciis post mortem luendis affert Platonis testimonium, a Justino etiam martyre exhibetur[79]. Duo autem de futura hominis post hanc vitam beatitudine ab eo citantur versus[80] ex « philosophica Empedoclis poetica; » is enim res philosophicas, uti alibi adnotamus, stricta oratione conscripserat. Testatur itaque Clemens[81] hanc sententiam ex eadem sacra origine depromptam, quemadmodum et aliam, qua idem Empedocles tradidit mundum igne consumendum et renovandum. B Verum si Laertio fides habenda, ille hunc rerum ordinem æternum esse asseveravit. Sed idem Empedocles, de quo nos alibi, aliquid forsitan de hac opinione remiserat. Ipsi tamen, ut pergit Clemens, suffragatus est Heraclitus, qui unum docuit esse mundum æternum, alterum vero interitui obnoxium; ita ut tamen postquam igne conflagraverit, in pristinum statum redeat. Prius vero Clemens dixerat[82], quod et hic adhuc repetit hunc philosophum pedibus in Stoicorum περὶ τῆς ἐκπυρώσεως, « de mundi conflagratione, » ivisse opinionem. Certum quidem est, ac Plutarchi[83], Eusebii[84] et aliorum auctoritate ac testimonio constat Heraclitum docuisse omnia nasci ex igne, et in eum resolvi. At huic, quam ipsi auctor noster assignat, de duplicis mundi distinctione opinioni aperte refragatur Laertius[85], qui expressis verbis scribit illum credidisse, « finitum esse hoc universum, et unum esse mundum, καὶ ἕνα εἶναι κόσμον, eumque ex igne nasci, et rursus C per quosdam ambitus per vices hoc omne sæculum ignescere. » An tamen Heraclitus in hasce tam contrarias sibique repugnantes opiniones abierit, vel quia obscurius locutus est, variæ illi sententiæ ab aliis ascriptæ sint, si quæras, tibi candide respondebimus hoc posterius nobis priore probabilius videri. Rationem si petas, tibi Ciceronis afferemus auctoritatem, hæcque illius verba[86] : « Heraclitum non omnes interpretantur uno modo, qui quoniam quid diceret, intelligi noluit, omittamus. » De supradicta porro Stoicorum de mundi conflagratione sententia legendus est apud Eusebium[87] Numenius, atque etiam Laertius, et alii. Ad eorum porro opinionem accessisse Platonem observat auctor noster, et citatus ab eo Platonis locus in illius scholiis indicatur.

Præterea septimum diem non solum Hebræis, sed Græcis etiam sacrum fuisse probat Clemens[88] D citatis Hesiodi, Homeri et Callimachi carminibus : quæ quidem Eusebius[89] ex Clemente nostro, et prius ex Aristobulo retulit; sed quos versus ille Callimacho, eosdem hic Lino, nec sine maxima in primo versu lectionum discrepantia ascribit. Cæterum de sacro die septimo videsis in Suetonii lib. III, pag. 527, Casauboni observationes. Denique de variis Græcorum ex sacra Scriptura furtis atque expilationibus legenda est Danielis Classenii *Theologia gentilis, Thesaur. Græcar. antiquit.* vol. VII.

249 ARTICULUS II.

De prava quorumdam miraculorum imitatione.

Græcos hujus, de quo diximus, furti et plagii aperte convictos, eo rursus Clemens redarguit atque refellit[90], quod prava æmulatione fictisque fabulis voluerint miracula quædam, apud nos et nostræ eruditionis causa a viris sanctissimis patrata, imitari. Quæ quidem, inquit Clemens, illa quantumvis præpostera æmulatione cum exprimere tentarent, tum ea vera esse profitebantur. Non solent enim homines quæ falsa esse noverunt imitari, sed negare, despicere et irridere.

Videamus autem quæ Clemens proferat hujusce perversæ æmulationis exempla[91]. Primum est Æaci, qui ad Samuelis instar, precibus suis depulsa terræ sterilitate, magnam frumenti fructuumque copiam et abundantiam impetravit. Verumtamen Hervetus candide fatetur se nullibi id unquam legisse, nihilque in aliis Clementis nostri adnotationibus ea de re observatum est. Sed præterquam quod Eusebius totum illud Clementis nostri fragmentum repræsentavit, certe Pausanias hujusce commenti non semel meminit[92]. Ad primi etenim libri sui finem illud sic narrasse legitur : « In montis jugo Jovis Aphesii cognomento fanum est. Esse vero ita appellatum tradunt, quod cum ad deprecandam squalidam agri siccitatem Æacus in Ægina divinam rem ex quodam oraculo, Panellenio Jovi faceret, cum esset perlitatum, Deus calamitatem removisset. » Fusius autem in alio libro : « Cum diuturna, inquit[93], siccitate Græcia laboraret, ac non minus reliqua quæ extra isthmum est Græcia, quam tota Peloponnesus cœlestium aquarum penuria affecta esset, missi Delphos sunt, qui ex oraculo calamitatis causam ac remedium cognoscerent. Ibi respondit Pythia Jovem placandum : utendum vero, modo ut velit obsequi, Æaco deprecatore. Ex eo itaque responso missi ex singulis urbibus ad Æacum, ut deprecationem susciperet, oratum. Ille Panellenio Jovi sacris rite peractis et votis nuncupatis, imbrium Græciam compotem fecit. Ad rei memoriam legatis Æginetæ statuas istas posuerunt. » Mirum sane quomodo hæc, et quæ de eodem commento Diodorus Siculus[94], etsi paulo aliter, memoriæ mandavit, Herveti aliorumque fugerint diligentiam.

Dehinc Clemens scribit[95] popularem famam olim percrebuisse ventos ab Aristæo et Empedocle Agrigentino, aut revocatos et accitos, aut sedatos et prohibitos. At legendi sunt de primo Diodorus[96] atque Herodotus[97]; de secundo autem Laertius[98], apud quem citata a Clemente nostro ejusdem Empedoclis carmina reperies.

Tertio vana et futilis quorumdam opinio erat pestilentiam, ut ait auctor noster, grandinem, procellas et alia ejuscemodi non ex sola materiæ aerisque perturbatione, sed a dæmone et pravis angelis effici et creari. Sed de his, si lubet, Vossium consule[99].

Pergit Clemens[1] : « Jam vero aiunt magos, qui sunt Cleonis, observantes sublimia nubium, quæ erant grandines ejaculaturæ, canticis et sacrificiis iram depellere. Quod si forte eis quandoque defuerit animal, suo cruentato digito sacrificant. » Pausanias autem : « Equidem ipse, ait[2], vidi homines qui sacris et incantamentis grandinem averterent. » Sed totum hunc Pausaniæ locum cum Clementis nostri verbis contendere te forsitan minime pœni-

[74] tom. II, lib. x, de Republic. p. 614. [75] lib. II Præp. evang., c. 35, p. 560. [76] loc. cit., serm. 6, de provident., pag. 564. [77] lib. De monarch. Dei, p. 105. [78] p. 592. [79] Cohort. ad gent., p. 25 et 26. [80] Strom. l. v, p. 607. [81] ibid. p. 599 et seq. [82] l. v, p. 549. [83] Plutarch. l. I, de placit. philosoph. p. 877. [84] l. XIV. Præpar. Ev. c. 14, p. 748. [85] l. IX, in Vita Heracl., § 9. [86] l. II, De nat. deor. [87] l. XV, Præpar. ev., c. 18, p. 820. [88] p. 600. [89] l. XIII, Præpar. ev., c. 13, p. 677 et c. 12, p. 667. [90] Strom. l. VI, p. 629. [91] ibid. [92] l. I, p. 43. [93] l. II, p. 71 et 72. [94] l. IV, Hist. p. 183. [95] Strom. l. VI, p. 630. [96] l. IV, Hist., p. 195. [97] l. VII, § 178 et seq. [98] l. VIII in Vita Emped., § 59 et 60. [99] l. IV de orig. et progr. idolol., c. 12, p. 391. [1] Strom. VI, p. 631. [2] l. II, p. 76.

tebit. Ubi autem Cleone oppidum situm fuerit, et cur sic appelletur, ab eodem Pausania[3], Strabone[4] et aliis accipies.

Quod Clemens adhuc memorat[5] Diotimæ ministerio pestem post decem annos, ac totidem post annorum spatium Persicum bellum Epimenidis sacrificio dilatum, hoc ille a Platone[6] procul dubio accepisse vero plane simillimum est.

Testatum denique Clemens facit[7] Democritum, cum apud fratrem suum Damasum diversaretur, siderum observatione pluviam prædixisse. Verum observat Hervetus Laertium in Democriti Vita meminisse quidem fratris ejus Damasi, neutiquam vero prænuntiatæ ab eo pluviæ. Narrat tamen ibi Laertius Democritum a Damasto, Δαμάστου, lege Δαμάσου, fratre propter summam inopiam nutritum. Tum continuo subnectit[8] : « Ubi vero futura quædam prædixerat, sequensque rerum eventus fidem fecerat, divinis jam honoribus dignus a plerisque judicatus est. » Nonne hæc ad confirmandam Clementis narrationem Herveto sufficere debebant? Si quis tamen plura desideret, isthæc legat Plinii verba[9] : « Tradunt eumdem Democritum, metente fratre ejus Damaso, ardentissimo æstu orasse ut reliquæ segeti parceret, raperetque desecta sub tectum, paucis mox horis sævo imbre vaticinatione approbata. »

CAPUT XVII.

De diversis philosophorum sectis.

ARTICULUS I.

De Ionica secta et Thalete ejus auctore, ac de illius successoribus; de aliis sectis inde ortis, de Cynica ejusque parente Antisthene, de Stoica, ejusque auctore Zenone.

De variis philosophorum sectis plura quidem Clemens noster, sed nulla pro more suo neque temporis neque orationis habita ratione litteris consignavit. Operæ itaque pretium esse duximus ea, quæ de iis ab ipso scripta sunt, pro virili parte nostra enucleando, ad suum, quatenus a nobis fieri poterit, redigere temporis ordinem. Clemens autem suam de illis disputationem sic aggreditur[10] : « Philosophiæ tres fuere successiones, quæ nomina sumpserunt a locis in quibus versatæ sunt. Italica quidem, quæ derivata est a Pythagora; Ionica vero, quæ a Thalete; Eleatica autem quæ a Xenophane. » Eadem plane eodem fere modo tradidit Eusebius : « A Pythagora primum, inquit[11], philosophiæ genus propagatum est, quod ab Italia, ubi plurimum viguerat, Italicum appellarunt. Tum alterum illud secutum est, quod Thales e septem sapientibus unus instituit, quodque dixerunt Ionicum. Huic successit Eleaticum, quod Xenophanem Colophonium parentem sibi vindicat. » Certum autem est ab utroque cum Clemente tum Eusebio temporis ordinem omnino perturbari.

Inter omnes enim constat, atque ex Thaletis ætate, ab utroque et a cæteris omnibus assignata, extra controversiam esse debet Thaletem aliis non solum fuisse antiquiorem, sed primum etiam de natura rerum, sive philosophica tractavisse argumenta. At fortasse illi Pythagoram primum appellavere, quia ille primus, uti omnibus notum est, nomen philosophi assumpsit, atque etiam, ut ait Cicero, amplificavit cognitionem : « Nec vero Pythagoras, » verba **250** illius sunt[12], « nominis solum inventor, sed rerum ipsarum amplificator fuit. »

Utut sit, qua Thales ætate vixerit, sic postea a Clemente nostro ostenditur[13] : « Thaletem Eudemus in *Historiis astrologicis* dixit prædixisse defectum solis, qui fuit eo tempore quo inter se manus conseruere Medi et Lydi, regnante quidem Cyaxare, patre Astyagis in Media, Alyatte autem Crœsi in Lydia. Ei autem congruit Herodotus quoque in primo. Sunt autem ea tempora circa quinquagesimam Olympiadem. » Et re quidem vera citatus Herodoti locus in primo ejus libro occurrit[14]. At memoratum a Clemente solis defectum Eusebius[15] ad secundum quadragesimæ octavæ Olympiadis annum consignat. Quamobrem ipsemet Clemens postea apertissime adhuc declarat[16] Thaletem floruisse circa quinquagesimam Olympiadem. Tatianus autem illi plane suffragatur[17]. Verum cum hic, quemadmodum Clemens noster, dixerit, « circa et circiter, » ab iis haud multum videtur discrepare Eusebius, qui Thaletem ab Olympiade tricesima quinta ad quinquagesimam sextam vixisse ex communi scriptorum opinione perhibet. Ad hæc vero Augustinus[18] : « Romulo, inquit, regnante, Thales Milesius fuisse perhibetur, unus e septem sapientibus, qui post theologos poetas, in quibus est Orpheus, maxime omnium nobilitatus est, σοφοί appellati sunt, quod est Latine sapientes. » Videsis Laertium[19] et Scaligeri in citatum Eusebii *Chronicon* notas; item Cyrillum Alexandrinum l. I *Contr. Julian.*, pag. 12; Petavium lib. x *De doctrina temp.*, cap. 1, pag. 154, et in *Chronologia;* Meursium lib. I *De archont. Athenien.*, cap. 11, et alios.

Sectam porro Thaletis Ionicam ideo nuncupatam fuisse testatur Laertius, quia ille Mileto, ex urbe, ut ait Mela, totius Ioniæ principe, et sicut geographi adnotarunt, in finibus Ioniæ et Cariæ sita, oriundus fuerat. Non omnes tamen suum Laertio suffragium tulere. Quemadmodum enim scribit Clemens noster[20], « Thales, ut referunt Leander et Herodotus, erat Phœnix, ut autem nonnulli existimarunt, Milesius. » Eadem penitus habet Theodoretus[21], eosdemque testes appellat. Eusebius autem, nemine laudato, « Thales, inquit[22], vel Phœnix, ut nonnulli scribunt, vel ut alii, Milesius fuit. » Sed cur, arguet aliquis, et Clemens et Theodoretus testem citaverunt Herodotum[23], a quo idem ille Thales simpliciter Milesius, ὁ Μιλήσιος, cognominatur? Aliusne quispiam eodem Herodoti nomine insignitus a Clemente citatus est? Hujusce difficultatis nodum solvit Laertius[24], qui de Thalete, ab ipso illius Vitæ a se descriptæ initio, hæc memoriæ prodidit : « Thales ut Herodotus, Duris ac Democritus aiunt, patre Examio, matre Cleobulina natus est, ex Thelidarum familia, qui Phœnicum nobilissimi a Cadmo et Agenore originem ducunt.....

[3] ibid., p. 37. [4] l. VIII Geogr., p. 377. [5] Strom. l. VI, p. 631. [6] t. III in conviv. p. 201, et t. II, l. I De legib. p. 642. [7] Strom. l. VI, p. 631. [8] l. IX in Democriti Vita, § 39. [9] l. XVIII Hist. nat. c. 35, p. 341. [10] Strom. l. I, p. 300. [11] l. X, Præpar., c. 4, p. 471. [12] l. V, Tuscul. p. 178. [13] Strom l. I, p. 302. [14] § 74. [15] in Chron. [16] Strom. l. I, p. 332. [17] In fine orat. ad Græc., p. 874. [18] l. XVIII De civit., c. 24, p. 506. [19] l. I De Vitis et dog. philos., § 37 et seqq. [20] Strom. l. I, p. 300. [21] De Græc. affect. cur., l. II, p. 468. [22] l. X, Præpar. ev., c. I, p. 471. [23] l. I, § 74, 75. [24] l. II, § 22.

:leti autem civis ascriptus est, profectus cum eleo patrio solo Phœnicia exciderat, seu, ut plubus visum est, indigena Milesius et claro genere atus. » Thales itaque, si Laertio credendum, oriine et patria Phœnix, Mileti civitate donatus, ide, aut ex longo in eadem urbe domicilio cognoen Milesii accepit.

Quocirca Clemens illum paulo post genere et oriine Phœnicem haud immerito nuncupat [25] : Θάλης ε Φοῖνιξ ὢν τὸ γένος. « Thales cum esset Phœnix enere; » et continuo addit, « etiam cum Ægyptioum prophetis congressus εἴρηται, dicitur. » Prius ero : « Solus, μόνος, inquit [26], videtur, δοκεῖ, esse ongressus cum prophetis Ægyptiorum. » Plutarhus hanc Clementis nostri de Thaletis cum Ægytiis congressu opinionem, et quod ab illo de ejusdem 'haletis patria et secta traditum est, præclare conrmavit : « Videtur, inquit [27], princeps philosophiæ ic fuisse, et ab eo secta Ionica nomen duxit...... lic cum in Ægypto philosophiæ operam dedisset, liletum rediit, ætate jam grandior. » Rursus autem lio in libro [28] : « Existimant Homerum, itidem ut 'haletem, ab Ægyptiis doctum. » Josephus autem d communi omnium consensu approbatum fuisse aud dubitanter asseverat : « Sed et eos, qui de cœestibus (ita ille loquitur [29]) ac divinis primitus pud Græcos sunt philosophati, id est, Pherecydem Syrium, et Pythagoram, et Thaletem omnes conorditer fatentur Ægyptiorum et Chaldæorum fuisse liscipulos, et breviter conscripsisse quæ a Græcis omnium antiquissima judicantur, ita ut vix crelant ab illis fuisse conscripta. » Et ut plures in re pertissima alios testes omittamus, ipsemet Thales n sua ad Pherecydem epistola, quam Laertius exibet, hæc scripsisse fertur [30] : « Neque adeo amentes et stolidi sumus ego, et Solon Atheniensis, ut cum navigio Cretam petierimus, visendi gratia, Ægyptumque itidem penetraverimus, ut istic sacerdotibus et astronomis congrederemur, ad te non pari studio navigaturi simus. » Sed si hæc epistola tibi, ut quibusdam aliis, Thaleti supposita videatur, certe Laertio fidem fortasse non negabis, hæc de Thalete iterum scribenti [31] : « Nullo præceptore usus est, nisi quod Ægyptiis sacerdotibus, eo profectus, familiariter adhæsit. »

Verum, inquiet aliquis, cur ille ipse Thales « solus, μόνος, cum Ægyptiorum prophetis congressus » a Clemente dicitur; quandoquidem ille ipse, et alii magno, ut vidimus, numero et consensu constantissime tradiderunt alios quamplures venisse in Ægyptum, atque ibi cum Ægyptiis versatos philosophicisque imbutos fuisse scientiis ac doctrinis. Verum qui hæc objecerit, animum, quæso, advertat verisimile prorsus non videri Clementem, adeo eruditum et perspicacem virum, tot tantorumque hominum opinioni et sibimetipsi tam absurde contradixisse. Nobis itaque facile persuadebitur hanc vocem μόνος textui ejus ab aliquo oscitante librario additam, vel ipsum non in sua, sed in aliorum, tametsi a veritate omnino aberrantium, ut ipsi sæpe usu venit, loqui sententia.

Ionica porro philosophorum secta a Thalete, uti diximus, constituta, quæ fuerit et quinam Thaleti successerint, paucis Clemens ita edisserit [32] : « Anaximander, Praxidami filius, Milesius succedit Thaleti. Ei Anaximenes Euristrati Milesius. Post quem Anaxagoras Hegesibuli Clazomenius. Hic ex Ionia scholam traduxit Athenas. Ei succedit Ar- A chelaus, quem audivit Socrates. » His plane similia, nec pluribus verbis Laertius [33], Eusebius vero uberius enarrat [34]; nosque hac de secta ejusque asseclis alibi disputavimus.

Quid vero quod Ionicæ musæ, Ἰάδες μοῦσαι, a Clemente laudantur [35]? Sed quænam illæ fuerint, fatetur Hervetus sibi non fuisse exploratum. Quidam vero putant eo nomine hos Ionicæ sectæ philosophos significari. Nec forsitan vana prorsus est eorum conjectura. Tametsi enim hoc ipso nomine poesis et musica designari videatur, constat tamen illud ad liberales quoque artes et philosophiam significandam fuisse aliquando adhibitum.

251 Quidquid sit, perhibet Clemens ex Ionica secta profluxisse Cynicam, Academicam, Peripateticam, Stoicam. Ita etiam Laertius [36], quem sicut et variorum in ejus scripta animadversiones, necnon et Vossium adire te non pigeat [37].

At de iis quædam tamen præterea, neque forsitan B omnino inutiliter, a nobis animadvertenda sunt. Testatum enim Clemens facit Anaxagoram ex Ionia scholam transtulisse Athenas. Et re quidem ipsa Laertius in illius Vita hæc litteris mandavit [38] : « Philosophari Athenis cœperat sub Callia vicesimo ætatis anno, ut Demetrius Phalereus in descriptione principum refert, ubi et triginta annos commoratum tradunt. » Verum ille ipse in subsequentis Archelai Vita : « Primus hic ex Ionia, inquit [39], physicam philosophiam Athenas invexit, et appellatus est physicus, quod in eum philosophia desierit naturalis, Socrate ethicen introducente. » Quamobrem quidam, qui hæc Laertii verba sibi omnino opposita et contraria esse putant, in hunc secundum Laertii locum vel additamentum aliquod, vel librariorum erratum irrepsisse suspicantur. Sed quid vetat quominus Laertius de physica tantum philosophia ibi revera locutus fuerit? Nunquid illa Athenas non potuit ab Archelao introduci, postC quam Ionica schola ab Anaxagora illuc transplantata est? Sed hancce conjecturam eruditis æquisque judicibus lubenter permittimus.

Narrat deinde Clemens Antisthenem, qui a Theodoreto [40] « Socratis familiaris, Diogenisque præceptor » dicitur, Cynicæ sectæ fuisse auctorem ac parentem. Quod quidem haud semel a Laertio [41] atque etiam Suida [42] et aliis traditum Ausonius quodam in epigrammate cecinit [43] :

Inventor primus Cynices ego : quæ ratio istæc.
Alcides multo dicitur esse prior.
Alcida quondam fueram doctore secundus :
Nunc ego sum Cynices primus, et ille Deus.

Unde forsitan Clemens noster in sua *ad gentes Admonitione* [44], sic Antisthenem, uti in superiori dissertatione a nobis observatum est [45], citasse legitur : « Antisthenes non hoc cynicum cogitavit, » etc. Non defuerunt tamen quibus in dubium venerit, utrum ille revera hujus sectæ princeps fuerit et D auctor. Qua de re legesis Menagii in Laertii lib. vi *De vitis et dogmat. philosoph.*, § 13, adnotationes.

Hunc præterea patria Phrygem fuisse Clemens animadvertit [46], sed id non omnino certum exploratumque erat. De illo etenim hæc sunt Laertii verba [47] : « Antisthenes Antisthenis filius Atheniensis fuit. Dicebatur autem non esse indigena. Quod cum sibi probro daretur, dixisse fertur : Et deorum mater Phrygia est. Videbatur enim illius mater ex Thracia. » Quod alicubi a Plutarcho etiam asseri-

[25] Strom. l. i, p. 302. [26] ibid., p. 300. [27] l. ii, De placit. philosoph., c. 3, p. 875. [28] l. De Iside et Osir., p. 164. [29] l. i Contr. Appian. post init., p. 1034. [30] l. i De Vitis et dog. philosoph., in Vita Thalet., § 43. [31] § 27. [32] Strom. l. i, p. 301. [33] proœm. in Vitas et dogm. philos. § 16. [34] l. x De præpar. ev., c. 14. [35] Strom. lib. v, p. 578. [36] loc. cit. in proœm. § 13. [37] De philosoph. sect., cap. 12, et seq. [38] l. ii in Vita Anaxag., § 7. [39] in Vita Archel. § 16. [40] t. IV, serm. 3, De angel. p. 515. [41] in proœm. 19 et lib. vi, in Vita Antist. § 13. [42] ad verb. Ἀντισθένης. [43] Auson., epigr. 26. [44] p. 46. [45] dissert. sup. c. 11, § 3. [46] Strom. l. i, p. 302. [47] l. vi illius Vitæ, init.

tur[48]. Suidas vero[49]: « Fuit obscuri patris filius, et matris Thrassæ. » At Epiphanius nulla patris illius facta mentione, « Antisthenes, inquit[50], e Thracia matre Athenis natus, primum Socraticus, deinde Cynicus fuit. »

Denique de illo quædam alia narrat Clemens[51], de quibus nos postea in hac, et prius in superiori dissertatione. Quamobrem nihil amplius adjiciemus, quam istæc ejusdem auctoris nostri de ipso verba: « Antisthenes vult potius insanire quam voluptate affici. » Et id quidem a Laertio[52], Sexto Empirico[53], et Theodoreto[54] pulchre confirmatum invenies. Neque absimili sensu a Clemente nostro dixisse fertur: « Ego Venerem si acciperem, jaculis confoderem, » etc. At et illud quoque ab eodem Theodoreto descriptum est[55].

Zeno[56] cujus Clemens in *Pædagogo*[57] mentionem fecerat, ab eo post Laertium[58] dicitur Stoicæ sectæ princeps; post Platonem[59] vero prohibuisse ne templa et simulacra ædificarentur. Utriusque vero allatum a Clemente testimonium[60] retulit Theodoretus *De Græc. affect. curat.*, serm. 3, de angelis, pag. 519. De his autem templis et simulacris superius disputavimus[61]. Ab eodem Zenone hoc ait Clemens fuisse dictatum[62]: « Se unum malle Indum videre qui torreatur, quam omnes de laboris perpessione discere probationes. » Cur autem id ille dixerit, accipies a Strabone, qui de Indis hæc posteris prodidisse legitur[63]: « Turpe apud eos corporis morbus, quem si quis veretur, se ipsum igne e vita educit. Nam constructo rogo, super eum perunctus sedet, et accendi jubens, immotus comburitur. » Deinde vero Calani, qui se ipsum vivum combussit, exemplum ibidem subjungit. Ad hunc ergo crudelissimum Indorum morem Zenonem allusisse quis non videat? Porro autem de ejusdem Zenonis Stoicæque illius sectæ successoribus plura apud Vossium[64], Lipsium[65], et alios videre tibi licebit. Adhuc tamen observabimus Cleanthem alicubi a Clemente Zenonis discipulum appellari[66]. Quamvis autem ibi ab eo philosophus vocetur, poeta tamen etiam fuit, de quo nos infra, ubi de poetis agemus. Denique Clemens illi opinionem de suum anima attribuit[67], quæ a Cicerone Chrysippo tribuitur[68].

ARTICULUS II.

De Italica secta et Pythagoræ illius auctoris patria, ætate et magistris, Pherecyde, Sonchete, Nazarato, aliisque; de ejusdem Pythagoræ discipulis, ac præsertim Numa Romanorum rege, ac de Hippodamo, Euriso, Athamante et Philolao.

Jam vero ad Italicam sectam, a Pythagora institutam, ut veniamus, cur ea sic vocata fuerit, ex his facile colliges Clementis nostri verbis[69]: « Pythagoræ quidem, quæ Italica dicta est, philosophia consenuit in Metaponto, Italiæ oppido. » Et re quidem vera etiamsi Laertius asserat Pythagoram petiisse Crotonem, quæ quidem non secus ac Metapontum, seu Metapontium, illius Italiæ partis, quæ tunc Magna Græcia nuncupabatur, oppidum fuit, ibique Italis leges, discipulisque suis præcepta tradidisse; ipse tamen narrat sexcentos nec minus ejus discipulos Metaponti, ut eum audirent, noctu

A ipsius confluxisse domum quam Cereris delubrum vocabant.

Deinde vero ab eodem Laertio[70] non solum discimus Pythagoram Metaponti diu philosophiam esse professum, sed testes insuper citat Dicæarchum et Heraclidem, qui illum eadem in urbe vitam finivisse testati sunt. Quocirca scripsit Cicero[71]: « Scis me quodam tempore Metapontum venisse tecum, nec ad hospitem ante divertisse, quam Pythagoræ ipsum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. » Valerius quoque Maximus eidem sententiæ suffragatus, de eodem Pythagora hæc litteris mandavit[72]: « In Italiæ etiam partem, quæ tunc Major Græcia appellabatur, perrexit; in qua plurimis et opulentissimis urbibus effectus suorum studiorum approbavit; **252** cujus ardentem rogum plenum venerationis Metapontus aspexit; oppidum Pythagoræ, quam suorum cinerum nobilius clariusque monumento. » Ex his igitur, uti opinamur,
B facile intelligitur cur secta illius Italica dicta sit.

De ejusdem vero Pythagoræ patria quam variæ discrepantesque fuerint sententiæ, his Clemens verbis enarrat[73]: « Pythagoras Mnesarchi filius, Samius quidem erat, ut dicit Hippobotus; ut autem dicit Aristoxenus in Vita Pythagoræ, et Aristarchus, et Theopompus, erat Tuscus, Τυῤῥηνός: ut autem Neanthes, Syrius, vel Tyrius; adeo ut ex plurimorum sententia Pythagoras esset genere barbarus. » Eadem aliis tamen verbis ab Eusebio tradita reperimus[74]. In eam porro opinionem Clemens magis inclinasse videtur, quæ Pythagoras Tuscum esse prædicabat. Ubi enim ipse paulo post probandum suscipit ex Græcis sapientibus et philosophis antiquissimis plurimos fuisse et barbaros genere, et a barbaris eruditos, de Pythagora hæc nec plura habet[75]: « Si quidem Tuscum fuisse Pythagoram ostensum est. » Apud Laertium[76] vero Aristoxenus illum Tyrrhenum, et alii
C Samium, apud Plutarchum[77] Lucius Etruscum, apud Cyrillum[78] Alexander Polyhistor Assyrium, apud Theodoretum[79] citati a Clemente Aristoxenus, Aristarchus et Theopompus Tyrrhenum, Τυῤῥηνόν, Neanthes Tyrium fuisse tradiderunt. Denique ut alios prætereamus, Pythagoras a quibusdam, uti ab Epiphanio[80], Samius simpliciter appellatur. Sed jam aliquid in hanc rem alibi subnotavimus[81].

Quo autem tempore philosophus ille floruerit, ita definit Clemens[82]: « Pythagoras invenitur temporе Polycratis tyranni circa sexagesimam secundam Olympiadem. » Et huic opinioni subscripsit Tatianus[83]. Erroris itaque Plinium[84] aut ejus amanuenses librarios Vossius, Harduinus aliique jure merito postulant, apud quem Pythagoras Olympiade circiter quadragesima secunda et anno Urbis conditæ 142 floruisse perhibetur. Dionysius autem Halicarnasseus[85] scribit illum vixisse post Olympiadem quinquagesimam, Laertius[86] vero
D Olympiade sexagesima. Eusebius[87] porro illum sexagesima quinta floruisse, atque septuagesima ex hac vita migrasse testificatur. Videsis Petavii *Chronologiam*, part. I, et lib. III *Ration. temp.*, cap. 3, et alios chronographos, nec non Menagii in Laertii lib. VIII, § 45, observationes.

[48] l. De exilio, p. 607. [49] loc. cit. [50] in Exposit. fid., p. 1089. [51] Strom. l. II, p. 412. [52] l. VI, in Antist. Vita § 2. [53] De Græc. affect. cur. serm. 12, p. 670. [54] L. X Adv. mathem. [55] Serm. 3, p. 525. [56] Strom. l. I, p. 301. [57] lib. III, c. 11, p. 253. [58] l. 7 in Zen. Vita § 5. [59] lib. XII De legib., p. 950 et 951. [60] Strom. l. V, pag. 584. [61] dissert. super., c. 11, art. 2 et seqq. [62] Strom. l. II, p. 414. [63] lib. XV, Geograph., p. 716. [64] De philosoph. sect., c. 19. [65] tom. IV. [66] Strom. l. VI, p. 643, et l. V, p. 569. [67] Strom., l. VII, p. 718. [68] l. II, De natur. deor. p. 238. [69] Strom. l. I, p. 301. [70] lib. VIII, in Vita Pythag. § 15. [71] lib. V, De finib., p. 98. [72] l. VIII, c. 7. [73] Strom. l. I, p. 300. [74] lib. X Præp. evang., c. 4, p. 470. [75] Strom. I, p. 302. [76] lib. VIII in Pythagor. Vita, § 1. [77] l. VIII Sympos. quæst. 7, p. 727. [78] lib. IV Contra Julian., p. 133. [79] serm. 4, De fide, p. 468. [80] Exposit. fid., p. 1087. [81] in Ambrosii epist. 28, p. 901. [82] Strom. l. I, p. 302. [83] Orat. contr. Græc., p. 174. [84] lib. II Histor. natur., c. 8. [85] l. II, p. 121. [86] l. VIII in Vita Pythag., § 5. [87] in Chron.

Quod tandem Clemens addidit: « Polycratis tem- ›re, » hoc Laertii [88] testimonio firmatur; quippe ıi eumdem Pythagoram, cum Ægyptum peteret, Polycrate Amasidi, datis ad eum litteris, comendatum fuisse scripserit.

Quamvis autem Clemens [89], quemadmodum Laerıus [90], Eusebius [91] aliique plurimi, alicubi testatum cerint Pherecydem Syrum Pythagoræ fuisse præ- ›ptorem, alios tamen præterea magistros eum haıisse haud prorsus incertum videtur. Nam ut ipseet Clemens noster paulo post dixit [92]: « Narratur ythagoras fuisse discipulus Sonchedis archiproıetæ Ægyptii, » nimirum postquam ille in Ægyıum, ut omnes facile concedunt, pervenisset. t de Sonchete infra cap. 20, art. 2, aliquid cetur.

Ex Laertio præterea discimus Pythagoram non odo hunc et Pherecydem Syrum audivisse, sed iam Hermodamantem. « Hic ut prædiximus ›aertii verba sunt [93]) principio quidem Pherecy- B ›m audivit Syrum. Post ejus vero obitum proctus in Samum, Hermodamanti jam seni, Creoıili nepoti, se in disciplinam dedit. Denique Ægyum petit. »

Quid vero quod Plutarchus [94] alium adhuc degnat Pythagoræ præceptorem, nimirum Œnuıim Heliopolitam, de quo paulo post aliquid a obis adhuc adnotabitur [95]?

Nobis insuper Clemens, veterum auctoritate fulıs, alios ita producit Pythagoræ præceptores [96]: Alexander in libro *De symbolis Pythagoricis* re- ›rt Pythagoram fuisse discipulum Nazarati Assyrii; uidam eum existimant Ezechielem, sed non est, t postea ostendetur; et vult præterea Pythagoram alios audivisse et Brachmanas. » At doctissimus uetius Abrincensis olim episcopus [97] putat corıptum ibi esse Clementis nostri textum, ac pro Nαζράτῳ, legendum Ζαράτῳ, quem eum esse arbiatur qui a Porphyrio Zabratus et a Plutarcho aratas nuncupatur, sed revera ipse est Zoroastres. C ı eo autem ipsummet Clementem hallucinari opiatur, quod hunc Ezechielem esse negaverit. Cona enim quibusdam idem Huetius conjecturis ersuadere conatur Zoroastrem hominem esse perınatum, et fictam ab antiquis personam, qui onnullis lineamentis Ezechielem, ore autem totoue corpore Moysem repræsentabat. Sed quamvis ı describendis propriis hominum nominibus haud ıfrequentes in codicibus manuscriptis occurrant brariorum lapsus, nullum tamen in manuscripto ostro codice apparet depravati textus Græci vestiium. Utrum autem ad hanc textus corruptionem robandam, atque ad ostendenda in Zoroastre zechielis lineamenta, satis firmæ et validæ sint ruditissimi Huetii rationes, alii forsitan magis uam nos perspicuum exploratumque habere po- ›runt.

Quod insuper addidit Clemens noster Pythagoam Gallorum ac Brachmanarum auditorem fuisse, D oc procul dubio atque etiam plura paucioribus is verbis Laertius exprimit: « Cum esset juvenis, ıquit [98], addiscendi studiosissimus, patriam linuens, cunctis fere barbaris Græcisque mysteriis ııitiatus est. » Paulo autem superius Clemens scriserat [99]: « Pythagoras cum Ægyptiorum propheıs congressus esse dicitur, propter quos etiam ıit circumcisus; ut adyta ingrediens Ægyptiorum, ıysticam disceret philosophiam; et cum Chaldæoum et magorum versatus est præstantissimis, et am, quæ nunc vocatur, Ecclesiam significat, id A quod apud ipsum est ὁμακοεῖον. » Ab ipso quidem Laertio [1], jam non semel a nobis citato, accepimus Pythagoram in Ægyptum penetrasse, et ingressum esse in Ægyptiorum adyta, et cum magis atque Chaldæis conversatum. De illius autem circumcisione testem habemus Theodoretum: « Etenim fertur, inquit [2], Pythagoras et circumcisionem quoque subiisse, acceptam ab Ægyptiis, qui ab Hebræis hanc legem acceperant. »

Cæterum de variis peregrinationibus a Pythagora, eruditionis doctrinæque gratia, uti ex Clemente nostro hactenus dictum est, susceptis, hæc Eusebius uno eodemque in loco tradidit [3]: « Quinetiam ipsum quoque Pherecydem, cui Pythagoram operam dedisse ferunt, Syrium fuisse memorant. Quanquam non eo tantum doctore Pythagoram usum esse tradant, sed etiam cum magis apud Persas, cum prophetis apud Ægyptios consuetudinem habuisse: quo quidem tempore partim in Ægyptum, 253 partim Babylonem Hebræos migrasse liquet. Ita noster philosophus, quod apud quosque præclarum et eruditum esset, diligenter explorans, Babylonem, Ægyptum Persidemque peragravit, magorum ac sacerdotum disciplinis imbutus. Idem præterea Brachmanas (Indorum philosophi sunt) audiisse fertur. Is ergo cum ab aliis astrologiam, geometriam ab aliis, ab aliis arithmeticam et musicam, aliaque ab aliis didicisset, a solis Græcis auferre nihil potuit; tanta illi tum penuria sapientiæ, ac rerum omnium ignorantia laborabant. Contra peregrinis ipse artibus, doctrinisque cumulatus, eruditionis omnis in Græcia fontem aperuit. » Videsis eumdem Eusebium ibidem lib. XIII, cap. 12; Ciceronem lib. V *De finib.*, pag. 113; Valerium Maxim. lib. VIII, cap. 7, § 8; Jamblicum, et alios qui Pythagoræ vitam posteris prodiderunt, nec non et variorum in citatos a nobis Laertii locos animadversiones.

Porro autem quod Clemens Pythagoræ ὁμακοεῖον vocat, hoc Hervetus Latine « auditorium » reddidit, et illud Menagius [4] eadem significatione a quibusdam adhibitum fuisse scite observat. Eo autem nomine domus illa haud dubie significatur, in quam, Laertio teste, discipuli ejus, uti diximus, etiam noctu ad eum audiendum confluebant.

Ex his sane Pythagoræ discipulis quidam ἀκουσματικοί, id est, ut ait Hervetus, auscultatores vocabantur, alii mathematici, « qui sincere ac germane attingebant philosophiam. » At de utrisque Aulus Gellius lib. I, cap. 9, *Noct. Attic.*, fuse disputat. Prioris porro generis ii erant, qui statum quinquennii silentium, et a tot scriptoribus prædicatum observabant, de quibus Laertius [6] et alii vitæ Pythagoricæ scriptores.

Quamvis autem de singulis ejusdem Pythagoræ discipulis pauca apud Clementem nostrum reperias, ab ipso tamen cæterorum omnium celeberrimus memoratur Numa Romanorum rex, qui, sicut ipsemet Clemens ait [7], « Pythagoreus erat, » et a Moyse adjutus, prohibuit quidem ne ulla homini aut animali similis imago Dei fieret; sed qui nihilominus « primus ex omnibus hominibus posuit templum fidei et pacis. » Priorem Clementis locum totidem verbis descripsit Eusebius, exceptis tamen duobus apud Clementem typographorum erroribus, ac eo, quod pro ἄλλως, apud Eusebium γλώττῃ legimus.

Verum ibi Clemens immanis cujusdam anachronismi ab Herveto et quibusdam aliis condemnatur. Eusebii enimvero et Livii auctoritate probant Pythagoram rege Numa esse longe recentiorem [8].

[88] lib. VIII Vitæ Pythag., § 3. [89] Strom. l. I, p. 300. [90] l. I in Vita Pherecyd. et lib. VIII in Vita ›ythag., § 2. [91] l. X Præp. evang., c. 4, p. 470. [92] Strom. l. I, p. 303. [93] lib. VIII init. Vitæ Pythag., § 2. [94] lib. Isid. et Osirid., pag. 354. [95] infr. art. 4. [96] l. I, p. 304. [97] Demonstrat. evang., proposit. 4, . 5, p. 90 et 270. [98] loc. cit. [99] Strom. lib. I, p. 302. [1] lib. VIII, § 2 et 3. [2] De Græc. affect. curat., . I, p. 467. [3] lib. X Præp. evang., c. 4, p. 470 et seq. [4] in l. VIII Laert., § 45, p. 375. [5] Strom. . V, p. 575. [6] l. VIII in Vita Pythag., § 10. [7] Strom. l. I, p. 304; l. V, p. 548. [8] Euseb. in Chr.; ›ivius decad. I, lib I.

Præterea vero Dionysius Halicarnassæus [9] Clementis nostri sententiam variis, iisque haud plane infirmis rationibus sic refellit : « Multi fuisse Numam Pythagoræ discipulum scribunt, ac quo tempore creatus est rex a Romanis, philosophantem eum Crotone mansionem habuisse. Tempus autem Pythagoræ huic sermoni repugnat. Non enim paucis annis, sed quatuor ætatibus integris Pythagoras Numa posterior fuit, ut ex publicis accepimus historiis. Nam hic quidem sexta decima Olympiade media Romanorum suscepit imperium, Pythagoras autem post quinquagesimam Olympiadem in Italia mansionem habuit. » Deinde vero Myscelus anno tantum tertio decimæ septimæ Olympiadis, hoc est, quatuor post initum a Numa imperium annis, Crotonem condidit. Quocirca idem Dionysius Halicarnassæus existimat illos commorationem Pythagoræ in Italia et Numæ Pompilii sapientiam, etsi longo dissitas temporis intervallo, sic sibi invicem conjunxisse, ut inde sibi postea persuaserint Numam fuisse Pythagoræ discipulum. Dionysio Halicarnassæo pulchre concinit Cicero, qui cum alicubi dixisset [10] : « Quidam illum regem nostrum fuisse Pythagoreum ferunt, qui annis permultis ante fuit, quam ipse Pythagoras ; » alio in libro hæc scripto prodidit [11] : « Arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus æstimatum. Nam cum Pythagoræ disciplinam et instituta cognoscerent, regisque hujus æquitatem et sapientiam a majoribus suis accepissent, ætates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum qui sapientia excelleret, Pythagoræ auditorem fuisse crediderunt. » Quinetiam Plinius [12] et Livius perhibent in ea, qua Numa Pompilius sepultus est, arca inventos fuisse libros, in quibus scripta erant Pythagoræ decreta : « Vulgatæ opinioni, ait Livius [13], qua creditur Pythagoræ auditorem fuisse Numam, mendacio probabili accommodat fidem. »

Quid ergo mirum, si Clemens alios quamplures prævios auctores secutus, Numam Pythagoreum dixerit? Nam ut cæteros a Dionysio Halicarnassæo et Cicerone haud indiligenter citatos prætermittamus, ille procul dubio habeat minime spernendum opinionis suæ vadem Plutarchum, cujus hæc ipsissima sunt verba [14] : « Unde percrebuit præcipue sapientiam hanc et eruditionem ex Pythagora hausisse Numam..... Hic vetuit Romanis hominis vel bestiæ formam tribuere Deo : neque ulla fuit apud eos ante picta vel ficta imago Dei, sed primos centum sexaginta annos templa exstruxerunt, et cellas diis, simulacrum per id temporis nullum habuerunt, nefas putantes augustiora exprimere humilioribus, neque aspirari aliter ad Deum quam mente posse. » Ex his porro Plutarchi verbis sua Clementem nostrum desumpsisse facile intelligitur, non solum quia plane similia sunt, verum etiam quia nonnulla sunt penitus eadem. Si quis igitur in his subsit error, ille totus in Plutarchum, non in Clementem refundendus est. Nihil autem Clementi aliud vitio verti potest, nisi quod Plutarchum testem suum non citaverit. Nam ex toto ipsius orationis contextu facile cautus lector perspiciet illum ibi ex iis disputare, quæ ab ipsismet paganis tradita fuerant. Et certe non aliud ibi Clemens de suo addidit, nisi Numam a Moyse adjutum has contra Dei simulacra condidisse leges. De simulacris porro et de templis disputavi- A mus dissert. super., cap. 7, art. 1 et sequentibus.

A Clemente nostro [15] quidam nobis adhuc proponitur « Hippodamus Pythagoreus, » Ἱππόδαμος ὁ Πυθαγόρειος, hoc est, procul dubio Pythagoræ discipulus, cujus ille sententiam de triplici amicitiæ genere explicat. Nonne autem is ipse est, cujus etiam opinio de optima reipublicæ administrandæ forma ab Aristotele exagitatur et exploditur [16]?

Mentionem rursus Clemens facit [17] « Eurysi Pythagorei, » Εὐρύσου τοῦ Πυθαγορείου, seu Pythagoræ discipuli, narratque quomodo ille dixerit hominem a summo rerum omnium opifice, qui se ipso exemplari utebatur, fuisse creatum. Quid multa? Numenius ab eodem Clemente nostro [18], quemadmodum ab Eusebio [19] et Theodoreto, Πυθαγόρειος φιλόσοφος, « Pythagoreus **254** philosophus » vocatur. Quædam autem illius verba Clemens noster, varia autem et longa librorum ejus fragmenta Eusebius [20], ac pauciora Theodoretus [21] B nobis reliquerunt.

Athamantis quoque Πυθαγορείου, « Pythagorei, » de primis rerum principiis opinionem proponit auctor noster [22], et a quo desumpta sit aperte indicat. Sed illius memoriam haud secus atque ejus libros vix ullus præter Clementem ab oblivione vindicavit.

Philolai itidem Pythagorei verba quædam ille ut infr. cap. 19, art. 1, dicemus, exhibet [23]. Ex hujus autem vitæ historia a Laertio [24] divulgata facile persuasum tibi facies illum revera fuisse Pythagoræ discipulum. De aliis quibusdam ejus discipulis a Clemente nostro memoratis, infra prout occasio opportunior sese dederit, quæ notatu digna erunt more nostro observabimus.

ARTICULUS III.

De secta Eleatica, ejusque parente Xenophane, variisque illius successoribus.

C Tertia philosophorum secta, quam Clemens Eleaticam cognominat [25], suam quidem a Xenophane originem, ab ipsius vero discipulis Carmenide et Zenone Eleatis nomen accepit. De hujus autem Xenophanis ætate hæc ille ex antiquis scriptoribus colligit [26] : « Eleaticæ disciplinæ princeps fuit Xenophanes Colophonius, quem dicit Timæus fuisse tempore Hieronis, qui in Sicilia obtinuit dominatum, et Epicharmi poetæ ; Apollodorus autem eum, cum natus esset quadragesima Olympiade, pervenisse usque ad tempora Darii et Cyri. » At Laertius testatur illum circa Olympiadem sexagesimam floruisse. Laertio [27] subscripsit Petavius [28], quamvis Eusebius [29] eum, imperante Cyro, Olympiade sexta supra quinquagesimam claruisse adnotaverit. Utraque opinio facile conciliari eo posset quod Xenophanes, teste Laertio, ad summam vixit senectutem. Attamen Casaubono si credas [30], Xenophanis ætatem in posteriora tempora rejicies.

D Quæ vero Eleaticæ sectæ philosophorum successio fuerit, paucis Clemens noster sic ibidem enarrat [31] : « Xenophanis fuit auditor Parmenides, ejus Zeno, deinde Leucippus, deinde Democritus, Democriti autem auditores Protagoras Abderitanus, Metrodorus Chius, cujus Diogenes Smyrnæus, cujus Anaxarchus, ejus autem Pyrrhon, cujus Nausiphanes ; ejus dicunt nonnulli discipulum fuisse Epicurum. » Verum Laertius [32], prætermissa Eleatica schola, illam ad Italicam sic refert : « Porro Italicæ series hæc fuit : Pherecydi Pythagoras, Pythagoræ Telauges filius successit, ei Xenophanes, cui Par-

[9] l. II Antiq. Rom., p. 90. [10] lib. II De orat., pag. 159. [11] lib. IV Tuscul. quæst., init. pag. 165. [12] lib. XIII, c. 13, p. 84. [13] Decad. IV, lib. X. [14] in Numa, p. 65. [15] Strom. l. II, p. 404. [16] l. VIII Polit., c. 8. [17] Strom. l. V, p. 599. [18] l. I, p. 342. [19] l. XI, et XIV. [20] Præparat. evang. [21] tom. IV, serm. 1, 2 et 5. [22] Strom. lib. VI, p. 624. [23] Strom. l. III, p. 433. [24] lib. VIII De Vita et dogm. philos. [25] Strom. l. I, p. 300. [26] ibid. p. 301. [27] l. IX in Vita Xenoph., § 20. [28] l. II Doctr. temp., part. I, et part. II, c. 3. [29] in Chron. [30] in Athenæi l. II, c. 14, p. 110. [31] Strom. I, p. 301. [32] in proem. § 15.

ienides, huic Zeno Eleates, Leucippus Zenoni, Deiocritus Leucippo, Democrito complures, sed inter eliquos Nausiphanes Naucidesque celebrantur. Eis ero suo ordine successit Epicurus. » Quamobrem aulo superius dixerat Italicam sectam in Epicurum esiisse. Neque ab eo dissentire videtur Eusebius [33], ui tamen hæc paulo aliter narrat. Verum Cicero b hac Italica secta Eleaticam seu Eretriacam failiam ita distinguit [34] : « Megarici, quorum fuit obilis disciplina, cujus, ut scriptum video, prin-ps Xenophanes, quem modo nominavi; deinde um secuti Parmenides et Zeno. Itaque ab his Ere-iaci (seu Eleatici) philosophi nominabantur; post uclides, Socratis discipulus, Megareus, a quo iidem legarici dicti. » Plato autem a Theodoreto [35] citats : « Apud nos Eleatici, Ἐλεατικὸν ἔθνος, nomiantur a Xenophane, atque altius initium ducen-s. » Quapropter ipsemet Theodoretus dixit [36] : Xenophanes Orthomenis filius, Colophonius, qui leaticæ sectæ princeps fuit. »

Xenophanis autem successor Parmenides a Cleiente, post eumdem ipsummet Platonem, Magni ecoratur nomine, et tria illius de spe carmina ab odem Clemente citantur [37]. Primum autem ex iis anscripsit Theodoretus [38], qui Parmenidem Eleaın Xenophanis non auditorem, sicut alii, sed ἑταῖον, sodalem et socium appellat.

Parmenidi successit Zeno, nimirum Eleates, a enone Cittieo Stoicorum principe distinctus. Unde piphanius : « Zeno, inquit [39], Eleates Eristicus, ive contentiosus, eadem cum altero Zenone sentieat. » Illius porro successorumque ejus, nimirum eucippi, Democriti, Protagoræ, non secus ac Xeophanis atque Parmenidis Vitas scripsit Laertius [40], quem varii multa observarunt.

Hos porro, uti Clemens noster auctor est, exceerunt Metrodorus Chius et Diogenes Smyrnæus. erum uterque, atque etiam Zeno « mutuis inter e, » uti ex Theodoreto discimus [41], « dissidiis cerabant, principes se novorum ac pugnantium dogmaum facientes. » Epiphanius [42] tamen perhibet Merodorum Chium nihil prorsus a quoquam sciri voisse, et Diogenem Smyrnæum, seu, ut alii volunt, yrenæum discessisse in Protagoræ opinionem. At Diogenes a Laertio Διομένης, et Anaxarchi, quem lemens ei subrogatum esse ibidem dixit, ab aliis ero Metrodori auditor appellatur : « Anaxarchus bderites, inquit Laertius [43], Diomenis Smyrnæi uditor fuit. Alii Metrodori Chii auditorem tradunt. Hic se ne id quidem scire dicebat, quod nihil sciret. Porro Metrodorum alii Nesum Chium, et alii Denocritum audisse tradunt. » Sed cum ille Anaxarhus in schola Eleatica auditor sederit, potuit utrumue et Metrodorum, et præsertim Diogenem seu Diomenem audire. Quidquid sit, ab eodem Laertio [44] Pyrrhonis, qui teste Clemente nostro ipsi in eadem chola suffectus est, vitæ describitur historia [45]. Ibi utem id plane confirmatur, quod Clemens tandem ddidit Nausiphanem fuisse Pyrrhonis discipulum, psumque hac ipsa in schola Epicurum auditorem habuisse; quemadmodum ille in Epicuri Vita testatum dhuc facit [46], sicuti et Cicero lib. I *De natur. deor.*, pag. 205 et seq.; Sextus Empiricus lib. I *Advers. mathemat.*, ac Gassendus libro V *De Vita Epicuri*, cap. 4.

255 ARTICULUS IV.

De secta Academica, ubi de Platone ejus auctore atque de ejus magistris Hebræis et Ægyptiis, ubi et de Thoyth; de Sechnuphide, et de Lachesis oratione, cujus Plato meminit, ac quibusdam aliis ejusdem Platonis locis, a Clemente citatis.

Academiæ veteris et mediæ mentionem adhuc facit Clemens, cujus de antiquiore hæc legimus verba [47] : « Plato secessit in Academiam....... Platoni succedit Speusippus, ei Xenocrates, cui Polemon; Polemonis autem auditores fuere Crates et Crantor, in quos desiit vetus Academia. » Quando vero et quomodo a Platone instituta fuerit illa Academia, et cur eo nomine appellata sit, fuse narrat Laertius [48], totidemque ac Clemens in veteri hac Academia successores illius recenset [49]. De eis lege, si velis, in citatum a nobis priorem Laertii locum Menagii observationes.

Plato autem, quem non solum hujus sectæ, sed omnium philosophorum facile principem fuisse omnes concedunt, a Clemente nostro vocatur [50], ὁ ἐξ Ἑβραίων φιλόσοφος, « ex Hebræis philosophus. » Hujusce vero appellationis non alia procul dubio causa fuit, nisi quia persuasissimum Clemens habuerat Platonem vera omnia sua documenta, et quidquid in eximia sua doctrina veritati consentaneum est, ex Hebræis fuisse mutuatum. Sed de his jam nos satis alibi, atque etiam in superiori capite, art. 2.

Putat adhuc Clemens [51], et ex ipsiusmet Platonis verbis probare conatur, illum venisse in Ægyptum, ubi ex ejus incolis, quemadmodum ex aliis barbaris, plurima eaque præstantissima dogmata delibaverat. Quod sane etiamsi ille silentio prætermisisset, id tamen a Laertio libro III, in illius Vita, § 7; Tullio sub finem libri V *De finib.*, pag. 113; Cyrillo Alexandrino libro I et II *Contra Julianum*, pag. 15 et 47; Augustino libro VIII *De civit.*, cap. 4; Lactantio libro IV *De vera sapient.*, cap. 2; Valerio Maximo libro VIII, cap. 7, § 9, et aliis quamplurimis tam aperte asseritur, ut nullius de hoc Platonis in Ægyptum adventu nec minimus dubitandi locus supersit.

Prosequitur vero Clemens institutum de Platone sermonem [52] : « Neque ignorat in *Phædro* regem Ægyptium, et Thoyth nobis ostendit sapientiorem, quem quidem novit esse Mercurium. » At ille philosophorum coryphæus non in *Phædro* tantum hujusce Thoyth seu Theuth meminit [53], sed etiam in *Philebo*, ubi illum et divinum appellat hominem, et in Ægypto vixisse ac plura ibi docuisse testatur. Huic autem Mercurio nomen fuisse, et quis Mercurius fuerit, ex his discere est Tullii verbis [54] : « Quintus Mercurius, quem colunt Pheneatæ, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque causam Ægypto præfuisse, atque Ægyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Ægyptii Thoyth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur, » hoc est, September mensis, ut scite observat Lactantius [55], quem de eodem Thoyth, seu Thouth, et Thoth, ut ait Suidas, consule, atque etiam Eusebium [56], et Huetium olim Abrincensis Ecclesiæ præsulem [57], atque alios.

Cæterum Plato ferebatur, uti pergit Clemens [58], Sechnuphidis Heliopolitani fuisse discipulus; sicut Pythagoras Sonchetis archiprophetæ Ægyptii, atque Eudoxius Cnidius Conuphidis itidem Ægyptii. Plures utriusque Platonis et Eudoxi magistros Laertius commemorat [59], sed quos ii in Ægypto audierint altissimo premit silentio. Neque vero id Clemens affirmare ausus est, sed fama duntaxat communi fuisse pervulgatum. At ex Plutarcho discimus

[33] lib. X Præp. evang., c. 14, p. 504. [34] lib. IV Acad. quæst., pag. 35. [35] serm. 2, de principio, p. 488. [36] serm. 4, p. 527. [37] Strom. l. V, p. 576 et 602. [38] serm. 1, de fide, p. 476, serm. 2, p. 489, serm. 4, p. 528. [39] Exp. fidei, p. 1087. [40] lib. IX De Vitis et dogm. philos. [41] serm. 3, de principio, pag. 487. [42] Exp. fid., p. 1088. [43] lib. IX in Vita Anaxarch., § 58. [44] ibid., § 61 et seqq. [45] ibid., § 102. [46] lib. X in Vita Epicuri, § 7. [47] Strom. lib. I, p. 301. [48] l. III in Vita Platon., § 7. [49] in proœm. § 14. [50] Strom. l. I, p. 274. [51] lib. I, p. 302 et seq. [52] l. I, p. 303. [53] t. III, p. 274 et t. II, p. 18. [54] l. III De nat. deor., p. 248. [55] l. I De vera relig., c. 6, ad verb. Θωύθ. [56] l. I Præpar. evang., c. 9, p. 31. [57] Huet. Demonst. evang., prop. 4, c. 3 et 4. [58] Strom. l. I, p. 303. [59] l. III, § 6 et 7, et l. VIII, § 86.

Eudoxum quidem Conuphidis auditorem fuisse; sed A Sonchites, Σόγχιτος, ab illo Solonis magister ibidem dicitur: « Testimonium, inquit [60], perhibent etiam Græcorum sapientissimi Solon, Thales, Plato, Eudoxus, Pythagoras, et quorumdam opinione etiam Lycurgus; qui in Ægyptum venerunt, et cum sacerdotibus versati sunt, et ab Eudoxo quidem Chonuphin Memphitam fuisse auditum aiunt, a Solone Sonchiten Saitam, a Pythagora Œnuphin Heliopolitam. » In hoc igitur Clemens a Plutarcho dissentit, quod Sonchiten Pythagoræ, et Platonis Sechnuphidem; Plutarchus vero Sonchiten Solonis et Pythagoræ Œnuphim præceptorem fuisse perhibeat. Œnuphim autem illum ipsum esse, qui in Clementis textu Sechnuphis appellatur, haud ægre ii fatebuntur, qui noverint quam frequentes sint in propriis nominibus describendis oscitantiæ librariorum, vel auctorum ipsorum memoriæ lapsus. Et vero uterque patria Heliopolitanus fuisse traditur.

Pergit adhuc auctor noster [61]: « In dialogo de B anima (qui videlicet *Phædon* inscribitur), rursus videtur Plato cognoscere prophetiam, introducens prophetam Lachesis orationem enuntiantem, et apud eas quæ sortiuntur animas prædicentem; et in *Timæo* sapientissimum Solonem introducit discentem a barbaro. Ita autem se habet dictio: O Solon, Solon, vos Græci semper estis pueri, » etc. De Lachesi hæc in ejusdem Platonis decimo *De legibus* libro, pag. 617, legimus: « Ergo aiebat animas, ubi primum illo venissent, continuo oportere ad Lachesin accedere, tum prophetam quemdam eas animas suo quamque ordine collocare; postea cum ex Lachesis genibus sortes et vitarum exempla suscepisset, et in sublime quoddam tribunal conscendisset, ita fari: Puella Lachesis, necessitatis filia, hæc ait: Animæ diurnæ, adest primordium alterius circuitus, mortali et vere letifero hominum generi destinatum, non vos dæmon excipiet, sed vos dæmonem eligetis, qui primus sortitus fuerit, » etc.

Barbari autem, vel, ut Clemens postea scripsit [62], C sacerdotis Ægyptii ad Solonem de Græcis semper pueris dicterium ex eodem Platonis *Timæo* retulerunt Eusebius lib. x *Præpar. evang.*, capite 4, pagin. 471; Cyrillus Alexandrinus tom. VI, libro primo *Contra Julianum*, pag. 15, et Theodoretus *De Græcarum affectionum curatione*, sermone primo, de fide, pag. 473.

Plura denique Clemens citat Platonis loca [63], a nemine hactenus indicata, quæ libros illius legentibus, ubi ea invenire possint, patefacere non prorsus inutile aut supervacaneum esse putavimus. Primus est de cavenda verborum nimia curiositate, qui in ejusdem Platonis *Politico*, t. II, p. 261, totidem verbis habetur. Quod autem Clemens [64], nullo auctore citato, ait philosophum mortem toto vitæ suæ tempore meditari, hoc delibatum est ex Platonis *Phædone*, ut refert Theodoretus *De Græc. affect. curat.*, serm. 8, pag. 601. Et rursus ille p. seq. nobis illud idem exhibet, quod Clemens noster ex Platonis libro II *De republic.*, p. 361, tom. II, de justi hominis in maximis D etiam cruciatibus constantia et fortitudine memorat [65]. Postea vero scribit juxta Platonis sententiam veritatem aut a Deo disci, **256** aut ab iis qui originem a diis duxerunt. Quod quidem ex ejusdem Platonis *Phædro*, tom. III pag. 262, sumptum videtur. Denique librum, cui Demodocus nomen præfixum erat, et Platoni ascriptum, Clemens ut dubium laudat [66]; sed a Laertio [67] adulterinis Platonis operibus haud incerto annumeratur.

ARTICULUS V.

De Socrate Platonis magistro, et de ejusdem Socratis præceptoribus, de introducta ab illo ethica, de illius dæmone, atque de quibusdam ejus verbis; de Platonis discipulis, ac de vetere, media et nova Academia, de secta Peripatetica, illiusque parente Aristotele, variisque ipsius discipulis et sectatoribus.

Socrates recte a Clemente nostro [68] dicitur Platonis magister. Enimvero id a Laertio, Suida, aliisque quamplurimis expresse assertum est. Huc accedit, quod Laertius [69], Pausanias [70], atque etiam Apuleius [71] narrant Socratis somnium, quo cycni pullum, in sinum suum convolantem, sibi noctu videre visus est, pridie quam Plato ipsi in disciplinam a patre suo traditus fuisset.

Archelaum vero, ut Clemens testatur [72], audivit Socrates, de quo ita Laertius in ejusdem Socratis Vita [73]: « Cum igitur Anaxagoræ secundum quosdam auditor fuisset, et Damonis, ut Alexander in *Successionibus* ait, post ejus damnationem ad Archelaum se physicum contulit, cui in deliciis fuisse scribit Aristoxenus. » Tum citatum a Clemente Timonis carmen [74], et duo adhuc subsequentia ab eodem auctore nostro prætermissa, Laertius nobis exhibet. Unde illud confirmatur, quod ex his carminibus a Clemente colligitur, pro physica ethicen ab eodem Socrate introductam. Quod quidem ab operis sui initio ipsemet Laertius hisce expressissimis verbis tradiderat [75]: « Sola usque ad Archelaum physica viguit; a Socrate vero ethica initium sumpsit. » At Cicero id paulo fusius et luculentius explicat [76]: « Ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagoræ discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove recederent, studiose ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus inquirebantur, et cuncta cœlestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e cœlo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribus, rebusque bonis et malis quærere. »

Platonis autem verbis et auctoritate manifestum Clemens facit [77] Socrati ab ineunte ætate fuisse dæmonium, cujus voce, ne ea quæ facturus erat ageret, retinebatur. Et re quidem vera Platonis verba occurrunt in eo quem Clemens citat libro, quique *Theages* inscriptus est [78]. Multi autem plura de hoc Socratis dæmonio litteris mandaverunt. Laertius enim in illius Vita: « Asserebat, inquit [79], et dæmonium sibi futura prædicere. » Cicero autem [80]: « Illud est quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris *Socraticorum* sæpe dicitur, esse divinum quiddam, quod dæmonium appellat, cui semper paruerit, nunquam impellenti, sæpe revocanti. » Inde autem illud ab eo probatur, quod cum apud Delium male pugnatum fuisset, Socrates, Deo revocante, saluti suæ fuga consuluit. Exstat etiamnum integer Plutarchi et Apulei liber *De Socratis genio*, cujus prætera mentionem fecerunt Xenophon in *Apologia Socratis*, Tertullianus libro *De anima*, cap. 1 et 40; Cyprianus *De idolol. vanit.* pag. 13, et alii complures, ex quibus nonnulli existimant illud Socratis dæmonium non aliud fuisse quam sagax et eximii ingenii ratio, qua omnia facile perspiciens futura prævidebat.

Quædam porro contra voluptatem ab eodem Socrate dicta refert Clemens noster [81], quæ apud Xenophontem reperies, quemadmodum et alia quæ ex ipsomet Xenophonte paulo superius ille protulerat [82].

[60] l. De Isid. et Osir., p. 354. [61] l. I, p. 303. [62] ibid., p. 355. [63] Strom. l. I, p. 294. [64] l. IV, p. 479. [65] ibid., p. 495. [66] Strom. l. I, p. 315. [67] l. III in Plat. vita, § 62. [68] Strom. lib. VI, p. 645. [69] Laert. l. III in Vita Platonis, § 5. [70] l. I, p. 30. [71] lib. de dogm. Platon. [72] Strom. lib. I, p. 301. [73] l. II in Socrat. vita, § 19. [74] Strom. l. I, p. 301. [75] in proœm. § 18. [76] l. V Tuscul., p. 178. [77] Strom. l. I, p. 311 et 534; l. V, p. 592 et l. VI, p. 641. [78] in Theage, t. I, p. 128, et in Apolog. Socrat., etc. [79] l. II, § 32. [80] l. I De divin., p. 275 [81] Strom. l. II, p. 412. [82] ibid., p. 406 Xenophon. l. I De memorabil., p. 725 et seq., et 739.

isthæc quoque ejusdem Socratis verba, tacito illius nomine, Clemens citavit : « Nam me, inquit [83], Anytus quidem et Melitus interficient, nullo autem modo me lædet quispiam. » Ex Platone autem desumpta sunt in *Apolog. Socrat.*, tom I, pag. 30 et a Theodoreto transcripta *De Græcar. affect. curat.*, serm. 8, p. 603, tom. IV.

Denique Clemens obiter alicubi observat [84] philosophos, qui varias postmodum sectas amplexati sunt, lubenter fateri se præcipua a Socrate desumpsisse sua dogmata. Nec immerito quidem. Nullus enim ignorat non solum quantam ille apud omnes philosophos habuerit auctoritatem, sed quot etiam quantique fuerint ejus auditores et discipuli. Ab his autem, uti Vossius recte animadvertit [85], celeberrimæ philosophorum familiæ et sectæ fundatæ ac conditæ fuerunt. Quid vero, quod Cicero præter plurima, quæ de illo magnifica congessit, disertissime affirmat ab ipso ortam moralem philosophiam? Quinimo « Socrates, inquit [86], mihi videtur, id quod constat inter omnes, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam, et ad vitam communem adduxisse, » etc.

Ab hoc autem aliisque Platonis magistris ad illius discipulos successoresque ut transeamus, primus in ejus locum subrogatus Speusippus a Clemente memoratur [87]. Alibi vero ab ipso adhuc hic dicitur Platonis ex sorore filius, citaturque ex ipsius primo ad Ctesiphontem libro testimonium. Illius porro, quemadmodum aliorum qui ipsi suo quique ordine suffecti sunt, Xenocratis Chalcedonii, ut ait Cicero [88], Polemonis, Cratetis et Crantoris, in quos Clemens veterem Academiam desiisse testatur, vitas et historiam publici juris fecit Laertius [89].

Post hæc autem ab Arcesilao, Crantoris auditore, « usque ad Hegesilaum, uti ait Clemens [90], media floruit Academia ; deinde Carneades succedit Hegesilao, et qui deinceps sequuntur. » Verum hæc

A paulo aliter narrat Laertius. De media enim et nova Academia ita ille in operis sui procemio scribit [91] : « Arcesilaus mediam invexit Academiam, ei Lacydes, qui novam Academiam invenit, Lacydi Carneades, eique Clitomachus, atque in hunc Clitomachum desiit. » De his et aliis Platonis successoribus legendus est Eusebius [92], et quæ apud eum Numenius de iisdem philosophis disputat.

Præcipuum porro inter Platonis discipulos locum tenuisse Aristotelem, et ab eo sectam Peripateticorum, sicut Clemens noster ait [93], conditam esse nemo est qui nesciat. At minus tritum et vulgare illud est, quod ex Clearcho auctor noster et post eum Eusebius narrant, eumdem Aristotelem cum quodam Judæo, quem Clearchus ipse noverat, fuisse conversatum. Addidit Clemens eidem Aristoteli successisse Theophrastum, Theophrasto Stratonem, Stratoni Lyconem, Lyconi Critolaum, ac demum Critolao Diodorum. Theophrasti vero, Stratonis

B et Lyconis **257** vita a Laertio [94] publicam in lucem emissa est. Cicero [95] autem non illorum tantum, sed Critolai etiam et Diodori meminit, quique et quales illi fuerint breviter explicat.

Critolaum autem alibi auctor noster Peripateticum simpliciter nuncupat [96]. An autem is quoque sit, qui ab illo superius [97] Φασηλίτης, Phaselites, vocatur, forsitan sciscitaberis? Fatetur enim Hervetus quis ille sit sibi non esse compertum. At hunc non alium quam Aristotelis discipulum fuisse alii haud forsitan immerito existimant. Etenim Cicero illum sicut et Diodorum Peripateticum vocat [98], testatumque ille, sicut Macrobius [99] et Aulus Gellius [1], facit eidem Critolao Peripatetico, Carneadi Academico, et Diogeni Stoico, clarissimis et nobilissimis, uti idem Cicero loquitur, philosophis datam ab Atheniensibus ad senatum Romanum legationem. Porro autem de Socrate, Platone, Aristotele eorumque discipulis vide Joachim Stephanum Pomer. *De ju-*

C *risdictione veterum Græcorum*, cap. 13.

—

CAPUT XVIII.

De variis philosophorum opinionibus.

—

ARTICULUS I.

De philosophiæ nomine, atque Epicureorum opinionibus de Deo, Pythagoreorum et Platonis de anima humana in corpus detrusa, et μετεμψύχωσει ; Platonis et aliorum de hominis procreatione ; Pythagoræ de rei Venereæ et fabarum, atque aliorum de carnis, ac præsertim suillæ interdictione, de quibusdam animalibus nullo cibo utentibus, de vario rerum creatarum motu, de quadruplici arborum insitione, et illius cum Christiana doctrina excipienda comparatione, de plantarum anima, ac de corvis humanam vocem imitantibus.

Varias philosophorum opiniones Clemens suis in *Stromatum* libris sæpe sæpius refert, vel ut Christiana documenta veritati consentanea esse ostendat eaque confirmet, vel ut ethnicorum scriptorum erronea placita refellat atque explodat. A Pythagora autem, ut dicendi initium ducamus, declarat auctor noster [2] illum ideo sibi philosophi nomen tribuisse, quo Deum, uti postea ab Apostolo dictum est, solum sapientem esse significaret. In hujus vero

assertionis confirmationem haud absurde proferri potest illud Laertii testimonium [3] : « Philosophiam primus Pythagoras appellavit, seque philosophum, cum Sicyone sermonem haberet cum Leonte Sicyoniorum tyranno, sive Phliasiorum, ut ait Heraclides Ponticus in libro quem inscripsit *De femina septem diebus exanimi* : nullum enim hominem, sed solum Deum esse sapientem. Antea enim sapientia

D dicta est quæ nunc philosophia, et qui hanc profitebatur sapiens, quicunque ad summam animi perspicacitatem pervenisset. » Lege, si velis, Menagii hunc in locum observationes.

Apostoli autem auctoritate et variis ac validis rationibus Clemens [4] explodit omnem illam philosophiam, quæ elementa maximo honore prosequebatur; Stoicos, qui Deum esse corporeum, et vilissimam quamlibet materiam pervadere, atque animam nullo plane modo a corpore affici, et omnia indifferentia esse somniaverunt; Epicureos, qui Dei providentiam penitus tollebant, et in deorum numerum referebant voluptatem, atque atomos rerum principia esse arbitrabantur [5]; ac ipsummet Epicurum,

[83] Strom. l. IV, p. 505. [84] lib. VI Strom., p. 618. [85] De phil. sect., c. 9 et seq. [86] lib. I Acad. quæst., p. 4, 5. [87] l. II, p. 418 et p. 367. [88] l. I Acad. quæst., p. 6. [89] lib. IV. [90] l. I, p. 301. [91] in procem., § 14. [92] l. XIV Præpar. ev., c. 4, 5 et 6. [93] Strom. l. I, p. 304 et 301. [94] l. V De vita et dogm. philosoph. [95] l. V De finib., p. 69. [96] Strom. l. II, p. 416. [97] ibid., p. 474. [98] l. I De orat., p. 116, et l. II, p. 109. [99] l. I Saturnal., c. 5. [1] l. VII Noct. Attic., c. 14. [2] Strom. l. IV, p. 477. [3] in procem. § 12. [4] l. I, p. 295, 296 ; l. VII, p. 720 ; l. IV, p. 482 ; l. VI, p. 648. [5] l. II, p. 296 ; l. IV, p. 532.

qui docebat sapientem hominem, si omnibus latere valeat, posse aliis facere injuriam. Qui quidem ultimus error cum a Platone [6] et Cicerone [7], tum ab Ambrosio [8] funditus evertitur. De prioribus porro aliisque ejuscemodi philosophorum opinionibus jam supra disseruimus, aut deinceps agetur.

Testatum præterea Clemens facit eumdem Platonem a Pythagora, et hunc ab Ægyptiis accepisse immortalem esse hominum animam : « A Pythagora, inquit [9], immortalem esse animam traxit Plato, ille vero ab Ægyptiis. » At hanc revera fuisse Platonis opinionem nemo certe, qui scripta ejus leviter attigerit, diffiteri potest. Verum [10] a Pythagoreis et eodem Platone [11] assertum Clemens quoque tradidit hominum animas ante suum corpus exstitisse, atque ut peccatorum prius admissorum pœnas luant, in illud tanquam in carcerem detrudi. Simili plane modo Theodoretus : « Pythagoras, inquit [12], et Plato populum quemdam animarum corpore carentium introducunt, easque postquam in B peccatum aliquod inciderint, supplicii causa dicunt in corpora destinari. Itaque Plato in *Cratylo* corpus sepulcrum vocavit, quasi anima in corpore sepulta sit. Concordia vero his et Philolaus Pythagoreus dixit his verbis : Testantur autem veteres theologi ac vates ob quædam supplicia corpori animam conjugatam, et in hoc tanquam in tumulo consepultam esse. » Eadem Philolai verba prius Clemens nobis exhibuerat [13], atque idcirco Theodoretus vel ex illo, vel uterque ex eodem fonte ea hausisse vero plane simillimum est.

Perspicue præterea Clemens ostendit [14] ex hac Pythagoræ et Platonis de animarum transmigratione seu μετεμψυχώσει opinione, ab Ægyptiis primum derivata, perperam a Marcionistis inferri illos existimasse humanam procreationem ex natura sua esse malam. Contra Platonis enimvero mentem ab his hæreticis id concludi inde probat [15], quod ille uxores communes esse debere, ut alibi dictum est, decreverit.

C Verum Clemens noster [16], qui hosce hæreticos ideo castigat quod Platonem in partes suas trahere perperam conati fuerint, ille ipse a quibusdam ætatis nostræ nec infimæ notæ scriptoribus erroneæ, ac falsæ ejusdem Platonis, atque etiam Origenis de humanæ, uti aiunt, animæ præexsistentia, sive de hominis anima, quam ante corpus suum exstitisse finxerunt, opinioni favisse accusatur. Sed quo jure quave ratione hanc ei dicam scripserint, nobis incompertum prorsus esse fatemur. Nescii tamen non sumus ab illis librum I et III *Stromatum* citari. Sed cum neque ullum horum librorum locum, neque ulla Clementis verba indicaverint, nos certe illa eo minus divinare possumus, quo magis certum et exploratum nobis est nihil in his aliisque genuinis, nec interpolatis auctoris nostri libris occurrere, quod huicce accusationi vel minimam occasionem dare unquam potuerit. Si quid porro de hac opinione ab eo alicubi dictum revera fuerit, ibi profecto ille non suam, sed aliorum potius, quibus non suffragatur, more solito refert sententiam. Denique hunc ipsum errorem ab illo confutatum et funditus eversum fuisse superius vidimus [17].

Plura porro ex Platonis *Phædone* [18] tanquam librum præ manibus habuisset profert describitque verba, quibus summus ille philosophus hominis procreationem **258** maximorum malorum causam esse significasse videri potest. Imo vero citatum ab A eo contra Veneream voluptatem Sophoclis poetæ effatum exhibet [19] : « Bona verba quæso : Ego vero isthinc tanquam ab insano et agresti domino effugi. » Verum negat Clemens Marcionistis jus fasque fuisse inde concludendi Platonem [20] cum iis credidisse pravam esse hominis procreationem, vel eam, uti garriebant, a mala materia, atque a Deo non quidem bono, sed tantum justo emanavisse. Nam ille contra Marcionis errores ostendit Platonem docuisse mundum, a bono Deo conditum, quæcunque habet, bona ab eo accepisse ; si quæ autem in eo atque in homine sint mala, hæc oriri ex corporea temperatione, vel ex illa perturbatione, qua priusquam in mundum veniret homo peccato affectus et coinquinatus fuit.

Fatetur adhuc Clemens miseram hominis ad laborem nati, conditionem ab eodem Platone [21], Empedocle et aliis deplorari. Hujus autem Empedoclis, de quo Laertius [22] et Vossius [23], carmina ab Henrico B Stephano [24] repræsentantur, quemadmodum et alia alterius poetæ nimirum Homeri, ab eodem Clemente prolata, non secus ac Theophilo Antiocheno lib. II *Ad Autolycum* citata ; Theognidis a Stobæo sermone 119, pag. 602, et Theodoret. *De Græcar. affect. curat.* serm. 5, pag. 544 ; Euripidis ab iisdem Stobæo et Theodoreto loc. citat. ; Cicerone lib. I *Tusculan.*, pag. 134 ; Laertio lib. IX in vita Pyrrhonis, § 73, et Platone in *Gorgia*, tom. II, pag. 492 ; Solonis quoque verba ab Herodoto lib. I, § 32, pag. 13, et a Theodoreto loc. cit., pag. 544 ; Cleobidis denique et Bitonis fabula ab ipso, quem Clemens citat, Herodoto narratur loc citat., § 31, pag. 12. Tullius autem ex eodem Herodoto et aliis hanc fabulam eum in modum breviter describit [25] : « Deorum immortalium judicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. Primum Argiæ sacerdotis Cleobis et Biton filii prædicantur : nota fabula est. C Cum enim illam ad solemne et statum sacrificium curru vehi jus esset, satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque jumenta, tunc juvenes ii, quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt, ad jugum accesserunt. Ita sacerdos advecta, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut illis præmium daret pro pietate, quod maximum dari posset a Deo : post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse, mane inventos esse mortuos. » Quæ quidem Ciceronis verba ideo retulimus, quia de hac fabula nihil aliud a Clemente nostro profertur [26], nisi illa vituperari generationem et mortem laudari.

Addit porro Clemens ab Heraclito quoque improbatam fuisse procreationem. Sed hæc omnia ethnicorum auctorum testimonia a Marcionitis in errorum suorum defensionem præpostere usurpari in suo de principiis tractatu se demonstraturum esse pollicetur. Interim vero id confirmat aliis Euripidis haud dubie versibus, quos solo tragœdiæ nomine D citavit. Posteriores siquidem ex ejusdem Euripidis *Antiope* a Stobæo serm. 96, pag. 531, laudatos legimus.

Postremo Clemens subnectit [27] male adhuc ab hæreticis citari Pythagoreos, qui a Venereis rebus suos asseclas abstinere jubebant. Contendit siquidem post susceptos tantum liberos hoc eis fuisse interdictum, quemadmodum et fabarum usum, non propter allatas a quibusdam scriptoribus causas, sed quod steriles mulieres efficerent. Quod qui-

[6] t. II, l. II De republ., p. 360 et seq. [7] lib. III De offic., p. 392. [8] l. III De offic., c. 5. [9] Strom. lib. VI, pag. 629. [10] Strom. lib. I, p. 303, et l. III, p. 433. [11] in Cratylo t. I, p. 400. [12] De Græcar. affect. curat., serm. 5, p. 544. [13] ibid., p. 433. [14] Strom. l. III, p. 431, in Phædone, p. 81 et 82. [15] Strom. l. VI p. 633. [16] Strom. l. III, p. 431. [17] supr. c. 13, art. 3. [18] p. 62, 64, 65, 66, 69 et 114. [19] Ibid., p. 433. [20] t. II, l. I De repub., p. 329. [21] t. II, De legib., p. 653, et in Epinom., p. 973. [22] lib. VIII, in vita Emped. [23] De Græc. poet., p. 6 et 53. [24] Poes. philosoph. [25] l. I Tuscul. circa fin., p. 134. [26] l. III, p. 432 et 434. [27] ibid., p. 435.

dem Theophrasti testimonio sic ille confirmat : Theophrastus « in libro *De causis naturalibus* fabarum siliquas si ponantur ad radices arborum quæ nuper sunt plantatæ, refert plantas exsiccare. » Varias quidem alii scriptores de illa fabarum interdictione causas reddidere, atque in primis Laertius libro VIII, in vita Pythagoræ, § 19, 24 et 34, et in hæc loca Menagius, aliique Laertii interpretes; nec non Cicero libro I *De divinat.*, pagin. 266, et libro II, pag. 297; Plinius libro XVIII *Histor. natur.*, capite 12; Plutarchus libro *De educat. pueror.*, p. 12; Lil. Gyraldus *De Pythagor. symbol.*, pag. 475 et seqq., Erasm. *Adag.*, chil. 1, centur. 1, pag. 15.

Obiter porro observa quintum a Clemente citari Theophrasti librum τῶν *Φυσικῶν αἰτίων*, *De causis naturalibus*, quo quidem eodem titulo *Περὶ φυσικῶν αἰτίων*, vel *Περὶ φυσικῶν ἱστοριῶν*, *De naturalibus causis*, vel *historiis* a Laertio laudatur [28]; sed in ejus scholiis animadvertitur pro φυσικῶν legendum esse φυτικῶν, hoc est, « de stirpium causis, vel historiis. » Nec mala sane est illa emendatio. Nam hæc est illius libri apud Athenæum [29] inscriptio et titulus ἐν *Αἰτίοις φυτικοῖς* et *Περὶ φυτῶν*, *De plantarum causis*, et *De plantis*. Videsis Menagii in citatum Laertii locum adnotationes. Exstant etiamnum Græce et Latine edita duo Theophrasti commentaria, quorum prius *De historia plantarum*, posterius vero *De causis plantarum* inscribitur.

Porro autem etiamsi tot eximii scriptores fabarum usum a Pythagora vetitum fuisse constanter asseverent, Aulus tamen Gellius haud dubitanter affirmat penitus falsam esse veterem illam et pervulgatam de hoc Pythagorico interdicto opinionem. Et vero « Aristoxenus musicus (Gellii verba sunt [30]), vir litterarum diligentissimus, Aristotelis philosophi auditor, in libro quem de Pythagora reliquit, nullo sæpius legumento Pythagoram dicit usum quam fabis; quoniam is cibus et subduceret sensim alvum et levigaret. » Putat autem Gellius Aristoxenum id didicisse a Xenophilo Pythagorico et familiari suo, atque ab aliis quibusdam qui ab ætate Pythagoræ haud multum aberant. Errori porro occasionem præbuisse verbum κύαμον, quod Empedocles Pythagoræ sectator adhibuit, et quo non ab edendis fabis, « sed a rei Venereæ profluvio » voluit homines deducere. Utrum autem illud Aristoxeni testimonium tot aliorum scriptorum auctoritati præponderare debeat, judicent æqui verique rerum æstimatores.

Non absimili etiam modo quamvis Clemens [31] dixerit Pythagoram ejusque asseclas, falsa de μετεμψυχώσει sententia ductos, ab edendis animalium carnibus abstinuisse; Laertius [32] tamen testem quoque citat eumdem Aristoxenum, qui cuncta animantia bove aratore et ariete exceptis, ab ipso Pythagora omnibus permissa asseruit. Athenæus vero : « Pythagoram ab animatis, inquit [33], non abstinuisse Aristoxenus tradit. » Eadem atque Laertius, sed nullo auctore laudato, Suidas narravit [34]. Prius tamen ille scripserat Pythagoram primum auctorem fuisse ut homines a fabis et animatorum carnibus edendis abstinerent. Quinimo Plutarchus [35] de hac Pythagoræ abstinentia tanquam certa et minime dubia rationes attulit. At hæc opinionum varietas non aliunde procul dubio orta est quam ex variis forsitan falsisque rumoribus, vel diversis hujusce philosophi vitæ scriptoribus, qui falsa, ut moris est, opinione imbuti, varia

A **259** de illo et contraria litteris mandarunt. Finem his faciat Naso, qui Pythagoram stricta oratione loquentem sic inducit [36] :

Parcite, mortales, dapibus temerare nefandis
Corpora : sunt fruges, sunt deducentia ramos
Pondere poma suo, tumidæque in vitibus uvæ.
. . . .
Prodiga divitias alimentaque mitia tellus
Suggerit, atque epulas sine cæde et sanguine [præbet.

In abstinentiæ porro mentionem quandoquidem incidimus, observare adhuc liceat a Clemente nostro non solum probari si quis a cibo ex animalium carnibus confecto omnino abstineat; sed insuper : « Videtur, inquit [37], Xenocrates seorsim tractans de nutrimento ex animalibus, et Polemon in opere *De vita secundum naturam* aperte docere esse inutile quod fit per carnes nutrimentum. » Quam autem id verum sit, disces ex Galeno libro *De alimen-*
B *torum facultatibus, ac de euchymia et cacochymia*, atque aliis medicis, necnon Macrob. lib. VII *Saturnal.*, c. 4, 5, et 8. Ad corroborandam vero Xenocratis et Polemonis opinionem non prorsus inepte adduci possunt hi de aurea ætate Nasonis versus [38] :

At vetus illa ætas, cui fecimus aurea nomen,
Fetibus arboreis, et quas humus advocat, herbis
Fortunata fuit, nec polluit ora cruore;
Tunc et aves tutæ movere per aera pennas,
Et lepus impavidus mediis erravit in agris,
Nec sua credulitas piscem suspenderat hamo.

Ad suillam deinde carnem Clemens [39] speciatim descendit, rationesque hic et alibi suggerit, cur Moyses ea vesci Judæis olim prohibuerit. Et hæc quidem ille adhuc paganorum quorumdam scriptorum testimoniis fulcit et corroborat. Ac primo quidem allata a quopiam hac Græcæ vocis ὗς ety-
C mologia : ὗν dici quasi θῦν, quia illud animal ad mactandum et sacrificandum duntaxat aptum est. Verum paulo aliter Varro : « Sus, inquit [40], Græce dicitur ὗς, olim *thysus* dictus, ab illo verbo, quod dicunt θύειν, quod est *immolare*. A suillo enim genere pecoris, immolandi initium primum sumptum videtur. »

Clemens tamen in opinionis suæ confirmationem non solum Æsopi adhibet testimonium, quod ab Æliano etiam refertur [41] : sed ibidem hæc præterea subnectit [42] : « Quocirca Cleanthes dicebat sues pro sale habere animam, ne carnes putrefierent. » Eadem quoque Plinius his verbis tradidit [43] : « Animalium hoc maxime brutum, animamque ei pro sale datam non illepide existimatur. Cicero autem magis adhuc ad Clementis propositum : « Sus, inquit [44], quid habet præter escam? Cui quidem ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. » Ibi ille pro Cleanthe, qui a
D Clemente citatur [45], Chrysippum, uti jam notavimus, appellat. Alias insuper Clemens reddit rationes, cur suilla carne homines abstinerent, nimirum quia inutilis est. Quod quidem paulo fusius Lactantius explicat [46] : « Ventri semper et pabulo servit, nec ullum alium, dum vivit, præstare usum potest, sicut cæteræ animantes, quæ vel sedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel custodiendis domibus invigilant. » De his porro, et aliis hujus abstinentiæ suppeditatis a Clemente no-

[28] l. v in Theoph. vita, § 45. [29] l. II Deipnosoph., p. 55, et l. III, p. 77. [30] l. IV Noct. Attic., c. 12. [31] Strom. lib. VII. pag, 717. [32] lib. VIII in vita Pyth., § 20. [33] l. x Deipn., p. 418. [34] Suid. ad verb. Πυθαγόρας. [35] l. De esu carn., p. 995, et seq. [36] l. XV Metamorph., fab. 2, v. 75 seqq. [37] Strom. lib. VII, p. 717. [38] loc. cit. [39] Strom. lib. VII, pag. 718. Pæd. l. III, c. 11, p. 254, et Strom. lib. II, pag. 405. [40] l. II, De re rustica, c. 4, p. 84. [41] l. x Variar., § 5. [42] Strom., lib. VII, p. 718. [43] lib. I Histor. natur., cap. 51, pag. 237. [44] lib. II De nat. deor., pag. 238, et lib. V De fin., p. 109. [45] loc. cit. [46] lib. IV De vera sapientia, cap. 17.

stro rationibus, lege, si vacet et velis, Plutarchum libro II *Sympos.*, quæst. 5, pag. 667 et seq., et in pag. 685 Henrici Stephani observationes; Athenæum lib. III *Deipnosoph.*, pag. 96; Aristotelem lib. VI *Hist. animal.*, cap. 20, et lib. VIII, cap. 21 et 28; Plinium, *Hist. natur.* lib. VIII, cap. 51; Bochartum *De animal. sacr. script.*, lib. II, cap. 57, pag. 695 et seq.; Gesnerum, Aldrovandum, et alios, qui de animalibus libros et tractatus ediderunt, a quibus ea quoque memorantur, quæ de iisdem suillis atque etiam hircinis carnibus memoriæ Clemens adhuc prodidit [47].

Quasdam ille præterea narrat esse bestias in cavernis latentes, quæ ferebantur aut aeris crassitudine, aut propria corporis exhalatione nutriri, et citra offensionem augeri. De quibus legendus est Aldrovandus, ubi de monstris disputat. Hæc autem haud dubie non minus fabulosa et fictitia sunt quam ea quæ Plinius et Solinus scriptis tradiderunt [48], Astomorum gentem nullo cibo nulloque potu, sed radicum duntaxat et florum olfactu vivere. Strabo etenim isthæc ad fabulas rejicit et amandat [49].

Quod vero inter bestias aliasque creaturas sive animatas sive non animatas sit discrimen, his Clemens noster, post veteres philosophos et Philonem, docuit verbis [50]: « Eorum quæ moventur, alia quidem ex appetitione moventur et visione, sicut animalia: alia autem per translationem, sicut inanimata; ex inanimis autem plantas quoque dicunt moveri transeundo ad augmentum, si quis eis esse plantas inanimas concesserit. Et habitum quidem lapides, naturam vero plantæ, et appetitionem, et visionem et ea quæ prius dicta sunt, bruta quoque participant; ratiocinandi vero potestas est propria humanæ animæ. » Generalem omnium creaturarum constitutionem, seu specificas, ut scholastici loquuntur, earum differentias ibi Clemens strictim attingit. Quædam enim participes sunt ἕξεως corporeæ affectionis, stabilis, ægre mobilis, qua firmissimo vinculo, sicut lapides continentur. Aliæ quemadmodum plantæ dicuntur κινεῖσθαι μεταβατικῶς εἰς αὔξησιν, « moveri transeundo in augmentum. » Bruta vero ὁρμῆς καὶ φαντασίας, « appetitione et visione » sunt prædita. At hæc paulo explicatius antea Philo dixerat [51]: « Lapidum et lignorum, quæ abstracta sunt, a coalitu vinculum validissimum Deus fecit habitum, δεσμὸν κραταιότατον ἕξιν εἰργάσατο, qui spiritus est conversa reflectens in seipsum. Incipiens enim a mediis in extrema tenditur: cumque supremam attigerit superficiem reflectitur rursus, quoad eodem loci pervenerit unde primum profectus erat. Atque hic est circularis cursus habitus, ἕξεως. Naturam autem, φύσιν, Deus iis attribuit, quæ radicibus hærent; eamque attribuit cum e plurimis facultatibus attemperatam, tum vero altrice vi et genitrice. Animam etiam fictor ipse tribus rebus finxit, a natura, φύσεως, differentem: sensu, αἰσθήσει· viso, φαντασίᾳ· impetu, ὁρμῇ. » Tribus autem his explicatis, continuo addidit: « His tot rebus animalia præstant iis, quæ radicibus hærent..... Præstat homo cæteris animantibus eximio munere, quam mentem appellamus. » Paulo demum superius scripserat [52]: « Hac ratione stirps illa fertilissima, suis cum radicibus condita, actis ipsis radicibus affirmata est; at vero singularum stirpium partim transitu moventur, partim citra transitionem condita sunt: τῶν ἐν μέρει, καὶ βραχυτέρων φυτῶν, τὰ μὲν μεταβατικῶς κινητὰ, τὰ δὲ ἄνευ μεταβάσεως, ut eodem in loco mansitantia; et quæ transitivo quidem motu utuntur, τὰ μὲν οὖν μεταβατικῇ κινήσει χρώμενα, quæ nos 260 animantia dicimus, eo amplioribus universi partibus accessionis vice cesserunt. » Perpende, quæso, utrum Clemens noster ad hæc Philonis verba collineaverit. Vides enim ab ipso eadem nomina, ἕξις, φύσις, ὁρμή, φαντασία, μεταβατικῶς, et alia eodem significatu usurpari. Atqui si Clemens ad eum respexit, his certe verbis, « si quis eis esse plantas inanimas concesserit, » manifestum utique omnibus facere videtur, se contra aliorum quorumdam opinionem existimavisse solam naturam, φύσιν, nullamque in plantis esse animam. Quid autem ea de re veteres philosophi censuerint, narrat Plutarchus [53], quem, si lubet, consule.

Arborum porro insitionem, quam cum Christianæ doctrinæ susceptione Clemens componit [54], quadruplicem esse ex antiquis physicis sic demonstrat. Prima, inquit, arboris insitio fit inter lignum et corticem; atque hunc in modum catechismo paganus idiota sacra doctrina imbuitur. Secunda est, qua sicut ligno arboris fisso alia planta, ita philosophis post dissecta eorum dogmata, veritatis cognitio, et Judæis aperto Veteris Testamenti vero sensu, nova Christi inseritur doctrina. Tertia arboris insitione uterque surculus ad medullam usque raditur: sic etiam hæretici ad veritatem vi trahuntur. Quarta vocatur inoculatio, ἐνοφθαλμισμὸς, quam Plinius quoque non plane secus ac Clemens noster sic explicat [55]: « Inoculatio sutoriæ simili fistula aperiendi in arbore oculum, cortice inciso, semenque includendi eadem fistula sublatum ex alia. In ficis autem et malis hæc fuit inoculatio antiqua. Virgiliana quærit sinum in nodo gemmæ expulsi corticis, gemmamque ex alia arbore includit. » Virgilii autem versus a Plinio designati hi sunt [56]:

Nec modus inserere, atque oculos imponere
[simplex:
Nam qua se medio trudunt de cortice gemmæ,
Et tenues rumpunt tunicas, angustus in ipso
Fit nodo sinus: huc aliena ex arbore germen
Includunt, udoque docent inolescere libro.
Aut rursus enodes trunci resecantur, et alte
Finditur in solidum cuneis via, deinde feraces
Plantæ immittuntur, nec longum tempus, et
[ingens
Exiit ad cœlum ramis felicibus arbos,
Miraturque novas frondes, et non sua poma.

Legendæ in hos Virgilii versus et in citatum Plinii locum observationes variorum, qui quartum hoc insitionis genus jam diu antiquatum esse animadvertunt. At Hervetus sibi non satis exploratum esse monet, quocum illud a Clemente comparetur. Verum de eo ipse Clemens aperte dixit: « Hoc est genus γνωστικῆς διδασκαλίας, gnosticæ doctrinæ, quæ res potest perspicere ipsas. » Quibus sane verbis quartum insitionis modum, seu inoculationem, cum perfecta gnosticorum Christianorum contendit doctrina, qua illi res ipsas nimirum divinas possunt perspicere et observare. Si autem plura de ea ibi non dixerit, non alia certe ratio esse videtur, nisi quia illam alibi, uti nos vidimus, satis explanaverat. Cæterum de hoc et aliis insitionis modis legesis Theophrastum lib. I *De causis plantarum*, cap. 6 et 7; Columellam lib. V *De re rustica*, cap. 11, et *De arboribus* cap. 26; Varronem lib. I *De re rustica*, cap. 40, etc.

Postremo nobiscum, si placet, observa Clementem nostrum [57] ut rebus, minime vero nominibus et vocibus inhærendum esse probaret, exemplum nobis attulisse corvorum, qui voces humanas imitan-

[47] Strom. l. VII, p. 716. [48] lib. IX Histor. natur., cap. 2. Solin., c. 5, p. 80. [49] Strab., lib. XV Geogr., p. 711. [50] Strom. l. II, p. 408. [51] De mund., p 1154 et seq. [52] ibid., p. 1152 et seq. [53] l. V De placit. philos., c. 26. [54] Strom. l. VI, p. 672. [55] l. XVII Hist. nat., c. 14. [56] l. II Georg., vers. 73 et seqq. [57] l. VI, p. 690.

tur, tametsi illius, quod dicunt, nullam habeant notitiam. Sed de quibusdam aliis animantibus humano more loquentibus aliquid supra attigimus. De corvo autem Ælianus lib. II *De animalibus*, cap. 52: « Institutus, inquit, humanam vocem emittit. » Videsis Aldrovandi *Ornitholog.*, etc.

ARTICULUS II.

Explicantur philosophorum de ultimo fine et summo bono opiniones, Epicuri, et Cyrenaicorum, Dinomachi et Calliphonis, Hieronymi et Diodori, Anniceriorum, Metrodori, Stoicorum, Zenonis, Cleanthis, Antipatri, Archidemi, Panætii, Possidonii, Aristonis, Herilli, Physicorum Anaxagoræ, Heracliti, Pythagoræ, Abderitanorum Democriti et Hecatæi, Apollodoti et Nausiphanis, Diotimi et Antisthenis, Academicorum recentiorum, ac Platonis, Speusippi, Xenocratis et Polemonis, Peripateticorum Aristotelis, Lyci, Leucimi et Critolai, ac denique quam variæ et multiplices ea de re fuerint sententiæ.

Ad moralia paganorum philosophorum instituta ethicasque quæstiones a Clemente nostro propositas et explicatas jam veniamus. Nullas autem ex illis ipse majori cura se exposuisse haud obscure significat[58], quam eorumdem philosophorum de ultimo hominis fine ac summo bono et felicitate opiniones. Ab Epicuro autem et Cyrenaicis exordium cepit, scribitque[59], « eos aperte dicere finem esse jucunde vivere, perfectum autem bonum solam esse voluptatem. Epicurus autem doloris quoque amotionem dicit esse voluptatem. » Quamobrem eodem ille in libro dixerat[60] Epicurum veritati prætulisse voluptatem. Verum postea, si tamen integer sit Græcus illius textus, de solo Epicuro hæc adhuc tradidit[61]: « Ea (cupiditas) Epicuro persuasit, ut philosophi finem poneret voluptatem. Divinam itaque rem is esse statuit firmam, ac stabilem carnis constitutionem, et quod ea ita sit futura, spem certam. » Sed hæc ipsa est opinio, quam ipse Metrodoro Epicuri discipulo postea vindicat[62]. Vide ergo an ibi Ἐπικούρειος potius legi debeat, quam Ἐπίκουρος. Ut ut sit, quid voluptatis nomine Epicurus et Cyrenaici intellexerint, ita Clemens paulo post explicat[63]: « Atque Epicurus quidem et Cyrenaici id quod est primum naturæ proprium et conveniens, dicunt esse voluptatem. Voluptatis enim causa accedens, inquiunt, virtus peperit voluptatem. » De hac porro Epicuri opinione multi plurima et varia adnotarunt, nosque ex iis quæ præcipua sunt, alibi observavimus[64]. Si alia nihilominus adhuc desideres, lege Ciceronem præsertim lib. I *De natura deor.*, p. 211, lib. II et III *Tusculan.*, et lib. I et II *De finibus*; Theodoretum *De Græc. affect. curat.*, serm. 11, pag. 647, et ante illos Laertium lib. X in Epicuri vita, § 128 et seq., et variorum in illam animadversiones, atque etiam Gassendum lib. III de ejusdem Epicuri vita et moribus cap. 5 et seq. Sed perpendas velim, an is nimio in Epicurum amore captus, illum plus æquo excusare, ac doctissimos alios scriptores et Ecclesiæ Patres, eidem Epicuro voluptatis patrocinium exprobrantes, accusare et condemnare videatur.

Cyrenaici vero ab Aristippo Cyrenaico, auctore
261 suo et parente, nomen traxerunt, uti testatur Laertius in ipsius Vita[65], ubi eadem illorum de voluptate sententia ab illo atque etiam a Cicerone

A exponitur. Rursus autem de iis et de Epicuro idem orator alibi disputat[66].

Non multum ab his dissidebant Dinomachus et Callipho, qui, quemadmodum scribit auctor noster[67], « dixerunt esse finem quidquid in se est facere, et consequendæ et fruendæ voluptati. » Tum vero paulo post de solo Calliphone[68]: « Ex Calliphonis, inquit, sententia, voluptatis quidem causa accessit virtus, procedente autem tempore, cum suam vidisset pulchritudinem, effecit ut principio, hoc est, voluptati esset honore æqualis. » De utroque autem Cicero hæc scribit[69]: « Aut voluptas adjungi potest ad honestatem, ut Calliphoni Dinomachoque placuit. » At de solo Calliphone alicubi hoc scriptum reliquit[70]: « Voluptatem et honestatem fines esse Callipho censuit. » Quod et alibi aliis repetit verbis[71]. Sed utrumque Calliphonem et Dinomachum alio in libro sic jure merito castigat[72]: « Reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico,
B qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. »

Mirum fortasse quibusdam videbitur Hieronymum et Diodorum, non solum a Clemente nostro, sed etiam a Cicerone Peripateticos appellari, ubi utrumque ab Epicureorum opinione tam longe non recedere his verbis ille significat[73]. « Et Hieronymus Peripateticus finem quidem esse vivere sine molestia ac perturbatione, extremum autem, seu ad finem spectans bonum, esse felicitatem. Et Diodorus, qui similiter fuit ex eadem hæresi, finem esse pronuntiat citra ullam molestiam et honeste vivere. » Neque absimili modo Tullius[74]: « Vacare omni molestia Hieronymus, hoc idem cum honestate Diodorus, ambo Peripatetici finem esse censuerunt. » Quod quidem haud semel ille et in hoc et in alio libro repetit[75]. Sed hanc ipsam ob causam dubitat utrum uterque Peripateticus dici possit. Audiendus profecto ipse est quomodo id suis
C verbis exponat: « Præterea multos, aiebat[76], in his doctum hominem et suavem Hieronymum, quem jam cur Peripateticum appellem, nescio; summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris. Qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiæ ratione dissentit..... Diodorus Critolai auditor adjungit ad honestatem vacuitatem doloris. Hic quoque suus est, de summoque bono dissentiens, dici vere Peripateticus non potest. » Utrumque igitur Cicero, etiamsi plerisque omnibus Aristotelis aliorumque Peripateticorum opinionibus subscripsissent, eo tamen ipso, quod ab eis de summo bono dissentirent, Peripateticos vere dici posse non putabat.

Epicureorum autem gregi haud dubie annumerandi sunt Annicerii, de quibus hæc Clemens memoriæ prodidit[77]: « Qui autem vocantur Annicerii ex successione Cyrenaica, nullum totius vitæ finem terminatum statuerunt; uniuscujusque autem actionis proprium esse finem, nempe eam quæ ex
D actione efficitur voluptatem. Hi Cyrenaici Epicuri voluptatis terminum, hoc est, doloris ablationem infirmant et abrogant, eam constitutionem mortui appellantes; non solum enim nos gaudio affici propter voluptates, sed etiam propter consuetudines et honores. Epicurus autem existimat omnem lætitiam ex carne primo affecta. » Annicerios suam a Cyrenaicis originem sumpsisse haud immerito Clemens affirmat. Triplicem quippe in sectam Cyrenaici divisi sunt, Hegesiacam, Theodoriam et An-

[58] Strom. lib. II, p. 416. [59] ibid., p. 415. [60] ibid., p. 365. [61] ibid., p. 413. [62] ibid., p. 417. [63] ibid., p. 415. [64] Ambros., l. II De offic., c. 13, § 50. [65] lib. II in Aristippi vita, § 86. [66] lib. II De finib., p. 54 et 58, et l. III De offic. circ. fin., lib. IV Acad. quæst., p. 55. [67] Strom. l. II, p. 415. [68] ibid. [69] lib. VIII De finib., p. 101. [70] l. IV Academ. quæst., p. 35. [71] lib. II De fin., pag. 54, et lib. IV, p. 92, ac l. V Tuscul., p. 190. [72] lib. III De offic., p. 404. [73] Strom. l. II, p. 415. [74] lib. IV Acad. quæst., pag. 54. [75] lib. II De finib., pag. 54; ibid., p. 52 et 57, et lib. V De finib., p. 110, ac Tuscul. l. II, pag. 138. [76] lib. V De finib., p. 99. [77] Strom. l. II, p. 417.

niceriam. Hujus autem parens fuit Anniceris Cyrenaicus, a quo viginti aut triginta nummis, uti scribit Laertius [78], vel sestertiis octo, sicuti Lactantius ait [79], Plato redemptus est. Videsis Menagii observationes in secundum Laertii librum, § 86. De Anniceriorum porro opinione ita Cicero : « Ab Aristippo, inquit [80], Cyrenaici et Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt, virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis, floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. » Ibi quidem Tullius consulto adjecit Epicurum ejusdem fere' sententiæ fuisse assertorem et patronum. Noster vero Clemens clarius declarat in quo utraque et Epicuri et Anniceriorum opinio discrepet. Consule Laert. lib. II, § 96, in Aristippi vita.

Pergit idem ipse auctor noster [81], et quid Metrodorus, quem Epicureum nominatim vocat, de summo bono opinatus sit, his illius verbis patefacit : « Animæ, inquit [82], bonum quid est aliud, quam firma, stabilis ac bona carnis constitutio, et spes fide digna quod ea sic futura sit ? » Eumdem plane in modum Cicero : « Ipse, ait [83], Metrodorus, pene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis : Cum corpus bene constitutum sit, et sit exploratum ita futurum. » Quod quidem suis ille verbis iterum dixit lib. II *Tuscul.*, pag. 138, lib III *De officiis*, pag. 404, et lib. I *De natur. deor.*, pag. 211, ubi de eodem Metrodoro hæc habet : « Accusat Timocratem fratrem suum Metrodorus, quod dubitet omnia, quæ ad beatam vitam pertineant, ventre metiri : neque id semel dicit, sed sæpius. » Legesis Plutarchum lib. *Non posse suaviter viv.*, pag. 1091, ubi de Metrodoro atque Epicuro sermonem facit, atque etiam Laertium et Gassendum *De Epicuri vita*.

Porro autem Clemens noster alibi [84] ejusdem Metrodori Epicurei verba protulit, quibus ille Menestratum admonet, tametsi ipse mortalis sit ; animam tamen illius ascendere, donec sæculum et rerum infinitatem conspiciat, ubi juxta Platonis sententiam homo corpore non amplius alligatus pura luce Deum contemplabitur. Ibi autem hæc ab eo divine dicta esse asserit.

Ad Stoicos etiam Clemens venit, aitque [85] : « Zeno Stoicus finem esse putat ex virtute vivere. Cleanthes autem naturæ convenienter vivere, atque in bene ratiocinando ; quod in iis, quæ sunt secundum naturam eligendis, situm esse statuit. Et Antipater ejus familiaris in iis quidem quæ sunt secundum naturam assidue et absque ulla prolapsione deligendis, iis autem quæ sunt præter naturam rejiciendis, positum esse existimat. Et rursus Archidemus sic finem esse exponebat in iis, quæ sunt secundum naturam maxima et præcipua, deligendis non posse transilire. Præter hos autem Panætius convenienter vivere appetitionibus, quæ datæ sunt nobis a natura. Postremo autem Possidonius, vivere contemplando universorum veritatem, et ordinem, et se, quoad ejus fieri potest, ita instituere, ut nulla in re ducatur a parte animæ quæ caret ratione. » De illis autem omnibus ipse antea, atque etiam alibi idem simplicius dixit [86] : « Stoici naturæ consequenter vivere finem esse statuerunt, » τὸ ἀκολούθως τῇ φύσει ζῆν. Quod Græcis totidem verbis narrat **262** Theodoretus [87]. At Cicero magis enucleate : « Sunt, inquit [88], fines bonorum..... Stoicis consentire naturæ, quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere : quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quæ natura eveni-

A rent, eligente ea quæ essent secundum naturam rejicienteque contraria. » Videsis adhuc illius lib. IV *De finib.* pag. 91. De iis autem singillatim, quemadmodum Clemens, hæc in verba Laertius disserit [89] : « Primus Zeno in libro *De natura hominis* finem ait consentanee secundum naturam vivere, id autem est secundum virtutem vivere ; ad eam quippe natura nos ducit. Similiter et Cleanthes in libro *De voluptate*, et Possidonius, et Hecato in libro *De finibus*.... Archedemus autem nihil officiorum omittendo vivere...... Cleanthes autem communem tantummodo naturam suscipit, quam sequi oporteat, non autem particularem ; virtutemque affectionem esse vulgo intellectam, et ipsam propter se ipsam esse expetendam, non ob metum aliquem, aut spem, aut aliquid eorum quæ sunt externa, sed in ipsa constitutam esse beatam vitam ; utpote quæ sit animæ insita ad consensionem totius vitæ.... Docibilem vero esse virtutem et Chrysippus in primo

B *De fine* dixit, et Cleanthes, et Possidonius in *Exhortationibus*, et Hecato. Quod autem docibilis sit, ex eo constat, quod boni ex malis fiant. Panætius quidem duas posuit virtutes, contemplativam et activam ; alii tres, rationalem, naturalem et moralem ; quatuor Possidonius, plures Cleanthes, Chrysippus et Antipater. »

Zenonis vero opinionem Cicero fusius clariusque ita enucleat [90] : « Zeno nullomodo is erat, qui ut Theophrastus nervos virtutis inciderit ; sed contra, qui omnia quæ ad beatam vitam pertinerent in una virtute poneret, nec quidquam aliud numeraret in bonis, idque appellaret honestum, quod esset simplex quoddam, et solum, et unum bonum. Cætera autem etsi nec bona, nec mala essent, tamen alia secundum naturam dicebat, alia naturæ esse contraria ; iis ipsis alia interjecta et media numerabat. Quæ autem secundum naturam essent, ea sumenda et quadam æstimatione dignanda dicebat : contra-

C que contraria ; neutra autem in mediis relinquebat, » etc. Videsis eumdem Ciceronem de eodem Zenone aliisque illius asseclis et successoribus ibidem pag. 36, et lib. IV *De finibus*, pag. 86 et seqq. ; lib. III *De offic.*, pag. 389, et lib. IV *Academic. quæst.*, pag. 31, ubi Panætius « vocatur princeps prope Stoicorum, » et pag. 34, Cleanthes « quasi majorum gentium Stoicus. »

Eam fortasse ob causam ita Clemens prosequitur [91] : « Quidam autem ex recentioribus Stoicis finem esse tradiderunt, τὸ ζῆν ἀκολούθως τῇ τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῇ · « vivere consequenter constitutioni hominis. » Prius autem vidimus hanc ab ipso atque a Theodoreto Stoicis omnibus generatim ascribi sententiam, finem esse τὸ ἀκολούθως φύσει ζῆν. Quid autem hanc inter et superiorem sententiam intersit discriminis, expende, quæso, et pronuntia.

Interim vero auctorem nostrum sequamur. Ita

D autem ille pergit [92] : « Quid tibi Aristonem recenseam ? Is finem dicebat esse ἀδιαφορίαν, id est indifferentiam ; indifferens autem plane relinquit indifferens. Aut ea quæ ab Herillo dicuntur, in medium adducam ? Ex scientia vivere ponit Herillus finem. » Eadem Laertius de utroque paulo explicatius loquitur [93] : « Ariston Chius Phalantusque, cognomento Siren, finem esse dixit ad aliquid inter virtutem et vitium indifferenter se habentem vivere, nullam quamlibet modicam varietatem relinquendo, sed se æqualiter in omnibus habendo. » Postea vero [94] : « Herillus Carthaginensis finem scientiam dixit, quod est semper vivere, cuncta referendo ad vivendum cum scientia, ne ignorantia

[78] in Platonis vita, § 20. [79] De falsa sapient., cap. 25. [80] l. III De offic., pag. 404. [81] Strom. lib. VI, p. 614. [82] Strom. lib. II, p. 417. [83] lib. II De finib. pag., 66. [84] Strom. lib. V, pag. 614. [85] Strom. lib. II, p. 416. [86] ibid., p. 404, et lib. V, p. 594. [87] De Græc. affect. cur., serm. 11, p. 647. [88] lib. II De finib., p. 57. [89] l. VII in vita Zenon., § 87 et seq. [90] lib. II Acad. quæst., p. 8. [91] Strom. lib. II, p. 416. [92] ibid. [93] lib. VII in Vita Zenon., § 160. [94] in Vita Herilli, § 165.

dejiciamur. » Similiter quoque Cicero : « Ariston, inquit [95], qui cum Zenonis fuisset auditor, re probavit illa, quæ ille verbis, nihil esse bonum, nisi virtutem; neque malum, nisi quod virtuti esset contrarium : in mediis ea momenta, quæ Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est in his rebus neutram in partem moveri, quæ ἀδιαφορία ab ipso dicitur. »

Rursus autem alio in libro [96] : « Atque ut Aristonis esset explosa sententia dicentis nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas præter virtutes et vitia, inter quas quidquam omnino interesset. » Denique libro sequenti [97] : « Hoc unum Aristo tenuit; præter vitia atque virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. »

Cum autem paulo ante ille dixisset per se ipsam rerum scientiam ab Aristotele et Theophrasto mirabiliter laudari, hæc de Herillo memorat [98] : « Hoc uno captus Herillus, scientiam summum bonum esse defendit, nec rem ullam aliam per se expetendam. » Quapropter alibi ipse nos commonefacit illum hac in re præceptori suo Zenoni plane penitusque adversari [99] : « Omitto Herillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit, qui cum Zenonis auditor esset, vides quantum ab eo dissenserit. » Utriusque porro sententia ab eodem Cicerone aliis in libris refellitur [1]. Si plura volueris, adi Lipsium [2], qui varias Stoicorum de ultimo bonorum fine opiniones recenset enucleatque. Vide etiam Laert. lib. VII De vita Zenonis sub finem, de Aristone aliisque eodem nomine appellatis, et cap. seq. de Herillo disputantem.

Post hæc autem Clemens : « Ea quoque, ait [3], quæ a physicis de re proposita decernuntur, adducamus. » Quid ille sibi physicorum nomine velit, si quæras, tibi respondebimus eos esse, qui sicut ex Laertio et Cicerone supra observatum est, usque ad Socratem, a quo ethica introducta est, de rebus naturalibus et physicis philosophati sunt. Hos autem ipsemet Clemens noster [4] et Eusebius [5] a Thalete ortos esse alicubi significant. Plurium itaque ex illis, ac primum quidem Anaxagoræ et Heracliti opinionem his Clemens enarrat verbis [6] : « Anaxagoram Clazomenium aiunt dixisse contemplationem esse vitæ finem, et eam quæ ex ea procedit libertatem. Heraclitum autem Ephesium εὐαρέστησιν. »

Utriusque autem sententia a Theodoreto clarius sic explicatur [7] : « Heraclitus Ephesius nomen voluptatis mutavit, sed sensum servavit. Nam pro voluptate εὐαρέστησιν beneplacitum dixit. Habet tamen et aliam vim quamdam hæc definitio. Nam indefinite beneplacitum posuit, qualitatem vero illius non expressit....... Anaxagoras Clazomenius in vitæ speculatione animique libertate, quæ ex illa proficiscitur, convenientem philosopho definitionem constituens. »

Tum deinde Clemens [8] : « Pythagoram refert Heraclides Ponticus scientiam perfectionis virtutem animæ tradidisse esse beatitudinem, » Græce, τὴν ἐπιστήμην τῆς τελειότητος τῶν ἀρετῶν τῆς ψυχῆς εὐδαιμονίαν εἶναι. Sed iis haud prorsus inviti suffragium feremus, qui hunc **263** Clementis locum probaverint esse corruptum, atque ex his Theodoreti verbis emendandum [9] : Ὁ δὲ πολυθρύλλητος Πυθαγόρας, τὴν τελειοτάτην τῶν ἀριθμῶν ἐπιστήμην, ἔσχατον ὑπελάμβανεν ἀγαθόν. « Celeberrimus autem Pythagoras ultimum bonum in exactissima numerandi scientia opinatus est esse. » Apud nostrum itaque Clementem pro ἀρετῶν, « virtutum, » legendum sicut apud Theodoretum videtur ἀριθμῶν, « numerorum. » Ad hujusce autem emendationis confirmationem in medium adduci potest illud Ciceronis de Pythagoreis testimonium [10] : « Pythagorei ex numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. » Et certe a nobis alibi fuse probatum est [11] primum rerum principium ab ipsomet Pythagora in unitate et numeris constitui. Eam sane ob causam ille, teste Laertio [12], opinabatur « virtutem esse harmoniam, » seu numerum sonorum et musicum, « sanitatem præterea, et bonum omne, atque Deum; ideoque per harmoniam constare omnia. »

Post hæc autem Clemens [13] : « Quinetiam Abderitani docent esse finem, Democritus quidem in libro *De fine*, animi tranquillitatem, τὴν εὐθυμίαν, quam etiam appellavit εὐεστώ, et sæpe exclamat : Delectatio et ejus privatio sunt eorum terminus, qui ad summum vigorem pervenerunt. Hecatæus autem αὐτάρκειαν, sufficientiam. » Hi autem a Clemente vocantur Abderitani, Ἀβδηρῖται, quia utrumque cum Democritum, tum Hecatæum, uti ex mox dicendis patebit, Abderitanos, id est Abdera ex urbe Thraciæ maritima, quæ postea Clazomene dicta fuit, oriundos esse plerique omnes perhibent, quamvis nonnulli Hecatæum Milesium appellaverint.

Quamobrem Theodoretus hæc de Democrito Clementis nostri dictis satis congruentia ac convenientia tradidit [14] : « Epicurus supremum bonum solam esse voluptatem opinatus est. Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης, Democritus Abderites, hujus dogmatum pater, pro voluptate tranquillitatem animi, τὴν εὐθυμίαν, posuit, non sententiæ, sed nominum duntaxat facta mutatione. » Tullius autem : « Democriti, inquit [15], securitas, quæ est animi tranquillitas, quam appellant εὐθυμίαν. » Postea vero : « Beatam vitam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturæ consequi volebat ut esset bono animo; id enim ille summum bonum εὐθυμίαν, et sæpe ἀκακίαν appellat, id est animum terrore liberum. » Magis autem ad Clementis nostri mentem Laertius hujusce Democriti opinionem his verbis explicat [16] : « Finem esse rectum quietumque animi statum, εὐθυμίαν, quæ, ut quidam oblique interpretantur, non idem sit quod voluptas, verum secundum quam animus magna tranquillitate constantiaque beatus est, dum nullo metu, nulla superstitione, aut alia quavis perturbatione agitatur. Eamdem vero et εὐεστώ appellat, a bonitate constantiæ, multisque nominibus aliis. » Porro autem Democritus ille apud Ciceronem [17] « vir magnus in primis » audit et « cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit. » A nobis vero proxime laudatus Laertius [18], qui ejus vitam litteris mandavit, observat eum ab aliis Abderitem, ab aliis Milesium nuncupari.

Hecatæus etiam, auctore testeque Suida [19], Abderites philosophus cognominatus est et criticus grammaticus. » Hunc autem quidam esse putant cujus primus de Ægyptiorum philosophia liber a Laertio citatur [20]. Non desunt tamen, qui ipsum alium ab Abderite, et Milesium Hegesandri filium, et historicum fuisse existiment. Et re quidem vera ipse Clemens noster alibi [21] Hecatæum laudat, « qui composuit historias. » Denique Hecatæi Milesii Pausanias, aliique sæpius mentionem fecerunt. At de illo videsis Vossium lib. I *De histor. Græc.*, cap.

[95] lib. IV Acad. quæst., pag. 35. [96] lib. IV De fin., pag. 91. [97] lib. V De finib., pag. 110. [98] ibid. [99] lib. IV Acad. quæst. p. 35. [1] lib. II De fin., pag. 58, et l. V, p. 101. [2] t. IV Manud. ad Stoic. philos., dissert. 13 et seq. [3] Strom. lib. II, pag. 416. [4] ibid., p. 364. [5] Præp. evang. lib. X, cap, 14, et lib. XI, c. 2. [6] Strom. l. II, p. 416. [7] t. IV, serm. 11, p. 645. [8] ibid., pag. 417. [9] loc. cit. [10] lib. IV Acad. quæst., pag. 33. [11] Appar. lib. II, dissert. 2, c. 7, § 29. [12] lib. VIII in Vita Pythag., § 33. [13] l. IV, p. 417. [14] loc. cit., pag. 645. [15] lib. V De finib., p. 101 et 113. [16] lib. IX in vita Democriti, § 45. [17] lib. I De nat. deor., p. 212. [18] lib. IX, § 34 et seq. [19] ad verbum Ἑκαταῖος. [20] in proœm., § 9 et 10. [21] Strom. lib. V, p. 603 et 616, et lib. VI, pag. 629.

10 Quamvis autem duo fuerint scriptores, certum tamen est Theodoretum [22] Hecatæi philosophi meminisse, qui, uti Clemens noster scribit [23], summum bonum, τὴν αὐτάρκειαν, « sufficientiam, » esse arbitrabatur.

Eidem philosophorum familiæ et classi ab auctore nostro ascribuntur: Ἀπολλόδοτος ὁ Κυζικηνὸς, τὴν ψυχαγωγίαν, καθάπερ Ναυσιφάνης τὴν κατάπληξιν· ταύτην γὰρ ἔφη ὑπὸ Δημοκρίτου ἀθαμβίην λέγεσθαι. Quod Latinus interpres sic reddidit: « Apollodotus Cyzicenus animi delectationem, quemadmodum Nausiphanes admirationem vel obstupefactionem. Eam enim dicit a Democrito vocari ἀθαμβίην. » Obiter animadvertas velim quomodo quædam Græca Clementis verba in ambiguo, alia minime in Latinum versa, ab illo interprete Latino hic atque etiam alibi non semel relinquantur. At si vox ἀθαμβίη, uti Suidas observat et ex aliis scriptoribus probari facile posset, idem sit atque ἄφοβος, impavidus ac stuporis et obstupefactionis expers: inde hic elici poterit Clementis nostri sensus: Nausiphanes docuit summum bonum esse admirationem, sed quæ stuporis et obstupefactionis expers sit et vacua.

Porro autem iis minime refragabimur, qui Apollodotum eum esse probaverint, qui a Laertio Apollodorus et Hortityrannus cognominatus, Epicuri discipulus dicitur. Videsis eumdem Laertium lib. x in vita Epicuri, § 25; Gassendum lib. II *De vita et moribus Epicuri*, cap. 6, pag. 187; Vossium lib. IV *De hist. Græc.*, cap. 20, pag. 466, ac Jonsium lib. II *De script. hist. philosoph.*, etc. Nausiphanem autem supra ostendimus fuisse Epicuri præceptorem, quem tamen ab illo omnibus contumeliis vexatum fuisse Cicero testatus est [24].

Hunc apud Clementem nostrum [25] excipit Diotimus, qui ultimum finem esse constituit « absolutam, » ut ipsemet Clemens loquitur, « bonorum perfectionem, quam dicit appellari εὐεστώ, » quemadmodum, uti vidimus, Democritus dixerat. Narrat vero Laertius [26] Diotimum fuisse Stoicum et infesto animo adversus Epicurum, quem acerrime insectatus est. At ille postea atheismi accusatus, capite pœnas luit, si adhibenda sit fides Demetrio, quem Athenæus hæc citat in verba [27]: « Θεότιμος (lege Διότιμος), qui libros aliquot scripsit contra Epicurum, ab Epicureo Zenone accusatus (atheismi), capite pœnas luit, ut ait Demetrius Magnesius in *Homonymis*. »

In eumdem porro philosophorum numerum a Clemente refertur Antisthenes, qui ultimum illum finem docebat esse τὴν ἀτυφίαν, quo etiam verbo Theodoretus usus est [28]. Sed illius prioris interpres « fastus vacuitatem, » posterioris vero « modestiam animi » Latine reddidit. Laertius vero ab eo pronuntiatum perhibet [29] τήν τε ἀδοξίαν ἀγαθὸν, καὶ ἴσον τῷ πόνῳ, « gloriæ privationem bonum esse et labori similem. » A nobis autem plura de eodem Antisthene jam observata sunt.

Quid autem eodem de argumento Academici recentiores statuerint, his Clemens verbis edocuit [30]: « Ex Academia recentiores volunt nonnulli finem tradere firmam ac stabilem a visis abstinentiam. » Simili plane modo a Cicerone litteris consignatum legimus [31]: « Quidam Academici constituisse dicuntur extremum 264 bonorum et summum munus esse sapientis, obsistere visis assensusque suos firme sustinere. » Hos autem, ἐκ τῆς Ἀκαδημίας νεωτέρους, « Academicos recentiores, » ut Clemens ait, fuisse inde colligas, quod alio in libro ipsemet Cicero de antiquioribus hæc scripsit in verba [32]: « Honeste vivere fruentem rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus Academia censuit, ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime, et Aristoteles; ejusque amici nunc proxime videntur accedere. »

Verumtamen testatum Clemens facit duplicem a Platone Academiarum principe assignari hominis finem [33]: « Unum quidem (Clementis nostri verba sunt), id quod est participabile, et primum in ipsis formis, quod quidem nominat bonum. Alterum autem, id quod est illius particeps, et quæ ab eo proficiscitur, accipit similitudinem; quod quidem est in hominibus, qui virtutem et veram philosophiam sibi vindicant. » Et hæc quidem a Platone tradita sunt tom. II, lib. IV *De legib.*, pag. 716. Similia autem ille habet in citato postea a Clemente illius *Theæteto*, tom. II, pag. 176. Hinc sane et jure quidem merito Theodoretus: « Plato, inquit [34], Aristonis filius....... bonorum finem statuit Deo, quoad possumus, similes fieri. » Eusebius [35] tamen finem hominis a Platone in ipsa virtute positum affirmat. Sed id quoque Clemens videtur pro certo utique posuisse. Et vero quis, nisi virtute præditus, poterit unquam Dei accipere similitudinem?

Nec obscure quidem Clemens ibidem significat [36] Platonem isthæc hausisse a magistro suo Socrate, qui, ut auctor nobis est Cleanthes, docebat « eumdem esse virum justum et beatum; eumque exsecrari, qui primus divisit justum ab utili; ut qui rem fecerit impiam. » Quod certe Ciceronis Theodoretique testimonio luculenter asseritur: « Socrates » enim, inquit Tullius [37], « exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sua (seu honestate) sejunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. » Theodoretus vero [38]: « Platonis quoque præceptor Socrates, filius Sophronici, non divitiis affluentem, neque secundo vento utentem, sed justitia exornatum, felicem solebat appellare; impiosque vocabat eos qui utilitatem a justitia sejungerent. Solum enim utile hoc ducebat, quod justum. »

Præclarum porro illud Platonis documentum, aliaque ejusdem philosophi placita, a Stoicis probata et propugnata fuisse sic Clemens ostendit [39]: « Antipater Stoicus tribus quos scripsit libris, quod ex sententia Platonis solum honestum est bonum, probat etiam quod ex ejus sententia sit sufficiens virtus ad beatitudinem; et complura alia adducit dogmata, quæ conveniunt cum Stoicis. At de his legenda sunt Ciceronis *Paradoxa* pag. 434 et seq., lib. III *De officiis*, pag. 389, etc., et Lipsii *Manuduct. ad Stoic. philosoph.*, dissert. 20, tom IV, pag. 481.

A Platone Clemens [40] ad primos venit illius discipulos, Speusippum ejusdem Platonis, ut etiam Cicero narrat, ex sorore filium, relictumque quasi hæredem, atque etiam Xenocratem et Polemonem, Platonis quoque, teste eodem Cicerone [41], auditores, de quibus nos supra disseruimus. Illorum porro de summo bono opiniones refert idem Cicero lib. IV *De finibus*, pag. 86, rursusque Xenocratis sententiam lib. V *Tusculan.*, pag. 145, ac lib. II *De legib.*, pag. 330.

Peripateticæ scholæ, cujus, uti jam animadvertimus, auctor Aristoteles fuit, sectatores ultimum hunc, uti Clemens noster testatur [42], definierunt esse finem τὸ ζῆν κατ' ἀρετὴν, « vivere ex virtute ...... compleri beatitudinem triplici genere bono-

[22] loc. cit., pag. 645. [23] Strom. l. IV, p. 417. [24] lib. I De nat. deor., pag. 205. [25] Strom. l. IV, p. 417. [26] lib. X in Vita Epicuri, § 3. [27] l. XIII Deipnos., pag. 611. [28] loc. cit., serm. 11, pag. 645. [29] lib. VI in vita Antist., § 11. [30] loc. cit., p. 416. [31] lib. III De finib., p. 76. [32] lib. IV Acad. quæst., pag. 35. [33] Strom. lib. II, pag. 417. [34] Theod. loc. cit., serm. 11, p. 45. [35] Præp. evang. lib. XVI, c. 3 et 4. [36] loco citat., pag. 417. [37] lib. I De legibus, pag. 326. [38] t. IV, serm. 11, p. 646. [39] Strom. lib. V, pag. 595. [40] Strom. lib. II, pag. 418 et seq. [41] lib. I Acad. quæst., pag. 6. [42] loco citat., p. 415 et seq.

rum. Neque ergo pauper, nec inglorius, sed nec valetudinarius, sed nec si quis fuerit servus, est beatus ex illorum sententia. » Aristotelis vero illorum parentis hanc de ultimo bono et felicitate sententiam ita a Tullio brevius explanatur [43]: « Virtutis usum cum vitæ prosperitate conjunxit. » A Theodoreto autem [44]: « Aristoteles ex triplici bonorum genere, id est animæ, corporis ac externis bonis plenam felicitatem fieri affirmavit. » Quod quidem fusius Laertius lib. v, in illius Vita, § 30, et ipsemet Aristoteles, testis hac in re cæteris omnibus certior et locupletior, lib. II *Moralium*, cap. 9 et seq., explicaverunt. Peripatetici autem magistri sui opinionem sedulo amplexati sunt. Docebant etenim non solum honestum, sed etiam jucundum et utile esse bonum; ita tamen ut unum alio esset majus, nempe honestum jucundo, et jucundo utile esse præstantius; sed qui uno ex his careret, hunc non esse omnino beatum. Videsis Ciceronem lib. III *De finibus*, pag. 78, lib. I *De natura deorum*, pag. 198, et lib. III *De officiis*, pag. 389.

Quamvis autem illam opinionem omnibus generatim Peripateticis Clemens noster, Cicero aliique vindicaverint, tres tamen ex illis Clemens noster nominatim appellat, quorum ultimus tantummodo suum ei penitus tulerit suffragium. Hæc autem de illis ipsa sunt ejusdem auctoris nostri verba [45]: « Quinetiam Lycus Peripateticus veram animæ lætitiam dicebat esse finem, quemadmodum Leucimus eam quæ ex honestis proficiscitur. Critolaus autem qui et ipse quoque fuit Peripateticus, dicebat esse perfectionem vitæ recte fluentis secundum naturam, quæ completur ex tribus generibus, a majoribus per manus traditam significans perfectionem. »

Qui a Clemente ibi Λύχος, alibi vero Λύχων vocatur, ipsius vitam Laertius descripsit [46], mentionemque fecit Athenæus [47]. De illius vero, atque etiam Critolai sententia Cicero quædam breviter perstrinxit [48]. Verum de illo brevius adhuc scripsit Epiphanius [49]: « Critolaus Phaselita Aristotelem secutus est. » Denique de Leucimo cum neque aliis neque nobis quamvis accuratissime indagantibus nihil succurrat, vide utrum in hoc scribendo nomine aliquis non fuerit librariorum lapsus.

Ne mireris porro « tam multiplices, » ut ait Ambrosius [50], « et implicatas atque confusas » de hoc argumento proferri « quæstiones philosophorum. » Tot enim in varias et a se invicem prorsus discrepantes sententias illi abierunt, ut Augustinus eas ad ducentas octoginta octo perduci posse ex Varrone collegerit [51]. De his autem lege eumdem Augustinum citato lib. XIX *De civitate*, cap. 1, 2 et 3; Epiphanium in *Expositione fidei catholicæ*, et quæ in laudatum Ambrosii locum a nobis subnotata sunt.

265 ARTICULUS III.

Philosophorum opiniones de fide, spe et charitate; de matrimonio et legibus in cælibes.

Plura quidem Clemens refert [52], quæ Aristoteles, Epicurus, Heraclitus et Plato de fide scriptis tradiderunt. Sed de illis jam nos supra cap. 11, art. 2, ubi et eadem quæ Clemens narrat a Theodoreto descripta esse [53] ostendimus. Alia porro Clemens adhuc exhibet [54], quæ Plato et Parmenides de spe, ac de charitate idem Plato et Empedocles posteris tradidisse dicuntur. Primum vero Parmenidis carmen, a Clemente citatum, protulit quoque Theodoretus [55].

Quid autem de matrimonio philosophi statuerint ut Clemens patefaciat, sic a Platone incipit [56]: « Plato matrimonium collocat in bonis externis, astruens nostri generis immortalitatem et quamdam perpetuitatem, qua posteritas posteritati lampadem quasi vicissim in manus tradit. » Quæ quidem ex illius lib. VI *De legib.*, tom. II, pag. 776, decerpta sunt. Quapropter Theodoretus: « Platonem, inquit [57], admittimus nuptias inter bona collocantem, immortalitatisque parandæ inventum, et stabilitatem generis appellantem. »

Carpocratem itaque ejusque filium Epiphanem scite corripit Clemens [58], qui in absurdi sui de communibus et promiscuis uxoribus erroris patrocinium Platonis auctoritate abutebantur. Perspicue enimvero ille ostendit ab utroque hæretico pravos in sensus ea omnia, ut jam vidimus, detorqueri, quæ hic philosophorum omnium facile princeps in suis *De republica* commentariis, puta lib. v, tom. II, pag. 457, ac, si velis, in *Timæo*, tom. III, pag. 18, de hocce argumento pronuntiaverat.

Quocirca cum alibi Clemens scribit [59] Euripidem ex eodem Platone idem dogma hausisse, ibi procul dubio lectori subintelligendum reliquit hunc poetam non melius quam illos hæresiarchas, Platonis mentem fuisse consecutum. Porro autem ex hac prava hujusce philosophi interpretatione haud absurde auctor noster [60] colligit eidem Platoni a Marcionistis perperam attribui falsissimam suam de mala generatione opinionem.

Testatum deinde Clemens facit [61] matrimonium et liberorum procreationem propter eas, quas invehunt molestias, repudiari a Democrito et Epicuro, aliisque qui summum bonum in voluptate ac molestiæ et doloris vacuitate posuerunt. Cum Clemente autem nostro concinit Theodoretus, et ad ejus mentem omnino apposite scriptis hæc tradidit [62]: « Democritum et Epicurum vehementer damnamus, qui nuptias et liberorum procreationem vitari jubent. Qui enim hominum felicitatem voluptate metiebantur, quidquid curarum aliquid vel fastidii afferre poterat omnino repudiarunt. » Hieronymus tamen nonnihil de hac, quæ Epicuro tribuitur, opinione detrahit, putatque illum vero sapienti, non omni prorsus conjugio interdixisse, sed jussisse ut is verus sapiens raro uxorem duceret: « Epicurus (verba Hieronymi ipsa sunt [63]) voluptatis assertor (quanquam Metrodorus discipulus ejus Leontium habuerit uxorem), raro dicit sapienti ineunda conjugia; quia multa incommoda admista sunt nuptiis. » Videsis Laertium, lib. x in vita Epicuri, § 119, et Casauboni, Gassendi ac Menagii in hunc locum observationes, Arrianum lib. I, cap. 23, et lib. III, cap. 7.

« Præterea ex Stoicorum sententia, prosequitur Clemens [64], est indifferens et matrimonium, et liberorum susceptio; ex Peripateticorum vero bonum. » Neque aliter Theodoretus eamdem Stoicorum sententiam nobis exposuit. Audi, quæso, ejus verba [65]: « Stoici media quadam via incesserunt. Conjugia enim ac liberorum susceptionem inter indifferentia recensuerunt. » Verum nonne, inquies, Zeno apud Laertium [66] dixit sapientem « uxorem ducturum procreandorum liberorum causa? » Nonne Chrysippus apud Ciceronem adhuc

[43] lib. II de finib., p. 54. [44] loc. cit., serm. 11, p. 646. [45] Strom. lib. II, p. 416. [46] lib. v De vita et dogm. philos. [47] lib. XII Deipnosoph., pag. 547. [48] lib. III Tuscul., p. 161, ac lib. v, pag. 185, et lib. v De finib., pag. 98. [49] Exposit. fid., pag. 1090. [50] l. II De offic. ministr., c. 3, § 8. [51] l. XIX De civitat., cap. 1, § 2. [52] Strom. lib. II, p. 365 et seq. [53] tom. IV, serm. 1, de fid., pag. 478 et seq. [54] Strom. lib. v, pag. 552. [55] loc. citat., pag. 476. [56] Strom. lib. II, pag. 421. [57] De Græc. affect. curat., serm. 12, pag. 675. [58] Strom. lib. III, p. 430 et seq. [59] lib. VI, pag. 628. [60] l. III, p. 431. [61] l. II, p. 421. [62] loc. cit., pag. 675. [63] l. I advers. Jovinian. sub fin. [64] Strom. l. II, p. 421. [65] loc. cit. [66] lib. VII in Vita Zenon., § 121.

expressius decrevit [67]: « Cum ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturæ, ut sapiens velit gerere et administrare rempublicam, atque ut e natura vivat, uxorem adjungere, et velle ex ea liberos procreare ? » Ergo persuasum fuit illis non indifferens, sed bonum esse matrimonium. Animum tamen velim advertas id ab iisdem Stoicis, ipsomet Laertio teste [68], constitutum : « Quo bene et male uti possumus, id bonum non est, » atque idcirco indifferens. Et id quidem clarius adhuc patet ex iis, quæ de variis rerum indifferentium generibus ab illis statuta fuisse perhibent idem Laertius loco citato, Tullius lib. III et IV *De finibus ;* et fusius Justus Lipsius lib. II *Manuductionis ad Stoicam philosophiam* tom. IV, dissert. 23 et 24.

Mirum porro nemini videbitur Peripateticis conjugium probari, qui noverit, eorum antesignanum Aristotelem, uti Aristippus memoriæ prodidit [69], B « Hermiæ concubinam adamasse, quam ille cum sibi permisisset, duxisse eam, et gaudio elatum immolasse mulieri, ut Athenienses Eleusinæ Cereri, Hermiæque Pæana scripsisse, qui ἔνδον, hoc est, intus scriptus est. » Videsis quæ eam in rem a Lycone Peripatetico apud Eusebium [70] litteris consignata sunt.

Lux autem aliqua inde his afferri potest, quæ Clemens ex dictis concludit [71] : « Ut semel autem dicam, illi lingua tenus sua deducentes dogmata, voluptatibus servierunt, alii quidem pellicibus, alii vero meretricibus, plurimi autem utentes adolescentulis. Sapiens autem ille quaternio, ἡ σοφὴ δ' ἐκείνη τετρακτύς, in horto cum meretrice factis voluptatem colebat. » Non defuerunt enim qui præter illa, quæ de Hermiæ concubina dicta sunt, eumdem Aristotelem incontinentiæ et intemperantiæ accusaverint, tametsi illum ab hoc vitio C Aristocles vindicare conetur [72]. Quaternionis autem nomine Pythagoram non sine ironia ab auctore nostro designari, ex iis haud plane immerito conjici potest, quæ in Ambrosium olim de eadem quaternione observabamus [73]. Ea, si animus est, adire poteris, sicut Stobæum sermone 65 et 66, *De laude et vituperio nuptiarum*, ubi Menandri carmina a Clemente paulo post citata, et plura de nuptiis a diversis scriptoribus tradita, atque varias philosophorum de iisdem nuptiis et matrimonio opiniones explicatas videbis. Neque te pigeat adire Hieronymum in fine libri II *Adversus Jovinianum*, de his multa quoque disputantem. Non omittendus tamen Homerus, qui a Clemente hæc in verba postea laudatur [74] : « Maximum votum statuit Homerus, virum et familiam, sed non absolute, verum cum bona consensione et concordia. » Ubi Homerus hæc cecinerit, fatetur Hervetus sibi non esse exploratum. Quidam vero D in suis ad hunc auctoris nostri locum scholiis nos tantum admonent eadem **266** ab Euripide in *Medea* decantari. Verum nunquid falsa omnino erit illius conjectura, qui putabit Clementem ad hos allusisse Homeri versus [75] ?

Σοὶ δὲ θεοὶ τόσα δοῖεν, ὅσα φρεσὶ σῇσι μενοινᾷς,
Ἄνδρά τε καὶ οἶκον καὶ ὁμοφροσύνην ὀπάσειαν
Ἐσθλήν· οὐ μὲν γὰρ τοῦγε κρεῖσσον καὶ ἄρειον.

A *Tibi vero dii tanta dent, quanto omnino concupiscis,*
Maritum et familiam, et concordiam præbeant
Bonam. Non enim eo quidquam præstantius et melius.

Vides quippe præcipua ibi occurrere verba quibus Clemens usus est, ac proinde non temere prorsus dici posse illum non ad alia quam hæc ejusdem Homeri verba collineasse.

Porro autem tametsi philosophi tam varias et contrarias de conjugio scindantur in partes, id nihilominus non obstitit, quominus illud iis qui magistratus aut reipublicæ curam gerebant, omnino probaretur. Testatur siquidem Clemens pœnas ab iis in cælibes statutas, propterea quod civitates bono maximo privarent : « Non permittunt legislatores, inquit auctor noster [76], maximos magistratus gerere iis qui uxorem non duxerant. Jam vero Laconum legislator non solum pœnam imposuit ei qui uxorem non duxisset, sed etiam ei qui unam tantum, et ei qui duxisset serius, et ei qui solus viveret. Præclarus autem Plato jubet uxoris quoque alimentum publico pendere ærario eum qui uxorem non duxisset, et sumptus quos oportet dare magistratibus. Si enim, ductis uxoribus, liberos non susceperint, quod in eis quidem situm est, hominum raritatem invehent, et civitates dissolvent, et qui ex eis constat ornatum. » Omnem sane extra controversiam esse debet indictas fuisse imperatorum lege, nimirum Julia et Papia in cælibes pœnas. Qua de lege Tacitus : « Relatum, inquit [77], deinde de moderanda lege Papia Poppæa, quam senior Augustus post Julias rogationes incitandis cælibum pœnis et augendo ærario sanxerat. » Sed illam legem, cujus etiam Suetonius mentionem fecit [78], a Constantino Magno abrogatam fuisse his illius vitæ auctor narrat verbis [79] : « Orbos antiquæ leges hæreditatis patrum ademptione plectebant. Eratque hæc sane atrocissima ; quippe quæ homines liberis destitutos, tanquam alicujus criminis reos, pœna afficeret. Imperator vero, hoc abrogato jure, sanctam ac religiosam legem tulit. » Sozomenus vero enodatius hanc legem explicat [80] : « Vetus lex fuit apud Romanos, quæ vetabat ne cælibes, τοὺς ἀγάμους, ab anno ætatis 25 pari jure essent cum maritis, tum in aliis plurimis rebus, tum in eo, ut nihil testamento caperent, qui non essent genere proximi. Orbos vero, ἄπαιδας, mulctabat dimidia parte bonorum, quæ ipsis relicta erant....... Cum igitur animadvertisset imperator....... legem dedit ad populum, ut cælibes et orbi, ἄγαμοι καὶ ἄπαιδες, pari jure quo reliqui omnes fruerentur. » Exstat etiamnum in codice Theodosiano [81] illa Constantini Magni lex, in quam sicut et in legem Popiam et Juliam legendæ sunt eruditi Godefridi adnotationes, et Lipsii commentationes in citatum Taciti locum pag. 62 et 64.

Laconis autem legislatoris nomine Clemens haud dubie compellat Lycurgum, in cujus Vita Plutarchus hæc scribit [82] : Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀτιμίαν τινὰ προσέθηκε τοῖς ἀγάμοις· « Ignominiæ profecto et infamiæ notam iis inussit qui uxores non duxerant; nudarum etenim certantium spectaculo arcebantur, atque hiemis tempore ex magistratuum edicto cogebantur forum vestibus spoliati obire. Circulantes autem cantilenam in se compositam concinebant, merito ita puniri se quod non parerent legibus. » Aristonis vero apud Stobæum hæc de omnibus ge-

[67] lib. III De finib., p. 82. [68] loc. cit., § 101. [69] lib. V in vita Arist., § 4. [70] lib. XIV Præp. evang., c. 2, p. 793. [71] l. III, p. 421. [72] loc. cit., c. 2, p. 791 et 792. [73] in Ambros. lib. II De Abraham., c. 11, § 80, pag. 349. [74] ibid., p. 423. [75] Odyss. lib. VI, pag. 82. [76] Strom. lib. II, pag. 422 et seq. [77] lib. III Annal. [78] in Vita August. [79] in Vita Constant. l. IV, c. 26. [80] l. I Hist., c. 9. [81] titul. de infir. poenis cælib. lege unic. [82] in Vita Lycurg., pag. 48.

pleratim Lacedæmoniis verba legimus [83] : « Spartanorum lex multam statuit, primam non ducenti uxorem, alteram vero ducenti, tertiam et gravissimam illi qui malam duxerit. » Locus porro Platonis a Clemente citatus occurrit tom. II, lib. II *De legib.*, pag. 774. Legesis præterea Cragium lib. III *De republ. Lacedæmon.*, tab. 4.

ARTICULUS IV.

Multa fuisse occultata a philosophis Pythagoreis, Platone et Epicuro, ubi de sumpta ab Hipparcho pœna; de interdicta quorumdam Zenonis librorum lectione; de vario Aristotelicorum scriptorum genere : de fabulis quibus philosophi sua documenta velabant, ac de mulieribus philosophis Theano, Themisto et quinque Diodori filiabus; de Hipparchia, Arate, Lasthenia, Axiothea et Aspasia.

Quamvis publicæ essent philosophorum scholæ, « non soli tamen, inquit Clemens [84], Pythagorei et Plato multa occultabant, sed etiam Epicurei dicunt quædam esse apud se arcana, et non permittere omnibus ut ea scripta legant. » De Pythagoreis quædam jam adnotavimus [85]. Quam severe autem in hujusce Pythagoreæ de occultandis suis dogmatibus legis prævaricatores animadverteretur, patet Hipparchi exemplo, quod a Clemente his verbis ponitur [86] : « Aiunt Hipparchum Pythagoreum accusatum quod aperte scripsisset decreta Pythagoræ, expulsum fuisse a schola, et ob id ipsum tanquam mortuo impositam columnam fuisse. » Nec mirum sane. Etenim, ut ait Origenes [87] : « Pythagoreorum quidem veneranda schola ponebat cœnotaphia disciplinæ suæ desertoribus, nimirum quod haberent eos pro mortuis. » At de Hipparcho videsis Menagii in Laertium de Vita Pythagoræ, § 358, observationes.

Secundus post Pythagoreos a Clemente Plato appellatur [88], quem ænigmatice et parabolice, atque idcirco obscuritatis latebris quædam occultasse non solum hic, sed paulo ante ostendit. Quod quidem ex mox dicendis manifestum adhuc fiet.

Ad Epicurum porro quod attinet, Laertius in ejus Vita narrat ipsum dixisse [89] : « Scholam habiturum, non sane ut ingentem frequentiam cogat, recitaturumque in multitudine, sed non sponte. »

Utrum autem eo Clemens collinearit, expende, quæso, et pronuntia, postquam legeris Gassendi in hunc Laertii locum, tom. V, pag. 118, notas et animadversiones.

Auctorem vero nostrum sequamur : « Quinetiam Stoici, inquit [90], dicunt a Zenone primo quædam fuisse conscripta, quæ non facile permittunt legere discipulis, quorum non prius fuerit factum ab ipsis periculum, an germane et sincere philosophentur. »

Duplicem scriptorum Zenonis catalogum Laertius repræsentat [91] ; sed quorum lectionem Stoici discipulis ejus, nisi prius probatis, facile non permiserint, tacitus prætermisit [92]. Non difficiliter autem
267 nobis persuadebis eos fuisse quos ille posteriori loco recenset, scilicet de nuptiis et de amoribus, vel *De republica* libros, quosque Laertius eum in cauda canis, Tullius autem minus verecunde scripsisse testificantur.

« Aristotelei quoque, pergit Clemens [93], dicunt ex suis scriptis alia quidem esse ἐσωτερικά, interna, alia vero communia et externa. » Sed hæc paulo aliter et fusius ab Aul. Gellio sic explicantur [94] : Commentationum suarum artiumque, quas discipulis suis tradebat Aristoteles philosophus, regis Alexandri magister, duas species habuisse dicitur.

A Alia erant quæ nominabat ἐξωτερικά, alia quæ appellabat ἀκροατικά. Ἐξωτερικά dicebantur, quæ ad rhetoricas meditationes, facultatem argutiarum civiliumque rerum notitiam conducebant. Ἀκροατικά autem vocabantur, in quibus philosophia remotior subtiliorque agitabatur, quæque ad naturæ contemplationes disceptationesve dialecticas pertinebant. Huic disciplinæ, quam dixit ἀκροατικὴν, tempus exercendæ dabat in Lycio matutinum; nec ad eam quemquam temere admittebat, nisi quorum ante ingenium et eruditionis elementa, atque in discendo studium laboremque explorasset. Illas vero ἐξωτερικὰς auditiones exercitiumque dicendi eodem in loco vesperi faciebat, easque vulgo juvenibus sine delectu præbebat. » Videsis variorum hunc in locum, et in Laertii libr. V Menagii, § 197 et seq., observationes.

Quid vero quod philosophi fabulas, non omnes tamen, allegorico sensu exponendo, dogmata sua
B velabant tegebantque? Ex his autem quasdam Clemens recenset [95], quæ apud Platonem leguntur, Heri Armenii, de qua ille tom. II, libro X *De republ.*, pag. 214; Æaci et Rhadamanti tom. II in *Gorgia*, pag. 523 et 524; Tartari in *Phædone* tom. I, pagina 112 et 113; Promethei et Epimethei in *Protagora* tom. II pag. 320 et seq.; denique belli inter Atlantinos et Athenienses in Atlantico gesti tom. III, pag. 112 et seq.

Antequam huic de Græcis philosophis sermoni finem imponamus, cum Clemente nostro adnotandum est non solum viros, sed etiam mulieres suam contulisse in philosophicas disciplinas operam. « Didymus enim, sicut idem Clemens ait [96], in libro *De philosophia Pythagorica* refert Theano Crotoniatidem primam ex mulieribus esse philosophatam et scripsisse poemata. » Quæ quidem Hervetus negat alibi occurrere, imo vero utrumque falsum esse Menagius audacter affirmat. At quomodo illud
C tanta confidentia dici potest non esse verum, quod a Suida tam diserte his verbis asseritur : « Theano Cressa, sive Cretensis, philosopha, filia quidem Pythonactis, uxor vero majoris Pythagoræ, ex quo suscepit Telangem, et Mnesarchum, et Myiam, et Arignotem. Quidam vero dicunt ipsam fuisse uxorem Cratini. Scribunt autem eam fuisse Crotoniadem. Scripsit commentarios philosophicos, et apophthegmata, et poema quoddam versibus. » Non philosophicos autem tantum libros poemaque conscripsit, verum etiam « Pythagoræ scholam, eo defuncto, ait Theodoretus [97], uxor Theano cum Telange ac Mnesarcho filiis, regendam suscepit. » At facile concedimus, inquient aliqui, Theano scriptis et voce, atque etiam publicis in scholis docuisse philosophiam : sed eam omnium mulierum primam fuisse philosophatam plane cum Menagio inficiamur. Cedimus et nos si aliam, quæ prius quam Theano philosophata fuerit, nobis designaveris. Eodem quoque modo de poematibus argumentan-
D dum est. Cæterum Clemens non id quidem asseveranter affirmat, sed testem citat Didymum, cujus fides et auctoritas a nemine hactenus elevata est.

Quædam quoque Clemens ex hujusce procul dubio Theanus commentationibus, perinde ac si ad manum illas habuisset, de animæ immortalitate verba sic refert [98] : « Scribit, γράφει, Theano Pythagorica : « Esset revera malis vita epulum, « qui postquam omnia commiserunt scelera, « deinde moriuntur. Et si non esset anima immor- « talis, mors esset lucrum. »

Quam pudicam porro, philosophia duce, vitam illa duxerit, planum Clemens facit [99], sicuti ex duo-

[83] serm. 64, pag. 412. [84] Strom. lib. V, pag. 575. [85] sup. cap. 14, art. 3. [86] ibid., pag. 574. [87] l. III Contr. Cels., pag. 454. [88] Strom. l. V, pag. 572. [89] l. X in Vita Epicur., § 121. [90] Strom. l. V, p. 575. [91] l. VII in Vita Zenon., § 4 et 36. [92] ibid. [93] Strom. V, p. 575. [94] l. XX Noct. Attic., c. 5. [95] Strom. l. V, p. 575. [96] Strom. l. I, p. 309. [97] l. IV De Græc. affect. cur., p. 489. [98] Strom. l. IV, p. 492. [99] ibid., p. 522.

bus responsis, ab ea datis, in superiori dissertatione ostendimus [1]. Ibi autem diximus primam hujus philosophæ mulieris responsionem a Plutarcho delibatam nobis videri. Secundam vero Laertius paulo aliter describit libro VIII de Vita Pythagoræ, § 43. Utraque tandem sententia rursus transcripta est a Theodoreto *De Græc. affect. curat.*, serm. 12, pag. 675, et Stobæo serm. 72, pag. 442. Quid igitur mirum si Hieronymus nuptas mulieres ad Theanus imitationem excitet et adhortetur [2]? Videsis Menagium in appendice ad Laertium in *Historia mulierum philosopharum*, pag. 500 et seq.

Non solum autem Theano in philosophia studium posuisse Clemens opinatus est [3]. Alias enim laboris quoque plurimum in ea consumpsisse testatur, quarum in numero ponit Myiam et Arignotem Pythagoræ et ejusdem Theano filias. De iis vero, quarum Suidas meminit, adeundus est præter alios Menagius loc. cit. pag. 501 et seq.

« Quinetiam Themisto (Clementis nostri verba sunt[4]), Zoili filia Lampsacena, uxor Leontei Lampsaceni, dabat operam philosophiæ Epicureæ. » Et recte quidem; Laertius etenim [5], Cicero [6] et Gassendus [7] id plane asserunt ac confirmant. Quod autem scribit Lactantius [8] : « Nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themisteu, » verum omnino esse non potest, uti ex jam dictis et mox dicendis quilibet facile intelligat. Lege Menag. loc. cit., pag. 498.

Quinque adhuc Diodori, cognomento Croni, filias Menexenen, Argiam, Theognen, Artemisiam et Pantacleam in dialectica exercitas fuisse Clemens Philonis dialectici haud plane incerta probat auctoritate [9]. Nam similiter quoque ab Hieronymo litteris mandatum legimus [10] : « Diodorus Socraticus quinque filias dialecticas insignis pudicitiæ habuisse narratur, de quibus et Philo Carneadis magister A plenissimam scribit historiam. » Hinc itaque discimus citatum a Clemente Philonem fuisse Carneadis magistrum. Diodori porro, cujus apud Strabonem mentio, vitam brevissime descripsit Laertius [11], quemadmodum et Hipparchiæ, de qua Clemens postea sermonem habet. Videsis variorum in hæc Laertii loca observationes [12], atque etiam Suidam, Vossium, Menagium in *Hist. mulier. philosoph.*, pag. 497, et alios.

Hipparchiam apud auctorem nostrum [13] excipit Arete Cyrenaica, cujus opera Aristippus Μητροδίδακτος eruditus est. Nec plane immerito. Etenim Laertius [14] hoc in Aristippi Vita totidem pene verbis edixit quod Æliani etiam testimonio firmatur [15].

Tum deinde Clemens : « Apud Platonem, inquit [16], philosophantur Lasthenia Arcadia, et Axiothea **268** Phliasia. » De Platonis quoque discipulis ubi Laertius verba facit, utramque in eorum numerum sic aggrevavit [17] : « Cum his et B mulieres duæ, Lasthenia Mantinea et Axiothea Phliasia quæ, ut Dicæarchus auctor est, virili utebatur veste. » Videsis Themistium orat. 4 et 11. Athenæus autem libro VII *Deipnosoph.*, pag. 279, et libro XII, pag. 546, Lastheniæ meminit; sed priori loco pro Σαρδιχῆς quidam non immerito putant Ἀρχαδιχῆς scribendum.

Ultima a Clemente memoratur, et nominis celebritate et dignitate aliis non inferior, « Aspasia Milesia, de qua, uti ille loquitur [18], multa conscribunt comici, et qua usus quidem est Socrates ad philosophiam, Pericles autem ad rhetoricam. » Et id quidem si opus esset testibus et bene multis, et omni exceptione majoribus, Platone [19], Plutarcho [20], Athenæo [21], Suida et aliis posset facile comprobari. Cæterum de his aliisque philosophis mulieribus adisis Menagium in sua ad Laertium appendice.

CAPUT XIX.

De barbaris qui ante Græcos philosophati sunt, et de septem Græciæ sapientibus.

ARTICULUS I.

De antiquis apud barbaros philosophis, ac speciatim de Ægyptiis, Thebæis, Chaldæis, Gallorum Druidis, Bactrianis et Zoroastre; de Persarum Magis, et iis qui Christum in cunabulis venerati sunt; de mulieribus apud Germanos vaticinantibus, de Indorum Gymnosophistis, Brachmanibus, Allobiis et Semnis, de Butta et Anacharsi, de Hyperboreis, et Idæis Dactylis, ferri, æris, litterarum Ephesiarum, et numerorum musicorum inventoribus, eorumque numero et nomine, de Chirone centauro, et Hyppa seu Hippone ejus filia.

Ante Græcos philosophos [22] barbari aliarumque nationum homines etiamsi illud philosophorum nomen non usurpaverint, re tamen vera philosophabantur. A Clemente etenim nostro id haud dubitanter his affirmatur verbis [23] : « Philosophia ergo, res quidem valde utilis, olim quidem floruit apud barbaros, per gentes resplendens; postea autem venit etiam ad Græcos. Ei autem præfuerunt et Ægyptiorum prophetæ, et Assyriorum Chaldæi, et C Gallorum Druidæ, et Samanæi Bactrorum, et Celtarum ii qui philosophati sunt, et Persarum Magi, qui quidem Servatoris quoque nostri ortum significaverunt, stella eos præcedente venientes in Judæam, et Indorum Gymnosophistæ, et alii philosophi barbari. » Ex iis autem plures a Laertio sic memorantur [24] : « Philosophiam a barbaris initium sumpsisse plerique autumant. Nam Persis Magos, Babyloniis et Assyriis Chaldæos, Indis Gymnosophistas, Celtis, seu Gallis (Menag.) et Galatis Druidas, et qui Semnothei appellantur, ejus rei fuisse auctores ait Aristocles in *Magico*, et Sotion in decimo tertio *Successionis* libro; Phœnicem præterea Ochum, et Zamolxim Thracem, et Atlantem Libycum, ad hæc Nili Ægypti filium fuisse Vulcanum, qui philosophiæ aperuit principia; porro ipsius rei antistites, sacerdotes, et prophetas appellari solitos. » Verumtamen ipse ibidem contendit et probare nititur falsam esse hanc opinionem, ac philosophiam, cujus nomen ab appellatione barbara D omnino abhorret, suum a Græcis duxisse principium. At de philosophiæ nomine, quod primum a

[1] dissert. super., c. 12, art. 2. [2] l. I adv. Jovinian. [3] Strom. l. IV, p. 522. [4] ibid. [5] l. X in Vita Epicuri, § 5. [6] orat. 37 in Pison., p. 539. [7] l. VII de Vita Epicuri, c. 5. [8] l. III De vera sapient., c. 25. [9] Strom. l. IV, p. 522. [10] l. I adv. Jovin., longe ante fin. [11] l. II De vitis et dogm. philos., § 111 et seq. [12] idem ibid., l. VI, § 96. [13] Strom. l. V, p. 523. [14] l. II in Vita Aristipp. [15] l. III De anim., c. 40. [16] Strom. l. V, p. 523. [17] l. III in Vita Platonis, § 46. [18] ibid., pag. 523. [19] t. II in Menex., p. 235, 236, 249. [20] in Vita Periclis, p. 165, 169. [21] l. V Deipnos., p. 229 et seq.; XIII, p. 569. [22] Strom. l. VI, p. 633. [23] Strom. l. I, p. 305. [24] init. procem. de dogm. philos.

Pythagora adhibitum est, Clemens noster aliique omnes ultro concedunt, et nullus cum Laertio litigabit. Scientiæ vero et disciplinis, eo cognomine designatis, datam fuisse ante Græcos a barbaris operam vario Clemens, nec infirmo probat demonstratque argumentorum genere, ac potissimum ex Græcorum philosophorum ad Ægyptios aliasque nationes, susceptis eruditionis et doctrinæ gratia itineribus, longaque apud illos commoratione.

Atque hæc multo adhuc fusius demonstrantur ab Eusebio [25], cui sicut et Clementi nostro alii magno sane numero et consensu suffragati sunt, atque in primis Cyrillus Alexandrinus, qui utriusque sententiæ hæc in verba subscripsit [26]: « Philosophati sunt apud Ægyptios, qui prophetæ dicebantur. Quinetiam Assyriorum sunt Chaldæi, Gallorum Druidæ, et Bactrorum Persicorum Samanæi, et Celtarum non pauci, et apud Persas Magi, et apud Indos Gymnosophistæ. » Ita ille contra Julianum argumentatur, atque in assertionis suæ confirmationem hoc Aristobuli, cujus multo longius fragmentum eamdem ob causam Eusebius transcripsit [27], nobis profert testimonium [28]: « Aristobulus autem Peripateticus, alicubi sic ait: Quæcumque apud antiquos de natura, περὶ φύσεως, dicta sunt, eadem etiam dicuntur apud illos, qui extra Græciam philosophantur, partim quidem apud Indos a Brachmanis, partim in Syria ab iis qui Judæi nominantur. » Nec minus perspicue Augustinus [29]: « Aliarum quoque gentium, inquit, sapientes vel philosophi habiti sunt Atlantici, Libyci, Ægyptii, Indi, Persæ, Chaldæi, Scythæ, Galli, Hispani, aliique. » Quem in locum videsis Coquei notas, et Tiraquelli observationes in Alexandr. ab Alexandr., libro quarto *Genial. dier.*, capite 13, pagin. 381.

Singulos autem si percurramus, certe Laertius philosophica quædam Ægyptiorum documenta patefecit [30], ac de iisdem Diodorus Siculus ubi disputat, hæc memoriæ mandavit [31]: « Thebæi omnium vetustissimos mortalium se esse prædicant, apud quos omnium primos philosophia, et exactior astrologia, adjuvante ipso terræ situ, ad ortus et occasus siderum illustrius cognoscendum. » Videsis quæ in eamdem sententiam ex ipso Eusebius libro x *Præpar. evang.*, cap. 8, atque ex Josepho de iisdem Ægyptiis, Chaldæis et Phœnicibus cap. 7 retulit. Adi adhuc, si velis, Plutarchum libro *De Iside et Osiride*, pag. 354, et Ciceronem libro primo *De divinatione*, p. 270.

Ex sacris, seu potius ex profanis Ægyptiorum ritibus et cærimoniis manifestum adhuc Clemens facit [32] ipsos exercuisse peculiarem quamdam philosophiam. Sed de his Ægyptiorum ritibus jam a nobis disputatum est [33].

Chaldæorum vero philosophia a Diodoro Siculo pulchre describitur: « Apud Chaldæos, inquit [34], per generis traditionem philosophia obtingit, filiusque a patre illam accipit, ab aliis interim publicis muneribus omnino liber. Et quia parentibus utuntur magistris, fit ut affatim et citra invidiam omnia discant, et certiori fide præceptis attendant. Et dum a pueris statim disciplinis innutriuntur, præclarum in philosophia habitum sibi comparant, tum quod ætas illa docilis est, tum quod multo studiis tempore insudant. Apud Græcos vero plerique magna **269** parte accedunt imparati, et philosophiam hanc sero attingunt, » etc. Sed hæc ille fuse prosequitur, quem tu consulere poteris, quemadmodum Strabonem libro xvi *Geograph.*, pag. 739, atque ex utroque, et ex Cicerone libro i et ii *De divinat.*, ac Vossio *De philosoph. sect.*, cap. 1, philosophos illos Græcis antiquiores esse facile animadvertes. Quapropter hoc a Josepho disertissime traditum legimus [35]: « Ante Abrahami ad se adventum Ægyptii rudes erant hujusmodi disciplinarum, quæ a Chaldæis ad Ægyptios profectæ, ad Græcos tandem pervenerunt. »

De Gallorum Druidis Diodorus, jam a nobis laudatus, scribit [36]: « Philosophi apud eos sunt et theologi (Druidas ipsi vocant), quos eximio honore dignantur. » Sed de iis uberius Strabo, ubi de Gallis: « Apud universos, ait [37], tria hominum sunt genera, quæ in singulari habentur honore. Horum bardi hymnos canunt, poetæque sunt. Vates sacrificant, et naturam rerum contemplantur. Druidæ præter hanc philosophiam etiam de moribus disputant, » etc. At de iis plurima et pene infinita sunt, Cæsaris libro vi *De bello Gallico*, Ammiani libro xv, pag. 97 et seq., atque aliorum testimonia. Laertius [38] porro eamdem illorum ac Gymnosophistarum fuisse philosophandi et doctrinæ philosophicæ rationem testificatur. Sed cæteris omnibus copiosius de illis disseruit Lescalopierius *De theologia veteri Gallor.*, cap. 15 et seq.

Bactrianos philosophiam procul dubio docuit Zoroastres, qui illis, ut scribit Eusebius [39], Nini temporibus imperabat. Is enim non solum magiæ inventor, sed peritissimus etiam astrologus, plures libros scripsisse perhibetur [40]. Quoddam vero ex illius sacro Persicorum rituum commentario breve fragmentum apud eumdem Eusebium reperies [41]. Porro autem etiamsi Zoroastres a Clemente alibi Persa, alibi Medus appelletur; plures tamen eum Bactrianum fuisse opinantur [42]. Frequens apud varios scriptores ejus mentio; nosque de illo aliquid alibi notavimus [43]. Videsis post Bocharti *Phaleg.* libro iv, cap. 1, Huetii *Demonstrat. evangel.*, proposit. 4, capite quinto, et Menagii in Laertii prooemium, § 8, observationes.

Persarum Magos philosophiæ similiter studuisse illud non levissimo plane indicio est, quod stella, quæ humanos Christi Domini natales significabat, præeunte, in Judæam venerint. Plura de illis eorumque philosophicis dogmatibus ex variis auctoribus Laertius disputat [44], atque Aristoclis auctoritate ostendit ipsos Ægyptiis esse antiquiores. Quamvis autem non pauci, uti Strabo [45], Hesychius, Suidas [46] et alii sermonem de iis fecerint, præterire nihilominus non possumus quod ad institutum nostrum appositissime de illis Philo hæc in verba protulit [47]: « In barbarico solo frequentior numerus celebratur eorum, quibus egregia dicta factaque pepererunt insignem gloriam, quales apud Persas Magi, naturæ scrutatores, pro veritatis cognoscendæ studio, qui per otium divinas virtutes contemplantur clarius, et alios iisdem initiant mysteriis. »

Magos autem Christum adoraturos, ex Perside in Judæam venisse communior est veterum opinio. Justinus vero martyr eos fuisse Arabas, atque ex Arabia et Assyria Bethlehem adventasse certissime pronuntiat [48]. Atque adhuc expressius Orientales

[25] l. xx Præpar. ev., c. 4, 5, etc. [26] lib. iv Contra Julian., p. 133 et seq. [27] lib. xiv Præp. evang., c. 12, p. 663 et seq. [28] l. iv Contr. Julian. pag. 133, etc. [29] l. viii De civit., c. 9, p. 198. [30] in prooem. De vitis et dogm. philos., § 10 et 11. [31] l. i Bib., p. 32. [32] Strom. lib. vi, p. 633. [33] sup. c. 14, art. 3. [34] l. ii Bibl., p. 82. [35] l. i Antiq., c. 9, pag. 17. [36] l. v Bibliot., p. 213. [37] l. iv Geogr., p. 197. [38] in prooem., § 2. [39] l. x Præp. ev., c. 9, p. 484. [40] ad verb Ζωροάστρης. [41] Præp. evang. l. ii, c. ult., p. 42. [42] Strom. l. ii, p. 304 et 354. [43] supr. l. ii, dissert. 5, c. 2, art. 6. [44] Prooem. de vitis et dogm. philos., § 9. [45] l. xv, p. 717, et l. xvi, p. 762. [46] Hesych. et Suid. ad verbum Μάγοι. [47] Philo Quod omnis probus sit liber, p. 876. [48] Dial. cum Tryph., p. 303, 315.

apud Cyrillum Alexandrinum [49] : « Magi, inquiunt, ex Perside, stella duce, advenerunt, natum quærentes, et invento dona obtulerunt. » Sed id fusius prosequi opus non est, de quo tam multa in Matth. cap. II adnotarunt varii sacræ Scripturæ interpretes.

Gymnosophistas a Magis ortos fuisse Clearchus Solensis apud Laertium auctor nobis est [50]. Unde autem nomen illud acceperint, si quæras, respondebit Augustinus [51] : « Per opacas Indiæ solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde Gymnosophistæ nominantur; adhibent tamen genitalibus tegmina, quibus per cætera membrorum carent. » Quod quidem illorum philosophandi genus adhuc postea confirmat [52]. Sed illud nobis enodatius Philo enucleavit [53]: « Apud Indos Gymnosophistæ cum naturali moralem conjungunt philosophiam, honestatis probitatisque amorem tota vita præ se ferendo. »

At Clemens observat duplex fuisse illorum genus : « Alii enim ex iis, inquit [54], vocantur Sarmanæ, alii vero Brachmanes. Et ex Sarmanis quidem ii, qui appellantur Allobii, neque urbes habitant, nec domos aut tecta habent; arborum autem induuntur corticibus, et glandes arborumque baccas comedunt, et aquam bibunt manibus; non nuptias, non liberorum norunt procreationem. »

Strabo autem de illis omnibus multo longiorem instituit disputationem. Sed quos Clemens noster Σαρμανάς et Ἀλλόϐιους, hos ille Γερμανάς et Ὑλοϐίους nuncupat [55]. Quapropter haud immerito jure miraberis quomodo Hervetus ex iis duabus variis lectionibus primam tantum, minime vero secundam viderit, nihilque de Allobiis se alibi legisse fateatur. Si Strabonis etenim libros accuratius pervolutasset, intellexisset utique eosdem esse Allobios, qui ab illo Hylobii cognominantur.

Quamnam vero vivendi philosophandique rationem secuti sint Brachmanes, auctor noster alibi ex Alexandri Polyhistoris *De rebus Indicis* libro sic enarrat [56] : « Brachmanes quidem certe neque animatum comedunt, neque vinum bibunt; sed aliqui quidem ex iis quotidie, sicut nos, cibum capiunt; nonnulli autem ex iis tertio quoque die, ut ait Alexander Polyhistor in libro *De rebus Indicis ;* mortem autem contemnunt, et vivere nihili faciunt; credunt enim esse regenerationem. » Præter Porphyrium autem libro *De abstinentia*, et Palladium *De Brachman.*, quædam de illis Bardesanes apud Eusebium [57] et Ammianus libro XXVIII, pag. 510, atque etiam plura Strabo [58], Suidas [59], Huetius [60] et alii litteris consignarunt.

De illis itaque hoc tantummodo adjiciemus, quod adhuc a Clemente nostro memoratur [61] : « Apertissime autem scriptor Megasthenes, qui vixit cum Seleuco Nicatore, scribit in tertio *Rerum Indicarum :* « Omnia quidem quæ de natura dicta sunt a « veteribus, dicuntur etiam ab iis, qui extra Græ« ciam philosophantur, partim quidem apud Indos a « Brachmanis, partim vero in Syria ab iis qui vo« cantur Judæi. » Sed quæ, inquies, habenda Megastheni fides, quam ei de rebus Indicis derogandam esse Strabo asserit [62] ? « Sane quicunque, inquit, de India scripserunt pleraque mentiti sunt, præ reliquis Daimachus, proxime Megasthenes..... Præcipue autem fides Daimacho et Megastheni deroganda. » Verum tametsi ille hanc insignem notam ignominiamque Megastheni inusserit, ipsius tamen testimonium, utpote veritati magis consentaneum, sumere non veretur. Quamobrem idem ille Megasthenes ab aliis quamplurimis **270** tanquam testis locuples et optimus citatur ab Athenæo libro quarto *Deipnosoph.*, pag. 153, et libro XI, pag. 494; Æliano libro VIII *De animal.*, cap. 7, et lib. VII, cap. 41; Plinio libro VI *Hist. nat.*, cap. 7, libro VII, cap. 2, et libro VIII, cap. 14; Josepho, et aliis. Videsis Vossium libro I *De Histor. Græc.*, cap. 21, pag. 69, et libro I *De orig. et progr. idololat.*, cap. 25, pag. 95.

Quid vero, inquiet aliquis, de Cyrillo Alexandrino sentiendum, a quo id ipsum, ut paulo ante vidimus; quod Clemens ex Megasthene refert, Aristobulo Peripatetico ascribitur? Quis ex duobus illis verum falsumque dixisse censendus est? Sed quis ea de re aliquid certo pronuntiare audeat? Attamen si quidam in alterutro fuerit memoriæ lapsus, ille dubio procul minus in Clementem, qui auctoris sui locum, quam in Cyrillum, qui nullum omnino indicavit, refundendus videtur. Porro autem ipsamet Clementis verba ab Eusebio libro IX *Præpar. evang.*, cap. 2, pag. 410, descripta sunt.

Narrat insuper Clemens [63] quomodo Alexander decem Gymnosophistis, a se, dum bellum gereret, captis, totidem singulatim proposuerit quæstiones, et quomodo unusquisque ex illis, proposita sibi quæstione ex tempore soluta, victori regi plenissime satisfecerit. Verum Hervetus nos serio admonet hæc vix apud alium quam apud nostrum Clementem reperiri. Ab aliis tamen, quemadmodum in illius scholiis adnotatum fuit, apud Plutarchum in Alexandri Vita [64] facillime, sicut etiam a nobis inventa sunt.

Quid plura? Idem ipse auctor noster [65] : « Qui autem ex Indis vocantur Σεμνοί, nudi totam vitam transigunt, ii veritatem exercent, et futura prædicunt, et colunt quamdam pyramidem, sub qua existimant alicujus dei ossa reposita. Neque vero Gymnosophistæ, neque Σεμνοί utuntur mulieribus; hoc enim præter naturam et iniquum esse existimant; qua de causa seipsos castos conservant. Virgines autem sunt etiam mulieres, quæ dicuntur Σεμναί. Videntur autem observare cœlestia, et per eorum significationem quædam futura prædicere. » Cum autem varium, aut saltem duplex, uti ex Clemente nostro vidimus, fuerit Brachmanum seu Brachmanarum genus, et Græcum nomen σεμνὸς idem Latine sonet, atque augustus, gravis, sanctus et reverendus, illud fortasse potius quorumdam Brachmanum, qui duriorem sanctioremque vitam agebant, epithetum videtur, quam nomen proprium. Expende tamen an ii revera dici non possint, quos Strabo Gymnetas appellabat. Ex Brachmanibus enimvero alios ait fuisse Montanos, alios Gymnetas; et alios civiles, ac do[...]cos [66]: « Gymnetas vero, nudos degere, quod nomine ipsorum significatur, et magna ex parte sub dio tolerantiam, quam diximus, usque ad trigesimum septimum annum exercere; mulieres cum eis vivere, non tamen permisceri, atque hos in admiratione maxima haberi. »

Porro autem de Butta, cujus præceptis plures Indos paruisse Clementem perhibet [67], aliquid jam diximus. Quamobrem quid ille de Anacharsi subtexuerit, audiamus : « Scytha, inquit, erat etiam Anacharsis, qui scribitur Græcorum multis antecelluisse philosophis. » Et Strabo quidem hæc de illo posteris prodidit [68] : « At vero qui ante nos, et maxime qui non ita multum post Homeri tempora vixerunt Scythæ, tales et fuerunt, et a Græcis judicati sunt, quales Homerus appellavit..... Eaque de causa Anacharsis, Abaris, aliique nonnulli eorum simi-

[49] Apolog. adv. gent., p. 159. [50] in procem., § 9. [51] l. II De civit., c. 17, p. 369. [52] l. XV, cap. 20, pag. 402. [53] loc. cit. [54] Strom. l. I, p. 303. [55] lib. XV, pag. 713. [56] Strom. l. III, p. 451. [57] lib. VI Præp. evang., c. 10, p. 275, et l. VIII, c. 6, p. 410. [58] l. XV Geogr., p. 712 et 716. [59] ad v. Βραχμᾶνες. [60] Demonst. evang., 96 et seq. [61] Strom. lib. I, p. 305, etc. [62] l. II Geogr., p. 70. [63] Strom. l. VI, p. 634. [64] tom. I, p. 700 et seq. [65] Strom. l. III, p. 451. [66] lib. XV Geograph., p. 719. [67] Strom. l. I, p. 305. [68] l. VII Geogr., p. 301.

s apud Græcos in magna fuerunt æstimatione, uod gentilitiam quamdam facilitatis, perfectionis, : justitiæ notam præ se ferrent. » Rursus vero aulo post[69] : « Ephorus porro Anacharsidem, cui ıpientis nomen tribuit, ea de gente fuisse scribit, c propter perfectionem, temperantiam ac sapienam unum de septem sapientibus habitum ; et esse us inventa fomites, ζώπυρα, ancipitem anchoram, rotam figuli. » Sed hæc omnia vera non esse eo eographus ille probat, quod rota prius Homero uam Anacharsi nota fuerit. Quapropter Laertius[70] os commonefacit ab aliquibus, non autem ab omniıs asseri inventam fuisse ab ipso anchoram et roım figuli. Videsis in hunc locum Menagii et aliorum nimadversiones. De eodem porro Anacharsi rursus aulo infra, ubi de septem Græciæ sapientibus disutabimus.

Nostrum interim sequamur Clementem, qui Helnici auctoritate ostendit[71] Hyperboreos habitas: ultra Riphæos montes; doceri autem ipsos justiam, non vescentes carnibus, sed arborum fructibus. sexagenarios extra portas ducentes tollunt de meio. » Castigatur a Strabone[72] Herodotus[73], qui nulıs Hyperboreos esse opinatus est. Nec immerito uidem, uti ex citatis a Pausania[74] testibus manifetum est. Quapropter Plinius post Pomponium Meım[75] haud hæsitanter tradidit[76] : « Nec libet dubitare e gente ea, cum tot auctores prodant frugum priıitias solitos Delon mittere Apollini, quem præcipue olunt. » Plinio more suo subscripsit Solinus, qui ræterea ad Clementis nostri propositum addidit[77]: In diem victum arbores subministrant. » Non minus erspicue Cyrillus Alexandrinus scripsit[78] : « Nonullos etiam ex Hyperboreis gentibus, quæ ultra Riıhæos montes habitant, justitiam colere, ingluviem :t edacitatem aversari, ac Sybariticum victum non ıati, solo fructuum usu contentos. »

Dubitat porro Hervetus an Clemens cum de illis lixit, « sexagenarios ἀφανίζουσι, » hoc Græco verbo ignificet sexagenarios ab Hyperboreis interimi, aut antum de medio tolli et removeri, ita ut amplius ıon compareant. Utroque enim significatu verbum llud accipi potest. Verum in eum procul dubio scrupulum, hancque dubitationem Hervetus non in:idisset, si ab illo lecta fuissent hæc Plinii verba[79] : « Mors nonnisi satietate vitæ epulatis, delibutoque enio luxu, ex quadam rupe in mare salientibus. loc genus sepulturæ beatissimum. » Plinii vero inerpres et sequester Solinus idem aliis verbis enuniat[80] : « Mortem accersunt, et voluntario interitu astigant obeundi tarditatem ; quos satietas tenet ritæ, epulati, delibutique, de rupe nota præcipitem asum in maria destinant. Hoc sepulturæ genus optimum arbitrantur. » Ante utrumque porro eaJem Pomponius Mela memoriæ mandaverat[81]. Hunc si lubet, consule, atque hoc exemplo aliisque pluribus disce quam merito jure, uti jam notavimus, najor Herveti in conscribendis tam longis ac proixis in Clementis opera commentariis cura et diigentia sæpius desideretur.

Ne debito tamen illum fraudemus honore, ultro atebimur ab ipso longe accuratius observari[82] in Cæsaris *Commentariis*, atque in edita a Plutarcho ejusdem Cæsaris Vita[83], omnino eadem narrari, ac a quæ Clemens noster loco ante citato de mulierum apud **271** Germanos vaticinationibus subjunxit. Nobis autem liceat ad ejus observationes adjicere Druidem mulierem in Gallia, teste Vopisco[84], futurum Diocletiano prædixisse Romanæ gentis totiusque orbis imperium. Unde liquet longe post Cæsa- A ris tempora apud Gallos, qui tum fortasse a Germanis distincti non erant, exstitisse adhuc feminas futura prænuntiantes.

Post hæc vero Clemens : « Quidam autem, inquit[85], fabulosius, μυθικώτερον, ex iis, qui Idæi appellantur Dactyli, sapientes quosdam primum exortos esse dicunt, ad quos et Ephesiarum quæ dicuntur litterarum, et eorum, qui sunt in musica, numerorum refertur inventio. Propter quam causam sunt appellati, qui sunt apud musicos, Dactyli. Phryges autem erant et barbari Idæi Dactyli. » Ad Strabonem[86], Cælium Rhodiginum[87] et Polydorum Vergilium[88] Hervetus nos mittit, quorum primus Idæos Dactylos putat Curetas Corybantesque cognominari. Alii vero iisdem Dactylis ferri tribuunt inventionem. Quod autem ii, ut Clemens, Ephesias litteras, musicos numeros et pedes in musica dactylos invenerint, se alibi unquam legisse omnino inficiatur. Ad Erasmum[89] denique nos mittit, ut ab eo quænam essent Ephesiæ litteræ discamus.

B Quæ autem Herveti diligentiam fugerunt, ea probari stabilirique possunt hac Diodori Siculi delibata ex Cretensibus historicis de Idæis Dactylis narratione[90] : « Primi, quorum sane memoria ad nos propagata est, Cretæ incolæ ad Idam montem, Idæi Dactyli fuerunt. Quos alii centum numerant, alii tantum quinque, pari scilicet digitorum numero sic appellatos. Nonnulli, inter quos et Ephorus, Idæos Dactylos circa Idam Phrygiæ montem habitasse, et cum Minoe in Europam transiisse memorant. Et cum præstigiatores essent, incantamentis et sacris ritibus mysteriisque operam dedisse, et in Samothracia versantes, non mediocrem insulanis stuporem incussisse. Quo tempore Orpheus, quem excellenti ingenio ad poesim et melodiam natura instruxerat, discipulus horum fuisse, primusque initiorum cæremonias et mysteria in Græciam traduxisse dicitur. Cæterum Idæi Dactyli in Creta, ut C tradunt, ignis usum invenerunt, ærisque ac ferri naturam in Berecyntho Antisapteræorum regionis monte indagarunt, ejusque conflandi rationem docuere. »

Quam sane ob causam ipsis, ut ille ait, delati sunt divini honores. Addit vero ludos Olympicos fuisse institutos ab uno ex illis, qui tametsi alius ab Alcmenes filio fuerit, cognominabatur tamen Hercules. « Hujus porro rei, ait, documenta adhuc esse, quod mulieres etiamnum incantationes ab hoc deo mutuantur, et amuleta quædam circumligant, ut qui magus fuerit, et sacras cærimonias tractarit. » Denique Idæos Dactylos distinguit a Curetibus, quos alii terrigenas, alii, quemadmodum etiam Strabo testificatur[91], ab Idæis Dactylis oriundos esse existimarunt. Hæc autem quamvis paulo prolixiora ideo retulimus, quia quæcunque de Idæis Dactylis scripsit Clemens, ea fere omnia ex illa Diodori narratione mirum in modum illustrantur[92].

D Primum enim inde liquet illos, sicut idem Diodorus[93] et Clemens noster[94] alibi repetit, non solum fuisse Phryges atque idcirco barbaros; sed ab ipsis quoque inventum esse ignis et ferri, atque, ut docet Plutarchus[95], æris usum ; quamvis ipse alio in libro scripserit « eorum omnium, quæ ignis operationem recipiunt, » inventionem a nonnullis Vulcano attribui.

Præterea cum Idæi Dactyli præstigiis et incantamentis, ut Plutarchus ait, operam darent, nonne vero videtur simillimum eos litteris quoque usos esse, quas Clemens et alii Ephesias appellant, et

[69] l. vii Geogr., p. 303. [70] l. i in Anach. Vita, § 105. [71] ibid., p. 305. [72] l. i, p. 61 et 62. [73] l. iv, § 3. [74] l. v, p. 154. [75] l. iii, c. 5. [76] l. iv, c. 13, p. 473. [77] c. 16. [78] l. iv Contr. Julian., p. 134. [79] loc. cit., p. 472. [80] loc. cit. [81] l. iii De situ orb., c. 5. [82] Strom. l. i, p. 305. [83] tom. I, p. 717. [84] in Vita Numeriani. [85] Strom. l. i, p. 306. [86] l. x, c. 12. [87] l. xvii. [88] l. c. 19. [89] Adag., chil. ii, cen. 8, adag. 48. [90] l. v Hist., p. 230. [91] l. xx Geogr., p. 473. [92] l. xvii, p. 565. [93] ubi sup., p. 240. [94] loc. cit., et p. 335. [95] in Vita. Num., p. 70. tom. II.

de quibus supra a nobis fuse disputatum est [96]? A
Postremo si unus ex illis fuit Orpheus, quid mirum si musici modi ab ipsis excogitati dicantur? Sed ad id probandum conjectura minime opus est, quod expressissimis verbis a Solino asseritur [97]: « Studium musicum inde cœptum, cum Idæi Dactyli modulos crepitu ac tinnitu æris, » cujus usum, uti ex Diodoro vidimus, invenisse feruntur, « deprehensos in versificum ordinem transtulissent. » Legendæ porro in hunc Solini locum Salmasii exercitationes, ubi hæc Diomedis grammatici de dactylo pede verba descripsit [98]: « Ab Idæis Dactylis, quos Curetes sive Corybantes poetæ appellant. Hi namque in insula Creta Jovem custodiendo, ne vagitu se parvulus proderet, lusus excogitato genere, clypeolis æneis inter se concurrentes, tinnitu æris illisi, rhythmica etiam pedis dactyli compositione celavere vocem infantis. » Diodorus tamen a Curetibus, quos, sicut diximus, ab Idæis Dactylis discriminat, armatas saltationes B
adinventas esse testatur [99]: « Gladii præterea et Cassides, armatæque saltationes horum inventa sunt. Horum frequenti strepitu Saturnum fefellere. » Demum Solini locus transcriptus est a Polydoro Vergilio [1], quem sane quomodo Hervetus, a quo, sicut dictum est, laudatur, non animadverterit, alii nobis edisserant.

Notandum præterea a nobis est ferri inventionem non omnibus Idæis Dactylis, sed eorum duobus Celmi et Damnaneo paulo post a Clemente vindicari [2]: Κέλμις τε αὖ καὶ Δαμνανεὺς οἱ τῶν Ἰδαίων Δάκτυλοι, πρῶτοι σίδηρον εὗρον ἐν Κύπρῳ· ὁ δὲ ἄλλος ὃς εὗρε χαλκοῦ κρᾶσιν, ὡς δὲ Ἡσίοδος Σκύθης. « Celmis et Damnaneus, Idæorum Dactyli, ferrum primi invenerunt in Cypro. Alius autem Idæus ferri, Græce χαλκοῦ (id est æris, non ferri), invenit temperaturam, ut ait Hesiodus Scythes. » Eusebius vero hunc Clementis locum exhibet, ibique scribit [3]: Τέλμις τε καὶ Δαμναμενεύς. At si Phoronidis C
carminis auctori fides habeatur, secundum nomen melius apud Eusebium, primum vero rectissime apud Clementem repræsentatur.

Porro autem tertii Idæi Dactyli nomen in Clementis editione omissum, in Eusebiana sic legitur, Δέλας δὲ ἄλλος, « Delas alius. » Verum ibi omnino corrupte pro Ἰδαίων et Ἰδαῖος scriptum est Ἰουδαίων et Ἰουδαῖος. Quod ad Delam vero attinet, apud Plinium [4] æris conflandi et temperandi inventum Theophrastus Delæ Phrygi, Aristoteles Lydo Scythæ, ac tandem Herodotus Glaucio Chio asseruit. Postremo animadvertendum est Strabonem, qui non secus ac paulo ante laudatus Diodorus Siculus ferrum ab Idæis Dactylis adinventum esse perhibet, varias retulisse de eorum sicut numero, ita et nominibus opiniones. Ita autem ille [5]: « Sophocles censet quinque primos mares fuisse..... a numero autem Dactylos nomen accepisse. Alii aliter fabulantur, incertis incerta connectentes, diversos D
et numero et nomine ponentes, Salaminum, Damnaneum, Herculem et Acmonem inter eos referentes. Alii indigenas Idæ, alii inquilinos faciunt. In hoc consentiunt primum ab eis sub Ida ferrum fabricatum, » etc. Et vero jam citatus Phoronidis auctor alia eorum nomina protulit. Videsis Natal. Comitem lib. IX *Mythol.*, cap. 7; **272** Vossium *De origine et progres. idololat.*, lib. II, cap. 53.

Lectorem porro nihil necesse est monitum a nobis fieri Clementem de ferri inventione juxta ethnicorum hominum opinionem esse locutum. Etenim Josephus [6] jure procul dubio longe potiori « ærariæ » inventionem vindicat Thobelo, seu « Tubalcaim, » qui, uti in Genesis libro legimus [7], « fuit malleator et faber in cuncta opera æris et ferri. » Et vero in hujusce opinionis confirmationem illud adduci potest, quod a Noropibus, ut infra dicetur, æris elaborandi et purgandi ferri artem primum excogitatam esse testificetur.

Omnibus porro nota est fabula Chironis centauri, qui, ut postea Clemens memorat [8], ab Hermippo sapiens vocatur, et a *Titanomachiæ* auctore dicitur homines ad justitiam duxisse, « indicatis jusjurandi formulis, deorum sacris et deorum figuris. » Qua de fabula consule, si velis et vacet, Natalem Comit. libro IV *Mytholog.*, cap. 12, Suidam, Hyginum, et alios.

Hyppo autem, seu Hippe, centauri filia, « Cum Æolo, » pergit Clemens [9], « habitans, docuit eum naturæ contemplationem, patriam scientiam; » ac teste etiam Euripide, prima ex siderum ortu et oraculis præsagivit. Nullibi tamen Hervetus se legisse ait Hippen habitasse cum Æolo. Non legerat igitur Cyrilli Alexandrini contra Julianum libros, quorum in quarto et illud, et cætera omnia, quæ Clemens refert, illustrantur confirmanturque [10]: « Quin etiam, inquit, narratur Ἵππην, Chironis centauri filiam, nuptam, συνοικισθεῖσαν, Æolo, naturalem ei philosophiam tradidisse, quam a patre scientiam, ut paternam quamdam hæreditatem acceperat. » Atque ibi Cyrillus eosdem subjungit citatos a Clemente nostro Euripidis versus. Clemens porro verbum συνοικήσασα adhibet, quo non sola cohabitatio et contubernium, sed conjugium quoque significatur. De Hippe autem, et de patre ejus Chirone aliquid adhuc deinceps dicendum erit.

Porro autem a nobis hactenus demonstratum est quibus argumentis Clemens noster planum fecerit scientiam illam, quæ philosophia dicta est, prius apud barbaros, quam apud Græcos philosophos floruisse, ac reipsa fuisse in usu. Jam itaque quid de septem Græciæ sapientibus et illorum philosophandi ratione ille tradiderit expendamus.

ARTICULUS II.

De septem Græciæ sapientibus, et quam variæ fuerint de illis eorumque numero, ac potissimum de septimo opiniones, de quibusdam Pherecydis sententiis, et de illius theologia.

Nihil magis vulgare et pervagatum quam septem, ut aiunt, fuisse Græciæ sapientes. At magna tamen de illis, ait Laertius [11], ac de illorum etiam numero discordia est. Majori autem contentionis æstu de septimo disceptatur. Clemens vero de illis ita pronuntiat [12]: « Dicunt Græci in admiratione fuisse habitos propter sapientiam primos septem, qui cognominati fuerunt sapientes: quorum quatuor quidem fuerunt ex Asia, Thales Milesius, et Bias Prieneus, et Pittacus Mitylenæus, et Cleobulus Lindius; duo autem ex Europa, Solon Atheniensis, et Chilo Lacedæmonius; septimum autem alii quidem dicunt esse Periandrum Corinthium, alii vero Anacharsim Scytham, alii vero Epimenidem Cretensem, quem Græcum prophetam novit Paulus...... Alii autem Acusilaum Argivum in septem sapientum numerum retulerunt; alii autem Pherecydem Syrium; Plato autem pro Periandro, tanquam sapientia indigno, propterea quod fuerit tyrannus, ponit Mysonem Cheneum. » Verum Laertius non tantum de illo septimo varias fuisse opiniones tradidit, sed etiam plures de illis, imo et septemdecim seu potius sexdecim a nonnullis computari. Hic porro verba illius, etiamsi paulo

[96] sup. cap. 14, art. 4. [97] Polyhist. c. 30, p. 11. [98] loc cit., 171. [99] l. VI, p. 251. [1] l. II De invent. rer., c. 14. [2] Strom. l. I, p. 307. [3] l. X Præp. evang., c. 6, p. 473. [4] l. VII Hist. nat., c. 56, p. 97. [5] l. X, p. 473. [6] l. I Antiq. Judaic., c. 3. [7] Gen. IV, 22. [8] Strom. l. II, p. 306. [9] ibid. [10] l. IV Contr. Julian., p. 134. [11] lib. I De vita et dogm. philos., in VitaThalet., § 40 et seq. [12] Strom. l. I, p. 299. [13] in procem. § 13.

ongiora, idcirco describenda sunt, quia Clementi nostro lucis aliquid possunt afferre. In suo itaque procemio postquam dixisset [13]: « Sapientes habiti Thales, Solon, Periander, Cleobulus, Chilon, Bias, Pittacus, » addidit: « His annumerant Anacharsim Scytham, Mysonem Cheneum, Pherecydem Syrum, Epimenidemque Cretensem. Addunt nonnulli Pisistratum tyrannum; » illud idem libro primo hunc in modum fusius prosequitur [14]: « Magna de illorum numero discordia est; Leandrius enim pro Cleobulo et Mysone Leophantum Gorsiada, Lebedium seu Ephesium inserit Epimenidemque Cretensem. Plato autem in *Protagora* Mysonem pro Periandro; Euphorus pro Mysone ponit Anacharsim; alii Pythagoram adjiciunt. Porro Dicæarchus quatuor nobis consensu omnium sapientes tradit, Thalem, Biantem, Pittacum, atque Solonem; tum sex alios nominat, quorum ex numero tres elegerit, Aristodemum scilicet, Pamphilum, Chilonem Lacedæmonium, Cleobulum, Anacharsim et Periandrum. Addunt quidam Acusilaum, Cabam, sive Scabram Argivum. Hermippus autem in libro *De sapientibus* decem et septem illos fuisse tradit, quorum ex numero septem illos alii aliter eligunt. Primo loco ponit Solonem, tum Thalem, Pittacum, Biantem, Chilonem, Cleobulum, Periandrum, Anacharsim, Acusilaum, Epimenidem, Leophantum, Pherecydem, Aristodemum, Pythagoram, Lasum Charmantidæ seu Sisymbrini, sicut Aristoxenus tradit, Chabrini filium, Hermioneum, Anaxagoram. Enimvero Hypobotus in *Descriptione philosophorum* hanc illorum seriem exponit, primo Orpheum, deinde Linum, tum Solonem, Periandrum, Anacharsim, Cleobulum, Mysonem, Thalem, Biantem, Pittacum, Epicharmum, et extremo loco Pythagoram. » Vides sane de his Græciæ sapientibus eorumque numero tot olim pene fuisse sensus quot capita.

Plura autem alia de illis veterum testimonia huc congerere possumus: sed unum duntaxat, ex Pausania desumptum, subjunxisse sufficiat [15]: « Præ Delphici, inquit, templi foribus leguntur perutilia vitæ hominum documenta, ab iis hominibus conscripta, quos Græci sapientes appellarunt. Fuerunt illi ex Ionia Thales Milesius, et Prienensis Bias; ex Æolica vero natione, e Lesbo insula Pittacus Mitylenæus; ex iis, qui in Asia sunt, Doriensibus Cleobulus Lindius, Atheniensis præterea Solon, et Spartanus Chilon; septimum Plato Aristonis filius pro Periandro Cypsesi filio enumerat Chenensem Mysonem. » Citatus autem a Pausania et a Clemente nostro Platonis locus in illius *Protagora*, ut recte Laertius animadvertit, his verbis legitur: « Ex illorum hominum genere erat Thales Milesius, et Pittacus Mitylenæus, et Bias Prienensis, et noster Solon, et Cleobulus Lindius, et Myso Chenensis; inter illos autem septimus Chilo Lacedæmonius annumeratur. » In sua tamen ad Dionysium epistola scripsit Periandrum solitum esse huic sapientum numero ascribi; **273** sed ejus procul dubio nomen, propter ipsius, ut ait Clemens, tyrannidem ex hoc illustrium virorum catalogo postea expunxit delevitque.

Anacharsis autem in eorum numero repositus legitur a Nicolao, cujus hæc sunt apud Stobæum verba [16]: « Ex horum (apud Scythas) Galactophagorum numero etiam Anacharsis fuit, existimatus unus e septem sapientibus, qui in Græciam profectus est, ut aliarum gentium leges exploraret. » His plane consentanea apud Cy-
A rillum Alexandrinum ita exhibentur [17]: « Scytha genere ipse quoque Anacharsis erat. Tanta autem apud Græcos in admiratione sapientiæ fuit, ut nonnulli septem sapientum numero ascribendum illum putaverint. »

Porro autem hæc Anacharsidis sententia a Clemente memoratur [18]: « Mihi omnes Græci Scythæ sunt. Is autem erat, qui apud Græcos in admiratione est habitus, qui dixit: Mihi indumentum est [χλαῖνα, læna, cœna lac et caseus. » Plures Anacharsidis, sed non omnes sententias collegit Laertius in illius Vita [19]; quippe qui non solum hanc prætermiserit, sed illam quoque, qua cuidam per convicium Scytham eum appellanti respondit: « Genere, non ingenio et moribus, » aliter ipse hunceque in modum retulerit: « Exprobranti sibi Attico, quod Scytha esset; at mihi, ait, dedecori est patria, sed patriæ tu. » Nec mirum ulli esse debet quod ille B dixerit lac et caseum, ut ex Clemente nostro audivimus, sibi esse cœnam; quandoquidem jam ex Nicolao observatum est eum fuisse ex gente Scytharum, qui Galactophagi nuncupabantur, « et alimentum solum sibi lac equinum, ut ille ait [20], habent, quod et potant, et confectos inde caseos edunt. » Porro autem χλαῖνα erat vestis, seu penula villosa, de qua Pollucem consule [21].

Testatum præterea Clemens facit [22] Heracliti σκοτεινοῦ, obscuri et tenebricosi, libro similem fuisse Pherecydis Syri theologiam, atque ex prophetia Chami desumpta esse quæcunque ab illo allegorice dicta sunt. Theologiæ etenim suæ obscuritatem ipse Pherecydes Thaleti declarat in ea, quæ ad ipsum ejus nomine fertur, epistola, cujus Græca verba Latine sic reddenda esse Casaubonus putavit [23]: « Quæcunque leges ad deos pertinentia, allegorice sunt intelligenda, omnia enim scripta sunt ænigmatice. » Alii vero ea sic C Latina fecerant: « Forte quædam de theologia reservavi, cætera intelligere oportet; omnia quippe indico potius, quam aperio. » Nos quidem non fugit hanc epistolam pluribus spuriam et adulterinam videri. Sed ex ea tamen probatur Pherecydis obscurum dicendi genus, de quo plura Salmasius in suis ad Solinum pag. 842 et 843 exercitationibus, et a nobis nonnihil alibi perstrictum est [24].

De illis porro Græciæ sapientibus videsis Laertium qui eorum vitas conscripsit, Porphyrium a Cyrillo Alexandrino citatum lib. I *Contra Julian.*, pag. 28; Valerium Maxim. lib. IV, cap. 1, § antepenult.; Augustinum lib. XVIII *De civitat.* cap. 35, et varias eruditorum virorum in Laertium et Augustinum animadversiones. Lege præterea Plutarchi librum *De septem sapientum convivio*, tom. II, pag. 146 et seqq., et tom. I in Vita Solonis, pag. 84; Ausonii *ludum septem sapientum*; Tatianum *Orat. ad Græcos*, D Theophilum lib. III; Joach. Stephan. lib. *De Jurisdict. veter. Græc.*, cap. 1 et seqq., atque Meursium lib. *De vita, legibus, etc., Solonis*, cap. 5.

ARTICULUS III.

Quomodo septem Græciæ sapientes dici possint recentiores Moyse, et tribus primis philosophorum Græcorum sectis antiquiores.

Septem illos Græciæ sapientes Moysis ætate posteriores, sed tribus illis celeberrimis et antiquissimis, de quibus a nobis superius dictum est, philosophorum sectis et successionibus fuisse vetustiores, affirmate Clemens pronuntiat [25].

[13] in procem. § 15. [14] lib. I in Vita Thalet., § 41 et 42. [15] l. X, p. 340. [16] serm. 5, p. 69. [17] lib. IV contr. Julian., pag. 133. [18] l. I, p. 308. [19] lib. I, § 103 et seqq. [20] serm. 5, pag. 69. [21] l. VII, c. 13. [22] Strom. l. V, p. 571, et lib. VI, p. 642. [23] l. I in Vita Pherec., § 122. [24] l. II, p. 574. [25] Strom. l. I, p. 299, 300.

Moyse autem illos esse recentiores nemo est qui dubitet, et id quidem de illis disertissime a Tatiano [26], non secus atque de Lycurgo, aliisque legumlatoribus, a Theophilo Antiocheno [27] aliisque chronologiæ scriptoribus probatur. Et hoc quidem ex infra dicendis adhuc patebit.

Longe ergo explicatu difficilius est, quomodo septem illi sapientes dici possint trium philosophicarum sectarum, Ionicæ, Italicæ et Eleaticæ ætate superiores; quandoquidem Thales Milesius, cæteris antiquior, Ionicæ scholæ et familiæ auctor fuit et princeps. Quamobrem quid de eo tempore auctor noster statuerit, examinandum est. At ille Thaletis ætatem atque ex ea aliorum tempus sic consignat [28]: « Thales ex Græcorum sapientibus antiquissimus, fuit circa quinquagesimam Olympiadem. Qui autem cum Thalete connumerati sunt sapientes, fuerunt eodem tempore, ut ait Andron in *Tripode*. » Atque inde eruditissimus auctor noster illos prima Olympiade, ac Salomonis, et a fortiori Moysis, ævo longe posteriores esse colligit. Nos autem de hac Thaletis ætate jam disseruimus. Quocirca Clemens postea adhuc scribit: Post Orpheum, Musæum et Homerum, « longe fuerunt recentiores Lycurgus, et Solon, et septem sapientes, et Syrius Pherecydes, et magnus Pythagoras, qui longe fuerunt inferius circa Olympiades. » Hæc autem et superiora Clementis nostri, atque etiam Tatiani a nobis superius laudati, verba Eusebius non solum exhibet [29], sed illius quoque sententiam Græcorum ipsorum testimonio, quo certe nullum aliud firmius luculentiusque desiderari potest, invictissime asserit et confirmat [30].

De Solonis autem tempore ita Clemens nominatim decernit [31]: « Solonis æmulator fuisse scribitur Mnesiphilus, cum quo versatus est Themistocles. Floruit Solon quadragesima sexta Olympiade. Heraclitus enim Bausonis filius persuasit Melancomæ tyranno ut deponeret tyrannidem. Hic despexit regem Darium adhortantem ut veniret ad Persas. » Post hæc vero observat Heraclitum esse recentiorem Pythagora, utpote cujus in scriptis suis meminit [32]. Non ita tamen asseveranter de Solonis ætate Laertius his verbis statuisse legitur [33]: « Floruit maxime, inquit, circa quadragesimam sextam Olympiadem, cujus tertio anno princeps Atheniensium fuit Sosicrates; quo etiam tempore leges eis dedit; obiit autem in Cypro ætatis suæ anno octogesimo. » Verum Eusebius ad secundum ejusdem Olympiadis annum scribit [34]: « Solon Draconis legibus antiquatis, extra eas, quæ ad sanguinem pertinebant, sua jura constituit. » Suidas autem subsequentem Olympiadem ei assignat; Tatianus vero [35] solam quadragesimam; sed ab ejus textu numerum senarium excidisse quidam suspicantur. At Cyrillus Alexandrinus Eusebio palam suffragatus est [36]. Denique ut alios veteres recentioresque **274** chronographos prætereamus, Aulus Gellius narrat [37] latas a Solone leges trigesimo tertio Tarquinii Prisci, Romæ regnantis, anno. Sed ibi Meursius legendum putat anno regni ejus 22 [38]. Quod tamen aliis probatum non fuit. Videsis eumdem Meursium, lib. *De vita, legibus*, etc., *Solonis*, cap. 73.

Heracliti autem Blysonis, sive, ut aliis placet, Blosonis, vel Blautonis, seu potius Blysonis filii, qui a Clemente nostro citatur, ætatem his Laertius verbis designat [39]: « Heraclitus Blysonis, sive, ut quidam volunt, Heracontis filius, Ephesius circa nonam et sexagesimam Olympiadem clarus est habitus. » Tum A postea ille nobis Darii ad Heraclitum, ac vicissim Heracliti ad Darium epistolam exhibet. Quod quidem Clementis nostri dictis consentaneum esse nemo est qui non videat. Unde Suidas de eodem Heraclito: « Vixit sexagesima nona Olympiade, sub Dario Hystaspis filio, » annis scilicet triginta sex post Pythagoram, qui Olympiade sexagesima florere inceperat. Eusebius autem [40] Heracliti tempus ad septuagesimæ Olympiadis initium rejecit. Deinde vero quatuor post annis: « Pythagoras, inquit, philosophus moritur. » Sed de hac Pythagoræ ætate nos supra.

Nihil prorsus de Mnesiphilo et Melancoma, a Clemente memoratis, sibi occurrisse Hervetus declarat. Quid igitur? Nunquid ille non legerat hæc Plutarchi in vita Themistoclis de priore verba [41]: « Credendum illis potius, qui Themistoclem scribunt Mnesephili Phrearii fuisse asseclam. Fuit hic neque orator, neque ex secta philosophorum, quos Physi- B cos nominant; verum eam, quam sapientiam vocabant, quæ scientia erat reipublicæ gerendæ, et prudentia negotiosa amplexus est, et tenuit velut sectam ex successione Solonis; quam sequentes cum artibus confuderunt forensibus, et ab actu rerum trajecerunt meditationem ad verba, unde sophistæ sunt appellati. » Miraberis procul dubio hæc excidisse Herveto, nihilque de iis in Clementis nostri scholiis adnotatum. De Melancoma autem tyranno nihil nobis sicut et aliis hactenus succurrit.

Jam porro a nobis petet aliquis cur Clemens primum inter sapientes locum Thaleti, revera philosopho, et Ionicæ, ut diximus, sectæ parenti locum dederit; septem tamen Græciæ sapientes tribus prædictis philosophorum sectis antiquiores fuisse asseveret. Rationem nobis ipsemet suggerere videtur, ubi post absolutum de illis sapientibus sermonem confestim addidit [42]: « Tandem autem Pythagoras, Pherecydis familiaris, se ipsum primus appellavit C philosophum. » Ante Pythagoram igitur, quem Græcis sapientibus recentiorem esse constat, cum nemo philosophi nomen assumpserit, haud plane immerito Clemens eosdem Græciæ sapientes ante philosophos floruisse affirmat. Nobis tamen si fidem habere renuas, velisque testem non omnino incertum tibi proferri, en præsto est Eusebius [43], a quo et illud, et ea quæ de iisdem sapientibus Clemens noster disputat, mirum plane in modum confirmantur. Audi, quæso, illius verba: « Et vero Græci fatentur ipsi post Orpheum, Linum, ac Musæum ... viros illos omnino septem philosophiæ in Græcia laude claruerunt, quos ipsi quoque sapientes nominarint. Atqui Cyro Persis imperante, floruerunt omnes, quo tempore prophetarum apud Hebræos omnium novissimi exstitere, annis post Trojana quidem tempora amplius sexcentis, post Moysem vero non paucioribus mille ac quingentis, ut facile tibi paulo post ex temporum ratione serieque constabit. D Cæterum eo circiter ævo, cum recentiores isti septem sapientes emersissent, humanioris quidem et castigatioris disciplinæ magistri fuisse perhibentur; sed tamen præter celebres quasdam eruditasque sententias nihil admodum reliquerunt. At longe serius philosophorum in Græcia vigere nomen ac prædicari cœpit. Horum princeps ille Pythagoras, Pherecydis ante discipulus, a quo philosophiæ nomen inventum est. »

ARTICULUS IV.

Quæ fuerit Græciæ sapientum philosophandi ratio, et de quibusdam eorum effatis et sententiis.

Qualis fuerit horum Græciæ sapientum philoso-

[26] in fin. Orat. cont. Græc., p. 174. [27] l. III ad Autolyc., p. 133. [28] Strom. lib. I, p. 332. [29] lib. X Præp. evang., c. 11 et 12. [30] eod. l. c. 4, p. 470. [31] Strom. lib. I, p. 302. [32] ibid., p. 332. [33] lib. I in Vita Solon., § 62. [34] in Chron. [35] in fine Orat. ad Græc., pag. 174. [36] lib. I contra Julian., pag. 12. [37] lib. XVII Noct. Attic., c. 20. [38] l. I De archont. Athen. c. 12. [39] l. IX, § 1. [40] in Chron. [41] t. I, pag. 13. [42] l. I, p. 300. [43] l. X Præpar. evang., c. 4, p. 470.

phandi modus et ratio, ex Eusebio quidem audivimus. Sed Clemens illam, quam ab Hebræis et barbaris delibatam esse ostendit, apertius explicat, docetque ipsam fuisse Hebraicam atque ænigmaticam: Brevitatem » quippe, ut ille loquitur [44], amplectebantur, quæ est admonitoria et quæ utilissima. » Et id quidem ille testimonio probat Platonis, cujus cum neque librum neque verba citaverit, hic describenda sunt [45]: « Hi omnes, » nimirum Græciæ sapientes, æmuli, inquit Plato, studiosi, et quasi amatores fuerunt Lacedæmoniæ eruditionis, in cujus etiam disciplinam sese tradiderunt, illiusque hujusmodi rationem exstitisse perspicuum est cuilibet ex brevibus illis dictis et illustri memoria dignis, quæ illorum nominibus circumferuntur. Hi cum communiter convenissent, communi sententia suæ illius sapientiæ primitias Apollini Delphico consecrarunt, quæ templo Delphico inscriptæ, omnibus vocibus celebrantur: *Nosce te ipsum*, et, *Ne quid nimis*. Hæc nimirum hac de causa dico, quoniam antiqua fuit illa philosophandi ratio, ut magna sermonis brevitate uterentur. »

Breves porro et eruditas plerasque illas sapientum sententias nobis Clemens exhibet [46], atque ab illa orditur celeberrima, *Nosce teipsum*, quam quidam Chiloni, Chamelæo autem Thaleti, et Aristoteles Pythiæ tribuerunt. Laertius [47] eam quidem Thaleti ascribit; sed « Antisthenes, inquit, in *Successionibus* ait fuisse Phemonoes, idque sibi usurpasse Chilonem. » De illo effato plura observat Menagius in hunc Laertii locum, nosque olim aliquid in nostris ad Ambrosium adnotationibus [48]. Lege adhuc Stobæum serm. 22, pag. 176, 177 et 184.

Pausanias autem de illo et secundo, quod Clemens deinde memorat, apophthegmate, *Ne quid nimis*, hæc habet [49]: « Hi sane (Græci sapientes), Delphos profecti, celebratas illas hominum sermone sententias Apollini dedicarunt, *Cognosce te ipsum*, et *Ne quid nimis*. » Similiter quoque Plato, qui prioris non semel meminit, in libro *Charmenides* inscripto, de secundo atque etiam de tertio, a Clemente postea citato, hæc scriptis tradidit [50]: « Interpretationum diversitati obnoxia quoque sunt alia elogia, ab aliis postea inscripta: *Ne quid nimis; Sponde, præsto noxa est*; atque ibi de transcriptis a Clemente aliis adagiis disputat, quemadmodum et in *Philebo* et *Menexeno* rursus de secundo [51]: *Ne quid nimis*.
275 Quid vero, quod Plinius tria illa effata Chiloni sic adjudicat [52]? « Mortales oraculorum societatem dedere Chiloni Lacedæmonio, tria præcepta ejus Delphis consecrando aureis litteris, quæ sunt hæc: *Nosse se quemque*, et *Nihil nimium cupere; Comitemque æris alieni esse miseriam*. » Hoc enim ultimum idem est, ac *Sponde, noxa præsto est*, quod Laertius a Chilone sic pronuntiatum perhibet [53]: « Sponsioni non deesse jacturam; » ubi legesis Menagii observationes. A Plutarcho etiam tria illa effata ita simul exhibentur [54]: « In admiratione etiam de priscis sunt breviloquentes, et templo Apollinis Pythii non *Iliadem*, aut *Odysseam*, neque Pindari *Pæanes* inscripsere Amphictyones; sed *Nosce te ipsum, Ne quid nimis, Sponde, præsto noxa*, admirati gravitatem tenuis sermonis in tanta brevitate sensum, quasi malleo ductum concludentis. » Et vero Laertius [55] ubi has similesque sententias plu-

A ribus adjudicari animadvertit, monitos nos quoque facit secundam et tertiam Chiloni adjudicatam fuisse. Ibi porro plurima more suo Menagium proferentem adire poteris. Homericum porro carmen a Clemente nostro ibidem citatum reperies, *Odyss.* VIII, p. 106. Illius autem Latina versio in ultimis horumce *Stromatum* editionibus typographorum haud dubie lapsu prætermissa est. De tribus autem illis sententiis consule, si velis, Stobæum serm. 3, p. 45; Sidonium Apollinarem carm. 15; Ausonium *Lud. septem sapientum*, Erasmum *Adag.* chiliad. 1, centur. 6, proverb. 93, 96 et 97, etc.

Tum deinde Clemens [56]: « Didymus id censet esse Solonis, sicut et Cleobuli: *Modus optimus*. » Laertius vero et Stobæus [57] hoc pronuntiatum soli Cleobulo vindicant, quemadmodum et Sidonius Apollinaris carm. 15, v. 45:

Lindie tu Cleobule jubes: Modus optimus ut sit,

B Ausonius quoque *Lud. sept. sapient.*:

Ἄριστον μέτρον esse dixit Lindius
Cleobulus, hoc est: Optimus cunctis modus.

Observat post hæc auctor noster hanc sententiam [58]: « Omnes homines mali, vel plurimi homines mali, » Bianti a Sotade Byzantino fuisse attributam. Nec forsitan plane immerito. Nam Laertius in ejusdem Biantis vita scribit illum cuidam respondisse [59]: « Ita amandum, quasi odio simus habituri; malos enim esse plurimos. » Primam hujus sententiæ de amore et odio partem etiamsi ab Aristotele eidem Bianti tribuatur; contendit tamen Cicero [60] illam non tam sapientis hujus esse viri: « Sed impuri cujusdam, et ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam revocantis. » Secundam vero partem Stobæus [61] Ausonius et Sidonius Apollinaris locis citatis ipsimet Bianti adjudicant.

Periandro autem ascriptum fuit, uti Clemens
C addidit, hoc effatum: Μελέτη πάντα καθαίρει· quod Hervetus interpretatur [62]: « Omnia vincit diligens meditatio. » At paulo aliter hoc refert Laertius: « Ipsius est et hoc Μελέτη τὸ πᾶν, » totidemque verbis ab Ausonio describitur; a Stobæo autem Μελέτα τὸ πᾶν. Laertii porro interpres Græcum verbum Μελέτη, quod alii atque etiam Sidonius Apollinaris meditationem, ille exercitationem reddere maluit [63]. Et vero hæc Græca vox utrumque significat. Quamobrem ultimam interpretationem priori si anteponas, haud ægre concedes inde non procul recessisse Maronem, cum cecinit [64]:

..... *Labor omnia vincit*
Improbus .....

Cæterum Hervetum procul dubio miraberis, qui has duas posteriores sententias non alibi quam apud Clementem nostrum se legisse palam profitetur.

Præterea docet Clemens [65] Pittacum communi ser-
D mone hujus proverbii, *Nosce tempus*, dici auctorem. Eodem plane modo Laertius illud eidem Pittaco, non secus atque laudati a nobis poetæ Ausonius et Sidonius Apollinaris adjudicarunt. Multa hanc in rem congerit Erasmus, quem quivis facile consulere poterit [66].

Denique Meursius præclarissima Solonis dicta et effata ex variis auctoribus collecta repræsentat [67].

[44] Strom. l. I, p. 299. [45] plato t. II in Protag., p. 343. [46] Strom. l. I, pag. 300. [47] in Vita Thalet., l. I, § 40. [48] Ambr. serm. 2 in psal. CXVIII, p. 985. [49] l. X, p. 340. [50] Plato, t. II in Philebo, p. 48, l. I Alcibiad., p. 129 et seq., t. III in Phæd. p. 229. [51] t. II l. Charmen., p. 64. In Philebo, p. 47, et Menex., p. 247. [52] l. VII Hist. nat., c. 32, p. 55. [53] l. I in Vita Chilon., § 73. [54] tom. II l. De garrul., p. 511. [55] l. I in Vita Thalet., § 41, et in Vita Chilon., § 73. [56] ibid. [57] Laert. l. I in Vita Cleobuli, § 93; Stob., serm. 3, p. 44. [58] ibid. [59] Laert., ibid., § 87. [60] l. De amicitia, p. 427. [61] serm, 3, p. 46. [62] Strom. lib. I, p. 300. [63] Laert., ibid., in Vita Periand., § 99; Auson., loc. cit. Stob. serm. 3, p. 46; Sidon., carm. 15. [64] Virgil. I Georg., v. 145. [65] ibid. [66] Laert. l. II in Vita Pittaci, § 79; Auson. et Sidon. Apol. loc. cit.; Erasm., chil. I, centur. 2, chil. VII, adag. 70, p. 281. [67] l. De Solon. vita, legib., etc., c. 29.

CAPUT XX.

De ethnicis legislatoribus et vatibus

ARTICULUS I.

De ethnicis legislatoribus Solone, Pittaco, Praxiphane, Minoe, Zaleuco, ac quomodo hi tres legislatores primi dici potuerint. De Cerere, Lycurgo, Dracone, Pythagora et Epicuro.

Ex septem Græciæ sapientibus duos Clemens commemorat [68], Solonem et Pittacum, quorum unus Atheniensibus, alter Mitylenæis leges tulit. De Solone autem res omnibus nota est, patetque ex Laertio, Plutarcho et Meursio, qui vitæ illius historiam ediderunt [69]. Nec minus id de Pittaco constat, de quo Laertius in ejus Vita [70] : « Fecit ad sexcentos elegos versus, et soluta oratione de legibus ad cives. » Quem in locum legesis Menagii observationes.

Narrat alibi Clemens : « Quod Pittacus ille rex Mitylenæorum moluit [71], eo tanquam efficaci utens exercitio. ἐνεργῷ γυμνασίῳ χρώμενος. » Ut magnam nobis Hervetus de plurimarum, quæ Clemens scripsit, rerum ignoratione admirationem sæpius movit, B ita hic in maximam nos traducit, cum aperte declarat se quod Pittacus moluerit nullibi legisse. Obvia enim omnibus sunt, et cuilibet etiam tardiori sua, ut ita dicam, sponte sese offerunt, hæc in ejusdem Pittaci vita, quam præ cæteris omnibus legere debebat, Laertii verba [72] : Τούτῳ γυμνάσιον σῖτον ἀλεῖν, ὥς φησι Κλεάρχος ὁ φιλόσοφος· « Huic exercitium fuit molendi tritici, ut Clearchus philosophus testatur. » Neque inventu multo difficilior Herveto fuit hic Plutarchi de eodem Pittaco sermo [73] : « Thales jocans probe facere Epimenidem dixit, qui molendo coquendoque cibos molestias sibi ipsi facere nollet, quod Pittaco usu veniret; se enim cum in Lesbum venisset, audivisse hospitam sic cantare ad pistrinum: Ἄλει, μύλα, ἄλει, καὶ γὰρ Πιττακὸς ἄλει, μεγάλας Μιτυλήνας βασιλεύων. « Mole, pistrinum, mole; nam et Pittacus molit rex magnæ Mitylenæ. »

C In legislatorum porro mentionem quandoquidem incidimus, non abs re erit ex more nostro expendere quæ de aliis Clemens memoriæ prodidit [74]. Hæc autem ille de primis legislatoribus : « Zaleucus, inquit, Locrus primus scribitur leges tulisse. Alii autem dicunt Minoem filium Jovis, Lyncei tempore : is fuit post Danaum decima (in Græco textu habetur ἑνδεκάτῃ, undecima) generatione ab Inacho et Moyse. » **276** Hervetus qui in Græco textu pro Μίνῳ τοῦ Διὸς ἐπί, legerat Μίνωτον Διοσεπί, Latine vertit « Minotum filium Diosepi, » atque in commentariis suis omnino negat se de hoc Minoto uspiam legisse aliquid. Nihil sane mirum, cum hæc nomina et verba omnino præpostere in manuscriptis codicibus scripta fabricataque fuerint. At de Minoe Tatianus [75] eadem omnino ac Clemens noster, hunc in modum narravit : « Minos, qui omni genere sapientiæ excellere visus est, et ingenio clarus, et legalibus latis, sub Lynceo, qui post Danaum regnavit, undecima post Inachum ætate floruit. » Ante D utrumque vero Diodorus Siculus [76] : « Ab hoc, inquit, non paucæ, aiunt, Cretensibus leges sunt latæ, dum a Jove patre, ad colloquium ipsius in spelunca

A quadam venire solito acceptas illas fingit. » De hoc Minois cum Jove ad leges accipiendas colloquio Plutarchus et Strabo, a nobis mox citandi, disputant. Eusebius porro [77] dicit eum anno 801 leges et jura constituisse.

Quis autem sit Praxiphanes, dictu longe difficilius. Etenim quibusnam gentibus leges ille sanciverit, tacet Clemens, patriam patremque ejus indicasse contentus. At expende, quæso, an ille ipse dici non possit, qui a Strabone viris politicis et litteratis ita ascribitur [78] : « Viros memorabiles tulit Rhodus..... civiles, et in litteris ac philosophia versatos, cum ipsum Panætium, tum Stratoclem, Andronicum Peripateticum, Leonidam Stoicum, et his priores Praxiphanem, Eudemum, Hieronymum. »

De Zaleuco autem, quem Clemens leges quoque primum scripsisse ibidem perhibet, hæc postea tradidit [79] : « Plato, Ephorus, Chamelæo, Heracleotes in opere *De ebrietate*, et Aristoteles *De republica Locrorum*, Zaleucum Locrum leges a Minerva accepisse litterarum monumentis tradiderunt. » Is porro Pythagoræ discipulus fuit, et a Laertio [80] et Suida legislator dicitur. Legesis Jamblicum in ejusdem *Pythagoræ Vita*. Plures autem latas a Zaleuco leges Diodorus Siculus exhibet [81]. Athenæus vero [82], a quo citatus a Clemente Aristotelis liber alicubi laudatur, scribit ab eodem Zaleuco capite damnatos, quicunque injussu medici nec recuperandæ valetudinis causa vinum biberent. Cujus quidem legis et aliarum mentionem fecit Ælianus [83]. Denique idem Ælianus [84] et Valerius Maximus [85] memoriæ prodiderunt filio ejus adulterii convicto, eum ut legi a se in adulteros utroque oculo privandos institutæ satisfaceret, populi veniam poscentis precibus exoratum, sibi unum et filio unum oculum eruisse.

Verum, inquies, hæc vera, certa claraque esse fateor. Sed urgebis, quomodo Zaleucus a Clemente primus legislator potuit appellari, qui Ephoro, apud Strabonem [86] attestante, leges suas ex Cretensium, Laconum et Areopagitarum legibus composuit, edixitque tantummodo pœnarum imponendarum modum et definitionem? Hujusce difficultatis nodus facile procul dubio solvetur, si animum advertas eo tantum sensu Zaleucum, Minoem aliosque, si velis, primos legislatores a Clemente dici, non quod omnium hominum primi leges tulerint; sed quia Zaleucus omnium primus eas Locrensibus, et alii aliis certis quibusdam imposuerint aut civitatibus, aut provinciis, aut nationibus. Et vero Diodorus Siculus testatur [87] alicubi Ægyptios venditasse legum optimarum sanctiones apud se inventas; alibi vero scribit a quibusdam traditum fuisse primas leges a Cerere promulgatas, atque idcirco nomen Thesmophori illi impositum : « Asserunt, inquit, nonnulli leges a Cerere promulgatas esse, quibus homines suum cuique tribuere assuefacerent, et ab hac promulgatione illam Thesmophoron appellari. » Plinius autem [88] paulo magis asseveranter : « Eadem Ceres prima leges dedit; ut alii putavere, Rhadamantus. » At tandem omnino affirmate Ovidius cecinit [89] :

[68] Strom. l. I, p. 300. [69] Laert. l. I De vitis et dogm. philos., § 45 et seq. Plut. tom. II, p. 78 et seq. Meurs. l. De vita, legib., etc., Solon. [70] Laert. loc. cit., § 79. [71] Pæd. l. III, c. X, p. 242. [72] l. I, § 81. [73] Plut. Conviv. sept. sapient., tom. II, p. 157. [74] Strom. l. I, p. 309. [75] Orat. cont. gent., p. 174. [76] l. V, p. 237. [77] in Chron. [78] Strab. l. XV Geogr., p. 655. [79] ibid., p. 309; Strom. l. I, p. 305. [80] l. VIII, § 16. [81] l. XII Bibl., p. 299. [82] l. VI, p. 264; l. X, p. 429. [83] l. II Var. hist., § 37. [84] l. XIII, § 25. [85] l. VI, c. 5. [86] l. VI Geogr., p. 260. [87] l. I, p. 32 et l. V, p. 232. [88] l. VII Hist. nat. c. 56, p. 94. [89] Metamorph., l. V, fab. 6.

Prima Ceres unco glebas dimovit aratro,
Prima dedit fruges, alimentaque mitia terris,
Prima dedit leges; Cereris sunt omnia munus.

Sed hæc non minus falsa sunt, atque a paganis ficta, quam Zaleucum leges a Minerva accepisse. Plutarchus enim de illius aliorumque legislatorum familiari cum Deo colloquio hæc in verba disseruit [90]: « Sed cum his fidem habeamus, quid? Num abnuemus Zaleuco, Minoe, Zoroastre, Numa, Lycurgo, regna moderantibus et constituentibus respublicas, Deum usum familiariter? An vero potius cum his deos dicemus, ut recta suggerant iis et moneant, esse serio congressos; poetis vero et lyricis vibrissantibus, si tamen unquam, per lusum frui..... Sed nec altera fama, quæ de Lycurgo et similibus viris refertur, quidquam habet absurdi, cum ferocem multitudinem et difficilem tractarent, multaque in civitatibus suis novarent, commentos fuisse; ut auctoritatem divinam adhiberent illis ipsis, ad quos ista simulabant, salutarem. » Vides itaque quæ fides habenda sit his, quæ de Lycurgo a paganis tradita Clemens retulit [91]: « Lycurgum scribunt assidue Delphos euntem ad Apollinem leges ab eo accepisse. » Quæ quidem ipse Plutarchus fusius prosequitur [92]. Quapropter de utroque, nimirum Minoe et Lycurgo, hæc Strabo satis aperte et ingenue scripsit [93]: « Minos per novennium, ut Plato dicit, in Jovis antrum descendit, et ab illo præcepta accepit, quæ ad homines afferret. Eodem modo Lycurgus ejus imitator egit. Nam sæpe peregrinans, ea ex Pythia intellexit, quæ Lacedæmoniis imperanda erant. Hæc quam vera fuerint, non disputo. » Prius vero dixerat [94]: « Lycurgus ad condendum leges se contulit, ad deum, qui apud Delphos est, commeans, indeque mandata asportans, sicut Minos ex antro Jovis se afferre prætendit, » etc.

Quorsum ergo, inquies, has similesque fabulas serio nobis Clemens referre et repetere non veretur? Scilicet ut paganos suismet telis et armis confoderet, vinceret et expugnaret. Ex his enimvero, quæ plerique illi omnes vera esse existimabant, planissimum ipse facit ipsos fidem derogare iis non posse, quæ cum a Judæis tum a Christianis de Moyse Christoque Domino, divinisque eorum institutis verissime docebantur.

Post hæc autem ita Clemens pergit [95]: « Lycurgus multis annis post Trojam captam, qui fuit centum et quinquaginta annis ante Olympiades, tulit leges Lacedæmoniis. Dracon autem, qui ipse fuit legislator, invenitur fuisse circa trigesimam nonam Olympiadem. » Nihil de Lycurgi ætate certum esse Plutarchus putavit, variasque refert de illa veterum scriptorum opiniones [96]. Attamen Tatianus [97] eamdem Lycurgi, quemadmodum Draconis ætatem, et postea Suidas ita assignant: « Lycurgus multo post Ilii captivitatem, natus annis centum ante Olympiades; Draco autem circa trigesimam nonam Olympiadem **277** nascitur. » Quinquaginta igitur annis illic Lycurgum juniorem, quam Clemens noster, arbitratus est. Eusebius autem in *Chronico* ad annum 1134: « Lycurgus insignis habetur; » ad annum vero 1196: « Lycurgus Lacedæmoniis jura composuit; » et ad annum 1128: « Lycurgi leges a Lacedæmone juxta sententiam Apollodori hac ætate susceptæ; » denique ad annum 1240: « Hic constituitur Olympias prima. » Ex quibus liquet a Lycurgi ætate usque ad primam Olympiadem non plures, uti Eusebius opinatur, quam centum profluxisse et sex annos, ac longe pauciores ab eo tempore quo leges Lacedæmoniis condidisse perhibetur. Ad Tatiani autem sententiam recentiores chronographi potius quam ad Clementis accedunt. Verum si nullus sit in Clementis textu error, nemo hac opinionum diversitate moveatur; quandoquidem maxima fuit veterum, teste Plutarcho, de ætate Lycurgi dissensio. Utrique porro tam Clementi quam Tatiano in assignato Draconis tempore subscripsit Petavius [98], quem, si vacat, aliosque chronographos consule.

Huic de legislatoribus sermoni Clemens continenter addidit [99]: « Antilochus autem, qui scripsit de omnibus viris doctis, ὁ τοὺς ἵστορας πραγματευσάμενος, a Pythagoræ ætate usque ad mortem Epicuri, quæ fuit decimo Octobris, complectitur omnes trecentos duodecim ἔτη, annos. » Quæ ultima vox « annos » in operum Clementis editione Græco-Latina typographico errore omissa est.

Ad quid ergo, inquies, ibi illa Pythagoræ Epicurique mentio? Nunquid ideo, quia et ipse Pythagoras « leges, » ut inquit Laertius [1], « Italis dedit, atque cum discipulis clarus habitus est, qui ferme trecenti rempublicam administrabant, ita prudenter, ut ferme ἀριστοκρατία, hoc est, respublica optimorum diceretur? » Recte quidem, si Epicurum leges etiam, vel suæ patriæ, vel quibusdam populis dedisse probaveris. Si vero id probari non possit, sensus Clementis hic esse videtur: Antilochus, qui de omnibus viris doctis scripsit, trecentorum duntaxat et duodecim annorum spatium a Pythagoræ ætate usque ad Epicuri mortem complexus est. Quod quidem ex assignata utriusque ætate a vero colligitur non prorsus esse alienum. Ibi autem illud pro more suo Stromata, id est disjuncta et sæpe sibi invicem non cohærentia scriptitans, ideo inseruit, quia de quorumdam ætate sermonem prius fecerat.

ARTICULUS II.

De ethnicis vatibus, Sonchete, Bacide, tam Bœotio quam Arcade, de Amphileto, Cometa, Cynira, Admeto, Aristæo, Amphiarao, Epigene, Dionysio, Nicia, Calchante, Mopso, et de Batto, qui Mopsi divinationem composuisse dicitur.

Præter philosophos et sapientes, multi apud Græcos fuerunt vates, arioli, fatidici et oraculorum interpretes, atque, ut Clementis nostri verbis utamur [2], χρησμολόγοι συχνοί, « qui multa multis prædixerunt. » Non infimum autem inter eos locum tenuit Sonchetes, qui a Clemente archipropheta Ægyptius et Pythagoræ præceptor fuisse perhibetur. Sed quia de illo jam supra cap. 17, art. 2 et 4, disseruimus, de aliis nunc agendum est, quos Clemens uno eodemque loco nominibus suis singillatim appellat [3]. Primus autem nobis sese offert: « Bacides, unus quidem Bœotius, alter Arcas, Βάκιδες, ὁ μὲν Βοιώτιος, ὁ δὲ Ἀρκάς. » Tres autem ab Æliano [4] distinguuntur Bacides, « primus Græcus, alter Atheniensis, tertius Arcas. » Et magis ad Clementis nostri mentem Philetas apud Suidam narrat [5]: « Unum quidem fuisse ex Eleone Bœotiæ, alterum vero Atheniensem, tertium vero Arcadem, ex urbe Caphia, qui et Cydas et Aletes vocabatur. Theopompus vero in nono *Philippicarum*, cum alia multa de hoc Bacide mirabilia tradit, tum etiam illud, quod olim Lacedæmoniorum uxores furore correptas lustravit, ex oraculo Apollinis, qui hunc lustratorem ipsis dederat. At de primo Pausanias [6]: « Ex Bœotia, inquit, Bacis, quem nympharum instinctu divinasse credunt. » Postea vero [7]: « Hanc barbarorum in Græciam irruptionem prædictam Bacidis oraculis invenias. » Denique prius dixerat [8]: « Hujus Bacidis, quem nympharum afflatu divinasse tradunt, et aliis Græciæ populis edita vaticinia celebrantur. » Ibi porro atque alio in libro fatidica ejus car-

[90] Plut. t. I in Vita Numæ, p. 62. [91] Strom. l. I, p. 307. [92] tom. I in Vita Lycurgi, p. 42, etc. [93] l. XVI Geogr., p. 762. [94] l. X, p. 482, etc. [95] Strom. lib. I, p. 389. [96] in Vita Lycurgi, t. I, p. 39. [97] Orat. cont. Græc., p. 174. [98] Chron. ad an. 4091. [99] ibid., p. 309. [1] l. VIII, § 3. [2] Strom. l. I, p. 333, 394. [3] ibid., p. 333. [4] l. XII, § 33, p. 198. [5] Suid. ad verb. Βάκις. [6] l. X. [7] ibid., p. 30. [8] lib. IV, p. 137, et l. IX, p. 295.

mina, quemadmodum et alia, Herodotus scriptis prodidit [9].

Tertius inter vates locus a Clemente datur Amphileto Atheniensi, cujus consilio Pisistratus in tyrannidem eo, quo ille prædixerat, tempore invasit. Certum quidem esse fatetur Hervetus tum a Pisistrato occupatam tyrannidem, cum ostentatis, quæ sibi inflixerat, vulneribus, custodes ab Atheniensibus impetrasset. At negat idem ipse Hervetus se alibi, quantum meminerit, legisse Amphileti consilio factitatum. Nunquid ergo ille non legerat, aut oblitus omnino erat se primum Herodoti legisse librum [10], ubi narrat hac arte et dolo usurpatum quidem a Pisistrato Atheniensium imperium, sed illo semel et iterum amisso et recuperato, tandem post fusum ab Amphileto duobus carminibus vaticinium, tertio in illud invasisse et eo potitum fuisse? Quis autem non videat illuc Clementem collineasse, et in ejus textu, una littera mutata, pro Ἀμφίλυτος, uti apud Herodotum et Platonem [11], corrupte forsitan a librariis Ἀμφίλητος positum. Videsis Meursium lib. *Pisistratus*, sive *De Pisistrati vita*, etc., cap. 3, 4 et 5. Hujusce porro Pisistrati tyrannidis Pausanias [12] aliique mentionem fecerunt.

Alios deinde vates solo suo nomine Clemens ita appellavit [13]: « Taceatur Cometa Cretensis, Cyniras Cyprius, Admetus Thessalus, Aristæus Cyrenæus, Amphiaraus Atheniensis, Timoxeus Cercyræus, Demænetus Phocensis, Epigenes Thespiensis, Nicias Carystius, Aristo Thessalus, Dionysius Carthaginiensis, Cleophon Corinthius. » Tres primos, Cometam, Cyniram et Admetum, fuisse ariolos et futura prædixisse nullo ex auctore se comperisse dicit Hervetus, atque illos idcirco sibi, ut Clemens jubet, tacendos. A vero autem nunquid ille aberrabit, qui suspicabitur priorem eum esse Cometam, quem Apollonius Rhodius libro I *Argonaut.*, carm. 35 et 36, ac Valerius Flaccus I, v. 356, Argonautis asciscunt? Quid si secundus dicatur esse ille Cinyras, rex Cypri, de quo plura canit Ovidius, et cujus meminere Suidas et Hesychius [14]? Quid autem si is Admetus esse credatur, rex Thessaliæ, cujus, ut in superiori dissertatione dictum a nobis est, armenta Apollo per novem annos pavisse fertur? Utrique enim et nomen et patria a Clemente indicata conveniunt. Sed de his conjecturis aliorum esto judicium.

Hos excipiunt Aristæus Cyrenæus et Amphiaraus Atheniensis. At Diodorus Siculus [15] integram prioris
278 breviter descripsit historiam, ubi patefacit quomodo in deos relatus, et familiari cum Deo colloquio usus, multarum rerum cognitionem perceperit. Quinimo ibi quoque, quod magis ad nostrum institutum spectat, fama pervulgatum ait, ipsum ab Apolline patre suo de sua in Co insulam migratione, habendisque apud Coos honoribus accepisse responsum.

Eodem adhuc in libro Amphiaraum vatem nuncupat, narratque eum præscivisse fore ut in Argivorum contra Thebanos bello interiret [16]. A Pausania autem disces apud Phliasios in postica fori parte fuisse domum, in quam, quemadmodum illi perhibebant, ingressus Amphiaraus, « cum noctem (Pausaniæ verba sunt [17], unam obdormisset, statim divinare cœpit, cum ante indoctus plane fuisset. » Plura qui desiderabit, is Herodotum libro I, § 46 et 49, Ciceronem libro I *De divinatione*, pag. 270, Homerum, Statium aliosque adeat. Porro autem Clemens infra [18] meminit illius, quæ ut diximus, a

A Diodoro Siculo memoratur, Argivorum adversus Thebas expeditionis et belli. Inde vero ille colligit Amphiaraum esse una generatione Iliaco excidio posteriorem.

Cæteros autem vates a Clemente memoratos aut tacet Hervetus, aut sibi penitus incognitos esse declarat. Epigenes tamen apud Plinium [19] « gravis auctor in primis » audit, ac sideralis scientiæ, quemadmodum Dionysius medicinæ peritus. Attamen huic non ita facile, quam illi, vaticinandi peritia forsitan concedetur.

[20] Niciæ vero vita a Plutarcho publicam in lucem emissa est, atque in illius fine hunc ipsum Niciam multa Atheniensibus prædixisse testificatur. Quod si quis objiciat hunc Niciam Carystium non esse, is alium nobis indicet, qui et Carystius revera fuerit, et vates, atque illico cedimus.

Aristonis porro nomen multi, sicut diximus,
B prætulerunt, de quibus plura Menagius [21]. Sed Aristonem Thessalum ariolum quis præter Clementem nostrum dixerit, ab illo nullus plane citatur.

Huic vatum choro Clemens inseruit [22] Calchantem et Mopsum, « qui fuerunt, inquit, Trojanis temporibus; antiquior autem Mopsus, ut qui navigaret una cum Argonautis. » Strabo autem [23] ex Hieronymo observat tres fuisse Mopsi nomine appellatos, quorum primus Tiresiæ, ut in Latina versione legitur, filius, et vates, cum in Græco habeatur, ἀπὸ μάντεως τοῦ Τειρεσίου. Secundus Mopsus Lapitha Argonautarum socius. Tertius denique Mopsus, a quo Attica Mopsopiæ appellationem assumpsit. De quo autem Clemens noster loquatur, ex eodem Strabone videamus. Alio itaque in libro hæc scriptis ab eo tradita fuere [23*]: « Memoriæ proditum est Calchantem cum Amphilocho Amphiaraï filio a Troja pedestri itinere eo venisse;
C cumque apud Clarum in se meliorem vatem incidisset Mopsum, Mantus filium, quæ Tiresiæ fuit filia, Μόψῳ τῷ Μαντοῦς τῆς Τειρεσίου θυγατρός, præ mœrore vita excessisse. » Fabulam autem ex Hesiodo, Pherecyde aliisque edisserit. Postea vero [24]: « Mallus condita est, inquit, ab Amphilocho et Mopso Apollinis filio ac Mantus, Μόψου τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ Μαντοῦς, de quibus multæ feruntur fabulæ, et facta earum est a nobis mentio, cum de Calchante dissereremus, et lite de divinatione inter Mopsum et Calchantem. » Cum igitur Strabo, quemadmodum Clemens noster, Mopso Calchantem adjungat, inde certe colligitur de iisdem ab utroque, ac proinde de Mopso Apollinis et Mantus filio sermonem institui. Ex quibus obiter animadvertas, quæso, corruptum videri priorem Strabonis locum, atque ex posteriori ita corrigendum, ἀπὸ Μόψου τοῦ Μαντοῦς Τειρεσίου. Sed hæc quasi per transennam.

Ad propositum autem nostrum recte Cicero [25]:
D « Calchantem et augurem scribit Homerus (ita Orator loquitur) longe optimum, eumque ducem classis fuisse; at illum auspiciorum credo scientia, non locorum. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures, iique urbes in ora maritima Ciliciæ Græcas condiderunt. » Citatus autem ab eo Homeri locus occurrit paulo post initium *Iliad.* I, pag. 6:

Κάλχας Θεστορίδης οἰωνοπόλων ὄχ' ἄριστος,
Ὃς ᾔδη τά τ' ἐόντα, τά τ' ἐσσόμενα, πρό τ' [ἐόντα,
Καὶ νήεσσ' ἡγήσατ' Ἀχαιῶν Ἴλιον εἴσω.

[9] Herodot. l. VIII, § 20, 77, 96. [10] l. I, § 59 et seq. [11] Herod. loc. cit., Plat. in Theag. [12] l. I, p. 3 et 20. [13] ibid., p. 333. [14] Ovid. Metam., l. X, fab. 9. Suid. ad. verb. Κινύρα. [15] l. IV, Bibl., p. 195, 196. [16] Id. ibid., p. 186. [17] l. II, p. 56. [18] Ibid., p. 334. [19] lib. VII Nat. hist., c. 49, 56, p. 77, 94. Idem l. XX, c. 11, p. 41; c. 20, p. 77. l. XXII, c. 22, p. 199; l. XXV, c. 2, p. 376. [20] lib. I Strom., p. 333. [21] in lib. VII Laert., § 164. [22] ibid., p. 333. [23] l. IX Geogr., p. 443. [23*] Idem l. XIV, p. 642 et seq. [24] ibid., p. 675. [25] lib. I De divinat., pag. 270.

Calchas Thestorides augurum longe optimus,
Qui sciebat et præsentia, et futura, et præterita,
Et navibus dux fuit Achivorum ad Ilium.

Ex eodem autem Cicerone emendandus est Tertulliani locus [26], ubi Mopsus vates in Sicilia pro Cilicia legitur. Exstat etiamnum in Ἀνθολογίᾳ [27], seu *Variorum epigrammatum florilegio*, unum in fatidicum Calchantem epigramma.

Porro autem de Mopso hæc narrat Ammianus Marcellinus [28]: « Mopsuestia vatis illius domicilium Mopsi, quem a commilitio Argonautarum, cum aureo vellere direpto, redirent, errore abstractum, delatumque ad Africæ littus, mors repentina consumpsit; et ex eo cespite Punico tecti manes ejus heroici, dolorum varietati medentur, plerumque sospitales. » Sed ibi Valesius auctorem suum nostrumque Clementem idcirco erroris arguit, quod Mopsum Mantus et Apollinis filium Argivum cum Mopso Ampyci et Chloridis filio Titaresio, seu Thessalo confuderint. Ea autem ratione Clementem falsum opinatur, quia dixit Mopsum et Amphilochum floruisse belli Trojani temporibus; Mopsum autem, utpote Argonautarum comitem paulo antiquiorem videri. Sed ubinam id a Clemente scriptum est? Nihil enim de Mopso, præter allata et mox referenda, aliud addidit, nisi istud [29]: « Præter hos autem fuerunt alii. . Mopsus Apollinis filius et Mantus in Pamphylia, et Amphilochus Amphiarai filius in Cilicia. » At tibi, ut vides, Clemens non de tempore disputat, sed de loco, ubi uterque vaticinatus est.

Verum, inquies, quem primum Clemens appellat Mopsum, cum Argonautis navigasse testatur. At hic non Argivus, et Apollinis Mantusque filius fuit, sed Ampyci, et Thessalus, uti Apollonius Rhodius Hesiodusque cecinerunt. At animum, obsecro, adverte, Mopsum illum a Clemente adjungi Calchanti, quem cum Mopso Apollinis et Mantus filio contendisse ex ipsomet Hesiodo Strabo perhibet. Quid autem vetat, quominus Clemens unius ejusdemque Mopsi duobus in locis fecerit mentionem, idemque haud semel repetiverit? Si tamen illum ibi revera hallucinatum esse ostenderis, emendandum esse ultro fatebimur. Videsis interim de Calchante et Mopso Natal. Comit., lib. IV Mytholog., cap. 10, pag. 353, etc.

Duo insuper de Mopso Clemens subtexuit, quorum primum illud est [30]: « Aiunt Battum Cyrenæum composuisse eam, quæ *Mopsi* dicitur, *divinationem*. » **279** At Valesius in proxime citatum Ammiani Marcellini locum adnotat, in Cyrenaica provincia constructum fuisse Mopsi templum, oraculo celebre, atque hoc ipso de oraculo Clementem esse intelligendum. Quod quidem Tertulliani, a nobis paulo ante citati, testimonio firmare conatus est. Sed neque ille, neque alius Clementis interpres, quis ille sit Battus indicat. Nonne autem is ipse est, qui in Pindari scholiis laudatur ἐν δευτέρῳ Ἀττικῶν ἱστοριῶν, « libro secundo *Atticæ historiæ?* »

Secundo autem Clemens adjecit [31]: « Et Dorotheus in primo libro, qui inscribitur *Pandecta*, refert Mopsum adiisse Halcionem et Coronem. » Quid autem putas ad hunc locum ab Herveto adnotari? Nobis forsitan non credes, nisi ipsius audias verba. Hæc autem ipsissima sunt: « Quænam sint Alcione et Corone nunquam scriptum me legere memini. » Miraberis procul dubio Herveto tam parum memori, aut diligenti excidisse illud a Plinio scriptis mandatum [32]: « Maliacus sinus ab incolis dictus, in quo oppida Halcione, » etc. Postea vero: « In Elionum agro sinus Coroneus a Corone. » Neque minus accurate Ptolemæus libro III, cap. 16, et Strabo libro VIII, pagina 340, ubi situm sit illud oppidum, et Pausanias libro IV, pag. 144, cur ita appelletur, manifestum omnibus fecerunt.

ARTICULUS III.

De aliis vatibus a Clemente memoratis, Pythagora, Abari, Aristæa, Epimenide, Zoroastro, Empedocle, Phormione, Polyarato, Empedotimo, de Execesti annulo, de Herme Thebano, Æsculapio Memphitano, Heleno, Œnone et Breno, de Jamo et Jamitis, de Polyidio, Telemo, Onomacrito, Amphiarao, Theoclymeno, Telmesso, Galeo, Idmone, Amphilochio, Alcmæone, Anania, Aristandro, Orpheo, Orthagora, Gaio Julio nepote, et Braucho.

Institutum de vatibus sermonem Clemens sic prosequitur [33]: « Præscientiæ Pythagoras quoque magnus, ὁ μέγας, semper mentem adhibuit. » Ab Herveto autem id solo probatur Pythagoræ nomine, quod ipsi ideo impositum fuisse fertur, quia vera non minus quam Pythius ipse prædiceret. Fateor equidem hoc in illius Vita Laertium [34] Aristippi testimonio asseruisse: sed Pythagoreum præscientiæ et divinationis studium longe validius, quam nominis etymologia, probari poterat ejusdem Laertii auctoritate [35], hisque illius verbis: « Divinatione ea sola utebatur, quæ fit per vaticinia et auguria, minimum vero ea, quæ fit per ignem, thure tantum excepto. » Alios adhuc testes si quis velit, ad Plutarchum libro quinto *De placit. philosoph.*, cap. 2, pag. 904, Porphyrium apud Eusebium libro I *Præparation. evang.*, cap. 3, pag. 464, et Suidam ad verbum *Πυθαγορᾶ τὰ σύμβολα*, etc.

Secundus vates est Abaris Hyperboreus, Scytha origine, ut notat Suidas, Seuthæ filius, qui Scythica oracula conscripsit, et ut quibusdam placet, Pythagoræ fuit discipulus. Mentionem illius faciunt Herodotus libro IV, § 36, et Diodorus Siculus libro II *Biblioth.*, pag. 92, Vossius *De poet. Græc.*, pagin. 15 et 16, et alii.

Tertius Aristæas Præconnesius, qui, ut Strabonis verba adhibeamus [36], « fuit auctor carminum, quæ Arismapæa dicuntur, præstigiis nemini secundus, » et quem nonnulli putabant fuisse Homeri magistrum. Haud infrequens de eo sermo apud varios scriptores, Herodotum libro IV, § 3; Pausaniam libro I, pag. 22, et libro V, pag. 154; Tatianum *Orat. ad Græcos*, pag. 173; Origenem lib. III *contra Celsum*, pag. 449; Aulum Gellium libro IX *Noct. Attic.*, cap. 4. Videsis in eum Oiselli observationes, et Vossium *De histor. Græcis*, libro primo, cap. 6, atque libro IV, pag. 433.

Neque omitti debet Plinius [37], qui non solum de hoc Aristæa, sed etiam de Epimenide, quem postea Clemens appellat, fictitia quædam refert, quæ in vita ipsius a Laertio composita, atque apud Pausaniam, Plutarchum et alios reperies [38].

Quod autem de eodem Clemens noster adjecit Epimenidem Spartam venisse, hoc a se lectum non fuisse Hervetus ingenue confessus est. Sed ab illo legi debebat edita, uti diximus, a Laertio [39] Epimenidis Vita, ubi scribitur corpus ejus a Lacedæmoniis asservari.

Pausanias autem secundo libro [40] seu in *Corinthiacis* scribit quidem: « Ante ædem Minervæ sepulcrum videas, quod esse dicunt Epimenidis; Lacedæmonios enim dum bellarent cum Gnosiis, Epimenidem vivum cepisse; ac deinde cum eum occidissent, quia minime læta prædiceret, sublatum cadaver eo in loco humasse. » Verum tertio

[26] l. De anim., c. 45. [27] l. V, epigr. 8. [28] l. XIV, p. 40. [29] ibid., p. 334. [30] ibid., p. 133. [31] ibid., p. 334. [32] Plin. l. IV, c. 7, p. 427, 445. [33] Strom. lib. I, pag. 334. [34] lib. VIII, § 21. [35] l. VIII, § 20. [36] Strab. l. XIII Geogr., p. 589 639. [37] l. VII Hist. nat., c. 52, p. 85. [38] Laert. l. I De vita et dogm. philos.; Pausan. l. I, p. 15, Plutarch. tom. II, p. 764. [39] loc. cit., § 113. [40] p. 63.

Laconicorum libro[41] magis affirmate hæc pronuntiat : « Inter hæc est Epimenidis Cretensis monumentum, et Apharei Perieris filii. Veriora autem existimo, quæ a Lacedæmoniis, quam quæ ab Argivis de Epimenide commemorantur. »

[42] Hunc excipiunt Zoroaster Medus et Empedocles Agrigentinus. At de utroque nos alibi. Hujus autem vitam Laertius[43] publici fecit juris. De subsequentibus autem Phormione, Polyarato et Empedotimo ait Hervetus nihil sibi, quod diceret, occurrisse. Multi autem sunt Phormiones : unus quidem Peripateticus, qui coram Sennibale de imperatoris officio, et de omni re militari copiosius, nec sine illius fastidio perorasse ferebatur[44]. Alius fuit Phormio Asopichi filius, quem Athenienses, soluta omni, quam debebat, pecunia, ut ait Pausanias[45], classi suæ præfecerunt, et cujus victorias Diodorus Siculus[46] celebrat. Tertius ab eodem Pausania memoratur[47] Phormio cæcus, qui per somnium prævidit Erythræos viros, si feminarum capillis funem contexuissent, facile navem, quo vellent, pertracturos. Quod quidem non solum factum fuisse, sed illum etiam videndi facultatem recepisse perhibent. Vates itaque ille fuit, sed Erythræus; Clemens autem de Phormione Lacone loquitur. Alium denique idem Pausanias[48] tradit fuisse Phormionem, revera Spartanum, qui Tindari filiorum domum inhabitavit ; sed utrum is vates quoque fuerit, dictu haud facile. Vide igitur num de hoc, aut illo, aut certe de alio aliquo Clemens intelligi debeat.

Porro Suidas cujusdam, sicut ille, mentionem facit Empedotimi, qui de physica auscultatione scripserat; sed hunc fuisse vatem quis certo audeat affirmare? Magis tamen rara et longe obscurior Polyarati memoria.

Omnibus itaque longe exploratius illud est, quod de Socratis dæmonio Clemens subjunxit, et de quo nos supra egimus[49]. At de Execesti Phocensium tyranni annulo, quo rerum gerendarum tempus cognoscebat, testem Clemens citat[50] Aristotelem libro *De Phocensium* **280** *republica.* Verum jam a longo tempore hujusce libri jacturam fecimus.

Transit inde Clemens[51] ad alios vates, qui in Ægypto reipsa homines, opinione autem dii fuerunt. Cæteris autem præficitur Ἑρμῆς, *Hermes Thebanus*, quem Hervetus Trismegistum esse existimat. Nec nos quidem negabimus huic et nomen et patriam, a Clemente assignata, convenire. Sed utrumque non minus etiam cum ultimis duobus ex quinque Mercuriis belle congruit, qui non solum idem nomen, patriamque eamdem habuisse dicuntur, verum etiam, Tullio teste[52], in deorum numerum sunt ascripti. Nonnulli porro censent ultimum esse ipsummet Trismegistum, hosque facile in Herveti sententiam pedibus ituros arbitramur. Plura autem de variis Mercuriis Pausanias passim, ac de Ægyptio Diodorus Siculus libro secundo, pag. decima, atque de hoc et aliis Lil. Gyrald., *Histor. deor*, syntag. 9.

Tres quoque Æsculapios ibidem Cicero, sed tacita tamen eorum patria, distinguit. Opinatus est autem Hervetus eum, quem Clemens loco citato Memphitanum vocat[53], non alium esse, quam qui apud Ciceronem specillum, seu potius specium, hoc est instrumentum chirurgicum quo vulneris altitudo explorari solet, invenisse, primusque vulnus obligavisse fertur. Recte quidem, si aliqua ratione vel auctoritate illud ab eodem Herveto probaretur. De Mercuriis jam aliquid dissert. super. cap. I, art. 3, adnotavimus. De Memphi vero plura legere poteris apud Strabonem libro XVII *Geogr.*, pag. 803 et seq.; Herodotum libro II, § 99 et 163, et Plinium cum alibi tum præcipue libro quinto, capite nono, pag. 554.

Post Tiresiam autem et Mantum, de quibus paulo ante diximus, sequitur apud Clementem nostrum[54] Helenus, quode ipso Tullius[55] : « Quid Asiæ, inquit, rex Priamus, nonne et Helenum filium, et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione divina? » Quamobrem Homerus plura de illo cecinit[56], atque etiam Virgilius, quem de Laocoonte lib. II *Æneidos*, carmine 40 et seq., et rursus carm. 201 et seq., multa canentem audire poteris.

Hervetus porro, qui ejus amores et vaticinium, sed nullo auctore citato, notat, continuo addidit de Breno, Creno, Iacho, Polyidio, et multis aliis, quos Clemens deinde recenset, vix alibi quidquam posse inveniri. Sic autem prosequitur Clemens noster[57] Οἰνώνη καὶ Βρῆνος ἐν Ἰλίῳ, « Œnone et Brenus in Ilio. » At quidam suspicantur ibi esse quoddam librarii erratum, potiusque legendum Οἰνώνη Κεβρένου. hoc est, Œnone Cebreni fluvii filia, de qua Apollodor. lib. II. Verum quia jam ostendimus fuisse Paridis, seu Iliacis temporibus vatem quamdam Œnonem, quis probabilius esse non videat, Clementem non de illa loqui, sed de hac, quæ cum Breno, Laocoonte et Heleno iis temporibus exstitit?

Postea Clemens Crenum introducit inter Heraclidas, de quibus lege Herodotum libro I, § 7; Diodorum Siculum libro IV *Biblioth.*, pag. 181 et 182, atque Eusebium libro V *Præparat. evang.*, capite 20, pag. 210 et 211, et paulisper expende an quem ille *Carnum*, Κάρνον vocat, is ipse dici non possit, qui a Clemente nostro Κρῆνος cognominatur[58].

Mirum profecto nemini videbitur Hervetum in quærendis et Iaco et Iacidis oleum perdidisse et operam. Utrumque enim illud nomen in ejus codice corruptum, in Latinis Græcisque editionibus melius *Iamus* et *Iamitæ* redditum est. Apud Pausaniam autem[59] de iis hæc habentur : « Monumentum videas, quod iis erectum est vatibus, qui ex Elide venerunt, et Iamitæ sunt appellati. » Et iterum alio in libro[60] : « Vates, qui Iamidæ nuncupantur, ab Iamo oriundi sunt, quem Apollinis satu ortum, a patre divinandi peritiam accepisse carmine prodidit Pindarus. » Ad hæc vero Cicero[61] : « Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Cluditarum, aruspicinæ nobilitate præstantes. »

Vatis quoque subsequentis, de quo postea Clemens noster : « Polyidus Argis et Megaris, cujus meminit tragœdia, » mentionem procul dubio hæc in verba fecit idem Pausanias[62] : « In primo aditu ad Liberi patris fanum sepulcrum est Astycrateæ et Mantus filiarum Polyidi..... Polyidus quidem ipse venisse dicitur Megara, ut Alcathoum de cæde Callipolidis filii lustraret, et Liberi templum ædificasse cum simulacro, quod totum ætate nostra præter os occultatur. » In Ἀνθολογίᾳ, seu *Florilegio variorum epigrammatum*[63] unum legitur, ubi de Polyido vate ita canit poeta :

Ἐγγύθι δ' αὐτοῦ
Μαντιπόλος πάλιν ἄλλος ἔην, φοιβήϊδι δάφνῃ
Κοσμηθεὶς Πολύειδος. Ἀπὸ στομάτων δὲ τινάξαι
Ἤθελε μὲν κελάδημα θεοπρόπον· ἀλλά ἑ τέχνη
Δεσμῷ ἀφωνήτῳ κατερήτυεν.

[41] p. 93. [42] lib. I Strom., pag. 334. [43] l. VIII De vita et dogm. philosoph. [44] Cicer. lib. II, De orat., p. 150. [45] l. I, p. 21. [46] l. XII Bibl., p. 305, 311. [47] l. VII, p. 210. [48] lib. III, p. 98. [49] cap. 17, art. 5. [50] Lib. I Strom., p. 334. [51] Strom. lib. II, p. 334. [52] lib. III, De nat. deor., pag. 248. [53] Strom. l. I, p. 334. [54] ibid. [55] lib. II De divinat., p. 270. [56] Iliad. VI, p. 103, et XIII, p. 254. [57] ibid., p. 334. [58] ibid. [59] l. III, p. 94. [60] l. VI, p. 179. [61] l. I De divin., p. 270. [62] l. II, p. 41. [63] l. V, epigr. 6.

Prope vero illi
Sacerdos quidam alius erat, Phœbea lauro
Ornatus Polyidus. Ex ore vero vibrare
Volebat vocem divinam, sed ipsum ars
Vinculo muto impediit.

Recte quidem notat Hervetus ab Ovidio decantari [64], quod de Telemo deinde Clemens noster narrat. Sed prius Homerum libro IX *Odyss.*, pag. 8, laudare potuisset. Herodoti quoque de Onocrito testimonium jure quidem meritò sumpsit. rum mendose in ejus editis Herodoti lib. VI, § 5, ɒ lib. VII, Polymnia § 6, citatur. Sed de Onomaito alius adhuc erit dicendi locus.

Tum vero Clemens [65] refert vaticinatos fuisse Amiaraum, de quo Diodorus Siculus [66], nosque alibi, « Theoclymenum in Cephalenia, Telmessum in ria, Galeum in Sicilia. » Nonne autem ex tribus s primus est Theoclymenus, qui vates haud semel Homero vocatus, adventum Ulyssis prædixisse rhibetur [67]. De hoc tamen Hervetus nihil se innisse dicit, quemadmodum neque de secundo, Telesso scilicet vate : sed tantum de Telmesso oppido ciæ, aut Cariæ, aruspicum disciplina celebrato. suis tamen ad ejusdem Clementis nostri *Προτρεπτικὸν* commentariis, verisimile sibi esse ait oppiim istud a Telmesso vate suam traxisse appellaonem. Sed ad hunc locum de eo quædam notavius [68], ex quibus liquido patet quam parum felix erit Hervetus, multa non penitus occulta, nec ventu omnino difficilia quærendo.

Nam et lubens adhuc fatetur se de tertio vate aleo alibi prorsus invenisse nihil. Quid autem m prohibuit, quominus ea saltem inveniret, æ de Galeis seu Galeotis veteres scriptum reliserant? Apud Athenæum enim occurrit istud rchippi de Galeis vatum omnium sapientissimis rmen :

αλεοί γε πάντων μάντεων σοφώτατοι.

281 Præter Ælianum autem [69] et Hesychium, icero testatur Galeotas non solum vates fuisse, d in Sicilia, uti Clemens de Galeo dixit, vaticiitos. De Dionysio enimvero hæc Orator memoriæ odidit [70] : « Huic interpretes portentorum, qui aleotæ tum in Sicilia nominabantur, responderit. » Bochartus vero [71] observat quosdam opinari lis nomen a Stellionis industria inditum; quod nen eos duxisse putat ab Hebræa voce *Gala*, uod patefacere significat. Mythologi denique faılantur illos a Galeote Apollinis et Themistus lio, Telmessi autem fratre suam duxisse originem. i quis porro hunc Galeotem ipsum reipsa esse robaverit, quem Clemens Γάλεον vocat, in suam le sententiam nos facile adducet.

Paulo fortunatior fuit Hervetus, cum ex Volarrano accepit Idmonem, qui a Clemente inter rgonautas vaticinans postea inducitur, fuisse pollinis et Asteriæ filium. Sed animadvertere adhuc ebebat hunc quoque non solum ab Herodoto et pollonio, sed ab Orpheo quoque [72], aut potius a rminum ipsi ascriptorum auctore filium dici bantis.

ἠ τότ' Ἀβαντος παῖς νόθος ἤλυθε καρτερὸς Ἴδμων,
ὃν φυλοκυσσαμένη τέκεν Ἀπόλλωνι ἄνακτι,
μβρόσιον παρὰ χεῦμα, Φερητιὰς ἀντιάνειρα.
ῷ καὶ μαντοσύνην ἔπορε καὶ θέσφατον ὀμφὴν
οἶδος, ἵν' ἀνθρώποισιν ἀρηρότα μυθίζοιτο.

Fortius Idmon nothus annumeratur Abantis,
Quem de concubitu generavit Apollinis olim
Circum divinos animosa Pheretia fluctus.
Huic præscire dedit, huic promere voce futura
Phœbus, ut utiliter genti memoranda loquatur.

Postea vero apud eumdem Clementem nostrum [73] « Amphilochus Amphiarai filius in Cilicia vates dicitur. » Quid autem existimas de hoc vate, Hervetum suis observasse in commentariis? Mira sane. Nos enim vero monitos facit apud Pausaniam in *Corinthiacis* libro II, adde pag. 61 et 62, scriptum esse, quod ille Amphilochus Amphiarai filius fuerit. Recte quidem. Quid præterea? Quod in Cilicia fuerit vates, inquit, non legi. Cur ergo, vir doctissime, non legisti primum ejusdem Pausaniæ librum [74]? Certe ibi legisses hæc ipsissima illius verba : « Amphilocho in ipsa urbe apud Athenienses ara sua est, in Ciliciæ vero urbe Mallo ejusdem oraculum, quod omnium est, quæ ætate mea exstant, minime fallax. » Quid vero, quod ipsemet Clemens noster alio in libro [75] Amphilochum pluribus, qui oracula dedisse ferebantur, haud incerte annumerat. At is sane alius esse non videtur, quam iste : « In Cilicia vates. » Denique Ciceronem [76] de eo, quem Mopso conjungit, loquentem jam audivimus.

Eadem pene Hervetus de Alcmæone, qui a Clemente apud Acarnanes vaticinatus asseritur, ac de Amphilocho adnotavit, scilicet eum fuisse etiam Amphiarai et Eriphiles filium, matremque occidisse : sed eatenus tantummodo fuisse vatem, quatenus pater ejus Amphiaraus vaticinatus est. Verum non solum Diodorus Siculus, sed Pausanias etiam, aliique plura de hoc Alcmæone narrant et fabulantur [77]. addidit autem Pausanias illum ex Callirhoe secunda uxore sua genuisse Acarnanem et Amphoretum, atque ab Acarnane denominatos Acarnanes, qui prius Curetes vocabantur. Quomodo autem vates fuerit, ibi Pausanias omnino silet; nisi forte id conjiciendi inde locum relinquat, quod tradiderit Psophide circa ejus tumulum crevisse eo usque cupressos, ut earum proceritate mons obumbraretur. Eas vero non cædi, quippe quas Alcmæoni sacras putent indigenæ, easdemque virgines appellent. Utrum tamen ibi Alcmæon oracula fuderit, atque idcirco a Clemente apud Acarnanes fatidicus dicatur, definire omnino non audemus.

« *Anias* quoque *in Delo*, pergit Clemens [78], vates fuit. » Sed Hervetus animadvertit illum a Virgilio regem et sacerdotem Apollinis dici, sed quod fuerit vates, nullibi se legisse. At certe ab illo legi debuerat quintus Diodori Siculi liber [79], ubi hæc totidem verbis habentur : « Staphilo et Chrisothemide tres natæ sunt filiæ, Molpœdia, Rhoæo, et Parthenos. Rhoœnem Apollo compressit ac gravidam fecit. Iratus ob id parens, ac si ab homine stuprata esset, filiam arce inclusam in mare projecit. Quæ in Delum ejecta, puellum enixa est, cui Ἀνιόν nomen dedit. Et quia præter spem e discrimine erepta fuerat, infante Apollinis aræ imposito, Deum oravit, ut si vera ejus soboles esset, salutem illi præstaret. Et tunc quidem puerum ab Apolline occultatum esse fabulantur; cui tamen postea diligentem educationis curam impendit, et divinandi scientia instructum, ad magnos quosdam honores extulit. »

In eorumdem vatum numerum rursus ab auctore nostro aggregatur « Aristander Telmensis, qui fuit cum Alexandro. » Nihil mirum, inquit Hervetus, eum ex eo esset oppido, in quo puerorum et mulierum, teste Arriano, certissimæ habebantur divinationes. Sed quid opus conjectura, ubi Plutar-

[64] Metam. l. XIII, fab. 8. [65] ibid. p. 324. [66] l. IV Bibl., p. 186. [67] Odyss. l. XVII p. 247; XV, . 218; XX, p. 296, etc. [68] Dissert. super. c. 7, art. 3. [69] l. XII Var. hist., c. 46. [70] Cicer. lib. I e divinat., p. 262. [71] l. IV De anim. sacr. Script., c. 7, p. 1088. [72] Argonaut. tom. I Poet. Græc., . 482. [73] ibid., p. 334. [74] p. 33. [75] Admon. ad gent., p. 9. [76] lib. I De divin., p. 270. [77] Diod. icul. l. IV Bibl., p. 187. Pausan. l. I, p. 33; l. VIII Arcad., p. 255. [78] ibid., p. 334. [79] l. V Bibl., . 229.

chus [80] eumdem Aristandrum vatibus non solum ascribit, sed vatem quoque nominatim appellat? « Vates, inquit, Aristander victimis cæsis cum inspiceret exta, confidentius asseruit apu Coronem, urbem illo mense haud dubie expugnandam.... Hoc portentum Aristandri prædictioni eventum habuit respondentem. » Plura his similia ibidem pag. 684, 693 et 694 retulit. Adire etiam poteris Ælianum libro XIX *Histor. var.*, § ult.

Tres denique, sed non sine testis alicujus auctoritate, hoc paganorum vatum agmen claudunt [81]: « Nam Philochorus, ut ait Clemens, refert Orpheum fuisse vatem. » At eum fuisse insignem poetam, arguit Hervetus, omnes consentiunt; vatem vero ex Clemente ejusque vade Philochoro discimus. Hane ex his duobus tantum? Quid ergo nonne et Pausanias [82] id quoque diserte his verbis asseruit? « Ægyptius quidam censebat Amphionem et Orpheum, etsi Thrax diceretur, fuisse Ægyptios, propterea vero alteri feras allicere, alteri vero saxa ad muros construendos movere attributum, quod uterque magorum scientia excellerent. » Neque his longe absimilia a Diodoro Siculo [83] scripta legimus. Videsis Plinium [84] et Natalem Comitem libro VII *Mythol.*, cap. 14.

Deinde vero Clemens [85]: « Theopompus, inquit, et Ephorus, et Timæus Orthagoram quemdam vatem fuisse scribunt. » Illius Orthagoræ *De rebus Indicis* citantur ab Ælian. lib. XVI *De animal.* c. 35, et lib. XVII, c. 5. Strabo autem narrat quid ille de Tyrina insula litteris consignaverit. Utrum vero is ipse sit, quem tres a Clemente laudati auctores vatem prædicant, quidam suspicari, nullus certo asseverare audebit.

Ultimus tandem inter vates locus ibidem a Clemente datur Gaio Julio Nepoti; utpote qui eo nomine a Pythocle Samio in quarto *Italicorum* libro
282 nuncupetur. Tertium vero ejusdem operis librum simili modo, ὡς Πυθοκλῆς ἐν τρίτῃ Ἰταλικῶν, Plutarchus [86], quemadmodum ipsemet Clemens alibi [87], testium illius *De concordia* librum citavit. Cum itaque varios hujusce scriptoris libros exstitisse certum sit, dubium quoque esse non debet in iis Gaium Julium Nepotem, sicuti Clemens testatur, vatem appellari.

His omnibus adjungendus est Branchus, quem Clemens quoque noster alio in libro [88] ariolum adhuc nuncupat, ubi animadvertit illi ab Apollodoro Corcyræo ascriptos quosdam Empedoclis versus. De illo autem hæc Statius lib. III *Thebaid.* cecinit [89]:

....Patrioque æqualis honori
Branchus...

Rursus autem lib. VIII [90],

...Et intonsi claudet penetralia Branchi,
Nec Clarius huc luce fores, Didymæaque quisquam
Limina, nec Lyciam supplex consultor adibit.

Videsis, si lubet, de hoc vate variorum in hæc carmina observationes. Neque tamen prætermittenda sunt hæc Strabonis de eodem Brancho verba [91]: « Machærei de stirpe postea natum ferunt Branchum, qui templo apud Didyma præfuit. » Postea vero: « Ibi fabulæ Branchum fuisse dicunt, et amorem Apollinis. » Laertius tamen templum Branchidanum a Brancho ædificatum fuisse asserit [92]. Sed in hunc locum Casauboni et Menagii animadversiones consule.

Denique præter illa omnia, quæ hactenus de paganorum vatibus diximus, legere adhuc poteris
A quæ de illis scripto tradidere Cicero lib. I *De divinat.*, pag. 270 et seq.; Eusebius lib. IV et V *Præpar. evang.*; Cyrillus Alexandrinus lib. IV *Contra Julianum*, pag. 133 et 134; Bullingerus lib. *De oraculis et vatibus*, et alii.

ARTICULUS IV.

De mulieribus ethnicis fatidicis, et vatibus Hippone, Bœone, Manto, Sibyllis, Œnone et Phæmonoe.

Plures quoque mulieres Clemens commemorat [93], quæ quidem non secus ac viri vates fuisse credebantur. Earum autem antesignana est « Hippo filia Chironis, » cujus Hervetus haud dubitanter affirmat nullam usquam fieri mentionem.

Sed hæc Herveti oscitantia a nobis castigata est, ubi disputavimus de barbaris philosophis, ac Cyrillum Alexandrinum de Hippe seu Hippone, ejusque patre Chirone eadem omnino, ac Clementem nostrum, litteris consignasse ostendimus [94].

B De secunda vate, quæ a Clemente *Bœo*, Βοιὼ, cognominatur, mirum ait Hervetus esse ubique silentium, penitusque periturum ipsius nomen, nisi illud idem auctor noster suis in scriptis curasset asservari. Quid ergo? Nonne Pausanias decimo suo in libro his verbis nomen Bœonis servavit [95]? « Bœo indigena mulier Delphis, hymno composito, advenas ab Hyperboreis profectos, oraculum Apollini dedicasse tradidit, cum alios, tum Olena, qui primus vaticinatus fuerit, primusque senarios repererit..... Hi sunt quos Bœo fecit versus:

Hic posuere tibi juvenes penetralia Phœbe,
Olim ab Hyperboreis Pagasusque et Dius Agyieus, etc. »

Tertia mulier fatidica est *Manto*, de qua rursus Clemens [96]: « Tiresias et Manto, ut dicit Euripides. » Notior est Mantus historia, seu fabula,
C quam ut Hervetum fugere potuerit. Sed cum nullus ab eo testis citetur, non abs re forsitan erit, hic tres exhibere de illa Virgilii versus [97]:

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
Fatidicæ Mantus et Tusci filius amnis:
Qui muros, matrisque dedit tibi, Mantua, nomen.

Pausanias vero de illa, atque etiam de Tiresia hæc retulit [98]: « Traditum est Græcorum monumentis Argivos cum Polynicis filios secuti, Thebas cepissent, dum ad Delphicum Apollinem cum reliqua præda vatem etiam Tiresiam pertraherent, sitientem illum in via, hausta de Tilphussa fonte aqua, animam egisse. Est ejus sepulcrum ad ipsum fontem. Vatis filiam Manto ab Argivis Apollini aiunt sacratam: sed transmisisse eam classe, jubente Deo, Colophonem in Ioniam, ibique Rhacio
D Cretensi nuptam. Quæ de Tiresia dicuntur alia, de annorum scilicet, quem vixisse scripserunt numero, et quod vir evaserit ex femina, quodque in *Odyssea* Homerus eum unum sapientem esse apud inferos dixerit; hæc omnes jam audita norunt. »

Apud Ciceronem vero haud plane absimilia de Tiresia hunc in modum occurrunt [99]: « Amphiaraus et Tiresias non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Qui sui quæstus causa fictas suscitant sententias:

sed clari et præstantes viri, qui avibus et signis admoniti, futura dicebant. Quorum de altero etiam

[80] tom. I, in Vita Alexand., p. 665, 679. [81] ibid., p. 334. [82] l. VI, p. 199. [83] l. II Bib. p. 14. [84] lib. VII, cap. 56, pag. 101. [85] ibid., p. 334. [86] Par. tom. II, pag. 309. [87] Admon. ad gent., pag. 27. [88] lib. V Strom., pag. 570. [89] Vers. 478. [90] Vers. 198 seq. [91] lib. IX Geogr., p. 421, et lib. XIV, p. 634. [92] l. I in Vita Chil., § 72 [93] lib. I Strom., p. 333. [94] sup. c. 19, art. 1. [95] lib. X, pag. 320. [96] Strom. I, p. 333 et 334. [97] Æneid., lib. X, carm. 198 et seq. [98] lib. IX, pag. 307. [99] lib. I De divin., p. 270.

apud inferos Homerus ait solum sapere, cæteros umbrarum vagari modo. » Porro autem Clemens vadem suum dat Euripidem, a quo revera Tiresias in *Phœnissis*, act. 3, vaticinans inducitur; Homeri autem locus a Pausania et Cicerone laudatus, habetur lib. x *Odyss.*, pag. 145. Denique de Tiresia et Manto jam aliquid in superiori articulo attigimus.

Posthæc vero Clemens [1] fatidicis mulieribus annumerat Sibyllarum turbam, quas singulatim nominibus appellat suis. Sed de illis fuse a nobis alibi haud semel in superioribus nostris dissertationibus disputatum est.

Aliam adhuc, sed alieno in loco, vatem fuisse Clemens testatur [2], nomine Œnonem. Nympha autem Edæa hæc fuit, quæ Paridis amore capta, ipsi prænuntiavit, fore ut ex Græcia reversus patriæ incendium excitaret. Illius ad Paridem epistolam Ovidius versibus edidit [3], alibique adhuc. quemadmodum Strabo [4], utriusque, et ejusdem Œnonis et Paridis sepulcri meminit. Videsis Partherium, *Eroticon* cap. 4.

Denique Clemens [5] in harumce vatum mulierum gregem retulit Phœmonoem, quam alicubi Delphis, alibi vero primam Acrisio responsa sive oracula fudisse opinabantur. Sed de illa paulo post, ubi de carminis hexametri inventione dicendum.

283 CAPUT XXI.

De scientiarum, artium, aliarumque rerum inventoribus.

ARTICULUS I.

De inventoribus astrologiæ, lucernarum, anni in duodecim menses distribuendi, et templa caste adeundi, in iisque commorandi, geometriæ, et ex astris, atque ex avium volatu futura prævidendi, item aruspicinæ, et ex somniis divinandi, necnon tubæ, tibiæ, fistulæ, ac modorum.

Longa Clemens inductione ostendit [6] omnes fere disciplinas et artes, quemadmodum philosophiam, uti superius ostensum est, non a Græcis hominibus, sed a barbaris fuisse adinventas. Auctori autem nostro plane suffragatur Eusebius [7], hancque sententiam non solum variis rationum momentis, sed certissima etiam antiquorum apud paganos scriptorum, atque ipsiusmet quoque Clementis nostri auctoritate confirmat. Prolixum etenim istud de rerum inventoribus illius fragmentum scriptis suis inseruit; sermonis tamen ordine non semel immutato, verbisque aliquando transpositis, ac quibusdam omnino prætermissis.

Quam vera autem sit utriusque opinio [8], ut planum omnibus fiat, ea quæ Clemens memorat; nonnullis tamen, de quibus, uti de litterarum, legum ac ferri inventione, supra disseruimus [9], exceptis, jam a nobis singillatim, et auctoris nostri vestigiis insistendo percurrenda sunt. Cum illo itaque dicendi initium sumamus ab astrologia, qua, inquit ipse, Ægyptii, sicut et Chaldæi, primum imbuti, ab illis ad alios postmodum derivata est. Et vero Diodorus Siculus ubi de Ægyptiis disputat: « Thebæi, ait [10], vetustissimos omnium mortalium se esse prædicant: apud quos omnium primos philosophia et exactior astrologia sit inventa, adjuvante ipsos terræ situ, ad ortus et occasus siderum illustrius cognoscendum. » Postea vero [11]: « Affirmant Ægyptii litteras, et notationem siderum, speculationes item geometricas, et artes quamplurimas, legumque optimarum sanctiones apud se inventas » Quinetiam [12], « Chaldæos in Babylonia Ægyptiorum colonos esse, et a sacerdotibus astrologiam edoctos, eo celebritatis pervenisse asserunt. » Sequenti demum in libro de Chaldæorum astrologia copiosius disserit.

Verumtamen alio in libro eamdem scientiam ab Acti, Solis filio, Ægyptios accepisse sic enarrat [13]: « Actis in Ægyptum profectus, Heliopolim condidit, parentis nomine illi imposito. Et ab hoc Ægyptii astrologiæ scientiam acceperunt. Post cum in Græcia, diluvio oppressa, maxima pars hominum periisset, litterarum monumentis simul deletis, hanc Ægyptii occasionem adepti, studium astrologiæ sibi manciparunt. Cumque Græci per ignorantiam litterarum culturam non amplius sibi vindicarent, ipsos omnium primos astrorum notitiam reperisse rumor invaluit. »

Certum itaque et exploratum omnino non est utrum Ægyptii astrologiam invenerint, an vero eam a se inventam falso jactitarent. Quamobrem Laertius: « Asserunt, inquit [14], et ipsi geometriam, astrologiam et arithmeticam se primos invenisse. » An autem eas vere vel falso se invenisse gloriarentur, ille tacitus, nec forsitan inconsulto prætermisit. Varia siquidem fuit, teste Plinio, veterum ea de re opinio: « Astrologiam enim, ait ille [15], Atlas Libyæ filius; ut alii, Ægyptii; ut alii, Assyrii invenerunt. » Prius autem ubi de Babylone: « Durat ibi, ut ipse loquitur [16], Jovis Beli templum. Inventor hic fuit sideralis scientiæ. » Quod quidem a Solino [17] adoptatum transcriptumque fuit. Servio autem si credimus [18], astrologiam primus Assyrios docuit Prometheus. Verumtamen Josephus existimat Ægyptios ab Abrahamo et numerorum scientiam didicisse et siderum. Nam ante « Abrahami, inquit [19], ad se adventum Ægyptii rudes erant hujuscemodi disciplinarum, quæ a Chaldæis ad Ægyptios profectæ, hinc ad Græcos tandem pervenerunt. » Quid vero, quod apud Eusebium [20], a quo hæc Josephi verba descripta sunt, Polyhistor astrologiæ originem altius ab ipso Enocho repetit, atque Artabani testimonio probat eam deinceps ab Abrahamo fuisse cum Ægyptiis et Phœnicibus communicatam? At Isidorus Hispalensis Josephi opinionem refert, additque [21]: « Græci autem dicunt hanc artem prius ab Atlante excogitatam, ideoque dictus est sustinuisse cœlum. » Denique Theodoretus aliorum potius sententiam quam suam ita explicat [22]: « Aiunt geometriæ, et astrologiæ, et astronomiæ inventores primos fuisse Ægyptios; astrologiæ autem dierumque natalium observatio Chaldæorum fertur esse inventum. »

In eumdem procul dubio sensum dicit Clemens ab Ægyptiis et Chaldæis ad alios homines manasse astrologiam. Tum vero continenter ille adjecit [23]: « Ægyptii rursus et lucernas primi accendere docuerunt, et annum in menses duodecim diviserunt,

[1] Strom. I, p. 333. [2] ibid., p. 334. [3] epist. 31. [4] l. XIII Geogr., p. 596. [5] Strom. I, p. 323 et p. 333. [6] lib. II Strom., pag. 306 et seqq. [7] l. X Præpar. ev., c. 5 et seqq. [8] lib. II Præp. evang., p. 256 et seqq. [9] cap. sup. [10] l. I, p. 32. [11] ibid., pag. 44. [12] ibid., pag. 51, pag. 82. [13] idem lib. V, pag. 227. [14] Laert. in proœmio. [15] lib. VII Histor. natur., cap. 56, p. 102. [16] ibid., lib. VI, c. 26, p. 712. [17] Pol. hist., c. 56. [18] in Virg. Eclog. VI, p. 78. [19] l. I Antiq., c. 9. [20] lib. IX Præp. evang., pag. 8, 9 et 10. [21] lib. III Orig., c. 24. [22] tom. IV, lib. I De Græc. affect. curat., p. 476. [23] Strom. l. II, p. 306.

et in templis cum mulieribus coire prohibuerunt, neque ad sacra ab uxore illotis adeundum esse lege sanxerunt. » Athenæi vero de lucernis hæc sunt verba [24] : Οὐ παλαιὸν δὲ εὕρημα λύχνος. Φλογὶ δὲ οἱ παλαιοὶ τῆς δᾳδός, καὶ τῶν ἄλλων ξύλων ἐχρῶντο. Quæ quidem Latinus interpres sic vertit : « Non admodum priscum inventum est lucerna. Tædæ flamma veteres et aliorum lignorum utebantur. » Sed Casaubonus [25] hunc vult esse Athenæi sensum : Antiquitus ignotis adhuc lucernis, facibus, candelis, et aliis similibus, in usum nocturni luminis tædam accendebant, aut aliis utebantur lignis. Porro autem quam antiquus sit lucernarum apud Ægyptios usus, inde colligitur quod Herodotus [26] narrat illos in urbe Sain diem festum celebrantes, facientesque sacrificium, noctu non solum in illa urbe, sed per universam quoque Ægyptum frequentes accendisse lucernas, imbutas sale, oleoque plenas, cum multo lychno, quod per totam ardebat noctem, atque idcirco huic festo nomen, accensio lucernarum, fuisse impositum. At de lucernis varii scriptores multa quidem, atque integros etiam libros et dissertationes conscripserunt. Videsis Stuckium lib. III, *Antiquit. conviv.*, cap. 34; Michael. Angel. Caussæi dissertat. *De æneis antiquorum lucernis*, et Octavii Ferrarii *De veterum lucernis sepulcralibus*, etc.

De anni vero in duodecim menses commemorata ab auctore nostro divisione hæc apud eumdem Herodotum legimus [27] : « Omnium hominum primos Ægyptios annum comperisse, distinguentes eum in duodecim temporum menses; et hæc comperisse ex astris. Qui eo prudentius, ut mihi videtur, hoc agunt, quam Græci; quod Græci tertio quoque anno intercalarem mensem introducunt, temporum gratia : Ægyptii vero numero tricenorum dierum, quibus duodecim menses taxant, adjiciunt quotannis quinos dies; unde eis ratio circuli temporum constat, eodem redeuntis. »

284 Similia ab Diodoro Siculo [28], ubi de Thebæis Ægyptiis disserit, sed aliis verbis tradita sunt. Verum Plutarchus : « Apud nonnullos, inquit [29], barbaros tribus, et in Græcia apud Arcadas quatuor, sex in Acarnania Ægyptiis menstruus annus fuit, mox quadrimestris. » Plinius autem [30] : « Annum alii æstate unum determinabant, et alterum hieme; alii quadripartitis temporibus, sicut Arcades, quorum anni trimestres fuere; quidam lunæ senio, ut Ægyptii. » Verum Solinus : « Apud Ægyptios, inquit [31], annus quatuor mensibus terminabatur. » In eumdem quoque modum Augustinus scribit [32] : « Perhibentur Ægyptii quondam tam breves annos habuisse, ut quaternis mensibus finirentur. Unde annus plenior et verior, qualis nunc et nobis et illis est, tres eorum annos complectebatur antiquos. » At eruditissimus ille vir, quemadmodum Plutarchus, non quod ipsi revera, sed quod alii ea de re aut vere aut falso senserint, exposuere. Verior itaque videtur antiquorum scriptorum Herodoti et Diodori de anno Ægyptiaco sententia. Quamobrem Apuleius : « Anni, inquiebat [33], certus modus apud solos semper Ægyptios fuit. » Horum itaque opinionem Clemens noster secutus, vel potius eam, sicut et alias deinceps, contra Græcos urget ac proponit.

Quod autem de Ægyptiorum templis Clemens [34], et post eum Isidorus retulit, id desumptum videtur ab Herodoto, apud quem hæc habentur [35]. « Aiunt solemnem esse Marti die festo hanc rixam et institutum, ne in templo cum feminis coiretur, neve a Venere nisi ablutis templa adirentur. Hi sunt qui primi cæremoniis vacaverunt. Nam cæteri fere mortales, præter Ægyptios ac Græcos coeunt in templis, et a Venere surgentes, non abluti introeunt in templum, putantes hominem esse ut cætera animantes. »

Ad hæc vero tradit Clemens eosdem Ægyptios fuisse adhuc geometriæ inventores. Et hoc quidem jam paulo ante, et alibi a Diodoro, Laertio et Theodoreto, atque etiam a Tatiano assertum vidimus [36]. At Laertius alio in libro significantius geometriæ inventorem designat, ubi de Pythagora scribit [37]: « Hunc et geometriam perfecisse, cum ante Mœris initia elementorum ejus invenisset, Anticlides auctor est in secundo *De Alexandro*. » Atqui ille Mœris sive Myris Ægypto imperavit, de quo plura Diodorus Siculus [38]. A Platone [39] nihilominus geometriæ inventum Theut Ægypti dæmoni ascribitur. In citatum porro Laertii locum legendæ sunt variæ animadversiones.

Quomodo autem geometria ab Ægyptiis inventa dicatur, disces in primis ab Herodoto lib. II, § 109; Diodoro Siculo lib. I, pag. 73; Strabone lib. XVII *Geogr*. pag. 757 et 758, « ob agrorum scilicet dimensionem, qua opus est, inquit iste, cum Nilus auctus terminos confundit. »

At Josephus tamen contra tot veterum scriptorum auctoritatem et testimonium, illam geometriæ et astronomiæ inventionem antiquissimis Hebræorum patriarchis ita vindicat, ut propterea vitam illis ad longe plures, quam aliis hominibus, annos productam a Deo fuisse, sic haud dubitanter affirmet [40], ἔπειτα καὶ δι' ἀρετὴν, καὶ τὴν εὐχρηστίαν ὧν ἐπενόουν, ἀστρονομίας καὶ γεωμετρίας. Deinde tum propter studium virtutis, tum propter utilitatem inventarum astronomiæ et geometriæ, Deus illis prolixiorem largitus est vitam, quarum certitudinem assequi non poterant, si minus sexcentis annis vixissent; ex tot enim magnus annus constat. » Sed id nihil contra nostri facit opinionem Clementis, qui alibi probat ex sacris Hebræorum fontibus hæc et alia omnia fuisse delibata, quæ Græci philosophi, aliique aliarum artium et scientiarum professores vera docuerunt. Nihil enim hic aliud demonstrandum aggredi videtur, quam easdem disciplinas et artes fuisse, ipsismet fatentibus non a Græcis, sed a barbaris, excogitatas.

Quamobrem ita ille persequitur [41] : « Sunt autem qui dicunt Cares eam, quæ ex astris colligitur, invenisse præscientiam. » Quod quidem a Tatiano similiter scriptis traditum alibi animadvertimus [42]. At si eo nomine nihil aliud, quam ὡροσκοπία, id est horarum maxime natalium consideratio significatur, hanc alii Chaldæis assignant. Tullius siquidem : « In Syria, inquit [43], Chaldæi cognitione astrorum solertiaque ingeniorum antecelluerunt. » Unde etiam Isidorus Hispalensis [44] : « Astrologiam et nativitatis observantiam Chaldæi docuerunt. » Eam sane ob causam vanæ fallacique huic scientiæ addicti, ab antiquis Ecclesiæ Patribus solo Chaldæorum nomine nuncupati, sæpe sæpius perstringuntur.

Tum deinde Clemens [45] : « Avium volatus primi Phryges observaverunt. Aruspicinam autem, seu extispicinam perfecte tenuerunt Tusci, qui fuere vicini Italiæ. Isauri autem et Arabes auguriis studuerunt sicut Telmisenses ei, quæ per somnia fit, divinationi. » Prædictio ab avibus videndis ducta auspicium, sicut et augurium ab avium garritu, vel

[24] l. XV Deipnosoph., pag. 700. [25] in hunc Athen. loc., p. 985. [26] l. II, § 62. [27] l. II, § 4. [28] l. I Bibl., p. 32. [29] in Vita Numæ, tom. I, p. 72. [30] lib. VII Histor. natur., c. 48, p. 74. [31] p. 4. [32] l. XII De civit., c. 10. [33] Satur. l. I, c. 10. [34] loc. cit. [35] l. II, § 64. [36] lib. II Appar., dissert. 5, c. 2, § 6. [37] l. VIII de Vita Pythag., § 11. [38] l. I Bibliot. p. 33. [39] in Phædr., tom. III, p. 274. [40] lib. I Ant., c. 4, p. 11. [41] Strom. l. II, p. 306. [42] lib. II App. dissert. 5, c. 2, § 8. [43] lib. I De divinat., p. 270. [44] lib. III Orig., cap. 24. [45] Strom. lib. II, p. 306.

estu, vel etiam gustu dicebatur. Quidam vero utramque confundunt, quemadmodum Theodoretus, a quo scriptum est[46]: « Arabes et Phryges avium observationes primi invenerunt. » Gregorius autem Nazianzenus: « Augurandi, inquit[47], disciplina a quibus aliis inventa, quam a Phrygibus, qui primi avium volatum ac motum curiosius observarunt? » Ex paganis autem scriptoribus Cicero hæc memoriæ prodidit[48]: « Phryges, et Pisidæ, et Cilices, et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant. Quod idem factitatum in Umbria accepimus... Etrusci autem quod religione imbuti studiosius, et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt; quodque propter aeris crassitudinem de cœlo apud eos multa fiebant, quod ob eamdem causam multa inusitata partim ex cœlo, alia ex terra oriebantur; quædam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu portentorum exercitatissimi exstiterunt..... Arabes autem et Phryges, et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et æstate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. Eadem et Pisidiæ causa fuit, et nostræ Umbriæ. » Etruriam porro seu Hetruriam, eamdem esse ac Tuscorum sive Tyrrhenorum regionem, Umbriæ proximam et continentem nullus est qui ignorat. Subsequenti autem libro[49] idem Cicero narrat Etruscos aruspicinæ fontem et originem cuidam Tagi, qui puerili specie visus, senili erat prudentia, acceptam retulisse. Interpretationis denique per somnia initium Tatianus[50] Gregoriusque Nazianzenus[51] iisdem ac Clemens noster, Telmessibus attribuunt. Verum ea omnia Plinius aliis sic ascripsit[52]: « Auguria ex avibus Car, a quo Caria appellata. Adjecit ex cæteris animalibus Orpheus, aruspicium Delphus, ignispicia Amphiaraus, auspicia avium Tiresias Thebanus, interpretationem ostentorum et somniorum Amphictyon. »

285 Post hæc vero Clemens[53]: « Etrusci tubam et Phryges tibiam excogitavere; Phryges enim erant Olympus et Marsyas. » Clementi nostro Tatianus et Gregorius Nazianzenus plane suffragantur[54]. At iis procul dubio Diodorus Siculus hæc in verba præiverat[55]: « Phryx ille Marsyas.... Mira in homine isto solertia et castitas. De solertia inde conjecturam capiunt, quod fistulæ multis instructæ calamis sonos imitatus, totam ad tibias harmoniam traduxit. » De Etruscis vero seu Tyrrhenis hæc alio in libro litteris mandavit[56]: « Tyrrheni classe pollentes, diu maris imperium tenuere, et mare Italiæ subjectum, Tyrrhenum de suo nomine appellarunt. Illi inter cætera, quibus pedestrem militiam exercuere, tubam σάλπιγγα (uti apud Clementem nostrum) repererunt, ad bella utilissimam, quæ Tyrrhena inde vocatur. » Verum Athenæus hæc paulo fusius explicat, variorumque de iis refert opiniones[57]: « Tubas et cornua, κέρατα καὶ σάλπιγγες, Etrusci repererunt. Metrodorus Chius in *Troicis* scribit Marsyam, fistulam et tibiam, σύριγγα καὶ αὐλόν (Clemens simpliciter αὐλόν), Celænis invenisse, cum uno calamo superiores canerent. Euphorion hexametrorum scriptor *De poetis lyricis* tradit fistulæ, cui unicus et simplex est calamus, μονοκάλαμον σύριγγα, inventorem Mercurium fuisse, vel ut aliqui memoriæ mandarunt, Seuthen et Rhonacen Medos; ejus vero quæ multis est compacta calamis, Silenum; illius autem quæ cera glutinatur, Marsyam. » Quapropter Plutarchus Alexandrum a Clementis nostri opinione propius abfuisse ita alicubi memorat[58]: « Alexander in *Collectaneis* *de Phrygia* primum Olympum asserit in Græciam pulsationem fidium, κρούματα, intulisse; deinde Idæos dactylos et Hyagnidem primum tibia cecinisse: post Marsyam hujus filium, inde Olympum. » Quibusdam deinde interjectis: « Hunc, inquit, Olympum, aiunt unum fuisse eorum, qui descenderunt a primo Olympo, Marsyæ discipulo, qui nomos in deos fecit. Is enim cum amasius fuisset Marsyæ, et ab eo artem canendi tibia, τὴν αὔλησιν, didicisset, harmonicos nomos in Græciam intulit, quibus nunc Græci utuntur in feriis deorum. » Postea tamen Sotericum in eodem libro sic loquentem inducit[59]: « Non Marsyæ, aut Olympi, aut Hyagnidis inventum tibia, ὁ αὐλός, neque sola cithara Apollinis est; sed idem deus et citharæ et tibiæ cantum invenit. » Denique ut Hyginum, Tzetzem, aliosque missos faciamus, hoc a Plinio traditum accepimus[60]: « Invenisse dicunt æneam tubam Pisæum Tyrrhenum..... obliquam tibiam, Midas in Phrygia; geminas tibias, Marsyas in eadem gente. »

Quæ porro hactenus protulimus veterum scriptorum testimonia, iis lucem aliquam præferunt quæ postmodum a Clemente nostro sic narrantur[61]: « Aiunt autem obliquam quoque fistulam, τὴν πλαγίαν σύριγγα, Satyrum invenisse Phrygem; κρούματα, autem seu modos, Olympum Phrygem. » Duo enim ibi Clemens perhibet, quorum secundum a Plutarcho jam laudato asseritur. Ad primum vero si spectare existimes obliquam Plinii tibiam, fatendum est diversam illius fuisse atque Clementis nostri, seu potius auctorum ab ipso laudatorum, de ea opinionem.

ARTICULUS II.

De inventoribus medicinæ, nauticæ, ac construendi navem; triremem, quatriremem, classemque instruendi, et fabricandi arma, harpen, peltam, clypeum, lora pugilum et cæstus, omnem armaturam, varias machinas ferri, ærisque fabricam, et temperamentum, lapidicinam, auri metalla, psalticen, currum, lectum, et vestes byssinas, ac pilos tingendi.

Institutum de rerum inventoribus sermonem Clemens noster ita prosequitur[62]: « Medicinam autem Apim Ægyptium indigenam, αὐτόχθονα, priusquam Io veniret in Ægyptum: postea autem Æsculapium dicunt artem amplificasse. » Eusebius vero hunc Clementis locum mutilatum exhibet, omittitque hæc verba[63]: « Indigenam priusquam Io veniret in Ægyptum; » haud dubie quia isthæc parum necessaria judicabat. Ipsi autem ac Clementi Theodoretus[64] et Suidas[65] subscripserunt. At Diodorus Siculus[66]: « Apollo scientiam medicam, quæ per fatidicam exercetur artem, qua sanitatem ægroti quondam recipiebant, in lucem produxit..... Ex Apolline et Coronide natus Æsculapius, cum multa in arte medica ex patris disciplina cognovisset, chirurgiam et medicamentorum confectiones adinvenit. Radicum etiam vires perscrutatus est, adeoque tandem provexit artem, ut pro conditore ejus ac principe colatur. » Plinio tamen si credimus, variæ erant ea de re antiquorum sententiæ, quas ille hunc exponit in modum[67]: « Medicinam Ægyptii apud ipsos volunt repertam; alii per Arabum, Babylonis et Apollinis filium; herbariam et medicamentariam a Chirone Saturni et Philine filio.... Sol Oceani filius, cui Gellius medicinæ inventionem ex melle assignat. » Arabum porro eumdem esse existimant, atque Ἀσκληπιόν, id est Æsculapium, de quo Ter-

[46] tom. IV, serm. I, De fide, p. 467. [47] orat. 3 in Julian., p. 250. [48] l. I De divinat., p. 270. [49] l. II De divinat., pag. 285 et seq. [50] orat. cont. Græc. [51] loc. cit. [52] l. VII, c. 56, p. 104 et 102. [53] Strom. l. II, p. 306. [54] Tatian. et Greg. loc. cit. [55] l. III Bibl., p. 134. [56] lib. V, pag. 219. [57] lib. IV Deipnosoph., p. 184. [58] tom. II, lib. De music., p. 1132 et 1133. [59] ibid., p. 1135. [60] loc. cit., p. 100 et 102. [61] Strom. l. II, p. 307. [62] ibid. [63] lib. X Præp. evang. cap. 6, p. 475. [64] loc cit., p. 467. [65] ad Γράμματα. [66] l. V, p. 235. [67] lib. VII, cap. 56, p. 96 et seq.

tullianus dixit [68] : « Primus medelas Æsculapius exploravit. » Plures autem fuisse Æsculapios supra ex Cicerone vidimus [69], qui de tertio hæc habet verba [70] : « Tertius Arsippi et Arsinoæ, qui primus purgationem alvi, dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit, cujus in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. » Quem in locum videsis Lescalopierii adnotationes.

« Atlas autem Libys (Clementis nostri verba sunt [71]) primus navem, ναῦν, est fabricatus, et mare navigavit. » Theodoretus vero [72] : « Scapham, σκάφος, inquit, in Libya primum compactam fuisse affirmant. » Vox autem σκάφος, cujuscunque generis navem cum significet, inde colligitur eum ab auctoris nostri sententia non multum recedere. At Sanchoniathonem apud Eusebium loquentem sic audias [73] : « Usous, cum turbulenta imbrium ventorumque tempestate coorta ex Tyri arborum collisione ignis exarsisset, quæque ibidem erat silvam incendisset, arbore cujus ante ramos amputarat, navigii loco usus, nequaquam sese mari, nullo licet exemplo, committere dubitavit. » Ei autem Tibullus aliqua saltem ex parte his verbis concinit [74] :

Utque maris vastum prospectet turribus æquor,
Prima ratem ventis credere docta Tyros.

Veruntamen Strabo scribit [75] : « Persam quemdam, Erythram nomine, cum equorum armentum, leænæ asilo exagitatum, usque ad mare compelleretur, atque **286** ad insulam quamdam transmitteret, primum constructa rate in insulam ea transivisse. » Sed non omnino clara sunt illius verba, σχεδίαν πηξάμενος πρῶτος περαιωθείη πρὸς τὴν νῆσον, iis siquidem significatur Erythram vel navem primum construxisse, vel primum omnium in hanc insulam ea transportatum. Ad hunc autem scriptorem si respexit Plinius, illum primo sensu intelligendum esse his indicat verbis [76] : « Nave primus in Græciam ex Ægypto Danaus advenit; antea ratibus navigabatur, inventis in mari Rubro inter insulas a rege Erythra. » Ibi porro ille adhuc edisserit a quibus excogitata fuerint varia navium genera. Sed triremem, quam Clemens [77] paulo post a Sidoniis, hanc idem Plinius [78], auctoritate Thucydidis [79] fultus, ab Aminocle Corinthio primum fabricatam fuisse perhibet! Huic autem Clemens noster [80], qui tradit quatriremem a Carthaginensibus primum esse constructam, non solum assentitur, sed Aristotelem præterea hujusce opinionis testem assertoremque producit [81]. Verum Diodorus Siculus refert Neptuno omnium primo ascripta maris negotia, et classis, στόλου, instructionem.

Ad quorumdam dehinc armorum fabricam transit auctor noster, aitque [82] : « Thraces primi eam, quæ ἅρπη vocatur, invenerunt; est autem incurvus gladius; et peltis, πέλταις, primi usi sunt in equis. Similiter autem Illyrii quoque peltam invenerunt. » At Hervetus, qui in corrupto suo codice pro ἅρπη, uti etiam in Claromontano habetur, πάρμη legerat, fatetur hanc vocem a se nullibi repertam. Sed facile ipsi erat hoc librariorum corrigere mendum ex Eusebio, qui ipsamet Clementis verba sic exhibet [83] : Θρᾶκες πρῶτοι τὴν ἅρπην εὗρον, ἔστι δὲ μάχαιρα καμπύλη· « Thraces primi harpen, incurvus is gladius est, invenerunt. » Et re quidem ipsa ἅρπη falcem, seu falcatum ensem significat, quemadmodum πέλτη, Latine pelta, est scutum brevissimum in modum lunæ jam mediæ. Porro autem alia quorumdam opinio sic a Strabone refertur [84] : « Alii aiunt Telchimes e Creta primum in Cyprum, deinde Rhodum venisse; primosque ferrum et æs fabricatos, atque etiam Saturno, τὴν ἅρπην, falcem fecisse. » Sed hoc ille fictum plane et commentitium esse haud obscure pronuntiat. De harpe videsis Lipsium tom. III, lib. II *Saturnal.*, cap. 9, pag. 521.

Addit autem Clemens [85] Itanon Samnitem primum clypeum fecisse. Quod quidem etiamsi Eusebius [86] totidem atque auctor noster verbis repetat, quidam tamen pro *Itanon* legendum putant *Tritannum*, atque eo nomine compellari celeberrimum illum gladiatorem, quem Plinius [87] ac deinde Selinus [88] eximia ac sane stupenda fortitudine et viribus præditum narrant. Et re quidem ipsa Solinus, Plinii sequester, observat illum a Varrone *natura* Samnitem appellari. Verum quia Plinius ipsum *Samnitium armatura celebrem* vocat, hinc quidam colligunt, vel ibi, sicut alibi haud semel, errasse Solinum, vel in ejus textu pro *natura*, legendum *armatura* : quæ quidem vox, sicuti etiam apud Plinium, *armaturam* significat. Clypeorum tamen inventionem ille ipsemet Plinius [89] aliis, et Apollodorus [90] Præto et Acrisio inter se bellantibus, sive Calcho Athamantis filio attribuit. Plura autem, quæ etiam ad rem nostram conducunt, leges de clypeo, ejusque etiam origine apud Lipsium tom. III, lib. III, *De Rom. milit.*, pag. 70 et seqq.

Aliud armorum genus ἱμάντας, id est longa lora pugilum, seu cæstus fuisse Amyci, Bebrycum regis, inventum Clemens postea denuntiat [91]. Et vero Pollux [92] inter pugilum arma numerat ἱμάντας. Canit autem Theocritus [93], atque etiam Apollonius Rhodius [94] quomodo idem ille Amycus cum Polluce hisce armis decertando occubuerit. Clemens vero satis aperte declarat lora pugilum, et cæstus inde suam sumpsisse originem.

Cæterum omnem armaturam Diodorus Siculus Marti auctori suo vult adjudicari : « Mars, inquit [95], universam armaturam fabricari, et milites armis telisque instruere, et collatis signis strenue decertare primus docuit. » Contra vero Artapanus apud Eusebium narrat Judæos armorum, atque etiam navigiorum, variarumque ad tollendos lapides, hauriendamque et deducendam aquam machinarum inventionem Moysi attribuisse [96] : « Illi enim (ait Artapanus) et navigiorum, et machinarum, quibus adducti sursum lapides, inter sese postea coagmentantur, et armorum Ægyptiacorum et instrumentorum partim hauriendæ vel deducendæ aquæ necessariorum, ipsiusque adeo philosophiæ inventionem acceptam ferunt » Nec omnino forsitan absurde, si Judæorum nomine in Tubalcain, vel, ut ait Josephus [97], Thobel, armorum, atque si velis, rei militaris initium refundendum esse putaveris.

Cum autem æs et ferrum ad arma etiam pertineant, vel saltem eorum plerumque sint materia, jam vidimus [98] quomodo Clemens, etiamsi ferri inventionem Idæis Dactylis, et uni ex ipsis χαλκοῦ κρᾶσιν, æris temperamentum assignaverit, postea tamen addidit [99] : « Quinetiam Noropes (est autem genus Pæoniæ, nunc autem appellatur Norica) æs elaborarunt, et primi ferrum purgarunt, κατειργάσαντο χαλκὸν, καὶ σίδηρον ἐκάθηραν πρῶτοι. » Plinio

[68] De coron. milit., cap. 8. [69] dissert sup., cap. 9, art. I. [70] lib. III De nat. deor., pag. 248. [71] Strom. I, p. 307, [72] loc. cit. [73] l. I Præpar. ev., cap. 10, pag. 35. [74] lib. I, eleg. 8, vers. 20. [75] lib. XVIII Geogr., p. 779. [76] loc. cit., pag. 104. [77] Strom. II, p. 307. [78] pag. 105. [79] l. II De bello Pelopon. post init. [80] pag. 307. [81] loc. cit., pag. 105. [82] p. 307. [83] lib. X Præp. evang., cap. 6, p. 473. [84] lib. XIV Georg. p. 654. [85] p. 307. [86] loc. cit. [87] lib. VII, c. 20, p. 38 et seqq. [88] Polyhist., p. 7. [89] c. 56, p. 100. [90] lib. II De diis, p. 85. [91] p. 307. [92] lib. III, c. 50, § 5. [93] Idyll. 20. [94] lib. II Argonaut. init. [95] lib. V Bibl., p. 235. [96] lib. IX Præp. evang., c. 27, p. 432. [97] lib. I Antiq. Jud., cap. 3. [98] supr. cap. 19, art. 1. [99] p. 307.

utem si fides habenda [1] : « Ærariam fabricam A alii Chalybas, alii Cyclopas monstrasse putant. » Eraria autem fabrica nibil aliud apud Plinium sonat, quam ars ex ære vasa cæteraque his similia fabricandi. Verum cum Clemens [2] superius dixerit unum ex Dactylis reperisse χαλκοῦ κρᾶσιν, *æris temperamentum*, si hisce verbis eamdem vasa ænea conficiendi artem intelligat; hinc aperte colligetur illum, in hac longa inventionis rerum inductione, non tam suam, quam aliorum retulisse opinionem. Cæterum varii scriptores magno consensu Chalybas ferri non solum fabricæ, sed etiam inventionis auctores esse affirmant. Nam Dionysius in *Orbis descriptione*, v. 768 et seqq., cecinit :

Τοῖς δ' ἔπι Χάλυβες στυφελὴν καὶ ἀπηνέα γαῖαν
Ναίουσιν, μογεροῦ δεδαηκότες ἔργα σιδήρου.
Οἳ ῥα βαρυγδούποισιν ἐπ' ἄκμοσιν ἑστηῶτες,
Οὔ ποτε παύονται καμάτου, καὶ 'οϊζύος αἰνῆς.

Post hos autem, etiam Chalybes duram et sævam terram B
Habitant, laboriosi, edocti fabricam ferri :
Qui quidem gravisonas ad incudes stantes,
Nunquam cessant a labore et ærumna gravi.

Apollonius quoque lib. II *Argonauticorum*, v. 374 et seqq ,similiter:

. . . . *Μετὰ δὲ σμυγερώτατοι ἀνδρῶν*
Τρηχεῖην Χάλυβες καὶ ἀτειρέα γαῖαν ἔχουσιν,
Ἐργατῖναι. τοὶ δ' ἀμφὶ σιδήρεα ἔργα μέλονται.

. . . *Indeque laboriosissimi hominum*
Asperam Chalybes, et duram terram tenent
287 *Operarii, qui circa rem ferream occupantur.*

Nec alia sane fuit Ammiani Marcellini opinio, cujus hæc sunt verba [3] : « Chalybes per quos erutum et domitum est primitus ferrum. » Quamobrem Catullus de iisdem Chalybibus Græcos versus sic Latine reddidit [4] :

Ut Chalybion omne genus pereat : C
Et qui principio sub terra quærere venas
Instituit, ac ferri frangere duritiem.

Ad hæc vero, Ovidii de Noricis hoc legimus carmen [5] :

Durior et ferro, quod Noricus excoquit ignis.

Denique præter Virgilium lib. I *Georg.*, v. 57 et 58, ac Valerium Flaccum *Argonaut.* IV, legesis Bocharti *Phaleg.* lib. III, cap. 12.

Jam vero ut ad alia gradum faciamus : « Cadmus Phœnix (verba auctoris nostri sunt [6]) primus invenit lapidicinam; et in monte Pangæo excogitavit auri metalla. » Pangæus autem mons est Thraciæ in Macedoniæ confinio. At de lapidicina, a Cadmo inventa, Clementi nostro patrocinatur Plinius [7] : sed de loco, ubi ille eam invenerit, duas idem Plinius testatur fuisse opiniones : « Lapidicinas, inquit ille, Cadmus Thebis; aut, ut Theophrastus, in Phœnice. » Verum de auri metallis quosdam Clementi consensisse perhibet, et ab illo dissensisse alios. Paulo siquidem superius ille hæc subjunxit [8] : « Auri metalla et conflaturam Cadmus Phœnix ad Pangæum montem; ut alii, Thoas et Eaclis in Panchaia, aut Sol Oceani filius. » Contra vero Cassiodorus [9] : « Primi dicuntur aurum Æacus, argentum Indus rex Scythiæ reperisse, et humano usui summa laude tradidisse. » D

Præterea Clemens ibidem, φασὶ Τουσχανοὺς τὴν πλαστικὴν ἐπινοῆσαι, » Tuscanos aiunt plasticen excogitasse. » Sed secunda vox Græca non solum in Clementis nostri, sed Eusebii etiam textu in duas, τοὺς χανούς, præpostere omnino divisa erat. Tatianus vero, Τουσχανοὶ πλαττὴν · quod quidem posterius verbum, si bene, ut prius, scriptum sit, idem sonat ac πλαστικήν, de qua in superiori libro disputatum a nobis est [10]. »

Tum deinde Clemens : « Persas quoque, inquit [11], primos audivimus currum, et lectum, et pedum scabellum effecisse. » At Plinius etiamsi de curru expresse non loquatur, ad eum tamen collimare videtur, ubi scribit [12] : « Bigas prima junxit Phrygum natio, quadrigas Ericthonius. » Ælianus vero [13] : « Et equos primus Ericthonius jungit. » Sed quod ille haud obscure Athenis factum esse innuit, hoc Eusebius in Græcia et apud alias nationes prius actum haud dubitanter ita asseverat [14] : « Ericthonius primus quadrigam junxit in Græcia. Erat quippe apud alias nationes. » Moysi porro hunc Ericthonium supparem fuisse ibidem ille connotavit. Atqui ante Moysis ætatem Ægyptios, uti ex sacra Scriptura discimus, curribus usos fuisse certum est. Quapropter pagani sese ad fabulas more suo contulerunt. Nam, ut ait Cicero [15] : « Quartam Minervam quadrigarum inventricem ferunt. » Videsis Scaligerum in citata Eusebii verba.

Neque mireris auctorem nostrum dicentem Persas primos effecisse lectum : « Antiquis enim (teste Plinio [16]), torus e stramento erat, qualiter etiam nunc in castris. » Postea itaque lectus a Persis, si Clementi nostro fidem habeas, primum status est, et apud eos cœpit esse in usu.

Deinde vero in Clementis textu, quem corruptum esse putant, hæc legimus [17] : « Quinetiam tempore Semiramidis regis Ægyptiorum, ἐπί τε Σεμιράμεως βασιλέως Αἰγυπτίων (cum Eusebio [18] enim legi volunt, ἐπί τε Σεμιράμεως βασιλίδος Ἀσσυρίων, Semiramide Assyriis imperante) narrant inventas fuisse vestes byssinas. » Quid vero? Si Clemens ibi significare voluerit byssinas vestes ab Ægyptiis primum fuisse confectas, nonne dici potest solum Σεμιράμεως nomen, quo quidem Ægypti rex quidam designabatur, librarii cujusdam oscitantia depravatum? De byssinis enimvero vestibus hæc Pollux tradidit [19] : « Byssus lini quædam species apud Indos. Nunc vero apud Ægyptios ex arbore lana quædam fit, ex qua vestem confectam, lino maxime similem esse quispiam dixerit, sola densitate excepta. Densior enim arbori fructus enascitur, nuci similis, triplici munitus cortice; qua dirempta, postquam instar nucis floruerit, interius hoc, quod lanam refert, eximitur, unde subtegmen conficitur; stamen autem illi subtendunt lineum. » Nonne his verbis ille aperte significat byssinas vestes ab Ægyptiis, uti Clemens refert, fuisse primum concinnatas et contextas. Videsis Ferrarium part. II *De re vestiaria*, libro secundo, cap. 12.

Prius vero Clemens dixerat [20] : « Medea Æetæ filia Colchis prima pilos tingere excogitavit. » In hujusce autem opinionis confirmationem in medium haud forsan immerito proferri possunt hæc de ipsamet Medea Diodori Siculi verba [21] : « Ipsa cavum Dianæ simulacrum concinnat, in quo varii generis pharmaca recondit, et unguentis capillum sibi in canum, vultumque, et totum corpus rugis obsitum facit, ut veram anus formam intuentibus repræsentaret. » Sed de illa cum poetæ tum mythologi plura memorant. Adi Natal. Comit. lib. VI *Mythol.*, cap. 7. De pilis porro tingendis nos in super. dissert., cap. 12, art. 1, disputavimus.

—

[1] lib. VII, c. 56, p. 97. [2] p. 307. [3] lib. XXII, p. 312. [4] De coma Berenices tom. I Poet. Græc. p. 553. [5] Metam. lib. XIV, fab. 17. [6] pag. 307. [7] lib. VII, c. 56, p. 96. [8] ibid., p. 97. [9] lib. IV Variar. Epist. 34. [10] Apparat. lib. II, dissert. 5, c. 2, § 6. [11] pag. 307. [12] lib. VII, pag. 101. [13] lib. III Var. hist., c. 38. [14] in Chron. ad an. 544. [15] lib. III De nat. deor. [16] lib. VIII Natur. hist., c. 48, 228. [17] p. 307. [18] p. 476. [19] lib. VII, cap. 17. [20] p. 307. [21] lib. IV Biblioth., pag. 176.

ARTICULUS III.

De inventoribus grammaticæ, scribendæ epistolæ, et rhetoricæ orationis.

Ad alias artes et disciplinas si transeamus, observandum a nobis illud quidem erit, quod de primo grammatico hæc in verba, a quibusdam non satis intellecta, Clemens noster tradidit [22] : Ἀπολλόδωρος δὲ ὁ Κυμαῖος πρῶτος τοῦ Κριτικοῦ εἰσηγήσατο τοὔνομα, καὶ Γραμματικὸς προσηγορεύθη. Ἔνιοι δὲ Ἐρατοσθένη τὸν Κυρηναῖόν φασιν, ἐπειδὴ ἐξέδωκεν οὗτος βιβλία δύο, *Γραμματικὰ* ἐπιγράψας, ὠνομάσθη δὲ ὁ Γραμματικὸς, ὡς νῦν ὀνομάζομεν· πρῶτος Πραξιφάνης Διονυσοφάνους Μιτυληναῖος. Quæ quidem Latinus interpres ita reddidit : « Apollodorus autem Cumanus primus critici nomen suscepit, et appellatus est Grammaticus. Nonnulli autem dicunt Eratosthenem Cyrenæum. Quoniam autem duos edidit libros, quos inscripsit *Grammaticos*, nominatus est Grammaticus, sicut nos nominamus ; primus Praxiphanes Dionysiphanis filius Mitylenus. » Horum autem auctoris nostri verborum is sane est sensus : Apollodorus Cumanus nomen Critici primus suscepit, ac præterea Grammaticus appellatus fuit. Quidam vero Eratosthenem Cyrenæum, ideo quod duos *De grammatica* libros scripserit, Grammaticum quoque, sicut nunc nominamus, nuncupaverunt. At Praxiphanes primus Grammaticus cognominatus est. Verum dictu difficile quis fuerit iste Praxiphanes. Ex Laertio enim discimus [23] a Praxiphane litteris traditam **288** fuisse Platonis et Isocratis de poetis disputationem. Alium quoque memorat [24] Praxiphanem Platonis Peripatetici atque Epicuri alium auditorem. Strabo autem [25] quemdam, « inter civiles et in litteris ac philosophia versatos, » Praxiphanem recenset. Utrum autem de uno ex illis, aut de alio aliquo Clemens loquatur, a peritioribus criticis lubenter audiemus.

Plinius vero memoriæ mandavit [26] « grammatica enituisse (Apollodorum), cui, inquit, Amphictyones (id est, commune Græciæ concilium, apud Thermopylas cogi solitum) Græciæ honorem habuere. » Hunc autem Herveius esse putat, de quo Clemens noster loquitur. Verum iste non Cumanus videtur fuisse, sed Atheniensis, filius Asclepiadis, et Aristarchi grammatici Panætiique philosophi discipulus, cujus varia opera ab antiquis scriptoribus sæpius citantur. Deinde vero Plinius illum non primum fuisse grammaticum, sed grammatica tantum enituisse refert.

A veritatis autem semita longius adhuc aberrat Vergilius, qui arbitratur Laertium ex Hermippo accepisse primum omnium grammaticam docuisse Epicurum, cujus vim Plato primus speculatus est. Laertii enimvero hæc verba sunt [27] : Φησὶ δὲ Ἕρμιππος γραμματοδιδάσκαλον αὐτὸν γεγενῆσθαι· ἔπειτα μέντοι περιτυχόντα τοῖς Δημοκρίτου βιβλίοις ἐπὶ φιλοσοφίαν ᾆξαι. « Grammaticam vero illum docuisse primum, deinde lectis Democriti libris, operam philosophiæ dedisse Hermippus auctor est. » Non aliud autem hæc verba significant, nisi Epicurum prius grammaticam docuisse, quam philosophiæ operam daret. Quamobrem Sextus Empiricus [28] narrat eumdem Epicurum, relicto grammatico qui ipsi responderat non sui muneris esse, sed philosophi, quid chaos esset explicare, illico accessisse ad philosophos.

Strabo vero [29] alicubi Apollodorum grammaticum citat, castigatque, sed cujas ille fuerit penitus A silet. Varios autem eo nomine appellatos recenset Vossius [30] ; verum de Cumano nihil plane. Vide, si vis, de variis illis Apollodoris Jonsium, lib. II *De histor. philosoph. scriptor.*, cap. 17, et laudatum a Vossio Scipionis Tetti de iis commentarium.

Quiddam porro de Eratosthene Cyrenæo paulo certius habemus. Etenim de illo hæc Strabo litteris consignavit [31] : « Callimachus quoque Cyrenæus est, et Eratosthenes, ambo ab Ægypti regibus in honore habiti, ille poeta simul et grammaticæ studiosus, hic et in his, et in philosophia, et in mathematicis, ut quisquam alius, excellens. » Verumtamen Suidas [32] hunc non solum Aristotelis philosophi Chii, sed Lisaniæ etiam Cyrenæi grammatici auditorem fuisse testatur. Non potuit ergo primus grammaticus merito audire. Quidam nihilominus perhibent eum ob grammaticæ aliarumque scientiarum peritiam sibi primum omnium philologi vindicasse cognomen. Atqui nonnulli, teste Casau- B bono [33], inter grammaticum, philologum et criticum, nihil contendebant esse discriminis. Et vero κριτικοί olim dicebantur poematum aliorumque operum judices et censores, quales, teste Quintiliano [34], Aristarchus atque Aristophanes fuerunt. Clemens autem de eo potissimum loquitur, qui critici nomen primus suscepit. Cæterum idem ipse Clemens aperte tradidit hoc non ab omnibus, sed a quibusdam tantum Eratostheni tributum.

Grammatica porro cum bene et loquendi et scribendi ars sit, nulli dubium esse potest, quin illa ad litteras scribendas plurimum conduxerit. At, inquit Clemens [35] : « Primam scripsisse epistolas Atossam, Persarum reginam, dicit Hellanicus. » Quod quidem a Tatiano memoriæ proditum ostendimus [36]. Atossa autem Cyri filia et Darii uxor fuit.

Quis autem rhetoricam orationem primus composuerit, si quæras, respondet auctor noster [37]: C « Aiunt quæ in schola fiunt orationes, et rhetoricas proprietates invenisse, et mercede primum judicialem orationem alteri tradendam conscripsisse Antiphontem Rhamnusium, ut dicit Diodorus. » Et certe Plutarchus [38] in libro *De vita decem rhetorum* Antiphonti primum inter eos locum his verbis dedisse legimus : « Antiphon Sophili filius tribu Rhamnusius, patrem audivit.... Facultatem dicendi adeptus (quidam suopte ingenio eam consecutum existimant), animum quidem ad rempublicam appulit..... Præterea civibus quibusdam, id petentibus, orationes scripsit, quibus causas in judicio suas tuerentur ; idque primus ipse aggressus a nonnullis dicitur. Sane eorum, quos ipse ætate subsecutus est, nullius ulla juridicialis exstat oratio, ac ne æqualium quidem ejus, Themistoclis, Aristidis, Periclis.... Prompto fuit ingenio, ideoque Nestor cognominatus. » Suidas tamen [39] huic Antiphonti Gorgiam ea ipsa in re anteposuit. Nam de Antiphonte : « Nullus, inquit, cognoscitur, qui D fuerit ejus magister ; sed tamen post Gorgiam forensis dictionis princeps fuit. » De Gorgia autem hunc scribit in modum [40] : « Hic oratoria disciplinæ forma vim elocutionis et artis tradidit, et tropis, et translationibus, et allegoriis, et hypallagis, et abusionibus, et trajectionibus, et conduplicationibus, et repetitionibus, et apostrophis, et comparibus est usus. A singulis vero discipulis exigebat minas centum. » At si fidem Suidæ habere renuas, testemque alium locupletiorem desideres, præsto nobis est Diodorus Siculus, cujus ipsissima hæc

[22] Strom. lib. I, p. 309. [23] lib. III in Vita Platonis, § 8 et 109. [24] l. x, § 13. [25] l. XIV, pag 655. [26] lib. VII Hist. nat., c. 37, p. 58. [27] lib. x in Vita Epic., § 2. [28] l. x advers. math. [29] l. XIV Geogr., p. 661. [30] De hist. Græc., l. II, c. 21, p. 134, et l. III, p. 326 et seq. [31] l. XVII, p. 838. [32] ad v. Ἐρατοσθένης. [33] in l. III Athen., c. 1. pag. 147, et comment. de critica. [34] l. x Institut. orat., cap. 1. [35] p. 307. [36] Apparat. l. II, c 2, § 6. [37] p. 308. [38] tom. II, p. 832. [39] ad vocem Ἀντιφῶν. [40] ad verbum Γοργίας.

…unt verba [41] : « Gorgias orator dicendi facultate loquentissimum quemque sua ætate supergressus est. Hic varias dicendi artes primus invenit, et in sapientis eloquentiæ studio ac professione adeo supra alios eminuit, ut mercedis loco centum a singulis discipulis minas acciperet. » Quid ergo? Nonne, inquies, Diodorus a Clemente testis citatur? At si hic ab ipso citatur, nonne dicendum est Clementem memoriæ lapsu pro Gorgia scripsisse Antiphontem? Sed priusquam tuum feras de ea re judicium, audi adhuc, oro te, Ciceronem, de claris oratoribus hæc disputantem in verba [42] : « Itaque ait Aristoteles cum sublatis in Sicilia tyrannis, res privatæ longo intervallo judiciis repeterentur, tum primum (quod esset acuta illa gens, et controversa natura) artem et præcepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse. Nam antea neminem solitum via, nec arte, sed accurate tamen, et de scripto plerosque dicere, scriptasque fuisse et paratas a Protagora rerum illustrium disputationes, quæ nunc communes appellantur loci. Quod idem fecisse Gorgiam, cum singularum rerum laudes vituperationesque conscripsisset : quod judicaret hoc oratoris maxime proprium, rem augere posse laudando, vituperandoque rursus affligere. Huic Antiphontem Rhamnusium similia quædam habuisse conscripta, quo neminem unquam melius ullam oravisse capitis causam, cum se ipse defenderet, se audiente, locuples auctor scripsit Thucydides. » At si uterque Gorgias et Antiphon similia habuerunt, nihil mirum si nonnulli id Gorgiæ, quod **289** alii Antiphonti ascripserint. Clemens itaque cum non quod ipse, sed quod alii censuerint, explicet, auctorem suum Diodorum, sed alium forsitan a Siculo laudavit. Non eum autem solum, sed Plutarchum etiam [43], si id necessarium credidisset, in opinionis suæ confirmationem citare potuit. Videsis de utroque Antiphonte et Gorgia Photii *Biblioth.*, cod. 259, pag. 1451 et seqq.

ARTICULUS IV.

De inventoribus artis poeticæ, et musicæ, modorumque musicorum, iambi, dithyrambi, hymni, choreæ, ἐρωτικῶν, variorumque saltandi modorum, nomorum, citharæ, nablan aliorumque instrumentorum musicorum.

Ad artem poeticam et musicam quod spectat, plura de variis illarum partibus earumque auctoribus Clemens congerit, ac de illis more suo satis confuse disserit. Et primo quidem alieno in loco de musica hæc habet [44] : « Zethus et Amphion inventores musicæ fuerunt circa Cadmi ætatem. » Sed mirum sane quam variæ multiplicesque fuerint de musices inventione antiquorum opiniones. Quamvis enim Valerius Probus [45] auctori nostro patrocinetur, atque Eusebius hæc ipsamet ejus verba in libros suos transtulerit; ille tamen ipse Eusebius alibi [46] scribit Græcos Dionysio tribuisse musicæ saltem harmonicæ inventum. Plinius vero [47] musicam a solo Amphione excogitatam esse perhibet. At Solinus [48] : « Studium, inquit, musicum inde cœptum, cum Idæi Dactyli modulos crepitu ac tinnitu æris deprehensos in versificum ordinem transtulissent. »

Atque ut Berosum, qui Bardo Gallorum regi, et Polybium [49], atque alios, qui Arcadum majoribus originem musicæ tribuere videntur, missos faciamus, hanc Diodorus Siculus [50] alicubi Mercurio assignat, alibi vero eorumdem, aut saltem musicorum acromatum scholas, musicosque conventus Baccho, alibi denique quasdam illius partes, Minervæ, alias Apollini vindicat. Boetio porro si credimus [51], cum Pythagoras in fabrorum officinis animadvertisset diversum malleorum sonum ex vario eorum pondere oriri, inde musices consonantiam adinvenit. Quid plura? Chamæleon Ponticus, apud Athenæum [52], ait « priscis hominibus repertam ac excogitatam musicam ab iis avibus, quæ in solitudinibus canunt, ad earumque imitationem institutam fuisse musices disciplinam. » Unde Lucretius de musicæ origine sic cecinit [53] :

At liquidas avium voces imitarier ore
Ante fuit multo, quam lævia carmina cantu
Concelebrare homines possent, auresque juvare,
Et zephyri cava per calamorum sibila primum
Agrestes docuere cavas inflare cicutas.
Inde minutatim dulces didicere querelas,
Tibia quas fundit digitis pulsata canentum,
Avia per nemora, ac silvas, saltusque reperta,
Per loca pastorum deserta, atque otia dia.

At his paganorum scriptorum opinionibus verior procul dubio tibi videbitur sententia Josephi [54], qui Jubal Lamechi filium « musicæ operam haud dubie primum dedisse, psalteriumque et citharam » invenisse testis non omnino incertus nobis est. In Geneseos etenim libro [55] dicitur fuisse « pater canentium cithara et organo ; » vel ut in Græca LXXII Seniorum interpretatione : οὗτος ἦν ὁ καταδείξας ψαλτήριον, καὶ κιθάραν.

De musicis autem modis ita auctor noster : « Modos, inquit [56], μέλος, poematibus primus adjecit, et Lacedæmoniorum leges numerosis versibus scripsit Terpander Antissæus. » Hæc paulo fusius Plutarchus explicat, aitque [57], « Terpandrum citharœdicorum poetam nomorum, et sua, et Homeri carmina in certaminibus certo quodque modulo cecinisse, eumque primum modis citharœdicis nomina imposuisse. . . . . citharœdicæ artis nomi multo ante tibicinum nomos tempore instituti sunt a Terpandro. Is ergo citharœdicis nomina fecit Bœotium, Æolium, Trochæum acutum, Cepionem, Terpandrium, Tetraædium. Fecit etiam Terpander proœmia citharœdica in heroicis carminibus. . . . . Terpandrum porro æmulatum esse Homeri versus, et Orphei cantilenas, Ὀρφέως τὰ μέλη. » Quamobrem Plinius ait [58] : « Citharœdica carmina composuit Terpander. » Apud Photium autem Proclus in *Chrestomathia* [59] : « Nomimus Apollo ita appellatus est, quod veteribus, choros constituentibus, et ad tibiam vel lyram nomon canentibus Chrysothemis Cretensis primus stola usus insigni, et accepta cithara, Apollinem imitatus, cecinerit nomon, qui cum eo genere vehementer probatus esset, permansit hic modus certaminis. Terpandrum vero nomon absolvisse primum apparet, cum heroicum carmen adhibuit. » Verum Suidas [60] scribit Terpandrum a quibusdam dici Hesiodi, vel Homeri gentilem; ab aliis vero aliunde oriundum, ac fuisse lyricum, « qui primus septem chordis instructam lyram fecit, et lyricos modos primus scripsit, quamvis quidam Philamonem eos scripsisse velint. » Pindari denique auctoritate Athenæus [61] ostendit excogitatum ab eo fuisse barbiton : quamvis illius inventionem Anacreonti Neanthem Cyzicænum adjudicasse testificetur. Videsis Erasmum *Adag.*, chiliad. I, centur. 6, adag. 41, et Plutarchum jam a nobis laudatum lib. *De musica*, pag. 1140 et 1141.

Sed ad Clementem nostrum redeamus : « Jam vero,

[41] l. XII Bibliot., p. 313. [42] in Brut., pag. 217. [43] loc. cit. [44] Strom. l. I, p. 323. [45] in Virgil. [46] l. X Præp. evang., c. 6, et l. II. [47] l. VII Natur. histor., c. 56, p. 402. [48] Polyhist., c. 11. [49] l. IV, p. 289. [50] l. I Biblioth., p. 20; l. IV, p. 419, et l. V, p. 235. [51] l. II De music., c. 10. [52] l. IX Deipnosoph., p. 390. [53] l. V De rer. nat. ante fin. [54] l. 1 Antiq. Judaic., c. 3. [55] Gen. IV, 21. [56] p. 308. [57] circ. init. lib. De music, tom. II, p. 1132. [58] l. VII, c. 56, p. 103. [59] Bibl. cod. CCXXXIX, p. 986. [60] ad verb. Τέρπανδρος. [61] l. VI Deipnosoph., p. 175.

inquit [62], Iambum quidam excogitavit Archilochus Parius, claudum autem iambum Hipponax Ephesius. Nonnulla autem hunc in locum observat Hervetus, docto sane viro haud indigna. Sed ipsi procul dubio excidit, aut potius ab eo nunquam lectum est, quod hoc de iambo Proclus apud Photium memoriæ prodidit : « Iambicorum, inquit [63], poetarum Archilochus Parius facile princeps, et Simonides Amorginus, vel, ut quidam volunt, Samius, et Hipponax Ephesius, quorum primus quidem tempore Gygis, alter vero Ananiæ Macedonis, Hipponax vero Darii temporibus floruerunt. » De utroque illo poeta adhuc aliquid infra dicendum erit. Quamobrem hic tantum observabimus Archilochi iambos a Plutarcho ad musicam sic referri [64] : « Iambici ad pæonem epibatum intentio, et heroici aucti in prosodaicum, et creticum ; et quod iambicorum alia dicuntur ad pulsationem, alia canuntur, id ab Archilocho monstratum, a tragicis deinde usurpatum ferunt; idque Krexum accepisse, et ad dithyrambum traduxisse. »

At dithyrambi quandoquidem ille mentionem fecit, audi quid de illius inventione Clemens noster tradidisse legitur : « Dithyrambum autem, inquit ille [65], excogitavit Lassus Hermioneus. » Ipsius opinioni subscripsere Suidas [66] et Aristophanis scholiastes [67], atque illius de eodem Lasso, seu Laso, hæc sunt verba : « Hic primus librum de musica scripsit, et dithyrambum in certamen deduxit, et contentiosas opiniones introduxit. » Arioni tamen dithyrambi primam saltem apud **290** Corinthios originem sic asserit Herodotus [68] : « Arion primus omnium, quos novimus, et fecit, et nominavit, et docuit Corinthi dithyrambum. » Proclus vero ubi hujus nominis etymologiam pandit, ibi testem citat Pindarum, qui dithyrambum Corinthi repertum fuisse simpliciter asseruit [69] : « Dithyrambus in Bacchum conscriptus, a quo nomen accepit, vel quod apud Nysan in antro dithyrambo, hoc est, bifori sit educatus, vel quod apertis suturis Jovis repertus sit, vel quod bis genitus videatur, semel ex Semele, iterumque ex femore. Repertum vero fuisse Corinthi dithyrambum Pindarus refert. Primum vero, qui hoc carmine cecinerit, Aristoteles Arionem fuisse prodit, qui primus cyclicum chorum duxit. » Adisis Cœl. Rhodigin., lib. VII *Lection. antiquar.*, cap. 5, p. 228 et seq., atque Vossium *De poetis Græcis*, pag. 23 et seqq.

Ad hæc vero Clemens [70] : « Hymnum Stesichorus Himeræus, choream Alcman Lacedæmonius, amatoria, τὰ ἐρωτικά, Anacreon Teius, canticum ad saltandum accommodatum, ὑπόρχησιν, Pindarus Thebanus, et nomos, νόμους, primos cecinit in choro et cithara Timotheus Milesius. » De tribus primis multa nobis apud Athenæum [71] et Suidam [72] occurrunt. Atque, ut ab ipso posteriore ordiamur, hæc illius sunt de Stesichoro verba : « Fuit lyricus, ejusque poemata exstant Dorica dialecto libri 26....... Dictus est autem Stesichorus, quod primus instituerit κιθαρῳδίας χορόν, chorum citharœdiæ. Nam ante vocabatur Tisias. » De Alcmane autem Lacedæmonio ita idem Suidas : « Cum esset, inquit [73], valde deditus amoribus, amatoriorum carminum, ἐρωτικῶν μελῶν, inventor fuit..... Primus autem auctor fuit, ne hexametri ad lyram canerentur, μὴ ἑξαμέτρους μελῳδεῖν. » Postremo de Anacreonte Teio hæc ille narrat [74] : « Scripsit elegias, et iambos, omnia Ionica dialecto..... Vitam autem suam in puerorum et mulierum amoribus, et carminibus, πρὸς ἔρωτος A παίδων, καὶ γυναικῶν, καὶ ᾠδάς, transegit. Conscripsit autem et carmina vinolenta, et iambos, et illa quæ vocantur Anacreontia. » Quibus vero temporibus ii floruerint ipse quoque ibidem notat Suidas, quemadmodum Eusebius [75] et Vossius [76], quos simul componere te minime pigeat.

Porro autem chorus citharœdiæ dicitur esse cantus ad citharam, ita ut chorus ad citharæ cantum saltaret, chorea vero saltatio cum cantu. At si hæc unum idemque sint, certe vides Clementem id uni tribuisse, quod alteri Suidas ascribit. Suspicioni igitur locus haud immerito datur, ne aliquid in Clementis textu hiulcum subsit, aut corruptum. Verum meminisse debes non unam esse omnium hisce de rebus opinionem, atque auctorem nostrum habuisse, ac postea citasse sententiæ suæ vades et testes.

Verum quid Athenæus [77] de iisdem tribus illis hominibus et rebus ab eorum unoquoque adinventis dixerit, jam attendamus. De primo autem hæc ille B loquitur in verba : « Stesichorus amori non mediocriter deditus, eum canticorum modum composuit quæ olim παιδικά et παίδιά (hoc est, pueriles lusus, sive puerilia oblectamenta) vocaverunt. » At si hæc cantica, ᾄσματα, revera hymni fuerint, is certe Clementi nostro consentit.

Paulo autem superius ille de Alcmane dixerat [78] : « Archilas Harmoniacus scribit, ut ait Chamæleon, amatoriis versibus condendis omnium principem ac ducem Alcmanem fuisse, erga mulieres petulantissimum, et ante omnes in vulgus eam musam, et ea carmina edidisse, quæ in hominum congressu ac conventiculis canerentur. »

Postremo ille ibidem narrat Critiam hæc de Anacreonte cecinisse :

Τὸν δὲ γυναικείων μελέων πλέξαντα ποτ' ᾠδὰς
Ἡδὺν Ἀνακρείοντα Τέως εἰς Ἑλλάδ' ἀνῆγεν,
Συμποσίων ἐρέθισμα, γυναικῶν ἠπερόπευμα,
C *Αὐλῶν ἀντίπαλον, φιλοβάρβιτον, ἡδύν, ἄλυπον.*

Muliebrium versuum cantus olim qui texuisti
Dulcem te, Anacreon, Teos in Græciam adduxit,
Voluptatis convivalis irritamentum, mulierum fastidiosum,
Tibiarum hostem, lyræ studiosum, suavem, semper gratum, etc.

Is autem ab eodem Athenæo [79] vocatur μελιχρὸς ποιητής, cujus alio adhuc in libro Clemens noster meminit [80], quemadmodum Strabo [81], qui eum cum Polycrate vixisse et mentione illius sua carmina opplevisse testificatur.

Tum deinde Clemens [82] ait a Pindaro excogitatam fuisse ὑπόρχησιν, qua voce Latinus illius interpres putat canticum ad saltandum accommodatum significari. Vide autem an illa idem non sonet atque ὑποχρηματική, quam Athenæus docet esse tertium lyricæ poeseos saltandi genus : « Tres, inquit [83], sunt in scenica poesi saltationes, tragica, comica, satyrica, totidem et lyricæ poeseos, Pyrrhiche, gymnopædice, D et ὑποχρηματική. » Et paulo post ait illam a saltante choro decantari, virisque ac mulieribus esse communem. De ea porro videndus est Meursius lib. *De saltatione veterum*, ubi plura hanc in rem disputavit. At ipsius de animo elapsum id videtur, quod Clemens noster de hyporchesi tradidit. Proclus autem apud Photium de hyporchemate hæc scripto prodidit [84] : « Ὑπόρχημα, hyporchema, inquit, vocabant carmen cum saltatione decantatum. Ὑπὸ enim veteres pro μετά sæpe usurpaverunt. Hujus inventores fuisse referunt, hi quidem Curetas, alii

[62] pag. 308. [63] in Bibl. cod. CCXXXIX, pag. 983. [64] De music., p. 1141. [65] p. 308. [66] ad verb. Λάσος. [67] Schol. in Vesp. [68] l. I, § 23. [69] apud Phot., loc. cit. [70] p. 308. [71] l. XIII Deipn., p. 600 et seqq. [72] ad verb. Στησίχορος. [73] ad verb. Ἀλκμάν. [74] ad verb. Ἀνακρέων. [75] in Chron. [76] De poet. Græc., p. 16. [77] lib. XIII, p. 601. [78] ibid., p. 600. [79] l. XIII, p. 671. [80] l. III Pædag., c. 12, p. 251. [81] lib. XV Geograph., p. 63. [82] p. 308. [83] l. XIV Deipn., p. 630. [84] Bibl. cod. CCXXXIX, p. 986 et seq.

vero Pyrrhum Achillis filium; unde saltationis genus quoddam Pyrrhichiam nominant. » Posteriora quidem hujusce scriptoris verba Meursius exhibet, ubi multa de pyrrhiche congerit. Sed nos commonefacere debebat ab illo pyrrhichen cum hyporchemate confundi, quamvis illa Athenæus apertissime distinxisse videatur.

Præterea Clemens addidit [85] : « Νόμους primos cecinit in choro et cithara Timotheus Milesius. » Verum Hervetus opinatur qui hæc dixerit inveniri posse neminem. Quid ergo sibi volunt hæc Plutarchi de Timotheo verba [86] : « Quod autem cytharœdici nomi antiquitus ex heroicis versibus constiterint, Timotheus declaravit, qui primus nomos heroicis permiscens, dithyrambicam cantavit dictionem; ne prima fronte videretur veterem musicam violare. » Atque ut Proclum de his paulo obscurius disserentem [87] missum faciamus, nonne mentem suam de his Boetius, ad quem Hervetus nos mittit, satis aperte declaravit? « Quoniam vero, inquit [88], Timotheus Milesius super eas, quas ante repererat, unum addidit nervum, ac multipliciorem musicam fecit, exegere de Laconica, consultumque de eo factum est. » Quod quidem consultum ille Græce repræsentat, et continuo hæc subnectit : « Quod consultum id scilicet continet : Idcirco Timotheo Milesio Spartiatas succensuisse, quod multiplicem musicam reddens, puerorum animis, quos acceperat erudiendos, officeret, et a virtutis **291** modestia præpediret, et quod harmoniam, quam modestam susceperat, in genus chromaticum, quod est mollius, evertisset. » Quapropter in eumdem sensum scribit Suidas : « Timotheus Thersandri, vel Neomysi, vel Philopodis filius, lyricus, qui decimam et undecimam chordam addidit lyræ, et antiquam musicam ad molliorem modum traduxit. Fuit autem temporibus Euripidis tragici, quibus et Philippus Macedo regnabat. Obiit autem ætatis anno 97. Scripsit versibus modos musicos 19, parœmias 38. » Nonne autem hæc omnia si Hervetus legisset, aut ad ea serio animum advertisset, ad confirmandam aut illustrandam Clementis nostri mentem sufficere ei debebant? Athenæus porro [89] non semel hujus meminit Timothei, de quo legendus est Vossius lib. *De poet. Græc.*, pag. 46.

Scriptis demum hæc Clemens noster tradidit : « Cappadoces primi invenerunt id quod nablium appellatur, τὸν νάβλαν καλούμενον, quemadmodum Assyrii quoque dichordon. » Ab aliis tamen, nempe a Phœnicibus, illud inventum fuisse testis est apud Athenæum Sopater : « Nablan, inquit [90] ille, Sopater Parodus in poemate, cui titulus est *Portæ*, a Phœnicibus inventum fuisse scribit. » Eumdem Athenæum libro a nobis laudato [91], atque lib. XIV, pag. 623 et seqq. consulere poteris tam de aliis musices instrumentis, quam de variis illius modis, de quibus Clemens ibidem disserit [92]. Neque te pigeat adire Casauboni in hos Athenæi libros animadversiones, atque etiam Plutarchum libro *De musica*, Boetium libro etiam *De musica*, cap. 56; Julium Pollucem lib. IV *Onomast.*, cap. 9 et 10; Polydorum Vergilium lib. I *De inventor. rer.*, cap. 14 et 15.

ARTICULUS V.

De inventoribus carminis hexametri, tragœdiæ et comœdiæ, ac quis primus librum ediderit.

Jam quidem multa, quæ ad artem poeticam attinent, hic de musica disputantes, et alibi perstrinximus [93]. At præterea varias Clemens noster sententias de carminis heroici hexametri, unam vero duntaxat de poematum auctore sic proponit [94] : « Aiunt Phanotheam Icarii uxorem invenisse τὸ ἡρῷον τὸ ἑξάμετρον, heroicum hexametrum : alii vero Themim, unam ex Titanidibus; Didymus autem in libro *De philosophia* refert Theano Crotonia tidem primam ex mulieribus esse philosophatam et scripsisse poemata. Nihil autem de his omnibus sibi occurrisse Hervetus fatetur. De hexametro tantum carmine ut aliquid comperti habeamus, ille ad Polydorum Vergilium [95], et hic Vergilius ad Plinium nos mittit. At Plinius hæc duntaxat de heroico carmine posteris prodidit [96] : « Versum heroicum Pythio oraculo debemus; » haud dubie quia hoc carminum genere responsa sua reddebat. Verum de Phemonoe idem narrat Pausanias, qui Olenem nihilominus ante omnes alios primum his versibus, sed quodam tantum in loco vaticinatum fuisse sic perhibet [97] : « Maxima vero fuit nominis celebritate Phemonoe, ut quæ dei interpres prima fuerit, prima etiam senariis longioribus oracula decantarit, καὶ πρώτη τὸ ἑξάμετρον ᾖσε; Bœo tamen indigena mulier Delphis, hymno composito, adveuas, ab Hyperboreis profectos, oraculum Apollini dedicasse tradidit, cum alios, tum Olena, qui primus vaticinatus eo in loco fuerit, primusque senarios longiores repererit, τοῦτον δὲ μαντεύσασθαι πρῶτον, καὶ ᾆσαι πρῶτον τὸ ἑξάμετρον. » Proclus vero apud Photium de eadem Phemonoe [98] : « Melos, ait, primo reperit Phemonoe, Apollinis sacerdos, hexametris oracula reddere solita. » Eusebius denique Pausaniam cum Plinio his paucis verbis reconciliavisse quibusdam fortasse videbitur [99] : « Apud Pythium vates prima Phemonoe hexametris versibus futura cecinisse narratur. » Uterque enim hæc de Phemonoe generatim, nullaque addita exceptione pronuntiat.

Verum hi scriptores, inquiet aliquis, plane non dicunt Phemonoen hexametri carminis esse inventricem, sed hexametro carmine dedisse de rebus futuris oracula et vaticinia. Deinde vero Clemens, non de Phemonoe, sed de Phanotea Icarii uxore loquitur. Utraque autem ab illo aperte distinguitur. Nam infra de Phemonoe hæc ipsius sunt verba [1] : « Quod si quis dicat Phemonoen primam Acrisio responsa dedisse, πρώτην χρησμῳδῆσαι Ἀκρισίῳ, sciat quod septem annis post Phemonoen fuit Orpheus, et Musæus, et Linus præceptor Herculis. » Responsa autem illa erant oracula, quæ scriptores, a nobis laudati, a Phemonoe, quam paulo infra vatibus Clemens annumeraverat, hexametris versibus reddita fuisse affirmant. At si hæc opinio, cui tamen de præscripto tempore suffragium suum ferre Clemens non audet [2], vera sit, debuit certe Phemonoe illa primos poetas Orpheum, Musæum et Linum, antecedere. Quia tamen inde invicte confici non potest eam omnium omnino primam carmen hexametrum composuisse: inde profecto oritur, ut hoc alii Phanotheæ, uti Clemens, alii autem Themidi adjudicandum esse censuerint. De Themide porro id Diodorus Siculus litteris mandavit [3] : « Themis vaticinandi artem, sacrorum ritus, et leges, deorum cultui servientes, princeps informavit, et quæ ad bonam jurisdictionem ac pacis studia pertinent, edocuit..... Quin et ipsum Apollinem, quando responsum editurus est, Themisteuειν, id est, Themidis munus obire dicimus, quod Themis nimirum inventrix oraculorum exstiterit. » Cum autem oracula hexametro, sicut dictum est, carmine fusa fuisse perhibeantur, idcirco nonnulli originem hujuscemodi carminis ad eam retulere.

[85] p. 308. [86] tom. II, l. De music., p. 1132. [87] Bibl. loc. cit. [88] l. I De music., c. 55. [89] l. III Deipn., p. 122; l. VI, p. 243; l. VIII, p. 338, etc. [90] p. 307. [91] l. IV Deipn., p. 175. [92] p. 307. [93] l. II Appar., dissert. 6, c. 2, § 6. [94] l. I Strom., p. 309. [95] l. VII De invent. rer., c. 2. [96] l. VII Natur. hist., c. 56, p. 103. [97] l. X, p. 320. [98] Bibl. cod. CXXXIX, p. 982. [99] Chron. ad an. 650. [1] lib. I Strom., p. 323. [2] p. 334. [3] l. V Bibl., p. 232.

Verumtamen aliquem audire nobis videmur objicientem aliquod fortasse in Clementis nostri textu esse mendum, ac pro Phanothea legendum esse Phemonoe. Illius siquidem non solum longe clarius celebriusque quam Phanoteæ fuit nomen : sed ipsa quoque prima hexametrum carmen, oracula fundendo, a scriptoribus plerisque omnibus unanimi consensu edidisse dicetur [4]. Huc accedit quod Porphyrius illam non Icarii, sed Delphi filiam appellet. Itaque illorum, qui hæc nobis objicient, conjecturam improbabilem omnino esse non putaremus, nisi manu scriptorum codicum auctoritas ei penitus repugnaret. Sed de his diversis opinionibus jam satis superque disputavimus, atque eo maxime, quod Clemens in quam magis propendeat nobis non significet.

De Theano denique quam Clemens [5] Didymi auctoritate fretus, « primam » quidem, sed tantummodo « ex mulieribus » sicut « philosophatam, ita et poemata scripsisse » tradit, paulo superius a nobis actum est [6].

Quapropter ad tragœdiam et comœdiam veniamus, de quibus idem auctor noster magis adhuc ex aliorum, ut assolet, quam ex sua sententia, hæc constituit [7] : « Et tragœdiam quidem Thespis Atheniensis, comœdiam autem Sisarion Icarieus. Tempora eorum tradunt grammatici. » Nos quidem Hervetus admonet **292** Thespim ab Horatio dici tragœdiæ inventorem : sed nihil de Sisarione Icarieo a se ullibi quidquam repertum. Eosdem Horatii versus citat Donatus, ut similiter probet auctorem tragœdiæ eumdem esse Thespim : « Comœdiam autem, inquit ille [8], apud Græcos dubium est quis invenerit, apud Latinos certum est. Comœdiam et tragœdiam togatam primo Livius Andronicus reperit. » Evanthius autem Donato coævus : « Quamvis, ait [9], retro prisca volventibus, reperiatur Thespis tragœdiæ primus inventor; et comœdiæ veteris pater Eupolis cum Cratino Aristophaneque esse dicatur; Homerus tamen, qui fere omnis poeticæ largissimus fons est, etiam his carminibus exempla præbuit, et velut quadam suorum operum lege præscripsit, qui *Iliadem* instar tragœdiæ, *Odysseam* ad imaginem comœdiæ fecisse monstratur. » Sed hanc de Homeri operibus, ad comœdiæ et tragœdiæ instar effectis, opinionem Scaliger refellit [10]. Castigat quoque Siculos, qui ut majoribus suis comœdiæ initia tribuerent, se Megarensium colonos et Epicharmum civem suum fuisse venditabant. Ipsius vero opinio est comœdiam, ut in cæteris usu venit, a parvis initiis, nimirum a lusibus, post cœnam et tota nocte fieri solitis, postea certis quibusdam paulatim astrictam regulis, et arte perfectam, atque Epicharmi ingenio factam fuisse cultiorem. Tragœdiam vero esse rem antiquam, comœdia tamen non vetustiorem. Ad Thesei enim sepulcrum legimus certasse tragicos. Neque ab hac opinione longius discessisse videntur a nobis jam laudati Donatus et Evanthius.

Porro autem Aristoteles scribit [11] varias propter rationes Homerum, Sophoclem, Aristophanem et Epicharmum sibi comœdiam tragœdiamque vindicare, et utramque quidem Dorienses, tragœdiam vero Peloponnenses, atque comœdiam Megarenses et Siculos. Quapropter Solinus ubi de Sicilia sermonem facit : « Hic primum, inquit [12], inventa comœdia. » Atque inde patet quam obscura sint earum, ac præsertim comœdiæ, ut idem Aristoteles testatur [13], et primordia et origo. Et vero quamvis plerique omnes Thespim cum Clemente nostro tragœdiæ auctorem esse fateantur; Laertius tamen unam tantum illius partem ei hunc tribuit

A in modum [14] : Olim tragœdiam prius quidem chorus solus agebat; postmodum vero Thespis unum invenit histrionem, ut chorus interdum quiesceret, secundum postea Æschylus adjecit, et tertium Sophocles; atque in hunc modum tragœdia consummata est. » Verumtamen hæc non impediunt quominus Clemens noster quamplurimos nactus sit suæ de Thespi sententiæ patronos et astipulatores, quamvis Suidas quoque quosdam ei refragatos esse testificetur [15]. Videsis variorum in citatum Laertii locum observationes et notas.

Solus igitur restat Sisarion, et ut in manuscripto nostro codice legitur, Συσαρίων, cujus longe infrequentior apud scriptores memoria. Cum eum autem Icarieum Clemens vocaverit, expende, quæso, utrum ejus opinio his confirmari possit Athenæi verbis [16]: « Comœdiæ prima quidem origo et tragœdiæ fuit ex compotatione et temulantia in Icario Atticæ pago, ἐν Ἰκαρίῳ τῆς Ἀττικῆς, vindemiæ tempore, unde trigodiam principio, et comœdiam appellarunt. » Verum si quis cum Herveto velit sibi Susarionis nomen ab aliquo indicatum proferri, is adeat Diomedem, et eum sic loquentem audiat [17] : « Poetæ primi comici fuerunt Sussarion, Nullus (vel ut alii scribendum censent, Mullus), et Magnes. » Plura de comœdia et tragœdia scire qui cupierit, ille præter citatos a nobis auctores, consulat Lilium Gregorium Giraldum, Julium Cæsarem Scaligerum, Joannem Casalium, *De tragœdia et comœdia* [18], necnon et Polydorum Vergilium, et aliorum de utraque, ac de cæteris, de quibus hactenus disseruimus, rerum inventoribus libros, et commentarios, aliasque lucubrationes.

De ipsorummet porro librorum conscriptione et promulgatione hæc narrat Clemens [19]: « Et Alcmæon quidem, Perinthi filius, Crotoniata, primus librum scripsit de natura. Alii autem Anaxagoram, Hegesibuli filium, Clazomenium, primum librum scriptum edidisse referunt. » Hervetus autem hic adnotat primum nullibi, secundum vero apud Laertium reperiri. Miraberis procul dubio Hervetum non legisse hæc ejusdem Laertii verba in brevissima Alcmæonis historia [20] : « Videtur primus de naturæ ratione scripsisse : δοκεῖ πρῶτος φυσικὸν λόγον συγγεγραφέναι, ut Favorinus in omnimoda historia. » Minus fortasse mirandum, si id de Theodoreto dixisset, a quo ille non Ἀλκμαίων, sed Ἀλκμάν vocatur. Scriptis enim hæc ille tradidit [21] : « Alcman Pirithi filius, Crotoniades, qui primus fertur de natura rerum scripsisse. » Sed hunc nihilominus eumdem esse, ac eum, de quo Clemens disserit, haud ambiguum est : quandoquidem idem Alcmæonis seu Alcmanis pater, eadem patria, et libri scriptio ab utroque Clemente ac Theodoreto assignatur.

Verumtamen Themistius haud hæsitanter illud Anaximandro, Thaletis discipulo, sic ascribit et vindicat [22] : « Illius (Thaletis) studia ac doctrinam æmulatus Anaximander, Praxiadis filius, non omnia tamen imitatus est; sed hoc immutavit statim, atque ab usitata ratione deflexit, quod primus Græcorum, quos scimus, ausus est librum de natura scriptum a se in publicum proferre. Contra enim libros conscribere ignominiosum habebatur, neque apud veteres Græcos usu ac consuetudine receptum erat. Nam Anaxagoram Clazomenium omitto. »

De hoc autem Anaxagora Laertius eadem, quæ Clemens noster, ita scripsit, ut ex ipso videantur esse desumpta : « Primus, inquit [23], Anaxagoras librum a se scriptum edidit. » Nos quidem non fugit hoc ab Aulo Gellio alicubi fuisse litteris et me-

[4] Apud. Stob., serm. 21, p. 185. [5] lib. I Strom., p. 309. [6] sup. c, 19. art. 4. [7] l. I Strom., p. 308. [8] de tragœd. et comœd. Thesaur. antiquit. Græc, vol. VIII. [9] apud Donat., loc. cit. [10] Comment. de comœd. et tragœd., c. 1. [11] De art. poet., c. III. [12] Polyb., c. V. [13] loc. cit., c. 5. [14] l. III De vit. et dogm. philos. in Vit. Platon., § 56. [15] Ad verb. Θέσπις. [16] l. II Deipn., c. 3, p. 40. [17] l. III De arte grammatica. § 83. [18] tom. VIII, Antiq. Græc. [19] l. I Strom. p. 308. [20] l. VIII De vitis et dogm. philos., § 83. [21] tom. IV, serm. 1, p. 468. [22] Orat. 26, p. 317. [23] l. II De Vit. et dogm. philos., § 11.

moriæ consignatum [24] : « Libros Athenis disciplinarum liberalium ad legendum præbendos primus posuisse dicitur Pisistratus tyrannus; deinceps studiosius accuratiusque ipsi Athenienses auxerunt. » Sed ille de libris qui Athenis duntaxat, et non alibi publicati sunt, cum agat, ibi certe Clementis nostri sententiæ nullo penitus modo adversatur.

293 ARTICULUS VI.

De iis qui de rerum inventoribus scripserunt, Scamone, Theophrasto, Cydippo, Antiphane, Aristodemo, Aristotele, Philostephano, et Stratone.

Satis Clementi nostro non fuit de artium et scientiarum aliarumque rerum origine, primordiis et inventione longam instituisse disputationem; nisi eos quoque nobis indicaret, qui de harumce rerum inventoribus aliquid prodiderunt. Eos autem nominatim appellavit, ut palam unicuique faceret, quos ipse eorum, quæ de rerum primordiis dixerat, vades testesque habuerit. Sic autem ille [25] : « Scamon quidem Mitylenæus, et Theophrastus Eressius, et Cydippus Mantinæus, et præterea Antiphanes, et Aristodemus, et Aristoteles; quinetiam Philostephanus, et Strato quoque Peripateticus, ἐν τοῖς περὶ Εὑρημάτων ταῦτα ἱστόρησαν, in libris suis *De iis quæ sunt inventa*, hæc narrarunt. » Utrum autem hæc aliunde probari possint, si quæras, responsum tibi dabimus, priorem ab Eusebio [26], qui hunc Clementis nostri locum transcripsit, nuncupari Σχάμμων, et illius *De inventis* librum ab Athenæo sic fuisse citatum [27] : Σχάμων, uti apud Clementem nostrum, ἐν πρώτῳ Περὶ εὑρημάτων· « Scamon libro primo *De inventoribus rerum*. » Et paulo infra [28] : Ἔφορος καὶ Σχάμων ἐν τοῖς Περὶ εὑρημάτων· « Ephorus et Scamon in libro *De inventis*. » Ipsius quoque meminere Suidas ad verbum *Σχάμων*, et Vossius libro III *De histor. Græc.*, pag. 411.

Secundus est Θεόφραστος ὁ Ἐρέσσιος, « Theophrastus Eressius. » Ita enim vocatur a Suida [29], qui plura de eo nobis suggerit. Sed melius apud Eusebium et Epiphanium legitur Ἐφέσιος [30]. Etenim ita cognominatur a Laertio [31], qui ejus vitæ historiam nobis reliquit, ubi inter varias ejus lucubrationes eosdem illius atque Clemens noster recenset libros *Περὶ εὑρημάτων* α' β' « *De inventis* primum et secundum. » Plurimos quoque ejus libros citat Athenæus [32], atque in primis *Historiam de plantis*, de qua superius egimus. Eusebius autem in *Chronico* ad annum 1696, hæc de illo scripsit : « Theophrastus philosophus agnoscitur, qui a divinitate loquendi, ut ait Cicero, nomen accepit. »

De Cydippo nihil aliud a Vossio lib. *De hist. Græc.*, pag. 350, et Gesnero in *Biblioth.*, traditum, nisi quod de illo Clemens nobis suppeditavit.

Plurimos Antiphanis nomen habuisse certum est. A Ab ipsomet enim Clemente nostro laudatur [33] « Antiphanes Delius medicus. » Alibi vero « Antiphanes comicus, » cujus loca pene infinita apud Athenæum reperies [34]. Ab eo autem appellatur alter Antiphanes Colophonius libro VII *Deipnosoph.*, pag. 304. Alius autem a Strabone libro II *Geograph.*, pag. 202, turpi mendacii macula notatur. Utrum autem aliquis ex illis, vel alius quispiam ab auctore nostro laudetur, aliorum esto judicium.

Plures adhuc Gesnerus [35], ac præcipue Vossius [36], memorant Aristodemi nomine vocatos : sed quis libri a Clemente nostro citati auctor fuerit, plane incompertum esse Vossius fatetur.

Aristoteles quoque in eorumdem scriptorum numerum ab auctore nostro aggregatur. At si is fuit Stagyrites, quem, ut ait Cicero [37], « excepto Platone, haud scio an recte dixerim principem philosophorum, » certe hic illius liber jam a longo tempore periit, nec in editis ejus operibus publici juris B unquam factus est.

Philostephani alio in libro ...ntionem Clemens fecerat [38], et ab Athenæo patria Cyrenæus, et Callimachi familiaris dicitur [39]. Non pauca de illo a Gesnero in *Biblioth.*, Vossio libro I *De hist. Græc.*, capite 15, pag. 93, et Harduino in auctorum a Plinio citatorum syllabo reperies.

Ultimus inter hosce scriptores locus Stratoni Peripatetico datus est. Quia vero Laertius octo hujusce nominis fuisse perhibet [40], opinatur Vossius [41] de ultimo locutum esse Clementem, propterea quod ab utroque Peripateticus appelletur. Sed eum haud immerito castigat Menagius; quia animum satis advertisse non videtur librum Stratonis nomine a Clemente citatum, Stratoni Lampsaceno in illius vita a Laertio edita adjudicari. In scriptionum si quidem illius numero ponuntur, *Εὑρημάτων ἔλεγχοι δύο.* « Inventorum elenchi duo. » At ii procul dubio sunt, quorum Clemens mentionem fecit. Neque dixeris C hunc Stratonem non fuisse Peripateticum. Nam idem Vossius probat illum idcirco fuisse hujusce philosophorum familiæ sectatorem, quod Theophrastum audierit. Et re quidem vera non semel testatur Cicero [42] cum Theophrasti fuisse auditorem, atque etiam nova pleraque, et perpauca de moribus tradidisse. Nihil itaque prohibuit quominus a Clemente nostro Peripateticus recte cognominari potuerit. Sed quid conjecturis opus est, ubi id a Plutarcho [43] non secus, atque ab eodem Clemente nostro scriptum legimus? « Et quidem, inquiebat ille, Peripateticorum reliquorum summus, Περιπατητικῶν ὁ κορυφαιότατος, Strato (haud dubie Lampsacenus), neque cum Aristotele sentit de multis rebus; et de motu, mente, anima, ortu contraria Platoni defendit. »

CAPUT XXII.

De magistris, qui discipulos sibi similes effecerunt, et de mutuis scriptorum Græcorum furtis.

ARTICULUS I.

De magistris, qui discipulos sibi similes fecerunt, Ischomacho, Lampide, Charidemo, Simone, Perdice, Crobylo, Archelao, Homero, Pyrrhone, Demosthene, Chrysippo, Aristotele, et Platone.

A primis rerum inventoribus ad eos si transea- D mus, qui aliorum magistri præceptoresque fuerunt, eosque quibusdam imbuerunt disciplinis; videbimus a Clemente nostro inductione haud longa probari hunc fuisse magistrorum morem, ut discipulos sibi efficerent similes : « Si quis, inquit [44], Ischomacho se dederit instituendum, eum faciet agricolam, et

[24] l. VII Noct. Att., c. 17. [25] Strom. l. I, p. 308. [26] l. X Præp. evang., c. 6. [27] l. XIV Deipnosoph., p. 630. [28] ibid., p. 637. [29] ad verb. Θεόφραστος. [30] Euseb., loc. cit. Epiphan., Expos. fid., p. 1090. [31] l. V De Vitis et dogm. philos., § 57. [32] l. I Deipn., p. 30; l. II, p. 50, 54, etc. [33] Pæd. l. I, p. 140. [34] ibid., l. III, c. 2, p. 218, et l. IV Strom., p. 483. [35] in Bib. [36] l. II De Hist. Græc., p. 137 et seq. [37] l. V, De fin., p. 98. [38] Admon. ad gent., p. 38. [39] l. VIII Deipn., p. 331. [40] l. V De Vitis et dogm. philos., § 60. [41] l. II De hist. Græc., c. 20, p. 130. [42] l. IV Academ. quæst., p. 8; l. I De nat. deor., p. 200, et l. V De fin., p. 99. [43] l. adv. Colotem, p. 1115. [44] Strom. l. VII, p. 761.

si Lampidi nautam, et Charidemo imperatorem, A et Simoni equitandi gnarum, et Perdici cauponem, et Crobylo obsoniorum conditorem, et Archelao saltatorem, et Homero poetam, et Pyrrhoni contentiosum, et Demostheni oratorem, et Chrysippo dialecticum, et Aristoteli physicum, et Platoni philosophum. » At pleraque hæc omnia sibi Hervetus declarat esse incomperta, seque nescire utrum Ischomachus fuerit agriculturæ peritus, vel de illa aliquid scriptum reliquerit. Neque etiam scire se ait utrum Lampis scripserit de re nautica, et de re imperatoria Charidemus, atque etiam Simon de equitandi **294** arte. Crobylus vero ipsi videtur obsoniorum fuisse conditor, sed homo scelestissimus. Quid plura? Fatetur Archelaum Judææ tetrarcham re quidem vera fuisse saltatorem, sed quid de saltandi arte litteris mandaverit, nihil occurrere. Denique pro Ischomacho putat longe potiori jure a Clemente nostro indicari potuisse clarissimum poetam Hesiodum, quo nemo melius apud Græcos de B agricultura aliquid publicis monumentis consignasse perhibetur.

Verum majorem Herveti diligentiam haud immerito quis desiderabit. Difficile etenim ipsi adeo non erat plura de hisce a Clemente memoratis præceptoribus invenire. Nam ab Ischomacho, ut dicendi cum Clemente nostro capiamus initium, hunc non solum laudat Columella; sed etiam a Xenophonte, quem Cicero Latine reddidit, citatum esse testificatur, ipsiusque verba exhibet; deinde isthæc subjungit [45]: « Sed hæc nimirum prisca, et. ejus quidem temporis fuit, quo idem Ischomachus negabat quemquam rusticari nescire. » Rursus autem alio in libro [46]: « Cicero auctoritatem Xenophontis secutus, in *Œconomico* inducit Ischomachum sciscitanti Socrati hæc narrantem: Præparatis, » etc.

Proximum ab eo Clemens posuit Lampidem nauticæ ita peritum, ut alios hac arte informare potuerit. Quidni? quandoquidem illum Plutarchus non solum ναυκληρικὸν appellat, sed de ipso quoque hæc C litteris mandavit [47]: « Lampis naucleros interrogatus quomodo divitias consecutus esset, respondit: Magnas non difficulter, parvas cum ærumna, et tarde. » Demosthenes vero testatur [48] Lampide illo nullum in tota Græcia navicularium fuisse opulentiorem. Sed plura de eo in sua adversus Phormionem oratione profert et memorat.

De Charidemo quoque nobis multa suppetunt, quibus Clementis nostri opinio potest egregie stabiliri et muniri. Quid enim ad eam confirmandam his Diodori Siculi verbis validius et luculentius? « Charidemus Atheniensis, inquit [49], qui ob virtutem et imperatoriæ artis præstantiam in magna erat admiratione, sub Philippo enim meruerat, in administrandis negotiis princeps, et consultor optimus, » etc. Illius quoque meminit Arrianus [50], et Quintus Curtius [51] qui eum « belli peritum » appellat.

Nec minus Clementi nostro favet Xenophon, a quo Simonis de re equestri liber his citatur verbis [52]: D « Scripsit quidem et Simo librum *De re equestri*, qui Athenis equum aheneum, in Eleusinio dicatum posuit, et abs se præstita in basi cælavit. » Imo vero si fidem Plinio habere velis [53]: « Primus de equitatu scripsit. »

Recte quidem Hervetus nos ad Erasmi *Adagia* misit [54], ut aliquid de Perdice accipiamus. At citare etiam poterat illud Aristophanis carmen [55]

Πέρδιξ μὲν εἷς κάπηλος ὀνομάζετο
Χωλός.

A *Perdix quidem unus caupo nominatus est claudus.*

Videsis edita in hunc locum Græca scholia.

Præter Crobylum vero turpissimum lenonem ab Herveto memoratum, alius fuit comicus poeta, cujus carmina, ab Athenæo descripta [56], satis indicant ab eo, sicuti Clemens noster significat, disci potuisse obsoniorum condimenta.

Quamvis Hervetus fateatur Archelaum, Judææ tetrarcham, fuisse saltatorem; nihilominus non censet eum a Clemente nostro designari; utpote qui nihil de saltandi arte litteris consignaverit. Quasi vero nullus saltandi artem docere potuerit, nisi de ea aliquam composuerit commentationem. Eam igitur ob rationem hunc Archelaum ab auctore nostro non indicari opinamur; sed quia cum plures sive reges, sive philosophi, atque alii etiam eo nomine appellati fuerint, difficillimum dictu est de quo Clemens noster fecerit sermonem. Quid vero, si in eo nomine describendo librarii more solito B erraverint? Certe si pro Archelao Aristonicus ibi legatur, habebit Hervetus virum qui, teste Athenæo, librum edidit de saltatione: Ἀριστόνικος, inquit ille [57], οὗ ἐστι καὶ σύγγραμμα *Περὶ ὀρχήσεως*· « Aristonicus qui *De saltatione* librum edidit. » Quod quidem eo confirmari potest, quod paulo superius ille de eodem, uti videtur, Aristonico dixerat [58]: Aristonicum Caristium, τὸν Ἀλεξάνδρου σφαιριστὴν, ob ejus artis peritiam Athenienses civitate donarunt, ac insuper statua. » Nec absurde forsan in hujus conjecturæ firmamentum id adhuc proferri potest, quod de illo Plutarchus his verbis tradidit [59]: « Citharœdi cum alii, tum Aristonicus, qui in pugna quadam cum ad auxilium ferendum accurrisset, strenue præliatus cecidit. Huic æneam statuam fieri, et Pythiis collocari jussit Alexander, cithara et hasta projecta conspicuam, non virum modo honorans, sed musicam etiam, ut quæ fortes faciebat, » etc. Tametsi porro hæc sufficiant, ad probandum quemlibet ab eo, sicut ait auctor noster, saltatorem C institui potuisse; an tamen de illo, vel potius de aliquo ex iis, quibus Archelai nomen inditum sit, loquatur, certo statuere non audemus. Quamobrem iis facile præbebimus assensum, qui Archelaum nobis prodent, cujus auctor noster præ cæteris aliis mentionem credidit esse faciendam.

De aliis porro, ab eodem Clemente nostro commemoratis, res clarior et dilucidior esse videtur quam ut explanatione aliqua indigeat. Quis enim est, amabo te, qui nesciat Homerum poetarum, Demosthenem oratorum, Platonem philosophorum fuisse omnium facile principes? Quis etiam ignorat, ad litigiosum, ἐριστικόν, hominem efficiendum neminem esse aptiorem Pyrrhone, qui, ut ait Laertius [60], « de omnibus nihil decerneret, nec quidquam comprehendi posse diceret? » Quem vero fugit celebre illud de Chrysippo effatum [61]: « Si apud deos usus esset dialecticæ, non futuram aliam quam Chrysippeam? » Denique etiamsi Aristoteles cæteris logica D excelluisse dicatur, non immerito tamen Clemens asserit physicum ab ipso erudiendum et instituendum. Etenim præterquam quod plura ille de animalibus aliisque rebus physicis et naturalibus scripsit, minime ambiguum est longe magis ab eo quam a Platone cultam fuisse scientiam naturalem.

295 ARTICULUS II.

De iis quæ poetæ ex aliis poetis, ac quidam quoque alii ex iisdem poetis furati sunt.

Discipulos magistris suis similes factos fuisse

[45] Columel. l. VII De re rust. init., p. 415 et 417. [46] l. XII, p. 451. [47] l. An seni resp. sit gerend., p. 787, tom. II. [48] Demosth. orat. cont. Aristocr., p. 458. [49] l. XVII Bibl., p. 577. [50] l. II De expedit. Alexan. p. 11. [51] Quint. Curt., post init. l. III. [52] init. l. De re equest., p. 952. [53] l. XXXIV Hist. nat., c. 8, p. 123. [54] Adag., chil. II, cent. 2, adag. 29. [55] Ὄρνιθες. [56] Deipn. l. I. p. 5, l. III, p. 109; l. VI, p. 248; l. VIII, p. 365 et l. X, p. 429. [57] l. II Deip., p. 20. [58] ibid., p. 18. [59] l. I de fort. Alexan., p. 334. [60] lib. IX in Vita Pyrrh. init. [61] l. VII in Vita Chrysippi, p. 181.

ullus plane admirabitur. At plurimis dubio procul nirum videbitur, quot quantaque paganorum Græorumque auctorum ex aliorum itidem paganorum criptis, libris aliisque quibuslibet commentationius, infinita propemodum cujuscunque generis furta, t compilationes Clemens noster retegat [62], atque n aperto ponat ac propatulo. Nam ille, ut ait Euseius [63]: « Orphei, Heracliti, Platonis, Pythagoræ, lerodoti, Theopompi, Thucydidis, Demosthenis, Eschinis, Lysiæ, Isocratis, et infinitorum aliorum oca inter se committit, quorum verba subjungere lane supervacaneum sit, cum ipsorum Clementis criptorum copiam quivis habeat. » At licet Euseius hunc Clementis locum, quia ipsius libri tunc mnium manibus terebantur, atque etiam quia hoc rorsus sibi necessarium esse non judicabat, inte;rum transcribere noluerit; nostri tamen muneris sse censemus quædam obscuriora illius et difficiliora dicta patefacere, ac in Clementinis scholiis missa, aliorum auctoritate et testimonio munire c tueri.

Verum ante omnia cum eo mittimus Socratem, x quo variarum sectarum asseclæ philosophi præipua sua dogmata se hausisse fatebantur. De illo nim supra cap. 17, art. 5, disputavimus. Quambrem ab Homeri furtis ut ordiamur, adnotandum st citatum illius a Clemente de femina testimoium [64], quod ex Orpheo decerpsisse fertur, occurrere *Iliad.* vi, pag. 160, et in *Antholog. poet.*, pag. 750, repræsentari. Alia vero ejusdem poetæ de vita ominis, foliorum arboribus simili, carmina ex Musæo, ut iterum Clemens ait [65], delibata, invenies *Iliad.* vi, pag. 106.

At hoc primo in gradu sistet nos aliquis, et sciscitabitur quomodo Clemens [66] dicere potuerit Homerum isthæc ex Orpheo et Musæo, atque alia adhuc ex ejusdem Orphei *Theogonia* desumpsisse, quæ *Iliad.* ix, pag. 124, ad Cyclopem transtulit; quandoquidem ipsemet Clemens eumdem Homerum « poetarum omnium antiquissimum » alibi prædicat [67]? Nonne ibi ille oscitans hallucinatus est? Inter omnes etenim satis constat Orpheum et Musæum, ut postea ostendetur, Homero, quemadmodum ipsemet Clemens fatetur, esse ætate superiores? Responderi tamen potest Homerum ideo ab illo antiquissimum poetam dici, quia non amplius exstant aliorum, ipso vetustiorum, carmina; et quæ horum, scilicet Orphei ac Musæi, nomine circumferebantur, ea plures non ab illis, sed ab aliis ipsomet Homero recentioribus, puta Onomacrito composita fuisse putabant. Quod quidem si verum sit, hic certe potius ab Homero, quam Homerus ab illo hos versus decerpsisse dicendus est.

Longe autem plura ex ejusdem Homeri carminibus alios compilasse Clemens demonstrat. Versus siquidem illius de defunctis contumelia non afficiendis contendit ab Archilocho fuisse subreptos. Utriusque autem iidem versus a Stobæo transcripti sunt [68].

Adnotat deinde Clemens [69] ab Euripide quoddam factum fuisse carmen ex hoc Homerico:

Αἰδὼς ἥτ' ἄνδρα μέγα σίνεται ἠδ' ὀνίνησιν.

Qui pudor ipse hominem multum læditque juvatque.

At Stobæus illud Hesiodo ascribit [70]. Sed quid mirum, si Hesiodus hoc integrum carmen ex Homero sumpserit, quod Euripides, uti ex Clemente nostro colligimus, simili carmine tantummodo imitatus est?

Præterea Clemens de clypeo, quem Vulcanus fabricasse ferebatur, duos in medium protulit ejus- A dem Homeri versus, ex quibus a Pherecyde Syro dictum putat [71]: « Zas facit magnum pulchrumque pallium, et varie in eo describit terram, et Ogenum, et domos Ogeni. » Duo autem illi Homerici versus longe a se invicem dissiti, *Iliad.* xviii leguntur; et primus quidem pag. 341, eodem plane modo atque apud Clementem nostrum:

Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανὸν, ἐν δὲ θά-
[λασσαν.

In eo quidem terram effinxit, inque cœlum, inque mare.

Secundus vero in eadem *Iliade*, pag. 344, similiter atque in libris Clementis nostri editis invenies:

Ἐν δὲ ἐτίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο.

In eo etiam posuit fluminis magnum robur Oceani.

Vides sane Clementem satis pro more suo duo citare carmina, quasi uno eodemque in loco decantata; quæ tamen procul remota esse certum est. In B citatum autem Pherecydis locum plura animadvertit Salmasius [72], putatque illum ex ejus *Theologia* esse decerptum. Observat insuper Ogenum, etsi Stephano deus quidam antiquus videatur, a Clemente tamen nostro pro Oceano usurpari. Denique suspicatur in illius textu legendum: καὶ ἐν αὐτῷ ποικίλλει γῆν, καὶ Ὤγενα, καὶ τὰ Ὠγένου δώματα. Sed utrum hæc correctio Græco codici manuscripto penitus repugnans, admittenda, et quantum in illius probatione sit virium et roboris, expende et pronuntia.

Quid vero, quod Clemens adhuc animadvertit ex duobus a se allatis Homeri carminibus, duo alia ab Euripide facta fuisse? Et re quidem vera Homerici versus occurrunt *Odyss.* xvii, p. 250, ubi pro verbo ἀποπλῆσαι, « replere, » quo Clemens utitur, legimus, ἀποκρύψαι, « occultare. » Apud Athenæum vero Diphilus hos Euripidis versus profert [73]:

C Νικᾷ δὲ χρεία μ' ἡ ταλαίπωρός τε μοῦ
Γαστήρ· ταλαιπωρότερον οὐδὲν ἐστι γάρ.

Egestas me vincit, tum ærumnosus
Venter meus, nil enim ventre est miserius.

Ex his porro Casaubonus [74] Clementis nostri textum emendare haud dubie conatur. At hunc, si velis, consule, atque etiam Erasmi *Adag.*, chiliad. iii, centur. 10, adag. 9, pag. 762. Ex ejusdem vero chiliad. iv, centur. 7, adag. 14, pag. 891, enucleatum insuper habebis, quod Clemens postea [75] adducit ex Callia et Menandro *de insanientibus* proverbium.

Quod autem ex Sophocle profert Clemens: « Dona hostium non esse dona, » id fuse explicatum et
296 confirmatum invenimus in Erasmi *Adagiis*, chiliad. i, centur. 3, adag. 35, pag. 101. Nec absimili modo ipse adhuc chil. iii, centur 7, adag. 35, pag. 727, illud enucleat, quod Clemens post hæc narrat [76] a Philisto et Thucydide post Solonem atD que Theognidem de hominis ob res secundas et prosperas insolentia ac ferocitate fuisse traditum.

Tum deinde auctor noster describit [77] Critiæ post Euripidem de filiis, quos paterna severitas optimos reddit, effatum. At Casaubonus [78] opinatur illud depromptum fuisse ex illius *De rebus publicis* libro, quem ab Athenæo et Polluce [79] laudatum legimus. Quorumdam autem opinio est hunc alium esse a Critia, Callæschri filio, cujus ἔλεγοι ab eodem Athenæo citantur [80].

Prolatum subinde a Clemente [81] de somni illecebra carmen apud Stobæum [82] plane idem legimus. At ibidem ille aliud exhibet ex Sophoclis *Aldibus* carmen. Opinatus est autem Casaubonus [83]

[62] Strom. l. vi, p. 618 et seq. [63] lib. x Præp. evang., c. 1, p. 462. [64] Strom. l. vi, p. 618. [65] ibid., p. 619. [66] ibid., p. 628. [67] l. v, p. 545. [68] serm. 124, p. 619. [69] Strom. lib. vii, p. 621. [70] serm. 31, p. 211. [71] p. 621. [72] in Solin., p. 842. [73] l. x Deipn., p. 422. [74] in cit. Athen. loc. [75] p. 622. [76] ibid. [77] ibid. [78] in lib. xi Athen. Deipnos., c. 3, p. 779. [79] Onom. l. vii, c. 13, p. 338. [80] l. xi, p. 463; l. x, p. 432, et l. xv, p. 666. [81] p. 621. [82] serm. 98, p. 559. [83] in l. vii Athen., c. 4, p. 483.

hanc esse veram hujusce tituli lectionem; nisi postea magno librorum consensu corrigendam esse animadvertisset, atque ex *Aleadibus*, ἐξ Ἀλεάδων, haud incerto scribendum.

Alios quoque auctor noster [84] ejusdem Sophoclis de tempore, omnia patefaciente, versus exhibet, quos totidem verbis Aulus Gellius [85], et Erasmus [86] in illud adagium: *Tempus omnia revelat*, transcripserunt. Verum quia Clemens [87] illos excerptos esse dicit ex Sophoclis *Ἱππόνου*, *Hippono*, monet nos idem Casaubonus [88] quosdam existimavisse legendum *Ὑπνόνου*; ita ut huic tragœdiæ *Suspicaci* nomen fuerit. Potiorem tamen, et veram esse primam Clementis nostri lectionem, variis ille rationum momentis haud inepte demonstrat.

Unicum autem Euripidis in *Climeno* de labore carmen a Clemente prolatum [89] Stobæus Alexidi in Orchestride vindicat [90]. Alii vero ejusdem Euripidis versus, sine metri forma in auctoris nostri libro transcripti [91], ad eam a Stobæo sic reducuntur [92]:

Ἀντὶ πυρὸς γὰρ ἄλλο πῦρ μεῖζον ἐκβλαστοῦ- [μεν]
Γυναῖκες, πολὺ δυσμαχώτερον.

Ignis enim loco alium ignem majorem produci- [mus]
Nos mulieres, multo difficiliorem impugnatu.

Ex quibus colligere est ibi non solum multas esse lectiones, a Clementinorum operum editionibus diversas, sed eosdem etiam versus ex Euripidis *Hippolyto* fuisse delibatos.

Præterea animadvertit Clemens [93] Theodectem ex Euripide accepisse quod de varia nutanteque fortuna cecinit. Et id quidem in metri formam sic a Stobæo redditur [94]:

Τὸ μὴ βεβαίους τὰς βροτῶν εἶναι τύχας.

Quod hominum fortuna sit instabilis.

At ille deinceps [95] secundum Euripidis versum paulo aliter nobis repræsentat, quam apud Clementem nostrum; a quo tamen totidem, atque ab Euripide in fine *Medeæ* Græcis verbis, sed melius Latinis, et metrico modo sic exhibitum legimus [96]:

Πολλὰ δὲ ἀέλπτως κραίνουσι θεοί.
Multaque præter spem perficiunt dii.

ARTICULUS III.

De philosophorum, historicorum et oratorum furtis.

A poetis Clemens [97] venit ad philosophos, historicos et oratores, ac similia in eorum scriptis furta deprehendit et demonstrat. Palam enim primo facit Xenophontem [98] et Sophoclem ab Alcmæone Crotoniate philosopho accepisse inimicum facilius quam amicum caveri. At quam affert Clemens Xenophontis sententiam, illa in quinto *Historiarum* ejus libro, non diversis tamen sine lectionibus, invenies.

Quæ vero Heraclitus et Empedocles de primis rerum principiis tradiderunt, illum Clemens [99] ex Orpheo, hunc autem ex Athamante Pythagorico ea hausisse opinatur. Sed de his jam satis supra disseruimus. Videsis Plutarchum *De placit. philosoph.*, libro I, c. 2, pag. 878; Sextum Empiricum, et alios.

Pergit Clemens [1], aitque Menandri carmen, quo cecinit eos citius ex hac vita migrare quos dii diligunt, ex Platone esse delibatum. Et vero Platonis locus invenitur in ejus dialogo *Antiochus* inscripto, tom. III, pag. 367. Menandri vero versus a Stobæo, serm. 119, pag. 602, iisdem verbis descriptus est.

Apud Theodoretum [2] quoque ea reperimus, quæ Clemens ex Euripide, Hyperide, Isocrate et Andocide continenter subnectit. Utrumque Clementem

A et Theodoretum inter se contendere si te non pigeat, nec te etiam laboris pœnitebit.

Monitum tamen præterea te esse volumus in Clementis scholiis [3] recte animadverti delibatos ab Hyperide, subsequentes Euripidis versus, a Stobæo exhiberi serm. 2 *De malitia*, scilicet pag. 30. Sed ibi adjiciendum erat Theognidis etiam versus [4], ex quibus illi etiam, ut ait Clemens, decerpti fuerunt, in editis illius sententiis esse transcriptos.

In iisdem scholiis [5] de postea citato Stosimi versu ad Suidæ verbum *Γήπιος* mittimur. Addendum autem erat eumdem versum ab Erasmo [6] quoque, quamvis tacito auctoris nomine, referri et explicari.

Neque etiam ibi prætermitti debebat, quod deinde ex Herodoto Clemens protulit [7], in hujus textu paulo aliter, quam in illius lib. III, ita fuisse scriptum [8], Πατρὸς δὲ καὶ μητρὸς οὐκ ἔτι μὲν ζωόντων, ἀδελφεὸς ἂν ἄλλος οὐδενὶ τρόπῳ γένοιτο· « Patre et matre jam vita defunctis, alius frater nulla ratione

B esse potest. » Quæ quidem Interphernis ad Darium responsio esse perhibetur.

Platonis effatum [9]: « Senex, ut videtur, bis fuerit puer, » non solum in eo, qui in scholiis, et ab Erasmo laudatur [10], ejusdem Platonis libro reperire est, sed etiam in supposito ipsius dialogo *Axiocus*, tom. tertio, pagin. 367.

Observat autem Casaubonus Demosthenis in oratione *De corona* hæc ipsamet esse verba, quæ auctor noster deinde a Philino desumpta fuisse dixit [11]. Videsis Athenæum eo in loco, qui a Casaubono explanatur [12].

De Isocrate, atque etiam Lysia, quem Clemens noster deinde ostendit fuisse ejusdem Isocratis æmulum atque imitatorem, plura sane et præclara memoriæ prodidit Cicero. Sufficiat autem ex multis hæc delibasse [13]: « Exstitit jam senibus illis, quos paulo ante diximus, Isocrates, cujus domus cunctæ Græciæ **297** quasi ludus quidam patuit, atque of-

C ficina dicendi, magnus orator, et perfectus magister, quanquam forensi luce caruit... Tum fuit Lysias ipse quidem in causis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem jam prope audeas oratorem perfectum dicere. Nam plane quidem perfectum, et cui nihil admodum desit, Demosthenem facile dixeris. » Longe alia plurima de utroque tam Lysia quam Isocrate congesta sunt in hunc Ciceronis librum, atque in libros *De oratore*, etc. At utriusque vita in vulgus emissa est a Plutarcho, tom. II, pag. 835 et seqq., ac plura de eorum orationibus et scriptis Photius *Biblioth.*, cod. 260 et 262, disputat.

Subsequentes vero [14] Homeri de morte pro patria in bello fortiter obeunda si invenire cupias, adi *Iliad.* XII, pag. 235. Laudati quoque ibidem a Clemente Theopompi, et plura aliorum eodem de argumento verba tibi Victorius exhibebit [15].

Ad hæc vero, Clemens [16] de mortis necessitate

D citat Homericum carmen ex *Iliad.* VI, pag. 115, acceptum, atque Demosthenis verba quæ ex illius oratione *De corona* Stobæus se exscripsisse testificatur [17].

In citatum deinde [18] Platonis et Philemonis comici effatum lege, si velis, quod Erasmus in hoc adagium: *Ex aspectu nascitur amor*, explicationis gratia protulit [19].

Ex ipsomet Platone illud rursus decerptum fuisse Clemens perhibet, quod Historicus narrat, nulli plantæ a natura insitum; ut postquam ad teneriorem ætatem pervenerit, revera mansuescat. Utrum autem ea vox Ἱστορικός sit proprium auctoris cu-

[84] p. 621. [85] l. XII Noct. Attic., c. 11, p. 641. [86] Chiliad. IV, centur. 4, adag. 17. [87] p. 423. [88] loc. cit. p. 488. [89] p. 621. [90] serm. 29, p. 199. [91] p. 622. [92] serm. 71, p. 432. [93] p. 623. [94] serm. 105, p. 562. [95] serm. 110, p. 581. [96] p. 164. [97] p. 624. [98] lib. de institut. Cyr., p. 127. [99] p. 624. [1] p. 625. [2] tom. IV, serm. 6, p. 580 et 581. [3] p. 625. [4] tom. I Poet. Græc., p. 706. [5] p. 625. [6] Adag., chil. I, cent. 10, adag. 53, p. 305. [7] p. 625. [8] l. III, § 119. [9] p. 626. [10] Adag., chil. I, cent. 5, p. 157. [11] p. 626. [12] l. X Deip., 425, et Casaub. in eumd. l., c. 7. [13] Brut., p. 217. [14] p. 626. [15] l. XV Variar. lect., cap. 11. [16] p. 627. [17] serm. 7, p. 90. [18] p. 627. [19] Adag., chil. I, cent. 2, adag. 79, p. 81. [19] p. 627.

isdam nomen, vel utrum proprio hujus scriptoris nomine ab amanuensibus librariis omisso, illius tantum cognomen fuerit, ab aliis libenter audiemus.

Euripidis porro *Chrysippum*, inter ejus opera nunquam editum, a Clemente nostro [20] ibidem laudari ne, quæso, mireris. A Stobæo siquidem semel atque iterum hoc idem opus compellatum invenies [21].

Ex eodem Stobæo illud confirmatur, quod convenienter Clemens a Platone assertum ait [22], « mulieres esse communes [23]. » Et hoc quidem desumptum esse videtur ex ejusdem Platonis lib. v *De republ.*, tom. II, pag. 257 et seqq. Euripidis autem Protesilaus, ubi ille, teste Clemente nostro, huic Platonis sententiæ subscripsit, sæpius adhuc a Stobæo citatur.

Duo denique auctor noster [24] profert ab Epicuro dictitata, quorum prius ab Euripide defloratum his concipitur verbis : πλουσιώτατον αὐτάρκεια πάντων· « sufficientia res omnium ditissima. » Posterius vero ex Aristophane excerptum, illud erat, δικαιοσύνης καρπὸς μέγιστος ἀταραξία· « justitiæ fructus maximus est perturbationum vacuitas. » In ejusdem autem Epicuri vita hæc Laertii sunt verba [25] : τὴν αὐτάρκειαν δὲ ἀγαθὸν μέγα νομίζομεν· « frugalitatem magnum existimamus bonum. » Postea vero [26] : Ὁ δίκαιος ἀταρακτότατος· « justus a perturbationibus maxime est liber. » Quos quidem in Laertii locos multa pro more suo Menagius, quem si lubet, poteris consulere.

De hisce tandem Græcorum furtis pervolutare te ea non pigeat, quæ Eusebius lib. x *Præpar. evang.*, cap. 3, ex Porphyrio scriptum nobis reliquit.

ARTICULUS IV.

De majoribus Græcorum furtis, quibus integra aliorum opera, libros, aliasque commmentationes sibi ascripserunt, et de Hippia, qui de Græcorum furtis disputavit.

Ab his tam apertis et frequentibus Græcorum furtis, ad alia adhuc majora et illustriora Clemens noster transit [27], manifestumque omnibus facit illos non solum Græcorum suorum scriptorum sententias, effata et pronuntiata, sed integras etiam commentationes librosque integros subripuisse, eosque pro suis venditasse ac divulgavisse. Ordi- tur autem ille ab Eugamone, seu Eugrammone, ut apud Eusebium [28], qui pauca quædam ex hoc auctoris nostri loco ad probandas Græcorum scriptorum expilationes transcripsit. Furti autem a Clemente ideo insimulatur ille Eugamon, quod integrum Musæi *De Thesprotis* librum sibi falso attribuerit, suumque ei impudenter inscripserit nomen. De illo rursum ita Eusebius in *Chronico*, Olympiade LIII, ad annum 1451 : « Eugamon (sicuti in Clementis textu) Cyrenæus, qui *Telegoniam* scripsit, agnoscitur. » Suspicantur autem quidam pro *Telegoniam*, ibi *Theogoniam*, quemadmodum in antiqua hujus *Chronici* editione, legendum.

Alter plagiarius in medium a Clemente producitur Pisander Camireus, qui, ut ille ait, Pisini Lindii *Heracleam*, Ἡράκλειαν, id est, Herculis labores suffuratus, duos saltem de illis libros, inscripto suo nomine, publicam emisit in lucem. Ex hoc autem Pisandro isthæc Athenæus retulit [29] : « Pisander libro secundo, Herculeam pateram esse tradit, qua vectus Hercules, Oceanum trajecit ; Herculi vero Oceanum accommodasse. » Ex iisdem procul dubio libris depromptum est quod Pisander ille, quemadmodum Pausanias narrat [30], de hydræ fabula, et de avibus, crepitaculorum sonitu ab Hercule loco suo depulsis, memoriæ prodidit. Videsis Gesneri *Biblioth.*, et Vossium *De poet. Græc.*, pag. 15.

At eidem Gesnero nihil de Pisino, quem alii omnino prætermiserunt, aliud occurrit, quam id quod hic a Clemente nostro de illo traditum est.

Pisinum vero excipit Panyasis Halicarnassæns, quem idem auctor noster [31] arguit a Cleophylo, seu potius Creophylo Samio furatum esse *Œchaliæ captivitatem*. Sed alii quidam scriptores Cleophylum eam ab Homero accepisse opinati sunt. De illo siquidem ita loquitur Suidas [32] : « Creophylus Astychis filius Chius, vel Samius, versificator. Quidam autem tradunt ipsum Homeri generum fuisse, qui filiam ejus habuerit uxorem. Alii vero dicunt eum fuisse tantum amicum Homeri, et cum ipsum hospitio excepisset, ab eo accepisse poema *De Œchaliæ captivitate.* » Prius autem Strabo de illo hæc litteris mandaverat [33] : « Samius fuit etiam Creophylus. Hunc aiunt Homero hospitium aliquando præbuisse, donoque ab eo accepisse inscriptionem poematis *De capta Œchalia*. Callimachus contra quodam epigrammate indicat auctorem fuisse Creophylum, sed Homero ob hospitium fuisse attributum :

Me Samius fecit, qui quondam excepit Homerum
Hospitio. Casus, Euryte, ploro tuos,
Formosamque Ioleian. Homero scripta feruntur
Ista; Creophylo, Jupiter, hocce leve est?

298 Quidam hunc Homeri fuisse magistrum tradunt ; alii non hunc, sed Aristeam Proconnesium. » De eo plura Gesnerus adnotat in *Biblioth.*, et Vossius *De historicis Græcis*, lib. III, pag. 347. At animum velim advertas ex ipsismet Clementis nostri verbis illam posse haud absurde confirmari Callimachi opinionem. Etenim eidem Clementi nostro, si unquam vel minimum suboluisset, Creophylum hoc *De capta Œchalia* poema ab Homero revera accepisse, certe ille duplex procul dubio hujusce poematis furtum Græcis objicere non omisisset, et primum quidem Creophyli ab Homero, ac deinde Panyasis a Creophylo. Et vero illud eo sane minus tacere debebat, quo plures poetarum ex Homero compilationes, de quibus paulo superius dictum est, accuratius commemorat.

Post hæc vero « Aristophanes, inquit ille [34], in primis *Thesmophoriazusis*, ἐν ταῖς πρώταις Θεσμοφοριαζούσαις, versus transtulit ex comœdia Cratini, cui nomen est *Empipragmeni*, id est, *Exusti.* » Eodem plane modo hæc comœdia ab Aulo Gellio citatur [35] : « Odii in mulieres Aristophanes quoque meminit, ἐν ταῖς προτέραις Θεσμοφοριαζούσαις, in his versibus, » etc. Duæ itaque Aristophanis comœdiæ illum, quo « feminæ Cereris festum celebrantes » significantur, Græcum titulum præferebant. Una autem ex his duabus cum aliis Aristophanis comœdiis typis haud semel edita est. Quædam vero posterioris carmina ab Athenæo citantur hunc in modum [36] : Ὅτι Ἀριστοφάνους τὰς δευτέρας Θεσμοφοριαζούσας Δημήτριος ὁ Τροιζήνιος Θεσμοφοριαζάσας ἐπιγράφει· « Aristophanis fabulam, cui titulus est : *Secundæ Cerealia* (seu *Cereris festum*) *celebrantes*, Demetrius Trœzenius inscribendam putat, *secundæ quæ Cerealia celebrantur.* » Sed quo jure Demetrius eam ita inscriptam esse voluerit, non facile intelligitur. Etenim cum Clemens noster et Aulus Gellius primam Aristophanis comœdiam *Thesmophoriazusæ* titulo notatam citaverint, aliam eodem titulo insignitam fuisse haud obscure declarant. Porro autem Athenæus [37] sæpius citat Aristophanem in *Thesmophoriazusis*, sed nulla facta prioris et posterioris comœdiæ distinctione.

Nec multo sane infrequentius ab illo [38] laudatur alia ejusdem Aristophanis comœdia, cui præfixum *Dædalus* nomen erat. In ea autem, uti Clemens noster addidit [39], Aristophanes ex Platone comico,

[20] ibid. [21] serm. 64, pag. 409, et serm. 93, p. 560. [22] p. 628. [23] serm. 6, p. 82. [24] p. 628. [25] lib. x, § 130. [26] § 144. [27] Strom. lib. VI, pag. 628. [28] lib. x Præp. evang., c. 2, p. 462. [29] lib. II Deipnosoph., pag. 469. [30] l. I, p. 80, et l. VIII, p. 253. [31] p. 628. [32] ad verb. Κρεώφυλος. [33] l. XIV Geogr., p. 638. [34] p. 628. [35] lib. XV Noct. Attic., cap. 20. [36] lib. I Deipnosoph., pag. 29. [37] lib. III, p. 104, 117; lib. VII, p. 324. [38] Deipn. lib. VII, p. 316 ; lib. IX, p. 367, 368 et 374. [39] pag. 628.

et hic vicissim ex illo plurima compilaverat. In Clementis porro nostri textu prætermissum videtur comœdiæ nomen, in qua Plato multa pariter ex Aristophane transcripsisse dicitur. Quæ autem illa sit, cum triginta nec minus ab Athenæo citentur, quis, quæso, divinabit?

Prosequitur Clemens [40]: « Κώκαλον, *Cocalum*, qui apte factus fuerat ab Aristophane, comicus Philemon, cum eum paululum immutasset, egit in comœdia, quæ Ὑποβολιμαῖος, *Suppositus*, inscribitur. » Illam Aristophanis comœdiam ita olim citabat Athenæus [41]: « Festivus etiam Aristophanes in *Cocalo*, ἐν Κωκάλῳ, dixit, » etc. Plura de Philemone Gesnerus observat [42], quibus ea adjici possunt quæ de illius comœdiis hic a Clemente nostro commemorantur.

Quid vero, quod ab auctore nostro [43] admonemur Hesiodi carmina, ab Eumelo et Acusilao historiographis in solutam transmutata orationem, perinde atque nihil aliud, nisi ab ipsis profectum continerent, publici facta fuisse juris? Quis autem uterque historiographus fuerit, si roges, tibi respondebimus Clementem nostrum, siculi jam a nobis superius dictum est, animadvertisse Acusilaum Argivum a quibusdam celebri septem Græciæ sapientium numero ascribi. An autem ipse sit, cujus jam facit mentionem, inde probari potest, quod illum Dionysius Halicarnassæus [44] iis annumeret qui ante Peloponnesiaca tempora historias composuere. Huc vero accedit, quod etiam de illo narrat Josephus: « Qui autem historias, inquit [45], apud eos (Græcos) conscribere tentavere, id est, Cadmus Milesius, et Acusilaus Argivus, et post hunc quicunque alii fuisse referuntur, paululum tempus Persarum contra Græcos expeditionem præcessere. » Hunc autem ipsum esse, de quo Clemens loquitur, ex iis aliquis haud immerito jure inferre se posse opinabitur, quæ mox ab eodem Josepho subjunguntur: « Sed ego videbor me potioribus esse superfluus, si explanare voluero quantis quidem locis Hellanicus ab Acusilao de genealogiis discrepet, et in quantis Hesiodum corrigat Acusilaus. » Nonne etenim ea plagiariorum subdola pravaque fraudulentas suas compilationes et furta tegendi consuetudo est; ut quorum scripta furantur, eorum sive veros, sive falso attributos errores sese corrigere sæpius jactitent, atque hac fraude et dolo nihil ex his delibasse videantur? De hoc autem Acusilao videsis Vossium lib. I *De histor. Græc.*, cap. 1, pag. 5 et 13, ubi observat apud Suidam pro Ἀγησιλάου, legendum esse, Ἀκουσιλάου. Vide etiam quæ ille adhuc ibid. lib. IV, cap. 2, pag. 436, de illius ætate et stylo disputat.

Major itaque de Eumelo est difficultas. A multis enim celebratur Eumelus Corinthius. Verum is non historiographus, sed poeta fuit. Et re quidem ipsa Clemens noster Eumeli protulit carmen [46], quod a Solone transcriptum fuisse asseverat. Quamobrem Vossio [47] aqua hærere videtur, utrum ille idem fuerit atque historiographus. At Eumeli quintus *Historiarum* liber a Laertio in vita Aristotelis laudatur. Quis autem vero satis simile esse non videat hunc esse, quem Clemens, non secus atque Acusilaum, furti et latrocinii accusat? De Eumelo autem Corinthio et poeta nos alibi.

Nullus porro a Clemente nostro memoratur, cujus scripta a pluribus direpta et expilata fuerint, quam Melesagoras. Quot enim qualesque ii fures fuerint, vix nobis credas, nisi ejusdem Clementis verbis eos tibi repræsentemus. At hæc ipsa sunt illius verba [48]: « A Melesagora est suffuratus

A Gorgias Leontinus, et Eudemus Naxius historici, et præterea Bion Proconnesius, qui etiam veteris Cadmi res gestas transcripsit, et Amphilochius, et Aristocles, et Leandrius, et Anaximenes, et Hellanicus, et Hecatæus, et Androtion, et Philochorus. » Vides sane undecim nec minus scriptores, a Clemente bene numeratos, qui non solum ex Melesagoræ fontibus hortulos irrigarunt suos; sed ea etiam quæ ab ipso accepere, ex se ipsis tanquam ex prima sua origine profluxisse falso et impudenter proclamarunt.

Quis itaque, quantusque vir, et quam præclara esse debuerint ingenii illius monumenta, ex eorum nomine, numero et fama conjice, qui ea suffurati, nihil a se melius excogitari scribique potuisse ultro confessi sunt. Porro autem si is, ut quibusdam videtur, idem sit atque Amelesagoras Chalcedonius, illum Dionysius Halicarnassæus ante Peloponnesiacum bellum floruisse testatur [50]. Videsis quæ de

B illo **299** adnotavit Vossius, lib. I *De hist. Græc.*, cap. 2, pag. 10 et 11.

Inter hujus autem Melesagoræ compilatores primas Clemens noster defert Gorgiæ Leontino, cujus celeberrimum apud antiquos scriptores nomen. Nam ut Dionysium Halicarnassæum, Plutarchum, Platonem, Quintilianum, Suidam aliosque complures missos faciamus, narrat Laertius eum fuisse [51]: « In oratoria insignem, qui et artem rhetoricam scripserit, quem tradit Apollodorus in *Chronicis* centum et novem ætatis annos implevisse. » Tullius vero: « Sophistæ, inquit [52], nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quæstionem, id est, jubere dicere qua de re quis vellet audire. Audax negotium, dicerem impudens; nisi hoc institutum postea translatum ad nostros esset. » Legesis eumdem Ciceronem, lib. I et III *De orat.*, lib. I *De invent.* in Bruto, etc. Jam autem de eo disseruimus

C supra cap. 21, art. 3.

Secundum Clemens locum dedit Eudemo Naxio, quem historicum quoque vocat. At ille priore in libro narrat Eudemum [53]: « In historiis astrologicis, ἐν ταῖς ἀστρολογικαῖς ἱστορίαις, prædixisse defectum solis, qui fuit eo tempore quo inter se manus conseruere Medi et Lydi. » A Laertio autem hic Eudemi liber paulo aliter citatur [54]: ἐν τῇ περὶ τῶν ἀστρολογουμένων ἱστορίᾳ. Sed hic alius esse videtur atque Eudemus Naxius, quem Vossius eumdem ac Eudemum Carium esse opinatur [55]. Istum autem ante Peloponnesiacum bellum, non secus atque Amalesagoram vixisse, jam a nobis citatus perhibet Dionysius Halicarnassæus.

Tertium Clemens accersit Bionem Proconnesium, quem Laertius in Vita Bionis [56] Boristhenidis philosophi primum ex decem aliis fuisse dicit, qui Bionis nomine appellati sunt. Nec temere forsitan aliquis eum esse dixerit, quem Athenæus in *Æthio-*

D *picis* simpliciter Bionis nomine laudasse legitur.

Tribus illis quartus annumeratur Amphilochus, quem historiæ quoque scriptorem, et veteri Cadmo, cujus res gestas scripsit, recentiorem esse Clemens significat. Sed quis cujasve ille fuerit, tacet ipsemet auctor noster, nec dictu facile est. Non semel enim ab eo memoratum vidimus [57] Amphilochum vatem. Alterius quoque Amphilochi mentionem faciunt Varro [58], Plinius [59] et Columella: sed hunc de re rustica scripsisse palam testificantur. At si unus tamen ex his duobus is sit, de quo nunc agitur, certe secundus ab auctore nostro potius quam primus designatur. Nam eum ferunt alia adhuc plura, quam de re rustica, scriptis tradidisse.

[40] ibid. [41] l. XIV Deipnosoph., p. 156, et lib. XI, p. 478. [42] in Biblioth. [43] p. 629. [44] tom. II, De Thucyd. hist., p. 138. [45] init. lib. I cont. Apion., p. 1034. [46] p. 621. [47] l. IV De hist. Græc., p. 429 et seq. [48] lib. V De Vita et dogm. philos., § 6. [49] p. 629. [50] tom. II De Thucyd. hist., p. 138. [51] lib. VIII in Vita Emped., § 58, et l. II in Vita Plat., § 2. [52] lib. II De finib., pag. 51. [53] Strom. lib. II, pag. 302. [54] lib. I in Vita Thalet., § 23. [55] l. III De hist. Græc., pag. 365. [56] l. IV, § 58. [57] sup. c. 20, art. 3. [58] init. l. I De re rustica. [59] l. XVIII, c. 16, p. 483.

Nec minor est de Aristocle difficultas. Tres enim a cognominatos fuisse testis est Suidas [60]. Sed ossius ad Meursii opinionem lubentius accedit [61], ui nullum ex his tribus, sed alium patria Rhodium Clemente nostro citari probabilius existimat. Ab lo autem prætermitti non debuit Aristoclis *De Lacedæmoniorum republica* libros, et alium *De choris* uisse ab Athenæo laudatos [62]. Non enim minus erisimile videtur hunc esse, quem Clemens furti ccusat.

Similis furti reum deinde [63] agit Leandrium, ex uo jam alio in libro testimonium de Clearchi seulcro haud dubie sumpserat. Utroque siquidem in oco ab eo nuncupatur Λεάνδριος, quamvis apud Eusebium [64], quemadmodum in primo Clementis ostri *Stromatum* libro [65], Λέανδρος cognominetur. ...unt autem hunc eumdem esse, quem Laertius [66] Leandrium Milesium vocavit, et a Callimacho ciari testatus est. Verumtamen quia alius Leandrius Nicanor a Stephano laudatus legitur, non ita cerum et compertum esse potest, utrum Clemens de no tantum scriptore sit intelligendus. Sed de illo am aliquid in super. dissert., cap. 14, art. 1, pertrinximus.

Præter Anaximenem philosophum, Anaximandri uditorem, de quo nos alibi : « Fuerunt, inquit Laertius [67], alii duo Lampsaceni ejus nominis, orator unus, alter historicus, qui oratoris nepos Alexandri gesta conscripsit. » Verum quia hæc Græca sunt Laertii verba : Ῥήτωρ καὶ ἱστορικὸς, ὃς ἀδελφῆς υἱὸς ἦν τοῦ ῥήτορος τοῦ τὰς Ἀλεξάνδρου πράξεις γεγραφότος, ea Menagius post Vossium melius Latine reddi ita posse putavit : « Orator et historicus, nepos ex sorore oratoris, qui *Alexandri gesta* conscripsit. » Itaque is Anaximenes orator *Gesta Alexandri* scripsisse ibi perhibetur. At si res ita se habeat, ille etiam esse videtur, de quo Pausanias [68]: Reperi Anaximenis effigiem, qui priscas Græcorum, et Philippi atque Alexandri res gestas conscripsit. » Et paulo post : « Ante Anaximenem quidem nemo subita oratione conatus est dicere. Jam qui in Alexandrum scripti sunt versus, ejus nomine circumferuntur; mea quidem sententia falso Anaximeni attribuuntur. » Inde autem haud plane incerto colligi potest Anaximenem, a quo Philippi, Alexandri, et Græcorum gesta scriptis prodita sunt, hunc esse ipsum, qui a Laertio orator et historicus dicitur. Diodorus vero Siculus paulo obscurius de Anaximene hæc memoriæ mandavit [69]: Anaximenes etiam Lampsacenus, qui primus rerum Græcarum historiam descripsit, a deorum ortu et generis humani primordiis exorsus, ad Mantineum illud prælium et Epaminondæ mortem deducit, universas prope Græcorum ac barbarorum res gestas duodecim voluminibus complexus. » Eodem quoque modo ab Athenæo laudatur [70]: Anaximenes Lampsacenus, ἐν ταῖς πρώταις ἐπιγεγραμμέναις ἱστορίαις, « in historiis quas primas nominavit. » Et rursus alio in libro [71] : « Anaximenes in libro cui titulus est, *Regum mutationes*. » Suidas porro quæ de Anaximene tradidit, hæc ex citato a nobis Pausania mutuatus est. Cum duo itaque fuerint Anaximenes Lampsaceni, dictu profecto difficile videbitur de quo Clemens noster intelligendus sit. Attamen si de Anaximene oratore Pausanias, Diodorus et Athe-

A næus revera loquantur, de illo quoque locutum esse Clementem nostrum facile concedemus. Cæterum Vossii [72] opinio est de Anaximene juniore ab illo reipsa fieri sermonem. Videsis Menagii in citatum a nobis Laertii locum observationes.

Post hunc Anaximenem in medium prodeunt Hellanicus et Hecatæus, quorum saltem patriam si Clemens indicasset, ad eorum cognitionem facilius pervenire potuissemus. Plures enim historiæ scriptores utroque eo nomine vocati sunt. A Dionysio siquidem Halicarnassæo [73] Hecatæus Milesius ante Peloponnesiacum bellum, et Hellanicus Lesbius postea, sed ante Herodotum floruisse perhibentur. Et re quidem vera Hecatæus citatur ab Herodoto [74], ab eoque vel Hecatæus simpliciter appellatur, vel Hecatæus Hegesandri filius, et λογοποιὸς, sive historicus. Pausanias vero illum aut Hecatæum Milesium, aut Hecatæum tantummodo cognominat [75]. Ex his porro nonne quis jure haud

B immerito suspicari potest, hunc ipsum esse, de quo nunc Clemens noster verba facit, et de quo paulo superius dixerat [76]: **300** Ἑκαταῖος ὁ τὰς Ἱστορίας συνταξάμενος · « Hecatæus qui composuit *Historias*. » Ab eo quippe videtur diversus esse alius Hecatæus Abderites, de quo sicuti et de Milesio jam a nobis aliquid observatum est [77]. Sed de hoc Hecatæo adhuc infra disputandum.

Quamvis etiam Clemens hic et alibi [78] non semel Hellanicum simpliciter compellaverit, duo tamen celebres historici nomen istud sortiti sunt, quorum alter Lesbius fuit, uti ex Herodoto vidimus, seu Milesius, alter vero Mitylenæus. Quamobrem peritiores critici ultro fatentur dubium omnino et anceps esse, de quo scriptore ii intelligi debeant, a quibus ille, quemadmodum a Clemente nostro, Hellanicus duntaxat nuncupatur. Verumtamen vero plane simile est eum illius mentionem fecisse Hellanici, de quo paucis quibusdam verbis interjectis

C hæc dixit [79] : « Dieuchidas autem Megaricus orationis principium ex Hellanici *Deucalionea* traduxit. » At hanc commentationem, cujus priorem librum ab Athenæo citatum comperimus [80], quidam Hellanico Lesbio adjudicare non dubitaverunt. Plura de utroque Hellanico disputat Vossius [81], quem, si lubet, consule. At prætermitti a nobis non potest Porphyrius, qui apud Eusebium de aliis Hellanici furtis, et de transcripta ab Herodoto pene tota Hecatæi historia hæc posteris tradidit [82]: « Quid attinet hoc loco dicere aut Hellanici *De moribus barbarorum* opus, ex Herodoti Damasique scriptis esse conflatum? aut Herodotum in secundo ex historica Hecatæi Milesii narratione quamplurima verbis totidem exscripsisse, pauca quædam leviter ementitum, » etc.

Hellanicum excipit Androtion, qui is procul dubio ipse est, quem Pausanias [83] *rerum Atticarum* commentarios, sive *Atticam historiam* scripsisse

D testatur. Quorumdam etiam opinio est illum esse, qui a Varrone et Columella operis sui initio aliis *De re rustica* scriptoribus ascribitur. Atque eo nomine citatur a Theophrasto in sua *De plantis* historia [84], et ejus *Georgicon* Athenæus laudasse legitur [85], quamvis superius dixerit [86] : « Androtion sive Philippus, sive Hegemon in *Georgico*. » Videsis Vossium lib. III *De histor. Græc.*, pag. 322, et Harduinum in auctorum a Plinio citatorum indice.

[60] ad v. Ἀριστοκλῆς. [61] l. II De hist. Græc., c. 1, p. 165. [62] l. IV Deipnosoph., pag. 140 et 174. [63] Admonit. ad gent., pag. 29. [64] l. II Præp. evang., c. 6, p. 71. [65] pag. 300. [66] l. I, in Vita Thalet., § 28. [67] lib. II in Vita Anax., § 3, [68] l. VI Eliac., p. 195 et 196. [69] l. XV Bibliothec. p. 504. [70] l. VI Deipnosoph., p. 231. [71] l. XII, p. 531. [72] l. I De hist. Græc., c. 10, p. 57 et seq., et c. 11, p. 67. [73] De Thucyd. hist., t. II, p. 138, 139, 140 et 141. [74] l. II, § 142; l. IV, § 125, et l. VI, § 337. [75] l. III, p. 108; l. IV, p. 112; l. VIII, p. 239 et 276. [76] Strom. lib. I, pag. 603. [77] sup. cap. 18, art. 2. [78] Strom. I, p. 305, 307 et 321. [79] l. VI, p. 629. [80] l. X Deipnosoph., pag. 416. [81] l. I De hist. Græc., c. 1, p. 8, et 9, et lib. IV, c. 5, p. 448 et seq. [82] l. X Præp. evang. c. 3, p. 466 [83] l. VI, pag. 185, et l. X, p. 323, [84] l. II c. 8. [85] l. III Deipnosoph., pag. 82. [86] ibid., p. 75.

Ultimus tandem scriptorum Melesagoræ fur et plagiarius a Clemente notatur Philochorus, qui ab eo atque etiam ab Athenæo sæpius laudatur. Legesis Gesneri *Bibliothecam*, et quæ a nobis de illo alibi observata sunt[87].

Porro autem quemadmodum Philochorum a Melesagora, ita ab illo Dieuchidam plura, uti paulo ante dictum est, subripuisse nos Clemens admonet[88]. Quartum porro illius *Megaricorum* librum ab ipso prius citatum animadvertimus, ἐν τετάρτῳ, inquit, *Μεγαρικῶν*, et a Laertio[89] ἐν πέμπτῳ *Μεγαρικῶν*, sed simplicius ab Athenæo[90], ἐν τοῖς *Μεγαρικοῖς*. Adi Vossium lib. III *De histor. Græc.*, pag. 334, et variorum in Laertii locum animadversiones.

Postremo, ut tam longa auctoris nostri de mutuis Græcorum furtis oratio unde orta est, eo terminetur, constanter ille tradit Platonem a Pythagora, et illos ab Ægyptiis didicisse animam esse immortalem. Plures vero Platonici, uti ipse subnectit, venditabant Stoicos et Aristotelem ab ipso Platone præcipua sua decerpsisse placita et documenta. Denique Epicurum sua quoque a Democrito fuisse suffuratum. Verum ea omnia nemini incomperta esse possunt, qui Laertii et aliorum de philosophorum Vitis et dogmatibus libros, qui Plutarchi, Theodoreti et aliorum de philosophorum sectis et opinionibus commentaria, qui Ciceronis aliorumque de rebus philosophicis lucubrationes, vel extremis, ut aiunt, digitis attigerit. Præter enim ea, quæ et in hac, et in aliis nostris dissertationibus a nobis adnotata sunt, certe de Epicuro Metrodorus apud Plutarchum palam affirmat[91] : « Nisi præivisset Democritus, Epicurum nunquam fuisse ad sapientiam perventurum. » Clarius vero Cicero : « Quid est, inquit[92], in physicis Epicuri non a Democrito? Nam et si quædam commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi ; tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem A locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, et interitus, omnia fere quibus naturæ ratio continetur. » Rursus autem alio in libro hæc non minus certa et perspicua scripto tradidit[93] : « Quæ mutat, ea corrumpit ; quæ sequitur, sunt tota Democriti, atomi, inane, imagines, quæ idola nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus ; infinitio ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est ; tum innumerabiles mundi, qui et oriantur, et intereant quotidie. Quæ etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum laudatum a cæteris, ab hoc, qui eum secutus esset, nollem vituperatum. » Brevius autem alibi dixit[94]: « Democriti fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit. » Quamobrem illum jure merito irridet[95], quod « gloriaretur in scriptis se magistrum habere nullum. » Sed hæc quæ Orator sæpius repetit, et nemo unquam negavit, fusius prosequi nihil necesse est.

B Porro autem profitetur Clemens innumera esse alia Græcorum furta, quæ quidem, ait ille[96], si sigillatim proferre voluero, vita me citius deficiet. Quapropter ad Hippiam sophistam Eleum, qui in hoc argumento versatus est, nos prius miserat. Quis autem ille sit, si scire aveas, ex his Ciceronis verbis accipe[97]: « Eleus Hippias cum Olympiam venisset maxima illa celebritate ludorum, gloriatus est, cuncta pene audiente Græcia, nihil esse ulla in arte rerum omnium, quod ipse nesciret ; nec solum artes, quibus liberales doctrinæ atque ingenuæ continentur, geometriam, musicam, litterarum cognitionem et poetarum, atque illa, quæ de naturis rerum, quæ de hominum moribus, quæ de rebus publicis dicerentur ; sed annulum quem haberet, pallium quo amictus, soccos quibus indutus esset, se sua manu confecisse. » Quidam haud dubie illius liber ab Athenæo his citatur verbis[98] : Ἱππίας ὁ σοφιστὴς ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ *Συναγωγῇ*. « Hippias sophista in opere, quod *Collectionem* appellat. »

CAPUT XXIII.

301 De variis artibus, scientiis et disciplinis.

ARTICULUS I.

Quid sit dialectus et de primis gentium dialectis et linguis.

A nobis jam ea more nostro investiganda sunt, quæ Clemens noster in hisce, de quibus agimus, *Stromatum* libris, de variis artibus, scientiis et disciplinis scripto tradenda nobis esse censuit. Itaque ut a diversis gentium dialectis ad grammaticam, uti nemo nescit, pertinentibus ordiamur, observandum est dialectum ab illo sic definiri[99] : Διάλεκτός ἐστι λέξις ἴδιον χαρακτῆρα τόπου ἐμφαίνουσα· ἢ λέξις ἴδιον, ἢ κοινὸν ἔθνους ἐπιφαίνουσα χαρακτῆρα. « Dialectus est dictio, quæ loci proprium ostendit characterem : vel dictio, quæ proprium, vel communem gentis characterem ostendit. » Alio autem in libro hanc dialecti definitionem omnibus probari sic asseverat[1] : Διάλεκτον ὁρίζονται λέξιν ἐθνικῷ χαρακτῆρι συντελουμένην. « Dialectum definiunt dictionem, quæ gentis stylo ac figura conficitur. » Optimam vero esse hanc dialecti definitionem inde probatur, quod omnes facile concedunt dialectum, stricte loquendo, nihil aliud esse quam proprium et peculiarem loquendi modum, qui verbis potius quam syntaxi aut compositione ab aliis distinguitur. Quapropter cum Aristoteles dicit[2] : Διάλεκτος ἡ C τῆς φωνῆς ἐστι τῇ γλώττῃ διάρθρωσις· « Dialectus est vocis per linguam explanatio, » ibi illud nomen ab eo generaliter accipitur. Nam, ut ipse postea docet[3], διαφέρουσι καὶ αἱ φωναὶ κατὰ τόπους, καὶ αἱ διάλεκτοι, « differunt voces et dialecti secundum locos et regiones. » Videsis Guill. Baillium tractatu *De dialectis*, nec non Plutarchomer. adnot. 16, et alios.

De variis autem gentium dialectis et linguis, atque earum, ut videtur, origine hanc Clemens narrat fuisse Euphori et aliorum opinionem : « Euphorus et alii, inquit[4], multi historici et gentes et linguas dicunt septuaginta quinque, πέντε καὶ ἑβδομήκοντα, cum audissent vocem Moysis dicentis : Erant autem animæ ex Jacob septuaginta quinque, πέντε καὶ ἑβδομήκοντα, quæ descenderunt in Ægyptum. » Ubi autem in sacris nostris litteris occurrat citatus ille locus, qui in hujusce Clementis nostri libri editionibus notatus non est, si a nobis inquiras, D tibi respondebimus illum procul dubio esse, qui in Græca Septuaginta duorum Seniorum interpretatione sic legitur[5] : Πᾶσαι ψυχαὶ οἴκου Ἰακὼβ αἱ εἰσελθοῦσαι μετὰ Ἰακὼβ εἰς Αἴγυπτον, ψυχαὶ ἑβδομήκοντα πέντε. « Omnes animæ domus Jacob, quæ ingressæ sunt cum Jacob in Ægyptum, animæ septuaginta quinque. » At quamvis hæc sententia tam

[87] sup. lib. II dissert. 5, c. 7, § 7, et dissert. sup., c. 14, art. 2. [88] Strom. lib. I, p. 328. [89] l. I in Vita Solon., § 57. [90] l. VI Deipnosoph. pag. 262. [91] l. I adversus Colotem, p. 1108. [92] lib. I De nat. deor., pag. 206. [93] l. II De finib., p. 42. [94] l. I Nat. deor., pag. 212. [95] ibid., p. 205. [96] Strom. lib. VI, p. 624. [97] lib. III De orat., p. 199. [98] l. XIII Deipnosoph., p. 609. [99] Strom. l. I, p. 338. [1] l. VI, p. 678. [2] l. IV De hist. animal., c. 9, p. 828. [3] ibid. p. 829. [4] Strom. lib. I, p. 338. [5] Genes. XLVI, 27.

irmo niti videatur fundamento, ab ea nihilominus Clemens recedere non dubitat. Ibi enim continenter ddidit [6]: Φαίνονται δὲ εἶναι καὶ κατὰ τὸν ἀληθῆ όγον αἱ γενικαὶ διάλεκτοι δύο καὶ ἑβδομήκοντα, ὡς ἡμέτεραι παραδιδόασι Γραφαί. « Videntur autem uxta veram rationem dialecti generales esse septuainta duæ, ut nostræ tradunt Scripturæ. »

Quo autem sacræ Scripturæ in loco illud inveiatur, si adhuc aliquis a nobis quæsierit, illum nittemus ad Augustinum, qui postquam de filiis loe ex capite decimo Geneseos disputavit, in eo uoque locum, a Clemente haud dubie citatum, ccurrere his significat verbis [7]: « In summa igitur mnes progeniti de tribus filiis Noe, id est, quinecim de Japhet, triginta unus de Cham, viginti eptem de Sem, fiunt septuaginta tres. Deinde seuitur Scriptura dicens [8]: *Hi filii Sem in tribubus uis secundum linguas suas in regionibus suis, et n gentibus suis.* Itemque de omnibus: *Hæ*, inquit, *ribus filiorum Noe secundum generationes eorum, : secundum gentes eorum. Ab his dispersæ sunt inulæ gentium super terram post diluvium.* Unde colgitur septuaginta tres, vel potius (quod postea deionstrabitur) septuaginta duas gentes tunc fuisse, ion homines. Nam et prius cum fuissent commeiorati filii Japhet, ita conclusum est [9]: *Ex his seregatæ sunt insulæ gentium in terra sua unusquisque ecundum linguam suam in tribubus suis et in gentius suis.* Ex hoc itaque ultimo Geneseos loco Auustinus putat indicari primam variarum apud hoiines linguarum, seu, ut ait Clemens, dialectorum riginem. Quapropter illud postea repetit [10]: « Ex llis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta res, vel potius, ut ratio declaratura est, septuainta duæ gentes, totidemque linguæ per terras esse œperunt, quæ crescendo et insulas impleverunt. » Quis autem Clementem nostrum ad illud, quod Auustinus designat, Scripturæ testimonium respeisse vero perquam simillimum esse merito negaerit?

De primævis igitur gentium dialectis et linguis uæ præcipue fuerunt scriptorum sententiæ, quaum dissensio ex variis Scripturæ sacræ locis, quius eas probari posse putabant, orta est. Prima nim fuit Euphori, aliorumque, ut ait Clemens oster, historicorum, qui earum numerum ex eodem acobi filiorum, quos Scriptura in Ægyptum descenisse testatur, numero deduxere. Alii vero, queiadmodum Clemens noster, et Augustinus, ex prius ssignato ab eadem Scriptura nepotum Noe nuiero parem harumce linguarum numerum statui oluerunt.

Verum posterioris hujus opinionis fautores et paroni propter variantes sacri textus lectiones in arias adhuc partes scissi sunt. Quidam enimvero extui Hebraico firmiter inhærentes, septuaginta antummodo Noe filios variarum familiarum prinipes, ac totidem, nec plures primævas linguas uisse pertinaciter contendunt. Alii vero Græcam eptuaginta duorum Seniorum interpretationem ecuti, illis septuaginta Noe filiis duos alios supra unc numerum, ac proinde totidem linguas adjiiendas esse arbitrantur. Huic autem opinioni, præter itatum a nobis Augustinum, atque etiam, ut dixius, ipsummet Clementem nostrum, suffragatur Eusebius in *Chronico* [11], ubi, postquam eos, qui ex ribus Noe filiis procreati fuerunt, sigillatim enuieravit, ibidem ter subjecit illos secundum linguas nas fuisse dispersos. Clarius vero Epiphanius: Ergo illi, inquit [12], turrim et Babylonem ædifiant. Sed divino Numini de insana molitione displicuit. Ideoque dissipatis eorum linguis, septuainta duas ex una fecit, pro hominum numero, qui

A illo tempore repertus est, » Rursus autem alibi [13]: « Quo tempore Babylon in Assyria ab iisdem illis exstructa, qui et turrim condiderunt. Erantque tum... homines fere LXXII stirpium auctores et capita, nimirum ex Chami progenie XXII, e genere Sem XXXII, e Japheti vero stirpe XXV, cum turris illa cum Babylone conderetur. Ab his in universum orbem nationes omnes et linguæ dissipatæ sunt. Posteaquam septuaginta illi duo, qui **302** turrim moliebantur, confusis linguis huc illucque dispersi sunt, et pro una, quam callebant, alius aliam ex afflatu Dei, ac voluntate sortitus est. Ex quo ad hanc usque diem linguarum omnis est conflata varietas, quarum uniuscujusque auctorem licet nullo negotio deprehendere. » In Græco textu Epiphanii legitur: Τοῦ Χὰμ τριάκοντα δύο, καὶ τοῦ Σὴμ δεκαπέντε, καὶ τοῦ Ἰάφεθ εἰκοσιπέντε. Sed illum sic corrigit Petavius: Τοῦ δὲ Ἰάφεθ δεκαπέντε, τοῦ δὲ Σὴμ εἰκοσιπέντε. Verumtamen in his numeris unus
B deficit, qui adhuc adjici debuerat. At ille nihilominus librariorum error nullo plane modo obstat, quominus mens opinioque Epiphanii aperta omnibus, prorsusque manifesta sit. Denique præter Hieronymum [14] et commentariorum inter ejusdem Hieronymi opera editorum auctorem, alii bene multi magno plane numero et consensu huic sententiæ suum tulerunt suffragium.

Verum tametsi tot tantique fuerint hujusce opinionis defensores, aliis tamen, ac præcipue recentioribus, visum est nihil in sacra Scriptura de hisce linguis omnium primis ac dialectis esse constitutum, nec certi aliquid de illis posse definiri. Ex memoratis siquidem Noe filiis diversas ab aliis, vel gentes, vel familias, adeoque linguas constitui posse plane penitusque inficiantur. Videsis, si lubet, Franciscum Junium, Bonfrerium, Cornelium a Lapide, aliosque in allata a nobis Geneseos verba, atque etiam Buxtorf. dissert. *De linguarum confusion.*;
C Walton., prolegomen. 1 in Bibl., parag. 11 et 12, et seq.

ARTICULUS II.

Primas dialectos barbaras fuisse, ubi de precibus aliena et non vulgari lingua fundendis, de Hebraicæ linguæ et dialecti antiquitate, de Hellene Hellanicæ linguæ auctore, de variis ejusdem linguæ, atque etiam deorum et animalium dialectis, ac de singulari elephantum, scorpii Libyci, ac piscium arte et industria.

Ex his, quæ disputata sunt, facile, uti putamus, intelligitur cur postea a Clemente nostro primæ et generales dialecti barbaræ, id est, non a Græcis, sed ab Hebræis originem suam habuisse dicantur: « Primæ, inquit [15], et generales dialecti barbaræ quidem, nomina autem habent natura. Nam et preces fatentur homines esse potentiores, quæ dicuntur voce barbara. » Quod ibidem ab illo auctoritate
D probatur Platonis, qui in *Cratylo* vocem πῦρ barbaram esse aperte declarat. Et hic quidem Platonis locus legitur in eo libro tom. I, pag. 409 et seq.

A nobis autem obiter observandum est Clementem, de suæ ætatis hominibus loquentem, quasi per transennam dixisse illos fateri eas preces esse potentiores, quæ non vulgari ac vernacula lingua, sed barbara funduntur. Nemo enim est qui nesciat quanto contentionis æstu ab hujus et superioris ætatis cum catholicis, tum aliis scriptoribus de hac quæstione disceptatum fuerit. At quia infinitæ propemodum ea de re disputationes editæ sunt, satis nobis esse debet adnotasse fusas barbara sive aliena lingua preces, εὐχὰς βαρβάρῳ φωνῇ λεγομένας, a Clemente nostro nec rejici, nec improbari.

[6] p. 338. [7] l. XVI De civit. Dei, c. 4, p. 418. [8] Genes. X, 31 et 32. [9] ibid. 5. [10] Aug. De civ. Dei, . 421. [11] l. I, p. 6. [12] l. I advers. hæres. p. 6. [13] hæres. XXXIX, Sethian., § 7, p. 388. [14] tom. VII in salm. XLIV, p. 37. [15] lib. I Strom., pag. 338.

Duo autem cuilibet non minus nota de Hebraica lingua ille tradidit [16]. Et primo quidem Hebraicam dialectum, sicut et alias omnes, habere proprios peculiaresque loquendi modos, qui illius χαρακτῆρα ostendunt. Secundo autem dixit eamdem Hebraicam linguam esse Græca longe vetustiorem. Etenim si, ut ille ait [17], « ab Hellene Jovis filio, qui fuit cognominatus Deucalion, contigit Hellanicas, id est Græcas appellari linguas, ex temporibus quæ prius diximus, facile perspici potest quot generationibus sint Hebraica lingua posteriores linguæ, quæ sunt apud Græcos. »

Verumtamen Conon, a Photio citatus [18], testatum nobis fecit paucos profecto credidisse Hellenum Jovis fuisse filium, sed longe plurimos persuasum penitus habuisse illum Deucalione prognatum. Ea siquidem fuit Diodori Siculi sententia [19], atque etiam Eusebii, cujus hæc sunt in *Chronico* verba [20] : « A Deucalionis Hellene et Pyrrhæ hi, qui prius Græci Hellenes nuncupati sunt. » Quod quidem ab Apollodoro et aliis assertum fuisse Scaliger in suis ad hoc *Chronicon* animadversionibus adnotavit.

De Græcorum autem dialectis sic Clemens statuit [21] : « Dicunt autem Græci esse quinque apud se dialectos, Atticam, Ionicam, Doricam, Æolicam, et quintam communem, καὶ πέμπτην τὴν κοινήν· » Eadem quoque Joannis grammatici [22] et aliorum fuit sententia. At peritiores grammatici, ultima rejecta, quatuor tantum præcipuas Græcorum dialectos fuisse existimant, quamvis iis alias plures adjici posse fateantur. Strabo vero, tametsi ad eos accedat, putat quatuor illas omnibus notissimas Græcorum dialectos ad duas posse haud immerito referri. Ionicam quippe ab Attica ortam, ac Doricam eamdem atque antiquam et incorruptam Æolicam esse censet. « Multæ, inquit [23], cum sint gentes Græciæ, præcipue tot sunt, quot et sermonis Græci varietates, seu dialecti. De his Ionicam cum antiqua Attica eamdem esse dicimus. Nam et Ionium nomen gesserunt prisci Attici, et inde sunt orti, qui colonias in Asiam duxerunt Iones, ac ea usi lingua, quam Ionicam nunc appellamus. Dorica etiam eadem est quæ Æolica, » etc. Sed de his plura apud grammaticæ Græcæ scriptores, omnibus facile obvios, atque idcirco ea fusius prosequi superfluum esse duximus.

Quid vero, quod « Plato, inquit Clemens [24], diis quoque quamdam dialectum attribuit, maxime quidem id conjiciens ex somniis et oraculis ; alias autem ex dæmoniacis, qui nec sua voce, nec dialecto utuntur. » At Hervetus nos admonet se nescire quo ex Platonis loco id desumptum fuerit. Nonne autem ipsemet Plato, citato Homeri testimonio, in *Cratylo* dixit [25], quædam esse nomina, quibus dii, alia quibus homines ad res appellandas designandasque utantur ? At sane etiamsi illud fusius ibidem probaverit, ad rem tamen nostram ea magis faciunt, quæ in libro, qui *Io* inscribitur, de poetis oraculorumque nuntiis et divinis vatibus ille prodidit : « Neque poeta, ait ille [26], potest prius versus condere quam correptus Deo fuerit, et extra mentem suam positus, ac proinde ipsius mens in seipso amplius minime fuerit. Quandiu enim mens sui compos est, minime fieri potest ut carmina condat et vaticinetur. Quocirca Deus cum mentem illis eripit, his utitur ministris, oraculorum nuntiis et divinis vatibus ; ut nos qui audimus, intelligamus eos ipsos minime esse, qui hujusmodi res tanti momenti dicant ; sed Deum esse, qui illa dicat, et illorum hominum ministerio nos alloquatur. » Jam igitur vide, quæso, et perpende quam jure merito Clemens no-

A ster dici possit **303** ad hunc collineasse Platonis locum. Porro autem de deorum lingua lege Casauboni et Menagii in librum I Laertii *De Pherecydis Vita*, § 119, observationes.

De eodem rursum Platone Clemens hæc continenter adjecit : [27] « Existimat autem rationis quoque expertium esse animalium dialectos, quas exaudiant, quæ sunt ejusdem generis. » Quo quidem de argumento præter alios legere poteris Aristotelem libro IV *De historia animalium*, cap. 9 ; Plutarchum lib. *De solertia animal.*, tom. II, p. 967 etc. ; Ælianum libro V *De animal.*, cap. 51 ; Plinium lib. VIII *Hist. natural.*, cap. 2 et seq. ; Aldrovand., etc.

Ad id autem probandum Clemens tria nobis exempla, non minus admiratione quam nostris animadversionibus digna proponit. Primum est elephantis « qui cum in cœnum, ait auctor noster [28], ceciderit et clamaverit, præsens aliquis alius id contemplatus, revertitur paulo post, et secum ducit B gregem elephantorum, et eum servat, qui ceciderat. » Ælianus aliquid simile de elephantis memorat, illudque verum esse profitetur : « In fossam, inquit [29], delapsos, injectis fruticum fascibus, subtrahunt, quibus tanquam scalis senectute graves ascendentes liberantur. » Narrat quoque eos simili plane solertia cum fossas insidiosas transiliunt, inde illum ab aliis extrahi, qui pontis vicarium sese eis præstiterat. Plutarchus vero post Jubam de iisdem hæc litteris mandavit [30] : « Venatores fossas, quas ad ipsos capiendos faciunt, levibus sarmentis, et terra vili injecta obtegunt. Cum ergo elephantorum unus in fossam inciderit, reliqui materiam congerunt, et lapides ingerunt, ut illapsus facile exire possit. » Plura alia hujusce elephantorum sagacitatis duo illi scriptores atque in primis Ælianus lib. II *De animal.*, cap. 15, et Plinius lib. VIII *Histor. natural.*, cap. 3 et seq., exempla nobis exhibuere. At de eo, quod Clemens noster protulit, C videsis Aldrovandum lib. I *De quadrupedibus*, pag. 440.

Secundum est scorpii Libyci, quem uti Clemens ait [31], « si hominem non feriat, tunc abeuntem reverti cum pluribus ; alterum autem ab altero instar catenæ pendentem moliri insidias. » Vide autem num ille ad hanc alludat Æliani de iisdem scorpiis Libycis narrationem : « Scorpius, inquit [32], si quid unde semetipsum in tecto suspendat, nanciscatur, ibi fortissime forcipibus inhærescit, simul et dimittit aculeum. Secundus igitur ex tecto descendens, per primum serpit, atque suis itidem forcipibus ad illius aculeum adhærescit, et sublimem suum sinit aculeum. Item a secundo tenetur tertius, a tertio quartus, quintus similiter ordinem servat, itemque cæteri omnes per primos decurrunt. Postremus dormientem ferit, et per superiores recurrit, similiter ab illo secundus, tum vero ab ultimo tertius, reliquique sese subducunt, quoad velut sane catenam solventes, inter se omnes subtraxerunt. » Adisis Al- D drovandum lib. *De insectis*, pag. 81.

Tertium tandem et ultimum, quod a Clemente nostro subponitur exemplum [33], est piscium, quorum, ut quidam perhibent, si quis e laqueo evaserit, nullus eodem die ejusdem generis invenietur. Plura autem de hac piscium, ne capiantur, calliditate narrat Plutarchus [34], quibus id quod Clemens non omnino asseveranter, sed aliorum duntaxat testimonio in medium adduxit, mirum in modum confirmari potest.

ARTICULUS III.

De cognitione, utrum aliqua sit in belluis cognitio, et anima humana aliquid sine sensuum adminiculo

[16] l. VI, p. 678. [17] ibid., p. 679. [18] Phot. Bibl. cod. CLXXXVI, p. 438. [19] l. IV Bibl., p. 183. [20] ad an. 497. [21] l. I, p. 338. [22] apud Scapul. [23] Strab., init. lib. VIII Geogr., p. 333. [24] p. 338. [25] t. I, p. 391 et seq. [26] eod. tom., p. 534. [27] p. 338. [28] ibid. [29] l. VI De animal., c. 61. [30] tom. II, l. De solert. animal., p. 972. [31] p. 338. [32] lib. VI De animal., cap. 23. [33] p. 358. [34] l. De solert. animal., p. 976 et seq.

cognoscat, atque judicium, seu secunda mentis operatio, sit voluntatis actus, de vera et falsa opinione, de demonstratione, scientia, sapientia et prudentia.

Ad ea quæ de variis scientiis, artibus et disciplinis Clemens noster litteris mandavit [35], antequam [...]uiamus, observare juvat ab illo satis perspicue [e]xplicari quid sint scientia, intelligentia, experien[t]ia, cognitio, sapientia, fides, recta opinio et veri[t]as. Docet autem duplicem in homine esse cognitio[n]em, vixque ac ne vix quidem a se ipso impetrare [p]otest, ut ullam in belluis esse concedat. Audiamus, [q]uæso, quibus verbis ea de re mentem suam ape[r]uerit. « Dicitur, inquit [36], duplex cognitio, διπλῆ γνῶσις· una quidem communiter, quæ est in omnibus hominibus, similiter intelligentia et appre[h]ensio, σύνεσίς τε καὶ ἀντίληψις, quæ ex cognitione [s]ingulorum, quæ subjecta sunt, publice elucet, [q]uam non solum habent potestates, quæ sunt ra[t]ione præditæ, sed etiam quæ ea carent, quam ego [n]unquam nominaverim cognitionem, ἣν οὐκ ἄν ποτε [ἔ]γωγε γνῶσίν τε ὀνομάσαιμι, ut cum sit a natura [i]ngeneratum, ut cognoscat per sensus. Quæ autem [ἐ]ξαιρέτως, excellenter et præcipue, nominatur co[g]nitio, γνῶσις, ex mente et ratione formam acci[p]it, et characterem, per quem solæ potestates ratio[n]ales participes fiunt cognitionis, καθ' ἣν μόναι αἱ [λ]ογικαὶ δυνάμεις γνώσεις γενήσονται, quæ iis quæ [a]pprehenduntur intelligentia, per nudam animæ [o]perationem pure ac sincere applicantur. » Duplex [i]gitur a Clemente cognitio, γνῶσις, distinguitur. [P]rima est, qua non solum homo, sed etiam belluæ [e]t animalia ratione carentia, corporeis sensibus ea [q]uæ sibi objiciuntur, vident, aut percipiunt. At ille [n]egat hanc perceptionem proprie ac vere appellari [p]osse cognitionem, γνῶσιν. Ne autem quis id a se [t]emere et inconsiderate dictum crederet, hanc con[t]inuo affert rationem; quia hæc perceptio belluis [n]aturaliter insita, solius fit corporei sensus ope ac [m]inisterio, atque proinde illa corporea tantum est. [I]taque eam non γνῶσιν, sed σύνεσιν et ἀντίληψιν, [p]erspicientiam et perceptionem vult appellari.

Ex hac porro Clementis nostri doctrina haud ob[s]cure colligitur illum nullam in belluis proprie di[c]tam cognitionem admisisse, sed quamdam dun[t]axat rei sibi subjectæ perceptionem. Nihil autem [i]n hac belluarum perceptione, nisi plane corpo[r]eum esse persuasum omnino habuit. Quid ergo, [i]nquies, nonne ille superiori in libro [37] profert Xe[n]ocratis et Democriti opinionem, qui aliquam fate[b]antur esse in animantibus, ut a nobis observatum [e]st [38], Dei cognitionem? Optime quidem. Sed ibi [C]lemens non ait se horum philosophorum subscri[p]sisse sententiæ.

Secunda autem, et proprie dicta γνῶσις, cogni[t]io, uti ille ait, ἀπὸ τῆς γνώμης καὶ τοῦ λόγου χα[ρ]ακτηρίζεται, « ab animi sententia et ratione suum [a]ccipit characterem. » Itaque hæc cognitio est solius [a]nimæ rationalis, quæ ratione sua res ipsas percipit [e]t intelligit.

Inde vero Hervetus infert Clementem ab opinione [A]ristotelis recessisse, qua ille ejusque discipuli [d]andiu pro certo posuerunt nihil, uti aiebant, esse in
304 intellectu, quod prius in sensu non fuerit. [V]erum non ex hoc solo auctoris nostri loco id Her[v]etus colligere poterat, sed ex aliis etiam quæ in [s]uperiori dissertatione adnotavimus [39], atque etiam [e]x iis quæ superius de hominis anima, ac potissi[m]um de gnostico, disputavimus. Unde autem ille [h]anc doctrinam Peripateticæ omnino contrariam [h]auserit, si a nobis postules, respondebimus ab eo [d]elibatam fuisse ex Platone, cujus ille alibi hæc

A verba attulit [40]: « In *Phædro* dicit animam cum per se fuerit solam, αὐτὴν κατ' αὐτὴν γενομένην τὴν ψυχὴν μόνην, posse veræ sapientiæ, et quæ vires humanas superat, esse participem. » Visne et aliis ejusdem philosophorum principis verbis tibi id probari? Ecce præsto sunt in illius *Theæteto*, ubi diserte asserit [41], « animam partim ipsam per se ipsam res considerare, partim per corporeas facultates. » Quod quidem ille hinc probat, quia anima per se ipsam rerum *essentiam* et veritatem cognoscit.

Perpendas autem velim, utrum Peripateticæ scholæ sectatoribus illud magis faveat, quod de judicio, sive de secunda, sicut illi loquuntur, mentis operatione idem Clemens noster tradidit [42]: « Assensiones, συγκαταθέσεις, non solum Platonici, sed etiam Stoici dicunt esse in nostra potestate. Omnis ergo opinio, δόξα, et judicium, κρίσις, et existimatio, ὑπόληψις, et disciplina, μάθησις, quibus vivimus, et semper sumus cum genere humano, est assensio. » Et vero si judicium sit revera as-
B sensus et approbatio, et hæc sit in nostra potestate, nonne inde recte sequitur judicium, quo propositionem aliquam veram aut falsam judicamus, esse potius voluntatis nostræ quam nostri actum intellectus?

Cur ergo, inquies, idem de opinione, δόξα, a Clemente decernitur? Opinio etenim cum neque evidens, neque certa sit, quomodo ei assentiri possumus? Quamobrem alibi Clemens dixerat [43]: οὐ γάρ ποτε ἡ ἀλήθεια οἴησις, « non est enim veritas opinio. » Sed quamvis opinio incerta et inevidens sit, atque idcirco a scientia distinguatur; hoc tamen non impedit, quominus sæpe homines cognoscant quasdam falsas, alias autem veras esse opiniones. Et certe ex hac falsæ aut veræ opinionis cognitione fit, ut quem priori negant, posteriori præbeant assensum. Imo vero nonnulli, sed errore decepti, falsæ etiam opinioni assentiuntur. Quod si quis pertinaciter contendat hunc assensum debere
C errorem aut veritatem appellari, ei penitus non refragabimur. Cur autem falsa et vera opinio aliquo saltem modo dici non possit, plane non videmus. Quia vero fragilitati humanæ id sæpius accidit, ut suam falsis adjungat assensionem, quomodo homo falsa opinione imbutus possit ad veritatem revocari, sic Clemens noster docet [44]: « Τριτὴ θεραπεία οἰήσεως, Est triplex ratio curandæ opinionis: causæ cognitio, et quomodo ea possit auferri, et tertium animæ exercitatio et assuefactio, ut possit sequi ea quæ recte judicata fuerint. »

Quemadmodum autem falsa opinio est error, ita etiam conjectura, teste nostro Clemente [45], est imbecilla opinio, quæ fidem simulat et imitatur: Ὑποκρίνεται τὴν πίστιν ἡ εἰκασία, ἀσθενὴς οὖσα ὑπόληψις· « Fidem imitatur conjectura, quæ est imbecilla opinio. »

Quid vero, quod ille adhuc nos admonet, ex ipsa opinione, sicuti ex scientia fieri demonstrationem?
D « Nihil, ait [46], obstat, quominus duplex nominetur demonstratio, ἀπόδειξις, una ex scientia, ex opinione altera. » Hanc autem dicit humanam ex rhetoricis, seu dialecticis argumentis, illam autem ex apertis sacræ Scripturæ testimoniis plane confici. Quamobrem hæc ab eo, ἡ ἀνωτάτω ἀπόδειξις, « summa et suprema demonstratio » appellatur. Unde alio in libro hæc ipse adhuc scripsit [47]: « Quæ est apud nos (id est, Christianos) agnitio veritatis, ut ex iis, quæ jam sunt credibilia, iis quæ nondum sunt, fides habeatur, efficit: quæ quidem est essentia, ut ita dicam, demonstrationis, ἥτις οὐσία, ὡς εἰπεῖν, ἀποδείξεως καθίσταται. » Sed nemo non videt accuratam et propriam illius, quam scholastici vocant,

[35] lib. II Strom., pag. 293 et 396; l. VI, p. 691 et seq. [36] l. VI, p. 617. [37] III, p. 390. [38] sup. c. 6, [a]rt. 1. [39] dissert. super., cap. 6, art. 2; sup. c. 6, art. 3, et c. 13, art. 5. [40] l. V, p. 552. [41] tom. I, [p]. 185 et seq. [42] lib. II Strom., p. 384. [43] lib. II Strom., p. 297. [44] l. VII, p. 759. [45] l. II, p. 365. [46] p. 381. [47] l. VII, p. 759.

ibi ab eo non proferri demonstrationis divisionem et definitionem. Ubi etenim de demonstratione sic disserit, non aliud ipsius propositum nec alia mens est, quam ut ostendat demonstrationem ex sacris nostris Scripturis desumptam, qualibet alia esse certiorem. Quapropter magis proprie et generaliter eam prius definierat [48] : Ἀγνοουμένου πράγματος φανερὰν συγκατάθεσιν, « rei quæ ignoratur manifestam assensionem, sive comprobationem. »

Scientiam vero, ἐπιστήμην, ait ille [49], definiunt philosophi, φιλοσόφων παῖδες, « habitum qui transmoveri non potest a ratione, » ἕξιν ἀμετάπτωτον ὑπὸ λόγου. Alibi autem [50], Ἡ ἐπιστήμη ἐπιστητική ἐστιν ἕξις· « Scientia est habitus, qui facit sistere. » Sed hic scientiæ potius effectus est quam definitio. Inde tamen ipse deductam putat hujus Græcæ vocis etymologiam : « Si scientiæ, inquit [51], quæ dicitur ἐπιστήμη, danda est etymologia, ex statione et quiete, quæ dicitur στάσις, ejus sumenda est explicatio ; quoniam nostram in rebus sistit mentem, quæ prius alias aliter ferebatur. » Verum quia ibi eamdem vocis πίστεως etymologiam attulit ; inde profecto satis liquet illum his verbis genus duntaxat, et non propriam ac peculiarem, ut scholastici loquuntur, indicasse scientiæ differentiam. Scientia enim non tantum certa, sed evidens, ut aiunt, rei necessariæ per propriam causam cognitio esse debet.

Porro autem contendit ille scientiam idem esse atque sapientiam, quæ ab eo definitur [52] : « Scientia divinorum et humanorum bonorum. » At de illa, quemadmodum de prudentia, plura hisce in *Stromatum* libris disputat [53]. Palam vero facit quidnam inter utramque sit discriminis, et quantæ utilitatis sit sapientia, cujus principium est pietas. Priori autem loco citat Clemens Callimachi et Bacchylidis testimonium ; sed prius eodem sensu apud Cyrillum Alexandrinum [54], et posterius apud Theodoretum [55] reperies. Denique auctor noster ex Isocrate in *Panathenaico* ostendit, qui vere sapientes dici debeant. Qui quidem Isocratis locus in laudato a Clemente illius libro non procul ab initio legitur.

305 ARTICULUS IV.

De veritate, quibus in rebus consistat, ipsam esse magnæ virtutis principium, et ejus primordium esse admirationem, atque in cognitione et actione versari, duas illius esse species, multa esse ejus criteria, variasque disciplinas ad eam comparandam conferre, et esse utiles, ac quomodo.

Jam vero quid Clemens de veritate statuat [56], paulisper attendamus. At ille primo dicit eam quatuor in rebus, nimirum sensu, intelligentia, scientia, opinione, ac potissimum mente consistere. Deinde autem : « Merito a Græcis, inquit [57], acclamatum est : Principium magnæ virtutis regina veritas : » ἀρχὰ μεγάλας ἀρετᾶς ἄνασσα ἀλήθεια. Sed ubinam gentium illud a Græcis voce aut scripto traditum unquam fuerit, fatetur Hervetus sibi esse penitus incompertum. Verum, ut id disceret, debebat Stobæi adire sermones [58], atque undecimi initio hæc animadvertisset, quæ Olympiadi tribuuntur pene totidem verba : ἀρχὰς μεγάλας ἀρετᾶς ὤνας (in margine, ἄνασσα) ἀλήθεια.

Philosophi vero qui, ut alibi auctor noster observat, veritatem diligit : « Principium, inquit [59], est res admirari, ut ait Plato in *Theæteto*. Matthias adhortans in *Traditionibus* : Admirare præsentia ; eum esse primum gradum statuens ulterioris cognitionis. Qua ratione etiam scriptum est in Evangelio secundum Hebræos : Qui admiratus fuerit, regnabit, et qui regnavit, requiescet. » Triplici itaque auctoritate probat admirationem esse veritatis principium. De secunda autem et tertia, ex Matthiæ *Traditionibus* et Evangelio secundum Hebræos petita, jam supra disputavimus. Tertia autem desumpta est ex his Platonis verbis [60] : Μάλα φιλοσόφου τὸ πάθος τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας ἢ αὕτη· « Hæc maxime philosophi affectio est admirari ; non enim aliud est philosophiæ primordium. »

Manifestum præterea eruditus auctor noster [61] facit veritatem non in cognitione tantum, sed etiam in actione versari ; ita tamen ut hæc a contemplatione profluat.

Duas porro ille docet [62] esse veritatis species et ideas, ἰδέας, nomina scilicet et res ; ac Græcos nominibus, atque orationis elegantiæ et ornatui, Christianos vero rebus ipsis, in quibus versandum est, inhærere. Monitos nihilominus ille nos facit nominum, sicut et rerum, distinctionem ac cognitionem, neque minimæ ad intelligendas sacras Scripturas esse utilitatis, neque exiguam obscuris illius locis lucem afferre : « Nominum, ait ille [63], et rerum distinctio in ipsis quoque Scripturis magnam lucem affert animis. Necesse est enim audire et dictiones plura significantes, et plures, quando quid unum significant ; unde etiam fit ut recte respondeatur. »

Porro autem quamvis ille veritatem inventu difficillimam esse haud semel asseveret [64], fatetur tamen [65] multa esse, quæ ad eam inquirendam conferunt, eamque Filio Dei opitulante inveniri : « Sunt quidem, inquit ille [66], communia quædam criteria, sicut sensus ; alia autem eorum, qui consultarunt, et exercuerunt ea, quæ vera sunt, nempe quæ vera et falsa per mentem et rationem artificiose distinguunt. » Atque hi tandiu inquirunt veritatem, donec illam in Scripturis sacris invenerint ; et ea inventa, conquiescunt.

Quid vero, quod sicut veritas a Filio Dei, divinisque, uti diximus, Scripturis, vel, ut ait citatus a Clemente [67] Plato [68], a Deo inquirenda est ; ita sane et ad eam comparandam nos juvant, non solum philosophia, ut supra dictum est, sed aliæ etiam ejusdem philosophiæ adjutrices disciplinæ ? Et id quidem cum Clemens inductione, ex variis disciplinis desumpta, comprobavisset, sic concludit [69] : « Philosophiam ergo adjuvant disciplinæ, et ipsa philosophia ad tractandum de veritate. » Ad consequendam enim veritatem, quæ multo sine labore et experientia comparari non potest, animum hominis præparant, et disponunt disciplinæ, atque inde ille ad veritatis cognitionem perducitur. Quamobrem quomodo sacræ Scripturæ lectio ad veritatem adipiscendam omnino necessaria est : sic et humanas disciplinas utiles esse nullus unquam jure merito inficias iverit. Quod quidem Clemens [70] testimonio confirmat Platonis, qui etiamsi negaverit encyclopædiam ad bonum conferre, profitetur tamen ab illa opem ferri ad excitandam exercendamque animam ; ut ea quæ percipiuntur intelligentia, assequi possit.

Maximis igitur in rebus eos falli demonstrat, qui contra objiciebant [71] : « Quid juvat nosse causas, quomodo sol moveatur, et reliqua astra ; aut geometrica speculatum esse theoremata, aut dialectica, aut unamquamque ex aliis disciplinis, » quæ

[48] l. II, p. 362. [49] ibid. [50] l. III, p. 393. [51] l. IV, p. 531. [52] l. VI, p. 694. [53] l. IV, p. 477 ; l. VI, p. 691 ; l. II, p. 396. [54] l. I cont. Julian. init., p. 7. [55] tom. IV, serm. I, De fide, p. 477. [56] l. II Strom., p. 364. [57] l. VI, p. 656. [58] serm. 11, p. 136. [59] Strom. l. I, p. 380. [60] Theæt. tom. I, p. 155. [61] Strom. lib. VI, p. 660. [62] l. 1, p. 289 et seq., 293 ; lib. VI, p. 689 et seq. [63] ibid., p. 655 et seq. [64] ibid., p. 660. [65] ibid., p. 689, et l. I, p. 318, et l. VII, p. 754. [66] ibid., p. 755 et seq. [67] l. VI, p. 675. [68] in Phæd., t. III, p. 262. [69] l. VI, p. 660. [70] l. I, p. 316. [71] ibid., p. 661 et seq.

b humano ingenio, minime autem a veritate do-entur? Quam infirmi etenim levisque momenti sit æc objectio, hinc ipse convincit [72], quia homines ibero præditi libertatis arbitrio, possunt humaiam doctrinam sanctam efficere, « etiamsi eam cceperint per homines. » Et id sane ab illo pluriis ipsiusmet divinæ Scripturæ testimoniis et ibrahæ exemplo stabilitur et confirmatur.

Præterea vero ille luculenter demonstrat [73] ab o qui veras Græcorum sive paganorum discipliias et artes coluit, aurum probum ab adulterino, d est, verum a falso, sophisticam artem a philoophia atque ab orthodoxa veritate, hæreses et rrores caute ac prudenter secerni ac separari.

Quapropter non imperfectis tantummodo Chrilianis, sed etiam perfectissimo, seu, ut ipse loiitur [74], gnostico per eum licet, ut ex unaquaque isciplina illud sumat quod confert ad veritatem.)uinimo brevi inductione ostendit [75] quid ex sinula quaque disciplina ab illo decerpi debeat; ea amen lege, ut iis non tanquam *virtutibus*, sed tanım ad assequendam veritatem *adjutricibus* utatur.)uilibet tamen Christiano præcipit, ut in illis non mmoretur, et permaneat, sed postquam quæ in iis ona et vera sunt elegerit, ad veram, sive Chritianam philosophiam revertatur.

Nemini porro hæc Clementis nostri sententia llam admirationem movere debet. Persuasum iquidem ille habuit in omnibus, non solum discilinis, sed etiam artibus aliquid boni inesse, quod b ipsomet Deo profectum est: « Jam vero ea etiam, nquit [76], quæ bona sunt in artibus, ut in artibus, ἐν έχναις, ὡς ἐν τέχναις, habent principium diviniıs. »

Nos tamen ille [77], nec semel, nec segniter monios esse vult, omnibus Christianis, atque in primis nostico, seu eorumdem Christianorum perfectissino, vitandum esse multum et inutilem disciplinaum abusum. Confirmari autem id potest ipso Platonis Heraclitique testimonio, quod ille alibi hunc rotulit 306 in modum [78]: Ἤδει γὰρ, οἶμαι, ὡς ἄρα δὴ πολυμαθῆ νόον ἔχει· ὃ διδάσκει καθ' Ἡράκλειον· « Sciebat enim, ut existimo, eum multarum erum scientem jam habere mentem, quod docet, t est Heracliti sententia. » Sed hoc Menagius cenet ita esse corrigendum: Ἤδει γὰρ, οἶμαι, ὡς ρα ἡ πολυμάθεια νόον οὐχὶ διδάσκει καθ' Ἡράκλειον. Et sane hanc emendationem probat prætermissa ab auctore nostro sententia, quæ apud Laerum sic legitur [79]: Πολυμαθίη νόον οὐ διδάκει, « multa peritia mentem non docet. »

Non aliter itaque has disciplinas, quæ utilitatis liquid habent, a Christianis adhibendas esse Cleıens opinatur; nisi veluti quasdam præexercitatioes, quibus et captiosa adversariorum sophismata iluere, et veritatis cognitionem assequi possint. enique tunc eas non modo inutiles, sed pernilosas esse asserit, quando cum vera philosophia onjunctæ non fuerint: « Artes, inquit [80], si cum hilosophia conjunctæ non fuerint, cuilibet exitiales unt. » Sed hæc omnia ex iis clariora et apertiora mnibus fiunt, quæ superius de philosophia dispuwimus.

ARTICULUS V.

e grammatica, dialectica, arithmetica, et quibusdam numeris, de musica, geometria, architectura, agricultura, nautica et astronomia.

Clementem nostrum, de singulis disciplinis disrentem, si sequamur, ab ipso hæc audiemus [81]: Eum bene et utiliter eruditum existimo, qui omnia refert ad veritatem; adeo ut ex geometria et musica, et ex grammatica, et ipsa philosophia colligens quod est utile, nullis insidiis interceptam servet fidem. » Censet igitur Christianum hominem, singulis hisce disciplinis liberaliter ornatum, posse earum ope et præsidio hæreticorum aliorumque paganorum et errantium hominum insidias ac dolosas cavillationes ita declinare, ut illibatam Christianæ religionis doctrinam et nullis falsis artibus interceptam fidem conservet.

Cum autem grammatica in verbis et vocibus potissimum versetur, inde certe Clemens recte colligit eam ad intelligendas sacras utriusque Testamenti Scripturas esse utilem: « Quomodo, inquit [82], non est utile, dividere voces, quæ sunt ancipites, et quæ in Testamentis afferuntur æquivoce? » Et vero artis grammaticæ utilitatem, imo et necessitatem probe cognoscunt, qui eosdem sacros libros, vel primoribus, ut aiunt, labiis gustavere, atque ii in primis, qui illos interpretari, exponere, verosque eorum sensus perscrutari conati sunt. Nos tamen Clemens, uti diximus, commonefacit Christiano non in solis nominibus et verbis, sed rebus ipsis et veritati, quæ ex illis eliciuntur immorandum.

Dialectica autem a Clemente dicitur [83] respondendi et interrogandi scientia. Nec ab hac scientia longe absunt ii, de quibus Laertius scripsit [84]: « Dialecticam recte disserendi scientiam circa orationem, quæ interrogatione et responsione consistit, versari dicunt. Quocirca ipsam ita definiunt, scientiam veri, falsique et neutrius. » Atque hanc alibi [85] suum a Zenone Eleate exordium sumpsisse perhibet.

De illius itaque utilitate hæc Clemens noster tradidit [86]: « Perspicuitas opem fert ad tradendam veritatem, et dialectica, ne prosternamur ab hæresibus, quæ faciunt incursiones. » Quis autem inficiabitur non minimum esse fructum et emolumentum dialecticæ, quæ efficit ut ab hæreticis non decipiamur, et vanas eorum argutias et cavillationes diluamus, confutemus et explodamus?

Nec mirum sane. Nam dialectica, ut ille ait [87], juxta Platonis sententiam, « est quædam scientia inventrix eorum, quæ sunt significationis, » τῆς τῶν ὄντων δηλώσεως εὑρετική τις ἐστὶν ἐπιστήμη. Duplex porro dialectica ab eo distinguitur. Prima in rebus sophisticis versatur, « et aliquid dicit, vel facit eorum, quæ dicuntur, aut fiunt ab hominibus [88], » atque hæc procul rejicienda est. Altera a bono et moderato viro acquirenda, « ut possit facere et dicere ea quæ Deo grata sunt, idque universum pro viribus. » Docet autem Clemens hanc esse prudentiam, quæ ea dividit, quæ percipiuntur intelligentia, quæ ad veram sapientiam nos quasi manu ducit, quæ ad ipsummet etiam Deum audet progredi, quæ tandem divinorum cœlestiumque scientiam profitetur. Atque hæc omnia ex septimo Platonis *De republica* libro videtur hausisse [89]. Ad hæc vero dialectica, quemadmodum ille alibi ait [90], quæ intellectu percepta fuerunt, fuse et rationabiliter, ac cum electione et assensu explicat. Quæ autem vere dicta sunt, confirmat, dissolvitque *dubitationes* et sophismata: « Est enim, sicuti adhuc scripsit [91], dialectica veluti vallus quidam, ne veritas conculcetur a sophistis. » Quidni vero? quandoquidem « dialectici, inquit Laertius [92], a disserendo vocati sunt, hi nimirum, qui verborum ac rationum acumine pugnant. »

Arithmeticæ quoque utilitatem eo Clemens demonstrat [93], quod gnosticus seu perfectissimus, sicut

[72] p. 656. [73] l. I, p. 291 et seq. [74] l. VI, p. 654. [75] p. 655, 659. [76] p. 694. [77] l. II, p. 339, et l. VI, p. 656. [78] l. I, p. 315. [79] l. IX in Vita Herac., § 1. [80] l. I, p. 289. [81] Strom. l. II, p. 291. [82] ibid., 292. [83] ibid. [84] l. VII in Vita Zenon., § 42. [85] in Procem., § 18. [86] l. I, p. 319. [87] p. 354. [88] ibid., tom. II, lib. VII De repub., p. 351 et seq. [90] Strom. lib. VI, p. 692. [91] ibid., p. 655. [92] in Procem., 7. [93] lib. VI, pag. 654.

dictum est, Christianus in ea « adnotet augmenta et decrementa numerorum, et eas quæ sunt inter se relationes, et quod plurima cadant in proportionem numerorum. » Ad illud porro arithmeticæ probandum emolumentum, non modo Abrahæ profert exemplum, sed quædam etiam de nonnullis numeris animadvertit [94], videlicet numerum decimum esse undequaque perfectum, octonarium vero esse primum cubum, in quacunque dimensione æqualem, atque ut alios missos faciamus, numerum 120 constare ex paritate numeri 64 et imparitate numeri 54, quorum partes quadratos generant; imo vero eumdem numerum 120 quatuor componi uno triangulo scilicet 15, altero quadrato 25, tertio pentagono 35, quinto denique hexagono 45. Sed quamvis Clemens noster et alii postea Ecclesiæ Patres, ut alibi diximus [95], post Platonicos, ac potissimum Pythagoreos scientiæ numerorum addictissimos, in iis enucleandis aliquando versati fuerint; majorem tamen fructum ex allegorica et mystica explicatione percipi posse arbitrati sunt.

In iis enimvero multas post Philonem Judæum deprehenderunt allegorias, et symbola, multas quoque alias, quas illi adnotarunt, figuras, sicut in numero trecentesimo decimo octavo, in quo Clemens noster [96], et alii, ut vidimus, existimant designari crucis Christi figuram.

Ubi vero auctor noster expressam a Clemente Romano [97] gnostici, seu perfecti Christiani, formam et imaginem exhibet, citata ab illo Psalmi tricesimi primi verba interrumpit [98], ac quædam de septenario et octonario numero media sic interjicit [98]: *Adeste filii, audite me*, ait Dominus, *timorem Domini docebo vos. Quis est homo qui vult vitam, diligit dies videre bonos* [99]? « Deinde hebdomadis et ogdoadis subjungit **307** mysterium, quod inducit cognitionem : *Cohibe linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur dolum. Declina a malo et fac bonum, quære pacem et persequere eam* [100]. Per hæc enim significat cognitionem cum abstinentia a malis, et cum operatione bonorum, docens perfici et opere et sermone. » Horum autem Clementis nostri verborum sensus, quem se satis non percepisse Hervetus fatetur, iste est : Clemens Romanus his Psalmistæ verbis declarat hebdomadem, sive septenarium numerum significare a malis abstinentiam, ogdoadem vero, sive numerum octonarium, qui illo perfectior, et summam perfectionis, sicut olim ad Ambrosii in Lucæ Evangelii expositionem observabamus [1], complectitur et continet, significare bonorum operationem, quæ sermone et opere perficitur. Et id quidem inde confirmari potest, quod de his aliisque utriusque illius numeri significationibus postea Clemens prodidit [2].

Ea autem [3] numerorum mystice exponendorum consuetudo vulgaris adeo illius tempore pervagataque erat, ut aliis denarium esse sacrum si diceret, id sibi inutile et supervacaneum videretur. Quamobrem istud, utpote jam tibi forsan inusitatum, discere si aveas, legesis Philonis lib. *De congres. quær. erudit. grat.* pag. 637 et seqq.; Origen. homil. 13 in Levit. p. 105, etc.

Hervetus tamen declarat sibi in memoriam non redire illud a se ullibi lectitatum, quod de vicesimo quinto numero prius a Clemente scriptum legimus [4] : « Jam vero numerus 25 qui est quintus ab unitate, dicitur esse symbolum tribus Leviticæ. » At hæc mystica significatio his niti videtur sacri Numerorum libri verbis [5] : « A viginti quinque annis, et supra ingredientur Levitæ : ut ministrent

A in tabernaculo fœderis. Cumque quinquagesimum annum ætatis impleverint, servire cessabunt, » etc. Quid vero, quod Origenes eamdem plane numeri 22 symbolicam nobis attulit interpretationem ? Levitæ, inquit [6], « qui deserviunt Domino, et primogeniti filiorum Israel admirabili hoc et sacrato numero titulantur. » De his porro aliisque, quorum auctor noster mentionem facit [7], numeris, eorumque mystica et allegorica significatione plurima occurrunt apud antiquos Ecclesiæ Patres, Origenem, Ambrosium, Augustinum, et alios complures, ex quorum scriptis multa Hieronymus Lauretus in sua ad *Allegoriarum silvam* appendice collegit.

Ex his porro quæ de arithmetica diximus, quilibet facile concedet musicam esse quoque Christiano utilem. Nemo etenim nescit eam nihil aliud esse nisi ipsammet arithmeticam, quæ cum in numeris sonoris versetur, in iis harmonicas concentuum causas, et interjecta inter sonos intervalla
B distinguit, ac de illis sive sensu, sive ratione dijudicat. Quamvis autem illa idcirco ab eodem Clemente nostro στοχαστική, « conjecturalis » fortasse dicitur [8]; ipsius nihilominus utilitatem exemplo Davidis, Psalmos numerose canentis, sic comprobat [9] : « Exemplum musicæ simul psallens et prophetans ponatur David, Deum concinne et numerose laudans. » Tum deinde ostendit harmoniam Doricam et Phrygiam esse Christiano maxime consentaneam ac convenientem, atque ex hac eadem psalterii harmonia, quæ modorum honestatem et gravitatem patefacit, magnum Terpandro, de quo nos supra, exemplum fuisse.

Per Clementem itaque nostrum Christiano hac uti licet musica. At quomodo, et quam ob causam ea uti debeat, ex iis quæ idem Clemens dixerat, sic ipse concludit [10] : « Est ergo attingenda musica ad mores ornandos et componendos. Certe etiam in convivio nobis invicem psallendo propinamus, no-
C stram incantantes cupiditatem, et Deum glorificantes, propter copiosam donationem eorum, ex quibus fructum et emolumentum capiunt homines, ἐπὶ τῇ ἀφθόνῳ τῶν ἀνθρωπείων ἀπολαύσεων δωρεᾷ, et quod perpetuo suppeditata fuerint nutrimenta ad augmentum corporis et animæ. » Quapropter gnosticus, seu perfectus Christianus, uti ait Clemens [11] : « Ex musica persequitur proportionem, quæ est in iis quæ sunt conjuncta et composita. »

Neque porro musicam voce tantum cantando Christianis utilem esse docet : sed iis quoque permittit quorumdam instrumentorum musicorum usum : « Et si ad lyram, inquit [12], et citharam canere et psallere noveris, nulla in te cadet reprehensio. »

Non omne tamen musicæ genus licitum esse contendit. Quemadmodum enim illud, de quo loquimur, bonum, utile et admittendum esse asserit, ita et aliud censet supervacaneum et penitus reji-
D ciendum. Quodnam autem sit, his ille exponit verbis [13] : « Est autem supervacanea respuenda musica, quæ frangit animos, et varie afficit ; ut quæ sit aliquando lugubris, aliquando vero impudica, et incitans ad libidinem. » Quod quidem ipse in secundo *Pædagogi* libro, cap. 4, enucleatius explicat, fusiusque prosequitur. Clementi itaque illius tantum musicæ usus probatur [14], atque ab illo Christianis conceditur, ex quo ii aliquid boni et emolumenti fructusque spiritualis possunt demetere ac percipere.

Geometriam quoque, agriculturam, architecturam et nauticam cuidam Christianis utilitati ac

[94] p. 656 et 657. [95] Ad epist. Ambros. 44, p. 976, num. 5. [96] loco cit. [97] Epist. 1 ad Corinth. § 22, p. 202. [98] lib. IV Strom., p. 517 et seqq. [99] Psal. XXXIII, 12, 13. [100] Ibid., 14, 15. [1] In Ambr. l. V; in Luc., pag. 1367. [2] l. IV Strom., p. 538 et 564. [3] lib. VI, p. 680. [4] lib. VI, p. 657. [5] Numer. VIII, 24. [6] homil. 4, in Numer., p. 117. [7] lib. VI, p. 658. [8] lib. I Strom., p. 316. [9] lib. VI Strom. p. 658. [10] pag. 659. [11] pag. 654. [12] lib. II Pædag. c. 4, p. 163. [13] l. VI Strom., p. 659. [14] lib. I, p. 316.

molumento esse posse palam ille asseverat [15]. Atue geometriam quidem, et architecturam illis fructuosas esse inde ostendit [16], quod ejus opere veriatem perspiciant, et inventis proportionibus adncantur « ad longitudinem absque latitudine, et uperficiem, quæ caret altitudine, et signum quod ullas habet partes, et a sensibilibus nos traducit d ea, quæ percipiuntur intelligentia, » hoc est, ad eum, qui nec corporeus est, nec finitus.

Quomodo autem hæc scientia ad Christiani honinis virtutem proficere possit, Clemens pulchre locet [17], ubi proportiones in tabernaculi, arcæ et nensæ, quæ in Hierosolymitano templo erant, contructione observatas, mystico allegoricoque sensu nterpretatur.

Neque porro minus eidem Christiano utilem esse stronomiam haud plane incerto Abrahæ exemplo nanifestum omnibus facit [18]. Quinetiam quomodo lla ab ipsomet gnostico, sive perfectissimo, ut sæius diximus, Christiano utiliter adhibeatur, hunc lle exponit in modum [19] ? « Ab astronomia a terra levatus una cum cœlo mente in altum extolletur, t simul cum astrorum conversione circumagetur, emper considerans divina, et eam quæ est inter e invicem consensionem et convenientiam, a quious adductus Abraham, ascendit ad cognitionem jus, qui creaverat. »

308 ARTICULUS VI.

Sophisticam artem, sicut et alias, quæ vocibus et verbis tantum constant, esse penitus ejiciendas et exterminandas ; quæ a Christianis movendæ quæstiones, aut non movendæ, ac a quibus et quomodo legendi paganorum libri.

Non eadem profecto, sed longe alia Clementis de rtibus, quæ in verbis tantum versantur, ac potissimum de sophistica arte fuit mens et sententia. Quid autem sit hæc ars, quam Græci, inquit, magni æstimabant, sic ille explicat et definit [20] : « Ars sophistica est, δύναμις φανταστική, potestas phantastica (seu imaginationis), quæ falsas opiniones, tanquam veras, verbis ingenerat. » Cur autem eam sic definierit, hanc continuo reddit rationem : « Præbet enim ad persuadendum quidem, τὴν ῥητορικὴν, dicendi artem, ad contendendum autem, τὴν ἐριστικὴν, artem litigandi. »

Quod quidem ille adhuc planius facit [21] non modo auctoritate Platonis, a quo « ars mala, » et Aristotelis, a quo « ars quædam decipiendi » vocatur ; sed etiam ab ipsius principio, officio et fine, quæ idem Clemens noster his ibidem edisserit verbis [22]: « Sophisticæ artis principium quidem est, τὸ φαινόμενον, id quod apparet, » sive rerum tantum apparentia, non autem res ipsæ, et veritas. « Officium vero duplex : unum quidem ex rhetorica, quod perpetua oratione rem persequitur, » διεξοδικὸν φαινόμενον, seu longa rei apparentis, non autem veræ prosecutio : « Alterum vero ex dialectica, ἐρωτικόν, interrogans. Ejus vero finis est, ἡ ἔκπληξις, stupor et admiratio, » non autem veritas.

Itaque cum ars sophistica sit ars litigandi, quæ tota circa ea tantum quæ apparent versatur, nec alium habeat finem quam ut homines ad stuporem et admirationem, non autem ad veritatem adducat, hæc ex rhetorica et dialectica nihil boni, sed id duntaxat quod deterius est, accipit, sibique vindicat.

Inde igitur Clemens recte colligit, eam, sicut et alias supervacaneas artes, quæ vocibus et verbis tantummodo consistunt, ab Apostolo jure prorsus merito proscribi et condemnari. Cui ille paulo post adhuc subscribit, atque hanc ibi suæ subscriptionis ac suffragii reddit rationem [23] : « Ars autem contentiosa et sophistica est penitus repudianda ; quandoquidem ipsæ sophistarum dictiones non solum multorum oculos perstringunt, et eos seducunt, sed nonnunquam etiam vim afferentes, Cadmeam referunt victoriam. » Non alio igitur hæc ars sophistica collineat, quam ut hominum oculos perstringat, eosque fallat et seducat, ac Cadmea victoria, id est, infausta, infelici, ac ipsis perniciosa et funesta decipiat [24]. Quamobrem Christiani vera philosophia et dialectica, uti supra ex Clemente nostro dictum est, accurate imbui et informari debent; ne fallaci illa arte decipiantur, atque dolosas illius fraudes ac fallacias, captiosaque sophismata dignoscant, propulsent, ac funditus evertant.

Neque a proposito nostro alienum esse videtur, hic paulisper expendere quas a Christiano movendas quæstiones, aut non movendas esse Clemens censuerit. Docet itaque [25] eam quæstionem esse optimam, quæ fidei nostræ omnino conveniens et consentanea est : stultas vero, inutiles et ineruditas hæreticorum, atque a fortiori paganorum quæstiones, teste Apostolo, esse vitandas et rejiciendas, nec de iis temere laborandum, juxta illud Æschyli carmen :

Ne in iis labores temere, quæ nihil juvant.

Quod quidem carmen, ut id obiter adnotemus, invenies apud Theodoretum tom. IV, serm. 4, *De Græc. affect. curat.*, pag. 531.

Quadruplex autem aliarum inutilium et vitandarum quæstionum dicit esse genus [26]. Ac primo quidem eæ, quæ omnibus omnino perspicuæ et manifestæ sunt, verbi gratia, utrum dies sit. Secundo, quæ a nemine unquam certo definiri possunt, exempli causa, utrum stellæ numero pares sint, an impares. Tertio, quæ in utramque partem æqua parique ratione possunt stabiliri et propugnari, quemadmodum utrum fetus in matris utero sit, aut non sit animal. Postremo ubi argumentum, quod ex utraque parte profertur, a nullo unquam solvi poterit. Vult ergo Clemens has omnes quæstiones ab omnibus Christianis vitari, ac prorsus rejici. Atque utinam tam prudentes, certæ ac firmæ de movendis proponendisque quæstionibus regulæ in Christianorum scholis nunc accurate et diligenter ab earum præfectis servarentur. Tum enim illi maximo sane et durissimo, ac penitus ingrato adolescentium aliorumque non abuterentur labore, et eos scientia melius informarent.

Denique simili quoque prudentiæ lege Clemens præcipit [27] ut Græcorum seu paganorum libri ab his, qui sparsa in eis impietatis errorumque venena cavere noverint, ea cautione legantur, ut falsa et noxia respuentes, vera tantum, salutaria et divina seligant.

CAPUT XXIV.

De variis paganorum moribus, ac singularibus et præclaris quorumdam facinoribus.

ARTICULUS I.

De purpura, dolosisque vestibus, et unctionibus, de puerorum expositione, de quorumdam gula, et liguritione, de cultu angelis et dæmonibus a magis tributo, atque de illorum a vino, animalis, et rebus Venereis abstinentia, quamvis cum matribus et

[15] lib. VI, p. 659. [16] p. 660. [17] p. 657 et seqq. [18] p. 656. [19] p. 654. [20] ibid I, p. 289. [21] ibid. [22] ibid. [23] ibid., p. 293. [24] vid. Erasm., Adag. chiliad. II centur. 8, adag. 34, p. 534. [25] Strom. lib. V, pag. 646. [26] ibid., p. 647. [27] l. III, p. 613.

sororibus coirent, communesque eis essent uxores; de athletarum. atque in primis Astyli Crotoniatis, Crissonis Himeræi, atque etiam Amœbei citharœdi a rebus Venereis abstinentia, de legibus contra adulteros latis, de alia lege in gratiam mulierum prægnantium capite damnatarum, de Romanorum testamentis per libras et asses, ac de Lacedæmoniorum scytalis.

Postquam ea, quæ Clemens noster de Græcorum et paganorum artibus, disciplinis et scientiis tradidit a nobis pro more nostro examinata sunt, nunc ad alia accedendum est, quæ ille de ipsorum moribus et præclaris quorumdam facinoribus notatu digna cum judicaverit, et ab omnibus facile intelligi non possint, a nobis adhuc debent enucleari et explicari. Verumtamen ea omittemus quæ jam explanare tentavimus, quale istud est, quod Clemens narrat [28] purpureas ac dolosas vestes, et unctiones a veteribus Lacedæmoniis proscriptas ac rejectas, atque recens natos infantes, crudelissima prorsus inhumanitate a paganis suis parentibus fuisse expositos.

Plura quoque de paganorum cupedia, gula et liguritione in superiori dissertatione adnotavimus [29], quibus ea addenda sunt, a Clemente nostro in his
309 *Stromatum* libris de quibusdam memorata hominibus gulosis: « Qui, inquit [30], in aliquorum animantium ventres ante partum calces impingunt, ut contemperata lacte carne vescantur. » Quam autem hæc vera sint, disces ex Plutarcho, qui de corruptis ac depravatis quorumdam suæ ætatis hominum moribus scriptum nobis hoc reliquit [31]: « Alii verubus ignitis porcos jugulant, ut ferri tinctura sanguis exstinctus atque diffusus carnem molliat, delicatamque reddat. Alii uberibus suum fetarum, instante jam partu, insiliunt, eaque calcant; ut sanguinem, et lac, et tabum fetus simul interfecti inter matris dolores eximentes (proh piacularis Jupiter) maxime inflammatam animalis partem vorent. »

Ab istorum moribus quam alieni essent magi, inde colliges, quod de illis Clemens memoriæ prodidit [32]: « Certe magis curæ est, qui angelos colunt et dæmones, simul a vino, et animatis, et rebus Venereis abstinere. » Antea vero de iisdem in sua *ad gentes Admonitione* dixerat [33]: « Magi se jam suæ impietatis gloriantur ministros habere dæmones; ut qui eos in suorum famulorum numerum ascripserint, et necessitate adactos servos fecerint suis carminibus; » quia scilicet suis incantationibus eos sibi adesse et servire compellebant. De his autem impiis carminibus et incantationibus plura apud Eusebium [34] narrat Porphyrius.

At de illa Chaldæorum sive magorum cum impia superstitione, tum etiam abstinentia, multa ex variis auctoribus decerpta Laertius [35], ac primum ex Sotione narrat, « illos divinationem prædictionemque exercere, sibi deos apparere asserentes...... His autem vestis candida, lectus humus, esca olus, caseus panisque cibarius est. » Deinde vero ex Aristotele, Hermippo, Eudoxo et Theopompo adnotat [36], « duo juxta illos esse principia, bonum dæmonem et malum; alterum ex his Jovem, et Orosmadem, alterum Plutonem, et Arimanium dici. » Videsis variorum in hunc Laertii locum observationes. Præterea Eubulus, uti Hieronymus testatur [37]: « Qui historiam Mitræ multis voluminibus explicuit, narrat apud Persas tria genera magorum, quorum primos, qui sint doctissimi et eloquentissimi, excepta farina et olere, nihil amplius in cibo sumere. »

Quæ vero ibidem Hieronymus fusius disserit, in eorum confirmationem adduci possunt, quæ noster Clemens adhuc generatim tantum dixerat [38]: « Quin etiam ii, qui colunt idola, a cibis et Venere abstinent. » Vide etiam Porphyrium lib. *De non necand. animal.*, pag. 399.

Quamvis autem tanta esset magorum abstinentia, ac nonnulli eos a rebus Venereis se abstinuisse tam asseveranter tradiderint: « Xanthus tamen (ipsiusmet Clementis nostri verba sunt [39]), in iis quæ inscribuntur *Magica:* Coeunt autem, inquit, magi cum matribus, et fas esse aiunt coire cum sorore, et communes esse uxores, non vi, et clam, sed utrisque consentientibus, cum velit alter ducere uxorem alterius. » Brevius jam citatus a Laertio Sotion ait [40]: « Magos æquum duxisse matri ac filiæ misceri. » Sed id apud Eusebium fusius a Bardesane exponitur: « Apud Persas (inter quos magi degebant) lex, inquit [41], erat, qua non filias tantum, aut sorores, sed ipsas quoque matres secum matrimonio jungere licebat. Nec in ea regione tantum, eove duntaxat in climate incestas illas Persæ nuptias contrahebant; sed etiam quotquot eorum e Perside alio commigrarunt, quos Magusæos vocant, iisdem flagitiis obstricti manent, posterisque suis hæreditario quasi jure leges et consuetudines easdem relinquunt. » Hujus flagitiosissimæ ac plane detestabilis consuetudinis mentionem Sextus Empiricus, Quintus Curtius, Ovidius, aliique complures fecerunt, quorum verba ad id, de quo nemo dubitare potest, fusius probandum, hic integra transcribere, inutilis prorsus esset operæ et laboris. Lege, si velis, in laudatum a nobis Laertii locum Menagii animadversiones.

Verum, inquiet aliquis, nobis edissere quomodo sibi ipsi stet Clemens, qui magos et a rebus Venereis abstinuisse, et turpissimo matrum et sororum coitu contaminatos prædicat? Nunquid ille de diversis magis, tam loco quam moribus longissime dissitis, locutus est? At animum, quæso, adverte præterquam quod a Clementis nostri more non est alienum, ut aliquando, non quod ipse sentit, sed aliorum eadem de re varias referat opiniones, ab ipso haud dubitanter ibi affirmari magos a rebus Venereis, quæ nimirum illis prohibitæ et illicitæ erant, se continuisse; cum matribus vero et sororibus matrimonio fuisse copulatos quidem, sed quod lege apud eos lata permissum fuerat, atque idcirco minime flagitium et incestum esse credebant. Ubi vero post susceptam Christi fidem illud malum esse cognovissent, tunc, teste Eusebio, nuntium ei continuo remiserunt: « Itaque nec Persæ, ait Eusebius [42], qui semel Christi disciplinæ nomen dederunt, nuptias amplius cum matribus ineunt..... nec alia barbarorum genera incesto filiarum ac sororum concubitu polluuntur. »

A magis autem si transeamus ad athletas, de eorum quoque abstinentia hæc Clemens noster litteris consignavit [43]: « Aiunt athletas non paucos abstinere a Venere, propter exercitationem corpora continentes, quemadmodum Crotoniatem Astylum, et Crisonem Himeræum. » Quæ quidem luculenter et egregie his confirmantur Platonis verbis [44]: « Ignoramusne ea, quæ de Icco Tarentino perhibentur, qui ut in ludis Olympicis cæterisque idoneum se redderet, eam animi contentionem artemque adhibuit, et in tantam temperantiam se conformavit, ut neque mulierem, neque puerum attigerit unquam, quandiu quidem in hujusmodi exercitationibus est versatus. Idem quoque de Crissone, et Astylo, et

[28] Dissert. super., cap. 12, art. 2 Strom. lib. II, pag. 400. [29] super. dissert., cap. 12, art. 7. [30] Strom. l. II, pag. 401. [31] l. II De esu carnium, pag. 996. [32] Strom. l. III, p. 446. [33] Admonit. ad gentes, p. 39. [34] l. V Præp. evang., c. 8, 9 et 10. [35] in proœm. in Vitas et dogm. philosoph., § 7. [36] ibid., § 8. [37] l. II adversus Jovinian., p. 62. [38] p. 446. [39] lib. III, p. 431. [40] loc. cit. [41] lib. VI Præp. evang., cap. 10, pag. 275 et 279. [42] l. I Præp. evang., c. 4, p. 11. [43] Strom. l. III, p. 447. [44] tom. II, l. VIII De legib., p. 839 et seq.

iopompo, et cæteris compluribus memoratur. . . . A era hæc dicis, quæ his athletis accidisse prisci emoriæ prodiderunt. Quid igitur? Illi ut luctando, currendo, cæterisque hujusmodi corporeis facultibus vincerent alios, ab ea re, quæ a vulgo beata ædicatur, ultro abstinere voluerunt. » Alibi vero ribit[45] : «Crisonem Himeræum florentis et robustæ ætatis cursorem fuisse. » Mentionem quoque lius fecerunt Diodorus Siculus[46], Pausanias[47], usebius[48], et alii ita omnibus obvii, ut Hervetum irari subeat, qui de illo apud alios, præter Clementem nostrum, se alicujus verbi quod legerit, eminisse palam negavit.

De Astylo autem idem Pausanias hæc memorat[49]: Astylus Crotoniata Olympiacas deinceps tres de ursu repetito palmas tulit. Et hujus quidem, quod ieronis Dinomenis studio ductus, Syracusanum se enuntiandum curasset, in posterioribus duabus ictoriis infamiæ causa domum Crotoniatæ ad ublici carceris usum destinarunt, et statuam in acedæmoniæ Junonis templo dedicatam everterunt. »

Pergit Clemens[50] : « Quinetiam Amœbeus citharœdus **310** cum recenter uxorem duxisset, a sponsa bstinuit : et Cyrenæus Aristoteles amantem Laiem solus despexit. Cum meretrici itaque jurasset e eam esse in patriam abducturum, si ei adversus ecertantes adversarios in aliquibus opem tulisset, ostquam id perfecit, lepide a se scriptum jusjurandum exsequens, ejus quam simillimam Cyrenæ statuit imaginem. » Eadem de illo narrat Ælianus[51] : Amœbæus, inquit, citharœdus, maxima continentia ræditus fuisse dicitur, cumque venustissimam xorem haberet, non cum ea coivisse. » Quod quiem adeo singulare et memoria existimavit esse ignum, ut illud suæ *De animalibus historiæ* insendum adhuc putaverit[52]. Ibi vero addidit hunc mœbæum omni tempore, quo in certaminibus versaretur, ab ea formosissima uxore se abstinuisse.

Itaque major est de Aristotele Cyrenæo difficulis. Nos etenim Hervetus admonet eumdem Ælianum in laudata *Varia historia* meminisse quidem lius Aristotelis Cyrenæi[53], sed de amata ab illo aide nihil in ea reperiri. Verum si ad ea, quæ aulo ante in illa scripta sunt, oculos Hervetus onvertisset, ibi certe vidisset, quæ Aristoteli Cyenæo Clemens tribuit, his prope eadem Eubatæ idem Cyrenæo ita ascribi : « Lais cum Eubatam yrenensem aspexisset, ardentissimo in eum amore œpit flagrare, et de contrahendis inter se mutuo uptiis sermonem ei detulit..... Sponsio vero his onditionibus facta est, ut post ludos certamenque ata deberet esse. Cum igitur abiret e certamine, e conventis non stetisse videretur erga feminam, ictam Laidis imaginem deportavit secum Cyreem, » etc.

Verum alterutrum, aut ex eorum amanuensibus brariis aliquem, nomen hujusce Laidis amasii escribendo, errasse haud omnino dubium videtur. uis autem revera erraverit, non facile dixeris. Ælianus tamen cum nullum testem, Clemens vero ententiæ suæ auctorem Istrum producat, is certe agis, quam ille vera scripsisse non immerito rorsus dici potest. At quia quidam a Laertio[54] ristoteles Cyrenaicus, qui *Poetica* scripsit, alius item a Stobæo[55] ejusdem nominis ejusdemque atriæ memoratur; utrum ex his duobus, vel ex liis pluribus, quos Ionsius recenset, unus ille thleta fuerit, aut reipsa Eubata cognominatus sit, peritioribus criticis lubenter audiemus.

Intolerabilem plane sectatorum Prodici impudentiam, qua obscœnissima quæque flagitia perpetrandi licentiam se habere dementissima temeritate prædicabant, ubi Clemens variis rationum momentis refellit, ibi contra eos hoc pugnat argumento[56] : « Quinetiam quæ faciunt, non faciunt ut reges, sed ut mastigiæ; clanculum enim committunt adulteria, timentes ne deprehendantur, et vitantes ne condemnentur, et metuentes ne supplicio afficiantur. » Quibus sane verbis ille apertissime significat decreta fuisse contra adulteros humanis legibus supplicia, quæ hi hæretici, adulteria clanculum committentes, declinare conabantur.

Quæret itaque aliquis quænam sint illæ leges, contra adulteros latæ, quodve pœnæ suppliciique genus ab eis constitutum, ac de qua tandem lege Clemens noster sit intelligendus. Ut his quæstionibus fiat satis, observandum est multas ea de re leges a variis scriptoribus memorari, nimirum Romiliam a Romulo, uti aiunt, et Juliam a Cæsare B Augusto, et alias a Diocletiano, ac post Clementis nostri ætatem a Constantino et Maximino latas. At eumdem Clementem nostrum de lege Julia fuisse locutum, inde haud prorsus inepte colligitur, quod ea lex cæteris omnibus magis illustris et celebrata, magisque in usu, atque ab aliis deinceps sæpius confirmata, aut moderatius temperata, et explicata, aut supplicii etiam atrocitate gravior facta fuerit.

Verum enimvero quod ad pœnam ab illis irrogatam spectat, fertur adulteros lege Romilia et Julia capite fuisse damnatos. Postea vero Constans imperator, Constantini Magni filius, lege ad Catullinum anno 339 data, longe gravius in eos supplicium his verbis indixit[57] : « Sacrilegos nuptiarum tanquam parricidas insuere culleo vivos, vel exurere judicantem oportet. » Sed cum hæc ipsa lex Clemente nostro recentior sit, ille de lege Julia, uti diximus, et supplicio ab ea sancito procul dubio C intelligi debet.

Quid ergo, arguet aliquis, nonne Augustinus disertissime negat ullam capitis pœnam antiquis Romanorum legibus, ac proinde Romilia et Julia contra adulteros statutam fuisse, ubi totidem ille verbis scripsit[58] : « Romani antiqui in stupro detectas Vestæ sacerdotes vivas defodiebant; adulteras autem feminas, quamvis aliqua damnatione, nulla tamen morte plectebant. » Sed ille de lege Romilia, cujus edictum non omnino certum est, vel de quibusdam aliis antiquorum, ut ipse ait, Romanorum ante Augusti ætatem, ac proinde ante Juliam constitutis legibus verba fecisse vero prorsus simile est. Ab Arnobio siquidem ante ejusdem Augustini tempora illud litteris mandatum legimus[59] : « Ad libidinem homines proni, atque ad voluptatum blanditias naturæ infirmitate proclives; adulteria tamen legibus vindicant, et capitalibus afficiunt eos pœnis, quos in aliena comprehenderint fœdera genialis se lectuli expugnatione jeD cisse. » Videsis Ulpianum lib. II ad legem Jul. et lib. IV *De adulter.*; Papianum lib. I *De adulter.*; Paulum Manutium lib. *De legib. Rom.*, cap. 19, et Godefridum in citatam a nobis Constantis legem tom. IV *Cod. Theodos.*, pag. 296.

Aliam Romanorum legem in prægnantium mulierum gratiam his Clemens verbis alibi memorat[60] : « Romani, si qua mulier prægnans fuerit damnata capitis, non prius permittunt ut supplicium subeat, quam pepererit. » Plutarcho autem si credimus, hæc lex ab Ægyptiis primum lata est, quam ab illis quidam Græci postea acceperunt : « Legem, inquit[61], Ægyptiam nonne videntur recte

[45] tom. I, in Protagor., pag. 335. [46] l. XII Bibl., p. 85. [47] l. V, p. 172. [48] in Chron. [49] l. VI, pag. 90. [50] ibid., p. 447. [51] l. III Variar. hist., § 24. [52] l. VI De animal., c. 1. [53] lib. X Var. hist., § 8. [54] l. V in Vita Arist., § 35. [55] serm. 62, p. 393. [56] Strom. l. III, p. 438. [57] titul. Quorum appellat., pag. 4. [58] l. III De civit., cap. 5, pag. 62. [59] l. IV advers. gent., post medium. [60] Strom. l. II, p. 400. [61] tom. II, De his qui sero a num. puniuntur, pag. 552.

quidam Græcorum descripsisse, quæ jubet gravidam si mortis fuerit damnata, asservari donec pariat? » De Græcis vero hæc Ælianus memoriæ commendavit [62] : « Judices Areopagitæ, cum veneficam mulierem deprehendissent, et eam morti tradere vellent, non prius ipsam interemerunt, quam partu liberaretur. Postquam vero peperit, comprehenderunt ipsam, et solventes a damnatione innocentem infantem, eam, quæ commeruerat supplicium, solam morte mulctarunt. » De Romana porro lege loquebatur haud dubie Quintilianus, cum dixit [63] : « Supplicia prægnantium lex differri in diem partus jubet. » Adi, si velis, jurisperitos in leg. *De prægnantibus* ff. *De pœnis*, etc. Cujacium, Jul. Paul. *Recept. sentent.* lib. I, titul. 12, De judicibus omn., § *Prægnantes*.

Ne autem a Romanis longius recedamus, notanda sunt hæc Clementis nostri de illorum testamentis verba, quæ Hervetus minime vidit nec quomodo **311** præcedentibus cohæreant, nec cur ab illo allata fuerint. Hæc vero hic leguntur [64] : « Et quæ a Romanis fiunt in testamentis, locum obtinuerunt, nempe libræ illæ et asses propter justitiam, et mancipationes et aurium contrectationes; illa quidem, ut juste fiant; hæc autem ad honoris divisionem; tertium vero, ut qui incidisset, cum ei onus imponeretur, stans audiret, et teneret locum intercessoris. » Ut hæc autem, quæ tam obscura Herveto esse non debebant, ab omnibus intelligantur, animadvertendum est id, quod Clemens de Romanorum testamentis tradit, ab Aulo Gellio paulo enodatius explicari, planeque confirmari : « Tria enim, inquiebat [65], genera testamentorum fuisse accepimus, unum quod calatis comitiis in populi concione fieret; alterum in procinctu, cum viri ad prælium faciendum in aciem vocabantur; tertium per familiæ emancipationem, cui æs et libra adhibentur. » Et adhuc clarius Justinianus lib. II *Institut.* [66] : « Tertium genus testamentorum, quod fiebat per æs et libram, scilicet quod per emancipationem, id est imaginariam quamdam venditionem agebatur, quinque testibus, et libripende, civibus Romanis puberibus præsentibus, et eo, qui familiæ emptor dicebatur. » Nullus autem dubitandi locus est, quin de hoc tertio, ut ait Brissonius [67], testamentorum genere Clemens noster loquatur, ac χαρπισμῶν nomine emancipationes, quæ in his testamentis intercedebant, reipsa designaverit.

Neque vero ad id probandum aliis opus est, quam Theophili verbis, quibus edisserit quomodo id testamenti genus fieri soleret. Fiebat, inquit [68], per emancipationem, « quæ imaginaria venditio erat. Quinque siquidem aderant testes, et libripens, cives Romani, hique puberes. Atque his præsentibus, is qui successor defuncti erat futurus, patrimonium morituri emebat, verba quædam dicens solemnia, et imaginarii pretii nomine, nummum rerum domino dabat, appellabaturque is, qui emebat, familiæ emptor. Deinde ordinabat moriens quid post mortem suam fieri vellet. Dicebat enim familiæ emptori, sive hæredi : Huic volo dari fundum, illi domum, alii centum solidos. »

Ex iis porro ita explicatis quivis facile intelliget cur Clemens, qui sacris profana miscere solet, hoc Romani testamenti exemplum adduxerit, et quomodo isthæc cum præcedentibus et subsequentibus illius verbis optime cohæreant. Ibi quippe de symbolica et ænigmatica loquendi ac philosophandi ratione, in sacris nostris Scripturis adhibita, sermonem facit. A paganis vero eam quoque usurpatam fuisse hoc ille ostendit testamentorum exemplo, ubi asses, sive æs et libræ mera erant symbola, figuræ et ænigmata. Si quid autem in ejusdem Clementis sermone sit obscuritatis, illud totum ex iis, quæ dicta sunt, atque Theophili verbis tollitur ac dispellitur.

A Romanis ad Lacedæmonios si deflectere parumper velimus, de eo, quo eorum leges inscribi solerent, modo hæc non omnibus plane facilia, a Clemente nostro tradita audiemus [69] : « Sciant Græci ephororum Lacedæmoniorum scytalas fuisse lege in lignis inscriptas. » Quibus autem hæc Clementis nostri verba obscura videbuntur, claram eorum explicationem apud Suidam invenire poterunt. Ubi enim quid sit scytale edisserit, hæc ille habet : « Scytale epistola Laconica; scytale autem erat lignum politum et oblongum. Duæ vero scytalæ fuerunt apud Lacedæmonios, et alteram quidem ipsi Lacedæmoniorum ephori, id est præcipui magistratus, quales apud Romanos tribuni plebis, retinebant, alteram vero tradebant duci, quem ad bellum emittebant. Et quoties aliquid ei mandare volebant, afferebant album lorum, quo scytalem involvebant, et in eo loco scribebant quæ volebant. Et lorum revolventes, ac scytale removentes, id tabellario tradebant asportandum..... Dicitur igitur scytale et ipsa epistola, et ipsum lignum, in quo scripta est epistola. » Nec minus accurate et eleganter Aulus Gellius [70] scytalam descripsit, atque etiam Ausonius his carminibus [71] :

Vel Lacedæmoniam scytalen imitare, libelli
Segmina Pergamei, tereti circumdata ligno,
Perpetuo inscribens versu, qui deinde solutus,
Non respondentes sparso dedit ordine formas,
Donec consimilis ligni formetur in orbem.

Plura si velis, adi Athenæum lib. x *Deipnosoph.*, pag. 451; Tzetzem *Var. hist.*, chiliad. 9, § 255, pag. 409, tom. II *Poet. Græc.*, et alios.

ARTICULUS II.

De præclaris et singularibus quorumdam cum populorum, tum hominum factis, Cleomedis, Athamantis, Æschyli, Philoxenæ, Bocchoridis, Æsopiorum, Macedonum, Laconum, Zenonis, Eleatis, Theodoti, Pauli, Posthumi, Anaxarchi, Gymnosophistarum, ac de Platonis effato : Justum etsi torqueatur esse beatum.

Singularia quædam auctor noster ethnicorum hominum facta, seu vera, seu ficta, sed quæ memoratu digna censebat, breviter aliquando et obscure proposuit; haud dubie quia ea omnibus suo tempore nota et pervulgata esse arbitrabatur. Talia profecto sunt hæc, quæ alicubi protulit, peccati involuntarii exempla : « Aut qui se ipsum, inquit ille [72], ignoravit, ut Cleomenes, et Athamas, qui erant correpti furore; aut rem quam facit, ut Æschylus qui in scena effatus mysteria, in Areopago dicta causa fuit absolutus, cum ostendisset se non esse mysteriis initiatum. » At de hoc Æschylo jam disputavimus.

Cujusdam vero Cleomenis meminit Suidas, ac de illo hæc narrat [73] : « Cum esset Atheniensium dux præter alia mala, insaniam etiam simulabat; quia sciebat se civibus esse odiosum. Quamobrem etiam baculum gestans, obambulabat, quo propulsabat eos qui ipsum invadebant. » De eodem Cleomene rursus disputat ad verbum Κλεομένης, et Erasmus *Adag.*, chil. III, centur. 5, adag. 61, pag. 666. Verumtamen haud temere quidam suspicabitur in Græco Clementis nostri textu pro Κλεομένης,

[62] l. V Variar., § 18. [63] Declamat. [64] Strom. l. V, pag. 574. [65] l. V Noct. Atticar., cap. 7. [66] Instit. l. II De testamentis in princip. [67] l. VII De formul. init. [68] in paraph. Instit. l. II, tit. 10. [69] Strom. l. II, p. 367. [70] l. VII Noct. Atticar., cap. 9. [71] ep. 23 ad Paulinum. [72] Strom. l. II, pag. 387. [73] Ad verb. ἄνευ ξύλου.

legendum Κλεομήδης. Nam huic magis quam alteri ea conveniunt, quæ de illo Clemens memorat. Apud Pausaniam siquidem legimus [74] : « Cleomedem Astypalæensem memoriæ proditum in pugilatu Iccum Epidaurium interemisse : eo crimine erepta palma damnatum ab ædilibus, animi ægritudine mentis impotem factum; inde Astypalæam reversum, cum in ludum litterarium introisset, in quo pueri erant ferme LX, columnam, qua tectum fulciebatur, convellisse. Quare oppressis ruina pueris, cum cives ipsum cum lapidibus insectarentur, confugisse in templum Minervæ, moxque se in arcam, quæ in templo erat, conclusisse. Ejus arcæ operculum Astypalæenses cum diu conati, tollere non potuissent, postremo arcam effregisse, Cleomedem neque vivum, neque mortuum intus visum, **312** missis ad oraculum de rei miraculo consultoribus, his versibus responsum redditum :

Ultimus heroum Cleomedes Astypalensis,
Quem jam immortalem superum dignamini honore.

Et Cleomedi insequentibus deinceps temporibus Astypalæenses tanquam heroi honores habuere. » Si hæc tibi satis non faciant, consule Plutarchum in Vita Romuli, tom. II, pag. 35, et jam laudatum Suidam ad verbum *Κλεομήδης*.

Athamantis porro facinus, seu fabula ab eodem Pausania hunc narratur in modum [75] : « Ino se cum Melicerte, natu minore filio, de saxo, quod Moluridem petram appellant, in mare præcipitem dedisse, cum natu majorem Learchum pater occidisset; ac Athamantem quidem, in uxorem et liberos furore impulsum, sunt qui dicant ita sævisse; alii vero ira vehementer incensum, quod uxoris nefario facinore immissam rescisset Orchomeniis famem, ac simul ab illa de medio sublatum Phrixum putaret; atque omnino accidisse omnia non divinitus, sed novercæ dolo, interpretaretur. Illam igitur tunc aiunt arrepta fuga se cum filio in mare de Moluride petra abjecisse. » Fabulam Ovidius libro IV *Metamorph.*, fab. 9, fusius prosequitur, qui lib. VI *Fastorum* hæc strictius vers. 489 et 490 cecinit :

His agitur furiis Athamas sub imagine falsa,
Tuque cadis patria, parve Learche, manu.

Pudicam mactandæ Polyxenæ honestatem, a poetis commendatam, sic Clemens noster memorat : « A tragicis, inquit [76], scriptum est Polyxenam, etsi interficeretur, moriendo tamen magnam adhibuisse diligentiam, ut honeste caderet. « Pausanias vero scribit [77] : « Mactatam fuisse ad Achillis tumulum, et poetæ decantarunt, et fabulæ testantur. » Alibi vero observat hoc tanquam immane, uti ait, facinus ab Homero de industria prætermissum. Ovidius autem et illud, seu potius hanc fabulam integram, et quod a Clemente nostro adnotatur, ita cecinit [78] :

Tunc quoque cura fuit partes velare tegendas
Cum caderet, castique decus servare pudoris.

Eodem quoque modo Clemens [79] leviter perstrinxit Prodici fabulam, qua virtus et vitium muliebri habitu obvium Herculi venisse ferebantur. Sed alibi notavimus [80] eam a Justino martyre memorari, quam Xenophon ex ejusdem Prodici de Hercule libro nobis totam exhibuit [81].

At Clemens fusius refert celebre Bocchoridis, Ægypti, sicut ex Diodoro Siculo [82] et aliis discimus, regis de adolescente, qui dormiens cum puella concubuisse sibi visus fuerat, judicium. Rem autem totam accipies a Plutarcho [83], qui puellam illam meretricem et Ægyptiam, et Thonidem cognominatam fuisse testificatur.

A Plurima vero nobis Clemens proponit exempla ethnicorum tam populorum, quam hominum, qui varia tormenta constanter perpessi, magnum plane, ac mirum patientiæ documentum aliis præbuerunt. « Non solum Æsopii, inquit [84], et Macedones, et Lacones, dum torquentur, fortiter tolerant, ut ait Eratosthenes initis, quæ scribit *De bonis et malis*. Sed Zeno quoque Eleates dum cogeretur arcanum aliquod enuntiare, restitit tormentis, nihil confitens, qui etiam postremo linguam erodens, eam exspuit in tyrannum, quem alii quidem Nearchum alii Demylum appellant. » Quis de hac Æsopiorum patientia aliquid memoriæ prodiderit, se non meminisse Hervetus declarat. Sed in Clementis textu [85] pro Æsopii, legerat Asopii, quos putat, haud dubie post Strabonem, Bœotiæ fuisse incolas. B Verum in edito Græco Clementis textu, et in Claromontano codice scriptum est, Αἰσώπιοι, Æsopii, de quibus idem Strabo : « Quantum conjectura, inquit [86], licet consequi, Mysiam possis medio loco ponere inter Bithyniam et Æsopi, τοῦ Αἰσώπου, ostia, quæ ad Olympum fere totum pertineat. » Cum hi itaque Phrygiæ populi et Mysiæ contermini essent, vide an de illis locutus sit Clemens noster, propterea quod impune a quibuslibet læderentur. Unde ortum illud adagium, *Mysonum præda*, de quo legesis Erasmum *Adagior.* chil. II, centur. 1, adag. 92, pag. 315. Ad eos certe, vel etiam ad Phryges, de quibus hoc, ut adnotat idem Erasmus [87], ferebatur proverbium, *Phryx plagis emendatur*, Clemens potius collineasse videtur, quam ut quidam ejus scholiastes suspicatur ad imitatores Æsopi, qui diris cruciatibus tortus, patroni sui adulterium prodere noluit. Neque enim ullus dubitandi locus est Clementem non de hominis, sed de gentis cujusdam patientia facere sermonem.

C Negat Hervetus se de publica Macedonum patientia aliquid legisse, sed nobilis duntaxat exemplum pueri, qui Alexandro sacrificante, patientissime tulit brachium suum, delapso e thuribulo carbone, aduri. At inde profecto cum Valerio Maximo, quem ille citat, colligere poterat quanta esset hujusce gentis patientia et fortitudo. Nam ibi Valerius addidit [88] : « Si huic miraculo Darius inseruisset oculos, scisset ejus stirpis milites vinci non posse, cujus infirmam ætatem tanto robore præditam animadvertisset. »

Recte quidem Lacedæmoniorum patientiam his Hervetus observat celebrari Horatii versibus [89] :

Nec me tam patiens Lacedæmon,
Nec tam Larissæ percussit campus opimæ,
Quam domus Albuneæ resonantis.

Sed cur Lacedæmon patiens ab Horatio vocetur, D hanc quidam nec inepte reddunt causam, quæ Plutarchi verbis sic enarratur [90] : « Lacedæmone pueri per integram diem flagellis cæsi, sæpenumero ad mortem usque læti alacresque tolerant, atque inter se de victoria certant, in eo posita, quod quis diutius magisque perferat verbera, victoremque summa consequitur gloria. Certamen illud flagellatio dicitur, et quotannis habetur. » Idem repetit in Vita Lycurgi, pag. 51. Videsis Lucian. dialog. *De gymnas.*, pag. 805; Cicer. *Tusculan.* II et V, pag. 142 et 189; Tertul. lib. *Ad martyr.*, cap. 4; Stobæum, Senecam, et alios plures. Sed ante citata a nobis Plutarchi verba, ille multa alia narrat, quibus Spartani

[74] l. VI, pag. 186. [75] l. I in fine p. 43. [76] Strom. l. II p. 423. [77] l. X, p. 342, et l. I, pag. 20. [78] l. XIII Metamorph., fab. 2. [79] lib. V, p. 561. [80] Appar. l. II, dissert. 2, c. 3, § 1. [81] l. II Memor., p. 737. [82] lib. IV, p. 520. l. II Bibl., p. 41. [83] in Vita Demetr. tom. I, p. 901. [84] Strom. l. IV, pag. 496. [85] l. V, p. 564. [86] l. IX Geogr., p. 408. [87] Adag., chil. I, cent. 8; adag. 56, pag. 250. [88] l. III, c. 3. [89] l. I, od. 7. [90] De Lacedæmon. instit., p. 239.

pueros ad quælibet dura patienter ferenda assuefaciebant.

Non minus crebro veterum auctorum sermone frequentatur Zenonis Eleatis facinus. Verum in primis legendi sunt Philo Judæus [91], Eusebius [92], et Diogenes Laertius [93] in illius Vita, ubi iste observat tyrannum, a quo Zeno cruciatus est, Nearchum, aut ab aliis Diomedontem appellatum. Valerius vero Maximus [94] eum simpliciter Nearchum, quemadmodum Plutarchus Demylum nuncupat [95]. Quæ quidem ipsa sunt nomina, quibus hic tyrannus, ut Clemens noster animadvertit, ab aliis vocatus est. Sed legendæ sunt Menagii in citatum Laertii locum adnotationes. Theodoretus vero [96] ubi idem Zenonis factum ex ipsomet, uti videtur, Clemente nostro [97] describit, ibi Eratosthenem **313** testem citat, cujus testimonium Clemens non ad hujus, sed ad eorum, quæ de Æsopiis et aliis dixerat, confirmationem adhibet. Quamobrem Theodoretus aut memoria lapsus est, aut Clementis nostri textum aliter, quam nunc habetur, in suis vel aliorum libris legerat.

Pergit autem Clemens : « Similiter facit etiam Theodotus Pythagoreus, et Paulus Lacydis familiaris, ut dicit Timotheus Pergamenus in libro *De magnitudine animi philosophorum*, et Achaicus in *Moralibus*. » Sed nescit Hervetus utrum sit ullus qui hujus Pauli unquam meminerit. Illius tamen memoriam, seu potius diligentiam fugere non debebat laudatus a nobis Theodoretus [98], qui eadem ac Clemens noster, aut potius ex Clemente nostro de utroque Theodoto et Paulo litteris mandavit. Quis autem facile sibi persuaderi non sinat hunc Theodotum non esse alium ab eo quem Valerius Maximus Theodorum nuncupat? Hujus enim similem plane, ac Theodoti fortitudinem et patientiam, atque durissima etiam tormenta ab illo eamdem, atque ab hoc Theodoto, ob causam constantissime tolerata his Valerius Maximus narrat verbis [99] : « In Theodoro quoque viro gravissimo Hieronymus tyrannus tortorum manus frustra fatigavit. Rupit enim verbera, fidiculas laxavit, solvit equuleum, laminas exstinxit, priusquam effecerit ut tyrannicidii conscios indicaret. Quinetiam satellitem, in quo totius damnationis summa quasi quodam cardine versabatur, falsa criminatione inquinando, fidum lateri ejus custodem eripuit; beneficioque patientiæ non solum quæ occulta fuerant, texit, sed etiam tormenta sua ultus est. » Videsis Livium [1], qui totam hanc historiam fuse descripsit; ac Theodorum omnibus intolerandis patientiæ humanæ cruciatibus laceratum, et eum satellitem, cujus nomen Valerius tacuit, Thrasonem vocatum fuisse testificatur.

Deinde vero [2] : « Quinetiam Posthumus Romanus, captus a Peucetione, non modo nihil ex iis, quæ erant occulta, aperuit, sed cum etiam manum in ignem tanquam in æs immisisset, constitit vultu firmo et plane immutabili. » Corruptum esse hunc Clementis textum haud immerito suspicatur Hervetus, atque ita emendandum : *C. Mucius Romanus a Porsenna*, etc. Emendatio autem ista satis probatur variis, qui celebre illud Mucii factum frequentissime memorant, cum Græcis tum Latinis auctoribus, Dionysio Halic. lib. v *Antiq. Rom.*, pag. 296 et seq., a quo ille C. Mucius Codrus appellatur; item Plutarcho tom. I in Vita Publicolæ, pagin. 106, et tom. II in *Parallel.*, pag. 305; Livio lib. II *Histor.*; Valerio Maximo lib. III, cap. 3; atque ut alios quamplurimos omittamus, Martiale poeta, qui in illud triplici lusit epigrammate, lib. I, epigram. 22, lib. VIII, epigram. 30, et lib. X, epigram. 25.

Neque porro minus frequens est apud sacros profanosque auctores mentio Anaxarchi, qui cum pistillis ferreis, ut ait Clemens noster, tunderetur exclamavit [3] : « Tunde Anaxarchi capsam, Anaxarchum enim non tundis. » Quosdam autem hujus facinoris testes a nobis si citari volueris, tibi illico proferemus Plutarchum tom. II, lib. IX, *De virtute moral.*, pag. 449; Philonem lib. *Quod omn. prob. sit lib.*, pag. 881; Valerium Maximum l. III, cap. 3; atque etiam Ciceronem lib. II *Tuscul.*, pag. 252; Tertullianum *Apologet.* cap. 50, nec non et Laertium lib. IX in ejusdem Anaxarchi Vita, § 59, ubi ille, non secus ac deinceps alii plurimi, Cyprium tyrannum, a quo Anaxarchus condemnatus est, Nicocreontem cognominatum fuisse perhibet. Corrigendus itaque est Origenis textus [4], ubi Aristocreon vocatur. Vide adhuc, si lubet, Menagii in allatum Laertii locum observationes.

Gymnosophistas merito condemnat Clemens [5], qui se in ignem, haud dubie ut vivi comburerentur, temere conjiciebant. Hujus temeritatis et audaciæ, seu potius sævitiæ et inhumanitatis testis omni exceptione major nobis esse debet Philo Judæus [6]. Nam, uti ille scribit, hæc crudelitas suo adhuc tempore ab iis exercebatur : « Indorum, inquit, Gymnosophistas, ἄχρι τοῦ νῦν, et hodie sub initium senectutis vel morbi longi et incurabilis, priusquam invalescat, accenso rogo, seipsos exurere; quamvis possent ad tempus fortasse diuturnum resistere. Imo et mulierculas eorum defunctis maritis in rogos eorum cum gaudio se mittere, atque ita vivas concremari cum adamatis cadaveribus. »

Ex eodem Philone discimus cujus sint ea verba, quæ Clemens Indorum philosophis, seu Gymnosophistis sic tribuit [7] : « Indorum philosophi dicunt Alexandro : σώματα μὲν μετάξεις ἐκ τόπου εἰς τόπον· ψυχὰς δὲ ἡμετέρας οὐκ ἀναγκάσεις ποιεῖν ἃ μὴ βουλόμεθα. Πῦρ ἀνθρώποις μέγιστον κολαστήριον· τούτου ἡμεῖς καταφρονοῦμεν. Traduces quidem corpora de loco in locum : animas autem nostras non coges facere quæ nolumus. Ignis est hominibus magnus cruciatus, eum contemnimus. » Testatum siquidem nobis ipse Philo fecit hæc desumpta fuisse ex Calani, Gymnosophistarum patientissimi, ad Alexandrum Magnum epistola, sed quæ paulo aliter huncque in modum retulit [8] : Σώματα γὰρ μετοίσεις ἐκ τόπου εἰς τόπον· ψυχὰς δὲ οὐ δύνασαι ποιεῖν ἃ μὴ βούλονται... πῦρ μεγίστους τοῖς ζῶσι σώμασι πόνους καὶ φθορὰν ἐργάζεται· τούτου ὑπεράνω ἡμεῖς γινόμεθα, ζῶντες καιόμεθα. «Corpora de loco ad locum transferes, animis invitis nullam vim inferes... Ignis corporibus vivis maximos dolores excitat, non sine pernicie; hunc tamen nos despicimus, dum vivi comburimur. » At de hisce Gymnosophistis, quos Laertius [9] dicit *mortis esse contemptores*, videsis Strabonem lib. XV *Geogr.*, pag. 717 et seq., et quæ a nobis superius capite 17, articulo 1, dicta sunt.

Porro autem hoc Clemens exemplo ostendit Christianum, qui pro Christo variis et crudelissimis tormentis cruciatur et interficitur, esse beatum ac felicem. Quod confirmat his Platonis verbis [10] : « Etiamsi torqueatur justus, etiamsi effodiatur oculis, eum futurum esse beatum. » Et hæc quidem ab illo scripta sunt lib. II *De republ.*, tom. II, pag. 361, et a Theodoreto descripta serm. 8, *De Græc. affect. curat.*, tomo IV, pag. 602. At ipse ibidem, pag. 600 et 601, alia ejusdem Platonis et Heracliti verba exhibet, quibus, uti Clemens noster observat, homines qui in bello pro patria ceciderant a diis honorari, hic vero aurei generis esse dixerat.

[91] lib. Quod omn. prob., pag. 881. [92] l. X Præp. evang., c. 14, p. 504. [93] l. IX in Vita Zenonis, § 25 et 26. [94] lib. III, c. 3. [95] lib. De Stoicor. repug., p. 1051. [96] serm. 4, de martyr., tom. IV, p. 604. [97] Strom. l. IV, p. 496. [98] loc. cit. [99] l. III, c. 3. [1] init. l. XIV Histor. [2] p. 496. [3] ibid. [4] l. VII Contr. Cels., p. 517 et editt. in-4 p. 368. [5] Strom. lib. IV, pag. 481. [6] lib. de Abrah., p. 375. [7] Strom. l. IV, p. 494. [8] lib. Quod omn. prob. sit lib., p. 879. [9] in proœm. de philosoph., § 6. [10] p. 481.

314 ARTICULUS III.

De bellica quarumdam mulierum fortitudine, de Amazonibus, Sauromatidis, et Sacidibus, de singulari Iberiarum puerperio, de præclaris quarumdam factis, Lysidicæ, Philoteræ, Leænæ Atticæ, Telesillæ, Danai filiarum, ubi de eo qui fecit Danaidem, de Atlante, Anticlea, Alcesti, Macaria, Hyacinthidibus, de poetriis Telesilla, Myia, Corinna, Sappho, Cleobulina, ubi de more pedes hospitum lavandi, de pictricibus Irene et Anaxandra.

Mulieribus non secus ac viris bellicam fortitudinem non defuisse pluribus Clemens noster et illustribus probat exemplis. Atque ut memoratas ab eo Amazones, quas ea virtute instructissimas fuisse nemo nescit, missas faciamus, de aliis hæc ille litteris mandavit [11]: « Audio mulieres quoque Sauromatidas non minus belligerari quam viros, et alias Sacides, quæ a tergo sagittant, simulantes fugere, æque atque viri. » Herodotus autem postquam longum de Amazonibus sermonem fecisset, transit ad Sauromatidas, et hæc de illis scribit [12]: « Prisca consuetudine vivendi feminæ Sauromatum utuntur. Nam ad venationem una cum viris, ac sine viris, equis insidentes, et ad prælium proficiscuntur, eamdemque, quam viri, stolam gerunt..... Nulla virgo nubit, priusquam aliquem hostium interemerit; ideoque nonnullæ decedunt jam vetulæ, antequam nubant, quod legi satisfacere nequeant. » Nec minus perspicue de illis Plato: « Nostris, inquit [13], temporibus non me latet innumera esse circa Pontum mulierum millia, quas Sauromatidas vocant, quibus non equorum modo, verum etiam arcuum aliorumque armorum æqualis cura et exercitatio cum viris sit, publico imperio demandata, et ab illis æqualiter exerceatur. » Hippocrates vero asserit ab iisdem feminis, priusquam nuptui tradantur, non aliquem duntaxat hostium, ut ait Herodotus, sed tres debuisse occidi. « In Europa, inquit [14], gens Scythica, quæ Mæotem paludem incolit, et a reliquis plurimum differt, Sauromatæ appellantur. Eorum feminæ equitant, arcu utuntur, et ex equo jaculantur, et cum hostibus bellum gerunt, quoad virgines exsistunt; neque ante virginitatem deponunt, quam tres hostes interfecerint; neque cum viris prius congrediuntur, quam sacra more patrio peregerint. Quod si qua virum sibi delegerit, equitatu soluta est, nisi communis expeditionis necessitas ingruat. »

Sacides porro erant Sacarum, de quibus Herodotus [15], Strabo [16], et alii disserunt, feminæ, quarum bellica virtus a Diodoro Siculo his celebratur verbis [17]: « Sacarum regnum administrabat Zarina mulier, rerum bellicarum studiosa, et omnes Sacarum feminas audacia et ad res gerendas industria longe superans. Gens enim hæc mulieres habet in primis fortes, et sociam viris operam in bellorum discrimine navantes. » Non mirum itaque quod de bellicosis illis mulieribus et viris Ælianus memoriæ prodidit [18]: « Sacarum si quis puellam uxorem ducere cupit, pugnam cum ea suscipit: et si illa superior sit, captivum abducit, atque imperium in eum tenet: sin inferior, regitur ab ipso. »

His feminis Clemens continenter alias ita subjungit [19]: « Scio etiam feminas Iberiæ propinquas, et factis et laboribus virilibus utentes, etiamsi uterum gestent, et jam parturiant, nihil de iis quæ sunt agenda remittere, sed sæpe in ipsa laborum contentione mulier, quæ peperit, infantem sublatum domum portat. » Eadem de Illyricianis mulieribus Varro narrat: « In Illyrico, inquit [20], prægnantem sæpe, cum venerit tempus, non longe ab opere discedere, ibique enixum puerum referre; quem non peperisse, sed invenisse putes. » Si quis tamen has mulieres ab Iberis remotiores esse causetur, alias ipsis propiores exhibebimus, nimirum Celtiberas; quæ, ut ait Strabo [21], « agros colunt, et cum pepererint, suo loco viros decumbere jubent, iisque ministrant, interque operandum ipsæ sæpenumero pueros lavant, et involvunt, ad alveum alicujus amnis acclinantes. » Tum vero ex Possidonio refert cujusdam Liguris exemplum feminæ, quæ cum viris ad fossionem quamdam conducta, ac partus correpta doloribus, ne mercedem amitteret, non longe ab operis loco digressa est, atque ibi fetu edito, ad opus confestim rediit. Et id quidem Diodorus Siculus [22], nullo auctore citato, litteris quoque mandavit. Sed quamvis ille dixerit Liguribus morem fuisse, ut feminas in laborum communionem asciscerent; quia tamen hoc mulieris factum tanquam singulare et extraordinarium ab illo, quemadmodum a Strabone profertur, vides sane nostrum Clementem de superioribus potius feminis, vel Illyricianis, aut Celtiberis, esse locutum.

Jam vero ad præclara quarumdam mulierum, quas auctor noster sigillatim et nominibus suis appellat, facta veniamus: « Dion philosophus, ait Clemens [23], refert quamdam mulierem Lysidicam propter insignem pudorem, se lavasse cum ipsa tunica: Philoteram autem cum esset ingressura τὸν πύελον balnei solium, paulatim contraxisse tunicam, quantum quæ nuda erant, tegebantur ab aqua: deinde rursus paulatim ascendentem induisse. » At cum Dionis opera perierint, declarat Hervetus penes solum Clementem nostrum esse utriusque facti fidem. Quidni et penes Theodoretum [24], qui eadem narrat, quique ab Herveto, si ejus libros legisset, prætermitti non debuit?

Celebrior est fama Leænæ Atticæ, quæ, ut scribit Clemens [25], « cum esset conscia insidiarum, quæ ab Armodio et Aristogitone parabantur in Hipparchum, nihil omnino est elocuta, etsi valde cruciaretur. » Etenim præter Athenæum libro xiii *Deipnosoph.*, p. 596, hoc fusius explicant Pausanias libro i, *Attic.*, p. 20; Plutarchus libro *De garrulit.*, tomo II, pag. 505; Plinius libro xxxiv *Histor. natur.*, capite 8, pag. 122, et Meursius libro *Pisistratus*, capite 13.

Quod etiam ab auctore nostro subnectitur [26] Argolicas, Telesilla poetria duce, fugasse Spartanos, id enucleatius uberiusque edisseritur ab auctoribus jam citatis, Pausania lib. ii, pag. 63, et Plutarcho libro *De Virtut. mulier.*, pag. 247, atque etiam a Suida ad verbum Τελεσίλλα.

Longe autem magis notum omnibus esse debet, memoratum deinde a Clemente nostro [27] Danai filiarum facinus, quod præter innumeros propemodum poetas et scriptores his duobus versibus Naso cecinit [28]:

Molirique suis lethum patruelibus ausæ,
Assidue repetunt, quas perdant, Belides, undas.

De hac fabula legesis Natal. Comit. lib. ix, cap. 17.

315 A Clemente autem laudatur is, qui fecit *Danaidem*, Δαναΐδα πεποιηκώς. Verum perpendas velim utrum ille sit, quem Strabo citat [29] ἐν Ἱκέτισιν, ἢ Δαναΐσι, in *Supplicibus*, seu *Danaidibus*, sive is

[11] Strom. lib. iv, pag. 498. [12] Herod. lib. iv, § 116 et 117. [13] De legib. tom. II, p. 804. [14] De aer. loc. et aq., longe ante finem. [15] l. vii, § 65. [16] lib. ii, Geogr., pag. 511. [17] l. ii Biblioth., p. 85 [18] lib. xii Variar. hist., § 37. [19] Strom. l. iv, p. 498. [20] l. ii, De re rust., c. 10. [21] lib. iii Geogr § 165. [22] lib. iv Bibl., p. 158. [23] Strom. l. iv, p. 522. [24] tom. IV, serm. 12, p. 674. [25] p. 522. [26] p. 525. [27] p. 522. [28] Metam. lib. iv, fab. 10. [29] lib. v, pag. 221.

fuerit Æschylus, ut in textu Strabonis scriptum est, sive potius Euripides, ut in illius scholiis animadvertitur.

Interim in Clementis nostri vestigiis insistentes, consideremus quid de aliis mulieribus dixerit [30]: « Canunt, inquit, reliqui poetæ velocitatem Atalantes in venatione, et egregiam Anticleæ amicitiam, et Alcestidis in maritum amorem, et Maceriæ, et Hyacinthidum magnum et excelsum animum. » Integram Atalantes fabulam ab Ovidio [31] decantatam Hieronymus breviter his perstrinxit verbis [32]: « Referunt fabulæ Atalantem Calydoniam virginem semper in venatibus, semper in silvis, non tumentes uteros feminarum fastidiaque conceptuum, sed expeditam et castam amasse virtutem. » Adi Natal. Comit. lib. VII *Mytholog.*, cap. 8.

Suum Anticlea, Ulyssis mater, in illum amorem his apud Homerum expressit de sua morte versibus [33]:

... Μὲ σός τε πόθος σά τε μήδεα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ,
Σή τ' ἀγανοφροσύνη μελιηδέα θυμὸν ἀπηύρα.

B *Me tui desiderium tuæque curæ, inclyte Ulysses,*
Tuaque benignitas dulci animo privarunt.

Alcestis autem, ut maritum suum Admetum, Thessaliæ regem, proximæ jamjamque imminenti morti eriperet, vitam suam pro illo posuit. Unde Juvenalis de ea, et supra memoratis Belidibus, seu Danai filiabus, hæc cecinit [34]:

.... Spectant subeuntem fata mariti
Alcestim, et similis si permutatio detur
Morte viri cupiant animam servare catellæ,
Occurrent tibi Belides.

Egit ea de re tragœdiam Euripides, quam Alcestidinem nuncupavit.

Macaria vero, cujus Clemens postea meminit, Herculis et Dejaniræ filia, cum sibi ipsi, teste Pausania [35], mortem conscivisset, Athenienses victoriæ compotes fecisse perhibetur.

C Denique de Hyacinthidibus variæ sunt scriptorum opiniones. Quidam enim aiunt [36] quatuor eas fuisse, Antheidem, Ægleidem, Putheidem et Lytæam, quæ ab Atheniensibus ad tumulum Genesti cyclopis pro salute publica mactatæ sunt. Alii eas esse Erichthei filias tradunt, de quibus Cicero: « Mortem inquit [37], quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erichthei filiæ pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis tantis rebus gestis timerem. » Quapropter alibi [38] neminem esse ait, qui eas maxime non laudet. Hyginus tamen [39] contra aliorum sententiam eas non plures, sed unam tantummodo fuisse existimat. Legesis Demosthenis orationem [40] quæ *funebris* inscribitur, ubi Græcus orator non eam tantum, sed omnes, qui pro patria occubuere, maximis effert ornatque laudibus.

D Quasdam quoque, pluribus aliis prætermissis, poetrias Clemens memorat [41], quæ operibus suis summam honoris et famæ celebritatem sibi pepererunt. Mentionem itaque facit Telesillæ, de qua nos paulo ante; ac Myiæ, de qua etiam nos ubi de philosophis egimus.

Tertiam duabus illis annumerat Corinnam, quæ ab aliis Thespia, ab aliis vero Corinthia dicitur; vel, ut ait Suidas, Thebana, aut Tanagrea, discipula Myrtidis, cognomento Musca Lyrica. Fertur autem edidisse epigrammata, et libros 5 lyricasque leges scripsisse, et quinquies vicisse Pindarum. Pausanias vero hæc de illa litteris mandavit [42]: « Corinnæ quidem, quæ sola apud Tanagræos cantica fecit, in celebri urbis loco est monimentum: in gymnasio ipso picta est, tænia redimita: victoriæ illud insigne, quod Thebis Pindarum vicerit. Vicisse eam arbitror linguæ causa: neque enim Dorica, uti Pindarus cecinit, sed ea, quam essent Æolenses facile percepturi. Quod autem fuerit ea sui temporis feminarum formosissima, non est difficile ex ipsius imagine conjicere. » Putant nonnulli eam Ovidio fuisse dilectissimam, propterea quod Martialis cecinit [43]:

Norat Nasonem sola Corinna suum.

Sed alii censent falso Corinnæ nomine amicam Nasonis hoc carmine notari.

Probabilius porro videtur eam, sicut et Sapphonem, cujus Clemens ibidem meminit, his decantari Statii versibus [44]:

Saltusque ingressa viriles
Non formidata temeraria Leucade Sappho,
. . . .
Sophronaque implicitum, tenuisque arcana Corinnæ.

Duas autem aiunt fuisse Sapphus, unam Mitylenæam, et Lesbiam ex Ereso alteram, de quibus plura Suidas ad verbum Σαπφώ; et Athenæus lib. XIII *Deipnos.*, pag. 596 et seq., lib. XIV, pag. 635, ac libro XV, pagina 687, atque in priorem Athenæi locum Casaubonus, ac Plutarchus libro VII, *Symposiac.*, quæst. 8, pag. 711. Denique ut Eusebium in *Chronico*, et alios prætereamus, observabimus Horatium de ea sic cecinisse libro I, epist. 19, vers. 25:

Temperat Archilochi musam pede mascula Sappho.

Libro quoque secundo *Carm.*, ode 13:

Æoliis fidibus querentem
Sappho puellis de popularibus.

Neque omitti etiam debet illud, quod Platonis esse dicitur, in eam haud plane inelegans distichon [45]:

Ἐννέα τὰς Μούσας φασίν τινες· ὡς ὀλιγώρως·
Ἠνίδε καὶ Σαπφὼ Λεσβόθεν ἡ δεκάτη.
Esse novem quidam musas dixere, sed errant:
Ecce tibi Sappho Lesbia, quæ decima est.

Poeticam artem coluit etiam Cleobulina, *Cleobuli*, uti Clemens noster perhibet [46], sapientis, et Lindiorum monarchæ filia, quam « non pudebat lavare pedes paternorum hospitum. » Nam Laertius in Cleobuli Vita narrat [47] « natam illi filiam Cleobulinam, hexametrorum ænigmatum vatem, cujus et Cratinus meminit in ejusdem nominis poemate, plurali inscribens numero. » Magnis eam Plutarchus sic exornat laudibus: « Sapientem, inquit [48], et famosam non nosti Eumetidem? Sic enim eam pater, vulgo de patris nomine Cleobulinam appellant..... eam ob ænigmatum peritiam, ac sapientiam laudas. Nam et in Ægyptum quædam ab ea propositæ quæstiones **316** pervenerunt. . . . . His illa tanquam taxillis, ubi ita res fert, utitur, et concertat cum compellantibus. Sed et animi altitudo inest mirabilis et ingenium civile, atque humanum, ac facit ut pater civibus humanius populariterque imperet. » Librum illius *De ænigmatibus* citat Athenæus [49]: et Hieronymus ad illius imitationem nuptas cohortatur et excitat [50]. Videsis Suidam ad verbum Κλεόβουλος, et Menagium in *Histor. mulier. philosoph.*, § 4, appendic.; Laert. ubi de more pedes hospitum lavandi disputat.

Quod porro subjunxit Clemens [51]: « Quæ apud Homerum, Nausicaa ad labra iverat, » desumptum est ex illius *Odyss.* VI, pag. 79 et seq.

[30] p. 522. [31] l. X Metam., fab. 11. [32] l. I adv. Jovin. [33] l. XI, p. 154. [34] Satyr. VI, v. 651 et seqq. [35] l. I, p. 31. [36] l. III Bibliot. [37] orat. 32, pro Sextio p. 469. [38] l. V De fin. pag. 109, lib. II Tuscul., pag. 135 et lib. III De nat. deor., p. 247. [39] fab. 238. [40] orat. 22, p. 152 et 156. [41] Strom. lib. IV, p. 528. [42] l. II, p. 298. [43] l. V, epigram. 10. [44] l. V Silvar., 3, 155 [45] Anthol. l. I, tit. 67. [46] p. 523. [47] l. I De Vit. et dogm. philos., § 89. [48] in Conviv. sept. sapient., p. 148. [49] l. X Deipnosoph., p. 448. [50] in fin. l. I adv. Jov. [51] p. 523. c. 1.

Denique ne pictrices ille omnino prætermitteret, duas tantum, sed aliis haud dubie illustriores, nobis ob oculos ponit [52] : « Irenem Cratini filiam, et Anaxandram Nealcis, ut dicit Didymus in *Symposiacis*. » Simili quoque modo Plinius : « Irene, inquit [53], Cratini filia et discipula, puellam quæ est Eleusine » pinxit, quemadmodum, Pausania teste [54], « Phillen, Eleum, qui pueros in lucta vicit, Cratinus Spartanus finxit. »

Testatur adhuc Plinius [55] Nealcem pictorem fuisse solertem et ingeniosum, a quo picta est Venus. Plutarchus vero : « Pictorem, ait [56], Nealcem perbi- A bent, Arati amicum, lacrymabundum pro tabula deprecatum.... Quod cum permisisset Aratus, expunxit Nealces Aristratum, ejus loco palmam subjecit, nihil aliud ausus fuit adjicere. » Quid ergo mirum si filia Nealcis, qui pictor solers et ingeniosus a Plinio dicitur, et ipsa pictrix quoque insignis fuerit?

Si quis plura de egregiis mulierum factis et fortitudine scire voluerit, is adeat Plutarchum qui integrum de earumdem mulierum virtute librum composuit, et Hieronymum in fine libri primi *adversus Jovinianum*.

CAPUT XXV.

De variis scriptoribus, in his Stromatum libris a Clemente laudatis.

ARTICULUS I.

De historicis et aliis qui soluta oratione aliquid scripserunt.

Tanta, tamque varia et multiplici, quam hactenus exposuimus, doctrina et eruditione libros *Stromatum* replere Clemens noster non potuit, quin innumera variorum ac cujuslibet generis auctorum scriptorumque testimonia adhiberet, proferret et congereret. Verum quia plures ex iis nemini quantumlibet mediocriter litterato ignoti esse possunt, jamque de pluribus, ac potissimum de philosophis, data superius occasione, satis disseruimus, de iis tantum disputatio a nobis instituenda est, qui tametsi minus ætatis nostræ hominibus noti, tantæ tamen auctoritatis Clementi nostro visi sunt, qua vel opiniones suas tueretur, vel aliorum errores refelleret ac destrueret. Ne autem in hisce observationibus confusio aliqua suboriatur, eos servato nominum alphabetico, ut aiunt, ordine appellabimus; ita tamen ut ab historicis, et iis qui soluta oratione scripserunt, dicendi sumamus initium, ac deinde ad poetas veniamus.

A

Achaicus itaque citatur a Laertio [57] et Theodoreto, quemadmodum a nostro Clemente [58]: Ἀχαϊκὸς ἐν Ἠθικοῖς· « Achaicus in *Moralibus*. »

Acusilaus ab auctore nostro non semel laudatur [59], appellaturque historiographus. At is procul dubio est, de quo Suidas ad verbum Ἀκουσίλαος sic loquitur : « Acusilaus Cabæ filius, Argivus, ex Cercade urbe, prope Aulidem, antiquissimus historicus. Descripsit autem genealogias ex tabulis æneis, quas rumor erat ipsius patrem invenisse, dum quemdam suæ domûs locum foderet. » Sed jam de illo plura a nobis dicta sunt [60].

Ægias et Dercylus, Αἰγίας καὶ Δέρκυλος, a Clemente nostro appellantur [61] : ab Eusebio autem [62], qui illius verba transcripsit, Ἄγις καὶ Κέρκυλος, « Agis et Cercylus ; » sed melius haud dubie ab Athenæo [63] « Agias et Dercylus, » Ἀγίας καὶ Δέρκυλος, nuncupantur.

Æsopus, inquit Clemens [64], « dicebat maxime clamare sues ; quia, quando trahuntur, intelligunt se ad nihil esse utiles quam ad sacrificium. » At Ælianus ubi de tyrannis ex ejusdem Æsopi scriptis disserit, rem aliter narrat, aitque [65] : « Phrygium olet hic sermo ; est enim Phrygis Æsopi : Suem si quis comprehendat, vociferari, idque non temere. Etenim cum neque lanam portet, neque quidquam B aliud ejus generis, statim conjectura mortem augurari, scientem seipsam usui esse utentibus. »

Quæ autem fuerit illa Æsopi fabula, neuter nobis indicavit. Legitur quidem inter editas ejus fabulas sexagesima octava, qua canis inducitur sui per Venerem juranti respondere : « Significat ab ipsa vehementer amari, quæ impuras tuas carnes degustantem, nullo pacto in sacellum admittit. » Sed aliam Clemens noster, sicut et Ælianus, designare procul dubio videtur. De suilla porro carne sup. capite 18, art. 1, disputavimus.

Alexandri cognomento Polyhistoris opus *De Judæis* Clemens citavit [66], in quo descriptæ erant Salomonis ad Vafrem regem Ægypti, et ad regem Phœniciæ Tyriorum, atque etiam utriusque hujusce regis ad Salomonem epistolæ. At eas Eusebius non ex Alexandro Polyhistore, sed ex Eupolemo nobis exhibet [67]. Superius autem longum ille fragmentum, ex ipsomet citato ejusdem Alexandri *De Judæis* C opere depromptum, totidem verbis descripserat. Ibi autem Polyhistor Alexander his ornatur laudibus [68]: « Vir summi ingenii, multæque eruditionis, idemque Græcis hominibus, qui non leviter ac perfunctorie doctrinæ fructum degustarunt, longe notissimus. »

Citat adhuc Clemens [69] alia illius opera, *Περὶ Πυθαγορικῶν συμβόλων*, *De Pythagoricis symbolis*, et *De rebus Indicis*, ἐν τοῖς Ἰνδικοῖς. Putat Vossius [70] primum illud Alexandri commentarium a Laertio in Pythagoræ Vita appellari Πυθαγορικὰ ὑπομνήματα. Sed animum satis advertisse non videtur ibi hoc opus non Alexandro, sed potius ipsimet Pythagoræ attribui. Nam hæc sunt Laertii verba [71] : « Refert Alexander in *Successionibus philosophorum*, καὶ ταῦτα εὑρηκέναι ἐν τοῖς Πυθαγορικοῖς ὑπομνήμασι, et ista se in Pythagoricis commentariis invenisse. » Et adhuc postea [72] : « Hæc Alexander tradit ἐν τοῖς Πυθαγορικοῖς ὑπομνήμασιν εὑρηκέναι, in Pythagoricis commentariis invenisse. » D Porro autem frequens est illius apud varios scriptores memoria, atque idcirco hæc de illo adnotasse sufficiat. Videsis, si lubet, Menagii in ejusdem Laertii librum I, § 116 et lib. VIII, § 36, observationes.

Anaxarchi verba quædam ex libro illius 317 *De regno*, hunc Clemens refert in modum [73] : Ἀνάξαρχος εὐδαιμονικῶς ἐν τῷ *Περὶ βασιλείας* γράφει. Existimavit autem Hervetus verbum εὐδαιμονικῶς esse Anaxarchi cognomen, atque Latine hæc ita reddit : « Anaxarchus Eudæmonicus scribit, » etc.

[52] ibid. [53] lib. XXXV Histor. natur., c. 11, p. 238. [54] l. VI, p. 186. [55] loc. cit., p. 235. [56] tom. I in Vita Arat., p. 1032. [57] l. VI in Vita Menippi, § 99. [58] Strom. l. VI, p. 496. [59] Strom. l. I, p. 321; l. VI, p. 629. [60] supr. cap. 22, art. 4. [61] Strom. l. I, p. 321. [62] lib. X Præp. evang., c. 17, p. 498. [63] Deipnosoph., pag. 86. [64] Strom. lib. VII, pag. 718. [65] Var. hist. l. X, § 5. [66] Strom. lib. I, p. 332. [67] l. IX Præp. evang. c. 30 et seq. [68] ibid. c. 17 et 18. [69] Strom. l. I, p. 304 ; l. III, p. 451. [70] l. I de hist. Græc. [71] l. VIII De Vitis et dogm. philos., § 24. [72] ibid. § 11. [73] Strom. l. I, p. 287.

A Nec forsitan plane immerito. Testatum etenim Laertius[74] facit illum ob animi constantiam et victum facilem ab aliis cognominatum fuisse εὐδαιμονικόν, « fortunatum, seu felicem. » Verumtamen nomen istud in manuscripto nostro codice, ac deinde in editis eo, quo scripsimus, modo, hoc est, tanquam adverbium exhibetur. Quamobrem in ultimis horumce Clementis *Stromatum* editionibus, posthabita rejectaque Herveti interpretatione, sic Latinum factum fuit : « Recte profecto ac divine Anaxarchus scribit, » etc. Fatendum tamen est conjecturam Herveti non tantum Laertii, sed aliorum etiam, a Menagio citatorum, Sexti Empirici, Æliani et Plutarchi auctoritate fundatam, majoris procul dubio debere esse ponderis, quam unius vel alterius librarii, qui manu non admodum vetusta hoc nomen describendo, facile ω pro o haud insolita hisce amanuensibus librariis oscitantia ac festinatione scribere potuit. At si hæc posterior lectio vera sit, ex ea longe certius, quam ex priore colligitur, hunc Anaxar- B chum esse, « cujus Vita ab eodem Laertio divulgata est, et de quo superius disseruimus. Quod quidem Clearchi Solensis, ab Athenæo laudati[75], testimonio rursus confirmari potest. Ab illo etenim Anaxarchus in eorum annumeratur grege philosophorum, qui Eudæmonici, uti Laertius etiam narrat[76], appellati sunt.

Andocydes orator semel et iterum a Clemente nostro[77], atque etiam a Dionysio Halicarnassæo[78] laudatur. Vitam vero ejus scripsit Plutarchus tom. II, pag. 834. Aldus autem Græcas illius orationes publici juris fecit, adnotatque Gesnerus in Italia etiamnum exstare Græcum illius *De mysteriis* librum. Videsis Photii *Bibliothecam*, cod. 261, pag. 1458.

Androcydem Pythagoricum testem Clemens profert[79], alicubi de Ephesiis, de quibus nos supra[80], litteris disserentem, alibi vero[81] docentem « vinum et carnis ingurgitationes corpus quidem efficere C robustum, animum vero debiliorem. » Plinius autem de illo hæc memoriæ prodidit[82] : « Androcydes sapientia clarus, ad Alexandrum Magnum scripsit, intemperantiam ejus cohibens : « Vinum poturus rex, memento te bibere sanguinem terræ; cicuta hominum vinum est, cicutæ vinum. » Ab illo adhuc citatur libr. XVII, cap. 24, pag. 413. Neque alius esse quidem videtur, quam is qui a Theophrasto lib. IV *Histor. plantar.*, cap. 20, p. 102, et Athenæo libro VI *Deipnosoph.*, p. 258, medicus appellatur. Jamblicus porro in *Vita Pythagoræ* citat ejus librum *Περὶ Πυθαγορικῶν συμβόλων*, ubi ea videntur scripta fuisse, quæ de Ephesiis litteris ex illo Clemens noster retulit.

Andronis de septem Græciæ sapientibus testimonium in medium Clemens[83], sicut et Laertius de Pherecyde produxit. Ibi autem eum Laertius[84] Ephesium nuncupat; unde ab aliis eodem nomine vocatis distinguitur. Lege, si velis, Menagii in libr. I Laertii, § 30, animadversiones. D

Antilochus, Ἀντίλοχος, uti apud eumdem auctorem nostrum legimus[85], « qui scripsit de omnibus viris doctis a Pythagoræ ætate usque ad mortem Epicuri, quæ fuit decimo Octobris, complectitur omnes trecentos duodecim annos. » Suspicantur quidam, nec forsitan jure prorsus immerito, corruptum esse hunc locum. Primum enim ibi pro Ἀντίλοχος, et apud Dionysium Halicarnassæum[86] pro Ἀντίλογος, quem ille historicorum gregi annumerat, legendum putant Ἀντίοχος. Et vero in prioribus operum Theodoreti editionibus[87] cum olim legeretur : « Antilochus in nono *Historiæ* libro, » in posterioribus emendarunt, posueruntque Ἀντίωχος. At si recta sit hæc emendatio, nunquid aliquis temere hunc esse dixerit, de quo jam in superiori dissertatione capite 14, art. 1, a nobis disputatum est?

Antipater ab eodem auctore nostro[88] dicitur Stoicus, et Cleantis γνώριμος, *familiaris*, ac socius; vel sicut Lipsio placuit, *discipulus*, tresque scripsisse libros *De virtute*, ubi Platonis de summo bono sententiam, ac Stoicorum documenta placitaque sectatus est. Sed plures hujusce sectæ homines nomen illud sortiti sunt, ex quibus unus, ut loquitur Cicero[89], Tyrius « Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, » quique, teste Plutarcho[89*], Catonis Uticensis doctor familiarisque fuit. Alter patria Tarsensis, quem Strabo[90], Plutarchus[91] et Athenæus[92] Stoicum quoque fuisse testificantur. Hic autem citat illius *De superstitione*, necnon *De ira* librum. Alius præterea memoratur Antipater, Diogenis Babylonii discipulus, et alii quidam eodem nomine vocati. Sed utrum de uno ex illis, quos nominavimus, aut alio aliquo Clemens intelligendus sit, dictu sane est difficile. Nos autem iis lubenter assentiemur, qui illum de Antipatro, cujus Laertius[93] sæpius in Vita Zenonis meminit, sermonem fecisse, probaverint. Porro autem Antipatri illius de ultimo fine, seu summo bono, opinionem superius examinavimus.

Apionis grammatici, genere Ægyptii, atque Hebræis infensi, quartum *Historiarum Ægypti* librum citat Clemens noster[94], aitque ab eo scriptum fuisse adversus Judæos librum. At de illo a nobis jam actum est supr. libro II, dissertatione 5, cap. 2, § 8 et 9.

Apollodori nomen multis inditum esse ex Clemente quidem nostro[95] tam aperte omnibus patet, quam arduum est quinam illi fuerint, exploratum compertumque habere. Ac primo quidem simpliciter ab eo laudatur[96] Apollodorus chronographus χρονογράφος, a quo haud dubie ibi consecrationis Bacchi tempus, et alibi Xenophontis atque Homeri ætatem designatam esse perhibet.

Apollodorus quoque patria Corcyræus, et alius Cumanus, qui critici nomen suscepit, et grammaticus ab eodem Clemente appellatus est[97]. At hunc esse, quem ille Apollodorum simpliciter et chronographum nuncupat, inde colligi potest, quod a Laertio his laudetur verbis[98] : Ἀπολλόδωρος ὁ γραμματικὸς ἐν τοῖς Χρονικοῖς, « Apollodorus grammaticus in *Chronicis*. » Alibi vero sæpe sæpius solo Apollodori nomine illum compellat : « Apollodorus in tertio *Chronicorum*, » Ἀπολλόδωρος ἐν τρίτῳ Χρονικῶν. Verumtamen plures eruditi scriptores hunc non Cumanum, sed Atheniensem fuisse existimant. Et re quidem ipsa Diodorus Siculus hæc de se ipso scriptis tradidit[99] : « A bello Trojano Apollodorum Atheniensem secuti, octoginta annos ad reditum Heraclidarum statuimus. » Sed is Apollodorus ipse procul dubio esse videtur qui a Clemente chronographus cognominatur. Videsis Casaubon. in lib. VII Athenæi, cap. 6, et in A. Gellii lib. XVII, cap. 4, adnotationes. De illo autem Apollodoro jam supra aliquid diximus. Plurimi porro alii scriptores eodem nomine appellati **318** sunt, de quibus legi in primis possunt Scipio Tettus, qui de

[74] lib. IX in Vita Anax., § 60. [75] l. XII Deipn., p. 548. [76] in procem., § 17. [77] Strom. l. VI, p. 625 et 626. [78] tom. II in Lysia, init. p. 82, et de Thuc. idiom., p. 161. [79] Strom. lib. V, p. 568. [80] supr. c. 14, art. 4. [81] l. VII, p. 728. [82] lib. XIV Natur. hist., c. 5, pag. 129. [83] Strom. l. II, p. 332. [84] l. I in Vita Pherecyd., § 119. [85] Strom. l. I, p. 309. [86] l. De verbor. struct., tom. II, p. 5. [87] tom. IV, serm. 8, De martyr., p. 597. [88] Strom. l. II, p. 416, l. V, p. 595. [89] in fine l. II De offic. [89*] in Vita Caton. [90] l. XIV Geogr., p. 674. [91] De Stoic. repug., tom. II, p. 105. [92] l. VIII Deipn., p. 346 et l. XV, p. 643. [93] lib. VII De Vita et dogm. philos. [94] Strom. l. I, p. 320. [95] ibid., p. 322. [96] ibid. p. 301 et 327. [97] Strom. l. IV, p. 570, l. I, p. 309. [98] l. VIII in Vita Emped., § 58, et l. IV init. Vitæ Arcesil. § 28. [99] l. I Bibl., p. 4.

Apollodoris commentarium edidit; necnon Jonsius lib. II *De script. histor. philos.*; Vossius libro III *De histor. Græc.*, pag. 327; Gesnerus, Suidas, etc. A

Arcesilai quoddam [1], uti prius observavimus [2], in varias paganorum superstitiones dicterium Clemens protulit. Nonne autem is merito dici potest, qui mediam, uti etiam a nobis animadversum est, invenit Academiam, et cujus vita a Laertio descripta est [3]. Multa vero illius effata collegit Stobæus serm. 41, pag. 248, serm. 70, pag. 472 et seq., ac serm. 93, pag. 515.

Archemachi testimonium sumpsit auctor noster [4] ex tertio *Euboicorum*, quem etiam ab Athenæo citatum invenies [5]. A Strabone autem [6] vocatur, Ἀρχέμαχος ὁ Εὐβοεύς, « Archemachus Euboeensis. »

Aristarchi, quemadmodum aliorum plurium, de Pythagoræ patria opinionem, atque etiam quid de Homeri ætate ἐν τοῖς Ἀρχιλοχείοις ὑπομνήμασι, « in commentariis Archilochiis, » tradiderit, nobis Clemens patefecit [7]. Autumant autem quidam hunc B esse, qui a Suida [8] dicitur filius Aristarchi, patria Samothrax, adoptione Alexandrinus, Aristophanis grammatici discipulus, filiusque Ptolemæi, Philometoris magister, atque Olympiade CLVI vixisse, et in Cypro mortem obiisse, postquam ultra octingentos libros edidisset. Unde colligi potest eum fuisse, qui ab Athenæo [9] vocatur ὁ γραμματικός, et ὁ γραμματικώτατος, « summus grammaticus, » et de quo aliquid a nobis super. libro II, dissert. 2, art. 7, observatum.

Aristeas Argivus de Sarapidis, uti ait Clemens noster [10], nomine et cultu litteris aliquid mandavit, quod ab Eusebio [11] descriptum est. Athenæus vero Aristeæ *De citharœdis* librum citat [12]: sed cujas ille fuerit, penitus tacet. Utrum itaque is fuerit Argivus, et idem a Clemente nostro laudatus, aliorum esto judicium.

Aristippi primus *Arcadicorum* liber ab eodem Clemente [13] et Eusebio ibidem citatus est. At is C scriptor non alius certe ab eo nobis videtur, quem e quatuor Aristippis secundum Laertius recenset [14], et *Arcadiæ historiam* scripsisse testificatur. Videsis in hunc Laertii locum notas et observationes.

Aristo, teste Clemente nostro [15], dicebat voluptatem, dolorem, metum et cupiditatem, esse tetrachordon, sive quatuor chordas, quæ sine magno labore et laboriosa exercitatione vinci non possunt. Cujus autem Aristonis sit hæc sententia, quandoquidem plures eo nomine vocatos diximus [16], a Menagio si sciscitêris [17], tibi respondebit hunc ex philosophis a Laertio memoratis nullum esse, sed vatem ab iis distinctum sibi videri.

Aristocritum in eorum scriptorum numero Vossius posuit [18], cujus ætas est incerta, observatque illius a Plinio [19], sicut et ab Apollonii scholiaste fieri mentionem. Sed Clementem nostrum [20], qui primum illius contra Heracleodorum librum citavit, neque ille, neque alii prætermittere debebant.

Aristotelis opus *De republica Phocensium* ali- D cubi laudat Clemens [21], atque etiam postea alium *De Locrorum republica*, ab eodem procul dubio Aristotele compositum. Nemo est autem qui nesciat plures fuisse eo nomine nuncupatos. Etenim præter celeberrimum illum philosophorum coryphæum Stagiritem, alius ab eodem auctore nostro [22] Aristoteles Cyrenæus, et alii præterea sex a Laertio [23] memorantur. At cum ab illo scholæ Peripateticæ institutore tot libros de variorum populorum, Naxiorum, Ægenitarum, Deliorum, Thessalorum, Massiliensium, Colophoniorum et aliorum republica scriptos fuisse Athenæus asseveret [24], nonne vero simile est illum quasdam quoque de Phocensium ac Locrorum republica, a Clemente nostro laudatas, composuisse commentationes? Et vero narrat ipsemet Athenæus [25], Aristotelem a quibusdam, teste Timæo, idcirco redargui, quod in explicandis Locrorum institutis erraverit. Quem in locum videndæ sunt Casauboni animadversiones.

Aristoxenus vero a Clemente [26] et *Vitam Pythagoræ*, et *De musica* scripsisse perhibetur. At iste procul dubio est, cujus Laertius [27] citat commentaria *Περὶ Πυθαγόρου καὶ τῶν γνωρίμων αὐτοῦ*, *De Pythagora ejusque familiaribus*. Ab eo etiam alibi [28], et a Gellio [29] dicitur fuisse musicus, vir veterum litterarum diligentissimus, Aristotelis philosophi auditor, et de Pythagora edidisse librum. Plura adhuc de illo narrat Suidas: Athenæus autem, et jam a nobis laudatus Laertius varios ejus tractatus citavere, atque Eusebius in *Chronico*, Hieronymus in præfatione libri *De scriptor. ecclesiast.*, multique alii illius meminerunt. Error autem est in assignata seu descripta ejus ætate apud Cyrillum Alexandrinum [30], qui alibi vitam Socratis ab Aristoxeno scriptis traditam fuisse testificatur. Lege, si velis, Menagii in lib. I Laertii, § 107 et 108, adnotationes.

Artapani opus de Judæis citatum est a Clemente nostro [31], quemadmodum ab Eupolemo apud Eusebium [32], atque, ut alibi diximus, in chronico Alexandrino.

Berosi *Chaldaicam historiam* non solus Clemens noster laudasse legitur [33], sed etiam Tatianus, ut lib. sup. diss. 5, c. 2, § 8, a nobis observatum est, necnon et Josephus libro I *contra Apionem*, pagina 1043 et seq., ubi plura de illo memoriæ prodidit. Illius quoque Athenæus [34] et alii mentionem fecerunt. Denique typis editi sunt quinque *Antiquitatum* libri, quos falso ejus nomine inscriptos fuisse eruditi omnes palam profitentur.

Chameleon quemdam *De diis*, ut ait auctor noster [35], et alium *Περὶ μέθης*, *De ebrietate*, seu temulentia librum, qui etiam ab Athenæo [36] semel et iterum laudatur, divulgaverat. Alia autem plura ejus opera citat idem Athenæus, eumque, sicut Clemens noster, non modo Heracleotem, sed et Ponticum appellat. Nobiscum porro animadvertas velim Tatiani fragmentum ab Eusebio [37] exhiberi, ubi inter eos, qui de Homeri ætate et poesi scripserunt, memorantur Μεγακλείδης τε καὶ Χαμελέων οἱ Περιπατητικοί, « Megaclides et Chameleon Peripatetici. » Nam ibi haud immerito quidam putant Græcum Tatiani [38] textum melius repræsentari, quam in orationis illius editione, ubi sic legitur: Μεγακλείδης τε ὁ Χαμαλαίσων οἱ Περιπατητικοί, « Megaclides Chamalæensis Peripatetici. » Legesis Menagii adnotationes in lib. V Laert. § 92, in Vita Heraclidi, ubi testimonium solius Chameleonis nomine, sicut et lib. III in Vita Platonis, § 46, adhibetur.

[1] Strom. l. VII, p. 712. [2] sup. c. 14, art. 4, et c. 17, art. 5. [3] lib. IV, § 28 et seqq. [4] Strom. lib. I, p. 327. [5] l. IV Deipnosoph., p. 224. [6] l. X Geogr., p. 465. [7] Strom. l. I p. 300 et p. 326. [8] ad verb. Ἀρίσταρχος. [9] Deipn. l. I, p. 39, et lib. VI, p. 671. [10] Strom. lib. I, p. 322. [11] l. X Præpar. evang., c. 12, p. 499. [12] l. XIV, p. 623. [13] lib. II Strom., p. 322. [14] l. II in Vita Aristip., § 83. [15] lib. II Strom., p. 407. [16] sup., c. 8, art. 2. [17] in Vita Ariston., § 164. [18] l. III De hist. Græc., p. 334. [19] lib. V Hist. nat., c. 31, p. 619. [20] Strom. l. V, p. 561. [21] Strom. l. I, p. 334. [22] l. III, p. 447. [23] l. V, in Vita Aristot., § 35. [24] l. VII, p. 296; l. XI, p. 499; l. XIII, p. 576; l. XIV, p. 618, etc. [25] l. VI, p. 264. [26] Strom. l. I, p. 300, et l. VI, p. 658. [27] l. I, in Vita Pher., § 118. [28] in Vita Heracl., § 92, l. VIII in Vita Pyth., § 14. [29] l. IV Noct. Attic., c. 11. [30] lib. II contr. Julian., p. 12, et l. VI, p. 187. [31] l. I Strom., p. 344. [32] l. IX Præpar. Evan., c. 27, p. 431. [33] lib. I Strom. p. 329. [34] l. XIV Deipnosoph., p. 639. [35] l. I Strom., p. 300 et 351. [36] l. X Deipnosoph., p. 427; l. XI, p. 461; l. IX, p. 390. [37] l. X Præpar. evang., c. 11, p. 492. [38] Orat. ad Græc., p. 166.

Clearchus Peripateticus, teste Clemente nostro[39], 319 dixit se quemdam novisse Judæum, cum quo Aristoteles versatus fuerat. Quod quidem his Josephi verbis confirmari potest[40]: « Clearchus, Aristotelis discipulus, et Peripateticorum nulli secundus, in primo libro *De somno* dicit Aristotelem doctorem suum de quodam viro Judæo ita referre, et ipsi Aristoteli eumdem sermonem ascribit. » Ibi autem ille, sicut Eusebius lib. IX *Præpar. evang.*, cap. 5, pag. 409, longum hujusce scriptoris fragmentum, ex citato illius libro delibatum, transcripserunt. A Laertio autem in proœmio *De vitis et dogmatibus philosophorum*, § 9, a Suida atque ab Athenæo, qui plures ejus libros citavit, Solensis dicitur. Denique laudatur a Gellio lib. IV *Noct. Att.*, cap. 11; Plutarcho *De facie lunæ*, tom. II, pag. 920, Theodoreto, tom. IV, serm. 5, pag. 545, et aliis pluribus.

Clitarchi de Alexandri Magni ætate opinionem refert Clemens noster[41], haud dubie ex descripta ab illo ejusdem Alexandri historia, quæ non semel ab Athenæo[42] et Quinto Curtio[43] citata legitur. Diodorus autem Siculus[44] scribit illum cum Alexandro in Asiam trajecisse, ejusque scripta ibidem laudat, quemadmodum Strabo *Geograph.* lib. II, pagina 491 et 505, ac lib. XV, pag. 718; Ælianus libro XVII *De animal.*, cap. 22, 23 et 24; Plinius lib. III *Hist. natur*, cap. 5, pag. 324, lib. VI, cap. 13, pag. 668, et alibi. Nec tamen prætermittendum est hunc Clitarchum ab illo lib. X, cap. 49, p. 441, celebratum auctorem appellari; quamvis Quintilianus dixerit[45]: « Clitarchi probatur ingenium, fides infamatur. »

Cratetis quoque grammatici de Homeri ætate sententia ab auctore nostro declaratur[46]. Testatum autem Suetonius facit[47] illum patria Malleotem, et æqualem Aristarcho, in Urbem induxisse grammaticæ studium. Strabo vero « Malleotes, inquit[48], fuit Crates grammaticus, cujus discipulum fuisse aiunt Panætium. » Memoriæ præterea ille prodidit plures Homeri poesim ad scientiæ accommodatas quæstiones traduxisse, « ut fecit Crates Malleotes. » Alibi vero eum erroris redarguit, et Aristarchi opinionem amplectitur. A Varrone etiam scriptum legimus[49]: « Crates grammaticus, qui fretus Chrysippo, homine acutissimo, qui reliquit sex libros Περὶ τῆς ἀνωμαλίας, his libris contra analogiam atque Aristarchum est nixus. » Mentionem quoque illius Plinius libro IV *Hist. natur.*, cap. 12, pag. 450, aliique fecerunt. Denique Laertius libro quarto vitam Cratetis, § 23 et seqq., publicavit.

Ctesiæ de Assyriis regibus historiam Clemens citavit[50], de qua Diodorus Siculus hunc loquitur in modum[51]: « Ctesias Cnidius, Herodoto recentior, sub expeditionem Cyri adversus Artaxerxem fratrem vixit. Captus enim tunc, et ob artis medicæ scientiam a rege in gratiam receptus, sexdecim annos cum honore apud illum exegit. Hic e regiis membranis (in quibus res antiquas Persæ jussu legis cujusdam ordine descriptas habebant) studiose indagavit singula, inque historicum ordinem redacta ad Græcos transtulit. » Strabonis vero de illo hæc sunt verba[52]: « Cnidius fuit Ctesias, qui *Assyriaca* (male quidam *Syriaca*) scripsit, et *Persica.* » Eorum analysim nobis exhibuit Photius, quam his ille orditur verbis[53]: « Lecta Cnesiæ Cnidii *Persica*, in libros distributa tres supra viginti Attamen prioribus sex libris, Assyriorum res, et quæcunque Persicum imperium antecesserunt, complexus, non nisi a septimo deinceps res Persicas narrare pergit. » Hæc fusius prosequi cum supervacaneum sit, observabimus hujusce auctoris fidem quamvis non parum Strabo et Photius infirmaverint; eam tamen Diodoro Siculo certam adeo visam fuisse; ut illius narrationes sequi, vestigiisque insistere non dubitaverit. Postremo ea, quæ ex illo Clemens noster de Assyriorum regno retulit, Petavius comprobat et confirmat.

D

Demetrius quidem a Clemente nostro[54] scripsisse perhibetur « in libro *De regibus Judææ* tribum Judam, et Benjamim et Levi non fuisse abductam in captivitatem a Sennacherib, sed esse ab hac captivitate usque ad ultimam, quam Nabuchodonosor fecit ex Hierosolymis, annos 128, menses 6. Ex quo autem decem tribus abductæ fuerunt captivæ ex Samaria, usque ad Ptolemæum quartum, anni 573, 9 menses, a quo etiam ex Jerosolymis anni 338, menses 3; » sed addit aliam plane fuisse Philonis opinionem. At certe quia pluribus Demetrii nomen fuit, quis ille sit Demetrius indicare non potuit Vossius[55], nec de eo, qui usque ad Ptolemæum quartum tempora numerat, aliud definivit, nisi ipsum Demetrium Phalereum, qui sub Philadelpho obiit, dici non posse. Verum silere non debebat, quod a nobis in superiori dissertatione observatum est[56], factam fuisse illius mentionem ab Hieronymo[57], ubi ait a Clemente nostro citatos, « de Judæis Aristobulum, et quemdam Demetrium, et Eupolemum scriptores adversus gentes, qui in similitudinem Josephi Ἀρχαιογονίας Moysis et Judaicæ gentis asseverant. » Nobis porro si conjecturis indulgere liceat, haud prorsus improbabile videtur hunc esse, cujus longa duo fragmenta Eusebius retulit[58]. Etenim post secundum, aliud exhibet, desumptum ex Eupolemo, qui continenter post Demetrium ab eodem Clemente laudatur. Sed quisnam ille dicendus, et utrum idem, atque alibi[59], uti vidimus, citatus ab auctore nostro, *Argolicorum* scriptor fuerit, adhuc hæret aqua. Laertius siquidem memorabiles Demetrios viginti memorat[60]: verum quia de plurimorum scriptis penitus siluit, utrum ille, de quo agimus, ex iis unus dici queat, nemo certe affirmare audebit. Perpende tamen an verisimilius tibi non videatur hunc ex illis esse ultimum, qui ab ipso Laertio dicitur: « Erythræus, varius scriptor, qui historicos et oratoricos conscripsit libros. » Legesis Menagii in citatum Laertii locum notas et observationes, ubi, præter Demetrios ab eodem Laertio memoratos, de pluribus adhuc aliis sermonem facit et disputat.

Didymi in medium Clemens noster[61] adducit de quorumdam antiquissimorum philosophorum effatis atque adagiis opinionem, narratque quid ille in suo *De philosophia Pythagorica* libro de Theano Pythagorica, de pictricibus in symposiacis, atque etiam de dictione symbolica tradiderit[62]. In hoc autem ultimo loco tacet quidem Clemens, ubi id scripserit Didymus, sed illum ibi grammaticum appellat. Quamvis autem pluribus hoc nomen cognomenque inditum fuerit, isthæc tamen nulli magis convenire videntur, quam Didymo Alexandrino, quem propter maximam, ut ait Suidas, in scribendis libris assiduitatem, Chalcenterum, id est, æneis intestinis præditum cognominarunt. Libros 320 enim plus quam 3500, teste eodem Suida, confecerat. Athenæus vero, qui eum sæpius citasse legitur, hæc de illo alicubi scripsit[63]: « Didymus grammaticus vocatus, βιβλιολάθας (id est, librorum

[39] l. I Strom., p. 304. [40] l. I cont. Apion., pag. 1047. [41] l. I, p. 337. [42] l. IV Deipnosoph., p. 148; l. XII, p. 530; et l. XIV, p. 586. [43] l. IX. [44] l. II, p. 68. [45] l. X, c. 1. [46] Strom., l. I, p. 327. [47] l. De illustr. gram., c. 2. [48] l. XIV, p. 676; l. III, p. 157; l. I, p. 31. [49] l. VIII De ling. Latin. [50] l. I, p. 320. [51] l. II Bibl., p. 84. [52] l. XIV Geogr., p. 656. [53] Bibl. cod. 72. [54] Strom. lib. I, pag. 337. [55] l. III De histor. Græc., pag. 352. [56] dissert. sup., cap. 14, art. 2. [57] De script. eccles., de Clem. § 48. [58] l. IX Præp. evang., c. 21 et 29. [59] dissert. super., c. 14, art. 1. [60] l. V in Vita Demet., § 85. [61] Strom. l. I, pag. 300 et 309. [62] l. IV, p. 523, et lib. V, 569. [63] l. IV Deipnosoph., pag. 139.

morum immemor), a Demetrio Troezenio ob librorum multitudinem, quos edidit; sunt enim ter mille quingenti; » vel, ut ait Seneca [64], quater mille. Quamobrem inter plurimos « scriptores multorum in litteris, uti ait Ammianus Marcellinus [65], studiorum Chalcenterus eminuit Didymus, multiplicis scientiæ scriptis memorabilis, qui in illis sex libris, ubi nonnunquam imperfecte Tullium reprehendit, syllographos imitatus scriptores maledicos, judicio doctarum aurium incusatur, ut immania frementem leonem putredulis vocibus canus catulus longius circumlatrans. » Denique, ut plura omittamus, Laertius symposiaca ab eo composita fuisse testificatur [66]. Videsis Valesii in Ammiani, et Menagii atque Casauboni in Laertii citatos a nobis libros animadversiones, ac Vossium, lib. I *De histor. Græc.*, cap. ult., atque alios.

DIEUCHIDÆ testimonium profert Clemens [67] ex quarto illius *Megaricorum* libro, quemadmodum ex quinto Laertius [68]. Simplicius autem ab Athenæo sic laudatur [69] : « Dieuchidas, ἐν τοῖς *Μεγαρικοῖς*, in *Megaricis*. » Quod autem alibi ab auctore nostro orationis principium ex Hellanici *Deucalionia* traduxisse accusatur [70], de hoc supra a nobis actum est [71].

DION philosophus quid de Lysidica retulisse, tam a Clemente [72] quam a Theodoreto dicatur, jam animadvertimus [73]. Examines autem velim, an celeberrimus ille Dion Alexandrinus philosophus sit, ex quo manavit illud adagium, « Ne gry quidem, » de quo Erasmus, *Adag.*, chil. I, centur. 8, adag. 59, pag. 250. Alius porro ab illo videtur, quem Clemens postea Dionem Thytem, seu Sacrificum, appellavit [74].

DIONYSII de tempore, quo Thalus condita est, opinionem Clemens protulit [75]. Tametsi vero hoc solum nomine eum citaverit; nobis tamen facile persuadebitur illum esse Argivum, de quo in superiori dissert. cap. 14, art. 1.

DIONYSIUM præterea Halicarnassæum citat Clemens [76], ἐν τοῖς *Χρόνοις*. At Vossius [77] præter Dionysium itidem Halicarnassæum *Antiquitatum Romanarum* auctorem, qui Augusto imperante floruit, alium fuisse existimat, cujus, ut ipse ait, mentionem Polybius, lib. XIV, his verbis fecit : « Nati sunt ibi viri illustres Herodotus historiæ scriptor, qui deinde Thurius est appellatus, quod socium se deducendæ in Thurios coloniæ præbuisset; tum Heraclitus poeta, Callimachi socius, et nostra ætate Dionysius historiæ conditor. » Sed hæc ipsamet, totidemque Strabonis in libro *Geographiæ* decimo quarto [78] verba sunt, quibus Dionysium *Romanarum antiquitatum* conditorem compellasse omnes facile concedunt. De illo igitur Clementem quoque nostrum intelligendum esse, qui negaverit, alium ille nobis ostendat Dionysium Halicarnassæum, *Chronicorum* a Clemente citatorum auctorem.

DIONYSIUS denique a superioribus plane distinctus, a Clemente vocatur [79], ὁ Θρᾷξ, ὁ γραμματικός, « Thrax grammaticus, » de quo ita Suidas [80] : « Dionysius Alexandrinus; Thrax vero a patre Tero, Terus nomine vocatus, Aristarchi discipulus, grammaticus. Qui Romæ docuit Pompeii Magni tempore, et Tyrannioni priori varios libros enarravit. Plurima autem grammatica et commentaria composuit. » Strabo autem sic eum Apollonio conjungit [81] : « Dionysius Thrax, et Apollonius *Argonauticorum* conditor, Alexandrini fuerunt, sed nominati sunt Rhodii. » Videsis Vossium libro primo *De historicis Græc.*, cap. 23.

DOROTHEUM citat Clemens [82], ἐν τῷ πρώτῳ *Πανδέκτῃ*, « in libro primo *Pandectarum*, » quas aiunt libros esse, seu volumina, quæ nihil non complectebantur. In sua vero auctor noster *Ad gentes admonitione*, et post eum Eusebius [83] quartum Dorothei *Rerum Italicarum* librum, quemadmodum Plutarchus, laudavisse leguntur. At paulo post idem Plutarchus [84] simili plane modo ejusdem Dorothei testimonium his tantum verbis adhibuit : « Scribit hoc Dorotheus primo *Transformationum* libro. » Stobæus autem [85] quædam refert ex Dorothei, haud dubie ejusdem, primo *Rerum Sicularum* libro delibata. Testatum quoque nobis Photius [86] fecit a se pervolutatum Dorothæi *Lexicon*, seu, ut ille loquitur, περὶ τῶν ξένως εἰρημένων λέξεων κατὰ στοιχεῖον, « de exterorum more usurpatis vocibus alphabeti ordine, quod, inquit, utilissimum esse studiosis omnibus apparet. » Porro autem utrum hoc commentarium idem ac pandectæ dici debeat, tibi forsitan haud prorsus improbabile non fiet. Non enim ab hac opinione deterrebit te varia inscriptio; quandoquidem hujusce *Lexici* alium titulum nobis Athenæus sic exhibet [87] : « Dorotheus Ascalonites, ἐν τῷ ὀγδόῳ πρὸς τοῖς ἑκατὸν τῆς λέξεως συναγωγῆς, libro centesimo octavo collectionis vocabulorum. » Cæterum ex iis discere est hunc Dorotheum patria Ascalonitem fuisse, cujus alius liber ab eodem Athenæo, lib. XIV, pag. 662, citatur. Alibi tamen ab eo nuncupatur tantum [88] : « Dorotheus libro VI *Historiarum Alexandri*. » Quamobrem certo statui non potest, an iste Ascalonites fuerit, vel Sidonius, qui ab ipso quoque alibi laudatus est.

E

EPHORI auctoritate et testimonio de Orthagora vate, de tempore quo Alexander in Asiam trajecit, et de Zeleuco, Clemens noster utitur [89]. Cumæus haud dubie ille fuit, quem Diodorus Siculus his verbis celebrat [90] : « Ephorus ille Cumæus, Isocratis discipulus, cum historiam de rebus passim gestis instituerit, prioribus omissis, ab Heraclidarum reditu exordium scribendi fecit. » Postea vero [91] : « Ephorus res passim gestas describens, non verborum eloquentia duntaxat, sed accurata quoque ordinis observatione, probi officio historici fungitur. Unumquemque enim librum in certum rerum genus tribuit. » Eadem quoque de illo fuit Strabonis Polybiique, ab eo citati, sententia, idemque judicium : « Ephorus enim, inquit Strabo [92], aliis est melior, et ipse Polybius eum laudans, dicensque de rebus Græcis Eudoxum bene, Ephorum optime scripsisse de origine urbium, cognationibus, migrationibus, ducibus atque auctoribus. » At quamvis tantis laudibus hi scriptores Ephorum extollant, varios tamen illius notant lapsus et errores. A Seneca vero [93] et Suida adhuc gravius vituperatur. Denique haud semel Athenæus, atque etiam Josephus, Photius, et alii, mentionem ejus fecerunt [94].

ERATOSTHENI Cyrenæo non solum critici nomen a quibusdam, ut vidimus, attributum fuisse Clemens memorat : sed refert etiam quid ille tradiderit de Homeri ætate, de tempore a capta Troja ad Alexandri obitum elapso, et quo idem Alexander

[64] epist. 89. [65] l. XXII, c. 16. [66] lib. V in Vita Demet., § 76. [67] Strom. l. I, p. 328. [68] l. I in Vita Solon., § 57 [69] lib. VI, p. 262. [70] Strom. l. VI, pag. 629. [71] sup. cap. 22, art. 4. [72] lib. IV, p. 522. [73] sup. cap. 24, art. 3. [74] lib. V, p. 569. [75] lib. I p. 333. [76] Strom. lib. I, pag. 320. [77] l. IV De hist. Græc., c. p. 471. [78] l. XIV Geogr. p. 656. [79] Strom. l. V, p. 568. [80] ad verb. Διονύσιος. [81] l. XIV Geogr., p. 655. [82] Strom. l. I, p. 334, cap. 27. [83] l. IV Præp. evang., c. 16, p. 157. [84] Paral., tom. I, p. 310 et 311. [85] serm. 47, p. 350. [86] Bibl. cod. CLVI, p. 323. [87] l. I Deipnosoph., pag. 329. [88] lib. VII, p. 278; lib. XI, p. 497. [89] Strom. l. I, p. 334 et 337. [90] init. lib. IV Bibl., p. 146. [91] lib. V, p. 199. [92] l. X Geogr., p. 465. [93] l. VII Natur. quæst. [94] lib. IV Deipnosoph., p. 154; lib. X, p. 500, et Joseph. l. I cont. Apion., p. 1034 et 1039; Phot. Bibl. cod. CCLX, pag. 1454.

venit in Asiam, ac denique quid in libro *De bonis et malis*, ac de Æsopiorum, Macedonum et Laconum in tormentis constantia scripserit [95]. Plura de **321** illius ætate, vita et scriptis narrat Suidas [96]. Sæpius autem citatur ab Athenæo, Plutarcho et Strabone, qui sicut plura laudi, ita etiam non pauciora huic scriptori vitio et errori vertisse legitur. Demum præter Stobæum [97] et alios qui illius meminere, legendus est de eo Vossius, lib. II *De histor. Græc.*, cap. 17, pag. 108 et seq., et Harduinus in auctorum a Plinio citatorum indice.

Eupolemum libri *De Judææ regibus* auctorem aperte Clemens [98], nec semel, proclamat. Quo quidem de scriptore illud est Josephi judicium [99]: « Phalereus sane Demetrius, et senior Philon et Eupolemus non multum veritate frustrati sunt, οὐ πολὺ τῆς ἀληθείας διήμαρτον. Quibus dari veniam dignum est; non enim inerat eis, ut possent nostras litteras omni scrupulositate sequi. » Plura illius fragmenta ab Eusebio, lib. IX *Præpar. evangel.*, cap. 17, pag. 418, cap. 30, pag. 447 et seq., et cap. 39, pag. 434, repræsentantur. Illius quoque Hieronymus lib. *De script. sacr.*, § 48, ubi de Clemente nostro disputat, atque etiam *Alexandrinum chronicon* meminere.

Euthymenis *Chronica* quis præter eumdem Clementem nostrum laudaverit [1], neminem Vossius aliique testem produxerunt.

H

Hecatæus, uti adhuc Clemens narrat [2], historias *De Abrahamo et Ægyptiis* composuerat. Is vero esse videtur, de quo Josephus hæc scribit in verba [3]: « Hecatæus Abderita, vir philosophus, simul et circa actiones industrius, cum Alexandro rege nutritus, et cum Ptolemæo Lagi commoratus, non obiter, sed integrum de ipsis Judæis conscripsit librum, ex quo volo breviter quædam eorum, quæ ab eo dicta sunt, percurrere. » Postquam vero multa ex hoc Hecatæi libro retulisset, ibidem addidit: « Sed Hecatæi testimonia jam quiescant. Facile namque est volentibus ipsum librum legere, et hæc apertius invenire. » In primo autem *Antiquitatum* suarum libro nobis adhuc testis est ab Hecatæo, haud dubie eodem Abderita, editum fuisse *De Abrahamo* librum: « Hecatæus vero, inquit [4], non meminit tantum obiter Abrahami, sed libro in hoc conscripto res ejus posteritati tradidit. » Quemadmodum autem nulli jure merito incertum esse debet hunc eumdem esse librum qui a Clemente citatur, ita sane in dubium vocari potest, utrum is liber idem, aut certe pars aliqua fuerit superioris, ut idem Josephus ait, *De Judæis* libri. Utroque enim in loco ille vocem, βιβλίον, adhibet. Eodem quoque nomine eum appellat Origenes: « Exstat, inquit [5], Hecatæi historici *De Judæis* liber, βιβλίον, in quo adeo probat hujus gentis sapientiam; ut Herennius Philo in suis *De Judæis* commentariis primum dubitet, an hujus historici id scriptum sit; deinde addat, siquidem ejus est, videri eum corruptum Judæorum persuasionibus, probasseque illorum placita. » Decerptum ex hoc eodem *De Judæorum historia* libro segmentum nobis ab Eusebio exhibetur, a quo Hecatæus dicitur [6], « Abderita, vir non modo philosophus, sed etiam rebus gerendis aptissimus. » At certe si ab hac Judæorum historia diversus non fuit, laudatus a Clemente illius *De Abrahamo* liber, pluribus forsitan ab eo distincta videbitur citata quoque ab ipsomet auctore nostro ejus *De Ægyptiis* historia. Nonne enim de ea tantummodo Diodorus Siculus loquitur, ubi hæc habet [7]? « Græcorum multi Ptolemæi Lagi ætate Thebas profecti, historias Ægyptiacas contexuerunt, inter quos etiam Hecatæus est. » Eum porro alibi notat et excusat [8] quod « ad fabulosas assertiones declinaverit. » Denique illud adhuc postea refert, quid Hecatæus, haud dubie jam ab ipso citatus, de Hyperboreis memoriæ mandaverit. Atqui hunc esse, quem prius diximus, Abderitem his probari potest Æliani verbis [9]: « Hyperboreorum gentem, et Apollinis apud eos honores non modo poetæ, sed alii etiam scriptores celebrant, et inter alios Hecatæus, non Milesius, sed Abderita. » Cum autem ille philosophus a Josepho et Eusebio dicatur, is etiam procul dubio est cujus testimonio Plutarchus utitur [10], et quem Laertius in Pyrrhonis discipulorum numerum aggregat [11]. Quamvis autem Jonsius hunc alium ab Abderita historico fuisse suspicetur, ipse nihilominus plures *De Ægyptiorum philosophia* libros ab eo compositos esse alibi perhibet. Quidam quoque opinantur hunc non fuisse Abderitem, sed alium, quem Dionysius Halicarnasseus Milesium vocat [12]. De utroque videsis Suidam ad verbum Ἑκαταῖος, atque de his jam aliquid supra cap. 18, art. 2, et cap. 22, art. 4, perstrinximus. Denique Athenæus ex secundo Hecatæi *Totius orbis descriptionis* libro nonnulla refert, quæ ille de Ægyptiis dixerat [13]. Sed quis ille, utrum Milesius vel Abderita fuerit, silentio prætermisit.

Heracleodorum ab Aristocrito confutatum fuisse nos quidem Clemens noster monitos esse voluit [14]: sed quis ille Heracleodorus, ac utrum aliquid scriptum reliquerit, tacitus præterivit. Vide ergo an aliquem, qui mentionem illius præter Clementem nostrum fecerit, nobis indicare queas.

Hermippus Berythius, quemadmodum ex eodem auctore nostro discimus [15], Chironem centaurum sapientem appellabat, ac *De septenario* quemdam conscripsit librum. Paucis autem verbis Suidas illum sic nativis depinxit suis coloribus [16]: « Hermippus Berythius ex pago mediterraneo, discipulus Philonis Biblii, a quo commendatus est Herennio Severo sub Adriano imperatore, quamvis ex servili genere ortus esset, valde eloquens, et multa scripsit. » De eo quoque Tertullianum hæc memoriæ consignasse legimus [17]: « Cætera cum suis, et originibus, et ritibus, et relationibus cum omni deinceps historia somniorum Hermippus Berythensis quinione voluminum satiatissime exhibebit. »

Hippobotus, qui Pythagoram, teste nostro Clemente [18], Samium esse dixerat, sæpius a Laertio laudatur [19], ac præcipue in Thaletis Vita, ubi ab eo narratur, quid ille in *Descriptione philosophorum* de celeberrimis Græciæ sapientibus tradiderit. In Vita autem Aristippi nos ad ejusdem Hippoboti *De sectis* mittit librum. At in Vita Pythagoræ, Empedoclis, et aliorum, solo suo nomine ab eo appellatur. Nobis porro haud ægre persuadebitur in uno ex his duobus Hippoboti libris, si tamen duo, nec unus et idem fuerint, Pythagoram, ut Clemens testatur, dictum fuisse patria Samium.

Hyperidis furta quædam a Clemente nostro retecta vidimus [20]. At ille procul dubio ipse est, cujus

[95] Strom. lib. I, pag. 309, p. 327, 336, 337; lib. IV, p. 496. [96] ad verb. Ἐρατοσθένης. [97] serm. 115, pag. 592. [98] Strom. l. I, pag. 338 et 343. [99] lib. II contr. Apion., pag. 1051. [1] Strom. l. I, pag. 327. [2] Strom. l. V, pag. 603. [3] l. I contr. Apion., pag. 1048. [4] lib. I Antiq. Judaic., c. 8. [5] l. I cont. Cels., p. 13. [6] lib. IX Præp. evang., c. 4, p. 408. [7] l. I Bibliot., p. 30. [8] ibid., p. 23. [9] lib. XI De animal., cap. 1. [10] l. I De Isid. et Osirid., tom. II, pag. 353. [11] lib. IX in Vita Pyrrh., § 69, in procem. § 10. [12] De Thucyd. histor., pag. 138. [13] l. X Deipnosoph., pag. 447. [14] Strom. l. V, pag. 561. [15] Strom. l. I, pag. 306; l. VI, p. 686. [16] ad verb. Ἕρμιππος. [17] lib. De anima, c. 46. [18] Strom. l. I, pag. 300. [19] in procem. § 19, l. I, § 42, l. II in Vita Aristippi; § 88, l. VIII in Vita Pythag., § 3, et in Vita Empedocl., § 51, 69, 72, l. IX in Vita Heracl. [20] Strom. l. VI, p. 625.

tam fusius Plutarchus [21] et Photius [22], breviusque A
iidas [23] descripserunt. Orationes autem illius ab
thenæo et Stobæo sæpius citatas reperies. Tullius
:nique lib. II *De orat.*, pag. 118, Hyperidem et
emosthenem perfectos homines dicendo et perpo-
tos vocat. Vide adhuc illius lib. III, pag. 188, et
rat., pag. 216 et 247.

I.

322 Ion Chius ἐν Τριγράμμοις a Clemente cita-
is [24], quis fuerit, quidve litteris mandaverit, his
uidas docet verbis [25]: « Ion Chius tragicus, et ly-
cus, et philosophus, filius Orthomænis cognomento
uthi. Tragœdias autem docere cœpit Olympiade
xxII. Fabulas tradunt fuisse 12, alii 30, alii 40.
lic scripsit *De meteoris*, et compositas orationes,
uem Aristophanes comicus per jocum vocat ἀοῖον,
d est, matutinum, sive orientalem. » Plura ex illo
thenæus præcipue lib. II *Deipnosoph.*, et Pausa-
ias lib. v, pag. 162, et lib. vII, pag. 209, atque ut
trabonem lib. XIII *Geograph.*, pag. 645, aliosque
rætereamus, Laertius illius de Pherecyde epi- B
rammma retulit, et in Pythagoræ Vita illum citat ἐν
οῖς *Τριαγμοῖς* [26]. Ibi autem observat Menagius in
ntiquis Laertii editionibus male scriptum fuisse, ἐν
οῖς *Τριαγίνοις*, atque pessime in Clementis nos-
ri editis, ἐν τοῖς *Τριγράμμοις*. Videsis ejusdem
Menagii observationes et alterius scriptoris scho-
ia in comœdiam Aristophanis *Εἰρήνη* inscriptam,
p. 686.

Ister, Ἴστρος, si Clementi credimus [27], librum *De colonia Ægyptiorum, et de proprietate certaminum* divulgavit. Prior autem commentatio a Stephano ad verbum Ἀρχάς et Ἀπία, atque alibi citata reperitur. Cum autem plures eo nomine nuncupati fuerint, hunc esse multi arbitrantur, cujus varia opera Athenæus memorat *Deipnosoph.* libro vi, pag. 272; lib. xi, pag. 478; lib. xiii, pag. 557, et lib. xiv, pag. 650, et de quo Suidas hæc posteris prodidit [28]: « Ister, Menandri Istri filius, Cyrenæus, aut Macedo, historicus, Callimachi servus et C discipulus. Hermippus vero Paphium ipsum fuisse dicit in secundo libro *De servis*, qui propter eruditionem clari fuerunt. Scripsit autem multa, et oratione soluta et poetica. » Lege Casaubonum in cit. Athen. lib. vi, cap. 5, et lib. ix, cap. 9; Vossium, lib. iv *De histor. Græc.*, cap. 12, et Menagii in lib. II Laertii de Xenophontis Vita, § 59, adnotationes.

J.

Joabæ, seu Jubæ, quem Clemens *de Assyriis* scripsisse asseverat [29], mentio superiori in libro dissert. 5, cap. 2, § 8, a nobis facta est. Videsis Harduinum in auctorum a Plinio citatorum indice. Cur vero ille Clementem nostrum, sicuti Tatianum, qui non de alio Juba quam auctor noster loqui videtur, non appellaverit, nobis certe non satis compertum est. Si quis tamen Joabam et Jubam diversos scriptores fuisse recte nobis ostenderit, huic plane non refragabimur.

L.

Lætum a Clemente [30], ἐν τοῖς *Φοινικικοῖς* appellatum, jam in superiori libro monuimus [31], nosque non temere forsitan suspicari hunc ipsum esse, qui a Tatiano Choetus vocatur.

Leo *De diis Ægyptiis*, uti ex Clemente nostro [32] comperimus, tractatum ediderat. Ab Hygino autem in *Poetico astron.* quoddam Leonis, qui *Res Ægyptias* conscripsit, fragmentum nobis exhibetur. Sed quis ille dici debeat, quandoquidem pluribus hoc nomen datum fuit, non magis Hyginus quam Clemens indicavit. Vide autem an is non sit, quem Arnobius Leonem, vel, ut in alia editione, Leontem vocat [33], multaque de diis litteris consignasse testificatur.

M.

Megasthenes, inquit Clemens [34], vixit sub Seleuco Nicatore, pluresque *De rebus Indicis* scripsit libros. Et certe secundum citavit Athenæus [35], ac quartum non semel Josephus [36], qui insuper segmentum libri tertii transcripsit. Tametsi vero Strabo lib. II *Geogr.*, pag. 70, dixerit: « Præcipue fides Daimacho est et Megastheni deroganda; » sæpius tamen illius testimonio utitur, in eod. lib. p. 68 et seq., ac lib. xv, pag. 711, 886, 887; atque etiam Plinius lib. vi *Histor. natur.*, cap. 17, p. 682, et lib. vii, pag. 11 et 12, lib. viii, pag. 153; Ælianus, lib. viii *De animal.*, cap. 7, lib. xvi, cap. 41, lib. xvii, cap. 39, et alii.

N.

Neanthes, cujus opinionem de Pythagoræ patria et de nomine Bedi Clemens exponit [37], Cyzicenus orator et Philisci Milesii discipulus fuisse perhibetur [38]. Testatum autem Laertius facit [39] illum de Pythagoricis scripsisse; unde forsitan id Clemens, sicut Theodoretus hauserat [40], quod ab illo de Pythagoræ patria traditum esse admonet. Vossius tamen opinatur [41] illud desumptum fuisse ex illius *De viris illustribus* libro, cujus meminit Stephanus: sed nullam affert opinionis suæ probationem. Varia porro hujus Neanthis scripta ab Athenæo et aliis nominatim citata occurrunt. Demum ille a Laertio, l. i, in Vita Periandri, § 99; lib. iii, in Vita Platonis, § 25, solo suo nomine laudatur. Sed adi Menagii in citatum a nobis priorem Laertii locum observationes.

P.

Phanias, quem Clemens de tempore quo Alexander in Asiam venit scripsisse narrat [42], is procul dubio est de quo hæc apud Suidam legimus [43]: « Phanias, aut Phænias, Eresius, philosophus Peripateticus, Aristotelis discipulus. Fuit autem Olympiade cxi, et postea sub Alexandro Macedone. » A Plutarcho [44] autem vocatur Lesbius, quia Eressus Lesbi insulæ urbs erat. Variæ ejus commentationes a Laertio, lib. ii, in Vita Aristippi, § 65; lib. vi, in Vita Antisthenis, § 8; et lib. vii, in Vita Zenonis, § 41; ab Athenæo, lib. ii *Deipnos.*, p. 51, 54, 58, 61, 64, 70; lib. vi, pag. 232; lib. viii, pag. 333; lib. xiv, p. 639, et aliis, citantur. Videsis adhuc, si vacat et lubet, Menagium in Laertii lib. v, § 50, et lib. vii, § 41.

Philini furtum jam cum Clemente nostro animadvertimus [45]. Quoniam vero ille ex quadam Demosthenis oratione aliquid compilasse dicitur, inde D haud prorsus immerito colligitur eum fuisse, qui ab Athenæo orator Philinus appellatur [46]. Casaubonum autem in hunc Athenæi locum adire poteris.

Philistus Thucydidis, sicut ille Demosthenis, compilator et plagiarius esse accusatur. Historicus itaque iste procul dubio, sicut Philinus orator fuit. De illo etenim Plutarchus in Vita Dionis scribit [47]: « Philistum exterminavit Sicilia, qui ad hospites certos perfugit Adriam, ubi, ut mihi vi-

[21] in Vitis cod. orat., tom. II, p. 848 et seqq. [22] Bibl. cod. 266. [23] ad verb. Ὑπερείδης. [24] ibid., p. 333. [25] ad verb. Ἴων. [26] l. i, in Vita Pherecyd., § 120, et l. viii in Pyth., § 8. [27] Strom. l. ii, p. 322; l. iii, p. 447. [28] ad verb. Ἴστρος. [29] Strom. l. i, p. 329. [30] Strom. l. i, p. 326. [31] lib. sup. dissert. 5, c. 2, § 8. [32] Strom. l. i, p. 322. [33] l. iv, Adv. gent. long. ant. fin. [34] Strom. l. i, p. 305. [35] l. iv Deipnosoph., pag. 153. [36] l. x Antiq. Jud., cap. 1, p. 350, et l. i Contra Apion., p. 1045. [37] Strom. l. i, p. 300; l. v, p. 569. [38] ad verb. Νεάνθης. [39] l. vii, in Vita Empedoc., § 72. [40] tom. IV, serm. 1, p. 468. [41] l. i De hist. Græc., c. 15. [42] Strom. l. i, p. 337. [43] ad verb. Φανίας. [44] tom. I, in Vita Sol., p. 85, et Themistocl., p. 113. [45] Strom. l. vi, p. 626. [46] l. x Deipnosoph., p. 425. [47] tom. I, p. 962.

detur, cum abundaret otio, Historiam suam magna ex parte composuit. » Qualis autem fuerit illius historia a Dionysio Siculo accipe [48] : « Inter scriptores Philistus primam, inquit, rerum Sicularum partem cum hoc anno captoque Agrigento concludit, septem voluminibus plus quam 800 annorum tempora complexus. Alterum vero historiæ suæ contextum a fine prioris exorditur, et per libros quatuor deducit. » Multa vero ac varia ejus opera Suidas recenset [49], aitque illum fuisse Neucratitam, vel Syracusium, filium Archonidæ, et Eveni elegiaci poetæ discipulum, primumque arte oratoria composuisse historiam. Quod vero Clemens dixit quædam ex Demosthene eum delibasse, his Ciceronis **323** ad Quintum fratrem verbis haud inepte confirmari potest [50] : « Siculus ille capitalis, creber, acutus, brevis, pene pusillus Thucydides. » Et adhuc clarius alibi : « Syracusius, inquit [51], Philistus, qui cum Dionysii tyranni familiarissimus esset, otium suum consumpsit in historia scribenda, B maximeque Thucydidem, ut mihi videtur, imitatus. » Hujus porro Pausanias lib. I, p. 13 et 29, et lib. v, pag. 171; Dionysius Halicarnasseus in *Judic. de vet. script. cens.*, pag. 70, et epist. ad Pompei., pag. 16; Eusebius in *Chron.*, ad an. 805, aliique plures meminere.

Philo, inquit Clemens [52], « scripsit ipse quoque reges Judæorum aliter quam Demetrius. » Prius vero [53] : « Philosophiam (a Judæis scripto traditam) cœpisse ante Græcam multis verbis ostendit Philo Pythagoreus. » Quarto autem in libro testimonium illius hæc adduxit in verba : « Dicit Philo Pythagoreus, Moysis res gestas describens, sive etiam doctus ab aliquibus, quæ tunc erant, divinis eloquiis, ut qui doctrinæ siti semper teneretur. » Alibi vero [54] ubi nominum Agar et Saræ explicationem ex ejus scriptis mutuatur, illum simpliciter Philonem appellat. Eodem quoque modo postea [55], « ut dicit Philo in *Vita Moysis.* » Deni- C que ubi de Diodori filiabus : « Fuerunt, ait ille, omnes dialecticæ, ut ait Philo dialecticus in *Menexeno.* » Non unum et eumdem, sed plures, Philonis nomine nuncupatos, his Clementis nostri verbis advocari, nemo certe inficias jure merito iverit. Itaque quidam suspicantur commentationem *De Judæorum regibus* esse Judæi Byblii, qui Nervæ, Trajani et Adriani temporibus floruit. Alii vero negant, contenduntque eam ab alio antiquiore fuisse profectam, nimirum ab illo, quem Josephus, quemadmodum Clemens noster, ut supra vidimus, cum Demetrio et Eupolemo conjunxit.

Philo autem, quem Clemens Pythagoreum vocat, alius sane nobis non videtur quam Philo Judæus Alexandrinus, cujus opera typis edita in omnium versantur manibus. Quod quidem duplici ratione probari potest. Primo enim Clemens tradit ab eo descriptas fuisse Moysis res gestas, quo certe nomine quis non videat designari *Moysis Vitam*, quæ D ab illo, ut ait Hieronymus, composita, tribusque libris comprehensa, publicam in lucem cum cæteris illius libris prodiit? Deinde vero hæc nominis Sarræ explicatio, nimirum principatus, quam Clemens ex Philone attulit [56], non solum in illius libris invenitur, sed etiam ipsi peculiaris est, et ab aliis alia melior, scilicet domina, vel odorans, et domina odoris redditur. Ex quibus haud plane incerto conficitur Philonis Pythagorei nomine hunc Philonem Judæum revera designari. Cur ergo, inquies, hic Philo Pythagoreus dicitur, cum de illo A feratur celebre illud, ut alibi vidimus, effatum : Ἢ Πλάτων Φιλωνίζει, ἢ Φίλων Πλατωνίζει? Sed quid vetat quominus ille varia Pythagoræ, ac præsertim de numeris dogmata sectatus, Platonem quoque imitatus fuerit? Plura de hoc Philone Josephus, lib. XVIII *Antiquit. Judaic.*, cap. 10; Eusebius lib. II *Histor. eccles.*, cap. 5 et 18; Hieronym., *De scriptor. eccles.*, § 21; Photius, *Biblioth.*, cod. 103 et 104; Suidas, et alii complures.

Philonem denique dialecticum Carneadis fuisse præceptorem, ex Hieronymo sup. cap. 18, art. 4, animadvertimus.

Polybus, Πόλυβος, medicus, *De octomestribus* librum publici juris fecerat, ex quo Clemens noster testimonium alicubi protulit [57]. Illustris ille fuit medicus, Hippocratis quondam discipulus et successor, cujus Græca quædam opuscula cum præceptoris sui lucubrationibus divulgata, atque ab Albano Torino Latine reddita, Basileæ anno 1544, apud Joan. Opor. Latino charactere edita fuerunt.

Pythocles Samius multorum *De rebus Italicis* librorum auctor fuit. Quartus etenim a Clemente [58], et tertius a Plutarcho [59], necnon et tertius *De rebus rusticis* liber citatur. Denique tertium illius *Περὶ ὁμονοίας* librum ab eodem Clemente nostro laudatum invenies [60].

S.

Seleucus mathematicus, ut a Clemente nostro notatum est [61], dixit lunam septies mutare figuram. Vide autem, quæso, an ille sit de quo hæc sunt Strabonis verba [62] : « Mathematici quoque nonnullos eorum commemorant, ut Cidenam, et Naburianum, et Sudinum : et Seleucus ex Seleucia Chaldæus est, atque alii complures viri illustres. » Quibusdam porro grammaticis idem impositum fuisse nomen disces a Suida [63], atque ex variorum in Laertii lib. IX, in Vita Heracliti, § 12, notis et observationibus.

Sotades, alicubi a Clemente laudatus [64], is sane fuit qui a Suida Atheniensis philosophus et librum *De mysteriis* scripsisse dicitur [65].

T.

Theopompum et Timæum fabulas composuisse et alios maledictis vexasse non immerito sane Clemens asserit [66]. De utroque enim hæc Josephus memoriæ prodidit [67] : « Quidam gentium et gloriosissimarum civitatum fœdare nobilitatem et conversationi detrahere tentaverunt. Theopompus quidem Atheniensium, Lacedæmoniorum vero Polycrates. Is autem, qui *Trypoliticum* conscripsit (non enim Theopompus hoc fecit, sicuti quidam putant), etiam Thebæorum momordit urbem. Multa vero etiam Timæus in historiis de prædictis et aliis blasphemavit. »

De Theopompo autem Lucianus : « Alioquin, inquit [68], in eamdem cum Theopompo culpam incurres, qui invidiose nimis accusat plurimos, et eam rem in studium et exercitationem quamdam vertit; ut accusare magis quam historia tradere res gestas videatur. » Legesis Dionysium Halicarnass. init. lib. *Antiq. Roman.* et epistol. ad Cn. Pompeium, pag. 132; Athenæum, *Deipnosoph.* passim; Strabon. lib. VII, pag. 317, et alibi; Photium, *Bibl.* cod. 176; Suidam et alios.

De Timæo eadem atque Clementis nostri fuit sententia Strabonis [69], qui scribit Timæum Tauromenitam « hominem invidum fuisse et calumniatorem, ac cui propterea nomen Epitimii, Ἐπιτίμιον, id est reprehensoris, factum sit. » Prius vero Diodo-

[48] L. XIII Bibl., p. 387. [49] ad verb. Φίλιστος. [50] lib. II, epist. 12 ad Quint., p. 418. [51] l. II De orat., p. 148. [52] Strom. l. I, p. 337. [53] ibid., p. 305. [54] lib. I, p. 284 et 343. [55] l. IV, p. 523. [56] l. De congr. erudit. grat. init., p. 424. [57] Strom. l. VI, pag. 683. [58] Strom. l. I, p. 334. [59] Parallel. tom. II, p. 309 et 316. [60] Admon. ad gent., p. 27. [61] Strom. l. VI, p. 685. [62] l. XVI Geogr., p. 739. [63] ad verb. Σέλευκος. [64] Strom. l. I, p. 300. [65] ad verb. Σωτάδης. [66] Strom. l. I, p. 269. [67] l. I Cont. Apion., p. 1051. [68] in fin. lib. Quomodo histor. scrib. sit, p. 371. [69] l. XIV Geogr., p. 640.

us Siculus similia hunc in modum dixerat [70] : « Timæus sane, et in temporum notatione exquisitam adhibuit diligentiam, et ut varia rerum cognitione abundet, sollicite laborat. At propter intempestivas et verbosas reprehensiones, jure etiam ipse reprehenditur. Quare ob nimiam taxandi libertatem Epitimæus, Ἐπιτίμαιος, id est Taxator, a quibusdam nominatus fuit. » Postea vero [71] : « Studiosum mihi dicere libuit, quod Timæus cum magna acerbitate scriptores ætatem suam antecedentes reprehendat, nullumque historicis veniæ locum relinquat; ipse tamen, ubi diligentissimum veritatis studium profitetur, nugari et hallucinari deprehendatur. » Visne et **324** alium adhuc testem? En præsto est Polybius, qui similiter de Timæo hæc scriptis tradidit [72] : « Jure merito nos quoque in præsentia fecisse videamur, si plerisque eorum, quæ a Timæo in Démocharem sunt dicta, fidem abrogaverimus : illi contra jure merito neque veniam concedat quisquam, neque fidem ullam habeat, postquam adeo manifeste, præ insito ipsius animo maledicendi studio, modum omnem in conviciando excessit. Mihi vero ne illa quidem maledicta placent, quæ Timæus in Agathoclem contulit; etsi fuit ille sane scelestissimus et omnium maxime impius, » etc. Videsis adhuc illius fragmenta pag. 1009 et alibi. Polybio autem Timæum corripienti subscribit Athenæus, et a quo Epitimæus vocatus fuerit sic indicat [73] : « Timæus Tauromenites oblitus sui, quod in eo reprehendit Polybius Megalopolitanus lib. XIII *Historiarum*, negat consuetum fuisse Græcis ut servos haberent : in ea re tradenda profecto Epitimæus, Ἐπιτίμαιος; sic enim Callimachus Ister eum nominat in suis *Contradictionibus*. » Suidas denique, qui plura de illo memoriæ tradidit, ab Atheniensibus nomen illud ei tributum fuisse tradit, atque insuper cognominatum Graosyllectriam : « Quod, inquit, quælibet scriptis mandaret. »

Quamvis autem uterque Theopompus et Timæus sua propter maledicta ac convicia, male apud plurimos audierint; id tamen non obstitit quominus Clemens aliquando, et sæpe sæpius Athenæus, atque etiam Laertius, et alii, eorum auctoritatem et testimonium adhibeant. Legesis Photium de Theopompo cod. 176 *Biblioth.*, et de Timæo cod. 245, ac de utroque Vossium disserentem lib. I *De histor. Græc.*, cap. 7 et 12.

THRASYLLI quoddam *Chronographiæ* fragmentum nobis Clemens reliquit [74]. Hunc autem esse opinantur, qui a Tacito et Suetonio mathematicus Chaldæus, sive astronomiæ peritissimus [75], et a Plutarcho [76] ac Stobæo [77] *Ægyptiaca* scripsisse perhibetur. Mentionem quoque illius adhuc fecit idem Plutarchus, ubi de Strimone, pag. 1155; Dio, lib. LV et LVIII; Themistius, orat. 12; Laertius, lib. III, in Vita Platonis § 11, 56 et 61; lib. IX, in Vita Democriti, § 41. Legesis Menagii observationes, atque alios.

THRASYMACHUS, cujus pro Larissæis oratio a Clemente citatur [78], fuit « Chalcedonius, inquit Suidas [79], sophista in Bithynia, qui primus periodon et colon demonstravit, et nunc usitatam rhetoricæ rationem instituit : discipulus Platonis philosophi, et Isocratis rhetoris. Scripsit suasorias orationes, artem rhetoricam, ludicra, argumenta rhetorica. » Cicero quoque illius haud semel, nimirum lib. III *De orat.*, pag. 200, et *Brut.*, pag. 206, meminit. In *Oratore* autem pag. 275 : « Princeps, inquit, inveniendi in oratione numeros fuit Thrasymachus, cujus omnia nimis etiam exstant scripta numerose. » Denique apud Athenæum, lib. X *Deipnosoph.*, pag. 454, epitaphium, illius monumento inscriptum, hoc fuisse tradit Neoptolemus Parius :

Nomen θῆτα, ρῶ, ἄλφα, σᾶν, ὖμ, ἄλφα, χῖ, οὖ, σᾶν,
Patria Chalcedon, *sapientia studium*.

TIMÆI Locri, atque adeo a superiore jam a nobis memorato penitus diversi, librum *De natura* Clemens haud immerito citavit [80]. Nam, ut tradit Suidas [81] : « Timæus Locrus, philosophus Pythagoreus, scripsit mathematica, de natura, de Pythagoræ vita. » Hunc præterea esse aiunt, quem Plato in dialogo, nomine illius inscripto, loquentem inducit. Videsis Jonsium, *De scriptoribus historiæ philosophicæ*, et Vossium lib. I, *De histor. Græc.*, cap. 12, pag. 81, et lib. IV, cap. 8, pag. 458.

TIMOTHEI Pergameni liber *De philosophorum fortitudine* æque a Plutarcho atque ab auctore nostro laudatus occurrit [82].

X.

XANTHI Lydii, alicubi a Clemente laudati [83.84], *Magica* alibi citata legimus. A Dionysio autem Halicarnasseo elogium illud reportavit [85] : « Xanthus Lydius, antiquitatum peritus, si quis alius, patriæ vero historiæ auctor. » Alio rursus in libro illum scriptoribus annumerat qui ante Peloponnesiacum bellum floruere. Quædam porro ex ejus *Chronologia* Laertius [86], quemadmodum Clemens noster, delibavit. Citatur autem a Strabone lib. XII *Geogr.*, pag. 572; Plinio, lib. XXV *Natur. histor.*, cap. 2, pag. 376; Athenæo, lib. II *Deipnosoph.*, pag. 515, ubi de quibusdam historiis ipsi ascriptis dubitat. Plura de eo Suidas ad verbum Ξάνθος, et alii.

ARTICULUS II.

De poetis a Clemente laudatis.

Ad poetas, non secus atque alios scriptores, passim a Clemente nostro citatos jam veniendum, et de illis eodem modo eademque methodo ac de cæteris disputandum est.

A.

ABDERITANI itaque solo nomine nonnulla Clemens [87], sed non semel, carmina retulit. Et primo quidem his verbis : « Ὁ Ἀβδηρίτης ἐκεῖνός φησιν· Abderitanus ille ait :

Στρεπτὴ γὰρ καὶ γλῶσσα βροτῶν, etc.
Lingua volubilis est hominum, » etc.

Putabat autem Hervetus hæc carmina esse Democriti Abderitani, sed in Clementinorum operum scholiis observatum est ea apud Homerum, non quidem *Iliad.* V, sicut in illis indicatur, sed *Iliad.* XX, pag. 363 edit. Basil. 1583, non una tamen et altera sine variante lectione reperiri. At in dubium haud immerito vocari potest utrum Clemens Abderitani nomine Homerum, aut alium vatem illo antiquiorem, qui citatos versus prius ediderat, compellare voluerit. Non defuerunt etenim qui Homerum ab alio *Iliadem* suam accepisse accusaverint [88]. Deinde vero hujusce generis sunt hæc carmina, ut facile potuerint in variorum poetarum, sibi invicem incognitorum, mentem venire. De patria autem Homeri cum maxima sit scriptorum dissensio, nonnulli forsitan eum Abderitem credidere, atque idcirco eo nomine a Clemente vocatum. Verum hæc ipsa Homericæ patriæ tanta obscuritas et ignoratio satis aperte probat Homerum vix unquam a Clemente nostro potuisse solo Abderitani nomine citari. Quis igitur sit ille Abderitanus ab aliis libenter audiemus.

ÆSCHYLUS haud semel a Clemente nostro cita-

[70] l. V Bibliothec., p. 198 et 199. [71] l. XII Hist., p. 659. [72] l. XII Histor., p. 659. [73] l. VI Deipnosoph., pag. 272. [74] Strom. l. I, pag. 335. [75] Annal. lib. VI; In Tiber. et Calig. [76] De flu. ubi de Nilo p. 1159. [77] serm. 98, De morbis, pag. 541. [78] Strom. l. VI, pag. 624. [79] ad verb. Θρασύμαχος [80] Strom. l. VI, pag. 604. [81] ad verb. Τίμαιος. [82] Strom. l. IV, pag. 496. [83.84] Strom. l. I, p. 333; l. III, pag. 431. [85] l. I Antiq. Rom., pag. 22, et de Thucyd. hist., tom. II, p. 138. [86] proœm., § 2. [87] Strom. l. I, pag. 279. [88] apud Photium cod. 100 Biblioth., pag. 486.

tur [89], sed multo magis ab Athenæo in *Deipnosoph.* libris, Stobæo in *Sermonibus*, Julio Polluce, et aliis. De illo hæc Eusebius in *Chronico*, Olymp. LXXI et LXXV, scriptis tradidit: « Æschylus tragœdiarum scriptor agnoscitur. » Quæ quidem in verba legendæ Scaligeri animadversiones, et aliorum in A. Gellii lib. XIII *Noct. Attic.*, cap. 18, et lib. XVII, cap. 21, nec non et Suidas, etc. Poetæ autem hujus tragœdiæ
325 typis sæpius excusæ sunt, et illius vita iis aliquando præfixa fuit. Præterea vero observandum est Æschyli carminibus, a Clemente citatis, quibus gloriam laboris filiam esse cecinit, similia ex eodem a Stobæo serm. 29, pag. 199, exhiberi [90]. Ad alterius quoque carminis de linguæ clavi, ab eodem auctore nostro transcripti [91], explanationem plura Junius *Adag.*, centur. 4, adag. 39, tibi abunde suppeditabit.

AGATHONIS duos versus Clemens retulit [92], sed longe plures a Stobæo serm. 3, 38, 50, 52 et 67, citantur. Quosdam quoque Athenæus lib. x *Deipnosoph.*, pag. 454, et lib. XII, pag. 528, transcripsit. De hoc autem poeta videsis Ælianum lib. XIV, *Var. histor.*, cap. 14. Suidam ad verbum Ἀγάθων, Vossium *De poetis Græc.*, pag. 39 et 50.

AMPHIONIS et ARIONIS a quibus Clemens suam *ad Græcos Admonitionem* orditur, nemini incognitum est nomen. A tot autem auctoribus et poetis celebratum fuit, ut de illis plura a nobis observari nihil necesse videatur. Huc accedit, quod multa de illis in hujusce Clementis nostri lucubrationis scholiis jam fuerunt adnotata. Illud itaque tantum animadvertemus, Amphionem, cui Zethus adjungitur, a Clemente alicubi [93] dici musicæ inventorem, et vixisse circa Cadmi ætatem; alibi vero [94], « duabus generationibus præcessisse Iliaca. » Eusebius autem in *Chronico*, ad annum 632: « Expulso Cadmo Amphion et Zethus regnaverunt. » Tum deinde ad annum 689: « Amphion Thebis regnavit, quem ferunt cantu citharæ saxa movisse. Fuerunt autem duro corde, et, ut ita dixerim, saxei quidam auditores. » Videsis in priorem hujus *Chronici* locum Scaligeri animadversiones. Petavius vero utriusque regnandi tempus ad annum mundi 2567 consignat, quod alii serius contigisse opinantur. Lege, si lubet, variorum chronographias. Porro autem quosdam Amphionis versus ex illius *Antiopa*, Ἀντιόπη, Clemens protulit [95]. Sed utrum hæc carmina celeberrimo illi Amphioni jure, vel injuria ascripta fuerint, in dubium haud immerito vocari potest. Plures enim hoc nomine appellatos quis nesciat? Et vero Athenæus ex lib. II Amphionis Thespiensis de Musæo epigramma citasse legitur. Arionis autem nomen et fabula, qua ille a delphino, cantus illius dulcedine affecto, ad littus transportatus fingitur, omnibus nota sunt, nec nostris indigent animadversionibus.

ANTIPHONIS comici nonnulla carmina non in his tantummodo *Stromatum*, sed in *Pædagogi* etiam libris Clemens noster transcripsit [96]. Cum autem comici nomine eum appellet, ille procul dubio dicendus est, qui, teste Suida, vixit Olymp. XCIII, scripsitque comœdias 365, vel, secundum alios, 280. Ex iis porro plurimas ab Athenæo in suis *Deipnosoph.* libris, et nonnullas a Polluce in *Onomastico*, atque a Stobæo in *Sermonibus* laudatas invenies. Plures etiam alii illius mentionem fecerunt.

APOLLONII Rhodii *Argonautica*, a Clemente laudata [97], apud Aldum Venetiis an. 1521, et tom. I, *Poetarum Græcorum*, atque alibi publici juris facta sunt. De illo consulendus Suidas ad verbum Ἀπολλώνιος; Vossius, lib. I *De histor. Græc.*, cap. 16, et *De poet. Græc.*, pag. 66; Gesnerus, et alii.

ARCHILOCHUM quod turpiter scripserit, acriter Clemens increpat, observatque illum a Phænia dici vetustiorem Terpandro, et iambi inventorem [98]. Superius autem de hac iambi inventione disputavimus [99]. Ad primum itaque, seu Archilochi petulantiam, quod attinet, de ea sic scripsit Valerius Maximus [1]: « Lacedæmonii libros Archilochi e civitate sua exportari jusserunt, quod eorum parum verecundam ac pudicam lectionem arbitrabantur. Noluerunt enim ea liberorum suorum animos imbui; ne plus moribus noceret quam ingeniis prodesset. Itaque maximum poetam, aut certe summo proximum, quia domum sibi invisam obscœnis maledictis laceraverat carminum, exsilio mulctarunt. » Ille autem his verbis « domum sibi invisam, » domum denotat Lycambis, qui filiam suam Neobulen quam Archilocho desponderat, cum alteri nupsisset, Archilochus ira percitus Lycamben ita contumeliis vexavit, ut earum plane impatiens laqueo vitam finierit. Quapropter Horatius de illo sic epod. 6 cecinit:

Qualis Lycambæ spretus infido gener.

Rursum vero alibi *De arte poetica*, v. 79:

Archilochum proprio rabies armavit iambo.

Videsis Ovidium [2], Suidam ad verbum Ἀρχίλοχος et Erasm. *Adag.*, chiliad. III, centur. 10, adag. 90: *Archilochum teris.*

De illius vero ætate variæ sunt opiniones. Nam Herodotus [3], et postea Proclus, apud Photium [4] perhibent eum Gygis ætati fuisse supparem: sed infirmo prorsus, uti putat Scaliger [5], argumento Herodotus innititur. Tatianus autem: « Claruit Archilochus, inquit [6], circa Olympiadem vicesimam tertiam tempore Gygis Lydi, annis a bello Trojano quingentis. » Cui subscripsit Cyrillus Alexandrinus his verbis [7]: « Vicesima tertia Olympiade Archilochum perhibent, rem Judæorum administrante Manasse. » Verumtamen in Eusebii *Chronico* id ad Olympiadem XXIX et annum 1355 rejicitur. Sed Vossius hæc omnia conciliari posse existimat [8]. Eum, si lubet, facile consulere poteris.

ARCTINUM vicit Lesches Lesbius, si citato a Clemente nostro Phænia credideris [9]. Quis vero ille Arctinus, et quo tempore exstiterit, a Suida accipe: « Arctinus, inquit [10], Telei filius a Nauteo oriundi, Milesius poeta, Homeri discipulus, ut ait Artemon Clazomenius in libro *De Homero*. Vixit autem Olympiade nona, quadringentis annis post bellum Trojanum. » Eusebius autem in *Chronico*, Olympiade I, ad an. 1249: « Arctinus Milesius versificator prope omni metro et opere clarus habetur. » Et duobus posthac annis: « Arctinus Milesius versificator florentissimus habetur. » Denique Olymp. III: « Arctinus, qui *Æthiopidam* composuit et *Ilii Persin*, agnoscitur. » Sed hunc in ultimum locum videsis Scaligeri, quemadmodum Vossii *De poet. Græc.*, pag. 10, animadversiones. Nec omittendus Cyrillus Alexandrinus, cujus hæc sunt de eodem Arctino verba [11]: « Prima Olympiade Milesius Arctinus epicus poeta dicitur fuisse. »

ARISTONIS duos de voluptate, dolore, metu et cupiditate versus auctor noster transcripsit [12]. Multos Laertius recenset [13] eo nomine vocatos, quorum quartus est tragicus poeta. Ab eo autem potius quam ab alio decantatos illos fuisse versus haud ægre forsitan multi fatebuntur.

[89] Strom. l. IV, pag. 492. [90] ibid., p. 494. [91] l. V, p. 558. [92] Strom. l. V, pag. 614. [93] Strom. l. I, p. 323. [94] ibid. p. 332. [95] Strom. l. V, p. 602. [96] Strom. lib. IV, p. 483, et lib. III Pædag., c. 2, p. 218. [97] lib. I Strom., pag. 322. [98] lib. I Strom., p. 269, 308, 333. [99] sup. cap. 21, art. 4. [1] l. VI, c. 3, § antepenult. [2] in Ibin, v. 52. [3] l. I, § 12. [4] Bibl. cod. 239, pag. 983. [5] in Chron. Euseb. ad an. 908. [6] orat. Cont. Græc., p. 166. [7] lib. I Cont. Julian., p. 12. [8] De hist. Græc., p. 14. [9] Strom. l. I, p. 333. [10] ad verb. Ἀρκτῖνος. [11] loco cit. [12] lib. II Strom., pag. 407. [13] lib. VII, in Vita Zenon., § 164.

ARISTOPHANES sæpe ab auctore nostro laudatur [14]. Sed quia nulli incognitus esse potest, atque illius comœdiæ non semel typis excusæ sunt, illud tantum animadvertemus quosdam ejus versus ab eodem 326 Clemente nostro ex illius comœdia Ὄρνιθες inscripta, sine metri forma exhiberi, ad quam ex Operum ejusdem poetæ editione, Aureliæ Allobrogum publicata anno 1607, sic reducuntur.

Ἄγε δὴ φύσιν ἄνδρες ἀμαυρόβιοι, φύλλων γενεᾶ προσόμοιοι.
Ὀλιγοδρανέες, πλάσματα πηλοῦ, σκιοειδέα φῦλ' ἀμενηνὰ,
Ἀπτῆνες ἐφημέριοι ...

Age jam natura viri obscuri vita, foliorum generatione adsimiles.
Pauca facientes, formationes luti, umbrosæ tribus impotentes,
Involucres diurni.

In Clementis autem editis pro πλάσματα πηλοῦ scriptum est, πλάσματα χηροῦ, *ceræ figmenta*; sed prior lectio tibi haud dubie melior videbitur.

B

BACCHYLIDES *carminum scriptor cognoscitur*, inquit Eusebius in *Chronico*, Olympiade LXXXVII, jamque illius mentionem Olymp. LXXVIII et LXXXII fecerat. Narrat autem Clemens eum in *Pæanibus* cecinisse [15]: « Neque obscurorum versuum fores facile est invenire. » Quæ quidem etsi Hervetus alibi non repererit, Græcis tamen totidem verbis a Theodoreto tom. IV, serm. 2, *De fide*, pag. 477, repræsentantur. Nulla insuper metri habita ratione, alios Clemens ejusdem Bacchylidis, quem lyricum vocat, versus transcripsit [16]. At eos simili plane modo in ejus fragmentis divulgatos tom. II *Poet. Græc.*, part. II, pag. 121, iterum reperies. Verum harumce editionum præfectis incompertum procul dubio fuit Eusebium libro XIII *Præparat. evang.*, cap. 13, pag. 679, illis genuinam suam carminum formam reddidisse.

C

CALLIMACHI iambi atque Αἴτια, *causæ*, et hymni ab auctore nostro haud semel citata occurrunt [17]. At de Αἰτίοις superius disputavimus. Quamobrem illud tantum notabimus ex ejus epigrammatibus a Clemente nostro prolatum [18]: Ἕτερος δὲ ἐξ ἑτέρου σοφός, « alius ex alio sapiens. » Nescivit enim Hervetus illud a Cyrillo Alexandrino lib. I *contr. Julian.*, pag. 7, sic exhiberi: « Atque in præsentia dicendum puto verum esse illud a nonnullis per parodiam jactatum: σοφὸς ἄλλος ἀπ' ἄλλου, alius ab alio sapiens. » Poetica porro quædam Callimachi opera ab Henrico Stephano anno 1577 et ab aliis, atque etiam tom. I *Poet. Græc.*, typis Græcis et Latinis edita fuerunt. De eo nos jam alibi.

CALLINUS, inquit Clemens [19], « non multo antiquior Archilocho. Magnetum enim, qui perierant, meminit Archilochus: hic vero ut quorum essent res secundæ, meminit. » Et id certe mirum in modum his confirmatur, illustraturque Strabonis verbis [20]: « Callinus quidem ita meminit Magnetum, ut qui rebus adhuc secundis uterentur, et in bello contra Ephesios rem feliciter gererent. Archilochus videtur jam cognitam habuisse eorum calamitatem, celerius plorare jubens Magnetum mala. Unde etiam colligi potest fuisse illum Callino posteriorem. » Verumtamen econtrario Athenæus: « Perierunt, inquit [21], ab Ephesiis in servitutem redacti et Magnesii, ad Meandrum siti, plus justo deliciis marcidi, ut scribunt Archilochus et Callinus in elegiis. » Nam hic Callinum Magnetum excidio recentiorem, ille vero, sicut et Strabo, antiquiorem significaverunt. Sed cum a Clementis nostri parte stet Strabo, his duobus potius quam uni Athenæo fidem habendam esse fortasse fateberis. Si quis vero Callinum ante, et post Magnetum excidium aliquid scripsisse probaverit, ei minime refragabimur.

CLEANTHIS Stoici philosophi *Poetica* a Clemente nostro alicubi citatur [22]. Alibi vero [23] ejus de Deo carmina hunc referuntur in modum: « Cleanthes Stoicus in quodam poemate *De Deo*. » Laertius vero illius Vitam descripsit [24]: sed Menagius in suis ad eam observationibus opinatur hoc ultimum esse opus, quod ibidem ab eodem Laertio ita inscriptum esse perhibetur.

CRATETIS Thebani quædam carmina Clemens in medium adduxit [25], quæ Hervetus corruptionis arguit, quæque alii in suis ad hunc Clementis nostri locum scholiis et adnotationibus emendare conati sunt. Sed hi quoque monere nos debebant de illis, quæ Clemens ibidem subtexuit, id a Theodoreto scriptis fuisse traditum [26]: « Crates Thebanus multis etiam laudibus virtutem exornavit; ejus siquidem hæc est sententia:

Ἡδονῇ ἀνδραποδώδει ἀδούλωτοι, καὶ ἄκαμπτοι,
Ἀθάνατον βασιλείαν ἐλευθερίαν τ' ἀγαπῶσιν.

A servili voluptatis imperio liberi, et inflexi,
Immortale regnum, libertatemque amant.

Hic dicere solebat: Τῆς εἰς τὰ ἀφροδίσια ὁρμῆς κατάπαυμα λιμὸν εἶναι· εἰ δὲ μή, βρόχον. « Venerei appetitus remedium esse famem: sin minus, laqueum. » Quæ quidem ideo transcripsimus, ut cum Græco componantur Clementis nostri textu, et menda corrigantur. Duos porro hos versus in Cratetis Vita Laertius aliter reddidit, eosque rumore tantum publico eidem Crateti attributos esse testificatur [27]:

Ἔρωτα παύει λιμὸς, εἰ δὲ μὴ χρόνος·
Ἐὰν δὲ τούτοις μὴ δύνῃ χρῆσθαι, βρόχος.

Amorem sedat fames, sin minus tempus:
Eis vero si uti non vales, laqueus.

Stobæus vero [28], qui horum versuum auctorem tacet, primum eodem ac Laertius, secundum alio penitus modo retulit.

Ad Cratetem porro quandoquidem delapsa est nostra oratio, adnotare juvat epitaphium Sardanapali tribus a Clemente nostro [29] paulo antea comprehensum fuisse versibus, ac duobus primis alios similes Crateti hunc in modum a Laertio ascribi [30]: « Sunt autem et ejus hi versus:

Ταῦτ' ἔχω, ὅσσ' ἔμαθον, καὶ ἐφρόντισα καὶ μετὰ μουσῶν
Σεμν' ἐδάην· τὰ δὲ πολλὰ καὶ ὄλβια τῦφος ἔμαρψε.

Tantum habeo, quantum didici, quantumque labore
Percepi et studio; rapuit sed cætera fastus. »

De epigrammate autem in Sardanapalum præter varia in Clementem nostrum scholia, consule Menagii in citatum a nobis Laertium adnotationes.

CRATINUS haud semel a Clemente laudatur [31]. Ac primo in Archilochiis ab eo, et sæpius ab Athenæo lib. III *Deipnos.*, pag. 86 et 92, lib. IX, pag. 375 et 410. Secundo autem in *Pœtine*, Ποιτίνῃ, et ab Athenæo Πυτίνῃ, *Pytine*, lib. III, pag. 94, lib. X, p. 426. Plura 327 tandem alia ejus opera citat Athenæus,

[14] Strom. lib. IV, pag. 492. [15] Strom. l. V, p. 580. [16] ibid., p. 601. [17] Strom. l. V, p. 570, 571; Admon. ad gent., p. 24. [18] Strom. lib. V, pag. 580. [19] Strom. l. I, p. 333. [20] l. XIV Geogr., p. 647. [21] l. XII Deipn., p. 525. [22] Strom. l. V, p. 554. [23] ibid., p. 602; Admonit. ad gentes, p. 47. [24] l. VII in Vita Cleanth., § 175. [25] Strom. l. II, p. 413. [26] tom. IV, serm. 12, p. 670 et seq. [27] l. VI in Vita Cratetis, p. 356, § 86. [28] serm. 61, p. 393. [29] Strom. l. II, p. 411. [30] loc. cit. [31] Strom. l. I, p. 280, et l. VI, p. 626.

pauciora Clemens noster, et Stobæus. Porro autem Eusebius illum Olympiade LXXXI floruisse testatur. Videsis Suidam ad verb. Κρατῖνος.

Cratini alterius junioris versum quemdam Clemens noster retulit [32], plures vero ex variis ejus comœdiis Athenæus *Deipnosoph.* lib. IV, pag. 177, lib. VI, pag. 241, lib. XI, pag. 460, lib. XIV, pag. 661 et 669.

CYCLICOS poetas venustissimos Clemens appellat [33], de quibus Proclus apud Photium in *Bibliot.* cod. 229, et longe uberius Casaubonus in suis ad Athenæi lib. VII *Deipn.*, cap. 3, animadversionibus, ubi cur illi ita cognominati fuerint erudite explicat.

D

DIOGENES, inquit Clemens [34], ἐμφαντικῶς ἔν τινι τραγῳδίᾳ γράφει, « perspicue in quadam tragœdia scribit. » Ille autem procul dubio ipse est, et qui ab Athenæo *tragicus Diogenes* vocatur, et de quo Suidas hæc scripto tradidit [35] : « Diogenes vel Œnomaus Atheniensis, tragicus fuit illo tempore quo triginta tyranni sublati sunt. Ejus fabulæ sunt *Achilles*, *Helena*, *Hercules*, *Thyestes*, *Medea*, *Œdipus*, *Semele*. » Scimus quidem easdem tragœdias, priore excepta, pro qua scribitur *Chrysippus* a quibusdam Diogeni Cynico, uti ex Laertio discimus [36], fuisse ascriptas. Sed ibidem nos idem Laertius commonefacit id a Sosicrate et Satyro negatum, atque ab eodem Satyro illas Philisco Æginensi, Diogenis discipulo attribui. Verum Clementis nostri opinionem, Athenæi et Suidæ auctoritate firmatam, nonnulli forsitan alteri anteponendam esse censebunt.

DIONYSII, qui dictus est Iambus, carmen ab auctore nostro transcriptum legimus [37]. Eodem quoque nomine compellatur ab Athenæo libro IV *Deipnosoph.*, pag. 284 : « Dionysius cognomine Iambus in opere *De dialectis*. »

DIPHILI comici quosdam Clemens versus exhibet [38], cujus quamplurimæ comœdiæ ab Athenæo in suis *Deipnosoph.* libris, et a Stobæo in *Sermonibus*, atque a Polluce in *Onomastico* passim citantur. Hunc Strabo patria Sinopensem fuisse perhibet [39], et mentionem ejus Terentius [40] aliique fecerunt, nosque supra lib. II, dissert. 2, cap. 5, § 3.

E

EMPEDOCLEM tam in poetarum quam philosophorum grege Clemens annumerat [41]. Quamobrem alicubi carmina ejus ab illo hunc citantur in modum : « Ait *philosophica* Empedoclis *Poetica*. » Sæpius autem in his *Stromatum* libris quosdam illius protulit versus, uti lib. V, p. 554, tres retulit, ex quibus duo priores a Theodoreto tom. IV, serm. 1, p. 476, descripti fuere, ubi etiam alios ex eo Agrigentini tantum nomine ab eodem auctore nostro transcriptos invenies. De hoc porro philosopho et poeta, præter alia plura, quæ de eo sæpius in hac, et præsertim super. dissert. cap. 14, art. 2, disputavimus, consule Laertium lib. VIII *De vitis et dogm. philosoph.*, § 51 et sequentibus, et variorum in eum observationes; Vossium lib. IV *De histor. Græc.*, cap. 2, pag. 437, et *De poet. Græc.*, cap. 4, pag. 26, et cap. 6, pag. 33 ; atque Henricum Stephanum, qui fragmenta illius in *Poesi philosophica* collegit.

EPICHARMUS poeta, inquit Clemens [42], vixisse dicitur Xenophanis Colophonii tempore, quo Hieron dominatum in Sicilia obtinuit. Suidas vero [43] : « Fuit sex annis ante bellum Persicum, Syracusis docens,

A Athenis vero Evetes, et Euxenides, et Mylus se ostentabant. » Præterea eum auctor noster Pythagoreum appellat [44] : quod quidem egregie a Laertio asseritur et confirmatur [45]. Deinde autem quo jure illum Clemens alibi comicum vocaverit, patet ex variis illius comœdiis, passim ab Athenæo citatis. Denique Clemens hanc præter alias ait fuisse ejus sententiam [46] : « Ne crede, sunt hi mentis nervi. » Nonne autem hæc ipsa est, quam Cicero his verbis exprimit [47] : « Ἐπιχάρμειον illud teneto : nervos atque artus esse sapientiæ, non temere credere? » In una autem ad Atticum epistola paulo fusius eam Græcis verbis hunc in modum retulit [48] : « Ita novis amicitiis implicati sumus, ut crebro mihi vafer ille Siculus insusurret Epicharmus, Νῆφε καὶ μέμνησο ἀπιστεῖν· ἄρθρα ταῦτα τῶν φρενῶν. Sobrius sis, et memineris non facile credere : hi sunt nervi sapientiæ. » Alibi vero illum acutum nec insulsum hominem nuncupat, aliamque illius sic pro-

B fert sententiam [49] : « Tu mihi videris Epicharmi acuti, nec insulsi hominis, ut Siculi sententiam sequi : Mori nolo; sed me esse mortuum nihili æstimo. » Multa ex ejus comœdiis præter laudatum a nobis Athenæum Pollux in *Onomastico*, aliique descripserunt. Videsis de illo Vossium libro II *De poet.*, pag. 33, et variorum in citati a nobis Laertii locum adnotationes.

EPIGENEM de Orphei poesi librum scripsisse a Clemente discimus [50]. Sed Epigenis nomen datum est duobus, quorum alter astrologus et historicus, de quo Plinius *Histor. natur.* libro VII, cap. 9, pag. 77, et cap. 15, pag. 94, ac lib. XIII, cap. 5, pag. 788, verba fecit. Alter vero poeta, cujus varia carmina ab Athenæo citantur. Legesis Suidam ad verbum Ἐπιγένης, et Vossium libro tertio *De histor. Græc.*, capite tertio, pag. 363.

EUBULI quædam carmina in medium Clemens protulit [51], atque ex iis posteriora ab Herveto præpostere emendata fuisse in editis ad hunc *Stroma-*

C *tum* scholiis observatur. A Clemente autem citatur ejus comœdia *Semele;* sed hæc *Bacchus* vocatur ab Athenæo [52], qui alias quamplures, nimirum 51, ejusdem Eubuli comœdias, sicut Pollux in *Onomastico* pauciores laudavit. Quis autem ille fuerit, a Suida discere poteris : « Eubulus enim, inquit ipse [53], Cettius Atheniensis, Euphorionis filius, comicus, edidit fabulas 24. Fuit autem Olympiade CI, medius inter mediam et antiquam comœdiam. » Non omnes itaque ejus comœdias ille viderat, cum Athenæus 51, uti diximus, recenseat.

EUMELUS, ait Clemens [54], « dicitur pervenisse usque ad Archiam, qui condidit Syracusas. » Eusebius autem in *Chronico*, Olympiade III : « Eumelus poeta, qui *Bugoniam* et *Europiam* composuit, agnoscitur. » Postea Olympiade X : « Eumelus Corinthius versificator agnoscitur. » Ex primo autem Eusebii loco haud immerito forsitan colligere aliquis se posse putabit eumdem Eumelum, tacito no-

D mine, ab auctore nostro his citari verbis [55] : « Quinetiam qui fecit *Europiam*, τὴν Εὐρωπίαν ποιήσας, significat eam, quæ est in Delphis, Apollinis imaginem esse columnam per hæc :

Ὄφρα θεῷ δεκάτην ἀκροθίνιά τε κρεμάσαιμεν,
Σταθμῶν ἐκ ζαθέων καὶ κίονος ὑψηλοῖο.

Ut decimamque deo primos fructusque dicemus,
Sedibus ex sacrosanctis celsaque columna. »

[32] Strom. l. V, p. 569. [33] Strom. l. I, p. 333. [34] Strom. II, p. 412. [35] l. XIV Deipn., p. 636. [36] l. VI, in Vita Diog., § 80. [37] Strom. l. V, p. 569. [38] Strom. l. V, p. 611; l. VI, p. 623, et l. VII, p. 713. [39] l. XII Geogr., p. 546. [40] prolog. in Adelph. [41] Strom. l. VI, p. 607. [42] Strom. l. I, p. 301. [43] ad verb. Ἐπίχαρμος. [44] Strom. l. V, p. 597. [45] l. VIII, § 79. [46] Strom. l. V, p. 605. [47] De petit. consul., tom. IV, p. 444. [48] lib. I, epist. 16, ad Attic., p. 211. [49] Tuscul. l. I, p. 117. [50] Strom. l. I, p. 333. [51] Strom. l. VII, p. 716. [52] l. XI Deip., p. 460. [53] ad. verb. Εὔβουλος. [54] Strom. l. I, p. 333. [55] ibid., p. 343.

328 Pausanias tamen hoc carmen paulo aliter vocat [56], *Εὐρώπην ποιήσας*. Sed Scaliger in priorem Eusebii locum suspicatur idem plane opus utroque nomine designari. Testatum autem idem Pausanias facit [57] Eumelum fuisse Amphilyti filium, e genere Bacchiadarum, qui Corinthiacam historiam carminibus scripsisse a nonnullis, etsi non sine magna dubitandi ratione, ferebatur. Quid vero, quod ille alio in libro : « Canticum, inquit [58], quo Deum salutarent (prosodium appellant) fecit Eumelus ; et hæc certe carmina sola sunt quæ Eumelum fecisse pro certo habetur. » Ex hoc procul dubio cantico ea desumpta fuerant, quæ ille postea libro IV, p. 143, lib. V, p. 167, protulit. Incertum itaque est an illius sit carmen, a Clemente lib. VI, pag. 622, transcriptum. De hoc poeta plura Vossius *De poet. Græc.*, pag. 11, 12, 13, atque lib. IV *De hist. Græc.*, cap. 1, pag. 429 et seq.

Euphorion Chalcidensis laudatur ab auctore nostro libro IV *Strom.*, pag. 488, lib. V, p. 561 et 571. Sed his in locis, ex quibus Euphorionis operibus ea quæ refert excerpserit, et ille, et Stobæus serm. 76, pag. 453, et serm. 123, pag. 616, atque Pollux *Onom.*, lib. IV, cap. 13, pag. 195, penitus tacent. Primo autem in libro, pag. 327, ab eodem Clemente nostro citatur ἐν τῷ *Περὶ Ἀλιάδων*, et lib. V, pag. 569, ἐν ταῖς πρὸς θεωρίδαν ἀντιγραφαῖς, et a Stobæo serm. 57, pag. 377 in *Philoctete*. At de illo diximus super. dissert., cap. 14, art. 2.

Euripidis sæpius a Clemente nostro [59] laudati opera, haud semel typis edita, omnibus notiora sunt quam ut longum de illis orationis filum trahamus. Quamobrem observare tantum juvat eum ab eodem auctore nostro appellari « scenicum philosophum. » Quo quidem nomine illum quoque compellat Origenes [60] : « Scenicus, inquit, philosophus, auditor quondam Anaxagoræ physiologi. » At ibi ille hujusce appellationis causam tacite suggerit. Nam celebrem illum poetam Anaxagoræ discipulum revera fuisse Laertius [61] et Cicero [62] testificantur. Quocirca de illo scripsit Eusebius [63] : « Euripides cum ad poeticam se contulisset, scenicus a nonnullis philosophus nuncupatus est. » Quædam Clemens [64] ejus carmina tragici Euripidis nomine citat ex *Phœnissis*, quæ quidem in hac tragœdia, cum aliis ab eo compositis, divulgata act. II, pag. 99, atque a Theodoreto quoque transcripta sunt [65]. Tum paulo post Clemens noster [66] rursus solo tragœdiæ nomine alios illius versus profert. Sed priores Stobæus serm. 40, pag. 238, Euripidi in *Alexandra* nominatim attribuit. Posteriores vero Theodoretus exhibet tom. IV, serm. 1, pag. 478, et in *Bacchis* act. II, pag. 466, habentur. Alibi Clemens *Medeam* citat, tacito adhuc Euripidis nomine. At citati ab illo versus in hac tragœdia act. V, pag. 158, non sine aliqua diversa lectione occurrunt. Alios Euripidis a Clemente citatos versus [67], sed minime indicata illius tragœdia, docet Stobæus [68] in illius *Œdipo*, sed cum diversis lectionibus inveniri. De cæteris hujus poetæ carminibus, ab auctore nostro descriptis, jam sæpius diximus.

H

Heracliti quædam carmina ab eodem auctore nostro transcripta videmus [69], quibus lux aliqua inde afferri potest, quod ex illo similiter retulit Theodoretus [70]. Sed quia ab utroque Heraclitus simpliciter appellatur, in dubium haud immerito vocari potest, utrum ea decantata fuerint ab Heraclito Ephesio, cujus Vitam Laertius lib. IX descripsit, A aut ab aliquo alio ex iis, quos ille eodem nomine nuncupatos fuisse ibidem testatur. Nam quamvis Heraclitus ille Ephesius a Suida [71] dicatur πολλὰ ποιητικῶς scripsisse ; quidam tamen opinantur his verbis dictionem illius, et scribendi modum, poetico similem, potius quam carmina ab illo edita designari. Huc accedit, quod Laertius duos alios illi cognomines et poetas fuisse perhibeat, quibus citati a Clemente versus potiori forsitan jure ascribi possunt. Si cui tamen simplex Heracliti appellatio celebri philosopho Ephesio magis convenire videatur, in sua ille, si eam probaverit, maneat sententia.

Hesiodus, sicut et Homerus, inquit Clemens [72], recentiores fuerunt Iliacis temporibus, sed septem Græciæ sapientibus antiquiores. Postea vero nos ille monitos facit [73] Euthymenem et Archemachum existimasse iisdem utrumque vixisse temporibus, 200 circiter annos post Trojam captam ; ita ut uter- B que Elisæo propheta fuerit recentior. Cyrillus autem Alexandrinus : « Centesimo, inquit [74], sexagesimo et quinto anno post Ilii eversionem Homerum et Hesiodum vixisse tradunt, imperante Lacedæmoniis Labote, Assyriis Lasthene, Latinis Alba Sylvio, Corinthiis Agelao. » Suidas autem observat [75] quibusdam placuisse Hesiodum Homero fuisse vetustiorem, aliis autem æqualem, aliis denique juniorem. At Eusebius in *Chronico* ad annum 996 : « Quidam, inquit, Homerum et Hesiodum his temporibus, quibus scilicet Salomon apud Judæos regnabat, fuisse scribunt. » Deinde vero ad annum 1210 : « Hesiodus insignis habetur, ut vult Porphyrius. » Denique ad annum 1255 et Olympiade III : « Hesiodus secundum quosdam clarus habetur. » Vides sane, quam variæ fuerint de Hesiodi ætate opiniones ; de Homeri porro tempore infra. Interim vero videsis quid de utroque Vossius adnotavit [76]. At a nobis insuper animadverti debet C duos Homeri de Margite versus a Clemente repræsentari [77], de quibus quædam in scholiis adnotata sunt. Sed te præterea non pigeat adire Suidam ad verbum *Μαργείτης*, et Erasmi *Adag.*, chil. II, centur. 3, pag. 411. De aliis porro cum Homeri tum Hesiodi carminibus ab eodem auctore nostro citatis, satis a nobis superius, ubi occasio sese dedit, disputatum est.

Hipponactem ob carminum lasciviam atque petulantiam Archilocho Clemens conjungit, notatque alibi sicut iambum ab isto, ita ab illo iambum claudum excogitatum fuisse [78]. Diximus [79] de hoc iambo carmine, quod ab Hipponacte illo inventum dicitur. At de illius petulantia, et unde orta sit, hæc Plinii verba certiorem te facient : « Hipponacti, inquit [80], notabilis fœditas vultus erat. Quamobrem imaginem ejus lascivia jocorum ii proposuere ridentium circulis. Quod Hipponax indignatus, amaritudinem carminum distrinxit in tantum, ut credatur aliquibus ad D laqueum eos compulisse : quod falsum est. » Suidas vero : « Hipponax, inquit [81], Pytheæ patris, et Protidis matris filius, Ephesius, iamborum scriptor : habitavit autem Clazomenis, a tyrannis Athenagora et Coma pulsus. Scripsit enim in Bupalum, et Athenienses statuarios, quod suas imagines in contumeliam fecissent. » Quoniam autem in Bupalum, ut ait Suidas, scripserat, inde Horatius epod. 6 cecinit :

Aut acer hostis Bupalo.

Varia hanc in rem epigrammata attulit Harduinus **329** in citatum a nobis Plinii locum. Plures

[56] Strom. l. I, p. 286. [57] l. II, init., p. 39. [58] l. IV, p. 114. [59] Strom. l. V, p. 581. [60] l. IV Cont. Celsum. [61] l. II, in Vita Anaxag., § 10. [62] Tuscul. l. III, p. 153. [63] l. X Præp. evang., c. 14, p. 504. [64] Strom. l. I, p. 289. [65] Serm. 1, p. 479. [66] Strom., l. II, p. 388, et l. IV, p. 539. [67] Strom. l. IV, p. 499. [68] Serm. 67, p. 424. [69] lib. IV Strom., pag. 494. [70] tom. IV, serm. 8, p. 600. [71] ad verb. Ἡράκλειτος. [72] Strom. l. I, p. 325. [73] ibid., p. 327. [74] l. I Contr. Julian., p. 11. [75] ad verb. Ἡσίοδος. [76] l. II De hist. Græc., c. 2. [77] Strom., l. I, p. 281. [78] Strom. l. II, p. 269 et p. 308. [79] Sup. cap. 21, art. 4. [80] l. XXXVI Nat. hist., c. 4, p. 271. [81] ad verb. Ἱππῶναξ.

autem illius iambos exhibet Athenæus lib. VII et VIII *Deipnosophist.* Mentionem demum illius fecerunt Tatianus *Orat. ad Græcos*, pag. 166; Eusebius in *Chron.* ad ann. 1329; Cyrillus Alexandrinus lib. I, in *Julian.*, pag. 12, et alii.

I

ILIADIS PARVÆ auctor a Clemente his solum verbis appellatur [82], ὁ τὴν μικρὰν Ἰλιάδα πεποιηκώς, « qui parvam fecit *Iliadem*. » Quis autem ille sit, si scire vis, audi, si placet, Eusebium in *Chronico* ad annum 136, Olympiade XXX, de eo sic loquentem : « Clarus habetur Lesches Lesbius, qui *parvam* fecit *Iliadem*. » Qua quidem de Leschis ætate auctor noster hæc postea scripsisse legitur [83] : « Phanias ponens Leschen Lesbium ante Terpandrum, refert Terpandrum esse Archilocho recentiorem, Leschen autem concertasse cum Arctino, et vicisse. » Sed hæc videtur peculiaris fuisse Phaniæ opinio, cui Eusebius in iis quæ de Arctino, uti jam notavimus, narrat, sicut plane adversatur, ita cum illo satis de iis consentit, quæ ad Terpandri ætatem pertinent. Nam ad annum 1370, Olympiade XXXIII, « Terpander insignis » ab illo dicitur. Porro autem Scaliger in suis ad ejusdem Eusebii *Chronicon*, an. 1254, observationibus animadvertit *Ilii Persin* Leschi a Pausania tribui. Ad annum vero 1360, ille adhuc observat *parvam Iliadem* ab *Ilii Persi* penitus ab Aristotele distingui, ac proinde nullam sibi succurrere rationem, qua hunc Peripateticorum coryphæum cum Eusebio et Nemeorum scholiaste conciliare possit. Et re quidem vera Eusebius Arctino *Ilii Persin*, tanquam germano auctori adjudicat. Pausanias vero [84] : « Lescheus, Λέσχεως, inquit, carminibus prodidit suis, Ilio capto, elapsam Æthram in Græcorum castra venisse. » Quid vero quod Athenæus *Iliopersidem*, Ἰλιοπερσίδα, Acati Argivi opus esse testatur [85]. Sed quis nesciat de ejusdem lucubrationis auctore varias non semel fuisse variorum scriptorum sententias et opiniones. Nobis itaque probasse sufficiat ad Clementis nostri judicium suffragatione sua Eusebium accessisse.

IOPHON, κωμικός, *comicus*, a Clemente in *auledis satyris* laudatur [86]. Sed quis ille sit, dictu non ita forsitan promptum omnibus erit et expeditum. Duos enim hoc nomine nuncupatos legimus. Unus autem a Pausania his verbis memoratur [87] : « Iophon Cnosius, qui vatum oracula heroicis versibus exhibuit. » Alter vero de quo Suidas hæc litteris mandavit [88] : « Iophon Atheniensis, tragicus, germanus Sophoclis tragici, filius ex Nicostrata.... fabulas autem, δράματα, Iophon docuit 50, quarum est *Achilles*, *Telephus*, *Actæon*, *Ilios Persis*, *Dexamenus*, *Bacchæ*, *Penthæus*, et alia quædam patris Sophoclis. » Sed alius ab utroque videtur Iophon, aut uti in manuscripto nostro codice scribitur Ἰωφῶν κωμικός; nisi in hac secunda voce, quemadmodum in prima lapsus sit amanuensium, atque ibi legendum, sicut apud Pausaniam Κνώσιος. Verum quis id affirmare audeat ?

L

LINUM sicut et Orpheum ante septem primos Græciæ sapientes, sed utrumque, atque etiam Musæum post Phemonoen annis exstitisse, eumdemque Linum fuisse Herculis præceptorem Clemens perhibet [89]. De assignata autem trium illorum antiquissimorum poetarum ætate legesis Eusebium libro X *Præpar. evangelic.*, cap. 4, pag. 469, et sæpius in *Chronico ;* Augustinum, lib. XVIII *De civit.*, cap. 14 et 37, etc.; Theodoretum tom IV, serm. 2, pag. 494, et alios. Lini vero mentionem fecerunt Pausanias libro II, pag. 61 ; lib. VIII, pag. 251, et lib. IX, pag. 303 et 304; Diogenes Laertius in procem., § 4; Virgilius eclog. 4, vers. 52; Plutarchus tom. II, lib. *De musica*, pag. 1132; Cyrillus Alexandrinus libro I *contra Julianum*, pag. 11, atque ut alios quamplurimos omittamus, Eusebius in *Chron.* ad annum 752. Suidas porro non secus ac Clemens noster, asserit illum fuisse Herculis magistrum. Et id quidem a Theocrito idyll. 24, versu 103, decantatum legitur. Qua quidem de re jam aliquid attigimus supra libro II, dissert. 5, cap. 3, § 9.

LYCOPHRONIS *Alexandra* iis Clemens commentationibus annumerat [90], quæ obscure omnino scriptæ fuerant. Huic Suidas plane suffragatur, ac de eodem Lycophrone ait : « Scripsit et illam, quæ vocatur *Alexandra*, obscurum illud poema. » At illud jam a præterito sæculo ex typographorum officina prodiit. Alia vero illius opera ab Athenæo, et carmina a Laertio libro II, in Vita Menedemi, § 140, et a Stobæo serm. 118, pag. 601, atque aliis citata invenies. *Poetarum* denique *Græcorum*, tom. II, pag. 138, Græce et Latine divulgata est ejusdem Lycophronis *Alexandra*, seu *Cassandra ;* ita enim ibi inscribitur.

M

MENANDER novæ comœdiæ princeps fuit, atque idcirco fere semper Clemens [91], ubi ejus carmina refert, nomen comici addidit. « De eo, inquit Suidas, multus est apud omnes rumor, et comœdias 108 scripsit. » Ex iis porro multa Athenæus, Stobæus, Julius Pollux, et alii decerpserunt : sed pauca tantum eorum fragmenta typis edita fuere. Videsis Eusebium in *Chron.* ad annum 1696 et 1229, et in hæc loca Scaligeri adnotationes, Suidam, Vossium *De poet. Græc.*, pag. 58, et Harduinum in auctorum a Plinio citatorum syllabo, atque alios. De illo jam quædam perstrinximus libro II *Apparat.*, dissertat. 2, cap. 5, § 3, et dissertat. super. cap. 11, art. 4.

MOSCHIONIS duos versus Clemens transcripsit [92], sed longe plures Stobæus sermone 13, pag. 145; sermon. 44, pag. 307 ; serm. 93, pag. 561 ; sermone 113, pag. 585 ; sermone 122 , pag. 615 ; sermone 124, pag. 620.

MUSÆUM Lino, uti diximus, atque etiam Orpheo, Clemens adjunxit [93], et hujus quoque discipulum fuisse tradit. Ei patrocinatur Eusebius, qui in *Chronico* hæc ad annum 747 litteris mandavit : « Orpheus Thrax clarus habetur, cujus discipulus fuit Musæus, Eumolpi filius. » Veruntamen Diodorus Siculus testatum facit eum Orphei fuisse filium [94]. Narrat enim Herculem, post confectum decimum laborem, Athenas se contulisse ; « ut mysteriis Eleusiniæ matris initiaretur, quorum Musæus, inquit, Orphei filius antistes erat..... » Suidas tamen de illo hæc scriptis prodidit : « Musæus Eleusinius...... Orphei discipulus, ac potius antiquior, versus heroici scriptor. » Sed Laertius de Musæo et Lino sic loquitur [95] : « Musæo Athenæ, Thebæ Lino inclytæ sunt. Horum alterum, Eumolpi filium, asserunt primum deorum generationem sphæramque carmine scripsisse, et ex uno omnia facta esse dixisse, atque in idem resolvi. Hunc Phaleris obiisse diem, inscriptumque ipsius tumulo fuisse hoc epigramma :

330 *Eumolpi exanimem Musæum terra Phalera*
Claudit hoc tumulo, pignora chara patris.

« Porro Musæi pater, Eumolpidis apud Athenienses cognomen dedit. » Quem in locum legesis Casauboni et Menagii observationes. At Meursius hunc, quamvis Laertius ei Linum adjungat, ab Eleusinio alium esse censet. Postea Clemens [96] nos admonet responsa, χρησμούς, quæ Musæi nomine

[82] Strom. l. I, pag. 321. [83] ibid., p. 333. [84] l. X, pag. 342. [85] l. XIII, pag. 610. [86] Strom. l. I, pag. 280. [87] l. I, p. 33. [88] ad v. Ἰοφῶν. [89] Strom. l. I, p. 299 et 323. [90] Strom. l. V, p. 571. [91] Strom. lib. II, pag. 421, 422; l. V, p. 550. [92] Strom. lib. VI, p. 623. [93] l. I, p. 299, 321, 323, 333. [94] l. IV Bibl., p. 162. [95] procem., § 4. [96] Strom. l. I, pag. 332.

rcum ferebantur, ab aliis Onomacrito adjudicari. no de argumento, et de variis Musæi nomine ap- ɛllatis, plura Meursius lib. II *Lection. Attic.*, cap. 9, et tom. V *Antiquit. Græcar.*, pag. 1823 et seq.

O

Onomacrito non solum carmina Orphei, ut Sui- ias quoque testatur[97], sed etiam responsa, Musæi nomine inscripta, quidam, inquit Clemens[98], ascri- serunt. At de Musæo jam paulo ante, et de Orpheo upra libro II hujusce *Apparat.*, dissert. 5, cap. 2, § 9, diximus. A nobis quoque in hac dissertat. cap. 20, art. 3, observatum est Onomacritum in paga- norum vatum choro annumerari. Denique Clemens ejusdem Onomacriti ætatem circa Olympiadem L consignat. Aliqui tamen eam ad Olympiadem LXXVI, alii rectius, uti Vossius existimat[99], ad LXVI re- ferunt.

Orpheus a Clemente nostro[1] *theologus*, haud du- bie quia, uti alibi dixerat, theologiam exposuit, vocatur, atque hæc in verba Onomacrito conjun- gitur : « Onomacritus circa L Olympiadem inve- nitur, et Orpheus, Musæi discipulus, qui una cum Hercule navigavit. » Prius tamen dixerat : « Tem- pore Acrisii... et Persei, et Bacchi res gestæ, et Orpheus, et Musæus. » Postea vero : « Quod si quis dicat Phemonoen primam Acrisio responsa ceci- nisse, sciat quod viginti et septem annis post Phe- monoen fuit Orpheus, et Musæus, et Linus. » Sed si tempore Acrisii, Persei, et Bacchi Orpheus exsti- tit, certe longe ante L Olympiadem ille, atque etiam Musæus et Linus vitam egerunt. Nam Euse- bius in *Chronico*, ad annum 628 et 629, hoc scri- ptum reliquit : « Dionysius, qui Latine Liber pater, ex Semele nascitur. Ea quæ de Perseo dicuntur, tunc gesta fuerunt. » Et ad annum 672 : « Argis quartus decimus Acrisius anno 31. » Ad annum quoque 705 : « Perseus, Acrisio non sponte inter- fecto, migravit ab Argis, atque regnavit. » De Phe- monoe autem ad annum 650 hæc memorat : « Apud Pythium vates prima Phemonoe, hexametris ver- sibus futura cecinisse narratur. » Denique de Or- pheo ad annum 747 : « Orpheus Thrax clarus ha- betur, cujus discipulus fuit Musæus, filius Eu- molpi. » At ea omnia pluribus ante primam Olym- piadem annis contigisse ex eodem Eusebii *Chronico* evidentissime colligitur. Et certe ille ipse Eusebius alio in libro scripsisse legitur[2] : « Græci Orpheum, et Linum inde, tum Musæum circa Trojana tem- pora, vel paulo ante floruisse volunt. » Atqui ille rursus in *Chronico* ad annum 1240 : « A captivitate, inquit, Trojæ usque ad primam Olympiadem anni 406. » Suidas vero docet Orpheum fuisse undecim ætatibus ante Trojanum bellum. Quid ergo? Num- quid amanuenses librarii primum Clementis locum Græce scribendo, vel Latinus interpres eum Latine reddendo erraverunt? Sed Græcus textus in ma- nuscripto nostro codice, sicut in editis, ita legitur[3] : Ὀνομάκριτος.... κατὰ τὴν τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀρχὴν, περὶ τὴν πεντηκοστὴν Ὀλυμπιάδα εὑρίσκεται. Ὀρ- φεύς τε ὁ συμπλεύσας Ἡρακλεῖ, Μουσαίου μαθητής. At horum verborum hic sensus esse videtur : « Ono- macritus.... tempore principatus Pisistratidarum circa L Olympiadem invenitur. Orpheus autem, qui una cum Hercule navigavit, fuit, aut potius sup- plendum, εὑρίσκεται, invenitur, Musæi discipulus. » Hæc autem si ita intelligantur, secum pulchre stabit auctor noster, et in iis omnibus, quæ ille dixit, nulla plane erit discrepantia, sed magna prorsus consensio. Cum Hercules enim navigaret, tum Or- pheus etiam ab Eusebio floruisse notatur. Quod qui- dem confirmari adhuc potest ex his ejusdem Eusebii in *Chronici* prooemio verbis : « Porro Liber, et reli- qui, quos mox inferemus, post centesimum annum Cecropis fuerunt. Linus scilicet, Zethus, et Am- phion, Musæus, et Orpheus, Minos, Perseus... Her- cules cum quo Apollo servivit Admeto. » Neque mireris Orpheum a Clemente, quemadmodum a Tatiano, dici Musæi discipulum, contra autem ab Eusebio illius præceptorem. Nam ex Suida vidimus diversas ea de re fuisse scriptorum opiniones. Par quoque fuit illorum dissensio de ejusdem Orphei poematibus, quæ Clemens observat[4] Onomacrito, et alia quædam singularia aliis ascribi. Testimo- nium autem ille profert Epigenis, qui dixerat « esse Cecropis Pythagorei descensum ad inferos, et sa- cram orationem ; peplum autem et physica Bron- tini. » De hoc autem Cecrope videsis Vossium lib. IV *De histor. Græc.*, pag. 509. Laertius autem narrat[5] Brontinum Crotoniatem a quibusdam dici Theanus patrem, ab aliis vero maritum. Et postea in Vita Alcmæonis, § 83, Brontini adhuc meminit. An autem unus et idem fuerit, isque revera a Cle- mente memoratus, ab aliis libenter audiemus. Sed de Orpheo jam sæpius in hoc et superiore libro.

P

Parmenidis plura Clemens[6] exhibet carmina, quæ a Theodoreto quoque repræsentata sunt tom. IV, serm. 1, pag. 476, et serm. 4, pag. 528. Priori autem loco ab ipso vocatur : « Parmenides Eleates, qui socius fuit Xenophanis Colophonii ; » ac proinde ille est, cujus Vitam Laertius libro IX *De philoso- phorum vitis et dogmatibus*, § 21 et seq., descri- bit, ac ibi philosophiam carmine ab eo expressam fuisse perhibet. Hujus autem philosophi et poetæ mentionem haud semel fecimus.

Pherecrates ἐν Αὐτομόλοις, in *Transfugis*, semel ab auctore nostro[7], et Polluce lib. VII, cap. 32, pag. 361, sed longe sæpius ab Athenæo libro III *Deipnosoph.*, pag. 90 et 119, libro IX, pag. 385 et 396, pluribusque aliis in comœdiis citatur. Et recte quidem. Teste enim Suida : « Pherecrates Athe- niensis comicus, qui cum Alexandro militavit, fa- bulas edidit 17, » sed 18 potius dicere debuisset. Totidem quippe ab Athenæo citatas legimus. Vide- sis Vossium *De poetis Græcis*, pag. 38 et 39.

Philemonem comicum haud semel auctor noster compellat[8], ac nominatim in comœdia quæ Ὑπο- βολιμαῖος inscripta erat. Sed utrum junioris aut senioris comici hæc fuerit, ille penitus silet. De utroque præter Vossium *De poet. Græc.*, pag. 58, videsis Suidam, Athenæum, Stobæum et Pollucem, qui varias Philemonis comœdias laudaverunt. Qui- bus omnibus adjicere liceat quosdam illius a Cle- mente nostro de Zenonis doctrina repræsentari versus, sed solo comici nomine citatos. At hi ver- sus Philemonis comici nomine, sed ordine inverso, nec sine varia lectione exhibet Laertius[9], obser- vatque **331** eos a quibusdam Posidippo attribui. Lege, si velis, hunc in Laertii locum Casauboni Menagiique observationes. De Philemone porro lib. II *Appar.*, dissert. 2, cap. 5, § 3, aliquid ad- notavimus.

Phocylides, cujus testimonium de angelis Cle- mens protulit[10], ab Eusebio Olymp. LX cum Simo- nide lyrico et Xenophane physico floruisse dicitur. Nec longe ab eo discessit Suidas, qui de Phocylide hæc memorat : « Phocylides Milesius philosophus, æqualis Theognidis : uterque vero fuit 647 annis bello Trojano posterior, Olympiade LIX nati. Scri- psit versus heroicos et elegiacos, admonitiones, sive sententias, quas capita inscribunt ; sunt autem ex Sibyllinis carminibus subrepta. » Plura autem ex illo Stobæus retulit. Adisis Scaligeri in Eusebii *Chronicon*, pag. 95 et seq., animadversiones.

[97] ad ver. Ὀρφεύς. [98] Strom. l. I, p. 332. [99] De poet. Græc., p. 29. [1] Admon. ad gent., p. 43. Strom. l. V, p. 585, et l. I, p. 332, ibid., pag. 321. [2] lib. X Præp. evang., c. 4, p. 469. [3] l. I, p. 332. [4] l. I, p. 332 et 333. [5] l. VIII in Vita Pythag., § 42. [6] Strom. l. I, p. 255, et l. VI, p. 603. [7] Strom. l. VII, pag. 716. [8] Strom. lib. VI, p. 627 et 628. [9] Laert. l. VII, § 27. [10] Strom. l. V, p. 609.

Phoronidis poeta, seu potius auctor, ὁ τῆς Φορωνίδος ποιητής· aut, ut postea scriptum est, ὁ τὴν Φορωνίδα ποιήσας, « qui fecit *Phoronidem*, » a Clemente laudatur [11]. A Phoroneo autem Argivorum rege quidam putant nomen huic poemati datum, eosque castigant, qui Phoronidem illius auctorem fuisse opinabantur. Nos vero non fugit Hellanicum ab Athenæo [12] ἐν δευτέρῳ τῆς Φορωνίδος, « libro secundo *Phoronidis* » citari.

Pindari nomen et carmina nulli incognita esse possunt. Quapropter de iis, quæ ab auctore nostro transcripta sunt, hæc tantum adnotabimus. Primus ejus locus, libro I *Strom.*, pag. 294, citatus, apud Theodoretum tom. IV, serm. 2, pag. 482, legitur. Secundus eodem libro II *Strom.*, pag. 319, apud Athenæum occurrit libro IV *Deipnosoph.*, cap. 11, pag. 912, in quem legendæ Casauboni observationes. Tertius libro IV, pag. 541, ubi simpliciter poeta lyricus appellatur, rursus apud Theodoretum serm. 8, pag. 599. Quartus libro V, pag. 597, ubi eodem modo compellatur, apud eumdem Theodoretum serm. 6, pag. 564, et apud Eusebium libro XIII *Præparat. evangel.*, cap. 13, pag. 674. Ibi vero descripta Pindari carmina ad metri formam redacta sunt, quemadmodum ea, quæ retulit auctor noster pag. seq., ubi illum Pythagoreum appellat. Simili quoque modo idem Eusebius alia Pindari carmina, a Clemente delibata, in metri formam ibidem pag. 688 reddidit. Denique alios ejusdem lyrici poetæ versus, ab eodem auctore nostro descriptos, in editis illius fragmentis invenies.

Plato comicus aliquando a Clemente simpliciter laudatur [13]; alicubi autem nominatim ἐν Ἑορταῖς. At hanc comœdiam Laertius libro VIII *Deipnosoph.* pag. 308, et libro IX, pag. 367, atque Stobæus lib. VII, cap. 27, pag. 354, et cap. 23, pag. 370, et libro X, cap. 7, pag. 464, necnon et plures alias alibi citaverunt. Nec mirum sane. Nam Suidas testatur ab illo viginti octo fuisse compositas. Eusebius demum in *Chronico*, Olympiad. LXXX, ad annum 1061: « Cratinus, inquit, et Plato comœdiarum scriptores clari habentur. »

S

Serapion, Græce Σαραπίων, ἐν τοῖς ἔπεσι, « in versibus » a Clemente compellatur [14]. Expendas autem velim, utrum ille sit Serapion Atheniensis, poeta et medicus, Plutarchi amicus, de quo Vossius lib. *De poet. Græc.*, pag. 73.

Simmiæ Rhodii carmen citat auctor noster [15]. At videsis quæ de illo Suidas ad verbum Σιμμίας, et Vossius libro *De poet. Græc.*, pag. 59 et 60, litteris commendavere.

Simonides, inquit Clemens [16], fertur fuisse tempore Archilochi; Callinus autem non multo antiquior. Magnetum enim, qui perierant, meminit Archilochus. » Utrumque autem Simonidem et Archilochum cum Aristoxeno Eusebius in *Chron.*, Olymp. XXIX, ad annum 1354, sic conjunxit: « Archilochus, et Simonides, et Aristoxenus, insignes habentur. » De Simonide autem Olymp. LV ad annum 1458: « Simonides clarus habetur. » Denique Olymp. LXXIII, ad ann. 1531: « Pindarus et Simonides, lyrici poetæ, insignes habentur. » Ex assignatis porro ab eo tam longe dissitis temporibus facile colligitur, illum aut varias ibi notare scriptorum de Simonide opiniones: aut potius de diversis poetis, eodem illo nomine vocatis, fecisse sermonem. Et vero plures ita appellatos Suidas Vossiusque recensent. At Clementem de eo cui Eusebius primum locum dedit, esse intelligendum inde liquet, quod uterque eum cum Archilocho copulavit. Quæ autem Simonidis carmina Clemens exhibet, ea in ejus fragmentis tom. III *Poet. Græc.* pag. 122 et seq., invenies.

Solonis Atheniensis, haud dubie celeberrimi legislatoris, quosdam versus retulit Clemens lib. II *Strom.*, pag. 280; libro V, pag. 587 et 601; lib. VI, pag. 620, 621 et 685. At præter Laertium et Plutarchum, qui illius Vitam scripsere, legesis Meursium libro *De vita, legibus*, etc., *Solonis*.

Sophocles sæpe sæpius a Clemente, non secus atque ab Athenæo, Julio Polluce et Stobæo laudatur. Plures vero ejus tragœdiæ ex typographorum officina præterito sæculo, atque etiam tom. II *Poet. Græcor.*, anno 1624, in vulgus prodierunt. Nihil ergo mirum, si hic poeta a Clemente lib. V, pag. 606, solo tragœdiæ nomine appelletur.

T

Theognidis Megarensis testimonium crebro Clemens adhibet: crebrius vero Stobæus, sed minus frequenter Athenæus. Anno autem 1470, Olymp. LVIII, eum floruisse Eusebius testatur [17], cui suum Suidas, qui plura de illo narrat, tulit suffragium. Legesis Scaligeri in citatum Eusebii locum observationes. Illius γνῶμαι, seu sententiæ, Græcis Latinisque typis haud semel, ac tandem tom. I *Poet. Græc.*, pag. 604 et seq., excusæ sunt.

Thespis a Clemente [18] et ab aliis, tragœdiæ, uti vidimus [19], inventor dicitur. Quædam vero ejus verba refert, et Pollux [20] ejus citat *Pentheum*, aliasque comœdias Suidas memorat.

Thrasonidem « comicum (Clementis nostri verba sunt) alia scena: *Puellula*, inquit, *vilis me sibi servum fecit.* » Testatum autem Laertius facit libro VII in *Vita Zenonis*, § 130, « Thrasonidem, et quidem cum haberet in potestate amatam, abstinuisse ab ea, eo quod illi odio esset. » Hæc eadem verba Suidas ad verbum Ἔρως repræsentavit. At quamvis hujus factum dictis illius omnino contrarium videatur, id tamen penitus non prohibet, quominus unius ejusdemque Thrasonidis esse potuerint. An autem revera fuerint, ab aliis lubenter accipiemus.

Timoclis comici verba protulit Clemens [21]: sed ex qua illius comœdia tacitus omnino prætermisit. Unde igitur ea desumpta sint, quis poterit divinare? Ex Suida enim discimus duos hujusce nominis fuisse **332** comicos. Sed Casaubonus [22] ex restituto a se Athenæi loco colligit unum ex his duobus fuisse comicum, et tragicum alterum. Constat autem solum comicum ab auctore nostro compellari.

Timonis Phliasii plures quoque versus in medium Clemens noster adduxit [23], quorum ultimi ab Eusebio quoque exhibentur, et ex illius *Sillis* dicuntur esse desumpti. De hoc autem poeta multa in scholiis ad hunc Clementis locum observata sunt. At ex iisdem præterea Timonis *Sillis* carmen alio in libro ille prius retulerat [24], quod quidem, et ea quæ subsequuntur, Laertius libro II, § 19, in *Vita Socratis* repræsentavit. Vide, si vacat et jubet, in hunc Laertii locum, atque in ejusdem Timonis Vitam, ab eo divulgatam, Menagii aliorumque animadversiones.

[11] Strom. l. I, p. 321 et 348. [12] l. IX Deipnosoph., p. 410. [13] Strom. l. VI, p. 628; l. VII, p. 718. [14] Strom. l. I, p. 304. [15] Strom. l. V, p. 569. [16] Strom. l. I, p. 333. [17] in Chron. [18] Strom. l. V, p. 570. [19] Sup. cap. 21, art. 5. [20] l. VII, c. 12, p. 356. [21] Strom. l. IV, p. 476. [22] in l. IX Athen., c. 18. [23] Strom. l. V, p. 550. [24] Strom. l. I, p. 301.

DISSERTATIO TERTIA

De aliis Clementis Alexandrini operibus, sive veris, sive falsis, editis et ineditis, ac de iis quæ ille scripturum se esse promiserat, et de variis chronologiis ab illo repræsentatis.

CAPUT PRIMUM.

De libro qui octavus Stromatum inscribitur.

333 ARTICULUS I.

Analysis hujus libri.

Auctor hujus libri manifestum omnibus facit [25] antiquissimos philosophos, quemadmodum Christianos, veram philosophiam profitentes, ab omni contentione et dubitatione, sive a litigiosi ac dubii semperque ancipitis animi vitio fuisse prorsus alienos. Contra vero juniores, uti ille ait [26], philosophi vana laudis cupiditate inducti, ad inutiles nugas tam alios fallendo quam digladiando feruntur. At Christiani, rejecta omni contentione, veritatem ex sacris Scripturis, interrogando et respondendo, propter honestum finem quærentes, non eam tantummodo, sed et scientiam consequuntur.

Tum deinde auctor noster paucis explicat, qua ratione et methodo ad veram ejus, quod quæritur, demonstrationem pervenire possimus. Primo itaque scire, inquit ille, debemus quid nomen et oratio, seu de re quærenda propositio significent. Secundo quærendum an illud revera exsistat, quod sermone seu propositione enuntiatur. Tertio [27] investigandum qualis sit ejus natura, et utrum datum superet ordinem. Si autem nulla sit de his controversia, sed unanimis omnium consensus, illud constitui debet doctrinæ principium. Quod quidem ille proposito solis exemplo planius demonstrare conatur.

Duplicem vero dicit esse sicut fidem, cognitionem, ac præscientiam, ita et demonstrationem. Una siquidem tantum est ex spe et opinione; altera vero ex scientia profluit, atque idcirco stabilis est, firma ac proprie dicta demonstratio. Cum autem indicatio et syllogismus hoc inter se differant [28], quod indicatio unum tantummodo denotet, syllogismus vero ex duabus præmissis propositionibus tertiam inferat, hinc sane fit, ut si hæ certæ et veræ fuerint, tunc sit demonstratio: secus vero ratiocinatio duntaxat erit.

Quia tamen philosophi profitentur esse quædam principia, quæ non possunt demonstrari, inde auctor noster concludit omnem demonstrationem ad fidem, quæ demonstrari nequit, reapse reduci. Sed post hæc alia sunt, ait ille, principia demonstrationum, quæ ex sensu et intelligentia evidenter apparent. Quocirca si quæ oratio ex iis, quæ sunt credibilia, possit ea, quæ nondum sunt probabilia, recte probare, hanc οὐσίαν ἀποδείξεως, « essentiam demonstrationis » dicimus. Quando vero ex iis [29], quæ demonstrata sunt, ad ea quæ per se sunt credibilia atque intelligentia et sensu plane evidentia recurrimus, tunc id resolutio vocatur.

Ex quibus auctor rursus colligit ei, qui aliquid demonstrare vult, maximam de propositionum ve- A ritate esse debere curam, minime vero de nominibus. Veras autem debet semper assumere propositiones, et consequentem ex iis conclusionem elicere. Cæterum ante id, quod quæritur, est aliquid prius, quod sine ulla creditur demonstratione, et inde ad aliorum inquisitionem procedendum est.

Atque ut ab omnibus clarius intelligatur quomodo observandæ sint hæ omnes demonstrationum regulæ, eas auctor noster ad hanc propositionem: « Utrum fetus, qui in utero gestatur, sit animal, » demonstrandam singulatim adhibet [30]. Et id quidem ille postquam fuse prosecutus est [31], inde concludit demonstrationem esse orationem, quæ unum probat ex aliis, quorum principium illud ponitur, quod sensu et intelligentia evidens est. Ex his quoque prima demonstratio fit, atque aliæ deinceps, quæ prima demonstratio amplius dici non possunt.

B Postquam autem [32] ille dixit non plura unius generis, sed diversorum tantummodo generum esse principia, tunc Pyrrhoniorum refellit opinionem, qua ab eis statuta erat ἐποχή, id est assensionis retentio, seu ille error, quo nihil prorsus certum, sed omnia esse dubia et incerta somniaverant. Fatetur nihilominus nonnunquam assensionem merito retineri, aut propter mentis imbecillitatem, aut obscuritatem ipsiusmet rei, aut paris æqualisque roboris argumenta. Atque ibi in Græco-Latinis Clementinorum Operum editionibus prima hujus libri pars desinit.

In parte II auctor exponit [33] quid ante definitiones, divisiones, demonstrationes fieri debeat, quid ad illas conferat inductio, quomodo ex divisione fiat definitio, ac per inductionem ex singularibus universale colligatur. Dehinc ille patefacit quid inductio, divisio, demonstratio et definitio efficiant. Quoniam autem scientia est, cum rei causa C cognoscitur, idcirco quadruplicem ostendit esse causam, nimirum materiam, efficientem, formam, et finem.

Assumpto subinde [34] hominis exemplo, planum ille facit definitionem ex rei ipsius genere, et ultima illius differentia constitui. Divisionem vero [35] esse triplicem, generis in species, totius in partes, ac tandem rei ipsiusmet in sua accidentia; sed primam tantum esse proprie dictam divisionem. Quamvis autem variæ sint species, aut pluribus communes, aut **334** quibusdam magis propriæ; unaquæque tamen rei constituit characterem et naturam, aut, ut aiunt, essentiam. Quamobrem qui alicujus rei habet scientiam, illius dabit et definitionem: vice vero versa, qui definitionem rei cujusdam ignorat, nunquam illius scientiam habebit. At in definitionibus singularis cujuslibet

[25] Strom. l. VIII, p. 768. [26] p. 769. [27] p. 770. [28] p. 771. [29] p. 772. [30] p. 773 et seq. [31] p. 775. [32] p. 776 et seq. [33] p. 778. [34] p. 779. [35] p. 780.

rei proprietas, quemadmodum in homine ridendi potestas, locum signi potius obtinet, quam illius naturam demonstrat. Perspicue vero auctor noster ostendit [36] varias esse definitiones, alias quidem generales, ex decem prædicamentis desumptas, alias vero minores, alias denique minimas.

Ibi autem iterum monet præcipuas, cur assensio retineatur, causas esse mentis humanæ inconstantiam et mutabilitatem, ac rerum diversitatem et discrepantiam; atque inde in rebus humanis judicia, et curas, ac varias etiam philosophorum opiniones oriri.

Rursus etiam in voce tria esse ait, nomina, cogitata, ac res nominibus significatas. Cum autem infinita sint nomina, atque idcirco scientia dari nulla posset, grammatici illa prorsus omnia ad viginti quatuor elementa reduxerunt [37].

Ex iis autem, quæ nominibus et verbis exprimuntur, aliqua cum connexione dicuntur, et perfectam efficiunt orationem. Alia vero sine connexione proferuntur, quemadmodum decem prædicamenta, quæ sub materiam cadunt, et ex quibus unum tantummodo ad aliud dicitur ac refertur. Ea porro quæ materia carent, mente tantummodo, et per primam illius applicationem comprehendi possunt. Quæcunque vero sub prædicamentis collocantur, ea sunt vel synonyma, vel heteronyma, vel polyonyma, vel denominativa, vel homonyma: quæ quidem auctor noster sigillatim definit et explicat [38].

Inde ad explanationem venit causarum, quarum, uti ille loquitur, aliæ dictæ sunt procatarcticæ, aliæ vero synecticæ, adjuvantes, et sine quibus non. Singulis autem ex ordine explicatis, solas synecticas, seu efficientes, proprie dictas causas esse concludit.

Tum vero ipse expendit [39] utrum causæ sint corporeæ, ut quidam volunt, vel, ut aliis placet, incorporeæ. Postea probat ejusdem effectus esse aliquando plures causas, aut remotas, aut proximas, et has esse vere et proprie causas, quemadmodum id quod aliquid prohibet, illius dicitur causa, minime vero id quod non prohibet. Quatuor autem, ut ille repetit [40], sunt causæ, efficiens, materia, forma et finis. Illud etiam, pergit ipse, sine quo res non fit, est illius quidem causa, non tamen proprie dicta, sed adjuvans. Causa vero synectica, seu efficiens, ad operandum tunc tempore non indiget, quando illud in quod agit, et aptum invenerit, et dispositum. Ita etiam causæ quædam procatarcticæ egent tempore, quo aliæ opus non habent.

Planum subinde auctor noster facit [41] idem non posse sui ipsius esse causam, nec causas sui ipsius esse causas, sed plures, imo et contrarios esse posse unius ejusdemque causæ effectus. Interea ille aperit [42] quam variæ et multiplices sint causæ obscuræ, ac rursus de procatarcticis, synecticis, concausis, adjuvantibus, secundum naturam, et, ut aiunt, accidentalibus et occasionalibus disputat. Denique discrimine, quod inter concausam et causam adjuvantem intercedit, patefacto, finem libro suo imponit.

ARTICULUS II.

Hunc tractatum non esse octavum Clementis Alexandrini Stromatum librum, nec eum esse integrum, ac plane incorruptum.

Observatum a nobis fuit Clementem in fine septimi *Stromatum* libri spopondisse, fore ut alium scriberet, qui octavus procul dubio *Stromatum* liber dici debuit. Utrum vero ille fidem suam liberaverit, et hunc revera composuerit librum, ac tandem utrum hic, cujus analysim exhibuimus, vel alius sit octavus *Stromatum* liber, a nobis more nostro examinandum est.

Ac primo quidem Clementem promissis satisfecisse, octavumque *Stromatum* librum edidisse, haud plane incerto tam Eusebii, quam Hieronymi, Photii et aliorum testimonio probari posse multis procul dubio videbitur. Nam hæc sunt de illo ipsissima Eusebii verba [43]: « Quod ad Clementem attinet, exstant ejus octo Στρωματέων libri. » At doctus ille vir tanta confidentia hos octo libros suo tempore exstare non asseveraret, nisi octavum, quemadmodum septem alios priores *Stromatum* libros suismet oculis vidisset pervolutassetque. Eusebio hunc in modum subscripsit Hieronymus [44]: « Feruntur ejus (Clementis) insignia volumina . . . . . e quibus illa sunt, Στρωματεῖς libri octo. » Denique, ut alios omittamus, Photius apertissime tradidit se « in perveteri exemplari » reperisse totidem *Stromatum* Clementinorum libros.

Quod autem octavus horumce *Stromatum* liber is sit, de quo disputamus, inde profecto probari posse quidam existimabant, quia ille, teste eodem Photio [45], in quibusdam, ut ait, codicibus: « Stromateus octavus, ut et reliqui septem libri, inscribitur, et incipit: Sed neque philosophi antiquissimi, quæque sequuntur. » Atqui in Clementinorum Operum editionibus idem plane est hujusce libri titulus, idemque initium. Ex quibus haud absurde colligi posse videtur jam a longo tempore, et ante Photii ætatem persuasum plures habuisse hunc revera fuisse octavum eorumdem Clementis *Stromatum* librum, ac pro genuino illius fetu revera habendum.

Verum quamvis idem, atque in editis, hujus libri et titulus et initium a Photio repræsentetur; non ideo tamen certum esse debet ea, quæ Photius post prima ipsius verba in codice suo legerat, eadem omnino fuisse, atque illa, quæ in vulgatis Clementis nostri Operibus nunc leguntur. Etenim ipsemet Photius iis, quæ a nobis citata sunt, verbis hæc continuo subjunxit: « *Stromatum* autem liber hic alicubi non sana tradit, non tamen ut *Hypotyposes*. Nam multa etiam, quæ ibi dicta fuerant, oppugnat. » Quibus ille verbis significat quædam in eo libro, sicut in Clementis *Hypotyposibus* occurrisse, quæ sanæ orthodoxæque fidei nostræ dogmatibus repugnabant: alia vero, quibus nonnulli errores, in *Hypotyposibus* dispersi impugnabantur. At in eo, de quo agitur, libro nihil quod ad Christianam religionem, aut pro illius doctrina, aut contra eam faciat, plane penitusque legimus. Et vero ex sola, quam dedimus, illius analysi manifestum omnibus fiet, nihil prorsus, nisi quod ad logicam et dialecticam spectat, in illo tractari. Nihil itaque liber a Photio pervolutatus, cum eo, qui Græcis Latinisque typis editus est, aliud sibi commune habuisse videtur, **335** nisi procemium, seu præfationem, quæ ea tantummodo complectitur, quibus auctor de demonstrationis ratione ac methodo disputare incipit.

Quoquo autem modo res se habuerit, nobis sane certum omnino perspicuumque esse apparet hanc, de qua agimus, commentationem nec esse, nec dici unquam posse octavum Clementis nostri *Stromatum* librum. Neque enim ab hac solum *Stromatum* inscriptione et titulo, sed ab ipso etiam, quo Clemens noster *Stromata* sua scripsit, modo, atque ab illius scopo et fine penitus abhorret. Constat siquidem, ut a nobis supra demonstratum est [46], nomen *Stromatum* aliis septem libris ideo ab illo fuisse præfixum, ut eos variis dogmatibus hic et illic inspersis, nulloque certo ordine digestis, compositos esse significaret. Deinde vero ille, uti etiam dixi-

[36] Strom. l. VIII, p. 781. [37] p. 782. [38] p. 783. [39] p. 784. [40] p. 785. [41] p. 786. [42] p. 787, etc. [43] L. VI Hist., p. 13, p. 214. [44] De script. eccles., § 48. [45] Bibl. cod. 140, pag. 287. [46] dissert. super., c. 2, art. 2.

mus [47], ne in iisdem libris sacra nostræ religionis mysteria Christianis exponendo, paganis patefaceret, eorum explanationem cum ethnicorum dogmatum explicatione permiscuit, sermonesque suos intersecavit, ac data opera, a proposito sæpe sæpius digressus est. Denique non alius Clementis, sicuti adhuc vidimus [48], in scribendis *Stromatum* libris finis et scopus fuit, quam ut Christianis veram et orthodoxam demonstraret religionis nostræ doctrinam, ac summam, ad quam contendere semper debent, illius perfectionem. Atqui nihil plane ex iis omnibus in hoc pseudo-octavo *Stromatum* libro reperitur: sed logicæ tantum, seu dialecticæ, ut diximus, est tractatus, qui non magis ad Christianos quam paganos et alios quoslibet homines spectat et pertinet.

Visne et ex iis, quæ in hoc libro tractantur, illius falsitatem tibi adhuc evidentissime probari? Nobis sane id promptum et facile est. Hujus quippe libri auctor hanc quæstionem [49]: « Annon sit animal fetus, qui gestatur in utero; » omnes versat in partes [50]; ut manifestum inde lectori faciat quomodo propositæ a se demonstrationum regulæ ab omnibus observari debeant. At certe Clemens Alexandrinus non eo cæcitatis, aut inconstantiæ processisse credendus est, ut tanta arte et studio eam quæstionem, præ aliis innumeris, in octavo *Stromatum* suorum libro pro exemplo afferret, quam in quinto eorumdem *Stromatum* libro in quæstionum, de quibus, sicuti nos alibi diximus [51], a Christiano homine non movendarum exemplum proponit.

Tractatus porro iste integer non videtur. Quamvis enim in Photii codicibus idem fuerit illius, atque in jam editis Clementis Operibus, initium, censent tamen aliqua ex eo fuisse excisa, quæ ab auctore prætermitti non debuerant. Et certe in Græco-Latinis ejus editionibus duas hic liber dividitur in partes, ac secundæ parti hic titulus præfixus est: « Quæstionum principia et fines circa hæc, et in his sunt. » Cur autem similis titulus priori parti non fuerit inscriptus, nulla sane vera certaque ratio proferri potest. Quod si respondeas et demonstres hanc epigraphen ex alicujus manu Græca exarati codicis margine in textum fuisse intrusam, non repugnabimus quidem: sed non inde hujusce commentationis integritas ulli unquam probabitur. In Claromontano siquidem codice tota hæc secunda pars, uti supra adnotavimus, omnino deest, nullumque illius in ea exstat vestigium. Nobis itaque facile persuadebitur hunc tractatum, in veteribus manuscriptis codicibus ab amanuensibus librariis, uti fieri solet, post septem *Stromatum* Clementis nostri libros fuisse ullo plane absque titulo transcriptum, ac postea illi ab aliis indoctis hominibus adjectam octavi *Stromatum* libri inscriptionem. Fatendum tamen est valde antiquum esse hunc errorem, et Photii forsitan tempore, id est, decimo Ecclesiæ sæculo vetustiorem. At illud profecto non inde minus, imo vero eo majus, quo antiquius, erratum et mendum dici debet.

Quamobrem Photius asseverare non ausus est hanc scriptionem esse reipsa octavum *Stromatum* librum. Nos enim ille tantummodo admonuit hunc librum in quibusdam manuscriptis sic inscriptum inveniri: in aliis vero ejusdem libri titulum esse: « Quis dives salvetur, » ejusque initium ab iis duci verbis: « Qui laudatorias, » etc. An autem potiori jure hic liber octavus *Stromatum* dicatur, jam investigandum est.

CAPUT II.

De libro, Quis dives salutem consequi possit.

ARTICULUS I.

Analysis hujus libri

Ab ipso hujus libri exordio [52] eos auctor pravos non solum adulatores, sed impios etiam, et insidiosos esse convincit, qui cum pestifero avaritiæ ac superbiæ divitum morbo mederi deberent, illum blandis fallacibusque obsequiis ac laudibus fovent, alunt, nutriunt et exasperant. Ad procurandam vero divitum salutem, doctrina, inquit, opus est quæ fortem, optimum, justique tenacem animum postulat.

Difficilior porro, uti ille pergit [53], divitum, quam egenorum salus ideo videbatur quia nonnulli auditis Christi verbis: « Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum cœlorum, » de futura locupletum salute plane desperabant. Alii vero hæc Christi verba recte intelligentes, ea omnia negligebant, quæ ad illam comparandam necessaria sunt. Quæ quidem auctor iis a se dicta esse declarat, quibus virtus Christi et veritatis radius illuxit. Quapropter [54] qui sincero fratrum amore tenetur, is Christi verba divitibus, neque petulantius insurgendo, neque blandius adulando, sic debet explicare; ut eos a cœlestis regni hæreditate repulsos non fuisse demonstret. Deinde vero probandum ipsi incumbit nullum iis, si Christi mandatis morem gesserint, esse timendi locum, ac bonis operibus promissam vitæ æternæ coronam ab illis, sicut ab athletis labore et exercitatione palmam certaminis esse reportandam. Post hæc [55] Christum orat, ut eum sibi suggerat inspiretque sermonem, quo illud fratribus suis possit penitus persuadere.

His ita præfatis, ille ex Marci Evangelio omnia Christi ad divitem suosque apostolos, quæ quosdam conturbaverant, verba nobis exhibet, observatque in aliis evangelistarum libris eadem, paucis tantum, quorum idem sensus est, immutatis, repræsentari [56].

Tum deinde ad ea explicanda aggressus, primo animadvertit Christi sermones non *carnaliter*, σαρκικῶς, accipiendos esse, sed spiritum, in eis latentem, solerter sagaciterque investigandum, atque ad ipsam Salvatoris mentem, atque ad id, quod in sententia arcanum occultumque est, attendendum.

Secundo [57] ille animadvertit propositam a divite quæstionem fuisse Christo dignam, et maxime convenientem. **336** Quoniam vero dives Christum vocaverat *bonum*, inde ipsemet Christus, ut ait auctor noster, sumpta occasione, animum hujus divitis ad Deum bonum, primumque, ac solum vitæ æternæ præbitorem prudentissime convertit. Nam hæc cognitio documentorum omnium, ad vitam spectantium, est principium. Et vero Deus primo agnosci debet [58], deinde magnitudo Salvatoris, per quem facta gratia et veritas, quemadmodum per Moysem lex quidem data est, sed quæ sola ad salutem non sufficiebat. Quamobrem dives, qui hanc a prima ætate impleverat, illam tamen a Christo jure merito poscit et flagitat.

Christus vero [59] illum quod legi semper fuerit

[47] Dissert. super. c. 2, art. 2. [48] ibid. [49] Strom. l. VIII, p. 776. [50] super. dissert., c. 23, art. 6. [51] ibid. [52] § 1. [53] § 2. [54] § 3. [55] § 4. [56] § 5. [57] § 6. [58] § 8. [59] § 9.

obsecutus, non redarguit, sed colit ac diligit. Verumtamen eum adhuc imperfectum esse pronuntiat; utpote qui æternæ vitæ curis fuisset otiosus, atque ad legis Mosaicæ plenitudinem et perfectionem, nimirum Christi fidem, nondum pervenisset. Quapropter Christus ei respondit : « Si vis perfectus esse, » id est, si tu qui, sicut auctor noster loquitur [60], voluntatis arbitrio præditus es sincero, totoque corde velis esse perfectus, hanc assequeris perfectionem. Sed quia id toto animo non volebat, auditis sequentibus Christi verbis : « Vade, vende quæ habes, » tristis abiit.

At ibi [61] auctor noster ostendit ea non litterali sensu et obvio intelligi debere, ita ut his significetur divites teneri omnibus bonis suis, opibus, ac patrimonio, quemadmodum Anaxagoras, Democritus et Crates, vel se abdicare, vel ea aut suis, aut primo occupanti relinquere; sed tantum præcipi, ut effrenis divitiarum cupiditas et avaritiæ labes radicitus avellatur [62]; atque egenis, pauperibus et indigentibus opem ferendo, bene opibus, divitiis cæterisque bonis suis locupletes homines utantur.

Palam etenim ille facit [63] divitias non ex seipsis, sed ex earum usu aut malas esse, aut bonas. Atque inde colligit id quod Christus dixit illas esse vendendas, de affectibus perturbationibusque animi esse intelligendum. Nam relictis, aut projectis opibus, potest quis, etsi egenus, vitiis et affectibus esse dives. Non utiles itaque [64], sed noxias divitias, non secus atque animi vitia, ægritudines et affectus, quibus male copiis et opibus utimur, plane penitusque tollenda et rejicienda esse rursus ille contendit.

His porro anima omnino vacua et nuda Christum, qui cor purum habenti via est, sequi debet. Impura autem est illius anima, qui pravis desideriis est dives. Veris siquidem bonisque divitiis is tantum abundat, qui eas esse Dei dona, nec tam sui, quam fratrum egentium causas se possidere agnoscit. Quamobrem vir iis minime mancipatus, jacturam illarum æquo fert animo, atque idcirco spiritu vere est pauper. Contra vero [65] qui easdem opes fert animo, et quotidie augere cogitat, ille mundi irretitus est laqueis. Ex quibus duplicem auctor noster conclusionem elicit : ac primo quidem divitias ex earum usu aut bonas esse, aut malas. Deinde vero [66] hæc Christi verba : « Divites in regnum Dei difficile introibunt, » non litterali sed subtiliori sensu esse accipienda. Non enim in earum possessione, uti corporis exemplo palam ille facit, salus nostra posita est.

Qui virtutibus igitur fretus, uti ille pergit [67], fortuna sua non absque fide et sanctitate utitur, is mundo corde est, et in regnum Dei ingredietur. Quando vero diviti Christus dixit : « Vende quæ habes, » non eo sensu id ei præcepit, ut venditorum prædiorum pretium recipiat; sed ut bonos sanctosque animi affectus, qui spirituales divitiæ sunt, acquirat et consequatur.

Verum dives iste [68], qui Christum interrogaverat, hujusce responsionis sensum non percipiens, tristis abiit, atque ille, non secus ac ejusdem Christi discipuli, in ejus familiam nuper asciti, futuram divitum salutem desperavere. Christus autem [69] iis respondit hominem non sua, sed divina virtute, cum vitiorum affectuumque vacuitatem sincere desiderabit, posse reipsa æternam hanc salutem obtinere.

Quo quidem Petrus audito [70], dixit se omnia, id est animi vitia et ægritudines, ut Christum sequeretur, penitus reliquisse. A Christo autem responsum accepit eum, qui patrem reliquerit, hoc est, qui pa- A trem magis quam Christum non timet, nec illi in eis, quæ saluti officiunt, obtemperat, centuplum recepturum. Quod certe eodem plane modo de matre, fratre, sorore, et aliis parentibus, atque etiam de divitiis intelligendum est [71].

Quia vero Christus addidit, « cum persecutionibus, » duplicem auctor noster distinguit persecutionem; et unam quidem extrinsecus, nimirum ex hominibus, aut diabolica suggestione advenientem. Altera autem, eaque gravissima, interior est, et ex impiis depravatæ animæ desideriis, pravisque affectibus oritur. Cum hac itaque secunda persecutione qui fratres, deliciasque carnales, carnaliaque aliqua pignora habuerit, ea omnia debet relinquere, atque animæ suæ consolatorem ac patronum, qui æternam vitam illi daturus est, eligere Salvatorem.

In ultimis tandem Christi verbis : « Erunt novissimi primi, » etc. [72], quamvis haud parum reconditi sensus subsit; B quia tamen ad suum de divitibus argumentum ea nihil faciebant, illorum explicatione auctor noster sibi supersedendum esse duxit. Suo etenim officio satis se fecisse declarat, cum probaverit divitibus nullo plane modo ad regnum cœleste a Christo aditum intercludi, modo illius mandatis morem gerendo, divitiis suis bene utantur. Secus vero, facilius erit camelum, de quo ille alio in libro disputaverat, per foramen acus, quam illos in regnum intrare cœlorum.

Omnibus Christi verbis ita singulatim explicatis, ostendit auctor noster [73] divitias a Christo non improbari, aut ut projiciantur juberi : sed nos ab eo informari quomodo iis utendum, et vita æterna comparanda sit. Quod quidem ut firmius asserat, ac quænam adipiscendæ salutis spes divitibus ab eodem Christo data, aut ablata fuerit, demonstret, ibi continenter ille probat hoc ipsiusmet Christi mandato : « Diliges Dominum Deum tuum ex tota C anima et virtute, » nullum plane esse majus.

Nam cum secundo mandato jubet proximum sicut seipsum diligi, inde auctor noster colligit [74] eum velle, ut Deus ab homine supra seipsum ametur. Proximi autem nomine quemlibet hominem proposita a Christo Samaritani parabola ostendit esse intelligendum, ac eumdem Christum qui peccatorum nostrorum sanavit vulnera, pium dici illum Samaritanum. Christus itaque, pergit ille [75], qui tantam ad nos sanandos operam impendit, debet æque ac Deus diligi. Ab eo autem diligitur, qui ejus voluntati et præceptis paret atque obtemperat.

Tum deinde [76] honorandi colendique sunt fideles ejusdem Christi discipuli, in quos quidquid fit, hoc ille sibi ipsi factum ascribit. Eos quippe appellat
337 filios, pueros, infantes, amicos et parvulos, quorum minor in regno cœlorum Joanne est major [77]. Ex mammona igitur iniquitatis si aliquid eis erogatur, merces dantis nunquam peribit. D At id non modo exigentibus et importune postulantibus, vult Christus tribui, sed eos in primis quæri, apud quos beneficium sine murmure, tristitia et personarum distinctione non semel et iterum, sed perseveranter collocetur [78].

Neque enim repellendus, aut inique ferendus deformis, pannosus et debilis; quandoquidem interior opulentia et pulchritudo in testaceo vase includitur.

Quapropter auctor noster divitem hortatur [79], ut facultatibus et opibus suis exercitum instruat, cogatque satellites, nimirum senes, pupillos, viduas et pauperes, qui precibus, gemitibus ac lacrymis imperatorem Deum flectant, atque admonitionibus, correptionibus et consiliis ipsum adju-

[60] § 10. [61] § 11. [62] § 12 et 13. [63] § 14. [64] § 15 et 16. [65] § 17. [66] § 18. [67] § 19. [68] § 20. [69] § 21. [70] § 22 et 23. [71] § 25. [72] § 26. [73] § 27. [74] § 28. [75] § 29. [76] § 30. [77] § 31. [78] § 32 et 33. [79] § 34 et 35.

ent, ac cum Christo, qui jam in illo ipso habitat, olloquantur. Ex iis siquidem [36] aliqui eo magis unt illustres, quo magis ex mundi procellis sese ubduxere, ac pietatem suam et sanctitatem abs-ondere conantur. Hi porro Dei hæredes, illiusque era proles et imago in hunc mundum, alios exer-endi ergo, atque excolendæ virtutis aut doctrinæ ratia missi sunt.

Post hæc auctor noster [37] hanc ut egenis opem erant opulenti, reddit adhuc rationem: quia Deus haritas est, et Christus non solum infirmitates ominum suscepit, sed pro nobis mortuus est, uo animam a nobis quoque pro aliis ponendam sse doceret. Atqui si pro aliis mortem obire de-bemus, quanto magis divites omnia bona sua, co-pias et divitias ad sublevandam pauperum ino-piam impendere tenentur. Quod quidem ille ipsis-met Joannis et Pauli de charitate verbis luculenter confirmat [38].

Ex quibus, inquit [39], intelligitur quis dives lo-cum in cœlis habeat, aut non habeat. Quemadmo-dum enim in peccatis mortuus, inde excluditur: ita Deus Pater ibi illum lubentissime suscipit, qui ad eum toto corde convertitur. Hinc manifestum auctor facit [40] quæ vera sit pœnitentia, et quale sit in cœlis de peccatore, pœnitentiam agente, gaudium angelis ac Deo, qui solus potest peccata dimittere. Ad eam porro agendam pœnitentiam maxima ille probat opus esse diligentia. Nam quamvis inoliti pravi affectus confestim, simulque præcidi forsitan non possint, Dei tamen virtute fratrumque precibus et auxilio, ac vera pœnitentia, assiduaque meditatione expugnari poterunt. Sed ad id consequendum necesse est ut pius sanctus-que rector ac gubernator audiatur [41], qui salutari cum severitate tum lenitate peccatorem aut excitet et exacuat, aut deliniat et alliciat; qui cum eo fundat lacrymas, ac pro eo Deum precando noctes ducat insomnes; quem denique peccator timeat, quocum doleat, atque pœnas deprecantem ante-vertat.

Ut autem id facilius auctor noster persuadere queat [42], integram describit historiam, qua Joan-nes evangelista cujusdam urbis, haud procul Epheso dissitæ, episcopo juvenem eleganti corporis forma bonaque indole præditum commendasse narratur. Hunc episcopus in tectis et ædibus suis receptum educatumque, sacro paulo post abluit baptismatis fonte. Sed remissa paulatim illius cura, juvenis immatura libertate potitus, flagitiosis et sceleratis hominibus se adjunxit, ac latronum dux factus, cæteros flagitiis superabat. Aliquanto vero postea Joannes redux, depositum juvenem ab episcopo repoposcit. Sed ab eo omnium, quæ contigerant, certior factus, protinus, nullaque interposita mora perrexit ad juvenem, quem salutarem adduxit ad pœnitentiam, ac postea Ecclesiæ restituit.

Ex hac porro narratione idem auctor noster concludit ab eo, qui peccatorum pœnitentiam non agit, nec Deum idcirco, nec divitias, sed seipsum esse incusandum. Contra vero, qui sinceram pec-catorum egerit pœnitentiam, ac salutis suæ cu-ram vere habet, huic Pater cœlestis perfectam absolutionem æternamque vitam tribuet ac do-nabit.

ARTICULUS II.

Quomodo hic liber et quorum opera ad nos pervene-rit, ac de variis illius editionibus, variorumque in eum observationibus et notis.

Tractatus iste diu sane in bibliothecarum rude-ribus et obscuritatis latebris delituit. Non octo-ginta etenim ante annos Matthæus Cariophylus, postea Iconensis archiepiscopus, inter Græcos Va-ticanæ bibliothecæ codices illum ad variarum Ori-genis homiliarum calcem repertum, Latine reddi-dit. Ex hoc autem codice, hacque interpretatione, ac præfixo ultimæ Origenis homiliæ titulo Michael Ghislerius eumdem hunc librum post suos in Je-remiam commentarios typis Græcis et Latinis anno 1623 Lugduni imprimi divulgarique curavit. Sed quia textus Græcus valde imperfectus, ac pluribus in locis mancus et mutilus erat, nec alius codex, quo ille emendaretur, inveniri potuit, idcirco in hac quoque editione variæ sunt lacunæ et hiatus.

Post hæc vero cum Ghislerius comperisset hoc opusculum non ab Origene, sed a Clemente nostro Alexandrino fuisse revera profectum, in sua ad eosdem Jeremiæ commentarios præfatione correxit errorem, palamque professus est illud eidem Cle-menti Alexandrino recte ab Eusebio, Hieronymo et Photio adjudicari.

In hujusce porro libri editione pluris idem Ghi-slerius, sed breves, et ad marginem tantum adjecit notationes, quibus vel ea quæ in auctoris textu animadversione digna judicabat, paucis edisserit, vel quosdam, uti illi videbatur, arguit illius erro-res, vel tandem alia quædam indicat, quæ voluit caute ab omnibus legi.

Longo dehinc elapso temporis intervallo Com-befisius celebris ex Sancti Dominici ordine scriptor, in suo *Græcorum Patrum Auctario* Parisiis anno 1672 aliam hujus libri, cui Clementis nostri Alexan-drini inscripsit nomen, Græco Latinoque charactere editionem publicavit. In ea autem Græcum aucto-ris textum nova donavit Latinitate, ac conjecturis suis quosdam ejus hiatus explere conatus est. Mul-tos tamen, qui sine manuscriptorum codicum auxi-lio vix ab ullo unquam poterunt restitui, penitus intactos reliquit.

Plurimas autem et prolixas in hujusce libri, a se editi, fine adjecit notas et observationes, quibus multa emendare connititur Græci textus verba, quæ male Græco in codice scripta erant, vel quæ Cariophylus adverso contrarioque sensu accepisse ipsi videbatur. Aggreditur insuper suis adnotationi-bus obscuriorem auctoris dictionem aliquando ex-plicare et enucleare. Pluribus demum in locis pro-bare conatur immerito prorsus hujus libri parenti injustam **338** a Cariophylo vel Ghislerio quorum-dam pravorum, ac præsertim Origenis errorum la-bem et maculam. Verum si doctis quibusdam viris credas, illum uno præsertim in loco ab ejusdem Origenis de animarum, ut aiunt, præexsistentia errore non prorsus vindicavit et liberavit. Sed de his postea.

Præterea vero hic liber Clementis Alexandrini nomine Oxonii, e theatro Sheldoniano typis Græcis et Latinis anno 1683 excusus est. Sed totus ille li-ber talis inde prodiit, qualis a Combefisio editus antea fuerat. Huic autem editioni præfectus omnes ab illis in huncce tractatum prius divulgatas ob-servationes penitus ejecit, nec aliud quidquam ad-didit quam breve proœmium, quo hunc librum Cle-menti Alexandrino tam Eusebii Cæsariensis, quam Hieronymi Photiique testimonio et auctoritate as-serere nititur. Ad hæc vero ille observat ultimam periodum: Ὧ διὰ τοῦ παιδός, etc., a librario, qui eumdem tractatum pro homilia Origeniana vendi-tare volebat, fuisse omnino præpostere adjectam. Quid vero, si in hoc libro, ex quadam aut pluribus homiliis, seu concionibus composito eam auctor retinendam censuerit? At de his infra.

Nos denique ille monitos fecit se quam paucissi-mis vocibus interpositis, quasdam explevisse lacu-nas, quibus, uti jam diximus, vetus exemplar alias-

[36] § 36. [37] § 37. [38] § 38. [39] § 39. [40] § 40. [41] § 41. [42] § 42.

quæ editiones habebant. Ne tamen loca a se interpolata genuinis commiscerentur, ea uncis includi voluit. Utrum vero hæc mutila et hiantia loca, quæ conjecturis tantum suis supplere conatus est, recte emendaverit, in dubium haud plane immerito quis vocaverit. Nam Ittigius, de quo mox dicendum, fatetur « adhuc passim Clementis textum medicas manus desiderare. »

Postrema tandem hujus libri editio, eodem Clementis inscripta nomine, publicam in lucem Lipsiæ ab illo Thoma Ittigio, anno 1700, emissa est. In illius autem præfatione plura de variis cum aliorum Clementis nostri Operum, tum in primis de hujus operis editionibus scite animadvertit. Ibi vero ille nos admonet Joannem Fell Oxoniensem episcopum superioris editionis, quam κατὰ πόδας secutus est, fuisse auctorem. Adnotat præterea a nonnullis, uti Cotelerio, tentatam quorumdam hujus libelli locorum emendationem; sed non paucos adhuc superesse mutilos et hiantes. Denique omnes Combefisii ad hoc opusculum notas se addidisse significat, non ideo quidem, quod ubivis probandæ sint, sed quia nonnulla notatu haud indigna complectantur, ac levi negotio deprehendi possit, ubi Combefisius partium potius quam veritatis studium sectatus fuerit.

Postremo quæ auctor noster in fine hujus libri de insigni quodam latrone, a Joanne evangelista ad meliorem frugem sincerámque peccatorum pœnitentiam adducto, narrat, hæc ab Eusebio[87] in sua *Ecclesiastica historia* totidem pene verbis transcripta sunt. Quapropter Valesius in hanc narrationem, quemadmodum in totam Eusebii *Historiam*, a se editam, varias congessit observationes, quibus Græci textus ex variis codicibus manuscriptis a semetipso emendati, reddit rationem. Aliis porro notis quædam loca illustrat, ac potissimum ostendere adnititur his verbis, τὴν σφραγῖδα τοῦ Κυρίου, non confirmationis, sed baptismatis significari sacramentum.

ARTICULUS III.

Quis hujus libri auctor, quisve illius titulus, utrum ex homilia quadam, seu quibusdam concionibus ad populum habitis, sit compositus, quam ob rationem editus, an octavus Stromatum Clementis Alexandrini liber dici possit, et quo scriptus fuerit tempore.

Ex iis, quæ in superiori articulo a nobis dicta sunt, omnibus sane patet hanc commentationem duobus clarissimis scriptoribus fuisse attributam. Ab aliis enim Origeni, ab aliis autem Clementi nostro Alexandrino adjudicatur. Nec desunt utriusque opinionis fautoribus argumenta, quibus unusquisque suam sententiam conatur propugnare et tueri.

Et certe qui hunc tractatum ab Origene profectum esse existimant, his nituntur rationum firmamentis. Primum siquidem in manuscripto codice Vaticano nomen præfert Origenis. Deinde vero stylus illius comptus, mitis, æquabiliter fluens, et clarus ad hunc magis pertinere videtur, quam ad Clementem, cujus oratio plerisque suis in operibus sublimior est et obscurior. Tertio Cariophylus, sive potius Ghislerius persuasum habuere varios, quos illi notant, hoc in opere deprehendi Origenis errores. Ex his autem ille in primis error notatur, quo Origenes aliique hæretici humanam animam ante corpus exstitisse garriebant. Denique ejusdem operis auctor alicubi ad suam principiorum et theologiæ expositionem nos mittit. Atqui ea videtur esse, quæ de hocce argumento ab Origene scripta dicitur.

Contra vero alii putant Clementem nostrum Alexandrinum hujus lucubrationis verum genuinumque parentem esse; idque invictissima Eusebii, Hieronymi[88] Photiique[89] auctoritate posse confici et demonstrari. Apertissime etenim Eusebius[90] et Photius declarant ab eodem Clemente editum fuisse librum, hoc Græco titulo inscriptum: Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος· *Quis dives salvetur*, vel, *Quis dives salutem consequi possit*. Quod quidem semel et iterum ab Eusebio assertum legimus. Hieronymus denique eamdem epigraphen Latine reddidit: *Quisnam dives sit, qui salvetur*. At ille ipse titulus huic operi non solum præfixus est, sed præfigi etiam debuit. Non aliud quippe, quam hoc argumentum, tota illa in commentatione tractatur. Deinde vero Photius hæc ait fuisse prima illius verba: Οἱ μὲν τοὺς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους· quæ quidem eodem plane modo in illius cum Ghislerii, tum Combefisii aliorumque exhibentur editionibus. Denique Eusebius integram illam adolescentis latronis, a Joanne evangelista ad sinceram flagitiorum scelerumque suorum pœnitentiam conversi, historiam ex hoc libro se transcripsisse asseverat. At hæc ipsa quoque est, quæ in omnium ejusdem libri editionum calce totidem verbis, si librariorum menda excipias, reperitur. Nullus autem est, uti putamus, æquus rerum æstimator, qui non videat his posterioribus argumentis hunc librum longe potiori jure Clementi Alexandrino, quam prioribus Origeni attribui et vindicari.

Nobis enimvero neque Cariophylus, neque Ghislerius edixerunt cujus notæ, quave manu, an antiqua, vel recentiore scriptus sit ille Vaticanus codex, ubi illud opus post Origenis homilias transcriptum invenerunt.

Huc accedit, quod etiamsi nomen Origenis ibi 339 prænotatum legatur; non inde tamen hunc librum ab eo compositum fuisse iis adeo facile persuadebitur, qui nescire non possunt quam frequentes sint librariorum amanuensium in describendis librorum titulis lapsus, quantaque in eis fabricandis ac fingendis audacia ac temeritas.

Ad hujus vero scriptoris stylum et dictionem quod spectat, Eusebius certe et Photius, optimi procul dubio Clementinæ Origenianæque orationis judices, nihil penitus in hoc libro animadverterunt, quod ab ipsa Clementis nostri Alexandrini scribendi ratione ullo plane modo discrepans et alienum dici possit, vel ei omnino non congruat ac conveniat.

Si quis tamen hanc lucubrationem ab aliis ejusdem Clementis operibus stylo diversam esse ostenderit, is meminisse debet variam pro loci, temporis, personarum et argumentorum varietate fuisse eorumdem auctorum dictionem diversumque scribendi modum.

Errores porro si qui in hoc libro releguntur, atque illa etiam, ad quam nos illius auctor mittit, *principiorum* et *theologiæ* expositio, non magis eum ab Origene, quam a Clemente nostro editum esse arguunt. In ea quippe ipsa *principiorum* et *theologiæ* expositione se auctor dicit enucleasse quid camelus, de quo Christus locutus est, significet. Sed hanc explicationem in Origenis *Periarchon* libris frustra quæsieris. Verum et de hac ipsa expositione, et de injustis auctori nostro errorum maculis paulo post disputabimus.

Quamobrem nisi validiora majorisque ponderis argumenta proferantur, ad eorum lubenter accedemus sententiam, qui hoc opus Clementi Alexandrino vindicarunt. Quem vero titulum illi Clemens, sive ejus auctor inscripserit, jam ex Eusebio, Hieronymo Photioque vidimus. At illud non in homiliarum sed librorum ipsius numero ponendum esse

[87] l. III Hist., cap. 23, pag. 91. [88] De script. eccles. [89] cod. 111. p. 287. [90] l. III Hist., cap. 23, p. 91, et l. VI, c. 13, p. 214.

evidentissimo trium horum doctissimorum hominum testimonio plane convincitur. Nam ii magno sane consensu hanc ipsam lucubrationem librum appellant, et inter alios Clementis nostri libros recensent.

Utrum vero is liber ex pluribus, aut una quadam homilia, a Clemente nostro ad populum Alexandrinum habita, ac postmodum non sine amplificatione in libri formam redacta, compositus sit, sicuti definire non audemus, ita haud temere dicere possumus vix ullam in eo amplius exstare concionis speciem, neque alios, nisi libri omnibus suis numeris expleti characteres. Quidam tamen in illo nonnullas concionis notas animadvertisse sibi visi sunt, quibus si suffragium nostrum ferendum esse recte probaveris, haud plane refragabimur [91].

Qua autem ratione ad eum scribendum mentem suam auctor appulerit, hunc in modum declarat [92]: « Nihil sic juvat, ac ipsa rursus audire verba, quæ in Evangeliis exposita, nec justo satis examine, atque errore auditoribus præ infantia mentis accepta hactenus vos conturbarunt. » At his ille verbis planum omnibus facit quosdam suo exstitisse tempore, quos Christi ad divitem verba conturbaverant. Nam ea vero rectoque sensu non accipientes, omnem prorsus de divitum salute spem perdidisse videbantur. Ad eam itaque commotionem, perturbationemque sedandam, ac falsam, qua imbuti erant, opinionem ex eorum animis penitus evellendam, ad hanc lucubrationem scribendam animum se appulisse haud obscure significat.

Dictu igitur longe difficilius est quem Clemens varias inter suas lucubrationes huic libro locum dederit. In quibusdam siquidem codicibus octavus *Stromatum* ejus liber, teste Photio [93], inscriptus fuit. Sed falsum omnino esse hunc titulum inde primum evidentissime demonstratur, quod hic liber ab ipso *Stromatum* nomine, et ab ipsa, qua *Stromatum* libri scripti sunt, ratione penitus discrepet. Hæc quippe *Stromatum* commentaria, uti ex ipsomet Clemente superius adnotavimus [94], « varia sunt, et ut ipsum nomen indicat, varie contexta, ab alio ad aliud continens transeuntia, et per verborum quidem seriem, ac contextum, aliud significantia, aliud vero indicantia. » Quocirca rursus alibi de illis ita loquitur : « Iis quæ, prout occasio sese obtulit, mihi venerunt in mentem, et neque ordine, neque dictione sunt expurgata, sed de industria dispersa sunt, permistim nobis instar prati variata est *Stromatum* descriptio. »

Deinde vero ibidem ostendimus sacræ nostræ doctrinæ nostrorumque sacratiorum mysteriorum explanationem his in libris cum ethnicorum placitorum et dogmatum expositione passim ubique permisceri, ac Clementem et a proposito sæpe sæpius digredi, et frequentissime ab uno ad aliud argumentum transire, atque a posteriore ad prius reverti.

Atqui econtrario in hoc, quo de agimus, libro magna est orationis connexio et cohærentia, vix ulla a proposito digressio, nullaque prorsus profani atque ethnici dogmatis admistio. Quis igitur in animum sibi inducat Clementem Alexandrinum, nemine prius admonito, eam lucubrationem pro octavo, quem promiserat, *Stromatum* libro dedisse, quæ a septem aliis non minus quam cœlum a terra distat, planeque dissidet?

Nescii quidem non sumus hæc ipsiusmet Clementis esse in septimi *Stromatum* libri fine verba [95]: « Atque adeo post hunc septimum librum de iis, quæ sequuntur, aliud sumamus exordium. » At certe quantumvis dixerit diversum ab aliis fore octavi sui *Stromatum* libri exordium, cui tamen credibile fiet Clementem, nemine ullibi prius, uti observavimus, unquam commonefacto, argumentum in eo octavo libro pertractavisse, ab aliorum

A præcedentium librorum materia, scribendique ratione omnino differens, ac penitus dissimile? Quinimo omnes facile concedent, cum sub septimi libri finem Clemens scripserit : « Aggrediamur quod sumus polliciti, » eum in subsequenti, si tamen illum aliquando composuerit, libro de his disputasse, de quibus se disputaturum esse ibidem promiserat. At fidem suam ibi obligaverat fore ut aliquando philosophorum ethnicorum, atque nostrorum hæreticorum, ac nominatim Prodici et Marcionitarum impugnaret errores, atque etiam de veræ Ecclesiæ notis et characteribus, aliisque de rebus ageret, de quibus nihil plane, ac ne minimum quidem vestigium in eo, de quo agimus, libro reperitur. Singularis itaque hic liber est, a septem *Stromatum* libris omnino diversus, nec eorum octavus ullo unquam jure dici potuit.

Quo autem tempore a Clemente Alexandrino, si revera ejus auctor fuerit, publici factus sit juris,
B dictu non omnino promptum et expeditum est. Nullam etenim illius ætatis aliam in eo deprehendimus notam, nisi ubi auctor ad suam « principiorum et theologiæ **340** expositionem, τὴν ἀρχῶν καὶ θεολογίας ἐξήγησιν, nos mittit. » At si eo nomine tractatus ille, quem in tertio *Stromatum* libro semel et iterum *De principiis* adversus Marcionistas conscripturum se esse ipse spoponderat [96], intelligendus sit, certe neque ante perfectos et absolutos septem *Stromatum* libros, neque ante octavum, modo tamen eum composuisse probetur, huic commentationi manum admovere potuit. Vidimus enimvero omnes *Stromatum* libros sic sibi invicem esse conjunctos ac cohærentes, ut nullum aliud opus eis fuerit interpositum.

ARTICULUS III.

Novæ hunc in librum notæ et observationes, ubi de alio libro, qui octavus Stromatum inscribitur.

C Diximus hujus libri auctorem variorum, ac præsertim Origenis errorum a quibusdam reum agi, palamque insimulari. Utrum autem ille jure vel injuria accusetur, a nobis sedulo examinandum est. Primum itaque ubi hic ipse auctor noster scribit divitem, qui mandatis Christi morem gesserit, bonis operibus cœlesti dignum esse patria, tunc continenter adjicit [97] : « In quam corona donatus, angelorumque præconio, revertitur. » At hæc posteriora verba in Ghislerianæ editionis margine hac gravi inuruntur censura : « Origenis innuitur damnata opinio de præexsistentia animarum in cœlis. » Sed immerito plane et perperam, uti scite Combefisius animadvertit, id dicitur. Nam post apostolos [98] plerique omnes Ecclesiæ Patres docent nos in hac vita esse peregrinos et hospites, ac cœlestem inquirere patriam, ad quam, si justi fuerimus, post mortem revertemur. Ad eam siquidem prima nostra origine jus habemus : sed illud sicut peccato cum originali, tum aliis gravioribus postea perpe-
D tratis amittimus, ita pœnitentia et pietate, ac divina gratia recuperamus. Quapropter cum in gratia, ut aiunt, sanctificante mortem obimus, ad cœlestem patriam redire haud prorsus inepte dicimur.

Non potiori ratione eumdem Origenis errorem sapere arguuntur hæc adhuc de divite auctoris nostri verba [99] : « A culpa remotius est, si statim a Deo præbente animam, ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὴν ψυχὴν νέμοντος, in domum ejusmodi hominum (divitum) genusque copiosum εἰσῳκίσθη, inductus est, » vel, ut vertit Cariophylus, immissus est. Cum ibi etenim anima dicatur a Deo præberi, hoc certe loquendi modo aperte significatur eam a Deo creari ; ac post suam creationem in domum divitiis et opibus locupletatam induci, et, si velis, immitti. At frustra sane, ac plane perperam hoc ultimo verbo signifi-

[91] p. 165 et 174. [92] § 4. [93] loc. cit. [94] dissert. super. 2, c. 2, art. 3, p. 890. [95] l. vii, p. 767. [96] Strom. l. iii, p. 431 et 434. [97] § 3. [98] Paul. ad Heb. xi, 13, et 1 Petr. ii, 11. [99] § 26.

cari volunt animam prius exstitisse, atque ob peccata prius admissa in corpus tanquam in carcerem detrudi. Nihil quippe ab auctoris nostri mente magis alienum fingi potest; quandoquidem ille ibi perspicue declarat animam eo ipso temporis puncto a Deo creari, quo in corpus immittitur et infunditur.

Eodem plane sensu ab eodem auctore nostro postea dictum legimus[1]: « Hoc semen (scilicet pauperum) . . . . . velut in exsilium quoddam, ac peregrinationem magno patris propensiore consilio, congruaque eis ratione, ac sorte huc mittitur. » Enimvero cum ibi dixerit, ὥσπερ ἐπί τινα ξενιτείαν, « tanquam in peregrinationem, » et hospitium, haud obscure colligitur illum ad Petri et Pauli verba, a nobis paulo ante citata, allusisse, quibus nos in hoc mundo hospites et peregrinos esse illi pronuntiarunt. At si in eo revera simus peregrini, atque etiam exsules, quid prohibet quominus in illum mitti dicamur?

B At hujus, inquiunt, Origeniani erroris venenum palam ac manifeste his propinatur verbis[2]: Σχῆμα τοῦτ' ἔστιν ἔξωθεν ὑμῖν περιβεβλημένον, τῆς εἰς κόσμον παρόδου πρόσφασις· ἵνα εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο παιδευτήριον εἰσελθεῖν δυνηθῶμεν. « Habitus hic nobis exterius adhibitus est, nostri in hunc mundum ingressus occasio; ut in communem hanc scholam ingredi possimus. » Verum Combefisius declarat se non videre cur ibi auctor noster his tam paucis verbis, nec ita sane claris et apertis in hujusce Origeniani de animarum transmigratione, seu potius earum, uti loquuntur, præexsistentia erroris scopulum impegisse credatur. Ait enim Combefisius ibi ab auctore nostro tantum asseri animam in corpus, veluti in scholam et palæstram, ubi sese exerceat, venire, corpusque ad eam, quasi habitus, quod in illa divinum est, obtegentis habere rationem. Ad id autem nihil necesse est ut anima prius exstiterit: sed sufficit eam a Deo cum originalis peccati contrahendi debito tunc creari, C cum in corpus ex Adami radice generatum infunditur.

Sed hæc Combefisii explanatio, qua proposita difficultas solvi non videtur, aliis omnino non arrisit. Nec plane quidem immerito. Nemini siquidem ille facile unquam persuadebit auctorem nostrum ibi potius de peccato originali, quam de anima longo, ante corpus tempore creata, fuisse locutum. Nobis itaque facilius probabitur illum neque ad hoc, neque ad illud spectasse, ac de iis ne quidem cogitasse. Ibi etenim ille perspicue docet pauperes, ob corporis deformitatem aut infirmitatem, a divitibus non esse contemnendos aut pessumdandos. Hominis quippe corpus est tantum habitus, vel forma, sive figura extrinseca, sed intus in illo Deus Pater, et Filius, qui pro nobis mortuus est, inhabitant. Græca autem verba, superius objecta, sic Latine ad litteram reddi possunt: « Figura hæc nobis (ibi enim ἡμῖν, et non ὑμῖν, legendum est) extrinsecus circumdata est, nostri in mundum D transitus causa; ut in commune hoc doctrinæ diversorium ingredi possimus, » id est corpus nostrum formatum et figuratum, causa est cur anima nostra, a Deo creata, in illud infundatur, atque ita in hunc mundum, quod commune doctrinæ diversorium est, ingredi possimus. Ex quibus colligitur eumdem esse horum auctoris nostri verborum atque superiorum sensum, eamdemque plane veram et orthodoxam significationem. Inficias tamen plane non ibimus in his verbis: « Anima transit in corpus, » vel « anima hoc transitu in mundum ingreditur, » et aliis similibus si ab homine, Origeniana, vel alia prava hæreticorum de anima, ante suum exsistente corpus, opinione imbuto proferrentur, posse aliquid habere insidiosi et suspecti: sed recto catholicoque sensu ab aliis orthodoxis viris hæc dici posse, nemo uti putamus, jure merito poterit

A diffiteri. Et vero, non aliam certe ob causam Cariophylus et Ghislerius his aliisque auctoris nostri in verbis absurdas Origenis opiniones deprehendere sibi visi sunt, quam quia in animum sibi falso induxerant Origenem esse hujus libri parentem et auctorem.

Alterius Origeniani erroris auctor noster accusatur, ubi de angelis hæc scribit[3]: « Hic est, qui angelos, et principatus, et potestates, ut nobis ministerio fungantur, sub magna mercede subjecit. Nam et ipsi liberabuntur a mundi vanitate in revelatione **341** gloriæ filiorum Dei. » Ubi ille dubio procul ad ea Apostoli ad Romanos scribentis alludit verba[4]: « Quia et ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis in libertatem gloriæ filiorum Dei. »

Fatentur tamen theologi eum erroris, ab Ecclesia sanctisque Patribus condemnati, revera esse reum, qui dixerit angelos, suæ salutis hactenus incertos, nostram ideo exspectare liberationem, ut B et ipsi pro officiis in nos bene aut male collatis, æterna felicitate, aut cruciatibus sempiternis afficiantur. Quidam vero hunc errorem in libris *Periarchon* simpliciter, alii, lib. I hujus operis, cap. 7 et 8, ab Origene assertum fuisse observarunt. Verum illud longe clarius ab eo traditur libro VIII, cap. 7, in Pauli ad Romanos Epistolam, atque homil. 13 in Lucam, ubi hæc leguntur: « Et quo modo homo si commissam sibi dispensationem bene gerit, laudatur a Domino, si male, culpa et vitio subjacet, sic et angelus. Scriptum est enim in Apocalypsi Joannis[5]: *Sed habes ibi nomina pauca* . . . . et accusantur angeli, quibus creditæ sunt Ecclesiæ. Porro frequenter evenit, ut nobis laborantibus, illi suum officium non expleant, et in culpis sint. » Nec minus clare loco a nobis prius laudato: « Spes namque est ab iis rebus corporeis et corruptibilibus aliquando cessandum. Hanc enim habet exspectationem creatura ista « rationabilis: » ut revelatio fiat C filiorum Dei, propter quos angeli mittuntur in ministerium, ut et ipsi cum his, quibus ministrarunt, hæreditatem capiant salutis; ut terrestrium, et cœlestium fiat unus grex, et unus pastor, et sit Deus omnia in omnibus. » Huic autem Origenis non tam de salvandis, uti quidam aiunt, dæmonibus, quam de dubia adhuc et incerta angelorum, humanæ custodiæ præpositorum, salute opinioni nostrum auctorum suffragari arbitrati sunt.

Sed Combefisius existimat citata illius verba hoc benigniori et orthodoxo sensu posse explicari: angelos, qui æterna et immutabili, sive, ut aiunt scholastici, essentiali potiuntur beatitudine, propter nos, prout bene aut male agimus, metaphorico quodam modo dici aut gaudere et lætari, aut contristari et flere. Nobis vero de hac a scholasticis theologicis excogitata beatitudinis in accidentalem et essentialem distinctione eo minus cogitasse videtur auctor noster, quo magis ex ejus verbis nihil unde D ea distinctio colligi possit, plane discernimus.

Posset itaque potior illius excusandi ratio peti ex Augustino, qui de hac quæstione et de citatis Apostoli verbis hunc scribit in modum[6]: « Deinde liberandam creaturam dixit a servitute interitus, quo illos cecidisse, qui in cœlis agunt vitam beatissimam, non possumus credere. Tamen nihil temere confirmandum est, sed pia diligentia etiam atque etiam verba divina tractanda sunt; ne forte quæ congemiscit, et dolet, et vanitati subjecta est, possit aliquo modo intelligi, ut de summis angelis, quandiu infirmitati nostræ opitulantur, non impie possit existimari. Sed sive illa, quam exsecuti sumus, sive alia aliqua hujus capituli expositio proferatur, id tantum curandum est, ne violet, aut vulneret catholicam fidem. Scio enim vanos hæreticos de hoc capitulo multa impia et inepta jactasse. » Docet itaque Augustinus vanos quosdam

[1] § 36. [2] § 33. [3] § 29. [4] Rom. VIII, 21. [5] Apoc. III, 4. [6] tom. VI, De divers. quæst. 83, quæst. 67, § 7, p. 51.

fuisse hæreticos, qui citata, uti diximus, Pauli verba, de angelis præpostere explicantes, multa falsa, absurda et impia effutierant. At quamvis hæc eadem Apostoli verba de angelis videantur non posse accipi, pro solita nihilominus sua singulari moderatione ac modestia doctor ille eximius fatetur eos non esse temere condemnandos, qui illa modo aliquo, nec impio, nec absurdo fuerint interpretati. Porro autem auctor noster obiter tantum ad eadem, sicut vidimus, Apostoli verba collineando, ea brevissime de angelis explicuit. Verum ibi penitus silet quo sensu intelligenda esse putaverit, aut quomodo angeli a mundi vanitate liberabuntur. Quo igitur jure dici potest ea pravo ac hæretico sensu ab auctore nostro fuisse accepta? Satius est Augustini modestiam imitari, nec eum condemnare, qui quo sensu Apostoli verba intellexerit, certo sciri non potest.

Pelagianismum autem olere Ghislerio, vel etiam Cariophylo videntur hæc auctoris nostri verba [7]: « Homo ipse a se suaque virtute operam ponens, studensque, ac laborans, ut compressis affectibus, tranquilli animi fiat, καὶ διαπονούμενος ἀπάθειαν, nihil inde præstat; sin autem ejus palam rei desiderio vehementius inardescat, diligentiamque omnem adhibeat, adjuncta illi divina virtute, τῇ προσθήκῃ τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ δυνάμεως, evadit votorum compos. Deus namque volentibus animis aspirat. » At tantum abest, ut hæc Pelagianismum redolere Combefisius existimaverit; quin potius magna ipsi videantur gratiæ commendatio nostrique ad eam libera voluntate conatus explicatio. Nam ibi, inquit, humana voluntas sine gratia excitante ita inutilis declaratur, ut non sine novo Dei auxilio fiat virtutis compos, et ἀπάθειαν adipiscatur.

Sed ingenue fatendum est duplicem esse posse auctoris nostri verborum explicationem et sensum. Et primo quidem significare possunt hominem, nimirum divitem, de quo auctor noster disputat, tunc ἀπάθειαν, perturbationum, sive pravi divitiarum desiderii vacuitatem et immunitatem consequi, cum totis connititur viribus, omnemque, ut illius expers et liber sit, diligentiam adhibet, atque divina gratia ei accedit, et additur. Verbum etenim προσθήκη idem sonat atque augmentum, incrementum et accessio. Quo quidem sensu significaretur divinam gratiam humanis conatibus præveniri, et istis postea adjici. At hic sensus, etsi non ipsummet Pelagianismum, saltem semi-Pelagianismum sapit et redolet.

Secundus vero sensus esse potest hominem ad hanc ἀπάθειαν, seu pravi divitiarum affectus vacuitatem pervenire, quando illi adjuncta est, seu conceditur divina gratia, aut gratiæ prævenientis adjutorium: atque hac divina ope adjutus, omnem operam impendit ut illam ἀπάθειαν obtineat. Hic autem sensus plane sanus est et orthodoxus. Atqui hanc esse auctoris nostri mentem inde confici posse videtur, quod ille ibidem probandum susceperit, hoc non ab hominibus, sed a solo Deo posse fieri. Quando itaque ibi addidit [8], βουλομέναις μὲν γὰρ ὁ Θεὸς ταῖς ψυχαῖς συνεπιπνεῖ· « Deus enim volentibus animis aspirat, » sive potius, « simul aspirat et afflat, » nonne his verbis ille declarat Deum volentibus divitum animis simul aspirare, gratia scilicet præveniente ac concomitante, qua possint illud obtinere, quod sine ea nunquam consequi possent? Quamobrem prius ipse dixerat: « In homine, tanquam libero, libera erat voluntatis electio; in Deo autem dare, tanquam Domino et arbitro. Dat autem volentibus, et summo studio annitentibus et orantibus; ut sic illorum propria exsistat salus. Neque enim Deus cogit **342** (vis enim inimica est Deo), sed quærentibus tribuit, et petentibus præbet, et pulsantibus aperit. » Quibus sane verbis ille docet homini divina gratia, tametsi eum agentem et præveniat et comitetur, nullam plane vim afferri: sed ea effici, ut libere agat, ac libera voluntate æternam salutem adipiscatur.

Nodum porro in scirpo ii certe quærunt, qui volunt auctorem nostrum errori Novatianorum his prælusisse verbis [9]: « Si quis... forte per ignorantiam, aut vitæ casus involuntarios, post signaculum, σφραγῖδα, et liberationem a peccatis, in peccata, seu debita prolapsus fuerit, ita ut illis prorsus obrutus sit, is a Deo penitus rejectus est, ac reprobus exsistit. Quisquis enim ex toto corde ad Deum convertitur, portæ ei apertæ sunt, suscipitque libentissimo animo Pater filium vere pœnitentem. » Quod enim, amabo te, vel minimum Novatianæ hæreseos vestigium ibi deprehendi potest? Quid ad remittendorum peccatorum negatam ministris Ecclesiæ potestatem, quod hujus hæresis caput erat, ibi aut spectat aut accedit? Nihil plane. Non enim aliud auctor noster iis verbis sibi voluit, nisi eum, qui in peccatis perseverat, tandiu a Deo rejici et reprobari, quandiu iis obrutus fuerit. At ubi ad Deum ex toto corde convertitur, et eum peccatorum vere pœnitebit, tum a Patre æterno, qui salutis portas illi aperiet, illico suscipietur. In Græco autem auctoris nostri textu nihil cum Cariophylo immutandum est, quandoquidem nihil prorsus nisi verum et catholicum complectitur.

Quid vero, quod huic nostræ explicationi non parum roboris et firmamenti inde adjicitur, quod ab auctore nostro diserte traditum postea legimus latronem ac sicarium, vera pœnitentia, quasi altero quodam baptismate, a Joanne evangelista Ecclesiæ restitutum fuisse? Quamobrem ille ibidem addidit in illo ostendi [10] « magnum sinceræ pœnitentiæ, et iteratæ regenerationis grande documentum, ac conspicuæ resurrectionis tropæum. » Quibus sane verbis Novatianus error radicitus amputatur. Vera siquidem et sincera peccatorum, post baptisma admissorum, pœnitentia quasi alter quidam baptismus esse dicitur, propter quam Joannes latronem Ecclesiæ κατέστησε, seu ἀπεκατέστησε, « restituit. » Quod quidem Græcum verbum, ut id obiter observemus, male prorsus, sicut ab aliis animadversum est, Rufinus Latino, « præfecit, » reddiderat. Nam Joannes facinorosissimum furem, quantumvis pœnitentem, non illico contra statam et solemnem coapostolorum suorum disciplinam « præfecit » Ecclesiæ, sed « restituit. »

Nullus igitur [11] nobis amplius insusurret hujusce libri auctorem esse Clementem Alexandrinum, qui Hermam, Novatianismi haud plane immerito postulatum, κατὰ πόδα subsecutus est. Utrumque etenim in hoc errore minime allisum, ita, nisi meus nostra nos fallat, perspicue ostendimus, ut nullus, et ne doctus quidem ille vir, qui hæc nobis objecit, tantillum quid contra allatas a nobis rationes in medium potuerit adducere.

Denique auctor noster eo adhuc corripitur, quod relicto ac rejecto litterali propositorum a se Christi verborum sensu, non alium quam spiritualem admittere videatur. In eo quippe persequendo paulo nimium ideo fuisse putant, quia de bonorum, prædiorum et divitiarum abdicatione sic disputat, quasi Christus discipulos suos ad eam adhortatus non fuerit. Sed præterquam quod nullus est, qui nesciat veteres Ecclesiæ Patres magis allegorico et spirituali, quam litterali Scripturæ sensu inhærere, ipsemet auctor noster aperte fatetur ab iisdem Christi discipulis hamos et retia, aliaque bona sua, ut illum sequerentur, penitus derelicta. Deinde vero ille spirituali Scripturæ sensui idcirco potissimum insistit, quia multos, uti animadvertimus, litteralis verborum Christi sensus ad æternæ suæ salutis desperationem redegerat. Quamobrem ut illos a desperatione ad spem revocaret, probandum sibi esse credidit, non tam opes et divitias, quam

[7] § 21. [8] § 10. [9] § 39. [10] § 42. [11] Ittig. præfat. in hunc libr.

pravum earum usum a Christo proscribi et condemnari. Quamvis igitur alicubi longius, quam par est, contra litteralem Scripturæ sensum progressus fuerit, ipsi certe eam, quam attulimus, ob causam aliqua saltem venia danda est.

Ab impactis porro auctori nostro erroribus ut gradum ad alia faciamus, observare juvat ab illo narrari Joannem e Patmo insula Ephesum rediisse [12], ὅπου μὲν ἐπισκόπους καταστήσων, ὅπου δὲ ὅλας Ἐκκλησίας ἁρμόσων, ὅπου δὲ κλήρῳ ἕνα γέ τινα κληρώσων τῶν ἀπὸ τοῦ Πνεύματος σημαινομένων· « partim quidem ut episcopos constitueret, partim vero ut Ecclesias integras disponeret et formaret, partim etiam ut unumquemque a Spiritu sancto designatum in clerum seponeret, ac cooptaret. » Quo quidem ex loco, quem Valesius ex tribus optimæ notæ manuscriptis codicibus emendavit, aperte colligitur auctorem nostrum ibi de vera sacrorum Ecclesiæ ministrorum ordinatione fecisse sermonem. Et id sane eo accuratius a nobis animadverti debuit, quod prava prorsus interpretatione hunc locum Latine quidam reddiderant. Verum hic lapsus iis facile condonandus est, qui cum in corruptos codices inciderint, depravata textus Græci verba nullo malo dolo, sed bona fide interpretari conati sunt.

Post hæc autem scribit auctor noster adolescentem quemdam, qui postea latronum dux factus est, a Joanne evangelista episcopo commendatum fuisse, qui eum in domum suscepit, ac deinceps baptismi sacramento initiavit. Tum continuo auctor noster narrationem suam sic prosequitur : « Deinceps sacerdos de pristina cura atque custodia paulatim remisit; quippe cum perfectissimo custode apposito, Christi videlicet signaculo, juvenem communisset. » Græca autem hæc sunt verba : Ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγῖδα τοῦ Κυρίου. Quid autem ea significent, non minima certe est inter celebres quosdam hujus ætatis scriptores discordia et contentio. Quidam enim iis confirmationis, alii baptismatis sacramentum significari existimant. Hi autem opinionem inde confirmant et stabiliunt, tum quia hoc verbo σφραγῖδα, plerique antiquissimi Ecclesiæ Patres baptismum appellaverint, tum etiam quia auctor noster paulo ante, uti vidimus, de eodem baptismate locutus est. Sed ab iis in sententiæ suæ confirmationem adjici potuit idem verbum ab ipsomet auctore nostro, ut jam vidimus, fuisse paulo superius usurpatum. « Si quis post signaculum, inquit, μετὰ τὴν σφραγῖδα, liberationem a peccatis, » etc. Cum autem illud alteri verbo λύτρωσις adjungatur, eo certe potius baptismi quam confirmationis sacramentum ibi designari videtur. Quamvis ergo nomen σφραγῖδα, de quo non semel a nobis postea dicendum erit, pro utroque sacramento significando ab Ecclesiæ Patribus adhibeatur; probabilius tamen videtur illud ab auctore nostro ad baptismum significandum **343** loco prius citato usurpari.

Cariophylus autem, sive Ghislerius, et Combefisius observarunt monasticum ordinem his auctoris nostri verbis eximie commendari [13] : « Non desunt, qui et jam inter electos majore electis præstantia fulgeant, eoque magis illustres sint, quo velut ad portum ex mundi procella seipsos subducant, resque suas in tutum recipiant; qui sancti videri nolint, ac si quis nuncupaverit, erubescant; qui imo ipso pectore ineffabilia mysteria abscondant, suamque nobilitatem humanis oculis objici contemnant. Hos nimirum Scriptura lumen mundi, et sal terræ vocat [14]. » Sed nulla alia ratione his verbis ordinis monastici commendationem factam esse probant, quam quia ille Ecclesiæ nunquam defuit. At certe quamvis id verum esset, non inde tamen nostrum auctorem ibi de ordine monastico loqui, vel etiam ad eum collineare confici posse putamus. Ullo etenim sine discrimine de omnibus plane disputat pauperibus, ac nominatim de senibus, pupillis et viduis, qui aliis cum hominibus vitam agentes, cæteris omnibus pietate et sanctimonia antecellebant : quique pia vivendi ratione sese ex mundi subducebant procellis, atque omnia pietatis officia, sanctasque actiones suas aliis sedulo occultabant, ac despicatui habebant ea humanis oculis objici. At hæc omnia absque monasticæ vitæ professione fieri potuisse, et a plurimis facta sæpius fuisse, nullus, uti opinamur, jure unquam merito inficiabitur.

Anaxagoræ porro, Democriti, et Cratetis exemplo manifestum auctor noster facit ante Christi ad nos adventum fuisse quosdam voluntarios pauperes, qui abdicarunt divitias, easque inopibus et egenis liberaliter largiti sunt. Verumtamen id de tribus illis philosophis non uno plane eodemque modo ab antiquis scriptoribus narratur. Laertius siquidem de Anaxagora hæc memoriæ mandavit [15] : « Universum patrimonium suis, τοῖς οἰκείοις, consanguineis (sive familiaribus) concessit. » Contra vero Plato [16] : « Cum amplas, inquit, a parentibus fortunas accepisset, ita stolide et insipienter philosophatus est, ut eas incuria plane profligarit. » De eodem autem Anaxagora et Democrito hæc scriptis prodidit Cicero [17] : « Quid ergo aut Homero ad delectationem animi ac voluptatem, aut cuiquam docto defuisse arbitramur? Aut ni ita se res haberet, Anaxagoras, aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quærendique divinæ delectationi toto se animo dedissent? » Quibus itaque illi agros et patrimonium reliquerint, tacet orator; tacet etiam Valerius Maximus [18], et apud Photium [19] Himerius sophista, et alii.

Verum idem Cicero id paulo enodatius de Democrito his explicat verbis [20] : « Patrimonium neglexit, agros deseruit incultos, quid quærens aliud, nisi beatam vitam? » Quamobrem Philo de utroque cum Anaxogora tum Democrito : « Anaxagoram, inquit [21], et Democritum celebrant Græci, quod præ amore philosophiæ prædia sua pecori compascua reliquerint. » Eadem prorsus Plutarchus [22], ac Suidas [23] de Anaxagora, atque de Democrito Origenes [24], et Lactantius [25] litteris consignasse leguntur.

De Cratete autem hæc Plutarchi, cui Hieronymus quoque assentitur, ipsissima sunt verba [26] : « Thebanus Crates cum nemo ab ipso exigeret, cum nemini quidquam deberet, ipsam rei familiaris dispensationem, curasque, et occupationes aversatus, rem XIX talentum deseruit, sumptisque pallio et pera, ad philosophiam et paupertatem confugit. » Suidas vero aliter : « Thebanus, ait [27], Crates fortunas in mare demersit, nec pecudibus, nec hominibus utiles relinquens. » Unde colligi potest hunc ipsum esse, de quo Lactantius, tacito nomine, eum loquitur in modum [28] : « Quid ille, qui patrimonium, in nummos redactum, effudit in mare? Ego dubito utrumne sanus an demens fuerit. « Abite, inquit, in « profundum, malæ cupiditates. Ego vos mergam, « ne ipse mergar a vobis. » Antisthenes porro apud Laertium [29] magis ad auctoris nostri mentem apposite dixit illum « patrimonio vendito, erat quippe vir nobilis, cum congregasset circiter ducenta talenta, civibus ea divisisse. » Suum ei suffragium hæc in verba tulit Origenes [30] : « Vulgatum est apud Græcos ex ipsorum commentariis... Cratetem, quo liberius philosopharetur, largitum populo Thebano

[12] § 42. [13] § 26. [14] Matth. v, 13, 14. [15] lib. II, § 6. [16] Hipp. circ. init. tom. III, p. 233. [17] l. V Tuscul. circa fin., p. 285. [18] l. VIII, c. 7, § 6. [19] Bibl. cod. CCXLIII, p. 1037. [20] lib. V De fin., p. 113. [21] l. De vita contemp. [22] De vitand. ære alien., tom. II, p. 831. [23] ad verb. Ἀναξαγόρας. [24] l. II contr. Celsum circa med. [25] l. III, c. 23. [26] loc. cit. [27] loc. cit. [28] loc. cit. [29] l. VI, § 87. [30] loc. cit.

pecuniam, quam ex suis bonis confecerat. » Utrum autem Cratetis cives, seu populus Thebanus, aut Anaxagoræ οἰκεῖοι, quibus uterque bona sua reliquisse dicitur, egeni revera et pauperes fuerint, neque laudati a nobis scriptores, neque Laertius edixerunt. Ab illorum porro opinione minus auctor noster recessisset, si in ejus textu, uti in antiqua editione, πτωχοῖς, ἡ πατρίσιν, sive potius πατρίδι, *patriæ*, scriptum legeremus. Sed quamvis vera esset hæc lectio, multi tamen, uti ex dictis patet, adhuc superessent, qui huic sententiæ plane penitusque refragati sunt.

Plura autem hujus libri, solo Clementis nomine citato, in editis sancti Joannis Damasceni *Parallelis* fragmenta invenies. Multa etiam ex ejusdem Clementis *Stromatum*, sed præcipue *Pædagogi*, ut id obiter dicamus, libris eodem plane modo excerpta tibi occurrent. Sed ad ipsos cum Joannis Damasceni, tum Clementis divulgatos libros, ubi ea magno sine labore reperire poteris, te mittendum esse satius duximus.

Porro autem non infirmis, uti opinamur, argumentis probavimus neque hunc, neque superiorem librum a nemine jure unquam merito octavum *Stromatum* librum dici potuisse. In hujus vero opinionis confirmationem adduci potest Acacii, Cæsareæ in Palæstina episcopi, quædam Clementis nostri Alexandrini verba, ex octavo quoque *Stromatum*, quemadmodum ab eo citatur, libro desumpta, citantis testimonium. Illud autem legimus in Græco codice Regiæ bibliothecæ num. 2431 notato, quo Græca in primam Genesis partem catena exhibetur. Atque ibi in ejusdem Genesis cap. III, 21, Acacius ea refert quæ Clemens noster in tertio *Stromatum* libro, pagina 466, de Cassiano his dixerat verbis: « Pelliceas autem tunicas existimat Cassianus esse corpora, de quibus postea et eum, et qui idem cum eo sentiunt, aberrasse ostendemus, cum de ortu hominis, iis consequenter quæ prius dicenda sunt, aggrediemur expositionem. » Tum continuo pergit Acacius: Καὶ ἐν τῷ ὀγδόῳ δὲ *Στρωματεῖ* ἀθετεῖ τὴν περὶ τοῦ προεῖναι τὰς ψυχὰς δόξαν, λέγων αὐταῖς λέξεσιν· Ὁ Θεὸς ἡμᾶς ἐποίησεν οὐ προόντας. Ἐχρῆν γὰρ καὶ εἰδέναι ἡμᾶς τὸ ποῦ ἦμεν, καὶ προῆμεν καὶ πῶς, καὶ διὰ τί δεῦρο ἥκοιμεν. Εἰ δὲ οὐ προῆμεν, τῆς γενέσεως ἡμῶν μόνος αἴτιος ὁ Θεὸς, ὃς οὐκ ὄντας ἐποίησεν, οὕτως καὶ γενομένους σώζει. Ὁ δὲ τοὺς δερματίνους χιτῶνας τὰ αἰσθητὰ εἶναι λέγων σώματα, πάντως που καὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς αἰσθητὸν εἶναι ὁμολογήσει. Μετὰ τοὺς χιτῶνας γὰρ εἴρηται· *Μήποτε λάβῃ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, καὶ φάγῃ, καὶ ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα.* « Et in libro octavo *Stromatum* rejicit **344** eorum opinionem, qui animas ante corpora exstitisse prædicabant, his inquiens verbis: Deus nos cum prius non essemus, fecit. Oportebat enim et illud nosse ubi et eramus, et prius eramus, ac quomodo, et quam ob causam huc inde venimus. Si vero antea non eramus, Deus solus nostri auctor est ortus; utpote qui nondum exsistentes fecerit, et sic factos conservet. Qui vero tunicas pelliceas corpora sensu dicit esse prædita, is omnino confitebitur lignum vitæ sensu quoque esse præditum. Post has quippe tunicas dictum est [31]: *Ne forte sumat de ligno vitæ, et comedat, et vivat in æternum.* »

Duo itaque, uti vides, Acacius transcripsit *Stromatum* Clementis Alexandrini fragmenta, quorum prius ex tertio, posterius ex octavo eorum libro desumptum fuisse dicitur. Atqui ex utroque illo fragmento haud absurde colligi potest promissum ab eodem Clemente octavum *Stromatum* librum, ab eo revera fuisse editum, ubi illos Cassiani et aliorum hæreticorum, sicuti lib. IV, pag. 510, pollicitus fuerat, errores confutavit. Verumtamen quia jam a longo tempore periit citatus Acacii et octavus Clementis liber, idcirco utrum in illa Patrum catena, et ejusdem Acacii operibus eo octavi *Stromatum* libri titulo reipsa inscriptus fuerit, vel in describendo hoc titulo aliquis erraverit, ita certo definire non audemus. Et vero Clemens alios, uti capite sequenti articulo tertio dicetur, de anima promisit libros, ubi prolata ab Acacio verba pariter scribi potuerunt. Si quis tamen probare possit Clementem, mutato deinceps consilio, de iis in octavo *Stromatum* libro disputasse, quæ in libris de anima tractare decreverat, ac proinde illum recte ab Acacio citari, huic plane non repugnabimus.

Præterea penes doctum ac religiosum ordinis Sancti Dominici virum P. Michaelem Lequien, nobis jampridem amicitia conjunctum, quidam sunt *Parallelorum* sancti Joannis Damasceni Græci codices, ab editis diversi, ubi hæc cap. 18 leguntur: Ἐκ τοῦ η' *Στρωμάτων*· Ἀγάπη ἑκουσίων ἄρχει, ἀκόντων δὲ φόβος, οὗτος φαῦλος. Ὁ δὲ εἰς ἀγαθὸν παιδαγαγῶν ἡμᾶς εἰς Χριστὸν ἄγει, καὶ ἔστι σωτήριος. « Ex libro octavo *Stromatum*: Charitas volentibus, nolentibus vero imperat timor, et hic malus est. Alter timor in bonum ducens, ad Christum nos conducit, et est salutaris. »

Alibi vero, cap. 12: Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ η' *Στρωμάτων*· Φοβηθῶμεν οὐχὶ νόσον τὴν ἔξωθεν, ἀλλὰ ἁμαρτήματα, δι' ἃ νόσος, καὶ νόσον ψυχῆς, οὐχὶ σώματος. « Timeamus non externum morbum, sed peccata, propter quæ morbus. Timeamus, inquam, morbum animæ, non corporis. »

Deinde vero: Τοῦ αὐτοῦ· Νόμος ἔστω κατὰ τῶν σεμνὰ καὶ θεῖα, σεμνῶς καὶ θεοπρεπῶς ὁρᾷν ἀξιόντων, κόλασιν ἐπιφέρειν ἀορασίας. « Lege sancitum sit, ut qui reverenda, et divina reverenter, et divine conspicere noluerint, suæ ad conspiciendum negligentiæ dent pœnas. » Ibi autem procul dubio omissa est negatio οὐ ante σεμνῶς.

At primum fragmentum totidem verbis invenitur in secunda parte § 26 opusculi, quod post omnes *Stromatum* libros, in Græco-Latinis Clementinorum operum editionibus Græco tantum charactere divulgatum, ac deinde Combefisio in suo *Græcorum Patrum Auctario* Latine versum est. Ibi autem Græca illa verba Combefisius pag. 201 sic Latine reddidit: « Charitas iis imperat, qui spontanei sunt; illis vero qui inviti pareant, malus hic timor; qui autem ad bonum rudimento est, ad Christum ducit, et salutaris exsistit. » Ex hoc itaque opusculo si hæc verba a Joanne Damasceno reapse excerpta fuerint, quid aliud inde confici potest, nisi eum, ut infra cap. 3, art. 2, demonstrabitur, falso codicum suorum titulo deceptum, existimavisse illud octavum fuisse *Stromatum* Clementis nostri Alexandrini librum? Alia porro fragmenta ex eodem opusculo, quod imperfectum ac mutilatum esse ostendemus, desumi quoque potuerunt. Idem fortasse dicendum de alio fragmento, quod in iisdem codicibus *Parallelorum* Joannis Damasceni litt. λ, cap. 1, corruptum occurrit, atque ex octavo etiam *Stromatum* Clementis libro notatur esse delibatum. Verum quia in hoc fragmento plures sunt amanuensium librariorum errores, inde forsitan aliquis haud absurde suspicabitur illos in auctoris aut libri, ex quo illud desumptum fuit, describendo nomine similiter erravisse. Sed hæc ut ab erudito Patre M. Lequien, in nova, quam molitur, omnium sancti Joannis Damasceni Operum editione clarius explicentur, avide exspectamus.

[31] Genes. III, 22.

CAPUT III.

De opusculo quod in Græce et Latine editorum Clementis Alexandrini Operum fine Græcis tantum typis (1) excusum est.

ARTICULUS I.

Analysis hujusce Græci opusculi.

In Græco-Latinis Clementis nostri Alexandrini operibus post octo, de quibus hactenus disputavimus, *Stromatum* libros adjectum est opusculum, Græcis duntaxat editum typis, et in duas partes divisum [32]. Prima autem hoc titulo inscribitur: Ἐκ τοῦ Θεοδότου, καὶ τῆς Ἀνατολικῆς καλουμένης διδασκαλίας, κατὰ τοὺς Οὐαλεντίνου χρόνους ἐπιτομαί. « Epitome doctrinæ tam a Theodoto, quam in Oriente, circa Valentini tempora traditæ. »

In hac vero prima hujus opusculi parte varia Veteris Novique Testamenti loca ullo absque ordine, ullaque sine cohærentia et connexione accumulantur, nec rectis sanisque plerumque interpretationibus explicantur. Quid enim, amabo te, a recto veroque sacræ Scripturæ sensu magis alienum et abhorrens, quam quod auctor hujusce commentationis ab ipso illius initio tradidit? Post allata siquidem hæc Christi verba [33]: Πατὴρ, παρατίθεμαί σοι (in sacro autem Lucæ textu, παραθήσομαι) εἰς χεῖρας τὸ πνεῦμά μου· « Pater, in manus tuas commendo spiritum meum, » confestim ille addit B Salvatorem Patri suo commendasse sapientiam, tum ut eam acciperet, tum etiam ne ii, a quibus ea spoliari aliquando poterat, illam retinerent. Quod quidem quam absurdum falsumque sit, nemo est qui non videat. Plura alia auctor ille non minus inepta, ridicula et absurda passim spargit et disseminat. Aperte siquidem docet quædam esse σώματα νοερά [34], corpora spiritualia, ac dæmones, angelos, atque animas naturæ esse corporeæ [35], ipsosmet angelos sacro tinctos fuisse et ablutos baptismate [36]. Cætera vero errata, somnia, et deliramenta, in hanc scriptionem passim congesta, singillatim recensere, tam superfluum est, quam illa omnia repræsentare, quæ auctor de Basilidis, aliorumque hæreticorum, ac præsertim Valentinianorum erroribus, de quibus jam satis disseruimus, ita **345** memorat, ut de illis C confutandis sæpissime non curaverit.

Ad hæc vero, Combefisius monitos nos fecit [37] se diu multumque ancipitem hæsisse, utrum hoc opus Græce tantum, uti diximus, editum, Latinum faceret. Quamobrem petito a viris doctis, ac nonnullis Ecclesiæ præsulibus consilio, satius esse judicavit tot absurda deliramenta Græce doctis Græca relinquere, quam ea Latino sermone ante omnium ponere oculos. Nam hæc Latine versa paucissimis utilitatis et emolumenti aliquid, plurimis vero damni et detrimenti multum afferre poterant. Quis igitur omnia, quæ in hac scriptione occurrunt, eodem modo ac alia, quæ in veterum Ecclesiæ Patrum lucubrationibus habentur, a nobis accurate ac solito more singulis quibusque exponi jure merito postulabit, quæ tot viri doctrina et ecclesiastica dignitate præstantes iis solis, qui Græcam callent linguam, deserenda esse censuerunt? Ad aliam igitur hujusce commentationis partem, quam Combefisius D Latino idiomate omnibus exhibendam esse putavit, jam veniamus.

Secundæ itaque hujus opusculi partis [38], quæ « Ex A scripturis prophetarum electa, » Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί, inscribitur, ab iis verbis exordium sumitur, quæ Daniel a tribus pueris in camino ignis ardentis ad benedicendum Deum prolata fuisse auctor testatur [39]. Ille autem ab eodem Daniele hæc verba [40]: « Benedictus es, qui intueris abyssos, » eodem sensu, quo isthæc ab Enocho: « Et vidi omnes materias, » dicta esse docet. Continenter vero [41] primis Geneseos verbis [42]: « In principio creavit Deus cœlum et terram, » cœlestia et terrestria significari, ac Filium Dei esse ἀρχὴν, principium, quodam Oseæ prophetæ testimonio ostendere conatur. Ibi porro [43] citatis aliis ejusdem prophetæ et sequentibus Geneseos verbis [44]: « Spiritus ferebatur super abyssum, » multa de baptismate disputat.

Dehinc nulla facta transitione, ille scribit timori bonitatem a Deo commisceri, cum fideles malis quibusdam vexari permittit. Quamobrem senes, ut ipse ait [45], nisi mali aliquid, quo peccata sua expiarentur, quotidie perferrent, vehementer dolebant. Peccata enimvero magis quam morbus, cujus causa sunt, timeri debent. Et certe cœlestia speramus bona, ac paternam etiam hæreditatem, cujus jam pignus accepimus. Ad ea autem viam Dominus monstravit, ubi jubet, ut rejectis terrenarum rerum curis primum quæratur Dei regnum, atque ipsomet Deo animus noster impleatur. Pater autem [46], Filius et Spiritus sanctus tres sunt, quibus testibus atque adjutoribus mandata perfecte observari necesse est.

Tum auctor ibi exponit [47] quid jejunium mystice significet, et qui sint illius effectus. Orationem vero majoris virtutis esse ostendit, quam fidem; tametsi is qui credit, remissionem peccatorum consequatur. Deus vero [48], cujus nutu omnia fiunt, prophetas et apostolos in hominum mittit salutem [49], atque per homines nos genuit, et erudiit, præstatque beneficia. Ad hæc vero [50], ille nos, antequam essemus, creavit, suaque deinceps, si digni fuerimus, gratia salvat. Porro autem ille unus est Deus, qui tempestates, tempora, fructus et elementa mutat, ac singulis principium et finem definit.

Qui vero [51] ex fide et timore ad scientiam, γνῶσιν, pervenit, jam non servus, sed filius est, qui metu liberatus, et provectus ad charitatem, a vetitis abstinet, ac mandatis obtemperat. Christus autem sanguine suo pretioso redimit, atque in libertatem vindicat filios, cohæredes et amicos, quibus in cœlis est Pater [52]. Charitas enimvero illis imperat, sicut iis, qui inviti ei parent, malus est timor. Nullus porro Deum diligit pro dignitate, quam auctor summam et infinitam esse demonstrat [53].

Quamvis autem anima, pergit ille [54], ex seipsa moveatur, id illi tamen ex gratia oritur Dei, qui illius vult esse proprium, quod bonum illi tribuit. Itaque Deus animæ diligendi partes dedit, ut eam et sui admoneat officii, et illa libere volens, et eligens capiat, ac teneat.

At Christus olim per prophetas [55], ac humano corpore assumpto, per seipsum nobis locutus est,

[32] col. 2. [33] col. 1. [34] col. 5. [35] col. 6. [36] col. 9. [37] Auctar. Græc. Patr., part. I, p. 197 et seq. [38] § 1. [39] § 2. [40] Dan. III, 55. [41] § 3 et 4. [42] Gen. I, 1. [43] § 5, 6, 7, 8. [44] Gen. I, 2. [45] § 9, 10, 11, 12. [46] § 13. [47] § 14. [48] § 15. [49] § 16. [50] § 17 et 18. [51] § 19. [52] § 20. [53] § 21. [54] § 22. [55] § 23.

(1) Græce et Latine prodiit in editione Potteri.

ægrotosque curavit [56]: nunc vero per apostolos et doctores id præstat. Homo etenim factus est, ut paternæ voluntati obsequeretur, hominumque saluti consuleret. Et vero ille peccata nostra abolendo, terreni veterisque delevit hominis imaginem, ac cœlestis et novi impressit.

Palam subinde [57] auctor noster facit quomodo intelligenda sint hæc Joannis Baptistæ verba [58]: « Post me venit, qui vos baptizet in spiritu et igni. Cujus ventilabrum... paleas autem comburet igni; » ac quo etiam sensu Deus a Moyse ignis consumens dictus sit. Atque ibi ille observat ab Heracleone et aliis quibusdam baptismate ablutorum aures fuisse igne obsignatas. Aliorum vero refellit opinionem, qui his Christi verbis [59]: « Ignem veni mittere in terram, » putabant significari virtutem, quæ sanctos quidem expurget, terrenos vero mergat atque exterminet.

Rationes porro ille profert [59*] cur seniores sacram, quam prædicabant, doctrinam scriptis non tradiderint, nec de ea libros composuerint. Gnosticos vero qui domesticis magis, quam extraneis invidebant, ille corripit [60], ostenditque scientiam, et sacrorum dogmatum cognitionem omnibus utilem esse, simulque necessariam. At præterea præfectis, inquit [60*], et præpositis longa opus est experientia, eruditione, qua omnia habeant explorata, ac discipulos ab hæreticorum erroribus avertant, doceantque quomodo illos impugnare et debellare possint. Vitæ porro integritas, sicuti ille ait [61], et morum innocentia extra invidiæ, odii et calumniæ aleam posita est.

Beata vero illius est senectus, qui vivendo æterna vita dignus efficitur, nullique nisi pravo homini molestus, cum eo, quod est præstantissimum, deinceps versatur.

Post hæc ille narrat [62] Pythagoram existimasse eum, qui rebus nomina imponeret, sapientum esse antiquissimum. Quapropter qui sacram Scripturam scrutatur, ex illius verbis et nominibus debet latentem sensum elicere; agnita autem veritate, ad Dei nititur pervenire similitudinem. At quisquis mundus et purus est, doctrinam divinamque virtutem assequetur.

Scientiæ mysteria, prosequitur auctor noster [63], vulgo deridentur; paucos vero primum quidem agent in stuporem, sed postea assuefacti, depulsis ignorantiæ tenebris, lumen veritatis læti aspicient. Ibi autem ille explicat [64] quonam modo investiganda sit veritas. At gnostica, inquit [65], virtus, ἡ ἀρετὴ ἡ γνωστική, hominem contemplatione simul et actione reddit excultum, qui temperantia et justitia exercitatus, et in carne angelici muneris functionem meditatus, in corpore animum sacrificat.

Tum continuo ille docet [66] quid Tatiano, qui hæc Geneseos verba: « Fiat lux, » optantis esse somniaverat, **346** sit respondendum. Addit vero [67] hunc hæresiarcham dixisse mulieres, propter crines et mundum, a virtute his rebus præfecta puniri. Varia porro ibi ostendit [68] esse Dei judicia. Monitos subinde nos facit in quadam scriptura, haud dubie apocrypha, asseri projectos et abortivos infantes angelo præsidi ac tutori educandos erudiendosque tradi; atque illic verba quædam, ex Apocalypsi Petri desumpta, in medium adducit.

Quosdam postea psalmi decimi septimi versus, nimirum 26, 45 et 51, breviter interpretatur [69]. Continenter vero ait malorum tolerantiam propter ipsius fructum esse bonam. Porro autem qui continens est, tum illico his affectibus non est immunis. Ubi vero [70] accesserit habitus, non jam est continens; quippe qui ut in uno habitu et Spiritu sancto esset, nactus sit. Cæterum [71] affectus suggestione et nutu spiritus vocantur. At ratio non præcipit quidem ut a creatura abscedamus [72], sed ut ea bene et sine affectuum pravitate utamur.

Dehinc ille refert [73] quid Petrus in Apocalypsi de abortivis, quorum melior sors est, infantibus, atque de futura eorum salute constituerit. Nobis quoque explicat [74] quid sibi ille velit, cum in eodem libro scripsit ex lacte, a mulierum uberibus defluente, ac concreto, minusculas, sed carnivoras bestias procreari. Planum denique facit [75] quid senex quidam docuerit de modo, quo anima hominis ab angelo, humanæ generationi præfecto, infunditur, ac quo fit, ut fetus in matris suæ utero sit animal.

Tum confestim auctor expositionem psalmi decimi octavi aggreditur [76], ostenditque [77-78], qui sint cœli, qui enarrant gloriam Dei, quid sit firmamentum quo manuum ejus opus annuntiatur, qui dies diei eructet verbum, ac quæ nox nocti scientiam indicet. At ibi duo adjicit [79]. Et primo quidem diabolum, qui Dominum venturum esse noverat, ac dæmones, qui Salomonem, antequam peccaret, Dominum esse arbitrabantur, non prius agnovisse Christi divinitatem, quam a mortuis resurrexisset. Deinde ille nos admonet ab Enocho litteris mandatum fuisse homines ab angelis transgressoribus non solum astronomiam et divinationem, sed alias etiam artes didicisse.

Pergit ipse [80], et quartum ejusdem psalmi versum explanando, observat stellas esse corpora spiritualia, quibus ita cum perfectis angelis communis est rerum administratio, ut tamen non causa earum, sed sint tantum signa.

In hoc autem [81-82] subsequenti versu: « In sole posuit tabernaculum suum, » vult esse hyperbaton, ita ut post sequentes versus debeant transponi. Ibi vero ait Hermogenem opinatum esse Salvatorem in sole suum posuisse corpus. Subinde autem interposito Pantæni testimonio, aliam sed obscuram, nec omnino sanam affert eorumdem verborum interpretationem. Ei vero tertiam ipse, sed secunda non magis veram et catholicam subjungit [83].

Post hæc alios ejusdem psalmi versus, scilicet octavum, decimum, duodecimum et decimum quartum, prætermissis tribus intermediis, breviter edisserit. Cætera vero, quæ ille prosecutus fuerat, in editis omnino desunt, nec aliunde potuerunt restitui et resarciri.

ARTICULUS II.

De hujus epitomes horumque excerptorum auctore.

Ex hujusce operis analysi, et utriusque illius partis titulo constat, et extra controversiam positum esse debet illud variis sententiis, nullo prorsus ordine digestis, nec sibi invicem connexis et cohærentibus, fuisse compactum. Unde autem, et ex cujus auctoris lucubrationibus ea omnia hujusce epitomes scriptor decerpserit, inter eruditos nostræ ætatis homines disceptatur. Quidam enim putant Theodotum, cujus nomen primæ hujus scriptionis parti præfixum legitur, fuisse ex Clementis nostri Alexandrini præceptoribus unum, quem ille *Stromatum* initio ex Palæstina oriundum fuisse testatur [84], ac ipsummet Clementem ex illius doctrina hoc composuisse opus, quod idcirco Ἀνατολικὴν διδασκαλίαν vocavit. Sed levissima sane est, ac minimi momenti horum auctorum conjectura. Nullo siquidem argumento, nullaque ratione eam hactenus probavere, neque probare unquam poterunt.

Nos quidem non fugit Theodotum non semel in

[56] § 24. [57] § 25 et 26. [58] Matth. III, 11, 12; Luc. III, 16, 17. [59] Luc. XII, 49. [59*] § 27. [60] § 28 et 29. [60*] § 30. [61] § 31. [62] § 32, 33, 34. [63] § 35. [64] § 36. [65] § 37. [66] § 38 et 39. [67] § 40. [68] § 41. [69] § 42, etc. [70] § 45. [71] § 46. [72] § 47 et 48. [73] § 49. [74] § 50. [75] § 51. [76] § 52. [77-78] § 53. [79] § 54. [80] § 55 et 56. [81-82] § 57. [83] § 58. [84] Strom. l. I, p. 274.

illa prima hujus operis parte citari, sed inde haud plane incerto conficitur eum non fuisse Clementis Alexandrini præceptorem [85]. Nam ibi primo arguitur in illorum errorem impegisse hæreticorum, qui Deum Patrem passum garriebant [86]. Deinde ille adhuc ab auctore nostro fautor patronusque dicitur fictitii ac ridiculi Æonum Pleromatis, quod supra libro secundo, dissertat. 2, cap. 4, § 1, a Valentino ejusque asseclis perperam excogitatum, ac præpostere venditatum vidimus. Atqui Clemens Alexandrinus [87] eo ipso, qui laudatur *Stromatum* libro asseveranter, uti ostendimus [88], affirmat sacra et orthodoxa religionis nostræ documenta ab omnibus, quorum ille mentionem facit, præceptoribus suis asseri ac propugnari. Non potuit igitur is Theodotus tot errorum fautor et assertor, unus ex eis esse quos Clemens magistros suos appellavit.

Aliis itaque hæc epitome vel ex editis a Clemente nostro *Hypotyposeon* libris excerpta videtur, vel plura saltem exhibere et complecti eorumdem librorum fragmenta. Nam illorum auctor, uti inquit Photius [89], « Et si recte in quibusdam sentire visus est, in aliis rursus impie omnino fabuloseque disserit. » Et ne id a se gratis dictum quis causaretur, plures in iisdem libris disseminatos errores postquam retulit, alios longe plurimos ac pene infinitos se prætermisisse significat. Ex his igitur libris eos omnes, qui in hac epitome occurrunt, decerptos fuisse existimant.

Huc accedit quod hujus epitomes auctor, ubi in secunda illius parte traditam a Pantæno quorumdam psalmi decimi octavi versuum expositionem exhibet, ibi ab eo his compellatur verbis [90] : ὁ Πανταῖνος ἡμῶν, « Pantænus noster. » At Clemens, teste Eusebio [91], in suis *Hypotyposeon* libris : « Pantænum magistrum suum (Græce διδασκάλου τοῦ Πανταίνου) nominatim appellat, quæcunque ille a majoribus accepisset, et traditiones, quas posteris reliquisset, exponens. » Quis ergo sibi facile persuaderi non patiatur, illam Pantæni allatam in hac epitome, quam notamus interpretationem, ex iisdem *Hypotyposeon* libris fuisse delibatam ? Denique Joannes Damascenus quoddam Clementis Alexandrini nomine testimonium retulit, quod hisce in electis revera invenitur [92].

Verum alii, his argumentis minime victi, suum huic opinioni ideo negabunt suffragium, quia ex variis **347** erroribus, quos ex *Hypotyposeon* libris idem Photius repræsentat, nullus fere in hac epitome reperitur. Contra vero plures, uti diximus, in ea hæreticorum ac præsertim Valentinianorum errores, delirationes, atque commenta occurrunt, quæ Photius in *Hypotyposeon* libris a se reperta esse non dicit, sed quæ in genuinis Clementis nostri operibus, ut in superiori dissertatione a nobis observatum est, confutantur, ac funditus destruuntur.

Deinde ab horum excerptorum auctore Pantænus non suus magister vocatur, sed Πανταῖνος ἡμῶν, « Pantænus noster, » id est vel ejusdem cum eo doctrinæ defensor, vel ex eodem populo, eademque gente prognatus.

Postremo locus a Joanne Damasceno citatus, nihil aliud probat, nisi in eo, quo usus est, horum electorum manuscripto codice nomen Clementis inscribi : sed veram esse hanc inscriptionem nulla unquam ratione iis demonstrari poterit, qui infinitis propemodum exemplis didicerunt eam librariorum amanuensium sæpius fuisse pravam consuetudinem, ac prorsus intolerabilem impudentiam, qua ut descriptis a se operibus majorem conciliarent auctoritatem, falsum antiquissimi vel doctissimi scriptoris nomen illorum fronti præfigere non dubitaverunt.

Nobis itaque persuasum facilius quilibet faciet hujus opusculi utramque, quam unius ejusdemque scriptoris esse concedunt, partem neque ex Clementis Alexandrini *Hypotyposibus*, neque ex aliis illius libris fuisse compilatam. Nulla enim ratione vel ex hujus operis inscriptione, vel ex illius textu desumpta id confici potest. Quinimo ibi [93] absurda prorsus et ridicula cujusdam senis proponuntur argumenta, quibus probare volebat « animal esse, quod in matris utero gestatur. » At supra a nobis observatum [94] hanc quæstionem in earum a Clemente nostro exemplum proponi, quæ a Christianis nunquam movendæ sunt.

Eorum itaque opinioni haud ægre subscribemus qui hanc commentationem a scriptore aliquo, hæreticorum, atque quorumdam inprimis Valentinianorum potius, quam Catholicorum partibus mancipato, profectam esse probaverint. Et certe si præfixus huic opusculo titulus verus, uti plane videtur, sincerusque sit, in illius auctore quærendo tanta contentione non erat laborandum. Ex eo siquidem jure haud immerito colligi potest totum illud idem opusculum ex Theodoti et Orientalium haud dubie hæreticorum doctrina fuisse delibatum. Quis autem ille Theodotus fuerit, dictu profecto difficile est. Quidam tamen opinantur eum fuisse Byzantinum origine, et arte coriarium, qui Christum, ut alibi diceimus, quem coram tyrannis negaverat, Deum esse postea inficiatus est. Aliis vero is Theodotus videtur, quem Eusebius [95] primum pseudoprophetarum Montani et Priscillæ quasi procuratorem, et eodem vesano spiritu afflatum perhibet. Verum si Theodotus in hujus epitomes titulo idem atque in illius textu appellatus est, ille certe alius ab illis, et Valentinianæ hæreseos sectator non minori forsitan jure dici potest. Ut ut sit, hæc sane scripta tanti non sunt momenti, nec eorum auctor tantæ est auctoritatis, ut in illius inquirendo nomine majorem operam consumamus.

ARTICULUS III.

Novæ in secundam hujus opusculi partem adnotationes.

Quandoquidem secunda hujus opusculi pars digna Combefisio, aliisque visa est, quæ Latina fieret, idcirco quid in ea præcipue adnotari debeat, paucis demonstrandum est. Primum itaque observabimus præfixum ei titulum : « Ex Scripturis prophetarum electa, » non ab ejus auctore, sed ab aliquo potius male feriato exscriptore profectum videri. Ex ipsa siquidem vel sola illius a nobis exhibita analysi nemini obscurum esse poterit, alia longe plurima, quam prophetarum ex Scripturis electa in eo pertractari. Multa siquidem ibi notavimus ex apocryphis quibusdam libris delibata ; pluraque ab ejus auctore prolata, quæ vel sacris prophetarum oraculis adversantur, vel ex eorum libris desumpta non fuerunt. Quod quidem ex mox dicendis clarius adhuc patebit.

Deinde vero animadvertendum est [96] bis in hac scriptione citari Enochi librum, et secundo loco hæc ex illo proferri : « Jam vero etiam Enoch ait transgressores angelos docuisse homines astronomiam, et divinationem, ac reliquas artes. » Vidimus autem [97] a Clemente nostro genuinis suis in operibus, nimirum in quinto *Stromatum* libro expresse traditum prævaricatores angelos non quidem hominibus, sed nominatim mulieribus, plura annuntiasse arcana, et quæcunque in eorum cognitionem venerant. Solerter igitur expendas velim utrum id Cle-

[85] p. 794, col. 1. [86] ibid., col. 2. [87] Strom. l. i, pag. 274. [88] sup. dissert. 2, c. 1, art. 9, p. 612. [89] Bibl., cod. cix. [90] § 57. [91] l. vi Hist. c. 13, p. 214. [92] sup., p. 1306. [93] § 51. [94] sup. cap. 1, art. 8, p. 1391. [95] l. v Hist., c. 16, p. 181. [96] § 2 et 54. [97] Dissert. sup. 2, c. 8, art. 2, p. 992 et 993.

nens ex eodem apocrypho Enochi libro hauserit. Petro quoque supposita tum *Apocalypsis*, tum *Prædicatio* tribus in locis citata legitur [88], atque in priore asseritur non solum futura abortivorum infantum, in angelorum disciplinam traditorum, salus et felicitas, sed ridicula etiam opinio de carnivoris quibusdam minusculis bestiis, ex lacte ab uberibus matrum defluente procreatis. In secundo Salvator et lex dicitur et Verbum. Jam autem a nobis adnotatum est [89] eumdem plane ac ultimum hujus apocryphi libri locum a Clemente Alexandrino citari. Ibi quoque nonnulla de falsa Petri *Apocalypsi* animadvertimus.

Nota quadam marginali Combefisius observat ab horum excerptorum auctore singularem Pantæno, quem præceptorem suum appellat [1], ac plane falsam ascribi opinionem, ab Hermogenis errore de corpore Christi in sole posito non valde diversam. Sed ibi nihil aliud ex Pantæno defloratum videtur, nisi in sacris Scripturis sæpius præsens pro futuro, B et futurum pro præsente usurpari. Qua quidem regula ab eo constituta, auctor noster hæc verba [2]: « In sole posuit tabernaculum suum, » singulari prorsus atque falsa explanatione interpretatur. De Hermogenis porro erroribus supra lib. II, dissert. 2, cap. 8, art. 1, disputavimus.

Alia vero Tatiani opinio ab auctore nostro rejicitur [3], qua illa hæc Geneseos verba: « Fiat lux, » optantis esse perperam contendebat. At inde illud confirmari potest, quod adhuc supra lib. II, cap. 6, art. 2, a nobis notatum fuit, hunc Tatianum, non secus atque Marcionem, falso docuisse duos esse deos. Verum si auctor noster hunc Tatiani errorem confutavit, nihil certe contra aliam, quam illi continenter attribuit [4], opinionem « propter crines, καὶ τὸν κόσμον, et mundum, » haud dubie muliebrem, feminas **348** a virtute his rebus præfecta puniri.

Non semel porro mentionem fecimus Heracleonis, qui, uti auctor noster refert [5], eorum aures C igne obsignabat, qui baptismate initiabantur. Videsis supra lib. II, dissert. 2, cap. 4, art. 3, § 3, et hujus libri dissert. 2, cap. 13, art. 2.

Citatis paulo post [6] Christi verbis [7]: « Ignem veni mitere in terram, » hæc auctor noster adjecit: « Nempe virtutem, quæ sanctos quidem emundet; terrenos vero, ut quidam aiunt, interitu mergat et deleat, » Græce δύναμιν ὁλικῶν ἀφανιστικήν, virtutem terrenos, sive potius materiales exterminantem. At Combefisius ad marginem adnotavit hunc esse Gnosticorum de abolendo corpore errorem. Sed id certe aliqua saltem ratione probandum erat, aut quinam essent illi Gnostici, designandum. Nonne enim his verbis alii potius designantur hæretici, sive Valentiniani, sive Montanistæ, aut alii qui seipsos spirituales, Catholicos autem ψυχικούς, D

A animales, atque etiam carnales, et materiales esse jactitabant? Neque etiam repugnabimus iis, qui ab auctore nostro Valentinianos notari demonstraverint. Ab iis siquidem non solum tria, ut vidimus [8], hominum genera constituebantur, unum scilicet spirituale, secundum animale, et materiale tertium; verum etiam quasdam animas natura sua dicebant esse malas, nec suscipiendi seminis capaces.

Quosdam porro Gnosticos, a superius memoratis haud dubie diversos, etiamsi paulo post auctor noster nominatim corripiat [9], ipse nihilominus antea dixerat [10]: « Qui credidit, remissionem peccatorum a Domino consecutus est: ὁ δὲ ἐν γνώσει γενόμενος, ἅτε μηκέτι ἁμαρτάνων, παρ' ἑαυτοῦ τὴν ἄφεσιν τῶν λοιπῶν κομίζεται. « Qui autem adeptus est scientiam, seu gnosim, ut qui non peccet (*vel* quasi amplius non peccans), a seipso reliquorum remissionem obtinet. » Cujus explicandi gratia Combefisius in margine addidit: « Quasi merendo, qua gratia justificatus est. » Sed nihil in illo auctoris nostri textu videmus, quod ad hanc explicationem nos conducat. Quapropter verisimilius fortasse videbitur illum ibi ad errorem allisisse quorumdam pseudo-Gnosticorum, qui vitam spiritualem profitentes, ad eum statum, in quo amplius peccare non possent, se aliquando pervenisse venditabant.

Plures alias, vel ex variis apocryphis, uti vidimus, libris, vel nullo citato auctore scriptor noster falsas opiniones, ac præcipue de stellis et angelis simpliciter proponit [11], quas ille nec refutare, nec quid in eis cavendum sit, retegere, aut saltem indicare curat. Nonnulla tamen sana, recta et orthodoxa in hac epitome occurrunt. Nam ut alia, quæ ex illius analysi satis intelliguntur, missa faciamus, illud profecto verum et orthodoxum est, atque ab antiquis Patribus sæpius traditum et assertum, quod ille his edixit verbis [12]: « Salvator noster baptizatus est, cum ipse non egeret; ut his qui regenerarentur aquas omnes sanctificaret. » Verum sicut boni scriptoris est recta et sana scribere, ita illius quoque officii et muneris esse debet, si quæ falsa et absurde proponere cogatur, quod in eis noxium est, aut confutare, aut saltem ne incauti quidam decipiantur, nota aliqua inurere. Porro autem qua necessitate ad tot absurda et ridicula opinionum commenta vel ex se ipso, vel ex alterius scriptoris lucubrationibus tradenda auctor noster compulsus fuerit, nobis prorsus incompertum esse fatebimur.

Denique observabimus hunc tractatum perfectum non esse, pluresque adhuc in eo esse hiatus, et loca detruncata, ac mutilata, ac tandem in illius fine multa desiderari, quæ vel temporis injuria periere, vel ex manuscriptis codicibus abstracta avulsaque fuerunt.

CAPUT IV.

De quibusdam in aliquot Epistolas canonicas adumbrationibus, Clementi Alexandrino attributis.

ARTICULUS I.

Analysis harum adumbrationum.

Hæ adumbrationes scriptæ sunt in primam Petri apostoli, et Judæ, ac primam et secundam Joannis Epistolam. Verum illæ non perpetua et continuata in integras illas Epistolas commentaria, sed breves duntaxat in quosdam earum versus, vel aliquam duntaxat eorumdem versuum partem enarrationes, ac sæpe sæpius notulas tantummodo et animadversiones exhibent.

A prima autem Petri Epistola, sed a tertio tantum primi ejus capitis versu auctor orditur. Inde

[88] § 41, 49, 50. [89] dissert. super. 2, c. 4, p. 931. [1] § 37. [2] Psal. XVIII, 6. [3] § 38. [4] § 39. [5] § 25. [6] § 26. [7] Luc. XII, 49. [8] lib. sup. dissert. 2, c. 4, art. 2. [9] § 26 et 27. [10] § 15. [11] § 53, 56, 58. [12] § 7.

transit ad quintum, ac deinde nonum, decimum, duodecimum, decimum nonum, vicesimum tertium, et vicesimum quintum, omnibus aliis prætermissis, edisserit. Ex capite autem secundo non alios versus ille explicat, quam nonum, et vicesimum tertium; quemadmodum ex capite tertio quasdam tantum versus decimi quinti, decimi octavi, vicesimi, vicesimi primi et secundi partes interpretatur. Similiter in subsequentis capitis quarti versum decimum, decimum tertium, decimum quartum et decimum septimum quædam animadvertit. Sed ex capite quinto nihil aliud, præter aliquam versus decimi et decimi quarti partem attigit.

Datæ vero a Juda Epistolæ expositionem inde ille inchoat, quod Judas ipsius initio se non fratrem Domini, sed servum appellaverit. Quo enarrato, confestim venit ad versum quintum, et alios subsequentes, usque ad versum decimum quartum, in quos breves tantum, ac quandoque in minimas eorum partes observationes exhibet. Hinc transilit ad versum decimum nonum, ac postea versum vicesimum, vicesimum primum, vicesimum secundum, et vicesimum tertium, omissis quibusdam verbis, transcripsit, nihilque in eos, nisi in nonnulla vicesimi tertii verba adnotat. Deinde vero paulo fusius vicesimum quartum explanat : ac manifestum tandem facit cur Christus, morti proximus, principi sacerdotum interroganti, se revera Filium Dei esse responderit.

Simili plane modo prima Joannis Epistola ab auctore nostro exponitur. Primum etenim ille patefacit quam pulchre hujus Epistolæ exordium cum Evangelii secundum Joannem principio congruat et conveniat. Tum vero ille enarrat ejusdem capitis versum secundum, quintum, secundam septimi partem, ac tandem decimum. Ex capite autem secundo secundam primi versus partem, et post hæc versum tertium, quintum, septimum, octavum, nonum, decimum, ac hoc duodecimi verbum, *filioli*, edisserit. Postea vero decimum tertium explicat, sicut decimum sextum, decimum septimum, decimum nonum, vicesimum secundum, vicesimum tertium, ac secundam vicesimi noni partem. Capitis vero tertii **349** alteram versus primi partem, ac subinde versum secundum, octavum, nonum, decimum, decimum quintum, decimum sextum, ac postremo vicesimum interpretatur. Nam sequentis quidem versus verba refert, sed nihil in ea observat. Duos porro nec plures capitis quarti versus, nempe secundum et decimum octavum exponit. Gradum inde facit ad quorumdam capitis quinti versuum explanationem, nimirum secundæ sexti septimique versus partis; ac post hæc ad versus decimi quarti, atque alterius quoque tantum versus decimi noni et vicesimi partis expositionem.

Postremo auctor noster secundæ ejusdem Joannis Epistolæ, quam ad virgines, non secus, atque ad Babyloniam, cui nomen Electæ erat, scriptam opinatur, argumentum nobis breviter proponit. Ex tota autem illa Epistola solus, cæteris omnibus penitus omissis, decimus versus ab eo explicatur.

ARTICULUS II.

De harum adumbrationum editionibus, auctore, ac titulo.

Adumbrationes illæ, sive potius brevissimæ notæ et animadversiones typis editæ fuerunt non solum in Parisiensi, et nostra Lugdunensi *Patrum Bibliotheca*, sed Oxonii etiam anno 1683, ac Lipsiæ anno 1700, post tractatum, *Quis dives salutem consequi possit*, de quo superius diximus, publici factæ sunt juris.

Qui autem editionibus illis præfecti fuere, ii Clementis Alexandrini nomen huic opusculo inscripserunt. Veram porro esse eam inscriptionem, atque a Clemente Alexandrino scriptas esse has adumbrationes probare conantur Cassiodori auctoritate, hisque illius verbis [13] : « In Epistolis canonicis Clemens, Alexandrinus presbyter, qui et *Stromateus* vocatur, id est, in Epistola sancti Petri prima, sancti Joannis prima et secunda, et Jacobi quædam Attico sermone declaravit. Ubi multa quidem subtiliter, sed aliqua incaute locutus est : quæ nos ita transferri fecimus in Latinum, ut exclusis quibusdam offendiculis, purificata doctrina ejus securior potuisset hauriri. » Adumbrationes enimvero, de quibus disputamus, has ipsasmet esse, quas Cassiodorus commemorat, inde colligunt; quia ille aperte testificatur in illis, quæ a Clemente Alexandrino profectæ sunt, non integras horumce apostolorum Epistolas fuisse expositas, sed ex iis quædam tantum Attico sermone explicata, ex quibus nonnulla incaute dicta ipse consulto resecavit. At ex istarum, de quibus agimus, adumbrationum exhibita a nobis analysi patet quamplurima quatuor apostolicarum harumce Epistolarum loca sine ulla aut nota aut explicatione in iisdem penitus omissa fuisse adumbrationibus.

Oxoniensis vero episcopus existimat eas esse Ὑποτυπώσεων Clementinarum partem, ac Cassiodorum, qui Clementem *Stromateum* vocat, verbum Græcum, ὑποτυπώσεις, Latine *adumbrationes* reddidisse. In hujus autem conjecturæ confirmationem proferri forsitan possunt hæc Eusebii de eodem Clemente verba [14] : « In libris Ὑποτυπώσεων, omnium ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit enarrationem, ne illis quidem prætermissis scripturis, de quibus inter multos ambigitur : Judæ Epistolam, et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo. » Quid enim, inquies, istæ adumbrationes aliud continent, nisi compendiosam, uti diximus, enarrationem illarum Petri, Joannis et Judæ Epistolarum, quas Eusebius a Clemente sic expositas esse testificatur? Quid vero, quod id auctoritate stabiliri adhuc potest Photii, qui, etsi paulo obscurius, in eumdem tamen sensum scripsit [15] : « *Hypotyposes* quidem disceptationem continent locorum aliquot Veteris Novique Testamenti, quæ etiam summatim explicat et interpretatur? »

Sed hæ conjecturæ multis parum verosimiles, ac levissimæ procul dubio videbuntur. Plurima enim ante sæcula cum libri *Hypotyposeon* deperditi fuerint, quonam, quæso, modo probare ullus unquam poterit illas, de quibus disputamus, adumbrationes ex istis *Hypotyposeon* libris fuisse collectas?

Deinde vero Cassiodorus, qui has adumbrationes Græce scriptas viderat, jusseratque Latinam verti in linguam, de iis tanquam singulari quodam Clementis opere, ab *Hypotyposeon* libris distincto loquitur.

Non minus præterea incertum est utrum Cassiodorus loco a nobis citato, de hisce Epistolarum Petri, Judæ et Joannis adumbrationibus sermonem fecerit. Primo siquidem ille Epistolæ a Jacobo, non autem a Juda datæ meminit. Neque dixeris solita librariorum amanuensium incuria in Cassiodori textu pro Judæ, nomen Jacobi fuisse substitutum. Nulla etenim codicum seu editorum seu manuscriptorum auctoritate, nullaque alia ratione id probari potest.

Secundo Cassiodorus nos admonet se ex iis, quos præ manibus habuit, Clementis Alexandrini in illas trium apostolorum Epistolas commentariis quædam sustulisse, haud dubie errorum offendicula, ut sana rectaque ejus doctrina posset securius hauriri. Atqui in his, de quibus quæstio est, adumbrationibus, nonnulli adhuc supersunt errores, quos

[13] lib. De institut. divin. litter., c. 8, p. 543. [14] lib. VI Hist. eccles., c. 14, p. 215. [15] Bibl. cod. CIX, p. 286.

Cassiodorus non minus inde quam alios amputare debuit. Quod quidem ex iis, quæ in sequenti articulo dicenda sunt, manifestum omnibus fiet.

Cum nulla igitur satis valida ratione probatum hactenus fuerit eas adumbrationes aut ex Clementis Alexandrini operibus fuisse decerptas, aut ab illo seorsim compositas, iis facilius assentiemur, qui illas a scriptore non plane orthodoxo, sed hæreticorum partibus potius addicto, profectas esse ostenderit.

Paulo itaque majoris momenti argumentis probari potest præfixam fuisse huic operi *Adumbrationum* inscriptionem. Testatum siquidem Labbeus facit [16] hæc se vidisse commentariola « calamo exarata in membranis codicis antiqui, qui fuit olim cœnobii S. Mariæ Montis Dei, ubi *Adumbrationes* inscribuntur. » Neque etiam ullus dubitandi locus est eas in manuscripto codice, ex quo typis Latinis excusæ, in vulgus prodierunt, eodem hoc titulo, quo a Fabro quoque Stapulensi laudantur, fuisse prænotatas.

Cur porro eo nomine illud opusculum nuncupatum fuerit, si a nobis quis rogaverit, respondebimus illud idcirco ita esse inscriptum, quia non perfecta et omnibus numeris absoluta in Petri, Judæ et Joannis Epistolas commentaria, sed leves tantum, uti ex dictis liquet, earum imagines et species exhibent ac repræsentant. Atque illud certe nomine *adumbratio* non male significatur.

350 ARTICULUS III.

Novæ in has adumbrationes, sive commentariola, notæ et animadversiones.

Quamvis brevissimum sit hoc opusculum, ad nos tamen illud plane integrum et incorruptum pervenisse non putamus. In hunc siquidem primæ Joannis Epistolæ primum capitis secundi versum : « Et si quis peccaverit, consolatorem habemus apud Patrem, Jesum Christum, » hæc scripta sunt : « Sicut enim apud Patrem consolator est pro nobis Dominus; sic etiam consolator est, quem post assumptionem suam dignatus est mittere. [Hæ namque primitivæ virtutes, ac primocreatæ, immobiles exsistentes secundum substantiam, et cum subjectis angelis et archangelis, cum quibus vocantur æquivoce, diversas operationes efficiunt. Sic etiam et Moyses Michael angeli virtutem per vicinum sibi et infimum angelum vocat. Similiter quoque in prophetis sanctis invenimus, sed Moysi quidem propinquus ac vicinus angelus apparuit. Exaudivit eum, et locutus ei Moyses manifeste facie ad faciem. Aliis autem prophetis secundum operationem angelorum motus quidam fiebat, veluti audientium ac videntium. Idcirco et soli audiebant, solique cernebant, sicut et in Samuele manifestatur. Eliseus etiam solus audiebat vocem, qua vocatus est. Si autem esset manifesta et communis vox, ab omnibus præsentibus audiretur : nunc autem a solo, in quo operabatur motus, qui ab angelo fiebat, audita est.] » Totum autem haud exiguum hoc fragmentum, uncis inclusum, nullam penitus cum præcedentibus ac subsequentibus, neque cum ipsiusmet Joannis apostoli, quæ explicantur, verbis nec connexionem habet, nec affinitatem. Itaque a male feriato aliquo scriptore illud adjectum, aut amanuensium librariorum negligentia et oscitantia loco suo forsitan motum est. Magis siquidem illud spectare videtur ad ea, quæ prius auctor noster in caput tertium, vers. 22, primæ Petri Epistolæ hunc in modum dixerat : « *Subjectis sibi angelis*, qui sunt primus ordo : et subditis *potestatibus*, quæ sunt secundi ordinis : *subditis* quoque *virtutibus*, quæ ad tertium ordinem pertinere declarantur. »

Quidquid autem de hujus fragmenti additione, aut transpositione dicatur, eadem in eo, atque ab auctore nostro opinio asseritur, superiores angelos per alios inferiores in res humanas agere, et cum hominibus loqui. Etenim in Epist. Judæ vers. 9 hæc ille observavit : « Michael autem hic dicitur, qui per propinquum angelum altercabatur cum diabolo. »

A bonis autem angelis ad malos et prævaricatores si transeamus, ille paulo superius in sextum ejusdem Epistolæ versum haud hæsitanter affirmavit hos apostatas angelos « in vicinum terræ locum, hoc est, caliginosum aerem, fuisse detrusos. » Petavius vero tom. III *Theol. dogm.*, lib. III, cap. 4, ostendit eam fuisse veterum Ecclesiæ Patrum opinionem. Sed his scriptoribus auctorem nostrum annumerare potuisset.

Animadvertere præterea debemus auctorem nostrum vulgatæ catholicarum Epistolarum versioni non penitus inhærere. Veruntamen eam sæpe sæpius ita sequitur, ut ab ipso, vel si Græcus homo fuerit, ab ejus interprete lectitatam, huicque usui fuisse vix a quoquam in dubium merito vocari queat. Aliquando vero, sed rarius tam ab illa quam a Græco earum textu parumper discedit. Utrum autem inde colligi possit ab ipso ea verba, a vulgata versione et Græco textu discrepantia, memoriter tantum reddita fuisse, ab aliis audire, quam aliquid statuere malumus.

Notandum insuper a nobis est cur et quomodo auctor noster Evangelium a Marco scriptum esse censuerit. De hoc etenim ita ille pronuntiat [17] : « Marcus Petri sectator, palam prædicante Petro Evangelium Romæ coram quibusdam Cæsareanis equitibus, et multa Christi testimonia proferente, petitus ab eis, ut possent quæ dicebantur memoriæ commendare, scripsit ex his, quæ a Petro dicta sunt, Evangelium, quod secundum Marcum vocitatur. » Quis enim, quæso, præter istum auctorem dixit Marcum ideo Evangelium suum scripsisse, quia « a quibusdam, » qui Petrum prædicantem audierant « Cæsareanis equitibus petitus » fuerat? Et certe Clemens Alexandrinus, ut cæteros prætermittamus, longe aliter sentiebat. In illius siquidem *Hypotyposeon* libris, sicut ex Eusebio alibi vidimus [18], Marcus Evangelium tunc composuisse perhibetur, postquam *multi*, qui Petrum concionantem audierant, eum ad illud scribendum fuissent cohortati. Ibi autem nihil de *Cæsareanis equitibus*, ac multo minus de *quibusdam* occurrit; sed indefinite *multos*, Græce πολλούς, legimus. Utrum vero inde inferri possit has adumbrationes nostro Clementi Alexandrino perperam ascribi, non audemus omnino asseveranter affirmare. Fieri enim potest ut ille in deperditis suis libris, varias aliquando, atque etiam contrarias eadem de re opiniones retulerit.

Ad ejusdem vero Clementis sententiam his propius auctor noster accessit verbis, quæ ab eo continenter subjunguntur : « Sicut Lucas quoque et Actus apostolorum stylo exsecutus agnosceret, et Pauli ad Hebræos interpretatus Epistolam. » Prius vero ille eamdem ad Hæbræos Epistolam, cujus prima verba citavit, Paulo adhuc adjudicaverat. At Eusebii, jam a nobis citati, auctoritate sup. dissert. 2, cap. 4, art. 2, ostendimus eamdem omnino Clementis et de Actibus apostolorum, et de hac ad Hebræos Epistola fuisse opinionem.

Ab aliis autem dissentit idem auctor noster, ubi de iis, ad quos secunda Joannis Epistola data est, sic disputat : « Secunda Joannis Epistola, quæ ad virgines scripta, simplicissima est. Scripta vero est ad quamdam Babyloniam, Electam nomine. »

Et vero hæc Epistola directa est Electæ, καὶ τοῖς

[16] De script. eccles. tom. I p. 23). [17] in Petr. I Epist., c. V, v. 14. [18] dissert. sup. 2, c. 4, art. 2, p. 924.

τέκνοις αὐτῆς, « et natis, seu filiis ejus. » Atqui illa Epistola ad virgines dari non potuit, nisi Electæ filii virgines revera fuerint. Cuinam autem, obsecro, illud hactenus probatum est?

Eorum porro qui hujus opusculi scriptorem, vel Clementem Alexandrinum, vel alium quempiam Nicæna synodo antiquiorem esse arbitrati sunt, magna attentione dignum in primis illud fuit, quod ab eo haud semel de summa Filii Dei, Christi Domini divinitate asseritur et prædicatur. Tanta etenim evidentia et perspicuitate illam tuetur et vindicat, ut nihil clarius a quoquam desiderari posse videatur. Suam enimvero Epistolæ a Juda datæ enarrationem sic ille absolvit : « In Evangelio secundum Marcum interrogatus Dominus a principe sacerdotum, si ipse esset *Christus Filius Dei benedicti*, respondens dixit : *Ego sum; et videbitis* **351** *Filium Hominis*..... In aliis autem Evangeliis dicitur principi sacerdotum interroganti, si ipse esset Filius Dei, non econtra respondisse. Sed quid dixit? *Vos dicitis;* satis bene respondens. Si enim diceret : Sicut vos intelligitis, mentiretur utique, non se confitens Filium Dei; illi non ita de illo intelligebant. Dicens autem : *Vos dicitis*, vere locutus est. Quod enim non sapiebant, verbis dicebant, hoc ille verum esse confessus est. » Hæc itaque est auctoris nostri ratiocinatio. Mentitus fuisset Christus, si a principe sacerdotum interrogatus, utrum Dei esset Filius, id respondisset, quod ille sacerdotum princeps hac interrogatione intelligebat. Non credebat enim eum esse Deum, sed tantummodo hominem. Quapropter Christus respondit : « Vos dicitis; » atque ita vere locutus est. Etenim his verbis confessus est se non esse duntaxat hominem, sicut illi arbitrabantur, sed esse verum Dei Filium, quemadmodum ipsi dicebant. Cur autem, amabo te, ita auctor noster argumentatus est, nisi quia persuasum omnino habuit Christum verum, sicut et Patrem, esse Deum?

Observa, quæso, utrum auctor noster memoriter tantum dixerit in aliis Evangeliis scriptum fuisse [19]: « Vos dicitis. » Nam id in solo Lucæ Evangelio occurrit, ubi Christus non soli sacerdotum principi, uti ait auctor noster, sed senioribus plebis, principibus sacerdotum et scribis ita respondisse narratur. At hæc per transennam.

Christi porro divinitatem longe adhuc clarius et luculentius auctor noster astruit, ubi exordium primæ Joannis Epistolæ sic interpretatur : « Quod dicit : *Ab initio*, hoc modo presbyter exponebat, quod principium generationis separatum ab opificis principio non est. Cum enim dicit : *Quod erat ab initio*, generationem tangit sine principio Filii cum Patre exstantis. *Erat*, ergo verbum æternitatis significativum, non habentis initium, sicut etiam Verbum ipsum, hoc est Filius Dei secundum æqualitatem substantiæ unum cum Patre subsistit, sempiternum est, et infectum. Quod semper erat Verbum significatur dicendo [20] : *In principio erat Verbum*. Ibi ille apertissime docet æternam et sine initio esse Filii Dei generationem, huncque esse Verbum sempiternum, atque ejusdem cum Patre suo æterno substantiæ et naturæ. Et id quidem non suis solum verbis luculentissime declaravit, sed ex ipsis quoque cum hujusce canonicæ Epistolæ, tum etiam Joannis Evangelii plane similibus ac consentientibus exordiis.

Neque satis ei fuit illud tam diserte affirmasse, sed rursus paulo post : « Patris, inquit, appellatione significat, quoniam et Filius semper erat sine initio. » At hæc in tam parvo opere repetitio nonne manifestissime ostendit nihil auctori nostro magis cordi fuisse, quam ut omnibus hanc doctrinam traderet et inculcaret?

Verum quomodo, arguet aliquis, Filius dici potest semper fuisse sine principio, qui a Patre æterno genitus est, atque idcirco principium habuit? Sed huic respondebimus Filium Dei idcirco dici esse sine principio, seu initio, quia, cum ab omni æternitate genitus a Patre fuerit, nullum habuit temporis initium; quandoquidem nullum assignari potest temporis punctum, quo ille, cum prius non fuisset, esse et exsistere incœperit. Eodem plane sensu post Nicænam synodum loquuntur doctissimi et antiquissimi Ecclesiæ Patres, qui Filium Dei sine principio, et ἄναρχον esse haud dubitanter dixerunt. Ne autem omnes nominibus suis, quod inutile foret, singillatim appellemus, sufficiat id unius et iste atque alterius scriptoris, omni exceptione majoris, probare auctoritate ac testimonio. Primus itaque prodeat Cyrillus Alexandrinus, cujus hæc sunt verba : « Ut Pater, inquit [21], ipse principio caret, minimeque factus est; sic et Verbum, quod ex ipsius substantia processit, initio carens, ἄναρχος, expers erit temporis, nec factum, uti nec ille qui ipsum genuit. » In eumdem quoque modum contra Eunomianos disputat Gregorius Nazianzenus orat. 35, paulo post initium, pag. 765 : « Quid ergo, inquies, si Filius et Spiritus sanctus Patri coæterni sunt, quid afferri potest, quin principii quoque, quemadmodum et ille, sint expertes? Quia ab ipso sunt, licet non post ipsum. Quod enim principio caret, æternum quoque est : quod autem æternum est, non protinus quoque principio vacat, quandiu ad Patrem, velut ad principium et originem refertur. Ergo illi quantum ad causam principio minime carent (perspicuum est autem causam non omnino antiquiorem esse iis, quorum causa est; neque enim sol lucem tempore antecedit), quantum autem ad tempus, principii expertes sunt, quamlibet tu verborum larvis simpliciores animos territes. » Auctor igitur noster recte, sicut eruditissimi illi scriptores, dicere potuit Filium Dei, quamvis æternus, sicut Pater fuerit, esse tamen ἄναρχον, ac sine temporis initio. Æterna siquidem illius generatio omne antecessit tempus, nec ullum designari potest temporis momentum, ante quod ille non exstiterit.

Neque audiendus est, qui nobis objiciet, hæc quæ retulimus, auctoris notri, Nicæna synodo antiquioris, verba ab ipso profecta non fuisse, sed a Cassiodoro, vel ab eo qui ejus jussu has adumbrationes Latine reddidit. Nam Cassiodorus aperte quidem declarat se ex iis quædam offendicula sustulisse, sed nullibi dixit aliquid eis a se, aut ab alio fuisse unquam additum. Deinde vero incertum est utrum hoc adumbrationum opusculum illud ipsum sit de quo sermonem Cassiodorus fecit.

At illud profecto minus sanum et orthodoxum videtur, quod auctor noster de humana anima ad primæ Petri Epistolæ caput primum, vers. 5, hunc scripsit in modum : « Apparet quoniam non est naturaliter anima incorruptibilis, sed gratia Dei, per fidem, et justitiam, et per intellectum perficitur incorruptibilis. » Quomodo autem hominis anima « non est naturaliter incorruptibilis, » quæ cum substantiæ omnino spiritualis sit, atque idcirco nec corpore, nec ullis constet partibus, mori nunquam potest, neque corrumpi? Ad hæc vero, istud catholicæ Ecclesiæ de humanæ animæ immortalitate dogma tam diserte ab ejusdem Ecclesiæ Patribus, atque in divinis sacræ Scripturæ libris definitum statutumque est, ut qui id negavit, hæreticus jure merito habeatur.

Scimus quidem ad Lugdunensis *Patrum bibliothecæ* marginem adnotari hæc auctoris nostri verba posse *forsitan* explicari, « vel de perfecta incorruptibilitate, ac supernaturali gloria, vel quod anima non per suam naturam, ut Deus, sed a causa efficiente dependet, nempe a Deo. » Sed recte quidem hujus animadversionis auctor verbum *forsitan*, quod dubi-

[19] Luc. XXII, 70. [20] Joan. I, 1. [21] Thes., p. 35.

itus animi est, ibi adjecit. Satis enim 352 aperte ima ab auctore nostro dicitur non naturaliter im›rtalis, sed immortalitem gratia tantum Dei, fide justitia, sive bonis suis operibus consequi. At id sum omnino esse nemo certe catholicus homo iciabitur.

Quid vero, quod ille paulo post in hæc Petri rba[22]: « Regenerati non ex semine corruptibili, » tantummodo expositionis gratia dixit : « Corruibilis igitur est anima, quæ cum corpore simul ofunditur, ut quidam putant. »

Verum, ibi, inquies, non suam sed aliorum ipse fert opinionem. Esto. Sed cur, quæso, hæc nec ıra protulit? Cur hunc errorem non explodit, aut ›pugnat? Cur eum aliqua saltem nota non inurit, ıt veram sententiam illi non opponit?

Porro autem nonne ex his colligi haud absurde ›test has *Adumbrationes*, ab iis esse penitus di›rsas, quas a Clemente Stromatæo editas, Cassio›rus ab alio Græce docto curavit in Latinum verti rmonem? Etenim cum transcripta a nobis verba x ac ne vix quidem recto sensu explicari, atque icautis pluribus offendiculo esse queant, non mi›ri sane diligentia pius vir ea excidisset, quam ia, quæ a se ex hoc opusculo amputata fuisse stificatur.

Quæ quidem iis adhuc confirmari possunt, quæ lem auctor noster in undecimum subsequentis ıdæ Epistolæ versum : « Væ illis, quia in via ain abierunt, » his nec pluribus verbis edixit : Sic etiam peccato Adæ subjacemus, secundum eccati similitudinem. » Nonne enim hic putus puusque Pelagianorum, peccatum originale negan›um, error est, proscriptaque ab omnibus orthooxis Patribus et conciliis opinio? Scimus quidem bi ab auctore nostro aperte non definiri hunc soım esse, quo Adæ peccato subjacemus, modum nicamque rationem. Sed ille procul dubio ob tam revem tamque durum de peccato originali sermoem, quibusdam non immerito forsitan pravi Pelaianorum erroris si non conscius, saltem suspetus videbitur. Quid enim eum prohibuit, quominus liquid ad suam de peccato originali mentem clarius xplicandam ibi adjiceret?

In primum vero primæ Joannis Epistolæ versum æc auctor noster de attrectata Joannis manibus arne Christi scriptis prodidit : « Fertur in *Traditionibus* quoniam Joannes ipsum corpus, quod erat extrinsecus, tangens, manum suam in profunda misisse, et ei duritiam carnis nullo modo reluctatam esse, sed locum manui præbuisse discipuli. » Quænam autem fuerint hæ *Traditiones*, nemo facile divinabit. A nobis siquidem jam observatum est [23], a Clemente Alexandrino citari Matthiæ *Traditiones*: sed forsitan *Traditionum* nomine, auctor noster designavit laudata ab Ephræmio [24] pseudepigrapha Joannis aut apostolorum Acta, quæ Augustinus [25] et Epiphanius [26] inter apocryphas scripturas amandant, et solis hæreticis usui fuisse testificantur.

Ut ut sit, constat sane, et certum est laudatas ab auctore nostro *Traditiones* falsas omnino fuisse et apocryphas. Nihil enim de carne Christi, quæ Joanni eam contrectanti non reluctata est, in sacris Evangeliis legimus.

Neque dixeris in auctoris nostri textu esse librariorum errorem, ac pro *Joannes*, scribendum *Thomas*, cui Christus, ut in ejusdem Joannis Evangelio narratur [27], corpus suum tangendum obtulit. Nam ibi de Christi carne, quæ illi tangenti cesserit, nihil prorsus ac ne minimum quidem verbum. Porro autem cum auctor noster verbo « fertur » usus fuerit, eo certe haud obscure significat non gravis sane momenti, nec magnæ auctoritatis fuisse has *Traditiones*, nec a se unquam pervolutatas.

Denique hæc ejusdem Joannis Epistolæ cap. II, vers. 13, verba : *Juvenes..... vicistis malignum*, sic ab auctore nostro exponuntur : « Malignum diaboli extollentiam significat. Filii autem cognoscunt patrem; utpote qui ab idolis confugerunt, et ad unum Deum vocati sunt. » Utrum autem ideo hæc ab illo animadversa fuerint, quia, cum hæc scriptis mandabat, tunc adhuc quidam erant pagani et idolorum cultores, nullus forsitan satis consideratus rerum æstimator ex his tam paucis, tamque parum claris illius verbis certo definire audebit. Deinde vero etiamsi plures tum adhuc exstiterint idolorum cultores, non inde tamen concludi posset eum primis floruisse Ecclesiæ temporibus; nisi qua in regione hæ *Adumbrationes* ab illo editæ sint, nobis foret compertum. Constat enim idolorum cultum in quibusdam regionibus longe diutius, quam in aliis perseverasse.

CAPUT V.

De deperditis Clementis Alexandrini operibus, et de iis quæ ille scripturum se esse promiserat.

ARTICULUS I.

De deperditis Clementis Alexandrini Hypotyposeon libris, ac de quibusdam eorum, aliarumque ejus scriptionum fragmentis.

Præter omnia illa, de quibus disseruimus, Clementis Alexandrini opera, certum est plura adhuc ab eo fuisse edita, quorum jactura eo magis deploranda est, quo asserta in illis sacra religionis nostræ documenta, et tradita morum præcepta nobis facilius comperta esse potuerunt.

Præcipuum autem inter tot opera, jam a longo tempore amissa, locum haud dubie tenebant octo *Hypotyposeon* libri, de quibus hæc narrat Eusebius [28] : « Sunt et alii totidem (nimirum octo) ejus libri Ὑποτυπώσεων titulo inscripti, in quibus Pantænum magistrum suum nominatim appellat, quæcunque ille a majoribus accepisset, et traditiones, quas posteris reliquerat, exponens. » Hieronymus vero [29] : « Feruntur, inquit, ejus insignia volumina, plenaque eruditionis et eloquentiæ, tam de Scripturis divinis, quam de sæcularis litteraturæ instrumento, e quibus illa sunt Στρωματεῖς libri octo, Ὑποτυπώσεων libri octo. » Hæc ille, nec plura.

Quia vero hi libri jamdudum perierunt, dictu quibusdam difficile videtur, quinam illorum scopus, quodve argumentum fuerit. At utrumque tamen non ita obscure his indicatur Eusebii verbis [30] : « In libris Ὑποτυπώσεων, omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compen-

[22] I Petr. I, 23. [23] dissert. sup. 2, cap. 4, art. 3, p. 932. [24] apud Phot., Bibl. cod. CCXXIX, p. 799. [25] Aug. t. VI, De fid. [26] hæres. XLVII, Encrat. § 1, et hæres. XXX, Ebion. § 23, p. 147. [27] Joan. XX, 27. [28] lib. IX Hist. eccles. c. 13, p. 214. [29] De script. eccles., § 48. [30] loc. cit. c. 14, p. 215 et seq.

diosam instituit enarrationem, ne illis quidem prætermissis scripturis, de quibus inter multos ambigitur. Judæ Epistolam, et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem, quæ dicitur, Petri. Epistolam autem ad Hebræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone, utpote ad Hebræos, primum scriptam fuisse; Lucam vero eamdem Græco sermone studiose interpretatum, Græcis hominibus **353** edidisse. Quare in ea Epistola et in Actibus apostolorum eumdem dictionis colorem reperiri. Hanc vero inscriptionem *Paulus apostolus*, recte atque ordine omissam fuisse observat. Cum enim Hebræis scriberet, qui sinistram de ipso opinionem multo ante combiberant, ipsumque suspectum habebant, prudenti consilio usus, illos absterrere statim ab initio, apposita sui nominis inscriptione, noluit. Deinde aliquanto post his utitur verbis : Jam vero sicut beatus dicebat presbyter, quandoquidem Dominus, omnipotentis Dei apostolus, ad Hebræos missus fuerat, præ modestia Paulus, utpote qui ad gentes erat directus, Hebræorum apostolum se minime inscribit, tum ob suam erga Dominum reverentiam, tum quod ex abundanti ad Hebræos ipse gentium præco et apostolus scriberet. Sed et in iisdem libris Clemens traditionem quamdam de ordine Evangeliorum, quam a vetustioribus presbyteris acceperat, refert in hunc modum : Dicebat ex Evangeliis prius scripta esse illa, quæ seriem generis Dominici continent. Marci autem Evangelium ex hujusmodi occasione scriptum fuisse. Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, et Spiritu sancto afflatus, Evangelium promulgasset; multi qui aderant, Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant, conscriberet. Marcus igitur Evangelium composuit, iisque qui illud ab ipso rogabant, impertiit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri; nec, ut fieret, incitavit. At Joannes, omnium postremus, cum videret in aliorum Evangeliis ea, quæ ad corpus Christi pertinent, tradita esse, ipse divino Spiritu afflatus, spiritale Evangelium familiarium suorum rogatu conscripsit. »

Integrum hunc Eusebii, etsi paulo longiorem, locum eo lubentius retulimus, quo clarius inde patet quam certa sit illius de his libris, quos a se haud indiligenter lectos fuisse evidentissime significat, testificatio, quantique ponderis debeat esse ipsius hac in re auctoritas. At ibi ille non modo horumce librorum argumentum et scopum nobis aperte exhibet, sed quædam etiam eorum repræsentat fragmenta, quibus colligi potest quomodo Clemens noster propositum sibi argumentum pertractaverit.

Inde etiam discimus Clementem Ὑποτυπώσεων nomine, quod alii *institutiones*, alii *informationes*, aut *dispositiones* Latine verterunt, nihil aliud significavisse, quam compendiosam omnium sacræ Scripturæ librorum, atque etiam apocryphorum enarrationem, seu breves in Vetus et Novum Testamentum, et apocryphas quasdam lucubrationes, commentarios. Huic Eusebii sententiæ Photius a nobis mox citandus plane suffragatur, nisi quod non omnes, sed aliquot tantum Veteris Novique Testamenti locos in his *Hypotyposeon* libris a Clemente explicatos fuisse declarat.

Nihil porro Eusebius in eis adnotavit, quod sanum omnino et orthodoxum esse non crediderit. Multa porro ibi narrat, scitu plane digna, quæ pro virili parte nostra in superiori dissertatione notis et observationibus nostris enucleare et illustrare conati sumus.

Sed ab hac Eusebii, qui nihil in his libris, nisi verum ac fidei nostræ dogmatibus consentaneum animadvertit, opinione Photius plurimum dissidet, ac longe diversum de iisdem illis Clementis *Hypotyposibus* judicium tulit. Sed operæ pretium est eum id suis verbis enarrantem audire [21] : « Hypotyposes, inquit, disceptationem continent locorum aliquot Veteris Novique Testamenti, quæ etiam summatim explicat et interpretatur. Etsi autem recte in quibusdam sentire visus est, in aliis rursus impie omnino fabuloseque disserit. Asserit enim materiam æternam esse, et ideas veluti certis decretis induci fingit. Filium quoque in rebus creatis numerat. Ad hæc animarum migrationes, multosque ante Adamum mundos prodigiose comminiscitur. Evam præterea ex Adamo, non ut sacri libri tradunt, sed obscene atque impie deducit. Angelos quoque cum feminis congressos, liberos inde sustulisse somniat. Quin et Verbum carnem non esse factum, sed ita visum duntaxat. Duo ad hæc Patris Verba finxisse deprehenditur, quorum minus mortalibus sit visum : imo ne hoc quidem. Sic enim scribit : Dicitur quidem et Filius Verbum æquivoce, cum patrio Verbo. Verum neque hoc illud Verbum est, quod caro factum est, neque etiam patrium illud est Verbum : sed vis quædam et potestas Dei, tanquam a Verbo ipso profluens, mens effecta, hominum animos pervasit. Quæ quidem omnia Scripturæ testimoniis astruere nititur. Quanquam et alia sexcenta blasphema voce nugatur, seu ipse, sive quis alius, ejus personam indutus. Plane et octo ipsos libros hisce blasphemiarum portentis, de iisdem identidem disserendo, ac sparsim, atque confuse veluti stupore perculsus, Scripturas producendo repleverit. Universi autem operis scopus fuisse videtur Geneseos, Exodi, Psalmorum, Epistolarum sancti Pauli, et Catholicarum, ac denique Ecclesiastici interpretatio. Hoc interim fatetur ipse, discipulum se fuisse Pantæni. »

Ex his Photii verbis primum apertissime liquet ab eo, sicut ab Eusebio, accurate pervolutatos esse octo illos Hypotyposeon libros; quandoquidem claram non solum eorum analysim repræsentat, sed quoddam quoque fragmentum, ex iis desumptum, de verbo, uti videtur, ad verbum transcripsit.

Deinde vero ille diserte ibi explicat quod fuerit hujus, sicut jam diximus, operis argumentum, quis auctoris scopus, ac quomodo, quotve sacræ Scripturæ cum libros tum Epistolas ille ipsemet auctor fuerit interpretatus.

Verum quia Eusebius longe plures quam Photius Veteris Novique Testamenti libros in his *Hypotyposibus* a Clemente explicatos esse affirmat, unde, inquies, tanta Photium inter et Eusebium, qui hosce libros accuratissime, quemadmodum vidimus, perlegerant, orta est dissensio, illudque dissidium? At expende, quæso, utrum illud in varios codices, quibus uterque usus est, refundendum sit. Eusebius siquidem integros, Photius vero mutilatos, et ab hæreticis post Eusebii tempora corruptos, hujus operis codices habuisse haud immerito videtur.

Et vero Eusebius, qui satis copiose et fuse, quemadmodum adnotatum est, de his Clementis Alexandrini *Hypotyposibus* disputat, nullum ex tot a Photio memoratis erroribus se in eis deprehendisse significavit. Qui ergo fieri potuit, ut tot tantique errores in illis, quibus Photius usus est, codicibus sparsi disseminatique fuerint, nec in aliis antiquioribus ab Eusebio perlectis occurrerint; nisi quia hi libri a nebulonibus quibusdam, et impiis hæreticis depravati **354** adulteratique sunt? Ab his itaque sceleratis hominibus quædam, quæ corrumpere non poterant, ex libris illis resecata, amputataque haud immerito videntur, alia vero ab iis in

[21] Phot. Bibl. cod. CIX, p. 286 et seq.

[p]ravarum opinionum suarum defensionem nefarie [a]ddita, inserta, atque intrusa.

Neque ab hac opinione recedit ipsemet Photius, qui, cum sibi persuadere omnino non posset memoratos a se errores a Clemente traditos assertosque fuisse, consulto adjecit : *seu ipse*, *sive [q]uis alius*, *ejus personam indutus*, tot tantaque [e]rrorum monstra ac portenta his libris inseruit.

Quid vero, quod in superioribus dissertationibus [o]bservatum a nobis fuit, quosdam quidem, ac præ[s]ertim de angelorum cum feminis concubitu errores in genuinis Clementis Alexandrini operibus deprehendi? Sed manifestum ibidem fecimus veram orthodoxamque ab eo constanter et perspicue propugnari doctrinam, de unico mundo, et materia a Deo creata, de unico et divino Patris æterni Verbo, de vera carne ab eo assumpta, atque in primis de suprema illius divinitate, eademque prorsus ac Patris æterni natura. Tot igitur, atque adeo repugnantes, et contrarios his sacris dogmatibus errores Clemens in suis *Hypotyposibus*, nisi incredibili prorsus cæcitate perculsus, asserere et disseminare non potuit.

Quamobrem recte omnino et apposite Rufinus de adulteratione librorum ubi disputat, hæc de Clemente Alexandrino scripsit [32] : « Clemens Alexandrinus presbyter, et magister illius Ecclesiæ, in omnibus pene libris suis Trinitatis gloriam, atque æternitatem unam eamdemque designat, et interdum invenimus aliqua in libris ejus capitula, in quibus Filium Dei creaturam dicit. Nunquid credibile est de tanto viro, tam in omnibus catholico, tam erudito, ut vel sibi contraria senserit, vel ea quæ de Deo non dicam credere, vel audire quidem impium est, scripta reliquerit? »

Scimus quidem nonnullis visum esse hos *Hypotyposeon* libros a Clemente Alexandrino prius compositos, quam veris omnibus Christianæ religionis documentis plene perfecteque imbueretur. Verum gratis omnino id dicitur. Ex dictis siquidem satis, nisi fallimur, probatum est, hos libros ab hæreticis fuisse adulteratos fœdeque corruptos.

Neque dixeris eosdem libros ab illis tot in locis non potuisse corrumpi. Constat enim per ea et superiora etiam tempora eo usque processisse effrenatam illorum hæreticorum impudentiam, ut in plures alias sanctorum Ecclesiæ Patrum lucubrationes, ac divinos etiam sacræ Scripturæ libros, uti haud semel adnotavimus, non minus violentas manus injecerint, quibus eos variis ejuscemodi amputationibus, interpolationibus et additamentis turpiter fœdarunt deformaruntque.

Nec audiendi sunt, qui nobis objecerint magna Photium oscitantia Clementi ea tribuisse, quæ ille non ex semetipso, sed ex perversa hæreticorum opinione referebat. Cur enim, obsecro, Photius ille de aliis disputans Clementis operibus, ac maxime de *Stromatum* libris, ubi tot hæreticorum paganorumque errores protulisse legitur, eos ipsi quoque non ascripsit? Deinde magis perspicax et oculatus fuit Photius, quam ut ea quæ *Hypotyposibus* vel a Clemente vel ab aliis profecta erant, non discreverit; nec adeo mendax et fraudulentus, ut Clementi innumeros tribuerit errores, quos ipsemet Clemens aliorum esse significabat. Denique etiamsi Photius de plurimis aliorum auctorum scriptis et lucubrationibus disserat, eorumque epitomen exhibeat, nullibi tamen a quopiam hujusce seu oscitantiæ et erroris, seu fraudis, doli et mendacii insimulatur.

A vero autem non minus abhorrent, qui nullo auctore citato, nulla prolata ratione Clementem Ὑποτυπώσεων scriptorem a Clemente Alexan-

A drino, *Stromatum* auctore, alium esse opinantur [33]. Ex his enim, quæ ex Eusebio et Photio retulimus, funditus evertitur hæc falsa opinio. Visne et id adhuc, si fieri possit, evidentius validiusque demonstrari? Audi eumdem Eusebium, de Clemente Alexandrino hæc dicentem [34] : « Tunc etiam Alexandriæ, inquit, iisdem cum Pantæno studiis divinarum Scripturarum incumbens, floruit Clemens..... Qui etiam in Institutionum libris Ὑποτυπώσεσι a se conscriptis Pantænum præceptorem suum diserte nominat. Sed et in primo *Stromateon* libro eumdem ipsum designare mihi videtur, » etc. Potuitne Eusebius clarioribus verbis asseverare Clementem Alexandrinum esse verum non minus *Hypotyposeon* quam *Stromatum* parentem et auctorem? Sed pudet, tam vanam opinionem seu potius vigilantis hominis somnium confutando, tempus frustra impendere et operam.

Neque etiam tempus in iis, qui hos libros ideo,
B quia erroribus scatebant, intercidisse suspicantur, refellendis terendum est. Norunt enim omnes eamdem fuisse non solum pessimorum, sed etiam optimorum librorum, et ab antiquissimis ac doctissimis Ecclesiæ Patribus editorum sortem et fortunam. Quis etiam ignorat noxias et pestiferas quasdam hæreticorum ac paganorum lucubrationes diutius perseverasse, quam alias, quæ ab orthodoxis scriptoribus in Christianæ religionis defensionem, illiusque dogmatum explicationem compositæ, omnibus summæ poterant esse utilitatis? Neque id longa et inutili inductione probari necesse est, quod ex ipsis Clementis nostri deperditis libris, de quibus mox disputabimus, luculentissime demonstratur.

Porro autem Eusebius in *Historia* sua *ecclesiastica* hos Clementinarum *Hypotyposeon* libros sæpius citat, et quædam aliquando eorum fragmenta exhibet. Etenim præter illa quæ ex illius lib. VI,
C capite 14, pag. 215 et seq., protulimus, ab ipso prius lib. I *Histor.*, cap. 12, pag. 30, citatur quintus *Hypotyposeon* liber; sextus autem et septimus postea lib. II *Histor.*, cap. 1, pag. 38, et cap. 9, pag. 46, ac cap. 15, pag. 53.

Plura adhuc fragmenta ex iisdem Clementis nostri libris ab Œcumenio decerpta sunt. Primum siquidem in hujus ad primam ad Corinthios Epistolam cap. XI, 10, pag. 326, commentariis ex tertio illius Ὑποτυπώσεων libro desumptum est. Secundum ex quarto earumdem *Hypotyposeon* libro descriptum in eisdem ad II ad Corinth. Epist., cap. V, 16, pag. 637, commentariis occurrit. Tertium ex eodem *Hypotyposeon* libro in hisce commentariis cap. seq., v. 11, pag. 645. Quartum ex quinto earumdem *Hypotyposeon* libro in commentariis ad Epist. ad Galat. cap. V, 24, pag. 763. Quintum ex septimo *Hypotyposeon* libro in commentariis ad primam Epistolam ad Timotheum cap. II, 6, tom.
D II, pag. 220. Sextum ex eodem *Hypotyposeon* libro in commentariis ad eamdem Epistolam, cap. III, 16, pag. 229. Septimum rursus ex eodem libro, in commentariis **355** ad eamdem Epist., cap. V, 8, pag. 237. Octavum in vers. 10, pag. seq., ex eodem libro. Nonum rursus ibidem in v. 21, pag. 242, ex hoc ipso libro. Decimum ex eodem adhuc libro in iisdem commentariis in cap. VI, 13, pag. 248. Undecimum denique ex eodem quoque libro in commentariis in caput II, 2, subsequentis ad Timotheum Epistolæ, pagina 249.

Præterea vero Joannes Moschus in *Prato spirituali*, cap. 176, quoddam ex lib. V *Hypotyposeon* de apostolorum baptismate fragmentum retulit.

Omnia autem illa excerpta in his, qui omnium versantur manibus, Eusebii, Œcumenii et Joannis Moschi libris quandoquidem a quolibet possunt

[32] lib. De adulterat. lib. apud Origen. tom. 1, p. 494. [33] in prolegom. ad Euseb. Chron., p. 18.
[34] l. V Hist., c. 11, p. 175.

facillime inveniri, ea idcirco hic describere superfluum et inutile esse duximus.

A nonnullis porro observatum est Frontonem olim Savilio scripsisse apud patriarcham Alexandrinum asservari integrum illarum Clementis *Hypotyposeon* opus. Sed utinam hasce in regiones transportatum fuisset! Certius enim non solum de illius fragmentis, sed de toto etiam ipsomet illo opere judicium ferri forsitan posset.

Multa insuper alia in Græcorum præsertim Patrum catenis fragmenta, solo Clementis nomine citata, occurrunt; quæ proinde utrum ex illius *Hypotyposibus*, vel aliis ejus scriptis desumpta fuerint, dictu sane difficillimum est. Et vero in ea, quam Nicetas Heracleæ patriarcha adornavit, in librum Job catena longum plane invenies in eumdem librum Job cap. I, 21, fragmentum Clementi Alexandrino, sed nullo designato illius opere, attributum, cujus paucissima tantummodo priora verba, non sine quibusdam diversis lectionibus in quarto *Stromatum* libro, pag. 538, invenies. Quapropter si quis cætera, quæ sequuntur, a Clemente nostro scripta esse dixerit, is certe fateri debet ea, atque adeo totum illud fragmentum vel ex ejus *Hypotyposibus*, vel ex alio deperdito ejus opere fuisse decerptum. Suspicamur autem non plura, quam quæ notavimus, in toto illo fragmento Clementis verba exhiberi. Reliqua enim omnia non aliud nobis esse videntur, nisi Clementis sententiæ, prout eam Nicetas capiebat, expositio et amplificatio.

Neque facilius indicari potest quo ex Clementis libro idem ipse Nicetas ea delibaverit, quæ in eadem tam in Jobi cap. XXXIV, 7, quam in Matthæi cap. V, 43, se transcripsisse declarat.

At quæ ille ibidem in Matthæi cap. XIII, 31 et 32, eidem Clementi nostro attribuit, ea quidem ex illius *Pædagogi* lib. I, cap. 11, pag. 132, quemadmodum et alia, quæ in idem cap. Matthæi XIII, 46, ex ejusdem *Pædagogi* lib. II, cap. 12, pag. 206, hausta esse arbitramur. Verum in istis duobus posterioribus locis Nicetas non Clementis verba, sed mentem et sententiam exprimit atque amplificat.

In catena vero in Lucam, a Balthasare Corderio publicata, quædam etiam Clementis fragmenta satis ad verbum repræsentantur, uti in cap. XIII Lucæ, num. 14, legitur excerptum ex libro I *Pædagogi*, cap. 6, pag. 96. Præterea in cap. XIII Lucæ, num. 14, aliud fragmentum ex capite XI, pag. 132, quod etiam in superiori catena citatum vidimus. Item in cap. XVII, num. 16, ex lib. III *Pædag.*, cap. 11, pag. 244. Deinde in cap. XXI, num. 35, 37 et 38, ex lib. II *Pædagogi*, cap. 2, pag. 154, pag. 155, et pag. 156. Sed in his locis Corderius Latinam horum librorum interpretationem sequitur, atque ibi aliquando nonnulla haud dubie a catenæ collectore addita sunt. Duo tandem alia loca occurrunt in Lucæ cap. III, num. 33, et in cap. XVI, num. 22, quæ quidem unde, aut quo ex Clementis libro desumpta sint, compertum habere non potuimus.

Alia porro his similia in aliis catenis procul dubio invenientur, de quibus idem ac de istis dici debet. Quapropter hæc de illis adnotasse sufficiat.

Necesse etiam magis non est alia a nobis repræsentari varia et prolixa editorum Clementis nostri librorum fragmenta, ab Eusebio in suis *De historia ecclesiastica*, atque in primis *De præparatione evangelica* libris, et alia quædam ab Epiphanio et Rufino citata et transcripta. Suo etenim in loco, ea satis a nobis hisce in dissertationibus cum indicata fuerint, actum non censuimus esse amplius agendum.

A

ARTICULUS II.

De aliis Clementis Alexandrini amissis operibus, ac de quibusdam eorum fragmentis.

Inter alia Clementis nostri Alexandrini deperdita opera, ab Eusebio [35] recensentur, Περὶ τοῦ Πάσχα σύγγραμμα, et simplicius a Photio [36] Περὶ τοῦ Πάσχα; Latine vero ab Hieronymo [37], *De Pascha liber unus*. Qua autem occasione hunc librum Clemens scripserit, ab eodem Eusebio discimus. Postquam enim de libro, quem Melito eodem de argumento divulgaverat, sermonem ille fecit, tunc continenter subjunxit [38] : « Hujus autem libri mentionem facit Clemens Alexandrinus in opere suo *De Pascha*, ἐν ἰδίῳ Περὶ τοῦ Πάσχα λόγῳ. Quod quidem ut conscriberet, Melitonis librum causam sibi præbuisse testatur. » Quid autem in eo libro tractaretur, ita idem Eusebius postea edisseruit [39] : « In libro vero, quem de Pascha composuit, co- B actum se affirmat a familiaribus suis, ut traditiones, quas ab antiquioribus presbyteris acceperat, scriptas posteris mandaret. Meminit in eodem opusculo Melitonis et Irenæi, et aliquot aliorum, quorum etiam enarrationes in medium adducit. »

In præfatione autem *Chronici paschalis* seu *Alexandrini*, falso Petri Alexandriæ episcopi et martyris nomine inscripta, duo hujusce libri fragmenta hunc in modum pag. 7 exhibentur : « Sed et Clemens sanctissimus Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, vir antiquissimus, et qui non multum abfuit ab apostolicis temporibus, in libro *De Paschate* consimilia docet, ita scribens : Præteritis ergo temporibus immolatum a Judæis Pascha, festum agens, manducavit Dominus. Sed postquam prædicavit, ipse qui erat Pascha Agnus Dei, ut ovis ad occisionem ductus, discipulos statim edocuit figuræ mysterium decima quarta, qua etiam illum rogarunt : *Ubi vis paremus tibi Pascha manducare* [40]? C Hac igitur die, et sanctificatio azymorum, et festi præparatio facta est. Unde Joannes ubi hac die rite paratis jam discipulis, quo a Domino abluerentur, scripsit, subdit : Passus est sequenti die Dominus noster, cum ipse esset Pascha, immolatus a Judæis. Et post alia : Post hæc ergo decima quarta, quando passus est, ipso mane ad palatium adducto, pontifices et scribæ non introierunt prætorium, ut non contaminarentur; sed ut vespere libere manducarent Pascha [41]. Huic dierum accurationi Scripturæ omnes **356** consentiunt, atque adeo Evangelia sibi invicem consentanea. Quinetiam idipsum testatur resurrectio : tertia enim die resurrexit, quæ est in prima hebdomade messis, qua et manipulum deferre pontifex a lege præcipitur. » Græca porro verba, qui legere voluerit, ea loco a nobis citato facile reperiet.

Jacturam quoque fecimus duarum aliarum Clementis commentationum, quæ ab Eusebio [42] appellantur Διαλέξεις περὶ νηστείας, καὶ περὶ καταλαλιᾶς, D a Photio autem, Περὶ νηστείας, καὶ περὶ κακολογίας· atque ab Hieronymo [43], *De jejunio disceptatio*, *de obtrectatione liber unus*.

Tertium amisimus Clementis librum, qui ab eodem Eusebio [44] appellatur : Ὁ προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς νεωστὶ βεβαπτισμένους· « Est etiam exhortatio ad patientiam, scripta ad neophytos. »

Pergit Eusebius [45], et quartum his verbis indicat : καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς*, ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαΐζοντας, ὃν Ἀλεξάνδρῳ τῷ δεδηλωμένῳ ἐπισκόπῳ ἀνατέθεικεν· « et liber qui *Ecclesiastica regula* inscribitur, seu adversus eos qui errores Judæorum sequuntur; quem quidem Alexandro supradicto episcopo nuncupavit. » Photius vero, Περὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν, κατὰ τῶν

[35] l. XI Hist. c. 13, p. 214. [36] Bibl. cod. CXI. [37] De script. eccles., § 48. [38] l. IV Hist., c. 26, p. 147. [39] l. VI, c. 13, p. 215. [40] Matth. XXVI, 17. [41] Joan. XVIII, 28. [42] lib. VI, cap. 13, p. 214. [43] loc. cit. [44] ibid. [45] Ibid.

ἀκολουθούντων τῇ τῶν Ἰουδαίων πλάνῃ, ὃν Ἀλεξάνδρῳ Ἱεροσολύμων ἐπισκόπῳ προσειπεῖν ἔδοξεν· « De canonibus seu regulis ecclesiasticis, adversus eos, qui Judæorum errorem sequuntur, quem Alexandro Hierosolymorum episcopo nuncupasse videtur. » Denique Hieronymus : « De canonibus ecclesiasticis, et adversus eos, qui Judæorum sequuntur errorem, liber unus, quem proprie Alexandro Hierosolymorum episcopo προσεφώνησε. » Ex his itaque trium doctissimorum illorum hominum nec obscuris verbis, nec plane incerto eorum testimonio evidenter colligitur hunc unum duntaxat fuisse librum, quo quidem Clemens noster non canones apostolorum, ut quidam perperam arbitrati sunt, ab eo collecti, sed quo errores Judæorum ecclesiasticis regulis, hoc est, uti videtur, sacris Scripturis confutabantur.

Alii vero opinantur hos errores fuisse Christianorum, qui sacrum Pascha, Judaico more, die lunæ decima quarta celebrabant. Et hi quidem opinionem suam tuentur citatis haud dubie Eusebii verbis, πρὸς τοὺς Ἰουδαΐζοντας, id est « adversus Judaizantes, » ut nonnulli loquuntur. Sed quia Eusebius, Hieronymus, et Photius alium, sicut diximus, Clementis *De Pascha* librum, in quo illud procul dubio argumentum tractabatur, nobis ibidem indicaverunt, quis sibi facile persuadebit duos eadem de re libros, sed diverso titulo inscriptos, a Clemente nostro compositos fuisse ? Nonne et alii Judæorum errores fuerunt de Christo, de observanda lege Mosaica, etc., qui in hoc posteriore libro ab illo potuerunt impugnari et refelli ?

Porro autem quoddam reperitur hujus libri in nondum edito Nicephori Constantinopolitani adversus Iconoclastas *Antirrhetico* fragmentum, quod in duabus Græcâ manu exaratis bibliothecæ Regiæ codicibus, et Colbertinæ tertio descriptum est. Primus autem Regius codex, num. 1989 notatus, venerandæ est antiquitatis, et ante annos octingentos scriptus videtur. Alter recentior, num. 1826, ex illo priore transcriptus fuit. In utroque autem isto codice hæc Græca illius fragmenti verba legimus :

(1) *Κλήμεντος πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας ἐκ τοῦ κατὰ Ἰουδαϊζόντων·*

Σαλομὼν ὁ τοῦ Δαβὶδ, κ. τ. λ.

Præterea in *Lausiaca* Palladii *historia*, cap. 139, narratur quamdam virginem, morti proximam, matri suæ dedisse Clementis nostri Alexandrini in prophetam Amos opus, ut illud exsuli episcopo traderet. Palladii autem hæc sunt verba: « Cum dedisset matri suæ opus Clementis Stromatei in prophetam Amos, dixit ei : Da id episcopo relegato... decessit ipsa nocte. » Hæc ibi, nec plura de illo Clementis nostri commentario. Quamobrem quidnam illud esset, et utrum ex illius *Hypotyposeon* libris excerptum fuerit, divinari certe non potest.

Nec magis notus est Clementis Alexandrini **357** *De Providentia* liber, cujus S. Maximus confessor duo fragmenta suis opusculis inseruit. Et primum quidem pag. 144 his habetur verbis :

Τοῦ ἁγιωτάτου Κλήμεντος πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας ἐκ τοῦ Περὶ προνοίας·

Οὐσία ἐστὶν ἐπὶ Θεοῦ. Θεὸς οὐσία θεία ἐστίν. κ. τ. λ.

Secundum vero ibidem pag. 152 sic repræsentatur :

Κλήμεντος τοῦ Στρωματέως ἐκ τοῦ Περὶ προνοίας λόγου·

Θέλησις ἐστὶ φυσικὴ δύναμις, κ. τ. λ.

Prius autem illud fragmentum in quodam non admodum vetusto bibliothecæ Regiæ cartaceo codice, ac nota 2431 signato totidem verbis, his exceptis: Οὐσία ἐστὶ, τὸ δι' ὅλου ὀφεστός, habetur. At continenter hæc adjiciuntur : Φύσις λέγεται παρὰ τὸ πεφυκέναι· πρώτη οὐσία ἐστὶ πᾶν καθ' ἑαυτοῦ

A ὑφεστὸς, οἷον λίθος οὐσία λέγεται. Δευτέρα δὲ οὐσία αὐξητικὴ καθὸ αὔξει, καὶ φθίνει, τὸ φυτόν· τρίτη δὲ οὐσία ἔμψυχος, αἰσθητικὴ, τὸ ζῶον, ὁ ἵππος. Δευτέρα οὐσία ἔμψυχος, αἰσθητικὴ, λογικὴ, ἄνθρωπος. Δι' ὃ καὶ ἕκαστος γέγονεν, ὡς ὢν ἐκ πάντων τὴν ψυχὴν ἔχων ἄϋλον καὶ τὸν νοῦν Θεοῦ εἰκόνα. « Natura ex eo dicitur, quod natum est. Prima substantia est id omne, quod per se subsistit, quemadmodum lapis substantia dicitur. Secunda vero substantia est, quæ incrementi vim habet, quoniam augetur et perit, sicut planta. Tertia autem substantia est animata, sensuque prædita, ut animal, et equus. Altera substantia est animata, sensu prædita, rationalis, ut homo. Quamobrem unusquisque factus est, et qui ex his omnibus constat, is animam habet non materiatam, et mentem Dei imaginem. »

In eodem codice Regio adhuc descriptum est istud ex eodem, uti ibi dicitur, Clementis Alexandrini libro fragmentum :

B *Τοῦ ἁγιωτάτου, καὶ μακαριωτάτου Κλήμεντος πρεσβυτέρου Ἀλεξανδρείας τοῦ Στρωματέως ἐκ τοῦ Περὶ προνοίας λόγου·*

Τί Θεός; Θεός ἐστιν, κ. τ. λ.

De hoc porro Clementis *De providentia* libro cum plura non suppetant, quis ille sit, utrumve in illo citando nulla fuerit scriptorum vel librariorum oscitantia, nullusque lapsus et error, qui recte ostenderit, is sane de nobis aliisque pluribus optime merebitur.

Denique Sozomenus variis historiæ scriptoribus annumerat [45] « Clementem et Hegesippum, viros sapientissimos, qui apostolorum temporibus proxime successerunt. » Sed Valesius putat id de Clemente Romano, qui libros *Recognitionum* composuisse perhibetur, esse intelligendum. Nam ille non solum ante Hegesippum exstitit, sed apostolorum etiam comes ac successor appellatur. Deinde vero C hæ Clementis *Recognitiones* quamdam magis quam Clementis Alexandrini opera præ se ferunt historiæ formam et speciem.

Sed, ut verum fateamur, parum validæ nobis hæ rationes videntur. Præterquam quod enim pseudepigraphum, ut alibi diximus, illud est *Recognitionum* opus, certe mos antiquorum scriptorum non fuit, ut auctores appellando, chronologicum semper sequantur ordinem. Secundo Clemens Alexandrinus se, ut alibi etiam vidimus, primis apostolorum successoribus proximum nuncupat. Denique longe plures chronologiæ in primo *Stromatum* Clementis nostri Alexandrini libro, quam in *Recognitionibus* illis exhibentur. Quod quidem, quamvis cuivis hos libros legenti facillime pateat, planius tamen et manifestius fiet ex iisdem, quæ paulo post a nobis repræsentabuntur, Clementis nostri Alexandrini chronologiis. Nihil itaque, uti nobis videtur, obstare potest, quominus has propter chronologias Clemens Alexandrinus a Sozomeno laudatus, et in D chronographorum numero positus censeatur. At res ita si se habeat, certe hoc Clementis opus inter perditas ejus lucubrationes computari non debet.

ARTICULUS III.

De quibusdam libris et commentariis, quos Clemens Alexandrinus scripturum esse promiserat.

Quemdam de arcanis mysteriis tractatum, haud dubie divulgandum, in aliud tempus distulisse his Clemens noster declarat verbis [45*] : « Manifestum est, inquit, esse alterum genus sermonis, cujus institutum **358** est docere, quod quidem est subtile, et spiritale, et accuratam tractandi rationem sequitur, et in arcanis contemplandis mysteriis versatur. Id autem in præsentia differatur. » An autem fidem liberaverit suam, et peculiarem aliquam ea de re commentationem ediderit, hactenus ignotum.

[45] lib. I Hist., cap. 1, pag. 401. [45*] Pæd. l. 1, c. 3, p. 83.

(1) Hoc et sequentia fragmenta quæ hic D. Nourrius exhibet supra jam edidimus hujus voluminis col. 767 inter Clementis fragmenta varia. Edit. Patr.

Librum vero *De resurrectione* se scripturum semel atque iterum disertissime affirmat [46] : « Sed hoc rursus (ipsa sunt illius verba) a nobis dicetur apertius in libro *De resurrectione*, Περὶ ἀναστάσεως. » Et iterum alibi [47] eodem plane modo : « Ut pluribus ostendetur in libro *De resurrectione*. » Utrum autem his ille promissis satisfecerit, nihil omnino comperti habemus.

Nulli autem dubium esse potest publici ab eo juris factam fuisse eam lucubrationem, quam ipse his verbis se composuisse testatur [48] : « Prolixiori oratione tractavimus, quod neque in nominibus, sed neque in partibus ad coitum pertinentibus, et nuptiali congressione, in quibus obtinent nomina, quæ usu minime trita sunt, ejus quod vere turpe est, ponitur appellatio. » At in dubium merito vocari potest, an singulari quadam in commentatione, vel in aliquo ex iis, quos jam composuerat, libris argumentum illud tractaverit. Utut sit, magis procul dubio certum videtur factam jam a longo tempore fuisse hujusce lucubrationis jacturam.

B Testatum adhuc ipsemet Clemens facit [49] scriptos a se libros *De continentia* et *De nuptiis*. Nam de primo quidem sic ille loquitur : « Et hoc a nobis declaratum est in libro *De continentia*, ἐν τῷ Περὶ ἐγκρατείας. » De secundo autem : « Et quomodo, inquit [50], oporteat quidem uxorem simul cum marito vivere, et de domus administratione, et usu famulorum, et quæ ab ea seorsim fieri oporteat, et de tempore matrimonii, et de iis quæ ad mulieres pertinent, disserimus in libro *De nuptiis*. » Plura a se hoc in libro pertractata, ac forsitan totius libri argumentum his Clemens verbis explicat. Singulare igitur videtur esse opus, cujus damnum eo magis lugendum, quo majori jam nobis esse posset fructui et utilitati.

De episcoporum, presbyterorum, diaconorum et viduarum officiis se aliquid dicturum, in hæc rursus Clemens verba promittit [51] : « Plurima autem
C alia præcepta, quæ ad electas personas pertinent, in sanctis libris scripta sunt; hæc quidem presbyteris, alia vero episcopis, alia diaconis, alia autem viduis, de quibus fuerit aliud dicendi tempus. » Non inde tamen certo colligi potest peculiare aliquid de iis opus, vel commentarium fuisse ab eo scriptis promulgatum.

Alia adhuc plura se scripturum Clemens in suis *Stromatum* libris pollicitus est. Primum enim postquam varias philosophorum de ultimo fine et beatitudine opiniones retulit, ibi continenter hæc subjunxit verba [52] : « Quæ autem dicuntur adversus eas, quæ dictæ sunt, sententias, dicentur suo tempore. » Spondet itaque se contra has philosophorum opiniones, sive potius errores aliquid scriptis traditurum. At autem satis sponsioni suæ fecerit, quis compertum habere potuit?

Postea vero ubi Marcionistas refellit [53] : « Sed adversus eos quidem, cum de principiis, inquit,
D tractabimus, accuratissime disseremus. » Et rursus paulo post [54] : « Quando autem tractabimus de principiis, tunc et has repugnantias, quas et tacite significant philosophi, et suis dogmatibus decernunt Marcionistæ, considerabimus. »

Alium quoque contra eosdem hæreticos tractatum *De anima* his verbis promittit [55] : « Adversus quos fuerit aliud dicendi tempus, cum de anima tractabimus. » Nec semel id dixisse contentus, plures cum eadem *De anima*, tum *De prophetia* libros se confecturum sic alibi pollicetur [56] : « Sed quomodo fiat hæc divisio, id est, quomodo ad credendum Spiritus sancti gratia in nostras mentes infundatur, et quidnam sit Spiritus sanctus, ostendetur a nobis in libris *De prophetia* et in libris *De anima*. »

Jam autem superius dixerat fore ut Phryges confutaret : « Cum agemus, inquit [57], de prophetia. »

Expende autem an aliud dici debeat illud opus, de quo ipse paulo ante hæc scribit in verba [58] : « Quod unus Deus sit, qui prædicatur per legem, et prophetas, et Evangelium, tractabimus. »

At certe ab his libris plane diversa erat ea adversus hæreses commentatio, de qua ita ille ibidem : « Quod autem, inquit [59], hic sit Pater Filii, creator universorum, ad illam distulimus contemplationem, in qua adversus hæreses disserere proposuimus. » In animum autem tuum ne, quæso, inducas eum in fine libri septimi, ubi de variis hæreticis disserit, promissa solvisse. Nam ille ibi quidem unde hæreses et hæretici nomen suum acceperint ostendit, sed contra eorum errores non disputat.

Contra Cassiani autem de humana anima, ante corpus exsistente, ac de pelliceis Adami et Evæ tunicis errores se aliquando in suo de ortu hominis tractatu, sive libro disputaturum his Clemens verbis significat [60] : « Pelliceas autem tunicas existimat Cassianus esse corpora, de quibus postea et eum, et qui idem cum eo sentiunt, aberrasse ostendemus, cum de ortu hominis iis consequenter, quæ prius dicenda sunt, aggrediemur expositionem. » Ubi autem, et utrum in octavo *Stromatum* libro, quem ab Acacio, Cæsareæ in Palæstina episcopo, citatum vidimus, de ortu hominis, et contra Cassiani errores Clemens disputaverit, nec certum omnino, nec compertum esse ostendimus [61].

Ipsam vero Prodici hæresim evertere in animo aliquando se habuisse ita adhuc Clemens testatur [62] : « Suo autem tempore adversus impiam exsecrandorum istorum dicetur cognitionem. » Sed id in suo *De hæresibus* tractatu præstare facile poterat.

Adversus impia quoque Basilidis de μετεμψυχώσει, et diabolo dogmata pugnare nonnunquam Clemens cogitaverat : « Ad illa si quidem dogmata, ait ille [63], an a corporibus in corpora migret anima, et de diabolo dicetur suo tempore. »

Quæ autem de Dei membris dicuntur, allegorice esse intelligenda, « procedente tempore, inquit Clemens [64], suo loco aperiemus. » Sed his verbis futura hocce de argumento peculiaris aliqua scriptio non videtur indicari. Alium quoque de angelis tractatum ab illo haud prorsus absimili modo promissum fuisse adnotavimus [65].

In sexti quoque *Stromatum* libri fine leguntur hæc Clementis verba [66] : « Qualis autem sit gnosticus in contemplatione rerum naturalium, postea ostendetur : ἐπ' ἂν περὶ γενέσεως κόσμου διαλαμβάνειν ἀρξώμεθα · cum de ortu mundi tractare cœperimus. » Sed his posterioribus verbis ad ea magis, quæ de mundi ortu paulo ante dixerat, quam ad alia, quæ de illo dicenda erant, alludere videtur. Et re quidem ipsa de gnostico **359** tantum deinceps disserit.

Denique ad septimi libri calcem posteaquam ille veræ Ecclesiæ notas et characteres declaravit, tum continenter hæc subjunxit [67] : ταυτὶ μὲν οὖν καὶ εἰς ὕστερον· « atque de iis quidem dicetur postea. » Utrum autem fidem ipse suam liberaverit, hancque et alias a se promissas scriptiones publicam emiserit in lucem, dictu sane eo difficilius, quo majus est de iis veterum scriptorum silentium, ac quo magis incertum est utrum ulla ex iis in vulgus unquam prodierit.

[46] Pæd. l. I, c. 6, p. 104. [47] l. II, c. 10, p. 199. [48] ibid. c. 6, p. 169. [49] ibid. c. 10, p. 193. [50] l. II, c. 8, p. 237. [51] l. III, c. 12, p. 264. [52] Strom. l. II, p. 419. [53] l. III, p. 431. [54] ibid. p. 434. [55] ibid. p. 432. [56] l. V, p. 591. [57] l. IV, p. 511. [58] ibid. p. 510. [59] ibid. [60] l. III, p. 456. [61] sup. c. 2, art. 4. [62] l. VII, p. 722. [63] l. III, p. 307. [64] l. V, p. 580. [65] sup. c. 8, art. 2, p. 1003. [66] lib. VI Strom., p. 698. [67] l. VII, p. 765.

ADMONITIO IN SUBSEQUENTES CHRONOGRAPHIAS.

Ex variis, quæ a Clemente Alexandrino in primo Stromatum libro pertractantur, argumentis, non minimum sane illud , quo Moysen scriptorum omnium antiquissimum esse demonstrat. Ad id autem efficacius persuadendum plures ille ex versis ethnicis auctoribus, quorum nomen vel exprimit, vel supprimit, desumptas nobis exhibet chronographias, quibus Moysis antiquitas ipsorum testimonio comprobatur. Hæ autem chronographiæ, et alia plurima, quæ illis adjicienda se duxit, cum multis clara apertaque non sint, ad aliquam eis lucem afferendam duo potissimum a nobis præstanda se credidimus.

Primo enim eas omnes cum paganorum scriptorum, tum Clementis nostri chronologias, continuato ordine, atque ad- tis, quos ille omiserat, omnibus a mundi primordio annis repræsentamus. Quod quidem quam difficile fuerit, ii satis runt, qui aliquam componendis ejusmodi chronographiis operam dedere, vel tantillum etiam in iis examinandis posue- nt studii. Et vero ad computandos hosce annos, et cum variis illis, a se invicem non parum discrepantibus, paganorum ctorum chronologiis componendos eo majore diligentia et labore opus fuit, quo vix ullum a Clemente assignetur tem- ris punctum, ex quo veri aliquid de iis statui potuerit. Quamobrem si in assignandis hisce mundi annis, atque in omni- s illis parvis ethnicorum auctorum chronologiis, seu potius separatis chronologiæ partibus, ad suum ordinem et locum ducendis, alicubi erravimus, id nobis, uti opinamur, benignus lector haud ægre condonabit, nosque ab eo corrigi et nendari lubentissime patiemur.

Secundo autem, quia Clemens noster, aliique antiqui sacræ chronographiæ scriptores, Septuaginta duorum Veteris estamenti interpretum sectatores, a se invicem sæpissime dissident, idcirco, ut facilius ab unoquoque deprehendi possit quo ipsemet Clemens ab aliis discrepet, duas præter Clementinam exhibemus chronographias, Eusebii nimirum Cæsa- ensis, et Georgii Syncelli, qui eumdem Septuaginta duorum seniorum computandi modum secuti sunt. Nec est sane quod tis illorum miretur dissidia, quandoquidem ii non minus a se invicem dissentiunt, qui Hebraico ejusdem sacræ cripturæ textui se adhærere gloriantur.

Eusebii autem et Georgii Syncelli Chronica præ cæteris ideo selegimus, quia uterque in illis ipsammet Clementis nostri ronologiam haud semel citaverunt. Inde enim haud incerto colligitur utrumque sic eam legisse, ut ab illa quod verum sse judicabant, acceperint, quod falsum, rejecerint. Ad hæc vero, Eusebii, Georgiique Syncelli auctoritas pluribus majo- is, quam aliorum videtur esse ponderis ac momenti. Nos quidem non fugit Georgii Chronographiam, tanquam erroribus mendis ubique scatentem a Scaligero infamari ac proscribi. Sed in nova illius editione doctus vir Jacobus Goar Domi- icanus eam ab omnibus Scaligeri probris et maledictis vindicavit. Ex hac autem postrema editione illam ab eodem Goaro mendatam, et a variis amanuensium librariorum mendis purgatam dedimus. Persuasum itaque habuimus ex triplicis ujusce Chronographiæ magis, quam ex aliarum comparatione ab omnibus animadverti posse quid in Clementina bene ut male scriptum, quid in ea rejiciendum, aut admittendum, ac quid ex illa percipi queat utilitatis et emolumenti. Cæte- um si quid in hoc nostro haud parum molesto laboriosoque opere tibi arriserit, scias velim illud non tam nobis, quam odali nostro Joanni Liron, ad alia studia, de quibus rationem aliquando reddemus, jamjam properanti esse tri- uendum.

---

360 CHRONOGRAPHIA

CLEMENTIS ALEXANDRINI

COLLATA

CUM EUSEBIANA ET SYNCELLIANA.

Anni a mundi creatione.

CLEMENS.

[68] 1. Adam creatur a Deo.

2148. Diluvium.

Ab Adam usque ad diluvium anni 2148, dies 4.

3369. Abraham moritur.

A Sem usque ad Abraham, inquit Clemens, anni 1250. Quod quidem spatium a diluvio ad mortem Abrahæ debet haud dubie computari.

3877. Nascitur Moyses.

Ab Isaac, inquit Clemens, usque ad terræ divisionem, an. 616.

[69] 3957. Israelitæ ex Ægypto movent, duce Moyse, an. 402 imperii Assyriorum, an. 32 regni Belochii, octavi Assyriorum regis, apud Ægyptios Amoso, Inacho apud Argivos regnante, juxta Apionem Grammaticum, et Ptolemæum Mendesium. De Inachi tempore varias sup. lib. II, dissert. 2, cap. 7, § 5, cap. 2, § 1, opiniones adnotavimus.

[70] 3997. Moritur Moyses, cui succedit Jesus Nave, regitque populum an. 27. Regnante Phoroneo, Inachi filio, contigit diluvium Ogygis. Primus Sicyoniis imperavit Ægyaleus, et Cres in Creta.

361 [71] 4014. Terræ promissionis divisio.

[72] 4024. Mortuo Jesu Nave, peccantes Hebræi traduntur Chusachar Mesopotamiæ regi an. 8.

[73] 4032. Gothoniel Israelitas liberat, et eis præficitur annis 50.

[74] 4082. Secunda servitus sub Æglom rege Moabitarum an. 18.

[75] 4100. Aod populum liberat, præestque an. 80.

[76] 4180. Tertia servitus sub Jabim rege Chanaan an. 20.

[77] 4183. Raptus Ganymedis.

[68] Strom. l. I, 337. [69] ibid., p. 320, 321. [70] ibid., p. 321 et 323. [71] ibid., p. 337. [72] pag. 324. [73] ibid. [74] ibid. [75] ibid. [76] ibid. [77] pag. 335.

CLEMENS.

[78] 4198. Persei expeditio. Glaucus Isthmia instituit.
[79] 4200. Barac hortatu Debboræ acie congressus cum Sisara, victoriam obtinet, Ozio filio Riesu summo pontifice. Debbora judicat Israel an. 40.
[80] 4232. Troja condita est.
[81] 4240. Quarta servitus. Traditur Israel Madianitis an. 7.
[82] 4247. Gedeon superat Madianitas, regitque populum an. 40.
[83] 4287. Achimelech filius Gedeonis, an. 3.
[84] 4290. Boleas filius Bedan judicat populum an. 23.
362 [85] 4296. Expeditio Argonautica.
[86] 4313. Quinta servitus. Traditur Israel Ammanitis an. 18.
[87] 4328. Thesei expeditio adversus Minotaurum.
[88] 4331. Jephte debellat Ammanitas, regitque populum an. 6.
[89] 4337. Abatthan Bethlehemites judicat Israel an. 7.
[90] 4338. Septem principes Thebas oppugnant.
[91] 4341. Hercules Olympicum certamen instituit.
[92] Orpheus Musæi discipulus una cum Hercule navigavit.
[93] 4344. Ebron Zabulonites an. 8. In sequentibus textus Græcus 40 annos Ebroni tribuit: sed male, repugnat enim ipsa numerorum summa.
[94] 4350. Amazonum in Athenas expeditio.
Theseus rapit Helenam.
[95] 4352. Eglom ex tribu Ephraim populo præest an. 8.
[96] 4360. Israel Philistæis subjicitur an. 40.
[97] 4361. Herculis in deos relatio.
[98] 4365. Alexander Helenam rapit.
4375. Excidium Trojæ. Hic statui debet Trojanum excidium; nam a Troja capta ad I Olympiadem an. 407 numerat Clemens post Eratosthenem. Postea vero Hierosolymorum cladem an. 2 Olympiadis XLVIII consignat. Ex hac autem duplici annorum summa colligitur eam cladem anno mundi 4970 contigisse, excidium vero Trojanum eo, quo notamus, anno.
[99] Post Trojam captam Demodocus et Phemius celebres citharistæ.
[1] 4400. Samson vincit Philistæos, et populum judicat an. 20.
[2] 363 4420. Judicat Israelem Heli sacerdos an. 40.
[3] 4454. Crates ait Homerum fuisse circa reditum Heraclidarum.
4455. Heraclidarum descensus, hoc est reditus in Peloponnesum.
[4] 4460. Heli succedit Samuel propheta, cum quo regnat Saul an. 27. Summa annorum judicum, scilicet a Josue ad Samuelem usque, 463, m. 7. Hic et in sequentibus calculis Clemens Samuelis annos omittit, et 20 duntaxat Sauli tribuit.
[5] Saul primus post judices regnat an. 20.
[6] 4475. Homerus clarus habetur secundum Eratosthenem.
[7] 4478. Moritur Samuel 2 annis ante Saulem, cum esset pontifex Abimelech.
[8] 4480. Mortuo Saule, regnat David an. 40. Fiunt a Jesu Nave, usque ad tempus, quo David regnum accepit, ut quidam volunt, an. 450. Hanc opinionem non admittit Clemens.
[9] Abiathar summus pontifex.
[10] Gad et Nathan prophetæ.
[11] Achias propheta in Silo.
[12] David et Salomon prophetæ quoque fuerunt.
[13] 4515. Ionica emigratio, sive expeditio 140 an. post excidium Trojanum juxta Eratosthenem.
[14] Eodem tempore Homerus clarus habebatur, secundum Aristarchum.
[15] 4520. Salomon regnat an. 40. A Jesu Nave ad mortem Davidis colliguntur an. 525, m. 7. Annos igitur 20 Sauli tribuit, nullos Samueli.
[16] *Iramus dat filiam suam Salomoni,* 364 *quo tempore post Trojam captam venit Menelaus in Phœniciam, ut ait Menander Pergamæus, et Lætus in Phœniciis.*
[17] 4555. Homerus nascitur juxta Philochorum.
[18] 4560. Roboam an. 17.
Colliguntur ab ortu Moysis ad Salomonis mortem an. 683, m. 7. Pontifex Abimelech, filius Sadoc. Jeroboam servus Salomonis in Samaria regnat.
Prophetæ Achias Silonites, et Sanæas, Amanæ filius.
[19] 4575. Euthymenes et Archemachus scribunt Homerum floruisse cum Hesiodo, et natum fuisse in Chio circiter an. 200 post Trojam captam.
[20] 4577. Abium filius Roboam regnat an. 25.
[21] 4600. Athaman filius Abium an. 23.
Jesu filius Ananiæ propheta.
[22] 4615. Apollodorus ait Homerum vixisse 100 annis post migrationem Ionicam, *cum Agesilaus Doryssæus esset rex Lacedæmoniorum, adeo ut ad eas pervenerit Lycurgus leges, cum esset adhuc juvenis.*
[23] 4623. Josaphat rex Juda an. 25.
[24] Prophetæ Elias Thesbites. Michæas filius Jeble et Abdias filius Ananiæ.
[25] 4628. Joram filius Josaphat an. 8.
[26] Prophetæ Elias et Eliseus filius Saphat.
[27] Regnante Joram, assumptus est Elias.
[28] 4636. Ochozias an. 1.
[29] Prophetæ Eliseus et Abdadonæus.
[30] 4637. Gotholia mater Oziæ (sive Ochoziæ) an. 8.
Propheta Eliseus.
[31] 4645. Joas filius Oziæ regnat an. 40.
[32] 4665. Lycurgus floret circa an. 290 post Trojam captam juxta Dieuchidam.
[33] 4674. Lycurgi tutela, juxta Eratosthenem an. 299 post cladem Trojanam.
365 [34] 4685. Amasias post Joam regnum capessit, regnatque an. 39.
[35] 4692. Ex Sosibii sententia vixit Homerus 90 an. ante I Olympiadem.
[36] 4701. Mors Elisei prophetæ.
A regno Salomonis, inquit Clemens, usque ad mortem Elisei an. 181.
[37] 4724. Ozias Amasiæ filius regnat an. 52. Ejus temporibus prophetavit Jonas.
[38] Prophetæ Amos et Isaias filius ejus, et Osee filius Beeri, et Jonas filius Amathi.
[39] 4776. Joathan regnat an. 16.
[40] 4782. Olympias prima juxta Clementem, eo tempore constituenda procul dubio videtur. Nam ille aperte asseruit anno primo Olympiadis XLVIII et regis Sedeciæ undecimo factam fuisse Babylonicam captivitatem. Sic autem in illius chronologia omnia melius sibi invicem cohærebunt, secumque ille melius stabit. Si quid igitur contra, ac præsertim de Trojanæ cladis tempore statuisse arguatur, ibi ille haud dubie dicendus est non suam, sed aliorum protulisse opinionem.
[41] 4792. Achaz filius Joathan an. 16.

[78] Strom. l. I, p. 335. [79] p. 324. [80] p. 335. [81] p. 324. [82] ibid. [83] ibid. [84] p. 324. [85] p. 335. [86] p. 324. [87] p. 336. [88] p. 324. [89] ibid. [90] p. 334 et 336. [91] ibid. [92] p. 332. [93] p. 324. [94] p. 336. [95] p. 324. [96] ibid. [97] p. 336. [98] ibid. [99] p. 332. [1] p. 324. [2] ibid. [3] p. 327. [4] p. 323 et 337. [5] p. 325. [6] p. 327. [7] p. 325. [8] ibid. [9] ibid. [10] ibid. [11] ibid. [12] ibid. [13] p. 336. [14] p. 326. [15] p. 335. [16] ibid. [17] p. 326. [18] ibid. [19] p. 327. [20] p. 326. [21] ibid. [22] p. 327. [23] p. 326. [24] ibid. [25] ibid. [26] ibid. [27] ibid. [28] ibid. [29] ibid. [30] ibid. [31] ibid. [32] p. 328. [33] p. 326. [34] p. 327. [35] p. 327. [36] p. 326. [37] p. 327. [38] ibid. [39] ibid. [40] p. 331 et 328. [41] p. 327.

CLEMENS.

[42] **4806.** Roma condita est.
[43] **A** prima Olympiade ad Romam conditam nonnulli dicunt colligi an. 24.
[44] **4807.** An. 15 regni Achaz, Salmanasar rex Assyriorum transfert Israel ad Medos et Babylonem.
[45] **4808.** Achaz succedit Oseæ regi Israel, regnatque iterum an. 8.
366 [46] 4816. Ezechias regnat an. 29.
[47] 4845. Ezechiæ *propter sanctitatem*, inquit Clemens, *cum ad finem vitæ pervenisset, largitur Deus per Isaiam ut videret alios quindecim annos per regressum solis*. Nunquid regnavit Ezechias an. 44 secundum Clementem? Alii viderint.
[48] Prophetæ Isaias, Osee, Michæas, et Joel, filius Bathael.
[49] 4851. Euphorion dicit Homerum vixisse tempore Gygis, qui cœpit regnare XVIII Olympiade.
[50] 4860. Manasses Ezechiæ filius regnat an. 55.
[51] 4862. Archilochus post XX Olympiadem celebratur. Fertur Simonides eodem tempore vixisse.
[52] 4875. Theopompus refert Homerum vixisse an. 500 post cladem Trojanam.
[53] 4915. Amos filius Manassis regnum obtinet an. 2.
[54] 4917. Josias regnat an. 31.
[55] 4935. Josiæ an. 18 Pascha a Samuelis tempore intermissum celebratur. Prophetæ Olda, Sophonias, et Jeremias.
[56] 4948. Josias cum Nechaone rege Ægypti congressus occiditur. Josiæ succedit Jechonias sive Joachas m. 3 et d. 10, [57] quem Nechao vinctum abduxit in Ægyptum, et pro eo constituit regem Joachim fratrem ejus, qui regnat an. 11.
367 [58] 4959. Joachin regnat menses 3. Sedecias an. 11, prophetæ Jeremias, [59] et Buzi, et Urias et Habacum, atque etiam Ezechiel quinto regni illius anno. Deinde Nahum, Daniel, Aggæus, Zacharias, et Malachias.
[60] Solon legislator insignis habetur Olympiade XLVI.
[61] 4970. Captivitas Babylonica, facta a Nabuchodonosor, Assyriis anno septimo imperante. Vafreo anno secundo apud Ægyptios regnante, Philippo Atheniensium archonte, Olympiadis XLVIII anno primo.
[62] 4971. *Anno duodecimo Sedeciæ, Nabuchodonosor septuaginta annis ante principatum Persarum adversus Phœnicas et Judæos bellum gessit, ut dicit Berosus in* Historiis Chaldaicis, *et Jobas*.
[63] 4978. Circa L Olympiadem, Pisistratidarum tempore florebat Onomacritus Atheniensis, cujus dicuntur esse poemata, quæ Orpheo ascribuntur.
[64] 4980. Thales inter Græcos sapientes 368 antiquissimus, insignis habetur circa L Olympiadem.
[65] Septem sapientes, teste Androne, eodem tempore celebres fuerunt.
[66] 4989. Primus annus Cyri. Regnat an. 30.
[67] *Publico præconio proclamavit Cyrus Hebræorum restitutionem*, inquit Clemens, sed annum silet.
[68] 5019. Cambyses an. 19.
[69] 5028. Pythagoras floret Olympiade LXII. Vide supra dissert. 2, cap. 17, art. 2.
[70] 5038. Darius Hystaspis filius an. 46.
[71] 5040. Finis captivitatis.
Anno secundo regni Darii, quem dicit Herodotus Magorum dissolvisse imperium, mittitur Zorobabel, Filius Salathiel, ut excitet, et ornet templum, quod erat Hierosolymis. Fiunt, inquit Clemens [72], *anni omnes cum annis captivitatis usque ad populi restitutionem, ab ortu quidem Moysis, anni mille centum quinquaginta quinque, menses sex, decem dies. A regno autem David, anni, ut nonnulli quidem, trecenti quinquaginta duo : ut autem dicam accuratius, quingenti septuaginta duo, menses sex, decem dies*.
[73] 5049. Post sublatos Romanos reges, creantur consules. Videsis Scaligerum lib. III *Canonum Isagogicorum*, pag. 346.
[74] 5084. Xerxes imperat an. 26.
[75] 5110. Artaxerxes an. 41.
369 [76] 5151. Darius an. 8.
[77] 5159. Artaxerxes imperat an. 42.
[78] 5201. Ochus, vel Arces, an. 3.
Colliguntur, ait Clemens, *simul anni regum Persarum* 235, p. 331. Eadem habet pag. 337. Sed anni tantummodo 215 inveniuntur. In describendis itaque numeris librarii amanuenses, vel ipsemet Clemens hic, sicut et alibi haud semel erravere.
[79] 5104. Alexander Macedo an. 18.
[80] 5222. Ptolemæus Lagi filius regnat in Ægypto an. 40.
[81] 5262. Philadelphus an. 27.
[82] 5289. Evergetes an. 25.
[83] 5314. Philopator an. 17.
[84] 5331. Epiphanes an. 24.
[85] 5355. Philometor an. 35.
[86] 5390. Physcon an. 29.
[87] 5419. Lathurus an. 36.
[88] 5455. Dionysius an. 29.
[89] 5488. Cleopatra an. 22.
Fiunt ergo, ut ait Clemens, *simul conjuncta Macedonum tempora an*. 312, *dies* 18. Sed fiunt anni tantum 302.
[90] 5510. Mors Antonii et Cleopatræ, atque regni Macedonum finis.
[91] 5538. Nascitur D. N. Jesus Christus an. 28 Augusti Cæsaris a morte Antonii. Vid. sup. dissert. II, cap. 6, art. 6.
[92] 5568. An. 15 Tiberii patitur D. N. Jesus Christus. Vid. sup. dissert. II, cap. 6, art. 5.
[93] 5610. Excidium Jerusalem.
5624. Ludi Capitolini a Domitiano 370 instituuntur.
[94] 5732. Mors Commodi Augusti.
Hæc omnia notavimus seriem regnorum secuti, ut aliquid certi expiscaremur : neque enim ignoramus Clementem pag. 337 ab Adam ad mortem Commodi, annos 5818, et pag. 339 annos 5784 computare.

—

EUSEBIUS.

2242. Diluvium.
3184. Nascitur Abraham 160 an. ante Inachi regnum.
3344. Jacob nascitur. Inachus apud Argivos regnat.
3359. Abraham moritur. Phoroneus succedit Inacho.
3444. Diluvium Ægypti sub Ogyge.
3474. Jacob intrat in Ægyptum.
3514. Ætas Promethei.
3544. Moritur Joseph.
3562. Atlas clarus habetur.
3609. Nascitur Moyses.
3644. An. 35 Moysis, Cecrops regnat in Attica.
3674. Diluvium in Thessalia sub Deucalione.
3689. Exodus.
3694. Crotopus 8 rex Argivorum.
3722. Dardanus condit Dardaniam.

[42] p. 336. [43] ibid. [44] p. 327. [45] p. 328. [46] ibid. [47] ibid. [48] ibid. [49] p. 327. [50] p. 328. [51] p. 333. [52] p. 327. [53] p. 328. [54] ibid. [55] ibid. [56] ibid. [57] ibid. [58] ibid. [59] ibid. p. 329. [60] p. 302. [61] pag. 328 et 331. [62] ibid., pag. 329. [63] pag. 332. [64] ibid. [65] ibid. [66] p. 331. [67] p. 330. [68] p. 332. [69] p. 302 et 332. [70] p. 331. [71] ibid. [72] p. 330. [73] p. 336. [74] p. 331. [75] ibid. [76] ibid. [77] ibid. [78] ibid. [79] pag. 331. [80] ibid. [81] ibid. [82] ibid. [83] ibid. [84] ibid. [85] ibid. [86] ibid. [87] ibid. [88] ibid. [89] p. 332. [90] p. 330 et 337. [91] p. 339. [92] p. 340. [93] ibid. [94] p. 339 et seqq.

3726. Danaus Sthenelo expulso Argos occupat.
3729. Moritur Moyses.
3757. Mortuo Jesu Nave, Gothoniel judicat Israelem.
3772. Cadmus regnat Thebis.
3781. Amphion, et Zethus, et Linus in musica clarescunt.
Idæi Dactyli ferrum reperiunt.
3796. Minos regnat in Creta.
Triptolemus frumenta distribuit.
3797. Aod judicat populum.
3807. Pelops regnat in Græcia an. 59.
3814. Bacchus nascitur.
3815. Perseus rebus gestis insignis habetur.
3839. Raptus Ganymedis.
3817. Debbora et Barac.
3883. Ilium ab Ilo conditur.
3888. Argivorum regnum deficit.
3917. Gedeon judicat populum an. 40.
3929. Tyrus condita ante templum Hierosolymitanum anno 240.
3930. Argonautarum expeditio.
3957. Abimelech tyrannidem exercet an. 3.
3960. Thola judex Israel.
Theseus superat Minotaurum.
3969. Expeditio 7 principum contra Thebas.
3971 Theseus rapit Helenam.
3982. Jairus judex Israel.
3986. Minos leges et jura constituit.
3090. Carthago conditur, ut auctor est Philistus.
3996. Bellum Amazonum contra Thebas.
Hercules agonem Olympicum constituit, a quo usque ad I Olympiadem an. 430 computantur.
4004. Jephte judicat populum an. 6. Mycenis imperat Agamemnon.
4010. Esebon judicat an. 7.
Hercules moritur.
Alexander Helenam rapit.
4017. Labdon judex Israel an. 8.
4019. Trojana clades.
4022. Æneas Latinis imperat an. 3.
4025. Samson populum judicat.
Ascanius regnat an. 38.
4045. Heli sacerdos judicat annos 40.
4049. Primus Heraclidarum reditus.
4055. Amazones templum Ephesi incendunt.
4074. Reges Sicyonii deficiunt.
4085. Samuel et Saul imperant an. 40.
4193. Homeri ætas juxta quorumdam opinionem. Alii eam post an. 100, alii an. 180, alii 260, alii 400, alii denique anno quingentesimo post Trojam captam constituunt.
4099. Heraclidarum descensus sive reditus in Peloponnesum.
4123. Amazonum et Cimmeriorum incursus in Asiam.
4125. David regnat an. 40.
4132. Codrus seipsum morti tradit.
4156. Carthago construitur.
4165. Salomon an. 40.
4169. Salomon templum ædificat, consummatque an. 8.
4177. Templi dedicatio.
4185. Carthago condita a Didone, juxta nonnullos.
4205. Roboam.
4210. Susakim rex Ægypti templum spoliat.
4222. Abia regnat an. 3.
4225. Asa an. 41.
4266. Josaphat an. 25.
4286. Homerus clarus habetur, juxta Apollodorum et Euphorbum.
4291. Joram an. 8.
4299. Ochozias an. 1.
Elias rapitur.
4300. Gotholia an. 7.
4307. Joas regnat an. 40.
4318. Lycurgus floret.
4339. Mors Elisei.
4342. Zacharias occiditur a rege Joas.
4347. Amasias regnat an. 29.
4376. Azarias qui et Ozias an. 52.
4380. Lycurgus Lacedæmoniis jura componit.
4382. Finis regni Assyriorum, quod duravit an. 1240. Arbaces Medus imperium transfert ad Medos.
4388. Caranus I rex Macedonum regnat an. 28.
4395. Hesiodus insignis habetur, ut scribit Porphyrius.
4403. Lycurgi leges a Lacedæmoniis suscipiuntur, juxta Apollodorum.
4425. Olympias I an. 2 Æschyli Atheniensium archontis.
4426. Phacee regnat an. 20. Sub hoc Teglath Phalassar magnam partem populi Israel ad Assyrios transfert.
4428. Joathan regnat an. 16.
4444. Achaz an. 16.
4446. Osee rex Israel an. 9.
4449. Nonnulli Romanorum scriptores Romam conditam ferunt.
4455. Captivitas 10 tribuum, quæ transferuntur a Sennacherib, qui et Salmanasar, rege Chaldæorum.
4416. Ezechias an. 29.
Sibylla Erythræa agnoscitur.
4489. Manasses an. 55.
4493. Dejoces rex Medorum Ecbatanam condit.
4502. Gyges 5 rex Lydorum regnat an. 36.
4544. Amos an. 12 regnat.
4541. Phraortes 6 rex Medorum an. 24.
4556. Josias an. 32.
4562. Thales Milesius physicus philosophus agnocitur, quem vixisse aiunt usque ad LVIII Olympiadem.
4571. Cyaxares 7 Medorum rex an. 32.
4578. Draco legumlator, ut quibusdam placet, agnoscitur.
4583. Cyaxares adversus Assyrios dimicans, Ninum capit.
4583. Joachaz regnat m. 3 post quem Eliakim sive Joakim an. 11.
4591. Nabuchodonosor Judæam occupat, et tributario Eliak... facto, victor ad suos redit.
4594. Cyaxares Ninum subvert...
4599. Joachim qui et Jechon... mens. 3.
4600. Sedecias an. 11.
4603. Astyages 8 Medorum rex an. 38.
4604. Vaphres rex Ægyptiorum an. 30.
4606. In Babylone prophetabant Daniel et Ezechiel.
4607. Solon suas leges constituit.
4611. Hebræorum captivitas, et exterminium templi, quod duravit an. 70 usque ad 2 an. Darii.
4620. Isthmia et Pythia primum acta.
4629. Moritur Nabuchodonosor, cui succedit Eulimerodach, deinde Baltazar.
4634. Amasis rex Ægypti an. 42.
4639. Crœsus 9 rex Lydorum an. 15.
4641. Cyrus Medorum destruit imperium, superato Astyage.
Cyrus Hebræorum captivitate laxata, 50 hominum millia regredi fecit in Judæam, qui extructo altari, templi fundamenta jecerunt. Sed cum a vicinis gentibus fabricatio impediretur, imperfectum opus usque ad Darium permansit, solo altari consistente. Regnat Cyrus an. 30.
4651. Crœsus adversus Cyrum bellum init.
4652. Thales moritur.
4654. Crœsus a Cyro capitur.
4671. Cambyses regnat an. 8.
4676. Cambyses invadit Ægyptum.
4679. Duo fratres magi regnant m. 7, deinde Darius an. 36.
4681. Olympias XCV Darii an. 2, templum exstruitur a Zorobabele, consummaturque opus an. 4.
Pythagoras clarus habetur.
4688. Pulsis ab Urbe regibus, consules creantur.
4715. Xerxes an. 20.
4720. Xerxes Athenas incendit.
4735. Artabanus imperat m. 7.
4736. Artaxerxes Longimanus an. 40.
4741. Esdras sacerdos insignis habetur.
4756. Nehemias venit in Judæam.
4768. Nehemias perficit muros, urbemque Jerusalem.
4769. Initium belli Peloponnesiaci.
4776. Xerxes II regnat mens. 2.
Sogdianus m. 7.
Darius Nothus an. 19.
Plato nascitur.
4795. Artaxerxes Mnemon an 40; hic est Assuerus Esther.
4802. Socrates venenum bibit.
4835. Artaxerxes Ochus an. 26.
4861. Arces Ochi filius an. 4.
4864. Alexander Philippi filius an. 12, m. 7.
4865. Darius Arsami filius an. 6.
4870. Alexander Alexandriam condit, regnum Persarum destruit.

4876. Mortuo Alexandro, Ptolemæus regnat in Ægypto.
4916. Philadelphus an. 38.
4918. Philadelphus Scripturas sacras transferri curat per LXXII Interpretes.
4954. Evergetes an. 26.
4980. Philopator an. 17.
4997. Epiphanes an. 24.
5021. Philometor an. 35.
5056. Evergetes an. 29.
5085. Physcon, qui et Soter, an. 17.
5102. Alexander an. 10.
5112. Ptolemæus Cleopatræ filius an. 8.
5120. Dionysius an. 30.
5150. Cleopatra an. 22.
5152. C. Julius Cæsar ann. 4, mens. 7.
5157. Augustus an. 56, mens. 6.
5171. Mors Antonii et Cleopatræ.
5199. Jesus Christus Filius Dei nascitur.
5213. Tiberius an. 23.
5232. D. N. Jesus Christus ad passionem venit.

—

GEORGIUS SYNCELLUS.

2242. Diluvium.
3312. Abraham nascitur.
3487. Abraham moritur.
3692. Inachus regnat an. 56.
3737. Nascitur Moyses.
3808. Apis post Phoroneum regnat an. 35, cujus tempore contigit diluvium Ogygis.
3816. Exodus.
3856. Mortuo Moyse, Josue regit populum Israel.
3884. Post Jesum Nave seniores populi duces fuerunt an. 18.
3902. Chusarsathaim Mesopotamiæ rex Israel opprimit an. 8.
3910. Gothoniel populum liberat, judicatque an. 40.
3913. Ætas Promethei.
3945. Initium Cecropis.
3950. Æglom regi Moab traditur Israel an. 18.
3968. Aod regit populum an. 80.
4029. Crotopus 8 rex Argivorum an. 21.
4038. Diluvium Deucalionis.
4048. Aod defuncto surgit Samegar. Tradit Dominus Israel in manus Asor regis Chanaan an. 20.
4064. Danaus 10 rex Argivorum an. 58.
4068. Debbora et Barac an. 40.
4108. Traditur Israel Madianitis an. 7.
4115. Gedeon an. 40.
4155. Abimelech an. 3.
4158. Thola judicat Israel an. 23.
4181. Jair an. 20.
4201. Filii Israel Ammonitarum servitute opprimuntur an. 18.
4219. Jephte, an. 6.
4225. Abæssan et Esbal judicant populum an. 7.
4232. Ælom regit Israel an. 10.
4242. Abdon an. 8.
4250. Traditur Israel Philistæis an. 40.
4290. Samson an. 20.
4310. Interregni et pacis an. 40 post mortem Samsonis.
4329. Troja excisa.
4331. Demophon Thesei filius an. 23. Hoc anno Troja capta.
4340. Æneas Latinis imperat an. 3.
4350. Heli sacerdos regit populum an. 20.
4370. Samuel. an. 20.
4390. Saul regnat an. 40.
4430. David an. 40.
4470. Salomon an. 40.
4510. Roboam an. 17.
4527. Abias an. 3.
4530. Asa an. 41.
4521. Josaphat an. 25.
4596. Joram an. 8.
4604. Ochozias an. 1.
4602. Elias assumitur ex hominum convictu.
4605. Gotholia an. 6.
4613. Joas an. 40.
4649. An. Joas 37 moritur Eliseus.
4653. Amasias an. 29.
4682. Azarias qui et Ozias an. 52.
4726. Olympias prima.
4734. Joatham an. 16.
4750. Achaz an. 16.
4752 (*verius* 54). Roma condita.
4766. Ezechias an. 29.
4770. Israel transfertur in Assyrios a Salmanasaro, qui et Nabonassarus dicitur, Chaldæorum seu Assyriorum rege. Alibi an. 4762, Achazi 12, contigisse vult.
4795. Manasses an. 55.
4850. Amos an. 2.
4852. Josias an. 31.
4865. Jeremias prophetico spiritu incipit futura prædicere. Ab hoc anno nonnulli 70 captivitatis annos numerant.
4870. Ab anno Josiæ 18 ad Cyri primum 70 captivitatis annos nonnulli numerant.
4883. Joachaz m. 3. Addit Georgius : Ab anno quarto Joachim, qui fuit communis mundi 4883, donec dimitteretur captivitas, hoc est ad Cyri annum primum 70 an. sunt. Ita sæpius fallitur Syncellus. Itaque anno 4883, Joachim an. 4, Nabuchodonosor 1, incipit captivitas.
4884. Joachim an. 11.
4895. Joachim mens. 3.
4896. Sedecias an. 11. Ab hoc an. captivitas incipit secundum Africanum.
4900. Ezechiel an. 5 Sedeciæ prophetare cœpit.
4907. Excidium templi, quod auctor scribit contigisse an. 4903, inepte ut solet.
4931. Evilad-Merodach post Nabuchodonosor regnat an. 5.
4931. Niriglesarus, qui et Baltasar, an. 3.
4939. Nabennidus vel Nabonidus, sive Astyages, seu Artaxerxes, vel Assuerus Esther, aut Darius Danielis, an. 13. Auctor assignat 17, male pro more.
4952. Cyrus regnat an. 31. Finis captivitatis.
4966. Crœsus superatur a Cyro.
4981. Tarquinio Superbo abrogato, consules creantur.
4983. Cambyses an. 8.
4991. Persis imperant Magi duo fratres m. 7.
4992. Darius Hystaspis filius an. 36.
5028. Xerxes an. 20.
5048. Artabanus m. 7.
5049. Artaxerxes Longimanus an. 41.
5090. Xerxes mens. 2, Sogdianus m. 7.
5091. Darius Nothus an. 19.
5110. Artaxerxes Mnemon an. 40.
5150. Ochus an. 5.
5155. Narses an. 4.
5159. Darius an. 6.
5170. Mors Alexandri Magni.
5171. Ptolemæus Lagi filius in Ægypto an. 40.
5211. Philadelphus an. 38.
5249. Evergetes an. 24.
5273. Philopator an. 17.
5290. Epiphanes an. 24.
5314. Philometor an. 35.
5349. Evergetes an. 28.
5377. Physcus an. 18.
5395. Alexander an. 15.
5446. Cleopatra an. 22.
5454. C. Julius Cæsar an. 5.
5458. Augustus an. 56.
5468. Mors Cleopatræ et Antonii.
5500. D. N. Jesus Christus nascitur.
5515. Tiberius an. 22.
5532. Anno Tiberii 19 Christus in cruce moritur.

—

Duas Clemens Alexandrinus Romanorum imperatorum chronologias hunc in modum digessit, pag. 339, quas hic cum Eusebio et Georgio Syncello collatas exhibemus.

PRIMA.	SECUNDA.	EUSEBIUS.	G. SYNCELLUS.
	C. Julius Cæsar an. 3, m. 4, die 1.	Caius Julius Cæsar an. 4, m. 7.	C. Julius Cæsar an. 3.
Augustus an. 43.	Augustus an. 46, m. 4, d. 1.	Octavius Cæsar, a quo Augusti reges Romanorum, an. 56, m. 6.	Octavius Augustus an. 56.
Tiberius an. 22.	Tiberius an. 26, m. 6, d. 19.	Tiberius an. 23.[1]	Tiberius an. 22.
Caius an. 4.	C. Cæsar an. 3, m. 10, d. 8.	C. Cæsar Caligula an. 3, m. 10.	Caius an. 3.
Claudius an. 14.	Claudius an. 13, m. 8, d. 28.	Claudius an. 13, m. 9, d. 28.	Claudius an. 13.
Nero an. 14.	Nero an. 13, m. 8, d. 28.	Nero an. 13, m. 7, d. 28.	Nero an. 13.
Galba an. 1.	Galba m. 7, d. 6.	Galba m. 7.	Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, an. 8.
	Otho m. 5, d. 2.	Otho m. 3.	
	Vitellius m. 7, d. 1.	Vitellius.	
Vespasianus an. 10.	Vespasianus an. 11, m. 11, d. 22.	Vespasianus an. 9, m. 11, d. 22.	
Titus an. 3.	Titus an. 2, m. 2.	Titus an. 2, m. 2.	Titus an. 2.
Domitianus an. 15.	Domitianus an. 15, m. 8, d. 5.	Domitianus an. 15, m. 5.	Domitianus an. 12.
Nerva an. 1.	Nerva an. 1, m. 4, d. 10	Nerva an. 1, m. 4.	Nerva an. 1.
Trajanus an. 19.	Trajanus an. 19, m. 7, d. 15.	Trajanus an. 19, m. 19.	Trajanus an. 19.
Adrianus an. 21.	Adrianus an. 20, m. 10, d. 28.	Adrianus an. 21.	Adrianus an. 21.
Antoninus an. 21.	Antoninus an. 22, m. 3, d. 7.	Antoninus Pius cum liberis suis Aurelio et Lucio an. 22, m. 3.	Antoninus an. 23.
Antoninus rursum et Commodus an. 32.	M. Aurelius Antoninus an. 19, d. 11.	Marcus Antonius Verus et Lucius Aurelius Commodus an. 19, m. 1.	Aurelius an. 19.
	Commodus an. 12, m. 9, d. 14.	Commodus an. 12.	Commodus an. 13.

INDICES.

INDEX GRÆCITATIS.

Numerales notæ paginas editionis Sylburgianæ repræsentant quarum seriem typis crassioribus textui nostro inseruimus (1).

(1) Compendiariæ notæ hujus indicis, *P. m. s*, Palatinum codicem significant quo in *Pædagogo* usi sumus; *H. m. s.* Augustanas Clementis ἐπιτομάς denotant, e quibus quæ observationem merebantur a Davide Hœschelio nobis communicata sunt. Sed communicata sunt ab eodem etiam alia quæ sola H designat. *Excerpta mss.* debentur et ipsa bibliothecæ Palatinæ. *Fl.* Florentinam ed. indicat. SYLBURG.

Λ

Υ

INDEX AUCTORUM

QUI

A CLEMENTE ALEXANDRINO CITANTUR.

—

Numeri paginas editionis Parisiensis respiciunt, quas signo ✠ lectorem ad inferiorem paginam revocante repræsentavimus.

—

ᵃ Barnabæ locus exstat in Clem. Rom. epist. ad Cor.
ᵇ *Asseus.* Menag. ad Laertii VII, 168.
ᶜ Non ex comico anonymo citantur versus, sed ex Aristophanis *Lysistrate*, v. 43 et 44.

[a] Hic versus ex p. 584 citatus legitur in *Hercule furente*, v. 1345.

INDEX RERUM

IN

CLEMENTE ALEXANDRINO MEMORABILIUM.

Numerales notæ paginas respiciunt editionis Sylburgianæ quas typis grandioribus textui inseruimus.

B

C

D

I

M

N

O

T

INDEX

VERBORUM, SENTENTIARUM ET RERUM

QUÆ IN TRIPLICI DISSERTATIONE D. LE NOURRY CONTINENTUR.

Revocatur lector ad numeros crassiores textui insertos.

—

B

C

D

E

G

H

N

O

T

U

V

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

CLEMENS ALEXANDRINUS.

STROMATUM LIBER QUINTUS.

LIBER SEXTUS.

LIBER SEPTIMUS.

LIBER OCTAVUS.

FINIS TOMI NONI.

Imprimerie de L. Migne, au Petit-Montrouge

14

25